Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek : vervattende veele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijne gezondheid te behouden ...

https://hdl.handle.net/1874/35366

ODU 3093 V f D. 90. 100

ALGEMEEN

HUISHOUDELIJK-, NATUUR-, ZEDEKUNDIG- EN KONST-

WOORDENBOEK,

Vervattende veele middelen om zijn

GOED TE VERMEERDEREN,

EN ZIJNE

GEZONDHEID TE BEHOUDEN,

Met verſcheidene wiſſe en beproefde Middelen voor een groot getal van Ziektens; en ſchoone Geheimen, om tot een hoogen en gelukkigen ouderdom te geraaken.

Een menigte van manieren, om LAMMEREN, SCHAAPEN, KOEIJEN, PAARDEN, MUIL-EZELS, HOENDEREN, DUIVEN, HONING-BIJEN, ZIJDE-WORMEN te kweeken, voeden, geneczen, en winst te doen met die Dieren.

Eene Natuurkundige Beſchrijving van HUISHOUDELIJK- en WILD-GEDIERTE, VOGELEN en VISSCHEN, en de middelen om dezelve te jaagen en te vangen.

Een groot aantal van geheimen in den TUINBOUW, KRUIDKUNDE, AKKERBOUW, LAND-BOUW, WIJNGAARD- en BOOMGAARDBOUW; gelijk ook de kennisſe van VREEMDE GEWASSEN, en haare EIGENAARTIGE KRACHTEN, enz.

Met de voordeelen van het DISTILLEEREN, VERWEN, ZEEPZIEDEN, STIJFSELMAAKEN, SCHILDEREN met Water- en Olie-verf; het maaken van BAAIJEN en STOFFEN voor deeze en andere Landen; van TURF, STEEN, enz.

Al het geen een bekwaame HUISHOUDSTER dient te weeten; als het bereiden van *allerlei* zoort van SPIJZEN, DRANKEN, GEBAKKEN, CONFITUUREN; het inmaaken van GROENTENS voor de Winter, enz.

Om CHITSEN en KANTEN in 't nieuw te wasſchen, enz.

Wat er in de SLACHTTIJD moet verricht worden. Het bereiden van MEED, CIJDER, AAL-BESIEN-WIJN, RATAFIA, veelerlei zoorten van LIQUEURS, enz.

De middelen, waar van zich KOOPLIEDEN bedienen, om grooten Handel te drijven.

Een korte ſchets van de meeste KUNSTEN, WEETENSCHAPPEN en HANDWERKEN.

Voorts alles, wat HANDWERKSLIEDEN, TUINIERS, WIJNGAARDENIERS, KOOPLIEDEN, WINKELIERS, BANKIERS, COMMISSARISSEN, OVERHEEDEN, OFFICIERS van 't Gerecht, EDELLIEDEN, GEESTELIJKEN en andere Luiden van aanzien, in de eerſte Bedieningen doen moeten, om zig welvaarende te maaken.

DOOR

M. NOEL CHOMEL.

Tweede Druk geheel verbetert, en meer als de helfte vermeerdert door

J. A. DE CHALMOT, enz.

TWEEDE DEEL,

Verrijkt met Kunstplaaten.

Te *LEYDEN* bij JOH. LE MAIR, en te *LEEUWARDEN* bij J. A. DE CHALMOT.
MDCCLXXVIII.

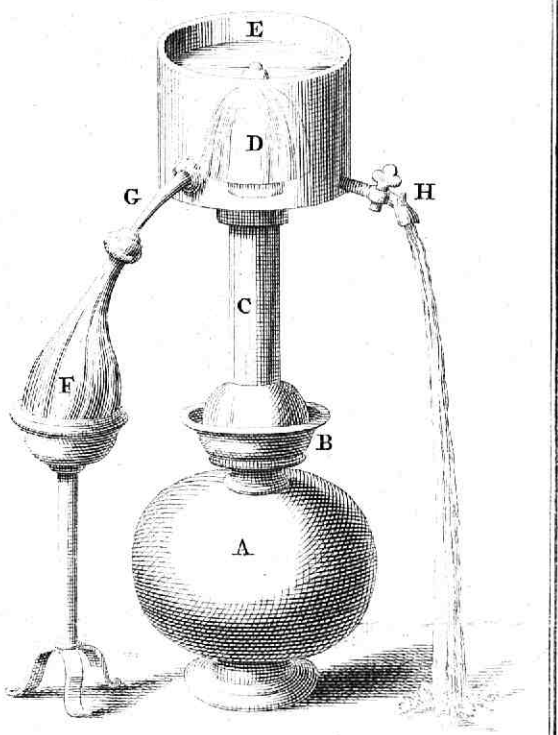

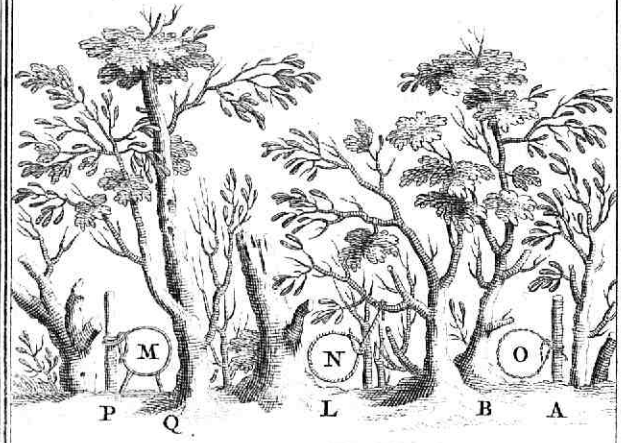

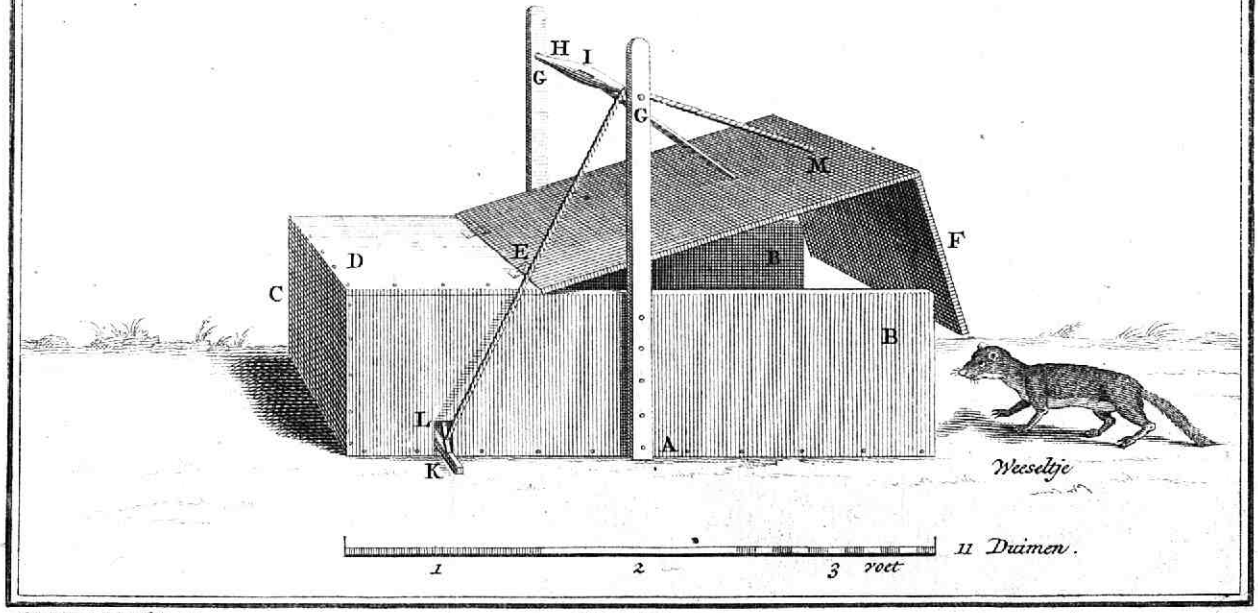

E. de Bakker del. et sculp. 1742.

HOEN.

HUISHOUDELIJK WOORDENBOEK,

TWEEDE DEEL.

E.

EAU D'ARQUEBUSADE; *Wond-water*; in 't latijn *Aqua vulneraria*. Om dit *water* te bereiden, zo neemt van de volgende kruiden alle versch, *ſalie*, *agrimonie*, *betonie*, *groote weegbree*, *kruiſemunte*, *ſcabioſe*, *eerenprijs*, *duiſendblad*, *kervel*, *ſinnauw*, *wintergroen*, *ſcordium*, *bijvoet*, *marjoleine*, *St. Janskruid*, *rooſen*, *ſpeenkruid*, *taraxicum*, *hondjes-draf*, *waldmeester*, *ijſop*, *ſanikel*, *alsſem*, *duiſend-guldenkruid*, *kleine maagdelieven*, *bugula*, *walwortel*, *lange holwortel*, van elks een handvol.

Snijd deeze kruiden klein en ſtoot ze een weinig in een ſteenen vijzel, doet ze dan in een kolf en giet 'er zes pinten beste oude *witte Franſche-wijn* op, en laat het drie dagen ſtaan trekken, daar na distilleert het zagtjes door een helm op ruim de helft, en bewaart het overgehaalde in wel geſlootene vlesſen.

Andere manier om Eau d' Arquebuſade te maaken.

Neemt *ſalie* drie handvol, *bijvoet*, *betonie*, *ſanikel*, *kleine maagdelieven*, *heidens wondkruid*, *groote weegbree*, *agrimonie*, *ijzerkruid*, *duivekervel*, *alsſem*, *venkel*, de bladen en wortelen van *wal wortel* van elks twee handvol; *St. Janskruid*, *lange holwortel*, *ſmeerwortel*, van elks een handvol.

Alle deeze planten klein geſneeden en in een ſteene vijzel wat geſtampt zijnde, doet ze in een kolf en giet 'er beste oude *witte Franſche wijn* op, zo veel dat de kruiden daar mede bedekt zijn, als men 'er met de hand op drukt, laat het een paar dagen ſtaan trekken en distilleert 't dan in het marien-bad tot op ruim de helft, of tot dat het overkomende begint ſmaakeloos te worden; doet dan het gedistilleerde *water* in glaſen vlesſen wel geſlooten, en zet ze veertig dagen lang over dag in de zon, maar 's nagts binnen huis, zo zal het zeer kragtig worden; en om dit *water* nog beter te hebben, moet men na het distilleeren het overſchot van de kruiden droogen, dan verbranden, de asch uitloogen, de loog vervolgens filtreeren en het gefiltreerde vogt uitdampen, om het zout te verkrijgen, dat men in het gedistilleerde *water* moet ſmelten.

Men kan in plaats van *wijn* ook wel *brandewijn* neemen, dog dan dient het beter in verouderde gezweeren, en om wild vleesch weg te neemen, dan in verſche wonden.

Dit *water* is zeer dienstig om geſchootene en andere wonden te geneezen: Wanneer men zig daar van wil bedienen, maakt men een weinig daar van lauw-warm, men zuivert 'er de wonde mede, of zo de wonde diep is, ſpuit men het 'er in, dan legt men 'er een *compres*, daar in nat gemaakt, op, zonder wiek of plukzel, en vervolgens het vasthoudende verband daar omheen. Indien de kwetzuur tot in de voornaamſte holligheden doorgaat, laat men 'er den Lijder een half wijnglas vol van drinken, en dekt hem wel toe, om te zweeten, dat van eene goede uitwerking is. Dit *water* ſtilt ook kragtig het bloedbraaken en bloedſpouwen.

Heeft iemand eene verzweering inwendig, zo laat men den Lijder negen dagen agter een de hoogte van drie vingerbreed in een glas gebruiken, waar in men elke reis het ſlijm ſmelt, dat men van 20 of 25 *piſſebedden* met *wijn* bereid heeft.

Dit *water* wel warm gemaakt, als dan doeken daar in bevogtigt en op de gewrigten gelegt, ſtilt zeer de pijnen der jigt en podagra.

Een glasjen van dit *water* aan de vrouwen gegeeven, die in den arbeid zitten, bevordert de weën, drijft ook de nageboorte af.

EAU DE BARBADES. Om dit aangenaame *water* te maaken, bereid men zulks als volgt:

Neemt 12 beste verſche *citroenen*, ſchilt ze zeer duntjes af, doet de ſchillen in een kolf, met twee handvol *lelien van daalen* en hondert druppels *Italiaanſche bergamot-olie*; giet 'er vijf pinten beste *brandewijn* op en laat het te zaamen drie dagen trekken; vervolgens distilleert het zagtjes, tot dat 'er omtrent twee-derde van de

geest overgekomen is; daar na neemt *helder water*, zo veel als 'er overgehaalde geest is, doet het in een koopere kasserol en laat 'er een pond beste *witte broodzuiker* in smelten; kookt het dan over een koolen-vuur zo lang tot dat het niet meer schuimt, de schuim geduurig met een schuim-spaan 'er afneemende; laat het dan koud worden, en giet den overgehaalden geest daar bij, vervolgens het wel door elkander geroert hebbende, laat het door een vloeipapier lekken; ten laatsten het doorgelekte in vlessen gedaan hebbende, werpt in ieder vles twee of drie *oranje-bloesems* en bewaart het wel toegeslooten; is een zeer aangenaame drank, die het hart en de levensgeesten verkwikt en versterkt.

Op diergelijke wijze kan men ook bereiden *Eau de canelle*, *de citron*, *d'orange*, *d'angelique*, *de fillerie*, *de carve*; deeze twee laatste uit 't zaad, en meer andere; dog welke alle eigentlijk zogenaamde *liqueurs* zijn, waar van men op 't artijkel LIQUEUR en ROSSOLIS meer nazien kan.

EAU DE CARMES, in 't latijn *Aqua melissæ magistralis*. Dit word op verscheiderhande wijzen gemaakt, als

Neemt gemeene *witte zuiker*, een pond, smelt dezelve in zes pond *water* en giet het dan op vier handvol verscheof in de schaduwe zagt gedroogde *melisse*, maar het vat moet niet geheel vol zijn; laat 't dan wat warm worden en daar na weer verkoelen, zo dat men de warmte nauwelijks aan het glas met de hand kan bespeuren, als dan doet 'er eenige lepelsvol verscheb *ier-gist* in, en laat het op een maatig warme plaats staan, bij voorbeeld 's winters in de kamer daar men vuur stookt, en 's zomers in een ander vertrek, zo zal het beginnen te gisten en 'er een vliesje met schuim boven op komen; wanneer dan de gisting geëindigt is en de waterblaasjes zakken, dat ongeveer binnen driemaal 24 uuren geschied, zo distilleert het; met de distillatie zo lang voortvaarende, als 'er olieagtige streepen zig in de helm vertoonen; zo verkrijgt men een geest, die diergelijke reuk, smaak en kragt bevat, als het kruid zelfs daar 't uit gedistilleert is; en als deeze geest eenigen tijd gestaan heeft, of dat men hem over versch kruid herdistilleert, word hij nog kragtiger. Op deeze wijze kan men ook geest van *salie*, *kruise-munt*, *sevenboom*, enz. bereiden.

Andere manier om Eau de Carmes te maaken.

Zommige vervaardigen dit *Melisse-water* aldus:

Neemt *verscheTurkscheb melisse*, tien handvol; gedroogde *citroen-schil*, vier oncen, *muscatenoot* en *coriander-zaad*, van elks een once; *caneel* en *kruidnagels*, van elks drie drachma; *brandewijn*, drie pinten; *franscheb wijn*, anderhalf pint; laat dit, de specien grofjes klein gemaakt zijnde, zaamen drie dagen lang digereeren, of op een maatig warme plaats trekken, en distilleert het dan tot op ruim de helft over.

Nog anders.

Neemt *verscheb melisse*, vier handvol; gedroogde *citroen-schil*, twee oncen; *muscaatenoot* en *coriander-zaad*, van elks een once; beste *caneel* en *kruidnagels*, van elks een lood; beste *brandewijn*, drie pinten; *witte oude wijn*, een pint; deeze specien klein gemaakt zijnde, laat ze op de *brandewijn* en *wijn* drie dagen lang trekken, en distilleert het dan langzaam tot op ruim de helft over; doet vervolgens op dit overgehaalde de helft van de bovengemelde specien of ingredienten met het uitgeperste zap, dat in de kolf overgebleeven is, en herdistilleert het over.

Deeze *Eaux de Carmes* zijn zeer hart-, hooft- en maagversterkende; dienstig in flauwtens, ontsteltenis, duizeling des hoofts, droesgeestigeid, beroerte, verstopte maandstonden, enz. Men neemt 'er een, twee of meer lepelsvol van in, naar de omstandigheden, met eenig ander vogt, als *water*, *wijn* of *bier* vermengt.

EAU DE LA REINE; of *Hongarisch Water*; in 't latijn *Aqua Reginæ Hungariæ*. Dit beroemde *Water* word ook op verscheiderhande wijze bereid.

Men kan het zelve uit de toppen met de bloemen van *roosemarijn* op dezelfde wijze, door *fermentatie* of gisting distilleeren als boven van het eerste *Eau de Carmes* gezegt is; en aldus verkrijgt men den veritabelen geest, of het regte *Eau de la Reine*, dat zeer kragtig is. Anders word het op de volgende wijze bereid.

Andere manier om Eau de la Reine te distilleeren.

Neemt verscheb toppen van *roosemarijn* met de *bloemen*, zo veel als 't nodig is om een kolf daar mede half vol te vullen, giet 'er dan *brandewijn* op, tot dat de kolf tot twee-derde toe vol is; laat het dan, wel gesloten, twee of drie dagen lang digereeren of warm trekken; als dan distilleert 'er ongeveer twee derde van over, en bewaart het.

Nog anders.

Neemt verscheb bloemen of de toppen met de bloemen van *roosemarijn*, alleen twee pond; of beeter met verscheb *lavendel-bloemen*, van elks een pond; *gerectificeerde brandewijn*, drie pond; distilleert het uit een kolf bijna tot op 't drooge; daar na giet het overgehaalde weer op een pond verscheb *bloemen van roosemarijn*, en doet 'er nog een half pond *gerectificeerde brandewijn* bij, als mede het uitgeperste vogt der bloemen, dat na de distilleering in de kolf te rug gebleven is, en herdistilleert het niet geheel af, zo zultge een zeer goed *Eau de la Reine* verkrijgen.

Wil men het *Eau de la Reine* groenagtig hebben, voor de aangenaamheid van het gezigt, zo legt men boven in de rand van de helm eenige verscheb groene bladen van *roosemarijn*, eer men de helm toe doet, zo zal het onder 't distilleeren uit den groenen overkomen; 't welke geen onaardig nog zeer bekent kunstje is.

Het *Eau de la Reine* is dienstig tegen ziektens die uit koude, waterige enslijmige vogten voortkomen, voornamelijk die in 't hooft en moeder geleegen zijn; het versterkt 't hooft, de herzenen, zenuwen, maag en moeder; en dient in flauwtens, hoofdpijn, duizeling, beroerte, lammigheid, kramp, jigt, enz. Men gebruikt het inwendig van een tot twee lepels vol of tot een drachma, met eenig ander vogt vermengt; en uitwendig om daar mede te wassehen en aan te ruiken, enz.

EAU DE LAVANDE; *Lavendel-geest*; in 't latijn *Spiritus Lavendulæ*.

Om deeze te bereiden, neemt verscheb *Lavendel-bloemen*, twee oncen, of drie lood gedroogde dito bloemen; en *brandewijn* twee pinten; doet het zamen in een kolf en laat het drie dagen staan te trekken, als dan distilleert het langzaam tot op ruim de helft; zo heeft men 't *Eau de Lavande*, of de *Lavendel-geest*.

Maar om deezen *geest* kragtiger te hebben; zo zijgt al het in de kolf te rug gebleven vogt door, en perst de afgetrokken bloemen uit, die men daar na wegwerpt; doet bij dit vogt nog een half pint verscheb *brandewijn*, met

een

een once verſche of anderhalf lood droge *lavendel-bloemen*; en distilleert het tot op ruim de helft, bewaart dit afzonderlijk, als een kragtige *Lavendel geest*; distilleert dan het overige verder tot op de helft en bewaart het onder de naam van *Eau de Lavande* of *Lavendel-water*.

Dit *Eau de Lavande* is goed om de herzenen en zenuwen te verſterken, en dus zeer dienſtig in beroerte, lammigheid, ſlaapzugt, vallende-ziekte en zinkingen enz. Men gebruikt het uit en inwendig als het voorige.

Andere manier van een zaamengeſteld Eau de Lavande.

Neemt verſche *lavendel-bloemen*, een pond; *rooſemarijn-bloemen*, een half pond; de buitenſte ſchil van *citroenen* of *limoenen*, anderhalf once; beste *brandewijn*, zeven pond of drie en een tweede mingelen; distilleert dit alles uit een kolf in het *marienbad* tot droog wordens toe.

Laat dan in de overgehaalde *geest* drie dagen lang ſtaan trekken, *caneel*, anderhalf once; *kruidnagels* en *cubeben*, van elks een halve once; geraspt *rood ſandelhout*, een once; zijgt het daar na door en bewaart het. Dit is een aangenaam en kragtig *Eau de Lavande*, dat niet alleen in bovengemelde ziektens maar ook in de maag-gebrekens, verſtopte ſtonden, enz. heel nuttig is: Het verſterkt 't hooft, hart, en ingewanden; men gebruikt daar van inwendig een lepelvol, met iets vermengt, en uitwendig om 'er mede te waſchen.

Merkt, als men geen bloemen genoeg heeft van de *lavendel* en *rooſemarijn*, kan men 'er wat bladen van die planten mede bij neemen.

EAU DE LUCE, is een melkagtig, zeer vlug, en zeer doordringend vogt, welke gemaakt word door vereeniging van de vlugge geest van *ſal ammoniac*, met een klein weinig *olie van Carabé* of *barnſteen*.

Een Apotheeker DU BALEN te *Parijs* heeft hier van langen tijd alleen het geheim bezeeten, en de nieuwsgierigheid van alle de Scheikunstenaaren gaande gemaakt; veelen nogthans hebben dit middel verkeerdelijk verward met een ander vlug vogt van eene blauwe koleur, welke mede te Parijs onder den naam van zekeren Brabantſchen Apotheeker LUCE veel gerugt gemaakt heeft.

Het grootst geheim legt hier in, om een middel te vinden, welke de *olie van barnſteen* of *Carabé* vereenigt met den *geest van ſal ammoniak*. De Heer MACHI heeft zig bedient van de *geest van brandewijn*, om dit uit te werken; dog het kan eenvoudiger geſchieden.

Zie daar hoe het gemaakt word: Doet in een crijstalle flesje eenige druppelen van witte *olie van barnſteen*, wel overgehaald, giet daar op eene dubbelde veelheid van goede *vlugge geest van ſal ammoniak*, fluit 't vlesje wel toe met zijn glaſe ſtop, draagt het eenige dagen in uw zak, hoe warmer hoe beter, en het grootſte gedeelte van de olie zal zig ontbinden; doet 'er dan nog eens zo veel *vlugge geest* bij, en wanneer gij het vlesje nog zo veele dagen als de voorige reize gedraagen hebt, zal al de olie gemengt zijn met het vlugge alkalisch zout, onder de gedaante en dikte van heldere melk, dog van geelagtige koleur. Dit mengzel is eigentlijk niet anders dan een zoort van *zeep*, welke in een wel geſlooten vlesje bewaart moet worden; vooral moet men zorgen van niet meer dan drie of vier droppen van de *barnſteen-olie* teffens te mengen, of de toebereiding gelukt niet.

Om nu het *Eau de Luce* op de wijze van de Heer BETHEDER van *Bourdeaux* te maaken, behoort men ſlegts eenige droppen van de gemelde zeep te gieten op de *vlugge geest van ſal ammoniak*, die wel toebereid is; men doet 'er meerder of minder bij naar maaten der melkkoleur, en barnſteen-reuk, welke men begeert.

De Heer MACHI maakt dit water als volgt: Hij neemt een-vierde lood *olie van barnſteen*, die zeer wit is, doet die oplosſen in eene genoegzaame veelheid, ten minſten twee oncen *geest van brandewijn*, maakende vervolgens gebruik van deeze *brandewijn*, om de *geest van ſal ammoniak* te maaken; dit toebereidzel is van dienst om de *vlugge geest van ammoniac*, die met *levendige kalk* gemaakt is, zeer blank te houden, en voor verandering te bewaaren; in tegendeel, hij zal altoos melk-wit blijven, en geen zetzel geeven, maar goed gevonden worden.

Eenige droppen van het eerſte vogt gemengt met de *vlugge geest van ſal ammoniac* zijn genoeg, de veelheid echter ſchaad niet; de vogt word 'er alleenlijk dikker en witter door, even als goede koe-melk, en zonder dat 'er ooit eenige drabbigheid bijkoomt.

Het *Eau de Luce* heeft geen meerder kragt, nog deugd dan de *vlugge geest van het ammoniak-zout*, zo wel in- als uitwendig; de kleine veelheid immers van de *olie van barnſteen*, welke 'er onder koomt, kan geen merkelijk verſchil maaken in zo kragtig eenen geest, als die van het *ſal ammoniak*.

EBBE EN VLOED. Over dit zonderling verſchijnzel hebben de Schrijvers der *Dict. Encijclopedique* in het jaar 1756. *Tom. VI.* uitmuntend gehandelt, en in onze moedertaal heeft de groote Philoſooph en Starrekundige J. LULOFS, welkers ontijdig verlies het Leidsch Atheen met zo veel regt betreurt, in zijne *Inleiding tot eene Natuur- en Wiskundige Beſchouwing des Aardkloots*, in den jaare 1750 hier over geen minder roem behaalt; wij zullen hem zo veel moogelijk volgen, en alleen agter wege laaten het geene minder tot het oogmerk van dit Woordenboek ſchijnt te behooren.

Ebbe en Vloed word genoemt de beweeging, waar aan de zeën in den tijd van ruim 24 uuren tweemaal onderhevig zijn, loopende tweemaal van de ſtranden af, en vlocijende 'er beurtelings twee maalen naar toe; men noemt deeze verwisſelingen *de Getijën*.

Omtrent de Getijën neemt men in het algemeen waar.

1. Dat de zee in den tijd, die 'er verloopt tusſchen het tijdſtip, waar in de maan onder een middag-cirkel is, en tusſchen dat tijdſtip waar in zij tot dien zelfden middagcirkel wederkeert, dat is in omtrent 24 uuren en 50 minuten volgens LULOFS twee maal ebt en vloeit, en volgens de Schrijvers der *Encijclop.* twee maal in 24 uuren 49 minuten.

2. Als het heden op een bepaalt uur ebt, of vloeit, zal het morgen op dezelfde plaats omtrent 50 minuten laater ebben of vloeijen.

3. Dat de getijën altoos grooter zijn, als de maan het naaste bij de aarde is, en kleiner als de maan het verſte van ons af ſtaat.

4. Dat deeze beweegingen grooter zijn ten tijde der nieuwe of volle maan, en kleiner ten tijde van het eerſte en laatſte kwartier.

5. Dat de getijën het grootſte zijn als de maan te gelijk met de zon het naast bij de evennagtlijn zig bevind, dat is ten tijde der nieuwe en volle maan, die omtrent de nagteveningen voorvalt.

6. Dat het hooge water aan de Oosterſche rheeden eerder plaats heeft, dan aan de Westerſche.

7. Dat de wateren tusſchen de keerkringen van het oosten naar het westen vloeijen.

8. Dat onder de heete lugtſtreeken, het hooge water ter gelijker tijd invalt op die plaatzen die onder dezelfde middaglijn zijn; daar in tegendeel onder de getemperde het eerder aan eene digtere, dan grootere lengte voorvalt; en op een afſtand van 65 graaden breedte geheel geen vloed bemerkt word.

Vermits deeze getijën zo geregeld van de maans verwisſelingen, en derzelver ſtand tot deezen afhangen, zal men in geen twijffel trekken, of die twee hemellichten zijn 'er de oorzaaken van, en wel inzonderheid de maan, welker loop zij geregeld volgen.

Wij zullen geen tijd ſlijten met aan te toonen, dat PLINIUS, GALILAEUS en KEPLER reeds de maan en de zon als oorzaak daar van begroet hebben; maar aanmerken, dat inzonderheid DESCARTES een geestig uitlegger geworden is van dit verſchijnzel; daar na heeft NEWTON, die de draaikolken van DESCARTES verwierp, het uit de zwaartens-kracht der maane op de aarde, of aantrekkingskracht uitgelegt; wijders verdienen zeer aangepreezen te worden de Heeren BERNOULLI, EULER, DESAGULIER, BUFFON en BELIDOR.

Het is eene beweezene waarheid, dat de geheele Aardkloot zwaar is op de maan, dat is tot de maan zoekt te naderen, dog dewijl beide deeze lighaamen door een middelpunt vliedende kragt worden voortgedreeven, ziet men geene uitwerking van deezen, maar wel van het water, om dat die, of ſchoon werkende door zijne zwaarte op het center der aarde, beweeglijk is.

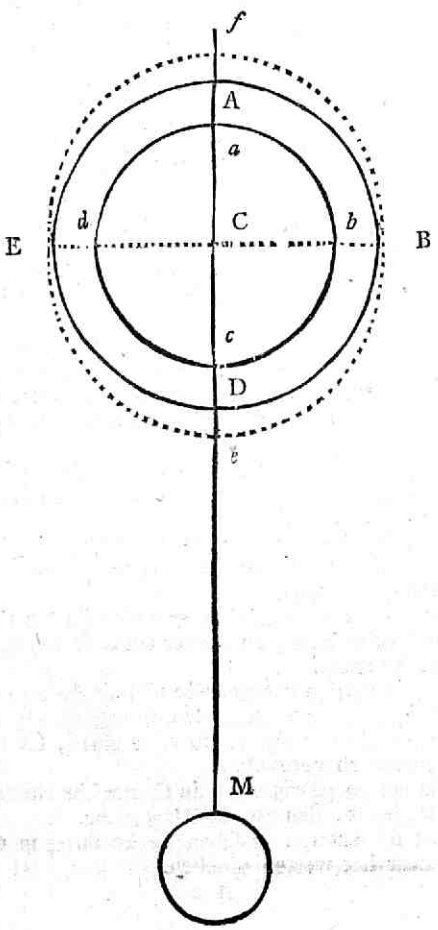

Stel *a*, *b*. *c*, *d* de aarde, C het middelpunt, en van A B D E de oppervlakte der zee; de maan zij in haar middel-afſtand in M.

Vermits nu het water naar de maan tracht te naderen, gelijk de maan tot haar het zelfde zoekt te doen, zo moet de kracht, waar mede het water naar het middelpunt der aarde tracht te naderen, voor een gedeelte vernietigt worden; en wel op deeze wijze.

De aarde behelst 40 maal meer ſtoffe dan de maan, en haar middelpunt is bijna 60 maalen nader bij de zee, dan bij het middelpunt der maane, zo moet het water oprijzen uit D naar *e*, als nader bij de maan dan B en E, en dan het middel- en teffen zwaartens punt C.

Hier uit volgt, dat de wateren niet in evenwigt konnen zijn, ten zij de hoogte in B en E kleiner is dan in D; dewijl nu 't geene de pijlaar *c* D van zijne zwaarte verlooren heeft, door de werking der maan, moet herſtelt worden door eene grooter hoogte, moet het water in D oprijzen.

Om dezelfde rede moet het ook oprijzen in A, want A is een halve aardkloots middellijn verder van de maan; dan het middelpunt C; derhalven heeft het water in A minder neiging om tot de maan te naderen, dan C, en veel minder dan het water in D; dewijl nu de neiging van het ſtip A naar de maan in dit geval naar dezelfde kant werkt, met deszelfs neiging naar het middelpunt der aarde; zo dat doordien de neiging naar de maan vermindert word, ook de neiging naar het middelpunt der aarde moet kleiner worden; zo dat het water in A, als agtergelaaten word in A *a*; waarom het als ſpecifik ligter in evenwigt moet ſtaan met een kleiner colom B *b*, en E *d*; het welke verder bij DESAGULIER kan onderzogt worden.

Indien de aarde niet om haar as draaide, en de maan ſteeds boven een en het zelfde ſtip van den aardkloot bleef ſtaan, bij voorbeeld boven D zoude men altoos in D en A hoog, en in B en C laag water hebben, en het water zoude eene Elliptiſche gedaante houden, E *f* B *e*: Maar dewijl de maan, zo wel wegens haare voortgaande beweeging in haaren maandelijkſchen weg, en wegens de omwenteling des aardkloots om zijnen as in den tijd van bijna 24 uuren en 50 minuten tot den zelfden middag-cirkel wederkeert, waar van zij was afgeweeken, zo koomt zij van tijd tot tijd boven anderen, en wederom boven andere deelen van de zee te ſtaan, derhalven moet het water onder ieder middag-cirkel in den tijd van 24 uuren en omtrent 50 minnten tweemaal oprijzen, dat is als de maan onder dien middag-cirkel is, het zij boven of beneden de gezigt-cinder, en tweemaal nederzakken, naamelijk als de maan 90 graaden van den middag-cirkel af is.

Het ſtip D dat nu regt onder de maan is, zal na verloop van 6 uuren door de omwenteling des aardkloots van het westen naar het oosten in B zijn, zo dat men op dien tijd daar ter plaatze laag water zal hebben; zes uur daar na is het in A, daar het weder oprijst, en na zes uur in E, alwaar het wederom gezakt is; en eindelijk keert het ſtip D. tot zijne voorige plaatze.

Dog de maan koomt ieder dag bijna 50 minuten laater onder den middag-cirkel van een bepaalde plaats, dan daags te vooren; derhalven vind het ſtip D, als het na verloop van 24 uuren in zijn voorgaande ſtand ten opzigte der zonne gekoomen is, de maan niet op dezelfde plaats; maar moet nog omtrent 50 minuten voortgaan, om dezelve onder haar middag-cirkel te zien; zo dat het punt D omtrent 50 minuten laater oprijst tot in *e*.

Indien

Indien het waar was dat de lange as van het langwerpig rond $E f B e$ door de maan ging, gelijk wij in de figuur geſtelt hebben, zo zoude het water bij ons in e de grootſte hoogte hebben, als de maan onder onze middagcirkel was, of in het overgeſtelt punt f; maar het tegengeſtelde is waar, het is hoog water als de maan reeds 2 of 3 uuren te vooren door den middag-cirkel gegaan is; het welke veroorzaakt word door de omwenteling van den aardkloot om zijn as, waar door het water geduurig van het westen naar het oosten word voortgeſleept.

Indien wij dit toepaſſen op de zonne, moet het zelfde plaats hebben, en Ebbe en Vloed zoude tweemaal in 24 uuren voorvallen, al was 'er geen maan.

De beweegingen nu welke beide zon en maan veroorzaaken, konnen niet afzonderlijk beſpeurt worden, dog om dat het verſchil omtrent 50 minuten groot is, zo moet de werking der zonne ieder dag verſchillende zijn, minder of meerder naar maate deeze twee lighaamen te gelijk werken, of tegen elkander ſtrijden.

Uit het voorige volgt teffens, dat het water hooger rijzen moet omtrent den tijd der nieuwe en volle maan, dan wanneer zij in de kwartieren is, waar door men in het eerſte geval *ſpringtijen*, in het laatſte, zo als wij dit noemen, *doode tijen* heeft; want als de maan nieuw is, dan is zij met de zon in zaamenſtand, zo dat zij beide aan een en dezelfde zijde des aardkloots gevonden worden, en met gelijke kragten de zee doen oprijzen; waar uit van zelfs volgt, dat het water na verloop van ruim zes uuren hooger tegens de ſtranden oploopen moet.

Ten *tweeden*, als het volle maan is, ſtaan zon en maan tegens elkander regtſtreeks over, derhalven word het water, dat door zijne mindere zwaarte op de maan als agtergelaaten wierd, nog hooger opgeheeven door de werkinge der zonne; en beide doen de groote as van het langwerpig rond $E f B e$, dat is $f e$ langer worden, dat is D en A grooter hoogte verkrijgen.

Ten *derden*, als de maan in de kwartieren is, word de werking der zonne niet geholpen door de maan, nog deeze door die der zonne.

De getijen derhalven worden van de nieuwe maan tot het eerſte kwartier, geduurig kleiner, om dat 'er telkens minder zaamenwerking van zon en maan, en grooter tegenſtrijdigheid tuſſchen dezelven gevonden word; van het eerſte kwartier tot de volle maan, worden ze grooter om de overeenſtemming der werking dier beide hemellichten; in tegendeel van de volle maan tot het laatſte kwartier kleiner, en weder grooter van daar na de nieuwe maan.

Onderwijlen leert de ondervinding, dat de grootſte en kleinſte getijen twee dagen laater voorvallen, dan zij volgens deeze beſpiegelingen moesten, het welke men toeſchrijft aan de hindernisſen welke de ſchuiringe en de logheid van het water veroorzaaken.

Uit deeze zelfde gronden volgt, dat de getijen in het algemeen grooter zijn, als de maan en de zon de kleinſte afwijking hebben, of het naast bij de evennagtlijn zig vertoonen, en kleiner als de afwijking grooter is. De getijen zijn derhalven allergrootst, wanneer de zon en de maan beide boven of omtrent de evennagtlijn ſtaan, dat is omtrent de nieuwe of volle maanen, die omtrent de nagteveningen voorvallen; en dat de getijen de kleinſte zijn, als de volle of nieuwe maan voorvalt ten tijden der zomerſtanden: Deeze regel evenwel moet met zekere bepaaling aangenoomen worden.

Wij ſtellen onzen leezer bekend te zijn, dat de zon in de winter nader bij de aarde is dan op eenige andere tijden van het jaar, en derhalven zoude de zon, zo zij alleen het water deed oprijzen, de grootſte getijen veroorzaaken een weinig na den winterſchen zonneſtand; of in het algemeen als zij zig ophoud in de zuidelijke hemeltekenen.

Dog als men de werking der maan in haar middel-afſtand op haar zelf beſchouwt, moet zij de grootſte getijen veroorzaaken op dien tijd, waar in zij zig omtrent de evennagtlijn onthoud, en teffens nieuw of vol is; dewijl nu de zon in den winter de grootſte kragt oeffent, zo zijn de getijen in de winterſche volle en nieuwe maanen een weinig grooter, en in de winterſche kwartieren een weinig kleinder dan in de zomerſchen; en om dezelfde redenen vallen de grootſte ſpringtijden niet altijd voor op den tijd der nagteveningen, maar veeltijds een weinig voor de nagtevening in de lente, en een weinig na de nagtevening in den herfst; dog dewijl de loopkring der maan geduurig van ſtand en gedaante verandert, en daarenboven de nieuwe en volle maanen niet even nabij de nagteveningen voorvallen, zo volgt dat men ieder jaar niet juist dezelfde verſchijnzels hier omtrent moet waarneemen.

Dewijl de maan zomtijds nader bij de aarde, zomtijds verder daar van afwijkt, zo moet haare werking zeer verſchillende zijn; als bij voorbeeld, wanneer zij ten tijde van de nieuwe maan naaste bij ons is, ſtaat zij na 15 dagen het verſte van ons af, en derhalven moeten de ſpringtijen die onmiddelijk op malkander volgen, van elkander in groote verſchillen.

De Heeren Newton en Bernoulli hebben wijders beweezen, dat het water in eene bepaalde plaats tot de grootſte hoogte oprijst, als de maan omtrent drie uuren te vooren door den middag cirkel van die plaats gegaan is, zo lang de maan aan dezelfde kant van de evennagtlijn met die plaats is; dog als de plaats aan den eenen, en de maan aan den anderen kant van den evennagtlijn is, rijst het water dagelijks tot de grootſte hoogte op, als de maan drie uuren te vooren door den tegenovergeſtelden halven middag-cirkel gegaan is.

Wijders, dat in de noordelijke gewesten omtrent den zomerſchen zonneſtand, de vloed bij dag hooger is dan bij nagt, en in de winterſchen zonneſtand bij nagt hooger dan bij den dag; en in tegendeel in die landen die ten zuiden van den evennagtlijn gelegen zijn.

Vermits het oogmerk van dit Boek niet is eene weetenſchap als deeze volleedig te behandelen, maar alleen een kort vertoog moet opgeeven van dezelve, en het voornaamſte aanwijzen, zullen wij de uitreekeningen der hoogtens, tot welke de zon en de maan 't water afzonderlijk of teffens konnen doen oprijzen, voorbij gaan, en enkel aanmerken; dat op zommige plaatzen, gelijk bij *Briſtol* en *St. Malo* de zee tot 30, 40, zelfs tot 50 voeten oprijst; dog dit heeft nooit plaats in ſtraaten en zeeboezems of havens, alwaar wegens de engtens, het geweld van het nederzakkende water niet aan het bedaaren kan gebragt worden, dan door het oprijzen tot een grooter hoogte; maar in de ſtille zee, en in die deelen van den *Athlantiſchen* en *Ethiopiſchen Oceaan*, die buiten de keerkringen zijn gelegen, rijst het water tot 6, 9, 12 en 15 voeten; in de ſtille zee nogthans hooger dan in de anderen, waarſchijnelijk om dat het water aldaar vrijer beweeging heeft; ook bevind men, dat bij de eijlanden de zee minder op-

rijst, waarſchijnelijk om den tegenſtand der wrijvingen van het water tegens de ondiepe gronden en ſtranden.

Of ſchoon nu de zon en maan alle deeze verſchijnzelen veroorzaakt, en deeze derhalven altoos ſtandvastig zijn moesten, zo zijn 'er veele geheime oorzaaken, als gronden, naauwtens, bijzondere winden, enz. welke hier in verſchil te wege brengen, 't welke alleenlijk uit waarneemingen kan gevonden worden; waar over in 't bijzonder VARENIUS en RICCIOLUS moeten geraadpleegt worden; dus ziet men in de meeste gedeeltens der *Middellandſche zee* geene getijen, uitgezondert bij *Marſeille*, op de Barbaarſche kusten, bij *Venetien*, en eenige weinige andere plaatzen. Deeze zee heeft wel gemeenſchap met den *Oceaan*, dog die gemeenſchap is te eng, en de zee te wijd uitgeſtrekt, om in de getijen eene merkelijke veelheid water te ontfangen; ook zoude de trekkinge daar toe helpen, indien zij van het zuiden noordwaarts was; ook is de werking der beide hemellichten te gering op kleine zeën, om zigtbaar te zijn, en hier van daan is 'er geene *Ebbe* of *Vloed* in de *Caspiſche zee*, en in verſcheidene binne-zeën, zeeboezems en meiren.

Volgens de algemeene regels zoude men overal laag water moeten hebben, als de maan omtrent drie uuren te vooren onder den middag-cirkel geweest is; dog men vind dit geheel anders op plaatzen die niet verre van elkander leggen; bij voorbeeld, als het op den dag der volle of nieuwe maan ten 12 uur te *Vliſſingen* hoog water is, krijgt men het eerst 3 uuren daar na te *Rotterdam*, te *Dordrecht*, en te *Amſterdam*, enz.

VARENIUS en RICCIOLUS geeven hier van nader bericht; hoe zeer deeze oorzaaken als nog duister zijn, is het nogthans waarſchijnelijk, dat de plaatzing der ſtranden, de openingen waar door deeze plaatzen gemeenſchap hebben met de zeën hier veel aan toebrengen.

Indien 'er geene uiterlijke verhinderingen plaats hadden, moest het water overal geduurende 6 uuren en bijna 12 minuten oprijzen, en even zo veel tijds nederzakken; dog hier omtrent vind men veele ongeregeltheden; te *Macao* vloeit het water 9 uuren, en ebt ſlegts 3 uuren; in den mond van de *Garonne* heeft men geduurende zeven uuren hoog, en geduurende 5 uuren laag water; in den mond van de rivier de *Senegal* in *Africa* geduurende 4 uuren hoog, en 8 uuren laag water, en diergelijken; gelijk bij VARENIUS, RICCIOLUS, KIRCHERUS, GASSENDUS en HERBINIUS worden aangetekent.

Te *Tunkin* in *China* ſtaat het water eenen dag ſtil na dat de maan door den evennagtlijn gaat, en als zij noordelijk afwijkt, beſpeurt men ſlegts eene ebbe en vloed in 24 uuren. Wij gaan meerder voorbeelden van dien aart voorbij, en wijzen den leezer naar den te vooren aangehaalden Schrijvers.

Om het hooge water te berekenen op eene bepaalde plaats, moet men voor eerst weeten, op welk uur ten tijde der nieuwe of volle maan de vloed daar ter plaatze voorvalt; vervolgens moet men den ouderdom der maan op den voorgeſtelden tijd zoeken te ontdekken, het welke de Stuurlieden doorgaans door de Epacta of door de Mechaniſche Werktuigen volvoeren; dog om dit nauwkeuriger te doen, moet men de Sterrekundige tafelen gebruiken, dewijl men nu weet, hoe veel laater de maan ieder dag onder den middag-cirkel koomt, kan men gemakkelijk uit het getal der dagen, die de maan oud is, als men het zelve vermenigvuldigt door haar dagelijkſche wegwijkinge van den middag-cirkel, weeten, hoe veel laater het op een bepaalde plaatze op een voorgeſtelden dag hoog water is, dan ten tijde der volle of nieuwe maan; de getijen immers volgen na genoeg de middel-beweeging der maan.

Dewijl nu de maan ieder dag 12 graaden, 11 min. en 27″ van de zon gaat, moet zij van dag tot dag 48′. 45″. 48‴. laater onder den middag-cirkel koomen; en derhalven zal men na genoeg den juisten tijd van de vloed vinden, als men het getal der dagen, die de ouderdom der maan uitdrukken, vermenigvuldigt door 48′. 45″. 48‴. en de uitkoomst deelt door 60; want als men het hoeveelſte met de overgeſchootene minuten, ſeconden en tertien voegt bij den tijd, op welken het ten tijde der volle of nieuwe maan op voorgeſtelde plaatze hoog water is, zal de zomme den tijd aanwijzen, op welke het op den voorgeſtelden dag daar ter plaatze hoog water is. De Heer LULOFS geeft dit voorbeeld; men wilde uitrekenen wanneer het hoog water was te Rotterdam of Amſterdam op den 21 Decemb. 1749, moet men bij 3 uur (welke de tijd is waar op men daar hoog water heeft bij nieuwe of volle maan,) doen 13 maal 48′. 45″. 48‴. en derhalven is het hoog water den 22 's morgens ten 1 uur 34′. 5″. 24‴. Dog als men op de waare beweeginge der maan zoude willen voortgaan, moet men den tijd van den doorgang der maan door den middag-cirkel zoeken, die geſchiedde dien dag ten 10 uur 8′. 's avonds; derhalven als men dit doet bij de 3 uuren, heeft men voor den tijd van het hooge water op den 22. 's morgens ten 1 uur 18′. en dus ruim 16 minuten vroeger dan volgens de middel-beweeging. Om nu hier uit het hooge water voor den 21ſten te vinden, is 'er niets nodig, dan dat men 12 uur 24′. 42″. 54‴. van den gevonden middeltijd aftrekt, waar door men vind, den 21ſten 1 uur 9′. 22″. 30‴. na den middag.

De Heer BELIDOR heeft in de *2de verdeeling*, *het 2de Boekdeel*, *3de Boek* zeer uitmuntend gehandelt over het zelfde onderwerp, en 'er eene Tafel van hoog water der voornaamſte Plaatzen van Frankrijk, Spanjen, Portugal, Engeland, en de Nederlanden bijgevoegt; en men vind in de *Dict. Encijclop.* eene fraaije Tafel van de bijzondere hoogtens, tot welken de zeën in de voornaamſte deelen van America, Aſia en Africa oprijzen.

EBBENHOUT; in 't latijn *Ebenus*; *Lignum ebenum*; is een zoort van *hout* dat uit de *Indiën* gebragt word, van aart zeer hard en zwaar, en in 't water geworpen na de grond zinkende.

Daar zijn drie zoorten van *Ebbenhouten*, het meeste bij ons in gebruik is het zwarte, enkel het groene en nog zeldzaamer het roode; men ziet van alle deeze zoorten op 't Eijland *Madagascar*, alwaar de inwoonders het zelve onverſchillig *Hazon mainthi*, het welk *zwart hout* betekent, noemen; en men zegt, dat 't ook op 't Eijland *St. Helena*, als mede op het Eijland *St. Mauritius* een der *Antilliſche Eijlanden*, *Tabago* en elders meer groeit. Het zelve komt, zo als 'er gezegt word, van een groote dikke boom, die een zwarte ſchors heeft en bladen welke naar de mirte- of laurier-bladen gelijken; zijne vrugt is een eikel met een korte ſteel. Zommige willen, dat het een zoort van *pokhout* zoude zijn; of' komt ten minſten in aart en kragten veel daar mede over een, want het heeft veel olie-deelen bij zig, en

men

men houd het voor ſterk zweetdrijvend en opdroogend, kunnende eveneens gelijk het pokhout in hout-dranken gebruikt worden. Op 't vuur geworpen, geeft het beste een lieflijken reuk van zig, en moet zonder ſchors en aderen zijn, voorts van een zamentrekkende en ſcherpe ſmaak. Dog dit *hout* word in de Geneeskunde nooit of zelden gebruikt, maar dient hoofdzaakelijk voor de Schrijnwerkers, Lijstmaakers, en andere Konſtenaars, om 'er allerlei ingeleide en verdere fraaije werken van te maaken, waar toe het veel geagt is; te meer om dat het glad kan gepolijst worden; hoewel veele de gekoleurde en geaderde vreemde harde houten meer tot ingelegde werken agten, dewijl ze het oog meer ſtreelen. Het *Ebbenhout* word ook door middel van inlandsch effen en glad hout, bij voorbeeld *peereboomen-* of *haagboeken-hout*, enz. zwart te verwen, nagebootst; inzonderheid tot gladde lijst-werken; ziet hier over op 't artijkel HOUT.

TAVERNIER getuigt, dat de bewoonders der Eijlanden de boomen daar het *Ebbenhout* van koomt, in de grond begraaven, zo dra zij afgehouwen of uitgeroeit zijn. Vader PLUMIER ſpreekt nog van een andere zwart *Ebbenhouten* boom dien hij op *St. Domingo* ontdekt heeft, en *Spartium portulacæ foliis aculeatum ebeni materiæ* noemt. Het Eijland *Candia* brengt ook een klein boomtje voort, bij de Kruidkundigen onder de naam van *Ebenus Cretica* bekent. Zie EBBENHOUT (CANDISCH).

PLINIUS en DIOSCORIDES zeggen dat het beste *Ebbenhout* uit *Ethiopien* koomt, en het ſlegtſte uit de *Indien*; integendeel verkiest THEOPHRASTUS 't geene dat in de *Indien* groeit. Van de verſchillende koleuren van *Ebbenhout*, word het zwarte 't meeste geagt.

Deszelfs ſchors of bast in water geweekt, zegt men een goed middel te zijn tegens ſlijmen en veneriſche kwaalen, en dit is de reden dat MATTHIOLUS de *Guaïac* voor een zoort van *Ebbenhout* heeft aangezien.

Het groene *Ebbenhout* word door een boom voortgebragt die zeer digt met takken is bewaſſen, deszelfs bladen zijn glad en van een ſchoone groene koleur; onder deszelfs eerſte of buitenſte ſchors, zit een tweede, die wit is en de dikte van twee duimen heeft, het overige tot aan 't hert toe is donker groen na het zwart hellende, en zomtijds ziet men 'er eenige geele aderen in; dit zoort van *Ebbenhout* vat ligtelijk vlam, dewijl het harzig en vetagtig van aart is: Het is van dit hout dat de Indiaanen de beelden van hunne Goden, en de Scepters voor hunne Koningen maaken. POMPEJUS is de eerſte geweest die dit hout te *Romen* heeft gebragt, na dat hij de zege over MITHRIDATES behaalt hadde.

Wat het *roode Ebbenhout*, ook *Grenadille* genaamt betreft; is 'er weinig anders dan de naam van bekend.

EBBEN-HOUT (BASTERT-), zie ANAGIJRIS.

EBBENHOUT (CANDISCH), in 't latijn *Ebenus Cretica*, ALP. *Exot. Cijtiſus incanus creticus*; (EBENUS, LINN. *Spec. Plant.*); is een beeſter gewas, van zeven of agt voeten hoogte, dat drie of vijf grijze lang-ronde bladen bijzamen aan de takken voortbrengt; de bloemen gelijken naar de klaver-bloemen, zijn rood van koleur, en koomen in lang-ronde trosjes voort, waar tuſſchen witte zagte hairtjes uitſteeken, die de trosjes hairig doen uitzien; het zaad gelijkt naar het klaver-zaad; het hout van deeze beeſter is zwart en hard, bijna als het Indiaansch *Ebbenhout*; het zelve groeit veel op de hooge bergen in *Candien*.

EBBENHOUT (GEGRAAVEN); in 't latijn *Ebenum foſſile*; is een zoort van zwarte harde Aluin-aarde, die op het gezigt eenigzints naar zwart *Ebbenhout* zweemt.

EBENUS; *Ebenum*, zie EBBENHOUT.

EBRETAS, zie DRONKENHEID.

EBSON-ZOUT; *Engels Laxeer-zout*; in 't latijn *Sal Ebeshamenſe*; *Sal Anglicum*; *Sal catharticum amarum*, is een *middel-zout* en zoort van *ſal mirabile*, dat eertijds uit 't water van de Gezondbron te *Ebſon*, 15 mijlen van *Londen*, door evaporatie en crijſtalliſatie, gelijk meer andere *fontein-zouten*, bereid is, hoewel in een kleine hoeveelheid; maar na dat hetzelve door de aanprijzing van NEHEMIAS GREW in een Traktaatje, in veel agting geraakt was, en van elk begeerd wierde, egter 't gemelde water geen genegzaam *zout* uitleveren konde, om ieder daar mede te gerieven, zo hebben de Engelſche *Chijmisten* gezogt, dit *Ebſon-zout* door de konst na te bootzen, 't welke hen in zo verre gelukt is, dat men het aldaar een langen tijd jaarlijks in groote menigte gemaakt en buiten *Engeland* verzonden heeft, eer men heeft geweeten, dat het een nagebootst *zout* was; dog 't welke tegenwordig niet alleen in *Engeland*, maar ook in *Lotharingen* en op meer andere plaatzen gemaakt word.

De manier, volgens welke het in *Engeland* bereid word, zegt de Heer NEUMANN aldus te zijn: Zij neemen van de zogenaamde *moer-loog*, welke overblijft na de raffineering van het grove Spaanſche of Portugalſche *boij-zout*, deeze gieten zij bij de *doode-kop*, die na de distilleering van de *vitriool-olie* te rug blijft, (welke beide dingen in *Engeland* veel gemaakt worden); dan dampen ze deeze gemengde en doorgezijgde loog tot de droogte uit en calcineeren het verkreegene *zout* een weinig; of dampen ieder bezonder uit, vermengen de droge zouten en calcineeren het; vervolgens ſmelten ze het gecalcineerde in water, en laaten het op de gewoone wijze crijſtalliſeeren, zo verkrijgen ze het *Ebſon-zout*.

Volgens andere word het aldus gemaakt; Men neemt *zee-water*, laat daar in genoegzaam grof onbereid zeezout ſmelten, en dampt het uit tot 't droge zout, dit ontbind men in water, zijgt het door, laat 't dan uitdampen, tot dat het een huidje verkrijgt en vervolgens crijſtalliſeeren, zo zijn de ſchoonſte van de eerſte crijſtallen het *zout van* GLAUBER; het vogt dan weer tot een huidje uitgedampt zijnde, verkrijgt men bij de tweede crijſtalliſatie het *Ebſon-zout*; dog aan dit voorſchrift ſchijnt iets en wel het *vitriool-zuur* te ontbreeken, want de *zouten* die men verkrijgt, zijn nog 't regte *ſal mirabile van* GLAUBER nog het regte *Ebſon-zout*; maar de voorgaande eerſte beſchrijving is beeter.

Het regte *Ebſon-zout* heeft eene zagt laxeerende kragt, als men 'er tot twee oncen of meer van, in eenig vogt geſmolten, inneemt. Van dezelfde aart zijn ook de *Sedlitzer-*, *Egerſche-*, *Carels-badſe-*, *Wisbadſe-zouten*, en meer andere, die uit de bron-wateren op de plaatzen van die naam door de uitdamping verkreegen worden: Inzonderheid word het *Sedlitzer-zout* geroemt, dat in aangenaamheid het *Engelſche* verre overtreft.

EBULLITIO, zie OPBORRELING.

EBULLITIO STOMACHI, zie ZOODE.

EBULUS, zie HADIK.

EBUR, zie IJVOOR.

EBUR FOSSILE, *Gegraaven Elpen-been*, zie DENTES FOSSILES.

ECBOLIA; worden genoemt zodanige Geneesmiddelen, welke de baaring bevorderen, en de vrugt in eene zwaare

zwaare baaring uitdrijven; ook de zulke die een miskraam kunnen veroorzaaken.

ECBOLIUM; *Adhatoda*; *Nux Malabarica*; *Malabaarche noot*; is een Boom-gewas dat in *Indiën* groeit, helm-bloemen en nooten voortbrengende; waar van verſcheiden zoorten zijn, die de Heer LINNÆUS onder de naam van *Juſticia* bevat; dog de twee volgende zijn de bekendſte.

1. De gemeene *Malabaarſche-noot*; *Adhatoda Zeijlanenſium*; (*Juſticia arborea*, *foliis lanceolato-ovatis*, *bracteis ovatis perſiſtentibus*, *corollarum galea concava*, LINN. *Spec. Plantar.*)

2. De *Malabaarſche noot* met wilge bladen, ook *klapboom* genaamt; *Adhatoda Indica*, *folio ſaligno*, *flore albo*; (*Juſticia arborea*, *foliis lanceolato-ovatis*, *bracteis ovatis deciduis mucronatis*, *corollarum galea reflexa*, LINN. *Spec. Plantar.*)

Plaats. Deeze boomen groeijen beide op *Malabar*, dog de eerſte meer op 't Eijland *Ceijlon*; ze worden ook in *Europa* zomtijds van de liefhebbers gekweekt daar ze wel bloeijen, maar geen vrugten of *nooten* voortbrengen.

Kweeking. Deeze geſchied door middel van ſteeking van jonge takjes in potten, die men in de run-bak zet, en met vogt en ſchaduwe enz. onderhoud, gelijk andere diergelijke ſtekken, tot datze wortelen gemaakt hebben, als wanneer men elke plant in een bezondere pot verplant; 's winters moet men dezelve in een warm oranjehuis voor de vorst bewaaren, maar 's zomers zet men ze in de opene lugt, dog op een warme voor de winden gedekte plaats

ECCHIJMOSIS, zie KNEUSING.

ECCLAMPSIA; *het ſchitteren des bloeds*; als het bloed hier of daar in de aderen drilt.

ECCLISIS; betekent zo veel als de afwijking van eenig been uit deszelfs natuurlijke plaats.

ECCOPE; is eene *Uitſnijding*, naamelijk wanneer verſtorven vleesch door uitſnijding van het gezonde word afgeſcheiden.

ECCOPROTICA; door dit woord worden allerhande zagt-werkende purgeermiddelen verſtaan.

ECHINATUS; *Steekelig*; dat rondom met ſtikkels of doorns bezet is, op de wijze als een *Egel*; gelijk bij voorbeeld de *Cochleata fructu echinato*.

ECHINITES, zie EGEL-STEEN.

ECHINO-MELOCACTUS, zie MELOEN-DISTEL.

ECHINOPHORA; *Caucalis echinophora*; zie KLISSEN-KERVEL.

ECHINOPHTHALMIA; deeze naam word aan eene ontſteeking der oogleden genaamt.

ECHINOPUS; *Echinops*; zie DISTEL.

ECHINUS; *Steekel-hooft*; is in de Kruidkunde de naam van ieder doornagttge vrugt of zaadhuis. Ook betekent het een zeker zoort van met ſtikkels bezette visch, *Steekel-visch* (*Orbis echinatus*) genaamt. Zie STEEKEL-VISCH.

ECHINUS, zie EGEL.

ECHINUS MARINUS, zie ZEE-EGEL.

ECHIUM; *Slangen-hooft*; *Slangen-kruid*; *wilde Oſſen-tong*; in 't latijn *Echium*. Verſcheide zoorten zijn 'er van deeze plant, waar van de voornaamſte zijn

1. *Gemeen Echium* of *Slangen-hooft*; *Echium vulgare*; (*Echium caule ſimplici erecto*, *foliis caulinis lanceolatis hiſpidis*, *floribus ſpicatis lateralibus*, LINN. *Spec Plant.*)

2. *Groot ruig Echium*, met witte en bleek-purpere bloemen; *Echium majus & asperius flore albo & dilute purpureo*; (*Echium corollis vix calicem excedentibus*, *margine villoſis*, LINN. *Spec. Plantar.*)

3. *Portugalsch Echium*, met groote bladen; *Echium amplisſimo folio*, *Luſitanicum*; (*Echium corollis ſtamine longioribus*; LINN. *Spec. Plantar.*)

4. *Breedbladig Candisch Echium*, met roode bloemen; *Echium Creticum latifolium rubrum*; (*Echium calicibus fructescentibus diſtantibus*, *caule procumbente*, LINN. *Spec. Plantar.*) Van deeze zoort is ook een verandering met ſmalle bladen.

5. *Orientaalſche Echium*, met wolkruids-bladen en groote klok-formige bloemen; *Echium orientale*, *verbaſci folio*, *flore maximo campanulato*; (*Echium caule ramoſo*, *foliis caulinis ovatis*; *floribus ſolitariis lateralibus*, LINN. *Spec. Plantar.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange rouwe hairagtige bladen, op de aarde verſpreid leggende; waar tuſſchen uit de wortel ronde ſtengen opſchieten, met diergelijke rouwe bladen bekleed, aan welkers oppersſte omgekromde takjes voortkomen, die aan beide zijden met veele kleine ſmalle bladjes en kleine holle bloemen na bovenwaarts ziende, bezet zijn, van koleur eerst paarsagtig-rood, maar met het open gaan hemels-blauw wordende, met vijf paarze draatjes in het midden; dog men vind 'er ook veranderingen van met roode en witte bloemen, maar die zeldzaam zijn; na de bloemen volgt klein, kantig, ſpits en zwart zaad, dat eenigzints de gedaante van een ſlangen-hoofdje heeft; en dit is de naams-oorſpronk van deeze plant.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam naar de voorige; behalven dat ze grooter en rouwer ſtengen en bladen en witte of ligt purpere bloemen voortbrengt.

De overige zoorten zweemen ook veel naar de eerſte, en verſchillen daar van hooftzaakelijk in het geene dat door de benaamingen aangetoont word.

Plaats. De eerſte zoort groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, enz., naast de wegen, akkers, heggen, dijken, en op andere onbebouwde woeſte plaatzen.

De tweede zoort word gevonden in *Hoog-Duitschland*, *Engeland*, *Frankrijk*, en *Italien*; beide zijn ze tweejaarig.

De derde zoort komt voort in *Spanjen*, *Portugal* en elders, en is langleevende.

De vierde zoort, met haare verandering groeijen op 't Eijland *Candien* en zijn tweejaarig.

De vijfde zoort word gevonden in de Oosterſche Landen.

Kweeking. Zelden worden deeze gewasſen in de hoven gekweekt, ten waare de vreemde zoorten bij zommige liefhebbers van vreemde planten; geſchiedende de vermeerdering door het zaad, dat men in het voorjaar op een warme plaats zaait, en de jonge planten daar na verplant, daar men begeert, zo zullen ze het volgende jaar bloeijen; maar ze beminnen liefst, om wel te groeijen, een zand-, ſteen- of puinagtigen grond; dewijl ze in een vette en ſlijve niet wel tieren.

Eigenſchappen. Deeze gewasſen zijn hier te lande van geen gebruik in de Geneeskunde; men prijst egter de wortel van de eerſte zoort in de vallende ziekte en hitte in het bloed, als mede het afkookzel van het geheele kruid met wijn tegen de pijn der lendenen, van buiten opgeleid: De *ſijroop* uit 't zap van dit kruid, of de *conſerf* van de bloemen, worden in *Italien* geroemt, om

om 't herte te verſterken, de zwaarmoedigheid te verdrijven, het bloed te zuiveren, en de hitte en brand in de koortzen te verzagten.

ECHO; is een weeromkoomend geluid, dat tegens een vast lighaam heeft aangeſtuit, en zig daar door herhaalt en aan onze ooren vernieuwt word; dit woord is afkomſtig van het griekſche ἦχος, het welke geluid betekent.

Dit *geluid* word door de weeromkaatzing der in beweeging gebragt zijnde luchtdeeltjes herhaalt; dog de enkelde weeromkaatzing van de klinkende lucht voldoet niet om de *echo* voort te brengen; want zulks veronderſtelt, zoude daar uit volgen, dat de oppervlakte van ieder vast en hard lighaam in ſtaat zoude zijn, om de ſtem of het geluid te verdubbelen, om dat dezelve in ſtaat is, die weerom te kaatzen, het geen de ervarenheid anders leert; het ſchijnt dan dat 'er tot voortbrenging van den *Echo*, een zoort van wulft vereischt word, die dezelve kan verzamelen en vervolgens doen weeromſtuiten, omtrent eveneens als met de vergaderde licht-ſtraalen in een hol-ſpiegel gebeurt. Zie SPIEGEL.

Wanneer eenig geluid tegens een muur aanſtuit, waar agter eenig wulſt of boog, enz. geplaatst is, zal dat zelfde geluid in dezelfde, of in eenige naastgelegene linien weeromkoomen.

Dit geſtelt zijnde, om een *Echo* te kunnen hooren, zo volgt, dat het oor noodwendig in de linie van weeromſtuiting of reflexie moet geplaatst zijn; en op dat de perzoon, die het geraas heeft gemaakt, zelfs zijn eigen geluid zal konnen hooren, word 'er nog vereischt, dat die zelfde linie zig *perpendiculair* of loodregt met de weeromſtuitende oppervlakte bevinde; en om een *Echo* te vormen, die verſcheidene maalen het zelfde woord herhaalt, moeten 'er verſcheidene wulften, muuren of holligheden, de eene agter de andere, of wel nevens malkanderen geplaatst zijn.

Eenige ſchrijvers hebben met veel oplettentheid, verſcheidene uitwerkzelen van de *Echo* waargenoomen; kortelijk zullen wij dien aangaande hunne gedagten bijbrengen: Zij merken aan, dat alle geluid, het welk lijnregt, of wel ſchuins en bogtig, op een digt in malkanderen gedrongen en teffens effen lighaam valt, het zij het zelve regt of krom is, weeromſtuit, en een minder of meerder ſterke *Echo* vormt; maar tot dien einde zeggen zij, moet de oppervlakte effen zijn, dewijl zonder dat de *reverberatie* of weerſtuiting van die oppervlakte de *reguliere* of evenredige beweeging van de lucht zoude vernielen, en daar door het geluid verdooven en wegneemen; wanneer alle de omſtandigheden die hier bijgebragt zijn, zig vereenigen, is 'er altijd een *Echo*, ſchoon men hem niet altoos hoort; het zij dat het gemaakt geluid al te zwak zij, om tot die geene, welke het zelve gemaakt heeft, weder te keeren; of wel dat het zo flauwelijk tot hem koomt, dat hij het niet kan onderſcheiden; ook kan tot eene oorzaak verſtrekken, dat het lighaam, die het geluid doet weeromſtuiten, al te nabij is, om het eerſte geluid met het weeromgekaatſte te kunnen onderſcheiden; of dat de perzoon, die het geluid maakt, niet wel is geplaatst, om het weeromgeſtuitene te rug te kunnen ontfangen.

Indien de hinderpaal of het weeromſtuitende lighaam, van de geene die ſpreekt, vijf-en-veertig roeden afgeleegen is, zo is één *ſeconde* de tijd, welke tusſchen het eerſte en het weeromkaatzende geluid verloopt, dewijl het geluid negentig roeden verte in de tijd van één *ſeconde* aflegt; zo dat de *Echo* alle de woorden of ſijllaben herhaalt, welke in de tijd van één *ſeconde* zullen uitgeſprooken zijn; bijgevolg, wanneer de geene die ſpreekt, met ſpreeken ophoud, zal de *Echo* alle de woorden die men heeft geuit, ſchijnen te herhaalen: Dog indien de weeromſtuitende oorzaak al te nabij is, zal de *Echo* niet dan de laatſte ſijllaben van het geſprokene laaten hooren.

Zie hier het geen de geleerde MUSSCHENBROEK in zijne *Beginzelen der Natuurkunde*, *nederd. druk van* 1739. *in 4to. pag.* 722---724 onder anderen omtrent den *Echo* aanmerkt.

„ Onze ziel kan door middel van het gehoor
„ niet veele geluiden onderſcheiden, welke na malkan-
„ deren met eene zeer groote ſnelheid volgen; maar het
„ is nodig, wanneer men ze onderſcheiden zal hooren,
„ dat 'er eenige tusſchentijd tusſchen twee geluiden in
„ zij: Hier uit ziet men, dat, ſchoon een muur of eeni-
„ ge andere oorzaak het geluid naar ons weerom kaatst,
„ men evenwel geen *Echo* zal hooren: Wanneer zeer
„ bedreeve ſpeelders zo ras op hunne viool ſpeelen als
„ mogelijk is, het geen *prestiſſimo* genoemt word, kun-
„ nen zij maar 9 of 10 toonen in den tijd van eene ſe-
„ cunde ſpeelen, welke men onderſcheidentlijk hooren
„ kan, gelijk ik ondervonden heb: Derhalven zou een
„ zeer bedreeven ſpeelder maar een *Echo* onderſcheiden
„ kunnen, wanneer het gegeeve geluid van de *Echo* even
„ ſnel, als de eene toon van den anderen in de *prestis-*
„ *ſimo* gevolgt wierd. Het geluid loopt in den tijd van
„ eene ſecunde 1142 Engelſche voeten, in den zelven
„ tijd worden 'er 10 onderſcheide toonen gemaakt,
„ waar van de een op den ander volgde, zo dat de eerſte
„ 114 en een-vijfde voeten voortliep, eer dat de tweede ge-
„ maakt werd, en zij dus malkanderen opvolgden op
„ eenen afſtant van 114 en een vijfde voeten: Maar als
„ men ſtelt, dat het geluid weerom ſtuit, en dat de
„ weerom kaatzende oorzaak in het midden van deezen
„ weg ſtaat, dat is, op 57 voeten, dan zal de *Echo* in
„ dezelve ſnelheid den eersten toon volgen, als anders
„ twee toonen elkanderen zouden gevolgt hebben:
„ Maar als men 10 toonen ſtelt in eene ſecunde, moe-
„ ten zij gefleept worden, anders kan men 'er maar 9
„ met ſtrijken op een viool maaken; en men kan zeer
„ bezwaarlijk de opvolging van gefleepte toonen hooren;
„ waarom men liever moet ſtellen 9 toonen in den tijd
„ van eene ſecunde; deeze zullen dan zo ſnel malkan-
„ deren volgen, als een *Echo* weerom koomende van
„ eene oorzaak, welke 63 en een vijfde voeten van het
„ eerſte geluid afſtaat. Indien iemand in de ſpeelkonst
„ min ervaren is, moet hij verder afzijn van den weer-
„ ſtuit, zal hij een onderſcheiden *Echo* hooren. Hier uit
„ leert men waarom men in groote verwulfte kamers en kel-
„ ders wel een' grooten weerklank hoort, als men ſpreekt,
„ maar geen *Echo*, ſchoon de weerklank en het gebrom
„ niets anders dan een *Echo* is, maar het koomt van
„ muuren, welke te digt bij ons zijn, dan dat men de
„ geluiden van hun weeromgekaatst, kan onderſchei-
„ den.

„ Indien het geluid tegens eenige wanden ſtuit,
„ van malkanderen op zeekere afſtanden ſtaande,
„ dog waar van de digtſte bij het geluid, de laagſte
„ zijn, de verdere altoos hoe langer hoe hooger, zo
„ kan het geluid van deeze wanden weerom ſtuitende,
„ in verſcheide tijden op dezelve plaats te rug keeren,

„ waar door de *Echo* dikwijls herhaald zal ſchijnen, „ koomende de een na den anderen. En dewijl het ge„ luid gemeenlijk zwakker is, hoe het van verder plaats „ koomt; zal de eerſte *Echo*, keerende van de naaste „ bijliggende, de ſterkſte zijn, en de volgende hoe lan„ ger hoe zwakker: Indien men dan uitſprak het woord „ *Ach*, zal het door den *Echo* de laatste woorden van „ een ſtervend mensch verbeelden, wordende het woord „ *Ach* hoe langer hoe flauwer gehoord. Hooge, maar „ eevenwijdige muuren, geeven ook dikwijls herhaalde „ *Echo's*, gelijk in 't kasteel Simonette geweest zijn, „ beſchreeven van KIRCHERUS, SCHOTTUS, en MISSON; „ in een deeze muuren was een venſter, wanneer men „ daar in liggende ſprak, hoorde men zijne woorden 40 „ maalen herhaald.

„ Dewijl het geluid zijnen gantſchen weg over „ eeven ſnel voortloopt, zo moet 'er ook tusſchen „ alle herhaalingen van diergelijke *Echo's* een eeven lan„ ge tijd tusſchen beide zijn; het welk DE LANIS en DER„ HAM bevestigen van 'hun waargenomen te zijn.

„ Al het geen het geluid kan weerom kaatzen naar „ dezelve plaats van waar het kwam, kan de oor„ zaak van een *Echo* zijn: Hier om zijn muuren, ou„ de ſtads wallen, digte bosſchen, kerken, huizen, ber„ gen, en ſteenrotzen, heuvels aan de overzijde eener „ riviere, landen waar op hooge kruiden ſtaan, holle „ rotzen, wolken, waare oorzaaken van *Echo's*, dewijl „ zij het geluid van zig doen weerom ſtuiten: Van daar „ koomt al het loeien en herhaald ſchateren van den don„ der: Het welk ligt bevestigt kan worden, om dat, als „ men een ſtuk geſchut bij helder weer afſchiet, gemee„ nelijk maar een ſlag gehoort word; dog als de lucht vol „ wolken is, hoort men den ſlag dikwijls behaald.

In de *Memoires de l'Academie des Sciences de Paris, pour l'année* 1692. vind men van een *Echo* gewaagt, die dit bijzonders heeft, dat de perzoon die zingt, enkelijk zijn eigen ſtem, en geenzins de herhaaling van de *Echo* hoort; daar in tegendeel de geenen die toeluisteren, niet anders dan de herhaaling van de *Echo* hooren, met wonderlijke *variatien* of veranderingen verzelt; want op het eene oogenblik ſchijnt de *Echo* te naderen, en op een ander oogenblik weder weg te wijken; zomtijds hoort men de ſtem zeer onderſcheiden, en een weinig tijds daar na geheel flauwelijk; de eene hoort maar één ſtem, en de andere verſcheidene; deeze beſpeurt de *Echo* aan de regter, en geene aan de linkerhand; in een woord, na de verſchillende plaatzingen, daar die geene ſtaan, welke toeluisteren, en de geene die zingt, hoort men de *Echo* op een verſcheidene manier.

De zo beroemde *Echo van Verdun*, zie *Hiſtoire de l'Academie de Sciences, de l'année* 1710. is door twee dikke toorens gevormt, die niet aan het middelgebouw raaken, en dertien roeden van malkanderen gelegen zijn; de eene heeft een hartſteenen beneden-vertrek dat verwulſt is, dog de andere niet anders als een verwulſt portaal, beide zijn zij egter met ſteenen trappen voorzien: En dewijl het geene tot de *Echo's* behoort, de *Spiegelkunde* (*Catoptrica*) *van het geluid* kan genaamt worden, zo kan men die beide toorens aanmerken als twee ſpiegels die over malkanderen geplaatst zijnde, zig onderling de ſtraalen van een zelfde voorwerp te rug zenden, het beeld vermeerderende, ſchoon teffens het zelve altoos verflauwende en verder af doende ſchijnen; bij gevolg wanneer men op de regte linie ſtaat, die de beide toorens verbind, en men met luider ſtem een woord uitſpreekt, hoort men het zelve twaalf of dertien maalen met gelijke tusſchenpoozingen herhaalen, dog telkens flauwer; verwijdert men zig tot op een zekere diſtantie van deeze linie, hoort men geen *Echo* meer, en dit om dezelfde reden, dat men geen beeld meer zoude zien, indien men zig al te ver van het middelpunt des ſpiegels begaf: Indien men op een regte linie tusſchen het middel-gebouw, en een der beide toorens ſtaat, hoort men maar eene herhaaling van het gemaakte geluid, en zulks word veroorzaakt, dewijl de beide *Echo's* niet meer te zaamen, maar alleen de eene werkt, ten aanzien van de geene die ſpreekt.

Dus kan ook daar een *Echo* door de plaatzing van verſcheidene gebouwen of zelfs boomen meermaalen een ſtem herhaalt, gedeeltelijk, ja geheel weggenoomen worden, door het afbreeken van eene der gebouwen of wegkappen der boomen; getuige hier van de *Echo* te *Diepenveen*, een Gehucht of Dorp nabij *Deventer* in de Provintie van *Overijſſel* gelegen; wanneer men hier op een gepaste linie tusſchen de kerke tooren en een groote zwaare boom geplaatst ſtond, en men met een verheven ſtem eenig woord uitede, hoorde men het zelve duidelijk tot zeven maalen toe herhaalen; dog naderhand deezen boom weggekapt zijnde, is de *Echo* mede voor het grootſte gedeelte verdweenen.

ECHT, zie HUWELIJK.

ECLEGMA, zie LIKKING.

ECLIPS, *Verduistering*, *Taaning*; is eene voorbijgaande, het zij wezendlijke of ſchijnbaare berooving van licht, in de een of d'ander der Hemelſche lighaamen, door de tusſchenkomst van eenig duister of ondoorſchijnend lighaam, tusſchen het Hemelſche lighaam en 't oog, of tusſchen dat zelfde lighaam en de zon. De *Zon-eclipſen* zijn in het eerſte geval, en die der *Maane* en *Satellieten* in het tweede; want de Zon is door hem zelven verlicht, en de andere *Planeeten* van aart duister, hebben geen ander licht dan 't geen zij van de zon ontfangen.

Het woord *Eclips* is afkomſtig van het Griekſche, ἔκλειψις *afneemen*; de Romeinen bedienden zig ook van het woord *Deficere*, om de *Eclipſen* mede te betekenen.

De onwetenheid in alle de deelen der Natuurkunde, heeft in alle plaatzen en van alle tijden, aan beweegende oorzaaken de uitwerkzelen toegeſchreeven, waar van men de eerſte beginzelen of oorſprongen niet kende; dus maakten in *Griekenland* de Prieſters aan het gemeen wijs, dat DIANA op ENDIMION was verlieft geworden, en dat de *Eclipſen* aan de nagtbezoeken die deeze Godinne bij haaren Minnaar in het *Cariſche gebergte* afleide, moesten werden toegeſchreeven; dog dewijl deezen liefdehandel niet altoos duurde, moest 'er een andere oorzaak (zegt den Heere Abt BANIER) van de *Eclipſen* gezogt worden.

Men verbreide doen dat de Toveresſen, inzonderheid die van *Theſſalia*, door haare betoveringen de magt hadden, om de *Maan* na onzen aardkloot te trekken, daarom maakte men een groot geraas met ketels en andere werktuigen, om ze weder na haar plaats te doen klimmen; onder anderen volgden de Romeinen dit gebruik, en ontſtaaken teffens een groote menigte toortzen en fakkels, die zij na den hemel hielden, om het licht van het verduisterde geſternte weder te roepen. JUVENALIS zinſpeelt op het groote geraas, dat het Romeinſche volk

volk ten dien opzigte door het ſlaan op kopere bekkens maakte, wanneer hij van een rabbelzugtige of kakelagtige Vrouw ſpreekende, zegt, dat zij geraas genoeg maakt, om de *Maan* in arbeid te hulpe te koomen: *Una laboranti poterit ſuccurrere Lunæ.*

Indien men na de oorſprong van deeze gewoonte wilde opklimmen, zoude men bevinden, dat zij uit *Egijpten* afkomſtig is; alwaar Isis, het zinnebeeld der *Maan*, met een diergelijk geraas van ketels en trommelen geëert wierde.

Het gevoelen der andere volkeren was, dat de *Eclipſen* de boodſchappers van groote ongelukken waaren, of het leeven van Koningen en Vorsten dreigden; langen tijd heeft men 't zelfde denkbeeld van de *Komeeten* gehad. De *Mexicaanen* over dit verſchijnzel verſchrikt, vasteden geduurende de *Eclipſen*, als wanneer de Vrouwen zig ook zelven mishandelden, en de Meisjes zig door inſnijdingen bloed uit de armen deeden vloeijen; die Menſchen verbeelden zig, dat de *Maan* door de Zon was gewond geworden, om eenige twist die tuſſchen hun beiden zoude zijn gerezen.

De Indiaanen, uit kragte van dit zelfde grondbeginzel, gelooven ook, dat de oorzaak der *Eclipſen* aan een kwaaddoende *Draak* moet toegeſchreeven worden, die de *Maan* wil verſlinden; daarom maaken zommigen groot geraas om hem zijnen prooij te doen loslaaten, terwijl anderen tot aan den hals toe in het water gaan, om de *Draak* te ſmeeken, die *Planeet* niet ten eenemaalen te verſlinden; leest hier in Vader Le Comte, over de wonderlijke en vreemde denkbeelden der *Chineeſen.*

Anaxagoras, tijdgenoot van Pericles, en die in het eerste jaar van de agt-en-zestigſte Olijmpiade ſtierf, was de eerſte die zeer duidelijk en teffens zeer ſtoutelijk over verſcheidene ſchijnzelen (*phaſes*) der *Maane* en deszelfs *Eclipſen* heeft geſchreeven; met Plutarchus zegge ik *zeer ſtoutelijk*, dewijl de waereld als doen nog niet wel de Natuur-onderzoekers mogt lijden nog dezelve dulden; de vijanden van Socrates wisten dit maar al te wel, en zij wrogten het bederf van dien braaven Wijsgeer uit, met hem te beſchuldigen, door een ongeoorloofde nieuwsgierigheid te willen gewaar worden, wat 'er in de Hemelen omging, als of de reden en het vernuft zig te hoog kosten verheffen; zedert die tijd heeft men maar al te dikwils door dezelfde list, gelijkzoortige beſchuldigingen tegens Mannen van de verhevenſte verdienſten vernieuwt.

De Romeinſche Veld-Heeren hebben zig zomtijds met voordeel van de *Eclipſen* bedient, om hunne onder zig hebbende krijgslieden in toom te houden, of om hun in gelegentheden van belang aan te moedigen. Tacitus in zijne *Jaarboeken lib.* 1. *Cap. XXXVIII.* ſpreekt van een *Eclips*, waar van zig Drusus bediende, om een hevig oproer, dat in zijn Heir ontſtaan was, te doen bedaaren. Titus Livius verhaalt, dat Sulp. Gallus, Onder-bevelhebber van Paulus Emilius, in den Oorlog tegens Perseus aan zijn Krijgs-volk een *Eclips* voorſpelde, die 's anderendaags gebeurde, en hier door kwam hij de ſchrik voor, die dezelve anders, volgens de bijgeloovigheid dier tijden, aan zijne benden zoude veroorzaakt hebben.

Hedendaags is de wereld meerder verlicht, en ieder zo wel geletterde als ongeletterde is van de oorzaaken der *Eclipſen* onderrigt; hij weet, dat een *Zonne-eclips* ontſtaat wanneer de *Maane* door haare dagelijkze beweeging regt tuſſchen onze aarde en de *zon* doorgaat, en daar door de *zon*, 't zij in 't geheel of voor een gedeelte bedekt en ons van zijn licht voor eenige tijd berooft; welke *zon-eclipſen* derhalven altijd met de *nieuwe maan* voorvallen.

Een *Maan-eclips* gebeurt daar door, wanneer onze aarde door de beweging der *maane*, regt tuſſchen de *zon* en *maan* komt, en aldus de ſtraalen der *zon* belet worden om de *maane*, die een donker lighaam is, te verlichten, waar door dezelve 't zij in 't geheel of ten deele verduistert word; 't welke derhalven altijd met een volle *Maan* geſchied.

Maar dat 'er nu niet in alle nieuwe- en volle-maanen, *zon-* en *maan-Eclipſen* voorvallen, zulks komt daar van daan; dat in het eerſte geval de *maan* niet in alle nieuwe-maanen net lijnregt tuſſchen de *zon* en aarde, of onze oog doorgaat, zo dat de *zon* nog voorbij de *maan*, 't zij geheel of voor een gedeelte, verlicht kan gezien worden: In het tweede geval, gebeurt het niet in alle volle *maanen*, dat de aarde net lijnregt tuſſchen de *zon* en *maan* koomt, invoegen dat de ſchaduwe van de aarde, 't zij geheel of ten deele voorbij de *maan* valt, en dus dezelve geheel niet of maar ten deele verduistert word: Deeze *maan-Eclipſen* zijn wezentlijke verduisteringen; daarintegen de *zon-Eclipſen* maar zons-bedekkingen en wezentijke min of meer groote aardverduisteringen zijn. Indien de *zon* of *maan* geheel verduistert worden, noemt men het gewoonlijk een *totaale zon-* of *maan-eclips*, maar worden ze alleen voor een gedeelte verduistert, dan word het een *partiaale zon-* of *maan-eclips* genoemt: Dog de *zon* kan maar eenige weinige minuiten *totaal* verduistert zijn, maar daarintegen kan een *totaale maaneclips* wel vier uuren duuren.

Zedert dat de zo nuttige *Telescoopen* of Verrekijkers (*tubi*) uitgevonden zijn, en men daar door waargenomen heeft, dat zig om de Planeeten *Jupiter* en *Saturnus* verſcheidene maanen, *Satellieten* of *Trawanten* genoemt, beweegen, heeft men bevonden, dat die Planeeten zo wel als haare *ſatellieten* ook *Eclipſen* ondergaan; naamelijk wanneer een der *ſatelliten* in zijn loop regt tuſſchen de planeet en onze oog komt door te gaan, zo word 'er een zwarte voortgaande vlek op de planeet waargenoomen; maar koomt de planeet in een regte linie tuſſchen een van zijne *ſatellieten* en de *zon*, dan verdwijnt de *ſatelliet* voor een tijd lang voor ons oog, dewijl hij dan, als een donker lighaam zijnde en door de *zon* niet kunnende beſtraalt worden, duister en onzigtbaar word: Dog dit kan wegens de verre afſtant der planeeten, niet anders dan door een goede verrekijker waargenomen worden, en wel inzonderheid duidelijk van *Jupiter*, maar onduidelijk van *Saturnus* en zijne *ſatellieten*, dewijl *Saturnus* het verſte, en wel zeer verre van onze aarde afſtaat.

Verre hebben het de *Astronomisten* in de naſpeuring en bepaaling van de beweging of loop der hemel-lichten allengskens gebragt; aangezien dezelve het begin en einde der *Eclipſen*, de grootheid, en plaatzen daar dezelve zig zullen vertoonen, door behulp van *tafelen der beweeging van de hemel-lichten*, zo naukeurig weeten uit te reekenen, of ook in een *astronomiſche* figuur uit te paſſen, zelfs 100 en meer jaaren vooraf, dat haar begin en einde dikwils geen minuit zal misſen. Om de groote der *zon-* en *maan-eclipſen* te bepaalen, zo verdeelen de Astronomisten den *diameter* der *zon* en *maan* gewoonlijk in twaalf gelijke deelen, die ze duimen noemen; zo dat wanneer bij voorbeeld agt of tien duimen van de *diame-*

ter der *zon* of *maan* verduistert zijn, zegt men dat de *zon* of *maan* agt of tien duimen verduistert is.

De *Maan-Eclipſen* zijn van een zeer groot nut in de *Geographie*, naamelijk om daar door de *lengte* van een plaats des Aardkloots te vinden, en vervolgens teffens door de waargenomene *breete* of *pools-hoogte* van die plaats, deszelfs legging op de Aardkloot en in de kaarten te bepaalen: Dog zedert de vinding der *telescoopen*, bedient men zig hedendaags daar toe meer en beter van de *eclipſen* der *Satellieten* van *Jupiter*, dewijl die dikwijlen voorvallen en ook naukeuriger waarteneemen zijn. De *lengte* van een plaats word gevonden, door de nauwkeurige waarneemeng van het begin of einde van een *Eclips*, op de plaats waar van men de *lengte* begeert te weeten, en door de waarneeming van het begin of einde van dezelfde *eclips*, door een ander op een verſchillende plaats, die oostlijker of westlijker legt, en waar van de *lengte* bekent is; want zo veel als 'er gevonden word, dat de *eclips* op eene plaats vroeger of laater begint of eindigt dan op de andere plaats, zo veel legt de eene plaats oostlijker of westlijker, in uur tijd gereekent; dat men vervolgens in graaden en minuiten reduceert, 15 graaden voor en uur reekenende.

Om een *Zon-eclips* waar te neemen of te beſchouwen, dewijl men niet direct in het zonne-licht zien kan, zonder krenking der oogen, zo moet men een vel of groot ſtuk papier neemen, daar in met een ſpeld een gatje ſteeken en daar door naar de *zon* zien, zo zal het geen hinder aan de oogen doen. Of vult een tobbe met ſchoon water, en zet die in de opene lugt, zo zal zig 't beeld der *zon* en der zon bedekkende *maane* daar in vertoonen, zo dat men het begin en voortgang der *eclips* daar in, zonder hinder aan de oogen kan beſchouwen; het zelfde geſchied ook door middel van een ſpiegel. Of men maakt een kamer, die op de *zon* ſtaat, donker, door middel van de blinden der venſters te ſluiten, of anders, zo dat 'er alleen een klein rond gatje in een der blinden is, waar door heen de *zon* haar beeld op een wit papier in de donkere kamer werpt, zo zal men de *eclips* naukeurig kunnen obſerveeren: Hier bij bedienen zig de Astronomisten van een lange *telescoop* of *tubus*, dien zij door een gat in de blinde ſteeken en daar door het beeld der *zon* ontfangen; en zij neemen zeer naukeurig den in- en uitgang der *maane* in de *zon*, of 't begin en einde der *Eclips* waar, benevens de tijd, volgens een pendulorlogie, dat naukeurig naar de *zon* of ſterren geſtelt is, op welke zulks geſchied, als mede de groote en *phaſen* der *eclips*, enz.

Het begin en einde, grootheid, enz. van de *Maaneclips* word door een *telescoop* naukeurig waargenoomen; gelijk mede ook die van *Jupiter* en zijne *Satellieten*, die men zonder behulp van het *telescoop* geheel niet zien kan.

ECLIPTICA *Taan-kring*, *Taan-rond*; *Dier-kring*, *Zons-weg*; is een groote cirkel in het groote wereldgebouw, waar in zig de zon ſchijnbaarlijk door de XII hemels-teekens beweegt, en haar omloop in dezelve in een jaar tijd, of in 365 dagen, 6 uuren 49 minuten volbrengt: Deeze cirkel of deszelfs vlakte maakt met de vlakte van den *equator* of *equinoctiaal-cirkel*, een ſchuinte of hoek van 20 graaden en 29 of 30 minuiten; hij doorſnijd derhalven den *equinoctiaal-cirkel* in twee regt tegen elkander overſtaande ſtippen, en heeft zijne twee bezondere poolen, die 'er overal een *quadrant* of 90 graaden van afſtaan. Dezelve word, gelijk alle andere cirkels, in 360 graaden gedeelt, dog met dat onderſcheid, dat men deeze graaden niet in eens voorttelt, maar uit een der ſtippen daar hij den *equator* doorſnijd, en wel uit 't ſtip waar in de zon het lente-equinoxium maakt, beginnende, dezelve in XII gelijke deelen verdeelt, en ieder deel weer in 30 deelen, dat te zaamen 360 graaden uitmaakt; geſchiedende de telling van het westen tegens het oosten om, dewijl zig de zon aldus ſchijnbaar beweegt, en elk der XII deelen voert den naam van een der XII *conſtellatien* of hemels-tekenen, die in de *dieren-riem* ſtaan, en waar door heen dus de zon jaarlijks haaren loop volbrengt; zie ook op DIEREN-RIEM.

Dog als men ſtelt, dat de *zon* ſtil ſtaat en de *aard-kloot* een beweeging heeft, zo als de meeste hedendaagſe Philoſophen na COPERNICUS aldus van gevoelen zijn, zo is de *Ecliptica* een kring, waar in de aarde jaarlijks haaren omloop door de XII hemels-teekens des Dieren-riems in de bovengemelde tijd volbrengt.

Deeze cirkel word *Ecliptica*, *Taan-cirkel* of *Taan-rond* genaamt, om dat 'er geen *zon-* of *maan-eclips* geſchieden kan, of de maan moet in dezelve of niet verre daar van af zijn, gelijk ten tijde van de nieuwe en volle maanen gebeurt; want is de *maan*, volgens haar loop, wat van de *Ecliptica* verwijdert, zo dat hij eenige merkelijke breedte heeft, zo kunnen de *zon*, *maan* en *aarde* niet in een regte linie koomen te ſtaan; zie op ECLIPS.

ECLIJSIS; betekent zo veel als flauwte, die den mensch ſchielijk overkoomt, dog ook haast weder overgaat.

ECPHRAXIS; dit woord betekent de opening en ſluiting der zweetgaten.

ECPHIJAS; wil het zelfde zeggen als *Appendix* of Aanhangzel, en door dit woord word zomtijds den blinden darm verſtaan.

ECPHIJSESIS; hier door word eene ſterke uitademing betekent, wanneer men met geweld den adem uitſtoot; het geen zomtijds door die geenen gedaan moet worden, die op blaas-inſtrumenten ſpeelen, om zommige hooge toonen te krijgen.

ECPHIJSIS; betekent zo veel als *Proceſſus* of *Voortgang*; ook word de *twaalf-vingerigen-darm* (*duodenum*) dus genaamt.

ECPIESMA, zie SPLINTER-BREUK.

ECPLEXIS; hier word een zoort van *verſchrikking* door verſtaan, naamelijk wanneer eenig Lijder van de ſpraak en overige zintuigen berooft, met opene oogen legt, en iets angſtvalligs en verſchrikkends in zijn weezen vertoont.

ECPTOMA; dus word door HIPPOCRATES de uitwijking van eenig been uit zijn gelederen, zonder breuk verzelt, genaamt.

ECPIJEMA; HIPPOCRATES verſtaat door dit woord, wanneer zig bij een verzweering eene verzaameling van etter bevind.

ECSTASIS; hier door word de hoogſte graad van onmagt verſtaan, in welk een Lijder zomwijlen verſcheidene dagen lang buiten zig zelven en als dood kan liggen.

ECSTASIS; betekent meede een uitdijing der huid, wanneer die in de lengte of breedte word uitgerekt.

ECTHLIMMA; GALENUS noemt dus een gezwel, dat in de oppervlakte der huid door een geweldige drukking of knijping is ontſtaan.

ECTROPION; is de naam die aan eene ziekte van 't onderſte ooglid word gegeeven.

ECTROSIS,

ECTROSIS; betekent het zelfde als *Abortus*, een Miskraam, Misgeboorte.

ECTIJLOTICA; dus worden die geneesmiddelen genaamt, welke de harde huid en exteroogen verdrijven, als mede de hairen doen uitvallen.

ECZEMA; door dit woord word een *vuurige puist* verſtaan, die met geen etter nog pijn verzelt, te voorſchijn koomt.

EDELE VALK, zie VALK.

EDELE RAKETTE, zie HEESCH-KRUID.

EDEL-GESTEENTE, noemt men de zulke, welker hardheid, doorſchijnenheid, luister, koleur en raarheid derzelver prijs merkelijk hoog hebben doen ſtijgen; de ſpecifique zwaarte koomt hier nog bij: de *Diamant* is onder dezelfde oppervlakte de allerzwaarſte, en tot het water als 3.400 tot 1.000, de *Hijacinth* 1.631, *Jaspis* 2.666, *Turkois* 2.508, *Agaat* 2.512; de zuiverheid van koleur vermeerdert de waarde; men noemt dit bij de Juweliers *het water*, en daarenboven de grootte en geregeldheid.

De waare Edele-geſteentens zijn: De *Diamant*, de *Robijn*, de *Saphir*, de *Topaas*, de *Emeraud*, de *Chrijſolit*, de *Amethist*, de *Hijacinth*, de *Pendot*, de *Granaat*, de *Berillus*; alle deeze ſteenen zijn zoorten van *Crijſtallen*, welke in de aarde verſchoolen leggen, of wel los geraaken en door de rivieren van de *matrice* of moederſteenen gezuivert te voorſchijn koomen.

Behalven een groot getal Schrijvers over Mineraalen, is inzonderheid de Heer D'ARGENVILLE in zijne *Hiſt. Naturelle &c. L'Orijktologie &c. pag.* 152 *&c.* zeer omſtandig en duidelijk in het aanwijzen, beſchrijven en afbeelden der edele en fraaije Geſteentens, en derzelver matricen, *Tab.* 2, 3, 4 tot 11. Het is meer dan waarſchijnelijk, dat deeze ſteenen wel eer in bijzondere vloeiſtoffen opgelost, van de vermenging met zommige metaalen hunne koleuren gekreegen hebben, gelijk de Heer KUNKEL zeer duidelijk getoont heeft, die beter dan iemand geſlaagt heeft, in het nabootzen der Edele geſteentens, daar toe gebruikende *glas* gemaakt van *wit zand*, en *flint-ſteen*; bij voorbeeld *glas* en *crijſtal* tot *poeder* gemaakt met een weinig *menie*, geeft *Smaragden*; met *ſaffraan* van *koper*, en een weinig *aurum fulminans*, *Robijnen*; *Chrijſoliten* met *menie*, en *ſaffraan* van *ijzer*; met *lood*, *Amethisten* enz. zie NERI *l'Art de la Vérerie avec les notes de* KUNKEL. Ook kan men door kunst verſcheidene boompjes en andere figuuren maaken op *Marber*, *Crijſtal*, *Jaspis* en *Agaat*, door middel van *zilver in geest van ſalpeter* opgelost, gelijk bij ARGENVILLE *pag.* 183 verder gezien kan worden. Het is genoeg, dat wij hier uit zien, dat alle die bijzondere koleuren van de metaalen afhangen, die wel eer min of meer gesmolten zijn geweest in het water, waar in de Edele geſteentens teſſens geſmolten waaren, en dat de geelheid van een *Diamant* van *ijzer*, de groenheid van *koper* afhangt, enz.; eindelijk zijn die mengzelen hard geworden en gecrijstalliſeert, even als alle andere crijstallen, en onze zouten doen; dog wanneer dit geſchied is, durf ik niet bepaalen, het ſchijnt lang voor de zondvloed geweest te zijn, en waarſchijnelijk voor dat de aarde met inwooners en dieren bevolkt was; dit is zeker, dat die ſteenen, zo min als de metaalen, of andere ſteenen groeijen; maar zo als ze wel eer door het wijs beſtier des Scheppers gevormt zijn, volgens natuur-wetten die ons verborgen zijn, blijven, zonder eenige verandering, uitgenoomen wanneer zij door zuure vloeiſtoffen ontdaan, naar elders vloeijen, en in zo verre verandering ondergaan.

Men vind de hardſte en fraaiſte Geſteentens in het Oosten, op het Eijland van *Borneo*, in *Bengalen*, *Golcondo*, *Viſapour* en het Rijk van *Pegu*, ook op 't Eijland *Ceijlon*; men vind evenwel ook in *Europa* en *America* Edele geſteentens, die gelijke deugden hebben, dog over het geheel zijn de Oosterſche de fraaiſte.

Vermits het crijſtallen zijn, gelijk boven gezegt is, vind men hunne gedaanten prismatik, of puntig, of vierkant, of langwerpig vierkant.

De grootte geeft voornaamelijk de buitenſpoorige waarde aan de Edele geſteentens; de Groote MOGOL bezit, volgens het getuigenis van TAVERNIER *Tom.* 2. *p.* 372. een *Diamant* als een roos geſleepen, zwaar 279 negenzestiende karaaten, welkers waarde op elf millioen, zevenmaal honderd drie-en-twintig duizend, twee honderd en agt-en-zeventig franſche livres geſchat word, en dus omtrent 5.682.000 hollandſche guldens; deeze ſteen is van zeer fraai water, dat is zonder eenige koleur, daar is ſlegts een hoekje af. De GROOTHERTOG VAN TOSCANEN heeft de tweede van waarde, dog een weinig geel, zwaar 139 en een-tweede karaaten, TAVERNIER ſtelt het karaat van deeze op 135 livres, om de koleurs wille, daar hij die van den MOGOL op 150 rekent; de waarde van deezen ſteen word geſchat op 2.608.335 livres; de grootte is volgens ARGENVILLE's getuigenis als een duive-eij; hij word te *Florence* bewaart, en alleen in crijstal nageſleepen vertoont.

De twee overige bezit de KONING VAN FRANKRIJK, de een word genoemt *de Sancij*, de ander de *Regent*.

De Sancij heeft de gedaante van een dubbele roos, zwaar 226 grein, en is van zuiver water; de Ambasſadeur HARLEIJ Baron DE SANCIJ heeft deezen te *Conſtantinopelen* gekogt voor 600.000 livres, dog men ſchat hem hooger.

De Regent is gekogt door den Hertog REGENT, en weegt 547 greinen, of 137 karaaten min één grein, en heeft gekost 2.500.000 livres; dees word de ſchoonſte van de waereld gehouden; hij is bijna vierkant, 14 en een half lijnen breed, en 9 lijnen dik, en als een brillant geſleepen; deeze ſchoone *Diamant* dient om de Kroon in groote ceremonien te vercieren, zo wel voor de Koningin, als den Koning.

De figuuren van deeze vier beroemde *Diamanten* worden gevonden bij D'ARGENVILLE *pag.* 157.

De prijs der *Diamanten* en *Edele geſteentens* is te groot, om 'er Scheikundige proeven mede te doen, ook past het alleen aan Vorsten, om dit uit te voeren: De voormaals regeerende Keizer FRANCISCUS DE I. heeft te *Weenen* tot het voortzetten deezer weetenſchap, verſcheidene proeven laaten doen met *Diamanten*, *Robijnen*, en andere *Edele Geſteentens* in kroezen, die wel geſlooten waaren, in hevig vuur te zetten; men bevond na 24 uuren, dat de *Diamant* geheel vervloogen, en de *Robijn* onverandert was; de *Diamant* verloor eerst zijn glans, bladderde en vervloog; de *Smaragd* ſmolt en hegte zig aan den kroes; zommige veranderden in kalk, anderen bleeven de zelfden.

De Groot-Hertog van Toscanen had al te vooren met de Spiegel van TSHIRNHAUSEN op de Edele geſteentens verſcheidene proeven laaten doen, waar in men vond, dat de *Diamant* minder tegens het vuur der zonne ſtond, dan de andere geſteentens.

De *Diamant* vermengde zig niet met geſmolten glas,

maar dreef 'er op, en vervloog eindelijk; de *Diamant*, om kort te zijn, vermengt zig met geen een lighaam, nog metaal, nog zout, nog ſteen, en ſmelt nimmer, maar vervliegt.

De *Robijn* verloor alleen zijne koleur, en wierd zagt, zonder zijn gewigt te doen verminderen. De *Smaragden* wierden wit, en met blaasjes, eindelijk zeer breekbaar en bros.

De *Robijn*, wanneer volmaakt en groot is, word hij edeler geſchat, dan de *Diamant*, men houd hem voor den *Karbonkel* der Ouden; hij word gevonden in de Rivier van *Ceilon*, op den Berg *Capelan*, in het Koningrijk *Ava* en *Pegu*, te *Bisnagar* en *Calicout*; de Mijnen van *Boheemen* en *Hongarijen* leeveren mede eenige op.

Daar zijn vier zoorten; de *Oosterſche* die hoog-rood is; van *Spinel*, die een vuur-koleur heeft, een weinig naar het oranje hellende; de *Robijn* van *Balais*, welke eene roozen-koleur heeft; en ten vierden den *Robijn Alabandine* of *Almandine*, welke met de *Grenaat* het meest overeenkoomt.

De *Saphir*, die na de *Diamant* de hardſte is, word evonden op de zelfde plaatzen als de *Robijnen*; zijne koleur is hemels-blaauw, violet, of witagtig; de laatſte worden in *Boheemen* en *Sileſien* gevonden; de witte kan zomtijds voor *Diamant* aangezien worden; men kan de koleur wegneemen door het vuur.

De *Topaas* die in het *Oosten* valt, is citroen-geel, even hard als de voorigen; die van *Perou* is meerder oranje-geel; die van *Braſilien* is harder; die van *Boheemen*, *Sileſien*, *Arabie* en *Aethiopie* verſchillen weinig van de anderen; allen hebben de glans van goud, en den luister der zonneſtraalen.

De *Emaraud* of *Smaragdus* is groen; donker naar bij het zwarte zijn die van het *Oosten*; die van *Perou* aangenaamer en ligter; het gebrek van den *Smaragd* is van geen luister te hebben, dan bij den dag, bij kaarslicht is hij zwartagtig.

De *Chrijſolit* is van eene groene koleur met een geele of gouden weerſchijn, en word van verſcheidene gehouden voor den *Topaas* der Ouden, zomtijds voor de *Chrijſopraſus*; hij is van hardte als de *Berillus* of *Augites*; men vind ze van eene aanmerkelijke grootte, zo zelfs, dat men eene ARSINOE, vrouwe van PTOLEMÆUS PHILADELPHUS, van vier cubiten hoog daar van gemaakt heeft.

De *Amethist* trekt zeer naar het purper, hij word onderſcheiden in *Orientaalſche* en *Occidentaalſche*; de eerſte is eene waare *Robijn*, de andere als de koleur van een *violier*; daar is nog een derde zoort geheel violet; men vind ze overal daar *crijstal* is.

De *Amethist* even als de *Saphir* verbleekt in 't vuur, en word gelijk aan den *Diamant*; zeer zelden vind men 'er die natuurlijk wit, dat is zonder koleur zijn; ze zijn zeldzaam zeer zuiver.

De *Hiacinth* is van koleur als een *Robijn*, hellende naar het oranje; deeze ſteen word ons gebragt van *Cananor*, *Calecout* en *Cambaije*; hij heeft de hardte van den *Grenaat*; zommigen houden hem voor den *Chrijſopatus* der Ouden; als de koleur wit is, noemt men hem *ſoupe de lait*; *Europa* geeft 'er eene menigte van op, dog die uit *Auvergne* koomt, van een bruin-roode koleur, en met gladde zijden als crijstal, noemen de Franſchen *Jargon* of *valſche Hiacinth*.

De *Pendot* is van eene groenagtige koleur; men meent hij is de *Praſius* der Ouden; de beroemde Chijmist LEKMAN heeft 'er eene fraaije beſchrijving van gegeeven in de *Mem. de l'Acad. de Berlin* 1755. *pag.* 202. Hij zegt, dat de naam van *Chrijſopratus* 'er best aan past, die van een zee groene koleur is, en eene fraaije polijstzel aanneemt; men vind deezen gemeenlijk in de *Asbestus*; dog zeldzaam is de ſteen zuiver.

De *Grenaat* krijgt zijn naam van de overeenkoomst met de zaaden der Grenaat-appel, de fraaiſte trekt naar het purper, en valt in *Sijrie*; hij is zo hard als de *Hijacinth*, maar verliest zijne koleur in het vuur niet; men vind deezen ſteen in grijze en zwarte vuurſteenen in groote veelheid omtrent *Praag*; deeze ſteen heeft geen luister dan bij den dag.

De *Berillus* of *Beril* is van eene zee-groene koleur, en word dikwerf vermengt met de *Augites* of *Aigue marine*; als deeze eenige geele ſtraalen affcheid, noemt men hem *Chrijſoberillus*; men vind deezen ſteen omtrent den *Taurus*, den *Euphraat* en in *Boheemen*.

In het 39ſte hoofdſtuk van *Exodus* vinden wij den Borstlap, geſchikt voor den Hoogenpriester, beſchreeven als beſtaande uit vier rijen, die ieder drie Edel-geſteentens bevatteden, vers 8. enz.

		Koleuren.
De eerſte	*De Sardis* - -	bleekrood.
	Topaas - -	citroen-geel.
	Carbonkel of *Robijn* -	hoog-rood.
De tweede	Een *Smaragd* -	groen.
	Een *Saphir* - -	hemels-blaauw.
	Een *Diamant* - -	zonder koleur.
De derde	Een *Hijacinth* -	rood, hellende naar (oranje.
	Een *Agaath* - -	graauw.
	en *Amethist* - -	purper.
De vierde	Een *Turkois* - -	hemels-blaauw.
	Een *Sardonix* -	drie-koleurig, wit, bloed-
	en een *Jaſpis* - -	onbepaalt. (rood, zwart

Wij vinden derhalven nodig te ſpreeken van den *Sardis*, de *Agaath*, de *Turkois*, *Sardonix* en *Jaſpis*.

De *Sardis*, *Sardoine*, van *Sardes* een Stad in *Aſie*; is eene half doorſchijnende ſteen, en word *Cornalijn* genoemt, hij is bleek-rood in het algemeen, zomtijds wit, dog dan word hij *Chalcedonie* genoemt, de geele zijn zeer zeldzaam; deeze ſteen glinſtert niet, maar is zeer goed voor ring-ſteenen, om 'er wapens of andere figuuren in te ſlijpen, om dat het lak 'er niet aan kleeft.

Agaath, deeze is een vuurſteen van zeer verſchillende koleur, en kringen; de *Oosterſche* is meest met boompjes voorzien; voor het grootſte gedeelte half doorſchijnend, dikwerf geheel duister; na de bijzondere eigenſchappen en koleuren verkrijgt hij verſcheidene naamen, D'ARGENVILLE noemt 'er dertigerleij op, *ib. pag.* 167. De *Onix* en *Jaſpis* behooren mede tot dit geſlagt; gelijk D'ARGENVILLE zeer naauwkeurig is in de beſchrijving, zo is hij ook in de veelvuldige gedaantens, die hij in twee plaaten 4. en 5. afbeeld; het is waarſchijnelijk, dat de *Agaath* tot de Borstlap bovengemeld behoorende, Oostersch en half doorſchijnende geweest is, dat is uit den graauwe trekkende naar het geele.

De *Turkois* is de eerſte ſteen in de vierde rije; deeze is een hemels-blaauwe ondoorſchijnende ſteen, welke de Ouden *Callais* noemden, en uit *Turkijen* en *Perſien* verkreegen; men heeft in *Languedoc* verſcheidene mijnen van witte en geele *Turkoiſen* ontdekt, die niet blaauw worden, dan wanneer ze in het vuur gebragt worden.

De *Sardonix* is fraaijer dan de *Sardis*, en beſtaat uit deezen en den *Onix*, beſtaande uit drie koleuren, wit, zwart

zwart en bloed-rood in het midden; zomtijds uit andere koleuren, gelijk de *Agaathen* ondoorſchijnend zijnde, en niet kleevende, is deeze ſteen zeer geſchikt tot wapens en andere figuuren.

De *Jaspis* is een zoort van *Agaath*, maar donkerer, en grover, minder hard, en minder zuiver; hij is dan eens rood, dan groen, dan blaauw, dan purper, dan roosverwig, even als de *Agaathen* verſchillen; D'ARGENVILLE telt 'er meer dan 27 zoorten van op, en verbeelt 'er één waar in een ſchelp zeer duidelijk te zien is, *plaat* 4. M.

Behalven deeze kan men de verſchillende zoorten van *Crijstallen* ook tot de *Edele geſteentens* brengen, inzonderheid de *Rots-krijstal*, die 5, 6 of 7 zijden heeft; men vind 'er zomwijlen *amianth*, *zaadkorls*, *ſtukjes hout*, *hair* en *bladjes* in van kruiden; bijna de geheele aarde geeft *crijstal*, zomtijds in *ronde keijen*, gelijk in *Schotland* gemeen is, dog meestentijds in *vuurſteenen*, en tuſſchen de *reeten* der *rotzen*, gelijk te *Briſtol*, neemende verſcheidene koleuren aan naar het metaal 't welke 'er bij is; D'ARGENVILLE geeft 'er zeer fraaije figuuren van *plaat* 3.

Wij zouden geen einde vinden, indien wij alle de gekoleurde, doorſchijnende en ondoorſchijnende ſteenen wilden verhandelen, en dit beſtek te buiten gaan.

Onderwijlen konnen wij niet voorbij, iets te moeten zeggen omtrent het *Diamant-ſlijpen*, als behoorende tot de Edele geſteentens in het algemeen: Deeze kunst is bij geval uitgevonden over omtrent 300 jaaren, te weeten in den jaare 1456, door eenen edelen Jongeling LOUIS VAN BERQUEN, geboortig van *Brugge*; hij wreef twee ruwe *Diamanten* tegens elkanderen, en bevond, dat zij *facetten* kreegen, naderhand ſleep hij ze op ijzere ſchijven, bewaarde het ſtof dat 'er afkwam, en ſleep dus verſcheidene *Diamanten*.

De *Diamanten* zijn natuurlijk *crijstallen* die punten hebben, men noemt deeze *ruwe Diamanten*; de Ouden hebben echter de kunst gehad, om *Diamanten* tot *Poeder* te maaken, anders hadden zij niet konnen in de Edele geſteentens graveeren; men kan ze ook ſplijten, eerst maakt men 'er een kerſje op, en daar na zet men 'er een ſcherp mes op, en ſlaat ze in eens door. Zie verders GRAVEEREN VAN EDELE GESTEENTENS, SLIJPEN en STEENEN.

EDEL-LEVERKRUID; *Gulden-Leverkruid*; in 't latijn *Hepatica nobilis*; *Trifolium hepaticum*; *Herba trinitatis*; (*Anemone foliis trilobis integerrimis*, LINN. *Spec. Plantar.*) Daar zijn verſcheide veranderingen van dit Bloem-gewas, inzonderheid betreffende de Bloemen, als

1. Het *Edel-leverkruid* met enkelde blauwe, purpere of roode bloemen.

2. Het *Edel-leverkruid* met dubbelde roode, blauwe of witte bloemen.

Beſchrijving. Dit kleine gewas ſchiet uit veele vezelagtige wortelen, veele breede gladde donker-groene bladen op lange ſteelen, die in driën ingeſneeden zijn, en dus als klaver-bladen vertonen; welke bladen in de winter verſlenzen en dor worden, waar na elk voorjaar heel vroeg veele ſteeltjes van een kleine ſpan lang, elk met een bloem uit de wortel ſpruiten, die de groote en gedaante van de *wilde ranunkel* of *boter-bloem* hebben, maar van koleur zijn als boven gemelt is, en die enkeld of dubbeld zijn; waar na kleine zaadhuisjes volgen, te weeten na de enkelde bloemen, die klein witagtig zaad bevatten: Als de bloemen omtrent gedaan hebben, ſpruiten een menigte jonge bladen uit de wortel, die in 't vervolg een aardig rond boschje van bladen vertoonen.

Plaats. De enkelde zoort word gevonden in *Hoog-Duitſchland*, *Zwitzerland*, *Frankrijk* en *Italien* op berg-, ſteen- en lommeragtige plaatzen. Hier te lan- en elders plant men de verſchillige veranderingen, inzonderheid de dubbelde, veel in de bloem-tuinen, dewijl ze heel vroeg beginnen te bloeijen, te weeten in de maand *Maart* of *April*, en met haare fraaije bloemen de bloem-tuin als dan vercieren, te meer dewijl ze tamelijk lange bloeijen, inzonderheid de dubbelde zoorten.

Kweeking. Men kweekt alle deeze veranderingen voort door middel van ſcheuring of deeling der boſſchen, in het voor-jaar, terwijl ze bloeijen of voorts daar na; dog men moet ze niet in al te kleine deelen verdeelen, als waar door ze niet wel aan de gang willen; ook moet men haar geen al te vette gemeste, maar een gemeene goede wat zandagtige grond geeven; en ze willen ook best tieren op een wat ſchaduwagtige plaats of daar ze hoofdzaakelijk de morgen-zon genieten; zij verdraagen de ſtrengſte koude zonder hinder.

Men kan dezelve ook vermenigvuldigen door het zaad der enkelde zoorten; dat men in de maanden *September* of *October* zaait, op een maatig ter zon gelegene plaats, zo zal het zelve in het volgende voor-jaar opkoomen; waar na men de jonge planten in de maand *Augustus* op een bed verplant, op vijf à zes vingerbreed afſtand, zo zullen ze het volgende jaar bloeijen, hoewel nog maar weinig; men laat ze dus twee à drie jaaren ſtaan, als dan kan men de beste zoorten hier en daar in de bloem-tuin plaatzen; want uit 't zaad koomen zo wel enkelde als dubbelde, en verſchillige koleuren voort.

EDERA, zie HEDERA.

EDIK; *Eek*, *Azijn*, in 't latijn *Acetum*: Wij hebben op het artijkel *Azijn* reeds van dit zuure vogt, dog hoofdzaakelijk van de *Wijn-* en *Cijder-Azijn* geſprooken; wij moeten derhalven hier nog iets melden van de *Bier-azijn*, die in de bier-landen veel in gebruik is, en ten dien einde hier en daar in de groote ſteeden bezondere groote *Azijn-makerijen* gevonden worden, daar men den *Bier-azijn* in menigte van een daar toe opzettelijk gebrouwen *bier* tot de verkoop bereid.

Daar zijn verſcheiderhande manieren om *Azijn* te maaken, waar bij het hoofdzaakelijk 'er op aankoomt, om het *bier* tot de *azijn-geſting* te brengen. GLAUBER heeft de volgende zeer goede manier aangeweezen.

Men moet, om *Azijn* te maaken, twee even groote kuipen hebben die met dekzels voorzien zijn; in deeze kuipen moet ongeveer een voet van de bodem een losſe bodem gelegt worden, die met gaten doorboort is; op deeze losſe bodems legt men een hoop *wijngaards-ranken* met de bladen en op deeze een partij ſteelen van *rozijnen*, dan giet men de eene kuip vol *bier* en de andere half vol; de half volle kuip dekt men met zijn dekzel toe, maar de volle kuip laat men open: Als het *bier* dus vier en twintig uuren, langer of korter geſtaan heeft, naar dat de lugt of plaats min of meer warm is, of naar dat het *bier* zwaar is, zal het zelve in de half volle kuip aan 't *fermenteeren* of gesten raaken met een merkelijke warmte; zo ras men dit gewaar word, maakt men de halve kuip vol uit de volle kuip, en men dekt de half vol gewordene kuip toe, dit doet men vervolgens dagelijks, zo dat de kuip die den eene dag half vol is, den anderen dag uit de tweede vol gemaakt

maakt word, op welke wijze in de half volle kuip dagelijks een nieuwe gesting ontstaat, maar in de volle kuip de gesting vermindert; hier mede houd men zo lang aan tot dat de gesting met warmte, in de half volle kuip geheel ophoud, als wanneer het *bier* in *Azijn* zal veranderd zijn, die men vervolgens in vaten bewaart.

Het bier hier toe behoeft juist niet heel sterk te zijn, maar hoe beter het is, hoe kragtiger de *Azijn* zal worden; en men moet niet denken, gelijk zommige meenen, dat half of heel bedorven, en nog minder verschaalt en kaamig *bier*, of ook zodanige wijn, goeden *Azijn* kan geeven, hier van word niet anders als een geheel bedorven onsmaakelijk weezen. Het *bier* dat opzettelijk daar toe bereid word, word gebrouwen gelijk ander matig sterk *bier*, dog het behoeft niet lang te kooken, nog ook gehopt te worden; maar wat gekookt hebbende, word het door de los kuip van zijn *masch* gezuivert, daar na in de koelvatten verkoelt, (ziet op het artijkel BIER) en vervolgens op de gemelde wijze tot *Azijn* gemaakt.

Andere manier om Azijn te maaken.

Zet het zonder hop versch gebrouwene bier, in kuipen te gesten op de gewoone wijze, als het dan bijna uitgegest heeft, zo doet 'er genoegzaam *zuur-deesem* in die met *zuiker*, gestooten *peper* en *bertrams-wortel*, en wat *wijnsteen* gemengt is, en laat het te zaamen staan, tot dat het zuur en tot een bekwaame *Azijn* geworden is; en bewaart het in vatjes.

Men kan ook wel ander oud *bier*, dat goed is, daar toe neemen, maar dan moet men het in een ketel heet maaken, het vervolgens in een gestvat doen en als het verkoelt en lauw warm geworden is, met genoegzaame *gest* tot de *fermentatie* aanzetten; en daar na de *zuurdeeg*, enz. daar in doen, gelijk boven gezegt is.

Nog een andere manier om Azijn te maaken.

Neemt drie of vier pinten van de sterkste *Bier-* of *Wijn-azijn*, kookt dezelve en gietze kookend heet in een vatje dat nieuw of anders wel schoon is, of daar goede *Azijn* of *wijn* in geweest is, sluit het wel digt, rolt en roert het dikwijls, eenige uuren lang, tot dat de *Azijn* koud is geworden; giet vervolgens den *Azijn* 'er uit, legt het op een warme plaats, en giet 'er zes of agt pinten beste *Azijn* in; laat het dus van bovenen losjes geslooten, agt dagen lang leggen; als dan giet 'er twee of drie pinten *goed-bier* in, en als dat te zamen na ongeveer agt dagen zo sterk geworden is, als de eerst ingegootene *Azijn*, dan doet 'er nog twee of drie pinten *bier* bij; met dit bijgieten van *bier* blijst men van agt tot agt dagen aanhouden, tot dat het vatje meer dan half vol is; daar na kan men het van vijf tot vijf dagen opvullen, en als het vatje bijna vol is, kan men 'er voor zijn gebruik wat aftappen, en het vatje weder met *bier* opvullen; vervolgens kan men, als de *Azijn* goed is, daar tweederlei uittappen in een ander groot vat, en men vult het kleine vat allengskens weder met *bier* aan, als voorheen; en op die wijze doet men ook met 't groote vat, zo zal men al geduurig meer *Azijn* bekoomen; dog om de zuurwording in het groote vat te hulp te koomen, zo doet men in het groote vat *zuur-deeg*, ongeveer als een vuist groot, die met wat gestooten *peper* en *honing* gemengt is, zo zal het haast zuur worden. Als het groote vat vervolgens vol geworden is, kan men de helft van de *Edik* in een ander groot vat doen en daar mede handelen gelijk met het voorige, op welke wijze men zo veel *Azijn* maaken kan als men begeert: Maar men moet wel agt slaan op 't aanvullen, naamelijk dat men niet te vroeg nog ook te veel of te weinig te gelijk opvult; want word 't te vroeg opgevult, eer het voorige sterk genoeg geworden is, of 'er te veel bij gedaan, zo kan het niet werken en bederft, gelijk ook geschied als 'er te weinig opgegooten is.

Nog staat aan te merken, dat men boven op 't vat, een handbreed van de bodem, voor en agter een klein gat booren moet, op dat het lugt hebbe; want de lugt moet 't doen werken; maar het spondgat dekt men met een platte steen toe, op dat 'er niets in valle: Anderen houden het nog beeter, dat men de gatjes in de bodems boort, drie à vier vingerbreed van de grond, die men vervolgens, als 't vat tot daar aan toe opgevult is, met een prop digt maakt; ook is het dienstig, dat het dagelijks eens of meermaalen met een lange roer-stok door het spond-gat tot op de grond toe, omgeroert, en daar na het spond-gat weer toegedekt worde.

Men kan hier toe wel *bier* neemen dat zuur is of begint te worden, maar verschaalt of kaamig *bier*, of dat anders bedurven is, dient daar geheel niet toe; dog goed smaaklijk *bier* geeft altijd de beste *Azijn*.

Als men goeden *Azijn* bewaaren wil moet het vat niet geheel vol, maar 't zelve voor al wel geslooten zijn.

Nog anders.

Neemt tot een vat van groote als een oxhoofd, drie ponden *roggen meel*, agt lood *gemeen zout*, *lange peper*, *bertram-wortel*, *gember*, van elks twee lood; deeze laatste dingen klein gestooten zijnde, mengt alles met *beste Azijn* tot een deeg, en maakt 'er een koek van, die men in de oven laat bakken; doet dan deeze koek, in stukken gebrooken, met zes pinten beste heete *wijn-* of *bier-azijn* in een zuiver oxhoofd, maakt het dan digt en rolt het verscheide reizen heen en weer; vervolgens legt het vat op een warme plaats en giet 'er den volgenden dag 12 pinten goed *bier* in; als dit agt dagen geleegen heeft, en zuur geworden is, giet 'er weer 12 of 15 pinten *bier* bij; dus met opvullen van agt tot agt dagen vervolgende, tot dat het vat bijna vol is: Maar men moet niet verzuimen een paar gatjes in het vat te booren en open te houden, gelijk in de voorige manier gezegt is; en wil men daar naar meer *azijn* maaken, zo kan zulks geschieden met de helft van deeze *azijn* in een ander vat, te doen, op de voorheen gezegde wijze.

Op dezelfde manier als hier van het *bier* gezegt is, kan men ook *azijn* of *edik* van *wijn* en *cijder* of *appel-* en *peere-dränk* maaken, en wij moeten hier ten opzigte van het huishoudelijke aanmerken, dat men in deeze en andere Provincien, daar veele *appelen* en *peeren* groeijen, in goede vrugtjaaren van den overvloed deezer vrugten zou kunnen profiteeren, om, wilde men 'er geen *cijder* van bereiden, ten minsten 'er *edik* van te maaken, 't zij voor zijne eigen huishouding of tot verkoop, gelijk men in *Duitschland*, *Normandien* en elders doet; want als 'er overvloed van *appelen* en *peeren* zijn, kan men dezelve op groote plaatzen dikwijls niet alle verorberen, nog ook met eenig voordeel verkoopen; en men moet een menigte zien verrotten en bederven, die men daar toe zoude kunnen gebruiken. Men heeft als dan het geperste *appel-* of *peerzap* niet noodig voorheen eerst tot *cijder* te laaten gesten, maar men kan het aanstonds op een der bovengemelde twee eerste manieren tot *azijn* maaken, en men zal een goede *azijn* verkrijgen: Hoe men het zap best kan uit-

uitpersen, zie onder *Appeldrank* op 't artijl el van APPEL *pag.* 102.

Om ras Azijn te maaken.

Neemt *bier* of *wijn*, zo veel gij wilt, kookt 't zelve en als het bijna koud geworden is, legt 'er wat *zuur-deeg* en bruin gerooste *erweten* in, zo zal 't haast *Edik* worden.

Of doet een weinig van de *moer van goede Azijn*, met wat *Azijn* in het *bier* of *wijn*.

Of neemt geroost *brood*, legt het in *Azijn* en laat het weer droog worden, herhaalt dit verscheide maalen na malkander; daar na legt dit *brood* in *bier* of *wijn*, zo zal het goede *Azijn* worden.

Of neemt *bertram-wortel*, snijd ze klein en legt ze 24 uuren in sterken *wijn-azijn*, droogt ze daar na weer en stoot ze tot een poeder, mengt 'er dan even zo veel gepoederde *wijn-steen* bij en maakt 'er met wat *zuur-deeg* koekjes van; legt dezelve in *bier* of *wijn*, zo word 'er in weinig dagen goede *Azijn* van.

Of neemt *zuur-deeg*, mengt 'er *zout* en *peper* onder, werpt het in *bier* of *wijn*, en roert het wel door malkanderen.

Om den Azijn sterk te maaken.

Hier toe bedienen zig de *Azijn-maakers* van verscheiderhande middelen; zij doen bij voorbeeld *gemeene peper*, of *spaansche peper*, of *bertram-wortel*, of van alle drie te gelijk in de *Azijn*, waar door dezelve veel scherper word.

Als de *Azijn* niet sterk maar slap is, moet men eenige stukken versch *gersten-brood* daar in werpen, min of meer naar maate dat 'er *Azijn* is, zo word hij binnen weinig dagen scherp. Of men gooit 'er bruin gerooste *erweten* in. Of men lescht eenige reizen een gloeijend *ijzer* of *staal* daar in uit.

Of doet 'er onrijpe *druive-trossen* met de steelen wat gestampt zijnde, in; of *rozijnen* met de steelen.

Azijn van Honing te maaken.

Neemt een kan *Honing* en agt kannen *regen-water*, smelt het te zaamen op een zagt vuur, als het daar naar wederom wat verkoelt is, doet 'er 10 lepels vol *bier-gest* in en laat 't te zaamen op een matig warme plaats gesten; wanneer dan de gesting haast gedaan is, doet 'er in een pond *zuur-deeg*, met een half pond *zuiker* en twee drachma gepoeijerde *wijn-steen*; en laat het dan te zaamen staan werken, tot dat het een bekwaame *Azijn* geworden is.

Om drooge Azijn te maaken.

Neemt *cornoelje-kersen*, en *moerbesien* of *brambesien*, alle als ze eerst beginnen te verkoleuren en rijp te worden, en nog zuur zijn; droogt dezelve, en stoot ze daar na tot een fijn poeder, maakt 'er dan met beste *azijn* een deeg en vervolgens koekjes of broodjes van en droogt ze in de zon wel. Als men dan *Azijn* hebben wil, zo smelt men van deeze koekjes in *wijn*, *water* of *bier*, zo heeft men een goeden *Azijn* of *verjus* voor het keuken-gebruik.

Of neemt onrijpe *groene druiven*, stampt dezelve met wat goede *Azijn* tot een deeg en maakt 'er broodjes van, die men in de zon laat droogen, en vervolgens bij het gebruik in wat *wijn*, enz. laat trekken, zo verkrijgt men een goede *Azijn*, als vooren.

De *bier-azijn*, die van goed *bier* bereid en goed is, is nagenoeg even zo goed tot allerleij gebruik, als de *wijn-azijn*, even zo, gelijk 'er tusschen de *wijn-* en *koorn-brandewijn*, als ze beide goed zijn, weinig onderscheid is; hoewel de *wijn-azijn* gelijk de wijn-brandewijnen egter de voorrang behouden.

De *Azijn*, is een zeer nuttige zaake, zo wel in de medicijne als huis-houding: Hij is zeer fijn van deelen, doordringend, verdunnend; en weerstaat 't venijn en de verrotting, weshalven hij in de *pest*, *pokjes*, *mazelen* en andere besmettelijke ziektens, als mede in de beeten van dolle honden, slangen en adderen, enz., met *theriaak* terstont ingegeeven, van zeer veel nut is, zo wel in- als uitwendig gebruikt; ook is hij van veel nut om allerleij gezwellen te verdeelen en te verdrijven; is mede ook van veel gebruik in de *chijmie*. Men kan hier over verder nazien op 't artijkel AZIJN en GEDISTILLEERDE AZIJN, pag. 513.

EDIKT; is eene *algemeene Instelling*, die de Vorst of Souverain, uit zijn eigen beweeging maakt, waar door hij iets verbied, of eenige nieuwe algemeene wet maakt, om in alle zijne Staaten, of wel een gedeelte daar van waargenoomen en agtervolgt te worden.

Het woord *Edikt* stamt van het latijnsche *edicere*, het welk betekent de zaaken voor af te gaan, en in voorraad 'er beveelen over te geeven; dit is de betekenis die THEOPHILUS *ad Inst. lib. I. tit.* 2. §. 6. 'er aan geeft.

De *Edikten* zijn van de *Ordonnantien* daar in verschillende, dat deeze laatsten in het algemeen verscheidene beveelen teffens behelzen, daar de *Edikten* gewoonlijk maar eene zaak tot onderwerp hebben.

EDUCATIE, zie OPVOEDING.

EDULCORATIO; *Edulcoreeren*; *Verzoeten*; *Afzoeten*; heeft verscheiderhande beteekenissen; want 1. beteekent het, wanneer men eenig drankje of iets anders met *zuiker*, *honing*, *stijroop* enz. zoet en smaakelijk maakt; 2. beteekent het in de *Chijmie*, de wegneeming van de scherpe, zoute of zuure deelen uit eenig *poeder*, *kalk* of *magisterium*; 't welke geschied door middel van dikwijls lauw-warm water op de stoffe te gieten en weer af te gieten, tot dat het water 'er weer afkomt zo als het opgegooten was; gelijk men bij voorbeeld met het eerst gemaakte *Antimonium diaphoreticum* doet; of 3. als men *spiritus vini* op eenige *chijmische kalk* of ander poeder giet en dezelve daar op laat afbranden, het weke men zo dikwils herhaalt, tot dat de *kalk* in 't geheel van zijn scherpte beroofd en 'er geen scherpe smaak meer in is.

EDULCORATIO PHILOSOPHICA; *Philosoophs edulcoreeren* of *verzoeten*, is wanneer de saliniſche geesten, gelijk de *geest* van *zout*, *salpeter* en *vitriool*, door bijmenging van *wijn-geest* en vervolgens overhaaling, verzoet of getempert worden, om in een bekwaame *dosis* te kunnen ingenoomen worden. Of wanneer *gedistilleert water* of *gedistilleerde azijn* of *geest van wijn* of ook wel *van pis* van een *saliniſche stoffe* zo dikwijls gecohobeert en afgetrokken worden, tot dat het zelve daar door zijne scherpte verlooren heeft; gelijk de *mineralien* 't best door *verdubbelde wijn-geest* en naderhand door een dubbelde *geest uit pis*, aldus *philosophisch* kunnen geëdulcoreert worden.

EEK, zie EDIK.

EEK-HOORN, zie INK-HOORN.

EELT; in 't lat. *Callus*; is eene verharding van het vel, welke door wrijving gebooren word; allermeest koomt het aan de voetzoolen, rondom den hiel, voornaamelijk in die geenen, welke veel op muilen gaan; in de handen van werkenden door het houden der steelen van hamers, of andere gereedschappen. Dit *Eelt* is geene ziekte, maar alleen-

lijk eene voorzieninge der wijze natuur, welke de opperhuid meer en meer verdikt om de gevoelige zenuwtepeltjes te beſchermen tegens de groote uitwendige drukking.

Dat het *Eelt* beſtaat uit eene vermeerderinge van plaaten of vliezen van de huid, blijkt, wanneer men het vel met *eelt* bezet van verſtorvenen in het water weekt.

Daar is *Eelt* welke binnen in de handen koomt van lieden die ſchurftziekte hebben, zonder dat zij gearbeid hebben met de handen; in zommige venus-ziekten, in kwaadaardige vel-ziektens, waar door zommige als hoorn uitwaſſen hier en daar, en zomtijds het geheele lighaam over gehad hebben; in deeze gevallen koomen bijzondere middelen te paſſe, en de kwikmiddelen doen 'er over het geheel de meeste dienst in.

Eelt in tegendeel door drukking veroorzaakt, kan niet geneezen worden dan door wegneeming der drukkende oorzaak: *Exter-oogen* bij voorbeeld, zijn vereelt vel op de knokkels der toonen, veroorzaakt door al te korte en te naauwe, of te wijde ſchoenen, wanneer de hielen hoog zijn, en de zwaarte van het lighaam op de toonen alleen aankoomt.

Dit *Eelt* dagelijks dikker wordende, drukt eindelijk de banden der geledingen, en werwekt dan ondraagelijke pijn.

Het wegſnijden helpt daarom niet, om dat de oorzaak ſteeds aanhoudende, de *eelt* ſpoedig de voorige dikte verkrijgt; het beste middel is *galbanum* in *azijn* opgelost, en 'er op gelegt, en de toon te omwinden, of liever te benaaijen met *zeem-leder*; ondertusſchen moet de ſchoen verandert worden.

Zomwijlen koomt de *Eelt* als *Exter-oogen* onder de bal der voet, het welke zeer ongemakkelijk, en haast niet te verhelpen is. Dit *Eelt* koomt uit eene kwaade geſteltenis van het vel; het best zal bevonden worden te zijn, met een gloeijend ijzer het ongemak weg te branden. Zie ook LID-DOORN,

EELTAGTIG, zie CALLOSUS.

EEN-BLAD; dus word een kleine zoort van *Lelie van der Dalen* genoemt; zie aldaar. Ook word van zommige het *Parnas-gras* aldus geheeten.

EENDE-DOODER, zie VISCH-AREND.

EENDE KROOST, zie WATER-LINSEN.

EENDE-LINSEN, zie WATER-LINSEN.

EENDEN; is een Water-vogelen geſlagt, waar onder de Heer LINNÆUS mede de *Zwaanen* en *Ganzen* betrekt; dog wij zullen ons hier enkel aan de eigentlijk genoemde *Eenden*, met derzelver mede-zoorten bepaalen; en op hunne bijzondere naamen de *Zwaanen* en *Ganzen* beſchrijven.

De kenmerken van het *Eenden-geſlagt* zijn; een bek die breeder is dan dik, van onderen plat, en met tandjes op de wijze van een vijl voorzien, die aan het end genagelt, dog ſtomp zijn; voorts hebben zij een agter-vinger, die van de drie voor-vingeren is afgeſcheiden, en aan de binnenkant van den inwaardſchen vinger een vliesje; hunne ſchenkelen zijn ongevedert. Zie hier eene optelling der verſcheidene zoorten, waar onder wij mede de *Smienten*, *Pijlſtaarten*, *Slobben*, *Taalingen*, enz. bevatten.

I. De *gewoone Eend*, in 't latijn *Boſchas*, ook *Anas Domeſtica*; (*Anas roſtricibus intermediis* (*Maris*) *recurvatis*, *roſtro recto*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is al te wel bekent, om 'er hier eene omſtandige beſchrijvinge van te geeven; wij zullen enkel aanmerken, dat het mannetje gemeenlijk in het nederduitsch *woord* of *erk* genaamt, doorgaans zwaarder dan het wijfje is, daar bij de kop, hals en een gedeelte der borst met groenagtig-glimmende vederen bezet heeft die een violetten weerſchijn hebben.

II. *Krombek*; in 't lat. *Anas Aduncа*; (*Anas roſtricibus intermediis* (*Maris*) *recurvatis*, *roſtro incurvato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is eene verandering of verſcheidentheid van de voorgaande; zijnde een weinig kleinder en ſchraalder van lijf; de naam van *Krombek* is hun gegeeven, dewijl hunnen bek haakswijze krom is; men vind ze mede gelijk de voorgaande, van verſcheiderlei koleuren, en veeltijds bont, en zijn beide *tamme eenden*.

III. *Winter-eend*; in 't latijn *Anas hijemalis*; (*Anas cauda cuneata*; *roſtricibus intermediis longis*, *corpore griſeo*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze *eend*, die de groote van de *Pijlſtaart* heeft, is over het lighaam graauw van koleur, en heeft de twee middelſte ſtaartpennen bij uitſtek lang; men zegt, dat hun eigentlijke woonplaats *Ysland* en *Hudſons-baaij* is, alwaar zij *Havelda* genaamt worden, en van waar zij 's winters na *Zweeden* en meer andere noordelijke gedeeltens van *Europa* overkoomen.

IV. *Roſe Eend*, ook *Roodkop*, en *graauwe* of *bruine Eend* genaamt; in 't latijn *Anas ferina*; (*Anas alis cinereis immaculatis*, *uropijgio nigro*, LINN. *Faun. Suec.*) de Franſchen noemen hem *Millouin*, de Engelſchen *Pochard*, en de Duitſchers *Rot-endt*; hij word door geheel Europa, dog meest in derzelver noordelijkſte gedeeltens gevonden; deszelfs kop en hals zijn roodagtig kaſtanjebruin; de wieken asch-graauw zonder vlakken, en de ſtuit zwart; zijn bek en pooten zijn na den blaauwen hellende, en hij is iets kleinder dan de gewoone *eend*.

V. *Kwaker-eend*, ook *Breed-bek*, *Zee-* en *Duikel-eend* genaamt; in 't latijn *Columba clangula*; (*Anas nigro alboque varia*, *capite tumido nigro viridi*, *ſinu oris macula alba*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze *eend*, die kleinder dan de gewoone is, heeft een dikke kop, is kort en dik van lijf; over het lijf is zijn koleur genoegzaam zwart-bont, met een witte vlek aan de hoek van de bek; de kop is donker of purperagtig-groen; de oog-kringen zijn goudgeel; borst, buik en onderhals, als mede de middelſte ſlagpennen zijn wit, de ſtaartpennen zwart, de bek van dezelfde koleur, en de pooten oranje-verwig.

Deeze vogel, die aan de ſtranden van Europa woont, dog ook wel in de zoete wateren word gevonden, neſtelt gemeenlijk in hooge boomen; op een raſſe en behendige wijze weeten zij te duikelen, en de ſchulpvischjes tot hun voedzel uit de diepte te haalen.

VI. *Turkſche* of *Muskaat-eend*, na de franſche naam *Canard musqué*; in 't lat. *Anas moſchata*; (*Anas facie nuda papilloſa*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze die veel grooter is, dan de gewoone *eenden*, is doorgaans zwartagtig paarsch van koleur, ſchoon men 'er mede wel van andere koleuren ziet; bij de neusgaten en oogen hebben zij roode vleeschknobbeltjes: Het wijfje is merkelijk kleinder dan 't mannetje, hun geluid is ſchor en nauwelijks hoorbaar, uitgezondert wanneer ze getergt worden; men zegt, dat ze een ſterke muscus-reuk hebben, en dat dit hun naams-oorſprong is; hun natuurlijke woonplaats is de *Indiën*, *Turkijen*, enz.

VII. *Toppertje*; in 't latijn *Anas Fuligula*, en door de Franſchen *petit Morillon* genaamt; (*Anas criſta dependente*, *corpore nigro*, *ventre maculaque alarum albis*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze draagt de naam van *Toppertje*, dewijl het de eenigſte van zijn geſlagt onder de Europiſche Eenden is, die een kuif heeft; deszelfs grootte koomt vrij

nabij

nabij met die der andere *eenden* overeen; van bovenen is deszelfs koleur zwartagtig-bruin, en van onderen zilvergtig-wit; kop en hals zijn van bovenen donker-violet; ſtuit en ſtaartpennen glanzende bruin; op ieder vlerk heeft hij een witte dwarsſtreep; hij kan veerdig duikelen, en zig ook een geruimen poos onder water houden; zijn verblijf is de *zeekusten van Europa*.

VIII. *Bahamaſche-eend*, door RAIJUS *Mareca*, in Engeland *Ilatera Duck*, en in 't latijn *Anas Bahamenſis* genaamt; (*Anas griſea, roſtro plumbeo; macula laterali fulva, macula alarum viridi luteaque*, LINN. *Syſt. Nat.*) de koleur van deeze *eend*, die na genoeg van groote met onze gemeene *eend* overeenkoomt, is boven aan de kop graauw, de zijden onder de oogen wit; buik en borst in 't geheel bruinagtig-geel, na doorgezaagt eiken-hout zweemende, met zwarte ſtippen geſprenkelt; de bek is bruin, en aan ieder kant van deszelfs wortel zit een roode vlek; de wieken zijn gedeeltelijk zwart, geel en groen; zijn natuurlijk vaderland is *Bahama*.

IX. *Roep-eend* of *Roeper*; in 't latijn *Anas ſtrepera*; (*Anas macula alarum rufa, nigra, alba*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze *eend*, die de groote van de gewoone *eenden* heeft, is van bovenen bruin-koleurig, met boogswijze witagtige ſtreepjes; van onderen is dezelve wit met grauwe vlekken; de ſtuit is zwart; de ſtaart wit en zeer kort, uit zestien pennen beſtaande, waar van de twee middelſten bruin zijn, en langer dan de anderen, welke allengskens korter wordende, de ſtaart ſpits maaken; op de wieken zit een glimmende zwarte vlek, die van onderen met een witte, en van bovenen met een rosſe ſtreep gezoomt is; van bovenen is zijn bek bruin, en van onderen bleek-rood, zijnde dusdanig ook de pooten; zij onthouden zig in de zoete wateren van *Europa*.

Het is deeze zoort van *eenden*, waar van de Ouden reeds gewaagt hebben, dat gebruikt wierden, om door hun gekwak *wilde eenden* bij de netten te lokken; hedendaagsch worden ze nog afgerigt, om de *wilde eenden* op te zoeken, en na de kooijen te leiden.

IX. Het *Wittertje*, in 't latijn *Anas albeola*; (*Anas alba, dorſo remigibusque nigris, capite cæruleſcente, occipite albo*, LINN. *Syſt. Nat.*) EDWARDS die 'er in zijne *Hiſt. Nat. des Oiſeaux, Tom. II. Tab. C.* een cierlijke afbeelding van geeft, noemt hem *le petit Canard noir & blanc*: Deeze vogel, wiens hooft koleur wit is, waar van hij ook de naam van *Wittertje* heeft verkreegen, is op de rug glimmend-zwart; zijn kop en hals zijn goud groen, met een violette weerſchijn op de top van het hoofd, als mede aan de wangen en keel; het agter-hoofd is wit; de ſtuit vuilagtig-wit na het aschgraauw hellende; de ſtaartpennen zijn een weinig donkerder, en de drie buitenſten uitwaarts met wit gezoomt; zijn bek, die van onderen groenagtig is, is van bovenen zwart; de pooten zijn hoog oranje-koleurig, met zwarte nagelen; hij woont in verſcheidene gedeeltens van *America*.

XI. *Dik-kop*; in 't latijn *Anas bucephala*; (*Anas albida, dorſo remigibusque nigris, capite ſupra infraque tumido ſericco nitente*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze *eend* koomt in groote, tusſchen de *gemeene eenden* en *Talingen*; deszelfs koleur is boven op 't lijf wit, en van onderen zwart; zijn kop is goudgroen-glanzig, met een heldere blaauwe en violette weerſchijn; wangen, hals en de dek-vederen der ſchouderen zijn wit; over zijne wieken heeft hij in de lengte een witte ſtreep; alle zijne ſlagpennen zijn zwart, de ſtaartpennen graauw; de bek loodverwig, en de pooten rood: Het wijfje verſchilt in koleur ten eenemaalen van het mannetje, dewijl het zelve geheel bruin is; deeze *eenden* overwinteren in *Karolina*.

XII. *Bril-eend*; in 't latijn *Anas perſpicillata*; (*Anas nigra, vertice nuchaque, macula nigra roſtri pone nares*); zie hier van de beſchrijving op het artijkel BRIL-EEND.

XIII. *Bruinet-eend*, in 't hoogduitsch *Schilt-ent*; in 't fransch *Morillon*, en in 't latijn *Glaucion* genaamt; (*Anas iridibus flavis, capite griſeo, collari albo*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze *eend* is over het geheele lighaam bruin, met een graauwe kop, geele oögkringen, en een witte kraag om den hals.

XIV. *Bruine Eend*; in 't latijn *Anas fuſca*, en in 't fransch *la grande Macreuſe* genaamt; (*Anas nigricans, macula pone oculos lineaque alarum albis*, LINN. *Syſt. Nat.*) van deeze *eend*, die bijna de groote van een *gans* heeft, is het mannetje zwart van koleur, met een bult aan 't grondſtuk van de bovenkaak; het wijfje is bruin; zij worden in de meeste gedeeltens van *Europa* gevonden.

XV. *Zwarte Eend*, in 't latijn *Anas nigra*, en in 't fransch *Macreuſe*; (*Anas tota nigra, baſi roſtri gibba*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze *eend*, een weinig grooter dan de *gemeene eenden*, verſchilt van alle andere zijner mede-zoorten, door dien deszelfs bovenkaak aan het end niet genagelt is, en hij een groote bult boven de neusgaten heeft, wordende deeze door een geele ſtreep van een geſcheiden; het mannetje is geheel zwart, en het wijfje bruin; zij onthouden zig in *Engeland*, *Lapland*, en aan verſcheidene kusten van de *Noord-zee*.

XVI. *Eend van Kanada*; in 't latijn *Anas ſpectabilis*; (*Anas roſtro baſi gibbo compreſſo, carina pennacea nigra, capite caneſcente*, MUS. ACAD. FR.) EDWARDS in zijne *Hiſtoire nat. Tom. III. Tab.* 154. geeft 'er een fraaije afbeelding van; hij is veel grooter dan de *gemeene eend*, zijn koleur is zwartagtig bruin, opwaarts naar purper trekkende; zijn kop is van bovenen blaauwagtig-aschgraauw; op het voorhoofd heeft hij drie zwarte ſtreepen, twee diergelijke aan de keel; om de oogen zwarte kringen, de zijden van de kop bleek groenagtig, borst, hals en keel ſneeuw-wit, als mede een diergelijke vlak op de wieken, en wederzijds aan de ſtuit; deszelfs ſtaartpennen zijn donker-bruin; deeze *eend* word voornaamelijk in *Canada* en *Hudſons baaij* gevonden.

XVII. *Gekraagde Americaanſche Eend*, of *Jan pottagie-eend*; in 't latijn *Hiſtrionica*; (*Anas fusca, albo cæruleoque varia, auribus, temporibusque linea, collari faſciaque pectorali albis*, LINN. *Syſt. Nat.*) EDWARDS *ut ſupra Tom. II. Tab.* 99. geeft 'er een fraaije afbeelding van, en zegt, dat deeze *eend* circa de groote van de *gewoone eenden* heeft, de bek omtrent een-derde korter dan deeze, donker en zwartagtig van koleur, en aan beide de kaaken met kleine tandjes voorzien; de neusgaten zijn digte bij malkanderen op het bovenſte gedeelte van den bek geplaatst, het welke aan zijn uiteinde een weinig omgekromt is; de zijden van de kop, tusſchen den bek en de oogen zijn wit, waar van zig wederzijds een witte ſtreep boven de oogen uitſtrekt, allengskens in een roodagtige oranje-koleur verſmelt, en zig tot aan het agterſte gedeelte van het hoofd verlengt; ook heeft hij een witte plek aan ieder kant van de kop; de kruin van de kop is zwart; de zijden derzelve van de oogen af, is donker-blaauw na het purper hellende; de geheele hals, voor en agter tusſchen de witte ſtreepen, is zwart, tusſchen het uitterſte van den hals en borst heeft hij een kraag of cirkel van witte vederen; aan ieder zijde tusſchen de hals-band en de

vleugelen, heeft hij een witte ſtreep; de rug bij den hals is donker purperagtig-bruin, en in 't midden duister-bruin, na het zwarte hellende; de ſtuit en de bedekzelen van den ſtaart zijn donker zwart met een blaauwe weerſchijn; de groote ſlag- en ſtaartpennen zijn morsſig-zwart of bruin; de zoomen der vleugels zijn roodagtig bruin, en het binnenſte donkerder; de borst onder de kraag is aschgraauwagtig-blaauw; de buik en billen van een donkerder koleur na het zwarte hellende; de vederen aan de zijde zijn roodagtig-bruin of donker oranje, die gedeeltelijk de vleugelen bedekken, wanneer zij niet uitgeſpreid zijn; aan elke kant der ſtaart is een wit vlekje; de pooten, vingeren en nagels zijn blaauwagtig-zwart; deeze *eend* onthoud zig in *America*, en de Heer EDWARDS zegt, dat dezelve uit *Newfoundland* naar *Engeland* overgebragt is.

XVIII. *Slobbe*, ook *Lepel eend* en *Schild-eend* genaamt; in 't latijn *Anas clijpeata*; (*Anas roſtri extremo dilatato rotundato, ungue incurvo*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze vogel is een weinig kleinder dan de *gemeene eend*; het mannetje is zeer onderſcheiden van koleur met het wijfje; zijnde het eerstgenoemde van bovenen groenagtig-zwart, en van onderen kastanie-bruin; kop en hals zijn goud-groen, met een violet-koleuren weerſchijn; de borst, die van bovenen wit is, is met zwartagtige halfmaanswijze vlekken geſprenkelt; de bovenſte dekvederen van de wieken zijn blaauwagtig-aschgraauw, en op de wieken heeft het een goud-groene vlak met een zuiver koper-koleurige weerſchijn, en boven met een witte ſtreep; de middelſte agt ſtaartpennen zijn aan de randen witagtig, en in 't midden bruin: Het wijfje is van bovenen bruin, en heeft aan de vederen ros-koleurige randen; van onderen zijn zij vaal, met bruine vlakken, en voor het overige aan het mannetje gelijk; beide hebben zij de bek aan het einde breed, uitgehold als een lepel, en met kleine tandjes, niet kwalijk na die van een kam gelijkende, voorzien; de koleur van den bek is zwart, en die der pooten, welke korter zijn dan in de gewoone *eenden*, oranje-koleurig; men vind ze in de meeste moerasſen, en veel aan de *Zee-kusten* van *Europa*.

XIX. *Pijlſtaart*; door de Engelſchen *Zee-faiſant* genoemt, in 't latijn *Anas acuta*; (*Anas cauda acuminata elongata ſubtus nigra, occipite utrimque linea alba*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze vogel die wat kleinder dan de gemeene zoort is, heeft zijn naam van de lengte van zijn ſtaart gekregen, 't geen wel inzonderheid in 't mannetje plaats vind; het wijfje is ook anders gekoleurd dan het mannetje, zijnde het eerstgenoemde van boven zwart en rosagtig bont, en van onderen witagtig met graauwe vlekken; in het mannetje zijn alle deeze koleuren veel hooger en daar te boven is hij op de rug nog cierlijk met verſcheidene koleuren geſchakeert; zij worden aan de meeste ſtranden en kusten van *Europa* gevonden.

XX. *Smient*; door de Ouden *Penelope* en *Boſchas* genoemt; (*Anas cauda acutiuscula ſubtus nigra, capite brunneo, fronte alba*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze vogel is kleinder dan de gemeene *eend*; het mannetje zijn kop is kastanie-bruin, en die van het wijfje rosagtig, dog beide met zwart gevlakt, van onderen zijn zij beide wit; het mannetje is van bovenen witagtig graauw met zwarte dwarsſtreepen, het wijfje bruin-graauw, de randen der vederen rosagtig; op de wieken heeft het mannetje een goudgroene vlak; in beiden zijn de ſtaartpennen bruinkoleurig met witte randen, bek en pooten zijn blaauwagtig zwart. Menigvuldig word deezen vogel in de moerasſen en aan de zee-kusten van *Europa* gevonden; en dikwils in grooten overvloed in de kooijen gevangen.

Daar is ook nog eene verandering van deeze vogel met een kuif, en daar door de naam van *gekuifde Smient* draagende; deeze is mede roodagtig van kop kuif en keel; hals en borst, buik en ſtuit zijn zwart, zijnde verders over het geheele lijf ligt aschgrauw, hij word mede in overvloed bij de andere zoorten gezien.

XXI. *Boom-ſmient*; in 't latijn *Anas Arborea*; (*Anas griſea, capite ſubcriſtato, abdomine albo nigroque maculato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) zie de beſchrijving van deezen vogel onder BOOM-SMIENT.

XXII. *Americaanſche Smient*, in 't latijn *Anas autumnalis*; (*Anas griſea, remigibus, cauda, ventreque nigris, areâ alarum fulva albaque*, LINN. *Sijſt. Nat.*) EDWARDS in zijn *Hiſt. Naturelle Tom. IV. Tab. CXCIV.* geeft 'er eene fraaije afbeelding van, en noemt hem *le Canard ſiflant au bec rouge*; deeze vogel is een weinig kleinder als de gemeene *eend*, dog zijne pooten en hals zijn na evenredigheid langer; deszelfs bek is aan 't einde min of meer haakswijze, blij rood van koleur en de bovenſnavel aan 't einde zwart; de oogen zijn donker-bruin; de zijden van de kop, rondsomme de oogen en de keel zijn ligt grauw; het bovenſte en agterſte der kop zijn zwart; de hals, borst en rug ligt bruin, op de borst ligter dan op de rug, de uitterlijkſte ſlag-pennen zijn zwart; het overige der wieken of vleugelen is wit, bovenwaarts met een groote oranje vlek, boven deeze vlek zijn kleine zwarte vedertjes; het geheele onderlijf en de billen zijn mede zwart; de ſtaart is van boven even eens gekoleurt, dog van onderen wit met kleine zwarte ſtippen; de pooten en vingeren zijn vleesch-koleurig en de nagelen zwart; deeze vogelen huisvesten in *Noord-America*.

XXIII. *Zomer-taling*; in 't latijn *Anas circia*; en door de Franſchen *Cercelle* en *Sarcelle* genaamt; (*Anas macula alarum varia, linea alba ſupra oculos, roſtro pedibusque cinereis*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze vogel die veel kleinder dan de gewoone *eend* is, koomt in maakzel volkomen met dezelve overeen; de wangen en keel van het mannetje zijn kastanie-bruin, dog die van het wijfje met wit geſprenkeld; in beiden is het lijf van bovenen bruin, en van onderen geelagtig wit met grauwe vlakken; de borst is ros-verwig; op de wieken is een goud groene vlak in 't wijfje van onderen, met een witte ſtreek, dog in het mannetje van bovenen; in beiden is de bek zwartagtig, en de pooten lood-koleurig. Menigvuldig worden de *Talingen* in de moerasſen, en aan de Europiſche zeekusten gevonden en in de kooijen gevangen: Een *Taling* die jong en vet is, word verre in ſmaak boven een *Eend-vogel* gehouden.

XXIV. *Winter-taling*; in 't lat. *Querquedula*; (*Anas macula alarum viridi, linea alba ſupra oculos*, LINN. *Faun. Suec.*) is de grootſte zoort van *Taling*, die ook wel *middel-eend* genoemt word; in koleur koomt hij genoegzaam met de voorige overeen; deeze word in de zoete wateren van Europa gevonden.

XXV. *Schijf-taling*; in 't latijn *Crecca*; (*Anas macula alarum viridi, linea alba ſupra infraque oculos*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze word om deszelfs kleinheid door de Franſchen *petite Sarcelle* genoemt, en koomt genoegzaam met de beide voorige in koleur overeen; dezelve onthoud zig ook in de zoete wateren.

XXVI. *Kleine Americaanſche Taling*; in 't lat. *Anas minuta*; (*Anas griſea, auribus albis remigibus primoribus nigricantibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) EDWARDS *tom.* III. *p.* 157. noemt hem *le petit Canard brun & blanc*; deszelfs groote koomt

ge-

genoegzaam, met de gewoone *Taling* overeen, en gelijkt van geſtalte ook volkoomen na dezelve, dog de koleur verſchilt 'er ten eenemaalen van; zijn bek is zwart op de boorden getand; het einde der boven-ſnavel, is min of meer omgeboogen of gehaakt, de vederen welke de bek aan zijne wortel omringen, zijn zwart; de kop is bruin, aan ieder zijde met een witte vlak; insgelijks is de hals en 't beginzel van de borst; de rug, vleugelen en ſtaart zijn donker-bruin; het grootſte gedeelte van de borst is witagtig met ligt bruin gemengelt, de bouten en vederen onder de ſtaart zijn beurtelings ligt en donker-bruin geſtreept; de pooten en vingeren zijn zwartagtig, met een donker-roode weerſchijn, de nagelen zijn zwart; zijn natuurlijke woonplaats is *Hudzons-baaij*.

XXVII. *Allerkleinſte Taling*; wordende het mannetje hier van door de Mexicaanen *Chilcanauthli*, en het wijfje *Colcanauthli*, 't welk wil zeggen, *eend die de koleur der Kwartelen heeft*, genoemt; BRISSON zegt dat deszelfs lengte van de bek af tot aan de ſtaart toe nauwelijks twaalf duimen kan haalen, zijnde dus de allerkleinſte van zijn geheele zoort; van vooren is zijn kop roet-koleurig; het onderſte van de buik is bleek-ros met bruin-graauwe vlakken; de ſtaart-pennen zijn zwartagtig met pik-zwarte ſchaften; voorts is hij van boven geheel ros, en van onderen bruin-graauw met wit gemengeld; op ieder vleugel heeft hij een witte vlek; zijn bek is zwart, en de pooten bruin; hij word in *Nieuw-Spanjen*, op het eijland *St. Domingo*, enz. gevonden.

XXVIII. *Graauwe Taling*; in 't latijn *Anas Rustica*; (*Anas fusco-cinerea, macula auriumalarumque alba*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is een weinig kleinder dan de kleinſte onzer hierlandſche Talingen; het mannetje is over 't geheele lijf wit en zwart-bont, en het wijfje van bovenen donker-bruin en van onderen bleek-grauw; zij worden in *Karolina* aan de monden der rivieren menigvuldig gezien.

XXIX. *Faro-Taling*; door de Ingezetenen van de *Faro-eijlanden*, *O Edel* genoemt; deeze word door de Heer BRISSON voor de fraaiſte van zijn geſlagt gehouden; hij is iets mannelijker als onze grootſte *Taling*; van boven is hij zwart-bruin, en van onderen wit, hebbende een zwartagtige ſtreep overlangs op den kop, die aan de zijden bleek is, dog om de oogen wit; deszelfs agter-hoofd is wit en zwart-bont; de keel en onderhals met bruine vlakken; op ieder zijner wieken heeft hij een bruinagtige roſe vlak, en zijn vijf uitterſte ſtaart-pennen zijn wederzijds graauw, met wit gerande uiteindens; de bek is zwartagtig, en de pooten lood koleurig na 't bruine hellende; de naam van *Faro-taling* geeft genoegzaam zijne woonplaats te kennen.

XXX. *Gekapte Taling*; in 't latijn *Anas Galericulata*; (*Anas crista dependente, dorſoque postico utrimque penna recurvata, compreſſa elevata*, LINN. *Sijſt. Nat.*) door EDWARDS *tom. II. tab. CII.* natuurlijk afgebeeld en onder de naam van *Cercelle de la Chine* beſchreeven; deeze wonderlijke vogel is van groote zo als onze gewoone *Taling*; en deszelfs koleuren zijn alzo fraaij als het maakzel zijner vleugelen zeldzaam is; de bek is als die van de gemeene *Taling*, van een donker rosagtige koleur; de oogen zijn bruinagtig; de zijden van de kop, van de wortel der bek tot aan de ooren toe, zijn wit in 't midden van welke de oogen geplaatst zijn; de kruin van het hoofd is fraaij groen; van boven de ooren af na agteren toe is aan ieder kant een ſtreep van purpere vederen; onder deeze ſtreepen zijn de vederen op het agterſte van 't hoofd groen, en alle deeze vederen zeer lang zijnde, vormen een zoort van kap of kuif, die hij een weinig kan oprigten; de vederen van het agterſte gedeelte der hals en een weinig van vooren, zijn ſmal en puntig, zo als die van een haan om de hals, van koleur fraaij rood eenigzints na den geelen hellende; de borst is bleek purperagtig; aan 't benedenſte gedeelte der hals van ieder kant der borst is een vlak uit twee zwarte en een witte ſtreep beſtaande; de rug en dek-vederen der vleugels, zijn donker-bruin met een weerſchijn van blauw en groen; de ſlagpennen zijn zwart met witte boorden; 't geen deeze vogel aanmerkelijk en vreemd maakt, zijn twee regt opſtaande vederen tuſſchen die van ieder vleugel geplaatst, deeze zijn van een donker oranje koleur aan de einden met zwart geboord; de ſtaart is bruin, met een blauwe weerſchijn; de buik en het opperſte der ſtuit zijn ligt blauw met gebogene wit en zwarte ſtreepen die beurtelings verwisſelen; de pooten en vingeren zijn oranje-koleurig; de vliezen tuſſchen de vingeren aard-koleurig en de nagelen zwart; deeze fraaije vogel word in *China* gevonden.

De verſchillende zoorten van het Eenden-geſlagt dus beſchreeven hebbende; treeden wij tot de gewoone *Hok-eenden* te rug; en zullen de manier, hoe dezelve aan te fokken, op te voeden, 'er het meeste voordeel mede te doen; als mede om de *wilde eenden* te vangen, en op verſcheidene wijzen ſmaakelijk tot ſpijze te bereiden, na ons vermoogen aan den leezer mededeelen.

De *eenden* zijn zeer gulzig en onverzaadelijk; ze ſlokken alles op, wat hun bijna voorkoomt, *kikvorſchen*, *padden*, *muizen*, *ſpinnen*, *wormen*, *viſſchen*, enz.; zij eeten alle onzuiverheden, die men wegwerpt; anders is haar kost ook gras en kruiden, graanen, haver, gerst, gort, brood, enz.; in het ſlijk en water te ſnateren, is haar vermaak, en zonder water kunnen ze niet wel aarten; zij hebben een loome of zwakke gang, maar zijn goede vliegers, zwemmers en duikers, want ze duiken ſchielijk onder water, als hunne vervolgers hen te na koomen; wanneer 'er verandering van weer, regen of onſtuimige lugt op handen is, ſchreeuwen ze meer als na gewoonte, klappen met de vleugelen, duiken en ſpeelen in het water.

De *eenden* beginnen heel vroeg eijeren te leggen, en leggen alle dagen een langen tijd, als men hen dagelijks de eijers uit de nesten neemt, en 'er maar één of twee in leggen laat, of 'er maar een wit geverſt houten eij in legt. De *eende-eijeren* zijn doorgaans een weinig grooter en dik-ſchilliger, als die der gemeene *hoenderen*; ook is de dooijer grooter en roodagtiger; haare koleur is zomtijds witagtig, zomtijds en wel meest groen- of blaauwagtig; maar haar ſmaak is, uit de dop gegeeten, zo goed niet als die der *hoenders*, dog in zauſen, koeken, enz. zijn ze even goed, en zelfs beter, dewijl ze niet alleen grooter, maar ook vettelijker en nog voedzaamer zijn.

Wat het vleesch der *eenden* betreft, het zelve is ſmaakelijk, als het wel bereid is, en voedzaam, maar vereiſcht een goede maag, dewijl het wat hard te verteeren is; dog de *wilde eenden* zijn van een beter ſmaak, als de *tamme*; maar men moet geen *eenden* tot ſpijze bereiden, die ouder dan één jaar zijn, want zulke zijn taai en onſmaakelijk. De lever gedroogt of gebraaden en gegeeten, word zeer gepreezen in de leverloop; het vet is weekmaakend, verzagtend, en ſtilt de pijnen.

Hoe men de tamme Eenden aanvokt en onderhoud.

Men kan niet wel *eenden* houden, als 'er geen water omtrent de woonplaats is, want zonder dat tieren ze niet, maar kwijnen, worden ruig, onaanzienlijk en mager, leggen ook weinig eijeren; maar hebben ze water, daar ze zig in kunnen wasschen en baden, zijn ze fleurig en glad; daarenboven zijn ze gaarne in wateren daar veel riet en biesen groeijen, daar ze zig in kunnen verbergen, als mede daar veel *water-linzen* voortkoomen, die ze gaarne eeten; daarentegen zijn de *Turksche eenden* (No. VI.), die men dikwils uit liefhebberij houd, liever op het drooge, dan in het water, als waar in deeze niet wel kunnen te regte koomen, of lange duuren.

Om jonge *eenden* aan te fokken, zo moet men de *eende*, zo dra men ziet dat ze broeds is, het welke men daar aan ontdekt, als zij op het nest zitten blijft, om te willen broeden, 12 of 15 goede verfche eijeren onderleggen, zo zal ze dezelve wel uitbroeden, want ze zitten doorgaans heel vast en verlaaten de eijeren niet, gelijk wel de *hennen* doen. Dog men kan de *eende-eijeren* ook door *hennen* of *kalkoenen* laaten uitbroeden, zijnde de laatfte hier toe het best, dewijl die ook vier weeken zitten te broeden, gelijk de *eenden*, en daarenboven heel vast zitten; maar de *hoenderen* haare jongen in drie weeken uitbroedende, zo verlaaten ze veeltijds de *eende-eijeren*, alvoorens ze uitgebroeid zijn. Aldus kan men *jonge eenden* aonfokken, zonder *eenden* te hebben, naamelijk als men de eijers van elders koopt; zo dra de *jonge eenden* uitgekoomen en wat droog geworden zijn, loopen ze tot het naaste water, om daar in te zwemmen en te baden; laatende haare ftief-moeder, de *hen* of *kalkoen*, op de kant van het water zeer verleegen roepen en fchreeuwen, zo lange ze wil en kan, tot dat ze van zelfs weder uit het water naar het eetens-bakje koomen; het welke niet onaartig en fpeculatief te zien is.

Men geeft de eerst uitgekoomene *jonge eenden* in het begin wat gekookte en gehakte *eijeren* met wat fijne *gort* van *haver* of *gerst* of *brood-kruimels* gemengt, en met *water* bevogtigt, en men zet haar een vierkant of rond laag water bakje voor, dat men tot aan de boven-kant in de aarde graaft, en met water vult, om daar in te zwemmen; 't zij dat 'er anders water omtrent is of niet, om ze eerst wat bij huis en aan het eeten te gewennen; daar na kan men haar *gort*, *zemels* of *brood* in *water* geweekt, geeven, waar onder men wat fijn gehakte *heete* of *kleine netels* mengt, die voor haar gezond zijn, en dezelve doen groeijen; ook wel gehakte *kool-bladen* met *zemels* en *masch* of wat *brood* en *water* gemengt; ook doet men haar wat *water-linzen* in de waterbak, als men die bekoomen kan; vervolgens laat men ze, als ze verfcheide dagen oud geworden zijn, te water gaan, zo zullen ze van tijd tot tijd weder uit het water bij het eeten koomen; ondertusfchen moet men zorgvuldig acht op dezelve flaan, dat ze niet van roofvogels en ander ongedierte gerooft en vernielt worden, weshalven men ze ook 's nagts in een digt hok opfluiten en bewaaren moet.

Hebben de *eende-kuikens* een *eend* tot haar moeder, en dat 'er water genoeg bij 't woonhuis is, dan hebben ze zo veele moeite en kosten niet nodig, omze op te kweeken; want dan zal de moeder den geheelen dag met haar op het water blijven, en ze zullen aldaar haar kost zoeken; ja ze blijven dikwils, als 'er ruime wateren zijn, verfcheidene dagen of weeken weg, eer men ze weder ziet; ook gebeurt het in deeze en andere waterrijke Provintien dikwils, daar men veele *eenden* houd, dat de *eenden* hunne eijeren buiten de nesten verre weg hier of daar in het riet leggen, dezelve aldaar uitbroeden, en dan met een geheele fwerm jonge *eenden* te huis koomen.

Hier te lande maaken de Landlieden de *nesten* der *eenden* van ftroo gevlogten, die rondsom digt zijn, hebbende een ronde buik van anderhalf voeten wijdte, en daar aan een hals, welke van vooren open is, daar de *eenden* door in het holle nest kruipen; zijnde de gedaante deezer nesten als een leggende *ampulet-vles*; deeze nesten maaken ze aan ftaaken even boven het water vast, die ze in het water niet verre van de oevers geflagen hebben, op dat 'er geene ongediertens zoude kunnen bijkoomen, en in welke de *eenden* haare eijeren leggen en uitbroeden, vervolgens met de jongen terftond te water gaan, zo dat de Landlieden 'er niets of weinig mede te doen hebben; anders als 'er geen of weinig water omtrent is, maakt men haar, om te leggen en te broeden, een nest hier of daar in het huis, of ftal, of in haar nagt-hok, van los ftroo.

Het *voeder* dat men aan de oude *eenden* geeft, is *haver*, *gerst*, *paarde-boonen*, of *zemels* en *masch*, in *water* geweekt; ook wel *kools-* en *falaads-bladen*, en andere groente; men kan ze ook met *eikels* voeden, op plaatzen daar men dezelve heeft, die ze gaarne lusten; dog in de zomer heeft men ze weinig te voeren, inzonderheid als 'er water omtrent is, want dan zoeken ze in 't water en flijk haare kost, en gaan ook buiten het water op het land te weiden; is 'er geen water, of als 't water in de winter digt gevrooren is, dan moeten ze 's nagts een hok ergens op de grond binnen huis hebben, daar ze 's avonds ingaan, en dat men alle avonden moet fluiten, om ze voor het ongedierte te beveiligen; want als 'er water is, blijven ze doorgaans nagt en dag op het water, zelfs in de ftrengfte koude, zo lange het water niet digt gevrooren is; dog men kan ze gewennen, om 's avonds te huis te koomen, door middel van haar tegen den avond wat eeten te geeven.

Geduurende den tijd dat de *wijfjes-eenden* broeden, en de jongen opvoeden, worden ze zeer mager, inzonderheid in de eerstgemelde tijd, dewijl ze als dan weinig eeten, gelijk ook de *erken* of *mannetjes* in het voorjaar in de teel-tijd zeer vermageren; maar ze herftellen zig daar na wel ras wederom in haare voorige kragten en vetheid, en zijn in het najaar en den winter het vetfte; in het laatst van *Maij* beginnen de mannetjes te ruijen of hunne vederen te verliezen, maar de wijfjes niet eerder dan omtrent het einde van *Junij*, na dat ze haare jongen groot gemaakt hebben; in welke ruitijd dezelve niet kunnen vliegen, tot dat ze weder nieuwe vederen verkreegen hebben.

Het mannetje of de *waard* word gekent daar aan, dat hij op de ftaart eenige omgekrulde vederen heeft, ook is hij doorgaans iets grooter, als het wijfje, anders gekoleurt, en roept niet zo veel, heeft ook een doffer ftem, hij bemoeit zig niets met het broeden, gelijk de *haanen*, maar laat zulks het wijfje alleen verrigten.

Nuttigheid der Eenden.

De nuttigheid der *eenden* beftaat ten deele in haare *eijeren*, ten deele ook in de *eenden* zelve, om ze tot fpijze te gebruiken; dezelve kunnen derhalven van veel

nut zijn op plaatzen daar veele wateren omtrent zijn, om dat ze dan weinig kosten en moeite van onderhoud nodig hebben; maar ontbreekt het water, en dat men ze het geheele jaar door met voedzel onderhouden moet, dan zijn dezelve meer na- dan voordeelig, en men zal dan beter doen, als men evenwel *eenden* houden wil, alleen om ze tot ſpijze te gebruiken, dat men ze in de herfſt ſlagt, en in het voorjaar weder andere, door middel van *hennen* of *kalkoenen* en gekogte *eende-eijeren* aankweekt, zo als boven gezegt is; want de kosten en moeite, om ze het geheele jaar te onderhouden, zoude meer bedraagen, als de eijeren waardig zijn; dog ontziet men de kosten voor het voeder niet, zo moet men op waterlooze plaatzen *Turkſche eenden* houden, aangezien die ook veele eijeren leggen, en veel grooter in de pot zijn; hebbende daarenboven ook een zeer ſmaakelijk vleesch, dat eenigzins na *muscus* ſmaakt; dog ze zijn zeer gulzig, en hebben veel voeder nodig.

Men heeft van de geſlagte zo wel *tamme* als *wilde eenden* ook de nuttigheid van de kleine vederen of *dons*, hoewel dezelve zo goed niet zijn, als die van *ganzen*, en men kan ze ook niet wel aldus levendig plukken.

De *mest* der *eenden* is ſcherp, als die der *ganzen*, en van geen of weinig nut tot bemesting der landen.

Hoe men de Eenden mest.

Om de *eenden* vet te maaken, heeft men niets anders te doen, dan hen veel *haver*, *gerst*, of ander *graan* in het najaar te geeven, met in dobbelſteentjes geſneedene *geele peen*, zo zullen ze binnen korten heel vet worden; maar men moet ze op geen hok vast zetten, gelijk men de *ganzen* doet, want dan neemen ze meer af als toe, dewijl ze de vrijheid beminnen, om in het water, ſlijk en mest, enz. te ſnaateren.

Verſcheide manieren, om wilde Eenden te vangen.

De *netten*, om *eenden* te vangen, hebben maazen van drie duim breed. Het bovenſte van dit *net* moet van vijf en dertig tot veertig maazen zijn; de lengte moet zijn van vijf tot zes roeden. De draad moet dubbeld zijn, en ſterk gedraait, om ſterk genoeg voor het water te zijn; voorts bruin geverft, en met olie doorgetrokken, om minder in het water te verrotten.

Eerſte manier, om Eenden met Netten te vangen.

Liefhebbers van *eenden* met *ſlag-netten* te vangen, houden 'er opzettelijk levende *eenden* toe, om de andere te verſtrikken, waar toe men zig van de zogenaamde *roep-eenden* bedient, die zeer na de wilde gelijken; want *wilde eenden* willen tot de tamme niet naderen, en zig dus laaten vangen. Men moet zeven of agt *eenden* en zo veel *waarden* in voorraad hebben; om bij vermindering of verlies van zommige, ten minſten vier gereed te hebben.

De *netten* konnen niet geſpannen worden, als in water van ten hoogſten een voet diep, niet meer. Om die reeden zijn 'er de zand-oevers goed toe, en zomwijlen de weiden, die onder water ſtaan. Men vangt de *eenden*, gelijk de pluvieren. De Figuuren op de veertiende Plaat toonen, hoe de *netten* geſpannen worden.

Maakt zo lang als het *net* is, loode kogels aan de grond vast, telkens met een tusſchen-ruimte van een voet, ter lengte van de koorde Q. S. (zie de 1ſte Figuur) om het *net* dies te ſnelder te doen zinken; en ten einde de *eenden*, zijnde onder het *net* gevangen, het aan die zijde niet konnen ontſnappen. Gij ziet deeze loode kogels in de Figuur langs de koorde Q. S.

Men ſteekt ook verſcheide houten haakjes langs den rand van 't *net* A. B. C. D. tegen over hem, die de koorde houd, om dezelve geſpannen te houden; of men maakt 'er ook ſtukjes lood vast, ten einde de gevange *eenden* niet opvliegen.

De katrol V. en X. moet onder 't water verborgen zijn, om van de *eenden* niet gezien te worden. Het hutje moet van eenige kleine takken, met ſtroo of riet gedekt gelijk dat van de pluvieren zijn, ſtaande aan de zijde van 't water. Als men nu het *net* wil ſpannen, moet men *eenden* en *waarden* nemen, en de *eenden* aan de pooten vast maaken, zettende zommige voor de koorde S. en de andere agter, afgetekent door Y. die zwemmen, en de voorgeworpe graanen opzoeken. De *waarden* laat men in het hutje. Wanneer nu een troep *wilde eenden* voor bij vliegt, laat men een der *waarden* vliegen en zig bij dezelve voegen, in meninge, zijn wijfje daar onder te zullen vinden; het welk hij daar niet vindende, het zelve al roepende lokt. Het wijfje vast gebonden zijnde, en de ſtem van den *waard* in de lugt hoorende, ſchreeuwt; de *waard* wederkeerende, werpt zig in 't water bij zijn wijfje; welk voorbeeld de andere volgen, zig bij de overige wijfjes voegende: Zo dra men dat bemerkt, haalt men het *net* met de koorde toe, om ze te vangen en te dooden, laatende de *waarden* alleen. Vervolgens ſpant men het *net* andermaal, gelijk te vooren.

Het gebeurt dikwils, dat de *waard* zijn wijfje niet hoort, het zij door een contrarie wind, of dat het zelve niet haastig is, om hem te antwoorden; in welk geval men een *waard* moet laaten vliegen, of wel twee zaamen, en gij zult den geheelen troep zien mede koomen.

Als het water onklaar is, of dat het eenigzins regent, of mistig is, is het de beste tijd, om *eenden* met *netten* te vangen.

Tweede manier, om Eenden met Netten te vangen.

Werpt uw oog op de tweede Figuur, Plaat 14. vertoonende twee *netten*, welke beide zijn geſpannen ter plaats van min of meer een halve voet water, om daar door bedekt te zijn. Waarom zij, die met deeze *netten* omgaan, en daar mede de *eenden* vangen, doorgaans gelaarst zijn. Deeze *netten* worden geſpannen op dezelve wijze, gelijk de leeuweriks- of zogenaamde ortolans-*netten*; en men heeft 'er het navolgende maar bij in agt te neemen.

De ſtokken B. C. E. G. moeten van ijzer zijn, en zeven of zeven en een halve voet lang, maar de dikte naar proportie; de pennen A. F. moeten ſterk en lang zijn anderhalf voet; de andere pennen D. H. even ſterk, hebbende ieder een koord D. C. lang drie roeden; en de andere G. H. eene van drie voet minder. Het *net* M. O. moet ſtokken hebben, zijnde drie duim, of een halve voet langer, als de andere; het hutje K. moet agt of negen roeden van de *netten* zijn; de knoop N. van de koord, aan welke twee andere koorden N. G. en N. O. vast zijn, is van de eerste ſtokken vijf of zes roeden; en naar maate dat alle deeze koorden der *netten* ſterk geſpannen zijn, ſteekt men de houte pennen, anderhalf voet lang, aan de zijde van I. L. en M. O. om de ſtokken daar onder vast te houden, welke anderzins niet onder water zouden blijven; men laat ze daar onder van daan koomen, als men de koorden K. N. trekt of ophaalt.

Men

Men maakt de wijfjes der *eenden* in den ingang van Y. vast, houdende de *waards* in het hutken, om 'er zig van te bedienen, gelijk boven in de eerste manier gezegt is. Het is niet noodig dat de *wilde eenden* zig in 't water gezet hebben, om de *netten* te trekken, aangezien men ze ter zelver tijd vangt, als ze zig daar zetten: Men moet de *tamme eenden* en *waards* tekenen, met hen een lapje aan de schenkelen te binden, om ze met de anderen, die onder het *net* zijn, niet te dooden.

Een derde manier; om Eenden met Vogellijm te vangen.

Deeze jagt word op de 13 Plaat, in het bovenste van 't benedenste deel vertoont. Neemt 3 of 4 pond goede oude *vogel-lijm*; werpt op ieder pond 2 handvol fijn gestooten *houts-kool*, *asch* van verbrande *kalk*, en een nootedop vol *boom-olie*; mengt het en roert het een vierendeel uurs onder malkander, en strijkt 'er een of meer koorden mede, ieder van tien of twaalf roeden; brengt ze ter plaatze, alwaar zig de *wilde eenden* gemeenlijk onthouden, en spant ze op de navolgende wijze:

Neemt een schuit, in geval gij zelfs in het water niet wilt gaan, en draagt de koord tusschen de biezen, of andere groente, daar zig de *eenden* onthouden; steekt twee stokken A. B. zo dat de opperste einden waterpas koomen te staan, en bind daar de koord stijf aan, dewelke op het water zal drijven door de biesbosjes C. D. E. F. G., wanneer de *eenden* tusschen de kruiden zijn, zonder ophouden voortgaande tot aan de koorde, die haar zal ophouden; en wanneer ze zullen willen vervliegen, zullen hunne vlerken worden tegengehouden, en zij al fladderende en zig afmattende verdrinken; dit kan geschieden ter plaatze, alwaar een overvloed van dit gevogelte is, voornaamelijk als men veele deezer koorden te gelijk spant.

Vierde manier; om Eenden in 't water met Strikken of Valstrikken te vangen.

Eenden laaten zig gemakkelijk met strikken vangen, zijnde gemaakt ter plaats, alwaar maar een halve voet water is, als bij voorbeeld op een overgestroomde weide; men moet opmerken, waar dat gevogelte wel meest pleeg te koomen, en aldaar drie dagen agter een graanen strooijen, om ze derwaarts te lokken; want als zij daar eens van gegeeten hebben, zullen ze dagelijks ter zelver plaats wederkeeren.

Als gij ze dan daar ter plaatze vernoomen hebt, zo spant zes of agt douzijn strikken van paarde-hair gemaakt, twee of drie aan malkanderen, gelijk in de eerste Figuur op Plaat 13, beneden; knoopt ze vast aan de uiterste eindens der stokken I. K. L. M. N. O. en steekt ze dus in de aarde, dat het uiterste einde der strikken eenigzins met water bedekt zij; werpt graanen onder de strikken, en ziet 's morgens en 's avonds daar na, wegneemende die al zwemmende bij de pooten, of slobberende en eetende bij den hals gevangen zijn.

Men spant ook strikken op die wijze, gelijk als in de tweede Figuur vertoont word; neemt een paal T. V. lang omtrent twee voeten, naar de diepte van het water, doorboort hem niet verre van het opperste einde van T. steekt een stok P. S. door deeze gaten, en een ander kruisseling Q. R.; deeze twee stokken moeten omtrent één duim dik zijn; steekt ze 'er sterk in, maakt aan elk einde deezer stokken drie of vier strikken van paarde hairen P. Q. R. S. vast; deezę stokken dus zijnde geschikt, draagt ze ter plaatze, daar zig de *eenden* veeltijds onthouden; steekt het eind V in de grond, zo dat de stokken daar de strikken aan vast zijn, bedekt worden, en de strikken gantsch open op het water drijven; werpt vervolgens graanen rondsom boven de kruisseling steekende stokken; en zo 'er kruiden of eenige groente op de grond van het water is, waar door dit gevogelte belet word, de graanen te zien, moet men eenige tegelen of schalien in 't rond leggen, en daar het aas op werpen, zo dat de *eenden* willende eeten, in de grond van het water slobberen, en het hoofd in de strikken steekende, vast gehouden worden en gewurgt.

Vijfde manier; om Eenden met Visch-haaken te vangen.

Veele Landlieden en Schippers, die de *eenden* doorgaans in broekland en moerassen zien, stellen zeven of agt douzijn visch-angels met aas daar aan vast gemaakt; men gebruikt hier toe verscheidene zoorten van *aas*, als *eikels*, *boonen*, *stukken vleesch*, *kleine vischjes*, *kikvorschen* en *pieren*.

Neemt zo veel sterke snoeren, en vier of vijf voeten lang, als gij visch-hoeken hebt; maakt aan elk één vast, gelijk die met de letter G. Plaat 14. onder aan te zien is; gij moet ze aan weerzijden in de grond van het water stellen, doende de visch-angel H. in de eikel of boone F. de visch of kikvorsch C. de pier V. of eenig ander aas; werpt 'er eenige dagen agter een graanen, om ze derwaarts te lokken; zo dra als ze op het water vallen, en aldaar het aas vinden, zullen ze het zelve gretig opslokken; en als ze van plaats meenen te veranderen, en gevoelen dat ze vast zijn, worden ze zo veel sterker door den visch-angel te rug gehouden, hoe ze meer moeite doen om weg te vliegen; men moet deeze plaats 's morgens en 's avonds bezoeken, om 'er die geene, die reeds gevangen zijn, van daan te haalen.

Zesde manier; om wilde Eenden te vangen.

In deeze Nederlanden, inzonderheid in de Provincien die aan de zee paalen, worden jaarlijks een overgroote menigte van *wilde eenden* gevangen in de zogenaamde *eende-kooijen*, het welke op de volgende wijze geschied.

Voor eerst moet men weeten, dat de kooijen een water of ruime vijver hebben, die met een heining omringt en verder met boomen en bosschaagie rondsom beplant is; hebbende ook een huis digt bij de vijver in het bosch, waar in de Kooiker of Vogelvanger woont, en waar uit hij het water in het verborgene overzien kan; op deeze vijver houd de Kooiker een partij *roep-eenden* (No. IX.), die na de *wilde eenden* zweemen, maar bijna geduurig roepen en schreeuwen; waardoor de voorbijvliegende *wilde eenden* aangelokt worden, om bij deeze *lok-eenden* in de vijver neder te vallen; ook vliegen zommige van deeze *eenden* uit, en leiden de *wilde eenden* met haar tot deeze vijver; wanneer dan de Kooiker bemerkt, dat 'er *wilde eenden* zijn, laat hij een klein hondje, dat daar toe afgerigt is, en daar de *eenden* vrees voor hebben, rondsom de vijver loopen, waar door de *wilde eenden* in gezelschap van de *roep-eenden*, allengskens vooruit gedreeven worden, naar een zekere plaats, daar een overdekte gang van netten gespannen is; als dan de Kooiker ziet dat de *wilde eenden* door de *tamme* tot onder het net geleid zijn, word het zelve door middel van een ander net aan een touw gesloten, en men jaagt ze vervolgens in groote fuiken, die aan het eind van de overdekte gang

zijn;

zijn; aldus dezelve gevangen zijnde, gaat het dan fchielijk aan het omdraaijen der halzen van de *wilde eenden*, en men maakt daar na alles voorts weder in ordre, om andere *wilde eenden* te verwagten.

Doch bij deeze jacht of vangst moet alles zeer ftil toegaan, want als de *wilde eenden* maar het minfte gedruis vernemen, of maar eenige rook ruiken, gaan ze wel haast ftrijken; om deeze redenen is het ook, dat de kooijen, dewijl ze voordeel aan 't land aanbrengen, het regt genieten, dat niemand bij een zekere boete, tot op een ruime afftand daar van daan fchieten, of eenig geraas maaken mag, inzonderheid in de vang-tijd, dat in de herfst en winter tot in het voorjaar is; dog in de winter zijn de *eenden* doorgaans het vetst.

Het is zeer aanmerkelijk, en men moet zig waarlijk verwonderen, van waar alle die *eenden* van daan koomen, die 'er jaarlijks in deeze Nederlandfche Provintien in een ongelooflijke menigte op de laatstgemelde wijze gevangen worden; te meer, dewijl men 's zomers geene of maar zeer weinige, dat bijzondere zoorten zijn, in deeze landen verneemt; en wat word 'er ook niet al een overvloed in meer andere noordfche Landfchappen gevangen. Zommige zijn van gedagten, dat de *wilde eenden* (te weeten die van de vangst overgebleven zijn) tegen het voorjaar en zomer naar de heel noordelijk gelegene landen, als, naar *Groenland*, *Yfland* en andere in het noorden gelegene landen en eijlanden gaan, om aldaar te broeden en jongen te teelen, en vervolgens tegen het najaar, wanneer het water aldaar begint digt te vriezen, van daar met de jongen weer om koomen, om in de zuidelijker gelegene warme landen en opene wateren haare kost te zoeken, die ze als dan in het koude Noorden niet langer kunnen vinden; deeze gedagten fchijnen ook geheel niet onwaarfchijnlijk, want men weet onder anderen van de groenlands-vaarders, dat 'er in de zomer een overgroote menigte van allerleij *wilde eenden* in *Groenland* gevonden worden te broeden, zo dat 'er aldaar op de zee-kusten bijna het eene nest digt bij het andere gevonden word, en de verfche eijeren tot een goede ververfching voor de zee-lieden dienen. Maar wat is de reeden, zouw iemand kunnen vraagen, dat deeze *eenden* in het voorjaar wederom na die noordelijke gewesten keeren? mogelijk is het, om dat ze aldaar geruster kunnen zijn en in haar teeling niet geftoort worden, of om dat ze als dan aldaar teffens een haar gevoeglijker voedzel vinden.

Verfcheidene manieren om de Eenden tot fmaakelijke fpijzen te bereiden.

Soup van Eenden.

Neemt heel kleine zoete *raapen* of *knollen*, fchilt ze, of fnijd uit groote *raapen* met een bijzonder daar toe gemaakt klein hol rond fcherp ijzer, ronde *raapjes*, fruit die in *boter*, giet dan goede *bouillon* of *jeu* op de bruine raapen, en laat het kooken tot dat de raapen gaar zijn, een weinig *peper*, *zout*, *foelie* en *kruidnagels*, met wat *kruim* van *witte-brood* of *geftooten tweebak* tegen het laatst 'er bij voegende; ondertusfchen moet men de *eenden* aan het fpit of in de pan braaden, en dezelve een weinig voor het aanrigten in de *foup* bij de *raapjes* doen, en daar mede even laaten doorkooken, anders zou de foup te fterk naar de *eenden* fmaaken: als dan legt men wat *geroost witte-brood* rondsom in de fchotel, en men rigt de foup aan; men kan 'er ook wat *cappers* overftrooijen.

Anderen fnijden de *raapen* in dobbelfteentjes, doen 'er een paar bosfen *poreij*, en eenige ftruiken *endivie* bij, fruiten het gekerft zijnde, zaamen in *boter*, als dan doen ze de *eenden*, die in een koek-pan in *boter* bruin gefruit en op de borst met wat heele *kruidnagels* beftooken zijn, daar bij, met genoegzaame *bouillon* en laaten het zaamen gaar kooken, 'er wat *zout*, *peper* en *broodkruim*, of geftooten *biscuit* bijvoegende; gaar genoeg zijnde, word het opgedischt.

Soup van Eenden met Ajuin.

Neemt een bord vol kleine *ajuinen*, fchilt ze en fnijd ze in fchijven, doet ze dan in een pan met heete *boter*, en fruit ze tot dat ze geel worden; daar na doet ze in een *casferol* met goede *jeu*, en wat *petercelie* in een bosje gebonden, en laat ze week of gaar kooken, 'er een weinig *zout*, *geftooten peper* en *kruidnagels* bijvoegende; als gij dan wilt aanrigten, zo neemt de *eenden*, die aan het fpit of anders moeten gebraaden zijn, legt ze in de fchotel met wat *geroost witte-brood*, en doet de *ajuinen* met het nat daar over.

Wilde Eenden toe te rigten.

De *eenden* wel uitgenoomen en wel gezuivert zijnde, doet 'er wat *petercelie*, eenige *lauriers-bladen*, en een *ziepel* in, kookt ze in *water* en *zout* gaar; maakt dan een zaus op de volgende wijze: Neemt goede *peper-wortel*, wrijft die klein, doet ze in een pannetje met een glas vol half *water* en half *wijn azijn*, een goed ftuk *boter*, wat gewreeven *witte-brood* of *tweebak*, *zuiker* naar believen, en eenige *citroen-fchijven*, zaamen helder doorgeftooft hebbende, rigt de *eenden* aan, doet 'er het vulzel uit, en de zaus overheen.

Men doet 'er ook wel een *eijer-zaus* over, gelijk men bij *visch* maakt. Zie op het artijkel BAARS, pag. 126.; ook eet men ze wel met een goede *mostert-faus*.

Op een andere manier, zeer fmaakelijk.

Neemt *fpek* in riemtjes gefneeden, wentelt het in wat *zout*, geftooten *peper* en *kruidnagels* om, en lardeert 'er de wel fchoongemaakte *eenden* mede; vult dezelve van binnen met wat *thijm*, *petercelie*, 5 à 6 *laurier-bladen*, en in ieder vogel een *ziepel*: doet ze dan in een pan of *casferol*, giet 'er half *roode wijn* en half *water* bij, zo veel dat ze niet geheel daar onder leggen, en laat ze gaar kooken; dan maakt men een faus van beste *boomolie* en *mostert*, door malkanderen geklopt, daar men een *citroen* in drukt, doet 'er gehakte *ziepels* of *chalotten* met *peper* en *zout* bij, en klopt het om te binden; wanneer men dan aanrigt, doet men het vulzel uit de *eenden*, legt ze op een fchotel, raspt 'er wat *muscaat* overheen, legt de *laurier-bladen* boven op, en geeft de faus 'er bij; dog men kan 'er ook wel een andere faus bij maaken, als boven.

Nog anders.

Kookt de *eenden* in *water* half gaar, legt ze dan in een *casferol* of pan, en doet 'er een paar *ansjovisfen* bij, een glas *verjus* of *citroen-zap*, wat *morilljes* en *boter* in *meel* omgewentelt, voorts *muscatenoot*, *kruidnagels* en *peper*, een boschje *thijm*, wat *zout* en *bouillon* of *jeu*, zo veel genoeg is; dekt het dan wel toe, en laat het zaamen gaar ftooven.

Nog op een andere wijze.

Braad de *eenden* aan het fpit half gaar, en fnijd in de lengte over de borst een diepe kerf, doet ze dan van 't

ſpit af, en legt ze in een *caſſerol*; neemt vervolgens wat *ſpek*, *chalotten*, en de *lever*, de *gal* 'er afgedaan zijnde, hakt het klein met een *ansjovis* en wat fijn geſtooten *biscuit*, kruiderijen als vooren, *zout* en een *eij*, en maakt 'er een *farcé* van, doet het in de kerven, die over de borst gefneeden zijn, en giet 'er wat *bouillon* bij, met een glas *wijn*, *kruiderijen*, *zout*, *citroen* en wat *boter*, laat het zaamen gaar ſtooven, en dan opgedischt.

Op dezelfde manieren, als gemeld is, kan men allerlei *eenden*, zo wel tamme als wilde, groote en kleine toebereiden.

Eenden à la glace, hoe bereid worden.

Neemt *kalfsvet*, wat grof gefneeden en in *zout* en *peper* omgewentelt, hier mede lardeert de gezuiverde *eenden*; fnijd haar de pooten af en kookt ze met de *maag* en *levers* apart; legt de *eenden* in een *caſſerol* met kookend water en *Rijnſche wijn*, wat *foelie*, *kruidnagels*, heele *peper*, *zout* en twee *lams-pootjes*, kookt het gaar en neemt 'er dan de *eenden* uit, vervolgens doet 5 à 6 *lauwriers-bladen* in het zap en kookt het, tot dat het als een *geleij* word; giet het dan door een hair-teems en klaart het met geklopt *wit van een eij* op de bekende wijze; als dan giet het nog eens door de teems en laat het zo ſtaan, tot dat men het vet 'er kan afſcheppen; hangt het dan in een glas te lekken over een witte ſchotel, daar de pooten, maagen en levers van de *eenden* in leggen, dan legt dit bij de *eenden* in een tinnen ſchotel en boven op ſchijfjes van *citroen*, eenige bladjes *foelie* en eenige ſchijfjes van het *geleij*, dat men apart op een bord heeft laaten lekken, en dischi het te zaamen op.

Wanneer men een bodem van *geleij* over de *eenden* wil maaken, zo giet men het warme zap in een andere ſchotel en men legt 'er de *eenden* in tot 's anderen daags, als dan keert men alles om in een tinnen ſchotel; maar dan gebruikt men de voeten niet, en de maagen en levers kookt men met de vogels en doet ze dan binnen in dezelve. Is een ſmaakelijk eeten.

Hoe men de Eenden ſtooft.

De *eenden* wel ſchoon gemaakt zijnde, doet ze in een *caſſerol* met een lepelvol of drie gehakte *ajuin*, wat *zout*, *peper*, *muscate-noot*, een weinig *kruid-nagels*, twee of drie *lauwriers-bladen*, 7 of 8 *roſemarijn-bladen*, een romervol *azijn*, geſtooten *biscuit*, en een weinig *boter* als de *eenden* maager zijn, anders niet, *water* of *bouillon*, zo veel genoeg is om de zaus te maaken; laat het wel toegedekt ſtooven, tot dat het gaar is.

Ragout of Salmi van Eenden.

Neemt gebraaden *eenden*, fnijd ze in ſtukken, en in een *caſſerol* of pot gedaan zijnde, doet 'er bij wat *zout*, geſtooten *peper*, *muscate-noot*, *kruid-nagels*, fijn gefneeden *chalotten* en *citroen-ſchil*, een glas *wijn*, wat *water* of *bouillon*, fijn geſtooten *biscuit*, 't zap van een *citroen* en *boter*, laat het te zaamen een kwartiers-uur helder ſtooven, dan opgedischt.

Men kan in plaats van *boter* ook een thee-kopje vol beste witte *boomolie* neemen, die men 'er op het laatst, even voor dat men 't aanrigt kan bij doen, en het dan wel onder een hutzelen.

Ragout van Eenden op de Franſche wijze.

Neemt half gaar gebraaden *eenden*, fnijd ze in ſtukken, doet 'er bij *kalfs-ſebieten*, *truffels*, *champignons* of *morilljes*, ſtoelen van *artiſchokken*, wat geſtooten *peper*, *muscatenoot*, *kruid-nagels*, *thijm*, klein gehakte *chalotten*, een glas *wijn*, *limoen-zap*, *boter*, geſtooten *biscuit*, en wat *bouillon* of *water*; laat het te zaamen gaar ſtooven, en dan opgedischt.

Hoe men de Eenden braad.

De *eenden* ſchoon gemaakt, 't ingewand 'er uitgenomen en ſchoon gewaſchen zijnde, doet 'er eenige *jenever-beſiën* van binnen in en zet ze in een pot over koolen te braaden, met *boter* en wat *water*, en een dekzel 'er op, tot dat ze gaar zijn; maar men moet ze gedurig bedruipen, en ook eens of meermaalen omkeeren; ook onder in de pot nog eenige *jenever-beſiën* leggen.

Andere kooken ze eerst half gaar in *water* en braaden ze dan vervolgens gaar en bruin in een pot: Als men ze wel bruin begeert, moet men 'er op het laatste een weinig *meel* of fijn geſtooten *biscuit* overſtrooijen.

Men kan ze ook in een braad-pan, in een bak-oven braaden, dat wel de beste wijze is; of men braad ze aan 't ſpit, dog men lardeert ze zelden, en men moet ze niet te gaar braaden, nog ook te gaar kooken, want dan is 'er de beste kragt en ſmaak uit: Men eet ze met versch *citroen-zap* of *azijn*, *peper* en zout; zij ſmaaken ook heel goed bij geſtoofde witte, roode of *boere-kool* gegeeten; gelijk ook 't *eende-vet* de roode en inzonderheid *boere-kool* heel ſmaakelijk maakt.

Men kan de *eenden* ook eer men ze braad, vullen met *witte-brood* of *kastanjen*, *appelen* en *corinthen*; of maakt het volgende vulzel: Neemt goede *zuure appelen*, ſchilt ze en ſnijd ze in kleine ſtukken, hakt dan wat *ziepels* klein, mengt ze onder de *appelen* met wat *corinthen*, gepoederde *kruid-nagels*, *thijm*, *witte zuiker* of *ſijroop*, naar believen, een weinig *zout* en wat *boter*, vult hier mede de *eenden* en naait ze met een naalde en draad wel toe. In plaats van *zuure appelen* kan men ook *zoete appelen* neemen, maar dan moet men ze wat hakken.

Om Eenden zeer ſpoedig op een ſmaakelijke wijze te braaden.

Hier toe moet men een koperen van binnen vertinde pan laaten maaken, waar op een dekzel ter deegen ſluite; in de pan twee vingerbreed van den bodem moeten rondomme vijf of zes knopjes geſoldeert worden, waar op men de vogels willende braaden, een van blik gemaakt rond roostertje legt en op die knopjes doet rusten, of men kan aan het roostertje drie of vier pootjes ter hoogte van twee vingerbreed laaten maaken, op dat het dus in de pan kan ſtaan, 't geen op 't zelfde uitkoomt; de vogels wel geplukt en gewaſchen zijnde, doet men 'er van binnen een weinig *peper* en *zout* in, naait hun ter deegen de ſtuit en hals toe, ſtelt dan de pan op een goed koolen vuur met kookend *water* 'er in tot aan 't blikken roostertje toe of even daar boven, legt hier de *eenden* met het vleesſchige of de borst bovenwaarts op, en ſluit de pan met het dekzel toe, waar op een gloed van koolen of doorgebrand vuur moet gelegt worden, een half uur dus gebraaden hebbende zonder dat men 'er na behoeft te zien, zo zijn de *eenden* gaar, men neemt ze uit de pan, en dischi dezelve zonder de zaus die 'er in de pan is bij te doen; wanneer men deeze vogels op dusdanige wijze bereid open ſnijd, zal 'er een menigte ſjeu uitloopen, men ſtrooit 'er voorts fijn gewreeven *peper* en *zout* op, en drukt 'er een *citroen* over uit, is zeer ſmaakelijk, en veel ligter te verteeren als anders de *eenden* gemeenlijk zijn.

Men

Men moet hier toe *eenden* kiezen die jong en vet zijn; op dezelfde wijze kan men ook *talingen* en meer gelijkzoortig gevogelte braaden.

Geſtoofde Eenden met ajuin of ziepels.

Neemt tot ieder *eend* die men met *kruid-nagels* beſteekt een tafelbord vol aan dobbelſteenen geſneedene *ziepels* of *ajuin*, doet het zaamen in een ſteenen of vertinde koperen pan, met zo veel *water* dat het een en ander bedooven is, voorts behoorlijk *peper* en *zout*, en laat het dus met een dekzel geſlooten, zo lange zagtjes ſlooven tot dat gaar is; men moet hier toe vette *eenden* kiezen.

EENHOORN; in 't latijn *Unicornu*. Veel hebben de Ouden geſchreeven en gebeuzelt van een viervoetig dier, dat met een enkelde lange hoorn zou voorzien weezen, gelijk men 'er ook afbeedingen van ziet die na een paard gelijken met een hoorn voor 't hoofd; maar niemant heeft ooit een zodanig dier gezien, ſchoon zommige reizigers ons willen wijs maaken, dat het in *Abijſſinien* diep in *Afrika* gelegen gevonden wierde. Men toont in de cabinetten van natuurlijke zeldzaamheeden en bij zommige liefhebbers een regt en puntig hoorn, dat ſpiraalswijze gedraait en 6 tot 8 voeten en meer lang is, zijnde geelagtig van binnen en van buiten wit; dat *Eenhoorn* genoemt en ook veel in de Geneeskunde, onder de naam van *unicornu verum vel marinum*, gebruikt word; dog dit is geen hoorn van een viervoetig dier, maar het hoorn van een zeeker zoort van *walvisch* in *Groenland*, die *narwal* of *zee-eenhoorn* genoemt word; hoewel andere zeggen, dat het de tand van deeze visch is. Dit hoorn komt in de kragten met ijvoor en hertshoorn overeen; men houd het voor zweetdrijvend, hertſterkend, en als een *antidotum* tegens allerlei vergift; ook prijst men het tegens de vallende ziekte, ſtuipen, maſelen, heete koortzen en pijnen des lighaams enz. Hoewel andere het niet hooger agten als een middel dat de overtollige vogten indrinkt (*abſorbens.*)

EENHOORN (GEGRAAVEN); *Gegraaven Tvoor* of *Elpenbeen*; in 't latijn *Unicornu foſſile*; *Ebur foſſile*; *Lapis ceratites*. *Lapis arabicus*; *Lithomarga alba*. Dit is het zelfde dat op het artijkel DENTES FOSSILES ELEPHANTIS beſchreeven is; wordende op veele plaatzen in *Duitſchland*, *Italien* en elders gevonden, dog wel meest in een weekagtige zelfſtandigheid.

EENHOORN VISCH, door BRISSON *Ceratodon*; en door LINNÆUS en ARTEDIUS *Monodon* genaamt. TULP in zijn *Obſervat. Medicæ*, *lib. IV. cap.* 58. geeft ons de afbeelding van een dusdanig dier, dat agtien voeten lang en twaalf voeten breed was, deeze wierd volgens zijn getuigenis, in den jaare 1648. niet verre van *Jan Maaijen Eijland* dood in zee drijvende gevonden, en door de Chirurgijn van een groenlands-vaarder afgetekent; deszelfs kop leek na die van een *karper*; tuſſchen de beenderen van de bovenkaak een weinig na de regter kant toe was een hoorn geplaatst van negen voeten lengte, waar onder de bek zat; voorts was het lighaam van de visch dik, vet en met een bruine huid bezet, waar onder veel ſpek zat, die rijkelijk thraan opleverde, welke vreesſelijk ſtonk: zie over de deugd der hoorn van deezen visch op EENHOORN.

BARTHOLINUS zegt dat deezen visch omtrent *Ysland*, nabij *Groenland* en in andere noordelijke deelen van den *Atlantiſchen Oceaan* meer, menigvuldig word gevonden: De groenlanders merken hem aan als een voorlooper der walvisſchen, en de berigten der Reizigers koomen daar eenpaarig op uit, dat hij door zijne vlugheid nauwelijks is te betrappen.

EENJAARIGE PLANTEN; *Plantæ annuæ*; zijn de zulke, die maar één jaar in het leeven blijven, en na bloemen en zaad gegeeven hebbende, verſterven.

EENZAAME VOGEL, of *Solitaire*; dus noemt FR. LEGUAT (zie de nederduitſche druk van deszelfs reizen in 4to. Utr. 1708. pag. 50.) een zekere vogel door hem op het eijland *Rodriguez* gezien, en bij ons onder de naam van DOD-AARS beſchreeven; zie aldaar.

EERENPRIJS; in 't latijn *Veronica*. Daar zijn veele planten die onder de geſlachtsnaam van *Veronica* bevat worden; maar wij zullen hier op dit artijkel alleen van drie zoorten ſpreeken, die het bekendſte zijn, en waar van de eerste grootelijks medicinaal is; dezelve zijn:

1. De *leggende Eerenprijs*, of *Eerenprijs 't mannetje*; ook *Europiſche Thee* genaamt; in 't latijn *Veronica mas*; *Veronica mas ſupina & vulgatiſſima*; *Betonica Pauli*; (*veronica ſpicis lateralibus pedunculatis*, *foliis oppoſitis*, *caule procumbente*, LINN. *Spec. Plantar.*)

2. De *regtopſtaande mannetjes-Eerenprijs*, *Veronica mas erecta*; *Veronica mas aſurgens* DODONÆI; (*Veronica ſpicis terminalibus*, *foliis oppoſitis obtuſe ſerratis ſcabris*, *caule erecto*, LINN. *Spec Plantar.*)

3. De *Veld-Eerenprijs*; *Veronica pratenſis* DODONÆI; *Veronica pratenſis ſerpijllifolia*; (*Veronica racemo terminali*, *ſubſpicato*, *foliis ovatis glabris crenatis*, LINN. *Spec. Plantar.*)

Beſchrijving. De eerste zoort groeit uit de wortel met ſtengetjes van een ſpans lengte. die tegen de aarde leggen en dikwils uit de leden wortelen ſpruiten; haare bladen koomen aan de ſtengen en takjes voort, twee en twee tegen elkander over, zijn van een groote vingers breedte, langwerpig en rondom gekertelt, van koleur lichtgroen en met hairtjes bezet, die ze iets wit- of grijs-agtig doet ſchijnen; de bloemen koomen boven aan de ſtengen aan ſteelen airs-wijze voort, zijn klein en lichtblauw van koleur; waar na platte korte zaadhuisjes als beursjes volgen, die klein rond zwartagtig zaad bevatten.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam na de voorige, maar groeit met haare ſtengen meer regt opwaarts, en heeft rouwer ſtomp gezaagde bladen.

De derde zoort is klein, heeft kleine eijformige gladde bladjes en klein licht-blauwe bloemen in airen.

Plaats. De beide eerſte zoorten groeijen in *Hoog-* en *Neder-Duitſchland*, enz. in dorre zand- en bosch-agtige plaatzen, naast de heggen en elders; en men wil, dat die welke omtrent en op de wortelen der eiken boomen groeit de kragtigſte zij; dog de tweede zoort word zeldzaamer gevonden.

De derde zoort koomt voort op grasagtige vogtige plaatzen in de tuinen, velden en naast de wegen; zijnde alle langlevend. De eerſte zoort word ook wel in de tuinen tot het gebruik gekweekt, hoewel men de wilde beter agt.

Kweeking. Deeze geſchied zeer ligt door de bewortelde ſpruiten, die men in het voor- of najaar op een bedde op een voet afſtand plant; beminnende liefst een losſe zandagtige grond en niet al te heete zonnige plaats.

Eigenſchappen. Dit kruid, te weeten de eerstgemelde zoort, heeft een inſnijdende, openende, verdunnende, afvegende, zweet- en pisdrijvende, bloedzuiverende, wondheelende en pijnſtillende kragt; en word als

zeer heilzaam in veelerlei ziektens, grootelijks aangepreezen; dienende inzonderheid voor borst ziekte, longzugt, teering, hoest, engborstigheid, bloed-ſpuwing, in- en uitwendige wonden en verzweeringen, kwaadzappigheid (*cachexia*) en ſchurft: Als mede tegens verſtopping der ingewanden, graveel, geelzugt, miltzugt, hoofdkwaalen, enz., men gebruikt de gedroogde bladen even als *thee*, bekwaamelijk ſterk getrokken, twee of driemaal 's daags; waar bij men wel *zuiker* en *melk* gebruiken mag.

Of men neemt dezelve fijn gepoedert, met eenige bekwaame *ſijroop* of met *honing* gemengt. Het aftrekzel als thee is ook een uitſteekend middel tegen jicht en alle ziektens van zinkingen, als mede tegens hooftpijn en duifeling, als den Lijder daar van alle morgens drinkt, tot dat hij verligting gevoelt; men kan 'er ook wat *veldcijpres* (*chamæpijtis*) teffens mede laaten trekken; dit heeft veele geneezen. Het zelfde aftrekzel in plaats van thee of coffij gebruikt, is ook zeer nuttig voor die geene, welke veel moeten zitten, en het hoofd met de ſtudie lastig vallen, want het maakt het hoofd veel luchtiger, en bekwaamer tot de oeffeningen, maatigt ook de drift des bloeds; kortom, het is een heerlijk kruid in veelerlei kwaalen; en dewijl het in veele opzigten, zo in gedaante, als ſmaak en kragt, wel met de *thee* der *Chineeſen* overeenkoomt, zo heeft men het zelve de naam van *Europiſche thee* gegeeven; uitwendig is het zap of afkoookzel daar van zeer dienſtig om vuile wonden en gezweeren te zuiveren en te geneezen, en de ſchurft op te droogen. FRANCUS, eertijds Geneesheer te *Ulm* in *Duitſchland*, heeft 'er een geheel tragtaatje over geſchreeven, *veronica theeſans* genoemt, waar in hij de kragten van dit kruid zeer hoog en bijna voor alle ziektens aanprijſt, en veele voorbeelden van menſchen en ziektens geeft, die daar door geneezen zijn: Dog het is een gebrek der oude Schrijvers, dat ze aan de planten dikwijls een groot getal van kragten toeſchrijven voor allerlei verſchillige ziektens, die ze niet bezitten, of onbeproeft zijn: De hedendaagſche Geneesheeren achten het derhalven met reden beter, maar zodanige kragten van de planten op te geeven, die door de ondervinding beveſtigt zijn; hoewel men van dit kruid bij ondervinding zeggen kan, dat het wezentlijk groote kragten in de gemelde ziektens bezit, en het te wenſchen ware, dat het meer tot dien einde in de geneeskunde tot hulpe van veele Lijders gebruikt wierde, als wel geſchied; oude beproefde en geringe middelen moeten dikwijls wijken en agterſtaan, voor hedendaagſche en kostbaare, ſchoon deeze veeltijds veel minder in kragt, of onzeker zijn.

In de apotheeken van zommige landſchappen, word 'er *gedistilleert water*, *conſerf*, *ſijroop* en *rob* van gemaakt, die in de bovengemelde gebreken van veel nut zijn: Wanneer men dit kruid met *wijn* laat gesten, (zie op DISTILLATIE pag. 506.) en het dan distilleert, zo verkrijgt men een deftig water, dat inzonderheid treffelijk voor de borstziektens, bloedſpuwen en teering is. Zie hier een zaamengeſtelt aftrekzel, dat in dezelfde gebreken van veel dienst is.

Neemt *eerenprijs*, twee handen vol; *hondjesdraf*, één hand vol; *longen-kruid*, *hoefbladen* en *netelbladen*, van elks een halve hand vol; *alandswortel*, een halve once; *zoethout*, één once; alles groſjes geſneeden zijnde, laat men een vingergreep daar van ſterk trekken als *thee*, en drinkt daar van eenige kopjes vol, twee of drie maalen 's daags, naamelijk 's morgens, nadenmiddag en 's avonds na het eeten; dit middel heeft veele geneezen die aan de longezugt of teering en kuch waren, maar het moet in het begin der ziekte gebruikt worden, eer de ziekte de overhand heeft.

Zaamengeſtelde Sijroop tegens de Teering, enz.

Neemt *eerenprijs*, twee goede handen vol; *hondjesdraf*, *hoefblad*, *longenkruid*, *ijſop* en *walwortel*, van elks één hand vol, *bloemen* van *bernagie* en *violen*, van elks een half once, alle droog; groſjes geſneeden zijnde, kookt het in vier pinten *water* tot op de helft; wringt het afkookzel dan door een wollen doek, doet 'er één pond *honing* of *zuiker* bij, en kookt het langzaam tot een *ſijroop*, na dat men het met *eijwit* geclarificeert heeft, en bewaart het.

Anders.

Neemt de gemelde *kruiden*, alle versch, ſtampt dezelve en mengt ze met wat *wijn*, perst ze daar na uit, en laat het uitgeperste een nagt ſtaan, om zig te zetten, en het dus te zuiveren; dan het klaare 'er afgegooten hebbende, doet het in een glazen vat, voegt 'er bij even zo veel gewigt of wat meer *witte zuiker*, en laat het in een dubbeld vat, dat is in het waterbad, wel geſloten, tot een ſijroop ſmelten, zonder dat het kookt. Deeze ſijroop is kragtiger als de voorige, dewijl door de kooking veele der beste kragten vervliegen

EERENPRIJS (BASTERT-); *Bastert Chamædris*; in 't latijn *Veronica*; *Chamædris ſpuria*. Deeze behooren tot 't geſlacht van de *Veronica*; waar van veele zoorten zijn, zo wel in als buitenlandſche; wij zullen 'er maar eenige van melden, die door de liefhebbers van bloemen in de bloemtuinen gekweekt worden; dezelve zijn

1. De ſmalbladige gearde *Bastert-Eerenprijs*, ook *Bastert-wederik* genoemt, met blauwe of witte bloemen; in 't latijn *Veronica ſpicata angustifolia*; *Pseudolijſimachium cæruleum* DODONÆI; (*Veronica ſpicis terminalibus*, *foliis ternis æqualiter ſerratis*, LINN. *Spec. Plantarum.*)

2. De breedbladige gearde *Bastert-Eerenprijs*, met blauwe of incarnate bloemen; *Veronica ſpicata latifolia*; (*Veronica ſpicis terminalibus*, *foliis oppoſitis lanceolatis ſerratis acuminatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De kleine gearde ſtompbladige *Bastert-Eerenprijs*, met blauwe bloemen; *Veronica ſpicata minor*; (*Veronica ſpica terminali*, *foliis oppoſitis crenatis obtuſis*, *caule adſcendente ſimplicisſimo*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De langbladige hoogſte *Virginiſche* gearde *Baster-Eerenprijs* met witte of blauwe bloemen; *Veronica Virginiana altisſima*, *ſpica multiplici*, *floribus candidis vel cæruleis*; (*Veronica ſpicis terminalibus*, *foliis ternis*, *quaternis quinisve*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerste zoort groeit met veele ſtengen uit de wortel, van twee en een half à drie voeten hoogte, die met lange puntige gezaagde bladen bezet zijn, bij driën om de ſteng ſtaan, en van boven groen maar beneden witagtig of bleeker zijn, nevens welke ſpruitjes of takjes met kleiner bladjes voortkoomen: Aan het bovenſte der ſtengen koomen veele geblade takjes voort met lange bloei-airen, die met veele kleine lichtblauwe bloemtjes bezet zijn, waar na kleine ronde zaadhuisjes volgen, die heel klein zaad bevatten. Het is zeer waarſchijnelijk dat deeze zoort dezelfde is, die TOURNEFORT *Veronica multicaulis pannonica* noemt, of ze zal weinig daar van verſchillen; ze word ook gevonden met witte bloemen, maar zeldzaam.

De

De tweede zoort heeft gezaagde puntige bladen, bij tweën tegen malkander overſtaande, en brengt licht-blauwe of ook incarnate bloemen in airen voort.

De vierde zoort groeit hoog op tot 4 à 5 voeten, heeft drie, vier of vijf gezaagde bladen bijzaamen om de ſtengen ſtaan, en brengt fraaije airen met witte of helder-blauwe bloemen voort.

Plaats. De eerste en tweede zoort groeijen in *Oostenrijk*, *Stirien*, *Hongarijen*, enz. De derde zoort word gevonden in *Hoog* en *Neder-Duitschland*, enz. in de zandige weiden, naast de heggen, flooten en elders. De vierde zoort is uit *Virginien* gebragt. Het zijn aardige bloem-gewasſen, die met haare blauwe of witte bloemen een goede vertooning maaken, inzonderheid de beide eerste en vierde zoorten, te meer dewijl ze lang bloeijen, vermits de bloemen na malkanderen open gaan.

Kweeking. De vermenigvuldiging geſchied niet bezwaarlijk door ſcheuring in het na- of voorjaar: Men plaatst ze op de rabatten van de bloem-tuinen tusſchen andere bloemgewasſen, daar men ze drie of vier jaaren kan laaten ſtaan eer men ze verplant, gelijk andere plantgewasſen, en ze willen in allerlei goede losſe gronden heel wel groeijen, dog beminnen liefst een zandagtige: Maar de vierde zoort kan onze wintervorst niet wel doorſtaan als die ſtreng is, weshalven de wortel als dan met wat ſtroo of ſtrooagtige mest dient gedekt te worden.

EERENPRIJS, 'T WIJFJE, of *Wijffjes-Eerenprijs*; in 't latijn *Veronica fœmina*; *Elatine*; deze plant is van een geheel ander geſlagt als de voorgaanden, wordende door de groote kruidkenner LINNÆUS onder de *Antirrhina* geplaatst; op zig zelve worden 'er twee zoorten van gevonden, als

1. Het *Wijffjes Eerenprijs* met eijronde bladen; *Veronica fœmina vel Elatine* DODONÆI (*Antirrhinum foliis ovatis alternis, caule flaccido*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het *Wijffjes-Eerenpijs* met ſpiesformige bladen; *Veronica fœmina II.* DODONÆI (*Antirrhinum foliis haſtatis alternis, caule flaccido*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort, ſpruit met een of meer ſteelen uit de wortel, van een voet hoogte, die veele lange takken hebben, tegen de aarde gedrukt en beurtelings met kleine bleek groene wollige zagte bladen bezet zijn, van een lang ronde gedaante; uit de oxels der bladen langs de takken, koomen kleine bloemen op langagtige ſteeltjes voort met een ſpoortje, die de gedaante van het vlas-kruid of leeuwebek hebben, en van koleur geel zijn, waar na ronde zaadhuisjes volgen, door een middelſchot in twee vakjes gedeelt, waar in kleine zaaden opgeſlooten zijn.

De tweede zoort groeit ook op diergelijke wijze als de voorige, met veele lange nederwaards gedrukte ſtengetjes, maar heeft minder takken en bladen, welke laatste een ſpiesformige gedaante hebben, dat is, die aan 't uiteinde puntig en beneeden aan weerzijden hoekig zijn; de bloemen koomen op lange dunne ſteelen voort en zijn geel, dog men vind ook een verandering met blauwe bloemen.

Plaats. Deeze planten groeijen op de akkers, tusſchen het koorn, in de bosſchen en elders, in *Hoog-* en *Neder Duitschland*, enz. en zijn eenjaarig.

Eigenſchappen. Men houd dezelve, inzonderheid de eerſte zoort, voor openend, oplosſend, zuiverend en zeer wondheelend: Men gebruikt het afkookzel daar van tegen de ſchurft, jigt, buik- en roode-loop; uiwendig dient het zelfde afkookzel om de wonden en gezweeren te zuiveren en te heelen, als mede tegens de wonden en gezweeren in de mond en keel.

EERSTELINGEN DER VRUGTEN; in het latijn *Primitiæ*; hier door verſtaat men gewoonlijk de eerſte vrugten of voortbrengzelen van een plant of dier; dog in de Geneeskunde betekent zulks 't water, dat in de geboorte het eerst voor, of ook te gelijk met het kind koomt.

EERSTE WEGEN; in 't latijn *Primæ viæ*; hier door word in de Geneeskunde verſtaan de maag en darmen; hier op dient in de meeste ziektens bij het geneezen acht gegeeven, dewijl derzelver kwaade geſteltheid of de kwaade verteering der maag dikwijls de eerſte oorzaak der ziektens is. Zie SPIJS-VERTEERING.

EETBAARE PLANTEN; *Plantæ esculentæ*; noemt men die, welke gegeeten worden, het zij haare wortelen of bladen; zo als *peen*, *aardappelen*, *ajuin*, *look*, *radijs*, *latuwe*, *peterſelie*, enz.

EETLUST; *Appetijt*; in 't latijn *Appetitus*, is een lust of trek tot eeten en drinken: Dog door het woord *Appetitus*, *Appetijt* worden ook andere begeertens der natuur verſtaan, als lust tot ſlaapen, wandelen, enz.

De *eetlust* ontſtaat daar uit, als in een ledige maag, de vogten of het zap dat in de maag is, deszelfs binnenſte vlies begint te knaagen; of volgens andere, als de ledige rimpels der maag tegens elkanderen wrijven en ſchuuren. Veeltijds word de *eetlust* of *honger* verwekt door een uitwendige toevallige oorzaak, als door koude, arbeid, vermoeidheid, waaken, vasten, enz.; ook verwekken de zuure en ſcherpe dingen, gelijk de *azijn*, of met azijn en andere zuure dingen toebereide ſpijzen, *mostert*, enz. de *eetlust*: Zo lang de *eetlust* behoorlijk gaande blijft, is de gezondheid in een goede ſtaat, maar zo dra ze vermindert of geheel weggaat, is het een teken van ziekte of kwaade geſteltheid des lighaams.

EETLUST (BEDORVENE), of *Verkeerde Eetlust*; in 't latijn *Appetitus depravatus*; *Malacia*; *Pica*; is eene gebrekkelijkheid of liever dwaaling in het eeten, daar iemand lust verkrijgt, om niet betaamelijke of oneetbaare dingen, als bij voorbeeld *krijt*, *kalk*, *ſteen*, *aarde*, *drek*, *leer*, *rauw vleesch* of *visch*, ja honderd en meerderlei verkeerde dingen te eeten.

Men onderſcheid deeze ziekte in twee zoorten, als 1. die de Vrouwen overkoomt, dog hooftzaakelijk zommige zwangere vrouwen, waar aan ze van het begin der bevrugtiging tot in de vierde maand onderhevig zijn, en wel met die bijzondere eigenſchap, dat dezelve, wanneer ze het begeerde niet verkrijgen, miskraamen, of een kind baaren dat een moeder-maal heeft; dezelve koomt ook wel de vrouwen en maagden over, als haare maandſtonden niet wel gaan; en deeze ziekte bij de vrouwen word *Malacia* genoemt; maar als dezelve de mansperzoonen, het zij jong of oud, overkoomt, word ze *Pica* genoemt; dog bij deeze is ze zeldzaamer en minder nadeelig.

De hooft-oorzaaken deezer ziekte is wat duister, maar word aan een verkeerde dwaaze impreſſie der leevensgeesten, en de natuurlijke neiging tot zulke buitengewoone dingen toegeſchreeven, waar door ze iets zo hardnekkig begeeren, dat de geesten bij de zwangere vrouwen van de huishouding der vrugt, het zij in 't geheel afwijken, waar door een miskraam ontſtaat; of die dwaaze verkeerde verbeelding en begeerte in de tedere vrugt als in een zagt wasch indrukken, waar door een moeder-maal ontſtaat. De tot deeze ziekte aanleiding

geevende dingen, zijn dikwijls rauwigheden, of een bedorven galagtig vogt in de maag en darmen; hoewel het bij de zwangere vrouwen veeltijds alleen een verkeerde verbeelding en begeerte is, zonder dat men zeggen kan, dat haar iets aan het lighaam of gezondheid ſchort.

Indien deeze *verkeerde eetlust* opkoomt na eene ziekte, mag men wel voor een inſtorting vreezen; duurt ze lang bij vrouwen en maagden, dan ſtaat te dugten, dat ze de teering daar van zetten, of het water laaden, of zwaare verſtoppingen der ingewanden verkrijgen, waar uit veelerlei ziektens kunnen ontſtaan.

Is het, dat deeze lust valt op zuure of ſcherpe dingen, of andere die niet zeer ſchaadelijk zijn, dan kan het zo veel kwaad niet, dan wanneer de begeerte zig uitſtrekt tot allerlei ongediertens, of andere buitenſpoorige dingen.

Middelen tegens de verkeerde Eetlust.

Deeze dwaaze lust word zo wel bij de vrouwen als mannen op bijna dezelfde wijze geneezen; zijnde dikwils een braak- of purgeer-middel van veel nuttigheid; dog aan de zwangere vrouwen moet men niet ligt een braak-middel geeven, en geeft men haar een purgeer-middel, zo moet zulks insgelijks zagt zijn, bij voorbeeld een maatige *doſis* van de *Frankforter pillen*, of van de *pillulæ ruffi*, of *rhabarber*, of *manna*; vervolgens zijn de *ſpecerijen*, als *calmus-* en *galanga-wortel*, *caneel*, *kruidnagels*, *cardamome*, enz., of de *preparaaten* daar van, zeer dienſtig; als mede de zuure dingen, inzonderheid als 'er galagtige rauwigheden in de maag zijn, dat men aan een bittere mond beſpeurt, als *citroen-* of *limoen-zap*, of *ſijroop*, *rob* of *vleesch van quee-peeren*, enz. Of

Neemt *water van oranje ſchillen* en van *rooſemarijn*, van ieder twee oncen; *eſſens van oranje-ſchillen*, *geſmolte olie van wijnſteen*, van ieder een drachma; *ſijroop van citroen-ſchillen*, een once; mengt het tot een drankje, waar van de Lijder om de twee of drie uuren een lepel vol neemt.

Of neemt *water* van *caneel*, *kruiſemunt* en *maſtix*, van ieder een once; *limoen-zap*, twee drachmen; *geest* van *vitriool philoſoophisch bereid*, een drachma; *ſijroop* van *oranje-ſchillen*, zo veel genoeg is, mengt het tot een drankje, en gebruikt het als 't voorige.

Of neemt *conſerf* van *roode rooſen*, en van *kruiſemunt*, van elks een once; *gepoeijerde drooge oranjeſchil* en *kleine cardamome*, van elks een drachma; *geconfijte calmus-wortel* en *ſijroop van limoen-zap* of *van quee-peeren*, van elks een halve once; mengt het tot een brok, waar van den lijder om de drie uuren zo veel neemt als een muscaate-noot groot.

Indien 'er een zuure rauwigheid in de maag is, dan zijn de zuur-opſlorpende dingen (*abſorbentia*) dienstig, als geprepareerde *kreefts-oogen*, *paarlemoer*, *roode coraalen*, *geſmolte wijnſteen zout*, enz.; als mede *kappers* en *olijven* gegeeten.

Voorts zijn ook de geconfijte *oranje-* en *limoen-ſchillen*, *calmus-wortel*, en inzonderheid geconfijte *queepeeren*, of het *quee-vleesch* en *marmelade* daar van, de beluſte zwangere vrouwen zeer dienſtig, als mede beste *Rhijnſche* of *Spaanſche wijn*: men prijst ook zeer haar het *zap* van *wijngaards-knoppen* in te geeven: Is het geene dat ze begeeren niet geheel ſchaadelijk of venijnig, zo moet men het haar geeven, al was 't ook nog zo vreemd, indien het maar te verkrijgen is; want de ondervinding leert, dat dingen die op andere tijden en bij andere menſchen nadeelig zouden zijn, aan de beluſte zwangere vrouwen geen hinder doen; dog als ze niet te verkrijgen of volſtrekt ſchaadelijk zijn, moet men haar, zo wel als andere, het zij mans- of vrouws-perzoonen, benevens het gebruik van gemelde middelen, de vreemde *eetlust* zoeken uit de zin te praaten, en tot andere of betere gedagten te brengen; en als het kinderen of minderjaarigen zijn, door ſcherpe bedreigingen en ſtraffen: Zijn bij de vrouwen of maagden de verſtopte ſtonden de oorzaak van deeze ziekte, zo moeten 'er teffens middelen tegens in het werk geſtelt worden.

EETLUST (OVERMAATIGE), zie HONDSHONGER.

EETLUST (VERLOORENE); *Verloorene* of *verminderde appetijt*; *Hongerloosheid*; in 't latijn *Appetitus amiſſio*; *Anorexia*; is een gebrek van *eetlust*, als men geheel geen of maar weinig trek tot het eeten heeft, of een walging voor de ſpijzen verkrijgt, en reeds verzaadigt is, als dezelve ter tafel gebragt worden: De oorzaak daar van kan veelerlei zijn, dog als de *eetlust* ontbreekt, zonder merkelijke ziekte, hapert het meest doorgaans aan de maag, dat die of verſlapt, of met rauwigheden, ſlijm en gal opgevult is; kan egter ook voortkoomen door gebrek van medewerking der andere ingewanden, als lever, milt, darmen, enz., of door overdaad in eeten en drinken, waar door de maag ontſtelt en verſlapt word; ook kan het gebrek of verlies van levensgeesten de oorzaak daar van zijn, als dezelve door overmaatig ſtudeeren, waaken, bijſlaapen en andere vermoeidheden, of door ouderdom uitgeput zijn.

Middelen om de verloorene eetlust te herſtellen.

Indien de *appetijt* ontbreekt door een verzwakte of verſlijmde maag, of bedorvene chijlmaaking, dan zijn de maag-verſterkende en ſpecerijagtige dingen zeer dienſtig, als daar zijn *alsſem*, *duizendgulden-kruid*, *calmus*, *gentiaan-wortel*, *alands-wortel*, *zedoar-wortel*, *galanga*, *gengber*, *peper*, *peper-wortel*, *kalfsvoet*, enz. op allerlei wijze gebruikt, 't zij gepoeidert, of in *wijn* of *brandewijn* getrokken, enz. of de *preparaaten* daar van; als ook het *zout van alsſem*, van *duizendgulden-kruid*, van *wijnſteen*, *geest* of de *bloemen van ammoniak zout*, *vlug zout van hertshoorn*, *gevitrioolde wijnſteen*, *arcanum duplicatum*, *liquor terræ foliatæ tartari*, enz.

Of neemt maar van het uitgeperste *zap* van *alsſem*, 's morgens nugteren of 's avonds na bed gaande, een lepel vol in, met eenig warm vogt; of wat *extract van alsſem*, *elixir proprietatis*, of *maag-elixir*, 30 à 50 druppels; of een glas *alsſem-wijn*.

Of als iemand die dingen te bitter zijn, die neeme 's morgens en 's avonds een halve lepel vol gepoeiderde *calmus-* of *zedoar wortel*, of *gengber*; of eete wat *geconfijte calmus*, *alands-wortel* of *gengber*, en dergelijke.

Of neemt *kleine galange-wortel*, *zedoar-wortel*, *anijs* en *venkel-zaad*, *gedroogde citroen-ſchil* en *wijnſteen-crijſtallen*, van elks een halve once, maakt 'er een poeder van, waar van men 's morgens en 's avonds een paar mes-punten vol of een half drachma inneemt; men kan 'er ook met wat *honing* een brok van maaken, en 'er 's morgens en 's avonds een muscaat groot van neemen. Of

Neemt een goede vingerpreep *jenever-beſtën*, laat ze, gekneust zijnde, één nagt in een glas vol goede *wijn* warm

warm trekken, dan doorgezigt zijnde, drinkt het 's morgens nugteren, dat men eenige dagen lang moet herhaalen; dit voert de flijm uit de maag en ingewanden door de waterloozing.

Of neemt *rob van jenever-beſien*, ſmelt die in wat goede *brandewijn*, en neemt 'er 's morgens een paar lepels vol eenige dagen lang.

Is een overvloedige *gal* de oorzaak van de *verloorene appetijt*, zo zijn de zuure dingen nuttig, als *citroen-* of *limoen-zap*, *berberisſen*, *quee peeren*, *zuuring*, *tamarinde*, enz., of de *preparaaten* daar van; of neemt goed versch *citroen-zap*, mengt 'er *witte zuiker* bij naar believen; of gebruikt het *elixir vitrioli mijnſichti*, of *elixir proprietatis* met *zuur* bereid, die zeer nuttig zijn; ook is het bovengemelde *poeder* of de *bolus* hier in heel dienstig.

Tegens de zuure rauwigheden moet men *abſorbentia* gebruiken, als *geprepareerde kreeftsoogen*, *coraalen*, *paarlemoer*, *gebrand* en *zonder vuur bereid hertshoorn*, *zeeſchuim*, *geprepareert ijzer*, enz. die men met maagverſterkende dingen vermengt.

Koomt de *verlooren eetlust* uit gebrek of verlies der geesten, dan zijn de verfrisſende en verſterkende middelen (*analeptica*) zeer dienstig, bij voorbeeld een glas *Rhijnſche*, *Spaanſche* of andere kragtige *wijn*; als mede de geestige wateren, als *caneel-water*, *maſtik-water*, *water van kruiſemunte*, *melisſe*, of *eau de carmes*, *rooſemarijn* of *eau de la Reine*, van *oranje-* of *citroen-ſchil*, enz.; ook *elixir vitæ*, *ſpecerij-olieagtige geest*, *tinctuur van caneel*, *amber*, enz.; hier nevens moet men het ſlaapen en waaken in een goede order brengen, zig voor hevige beweegingen des lighaams wagten, en vooral dat geene mijden, dat tot de ontſteltenis aanleiding heeft gegeeven.

Wanneer alle deeze dingen niet helpen, dan moet men een *Braak-* of *Purgeer-middel* gebruiken, (zie op het artijkel van BUIKSUIVERENDE MIDDELEN,) dat dikwijls goede uitwerking doet, waar na men een der gemelde maagverſterkende middelen neemt.

Indien de *verloorene Eetlust* met een ziekte gepaart gaat, gelijk meest doorgaans gebeurt, dan heeft men alleen middelen tegens de ziekte te gebruiken; want na maate dat dezelve weder geneest, koomt ook de *verloorene appetijt* allengskens weder; dog men moet zig wagten, om als dan niet te veel te gelijk, nog harde of grove ſpijzen te eeten, dewijl daar door de ziekte veeltijds wederom koomt, of 'er een kwaader op volgen zoude. Als de *eetlust* na eenige ziekte lang agter blijft, voorſpelt het niet veel goeds; als mede zo ze geheel weggaat in langduurige ziektens, of in de roode loop en andere bloedſtortingen. Zie op het artijkel MAAG.

EEUW; in 't latijn *Seculum*, word een tijdſtip van hondert jaaren door begreepen, dus leeven wij in de agtiende eeuw na de geboorte van JESUS CHRISTUS.

Het woord *Eeuw* word ook gebezigt, om de voorleedene en tegenswoordige tijden te betekenen, het is in deezen zin dat men zegt: De Christenen van de eerſte *eeuwen* waaren veel ijveriger in het waarneemen van den Godsdienst, dan die van den tegenswoordigen *eeuw*. De konſten en weetenſchappen bloeijen in onze *eeuw*, enz.

EEUWIGDUURENDE BLOEM, zie op GNAPHALIUM.

Men noemt ook in het algemeen *eeuwigduurende* of *immerduurende bloemen*; in 't fransch *Immortelles*, zodanige, welke droge ſtroagtige bloembladen hebben, en zig laaten opdroogen en aldus haare koleuren behouden, zelfs verſcheidene jaaren lang; van zodanigen aart zijn veele zoorten van witte en geele *gnaphaliums*, *elijchrijſums*, *Oostenrijksch ptarnica of xeranthemum*, *amaranthus-haanekammen*, *pluim-amaranth*, *vosſeſteert* en *amaranth met bolagtige bloemen*, enz.; men maakt 'er fraaije *bouquets* van tot borst- en hoofd-verciersels der juffers, welke de gemaakte bloemen verre overtreffen; ook dienen ze tot verciering der kamers of meubelen, als ſpiegels, enz., en de Roomſchen gebruiken ze veel, inzonderheid in *Spanjen* en elders, tot opſchikking van hunne kerken; hoe men dezelve droogt, zie op het artijkel BLOEM, pag. 211.

EEUWIGHEID; in 't latijn *Aeternitas*, is die duuring, of volſtrekt beſtaan, welke door geen tijd kan bepaalt worden, en begin nog einde heeft. In een vergelijkende zin, word dit woord mede wel gebezigt, om een langen tijd mede te betekenen, en het is dus, dat men de woorden van CICERO D. I. 14. *Aeternitatem alicui donare*, iemand onſterffelijk maaken of vereeuwigen; maaken dat men altoos aan hem denkt, of van hem ſpreekt, enz. moet opvatten.

EFFERVESCENTIE; *Opbruiſching*; *Opſieding*; *Opwelling*; is de opſieding van eenig vogt, zonder ſcheijding der deelen: Bij voorbeeld als men melk of iets anders op het vuur kookt, en het na 't kooken zo blijft als het te vooren was: Of als 'er een vlam ontſtaat door een hevige en ſnelle beweeging der inwendige deelen, gelijk vogtig op een gepakt hooij in vuur en vlam raakt, enz.

In de *Chijmie* word de *Effervescentie* of *Opbruiſing* bepaalt, dat ze is een ſchielijke en inwendige beweeging, en dikwils met een gedruis, in alle de voorheen rustende deelen van twee tegenſtrijdige vogten, die te zaamen geſtort worden; of als een ſcheijvogt (*menſtruum*) bij een tegenſtrijdig lighaam gegooten word; waar door eene wrijving der deelen, verdunning, warmte, voortkooming van eene veerkragtige vloeiſtoffe die naar de lucht zweemt, en wegvlieging der deelen van de overige masſa, ontſtaat, tot dat alles verbrooken zijnde in rust koomt.

De lighaamen tusſchen welke eene *effervescentie* onſtaan kan; zijn 1. alle zuure dingen (*acida*), als *citroen-* en *oranje-ſap*, *azijn*, *gedistileerde azijn*, *geest* van *zee-zout*, van *ſalpeter*, *vitriool*, en van *zwavel* door de klok bereid; ten 2. alle *alcalia* als *geest van pis*, van *herts-hoorn* en van *wijnſteen zout*; 3. alle aardagtige lighaamen, als *kreefts-oogen*, *allerleij ſchelpen*, *coraalen*, *krijt*, *bolus*; enz. 4. alle metaalen, als *goud*, *zilver*, *tin*, *lood*, *ijzer*, enz. *calamint-ſteen*. De zuure dingen *effervesceeren* of bruiſchen dus op met de *alcalia*, en ook met de *aardachtige* lighaamen, tot zo lang dat haare geest geheel in de aarde ingedrongen en daar mede geſatureert of verzadigt is: Insgelijks bruiſchen ze met de *metaalen* op en zulks dikwils nog veel heviger, want als 'er *geest van ſalpeter*, of *ſterkwater* bij een weinig *ijzer-vijlzel* gegooten word, ontſtaat 'er *effervescentie* met hitte; zwakke geest van *ſalpeter* bij *vijlzel van tin* gegooten, komt 'er een opbruizing met geruisch, dog veel zwakker als de voorige. De *olie van vitriool* bruischt op met de gedistilleerde wateren der planten met haare olien en zouten.

Als men *geest van ſalpeter* in een hoog glas doet en 'er allengskens *alcohol of terpentijn-olie* indruipt, ontſtaat 'er ook eene *effervescentie* en taamelijke groote hitte; dog

dog de grootſte opbruiſching met vuur en vlam, koomt voort door de *rookende* of *ſterke geest van ſalpeter* en *kruidnagel-olie*, naamelijk als men twee drachma van die geest, bij een drachma opregte *nagel-olie* giet; want dan ontſtaat 'er in een ogenblik eene opbruiſching met vuur en vlam, als door kruid, weshalven het ook niet veilig is, deze proefneeming in een groote kwantiteit in 't werk te ſtellen. Uit deze profneemingen blijkt ook, dat 'er geen zekere tekenen van een tegenwoordig *alcali* en *zuur* in de lighaamen zijn, dewijl de *acida* of *zuuren* zo wel met *alcalia* als met andere *zuuren* en *metaalen*, en teſſens ook met *olien* en aardagtige dingen opbruiſchen.

Daar is ook nog een vogtige en koude *efferveſcentie*; want als men het zuiver vlug *alcaliniſche zout* in *water* ontbint, dat het tot een *alcaliniſche geest* word, en bij de zuuren, uitgezondert *vitriool-olie*, mengt, ontſtaat 'er eene geweldige opbruiſching, maar met groote koude; gelijk ook het *ammoniak-zout* een groote koude verwekt; waar uit men ziet, dat 'er groote inwendige beweegingen tuſſchen tegenſtrijdige zoute vogten kunnen ontſtaan, en 'er evenwel geen hitte maar een koude op volgen.

De oorzaak van de inwendige beweeging der deeltjes, moet men toeſchrijven aan de aantrekkings- en veerkragt der deeltjes; want wanneer de deeltjes of lighaamtjes die in eene vloei-ſtoffe drijven en elkander aantrekken, met eene veerkragt (*vis elaſtica*) voorzien zijn, zullen ze na hunne zaamenkomst te rug ſpringen, en van daar wederom tegens andere lighaamtjes aanbotzende, weer te rug geſtooten worden; ondertuſſchen geduurig op 't nieuw aangetrokken wordende en weer te rug ſtuitende, zal de beweeging daar door vermeerderen en 'er ten laatſten een groote ſnelheid en inwendige beweeging der deeltjes ontſtaan, waar uit hitte voortkomt; dog na maate, dat de lighaamtjes elkander min of meer aantrekken, en naar de verſchillende veerkragt, die ze bezitten, zal de beweeging verſchillende en grooter of kleinder zijn, ook ſchielijker of langzaamer geſchieden. Doch het is aanmerkelijk, dat de inwendige beweeging tuſſchen zommige tegenſtrijdige zoute vogten, gelijk boven gemeld is, kunnen vermeerdert worden, en dat 'er even wel koude op volgt; waar van de reden nog onbekend ſchijnt.

EFFLORESCENTIA; *Bloei-tijd*, is in de Kruidkunde de tijd des jaars, in welke de planten haare bloemen voortbrengen.

EFFLORESCENTIA SCORBUTICA, zie NETELZIEKTE.

EFFLUENTIA: *Uitvloeijingen*, worden genaamt de allerfijnſte lighaamtjes of deeltjes, die uit verſcheiderhande lighaamen uitvloeijen of uitwaaſemen, en aan de lucht medegedeelt; ook van menſchen, dieren en andere lighaamen dikwijls weder ingeademt worden.

EFFRACTURA; een wonde des hoofts, met belediging van het bekkeneel.

EFFUSIO: eene *uitgieting*, bij voorbeeld als men water of eenig ander vogt van eenige ſtoffe door neiging of anders afgiet. Betekent ook zo veel als *ſuffuſio* of *bleuwe vlekken*. Zie KNEUSING.

EGEL; *Land-Egel*: *Tzer-varken*; in 't latijn *Echinus*; *Erinaceus terreſtris*: (*Erinaceus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een viervoetig dier, wiens gewoone lengte van het uiterſte der ſnoet, tot het begin van de ſtaart negen duimen is; de oogen zijn klein en uitpuilende, en hebben dit bijzonders, dat van de drie vogten, die in de menſchen en de meeste viervoetige dieren op die plaats zijn, enkel het krijſtallijne, zonder eenige ſpoor van het waterige of glasagtige vogt, word gevonden; het netvlies raakt onmiddelijk aan het krijſtallijne vogt, en is als op de bodem van het oog geplakt, en word door het hoornvlies bedekt; het druivenvlies is overal zwart, zonder netswijs geweefzel, maakt van vooren ook geen plooij om den regenboog te vormen, dus de oogleden openſtaande, het oog niet anders dan zwart vertoont; de ooren ſtaan overend, zijn breed en rond; de neusgaten zijn aan den buitenſten rand met een vliesagtig vleesſig gekrult bijhangzel voorzien, het welk eveneens als de kam van een *haan* is getand; aan ieder poot zitten vijf toonen, zijnde de uiterſte of duim korter dan de overigen, en alle met nagels voorzien; de top van 't hoofd, zijden en rug zijn met ſtijve ſcherp-puntige ſtekels bezet, van koleur wit en bruin gemengelt, en waar van de grootſten nabij anderhalf duim zijn; het overige van het lighaam is met witagtig of bruin hair voorzien; in ieder kaak hebben zij twee ſnijtanden die langer zijn dan de overigen en bovenwaarts van malkanderen afſtaan; in de bovenkaak zitten wederzijds vier honds-tanden aan paaren geplaatst, in de onder-kaak aan ieder kant drie, die malkanderen raaken, en ſchuins na vooren hellen; met de kiezen is het getal der tanden in dit dier zes-en dertig.

Als eene bijzonderheid merkt men in de *Egelen* aan, dat dezelve de eenigſte onder alle de viervoetige dieren zijn, die hunne jongen levendig ter waereld brengende, eveneens als de vogelen, de zaadballen binnen in het lijf beſlooten draagen. Verſcheidene Schrijvers berichten, dat de *Egelen* paarende, malkanderen buik tegens buik omarmen; dog tot nu toe ſchijnt het niet bekent te zijn, hoe veele jongen teſſens ter waereld gebragt worden, en hoe lange de dragt duurt.

Den *Egel* is een vreesagtig, dog teſſens ſlim en gefleepen dier; vervolgt wordende en geen kans ziende om te ontkoomen, rolt hij zig onder het bekleedzel zijner huid als een kloot in een, en blijſt dusdanig, zo lange de tijd van het gevaar over is als leevenloos leggen; in deezen toeſtand heeft hij geen de minſte gelijkenis naar eenig dier, en is wegens de ſcherpte zijner pennen, voor den aanvaller beveiligt; behalven dat de pennen, waar meede hij bezet is, hem tot verdediging tegens zijne vijanden verſtrekt, weet hij 'er nog een ander nuttig gebruik voor hem van te maaken, 's nagts, 't welke zijn gewoone tijd is om uit te gaan, klautert hij op de vrugtboomen, plukt de vrugten af, en laat die vallen, waar na hij zig onder dien boom op den grond heen en weder rolt, en dus de vrugten in zijne pennen blijven ſteeken, dien hij als dan tot voorraad naar zijn hol brengt.

De *Egelen* worden door geheel Europa gevonden, dog op de eene plaats minder en op de andere meer; hun gewoone voedzel beſtaat in allerlei boom- en veldvrugten, als mede muizen, en meer ander ongedierte; het meest onthouden zij zig in kreupelbosch, in wijngaarden, en in ruigte onder de haagen, en 's winters neemen zij hun verblijf gemeenlijk in de holligheid van een boom, waar in zij zig een legerſteede van mos of droge bladen maaken, en hier inne den winter even gelijk de *mollen* met ſlaapen doorbrengen, ſchijnende door het ſlaapen vet te worden, en kunnende ook een geruimen tijd zonder eeten doorbrengen.

Zomtijds worden zij wel uit liefhebberij opgevoed, en huisſelijk gewend; kunnende dit zeer gemakkelijk geſchieden,

geſchieden, dewijl zij heel zagt van aart zijn, niemand beleedigen, en genoegzaam alle ſpijzen eeten, daar bij zijn het goede muizevangers.

De Heer SEBA in zijne *Theſ. Vol. I. pag.* 79. *Tab. XLIX. fig.* 4 & 5. geeft ons de afbeelding en beſchrijving van 2 *Siberiſche Egelen*, (zijnde figuur 5. 't mannetje, en 4. 't wijfje), die korte platte ooren hebben, en het lijf met donker-roode pennen of ſtekels bezet, wiens toppen of punten op de rug goud-geel, ja als verguld zijn; derzelver buik is enkel met wollig hair bezet, mede met een goudgeelen glans. Op dezelfde *Tab.* fig. 3. in het evengemelde werk is nog de afbeelding van een *Americaanſchen Egel*; deeze is door den Heere LINNÆUS *Erinaceus ſubauriculatus*, of *Egel zonder ooren* genoemt, dewijl deszelfs ooren van buitenen naauwelijks te zien zijn.

Eertijds pleeg men zig van de huid der *Egelen* tot borſtels te bedienen, om de kleederen ſchoon te maaken, dog dewijl de ondervinding geleert heeft, dat dit nadeelig was, en niet zelden gaten veroorzaakte, is het in onbruik geraakt; het vleesch van deeze dieren, zegt men weinig voedende, zwaar te verteeren, aardagtig en ſtoppende te zijn.

De *asch* van een verbrande *Egel* word zeer gepreezen als een *ſpecifik* middel tegens de pisvloed; men maakt 'er tot dien einde ook de volgende zaamengeſtelde zalf van:

Neemt de *asch* van een verbrande *Egel*; het inwendige gedroogde *velletje* uit de *maag* van *hennen* en *zaad* van *agrimonie*, van elks twee drachmen; hier van maakt men een poeder, waar van de *doſis* of giſte is één drachma met eenig vleeschnat.

Het *vet* van den *Egel* is dienſtig tegens de breuken; men maakt 'er ook een ſmeerzel van tegens de vallende ziekte der jonge kinderen, op deeze wijze:

Neemt *egel-vet*, vier deelen, en *olie* uit het zaad van de *wonderboom* (*ricinis major*), een deel; mengt het tot een ſmeerzel.

EGELANTIER, zie op het artijkel ROOS.

EGEL-KRUID; dus word ook het *Penning-kruid* genaamt; zie aldaar.

EGEL-STEEN; *Krijt-ſteen*, in 't latijn *Echinites*, is de naam van een gebeelde ſteen, die in de krijtgroeven gevonden word; hij is wit, glasagtig en een eigen zoort van krijt-ſteen. Daar is ook nog een ander zoort, die men in de ſteen-groeven vind, deeze is van een harde keijſteenige zelfſtandigheid: Men acht den *krijtſteen* dienſtig tegens de ſteen; dog meest word hij gebruikt om de vliezen uit de oogen der paarden weg te neemen.

EGEL-VISSCHEN, ook *Penne-Viſſchen*, door de Heer LINNÆUS in 't algemeen *Diodon* genaamt; de kenmerken van dit zonderling visſchen-geſlagt zijn ſtekels die het geheele lijf omringen, en in de levendige visſchen beweegbaar zijn, de kaaken zijn meestentijds beenig en uitſteekende; dog onverdeelt; zij hebben eene ſtreepswijze opening voor de kieuwen, en geen buikvinnen.

De Heer LINNÆUS telt zeven zoorten van dit visſchen-geſlagt op, waar van wij de beſchrijving zo kort doenlijk zullen laaten volgen.

I. *Klootronde Egel-visch*, in 't latijn *Atinga*; (*Diodon ſphæricus, aculeis triquetris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze die door zijne volkoomene gelijkheid met den *Landegel*, met regt ook de naam van *Zee-egeltje* draagt, is niet grooter dan een gemeene kaatsbal, rond, heeft geen ſtaart en is over 't geheele lijf fijn gedoornd; hij heeft een klein hoofd en bek, met twee vinnetjes bij de kop; zo wel als de overige vijf zoorten, word deeze in den *Oceaan* gevonden.

II. *Duifjes Egel-visch*, in 't latijn *Diodon reticulatus*; (*Diodon ſubrotundus, aculeis triquetris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) in deeze zijn de wortels der ſteekelen op de huid als netswijze geweeven, en dit onderſcheid hem voornamentlijk van den voorgaanden; de gedaante zijner ſnoet of bek heeft zommige aanleiding gegeeven, om hem 't *Duifje* te noemen.

III. *Stekelige Egel-visch*, in 't latijn *Diodon echinatus*; (*Diodon ſubrotundus, aculeis baſis triquetris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit is eigentlijk die van zijn geſlagt, welke door de meeste Schrijvers de met *voetangels* of *mink-ijzers gewaapende Egel-visch* genaamt word, om reede dat zijne ſteekels met driebeenige wortels niet kwalijk na driepuntige voetangels gelijken.

IV. *Gedoornde Egel-visch*, in 't latijn *Diodon ſpinoſus*; (*Diodon ſubrotundus, aculeis planis, abdomine lævi*, LINN. *Sijſt. Nat.*) CLUSIUS noemt hem de *gedoornde kloot-visch*; hij is mede van gedaante rondagtig, met een gladde buik, en de ſteekels zijn niet rond of driekantig, gelijk in de meeste andere zoorten, maar platagtig.

V. *Penne-visch*, of *Penne-varken*; in 't latijn *Hijſtrix*; (*Diodon oblongus, aculeis teretibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) door CLUSIUS *Exot Libr. II. cap.* 21. *Hijſtrix piscis* genoemt, is na genoeg kegel-rond van gedaante, en gemeenlijk behalven de ſtaart een voet lang; deszelfs ſtekels zijn ſpilrond op de rug ten naasten bij een duim lang, dog op de zijden wel twee duimen, en gelijkt volkoomen na een *Penne-varken*.

VI. *Gekraagde Egel-visch* in 't latijn *Diodon holocanthus*, door ARTEDUS *Gen. LX. ſijn.* 86. *Oſtracion oblongus holocanthus, aculeis longisſimis teretiformibus, in capite inprimis & in collo*, genoemt; (*Diodon aculeis capitis collique longioribus* LINN. *Sijſt. Nat.*) Het lighaam van deeze *Egel-visch* is klootrond; de ſteekels van zijn kop aan de zijden van 't lijf en van agteren op de rug, zijn veel langer als die in 't midden van den rug en onder aan den buik, en vormen door haare lengte een zoort van kraag, waar door hij de naam van *Gekraagde* heeft verkreegen; alle deeze ſtekels zijn rondagtig, els-vormig en aan de punten een weinig geboogen.

VII. *Noordſche Egelvisch* in 't latijn *Ranius* door ARTEDUS *Gen. LIX. ſijn.* 86. *Oſtracion rotundo-oblongus, tuberculis utrinque, pinna dorſi longisſima*, en door CLUSIUS *Exot. lib. V. cap.* 25. *Orbis ranæ ritu*, genoemt; (*Diodon pinna dorſi longisſima*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze *Egel-visch*, die een kikvorſchen bek heeft, en een zeer langen rug-vin boven de ſtekels uitſtaande, koomt in menigte aan de oevers van *Sweeden* en *Denemarken*, wordende in 't voorjaar te *Koppenhagen* veelvuldig gevangen en op de markt geveilt; het mannetje noemen de Deenen *ſteedbiid* en en wijfje *quapſoe*; het wijfje dat 't grootste en dikſte is, heeft een bruinagtige huid, met vuil witte knobbels bezet, en is week van vleesch, wordende niet dan door het gemeene volk gegeeten; daar in tegendeel het mannetje op de huid roodagtig, met een hoogroode lever en vast van vleesch zijnde, op de tafels der aanzienlijkſten, als een lekkernije word voorgedischt.

BARTHOLINUS verhaalt in zijne *Hiſt. anatom. rarior. cent. II. hiſt. I.* dat de darmen en de overige omballing van deeze *visch* beginnende te rotten, een

glans in de duisternis van zig geeft, 't welk zig aan de vingeren hegt, en zijnen knegt tot een lantaarn hadde verstrekt.

EGIJPTISCHE ADDER, in 't latijn *Vipera Aegiptiaca*; (*Coluber Vipera*, LINN. *Sijst. Nat*). De Heer HASSELQUIST heeft deeze *Adder* zeer nauwkeurig beschreeven, zie *Act. Upsal.* 1750. *pag.* 24. *Itin.* 314. *n.* 60. deszelfs kop (zegt dien Heer) is boven op weinig, dog tusschen de oogen zeer plat, aan de zijden sterk uitpuilende, en boven 't lighaam verheven; de bek is stomp en kort; de neusgaten staan overdwars, digt bij de rand van de bek; een weinig daar boven zijn de oogen geplaatst, die een lange smalle zwarte appel hebben, met een vuilgeele kring gezoomd; in de beide kaaken heeft hij kleine ruwe tandjes, als mede nog in 't bovenste van den bek twee langere in een scheede, zijnde scherp en krom, en regt voor de oogen uitkoomende; de tong heeft aan deszelfs uiteinde een dubbeld spits; bij den kop is het lijf rolrond, en dunner dan in het midden, alwaar het bijna vierkant is; naar de staart toe wederom dunner, beneden den aars, kort kegelvormig een weinig gekromt, en in een gedoornde punt uitloopende; de schilden van zijn buik zijn langwerpig, aan de tippen rond en in plaatjes deelbaar; alle de staart-schubben zijn rondagtig en geschalied, en die welke den kop en 't lijf bedekken ovaal; een overlangze naad welke de schilden plooibaar maakt, loopt door 't midden van den buik; in de langte zit aan de keel een diepe groef; boven op het lijf zijn deeze *adders* ijzer-graauw van koleur, naar het witte hellende met bruindere vlakken; van onderen is het lijf bleeker, de staart is aan 't end met drie zwartagtige ringen gteekend; de lengte van deeze *adder* is ruim een half elle; de dikte van het lijf twee duimen, dog die van den hals maar een halve zo als de breete van den kop is, de staart die een duim lang is, heeft de dikte van eengemeene schrijf-pen.

Men zegt dat deeze *adders* ruim zo vergiftig zijn als de *Europische*, en het is van deeze zoort dat men het *viper-vleesch* voor de *theriaak* en het opregte *vlugge zout* bekoomt.

De Heer HASSELQUIST berigt, dat hij zig te *Kairo* bevindende, menigmaalen heeft gezien, dat dusdanige *adders* levendig en frisch, met groote tanden gewapent, door de slangen-vangers met de bloote handen uit een zak wierden gehaalt, zonder schroom behandelt, en ten laatsten gedood.

EGIJPTISCHE BALSEM, is de Balsem van *Judæa*. Zie op BALSEM.

EGIJPTISCHE BERG-VALK, zie AREND-GIER.

EGIJPTISCHE BOON, zie LABLAB.

EGIJPTISCHE DOORN; in 't latijn *Acacia*; daar zijn zeer veele zoorten van dit boom-gewas, waar van wij maar eenige zullen aanmerken, als

1. De *Egijptische Doorn* of *opregte Acacia*; *Acacia Aegijptiaca vel vera*; (*Mimosa spinis geminis approximatis, foliis bipinnatis, partialibus bijugatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Africaansche Acacia*; *Acacia altera vera, siliqua longa compressa villosa*; *Acacia* ALPINI; (*Mimosa spinis ternis, intermedio reflexo, foliis bipinnatis, floribus spicatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Indiaansche Acacia*; *Acacia Indica farnesiana*; (*Mimosa spinis geminis distinctis, foliis bipinnatis, partialibus octojugatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Mexicaansche gehoornde Acacia*; *Acacia Mexicana, spinis cornu simulibus*; (*Mimosa spinis axillaribus geminis connatis, foliis bipinnatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. De eerste of opregte *Acacia*, is een boomagtige takkige heester, die dubbeld geveerde bladen draagt, veele kleine langwergige bladjes aan een ribbe tegen malkanderen overzittende, en meest doorgaans de geheele bladen bij tweën aan de takken tegen malkanderen staande, in welkers oxels twee langagtige harde scherpe doorns, in ieder oxel één, geplaatst zijn; de bloemen die aan de takjes voortkoomen, zijn klein, wit of geel, en in een rond hoofdje bijeen vergadert; na welke korte peulen volgen op de wijze als die der *lupijnen*, naamelijk lidswijze gevormt, die twee of drie zaaden bevatten.

De weede zoort gelijkt veel naar de eerste, maar heeft drie doornen bij de oxels der bladen, waar van de middelste omgeboogen is; heeft ook niet zo veele kleine bladjes aan de ribben; de bloemen groeijen airswijze, en de peulen zijn lang plat en hairig; daarenboven is de schors van deeze zoort witagtig, maar die van de voorige zwartagtig.

De derde zoort heeft ook twee doorns bij het begin der bladen, die bruin-rood zijn, en dubbeld geveerde bladen, met agt bladjes aan de ribben.

De vierde zoort, die mede dubbeld geveerde bladen heeft, is kenbaar aan haare twee doorns bij de oxels der takjes en bladen, die zeer groot, krom, en witagtig van koleur zijn, vertoonende de gedaante van koehoorns.

Plaats. De eerste zoort groeit veel in *Egijpten*, *Arabien* en elders. De tweede zoort word mede aldaar gevonden, dog wel meest in *Guinea* in *Africa*. De derde zoort groeit in *Oost-Indien*, als mede ook in de *West-Indien*, op het Eijland *St. Domingo* en elders, ze word ook hedendaagsch veel gekweekt in de warme landen van *Europa*, als in *Italien*, *Spanjen* en *Portugal*, wegens de aangenaamheid van haare bloemen. De vierde zoort groeit in *Mexico*, en op het eijland *Cuba*, enz., men kweekt ze ook wel in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, met andere mede-zoorten in de academie- en andere tuinen van voornaame beminnaars der vreemde planten.

Kweeking. De voortzetting geschied door het versche zaad, dat men uit haare natuurlijke groeiplaatzen verkreegen heeft, het welke men in een heel warme broeibak moet zaaijen, en daar na de opgekoomene jonge planten in kleine potjes, met goede losse zandagtige aarde gevult, planten, die men vervolgens in een warme runbak moet zetten, om de jonge planten te koesteren; maar tegen de winter moeten ze in de stook-kas gebragt worden; op deeze wijze moet men ze behandelen, tot dat ze eenige jaaren oud en harder geworden zijn, als wanneer men ze 's zomers in de open lugt, en 's winters in een goed warm oranjehuis kan plaatzen; de eerste zoort is de hardste.

Eigenschappen. Het is de eerste zoort, die het verdikte zap uitlevert, het welke den naam vam *Acacia vera* draagt, en in de Geneeskunde gebruikt word, om de vogten te verdikken, en de buik- en bloed-loopen te stoppen, wordende, zo men zegt, uit de peulen geperst; het beste zap moet zig ligt laaten breeken, zwart- of donker-rood van koleur, en van binnen zuiver en glinsterend zijn.

Uit deeze eerste zoort vloeit ook door insnijding, of van zelve, de opregte *Arabische gom*, die meest uit kleine

kleine dunne ſtukjes beſtaat, of die worms-gewijze gedraait zijn, dog deeze is zeldzaam; de meeste aldus genoemde *gom* koomt van de tweede gemelde zoort, die ook den naam van *Senegalſche gom* draagt, om dat hij veel van de rivier *Senegal* in *Africa* gebragt word, welke grooter van ſtukken en dikwijls roſſer van koleur en onzuiverder valt. Zie verder op de artijkels ACACIA en ARABISCHE GOM.

EGIJPTISCHE KALFS-VOET, is de *Colocaſia*; zie aldaar.

EGIJPTISCHE RAAF, zie KAAUWTJES.

EGIJPTISCHE SPRINGER, zie MUISEN.

EGIJPTISCHE VIJGEBOOM, dus word van zommige genaamt een zoort van *Berg-eschdoorn*, in 't latijn *Acer montanum candidum*. Zie ESCHDOORN.

EGIJPTISCHE SALF, zie ÆGIJPTION.

EICKE; *Eicken-boom*, in 't latijn *Quercus*; daar zijn zeer veele zoorten of veranderingen van deeze zedert alle tijden zeer vermaarde en nuttige boom; dog wij zullen hier maar eenige van de voornaamſte en nuttigſte zoorten, en die bij ons het bekendſte zijn, vermelden en verhandelen; dezelve zijn

1. De *gemeene Eicke*; in 't latijn *Quercus vulgaris*; (*Quercus foliis deciduis oblongis ſuperne latioribus, ſinubus acutioribus, angulis obtuſis*, LINN. *Spec. Plant.*) van deeze gemeene of meest bekende zoort vind men 'er die grooter of kleiner *eickels* of *akers* voortbrengen, en dezelve aan langer of korter ſteelen hebben zitten; ook die in de bladen eenigzins verſchillen; dog welke veranderingen uit het zaad voortkoomen.

2. De *gemeene Eicke* met fraaije wit-bonte bladen; *Quercus foliis eleganter variegatis.*

3. De *altijd-groene Eicke*; *Quercus latifolia perpetuo virens.*

4. De *kleine* of *laage Eicke*, ook *Haag-eicke* en *Spaanſche Aker* genoemt; *Quercus parva ſeu Fagus græcorum & Eſculus*; *Aeſculus* PLINII; (*Quercus foliis pinnato-ſinuatis lævibus, fructibus ſeſſilibus*, LINN. *Sp. Pl.*)

Beſchrijving. De eerſte of gemeene zoort is een overal wel bekende boom, die zeer groot en hoog kan worden, als hij in een grond ſtaat, dien hij bemint; hij heeft veele groote takken, die zig verre in het ronde verſpreiden, als hij wel groeit; zijne bladen zijn aan de voorkant breeder als tegen de ſteel, en aan de randen met bogten van verſchillige gedaante, voorts fraai groen en glad: Hij brengt mannelijke en vrouwelijke bloemen op dezelfde boom voort, waar van de eerſten in lange trosjes of katteſteertjes wijze groeijen, en met vrugtbaarmaakende helmſtijltjes voorzien zijn; maar de vrouwelijke bloemen beſtaan uit een dikke vleeſchige kelk, met een ſtampertje voorzien, dat door het vrugtbaarmaakende ſtuif-meel der helmtjes van de mannetjes-bloemen bevrugt word, om de vrugten of akers voort te brengen: De vrugt heeft een langwerpig-ronde gedaante, als een olijf, en is met eene dunne harde ſchil gedekt, zittende in een kokertje of kelkje (in 't latijn *capula*,) aan de benedenkant vast; maar de binnenſte pit, die uit twee deelen beſtaat, en geelagtig is, is wrang en wreed van ſmaak, en niet eetbaar van deeze zoort. De bast der oude boomen is van buiten niet glad, maar rouw en als geborsten.

De tweede zoort is maar een verandering van de voorige, die gevallig uit het zaad voortgekoomen is, hebbende fraaije geel-bonte bladen; maar deeze word nooit zo groot als de voorige, en enkel om de aartigheid der bladen voortgeteelt.

De derde zoort koomt in gedaante met de eerſte overeen, behalven dat ze haare bladen in de winter behoud, welke eerst in de volgende zomer allengskens afvallen, wanneer andere in haar plaats groeijen.

De vierde zoort groeit laag en heesteragtig, welkers bladen kleinder als die van de voorige zoorten, en met bogten veerswijze geſneeden zijn, op de wijze als de hagedoorns-bladen, maar grooter en dieper geſneeden; dezelve brengt vrugten voort, die zoet en eetbaar zijn, dog hier te lande nooit of zelden.

Plaats. De eerſte zoort groeit natuurlijk in veele gewesten van *Europa* en *Aſia*: dog ze koomt meer en beter voort in de getemperde, dan in heel heete en koude lugtſtreeken; inzonderheid worden 'er in *Hoog-Duitschland*, *Switzerland* en aangrenzende Rijken veele groote boomen, en zelfs groote bosſchen van gevonden, die zig op veele mijlweegs uitſtrekken, en welke bosſchen nog overblijfzelen ſchijnen te zijn van het groote woud, dat bij ouds geheel *Duitschland* overdekt heeft.

De tweede zoort is maar een verandering van de eerſte, en uit derzelver zaad gevallig voortgekoomen, gelijk boven gezegt is.

De derde zoort word in *Spanjen* gevonden.

De vierde zoort groeit natuurlijk in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Spanjen* en *Portugal*, en word in *Hoog-* en *Neder-Duitschland* alleen door de cultuur tot het tuingebruik voortgekweekt.

Kweeking der Eicke-boomen.

Om deeze boomen voort te kweeken en te vermeerderen, geſchied zulks door de vrugten of *akers*, die men in het voorjaar, na dat ze de winter over in vogtig zand te meuken geſtaan hebben, of ook zonder meuking, op een akker of bedde in greppels, die op de afſtand van 1 à 1 en een half voet dwars over het bedde gemaakt zijn, legt, twee of drie duimen van elkander, en 1 à 2 duimen diep; als dan de jonge planten opgekoomen zijn, moet men ze zorgvuldig door wieding van het onkruid ſchoon houden, op dat ze daar door niet verſtikt worden, dezelve ook bij droog weer met het nodige vogt voorzien en verders aldus laaten groeijen, tot 't eerſte of tweede volgende jaar, als wanneer men dezelve vroeg in het voorjaar op andere akkers of bedden in de enterij of kweekhof moet verplanten, in rijen als boven, deeze rijen moeten drie à vier voeten van malkanderen dwars over het bedde gemaakt zijn, en men moet de jonge boomtjes in dezelve 2 tot 3 voeten van malkanderen planten, in agt neemende, dat men bij het verplanten de pen-wortel inkorte; hier laat men de boomen zes, agt of meer jaaren groeijen, tot dat ze groot genoeg geworden zijn, om ze tot opgaande of ſtam-boomen te planten, daar men zulks begeert; ondertusſchen moet men dezelve geduurig van het onkruid ſchoon houden, en de grond tusſchen de rijen alle voorjaaren omſpitten, dog vooral zonder de wortelen der jonge boomen te roeren; waar bij verder als een zeer nodige zaake aan te merken ſtaat, dat men geen takken van de ſtam moet afſnoeijen, gelijk onkundige doen, behalven alleen de zogenaamde *zuigers*, die veel ſterker als de overige groeijen; en nog veel minder moet men de top, nog ook de kroon-takken inkorten, want zulks benadeelt haar grootelijks in de groei, dewijl ze haare vrijheid in het groeijen willen hebben, en van de zijdtakken berooft wordende, ſlenterig en onvolmaakt opwaſſen; maar als dezelve een bekwaame hoogte en

dikte verkreegen hebben, zo dat ze ſtevig op haar zelve beginnen te ſtaan, als dan kan men de zijdtakken tot aan de kroon allengskens wegſnoeijen, om een zuivere ſtam te verkrijgen.

Indien het gebeurt, dat de jonge boomtjes na de verplanting krom of kreupelagtig groeijen, dan kan men ze één à twee duimen boven de wortel met een ſchuinſe ſneede afkorten, zo zullen ze één of meer regte ſcheuten uitſchieten, dog waar van men maar één, die het best groeit, moet houden, de overige wegſnoeijende; hoewel het de aart deezer boomen is, dat ze in haar jeugd met een kreupel- of knobbelagtige ſtam groeijen, maar die met de aangroei regter en effener word, indien die niet geheel krom is: Het is ook goed, dat men de jonge boomen met ſtokken voorziet, om dezelve daar aan vast te binden, en ze dus voor het ſlingeren door de wind te bevrijden, dat haar grootelijks in de groei benadeelt, en veel langzaamer doet groeijen; aan welke ſtokken men de kromme ook regt binden kan.

Indien de *Eicke-boomen* in het vervolg alleen zullen dienen tot timmerhout, dan is het veel beter en natuurlijker, dat men dezelve zaait ter plaatze daar ze zullen blijven voortgroeijen, zonder dezelve te verplanten; tot dien einde graaft men over het geheele veld, dat men met deeze boomen bepooten wil, ronde of vierkante gaten in rijen, naar de linie, op 8 à 10 voeten afſtand, en de rijen even zo ver van malkanderen, de gaten op twee of drie voeten wijdte, en ook van dezelfde diepte maakende, dog die men met de uitgegraavene aarde weder vult, geſchiedende alleen maar om den grond te roeren en los te maaken voor de toekoomende aangroeijende wortelen van de jonge boomen; dit gedaan zijnde, legt men in het voorjaar in 't midden van ieder gevuld gat vier of vijf ter deegen rijpe *eikels*, een paar duimen diep, en iets van malkanderen: Wanneer dan de jonge planten opgekoomen zijn, is het nodig, dat men bij elke plaats of plek, wat kleine doornen ſteekt, om de planten voor het vee en andere nadeelen te beſchermen, en men moet dezelve zorgvuldig van het onkruid ſchoon houden, dat haar anders wel ras vernielen zoude; ook is het dienſtig, de jonge boomtjes in de winter met wat ruigte van los ſtroo of rijzen voor de vorst en ſcherpe winden te omdekken, dat hun veel bewaart, en beter doet groeijen: Het volgende voorjaar neemt men van de opgekoomene jonge planten zo veele weg, dat 'er maar twee van de best groeijende in de plaats blijven, (de weggenoomene kan men elders planten, als men wil,) en men roert de grond rondsom de gebleevene planten, het welke, gelijk mede het ſchoon houden van het onkruid en het vernieuwen van de doornen, jaarlijks moet vervolgt worden; wanneer deeze planten of jonge boomen dus drie of vier jaaren gegroeit hebben, dan neemt men één van de twee nog bij elkanderen gebleevene jonge boomen voorzigtig weg, laatende van beide die geene ſtaan, die het ſterkst en fleurigst groeit, en waar van men daar door de verwagting heeft, dat hij een goede boom zal worden; maar indien het gebeurde, dat ze beide krom of kreupelagtig groeiden, dan moet men die welke men ſtaan laat, ontrent de wortel inkorten, om een nieuwe regte ſcheut te maaken, dat zelden misſen zal, dog zo het hier of daar mist, kan men een ander in zijn plaats planten; voorts moet men de jonge boomen behandelen, gelijk boven gezegt is, naamentlijk men moet de kleine takjes aan de ſtam laaten, en niets daar van wegſnoeijen, dan alleen de zuigers; en na maate dat ze aangroeijen, moet men ze met ſtokken voorzien, dat haar niet alleen tegens het nadeel van de winden, maar ook voor het vee, en meer andere ongemakken beſchermt; dog niets is beter tegens het vee en andere dieren, als de doornen, die men derhalven niet verzuimen moet, om 'er van onderen tot bovenen aan vast te maaken, tot dat ze wat groot geworden zijn; als wanneer ze geen verdere oppaſſing en moeite meer nodig hebben.

Boven is gezegt, dat men deeze jonge boomen tot boſſchen op 8 à 10 voeten afſtand planten moet; maar dit is te verſtaan, dat zulks geſchied met dat oogmerk, om na verloop van tijd, wanneer de boomen wat oud en groot geworden zijn, de helft daar van, te weeten een boom om de andere, te roeijen en weg te neemen; dewijl ze anders, als ze groot worden, te dicht zouden ſtaan, en elkanderen in de groei verhinderen; en deeze geroeijde boomen kunnen als dan tot voordeel dienen voor den eigenaar van het bosch, het zij om 't zelve tot brand- of timmerhout te verkoopen, of zelf te gebruiken.

Maar men moet hier nevens aanmerken, dat deeze boomen niet in allerlei gronden even goed willen groeijen; dezelve beminnen van natuuren liefſt een hooge, drooge, zand- of ſteenagtige grond; hier van daan is het, dat men ze zeer veel in *Duitſchland*, en in andere landſchappen op bergen, of berg- en ſteenagtige plaatzen, of die onder de bovengrond ſteenagtig zijn, vind, daar ze zeer wel groeijen; want ze maaken wel groote en lange wortelen, dog die niet zeer diep in de grond booren; in de kleij-gronden willen ze geenzints aarten, ten zij die hoog en droog leggen, en niet al te taai, maar gebrooken en bros zijn, ook in de diepte geen kwaade ſtoffen, als *oer*, *knip-aarde* of *katte-klei* hebben; gelijk ze ook niet wel tieren in zand-gronden, die met zodanige kwaade ſtoffen in de diepte bezet zijn; want ſchoon de jonge boomen daar in dikwils in de eerſte jaaren wel en zelfs fleurig groeijen, zo zullen ze egter na verloop van 20, 30 of meer jaaren aan het kwijnen raaken, en weinig voorſpoed in de groei maaken, of van bovenen verſterven, gelijk men dikwils ontdekt aan de bovenſte takken deezer boomen, welke gaan verſterven en verdorren; de reden daar van kan men zien op het artijkel DELVEN. Het zoude derhalven wel goed weezen, dat de grond, die in de diepte met kwaade ſtoffe bezet is, en daar men *Eicken-boomen* tot voordeel van het hout in het toekoomende denkt te planten, voor de zaaijing of planting gedolven wierde, maar dit zoude veele kosten veroorzaaken, inzonderheid tot groote boſſchen, weshalven de eigenaars der gronden daar toe bezwaarlijk zullen overgaan, te meer om dat het genot van deeze boomen tot timmerhout, wegens haare langzaame groei, zeer langwijlig aankoomt, en niet dan voor de nakoomelingen is; egter behoorde het zelve niet verzuimt te worden in zodanige gronden, waar van men een plaiſier-tuin denkt te maaken, om daar in van deeze en andere boomen te planten, te weeten in zulke gronden, waar van boven geſprooken is, die het *delven* volſtrekt nodig hebben, wil men een goede groei van de geplante boomen verwagten.

Deeze boomen groeijen zeer langzaam, hoewel op de eene plaats wat ſchielijker of langzaamer, als op de andere, na dat de grond losſer en vrugtbaarder, of harder en onvrugtbaarder is, maar dezelve kunnen zeer groot en oud worden: De leevens-tijd der *eicke-boomen* word doorgaans

doorgaans op 300 jaaren bepaalt, en gezegt, dat zij honderd jaaren groeijen, daar na honderd jaaren ſtil ſtaan, en dan honderd jaaren weder afneemen en vergaan; dog 't is zeer waarſchijnelijk, dat deeze boom in een grond die met zijn natuur overeenkoomt, om daar in wel te groeijen, nog veel ouder kan worden; want is het dat andere boomen, die minder vast van ſubſtantie zijn, veel ouder als 300 jaaren kunnen worden, waarom zoude dan de *Eicke-boom* niet ook een hooger ouderdom kunnen bereiken; gelijk de Heer BRADLEIJ in de *Wijsgeerige Verhandelingen pag.* 269. van een heel groote *Engelſche Kaſtanje-boom* meld, die als toen nog tot *Tartworth* in *Glocester-ſchire* groeide, waar van men gewag gemaakt vind in een oud boek, het welk aan de Koning JOHAN opgedraagen is, daar die boom de *groote* of *oude Kaſtanje-boom van Tartworth* genoemt word; zo dat daar uit kan opgemaakt worden, dat die boom meer als duizend jaaren oud moeste zijn: Men leest in de Hiſtorien ook van twee zeer oude *Platanus-boomen*, één te *Delphos*, daar ATHEN. *Lib. XV. Cap.* 20 van meld, en de tweede te *Caphija* in het landſchap *Arcadia*, op *Morea* gelegen, door AGAMEMNON gepoot, waar van men bij PLINIUS *Lib. XVI. Cap.* 44. leest, en welke beide boomen ten tijde van THEOPHRASTUS ERESIUS nog in weezen waaren, behalven van meer andere; kunnen nu zulke boomen een zo hoogen ouderdom bereiken, waarom zouden dan niet ook de *Eicken-boomen* meer als 300 jaaren oud kunnen worden? Het is meer als waarſchijnelijk, dat 'er in het *Hartz-woud*, *Thuringer-woud*, *Boheemer woud*, *Zwarte-woud* en elders, het welke overblijfzelen zijn van 't oude woud *Sijlva Hercijnia*, dat in de voorleeden tijden geheel *Germania* overdekte, boomen gevonden worden, die zo oud zijn als de eerſte oorſprong van die wouden zelf is: Menſchen die tagtig en meer jaaren oud zijn, weeten te zeggen, dat ze de oude *eicke-boomen* in hunne jonge jaaren even zo gekent hebben, als in hunne oude dagen, naamelijk dat ze in die tusſchentijd niets verandert zijn; het ontbreekt aan aantekening in de hiſtorien, om de waare ouderdom van die boomen te weeten. Dat de *eicke-boomen* ook ongemeen groot en hoog kunnen worden, zulks betuigen mede de hiſtorien, gelijk ook de ondervinding in de gemelde en andere wouden.

De tweede gemelde zoort, met bonte bladen, maar een door zaaijing gevallig voortgekoomene veranderde zoort van de eerſte zijnde, word alleen uit liefhebberij, wegens de fraaije met wit en groen gemarmerde bladen, voortgekweekt; dog deeze groeit enkel maar tot een maatig groote boom; de voortkweeking geſchied door inlegging van jonge takken op dezelfde wijze als de *Tpe-boomen*, zie aldaar; of door enting, zuiging en oculeering.

De derde zoort word voortgekweekt zo als de eerſte, of anders ook door inlegging der takken.

De vierde zoort of *kleine eicke* word ook door inlegging vermenigvuldigt, dewijl 'er hier te lande zelden vrugten van voortkoomen; maar heeft men vrugten, zo geſchied de vermeerdering op dezelfde wijze als boven van de eerſte zoort gezegt is; dezelve wil in allerlei goede losſe gronden heel wel groeijen; bemind egter ook lieſt, gelijk de voorgaande, de zandgronden.

Nuttigheid en huishoudelijk gebruik der Eicke boomen.

Daar is bijna geen boom-gewas dat zo veele nuttigheid in het menſchelijke leeven aanbrengt, dan deezen boom; alle deszelfs deelen kunnen tot veelerlei verſchillende dingen gebruikt worden, gelijk we in het vervolg zullen zeggen; wij moeten eerst aanmerken, dat dezelve ook zijn gebruik in de tuinerij heeft, om daar van groote *alleés* of cingels op groote buitenplaatzen te planten; niet alleen dewijl dezelve groot geworden zijnde, fraai ſtaan, maar na verloop van tijd ook voordeel van het hout aanbrengen; en dewijl deeze boomen met 'er tijd groot worden, en zig met haare takken ver uitbreiden, zo moeten ze ten minſten op 25 à 30 voeten afſtand in de rijen geplant worden; men plant 'er ook wel groote boſſchen van, alleen om het voordeel van het hout in het toekoomende, waar van voorheen geſprooken is; dog dit is hooftzaakelijk voor de nakoomelingen of erfgenaamen van de plaatzen; egter behoord zulks daarom niet nagelaaten te worden op plaatzen, daar de grond bekwaam daar toe is, om diergelijke redenen op het artijkel van de DENNE-BOOM gemeld.

De *gemeene eicke* word ook wel gebruikt om 'er hooge en laage ſcheerheggen in de groote plaiſier-tuinen van te planten, die heel digt begroeijen en cierlijk ſtaan; dog hier toe dient nog beter de *kleine* of *haag-eicke*, die zig met haare kleine cierlijke bladen nog fraaijer vertoont, deeze heggen kunnen tot de hoogte van 12 tot 15 voeten opgroeijen, maar als ze hooger moeten zijn, gebruikt men de gemeene zoort: De jonge plantzoenen tot de heggen plant men op 2 à 3 voeten afſtand, naar dat ze groot zijn. Men gebruikt de *kleine eicke*, als mede de *altijd-groene eicke* ook wel tot beplanting van plaiſierboſchjes, dezelve ſtruikswijze laatende groeijen, daar ze aangenaame groente en vertooning in maaken: Maar bij alle deeze plantingen moet men acht ſlaan op de grond, of dezelve naamelijk bekwaam is, tot de groei der *eicke-boomen*, om geen vrugteloos werk te doen.

Men plant in de zandagtige ſchraale landsdouwen, gelijk in de Provincie van *Friesland* in het kwartier van *Zevenwouden*, de *gemeene eicke* ook wel, dog maar alleen tot kap-hout, rondsom groote akkers en weijlanden; het welke aldaar veeltijds geſchied op opgeworpene kleine wallen, en waar van het hout om de 8 à 10 jaaren, of wanneer 't een bekwaame dikte verkreegen heeft, die men begeert, tot brand- of zogenaamd tal-hout bij de wortel afgekapt word; waar na weder nieuwe takken weeldrig uitſpruiten, die na verloop van eenige jaaren op nieuw weder gekapt worden, en zo voorts van tijd tot tijd, dat goed voordeel geeven kan.

Wat het gebruik van het *eicke-hout* betreft, het zelve is, gelijk bekent is, een der hardſte en langstduurende houten, dat buiten de aandoening van de lucht of binnens huis, zes hondert en meer jaaren duuren kan, als het wel droog en uitgeloogt is; dog in het water is het onvergangelijk, ja word daar in tot ſteen, of liever zo hard als ſteen: Het is derhalven een der beste houten tot de huis- en ſcheeps-bouwerij, en tot andere zo wel ſijne als grove timmeragie; dog het word hedendaagsch niet meer zo veel tot huis timmeragie, inzonderheid tot de grove werken, als balken en dakwerken gebruikt, als wel bij ouds; men bedient zig tegenswoordig tot het grove timmerwerk meest van het *dennen en greinen* hout, niet alleen om dat het zelve meer en beter koop te bekoomen is, maar zulks ook minder zwaar zijnde, de gebouwen, die men tegenswoordig veel ligter van muuren optimmert, daar door zo veel last en drukking niet koomen te lijden; kunnende het zelve in de droogte ook heel lang duuren, als het wel droog is.

Het *eicken-hout* word in deeze *Nederlanden*, dewijl het aldaar weinig groeit, veel uit de noordelijke gewesten, als uit de *Oost-zee* van *Riga*, *Revel* en *Nerva*, en uit *Noorweegen* enz. gehaalt, dog daar koomt ook veel uit *Duitschland* met groote vlooten den *Rhijn* af, die zomtijds zo groot en lang zijn, dat 'er 200 tot 300 menſchen gebruikt worden, om die vlooten te regeeren en te beſtieren; zijnde dezelve met keuken en kelder en allerlei mond-behoeftens tot de reis voorzien. Ook komt 'er van dit hout de *Elbe* en *Weeſer* af na *Hamburg* en *Breemen*, van waar het vervolgens verder naar de *Nederlanden* en elders over zee vervoert word; en dit *Duitſche eicken-hout* word voor het beste gehouden, voornamelijk tot fijn werk.

Het zelve word in verſcheiderhande gedaante overgebragt, als in heele ſtammen of in blokken van verſchillige lengte en dikte, waar uit allerleij *balken*, *ribben*, *planken* en *latten* op de hout-zaagmoolens gezaagt worden: Ook brengt men korte gekloofde ſtukken, dat *wagenſchot* genoemt word; als mede zo genoemt *klap-* of *ſtaf-hout*, zijnde korte dunne platte gekloofde ſtukken van allerleij lengte, dienende voor de kuipers tot 't maaken van allerleij vat-werk. Nog word 'er *krom-hout* tot de ſcheeps-timmeragie overgebragt en ook *berkoenen*, van allerleij dikte en lengte, 't welke regte takken van eickenboomen zijn, dienende tot paalwerk en andere dingen.

Dog ſchoon 't *eicken-hout* hard en vast is, zo is het egter van verſchillige hoedanigheid en deugd, 't welk afhangt van den aart des gronds, ſtandplaats en min of meer ſchielijke groei. Het hout dat in een goede, laage en vogtige grond en op een warme ſtandplaats ſchielijk groeit is veel regter van draad en minder hard, heeft ook meer ſpint dan het geene dat in een hooge, drooge en ſchraale grond of op de bergen en in een koude ſtandplaats langzaam groeit, 't welk doorgaans harder en van binnen warriger en niet zo regt-draadig, maar 't ſterkst en langstduurende is: Volgens dit onderſcheid in de hoedanigheid, maakt ook een kundig *architect* of timmerman enz. onderſcheid in deszelfs gebruik tot verſchillige werken; want het warrige hout, ſchoon het 't hardst is, is niet bekwaam tot fijn en cierlijk werk, voornamelijk als het op de zon moet ſtaan, bij voorbeeld tot venſterraamen, deur-, venſter- of ſchoorſteen-bekleedingen, tafels, cabinetten, enz. dewijl het door de zon doorgaans krom getrokken word of berst, maar zodanig warrig hout is heel dienſtig tot paal-werk en andere groove dingen; tot cierlijk werk moet 'er zodanig hout gebruikt worden dat regtdraadig is: Daar en boven moet dit hout voor het gebruik wel droog en van zijn zap, gewoonlijk *eick* genoemt, geheel ontbloot zijn, inzonderheid als het op beſlotene plaatzen gebruikt zal worden, dewijl het anders door 't zap of de *eick*, die een zuuragtige ſcherpe hoedanigheid heeft, vuurig word of gelijk als verſtikt en daar door ras vergaat, en ook van de wormen aangetast word.

De beste wijze om dat hout van zijn zap te berooven, is, dat men het zelve in het water legt, waar in men het een of twee tot drie jaaren moet laaten leggen, naar maate dat het dik is, waar door zijn zap allengskens uitgetrokken word; dog dit doet men hoofdzaakelijk met het zwaare hout, als geheele boomen of blokken en dikke planken, of balken; het kleine gekloofde hout als *wagenſchot*, *ſtafhout*, en ander klein of dun hout, word niet in het water gelegt, maar men ſtapelt het hol en lugtig op malkander en laat het dus in de opene lucht allengskens droog worden, dewijl het in 't water zijn koleur verliest en onaanzienlijk word, ook in de lucht heel wel kan droogen en van de *eick* ontbloot worden.

Het *eicken-hout*, heeft ook doorgaans veel *ſpint*, dog de eene zoort meer als de andere, naar dat het ſchielijker of langzaamer gegroeit is; dit *ſpint* is zeer vergankelijk, want in de opene lugt ſlurpt het water in, en rot haastig, daarintegen in de droogte word het eerlang van de wormen doorboort en verteert; weshalven deeze *ſpint* nooit aan het hout behoort gelaaten te worden, als men duurzaam werk begeert: Men zegt, dat wanneer men de bast van deeze boomen, die men denkt te kappen, in het voorjaar affchilt en dan de boomen, die daar na nog eenige bladen zullen uitſchieten, tot de volgende winter ſtaan laat, eer men ze kapt, dat dan niet alleen 't hout harder word, maar ook 't *ſpint* zo hard als het hout zelfs, en dat 't gekapte hout dan ook niet zo veel *eick* of zap heeft: Voorts is het ook een zaake van belang, dat men het hout op de regte tijd kapt, namelijk in de wintertijd, dewijl het anders minder duurzaam is, en ras van de wormen aangetast word.

Het *eicken-hout* is ook, wanneer het wel droog is, een zeer goed brandhout, geevende goede hitte van zig en duurt lang, maar vlamt niet veel, ten zij het in dunne ſtukken gekloofd is en 'er veel bij malkander legt; is derhalven tot brand zo goed niet als het boekenhout; de koolen daar van zijn ook maar taamelijk goed.

De *bast* der *eicken-boomen*, op bezondere moolens klein gemaalen zijnde, en als dan gewoonlijk *run* genaamt, is van zeer veel nuttigheid en gebruik tot de leerbereiding; en wanneer dezelve deezen dienst gedaan heeft, dan is ze een heel nuttige ſtoffe voor de tuiniers, om 'er broei- of run-bakken van te maaken, tot 't kweeken en voortzetten van allerleij vreemde en andere tedere gewaſen; waar van men op de artijkels BROEI-KONST en RUN-BAKKEN, enz. nazien kan.

De *bladen* van deeze boomen kunnen dienen tot ſtrooijing voor 't vee, al mede tot 't mesten der aarde.

De *vrugten* of *eickels* zijn zeer dienſtig om de varkens mede te mesten: Men jaagt derhalven in die landen daar veele eicken bosſchen zijn, de maagere varkens van veele eigenaars in communie, tegens de tijd dat de *eickels* rijp worden in de bosſchen, die door een Harder gehoed worden, en waar in men ze 6 of 8 weeken dag en nagt laat loopen, in welke tijd dezelve ſchielijk in vettigheid aangroeijen, en de eigenaars dezelve ſpek-vet te huis krijgen, zonder veel kosten te doen, betaalende alleen aan den heer van 't bosch zekere maatige regten en voorts de kosten van het hoeden: Op andere plaatzen daar geen groote bosſchen zijn, verzamelt men de gevallene *eickels*, van onder de boomen en mest de verkens daar mede op de ſtal: Het *ſpek* van zodanige met *eickels* gemeste verkens, word voor het beste gehouden, want het is vast, wit en zeer ſmaakelijk, duurt ook lang, zonder in de zomer te druipen of ranzig te worden, gelijk veel ander ſpek doet; van deszelfs geurige ſmaak kunnen de vermaarde *Westphaalſche hammen* en *Bronswijkſe metworſten* getuigen, die meest van zodanig ſpek zijn, dewijl men in die Landſchappen veele eicke-bosſchen heeft; hoe wel het zeer waarſchijnelijk is, dat 't *climaat* en de ſtof tot rooking, dat meest *eicken-hout* is, ook veel tot de geurigheid van die worſten enz. toebrengt. De *eickels* hebben in zommige duure tijden aan de arme menſchen ook wel gedient, om 'er meel en brood van te bereiden; maar

dit

dit brood is van een flegte fmaak, en weinig voedzaam. Dog de *eickels* koomen niet alle jaaren voort, dewijl de boomen in koude voorjaaren kunnen misbloeijen en geen vrugten zetten.

De *eickels* van de *haag-eicke*, zegt men, dat zoet van fmaak en eetbaar zijn: Daar word ook in *Spanjen* een zoort van *eicke* gevonden, die groote zoete *eickels* voortbrengt, welke als kastanjes kunnen gegeeten worden, maar dit is een zoort van *fteen-eicke*, waar van hier na.

De *eicken-boomen* brengen ook de *galnoten* voort, dog niet in *Europa* maar ze groeijen aan de jonge en dunne takjes van de *eicken-boomen* in de *Oosterfche landen*, omtrent *Aleppo*, *Tripoli* en elders, van waar ze over *Smirna* tot ons gebragt worden: Doch daar koomen op de bladen van de Europifche *eicke boomen* in de najaars-tijd ronde fponfieufe nooten voort, die de gedaante van galnooten hebben, dog kleinder zijn, welke van onkundige voor gal nooten gehouden worden, maar dit zijn geen egte gal-nooten; hoewel ze beide op eenerlei wijze voortkoomen, namelijk door de beet of fteek van een *Infect*, 't welke in de beet zijn zaad legt, waar omheen een klootrond uitwas, wegens de gekwetste vezeltjes des bladjes en het toevloeijende zap, groeit, waar in vervolgens 't zaad uitbroeit en 'er een worm en hier uit vervolgens een mugge ontftaat, die op zijn tijd daar uit verhuist, door een gaatje dat de worm in de noot gemaakt heeft: Het is bekent dat de *gal-nooten* dienen tot 't zwart verwen, als mede om de ftoffen te bereiden tot het aanneemen van verfcheide zoorten van koleuren.

Daar groeit op de dikke takken der *eicken boomen* ook zomtijds een bezondere zoorte van befiëndraagend gewas, dat *miftel-* of *maren takken* (*viscus*) genoemt word, 't welke van veel nuttigheid in de Geneeskunst is, en inzonderheid zeer gepreezen word tegens de vallende ziekte, ftuipen, enz. ook word 'er een *vogellijm* van gemaakt: Dog dit gewas word mede ook op meer andere zoorten van boomen gevonden; men kan hier over, en over meer andere deelen die deeze boom uitlevert, nazien op de bezondere artijkels.

De oude *eicke-boomen* zijn ook dikwils begroeit met een zoort van *mos* (*muscus quercinus*), dat dun en lang is en van de groote takken nederwaarts afhangt, zijnde meest grijsagtig van koleur; dit *mos* heeft ook zijn gebruik in de medicijnen. Ook word 'er aan de oude *eicke-boomen* een zoort van *fwam*, *eicken-fwam* (*fungus quercinus*, *vel igniarius*) genoemt, die tot een goede tondel om vuur te flaan, kan toebereid worden: heeft ook zijne nuttigheid in de Heelkunde; zie EICKEN-SWAM.

Nog groeit 'er aan de wortel der *eicken-boomen* in het voorjaar onder de aarde, een gewas dat *eicken-druif* (*uva quercina*) genoemt word, zijnde van buiten rood van koleur maar van binnen wit en melkagtig; zie EICKEN-DRUIF.

Alle de gemelde deelen van de *eicke-boom* hebben haare nuttigheid in de Geneeskunde, zijnde in 't algemeen te zaamentrekkend, verkoelend, bloedftillend en opdroogend, dienftig voor buik- en roodeloop, bloedfpouwing, bloedpisfing en andere bloedvloeijingen; uitwendig voor tandpijn en vuil tandvleesch, 't uitgaan van de endeldarm en moeder, enz. in afkookzels of op andere wijzen gebruikt: Het *eicken-hout* of de fpaanders met water gekookt tot een *decoctum*, en daar van gedronken, is dienftig tegens gefwollene voeten, waterzugt en fpaanfche pokken, weshalven 't zelve *duitsch pokhout*, in 't latijn *lignum Guajacum vel fanctum Germanorum*, genoemt word; de bladen zijn inzonderhied dienstig tegens de tandpijn, bedorven tandvleesch, en zinkingen; de *eickels* dienen tegen de *fteen* en het bloedwateren: Van de overige deelen ziet verder op zijn plaats.

Daar zijn ook nog veele *Americaanfche* zoorten van *eicken*, met gefneedene en ook ongefneedene bladen, die in *Virginien*, *Marijland* en elders aldaar natuurlijk groeijen, en dewelke ook in *Europa* kunnen gekweekt worden en onze winter-koude vrij wel doorftaan; groeijende ook fchielijker aan als de *Europefche*, maar haar hout is veel zagter en dus van minder waarde: Onder dezelve word ook een zoort gevonden die zoete, fmaakelijke vrugten voortbrengt. Ook worden in *Afia* of in de Oosterfche landen verfcheide zoorten of veranderingen van *eicken-boomen* gevonden, die mede in *Europa* kunnen tieren en gekweekt worden; gelijk mede ook *Noord-Africa* of *Barbarijen* bijzondere zoorten van *eicken* heeft. Dog alle die vreemde *eicken* worden hier te lande zelden gezien, dan alleen maar zommige zoorten bij deeze of geene voornaame liefhebbers van vreemde planten, die dezelve uit 't zaad, dat uit haare natuurlijke groeiplaatzen over gebragt is, voortgekweekt hebben; maar het dient geweeten, dat de *eickels* (gelijk meer andere diergelijke zaaden) die uit vreemde landen gebragt worden, heel ligteliik bederven en daar na niet opkoomen, inzonderheid als ze lang onder weeg zijn; maar als men dezelve in droog zand pakt, zullen ze lang goed en tot de zaaijing bekwaam blijven; 't welke derhalven dient in agt genomen te worden.

Wij moeten hier ten laatsten nog aanmerken, dat volgens de gedenkfchriften de *eicken-boom* in aloude tijden bij de *Grieken* en *Romeinen* in hooge achting geweest is, en aan dewelke zij groote eer beweezen; zij gebruikten hem zelfs, volgens de Heidenfche bijgeloovige wijze, tot een *orakel*, om dezelve om raad te vraagen en daar uit een antwoord te ontfangen, ja deeze *orakel-boom* was bij hen zo geheiligt, dat zo iemand hem kwam te fchenden, dezelve met de dood geftraft wierde; gelijk men daar van leezen kan in VIRGIL. *Georg.* 2. vs. 16. en bij OVID. I. 7. fab. 25. vs. 630. Dat deeze *boom* ook reeds in de eerste eeuwen geagt en in groote waarde gehouden is, blijkt uit veele plaatzen der heilige bladeren, daar van dezelve gewag gemaakt word, als onder anderen *Geneſ.* Cap. XII. vs. 6. XIII. vs. 18. XVIII. vs. 1. XXXV. vs. 4. 8. *Joſ.* Cap. XXIV. vs. 26. II *Samuel* Cap. XVIII. vs. 9. *Judic.* Cap. VI. vs. 11. *Jeſaia* Cap. LXI. vs. 3. enz.

EICKE (KERMES), zie KERMES BESIE-BOOM.

EICKE (KORK-), zie KORK-BOOM.

EICKE (LAAGE); in 't latijn *Quercula*; deeze naam draagt de *Chamædrijs*; zie aldaar.

EICKE (STEEN-); *Steen-palm*; in 't latijn *Ilex*; deeze boom behoort tot het geflagt der eike boomen, waar van verfcheidene zoorten zijn; de gemeenfte en bekendfte zijn de twee volgende:

1. De *Steen-eicke* met langwerpige gezaagde bladen; *Ilex foliis oblongo ſerrato*; *Ilex major* DODONÆI; (*Quercus foliis ovato-oblongis indiviſis ſerratisque, cortice integro*, LINN. *Spec. Plant.*).

2. De *Steen-eicke* met fmalle ongezaagde bladen; *Ilex folio anguſto non ſerrato*; *Smilax* DALECHAMPII; (*Quercus foliis oblongo-ovatis ſubtus tomentoſis integerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Be-

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange ronde bladen, die aan de kanten wijd gezaagt zijn, dog zomtijds ook niet gezaagt, zo wel aan dezelfde als aan verſchillige boomen, gelijkende zeer wel aan die van de *korkboom*, maar zijn grooter, van bovenen groen, en beneden witagtig; zijne *eickels* of *akers* zijn van gedaante als die der eicke-boomen, maar het kokertje daar ze in zitten, is rouw of ſcherp, en de koleur is op zommige plaatzen zwartagtig, dog de binnenſte korrel is wit en aangenaam van ſmaak; de boom kan heel groot en hoog worden, dog blijft zomtijds ook klein.

De tweede zoort heeft langer en ſmaller bladen, die niet gezaagt en aan de benedenkant wollig zijn, anders naar de olijf-bladen gelijkende, brengende ook *eickels* voort, gelijk andere eicke boomen; beide deeze zoorten behouden haare bladen in de winter, en blijven dus altijd groen; vallende dezelve eerst de volgende zomer allengskens af, terwijl andere jonge bladen voortkoomen.

Plaats. Deeze boomen groeijen natuurlijk in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Spanjen* en elders, op bergagtige en andere plaatzen; en men zegt, dat in *Spanjen* geheele groote bosſchen van de eerſte zoort gevonden worden: De tweede is meer eigen aan *Italien*.

Kweeking. Deeze boomen worden, gelijk andere vreemde zoorten van eicken, hier te lande zelden gezien en gekweekt; maar wil men zulks doen, zo moet men 't zaad of de *akers* uit haare natuurlijke groei-plaatzen doen koomen, en zulke hebbende, worden ze gekweekt op dezelfde wijze als voorheen van de gemeene eicke-boomen gezegt is; dog ze kunnen de ſtrenge winterkoude van ons climaat niet wel doorſtaan, inzonderheid terwijl ze nog jong zijn; weshalven het beter is, dezelve in potten te zaaijen, en de jonge boomen daar uit in 't vervolg in andere grootere potten wat ruimer te planten, om ze 's winters binnen huis voor de ſterkſte vorst te bewaaren, tot dat ze eenige jaaren oud en aldus wat harder geworden zijn; als wanneer men ze in de opene grond planten kan, daar men begeert; moetende men ondertusſchen niet verzuimen, om dezelve, zo lange ze in potten ſtaan, op zijn tijd behoorlijk te bevogtigen, want anders zoude 'er weinig van koomen.

Eigenſchappen. De *eickels* van de eerſte zoort zijn zoet en aangenaam van ſmaak, gelijk de kaſtanjen, en worden in *Spanjen* op dezelfde wijze na de maaltijd en op andere tijden gegeeten; ten welken einde men ze te *Salamanca* en in andere ſteeden in de herfſt- en winter-maanden veel te koop brengt. Dit zijn zeer waarſchijnelijk die *eickels*, welke volgens de gedenkſchriften in aloude tijden tot ſpijze gedient hebben, en waar van PLINIUS in het 5*de Cap.* van zijn *XVIde Boek* zegt, dat de *eickels* hedendaags door geheel *Spanjen* in 't laatſte van de maaltijd op de tafels gebragt worden.

Het hout van deeze boomen is zeer hard, en word in *Spanjen* en elders daar het veel groeit, gebruikt tot allerlei timmeragie en andere dingen: De koolen die daar van gebrand worden, zegt men, dat bij uitſtek goed zijn, voor zilver- en andere ſmids, en tot ſmelting der metaalen, dewijl ze een ſterke hitte geeven, het vuur lang houden, en het hooft met geen dampen bezwaaren.

In de Geneeskunde komen de kragten van alle de deelen deezer boomen, behalven de vrugten van de eerſte zoort, meest overeen met de *gemeene eicke-boom.*

Daar zijn ook nog twee andere mede-zoorten van de *eicken-boom*, de eene in het latijn *aegilops*, en de andere *cerris* genoemt, die in *Spanjen* en *Italien* groeijen, gelijkende ook genoegzaam aan de *gemeene eicke*, maar haare *eickels* zitten in kelken (*capulæ*), die heel ſteekelig zijn.

EICKE (ZEE-); in 't latijn *Quercus marina*; *Fucus marinus*; is een zoort van *fucus* of *wier*, welks bladen in de gedaante eenigzins na die der *eicke-boomen* gelijken, maar kleiner zijn, waar van het den naam van *zee-eicke* draagt; daar zijn verſcheidene zoorten of veranderingen van, naar de gedaante der bladen en groeiwijze; het zijn kleine heesters die aan de zeekant op de ſteenen, ſchelpen, paalen en andere harde dingen groeijen. Zie FUCUS.

EICKEL-AAKSTER, zie VLAAMSCHE GAAIJ.

EICKELS, of *Akers*, zijn de vrugten van de *Eicken-boom*, waar van 'er in *Spanjen* en elders een zoort gevonden word, *aeſculus Plinii* genoemt, die heel zoet en ſmaakelijk als kaſtanien is. Zie EICKEN-BOOM.

EICKEN-DRUIF; in 't latijn *Uva quercina*; is een gewas, dat zomtijds in het voorjaar aan de wortels der eicke-boomen onder de grond in de gedaante van een druif zamengroeit, en van buiten rood van koleur, maar van binnen wit en melkagtig is: Dezelve word zeer gepreezen tegens alle zoorten van loopen, inzonderheid tegens den rooden loop, als dezelve gedroogt zijnde, tot poeder gemaakt en gebruikt word; uitwendig word het zap van deeze *druif* tegens het podagra opgeſtreeken.

EICKENHOUT-STEEN; in 't latijn *Lijthoxilon*; *Drijites*; dit is een verſteend hout of ſteen, naar 't eickenhout gelijkende, en die in groote ſtukken in de ſteengroeven bij *Leipzig* gevonden worden.

EICKEN MAREN-TAK OF MISTEL, zie MARENTAK.

EICKEN-MOS, zie MOS.

EICKEN-SWAM; *Tondel-ſwam*; in 't latijn *Fungus quercinus*; *Fungus igniarius*; *Agaricus pedis equini facie*; (*Boletus acaulis pulvinatus lævis, poris tenuiſſimis*, LINN. *Spec. Plant.*) Dit is een zoort van *kampernoelje*, die niet alleen op de oude eicke-ſtammen en takken, maar ook op meer andere oude boomen, als *boeken-*, *berken-* en *noote-boomen*, enz. groeit; dezelve wast aan de ſchors zonder ſteel, in veelerlei onformlijke dikke gedaantens en veeltijds als een paarde-hoef, en ook wel van bovenen hol; haar koleur is witagtig, en haar ſtoffe van binnen week- en leeragtig.

Het zijn deeze *ſwammen*, waar van men veel gebruik maakt, inzonderheid in *Hoog-Duitſchland*, om daar van *tondel* te bereiden tot vuurſlag; waar toe dezelve zeer bekwaam is, en behoorlijk bereid zijnde, ligtelijk vuur vat; welke bereiding op de volgende wijze geſchied.

Bereiding van de tondel-ſwam.

Snijd het buitenſte harde en taaije gedeelte van deeze *ſwammen* af, en deelt ze in dunne ſtukken; legt ze vervolgens eenige dagen te weeken in een loog van asch, en kookt ze daar na helder in die loog; gekookt en wel gedroogt zijnde, klopt ze ter deegen met een houten hamer, zo zal ze heel zagt worden, en een ſtukje daar van door een vonk van 't vuurſlag terſtond vuur vatten: Anderen kooken ze in een loog van ſalpeter; en nog anderen in pisſe, het welke ook goed is; het koomt 'er maar hooftzaakelijk op aan, dat de *ſwam* door kooking en klopping wel zagt gemaakt zij: Deeze bereide *ſwam* heeft doorgaans een bruinagtige koleur, en is heel zagt.

Nuttigheid

Nuttigheid van de Eiken-ſwam.

Behalven het voorgemelde gebruik, heeft de *eicken-ſwam*, door zijne groote adſtringeerende kragt, ook die eigenſchap, het bloed kragtig te ſtempen in groote wonden, ſlagader-breuken, en andere bloedſtortingen; men bereid deze *ſwam* hier toe op de volgende wijze; men ſcheid het buitenſte harde gedeelte daar van af, ſnijd dezelve in min of meer dikke platte ſtukken, en klopt ze met een hamer, om ze zagt te maaken, en bewaart ze aldus; bij het gebruik legt men een ſtuk van deeze bereide *ſwam* op de wonde, van groote als het de wonde vereischt, om dezelve wel te dekken; over dit ſtuk legt men een ander dat grooter is, en hier over vervolgens een gevoeglijk verband: Men prijst dit middel zeer, en als bijna het beste in zwaare wonden, afzettingen der leden, enz.; in ſterke neus-bloedingen ſnijd men een lang rond dik brokje, en ſteekt het in de neus op; dog ſchoon tot deeze bloedſtempingen hooftzaakelijk de *eicken-ſwam* aangepreezen word, zo heeft men egter bevonden, dat de *ſwam* van de *boeken-*, *berken-*, *ijpen-* en meer andere *boomen* dezelfde eigenſchap heeft; indien men geen van de *rauwe ſwam* bij de hand heeft, kan men van de tot *tondel* bereide *ſwam* neemen, die bijna dezelfde dienſten doet, hoewel de rauwe onbereide *ſwam* beter is; en heeft men geen van beiden, zo gebruikt men een ſtuk van de gemeene *ſpons*, die van zommigen even zo goed tegens de meeste bloedſtortingen geacht word, als de *eicken-ſwam*.

EICKEN-VAAREN; *Boom-vaaren*; *Engel-zoet*; *Veel-voet*; *Krop-wortel*; in 't latijn *Polijpodium*; *Filix arborea vel petræa*; *Polijrhiſon*; *Drijpoteris*; (*Polijpodium frondibus pinnatifidis*; *pinnis oblongis ſubſerratis obtuſis*, *radice ſquamata*, LINN. *Spec. Plantar.*)

Beſchrijving. Dit kruid is uit het geſlagt van die geene, welke geen zigtbare bloemen hebben (*epiphijlloſpermæ*), maar haar zaad op de rug der bladen in de gedaante als ſtof draagen; heeft lange veerswijze en tot omtrent aan de ribbe toe ingeſneedene gladde bladen, die altijd groen blijven; maar verkrijgt in April nieuwe bladen; de wortel is lang, dunner als een kleine vinger en iets knobbelagtig, kruipt over de grond voort en is met veele vezelwortelen bezet; hebbende een zoetagtigen en enigzints adſtringeerende ſmaak. Daar zijn drie zoorten of veranderingen van; als eene groote zoort met gezaagde bladen; een middelzoort, 't welke de beſchreevene is, en een kleinder zoort; dog de middelzoort is de gemeenſte en bekendſte.

Plaats. Dit kruid groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitſchland*, *Frankrijk*, enz. in de bosſchen op de wortelen van oude *eicke-* en andere boomen, als mede op oude muuren en tusſchen de ſteenen.

Eigenſchappen. De wortel van de *Boom-vaaren* heeft een openende, bloedzuiverende en zagt purgeerende of laxeerende kracht; voerende de gal-, ſlijm en melancolijke vogten met gemak uit 't lighaam; zij opend de verſtoptheden der lever, milt en darmſcheil, en is een heerlijk middel tegen de hijpochondrie, melancolie en ſcheurbuit, als mede tegen de jigt, borst-ziektens en droge hoest. Die welke op de wortelen der eicke-boomen groeit, word voor de beste geagt: Men gebruikt ze in afkookzels of trekt ze als thee, of gepoeijert en ook met andere dingen gemengt; met *maluwe* of *lever-balſem* geſtooten en opgelegt, trekt ze de ſplinters uit de wonden.

EICKE-VAAREN (WIT EN SWART); *Drijopteris alba & nigra* DODONÆI; zie VROUWEN-HAIR.

EIDER-VOGEL, of *Berg-eend*; is een vogel, die door de meeste Schrijvers met regt onder het geſlagt der *Eenden* is geplaatst, dewijl hij 'er genoegzaam alle de kenmerken van heeft; de Engelſchen noemen hem *St. Kutberts-eend*; de Duitſchers *Eijder-ente*; de Noorweegers *Edder-fugl*, en de IJslanders *Aedder-fugl*; (*Anas roſtro cijlindrico*, *cera poſtica bifida rugoſa*, LINN. *Faun. Suec.*) EDWARDS die *Tom. II. Tab. XCVIII.* een fraaije afbeelding zo wel van het mannetje, als wijfje geeft, noemt hem daar *le grand Canard noir & blanc.* De groote van deeze vogel is tusſchen de *eenden* en *ganzen* in; op de rug is het mannetje wit, insgelijks aan de hals en borst, op de buik is het zwart, en de kop is van bovenen glimmend-zwart; aan het agterhoofd heeft hij een witte dwarsſtreep; het bovenſte van den hals is bleek-groen; de ſtaartpennen zwartagtig, waar van de buitenſten wederzijds met een witte ſtip; bek en pooten zijn zwart: Het wijfje is bruin uit den rosſen, met zwarte dwars-vlakken geſprenkelt; de kop en het bovenſte van den hals met langwerpige zwarte vlakken; de buik en de ſtaartpennen bruin; bek en pooten iets lichter van koleur, als die van het mannetje.

Deeze vogelen worden langs de zeekusten van *Noorweegen*, in *Groenland*, op *Ysland*, en de *Faro-eijlanden* in groote menigte gevonden; en het is waarſchijnelijk, dat zij zig aldaar 's winters, alwaar het tusſchen de eijlandjes en klippen, door de ſterke beweeging, altijd open water is, onthouden; van mosſelen, vischjes, wier en zee-gras leevende; om hun aas te grijpen, kunnen zij wel tien of twaalf vademen diep onder water duiken. Het voorjaar verſchijnende, koomen zij in een groot aantal op de oevers, en maaken hunne nesten op de eijlandjes of rotzen, tusſchen ſteenen of in de ſtruiken; hier legt het wijfje op zijn meest zes eijeren, dog gemeenlijk vijf, zijnde groenagtig van ſchil, van groote als ganze-eijeren, dog iets langwerpiger; die eerſte vijf weggenoomen wordende, legt zij 'er op nieuw drie, dog in een ander nest, en deeze haar mede ontrooft wordende, legt zij 'er voor de laatſtemaal nog één; de post om de jongen uit te broeden, neemt het wijfje getrouwelijk alleen te wagt, houdende dit vier weeken aan; geduurende al dien tijd is het mannetje de wagt bevoolen, en cenig mensch of dier haar naderende, waarſchouwt hij haar met *huhu* te ſchreeuwen; hier op bedekt zij ijlings de eijeren met mos of veeren, en begeeft zig bij het mannetje te water; indien, niet tegenſtaande deeze haare voorzorgen, de eijeren gerooft worden, word zij deerlijk van het mannetje geſlagen, en veeltijds zelfs verlaaten; als dan voegt zij zig bij een troep andere wijfjes, die het zelfde ongeval heeft bejegend.

Korte dagen na dat de jongen zijn uitgekoomen, leid de moêr dezelve naar zee, en met hun weggaande, kijkt zij nooit om naar het land; zij verlaat ze nimmer, zelfs niet in het alleruiterſte gevaar, ja men heeft gezien, dat de moêr hun op de rug nam, om dus zo veel te ſneller te kunnen voortzwemmen of loopen, en het gevaar ontkoomen. Volgens getuigenis van den Heere PONTOPPIDANS in zijne *Naturl. Hiſt. von Norwegen II Th. pag.* 135. heeft men waargenoomen, dat deeze vogelen, om zig voor de *ravens* en *kraaijen* te hoeden, die zeer gretig zijn, om de eijeren uit te ſlurpen of de jongen te verſlinden, zig zomtijds wel een halve mijl

hooger in het land op begeeven, om een beter en veiliger hol tot hunne broedplaats te zoeken.

De eijeren van deeze zo wel als van andere ſtrand-vogels worden menigvuldig door de Boeren te *Bergen* in *Noorweegen* en elders te koop geveilt; het vleesch is een ſlegte en onſmaakelijke ſpijs, dewijl het zeer thraanig is; men zegt nogthans, dat het die ſterkte kan afgenoomen worden, met het eerst in azijn op te kooken, en vervolgens te braaden.

Het zijn deeze vogelen, welke de zo beroemde en kostbaare pluimen uitleveren, onder den naam van *Eder-* of *Eider-dons* bekent; de ongemeene fijn- en zagtheid hier van, heeft WORMIUS in zijn *Muſ. Lib. III. p.* 310. den vogel die ze voortbrengt, *Anas plumis mollisſimis* doen noemen: Deeze pluimen worden door de Noordſche Boeren van de gedoode vogelen geplukt; egter zijn deeze op verre na zo goed niet, nog geacht, dan die welke van de nesten ingezamelt worden, alwaar het fijnſte dons in word gevonden, dat deeze vogelen zig tot een zagte legerſteê voor hunne jongen zelven uit de borst plukken; dit als dan van zijne onzuiverheden gereinigt zijnde, geld gemeenlijk in *Noorweegen* tot twee rijksdaalders het pond; van dit dons worden inzonderheid dekke-bedden vervaardigt, die ongemeen ligt zijn, en teffens verwarmende. Zie ook DONS.

EILEMA; dit woord betekent een hevige pijn en krimping in de darmen, zijnen oorſprong van winden hebbende.

EILOOF, zie KLIMOP.

EKSTER, zie AAKSTER.

ELABORATIO; eene *Uitarbeiding*; is als men een zaak geheel voltooit en tot zijn einde brengt; kunnende zijne betrekking hebben op allerlei dingen, die men onderneemt te vervaardigen.

ELAEAGNUS, zie OLEASTER.

ELAEON; is de griekſche naam van de *Olie*.

ELAEOSACHARUM; dit woord betekent in het grieksch *olie* met *zuiker* gemengt; *elaion* is olie, en *ſacharum* zuiker. De Scheikonstenaars hebben zig van dit middel bedient, om de fijne gedistilleerde olien te bewaaren, en te mengen met andere vogten: BOERHAVE handelt hier over zeer uitmuntende *Oper. Chem. proc.* 38. zeggende dat de *zuiker* een zeepagtig middel is, om de olie te verdeelen, en mengbaar te maaken; men moet de *olien* dus gemengt, in een fles die wel gefloten is, bewaaren, anders vervliegen de olien; intuſſchen kan men op deeze wijze de fijnſte *olien* oplosſen in *water* of *wijn*, en dus gebruiken.

FARVACQUES bepaalt omtrent tien droppen van *aromatike olien* op een once *zuiker*, het zij *olie* van *citroenſchillen*, van *oranje-bloemen*, van *venkel*, van *nagelen*, *caneel*, *barnſteen*, enz., zie deszelfs *Schatkamer der droog bereidende Geneeskonst*, 2*de Deel pag.* 235.; men kan *olie* van *campher*, van *cajaput*, enz. op gelijke wijze bij zig draagen, en tot windbreeking, verſterking of anders ſpoedig gebruiken.

Het *goud-poeder*, *poeder* van *Dresden*, volgens CHARAS *Pharm. Royale Tom. I. p.* 206.; of van *Zelle*, volgens de *Cod. med. Pariſ. p.* 67. word dus bereid:

Neemt *artificieele cinnaber*, één once; *cinnaber van antimonie*, een half drachma; *kandij zuiker*, twee onceu; wrijft die wel te zaamen op een porphijrſteen; voegt 'er bij *grijze amber*, een-vierde lood; *olie van caneel*, een-vierde lood; men bewaart deeze poeder zeer zorgvuldig in een fles met een glaze ſtop, en gebruikt 'er van tot hartſterking, en in flaauwten, een lepeltje vol; men kan 'er ook een enkel bladje goud onder doen, om de aangenaamheid.

Men begrijpt ligt uit de middelen die hier bij een gevoegt worden, dat dit poeder niet meer doen kan, dan door prikkeling en verwarming, de lieden die flaauw zijn, tot zig te brengen.

ELAEOSACHARUM SASSAFRAS; *Geoliede zuiker van Sasſafras*; is een heerlijk middel tegens de vogte verkoudheid, en *catharren* of zinkingen op de keel en borst, enz.; dezelve word gemaakt uit twee ſcrupels *gedistilleerde olie van ſaſſafras*, en zes drachmen *witte zuiker*, dat men in een mortier wel onder malkanderen wrijft, en waar van men altemets iets neemt.

ELAND; in 't latijn *Alces*; (*Cervus cornibus acaulibus palmatis*, *caruncula gutturali*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een herkauwend dier onder het geſlagt der *Herten* behoorende; deszelfs hoogte overtreft die van een *paard*, en het lighaam heeft omtrent de geſtalte van een *hert*, dog veel dikker: De Heer BRISSON zegt dat zijn kop langwerpig is; een korte hals; de lippen dog inzonderheid de bovenſte groot en dik; lange ooren na die van een *ezel* gelijkende, en een zeer korten ſtaart; het heeft een wijden ſmoel; van agteren is het lijf hooger dan van vooren, en over zijn geheel met lang grijs-vaal of bruinagtig hair bedekt; deszelfs hoornen, die korter zijn dan die der *herten*, dewijl ze zelden langer dan twee voeten groeijen, zijn in de jonge *elanden* met een zagte wollige huid bezet, dienende om hun voor de koude te beſchutten, tot dat zij genoegzaam hard zijn geworden; aan hunne wortelen zijn zij van een ronde of cijlindriſche gedaante, dog verder ſtrekken zij zig wederzijds als platte vleugels uit, die aan de kanten eenige uitſteekende punten hebben, en welke zomtijds wel de dikte van twee vingerbreedten verkrijgen; het uiteinde deezer hoornen overtreft veeltijds twee hand-palmen in breedte; de waarde van beeze hoornen die niet zeldzaam bij Vorsten en Grooten tot armblaakers worden gebruikt, hangt af van derzelver groote; men heeft 'er gezien die tot twintig hoorntjes of knoppen hadden, en wiens breedte buiten gemeen waaren; jaarlijks vallen deeze hoornen in het voorjaar af, en in de herfst ziet men 't dier met nieuwe hoornen weder te voorſchijn koomen; de wijfjes eveneens als de *hinden*, zijn ongehoornt; gelijk het rund-vee hebben zij geſpleeten klauwen.

Den *eland* onthoud zig in de noordelijke gedeeltens van *Europa* en *Aſia*, en wel inzonderheid in de bosſchen van *Moskovien*, *Poolen* en *Rusland*; eertijds pleeg in 't woud bij *Fiſchhauſen* in 't Koningrijk *Pruiſſen* de ſtapel van *elanden* te zijn; volgens getuigenis van de Heer LINNÆUS (*Faun. Suecica pag.* 13) is dit dier in *Zweeden* tegenswoordig veel zeldzaamer dan wel eer.

De *elanden* worden als de nuttigſte dieren aangemerkt welke in de noordſche bosſchen gevonden worden: Zij beminnen vogtige lommerige plaatzen, inzonderheid die met eicken en beuken boomen enz. begroeit zijn; dewijl zij aldaar in overvloed hun voedzel vinden, dat niet alleen in groen kruid beſtaat, maar ook in mos, als mede in de bladen en ſchorſen der boomen, inzonderheid die van elzen, birken, populieren en wilgen; nu en dan veranderen ze ook wel van voedzel, naar vereisch het vogtige met 't drooge vermengende: Wanneer het aardrijk 's winters met ſneeuw is bedekt, zegt men dat de *elanden* het vernuft hebben, om agter malkanderen in een ſpoor

te loopen, zo dat men zoude kunnen denken dat maar een enkeld dier dien weg betreeden had; doorgaans trekken zij met geheele troepen voort; zij zijn zeer bekwaam in 't zwemmen en blijven voor geen rivier of meir ſtaan, wat wijdte die ook mag hebben; in 't loopen zijn zij buiten gemeen ſnel, en overtreffen hier in alle alle andere dieren, uitgezondert het *rendier*; dit maakt dat zij weinig gevaar lijden, om door wilde dieren of honden en nog minder door Jaagers agterhaalt te worden; en de ongemeene ſterkte van hun lighaam is oorzaak dat zij in het loopen onvermoeid zijn, kunnende volgens getuigenis van zommige Schrijvers vijftig mijlen wegs op eenen dag afleggen.

Voorts is het een vreesagtig en teffens zagtzinnig dier, zullende niemand beledigen indien men hem geen kwaad doet: In de bronstijd, 't welk in 't laatst van de maand Augustus is, maakt het mannetje zomwijlen eenig geluid, klopt dikwils met de voorpooten op den grond; zijnde de pooten geheel als ſtijf, 't welk zonder twijffel aan eenige Schrijvers aanleiding heeft gegeeven om te zeggen dat den *eland* geen gewrigten in de beenen heeft; deeze ſtijfheid der pooten waaren deeze dieren nodig om zonder ſtruikelen en uit te glijden langs het ijs te kunnen loopen, en het is mede deeze ſtijfheid die hun zo ſterk in 't ſchoppen maakt, waar mede zij een ieder afkeeren die hun wil aanranden: Het wijfje kalft in 't laast van Meij of begin van Junij, en het brengt doorgaans een of twee en zeer zeldzaam drie jongen teffens ter wereld: Een groote liefde heerscht'er tuſschen de moêr en haare jongen; overal volgen zij haar, en zij zouden zig eerder doen dooden dan er van te ſcheiden; de moêr eenig mensch gewaar wordende, geeft door een gebulk aan haare jongen kennis van 't gevaar; deeze vlugten als dan met haar, of zijn zij daar toe nog niet in ſtaat, gaan zij op de grond leggen, zoekende dus 't gezigt des vervolgers te ontwijken. Geheel jong moeten de *elanden* gevangen worden om ze tam te maaken en op te voeden, tot dien einde jaagt men ze naar de kant van eenig water, waar voor, zij nog niet kunnende zwemmen, blijven ſtaan, en zig met de hand laaten grijpen; vervolgens laat men ze *koeijen* zoogen, die zulks gewillig toelaaten, en ze als hun eigen *kalf* opbengen; door dit middel, als mede door de geduurige omgang met menſchen, worden zij ten eenemaalen tam; zelfs zodanig, dat zij zonder de minſte bevreestheid het voeder uit handen van hunnen oppaſſer neemen.

Zelden als nooit, ziet men deeze dieren op het open veld of in luchtige wouden; de ver afgelegenſte wildernisſen en digtstbregroeide bosſchen zijn hun lieffte verblijf; dit brengt ook veel toe om hunne vangst gevaarlijk en moeijelijk te maaken; daar bij heel ſijn van reuk zijnde ontdekt het ligtelijk den Jaager die op hem af komt; en indien deeze zijn geweer op een van deeze dieren lost en de kogel misgaat of hem geen doodelijke wonde toebrengt, dat veelmaalen gebeurt, dewijl de huid zo hard is dat er niet zelden de kogel op afſtuit, als dan loopt de Jaager groot gevaar van zijn leven, dewijl het dier met de uitterſte woede op hem los gaat, en hem tragt te vertreeden, of met de hoornen in de lucht te ſmijten; in de noordſche landen mangelt het aan geen voorbeelden, dat menſchen dusdanig hun leeven verlooren hebben; het eenigſte middel om zig in zulk eene omſtandigheid te redden, is agter een boom te ſchuilen. In 't groot Hertogdom *Litthauwen* worden deeze dieren zomwijlen gevangen door middel van jonge boomen, die de Jaagers krom buigen en met touwen ſpannen, zo dat de *eland* wanner hij daar komt weiden door 't los ſpringen van den ſtrik gevangen raakt; ook worden ze wel in zogenaamde wolfskuilen betrapt, (waar van men de afbeelding op Plaat 78 kan zien) of met daar toe afgerigte honden, in geſpannen netten gejaagd.

Niet tegenſtaande de *eland* van aart vreesagtig is, verweert hij zig egter met veel moed tegens de roofdieren die op hem aanvallen: In de noordſche wildernisſen, daar veel *wolven* huishouden, die in den winter door honger aangezet, alles verſcheuren wat zij kunnen magtig worden, laaten zij mede de *elanden* niet ongemoeit; deezen door het vreeslijk gehuil van deeze roofdieren, van hunnen komst verwittigt, wijken op het ijs, als zijnde voor hun het voordeeligſte ſlagveld, dewijl zij 'er door middel van hunne platte hoeven en ſtijve beenen, tamelijk vast op kunnen ſtaan, hier wagten zij in ſlagordre geſchaart hunne vijanden af, die zij dapperlijk met 't ſchoppen der pooten en ſtooten der hoornen afweeren, zo dat 'er niet zelden van de *wolven* ſneuvelen; dog in de bosſchen of op het land daar de ſneeuw diep legt, helt zomtijds de overwinning wel aan de kant der *wolven* over.

De Heer Denijs in de *Histoire naturelle de l'Amerique ſeptentrionale*, ſpreekt van een dier door de Inwoonders *Orignac* genoemt dat door de beſchrijving die 'er van gedaan word den eigentlijk genoemden *eland* of 'er ten minſten eene verſcheidentheid van is. Insgelijks getuigen zommige Reizigers dat 'er *elanden* in de bosſchen van *Zuid-America* gevonden worden.

Het vleesch van den *eland* word door de *Laplanders* en andere noordſche Volkeren met veel ſmaak gegeeten; jong zijnde komt het genoegzaam met dat der *herten* over een, dog het vleesch der oude *elanden* is verbaazend taaij en geil.

Het haair dat zeer ſtijf is, word door de Inwoonders wel gebruikt, om kusſens, matraſſen en zadels mede te vullen.

De bijzonderheid die men van de *elanden* verhaalt, dat zij veeltijds aan de vallende ziekte onderhevig zijn, en zig daar van geneezen met de poot in hun oor te ſteeken; heeft zekerlijk aanleiding gegeeven, om aan de klauw van dat dier de deugd toe te ſchrijven van een goed middel tegens deeze ziekte, als mede tegens *convulſien* of ſluiptrekkingen te zijn; tot dien einde word 'er van als een *amuletum* gedraagen, men maakt 'er tot het zelfde oogmerk ook ringen van, om ze aan de vingers te draagen, als mede doozen enz., inwendig word het ook gepoeijerd ingegeeven: En ſchoon de uitwendige kragt van deeze klauw van veelen maar voor een verdigtzel gehouden word; zo berigten egter verſcheidene Schrijvers, dat 'er voorbeelden zijn, dat deeze klauw bij de kinderen gelegt, die geweldig van de ſtuipen of termijnen aangetast waaren, of een ſtuk 'er van op de borst gehangen, dezelve volkoomen geneezen heeft, daar andere middelen vrugteloos gebruikt waaren; gelijk men ook ondervindingen van 't nuttige inwendige gebruik deezer klauw in de gemelde en andere ziektens heeft, welke kragt zommige hoofdzaakelijk toeſchrijven aan het vlugge zout en de olie dat deeze klauwen, gelijk meer andere, in overvloed bezitten.

De Schrijvers van de *Dict. Encijclopedique tom. 5. pag.* 441. zeggen, dat 'er te *Parijs* van deeze klauw tot een ingredient in het *Pulvis antiſpasmodicus* word gebruikt; dog zij voegen 'er bij dat het zonder twijffel geſchied, om

zig aan het oude gebruik te houden, 't welk mede bragt dat 'er van deeze klauw in alle de kramptrekkende ziektens moeste worden voorgeſchreeven.

De huidvan dit dier was eertijds zeer kostbaar en gewild; men gebruikte die hoofdzaakelijk om 'er kolders van te maaken, dewijl het door zijn hardigheid en dikte bijna een musquet-kogel konde weerſtaan; dog zedert dat de oſſe- en paarde-huiden mede tot zeemleer worden bereid; is het geheel in onbruik geraakt, en gevolgelijk zeer in prijs vermindert.

ELAPHUS, zie HERT.

ELASTIJKHEID; *Veerkragt*; in het latijn *Elaſticitas*; is die natuurlijke kragt van een lighaam, waar door het zig, als het zamengedrukt word, van zelf weder uitbreid of te rug ſpringt, als de drukkende kragt ophoud of vermindert; gelijk men zulks aan een ſtaalen zogenaamde veer, bij voorbeeld van een ſnaphaan, ziet, die geſpannen zijnde, van zelf met kragt te rug ſpringt, als ze los getrokken word; daar zijn zeer veele lighaamen in de natuur, die een *elaſtijkheid* of *veerkragt* hebben; dus heeft ook de lucht een groote veerkragt, als ze in een naauwe plaats te zaamen gedrukt word, gelijk men aan de *luchtbuſſen* zien kan. Zie ook VEERKRAGT.

ELATERIUM; dit woord, 't welk van het griekſche ἐλαύνω, ἐλαω, ik *jaage* of *drijve met geweld uit* afkomſtig is, heeft HIPPOCRATES gebruikt, om heftig werkende purgeermiddelen mede te betekenen; naderhand gaf men deeze naam aan de *wilde concommers*, en eindelijk wierd die gebruikt, om het uitgeperste en verdikte zap van die plant te betekenen; eene bereiding die oudtijds veel in gebruik was, en waar van HIPPOCRATES zelve melding maakt.

Het ſchijnt dat men eertijds veel nauwkeurigheid waarnam in het bereiden van dit middel; ſchoon de verſcheidene autheuren, die het beſchreeven hebben, zulks zo duister en verward hebben gedaan, dat men 'er niet regt uit heeft kunnen opmaaken, wat het eigentlijk was.

DIOSCORIDES die 'er het duidelijkſte over ſchijnt geſprooken te hebben, zegt, dat men ter plaatze moet gaan, daar de *wilde concommers* groeijen, en dan de vrugten afplukken, als ze bijna volkoomen rijp zijn, voorts wanneer ze afgeplukt zijn, terſtond op een teems leggen, ze dan in de lengte open ſnijden, en in een bekken dat onder de teems geplaatst is, het zap ontfangen dat 'er uitloopt, hier van het drabbige afſcheiden, voorts het klaare verdikken, 't welk als dan de opregte *elaterium* zoude zijn.

GALENUS, of ten minſten de ſchrijver van het werk getijtelt, *de Dijnamidiis*, geeft een voorſchrift om het *elaterium* te bereiden op navolgende wijze; perſt, zegt hij, het *zap* uit de *wilde concommers*, wanneer die nog niet ter deegen rijp zijn, doet dan dit zap in een pot of vat met *water*, ſchept 'er af 't geen boven op drijft, en laat het in de zon dik worden.

Maar hoedanig de manier der bereiding van het *elaterium* geweest zij; word het tegenswoordig niet meer gebruikt; niet tegenſtaande al het geen de Heer BOULDUC heeft werkſtellig gemaakt, om 'er eene te vervaardigen, die dezelfde uitwerkzelen koste voortbrengen, welke de Ouden 'er zich van beloofden, (zie *Mem. de l'Acad. Royale des Sciences de l'année* 1719.) hij maakte het, met de gedroogde wortel-plant in water te kooken, en naderhand tot een extract te maaken; bij ondervinding heeft hij gezien, dat het een zagt water uitdrijvend (*hijdragogum*) purgeer-middel was, daar van 24 tot 30 greinen genoomen.

De proefneemingen van den Heere BOULDUC hebben hem geleert, dat de *wilde concommers* weinig harsſige deelen bevatten.

De Ouden gaven het *elaterium* van 4 tot 12 greinen, en deeze doſis deed afgaan of braaken. Zie ook op CONCOMMER (WILDE).

ELATINE, zie ALSINASTRUM en EERENPRIJS 'T WIJFJE.

ELECTRICITEIT; word heden genoemt die kracht, welke veelerlei lighaamen bezitten, om andere na zig te trekken, en weder af te ſtooten, dikwijls vuur of lichtſtraalen van zig geevende met een ligt geraas, en een zwavelagtigen reuk. De naam ſtamt af van het griekſche woord *elektron*, *barnſteen*; bij de Hollandſche Wijsgeeren *aanlokkige kracht* genoemt.

Indien men eene wijdloopige beſchrijving wilde geeven van dit verſchijnzel, zoude men eene groote verhandeling moeten toeſtellen; wij zullen ſlegts de voornaamſte eigenſchappen aanhaalen, en den leezer aanraaden te raadpleegen het uitmuntend werk van den grooten Leidſchen Philoſooph P. VAN MUSSCHENBROEK, zijne laatſte druk in het latijn in 4to. 1762 gedrukt, *Introductio ad Philoſophiam naturalem Tom. I. cap.* 18. van *pag.* 251 tot 317. en van gelijken het *Recueil de traités ſur l'Electricité*, *Paris* 8o. 1748. waar in men inzonderheid de Proeven van WINKLER en WATSON vind. CHRIST. GOTTLIEB KRATZENSTEIN *korte verhandeling over de Electriciteit, en derzelver nut in de Geneeskunde*, *'s Hage* 1745. 8o. en *Proeve over de Aanlokkings-kracht door den Abt* NOLLET en ALLAMAND, *te Leiden bij E. Luzak gedrukt Ao.* 1748. 8o. en verders de *Mem. de l'acad. des Sciences* en *de Philoſ. Tranſact.*

De proeven over deeze zonderlinge kracht zijn zedert de jaaren 1744. en wel voornaamelijk zedert 1746 zeer vermenigvuldigt, en de eigenſchappen daar van zoo aanmerkelijk ontdekt, dat men, of ſchoon men 'er al veel van wist, zeggen kan, zedert twintig jaaren de grootſte ontdekkingen daar omtrent gedaan te zijn.

De aanlokkings-kracht word niet bij alle lighaamen gevonden, en niet onder dezelfde omſtandigheden; zommige hebben uit zig zelven die kracht, gelijk de *drilviſch* en de *beefaal*, zelfs onder water; anderen moeten warm gemaakt worden, gelijk de meeſten, inzonderheid de *tourmalus* of aschſteen, dog de meeſten moeten gewreeven worden, gelijk de *barnſteen*, *glas*, *porcelein*, *edele geſteentens* en diergelijken. De dampkring zelf is zeer electrijk, het welke men gewaar word door metaale draaden langs hooge huizen of toorens op te ſteeken, en 'er onder een buis aan vast te maaken, of wel door middel van papiere vliegers of draaken hoog te laaten opgaan, en een goud- of zilverdraadje langs het koord te vlechten.

De donder zelf en blikzem zijn de uitwerkingen van die kracht, en om die redenen verdient zij de opmerking zo wel als verwondering der redelijke ſchepzelen, in het algemeen, en der Wijsgeeren en Geneesheeren in het bijzonder; wij moeten den ijver der laatſten roemen, om dat zij niets ontzien hebben, om tot de geneezing van veelerlei zenuw-ziektens den electrijken ſchok veelvuldigmaalen, ſchoon niet altoos, met eenen gelukkigen uitſlag te gebruiken.

De

De lighaamen nu welke deeze kracht hebben, of 'er van ontbloot zijn; worden genoemt, uit zig zelven *electrijk*, of *idio-electrijk*, dat is zelf electrijk, de overige *non electrijk*, of *anelectrijk*, of *onelectrijk*.

De *idio-electrijke* zijn bijna alle edele gesteentens, zo doorschijnende, half doorschijnende, als duistere; gelijk de diamant, de saphir, de karbonkel, de iris, de opalus, de amethijst, beril, Bristols kristal, enz.; onder de steenen, de gijps, en belemnites; onder de harde aardagtige harsten, het barnsteen, joodenlijm, zwavel, roode arsenicum; onder de zouten, het aluin, het bergzout, allerlei glas, zo wel gekoleurd, als ongekoleurd, geëmailleerd goud en koper, glas van antimonie, en porcelein.

Onder de plant-gewasen, telt men droog-hout, touwen van hennip en vlas gemaakt, katoen, papier, bladen van boomen, zo wel groene als drooge; onder de harstagtige voortbrengzels der planten, de thus, mastix, hars van pokhout, carabé, elemi, pik, en zuiker gekristalliseert.

De dieren zelven zijn 'er niet van uitgezondert, de veders, het hair, hoorn, been, ijvoor, balein, leder, pergament, schelpen, zijde, snaaren, wasch, enz.; de katten, honden, konijnen en hoenders; verscheidene vischen; zommige menschen zelven hebben licht van zich gegeeven, als zij langs hunne beenen streeken.

Non electrike, *anelectrijke* of *onelectrike* zijn de zulken welke gewreeven, gestooten, geslagen of warm gemaakt, nimmer die eigenschap verkrijgen of toonen; gelijk alle dieren die nog hair, nog veders hebben, de visschen uitgezondert; alle metaalen, halve metaalen, alabast, toetsteen, vuursteen, rood coraal, granaat-steen, agaaten, lazuur-steen, jaspis, enz.; alle wateragtige gommen, als aloë, asa foetida, enz., lijm, ijs, met alle welke de Hertog de Noija veele proeven genoomen heeft.

De edele gesteentens worden wel electrijk door wrijving, maar niet door vuur of warmwording; de *tourmalus* of asch-steen moet of sterk gewreeven, of heet gemaakt worden.

De aanlokkings-kracht schijnt te bestaan uit zeer subtile uitvloeizelen, die in de *ideo-electrike* lighaamen bevat worden, en welke langs de oppervlakten der *non-electrike* lighaamen zeer gezwind loopen konnen; wel te verstaan, dat ze niet loopen langs lighaamen die zelf electrijk zijn; zomtijds gebeurt het, dat men enkele menschen niet electriseeren kan: Musschenbroek getuigt, 'er zulke drie ontmoet te hebben, *ib. pag.* 255. een gezond man van 50 jaaren; een jongeling die 23 jaaren oud zijnde, lam was; de derde was eene schoone vrouwe van 40 jaaren, die zeer gezond en moeder van twee zoonen was.

Deeze *anelectrijke* lighaamen worden electrijk door mededeeling, of *sijmperielectrica* genoemt, dat is zo veel als electrijk in oppervlakte.

De stellen of tuigen om te *electriseeren*, zijn thans zo menigvuldig, dat wij geenen net beschrijven zullen, maar alleenlijk het zaakelijke aanroeren.

Men neemt eenen dikken glazen bol, langwerpig of rond, van groen of ander glas, het groene duitsche glas geeft dikwerf meerder uitwerking dan het beste engelsche; men plaatst of een leder kussentje met krijt besmeert 'er tegen, en men draait met een rad de bol om; of wel men wrijft met de hand en krijt, vooral zorg draagende dat alles wel droog en niet bewaasemd is; vervolgens plaatst men een blikkene buis, hoe wijder hoe beter, en lang naar believen, op blaauwe zijdene koorden, zo dat die niet raakt aan den bol, dan door middel van goud- of zilverdraad, of andere gaarne draaden, dog metaal is best.

Men hangt daar aan allerlei werktuigjes; stelt, dat men een enkele koperdraad gebruikt, wanneer men den bol draait, en op zekeren afstand 'er met de vinger aan nadert, dan koomt 'er een groote vonk van verschillende koleur uit met een slag, die in eens voor dat oogenblik al de electrijke kracht wegneemt; trekt men geen vonk, maar let men op het einde van dien draad, dan koomt 'er een vuur-kegel uit, of vuur-pluim, met zeker gezis en wind, welke zwavelagtig ruikt.

Plaats nu een mensch op een pikbak, of hars, of zwavel, of lak, of glas, dat is een lighaam 't welke zelf electrijk zijnde, de uitvloeizelen niet laat overloopen; laat dat mensch door middel van een kettingje of cijtherdraad aan den blikken buis vast gemaakt, geelectriseert worden, zo zal hij, als iemand hem aanraaken wil, of eenig ander lighaam tot op dien afstand gebragt word, binnen den dampkring van de electrijke kracht, een vonk afgeeven even als de buis; wanneer men hem de hand laat houden boven een bort, waar op leggen, veders, of papier, of goud blad, zullen de lighaamtjes af- en aanvliegen naar zijne hand, dat is aangelokt en afgestooten worden; en zie daar hoe men papiere poppetjes heeft laaten dansen, klokjes speelen, enz.; alle kinderagtige proeven, geschikt om het gemeen te doen verwondert zijn, dog die in der daad niet zijn als dezelfde proeven, welke aanlokking en afstooting bewijzen.

Wanneer men nu een weinig warm gemaakte voorloop brengt bij den dampkring van den buis, dan word die in brand gestooken; een bewijs, dat deeze electrijke kracht vuur in zig heeft; onderwijlen houd deeze kracht met ter tijd op, als de bol niet geduurig gewreeven word; alle vogtige lucht vermindert, of vernietigt deeze kracht.

Als men een flesje half vol water neemt, daar in een koperdraad steekt, en met lak toesluit, en dit zeer lang electriseert, of liever zeer electrijk maakt, en weg zet, kan men na 36 uuren 'er nog een vonk uitrekken, die geweldig stoot, als men het flesje in eene hand houd, en met de andere de vonk trekt; dat zelfde gebeurt, als men de draad in kwik, vijlzel van koper, ijzer, lood, *oleum tart. perdeliq.* pis, inkt, of diergelijke steekt.

De electrijke kracht loopt niet alleenlijk langs de oppervlaktens der lighaamen, maar dringt 'er door heen, zo wel door vloeistoffen, als vaste lighaamen.

De snelheid, waar mede deeze uitvloeizelen langs een draad loopen, is door Watson, Le Monnier en Musschenbroek zo groot bevonden, dat zij in eenvierde van eene seconde, een draad van 5700 voeten afliepen; langs een ketting evenwel loopen zij langzaamer.

Het luiden van klokken, dat is de luchtgolving vertraagt nog vermindert de voortgang en kracht niet der electrijke uitvloeizelen; deeze proef toont aan, dat men de uitwerking van den donder om die reden niet kan afkeeren door luiden, maar veel eer aantrekt.

In het jaar 1745 vond de Heer Cunæus te Leiden bij geval uit, als hij een koperdraad hong aan den blikken buis, en het ander einde liet zakken in een flesje met water, en dit flesje in de hand houdende, een vonk trok uit de blikke buis, of draad van het vlesje, dat hij zeer geweldig geschokt wierd.

Dit experiment wierd door Musschenbroek nagedaan, en met grooter kracht uitgevoert, zo dat hij 'er van

bevreest wierd; hij deelde deeze verſchrikkende proef mede aan den Heer De Reaumur, die den brief in Januarij 1746 mededeelde aan de Academie van Wetenſchappen te Parijs, zie *les mem. de l'Acad. des Scienc. de* 1746. *p.* 1. deeze proef heeft hier door den naam verkreegen van het *Experiment van* Musschenbroek; Nollet echter getuigt met een brief van Profeſſor Allamand *ib. pag.* 4. *not. a.* dat de Heer Cuneus 'er de vinder van is geweest; zedert noemt men deeze proef, het *experiment van Leiden.*

Men heeft zedert op verſcheidene plaatzen de proef verandert; grooter flesſen, dikker ſtaaven, en zwaarder buizen gebruikt, ook meerder bollen teffens gedraait, om de kracht grooter te maaken; men heeft die flesſen in glaze of metaale ſchotels gezet, met water gevuld, enz. en dan een draad 'er onder vast gemaakt, die vast gehouden met de hand, of 'er opgeſtaan met den voet, en dan een vonk of zelf getrokken uit den buis, of een metaale bout vast gemaakt aan den buis, en die door zijdene draaden gebragt naar dien geenen, welke den draad der flesſen vast hield, dus bijna onuitſtaanbaare ſtootingen, in de armen bijzonder, ook door het geheele lighaam veroorzaakte. Deeze proeven hebben dus de eerſte gelegenheid gegeeven, om verſtoppingen van zenuwen, lamheid, blindheid, doof- en ſtomheid te geneezen.

Deeze zelfde uitwerkzelen, zelfs heviger, word men gewaar, als drie, vier, vijf, ja twintig of hondert menſchen elkanderen de hand geeven, en de eerſte op den draad ſtaat, of dien vast houd, en de laatſte de vonk trekt, alle gelijk gevoelen den zelfden ſchok, zelfs ſterker, hoe 'er meer menſchen zijn; evenwel niet altoos geregeld eveneens; Nollet deed deeze proef te Verſailles in bijzijn des Konings, met 240 perzoonen.

Wanneer men in plaats van water, een draad ſteekt in koper- of ijzervijlzel, of in een rolletje lood, of potlood, of in een fles met vertind papier, of diergelijke, heeft men volſtrekt dezelfde ſchok; men kan die door deeze flesſen te verdubbelen, zodanig vermeerderen, dat men ze niet kan uitſtaan; ook heeft men 'er zommige dieren mede gedood.

De electrijke kracht is verſchillende gehouden van zommigen, en verdeelt in glas, en harſtige *electriciteit*; Franklin heeft ze *negatif* en *poſitif* genoemt; die van harst word vernietigt door die van glas, zie Canton *Phil. Transact. Vol.* 48. *pag.* 356.

Musschenbroek merkt op met reden, dat 'er verſcheidene zoorten van electrijke krachten zijn, of ſchoon zij in het algemeen overeenkoomen; bij voorbeeld, die van den *tourmalus* is grooter, wanneer de ſteen heet gemaakt word, geeft evenwel geen lucht, werkt zelfs in het water leggende, 't welk nog het glas, nog het lak doen; zijne kracht word door die van glas niet vernietigt; in het jaar 1717 is de kracht van dien ſteen, die op *Ceijlon* valt, door Geoffroi beſchreeven in de *Mem. de l'acad. pag.* 7.; vervolgens zijn 'er door den Hertog de Noija, zie Musschenbroek *ibid. pag.* 280. & *ſeqq.* en anderen zeer veele proeven mede gedaan.

De electrijke kracht van de *torpedo* of *drilviſch* een zoort van *rog*, en van de *gijmnotus* of *beefaal* verſchilt van alle de anderen, want zij werkt in het diepſte water; wanneer men den viſch onder water met een ſtok van zegel-lak aanraakt, voelt men geene werking, anders gelijk de Heer Laur. Theod. Gronovius getuigt, beſloeft de *gijmnotus* iemands voet ſlegts te raaken onder water in de rivier, en het is genoeg om hem zodanig neder te ſlaan, dat hij in gevaar is te verdrinken; men kan verder over de zonderlinge eigenſchappen van deezen *beefaal* leezen de verhandeling door den Heere Allamand in het 2*de deel der Haarl. Verhand. pag.* 372. gegeeven, en over den *ſiddervis* of *torpedo* door den Heere Reaumur *Mem. de l'acad. des ſcienc.* 1714. *p.* 447. *edit. d'Amſt.*

Behalven deeze krachten, is die van de lucht zeer aanmerkelijk; dog men moet die zeer hoog beproeven, gelijk Musschenbroek zeer naauwkeurig beſchrijft *ib. p.* 291. dat is hooger dan 40 of 50 voeten, op 100 voets hoogte verkreeg hij electrijke kracht en vonken door middel van een vlieger of draak. De Heer Franklin (zie *Phil. Transact. Vol.* 47. *pag.* 565. daar Franklins *vlieger* zeer net beſchreeven word) volgens het getuigenis van Musschenbroek uitvinder om met den papieren draak electriſche proeven te doen, *ib. pag.* 295. het welke beter is dan met opgehevene draaden langs huizen en toorens, die dikwerf niet gelukken. Musschenbroek heeft 'er te *Warmond* en te *Noordwijk* veele proeven mede gedaan, eens met een draad van 700 voeten, aan welker einde men een buis van blik, of ijzeren bout vast maakte, wanneer men onder aan den bout een vonk trok, hoorde men teffens een groot gekraak, en gevoelde een ſlag, die den geheelen arm aandeed, wanneer men met eene hand den ijzeren bout, met de andere een boom vast hield, wierden beide de armen geſtooten, en men hoorde het geraas wel hondert voeten verre, en men wierd een ſulphuragtigen reuk gewaar, dog geen ſmaak; hoe de draak hooger ſteeg, hoe de vonken ſterker wierden.

Men deed in het zelfde jaar 1757 den 20 Julij deeze proeven als het donderde; dog toen waaren de vonken zeer pijnelijk, voornaamelijk als de blixem uitbarstede, zo dra de donder gehoort wierde, hield het op; de dieren konden dit geweld niet uitſtaan, als honden, geiten, hokkelingen; evenwel ſtierven zij 'er niet van.

Wanneer verſcheidene elkanderen vast hielden, voelden allen te gelijk den ſchok; zomwijlen nogthans is de lucht veel laager electrijk; de beroemde Lomonsow te *Petersburg* deed proeven met een onweders-wolk, de vuurpluimen die hij verkreeg, waaren drie voeten lang en één voet breed. In *Vrankrijk* heeft Le Monnier, en te *Florence* De la Garde, enz. met dezelfde uitkoomst dezelfde proeven gedaan; als het regent is de lucht van gelijken min of meerder electrijk; in de winter minder, zomtijds in het geheel niet; als de zon ondergaat flaauwer, dan bij dag; 's nagts word men in het geheel niets op deeze wijze gewaar.

Door een electrijk vuurpluimtje kan men volgens het getuigenis van Musschenbroek *p.* 310. in de brand ſteeken, *phoſphorus van pis*, *ſpiritus vini aethereni*, *camphora*, *ſemen lijcopodii*, *aurum fulminans*, alle koud zijnde; dog warm gemaakt zijnde, *naphta*, gemeene *geest van brandewijn*, *was*, *pik*, een *uitgeblaazen kaars*, *chitt* en *kruid*, enz.; dog in een luchtledige plaats kan men geen *ſpiritus vini* aanſteeken; het electrijke vuur ſmelt zelfs *goud-* en *zilver-bladjes*, en doet ze diep in het glas indringen; en met dit alles kan men 'er geen thermometer mede doen rijzen, of ſchoon men 'er een uur lang na een de vuur-pluim op laat werken, *ib. pag.* 310.

Uit deeze korte beſchrijving van de electrijke kracht in 't algemeen, en die der lucht in het bijzonder, zal men ligt konnen afleiden, waarom het onweder toorens, hooge

ge huizen, toppen van ſchuuren, masten van ſcheepen, en hooge boomen meest aandoet; ten 2den, dat alle de windwijzers, van metaal op ijzere ſtiften de blixem meer aantrekken, dan wanneer zij van iets anders gemaakt zijn; ten 3den, waarom de uileborden in Friesland op de ſchuuren zo gemeen af te keuren zijn; ten 4den, waarom het onweder zeldzaam brand veroorzaakt, als alles nat van den regen is, om dat dan de electrijke uitvloeijingen van de donder-wolken zig overal langs verſpreiden, en in het algemeen werken; zie hier over het artijkel DONDER.

Het is der moeite waard hier bij te voegen wat te gelooven zij van deeze kracht in verſcheidene ziektens, als jigt, verlamming, doofheid, enz.

De Heer NOLLET, DE LA SONE en MORAND deeden de eerſte proeven, op verſcheidene menſchen van beide ſexen met het *Leidſche Experiment*, dog men ondervond te Parijs geen hulpe; de beroemde LE CAT te *Rouaan* genas eenen lammen met de *electriciteit*; hier door wierd alles weder levendig, dit geval moedigde anderen aan; de Heer JALABERT te *Geneve* genas eenen lammen en uitgeteerden arm; de Hr. SAUVAGE te *Montpelier* had mede eenen gewenschten uitſlag. De Heer NOLLET herhaalde de proeven op de manier als JALABERT gedaan hadde, dog zonder uitwerking.

Te Leiden, te Amſterdam, en inzonderheid te Groningen gaf men veel op van geneezingen, hier door bewerkt; de beroemde MUSSCHENBROEK *ib. pag.* 316 getuigt, dat hij 'er nog beroerte, noch lamheid, noch blind, noch doofheid mede heeft konnen geneezen; de Profeſſor ARNTZENIUS die wegens eene beroerte genoegzaam ſtom was, wierd 1755 te Franeker door den Profeſſor CAMPER met het Groningſche toeſtel zeer lang en zeer hevig tegens den tong *geelectriſeert*, dog zonder het minſte voordeel.

NOLLET ging naar *Turin*, om met den beroemden Geneesheer BIANCHI proeven te doen, dog geene gelukten; hij reisde naar *Venetien*, om PIVATI, die zeer pochte op den uitſlag zijner electrijke geneezingen, te zien werken; dog deeze dorst geen woord ſpreeken als NOLLET te *Venetien* was, die alle de opvijzelingen onwaar bevond; NOLLET trok naar *Bologne*, om M. VERATTI, mede ingenoomen met die geneezingen, verſcheidene lijders te zien *electriſeeren*, dog hij was niet gelukkiger dan PIVATI; evenwel is de ijver te prijzen, daar veelen mede gewerkt hebben.

Eindelijk geloof ik, dat de beste proef van de onnutheid deezer electrijke werkingen hier in beſtaat, dat men hedendaagsch 'er niet meer van hoort ſpreeken, en in de allerwanhoopendſte gevallen 'er geen gebruik van maakt, het welke niet zoude gebeurt zijn, wanneer men 'er een genoegzaam voordeel van gezien hadde.

ELECTRUM, is de *Barnſteen*; zie aldaar.

ELECTUARIE, is een zaamengeſteld geneesmiddel, tot het inwendig gebruik geſchikt, en uit conſerven, confituuren, gepoederde dingen, zuiker, honing, extracten, pulpa's, ſijroopen en zomtijds zoete wijnen, wordende bereid.

De *electuarien* zijn vast of week: De eerstgenoemden zijn beter bekend onder de naam van *tabletten*, en het is zelfs gmakkelijk om ze door die naam van de weeke *electuarien* te onderſcheiden; zie TABLETTEN. De tweede moeten van een conſiſtentie zijn, die dunder is als de *bolus* of *brok* en dikker als de *ſijroopen*, en zeer nabij de *marmeladen* van welgekookte vrugten koomende; het is van deeze laatſten, dat wij in dit artijkel zullen handelen.

Het *electuarie* is een zeer oude formula van Geneesmiddel; GALENUS heeft 'er reeds eenige beſchreeven; de *confectien*, de *theriaak* van ANDROMACHUS, het beroemde *tegengift* aan MITHRIDATES toegeſchreeven, alle zeer oude middelen, zijn *electuarien*.

Dog de naam zelven van *electuarie*, kan niet op de zelfde oudheid roemen, als het gebruik van de middelen waar aan wij dezelve hedendaags geeven; de *Arabieren* en *Grieken* hebben dezelve altoos *antidoti* genoemt, wat bijzondere Geneeskundige kragt zij ook mogten bezitten. AELIUS AURELIANUS is de eerste geweest, die het woord *electuarie*, *electuarium* heeft gebezigt.

Door de verregaanſte onwetentheid, en onbeſchaamdſte kwakzalverij, is het aantal van *electuarien* tot een zeer groote meenigte gebragt. MIJREPSUS alleen heeft 'er in zijn *antidotarium* vijf hondert en elf verſcheiderhande zoorten beſchreeven, en de *electuarien* vermeerderden dagelijks, tot 'er tijd dat de *chijmie* gelukkiglijk de *pharmacie* overmeesterde, 't welk wil zeggen, tot dat men in ſtaat was om te kunnen ontdekken en betoogen, dat de meeste der *electuarien* wanſchapene bereidingen waaren, dikwils onnut, zomwijlen gevaarlijk, en voor de zieken altoos ten uiterſten walgelijk.

Men bereid en bewaard in de Apothecken veelerleij *electuarien*, die of *purgeerend* of verſterkend zijn, van welke laatste de meeste tot de *confectien* of *opiaten* behooren.

De purgeerende zijn, 't *electuarium lenitivum*; *electuarium benedictum laxativum*; *carijocostinum* of *electuarie* van *nagel-* en *cost-wortel* enz. bereid; de *confectie hamech*; *electuarium diacatholicon*; *diaprunum ſolutivum*; *hierapicra galeni*; *electuarium ſucci roſarum*; *diaphœnicum*; *electuarium hijdragogum ſijlvii*, enz.

Tot de verſterkende *electuarien* behooren de zamengeſtelde *conſerven*, tegengiften (*antidota*) en *opiaten* of rustmiddelen (*opiata*); als *confectio alkesmes* en de *hijacintho*, enz.; het *electuarium japonicum*; *diaſcordium*; *mithridaat*; *orvietan*; *philonium meſue*; *requies nicolai*; *theriaca andromachi*; *theriaca diatesſeron*, en meer andere zoorten van *theriaak*, enz.

Wij zullen de bereiding van eenige der nuttigſte en voornaamſte purgeerende en verſterkende *electuarien* hier gaan aanwijzen, tot dienst van die welke ze zelfs willen toeſtellen.

Zagt purgeerend Electuarie (*Electuarium lenitivum.*)

Neemt *heemst-wortel* en *vette vijgen*, van elks een half pond; laat dit, klein geſneeden, in twee mingelen of 4 pond *water* kooken, tot op de helft, zijgt dan het afkookzel met een ligte uitperzing door; kookt ook afzonderlijk goede *pruimen*, zo veel om 'er een vierde pond zuiver *vleesch* van te verkrijgen, na dat het over een klein vuur wat gedroogd is; vervolgens laat in het afkookzel anderhalf pond *witte zuiker* ſmelten, en kookt 't op een zagt vuur, tot dat het de dikte van honing of dikke *ſijroop* heeft, dezelve behoorlijk afſchuimende; als dan neemt het van het vuur en mengt 'er een vierde pond van het *vleesch* der *pruimen*, als mede een vierde pond bereid *merg* van *caſſie* met een ſpatel onder; ten laatsten voegt 'er nog bij *ſenés-bladen*, een vierde pond; *zaad* van *vioolen*, anderhalf once; *anijs-zaad*, een drachma, en *tartarus ſolubilis* een half once; alle fijn gepoedert, roert het wel door malkander en bewaart het: Dit purgeert heel zagtjes, allerlei kwaade vogten, en is van veel gebruik in de

Genees-

Geneeskunde; de *dosis* of gifte daar van is, als men het alleen geeft, van een half once tot anderhalf once; maar het word ook wel met andere sterke purgeer-middelen gemengt, welkers werking het maatigt, als dan is de *dosis* van een half lood tot anderhalf lood.

Het gezegend laxeer-electuarie (benedictum laxativum.)

Neemt *diagridium*, *hermodactijlen* en *roosen*, van elks vijf drachmen; zaad van *amomum*, van *peterselie*, van *eppe*, van *aspergies*, van *carveij*, van *venkel*, van *paarlkruid*, van *muisedoorn*, *kleine cardamome*, *kruid-nagels*, *foelie*, *saffraan*, *galange*, *lange peper*, *gember*, *indiaansche spijke-narde*, van elks een drachma; *witte thomas zuiker*, tien drachmen; alles tot een fijn poeder gemaakt zijnde, mengt het met geschuimde beste *honing*, zo veel genoeg is, tot een *electuarie*.

Dit purgeert zagtjes de slijm- en galagtige vogten uit de maag en 't geheele lighaam; versterkt de maag en ingewanden; de gifte is tot twee drachmen.

Algemeen buikzuiverend Electuarie (Electuarium dia catholicon.)

Neemt verse wortels van *eicken-vaaren* en verse *hazelwortel*, van ieder twee oncen; *dilzaad* en *witte wijnsteen*, van ieder een half once; klein gemaakt zijnde, kookt het in anderhalf mingelen of dertig oncen regenwater tot op zestien oncen; dan met zagte uitperzing doorgezijgt zijnde, doet bij het doorzijgzel twintig oncen *witte zuiker* en kookt het behoorlijk tot een bekwaame dikke sijroop; laat hier in smelten *merg van pijp-casie* en van *tamarinde*, beide versch doorgezift, van elks anderhalf once; dit gesmolten zijnde, mengt 'er bij beste *rhabarber*, *jalappe*, *turbith-wortel* en *diagridium*, van elks zes drachmen; gezuiverde *senés-bladen*, gepeld zaad van *basterd-saffraan* (*carthamus*), van elks een once; *anijs-* en *carweij-zaad*, van elk een half once; alles fijn gepoedert, en maakt'er dus een *electuarie* van.

Dit is een heel goed purgeer-middel; het zelve purgeert allerleij kwaade vogten des lighaams; de *dosis* is tot anderhalf lood.

Andere manier van bereiding.

Neemt *eicken-vaaren*, een vierde pond; snijd ze klein en kookt ze in twee maaten *water* tot op omtrent de helft, dan doorgezijgt zijnde, doet bij 't doorzijgzel, doorgezijgt *merg van pijp-casie* en van *tamarinde*, van elks twee oncen, en kookt het tot de dikte van honing; mengt 'er dan bij de volgende fijn gepoeijerde ingredienten, *witte zuiker*, twee pond; *eiken vaaren-wortel*, beste *rhabarber*, *viole-bloemen* en *anijs-zaad*, van elks een once; *senés-bladen*, twee oncen; *zoethout*, een drachma; en laat 't een *electuarie* worden.

Zaamengesteld galzuiverend Electuarie van pruimen, (Diaprunum solutivum of *Electuarium cholagogum.)*

Neemt beste *rhabarber*, tien drachmen; scherpe *caneel*, een half once; *diagridium* en *wijnsteen-crijstallen*, van elks twee oncen; *anijs-zaad*, een half once; alles tot een fijn poeder gemaakt zijnde, strooit het in zestien oncen geclarificeerde *witte zuiker*, doet 'er dan nog bij, tien oncen zuiver *merg* van gekookte *klooster-pruimen* of van andere zoete vleesachige pruimen, en maakt het tot een *electuarie*.

Dit purgeert voornamelijk de zuure galagtige en zuiverheden; opent de verstoptheden, en is dienstig in lever- en milt-ziektens, enz.; de *dosis* is tot een lood.

Water afzettend Electuarie (Electuarium hijdragogum.)

Neemt *jenever-bessen*, kookt dezelve, gekneust zijnde, in een genoegzaame hoeveelheid *peterselie-* of *regenwater*, perst ze dan door een doek en kookt het doorgeperste tot de dikte van een pap of sijroop; doet dan van deeze pap vier oncen in tien oncen geclarificeerde *witte zuiker*, met vier oncen *merg van tamarinde* en de volgende fijn gepoederde dingen; *jalappe-wortel*, anderhalf once; beste *scammonie*, een once; *caneel*, *venkel-* en *anijszaad*, van elks twee drachmen; mengt het en maakt 't tot een *electuarie*.

Dit *electuarie* purgeert voornaamelijk de overtollige waterige en slijmige vogten, en drijft ook de winden uit, enz.; de gifte is tot een lood.

Het Goddelijk Electuarie (Electuarium Divinum.)

Neemt *witte zuiker*, vier oncen; smelt die in een weinig *roosen-* en *caneel-water*; wijders fijn gepoederde *caneel*, een drachma; beste *rhabarber*, twee drachmen; *extract van rhabarber* en *zap van bleeke roosen*, van elks een drachma, en een weinig *conserf van roosen*; mengt 't tot een *electuarie*, of dat beter is, maakt 'er koekjes van en droogt ze.

Dit *electuarie* maakt de buik zagtjes los, en voert zo wel de slijm- als galagtige en verbrande stoffen uit 't lighaam; men prijst het zeer tegens de graveel- en steensmerten, podagra, zinkingen, allerleije koortzen, gezwollene beenen, duizeling en andere hooftgebreken; men neemt 'er een drachma van, 2 à 3 uuren voor de maaltijd, twee, drie of viermaal in de maand, naar dat men het noodig vind.

Versterkend Electuarie (Electuarium confortans).

Neemt *caneel*, anderhalf once; *cardamome*, één once; *gember*, een halve once, maakt elk tot een zeer fijn poeder, en mengt het met twee pond beste zuivere *honing* tot een *electuarie*.

Dit *electuarie* versterkt de maag zeer, en is dienstig als men van de tusschenpoozige koortzen en andere ziektens herstelt is; men neemt 'er 's morgens vroeg, 's middags en 's avonds een uur voor den eeten een brok als een kastanje groot, of een lepel vol van.

Als men bij twee oncen van dit *electuarie* een halve once fijn gepoederde *kina-kina* mengt, en dagelijks tot een half once in vier maalen daar van gebruikt, geneest het veele afgaande koortzen.

Twee oncen van dit *electuarie* met een half once *staal-vijlzel* gemengt, en in dezelfde veelheid als vooren gebruikt, is een groot middel in de bleek-, water- en hardnekkige geelzugt.

Een once van dit *electuarie* met één drachma gepoeijerde *aloë* gemengt, en van één tot twee drachmen twee à drie maalen op een dag ingenoomen, is een heel goed maag-, darmzuiverend en versterkend middel.

Twee drachmen daar van met 10 à 15 druppels *laudanum liquidum*, en tien greinen *zout van hert-hoorn*, of *camfer* gemengt, en 's avonds ingegeeven, is een goed rust- en zweet-verwekkend middel, en misschien beter als de berugte *theriaak*.

Versterkend

Verſterkend electuarie van Rolfinck (Electuarium corroborans Rolfinckii).

Neemt *conſerf van melisſe*, en van *bernagie-bloemen*, van elks één once; geconfijte *Indiaanſche nooten*, zes drachmen; geprepareerde *roode coraalen* en *kermes-confectie*, van elks twee drachmen; maakt 'er met *ſijroop* van *anjelier-bloemen*, zo veel genoeg is, een *electuarie* van.

Daar van dikwils als een kaſtanje groot te neemen; dit *electuarie* verſterkt kragtig, en dient in flaauwtens of zwijmingen, en andere groote zwakheden.

Maag-verſterkend Electuarie (Electuarium ſtomachicum).

Neemt *geconfijte calmus-wortel*, anderhalf once; *conſerf van melisſe* en van *kruiſemunte*, van ieder één once; van *roode roosen*, twee oncen; fijn *gepoederde kruidnagels*, twee drachmen; *caneel* en *witte gengber*, van elks een halve once; *witte zuiker*, drie oncen; ſmelt de *zuiker* in een weinig *roosewater*, en mengt 'er de conſerven en poeders wel onder.

Dit *electuarie* is zeer dienstig voor een zwakke en ongeſtelde maag, en de gebreken die daar uit voortkomen, als hoofdpijn, duiſeling, enz., bevordert de kooking; men neemt 'er 's morgens vroeg, 's middags en 's avonds een uur voor de maaltijd zo veel van als een muscaatenoot groot.

Electuarie tegen de ſcorbuit (Electuarium antiſcorbuticum).

Neemt *conſerf van lepel-bladen*, van *chamædrijs*, van *bleeke roosen*, en van 't binnenſte van *citroenen*, van elks zes drachmen; klein geſneedene *geconfijte citroenſchillen* en *geconfijte gengber*, van elks een halve once; *geest van lepel-bladen*, twee drachmen; gerectificeerde *geest van ijzer-vitriool*, en *enkelde mixtuur*, van elks een half drachma; *ſijroop* van het *zuur van citroenen*, zo veel genoeg is; mengt het tot een *electuarie*.

Dit is zeer goed tegens de ſcheurbuit, en daar uit voortkoomende gebreken; men gebruikt het als 't voorgaande.

Electuarie van ſatijrion (Electuarium diaſatijrion.)

Neemt veiſche *ſatijrions-wortel*, *kruisdistel-wortel*, *wilde pastinaak-wortel*, *Indiaanſche nooten*, *gepelde pingels* en *pistacien*, van elks een halve once; *anijszaad*, *rakette-zaad*, *netel-zaad*, *fraxinelle-zaad*, *kruid-nagels*, *kaneel* en *witte gengber*, van elks vijf drachmen; de *ſtaart* en *lenden* van de *zee-hagedis* (*ſcincus marinus*), twee en een half drachma; *muscus*, zeven greinen; beste geſchuimde *honing*, drie pond; de wortelen moeten week gekookt en tot een pap geſtampt, maar het overige fijn gepoedert, en dan met de *honing* wel vermengt worden.

Dit *electuarie* word voor de verzwakte mannen dienſtig geagt, om hunne mannelijke kragten te verſterken.

ELECTUARIUM DIAPHÆNICUM; zie op het artijkel DADEL-BOOM; aldaar moet NB. in de bereiding, in plaats van *penidie-zuiker* ſtaan *geſchilde pingels*; het zelve word gepreezen tegens darm-weën.

ELECTUARIUM DIASCORDIUM, zie DIASCORDIUM.

ELECTUARIUM HIERÆ PICRÆ, zie HIERA PICRA.

ELEMENTEN; *Eerste Beginzelen*; *Hooft-Beginzelen*; in 't latijn *Elementa*; *Principia*: hier door worden verſtaan de enkelvoudige, zuivere, in 't eerste begin geſchapene allerkleinſte zelfsſtandigheeden, waar uit de natuurlijke lighaamen zaamen geſtelt zijn en beſtaan, en waar in ze weer door de natuur of konst kunnen ontbonden worden; hoewel het niet zeer waarſchijnelijk is, dat de konst vermoogend zij, in deezen te volbrengen het geene dat de natuur doen kan; en derhalven onderſcheiden ook de hedendaagſche verſtandigſte natuurkundigen de *elementen* in twee zoorten, als in *phijſicaalſche* of *natuurlijke* en *chijmiſche* of *ſcheikundige elementen*: Door de eerste verſtaan ze de bovengemelde oorſpronkelijke kleinſte deelen der lighaamen, waar uit ze natuurlijk beſtaan; maar door de tweede, zodanige kleine deelen, waar in een lighaam, bij voorbeeld een *metaal*, door de konst der *chijmie* wel kan ontbonden en gedeelt worden, dog die geenzins de allerkleinſte deelen, maar werkelijk nog uit de eerste of natuurlijke deelen zaamengeſteld zijn: Wat de *natuurlijke deelen* nu eigentlijk voor deelen zijn, hier over zijn het de *natuurkundigen* geheel niet eens, en geen wonder, dewijl ze door de konst niet kunnen ontdekt en te voorſchijn gebragt worden.

De Ouden, aanklevers van DEMOCRITUS en EPICURUS, en de laatere van GASSENDUS, wilden beweeren, dat alle lighaamen uit ondeelbaare, onbegrijpelijke fijne en in de groote, gedaante, zwaarte en andere eigenſchappen van elkander onderſcheidene deelen, die ze *atomi* noemen, zaamengeſteld waaren.

Zommige der Ouden hebben maar een *element* of *eerſte beginzel* geſtelt, waar uit ze geloofden dat alle verſchillige lighaamen voortkwamen, naar de verſchillige aart en wijze der zaamenſtelling (*modificatio*), en dat aldus bij voorbeeld een klomp *goud* en een klomp *lood*, of een brok *ſteen* en een ſtuk *hout*, enz. uit dezelfde oorſpronkelijke zaamenſtellende deelen beſtond. HOMERUS en THALES, ſtelden het *eerste beginzel 't water* te zijn, welk gevoelen in laater tijden VAN HELMONT en JUNKEN opgevolgt hebben. ANAXIMENES ſtelde de *lucht*; HERACLITUS 't *vuur* en PHERECIDES de *aarde*, tot *eerste beginzelen*.

Daar zijn 'er ook geweest, die een *algemeene wereldsgeest* (*ſpiritus mundi*) benevens de aard-ſtoffe voor de twee *eerste beginzelen* hebben gehouden; welke geest, overal doordringbaar zijnde, alle natuurlijke dingen haare verſchillige gedaante en hoedanigheden door zouden ontvangen, naar dat dezelve zig verſchillig in de aardſtoffe verſpreid of in dezelve verſchillige aandoeningen en modificatien te weege brengt; en dit dwaalende gevoelen heeft aanleiding tot nog meer andere grooter dwaalingen gegeeven.

ARISTOTELES ſtelde vier *eerste beginzelen*, namentlijk het *water*, de *aarde*, *lucht* en 't *vuur*: Naderhand heeft men in de *Ariſtoteliſche* ſchoolen geleert, dat de lighaamen beſtaan uit drie *elementen* of *eerſte beginzelen*; twee ten opzigte van het beſtaan (*conſtitutio*) en een ten aanzien der verandering (*mutatio*), naamelijk de *ſtoffe*, *gedaante* en *wegneeming* (*materia*, *forma & privatio*); maar dit wil weinig anders zeggen in de grondige beſchouwing der natuurlijke dingen, dan 't wezentlijke beſtaan of niet beſtaan der natuurlijke lighaamen, vermits deeze zonder ſtoffe en gedaante niet kunnen in weezen zijn, en zo dit weezen weggenoomen is, zo kan 'er zekerlijk ook geen ſtoffe nog gedaante meer zijn; 't welke in de hedendaagſche, op de *matheſis* ſteunende, *phijſica* uitgedrukt word

door de woorden *poſitief* en *privatief* of *negatief*, *poſitive* en *privative* of *negative* ſtaat.

CARTESIUS, de *reformateur* van de oude *Ariſtoteliſche philoſophie*, ſtelde ook drie *eerſte beginzelen*, als de *eerſte*, *tweede* en *derde ſtoffe* (*materia prima*, *ſecunda & tertia*); dog welke immers zo duister en onverſtaanbaar zijn als de voorige.

Onder de *chijmisten* hebben zommigen ook drie *eerſte beginzelen* geſtelt, dog wederom van de voorige onderſcheiden, naamelijk 't *zout*, *zwavel* en *quikzilver* (*ſal*, *ſulphur & mercurius*); dog door de *quik* verſtaan de meeste, niet het *gemeene quikſilver*, maar een zeekeren vluggen overal doordringenden geest. Daar na heeft WILLISIUS in *Engeland*, bij deeze drie *beginzelen* nog twee gevoegt, naamentlijk 't *water* en de *aarde*, van welke vijf *beginzelen* de drie eerſte, *werkende* (*activa*) en de twee laatſte *lijdende* (*paſſiva*) genoemt worden: Nog andere hebben zeven *elementen* of *hooft-beginzelen* geſtelt, als het *vuur*, *lucht*, *water*, *aarde*, *zout*, *zwavel* en *mercurius*.

Vervolgens heeft de vermaarde *chijmist* BECHER, door een diepe neerſtige naſpeuring en proefneemingen, gedacht gevonden te hebben, dat *water* en *aarde* de ſtoffen zijn, die met regt voor de natuurlijke *beginzelen* van allen zaamengeſtelde natuurlijke lighaamen kunnen aangezien en gehouden worden; maar hij onderſcheid de *aarde* in driederleij zoorten; als 1. in een *glas-foortige* (*terra vitreſcibilis*); 2. een *brandbaare* (*terra inflammabilis vel ſulphurea*), en 3. een *mercurialiſche* of *metaliſche aarde* (*terra mercurialis vel metallica*); waar van de eerſte, volgens zijn meening, de moeder of *baſis* van de overige is; in diervoegen, dat de overige zonder de eerſte geen mengzel (*mixtum*) kunnen uitmaaken.

Wanneer nu, volgens BECHER, de eerſte of *glas-foortige aarde* met het *water* op 't nauwſte vereenigt word, zo ontſtaat hier uit een *zuur* of *zuur beginzel* (*acidum*), en wel een zodanig *zuur*, gelijk in de *vitriool*, *zwavel* en *aluin* gevonden word; 't welke BECHER 't *eerſtgeboorene zuur* (*acidum primordiale vel primigenium*) noemt; naamelijk, terwijl het nog op zig zelfs in zijne zuiverheid beſtaat, alvoorens het in de *vitriool*, *zwavel*, of *aluin* vermengt is. Koomt nu dit *eerſtgeboorene zuur* bij iets brandbaars, gelijk in het mengzel van de *zwavel*, of bij iets ijzer- of koper-agtigs, gelijk in het mengzel van de *vitriool*, of bij iets krijtagtigs, gelijk in 't mengzel van de *aluin* geſchied, zo noemt men het daar na gemeenlijk het *vitrioliſche* of *zwavelagtige zuur* (*acidum vitriolicum vel ſulphureum*), in welke drie compoſitien het eenerleij is.

Maar word het *eerſtgeboorene zuur* met de tweede of brandbaare aarde op het allernaauwſte vereenigt, gelijk in de ontſtaaning des *ſalpeters* geſchied, zo word deeze ſaliniſche menging als dan het *ſalpeteragtige zuur* (*acidum nitroſum*) genoemt; koomt het eindelijk in plaats van de tweede tot de derde of *mercurialiſche* aarde, zo word het 't *ſaliniſche zuur* of 't *zuur des gemeenen zouts* (*acidum ſalinum vel ſalis communis*) genoemt; voorts ſtelt BECHER, dat deeze drie *hoofd-zuuren*, naamentlijk 't *vitrioliſche*, *ſalpeteragtige* en *ſaliniſche*, die van elkander geſpecificeert en geheel onderſcheiden zijn, de wortel of grond uitmaaken van alle de overige zouten en ſaliniſche mengzelen; en dat, gelijk deeze zouten in de vegetabiliſche en animaliſche lighaamen overgenomen worden, dezelve ook weer uit 't eene lighaam in het andere te rug gaan en aldus geſtadig circuleeren, of een geduurige omloop volbrengen, egter allerlei ontelbaare veranderingen ondergaan en nieuwe bijmengingen ontvangen; waar bij de drie zogenaamde *werktuiglijke elementen*, de *lucht*, *water* en de *zonne* of *warmte* onophoudelijk medewerken. Dus ontvangen de *vegetabilien* uit het animaliſche rijk, de *animalien* ten deele uit 't vegetabiliſche rijk, en ten deele uit het mede-animaliſche en 't mineraliſche rijk hun voedzel.

Gelijk nu de *ſaliniſche beginzelen* in het mineraliſche rijk op de bovengemelde wijze ontſtaan, zo koomen ook alleen uit de drie hoofd-aardens wederom allerlei andere nieuwe mengzels, door haare verſchillige vermenging en naar dat ze zuiverder of onzuiverder zijn, voort; als *metaalen*, *ertzen*, *ſteenen*, *berg-harsten*, enz.; waar over men, begeerig zijnde meer te weeten, inzien kan de *phijſica ſubterranea* van BECHER, of de ſchriften van de vermaarde Hof-raad STAHL, die de gedagten van BECHER over de *eerſte beginzelen* nader opgeheldert en door een menigte van ondervindingen en proeven klaarder in den dag geſtelt heeft: Gelijk dan ook deeze *eerſte beginzelen* der gemengde lighaamen van BECHER en STAHL, hedendaags door de meeſte *Natuurkundigen* aangenoomen worden.

Men ziet dus uit de in 't kort bijgebragte verſchillige meningen, aangaande de *phijſicaalſche elementen* of *eerſte beginzelen* der zaamengeſtelde of gemengde natuurlijke lighaamen, dat men daar in nog in 't onzeekere is, of 'er naamelijk maar een algemeen beginzel in de natuur is, dan of 'er meer zijn en welke dezelve zijn: Dog om dit volkoomen te ontdekken, zulks ſchijnt niet doenlijk en zal moogelijk voor altoos een verborgene zaake blijven, dewijl de natuur in haare geheimen ondoorgrondelijk is, ſchoon men door neerſtige naſpeuringen en proefneemingen de zaake wel wat nader koomen kan; en als men overdenkt de *deelbaarheid* der ſtoffe in het oneindige, gelijk die van veele vermaarde Philoſophen geſtelt word, en door verſcheide proeven en wiskonstige bewijzen niet onwaarſchijnelijk is, hoe zal de mensch een begrip kunnen maaken van de eerſte oorſpronkelijke kleine ſtof-deelen of *elementen*, waar uit de lighaamen beſtaan en waar in ze door de natuur, maar niet door de konst, weer ontbonden kunnen worden? want de boven maaten kleinheid en verbaazende grootheid der natuurlijke dingen, zijn voor 's menſchen verſtand onbevatbaar, en de mensch verliest zig daar zelven. De *chijmisten* zullen zig kunnen te vreeden ſtellen, wanneer ze maar de mengzels kunnen leeren kennen, en haare beſtaan-deelen, die egter altoos nog mengzels blijven, behoorijk af te ſcheiden.

Ondertuſſchen zijn 'er hedendaags nog veele natuurkundige, die zig, zonder verder diepgaand onderzoek, aan de vier oude *beginzelen*, 't *water*, *aarde*, *lucht* en *vuur* bepaalen, dewijl men bevind, dat de zaamengeſtelde lighaamen weezentlijk uit die *beginzelen* beſtaan: Maar de *chijmisten* houden zig aan hun *zout*, *zwavel* of *olie* en *geest* of *mercurius*, enz., of aan de *Becherſche eerſte beginzelen*.

Om de vier Elementen der ouden in een Glas te vertoonen.

Neemt *petrolie*, laat die eenige maanden in de zon ſtaan distilleeren en verſt ze vuur-koleurig met *alcanet-wortel* of *ſaffraan*, door dezelve daar op te laaten trekken; verft ook gerectificeerde *brandewijn* blauw met *lakmoes*; dan doet in een *phiool-glas* of andere lange ronde witte

vles,

vles, eerst grof geſtooten *granaatſteen*, dat de *aarde* vertoont; hier *op* giet *gesmolten wijnſteen-olie*, die met gedistilleert *ſpaansch-groen* water-groen geverft en met wat water verdunt is, welke het *water* vertoont; dan giet hier *op de* blauw geverfde *brandewijn*, die de *lugt* uitbeeld, en eindelijk giet op deeze de geel geverfde *petrolie*, welke 't *vuur* vertoont: Men moet van elk zoort zo veel in de vles doen, dat ze alle even hoog ſtaan en de vles omtrent vol word: Als men dan de vles ſterk omſchud, zo dat alles door malkander raakt, en de vles weer neerzet, zo zal elk van deeze ſtoffen, door zijn eigenaartige zwaarte ſpoedig weer op zijn natuurlijke plaats keeren, gelijk ze voorheen waaren.

Anders.

Doet in een vles als vooren, grof gepoeijerde zwarte of roode ſteen of ſtukken van aarden potten; giet hier op met water geſmolten *wijn-ſteen-zout* of *pot-asch*, die, om het klaar te hebben, doorgelekt en met gedistilleert *ſpaansgroen*, water-groen geverft is; dan giet hier op met *lakmoes* hemels-blaauw geverfde gerectificeerde *wijn-geest*, en op deeze met *ſaffraan* of *alkanet-wortel* roodagtig geverfde *terpentijn-olie*, zo zal het zig op dezelfde wijze vertoonen als vooren.

ELEMI GUMMI; *Gom-Elemi*; *Ethiopiſche olijfbooms-hars*; is een geelagtig-witte, iets naar 't groen trekkende, vette en doorſchijnende *gom*, of liever *hars*: waar van de beste droog en een weinig weekagtig van binnen moeten zijn; als dezelve in de brand geſtooken word, geeft ze een heel aangenaamen reuk van zig. Deeze *gom* word in groote ſtukken, van 3 à 4 ponden zwaar en in de bladen van't *Indiaanſche riet* gerolt, uit *Ethiopien* gebragt: Het is een *gom* die aldaar uit een zeekere boom door inſnijding vloeit; maar die tot nog toe bij ons onbekend is: Zommige zeggen, dat het een zoort van *olijf boom* van een middelmaatige hoogte is, wiens bladen ſmal en lang zijn en een witagtig-groene of zilververwige koleur hebben; dat de bloemen klein en rood zijn, en de vrugten naar olijven gelijken; dog dit is onzeker.

Daar word ook een *gom* onder de naam van *gom-elemi* uit de *West-Indien* gebragt, vloeijende uit een boom die van de *Braſilianen*, *icicariba* genoemt word, wiens bladen naar die van de peereboom gelijken, brengende geelagtige bloemen voort, en vrugten van groote en gedaante als een olijf; groeijende dezelve in verſcheidene gewesten van *America*, als in *Braſil*, *Nieuw Spanjen* en op de *Americaanſche Eilanden*.

Deeze *gom* is geelagtig en doorſchijnend, veel naar pijn-hars gelijkende; voorts gemeenlijk zagt, vet, en lijmerig, maar word door den tijd droog en wrijfbaar; deeze *gom elemi* is verre weg zo goed niet als de voorige opregte, dog die ook veeltijds, zo men zegt, vervalscht word.

Eigenſchappen. Deeze *gom* is verwarmend, oplosſend, pijnſtillend, rijpmaakend, zenuw-verſterkend, en een uitneemende wondbalsſem, inzonderheid in de wonden des hoofds en der zenuwen; men gebruikt hem onder de *balsſem van Arceus* en onder andere balsſems en pleisters: Een pleister daar van gemaakt ſtilt de tand-pijn, als men het op de ſlaap van die zijde legt daar de pijn is; 't zelve is ook dienstig tegen de heevige pijn in de ſchouderen. Als men hem in wijn ontbind, geeft het een treffelijke uitwendig wond-esſents. Hij is ook inwendig een goed ſlijmlosmaakend middel (*expectorans*), als mede pijnſtillend, in een eijer-dooijer ontbonden: Dezelve met water distilleerende, verkrijgt men een goed water en een heel aangenaam ruikende *esſentieele olie*, die in bovengemelde omſtandigheeden nuttig zijn.

ELEOMELI; is eene *olie* zoet van ſmaak en dikker als *honing*; volgens getuigenis van DIOSCORIDES, vloeit die uit de ſtam van een boom op *Palmijra* in *Sijrien* groeijende; deeze *olie* met *water* ingenoomen, drijft de rauwe en gallige vogten door den ſtoelgang na buiten.

ELEOSELINUM, zie EPPE.

ELEPHANT, zie OLIPHANT.

ELEPHANTIASIS; *Lepra Arabum*; is een zoort van *Melaatsheid*; zie aldaar.

ELEPHANTOPUS; *Oliphants-voet*; daar zijn drie zoorten van dit buitenlandsch gewas; als

1. De *Elephantopus*, of *Oliphants-voet*, met donderkruids-bladen; *Elephantopus conijcæ folio*; (*Elephantopus foliis oblongis ſcabris*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Oliphants-voet*, met langagtige bladen; *Elephantopus folio ſinuato.*

3. De *Oliphants-voet* met alandswortel-bladen, en purpere bloemen; *Elephantopus helenii folio*, *flore purpuraſcente*; *Scabioſa indica* BONTII.

Plaats. De eerſte zoort van deeze planten groeit in *Zuid-Carolina*, en in *Oost-Indien*; en de beide overige op *Jamaica*, en in de *Spaanſche West-Indiën.*

Kweeking. Ze worden zomtijds van de liefhebbers der vreemde planten in *Europa* gekweekt, en inzonderheid de derde zoort; het welke geſchied door het zaad, dat men in het voorjaar in een warme broei-bak zaait, en de jonge planten daar na in potten met goede ligte aarde gevult, plant, die men in een run-bak moet zetten, om de planten te koesteren, zo zullen ze in de na-zomer bloeijen, en vervolgens rijp zaad geeven; daar na moet men de beide eerſte zoorten in de ſtookkas brengen, om ze daar in te overwinteren; maar de derde zoort die in het najaar tot aan de wortel toe verſterft, en in het volgende voorjaar weder uit de wortel ſpruit, is harder en kan gemakkelijk in het oranje-huis overblijven, ook 's zomers in de opene lucht gezet worden, maar dan bloeit ze niet, ten zij met zeer warm weer.

ELEPHANTS-LUIS; dus word de *Anacardium* genoemt. Zie aldaar.

ELEPHAS, zie OLIPHANT.

ELEPHAS HERBA, zie RATELEN.

ELEVATIO; *Opheſſing*; in de Chijmie betekent dit woord eene bewerking, waar door het ſijne van het grove, het geestige van het lighaamlijke, het ligte van 't zwaare, en het vloeibaare van 't vaste word afgeſcheiden; geſchied dit omtrent drooge ſtoffen, zo word 't gewoonlijk *ſublimatie* genoemt; maar zo het in vogtige ſtoffen verrigt word, dan noemt men het *distillatie.*

ELEVATORIUM; een *Heftuig*; *Opheffer*; betekent in het algemeen een werktuig daar men iets met in de hoogte opheft; dog in de Heelkunde is het een *Chirurgicaal inſtrument*, waar mede de nedergedrukte hersſen-pan opgeligt word.

ELF-RANK, zie ALFS-RANK.

ELFT; in 't latijn *Aloſa*; door de Spanjaards *Saccolos*, en Engelſchen *Shad* genoemt; (*Clupea lateribus nigro maculatis*, *roſtro bifido*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een zee-visch, onder het geſlagt der *haringen* behoorende, die even eens als de *zalm*, *ſteur* en meer anderen, in zommige jaartijden de rivieren koomt opzwemmen, om zijn kuit te ſchieten en jongen voort te brengen; dezelve is grooter, breeder en dunner, en op de zijden platter dan de *haring*, zijnde zomtijds een elle lang,

vier duimen breed, en vier ponden zwaar; de kiel van den buik is ſcherp of dun en zaagswijze getand; de ſchubben zijn ſchildvormig, en op de zijden heeft deeze visch zwarte vlakken, welker getal zeer verſchillende is; de koleur van de rug is wit en geelagtig, en de buik en zijden zilververwig.

In de maanden Maart en April zwemt de *elft* de rivieren op, en voor dat zij hom en kuit geſchooten hebben, is het een ſmaakelijke en aangenaame ſpijs; dog wanneer zij dit in het laatſte van Maij gedaan hebben, worden zij mager en zwemmen bij groote ſchoolen langs de oppervlakte van het water, zo dat hunne rug-vinnen boven uitſteeken, maakende in dien tijd ook een geluid en geknor, als of het een drift varkens waaren; in de maand Julij zakken ze de rivieren weder af, en gaan zeewaards in. ARTEDIUS zegt, dat de *elft* in het begin van Junij, of het laatſte van Maij paart, terwijl dezelve de rivier ſchoolswijze opzwemt; dog GRONOVIUS *Zoöph. Faſc. I. pag.* 3. beweert het tegendeel; zeggende dat deeze visch in het voorjaar langs onze ſtranden ſtrijkt, en in de *Kroos-zee* voortteelt (*Parit in mari fucoſo*).

Even zo als in andere rivieren van Europa, koomt de *elft* ook zommige van onze Nederlandſche vlietende wateren opzwemmen, en wel het menigvuldigſte in de zulken, daar zig veel *zalm* en *ſteur* onthoud. In de *Beſchrijving van Dordrecht* door BEVERWIJK *Cap. VIII. pag.* 123. vind men aangetekent, dat 'er in zijn tijd omſtreeks die ſtad zulk een groote menigte van *elft*, *zalm* en *ſteur* wierde gevangen, dat de Dienſtbooden zich verhuurende, een bedingst maakten, niet meer als twee maalen weeks verplicht te zijn, *roode visch* te eeten.

De Heer HASSELQUIST zegt in zijne reizen, dat hij de *elft* in de *Middelandſche zee* bij *Smirna*, als mede aan de oevers van *Egijpten* ontrent *Roſette* vond; en dat deeze visch in December en Januarij de *Nijl* tot aan *Kairo* opzwemt, wordende aldaar door de Arabieren *Sagboga*, en door de Franſchen *Sardaine* genoemt.

ALBERTUS en RONDELETUS berichten bij eigen ondervinding beproeft te hebben, dat deeze visſchen door het geluid van ſpeeltuigen kunnen gelokt worden; en het is om deeze redenen, dat 'er door de visſchers een ſchelletje aan het touw van 't net word gedaan; op de meeste plaatzen word den *elft* tegens de ſtroom aan gevischt.

In de maanden van Maart en April, wanneer de *elft* vet is en vol kuit, is het een lekker eeten, mits versch gevangen zijnde, dewijl hij anders niet alleen ſcherp van ſmaak word, maar ook het tandvleesch der geenen aandoet, die hem eeten: Eveneens als de *zalm*, word dezelve gekookt, geſtooft en gebraaden toebereid; ook word 'er wel warmoes met veelerlei zoort van jonge groentens, als kervel, zuuring, bete, petercelie, porcelein, enz. van gekookt; in *Holland* en elders worden ze ook gerookt, en gelijk de gerookte *zalm* geveilt, zijnde ook weinig minder van ſmaak; dog de menigvuldigheid van graaten, maakt het nuttigen van deeze visch wat laſtig; nog dient aangemerkt, dat dezelve versch wordende gegeeten, de ruimte van zout begeert, om wel te ſmaaken; zijnde ook ligt te verteeren, indien hij met maatigheid genuttigt word.

Het ſteenagtig beentje in het hoofd van den *elft* getuigt L'EMERIJ, dat uit oorzaake van deszelfs *alcaliſche* of loogagtige hoedanigheid, openende, zuur-verteerende, en goed voor den ſteen en het graveel is; als mede dat de maag van deezen visch, gedroogt en tot een poeijer ingenoomen, de maag verſterkt.

ELGER; in 't franſch *Fouine*; is een visch-tuig, waar van men de beſchrijving kan vinden op het artijkel AAL, pag. 2. en de afbeelding zien op Plaat I.

ELICHRIJSUM; *Gnaphalium*; *Rhijn-bloem*; daar zijn veele zoorten van dit gewas, waar van de volgende, die men dikwils in de tuinen plant, de voornaamſte zijn:

1. De gemeene *Elichrijſum* of *Rhijn-bloem*, met geſnippelde bladen; *Elichrijſum foliis abrotani*; *Elichrijſum* DODONÆI; (*Tanacetum foliis bipinnatifidis linearibus acutis, corijmbis tomentoſis*, LINN. *Spec. Plantar.*)

2. De *Elichrijſum*, *Stœchas-kruid* of *Motten-kruid* genoemt met ſmalle bladen; *Elichrijſum ſ. Stœchas citrina angustifolia*; *Gnaphalium luteum*; *Stœchas citrina* DODONÆI; (*Gnaphalium foliis linearibus, caule fruticoſo ramoſo, corijmbo compoſito*, LINN. *Spec. Plantar.*)

3. De *Elichrijſum* met heel ſmalle bladen; *Elichrijſum angustiſſimo folio.*

4. De *Elichrijſum* of *duitsch Stœchas-kruid* met breede bladen; *Elichrijſum ſ. Stœchas citrina latifolia*; (*Gnaphalium foliis lanceolatis, inferioribus obtuſis, caule herbaceo ſimplicisſimo, corijmbo compoſito*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn nog twee veranderingen van, de eene bloemen met hoog goud- of rood-geele, en de andere met bloed-roode kelken voortbrengende.

5. De *Elichrijſum* met een lieflijke roode bloem; *Elichrijſum flore ſuaverubente*; (*Gnaphalium foliis linearibus tomentoſis integerrimis ſeſſilibus*; *corijmbis alternis conglobatis, floribus globoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De *Oosterſe Elichrijſum* met goud-geele bloemen; *Elichrijſum orientale*; (*Elichrijſum foliis confertis angusto-lanceolatis, caule fruticoſo, corijmbo compoſito*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerste zoort ſchiet uit de wortel veel dunne ſtengen met eenige zijdtakjes, van ongeveer anderhalf voet hoog, aan welke bladen voortkoomen, die klein en fijn geſnippelt zijn, naar die van de *averuit* gelijkende en grijsagtig van koleur, op de top der ſtengen en takjes koomen goud-geele blinkende bloemtjes, krans-wijze bij een, voort; het geheele gewas heeft een ſterken reuk.

De tweede zoort heeft ronde grijze wolagtige getakte ſtengen, van een voet hoogte, die met ſmalle langwerpige ſlegte grijs- en wolagtige bladen bezet zijn; op de top van de ſtengen en takken koomen kleine ronde geele blinkende bloemtjes in losſe vergaderde trosſen voort, die niet onaangenaam ruiken.

De derde zoort heeft heel ſmalle grijsagtige bladen, anders de voorgaande in gedaante en bloemen zeer gelijkende.

De vierde zoort heeft breeder bladen als de tweede zoort, die wolagtig zijn; de bloemen zijn bleek-geel en koomen ook in trosſen voort. De boven gemelde veranderingen verſchillen daar van niet of weinig, dan alleen dat de eene goudgeele en de andere bloedroode kelken heeft, waar door zig de bloem-trosſen van zodanige koleur vertoonen.

De vijfde zoort, gelijkt ook naar de voorige; heeft ſmalle wollige bladen, en ronde bloemen in ronde trosſen voortkoomende, die aangenaam helder rood van koleur zijn, en een ſchoone vertooninge maaken.

De zesde zoort heeft ſmalle, lange en grijze digt bij malkander ſtaande bladen, en brengt groote trosſen van helder-

elder- of goud-geele bloemen voort; zijnde mede eene der fraaiſte van deeze zoort van planten.

Plaats. De eerste zoort groeit in *Italien* en *Spanjen* en is eenjaarig. De tweede en derde zoort, die heesteragtig groeijen, worden gevonden in *Hoog-duitschland* ontrent de *Rhijn* en elders, als mede in *Frankrijk*, *Italien* en *Spanjen*. De vierde zoort groeit in *Hoog-duitschland*, *Braband* en *Frankrijk* op zandagtige dorre plaatzen en is eenjaarig. De vijfde zoort, heesteragtig groeijende, word gevonden in *Spanjen*. De zesde zoort, ook heesteragtig groeijende, komt voort in *Africa*.

Kweeking. De eenjaarige deezer zoorten, als de eerſte en vierde zoort, worden voortgezet door 't zaad, dat men in het voorjaar in een maatig warmen broei-bak zaait, en de opgekomene jonge planten, daar na verplant daar men begeert; maar de eerste zoort wil een goede warme plaats hebben, om rijp zaad voort te brengen. De overige langleevende zoorten worden vermeerdert door wortelſpruiten, of door ſteeking van takjes, die men in de zomer in potten met goede losſe wat zandagtige aarde ſteekt en de potten in een maatig warme run-bak zet, om de wortel-ſpruiting te bevorderen; daar na verplant men elke bewortelde jonge plant in een bezondere pot, en zet ze in de tuin op een warme plaats; maar 's winters moeten ze in het oranje-huis of anders binnen huis daar het niet vriest, op een lugtige plaats, overgehouden worden, dewijl ze onze harde winter-vorst niet kunnen doorſtaan.

Eigenſchappen. Alle deeze bloemen kan men droogen, behoudende dezelve aldus haare natuurlijke koleuren verſcheide jaaren lang, en kunnen dienen tot allerleij vercierzels en winter-bouquets enz. gelijk op de artijkels BLOEM pag. 211. en EEUWIGDUURENDE BLOEM gezegt is.

De tweede zoort heeft ook haar gebruik in de Geneeskunde; men houd de bloemen daar van, voor verwarmend, inſnijdend, openend, zweet-, pis- en ſtondendrijvend en wondheelend, en prijst ze tegen de verſtoppingen der lever, eerst beginnende waterzugt, en geſtremt bloed in het lighaam, als mede in rooking tegen de jigt. De vierde zoort word gezegt dezelfde kragt te hebben: Men prijst deeze bloemen ook tegens de motten, als men ze tusſchen 't linnen en de kleederen legt.

ELIXATIE; is in de *pharmacie* eene werking, waar door men eenig geneesmiddel in een bekwaam vogt op een zagt vuur doet kooken.

Dit woord is van het latijnſche *elixare*, het welk *kooken*, of *in water kooken* betekent, gevormt. Het vogt waar van men zig gemeenlijk in de *elixatien* bedient, is zuiver water, dog ook zomtijds wel melk, karnemelk, en andere diergelijke dingen.

Het doelwit dat men zig van de *elixatien* voorſtelt, is, om de kragt uit het geneesmiddel te trekken, en dezelve aan het vogt te doen aanneemen, ſchoon men het ook zomtijds in het werk ſtelt, om deelen van dieren, planten, enz. hunne rauwheid te beneemen of die week te maaken; als mede om aan de ſpijzen en geneesmiddelen een onaangenaame ſmaak of eenige andere kwaade hoedanigheid te beneemen, en om 'er de aardagtige en grove deelen van te ſcheiden, enz.

ELIXIR; dit word volgens zommige Schrijvers van het griekſche ἐλκω, *ik trekke*, afgeleid; dewijl de *elixir* bereid word, door de *medicamenteuſe* of geneezende deelen uit de *enkelden* (*ſimplicia*) te trekken; andere doen 't ſtammen van ἀλεξω *ik helpe*, om reden van de groote hulpe, die men zich van dit middel belooft; daar zijn 'er eindelijk ook die het tot 't arabiſche woord *al-ecſir* of *al-ekſir* t' huis brengen, 't welk *chijmie* of *ſcheijkunde* wil zeggen; volgens deeze laatste afleiding, zoude het woord *elixir* een *chijmiſche bereiding*, of wel een *geneesmiddel dat op een chijmiſche wijze is zamengeſteld*, betekenen.

Door *elixir* verſtaat men een geestig vogt, het zij bij extractie of door distillatie met de geneezende deelen van verſcheidene middelen belaaden, en tot het inwendige gebruik geſchikt; zijnde van een donkere koleur.

Men heeft geen blijken dat de *Grieken* of *Arabieren* de *elixir* gekent hebben; men vind nog het woord, nog de zaak zelve in hunne werken gemeld, ten zij bij de Alchimisten welke de naam van *elixir*, aan de *philoſophiſche ſteen* gaven, aangemerkt als een algemeen geneesmiddel; dit doet ons hellen om te gelooven, dat de *elixir* niet uitgevonden is, dan na dat ARNAUD DE VILLENEUVE, de *wijn-geest* heeft doen kennen, of na dat RAIMOND LULLIUS dezelve in verſcheidene werkingen op de *vegetabilia* gebruikt hadde.

Daar zijn verſcheiderhande *elixirs*, die in de Apotheeken bereid worden, waar van de volgende de voornaamſte of meest gebruikelijkſte zijn.

Elixir proprietatis van Paracelſus.

De uitvinder van dit *elixir* is geweest de vermaarde THEOPHR. PARACELSUS, die het hoog gepreezen heeft, tegens bijna alle ziektens en gebreken des menſchen, ja als een *balſem*, om het menſchelijke lighaam in een jeugdigen ſtaat te onderhouden, den ouderdom lang uit te ſtellen en zelfs 't leeven over een eeuwe te verlengen. Ondertusſchen heeft het korte leeven van de uitvinder zelfs, zijne groote beloften niet beantwoord; zo dat men op 't zeggen van PARACELSUS en zijnen verdeediger HELMONT in deezen geen ſtaat kan maaken; hoewel het anders wezentlijk een zeer goed geneesmiddel in veelerlei gebreken is.

Men weet behalven de ingredienten niet wel, op wat wijze PARACELSUS dit *elixir* bereid heeft, maar heedendaags word het meest op de volgende wijze gemaakt.

Neemt *aloë* en *mijrrhe*, van elks een once; *ſaffraan* een halve once; deeze ſtoffen klein geſtooten zijnde, maakt de *mijrrhe* vogtig met *geest van zwavel*, mengt dan alles onder elkander, doet 't in een vles, en giet 'er *gerectificeerde wijn-geest* of beste *witte brandewijn* op, zo veel dat dezelve drie vingerbreed daar boven ſtaat, zet het dan 8 dagen in warm zand of op een andere warme plaats, om te digereeren of te trekken, zulks altemets omſchuddende; als dan giet 'er den geverſden geest zagtjes af en 'er weer half zo veel nieuwe geest op, als voorheen, en laat 't trekken als vooren; giet ten laatsten deeze twee geverſde vogten bij een, en bewaart ze tot 't gebruik.

Dit *elixir* is een zeer goed maag- en hoofd-middel, verſterkt de maag en alle ingewanden, en is dienstig in de ſcheurbuit, koude koortzen en pest-tijd; doet ook wel zweeten en verdrijft de wormen; de *doſis* is 30 tot 50 druppels met eenig ander vogt.

Andere voegen in plaats van *zwavel-geest*, twee drachmen *geſmolten wijnſteen-zout* bij de klein geſtootene ſtoffen en laaten het zaamen 24 uuren lang meuken; als dan gieten ze den *wijn-geest* 'er bij en laaten het trekken als boven. Dit *elixir* noemt men *elixir proprietatis cum alcali*, of met een *alcaliſch zout*, en 't eerste *cum acido* of met zuur.

Als men dit *elixir* alleen uit de drie hoofd-ingredienten bereid, zonder bijvoeging van de zwavel-geest of 't wijnſteen-zout, dan is het ook een heel goed middel om allerlei uit- en inwendige wonden en gezweeren te zuiveren en te geneezen.

Men heeft ook nog eenige andere *elixirs proprietatis* uitgedagt; gelijk de volgende zijn.

Ander Elixir Proprietatis.

Neemt *aloë* en *beste mijrrhe*, van ieder een once; maakt het tot een heel fijn poeder en mengt 'er twee oncen *oſſen-gal* nauwkeurig onder, doet het dan zagtjes opdroogen, en wrijft de maſſa weer klein; als dan in een kolf of vles gedaan zijnde, doet 'er bij *gebladde wijnſteenaarde*, een once; *ſaffraan*, een halve once; en giet 'er *wijn-geest* bij, tot de hoogte van vier vingerbreed; laat het vervolgens in 't water-bad of op een warme plaats ſtaan digereeren of trekken, en als dan filtreeren en bewaart het.

Op deeze wijze word dit *elixir* op zommige plaatzen bereid, en aldus beter als de voorige manier geagt: Men prijst het zeer in de maag- en hoofd-gebreken; daar en boven ontbind het, volgens de Heer BOERHAVE, uitneemend de ſlijm, die zig in de maag of darmen en 't hoofd vast gezet heeft, en voert dezelve af; met *honing* verdikt, maakt 't de buik week, dood de wormen en verwekt honger; de *doſis* is tot 30 druppels.

Zoet elixir proprietatis (elixir proprietatis dulce, ook elixir polijchrestum vel romanorum genoemt).

Neemt *aloë* en *mijrrhe*, van elks een once; *ſaffraan* twee drachmen; deeze dingen gepoedert zijnde, giet 'er *liquor van vaste ſalpeter* op, zo veel genoeg is, laat het eenige dagen digereeren tot dat het droog word; als dan giet 'er op *beste brandewijn*, zo veel dat hij drie vingerbreed boven de ingredienten ſtaat, en laat het warm trekken; vervolgens giet den geverſden geest of 't *elixir* af en bewaart het.

Dit *elixir* word nog kragtiger gehouden als het voorige en is in veelerleij ziekten nuttig, inzonderheid die uit een kwaade maag ontſtaan.

Elixir proprietatis tegen de ſcheurbuit (elixir proprietatis antiſcorbuticum).

Neemt *beste aloë* en *mijrrhe*, van elks een half once; *ſaffraan* twee drachmen; tot een poeder gemaakt zijnde, giet 'er bij *getartariſeerde wijn-geest*, agt oncen; *zoete geest van zout*, vier oncen; en *geest van lepel-bladen*, twee oncen, laat het op een warme plaats trekken en filtreert het daar na.

Dit *elixir proprietatis* is uitneemend dienſtig tegens de ſcheurbuit en daar uit ontſtaande gebreken; als mede tegens de veneriſche toevallen, graveel- en ſteenſmerten, verſtopte ſtonden, enz., men neemt 'er 30 à 50 droppels 's morgens en 's avonds van in, met eenig vogt.

Ander elixir tegen de ſcheurbuit (elixir antiſcorbuticum).

Neemt *alsſem*, *water-kers*, *beekboom*, *lepelbladen*, *duivekervel*, *bernagie* en *oſſetong*; van elks drie drachmen; *aland-wortel*, twee drachmen; *vaaren-wortel*, een half once; *oranje-ſchillen*, 2 drachmen; *tamariske*, 6 drachmen; maakt alles grofjes klein, giet 'er *geest van lepel-bladen* en van *water-kerſſe* op, van ieder even veel, of alleen maar de eerste geest, en zo veel dat 't drie vingerbreed hoog boven ſtaat, laat 't dan op een warme plaats trekken tot een *elixir*: Wil men het niet bitter hebben, zo kan men de alsſem 'er uit laaten, zullende even zo goed zijn, en is in de ſcheurbuit heel dienſtig.

Borſt-elixir (elixir aſthmaticum vel pectorale).

Neemt *alands-wortel*, een hals once; *florentijnſche lisch-wortel* en *ronde holwortel*, van elks drie drachmen; *hijſop* en *hoefbladen*, van elks een halve handvol; *mijrrhe*, *benzoin* en *zap van zoet-hout*, van elk drie drachmen; *ſaffraan*, twee drachmen; *cardemome*, *caneel*, van elks een half drachma; *anijs-zaad*, een halve once; *witte zuiker*, twee oncen; klein geſneeden en geſtooten zijnde, maakt het vogtig met *zwavel-geest*, giet 'er dan *geest van ijſop*, of anders maar *gerectificeerde wijn-geest* bij, zo veel als boven, en laat het warm trekken tot een *elixir*.

Dit *elixir* is heel dienſtig in aamborſtigheid en andere borſtziektens; het verſterkt de ingewanden enz.; men kan het neemen tot drie drachmen.

Maag-elixir (elixir ſtomachicum).

Neemt *alands-wortel*, *calmus-wortel*, *galange-* en *zedoar-wortel*, van elks een halve once; *kruiſemunt*, een handvol; *meliſſe* en *ſalie*, van elks een halve handvol; *caneel*, *kruidnagels* en *cubeben*, van elks twee drachmen; *foelie*, een drachma, *coriander-zaad* en *anijs zaad*, van elks drie drachmen, *maſtix-korrels*, een halve once; alles klein geſneeden en geſtooten zijnde, giet 'er geest van *kruiſe-munt* of maar beste *wijn-geest* of *brandewijn* op en laat het warm trekken, dan gedistilleerd zijnde, doet 'er wat *extract van calmuswortel* in, en bewaart het tot 't gebruik.

Dit is een deftig *maag-elixir*; het verſterkt de maag, bevordert de kooking, verdrijft de winden; verteert de ſlijmen, opent de verſtoppingen, enz.; de *doſis* is tot een halve once.

Moeder-elixir (elixir uterinum).

Neemt *gentiaan-wortel*, *zedoar-wortel*, *zevenboom* en *beste mijrrhe*, van elks een half once; *bevergeil*, een once; *lavas zaad* en *ſaffraan*, van elks drie drachmen; *foelie*, anderhalf drachma; *camfer*, een drachma; alles tot een grof poeder gemaakt zijnde, doet het in een glas, giet 'er 6 drachmen *liquor van wijnſteen* en twee pond ſterke *wijn-geest* over, en laat het op een warme plaats trekken.

Dit *elixir* is zeer dienſtig tegen de moeder-ziektens, verdrijft de opkoomende benauwtheeden, opent de verſtoppingen, bevordert ook de baaring, enz.; men geeft het tot een drachma.

Ander moeder-elixir.

Neemt *peonie-wortel* 't mannetje; *geele barnſteen*, *beste mijrrhe* en *bevergeil*, van elks een halve once; *zedoar-* en *galange-wortel* en *kandiſche diptam*, van elks twee drachmen; *laurier-beſien* en *kruidnagels*, van elks een drachma; *camfer* en *ſaffraan*, van elks een half drachma; alles grofjes klein geſtooten en geſneeden zijnde, giet 'er *geest* van *rooſemarijn*, of van *wijn* op, zo veel dat hij twee à drie vingerbreed hoog daar boven ſtaat, en laat het op een warme plaats trekken.

Dit *elixir* heeft dezelfde kragt als het voorige.

Peſt-

Pest- en maag-elixir.

Neemt *alands-* en *zedoar-wortel*, van elks twee drachmen; *lange holwortel* en *angelike-wortel*, van elks een drachma; *tormentil-wortel*, anderhalf once; *witte diptam*, een drachma; *aloë*, vier drachmen; *mijrrhe* en *rhabarber*, van elks twee drachmen; *faffraan*, anderhalf drachma; *lorken-ſwam*, een drachma; *gezegelde aarde*, een halve drachma; *bevergeil* en *beste theriaak*, van elks anderhalf drachma; *geest van ſwavel* en van *ſalpeter*, van elks twee drachmen; alles grofjes klein gefneeden en geſtooten zijnde, maakt het vogtig met de gemelde geesten, giet 'er dan ruim twee mengelen ſterke *koornbrandewijn* bij, en laat het op een warme plaats trekken, dan doorgezijgt zijnde, bewaart het.

Dit is een zeer goed *maag-elixir*, en dient in pesttijden tot een preſervatijf; men neemt 'er 30 tot 50 en meer druppels van.

Engelsch elixir.

Neemt beste *rhabarber*, een once; *ſenés-bladen* die wel gezuivert zijn, twee oncen; *anijs-* en *coriander-zaad*, van elks een once; *zoethout* en *alands-wortel*, van elks een once; *peterſelie* en *venkel-zaad*, van elks een half once; *pokhout*, een once; *ſaffraan*, een half lood, en *lange rozijnen*, zes oncen; de zaaden geſtooten, en 't overige klein gefneeden zijnde, doet men het in een matras of vles, giet 'er twee mengelen *beste brandewijn* op, en laat het dus 3 à 4 weeken in de zon, of van verre bij het vuur trekken, filtreert het daar na, en bewaart het tot 't gebruik.

Dit *elixir* is wind-breekende, maag-verſterkende, ſlijm-losmaakende, enz., drijft ook de kwaade ſtoffen door den ſtoelgang zagtjes het lighaam uit; de *doſis* is tot een halve once.

Levens-elixir (Elixir vitæ).

Neemt *beste caneel*, zes drachmen; *muscaate-noot* en *foelie*, van elks een half once; *kruidnagels*, twee drachmen; *ſaffraan*, een drachma; 't *geele* van *citroen* en *oranje-ſchil*, van elks twee drachmen; klein geſtooten en gefneeden zijnde, giet 'er 18 oncen of drie-vierde mengelen *wijngeest* op, en laat het op een warme plaats trekken.

Dit is een aangenaam *elixir*, het verſterkt het harte, het hoofd en de maag, en is dienſtig in flaauwtens en andere zwakheden, opent de verſtoppingen, uit koude taaije ſlijm, verdrijft de winden, en ruimt de borst, enz.; men gebruikt het tot een halve once.

Heilzaam elixir (Elixir ſalutis).

Neemt *ſenés-bladen*, twee oncen; *rhabarber* en *heilig hout* (*ligni ſanctí*); *droogealandswortel*, *anijszaad*, *carwei-zaad*, *coriander-zaad* en *geraspt zoethout*, van elks een once; *beste rozijnen*, daar de korrels uitgenoomen zijn, vier oncen; alles grofjes klein gefneeden en geſtooten zijnde, giet 'er anderhalf mengelen *aqua vitæ* op, en laat het 4 à 5 dagen op een warme plaats trekken, filtreert het daar na, en bewaart het.

Dit purgeert zagtjes, en is dienſtig in de lever-, nieren blaas-gebreken; men neemt 'er tot een drachma van.

Elixir van camfer (Elixir camphoræ).

Neemt *camfer*, een halve once; *wijnſteen-zout*, twee drachmen; *kruidnagel-olie*, zes druppels; *anijs-olie*, tien druppels; *ſterke koorn-brandewijn*, vijf oncen; mengt en distilleert het in een kleine kolf, cohobeert het daar na eenige maalen, en verſt dan den overgehaalden geest met een drachma *ſaffraan*.

Dit is een treffelijk middel om te zweeten, en de koorts te verdrijven; verſterkt ook het harte en de hersſenen, wederſtaat het venijn, en is zeer dienſtig in pest- en andere beſmettelijke tijden; men neemt 'er tot 20 druppels van met *wijn* of iets anders.

Koorts-elixir (Elixir febrile D. Krucks).

Neemt *angelike-wortel*, een once; *gentiaan-wortel* en *contrajerv-wortel*, van elks twee drachmen; *zedoar-wortel*, een drachma; *kruidnagels*, twee drachmen; *jenever-beſiën*, een drachma; *vlug zout van hertshoorn* en *camfer*, van elks twee drachmen; ſtoot deeze dingen klein, en laat ze op anderhalf pond *ſterke koorn-brandewijn*, wel geſlooten, warm trekken; laat ook 2 oncen *kina-kina* en 2 drachmen *wijnſteen-zout*, beide heel fijn geſtoten, op negen oncen *wijnagtige geest van ammoniakzout* drie dagen lang in het bijzonder trekken; mengt als dan beide te zaamen, en laat het nog een paar dagen trekken, dan filtreert en bewaart het voor het gebruik.

Dit *elixir* is uitneemend tegens de tusſchenpoozige koortzen, verdrijft dezelve dikwils, als men 'er 's morgens, middags en avonds, buiten de koorts, 30 tot 40 druppels van inneemt, met eenig vogt; is ook een goed zweetmiddel, tot een drachma ingenoomen.

Elixir van vitriool (Elixir vitrioli Mijnſichti).

Neemt *kleine galanga*, zes drachmen; *calmus-wortel*, een halve once; *kruiſemunte* en *ſmalle ſalie*, van elks twee drachmen; *beste caneel*, *kruidnagels* en *witte gengber*, van elks anderhalf once; *muscaatenoot* en *cubeben*, van elks een drachma; *paradijshout* en *citroenſchil*, van elks een halve drachma, en *witte zuiker*, twee oncen; brengt alles tot een poeder, en maakt het vogtig met *wijngeest*; giet 'er dan op *vlugge vitriool-geest* of *geest van ijzer-vitriool*, zo veel genoeg is, en laat het eenige weeken warm trekken, filtreert daar na het *elixir*, en bewaart het; op het te rug gebleevene kan men *wijngeest* gieten, en de kracht 'er wel uitgetrokken zijnde, kan men deeze extractie bij de voorige mengen, en het zaamen in 't *marienbad* veertien dagen laaten circuleeren, en dan tot het gebruik bewaaren.

Dit *elixir* word zeer gepreezen als een der beste *maag-elixirs* tegen de gebreken der maag, moeijelijke verteering der ſpijze, en andere uit een bedorvene maag voortkoomende ziektens; de *doſis* is tot 25 druppels.

Citroen-elixir (Elixir citri).

Neemt verſche *citroen-ſchillen*, een pond; doet ze in een kolf, en giet 'er zes pond *beste brandewijn* op, laat het een paar dagen ſtaan te trekken, en distilleert het vervolgens in het *marienbad*; mengt dan bij het overgehaalde een pond *ſijroop* van 't *citroen-zap* en *geclarificeerde zuiker*, zo veel genoeg is, om het zoet te maaken, en verſt het met wat *ſaffraan*, waar na men het kan filtreeren, om het klaarder te hebben; indien men wil, zo kan men 'er ook een weinig *tinctuur van amber* en *muscus* bij doen.

Dit is een aangenaam en heerlijk hart- en maag-verſterkend *elixir*, het vervrischt het bloed en de leevensgeesten, verdrijft de flaauwtens, winden en buikloop, enz.; men neemt 'er een tot twee lepels vol van met wat *wijn*, of iets anders gemengt.

Men

Men kan dit *elixir* ook zonder distillatie bereiden, door de *citroen ſchillen* alleen op *beste brandewijn* op een warme plaats te laaten trekken, en dan de overige dingen 'er bij te voegen, als boven; het zal niet minder goed zijn.

Merkt, dat men bij het laaten trekken, zo wel van dit, als allerlei andere *elixirs*, het glas wel moet ſluiten, op dat de geesten en kragten 'er niet van vervliegen; en om dezelve reden, moet men de *geprepareerde elixirs* ook in wel geſlootene vlesſen bewaaren.

ELIXIVATIO; *Uitlooging*; is in de Chijmie, wanneer men op de asch der verbrande *vegetabilien* warm water giet, om 'er een loog uit te trekken, en hier uit vervolgens een *vast zout* (*ſal fixum*) te maaken.

ELLE; in 't latijn *Ulna*; is een zekere zeer gebruikelijke maat in lengte, om 'er allerlei wollen en zijden ſtoffen, lakens, linten, enz. mede af te meeten; en welke derhalven alle kooplieden in diergelijke waaren noodzaakelijk moeten hebben, en die behoort geijtigt te zijn; de lengte van een *elle* is ongeveer twee voeten, die in vier gelijke vierendeelen, en een der vierendeelen op het einde wederom in vier vierendeelen gedeelt word, waar van ieder dus een zestiendedeel uitmaakt; ze word doorgaans van een dun vierkant ſtuk hout of ijzer gemaakt, met een bijzondere ſteel of handvatzel op het eene einde, en als ze van hout is, behoort ze aan 't onderſte einde met ijzer of koper beſlagen te zijn, om niet af te ſlijten.

Dog de *elle* is niet overal gelijk van lengte; de *Parijſche*, *Lijonſche* en *Rouaanſche elle* houd drie voet, zeven duim en agt linien, franſche maat; de *Champagner* houd twee voet, zes duim en één linie.

Zeven *Amſterdamſche ellen*, doen maar vier *ellen* te *Parijs*.

In andere landen hebben de *ellen* weder andere naamen en lengte; in Engeland rekent men met *gardes*; in Toscaanen met *brasſes*; te Genua met *palmes*, en te Napels met *cannes*.

Het is noodig, dat een koopman de proportie der *ellen* van die plaatzen, daar hij de waaren van daan ontfangt, met die van zijn woon- of verkoop plaats weete, en de prijs der waaren daar na te ſchikken; men kan hier van onderrigt vinden in LOD. BRUINS *threſoor van gewigten*, *maaten*, *ellen*, *munten*, enz. te *Amſterdam* gedrukt. Zie ook op het artijkel MAAT.

ELLEBOOG; *Voor-arm*; in 't latijn *Cubitus*; *Focile majus*; *Olecranon*; *Propigion*; *Ulna*; deeze neemt haaren aanvang bij de buiging des armbeens, en ſtrekt zig tot aan den voorhand uit; de *elleboog* is uit twee beenderen zaamengeſtelt, die in het einde aan malkanderen, dog in het midden tot plaatzing der ſpieren van malkanderen zijn geboogen; deeze twee beenderen noemt men het *groote* en *kleine voorarms-been*; het onderſte, 't welke veel langer en dikker is, als het andere, draagt eigentlijk de naam van *elle*.

ELLEBOOGS-PUNT; *Hiel-punt*; in 't latijn *Anconæus proceſſus*; is de uitſteekende punt van de elleboog, of ook van de hiel.

ELLEBOOGS-SPIER; in 't latijn *Musculus cubitæus*; deeze is tweeledig, en word de *inwendige* en de *uitwendige* genaamt; de *inwendige* neemt zijn begin *van den binnenſten knokkel des ſchouderbeens*, en eindigt in 't *eerſte been van de nahand*, die onder den tweeden of wijsvinger ingeplant is, dezelve buigt door behulp van de *uitſtrekkende ſpier der hand* (*musculus radiæus internus*) de voorhand; de *uitwendige* neemt zijn begin van *den uitwendigen knokkel des ſchouderbeens*, en plant zig in de beenderen van de nahand; verſtrekkende om met den *buigſpier van de hand* (*musculus radiæus externus*) de voorhand uit te ſtrekken.

ELLEBOOGS-SPIER (KORTE); in 't latijn *Musculus brevis cubiti*; deeze ſpier, die in den *radius* of het buitenſte gedeelte van den *kleinen elle-pijp* word ingeplant, neemt zijn aanvang van de buitenſte kant des *ſchouderbeens*.

ELLEBORINE, of *Helleborine*; zie NIESWORTEL.

ELLIPS; *Lang-rond*; is een lang-ronde figuur, die langer als breed is, en dus een lange en korte diameter heeft; men noemt ze ook wel een *ovaal* of *eij-rond*; maar een eigentlijk *ovaal* is aan de eene kant wat dunner of puntiger, dan aan de andere, op de wijze als de meeste eijeren.

ELMOOS-VUUR (ST.); zijn kleine lichtjes of vlammetjes, die men bij ſtormweer op zee dikwils aan de masten, touwen, vlaggen, en andere verheve deelen der ſcheepen ziet; inzonderheid worden ze veel in de *Indiſche oceaan* bij onweer waargenoomen; men noemt deeze lichtjes ook zedert ouds *Castor* en *Pollux*, en ſchoon PLINIUS en CARDANUS geſchreeven hebben, dat ze de ſcheepen zoudeu kunnen in den brand ſteeken, zo is zulks egter onwaar; maar zommige ervaarene zeelieden hebben verzekert, dat die lichtjes niets anders zijn, dan kleine ſlijmige en lichtende vischjes, welke bij ſtorm met het water tegens de masten, enz. aangeſlingert worden, en daar aan hangen blijven.

ELS; *Elſen-boom*; in 't latijn *Alnus*; (*Betula pedunculis ramoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De *els* word een groote hoog en regt opſchietende boom, en is met bladen bekleed, die rondagtig, glad, rondom gekerfd, en in 't aantasten wat lijmagtig en kleevende zijn; de bloemen zijn niet anders dan langwerpig-ronde ſchilferagtige katjes (*amonta*), gelijk de berken voortbrengen, waar na het zaad voortkomt, dat heel klein en bruinagtig en in de herfst rijp is; de ſchors der oude boomen is rouw, oneffen, bros en zwartagtig; maar 't hout is rosagtig, effen en zagt of week.

Plaats. De *els* groeit natuurlijk in vochtige moerasſige plaatzen van *Hoog-Duitſchland*, *Frankrijk* en elders, word ook op veel plaatzen, inzonderheit in de *Nederlanden* gekweekt, tot het gebruik in de tuinen en velden, en wegens het hout.

Daar zijn ook nog twee mede-zoorten of veranderingen van; als 1. de *Els met groene bladen*, die wat ligt-groener en langwerpiger zijn; 2. de *Els met grijze bladen*, die wat langer, puntagtiger, meer geſnippeld en niet kleverig maar met eene zeer fijne wolligheid gedekt zijn en daar door grijsagtig ſchijnen; deeze zoort is hier te lande vreemd, maar word gevonden in *Hoog-Duitſchland*, *Boheemen*, *Hongarijen*, *Zweeden*, *Noorweegen*; enz. 3. De *Berg-els*, die klein en heesteragtig groeit, anders met de *gemeene els* in gedaante overeenkomende, koomt voort in de gebergtens van *Hoog-Duitſchland*, *Hongarijen* en elders. Ook zijn 'er nog driederlei andere *Berg-elſen*, waar van BOCCONE in zijn *muſeum* meld, dog die hier te lande mede onbekend zijn, maar veel in *Italien* op de bergagtige plaatzen groeijen.

Kweej

Kweeking der Elſen boomen.

De voortkweeking der *elſen-boomen* geſchied door het zaad, dat men in het voorjaar op een wel bearbeide vogtige akker of bedde uit de volle hand niet al te digt zaait; of de jonge opkoomende boomtjes daar na verdunt, op de afſtand van ongeveer een voet; daar men ze 2 à 3 jaaren laat ſtaan, als wanneer men ze kan verplanten daar men begeert; ondertusſchen zorg draagende, den akker van het onkruid wel ſchoon te houden. Ouder als 3 of 4 jaaren moet men de jonge boomen niet ligtelijk verplanten, dewijl de oudere zo wel geen groei willen vatten, en bij de verplanting moet men ze niet of weinig aan haare takken beſnoeijen en nog minder den top inkorten, want anders willen ze niet opſchieten, maar blijven laag en kreupelagtig; maar men kort alleen de wortelen een weinig in.

Het zaaijen en kweeken der *elſen* is in onze Provintien veel het werk van de veen- en woud-boeren, die de jonge boomen vervolgens in de voorjaarstijd in menigte ter markt brengen, om dat ze niet alleen in de laage veen- en woud-plaatzen zeer wel groeijen en ſchielijk aangroeijen, maar ook in Nederland veel geplant worden.

Men kan de *els* ook voortkweeken door inlegging, op de zelfde wijze, als de ijpen-boomen; of ook door pooten of groote takken, gelijk men met de wilge-boomen gewoon is te doen, die men ter plaatze ſteekt daar ze zullen blijven voortgroeijen, dog dit word hier te lande zelden of nooit gedaan, dewijl de *els* gemakkelijker door 't zaad aangekweekt word, en zulks ook beter boomen geeft.

De *elſen* willen in allerlei goede losſe, zo wel klei- als zand-gronden heel wel groeijen; dog beminnen liefſt een vogtige grond, zelfs als de wortelen in 't water koomen te groeijen, tieren ze zo veel te beter en wasſen ſchielijker.

Gebruik der Elſen-boomen.

Dewijl de *els* het vogt bemint en ſchielijk opgroeit, ook niet ligt breekbaar en dus beſtendig tegens de winden is, zo zijn dezelve heel dienſtig om ze in vogtige gronden rondsom moes-, vrugt- en andere tuinen, naast de ſlooten of gragten, of ook van binnen in, tusſchen verdeelingen tot mantelingen tegen de winden te planten, om het ander gewas daar voor te dekken. Ook worden ze om dezelfde reden, als mede om het hout, veel geplant rondsom groote akkers of velden die van een vogtige aart zijn; gelijk in Friesland in de zogenaamde *wouden* veel geſchied: Dog wegens het hout alleen, plant men 'er in de vogtige gronden, daar anders geen gewas groeijen wil, ook wel geheele bosſchen van; tot dien einde zet men de jonge boomen op 5 à 6 voeten afſtand, dog met die inzigt, om, als de boomen groot en hoog zullen opgroeijen, na verloop van eenige jaaren, als de boomen te digt koomen te ſtaan, de helft te roeijen; doch zullen de geplante boomen alleen tot kap-hout dienen, dan kan men ze op gemelde afſtand laaten ſtaan en men kapt zodanig hout gewoonlijk om de 6, 8 of meer jaaren, na dat men het dik begeert, omtrent de wortel af; waar na het zelve weer met veele nieuwe ſpruiten bij de wortel uitſchiet, en dus lange jaaren tot kaphout dienen kan.

Men plant de *els* ook wel in de plaiſier-tuinen tot ſcheerheggen dog zelden, dewijl dezelve niet wel digt begroeijen, en dus niet zeer aanzienlijk zijn; geſchiedende zulks derhalven alleen op heel vogtige of waterige plaatzen, daar om de vogtigheid van de grond geen ander gewas wel groeijen kan.

Het hout van de *els* is een tamelijk goed brand-hout, geeft een goede vlam, en tamelijke hitte, dog duurt zo lang niet in het vuur als het berken-, eiken-, boeken- of ijpen-hout, dewijl het weeker van aart is, egter is het in Friesland en nabuurige Provintien het voornaamſte kleine brand-hout, dewijl het in deeze laage vogtige gronden best groeijen wil.

De koolen van dit hout worden tamelijk goed geagt voor de zilver- en andere ſmids, maar zijn zo goed niet als die van *berken-* of *boeken-hout*.

Tot timmeragie word dit hout niet gebruikt, dewijl het te week is, en in de droogte en lucht haastig bederft of van de wormen verteert word, maar in het water of in waterige en moerasſige gronden is het zelve onvergankelijk, en men zegt, dat het daar in met de tijd in ſteen verandert; gelijk 'er hier en daar in de cabinetten van zeldzaamheden der voornaame liefhebbers, ſtukken van dit tot ſteen gewordene hout vertoont worden. Men gebruikte derhalven dit hout voor deezen veel tot paal- en rooster-werken in onvaste en waterige gronden, om een vast fondament te verkrijgen, tot 't bouwen van huizen, gelijk men te *Amſterdam*, *Venetien* en elders genoodzaakt is te doen: Dog hedendaags word het zelden meer daar toe gebruikt, 't zij om dat het ſchaars en duur is, of, om dat men het niet dik en lang genoeg verkrijgen kan; men bedient zig thans in deszelfs plaats meest van *denne-* of *greinen* masten, welke bevonden worden in het water even gelijk onvergankelijk te zijn of zeer lang te kunnen duuren; maar men gebruikt het nog wel tot pompen en water-buizen; hoewel die nu ook meest van greinen-masten gemaakt worden.

Voorts word dit hout van de lijſtmaakers gebruikt, om 'er zwarte lijſten van te maaken, dewijl het zig wel zwart laat verwen en glad polijſten, en dus het ebbenhout in 't aanzien evenaart: Dog het meeste gebruik daar van word van de hol- en wieldraaijers gemaakt, om 'er houten kommen, ſchotels en andere dingen van te maaken, dewijl het droog geworden zijnde, niet ligt berſt; om welke reden het ook van de klomp-maakers gebezigt word.

De *ſchors* en *vrugten* of *zaad-knoppen* met wat oud roeſtig *ijzer* eenige dagen in water, of in water met wat edik gelegt, geeft een goede zwarte verf, om daar leer, hout en andere dingen mede zwart te verwen: Men kan ze ook gebruiken in plaats van galnooten tot 't maaken van inkt.

In de Geneeskunde is dit boom-gewas van geen of weinig gebruik, maar de ſchors, die zaamentrekkende is, word gezegt dienſtig te zijn in de ontſteeking der keel, als men 'er een gorgel-drank van kookt; de groene bladen worden opgelegt tegen de gezwellen en ontſteekingen, als mede tegen de pijnen van 't podagra.

ELS (ZWARTE), zie PIJLHOUT.

ELUTREEREN; *Wasſchen*; *Afwasſchen*; *Aflijmen*; *Afzwemmen*; betekent als men van een aardagtig poeder de allerfijnſte deelen afwascht, om dus een zeer fijn poeder te verkrijgen; het welke geſchied door middel van het poeder in ruim water te doen, en het om te roeren, vervolgens het water een korte tijd ſtil ſtaan te laaten, zo zal het groffſte en zwaarſte van het poeder naar de grond zinken; als dan giet men het troebele water zagtjes af, en laat het zig weder zetten, zo zal dit

tweede nedergezakte poeder fijner en van de grove deelen gezuivert zijn; en als men dit afgieten verſcheidene maalen herhaalt, eer het poeder uit het water geheel nedergezakt is, zal men verſchillige fijne poeders verkrijgen, waar van het laatſte het fijnſte is; welke poeders men ten laatſten op een vloeipapier of anders droogt en bewaart. De ſchilders bedienen 'er zig veeltijds van, om zommige aardagtige verfſtoffen, gelijk bij voorbeeld de *engelſche asch*, enz. op deeze wijze te zuiveren en fijn te maaken.

ELIJTHROIDES, zie SCHEDE-VLIES.

EMAIL, is eene bijzondere toebereiding van glas, aan het welke men verſcheidene koleuren geeft, dan eens doorſchijnende, dan eens ondoorſchijnende; met dit gekoleurd glas dekt men goud en koper; de horlogieplaaten, deszelfs kasten, ſnuifdoozen en juweelen worden hier mede verciert.

Men onderſcheid drie manieren van *email*; de eerſte, welke allerlei edele geſteentens nabootst, waar over wij reeds gehandelt hebben, zie EDEL-GESTEENTE; de tweede, het *email* zo even bepaalt; de derde, is het *email* waar van men met de lamp allerlei beestjes en cieraaden maakt voor het kapzel der vrouwen, Carteſiaanſche mannetjes voor de Philoſoofen, en de oogen nabootst voor die het ongeluk hebben gehad, om 'er een te verliezen.

Men heeft zeer lang gedagt dat de *Picturae encauſticae* der ouden, door Plinius beſchreeven, dezelfde waaren, als onze geſchilderde *emailleerſels*, dog gelijk de Graaf Caijlus aangetoont heeft met weinig recht; want de *encauſtike ſchilderijen* ſchijnen op muuren en op hout in wasch geſchied te zijn; zij beſchilderden 'er hunne ſchepen mede, gelijk bij Ovidius blijkt; deeze manier wederſtond de lucht en het zoute water; Vitruvius handelt 'er in zijn 7*de boek* 9*de hooftd.* zeer duidelijk over, inzonderheid om het over muuren te doen; het was het ſchilderen in wasch, waar van de Heer Caijlus verſcheidene manieren opgeeft; zie SCHILDEREN IN WASCH.

EMAILLEEREN; deeze konst is het allerbest door Neri en Kunkel beſchreeven; de Baron Holbach heeft dit werk overgezet, gelijk ook de nooten van Merret in het fransch in 4to.

Men maakt eerst eene algemeene ſtoffe voor alle zoorten van *email*, naamelijk

Neemt 30 pond *lood*, en 30 pond *tin*, beide zuiver; laat die calcineeren en ziften, en laat deeze kalk kooken met ſchoon *water* in een aarden verglaasde pot, giet 'er het water af, het welke de fijnſte deelen met zig ſleept; doet dit zo dikwils tot dat 'er geene ſtoffe meerder zig mengt met het water, en calcineert wederom het overgebleevene, op dezelfde wijze, wascht de kalk af, tot dat 'er niets weder overblijft; dampt dan dit water uit, dog met een zagt vuur, anders verliest deeze asch of kalk zijne koleur; neemt van deeze *fijne kalk* en *frit van Tarſus* of *witte vuurſteen*, (*frit*, in het latijn *fritta*; in het italiaansch *bolitto*) wrijft die zeer fijn, en zeeft die zeer zorgvuldig, van ieder 50 pond *witte wijnſteen* 8 oncen; zet deezen te zaamen in een nieuwe aarden pot in het vuur tien uuren lang, en maakt alles te zaamen tot poeder; bewaart deeze poeijer zeer zorgvuldig, dit is de baſis voor alle zoorten van *email*, en word *amaus*, ook *frit* genoemt.

Kunkel verkiest in plaats van *wijnſteen*, agt oncen welgezuiverde *potasch*.

Om melkwit Email te maaken.

Neemt van de poeder zo even beſchreeven 6 pond, en *magneſia* 48 greinen, doet die te zaamen in een wit verglaasde pot in het furnuis met eickenhouts-koolen zonder rook, zo zal deeze ſtoffe ſchielijk ſmelten; als de ſmelting volkoomen is, zo giet het uit in zuiver water, welke deeze ſtoffe bluscht en zuivert; doet dit driemaal agter een; wanneer het voor de vierde reize geſchied, ziet dan wel toe dat zij wit is, en geene groene zweem heeft, doet 'er anders een weinig *magneſia* bij, en gij zult eene koleur als melk verkrijgen.

Libavius en Porta neemen van het lood een deel, van tin twee deelen, en tweemaal zo veel glas; Kunkel raad vooral de *magneſia* 'er bij kleine gedeelten bij te doen.

Wit Email, of Amaus, op eene andere wijze.

Neemt van *antimonie* en *ſalpeter*, wel gemengt en gewreeven, van elks 12 pond; *gemeen glas*, 176 pond; laat dit calcineeren in het furnuis, en maakt het tot *frit* of *fritta*; dit zal u *wit email* geeven. Kunkel wil, dat men dit wel fijn moet wrijven, 24 uuren lang met *wijnazijn*, en dat het dus gemakkelijk ſmelt; dog om het te gebruiken, moet men eerst met *gomwater* overſtrijken, en daar op de andere koleuren leggen.

Om blaauw Email te maaken.

Neemt van de algemeene ſtoffe 6 pond, laat die ſmelten in een wit verglaasde pot, wascht die ſchoon in water, doet 'er bij 3 oncen *koper hamerſlag*, driemaal gecalcineert; neemt 36 grein *ſafre*, *ſaffara*, dat is *cobalt* of *ſmalt*, en 48 grein *magneſia*; maakt deeze laatſten tot poeder, mengt de poeders wel onder een, dog in vier partijen; als de koleur u ſchoon toeſchijnt; indien de koleur te flaauw of te donker is, moet men 'er wat meerder van het algemeen *email* bij doen, of *cobalt* naar believen.

Om Hemels-blaauw of azuur Email te maaken.

Neemt *wit email*, 4 pond; 2 oncen *cobalt*; 40 grein *gebrand-koper*, drie maal gecalcineert; mengt deeze poeders wel onder een, zet dit in een wit verglaasde pot in een glasblaazers-oven of furnuis, bluscht het uit met het te gieten in zuiver *water*, als het wel geſmolten is. Kunkel merkt op, dat zomtijds de koleur verſchilt, om dat het ſmalt verſchilt, en dat men om de regte koleur te verkrijgen, verſcheidene proeven moet doen.

Om groen Email te maaken.

Neemt 4 pond *frit* of *amaus*, laat die ſmelten in een wit verglaasde pot, 10 of 12 uuren lang, tot die wel zuiver is, bluscht het uit in *water*, en ſmelt het wederom; doet 'er dan bij 2 oncen *gebrand koper*, en 48 grein *hamerſlag van ijzer*, alles wel gewreeven; mengt alles onder een in drie keeren, een weinig teffens; dit geeft een ſchoon *groen email* om op goud te leggen.

Op een andere wijze groen Email te maaken.

Neemt 6 pond *amaus*, doet 'er bij 3 oncen *Spaanſch ferret*, dat is wel gebrand *koper*, en 28 grein *ſaffraan van ijzer* of *mars*; behandelt dit even als het voorige.

Nog op een andere wijze.

Smelt 4 pond *amaus*, bluscht die uit, en ſmelt ze nog eens, doet 'er dan in drie reizen bij de volgende poei-

jer,

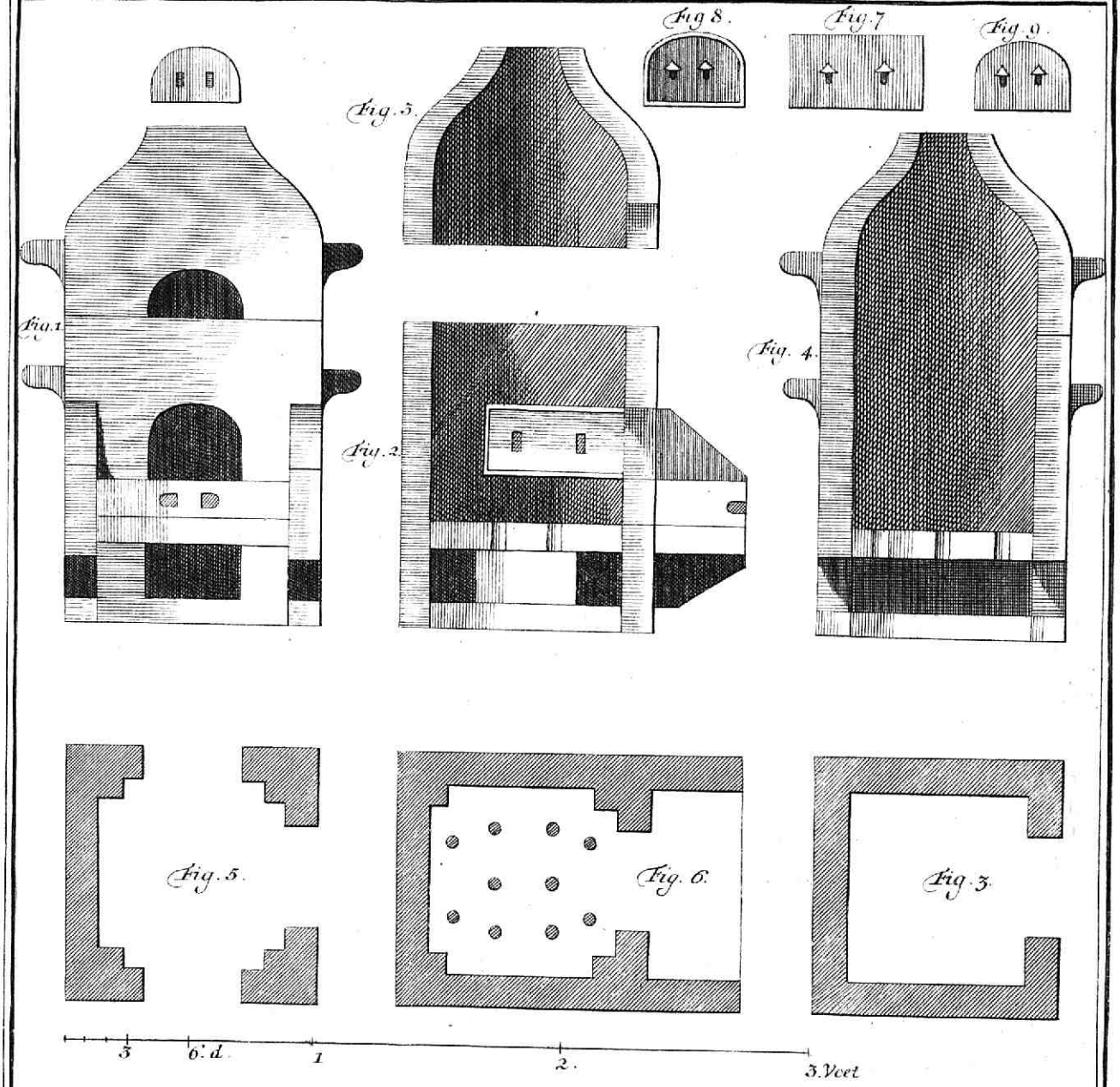

UITLEGGING

Fig. 1. Oven om het geëmailleerde in te Bakken, aan de voorkant, het bovenste is het Deurtje of Sluit Stuk om het gat voor in het Dek-Stuk te Sluiten.
—2. de Oven van binnen en zijdelings doorgesneeden met het bakje er in.
—3. het boven Stuk, waar van de platte grond te zien is beneden *Fig.* 3.
—4. de Agterkant van den Oven
—5. de Grond
—6. de Bodem van *Fig.* 2.
—7. 8 & 9 het Bakje van vooren van agteren en van ter zijden.

jer, gemaakt van *gebrand koper* 2 oncen, en 48 grein *ſaffraan van mars*.

Om zwart Email te maaken.

Neemt 4 pond *amaus*, *cobalt* en *magneſia van Piemont*, van ieder 2 oncen; ſmelt dit in een verglaasde pot in het furnuis; neemt vooral de pot groot genoeg, om het opbruiſchen en overloopen voor te koomen; geſmolten zijnde, giet het uit in *water*, ſmelt het over, en maakt 'er koeken van.

Op eene andere manier.

Neemt *frit* of *amaus*, 6 pond; *cobalt* en *ſaffraan van mars* met *azijn* gemaakt, en *Spaansch ferret* of wel *gebrand koper*, van ieder twee oncen; en handelt 'er mede als het voorige.

Nog eene andere manier.

Neemt van de algemeene *amaus*, 4 pond; *roode wijnſteen*, 4 oncen; *magneſia van Piemont* wel bereid, 2 oncen; maakt alles tot poeijer, en mengt ze met de *amaus*, gelijk in de voorige manieren gezegt is.

Om purper Email te maaken.

Neemt *frit* of *amaus*, 4 pond; *magneſia*, 2 oncen; doet dit in een groote pot, ſmelt die te zaamen; doch KUNKEL merkt op, dat men over de koleur niet oordeelen kan, dan door proeven, want dat niet alleen de verſchillende *magneſia*, maar ook de kragt van het vuur de koleur min of meer donker maakt.

Op eene andere wijze.

Neemt 6 pond *amaus*; *magneſia*, 3 oncen; *gebrand koper*, driemaal gecalcineert, 6 oncen; alles wel gepoedert, en in een geſmolten; te veel vuur dooft de koleur.

Om geel Email te maaken.

Neemt van de gemeene *amaus*, 6 pond; *wijnſteen*, 3 oncen; *magneſia*, 72 grein, en ſmelt die wel te zaamen; deeze koleur is goed voor alle metaalen, behalven voor goud; men moet vooral dit niet te ſterk vuuren, of te lang in het vuur laaten, dan vervliegt het geel.

Om blaauw Email te maaken.

Hier toe neemt men gecalcineerde *auripigment*, 2 oncen; *cobalt*, 48 grein; men maakt die tot poeijer, en mengt ze met 4 pond gemeene *amaus*.

Om Violet te maaken.

Neemt 6 pond *amaus*; *magneſia*, 2 oncen; *gebrand koper*, driemaal gecalcineert, 48 grein; alles als boven meer gemeld is, bij een gevoegt.

De *cobalt* is alleen genoeg tot het blaauw; de *magneſia* geeft het violet.

Het *amaus* van allerlei koleuren, koomt meest uit *Venetien*, het word ook in *Holland* gemaakt, thans te *Geneve* en in andere plaatzen; het beſtaat uit kleine platte koekjes van omtrent 4 duim diameter, en een halve duim dik; op ieder zet gemeenlijk de maaker zijn merk; eene *zon*, eene *ſijrene*, *ſphinx*, of ander teken.

EMAILLEEREN; de konst om op aarde-werk te *emailleeren* is zeer oud, want ten tijde van PORSENNA *Koning der Toscaanen*, had men reeds vaten met verſcheidene figuuren geëmailleert; echter bleef zij zeer onvolkoomen, tot dat zij te *Faenza* en te *Castel durante*, in het Hertogdom van *Urbino*, ten tijde van MICHEL ANGE en RAPHAEL groote voortgang maakte; het *colorit* evenwel was nog niet zeer fraai, men gebruikte ſlegts zwart, met een weinig rood in de aanzigten, handen, enz. der beelden; men noemt dit, *email van Limoges*; al wat men ten tijde van FRANCOIS DE I. deed, was met heldere en doorſchijnende *amaus*; dog de konst zo als die nu word geoeffent, om op gouden en koperen plaaten te *emailleeren*, en van beide de zijden was geheel onbekent; men ſchrijft de uitvinding den Franſchen toe, die de eerſte geweest zijn, die pourtraiten met levendige koleuren, en zelfs historie-ſtukken geëmailleert hebben, even als in miniatuur.

De juweliers maakten 'er eerst gebruik van agter de juweelen, maakten 'er bloemen en andere cieraadjen van; eindelijk wierden zij ſchilders, en copieerden eerst het werk van anderen, daar na het leeven.

In den jaare 1632 bragt een JEAN TOUTIN van *Chatandun*, de konst zo verre, dat hij op een witten grond *emailleerde* met verſcheidene koleuren; PETITOT van *Geneve*, die in het jaar 1607 gebooren wierd, en in het jaar 1691 te *Veraij* ſtierf, muntte uit in die konst, en copieerde de pourtraiten der voornaamſte meesters; zo dat VAN DIJK zelf nu en dan zijne werken overtoetſte. LODEWIJK DE XIV. en zijn geheele hof pronkte met zijne konſtſtukken; hij werkte altoos met zijn ſchoonbroeder BORDIER, die de kleederen en het haair, en bijwerken ſchilderde; zij wonnen bijna één millioen franſche livres, die zij te zaamen vreedig deelden; zedert heeft een Mr. ZINK uit *Zweeden* uitgemunt, en onlangs M. ROUQUET, LIOTARD en DURAND, het is te wenſchen, dat de tegenswoordige groote meesters hunne konst niet geheim zullen houden, gelijk PETITOT en ZINK gedaan hebben.

Door dien hedendaags veele cieraadjen op allerlei wijzen geëmailleert worden, zo wel van de Franſchen, Zwitzers, als Engelſchen, vind men overal goede meeſters, of ſchoon men zeggen kan, dat men nog nimmer de ſchoone koleuren van PETITOT noch van ZINK heeft konnen namaaken.

Emailleeren, hoe geſchied.

Een goudſmid maakt de plaat daar men op *emailleeren* zal, wanneer zij voor doozen geſchikt is, moet het goud zijn van 22 caraaten, minder dan heeft het geen kragt, meerder dan ſmelt het; de *alliage* moet zijn half zilver, en half koper; het *email* loopt dan minder gevaar om groen te worden; het moet zuiver, zonder bladden of ſcheuren zijn; men maakt 'er een randje om, ten einde het *email* te houden, als men het *email* 'er met een ſpateltje oplegt; men zal, als de plaat aan beide kanten niet geëmailleert word, het niet te dik leggen, anders trekken de plaatjes krom.

Wanneer het *email* de geheele plaat niet overkoomt, zal men eene holte maaken, op dat het niet wegvloeije; men trekt als dan eerst een omtrek, met een graveerijzer, en men maakt de bodem klaar, dat is vlak; zommige graveeren 'er fijne ruitjes over, op dat het *email* beter zoude houden; men moet vooral het werk wel waſchen met *aqua Regia*, dat is *Konings-water*, en verſcheidene maalen met versch water overwaſchen, dat zuiver is; ook moet men alle vettigheid 'er afneemen met een hand vol *potasch* in een pint *water* te koo-

ken, of *asch* van *gemeen hout*, dog *potasch* is best; daar na wascht men het werk in ſchoon *water*, daar een weinig *wijn-azijn* in is, daar na weder met ſchoon *water*.

Wanneer men om de kosten te ſpaaren, koper neemt in plaats van goud, moet de plaat hol geſlagen worden, dat is bol zijn aan de zijde daar men op wil ſchilderen, en hol om te *contre-emailleeren*, anders krimpen de plaaten; eer men begint, het koper wel affchrappen en zuiveren.

Vervolgens neemt men goed *amaus*, niet te hard, niet te zagt, en het welke affpringende, eene gladde oppervlakte behoud; men ſlaat met eene kleine hamer zagtjes op het hoekje *amaus*, en vangt dit gruis op een handdoek, daar na wrijft men het in een agaate mortier of vijzel met een agaate ſteel, met een weinig *water*, nimmer droog; in een kwartier uur kan men genoeg voor een doos wrijven. Daar na wascht men het *amaus* in ſchoon *water*, tot dat het water 'er zo zuiver afloopt, als het 'er opkoomt; bij ieder afwaſſching laat men het geene 'er mede gemengt is, zinken, en bewaart het voor de *contre-emails*, of tegen-emailleerſels; terwijl men hier mede bezig is, zal men de plaat in het *water* leggen, den geheelen nagt, om haar nog zuiverder te konnen bezigen; het *amaus* dus toebereid, word onder water bewaart tot dat men het gebruikt; men heeft een klein lesſenaartje van koper, het welke van een plaat gemaakt is, welkers zijden nedergeboogen zijn, en ſchuins afgeſneeden om een ſchuins vlak boven te maaken, hier op legt men met een ſpatel het *amaus*, op dat het *water* zoude konnen afloopen, men neemt een weinig teſſens; vervolgens legt men het *amaus* met een klein ſpateltje over de geheele plaat, of het *champlever*, dat is op het vlak 't geene men *emailleeren* wil, over het goud heen, gelijk met het randje; anderen gebruiken van wit aardewerk, een plat potje, het welke zij ſchuins zetten, om het water te doen afloopen; in *Holland* laat men zulke langwerpige lesſenaartjes ook voor waterverwen te Delft maaken, en deeze zijn uitneemende, met een opſtaande rand rondom. Wanneer het *amaus* overal egaal overgebragt is, houd men de goude plaat op zijne vingers, en ſlaat zagtjes tegens den rand met het ſpateltje, om het te beter te doen in een mengen, en effen worden; daar na legt men de plaat op eene droge fijne linnen lap, om het vogt naar zig te trekken; ook legt men voorzigtig een plooi 'er dwars over heen, om overal gelijkelijk het water uit te trekken; als het op deeze wijze droog geworden is, legt men het op een ijzer plaatje, welke twee opſtaande randen heeft, en welker bodem met gaten is, over heete asch, op dat alle vogtigheid uitwaaſeme, en alles warm worde, want men moet nimmer de plaat koud in den oven zetten, want dan barst het *amaus*; deeze ijzere plaat, welke van dun *ſtort*, in 't franſch *taule* of *tôle*, gemaakt is, moet eerſt gegloeid en gehamerd worden, op dat het geen ſchilfers afgeeve; men heeft vervolgens een lange dunne knijptang met ooren, als die van een ſchaar, waar mede men de goude of koperen plaat vast houd en aangrijpt om in den oven te plaatzen; eindelijk zet men het ſtuk in het furnuis, waar van wij de gedaante op Plaat A. fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6. aanwijzen; de koolen welke best dienen, zijn die van haag beuken, of bij gebrek van deezen, de koolen van eicken hout; men vult den bodem van het furnuis met drie laagen hout, van een duims dikte, welke men affnijd tot dat ze paſſen; men legt deezen naast elkander zo dat ze elkanderen raaken; de tweede laag legt men in de holtens der eerſte, en ook deeze moeten elkander raaken; de derde legt men op de tweede, gelijk de tweede op de eerſte, voor al heeft men rechte ſtukken, op dat 'er geene openingen tuſſchen beide blijven; de einden der ſtukken moeten vlak naar vooren leggen, om 'er nieuwe in te konnen ſteeken; vervolgens heeft men een zoort van kistje van gebakke kleij of aardewerk, Plaat A. fig. 7, 8, 9. met een rond dekzel 'er op vast, welker voorkant open is, hebbende zijdelings twee gaatjes, en agter van gelijken; dit kistje of bakje plaatst men zo net als mooglijk in het furnuis, voor in den mond; daar na vult men de zijden en agter met houts-kool, tot boven dit ſteene kistje of bakje, dog niet hooger dan eene laag; dit gedaan zijnde, neemt men kleine ſtukken houts-kool, en dekt 'er die over vier duim dik; hier na zet men het dekſtuk fig. 3. op het furnuis, en men ſmijt door het gat of mond van den oven, glimmende houts-kool in het bakje fig. 7.; een voorſtuk van aardewerk, als een deur, zet men voor het gat of mond der oven, ter hoogte van den bodem van 't kistje of bakje, dit ſteunt de houts-kool, waar mede men den mond geheel vervult; vervolgens geeft men tijd dat de geheele oven in brand geraake, en alles wel gloeije; men blaast met een blaasbalg in het kistje, om het vuur aan te wakkeren, men ligt het dekzel nu en dan geheel op, om op alles te letten en in ordre te houden; wanneer het kistje geheel gloeijend is, en bleek-rood, dan is het tijd om het werk in het vuur te zetten; ten welken einde men het kistje wel ſchoon maakt, en uitblaast, en men plaatst met de lange kromme knijptang het werk zo diep als het kan in het bakje; indien het nog niet warm is, moet men het langzaamerhand warm maaken, eer men het 'er in zet, het geene geſchieden kan voorbij den mond van den oven; wanneer het 'er in is, plaatst men weder houts-kool voor het gat, om 'er door te konnen zien; op deeze wijze dan ſmelt het *amaus* gelijkelijk over de plaat, en men moet de plaat dan eens over de regterkant laaten overhellen, dan over de ſlinker, op dat het zig egaal verſpreidde; men neemt ten tweede maale zeer fijn gewreeven *amaus*, en dekt het 'er over, tot een weinig boven het randje, en doet het ten tweede maale ſmelten met dezelfde naauwkeurigheid; blijft 'er dan een holletje over dat niet regt gevat heeft, ſtrooit men 'er een weinig over, en laat het nog eens ſmelten in het vuur; is het *koper*, moet het driemaal geſchieden; op *zilver* kan men met geen goeden uitſlag *emailleeren*, het verbrant of welt op. Onderwijlen dient men wel op te merken, dat men alle oppervlakten die men ten vollen emailleert om te beſchilderen, aan de agterkant ook moeten geëmailleert worden, maar met half zo veel *amaus*, als de oppervlakte bol is, dog indien plat met even veel; om het wel uit te voeren, moet men het *amaus* wat vogtig maaken, zo loopt het niet af; dit gedaan zijnde, moet men het werk affſlijpen met een goede ſlijpſteen, en als 'er zig gaatjes ontdekken, moet men die vullen, en het werk weder in het vuur zetten, als te vooren gezegt is. De *emailleerder* moet zijne koleuren wel beproeven en optekenen; om die reden neemt hij een geëmailleerde plaat, veegt 'er met een penceel zijne koleuren op, en plaatst die in het vuur; vervolgens ſmeert hij 'er ten tweede maal de verf over, en onderzoekt dus de kragt zijner verwen; zijn palet beſtaat derhalven uit verwen, welke hij niet kent dan uit de nommers, en uit de proefkoleuren; zijn geheugen, ondervinding en verbeeldings-

kracht

kracht maaken hem bekwaam en uitmuntend in zijne konst; waar uit genoegzaam op te maaken is, hoe verre de konst van *emailleeren*, die van ſchilderen overtreft, dees ziet wat hij doet, en zijne koleuren blijven de zelfde; geene ſchildert met koleuren, welke het vuur verandert, en van welker kracht of goede tint hij niet oordeelen kan dan bij verbeelding.

Wanner men zijne koleuren geſchikt heeft, bezorgt men een weinig *lavendel-olie*, van de opregtſte, men laat die in een glas met gaas gedekt dik worden in de lucht, door de zon; om deeze te gebruiken, houd men opzettelijk een groot penceel; dog om te ſchilderen kleinere van hermelijne-ſtaarten gemaakt, deeze losſen de verf en de olie ligter; de verwen moeten met een weinig van de lavendel-olie gemengt, gewreeven worden op kristal of agaat, dat men geene korrels gewaar word; tot palet neemt men een *ſtuk glas*, waar op men de koleuren ſchikt, en door een *wit papier* 'er onder te leggen, onderſcheid men de verwen; onderwijlen kan men niet dan met groote voorzorge de gemengde verwen op het palet tot 's anderen daags bewaaren, om dat de olie verdikt; de omtrek van de tekening maakt men met *rood van ijzer*, deeze verhindert de kracht der koleuren met die men 'er vervolgens opbrengt; dog vooral moet de omtrek zeer net zijn, want men kan 'er niet aan herdoen; in geene konst word zekerer hand vereiſcht.

De ſchilder heeft altoos een vuurſtoof of klein kagchel-tje naast zig met een zagt vuur, om als hij uitſpreid zijn werk op te droogen, leggende het op het ijzer plaatje, het welk doorgeſlaagen is, tusſchen beide en ook dan dekt hij het geheel met een dekzel van dun bortpapier; wanneer zijne omtrek geheel afgedaan is, met het rood van ijzer of mars, laat hij zijn werk droogen, gelijk zo even gezegt is; dan begint hij te kleuren, leggende dunnetjes de koleuren ieder op zijne plaatze; dit laat hij weder droogen, dan brengt hij 'er de ſchaduwen over, en laat het weder droogen; dit gedaan zijnde, laat hij het 't eerſte vuur ondergaan; om het eerſte vuur te geeven aan het werk, zal men het eerst langzaam droogen, en heet maaken, tot dat de fijne olie wegvliegt, en door de overblijvende dikke olie de geheele plaat zwart word; dan brengt hij het in den oven, en laat het gloeijen tot dat het zwart weg is, en de koleuren haare kracht verkreegen hebben; dog zo dra de oppervlakte glinſtert, moet men het uit den oven neemen; terwijl dit geſchied, ondergaat de konstenaar de grootſte benaauwtheid, verliezende dikwils in dit oogenblik al zijne voorige arbeid; vooral moet men zorgen, dat niemand adem over het werk, die kwikzilver behandelt, of ingenoomen heeft, alles luistert zeer naauw, en eene geringe omſtandigheid doet dikwerf van een beeld het midden of kleederen vervliegen, en niets dan handen of voeten overblijven; als het werk in het eerſte vuur is, moet het dikwerf gekeert worden, en niet al te glanzig worden; daar na ſchildert men voor de tweede maal alles over, en kragtiger, op dezelfde wijze als omtrent de eerſte reize gezegt is; men legt de grond, en doet de omtrek met de agtergrond in een ſmelten, en met de naast gelegene koleuren; gewarmt en heet gemaakt zijnde, brengt men het in het tweede vuur, waar in men het doet blijven, tot dat alles wel glinſtert; men ſchildert vervolgens alles over voor de derde reize, en bereid het tot het derde vuur; dit kan men tot vijf reizen herhaalen, maar wel zeker zijnde van de deugd zijner verwen, anders verliezen zij haaren glans; onderwijlen moet hij de tederſte verwen voor het laatst houden, als ten voorbeeld het rood, enz.; wanneer een koleur geheel vervliegt, zal men die plaats wederom ſchilderen; wanneer door te veel olie gebruikt te worden, de verf rijst en bladdert, zal men ze met een diamant afſchrappen, en van nieuws behandelen; als het groen te donker is, zal men het met licht-geel verhelpen; de andere koleuren vereiſchen wit om verlicht te worden.

De Leezer begrijpt ligt, dat het niet moogelijk is, alle kleine omſtandigheden te melden; ondervinding en een groote moed, gepaart met zeer veel gedult, moeten een groot Schilder in *email* maaken; en wanneer wij alle kleinigheden nagaan, die den arbeid van een geheelen maand konnen vernielen, kan men zig niet genoeg verwonderen, hoe 'er nog gevonden worden, die in deeze verrukkende konst uitgemunt hebben!

Deeze regelen konnen niet alleen dienen om te *emailleeren*, maar teffens om porcelein te ſchilderen; wij voegen 'er nog eenige waarneemingen bij.

1. Alle *tinctuuren* of *quint eſſentien* konnen van nut zijn in het *email*, men ſpreekt met zeer veel ophef van die van *amber*, maar zij is zeer duur. 2. Alle koleuren worden genoomen uit *metaalen*, of verſchillende *aarde*, die het vuur konnen uitſtaan, deeze ontleenen haare koleuren van de metaalen zelve. 3. Men trekt uit de *ſaffera* een zeer fraai blaauw; maar de *cobalt* is beter, doch raarer en duurder; de *ſaffera* is vervalschte *cobalt*. 4. Al het groen koomt van het *koper*, het zij door ſmelting, het zij door calcineering. 5. Alle de koleuren uit het *ijzer* getrokken, zijn vlugtig en vervliegen, of worden zwart. 6. Het *ijzer* geeft verſchillende koleuren, na maate men het ijzer op bijzondere wijzen ſmelt. 7. De fraaiſte koleur van het *ijzer* is het rood, alle de overige hangen af van ſmeltſtoffen. 8. Het *goud* geeft het purper, het carmijn en violet; deeze tinctuur is zo ſterk, dat een grein goud 400 maal de zwaarte van zijne ſmeltſtoffe kan koleuren. 9. Het bruin, het geene van het goud koomt, is mislukt purper, dog ook dit heeft zijn gebruik. 10. Over het algemeen zijn alle de koleuren die van het goud koomen, zeer ſtandvastig, konnen een hevig vuur verdraagen, het violet word fraaijer door het geweldig vuur. 11. Men kan ook violet trekken uit de *magneſia*, maar het is niet zo fraai, als dat uit het goud gemaakt word. 12. Het geel is gemeenlijk een donker *amaus*, het welke men in koeken koopt, en zeer fijn wrijft; men maakt een donkerder geel uit het *Napels geel*. 13. De *donkere glas-koeken* geeven ook groen, maar het is te hard, daarom moet het met *ſmelt-ſtof* verlengt worden, waar door het lichter word. 14. *Tin* geeft wit. 15. Men trekt zwart uit het ijzer. 16. *Lood* of *menie* geeft ſmelt-ſtof, dog niet zonder gebreken; evenwel bedient men 'er zig van, om dat het ligt gemaakt word. 17. *Venetiaansch glas*, het *ſtras*, het *rocaille van Holland*, *donkere vuurſteenen*, het *glas van Nevers*, *Boheemsch kristal*, *zand*, en alle ſtoffen die in glas veranderen, mits zij geene koleur hebben, geeven ſmeltſtoffen, dog de allerbeste is van gecalcineerde *vuurſteen*. 18. De konstenaar moet tot ieder koleur eene bijzondere ſmeltſtoffe gebruiken. 19. Alle ſtoffen die zig laaten calcineeren, en koleur houden, zijn goed in het *email*. 20. Zommige koleuren hebben eene tegenſtrijdigheid tot elkanderen. 21. Het groen, geel en blaauw verdraagen geene *mars* of *ijzer*, het ijzer

vliegt weg; het blijft wanneer eerst het groen, geel of blaauw in het vuur geweest is. 22. Het wit is de vriend van alle koleuren; gemengt met *carmijn*, geeft het roozen-koleur, min of meer ſterk na het mengzel. 23. Het wit en purper geeft ligt-violet, gelijk dat van de *ſiringe-bloem*; door 'er blaauw bij te doen, word het violet helderer. 24. Blaauw en geel geeven groen. 25. Violet bij het zwart gedaan, maakt het fraaijer en ſmeltende; en belet het ſcheuren, 't welk altoos gebeurt, wanneêr het zwart alleen gebruikt word. 26. Het blaauw verliest nimmer zijne ſchoonheid, hoe ſterk 't ook gevuurt word. 27. Het groen, geel, purper en carmin vervliegen niet, maar worden zwakker door het vuur, en verſlenzen. 28. Al wat van *ijzer* komt, is *volatil* of vlugtig, om dat het met de rook aanſtonds zig vereenigt, en herſchaapen word.

Men kan zo wel met *water*, als met *olie* ſchilderen; ieder heeft zijn voordeel, men kan het palet met water lang bewaaren, en het werk met minder vuur, en derhalven met minder gevaar uitvoeren; want al de olie moet eerst verbranden, eer de koleuren te voorſchijn koomen; ook ſchildert men ſchielijker met water; de olie laat zig beter pointilleeren, en beter verzagten en in een ſmelten; onder het water doet men een weinig *gom*; maar die gom droogt altoos op de oppervlakte, daarom moet men ze eerst afwaſſchen met een penceel, en dan de verf opneemen; vooral moet men weinig water gebruiken, anders vloeit de verf; men moet voor al wagten, tot dat de onderſte verf droog is, eer men 'er ten tweedemaalen overſchildert, anders neemt men de onderſte weg; als de omtrekken moeten verbetert worden, neemt men een pennetje van ijvoor of van palmhout; voor al moet men niet te veel *gom* neemen, of de verf ſplijt in het bakken; als 'er bij geval veel gom in de verf gekoomen is, moet 'er meer drooge verf bij gedaan, of met ſchoon water overgewreeven worden.

Om met doorſchijnende koleuren te emailleeren.

Dit kan niet geſchieden als op het goud; dog als men het doen wil, op koper, moet men eerst wat zwart *amaus* leggen ter plaatze daar het nodig is, en daar op een plaatje goud leggen, waar op vervolgens het doorſchijnend *amaus* gebragt word; men tekent eerst de figuur, en daar na werkt men deeze grond op in basrelief, want het invallende licht moet de ſchaduwe geeven; voor al zal men zeer fijn goud gebruiken; als de grond klaar gemaakt is, moet men de verf wrijven, dog niet fijn, hoe grover die is, hoe aangenaamer de koleuren zig toonen; men brengt 'er de verf op, gelijk bij het *emailleeren* reeds gezegt is, met een penceel; wanneer het werk afgedaan is, laat men het in de open lucht droogen; eer men het in den oven brengt, laat men het eerst warm en heet worden bij den mond van den oven; vervolgens brengt men het diep in het vuurbakje, gelijk te vooren gemeld is, tot dat het *amaus* geſmolten is; voor het tweede vuur verbetert men het nodige, daar het te laag is, of weg gevloeit is, dan brengt men het in het tweede vuur; vervolgens ſlijpt men het effen, gelijk bij het wit *amaus* gezegt is; als het geſleepen is, brengt men het ten derden maale in 't vuur, welke het ſmelt, en 'er de luister aan geeft; dit ſlijpen kan geſchieden met het werktuig, het welke tot het graveeren van edele geſteentens gebruikt word.

Daar is tweederlei groen, gras- en zeegroen; tweederlei geel, licht en donker; tweederlei blaauw, donker en zwart; violet, roozen-koleur en rood; het purper en violet word zeer ſchoon op het zilver, maar het hegt zig niet gemakkelijk.

Hoe te emailleeren bij de lamp.

Dit is eene zeer aangenaame konst; om te beginnen, dient men zig eerst te bezorgen allerlei buizen, en van allerlei koleuren van glas, als mede allerlei ſtokjes van verſchillende koleur en dikte; men heeft van nooden eene groote en tamelijk hooge tafel, waar op en om men verſcheidene lampen, en verſcheidene werklieden kan plaatzen; als mede eene groote dubbelde blaasbalg om de vlam op te wakkeren, het welk door een der werklieden geſchied; de lucht koomt in eene laade, en die is gefloo-ten met pergament, waar in zo veele hollen, als lampen zijn, waar in men glaze kromme pijpen zet; op dat de vlam niet het gezigt aandoe, plaatst men ſchermtjes van hout of blik op de tafel, in welker ſchaduwe het gezigt van den Emailleerder koomt; de lamp word gevult met raap-olie, en de pit is van dik dubbeld katoen; boven de lamp heeft men eene blikke tregter om de rook te vangen, en naar buiten te leiden; de werkkamer moet donker zijn, anders zoude het daglicht den werkman zeer belemmeren; wanneer hij een mannetje, paard, of iets diergelijks wil maaken, van eenige grootte, vormt hij van koperdraad een klein ſceletje, neemt dit in eene hand, en met de andere een ſtokje glas, en brengt het in de lamp, doet het ſmelten, en woelt het om het ſceletje, en vormt het met ſcherpe, ronde knijptangetjes, met puntijzers en mes, naar believen; want het *amaus* laat zig vormen even als wasch op deeze wijze; daar na neemt hij andere koleuren, en brengt die daar hij ze noodig oordeelt; moet het mannetje of paard hol zijn, zo behoeft hij geen ſceletje, maar neemt eene holle buis, doet die ſmelten, en blaast 'er een bol van, aan welke hij met behulp zijner werktuigen, de gedaante geeft van borst en buik, enz., hij hegt 'er de beenen aan, of wel trekt die uit, maakt ſchoenen, knoopen, hoed, enz. van verſchillende koleur, enz.; een klein ſneedje met het diamant, of met de vijl daar de blaaspijp gehegt is, of met de lamp, en een tikje, doet het ſtuk ligt afzonderen van den blaaspijp; men maakt op deeze wijze bloemen op de allerkonſtigſte wijze.

Het verſchillend gekoleurt glinſterend zand, zo als men het noemt, word ook op deeze wijze gemaakt; men blaast van gekoleurt glas een bol die zeer dun is, laat die koud worden, en breekt vervolgens dezelve aan ſtukken tot gruis.

De gitten, waar van men in de borduur-werken gebruik maakt, worden mede op deeze wijze gemaakt; men trekt een holle buis op de dikte die men noodig heeft; men maakt dus pennen daar men mede ſchrijven kan, knoopen, enz.; konst-oogen, horlogie-plaaten en valſche peerlen, oor-cierzels, enz.

EMARGINATUS, *Uitranding*, *Uitgerand*; is een term der kruidkunde bij de gedaante der bladen gebruikelijk; betekenende *folium emarginatum* of *uitrandig blad*, een zodanig blad, dat op 't uiteinde inwaarts uitgeſneeden is.

EMBAMMA, een *Sauſe*; is een vloeibaar aangenaam ſmaakend toebereidzel, dat bij de ſpijzen gebruikt word, 't zij om dezelve ſmaakelijk te maaken, of om de

de eetlust te verwekken, of ook om de rauwigheden in de maag te verteeren.

EMBER-VOGEL, is een vogel onder het geſlagt der *Duikers* behoorende, en een medezoort van de *Lomme*; de Duitſchers noemen hem *groſſer zee-Fluder*; hij is grooter als een *Gans*; van bovenen zwartagtig bruin, en van onderen wit; om de hals heeft hij een zwarte ringswijze band, en de ſtaartpennen zijn aan de tippen wit; de vleugelen van dit dier zijn zo klein, dat zij 'er hun plomp lighaam niet mede kunnen opheffen; onder de vleugels hebben zij twee holligheden die redelijk diep zijn, en waar in men zegt dat zij hunne eijeren uitbroeden, dog aan dit wonder kan men met alzo veel reden twijffelen, als aan 't zeggen van de Noorweegers, dat zij nooit op 't land gezien worden, dan alleen 's weeks voor kerstijd, en dit zoude de reden zijn waarom daar te lande de vierde advends zondag, onder het gemeen door de wandeling *immer-* of *ommer-ſonntagh* geheeten wierd.

Het dons deezer vogelen maakt dat zij zeer begeerig zijn, en om die reden gejaagt worden, dog zelden gevangen, dewijl zij zeer behendiglijk den ſchoot weeten te ontduiken, koomende een goed ſtuk wegs, van de eerſte plaats, daar men ze gezien heeft, weder boven.

EMBROCATIO; *Irrigatio*; *Inwrijving*; *Wrijving*; is een zoort van vlocijend en meest al verweekend of verzagtend uitwendig geneesmiddel, dat allengskens op een zeker deel gedrupt word, om de pijn te verzagten, het deel te verſterken en de contracturen of zaamentrekkingen te verſlappen. Hier toe dienen allerleij geesten, eſſentien of tinctuuren, balſems, gedistilleerde oliën, enz. als *geest van ammoniak-zout*, *van aardwormen*, *van mieren*, *van hertshoorn*, *carbunkel-water*, *hongarisch water*, *water tegens de beroerte*, *vallende ziekte*; *eſſents van roosmarijn bloemen*, *van melisſe*, *van bevergeil*, enz. Deeze dingen gebruikt men alleen of maakt 'er zaamengeſtelde middelen van; bij voorbeeld

Neemt *hongarisch water* (*eau de la reine*), *geest van aardwormen*, *balſem van angelike*, van elks een once; mengt het. Dit is dienſtig in 't leden-water en jigt, uitwendig allengskens in te wrijven.

Of neemt *witte petrolie*, twee drachmen; *gedistilleerde roosmarijn-* en *jeneverbeſien-olie*, van elks twee ſcrupel: mengt het.

EMBRIJO, dit woord 't welk van het griekſche ἐν *in*, en βρύειν *groeijen* afſtamt; is de naam die door de griekſche Geneesmeesters aan de vrugt in 's moeders lighaam is gegeeven, om dat dezelve in de baarmoeder beſlooten is, en daar aangroeit; men is het niet eens over de tijd hoe lange de vrugt met deezen naam word genoemt; eenigen zo als MARCELLUS, *lib. de foetura hominis* beweeren dat hem deeze naam toekoomt geduurende al den tijd dat dezelve in dit ingewand beſlooten is; anderen zo als DRELINCOURT, *perioch.* 25. gebruiken het woord *embrijo* niet anders, dan om de eerſte vorming uit te drukken van een dierlijk lighaam in een eij beſlooten, waar van de *placenta* nog geen wortelen geſchooten heeft om die in de baarmoeder uit te planten, en zo dra als de *placenta* zig hier aan gehegt heeft, geven zij aan het gevormde weezentje (*animalcula*) de naam van vrugt: BOERHAAVE *Inſt. med. phijſiolog.* en M. FIZES *de hominis generali exercitatione*, gebruiken ook het woord *embrijo* niet, dan tot de eerſte forming, waar van de voortgroeijing in de baarmoeder begint; zo dra dezelve ter deegen ontwimpelt is, noemen zij het *vrugt* (*foetus*) en bezigen het woord *embrijo* niet meer.

RUISCH *cur. renov.*, verhaalt in een vrouw die kort te vooren had ontvangen een *embrijo* te hebben gezien, die niet grooter was dan een gemeene ſpelds-kop: HARTMAN *ephimen. nat. cur.* zegt 'er eene gezien te hebben, die met de dikte van een maankops zaad-korl over een kwam: MATTMUGHAM *comp. obſt.* verzekert, dat een *embrijo* van zes dagen de omtrek eener gersten-koorn heeft: DODART *histoire de l'academie des ſciences* 1701. maakt van een *embrijo* melding die zeven lijnen lengte had, en in wien men reeds een begin van de onderſcheiding der ledemaaten koste beſpeuren; bij MEAURICEAU in zijn waarneemingen vind men aangeteekent, dat hij een *embrijo* in de wateren van het eij heeft gezien, die bijna de groote van een boon had. Men vind in de Schrijvers een groot aantal waarneemingen van dien aart, welke niet met malkanderen over een koomen; en tot een bewijs verſtrekken dat 'er groote verſcheidentheid in de uitzettingen van den *embrijo*, geduurende de eerſte beginzelen van haaren aangroei plaats vind, dewijl MEAURICEAU de waarneeming van een *vrugt* (*foetus*) bij brengt die na een zwangerſchap van twee maanden niet grooter als een gersten-koorn was: Men kan dus niets zekers dien aangaande bepaalen, om dat de voortgroeijing van de *embrijo* zig niet altoos regelt na het getal der dagen, die zedert de ontvangenis verloopen zijn; die voortgangen hangen waarſchijnelijker af van den aart der voedende ſtoffe die haar toegevoert word; zie VRUGT, en lees hier mede over de eerſte geleerde aanteekening van den beroemden HALLER over de 675 § van BOERHAAVE *Inſtitut. med.*

ARISTOTELES geeft dikwils aan de *ongeboorene vrugt* (*foetus*) der dieren, en THEOPHRASTUS aan de zaaden der planten de naam van *embrijo*; waar in zij door de meeste hedendaagſche Schrijvers zijn gevolgt geworden.

EMBRIO; *Planta ſeminalis*; *Plant-beginzel*, *Zaad-ſpruitje* of *zaad-plantje*; is in de kruid kunde het ſpruitje in het zaad, dat de beginzelen van een nieuwe plant bevat, en als nog ongebooren is, gelijk men in een boon of erwte duidelijk zien kan; zie ook CORCULUM. Dog TOURNEFORT en andere verſtaan in haare ſchriften daar door het beginzel der vrugt in de bloemkelk.

EMBRIJOTOMIA; dit woord 't welke van 't griekſche ἔμβρυον *foetus*, en τέμνω, *ik ſnijde*, afkoomt; is eene heelkundige operatie, welke beſtaat om het navel-ſtreng van een nieuw-gebooren-kind af te binden.

Buiten dat heeft het woord *embrijotomia* nog verſcheidene betekenisſen; als de anatomiſche ontlediging van een *embrijo*; ook de operatie wanneer een doode vrugt in de baarmoeder word aan ſtukken geſneeden, om 'er dus de moeder van te kunnnen verlosſen, enz.

EMBRIJULCIA; ſtamt van het griekſche ἔμβρυον, *foetus*, en ἕλκειν, *trekken*, zijnde die operatie, waar door 't kind uit 's moeders lighaam word getrokken. Zie KEISERLIJKE SNEEDE.

EMBRIJULCUS; *Embrothlastes*; is de naam van een heelmeesters werktuig, in de gedaante van een haak; en wordende gebruikt, om de beenderen van een doode vrugt in 's moeders lijf te breeken, en uit te haalen.

EMERAUDE, zie EDELGESTEENTE en SMARAGD.

EMERUS, zie CORONILLE.

EMETOLOGIA, dus noemt men de Verhandeling van de Braakmiddelen.

EMISSARIS; word zulk een perzoon door verſtaan die men vertrouwt, veel bekwaamheid heeft en loos is, en welke bedektelijk word gezonden, om de gevoelens en voornemens van een ander te peilen en te doorgronden, of hem eenig voorſtel of opening te doen, gerugten uitſtrooijen, de daaden of houding van een vijand beſpieden enz. om uit dit alles voordeel te trekken.

EMMENAGOGA; *Maandſtonden drijvende* of *bevorderende middelen*; betekent ook zodanige die de baaring bevorderen en de nageboorte afdrijven. Zie MAANDSTONDEN en NAGEBOORTE.

EMMENALOGIA; is eene griekſche uitdrukking, zaamengeſtelt door de woorden ἐμμήνια, *menſtrua* en λόγος, *ſermo*; bij gevolg word het gebruikt om een *verhandeling over de ſtonden* of maandelijkſche ontlastingen der vrouwelijke kunne mede te betekenen: Het beste werk onder die tijtel bekend is dat van den beroemden FREIND medicus aan het Londenſche Hof.

EMMORPHI; betekent ſteenen die aan andere natuurlijke of door konſt gemaakte dingen eenige gelijkheid hebben; gelijk daar zijn de *moſſel-* en *ſchelp-ſteenen*, *trochiten*, (*conchitæ*, *carcinites*, *trochitæ*), enz. die men hier en daar in de natuur-cabinetten der liefhebbers vind. Meer hier van begeerende te weeten kan men nazien het *Muſæum* van den Hr. RICHTER, die 'er aldaar wel XIII zoorten van opgetekent heeft.

EMOLLIENTIA, *Verzagtende* of *Verweekende Geneesmiddelen*, zijn zodanige, door welkers zagte warmte en vogtigheid de harde en opgezwollene deelen week gemaakt worden: Dezelve worden gebruikt in de gedaante van een *ſtoving*, *pap* of *afkookzel*, enz. De enkelde verweekende dingen zijn de volgende; *heemſtwortel*, *witte lelie wortel*, *brijonie-wortel*, *maluwe-wortel*, *heemſt-bladen*, *beeren-klauw*, *maluwe*, *melilote*, *bingelkruid*, *betonie*, *quee-zaad*, *fenugreek-zaad*, *lijn-zaad*, *vlooikruid-zaad*, *maſtix*, *boom-olie*, *lijn-olie*, *witte lelien-olie*, *St. janskruid-olie*, *zevengetij-olie*, *diachijlumspleister*, *melilote-pleister*, enz.

EMOLUMENTEN, hier worden de voordeelen door verſtaan, die iemand van zijn ampt of bediening trekt.

EMPASMA, is zo veel als *Catapasma*; zie aldaar.

EMPETRUM; *Erica baccifera*; *Beſiendragende Heide*; twee zoorten worden 'er van dit gewas gevonden als

1. De zwarte leggende *Beſiendragende Heide*; *Erica baccifera procumbens nigra*; (*Empetrum procumbens*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De witte *regtopſtaande Beſiendragende Heide*; *Camarigna*; *Erica erecta baccis candidis*; (*Empetrum erectum*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet tegen de aarde leggende getakte ſtengen uit de wortel, waar aan kleine dikke bladen groeijen; de bloemen die in Julij te voorſchijn komen, en tot 't einde van Augustus duuren, zijn driebladig waar na ronde zwarte beſiën, als jeneverbeſiën volgen, die veele korrels bevatten en vol zap zijn, en tot het lieffte voedzel van de *kor-hoenders* verſtrekken; zo dat men verzekert kan zijn, dat overal waar dit heester groeit, ook die zoort van vogels gevonden worden.

De tweede zoort groeit met haare ſtengetjes regt op, van anderhalfs voet hoogte, die met keine dikke bruine bladen bezet zijn, drie bladjes bij een ſtaande; de beſiën zijn wit, doorſchijnend en volzappig, naar paarlen gelijkende, bevattende drie korrels van binnen, en zijn aangenaam en zuuragtig van ſmaak; wordende in de herfst rijp.

Plaats. De eerste zoort groeit in *Hoog-Duitschland*, *Boheemen*, *Zweeden* en elders; word ook wel in de duinen van *Holland* gevonden; mosſige, onvrugtbaare en vogtige gronden, zijn die waar in dit gewas het beste wil tieren; het is zo hard van aart, dat men het gemeenlijk op de hoogſte bergen in Zweeden vind; alwaar de Heer LINNÆUS heeft waargenoomen, dat omſtreeks de kopermijn te *Falhun*, alwaar bijna geen gewas, uit oorzaake van de zwavelige dampen der mijn, die zo nadeelig aan het groeijende rijk zijn, dit heester 'er egter weelig tiert: Om het zelve te vermenigvuldigen, moet men de beſiën kort na dat ze rijp zijn, op een ſchaduwagtige plaats in een vogtige grond zaaijen, de planten koomen egter niet op voor de maand April van het tweede jaar, kunnende als dan in het najaar verplant worden. De tweede zoort komt voort in *Portugal*, alwaar het zeer menigvuldig is, geſchiedende de vermeerdering op dezelfde wijze als de voorige zoort, behalven ven dat zij minder ſchaduw en vogt begeert, en liefst een zandagtige grond hebben.

EMPHRAXIS; eene *Verſtopping*; in wat deel dezelve zijn mag.

EMPHIJSEMA; *Phijſodes*; *Ooglids-opzwelling*, is eene *opblaazing* of *opzwelling der oog-leeden*; 't welke door wind of eene beſlooten lucht kan voortkoomen. Hier tegen zijn inwendig dienſtig vlugge zweet- en winddrijvende middelen, als *zoete zalpeter-geest*, *winddrijvende eſſents*, *eſſents van oranjeſchillen*, *olie van carweij*, *tinctuur van caneel*, *van foelie*, *geest van anijs*, *van angelike*, *van ammoniak-zout* met *anijs*, enz.; uitwendig gebruikt men een zakje met *camille-bloemen*, *vlier-bloemen*, *anijs-zaad*, *carweij-zaad*, *wijnruit*, *ſcordium*, *maluwe*, *laurier-beſiën*; welke dingen men in *wijn* kan kooken: Of

Neemt *water van vlier-bloezem* en *kalk-water*, van elks twee oncen; *camfer-brandewijn*, *geest van angelike* en *moedergeest*, van elks een once; mengt het, hier mede maakt men een vier dubbeld linnen doekje nat, en legt het op.

Of men kan gebruiken 't *ceraat van cumijn*; 't *pleister van laurier-beſiën*, of *labdanum*, enz.

Indien deeze opzwelling ontſtaan is door ſcherpe dingen of door 't ſteeken van bijen, waar door zig onder 't opperhuidje overvloedige winden zetten, dan zijn inwendig de zweetdrijvende middelen nuttig; als *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, *zaamengeſtelde tinctuur van wijnſteen*, *bezoardiſche tinctuur van antimonie*; en uitwendig kan men de plaats beſtrijken met *gecamferde geest van theriaak*, of met *geest van pis*, *peruviaanſche balſem*, *zenuw-balſem*, *kramp-balſem van mijnſicht*, *ammoniakpleister*, enz.

EMPIRIA; *Empeiria*; is een handelwijze die alleen op de ondervinding en eigen begrip ſteunt, of om iets te doen of te maaken naar eigen goeddunken, zonder eenige gronden of goede regels te volgen.

EMPIRICA MEDICINA; is een Geneezings-wijze, die alleen op de *ondervinding* berust zonder kennisſe van de natuur- en ontleed-kunde, nog de reeden bij de bevinding te paaren; gelijk ten tijde van CELSUS en GALENUS

LENUS een zoorte van ongeleerde Artzen waaren, welke flegts blindelings dat geene deeden, dat ze van andere gezien of gehoort, en geleezen of zelfs gedaan hadden, en gelijk nog hedendaags van de *kwakzalvers* geſchied, voornaamelijk als geen kennisſe of reden bij de ondervinding gevoegt is.

Dog wat de ondervinding in de Geneeskunde op zig zelfs betreft; deeze word van verſtandige Geneesheeren geenzins verworpen, mits dat die bij de reden gepaart worde: Want ſchoon enkele gevolgen uit de reden getrokken altijd agtenswaard zijn, zo zijn ze egter niet altijd toereikende, om een deugdelijk en kragtig middel ter geneezing te beraamen, of uit te vinden.

Het herhaalt gebruik van een Geneesmiddel met nauwkeurige opmerking op deszelfs uitwerking, ten nutte of nadeel in deeze en geene gevallen, maakt den Geneesmeester des te zekerder in zijne doeningen, en geeft hem gelegentheid om zijne misſlagen te verbeteren, en eene veilige verkiezing onder de Geneesmiddelen te doen; zo dat hij zijne Lijders niet geeft dan dat hij kent, en welks werking hij weet dat met hunne natuur en geſtelthéid best overeenkomſtig is: Deeze geneezingswijze word derhalven met regt en reden voor de ſteun der Geneeskunde gehouden, dewijl ze zig grond op een geleerde kennisſe van de gelijkheid of overeenſtemming, die 'er in de voormaalige en tegenwoordige gevallen te beſpeuren is, en bijzonder op de kennisſe der kragten en uitwerking van de Geneesmiddelen, door ondervinding verkreegen.

EMPIRICUS; noemt men iemand, die iets doet of verrigt naar zijn eigen begrip, zonder eenige gronden der zaake of goede regels te volgen; gelijk bij voorbeeld een *Architect*, die de regels van een goede bouwkunde niet verſtaat, of dezelve verwaarloost, waar door hij wanſchepzels in de bouwkunde en derzelver cieraaden, enz. ter waereld brengt; gelijk men niet zelden ziet gebeuren.

Dus word ook in de Geneeskunde een zodanige Artz *Empiricus* genoemt, die de wijze van geneezing flegts bij ondervinding verrigt, zonder kennisſe van de natuur- en ontleedkunde te hebben; ſchoon anders de ondervinding van veel nuttigheid in de geneeskunde is, gelijk we op het voorige artijkel aangemerkt hebben.

EMPLASTRUM, zie PLEISTER.

EMPNEUMATOSIS, zie INADEMEN.

EMPROSTOTHONUS; dit woord word zeldzaam gebezigt, en betekent een zoort van kramp-trekking, wanneer alle de leden voorwaarts worden getrokken; zie KRAMP.

EMPIJEMA; is een heelkundige ſpreekwijs, die voor eene *ziekte*, en ook voor eene *operatie* gebezigt word, zijnde eigentlijk een grieksch woord, zamengeſtelt uit ἐν *in*, en πύον *etter*; ἐμπύημα, *collectio puris, verzameling van etter.*

De *Empijema-ziekte* is in het algemeen eene verzameling van etter in eenige holligheid van het lighaam, in 't hoofd, onderbuik, of elders; maar dewijl deeze verzameling meer in de borst, dan in eenig ander gedeelte van het lighaam voorvalt, heeft men inzonderheid de naam van *Empijema* aan de verzameling van etter in de holligheid der borst gegeeven. De *Empijema-operatie* is eene opening die tusſchen de beide ribben gemaakt word, om aan de ſtoffen die in de borst zamengevloeit zijn, uitgang te verleenen. Zie ETTERBORST.

EMPIJREUMA; *Aanbranding*; is eene Chijmiſche ſpreekwijs, welke zo veel wil zeggen, als *reuk van brand*, en koomt af van het griekſche woord ἐμπυρεύειν, 't welk *ontvlammen* of *branden* betekent.

Empijreuma word niet gebezigt dan ten aanzien van de onaangenaame reuk die het vuur kan geeven, zo dat het geen brandig ruikt zonder onaangenaam te zijn, als bij voorbeeld *gebraaden amandelen*, *gebrande zuiker*, *coffij*, enz. niet *empijreumatiſch* genaamt worden.

Empijreumatiſch is dan wanneer bij het kooken of distilleeren, de vlocibaare of harde gedeeltens der dieren, of de zoete en harsagtige lighaamen aanbranden; dit geſchied onvermijdelijk aan alle *hoorns*, *beenen*, *klauwen*, *bloed* en andere *zappen* van dieren, als ze overgehaalt worden, om 'er de *olie* van te verkrijgen, welke olie daarom ook *oleum empijreumaticum*, *aangebrande* of *ſtinkende olie* genoemt word; gelijk de *olie* van *hertshoorn*, van *ijvoor*, van *menſchen-bloed*, enz.; maar bij het distilleeren van *honing* en *harſen*, als mede van *vateren* en bij het kooken van *olien* en *ſijroopen*, enz., moet de *aanbranding* vermijd worden, zo veel doenlijk is, dewijl dezelve daar door anders een onaangenaamen reuk en ſmaak verkrijgen.

EMULGENTIA VASA; *uitzuigende-* of *nier-vaten*, dus is men gewoon de bloed- en flag-aderen der nieren te noemen; deeze zig in 't midden der nieren inplantende, verſpreiden zig voorts in derzelver holligheden.

EMULSIO; *Amijgdalatum*; een *Emulſie* of *Melkdrank*; *Amandel-melk*; *Zaad-melk*; is een door konst gemaakte melkagtige drank of een vloeijend geneesmiddel, het welke in koleur en ſmaak de melk niet zeer ongelijk is, en gemaakt word uit merg- en melkagtige zaaden, welke in een marmere of andere vijzel worden geſtooten, waar bij men allengskens gekookt water of eenig ander vogt giet, en het dan zamen door een doek drukt; vervolgens *witte zuiker* of eenige *ſijroop* 'er bij voegt: De zaaden waar uit de *Emulſien* meest gemaakt worden, zijn *zoete amandelen*, *zaad van calbasſen*, *concommers*, *meloenen*, *cardebenedicte*, *marien-diſtel*, *ſlek rapen*, *peonie*, *kuiſchboom*, *vioolen*, *maankop*, enz.; daar worden ook wel *witte poeders* bij gemengt, als *zweetdrijvende antimonie*, *zonder vuur bereid hertshoorn*, *geprepareerde kreeftsoogen*: Ook kan men uit de *harſen* en *uitgeperſte olien* dusdanige *emulſien* bereiden, wanneer ze alvoorens met het *geel van eijeren* ontbonden, en vervolgens met *water* vermengt worden: De meeste *melk-dranken* worden bereid tot borst- en ſlaap-middelen, als mede om de ſcherpigheid en hitte des bloeds te verzoeten en te maatigen.

Een gemeene Amandel-melk te bereiden.

Neemt een vierde pond *zoete amandelen*, ſchilt dezelve, na dat ze in *warm water* geweekt hebben, en ſtoot ze in een vijzel klein, doet ze dan in een aarden pot, giet 'er wat gekookt *water* op, en roert het tot een pap, vervolgens giet 'er nog meer kookend *water* bij, tot ontrent een mingelen, min of meer, na dat men het dunner of dikker hebben wil, en dekt het digt toe, laat het dus een paar uuren ſtaan trekken, maar roert het ondertusſchen eens om, en doet 'er een lepel vol of vier, vijf *witte zuiker* in, na dat men het zoet begeert, met wat *roosewater*, als dan laat het door een doek loopen, maakt het weder heet en in een coffij-kan gedaan zijnde, drinkt het warm als *chocolade*; is een aangenaame, gezonde en voedzaame drank, die men in plaats van *chocolade* drinken kan; Men kan deze *amandel-melk* ook met half *water* en half *zoetemelk* bereiden, en dan is ze nog

voedzaamer; zommige doen 'er ook wel wat *esfents van amber* of *caneel* bij.

Amandel-melk voor zieke menfchen.

Deeze word bereid als de voorige, behalven dat men in plaats van enkel *water*, gekookt *gerstewater* neemt, naamelijk tot een-vierde pond *amandelen*, een paar bouteilles of wat meerder *water*, waar in een paar lood goede *gepelde gerst*, een uur of anderhalf gekookt heeft, hier van laat men den zieken altemets lauwwarm drinken, dat hem zeer verkwikt en verfterkt: Deeze *melk* moet men in vlesfen op een koele plaats bewaaren, dewijl ze niet lang kan duuren.

Emulfie of melk-drank tegens de teering.

Neemt van de *vier groote verkoelende zaaden*, anderhalf once; gepelde *zoete amandelen*, twee ftuks, ftoot dit in een marmere vijzel, en roert 'er bij beetjes onder een bier-glas vol aftrekzel van de volgende kruiden; *man netjes eerenprijs*, een vingergreep; *hondjesdraf* of *bloemen van hoefbladen*, een halve vingergreep; dan doorgezijgt zijnde, doet 'er bij *fijroop van violen* of van *heemst*, een halve once.

Deeze *melk-drank* neemt den lijder 's morgens nugteren in eens, lauwwarm, en 's avonds na bed gaande, kan bij het herhaalen; dezelve is zeer dienftig in de teering te gebruiken, bij gebrek van melk, of als de lijder de melk niet wel verdraagen kan.

Rustmaakende Melk-drank.

Neemt vier gepelde *zoete amandelen*; van de *vier groote verkoelende zaaden*, twee drachmen; *witmankopszaad*, anderhalf drachma; ftoot het in een marmere vijzel, en doet 'er bij beetjes, onder omroeringe, een groot glas vol gekookt *water* bij, en voegt bij het doorzijgzel *fijroop van maankoppen*, een half once, of zes drachmen, of *laudanum liquidum van Sijdenham*, 12 à 15 druppels; dit neemt men op éénmaal in, naar bed gaande; men kan 'er ook een fcrupel *geprepareerde kreeftsoogen* bijvoegen.

Aangenaame purgeerende Melk-drank.

Neemt vier gepelde *zoete amandelen*, van de *vier groote verkoelende zaaden*, een drachma; ftoot ze in een marmere vijzel, en giet 'er allengskens bij een groot glas vol gekookt *water*, waar in twee oncen *manna* gefmolten is; dan doorgezijgt zijnde, doet 'er bij *Markgravinnepoeder*, een fcrupel, en *water van oranje-bloesfem*, twee fcrupels.

Dit neemt men in eens 's morgens nugteren in.

Andere aangenaame purgeerende Melk-drank.

Neemt *hars van jalappe*, of van *fcammonie*, vijftien grein, ontbind het al roerende in het *geel van een ei* en roert 'er dan bij beetjes een glas vol *water* van *bingelkruid*, of van *venkel* onder, voegt 'er bij *witte zuiker*, zo veel genoeg is, om het te verzoeten.

Men gebruikt ze als de voorgaande.

EMUNCTORIA; dus worden die vaten genaamt, welke dienen om de overtollige vogten en *fæces*, enz. uit het lighaam te ontlasten.

ENAEMON; is een bloedftoppend middel, dat door tegenhouden, verkoelen of uitdroogen de wegen van opene vaten fluit, en de vloeibaarheid en hevige beweging des bloeds vermindert en ftempt. Zie BLOEDVLOEIJING uit WONDEN.

ENAEOREMA; deeze naam word aan het dikke of wolkagtige gegeeven, dat men zomtijds in 't midden van de pis, drijvende ziet.

ENARTHROSIS; eene anatomifche fpreekmanier, zijnde eene der drie zoorten van *Diarthrofis*, het welk wil zeggen beenige gewrichting met beweeging; de beide anderen zijn de *arthrofis* en de *ginglijnus*.

Men zegt, dat de *enarthrofis* word verwekt, wanneer het dikke hoofd van een been in een diepe holligheid of pan word ingelijft of ontfangen, zo als het *hoofd van het heupebeen* in de *pan der ongenaamde beenderen*, enz.

ENAULIA; dus noemt HIPPOCRATES de hals van de lijfmoeder.

ENCANTHIS; grieksch woord, zamengeftelt uit ἐν, *in* en κανθὸς, *hoek van 't oog*; betekent een *gezwel aan de oogen*, enz., is tweederlei, het eerfte beftaat in een gezwel in de binnenfte of groote ooghoeken; het tweede in een gezwel aan de traan-klier, als deeze over de oog-leden hangt, zo dat ze zig niet kunnen fluiten; deeze zwelling is zomtijds niet kwaadaartig en zonder pijn; maar zomtijds is ze heel kwaadaartig, en met fteekende pijn verzelt.

Dienstige middelen hier tegen zijn inwendig; de *esfents* en 't *vlugge zout van adderen*, de *esfents van groote gouwe*, de *gebarnfteende liquor van hertshoorn*, de *geest van ammoniak-zout*; uitwendig kan men middelen gebruiken, die de vogten beteugelen (*discutientia*), als *valeriaan-wortel*, *groote gouwe* of *fchelkruid*, *wijnruit*, *poleij*, *ijzerkruid*, *vlier-bloemen*, *lavendel-bloemen*, *betoniebloemen*, *venkelzaad* en *aloë*, die men in *wijn* kookt, een weinig *camfer* daar bij doende, en daar mede wascht; of men gebruikt *roosenwater*, waar in *tutia* of *loodzuiker*, of een weinig *ijzer-vitriool* ontbonden is.

Dog als men hier mede zijn oogmerk niet bereikt, dan worden de *cauteria* gepreezen, als het *kalk-water*, waar in een klein weinig *corrofive fublimaat* ontdaan is, in welk vogt men kleine doekjes nat maakt en oplegt; dog als de geneezing ook hier door niet kan volbragt worden, dan is 'er niets als de affnijding over; waar toe een bekwaam Chirurgijn vereischt word; de affnijding gedaan zijnde, gebruikt men *adftringentia*; bij voorbeeld een *oogwater*, uit *water* van *blauwe koornbloemen*, *groote gouwe* en *weegbree*, met *candijzuiker*, *aloë*, *mijrrhe* en *witte vitriool*.

ENCARDIA; is een fteen, waar van PLINIUS fpreekt, en in drie zoorten onderfcheid; in de eerfte ziet men de gedaante van een hart, dat zwart van koleur is, en boven de fteen verheven uit zit; het tweede verbeeld een groen hart; en in het derde ziet men een zwart hart, terwijl het overig gedeelte der fteen wit is. BOETIUS DE BOOT *de lapid & gemmis*.

ENCARPOS; betekent een vrugt, die veele zaaden in zig bevat.

ENCANTHISMA; is zo veel als *Semicupium* of *half-bad*, daar men maar met het onderlijf in zit.

ENCAUMA; *Oog-appels gezweer*; is eene verzweering van het hoornvlies (*cornea*) des oog-appels, dat uit verfchillige oorzaaken kan ontftaan, als van puistjes, ftooten, flaan, fcherpe geneesmiddelen, of van een fcherp toevloeijend vogt, het welk de vliezen en derzelver zeer dunne vaatjes doorknaagende, eerst eene ontfteeking verwekt, waar op dan eene verzweering volgt.

Dienstige middelen zijn voor eerst eene laating, of het koppen, en bleintrekkende middelen; en als 'er een-

de ontſteeking des oogs bij is, moet zulks eerst weggenoomen worden, het welke kan geſchieden door middel van *eijwit* met wat *roosewater*, of bij deszelfs gebrek met gemeen *water*, en een weinig gepoederde *aluin* onder malkanderen te kloppen, en op het oog te leggen; of gebruikt een *pap* van *kruimels* van *wittebrood* in *wijn* of *zoete melk* gekookt, waar bij men wat *ſaffraan* en een *eijerdooijer* voegen kan, die men tusſchen twee linnen doekjes oplegt; daar na legt men zuiverende en opdroogende middelen op het oog; bij voorbeeld

Neemt *roosewater*, anderhalf once; *oogentroost-water* en *ſchelkruid-water*, van elks een once; geſchuimde *juffer-honing*, een halve once; mengt het tot een *oog-water*, waar mede men het oog altemets wascht. Of

Neemt *roosewater*, *oogentroost-* en *ſchelkruid-water*, van elks een once; zeer fijn *gepoederde witte koekjes van rhaſis* en *geprepareerde tutie*, van elks een half once; *witte candij-zuiker*, twee ſcrupels; mengt het, en gebruikt het als 't voorgaande. Of

Neemt *verſche ongezoutene boter*, die wel gewaſchen is, een halve once; *geprepareerde tutie*, vier ſcrupels, en *gepoederde witte vitriool*, agt grein; mengt het wel tot een zalfje, waar van men wat in de groote oog-hoek ſtrijkt, en twee maalen 's daags op de verzweering zelve legt.

Of neemt *geprepareerde tutie*, en *wit oog-niet*, van elks twee drachmen; *camfer*, een halve ſcrupel, en *roose-zalf*, twee oncen; mengt het wel in een ſteenen mortier tot een zalfje, dat men gebruikt als het voorige.

Als dan de verzweering genoeg gezuivert en afgevaagt is, kan men, om dezelve te ſluiten, het volgende gebruiken:

Neemt *roosewater*, drie oncen; *gebrand lood*, *vleeschlijm* en *lood-zuiker*, van elks een halve ſcrupel; maakt 'er een *oog water* van, waar mede men het altemets wascht.

Maar het gebeurt dikwils, dat 'er na het geneezen van de verzweering een wit uitſteekend lidteken overblijft, dat zomtijds het hoornvlies in het geheel of voor een gedeelte bedekkende, het gezigt of wegneemt, vermindert of verduistert; en zodanige lidtekens zijn bezwaarlijk weg te neemen; dog zomtijds zijn de volgende middelen van een goede uitwerking, als het lidteken alleen op de oppervlakte en klein is, inzonderheid bij jonge lieden.

Neemt *geprepareerde tutie* en *witte candij-zuiker*, van elks een drachma; *witte vitriool*, vier grein; *camfer*, twee grein, en *geprepareerde witte coraalen*, een halve ſcrupel; maakt alles tot een ontastbaar poeder, waar van men 's daags twee of driemaalen in het oog ſtrooit.

De *witte candij-zuiker* alleen, zo fijn als het fijnſte bloem-meel geſtooten, en op de voorige wijze gebruikt, heeft veeltijds zodanige witte vlekken en lidtekens weggenoomen.

ENCAUSTUM; *Encauma*; is eene geneezing, die door eenige branding, het zij door wezentlijk vuur, of een ander brandmiddel geſchied; gelijk bij voorbeeld in een *cariès* of *been-eeter*, en andere verouderde ongemakken. Deeze naam word ook gegeeven aan een lidteken, dat van het branden overgebleeven is.

ENCAUSTUM; dus word ook in 't latijn het *émail* of *ſmelt-glas* genoemt; zie aldaar.

ENCEPHALA; is een grieksch woord, zamengeſtelt uit ἐν *in*, en κεφαλὴ *hoofd*, het kan dan toepaſſelijk zijn op al het geene in het hoofd beſlooten is; dog het gebruik dat men 'er van maakt, is wel voornaamelijk om de verſchillende zoort van wormen mede te betekenen, die in de verſcheidene deelen van het hoofd gebooren worden.

ETHMULLER over de *cephalalgia* of hoofd-pijnen handelende, maakt van verſcheidene waarneemingen gewag, waar door hij oordeelt, dat dezelve kan voortkoomen door wormen, die in de hersſenen geteelt zijn, of waarſchijnelijk in de holligheden van het *zeefswijze been* (*os ethinoides*), dewijl men 'er tot groote verlichting der zieken uit de neusgaten heeft zien uitkoomen; dis is het geen SCHENKIUS *de febre hicugaritâ* menigmaalen zegt waargenoomen te hebben, in koortzen die in *Hongarijen* heerschten, en welke men *worm-hooftdpijn* (*cephalalgia vermicularis*) noemde; om dat de hoofdpijn, die het zwaarſte en heerſchende toeval deezer koorts was, door wormen veroorzaakt wierde; BARTHOLINUS, *cent. 6. obſ.* 3. gewaagt ook van een felle en aanhoudende hoofdpijn, die geneezen wierd door het losſen van eenige wormen door de neusgaten; men vind een gelijkzoortige waarneeming bij FORESTUS, *lib. XXI. obſ.* 28.

Hij rekent egter dat 'er beſmettelijke ziektens zijn geweest, in welke wormen in de hersſenen zelve voortgebragt wierden, zonder andere oorzaaken dan de geneigtheid tot die voortbrenging; ziet hier over de *Dict. de Trevoux* op het artijkel ENCEPHALE; als mede verſcheidene zonderlinge en zeer nuttige dingen in de verhandeling van de Heer ANDRI *ſur la generation des Vers dans le corps humain.*

Door zommige ſchrijvers word ook door *encephala* zodanige neusmiddelen verſtaan, die zonder nieſen te verwekken, haare uitwerking doen.

ENCEPHALOLITHES; is een *Coraal-gewas*, het welke eenigzins naar hersſenen gelijkt; waar van zeer waarſchijnelijk het verdichtzel is ontſtaan van *verſteende oſſen-hersſenen.*

ENCEPHALON; de *hersſenen*, het *brein*; zie op HERSSENEN.

ENCHARAXIS; betekent ze veel als het *koppen* (*ſcarificatio*).

ENCHEIRESIS; een *konstige handgreep*; betekenende, om het geene dat met de handen moet gedaan worden, op een beknopte en vaardige wijze te volbrengen.

ENCHRASICHELUS, zie ANSJOVIS.

ENCHIJTA; een *Tregter*; dienende om daar door vloeibaare dingen in de neus, oogen en ooren te gieten.

ENCLIJSMA; betekent een *Clijſteer.*

ENCOPE; betekent eene *inſnijding* in eenig deel, gelijk in het koude vuur of verſterving geſchied.

ENCRANIUM; is het zelfde als *Cranium* of *Bekkeneel.*

ENCRINUS; deeze naam draagt een zekeren ſteen, die naar de wijze der zee-ſterren uit vijf ſtraalen beſtaat, welke uit een lighaam voortkoomen, en die op een ſteng ſtaat; wordende dezelve ook naar zijne verſchillige gedaante *aſteria* of *trochites* genoemt.

ENDEIXIS; is een *aanwijzing der ziekte*, en wat daar bij te doen ſtaat.

ENDEL-DARM; *Aars-darm*; in 't latijn *Intestinum rectum*; is die darm, waar door de *fæces* uit het lighaam ontlast worden. Zie DARMEN.

ENDELDARMS UITZAKKING; in 't latijn *procidentia vel prolapſus ani*; is, als een gedeelte des *en-*

deldarms, onder het losſen van den afgang, uitſchiet, en daar na niet weder na binnen gaat; welk ongemak gemeenlijk ontſtaat door eene verlamming of verſlapping van de *opheff-ſpieren van den aars* (*musculi levatores ani*), dat uit verſchillige oorzaaken voortkoomen kan, als door uitwendige koude, of door den toevloed van een taaije wateragtige vogtigheid, of door ſterke persſing bij den afgang, of bij een moeijelijke baaring, enz.; ook word men het zelve zomtijds gewaar bij hardlijvigheid, na genoomene ſterke purgatie, of na de roode loop, persſing na het ſteen-ſnijden, enz.

Om dit ongemak te geneezen, moet men den uitgezakten *endel-darm* ten eerſten, alvoorens dezelve zwelt, weder naar binnen in zijn plaats brengen, en denzelven vervolgens aldaar bevestigen; de inbrenging geſchied met de vingers, dezelve met een zagt doekje omwindende, dat men, gelijk mede den weg, met warme *ſchaape-ongel*, *verſche boter*, of *camille olie* glibberig gemaakt heeft; het welk den lijder zelf kan verrigten, als 'er geen zwelling bij is, dog anders moet het door een Heelmeester geſchieden, en als dan is het nodig, dat de zwelling eerst weggenoomen worde; het welke door de volgende middelen geſchieden kan:

Neemt *camille-bloemen*, *vlier-bloemen* en *toppen van alsſem*, van elks een halve hand vol, en *anijs-zaad*, een once; kookt dit in *wijn* of *zoetemelk*, en ſtooft den *darm* daar mede warm.

Of neemt *gekookte camille-olie*, bevogtigt 'er linnen doekjes mede, en gebruikt ze tot een ſtooving.

Wanneer dan de *darm* weder binnen gebragt is, gebruikt men tot bevestiging, van de volgende middelen.

Neemt *wal-wortel*, ſtampt ze klein, en maakt 'er met even veel *boonen-meel* en *roode wijn* of *ſmids-water*, zo veel genoeg is, een pap van, en legt die warm op.

Of neemt *eicken-bladen* of *akers* of *galnooten*, kookt die met *weegbree* in *roode wijn*, of in *ſmids-water*; maakt 'er dan een ſpongie of te zaamen gerolt linnen doekje in vogtig, en ſteekt het in 't fondament.

Of neemt maar wrange *roode wijn* of *azijn*, mengt die met even zo veel *water*, daar *roode roosen* in gekookt zijn, en gebruikt het als 't voorige.

Of neemt *mastix* of *terpentijn*, of *pik*, werpt daar iets van op gloeijende koolen, en laat den rook daar van, van onderen ontfangen.

Of neemt *mastix*, *wolkruids-toppen* en *camille-bloemen*, van elks een halve hand vol, en gebruikt het als 't voorige: Deeze twee laatſte middelen zijn inzonderheid dienſtig, als 'er eene ſcherpe ſlijmagtigheid de oorzaake van is.

ENDEMIUS MORBUS; eene *Landziekte*; is een zodanige ziekte, die maar aan een zeker Landſchap of Natie eigen is; gelijk de *longzugt* aan de Engelſchen; de *ſcorbuit* aan de Nederlanders; de *hairvlecht* aan de Polakken: de *kroppen* aan de Carinthiers, enz.

ENDIVIE; *Andivie*; *Winter-Endivie*; in 't latijn *Endivia*; *Cichorium domeſticum*; *Seris domeſtica*; *Scariola*; *Intijbum ſativum* DODONÆI; (*Cichorium caule ſimplici*, *foliis integris crenatis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn eenige veranderingen van dit keuken-gewas; als

1. De *breedbladige endivie.*
2. De *ſmalbladige endivie.*
3. De *krul-endivie.*
4. De *ſmalbladige krul-endivie.*

Beſchrijving. De eerste gemeenſte zoort heeft lange en breede bladen, die aan de randen getand zijn, en op de aarde in 't rond verſpreid leggen, uit welkers midden een gladde, holle getakte ſteng uit de wortel opſchiet, van anderhalf á twee voeten hoogte, die met een melkagtig zap voorzien en met kleine bladjes bezet is, uit welkers oxels blauwe bloemen voortkoomen, waar op klein hoekig zaad volgt, dat in langwerpige opene zaadhuisjes beſlooten is.

De tweede zoort is van de overige onderſcheiden daar in, dat ze ſmaller bladen heeft, en die wat meer gefnippelt zijn; ook is de ſteng meer getakt, als eenige der andere zoorten.

De derde zoort heeft breede bladen, maar die diep gefnippelt, en gekrult of gekronkelt zijn.

De vierde zoort heeft ſmalle bladen, die fijner gefnippelt en gekruld zijn als de voorige, groeit ook niet zo groot van ſtruik; dog van deeze zo wel als van de voorige koomen uit 't zaad veeltijds planten voort, die min of meer gefnippelt en gekrult zijn.

Plaats. Het is onbekent waar de *Endivie* eigentlijk natuurlijk in het wild groeit, maar dezelve word veel in de moestuinen tot 't keuken-gebruik gekweekt, en de *krul-endivie* word het meest geagt, inzonderheid tot zalade; hoewel hier te lande wel meest van de eerſte en tweede zoort door de warmoeſieren gebouwt word. Het zijn alle een- of tweejaarige planten.

Kweeking. De *endivie* word door het zaad voortgekweekt, 't welke op verſchillige tijden moet gezaait worden: Het eerſte zaad zaait men gewoonlijk in 't begin of midden van Junius, om dat de vroeger gezaaide planten meesttijds in 't zaad ſchieten en dus tot 't gebruik onnut worden, inzonderheid als de nazomer warm en droog is: Vervolgens zaait men weer in 't laatste van Junius en omtrent 't midden van Julius, voor de winterproviſie; van 't laater gezaai komt zelden iets goeds, ten waare dat 'er een zagte herfst en voorwinter op volgde. Men zaait 't zaad op bedden in een losſe vette grond, niet al te digt, en men moet niet verzuimen, het bedde bij droog weer, 's avonds, of 's morgens vroeg te bevogtigen, dewijl anders het zaad niet wel zou kunnen ſpruiten en opkoomen. Wanneer dan de jonge planten omtrent een vingers lengte verkreegen hebben, verplant men dezelve op andere bedden of akkers in rijen, op een voet afſtand van malkander, in het verband, in een vette wel bemeste grond, die hij bemind, om voorſpoedig te groeijen, en men oost dezelve na de verplanting, om beter wortel te vatten: Kan de verplanting geſchieden bij een vogtige of donkere lugt, zo is 't des te beter, anders moet men daar toe de avondſtonden te wagt neemen: Maar de vroeg gezaaide *endivie* moet men niet op ſterke zon, maar in de ſchaduwe, en ook in geen heel vette grond planten, om daar door het doorſchieten eenigzins te beletten. Vervolgens heeft men niets anders te doen, dan den grond van het onkruid ſchoon te houden.

Wanneer dan de *endivie* bekwaam groot geworden is, bind men dezelve van tijd tot tijd op, om tot 't gebruik van binnen wit of geel te worden en men kiest hier toe altijd de grootſte bosſchen; terwijl de overige onopgebondene vervolgens nog kunnen aangroeijen; het opbinden geſchied met dunne wilge teenen of met moscoviſche mat, op deeze wijze; men vat de bladen met de hand rondom en legt ze in een goede order na boven toe te zaamen, zodanig als ze gegroeit zijn, als dan doet men 'er in het midden en boven een band om, om de bladen aldus te zaamen te houden; dog men moet de

banden niet te veel toehaalen of de bosschen te digt zaamen binden, inzonderheid in het midden, want anders berſten de binnenſte aangroeijende bladen dikwils ter zijden uit, voornaamentlijk bij warm weer, waar door het bosch bederft: Men moet ook zorg draagen, dat het opbinden geſchied als de planten droog en niet door reegen of dauw bevogtigt zijn, dewijl ze anders ligtelijk van binnen zouden rotten. Deeze opgebondene planten worden vroeger of laater van binnen geel, na dat het vroeger of laater in de tijd, en het dus min of meer warm is; gemeenlijk geſchied zulks bij warm weer binnen twee à drie weeken; en wanneer ze geel geworden zijn kunnen ze niet veel over de 14 dagen duuren zonder te bederven, inzonderheid als het zagt weer is. Het is ook nodig, dat men de planten die men op een bedde het eerst opgebonden heeft, merkt, het welke niet bezwaarlijk door het eene of andere merkteeken aan de band of anders geſchieden kan, om dus niet abuſivelijk de laatſte voor de eerſte tot 't gebruik af te ſnijden.

Wanneer het in 't najaar ſterk begint te vriezen, moet men de planten met de wortel uit de grond graaven en binnens huis op een plaats daar het niet of weinig vriest, 't zij in een kelder of elders, in vogtig zand digt aan malkander planten, maar de plaats moet droog en luchtig zijn, want anders gaan de planten aan het rotten en bederven ras; maar als zulks geſchiet, moet men ze van tijd tot tijd van de rottige bladen zuiveren en ſchoon maaken; aldus kan men ze lang tot 't gebruik bewaaren. Dog als men de laate *endivie* opbind wanneer het begint te vriezen, kan die de vorst lange tegenſtaan, want ſchoon de buitenſte bladen bevriezen en bederven, zo blijven egter de binnenſte bladen behouden, en worden allengskens geel, ten waare de vorst ſtreng was en lange duurde; in zodanig geval is het ook heel dienſtig, als men de planten met los erwte- of ander ſtroo omdekt: Dog de planten die men lang en tot het winter-gebruik bewaaren wil, moeten noodzakelijk binnens huis gebragt worden.

Om 't zaad van de *endivie* te verkrijgen, moet men van de planten, die men door de winter overgehouden heeft, en zulks van de beste meest gekrulde, in het voorjaar op een bed op een warme plaats planten, op anderhalf à twee voeten afſtant, zo zullen ze in zaadſtengen opſchieten, waar bij men vervolgens ſtokken ſteeken en de ſtengen daar aan vast binden moet, om niet door de wind gebrooken te worden, en men moet het bed van het onkruid wel ſchoon houden. Als vervolgens 't zaad bijna of ten deele rijp is, ſnijd men de ſtengen met het zaad af en laat het op een linnen kleed ten vollen droog en rijp worden; want als men wagt, tot dat 't zaad geheel rijp was, zoude 'er veel uitvallen en verlooren gaan; droog en rijp zijnde, klopt men het uit, maakt 't ſchoon, en bewaart het in zakjes op een droge plaats.

Eigenſchappen. De *endivie* heeft eenen verkoelende, openende, afvaagende en pisdrijvende kragt, en is inzonderheid dienſtig voor verhitte en verſtopte lever en milt, hijpochondrie of milt-ziekte, en heete galagtige koortzen. Men bereid 'er in de Apotheeken gedistilleert water, als mede enkelde en zaamengeſtelde ſijroop van. Het zaad is een van de vier *kleine verkoelende zaaden*, en word in verkoelende *emulſien* of melkdranken gebruikt; dog 't meeste gebruik van dit kruid is in de keuken; men maakt 'er ſmaakelijke zalaade van, en men gebruikt 't ook in zoppen en geſtooft; zijnde op allerlei wijze bereid heel gezond.

Hoe men de Endivie tot zalaad bereid.

Neemt de geele wel ſchoongemaakte bladen, ſnijd ze kort of lang, zo als gij begeert, wascht ze wel, ſlaat ze uit en eet ze met *boom-olie*, *azijn* en *peper*, of met *boter* en *azijn*: Men eet ze ook veel met warme of koude in ſchijven geſneedene *bete-wortels*, daar men de ſchootel rondom mede garneert, dat niet onaangenaam ſmaakt; als mede ook met *ſelderij*, tot dien einde zet men een bosch toegemaakte witte *ſelderij* in 't midden van de ſchotel, daar men de gekerfde *endivie* om heen legt; of men mengt de fijn geſneedene *ſelderij* onder de *endivie*; zommigen mengen 'er ook gekerfde jonge ajuin onder, of leggen die 'er bij voor de liefhebbers.

Geſtoofde Endivie.

Neemt de *endivie*, zuivert ze van de groene bladen en wascht ze wel; bind dan 4 à 5 boschjes zaamen, doet ze in kookend *water* met een handvol *zout*, en laat ze gaar kooken, en daar na op een doorſlag uitlekken; maakt dan een ſaus van bouillon of goed vleeschnat met *boter*, *muscate-noot*, geſtooten *biscuit* en 't zap uit een *citroen*; ſnijd de *endivie* ter lengte van twee vingerbreed door, rangeert ze zo in de ſaus en laat ze wat ſtooven, dan is het goed om op te disſchen.

Anders.

Neemt de gezuiverde *endivie*, wascht ze wel en laat ze in kookend water eens opkooken en daar na verlekken; doet ze dan met wat *vleesch-nat*, *boter*, *foelie* en wat *zout* in een casserol of pan en ſtooft ze daar in gaar; als men het dan op doen zal, doet men 'er nog wat koude *boter* in en men ſchud het om, zo word de ſaus gebonden.

Hoe men de Endivie inmaakt.

Neemt geele *endivie*, zuivert ze van de groene bladen, maar laat ze aan de ſtronk vast, dan gewasſchen zijnde, doet ze in kookend water en laat ze half gaar kooken, en daar na verlekken; koud geworden zijnde, neemt een keulſe pot, ſtrooit 'er wat *zout* en *peperkorls* op de bodem en legt dan de *endivie* bij laagen in de pot met wat *foelie* en *zout* tusſchen beiden; legt 'er een plankjen boven op met een ſteen en laat het een of twee dagen daar op ſtaan, als dan giet het nat af, en legt 'er een doekje over, dat in *brandewijn* nat gemaakt is, ſmelt 'er vervolgens een bodem van gezouten *vet* of *boter* op, bind de pot met een blaas toe, en zet ze op een koele plaats, zo zal ze goed blijven: Bij het gebruik, doet men de bodem met 't doekje 'er af en neemt 'er met een lepel zo veel uit als men ſtooven wil; vervolgens legt men een ander doekje in *brandewijn* bevogtigt 'er over, en ſmelt 'er een nieuwe bodem van het afgenoomene of ander vet op: Dog het is beter dat men ieder kookzel, of zo veel als men elke reis kooken wil, in een bijzondere pot inlegt.

Hoe men ingemaakte Endivie ſtooft.

Men zet dezelve eenige uuren in ſchoon water om 'er het zout uit te trekken; daar na verlekt zijnde, ſtooft men ze in de ſaus, als boven, zonder dezelve voor af op te kooken, en als men ze aanrigt, dan neemt men een hard gekookt *eij*, hakt het heel klein en ſtrooit 'er dat over heen.

Endivie op een ander manier ingemaakt.

Snijd de *endivie* aan ſtukken van een vinger lang, hebt dan een grauwe of keulſche kruik gereed, doet op deszelfs bodem een laag *zout*, hier op een laag *endivie*, voorts weer een laag *zout*, vaart hier dus mede voort tot dat de kruik vol is, zorg draagende dat de bovenſte laag *zout* zij, legt hier en plankje op met een ſteen die het neerdrukke, en zet het in de kelder, hier van willende gebruiken, zet men het 's avonds te vooren in ruim water om te verſchen, kookt het 's anderen daags mede in ruim water op, doet het voorts verlekken, en op die wijze ſtooven als boven is aangeweezen.

ENDOSIS; door dit woord verſtaat men, het agterblijven van, of tusſchenpoozingen in geduurige koortzen.

ENDOSSEMENT; hier word het ſchrift door verſtaan, dat agter op een *acte* of *contract* word geſchreeven, en betrekking tot den inhoud heeft; dus noemt men *endoſſement*, de quitancie die een ſchuld-eisſcher *in dorſo* of op de rug van de obligatie ſtelt, wanneer hij door den debiteur, in het geheel of gedeeltelijk word voldaan. Egter gebruikt men meest het woord *endoſſement* voor de order die iemand ten voordeele van een ander agter op een wisſelbrief of asſignatie ſtelt; dus kunnen op één wisſelbrief verſcheidene *endoſſementen* geſtelt worden; dat is te zeggen, dat die geene, tot wiens profijt de wisſelbrief geëndoſſeert is, 'er zelven zijn *endoſſement* kan op plaatzen ten voordeele van een derde; deeze weder voor een vierde, enz. Het *endoſſement* geſchied gemeenelijk in deeze bewoordingen: *Voor mij aan de Heer N. N. ofte ordre*, en dan ſtelt 'er de *endoſſeur* zijn naam onder.

ENEMA, zie KLISTEER.

ENEOSTIS LAPIS; ſteenen welke na verſteende beenderen gelijken; BOETIUS DE BOOT merkt dezelve als een zoort van ſteen aan, die *oſſifragus lapis* genoemt word; daar zijn 'er van een buitengemeene grootte, en die men denkt dat oliphants-beenderen zijn, die zig onder de grond tot ſteen gezet hebben.

ENERGEIA; hier word de werking of de kracht van iets door verſtaan.

ENERVIUS; *Ader-* of *Zenuwe-loos*; word in de kruidkunde gebruikt; bij voorbeeld *folium enervium*, *ader-* of *zenuwe-loos blad*, daar men geen aderen op ziet.

ENGASTREMITHA; *Engaſtrimijthus*, of *Engaſtremandus*; ἐγγαστριμυθος, *iemand die met een geſlooten mond, zonder de lippen open te doen, ſpreekt*, zo dat het geluid der woorden in de holligheid der buik ſchijnt te klinken, en 'er uit te koomen.

Het woord van *engaſtremitha* is zamengeſtelt van het griekſche ἐν *in*, γάστηρ *buik*, en μύθος *woord*; de latijnen zeggen om dezelfde reden; *Ventriloquus*, *quaſi ex ventre loquens*.

De oude wijsgeeren zijn het geheel niet eens, ten aanzien van de *engaſtremithen*; HIPPOCRATES ſpreekt van hun toeſtand, als van eene ziekte.

De *Pijthii* of *Prieſteresſen van Apollo* zijn de beroemſte *engaſtremithen* geweest; deeze uiteden de orakels uit het binnenſte van hunnen borst, zonder één woord te ſpreeken, nog mond of lippen te beweegen.

LEON ALLATIUS heeft eene afzonderlijke verhandeling over de *engaſtremithen* geſchreeven, tot tijtel voerende, de *Engaſtremithis ſijntagma*.

ENGBORSTIGHEID; *Naarborstigheid*; *Aamborstigheid*; *Kortaamigheid*; *Benaauwde borst*; *Kuch*; in 't latijn *Aſthma*; *Anhelitus ſuſpirioſus*; *Pulmonum conſtrictio*; *Reſpirationis impedimentum*; *Spirandi difficultas*; *Morbus caducus pulmonum*; is een moeijelijke en te gelijk geluidmaakende ademhaaling; de borst is benaauwd, de ademhaaling kort, menigvuldig en ſchielijk, en indien de lijder zig meer als gewoonlijk beweegt, is het als of hij zig buiten adem geloopen hadde; hij gevoelt ook pijn in de borst en bovenbuiks zijde, en zomtijds ook met tusſchenpoozingen in de ſchouders; dog de meeste lijders gevoelen de *engborstigheid* niet altijd, of niet altoos even ſterk, maar ze koomt met tusſchenpoozingen, en meest als de lucht koud en vogtig is; voornaamelijk als men een ongeregelde levenswijze in eeten en drinken houd.

Het lighaam te doen rusten, een gemaatigde leevenswijze, en mooi weer, zijn de *engborstigen* altijd voordeelig; dog deeze ziekte koomt wel meest die menſchen over, welke een engen borst hebben, of aan hoest en zinkingen onderhevig zijn, en wel inzonderheid aan de oude lieden: Ook dient aangemerkt, dat deeze ziekte bezwaarlijk geheel weggenoomen word, inzonderheid als ze veroudert is, en bij oude lieden; de lijders zullen zig derhalven kunnen vergenoegen, als deeze ziekte door de hulpmiddelen voor een tijd land weggenoomen, en derzelver aanvallen verzagt worden.

Men onderſcheid de *engborstigheid* doorgaans in twee zoorten; als in *drooge* en *vogtige*: In de eerſte is een geduurige ongemakkelijke hoest en ademhaaling, met geen of weinig ſluimen, die ook *kuch* genoemt word; deeze zoort ſchijnt hooftzaakelijk te ontſtaan uit een ſcherpe ſtoffe of knobbels, die zig in de long en ontrent het middelſchot vast gezet hebben; in de tweede zoort zijn de vliesagtige blaasjes of celletjes der long, en de takken van de longpijp of luchtader van een overvloed van taaije ſlijm of ſnot opgevult.

De oorzaak deezer ziekte kan verſchillig zijn; zomtijds is het een gebrek der zenuwen in de trekkingen; zomtijds een volbloedigheid, of kwaade geſteltheid des bloeds (*cacochijmia*) en ſcorbuit, of een long-gezweer (*vomica*); zomtijds kan de oorzaak ook een kwaade geſteltheid van het harte zijn, als het zelve al te groot, of te vet is; of een kwalijk gevormde borst, of als dezelve met kwaade vogten opgevult is; of als het middelſchot, long, lever of milt met verharde knoest-gezwellen bezet zijn, enz.

Middelen tegens de vogtige engborstigheid.

Indien de *engborstigheid* voortkoomt uit overvloed des bloeds, zo is een aderlaating voor eerst nodig, inzonderheid als 'er gevaar van verſtikking is; vervolgens zijn in een vogtige *engborstigheid*, die uit een taaije ſlijm ontſtaat, de inſnijdende en borstzuiverende middelen zeer dienſtig, als *ijzop*, *eerenprijs*, *hoef-bladen*, *hondjesdraf*, *heeschkruid*, *longen-kruid*, *ſcordium*, *rooſemarijn*, *alandswortel*, *lavas-wortel*, *angelike-wortel*, *hol-wortel*, *liſchwortel*, *zoethout*, *gom ammoniak*, *balſem de Copaiva* en *Tolu*, *ſtorax*, *geest van ammoniak-zout* met *gom-ammoniak* bereid, *borst-water*, *borst-elixir*, *borst-ſijroop*.

Of neemt *alands-wortel*, een halve once; kookt die in anderhalf mingelen (drie pond) *water*, tot op een mingelen, doet 'er op het laatſte bij *ijzop*, *eerenprijs* en *hondjesdraf*, van elks een vingergreep; *honing*, anderhalf once; laat het te zaamen een weinig opkooken, om de *honing* te ſchuimen; dan doorgezijgt zijnde, gebruikt het den lijder als gewoone drank, lauwwarm; hier nevens moet hij de volgende *likking* gebruiken.

Neemt

Neemt *ſijroop van heeschkruid* of *borst ſijroop* en *gezeeajuinde honing-azijn*, van elks een once; *walſchot* in *zoete amandel-olie* ontbonden, een drachma; *gom ammoniak* in *wijn* ontbonden, vier ſcrupels, en *ijſop-water*, drie oncen; mengt het tot een *likking*, waar van den lijder alle uuren een lepel vol moet neemen.

Of neemt *zwavel-bloemen*, zes drachmen; *walſchot*, twee drachmen, en gepoeijerde *Florentijnſche liſchwortel*, een drachma; maakt het met *witte honing*, zo veel genoeg is, tot een *opiaat*; waar van de lijder 's morgens nuchteren zo veel neemt als een muscaate-noot groot; en daar op een goed glas vol van voorgemelde *mee-drank* gebruikt.

Deeze middelen zijn zeer goed tegens deeze ziekte; of gebruikt van de volgende.

Neemt *alands-wortel* en *Florentijnſche liſchwortel*, van elks een halve once; *ijzop*, een hand vol; *hoefbladen*, *eerenprijs* en *rooſemarijn*, van elks een halve handvol, en *zoethout*, een drachma; klein geſneeden zijnde, kookt het in een mingelen *wijn* of goed *oud bier*, het *zouthout* 'er op het laatste van 't kooken in doende, dan doorgezijgt zijnde, drinkt de lijder daar van een glas vol, twee of driemaal 's daags.

Men kan deeze kruiden ook als *thee* ſterk laaten trekken, elke reis een vingergreep daar van neemende, en 's daags twee of drie maalen eenige kopjes vol van drinken, met *zuiker* als men wil.

Of neemt *lavas-wortel*, een once, maakt ze tot een fijn poeder, en laat den lijder daar van 's morgens en 's avonds een halve lepel vol neemen, met *wijn* of iets anders. Men kan 'er ook wat gepoederde *alands-wortel* bijvoegen; of ook dit poeder met wat *honing* mengen, en 'er altemets iets van ſlikken.

Of neemt *radijzen* of *ramelatzen*, kookt ze in *water*, en drinkt van het afkookzel 's morgens nugteren eenige glazen vol; waar bij men ook wel wat *zuiker* voegen mag: dit ſchoon geringe middel word zeer gepreezen, om dit ongemak geheel te verdrijven; maar men moet 'er eenige weeken mede aanhouden.

Of neemt *ijzop-water*, zes oncen; *poleij-water*, twee oncen, *gezeeajuinde azijn*, drie drachmen; *ammoniak-gom* in *wijn* ontbonden, twee drachmen; *elixir* tegens de *engborſtigheid*, drie drachmen, en *ſijroop van heeschkruid* of *borſt ſijroop*, een once; mengt het tot een drankje; waar van de lijder om de twee uuren een of twee lepels vol neemt.

Of neemt een pond of wat meer *geprepareerde zee-ajuin*, doet ze in een pot of kruik met een wijde mond, waar in zes pond of drie mingelen *water* gaan, giet 'er twee mingelen goede *witte wijn* op, en maakt de pot met deesſem wel digt; laat het aldus twaalf uuren op heete asch ſtaan; als dan neemt de *ajuin* uit de *wijn*, drukt hem daar in door een doek ſterk uit, en bewaart de *wijn* in geſlootene vlesſen tot het gebruik; hier van neemt den lijder 's daags drie of viermaal, telkens een of twee lepels vol; dit middel word zeer, en als een der beste, gepreezen tegens deeze ziekte, want het verteert de ſlijm, en ruimt de borst kragtig.

De preparatie van de verſche wortel geſchied aldus; men ſchilt de *ajuin* met een houten, zilveren of ijvooren mes, maar met geen ijzeren, dan doet men hem in *broodeeg*, en laat hem negen of tien uuren in de oven bakken, dan uit het brood genoomen zijnde, doet men bij het gebruik de korst af.

Of neemt *gezeeajuinde azijn-honing* (*oximel ſcijlliticum*), geeft hier van de lijder alle 24 uuren van één tot anderhalf once; of beter, mengt ze met een half pint *water*, en neemt daar van alle drie uuren een theekopje vol; dit word ook zeer geroemt.

Of bereid de volgende *borst-azijn-honing*; neemt *alandswortel*, een once, en *Florentijnſche liſch-wortel*, een half once; klein geſneeden en geſtooten zijnde, kookt het met drie pond *water* tot op twee pond; dan door neerzakking en doorzijging gezuivert zijnde, doet 'er bij *geſchuimde honing*, een pond; *gom-ammoniak*, in *azijn* opgelost, een once, en *wijn-azijn*, een half pond; mengt het en laat 't een weinig zaamen opkooken; dit is ook zeer goed in de *engborſtigheid*, uit ſlijmen voortkoomende.

Indien een taai bloed, vermengt met een dikke gal, de oorzaake van deeze ziekte is, dan zijn de verdunnende en vogtmaakende middelen dienſtig, als aftrekzels van *thee*, *eerenprijs*, *ijſop*, *ſcordium*, enz., inzonderheid als men daar *ſaſafras* bijvoegt.

Ontſtaat deeze ziekte uit *ſcheurbuik*, gelijk niet zelden gebeurt, dan moet men tegen-ſcheurbuitige middelen gebruiken, of bij de borst-middelen mengen; zijnde in dit geval de bovengemelde *wijn* van *zee-ajuin* bereid, een deſtig middel; of *geraspte peper-wortel* en *alands-wortel* op *wijn* of goed *bier* getrokken; zie verder op SCHEURBUIK.

Maar indien 'er een long-gezweer (*vomica*) is, dan word die geneezen door oplosſende en afleidende middelen; als *eickenvaaren-wortel*, *ronde holwortel*, *eerenprijs*, *hondjesdraf*, *witte andoorn*, *vrouwenhair*, *wijnzout*, *barnſteen*, *rivier-kreeften*, enz.

Men moet ook tusſchen het gebruik der middelen zomtijds eens zagtjes den buik zuiveren; bij voorbeeld met een paar oncen *manna*, en een of twee drachmen *wijnſteen-crijſtallen*, dat men in warm *vleeschnat* of eenig ander warm vogt laat ſmelten; waar bij men ook wat *walſchot* voegen kan. Of

Neemt *ſwavel-bloem*, een ſcrupel; *diagrijdium*, zes grein, en *mineraale kermes*, een grein; mengt het met een weinig *ſijroop van cichoreij* met *rhabarber*, tot een brok, die men 's morgens nugteren inneemt, en 'er een kopje *thee* op drinkt.

Of neemt *aloë*, een once, en *ammoniak-gom*, een halve once; ontbind het in *zeeajuin-azijn*, (of bij deszelfs gebrek in *wijn-azijn*,) en maakt het tot een *pillen-maſſa*; mengt 'er dan bij *gevitrioolde wijnſteen*, een en een half drachma, en *gepoeijerde gutte-gom*, een drachma; maakt van deeze maſſa pillen, ieder van zes greinen; hier van neemt de lijder twee pillen of twaalf grein, 's avonds na bed gaande, twee uuren na het avond-eeten: Deeze pillen zijn niet alleen nuttig, om in deeze ziekte te purgeeren, maar ook om dezelve te verdrijven, en het wederom koomen af te weeren; tot dien einde moeten die geene, welke aan deeze ziekte onderhevig zijn, 'er van tijd tot tijd gebruik van maaken, inzonderheid in vogtige tijden en 's winters, als de overgaande eetlust, de opzettende maag en beginnende benaauwtheid hem de weerom-kooming der ziekte voorſpellen; indien de twee pillen, welke men den eerſten avond genoomen heeft, geen voordeel doen, moet men den volgenden avond vier neemen, en dan weder op twee koomen, indien het noodig is, dog een dag tusſchen beiden laaten verloopen; hier nevens moet men 's avonds weinig en vroeg eeten, en zig onthouden van rouwe en ſcherpe ſpijzen.

Middelen

Middelen tegens de drooge engborstigheid.

Neemt *heemst-wortel*, een halve once; *hoef-bladen*, *malauwe-bladen* en *gekneust lijnzaad*, van elks een vingergreep, en *zoethout*, twee drachmen; klein geſneeden zijnde, giet 'er een mingelen *kookend water* op, en laat het een half uur toegedekt trekken, dan doorgezijgt zijnde, gebruikt het den lijder voor zijn gewoone drank, altemets 'er iets lauwwarm van drinkende.

Of neemt *gepelde gerst*, een halve once; *bernagie*, *hoefbladen*, *vrouwenhair* en *gevlekt longen-kruid*, van elks een halve hand vol; of indien men maar twee zoorten van de kruiden heeft, van elks een hand vol; kookt dit in twee mingelen *water* tot op anderhalf mingelen; doet 'er dan bij *heemst-wortel*, twee drachmen; *bloemen van malve* en van *hoefbladen*, van elks een vingergreep; zet het van het vuur af, en laat het een kwartiers-uur trekken, dan zonder uitpersſing doorgezijgt zijnde, mengt 'er bij *ſijroop van heemst*, of van *vrouwenhair*, anderhalf once; hier van moet de lijder alle twee uuren een theekopje vol lauwwarm drinken.

Maar dewijl de *drooge engborstigheid* of *kuch* dikwils ontſtaat uit knobbels of knoestagtige gezwellen in de long, en andere ingewanden, zo moet den lijder benevens de voorgaande dranken, het volgende gebruiken, inzonderheid als hij bij dezelve alleen geen baat vond.

Neemt *conſerf van hoefbladen* of van *rooſen*, een once; *halſemagtige pillen van Morton*, twee drachmen; *zwavel-bloemen* en *walſchot*, van elks anderhalf drachma; *zoete kwik* en *geprepareerde kreeftsoogen*, van elks een drachma; mengt dit met *geterpentijnde zwavel-balſem*, zo veel genoeg is, tot een *opiaat*; waar van de lijder 's morgens nugteren en 's avonds na bed gaande, telkens een half drachma neemt.

Als de halſemagtige *pillen* van *Morton* niet te verkrijgen zijn, kan men ze weg laaten, of in haar plaats voegen, twee drachmen *balſem van Copaiva*.

Of gebruikt in plaats van het voorige middel, het volgende *opiaat*; neemt verſche *wortel van kaarden-diſtel*, een once; wascht ze zuiver af, en ſtampt ze klein; maakt 'er dan met genoegzaame *witte honing* een *opiaat* van, waar van de lijder tweemaal 's daags anderhalf drachma inneemt, en daar op van bovengemelde drank drinkt.

Dewijl bij de *drooge kuch* ook doorgaans een krampagtige trekking in het middelſchot is, zo is het nuttig tegen-krampmiddelen te gebruiken; als *ſchaafzel* van *elandsklauw*, *opregt eenhoorn*, *barnſteen*, *bevergeil*, *berg-cinnaber* en *cinnaber van antimonie*, *ſpecificum cephalicum*, *markgraaven-poeder*, *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, en *geest van ammoniak-zout* met *lavendel* bereid; van welke dingen men onder de voorige *opiaaten* mengen kan; bij voorbeeld *markgraven-poeder*, een drachma; of men neemt 20 à 25 druppels van de *tinctuur van barnſteen* en *bevergeil*, van elks even veel, onder malkanderen gemengt, 's morgens en 's avonds.

De *ezelinne-* of *geite-melk* gebruikt, zo als ze warm van die dieren koomt, is ook zeer nuttig in de *drooge engborſtigheid*, inzonderheid de eerſte.

Maar zo de *moeijelijke ademhaaling* ontſtaat van te rug gedreevene *pokken*, *mazelen*, *ſchurft*, *heete koortzen* of *verkoudheden*, dan zijn de ſterke zweetdrijvende middelen nuttig; als *theriaak*, *bezoar-tinctuur*, *geest van hertshoorn*, *gecamferde geest van theriaak*, *zweetdrijvende antimonie*, *kreefts oogen*, *zwavel-bloemen*, *cinnaber van antimonie*, enz.

Voorts moet men een goede levens regel opvolgen, en zig wagten voor zoute, ſcherpe en rouwe ſpijzen, koude en vogtige lucht. Zie ook op BORSTMIDDELEN en KUCH.

ENGEL-KRUID; dus word de gemeene *Gnaphalium* of *Roerkruid* ook genoemt; zie GNAPHALIUM.

ENGELS; is een deel van het munt- of goud-gewigt, anders ook *Troijs-gewigt* genoemt, zijnde het twintigſte deel van een once, en bevat vier quartjes of twee-endertig greinen.

ENGELSCH BRUIN; *Engelsch Rood*, *Roode Oker*; *Berg-rood*, *Oker-rood*; is eene aardſtoffe die uit Engeland gebragt word, zijnde van een fraaije bruinagtig-roode koleur; ze word veel van de olie-verwers en ſchilders gebruikt, zo wel tot water- als olie-verf.

ENGELSCHE ASCH; *Engelsch blauw*; *Smelt-blauw*; of *Blauwe Asch*; is een zoort van hemels-blauwe aarde, die uit *Engeland* gebragt en tot 't ſchilderen met waterverf gebruikt word: Men heeft 'er verſcheidene zoorten van, van min of meerder fijn- en ſchoonheid; ze is veeltijds met zand vermengt, weshalven men dezelve voor het gebruik door een hairen teems moet ziſten; dog nog beter is het, dat men ze afzwemt en wascht, het welke op de volgende wijze geſchied: Doet de *asch* in een glas, giet 'er ruim water op, roert het wel om, en laat het dan een klein weinig ſtil ſtaan, zo zal het grove zig op de grond zetten; als dan giet het troebel water daar van af in een ander glas, laat het wederom een weing ſtil ſtaan en zig zetten, en dan het water weer zagtjes afgegooten hebbende in een ander glas, laat het weer een tijd lang ſtaan tot dat zig alles op de grond gezet heeft, giet dan het water weer af, maakt het tweede en derde nederzetzel droog en bewaart ieder afzonderlijk, tot 't gebruik, waar van het laatste het fijnſte en beste is. Als men vervolgens daar meede ſchilderen wil wrijft men het op een wrijfſteen met gom-water. Het is een ſchoone blauwe verf, als men ze wel weet te gebruiken.

ENGELSCH ZOUT, zie EBSONS-ZOUT.

ENGELSCHE ZIEKTE; in 't latijn *Rhachitis*; is eene algemeene zwakheid in het kraakbeenig en beenig geſtel der kinderen; eene nieuwe ziekte, die in het midder der zestiende eeuwe, inzonderheid zig allereerst in het wester-gedeelte van Engeland geopenbaart heeft, en thans met den naam van *rhachitis* of zwakheid in de rug-graat, om dat zij deeze dikwerf veroorzaakt, genoemt word; de Franſchen noemen die kinderen *enfans noués*, om dat inzonderheid de kraakbeenige eindens der beenderen van de hand, arm en ribben zig zeer dik en als met knoopen vertoonen; wij noemen dit ongemak *Engelſche ziekte*, om dat wij haar uit Engeland niet alleen ſchijnen verkreegen te hebben, maar ook teffens, om dat zij door GLISSON en MAJOW, twee beroemde Engelſche ſchrijvers allereerst beſchreeven is.

Hedendaagsch is die ziekte zeer algemeen, en wel voornaamelijk in de groote ſteeden, en in het bijzonder onder lieden welke door wulpſche overdaad hunne lighaamen verzwakken, en daar door zulk een nakoomelingſchap verwekken, welke in onze koude en vogtige luchtſtreek naauwlijks aarten kan, dan wanneer het lighaam meerder kragt gekreegen heeft. De arme lieden, of ſchoon gezonde kinderen voortbrengende, konnen dezelven daar niet tegen wapenen, om het ſlegte voedzel, en gebrek aan friſſche lucht, tot welke beide de groote ſteeden de meeste gelegenheid geeven; om die redenen is men op het land, zelfs in Holland, Noordholland en Friesland, enz.

enz. daar de grond laag en wateragtig is, onder de boeren bevrijd van die ziekte, om de beweeging en frisſche lucht, welke men op het land ademt; om die zelfde redenen, geneezen zulke kinderen, welke men op de hooge Veluwe in Gelderland zend, of tegens de duinen van Holland, daar de zon, de frisſche lucht, en de hoogte zaamen werken, om deeze zwakheid te geneezen.

Deeze ziekte is zeer fraai door BOERHAVE beſchreeven, en onlangs door PETIT en DU VERNEIJ; VAN DEVENTER heeft mede naauwkeurige aanmerkingen 'er over gemaakt; weinige ſchijnen de ziekte in haaren aart nagegaan te hebben, en ieder heeft eene oorzaak opgegeeven naar de onderſtelling waar op hij zijne geneeskunde bouwt; bij voorbeeld, GLISSON ſtelt, dat het been niet gelijkvormig gevoed word, en daarom de beenen, armen, enz., maar voornaamelijk de beenen krom worden. MAJOW integendeel, dat het been wel gelijkelijk gevoed word, maar niet de ſpieren, en derhalven dat deeze korter wordende, de beenderen krom trekken. Dit gevoelen word door PETIT en DU VERNEIJ omhelst, gelijk ook in zeker opzigt door VAN DEVENTER, ſchoon deeze eigentlijk de inkrimping der ſpieren en trekkers beſchuldigt.

Het is nogthans zeker, dat de kwaal beſtaat in ſcherpheid der vogten, en gebrek van genoegzaame vaste deelen; het been van het hoofd van zulke, welke 'er aan geſtorven zijn, is zeer los van zelfſtandigheid; het is derhalven niet te verwonderen, dat de beenen, welke den tronk van het lighaam draagen, in ſchuinſe trekkingen, krom worden; en van gelijken de ruggraat; dit is zo blijkbaar, dat niemand, die een groot getal zulke beenderen in doode kinderen gezien, en die ziekte veelmaalen behandelt heeft, daar aan kan twijffelen.

Hier uit volgt dan, dat het uitwerkzel deezer ziekte beſtaat in te groote zagtheid van het beengeſtel, en der kraakbeenderen, welke langzaamerhand in been veranderen; en dat de oorzaak moet gezogt worden in de vogten des lighaams, en deeze konnen niet wel bereid worden, wanneer de ingewanden hunne werking niet doen; en zie daar het begin der ziekte!

Onderwijlen kan het zijn, gelijk SIJDENHAM opmerkt, dat de tusſchenpoozende koortzen 'er gelegenheid toe geeven; ook konnen voor een gedeelte de oorzaaken door BOERHAVE § 1482. aangehaalt, plaats hebben, als het zwak geſtel der ouderen; hun lui en vadzig leeven; wellustig eeten; ſpijzen die vet en met veel zuiker toebereid zijn; het eeten van weinig brood; zoete wijnen; veel warm water; of wanneer hunne lighaamen door venus-ziektens uitgemergelt zijn; door veele vuile druiperts, en door andere buitenſpoorigheden.

Ik hebbe reden te twijffelen, of deeze oorzaaken wel algemeen zijn, ik heb van de zelfde ouders zeer ſterke, en zeer zwakke kinderen zien gebooren worden, en zelfs van de zulken, welkers vaders bij mijn zeker weeten, dikwerf venus ziektens gehad hadden; ik kan met zekerheid zeggen van de zelfde ouders, het eerſte kind ſterk, en zeer gezond; het tweede zeer zwak van geſtel, en onderhevig aan deeze ziekte; het derde wederom ſterk, tot de vijfde en zesde toe gezien te hebben. De invloed der moeders op het geſtel der kinderen ſchijnt mij toe grooter te zijn, dan dat der vaders; waarom kan een kind niet verſchillende gevoed worden door de zelfde moeder in de zwangernis? indien de ziekte niet anders is, dan zwakheid; waarom moet men dan zulke verregaande oorzaaken bijhaalen, die dikwerf de allereerlijkſte en deugdzaamſte ouders te onrecht zouden bezwalken, indien alleen venus-ziektens en diergelijken de bron waaren van deeze ſmertelijke ziekte? BOERHAVE is zig zelven niet gelijk hij wil § 1481. dat de kinderen 'er niet mede gebooren worden; en onderwijlen zegt hij § 1485. n. 3. dat men ze kennen kan uit de broeders en zusters, wanneer die door de zelfde ziektens aangedaan zijn.

Ik kenne huishoudingen, daar de vader en kinderen alle de zelfde ziektens, of derzelver blijkbaare tekenen draagen; het geſtel, daar wij mede gebooren worden, kan 'er oorzaak toe geeven.

Veelen zijn van gedagten, dat men in *Duitſchland* en *Denemarken* die ziekte niet kent, even als of men aldaar niet zo wel als hier in de ſteeden, wulpsch en wellustig leefde, en de venus-ziektens door de zee-vaarenden en krijgslieden in het oneindige voortplantte!

De ziekte openbaart zig zelden dan op de agt maanden, en laater tot twee of de drie jaaren toe, gelijk BOERHAVE wel opmerkt; edog niet om dat zij niet al te vooren plaats gehad heeft, maar zo lang het kind niet aan het zitten of gaan gebragt word, ontdekt men het niet; de bakers, de minnen letten niet op de buik, die veeltijds al dik opzwelt kort na de geboorte.

Indien de ziekte als dan eerst moest beginnen, hoe konnen dan de najaars-koortzen, enz. oorzaaken zijn, daar zij dikwerf dan eerst agt maanden oud zijn, of negen, wanneer die voor het eerst op hun werken konnen?

Dit is zeker, dat de zwakheid van de ingewanden ſcherpe vogten geeft, en dat die de longen, de klieren en andere deelen aandoen; wanneer de kinderen daauwworm, of zeere hoofden, of loopende ooren krijgen, blijven ze bevrijd van de ſchrikkelijke toevallen dier zickte; en om dié rede, moet men die nimmer inſlaan, maar bevorderen, anders vervallen ze in been-vreeters, die ik nog nimmer heb zien voortkoomen in de zulke, welke immer daauwworm, zeere hoofden, of ooren gehad hebben, of ze moesten, gelijk veele moeders uit verkeerde zinnelijkheid doen, door kwikmiddelen ingeſlaagen zijn.

BOERHAVE beſchuldigt de kakſtoelen in ons land in gebruik, en het gaan met een naakt lighaam van ouderen; maar ik vraage, hoe zullen het burgerlijke ouders, en arme lieden maaken? die ſtoelen, en het gaan zonder broek is noodig tot ſpaaring van het linnen, welker reinhouding zeer kostbaar is; ik vraage, waarom hebben de boere-kinderen dan die zickte niet meerder, dan in de ſteeden, daar hunne kinderen allen zo opgetoogen worden?

Laaten wij dan onze arme lieden dubbeld beklaagen, hunne wooningen zijn eng, agter af, laag, vogtig, zonder dat de zon, of maan, zelfs de verfriſsende winden 'er in ſpeelen; laaten wij ze beklaagen, dat zij hunne kinderen geen verſchooning geeven konnen, nog voedzel! Laat ons beſchuldigen, berispen, en beſtraffen de rijke lieden, welke uit een verkeerd mededoogen, malle liefde en redeloos gedrag, hunne tedere kinderen aan ſlegte minnen overgeeven, in de ſlegtſte kamer van hun huis opvoeden, of wel, gelijk veelen doen, ter min beſtellen buitens huis, om die tedere wichten aan alle de ziektens der arme lieden bloot te ſtellen, en al hun leeven te doen kwijnen!

De kentekens zijn aan het hoofd, opzetting, vaneenwijking der naaden, het lang openblijven der fontanel, groote aderen die blaauw zijn, aan den hals ſterke klop-

ping der halsſlagaderen; aan de borst is het kortademigheid, knobbels aan de ribben, en het puntig vooruitſteeken des borstbeens, is een overtuigend teken; de buik word dik en hard, de navel puilt uit; als zij den buik intrekken, ziet men de rechte buikſpieren van een wijken, en het gedarmte tuſschen uitpuilen; veeltijds is 'er een zoort van koek in den buik te voelen; de beenen en armen zijn teder, ſlap, en het vel ruim en rimpelig; in tegendeel puilen alle de geledingen geweldig uit; het hoofd is ſlap, en de rug, zij vallen in een; en de afgang is altoos geweldig dun, groen, gekappelt en ſtinkende.

In de zulke die reeds wandelen konnen, word de zwakheid zo groot, dat zij van de beenen geraaken; zij worden nog vadziger, verkiezen te leggen, en hebben dikwerf een zeer heller blaauw oog, en ſnug verſtand.

De bejaarden, dat is, die van vier, vijf, zes jaaren, hebben het hoofd groot, een puntige borst, kromme ſchenkels of dijën, ook gaan zij dikwerf waggelende en mank door de uitdrukking der halzen van de dijbeenderen, welke nog lang kraakbeenig blijven.

De eerſte tanden bederven ſchielijk, ja zijn zomwijlen reeds gecarieert eer ze voor den dag koomen; de meesten hebben wormen uit zwakheid.

Uit dit alles blijkt, dat de ziekte beſtaat in zwakheid der eerſte wegen, waar uit ſcherpheid in het bloed, en in de vaste deelen zwakheid ontſtaat.

BOERHAVE, die de kwaal zo gaarne brengen wil op venus ziekte, ſchrijft nogthans geene kwikmiddelen voor, gelijk blijkt uit § 1489.; ook geneest zij 'er niet door, even zo weinig als de been-eeters, welke mij tot nog toe ongeneesſelijk toeſchijnen, en iets bijzonders hebben; bij voorbeeld, meest al word ſlegts eene zijde van het hoofd tot de voeten toe aangedaan, de ſcherpe vogten maaken etterbuilen tuſschen vel en vleesch, en doen meest de vingers, hand, enkel en kniën aan; dog deeze ziekte vereiſchte eene omſtandiger verhandeling; wij zullen tot de geneesmiddelen overgaan, en BOERHAVES uitmuntende ſtelling § 1489. volgen. De geneezing, zegt hij, word best bevordert, door ligte, drooge, en niet veel aangezette ſpijzen, dikwils daags, en maatig gegeeven, met weinig, dog voedzaame dranken, voornaamelijk bier, dat versch en dik is; met drooge en warme lucht; drooge, warme en wolle kleeding; door te ſlaapen op bedden van verwarmende kruiden, en boven in het huis, op planke vloeren; door gedraagen, geſchud, en in een wagentje gereeden te worden, over de ſtraaten; door wrijving, met drooge wolle doeken, met verwarmende rookzels, vooral langs den rug en buik; met ſpaanſche vliegen aan te leggen, door braakmiddelen met voorzigtigheid gegeeven; zagte purgatien; door gebruik van verſterkende middelen, die tegens de ſcheurbuit goed zijn, en diergelijke gedistilleerde geesten, als van lepelblad, enz.

BOERHAVES geneezing koomt alleen den rijken te paſſe, en zonder de middelen van hem voorgeſchreeven, geneest men nimmer die ziekte; beklaagelijke ouders, inzonderheid van onze ſteeden, welkers armoede niet alleen uw leeven onlijdelijk maakt, maar ook uw hart doet bezwijken, om de geduurige en hulpelooze ſmert uwer kinderen!

De Magiſtraaten behoorden te zorgen, dat de ſteeden niet te digt bebouwd, en de tuinen agter de huizen niet weg genoomen wierden, door de meer vermoogenden; daar behoorde opene plaatzen te zijn voor de kinderen om te ſpeelen; de lucht doet meer dan alle geneesmiddelen!

BOERHAVE prijst dik-bier aan, de mom word hierom veel voorgeſchreeven, dog mijns oordeel te onrecht, om dat 'er te veel voedzel in is; ik heb zommige der kinderen kromme beenen zien ſmeeren met mom. Ik moet den leezer verwijzen tot de Haarlemſche Maatſchappije, welke omtrent de phiſique opvoeding der kinderen twee verhandelingen van BALLAXERD en CAMPER uitgegeeven hebben, welke in ieder huishouding dienden geleezen te worden, daar ouders hunne plicht leeren wilden.

BOERHAVE vraagt § 1489. eindelijk, of koude baden niet voordeelig zijn zouden! ik geloof van ja, en ſterke mijne meening met het gevoelen van JER. WAINWRIGHT *à mechani account, of the naturals &c. p.* 118. en het gezach van SANCTORIUS; de eerſte wil, dat de koude baden een ſpecificq middel zijn tegens de *Engelſche ziekte*, en dat niet alleen het lighaam, maar ook het hoofd ondergedompelt moet worden, *p.* 123.

Ik heb niet veel gedagten van de ſmeeringen, waar omtrent BOERHAVE de zelfde vraag doet.

MAJOW prijst aan cauterien in den nek, mijns oordeels konnen die de ſcherpe vogten aftrekken; ſpaanſche vliegen op het hoofd, om dat te doen uitloopen, hebben dikwerf voordeelen toegebragt; onderwijlen zijn *poeders* van *kreeftsoogen*, met *bast* van *oranje-ſchillen*, *rhabarber* en *witte vitriool* uitneemende, voornaamelijk daar goed voedzel, dekzel, beweeging en friſe lucht bij koomen.

ENGELSCHE ZWEET, is eene ziekte, welke ſlegts voor een tijd in Engeland, dog verſcheidene reizen gewoed heeft; volgens WILLIS begon zij 1585 omtrent Augustus, en duurde tot October; evenwel had zij 1506, 1517, 1528 en 1551 gewoed, dog ſlegts drie, zeldzaam tot zes maanden, en altoos had 'er voorgegaan eene zeer natte zomer; veelmaalen ſtierf 'er een-derde der inwoonders aan; in den beginne ontkwam naauwelijks één uit de honderd.

De ziekte begon met verval van krachten, hoofdpijn, hartkloppingen, enz., welke niet ophielden, voor dat de zieken begonnen te zweeten, het welke meest al binnen vier-en-twintig uuren geſchiedde; alle die de koude lucht verkoozen, ſtierven; zelfs die niet zeer zorgvuldig onder de dekens bleeven, het uitſteeken van een hand of voet tot verkoeling, was doodelijk; ook verviel men tot twee, drie reizen in dezelfde ziekte.

FREIND handelt 'er zeer naauwkeurig over *Tom.* 2. *p.* 333. zeggende, dat zij begonnen is 1483 in het leger van HENDRIK DE VII., en telkens zomers 1485, 1506, 1517 en 1528. ten vierdemaalen wanneer de zieken binnen zes uuren ſtierven; het leeven zelf van HENDRIK DE VIII. liep groot gevaar, en 'er ſtierven veele zijner hovelingen; 1529 heeft het eens in Nederland en Duitschland gewoed; eindelijk 1551 weder in Engeland; hij noemt deezen zweet, *eene peſt-ziekte van eenen dag.*

De ziekte was gepaart met ongeloofelijke hitte en dorst, benaauwtheid, hoofdpijn en ijlhoofdigheid; hier op volgde zwakheid en ſlaaperigheid, eene ſnelle pols, en benaauwde zo wel als ſchielijke ademhaaling; kinderen, oude lieden, en armen wierden 'er minst van aangetast; de vreemdelingen, in Engeland hun verblijf houdende, wierden niet aangedaan; en die Engelſchen die over zee gingen, om het gevaar te ontwijken, ſtierven 'er aan in vreemde gewesten.

De Geneesheeren verzet door de vreemdheid en ſnelheid dier ziekte, hebben geleert, dat zij best behandeld

delt wierd *door zweetmiddelen en die lang te onderhouden*; want het zweeten ingeslaagen zijnde, stierven allen, zij moesten derhalven wel gedekt worden, en hunne krachten met hartversterkende middelen, en wijn opgehouden worden; de ziekte rees in vijftien uuren tot op haar hoogste, dog was niet buiten gevaar, dan in vier-en-twintig uuren; die niet genoeg gezweet hadden, vervielen in kwaadaardige koortzen.

ENGELSCH-ZOUT, zie EBSONS-ZOUT.

ENGEL-WATER, zie DISTILLATIE, *pag.* 509.

ENGEL-WORTEL, zie ANGELIKE.

ENGEL-ZOET, zie EICKEN-VAAREN.

ENGISOMA; is een zoort van hersenpan-breuk, waar in het eene end van het gebrookene been innerlijk de *dura mater* drukt, en met het ander einde buitenwaarts uitsteekt.

ENGOMPHOSIS, zie GOMPHOSIS.

ENGIJSCOOP; is een werktuig, dat beter onder de naam van *Microscoop* bekent is; dit woord, dat weinig meer in gebruik is, is van de griekse woorden σκέπτομαι *ik zie*, en ἐγγὺς *nabij* afkomstig, dewijl de *engijscoop* of *microscoop* dient, om zeer kleine voorwerpen, die men met het bloote oog niet zoude kunnen zien, door dit middel als nader bij het gezigt te brengen.

Het schijnt dat de *telescoop* of *verrekijker*, welke de voorwerpen na het gezigt trekt en doet naderen, beter de naam van *engijscoop* zoude passen, dan wel de *microscoop*. Zie MICROSCOOP en TELESCOOP.

ENKELEN; in 't latijn *Simplicia*, worden genoemt de kruiden van welke men zig in de Geneeskonst bedient; hoewel in een breede zin, alle Geneesmiddelen daar door verstaan worden, die niet door konst zaamengestelt zijn; als *wortelen*, *kruiden*, *bloemen*, *zaaden*, *houten*, *basten*, *zappen*, *gommen*, en de *deelen der dieren*; als mede *mineralien*, enz.

ENKLAUW; *Enkel*; *Koot*; in 't latijn *Astragalus*; *Astrius*; *Os balistæ*; *Talus*; *Quatrio*; is het eerste been van de wortel des voets, 't welke uit zeven beenderen bestaat: Dit been is tot de beweeging heel nuttig, hebbende een rond en verheeven hoofd, daar in het midden een vlakke holte in is, op dat het des te beter met 't scheen-been zou vereenigt worden.

De *enklauwen* der haazen, gewoonlijk *haazen-koot* of *haazen-sprong* (*astragali leporum*), als mede de *verkens-* of *zwijne-kooten* (*astragali porcorum*), zijn kleine beenderen in de agterste beenen deezer dieren. Het poeder van de *haazen-koot* word gepreezen als een specifik middel tegen de pis-verstoppinge (*ischuria*), en de *verkens-koot* agt men dienstig in de been-breuken.

ENS, aan dit woord hebben PARACELSUS en zijne discipelen verscheidene betekenisen gegeeven; zij hebben het inzonderheid gebruikt om de kragt en 't vermoogen van een *werkende oorzaak* mede uit te drukken, enz., of om zulke deelen van een lighaam mede aan te duiden, waar in eigentlijk deszelfs kragt of medicinaale deugd huisvest: Het is in de eerste zin dat PARACELSUS dat woord in de volgende uitdrukkingen gebruikt, *ens Dei*, *ens astrorum*, *ens naturale*, enz. die aan deezen schrijver zo eigen zijn; en in het tweede, dat men het *ens primum* der mineraalen, dieren en planten moet neemen, ale mede het *ens appropriatum* van dit laatste.

Het is aan dit *ens primum* der planten, dat de discipelen van PARACELSUS en wel inzonderheid den beroemden LE FEBVRE, zo veel deugden toegeschreeven hebben, en onder anderen die om iemand jeugdiger te maaken, of de lighaamen te vernieuwen, waar aan M. BOIJLE, hoe geneigt hij ook was om aan chijmische dingen te twijffelen, egter geloof schijnt gegeeven te hebben, maar waar omtrent wij hedendaags in tegendeel onze ongeloovigheid zo verre hebben laaten gaan, dat die misschien alzo min verstandig is, als het blinde vertrouwen der Philosophen.

ENS MARTIS; *Flores salis ammoniaci martiati*; *ijzeragtige sal ammoniaks-bloemen*; zijn niets anders dan met ijzerdeeltjes bezwangert ammoniak-zout; om dit te maaken geschied als volgt.

Neemt een deel *ijzer-vijlzel* en twee deelen gepoederd *ammoniak-zout*, mengt het onder malkander, doet het in een plat aarden vat, bevogtigt het met een weinig water, en zet het eenige dagen in de kelder: Daar na doet deeze papagtige stoffe in een groote aarden of glazen niet al te hooge kolf, dekt ze met een helm en luteert het; maakt 'er dan eerst een zagt vuur onder, zo lange tot dat 't *phlegma* met het daar mede losgegaane weinige vlugge urijnagtige zout over gedistilleert en het mengzel in de kolf droog geworden is: Daar na vermeerdert 't vuur allengskens bij trappen, zo zullen de *bloemen* zig geduurig meer en meer opheffen, waar mede men aanhoud tot dat 'er met 't sterkste vuur zig niets meer opheft: Wanneer dan de vaten koud geworden en de voegen los gemaakt zijn, zal men *oranje-verwige bloemen* of 't *ens martis* aan de helm vinden, die men in een wel geslootene vles bewaart.

Men kan de *bloemen* met het in de kolf te rug gebleevene van nieuws onder elkander wrijven en dan de *sublimatie* als vooren herhaalen, gelijk zommige doen; waar door de bloemen dikwils wat roodagtiger en met meer ijzer-deeltjes bezwangert worden; dog dit is juist niet nodig.

Deeze bloemen worden van anderen, in plaats van ijzervijlzel, ook met andere bijvoegzels, die ijzerdeelen bevatten, bereid, als met *bloed-steen* (*hæmatites*), *ijzervitriool*, *doode kop van ijzer-vitriool*, *adstringerende ijser-saffraan*, of met *zeil steen*, dog de daar uit voortkoomende *flores* of *bloemen* zijn alle van eenerlei aart en hoedanigheid.

Dezelve hebben een zeer doordringende, verdunnende, openende en zweetdrijvende kragt, openen de verstoppingen der ingewanden, en worden zeer gepreezen in de hijpochondrij of milt-ziekte en scorbuit, als mede in allerlei koortzen, enz.; men geeft ze tot een scrupel, met iets anders vermengt.

ENS VENERIS; *Floris salis ammoniaci venerei*; *koperagtige sal ammoniaks-bloemen*; is een met koperagtige deelen begaaft *ammoniak-zout*, dat op de volgende wijze gemaakt word.

Neemt twee of drie ponden *koperagtige Hongarische* of beter *Cijperse vitriool*, calcineert dezelve in een verglaasde pot op een sterk vuur, zo lange tot dat ze een donker-roode koleur heeft, giet dan den gecalcineerden *vitriool* in warm water, en laat hem eenige uuren staan; als dan giet het vogt zagtjes af, en wascht de te rug gebleevene stoffe eenige reizen af met warm water, tot dat dezelve zo veel mogelijk, afgezoet en van het zout berooft is; droogt het ten laatsten, maakt ze tot een fijn poeder, en doet 'er even veel in zwaarte gepoederd *ammoniak-zout* bij; wel gemengt zijnde, doet 't zaamen in een groote kolf, zo dat maar een-derde van de kolf aangevult is, zet er een blinde helm op en dezelve wel geluteert zijnde, sublimeert de bloemen door

een ſterk vuur; welke ſublimatie ontrent zeven of agt uuren moet duuren, zo zullen 'er geele *bloemen* zig aan de helm gezet hebben, die in een welgeſloten glas moeten bewaard worden. Zommige ſublimeeren de bloemen van nieuws nog een, twee of meermaalen, met 't in de kolf te rug geblevene, dat ze onder malkander wrijven. In plaats van den *vitriool* te calcineeren, kan men ook eerst den geest daar van af distilleeren, als men die begeert, en dan den te rug gebleven *dooden kop* gebruiken, dien men vervolgens uitwascht en verzoet als boven.

Deeze *bloemen* hebben een verdunnende en zweetdrijvende kragt, en men agt ze in 't bijzonder dienstig tegen de vallende ziekte, ſcheurbuit en kwaadaardige koortzen. De *doſis* daar van is van zes grein tot een ſcrupel. Dog zommigen zijn van gedagten, dat ze niet heel veilig te gebruiken zijn, dewijl het koper, waar uit deeze bloemen ten deele beſtaan, nadeelig in 's menſchen lighaam is.

ENSADA, of *Enzanda*, is een groote Boom die in *Ethiopien* en *Ooſt-Indien* groeit waar van men zegt, dat de takken, vezelen of andere dunne takken nederwaarts na de grond ſchieten, die daar in bewortelen en een nieuwe boom voortbrengen, en op deeze wijze een geheel boſch vormen; het ſchijnt dezelfde boom te weezen, die de *Portugeeſen Arbre de raiz* noemen; anders de naam van *Indiaanſche Vijgeboom* draagende; zie aldaar.

ENSATUS, of *Enſiformis*; *Zwaard-vormig*; dat de gedaante van een zwaard heeft.

ENSIFORMIS CARTILAGO; deeze naam word aan het zweerdagtige kraake-been van het borst-been gegeeven.

ENTALIA; *Slangen.koppen*, zijn kleine witte mosſels, uit het geſlagt der *porcelein-moſſels*, die van de inwoonders op de kust van *Guinea* aan draaden gereegen en als paarlen gedraagen worden. De *Europianen* bezigen ze aldaar in plaats van geld, om daar voor andere waaren te ruilen of in te koopen: Ze worden ook wel in *Europa* gebragt en aldaar tot vercierzel van deeze en geene dingen, als paarde toomen enz gebruikt, en onkundige houden ze te onregte voor waare beenderen uit de hoofden der ſlangen, waar van ze haare naam draagen. In de Geneeskunde doen ze dezelfde uitwerking als andere aardagtige dingen, (*terrestria*), *kreefts-oogen*, *oester-ſchelpen*, enz. naamelijk om 't zuur in de maag op te ſlurpen of te verzoeten.

ENTEN; *Entrijſen*; noemt men in de Tuinerij de jonge takjes of lootjes, die tot 't *enten* of *griffelen* gebruikt worden; zie op 't woord ENTEN, hier aan volgende: Deeze *ent-rijſen* moeten eenjaarig, dat is in het voorige jaar gegroeit zijn, behalven tot 't *enten* van *oranje-*, *citroen* en *limoen-boomen*, waar toe men, indien men dezelve *enten* wil, dat egter zelden geſchied, meest tweejaarige ſcheuten verkiest. Men moet de *entrijſen* nooit van een onvrugtbaare of jonge, nog niet draagbaare, maar van een vrugtdraagende boom neemen; dewijl anders de boomen die met zodanige *entrijſen* van een onvrugtbaare boom *geënt* worden, in 't vervolg zeer onvrugtbaar zijn, of langzaam aan het vrugtdraagen koomen.

Wijders moet men altijd zodanige *rijſen* verkiezen die kortledig zijn, dat is welkers oogen of botten niet verre van malkanderen ſtaan, en welke botten bekwaam dik en niet plat nog ſpits zijn, dewijl zodanige niet alleen altijd de vrugtbaarſte boomen geeven, maar die ook vroeg aan het draagen koomen; en om deeze reden moet men voor al ook geen water-looten tot 't *enten* gebruiken: Het is ook best dat men de *entrijſen* niet uit 't binnenſte van een getakte boom, maar van het buitenſte en van de middags-zijde des booms neemt, daar ze 't meest van de lucht en zon aangedaan wordende, het kragtigst en volmaaktst zijn; hoewel het juist zo veel niet ſcheelen kan, waar men ze van de boom weg neemt, als ze maar luchtig genoeg en niet met al te weinig aandoening van de lucht en zon gegroeit zijn: Voort is het van belang, dat men de *entrijſen* neemt van boomen die gezond en fleurig en niet ziek of kankeragtig zijn; dewijl anders de geënte boom met het kwaad bezmet en insgelijks ongezond of kankerig word.

Zommige willen, dat men de *entrijſen* niet affnijden maar afbreeken moet, en ſtellen 'er zelfs ook onderſcheid in 't breeken, te weeten, dat men ze altijd naar bovenwaarts afbreeken moet, om dat wanneer ze naar benedenwaards afgebrooken worden, de daar van voortgekoomene boomen de vrugten zouden laaten vallen; maar dit is ongegrond en ſtrijdig met de reden en ondervinding; want 't zij dat men ze affnijd, of dus of zo afbreekt, de uitkomst zal altijd dezelfde zijn; en dus is het ook geleegen met de maane-ſchijn in welke men dezelve van de boom neemt, gelijk zommige daar in ook onderſcheid ſtellen, willende dat zulks eenige dagen voor de nieuwe maan moet geſchieden.

Maar daar men aangaande de tijd op te letten heeft, is, dat men ze vroeg eenige weeken voor de *ent-tijd* afneemen, en dezelve tot de tijd van 't *enten* met de afgeſneedene of gebrookene einden in maatig vogtige aarde of zand in de opene lucht, dog buiten veel aandoening van ſterke zon, zetten moet; welke vroege affnijding en bewaaring men *ſpeenen* noemt, en geſchied, om dat de ondervinding leert, dat zodanige *geſpeende enten* beter en zekerder groei vatten; zelfs kan men met zulke *entrijſen* nog vrij laat tot in 't laatst van Maij *enten*, inzonderheid de korrel-vrugten, als *appel* en *peer*, enz. mits dat ze wel bewaart en niet bedorven zijn, 't welke beſtaat daar in, dat ze in een drooge aarde en door de zon niet al te ſterk uitgedroogt en gerimpelt, nog ook in een al te vogtige aarde of in een beſlotene plaats (gelijk in een kelder, daar ze zommige ten onregte in bewaaren) verſtikt en van binnen zwart geworden zijn: Hoewel men ze ook in de ent-tijd van de boom neemen en zo voorts *enten* kan.

Het zal niet nodig zijn met veel woorden te zeggen, dat men de *entrijſen* van ieder zoort van vrugt, in bosjes gebonden, afzonderlijk bewaaren en dezelve met de naam of een nommer merken moet, om bij het *enten* niet geabuſeert in de zoorten te weezen. Men kan ook van de *entrijſen*, indien ze wat lang zijn, zomtijds twee of wel drie *enten* maaken, want het is genoeg, als het *ent* maar 3 à 4 oogen of botten behoud, ja zelfs maar twee, als die ongekwetst zijn.

Moet men de *enten* naar een ver afgeleegene plaats verzenden, kan men ze, in bosjes gebonden zijnde, met de einden daar ze af geſneeden zijn, in vogte leem ſteeken en dezelve met boom-mos in een doos pakken, zo dat ze daar in vast beſlooten leggen.

ENTEN: *Griffelen*; verſtaat men in het algemeen die konst of weetenſchap door, om wilde boomen in tamme te veranderen, of een boom, die natuurlijk flegte onſmaakelijke vrugten voorbrengt, in een andere te veranderen welke ſmaakelijke en aangenaame vrugten draagt;

draagt; 't welke geſchied door middel van een takje of ander klein gedeelte van de tamme boom in de wilde in te lijven en daar in te doen groeijen, dat vervolgens tot een boom word, die in 't toekoomende diergelijke vrugten voortbrengt als de boom waar van 't *entrijs* of kleine gedeelte genomen is.

Dit is een ſchrandere en voortreffelijke uitvinding, in de tuin-oeffening, hoe bekent en gemeen dezelve nu ter tijd ook is; dewijl wij zonder dezelve van veele aangenaame vrugten zouden ontbloot of ten minſten niet zo overvloedig daar van voorzien weezen, als wij thans zijn; want aangezien de vrugtboomen die uit 't zaad verkreegen worden, als *appel*, *peer*, *kers*, *pruim*, enz. meest doorgaans ſlegte onſmaakelijke vrugten voortbrengen, gelijk de ondervinding leert, en niet dan bij geval en zeer zeldzaam een goede zoort uit de zaaijing voortkomt, zo zoude die goede zoort, zo wij de weetenſchap van 't *enten* niet en hadden, niet langer in weezen blijven dan de leevenstijd van de boom duurt: Daar en boven zoude ieder zig moeten vergenoegen met de uit 't zaad verkreegene boom alleen, die de goede vrugten voortbrengt; daar wij nu door de *entkonst* dezelve niet alleen kunnen vermeerderen tot ons eigen overvloed, maar ook daar van kunnen mededeelen aan onze vrienden: Hier nevens hebben wij door deeze *konst* nog 't genoegen en vermaak, om deel te kunnen hebben van die goede zoorten van vrugten die in andere ver afgeleegene landen uit 't zaad voortgekoomen zijn, dewijl wij daar van daan *entrijſen* of jonge *geënte* boomen kunnen ontbieden; en zij in tegendeel, in andere gewesten, kunnen op dezelfde wijze weer profiteeren van die goede zoorten die door onze neerſtigheid bij ons voortgekoomen zijn: Was het dat men de ooft-boomen konde voortkweeken door *ſteeking* of *inlegging* der takken, gelijk veel wild boomgewas, wij zouden dan het *enten* niet nodig hebben; maar dit kan met de meeste *ooft-boomen* niet geſchieden, dewijl haare takken bezwaarlijk willen bewortelen, en indien zommige nog al wortelen maaken, zo vorderen ze egter weinig in de groei, maar blijven kreupel en onvolmaakt.

Wanneer deeze wetenſchap van het *enten* uitgevonden is, en wie de uitvinder daar van geweest zij, kan men niet wel nagaan nog grondig weeten; maar dit is zeker, dat ze reeds veel meer als 2000 jaaren bekent en geoeffent geweest is, gelijk blijkt uit de ſchriften van THEOPHRASTUS ERESIUS, die 350 jaar voor CHRISTI geboorte geleeft, en van het *enten* en deszelfs oorſpronk geſprooken heeft. Ook ſpreekt VIRGILIUS, hoewel in laater tijden, in zijne *Georgica* L. II. vs. 49. 73. en op meer andere plaatzen van het *enten*, welke voortreffelijke Poëet en Schrijver over de landbouw, volgens de gedenkſchriften 15 jaaren voor CHRISTI geboorte geſtorven is. Is nu ten tijde van THEOPHRASTUS het *enten* reede bekent en in gebruik geweest, zo hebben wij reden te vermoeden, dat die weetenſchap ook lang voor zijne tijd uitgevonden en heel oud is. Dog hoe het aangaande de uitvinding en tijd van vinding geleegen zijn mag, dat hebben wij juist niet nodig te weeten; genoeg is het ons, en wij hebben ons te verheugen, dat deeze zo nuttige weetenſchap in de tuin-offening, bezonder in de teeling van *ooft-boomen*, van de Ouden uitgevonden en tot ons gekoomen is; alleen moet ik nog zeggen, dat dezelve ten allen tijde van de Ouden niet alleen hoog geagt geweest is, maar dat zij 'er ook veel vermaak in ſchepten, gelijk onder anderen blijkt uit CICERO, wanneer hij zegt, *Nec conſitiones modo delectant, ſed etiam inſitiones, quibus nihil invenit Agricultura ſolertius*; dat is: Niet alleen het *pooten* of *planten* is vermaakelijk, maar ook het *enten* der boomen, zijnde in de geheele landbouw geen ding uitgevonden dat ſchranderder is. Nog heden is deeze wetenſchap in veel agting, want ſchoon het *enten* hooftzaakelijk 't werk der *enteniers* en *tuiniers* is, zo ſcheppen egter veele liefhebbers van tuinen en de tuin-oeffening vermaak, om het *enten* zelfs met eigen handen te verrigten, en te zien, hoedanig de eene boom de ſpruit van een andere, als voor haar eigen kind aanneemt, gelijk OVIDIUS, van het *enten* ſpreekende, zich aldus niet onaardig uitdrukt: *Fac ramum ramus adoptet, ſtetque peregrinis arbor aperta comis, fiſſaque adoptivas accipit arbor opes. De remediis amoris. Lib. I.*

Het woord *enten* is eigentlijk een algemeen naamwoord, waar door verſcheide zoorten of manieren van *enten* verſtaan worden, die ijder weer tot onderſcheiding zijn bezondere bijnaam heeft; als

1. *Het* enten *in de kloove of ſpleet.*
2. *Het* enten *tuſſchen de ſchors of bast.*
3. *Het* enten *door inlegging, of 't zuigen.*
4. *Het* enten *met 't oog, of 't oculeeren.*

Behalven deeze zijn 'er nog eenige andere manieren van het *enten*, maar die niet zeer practicabel en derhalven weinig in gebruik zijn; wij zullen daar egter ook iets op 't laatste van zeggen.

Algemeene aanmerkingen over het Enten.

Voor eerst dient bij allerlei *enten* aangemerkt, dat zulks altijd moet geſchieden op plantſoenen of boomen die van gelijk geſlagt en natuur zijn als het *entrijs*, dat is, die eenerlei zoorten van bloemen en vrugten draagen: Dus worden geënt *appel* op *appel* of op *quee-appel*; *peer* op *peer* of *quee-peer*; *kers* op *kers*; *pruim* op *pruim*; *apricoos* op *apricoos* of *pruim*; *perſik* op *pruim* of op *apricoos*, die eerst op *pruim* geoculeert is; *nooten* op *nooten*; *mespel* op *mespel* of *hagedoorn*; *oranje* op *oranje*; *citroen* of *limoen*; *citroen* op *citroen* of *limoen*, enz.

De Ouden hebben wel geſchreeven, dat men verſchillige zoorten van boom-gewaſſen op malkander zouw kunnen *enten*, en daar door ook allerleij verandering van vrugten kunnen te voorſchijn brengen: Bij voorbeeld, dat men op een *appel-* of andere *boom*, *appelen*, *peeren*, *kerſen*, *pruimen*, enz. kan *enten*. *Druiven* op *kerſen* geënt, zoude dezelve vroeger doen rijp worden. *Pruimen* op *kruis-beſien* geënt, zoude te wege brengen, dat men ze het geheele jaar door konde hebben, en veele andere diergelijke; dog dit zijn alle maar hersſenſchimmen, die van onkundige op het papier geſtelt, en van andere geduurig, zonder ondervinding, na geſchreeven zijn, maar in de practijk geen proef houden; en ſchoon het nog al eens gelukt, dat bij voorbeeld een *entrijs* van een *peer-boom* op een *appel-boom*, die na met elkander verwaagdſchap zijn, beklijft; zo zal 'er nogtans een ſlegte boom van groeijen, die ook met der haast weder verſterft; en word een *entrijs* op een geheel vreemdſlagtig gewas gezet, zal het geheel niet beklijven nog groeijen. Hoe nader derhalven het *entrijs* en de boom waar op het gezet word, met elkander in de aart en natuur over een koomen, hoe beter ze zig met elkander zullen vereenigen en op malkander groeijen.

Wijders dient bij allerlei *enting* in agt genoomen, dat zulks geſchiede bij helder en droog weer; vermits

een vogtige, dampige of mistige lucht en nog veel meer regenagtig weer, daar toe zeer nadeelig is, om dat wanneer het *ent* nat of vogtig word, het zelve gevaar loopt te bederven, inzonderheid de *oculatien*; maar een vogtige tijd voor en na de *oculeering* is voordeelig, dewijl daar door de zappen meer rijzende, de ſchil zig beter van het hout laat losſen, dat bij 't *oculeeren* noodzaakelijk is, en dus de geſtelde *oculatie* daar na beter vat en groeit.

Men moet ook, zo veel doenlijk is, zig wachten om allerlei *enting* te verrigten bij een ſcherpe oost- of noordlijke wind, om dat de toebereide *enten* of *oculatien*, daar door dikwils ſchielijk opgedroogt worden, en vervolgens geen groei vatten. De tijd van 't jaar, waar in men *enten* moet, zal hier na bij ieder maniere aangeweezen worden, in 't algemeen kan men hier aanmerken, dat zulks te regter tijd behoort te geſchieden, waar aan veel gelegen is, om allerlei *enting* wel te doen gelukken.

De Ouden hebben ook veel geſchreeven, dat men het *enten* in deeze of geene *maandſtond* of *conſtellatie* moet verrigten, om dat zulks, volgens haare meening, veel zoude toebrengen tot beter groei en meerder vrugtbaarheid der geënte boomen, als mede om ſchooner en grooter vrugten te verkrijgen: Dog de ondervinding heeft geleert, dat deeze waarneeming van de *maan* en *conſtellatien* van geen of weinig belang bij het *enten* is; de uitkomst zal altijd goed zijn, als maar de overige, bij het *enten* waar te neemene dingen wel in agt genoomen worden: Het zoude ook dikwils ondoenlijk zijn, om die bepaalde tijdſtippen waar te neemen, dewijl veelerleij omſtandigheden, als bij voorbeeld regen, mist, droogte, enz. zulks kunnen verhinderen.

Maar het is een zaak van belang, dat men altijd goede en fleurige plantſoenen (dat is jonge boomen) tot het *enten* moet verkiezen, want die zig wilde ophouden met plantſoenen te *enten*, die van jongs op dor, maager, kankerig of anderzins gebrekkig zijn, niet tegenſtaande dezelve in een bekwaame grond ſtaan, zoude zijn tijd en moeite vrugteloos verſpillen, om dat van zodanige plantſoenen, geënt wordende, zelden een goede of langduurende boom komt.

Het is ook noodig, dat die geene welke ſchurfde handen hebben, zig van het *enten* onthouden, dewijl de geënte boomen daar door ſchurftig of kankerig worden, of het zogenaamde vuur verkrijgen; gelijk zulks ook geſchied als iemand onzuivere dingen behandelt heeft; in dit geval is derhalven het wasſchen der handen voor de *enting* noodig.

Zommige hebben verzekert, dat wanneer men een plantſoen meer als eens *ent*, dat is, dat men op 't begroeide *entrijs*, daar na wederom *ent* of *oculeert*, de vrugten ſmaakelijker worden; dog dit leert de ondervinding niet, maar wel dat de boomen daar door vrugtbaarder worden, om dat door de twee- of meermaalige *enting* de porien als verwart, en de overvloedige doorſtraaling der zappen belemmert word, 't welke den boom minder weelig doet groeijen, en zig dus beter en vroeger tot de vrugtdraaging ſchikt. Men kan zich derhalven van deeze dubbelde *enting* bedienen, als de jonge boomen al te weeldrig groeijen, om ze daar door, gelijk gezegt is, te betemperen en vrugtbaarder te maaken; maar wilde men zulks aan zwakke of matig groeijende boomen doen, zo zoude het meer na- als voordeel aanbrengen, dewijl zulks de boomen zoude verzwakken, en kragteloos entgewas doen voortbrengen, om bekwaame en goede vrugten te draagen en bejaard te worden.

Daar zijn 'er ook, die willen, dat men de jonge uit zaad gewonnen plantſoenen, inzonderheid van *appel* en *peer*, zo lange ongeënt moet laaten groeijen, tot dat ze vrugten gedragen hebben, om als dan op ieder plantzoen zodanige zoort te *enten* die 't naast met de wilde zoort overeenkomt, dat is te zeggen *zuur* op *zuur*, *zoet* op *zoet*, *vroeg* op *vroeg* enz. maar ſchoon het waar is, dat hoe nader de aart des booms met die van 't *entrijs*, dat men daar op zetten wil, overeenkomt, hoe het beter is, gelijk we boven aangeroert hebben; zo is het egter ook waar, dat het *enten* op deeze wijze zeer langzaam zoude toegaan, en men wel 15 en meer jaaren zoude moeten wagten, eer men uit 't zaad *geënte* draagbaare boomen zou hebben; dewijl de uit zaad gekweekte boomen dikwils niet voor dat ze 8 à 10 jaaren oud zijn, vrugten geven, en als dan geënt wordende, 't nog eenige jaaren aanhoud eer de *entrijſen* of geënte boomen vrugtbaar worden; weshalven deeze tijd aan veele te lang zoude vallen; daar men de plantſoenen, naar de gewoone wijze, vroeg *entende* zo ras ze bekwaam dik zijn, in veel korter tijd vrugtbaare jonge boomen hebben kan: Daar en boven is het zeker, dat men door het *enten* op de jongſte plantſoenen, de beste, fleurigſte en langst-leevende boomen verkrijgt. Onze *enteniers* zouden 'er in 't geheel haare rekening niet bij vinden, even zo weinig als bij het dubbeld *enten*, boven gemeld. Maar om jonge vrugtboomen te zaaijen en zonder *enting* te laaten opgroeijen en vrugten draagen, is goed, als men nieuwe goede zoorten van vrugten verlangt te verkrijgen.

Ten laatsten dient men te weeten, dat alle manieren van *enting* aan alle zoorten van boom-gewasſen niet even wel ſlaagen of practicabel zijn, maar dat de eene dikwils om wel te groeijen, liever wil *geënt* zijn in de *klove*, de ander door *inlegging* of *zuiging*, de derde door *oculatie*, enz. waar op wel dient gelet, en waar van onder ieder artijkel der bezondere boomen nader bericht gegeeven word.

Wij zullen nu gaan aanwijzen, hoe het *enten in de klove* en *tuſſchen de bast* verrigt word, en wat daar bij verder in agt te neemen ſtaat. Het *zuigen* en *oculeeren* zal men in 't vervolg op deeze artijkels vinden.

Van het Enten in de kloove.

Om hier van met order te ſpreeken, zo heeft men te letten op de volgende dingen.

1. Op de *Gereedſchappen tot 't enten.*
2. De *tijd van het enten.*
3. De *ſtam om 'er op te enten.*
4. De *entrijſen.*
5. De *wijze van het enten*; en
6. *Wat na het enten in agt te neemen ſtaat.*

Tot 't *enten* heeft men de volgende Gereedſchappen noodig; als 1. Een ſcherp *ſnoeimes*. 2. Een ſcherp *penne-mes*, tot 't ſnijden der *enten*. 3. Een fijn *hand-zaagje*, om 'er de ſtammen of takken mede af te zaagen. 4. Een *ent-mes* met een dikke rug, om 'er de klove of ſpleet in de ſtammen of takken mede te maaken. 5. Een ſmalle ijzeren *beitel* of *wigge*, om 'er de klove mede van malkander te buigen. 6. Een *houten hamer*. 7. *Entleem* of *entwas*. 8. *Willige tienen* of *Moscoviſche matte*, tot vastbinding der *enten*.

Betreffende de tijd van het *enten*, zulks is het voorjaar, van de tijd af dat de zappen der boomen beginnen te

te rijzen, tot dat de botten der boomen beginnen te zwellen en uit te loopen; zijnde dus van de maand Februarij tot 't midden of laatste van April: Maar men moet zig hier bij ſchikken naar den aart der boomen die men *enten* wil, naamelijk naar dat derzelver zappen vroeger of laater in beweeging koomen; dus moet men de *kersſen* het eerst en vroeg *enten*, welke anders, gelijk de ondervinding leert, niet of zeer bezwaarlijk groei vatten, daar na *ent* men de *pruimen*, *peeren* en vervolgens de *appelen*.

Ten opzigte van de *ſtam* of het *plantſoen*, waar op men *enten* wil, ſtaat aan te merken, dat 't zelve gezond en fleurig zijn moet; dewijl anders de moeite van *enten* onnut zoude zijn, gelijk boven gezegt is.

Als men jonge boomen *ent*, moeten dezelve niet al te oud en dik zijn, de bekwaamſte dikte is van een halve tot een heele duim of iets meer in diameter: Al te dikke ſtammen zijn niet zeer bekwaam tot het *enten in de klove*, om dat de opening of wonde bezwaarlijk toegroeit, en dikwils door bijkoomend vogt van regen, enz. aan het rotten en kankeren gaat: Oude dikke boomen worden, indien men zulke *verenten* wil, op de takken *geënt*, waar toe men als dan de bekwaamſte uitkiest en de overige glad wegſnoeit; of men *ent* ze tuſſchen de ſchorſe, gelijk hier na geleert word. Dog men heeft weinig voordeel, als men oude boomen *verent*, dewijl dezelve meest doorgaans weinig gewas en een flegte kroon maaken; hoe jonger de ſtammen zijn, hoe beter tot het *enten*.

Indien de ſtammetjes jong en dun zijn, zet men 'er doorgaans maar één *entrijs* op, dewijl 'er niet wel twee op geplaatst kunnen worden, en men ſnijd de ſtam tegen over het *ent* ſchuins af, waar door de wonde of ſneede beter overzoomt; maar is de ſtam omtrent een duim of meer dik, dan moet men 'er twee *entrijzen* tegens malkanderen over opzetten, om zekerder van de goede uitſlag der *enting* te zijn, dewijl het zomtijds wel gebeuren kan, dat een *ent*, door deeze of geene toevallen geen groei vat; dog indien de *entrijzen* beide aan de groei raaken, moet men daar na maar één, dat het best groeit, 'er van behouden, 't andere in het volgende voorjaar wegſnoeijende, en men ſnijd dan ook de ſtam op die kant ſchuins af, om bovengemelde redenen.

Men *ent* de jonge *plantzoenen* doorgaans laag, naamelijk twee à drie duimen boven de wortel, zo wel tot hoog- als laag-ſtamde boomen, dewijl zulks regt-ſcheutiger en fraaijer ſtammen geeft, en 'er geen knobbel van de *enting* aan de ſtam blijft; dog heeft men wilde plantzoenen, die een bekwaame hooge, regte en ſtevige ſtam hebben, zo kan men die ook wel boven op de begeerde hoogte tot ſtam-boomen *enten*.

Het geene wegens de *enten* of *entrijzen* in acht te neemen ſtaat, is in het voorgaande artijkel van de ENTEN gezegt; wij moeten hier alleen 'er nog bijvoegen, dat men tot de dikſte ſtammen of takken, ook de dikſte *entrijzen* neemen moet: Wij koomen nu tot de doening van het *enten* zelf.

Om het *enten* te verrigten, zaagt men de ſtam of tak op de bepaalde hoogte met het boomzaagje plat af, en maakt de ſneede met het ſnoei-mes effen en glad; indien de ſtam of tak maar dun is, kan de affnijding ook gemakkelijk met het ſnoei-mes geſchieden; men ſnijd de ſtam als dan eerst ſchuins af, en ſnijd vervolgens de ſcherpe kant boven op wat weg, en maakt ze plat voor één *entrijs*; daar na klooft men de ſtam, ter plaatze daar de bast het gladst en effenst is, met het ſnoei-mes, of als hij dik is, met het ent-mes, door middel van met de houten hamer daar op te ſlaan, net midden door, zodanig, dat de kloove alleen maar zo diep worde, dat het *ent* bekwaamelijk daar in kan gezet worden, en de kloove het entrijs niet te ſterk te zaamen nijpt; vervolgens neemt men het *entrijs*, ſnijd het zelve met het pennemes een vinger- of duim-breed onder het benedenſte oog af, en dan ter wederzijden van dit oog een weinig plat, en naar benedenwaarts wat dunner, in de gedaante van een wigge, en in diervoegen, dat het *ent* in de kloove ſluit; maar men moet het *ent* boven bij het oog maar weinig en niet al te diep tot op het merg inſnijden, dewijl zulks het *ent* zoude bederven, en de groei-vatting verhinderen.

Het *entrijs* dus toebereid zijnde, opent men de kloove met de beitel, zo veel het noodig is, en zet het *entrijs* in de kloove; waar bij als een zaake van belang, daar de groei-vatting veel van afhangt, in agt te neemen ſtaat, dat men het *entrijs* niet zodanig inzetten moet, dat de bast van het *ent*, en de bast van de ſtam aan de buitenkant gelijk zijn, maar in diervoegen, dat de plaats daar de zappen het meest vloeijen, het welke is tuſſchen de bast en het hout, in beide, zo ent als ſtam, op malkanderen paſſen, ſchoon de buiten-bast van het *ent* wat meer binnenwaarts koomt dan die van de ſtam; welke doorgaans merkelijk dikker is; dit gedaan zijnde, bereid men nog een *entrijs* als vooren, en zet het zelve op de andere kant van de kloove, op de voorige wijze, te weeten als de ſtam dik genoeg is, om 'er twee *enten* te kunnen opzetten; daar na trekt men den beitel voorzigtig uit, invoegen dat de *enten* in haare behoorlijke plaats ſtaan blijven; vervolgens omwind men den ſtam beneden de gezette *entrijzen* met geſpoudene *wilge tienen*, of nat gemaakte *moscoviſche matte*, om de *enten* vast te doen ſtaan, wel verſtaande, voornaamelijk in jonge dunne boomen, om dat die dikwils te zwak zijn, om de kloove toe te drukken, en het *ent* behoorlijk vast te houden, of ook als de kloove te diep gemaakt is; maar als daar en tegen de kloove te ſterk nijpt, gelijk in dikke ſtammen en takken gebeurt, en waar door de *entrijzen* te ſterk geneepen of verplettert zouden worden, is men dikwils genoodzaakt, één of twee houten wiggen in de kloove te ſlaan, na dat de *enten* gezet zijn, en behoorlijk vast ſlaan, eer men den ijzeren beitel uittrekt; want als men de kloove zo groot of diep wilde maaken, tot dat ze haare kragt van ſterk te drukken verlooren heeft, zulks zoude zeer nadeelig weezen, dewijl de kloove dan bezwaarlijker zoude digt groeijen, of het zoude rotting en bederf veroorzaaken.

Hier mede is dan het *enten* verrigt; maar om den boom te beveiligen, dat 'er geen vogt in de kloove kan koomen, dat hem zou kunnen doen bederven, zo beſtrijkt men de kloove ten laatſten rondsom met *ent-was* of *ent-leem*, (zie op het artijkel ENT-WAS,) en men bind 'er wat *mos* boven over heen, om het zelve voor de aandoening en verteering van de lucht en zon te bewaaren.

Wat 'er verder na het *enten* in agt te neemen ſtaat, beſtaat in het volgende; men moet voor eerst zorg draagen, dat het ongedierte, als *rupzen*, *mieren*, *boom-luizen*, *ſlakken*, enz., de *entrijzen* niet door afeeting van de uitſpruitende bladen, of anders vernielen; weshalven men

men dikwils daar na zien, en dezelve afzoeken, of andere middelen daar tegens in het werk ſtellen moet, gelijk op zijn plaats ſtaat aangeweezen te worden.

Men moet de *enten* ook voor het afſtooten beſchermen, inzonderheid als ze niet in een enterij bij zaamen, maar enkel hier of daar, of op plantzoenen ſtaan, daar veel doorgang is; dit kan ligtelijk geſchieden, door middel van 'er ſtokken digt bij te ſteeken, het zij bij elk laag geënt plantzoen een ſtok alleen, of drie ſtokken driehoeksgewijze rondsom het ent, en met de boveneinden bij zaamen.

Voorts moet men zorgvuldig alle de wilde uitſpruitzels, die dikwils uit het verënt plantzoen voortkomen, wegſnoeijen, dewijl dezelve de *entrijzen* van het opklimmende zap berooven, en in derzelver aangroei merkelijk nadeelig zijn; maar zijn het oude boomen, die op de takken geënt zijn, dan is het anders gelegen, want dan moet men dezelve niet van alle uitſpruitzels berooven, maar eenige laaten houden, om dat die uitſpruitzels niet alleen dienen tot opvoering van het zap; maar ook de entrijzen, door den overvloed van het opklimmende zap, dat ze niet alle kunnen verzwelgen, zouden verſtikken of vuurig worden en bederven; deeze overgelaatene uitſpruitzels neemt men daar na het eerſte of tweede volgende jaar weg, wanneer de *entrijzen* eenige groote takken verkreegen hebben.

Men moet ook van de *enten*, die tot ſtam-boomen zullen opſchieten, in het vervolg bij haar aangroei, niet alle de zijd-ſpruitzels, maar alleen die, welke te overvloedig, en het grootst of langst zijn, vooral de zuigers wegſnoeijen, en de overige kleindere voor eerst blijven laaten; want indien men die alle ten eerſten wegſnoeit, gaat alle kragt naar de top toe, waar door de boom veel langzaamer in dikte toeneemt, en dun en ſlenterig blijft; deeze behoudene zijd-ſpruitzels worden vervolgens weg geſneeden, als de boom zijn hoogte en eenige dikte verkreegen heeft, zo dat hij op zig zelf overeinde ſtaan kan; dog men moet de zijd-ſpruiten ook niet al te lang aan de ſtam behouden, en te dik laaten worden, om dat 'er anders ter plaatze daar ze weg geſnoeit worden, knobbels groeijen, die den ſtam onaanzienlijk maaken, ten minſten voor eenigen tijd.

Jonge boomen of *enten*, die niet regt opſchieten, maar ſcheef groeijen, daar moet men bij tijds regte ſtokken bij ſteeken, om ze daar aan vast en regt te binden; hier van daan het ſpreekwoord, *men moet den boom buigen, terwijl hij nog jong is.*

Wanneer het *entrijs*, of de jonge geënte boom, ruim de hoogte verkreegen heeft, die men begeert; te weeten, als het een ſtam-boom zal worden, dan kort men hem boven op de begeerde hoogte af, om boven de zijdtakken tot de kroon uit te ſchieten; maar zal 'er een naantjes-boom van worden, dan moeten de eerſte uitſpruitende takken van het *entrijs* tot de zijd-takken behouden en geſchikt worden; hoe men de kroon der naantjes verder door het ſnoeijen moet formeeren, word aangeweezen op het artijkel SNOEIJEN.

Van het enten tuſſchen de bast.

Het *enten* tuſſchen de bast of ſchors en hout, anders ook *enten in de kroon*, of *kroon-enten* genoemt, word niet anders verrigt, dan op dikke ſtammen en takken, die door het opſpouden zouden bederven, of de kloove bezwaarlijk weder toegroeijen; dog deeze manier, is weinig in gebruik, om dat men thans zelden oude en dikke boomen *ent*; en zo men dit egter doen wil, zo verrigt men zulks in de kloove, op bekwaame niet al te dikke takken des booms.

Daar is geen onderſcheid tuſſchen de *enting* in de *bast* en *kloove*, dan alleen aangaande de toebereiding der *entrijzen* en haare inzetting, het welke aldus geſchied; men ſnijd de ſtam of tak, die men *enten* wil, met de boom-zaag plat af, en maakt vervolgens de ſneede met het ſnoei-mes wel glad en effen; daar na neemt men het *entrijs*, ſnijd het zelve tegen over een bot of knop beginnende, benedenwaarts ter lengte van ongeveer één duim breed, wat ſchuins af; zo dat het naar beneden toe dunner word, en zulks boven tegen over de bot een weinig dwars inkeepende; maakt dan met een bijzonder werktuig van ijzer, of hard hout, of van ijvoor, dat ten naasten bij de gedaante van het ſcherp geſneedene *entrijs* moet hebben, een opening tuſſchen de bast en het hout van de ſtam, daar die afgeſneeden is, door middel van het werktuig daar zagtjes tuſſchen in te ſlaan, op dat de bast niet berſte; zet dan het geſneeden *entrijs* in de opening, zodanig, dat deszelfs plat geſneedene kant tegens het hout van de ſtam of tak en zo diep te ſtaan koomt, dat de boven dwars geſneedene keep op de afgeſcheidene vlakte ſluit; op deeze wijze zet vervolgens nog één, twee of meer *enten*, na dat de ſtam of tak dik is, tuſſchen de barst; omwind vervolgens de ſtam beneden de *enten* met geſpoudene *lange tienen* of *moscoviſche matte*, om de bast beter aan de *enten* te doen ſluiten en vast te ſtaan, en beſtrijk het plat van de ſtam met *ent-was*, zo is het *enten* verrigt; na het *enten* neemt men dezelfde dingen in agt, die voorheen bij het *enten* in de kloove gezegt zijn, voor zo verre ze hier te paſſe koomen.

Wij hebben boven gezegt, dat 'er nog meer zoorten van *enting* uitgevonden zijn, deeze zijn hooftzaakelijk het zogenaamde *palmen* en het *laſſchen*.

Het *palmen* is van het enten in de kloove niet onderſcheiden, dan alleen daar in, dat de ſtam niet opgeſpouden word, maar dat men in de plat afgeſneedene boom een lange kerf ſnijd, dat naar beneden puntig eindigt, en vervolgens het *entrijs* beneden het oog hoekig en naar benedenwaars puntig, naar de gedaante van de kerf, ſnijd, en het zelve in de kerf voegt, zodanig, dat het *ent* wel in de kerf ſluite, en de plaats tuſſchen de bast en ſtam, daar de zappen het meest rijzen, op malkanderen paſſen; dan bind men het *ent* met *moscoviſche matte* vast, en beſtrijkt de wonde met *ent-was*.

Het *laſſchen* geſchied op de volgende wijze; men verkiest een jong ſtammetje, dat nog heel dun is, of een takje, ſnijd het zelve met een lange ſchuinſe ſneede af, zodanig, dat de ſneede wel effen en glad is; neemt dan een jeugdig rijsje of takje van een boom, daar gij van *enten* wilt, dat even zo dik als het afgeſneedene ſtammetje is, ſnijd het zelve net in die gedaante en lengte ſchuins af als het ſtammetje; voegt dan de twee ſchuinſe ſneeden van het takje en ſtammetje op malkanderen, in diervoegen, dat de basten van beide op malkanderen paſſen, en het één ſtammetje ſchijnt te zijn, en bind ze met matte wel aan malkanderen vast, zo zullen ze te zaamen groeijen; de tijd om het *palmen* en *laſſchen* te verrigten, is in het voorjaar; dog het *palmen* gaat zekerder; maar het *laſſchen* kan dikwils misſen, als de

de op malkander voeging niet zeer naauwkeurig gedaan is.

Enting in de wortel.

Dr. AGRICOLA heeft een nieuwe manier van *enting* aangeweezen, om boomen in de wortelen te *enten*, en op deeze wijze allerlei ooft- en andere boomen, als *oranje-*, *citroen-* en *laurier-boomen*, enz. fchielijk en in menigte te vermeerderen; wat hier van zij, laaten we aan de liefhebbers over, om het te onderzoeken; deeze manier van *enting* gefchied als volgt:

Men verkiest een boom die gezond en fleurig, en niet zeer oud is; men graaft dien met alle zijne wortelen uit den grond, wascht en zuivert dezelve van alle vuiligheden; daar na zaagt men ze voorzigtig zonder fcheuring des basts, van de ftam af, en verdeelt ze verder door affnoeijing der zijdwortelen in bijzondere wortelen, en men kan ook de lange wortelen in twee of meer ftukken deelen; de wortelen dus gereed zijnde, neemt men tot *entrijzen* jonge fleurige twee- of meerjaarige takjes van de boom, waar van men *enten* wil, (mits van het zelve geflagt zijnde, als de boom is, daar de wortelen van genoomen zijn,) men fnijd dezelve wigsgewijze, even zo als bij het *enten* in de klooven; men klooft vervolgens de wortelen aan de bovenfte of dikke kant op, en zet het *ent* in de kloove, op dezelfde wijze als bij 't gemelde *enten*, en zodanig, dat het wel in de kloove fluit; daar na omwind men de kloove met *moscovifche matte*, om het *ent* of *ent-takje* vast te doen ftaan, en men befmeert de wonde overal met *ent-wasch*; het *enten* dus verrigt zijnde, word de wortel vervolgens in de aarde geplant tot aan of een weinig boven de geënte plaats; zo zal de geënte tak door de aangevoegde wortel haar voedzel ontfangen, zig met dezelve vereenigen, en zaamen tot een boom aangroeijen: Als men het werk in een dag niet af kan, moet men de overige wortelen in de grond leggen, en dezelve voor de lucht bewaaren; ook kan men de groei der geënte en geplante wortelen, vervolgens door bevogtiging bij droogte en bedekking van de grond te hulp koomen.

Het ftaat ook nog aan te merken, dat als men, om wortelen tot dit *enten* te verkrijgen, een boom niet geheel uitroeijen wil, men de aarde van de wortelen van een of meer boomen kan weg graaven, en 'er zo veele wortelen van afneemen, als ze zonder bederving kunnen misfen; de overige wortelen dan weder met de weg gegraavene aarde overdekkende.

ENTENIER; *Boom-kweeker*; verftaat men een man door, die zijn werk maakt en goede kennisfe heeft, om allerlei *tamme* en *wilde boom-gewasfen* tot de verkoop aan te kweeken; een zodanige moet derhalven het zaaijen en planten van boomen, de maniere van voortteeling of vermeerdering van wilde plantagie-boomen, allerlei manier van *enting* der ooft-boomen, derzelver fnoeijing, kortom, al wat in een *enterij* voorkoomen kan, grondig verftaan; en zulks niet alleen tot zijn eigen voordeel, maar ook tot nut van het algemeen, om ieder een, die boomen tot zijne, het zij min of meer groote plantagie, noodig heeft met goede boomen te voorzien, aangezien veele planters zelf geen kennisfe in de keuze der boomen, het zij ooft- of wilde plantagie-boomen hebben; als derhalven een zodanige planter geen ftaat op de kundigheid of trouw van den *entenier* maaken kan, zal hij dikwils grootelijks in de verwagting van zijne planting misleid zijn, en veel ongenoegen hebben; dog het welke zig dikwils eerst in de volgende jaaren openbaart; gelijk bij voorbeeld, in de *ooft-boomen* dikwils gebeurt, dat men in plaats van een goede zoort van vrugt, die men begeert en gekogt heeft, een geheel andere, verkeerde, en dikwils zeer flegte zoort verkrijgt, en dus in meer andere gevallen; door welke fauten de Nederlandfche *enteniers*, die zedert eene groote eeuw, den roem van de beste en kundigfte *enteniers* van geheel *Europa* te zijn, veel verlooren hebben.

ENTERINEMENT, zie INTERINEMENT.

ENTEROCELE; is eene breuk of uitzakking der ingewanden in de plooi van de liesch; het woord is gevormt van het griekfche ἔντερον *ingewand*, en κήλη *dikte*.

Het is gemeenlijk de gekartelde of korte darm (*ileum*) die de breuk vormt, waar van hier gewaagt word.

De nabij zijnde oorzaak van de *enterocele* is de verflapping of uitzetting, van het benedenfte gedeelte der pens-zak (*peritoneum*), welke als dan door de ring van de uitwendige fchuinfe-buikfpier (*musculus obliquus abdominis externus vel defcendens*) dringt; de toevallige oorzaaken zijn, al te zwaaren arbeid en lighaams-oeffeningen, een geweldige hoest, menigvuldige braakingen, fchreeuwen, enz., het geen oorzaak is, dat de jonge kinderen 'er meer dan anderen aan onderhevig zijn. Zie BREUK.

ENTEROEPIPLOCELE; is eene dikte in de plooi van de liesch, door den darm en het net (*epiploon vel omentum*) gevormt; de oorzaaken hier van zijn dezelfde als die van de *enterocele*.

ENTEROEPLIPLOMPHALE; is een zoort van navel-breuk, waar in de darmen, en het net, eene dikte bij den navel vormen.

Dit woord is zaamengeftelt van ἔντερον *ingewand*, ἐπίπλοον *epiploon* of *net*, en ὀμφαλὸς *navel*.

ENTERO-HIJDROMPHALE; is mede een zoort van navel-breuk, waar in, behalven de uitzakking van het ingewand, nog een verzameling van wateragtig vogt plaats heeft.

Dit woord is gevormt van het griekfche ἔντερον *ingewand*, ὕδωρ *aqua* of *water*, en van ὀμφαλὸς *navel*.

ENTEROLOGIA; dit woord, het welk is zaamengeftelt van ἔντερον *ingewand*, en λογος *fermo* redenvoering; betekent eigentlijk eene *algemeene verhandeling over de ingewanden der drie holligheden, als van't hoofd, van de borst, en van den onderbuik.*

ENTEROMPHALE; is eene zoort van navel-breuk, wanneer de ingewanden uit hunne plaats wijkende, een dikte aan de navel veroorzaaken.

Dit woord is zaamengeftelt van het griekfche ἔντερον *ingewand*, en ὀμφαλὸς *navel*.

ENTEROTOMIA; is eene heelkundige operatie, beftaande in de opening door infnijding van eenig gedarmte, om'er niet behoorende lighaamen uit te haalen. Deeze operatie is een alleruiterst hulpmiddel, dat men nimmer moet werkftellig maaken, dan wanneer de dood anderzints zeker zijnde, men hier door nog eenige hoop heeft om den lijder het leeven te doen behouden.

In het geneezen van de darm-wonden, verfchaft ons de ervarenheid een bewijs van de moogelijkheid deezer operatie. De *enterotomie* kan in verfcheidene omftandigheden zeer noodzaakelijk zijn, en wel inzonderheid in de operatie van de breuken (*herniæ*), wanneer vreemde lighaamen in het uitgezakt gedeelte der darmen gegleeden zijn, die 'er de inbrenging van verhinderen.

De Hr. HEVIN heeft in de *Mem. de l'acad. de Chirurgie*,

tom. 1. eene verhandeling geplaatst, waar in hij de mogelijkheid en noodzaak van deeze operatie bewijst.

ENTERIJ, of *Kweek-ſchool van Boom-gewaſſen*, ook *Kweek-tuin*, *Kweek-hof*, en *Boom-ſchool* genoemt; is een zodanige plaats of tuin, of gedeelte van een groote tuin, welke alleen dient, om daar in allerleij zo wel *tamme ooft-* als *wilde plantagie-gewaſſen* voort te teelen, te kweeken en te vermeerderen. Onder de naam van *kweek-hof* of *kweek-tuin*, kan men ook een zodanige tuin bevatten, waar in, benevens boom-gewaſſen, ook allerlei *kruid-*, *bloem-*, *medicinaale* en andere gewaſſen aangekweekt en vermeerderd worden; dog 't woord *enterij* of *kweek-ſchool*, heeft hoofdzaakelijk zijne betrekking op de aankweeking van *boom-* en *heëſter-gewaſſen* van allerleij geſlagt en zoort.

De *Franſchen* zeer kundig, en met de ſchrandere *Nederlanders* en *Engelſchen* veel hun werk maakende, in de bevordering der kunſten en weetenſchappen; verdeelen de *enterij* of *kweek-ſchool* in twee zoorten, als in *pepiniere* en *batardiere*; *pepinere* noemen ze de *enterij* of plaats, daar men de boom- en andere gewaſſen *zaait*, *ent*, of anders *aankweekt* en aldaar laat groeijen, tot dat ze in 't gewas geraakt en grooter geworden zijn, waar na ze op een ander plaats verplant en aldaar onderhouden worden, tot 'er tijd toe, dat ze elders kunnen dienen, of dat men dezelve hier of daar noodig heeft; welke plaats *batardiere* van de *Franſchen* genoemt word. Bij ons gebruikt men dit onderſcheid in de benaaming niet, maar men kan die woorden anders gevoeglijk vertaalen door *kleine* en *groote enterij* of *kweek hof*.

Het zijn hoofdzaakelijk de *enteniers* die een zodanig *kweekhof* moeten hebben; dog dezelve zijn ook nuttig en noodig bij groote tuinen en plantagien, dewelke met veele zo vrugt- als andere boomen beplant zijn, en zulks om de volgende redenen.

1. Om dat als de boomen van allerleij zoort aangekweekt worden in de zelfde grond, daar ze in het vervolg in zullen geplant worden, dezelve doorgaans beter groeijen, dan die welke in een andere zoort van aarde aangekweekt zijn: Inzonderheid moet men in agt neemen, dat de grond, daar de boomen gekweekt worden niet beter zij, dan die waar in ze daar na voor goed zullen geplant worden en voortgroeijen; dewijl ze anders dikwils aan het ſtilſtaan en kwijnen raaken, bezwaarlijk aan de gang komen, en zelden regt goede boomen worden: Beter is het derhalven, de boomen uit ſlegte gronden in goede vrugtbaare, dan uit vrugtbaare in ſlegte of ſchraale gronden te planten.

2. Om dat men dan de boomen altijd gereed en bij de hand heeft, zo dat dezelve, wanneer ze opgenoomen zijn, aanſtonds kunnen herplant worden, waar door ze geen ongemakken van uitdrooging, vorſt, kwalijke uitroeijing en ſcheuring der wortelen, enz. hebben te lijden, gelijk dikwils die overkoomt, welke van verre moeten gehaalt worden, en dezelve dus beter in de groei zullen raaken.

3. Om dat men dan niet genoodzaakt is, de boomen t'elkens te koopen, en men dezelve ook beter koop hebben kan.

4. Om dat, als men de ooft-boomen koopen moet, men veeltijds niet wel verzekert is, om de regte zoorten van vrugten te verkrijgen, die men begeert; als mede of de boomen op goede plantſoenen geënt zijn, om in het vervolg wel te groeijen, goede vrugten voort te brengen en van lange duur te zijn, of oud te worden.

Bij de aanlegging van een *enterij* heeft men agt te ſlaan op de volgende dingen; als 1. op de *expoſitie*; 2. op de *grond*; 3. op de *grootheid*; en 4. op de *maniet van kweeking*.

Betreffende het eerſte, zo moet de plaats daar men een *enterij* toeſtellen wil, wel geexponeert, dat is wel op de zon geleegen zijn en de vrije lucht genieten; ook is het dienſtig en noodzaakelijk, dat dezelve rondsom of ten minſten aan die kanten, daar de ſterkſte winden van daan waaijen, met een manteling van boomen of huizen gedekt zij, waar door de winden afgekeert of gebrooken worden, die anders veel nadeel en veragtering aan het jonge boom-gewas kunnen toebrengen; maar van binnen moeten 'er geen groote boomen ſtaan, want daar door zouden de jonge boomen onderdrukt worden. Indien 'er nu geen manteling is, dient 'er noodzaakelijk eene voor het aanleg der *enterij* geplant te worden; waar toe men gewoonlijk boom-gewas verkiest, dat ſchielijk aangroeit, als *wilge*, *populier*, *ijpen*, enz. om dus ſpoedig een goede manteling te verkrijgen.

Op groote aanzienlijke buiten-plaatzen verkiest men doorgaans een plaats tot de *enterij*, die wat van het huis ter zijden afgeleegen is, op dat dezelve geen misſtand veroorzaake, of de uitzigt ſtoppen zoude; dewijl dezelve meer dient tot nuttigheid als tot cieraad: Maar bij welke verkiezing men inzonderheid ook letten moet, om een goede vrugtbaare grond uit te kippen; dewijl de goede groei en voorſpoed van jonge boomen zekerlijk wel meest van de deugd des gronds afhangt: Gronden waar in boomen geſtaan hebben en geroeit zijn, zijn niet dienſtig tot *enterijen*, dewijl ze uitgeput en kragteloos voor jonge boomen zijn; dog indien men die even wel daar toe wilde gebruiken, als men geen andere hadde, dan moet die voorheen twee à drie voeten diep gedolven en vervolgens bemest wordende, twee, drie of meer jaaren met grove moes-kruiden, als *kool*, *wortels*, *raapen*, enz. of met ander gewas bebouwd en aldus bekwaam gemaakt worden. Egter is 't altijd beter, een verſche grond te verkiezen, daar in een lange tijd geen boomen in gegroeit hebben, en wel inzonderheid van die zoorten welke men daar in denkt te kweeken.

De gronden die tot moes-teeling gedient hebben en met meſting wel onderhouden zijn, zijn zeer bekwaam tot *enterijen*, als mede goede veldbouw-landen; daar de jonge boomen doorgaans bij uitſtek in willen groeijen; maar men dient te weeten dat men geen *kerſe-boomen* in onlangs bemeſte aarde aankwecken of planten moet, dewijl dezelve daar in niet willen tieren, maar aan het kwijnen raaken en gaan verſterven. Verkiest men een ſtuk weij-land tot een *enterij*, zo moet het zelve een paar voeten, min of meer diep, naar de aart des gronds in de diepte, gedolven worden, dog zo, dat de beste aarde naar boven komt; en het is dienſtig, dat de gedolven grond voor af een paar jaaren met moes-kruiden bebouwd worde. Dit bebouwen met moes-kruiden, is ook nuttig, als men de boomen uit eenig deel der *enterij* gehaalt heeft, om hem te ververſchen, eer men 'er weer boomen in plant. Wijders behoort de grond tot de *enterij* niet te nat nog te droog te weezen; dog het is beter wat droog als al te nat, dewijl de boomen doorgaans in de eerſte gezonder en vrugtbaarder zijn dan in een natte grond; ſchoon ze in de eerſte minder voortgang maaken. Hier bij dient ook aangemerkt, dat boomen die in een vogtige of in een ſponsagtige moerige grond ſchielijk aangroeijen, van korter leeftijd zijn, als die in een drooger grond

grond langzaamer toeneemen; ook koomen de ſchielijk gegroeide boomen uit zodanige vogtige en inzonderheid losſe moerige gronden, in andere gronden geplant wordende, dikwils bezwaarlijk aan de gang, maaken ſlegt gewas, en worden niet oud.

De grond tot een nieuwe *enterij* dan gereed gemaakt zijnde, moet men dezelve verdeelen in kwartieren of perken met paden tusſchen beiden, geſchikt na deszelfs groote: De perken kunnen vervolgens verdeelt worden in bedden of akkers, om 'er het zaad der boomen op te zaaijen, en ſtekken te ſteeken, enz.

Wat de omtrek der *enterij* betreft, die heeft geen vaste bepaaling, maar hangt af van de menigte der boomen die men van noden is, en teelen wil: De *enteniers* hebben zekerlijk een grooter *enterij* noodig als een buitenplaats, om van allerleij tamme en wilde boomen tot verkoop te teelen, voornamentlijk indien ze veel aftrek hebben.

Voorts moet men bedagt zijn, om de *enterij* rondom te omheinen, dat 'er geen tam of wild gedierte kan in koomen, dat anders de boomen grootelijks vernielt; inzonderheid zijn de *haazen* en *konijnen* in de wintertijd zeer ſchaadelijk aan de jonge boomen, om dat ze als dan, wegens gebrek van ander voedzel, al de bast van de boomen af eeten, en dezelve daar door doen verſterven.

Hoe men de jonge boomen zo wel tamme als wilde, in de *enterij* aankweekt, word in het werk op 't artijkel van ieder zoort aangeweezen; dog wij zullen hier een algemeene ſchets geeven van de *kweeking* der zoorten, die gewoonlijk in de *enterijen* der boom-kweekers tot verkoop voortgezet, en vermeerdert worden.

Om jonge *appel-boomen* tot 't enten aan te kweeken, verkiest men *korrels* of *pitten* uit de beste en draagbaarſte zoorten van *appels*, als van *belle fleurs*, *renetten*, *pigeons*, *kroonen*, *herfſt-* en *winter parmains*, en meer andere, die men bij het gebruik der *appels* bewaart en verzamelt: Deeze pitten legt men in het laatste van de maand November of in December in vogtig zand te menken of te kiemen, en men zaait dezelve daar na in 't volgende voorjaar in de Maart, of zo dra als de vorst uit de grond en dezelve droog en handelbaar is, op een of meer bedden van 3 en een tweede à 4 voeten breete, niet te dik of te dun; of men legt ze in greppels, die rijwijze dwars over het bedde, ongeveer een groote halve voet van malkander, gemaakt zijn, en men bedekt ze met een duim dik aarde, zo zullen ze niet lang daar na opkoomen; ſtaan ze dan hier of daar te digt, zo moet men de overvloedige uittrekken, en men moet het bedde vervolgens van het onkruid wel ſchoon houden. Deeze zaaijing in het voorjaar, die ook wel zonder meuking geſchieden kan, is beter dan wanneer men zulks laat in de herfſt verrigt; dewijl de korrels dan dikwils in de winter van de muizen vernielt worden, die 'er zeer greetig na zijn, en dezelve wel haast weeten te vinden.

Tot *naantjes-boomen*, 't zij *bouiſſons* of *eſpalier-boomen*, kweekt men uitloopers van het *paradijs-appeltje*, om dat de *appels* daar op geënt wordende, zo wild of ſterk niet groeijen, en zo groot niet worden als op de wilde ſtammen, naamentlijk die uit het zaad gekweekt zijn.

Tot plantſoenen van *peer-boomen*, neemt men *pitten* uit zodanige zoorten van *peeren* die goed houtgewas maaken, vrugtbaar zijn en vroeg rijp worden; onder welke inzonderheid de *grauwe* en *herfſt-zuiker-peer*, de *gezeegende peer* en *cuiſſe-madame* enz. heel bekwaam zijn. Deeze pitten worden gezaaid en verder behandelt even zo als van de appel-pitten gezegt is: Maar tot het enten van *naantjes-peerboomen*, kweekt men uitloopers of ſtekken van de *Portugalſche quee-boom*.

Wanneer dan de zaailingen, zo wel van de *appels* als *peeren* een of twee jaaren gegroeit hebben, zo worden dezelve gelijk ook de uitloopers en ſtekken van de *paradijs-appel* en *quee-boom*, in het voorjaar op andere bedden ordentelijk in rijen dwars over het bedde gemaakt, verplant, ieder rij 3 à 4 voeten, en de plantſoenen in de rij 1 à 1 en een tweede voet in de rij, van elkander; men moet als dan de pen-wortel inkorten om bekwaame zijd-wortels te ſpruiten, en men beſnoeit de fijne wortelen ook iets: Veele korten ook de ſtammetjes die ze laag enten willen, gelijk wel meest geſchiet, bij de planting, als hoog genoeg zijn, of 't volgende eerſte of tweede jaar daar na, op een voet boven de grond af, en houden ze vervolgens, door jaarlijks de looten te korten, op die hoogte, tot dat ze geënt worden; welk inkorten dient, om de ſtammetjes daar door vroeger een bekwaame dikte tot 't enten te doen verkrijgen. Maar wil men hooge regt opgaande ſtammetjes kweeken om dezelve boven te enten, dan moet men bij de verplanting niets van de top wegſnoeijen; maar als men ziet dat deeze of geene ſtammetjes niet wel ſchoot willen maaken of niet regt ſpillig opgroeijen, zo kan men ze 't volgende voorjaar een duim of twee boven de grond ſchuins affnoeijen, zo zullen ze niet na laaten met kragt uit te ſpruiten en een nieuwe regte ſcheut te maaken; maar als 'er dan meer als een ſcheut uitſpruiten, moet men de beste behouden, de overige wegſnoeijende of inkortende, en men laat dezelve vervolgens in vrijheid opgroeijen, zonder 'er veel aan te ſnoeijen, behalven alleen de zuigers, tot dat ze bekwaam hoog en dik geworden zijn, om ze te enten of te oculeeren; hoewel de *appel-* en *peer boomen* meest geënt worden.

Quee-boomen kan men voortkweeken door 't zaad, op dezelfde wijze als van de *appel-* en *peer-boomen* gezegt is; en waar toe men de pitten uit de groote *Portugalſe quee* verkiest; dog men kweekt ze meest van jonge uitloopers of wortel-ſpruiten der oude boomen, dewijl ze wel wortelen willen ſpruiten, en de oude boomen veeltijds een menigte jonge ſpruiten uit de wortel ſchieten, die men na dat ze een à twee voeten lang geworden zijn, met goede aarde een halve voet boog om de ſtam aanhoogt, om daar in wortelen te maaken: Of men legt ze op de gewoone wijze in: Ook kan men *queeboomen* gemakkelijk door ſtek, die ligtelijk bewortelen, voortkweeken; ziet op QUEE-BOOM; en deeze van *ſtek* aangekweekte jonge *quee-ſtammetjes*, worden beter geagt als de wortel-ſpruiten, dewijl ze beter wortelen verkrijgen en niet zo onderhevig zijn, om uitloopers voort te brengen, welke niet alleen den boom berooven van een gedeelte van zijn voedzel, maar ook lastig zijn, om ze geduurig uit te roeijen.

Kerſſen, worden op ſtammetjes geënt die uit ſteenen van zoete kerſſen voortgeteelt zijn; waar toe inzonderheid dienen de ſteenen uit de *zoete tamme* of *wilde kriek*. Men kan de *kerſſen* ook enten op uitloopers van tamme of wilde zoete kerſſen: Ook kan men ze heel wel enten op jonge *cornoelje kerſe-boomtjes*, inzonderheid als men wil dat ze niet heel wild groeijen maar klein blijven zullen, dewijl ze op *cornoelje* geënt, betemperder gewas maaken,

gelijk de *appelen* op *paradijs-ſtammetjes*, en de *peeren* op *quee*. Dog de kersſen worden meest gezoogen, dewijl 't oculeeren en enten in de kloove zo wel niet gelukken wil, en de oculatien of entrijſen dikwils niet vatten, inzonderheid als de ſtammetjes te dik zijn of de regte tijd niet nauwkeurig waargenoomen word.

De *Pruimen* ent men op *pruimſtammetjes*, die mede uit de ſteenen der pruimen gekweekt zijn; hier toe neemt men ſteenen uit wel draagende en wel groeijende pruimen, dienende daar toe voornaamelijk de *enkele boere witte pruim* en de *kroos-pruimen*, enz. De *pruimen* willen ook, gelijk de kersſen, best ſlaagen als ze gezoogen worden: Om de kersſe- en pruime-ſtammetjes uit de ſteenen te kweeken, geſchied zulks, na dat dezelve de winter over in vogtig zand te meuken geſtaan hebben; op dezelfde wijze als met de *appel-* en *peer-pitten*; men legt ze in greppeltjes op een bekwaame afſtand, en verplant de jonge boomtjes daar na op andere bedden, enz. Uitloopers van pruimen moet men niet ligt tot entplantſoenen gebruiken, om dat ze zelden goede ſtammen maaken en niet vast bewortelen; ook maaken ze meest doorgaans veele uitloopers uit haare wortels, die niet alleen den boom veel benadeelen, maar ook lastig vallen, met ze uit te roeijen.

De *Apricooſen* en *Perſiken* oculeert men op pruime-ſtammetjes; dog de *perſiken* worden ook op *aprikoos* geoculeert, die eerst op pruim geoculeert is; om dat ze dan zo weeldrig niet groeijen, en betemperder gewas maaken, ook meer en beter vrugten geeven, als ze vervolgens in een kleijagtige ſterke grond geplant worden; maar *perſiken* op pruim geoculeert, dienen beter in een zandgrond.

De *Oker-noote-* en *Kaſtanje-boomen* worden ook van 't zaad of de vrugten voortgekweekt, maar niet geënt: Men laat de vrugten de winter over in vogtig zand meuken en legt dezelve daar na in het voorjaar in greppels, op bedden of akkers, op een voet afſtand, en de rijen op even zo veel tuſſchenwijdte: Wanneer dan de jonge boomen dus drie à vier jaaren geſtaan hebben, verplant men dezelve in de *groote enterij* op akkers in rijen op vier à vijf voeten tuſſchenwijdte, en de boomen in de rij op 2 à 3 voeten afſtand, alwaar men ze laat ſtaan tot dat ze groot genoeg zijn om geplant te worden daar men ze nodig heeft; bij het verplanten moet men de pen-wortel korten en de overige wat beſnoeijen, maar niets boven affnijden; en als ze haare hoogte hebben moet men de kroon van de zijd-takken beginnen te formeeren. Tot de zaaijing van de *okernoote-boomen*, moet men altijd van die zoorten verkiezen welke 't grootst, dunst van ſchil, 't volst en het ſmaakelijkſte van pit zijn.

De *Hazel-nooten*, worden op dezelfde wijze gelegt, en daar na verplant als de kersſen en pruimen, enz. om daar na op de jonge ſtammetjes, als ze dik genoeg geworden zijn, andere goede zoorten van *hazel-nooten* te zuigen, dewijl de gezaaide boomen meest doorgaans maar ſlegte *nooten* voortbrengen; men moet ze ten dien einde bij de boomen planten daar men van zuigen wil. Men kan tot 't zuigen ook uitloopers uit de wortel van wilde of tamme *hazelnooten* gebruiken, die men van de oude afneemt en afzonderlijk op een bed plant, en onderhoud tot dat ze tot 't zuigen groot en dik genoeg geworden zijn: Dog als de nooteboomen niet verent zijn, kunnen dezelve ook van de uitloopers zonder zuiging, vermeerdert worden; want dan brengen de uitloopers even zulke goede vrugten voort als de moederboom.

De *Druive-boomen* of *wijngaarden* worden door inlegging of door ſteeking van eenjaarige ranken of looten in het na- of voorjaar vermeerdert, waar toe, gelijk ook tot ſtekken of inleggers van andere ooft-gewaſſen men altijd de zwaarſte, welgevoedſte en kortleedigſte looten kiezen moet, aangezien die de vrugtbaarſte boomen worden. Men kort de ſtekken tot op 5 à 6 oogen of botten in, en kan 'er zomtijds twee van eene rank maaken, die men zo diep in de grond zet, dat 'er maar een à twee botten boven de grond blijven. Men kan de *wijngaarden* ook door zaaijing der korrels uit wel rijpe druiven voortkweeken, maar dewijl het langzaam toegaat, eer daar vrugten van koomen, en zulke meesttijds maar ſlegt zijn, zo word zulks zelden, en niet anders gedaan dan door de liefhebbers, om nieuwe zoorten van vrugten te verkrijgen.

Vijgeboomen, worden ligtelijk door de uitloopers vermeerdert, die ze meesttijds jaarlijks in overvloed voortbrengen; anders kan zulks ook door ſteeking van jonge takken geſchieden.

De *Aal-beſiën* en *Kruis-beſiën* kweekt men van eenjaarige groote wel gevoede looten voort, die men in het na- of vroeg in het voorjaar op een bedde in een goede losſe grond, en op een wat ſchaduwagtige plaats, een goede handbreed diep en op een halve of kleine voet afſtand, zonder inkorting van het topeind, ſteekt, om ze daar na het volgende jaar, als ze bewortelt zijn, te planten daar men begeert; dog men kan ze ook ſteeken ter plaatze daar ze onverplant zullen voortgroeijen.

Wat de kweeking en vermeerdering der *wilde Plantagie-gewaſſen*, het zij boomen of heesters, betreft, hier van kan men in het algemeen aanmerken, dat zommige alleen door zaad, andere zo wel door het zaad als door uitloopers, of inlegging en ſteeking kunnen vermeerdert worden; dog dat de eene manier van vermeerdering, dikwils beter en voorſpoediger is als de andere.

Dus worden uit 't zaad voortgekweekt, *eicken*, *boeken*, *haag-boeken*, *linden*, *ijpen*, *berken*, *els*, *esch*, *kaſtanje-equine*, *haag-doorn*, *esch doorn*, *mespel-boom*, *lijſter-beſien*, *forben-boom*, *taxis*, *hulst*, *jenever-boom*, *lorken-boom*, *denne-*, *vuuren-* en *pijn-boomen*, *liguster*, *cornoelje*, *peper-boom*, verſcheide zoorten van *brem*, en meer andere; waar van men het zaad, na dat men het de winter over in vogtig zand heeft laaten meuken, vroeg in het voorjaar op bedden of akkers zaait, het zij in greppels of uit de volle hand, naar dat het zaad groot of klein is; als vervolgens de opgekoomene jonge boomtjes 1, 2 of meer jaaren oud geworden zijn, verplant men dezelve op andere bedden in de groote *enterij* of elders, op een bekwaame afſtand, om ze aldaar tot het bepaalde oogmerk verder te kweeken, 't zij tot opgaande ſtam-boomen of tot ſcheerheggen. Bij het verplanten der jonge boomen, moet men altijd de pen-wortel wat inkorten, waar door ze beter zijdwortels ſpruiten; dog aan de ſtammetjes moet men weinig ſnoeijen en geheel niet aan de top; maar om van zommige boom-gewaſſen, als van *linden* en *ijpen*, enz. mooije regtſcheutige ſtammen te verkrijgen, zo kan men dezelve het volgende voorjaar na de verplanting, wanneer ze bewortelt zijn, digt omtrent de wortel affnijden, zo zullen ze met een regt ſcheutige ſpruit en met kragt opſchieten, en een ſchoone regte ſtam verkrijgen; wil men egter dit afkor-

ten niet aan alle jonge boomen verrigten, zo doet men zulks aan die welke men ziet, dat niet wel regt opfchieten maar kreupelagtig groeijen, die men tot dien einde ook bij malkander afgezondert plant: Dog de *denne-* en *pijn-boomen*, en in 't algemeen alle de harsgeevende boomgewasfen kunnen dit affnijden niet verdraagen..

Veele van de gemelde gewasfen en meer andere, kunnen ook door uitloopers en inlegging vermeerdert worden, op welke wijze het ook dikwils het gemakkelijkst en fpoedigst is; of zulks moet daar door gefchieden, om dat uit 't zaad veeltijds veranderde en flegter zoorten, het zij in het gewas of bladen, enz. voortkomen. Dus worden door uitloopers en inlegging vermeerdertt, *populieren*, *abeelen*, *fpaanfche aaker*, *linden*, *ijpen*, *haagboeken*, *eschdoorn*, *mespel*, *forben-boom*, *hulst*, *boom des levens*, *judas-boom*, *liguster*, *caperfoelie*, *boomagtige heemst*, *fijringe*, *cornoelje*, *peper-boom*, enz.

Wijders *moerbefiën*, *fram-* en *bram-befiën*, *berberisfen*, *platanus*, *palm-* of *bux-boom*, *kers-laurier*, *roofen*, *jasmijn van Perfien*, *honing-bloem*, *anagijris*, *coronille*, *gelderfe roos*, *nagel-kers*, *naantjes-kers*, *wilde pimpernooten*, *boheemfche olijf-boom*, *fpiræa* en meer andere; waar bij aan te merken ftaat, dat als deeze gewasfen zomtijds geen uitloopers geeven, men zulke kan doen voortkomen, door middel van een bejaarde dog fleurige boom of ftruik niet verre boven de wortel in de winter of vroeg in het voorjaar af te zaagen, zo zal dezelve doorgaans min of meer uitloopers uit de wortel fpruiten, die dikwils eigen jonge wortelen maaken, als men ze met aarde aanhoogt; of men legt dezelve in het vervolg in, om te bewortelen; en als men deeze bewortelde uitloopers daar na van de moeder-boom afsnoeit en wegneemt, zullen 'er weer nieuwe uitfpruitzels voortkomen, tot een nieuwe inlegging en vermeerdering. Deeze manier om uitloopers of wortel-fpruiten tot de voortkweeking te verkrijgen is zeer practicabel, inzonderheid bij weekhoutige gewasfen, en bij de enteniers veel in gebruik tot kweeking van *linde*, *ijpe*, *platanus*, *eschdoorn* en meer andere *boomen*.

Wilge-boomen, worden gewoonlijk van min of meer dikke takken, op 2, 4, à 6 voeten gekort zijnde, die men *pooten* noemt, in het na- of voorjaar een à twee voeten diep geftooken, ter plaatze daar ze zullen blijven ftaan, en die in vogtige gronden aldus ligtelijk bewortelen; op welke wijze men ook de *abeelen* en *populieren* voortkweeken kan.

Veelerleij van deeze *boom-* en *heester-gewasfen* worden ook door middel van takjes te fteeken voortgezet, gelijk bij voorbeeld de *taxis*, *hulst*, *fevenboom*, *boom des levens*, *judas-boom*, *liguster*, *fijringe*, *caperfoelie*, *boomagtige heemst*, *roofemarijn*, enz. waar van men de takjes of looten in het na- of voorjaar op een wat fchaduwagtige plaats moet fteeken, en de ftekken vervolgens bij droog weer moet vogtig houden.

Voorts heeft men in een *enterij* nog op de volgende dingen zorgvuldig agt te flaan; als voor eerst, dat men den grond der *enterij* tusfchen de boomen, inzonderheid jonge, geduurig zorgvuldig van het onkruid moet fchoon houden, het welke anders de boomen verftikt, of grootelijks in den groei verhindert en veragtert.

Men moet ook agt geeven, om de groote of groot wordende zoorten van boomen, op zig zelven afgefcheiden van de jonge of laag groeijende, te planten; anders overfchaduwen de groote de kleine, en verhinderen daar door derzelver groei.

Om de groei der jonge boomen te bevorderen, is het ook zeer dienstig en nodig, dat de grond jaarlijks door fpitting geroert worde, het welke naar den aart des gronds op tweederlei tijden behoort te gefchieden, te weeten als de grond kleijagtig en vast is, dan word de grondroering best in het voorjaar, even na de vorst verrigt; maar is 't een losfe zandagtige grond, dan is de herfsttijd daar toe het bekwaamst, hoewel het in zodanige gronden ook in het voorjaar gefchieden kan; bij welke roering men zorgvuldig letten moet, dat de grond niet te diep omgefpit, en de wortels der boomgewasfen daar door niet los gefcheurt of befchadigt worden, dat haar in de groei nadeelig zoude zijn; en indien de grond niet al te vrugtbaar was, is het dienftig, om wat mest tusfchen de boomen onder te fpitten; dog het welke hooftzaakelijk dient te gefchieden op akkers, daar de boomen reeds eenigen tijd geftaan hebben, en nog langer moeten blijven ftaan; maar de mest moet oud en meest vergaan zijn, anders is die nadeelig aan de wortelen, en *kerfe-boomen* moet men in het geheel geen mest geeven.

De jonge boomen die men tot ftam-boomen laat opfchieten, het zij *tamme* of *wilde*, moet men in de eerfte jaaren weinig aan haare zijdtakken befnoeijen, en alleen maar de zwaarfte takken en zuigers of waterlooten, die al te veel zappen na zig trekken, wegneemen; om dat de boomen daar door beter opwaarts groeijen, en de ftammen fteviger worden; egter moet men ook niet al te lang met het affnoeijen der zijdtakken wagten, want dit zoude daar na al te groote wonden en knobbels veroorzaaken, en dus den ftam onaanzienlijk maaken: Nooit moet men de top van jonge boomen, die ftam-boomen zullen worden, affnoeijen, waar door de ftam niet zo regtfcheutig word; maar als de jonge boom ruim de hoogte verkreegen heeft, die de ftam hebben zal, dan kort men de top boven af, om kroon-takken tot de kroon des booms te formeeren. *Naantjes-boomen* daarentegen kort men vroeg in, om takken tot de kroon te maaken.

Noch ftaat wegens de *ooft-bomen* aan te merken, dat men een *register* van de *zoorten* houden moet, die men ent, en dat men daar in een goede order waarneemen en nauwkeurig weezen moet, om daar na geen abuis in de zoorten te hebben; men fteekt derhalven gewoonlijk een *nommer* op een ftok gefneeden, bij ieder plantzoen, dat men ent, of een *nommer* aan het end van de rij der plantzoenen, als die alle in de rij van één zooft zijn, en men tekent de nommer der zoort in het *register* aan; maar men moet zorg draagen, dat de *nommer* niet van de boomen op de eene of andere wijze, het zij door verrotting, of door fchaadelijke dieren of menfchen, wegraakt; om dit voor te koomen, kan men in groote enterijen de zoorten volgens de rijen op de bedden *regiftreeren*, te weeten, als men geheele rijen van één zoort ent; bij voorbeeld, rij 1, 2, enz. deeze zoort; rij 3, 4, 5, enz. die zoort, en zo voorts, dan heeft men het verlies der bijgeftookene *nommers* niet te vreezen; en aangezien het gebeuren kan, dat men een *register* verliest, zo is het voorzigtig gedaan, dat men een net *contra-register* houd en opfluit, om in zodanig geval van verlies, niet verleegen te zijn.

Ten laatften moet ik nog aanmerken, dat fchoon men thans veele zeer goede zoorten van allerlei ooft vrugten heeft, die alle door den tijd uit het zaad gevallig

voortgekoomen zijn, en door de *ent-konst* voortgezet kunnen worden, liefhebbers van ooft-vrugten, die veel terrein bezitten, om 'er *plantagien* van te kunnen maaken, egter wel zullen doen, om *plantagien* van ooftvrugten, inzonderheid van *appel*- en *peere-boomen*, welke de meeste veranderde vrugten geeven, aan te leggen, en de jonge boomen in het wild, zonder verenting te laaten opgroeijen, om dus nieuwe zoorten van vrugten te verkrijgen; want het zeer verwagtelijk is, dat onder een menigte van boomen, ten minsten eenige zoorten van vrugten zullen voortkoomen, die zeer goed en misschien uitsteekend zijn, en de moeite van kweeking, die niet over groot is, wel zullen beloonen; deeze vrugten zouden ook beter met ons climaat overeenkoomen, en hunne volkoomene rijpheid verkrijgen, in tegenstelling van veele uitlandsche zoorten, inzonderheid onder de *peeren*, die bij ons dikwils niet wel rijp worden, en daar door die verhevene geur en smaak niet verkrijgen, als in de warmer landen, daar ze uit het zaad haaren oorsprong hebben of gekweekt worden. De overige boomen, welke maar geringe of onsmaakelijke vrugten voortbrengen, zal men kunnen gebruiken gelijk ander wild boom-gewas, het zij tot klein of groot brandhout, of, als men ze groot en dik laat worden, tot werkhout voor de draaijers, schrijnwerkers, enz., te meer, om dat ze in een redelijk goede grond schielijk genoeg aangroeijen, en tot het gemelde gebruik ook heel dienstig zijn.

ENTROCHI; worden de stengen of steelen der *Encrini* genoemt.

ENTROPIUM; is een ongemak aan de *oog-leden*, als de hairtjes naar binnenwaarts in het wit van het oog groeijen, het welke groote pijn en traaning veroorzaakt; om dit te geneezen, moet men de hairtjes wegknippen, en het oog-wit bewaaren door eene wassching met *slijm van quee-korrels*, uitgetrokken met *roosewater*.

ENT-WASCH; is een zoort van toebereid *wasch*, het welke dient, om de wonden der geënte en andere boomen mede te bestrijken, op dat ze voor de aandoening van de zon, lucht en regen zouden gedekt zijn, en daar toe des te beter met een nieuwe schors begroeijen, en toeheelen.

Men vind veelerlei voorschriften om dit *entwasch* te maaken, dog we zullen alleen eenige aanwijzen, die 't best en gereedst te maaken zijn; als volgt.

Neemt *wasch* en *harst*, van elks een half pond, en gemeene *terpentijn*, vier oncen; laat deeze dingen op een zagt koolen-vuur onder malkanderen smelten, giet het dan op *koud water*, en vormt 'er met de handen, die men met *olie* besmeert heeft, rollen van; die men bewaart; dit *wasch* word bij het gebruik wat warm gemaakt, het zij door warme handen en adem, of boven een koolen-vuur, dan scheurt men 'er een stukje af, legt het op de wonde, en breid het daar op met de duim en vingers uit, zo dat de wonde wel bedekt worde.

Andere bedienen zig van het volgende smeerzel; neemt *harpuis*, een half pond, en *raap-* of *lijn-olie*, twee oncen; smelt dit in een potje op een zagt vuur onder malkanderen, en bewaart het in de pot; bij het gebruik maakt men dit smeerzel op een klein koolen-vuur warm en vloeibaar, en bestrijkt dan de wonde daar mede overal, door middel van een kwastje; maar men moet zorg draagen, dat het smeerzel niet te heet, en alleen maar vloeijend zij, want anders zou het den boom of 't ent verbranden.

Of neemt *hars*, een pond; *wasch*, vier oncen, en *kaars-ongel*, een once; smelt dit onder malkanderen, en gebruikt het als 't voorige; deeze of diergelijke smeerzels, zijn beter als het eerstgemelde *entwasch*, om dat ze de wonde overal beter dekken, en vaster houden, ook gemakkelijker in het gebruik zijn; dog men kan het *entwasch* bij het gebruik ook smelten, en met een kwastje overstrijken.

Als men de minste kosten doen wil, zo kan men het volgende smeerzel bereiden; neemt *versche vette leem*, of *kleij*, vermengt die met *versche paardemest*, en kneed het met wat *water* wel door malkanderen tot een deeg, en bedekt hier mede de wonde des booms bij het enten of andere wonden; het zal even dienstig zijn, als het *ent-wasch*; hoewel dit zindelijker in het gebruik is; men kan onder de *kleij* ook wat *koei-* of ander *kort hair*, of fijn gesneeden *stroo* of *hooi* mede mengen, zo zal het nog vaster houden.

ENULA CAMPANA, zie ALANT-WORTEL.

ENIJDRIS, zie WATER-SLANG.

EPACTEN, in 't latijn *Epacta*; word in de Sterrekunde genoemt, het verschil der dagen tusschen een gemeen jaar van 365 dagen, en een maane-jaar van twaalf geheele maane-schijnen, die circa 354 dagen uitmaaken; dewijl ieder maaneschijn, of de tijd tusschen de eene middel-nieuwe-maan tot de andere, 29 dagen, 12 uuren en 44 minuten bedraagt; zijnde dus de *epacten* circa 11 dagen; en waar van het is, dat de nieuwe en volle maanen in elk volgende jaar 11 dagen vroeger koomen, als in het voorgaande jaar; bij voorbeeld, wanneer de nieuwe maan koomt te vallen op den 1sten Januarij, zo zal de dertiende nieuwe maan 11 dagen voor het uitgaan van een gemeen jaar, naamelijk den 20sten December koomen; in het daar aan volgende jaar, 22 dagen; het jaar 33 dagen voor het uitgaan, maar dewijl dit laatste meer als één maaneschijn, of 30 dagen is, zo trekt men 30 van 33 dagen af, zo rest 'er 3 voor de *epacten* van dat derde jaar, enz. Deeze *epacten* dienen, om daar door den ouderdom van de maan, en de dagen te vinden, op welke de nieuwe en volle-maanen van ieder maand invallen; als mede de Paasch volle maan en Paasch-termijn.

Om de Epacten van een gegeeven jaar te vinden.

Om dit te calculeeren, moet men eerst het *gulden-getal* van het gegeeven jaar zoeken, (ziet op het artijkel GULDEN GETAL,) dit multipliceert men met 11, als dan het product minder is als 30, zo is zulks de begeerde *epacten*; maar meerder zijnde, zo divideert het product door 30, zo is de rest van de divisie de *epacten*, voor het oude Juliaansche jaar; als men dan het verschil der dagen tusschen de Juliaansche en nieuwe Gregoriaansche stijl, bedraagende van het jaar 1700 tot het jaar 1800, 11 dagen; maar van 1800 tot 2000, 12 dagen, van de oude *epacten* aftrekt, zo is de rest de *epacten* voor de nieuwe stijl; dog als men niet aftrekken kan, moet men eerst 30 dagen bij de oude *epacten* addeeren, en dan aftrekken; bij voorbeeld,

1. Men begeert de *epacten* te weeten in het jaar 1768; in dit jaar is het *gulden-getal* 2, derhalven

2 het *guldengetal.*
11
——(*mult.*
komt 22 de oude *epacten.*
11
——(*subſtr.*
komt 11 de nieuwe *epacten* in het jaar 1768.

2. Men vraagt na de *epacten* in het jaar 1775? in dit jaar is het *gulden-getal* 9; derhalven

9 het *gulden-getal.*
11
——(*mult.*
99
divid.) 30 (3
90
——
komt 9 de oude *epacten.*
30
——(*add.*
39
11
——(*subſt.*
komt 28 de nieuwe *epacten.*

Dus met andere jaaren. Maar zonder de *epacten* te berekenen, kan men dezelve vinden uit het volgende *Tafeltje*; mits dat men het *gulden-getal* van het voorgeſtelt jaar weet, of berekent heeft; in welk *tafeltje* de eerſte *colom* de *gulden getallen*; de tweede *colom* de daar op paſſende oude ſtijls *epacten*, en de derde *colom* de nieuwe ſtijls *epacten* aanwijst, tot het jaar 1800 incluis, maar daar na tot het jaar 2000 zijn de nieuwe ſtijls *epacten* 1 minder als in de *tafel.*

Tafel van de oude en nieuwe ſtijls Epacten.

Gld. get.	*O. ſtijls Epacten.*	*N. ſtijls Epacten.*	*Gld. get.*	*O. ſtijls Epact.*	*N. ſtijls Epact.*
1	XI	O. XXX	11	I	XX
2	XXII	XI	12	XII	I
3	III	XXII	13	XXIII	XII
4	XIV	III	14	IV	XXIII
5	XXV	XIV	15	XV	IV
6	VI	XXV	16	XXVI	XV
7	XVII	VI	17	VII	XXVI
8	XXVIII	XVII	18	XVIII	VII
9	IX	XXVIII	19	XXIX	XVIII
10	XX	IX			

Om de maans ouderdom te vinden.

Zoekt eerst de nieuwe ſtijls *epacten* als boven, en addeert bij dezelve de verloopene maanden van Maart incluis, en de dag der maand, op welke men den ouderdom begeert te weeten, als de zom dan minder is als 30, zo is die de ouderdom der maane, dog meerder zijnde, zo trekt 30 daar van af, zo is de rest de ouderdom; bij voorbeeld,

1. Men vraagt na den ouderdom der maane in 't jaar 1768. den 12 April? in welk jaar de *epacten* boven gevonden is 11; derhalven

De *epacten* - - 11
Verloopene maanden - 2
Dagen - - - 12
——(*add.*
Komt 25 dagen, de nieuwe maans ouderdom.

2. Men begeert de ouderdom der maane te weeten in het jaar 1768. den 18 Junij; in dit jaar zijn de *epacten* boven gevonden 11.

De *epacten* - - 11
Verloopene maanden - 4
Dagen - - - 18
——(*add.*
33
30
——(*subſtr.*
Komt 3 dagen, de ouderdom der nieuwe maan.

3. Word gevraagt na de maans ouderdom in het jaar 1775. den 23 Augustij? de *epacten* van dit jaar heeft men boven gevonden 28; ergo

De *epacten* - - 28
Verloopene maanden - 6
Dagen - - - 23
——(*add.*
57
30
——(*subſtr.*
Komt 27 dagen de ouderdom der maane.

Om de dag van de nieuwe en volle maan in ieder maand te vinden.

Addeert bij de *epacten* van het voorgeſtelde, jaar de verloopene maanden van Maart incluis, als dan de zom net 30 is, zo is het op de eerſte dag van de voorgeſtelde maand nieuwe maan; dog die zom minder zijnde, zo trekt ze van 30, maar meerder zijnde, van 60 af, zo is de rest de dag der maand, op welke de nieuwe maan valt.

Als men dan hier bij een halve maaneſchijn of 15 dagen addeert, als de nieuwe maan voor den 15den der maand komt, maar anders na den 15den koomende, daar van aftrekt, zo is het koomende, de dag der volle maane; bij voorbeeld

1. Word gevraagt, op wat dag de nieuwe en volle maan zullen koomen in het jaar 1768, in de maand Junij? de *epacten* zijn als dan 11; derhalven

De *epacten* . . 11
Verloopene maanden . 4
——(*add.*
15
30
——(*subſtr.*
Komt den 15 Junij nieuwe maan.
Dagen 15
——(*add.*
Den 30 Junij volle maan.

2. Men vraagt na de dag van de nieuwe en volle maan, in de maand December 1775? in welk jaar de *epacten* boven gevonden zijn 28.

De *epacten* . . 28
Verloopene maanden . 10
——(*add.*
38
60
——(*subſtr.*
Komt den 22 December nieuwe maan.
15
——(*subſt.*
Den 7 December volle maan.

Van

Van deeze manier van calculatie door de *epacten*, bedienen zig de ſchippers en ſtierlieden gewoonlijk om den ouderdom der maane, en nieuwe en volle maanen te berekenen, en daar door het getij; of de tijd van laag en hoog water te vinden, dat zig na de maans afen toeneeming ſchikt, (zie EBBE EN VLOED,) maar deeze rekening is zeer ruw, die zomtijds wel een dag in de tijd van de ouderdom der maane, en dus in die van het getij wel ruim 48 misſen kan, om dat de *epacten* niet net 11 dagen zijn. De nieuwe en volle maan en deszelfs ouderdom kan wel op eene andere astronomiſche wijze naauwkeurig berekent worden, maar zulks geſchied zeer wijdloopig en met veele moeite; en kan derhalven in de getij-rekening niet wel gebruikt worden. Zie verder op het artijkel EBBE EN VLOED.

Om de tijd van het Paasch-feest uit te rekenen.

Hier omtrent dient voor eerst aangemerkt, dat de Kerkvaderen, na veel verſchillen onder de Oosterſche en Westerſche Christenen in de eerſte eeuwen na Christi geboorte, over de bepaaling van den tijd om't Paaschfeest te houden, in het *Concilie* te *Niceen*, omtrent het jaar Chriſti 323 hebben beſlooten, dat men *Paasſchen* voortaan zoude vieren op den eerſten zondag na de volle maan, welke het eerst valt na het *Lente-equinoxium*, of na den 20 Maart; (op welke dag als toen dat *equinoxium* inviel, en het welke zij meenden, dat in het vervolg altijd op die dag zoude geſchieden,) maar als deeze *Paasch* volle maan op een Zondag kwam te vallen, dat het *Paasch-feest* dan een week laater, dat is op den naast volgende Zondag zoude gehouden worden; om dus het *Paasch-feest* niet met de Jooden te gelijk te vieren, welke inſtelling ook als nog onder de Christenen ſtand grijpt; zijnde de *Paasch-termijn* dus bepaalt op de eerſte Zondag na de volle maan, die vallen zal van den 21 Maart, tot den 18 April; zo dat *Paasſchen* niet vroeger kan invallen, dan den 22 Maart, en niet laater dan den 25 April.

Om derhalven *Paasch-dag* naar den Gregoriaanſchen of nieuwen ſtijl te vinden, zo zoekt eerst door de nieuwe ſtijls *epacten*, op wat dag de volle maan in de Maart valt, als zulks is na den 20 Maart, zo is het de *Paasch* volle maan; zoekt vervolgens door de *Zondags-letter*, wat dag der weeke het is; is het geen Zondag, zo is het de daar op volgende Zondag *Paasſchen*; dog een Zondag zijnde, zo word *Paasſchen* een week verſchooven tot den volgenden Zondag; bij voorbeeld,

1. In het jaar 1768 begeert men te weeten, op wat dag het *Paasſchen* zal zijn? de *epacten* van dat jaar zijn boven gevonden 11; zoekt nu de volle maan in Maart.

De *epacten* . . 11
Verloopene maanden . 1
——— (*add.*
12
30
——— (*ſubſtr.*
Komt den 18 Maart nieuwe maan.
15
——— (*add.*
33
Maart heeft 31 dagen.
——— (*ſubſtr.*
Komt den 2 April volle maan.

Nu vind men door de tweede der Zondags-letters van dit ſchrikkeljaar, zijnde C, B, dat de eerſte April op een Vrijdag valt; ergo den 2 April op een Saturdag; en bij gevolg is het op den 3 April van dit jaar *Paasſchen*, naar den nieuwen ſtijl.

2. Word gevraagt, op wat dag het in het jaar 1775 *Paasſchen* zal zijn? de *epacten* van dit jaar zijn 28; hier door de volle maan in Maart gezogt.

De *epacten* . . 28
Verloopene maand . 1
——— (*add.*
29
30
——— (*ſubſtr.*
Komt den 1 Maart nieuwe maan.
15
——— (*add.*
Den 16 Maart volle maan.
Een maanſchijn 30 dagen.
——— (*add.*
46
Maart heeft 31 dagen.
——— (*ſubſt.*
Komt den 15 April volle maan.

Of, dewijl de Paasch volle maan in April valt, al dus:

De *epacten* . . 28
Verloopene maanden . 2
——— (*add.*
30
30
——— (*ſubſtr.*
0 dagen nieuwe maan.
15
——— (*add.*
Komt den 15 April nieuwe maan, als vooren.

De Zondags-letter van dit jaar is A, hier door vind men, dat den eerſten April, en dus ook den 8ſten, en 15den op een Saturdag valt; ergo is de volgende Zondag, zijnde den 16den April, *Paasch-dag*, in het jaar 1775.

Om deeze dingen nader te bevatten, moet men inzien de artijkels GULDEN GETAL, ZONDAGS-LETTER en ZONS-CIRKEL, alwaar aangeweezen word, hoe men dezelve vind.

Het *Pinxter-feest* komt altijd 49 dagen, of 7 weeken na *Paasſchen*, en *Vasten-avond* 7 weeken voor *Paasſchen*.

Wil men de tijd van het *Paasch-feest* na den ouden Juliaanſchen ſtijl weeten, zo zoekt de volle maan, die van den 21 Maart tot den 18 April, door de oude ſtijls *epacten*, dan is het de eerſte Zondag, die drie dagen na deeze volle maan valt, *Paasch*; dat is, men moet drie dagen bij de volle maan doen, en zoeken de eerſte Zondag daar na, dan zal het na den ouden ſtijl *Paasſchen* zijn.

Aanmerking.

Dewijl de vinding van de Paasch volle maan door de *epacten* niet naauwkeurig is, en in de nette tijd kan misſen; zo hebben de Duitſche Proteſtantſche Moogentheden bij de aanneeming en verbetering van de *Gregoriaanſche* of *nieuwe ſtijl* in het jaar 1700 beſlooten en vastgeſtelt, dat in de *verbeterde Almanach* de nette tijd, zo wel van het *Lente-equinoxium*, als van de *Paasch volle maan*,

gaan, door ſterrekundige calculatien, en wel naar de *Rudolphiniſche aſtronomiſche Tafelen*, jaarlijks vooraf zouden berekent worden; waar door het dan gebeuren kan, (gelijk het zedert het jaar 1700 verſcheide maalen gebeurt is,) dat de Proteſtanten het *Paasch-feest* één week, of ook wel vier weeken laater vieren, als de Roomschgezinden, welke den *Paasch-dag* door de *epacten* rekenen; want het kan bij voorbeeld gebeuren, dat de Paasch volle maan door de *epacten* op een Saturdag gevonden word; maar door de *tafelen*, volgens de waare loop van de zon en maan, op een Zondag; derhalven moet in het eerſte geval, *Paasſchen* op de daar op volgende Zondag, maar in het tweede geval, een week laater geviert worden.

Dus kan het ook gebeuren, dat de Paasch volle maan, volgens de *epacten*, wel na den 20ſten, of op den 21ſten Maart valt; maar dat het *equinoxium* nog iets laater komt, in welk geval dan de gevondene volle maan, niet de waare Paasch volle maan zijn kan; maar die, welke vier weeken, of een maaneſchijn laater komt.

EPAR, of *Hepar*; zie LEVER.

EPARMATA; zonder uitzondering noemt GALENUS dus allerlei uitſlag van de huid; dog in het bijzonder worden hier de tegen-natuurlijke zwellingen der klieren agter de ooren, door verſtaan.

EPATICA, zie HEPATICA.

EPATICA MEDICAMENTA, zie HEPATICA.

EPERLANUS, zie SPIERING.

EPHALIS, zie ZOMER SPROETEN.

EPHANTASMATA; is zo veel als *Eſere*. Zie NETEL-ZUGT.

EPHEDRA, zie ZEE-DRUIVE.

EPHEMERA; deeze uitdrukking is grieksch, ἐφήμερος; zamengeſtelt uit ἐπὶ *in*, en ἡμέρα *dag*; dus word het gebruikt; om 'er mede te betekenen, al wat 'er in een dag, of geduurende de tijd van vier-en-twintig uuren omgaat dit zelfde is ook de naams oorſprong van het woord *Ephemerides*, die dezelfde betekenis heeft, en zomtijds wel in plaats van dat van *Calender* in de medicijnen gebezigt word. Zie EPHEMERIDES.

EPHEMERA; *Musca ephemera*; *Haft*; *Oever-aas*; is een inſect, 't welk bijna zo ras als het in een vlieg is verandert ſterft; de meesten leeven nauwelijks een half uur in die ſtaat; de zulken die 'er in blijven van zonnen ondergang tot den eerstkomenden dageraad, agt men zeer lang geleeft te hebben. Daar worden een groot aantal zoorten van dit inſect onderſcheiden: Zij gelijken veel na vlinders, dog zij hebben geen ſtof op hunne vleugelen zo als deezen; zij zijn zeer doorſchijnende en dun: De *Ephemera's* hebben vier vleugelen, twee van bovenen en twee van onderen; de bovenſten zijn veel grooter dan de benedenſte; het lighaam is lang, en uit tien ringen zamengeſtelt; welke agterſte in een ſteert eindigt, die langer is, als het overige van 't diertje, en gevormt uit twee of drie draatjes, die buitengemeene bros zijn; zie meerder over dit inſect op het artijkel HAFT.

EPHEMERA; is een bijnaam, die de Geneesheeren aan een zoort van koorts geeven, die zijnen loop in den omtrek van éénen dag, volbrengt: Het is die welke GALENUS ἐφημεροπυρέτος noemt, en de latijnen *febris diaria*.

Deeze zoort van koorts word 't meeste veroorzaakt, door 't misbruiken der dingen die men *niet-natuurlijk* noemt; zo als bij voorbeeld, wanneer iemand geduurende eenigen tijd aan de hitte van eene brandende zon is blootgeſtelt; een al te ſterke lighaams-oeffeninge of inſpanninge van geest; te veel gegeeten of gedronken; het lighaam met waaken afgemat, of wel het het zelve door een heftige gemoeds-beweeging, als toorn, ſchrik, enz. ontrust heeft: Eene deezer geſtelde oorzaken versch gebeurt zijnde, en de masſa der vogten niet merkelijk aangedaan hebbende, en 'er dus maar eene verdikking, of zamentrekking, van eenige van weining belang zijnde vatjes plaats heeft; het bloed gevolgelijk een weinig tegenſtand vindende om de uiterſten der aders te doorloopen, zo ontſtaat 'er door de algemeene oorzaak, welke alle koortzen, van wat aart zij ook moogen zijn, bepaalt, een koortsagtige beweeging, wiens poging is om de hinderpaal uit den weg te ruimen, en het heerſchende gebrek te doen ophouden; en aangezien dezelve van geen aart is om lang tegenſtand te kunnen bieden, zwigt die wel haast, en de koorts neemt een einde.

De *ephemeriſche koorts*, zodanig die hier beſchreeven is, is nimmer met eenig gevaar verzeld: De Heer VAN SWIETEN zegt, menſchen gezien te hebben, welke twee of driemaalen 's jaars door een *ephemeriſche koorts* aangetast wierden, zonder 'er eenige oorzaak toe te geeven; maar waarſchijnelijk door een overvloed van galle voortkoomende, wiens ontlasting door een zagte braaking bevordert zijnde, alle koortsagtige beweeging ophield, en zij weder gezond wierden.

Hier uit blijkt, dat de *ephemeriſche koorts* als heilzaam kan aangemerkt worden, en dat de geneezing 'er van gemakkelijk is; zij verdwijnt zelfs dikwils, zonder de minſte hulpe, en word ſpoedig door haar eigen aart bepaalt, ten zij men ze door een ſlechte behandeling verandere, en haar in een andere zoort van kwaadaartige koorts, doe ontaarten.

Om deeze koorst te geneezen, voldoet het, dat de zieke, zig geduurende vier-en-twintig uuren, van alle andere voedzel, behalven een weinig ſlap vleeschnat, onthoude; daar bij de ruimte gerste-water, of weij van zoete- of karne-melk drinke; dit verdunt de vogten; voorts moet hij zijn lighaam en geest behoorlijk doen rusten.

EPHEMERA PLURIUM DIERUM; *Sijnochus*; *Zevendaagſche koorts*; is een korte, heete, dog hevige koorts, die binnen zeven dagen eindigt.

EPHEMERIDEN, *Ephemerides*; deeze naam worden aan tafelen gegeeven welke door Sterrekundigen bereekent zijn, en de tegenswoordige ſtaat of toeſtand van het hemel-geſtel dagelijks aanwijzen.

Het is door deeze tafelen, dat men de eclipſen, conjunctien en aſpecten der planeeten bepaalt; de uur der op- en ondergang van zon en maan voor elke dag; nieuwe en volle maanen, enz.; wij hebben dusdanige bereekende tafelen of *Ephemeriden* van KEPLER, ARGOLUS, MEZZAVACHA, LA HIRE, LA CAILLE en verſcheide anderen meer.

EPHEMERUM; word de *tijdelooze* genoemt.

EPHEMERUM VAN TRADESCANT, of *Virginiſch Phalangium*; in 't latijn *Ehemerum vel Phalangium Virginianum*; (*Tradeſcantia*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn twee zoorten van, als

1. De *Ephemerum* met groote blaauwe, purpere, azuur-blaauwe, wit- en violet-bonte en witte bloemen.

2. De *Ephemerum* met kleiner blaauwe, purpere of witte bloemen.

Beſchrijving. Deeze planten hebben veele lange ſmalle gras- of rietagtige bladen, waar tuſschen een ſteng opſchiet, die boven bloemen voortbrengt, uit drie bloembladjes beſtaande, van koleur verſchillende, gelijk boven gezegt is, en waar na 't zaad volgt, in een drie-vakkige

vrugt, dat naar tarwe-korrels gelijkt, maar hier te lande niet rijp word.

Plaats. Dezelve groeijen natuurlijk in *Virginien*, maar worden in *Europa* wegens de bloemen in de bloem-tuinen voortgekweekt.

Kweeking. Dezelve geſchied ligtelijk door ſcheuring der wortel-ſpruiten in het voorjaar; men moet haar een goede losſe, wat vogtige grond, en wat ſchaduwagtige, als mede warme plaats geeven; zij kunnen onze winter-koude vrij wel tegenſtaan, maar als de winter ſtreng en lang is, gaan ze verſterven, weshalven het als dan dienſtig is, dat men de wortels met lange ſtrooagtige paarde-mest overdekt.

EPHIALTES, zie NAGT-MERRIE.

EPHIPPIUM, zie ZADEL-BEEN.

EPIALA; zommige oude ſchrijvers, noemen dus eene *heete en boosaartige koorts*, waar in eene geduurige verwiſſeling van koude en hitte word beſpeurt; zijnde van korten duur, egter zeer gevaarlijk.

EPICARPIUM; een *Pols-middel*; *Pols-pleister*; dat tegens de koortzen op de pols gebonden word.

EPICEDION; in de griekſche en latijnſche dichtkunde, betekent dit woord, een *gedicht dat op de dood van iemand is gemaakt.* Bij de begraaffenisſen der aanzienelijken onder de Ouden, wierden 'er gemeenlijk drie zoorten van redevoeringen gedaan; de eene geſchiede bij de hout-mijt en droeg de naam van *naenia*; die welke op het graf wierde gehouwen *epitaphium*; en die welke bij de plegtigheid der begraaffenisſen in tegenswoordigheid van het lijk geſchiede, noemde men *epicedion.* Dit word hedendaagsch bij ons *lijkrede* genaamt.

EPICERASTICA (*ſcil. remedia*), ἐπικρατικὸν van κεράννυμι *mengen*, *temperen*, is een uit- of inwendig geneesmiddel, het welk de ſcherpheid der vogten verbetert en tempert.

EPIDEMIJKE ZIEKTE; *Land-ziekte*; in 't lat. *Epidemius morbus*; betekent eene ziekte die ter zelver tijd, en op dezelfde plaats, allerleij zoort van menſchen, jong en oud, met dezelfde wezentlijke toevallen aantast, en wiens oorzaak veeltijds huisvest in die dingen, welke men tot noodruft van 't leeven niet kan misſen; wordende de behandeling van zulk een ziekte op een en dezelfde wijze geregelt. Het griekſche woord ἐπιδημία *epidemia*, is gevormt van ἐπὶ *in* of *onder*, en δῆμος *volk*; bij gevolg is 't gebruikt om te betekenen, dat in of onder het volk, gemeen is. Het gebruik heeft 'er de zin van gevestigt, wanneer men het enkeld bezigt, om 'er een volks-ziekte mede te betekenen, die eenige ſchrijvers, zo als BOERHAVE, zomtijds algemeene ziekte, *morbus epidemicus*, *popularis univerſalis* noemen.

De naam van *epidemique ziekte* word dus aan de roode loop, kwaadaartige koortzen, kinderpokken, enz. gegeeven.

EPIDENDRUM LINNÆI, zie VANILJES.

EPIDERMIS; *Cuticula*; de *Opperhuid*; is de uitwendige gefronzelde dunne huid, die de dikke huid of het vel bedekt, en na geleedene ziektens, of ongemak van branden, ontvelt. Op zommige plaatzen des lighaams is ze zeer zagt en doorſchijnend, gelijk aan de lippen: Ze is niets anders dan een weefzel van vlieſen die de uitterſte eindens der huid-flagaderen bedekken; daar het van daan komt, dat als de huid door brand of door blaartrekkende middelen gekwetst is, 'er water uitloopt, het geene de blaaren vult. Zij heeft geen zenuwen of andere vaten in zig, en verlengt zig aan de vingeren in de uitterſte ſchubben der nagels, maar ze is met oneindig veele damp-, zweet- en zuig-buisjes of porien voorzien, van welke de grootste met kleine haartjes bezet zijn. De nuttigheid deezer opperhuid beſtaat in het matigen van het gevoel; want daar de huid geen opperhuidje heeft, daar veroorzaakt alles dat men aanraakt, ſmert; daar dezelve door de arbeid verhard en tot eelt geworden is, word ook alle gevoel verlooren.

Bij de *Mooren* ſchijnt deeze opperhuid zwart te zijn, 't welke egter maar enkel ſchijn is; want die zwartheid komt van de verf des netwijzen weefzels, dat daar onder legt.

De planten hebben ook haar *epidermis* of opperhuidje, zo wel aan de bast als bladen en andere deelen, dat ook met een groote meenigte *porien* doorboort is, dienende zo wel tot de uitwaazeminge als indrinking van lucht, vogt, enz. Ook zijn deeze *porien* van veele gewaſſen met hairtjes bezet; inzonderheid op de bladen. Zie ook op 't artijkel CORTEX.

EPIGASTRIUM; dit woord, 't welk van de griekſche ἐπὶ *op*, en van γάστηρ *buik* is zaamengeſtelt; is de naam, welke men aan 't bovenſte gedeelte van den onderbuik geeft; en welke zig van het *zwaard-gedaantige kraakebeen* (*xiphoides*) tot aan den *navel* uitſtrekt.

Men verdeelt dezelve gewoonelijk in tweën; de zijdelingſe gedeeltens worden *hijpocondrium* genoemt, en het middelſte *epigastrium.*

EPIGLOTTIS, zie STROT-LAPJE.

EPILEPSIA; is zoort van ſtuiptrekkende ziekte, welke alle de deelen van het lighaam aandoet, of eenige derzelver in 't bijzondere, door onregelmaatige en met tusſchenpoozingen verzelde aanvallen; geduurende welken tijd de zieke, eene berooving of ten minſten een kennelijke vermindering, der oeffening van alle zijne zinnen, en vrijwillige beweegingen ondervind.

Het woord *epilepſia*, ἐπιλῆψις, ἐπιληψία ſtamt van het griekſche ἐπιλαμβάνειν, het welk *overvallen*, *verraſſen* betekent; dewijl de geene die 'er aan onderhevig zijn, 'er eensklaps van worden overvallen: De latijnen hebben deeze ziekte *comitialis morbus* genoemt, om dat de Romeinen hunne vergaderingen ſcheideden, zo dra 'er iemand in dezelve van die kwaal wierde aangetast; het geen zij als een noodlottig voorteken aanmerkten: In 't nederduitsch draagt het de naam van *vallende ziekte*, om dat wanneer deeze kwaal iemand ſtaande ontmoet, hij plotzeling tegens de grond valt. Zie VALLENDE ZIEKTE.

EPILEPSIA INFANTILIS, zie STUIPEN.

EPILEPSIA UTERINA, zie MOEDER-ZIEKTE.

EPILEPTICA; *Antepileptica*; zijn geneesmiddelen die tegen de vallende ziekte dienen; om dezelve, zo mogelijk, weg te neemen; deeze zijn of heelkundig, als *laaten*, *koppen* en *blaar-trekken*; of geneeskundig, als *water van peonie-bloemen*, *van linde-bloeizels*, *van zwarte kerſen*, *geest van menſchen-bloed*, *van menſchen nageboorte*, *van herts-hoorn*, *van elands-hoorn*, *van roet*, *eſſentie van bevergeil*, *zaad van lavendel*, *van peonie*, *roode coraalen*, *elands klauw*, *marentakken*, *pauwendrek*, *cinnaber van antimonie*, *markgraven-poeder*, enz.

EPILOBIUM LINNÆI, zie WEDERRIJK (BASTERT-).

EPIMEDIUM; een *Plant*; in 't latijn bij alle kruidkundige ſchrijvers aldus genoemt; maar heeft geen bekende duitſche naam.

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel dunne ſtengen

ſtengen van een paar voeten hoogte, die op het opperſte in drie takken verdeelt zijn; waar aan drie, en dus te zaamen negen bladen op ieder ſteng, aan tedere ſteelen groeijen, die langwerpig, hartformig, effen, glad, en aan de benedenſte kant witagtig zijn, en aan de kanten doornagtige tanden hebben; gelijkende van grootte, koleur en gladheid veel na de bladen van *klimop*; de bloemen koomen aan een opſchietende ſteng aan bijzondere ſteelen voort, beſtaande uit vier holle puntige bloem-bladjes, en zijn rood van koleur.

Plaats. Het zelve groeit in de *Savoijiſche*, *Italiaanſche* en *Slavoniſche gebergtens* en elders, op ſchaduwagtige plaatzen; het word ook wegens zijn bloemen zomtijds in de tuinen gekweekt.

Kweeking. Dezelve geſchied niet bezwaarlijk in het voorjaar, door ſcheuring der wortel-ſpruiten; maar het bemint, om wel te groeijen, liefſt een lommerige plaats en wat vogtige grond.

EPINIJCTIDES, ἐπινυκτὶς, zaamengeſtelt uit ἐπὶ *in*, en νὺξ, νυκτὸς *nagt*; is een zoort van etterbuil ter groote van een kleine boon, die ter gelegentheid dat hij 's nagts door de hevige pijnen groote ongerustheid baart, bovengemelde griekſche naam heeft verkreegen, en om dezelfde oorzaak in 't nederduitsch de naam van *nagt-blaaren* draagt. Zie op NAGT-BLAAREN.

EPIPHENOMENES; deeze uitdrukking is grieksch, zaamengeſtelt uit ἐπὶ *ſuper*, en φαινόμενος *apparens*. De ouden bedienden 'er zig van, om der ziektens toevallen mede te betekenen, die zig behalven de gewoone ſchijnzelen (*ſijmptoma*), welke haar eigen zijn, in een ziekte vertoonden; en van een verſchillende oorzaak moeten afgeleid worden, als die welke de *ſijmptoma's* voortbrengt.

EPIPHORA; is eene uitdrukking koomende van het grieksch ἐπιφόρα, van ἐπιφέρειν, *cum impetu ferre*, *met hevigheid draagen*: Het word in verſcheidene betekenisſen gebruikt, als

1. Verſtaat men 'er in 't algemeen door, alle tegennatuurlijke verzamelingen van vogten, in wat gedeelte van het lighaam, dat het ook mag zijn, en volgens SCRIBONIUS LARGUS *n.* 243. inzonderheid van het bloed; bij gevolg kan het zelve op alle gezwellen, of ontſtookene builen, toegepast worden.

2. In een bijzonderder zin, noemt men dus volgens GALENUS *l. IV. de C. M. S. C. cap.* 7. enz. een ontſteeking op de oogen, het welk het zelfde als de *Opthalmia* is. Zie OOG-ONTSTEEKING.

3. Word het woord *Epiphora* het meest gebezigt, om eene *oogtraaning* mede te betekenen, door eene verſlapping van de buizen der traan-klieren. Zie OOG-TRAANING.

EPIPHIJLLANTES PLANTÆ; zijn zulke planten, welkers bloemen uit haar bladen groeijen, of het blad de bloemkelk is, gelijk in de *caperſoelie* en *bitter-zoet* enigzints geſchied.

EPIPHIJLLOCARPÆ PLANTÆ; zijn planten die beſiën op haare bladen draagen, gelijk in eenige zoorten van de *muiſedoorn* (*ruscus*) te zien is.

EPIPHIJLLOSPERMÆ PLANTÆ, zie CAPILLARES en DORSIFERÆ PLANTÆ.

EPIPHIJSIS, zie ADNASCENTIA.

EPIPLOCELE; een zoort van breuk, wordende veroorzaakt door het zakken van 't net in de lies. Zie NET-BREUK.

EPIPLOMPHALOS; dit woord zamengeſtelt van het griekſche ἐπίπλοον *epiploon*, *capſel*, en ὀμφαλὸς *navel*, is een zoort van navel-breuk, welke beſtaat in eene dikte aan dat deel; en door de ontplaatzing van het net wordende veroorzaakt.

EPIPLO-OCOMISTÆ; betekent dikbuikige menſchen.

EPIPLOON; dit woord, 't welk van het griekſche, ἐπιπλέειν, *boven op drijven* afkomſtig is, word ook *omentum* genoemt, en in 't nederduitsch *net*. Zie op NET.

EPIPLOSARCONPHALOS; dit woord, dat uit de drie griekſche, ἐπίπλοον *epiploon*, σάρξ *vleesch*, en ὀμφαλὸς *navel* is zamengeſtelt; betekent een zoort van navel-breuk, die door het net word gevormt, en met een vleesſig uitwas is aangegroeit.

EPISARCIDIUM; is zo veel als *Anaſarca* of *Leden-water*. Zie WATER-ZUGT.

EPISEMASIA; dus word door zommigen den aanval der ziekte genoemt, of eigentlijk die tijd, waar in de ziekte het eerſte word beſpeurt.

EPISPASTICA; *Extrahentia*; *Helctica*; *uittrekkende middelen*; worden die geene genoemt, die alle vreemde dingen, als *ſplinters*, *wol*, *papier*, enz. uit de wonde trekken; zodanig zijn, *knoflook*, *wortel van verkensbrood*, *van ranunkel*, *bladen* van *diptam*, *wijnruit*, *look*, *netels*, *kerſe-zaad*, *mostert-zaad*, *gom-galbaan*, *ammoniak*, *ſagapeen*, *opopannax*, *honing*, *pik*, *haazenvet*, *wilde katten-vet*, *beeren-vet*, *diachijlums-pleister met gommen*, *oxijcroceums-pleister*, *magneet-pleister*, enz. Zie ook op SPLINTER.

EPISTAPHIJLIN; is de naam eener ſpier van het keel-lelletje, die men ook wel *Staphijlin* en *Azigos* noemt. Zie LELLETJE.

EPISTRITES, of *Hephistrites*; is een ſteen van een zeer fraaije roode koleur, in welke LUD. DOLCE een menigte deugden gevonden heeft, die men zoude bloozen te verhaalen. BOETIUS DE BOOT *de lapidibus & gemmis*.

EPISTOMIUM; een *Kraan*; betekent een werktuig, waar door de opening van eenig vat na believen, mede kan geopent en geſlooten worden; van dien aart zijn ook de zuigers der pompen en ſpuiten, welke hunne holligheid vervullen, en na willekeur uitgetrokken en weder ingeſtooten worden.

EPISTROPHEUS; is een woord van het griekſche ἐπιστρέφω *converto*, *ik draaije 'er om heen*, afkomſtig; wordende deeze naam aan het tweede wervel-been van den hals gegeeven.

EPITAPHIUM; ἐπιτάφιον, is gevormt van ἐπὶ *op*, en θάπτω *ik begraave*, en beteken in het nederduitsch een *Graffchrift*; een geſchrift, dat ter gedagtenisſe eener verſtorvene is gemaakt. Zie ook EPICEDION.

EPITHEMA; *Stooving*; *Oplegzel*; is een uitwendig vloeijend geneesmiddel, dat met een ſpons, linnen doek; laaken of zakje op de uitwendige leden, inzonderheid op de pols, voorhoofd, hart, borst of lever tot verſterking gelegt word; dog het verkrijgt verſchillige benaamingen, naar de plaats waar op het gelegt word: Dus noemt men het een *pols-water* of *pols-middel* (*epicarpium*), als 't op de pols gelegt word, een *hoofdomſlag* (*frontale*), als men het op 't voorhoofd plaatst, enz. De middelen hiet toe dienstig, zijn de geesten en geestrijke wateren, zappen en uittrekzels, enz., als de *geest van melisſe*, *lavendel*, *lelien van daalen*, *rooſen*, *zwarte kerſen*, van *ammoniak-zout*, *water tegen de beroerte*, *vallende ziekte*,

carbonkel-water, *tinctuur van bevergeil*, *roosen-azijn*, *vlier-azijn*, *ruit-azijn*, *lavendel-azijn*, enz. Van welke dingen men een zaamengesteld *epithema* maaken kan, als bij voorbeeld,

Neemt *melisse-water* met *wijn* bereid, een once; *geest van roosen*, van *lelien van dalen*, van *lavendel*, van *ammoniak zout*, van elks een drachma; mengt het, om op de polsen en het voorhoofd te leggen; dit versterkt zeer 't harte en het hoofd.

EPITHIJMUM *Thijm-zijde*; *Kwendel wolle*; is een zoort van *kleine schorfte of wrange (cuscuta minor)*, die in de warme landen, als in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Candien*, enz. op de *thijm* en *kwendel* groeit: Dezelve bestaat, zo als ze tot ons uit *Candien* en *Italien* gebragt word, uit heel dunne bruinagtige harde vezeltjes, die een zeer aangenaame specerijagtige reuk hebben, als ze versch zijn, gelijk het tot 't gebruik behoort. De *thijm-zijde* heeft een zagte purgeerende kragt en voert alle slijm uit de ingewanden, word derhalven, met *senés-bladen* gebruikt, zeer gepreezen tegen de hijpocondrie, melancolie, scheurbuit en duizelingen, enz., maar ze moet alleen geinfundeert of geweekt en niet gekookt worden; en dewijl dit middel hitte en dorst verwekt, zo is het raadzaam, dat men 'er *corinthen* of *violen-sijroop* bij voegt. Zie ook op 't artijkel CUSCUTA.

EPOMPHAION; een *Navel-middel*; 't zij pleister of zmeerzel, enz. dat op de navel gelegt word.

EPOREXIA; *Groote* of *buitengemeene eetlust*.

EPPE; *Gemeene* of *Boeren-Eppe*; *Juffrouw-merk*; *wilde Selderij*; in 't latijn *Apium palustre*, DODONÆI & *vulgo*; (*Apium foliis caulinis cuneiformibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. Deeze *eppe* heeft gladde, blinkende en gesnippelde bladen, gelijk de peterselie, maar die veel grooter zijn; de steelen zijn rond, gestreept en in zijdtakken verdeelt, op welkers toppen kleine kroontjes groeijen met veele witte bloemtjes, waar na klein zaad volgt, naar dat van de peterselie gelijkende, maar wat kleinder zijnde.

Plaats. Dezelve groeit in vogtige plaatzen naast de gragten, slooten en andere wateren in *Hoog-* en *Neder-duitschland*, enz., zijnde tweejaarig. Men kan ze ook wel in de hoven kweeken tot het medicinaale gebruik, dog dit geschied zelden.

Kweeking. Wil men de *eppe* kweeken, zo geschied zulks door middel van het zaad in het voorjaar te zaaijen, en de jonge planten daar na op een vogtige plaats, op een kleine voet afstand te verplanten, zo zullen ze het volgende jaar bloeijen, en rijp zaad voortbrengen.

Eigenschap. Deeze plant heeft een verwarmende, openende, pis-, zweet- en stonden-drijvende kragt, en is heel dienstig tegen de verstoppingen der ingewanden, maandstonden en naweën. De wortel is eene van de V groote openende wortelen; en het zaad een van de IV kleine verwarmende zaaden.

De Kruidkundigen houden dit gewas en de *selderij* voor een zoort, en dat de *selderij* alleen door de cultuur wat verandert of verbetert is. Zie SELDERIJ.

EPPE (BERG-), zie BERG-PETERSELIE.

EPPE (TUIN-), zie PETERSELIE.

EPPE VAN MACEDONIEN, zie PERERSELIE.

EPPE (WATER-); in 't lat. *Cicutaria palustris tenuifolia*; *Paludapium*; *Phellandrium* DODONÆI; (*Phellandrium foliorum ramificationibus divaricatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. Dit gewas schiet uit de wortel een dikke holle steng, met veele zijd-takken, van twee tot drie voeten hoogte, die bij de oorspronk der takken heen en weer gebogen is en aldaar bladen heeft, welke na die van *eppe* of peterselie gelijken, dog fijner gesnippelt en bleek-groener zijn; aan het opperste der takken koomen kroontjes voort met kleine witte bloemtjes, daar bruin of zwartagtig zaad na volgt, grooter dan anijs-zaad en dat welruikend is; de wortelen zijn zwarte vezelen, die aan het benedenste der steng uit derzelver leden voortspruiten.

Plaats. Groeit naast en in de slooten en andere wateren.

Eigenschappen. Dit kruid en zijn zaad zijn verwarmend, openend, pis- en stonden-drijvend, en word dienstig geagt tegen het graveel en steen. Uitwendig word het kruid ook zeer gepreezen, in het heete vuur en kankeragtige gezwellen.

Van dit gewas is 'er nog een medezoort, in 't latijn genoemt *Meum alpinum*, *umbella purpurascente*; *Mutellina*; (*Phellandrium caule subnudo*, *foliis pinnatis*, LINN. *Spec. Plant.*) Deeze word gevonden in *Zwitzerland*.

EPPE (WILDE); *Apium sijlvestre* DODONÆI; *Thijs-selinum Plinii* LOBELII; (*Selinum radice fusi-formi multiplici*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. Dit gewas schiet uit de wortel, verscheidene ronde holle gestreepte en getakte stengen op, van twee tot drie voeten hoogte, die dikwils beneden bij de grond bruin-rood en met fijn gesnippelde bladen bezet zijn, gelijkende na de bladen van de voorgaande zoort; op 't opperste van dezelve koomen ronde kroontjes voort met kleine witte bloemtjes, waar na plat-rond zaad volgt, niet zeer ongelijk aan het dille-zaad. De wortel bestaat uit verscheide dikke, lange en regte wortelen, die niet na beneden maar meest zijdwaarts groeijen en van binnen wit zijn. De gehcele plant *geeft*, wanneer ze gekwetst word, een wit melkagtig zap van zig; waar door ze van andere medezoorten kan onderscheiden worden.

Plaats. Het zelve groeit in *Holland*, *Braband*, *Duitschland*, *Frankrijk*, enz. op vogtige plaatzen en naast de wateren.

Eigenschappen. Dit gewas komt in de kragten over een met de voorige *water-eppe*, en word van zommige te onregt voor die zoort gehouden.

Daar is ook nog een medezoort van, in 't lat. *Seseli palustre lactescens* genoemt; (*Selinum sublactescens*, *radice unica*, LINN. *Spec. Plant.*) deeze heeft maar eene lange wortel en dunne gesnippelde bladen, geeft ook minder melk; groeijende in moerasige en andere vogtige plaatzen.

EPTAGONUM, zie HEPTAGONUM.

EPULIS; *Tandvleesch-uitwas*; is een vleeschagtig voos uitwas van het tand-vleesch, dat zomtijds zeer aangroeijen en zo groot als een hoendereij worden kan, waar door als dan het spreeken en kauwen belet word; het werpt een slijmig en stinkend speekzel uit, en word veeltijds kraakbeenig of kwaadaardig en kankerig. De oorzaaken van dit gebrek spruit altijd uit de scheurbuit, of een taai en dik scheurbuitig bloed voort; en 't komt in weezen over een, met de *Polijpus narium* of *neus-prop*; word ook meest op dezelfde wijze geneezen.

Om dit gebrek te verdrijven, zo kan men het volgende gebruiken: Neemt *weegbree-water*, *salie-water*, *tegen-scheurbuitig water* en *witte Fransche wijn*, van elks anderhalf

derhalf once; *rauwe aluin* gepoedert, twee drachmen; *caneel-water*, drie drachmen; mengt het tot een mond-water; waar mede men den mond al te mets ſpoelt.

Of neemt uitgeperst zap van *weeg-bree* en van *waterkers* of van *lepel-blad*, mengt het met wat *rooſen-* of *gemeene honing*, en een weinig fijn gepoederde *aluin*; hier mede beſtrijkt men het uitwas altemets; hier nevens moet men ook inwendige middelen tegens de ſcheurbuit gebruiken.

Maar zo dit vuil uitwas voor geen middel wil wijken, dan moet het ten eerſten met een draad afgebonden, ofte met een mes afgeſneeden worden, op dat het niet heel hard en kwaadaardig worde, of in een kanker veranderd: Na dat het kwaad dus weggenoomen is, moet men de plaats noodzaakelijk met *vitriool-olie*, of een ander *brand-middel* aanraaken, anders komt het ongemak ligtelijk weer; of men gebruikt de bovengemelde middelen dikwils, om het weer aangroeijen te beletten, benevens inwendige tegen ſcheurbuitige middelen.

EPULOTICA; *Cicatriſantia*; *Lidteeken maakende middelen*; zijn de zulke, welke van de Heelmeesters bij 't ſluiten van een wonde gekruikt worden, om daar door een huid en goed lidteeken te weege te brengen: Hier toe dienen zodanige middelen, die de vogtigheid *abſorbeeren* en *conſtringeeren*; zodanige zijn de *Armeniſche bolus*, *draaken-bloed*, *krijt*, *granaat-ſchillen* en *bloemen*; *roode rooſen*, *galnooten*, *gewasſchen kalk*, *gebrand lood*, *loodwit*, *goud-* of *zilver-glette*, *tutia*, *calamintſteen*, *gebrand koper*, *roomſche vitriool*, *ijzer-ſlakken*, *grijſeums-pleister*, *diapalm-pleister*, *diapopompholigos-zalf* en *pleister*, enz. Zie ook CICATRISANS.

EQUATOR, zie EVENAAR.

EQUINOCTIAAL, zie EVENAGTS-LINIE.

EQUINOCTIUM, zie EVENNAGT.

EQUISETUM, zie PAARDE STAART.

EQUITIS, zie DUIVEN. *pag.* 553.

EQUIVALENT, zie AEQUIVALENT.

EQUUS, zie PAARD.

ERANTHEMUM, zie BRUINETTE.

EREMIET; *Kluiſenaar*; ook *Soldaat*; *Schildwagt*; in 't lat. *Eremita*; *Cancellus*; *Pinnother*; is een zoort van kleine *Kreeft*, die in oude verlatene ſchelpen alleen woont, waar van hij de naam van *eremiet* draagt: Het is het zelfde diertje, te vooren onder de naam van COEMAN beſchreeven; zie aldaar.

EREMITA, zie BERG-HOPPE.

EREMIETAGIE; *Eenſiedelarij*; *Kluiſenaarij*; aldus noemt men een eenzaame plaats in een groote plaiſiertuin van Vorsten en andere groote Heeren, die in een natuurlijk bosch toegeſtelt of met bosch beplant is, op de wijze als een *wandel-bosquet*, dog wilder of irregulleerder; ook worden in dit bosch, *kluiſenarijen* toegeſtelt en gebouwt; dat is zodanige gebouwen en holen of grotten, die een wild woest aanzien hebben, om de wooningen der *eremieten* en *kluiſenaars* in de wildernisſen na te bootzen; dezelve worden derhalven dikwils door de konst opzettelijk van buiten toegeſtelt, als of ze uit oude ſlegte muuren of uit rotzen en over malkander leggende groote ſteenen beſtonden, en ſchijnen als te willen omvallen; of die van buiten een groote houthoop van groote ſtukken gekloofd hout vertoonen, en even wel van binnen koomende, allerleij gerijf daar in gevonden word: Als de gelegendheid bergagtig is, worden 'er ook onderaardſche *kluiſen* of *grotten* toegeſtelt, die in plaats van *cabinetten* in andere *bosquets* dienen, en men maakt 'er *fonteinen* en *watervallen*, enz.; kort om, men zoekt een zodanige *eremietagie*, op allerleij wijze dus toe te ſtellen, dat ze een wildernisſe vertoont, en nogtans allerleij vermaak en gerijf op een eenvoudige wijze daar in gevonden word, die de natuur evenaart. Deeze *eremietagien* dienen, gelijk andere *bosquets*, om 'er in de aangenaame zomerdagen in te wandelen, en zig tot een uitſpanning in te verlustigen; ten welken einde de Vorsten en andere voornaame Heeren en Dames, ook wel het vermaak neemen, zig op een zekere dag of dagen met haar Hofgezin in *eremiets-gewaad* te verkleeden, en 't eenvoudige leeven der *eremieten* na te bootzen.

ERESIJPELAS; ἐρυσιπέλας, afkomſtig van ἐρυθρος, *ruber*, en van πέλας, *propé*, *bijna rood*; is eene ontſteekende ziekte, die gemeenlijk zijn zetel op de oppervlakte des lighaams vestigt; zij beſtaat in eene uitgeſtrekte zwelling, die zig maar weinig boven het gezonde verheft, zonder merkelijke ſpanning, en met pijne; waar bij een ſterke jeuking koomt, als mede met een ſcherpe hitte verzelt; van kolcur is deeze zwelling rood, naar het geele trekkende; wanneer men 'er met de vinger op drukt, word het wit, en vervolgens rood, zo dra de drukking ophoud; het zekerſte merkteken van dit ongemak is, dat dezelve veeltijds van de eene plaats naar de andere loopt; dit ongemak word in 't nederduitsch *roos* genoemt. Zie ROOS.

ERESIJPELATODES FEBRIS, zie ROOS-KOORTS.

ERFENIS; is een opvolging in al het recht, dat een overleedene gehad heeft; ook word het woord *erfenis* wel gebruikt voor het recht en het goed dat een overleedene heeft nagelaaten, en bevat dan in zig niet alleen het voor- maar ook het nadeelige van den boedel.

De middelen, om *erfenisſen* te verkrijgen, zijn of door *testament*, of door de *wet*.

Door *testament* geſchied zulks, wanneer iemand door de overleedene bij uiterſte wille tot zijn erfgenaam geſtelt is; gelijk breeder op het artijkel TESTAMENT gezien kan worden.

Door de *wet* werden de *erfenisſen* verkreegen bij die geene, welke, bij mankement van een testament, door de wet tot de *erfenisſe* geroepen worden; die wetten zijn in verſchillende landen zeer verſcheiden; zullende hier na op het artijkel VERSTERF-RECHT gevonden worden, de verſchillende erfvolgingen, die op de meeſte plaatzen van deeze Republijk ſtand grijpen.

Wanneer kinders eenige *erfenisſe* van hunne ouders te beurt valt, zo verkrijgen ze dezelve door de onmiddelijke kragt van de wet; dog andere erfgenaamen verkrijgen dezelve niet eerder, als na dat zij bij monde of met 'er daad verklaaren, de op haar vervallen *erfenis* aan te neemen; verſcheiden zijn na rechten de uitwerkzels van dit onderſcheid; deeze eene zal men egter alleen hier ter onderrigting opgeeven; wanneer een kind na zijn vader overlijd, zonder geweeten te hebben, dat zijn vader overleeden was, zo krijgen egter zijne erfgenaamen ook de *erfenis*, die hem van zijn vader, ſchoon buiten zijn weeten, is aangekoomen; maar ſterft een ander, voor dat hij van een op hem vervallen *erfenis* kennis heeft bekoomen, of verklaart heeft, dezelve aan te neemen, zo hebben zijne erfgenaamen daar van niets te eiſchen.

ERFGENAAM; is iemant, die een overleedene in zijn recht en nagelaatene goederen opvolgt; zie breeder op het artijkel ERFENIS.

ERHINA, zie ERRHINA.

ERICA, zie HEIDE.

ERICA BACCIFERA, zie DRONKEN-BESIEN.

ERIGERON LINNÆI; is een planten-geſlagt, dat verſcheiderhande planten bevat, die bij andere verſchillende naamen draagen, als *Aster*, *Conijza*, *Senecio*, enz.

ERIGERUM DODONÆI, zie KRUIS-KRUID.

ERINACEUS, zie EGEL.

ERINUS, zie KLOKJES-BLOEM.

ERIOCEPHALUS; betekent *Wolhoofdig*.

ERIOPHORUM LINNÆI, zie KATOEN-GRAS.

ERIOPHORUS BULBUS DODONÆI, zie HIJACINTH VAN PERU.

ERISTICUS, hier door verſtaat men iemand die over eene zaake met een ander geredentwist heeft, inzonderheid in ſchriften.

ERITHÆUS, zie PAPPEGAIJ.

ERK, word het mannetje van de *eendvogel* genoemt; anders ook *waard*.

ERKENNEN, zie AGNOSCEEREN.

ERMINIA, zie HERMELIJN-WEZEL.

ERODENTIA; *Bijtende dingen*, zijn de zulke, die met haare puntagtige deelen het vleesch doorknaagen.

EROSUS; *Afgeknaagt*, *Afgeknabbelt*, gelijk de muizen doen; of dat dusdanig uitziet; dus word in de kruidkunde *folium eroſum* genoemt, een blad wiens randen van gedaante als afgeknaagt ſchijnen.

EROTIMANIA; *Liefde-drift*; afkomſtig van ἔρως *liefde*, waar van ἐρώτικος gevormt is; word toegepast op al 't geen tot de liefde der beide kunnen eenige betrekking heeft; dog inzonderheid word het gebezigt, om de uitzinnigheid mede te betekenen, waar mede de drift gepaart gaat, om de lighaamelijke lust met het voorwerp zijner liefde te voldoen; of in een gemaatigder zin genomen, dat vierige verlangen, dat een minnaar of minnares heeft, om met zijn of haar geliefde vereenigt te worden, beſchouwende zulks als het grootſte en volmaaktſte geluk, dat hen kan bejegenen; het is een zoort van *melancoliſche aandoening*, eene waare ziekte; wordende door WILLIS *erotimania*, en door SENNERTUS *amor inſanus* genoemt.

Men onderſcheid de *uitzinnige* of *verregaande liefde* van de *raazende moer*, en de *ſatijriaſis*; welke mede verregaande driften of buitenſpoorigheden van die hartstocht zijn; zelfs zodanig, dat de geene, die 'er mede gekwelt zijn, alle ſchaamte verliezen; in plaats dat de verliefden van de eerſte zoort, meestentijds op eene eerbaare wijze bij malkanderen omgaan, en verkeeren.

De *verregaande* of *uitzinnige liefde* heeft verſcheidene trappen; zommigen der geene die 'er van aangedaan zijn, beminnen vuuriglijk een woorwerp, waar van zij zig het genot niet kunnen verſchaffen; egter behouden zij hun verſtand in zo verre, dat zij op eene voldoende wijze, de onmoogelijkheid der opvolging van hunnen drift begrijpen; zelfs ſtemmen zij hunne dwaaling toe, zonder egter in ſtaat te zijn, om het te kunnen overwinnen; zij worden als door eene ſtroom weggerukt, en hunne verliefde droefgeestigheid dringt hun als tegens wil en dank, zig met het voorwerp hunner begeertens te bezigen; krijgen zij in deezen toeſtand geen hoop, om nog eens vroeg of laat in hunne onderneeming te zullen gelukken; als dan beproeven zij alle de gevolgen, die deeze geweldige hartstocht na zig ſleept; om eeten nog drinken word bijna niet meer gedagt, zij weigeren zig de allerdringenſte nooddruftigheden, vergaan en teeren uit, en ſchoon zij zulks zelven wel vermerken, zijn zij egter niet in ſtaat, de gemoeds-aandoening te vermeeſteren, die hun ten grave ſleept. Anderen gevoelen de uitwerkzelen deezer ziekte op een nog veel angstvalliger wijze; zij zijn ontroert, worden nagt en dag door ongerustheden, verdriet, droefheid, traanen en min-ijver, ja toorn en razernij gefoltert en gekwelt; deeze verſcheidene aandoeningen ſlingeren hun, en zij worden 'er door als weggerukt, wanneer zij aan hunne noodlottige liefde denken; ja veeltijds gebeurt het wel, dat zij geheel zinneloos worden, en zig zelven het leeven beneemen, wanneer in den toeſtand gebragt zijn, dat zij aan het volbrengen hunner begeerte wanhoopen; integendeel zijn zij uitgelaaten van vreugde, wanneer in de verbeelding geraaken, dat zij gelukkig zullen worden, en hunne begeertens vervult zien; veeltijds bedrijven zij dan alleen zijnde, uitgelaatene blijken van vreugde; en zig in gezelſchap bevindende, ſpreeken zij op de buitenſpoorigſte wijze van hunne liefde; men heeft 'er ook gezien, die zig aan de verregaanſte gevaaren hebben blootgeſtelt, enkel door de hoop aangedreeven, van hier door hun geluk te zullen bevorderen.

Men vind in PLAUTUS *in Cistell. act. 2. ſcen. 1.* een verrukkende beſchrijving der uitwerkzelen eener overmaatige liefde; verſcheidene ſchrijvers hebben dezelve ook naauwkeurig verhandelt; zie onder anderen PAUL. EGINETUS *lib. III. de re medica, c. 17.* GALENUS *lib. de præcogn. ad posth. cap. 6.* VAL. MAXIMUS, AMATUS LUSITANUS, VALERIOLA, SENNERTUS, enz. In TULP vind men een voorbeeld van *erotomania*, waar door de zieke in een *zinvang* (*catalepſia*) verviel. MANGETUS gewaagt van een dusdanige verliefde, die door de overmaat zijner drift, in een geweldige koorts ſtorte.

De *hevige* of *uitzinnige liefde* vertoont zig egter niet altoos door blijkbaare tekenen, zomwijlen houd zij zig in het hart verborgen; het vuur waar mede zij woed, verteert de leevens zappen der geene, die door die drift is aangedaan, en doet hem eindelijk in eene volkoomene uitdrooging vervallen; het is bezwaarlijk, de oorzaak van alle de kwaade uitwerkzelen te leeren kennen, die deeze heftige hartstocht door het ſtilzwijgen veroorzaakt.

Een geval voor weinig jaaren gebeurt, zie *Neu eröffente ſchul von kunsten und wiſſenſchafften, 2 th. pag. 316.* bevestigt; dat 'er geen beter hulpmiddel ter geneezing van deeze ziekte, tot dien trap geſteigert zijnde, is, dan den lijder hoop te geeven, dat deszelfs begeerte zal worden voldaan; en meestentijds verſtrekt het tot een heilzaam geneesmiddel, dat het voorwerp zijner liefde bij hem koome, en met hem ſpreeke: Zie hier het geval, zodanig wij het vinden aangetekent.

Een jongman viel het oog op een meisje; de geduurige gelegentheid die de jonge lieden hadden om zig te zien, wakkerde deeze genegentheid zodanig aan, dat ze na verloop van eenigen tijd aan weerskanten in een hevige liefde ontbranden; dog dit een poos geduurt hebbende, wierden de ouders zulks gewaar, tragteden de converſatie te beletten, en wilden volſtrekt het huwelijk niet bewilligen; het meisje word hier op tot zulken trap ziek, dat de Geneesheeren, na alles uitgeput te hebben, wat de kunst

hen aan de hand gaf, beſluiten dat 'er een verborgene hartstocht moet weezen, die haar verteert; zij winnen haar vertrouwen, en zij bekent, dat het gezigt van haar geliefde alleen in ſtaat zoude zijn, haar te geneezen; dit word de ouders aangekondigt, ontroert hen, en verwekt een geweldige ſtrijd in hunne harten; het gezigt van een geliefde dochter aan den oever des doods, die zij misſchien in ſtaat zijn te redden, doet een bron van medelijden in hunne ouderlijke boezemen opwellen, en alle de redenen, die men dagt te hebben, om deezen jongman te weeren, aan een zijde ſtellen; men ontbied hem, hij nadert al beevende het ziek-bedde, en naauwlijks is hij onder het bereik zijner beminde gekoomen, of zij grijpt hem de hand, drukt die tederlijk, kust hem met een reeds half beklemde mond; de oogen, die verbijstert en dof ſtonden, worden leevendig en glinſterende, en een diepe zucht, die uit haar boezem vlucht, ſchijnt de boodſchapſter van de *zetting* (*criſis*) der ziekte te zijn; het bloed, dat te vooren als in de aderen droogde, raakt op nieuw aan 't vlieten; van droefgeestig en naar, word zij vrolijk; en het denkbeeld van nu eerlang met haaren getrouwen minnaar vereenigt te zijn, het geen ook kort daar na volbragt wierd, deed haar hand over hand in kragten toeneemen.

Wij hebben dit geval niet enkeld hier geplaatst, om te toonen, hoe ſterk een hevige liefde op de dierlijke huishouding van 's menſchen lighaam werkt; maar ook om aan zommige ouders tot eene waarſchouwing te verſtrekken, dat wanneer zij eene hartstocht van dien aart in hunne kinderen bemerken, die met zagtheid en drang van reden moeten zoeken te keer te gaan; en vooral niet oogluikende toelaaten, dat het gezigt en bijzijn van het beminde voorwerp de ontſtookene vlam koestere; als dan worden de hinderpaalen en beletzelen, die men naderhand te werk ſtelt, zo veele banden, die hunne liefde hoe langs hoe naauwer vereenigt, en die eindelijk in ongelukkige buitenſpoorigheden, of akelige en benaauwde ziektens uitbarsten; gelukkig dan nog, als zulke ouderen, het voorbeeld van die braave vader en moeder volgen, in het zo even gemelde geval aangeroert.

Zijn 'er egter verregaande oorzaaken, die de ouders volſtrektelijk beletten, om dit middel niet bij der hand te kunnen neemen; en de liefdens-drift tot een zodanig uiterſte is geraakt, dat de zedelijke middelen, naamelijk reden, overdenking en Godsdienst, niets kunnen uitwrogten; dan zullen alle andere middelen tot helping deezer kwaal te werk geſtelt, van weinig vrugt zijn; en allernaarſte toevallen zullen deeze ongelukkigen folteren, wiens ophouding gemeenlijk met de dood bepaalt word. Men kan egter de uitwerking der middelen beproeven, die de apotheek het bekwaamſte verſchaft, om de onſtuimigheid der vogten in ſtilte zoekende te brengen, daar door de geest wederom te doen bedaaren; van dien aart zijn, de verfriſsende en verzagtende middelen, zo als melk, emulſie van koude zaaden, dranken van verkoelende kruiden, het gebruik van veel citroenen en andere zuuragtige vrugten, inzonderheid aal-beſien, en het geene 'er van bereid word, voorts baden, enz.; de bereidingen uit lood met voorzigtigheid te werk geſtelt, kunnen ook heilzaame uitwerkzelen voortbrengen, als dienſtig zijnde, om de liefdens-lusten te verdooven; bij deeze middelen moet een ſtrenge leevens-regel onderhouden worden; de laatingen en purgeermiddelen kunnen ook in de behandeling plaats vinden; dog alles dient door een ervaaren Geneesheer, na de omſtandigheden, jaaren, gemoedsgeſtel, en kragten der zieke beſtiert en geregelt te worden. Zie ook RAASENDE MOER.

ERRATICUS; betekent in de kruidkunde, dat hier en daar in het wild groet; bij voorbeeld, *Papaner erraticum*, *kleine wilde maan-kop*, enz.

ERRHINA, afkomſtig van ἐν *in*, en ῥὶν *neus*; zijn zulke middelen die door de neus naar 't hoofd gebragt worden, om het hoofd of de herzenen en de levensgeesten te verkwikken en te verſterken, en derhalven zeer dienſtig zijn in flauwtens, en allerlei andere ongevallen van zwakheid; want dewijl ze door de inſlurpende vaten der reuk-zenuwen onmiddelijk op de herzenen werken, zo brengen ze de in onmagt gevallene ſchielijk weer te regte, en tot zig zelven; zodanige middelen zijn de *geest* en het *vlugge zout van ammoniak*, de *vlugge olieagtige geest*, *eau de la reine*, *lavendel-geest*, *ſlag-balſem*, enz. die men derhalven altijd behoorde in huis, of bij der hand te hebben.

Daar zijn ook *errhina* of *neus-middelen*, die men tegen de *neus-gewaſſen* (*polipi narium*) gebruikt, als zagte bijt-middelen; hoewel de *exſtirpatie* daar bij het beste middel is.

Men gebruikt ook *errhina*, tot verſterking van het gezigt, die veeltijds van een goede uitwerking zijn; als gepoederde *valeriaan-wortel*, *Florentijnſche lisch-wortel*, *meester-wortel*, *lawas-wortel*, enz.

Het onderſcheid tusſchen een *errhinum* of *neus-middel* en *ptarnicum* of *nies-middel*, beſtaat daar in; dat het eerſte hoofdzaakelijk dient, om het hoofd en de hersſenen te verſterken; maar het tweede, om niezen te verwekken, en daar door de verſtopte neus te openen en het hoofd te zuiveren. Zie NIES-MIDDEL.

ERTS; *Mijn-ſtoffe*; in 't latijn *Æs*; *Minera*; dus word genoemt veelerleij aard- of ſteenagtige berg-ſtoffen, die *metaal* of metaalagtige ſtoffen bevatten, als *lood*, *tin*, *ijzer*, *koper*, *zilver*, *goud*, *kwikzilver*, *zwavel*, *antimonie*, *cinnaber*, *cobalt*, *arſenicum*, *calmeij*, enz. welke *ertſen* meest min of meer diep uit de gebergtens gebrooken, of ook wel op en in de boven-grond gevonden worden, maar in gedaante, koleur en ſubſtantie veel van elkander verſchillen; waar uit vervolgens de metaalen door de ſmeltkonst getrokken worden; dog daar worden ook *gedeegen ertſen* of *metaalen* van *koper*, *zilver*, *goud*, enz. gevonden, welke zo als ze uit de mijnen gehaalt worden, ten eerſten zuiver en volmaakt goed zijn, hoewel deeze zeldzaam zijn. Zie ook DELF-STOFFEN en MIJN-STOFFEN.

ERTS-GROEF; *Mijne*; word genoemt een diepe groef, die in bergagtige plaatzen van de berglieden na beneeden in de boezem der aarde gegraaven word, om de *ertſen* van allerleij metaalen en andere berg-ſtoffen, die natuurlijk in de bergen voortkoomen, daar uit te haalen: Dezelve zijn dikwils zeer diep loot regt nederwaarts, en hebben in de diepte veele onderaardſche gangen, die door het uithaalen van het *erts* ontſtaan zijn, en nog geduurig vermeerdert worden. In de meeste landſchappen daar bergen zijn, worden ook *erts-groeven* of *berg-werken* van een of andere bergſtoffen, gevonden; hoewel in het eene landſchap meer als in het andere, dewijl alle bergen juist niet van *ertſen* of bergſtof-

fen

fen voorzien zijn; ook is het ontwijffelbaar, dat 'er nog veele bergen zijn, die in haar boezem *ertſen* of andere mijnſtoffen bevatten, maar die nog niet ontdekt zijn. Zie ook MIJNE.

ERTE, zie ERWTE.

ERUCAGO, zie RAKETTE en RESEDE.

ERUCTATIO, zie OPRISPING.

ERVILIA, zie OCHRUS.

ERVEN; *Krok*; *ronde Cicers*; in 't latijn *Ervum verum*; *Orobus ſiliquis articulatis*; *Cicer ſativum* DODONÆI; (*Ervum germinibus undato-plicatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas, een zoort van peul-gewas zijnde, ſchiet lange hardagtige tegen de aarde neigende ſtengen op, waar aan geveerde bladen groeijen die na de linſen gelijken, uit veele kleine bladjes, die aan een lange ribbe vast zijn beſtaande; uit de oxels der bladen koomen heel kleine witagtige vlinter-bloemen aan ſteeltjes voort, waar na ronde lidformige peulen volgen, die drie of vier ronde witagtige zaaden bevatten, van ſmaak als de *erwten*, maar kleinder zijnde.

Plaats. Het zelve groeit in *Zuid-Frankrijk*, *Italien* en *Spanjen*, alwaar men ze ook tot ſpijze, gelijk de erwten, in de velden bouwt; en is eenjaarig. Hier te lande word het zomtijds in de tuinen gekweekt, 't zij uit lief hebberij voor vreemde kruiden, of tot het medicinaale gebruik.

Kweeking. Deeze geſchied op dezelfde wijze als die der erwten; maar men moet haar een warme grond en ſtandplaats geeven, anders word het zaad niet rijp.

Eigenſchappen. Het zaad heeft eene opdroogende en oplosſende kragt, en het meel daar van word gebruikt tot allerleij gezwellen; dog bij ons zelden.

ERWTEN; *Erweten*; *Erten*; in 't latijn *Piſum*, (*Piſum ſtipulis inferne rotundatis crenatis*, *petiolis teretibus*, *pedunculis multifloris*, LINN. *Spec. Plant.*)

Daar zijn veele zoorten of veranderingen van *erwten*, zo ten opzigte van de peulen als ten aanzien van de bloemen, zaaden en gewas, die ten deele in de velden gebouwt worden, en die men in het algemeen onderſcheid in twee hoofdzoorten, als in *zuiker-erwten* en in *dop-erwten*; de eerſte zijn zodanige zoorten die weeke zagte ſchillen hebben en met de ſchil kunnen gegeeten worden, zijnde zoet van ſmaak: De tweede hebben een taaije ſchil die in het kooken niet week worden, en derhalven uit de peulen moeten gedopt word. Men noemt gewoonlijk vierkante *erwten* zodanige, die na dat ze droog zijn, niet rond en effen maar hoekig en met groeven zijn. De hier te lande bekende zoorten, zijn de volgende.

I. Peul- of Zuiker Erwten.

1. De kleine vroege *peul-* of *zuiker-erwt*, ook *heete zuiker-erwt* genoemt.
2. De gemeene *krombekte zuiker-erwt*.
3. De bastert *krombekte zuiker-erwt*, ook *ſlieren* genoemt.
4. De groote *krombekte zuiker-erwt*, met een zwarte vlek op 't zaad, *zwartgat zuiker-erwt* genoemt.
5. De groote vleeſchige *zuiker-erwt*, *merg-erwt* of *admiraal-erwt* genoemt.
6. De groote vierkante *zuiker-erwt*.
7. De groene *zuiker-erwt*.
8. De grauwe *zuiker-erwt*.
9. De grauwe *kroon-zuiker-erwt*, met rooſe koleurde bloemen, ook *rooſen-erwt* genoemt.
10. De *kroon-zuiker-erwt*, met witte bloemen.
11. De laage *Franſche zuiker-erwt*.
12. De laage *kruip-* of *ſtam-erwt*, ook *erwtjes van gratie* genoemt.

II. Dop-Erwten.

1. De vroege *geele* of *witte dop-erwt*, *heete dop-erwt* genoemt.
2. De *Engelſche* vroege *dop-erwt*.
3. De gemeene *dop-erwt*, groote en kleiner zoort.
4. De geele *dop-erwt* met opgeblaazene peulen, *blaas-erwt* genoemt.
5. De groote *blaas-erwt*.
6. De geele *dop-erwt*, met een zwarte vlek op 't zaad; *zwartgat dop-erwt* genoemt.
7. De groene *dop-erwt*, groote en kleine zoort.
8. De groote geele *vierkante dop-erwt*.
9. De groene groote *vierkante dop-erwt*.
10. De grauwe *vierkante dop-erwt*, doorgaans ſlegte *grauwe-erwt* of ook *oude wijven* genoemt.
11. De bleek-grauwe *vierkante dop-erwt*, gewoonlijk *capucijner-erwt* genoemt.
12. De *kroon dop-erwt*, met witte bloemen.
13. De laage *Franſche dop-erwt*.
14. De gemeene *veld-erwt*, met witte, geele, groene en grauwe vrugten of zaaden.
15. De wilde *veld-erwt*.
16. De wilde *zee-erwt*.

Beſchrijving. Van de eerſte hoofdzoort of *zuiker-erwten*, worden de vier eerſte zoorten het meeste tot 't keuken-gebruik gebouwt: De *eerſte zoort* groeit niet heel hoog en brengt kleine peulen voort, die plat en weinig krom zijn, maar vroeg aankoomen, weshalven ze in agting is. De *tweede zoort* heeft peulen die heel krom groeijen en grooter, als die van de voorige zijn; groeijende ook niet heel hoog, dog hooger als de voorgaande. De *derde zoort* brengt peulen voort, die niet zo krom als de voorige groeijen, maar heel draagbaar is, veele peulen voortbrengende, en derhalven veel gebouwt word. De *vierde zoort* heeft ook groote kromme peulen, en de rijpe *erwten* zijn met een zwarte vlek bij de kiem getekent, die ze van andere *erwten* onderſcheid; ze draagt wel, en is van een harde natuur, maar niet zeer gemeen. De *vijfde zoort* brengt heel groote kromme peulen voort, die heel vleesſig zijn, dog die in 't kooken pappig worden, en niet zo ſmaakelijk als de voorige zijn; dat haare achting, wegens de groote der peulen, zeer vermindert. De *zesde zoort* koomt met de vierde veel overeen, behalven dat de drooge *erwten* niet glad en rond, maar wat gerimpeld en hoekig zijn en geen vlek hebben. De *zevende zoort* is van de overige onderſcheiden door de groenigheid der rijpe *erwten*, die ook vrij groot worden. De *agtſte zoort* door de grauwagtigheid der *erwten*, zijnde bruinagtig gevlekt en ook wat hoekig, gelijk de gemeene grauwe *erwten*. De *negende zoort* heeft fraaije rooſenkoleurige bloemen en 't zaad of de *erwten* zijn bruin caneelverwig gevlekt, en rond. De *tiende zoort* verſchilt van de voorige daar in, dat ze witte bloemen en geelagtige *erwten* voortbrengt. De *elfde* of *Franſche laage zoort*, groeit maar ongeveer anderhalf voeten hoog. De *twaalfde zoort* of de *ſtam-erwt* word maar ruim een voet hoog en is van de overige onderſcheiden, daar in, dat ze vast op de ſtruik overeind ſtaat en met geen rijſen behoeft onderſteunt te worden, gelijk alle de overige zoorten; zij maakt veele zijd-

takjes

takjes en draagt heel wel, dog de peulen zijn niet van de ſmaakelijkſte.

Van de *dop-erwten* worden de vier eerſte zoorten insgelijks bij ons het meest gekweekt. De *eerſte zoort* groeit niet heel hoog, en draagt tamelijk. De *tweede zoort* groeit mede niet heel hoog, laad heel ſterk en komt vroeg aan, weshalven ze in agting is. De *derde zoort* groeit hooger als de beide voorige, en draagt tamelijk, maar komt laater aan. De *vierde zoort* heeft dikke opgeblaazene peulen, hoewel de *erwten* daar van niet grooter dan andere zijn. De *vijfde zoort* brengt nog grooter opgeblaazene peulen voort dan de voorige, maar heeft weinig, en na proportie der peulen kleine *erwten* in de peulen. De *zesde zoort* heeft een zwarte vlek op de *erwt*, gelijk de voorige zoort van de zuiker-erwten. De overige *zes zoorten* (No. 7--12.) kan men uit haare benaamingen genoegzaam onderſcheiden. De *tiende zoort* of *grauwe erwte* komt over een met de grauwe erwten, welke in de velden gebouwt worden; maar ze word in de tuinen veel mooijer van koleur en ſmaakelijker. De *elfde zoort* of de *capucijner-erwten* koomen over een met de voorige, behalven dat ze met bleeke caneelverwige vlekken gevlekt zijn. De *laage Franſche dop-erwt* (No. 13.) groeit maar ongeveer anderhalf voet hoog, en is van de laage *Franſche* zuiker-erwt weinig onderſcheiden, dan alleen dat de peulen rond en niet eetbaar zijn, maar moeten uitgedopt worden. De *veld-erwten* (No. 14 en 15.) zijn, gelijk de tuin-erwten, van verſchillige koleur, als wit, geel, groen of blauwagtig, grijs en grauw, en verſchillen hoofdzaadelijk van de tuin-erwten, dat ze kleinder en minder ſmaakelijk zijn, hoewel de groote, ſmaak en deugd der *erwten* in het algemeen veel afhangt, van de hoedanigheid des gronds, daar ze in gebouwt worden.

Hoedanig de *erwten* groeijen, is bekent genoeg; zal alleen maar aanmerken, dat de *erwten* meest maar twee bloemen en peulen aan een langagtige dunne ſteel voortbrengen, behalven de *kroon-erwten* die meer bloemen en peulen aan een ſteel draagen, welke kroontjes-wijze rondom het bovenſte van de ſteel geſchikt zijn: De bloemen der *erwten* zijn meest doorgaans wit; alleen hebben de gekoleurde of zogenaamde *grauwe erwten*, gekoleurde bloemen, die meest paarsagtig zijn; daar is ook onderſcheid in de peulen, want de *dop-erwten* brengen dikke rondagtige, maar de *zuiker-erwten* platagtige peulen voort, die hoekig of gegroeft en van zommige zoorten omgekromt, ook vleeschagtiger zijn. Alle de zoorten van *erwten*, behalven de laage *ſtam-erwt* (No. 12.), hebben ſlappe ter aarde leggende ſtengen, en moeten door rijſen onderſteunt worden, te weeten de *tuin-erwten*, zullen ze opwaarts groeijen; welke onderſteuning nuttig en noodzaakelijk is, om dat ze daar door luchtiger en beter kunnen groeijen, en aldus meer vrugten geeven.

Plaats. Nergens vind men de *tamme erwten* van zelfs in het wild groeijen; maar daar groeit hier en daar in *Europa* een zoort van *erwten* (boven onder de *dop erwten* No. 15. genoemt,) tuſchen de graan gewaſſen, die zeer wel naar de tamme *erwten* gelijken: Ook word 'er in *Engeland*, *Zweeden*, enz. een ander zoort van wilde *erwten* (No. 16.) omtrent de zee in dorre zandgronden groeijende, gevonden; hoewel ze ook in andere Landſchappen verre van de zee afgeleegen, als in *Duitſchland* omtrent de Main en Donauw, in *Hongarijen*, en elders in dorre zandige gronden voortkoomt; deeze heeft kantige ſtengen en ſcheuten, brengt bruinagtige *erwten* voort, en is langleevende, daar in tegendeel alle de overige eenjaarig zijn. Het is zeer waarſchijnelijk, dat eene deezer zoorten, en misſchien de eerſte, de grootmoeder is van alle de tamme zoorten of veranderingen van *erwten*, die door den tijd, door zaaijing, daar uit gevallig verandert voortgekoomen zijn, volgens den aart van de grond en luchtſtreek; gelijk de ondervinding leert, dat de *erwten* uit de eene grond en luchtſtreek in een andere verſchillige gebragt wordende, dikwils zeer veranderen, zo dat bij voorbeeld, uit groene of grauwe *erwten*, geele, witte of grijze *erwten* worden.

Eigenſchappen. De groene *erwten*, het zij de *zuiker-peulen* of de *uitgedopte erwten*, zijn gekookt een aangenaam en niet ongezond eeten, dat ligt verteert word, en een goed voedzel geeft: De *drooge erwten* geeven ook als ze goed zijn, een heel goed voedzel en zijn een goede winterkost, maar veroorzaken zomtijds wat winden, dog inzonderheid als ze niet wel gaar gekookt zijn.

De deugd der *drooge erwten* beſtaat hoofdzaakelijk daar in, dat ze dunſchillig zijn en wel willen breeken, dat is, in 't kooken week worden; waar bij men de groote voegen kan; hoewel deeze meest tot vergenoeging van het oog dient; dog de groote *erwten* hebben doorgaans meer merg en minder ſchil; leeveren ook meer in de maat, als de planten wel draagen, en zijn derhalven altijd, zo wel wegens het aanzien als uitlevering, de beste en voordeeligſte in het gebruik en de negotie, mits de beide eerstgemelde hoedanigheden bezittende: Onder allen zijn de *witte erwten* de flegtſte van ſmaak, die meest doorgaans ook wat dikſchillig en wat vuurig van aart zijn, en niet dienen voor menſchen die tot de roos en koortzen geneegen zijn: Om de kwaade hoedanigheid der *erwten* te verbeteren, is het dienstig, dat men wat *peper* bij de *erwten* gebruike: *Peterſelie*, *ſalië*, *marjoleine*, *ſelderij* of *uijen* met de drooge *erwten* gekookt, verbetert ook niet alleen haare winderige hoedanigheid, maar maakt ze ook aangenaamer van ſmaak.

Kweeking der Tuin-erwten.

De gemeene wijze om de *tuin-erwten* in deeze Nederlanden in de moestuinen te bouwen, is, dat men dezelve vroeg in het voorjaar, zo dra de vorst uit de grond en dezelve droog en handelbaar is, op wel omgeſpitte akkers of bedden, van 5 à 6 voeten breedte, in breede met de hak gemaakte greppels legt, die op 3 à 3 en een tweede voeten afſtand dwars over het bedde gemaakt zijn; in deeze greppels ſtrooit men de *erwten* lugtig, zo danig dat ze op ongeveer een duimbreed van malkander koomen te leggen, en men overdekt ze daar na met een paar duim dik van de uit de greppel gehaalde aarde, zo is de zaaijing verrigt: Als vervolgens de *erwten* opgekoomen en omtrent een handbreed hoog geworden zijn, moet men dezelve aanaarden, dat is, de aarde met een hak wat tegen de planten ophaalen, dat haare groei bevordert; niet lang hier na moet men de ert-rijſen 'er bij brengen, welkers lengte na de toekoomende hoogte der *erwten* moet geſchikt zijn, en die men op een bekwaame afſtand op beide zijden, een om het andere, daar bij ſteekt, om daar bij, zig met haare klawiertjes aan vast hegtende, te kunnen opgroeijen; met dit bijſteeken van rijſen moet men niet te lang wagten, tot dat de *erwten* lang worden en tegen de grond vallen, want dit zoude haar in de groei en opklimming zeer verhinderen; vervolgens moet men de grond van het onkruid wel zuiver houden, op dat ze daar door niet verſtikt worden.

Wij hebben boven gezegt, dat men de *erwten* op 3 à 3 en een tweede voeten afftand, van elkander moet leggen, maar dit geſchied met die intentie niet alleen, om ze lugtiger te doen groeijen, waar door ze meer vrugten geeven, maar ook om tuſſchen de rijen *erwten* nog ander vroeg- aankoomend laag keuken-gewas, als *ſleek-zalaad*, *ſpinagie*, *kervel*, enz. te zaaijen, en dus meer voordeel van de grond te trekken; dewijl zodanige laage gewaſſen geen hinder aan de groei der *erwten* doen, en vroegtijdig verbruikt worden; waar na men de grond ſchoon maakt, en dan ook het aanaarden der *erwten* verrigt. Dog wil men geen van gemelde gewaſſen tuſſchen de *erwten* zaaijen, *gelijk* gewoonlijk geſchied met die welke laater gelegt worden, dan kan men dezelve wel wat digter leggen, bij voorbeeld op 2 à 2 en een tweede voeten of iets meer, waar bij men zig altijd ſchikken moet naar de groote of hoogte, die de *erwten* in 't vervolg ſtaan te verkrijgen.

Na dit eerſte voorjaars-gezaai, legt men vervolgens om de drie weeken wederom andere *erwten*, om van tijd tot tijd de keuken met groene *erwten* te voorzien: Dog laater als tot het midden of laatſt van *Junij* moet men geen *erwten* zaaijen, dewijl van de laater gezaaide doorgaans geen of maar weinig vrugten koomen; inzonderheid als het najaar ſlegt is: De meeſte vrugten verkrijgt men van die welke vroeg in het voorjaar gezaait worden en langzaam aan de groei koomen.

De *erwten* beminnen, om wel te groeijen en goed te worden, lieſt een losſe lijvige vrugtbaare, niet al te vogtige nog ook te drooge grond; maar geene die verſch bemest is, want in zulke gronden groeijen ze te geil en brengen daar door maar weinige vrugten voort; een zodanige die het voorige jaar bemest is en andere vrugten, bij voorbeeld, *kool*, *wortelen*, *raapen*, enz. gegeeven heeft, is heel bekwaam tot *erwten*; ook worden de *erwten* bij uitſtek goed in een nieuwe grond, daar nooit of in lange jaaren geen keuken-gewaſſen in gekweekt zijn.

Voorts moet men, zo veel mogelijk is, zorg draagen tegen het *ongedierte*, die veeltijds de *erwten* grootelijks kunnen vernielen: De ſchadelijkſte der ongediertens voor de *erwten* en meer andere gewaſſen, zijn de ſlakken, die zig over dag in de kleine gatjes der aarde verſchuilen, en bij nagt voor den dag koomen, en een groote verwoeſting maaken; dog het overvloedigst zijn dezelve in de voorjaars-tijd, inzonderheid in vogtige gronden en tijden, en als de grond niet wel ſchoon gehouden word van het onkruid. Om hier middelen tegen te gebruiken, zo moet men *kalk* bluſſchen, en dezelve daar na heel vroeg in de morgenſtond omtrent de *erwten* tamelijk dik ſtrooijen, 't welke de ſlakken vernielt, maar aan de *erwten* geen hinder doet, mits dat de *kalk* niet heel digt aan de planten geſtrooit worde. Dit is een der beſte middelen tegen dit zeer ſchadelijke ongedierte; want ſchoon men de moeite doet, om de ſlakken des morgens vroeg op te zoeken en te vernielen, zal dit egter weinig helpen, dewijl 'er geduurig weer andere zig ter ſchuil gehoudene voor den dag koomen.

Bij het leggen der *erwten* moet men ook zorgvuldig weezen, om geen *erwten* te ſtrooijen of anders boven de grond ongedekt te laaten leggen, dewijl daar door *kraajen*, *duiven* en *muiſen* gelokt worden, om de plaats der gezaaide *erwten* gemakkelijk te kunnen vinden, die ze vervolgens uit de grond krabben en vernielen.

De *muſchen* zijn ook ſchadelijke vogels voor de *erwte-peulen*, inzonderheid als dezelve in menigte zijn, dewijl ze die gaarne eeten, en dus veele peulen in de zomer vernielen, of bederven, dewijl ze doorgaans maar een gedeelte en dikwils maar weinig van de peulen opeeten, en dan weer andere peulen aantaſten, waar door een groot gedeelte daar van bedorven word. Men kan deeze vogels niet wel anders verdrijven, dan dezelve door middel van een ratel of ander geraas en door daar onder te ſchieten, geduurig te verjaagen; want ſchoon men een zogenaamde *ſjam* of ſtrooijen man met oude vodden bekleed, op een ſtok tuſſchen de *erwten* plaatst, of dat men 'er *wind-ratels* bij zet, zal dit weinig helpen, om dat de *muſchen* dit bedrog wel haast bemerken, en 'er daar na geen de minſte vrees voor hebben.

Om rijpe *erwten* tot weer-zaijing te winnen, moet men van de vroeg gezaaide *erwten* een bedde, of verſcheide regels daar van, naar dat men min of meer zaad noodig heeft of winnen wil, zonder afplukking ſtaan laaten tot dat de peulen beginnen rijp en droog te worden; als wanneer men ze bij droog weer moet uittrekken en uit de rijſen doen, vervolgens eenige dagen op de rijſen laaten droogen; maar men moet ze ook niet te lang laaten leggen en te droog worden, want dan bersten de peulen op en veele *erwten* vallen 'er uit en gaan verlooren; dog het welke hoofdzaakelijk geſchied, als de peulen door regen nat worden, en 'er dan weer ſterke zonneſchijn en hitte op komt, en blijft het regen-weer lange aanhouden, zo gaan ze ras aan het rotten of uitwaſſen; men kan ze derhalven ook wel, als men regen te gemoet ziet, binnen huis brengen en aldaar op een luchtige plaats laaten droog worden; droog zijnde, dorſcht men de *erwten* 'er uit, maakt ze ſchoon en bewaart ze in zakjes of doozen op een droge plaats, en daar de muiſen 'er niet kunnen bijkoomen.

Men moet ook jaarlijks van grond veranderen, en geen *erwten* weer zaaijen daar het voorige jaar *erwten* gegroeit hebben, dewijl ze daar in niet wel ſlaagen, en nog minder, als men ze geduurig in dezelfde plaats en grond kweekt. In ligte zandgronden aarten ze ook zo goed niet als in kleiagtige of andere lijvige gronden: maar in de zand-gronden koomen de peulen wat vroeger aan tot het keuken-gebruik.

Hoe men de Tuin-erwten kan vervroegen.

Om de *erwte-peulen* vroeger te verkrijgen, dan van zulke planten, die naar de gewoone bovengemelde wijze gelegt zijn, bedient men zig van verſcheide manieren; als voor eerſt, zo legt men de *erwten* tot dien einde in het laatſt van *October* op een warme aan de zon wel geëxponeerde, en voor de winden gedekte plaats, tegen een ſtaket of muur, 't zij langs dezelve in een rij en een voet daar van af, of in korte dwars-rijen tegen het ſtaket of de muur aan, en de rijen op 1 en een tweede à 2 voeten afſtand van malkander, dat wel de beſte wijze is; als dan de planten opgekoomen zijn, aard men de ſtengen van tijd tot tijd bij droog weer wat aan, na maate dat ze hooger worden, het welk haar voor de koude voor eerſt zeer beſchermt; maar als het daar na begint ſterk te vriezen, moet men dezelve dekken met *erwten* of ander los ſtroo of met eenige andere ruigte, na dat men oude erwte-rijſen of andere rijſige taken tuſſchen en naast de *erwten* gelegt heeft, daar men de ruigte op legt; maar het is noodzaakelijk om deeze dekking nu en dan over dag 'er af te neemen, en 's avonds weer op te leggen, zelfs in de ſterkſte vorſt, waar toe men als dan een heldere zonnige en wind-ſtille dag waarneemt,

zant anders, indien de *erwten* lang geflooten bleeven, louden ze verſtikken, of te ſpillig en teder opgroeijen, en daar na door de minſte koude lucht bederven: Wanneer dan de vorst in het voorjaar over is, ontdekt men ze geheel, en zuivert ze van het onkruid, enz., aard ze ook nog wat aan; zo zullen ze met de aankoomende warmte in meerder groei raaken, en vervolgens wel een maand vroeger peulen voortbrengen, dan de naar de gewoone wijze gezaaide *erwten*; maar men moet hier toe van de vroegſte zoorten, 't zij *zuiker-* of *dop-erwten* verkiezen: Dog om de vervroeging nog meer te bevorderen, zo is het goed, dat men de *erwten* na de vorst met groote glaſen overdekt, die men ſchuins tegen het ſtaket of de muur aanlegt, en 'er dus een zoort van broeikas van toeſtelt; waar bij als dan verder in agt te neemen ſtaat, dat men de glaſen over dag veel moet luchten, op dat de *erwten* niet te geil groeijen, waar door ze anders minder vrugten geeven: Deeze manier om glaſen te gebruiken, bevordert de vroege aankooming der *erwte-peulen* zeer veel, en is zeer aan te prijzen, als men vroege *erwte-peulen* begeert, en 'er geen kosten wegens de glaſen ontzien worden; en hier toe dienen best die zoorten van *erwten* die niet hoog groeijen, gelijk de *laage Franſche* en andere laage vroege *zuiker-* en *dop-erwten*.

Men kan de *erwten* ook op de volgende wijze vervroegen; men legt dezelve in de maand van *Januarij* of begin van *Februarij* in potten, of houten bakjes met aarde gevult, en zet dezelve in het oranje-huis of op een andere luchtige plaats van het huis, niet ver van de glaſen; als vervolgens de *erwten* opgekoomen zijn, zet men dezelve, zo niet dagelijks, egter dikwils over dag buiten huis op een warme zonnige plaats, om niet te ſchielijk en teder op te wasſen, maar hard en tegen de koude lucht beſtendig te worden; niet verzuimende haar te bevogtigen, als men ziet dat ze vogt noodig hebben, en dezelve bij het aangroeijen wat aan te aarden: Op deeze wijze koestert en bewaart men dezelve tot dat de wintervorst over is; als wanneer men ze uit de potten of bakken in de tuin op een warme plaats tegen een ſtaket of elders in rijen, plant, en verder behandelt op de zelfde wijze als te vooren bij de eerſte manier gezegt is, zo zal men hier van ook veel vroeger vrugten verkrijgen, als van de na de gewoone wijze gezaaide *erwten*: Deeze manier gaat zekerder als de eerſte, dewijl de in de koude grond gelegde *erwten* bij lang aanhoudende ſterke winters, wel kunnen vervriezen of door de dekking bederven. In plaats van de *erwten* in potten of bakken te zaaijen, kan men zulks ook wel in een kleine koude broeibak doen, en het zelve bij ſterke vorst met ſtroo overdekken en rondsom beſtoppen, om ze voor de vorst te bewaaren; mits de dekking nu en dan over dag weg te neemen, gelijk boven gezegt is.

Nog kan men de *erwten* vervroegen in een warme broeibak, het welke geſchied op de volgende wijze; legt van de laage *erwtjes van gratie*, of van de *laage Franſche erwtjes* in de maand October in potten of bakjes, of in eene kleine koude broeibak; behandelt, en bewaart ze op de bovengemelde wijze zorgvuldig, in diervoegen, dat ze niet te geil en ſpillig opgroeijen, maar kort blijven, nog ook door de vorst vernielt worden: De *erwtjes van gratie* moet men niet al te digt, maar wat wijd leggen, dog de *franſche erwtjes* kan men digter ſtrooijen; legt dan in het begin of midden van Februarij een broeiberg aan, van verſche ſtrooagtige paardemest, (zie BROEIBERG,) van een paar voeten hoogte, en lang naar maate dat men min of meer *erwten* kweeken wil; de berg behoorlijk gemaakt zijnde, legt men 'er ruim een halve voet dik aarde op, die ligt en niet te vet zijn moet; op deeze aarde zet men vervolgens de bak of bakken, die van agteren ten minſten 2 en een half voeten, en van vooren 1 en een half voet hoogte moeten hebben, en men dekt dezelve met de glazen; daar na laat men de bak eenige dagen uitwaasſemen, en wat verkoelen, tot dien einde de glazen een weinig open zettende, op dat de waasſem kan uittrekken; wanneer men dan bevind, dat de waasſem en hitte der aarde vermindert, en gematigt geworden is, neemt men de planten voorzigtig met wat aarde aan de wortels uit de potten of bakjes, en plant ze in de warme bak in rijen, die ongeveer een voet van malkanderen moeten zijn, en de planten in de rij op een paar duimen afſtand; de *ſtam-erwtjes* moet men enkeld planten, maar van de *Franſche erwten* kan men twee, drie of meer bij zaamen opneemen en planten, zo als ze gezaait en opgekoomen zijn, dewijl deeze niet zo bosſchig groeijen, gelijk de *ſtam-erwtjes*; na het verplanten moet men niet verzuimen, om de planten te bevogtigen en te beſchaduwen, tot dat ze wortel gevat hebben; vervolgens moet men zeer zorgvuldig weezen, om ze dagelijks, en zelfs ook 's nagts, als de koude het maar eenigzins toelaat, door min of meer opzetting der glazen te luchten, en dezelve ook bij ſterke zonneſchijn, door dekking der glazen met matten op het heetſte van den dag, te beſchaduwen; want anders ſchieten ze te ſpillig op, verſlenzen en bederven, zonder vrugtgeeving; of als ze van al te ſterke zon aangedaan worden, verwelken ze, en laaten de bloemen vallen; 's nagts moet men ze voor de vorst van bovenen en voor regen en ſneeuw dekken; bij de *franſche zoort* moet men ook, zo dra de planten beginnen op te ſchieten, kleine rijsjes ſteeken, om daar bij op te klimmen; maar de *ſtam-erwtjes* hebben geen onderſteuning nodig: Als de aarde droog word, moet men haar wat water geeven, dog niet te veel, waar door ze te ſpillig groeijen, en ligtelijk omtrent de grond verrotten, maar wanneer ze peulen beginnen te zetten, dan kan men ze wat meer bevogtigen, dewijl daar door de peulen beter aangroeijen, en 'er ook meer voortkoomen; op deeze wijze, alles wel in agt neemende, kan men vroeg in April of Maij *erwte-peulen* hebben; maar als men de *Franſche erwten* gebruikt, moet het van de regte zoort zijn, te weeten, die maar 1 en een half à 2 voeten hoog opgroeit, hoewel men zig meest van de *ſtam-erwtjes* tot het broeijen bedient; alle andere zoorten, buiten de gemelde *Franſche* en *ſtam-erwtjes* groeijen te hoog en wild, om ze in broeibakken te kweeken; ten waare men groote en hooge kostbaare broeikasſen toeſtellen wilde, waar van de kosten en moeite egter het genot niet zoude evenaaren: Het is ook om de weeligheid en hooge opſchieting te beletten, dat men de gemelde laage zoorten eerst buiten de warme bak aankweekt, en dezelve naderhand daar in plant; want als ze terſtond in de warme broeibak gezaait worden, ſchieten ze al te geil en hoog op, en geeven geen of weinig vrugten, of ze verſlenzen en bederven geheel, inzonderheid als de broeibak te warm is, en men wegens de koude geen genoegzaame lucht geeven kan.

Kweeking der Veld-erwten.

Wat de kweeking of bouwing van de *Veld-erwten* be-

treft; men zaait dezelve gewoonlijk in het voorjaar, in Maart of April op omgeploegde akkers, in de vooren; dog niet al te dik, en daar na worden ze door de egge met aarde overdekt, waar toe men droog weer te wagt neemen moet, op dat de aarde handelbaar zij; de grond daar men ze in zaait, moet van zulke hoedanigheid zijn, als boven van de *tuin-erwten* gezegt is; te weeten, hij moet niet te vet, of in het zelfde jaar bemest, nog ook in verfcheidene voorige jaaren met *erwten* bebouwt geweest zijn; want in vette bemeste gronden wasfen ze te geil, bloeijen veel, maar geeven weinig vrugten; het best willen dezelve aarten in goede losfe kleijagtige gronden, die van natuur vrugtbaar zijn; in de Provincie van Friesland flagen ze uitneemend, op de zogenaamde *terpen*, dat ruime hoogtens zijn, die de inwoonders in de voorige oude tijden tot hunne beveiliging tegens de overftroomingen der zee opgeworpen hebben: Als men de *erwten* in een ligte zandgrond wil bouwen, zullen ze daar in het best worden, als men de akkers een jaar braak laat leggen, en dezelve met vette flijk wel bemest; dog men kan ondertusfchen in het braakjaar wel wat ligte vrugten, als *veld-raapen* of *kool*, enz. 'er in bouwen.

Wanneer de *erwten* opgekoomen zijn, laat men ze gewoonlijk aldus, zonder rijzen 'er bij te fteeken, voortgroeijen; maar indien men de moeite en kosten doen wilde, om de *erwten* in greppels te leggen, en dezelve daar na met rijzen te voorzien, zoude dat haar veel beter doen groeijen, en meer vrugten voortbrengen, die ook fmaakelijker zouden zijn; maar dit zoude den landman te kostbaar en lastig vallen, wegens zijne veelvuldige andere veld-bezigheden, of hij zoude zijne moeite en kosten dikwils niet betaalt krijgen: Dog om het meeste voordeel van de gezaaide *veld-erwten* te verwagten, behoort men ten minften de moeite te doen, om dezelve in de eerfte aangroei van het onkruid te zuiveren, inzonderheid als het zelve de overhand heeft; het welk best en fchielijkst gefchieden kan, door middel van het onkruid bij droog weer los te hakken; als de *erwten* vervolgens wat aangegroeit zijn, hebben ze zo veel niet meer van het onkruid te lijden, dewijl zulks als dan door de *erwte-planten* zelve onderdrukt en verftikt word; wanneer het veel regent, of nat weer is, in de tijd dat de *erwten* beginnen te bloeijen, dan heeft men een flegte oogst te verwagten, dewijl ze dan wel veel bloeijen, maar weinig vrugten zetten.

Zo dra vervolgens de meeste *erwte-peulen* rijp en geel beginnen te worden, trekt men ze bij droog weer met de wortel uit de grond, of fnijd ze met een krom mes bij de grond af, hoewel de eerfte wijze de gemakkelijkfte en fchielijkfte is; of men maait ze ook wel met een feizen af, en men laat ze dan eenige dagen ongebonden op het land leggen om te droogen; daar na worden ze met ftroo-zeelen in bosfchen gebonden, en in de koornfchuuren gebragt, om vervolgens op zijn tijd uitgedorscht te worden; blijft het bij de inoogfting goed droog weer, zo zal het voordeelig zijn; maar volgt 'er nat weer, na dat de *erwten* afgefneeden of uitgetrokken zijn, dan heeft men dezelfde nadeelen te verwagten, die boven bij de *tuin-erwten* gemelt zijn; naamelijk dat de peulen opbarsten, en de *erwten* 'er uit vallen, of de *erwten* zwellen bij aanhoudend nat weer op, en wasfen uit, en 't ftroo gaat met de *erwten* aan het rotten.

Als de *erwten* uitgedorscht zijn, behooren dezelve van de kleine onrijpe *erwten* en ander ontuig wel gezuivert te worden; want hoe zuiverder en egaaler dezelve van grootte en koleur zijn, hoe ze oogzienlijker zijn, en hoe voordeeliger men ze zal kunnen verkoopen, en tot het zaaijen moet men altijd de beste bewaaren; de uitgezifte kleine en andere ondeugende *erwten* kan men aan de hoenders en duiven geeven, en 't *erwte-ftroo* kan dienen, tot voeder voor de paarden, koeijen en fchaapen in de winter-tijd, bij gebrek van hooi; dog ze eten het niet zeer gaarne, en de paarden krijgen 'er de buikloop van.

Ten laatften dient 'er bij de kweeking, zo wel van de *tuin-* als *veld-erwten* een zaake aangemerkt, die van geen gering belang is, welke hier in beftaat; dat, dewijl de *erwten*, wanneer ze drie, vier of meer jaaren in dezelfde grond gebouwt worden, meest doorgaans veranderen en verbasteren, in diervoegen, dat bij voorbeeld de *peul-erwten* dikhuidig worden, of een taaije oneetbaare fchil verkrijgen, en de *dop-erwten* worden dikfchillig en minder breekbaar, ook kleinder of anderzins gebrekkig; men moet derhalven ten minften om de drie à vier jaaren de *zaai-erwten* veranderen, en andere van afgeleegene plaatzen, het zij door ruiling of anderzins, zien te verkrijgen, die in een andere grond en luchtftreek gegroeit zijn, en het is altijd beter, zodanige te verkiezen, als men de keur heeft, die in een kouder luchtftreek en fchraaler grond gewonnen zijn, dan die is, waar in men ze denkt te zaaijen; men zal zig bij uitftek wel bij deeze verandering bevinden: Wat de breekbaarheid en dikfchilligheid der *erwten* betreft, deeze dingen hangen ook veel af van de aart en deugd des gronds; want men bevind, dat wanneer men *erwten* van een zelfde gewas in verfchillige gronden zaait, dezelve in de eene grond breekbaar en dunfchillig worden, en in de andere niet. Zie hier een middel, dat men zegt, dat de *erwten* breekbaar, en ook dunfchillig doet worden; neemt een pond min of meer *falpeter*, na de hoeveelheid van *erwten*, die gij zaaijen wilt, laat die in een emmer vol water fmelten, doet 'er ook een weinig *gebluschte kalk* bij; laat vervolgens in dit water de *zaai-erwten* weeken, tot dat ze wat opgezwollen zijn; neemt ze dan uit het water, en laat ze, uitgebreid zijnde, wat droogen, en zaait ze vervolgens.

Of beftrooit de grond na de fpitting of ploeging der bedden of akkers duntjes, bij wijze van zaaijing, met *fijne kalk*, daar wat fijn *geftootene falpeter* en *asch* onder gemengt is, en zaait vervolgens uwe *erwten* daar in; dit doet ze niet alleen wel groeijen, en groot, maar ook breekbaar, dunfchillig en fmaakelijk worden; dit doende zult gij wonderen zien.

Laat ons nu nog iets zeggen, hoedanig men de *erwten*, het zij groen of droog, fmaakelijk toebereid.

Om een fmaakelijke foup van drooge Erwten te bereiden.

Neemt goede *groene* of *geele erwten*, kookt ze in *water* met wat *zout* week, als dan kan men ze door een fijne doorflag doen, of ook niet, zo als men wil; neemt dan *peterfelie* en *uijen*, of *zuuring* en *pastelein*, fnijd het klein, fruit het in ruim *boter* gaar, en doet het bij de *erwten*, laat het dan te zaamen nog wat ftooven, en tegen dat gij aanregten wilt, doet 'er nog bij *geraspte muscaat*, en fijn *gepoeijerde drooge thijm*, *marjoleine* of *falie*, ook wat *citroen-fchil*, zo gij wilt: Als het bij de Roomschgezinden geen vasten-dag is, zo doet men 'er bij het aanrigten, gekookt *fpek*, *ham* of *worst* in, of anders

anders een gebraaden en gefarceerde *visch*; of een *gevuld wittebroodje*; of men legt gebraaden *bokking* op de rand van de ſchotel; ook ſnijd men wel een *witte-brood*, in dobbelſteentjes, en doet het in de ſchotel.

Op de ordinaire wijze worden de *erwten* gewoonlijk met *ſpek* of *ſoucijzen* gaar gekookt; daar bij voegende, om de ſmaak, klein geſneedene *peterſelie* of *peterſelie-wortelen*, *ſelderij* of *uijen*, met wat *geſtooten peper*; of men doet 'er alleen wat verſche of gepoeijerde drooge *marjoleine* of *ſalie* bij, met wat *peper* en *muscaate-noot*, als men wil, welke dingen 'er een heel aangenaame ſmaak aan geeven.

Soup van groene drooge Erwten, op eene andere manier.

Kookt de *erwten* met *kruiderijen*, enz. als boven week, en ſlaat ze dan door, of laat ze heel, zo als gij wilt; neemt dan gewreeven *wittebrood*, drie à vier *eijers*, wat *foelie*, fijn gehakte *citroen-ſchil*, *peterſelie* en *zout*, en maakt daar een *fricadil* van; als dan de *erwten* met de groente bijna gaar zijn, zo legt 'er de *fricadil* in, en laat het zaamen gaar kooken, zo zal het een ſmaakelijke *ſoup* worden.

Hoe men de groene Peul- of Zuiker-erwten ſtooft.

Trekt de *erwte peulen* wel af; laat dan wat *water* in een *casſerol* of pan kooken, en doet 'er de *peulen* in, met wat *boter* en *zout*, en laat het gaar ſtooven; gaar zijnde, doet 'er wat fijn gehakte *peterſelie*, en een weinig *nootemuscaat* of *foelie* bij, met een weinig *boter* in *meel* omgewentelt, en wat *zuiker*, en hutzelt het wel door malkanderen, dan aangerigt: Men kan ze ook wel te gelijk met het *water* op het vuur zetten, dog dan worden ze zo ligt niet gaar; men moet ook zorg draagen, dat 'er niet te veel water bij blijft, en dezelve te nat worden; men kan de *zaus* ook gebonden maaken met wat *room* van *melk*; het is in alle manieren een ſmaakelijk eeten.

Hoe men de groene Dop-erwten ſtooft.

Neemt *groene peulen* van *dop-erwten*, die niet te groot nog te oud moeten zijn, dopt ze uit, en kookt ze in *water* gaar; neemt ze dan daar uit, en laat het water 'er wel van aflekken; doet ze vervolgens in een casſerol met wat verſche *boter* en gehakte *peterſelie*, en hutzelt ze eventjes door malkanderen, dat ze wat gebonden worden, maar zo ze niet genoeg gebonden zijn, dan ſtrooit men 'er een mes-punt vol *meel* over, ſchud het om, en dan aangerigt.

Anders doet men de in *water* met een weinig *zout* gaar gekookte en doorgegootene heete *erwten* op de ſchotel, en men eet ze met een zaus van geſmolten *boter* en *muscaat*.

Op een andere manier.

Doet de uitgepeulde *erwten* in een casſerol, met een paar handen vol fijn geſneedene jonge *geele wortelen*; laat het zaamen met wat *water* en *zout* gaar kooken, en kort afſtooven; als gij dan wilt aanrigten, zo doet 'er een ſtuk verſche *boter* met wat gehakte *peterſelie* bij, en roert het door een, zo is het goed.

Men eet bij deeze *erwtjes* ook wel gaar gekookte *drooge ſcharretjes*, die men rondsom in de ſchotel legt, en daar de *erwten* overheen, dat niet onſmaakelijk is.

Nog anders.

Doet de uitgepeulde *erwtjes* droog in een casſerol met wat *boter*, fijn gehakte *peterſelie*, *zout*, *peper*, een weinig *zuiker*, en een mes-punt vol gehakte *ajuin*, laat het zagtjes zaamen ſtooven, tot dat de *erwtjes* gaar zijn, dan doet men 'er, een weinig voor het aanrigten, één of twee lepels vol verſche *room* bij, en ſchud het ſchielijk en wel om, anders zoude het ſchiften; dan aangerigt.

Hoe men de graauwe Erwten kookt.

Deeze kookt men alleen in ruim *water* met wat *zout* gaar; als dan giet men het *water* geheel daar van af, doet ze op een ſchotel, en doet 'er met een lepel genoegzaam heete *jeu* of *braadvet* van gebraaden vleesch, of *vet* van *pekel-vleesch* over, en als de *erwten* of het *vet* niet zout genoeg zijn, ſtrooit men 'er nog wat fijn *zout* over: Dit vet is eigen aan de *graauwe erwten*, dewijl ze met geſmolten *boter* op verre na zo goed niet ſmaaken; als men geen van het gemelde vet heeft, kan men wat *ſpek* uitbraaden, en het *vet* daar bij doen, dat ook vrij wel ſmaakt; men ſtrooit 'er ook wel wat *geſtooten peper* of *kruidnagels* over.

Men kan 'er ook een *chalotte-zaus* bij maaken, aldus; neemt *chalotten*, en na dat ze geſchilt zijn, ſnijd ze in dobbelſteentjes of ſchijfjes, doet ze dan in een pantje met het vet, dat gij over de *graauwe erwten* wilt gebruiken, en kookt ze daar in gaar; giet het vervolgens over de *erwten*; deeze zaus is zeer aangenaam voor menſchen, die liefhebbers van *chalotten* zijn; anders kan men ook wat *ſoja* in de *ſjeu* of het *vet* doen, dat mede wel ſmaakt.

Hoe men de Erwten inlegt, om ze groen te bewaaren.

Neemt *erwte-peulen* die jong zijn, en dopt ze uit; neemt dan één of meer potten, legt 'er wat gedroogt *zout* op de bodem, doet 'er dan de drooge *erwtjes* in, en ſtrooit 'er wat *zout* tuſſchen; legt 'er vervolgens een ſchoon doekje boven op, dat in *brandewijn* nat gemaakt is, en op de doek een dun plankje; dan ſmelt 'er een bodem van *boter* of *vet* over, bind de pot vervolgens wel toe, en zet hem op een koele plaats; als men 'er daar na wat uitneemt, zo moet men den bodem laaten ſmelten, een ander ſchoon doekje op de *erwten* leggen, en dan het geſmoltene vet daar over gieten, om een nieuwe bodem te worden.

Andere manier van inlegging.

Legt de uitgedopte *erwten* een dag in de lucht, en keert ze dikwils om, op dat ze niet bruin worden; ook kan men ze in een droog-kasje zetten; als ze wat gedroogt zijn, zo doet ze in ſchoone drooge vleſſen, ſtopt ze wel toe, en bind 'er een blaas of papier over; ſmelt dan wat *pik*, ſteekt de hals van de vleſſen een ſtuk weegs daar in, maar het *pik* moet niet te heet, en maar even vloeibaar, en de hals der vles niet koud zijn; legt vervolgens de vleſſen t' onderſte boven in een hoek van de kelder in *zand*, zo zullen ze goed blijven. Andere zetten de wel digt geſtopte vleſſen in een ketel met koud *water*, brengen het zelve allengskens aan de kook, en laaten het wat kooken, dan het water verkoelt zijnde, neemen ze de vleſſen daar uit, en bewaaren ze in de kelder; dog de voorige manier, zonder kooking, word voor beter gehouden, is ook minder moeijzaam.

Hoe men de ingeleide Erwtjes ſtooft.

Indien de *erwtjes* gezouten zijn, dan zet ze 's avonds

van te vooren in *zoetemelk* te weeken; hangt dan *water* over het vuur, en als het kookt, doet 'er de *erwtjes* in, met wat verſche *zoetemelk*, die haar wit doet blijven, en kookt ze gaar; gaar zijnde, doet ze in een pot met ſchoon *water*, en laat 'er daar na het water op een vergiet-test van afloopen; vervolgens doet ze in een casſerol, met wat *boter*, *gehakte peterſelie* en een weinig *peper* en *foelie*, met wat *zuiker*, als men wil, en laat ze wat ſtooven, dan opgedischt: Zijn de *erwten* in vleſſen geweest, dan is het niet nodig, dezelve vooraf te weeken, maar voor het overige worden ze even eens behandelt.

ERWTEN (HERT-), zie COR-INDUM.

ERWTEN (PLATTE), zie LATHIJRUS.

ERWTEN (ROODE INDIAANSCHE), zie ABRUS.

ERWTEN (SPAANSCHE), zie CICER.

ERWTEN-TORRETJE; in 't lat. *Dermestes Piſorum*; (*Dermestes tomentoſus griſeus, antennis filiformibus, elijtris abbreviatis, podice albo, maculis duabus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit torretje, wiens naams-oorſprong afkomſtig is, om dat zij inzonderheid op erwten aazen, en daar eens inkoomende, dikwerf zo vermenigvuldigen, dat een goede partij erwten binnen kort door hen verſlonden worden; koomt van groote met een volwaſſene weeg-luis over een; zijn lijf is bruin, hier en daar met witte ſtippen beſprengt; de dekſchilden zijn zeer ſtomp, veel korter dan het agterlijf, en aan de tippen zwart; het borſtſtuk is overdwars ovaal; aan de kop, die klein en ſpits is, zitten knodsagtige ſprieten, bruin van koleur; van agteren, daar de tip bloot koomt, is het agter-lijf met een witte driekwabbige vlak getekent; de pooten zijn aschgraauw.

ERIJGERUM, zie KRUIS-KRUID.

ERIJNGIUM, zie KRUIS-WORTEL.

ERIJSIMUM, zie HEESCH-KRUID.

ERIJSIMUM CEREALE, zie BOEKWEIT.

ERIJSIPELAS, zie ERESIJPELAS en ROOS.

ERIJTHACUS, zie ROOD STAART.

ERIJTHRINA LINNÆI, zie CORAAL-BOOM.

ERIJTHRINUS, zie ZEE BRAASEM.

ERIJTHRONIUM, zie HONDS-TAND.

ERIJTHROIDES, of het *roode Bal-vlies*; is de naam, welke de ontleedkundigen aan het binnenſte vlies geeven, het welk de zaad-ballen omvat; het zelve is niet anders dan eene verlenging of uitbreiding der vezelen van de *musculus cremaster*.

ERIJTHRIJA TERRA; is zo veel als *roode Bolus*.

ESCH, zie ESSCHEN-BOOM.

ESCHARA; van het grieksch ἔσχαρα, *Korst*; *Roof*; is de korst die op een gebrande wonde of verzwooren kanker groeit, en onder welke een goede huid aangroeit; weshalven men dezelve niet moet wegneemen, maar ſtil laaten zitten, tot dat ze van zelf afvalt.

ESCHAROTICA; *Cauſtica*; *Pijrotica*; *Korst-* of *Roofmaakende middelen*; zijn de zulke, die een roof maaken, of de huid doorbranden of doorbijten; en de zappen onder dezelve doen verdikken, waar door een roof ontſtaat: Deeze middelen zijn of brandend vuur zelf, of de *alcalia* en *acida* (*zuuren*); onder de *alcalia* zijn de *ſcherpe zeep-loogen*, *zwarte zeep*, *gebrand wijnſteen-zout*, *zout van wijnmoer*, van de *eſſchen-boom*, *duiven-mest*, enz.; onder de *zuuren* zijn het *ſterk-water*, *ſalpeter-* en *vitriool-geest*, *vitriool-olie*, enz. Zie ook op het artijkel CAUSTICUS.

ESCH-DOORN; *Ahorn-boom*; *Balder-boom*; *Boog-hout*; *Luit-hout*; *Schotſche linde*; in 't latijn *Acer*. Daar zijn veele zoorten van *esch-doorn*, die in verſchillige gewesten groeijen, waar van de voornaamſte de volgende zijn.

1. De *groote Esch-doorn*; *Acer montanum candidum*; *Acer majus* DODONÆI; (*Acer foliis quinquelobis inæqualiter ſerratis*, *floribus racemoſis*, LINN. *Spec. Plantar.*) Daar is ook een verandering van, met fraaije bonte bladen.

2. De groote *Noorweegſche* of *Berg-Eschdoorn*, of *Esch-doorn met Platanus-bladen*, ook *Egijptiſche Vijgeboom*, dog t' onregte, genoemt; *Acer major Camerarii*; *Acer montanum*, *tenuiſimis & acutiſimis foliis*; (*Acer foliis quinquelobis acuminatis acute dentatis glabris*, *floribus corijmboſis*, LINN. *Spec. Plant.*) Van deeze zoort heeft men ook een verandering, met ſchoone bonte bladen.

3. De *Virginiſche bloeijende Esch-doorn*; *Acer Virginianum folio majore*, *ſubtus argenteo ſupra viridi ſplendente*, PLUK. *almag.*; (*Acer foliis quinquelobis ſubdentatis ſubtus glaucis*, *pedunculis ſimplicisſimis aggregatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Virginiſche bloeijende Esch-doorn*, met ſcharlaken roode bloomen en vrugten.

5. De *Virginiſche zuiker-Eschdoorn*; *Acer Virginianum ſacharinum*; (*Acer foliis quinquepartito-palmatis acuminato-dentatis*, LINN. *Spec Plant.*)

6. De *Virginiſche Esch-doorn*, met Eſſchebooms bladen; ook *Negundo* genoemt; *Acer maximum*, *foliis trifidis & quinquefidis*, *Virginianum*; (*Acer foliis compoſitis*, *floribus racemoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De *Tartariſche Esch-doorn*; *Acer Tartaricum*; (*Acer foliis cordatis indiviſis ſerratis*, *lobis obſoletis*, LINN. *Spec. Plant.*)

8. De *kleine Esch-doorn*, ook *Masholder* genoemt; *Acer campeſtre & minus*; *Acer minus* DODONÆI; (*Acer foliis lobatis obtuſis emarginatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

9. De *kleine Esch-doorn*, met drie lobbige bladen; *Acer trifolium*; (*Acer foliis trilobis integerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook een verandering van, die bladen als de klimop heeft, in 't latijn *Acer Cretica*, ALPIN. *exot.*

10. De *Penſijlvaanſche Esch-doorn*, met drie lobbige bladen; *Acer trifolium penſijlvanicum*; (*Acer foliis trilobis acuminatis ſerrulatis*, *floribus racemoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De *eerſte zoort* die in *Hoog-* en *Nederduitschland* 't bekendst is; kan een heel groote hooge boom worden, met een groote uitgebreide takkige kroon; zijne ſchors is eſſen, glad en roodagtig bruin; zijne bladen zijn groot, breed met hoeken ingeſneeden en gezaagt, op de wijze als de wijngaards-bladen, maar gladder, van koleur donker-groen, en aan de benedenkant grijsagtig, zittende aan lange roodagtige ſteelen aan de de takken bij paaren tegen malkander over. De bloemen koomen in lange hangende trosſen voort, zijn roosvormig en groenagtig-wit, waar na platte, dunne gevleugelde vrugten voortkoomen, die bij tweën aan en tegen malkander over aan de ſteel vast gehegt zijn, welke van binnen klein wit zaad bevatten.

De *tweede zoort* gelijkt in de groeiwijze en groote volkoomen na de eerſte, behalven dat de bladen grooter, dunner en meer getand of geſnippelt, ook aan de benedenden kant niet grijsagtig zijn, gelijkende veel na die van de

de *platanus-boom*, waar voor hij voor deezen van veele t' onregte gehouden is.

De *derde zoort* gelijkt ook genoegzaam naaar de eerſte zoort, maar heeft grooter bladen, die aan de bovenkant glanſend-groen, maar beneden grijsagtig zijn: Deszelfs bloemen koomen in groote trosſen voort, die de takken omringen en groenagtig-rood zijn.

De *vierde zoort* is een verandering van de voorgaande, en verſchilt hoofdzaakelijk daar van, dat zijne bloemen, gelijk mede de daar op volgende vrugten, fraai ſcharlaken-rood zijn; dat een aangenaame vertooninge voor 't oog geeft.

De *vijfde zoort* heeft bladen die in vijf deelen gedeelt en ſcherp getand zijn, veel overeenkomst hebbende met die van de tweede zoort, maar zijn grooter, dunner en geelagtig groen van boven en blauwagtig-groen van onderen. De boom groeit middelmatig hoog, en hij draagt de naam van *zuiker-eschdoorn*, om dat de inwoonders van *Virginien*, daar hij zeer gemeen is, een heel goede *zuiker* in menigte uit het zap van deeze zoort bereiden.

De *zeste zoort* heeft bladen die in driën of vijven gedeelt zijn, naar de esſchebooms-bladen gelijkende; zijne bloemen koomen in lange trosſen voort, en is in *Virginien* een van de grootſte boomen van deeze zoort.

De *zevende zoort* heeft langwerpige, hartformige ongelijk gezaagde bladen, die maar nauwelijks wat gelobt zijn, en brengt fijne bloemen in lange trosſen voort.

De *agtſte zoort* groeit laag en heesteragtig, zelden een kleine boom wordende; deszelfs ſchors is meesttijds dik en gerimpelt of gekloofd; zijne bladen zijn in drie of meer hoeken geſneeden, hebben ſtompe tanden, en zitten aan lange roodagtige ſteelen: De bloemen zijn groenagtig en koomen krans-wijze bij malkander voort, waar na vrugten en zaad volgen, naar die van de eerſte zoort gelijkende.

De *negende zoort* heeft bladen met drie lobben of punten, en komt verder met de voorige veel overeen, groeijende ook heesteragtig.

De *tiende zoort* heeft ook bladen met drie punten die heel ſcherp en aan de kanten zeer fijn en ongelijk gezaagt zijn.

Plants. De beide *eerſte zoorten* groeijen natuurlijk in de gebergtens van *Hoog-duitſchland*, *Oostenrijk*, *Zwitſerland*, enz.; dog de *tweede zoort* wort 't meest in de noordelijke landen, als in *Noorweegen*, *Zweeden*, en inzonderheid veel in *Schotland* gevonden, waar van hij in 't bezonder de naam van *Schotſche linde* draagt. De *derde*, *vierde*, *vijfde* en *zesde zoorten* behooren in *Virginien*, *Canada* en *Penſijlvanien* te huis. De *zevende zoort* is onlangs ontdekt in *Tartarijen*. De *agtſte zoort* is gemeen in *Hoog-duitſchland*, daar ze veel in de bergen, bosſchen en heggen omtrent de tuinen en bebouwde akkers groeit, en ook in de *Nederlanden* gevonden word. De *negende zoort* word gevonden in *Zuid-Frankrijk*, en aldaar inzonderheid veel omtrent *Montpellier*; ook groeit de *negende zoort* en de verandering daar van veel in *Canadien*. De *tiende zoort* groeit natuurlijk in *Penſijlvanien*. Men kweekt deeze zoorten bij ons en elders ook in de tuinen voort, tot beplanting van plantagien en heg-werken, dog hoofdzaakelijk de beide eerſte zoorten.

Kweeking. Alle deeze zoorten kunnen voorgekweekt worden door haar zaad, dat men in het najaar op een wel omgeroert bedde of akker niet al te dik zaait, en met een halve duim dik ligte zandagtige aarde overdekt; zo zullen de jonge boomen het volgende voorjaar, als het zaad goed is, ten vooſchijn koomen, en in het eerſte jaar wel een voet of meer hoogte opgroeijen, mits dat men ze van het onkruid wel ſchoon houd: Of men laat het zaad den winter over in matig vogtig zand menken, en zaait het in het voorjaar na de vorst met het zand, op de voorige wijze. In het eerſte of tweede volgende voorjaar moet men de jonge boomen in de groote enterij op andere akkers verplanten, in rijen dwars over het bed, die drie á vier voet van malkander zijn, en de boomen in de rij op drie voeten afſtand, en men kort bij het planten de pen-wortel wat in; hier laat men ze ſtaan tot dat ze groot genoeg zijn, om ze te planten daar ze zullen blijven voortgroeijen, ondertusſchen zorg draagende, dat de grond van het onkruid ſchoon gehouden word, en de ſtam regt op-groeije.

Dog dewijl 't zaad bij ons veeltijds niet wel rijp word, inzonderheid van de vreemde zoorten, of dat het zaad bedorven en ondeugend is, zo kan men dezelve ook heel wel, en gelijk van de enteniers of boom-kweekers meest geſchied, door inlegging van de wortel-ſpruiten voortkweeken, op dezelfde wijze als men gewoon is de linde- en ijpen-boomen voort te kweeken, (ziet aldaar).

De *bonte zoorten* kan men ook door oculeering op de groene van haare zoort voortzetten; en het is aanmerkelijk, dat 't zaad van de gemeene bonte zoort (No. 1. gemeld) ook wederom jonge boomen geeft, die meest alle fraaije bonte bladen hebben; 't welke van de meeste andere bonte planten niet geſchied; maar of het zaad van de bonte *Noorweegſche zoort* (No. 2.) zulks ook doet, dit ſchijnt nog onbeproeft en onzeker te zijn.

De *eschdoorn-boomen* verzmaaden geen grond en willen in allerlei, 't zij kleijagtige of zand-gronden, heel wel groeijen, als die maar bekwaam vrugtbaar en niet ten eenemaal ondeugend is; dog tieren beter in een losſe zandagtige en wat drooge, dan in een ſtijve en vogtige aarde; zo ſchieten ſchielijk op en worden behalven de kleine of heesteragtige zoorten, groote aanzienelijke boomen; kunnen ook onze winter-koude zeer wel verdraagen en de winden tegenſtaan, hoewel de *Americaanſche* zoorten wat tederder zijn, dog 't meest in haare jeugd, die men derhalven op een warme voor de ſcherpe winden gedekte plaats kweeken en planten moet.

Nut en gebruik der Eschdoorn-boomen.

Deeze boomen, inzonderheid de beide eerſte zoorten, zijn zeer bekwaam om daar van *allées* en cingels te planten, dewijl ze niet alleen in allerlei goede gronden wel ſlaagen en ſchielijk aangroeijen, maar ook een fraaije vertooning met haar groen loof en kroonen maaken, even zo goed als de linde-boomen; dog de tweede zoort word hier toe het meest geagt, zo wel wegens haar fraaije vertooning, als ook om dat de eerſte zoort onderhevig is, een zoet zap uit de porien der bladen te zweeten, dat zig op de bladen verdikt en lijmig word, waar door een menigte van kleine ongediertens aangelokt worden, die de bladen vol gaten bijten, dat dezelve zeer onaanzienlijk maakt; daar in tegendeel de tweede zoort of *Noorweegſche eschdoorn* een melkagtig ſcherp zap heeft, het welk veroorzaakt dat zijne bladen zelden van ongediertens aangetast worden; de eerſte zoort heeft ook dat gebrek, dat ze in het najaar haare bladen vroeger laat vallen, als de tweede zoort.

Inzonderheid zijn deeze boomen ook dienstig tot plantagien digt bij de zee gelegen, om dat ze beter als de meeste andere zoorten van boomen, tegen de zee-dampen kunnen:

kunne n: Dog niet tegenſtaande alle de goede hoedanigheden deezer boomen, zo worden ze evenwel in deeze Nederlandſche Provincien tot hier toe nog weinig gekweekt, en in de tuinen geplant; misſchien is het, om dat ze daar in nog niet zeer bekent, en in het gebruik geraakt zijn; of om dat haare takken wat bros, en niet zo taai als die van andere boomen zijnde, derhalven bij ſterke winden wel hier en daar gebrooken, of geſcheurt worden.

De *Americaanſche* en andere vreemde zoorten van *eschdoorn*, worden bij ons meest alleen om de verandering van gewasſen door de liefhebbers van vreemde planten gekweekt, en in de *bosquets* of op andere plaatzen hier en daar geplant, daar ze tegen de ſcherpe winden gedekt zijn, hoewel ze op een warme voor de winden niet bloot geſtelde plaats ook tot *allées* kunnen geplant worden. De *vierde zoort* is wegens haare fraaije roode bloemen en vrugten, die een aangenaame vertooning maaken, in 't bijzondere waardig gekweekt te worden; hoewel tegenswoordig zeldzaam in *Europa* is.

De gemeene *kleine eschdoorn* (No. 8.) kan dienen om 'er ſcheerheggen van te planten, inzonderheid op plaatzen die door hooge boomen overſchaduwt worden, daar weinig ander heg gewas tieren kan, om dat hij in de lommer onder de boomgewasſen voor andere groeijen wil; dog dewijl hij van natuur zeer los of open van takken groeit, en dus de heggen niet digt geſlooten en oogzienlijk worden, zo word hij daar toe weinig gebruikt. De kleine *Franſche eschdoorn* (No. 9.) word alleen uit liefhebberij ergens in de tuinen geplant, maar dewijl ze onze winter-koude niet wel kan doorſtaan, zo moet ze op een warme voor de winden gedekte plaats, en in een drooge grond geplant worden, anders gaat ze ligt verſterven.

Het ſtaat nog aan te merken, dat als men het zaad van de vreemde zoorten uit ver afgeleegene plaatzen ontbied, het zelve in een pot of doos met aarde of zand moet gepakt worden, anders zal het, zonder deeze voorzorg, meest doorgaans bederven, en niet opkoomen.

Wat het huishoudelijke gebruik van het hout deezer boomen betreft; het zelve word, om dat het zeer wit, effen en taai is, niet ligt berst, nog krimpt, en zagt te bearbeiden valt, zeer geagt en veel gebruikt van de muſicaale inſtrument-maakers, tot het vervaardigen van *luiten*, *fioolen* en *harpen*, enz., waar van het ook de naam van *luit-hout* op zommige plaatzen verkreegen heeft; niet minder dienstig is het ook voor de ſchrijnwerkers, beeldhouwers en draaijers, om 'er *cabinetten*, *tafels*, *ſtoelen*, *lijsten*, *beelden*, *kommen*, en veele andere kleine huisgeraaden van te vervaardigen: Daar groeijen aan de ſtammen van deeze boomen, dog hooftzaakelijk aan die van de *kleine zoort* (No. 9.), dikwils groote knoesten of kwasten, die inzonderheid van de ſchrijnwerkers hoog geagt worden, tot fraaije ingelegde werken, dewijl dezelve, wanneer ze in dunne bladjes gezaagt zijn, zeer aangenaame aderen en wolken of vlammen vertoonen; ook worden de knoestagtige wortelen op dezelfde wijze gebruikt: Dit hout, en inzonderheid de gemelde kwasten, zijn ook reeds in de oude tijden bij de Romeinen in een hoogen prijs geweest, gelijk blijkt uit PLINIUS *Lib. XVI. cap.* 43. MARTIAL. *Lib. XIV. epigr.* 90. VIRGIL. 2. en 5, 112. OVID. *Lib. Amor. Eleg.* 11. vs. 16.

Tot branding is dit hout van weinig waarde, dewijl het weinig vlam en hitte geeft, en van korten duur is. De bladen kunnen dienen tot ſtrooijing voor het vee, dewijl het niet ſchielijk rot, en een goede meſting geeft.

In *Virginien*, *Canada* en elders, word, gelijk boven aangeroert is, uit het zap van de *zuiker eschdoorn* (No. 5.), als mede uit andere zoorten, een zoort van *zuiker* bereid, die een roſſe koleur, heel zoete ſmaak, en lieflijke reuk heeft, en een weinig doorſchijnend is, als hij goed is; en men zegt, dat men 'er in *Canada* jaarlijks wel twaalf tot vijftien duizend ponden van maakt. Het zap word uit de boomen getapt, door middel van een eijronde diepe inſnijding in het benedenſte van de ſtam te maaken, waar in men een pijpje of gootje ſteekt; dog de inſnijding moet wel drie of vier duimen diep gemaakt zijn, dewijl het zap uit het hout, en niet uit de ſchors voortkoomt, en het welke men zegt, bij gunstig zagt weer zo overvloedig uit te vloeijen, dat het een ſtraal van een ſtroohalms dikte vormt, of een maat van een pint in een kwartiers-uur vullen kan; dog dat de oude boomen minder zap geeven als de jonge, maar dat zuikeragtiger is; en om de boomen in kragt te behouden, zo word 'er maar een of twee inſnijdingen in gemaakt; want als 'er meer in gemaakt worden, zo neemen de boomen af, en geeven het volgende jaar veel minder zap: De tijd om dit zap af te tappen, is van half Maart tot half Maij; daar na geeven de boomen weinig zap meer, of het is onſmaakelijk en onbekwaam tot het zuiker maaken: Om dit zap tot zuiker te brengen, word het op 't vuur uitgedampt, tot de conſiſtentie van een dikke ſijroop, die vervolgens in vormen van aarde of van ſchorſen van berke-boomen gegooten word; bij het koud worden, word de ſijroop hard, en men verkrijgt roſſe en wat doorzigtige zuiker-brooden; dog bij het kooken van de ſijroop moet de regte trap in agt genoomen worden, want zo hij te veel gekookt heeft, verkrijgt de zuiker die aangenaame ſmaak en geur niet als anders: Uit twee hondert pond van dit zap, verkrijgen ze in *Canada* gewoonlijk 10 pond zuiker: Wij voegen hier deeze korte beſchrijving van het bereiden van de *eschdoorn-zuiker* bij, of 'er iemand ware, die het in *Europa* nadoen wilde, met het zap van de gemeene groote zoort (No. 1.), die een zoet zap uitlevert, dat daar toe bekwaam ſchijnt; en waar uit ook, volgens het zeggen van de Heeren MILLER, RAIJ, en Dr. LISTER, een vrij goede zoort van zuiker bereid kan worden.

ESCH-KRUID, zie FRAXINELLE.

ESCULENTUS; *Eetbaar*; dat bekwaam tot ſpijze is. *Esculentæ plantæ*; *eetbaare planten.*

ESCULUS LINNÆI, zie KASTANJE EQUINE.

ESCULUS PLINII, zie EICKE-BOOM.

ESEL, zie EZEL.

ESOCHE; dus noemt men het heuveltje of uitwas, het welk zig binnen in den *regter darm* bevind:

ESOX; is de bijnaam eener zoort van de *Naaldvisch*; zie NAALD-VISCH.

ESPALIER; *Latwerk*; hier door verſtaat men in de tuinerij een rij van laagſtamde vrugtboomen, welkers takken tegen een muur, houten ſtaket of ſchutting, plat, op de wijze als een waaijer, uitgebreid, en daar aan vast gebonden zijn; en zodanige boomen noemt men gewoonlijk *espalier-boomen*, om ze van andere met kroonen te onderſcheiden. Dog in het bijzondere heeft dit woord *espalier* zijne betrekking op boomen die aan lat-werken, welke los op zig zelve ſtaan, uitgebreit en vast gehegt zijn. In zommige plaatzen noemt men ook de ſcheerheggen *espaliers*, dewijl haare takken ook plat uitgebreid

gebreid en aan paalen met dwars-latten, inzonderheid terwijl ze nog jong zijn, vast gebonden worden, om haare gedaante te vormen, en ze eerder digt te doen worden; dog in onze Nederlanden verſtaat men door *espaliers*, doorgaans die, welke met vrugt-boomen beplant zijn.

Contre-espalier of *tege-latwerk*, noemt men een *los espalier* van latwerk gemaakt, dat in het midden van een breed en lang pad, en meest doorgaans tegen over een muur, ſtaket of heg ſtaat, waar van het de naam draagt, en aan beide zijden met boomen beplant is, ten dien einde met een dubbelde rij latten voorzien zijnde. Deeze tweederleij zoorten van *espaliers* worden hoog of laag gemaakt, de hooge van 7, 8 of 9 en meer voeten, en de laage van 4 à 5 voeten hoogte; dog de hooge *espaliers* zijn weinig meer in gebruik, dewijl ze veel kosten, en het voordeel dat men 'er van geniet, de kosten veeltijds niet evenaart.

De *losſe espaliers* zijn zeer bekwaam, om rondom de kwartieren van een groote moestuin gezet te worden; want ze maaken niet alleen de moes-tuin veel aangenaamer en bekoorlijker, door dien ze de groote moes-kruiden en de ruigte voor het gezigt bedekken, maar ze beſchermen ook de moes-kruiden veel voor de winden, waar door dezelve dus beter kunnen groeijen; daar en boven dienen ze nog om meer voordeel van de moes-tuin, door de ooft-vrugten te verkrijgen; maar men moet bedagt weezen, dat de paden tuſſchen de *espaliers* niet te ſmal of nauw gemaakt worden, bezonder als de *espaliers* hoog zullen zijn, op dat het eene 't ander de zon niet beneemt.

De *laage espaliers* gebruikt men veel in groote en inzonderheid kleine *plaiſier-tuinen*, 't zij rondsom de perken en verdeelingen of op weerzijden van een pad, en elders daar het, volgens een goede ordonnantie van den aanlegger, te paſſe komt; dewijl ze een goede vertooning in een tuin maaken en het gezigt niet ſtremmen; tot meerder cieraad maakt men ze ook dikwils van bovenen niet regtlijnig, maar zodanig, dat de latten aan malkander ſluitende vlakke boogen of holtens, of een andere aangenaame uitgeſneedene figuur vertoonen. Ook maakt men wel, cieraadshalven, enkelde *espaliers* van min of meerder hoogte, alleen voor een boom, in de gedaante van een waaijer en van boven figuurs wijze gevormt, in 't fransch *éventails* genoemt, die men hier of daar in de tuin, waar het voegt, enkeld of in een rij naast malkander plaatst, en in 't midden van elks een boom plant, om dezelve te bekleeden.

Deeze *losſe espaliers* en *contre-espaliers* worden meest doorgaans van dunne geſchaafde latten gemaakt, die aan twee dikke dwars latten, de eene beneden ongeveer een voet van de grond en de andere boven, vast geſpijkert worden; welke dwarslatten aan bekwaame dikke vierkante paalen, die op de afſtand van 6 à 8 voeten loot-regt in de grond gezet zijn, op dezelfde wijze lijn-regt vast gemaakt zijn. Maar worden de boomen tegen een muur of ſtaket geplant, dan worden de latten tegen dezelve loot-regt en op de gemelde afſtand van malkanderen, vast geſpijkert, in dier voegen, dat de latten omtrent een duim van de muur of het ſtaket af ſtaan; dog hier van zal op 't artijkel van MUUREN meer gezegt worden. Alle dit hout-werk word daar na met witte olie-verf twee tot driemaal overgeverft, niet alleen tot meerder cieraad, maar ook tot langer bewaaring van het hout; en een zodanig *espalier* kan lange jaaren duuren, als de paalen ſterk genoeg en benevens de latten, van goed greinen hout zijn, en het zelve van tijd tot tijd met verf onderhouden word. Maar het ſtaat aan te merken, dat men zo wel de hooge als laage *losſe espaliers* niet terſtond bij of voor de planting der boomen behoeft te laaten maaken, om daar door de kosten wat uit te ſtellen, en het *espalier* daar door langer te doen duuren; maar men kan de takken der jonge boomen in de eerſte 3 of 4 jaaren leiden en tot de platte gedaante gewennen, door middel van 'er ſtokken of dunne ſtaaken bij te ſteeken, om ze daar aan vast te binden, en vervolgens eerst het *espalier* doen maaken, wanneer de jonge boomen wat groot en takkig geworden zijn. Dog als men op de cierlijkheid ziet, gelijk in plaiſier-tuinen, zo word het *espalier* doorgaans gemaakt voor dat de boomen daar aan geplant worden; het welke ook dient, om bij het planten de ſchikking en order der boomen beter te kunnen in agt neemen; ook loopen de boomen aldus geen gevaar, om bij het maaken van het *espalier* geroert of gekneust en gebrooken te worden, gelijk veeltijds geſchiet, als 'er bij het maaken geen voorzigtigheid gebruikt word.

De *espaliers* dienen niet alleen tot verciering van een plaiſier-tuin, gelijk ze wezentlijk veel doen, als ze wel geordineert zijn, maar inzonderheid ook om goede vrugten te verkrijgen, of zommige vreemde zoorten van vrugten, die bij ons op ſtam niet wel rijp worden en dus haare natuurlijke aangenaame ſmaak niet bekoomen, gelijk bij voorbeeld zommige fijne franſche zoorten van *peeren*, *pruimen*, *druiven*, enz., tot meerder rijpheid te brengen; want dewijl de takken aan de *espaliers* uitgebreid worden, zo worden de vrugten daar door, als de *espaliers* wel tegen de zon blootgeſtelt zijn, meer van de zon en lucht aangedaan, als aan kroon-boomen, het welke haar tot meerder rijp- en volmaaktheid brengt; zelfs zijn deeze *espaliers* voor zommige zoorten van *peeren* en *pruimen* beter als de muuren en houten ſtaketten, als welke dikwils te heet voor dezelve zijn, zo dat ze daar aan koomen te verbranden en af te vallen, of dikhuidig worden, inzonderheid in heete zomers en climaaten. Daar en boven zo dienen de *espalier-boomen* ook, om meer voordeel van een tuin te trekken, gelijk we boven van de moestuinen aangeroert hebben, dewijl ze weinig plaats beſlaan en den grond niet gelijk de groote boomen met kroonen, te veel overſchaduwen, zo dat men nog andere gewaſen daar naast in de perken of kwartieren, enz. kweeken kan.

Indien men het aan zijn keuze heeft, zo moet men de *espaliers* zodanig ſchikken en planten, dat ze de beste *expoſitie* op de zon hebben, welke de zuider, zuid-oostelijke en oostelijke *expoſitien* zijn; zie EXPOSITIE. Dog dewijl dit niet altijd geſchieden kan, zo moet men in agt neemen, om aan die zoorten van vrugten, welke om goed te worden, de meeste zon begeeren, ook de beste *expoſitie* te geeven.

De boomen die men voornaamelijk tegen losſe *espaliers* plant, zijn fijne *appelen*, *peeren*, *pruimen*, *abricooſen*, *kerſen*, *perziken*, en *druiven*, dog meest de beide eerſte. De *appelen* welke hier toe 't best dienen zijn de *goud-pepping*, *zomer-* en *winter-parmain*, *pomme-madame* of *ronde bellefleur*, *pomme de paleſtine*, *oranje-appel*, *roode zomer-* en *winter-calville*, *pomme d'apis*, *cuiſinot*, *princeſſe noble*, *framboos-appel*, *geele* en *grauwe renette*, *gulderling* en meer andere; inzonderheid kan men niet te veel *pepping d'ors* of *goud-peppingen* aan de *espaliers* planten, dewijl dezelve een der ſmaakelijkſte appelen is, en aan 't *espalier* zeer ſchoon worden.

Onder de *peeren* zijn de volgende de beste aan de *espaliers*, als de kleine *muscadel-peer*, *cher à dames*, *muscat robert*, *St. Magdalene*, *orange musqué*, *poire ſans peau*, *grauwe zuikereij*, *zomer-bonchretien*, *beurè blanc*, *doijonné*, *beurè griſe & rouge*, *rousſelet*, *mesſire jean*, *eraſane*, *zonder zieltjes*, *la marquiſe*, *colmar*, enz.

Indien de *appelen* en *peeren* aan een hoog *espalier* zullen geplant worden, moeten ze op wilde ſtammen geënt zijn; maar aan laage *espaliers*, de eerſte op *paradijs* en de *peeren* op *quee*, dewijl ze anders te wild zouden groeijen. De afſtand waar op men deeze boomen plant, moet geſchikt worden na de groeijing der boomen en deugd des gronds; dus moet men ze aan hooge *espaliers* wijder planten als aan laage, dog die zoorten die minder ſterk en laag hout gewas maaken, digter als andere, om de plaats aan het *espalier* te kunnen bekleeden: De gewoone afſtand die men aan de *appelen* en *peeren* op wild geënt, aan hooge *espaliers* geeft, is in goede vette gronden 18 à 20 en meer voeten, maar in ligte gronden 14 à 18 voeten; doch aan laage *espaliers* ſtelt men ze in zwaare gronden op 14 à 18, en in ligte gronden op 12 à 16 voeten. Dewijl de verſchillige zoorten dikwils ongelijk in de groeiwijze zijn, de eene zwaarder en langer takken maakende dan de andere, zo is het ook dienſtig, dat men die zoorten, welke even ſterk en hoog groeijen bij malkander, aan een zelfde daar toe geſchikte *espalier* plant, op dat dezelve overal bekleed worde, dewijl het wat miſſelijk ſtaat, als een lang geſtaan hebbend *espalier* op de eene plaats met de boomen bekleed is, en op de andere niet; of men moet zodanige kort groeijende zoorten, wat digter planten; want doorgaans willen de boomen meer in de hoogte regt opſchieten dan zig ter zijden uitbreiden, inzonderheid de gemelde kort groeijende zoorten.

De *pruimen* die men aan *espaliers* planten kan, en daar aan best willen tieren, zijn hier te lande de *abricoos-pruimen*, *enkelde en dubbelde witte boere pruimen*, vroege *blauwe damas-pruim*, *drap d'or*, *groene mirabelle* of *groene damas*, *oranje-pruim*, *witte en roode eijer-pruim*, en *de quets*. De *pruimen* moeten altijd, dewijl ze ſterk hout-gewas maaken, aan een hoog *espalier* geſtelt worden, en men plant ze op de afſtand van 16 à 20 voeten.

Abricoozen plant men meest aan muuren en ſtaketten, en zelden aan losſe *espaliers*; maar wil men 'er eenige aan planten, zo zijn daar toe de *vroege princeſſe-abricoos*, *bosſche abricoos* en *oranje-abricoos*, de bekwaamſte: Deeze *abricoozen* worden aan de *espaliers* met warme zomers heel wel rijp en ſmaakelijk, en dikwils ſmaakelijker als aan muuren enz.; maar men moet haar een warme voor ſcherpe winden gedekte ſtandplaats, en een goede *expoſitie* geeven; gelijk ook de *pruimen*: Wil men *kerſen* aan *espaliers* planten, dat ook weinig geſchied, zo zijn daar toe de beste de *vroege maij-kers*, *vroege* en *laate praagſche muscadel*, *bruſſelſche bruine* en *dubbelde morel*. De *druiven* vereiſchen in deeze gewesten een muur of ſtaket, om rijp en ſmaakelijk te worden, dewijl ze aan een los *espalier* bezwaarlijk haare rijpheid verkrijgen, ten zij in een gunſtig najaar, en zulks maar eenige vroege zoorten, gelijk de kleine *blauwe muscadé*, *blauwe avant-druif*, *paarl-druif*, en *vroege van der laan*.

Hoe men deeze boomen moet planten, ſnoeijen, aanbinden en verder behandelen, kan men zien op de artikels MUUREN, PLANTEN en SNOEIJEN.

ESPION, zie SPION.

ESPLANADE; betekent een ruime vlakke plaats voor eene ſtad, die met boomen allées-wijze beplant is, dienende tot een algemeene wandel-plaats voor een ieder, en is doorgaans met zit-banken voorzien, om 'er op te kunnen rusten.

ESSAIJ, of *Aſſaij*; *Eſſaijeren*, is het onderzoek van eenig mineraal; waar in men tot doelwit heeft, om de verſchillende zelfſtandigheden gewaar te worden, die deszelfs zamenſtel uitmaaken, als mede de hoeveelheid van ieder ſtoffe die het zelve bevat: Dusdanig word dit woord in een afgetrokken zin in de *chijmie* of Scheikunde aangenoomen; waar in men het ook in een uitgeſtrekter bezigt, om eene proefneeming mede te betekenen, die op eene der drie natuurrijken is gewrogt; het zij om de hoedanigheid der ſtoffen te leeren kennen waar van het zaamengeſtelt is, of om de hoeveelheid van een ieder dier ſtoffen gewaar te worden; en dit is eigentlijk 't geen men *eſſaij der mineralien* noemt, en het zelve van alle andere Scheikundige werkingen onderſcheid, behalven evenwel van die der *metallurgia*, met welke hij zig eenigermaaten zoude verwerd vinden, indien men 'er niet bijvoegde, dat het op een zeer geringe hoeveelheid van ſtoffen geſchied, en met een toeſtel, die ter zelver tijd dat het zo klein is als iets doenlijk, egter het voorneemen dat men heeft, beantwoord, om met de uiterſte nauwkeurigheid de proportien der zelfſtandigheden van het onderzogte lighaam te kennen; in plaats dat in de *metallurgie* de werkingen in het groot genoomen worden, om 'er voordeel mede te doen: Uit het gezegde volgt, dat de operatien der *eſſaijen* niet anders zijn als een ſcheikundige ontbinding (*analiſis chijmica*) van zekere lighaamen, wiens evenredigheid men voorts berekent.

AGRICOLA is de eerſte geweest, die hier over heeft gehandelt; de Schrijvers die na hem zijn gekoomen, hebben voltooit, 't geen hij maar had geſchetst. Voornaamentlijk heeft men de trap van volmaaktheid, waar in die konst thans geſteegen is, aan de Heeren CRAMER, en GELLEST zijn Hoogduitſche vertaalder, L. ERCKER, M. FACHS, aan SHINDLER die den beroemden STAHL met regt *vernuftig* noemt, aan STAHL zelven, aan JUNCKER, KIESLING en SCHLUTTER te danken: Wij maaken van de andere Schrijvers, die over deeze ſtoffe geſchreeven hebben, ſchoon in een ruim aantal zijnde, geen melding om dat zij niets hebben voortgebragt, of het word reeds in de opgenoemde gevonden. ERCKER was eerſte *eſſaijeur* van het Duitſche Rijck; M. FACHS was *eſſaijeur* des Princen van Anhalt in Saxen; zijn werk is te Leipſich in 1597. voor de eerſtemaal gedrukt: Het werk van SHINDLER voert tot tijtel *verhandeling over de eſſaijen*; en dat van KIESLING *relatio practica de arte probatoriâ mineralium & metallorum*, *Leipſich* 1742. deeze heeft niet anders gedaan, dan de leſſen van J. SCHMIEDER, Profeſſor in het laboratorium van zijn Poolſche Majeſteit, in order te brengen, te vermeerderen en dezelve op eigen ondervindingen te bevestigen; het werk van GELLEST voert tot tijtel, *chijmica metallurgica*, *Leipſich* 1750.; even als dat van CRAMER is het naukeurig in twee deelen verdeelt, waar van het eene de *theorie* en het andere de *practijk* bevat; de verhandeling van STAHL over dit onderwerp, word in zijne *opuscula* gevonden, en dat van JUNCKER in zijne chijmiſche tafelen.

Voor en al eer wij tot de beſchrijving overgaan, hoedanig de proef word gedaan en berekent, agten wij het dienstig,

dienstig, de verschillende werktuigen die hier toe vereischt worden, op te noemen en zo kort doenlijk te beschrijven; dezelve bestaan in de navolgende: Als ten

1. Een *proefgehuis*; zijnde dit een houten kasje, rondsomme met glasen bezet, waar in de proef-schaalen werden gehangen, ten einde dezelve voor stof en wind te bevrijden.

2. Een nauwkeurige *esfaij-balans* met zijne schaaltjes.

3. *Tkschaaltjes*; zijnde dit zeer kleine, holle, ronde evenwigtige zilveren schaaltjes, die beneffens het zilver of goud in de proef-schaalen worden gezet, om dus met meerder gemak te kunnen omschaalen.

4. Een *penning-gewigt*, of een gewigt waar van het mark, gemeenlijk 1 en een tweede engels trooijs zwaar is, en in 12 penningen, en ieder penning in 24 greinen, en de greinen wederom in een-tweede, een vierde en een-agtste worden verdeelt: Dit gewigt wiens groote gedeeltens om de zuiverheid van zilver, en de drie kleinsten van papier moeten gemaakt worden, kan men ook voor een caraat-gewigt, na welke de gehalte van 't goud gerekent word, gebruiken; mits dat men voor een penning, twee caraaten rekene, om reden dat dit laatste gewigt in 24 caraaten, en ieder caraat in 12 greinen word verdeelt.

Het mark esfaij-gewigt, hier gestelt op anderhalf engels trooijs, kan wel, indien de Esfaijeur het goedvind, een weinig ligter of zwaarder genoomen worden; om dat dit gewigt maar alleen dient ter ontdekking met wat gedeelte van 't geheel aan toezet, het beproefde metaal is vermengt, en dus de gedeeltens van zwaarder of ligter in deezen onverschillig is, en op 't zelfde uitkoomt.

5. Een *esfaij* of *proef-oven*, zijnde een van ijzer gemaakte oven, waar in het zilver door middel van vuur word zuiver gebrand.

6. Een *moffel*, wordende dus een van fransche aarde gebakken oventje genoemt, dat op de rooster of spillen van de proef-oven word geplaatst, om de capellen voor stof en koolen te bewaaren.

7. Eindelijk heeft men goede *capellen* nodig, zijnde dit van been-asch toebereide bakjes, die van bovenen een glad geslagen holletje hebben; waar op de Esfaijeur het vermengde zilver, benevens een bepaalde hoeveelheid zuiver lood, in de gloeijende oven zet, en daar in zo lang laat staan, tot dat het lood door de hitte van het vuur is verteert; dit lood dringt voor het grootste gedeelte in de spongieuse capellen, en sleept alle toezet des zilvers daar mede in, en de zuivere of reine zilverkorl blijft 'er alleen op staan.

De Esfaijeur van deeze werktuigen voorzien zijnde, moet den oven op een eenigzins donkere stand plaatzen, en daar het vooral niet tocht, om dus het vuur wel te kunnen onderscheiden en bestuuren.

Den oven aangestookt zijnde, zal men de capellen omgekeert, onder de *moffel* wel laaten doorgloeijen, intusschen de proef insnijden, dezelve zeer nauwkeurig weegen tegens het mark esfaij-wigt, en vervolgens op de helft verdeelt hebbende, ieder helft tot securiteit tegens het zes pennings gewigt vergelijken.

Dit alles op 't nauwkeurigste verrigt zijnde; zal men, ieder helft van de proef apart, in een geheel dun looden peperhuisje winden, op dat 'er bij het brengen in de capellen, niets werde verlooren; wijders zal men de capellen, die omgekeert agter in de *moffel* ter deegen doorgloeid, en uitgeademt zijn, een weinig na vooren haalen, weder regt en nevens malkanderen zetten, ten einde dezelve egaal heet blijven; vervolgens het reine en tot de proef geschikte lood, welker hoeveelheid hier na word aangeweezen, op ieder der capellen gebragt zijnde, wel laaten drijven, en dan ieder helft van de in dun lood gewondene proef, op zijn capel in het vloeijende lood brengen.

De mond van den oven geslooten zijnde, en het luchtgat beneden een weinig geopent, zal men de stoffe of *materie* egaal, dog op het laatste wat heeter laaten drijven; zo onverhoopt egter de eene *capel* wat heeter word als de andere, dan zal men de koudste wat agterwaarts schuiven, of de heetste wat na vooren haalen, na dat men oordeelt de eene wat te heet, of de andere wat te koud te zijn; zo beide de capellen te heet of te koud zijn, moet men zulks verhelpen, met de benedenste of luchtmond des ovens na vereisch te openen, of te sluiten.

Tot een teken dat de proef te koud gaat, verstrekt, wanneer zich een zwarte rook van de capelle een weinig veheffende, weder neerslaat, en de capelle zo verre 'er het lood is ingetrokken, zwart, het werk donker word en begint te gletten.

De proef te heet gaande, ziet men die in 't geheel niet rooken, ze staat als dan klaar op de capel, en begint eindelijk te huppelen en te spatten, kunnende men 'er als dan geen de minste staat op maaken.

De proef wel gaande, geeft een klein dun rooksken van zich, en als zij afgaat, 't welk wil zeggen als zij van zijn mengzel of toezet geheel word ontdaan, dan ziet men dezelve verdekt met een vlies, 't welk verscheidene zeer fraaije koleuren te voorschijn brengt, dewelke heel schielijk door malkanderen bewoogen zijnde, ras wederom verdwijnen, als dan begint de proef te blinken, en staat daar op terstond stil, zijnde dit het teken dat dezelve is afgegaan.

De proef dus afgegaan zijnde, moet men dezelve nog een weinig in de oven laaten staan, om geene gelegentheid tot opspatten te geeven, 't geen ligtelijk door de schielijke koude, indien dezelve nog niet regt stijf is, gebeurt; vervolgens moet men met oplettentheid en oordeel dezelve uit het vuur neemen, de fijn gebrande korrels met de koorentang van de capel afligten; en indien 'er eenige *klaar* mogte zijn aangebleeven, zal men het zelve, de broodjes of korrels op de kant tusschen de plattang gezet zijnde, 'er afdrukken.

De broodjes van bovenen wit, glanzig, en zonder eenige vlek of rimpel zijnde, en van onderen wit met zeer kleine gatjes breed uitgezet, en dezelve onderling in zwaarte niets het minste verschillende, kan men op de echtheid van zulk een proef volkoomen staat maaken.

Om voorts te weeten hoe veel koper of toezet in het geprobeerde zilver is geweest, legt men beide de broodjes in de schaal, men weegt ze tegens het ingesneedene *esfaij-mark*; zo veel ze dan minder weegen, is 'er aan koper in geweest: Bij voorbeeld de fijn gebrande korrels weegen tien penningen en twaalf greinen, zo is 'er een penning en twaalf greinen aan koper in geweest, maakende dit zaamen een mark uit.

Zo de voorsz. proef wel en na behooren zal worden gemaakt, zo dient men de hoeveelheid van zuiver lood te weeten, dat men bij ieder helft van de proef moet toezetten.

Neemt derhalven, tot zilver, 't welk men oordeelt door de streek op de toetsteen te houden.

11½ penn. en daar boven	4 eng. lood.
11	5
10½	6
10	7
9½	8
9	9
8½	10
8	11

en zo vervolgens; dog nadien men van zilver, beneeden de agt penningen, tot de proef maar een half mark moet insnijden, zo zal men ook daar toe neemen de helfte van 't gedagte lood.

Van de Goud-proef.

Dewijl genoegzaam alle het in de handel gebruikt wordende goud, zo wel met zilver als koper is gemengt; dient men ook te weeten, hoedanig het zelve van deeze twee mengzels zal kunnen zuiveren; zulks moet door twee onderscheidene middelen geschieden; als 1. door het vuur, ter ontdoening van het met zig vereenigde koper; en ten tweeden met sterkwater, tot zuiveringe van het bij zig hebbend zilver: En dewijl geen *sterk-* of zogenaamd *esaij-water* in staat is, om goud dat niet met ruim 2 en een tweede maal zo veel zilver is vermengt, als na den alloij te rekenen het sijn goud weegt, zodanig te doordringen, dat 't zig van het zilver kan meester maaken, zo zal men tot goud, boven de zeven caraat houdende, zo veel sijn zilver, waar van men verzekert is, dat geen goud in zich heeft, tot de hier vooren bepaalde kwantiteit bij de goud-proef toezetten, het geen men door de streek op de toetssteen zo na als doenlijk is zal onderzoeken; moogende egter bij dit onderzoek vrijelijk onderstelt worden, dat het te esaijeerene goud, gealloijeert is met zilver van agt of negen penningen, vermits het in deezen op een kleinigheid niet aankomt.

Dit vooraf aangemerkt hebbende, gaat men op de volgende wijze tot het maaken van de proef zelve over; men snijd zeer accuraat, een tweede of de helfte van het bij de zilver-proef gestelde *esaij-mark* in, (zijnde 12 karaat) van het te proevene goud, en wind het in een looden peperhuisje; voorts weegt men daar toe zijn behoorlijk zilver, welk gewigt na den alloij van 't goud, vervolgens nader zal worden aangeweezen: Dit beide in gereedheid zijnde, zal men op de in de oven onder de *moffel* wel doorgloeide, en ter deegen uit geademde capel tot goud van 23 caraat en daar boven 5; van 22, 7 en een half; van 21 à 20 en daar beneeden, 15 engels zuiver lood, zetten, en als het wel aan 't drijven is, eerst 'er het zilver indoen, en vervolgens immediaat het goud; en dewijl deeze wat heeter moet gaan als de zilver proef, zo moeten de capellen ook wat verder na agteren geschooven worden; de proef in 't vuur afgegaan zijnde, en het broodje van de *klaar* gezuivert hebbende, zal men het zelve weegen, om te ontdekken, hoe veel koper 'er mede vermengt is geweest; voorts smeed men het broodje op een zuiver aanbeeld op zijn dunte, en om hier in het barsten te beletten, gloeit men het eenige reizen; op de behoorlijke dunte zijnde, zal men het met duim en vinger oprollen van weerskanten, in de gedaante van twee aan malkanderen zittende gehegte buisjes, zodanig egter dat 'er overal het sterkwater kan bijkoomen; voorts laat men het nogmaals in een gloeij-tesje gloeijen, om het van alle vettigheid, waar mede het door de behandeling mogte zijn bevlekt, te zuiveren; na welk men 't opgerold proefje nog eens in de schaal legt, om te zien of 'er door 't uitsmeeden, niet iets is afgespat, en dus mogte zijn vermindert; zo niet, doet men 't zelve dan in een esaij-glasje, en giet 'er zo veel sterkwater bij, dat 't ruim bedekt is, en voor deeze eerstemaal met een-derde regen-water is verslapt, geschiedende zulks, dewijl de proef, ingevalle men voor de eerstemaal onvermengt *esaij-water* nam, te sterk zoude aangedaan en door de kragt van 't water verbrijzelt worden, waar door eene oneffentheid koste te wege gebragt worden: Zommige ervaarene esaijeurs neemen tot het eerste water het tweede of laatste water van een voorige proef, hebbende dit door de kookinge zo veel van zijne kragt verlooren, dat het voor een eerste water bekwaam sterk is: Met het gestelde water zal men de proef op een koolen-vuur, geduurende de tijd van een kwartier-uur laaten kooken; vervolgens dit water, 't welk bijna al het zilver in zig heeft verslonden, af gegooten zijnde, 'er nieuw onvermengd *esaij-* of *sterk-water*, dat in een ander glasje een weinig warm gemaakt is, opgieten, om de proef van het weinigje zilver, dat 't eerste water aan dezelve mogte hebben laaten behouden, volkomen te zuiveren; de proef hier mede ten tweedemaal een kwartiers-uur gekookt hebbende; zal men 't laatste water, 't welk nog veel van zijne kracht heeft behouden, in een apart flesje afgieten, en bewaaren het zelve voor 't eerste water van een volgende proef; voorts zal men met heet zuiver regen-water, de proef tot driemaalen toe afzoeten, en dit afzoet-water telkens bij het eerste zilverige water doen; dan zal men nog met een weinig van 't gezegde regen-water, de proef afspoelen, de mond van het glasje ter deegen met de duim of een kurkje sluitende op dat 'er niets kan uitraaken; voorts giet men 'er het water zoetjes af, en doet de proef in een gloei-tesje, die men dan langzaamerhand doet gloeijen; koud geworden zijnde, weegt men ze accuraat, het gewigt verdubbelende, dewijl maar de helft van een mark is ingesneeden.

Tafeltje om te weeten, hoe veel zilver men tot de goud-proef moet toezetten, na de gehalte van het goud uitgerekent, en bepaalt.

Tot goud van 24 caraat,	neemt 30 car. zilver.
23	29
22	27
21	26
20	24
19	23
18	22
17	20
16	18
15	17
14	15
13	14
12	12

Voorbeeld, hoedanig men zeer nauwkeurig zal kunnen berekenen, met wat gedeelte zilver en koper, het geëesaijeerde goud is vermengt geweest.

Ik onderstelle, 12 caraat of 6 penn. goud te hebben ingesneeden, en hier 12 penn. zilver te hebben bijgezet, maakt zaamen 18 penn.; het broodje uit het vuur koomende, weegt 17 penn. 15 grein, bijgevolg 9 grein verlooren; van deeze 9 grein trekt men het koper af, dat

dat in het bijgezette zilver was, en het welke 6 grein bedraagt, dewijl dit zilver bij aparte *esſaij* bevonden is 11 penn. 18 grein te houden, blijft dus 3 grein; deeze 3 grein moet men verdubbelen, dewijl 'er maar een half mark is ingeſneeden, gevolgelijk was 'er 6 grein koper in het geëſaijeerde goud.

De proef uit het water weegt 11 car. $\frac{1}{4}$ gr.

Dit verdubbeld, maakt . 22 car. $\frac{1}{2}$ gr.
Het koper was . . 0 . . 6 . .
Ergo het zilver . . 1 . . $5\frac{1}{2}$ . .

Maakt te zaamen 24 caraat.

Tweede voorbeeld, waar bij veronderſtelt word, mede tot de opſneed, zilver van 11 penn. 18 grein genoomen te zijn.

ter quantiteit van 10 penn.
Hier bij 12 car. of $\frac{1}{2}$ mark goud, is . 6 . . .

Dus te zaamen . . 16 penn.
Het broodje uit het vuur, weegt 15 . . . 10 gr.

Is derhalven vermindert . 0 . . . 14 gr.
Hier af 't koper, dat in de 10 p. zilver was 0 . . . 5 . .

Blijft dus . . 0 . . . 9 . .

Deeze 9 gr. koper verdubbeld, maaken 0 . . . 18 . .
De proef uit het water verdubbeld zijnde, weegt . . 18 caraat.
Ergo is in de proef aan zilver geweest 4 . . . 6 gr.

Maakt wederom . 24 caraat.

Van de Verguld-proef.

Na dat men de *verguld-proef* in alle deelen, als een *zilver-proef* behandelt heeft, moet men de fijn gebrande broodjes, indien ze wat zwaar van goud zijn, na dezelve gewoogen te hebben, een weinig pletten, vervolgens gloeijen, en in een esſaij-glasje met wat zuiver en onvermengt esſaij-water doen; hier een groot kwartiers-uur mede gekookt hebbende, moet men 'er het water afgieten, en het goud, het welk als een bruin poeijer op de bodem van het glasje legt, met de ruimte heet regen water, tot driemaalen toe afzoeten, en voorzigtig affpoelen, daar na het zelve in een gloei-tesje gegloeit hebbende, weegt men het, en dit gewigt trekt men af, van het geen 't broodje uit het vuur koomende, gewoogen heeft.

Bij voorbeeld,

Het broodje uit het vuur, weegt 10 penn. 12 gr.
Het goud weegt . 0 . . . 10 . .

Zo houd deeze proef aan zilver 10 . . . 2 gr.

Hoe men het zilver uit het ſterkwater zal te voorſchijn brengen, en weder vergaderen.

Tot het zilver in zig hebbende ſterkwater, zal men twintig maal zo veel zuiver regen-water toedoen, en in een koperen bekken laaten kooken, dan zal het daar in zijnde zilver, het water verlaaten, en zig aan 't koper, en vervolgens door het kooken bij malkanderen voegen; dan zes uuren ſtil geſtaan en wel bezonken zijnde, zal men 'er het vogt voorzigtig afgieten, en de op de bodem liggende ſtoffe, op het vuur gedroogt, in een ſmeltkroes met potasch te zaamen ſmelten, zijnde als dan bijna fijn zilver.

Manier hoe men rekenen zal om naauwkeurig te alloijeeren.

Bij voorbeeld, ik hebbe 16 mark goud van 23 car. fijn, 8 grein wit, en 4 grein rood; om dat te veranderen op de voet van de Nederlandſche gouden rijder, houdende 22 car. fijn, 16 grein wit, en 8 grein rood, zo moet, onder ieder van de 16 mark, aan wit en rood te zaamen, een caraat worden bijgezet; dus bij de 16 mark 16 caraaten, dit rood en wit kan met behoud van haar twee caraat mededeelen, ieder mark 22 caraat.

Dan zeg ik 22 car. geeven 8 oncen, hoe veel geeven 16 caraat?

20
160 eng.
16 *mult.*
2560
22)
komt 11|6$\frac{8}{22}$
5 onc. 16$\frac{8}{22}$ of $\frac{4}{11}$ eng.

12 gr. rood en wit, geeven 116$\frac{4}{11}$ eng., hoe veel geeven 4 grein rood? 11

120
116
1280
4 *mult.*
(8
12 (5120 (426 (318
8 1 onc. 18$\frac{26}{33}$ eng rood.
dus . 3 . . 17$\frac{19}{33}$ . . wit.

Dus te zaamen als boven 5 onc. 16$\frac{4}{11}$ engels.

71 lood zilver van 10 penn. te maaken, op 10 penn. 12 grein.

Dit zilver is dus te ſlegt 12 grein, en het fijn kan mede deelen 36 grein.

Zo zegt men 36 geeven 71 hoe veel 12
12
36(852 (23$\frac{24}{36}$ of $\frac{2}{3}$
24

of dus,
3 geeven 71, hoe veel 1, facit als boven 23$\frac{2}{3}$

De vraage is, om de onderſtaande baaren te brengen op 11 penn. 6 grein, hoe veel koper men 'er zal onderzetten.

Een baar à 33 mark van	11	p.	22	gr. is	9438 grein
Een . . . à 63 . . .	11	.	12	.	17388 . .
Een . . . à 89 . . .	11	.	4	.	23852 . .
Een . . . à 99 . . .	11	.	13	.	27423 . .
284 Mark					(78101) $289\frac{71}{270}$
Een mark van 11 penn. 6 gr. maakt 270					284
					$5\frac{71}{270}$

Ik heb 30 lood zilver van 10 penn. 12 grein, om dat te maaken op 11 penn., de vraag is hoe veel fijn'er onder moet?

24 geeven 30 hoe veel 12

12)—— 1 12)——

2 1

2(30(15 lood.

Zilver hebbende van 12, 11, 10 en van 8 penn. fijn in 't mark, en men daar uit willende formeeren een baar van 40 mark zwaar, houdende 10 penn. en 12 gr., de vraag is, hoe veel men van elks daar toe neemen zal?

40	12 . . 4	40	40 . 4 . 10	van 12 penn.
8	11 . . 3	$10\frac{2}{3}$	30 . 3 . 10	van 11 penn.
——	10 . . 2	420	30 . 2 . 15	van 10 penn.
320	8 . .	320	5	van 8 penn.
		100		
	different .	100	40	

Deeze werking is als volgt, men fubftraheert het geringfte, dat is de 8 penn. van de 12, rest 4; van de 11 rest 3; van de 10 rest 2; dan ziet men hoe veel penn. fijn 'er zijn in de 40 mark van 10 en een-tweede penn. is 420 penn.; als mede hoe veel 'er zijn in de 40 mark van 8 penn. is 320; ergo heeft de 40 mark van 10 en een-tweede penn. 100 penn. meer in zig, als de 40 mark van 8 penn. Deeze 100 penn. kan men verdeelen eenigermaaten zo men wil, hier is genoomen 40 voor 't zilver van 12; 30 voor dat van 11, en 30 voor dat van 10 penn., deeze 40 en tweemaal 30 moeten gedivideert werden door 4, 3, en 2 penn., het facit daar van, zijnde marken die men van elks neemen moet; de fuppletie tot de 40 mark moet genoomen werden van het geringfte, dat is 5 mark van 8 penn.

ESSAIJEUR; is die bediende der munt, aan wien de *esfaij* of het proeven van de fpecie der ftoffe, waar van het geld zal gemunt worden, is toevertrouwt.

ESSCHEN-BOOM; *Esch*; in 't latijn *Fraxinus*; *Arbor limicum*. Verfcheidene zoorten worden van dit groote boom-gewas gevonden; als

1. De *gemeene* of *groote Esch*; *Fraxinus vulgaris*; *Fraxinus* DODONÆI; (*Fraxinus foliolis ferratis, floribus apetalis*, LINN. *Spec. Plant.*); daar is ook een verandering van met geel-bonte bladen.

2. De *kleine* of *Steen-esch*, of *Manna-boom*; *Fraxinus humilior f. altera Theophrafti*, *minore & tenuiore folio*; *Fraxinus florifera botrijoides*; *Ornus* LUGDUN.; (*Fraxinus foliolis ferratis*, *floribus corollatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *kleine* of *Steen-esch*, met ronder bladen; *Fraxinus folio rotundiore*; *Ornus quorundam.*

4. De *laage Esch*, met ronde bladen; *Fraxinus minor*, *foliis rotundioribus*; *Fraxinus Aleppenfis.*

5. De *Carolijnfche Esch*, met fmalle puntige hangende bladen; *Fraxinus Carolinienfis*, *foliis angustioribus utrinque acuminatis pendulis*; (*Fraxinus foliolis integerrimis*, *petiolis teretibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. De eerfte zoort is een bekende boom, die regt, tamelijk dik, en vrij hoog opgroeit, en boven met takken bezet is; zijne bladen zijn lang en geveêrt; uit veele kleine langwerpige, gezaagde, puntige, helder-groene bladen beftaande, die behalven het uiterfte aan een ribbe tegen malkanderen over vast zijn; zijne bloemen, die voor de bladen te voorfchijn koomen, koomen in hangende trosfen voort, hebben geene bloem-bladen, maar beftaan alleen uit helmftijltjes; waar na langwerpige, vliesagtige, dunne en platte vrugten volgen, die de gedaante van een vogels-tong hebben, en aan haar begin, dat wat dikker is, van binnen een zaad bevatten, dat bijna eijrond, wit en mergagtig is: Dog daar zijn tweederlei *esfchen-boomen*, zommige bloeijen en geeven vrugt, en andere niet; zijne wortelen zijn groot en lang, en fpreiden zig naar alle kanten in de oppervlakte van den grond uit; de ftam is met een gladde aschverwige fchors bekleed.

De *tweede zoort* verfchilt hooftzaakelijk van de eerfte, dat ze in alle deelen kleinder groeit, en de bloemen met bloem-bladjes voorzien zijn, en men wil, dat van deeze zoort de opregte *Calabrifche manna* voortkoomt.

De *derde zoort* fchijnt maar eene verandering van de voorige te zijn, hebbende korter en rondagtiger bladen.

De *vierde zoort* groeit laag en meest heesteragtig, en heeft ronder, glanzende en gegolfde bladen.

De *vijfde zoort* heeft fmalle bladen, die naar de beide einden puntig zijn, en nederwaards hangen.

Plaats. De *eerfte zoort* groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, *Frankrijk*, enz. naast de wegen, velden, in de heggen en elders, daar de grond wat vogtig is; word ook dikwils gekweekt tot het huishoudelijk gebruik. De *tweede* en *derde zoorten* worden gevonden in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Napels*, *Sicilien*, enz. De *vierde zoort* koomt voort in *Italien*, *Sijrien*, en elders; en de *vijfde zoort* hoort in *Carolina* te huis.

Eigenfchappen. Het hout, de fchors en bladen van de eerfte gemeene zoort, hebben een zamentrekkende, zweet-, pis- en ftonden-drijvende kragt, en zijn wondheelende; wordende gepreezen tegens graveel-, nieren- en blaazen-fteen, als mede tegens de tusfchenpoozige koortzen, een afkookzel daar van gemaakt: Men zegt ook, dat het afkookzel van het hout, even als het pok-hout, van een zeer goede uitwerking is tegens de vuile ziekte; weshalven het ook *Gnajacum Germanorum*, *Duitsch Pok-hout* genoemt word: Het zaad, dat in de Pharmacie *lingua avis*, *ornitho-glofsum vel paſſerina*, *vogels tong* genoemt word, verwekt lust tot bijflaapen, en maakt de vette menfchen mager; word ook gepreezen tegens de waterzugt, fteen en fteekingen der zijde.

De ouden hebben veel gefchreeven van de *antipathie*, die de flangen voor den *esfchen boom* zouden hebben, in diervoegen, dat wanneer ze in een kring beflooten worden, die half van de esfchen-bladen, en half van brandend vuur gemaakt is, zij liever zouden verkiezen, door het vuur, dan door de esfchen-bladen te vlugten; gelijk onder andere PLINIUS in het 15*de Boek*, *cap.* 13. verhaalt; dog dit heeft men door onderzoek onwaar bevonden; en dus is het ook gelegen met de groote kragt, die deeze boom, of deszelfs zap, zoude hebben, tegen de beet en het venijn der flangen, en andere venijnige dieren;

dieren; het welk zeer waarſchijnelijk uit de gemelde gewaande *antipathie* kwalijk opgemaakt is, maar niet aldus bevonden word.

Veele oude ſchrijvers, hebben ook veel op met het hout, dat op *St. Jansdag* van deeze boom gehakt word; willende, dat zulks een deftig heelmiddel zoude zijn, om alle verſche wonden op een *ſijmpathetiſche* wijze ſpoedig te geneezen, als men de wonde maar met een ſpaan van zulk hout beſtrijkt; waar bij zommige nog voegen, dat zulk hout præcijs op den middag als de klok twaalf uur ſlaat, moet gehakt worden; maar wie ziet hier niet uit, dat zulks bijgelovigheden of ſpreukjes zijn, die van de oudheid afſpruiten, toen de bijgelovigheden de waereld ingenoomen hadden; het kan zijn, dat dit hout eenige uitwerking tot het heelen der wonden door zijne uitvloeizels toebrengt, en misſchien ook niet; want men ziet dikwils, dat een wonde zeer ſpoedig van zelf, door de lijmagtigheid der bloed-deeltjes geneest, inzonderheid bij gezonde menſchen, zonder eenig ander middel te gebruiken, dan dezelve maar met windzels toe te binden, en voor de aandoening van de lucht, enz. te beſchermen; want het is de natuur, die hooftzaakelijk het beledigde weder van zelve tracht te herſtellen, dienende de hulpmiddelen meest alleen om de natuur te hulp te koomen, en kwaade toevallen af te weeren; en niet zelden worden de wonden door verkeerde of ondeugende middelen eerder bedorven, dan verbetert: Men vind ook nog veele le andere kragten van deezen boom tegen deeze en geene ziektens in oude ſchrijvers aangetekent, maar die onzeker zijn; ondertusſchen komt 't mij zeer waarſchijnlijk voor, dat de *eſchen-boom* zeer goede kragten in veelerlei ziektens kan bezitten, maar die nog niet genoegzaam onderzogt, en nog onbekent zijn.

Kweeking der Eſchen-boomen.

De kweeking deezer boomen geſchied door het zaad, dat men in de maand October of November op een wel omgeroert bedde bekwaamelijk digt moet zaaijen; want als men zulks in het voorjaar doet, koomt het eerst het volgende jaar op, ten zij men het de winter over in vogtig zand heeft laaten meuken; de opgekoomene jonge boomtjes moet men vervolgens van het onkruid wel ſchoon houden, en één of twee jaaren op de gezaaide plaats laaten groeijen, waar na men dezelve op andere bedden of akkers in rijen verplant, de rijen op 3 à 4 voeten, en de boomen in de rij op 2 à 3 voeten afſtand; bij het verplanten kort men de pen-wortel wat af, maar de kleine wortelen moet men 'er aan laaten, en vooral aan de top niet roeren, dewijl ze anders, gelijk meer andere boomen, dog inzonderheid deeze, geen mooije regte ſtam, nog goede kroon verkrijgen; hier laat men ze verder opgroeijen en ſtaan, tot dat men ze elders nodig heeft, daar ze zullen blijven voortgroeijen; ondertusſchen den ſtam van de zijdtakken ontblootende.

Deeze boomen, inzonderheid de eerſte zoort, koomen ook dikwils omtrent de plaats, daar oude boomen ſtaan, van zelve, van het gevallene zaad voort; die men, nog jong en klein zijnde, uitgraaven en in de enterij planten kan, om ze een bekwaame groote te laaten verkrijgen.

Wegens het zaad ſtaat nog aan te merken, dat zulks meest doorgaans verſcheiderhande zoorten voortbrengt; als 1. zodanige boomen die zaad, en andere die geen zaad voortbrengen; en 2. die blinkende, en andere die geen of minder blinkende bladen hebben; bij welke veranderingen men bevonden heeft; dat die boomen welke geen zaad geeven, en geen ſterk blinkende bladen hebben, de grootſte worden, en de beste effenſte ſtammen verkrijgen; daarentegen die welke vrugtbaar zijn, en ſterk blinkende bladen hebben, nooit zulke groote boomen worden, en dikwils met knobbelagtige ſtammen groeijen; ook zegt men, dat onder de vrugtdraagende, die welkers vrugten of zaad-ſchillen digt bij malkanderen in boschjes groeijen, ſlegter gewas maaken; dan zulke, welke de vrugten in lange trosſen wijd van malkanderen hebben ſtaan.

De bonte zoort kan door middel van oculeering op de gemeene zoort, of ook dooor inlegging der takken voortgekweekt en vermeerdert worden.

Deeze boomen willen in allerlei gronden, die niet geheel dor en mager zijn, zeer wel groeijen, dog beminnen liefst een lijvige, kleijagtige, losſe en wat vogtige grond, daar ze het grootst en zwaarst in worden, en ze kunnen alle, onze winterkoude zeer wel tegenſtaan; hoewel de vreemde zoorten weinig in deeze gewesten gevonden, en niet anders dan zomtijds van de liefhebbers gekweekt worden.

Nut en gebruik der Eſchen-boomen in de tuinen en huishoudinge.

De eerſte zoort of gemeene *eſch*, word dikwils geplant rondsom tuinen, vrugt-hoven, buitenplaatzen en hornlegers, tot manteling en windbreeking; het zij in enkelde of dubbelde rijen, om dat ze ſpoedig opgroeijen, ſterk en vast bewortelen, en taai van takken zijn, en dus niet ligt van de winden gebrooken worden; tot cierlijke *allées* zijn ze niet bekwaam, dewijl ze meest doorgaans geen digt geſlootene aanzienlijke kroonen maaken, maar de takken los en verſpreid groeijen, en tot ſcheerheggen deugen ze geheel niet: Men moet zig wagten, deeze boomen omtrent ander gewas te planten, want dewijl haare groote wortelen zig ver onder den grond uitbreiden, en dezelve ook veele vezel-wortelen maaken, zo berooven ze het nabijſtaande gewas van al het voedzel, en doen het bederven of kwijnen; ook is de ſchaduwe deezer boomen nadeelig aan de meeste andere gewasſen: Het is egter aanmerkelijk, dat evenwel allerlei planten in de grond daar *eſchen-boomen* geſtaan hebben en geroeit zijn, zeer wel groeijen willen.

Men plant de *eſchen* ook wel, om bovengemelde reden, als ook wegens het toekoomende voordeel van het hout, rondsom velden of groote akkers en weiden, naast de gragten, flooten, wegen en elders, daar de grond wat vogtig is; maakende dezelve ook aan de kanten der wateren een vasten wal: Zelden plant men van deeze boomen hier te lande bosſchen, gelijk wel elders geſchied; om reden dat men de gronden, die eenigzins vrugtbaar zijn, tot ander beter of noodzaakelijker gewas beſteed, en nodig heeft, en dezelve in dorre ſchraale zand- en veen-gronden niet wel tieren willen; maar zo iemand een vogtige grond hadde, onbekwaam tot teeling van eenig ander gewas, hij zoude zijne kosten en moeite niet vergeefsch beſteeden, als hij dezelve met *eſchen-boomen* tot een bosch deed beplanten, aangezien dit hout van veel nut en gebruik is, en derhalven veel geagt, en wel betaalt word.

Men plant deeze boomen, als men ze tot een manteling in enkelde of dubbelde rijen ſtelt, maar op 10 à 12 voeten afſtand, om ze vroeger en beter digt te doen ſluiten, dewijl de kroonen zig maar weinig uitbreiden;

wil

wil men 'er bosschen van planten, kan men ze op 7 à 8 voeten in het vierkant stellen; dog met dat oogmerk, om, na dat ze een jaar of twee gestaan hebben, een boom om de andere 5 à 6 duim boven den grond af te kappen; want dan zullen deeze gekapte boomen veele sterke scheuten maaken, die in vier of vijf jaaren bekwaam zijn tot paalen of staaken, hoepels, brandhout en andere dingen, en na deeze gekapte scheuten zullen 'er weer andere uitschieten; zo dat men 'er geduurig voordeel van kan hebben, terwijl men de overige boomen tot timmerhout laat opgroeijen; welker getal men ook verminderen kan, na dat ze in groote en dikte toeneemen, laatende de best groeijende en meest beloovende verder groeijen, tot grooter timmerhout.

Het *esschen-hout* is wit, glad en hard, zeer taai en buigzaam; en derhalven een uitsteekend hout voor de wagenmaakers, tot het maaken van wagens, koetzen, chaisen en andere dingen; dienende inzonderheid tot zodanige dingen, die taai en buigzaam moeten zijn, als asen, disel-boomen, wielringen, enz., en wegens zijn taaijigheid word het ook gebruikt tot allerlei gereedschappen, hegten, stokken, hellebaarden en espontons der officieren, enz.; de draaijers gebruiken het tot steelen, katrollen, spinwielen en meer andere dingen; dog in gestadige droogte is dit hout, inzonderheid als het weinig behandelt word, ras verganglijk, dewijl het dan ligtelijk door de wormen aangetast word, inzonderheid als 't niet te regter tijd gekapt is; welk kappen in de winter-tijd geschieden moet.

Dit hout is ook een goed brandhout, beter dan het *elsen-hout*, dog minder als het *boeken-hout*; het is een aanmerkelijke eigenschap van dit hout, dat het brand en vlam geeft, zo dra het maar gekapt en nog zappig is, dat geen ander zoort van hout doet. De asch van dit hout en het daar uit geloogde zout, zijn *causlik* of brandend, en bijten de huid door, als ze daar op gelegt worden.

Wegens de *manna*, die van de tweede zoort koomt, kan men nazien op het artijkel MANNA.

ESSCHEN-BOOM (BERG-), zie SORBEN-BOOM.

ESSCHEN-BOOM (HAVER-), zie SORBEN-BOOM.

ESSCHEN KRUID, zie FRAXINELLE.

ESENTIA QUINTA; *Quint-esents*; betekent een *esfentie* of *wezen*, die bij uitstek alle de werkende krag-ten uit een ligbaam bevat; gelijk bij voorbeeld, wanneer men uit eenig zaad of kruid, enz., het *zout*, de *olie* en *geest* vereenigt, en in een ligbaam brengt.

ESSENTIE; *Esfents*; betekent het *Wezen*, den *Pit* of het kragtigste van iets. In de *Chijmie* word hier door verstaan een vogt of schei-vogt (*menstruum*), het welke door zijn vermoogen de fijnste deelen of kragten uit de eene of andere stoffen getrokken heeft, en in zig bevat, veel overeenkomst hebbende met een *tinctuur* en *elixir*; en welkers onderscheid hoofdzaakelijk bestaat in de consistentie en het uitterlijk aanzien; want een eigentlijke *esfentie* moet meer geverft, met meer extract voorzien en ondoorzigtiger zijn als een *tinctuur*, zo dat men 'er of geheel niet of nauwelijks doorzien kan; maar een *elixir* moet, zal het deezen naam met regt draagen, veel dikker en donkerder van verf als een *esfentie* en geheel ondoorzigtbaar zijn. Hoewel 'er hedendaags weinig onderscheid tusschen een *tinctuur* en *esfentie* gestelt word; zo dat veele dingen *tinctuuren* genoemt worden, die *esfentien* of wel *elixirs* moesten heeten, en daar in tegen andere dé naam van *esfentie* draagen, die met meerder reden de naam van *tinctuur* toekwam, gelijk bij voorbeeld de *coraalen-esfents*, *barnsteen-esfents*, *rhabarber-esfents*, *citroenschillen-esfents*, enz.

De *esfentien* zijn of *enkelde* (*simplices*), die maar uit een *ingredient* bestaan, of *zamengestelde* (*compositæ*), die uit verscheidene *ingredienten* bereid worden. Het *menstruum* of scheij vogt is meest *gerectificeerde wijn-geest*, of eenige andere *gedistilleerde brandbaare geest*; dog daar worden ook *esfentien* met *water* en *wijn* bereid, hoewel weinige, die ook niet lange kunnen duuren.

Men maakt *esfentien* van stoffen uit alle de drie natuur-rijken, dog voornamentlijk uit het vegetabilische rijk, en zulks uit de *bladen*, *bloemen*, *wortelen*, *houten*, *basten*, *besiën*, *vrugten*, *zaaden*, *harsen* en *harsagtige gommen*, verdikte *zappen*, *extracten*, enz.

Uit het animalische rijk worden bereid *esfentien* van *adderen*, *regenwormen*, *mumie* en *bever-geil*, welke laatste het gebruikelijkst is. Uit het mineralische rijk maakt men *amber-* en *barn-steen-esfents*, en men kan de *tinctuuren* van *ijzer* en *staal*, dewijl ze dikker als *tinctuuren* zijn, ook als *esfentien* aanmerken, gelijk mede de *zwavel-balsems*.

Daar zijn ook vogten die *esfentien* genoemt worden, dog eigentlijk geen *esfentien* zijn, gelijk bij voorbeeld, de *steen esfents* (*esfentia lithontriptica*), dat een *liquor* is; de *salpeter-esfents*, zijnde de bekende *zoete salpeter-geest*; de *drooge amber-esfents*, dat een droog poeder is.

De *Italiaanen* noemen ook alle fijne welriekende olien, *esfentien*, en niet zonder reden, dewijl ze het fijnste en kragtigste weezen uit eenig subject bevatten, hoewel dit bij ons niet gebruikelijk is.

Alle subjecten die *hars* of *olie* en *gom* bevatten en een reuk en smaak, of ten minsten reuk hebben, zijn bekwaam om 'er een *esfents* door middel van een brandende geest uit te trekken, die alle de kragten des subjects, welke hoofdzaakelijk in de ruikende en smaakende deelen bestaan, in zig bevat.

De manier om *esfentien* te bereiden, is volgens de gewoone wijze aldus: Men snijd of stoot het subject of de stoffen waar van men eene *esfentie* maaken wil, grofjes klein, doet het in een *kolf*, *phiool* of andere hooge vles, giet 'er sterke *wijn-* of *koorn-brandewijn* op, (want de *koorn-brandewijn* is hier toe even zo goed, als *wijn-brandewijn*, indien hij maar zuiver en sterk genoeg is,) ter hoogte van drie à vier vingeren breed boven de stoffe; laat het eenige dagen in een zand capel of op een andere zagte warme plaats, bij voorbeeld, bij een haard-vuur, naast of op een bakkers oven, of in zagte broeijende run, verscheidene dagen staan, tot dat het wel uitgetrokken is, het altemets omschuddende; perst het naderhand door een fijn linnen zakje sterk uit, en filtreert het door een vloeipapier, zo is de *esfents* bereid: Maar om de *esfentie* kragtiger te maaken, zo kan men de uitgetrokken *esfents* op nieuwe stoffen gieten, en het van nieuws laaten trekken, en verder daar mede handelen als boven, zo zal men een kragtiger *esfents* verkrijgen. Indien het subject van zodanigen aart is, dat het door gisting een *brandbaaren geest* geeft, zo kan men deezen geest eerst daar van distilleeren, en dezelve vervolgens in plaats van *brandewijn* tot de uittrekking van de *esfents* gebruiken, zo zal ze nog kragtiger zijn: Nog voortreffelijker zal de *esfents* worden, als het subject daar ze van gemaakt is, *olie* geeft, en men dan wat van de *olie* met *zuiker* tot een *eleosacharum* of geoliede

oliede zuiker maakt, en dezelve bij de een of tweemaal geëxtraheerde *esfents* mengt, eer men ze filtreert.

Maar het ſtaat aan te merken, dat wanneer de ſtoffe tot het maaken van een *esſentie*, benevens de *harsagtige* deelen, ook *gomagtige* bevat; gelijk bij voorbeeld de *rhabarber*, *jalappe*, *turbith*, *lorken-ſwam*, *kina-kine*, enz., de *wijn-geest* als dan niet al te ſterk, maar wat *phlegmatijk* dient te zijn, om dat de ſterke geest alleen de harsagtige deelen ſolveert en niet de gomagtige: Of men extraheert zodanige ſtoffen eerst met heel ſterke *wijngeest*, en na de afgieting der extractie vervolgens het te rug geblevene met een zwakke waterige geest of met water, en men giet daar na de beide extracten bij malkander, het welke in zodanig geval de beste manier is. Ook worden de ſtoffen zomtijds, om ze beter uit te trekken en de extractien der *esſentien* te vermeerderen, eerst met *geſmolten wijnſteen zout* of *liquor van vaste ſalpeter* bevogtigt: Ook dient in agt genoomen, als men een zamengeſtelde *esſents* uit verſcheiden zeer verſchillige dingen, bij voorbeeld uit *dikke zappen*, *extracten*, *harſige balſems*, *gommen* en andere taaije dingen, teffens met *wortelen*, *bladen*, *bloemen*, *ſpecerijen*, enz. zal maaken, dat het beter is, dat men deeze dingen niet alle onder een gemengt en te gelijk, maar zommige die van eenerleij aart zijn, bij voorbeeld de dikke harſige en taaije, enz. bezonder uittrekt, en vervolgens de extracten bij malkander giet, en het dan nog wat laat digereeren en circuleeren.

Hoe veel *geest* men tot de ſtoffen neemen moet, heeft juist geen vaste bepaaling, dewijl de eene ſtoffe meer extractie uitlevert, als de andere: Zommige rekenen tot een half of geheel drachma van de ingredienten, een once *geest*; dog gewoonlijk giet men zo veel geest op de ingredienten, dat dezelve 3 à 4 vingerbreed daar over ſtaat: Het komt 'er hoofdzaakelijk op aan, om de *esſents* veel extractie te doen hebben en kragtig te maaken: Hier uit volgt, dat men niet te veel geest moet neemen; want het is niet de geest die aan de Lijder dienst doet en de ziekte geneest, maar de extractie moet het doen; weshalven de *esſentien* ſterk moeten zijn, anders helpen ze niet; daar en tegen als ze ſterk en kragtig zijn, zijn ze dikwils van veel nut; dewijl ze het kragtigſte uit de medicinale ſtoffe bevatten.

Men kan ook *extempore* of in zeer korte tijd *esſentien* maaken, als men dikke zogenaamde *extracten* van de ſtoffen heeft, daar men een *esſents* van begeert; want dan heeft men maar wat *brandewijn* te neemen en dezelve met zo veel extract te mengen, tot dat 't de conſiſtentie van eene *esſents* verkrijgt, en op het laatst doet men 'er wat *gedistilleerde olie* van dezelfde ſtoffe waar van het extract gemaakt is, (indien dezelve olie geeft) met *zuiker* tot een *eleoſacharum* gemaakt, bij; zo is de *esſents* tot op het filtreeren na vaardig.

De Heer NEUMANN leert ons de *esſentien* op de volgende wijze bereiden: Men doet de klein geſneedene of geſtootene ſtoffen in een kolf, of retorte, giet 'er beste *wijn-* of *koorn-brandewijn*, of eenige andere brandbaare geest op, digereert het eenige dagen zagtjes en bewaart den geest die 'er van afdistilleert, waar na men de extractie afgiet en de te rug blijvende afgetrokkene ſtoffe uitperst; dit uitgeperste trekt men in het marienbad af, tot de dikte van een extract, die men voor eerst bewaart, en men giet den afgetrokkene geest bij de eerſte overgekoomene bewaarden geest; met deeze bij zaamen gegootene geest maakt men een tweede extractie, over nieuwe ſtoffen, bij een matige en geſtadige warmte, en dezelve daar na gelijk de eerſte afgegooten en uitgedrukt hebbende, doet men ze in een kolf, en hier bij de bovengemelde dikke extract van de eerſte uittrekking, zet het dan in een zagte digestie en laat het met elkander maar zo lange circuleeren, tot dat de dikke extract 'er geheel in ontbonden is, zulks altemets eens omſchuddende, waar na men het filtreert; zo verkrijgt men, volgen de Hr. NEUMANN, een behoorlijk goede *esſents*. Maar wanneer het ſubject of de ſtoffe tot de *esſents* een dikagtige en zwaare olie bevat, die zig niet gaarne met de geest wil vereenigen, zo raad de Heer NEUMANN, dat men wat van de uit die ſtoffe voorheen *gedistilleerde olie* met *zuiker* moet mengen, dezelve met de uitgetrokkene *esſents* allengskens moet zaamen wrijven, en het dan benevens de dikke extract, gelijk gezegt is, zagtjes laaten digereeren en circuleeren, het welke dan een heerlijke *esſents* geeft. Dog deeze manier van de Heer NEUMANN is wat wijdloopiger en moeizaamer: Meest worden de *esſentien* gemaakt op de bovengemelde eerſte manier; die ook heel goed is, inzonderheid als men ze door dubbelde aftrekking of bijvoeging van de *gedistilleerde olie*, enz. wat ſterk en kragtig maakt.

Daar worden zeer veele voorſchriften van enkele *esſentien* gevonden; en dewijl dezelve heel nuttig tot geneezing van veelerlei ziektens, en ook niet bezwaarlijk te bereiden zijn, als men ze zelf maaken wil; zo zullen wij ten dienſte van de huisvaders en andere, eenige van de beste en gebruikelijkſte hier gaan beſchrijven.

Bitter Esſents (Esſentia amara) te maaken.

Neemt *toppen van alſem*, een en een halve handvol; *cardebenedicte*, *duizend gulden-kruid* en *herts-tong*, van elks een handvol; *lepel-bladen*, een halve handvol; *jenever-beſiën*, een en een halve handvol; *gentiaan-* en *zedoar-wortel*, *beste aloë*, *mijrrhe* en *oranje-ſchillen*, van elks een drachma; alles grof geſneeden en geſtooten en in een glas gedaan zijnde, giet 'er twee pond goede *wijngeest* of *brandewijn* op, laat het 8 dagen of langer op een warme plaats trekken, het al te mets omſchuddende, en giet het dan door. Deeze *esſents* is dienstig voor een zwakke maag, verloorene appetijt en andere gebreken die uit de maag voortkoomen. De *doſis* is van 40 tot 60 druppels.

Hallijche Bitter-Esſents (Esſentia amara Hallenſis).

Neemt *rhijnvaaren* en *water-klaver*, van elks twee oncen; *pimpinel-wortel*, *angelike-wortel*, *patich-wortel* en *barnſteen*, van elks een once; klein geſneeden en geſtooten zijnde, giet 'er 20 oncen *brandewijn* op, en laat 't eenige dagen warm trekken, dan gefiltreert; maar het is beter dat men de barnſteen, en het overige elks alleen laat trekken, en dan de extractien te zaamen giet.

Deeze *esſents* is kostelijk in een zwakke maag, en als dezelve niet wel kookt, als mede tegen de rauwigheden in de buik of ſcheurbuitige vuiligheden, ſchurft, enz.; de *doſis* is van 40 tot 60 druppels.

Zamengeſtelde Esſents van alſem (Esſentia abſinthii compoſita).

Neemt *toppen van alſem*, drie handvol; *cardebenedicte*, een handvol; *duizendgulden-kruid*, een halve handvol; *calmus-* en *zedoar-wortel*, van elks een half once; *oranje-* en *citroen-ſchillen*, van elks een drachma; *caneel*, twee drachmen, en *kruidnagels*, een half drachma; alles klein geſneeden en geſtooten zijnde, giet 'er anderhalf pond *wijngeest* op, en laat het eenigen tijd warm trekken, dan gefiltreert.

Dit is een heerlijk maagmiddel, en in allerlei maag-

gebreken dienſtig, ze bevordert de kooking, en maakt appetijt; men gebruikt ze als de voorige.

Maag-eſſents (Eſſentia ſtomachica Dolæi).

Neemt *geest van natuurlijk ammoniak-zout*, en *gerectificeerde wijngeest*, van elks vier oncen; *kruidnagels*, drie drachmen; *caneel*, een half drachma, en *zwarte peper*, een half once; digereert het te zaamen, en filtreert het.

Dit is ook een zeer goed maagmiddel; de *doſis* is tot één drachma.

Ander Maag-eſſents (Eſſentia ſtomachalis polijchresta).

Neemt *lange*, *zwarte* en *witte peper*, *gengber*, en *cardemome*, van elks een half once; *Spaanſche peper*, twee oncen; *liquor van geblade wijnſteen-aarde*, en *wijnagtige geest van ammoniak-zout*, van elks een pond; de *ſpecies* klein gemaakt zijnde, giet 'er de vogten bij, en laat het warm trekken, dan gefiltreert.

Deeze *eſſents* is zeer dienſtig in een kwalijk geſtelde rouwe niet wel kookende maag, en allerlei ziektens die daar uit voortkoomen, als duizeling, winden, enz., bevordert de kooking, en maakt appetijt.

Windbreekende Eſſents (Eſſentia carminativa Wedelii).

Neemt *zedoar-wortel*, een once; *everwortel* en *galange-wortel*, van elks een half once; *oranje-ſchil*, *anijs-* en *carweij-zaad*, en *roomſche camille-bloemen*, van elks twee drachmen, *kruidnagels*, *laurier-beſiën* en *calmus-wortel*, van elks anderhalf drachma, en *foelie*, een drachma; alles grofjes klein gefneeden en geſtooten, laat het met genoegzaame *geest van citroen-ſchil* extraheeren, en doet 'er dan wat *ſalpeter-geest* bij, zo veel tot dat het wat zuuragtig is.

Deeze *eſſents* is zeer dienſtig voor winden, en buikkrimpingen, verſterkt ook de maag en ingewanden, en bevordert de kooking en eetlust; de *doſis* is tot een drachma.

Borst-eſſents (Eſſentia asthmatica vel Pectoralis le Mortii).

Neemt *geſchuimde honing*, en *zoethout*, van elks twee oncen; *benzoin-bloemen*, en *opium*, van elks een drachma; *camfer*, een ſcrupel; *gedistilleerde anijs-olie*, 24 druppels; *wijnſteen-zout*, een once, en *brandewijn*, zo veel genoeg is; neemt ongeveer de helft van de *brandewijn*, en van het *wijnſteen-zout*, hier mede trekt eerst het *zoethout* uit, en met de andere helft van beide, ſolveert het *opium*; de *camfer* vereenigt met de *anijs-olie*; als dan neemt de uitgedrukte extracten van het *zoethout* en *opium*, doet 'er de *benzoin-bloemen*, de vermengde *anijs-olie*, en op het laatst de *honing* bij, digereert en circuleert het eenige tijd te zaamen, tot dat alles wel vereenigt is, en filtreert het ten laatſten.

Deeze *eſſents* word gepreezen in de borst-ziektens, hoest, aamborstigheid, enz.

Vergif-weerſtaande Eſſents (Eſſentia alexipharmaca Stahlii).

Neemt *meester-wortel*, *angelike-wortel*, *alands-wortel*, *ever-wortel*, *pimpernel wortel*, *ſwaluwe-wortel*, en *witte diptam-wortel*, van elks een once; ſnijd en ſtampt deeze wortelen grofjes, en extraheert ze met *ſterke wijngeest* of *brandewijn*, zo veel nodig is, mengt dan de afgetrokkene *eſſents* met een heel ſterke *eſſents* van *ſcordium*.

Deeze *eſſents* bevordert de ongevoelige uitwaasſeming, en brengt een zagte zweeting te wege, is derhalven zeer dienſtig in allerlei heete, kwaadaartige en andere koortzen, in ingeſlagene ſchurft, en meer andere ziektens, daar eene zagte zweeting vereiſcht word; de *doſis* is van 25 tot 40 druppels.

Eſſents van ſcordium (Eſſentia ſcordii).

Neemt in de ſchaduwe gedroogde *ſcordium*, zo veel gij wilt, extraheert het met hoog *gerectificeerde wijngeest*, of *ſterke brandewijn*, zo veel genoeg is; waar door alle reuk, ſmaak en kragt uit de *ſcordium* getrokken, en de *eſſents* zodanig zat-groen geverft word, dat ze tegens de zon gehouden, 'er gelijk als zwart-groen uitziet.

Deeze *eſſents* doet zweeten, en is in kwaadaartige koortzen een heerlijk middel; gelijk ook in de verſtopping der lever en milt, als mede in verzwoorene etteragtige long, en andere inwendige gezweeren.

Eſſents van de houten (Eſſentia lignorum).

Neemt *heilig-* of *pok-hout*, drie oncen; *ſaſſafras*, twee oncen; *rhodiſch hout*, een half once; *rood* en *geel ſantel-hout*, *china wortel* en *ſarſeparille*, van elks een once; alles klein gefneeden zijnde, giet 'er op *liquor van vaste ſalpeter*, ongeveer drie oncen, laat het dan 8 dagen warm ſtaan digereeren, daar na giet 'er bij *geest van duive-kervel*, of anders *beste brandewijn*, zo veel dat dezelve de *ſpecies* drie of vier vingerbreed overdekt, en laat het wederom 8 dagen in een zagte warmte digereeren, en dan filtreeren. Andere neemen in plaats van de *liquor van vaste ſalpeter*, *liquor van de geblade aarde van wijnſteen*.

Deeze *eſſents* drijft het zweet, en zuivert kragtig het bloed; is derhalven zeer dienſtig in de ſchurft en rouwigheden der huid, en andere onzuiverheden des bloeds.

Moeder-eſſents (Eſſentia Hijſterica).

Neemt *angelike-wortel*, en *candiſche diptam*, van elks twee drachmen; *brijonie-* en *zedoar-wortel*, van elks een halve once, *toppen van moederkruid*, *roſemarijn* en *wijnruit*, van elks twee vingergreepen; *lavas-* en *paſtinaak-zaad*, van elks een en een half drachma; *laurier beſiën*, *bevergeil* en *duivels-drek*, van elks twee drachmen, en beste *ſaffraan*, een drachma; alles klein gefneeden en geſtooten, maakt het tot een pap met *geest van ammoniak-zout*, giet 'er vervolgens agt oncen *beste brandewijn* op, en laat het warm trekken, daar na gefiltreert.

Deeze *eſſentie* is in moeder-gebreken en verſtikkingen zeer dienſtig, ſtilt de opkoomende benaauwtheden en pijnen; men geeft ze tot 40 à 50 druppels in *melisſe-water*, of iets anders.

Jicht-eſſents (Eſſentia arthritica).

Neemt *ronde hol-wortel*, *witte gentiaan-wortel*, *alandwortel*, en *ſarſeparil-wortel*, van elks een once; *chamædrijs met de bloemen*, *betonie met de bloemen*, *veldcijpres*, en *water-klaver*, van elks anderhalf handvol; *blauwe guichelheil-bloemen*, *duizendgulden-kruid* en *St. Janskruid bloemen*, van elks een handvol; *heilig-hout* en *ſaſſafras*, van elks een half once, en *arabiſche cost-wortel*, twee drachmen; alles klein gefneeden zijnde, giet 'er

geest

geest van aardwormen op, zo veel genoeg is, naamelijk drie à vier vingerbreed hoog over de *ſpecies*, laat het agt dagen warm trekken, en gefiltreert zijnde, voegt 'er bij *vlug zout van adderen*, twee drachmen.

Deeze *eſſentie* is een deftig middel in allerlei jicht en podagra, kramp, enz.; men neemt 'er 30 à 50 druppels twee maal van in; ook kan men de pijnlijke plaats daar mede warm beſtrijken, en het inwrijven.

Goede Purgeer-eſſents (Eſſentia cathaëtica).

Neemt *alandwortel* en *zoethout*, van elks drie drachmen; van de ſteelen gezuiverde *ſenés-bladen*, anderhalf once; *anijs-* en *coriander-zaad*, van elks drie drachmen; *rhabarber*, twee drachmen, en uitgezogte *corinthen*, 1 lood; alles klein geſneeden en gekneust zijnde, giet 'er twee mingelen beste *Franſche brandewijn* op, en laat het wel toegeſtopt, 10 à 14 dagen op een warme plaats trekken, het altemets omſchuddende; daar na giet de *eſſents* zagtjes af in een ander fles, of filtreert ze, om ze klaar te hebben.

Hier van neemt men 's morgens, of 's avonds eer men te bedde gaat, een lepel vol, min of meer, naar den ouderdom, waar van men een gemakkelijke ſtoelgang verkrijgt; ze zuivert het lighaam, en verſterkt ook teffens de maag en ingewanden.

Andere algemeene Purgeer eſſents.

Neemt *jalappe*, drie oncen; *zwarte nieswortel*, een halve once; *ſcammonie*, zes drachmen; *caneel*, twee drachmen, en *citroen-ſchil*, drie drachmen; alles tot een grof poeder gemaakt zijnde, giet 'er een half mingelen goede *brandewijn*, of beste *jenever* op, en laat het 10 à 12 dagen op een warme plaats trekken, giet daar na het klaare af, filtreert het, en bewaart het in een wel geſlooten fles.

Deeze *eſſents* purgeert allerlei kwaade ſtoffen uit het lighaam; men neemt 'er 's morgens nugteren 30 of 40 druppels van in, met *thee*, *coffij* of *vleeschnat*, en zo het binnen een uur of twee niet, of niet genoeg werkt, kan men 'er nog eenige druppels van neemen.

Eſſents van ijzer-vitriool (Eſſentia vitrioli martis aperitiva Ludovici).

Neemt *groene ijzer-vitriool* en *crijſtallen van wijnſteen*, van elks zes oncen; giet 'er drie pond *water* bij, en laat het op een zagt vuur, onder geduurig omroeren, kooken, tot dat het de dikte van *honing* verkreegen heeft, en de derde- of vierde-part vermindert is; als het dan koud geworden is, doet het in een fles, en giet 'er twee pond *wijngeest* of *brandewijn* op, en laat het op een warme plaats 10 à 14 dagen trekken, dan afgegooten en gefiltreert.

Deeze *eſſents* verſterkt de maag, als dezelve verſlapt is, en herſtelt de verloorene appetijt; is mede zeer dienſtig in de miltziekte; men geeft ze van 40 tot 50 druppels.

Eſſentie van mijrrhe (Eſſentia mijrrhæ).

Neemt beste *mijrrhe* en *canarie zuiker*, van elks een halve once; giet 'er beste *brandewijn* op, ter hoogte van vier vingerbreed, en laat het eenige dagen zagtjes digereeren, tot dat de *brandewijn* wel geverft is; giet dan de *eſſents* zagtjes af.

Deeze *eſſents* word meest uitwendig gebruikt, ze ſcheid of ſepareert de kanten bij opene wonden, zuivert dezelve, en wederſtaat de verrotting, weshalven ze ook van een groot nut is, in het heete en beginnende koudvuur, na de gedaane *ſcarificatie*, als men ze met wat *camfer-geest* mengt; niet minder dienſtig is ze ook in opengeſneedene of opgebrookene gezwellen en vuile gezweeren, enz., en met *geest van lepel-bladen* vermengt, tegen het vuil of verrot ſcheurbuitig tandvleesch; inwendig is ze dienſtig om de maandſtonden te bevorderen. Zie MIJRRHE.

Eſſentie van Boerhave, zeer dienſtig voor het graveel, en kwaalen die uit de maag en koude ſlijmen ontſtaan.

Neemt *alands-wortel*, *zoethout* en *calmus-wortel*, van elks een once; *coriander-*, *peterſelie-*, *anijs-* en *carweij-zaad*, van eks een half once; *jenever-beſiën*, een once; gedroogde *oranje-ſchillen*, een halve once; beste *corinthen*, 8 oncen; *vijgen*, 6 oncen; *ſaffraan*, een half lood; *rhabarber*, 2 oncen; *ſenés-bladen*, naauwkeurig van de ſteelen gezuivert, 4 oncen; dit alles klein geſneeden of geſtooten zijnde, giet men 'er zes mingelen gemeene *carweij-jenever* op, laat het dus veertien dagen in de zon, of van verre bij het vuur trekken, het zelve dagelijks ter deegen omſchuddende; voorts giet men het zelve zagtjes af, en laat het filtreeren, waar na het in ter deegen toegeſtopte fleſſen tot het gebruik bewaart word.

Deeze *eſſents* verſterkt en onderhoud de levens-kragten, geneest veelerlei ziektens en gebreken, die uit de maag of koude ſlijmen voortſpruiten; is mede dienſtig tegens het graveel; men moet dezelve dagelijks gebruiken; de gewoone *doſis* is 's morgens en 's avonds een ordinair theekopje vol, kunnende egter na de omſtandigheden vermeerdert, en ten aanzien van kinderen verminderd worden.

Barnſteen-eſſents (Eſſentia ſuccini).

Neemt ſijn gepoederde *barnſteen*, een once; van het ſcherpſte *alcaliſche zout*, dat uit *potasch* en *levendige kalk* geloogt is, een half once; mengt en wrijft het een tijd lang wel onder malkander, dan in een kolf gedaan zijnde, giet 'er *wijngeest* of *brandewijn* over, ter hoogte van drie à vier vingerbreed, maakt ze met een ſtop of blaas wel toe, en laat het eenige dagen digereeren, tot dat de geest wel geverft en rood is; andere weeken de *barnſteen*, in plaats van 'er het gemelde zout bij te voegen, vier-en-twintig uuren in een half once *liquor van vast wijnſteen-zout*, en gieten 'er dan de *brandewijn* bij.

Deeze *eſſentie* opent de verſtoppingen, bevordert het wateren, de baaring, en den omloop des bloeds; verſterkt ook de zenuwen, is derhalven zeer dienſtig in beroerte, lammigheid, vallende ziekte en moederkwaalen; ook is het een treffelijk middel in de zaadloop, als mede in de wittevloed, met *roſemarijn-water* gebruikt; de *doſis* is 20 tot 30 druppels.

Balſamijke Barnſteen-eſſents (Eſſentia ſuccini balſamica).

Neemt *barnſteen*, en van het *ſcherpſte zout* dat uit *potasch* en *levendige kalk* bereid is, ſtampt het wel onder malkander; doet 'er dan bij *balſem van Peru*, twee drachmen, en wrijft het dan één of twee uuren; vervolgens giet 'er *geest van barnſteen*, of van de *balſem van Peru* bij, en laat het in het marienbad eenige dagen digereeren, tot dat de geest genoegzaam geverft is.

Deeze *esſents* koomt met de voorige wel veel overeen, maar is nog kragtiger en nuttiger; zij tempert alle zuure vogten, en is ook dienſtig tegen het graveel, en om de ſtonden af te drijven; als mede om den zaadloop te geneezen.

Amber-esſents (Esſentia ambræ).

Neemt *amber*, twee ſcrupels; wrijft ze met een drachma *canarie-zuiker*, tot dat het wél vereenigt is, doet 'er dan bij drie oncen goede *roosen-geest*, of gerectificeerde *wijngeest*, en laat het een paar dagen in een zagte warmte trekken, dan zagtjes afgegooten; men kan 'er ook wel een ſcrupel *muscus*, of dat beter is, eenige druppels *caneel-olie* bij doen.

Deeze *esſents* heeft een heerlijke reuk, ze vervrischt het bloed, verſterkt de hersſenen en leevens-geesten, en vervrolijkt het gemoed; is derhalven een zeer goed *analepticum* of verſterkend middel, inzonderheid bij oude lieden, of na eene ziekte, om de verloorene kragten weder te verkrijgen; de *doſis* is 10 à 20 druppels; ze geeft ook aan alles daar men 'er eenige druppels van bijmengt, een zeer aangenaame geur.

Esſents van bevergeil (Esſentia castorei).

Neemt gepoederde *bevergeil*, een once; doet ze in een phiool of fles, en giet 'er een half once *liquor van wijnſteen* of *van vaste ſalpeter* op, op dat het poeder matig vogtig worde; laat het dan 24 uuren warm meuken; giet 'er vervolgens vijf oncen beste *brandewijn* op, en laat het 20 dagen warm digereeren, als dan giet de *esſents* zagtjes af.

Dezelve verſterkt de moeder, en verdrijft de benauwde moeders-opſtijgingen en verſtikkingen; dient ook in de beroertheid, jicht en vallende ziekte; de *doſis* is tot 30 druppels; word ook onder de neus gehouden, en aan de neus, ſlaapen en pols gewreeven.

De *esſents van duivels-drek* word op dezelfde wijze bereid, en is in dezelfde gebreken dienſtig.

Citroen-esſents (Esſentia citri).

Neemt beste *citroenen*, ſchilt ze duntjes, doet de ſchillen in een fles, en giet 'er afgetrokkene *citroen-geest*, of anders beste *brandewijn* op, ter hoogte van 3 à 4 vingerbreed, laat het vervolgens op een warme plaats trekken, daar na giet het af, en perst het uit; om deeze *esſents* ſterker en kragtiger te hebben, kan men de *esſents* weder op nieuwe ſchillen gieten, en behandelen als vooren; op het laatſte filtreert men ze; men doet 'er ook wel het vierdedeel ſchil van *China's appels* bij, dat ze nog aangenaamer maakt.

Deeze *esſents* verſterkt het harte, de hersſenen, maag, gedarmte en ſchei-klieren, enz., verdrijft de winden, en is dienſtig in ziektens, die uit een zuure ſlijm ontſtaan; de *doſis* is tot een drachma, of 60 druppels.

Oranje-esſents (Esſentia aurantiorum).

Deeze word van *oranje-ſchillen* met afgetrokkene *geest van oranje-ſchillen*, op de zelfde wijze als de voorige bereid, en heeft ook het zelfde gebruik.

Esſentie van caneel (Esſentia cinnamomi).

Neemt beste ſcherpe *caneel*, een once: giet 'er 6 of 8 oncen beste *brandewijn* op, en laat het eenige dagen warm ſtaan trekken, de fles zomtijds eens omſchuddende, gelijk men altijd bij het bereiden van *esſentien* doen moet; giet dan de *esſents* zagtjes af, en filtreert ze.

Deeze *esſents* is zeer aangenaam, verkwikt het harte, verſterkt de maag, moeder en leevens geesten, vervrolijkt en verwarmt, enz.; de *doſis* is 20 à 30 druppels.

Zamengeſtelde Caneel-esſents (Esſentia cinnamomi compoſita).

Neemt beste *caneel*, een once; *kruidnagels*, een half once; *foelie*, twee drachmen; *lange peper* en *coriander-zaad*, van elks een drachma; alles klein geſtooten zijnde, giet 'er beste *brandewijn* op, ter hoogte van drie vingerbreed; dan laaten trekken, en behandelt het als de voorige.

Deeze heeft dezelfde kragten als de voorige, en is inzonderheid zeer dienſtig voor een gebrekkige maag, enz.

Wij zouden geen einde hebben, indien we alle de *enkele* en *zamengeſtelde esſentien*, die men bij de ſchrijvers hier en daar opgetekent vind, wilden beſchrijven de gemelde zijn de heilzaamſte; wij zullen alleen maar nog eenige van de voornaamſte *enkele esſentien* met naame opnoemen, die het meest gebruikelijk zijn, en op de bovengemelde wijze bereid worden, en welkers kragten men op het artijkel van ieder *ſpecies* vinden kan; dezelve zijn *esſents van agrimonie*, van *alandwortel*, van *akeleij-bloemen*, *aloë*, *alſem*, *ammoniak-gom*, *angelike*, *anijs*, *balſem van Peru*, *bast van winter*, *bitter-zoet*, *bijvoet*, *calmus-wortel*, *camille-bloemen*, *cardamome*, *cardebenedicte*, *cascarille*, *catechu*, *cochenilje*, *duizendblad*, *duizendgulden-kruid*, *duive-kervel*, *eerenprijs*, *euphorbium*, *galange-wortel*, *galbaan-gom*, *gentiaan-wortel*, *hoef-bladen*, *hol-wortel*, *St. Jans-kruid*, *jalappe*, *jenever-beſiën*, *kina-kine*, *krappe*, *kruidnagels*, *kruiſemunt*, *lavas*, *lepelbladen*, *kleine maankops-bloemen*, *mastix*, *meester-wortel*, *moeder-kruid*, *nagel-wortel*, *zwart nieskruid-wortel*, *pareira brava*, *pimpinel-wortel*, *pokhout*, *quendel*, *rhabarber*, *rhijnvaar*, *rosemarijn*, *ſalſaparille*, *ſtalkruid*, *tormentil-wortel*, *veldcijpres*, *vlier-beſiën*, *wal-wortel*, *water-klaver*, *wijnruite*, en meer andere; ziet ook op 't artijkel TINCTUUR; want de *esſentien* worden, gelijk boven aangeroert is, zomtijds *tinctuuren*, en de *tinctuuren* daar en tegen *esſentien* genoemt.

ESSENTIE VAN AMBER, zie AMBER, *pag.* 68.

ESSENTIE VAN ANGELIKE, zie ANGELIKE-WORTEL, *pag.* 82.

ESSENTIE VAN ANIJS, zie ANIJS, *pag.* 91.

ESSENTIFICARE; *Esſentificeeren*; betekent in de Chijmie, aan de gedistilleerde *alcaliſche* geesten, hun eigen *ſal volatile* of vlug zout, dat daar van geſublimeert is, weder te geeven, dat is, daar in op te losſen: Dus zegt men bij voorbeeld, *geëſſentificeerde geest van hertshoorn* (*ſpiritus C. C. esſentificatus*).

Men noemt ook *esſentien*, *geëſſentificeerde esſentien*, wanneer de uitgetrokkene *esſents* nog eens op nieuwe *ſpecies* gegooten en uitgetrokken word, om ze kragtiger te doen worden.

ESSERE, zie NETELZUGT.

ESTERLING; is een zoort van *Wit-visch*, onder het geſlagt der *Karpers* behoorende; zie NESTELING.

ESTHIOMENES; deeze naam word wel aan een invreetende zweer gegeeven.

ESULA, zie WOLFS-MELK.

ESULA VULPINA; is het *kleine ſpringkruid*; zie aldaar.

ETHINOIDES, zie ZEEFSWIJZE-BEEN.

ETHIOPISCHE OLIJFBOOM-HARS, zie ELEMI GUMMI.

ETHIOPISCHE PEPER; *zaad van Zelim*; in 't latijn *Piper Æthiopicum*; is een zoort van zwarte *peper* die in een ronde zwartagtige peul voortkomt, van drie à vier duimen lengte, en van dikte als een penneſchagt, waar in verſcheidene zaaden of peper-korls in celletjes bevat zijn, welke de gedaante van een eij en de groote van een kleine boon hebben, uitwendig zwartagtig en blinkende, en inwendig roodagtig zijnde: De ſmaak van de peul en het zaad is ſcherp, gelijk die van de zwarte *peper*. Men zegt dat deeze *peper* in *Ethiopien* aan een kruipende plant groeit, die nog bladen nog bloemen voortbrengt, maar dat de peulen voortkoomen uit kleine hooftjes die met een korte ſteel aan de ſtam zitten, 6, 8 en meer peulen uit een hoofdje: Dog deeze *peper* is zeer zeldzaam in *Europa*, en weinig bekend.

ETHRON; dit woord vind men bij eenige ſchrijvers gebruikt, om het onderſte gedeelte van den buik mede te betekenen.

ETHUSA LINNÆI, zie SCHEERLING.

ETIQUETTE; dit woord, wiens oorſprong wij niet dan op giſſingen zouden kunnen bepaalen, word in de eerſte plaats een zoort van *ceremonieel* door begreepen, welke de uiterlijke plichtspleegingen, ten aanzien van rang, geboorte en ſtaat, regelt, en dewelke gemeenlijk in ieder land verſcheiden zijn. *Ten tweeden*, word 'er een oud gebruik of gewoonte door verſtaan, en het is zo wel ten aanzien van dit, als van het *ceremonieel*, dat men gewoon is te zeggen; *Dit is reeds van ouds een etiquette geweest*. *Ten derden*, word dus het ſtukje papier of parkement genoemt, het welk men op de zakken, daar de proceſſen in gedaan worden, hegt, en waar op de naamen van de pleitende partijen, en die van hunne Advocaaten of Procureurs geſtelt worden.

ETSEN, *Etzen* of *Edzen*; is een woord, welke ons ſchijnt aangebragt van de Hoogduitſchers, van *Eſſen* of eeten, om dat in de Graveerkonst die met ſterkwater geſchied, het koper weggegeeten, weggeknaagt, of weggebeeten word, zo als het onze Plaatſnijders noemen.

Het *Etſen*, of de konst van met ſterkwater te graveeren, behoorde onder de algemeene beſchrijving van Graveeren behandelt te worden, om dat zij 'er een deel van is, en niet wel zonder behulp van het graveer-ijzer ten einde gebragt kan worden.

Uit de aantekeningen van de *Acad. Royale des ſciences van Parijs* 1703. *p.* 175. en 1704. *p.* 152. *in* 8*vo.* blijkt, dat Mr. DES BILLETTES over deeze konst, gelijk als ook over het Graveeren en Plaatdrukken geſchreeven heeft, welke ik niet heb konnen magtig worden; thans zal ik mij bedienen van het uitmuntend vertoog hier over te vinden in de *Dict. Encijc. art.* GRAVURE. Ik bekenne, dat G. LAIRESSE in zijn *Groot Schilderboek* 13*de Boek*, *cap.* 4. *pag.* 369. en vervolgens, over de Etskonst, gelijk ook over de Graveerkonst handelt; dog niet als plaatſnijder, maar als beoordeeler; waar in de eene te prijzen zij boven de andere, en wat 'er in waargenoomen moet worden, zonder opzettelijk van de konst te ſpreeken. De beroemde RANAUW geeft 'er in zijn *Kabinet der natuurlijke historien, konsten en wetenſchappen*, 6*de deel p.* 51. §. 53. zulke eene korte beſchrijvinge van, dat zij niemand, dan die reeds de konst verſtaan, verlichten kan.

Omtrent den oorſprong deezer aangenaame en nuttige konst, kan ik niet veel zeggen; alleen geloof ik, dat zij in het begin en midden van de voorleedene eeuwe tot volkoomenheid gebragt is, gelijk blijken kan uit de *Polijgraphiæ, or the art of drawing, engraving, etching, limning, painting, &c.* bij W. SALMON, *te Londen* in den jaare 1673 uitgegeeven; en voornaamelijk uit A. BOSSE, die in 1645 deeze konst beſchreeven, en toegeëigent heeft aan eenen SIMON FRISIUS, die een Hollander was.

Kortelijk beſtaat zij hier in, men ſtrijkt over eene welgefleepene plaat een grond of vernis van wasch, hars en pik, enz. gemengt, deezen maakt men zwart met de vlam van eene dikke kaars; op deezen grond brengt men den omtrek der tekening, die men wil na-etſen; en deezen omtrek, gemeenlijk door overdrukking met roodaard gemaakt, trekt men door met ſtaale naalden, op verſchillende wijzen gefleepen, tot op het koper; vervolgens giet men 'er ſterkwater op, na eerst eene rand van groene wasch om de plaat gemaakt te hebben, het welke het koper in de gemaakte groeven in de wasch wegbijt, minder of meerder in evenredigheid van den tijd, en kragt van het ſterkwater; dit gedaan zijnde, trekt men eene proef van deeze plaat, en verbetert, en verdiept het nodige met het graveer-ijzer.

I. Wij zullen nu eerst aantoonen, hoe de plaat bereid en gefleepen moet worden; 2. hoe de vernis of grond gemaakt; 3. hoe de tekening overgetrokken; 4. hoe de naalden gefleepen; 5. hoe de plaats moet geſchikt zijn; en 6. hoe het ſterkwater gebruikt moet worden; dit is de eerſte manier.

1. Hedendaagsch heeft men eene andere manier in Frankrijk uitgevonden, welke de tekeningen zo nabij koomt, wanneer die met zwart of rood krijt gedaan zijn, dat het alles overtreft; over deeze zullen wij ten tweeden handelen, te meer, om dat in Holland, en onze Provintien dezelve geheel onbekent is; niet tegenſtaande wij zeggen konnen, dat de beroemde Heer PLOOS VAN AMSTEL C. *Z. Lid der Haarl. Maatſch. van Wetenſchappen, en Directeur van de Academie van Tekenkonst te Amſterdam*, eene veel heerlijker manier uitgevonden heeft, welke niet alleen in zwart en rood, maar in verſcheidene koleuren teffens allerlei konst-tekeningen verwonderlijk nabootst; wij verwagten dat de uitvinder deeze fraaije konstgreep binnen kort aan den dag zal leggen, vermits zijn Ed. 'er een geheim van maakt, welke aan niet dan zeer weinigen van zijne vrienden bekent is.

De plaat word *een koper* genoemt door de Graveerders, en moet zijn van zagt, best, rood Zweedsch koper, welke nog gaten, nog barsten heeft; en welke eerst met het graveer-ijzer moet beproeft worden, of de ſneede wel effen, en zagt vloeit; het geele koper is te hard, en door de ongelijke vermenging met de klamei-ſteen, onbekwaam om voor konſtſtukken te dienen, en vooral niet om geetst te worden, om dat het ſterkwater zeer ongelijk op dit gemengt metaal werkt; de dikte moet evenredig zijn aan de grootte; eene plaat van 12 duim hoog, en 9 breed, mag wel een-twaalfde Rhijnl. duim tot dikte hebben; de grooterer meerder, en koud geſlagen zijn, dog droog: Men ſlijpt de plaaten op verſchillende wijze, of met eene grove ſlijpſteen en water, tot dat al de indrukken van den hamer verdweenen zijn; of wel, gelijk men thans te Amſterdam doet, men ſchaaft ze gelijk; vervolgens het zij gefleepen, het zij geſchaaft, polijst men dezelve nat

met houtskool van willigen hout, waar van de bast zorgvuldig afgedaan moet worden, tot dat de plaat ſpiegel glad is; daar na polijſt men ze over met zeer fijn gewreeven en gezifte Engelſche ſteen, met een weinig olie; anderen bruineeren de plaat geheel over, het welk eene kundige hand vereischt, anders laat ook het bruineer-ijzer ſtreepen na.

Naauwkeurige Plaatſnijders laaten de plaat eerst door den drukker proeven, waar door men de allergeringſte faut ontdekken kan.

De plaat dus gepolijst, moet zeer naauwkeurig ſchoon gemaakt, en gezuivert worden, om geene krasſen te maaken, 't is best hier toe een lapje ſatijn te gebruiken.

2. De plaat gezuivert zijnde, word vernist op deeze wijze:

De eerſte etſers, gelijk A. Bossa leert *p. 9.*, gebruikten *Burgondiſche pik*, vijf oncen, en *harst*, vijf oncen, lieten dit te zaamen ſmelten in een nieuwe verglaasde pot, en deeden 'er bij *nooten-* of *lijnzaad-olie*, tot vier oncen; laatende dit te zaamen kooken, tot dat deeze vernis tusſchen de vingers getrokken draaden ſpon; daar na klensden zij deeze vernis door eene ſchoone doek, gooten ze in eene ſchoone verglaasde pot, maakten ze tot ſtokken, welke zij in eene glaze fles wel toegeſtopt met een blaas 'er over, tot twintig jaaren toe bewaarden.

Callot bediende zig van een ander, welke genoemt word *vernis van Florence*; deeze was dun, en beſtond uit goede, heldere *lijnzaad-olie*, welke men laat heet worden in eene verglaasde aarden pot, waar in men even veel *mastik* doet ſmelten; het geſmoltene doet men in eene fles met een wijden hals, op dat die zig wel bewaare.

Veelerlei zoorten van vernis worden 'er gemaakt, onder welke deeze de beste is.

Neemt *witte wasch*, twee oncen; *pik van Burgondie*, een once, en *ſpaat* of *asphalt*, in 't fransch *ſpalt*, die zeer fijn gewreeven is, twee oncen; laat dit alles kooken in eene ſchoone pot, tot dat een drop 'er van op de plaat gevallen, en koud geworden zijnde, na drie of viermaal geboogen te zijn, hegt; giet vervolgens alles uit in eene pot met laauw water, en maakt 'er van kleine ſtokjes, van een pink dik, en omkleed die met nieuwe zijden taf, en bewaart ze tot het gebruik; men omwoelt altoos deeze ſtokjes, ook de bovengemelden.

Onze konſtenaars zijn zeer geheim met hunne compoſitien, en maaken 'er tweeërlei, voor de zomer en winter; geevende de eerſte wat meerder hardheid, de laatſte wat minder; de leezer zal ligt met de olien te vooren opgenoemd, zijn oogmerk hier in bereiken, en duidelijk zien, dat de ondervinding hem ſchielijk te rechte zal brengen: wil hij eene grootere hardheid hebben, zonder 'er olie bij te doen, laat hij de vernis een weinig langer uitdampen, of doet 'er een weinig meer *pik*, of *ſpaat* bij: Het vernis klaar zijnde, legt men de wel ſchoongemaakte plaat over een vuurtest, of liever vuurbak die vierkant is, gelijk de plaat, en waar over eenige dunne ſtaafjes leggen, als een rooster, om 'er de plaat op te doen rusten, en warm worden over de koolen die overal eene maatige, dog gelijke hitte verſpreiden moeten; men beknijpt eerst de plaat tusſchen eene handſchroef, of tusſchen twee, wanneer dezelve zeer groot is, om ze te beter te behandelen; daar na ſtrijkt men het vernis langs de plaat, volgens verſcheidene ſtrekkingen, de warmte van de plaat doet het ſmelten en door de taf heen gaan; wanneer, naar uw oordeel, genoeg vernis over de plaat geſtreeken is, zult gij of met eene veder, die zeer dun is, van een patrijs, of ander gevogelte; of met de palm van de hand, of met een popje taf, waar in een weinig fijne plukzel gevult is, de vernis egaal overal heen ſtrijken, en wegneemen het geene te dik is; de ondervinding leert egter, dat een popje taf het beste middel is; de veder laat ſtreeken na, en de hand veegt zomtijds het vernis ongelijk af; wanneer dit wel gedaan, en de vernis egaal geſmolten is, neemt men de plaat van het vuur af, op dat de vernis niet verbrand, of te hard word: Dit gedaan zijnde, neemt men eene kaars van ſmeer, of wasch, men keert met de handſchroef de plaat t'onderſte boven, en maakt met de punt der vlamme, of rook, het vernis zwart; wel zorg draagende, dat de pit het vernis niet raakt; dit vernis bedekt dan de geheele plaat, en ſterkwater 'er op gegooten, zoude nimmer het koper aandoen, ten waare men 'er met de naald de vernis aftrok, zo dat het koper bloot kwam, hier op werkt dan het ſterkwater; en zie daar waar in het etſen beſtaat.

3. Het etſen is niet alleen gemakkelijker om uit te voeren, dan het graveeren, maar de tekening word 'er netter in gehouden, en hier toe gebruikt men verſcheidene middelen.

Men beſtrijkt de tekening, die men namaaken zal, van agter met fijn krijt, rood aard, of potlood; men legt ze op de plaat, en men haalt met een ſtompe naald de omtrekken zeer zorgvuldig om, en op dat de tekening niet verglijde, plakt men dezelve met een weinig wasch aan de vier hoeken vast; dus verkrijgt men zigtbaare omtrekken, dog dan is de figuur omgekeert als de plaat gedrukt word, en dikwils heeft dit gelegenheid gegeeven, dat de degen aan de rechterhand, en de ſcepter in de ſlinkerhand van koninglijke pourtraiten gevonden word; men heeft, om dit voor te koomen, als de tekeningen met oost-indiſche inkt gedaan waaren, de omtrekken met rood aarde omgetrokken, en dan op de plaat overgedrukt; dog dit kan niet geſchieden aan rood aard, potlood, en andere tekeningen; men heeft daarom zig toegelegt, om de tekening altoos te bewaaren, en nogthans de nette omtrek te behouden; neemt dan zeer fijn postpapier, dat wel droog is, vernist het met terpentijn-olie, of venetiaanſche terpentijn, of andere dunne vernis, over het vuur, zo dun als moogelijk is, laat het koud worden; op dit papier kan men met rood aard tekenen, en met potlood, ook met inkt, en zeer doorſchijnend zijnde, zonder kleverig te zijn, laat het de figuuren die men aftekenen wil, ligt doorzien, en overtrekken; vervolgens legt men deeze omtrek op de plaat, bewaasemt eerst de plaat met zijn adem, en drukt met de vinger of nagel agter op 't vernist papier, tot dat de omtrek overal geraakt heeft; wanneer de plaat lang werks vereischt, eer ze afgedaan is, moet men de plaat nog eens warm maaken, tot dat de vernis ſmelt, als dan is de omtrek als ingedooken, en laat zig niet afwrijven, al moest het een geheel jaar duuren; daar anders door de zagte doek, die men 'er over legt, om door de hand het vernis niet te kwetzen, de omtrek zeer ſchielijk afflijt, en verlooren word.

Wij hebben reeds aangemerkt, dat de figuur omgekeert gedrukt word, wanneer men ze recht etst op de plaat; dog als men de omtrek omgekeert etst, gelijk nodig is, valt het moeijelijk de tekening te volgen; om dit te verhelpen, zet men een ſtuk ſpiegelglas voor zig, en daar onder de tekening, dan is die omgekeert, en zeer ligt te volgen.

4. Om het werk te volvoeren, heeft men naalden

(Bossa

(Bosse *pl.* 3. en 5.) van verſchillende diktens, die men in lange houtjes zet van 5 duim, ter dikte van een ſchrijfpen; van deeze ſlijpt men zommige geheel rond, anderen ſchuins af; om de omtrek, of lijnen te verdikken; veele meesters werken ſlegts met ronde punten, andere met platte, of ſchopjes, dat is ſchuins afgeſleepene naalden, die hier door eene ovaale oppervlakte krijgen, (Bosse *pl.* 5. *fig.* 1. en 2.) met deezen volvoert men de geheele tekening op de plaat, zorgvuldig oplettende dat de grond of het vernis niet bij te groote ſtukken 'er afſpringt, als men veele ſchaduwe te maaken heeft.

5. Men vind de manier, hoe men zijnen winkel moet toeſtellen, zeer naauwkeurig afgebeeld in de *Dict. Encijc, rec. des planches* 5 *vol.* Gravure *pl.* 1. en vrij wel bij Felibien *p.* 285. ook bij Luijken *menſchelijk bedrijf p.* 171.: De glans van het koper te ſterk zijnde, hangt men een raam met geolied of met vet, reuzel, enz. doortrokken papier, het welk de ſchaduwe van de hand wegneemt, en volmaakter alles op de plaat doet zien; men zit zijdelings, zo dat het licht op de rechterhand valt; zommige zitten, en hebben eene beweegelijke lesſenaar, waar op zij de plaat leggen; anderen om het krom vooroverzitten te vermijden, plaatzen de plaat op een ſchilders ezel, en werken even als de ſchilders, geevende ſteun aan de hand met een ſtok; deeze laatſte manier is voor de gezondheid geſchikter, dog de eerſte beter voor de konst.

Het zoude ons beſtek te buiten gaan, alles zo te beſchrijven, als of men niets dan met deeze konst dit boek te vullen hadde; wij gaan derhalven over tot het bijten, en gebruik van ſterkwater.

6. Om het ſterkwater te maaken; neemt drie pinten *wijn-azijn*, van de beste; zes oncen *wit zee-zout*; zes oncen *ammoniak-zout*, en vier oncen *Spaansch groen*; ſtoot eerst alles wel fijn, en mengt het vervolgens in een groote verglaasde pot, met een dekzel, laat het twee of driemaal opwalmen in het kooken, en niet meer; daar na giet men het over in eene fles, en gebruikt het op zijn tijd; dog te ſterk zijnde, moet men 'er een weinig water op doen: Men moet vooral zorgen, dat men de waasem niet te veel inademe, als gevaarlijk voor de borst zijnde.

Men beſmeerde de plaat ook van agteren met eenig grof vernis van vet en wasch, of iets diergelijks, plaatſte de plaat ſchuins, en goot 'er het ſterkwater over, tot dat het genoeg gebeeten hadde; vangende het afloopende water, enz.; deeze manier beſchrijft Bosse *pl.* 6. *p.* 31., dog is thans niet meer in gebruik.

De Heer Le Clerc heeft de plaat plat nedergelegt, binnen in een bak waar in hij het ſterkwater goot, beweegende dus alles te gelijk heen en weder, op dat het ſterkwater overal egaal zoude werken. De Hr. Watelet, de ſchrijver van de uitmuntende verhandeling over deeze konst in de *Dict. Encijclop.* zegt, dat hij eene blikke bak neemt, die wel vernist is, zo dat 'er het ſterkwater niet op kan werken, en vervolgens deeze ſluit met een dekzel van glas, in een blik raam vast gezet; wanneer de plaat 'er in legt, plaatst men deeze bak op zijne kniën, terwijl men met de handen de beide handvaten houdende, hem heen en weder beweegt; dog dit duurt zeer lang, en vereischt een man die dit uitvoert; hij heeft, om tijd te winnen, hier toe een uurwerk uitgedagt, zie *ib. pl.* 6. welker beſchrijving *tom.* 7. *p.* 886. te vinden is. Dog anderen maaken eene rand van wasch om de plaat, en gieten daar in het ſterkwater, roerende het teffens met eene veder langs de plaat, om de lucht-belletjes 'er af te neemen; een ieder kan hier in zijne verkiezing volgen.

Vermits nu niet alle deelen even diep gebeeten moeten worden, voornaamelijk in landſchappen, en bijwerken; laat men het ſterkwater 'er na verloop van één of meerder uuren afloopen, men wascht de plaat ſchoon af met water, droogt ze langzaam, en men veegt of krabt met een houtskooltje de vernis een weinig af, om te zien of het genoeg gebeeten is; dit zo zijnde, ſtopt men al wat men noodig oordeelt, met een vernis, bekent onder den naam van ſtopgrond.

Stopgrond, hoe te maaken.

Neemt *Venetiaanſche ſchilderij-vernis*, mengt daar in *lamp-zwart*, en ſtrijkt met een penceel dit vernis over alle de deelen, die gij wilt bedekt hebben; daar na legt men de plaat als te vooren in het ſterkwater, en laat ze weder eenigen tijd bijten, ſtoppende als het noodig is, nog eens het tweede verſchiet, en zo dikwerf als men het goed oordeelt, ten einde toe; de tijd kan niet bepaalt worden, als afhangende van de natuur van het koper, van de kracht van het water, de lucht, en de wijze van bewerking met de naald; de ondervinding moet dien bepaalen; alles gedaan zijnde, maakt men de plaat ſchoon met water, en warm, wrijvende zeer voorzigtig al het vernis weg, en gebruikende hier en daar een houtskool; daar na laat men 'er eene proef op drukken, men noemt dit een ſterkwater-druk; hier na verbetert men de plaat met het graveer-ijzer, tot dat zij volkoomen is.

Wanneer men in plaats van azijn *ſpiritus nitri* neemt, of *ſterkwater* met *olie van vitriool* en *ſalpeter* gemaakt, dan moet men de plaat met zagter vernis beſtrijken, anders ſpringt het vernis.

II. De tweede manier van *etſen*, word bij de Franſchen *Gravure en maniere de Crayon* genoemt, welke gantsch nieuw, en over weinige jaaren door den Heer François in Frankrijk wierd uitgevonden, die met een jaarwedde deswegen van den Koning begiſtigt is; tegenswoordig munt de beroemde Graveerder De Marteau daar in uit. Louis Bonnet heeft van gelijken verſcheidene fraaije ſtukken gemaakt, onder andere *eene tête de Venus*, die zeer zagt behandelt is. Mr. Charpentier heeft zommige tekeningen met roet getekent, dus nagemaakt, welke mij toeſchijnen, eerder op de manier van Ploos van Amstel, dan van François gedaan te zijn.

Wanneer men niet weet hoe zij uitgevoert word, zoude men meenen, het was zwarte konst, dog niet geſchraapt, maar enkel hier en daar gegrond, en dan afgeſchraapt; daar het waarlijk *etſen* is, gelijk nu zal blijken.

1. Voor eerst bereid men het koper, als te vooren gezegt is, en men vernist als in de eerſte manier; men trekt de omtrek over alles gelijk boven gezegt is.

2. In plaats van naalden, heeft men 'er een met eene enkele punt, met twee punten, met drie, vervolgens grooter en grover, om als de plaat gebeeten is, te *retoucheeren*; men heeft een rond matijzer, of *mastoir*, welker ſtift platagtig zijnde met grove en kleine grijnen, als eene digte hout-rasp voorzien is; nog zulk een om de plaat te *retoucheeren*, met een houte handvat; eindelijk rolletjes van een half duim over kruis, en een-agtſte reed, van gelijken met grein geſlagen, om lange ſtreeken te maaken op de etsgrond; als mede een goed graveer-

veer-ijzer met twee punten, om hier en daar te konnen toetzen, als de plaat reeds gebeeten is.

3. De tekening overgetrokken zijnde, zal men den omtrek met de dubbeld gepuntte naald namaaken, en lijner of grover neemen, na den aart van de tekening; men maakt de eerste tint, en gebruikt de rolletjes, wanneer de arceringen breed en groot zijn; om de duidelijkheid der arceringen weg te neemen, zal men met het matijzer alles overwerken, en zo veel als moogelijk, den verf van het papier tragten te volgen; op deeze wijze als door M. DEFERTH *pl.* 8. GRAVURE *ib.* zeer uitmuntend getoont is.

4. Wanneer de tekening af is, brengt men 'er het sterkwater op, en laat het, gelijk te vooren gemeld is, bijten; gebeeten zijnde, zuivert men de plaat van het vernis, en men laat eene proef trekken, welke men verbetert met de reeds beschreevene werktuigen.

Met deeze manier bootst men allerlei tekeningen na, met rood aard, zwartkrijt, met twee, en meer koleuren getekent; dus vertoont men de meesterlijke hand der konstenaars, en men heeft de stijve manier van arceringen niet noodig; zommigen hebben de omtrekken met het gemeen graveer-ijzer, of in het vernis met den naald omgetrokken, al het welke geoorloofd is, als men slegts de natuur volgen kan.

Deeze manier evenwel koomt niet te passe in gebouwen, instrumenten, anatomische of dergelijke afbeeldingen; zij is nogthans beter dan de zwarte konst; en verschilt hier in van de manier van PLOOS VAN AMSTEL, dat die wel etst, maar geene naalden gebruikt, of matijzers.

Wanneer wij over het *Graveeren* handelen, zullen wij gelegenheid hebben, om te spreeken van het graveeren tot plaaten met twee, drie, of meerder koleuren; zie GRAVEEREN en PLAATDRUKKEN.

ETTER; in 't latijn *Pus*. Wanneer het bloed ergens in de uiteindens der bloedvaten zodanig verdikt, en verstopt raakt, dat het niet weder los kan, en in den omloop van het bloed gebragt word, gaat het over te gelijk met rotten der kleine bloedvaten tot eene witagtige, taaije stoffe, die men *etter* noemt.

Deeze stoffe doet zig van gelijken zien in wonden die aanmerkelijk zijn, en op de oppervlakte van zweeren; waar uit blijkt, dat allerlei *etter*, schoon uitwendig gelijk, niet van den zelfden aart is; hij verschilt van gelijken na den aart van de verzweering, in zweeren aan de beenen, die men scorbuitige noemt, in been-eeters, in kanker, in de kinder-ziekte, venus-kwaalen, enz. in setons, fontanellen, en dergelijken.

Etter die op wonden koomt, is eene natuurlijke balsem, welke de geneezing meerder bevordert, dan alle uitwendige zalven, en pleisters; deeze *etter* schijnt alleenlijk van de weij van het bloed gemaakt, en door uitwaasseming tot die dikte te koomen; het is om die rede, dat *etter*, schoon weinig vloeijende, het lighaam zo zeer verzwakt; de groote PRINGLE toont aan *Append. p.* 82. *in 4to.* dat één once weij van bloed, niet meer geeft dan het geene dagelijks bij een fontenel zig ontlast, zo veel waassemt 'er weg van het bloed; waar uit men ligt afleiden kan, hoe het koomt, dat borst-teering de menschen zo verzwakt, en al het vet, en bloed wegneemt; waarom alle loopende verzweeringen, den lijders kragteloos maakt, en zagtjes naar hun einde brengt.

Etter door verstopping, verdikking, kneuzing, enz. veroorzaakt, is een mengzel van de bloedvaten, zo wel als het bloed, waar bij ligt de vetrok koomt; deeze stoffe is derhalven zeer verschillende van die van wond-etter, en vereischt eene bijzondere behandeling; te weeten verwarming, stooving met pappen, waar toe alles dienen kan, het geene slegts warmte behouden kan, als kruiden, bloemen, meel, gort, enz.; de zindelijkste zijn, die van kruim van brood met melk gemaakt worden; de melk behoud de warmte langer dan water, olie langer dan melk; zie daar, waar van men deeze pappen naar bevind van zaaken maaken kan.

Met deeze geneesmiddelen moet men slegts aanhouden, tot dat de buil doorgebrooken zijnde en ontledigt, de wonden zig op eenplakken en sluiten.

Etter in scorbutijke zweeren van de scheen en enkel, is van eenen anderen aart, geeft nimmer voordeel, al ontlast zig die; kan ook door fontenellen niet afgetrokken worden, daarom moet men hem ten eersten te keer gaan, en door droogende middelen dwingen; het welke nogthans niet zeer gemakkelijk gaat, gelijk in ons Land, en in Engeland blijkt, daar deeze zweeren voor landziekte gehouden worden, terwijl de Grieken dezelve gekent, en *Ulcera Chironia* genoemt hebben, dat is, zweeren die CHIRON *den Centaur*, welke aan AESCULAPIUS de Geneeskunde leerde, noodig hadden.

Etter in kanker is zeldzaam dik, meest dunagtig, scherp, knaagende alles in den omtrek weg, en zodanig stinkende, dat men dikwerf reeds op eenen afstand die ziekte uit deezen bijzonderen stank kan gewaar worden.

Etter in beeneeters verschilt hier in, dat hij dunner, geeler, en taaijer is; dog wanneer het beenzeef aangedaan is, voornaamelijk aan de kaak in jongeren, of elders anders bij bejaarden, stinkt hij ondraagelijk, zonder daarom de pleisters aan te doen, gelijk zommige verkeerdelijk waanen; deeze *etter* houd niet op te loopen voor dat het verstorven been geheel los geraakt en afgescheiden is van het gezonde; waar toe ook de konst zeer weinig voordeel brengt, dewijl uitspuitingen en scherpe middelen de verstorving van het been vermeerderen. Zie BEENEETER.

Etter in de kinderziekte is bijzonder van aart, en vergiftig; een drop *etter* immers uit eene pok is genoeg, om vijftig menschen door inënting deeze ziekte mede te deelen. Zie INENTING DER KINDERZIEKTE.

Etter in Venuskwaalen is van gelijken aart als die van de kinderziekte, want steekt alle menschen aan, wanneer hij onmiddelijk in het bloed koomt; het welk de rede is, dat niet alleen door onkuische en vuile vermenging, dezelve bezmet, maar door zoenen; zelfs aan kinderen medegedeelt word, aan de tepels van eene min, door een aangestooken kind, enz.

Etter in fontanellen en *setons*, is eene stoffe, welke van gelijken uit de weij van het bloed gemaakt word, en daarom zo veel aftrekt, of schoon 'er weinig uitloopt, om dat 'er zeer veel van het bloed door wegwaassemt.

Ettermaakende middelen zijn 'er eigentlijk niet in de natuur, dan alleenlijk de zodanige, welke door vogtige warmte deeze natuurlijke gesteltenisse van het bloed behulpzaam zijn, of wel door eene vettigen aart, den loop van *etter* aan den gang houden, om dat de weijvaten belet worden in hunne toegroeijing en geneezing.

In een fontanel of seton word van gelijken de toegroeijing belet, mede door steek-middelen, en dergelijke, als

als bijtende middelen, en al wat de oppervlakte wegknaagt.

ETTER-BORST; wanneer etter binnen in de holligheid der borst, dat is tusschen de longen en het borstvlies (*pleura*) vergadert word, noemt men het *etterborst*, of *empijema*, dus etter bij uitneemenheid; want HIPPOCRATES noemde *empijema* allerlei etterwording, zie FOES. *Oecon. Hipp. p.* 125.

Deeze vergadering van etter kan geen plaats hebben, dan wanneer een ettergezwel der longen doorbreekt, of wel dat 'er over de oppervlakte der longen, etter door ontsteeking gemaakt, in de holte der borst bijeen zakt, en in deezer voegen dit ongemak veroorzaakt.

Ook is het moogelijk, dat de etter bij verplaatzing in de holte der borst valt, en eene *etterborst* maakt.

De *etterborst*, hoe ook geboren, drukt de longen, en van gelijken het middenrif nederwaarts, zodanig, dat het in den buik uitpuilt, daar het hoog op in de borst zijn moest; hier door word moeijelijke ademhaaling veroorzaakt, en de lijder kan niet leggen dan op die zijde, in welke de etter vergadert is; stel op de slinker, want ingevalle hij zig op de rechter wilde te ruste leggen, drukt de etter het hart, en het middenschot te sterk, dan dat hij dit zoude konnen verdraagen; wanneer hij zig begeeft op de slinker zijde, steunen de ribben dit gewrigt, en hij rust gemakkelijker.

Deeze etter-verzameling word zeer moeijelijk gekent, dan uit voorafgegaane toevallen, als pleuris, long-ontsteeking, enz., uit de koleur van het wezen, die even als in de teering-kwaale helder-rood is, de oogen groot, het wit ligt-blaauw, enz.: HIPPOCRATES *de morbis*, zie CHART. *tom.* 7. *p.* 568. zegt, dat men den lijder bij het schouder moet schudden, om dus met het gehoor te bepaalen, waar de etter zig ophoud; BOERHAVE heeft dit § 1187. *n.* 4. woordelijk overgenoomen; of schoon het zeker is, dat men nimmer dit geluid, of dien *strepitus* kan gewaar worden.

De etter boort dikwerf het middenrif door, en valt in de holte van den buik, daar het ontsteeking over het gedarmte, en spoedig den dood veroorzaakt: Van gelijken gebeurt het, dat de lever verzweert op die plaats, welke tegens het middenrif in de rechter zijde aanlegt, het welke doorgeknaagt wordende, eene *etterborst* maakt van de gevaarlijkste zoort, BOERH. § 1185. *n.* 3.

De etter word door uitzettinge der longen, telkens naar onder, en boven, en zijdelings gedrukt, en door het lang leggen, en de warmte scherp, knaagende langzaamerhand het borstvlies, en spieren door, tot dat 'er eene doorbrecking geschied buitenwaarts, dog meest naar vooren, en naar boven, omtrent de mam in beide de sexen; of wel, gelijk gezegt is, door het middenrif in den buik, het welke volstrekt doodelijk is.

Zeldzaam geneest eene *etterborst*; enkele reizen evenwel zijn deeze kwaalen door uitwendige fistels van zelven geneezen; wanneer de lijders melk, en allerlei zagte voedzels gebruikten, en balsamike middelen, die teffens heelende zijn.

Om zo spoedig als moogelijk deeze kwaale te hulpe te koomen, heeft men voorgestelt, eene doorsnijdinge te doen tusschen de ribben, tot in de borst, om de etter te ontlasten, en gelegenheid te hebben, tot het inspuiten van bekwaame middelen; HIPPOCRATES (*ib.*) heeft reeds deeze bewerking voorgestelt, en heden geschied zij, schoon zeldzaam, op gelijke wijze; de rede van deeze zeldzaamheid is, dat men de zitplaats te laat, en zomtijds in het geheel niet gewaar word, voor dat de dood reeds voor oogen, en de lijder weinig hulpe daar van te wagten heeft; het welke van den beroemden SHARP *critical Enguiry. pag.* 219. gestaaft word; hoewel men niet ontkennen kan, dat zij eene enkele reize met voordeel gedaan zij.

De plaats waar de opening te maaken, is moeijelijk te bepaalen; HIPPOCRATES zegt, dat men doorsteeken zal, daar de etter gevoelt, of gehoort word; in het vervolg heeft men de doorbooring willen doen zo laag als moogelijk was, om dat men onderstelde, dat de etter door haare zwaarte altoos zoude nederwaarts zakken, het welke om de vastgroeijingen der longen zeer dikwils niet gebeurt: SHARP *ib. p.* 234. merkt te recht op, dat het 'er niet op aan koomt, om dat de long zig uitzettende, de etter naar alle kanten gedrukt word: HIPPOCRATES wil liever dat het hooger, dan laager geschiede: Wanneer wij de natuur als den wegwijzende aanmerken, behoort de doorsteeking omtrent het midden, en voorwaarts te geschieden.

Deeze konst-bewerking geschied, volgens HIPPOCRATES, met een lancet, het welk breed is, waar mede eerst de bekleedzelen geopent, daar na door een smaller, waar mede de doorbooring geschied; thans doet men het met een gemeen scalpel, men snijd de huid door tot op de spieren, men plaatst den voorvinger van de slinkerhand in de wond, tusschen de ribben in, en snijd dan langs het midden van den nagel tot in de holte der borst; zo 'er etter is, behoeft men niet te vreezen, al slipt het mes ter diepte van een duim in de holte, want de long word agterwaarts gestooten, en ontwijkt de kwetzing.

Anderen hebben een *troicart* gebruikt, welke de voorkeur verdient, om dat men 'er de pijp in kan laaten, om de etter of eensklaps, of bij gedeeltens te ontlasten. HIPPOCRATES wilde, dat men dagelijks een weinig moest ontlasten, en niet voor den tienden dag het geheel. LE DRAN prijst ook die wijze aan, zie *operations de chirurgie, p.* 41. BOERHAVE volgt HIPPOCRATES, en gebied van gelijken, dat men inspuitingen doen zal met afkookzels van balsamike kruiden.

Wanneer de lijder niet lang aan een deeze ziekte gehad heeft, is 'er geene rede, waarom men al de etter niet te gelijk ontlasten zal, voornaamelijk wanneer hij geduurende de ontlasting verligting gevoelt; men houd onderwijlen de pijp in de wonde, of men brengt 'er een in van zilver, goud, tin, of lood, na gelegenheid, tot dat de geneezing bewerkt is.

Wanneer de *etterborst* aan beide de zijden plaats heeft, zal men eenige dagen tusschen beide neemen, eer men de doorbooringe wederzijds in het werk stelle.

Tot de *etterborst* behoort inzonderheid uitgestort bloed, wanneer iemand met een degen gekwetst word, of mes, of kogel, zo dat de longe doorgesneeden, het bloed ontlast in de holligheid der berst; bij DIONIS vind men daar van zeer veele voorbeelden, en van den gelukkigen uitslag, welke gevolgt is op de doorsnijding, of *paracenthesis thoracis*, van de borst; in dit geval moet de wonde ruim gemaakt worden, op dat het gestolt bloed zig ontlasten zoude konnen, en al het bloed te gelijk weggetapt worden. Deeze *etterborst*, want het bloed uitgestort blijvende, gaat over tot etter, word eerder gekent, en de aangedaane zijde ligter bepaalt.

Dezelfde bewerking heeft ook plaats in eene *waterborst*, daar op haare plaatze van gehandelt zal worden. Zie ook LONG-ONTSTEEKING.

ETTER-BUIL, zie ETTER-GEZWEL.

ETTER-GEZWEL; in 't lat. *Abſcesſus*; is in 't algemeen eene dikte, welke eenen zak vormt, waar in zig etter vergadert; daar is geen eenig deel van ons lighaam bevrijd van dit gezwel; meest evenwel valt het voor onder de huid.

De oorzaaken zijn of verſtopping, waar op ontſteeking volgt, welke niet opgelost wordende, in etter overgaat; 2. kneuzing van buiten veroorzaakt, met verbreeking der bloedvaten; 3. uitſtorting van etter, inwendig gebooren; of op een of ander plaats der uiterſte deelen, en bij verplaatzing uitgeſtort in den vetrok.

De *etter-gezwellen* door de twee eerſte oorzaaken gemaakt, vereiſchen rijpmaakende pappen, en volſtrekt geene opening, dan wanneer de etter rijp is, en door het vel doorſchijnende de plaats aanwijst, die doorgeſneeden moet worden; alleenlijk moet men uitzonderen de gezwellen aan den aars, en hoek van het oog; om dat deeze door hunne diepte niet ligt uiterlijk koomen, en eerder eene fistel of pijpzweer veroorzaaken; om welke rede men terſtond die gezwellen moet openſnijden volgens de lengte der dikte.

Indien de etter door verplaatzing elders zig opdoet, moet men terſtond het gezwel openen; dit ziet men dikwerf in been-eeters, in borst-teering, enz.

Etter-gezwellen die in het hoofd plaats hebben, vereiſchen doorbooring van het hoofd. Zie TREPAAN.

Etter-gezwellen in de keel moeten behandelt worden als de uitwendige. Dog die van kwaade kiezen afhangen, vereiſchen dat ze uitgetrokken worden; voornaamelijk aan de onderkaak, hoe eerder hoe beter, of ze gaan over in fistels, die niet geneezen, voor dat de kies getrokken is, laatende altoos een zeer lelijk lidteken na zig.

Etter-gezwellen in de long, en andere plaatzen diep verſchoolen leggende, zijn buiten het bereik der konst; evenwel zijn die van de lever dikwerf met een goeden uitſlag ontlast, en geneezen. Die van de nieren, veeltijds door ſteen veroorzaakt, hebben droeviger gevolgen, en geneezen zeer zeldzaam, en meest al red zig de natuur door eenen weg te maaken naar buiten, door middel van eene fistel of pijpzwer, welke zo lang duurt, tot dat de kwaal geheel geneezen zij.

Een *etter-gezwel* in het oog, word *hijpopium* genoemt, en geneest zeer dikwerf. Zie voorts GEZWEL.

ETTER HOLTE, of *Etter-pijp*; zie FISTEL.

ETTERMAKENDE MIDDELEN; in het latijn *Suppurantia*; zijn zodanige, welke door haare glibberigheid de porien verſtoppen en de ongevoelige doorwaasſeming beletten, waar door de vogten meer en meer te zaamen gehoopt, rijp en tot etter gemaakt worden; van dien aart zijn de *wortelen* en *bladen* van *heemst-* en *maluwe*, *camille-* en *melilote-bloemen*, *witte lelien*, *ſaffraan*, *meel* van *boonen*, *lijn* en *fenugreek zaad*; onder de asch gebraadene *uijen* en *witte lelie-wortel*, *vijgen*, *honing*, *duivedrek*, *olie van St. Jans-kruid*, van *witte lelien*, van *ſcorpioenen*, *hazen-vet*, *ſnoek-vet* en andere vetten; voorts van de pleiſters, de *baſilicums-pleiſter*, *diachijlons-pleiſter met gommen*, *ammoniak-pleiſter*, *melilote-pleiſter*, enz. Zie ook op GEZWEL.

ETZEN, zie ETSEN.

EULE; deeze naam word aan een zekere worm gegeeven, die zig in zommige wonden en gezweeren vertoont.

EULITOS; dus noemt men zulke dingen, die zig gemakkelijk laaten oplosſen; als bij voorbeeld, zommige gommen, harsſen, enz.

EUNUCHUS; een *Geſneedene*; *Gelubde*; en is zo veel als *Caſtratus*; zie aldaar.

EUNUCHI FLORES; *gelubde Bloemen*; worden volgens LINNÆUS die geene genoemt, welke geen helmſtijltjes nog ſtampertjes voortbrengen; dewijl in die deelen de bevrugting en vrugt-voortbrenging gelegen is; zodanige zijn bij voorbeeld de *dubbelde violieren* en *muur-bloemen*, enz.

EUPATORIUM CANNANIBUM, zie BOELKENS-KRUID.

EUPATORIUM GRÆCORUM; is de *Agrimonie*; zie aldaar.

EUPATORIUM MESUÆ; is de *Lever-balſem*; zie aldaar.

EUPATORIUM VETERUM, zie AGRIMONIE.

EUPEPSIA; dus word een goede kooking, of gemakkelijke ſpijsverteering genoemt.

EUPHLECTOS; aan al het geene ligtelijk vlam vat, word deezen naam gegeeven.

EUPHORBIUM; *Euforbium*; *Toerts-zap*; is een geel- en hars-agtige verdikte *zap* of *gom*; beſtaande uit langagtige ſtukjes, van verſcheiderhande groote en gedaante, die een zeer heete en onaangenaame ſmaak en geen of weinig reuk hebben: De plant daar deeze gom of zap van komt, is een zoort van vreemde *wolfs-melk*, in het latijn genaamt *Tithijmalus Mauritanicus*; *Euphorbium* DODONÆI; (*Euphorbia aculeata nuda multangularis*; *aculeis geminatis*, LINN. *Spec. Plant.*); maar daar is nog een medezoort van, genoemt *Euphorbium antiquorum verum*; *Schadidacalli*; (*Euphorbia aculeata ſubnuda triangularis articulata*; *ramis patentibus*, LINN. *Spec. Plant.*), van welke men zegt, dat 'er insgelijks *euphorbium* verzamelt word, zo dat men niet zeker weet, van welke zoort het eigentlijke *euphorbium* komt; dog men gelooft meest van de eerſte zoort.

Beſchrijving. De eerſte zoort groeit met een dikke groene vleeſchige en veel hoekige ſtam regt opwaarts, op de wijze als de *cereus*, maakt hier of daar eenige diergelijke uitſpruitzels als takken en is met doorns, telkens twee bij malkander, bezet, zie DODONÆI Kruidboek. De tweede zoort heeft een driekantige groene vleeſchige ſteng, die met leden groeit, en ook diergelijke uitgebreide takken heeft, met doorns bezet; deeze plant vind men naukeurig afgebeeld in COMNELINI *Hort. Amſtel. P. I. pag.* 13. *Tab.* 12. Wanneer deeze planten gewond worden, geeven ze veel wit melkagtig zap van zig, 't welke vervolgens dik en hard word, en het *euphorbium* der winkels is.

Plaats. Deeze planten en meer andere medezoorten daar van, groeijen in *Africa* en *Oost-Indien*; worden ook in *Europa* in de tuinen der *Academien*, en van voornaame plant-beminnaars, door de konst in warme kaſſen gekweekt, op diergelijke wijze als de *cereus*.

Eigenſchappen. Men heeft twee zoorten van dit gom- en hars-agtig zap; als in graanen en in witte brokken of ſtukken: Het beste moet zijn geelagtig-wit, heel droog en breukig, zuiver in graanen, zonder ſtof en zand, en met geen rietjes of doornen vermengt: Het is zeer heet en brand zeer geweldig en lang op de tong, als men het zelve daar mede maar effen aanroert, en op de huid gelegt, bijt het 'er gaten in: Het bevat een *ſcherp vlug zout*, en veele *doordringende olie* in zig, en heeft een zeer ſterke purgeerende kragt, zijnde een der allerſterkſte purgeer-middelen, zo dat het niet zonder gevaar van inflammatie in de maag en darmen, en derhalven zel-

den daar toe gebruikt word; dog men prijst het tegen de waterzugt en opgezwollene beenen, in een kleine *dosis*, te weeten, een halve grein, gebruikt; maar beter is het, zulks te mengen met andere middelen, om zijn scherpte daar door te temperen. Uitwendig is het ook het hevigste niesmiddel dat bekend is; want een klein weinig, bij voorbeeld, een half grein daar van, werkt zo sterk, dat 'er zomtijds een bloedstorting uit de neus op volgt; weshalven het nooit alleen en zeer voorzigtig in de hoofden nies-poeders moet gebruikt worden; en om deeze reden is het ook, dat men bij deszelfs pulverisseering zig wel in agt te neemen heeft, dat 'er niets in de mond en neus stuift, en men derhalven den vijzel wel moet overdekken, en de neus en mond met dikke doeken toebinden: Maar het is een zeer nuttig middel in het uitteeren en vermaageren der leden (*atrophia*) en lammigheid (*paralijsis*), als dezelve met de *olie van euphorbium* en *brandewijn* bevogtigt en gewreeven worden; als mede in de zenuwe-steek (*punctura nervi*); ook is het een deftig middel in de been-eeter (*caries ossium*), inzonderheid 't poeder daar van; de *olie* op de slaapen gestreeken, doet de slaapzugtige ontwaaken. Men maakt 'er in de Apotheeken *essents* en *olie* van, en het komt ook onder eenige zamengestelde middelen, als onder het *philonium romanum & persicum*, *bevergeil-olie*, *apostelzalf*, enz. Men zegt, dat het door kooking in *azijn*, zijn kragt verliest.

Essents van Euphorbium te maaken.

Neemt *euphorbium* zo veel gij wilt, doet het in een vles en giet 'er sterke *wijn-geest* of *brandewijn* op, ter hoogte van drie vingerbreed, en laat het op een warme plaats trekken, dan zagtjes afgegooten en gefiltreert. Deeze *essents* kan gevoeglijk tot vier greinen gebruikt worden, om te purgeeren, en is veel beter als 't *euphorbium* in substantie.

De olie van Euphorbium te maaken.

Neemt gepoederde *euphorbium* een half drachma, *terpentijn-olie*, een once, en *brandewijn*, een drachma; laat dit op een matige warme plaats zaamen smelten. Andere laaten het *euphorbium* in *olie van muurbloemen* of van *marjoleine* smelten, zo veel daar in solveeren wil, en noemen het *gecorrigeerde olie van euphorbium*.

Zalf van Euphorbium.

Neemt *euphorbium*, een deel; *boom-olie*, twaalf deelen; *geel wasch*, zo veel genoeg is, om 'er op een zagt vuur een zalf van te maaken. Deeze zalf is zeer dienstig tegen de uitteering der leden en lammigheid.

EUPHRASIA, zie OOGENTROOST.

EUPNOEA; hier word een gemakkelijke en natuurlijke ademhaaling mede uitgedrukt.

EUPORIA; de vaardigheid in het operceren.

EUPORISTA; betekent een middel, dat ligtelijk te verkrijgen, en gemakkelijk te bereiden is; gelijk de zogenoemde huismiddelen zijn.

EUROS; betekent de schimmel, die zig op bedorven vogt zet.

EURIJTHMIA; dus word een welgeregelde gestalte, en schoonheid van een lighaam door verstaan.

EUSARCAS; noemt men een zulke, die wel in het vleesch is.

EUSEMIA; dit woord betekent, een goede voorbeduiding in ziektens.

EUSITIA; word een goede eetlust door verstaan.

EUSPLANCHNOS; word een zulke door begreepen, die goede en gezonde ingewanden heeft.

EUSTACHIANA TUBA, zie GEHOOR-GANG VAN EUSTACHIUS.

EUSTATIUS, zie KAMPERNOELJE-TORRETJE.

EUSTOMACHUS; aan dit woord worden twee betekenisen gehegt; als 1. een welgestelde maag; en 2. zodanige spijzen, die voor de maag dienstig zijn.

EUTHANASIA; zagtelijk, gemakkelijk sterven; eene dood die zonder pijnlijke trekkingen verzeld gaat.

EUTHENIA; betekent eene goede gezondheid.

EUTHIJMIA; word de gemoeds-rust door verstaan.

EUTOCHOS; is het zelfde als *fœcundus* of *vrugtbaar*.

EUTONOS; word iemand door verstaan, die sterke en ineengedrongene ledemaaten heeft.

EUTROPHIA; betekent eene goede en betamelijke voeding des lighaams.

EUW, zie EEUW.

EUWIGHEID, zie EEUWIGHEID.

EVACUATIO; *Ontlediging*; *Ledigmaaking*; *Ontlasting*; in de Geneeskunde is dezelve tweederlei; geschiedende of door de natuur, of door de konst; natuurlijk geschied ze door de stoelgang, het waterloozen, ongevoelige doorwaasseming, bloeden uit de neus, en door de maandstonden der vrouwen; door de konst word ze te wege gebragt door middel van purgeeren, branden, zweeten, laaten en koppen.

EVACUATIO CRITICA; is eene ontlasting, die voor de zieken heilzaam is; gelijk de buikloop in de gal-koortzen; het braaken in koude koortzen; de pisvloed in de waterzugt, enz.

EVACUANTIA UNIVERSALIA; *algemeene ontlastende middelen*; zijn zodanige geneesmiddelen, die al het nadeelige uit het bloed door bijzondere wegen voert; gelijk daar zijn de *zweetdrijvende* (*diaphoretica*), *pisdrijvende* (*diuretica*), *kwijl-verwekkende* (*salivantia*), enz.

EVACUATORIA INDICATIO; is de aanwijzing of het besluit des Geneesmeesters, uit de omstandigheid en tekens der ziekte, hoe en op wat wijze de ziekte-stoffen, door zuiverende en uitdrijvende middelen kunnen en moeten ontlast worden.

EVAPORATIO; *Exhalatio*; *Uitdamping*; is in het algemeen de afzondering der vogtigheid van een lighaam, als dezelve door middel van de zon- of vuur-warmte, in de gedaante van een damp in de lucht uitgedreven worden. In de *Pharmacie* of Apotheek geschied deeze *evaporatie* 1. bij het maaken van dikke *extracten*, wanneer men het overtollige vogt van de door 't filtreeren gezuiverde zappen of andere vogten, door de warmte wegdrijft, om dezelve tot de vereischte gedaante en consistentie te brengen; 't welke geschied in een zand-capel, of, als het dingen zijn die ligt aanbranden, in het waterbad, of maar in potten, ketels, enz. over een koolen-vuur; zijnde het onverschillig, als maar't vat waar in de *evaporatie* gedaan word, ruim genoeg is. 2. Geschied de *evaporatie* bij 't maaken van zouten, daar de waterdeelen over een langzaam vuur zo lang moeten uitgedampt worden, tot dat 'er een vlies op het vogt komt, ten einde als dan op een koele plaats gezet zijnde, 'er *crijstallen* aanschieten. 3. Heeft de *evaporatie* plaats bij het droogen van allerleij vogtige dingen, door middel van warmte, daar de vogtige deelen allengskens uitwaasemen, en de vogtige

ſtoffen op 't laatst droog worden. Men kan over de *uitdamping* en op wat wijze dezelve geſchied, verder nazien op het artijkel DAMP.

Zommige maaken onderſcheid in de woorden *evaporatie* en *exhalatie*; en geeven het de eerſte naam, als men vogtige lighaamen laat uitdampen, maar de tweede wanneer men drooge lighaamen laat uitwaazemen; bij voorbeeld, als men een metalisch lighaam door *amalgamatie* tot een *kalk* of *poeder* maaken wil, laat men den *mercurius* van het *amalgama exhaleeren*, zo blijft de kalk van 't metaal op de grond van de ſmeltkroes leggen: Insgelijks als men eenig erts met zwavel tot een *kalk* wil maaken; calcineert men zulks met elkander, en men laat de zwavel *exhaleeren* of uitwaazemen: Wordende door *exhalatie* meest verſtaan de drooge geesten, die door middel van het vuur uit een ſtoffe genoodzaakt worden op te vliegen.

EVENAAR; *Evennagt-cirkel*, of *Evennagt-linie*; in het latijn *Æquator; Circulus vel Linea Æquinoctialis*; is een groote cirkel, aan den hemel en op de aard-kloot, (of op de hemel- en aard globen), die net midden tuſſchen de Noord- en Zuid-pool doorgaat, en dus van ieder overal 90 graaden afſtaat; zo dat de poolen de *centrum's* daar van zijn. Hij word *evenaar* genoemt, om dat hij den hemel zo wel als den aard-kloot (of globen) in twee gelijke deelen deelt. Maar de naam van *evennagts cirkel* draagt hij, om dat wanneer de zon (of aarde) volgens haar jaarlijkſche omloop in de *ecliptica*, in deeze kring koomt, als dan dag en nagt in de geheele waereld even lang zijn; het welke tweemaal in het jaar geſchied, als 1. wanneer de zon in *Aries* (♈) treed, of omtrent den 21 *Maart*, en wederom als de zon in de *Waag* (♎) komt, omtrent den 23 *September*; want dewijl de zon als dan haare dagelijkſchen omloop in de *evenaar* verrigt, en de *horizont* den *evenaar* altijd in twee gelijke deelen verdeelt, zo is de zon als dan de halve tijd van haare dagelijkſche omloop boven, en de andere helft beneeden den *horizont*, en gaat derhalven 's morgens te 6 uuren net in het oosten op, en 's avonds te 6 uuren net in het westen onder de *horizont*; maakende dus dag en nagt even gelijk.

De menſchen die onder deeze cirkel woonen, hebben altijd dag en nagt gelijk, want de zon gaat dagelijks bij haar te 6 uuren op en onder: Deeze cirkel dient ook, om daar van de *aardkloots-breette* of *pools-hoogte* af te tellen; zie LATITUDO. De zeevaarende noemen deeze *evennagts-cirkel* of *linie*, ſlegts *linie*; dus betekent de *linie* paſſeeren, zo veel als op zee net onder deeze cirkel aan de hemel of over dezelve op de aardkloot doorvaaren. Dog men moet weeten, dat deeze *even-nagts-cirkel* of *linie* niet wezentlijk aan de hemel, nog op de aardkloot is, maar zijn plaats of ſtreek bij verbeelding in de *ſterrekunde* aangemerkt word.

EVENAAR; betekent ook aan de *weegſchaal* het tongetje, dat net in het midden van de balk, en regthoekig op dezelve ſtaat, en door zijn loodregte ſtand in het huisje te kennen geeft, wanneer het gewigt met de waaren, of 't geene men weegt, in evenwigt is.

EVENAGTS-CIRKEL, of *Linie*; zie EVENAAR.

EVENNAGTS-TIJD; *Nagt-evening*; in het latijn *Æquinoctium*; is die tijd des jaars wanneer dag en nagt even gelijk of lang zijn; en dewijl zulks tweemaal in 't jaar gebeurt, zo onderſcheid men die tijd in *lente-evennagtsijd*, *æquinoctium vernale* en *herſt-evennagtstijd*, *æquinoctium autumnale*; zie verder op 't artijkel EVENNAAR.

EVENTAIL, zie ESPALIER.

EVENWIGT; in het latijn *Æquilibrium*, betekent de verhouding van twee zaaken tegen malkander, zo dat de eenen niet zwaarder is als den andere; gelijk in het weegen met een weegſchaal, het geene dat gewogen word met het gewigt in *evenwigt* moet zijn. Dus moet ook in de *mechanica* eene kragt met de last in *evenwigt* zijn, zal ze de last ophouden; maar iets ſterker moet de kragt zijn dan de last, als ze dezelve in beweeging zal brengen. Dus hebben ook de *zon*, *maan* en *ſterren* een *evenwigt* onder elkander, en weegen op malkanderen.

In de Geneeskunde betekent *evenwigt*, de bepaalde verhouding der vaste en vloeibaare deelen onder elkander, zo dat van het eene en andere niet te veel of te weinig zij, die de gezontheid uitmaakt, voor zo verre die in de onbelemmerde omloop des bloeds beſtaat.

In de Staatkunde heeft het woord *evenwigt* mede op een leenſpreukige wijze plaats, daar de Mogentheden onder elkander zorg draagen, dat de eene of de andere Mogentheid niet al te magtig, en daar door het *evenwigt* onderhouden worde, op dat de eene de andere dikwils niet zoude onderdrukken, 't welke geduurige onrust, oorlog en rampen te wege brengt; en dus word dit woord *evenwigt* in meer andere opzigten leenſpreukig gebruikt.

EVER-SWIJN; dus word de *Beer*, of het mannetje der *wilde zwijnen* genoemt.

EVERWORTEL; *Carlijne*, in het latijn *Carlina; Cardopatium; Chamæleon albus vel verus.* Twee zoorten worden hoofdzaakelijk hier van gevonden; als

1. De *Everwortel* zonder ſteng, met een groote witte of purpere bloem; *Carlina acaulos magno flore albo vel purpureo*; *Carlina II.* DODONÆI; (*Carlina caule unifloro breviore*, LINN. *Spec Plant.*)

2. De geſtengde *Everwortel*, met een groote witte of roodagtige bloem; *Carlina cauleſcens magno flore albo vel rubente*; *Carlina I.* DODONÆI.

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange rouwe diep geſnippelde en gekerfde bladen, die aan de punten der ſnippelinge met harde ſcherpe doorns bezet zijn, en op de aarde in het rond verſpreid leggen, tuſſchen welke in het midden boven de wortel een plat-rond doornig hoofje of bloem-kelk zonder ſteel ten voorſchijn komt, welke open gaande een groote platte bloem word, welkers ſchijf boven op met veele kleine draatjes bezet, en aan de kant rondom met veele kleine langwerpige bloembladjes omcingelt is, die wit of zomtijds, dog zelden, purper- of roodagtig van koleur zijn, op welke veele witte zaad korrels volgen; de wortel is lang, een vinger dik, van koleur bruin of zwartagtig van buiten, en van binnen wit, heeft een ſcherpe wat bitter- en ſpecerijagtige ſmaak, en aangenaame reuk.

2. De tweede zoort, komt met de eerſte in allen genoegzaam over een, behalven dat de bloem op een ſteng voortkomt, van 8 of 10 duimen hoogte, en de bloem is veeltijds wat kleinder; deeze ſchijnt maar een verandering van de voorige te zijn, voortkoomende door een verſchillige grond en ſtandplaats; 'er is ook nog een mede zoort of verandering van, welkers wortel een gom van zig geeft.

Plaats. Dit gewas word gevonden in *Hoog-duitſchland*, *Zwitzerland*, *Frankrijk* en elders, op rouwe dorre bergagtige plaatzen.

Kweeking. Men kweekt ze zelden in de tuinen, dan alleen uit liefhebberij, of voor 't medicinaale gebruik; het welke kan geſchieden door het zaad, dat men in het voor-

jaar

jaar op een bedde duntjes zaait, of de opgekomene jonge planten daar na op 10 à 12 duimen afſtand verdunt; vervolgens moet men dezelve van het onkruid wel ſchoon houden, zo zullen ze in het volgende jaar bloeijen, als de zomer warm is; maar men moet haar een ſteen- of zandagtige onbemeste grond en warme wel op de zon gelegene ſtandplaats geeven, anders zal 'er weinig van koomen, of ze geeven geen bloemen; ze willen ook niet gaarne verplaat weezen, of zulks moet geſchieden terwijl de planten nog klein en de wortels kort zijn. Om deeze planten een ſteng te doen opſchieten, moet men ze in nauwe potten kweeken, anders bloeijen ze doorgaans zonder ſteel; ook geeven ze in potten eerder bloemen als in de opene grond, dog het zaad word bij ons bezwaarlijk rijp; en men kan ze ook door de wortelſpruiten vermeerderen.

Eigenſchappen. Deeze wortel, die meest uit *Zwitzerland* gebragt word, en tot 't gebruik wel gedroogt en versch zijn moet; is openend, verwarmend, pis-, zweet- en ſtonden-drijvend, hart-, maag- en moeder-verſterkend en gift-weerſtaand; men prijst ze zeer tegens de pest en andere beſmettelijke ziektens, als mede in flauwtens, opgeſtopte pis, lenden-pijn, hijpochondrie, opblaazinge der darmen, verſtopte ſtonden, enz. Men geeft ze gepoederd, tot een drachma, en ze word in verſcheiderhande zaamengeſtelde middelen gebezigt: Men zegt, dat ze den naam *carlina* draagt, om dat ze aan Keizer Carel den Grooten op een wonderdaadige wijze zoude ontdekt zijn, ter geneezing van de pest, die op een zekeren tijd in zijn leger geweldig woedde.

EVERWORTEL (WILDE); *kleine Everwortel*; *wilde of kleine Carline*; *Drie-distel*; in het latijn *Carlina ſijlvestris*; *Acarna*; verſcheide zoorten zijn 'er van dit gewas, dat van het geſlagt der voorige is; deeze twee volgende zijn de bekendſte.

1. De gemeene *wilde Everwortel* of *Drie-distel*; *Carlina ſijlvestris vulgaris*; *Carlina ſijlvestris major* Dodonæi; (*Carlina caule multiſloro corijmboſo, floribus terminalibus*, Linn. *Spec. Plant.*)

2. De kleine *Spaanſche wilde Everwortel* of *Drie-distel*; *Carlina ſijlvestris minor hiſpanica*; *Carlina ſijlvestris minor* Dodonæi; (*Carlina floribus ſeſſilibus lateralibus pauciſſimis*, Linn. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft langwerpige ſmalle diep ingeſnedene of geſnippelde bladen, die aan de kanten zeer doornig zijn; tusſchen welke uit de wortel een ſteng opſchiet, van 8 à 10 duimen hoogte, die met diergelijke kleiner bladen bezet en boven in eenige zijd-takjes verdeelt is, op welkers toppen een doornagtige kelk voortkoomt, die open gaande, een bloem word, zeer wel naar die van de in 't voorige artijkel gemelde regte *everwortel* gelijkende, maar in alles veel kleiner, en van koleur bleek geel is.

De tweede zoort gelijkt van bladen en bloemen, ook genoegzaam na de eerſte zoort; maar de bladen en ſteng zijn wolagtig-grijs, de bloemen zijn in het midden bleekgeel, maar de bloem bladjes heel geel en ſtijfagtig, en dezelve zitten digt na de ſteng tusſchen de bladen, meest twee bij een, dog de plant heeft maar weinig bloemen.

Plaats. De eerſte zoort groeit in *Hoog-Duitſchland*, *Frankrijk*, enz. op dorre zand en berg agtige plaatzen, naast de wegen en elders: De tweede zoort word gevonden in *Spanjen* op diergelijke plaatzen.

Kweeking. Wil men ze kweeken; zo geſchied zulks, het zaad hebbende, op dezelfde wijze als van de *everwortel* in het voorige artijkel gezegt is.

EVIDENS CAUSA; *klaarblijkelijke oorzaak*; in de Geneeskunde betekent het een bekende uiterlijke oorzaak van eene ziekte; word ook *cauſa procathæretica* genoemt.

EVIGILATIO; *wakkerwording* of *ontwaaking*, na de ſlaap, waar door het geheele lighaam een nieuwen invloed van leevens-geesten of zenuw-zappen verkrijgt, en daar door verkwikt en verſterkt word.

EVONIMUS, zie PAPENMUTS.

EXACERBATIO: is in de Geneeskunde het zelfde als *Paroxiſmus*, of aanval van eene ziekte; of eigentlijk als dezelve verergert.

EXACINATIO; *Uitkorreling*; als men de korrels uit een vrugt neemt.

EXALTATIO; *Verheffing*; *Verbetering*; in de *Chijmie* beduid het een *ſcheijkundige operatie*, waar door de gewoone eigenſchappen van een zaake verandert en verbetert, en tot een hooger kragt of trap van deugd gebragt worden: Men verdeelt ze gewoonlijk in vierderleij zoorten; als 1. *ſublimatio*, of opheffing; 2. *digeſtio*, of uitrekking door warmte; 3. *circulatio*, of kringswijze omloop; 4. *fermentatio*, of gesting; waar van men op elks zijn artijkel verder nazien kan.

EXANTHEMATA; *Efflorescentia*; *Uitſlag der huid*; ontſtaat uit onzuiver bloed, en geſchied met of zonder koorts; in het eerſte geval is de huid met roode vlekken en puisten bezet, gelijk in de purper- en vlekkoortzen, of etteragtig; daar is een goed- of kwaadaardige *uitſlag* van beide zoorten. De uitſlag zonder merkelijke koorts is ook verſcheiden, als puisteh in het aangezigt, bloedvinnen, drooge en natte ſchurft, langduurige zweeren, melaatsheid, enz. Het oogmerk der natuur bij de *uitſlag* is wel heilzaam, maar de bezondere onſtandigheden, wanneer de binnenſte ingewanden 'er mede lijden, dulden niet dat men dat oogmerk, inzonderheid bij heete en afgaande koortzen ſterk bevordere; men moet derhalven bij 't uitſlag van zodanige koortzen een zagt zweeten tragten te bezorgen, door warme en dunne dranken en aardagtige dingen (*terrea*), als de *gezegelde aardens*, *kreefts-oogen*, *zweetdrijvende antimonie*, enz., want alle *alexipharmaca* of heete middelen zijn als dan nadeelig; maar als de uitſlag naar binnen wijkt, dan kunnen 'er ſterker middelen gebruikt worden; als *gebarnſteende liquor* van *hertshoorn*, *giftweerſtaande eſſents* van *Stahl*, *bezoar-eſſents* van *Wedel*, enz. In kwaadaardige ſchurft en langduurige uitſlag zijn de *afkookzels van de houten*, en een matig gebruik van de *zoete quik* van veel nut.

EXARTHROMA; is zo veel als *Luxatio*; zie LEDEN-VERSTUIKING.

EXCEPTIO; *Vermenging*; betekent in de *Pharmacie* wanneer drooge poeders onder deeze of geene vogtige dingen, als *honing*, *ſijroop*, *zappen*, enz. gemengt worden; gelijk men de *electuarien* pleeg te maaken.

EXCIPULUM; een *Ontfanger*; is een glazen vat, waar in het vogt uit de helm of retort druipende, ontfangen word.

EXCISIO; eene *Uitſnijding*; als men bij voorbeeld in de Heelkunde verſtorven vleesch ergens uitſnijd, en van het gezonde ſcheid.

EXCORIATIO; *Ontvelling*; *Smerting*; dat is, als de huid ergens afgeſcheurt word, en men zig dus verwond; gelijk in de *blik-aars* gebeurt; zie ook BLIKAARS.

EXCORTICATIO; *Decorticatio*; *Ontbasting*; be-

tekent de bast of ſchil van vrugten, zaaden, wortelen, enz. wegneemen, om de kern of pit alleen te hebben; ook word de reiniging der wortelen, basten, kruiden, bloemen en zaaden aldus genoemt.

EXCREMENTUM; *Excrementa*; *Uitdijzel*; *Afgang*; *Drek*; word genoemt het geene, dat door de ſtoelgang ontlast word; zie ook COPROS.

EXCRESCENTIA; eene *Uitgroeijing*; *Uitwas*; dat ergens buiten de natuur of gewoonte uitgroeit; gelijk bij voorbeeld het *wild vleesch* (*hijperſarcoſis*), *wratten*, enz.

EXCRESCENTIA GLANDULARUM COLLI, zie KROP-GEZWEL.

EXCRETIO; *Uitlediging*; *Ontlasting*; is als iets ledig gemaakt word.

EXCUBITOR; deeze naam word aan een vogel gegeeven, onder het geſlagt der *Klauwieren* behoorende, en in het nederduitsch mede de naam van *Wagter* draagende; zie KLAUWIEREN.

EXEDENTIA; zijn *Brand-* of *Bijt-middelen*; zie BIJT-MIDDELEN en CAUSTICA.

EXELCISMUS; betekent het zelfde als *Depreſſio*.

EXERRHOSIS; word het zelfde als *Effluxus* door verſtaan.

EXERIJTHROS; is een woord van het grieksch afkomſtig, en betekent iets dat zeer rood is.

EXHALATIO, zie EVAPORATIO.

EXIPOTICA; zijn *Digerentia remedia*; zie aldaar.

EXOMPHALOS; *Navel-breuk*; zie BREUK- en NAVELS-UITGANG.

EXOPHTHALMIA, zie OOG-ONTSTEEKING.

EXOSIS, zie UITDRIJVING.

EXOSTOSIS, zie BEEN-GEZWEL.

EXOTICUS; *Vreemd*; *Uitlandſch*; dus betekent *Exotica*, *vreemde* of *uitlandſche zaaken*, en kan zijne betrekking hebben op allerlei dingen uit de drie natuurrijken, als *dieren*, *planten*, *ſteenen*, *ertzen*, *geneesmiddelen*, enz.

EXPECTORANTIA, zie BORST MIDDELEN.

EXPELLENTIA; *uitdrijvende middelen*, zijn inwendig de *alexipharmaca* of *vergiftweerſtaande*, en *ſudorifera* of *zweetdrijvende*, en uitwendig de *epiſpastica*; zie aldaar.

EXPERIENTIA; de *Ondervinding*; is eene door veel oeffening en behandeling verkregene kennisſe, van het eene of andere. In alle konsten, wetenſchappen en ambagten is de oeffening en daar door verkreegene ondervinding volſtrekt nodig, zonder welke dezelve nooit volmaakt kunnen uitgevoert worden; want of ſchoon van een zaake alles, 't zij mondeling, of in geſchrift aangeweezen word, hoe men doen of handelen moet, zo word 'er egter min of meer oeffening der zaaken vereischt; waar uit eene ondervinding vloeit, om de zaaken naar den eisch en vaardig te kunnen verrigten; en hoe meer een zaak geoeffent word, hoe vaardiger men in derzelver kennisſe en behandeling worden zal.

In de Geneeskunde word bij voorbeeld door de oeffening en ondervinding, de kennisſe en 't goede gebruik van een geneesmiddel verkreegen, namelijk als door zulk een middel niet een, maar verſcheide maalen aan den Lijder in een zekere ziekte of ongemak, veel voordeel is toegebragt; waar door men zig van de deugd des geneesmiddels verzekert houden kan: Maar hier bij moet nauwkeurig agt gegeven worden op de voorleedene en tegenwoordige gevallen, zo dat 'er een volkomene *analogie* of overeenkomst moet beſpeurt worden, tusſchen de thans voorkomende en voorheen plaats gehad hebbende gevallen: Ook moet 'er geen blind nog een al te onberaaden geloof, op het gezag van den een of ander *Arts*, plaats hebben, en men moet zig zelfs ook niet al te veel betrouwen: Voorts maakt het ook een deel der ondervindinge in de Geneeskunde uit, dat men de naukeurige kennisſe des Lijders, welke men behandelt, zig tragt eigen te maaken.

EXPERIMENTUM; eene *Ondervinding* of *Proefneeming*; deeze zijn van veele nuttigheden in allerleije wetenſchappen, om daar door de eigenſchappen of hoedanigheden van eenige zaake te ontdekken. De hedendaagſche *natuurkunde*, op proefnemingen en ondervinding ſteunende, heeft een veel grooter licht verkreegen, zedert dat de *Philoſophen* de proefneemingen neerſtig in het werk geſtelt hebben, in tegenſtelling van de *natuurkennisſe* der Ouden, die hoofdzaakelijk op onderſtellingen berustede.

EXPLOSIO; *Ontploffing*, *Ontlosſing*; *ſchielijke Vlamvatting*, met een daar op volgende ſlag en verbreeking van het geene 'er omtrent of nabij is; gelijk bij voorbeeld met het *buskruid* geſchied; als ook met *ſalpeter* en *zwavelige vermengingen*.

EXPOSITIE; *Zonneſtand*; deze uitdrukking word in de tuinerij gebruikt, om daar door de ſtrekking of legging van een tuin aan te toonen, of eigentlijk, hoedanig een tuin op de zon geleegen is en daar van min of meer beſcheenen word; dog hoofdzaakelijk heeft dit woord zijn betrekking op *muuren*, *ſchuttingen* en *espaliers*, waar tegens vrugtboomen geplant worden; aantoonende derzelver ſtrekking, of hoe ze op de zon ſtaan en daar van min of meer, over de geheele dag kunnen beſcheenen worden. Dus zegt men van een *muur* of *espalier*, dat 't een goede *expoſitie* heeft of wel *geëxponeert* is, als het wel op de zon ſtaat en daar door den geheelen dag, of 't meeste daar van, kan beſtraalt worden.

De *expoſitie* der muuren enz. kan derhalven veelderleij zijn, en verandert zo dikwils als de muur enz. een andere verſchillige ſtreek loopt; dog men onderſcheid ze gewoonlijk in 8 zoorten, volgens de 4 hoofd- en 4 middelſtreeken van het compas; als

De eerſte is de *expoſitie* op 't oosten, of die regt op 't oosten ziet, en van de zon beſtraalt word, van haar opgang tot den middag.

De tweede is die welke op 't zuid-oosten ziet, en van de zon beſcheenen word, van haar opgang tot ongeveer te drie uur 's nademiddags.

De derde ziet vlak op 't zuiden, en waar tegen de zon op den middag regthoekig ſtaat: Deeze ontfangt de ſterkſte zonnewarmte.

De vierde ziet op 't zuid-westen, en geniet de zon van omtrent 9 uuren 's morgens, tot haar ondergang.

De vijfde ziet vlak op 't westen, en word van de zon beſcheenen van de middag tot haar ondergang.

De zesde op het noord-westen ziende, geniet de zon maar een paar uuren, voor haar ondergang.

De zevende ziet op 't noorden, ontfangt zeer weinig zon, want ze word daar van niet beſcheenen, dan omtrent 2 à 3 uuren des morgens, na haar opgang, en even zo veel 's avonds voor haar ondergang, en zulks alleen in de zomertijd.

De agtſte en laatste ziet op 't noord-oosten, en geniet de zon van haar opgang tot omtrent tien uuren 's morgens.

Maar gelijk nu de muuren of *espaliers*, enz. zelden deeze

ze *expoſitien* volkoomen hebben, maar min of meer daar van afwijken, na mate genieten ze ook min of meer zon; en gevolgelijk is ook de eene *expoſitie* voordeeliger als de andere, in het ſtuk van goede vrugtvoortbrenging; dog dewijl ook de eene zoort van vrugt meer warmte begeert als de andere, zo moet men dezelve verſcheidentlijk plaatzen, en aan zodanige die, om goed te worden, de meeste warmte noodig hebben, de beste *expoſitie* geeven, om dus het meeste voordeel van de *expoſitie* te genieten. Het zal niet onnut weezen, om ons hier over nog een weinig uit te breiden, en de voornaamſte voor- en nadeelen der *expoſitien* aan te wijzen.

De *expoſitien* op 't oosten en zuid-oosten zijn boven andere zeer bekwaam, voor allerleij zoorten van tedere vrugten, als *perſiken*, *abricoozen*, *pruimen*, *fijne peeren*, enz. om dat ze de vroege morgen-zon genieten, die, gelijk de ondervinding leert, na een korte afweezentheid alles verkwikt, en dus ook zeer veel toebrengt tot de deugd en volmaaktheid der vrugten; te meer, dewijl ze door de zon van de laagſte trappen af allengskens aangedaan en doordrongen worden, en 'er dus geen ſchielijke verandering van koude in warmte, en omgekeerd, plaats heeft; nog ook dezelve door een al te brandende zon, gelijk de middags-zon is, regtſtreeks aangedaan worden: Zo dat deeze *expoſitien* heel voordeelig zijn, en wel inzonderheid die op 't zuid-oosten, dewijl dezelve nog eenige uuren langer door de zon beſtraalt word.

Dog niet tegenſtaande de gemelde gunstige voordeelen deezer twee *expoſitien*, zo zijn dezelve egter niet vrij van nadeelen op zommige tijden; want dewijl ze op het oosten en zuid-oosten uitzien, waar uit in het voorjaar dikwils ſcherpe en koude winden koomen te waaijen, zo kan het gebeuren, dat de bloeizels der boomen of de reeds geſtelde jonge vrugten daar door koomen te verſchroeijen of te vervriezen; hoewel dit ook de boomen op andere *expoſitien* bij zeer ſcherpe winden en vorstige nagten onderhevig zijn; daar en boven hebben ze dat ongemak, dat de boomen daar op ſtaande, niet door de regen, zo wel aan haare wortelen als van boven, kunnen gevoed worden, aangezien de regen, die bij ons wel meest uit den zuid-westen en westen komt, van agteren tegen de muuren enz. aanſtuit, en gevolglijk zonder veel aandoening der boomen, ten waare bij lange aanhouding; want het is een zekere zaak, dat allerleij planten niet alleen door het vogt van de regen die de worrelen ontvangen, maar ook door de bevogtiging van boven aan haare takken, bladen en vrugten, veel verkwikt en gevoed worden.

De zuider *expoſitie* volgt op de voorgaande, zo wel in order als voordeeligheid: In 't algemeen word deeze *expoſitie* voor de beste en voordeeligſte van allen gehouden, om dat ze het ſterkst, van de zon of als dezelve de meeste kragt op den dag heeft, daar door aangedaan en beſtraalt word; maar de ondervinding leert, dat zulks niet altijd waar is; want dewijl de zonneſtraalen al te ſterk daar op weerom ſtuiten, en zulks op 't heetſte van de dag, te weeten op de muuren en houtene ſtaketten, zo kan het gebeuren, dat de jonge vrugten als verbranden, en de grond droogt te ſterk op; waar door de jonge vrugten afvallen, opbarſten, taai-huidig of anderzins onvolmaakt worden; ja de hitte kan zodanig ſterk op de muuren en ſtaketten, die op deeze *expoſitien* ſtaan, werken, dat daar door zelfs de bladen en jonge takken verſchroeit en gezengt worden, terwijl ze op andere *expoſitien* zulks niet koomen te gevoelen. Dog dit heeft hoofdzaakelijk plaats in heete zomers en drooge gronden, en bezonder in warme climaten en ſtandplaatzen; in gematigde zomers en climaten zal deeze *expoſitie* daar en tegen van een goede dienst kunnen zijn, om 'er allerleij fijne vrugten op te planten, die veel warmte tot haare rijpwording noodig hebben; als *perſiken*, *abricoozen*, *pruimen*, *laate druiven* en *vijgen*.

Om in heete zomers de gemelde ongemakken van verbranding, enz. af te keeren, zo is 't nuttig, dat men de boomen geduurende de ſterkſte zomerhitte, welke doorgaans in de maanden Junius en Julius voorvalt, bij zonneſchijn op 't heetſte van den dag (zijnde van ongeveer 11 uuren des voordemiddags tot 2 à 3 uuren nademiddag) met het eene of ander dekzel, bij voorbeeld met riet-matten of linnen beſchaduwt; dog men moet het dekzel niet digt aan de boomen, maar iets daar van of ſchuins daar voor, op de wijze als een *venſter-paraſol*, plaatzen, om alleen ſchaduwe op de boomen te geeven en de lucht tusſchen beiden een vrije ſpeeling te laaten, dewijl het anders aan de groeij der boomen en vrugten nadeel zoude doen; om de zelfde reden moet men ook in het heetſte van de zomer geen takken of jonge looten der boomen aanbinden, om de muuren, espaliers, enz. daar door meer cieraad te willen bijzetten, gelijk het anders weezentlijk doet, dewijl de losſe takken de vrugten veel bedekken en beſchaduwen, en dezelve dus voor het verbranden bewaaren: Nog veel minder moet men takken of bladen wegſnoeijen, gelijk onkundige doen, uit die verkeerde verbeelding, dat hoe ſterker of meer de vrugten door de zon aangedaan worden, hoe ze volmaakter en ſmaakelijker worden: Maar deeze aanbinding of wegſnoeijing kan dienſtig zijn in de nazomer, als de kragt der zon vermindert en de warmte afneemt, inzonderheid voor vrugten die laat rijpen en veel warmte tot rijpwording noodig hebben.

Bij aanhoudende droogte is het ook nuttig, dat men de aarde, daar de boomen in geplant ſtaan, zo wel aan deeze als alle andere *expoſitien*, voor het uitdroogen zoekt te bewaaren, het welke geſchieden kan door middel van de aarde naast de muuren enz. met *run*, *ſtroogtige mest*, of *kroost* te overdekken, dat de uitdrooging der grond veel verhindert; als de droogte lang duurt, is het niet minder nuttig, de grond omtrent de wortelen al te mets in de avondſtonden wel te bevogtigen, en ook de boomen van boven te overſproeijen.

De winden die deeze *expoſitie* het meeste kunnen aandoen, zijn de zuid-oostelijke, zuidelijke en zuid-westelijke; dog dewijl de eerſte niet zeer dikwils waaijen en de beijde laatſte niet zeer koud zijn, zo doen ze zelden veel nadeel aan deeze *expoſitie*, ten waare als ze ſterk waaijen in de bloeitijd.

De zuidwester- en wester *expoſitie*, genieten de zon juist even zo lang als die op het zuid-oosten en oosten, maar ze verſchillen egter daar van veel in het voordeel, want in plaats dat deeze de zon vroeg ontvangen, en met een opklimmende zon en toeneemende warmte allengskens aangedaan worden, zo worden die op het zuid-westen en westen door een afklimmende zon, en afneemende warmte aangedaan; waar door de fijne vrugten, inzonderheid die laat rijpen, als *perſiken*, *druiven* en *laate peeren*, dewijl ze te weinig warmte verkrijgen, en dus niet volkomen rijp worden, onſmaakelijk blijven; dog welk hooftzaakelijk plaats heeft op de wester *expoſitie*, zijnde die op het zuid-westen merkelijk voordeeliger: Men dient derhalven geen vrugten op deeze *expoſitie* te ſtellen,

len, dan die vroeg rijp worden, als *abricoosen*, *vroege perſiken*, *vroege zomer-* of *herfst-peeren*, *appelen*, *pruimen*, *praagſche kerſen* en *morellen*.

De drie overige *expoſitien*, naamelijk die op 't noordwesten, noorden en noord-oosten, zijn de ſlegtſte van alle en van weinig voordeel, om dat ze te weinig zon ontfangen, en gevolgelijk de vrugten daar aan haar behoorlijke rijpheid niet kunnen verkrijgen, en onſmaakelijk blijven, indien zommige nog al rijp worden: 't Is derhalven niet waardig dezelve met boomen te beplanten, ten zij alleen om de muuren en ſchuttingen te bekleeden, en dezelve niet geheel ledig te laaten; moetende men geen andere daar aanzetten, als *kers*, *morel*, vroege *peeren* of *appelen*: Dog de boomen zijn aan deeze *expoſitien* ook zeer onvrugtbaar.

Uit het gezegde kan men dan niet bezwaarlijk oordeelen, welk de beste of voordeeligſte *expoſitien* zijn; naamelijk die op 't oosten en zuid-oosten, of die daar 't naaste bijkoomen, zijnde inzonderheid de oost- en zuid-oostelijke *expoſitie* wel de beste van allen voor allerleij fijne vrugten; waar aan de zuidelijke *expoſitie* volgt: Dog het is zeker, dat men niet altijd een *expoſitie* na wensch hebben kan, en men zig veeltijds moet onderwerpen aan de *ſituatie* of ſchikking van de plaats: Ondertusſchen is het ook waar, dat bij 't aanleggen van eene nieuwe plaats of tuin dikwils niet hier aan gedagt word, om de gebouwen, muuren, ſtaketten, enz. zodanig te ordineeren en te ſchikken, dat ze de beste *expoſitie* voor vrugten verkrijgen, het welke als dan veeltijds wel te doen ſtond, maar door onkunde of verzuim van den architect in deezen, niet in agt genoomen word.

Schoon nu alle *expoſitien* niet even voordeelig voor de vrugten zijn, zo is het ondertusſchen niet kwalijk gedaan, als 'er veele verſchillig geëxponeerde muuren of ſtaketten in een tuin zijn, dat men van een zelfde zoort van vrugten op verſchillige *expoſitien* plaatst, te weeten op zodanige die niet geheel van alle voordeelen ontbloot zijn; om dat de ondervinding leert, dat een zelfde zoort van vrugt nu op de eene, dan op de andere ſtand beter ſlaagt, en rijkelijker voortkoomt; waar van veelderleij toevallen de oorzaak kunnen zijn, dog voornaamentlijk koude, ſcherpe en ſterke winden, die nu van de eene en dan van de andere kant 't ſterkst waaijen; heete of koude zomers enz.: Ook kan men de vroege vrugten, door dezelve op minder warme *expoſitie* te ſtellen, eenigzins vertraagen, om ze wat laater te hebben. Wat verder de *muuren* en *ſtaketzels* betreft; zie op 't artijkel MUUREN.

EXPRESSIO; *Uitdrukking*; *Uitperſſing*; betekent als men iets dat vogtig is uitdrukt, om daar door het vogtige van het drooge, of het dikke van het dunne te ſcheiden; bij voorbeeld, als het zap uit de kruiden, de olie uit zaaden enz. gedrukt of geperst word; geſchiedende de uitdrukking met de handen of een pars, enz., doch de uitperzing door middel van een pars.

EXPULTRIX FACULTAS; dus word het vermoogen genoemt, om door aangeweezene werktuigen, ſchaadelijke dingen uit de lighaamen te drijven.

EXQUISITA FEBRIS; is men gewoon een koorts te noemen, die een geregelden loop houd, zonder andere als gewoone toevallen te veroorzaaken, en waar in de lijder geen volkoomene verzwakking van kragten ondergaat, en de gewoone ontlastingen onderhoud.

EXSPIRATIO, zie UITADEMING.

EXSPIREEREN; *Uitademen*; betekent ook zo veel als de laatſte uitademing geeven, dat is verſterven.

EXSICCATIO; *Opdrooging*; *Uitdrooging*; geſchied als de vogtige deelen van een ſtoffe door middel van de zonne- of vuur-warmte uitwaasſemen; zie EVAPORATIO.

EXSTA; betekent het zelfde als *Viſcera*, of *Ingewanden*, wordende inzonderheid die van den onderbuik hier door verſtaan.

EXSTASIS; *Zinnen-verwarring*; gelijk bij zwaare melancolie en ijlhoofdigheid, enz.

EXSTER, zie AAKSTER.

EXSTERGENTIA; betekent zo veel als *Detergentia*; zie aldaar.

EXTENDE SUPRA ALUTAM IN FORMA SCUTI; word door de Geneesheeren wel in het recept tot voorſchrijving van een pleister gebezigt, en betekent dat een dusdanige pleister, in ſchildgedaante op een zeemleeren lap moet uitgeſtreeken worden.

EXTENSIO; eene *Uitrekking*; is als men iets uitrekt en uitbreid of uitſpant. In de Heelkunde betekent het de uitrekking van een uit 't lid zijnde been door een Heelmeester, om het hoofd van een uitgeweeken been weer in zijn pan te brengen.

EXTENSIO LIGAMENTORUM ARTICULI; dus word de geweldige uitrekking der banden eener geleding genoemt, als zijnde de eerſte graad der verrekking; dewijl het hoofd des beens als dan nog in de pan is gebleeven; en dit word door zommigen wel verkeerdelijk voor eene verſtuiking, verrekking of ontwrigting gehouden: Zulk eene uitrekking der banden, gaat met hevige pijn, zwelling en ontſteeking gepaart; en deszelfs toevallen zijn menigmaalen eveneens, als die van een wezentlijke verrekking. Zie LEDEN-VERSTUIKING.

EXTENTORIUM; een *Raam*, om 'er iets op te ſpannen, bij voorbeeld linnen of wollen laaken, om tot het doorzijgen te dienen.

EXTENUATIO; eene *Verdunning*; in de Geneeskunde betekent het de verdunning en vermaagering, of uitteering van het lighaam, of van eenig lid aan 't zelve.

EXTINCTIO; *Uitblusſing*; *Verkoeling* of *Afkoeling*; word genoemt, als dingen in 't vuur heet en gloeijende gemaakt, daar na in water of eenige andere vogt gedompelt en verkoelt worden; dit word om verſcheidene redenen gedaan, als 1. om *ijzer* en *ſtaal* hard te maaken; want dezelve gegloeit en daar na in water of eenig ander vogt gebluscht wordende, verkrijgen ze meer hardigheid; 2. om zommige dingen murf en breekbaar te maaken, gelijk geſchied, als men *keizel-ſteenen*, *jooden-ſteen*, *luxſteen*, *crijſtallen*, *coraalen*, enz. dikwils gloeit en in *water* of *azijn* uitbluscht, waar door ze een breekbaar weezen verkrijgen; 3. om de medicinaale kragt van iets aan eenig vogt mede te deelen, gelijk men gewaar word in de uitblusſching van *ſtaal* in water of melk, dat *ſtaalmelk* genoemt word; van het *goud* in *water van bernagie-bloemen* en van *roozen*; van het *lood* in gemeen *water*; 4. om zommige geneesmiddelen daar door te zuiveren. Daar is ook nog een oneigentlijk genoemde *extinctio* of uitblusſching die zonder vuur geſchied, namelijk als men het *quikzilver* met *ſpeekzel*, *vet* of *terpentijn* enz. vermengt en uitbluscht; 't geen anders dooden genoemt word.

EXTIRPATIO; *Uitroeijing*; *geheele Wegneeming*; in de Heelkunde betekent het de uitroeijing van een kwaad, bij voorbeeld van de *kanker*, eenig *gezweer*, of

of *uitwas*, enz., door uit- of wegſnijding met wortel en al.

EXTRACT; *Uittrekzel*; word genoemt, wanneer de inhoud en 't wezentlijke eener zaak, uit een Geſchrift in een kort begrip getrokken en gebragt word.

EXTRACT VAN ALSSEM, zie ALSSEM, pag. 60.

EXTRACTIO; *Uittrekking*; hier door word verſtaan, de uittrekking en afzondering der fijnſte en edelſte deelen eener ſtoffe, van de grove en aardſche; het welke geſchied door een bekwaam *menſtrum*, dat de fijne deelen uittrekt en tot zig neemt: In een breede zin word onder *extractie* ook begreepen de *distillatie*, *ſublimatie*, *fermentatie*, *putrefactie*, *circulatie* en *coagulatie*; of om daar door de fijnſte deelen uit af te trekken, of af te zonderen.

EXTRACTUM; een *Extract*; *Uittrekzel*; word in de *chijmie* en *pharmacie* genoemt, iets dat door middel van een *menſtrum* of vogt uitgetrokken is, en de fijnſte deelen daar van bevat: Daar zijn veelerleije *extracten*, dog die men gewoonlijk onderſcheid in twee zoorten, als in *dunne* of *vloeijende*, en *dikke extracten*; de eerſte zijn die welke de bezondere naamen van *eſſentien*, *tincturen* en *elixirs* draagen; de tweede zoort of dikke *extracten* ontſtaan uit de dunne, en verkrijgen die naam eerst na de uitdamping of distillatie van het *menſtruum* of vogt, wanneer 't *extract* of geëxtraheerde op de grond in de gedaante van een dikke ſijroop te rug gebleeven is. Men zoude de *aftrekzels* en *afkookzels* (*infuſa & decocta*) ook wel *extracten* kunnen noemen, maar dewijl dezelve doorgaans maar weinig van de uitgetrokkene ſtoffe in zig bevatten, en meest uit het *menſtrum* beſtaan, zo heeft men haar tot onderſcheiding de gemelde naamen van *afkookzels* en *aftrekzels* gegeven. Het woord *extract* heeft dus eigentlijk zijne betrekking op de *dikke extracten*, daar in dit artijkel van geſprooken word, en niet op de dunne vloeibaare *eſſentien*, *tincturen*, *aftrekzels*, enz. zo dat wanneer men dat woord *extract* hoort ſpreeken, of 'er in de ſchriften of recepten van leest, 'er altijd de verdikte *extracten* door verſtaan worden; hoewel het wel gebeurt, dat de *eſſentien*, bij voorbeeld de *eſſents van alsſem*, *extract van alsſem*, dog kwalijk, genoemt word.

De *extracten* worden meest alle uit *vegetabilien*, als uit *wortelen*, *kruiden*, *bloemen*, *zaaden*, *basten*, *harſſen*, enz. bereid; en uit alle kan men dunne *extracten* of *eſſentien* en *tincturen* maaken, maar alle zijn ze niet bekwaam tot *dikke extracten*, naamelijk zodanige niet, die veele vlugge fijne en ſterkruikende deelen bevatten, of welkers voornaamſte kragt in de vlugge deelen beſtaat, gelijk ſpecerijen en ſpecerijagtige ſterkruikende kruiden, bloemen, zaaden, enz. om dat die fijne deelen bij de *evaporatie* of verdikking over het vuur koomen te vervliegen, en bij gevolg het *extract* zijne kragten daar door geheel of ten grootſten deele verliest; zijnde derhalven geene andere dingen tot 't maaken van medicinaale *extracten* bekwaam, dan welkers kragten hoofdzaakelijk in de vaste ſaliniſche, of ſlijm- en harsagtige deelen geleegen zijn: Men maakt enkelde en zaamengeſtelde *extracten* uit een of meer ſtoffen.

Het *menſtrum* of ſcheivogt dat tot de *extractie* gebruikt word, kan verſcheiderlei zijn, als *water*, *wijn-geest* of *brandewijn*, afgetrokkene *geesten*, gedistilleerde *wateren*, *wijn*, *azijn*, gedistilleerde *azijn*, *zuure geest van planten*, *wijn* en ook andere *uitgeperste zappen* van vrugten; dog de gebruikelijkſte zijn *water* en *wijngeest* of *brandewijn*, en nu en dan *wijn* of *azijn*: Maar deeze moeten weder verſchillig gebezigt worden, na den aart of hoedanigheid van het ſubject of ſtoffe; want wanneer de ſtoffe veele harsagtige deelen bevat, moet het *menſtrum* tot de uittrekking geestig zijn, maar bevat de ſtoffe ſlijm- of gom-agtige deelen, dan moet men een wateragtig *menſtrum* gebruiken, en is het dat de ſtoffe zo wel harsagtige als van de overige deelen bevat, dan is een zwakke phlegmatiſche geest, of wijn het dienſtigst; of men kan 'er zo wel een harsagtig *extract* met *brandewijn* als een wateragtig *extract* met *water* van maaken.

Zie hier welke *vegetabilien* met ſterke *wijn-geest* of *brandewijn* moeten uitgetrokken worden, om 'er *extract* van te maaken; zulke zijn de harsagtige gommen en zappen, als *ſtijrax*, *ſcammonium*, *gom-gamandra*, *opium*, enz.; wijders de hars-rijke wortelen en houten, als *jalappe*, *pimpinel-wortel*, *pokhout*, enz.; insgelijks de ſcherp en bitter ſmaakende en harsagtig ruikende wortelen en kruiden, enz., als *aland-wortel*, *angelike-wortel*, *meesterwortel*, *lavas-wortel*, *gentiaan-wortel*, *ever-wortel*, *bertram-wortel*, *zwarte nies-wortel*, *contraijerf-wortel*, *calmus-wortel*, *galange-* en *zedoar-wortel*, *alsſem*, *cardebenedicte*, *duizendgulden-kruid*, *duivekervel*, *ſcordium*, *kina-kine*, *cascarille*, *oranje-* en *citroen-ſchillen*, *ſaffraan*, enz.

Met water worden uitgetrokken en *extracten* bereid van *agrimonie*, *alsſem*, *cardebenedicte*, *duizendguldenkruid*, *chamædrijs*, *veld-cijpres*, *bitter-zoet*, *herts-tonge*, *groote gouwe*, *waldmeester*, *beekboom*, *hondjes-draf*, *eerenprijs*, *hoefbladen*, *heesch kruid*, *ſchurfte*, *maagdelieven*, *bijvoet*, *moeder-kruid*, *kleine-* of *heete-netel*, *cichoreij*, *taraxicum*, *water-klaver*, *eppe*, *heemst*, *ſenés-bladen*, *tabak*, *arnica*, enz.; wijders uit zommige purgerende wortelen, enz., als *rhabarber*, *zwarte nies-wortel*, *hazelwortel*, *eicke-vaaren-wortel*, *zoethout*, *tormentil-wortel*, *water-lisch-wortel*, *cascarille*, enz.

Zommige bepaalen de tot extracten bekwaam zijnde planten in twee zoorten, als in zodanige die met *brandewijn* of *water* gedistilleert wordende, niet het minſte van haar weezen of kragt aan het *distillatum* mededeelen, maar alles in het na de distillatie te rug blijvende, opgeſlooten blijft, welke de bekwaamſte tot extracten zijn; en dan in zulke die zo wel door de helm als door extractie iets goeds uitleeveren, hoewel deeze zo goed niet tot extracten zijn dan de voorige; daar en tegen zijn alle planten, welke met *brandewijn* of *water* gedistilleert wordende, haare beste kragten aan 't *distillatum* overgehaalde mededeelen, en in het te rug blijvende niets dat goed is agterlaaten, ten eenemaal onbekwaam tot extracten.

Men maakt ook extracten uit de zappen der kruiden, dog welk eigentlijk geen extracten zijn, ſchoon ze gewoonlijk dus genoemt worden, dewijl ze door geen *menſtrum* geëxtraheert of uitgetrokken worden; en men zou ze met meerder reden, *geinſpisſeerde* of verdikte zappen kunnen noemen, waar toe ook behooren de *rob van vlier*, *van jeneverbeſiën*, *aalbeſiën*, *berberisſen*, *kersſen*, enz.

Ook zijn 'er præparatien die weezentlijke weeke of harde extracten zijn, en egter volgens de gewoonte een andere naam draagen; als bij voorbeeld, het zap van *zoethout*, *'t gezuiverde opium*, de *gewasſchene* of *gezuiverde aloë*, de met het *zap*, of met het afkookzel van *roosen*, of *violen*, bereide *aloë*, het *zap van acacia*, van *hijpociſtis*, het *hars* (*reſina*) van *jalappe*, *ſcammonie*, enz.,

waar bij men ook rekenen kan, de *ſlijmen uit heemſt-wortel, quee-, lijn-* en *fenugreek-zaad*, enz., als mede de *geleijen* en *lijmen* die van de *beenen, hoorns*, enz. der dieren gemaakt worden; welke alle niets anders als wezentlijke extracten zijn, of op dezelfde wijze door uittrekking, met hulpe van het vuur, gemaakt worden.

De extracten zijn uitgevonden in de plaats van de *aftrekzels, afkookzels, eſſentien*, enz. om de kragt van eenige *vegetabilien* te *concentreeren*, en in een klein begrip te brengen, en aldus de Lijders niet met een groote menigte van onnut water, waar mede de *aftrekzels* enz. gewoonlijk bereid en gebruikt worden, te bezwaaren; die daar door veeltijds in plaats van nuttig, nadeelig kunnen worden, dewijl 't veelvuldige vogt de maag kan verzwakken; of 't veelvuldig gebruik van aftrekzels of afkookzels veroorzaakt dikwils een walging en tegenzin aan de Lijders, inzonderheid als ze bitter of walgelijk ſmaaken, daar en tegen de extracten in een kleine hoeveelheid en gemakkelijk in de gedaante van pillen of anders, kunnen ingenomen worden. Ook kunnen de extracten, in tegenſtelling van de aftrekzels of afkookzels, die ras bederven, lang bewaart worden, en men heeft ze altijd tot 't gebruik gereed; kunnende ook met andere extracten of medicamenten vermengt, of met eenig medicinaal vogt vloeibaar, en tot een eſſents, tinctuur, drankje, enz. gemaakt worden, zo als het de Lijder best inneemen kan.

De manier om deze extracten, zo wel *enkelde* als *zaamengeſtelde*, te bereiden, is aldus; 1. met *brandewijn*: Men neemt 't geene daar men 't extract van maaken wil, ſnijd en ſtoot het klein; doet het in een verdekte kolf of ander glas, giet 'er *wijn-geest* of *brandewijn* op, ter hoogte van drie à vier vingerbreed, en laat het eenige dagen op een warme plaats digereeren; daar na ſtijf uitgeperst en door een doek geklenst zijnde, doet op het overblijfzel wederom nieuwe *brandewijn*, en laat het trekken als vooren, om al de kragt uit de ſtoffe te trekken; doet dan de uitgeperste doorklenzels bij malkander en dampt ze op een zagt koolen-vuur uit, tot de dikte van een dikke honing of pillen-*maſſa*.

Andere neemen tot de tweede extractie, *water*, waar mede ze het overblijfzel van de eerſte extractie kooken, en dan het uitgeperste doorklenzel bij het eerſte voegen, en verder handelen als boven; om dus ook de gom- en ſlijmige deelen uit te trekken, en met het extract te vereenigen, dewijl de *brandewijn* alleen de harsagtige deelen uittrekt; het welk inzonderheid dienſtig is bij zodanige ſtoffen, die benevens de *harſſige*, ook *gom-* en *ſlijm-agtige* deelen bevatten, gelijk veelerleij wortelen en basten, boven genoemt.

Men kan eerst den geest van de doorgeklensde extractien door de helm weer aftrekken; dan klenst men het te ruggebleeve vogt door een doek, en kookt het op 't vuur, tot de behoorlijke dikte; en indien het doorgeklensde vogt niet helder genoeg is, moet men het *filtreeren*, of men *clarificeert* het met het wit van een ei.

2. Met *water* worden de extracten aldus bereid; laat de grofjes klein geſneedene ſtoffe met genoegzaam zuiver *water* kooken; dan het afkookzel door een doek geklenst zijnde, dampt het op een zagt vuur uit, tot de dikte van een extract: Men kookt het te rug gebleevene van het eerſte doorgeklensde afkookzel ook wel nog eens of meermaalen op 't nieuw met *water*, zo lang zulks het *water* verſt, om 'er alle kragt uit te haalen; en zomige doen bij de laatſte decoctie een weinig *wijn-ſteen-zout*, inzonderheid als het wortelen of basten zijn, op dat dezelve beter uitgetrokken worden, dog als men de ruimte van ſtoffe heeft, is éene of ten hoogſten twee kookingen genoeg.

3. Uit 't *zap* bereid men de extracten, inzonderheid uit zommige zappige kruiden, door middel van het klein geſneedene en geſtampte kruid wel uit te perzen, daar na het zap door een doek te zijgen, en het eenige uuren weg te zetten, op dat het dikke aardagtige nederzinke, als wanneer men het klaare afgiet; of indien het zap niet al te dik is, kan men het ook filtreeren; daar na kookt men het op het vuur tot een behoorlijk dik extract; men kan ook eerst door de helm het water van het uitgeperſte zap afdistilleeren, en daar na het in de ketel te rug gebleevene vogt door een doek zijgen, en indien het niet helder genoeg is, clarificeert men het met eij-wit en dampt het uit als vooren; dog dit distilleeren heeft wat meer omſlag.

De extracten worden gewoonlijk op het opene vuur, in een platte daar toe geſchikte koperen ketel geëvaporeert en verdikt, en hoe wijder die is, hoe raſer de evaporatie geſchied; waar bij nog aan te merken ſtaat, dat het vuur niet al te ſterk zijn moet, inzonderheid op 't laatst, als het extract begint dik te worden, om dat het anders aanbrand, en een onaangenaame ſmaak verkrijgt; en om dit nog meer voor te koomen, zo moet het extract geſtadig met een ſpatel geroert worden; of men evaporeert ze in het *marien-bad*, als waar door ze zo ligtelijk niet aanbranden: Ook moet men zodanige dingen die eenige fijne ruikende deelen bij zich hebben, in een verdekt vat kooken, om dezelve zo veel mogelijk te behouden.

Wat de *zamengeſtelde extracten* betreft, deeze worden op dezelfde wijze bereid als de enkelde, behalven dat men bij zommige nog *poeders, olien* of *zouten*, enz. voegt, het zij voor of meest na de extractie, wanneer het extract begint dik te worden, en welke meest dienen tot pillen.

Ziet hier eenige van de voornaamſte, inzonderheid zamengeſtelde extracten en haare bereiding.

Extract van Alſem (Extractum Abſijnthii) te maaken.

Neemt *alſem*, klein geſneeden zijnde, kookt ze met genoegzaam *water*; giet dan het afkookzel door een doek, en laat het doorzijgzel vervolgens op een zagt vuur uitwaazemen tot de dikte van een extract.

Andere neemen drooge *alſem*, een pond, en laat ze heel fijn geſneeden en geſtampt zijnde, met vier pond gedistilleert *alſem-water*, of maar gemeen *water*, en een once *wijnſteen-zout*, agt dagen warm *digereeren*, en het uitgeperste en doorgezijgde afkookzel vervolgens op een zagt vuurtje ter dikte van een extract kooken. Wil men een *geeſtig* extract maaken, zo laat men de *alſem* met *brandewijn* uittrekken.

Anders, van het uitgeperste zap.

Men perst de verſche klein geſneedene en geſtampte *alſem* wel uit, zuivert vervolgens het uitgeperste zap als vooren gezegt is, en dampt het uit, tot een behoorlijke dikte.

Deeze extracten hebben dezelfde kragten als de *alſem* zelf, en zijn inzonderheid een goed maag-middel, men geeft het tot een half drachma, met iets vermengt.

Op een van deeze manieren kan men extracten uit verſchei-

ſcheiderhande kruiden, boven genoemd, bereiden; dog van het verſche kruid worden meest alleen de extracten van *taraxicum*, *cichoreij*, *water-klaver* en *beekboom* bereid.

Extract van aland-wortel (Extractum helenii.)

Laat de geſchilde en grofjes geſtampte *aland-wortel*, eenige dagen met *brandewijn* warm trekken; dan met ſterke uitperſing door een doek gezijgt; doet op het overblijfzel genoegzaam *water*, kookt het, en perst het daar na uit, vermengt dan de beide doorzijgzels en laat het op een zagt vuur uitdampen, tot een behoorlijke dikte.

Andere trekken de wortel alleen uit met *brandewijn*, dog de gemelde manier is beter, om alle de werkende, zo wel harzige als ſlijmige deelen 'er uit te verkrijgen: Op deeze wijze worden de extracten uit meer andere bovengenoemde wortelen gemaakt. Maar de *rhabarber* laat men alleen in *water* warm weeken, of even opzieden.

Het extract van *aland-wortel* verſterkt de maag en het harte, zuivert de longe van haare wijnſteenige ſlijmen, opent de verſtoppingen der nieren, en is derhalven dienſtig voor een zwakke maag, verſlijmde benauwde borst; als mede tegens kwaadaardige ziektens, en in pest-tijden; doet ook wel zweeten; men gebruikt het tot een half drachma.

Het extract van *rhabarber* purgeert heel zagtjes, en voert de gal- en ſlijm-agtige kwaade ſtoffen uit het ligchaam; opent de verſtopte lever en milt, en is derhalven van veel dienst in de hijpochondrie, geele ziekte, vrijsterziekte, verouderde koortzen, enz.; verſterkt teffens de maag en alle de ingewanden; men gebruikt 't tot twee ſcrupels of een drachma, als pilletjes gerolt, of met eenig vogt vermengt.

Purgeer-extract (Extractum ſolutivum.)

Neemt gezuiverde *ſenés-bladen*, en beste *rhabarber*, van elks een drachma, en *getartariſeerde wijn-ſteen*, een en een half drachma; alles tot een fijn poeder gemaakt zijnde, laat het in een pond *endivie-water*, of maar in gemeen water warm uittrekken, dan met uitperzing doorgezijgt en tot een extract uitgedampt.

Dit extract purgeert heel gemakkelijk, en komt in kragt genoegzaam met de extract van rhabarber overeen.

Algemeen Purgeer-extract (Extractum catholicon.)

Neemt *merg van coloquint-appel*, zes drachmen; *zwarte nies-wortel*, *witte lorken zwam*, *jalappe* en *geprepareert ſcammonie*, van elks een half once, en *beste aloë*, een once; elk tot een poeder gemaakt zijnde, trekt de vier eerſte dingen warm uit met *gemeene* of *getartariſeerde brandewijn*, en dan met uitperzing doorgezijgt zijnde, doet 'er de *aloë* en *ſcammonie* bij, en kookt het zaamen tot een dikke extract; veele mengen 'er op het laatste, als de extract wat gekoelt is, nog bij gedistilleerde *anijs-olie*, 10 druppels, *caneel-olie* en *kruidnagel-olie*, van elks 6 druppels, met *witte zuiker* tot een *eleoſacharum* gemaakt.

Dit is een goed purgeermiddel, dat allerlei kwaade humeuren uit het ligchaam voert; men geeft het tot een ſcrupel, in pilletjes gerolt, of met iets anders gemengt.

Ander algemeen Purgeer-extract (Extractum panchijmagogum; Lemerij).

Neemt *merg van coloquint*, anderhalf once; *poeder diarrhodon abbatis*, en *lorkenſwam*, van elks een once; *zwarte nies-wortel*, twee oncen; maakt 't alles tot een grof poeder, doet het in een matras of vles, en giet 'er *dauw-* of *regenwater* op, ter hoogte van drie à vier vingerbreed; laat het dan, wel toegeſtopt, drie à vier dagen warm trekken, zulks altemets omſchuddende, doet dan het aftrekzel door een doek, en giet op het overblijfzel weer zo veel nieuw vogt, en doet daar mede als vooren; giet vervolgens de aftrekzels bij malkander, en laat ze wat ſtaan om te zinken, dan het klaare zagtjes afgegooten zijnde, laat het op een zagt vuur uitdampen, tot de dikte van een extract.

Deeze is ook een uitneemend en bijna algemeen purgeermiddel; de *doſis* is van een tot twee ſcrupel, of iets meer.

Andere Compoſitie.

Neemt *rhabarber*, *jalappe*, *gomagtige turbith*, *geſchild zaad van bastert-ſaffraan*, *diagridium*, en *koekjes van lorken-zwam*, van ieder een half once; *zwarte nieswortel* en *gezuiverde ſenés-bladen*, van ieder een once; *merg van coloquinte*, zes drachma; *caneel*, een drachma; *cardemome*, *kruidnagels*, *Indiaanſche ſpijke-narde*, *aloës-hout* en *maſtix*, van elks een half drachma; alles grof geſtooten zijnde, giet 'er beste *brandewijn* op ter hoogte van vier vingerbreed, en na eenige dagen warm te hebben getrokken, perst het uit en giet op het overblijfzel *rooſen-*, *cardebenedicte-*, *duivekervel-* en *betonie-water*, zo veel genoeg is, daar bij doende zes drachmen *wijnſteenzout*; laat het twee dagen trekken, daar na giet het af, doet het bij het voorige aftrekzel, en dampt het uit tot de dikte van een extract.

Deeze extract heeft het zelfde gebruik als de voorgaande, dog word nog kragtiger en beter geagt; maar hij is ook wat kostbaarder.

Gal-purgeerend Extract (Extractum cholagogum).

Neemt beste *rhabarber*, drie oncen; beste *caneel*, *geel ſantel-hout*, *ſpijkenarde*, van elks 15 greinen, en *koekjes van berberisſen*, een once; maakt alles tot een fijn poeder, giet 'er zap van *bleeke rooſen* op, ter hoogte van drie vingerbreed, en laat het drie dagen lang warm trekken, dan met uitperzing doorgezijgt zijnde, dampt het uit tot de dikte van een extract; waar bij men op het laatste, eer het nog geheel koud is, extract van *aloë* en *ſcammonie*, van elks twee drachmen mengt.

Dit extract purgeert inzonderheid de galagtige vogten; men geeft het tot een drachma, in pilletjes of anders.

Koorts-verdrijvend Extract (Extractum febrifugum).

Neemt *kina-kina*, vier oncen; *duizendgulden kruid*, *gentiaan-wortel*, van elks twee oncen, en *Virginiſche ſlangen-wortel*, een once; maakt 'er een fijn poeder van, giet 'er *brandewijn* op, zo veel genoeg is, en laat het enige dagen warm trekken, dan afgegooten en op een zagt vuur uitgedampt, tot de dikte van een extract.

Deeze extract verdrijft de tûsſchenpoozige koortzen, als men 'er 's morgens en 's avonds een half drachma van inneemt, buiten de koorts, na dat men 't het ligchaam gepurgeert heeft.

Openende Extract van ijzer, (Extractum martis aperitivum).

Neem *ijzer-roest*, die door de dauw gemaakt is, agt oncen; doet dezelve in een ſchoone ijzeren pot, giet 'er

waar bij men ook rekenen kan, de *ſlijmen uit heemſtwortel, quee-, lijn-* en *fenugreek-zaad*, enz., als mede de *geleijen* en *lijmen* die van de *beenen, hoorns*, enz. der dieren gemaakt worden; welke alle niets anders als wezentlijke extracten zijn, of op dezelfde wijze door uittrekking, met hulpe van het vuur, gemaakt worden.

De extracten zijn uitgevonden in de plaats van de *aftrekzels, afkookzels, eſſentien*, enz. om de kragt van eenige *vegetabilien* te *concentreeren*, en in een klein begrip te brengen, en aldus de Lijders niet met een groote menigte van onnut water, waar mede de *aftrekzels* enz. gewoonlijk bereid en gebruikt worden, te bezwaaren; die daar door veeltijds in plaats van nuttig, nadeelig kunnen worden, dewijl 't veelvuldige vogt de maag kan verzwakken; of 't veelvuldig gebruik van aftrekzels of afkookzels veroorzaakt dikwils een walging en tegenzin aan de Lijders, inzonderheid als ze bitter of walgelijk ſmaaken, daar en tegen de extracten in een kleine hoeveelheid en gemakkelijk in de gedaante van pillen of anders, kunnen ingenomen worden. Ook kunnen de extracten, in tegenſtelling van de aftrekzels of afkookzels, die ras bederven, lang bewaart worden, en men heeft ze altijd tot 't gebruik gereed; kunnende ook met andere extracten of medicamenten vermengt, of met eenig medicinaal vogt vloeibaar, en tot een eſſents, tinctuur, drankje, enz. gemaakt worden, zo als het de Lijder best inneemen kan.

De manier om deze extracten, zo wel *enkelde* als *zaamengeſtelde*, te bereiden, is aldus; 1. met *brandewijn*: Men neemt 't geene daar men 't extract van maaken wil, ſnijd en ſtoot het klein; doet het in een verdekte kolf of ander glas, giet 'er *wijn-geest* of *brandewijn* op, ter hoogte van drie à vier vingerbreed, en laat het eenige dagen op een warme plaats digereeren; daar na ſtijf uitgeperst en door een doek geklenst zijnde, doet op het overblijfzel wederom nieuwe *brandewijn*, en laat het trekken als vooren, om al de kragt uit de ſtoffe te trekken; doet dan de uitgeperste doorklenzels bij malkander en dampt ze op een zagt koolen-vuur uit, tot de dikte van een dikke honing of pillen-*maſſa*.

Andere neemen tot de tweede extractie, *water*, waar mede ze het overblijfzel van de eerſte extractie kooken, en dan het uitgeperste doorklenzel bij het eerſte voegen, en verder handelen als boven; om dus ook de gom- en ſlijmige deelen uit te trekken, en met het extract te vereenigen, dewijl de *brandewijn* alleen de harsagtige deelen uittrekt; het welk inzonderheid dienſtig is bij zodanige ſtoffen, die benevens de *harſſige*, ook *gom-* en *ſlijm-agtige* deelen bevatten, gelijk veelerleij wortelen en basten, boven genoemt.

Men kan eerst den geest van de doorgeklensde extracten door de helm weer aftrekken; dan klenst men het te ruggebleeve vogt door een doek, en kookt het op 't vuur, tot de behoorlijke dikte; en indien het doorgeklensde vogt niet helder genoeg is, moet men het *filtreeren*, of men *clarificeert* het met het wit van een ei.

2. Met *water* worden de extracten aldus bereid; laat de grofjes klein geſneedene ſtoffe met genoegzaam zuiver *water* kooken; dan het afkookzel door een doek geklenst zijnde, dampt het op een zagt vuur uit, tot de dikte van een extract: Men kookt het te rug gebleevene van het eerſte doorgeklensde afkookzel ook wel nog eens of meermaalen op 't nieuw met *water*, zo lang zulks het *water* verſt, om 'er alle kragt uit te haalen; en zomtijge doen bij de laatſte decoctie een weinig *wijn-ſteen-zout*, inzonderheid als het wortelen of basten zijn, op dat dezelve beter uitgetrokken worden, dog als men de ruimte van ſtoffe heeft, is één of ten hoogſten twee kookingen genoeg.

3. Uit 't *zap* bereid men de extracten, inzonderheid uit zommige zappige kruiden, door middel van het klein geſneedene en geſtampte kruid wel uit te perzen, daar na het zap door een doek te zijgen, en het eenige uuren weg te zetten, op dat het dikke aardagtige nederzinke, als wanneer men het klaare afgiet; of indien het zap niet al te dik is, kan men het ook filtreeren; daar na kookt men het op het vuur tot een behoorlijk dik extract; men kan ook eerst door de helm het water van het uitgeperſte zap afdistilleeren, en daar na het in de ketel te rug gebleevene vogt door een doek zijgen, en indien het niet helder genoeg is, clarificeert men het met eij-wit en dampt het uit als vooren; dog dit distilleeren heeft wat meer omſlag.

De extracten worden gewoonlijk op hetopene vuur, in een platte daar toe geſchikte koperen ketel geëvaporeert en verdikt, en hoe wijder die is, hoe raſer de evaporatie geſchied; waar bij nog aan te merken ſtaat, dat het vuur niet al te ſterk zijn moet, inzonderheid op 't laatst, als het extract begint dik te worden, om dat het anders aanbrand, en een onaangenaame ſmaak verkrijgt; en om dit nog meer voor te koomen, zo moet het extract geſtadig met een ſpatel geroert worden; of men evaporeert ze in het *marien-bad*, als waar door ze zo ligtelijk niet aanbranden: Ook moet men zodanige dingen die eenige fijne ruikende deelen bij zich hebben, in een verdekt vat kooken, om dezelve zo veel mogelijk te behouden.

Wat de *zamengeſtelde extracten* betreft, deeze worden op dezelfde wijze bereid als de enkelde, behalven dat men bij zommige nog *poeders, olien* of *zouten*, enz. voegt, het zij voor of meest na de extractie, wanneer het extract begint dik te worden, en welke meest dienen tot pillen.

Ziet hier eenige van de voornaamſte, inzonderheid zamengeſtelde extracten en haare bereiding.

Extract van Alſem (Extractum Abſinthii) te maaken.

Neemt *alſem*, klein geſneeden zijnde, kookt ze met genoegzaam *water*; giet dan het afkookzel door een doek, en laat het doorzijgzel vervolgens op een zagt vuur uitwaazemen tot de dikte van een extract.

Andere neemen droge *alſem*, een pond, en laat ze heel fijn geſneeden en geſtampt zijnde, met vier pond gedistilleert *alſem-water*, of maar gemeen *water*, en een once *wijnſteen-zout*, agt dagen warm *digereeren*, en het uitgeperste en doorgezijgde afkookzel vervolgens op een zagt vuurtje ter dikte van een extract kooken. Wil men een *geeſtig* extract maaken, zo laat men de *alſem* met *brandewijn* uittrekken.

Anders, van het uitgeperste zap.

Men perst de verſche klein geſneedene en geſtampte *alſem* wel uit, zuivert vervolgens het uitgeperste zap als vooren gezegt is, en dampt het uit, tot een behoorlijke dikte.

Deeze extracten hebben dezelfde kragten als de *alſem* zelf, en zijn inzonderheid een goed maag-middel, men geeft het tot een half drachma, met iets vermengt.

Op een van deeze manieren kan men extracten uit verſchei-

ſcheiderhande kruiden, boven genoemd, bereiden; dog van het verſche kruid worden meest alleen de extracten van *taraxicum*, *cichoreij*, *water-klaver* en *beekboom* bereid.

Extract van aland-wortel (Extractum helenii.)

Laat de geſchilde en grofjes geſtampte *aland-wortel*, eenige dagen met *brandewijn* warm trekken; dan met ſterke uitperſſing door een doek gezijgt; doet op het overblijfzel genoegzaam *water*, kookt het, en perst het daar na uit, vermengt dan de beide doorzijgzels en laat het op een zagt vuur uitdampen, tot een behoorlijke dikte.

Andere trekken de wortel alleen uit met *brandewijn*, dog de gemelde manier is beter, om alle de werkende, zo wel harzige als ſlijmige deelen 'er uit te verkrijgen: Op deeze wijze worden de extracten uit meer andere bovengenoemde wortelen gemaakt. Maar de *rhabarber* laat men alleen in *water* warm weeken, of even opzieden.

Het extract van *aland-wortel* verſterkt de maag en het harte, zuivert de longe van haare wijnſteenige ſlijmen, opent de verſtoppingen der nieren, en is derhalven dienſtig voor een zwakke maag, verſlijmde benauwde borst; als mede tegens kwaadaardige ziektens, en in pest-tijden; doet ook wel zweeten; men gebruikt het tot een half drachma.

Het extract van *rhabarber* purgeert heel zagtjes, en voert de gal- en ſlijm-agtige kwaade ſtoffen uit het lighaam; opent de verſtopte lever en milt, en is derhalven van veel dienst in de hijpochondrie, geele ziekte, vrijsterziekte, verouderde koortzen, enz.; verſterkt teffens de maag en alle de ingewanden; men gebruikt 't tot twee ſcrupels of een drachma, als pilletjes gerolt, of met eenig vogt vermengt.

Purgeer-extract (Extractum ſolutivum.)

Neemt gezuiverde *ſenés-bladen*, en beste *rhabarber*, van elks een drachma, en *getartariſeerde wijn-ſteen*, een en een half drachma; alles tot een fijn poeder gemaakt zijnde, laat het in een pond *endivie-water*, of maar in gemeen water warm uittrekken, dan met uitperzing doorgezijgt en tot een extract uitgedampt.

Dit extract purgeert heel gemakkelijk, en komt in kragt genoegzaam met de extract van rhabarber overeen.

Algemeen Purgeer-extract (Extractum catholicon.)

Neemt *merg van coloquint-appel*, zes drachmen; *zwarte nies-wortel*, *witte lorken zwam*, *jalappe* en *geprepareert ſcammonie*, van elks een half once, en *beste aloë*, een once; elk tot een poeder gemaakt zijnde, trekt de vier eerſte dingen warm uit met *gemeene* of *getartariſeerde brandewijn*, en dan met uitperzing doorgezijgt zijnde, doet 'er de *aloë* en *ſcammonie* bij, en kookt het zaamen tot een dikke extract; veele mengen 'er op het laatste, als de extract wat gekoelt is, nog bij gedistilleerde *anijs-olie*, 10 druppels, *caneel-olie* en *kruidnagel-olie*, van elks 6 druppels, met *witte zuiker* tot een *eleoſacharum* gemaakt.

Dit is een goed purgeermiddel, dat allerlei kwaade humeuren uit het lighaam voert; men geeft het tot een ſcrupel, in pilletjes gerolt, of met iets anders gemengt.

Ander algemeen Purgeer-extract (Extractum panchijmagogum; Lemerij).

Neemt *merg van coloquint*, anderhalf once; *poeder diarrhodon abbatis*, en *lorkenſwam*, van elks een once; *zwarte nies-wortel*, twee oncen; maakt 't alles tot een grof poeder, doet het in een matras of vles, en giet 'er *dauw-* of *regenwater* op, ter hoogte van drie à vier vingerbreed; laat het dan, wel toegeſtopt, drie à vier dagen warm trekken, zulks altemets omſchuddende, doet dan het aftrekzel door een doek, en giet op het overblijfzel weer zo veel nieuw vogt, en doet daar mede als vooren; giet vervolgens de aftrekzels bij malkander, en laat ze wat ſtaan om te zinken, dan het klaare zagtjes afgegooten zijnde, laat het op een zagt vuur uitdampen, tot de dikte van een extract.

Deeze is ook een uitneemend en bijna algemeen purgeermiddel; de *doſis* is van een tot twee ſcrupel, of iets meer.

Andere Compoſitie.

Neemt *rhaberber*, *jalappe*, *gomagtige turbith*, *geſchild zaad van bastert-ſaffraan*, *diagridium*, en *koekjes van lorken-zwam*, van ieder een half once; *zwarte nieswortel* en *gezuiverde ſenés-bladen*, van ieder een once; *merg van coloquinte*, zes drachma; *caneel*, een drachma; *cardemome*, *kruidnagels*, *Indiaanſche ſpijke-narde*, *aloës-hout* en *maſtix*, van elks een half drachma; alles grof geſtooten zijnde, giet 'er beste *brandewijn* op ter hoogte van vier vingerbreed, en na eenige dagen warm te hebben getrokken, perst het uit en giet op het overblijfzel *rooſen-*, *cardebenedicte-*, *duivekervel-* en *betonie-water*, zo veel genoeg is, daar bij doende zes drachmen *wijnſteenzout*; laat het twee dagen trekken, daar na giet het af, doet het bij het voorige aftrekzel, en dampt het uit tot de dikte van een extract.

Deeze extract heeft het zelfde gebruik als de voorgaande, dog word nog kragtiger en beter geagt; maar hij is ook wat kostbaarder.

Gal-purgeerend Extract (Extractum cholagogum).

Neemt beste *rhabarber*, drie oncen; beste *caneel*, *geel ſantel-hout*, *ſpijkenarde*, van elks 15 greinen, en *koekjes van berberisſen*, een once; maakt alles tot een fijn poeder, giet 'er zap van *bleeke rooſen* op, ter hoogte van drie vingerbreed, en laat het drie dagen lang warm trekken, dan met uitperzing doorgezijgt zijnde, dampt het uit tot de dikte van een extract; waar bij men op het laatste, eer het nog geheel koud is, extract van *aloë* en *ſcammonie*, van elks twee drachmen mengt.

Dit extract purgeert inzonderheid de galagtige vogten; men geeft het tot een drachma, in pilletjes of anders.

Koorts-verdrijvend Extract (Extractum febrifugum).

Neemt *kina-kina*, vier oncen; *duizendgulden kruid*, *gentiaan-wortel*, van elks twee oncen, en *Virginiſche ſlangen-wortel*, een once; maakt 'er een fijn poeder van, giet 'er *brandewijn* op, zo veel genoeg is, en laat het enige dagen warm trekken, dan afgegooten en op een zagt vuur uitgedampt, tot de dikte van een extract.

Deeze extract verdrijft de tusſchenpoozige koortzen, als men 'er 's morgens en 's avonds een half drachma van inneemt, buiten de koorts, na dat men 't het lighaam gepurgeert heeft.

Openende Extract van ijzer, (Extractum martis aperitivum).

Neem *ijzer-roest*, die door de dauw gemaakt is, agt oncen; doet dezelve in een ſchoone ijzeren pot, giet 'er

zoete most, dat is zap van rijpe *druiven* of van zoete *appelen* of *peeren*, of anders *honing-water*, op; en zet de pot wel toegedekt in een klein vuurtje, en laat het drie dagen digereeren; daar na laat het drie of vier uuren kooken, de pot wel geflooten houdende, maar roert het dikwils met een ijzeren fpatel om, en draagt zorg, dat het vogt niet te fchielijk verkookt; wanneer dan het vogt begint zwart te worden, neemt de pot van het vuur, laat hem wat ftil ftaan, en giet dan het klaare, nog warm zijnde, door een witte doek; vervolgens laat dit vogt op een zand-vuurtje in een glafen vat uitdampen, tot de dikte van een extract.

Deeze extract is een uitneemend middel om de verftoppingen der milt, lever en darmfcheil te openen, en derhalven zeer dienftig in de ziektens die daar uit ontftaan, als hijpochondrie, milt-ziekte, geelzugt en fcheurbuit, enz.; de *dofis* is van een halve tot twee fcrupel, met eenig bekwaam vogt vermengt.

Stoppende Extract van ijzer, (Extractum martis adftrictivum).

Deeze word meest op dezelfde wijze bereid als de vorige: Neemt heel fijn gepoederde *ijzer-roest*, agt oncen; doet dezelve in een ijzeren pot en giet 'er dikke *roode wijn*, *vin de teinte* genoemt, op; zet het dan op het vuur en laat 't kooken, tot dat 'er twee-derde van het vogt vervloogen is, maar men moet het dikwils met een ijzere fpatel omroeren; zijgt het klaare daar na door een doek en laat het uitdampen, tot de dikte van een dikke extract.

Deeze is dienftig voor de buikloop, roode loop, overvloedige maandftonden, vloeijende aambeijen, enz.; de *dofis* is van tien grein tot twee fcrupel. Men maakt ook zaamengeftelde extracten, door vermenging van verfcheidene extracten, poeders, olien, en andere dingen.

EXTRAHENTIA, zie EPISPASTICA.

EXTRAVASATUS; *Uitgevaat*; is iets dat buiten de vaten geraakt is; men zegt het van het bloed, wanneer het uit de bloedvaten gevloeit, en in deeze of geene holligheid geftort is.

EXTUBERATIO; *Apophijfis*; *Proceſſus oſſium*; *Uitwas* of *Uitſteeksel van een been*; dat een eigen deel des beens uitmaakt, en rond, hol of puntig zijn kan; als het rondagtig is, word het 't *hoofd* genoemt; maar als een hol buigzaam deel op het hooft legt, draagt het de naam van *hals* of *nek*, en als het fpits of puntig is, word het de *bek*, of ook wel *doorn* genoemt. Zie ook APOPHIJSIS.

EXULANS, zie ALBATROS.

EXULCERATIO; dus word die handeling genoemt, om gezweeren te veroorzaaken, of voort te brengen.

Dus *exulcereert* het *rattenkruid*, of de *arſenicum* de ingewanden; bijtende vogten *exulcereeren* het vel.

Zomtijds word dit woord ook voor eene *verzweering*, of *verettering* zelve genoomen. Zie GEZWEER.

EXUMBILICATIO, zie NAVEL-BREUK.

EXUSTIO; eene *verbranding aan het lighaam*, naamelijk door vuur, of andere brandende ftoffe, als heet water, olie, enz.; dezelve word gewoonlijk verdeelt in drie graaden; de eerfte is als het opperhuidje (*cuticula*) maar gefchroeit is en blaasjes opwerpt; de tweede als de huit ook befchadigt is, en de derde en ergfte als daar en boven ook het onder de huid gelegene gebrand is; zie voorts op BRANDING.

EXUVIÆ ANGUILLÆ; *Aalshuid*; *Aalsbalg*, word versch of gezouten gepreezen tegens den uitval van de baarmoeder (*uterus*), als men dezelve daar mede rookt; als mede tegens de kramp in de beenen; de gedroogde *aalshuid* agt men ook zeer dienftig tegen verftuikte leden, als men ze daar om heen wind; zie ook op AAL, *p.* 1.

EXUVIÆ SERPENTUM; *Slangenhuid*; *Slangenbalg*; word van de *ſlangen* zelve in het voor- of najaar afgelegt, en men houd ze voor een uitneemend middel tegen de moeijelijke baaring, en om het hair te doen groeijen; ze drijft ook de pis, en word derhalven gepreezen in opftoppingen van het water, en waterzugt.

EIJ; in 't latijn *Ovum*; noemt men gewoonlijk de bekende meest langwerpig-ronde vaten, die in de lighaamen der wijfjes van het vogelen- en visfchen-geflagt groeijen, en van dezelve gelegt worden; tot voortteeling van ieders geflagt en zoorten dienende: Dog men moet aanmerken, dat niet alleen de vogelen en visfchen, maar ook alle dieren en planten uit eijeren voortkomen; die gemeenlijk in de eijerftok van het vrouwelijke lighaam in min of meerder getal worden gedraagen; bevattende het *eij* den korten inhoud van alle de deelen des lighaams in eene enge ruimte befloten; zo dat het *eij* het beginzel is van het dier of plant, die daar uit ontftaan: Bij de planten zijn de *zaaden* de *eijers* der planten, en de *zaadhuizen* derzelver *eijerſtokken*: De dieren draagen dezelve in de holte des lighaams, uitgezondert eenige zeldzaame dieren, die dezelve buiten 't lijf draagen, gelijk de *Surinaamſche Kikvorsch* of *Ripal*, die haare *eijers* op de rug uitbroed. Ten opzigte van den oorfprong der dieren uit de eijers, kan men dezelve gevoeglijk in twee hooft-clasfen verdeelen; als in *eijerleggende* (*ovipara*), die hunne gelegde *eijeren* uitbroeden, en in *leevendig-baarende* (*vivipara*), die hunne *eijeren* in de lijfmoeder ontfangen of bewaaren, en uitbroeden, en vervolgens leevendige jongen baaren. Alle *eijeren* hebben dat eigen, dat ze het beeld van het dier of plant in zig fluiten, gelijk MALPIGHIUS klaarlijk beweezen heeft, als mede dat ze het werktuig of de ftoffe bevatten, tot voeding van het ongeboorene diertje of plantje, 't welke bij de leevend-baarende dieren de *moederkoek* of *nageboorte* (*placenta* of *ſecundinæ*); bij de eijer-leggende het *eijerdooijer* (*vitellum*), en bij de planten de *zaadlobben* (*cotijledones*) genoemt word.

De *eijeren* der visfchen worden gewoonlijk de *kuit* genoemt: De *eijeren* van allerlei vogelen, beftaan uit een harde fchaale, die eerst week is, en nog in 's moeders lighaam hard word, en na den aart der vogelen verfchillig van koleur is, als wit, groen- of blauwagtig, grauw, roodagtig of gefpikkelt, enz.; van binnen, digt op de fchil is een dun vliesje; vervolgens het *eijwit* (*albumen*), het welke in een tweede dunner vlies naast het eerfte bevat is, en in het midden de *dooijer* (*vitellum*) in een bijzonder dun vliesje in zig befluit, en een weinig lucht tusfchen de twee eerfte vliezen aan het ftompfte einde van het *eij*. Het *eijwit*, dat helder en doorzigtig is, is de eigentlijke ftoffe welke in een dierlijk lighaam verandert, en het dooijer dient tot voedzel en aangroei van het kieken, terwijl het allengskens bij de broeding aangroeit: Maar geen *eij* is vrugtbaar en bekwaam om uitgebroed, en een dier of plant te worden, ten zij het door het zaad van het mannetje bevrugt is, het welk bij de vogelen gewoonlijk *tredzel* of *haanentree* genoemt, en in een bevrugt *eij* in het *eijwit* als een kleine witte dikagtige ftoffe ontdekt word; wordende de onvrugtbaare *eijeren* der vogelen, als van *hoenderen*, *eenden*, enz., ge-

gewoonlijk *wind-eijeren* genoemt, die bij het broeden vuil en ſtinkende worden: Het beginzel des leevens in het *eij*, is derhalven de vrugtbaarmaakende ſtoffe die van 't mannetje in de ſtoffe van het *eij* of *eijwit* gebragt word; en het is ook ter plaatze in het *eijwit*, daar die mannelijke ſtoffe geplaatst is, alwaar de deelen van het *eijwit* bij de broeding zig het eerst beginnen te vormen, tot het beginzel van het kieken, en wel eerst het hart, daar na de long, lever, en andere ingewanden, en zo vervolgens alle overige deelen des lighaams. Tot de uitbroeding der *eijeren* word een zagte en geſtadige warmte vereischt, die niet grooter is dan de warmte van een gezond mensch; want zo ze een weinig grooter is, verdikt ze het *eijwit* in een ſchilverige, witte gemengelde ſtoffe, en zo de hitte nog grooter is, gaat het *eijwit* tot een witte dikke ſtoffe over; is daar en tegen de trap der warmte minder als bloedwarmte, dan ontbind zig het *eijwit* allengskens, word dunner, gaat over tot verrotting, en word zeer ſtinkend en alcalisch, zo dat 't met het zuur volmaakt opbruischt; daar het verſche *eijwit* anders zonder reuk en ſmaak is, en niets *alcalisch*, nog zuurs in zig heeft.

Uit het gezegde volgt dan, dat de oorſprong van het vrugtbeginzel der dieren en planten is in de *eijeren* der vrouwelijke ſexe, en derhalven in weezen eer de bevrugting geſchied, met alle deszelfs wezentlijke deelen, die bij de broeding allengskens ontzwagtelt worden, en daar door haare gedaante, evenredigheid, lijnigheid en plaatzing, enz. verkrijgen: Hier door vervalt die onderſtelling, dat de dieren haar begin en oorſprong zouden ontfangen uit kleine diertjes, die LEEUWENHOEK 't eerst door zijne vergroot glazen in het mannelijke zaad waargenoomen heeft, welke onderſtelling van verſcheidene geleerde mannen, en daar onder ook van de groote BOERHAVE aangenoomen geweest is; dog hedendaagsch word het bovengemelde gevoelen meest doorgaans omhelst, en men gelooft, dat het mannelijke zaad der dieren, zo wel als ook het ſtuifmeel der helmſtijltjes in de bloemen, aan het vrugtbeginzel, in het *eij* reeds opgeſlooten, alleen een leevendigmaakende geest of kragt geeft, of het vermoogen om zig uit te zetten en te ontzwagtelen, zonder dat dit zaad iets anders toebrengt; dog dat deszelfs fijnſte geestige deelen zeer waarſchijnlijk teffens een invloed op de nog niet ontzwagtelde deelen van het vrugtbeginzel hebben, of op zommige van dien meer als in andere, waar door het kan geſchieden, dat een kind naar zijne beide ouders gelijkt; als mede de voortkooming van tweeſlagtige dieren, gelijk daar zijn de *Muilezel* en *Junar*, die ten deele de gelijkenisſe van de vader, en ten deele van de moeder hebben; en zo als men ook onder de planten ziet gebeuren, bij voorbeeld dat uit het zaad van witte kool verbasterde kool voortkoomt, die nog rood, nog wit, en ook veeltijds anders gevormt is, als het zaad gewonnen is, daar teffens ook zaad van roode kool allernaast gewonnen wierd. Dat 't mannelijk zaad invloed op de deelen der dieren, zelfs in volwaſsene heeft, blijkt aan de baard van menſchen, en de hoornen bij de herten, die nooit meer afvallen, als ze geſneeden worden, of afgevallen zijnde, nooit meer groeijen; dog de natuur van dit werk laat niet toe, om over deeze ſtoffe hier breeder uit te weiden; die meer daar van begeert te leezen, gelieve in te zien *Memoires ſur la formation du cœur dans le Poulet, ſur l'oeil, ſur la ſtructure du jeaune, & ſur le developpement, par* HALLER, *à Lauſane, in* 12o. 1758. waar van men een nederduitsch uittrekzel vind in de fraaije *Verhandeling over de voortteeling der dieren en planten*, door den Heer J. BASTER in 8vo. *Haarl.* 1768. zie ook C. BONNET *Conſiderations ſur les corps organiſés*, 8vo. *Amſt.* 1762. BUFFON *hiſtoire naturelle*; als mede de werken van MALPIGHIUS, GREW, HARVÆUS, LINNÆUS, enz.

Wij zullen nu nog het voornaamſte zeggen ten aanzien van de nuttigheid der *eijeren*, zo wel in het medicinaale, als huishoudelijke.

Het verſche *eijwit* is nog zuur nog alkalisch, ook ſmaak- en reukeloos, maar lijmagtig van aart, dog met water vermengbaar, en ſmelt de gommen en harſen, ſchoon het niet ſcherp is. Het heeft eene verweekende en verkoelende kragt; word ook van de Heer BOERHAVE, dewijl het de porien ſluit, onder de *rijp- en etter-maakende* middelen geteld; met een weinig *gal* der dieren gemengt, is het een der heerlijkſte middelen om ſlijmagtige en vuile gezweeren te zuiveren. Het word veel gebruikt in ontſteeking der oogen, als een goed middel, inzonderheid met een weinig *aluin* gemengt. De Heer HEISTER prijst het ook zeer in de oogwonden, wanneer de oogappel zelfs gekwetst is, zodanig, dat het *crijſtalline vogt* niet uitgeloopen is, als men de wonde dagelijks 3 of 4 maal met het *eywit*, of anders *ſlijm van quee-zaad* met *roosewater* bereid, door middel van een ſubtijl pennetje of penceeltje beſtrijkt, en daar na het volgende oogwater omgeroert met een fijn plukzeltje op het oog legt: Neemt het *wit van twee eyers*, *roosewater*, derde half oncen; *roosen-olie*, een half drachma, en *camfer*, drie grein; wrijft de *camfer* wel en mengt het. Het *eywit* met *olieagtige* dingen en *zuiker* vermengt, dient het ook om de ſlijmen in de borst los te maaken.

Het *wit van een ey* tot ſchuim gemaakt, en met 12 oncen *water van honds-gras* gemengt, daar een weinig *zuiker* bij doende, en voor een gifte 's morgens en 's avonds eenige tijd gebruikt, word gepreezen tegen de verouderde geelzugt.

Het *wit der eyeren* dient voorts ook tot zuivering en heldermaaking van verſcheiderhande vogten en bereidzels, daar veele vettigheden of dikke ſtoffen in zijn; want het tot ſchuim geklopte *eywit* daar onder roerende, zo vereenigen diergelijke vuile ſtoffen zig met het *eywit*, en drijven daar na onder de gedaante van ſchuim boven op, zo dat ze kunnen afgeſchuimt worden; gelijk met de zappen en afkookzels van kruiden, fijroopen en meer andere vogten geſchied.

Het *eywit* heeft ook zijn gebruik in de Schilderkonst, want men maakt 'er een goed *terperatuur-water* van, voor waterverf; men gebruikt het ook tot lijmen van papier en gebrooken porcelein, enz.; men glanst 'er ook de ſchilderijen en andere dingen mede op.

Het *dooijer* of *geel* van *eyeren*, weerſtaat het zuur en de gesting, en geeft, met *honing* gemengt, de beste *digeſtief-zalf*, en met *terpentijn* of *terpentijn-olie* gemengt, geneest het, teffens de wonden en gezweeren; het is ook heel dienſtig, met *honing* geklopt, tot een borſtlikking in pleuris en longontſteeking (*peripneumonia*), waarbij men ook *boom-olie*, *walſchot* of *zap van zoet hout* mengen kan; maar men moet zig wagten *anijs-zaad* daar onder te doen. Het *geel* van hard gekookte *eyeren* heeft ook zijne nuttigheid in de buikloop; en men zegt, dat een hard gekookt *ey*, bij ſtukjes in *roosen-azijn* gedoopt en gegeeten, een goed middel tegens de verouderde loop is.

Uit hard gekookte en gerooste *eyer dooirs* word de *eyre-*

olie gemaakt, wiens deugden in uitwendige bezeeringen zeer groot zijn; nademaal het de gezweeren van de kleiagtige deelen bij uitftek zuivert, en is derhalven ook zeer nuttig in de toevallen der huid, verzagt de jeuking in zeere hoofden en geneest dezelve; met de *tichelfteen-olie* (*oleum philofophorum*) vermengt, is ze zeer zuiverende, neemt bij de kinderen en ouden allerlei fchurft en onzuiverheid der huid weg: In een looden mortier gewreeven, is ze ook dienftig tegen de kanker: Wanneer de kinder-pokjes, als ze beginnen op te droogen, daar mede gefmeert worden, zo zullen ze fpoedig afvallen, en 'er geene of maar kleine pok-groefjes nablijven. Deeze *eyer-olie* neemt ook alle lid-tekens weg, die door het verbranden agter gebleven zijn; ze doet ook het hair groeijen, en geneest de dauw- en hair-worm (*achores & tinea*); geneest mede ook de kloven der handen, vrouwen borsten en kakhielen.

Dezelve word op de volgende wijze bereid: Neemt hard gekookte *eyer-dooirs*, zo veel gij wilt, ftampt ze in een fteenen mortier, en braad ze daar na over het vuur in een pan, dezelve geftadig roerende, tot dat ze rood zijn, als dan perst 'er met een fchroef-persje de *olie* uit.

De *eyer-dooir* lost ook de harfen, olien en balfems op, en vereenigt zig met dezelve, zo dat de olien met de dooir vereenigt, met water kan vermengt worden: Ze is derhalven ook heel dienftig, om allerlei vlekken van olie, fmeer, teer, enz. uit de kleederen te maaken, als men dezelve met de dooir fmeert, en als de vlek hard is, de zelve daar mede wel wrijft en drukt, vervolgens dezelve met warm water uitwascht.

De *eyer-fchillen*, flurpen het zuur op, en zijn dienftig in de koortzen, als mede in inwendige ontfteekingen en borstkwaalen, en voor de kinderen tegen de zuurheid, die van de melk ontftaat. *Gecalcineerde* en *gepoederde eyer-fchillen*, een drachma, 's morgens en 's avonds gebruikt, vier maanden lang, en daar bij om de 14 dagen eens gepurgeert, word gepreezen tegen de melaatsheid (*lepra*); ook worden dezelve voor een der beste middelen geagt in allerlei opftopping der pis.

De *eyer-fchillen*, dienen voorts ook tot het bereiden van een fijn zand voor *zandloopers*, als mede om valfche zeefchuimen tabakspijpe-koppen, en meer andere dingen van te maaken. Als men een *ey* drie dagen in fcherpe azijn legt, zo verteert hij de fchil, zo dat het *ey* zonder fchil is: Dus worden ook de *eyerfchillen* door de azijn opgelost; die men met gefmolten *olie van wijnfteen* of *potasch* kan precipiteeren, zo verkrijgt men een fijn poeder van *eyerfchillen*.

Betreffende het huishoudelijk gebruik der *eyers*, dezelve zijn daar in van zeer veele nuttigheid, inzonderheid die van hoenders en eenden; want ze dienen niet alleen tot voortteeling van jonge kiekens; maar zijn ook van veel gebruik in de keuken, tot bereiding van allerleije fpijzen, zo dat men de *eyers* niet wel in de keuken miffen kan: De *eyers* zijn een gezonde en zeer voedzaame fpijze, inzonderheid de weekgekookte *eyers*, of in fauffen en fpijzen, daar ze bij paffen, ze maaken een goed bloed en verfterken zeer.

Hoe men de Eyers lang goed houden kan.

Dewijl de hoenders in de winter niet of weinig leggen, zo zoekt men om de in de zomer gelegde *eyeren* in de huishoudingen een lange tijd goed en versch te bewaaren; het welke op veelerhande wijzen gefchied: Zommige leggen ze bij laagen in zemels of kaf; andere in hakzel van ftroo of hooi; dog beter worden ze op de volgende wijze lang goed bewaart: Neemt een vatje, legt 'er op de bodem een handbreed hoog drooge zaag-fpaanderen, (ze moeten wel droog zijn en geen kwaade reuk hebben,) hier in fteekt men de *eyeren* met de punt naar beneden-waards, zodanig dat 't eene het ander niet roert, dekt dan deeze laag *eyeren* weer met een handbreed hoog drooge zaag-fpaanderen, en fteekt hier in weer *eyeren* als vooren, op deeze wijze met de laagen *eyeren* en zaagfpaanderen voortvaarende, tot dat het vatje vol is, of zo lang men *eyeren* heeft; overdekt ze op het laatfte weer met fpaanderen en zet het vatje op een koele en drooge plaats, zo zullen de *eyers* lange en bijna een heel jaar lang goed blijven; inzonderheid die in het laatfte van Augustus of begin van September gelegt zijn.

Andere prijzen het volgende als het beste middel: Neemt de versch gelegde *eyeren*, beftrijkt ze rondsom met de veer van een vogel met *boom-olie*, en legt ze dan in een korfje af vatje in een kelder, zo zullen ze zig verfcheide maanden zo wel houden, als of ze eerst versch gelegt waaren; dewijl door het fmeerzel de uitwaasfeming der *eyers* belet word; maar als men deeze *eyeren* in het vervolg als verfche *eyeren* uit de dop wil eeten, zo moet men eerst van de olie afwrijven, of met een mes zagtjes affchrapen, om dus de fmaak of reuk van de olie niet te hebben. Of neemt geklopt eijwit, beftrijkt ze daar mede, en laat het droogen.

Middel om Kievits-eijeren een geheel jaar goed te houden, en te bewaaren.

Men moet vooral zorge draagen om verfche *eijeren* te neemen, beftrijkt dezelve rondsomme met *boter*, en zet ze op hun fpits in *zoudens* of *boekweiten doppen*, zodanig dat ze malkanderen niet raaken, de bovenfte laag moet ten minften met twee duim doppen bedekt worden; plaatst uw vat, waar in ze zijn, in een koele kelder, en gij zult het vermaak kunnen hebben, in de maand December *kievits-eijeren* op uw tafel te hebben, die even goed zijn, als versch gelegde. Dit heeft mede plaats ten opzigte van allerhande zoort van *eijeren*.

Een andere manier, om Eijeren lange te bewaaren.

Beftrijkt versch geleide *eijeren* met een *waterverf*, uit ter deegen fijn gewreeven *ceruis* en *gom-water* bereid, droog zijnde, ziet men of alles wel ter deegen van de verf geraakt is, dewijl het hier vooral op aankoomt; men legt ze voorts in drooge *boekweiten doppen*, zo als boven gezegt is; dit gaat volftrekt door, en de *eijeren* kunnen dus een jaar lang goed blijven; wanneer men ze in de dop wil kooken, moet de verf in laauw water 'er afgewasfchen worden.

Op wat wijze de *eyeren* door middel van een bekwaame warmte, in een oven kunnen uitgebroed worden, zie op het artijkel OVEN.

Of een *ey* versch of goed is, kan gekent worden, als het in het water zinkt; of als het tegen 't licht gehouden, helder en klaar is, en de dooir geenzins bleek fchijnt, ook in de hand gefchud zijnde, niet klutst.

Men bereid van de *eyeren* veelerlei aangenaame en zeer voedzaame fpijzen; waar van we de voornaamfte zullen aanwijzen.

Soup

Soup van meel en eyeren.

Neemt wat *bloem-meel* van *tarwe*, twee *eijeren*, wat *nootemuscaat* en *zout*, hakt het fijn onder een, dat het zo fijn word als gepelde gerst, moetende 'er zo veel *meel* bij zijn, dat het droog word; doet het dan in een pan met *boter*, en braad het bruin; als het bruin word, giet 'er *water* of *bouillon* op, doet 'er een halve *citroen*, een ſtukje *caneel*, een goed glas *wijn*, en wat *zuiker* bij, en laat het zaamen gaar kooken; dan opgedischt.

Eyeren met gefruite zuuring.

Neemt *zuuring*, wascht ze wel en hakt ze klein, doet 'er wat geraspte *nootemuscaat* onder, en laat het in *boter* fruiten, doet 'er klein gehakte harde *eijeren* onder, en raspt 'er wat *nootemuscaat* overheen, en wat *zout*; is een goed en gezond eeten.

Gevulde Eyeren.

Neemt verſche *eijeren*, maakt 'er een gatje boven in, doet 'er de dooir en het wit uit, en klopt het klein; hier onder doet wat fijn gehakte *peterſelie*, met gehakte *kreefte-ſtaarten*, *champignons*, *zout* en *nootemuscaat*; vult het dan weder in de eijeren, maakt het gatje toe met een ſtukje deeg of papier, en braad ze gaar aan een ſpeetje, of op de rooster; men eet ze met een *ansjovis-ſaus*.

Eyeren met Metworsten.

Men ſnijd verſche of gekookte *metworsten*, zijnde alvoorens op den rooster half gaar gebraaden, in ſchijven, en legt ze in een pan met geſmerkte *boter*; men klopt in een pint *zoetemelk* tien of twaalf *eyeren*, doet 'er een weinig *zout* bij, en giet ze op de *worst* en *boter*; roert het wel om en door malkander, en laat het dus behoorlijk zaamen bakken; waar na men het opdischt.

Eyer-brood.

Neemt *eyeren* en *melk*, ſlaat het wel onder malkanderen; mengt 'er geſmolten *reuzel* onder, met *gist* na behooren; beſprenkelt na proportie met fijn *tarwen-meel* en *zout*, en kneed 'er een deeg van; laat die op een warme plaats rijzen; kneed hem andermaal, en laat hem weder rijzen; vervolgens vormt men 'er broodjes van naar welgevallen, en bakt ze vervolgens.

Eyeren in Boter.

Smerkt *boter* in een pan, en ſlaat 'er *eyeren* in; laat ze gaar worden; opgedischt zijnde, houd men 'er een gloeijende ijzere ſpatel of asſchop boven, en dus maakt men ze boven ook gaar, en beſprenkelt ze met *zout*.

Eyer-melk.

Neemt het *wit* van twaalf *eyeren*, en twintig *dooiren*, en roert ze in een pot om; zet twee mengelen *zoete melk* te vuur, en laat ze kooken; men voegt bij de *eyeren* een vierendeel pond *zuiker*, nevens een weinig *roſewater*; daar na ſtort men de gekookte *melk* ook daar op; men roert het zonder ophouden, om niet te ſchiften, en nogthans dik te worden; tot dien einde druppelt men 'er een weinig *koud water* in; eindelijk ſlaat men het zamen door een vergiet-test, en laat het in een ſchotel loopen; ingeval 'er eenige blaasjes opkoomen, ſteekt men dezelve met een ſpeld door, en maakt het voorts met een mes of ſpatel gantsch gelijk; bij het opdisſchen kan het naar welgevallen verciert worden.

Geſtoofde Eyeren.

Men ſchilt bij voorbeeld twaalf hard gekookte *eyeren*, en werpt ze in *koud water*; daar na ſnijd men ze in ſchijven, wanneer ze behoorlijk in een ſchotel gelegt, met een weinig *gengber* en *peper* beſtrooit, en met eenige klompjes *boter* zo lang op gloeijende koolen gezet worden, tot dat de *boter* geſmolten is; ondertusſchen worden ook drie *eyer-dooiren* met zo veel *meel*, als men met het punt van een mes vatten kan, geklutst, en daar bij half *edik* en half *water* gedaan, zo veel ſaus men nodig oordeelt; deeze word gezouten, en 'er een weinig *boter* bij gedaan, en zo lang op heete koolen omgeroert, tot dat ze dik is geworden; deeze ſaus word over de *eyeren* geſtort, die men wel laat doortrekken, en opgedischt zijnde, doet men 'er nog een weinig *boter* over.

Eyeren met een mostert-ſaus, of zogenaamde Kamper-ſteur.

Snijd hard gekookte *eyeren* in vier of agt kwartieren, en vlijt ze dus in een ſchotel, doet 'er *zout* over; maakt dan de ſaus op deeze wijze; neemt hier toe de ruimte *mostert*, verdunt dezelve met *zoete-melk*, en laat het dus zo lange op een koolen-vuur ſtaan, het zelve al geſtadig roerende, tot dat het bekwaamelijk dik word, doet 'er dan een goede klomp *boter* in, en giet deeze zaus heet op de *eyeren*.

Gebakkene Eyeren.

Men maakt eenig *ſmout* of *reuzel* in een pan heet; men ſlaat een *ey* in een ſchaal, en beſtrooit het met een weinig *zout* en *meel*, men zet het in den heeten reuzel, en bakt het daar in; hier mede gaat men voort, tot dat 'er *eyeren* genoeg zijn, om tot *ſpinagie*, *kool*, en andere groene kruiden te eeten.

Of men kookt *eyeren* hard, ſchilt ze, en ſnijd ze door, neemt 'er de *dooiren* uit, die klein gehakt worden, hier doet men in *melk* geweekt, en wederom uitgeperst fijn *wittebrood*, *krenten*, *foelie*, een weinig *room* en *boter*; men roert het zamen in een ſtoofpan op het vuur, gelijk geroerde eijeren; na dat 'er alvoorens nog een paar *eyeren* zijn bijgeſlagen; ten einde ze nu in de hitte niet al te hard en dik worden, doet men ze in een ſchotel, rondsom welke alvoorens een krans van deeg is gemaakt; men giet 'er een weinig *room* en *boter* op, zet ze in de bak-oven, en laat ze boven bruin bakken; eindelijk maakt men 'er een behoorlijke ſaus over, en ſtrooit 'er *korinten* en *caneel* over.

Geconfijte Eyeren.

Laat een half pond *witte zuiker* tot een behoorlijk conſerf kooken, roert 'er als dan tien welgeklopte *eyerdooirs* onder, en voegt 'er een weinig *roſewater*, het *zap* van een *citroen*, en geſtooten *caneel* bij; laat het dus tot een dikke pap kooken, het zelve geſtadig omroerende; doet het, nog warm zijnde, in kleine confituur-glazen, of porceleine kopjes, en dien het op het nagerecht of deſert voor.

Gecitroende Eyeren, of Citroen-eyer-ſlaar.

Neemt vier *eyeren*, klopt die ter deegen, en raspt 'er het *geel* of de *buitenſte bast* van een *citroen* onder, drukt 'er mede het *zap* van in, doet 'er verders een glas *Rhijnſche* of *witte wijn* bij, *witte zuiker* zo veel als nodig is, om bekwaamelijk te zoeten; laat het dus in een ſchotel

op een koolen vuur zonder roering gaar worden, 't geen in een half kwartiers-uur geſchied, en diſcht het warm voor.

Eyeren met ſjeu van vleesch bereid.

Dopt verſche *eyeren* in kookend *water*, waar in een weinig *azijn* en *zout* is gedaan, gaar zijnde, diſcht dezelve zindelijk op een ſchotel; neemt dan *ſjeu* van eenig gebraaden vleesch, of van hoenderen, kalkoenen, enz., maakt dat warm, doet 'er een weinig *boter* in, *zout*, *nootemuscaat*, en voor die 'er liefhebbers van zijn, fijn gehakte *chalotten*.

Geroerde Eyeren met ſjeu.

Neemt *ſjeu* als boven, doet dat in een tinnen ſchotel of bord, met een goed ſtuk *boter*, een weinig *zout*, wat *citroen-zap* als men wil, en zo veel welgeklopte *eyeren*, als men oordeelt nodig te zijn; ſtelt het op een comfoir met vuur, en roert het ter deegen van de bodem of ſchotel des bords af, tot dat het bekwaamelijk dik is; en word warm voorgedischt.

Deeze geroerde *eyeren* kan men ook zonder *ſjeu* maaken, doende 'er dan enkel *boter*, *zout* en *nootemuscaat* bij; ook doet men 'er wel gehakt *kalver-nier* in, na dat ze te vooren is gebraaden; ook gaar gekookte *asperſies* aan ſtukken geſneeden, enz.

Spiegel-eyeren.

Een goed ſtuk *boter* op een bord of ſchotel geſmolten zijnde, zo dopt 'er zo veel *eyeren* in als 'er behoorlijk naast malkanderen kunnen leggen; doet 'er *zout* en *nootemuscaat* bij, en giet 'er een weinig *room* of *melk* over; laat het dus met een ander bord of ſchotel overdekt zo lange op een comfoir met vuur ſtaan, tot dat het wit gaar en ſtijf is, en diſcht het warm voor.

Gekookte Eyeren.

Deeze zijn tweederlei, naamelijk hard en zagt gekookte; deeze laatstgemelde zijn de gezondſte, in het bijzonder als men de middelmaate treffen kan; men oordeelt, dat het best is, de *eyeren* aanſtonds in het water te leggen, en zo dra het ſtaat te kooken, ze wederom daar uit te neemen.

Tot harde *eyeren* neemen zommigen ſterke *pekel*, en laaten ze, alvoorens eenigzins geknakt, eenige uuren lang daar in leggen, wanneer ze na het zout ſmaaken.

Zommigen hebben de gewoonte, de harde *eyeren* te verwen, en ze dus met *ſterkwater* te beſchrijven, en te beſchilderen; ze kooken ze in *water*, *bier* of *azijn*, waar in alvoorens geſtooten *aluin* is geſmolten, en de verf uit een zekere ſtoffe getrokken; dus gebruiken ze tot de geele koleur de buitenſte ſchillen van uijen; tot roode, ſpaanders van Braſilien-hout; dog deeze verf met een weinig loog mengende, maakt het een violet-koleur.

Groene Eyeren.

Men hakt alvoorens *peterſelie* klein, ſnerkt die in *boter*, en doet ze in een ſchotel; vervolgens maakt men onder en boven in de *eyeren* gaten, en men blaast 't geene daar in is, uit, en bij de *peterſelie*, daar na voegt men 'er bij in *melk* geweekte, en wederom uitgeperſte ſneedjes *wittebrood*, *krenten*, *foelie*, met *ſaffraan* en *zout*; men roert alles door malkander, en vult 'er de eijerſchaalen mede; men ſtopt de gaten met deeg toe, druipt 'er boter in, ſteekt 'er houten pennen door, en braad ze dus aan het vuur. Of men gebruikt dit navolgende vulzel; men neemt, gelijk boven, ingeweekte ſneedjes *wittebrood*, een paar lepels vol goede dikke *room*, geſmolten *boter*, *gengber*, *foelie*, *zout*, *merg van runderen*, en wel gehakte *peterſelie*; dit doet men zamen in de uitgeblaaze eijer-doppen, zijnde alvoorens wel onder malkanderen gemengt; men legt de eijer-ſchaalen, dus opgevult zijnde, in kookend water, en laat ze kooken; hard genoeg zijnde gekookt, worden zij 'er weder uitgenoomen, de doppen 'er weder afgedaan, en het vulzel in een ſchotel geſchikt; men giet 'er *vleeſchnat* op, en beſtrooit ze met *kruimelen van wittebrood* en *foelie*; waar na ze op een gloed van koolen langzaamerhand te ſtooven gezet worden.

Zuure Eyeren.

Men neemt zo veel *eyeren*, als men daar toe noodig heeft; men ſlaat ze in een ſchotel, en ſtort ze vervolgens in kookende *azijn*, en laat ze eenigzins ſtremmen; daar na klutst men twee *dooiren* in een weinig koude *eek*, en giet den gekookten daar bij; men doet een klomp *boter* bij de *eyeren*, nevens een weinig *zout*; ten laatſten doet men 'er ook de geroerde dooiren bij, laat ze eenigzins zaamen loopen; diſcht ze in een ſchotel op, en doet 'er *zuiker* en *witte peper* over.

Eyer-kaas.

Neemt twee pinten *zoete-melk*, roert 'er *foelie* en een weinig *roojewater* in, ſlaat 'er twaalf *eyeren* in, en klutst het wel zaamen; zet het in een vertinde ſtoofpan op het vuur; roert het geduurig om, dat het niet aanbrande, tot dat het als kaas zaamenloopt; doet het vervolgens in een vorm, zijnde onder hol, om de weij te doen afloopen; perſt het dus in de vorm, en laat het koud worken; onderwijlen neemt vijf *eyerdooiren*, klutst ze in *melk*, en zet ze op gloeijende koolen, onder een geduurig omroeren, om ze niet te doen ſchiften, en doet 'er gereeven *citroen-ſchillen* en *zuiker* bij; als nu dit kookzel gaar, en de eijer-kaasjes koud zijn, worden ze uit de vorm in een ſchotel gelegt, men ſtrooit 'er *krenten* over, doet 'er de ſaus bij, en beſtrooit het een met het ander met *caneel* en gereeve *citroen-ſchillen*.

Of, om een *Eyer-kaas* te maaken; neemt men twintig *eyeren*, en *room* na proportie; men mengt 't wel door malkanderen, en roert 'er gereeven *zuiker* in; men zet het op een matig vuur, onder een geduurig omroeren, om het niet te doen aanbakken; daar na neemt men een half pond goede gepelde *amandelen*, ſtampt ze met *zuiker* en *roojewater* gemengt, gantſch klein; doet het bij de geroerde eijeren, en mengt het onder malkanderen; als het begint te kooken, word het afgenoomen, en daar omtrent gedaan, geljk boven gezegt is.

Eyer-kaas op een andere manier.

Neemt een mengelen *melk*, en agt welgeklopte *eyeren*, laat het onder malkanderen geroert zijnde, door een hairen zeef of teems loopen; doet het dan in een pot, die in kookend *water* gezet word; hier in laat men 't tot 'er tijd toe ſtaan, dat het ſtremt; voorts doet men het in een ſchoone teems, om 'er de weij te doen uitloopen; waar na het koud geworden zijnde, met *room*, *zuiker* en geſtooten *caneel* word gegeeten.

Eyer-koeken.

Men roert een lepel vol *meel* met een weinig *zout* onder geklopte *eyeren*, waar bij zommigen ook *peterſelie*, *aardveil*, *bieslook*, enz. voegen, zijnde zaamen kort gesneeden; vervolgens zet men een koekpan met *boter* op het vuur, laat dezelve ſmerken, en doet 'er de reeds gereed gemaakte *eyeren* in, en bakt ze; onderwijlen ligt men de *eyerkoek* met een ſpatel of mes op, en als 't nodig is, doet men 'er nog wat boter onder; vervolgens keert men hem om, beſtrijkt de pan andermaal met *boter*, doet 'er den eijer-koek t'onderſte boven wederom in, en laat hem volkoomen gaar bakken.

Zomwijlen word nog het een en het ander in deeze *eyer-koeken* gebakken, bij voorbeeld *ham*, *gerookte metworst*, *bokking*, enz., dog dun en langwerpig gesneeden, en onmiddelijk na de eijeren in de pan gelegt, voor al eer de koek hard word, en men hem omkeert.

EIJ-BOKKING, zie BOKKING.

EIJDER-ENTE, zie EIDER-VOGEL.

EIJER-DOOIJER; in 't latijn *Vitellum ovi*; zie op het artijkel EIJ.

EIJER-LEIDER; *Moeder-trompet*; *Trompet van Fallopius*; in het latijn *Tuba Fallopiana*; zijn twee buizen onder het eijer-nest geplaatst, en dienende, om de zaadgeest na het eijer-nest te leiden, en het bevrugte eij van het eijer nest in de baarmoeder te voeren. Zie EIJERNEST.

EIJER-NEST, of *Eijer-ſtok*; in het latijn *Ovarium*; is een woord uit de vogelen overgenoomen, in welke de eijeren langzaamerhand gevormt worden, de eene eerder, de andere laater, tot dat ze rijp zijnde, bekwaam worden om in de lijfmoeder van een harde ſchil voorzien te worden, en de gedaante van een eij aan te neemen.

Zulk een *eijer-nest* heeft plaats niet alleen in alle vogelen, maar in alle *amphibia*, als krokodillen, haagdisſen, ſchildpadden, ſlangen, zelfs in de adders, die leevendige jongen baaren, in de padden, en kikvorſchen; de Profesſor CAMPER heeft zelfs aangetoont *Haarl. Verhandeling 8ſte deel*, *eerſte ſtuk*, *p.* 272. *fig.* 1. dat de Americaanſche pad, welke de jongen op den rug uitbroed, zo wel *eijer ſtokken* heeft als onze gemeene padden. De leevendbaarende visſchen, als de walvisch, cachelot, de haaijen, en de rochen, hebben de *eijer-nesten*, inzonderheid de rochen, volmaaktelijk als de vogelen en ſchildpadden, gelijk bij Dr. COLLINS en WILLUGBIJ kan gezien worden. De andere visſchen hebben kuit, en de natuur daar van, gelijk ook de groeijing is minder bekent. Het is waarſchijnelijk dat de inſecten, zelfs de leevendbaarende dergelijke deelen hebben.

In de viervoetige dieren zijn wel *eijer-ſtokken*, maar onder eene geheele andere gedaante, naamelijk als balletjes, niet ongelijk aan de balletjes der mannetjes, dog inwendig beſtaan zij geheel anders, en wel, volgens het gevoelen van SWAMMERDAM, uit kleine eijertjes, welke op gelijke wijze als in de vogelen, enz. bevrugt zijnde in de lijfmoeder vallende, aldar voortgroeijen.

In de menſchen geſchied de voortteeling gelijk in alle dieren, welke door twee geſlagten vermeerderen; dat is, de vrouwen hebben *eijer-nesten*, of *eijer-ſtokken*, welke platagtig en eij-rond zijn, ter grootte van eenen rhijnlandſchen duim, min of meer na de jaaren en grootte der vrouwen, welke gemeenlijk witagtig, en met lidtekens zijn, die gehouden worden voor overblijfzelen van het uitgeſloopen eijtje uit dat gedeelte van het *eijer nest*.

Deeze *eijer-nesten* zijn los hangende door middel van vliezen in het onderſte van den buik, in het bekken, en ontfangen ſlag-aders en aders, even als de zaadballen der mannen, uit de groote hartſlagader, en holader aan de rechter, en nierader in de ſlinker zijde; in zo verre dan is 'er eene groote overeenkoomst, ook in de gedaante, gelijk de Ouden reeds opgemerkt hebben, dat de vrouwen ook balletjes hadden, het geene zij waarſchijnelijk in de aapen hebben opgemerkt, in welke deeze *eijer-nesten* volkoomen zulk eene gedaante hebben.

De *eijer-nesten* maaken zekerlijk de eijertjes uit, of die vliezen, waar in de kinderen, en de jongen van alle viervoetige dieren groeijen, en opgeſlooten blijven tot de geboorte toe; evenwel geloof ik niet, dat immer iemand met zekerheid deeze eijertjes in de vrouwen, voor de bevrugting kan zeggen gezien te hebben.

Digt bij deeze *eijer-nesten* zijn in alle viervoetige dieren twee buizen, die aan de lijfmoeder vast zijn, en met haare holte gemeenſchap hebben. De einden van deeze buizen (die *trompetten van Fallopius*, den ontdekker daar van, genoemt worden,) hebben tusſchen eenige vezelen eene opening, groot genoeg om één of meer van die eijertjes onder de bevrugting door te laaten, en naar de holte der lijfmoeder te voeren: In de menſchen zijn deeze buizen naauw naar de lijfmoeder, wijd naar het einde; waar door dikwerf gebeurt, dat het eij blijft hangen in het midden, daar voortgroeit, en rijp zijnde, in de holte des buiks valt, waar uit het kind niet dan door eene ſneede in den buik te maaken, kan gehaalt worden, gelijk wel eer door Profesſor CIJPRIANUS van Franeker te Leeuwarden, en door veele anderen gedaan is. In de viervoetige dieren, als koeijen, paarden, varkens, enz. loopt de lijfmoeder uit in twee hoornen, en deeze in de *buizen van Fallopius*, zo dat deeze van wijd naauwer wordende, zulk een ongeluk, als die der vrouwen, niet onderhevig zijn; het bevrugte eij immers eens opgenoomen zijnde, glijd van zelve langs den verwijderden weg tot in de lijfmoeder,

Men onderſtelt met rede, dat in de bevrugting het gefrazelde einde van de buis van Fallopius zig tegens het *eijer-nest* aanzet, en dus onmiddelijk het eij ontfangt; dog in de *amphibia*, als kikvorſchen, enz., vallen de eijeren eerst een voor een in de holte van den buik, en worden allerwegen geperst, tot dat zij gedrukt worden tegens de openingen der hoornen der lijfmoeder, welke tegens het middenrif, gelijk ook in de vogelen, aanleggen, en dus ſluipen ze een voor een in de lijfmoeder, gelijk SWAMMERDAM zeer klaar heeft aangetoont en afgebeeld *Bibel der Nat. pag.* 802. *tab.* 47. *fig.* 1. en 4., en CAMPER *Haarl. Verh. ibid.* in onze padden, *fig.* 2. en 8. *pl.* 1.

Om teſſens iets van de bevrugting te zeggen, dient, dat het voortteelings-vogt der mannen, niet koomt tot aan de *eijer-nesten* toe, ten minſten niet zigtbaar; ook ſchijnt 'er ſlegts zeer weinig nodig te weezen, om het eij te bevrugten. De Schepper heeft dit zo voor ons verborgen, dat wij niet weeten, hoe dezelve geſchied. In de planten zien wij in de zaadhuizen, welke aan de *eijer-nesten* in de dieren gelijkvormig zijn, dat de zaaden, dat is de eijeren, bevrugt worden door het ſtof der mannelijke bloemdeelen; wij zien de eijeren gevormt in de hoenders, in de ſchildpadden, in de kikvorſchen, en de kuit in de visſchen; waarſchijnelijk zit in die zaaden of eijeren reeds de geheele vrugt, gelijk de groote HALLER zeer wel betoogt heeft, welke alleenlijk het leeven ontfangt van het mannelijke voortteelings vogt; dog dan

kan men de wonderbaare gelijkenis tusſchen ouders en kinders niet afleiden, nog de vermenging der wezenstrekken van de *mulatten*, of kinderen gebooren van eene zwarte moeder, en blanke vader, enz., nog van de muil-ezels, enz.; zo dat hier uit ſchijnt als te volgen, dat 'er eene vermenging van de beide ouders deelen vereischt word, om te maaken het beginzel van het kind, het welk vervolgens in het eij opgenoomen, aldaar groeit tot de volkoomene grootte toe.

Ondertusſchen zien wij dagelijks, dat de hoenders eijeren leggen, zonder getreeden te worden, dog dan koomt 'er geen kieken uit; en wanneer getreeden zijn, zien wij 't voortteelings-vogt van den haan, even als of het kieken alleenlijk daar uit gebooren wierde.

In de kikvorſchen bevrugt het mannetje alle de eijeren, terwijl ze uit de lijfmoeder langs den aars uitloopen; het mannetje omhelst het vrouwtje zeer ſterk; maar in de kuitſchietende visſchen legt het mannetje ſlegts naast het wijfje, en bevrugt met den hom al de uitvloeijende kuit. In de bloemen zijn de mannelijke deelen van gelijken zeer verre af van de vrouwelijke; in de hazelnooten bevrugten de nederhangende ſtaart-bloemen de wijfjes op eene grooten afſtand; de willige-boom is mannelijk en vrouwelijk in eenen afgezonderden boom, evenwel bevrugt hij het vrouwtje, ſchoon eenige treeden van hem afſtaande, het welke niet te verwonderen is, als men beſchouwt, hoe de palmboomen eenige mijlen verre de vrouwtjes met hun mannelijk ſtof bevrugten; hier over moet men VAILLANT, GREW, LINNÆUS en JOB BASTER naleezen.

De leezer vraagt nu, wat zijn dan de *eijer-nesten*? zekerlijk die werktuigen, waar in de eijeren allereerst gevormt worden, en welke niet eerder met een harden ſchaal overtoogen worden in de vogelen, krokodillen en ſchildpadden, dan in de lijfmoeder, en aldaar krijgen ze reeds de eijvormige gedaante, zo dat deeze 'er door den aars niet aan gegeeven word; de haan, of het mannetje, bevrugt het, bevoorens 'er de ſchil omkoomt.

Het eij bevat dan eigentlijk de nageboorte in de menſchen, en viervoetige dieren, waar in het kleine vrugtje in water zwemt, op dat het door uiterlijk geweld niet gekwetst zoude worden. Alle dieren, geene uitgezondert, groeijen in een eij, zelfs de leevendbaarende; dog dit verſchil heeft alleenlijk plaats, dat het eij gelegt word, eer de vrugt rijp is, of te gelijk als ze rijp is, gelijk in menſchen, en viervoetige dieren. Dog in deezen breekt het eij gemeenlijk eer, het kind of jong, gebooren word; niet tegenſtaande dit de geregeldſte weg der natuur is, heeft de onſterfelijke HARVEUS wel te recht opgemerkt, dat de natuurlijkſte geboorte zoude zijn, als het kind nog in het eij beſlooten wierd; het welk enkele reizen gebeurt, dog dan zijn de kinderen voor zeker dood, indien de moeder, of bijzijnde vrouwen de vliezen van dat eij niet ſchielijk openen, gelijk meer dan eens gebeurt is.

Daar zijn evenwel dieren die niet uit het eij koomen, gelijk de *polijpen*, of water veel-voeten, die door TREMBLEIJ ontdekt, door NEEDHAM verders nagegaan, en thans door alle natuur-beſchouwers beſchreeven worden, deeze noemt men *plantdieren* (*zoophijta*), waar van de beroemde PALLAS in den jaare 1766 eene *elenchus* uitgegeeven heeft.

EIJER-OLIE, zie EIJ.

EIJER-PLANT; *Dolappel*; *Melanſane*; in het latijn *Solanum pomiferum*; *Melongena*; *Mala inſana* DODONÆI; (*Solanum caule inermi herbaceo, foliis ovatis tomentoſis integris, calijcibus ſpinoſis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn verſcheide veranderingen van dit kruidagtig gewas, inzonderheid in de vrugten, want men heeft 'er die eijronde witte, geele of violette, en ook ronde diergelijke gekoleurde vrugten geeven; als mede ook zoorten die doornagtige bladen hebben.

Beſchrijving. De gemeene bovengemelde zoort, ſchiet een ronde ſteng uit de wortel met eenige takjes, van anderhalf à twee voeten hoogte, waar aan groote langwerpige, eijvormige rouwe bladen groeijen, die donker-groen van koleur zijn, en naar die van de *nagtſchaje* gelijken: uit de oxels der bladen koomen bloemen aan korte ſteelen voort, van een ſterswijze gedaante, en wit, geel of violet van koleur; waar na vrugten volgen, die langwerpig en glad zijn, de groote en gedaante van henne-of ganze-eijeren hebbende, en met het rijpen wit, geel of violet van verf worden; dog groeijen zomtijds ook rond of puntig: De witte eijronde vrugten gelijken volkoomen na eijeren, zo dat onkundige zouden denken, dat 'er eijeren aan de plant gehangen waaren, waar van deeze plant den naam draagt; de vrugten zijn vol zaad, dat niervormig en geel- of bruinagtig is.

Plaats. Deeze gewasſen groeijen natuurlijk in *Aſia*, *Africa* en de warme gewesten van *America*: Men kweekt ze ook veel in *Italien*, *Sicilien*, *Maltha* en *Spanjen*, enz.; hier te lande vind men ze alleen bij de liefhebbers van vreemde planten: Het is een eenjaarig gewas.

Kweeking. Deeze geſchied bij ons door middel van het zaad in het voorjaar, in een warme broeibak te zaaijen, en de jonge planten daar na in potten met goede losſe aarde gevult, te planten; die men dan in een warme *runbak* of in een *trekkas* moet plaatzen, om de planten door vermeerderde warmte aan te zetten; want in de opene lucht zou 'er bij ons weinig van koomen, of de vrugten niet volmaakt rijp worden, dewijl ze veel warmte begeeren, en om dat ze ook het vogt beminnen, zo moet men niet verzuimen om haar zulks op behoorlijke tijd te geeven; zo zal men op deeze wijze ſchoone vrugten en rijp zaad verkrijgen.

Eigenſchappen. De vrugten van dit gewas zijn koud en vogtig van aart, en hebben in de medicijnen geen gebruik; maar in de warme landen, als in *Italien*, *Spanjen* en elders kookt men ze geſchilt zijnde, met vet rundvleesch: Men legt ze ook in azijn, om ze voor de winter te bewaaren; andere kooken ze murf en eeten ze dan in ſchijven geſneeden, als *ſalade* met *boom olie*, *azijn* en *peper*; nog andere fruiten de ſchijven, met wat *meel* beſtrooit in *boter* of *olie*, daar wat *peper* en *zout* bij doende, enz. Alle deeze bereidingen verwekken lust tot bijſlaapen, maar geeven geen goed voedzel, en veroorzaaken winden, zwaare droomen, en koortzen, enz.

EIJER-SCHAALEN, zie EIJ.

EIJKE, zie EICKEN-BOOM.

EIJROND; *Ovaal*; is een lang-ronde figuur, die aan de eene kant wat puntiger rond is, dan aan de andere, en de lang-ronde gedaante van een eij vertoont; men verward dit *eijrond* dikwils met een *ellips* of *langrond*, daar het egter in de gemelde puntigheid van verſchilt.

EIJLOOF, zie KLIMOP.

EIJWIT; in 't latijn *Albumen ovi*; zie EIJ.

EZEL, of *Eſel*; in 't latijn *Aſinus*; is een viervoetig Dier, het welk door de meeste Natuur-onderzoekers onder het geſlagt van de *paarden* word geplaatst; LINNÆUS

RÆUS *Sijst. Nat.* noemt hem *Equus caudâ extremitate ſetoſa; cruce nigra ſupra humeros*; de geſtalte en grootte van den *ezel* is al te wel bekent, om 'er hier eene omſtandige beſchrijving van te geeven; enkel zullen wij aantekenen, dat zijn lighaam kleinder, zijn ooren langer zijn, en hij korter ſtaart en maanen heeft, dan de *paarden*: Het grootſte gedeelte der *ezels* zijn muis-grauw, men vind 'er egter ook roſſe, bruine en van een zilvergrauwe koleur; zij hebben twee zwarte ſtreepen, die elkanderen tuſſchen de ſchouderen kruiſſen; hunne tanden zijn eveneens als die der *paarden* geſchikt, en derdehalf jaar oud zijnde, vallen de oude tanden uit, en maaken plaats voor nieuwe; hunnen ouderdom is insgelijks aan de tanden te beſpeuren.

Uit den aart is het *ezel* al zo nedrig, lijdzaam en ſtil, als het *paard* moedig, driftig en onrustig is; hij is ſterk en geduldig tot den arbeid, draagt zwaare lasten, na evenredigheid van zijn lighaams-grootte, en wel inzonderheid, wanneer men hem op de lendenen belaad, dewijl dit het ſterkſte gedeelte van zijnen rug is; mede verdraagt het met geduld de kastijdingen en ſlagen; hij geneert zig met de ſlegtſte kruiden en bladeren, ja zelfs de zulken die door geen andere dieren willen genuttigt worden; dog ten aanzien van de drank is hij zeer keurig, willende geen water gebruiken, dan het geen zeer helder is, en uit beeken hem bekent; in het drinken is hij even matig als in het eeten, en hij ſteekt zijn neus niet in het water, om dat hij, volgens het zeggen van zommigen, voor zijn groote ooren ſchrikt. Veelen noemen hem de toevlugt der landlieden, die geen paard kunnen koopen of voeden; den *ezel* ontlast hen van het moeijelijkſte gedeelte van hunnen arbeid; tot alles word hij gebruikt, om te zaaijen, in te oogſten, de veld-vrugten ter markt te brengen, enz.; ook behoeven zij minder rust dan de *paarden*, en gaan niet leggen om te ſlaapen, of moeten ten uiterſten afgemat zijn; te zwaar belaaden wordende, geeft hij zulks te kennen, met de kop en ooren te laaten hangen, en wanneer hij te veel gekwelt word, opent hij den bek, en haalt de lippen zodanig op, dat zijn gelaat zig als beſpottende en veragtende vertoont; zijn geluid of geſchreeuw, dat *balken* genoemt word, is zeer verſchillende van het briesſchen of hinniken der *paarden*; de ſtem der *ezelin* is ook veel ſterker en ſcheller, dan die van het mannetje; en die van een *geſneeden ezel* is zeer ſlaauw; zelden hoort men ze balken, dan wanneer zij minnedriftig zijn, of honger hebben. Dewijl men de moeite niet neemt, om hen te roſſen, rollen zij zig dikwils op het veld, en doen zulks mede, wanneer men met hun reist, vermijdende egter zorgvuldig, zulks in natte moerasſige plaatzen te doen, maakende insgelijks niet gaarne de pooten nat; egter gaan zij zeer vast op ſmalle en glibberige wegen, dog zeer langzaam.

Men weet bij ervaring, dat de leeftijd van een *ezel* van vijf-en-twintig tot dertig jaaren bepaalt is; gemeenlijk leeven de wijfjes langer, dan de mannetjes, ſpruitende dit waarſchijnelijk, om dat zij wat meerder ontzien, en niet zo veelvuldig geſlagen worden.

Dit dier den ouderdom van twee jaaren bereikt hebbende, is het ter voortteeling bekwaam, de *ezelin* echter vroeger, dan den *ezel*: Tot *ſpring ezels* verkiest men de grootſten en ſterkſten, niet jonger dan drie, en niet boven de tien jaaren oud; voorts hoog op de pooten, welgemaakt en lugtig van kop, een weinig lang van hals, niet ſchraal van lijf, kort van ſtaart, glad van hair, in het aanraaken zagt, en dat donker-grijs van koleur is. Het gezigt van den *ezel* is zeer ſcherp, insgelijks zijn gehoor, het geen door zommigen aan zijne lange ooren word toegeſchreeven; en zijn vagt gaat in fijnheid, die van veele anderen te boven: Zijne meester weet hij uit een groote menigte volk te onderſcheiden; en ſchoon het voor een der domſte dieren word gehouden, heeft men 'er echter gezien, die door onderwijs zo verre gekoomen waaren, dat zij verſcheidene ſnaakerijen wisten uit te voeren. In verſcheidene zuidelijke landen van *Europa*, als mede in *Aſien*, *Barbarijen* en elders, word het *ezel*, even eens als de paarden, door menſchen bereeden, en gelijk deeze op ſtappen, draven en galoppeeren afgerigt; men zegt, dat de Italiaanen, aan hunne *ezels* de ooren affnijden, om hunne geſtalte daar door te verfraaijen. Deeze dieren zijn zodanig geil, en door minnedrift bezeeten, dat het tot een zoort van razernije overſlaat, die hen, indien zij geen voorwerp tot boeting van hunne lust kunnen bekoomen, zomtijds doet ſterven; het is ook om deeze geilheid te beteugelen, dat de *ezelin*, na dat zij beſprongen is, door ſlagen en loopen moet afgemat worden, dewijl zij anders zelden ontfangt, en de zaad-ſtoffe zonder bevrugtiging wegvloeit: De gewoone tijd hunner ritzigheid is in Maij en Junij; bevrugt geraakt zijnde, verdwijnt aanſtonds haaren drift, en in de tiende maand heeft zij melk in haare prammen; twaalf maanden gedraagen hebbende, werpt zij het veulen, en zeven of agt dagen daar na word zij weder togtig; zo dat zij in ſtaat is, alle jaaren te werpen; zelden als ooit brengt zij meer, dan één jong teffens voort: Het jong vijf of zes maanden oud zijnde, kan het van de oude afgenoomen worden; en dit is zelfs ten uiterſten noodzaakelijk, indien de *ezelinne* op nieuw bevrugt is, of dat men de melk wil gebruiken; in den beginne heeft men veel moeite, om het jong van de moêr te gewennen, en volgens het zeggen van PLINIUS, zou het zelve door een vuur loopen, om 'er weder bij te koomen.

In navolging van ARISTOTELES en PLINIUS verzekert de Heer BUFFON, dat onder alle de dieren, wiens huiden met hair bekleed zijn, den *ezel* het minſte aan ongedierte onderhevig is, en dat hij nooit met luizen word gekwelt; dog de Heer REDI bewijst door de afbeelding dien hij van de luis des *ezels* geeft, dat de Ouden hier in hebben gedwaalt: In de beſchrijving van den *ezel* door de Heer PAULLINI word ook wijdloopig van die luizen geſprooken; deezen zelfden Schrijver tekent nog aan, dat den *ezel* van *dolle-kervel* te eeten, dusdanig dronken word, dat hij als dood ter nedervalt; dog dat deeze dronkenſchap verdwijnt, wanneer men hem in koud water dompelt. Schoon de *ezelen* aan zo menigvuldige kwaalen niet onderhevig zijn als de *paarden*, worden zij egter zomwijlen door de *droes* aangetast. De Heer DAUBENTON in zijne *Deſcription de l'Ane*, zegt, in de maag van een *ezel* diergelijke wormen gevonden te hebben, als waar mede dat ingewand van de *paarden* veelvuldig gekwelt is, dog veel minder in aantal als men gemeenlijk bij de *paarden* vind; ook ontdekte hij in de lever van een *ezelin* twaalf of veertien zulke platte wormen, die men in zommige jaaren bij menigte in de *ſchaapen* levers ziet, en die door de Franſchen *douves*, en door ons *botjes* genoemt worden.

Schoon de Heer L'EMERIJ zegt, dat jonge *ezelen* eetbaar zijn, is zulks in *Europa* ten minſten niet in gebruik; dewijl deszelfs vleesch nog taaijer en onſmakelijker, dan dat

Deeze drie dingen moet men onderzoeken, welke hunne bijzondere opmerking verdienen, ten einde jonge lieden zig zo ligt niet inlaaten, om eene *fabrijk* op te regten, in dewelke zij niet konnen ſlagen, zo ze niet volkoomen onderregt zijn, in het geen hun ondergang kan veroorzaaken; daarom is het, dat wij hier zullen handelen over de aanmerkingen, die jonge kooplieden moeten maaken over de drie gemelde voorſtellingen, eer zij eenige *fabrijk* opzetten; en in het vervolg zullen we van de opmerkingen ſpreeken, raakende hun gedrag, na dat zij ze eens ondernoomen hebben, om 'er goede vorderingen mede te doen.

Ten dien einde moet men weeten, dat 'er een groot onderſcheid is tuſſchen eene *fabrijk*, die reeds in zwang gaat, en de deugdelijkheid van wiens maakzel reeds bij het gemeen erkent is, door de ondervinding van een goed gebruik, en tuſſchen de geene die men wil namaaken: Hiet moeten vijf zaaken in agt genomen worden.

De eerſte is, of de ſtof in die plaats, daar men de *fabrijk* opregten wil, wel bekwaam is, om 't maakzel uit te leeveren, dat men gedenkt na te volgen; want het is zeker, als de ſtoffe niet van dezelve deugd en hoedanigheid is, als die van de buitenlandſche *fabrijken* gebezigt word, men nooit hun werk ter deeg zal kunnen namaaken, en bij gevolg zal de onderneeming vrugteloos zijn.

In der daad het is onmogelijk eene ſtoffe na te maaken, als de ſtoffaaſie die men daar toe gebruikt, niet gelijk is aan die geene, die men wil namaaken: Want bij voorbeeld, daar zijn menſchen geweest, die de *Londenſche ſergien* hier te lande hebben willen namaaken, en die 'er niet mede hebben kunnen te regte koomen, om dat de ſtoffe, die ze daar toe bezigden niet was als de engelſche; want al ſchoon ze ſpaanſche wol daar toe namen, die zonder tegenſpraak beter is dan de engelſche, zo hebben ze egter niet tot de volmaaktheid van het werk kunnen geraaken, om dat men engelſche wol onder de ſpaanſche moest mengen, zo als in Engeland geſchied; welke vermenging noodig is, om dat zij hunne wol niet alleen kunnen gebruiken, maar ze noodzaakelijk met de ſpaanſche moeten vermengen, om dat ze te droog zijn: En heeft men zedert de *Seignelé* daar in geſlaagt, het is om dat de arbeiders engelſche wol gebruikt hebben.

Even zo is het met de engelſche *leder fabrijken*, welke men heeft willen namaaken, zonder daar in te ſlaagen; om dat de kalfsvellen, die in Vrankrijk vallen, niet zo bekwaam daar toe zijn, als die van Engeland.

Ten tweeden is het niet genoeg, dat de ſtoffe gelijk zij; maar men dient ook te weeten, of de toeſtel en bereiding der koopmanſchappen, in die plaats daar men de *fabrijk* gedenkt op te zetten, ook zo wel zal uitvallen als ter plaatze, daar de *fabrijken* in zwang gaan, welke men wil namaaken; om dat de goede uitſlag daar van afhangt; want daar zijn zommige plaatzen eigen aan de een of andere zaak, die op een andere plaats niet willen gelukken, en aan dewelke het water de meeste volmaaktheid bijzet, zo wel ten opzigte van de verf, als het bereiden; waar van men in Vrankrijk en elders ontelbaare voorbeelden heeft.

De derde aanmerking, als men een *fabrijk* wil namaaken, vooronderſtelt zijnde, dat de ſtoffe en het water bekwaam zijn, en men in het namaaken zo wel ſlagen kan, dat 'er geen verſchil te zien waare tuſſchen het nagemaakte werk, en tuſſchen het geene daar het na gemaakt word; beſtaat hier in, dat men toeziet, of men ze wel zo goedkoop zal kunnen geeven; om dat 'er plaatzen zijn, daar de ſtoffe en arbeidsloon minder koomen te ſtaan, dan in andere; bij voorbeeld, allerhande zoort van waaren die te Parijs gemaakt worden, zijn in het gemeen duurder dan die in de Provintien gemaakt worden; dewijl men te Parijs aan de werklieden meer voor 't fatzoen moet betaalen, om dat de leevens-middelen daar duurder zijn dan in de Provintien.

Invoegen dat, indien de koopmanſchappen, die men in zekere plaats maakt, hooger in prijs kwaamen dan de in de andere ſteeden, die men het nadoet, het zeker is, dat de onderneemer zijne rekening daar niet bij zal vinden: Want men dient te weeten, dat 't de deugdelijkheid en goede koop is, die de *fabrijken* moet ſtaande houden, anders vernietigen zij zig van zelfs. Daar zijn veele voorbeelden van *fabrijken*, die men eenigen tijd herwaarts heeft willen namaaken; maar die aanſtonds in haar begin zijn blijven ſteeken, om dat de onderneemers weetnieten waaren, welke voor de onderneeminge niet betragt hadden, wat wij hier aangetoont hebben.

De vierde aanmerking, die een koopman, willende een *fabrijk* opregten, behoort te maaken om voorſpoedig te zijn; is, dat hij verſcheide proeven moet neemen, om te zien of het hem gelukken zal, ten einde hij zig niet in eene *fabrijk* inlaate, wiens waaren niet al zo goed of dog ten naasten bij zo goed zijnde als die, daar ze na gemaakt zijn, hem op den hals mogen blijven leggen, zonder ze te kunnen verkoopen, het welk zijnen ondergang moet verhaasten.

Indien men dan uit verſcheide proeven bevind, dat het wel gaan zal, moet men daarom in het begin geen groot getal van arbeidsvolk in het werk ſtellen; maar alleenlijk vijf of zes, tot men ziet, dat men de volmaaktheid van de na te maakende ſtoffe bereikt hebbe, dan moet men ze van hand tot hand vermeerderen, mits men beſpeurt dat men daar goeden aftrek in heeft; want diergelijke ſlag van *fabrijken* raaken niet met eenen zet in ſtaat, en daar word een lange tijd toe vereischt, eer men het gemeen tot een nagemaakte ſtoffe gewent; om dat het altijd gelooft, dat ze zo goed niet is, als die men namaakt, en 'er geen ander middel is om ze tot het draagen daar van te beweegen, dan de ondervinding van het goede gebruik, door langduurigheid van tijd.

De vijfde aanmerking in deeze onderneeming te maaken, is, dat men werk-volk moet ontbieden uit die plaatzen, daar de *fabrijken* in zwang gaan, zelfs de werktuigen daar zij mede werken; alzo deeze veel eerder tot de volmaaktheid van het werk zullen koomen, dan anderen, die 'er nooit aan gewerkt hebben.

Dit is te *Lions* in het werk geſtelt bij de geenen, die de *gebrocheerde* of doorgehaalde zijde-ſtoffen naar den Genueeſchen en Venetiaanſchen trant hebben nagemaakt; want zij deeden zekeren DANGON (hoewel een Fransman van geboorte) zijnde een bekwaam werkbaas, van Milaan koomen, en daar na ook den Heer SILVIO REINONO een Milanees, aan wien Vrankrijk verſchuldigt is de *fabrijken* van het goud en zilver laaken, en zijde-ſtoffen in volmaaktheid te *Lions* geſtapelt; zo dat 'er geen een Italiaanſche ſtoffe is, dat daar niet volmaaktelijk nagemaakt word.

De vijf bovengenoemde aanmerkingen zijn de voornaamſte die kooplieden moeten maaken, voor het onderneemen van diergelijke vreemde *fabrijken*, om te zien of het zal gelukken, en zij moeten het werkvolk niet ligt gelooven, dat hen aanraad, om het een of ander na te maaken; alzo het grootſte gedeelte daar van zig wei

nig daar aan kreunt, of het wel uitvalt, of niet, als zij maar hunne rekening eenen tijd lang daar bij vinden.

Het is niet het zelfde met de *fabrijken*, die men van nieuws uitvind; want niemand kent de deugd der ſtoffen, dan na dat ze door het goede of kwaade gebruik erkent zijn, en men kan niet veel op een nieuw uitgevonden ſtof verliezen, om dat het gemeen, dat de verandering bemint, niet nalaat van het te koopen, hoe ſlegt het ook zij, om met een nieuwe mode voor den dag te koomen; en 'er geen tegenzin in krijgt, voor dat het de ſlegtigheid daar van in het draagen ondervonden heeft.

Daarom dienen kooplieden, die het maaken van een of andere nieuwe ſtof uitgevonden hebben, voor eerst geene groote menigte daar van te laaten maaken, tot dat zij bevinden, dat 'er goede aftrek in zij, zo wel wegens de deugdelijkheid als fraaiheid van 't maakzel; want beide deeze hoedanigheden worden 'er vereiſcht om een nieuwerwetſche waar wel te doen vertieren; en men moet altijd met een kleintje beginnen, tot men bemerkt dat het wel gaat: Doet men anders, men loopt gevaar van zig in den grond te helpen.

De tweede *fabrijk* is geweest van gefigureerde drogetten, wiens ſcheering van gaaren, en de inſlag van wolle was; waar toe men het arbeids-volk liet koomen van Parijs en Poitou, om drie of vier weef-touwen van de weevers, die 'er geene kennis van hadden, mede te voorzien: Deeze *fabrijk* gelukte wel, van wegens de deugdelijkheid der ſtof, en derzelver nieuwigheid, zij wierd te Rouaan nagemaakt, dog daar konde men ze zo goed niet maaken; en deeze mode duurde maar drie of vier jaaren; men vond 'er in het eerst zijne rekening wel bij, maar daar na wierd 'er veel op verlooren.

De derde koopmanſchap, die men uitgevonden heeft, beſtond in goude en zilvere drogetten; wiens ſcheering ten deele in goud- en zilver-draad beſtond, 't welk nooit te vooren gezien was; want in het maaken van goude en zilvere lakens gebruikt men in het gemeen goud- en zilver-draaden in den inſlag, niet tot de ſcheering, om redenen hier na te melden.

Van de order die men in de Fabrijken moet houden, en wat men doen moet.

Deeze order beſtaat voor eerst in het naukeurig boekhouden, zonder verwarring, het zij van de ſtoffaſien die men doet koomen, en die men in het land inkoopt, daar ze vallen; het zij van de geene die men aan 't volk geeft om te verwerken; waar toe men dient te hebben boeken van aanneeminge van werken, van derzelver koeuren, van afzending, *journaal* van verkoop, *caſſaboek*, en meer andere boeken, tot de *fabrijk* noodig.

Maar om deeze order, en al wat hier na verder zal gezegt worden, wel in agt te neemen, is het noodig, dat men eenen deelgenoot hebbe, werkelijk ter plaatze woonende, daar de *fabrijk* is, gelijk hier voorens gezegt is, op dat alles na behooren in zijn werk ga. Nog beter ware het, eenen goeden Fabrijkeur in zijn belangen te trekken, die de behandeling van goed werk-volk reeds heeft gehad, om dat zijn belang hem de zaak te beter zal doen behartigen, en de goede voortgang te gewis- zijn.

Men onderſtelle eens, dat de *fabrijk*, dewelke twee of drie kooplieden willen onderneemen, zij van ſtoffen te *tours*; zo is de eerſte zorg, de inkoop van de zijde, bekwaam tot de ſtoffen, die zij voor hebben te maaen, alzo de eene zijde hier, en de andere weder elders toe dienſtiger is; en daarom moeten zij ze uit de eerſte hand koopen, dat is te zeggen, te Marſeille of te Lions; want de meeste kooplieden van deeze twee ſteeden verkoopen ze in *commiſſie* voor rekening van vreemden die zijde-wormen houden, of in het gros op de markten en kermiſſen koopen van de boeren, die daar koophandel in drijven.

De beste en deugdzaamſte zijde tot gevulde en vaste ſtoffen, is die welke van Meſſina komt, dewijl ze een ſchoone koleur en glans aanneemt, voornamelijk 't zwart, dat eene heerlijke luister krijgt, en 'er ook zo veel afval niet van komt, als ze niet met eenige andere van minder alooi vermengt is.

De zijde die uit Sijrien komt, en genoemt word zijde van *luges*, *chouf*, en *billedun*, is mede zeer fraai; gelijk ook die uit Perſien en China gebragt word, en heel wit en fijn valt; maar egter zo fraai niet als de voorgenoemde; dog die van Bologne is al zo goed. Alle deeze zijdens zijn goed tot allerhande zoorten van ſtof, zo wel die te Lions, als die te Tours gewerkt worden.

Het tweede daar men dient op te letten, is, dat men nooit gebrek aan ſtof moet hebben, het zij in voorraad in zijn magazijn, ofte onder de handen der werk-lieden, om ze zonder ophouden aan 't werk te kunnen houden, en geen reden van klagten te geeven, dat ze hun tijd moeten verliezen; behalven dat het ophouden van het werk hen eene ongelijke hand in 't bewerken veroorzaakt, daar veel aan gelegen is, tot de volmaaktheid van de ſtoffen.

Daar en boven, als zij leedig loopen, kan men zelden nalaaten, om hen wat loon voor uit te geeven op het volgende werk; en als zij dan weder beginnen te werken, zo verhaasten zij zig zodanig, om den verlooren tijd wederom te winnen, dat ze dan zelden deugdelijk werk maaken; hier uit ontſtaat de wrakke waare, die men niet aan den man kan brengen, en 't gevolg daar van is; dat men ze aan ſlegte kooplieden moet verpaſſen, dewelke ze niet dan met verlies weder kunnen afzetten; de Fabrijkeur ook niet op zijn tijd betaalen; boven dien zo zal het kwalijk bewerkte goed den goeden naam van de *fabrijk* ten hoogſten nadeelig zijn.

Het derde artijkel is, dat men toeleggen moet, om de goede en kwaade arbeiders te leeren kennen; om dat daar de gantſche *fabrijk* van afhangt. En om hunne gebreken te weeten, zo is noodig, dat men zig bekwaam maakt om hen te kunnen berispen en de misſlagen aan te toonen, voor al zo zij agteloos zijn in het weder aanknoopen der afgebrookene draaden; alzo hier door de reepen ontſtaan, die de heele lengte van het ſtuk doorloopen.

En indien zij den kam van het weef-touw niet telkens even ſterk toeſlaan, zo word het ſtof op de eene plaats ſterk, op de andere los en onſterk; daar mede veel aan hangt, voor al in *gevulde* ſtoffen, daar men alle fauten in zien kan.

Insgelijks in de *gebloemde*, alzo het patroon of bloem te groot of te klein word, als het niet over al even vast geſlagen is; maar zo het een ſtof is, die doorgehaalt word, moet men oppaſſen, of de ligter alle draaden opligt, die tot het fatzoeneeren der tekenen noodig zijn, anders zoude het gebeuren, dat het patroon op de eene ſteede uitgedrukt was, en op de andere niet, waar door het werk gebrekkig moet worden.

Voor al moet men wel toezien, als men gebloemde ſtoffen opzet, dat 't patroon naukeurig opgenoomen worde,

op

op dat 'er niets aan de tekening ontbrecke, die men voorgenomen heeft te maaken.

Om het werkvolk in zijn pligt te houden, als zij nalaaten van wel te doen, moet men hun loon verminderen, of ze den zak geeven, als 'er geene beterſchap van te wagten is; het welk aan de overige werklieden tot een natuurlijk voorbeeld ſtrekt, om zig wel te kwijten, uit vreeze van een gelijk lot te ondergaan; want men mag wel denken, dat het fatzoen, dat de arbeider aan het ſtof geeft, meer tot de volmaaktheid van het werk toebrengt, dan de ſtoffe waar uit het gemaakt word, gelijk de ondervinding leert.

Het vierde is, dat men moet toeleggen om de ſtoffaſien te kennen, dewelke dienſtig zijn tot zijde ſtoffen, insgelijks de wol, katoen, garen en andere diergelijke dingen, het zij tot de ſcheering of tot den inſlag; dewijl de deugd en fraaiheid der waar afhangt van de keur, die men daar omtrent neemt; want bij voorbeeld, daar is in de *fabrijk* van zijde ſtoffen, zeker ſlag van zijde bekwaam tot gladde *taft*, het welk niet goed is tot *armozijn*; en andere bekwaam tot *tabis*, dat niet deugt tot *trijp* en *fluweel*, en dus is het met alle andere zoorten van werk, zo omtrent de ſcheering, als den inſlag, insgelijks is het gaaren tot de ſcheering verſchillende van dat tot den inſlag.

Het vijfde; dat men niet alleen moet agt geeven op de hoedanigheden van de ſtoffen; maar ook uitzoeken, en de fijne van de grove te ſcheiden; alzo men in een baal zijde van een en het zelve zoort evenwel een ſlag zal vinden dat heel fijn, en het ander, dat dikwils veel grover is dan de andere; en bij aldien men ze zonder onderſcheid op de ſpil bragt, zo zoude het werk het geheele ſtuk door gantsch ongelijk worden.

Deeze forteering moet geſchieden eer men de zijde in de verf ſteekt; en wat moeite men ook aanwend, om de fijne van de grove te ſcheiden; ze blijft evenwel nog al ongelijk in de ſtreenen, daarom moet men nog eens oppaſſen in het winden of afhaspelen, en aan de ſpoelſters belasten, dat zij de fijne op bijzondere ſpillen of ſpoelen zetten, en de grove op andere ſpillen; met een woord, het geheele geheim omtrent de fraaiheid van het werk beſtaat in het wel uitkiezen en bezigen van de zijde, en de afval te verhoeden, om alles tot voordeel aan te wenden, welke afval van verſcheidene oorzaaken voortkoomt, zo als hier na zal gezegt worden.

Even eens is het ook met de wol, die men in de laken- en ſergie-fabrijken bezigt, alzo de wol-baalen mede niet doorgaans gelijk zijn, maar met fijne en grove doormengt, ja van verſcheiden aart, dat dikwils door bedrog der kooplieden toekoomt, die de kwaade met de goede vermengen; en daarom moet men ze uitzoeken en ſcheiden, want zo men wol van verſcheiden aart en zoort tot het draadwerk onder een mengt, zal het werk onvolmaakt worden, alzo de eene meer vult, dan de andere.

Het zesde; dat het niet genoeg is, de forteering gedaan te hebben, eer men aan het ſpinnen gaat; want men moet de geſponne wol nog eens uitzoeken, nademaal 'er ſpinſters en ſpinners zijn, waar van de een veel grover of fijnder ſpint, dan de ander; daarom is het, dat men de fijne zamen moet laaten bewerken, en de grove bijzonder; en deeze forteering is het, die het onderſcheid maakt tuſſchen een fijn laken of ſergie, en tuſſchen de grove.

Nog moet men opletten, dat de wijven die de zijde haſpelen, en ſpoelen, geen olie, of ander vet goed gebruiken, om te ſpoediger te kunnen afhaſpelen, om dat hier door veroorzaakt word, dat het ſtof in het draagen vet word.

Aan het meule-werk van de zijde, dat is, het ſpinnen en tweernen, is mede veel gelegen tot volmaaktheid der ſtoffen, daarom moet men agt geeven, dat ze gelijk geſponnen en gedraait worde; met een woord, men moet op alle toebereidingen paſſen, dewelke zij te ondergaan heeft.

Voorts geeft de verf ook veel tot de fraaiheid van 't werk; en eene ſchoone koleur doet dikwils meer tot het wel verkoopen van het ſtof, dan de deugd van het maakzel zelf; daarom behoort een fabrijkeur wel zorg te draagen, dat de koleuren niet met plekken en ſtreepen vallen, en dat de zijde die men tot een ſtuk bezigt, in een en dezelfde ketel geverft zij, om te vermijden, dat 't ſtof niet gevlakt worde met heldere en donkere koleuren tevens.

Het zevende, daar men op heeft te letten, is, dat, als het ſtof afgeweeven is, men het eenigen tijd op den boom van het weefgetouw moet laaten, om het te vaſter te maaken, en te beletten, dat het niet krimpe en ſchifte, of op een loope, en rimpelig worde; en als het afgerolt is, dat het dan, eer het opgevouwen word, ter deeg ſchoon gemaakt zij, dat is, dat de eindens en de aangehegte knoopen van zijde, dewelke de weever onder het arbeiden daar op gelegt heeft, afgeſlagen en afgeveegt worden, om het werk te aangenaamer voor het gezigt te maaken.

Het agtſte, is het vouwen der ſtoffe, het welk van de uiterſte nettigheid behoort te zijn; als het *trijppen* zijn, dat de vouwen niet meer dan een duim van de andere verſchillen; maar zo het *taften* zijn, dat de vouwen dan van binnen en buiten even gelijk zijn, en de eene niet het minſte boven de andere uitſteeke, en dat het anders zeer ſlegt ſtaat, en aan de koopers 't vermoeden geeft, dat het ſtof niet wel behandelt is; want dit is zeker, dat als de kant van een ſtof niet gelijk is, het ſtof dan ook niet wel gewerkt is; en zo is 't ook met het vouwen van alle zoorten van waar, die gevouwen moeten worden, naar het gebruik en de gewoonte.

Dog eer men aan het opvouwen gaat, dient de arbeider zijne handen eerst wel en ſchoon te waſchen, om het ſtof niet vuil te maaken, door zweetende of anderzins beſmette handen, dat voornaamelijk naauw luistert in de witte, blaauwe, groene, en vuur-koleuren, of in alle heldere ſtoffen; want men mag wel verdagt zijn, dat de minſte vlek dikwils den koop van 't geheele ſtuk belet.

Nog is 'er veel aan gelegen, dat men het werk-volk waarſchouwe, als zij eenige knoopen of andere fouten ontmoeten, dat ze dan zorg draagen, dat zij die niet brengen ter plaatze daar het ſtuk moet vertoont worden, om dat dit de kooper ook nog zou konnen afſchrikken, en hun doen gelooven, dat het geheele ſtuk dus geſtelt waare, dewijl men niet in ſtaat was geweest, om dat gebrek te verbergen. Om dit beletzel dan weeh te neemen, behoort de vouwer eene halve of een vierdendeel van een plooi te leggen, op dat de fouten binnen in verborgen worden; hoewel dit niet moet geſchieden om te bedriegen, in tegendeel, zo is het om de koopers daar na deswegen te waarſchouwen, en ten dien eind de

de moet men een draatje aan de kant rijgen, regt tegen over daar de fout is, om aan den koopman de *tarra* daar van te laaten genieten; want men moet in alle zaken ter goeder trouwe te werk gaan.

De negende zaak die men waar te neemen heeft, is, dat de ſtoffen, eer men ze inpakt of oplegt, gemerkt moeten zijn, met 't loode zegel of merk van de plaats, daar ze gemaakt zijn; het geen in de meeſte plaatzen door gezwore mannen geſchied, en om twee redenen noodzakelijk is; naamelijk, om het maakzel te doen kennen, en om der tol-kantooren wille, die het anders voor vreemde waaren aanziende, prijs verklaaren zouden, als zij het niet gemerkt en geſtempelt vonden, met het inlandſche merk, (altoos in Vrankrijk geſchied het aldus.)

Het zelve heeft ook plaats omtrent de lakens, ſergien, kamelotten en andere wolle ſtoffen, die insgelijks gemerkt moeten zijn, om de plaats der fabrijk te kunnen kennen, en te zien of ze wel gewerkt zijn, en of ze de breedte en lengte, in de plakkaten gemeld, hebben.

Het tiende is, dat men belette, dat het werkvolk, door welkers handen de wol of de zijde moet gaan, om ze te bereiden, eer ze geweeven word, niet een gedeelte daar van ſteele, gelijk dikwils gebeurt, als men 'er niet wel agt op geeft. Dit is mede van groot belang, want men heeft fabrijkeurs zien te gronde gaan door dieverijen bij het werkvolk gepleegt, en men kan het kwaad ligtelijk voorkoomen, als men wel oppast.

FABRIJKEUR; *Fabrijk-meester*; *Drapier*; is een man die eenige fabrijk onderneemt, en zig des verſtaat; de *Fabrijkeurs* kunnen hun goed bewaaren of vermeerderen, als zij

I. Hunne lakens, ſergien en andere ſtoffen van wolle, gaaren of zijde gemaakt hebben naar de wetten, ten opzigte van de lengte en breedte.

II. Als zij tot hun werk niet gebruikt hebben eenige wolle, eer die bezigtigt is door de gezwoore Opzienders hier toe geſtelt.

III. Als zij de kanten van het laken van gelijke lengte als het laken gemaakt hebben, en van de behoorlijke ſterkte.

IV. Als zij de ſcheerdraad van de ſtoffen op de geſtelde breedte gemaakt hebben.

V. Als zij geen fijner wol, draad, of andere ſtoffe aan het eene einde van het ſtuk gebezigt hebben, dan doorgaans door de geheele lengte en breedte van het ſtuk.

VI. Als de kooplieden de wol niet te koop gebooden hebben, eer zij door de gezwoore mannen is onderzogt, om te zien, of zij de hoedanigheid hebbe, die de wetten vereiſchen.

VII. Als de meesters, drapiers, en ſergie-werkers, weevers of volders hunne ſtoffen niet zodanig getrokken en uitgerekt hebben, dat daar na de lengte te kort ſchiet, en de breedte inkrimpt.

FACIES; *Aangezigt*; dit gedeelte van 's menſchen lighaam, door Gods adem bezielt, volgens Moses zijne uitdrukking, Gen. 2: vs. 7. bezit aanmerkelijke voordeelen, boven de gedeeltens der andere dieren, die hier mede overeenkoomen, en de naam van *bek*, *ſnoet* of *ſmoel* draagen.

Cicero, Ovidius, Silius Italicus, en verſcheidene anderen hebben aangemerkt, dat de mensch de eenigſte onder alle de dieren is, die het aangezigt na den hemel gekeert heeft. Brown in het *vierde Boek*, *cap.* 1. van zijn werk over *de dwaalingen des volks*, heeft daar omtrent fraaije aanmerkingen, zie Brown's *Worcks p. m.* 149-151.

De Hr. Buffon heeft in het *tweede deel van deszelfs natuurlijke historie*, volmaaktelijk de affchilderende trekken of aanduidingen verklaart, welke de ſterke hartstogten door de verandering van het weezen, of de *phijſionomie* vertoonen. Indien men gadeſlaat, hoe veele trappen en verſchillende overeenkoomſten de hartstogten en gemoeds-driften hebben, en vervolgens aanmerkt, dat elke verandering der ziels beweegingen, door geoeffende oogen gekent word, zal men verwondert ſtaan, over de verbaazende verſcheidenheid der beweegingen, waar aan de ſpieren van het aangezigt onderhevig zijn; zie PHIJSIONOMIE.

Door de beſchouwing van de rimpelen des voorhoofds, word mede over het geſtel, en bijna zelfs over de zeden en ziels-hoedanigheden geoordeelt. Het grondbeginzel van deeze wetenſchap, welks oeffening zeer ijdel en verwaant ſchijnt, is op eene zonderlinge wijze door M. Lancisius verdedigt geworden, te vinden in eene verhandeling aan het hoofd, van Mangeti *Theatrum anatomicum*.

De Ontleedkundigen, zijn het tamelijk eens, over de uitlegging der beenderen van het aangezigt; dog zij verſchillen oneindig in de beſchrijving der ſpieren, van dat gedeelte; die van Santorinus *Obſerv. anat. cap.* 1. is zeer aanmerkelijk.

FACIES HIPPOCRATICA; betekent bij de Doctoren in de medicijnen een aangezigt dat mager, met een ſcherpe neus, ingevallene oogen, hard en gerimpelt voorhoofd voorzien is, de oor-lapkens koud en verrimpelt, en de verf des aangezigts bleek, geel, of zwartagtig.

FACTOOR; is iemand, die voor een koopman, de zaaken waarneemt, en in commisſie handelt; hij word ook *Commiſſionaris* genoemt; in zommige gevallen *Makelaar*, en in de Oosterſche landen *Coagis*. Zie COMMISSIONARIS en MAKELAAR.

De commisſie der *Factooren* is om goederen te koopen of te verkoopen, en zomtijds wel van beiden.

Die van de eerſte zoort hebben gemeenlijk hun verblijf in plaatzen, alwaar groote en aanmerkelijke fabrijken zijn, of wel in voornaame koopſteeden. Hun werk of functie is, om inkoopen voor zodanige kooplieden te doen, die daar niet ter plaatze woonen, de goederen te laaten inpakken, om ze vervolgens aan die geene te zenden, voor wien zij ze gekogt hebben.

De *Factoors* tot de verkoop, woonen meest op plaatzen daar groote handel gedreeven word; de kooplieden en fabrijkeurs zenden hen de goederen, om ze ten prijze en op die voorwaarden te verkoopen, als zij last geeven.

FACTUUR; is een rekening of notitie der koopmanſchappen, die een *Factoor* aan zijn meester, een Commisſionaris aan zijn committent, of een koopman aan een ander koopman zend.

De *factuuren* worden gewoonlijk aan het ſlot van de advijs-brieven geſchreeven, of wel op een los blad papier, het welk 'er in geſloten word.

Op de volgende zaaken heeft men te letten, in het ſtellen van een *factuur*; als

1. De datum, wanneer de verzendinge geſchied, de naam der geene die dezelve doen, de perzoonen aan

wien ze geſchied, de tijd der betaaling, de naam der voerman of ſchipper, en de merken en nommers der baalen, pakken, tonnen, kisten, enz., waar in de goederen zijn beſloten.

2. De zoorten, hoeveelheid en hoedanigheden der koopmanſchappen, welke in de baalen beſlooten zijn; als mede hun gewigt, maat of elle.

3. Hun prijs, en de gedaane onkosten, ten aanzien deezer koopmanſchappen zo als in- en uitgaande rechten; indien 'er die van betaalt moeten worden; de commisſie of courtage-gelden die men bedongen heeft; de kosten van pakken, kruijen, enz. Op het ſlot der *factuur* trekt men alle de uitgeſchootene zommen bij malkanderen.

Om dit duidelijker te maaken, zie hier een voorbeeld, hoedanig een Factuur-rekening geſtelt word.

Leeuwarden den 20 *Febr.* 1769.

N. N.

Jaques du Mas, te Rouaan debet aan Joachim Pas, voor 't onderſtaande, aan zijn Ed. volgens zijn ordre ingekogt, en voor zijn Ed. rekening geladen in 't Schip genoemt *Vrouw Catharina*, ſchipper Pieter Feikes; aan zijn adresſe, te weeten 2 vaten gerafineerde zwavel, weegt			
No. 1. ℔ 1016 tarra 40 ℔			
- - 2. - - 1132 tarra 48 - -			
℔ 2148 tarra 88 po.			
af - 88			
℔ 2060 à 6½ de 100 pond.	133	18	0
af 2 per cent.	2	1	0
	131	4	0
Onkosten voor præmie van aſſurantie à 3 per cent. en polis - - 5 - 9 - 0			
voor uitgaande rechten en paspoorten - - 3 - 16 - 0			
voor aan boord brengen - 0 - 12 - 0			
	9	17	0
	141	1	0
Proviſie 2 per cent	2	16	0
	143	17	0

Goederen op *factuur* te leveren, is zo veel als dezelve prijs-courant te verkoopen.

De kooplieden noemen *Factuur-boek*, een boek waar in zij de factuuren of rekeningen, der verſchillende zoorten van koopmanſchappen ſtellen, die zij ontfangen, verzenden of verkoopen. Dat boek is onder het getal der geene, die men in den handel *hulp-* of *bij-boeken* noemt.

FACULTEIT; *Vermogen*; *Eigenſchap*; in 't latijn *Facultas*; dus noemt men in de geneeskunde het vermoogen der leevendige lighaamen, door het welk zij leeven, en de zieke weder gezond worden.

Op de *Academien* of hooge ſchoolen worden ook de bijzondere leerwijzen, of de leden die dezelve onderwijzen, *faculteiten* genoemt; bij voorbeeld, de *Theologiſche faculteit*; de *Juridiſche faculteit*; de *Mediſche faculteit*, enz.

FÆCES, zie DROESEM. *Fæces alvi*, word ook genoemt de drek, die naar beneden gelost word.

FÆCULÆ; *Meel van wortelen*; is een poeder van zommige wortelen, dat men in de Apotheeken bereid, als van *kalfsvoet* (*acon*), *brijonie*, *bistorta*, *inheemſche lisch* en *tormentil*; wordende aldus bereid; men ſnijd de verſche wortel geheel fijn, ſtampt ze met wat water ſterk uit, en perst vervolgens het zap door een doek; dan laat men het dikke zig zetten, giet het water zagtjes daar van af, en droogt het nedergezonken poeder.

FÆMINA; *Vrouw*; *'t Wijfje*; word zo wel onder de dieren, als planten het wijfje genoemt, dat de vrouwelijke voortteelings-deelen bevat; dus zegt men in de kruidkunde *planta fæmina*, *fæminea vel fæminina*, *wijfjes-* of *vrouwelijke plant*; *flos fæmineus vel fæmininus*, *vrouwelijke bloem*, en is een zodanige die alleen ſtampertjes of bloem-merken (*ſtigmata*), en geen helmſtijltjes heeft.

FÆMINEUS, *vel Fæmininus*; *Vrouwelijk*.

FAGONIA; is een zoort van *doornige klaver*, waar van drie zoorten zijn.

1. De *doornige Fagonia*; in 't latijn *Trifolium ſpinoſum creticum*; *Fagonia ſpinoſa cretica*; (*Fagonia ſpinoſa foliolis lanceolatis planis lævibus*; Linn. *Spec. Plant.*)

2. De *Spaanſche Fagonia*, zonder doorns; *Fagonia Hiſpanica non ſpinoſa*; (*Fagonia inermis*, Linn. *Spec. Plant.*)

3. De *Arabiſche Fagonia*, met heel lange doorns; *Fagonia arabica longiſſimis aculeis armata*; (*Fagonia ſpinoſa*, *foliolis linearibus convexis*, Linn. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort die het bekendst is, heeft veele dunne vierkante zeer getakte ſtengetjes die ter aarde verſpreid leggen, en veele uit den groenen paarsagtige knopjes of leden hebben, aan welke twee bladen tegen malkander over voortkoomen, die uit drie langwerpige, puntige, dikagtige, gladde bladjes, op een lange ſteel zittende, beſtaan, en elk knopje is met vier doorntjes bezet; uit de oxels der zijdtakjes groeijen vijf bladige bloemen, die paars of blauw van koleur zijn, en in het midden ſtijltjes met geele knopjes (*antheræ*) hebben; waar na een vijfhoekig zaadknopje volgt, dat vijf zaaden, in elk celletje een plat zwart zaad, bevat.

De tweede zoort gelijkt veel na de eerſte, behalven dat ze geen doornen heeft.

De derde zoort heeft heel ſmalle convexe-bladen, en lange doorns.

Plaats. De eerſte zoort groeit op 't eijland *Candien*; de tweede word in *Spanjen* gevonden; en de derde woont in *Arabien*; ze zijn tweejaarig, men kweekt ze zomtijds in de bloem-tuinen, inzonderheid de eerſte zoort.

Kweeking. Men zaait het zaad in het voorjaar in de Maart of April, in een matige warme broeibak, of op een warme zonnige plaats; en verplant daar na de jonge planten op een diergelijke plaats, op een bedde of op de rabatten tuſſchen ander bloemgewas, zo zullen ze het volgende jaar bloeijen en rijp zaad geeven; dog kunnen onze ſtrenge koude niet wel tegenſtaan; weshalven men ze

ze daar voor moet dekken; of men plant ze in het najaar in potten, en bewaart ze de winter over in het oranjehuis, op een lugtige plaats; waar na men ze in het voorjaar weer in de grond kan plaatzen. De derde zoort is de tederfte, en moet in de runbak of trekkas gekoestert, en 's winters in de ftook-kas overgehouden worden.

FAGOPIJRUM, zie BOEKWEIT.

FAGOTRITICUM, zie BOEKWEIT.

FAGUS, zie BOEKE-BOOM.

FAILLEEREN, is wanneer een koopman zig buiten ftaat bevind, om aan zijne verbintenisfen te voldoen; bij voorbeeld, wanneer hij op de vervaltijd zodanige wisfelbrieven niet heeft voldaan, dien hij aangenoomen heeft; dat hij het geld niet heeft te rug gegeeven aan die geen, welke hij wisfelbrieven heeft verfchaft, die met protest zijn te rug gekoomen, of wanneer hij zijn briefjes op de bepaalde tijd niet heeft betaalt: Bij gevolg is *failleeren*, wanneer een koopman in gebreke blijft, op de bepaalde tijd zijne fchuldeifchers te voldoen.

FAISANT; in 't latijn *Phafianus:* Van dit vogelengeflagt, waar onder de Heer LINNÆUS de *tamme hoenderen* mede begrijpt; zullen wij hier ter plaatze geen andere, dan de eigentlijk genoemde *faifanten* befchrijven, die in de zes onderftaande zoorten, ofte veranderingen beftaan.

I. De *gemeene Faifant*; (*Phafianus rufus, capite cæruleo*, LINN. *Syft. Nat.*); is een zeer fchoone vogel, en wel inzonderheid de *haan*; deszelfs groote koomt vrij wel met die van een *kapoen* over een, dog het maakzel gelijkt meer na dat van een *pappegaaij*; door de lengte en wigswijze gedaante zijner ftaart, kan men hem ligtelijk van alle *tamme* en *wilde hoenderen* onderkennen; zijn ftaart, die veel langer als het lijf is, bereikt omtrent twee voeten; het mannetje heeft in de paartijd ter wederzijden van de kop, een klein bosje veertjes of kuifje, als hoornen, goud-groen van koleur; de top der kop is donker-groen; de wangen of zijden derzelve, zijn met een kaale hoog-roode wrattige huid bekleed; van onderen is zijn koleur purperagtig kaftanie bruin; de vederen, die zwart gerand zijn, hebben een violette weerfchijn, het welk mede plaats vind in het goud-groene van den opperhals; rug, wieken en ftuit, zijn met de zelfde koleuren cierlijk gemengelt; de *hen*, die eenigzins kleinder is, is van koleur bruin, grijs, rosagtig en zwart bont: In beide zijn de ftaartpennen overdwars, met zwarte ftreepen getekent; zij hebben geele oog-kringen; een hoorn-koleurige bek; de pooten en nagelen zijn na het bruine hellende.

LINNÆUS zegt, de echte woonplaats deezer vogelen te zijn in *Afia* en *Africa*, waar van zij naderhand zekerlijk naar *Europa* verfpreid zijn, dewijl men ze hedendaagsch niet alleen in de bosfchen van *Vrankrijk* en *Engeland*, maar ook in de *Nederlanden* vind; ook worden 'er *faifanten* in *Zwitzerland* gezien.

II. De *bonte Faifant*, zijnde eene verandering van de bovenftaande, waar van hij enkel door een witte grond-koleur onderfcheiden is.

III. De *West-Indifche Faifant*, is van bovenen bruingrijs, de hals en borst glanzig-blauw, en zwarte ftaartpennen; deeze woont, volgens BRISSON, op de *Antilliffche eijlanden.*

IV. De *Chineefche Faifant*; *Goudlakenfche Faifant*; in 't latijn *Phafianus pictus*; (*Phafianus crifta flava, pectore coccineo, remigibus fecundariis cæruleis*, LINN. *Amoen. Acad. I. pag.* 282.)

Deeze fchoone Vogel, (te weeten het mannetje) die door ALBIN *tom.* 3. *n.* 36. ftegt, dog door EDWARDS *Hift. nat. &c. tom.* 2. *Tab. LXVI.* zeer nauwkeurig befchreeven en afgebeeld is, koomt genoegzaam van ligthaams geftalte met de gemeene *faifant* over een, behalven dat hij iets kleinder is; zijn bek is ligt-geel, na de punt een weinig donkerder; de oogen zijn met een fchitterend geel omringt; de zijden van den kop onder de oogen zijn vleesch-koleurig; de kroon van zijn kop, is met goud-koleurige pluimen bedekt, dien hij zomtijds als een kuif doet overend ftaan; het bovenfte van den hals is met oranje-vederen voorzien, waar door zwarte dwarsftreepen loopen; het onderfte gedeelte van den hals en begin van den rug, zijn met fchoone donkergroene vederen bedekt; het overige van de rug tot aan de ftaart pronkt met goud koleurige vederen, waar van eenige fcharlaken-roode randen hebben; de grootfte flagpennen, zijn donker of zwart, met geel bruine vlekken; de middelfte zijn duister rood, met zwart gemengelt en getekent; eenige der kleinften bij de rug, zijn donker-blauw van een verrukkende fchoonheid; het geheele onderlijf van den bek af tot aan de ftaart toe, is fchoon of fcharlaaken-rood; de bouten zijn leij-koleurig, en de ftaart die lang is, beftaat uit eene mengeling van zwart en rood bruin, en eenige fmalle fcharlaaken-koleurige vederen; de pooten en teenen zijn als die van het hoen, dog een weinig dunder, geelagtig van koleur, met kleine fpooren.

De *hen* is niet fraai; deszelfs koleur is van bovenen, zo wel als die der ftaart rosagtig, en van onderen geelagtig bruin.

Deeze vogels, die zo zeldzaam in *Europa* plagten te weezen, worden thans menigvuldig uit *China* gebragt, en zij fchijnen zeer wel in ons climaat te aarten; voornaamentlijk worden zij in de menagerie van Z. D. H. den Heere Prince van Orange, met zeer goeden uitflag voortgeteelt.

V. De *witte Faifant uit China*, of *Zilverlakenfche Faifant*, die ook wel *Nijfthemerus* genoemt word; (*Phafianus albus, crifta abdomineque nigris*, LINN. *Sijft. Nat.*)

ALBIN in zijne *Hift. des Oifeaux tom.* 3. *p.* 35. heeft het mannetje van deezen vogel befchreeven, dog zeer gebrekkig; beter is hier EDWARDS *tom.* 2. *p.* 66. in geflaagt, die mede een cierlijke afbeelding van 't mannetje en wijfje beide, heeft mede gedeelt.

Het mannetje is veel grooter als de gemeene *faifant*, dog het maakzel komt 'er ten eenemaalen mede over een: De bek is als die van een *haan*; geelagtig van koleur, maar donker na het fpits; de oogen zijn mede geel, met een groot fcharlaken koleurig vak geboort, zonder vederen, maar duidelijk zigtbaar met hairtjes bezaait, welke zig aan ieder kant in het bovenfte gedeelte bij wijze van hoorns verheffen; de top der kop van de bek af na agteren toe, is met lange zwarte vederen, die een purperen weerfchijn hebben en agterover vallen, bedekt; de zijden van den kop, 't bovenfte der hals, de rug, vleugels en ftaart, zijn met witte vederen bedekt, waar van ieder met drie of vier zwarte linies, die in malkanderen loopen, is getekent; het onderfte van deezen vogel, van den bek af tot aan de bedekzelen der ftaart toe, is zwart met een purperen weerfchijn; de pooten en teenen, zijn van een fchoone fcharlaaken koleur, en de fpooren zijn wit.

De *hen* is een weinig kleinder dan het mannetje; haar

bek is geelagtig-bruin; insgelijks zijn de oogen met een roode en nakene plek zo als het mannetje, dog in allen zo breed niet; de kruin van de kop is met donker-bruine vederen bedekt, die agter over hangen; de keel en de zijden des kops onder de roode vlekken, zijn witagtig; de geheele hals, borst, rug, vleugels en de middelfte ftaart-pennen, zijn roodagtig-bruin, de groote ftaartpennen zijn donkerder; de buik en uitterfte ftaartpennen zijn fmeerig wit; overdwars, dog zeer verward met donker zwart getekent; de pooten en teenen zijn rood, dog op verre na zo fraai niet als in het mannetje; ook heeft zij geene fpooren.

Deeze zeldzaame vogels, zijn geduurende verfcheidene jaaren, door den Ridder HANS SLOANE in zijne menagerie te Londen bewaart en opgevoed; zij hebben 'er mede eijeren gelegt, jongen uitgebroed en dezelve tot volwasfentheid gebragt.

VI. De *Gekroonde Faifant*, deeze, die op de Molukkifche eijlanden woont, is bijna van grootte als de *pauw*; zijn bek is twee, en de ftaart tien duim lang; deszelfs kop, hals, borst, buik, zijden, pooten en onderfte dek-veeren van de ftaart, zijn blauwagtig aschgrauw; de kop pronkt met een cierlijke kuif van dezelfde koleur, vier duimen en negen lijnen lang, welker pluimpjes de baardjes van elkander afgezondert hebben; de rug, ftuit, de bovenfte dek-vederen van de ftaart en die der fchouderen zijn donker-aschgrauw, met een weinig paarsagtig kaftanie-bruin op het bovenfte van de rug en de fchouderen, gemengt; deeze laatfte koleur hebben ook de tippen der dek-veeren van de wieken, dog eenige der grootften zijn aan de buiten-zijden wit; de ftaartpennen aan de tippen asch-grauw; de oogen ftaan in zwarte plekken, zijnde de pooten en bek mede zwartagtig: Van deeze vogel vind men een fraaije afbeelding in de *Natuurlijke Historie volgens het zamenftel van* LINNÆUS *Ifte deel, 5de ftuk, tab. XLVII. fig.* 2.

Dus de zoorten befchreeven hebbende, keeren wij tot de gewoone *faifanten* te rug, om deszelfs aart, voortkweeking, opvoeding, de manier om dezelve te vangen, enz. na te gaan.

De *faifanten* zijn zeer gulzig, en aazen zelfs op vleesch; verfcheidene bij malkanderen opgeflooten zijnde, en een van dezelve ziek wordende of kwijnende, pikken hem de overigen zo lang, tot dat hij fterft, als wanneer zij hem op eeten. LONGOLIUS in zijne *zaamenfpraak over de vogelen*, merkt aan, dat zij van aart buitengemeen kwaadaardig zijn, ontziende geen *hoenderen* nog zelfs *pauwen*, maar bijten dezelve dood, en verfcheurenze; voorts dat een *faifant* tam gemaakt zijnde, de hok-hoenderen treed, waar uit zwart gefpikkelde eijeren voortkomen, en jongen die veel na de *faifanten* gelijken; zo dat men van de hennetjes uit deeze eijeren voortkomende, in de tweede of derde broed volkomen *faifanten* zoude kunnen teelen: De *faifant* wil mede wel met andere vogelen paaren, blijkende uit den geene die in den jaare 1759. in October, in een bosch in *Engeland* gefchooten wierde; deeze droeg alle de gemengde kenmerken van een *kalkoen* en *faifant*, en is door den Heer EDWARDS afgetekent, zie *Philof. Tranfact. vol. LI. part.* 2. *for.* 1760. *p.* 833.

De *faifanten* worden voor het lekkerfte wildbraad onder het gevogelte gehouden, en koomen door hunne zeldzaamheid niet dan op de tafels van Vorften en groote Heeren: Hun vleesch is ligt te verteeren en zeer voedzaam; de eijeren zijn meede gezond, en uitneemend van fmaak. Dezelve is teder, inzonderheid in zijne jeugd, en bezwaarlijk op te voeden, dewijl hij, gelijk rede gezegt is, zijnen oorfpronk uit de warme landen heeft.

Om deeze vogelen aan te fokken, hebben de Vorften en andere Grooten gewoonlijk een bezonder zogenoemde *faifanterij* of *faifanten-hof*, zijnde een groote plaats of hof, dat rondom bemuurd, of ten minften met een goed ftaket omheint, en van binnen ten deele met laag kreupel-bosch, van allerleij wild heester-gewas, en met hooge boomen, *allées*-wijze beplant is; welke *allées* het best is ſters-wijze, of als een fter-bosch te planten, waar door men het vermaak heeft, om, als men in het *centrum* der *allées* ftaat, de *faifanten*, die in de *allées* gaan weiden of daar over pasfeeren, en andere dingen te ontdekken: Daar moet ook veel gras in de *faifanterij* zijn, dat men vrijelijk laat groeijen; ook heeft men 'er wel eenige bouw-landen in, die men met deeze en geene graanen, als *boekweit*, *haver* en *weite* bezaait, en dezelve meest tot het vermaak deezer vogelen overlaat; het water moet 'er ook niet ontbreeken: De muur of het ftaket tot de omheining, kan, om meerder voordeel, zeer gevoeglijk dienen, om daar aan *espalier-boomen* van allerleij zoorten van vrugten te planten, na dat de *expofitie* is.

Voorts moet 'er een huis in zijn, dat niet alleen dient voor de wooning van de aanfokker en oppasfer der *faifanten*, dat veeltijds een *jager* is, of een ander perzoon, die het aanfokken der *faifanten* wel verftaat; als ook om de *faifanten* in de winter te bewaaren, en tot meer andere dingen. Indien de *faifanterij* groot is, word 'er ook wel een lustgebouw voor den Heer eigenaar, op een gevoeglijke plaats ingezet; en dan kunnen de *allées* en het lust-gebouw zodanig gefchikt en geplaatst worden, dat de meeste *allées* op 't gebouw correspondeeren, om daar van het uitzigt in de *allées* te hebben. Het werk des *jagers* is ook om de *faifanten*, inzonderheid de jongen, voor een menigte van vijanden, welke voornaamelijk zijn, *vosfen*, *bunfings*, *wezels* en veelerleij *roofvogels*, die de eijeren of vogelen zelfs vernielen, door fchietgeweer en allerleij vallen, te befchermen en te vangen.

Men ordineert ook in het bosch op bekwaame oorden *voeder-plaatzen*, daar men de *faifanten* in de winter en andere tijden, als haar voedzel ontbreekt, met voeder voorziet; welke plaatzen ook dienen om dezelve gemakkelijk te vangen. Op plaatzen daar men geen *faifanterij* heeft, fluit men de *faifanten* in groote *volieren* ofte vogelhuizen, die van vooren met trailie-werk van draad voorzien zijn, om het gezigt op de vogelen te hebben, dog naast de *voliere* moet een digt hok zijn, daar de vogelen kunnen ingaan te fchuilen, en daar ze haare eijeren leggen.

Maniere om de Faifanten aan te fokken en op te voeden.

Om de *faifanten* aan te fokken, moet men het geheele jaar door, een zeker getal wijfjes en eenige mannetjes of haanen voeden; vervolgens fluit men hier van in het begin van de Maart, vijf of zeven wijfjes met een haan in kleine affchutzels op, die lugtig en voor het ongedierte beveiligt zijn; of men plaatst ze in kleine tuintjes, die naast malkanderen gemaakt, en door ftaketzels van elkander gefcheiden zijn; moetende ieder tuintje een hok hebben, daar de vogels in kunnen gaan fchuilen en haare eijeren leggen; deeze affchutzels of tuintjes moeten wel

wel van elkanderen afgeſcheiden zijn, op dat de haanen elkander niet kunen zien, vermits zulks hen jaloers doet worden en ontrusten, dat aan de voortteeling nadeelig kan zijn; en om de vogels voor de roofvogels te beſchermen, worden de tuintjes van boven met netten overſpannen: Hier in onderhoud men deeze vogels met voeder om 'er eijeren van te verkrijgen, die ze in April beginnen te leggen, en welke men alle avonden wegneemt, uit voorzorg dat ze niet gebrooken of van de hennen opgegeeten worden, gelijk wel gebeurt: Men geeft deeze vogels in het begin wat weit en boekweit, om ze te verhitten en beter tot de paaring aan te zetten; dog men moet ze niet te vet voeden, want hier door leggen ze minder, en de eijeren die ze leggen zijn dikwils zo zagt, dat ze gevaar loopen bij de broeding te breeken; het getal der eijeren die een hen legt is 15 à 20, welke bleekrood geſprenkelt zijn, gelijk die der kalkoenen.

Deeze eijeren laat men vervolgens niet door de *faiſanten*, maar door gemeene broedſche *hennen* uitbroeden, die goede broedſters zijn en dus vast blijven zitten; dog beter zijn hier toe de *kalkoenſche hennen*, dewijl die omtrent even zo lang als de *faiſanten* broeden, en doorgaans heel vast zitten; ook vervolgens de jongen beter leiden en koeſteren; men legt gewoonlijk 12 of 15 eijeren onder de hen: Als dan de jongen uitgekoomen zijn, het welk na 24 à 25 dagen geſchied, ſluit men dezelve met de hen in een bekwaam groot draagbaar of op rollen ſtaand kuiken-hok op, dat van planken te zaamengeſtelt, en van vooren met tralie-werk van dunne latten, of ijzer-draad voorzien is; dienende dit hok om de jongen daar mede te kunnen plaatzen daar men wil, als, 's daags buiten huis in de zon, en 's nagts of bij guur weer in een vertrek binnen huis; want dewijl de jongen zeer teder zijn, zo moet men ze zorgvuldig voor koude lucht en regen bewaaren, dog men kan de jongen ook in een luchtig vertrek houden: Het voeder dat men de jongen in de eerſte drie weeken geeven moet, beſtaat uit hard gekookte eijeren, die men klein hakt en met wat kruimvan witte-brood vermengt; maar het beste en noodzaakelijkſte voeder voor haar, zijn *mieren-eijeren*, die men in de nesten der groote *bosch-mieren* vind; zonder deeze kan men ze bezwaarlijk opvoeden, welke men ten dien einde moet laaten opzoeken; men geeft haar hier van met wat gehakte harde eijeren gemengt, en na mate dat ze ouder worden, mengt men 'er wat kruim van witte-brood of in melk geweekte tweebak, of boekweiten-gort onder; ook vermengt men het voeder wel met wat fijn gehakte *peterſelie* of *kleine netels*, dat voor haar gezond is: Voor al moet men zorg draagen, dat men deeze jonge vogelen geen zuur geworden eeten geeft, want hier door zouden ze onveilbaar ziek worden en verſterven; men zet haar ook een vlak bakje met water voor om te drinken: Deeze vogelen zijn ook, gelijk meer andere vogelen, onderhevig aan een zoort van luizen, waar door ze zeer vermaageren en dikwils verſterven; het beſte middel hier tegen is, dat men ze zindelijk houd.

Wanner de jongen een of twee weeken oud geworden zijn, laat men ze met de hen over dag bij goed weer wat uit het hok loopen te weiden, dat haar zeer verkwikt, door dien ze dan allerlei wormtjes en inſecten opzoeken, die ze gretig beminnen; maar dit moet in een kleine beſlooten plaats of beſlooten tuintje zijn; want anders verlaaten zommige, uit een ingeboorene wilde aart, veeltijds de moeder, en kruipen in de bosſchen en ſtruiken weg, zo dat men ze niet weer vinden kan; dog wat ouder geworden zijnde, doen ze dit minder, en als dan laat men ze met de oude hen over dag meer uitgaan, dog niet anders dan bij goed weer, men brengt ze daar na 's nagts weer in een hok dat wel voor de ongediertens bewaart is; maar het is noodig dat 'er over dag bij het uitloopen, door de jager of een ander op gepast worde.

Als ze ruim twee maanden oud geworden zijn, ruijen ze van hunne ſtaart-veeren en verkrijgen weer andere; in welke tijd ze zeer ziekelijk zijn, en dikwils komen te verſterven; het beſte middel hier tegen, zijn voor al de *mieren-eijeren*, voorts hun zindelijk en 's nagts warm te houden; ook moet men hun dagelijks verſch water geeven, want vuil water is hun zeer ſchaadelijk, en ſtelt hun bloot voor nog een andere algemeene hoender-ziekte, namelijk de *pip*, die aan een wit vliesje op het voor-eind der tong kenbaar en bijna altijd doodelijk voor de jonge *faiſanten* is: Men zoekt die te geneezen op dezelfde wijze als op het artijkel HOEN aangeweezen word.

Wanner de jongen dan twee en een halve of drie maanden oud zijn, laat men ze haare vrijheid in de *faiſanterij* genieten, zonder dezelve verder te bewaaren en op te ſluiten, behalven die men tot de voortteeling of ander gebruik opgeſlooten bewaaren wil; welke men in een bezondere plaats, met gras en ſtruiken, als mede ſchuilhoeken voorzien, laat loopen en met voeder onderhoud; maar deeze moeten gefnuikt zijn, om niet te vervliegen, dat ze anders ras zouden doen; het welke geſchied terwijl ze nog jong zijn, als wanneer men hun 't eerſte lid van een der vleugelen geheel wegſnijd, waar door ze nooit weer kunnen vliegen, en dit doet hun geen hinder in de ſchoonheid, nog anderzins. Het voeder dat men de *faiſanten* geeft is *haver* met wat *boekweit* of *weit*; maar om ze vet te maaken, geeft men haar alleen *weit*.

De *faiſanten* die haare vrijheid genieten, zetten zig 's nagts uit vreeze voor de roofdieren, op de takken der groote boomen, maar over dag onthouden ze zig in het lange gras en in de ſtruiken, of gaan hier en daar in de ſtilte weiden, om haar kost te zoeken; zij hebben een zeer ſnelle loop, en daar ze ſchuilen ſtaan ze ſchielijk en met gedruis op, dog niet eerder dan wanneer men 'er digt bij is, en dezelve met gewelt opgejaagt worden, gelijk de *patrijſen*: Hunne nesten maaken ze op de grond in de ſtruiken, en broeden aldaar hunne jongen uit.

Maar men moet aanmerken, dat de *faiſanten*, die men hunne vrijheid laat, niet alle in de *faiſanterij* blijven, ſchoon de meeste, aangelokt door het voeder zulks doen; veele vliegen buiten de *faiſanterij* en zoeken hunne kost elders in de bosſchen en velden, dog die koomen ook dikwils in het najaar weer te rug, wanneer hen het voedzel begint te ontbreeken; want deze vogel tot de groote jagt behoorende, zo is het niemand geoorlooft, dezelve te vangen of te ſchieten, dan die daar toe geregtigt is; gelijk men kan zien in de bijzondere Jagt-Reglementen, van onze Nederlandſche Provintien, onder het artijkel JAGT.

Hoe men de Faiſanten vangt.

Wanneer men de *faiſanten*, die in de *faiſanterij* in vrijheid, of anders in het wild zijn, begeert te hebben; zo worden dezelve gevangen door middel van een tamelijk groot net, dat boven de voerplaats in het bosch in een vierkante raam geſpannen is, zijnde rondsom deeze raam, op de vier zijden, vier andere netten, van ongeveer één en een half à twee voeten breedte, aan vier ſtij-

len, die op de vier hoeken regt nederwaarts gaan, geſpannen, zo dat dit vang-tuig een vierkante ſtulp uitmaakt, die een paar voeten hoog is, zig vertoonende als de *1ſte figuur* op *plaat* 39. beneden: Deeze ſtulp word op de eene zijde met een ſtokje opgeſtelt, daar aan het boveneinde een lange lijn aan vast gemaakt is, welke door het bosch naar een zeker plaats geleid word, daar zig de vogel-vanger verborgen houd, en de lijn, zo dra hij weet, of vermoed, dat 'er *faiſanten* op het voeder onder het net aazen, ſterk na zig, en dus het ſtokje onder het net los trekt, waar door het zelve nedervalt, en aldus de *faiſanten* onder het net gevangen zijn.

De beste tijd van deeze vangst is 's morgens zeer vroeg, dewijl deeze vogels dan de meeste honger hebben, en men vangt 'er dan dikwils een geheele partij te gelijk, die men vervolgens in een beſlooten hok opſluit.

Men kan de *faiſanten* ook door dit ſtulpnet, of andere ſtulp vangen, gelijk op het artijkel PATRIJS aangeweezen, en beneden op plaat 40. vertoont word.

Daar zijn ook nog meer andere manieren, om de *wilde faiſanten* te vangen, gelijk hier volgt.

Andere manier, om Faiſanten te vangen.

Men vangt de *faiſanten* ook met geſpanne netten, zo dat men of een rok om hoog boven 't hoofd houd, en dien ſterk ſchud, ten einde de *faiſant*, buiten dien een vreesagtige vogel, daar ſchuw voor zijnde, in 't net loopt; of de jager bedekt zig met een kleed of laken, waar op een *faiſant* geſchildert is, zig dus den leevenden *faiſant* vertoonende; die hem daar op gerust volgt, tot dat hij eindelijk in 't net geraakt; of men gaat met een witte doek in een raam geſpannen, waar op ook een *faiſant* geſchildert is, en gaat dus op den leevenden *faiſant* los, die daar op verſchrikt zijnde, van zelf na het net loopt, en verſtrikt word.

Nog een ander manier, om Faiſanten in een bosch te vangen, zonder ze te kwetzen, en om ze elders aan te fokken.

Zoekt een plaats in het bosch uit, alwaar zig de *faiſanten* doorgaans onthouden; het welk men kan ontdekken, als men ze 's ochtens hoort zingen, of aan den drek, als 't gedauwt heeft; dit hebbende ontdekt, zo klimt op een boom, om een vrij gezigt te hebben langs het pad, op het welk zij gewend zijn te loopen; ſtrooit vervolgens graanen langs het pad, om ze nog meer derwaarts te lokken, en ter plaatze, alwaar deze paden zamen loopen, legt een hoopje van vijf of zes handvol tarw; wanneer men bemerkt, dat 'er de *faiſanten* op aazen, moet men met 't krieken van den dag het net op de navolgende wijze ſpannen.

Onderſtelt, dat de twee linien B C. en E F. de twee zijden van het pad zijn, zie plaat 15.; plant dwars over 't pad eenige ſtrik-netten, gelijk in de 1ſte figuur aldaar te zien is, bij de letteren B Q E; laat deze netten vijf of zes voeten hoog zijn; doet het zelve op alle paden, welke zamen loopen ter plaatze, alwaar het gemelde hoopje gelegt is; en klimt vervolgens op den boom, gemerkt door de letter M, dog zonder het minſte gedruis te maaken; zo dra men ziet, dat 'er een *faiſant* gevangen is, moet men hem wegneemen; want bemerkende, dat hij vast is, maakt hij een ijsſelijk geſchreeuw, waar door de anderen van het net worden afgeſchrikt.

De eerſte *faiſant*, die het begin der graanen langs het pad geſtrooit, zal vinden, zal de andere tot zig lokken, om met hem te eeten, en deeze zullen dus zamen onder het net gevangen worden.

Of neemt veele val-ſtrikken van paarde-hair gemaakt, en maakt ze vast, gelijk gij ziet aan den ſtok I F.; maakt kleine heggen C G F. alle dwars over de paden, dog laat in 't midden een ruimte G., dienende tot doorgang voor de *faiſant*; ſteekt aan de zijde van deeze doorgang een ſtok F. in diervoegen, dat de ſtrik, daar aan vast zijnde gemaakt, plat op de grond legt, rondom open; legt 'er een ſtokje *e.* onder, om het eenigzins boven de de aarde te doen zijn, zo dat de *faiſant* daar niet kan doorgaan, zonder de ſtrik met zijn poot mede te ſleepen. Deeze ſtrikken moeten zes, ten hoogſten negen duimen wijd zijn.

Het is zeker, dat de eerſte *faiſant*, die graanen zoekende, door deeze hegging zal willen gaan, zig van zelfs aan zijn poot zal vast houden; dog men moet hem 'er ſnel van daan haalen, op dat hij, maar aan eene poot vast zittende, zig ligtelijk door zijn ſpartelen kwetzen zoude.

Zo men het maaken of ſpannen der netten al te lastig vind, kan men kleine zak-netjes neemen, en een roede tot ieder netje; deeze roeden moeten vijf of zes voeten lang zijn, en zo dun als een pink; ſpant die, gelijk in de figuur vertoont word; maakt beide de einden der roede ſpits, en ſteekt ze op beide zijden van het pad 4, 3., invoegen de roede de gedaante van een ronde poorte heeft; ſpant het net dwars over den weg of het pad; neemt vervolgens het bindgaarn, gaande door den knoop 4, en bind het aan de roede gelijks de aarde vast; doet insgelijks aan de andere zijde van het pad 3, gaande door den knoop 5; neemt de boord van het net 6, of 7, ligt het op, en legt het op 2. van den boog, zonder het zeer vast te maaken; zo dra een *faiſant* daar in koomt, zal hij gemakkelijker gevangen worden, als in de ſtrikken; dog de eerstgemelde manier, is wel de beste, om de *faiſanten* te vangen.

Men vangt de *faiſanten* ook met *valken* en *havikken*; en ook worden ze met ſnaphaanen gedood.

Wij moeten nu nog kortelijk aanwijzen, hoe men de *faiſanten* tot ſpijze bereid, hoewel dezelve in deeze landen zeldzaam en kostbaar zijn; wordende die egter meest gebraaden genuttigt, of anders als de *patrijzen*, of *jonge hoenderen* toegemaakt.

Hoe men een Faiſant toericht.

De *faiſant* gezuivert zijnde, doet hem in een casserol met wat *boter*, en laat hem fruiten tot dat hij koleur heeft, doet 'er dan bij wat fijn geſtoote *moriljes* of *truffels*, *citroen*, *kruidnagels* en *foelie*, *kleine fricadillen*, goede *bouillon* of *jeu*, en ook, zo men wil, eenige ſtukjes *ham*, die men bij 't aanrichten 'er weer uitneemt; dekt dan de casserol wel toe, en laat het zamen gaar ſtooven, en als men aanricht, doet men 'er wat *citroen-zap* bij: Men kan 'er ook *pistacies*, of wat *olijven* bij doen, na ieders ſmaak.

Op eene andere manier.

Als de *faiſant* gezuivert is, pent hem netjes op, en blancheert hem in *water* af, dat is, kookt ze in *water* half gaar; neemt dan 50 of meer *rivier-kreeften*, kookt ze maar zo lang, dat de ſtaarten 'er kunnen uitgebrooken worden; neemt dan de *kreefte-ſchillen*, zuivert die van binnen, en ſtampt ze in een mortier klein, klein zijnde, ſtampt 'er wat *boter* onder, doet deeze *ſchil* met de *boter* in

neen casserol, en laat ze even braaden; als dan doet'er bij *korst van wittebrood*, wat *peterselie-wortels* en *selderij*, met wat *bouillon*, *foelie* en *zout*, en laat het zaamen kooken; als dan de *peterselie-wortelen* en *selderij* week zijn; wrijft het dan zaamen, en laat het door een teems loopen; doet dan dit *coulis* in een casserol, en legt'er de *faisanten* bij, met een boschje *tuinkruid*, eenige *citroen-schijven*, wat *foelie* en *zout*, laat het te zaamen stooven, en als het bijna gaar is, doet'er de *kreefte-staarten* bij, met wat fijn gehakte *peterselie*; is de saus te dun, doet men 'er wat fijn gestooten *biscuit* bij.

In plaats van *kreeften* kan men ook uitgepelde *garnaaten* neemen.

Men kan ook *ragout* van gebraaden *faisanten* maaken, op dezelfde wijze, als van *jonge hoenderen*.

Gebraaden Faisant.

De *faisant* wel gezuivert en afgezengt zijnde, laat men hem, om de cieraad, de kop en hals behouden, die men opent; vervolgens wat in kookend *water* gelegen hebbende, om stijf te worden, lardeert men hem met *spek*, en braad hem aan het spit gaar, dezelve dikwils bedruipende; men doet 'er ook wel een boschje *peterselie* van binnen in, dat men bij het aanrichten 'er weder uitneemt.

Men maakt van de *faisanten* ook *pasteijen*, gelijk van *jonge hoenderen*.

FAISANTEN-OOG, zie BRUINETTE.

FAKKEL; is een zoort van vuurige verheveling, op de wijze als een vuurbalk in de lucht drijvende, dog die niet te gelijk brand, maar als een *fakkel* eerst aan het eene einde ontstooken word, of licht geeft. Dit luchtverschijnzel ontstaat, gelijk andere vuurige verhevelingen, uit zwavel- en salpeteragtige uitwaasemingen der aarde, die in de lucht ontstooken worden.

FAKKEL, zie FLAMBEAU.

FAKKEL-KRUID, zie WOL-KRUID.

FALCARIA; *Bastert- Erijngiwn* of *Kruisdistel*; *Sickelkruid*; is een zoort van *Ammi* of *Erijngium*; in 't latijn genoemt *Ammi perenne repens*; *Erijngium arvense foliis serratis*; *Erijngium spurium IV.* DODONÆI; (*Sium foliolis linearibus decurrentibus connatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. Dit gewas heeft op een lange steel drie of vijf lange smalle gezaagde hangende bleekgroene bladen, waar van de drie bovenste aan de steel afloopen; uit de wortel, die lang en witagtig is, schiet een getakte en geknoopte steng op van anderhalf voet hoogte, welke boven kroontjes voortbrengt met kleine witte of geelagtige bloemen, waar na klein langwerpig zaad volgt, dat welriekend en scherp van smaak is.

Plaats. Het zelve groeit natuurlijk in *Hoog-Duitschland*, *Zwitzerland*, *Frankrijk*, *Vlaanderen* en elders, in de zandagtige velden en bosschen; het word ook gevonden in de Hollandsche duinen; en is langleevende.

FALCATUS (PISCIS), zie ZEISSEN-VISCH.

FALCINELLUS PAPILIO, zie BOOM-KRUIPERTJE, No. III.

FALCO, zie VALK.

FALLOPII AQUÆDUCTUS; is een buis, die verkeerdelijk eene waterleiding is genoemt; dewijl 't slechts eene opening of doorgang, voor eene zenuw, tusschen het *tepelswijze uitwas* (*processus mammillaris*), en het *priemwijze uitsteekzel* (*processus styloides*) van het oor, of slaapbeen is: De zenuw daar uit voortkoomende, is een voortzetzel van het harde deel der gehoor-zenuw, en breid zig onder de naam van *nervus sijmpatheticus minor*, met een aanzienlijke vlechting van bloed-vaten (*plexus*) over het geheele aangezigt uit.

FAMES, zie HONGER.

FAMES AUCTA; *vermeerderde*, of *overmaatige Honger*; zie KOE-HONGER.

FAMES CANINA, zie HONDS-HONGER.

FAMES DEFICIENS, zie ANOREXIA en EET-LUST (VERLOORENE-).

FANATICQ, van het latijnsche *Fanaticus* afkoomstig, het welk zo veel als *dweeper*, *drijver*, enz. betekent; is een blinde en verregaande ijver, die uit bijgeloovige gevoelens haaren oorsprong heeft, en belachelijke, onregtveerdige, en wreede daaden doet pleegen; niet alleen zonder schaamte en berouw, maar zelfs met een zoort van vreugde en troost.

FAR-CANDIDUM; is de *Ameldonk*; zie aldaar.

FARCEE; *Vulzel*; is een gebruikelijk woord der keuken, en betekent het geene, waar mede men iets opvult; bij voorbeeld, een *gans*, *eend-vogel*, *duif*, enz., die men wil braaden.

FARCEEREN; *Opvullen*; bij voorbeeld, *ganzen*, *eenden*, enz., voor dat men ze kookt, of braad.

FARCIMINALIS TUNICA, zie ALANTOIS.

FARCIRE; *Farcitura*; *Vullen*; *Vulling*; *Vulzel*; betekent zo veel als *farceeren* en *farcée*.

FARCTUS; *Gevult*; dat niet ledig, of hol is.

FARFARA, zie HOEFBLAD.

FARINA, zie MEEL.

FARINA FÆCUNDANS; *Pollen*; *Genittura*; het *sluifmeel*, of *sluifzaad der planten*; is het zeer fijne poeder, of meel, dat op de helmtjes der bloemen zit, en de vrugtbaarmaakende stoffe is, waar door het vrugtbeginzel, of het zaad der planten, bevrugt word; zie op het artijkel EIJ. Men heeft door het *microscoop* waargenoomen, dat deeze stofdeeltjes in verschillige zoorten van planten van verschillige gedaante zijn.

FARIO, zie FOREL.

FARO-TALING, zie EENDEN, *p.* 589. No. XXIX.

FARRAGO; betekent zo veel als *Secale*, of *Rogge*; zie aldaar.

FASCIÆ, zie BANDAGIE en WINDZELS.

FASCIA LATA; is eene der spieren van het voetbeen en de dije, die haare latijnsche naam in onze spraake heeft behouden; en dus word genoemt, om dat het een zeer breede spier is; dezelve omvat alle de spieren der dije, en koomt met een vleeschig hoofd, uit den rand van het *ileum* voort; wordende voorts tot een breede pees, die zig over de spieren van het middelste van den voet, tot aan de kooten of enkelen (*malleoli*) uitstrekt, en den gantschen voet buitenwaarts beweegt.

FASCIATIO; een *Verband*, naamelijk het omleggen van bandagien, of windzels.

FASCIATUS; *Plat*, als een vlakke hand. *Fasciata planta*, *platstengige plant*, betekent in de kruidkunde een plant, die een platte breede steng of steel heeft; zodanige planten zijn meest doorgaans misgewassen, gelijk men zulks zomtijds aan de *aspergies*, *keizers-kroon*, *beete*, en meer anderen, ziet gebeuren; koomende voorts als twee of meer stengen, die in de eerste spruiting zamengroeijen, en dus één steng worden.

FASCI-

FASCICULATUS; *bos-* of *bundels-wijze*; *bij zamen ſtaande.*

FASCICULUS; een *Bundeltje*, of *Bosje*; in de *pharmacie* betekent het zo veel als twaalf handen vol, wanneer men van kruiden ſpreekt.

FASCICULUS FIBRARUM; verſtaat men in de ontleedkunde door, een bundel kleine, en met een vette huid omgeevene ſpier-draaden of vezelen; die tot een zekere menigte vergadert zijnde, en als dan met een gemeene huid omzet, eene ſpier uitmaaken.

FASCINATIO; *Betovering*; *Faſcinatus*, *Betovert*; *Behext.*

FASTIDIUM, zie SPIJS-VERTEERING.

FASTIGIATUS; *vlak* of *platagtig afloopend. Faſtigiatus flos*, *vlak-afloopende bloem*; betekent in de kruidkunde een zodanige bloem-tros, waar aan de vergaderde bloemen van boven even hoog ſtaan; gelijk bij voorbeeld de *gebaarde duizendſchoon.*

FATUANTIA; zijn *dronkenmaakende dingen.*

FAUCES; *Faux*; zie KEEL-GAT. In de kruidkunde betekent het de opening of gaaping van de lipbloemen.

FAUFFEL, zie ARECA.

FAUNUS, zie MEER-KAT.

FAVI; is zo veel als *Achor*; zie HAIR-WORM.

FAVILLA; is zo veel als *Fuligo*; zie ROET.

FAVUS; deeze naam word aan een klein zweertje onder de huid gegeeven, wiens dunne invreetende etter, kleine gatjes in de huid bijt.

FEBRIFUGA; *Antifebrilia*; dus worden in het algemeen alle middelen genoemt, die, het zij opzettelijk tegens de koorts gebruikt worden, of wel om 'er de oorzaak en uitwerkzelen van te vernielen.

Voor koorts-verdrijvende middelen, worden gehouden de *kina-kine*, *duizendgulden-kruid*, *cardebenedicte*, *gentiaan-wortel*, *cichoreij-wortel*, *colubrijn-hout*, *bloemen van ammoniak-zout*, *zout van alſem* en van *duizendguldenkruid*, *dubbeld arcanum*, *zamengeſtelde eſſents van alſem*, *eſſents van duizendgulden-kruid*, van *kina-kine*, *koortselixir*, *extract van cardebenedicte*, enz.

FEBRIFUGA; deeze naam, word mede aan het *duizendgulden-kruid* gegeeven, om reden, dat het een goed koortsmiddel is.

FEBRIS, zie KOORTS.

FEBRIS ACUTA, zie KOORTS (HEETE-).

FEBRIS ALBA VIRGINEA; is de *Juffer-ziekte*; zie aldaar.

FEBRIS ALGIDA, een *koude Koorts.*

FEBRIS ARTHRITICA; een *Jicht-koorts*; die van de pijnen der jicht ontſtaat.

FEBRIS ANXIOSA, of *Azodes*; een *benaauwde Koorts*; als de lijders groote benauwtheid om het hart hebben, en zeer onrustig in het bed zijn; gelijk in de heete koortzen gebeurt.

FEBRIS ASTHMATICA; een *Borstkoorts*, met een kuch.

FEBRIS ATIJPA, zie ATIJPOS.

FEBRIS CACATORIA; de *Kak-koorts*; is een tusſchenpoozige koorts, die met geduurige afgang en met of zonder pijn des buiks vergezelt is, waar door de lijders zeer verzwakt worden.

FEBRIS CARDIACA; een *Harts-koorts*; is een koorts, waar bij groote pijn voor het harte gevoelt word.

FEBRIS CASTRENSIS, zie LEGER-ZIEKTE.

FEBRIS CATHARRHALIS; *Zinkings-koorts*; is een koorts die uit een *zinking* ontſtaat, en waar bij de lijders afwisſelende hitte en koude hebben, en zulks meestijds tegen den avond; dog deeze hitte en koude zijn niet zeer ſterk; ook is deeze koorts doorgaans vergezelt met hoest, hoofdpijn, pijn in de leden, enz.: Om deeze koorts te verdrijven, is het dienſtig, dat men eerst zagtjes purgeert, en dan middelen tegen de zinking gebruikt, als *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, *geest van hertshoorn*, van *ammoniak zout*, *eſſents van quendel* met *ſaſſafras* bereid, *eſſents van ſaſſafras*, *tinctuur van barnſteen*, enz.

Of neemt *ſpaanders van ſaſſafras* en *quendel*, laat dit als thee ſterk trekken, en drinkt 'er altemets eenige kopjes vol van, warm; zie verder ZINKING.

FEBRIS CONTINENS, of *Sijnochus*; dus worden de koortzen genoemt, die eenige dagen duuren, zonder tusſchenpoozing, of een nieuwe aanval.

FEBRIS CONTINUA; *geduurige Koorts*; noemt men zodanige, die met weinig tusſchenpoozing, en zonder een nieuwen aanval te maaken, de lijders bijblijft.

FEBRIS COLLIQUATIVA; een *uitteerende Koorts*; waar door het geheele lighaam uitgeteert, en als tot een geraamte word.

FEBRIS DIARIA, of *Ephemera*; *Eendaagſe Koorts*; zie EPHEMERA.

FEBRIS ELODES VEL TIJPHODES; *Zweet-koorts*; waar bij de lijder geduurig zweet.

FEBRIS EPIDEMIA; een *Land-koorts*, een *Landziekte.*

FEBRIS ERRATICA; een *Spring-koorts*; welkers aanval geen vaste bepaalde tijd houd.

FEBRIS EXANTHEMATICA; *Vlek-koorts.*

FEBRIS FAMELICA; een *Eet-* of *Vret-koorts*; zie KOORTS (EET-).

FEBRIS HECTICA, zie UITTEERENDE KOORTS.

FEBRIS HORRIFICA; *Phricodes*; is een koorts, die met groote hitte en geduurige grillingen gevoelt word.

FEBRIS HUNGARICA, zie LEGER-ZIEKTE.

FEBRIS INSANA; een *Raas-koorts*; zijnde een hete koorts, daar den lijder bij raast.

FEBRIS INTERMITTENS; een *tusſchenpoozige Koorts*; die om den anderen, derden, of vierden dag, enz. weder op het nieuw aanvalt, en daarom de *anderdaagſche*, *derdedaagſche*, *vierdedaagſche koorts*, enz. genoemt word.

FEBRIS LACTEUS, zie MELK-KOORTS.

FEBRIS LENTA, een *Sluip-koorts*; die zomtijds tegen den avond met weinig koude vernoomen word, maar lang aanhoud.

FEBRIS LIJMPHATICA; een *Koorts met zinkingen*; zie ZINKING.

FEBRIS LIJNGODES, of *Singultuoſa*; een *Zwelgkoorts*; waar bij een geduurige zwelging is.

FEBRIS MALIGNA, zie KOORTS (KWAADAARTIGE).

FEBRIS MILIARIS, zie BLUTS-KOORTS en PURPER-KOORTS.

FEBRIS PESTILENTIALIS, zie PEST.

FEBRIS PETECHIALIS, zie BLUTS-KOORTS.

FEBRIS PHRICODES, zie FEBRIS HORRIFICA.

FEBRIS PRÆFOCANS; *Stik-koorts*; bij welke de lijders geduurig ſchijnen te ſtikken.

FEBRIS PURPURATA, zie PURPER-KOORTS.

FEBRIS PUTRIDA, zie ROT-KOORTS.

FEBRIS QUARTANA; *derdedaagſche Koorts*; zie KOORTS.

FEBRIS QUOTIDIANA; de *alledaagſche Koorts*; zie KOORTS.

FEBRIS SCORBUTICA, zie SCHEURBUITS-KOORTS.

FEBRIS SEMITERTIANA, *Half anderdaagſche Koorts*.

FEBRIS SPUTATORIA; *Spouw-koorts*.

FEBRIS SIJNCOPHALIS; *Koorts met flauwtens*.

FEBRIS TERTIANA; de *anderdaagſche Koorts*; zie KOORTS.

FEBRIS TORMINALIS; *Koorts met Colijk-pijn*.

FEBRIS TIJPHODES; *Zweet-koorts*.

FEBRIS TUSSICULOSA; *Hoest-koorts*.

FEBRIS URETICA; *Pis-koorts*, met geduurig pisſen.

FEBRIS VOMITORIA; *Braak-koorts*.

FEBRIS VULNERARIA; *Wond-koorts*; zie WONDE.

FEBRUARIUS, zie SPROKKEL-MAAND.

FECES, zie FÆCES.

FECULA, zie FÆCULA.

FOEDORA, zie TJERK.

FEL, zie GAL.

FEL TAURI, zie OSSE-GAL.

FEL TERRÆ, zie LUDUS HELMONTII.

FEL VITRI, zie GLAS-GAL.

FELLIFLUA PASSIO; is de *Cholera*; zie het BORT.

FEMUR; *Os Femoris*; is de latijnſche naam van het *dijebeen*; in het grieksch word dezelve μηρὸν genoemt.

Dit is het grootſte en langſte been van het geheele lighaam, is merkelijk krom, en heeft aan het bovenſte gedeelte drie uitſteekzelen.

FENESTRA; een *Venſter*. De Ontleedkundigen noemen *Feneſtræ* de inwendige gangen des gehoors; als mede de twee gaten in de ſchulp, agter het trommel-vlies, waar van de eene rond, en het ander ovaal is.

FENUGREEK; *Grieks Hooi*; *Bokshoorn*; in 't latijn *Fœnum græcum*; *Bucera*; *Trigonella* LINNÆI. Daar zijn eenige zoorten van dit gewas; als

1. De *gemeene Fenugreek*; *Fœnum græcum ſativum*; *Fœnum græcum* DODONEI; (*Trigonella leguminibus ſeſſilibus ſtrictis erectiuſculis ſubfalcatis acuminatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *wilde Fenugreek*; *Fœnum græcum ſijlvestre*.

3. De *wilde Fenugreek*, met veele peulen; *Fœnum græcum ſijlvestre alterum Polijceration*; *Fœnum græcum ſijlvestre II.* DODONÆI; (*Trigonella leguminibus pedunculatis congestis erectis rectis parallelis linearibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Candiſche wilde Fenugreek* met veele peulen; *Fœnum græcum ſijlvestre polijceration creticum majus*; BREIJN. *centur.* (*Trigonella leguminibus pedunculatis congestis declinatis ſubfalcatis, pedunculo communi ſpinoſo foliis longiore*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *kleine wilde Fenugreek* van *Montpelier*, met veele peulen; *Fœnum græcum ſijlvestre polijceration minus monſpeliacum*, BREIJN. *centur.*; (*Trigonella leguminibus pedunculatis congestis declinatis ſubfalcatis, pedunculo communi inermi foliis longiore*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit de wortel een dunne holle getakte ſteng, waar aan bladen groeijen, die uit drie langronde bladjes beſtaan, gelijk de klaverbladen, zijnde van boven groen en van onderen grijsagtig; aan het bovenſte der ſteng en takken koomen uit de oxels der bladen kleine witagtige vlinter-bloemen voort, waar na lange dunne ſcherpe peulen volgen, die eenigzins krom gebogen en puntig zijn, en de gedaante van hoorns vertoonen, in welke kleine langwerpige hoekige geelagtige zaaden opgeſlooten zijn.

De tweede of *wilde Fenugreek*, gelijkt genoegzaam na de eerſte zoort en verſchilt daar van weinig, dan dat ze in het wild groeit.

De derde zoort, ſchiet uit de wortel een of meer dunne getakte, nederwaarts gebogene ſtengen, waar aan driebladige bladen groeijen, die aan de kanten gekertelt zijn; uit welkers oxels drie of vier kleine witagtige bloemen bij zamen, aan een korte hoofd-ſteel voortkoomen, waar na even zo veel lange dunne regte ronde peulen volgen, die klein zaad bevatten.

De vierde en vijfde zoorten gelijken veel na de voorige, maar de hoofd-ſteel der bloemen van de vierde zoort is doornig.

Plaats. De eerſte zoort word in de tuinen en velden gebouwt, inzonderheid in de warme landen, als in *Zuid-Frankrijk* en *Italien*, ook in *Duitſchland* omtrent *Bamberg* en *Neurenberg*, tot het medicinaale gebruik. De tweede zoort, die, gelijk gezegt is, weinig van de eerſte verſchilt, word in het wild gevonden in *Zuid-Frankrijk*, ontrent *Montpelier* en elders. De derde zoort groeit natuurlijk in *Spanjen*. De vierde zoort koomt voort op 't eiland *Candien*; en de vijfde zoort omtrent *Montpelier* en elders: Het zijn alle eenjaarige planten, maar ze worden bij ons zelden gebouwt, ten zij uit liefhebberij.

Kweeking. Dezelve geſchied door het zaad, dat men in het voorjaar op een bedde in een goede losſe wat zandagtige grond en op een warme plaats, niet al te digt, zaait, of de jonge planten daar na op vier à vijf duimen affland verdunt; vervolgens moet men ze van het onkruid wel ſchoon houden, zo zullen ze in het najaar rijp zaad voortbrengen, als de zomer warm is, want in natte en koude zomers mislukt het zaad dikwils: Het zaad dat wij in de medicijnen gebruiken, word meest uit *Zuid-Frankrijk* of uit *Duitſchland* van *Bamberg*, enz. gebragt.

Eigenſchappen. Het is alleen het zaad van dit gewas, het welk een ſterke reuk heeft die niet onaangenaam is, ſchoon eenigzins hersſenen bedwelmend, dat in de Genees- en Heelkunde gebruikt word; het zelve is verwarmend, weekmaakend, verdeelend, rijpmaakend en pijnſtillend, en word uitwendig gepreezen in de buik- en roode-loop, inzonderheid als de darmen door ſcherpe vogten aangetast zijn, als men het ſlijm van het zaad met eijerdooijer en zuiker mengt, en daar van ſlikt, of het meel daar van tot clijſteeren gebruikt; dog het meel word meest uitwendig gebruikt in pappen, om ontſteekingen en gezwellen te verdeelen of te verweeken, te verzagten en rijp te maaken; het ſlijm uit 't zaad word ook gepreezen tegen zeere en loopende oogen.

FERINUS; betekent zo veel als *wild*, of dat zig in het wilde onthond.

FERMENTATIE; *Giſting*; is eene beweeging der

inwendige deelen van een lighaam, en wel voornamelijk in de *vegetabiliſche* lighaamen, welke door middel van de lucht en een geproportioneerde warmte veroorzaakt word, waar door de zaamenhang der deelen geſcheiden word, en een nieuw zoort van lighaam voortkoomt.

Maar alle lighaamen zijn niet bekwaam tot de *fermentatie*; het zijn alleen zodanige, die met *zout-*, *olie-*, *aard-* en *waterige* deelen voorzien zijn; dog als de waterige deelen ontbreken, zo kan dit gebrek met bijvoeging van water vervult worden: Alle de gemelde deelen moeten in een gevoeglijke proportie in het lighaam zijn, want zo 'er een van ontbreekt, of van het eene of andere te veel is, zo zal de *fermentatie* geen voortgang neemen of geſtuit worden. Bij voorbeeld, als bij een tot de *fermentatie* geſchikt ſubject gevoegt word,

1. Eenig zoutagtig weezen, het zij een *zuur zout*, gelijk *vitriool-olie*, of een *ſal alcali*, gelijk *wijnſteen-zout*, zo verkrijgt het overmatige *zout-deelen*, en de *fermentatie* word daar door terſtont geſtremt en houd op; het welk 2. ook geſchied, al men 'er vette dingen bij doet, als *olie*, *vet*, *boter* en diergelijke; 3. ook als men vermengde dingen 'er bij voegt, als *vet* en *alcaliſch zout* onder malkander, zo als de *zeep* is; gelijk mede 4. als 'er te veel aardſche deelen of water bij zijn, of bij koomen.

En dus is het ook gelegen als de lucht en warmte niet geproportioneert zijn; al te weinig en al te veel lucht en warmte is onbekwaam tot *fermentatie*: In de ſterkſte koude en grootſte hitte kan geen *fermentatie* geſchieden, nog ook bij al te veel of te weinig lucht in geſlootene vaten.

Men onderſcheid de *fermentatie* of *gisting*, in drie *hoofd-zoorten*; als

1. In een *geestige fermentatie* (*fermentatio ſpirituoſa.*)
2. Een *zuure fermentatie* (*fermentatio acetoſa.*)
3. Een *rottende fermentatie* (*fermentatio putredinoſa.*)

De *geestige fermentatie* word weer onderſcheiden in drie zoorten, als de eigentlijke *geestige* (*ſpirituoſa*), *wijnagtige* (*vinoſa*), en *bieragtige* (*cereviſiaria*) *fermentatie*: Door de geestige verſtaat men eigentlijk die *fermentatie*, welke in het werk geſtelt word om een *brandbaare geest* te verkrijgen, gelijk geſchied als men *koorn-brandewijn* en andere brandbaare geesten distilleeren wil: Door de *wijnagtige fermentatie* word verſtaan die gisting, welke in het werk geſtelt word, als men uit het zap van zoete vrugten, als bij voorbeeld, uit het zap van *druiven*, *appelen*, *peeren*, enz. een goede wijn of wijnagtige drank bereiden wil; en dan word door de *bieragtige fermentatie* verſtaan, die gisting welke men met gist in 't werk ſtelt, om de aftrekzels of afkookzels van gekiemde en weer gedroogde graanen, zuiver, drinkbaar, langduurend en voedzaam te maaken.

De *zuure fermentatie* is tweederlei; als 1. die met vogten geſchied om *azijn* te maaken, het zij uit *wijn* of *bier*, *zappen* van *vrugten* of andere dingen, welke *fermentatie* ook *azijn-gisting* (*acetificatio*) genoemt word; 2. die met dik- of deegagtige dingen in het werk geſtelt word, om *zuur-deeg* of *gezuurd brood* te verkrijgen; deeze word ook in het bezonder de *zuuring* of *brood-gisting* (*fermentatio panaria vel piſtoria*) genoemt, en dezelve heeft die eigenſchap, dat ze de deegagtige ſtoffe niet alleen min of meer zuur doet worden, maar ook doet rijzen en los of luchtig maakt; want de geesten der deegagtige ſtoffe in beweeging gebragt zijnde en 'er willende uitvliegen, worden door de grove aardagtige deelen opgehouden en vertraagt, waar door de ſtoffe opzwelt en luchtig word.

De *rottende fermentatie*, ook *putrefactie* genoemt, is onderſcheiden in drie zoorten; als 1. de volkoomene *putrefactie*, is die zoort van *gisting*, daar een dier of plant volkoomen tot de verrotting overgaat; 2. de *ſchimmelagtige rotting* (*putrilago*), wanneer iets begint te ſchimmelen of muf te worden; en 3. de *kaanige rotting* (*vappescentia*), wanneer *wijn*, *bier*, *azijn* en andere gegiste vogten kaanig worden, of een huid verkrijgen, den ſmaak verliezen, ſchaal worden, en eindelijk geheel bederven.

Alle producten van de eerſte hoofdzoort, ſchoon geen *brandewijnen*, maar *wijn*, *cijder*, *bier*, *meed* of diergelijke zijnde, hebben nogtans altijd iets brandbaar geestigs in zig: Bij de tweede zoort, die tot de *zuure fermentatie* behooren, is altijd een openbaar *ſal acidum* of zuurzoutig weezen; en bij de derde zoort of door de *putrefactie* ontſtaane dingen, toont zig altijd tot kenteken een urijnagtig zout en ſtinkende olie; maar bij de geheel verſtorvene dingen is alleen een *doode aarde*, en geheel niets meer dat werkt, nog zout- nog olie-deelen; en de kaan, ſchimmel en diergelijke, die zig na de zuurwording of *putrefactie* vertoonen, maaken het begin tot de geheele vernieling en bederf van het geheele mengzel; ze zijn de allerlaatste werkingen, na welkers eindiging de ſtoffe ophoud te zijn, vernielt word, en verder tot niets meer deugt; en dit is 't natuurlijke einde van alle vegetabiliſche en animaliſche dingen.

Alle de gemelde eerſte zoorten van *fermentatie*, namelijk die tot het maaken van *wijn*, *cijder*, *bier*, *meede*, enz. als mede tot de *azijn-maakerij*, *broodzuuring*, enz. behooren, zijn enkel konſtig, die door de natuur alleen niet kunnen te wege gebragt worden; maar daar in tegen heeft de natuur in de derde zoort of putrefactie plaats, en werkt daar in. Hoe men de verſchillige ſtoffen tot de *fermentatie* of *gisting* ſchikt en toeſtelt, kan men zien op de artijkels BIER, BROOD, EDIK, KOORN-BRANDEWIJN of STOOKEN, enz.; en die begeerig is meer over de *fermentatie* te leezen, gelieve in te zien de *Zijmotechnia fundamentalis* van wijlen den Hr. Hofraad STAHL, het welke een zeer nuttig werk over deeze ſtoffe is.

Zommige rekenen tot de *fermentatie* ook de *effervescentie* of *opbruiſing*, maar t'onregte, dewijl dezelve geheel van de eerſte verſchilt, zo veel als de nagt van de dag.

FERMENTUM; *Gist*; word in de ſcheikunde genoemt, elke nog gistende, of gegist hebbende ſtoffe, die nog een inwendige beweeging in de rustende deelen heeft, en daar door andere gistbaare ſtoffen aan 't *fermenteeren* of gisten brengen kan; gelijk daar zijn de *gist van bier*, *zuurdeeg*, *moſt*, *zuiker*, enz.

FERMENTUM ACRE; dus word in het bijzonder het *zuurdeeg* genoemt.

FERMENTUM ALBUM; dus word het *zilver* van de Chijmisten genoemt; en *Fermentum rubrum*, het *goud*.

FERMENTUM VENTRICULI; dus word het gistend weezen genoemt, dat in de maag ontſtaat, en de ter gisting geſchikte ſpijzen, dusdanig beweegt, dat 'er een edeler zap uit ontſtaat: Het is op deeze wijze, dat de Scheijkundigen, volgens hunne denkbeelden, de

de kooking der maage verklaaren; zij ſpreeken dusdanig ook, van eene ziekte-gisting (*fermentum morborum*), die na de verſcheidenheid der driften in de menſchen, ook verſcheiden zoude zijn.

FERINA (ANAS), zie ROSSE EEND, *p.* 588. No. IV.

FERNAMBUC, zie BRASILIE-HOUT.

FERRARIA, zie SPEEN-KRUID.

FERRET; word door NERI in de glasblazerij genoemt het *gecalcineerde* of *gebrande koper* (*æs ustum*), het welk bereid word door *ſtratificatie* van dunne *koper-blikken*, met *zwavel* in een ſmeltkroes, die vervolgens, wel geluteert, een paar uuren lang in een ſterk reverbereer-vuur gezet word; waar na men de kroes laat verkouden, en men zal als dan het koper als een zwart-roodagtige broſſe wrijfbaare ſtoffe op de grond vinden, die men vervolgens wrijft, en door een fijne teems zift.

Andere calcineeren 't *koper*, in plaats van met *zwavel* met *vitriool*, de calcinatie tot zes maalen met *vitriool* herhaalende, en achten dezelve beter.

De *ferret* dient bij het glas-maaken, tot het koleuren der glazen en valſche edel-geſteentens. Zie hier wijdloopiger over *Art de la Verriere par* NERI, MERRET & KUNCKEL, *pag.* 59. en 61.

FERRUGINEUS COLOR; betekent een *roestagtige koleur*.

FERRUM, zie IJZER.

FERRUM EQUINUM, zie PAARDS-IJZER.

FERRUMINATRIX, zie GLID-KRUID.

FERULA; daar zijn verſcheidene planten die deeze naam draagen; wij zullen maar eenige der bekendſte aanmerken, als

1. De *gemeene Ferula*; *Ferula fœmina* PLINII; *Ferula* DODONÆI; (*Ferula foliolis linearibus longiſſimis ſimplicibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Ferula* met breeder bladen; *Ferula latiore folio*; *Ferulago* DODONÆI; (*Ferula foliis pinnatifidis*, *pinnis linearibus planis trifidis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Ferula* met zee-groene bladen; *Ferula folio glauco*, *ſemine lato oblongo*; (*Ferula foliolis multipartitis*, *laciniis linearibus planis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Ferula van Tanger*, met breede glanzende bladen; *Ferula tingitana*, *folio latiſſimo lucido*; (*Ferula foliolis laciniatis*, *lacinulis tridentatis inæqualibus*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook een verandering van met ſmalle glanzende bladen.

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit de wortel een enkele dikke geknoopte ſteng op, die in een goede grond agt tot tien, en meer voeten hoog kan worden, en boven in eenige takken verdeelt is; de bladen aan de ſteng voortkoomende, zijn groot, en beſtaan uit veele kleine lange dunne geſnippelde, bijna hairswijze bladjes, dog dikker en vetter dan de venkel-bladen zijnde, en hier en daar over malkanderen leggende; op de top van de ſteng en ſteelen koomen kleine geele bloemen in groote kroontjes voort, waar na langwerpig-ronde platte zaaden volgen, die, rijp zijnde, bruinagtig zijn; als de ſteng in het voorjaar eerst uit de wortel, die groot en lang is en diep regt nederwaarts gaat, begint uit te ſpruiten, dan vertoont zulks de gedaante van een gekookt eijer-dooijer, dat men het *hart van de Ferula* (*corculum Ferulæ*) pleeg te noemen.

De tweede zoort groeit kleiner of laager, als de voorige, maar de bladjes zijn wat breeder, en op het einde in driën gedeelt.

De derde zoort heeft zee-groene of grijsagtige; en de vierde zoort breeder glanzende bladen, waar door ze van de voorige onderſcheiden zijn, anders daar mede veel overeenkoomende.

Plaats. De drie eerſte zoorten groeijen in *Zuid-Frankrijk*, *Italien* en *Sicilien*; maar de vierde zoort in *Spanjen* en *Africa*, omtrent *Tanger*. Ze worden bij ons zomtijds in de tuinen der beminnaars van vreemde planten gekweekt, inzonderheid de eerſte zoort.

Kweeking. Dezelve geſchied door het zaad, dat men vroeg in het voorjaar, na dat 't de winter over te meuken geſtaan heeft, (dewijl het anders meest eerst het volgende voorjaar opkoomt,) in een losſe vogtige grond, en op een wat ſchaduwagtige plaats zaait, en de jonge planten daar na op een bedde, op 2 en een half à 3 voeten afſtand, plant; ze kunnen veele jaaren in leeven blijven, dog als onze winter-vorst ſtreng is, gaan ze verſterven, ten zij men de wortel met lange paardemest, of los ſtroo 's winters overdekt.

Eigenſchappen. Deeze planten hebben bij ons geen gebruik; men zegt, dat de Italiaanen het hart van de eerſte zoort, waar van boven geſprooken is, tot een lekkere ſpijze toemaaken, en dezelve dienſtig achten, om lust en kragt tot bijſlaapen te verwekken; men legt aldaar ook de weeke ſteelen in pekel, om ze tot ſpijze te gebruiken: Ook zegt men, dat de Siciliaanen het merg uit de ſteng gebruiken tot tondel, om 'er vuur in te ſlaan.

Daar zijn nog verſcheidene andere vreemde zoorten van *Ferula*; waar uit men zegt, dat de *gommen ammoniak*, *galbaan*, *ſagapeen*, *opoponax*, *bdellium* en *aſa fœtida* voortkoomen, waar van men op de artijkels deezer gommen nazien kan.

FERULA; een *Spalk*; waar van men zig bij de breuken der armen en beenen, enz. bedient, en gemaakt word van *basten van boomen*, *dun hout*, *bord-papier*, *leer* of *blik*; men telt ze mede onder de heelkundige inſtrumenten.

FERULAGO, zie FERULA.

FERUS; *Wild*; *Onhebbelijk*; dus noemt men *Feræ*, de wilde dieren. LINNÆUS noemt *Feræ plantæ*, zodanige planten, die in deeze noordlijke gewesten meest het geheele jaar door in broei- of ſtookkaſſen, wegens haare tederheid, moeten opgeſloten en gekoestert worden; gelijk de planten uit de warmſte gewesten van *Oost-* en *West-Indien*.

FERVOR; is zo veel als *Aestus*, of *Ardor*, een hitte of branding, die zig binnen of buiten het lighaam doet gevoelen; gelijk in koortzen, enz.

FERVOR FEBRILIS INFANTUM, zie SIRIASIS.

FERVOR STOMACHI, zie ZOODE.

FESTUCA; een *Splinter*, 't zij van been of hout, enz.

FESTUCA, zie IJDEL HAVER.

FESTUCA, zie GERSTEN-WALCH.

FESTUCA ALTERA DODONÆI, zie DRAVIK.

FEX, zie FÆCES.

FIBER, zie BEVER.

FIBRA, zie VEZEL.

FIBRÆ SPIRALIS; dus worden de gedraaide vezeltjes van het harte genoemt.

FIBRATUS; *Fibroſus*; *Veſelagtig*; *Draadagtig*; bij

voorbeeld, *Fibroſa radix*, *veſelagtige wortel*, is een zodanige, die alleen uit dunne vezel-wortelen beſtaat.

FIBULA; *Focile minus*; *Perone*; dus word de *kleine been-pijp* genoemt, die zig met het *ſcheen-been* ter zijden vereenigt, en door de *tusſchenbeenige band* (*ligamentum interoſſeum*) zaamengevoegt is; dezelve heeft twee hoofden, wiens onderſte of uiterſte de naam van *malleolus* draagt, en het zijdelijke der panne uitmaakt, die de hiel van den voet inneemt.

FICARIA, zie GOUWE (KLEINE-).

FICATIO; *Ficoſis*; zie VIJG-WARTEN.

FICEDULA, zie VIJGEN-EETER.

FICOIDEA; *Aizoon* LINNÆI; van dit buitenlandſche eenjaarige gewas met zappige bladen, heeft men drie zoorten; als

1. De *Ficoidea* met porcelein-bladen; *Ficoidea procumbens*, *portulacæ folio*; (*Aizoon foliis cuneiformi-ovatis*, *floribus ſeſſilibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Spaanſche Ficoidea*, met langwerpige bladen; *Ficoidea Hiſpanica annua*, *folio longiore*; (*Aizoon foliis lanceolatis*, *floribus ſeſſilibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Spaanſche Ficoidea*, met lijchnis-bladen; *Ficoidea Hiſpanica* JUSSIEUJI; *Catalog. Carolsr.*

4. De *Africaanſche Ficoidea* met langwerpige bladen, en getrosde bloemen; (*Ficoidea foliis lanceolatis*, *floribus paniculatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Deeze planten hebben zappige bladen, en bloemen met helm-ſtijltjes, waar na een vijfhoekige vrugt volgt, die rijp zijnde, zig in vijf vakjes opent, elk met klein zaad gevult.

Plaats. De eerſte zoort met porcelein-bladen, groeit op de *Canariſche-eijlanden*; de tweede en derde zoort in *Spanjen*, en de vierde zoort in *Africa*.

Kweeking. Om dezelve bij ons voort te zetten, moet men het rijpe zaad in het voorjaar in een matig warme broeibak zaaijen, en de jonge planten daar na ieder in een pot planten, die men vervolgens in de runbak moet zetten, om de jonge planten te koesteren; dog daar na kan men ze in de zomer, als dezelve warm is, in de opene lucht plaatzen, op een warme plaats, zo zullen ze bloeijen en rijp zaad voortbrengen.

FICOIDES; *Ficus Aizoides*; *Meſembrijanthemum*; *Middags-bloem*: Zeer veele zoorten worden 'er van dit Africaansch gewas gevonden, waar van de meeste fraai en lang bloeijen, en dus waardig zijn, in een aanzienlijke tuin gekweekt te worden; wij zullen hier alleen de voornaamſte of fraaiſte in het bloeijen bijbrengen.

1. De *Ficoides* met korte driekantige getande bladen en roozen-verwige ruikende bloemen; *Ficoides deltoides dentatis*, *floribus roſeis odoratis*; (*Meſembrijanthemum cauleſcens*, *foliis deltoidibus triquetris dentatis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is een groote en kleine zoort van, en nog één, die maar op de rug der bladen getand is.

2. De *gebaarde Ficoides* met rol-ronde bladen, en purper-roode bloemen; *Ficoides capenſis*, *tereti folio*, *apicibus hirtis*; *floribus purpureis*; (*Meſembrijanthemum foliis apice barbatis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn nog twee veranderingen van, die laag groeijen, de eene met grooter, en de andere met kleiner bladen.

3. De *hairige Ficoides*, met rol-ronde dunne glinſterende bladen, en purper-roode bloemen; *Ficoides hiſpida*, *foliis teretibus micantibus*, *flore purpureo*; (*Meſembrijanthemum caule hiſpido*, *foliis cijlindricis deflexis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn nog twee veranderingen van, met bleek-purpere en rooze-kolerde bloemen.

4. De *doorgewaſene Ficoides*, met zee-groene driekantige bladen, en roode bloemen; *Ficoides perfoliata*, *folio triangulari glauco brevisſimo*; (*Meſembrijanthemum articulis caulinis terminatis in folia acuminata ſubtus dentata*, LINN. *Spec. Plant.*) Hier van is een zoort met grooter, en een andere met kleinder bladen.

5. De *Ficoides* met dunne half rol-ronde puntige bladen, en ſcharlaken-roode bloemen; *Ficoides capenſis humilis teretifolia*, *flore coccineo*; (*Meſembrijanthemum foliis ſubulatis ſemiteretibus glabris intermodio longioribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De *Ficoides* met dunne driekantige bladen, en goud-geele van buiten purpere bloemen; *Ficoides capenſis ſubtriangulari folio viridi*, *flore intus aureo*, *foris purpureo*; (*Meſembrijanthemum foliis ſubtriquetris ſcabris*, *corollis bicoloribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De *Ficoides* met rol-ronde glinſterende bladen, en oranje-verwige bloemen; *Ficoides micans teretifolia*, *floribus aurantiis*; (*Meſembrijanthemum foliis ſubulatis ſubcijlindraceis papilloſis diſtinctis*, *caule ſcabro*, LINN. *Spec. Plant.*)

8. De *Ficoides* met driekantige puntige zee-groene bladen, en groote geele bloemen; *Ficoides minor erecta*, *folio triangulari glauco*, *flore luteo*; (*Meſembrijanthemum foliis ſubulatis triquetris ſtrictis acutis*, *punctis pellucidis abſoletis ſparſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

9. De *leggende Ficoides* met driekantige zwaardvormige bladen, groote purpere of geele bloemen, en een groote eetbaare vrugt, doorgaans de *Hottentotſche Vijg* genoemt; *Ficoides major procumbens*, *folio triangulari acinaciformi*, *fructu maximo eduli*; (*Meſembrijanthemum foliis acinaciformibus connatis*, *angulo carinali ſcabris*, *ramis angulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

10. De *crijſtallijne Ficoides* met gegolfde weegbree-bladen, die als met ijs-druppels beſproeit zijn, en met witte bloemen, doorgaans *Ys-kruid* genoemt; *Ficoides plantaginis folio undalato*, *micis argenteis adſperſo*; (*Meſembrijanthemum foliis alternis ovatis obtuſis undulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

11. De *crijſtallijne Ficoides* met groene bladen, die als met ijs-druppels beſproeit zijn (of *ijs-kruid*), met ſcharlaken-roode bloemen; *Ficoides folio viridi*, *micis quaſi glaciatis ſplendentibus ornato*, *flore coccineo*.

Daar zijn nog wel over de veertig zoorten van dit gewas, dog de gemelde geeven de ſchoonſte bloemen, of hebben anders iets bijzonders, gelijk de drie laatstgemelde.

Beſchrijving. Deeze planten hebben alle dikke vleeſchige zappige bladen, die verſchillig geformt zijn, als plat, driekantig, cijlinders- of rolswijze, puntig, ſtomp, getand, enz.; haare bloemen beſtaan uit veele bladen, die zig als de goud-bloemen plat uitbreiden, waar na zappige vrugten volgen, die in vijf of meer vakjes verdeelt zijn, waar in ze veel klein zaad bevatten; dog deeze vrugten worden bij ons zelden volkoomen rijp. De tiende en elfde zoorten zijn zeer ſpeculatief om te zien, inzonderheid de tiende, dewijl ze ſchijnen als met ijs-druppels bevrooren te zijn.

Plaats. Deeze planten groeijen natuurlijk in *Africa*, omtrent de *Caap de Goede Hoop*, en elders aldaar; men kweekt ze ook in *Europa*, in de tuinen der academien, en van voornaame plant-beminnaars.

Kweeking. De voortkweeking deezer gewaſſen geſchied

ſchied door jonge takjes in de zomer, die men, na dat ze een paar dagen op een drooge plaats in de ſchaduwe hebben gelegen, om dat ze anders ligtelijk rotten, in potten met goede, dog ligte zandagtige aarde gevult, ſteekt, en dezelve in de run-bak zet, om de wortelſpruiting en groei te bevorderen; men moet dezelve in het eerst wat beſchaduwen, en aan de zappige zoorten maar weinig water geeven, ook de bak behoorlijk luchten; wanneer dezelve dan wortel gevat hebben, en aan de groei zijn, moet men ze allengskens aan de opene lucht gewennen, om ze te verharden, derhalven geeft men haar van tijd tot tijd meer lucht, en zet ze eindelijk buiten in de opene lucht, op een warme zonnige plaats; als dan kan men ze ook in andere potten verplanten, in ieder pot een plant: Als het dan in 't najaar begint koud te worden, moet men ze in de maand September of October in de getemperde kas, of in een goed oranjehuis brengen, daar 's winters niet in geſtookt word, dan alleen om 'er de vorst uit te houden, dewijl ze hard genoeg zijn, om eenige koude, maar geen vorst te verdraagen; al te veel vuur-warmte en beſlootene lucht, is haar ook zeer nadeelig, weshalven men niet verzuimen moet, om ze altijd bij zagt weer, door min of meer openzetting der glazen, veel te luchten; men moet haar ook in de winter het nodige vogt geeven, dog dezelve niet al te nat maaken, inzonderheid de zappige zoorten, dewijl ze daar door bederven, even zo wel als door te veel droogte. In de Maij-tijd, of vroeger, als men 's nagts geen vorst meer verwagt, zet men dezelve buiten in de tuin, op een warme voor winden gedekte plaats, zo zullen ze bijna de geheele zomer bloeijen, en een zeer ſchoone vertooning maaken.

De tiende en elfde zoort worden door het zaad voortgekweekt, dat men vroeg in het voorjaar in een warme broeibak zaait, en daar na de jonge planten in potten plant, die men vervolgens in de run-bak zet; dog in de zomer kan men de potten ook wel in de opene lucht op een warme plaats zetten; ook kan men ze als dan uit de potten in de grond, in een losſe vette zandagtige aarde, of op een koude broeiberg planten, zo zal de tiende zoort een zeer groote plant worden; dog om zaad te winnen, moet men een plant of twee in kleine potten houden, om matig te groeijen, waar door ze beter zaad geeven.

FICOIDES NAPOLITANA, zie KALI.

FICUS, zie VIJGEN-BOOM, en ook VIJGWARTEN.

FICUS INDICA, zie INDIAANSCHE VIJGEN en PISANG.

FICUS INFERNALIS, zie WONDER-BOOM.

FIDEICOMMIS, zie SUBSTITUTIE.

FIE-KRUID, zie SOPHIA.

FIGEEREN; *Vastmaaken*; zie FIXATIO.

FIGENTIA; zijn zulke geneesmiddelen, welke de overvloedige vlugge deelen in het lighaam onderdrukken, en veranderen; zodanige zijn de *zuuren* (*acida*), en de *opiaaten* (*opiata*): Zomtijds worden daar door ook verſtaan de *præcipitantia* of nederſlaande middelen.

FIGURA; een *Figuur*; *Afbeelding*; of afgebeelde gedaante van iets; bij voorbeeld, van een *plant*, *bloem*, *dier*, enz.

FILAGO, zie GNAPHALIUM.

FILAMENTOSUS; *Capillaceus*; *Draadagtig*, of *Draadjes voortbrengend*.

FILAMENTUM; *Capillamentum*; een *Draadje*; in de Botanie word daar door in het bijzonder verſtaan, de dunne draadagtige ſtijltjes der bloemen, daar de helmtjes op vast zijn, en men houd deeze ſtijltjes voor de *zaad-vaten* (*vaſa ſpermatica*) der voortteeling.

In de Geneeskunde betekent *Filamentum*, de zaamen-geronne ſtoffe, die zig zomtijds in de menſchelijke pis als hairen vertoont.

FILICES; betekent het geſlagt der *Vaaren-kruiden*.

FILICITES; *Lithopteris*; *Vaaren-kruid*, natuurlijk in ſteen afgebeeld.

FILICULA, zie WEDER-DOOD.

FILIFORMIS; *Draadformig*; van gedaante als een draad.

FILIPENDULA; *Roode Steenbrek*, *wilde Geruwe*; men vind hier van de volgende zoorten.

1. De *gemeene Filipendula*; *Filipendula vulgaris*, *an Molon* PLINII; (*Spiræa foliis pinnatis*, *foliolis uniformibus ſerratis*; *caule herbaceo*, *floribus cijmoſis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook een verandering van met bonte bladen.

2. De *gemeene Steenbrek*, met ſmalle bladen, maar in alle deelen grooter groeijende; *Filipendula omni parte major*, *folio angustiori*.

3. De *Steenbrek* met fraaije dubbelde bloemen; *Filipendula flore pleno*.

Beſchrijving. De gemeene zoort heeft langwerpige geveerde bladen, uit veele kleine langronde puntige gezaagde bladjes beſtaande; tusſchen de bladen ſchieten ſtengen uit de wortel van twee voeten en meer hoogte, met diergelijke kleiner bladen bezet, en meest om hoog eenige zijdtakjes hebbende; op welke bloemkranzen van veele witte kleine zes- of zeven-bladige zoetruikende bloemtjes voortkoomen, waar na ſchelferagtig zaad volgt, dat in een rond hooftje bij een vergadert is. De wortel beſtaat uit veele zwartagtige lange vezelen, daar uitpuillende rondagtige knobbels aan groeijen, op de wijze als de *wijfjes peonie* heeft.

De tweede zoort gelijkt naar de voorige, maar groeit in alle deelen grooter, dog de bladen zijn ſmaller en fijnder gezaagt.

De derde zoort is een verandering van de voorige, daar van alleen verſchillende dat ze fraaije dubbelde bloemen geeft. Deeze zoort is nog niet lang in deeze landen bekent, en zal zeer waarſchijnlijk ergens gevallig door de zaad-zaaijing voortgekoomen zijn.

Plaats. De gemeene zoort groeit in *Hoog-* en *Neder-duitschland*, *Engeland*, *Frankrijk*, enz. op dorre zand- en ſteen-agtige plaatzen. Men kweekt deeze gewaſſen ook wel in de bloem-tuinen; zijnde de dubbelde zoort de waardigſte.

Kweeking. Deeze gewaſſen worden gemakkelijk voortgezet door ſcheuring in het voorjaar, en willen in allerlei goede gronden heel wel groeijen; kunnende onze winterkoude zeer wel doorſtaan.

Eigenſchappen. De wortel van de gemeene zoort heeft een verwarmende, opdroogende, verdunnende, openende, iets zamentrekkende, pisdrijvende en wondheelende kragt, en word gepreezen tegen de ſlijmen der long, nieren en blaas, graveel- en ſteen-ſmerten, en witte vloed; men maakt 'er een *decoctum* van of geeft ze gepoeijert. Met de wortel van *muiſedoorn* een afkookzel of poeijer van gemaakt, word dienſtig geagt tegen de krop- of klier-gezwellen.

FILIPENDULA AQUATICA, zie OENANTHE.

FILIPENDULA MONTANA, zie RATELEN.

FILIUS ANTE PATREM, zie WEDERIK en HOEF-BLAD.

FILIUS RUBEUS, of *Filius ſolis*; betekent bij de *Alchimisten* het *goud*.

FILIX, zie VAAREN-KRUID.

FILIX ARBORUM VEL PETRÆUM; *Filix querna*; zie EICKEN-VAAREN.

FILIX FLORIDA, zie OSMUNDA.

FILOSOPHISCH ZOUT, zie ALEMBROTH.

FILTRATIO; *Filtreering*; *Filtreeren*; *Lekking* of *Doorlekking*; *Doorzijging*; *Doorklenſing*; betekent een vogt door eenige ſtoffen te laaten lekken, om het zelve van zijne onzuiverheden te reinigen, en klaar te maaken; dog in 't bezondere heeft het zijne betrekking op de *filtreering* die door *vloei-papier* geſchied, de overige manieren worden gewoonlijk *coleeren* genoemt; zie COLARE.

De manier om door vloei-papier te filtreeren, geſchied door middel van een glaſen tregter, die men in eenig vat zet, (zie op plaat 12. beneden,) en dan in de tregter een dubbeld grauw papier ſteekt, dat op de wijze van een peperhuis zamengerolt is, en in de tregter ſluit, waar in men vervolgens het vogt giet, zo zal het allengskens door het papier lekken en zuiver in het vat druppen; deeze manier zuivert de vogten het klaarst.

Heeft men geen glaſen tregter, zo kan men eene van vertint blik gebruiken; of men bedient zig van een zoort van tregter, die van dunne witte wilge teenen, in de gedaante van een tregter, wat luchtig gemaakt is.

Als men eenig wateragtig vogt wil filtreeren, daar olie bij is, maakt men het graauwe papier eerst met water nat, zo zal alleen het wateragtige door het papier lekken, en de olie te rug blijven; maar bevogtigt men 't papier met olie, zo lekt alleen de olie door, en het water blijft agter.

Men heeft ook een zoort van *poreuſe ſteenen*, daar het onzuivere water, als door een *filtrum*, doorlekt en gezuivert word: Diergelijke ſteenen, hier toe dienſtig, worden gevonden in de *West-Indien*, op zommige plaatzen van de *Mexicaanſche Zee-boeſem*, en worden daar van *Lapis mexicanus* genoemt.

Het water kan ook *gefiltreert* en gezuivert worden door zuiver zand, dat men in hooge potten doet, vervolgens de eene pot boven de andere zet, en het water daar door laat lekken, uit de eene pot in de andere.

FILTRUM; word genoemt het werktuig, het welke tot 't doorlekken, of filtreeren gebruikt word, en wel inzonderheid de tregter met het grauwe papier, in het voorige artijkel gemeld.

FILUM; een *Draad*: Men bereid uit de ſchors van het *vlas-kruid*, na dat het zelve gerot heeft, gedroogt is, voorts gebraakt en gehekelt, een ſtoffe die men *vlas* noemt; uit dit *vlas* word, met behulp van een ſpinwiel, een klein rondagtig buigzaam lighaam gevormt, die de naam van *draad* draagt; dusdanige draaden worden ook uit zijde, katoen, wol, paarde-hair, enz. bereid.

FIMBRIA; een *Franje*; *gekruld Boordzel*; *Fronſel*.

FIMBRIATA; is een zoort van een eenſchaalige *moſſel* met omgezoomde randen, tot het geſlagt der *casquetten* of *ſtorm-hoeden* behoorende; RUMPHIUS noemt dezelve *Zoomtjes*.

FIMBRIATUS; *gefranjet*; *gefronzelt*; dat franjes heeft, of dus uitziet.

FIMUS, zie COPROS.

FINEEREN; betekent zo veel als fijn maaken.

FINOCHIA, zie VENKEL.

FIOOL, zie PHIOOL.

FISSURA; een *Spleet*, of *Kloof*; betekent in de heelkonst ook een *Spalk* van hout of been, die als een werktuig gebruikt word.

FISSURÆ CUTIS; *Spleeten*, of *klooven der huid*; zie KLOOVEN.

FISSURÆ OSSIUM; *Been-ſcheuringe*; *Spleet-breuken*; zijn zodanige been-breuken, daar het been in het lang geſcheurt is, welke door geene zekere of vaste kenmerken kunnen beſpeurt worden, en gevaarlijk zijn, om dat de daar uit voortkoomende *callus* zeer ligt tot een been-knobbel (*exoſtoſis*) word; gemeenlijk ontſtaat 'er tusſchen de plaats der ſcheuring en 't been-vlies een gezwel van buiten gezijpelt vogt, het welke moet geopent worden, dewijl 'er anders ligtelijk gomagtige been-gezwellen uit kunnen ontſtaan; voor het overige behandelt men deeze breuken met ſpalken als een ware breuk.

FISTEL; *Pijp-zweer*; in 't latijn *Fiſtula*; word in het algemeen genoemt, eene kleine ronde opening op een of ander plaats van den huid, uit welke eene etteragtige ſtoffe van bijzondere dikte, koleur, en mengzel vloeit; heeft gemeenſchap met eene groote diepe verzweeringe, in den vetrok, of ergens in eene natuurlijke holte van het lighaam: Wij hebben 'er al iets van gezegt in de *etterhorſt*, dog thans opzettelijk daar van handelende, dient opgemerkt te worden, dat *fiſtelen* dikwerf been-bederf tot oorzaak hebben, welke of door been-eeters, of drukking van den rug-graad, gemaakt word.

Kinderen welkers rug-graad agterwaarts gebogchelt word, het welk *Cijphoni* van HIPPOCRATES genoemt word, krijgen *fiſtels* aan de heupen, en in de liezen, welker bron te zoeken is hoog op in den borſt, of in de lendenen door het indrukken, en verzweeren der wervelen, die als dan nog kraakbeenig zijnde, ligt verzweeren. Deeze konnen niet geneezen, ten ware men door goede werktuigen den rug-graad recht maakte, en aldus hield tot dat de kwaale geneezen was; dog meest al ſterven zij, door dien die werktuigen of niet gekent, of niet wel gemaakt worden, of wel dan eerst aangeraaden worden, wanneer het bloed reeds een etteragtigen aart verkreegen hebbende, algemeene teering maakt.

Fiſtels aan de bilſpier of dije worden dikwerf veroorzaakt in kinderen, welker heup bezeert is, zo dat het kraakbeenig hoofd van het dijebeen verzweert, en verettert, gelijk zomwijlen gebeurt met verlies van dat geheele hoofd, en hals, zo als te zien is in de verzameling van zieke beenderen van Profeſſor CAMPER, welke daar van verſcheidene voorbeelden bezit: Wanneer dit plaats heeft, zijn alle middelen bijna hoopeloos, voornaamelijk wanneer het kind zeer jong, en het been-bederf zeer groot is; het gebeurt dan immers, dat de etter of onder de bilſpier een weg zoekt, of onder de *fascia lata*, dat is breede trekker-vlies van de dije, maakende eerst een *abſces*, het welke niet gekent word dan te laat; en geopent zijnde, het geene

ne nogthans noodig is, de kragten des lijders doet verminderen, tot teering, koorts, en den dood toe; zomwijlen echter geneest het, dog langzaam, met dit gevolg, dat de lijder mank gaat, meer of min na het verlies en verſchuiving van het dijebeens-hoofd; of wel eenen ſtijven heup overhoud.

Been-eeters geeven zonderlinge *fiſtels*, in de kinderen meerendeels aan den enklaauw, aan de hand, vingers, onder het oog, aan de ribben, borst-been, veeltijds aan de knien; deeze hangen af van het bederf van het kraakbeen bij de geledingen; welke daarom van Severinus *pædar throcace* genoemt is geworden; eerst word het aangedaane deel pijnelijk, dik, rood, met zigtbaare bloed-aderen, dan breekt het door, geeft eene *fiſtel*, welke ligt bloed, en niet ligt geneest; en wanneer de kwaale al geneest, volgt 'er eene ſtijfheid van het geheele lid, en derhalven eene zaamengroeijing der aaneengehegte beenderen, dus aan de knie, hand, voet, vingers. Deeze *fiſtels* geneezen niet eerder, voor dat de kinderen meer jaaren krijgende, teffens in kragt toeneemen, en het geheele lid door verzweering aangedaan, ſtijf word; veelen ſterven om dat zij den etterloop niet konnen uitſtaan.

De ziekte zelve ziet men meest onder de arme lieden, die in vogtige plaatzen, en kelders woonen, welker kinderen weinig in de lucht, en in de zon ſpeelen konnen; zomtijds red zig de natuur door zeere hoofden, daauwworm, enz., welke om de onzindelijkheid door de ouders, te vroeg ingeſlagen zijnde, deeze ziekte onmiddelijk te wege brengt; in dezelve helpen nog kwikmiddelen, nog kalk-water, nog meekrap, nog kookzels van houten, enz.; de zulke die tegens de ſcorbuit zijn, moeten de beste gehouden worden, drooge en friſſche lucht, zon op de kinder-kamers, verſchooning, goed eeten, enz., alle hulpmiddelen die alleen den rijken te beurt vallen konnen, en den armen, om dat ze niet verſchaft kunnen worden, onnut zijn.

Fiſtels aan den kaak: Aan de kiezen van den *onderkaak* koomt in ons land dikwerf bederf, en hier door tandpijn, eindelijk een *abſces* of etter-gezwel aan den onderkaak, welke als de kies niet ſchielijk getrokken word, door de zwaarte van den etter, verzakt en doorbreekt, na dat al het vet rondom weg gezwooren is; hier op volgt eene *fiſtel*, die niet eer geneest, voor dat de kies getrokken is, en laat als dan na zig een diep wondteken, om dat het vel vastgroeit aan het kaakebeen; de wang nu door vetheid meerder zwellende, vertoont zig dit wondteken te dieper.

Aan de bovenkaak loopt men 'er geen gevaar van, om dat die etterbuilen altoos binnen in den mond doorbreeken, en ligt geneezen.

Het gebeurt echter, dat 'er in den *opperkaak* zelve *fiſtels* koomen, die door het been heen dringen, voortkoomende uit verzweeringen van de holtens van het opperkaak-been; deeze geneezen niet ligt; dikwils ſtopt men ze best met een pennetje van wasch, gevormt naar de gedaante van den *fiſtel*.

Fiſtel van den aars, zijn menigvuldiger, en koomen zeer dikwils voor, om rede, dat om het fondament zeer veel vet zit, het welke ligt verhard, en niet ſmelt, of verdreeven word, dan door etterwording; na onzen rug is het vel bijna nergens dikker, dan rondom den aars; om welke rede de etter het vel niet ligt doorboort, of dringt veel eer naar den endel-darm, welke dunder zijnde, te eerder doorgeknaagt word, en als dan word de etter uitgeſtort in den darm; of wel, darm en vel worden genoegzaam te gelijk doorgeknaagt; zie daar de rede van het volgende verſchil van *fiſtelen*.

Uitwendig opene, of *uitwendig geſlootene*, en in den *endeldarm opene*, die men *blinde* noemt; en ten derde, *volkoomene fiſtels*, die niet verre van den rand van den aars, tot in den endeldarm doorgaan.

1. *De uitwendig opene* zijn eerst zeer pijnelijk, hebben een klein rond uitpuilend mondje, zomwijlen groeit het geheel fungeus uit, als een vijgje, of *mariſca*; als men het peilt, is de zak zeer groot van binnen, en de rand rondom de *fiſtel* hardagtig; de etter niet al te maal ſchielijk konnende uitloopen, verzakt meer en meer, en knaagt eindelijk den darm door, of maakt nog meer canaalen en pijpen; het is derhalven allerveiligst, deezen beurs, dien kelder waar in de etter vergadert, ſpoedig te openen, op dat men door bekwaame middelen den bodem geneeze, en de *fiſtel* doe ſluiten; veelen waanen, dat de calleuſe randen of weg geſneeden, of verzagt, of weg gegeeten moeten worden door bijtende middelen; dog dit alles is onnut, eene *fiſtel* geneest, zo dra de lekking ophoud, en deeze houd niet op, zo lang men den bodem niet bereiken kan.

2. *De uitwendig blinde*, deeze openen zig in het fondament, men kent ze uit voorafgegaane pijnelijkheid, en de etter die het hembd geduurig bemorst; als men van buiten op het uitpuilend deel drukt, drijft de etter met geweld in den aarsdarm, en loopt het fondament uit; zomtijds kan men de opening niet gewaar worden, dan door dikke ſteekwieken in den aars te brengen, als wanneer de *fiſtels* opening zig doet bemerken tegens den wiek; men ſtelt kromme ſtiletten van zilver voor, die haaksgewijs gevormt zijn, en waar mede men in de opening wil geraaken, dog onzes bedunkens met weinig hoop van voordeel; anderen verwijderen den aars met een bijzonder werktuig, *ſpeculum ani*, of aars-ſpiegel genoemt, dog ook dit middel voldoet niet, om dat de ſtukken van den ſpiegel veeltijds tegens den *fiſtel* aankoomen; of wel het invallend licht word belet door de diepte, en langwerpigheid van den verwijderden aars. Het beste is, den darm van binnen op te ſtoppen met eenen dikken ſteekwiek, op dat voor een korten tijd de *fiſtel* geſlooten blijvende, de etterbuil zig uitwendig klaar vertoone, en doorgeſneeden worde: Dog hier door word derhalven de *fiſtel* volkoomen, en de geduurige perſſingen drukken eenige ſtoffe, ook drek door den *fiſtel* naar buiten, en vermits dit op geenerlei wijze belet kan worden, zo volgt, dat de beste wijze, om dit ongemak te geneezen, is, het geheel open te ſnijden, tot in den aars. Was het nu moogelijk, den lijder zo kloekmoedig te houden, dat hij de ſneede onderging, zonder aandoening, behoefde men alleen met een gemeen mes de opening te doen; maar zij trekken meest al den aars zo diep inwaarts, dat die bewerking onmoogelijk is; en daarom moet men eerst eene kleine opening maaken in het vel, daar het ſtilet doorbrengen tot in het ſondament, en daar op het mes laaten volgen, krom ſtaande; de Grieken hebben reeds een ſtilet gemaakt aan dit mes vast, *ſiringotomus*, pijpzweermes genoemt, alle welke bij Garengeot, bij Heister en anderen overvloedig afgebeeld gevonden worden. De doorſneede gedaan zijnde, geneest het *abſces* en de *fiſtel* ligt; en of ſchoon de ronde ſluitſpier van den aars door-

doorgesneeden word, zo geneest de aars volmaakt; want deeze heeft dezelfde eigenschap als die van den mond, en groeit aan een, zonder de volkoomene sluiting te beletten.

3. *De doorgaande fistelen*, of *volkoomene*, zijn derhalven of uit zig zelven zodanig, of door konst gemaakt, want eer de *uitwendig blinde* geneezen word, maakt men ze volkoomen; ook vereischt dikwils de geneezing van de *inwendig blinden*, als ze digt op den rand van 't fondament zijn, of een vijg, of ander gezwel hebben, dat men ze doorboore tot in den darm; waar uit men ligt begrijpt, dat de voornaamste bewerking van de verscheidene manieren om *fistelen* te snijden, of te geneezen, op het zelfde uitkoomt.

1. Zie daar de voornaamste; men snijd met een *fistelmes*, daar een stilet aan is, welke beweeglijk en stomp is, het geheel open; of wel men boort met een scherp stilet den darm door, en snijd dan den *fistel* open, of met een fistel-schaar of anders; dit is in een oogenblik gedaan; maar hoe ook deeze wijze overlegt word, is zij zeer pijnelijk, geeft veel bloed, en geneest zeer langzaam, om dat de afgang, en slijm van den darm 'er tusschen in gaat zitten.

2. De Franschen hebben, zo als zij meenen, eene nieuwe wijze voorgestelt; men heeft eenen ronden of platten zilveren buigzaamen draad, steekt dien door den *fistel*, en kromt dien om met de vingers in den aars, het geene voornaamelijk in bejaarden ligt toegaat; als dan trekt men de twee einden zo sterk naar buiten, als men kan, en men snijd met een mes of *bistouri* niet alleen eene opening, maar eenen klomp vleesch rondom den fistel-weg; men beoogt de calleuse kanten dus geheel weg te neemen, en hier door de geneezing te bevorderen. Echter heeft Celsus reeds deeze manier *lib. 7. cap. 4. § 4.* zeer duidelijk beschreeven, de laatere Grieken, gelijk Paulus Aegineta *vid. Art. med. princ. vol. 1. p. 585. lib. 6. cap. 78.* hebben ze van gelijken uitmuntend wel gekent: Dog deeze manier is niet ligt uit te voeren, om dat als men meent de geheelen omtrek des *fistels* weg te neemen, het stilet doorschiet, waar door een gedeelte van den *fistel* blijft zitten; ook is zij smertelijk, en geneest zeer traag.

3. De ouden, gelijk wij bij Celsus zien konnen *lib. 7. cap. 4. § 4.*, bragten eenen draad, door middel van een krom stiletje, het welk voor een oogje hadde, door den *fistel* in den aars; knoopten deeze draaden stijf toe; hier op volgde als van zelf, eene doorsneede, die geen bloed gaf, en de calleuse kanten van den *fistel* eerder genas; de lijders wierden dus geneezen zonder snijden, en alle deeze voordeelen wierden gretig aangenoomen; dog in de voorige eeuwen is het mes altoos voorgestelt; en Wiseman uitgezondert, zo vind men hedendaagsch bijna geene voorbeelden van die methode; men gebruikte echter ook wel een paarde-hair, in plaats van een draad; Dionis *operations de chirurgie p. 411. & 412.* zegt immers, dat Thevenus op deeze wijze *fistels* genas.

Deeze wijze is buiten tegenspraak pijnelijker, maar hier in beter, dat 'er geene bloedstorting plaats hebbe, en de lijders de afgang gemakkelijker kwijt worden onder de geneezing; het is derhalven te verwonderen, dat zij geheel uit het gebruik geraakt is.

4. Het verband is in allen gelijk, men brengt slegts een goede dot plukzel in, zonder 'er een steekwiek van te maaken, en besmeert dien met *digestief*, zomtijds met een weinig *roode precipitaat*; droog plukzel is op het laatst, of in *witte wijn* gedoopt, of *kalk-water*, of een afkookzel van *roode roozen*, *bast van eicken-hout*, enz. uitneemende; men houd alle de wieken en drukdoeken, met een enkel of dubbeld T verband, of *tee-verband*; in vrouwen is een dubbeld het best, om te gemakkelijker te konnen wateren. De spijze moet niet verhittende zijn, en weinig afgang maaken, dit is alles wat 'er omtrent in acht genoomen moet worden, de geneezing volgt doorgaans vrij wel, en schielijk, voornaamelijk in gezonde gestellen; zo 'er andere kwaalen in het bloed zijn, moeten die met de geschikte middelen geneezen worden.

5. Veelen bevreest voor snijden en dergelijken, verkiezen de geneezing door inspuiting, welke misschien in enkele gevallen dienst doen kan, dog meestentijds is zij onnut, voornaamelijk in de volkoomene, om de doorzijpeling van de dunne drek, enz.; men heeft 'er gezien, welke een steentje, of iets anders in zig bevatte, ten bewijze dat niet altoos inspuiting kan helpen; ook word 'er veeltijds een geheim van gemaakt, men zoude zekerlijk zo veele eeuwen lang de binding of snijding niet de voorkeuze gegeeven hebben, indien de inspuiting altoos, of meestentijds wel gelukt hadde.

Fistelen koomen *aan den aars* door uitwendige oorzaaken, wanneer graaten van visschen, doorgeslokt, en het gedarmte langs geloopen zijnde tegens het fondament blijven zitten, gelijk zeer dikwerf gebeurt; of schoon dit inwendig omgaat, moet de oorzaak nogthans als uitwendig aangemerkt worden. Eindelijk kan iemand vallen op splinters hout, of andere scherpe dingen, welke diep indringende, zulke toevallen veroorzaaken: Een matroos viel over tien jaaren uit de mast nederwaarts, en storte neder met het onder-lighaam op overeind staande gehakt hout, welkers splinters zo diep indrongen, dat twee door het fondament tot in de blaas doorgingen, en onuitgetrokken bleeven; hij zukkelde twee jaaren met dit elendig ongemak, ontlaste het water langs deeze fistels, en daar groeide eene steenagtige korst om; het welk ontdekt zijnde, sneed men langs de punten der *fistels*, redde den man, die, na dat beide de hout-splinters, gedeeltelijk met steen bewassen uitgetrokken waaren, spoedig van zijne *fondament* en *blaas-fistel* genas.

Fistelen hangen dikwerf af van inwendige verstoppingen, die op verscheidene wijze veroorzaakt worden: Eene verzweering aan den buik door verstopt gedarmte in kleine breuken, of door graaten, beentjes, pootjes van het eeten in eene plooi blijvende zitten, voornaamelijk in den blinden darm, door wormen, steenen van vrugten, van kersen, pruimen, enz., alle deeze redden zig beter, dan men zoude verwagten, als men de natuur slegts volgen wil.

Fistelen door steen in den nier veroorzaakt, wanneer die zig uiterlijk ontlasten, geneezen, zo dra de verstopping, door den steen gemaakt, los word, of de steen zelf uitzweert; echter zijn deeze zeer gevaarlijk.

Fistelen onder aan het lighaam, of bilnaald (perinæum), in mannen zijn menigvuldig, en hebben of voorafgegaane venus-ziekte tot oorzaak, of wel uitwendige kneuzingen, welke den waterweg agter de balzak bezeeren; en een enkele reize in een steen, blijvende zitten in den waterweg, oorzaake zijnde, dat de pis zig eenen weg baant door eene *fistel*, of wel verscheidene teffens rondom het fondament, en door den balzak.

In het eerſte geval, wanneer een vleeſchig uitwas den waterweg verſtopt, moet men door het inbrengen van ſlappe catheters, of holle *bougien*, of waschkaarsjes op de wijze van DARAN gemaakt, en welke te Amſterdam (zeer konstig door Mr. MULDER gewrogt) verkogt worden, den watergang openhouden, tot dat de *fistel* door bekwaame middelen geneezen is.

2. Zo de kneuzinge uitwendig veroorzaakt, dit te wege brengt, moet men door pappen en ſtoovingen het gezwel tot rijpheid brengen, dog de voorzegging moet niet gunstig zijn; meer dan eens is het gebeurt, dat de pis door de geheele verzweeringe van de krop van de blaas, of waterweg, langs verſcheidene *fistelen* zig altoos ontlastede, zonder hulpe toe te laaten; het inbrengen van *bougien*, of *catheters* is onmoogelijk, en de beste wijze zoude zijn, ſpoedig eene opening, op de wijze van FLEURANT, door het fondament in de blaas te maaken, en aldaar den *fistel* te onderhouden; men zal zeggen, dat men dus den *fistel* niet geneest, dit is waar, maar men brengt den lijder zeer veel gemak toe, en maakt zijn leeven minder ongelukkig.

3. Indien een ſteen den weg opſtopt, zal men den waterweg opſnijden, het zij de ſteen in het *perinæum*, dat is, tusſchen den balzak en den aars zit, of in de mannelijke roede, om dat de ondervindinge geleert heeft, dat men deeze openingen zeer gelukkig ſluiten, en geneezen kan.

Fistels aan de mannelijke roede worden veroorzaakt door kanker, of wel door venus-kwaalen; indien door kanker, voornaamelijk het hoofd van dat deel aandoende, is buiten tegenſpaaak de afbinding van het lid zeer noodzaakelijk, en kan zeer wel geſchieden, als men eerst een catheter in den blaas brengt, en dan door afbinding het aangedaane deel doet weg vallen.

Dog wanneer door geduurige venus-ziektens en chankers de waterweg geheel toegegroeit, en met *fistelen* doorboort is zijdelings, gelijk gebeurt; dan is 'er geene geneezing te hoopen, dan door eene dwarſche ſneede van den waterweg, een weinig onder den *fistel*, en het daar in brengen van den catheter, en op deezen het onnut geworden deel door afbinding weg te neemen.

De fistels van het oog zijn veelerlei, en veroorzaaken geduurig traanen, zie derzelver beſchrijvinge onder TRAAN-FISTEL.

Fistels van de kwijlklier, en water-vaten. Wanneer een gezwel aan den wang weggeſneeden is, zo dat eene tak van den kwijlklier gekwetst word, blijft 'er eene lekking van ſpog, die moeijelijk te geneezen is; men moet den lijder een ſtukje tweebak te kaauwen geeven, dan loopt de kwijl met een ſtraaltje uit den *fistel*, en houd op, zo dra de kaauwing geëindigt is. Het is derhalven noodig tot bevordering van de geneezing, om zulk voedzel voor eenigen tijd te geeven, welke geene kaauwing noodig heeft, als *vleeschnat*, *conſommées*, *geleij van hartshoorn*, enz., dan met een gloeijend ijzer daar toe gemaakt, den *fistel* toebranden, en zagtjes drukken tot de geneezing toe, en onderwijlen nog kaauwen, nog praaten, ten minſten zo weinig als doenlijk is.

Op aderlaatingen, of andere kwetzingen van den arm gebeurt het, dat een watervat lang eenig vogt door een *fistel* ontlast, welke door drukking, branding, en toetrekkende of bijtende middelen geneezen word.

FISTULA, zie FISTEL.

FISTULA LACHRIJMALIS, zie TRAAN-FISTEL.

FISTULARIS, zie RATELEN.

FISTULOSUS; *Pijpagtig*; dat van binnen hol als een pijp is.

FIXA; *Vaste Dingen*; worden van Chijmisten genoemt die dingen, welke het geweld des vuurs, zonder vermindering, kunnen verdraagen, en niet in de lucht vervliegen, en verſtrooit worden; gelijk bij voorbeeld zijn de *vaste zouten* (*ſalia fixa*). Deeze vaste dingen ſtaan tegen over de *vlugge* (*volatilia*), die zo wel door de lucht als van het vuur verſtrooit worden, gelijk bij voorbeeld de *vlugge zouten* (*ſalia volatilia*).

FIXATIO; *Vastmaaking*; is, dat men een lighaam, het welk uit de natuur *vlug* is, en 't vuur niet kan tegenſtaan, door de konst zo verandert, dat het aan 't geweld des vuurs kan tegenſtand bieden, zonder te vervliegen; bij voorbeeld, om het *vlugge zout van hertshoorn* te *figeeren*,

Neemt van dit gemelde zout, zo veel gij wilt, doet het in een glas en giet 'er druppels wijze *geest van vitriool* op, zo lang tot dat het niet meer opbruist, maar het vogt boven op ſtil blijft ſtaan; doet het dan in een retort en distilleert 'er het vogt weer af, zo blijft het vaste zout op de grond leggen. Dus gaat men ook te werk met andere vlugge zouten; de *ſalpeter* word in het vloeijen met koolen-ſtof vast gemaakt, en de *wijnſteen* door branding; zie SALPETER en WIJN-STEEN. Hoe men de *kwik* vast maakt, zie op 't artijkel KWIK-SILVER.

FLABELLI-FORMIS; *Waaijers wijze* van gedaante.

FLABELLUM; een *Waaijer*; is een dun plat uitgebreid werktuig, 't welke dient om 'er wind mede te maaken, tot veelerhande gebruiken verſtrekkende; als van de juffers tot verkoeling in heete tijden, en van die welke met koolen arbeiden, tot zagte aanblaazing van dezelve, enz.

FLABELLUM D. JOHANNIS; deeze naam draagt ook de *Reinette*; zie aldaar.

FLACCIDITAS SOLIDORUM; dus word het onvermoogen of de zwakheid der grond-deeltjes genoemt, waar uit de vaten en andere holtens beſtaan; zijnde eigentlijk eene verſlapping der vezeltjes, die hunne veerkragt verlooren hebben; veroorzaakende dit, dat de zappen niet behoorlijk kunnen verandert en bewoogen worden; en dit is de oorſpronk van veele ziektens; als de matte koorts, onmagt, gezwellen, onmaatige vloeijingen, enz; zamentrekkende en ſterkende geneesmiddelen, benevens een gemaatigde lighaams-oeffening, zijn de dienſtigſte middelen die men kan werkſtellig maaken, dewijl ledigheid en gebrek aan beweeging de voornaamſte oorzaaken van dit ongemak zijn.

FLAGELLA; dus noemt men de dunne rijſen der boschagtige boomen, daar men de roeden en rijſene bezems van maakt, waar toe best dienen de rijſen van de *berken-boomen*, dewijl ze taai en langduurende zijn. Ook worden de *rankjes* of dunne kruipende ſtengjes van zommige planten, bij voorbeeld van de *aardbeſiën*, aldus genoemt, welke meest altijd in de leden wortelen en nieuwe ſcheuten ſpruiten, waar door de plant vermeerdert word.

FLAK-VISCH; is een zoort van *Kabeljauw*, die in

Noorweegen in groote meenigte gevangen, en waar van een zoort van *ſtok-visch* gedroogt word. Zie STOKVISCH.

FLAMBOUW; *Flambeau*; is een werktuig om te lichten, uit dikke pitten zamengeſtelt, die met wasch bedekt worden, dienende om 's nagts te lichten, het zij bij illuminatien, begraaffenisſen, als anderzins.

De *flambouwen* zijn van de *toortzen* onderſcheiden, dewijl de eerstgenoemde van wasch gemaakt worden, en de andere van een min kostbaarder compoſitie; zie TOORTZEN.

Zij hebben eene vierkantige gedaante, zomtijds zijn zij van wit, dog meestentijds van geel wasch; gemeenlijk van vier pitten uit een zoort van hennip geſponnen, en dat maar weinig getweernt word, ieder van een duim dikte zamengeſtelt.

Om dezelve te vervaardigen gaat men dus te werk; men haugt de pitten op ſtokken even als de kaarſemakers gewoon zijn te doen; als dan giet men met een daar toe bekwaame lepel, geſmolten wasch van boven nederwaarts over die hangende pitten; waar onder een koperen bak ſtaat, daar het afloopende wasch in gevangen word; dit herhaalt men tot twee maalen; als dan laat men de pitten droogen, na dezelve verſcheidene maalen met wasch overtrokken te hebben; voorts rolt men ze op een tafel, en men voegt 'er vier bij malkanderen, dezelve met een geheel gloeijend ijzer zolderende; wanneer zij dus zamengevoegt zijn, giet men 'er zo veel wasch over, tot dat zij hunne behoorlijke zwaarte hebben, het welk gemeenlijk anderhalf of twee pond is: Om ze te voltooijen, bedient men zig van een zoort van polijſter of houten ſtrijk-ijzer, waar mede men ze aan de vier zijden, effen en glad maakt.

Middel om Flambouwen te vervaardigen, die bijna niet te blusſchen zijn.

Laat in een koperen ketel, of verniste ſteenen pan op gloeijende koolen, agt oncen *ſalpeter*, een pond *zwavel*, vier oncen *colophonie*, twee oncen *zwart pik*, een once *wasch*, en twee oncen *terpentijn* ſmelten; deeze compoſitie ter deegen geſmolten en gemengt zijnde, zo ſteekt 'er linnen in dat ter deegen droog en zuiver is; draait dit linnen 'er zo lange in om, tot dat het volkomen van dit mengzel doorgetrokken zij; hebt dan een taamelijk lange ſtok gereed, van ter deegen droog hout vervaardigt, wind hier dit linnen, terwijl het nog warm is, om, en bind het met dun kramdraad ter deegen ſtijf vast, op dat zig het mengzel te beter aan de ſtok hegte: Als dan heeft men een *flambouw* die eens aangeſtooken zijnde, door geen wind nog regen uit te blusſchen is; hij zal zelfs in het water kunnen branden; en daar is geen moogelijkheid om hem uit te krijgen, dan door middel van hem in zand of asch te ſnooren.

Deeze *flambouwen* wierden bij de Ouden veelvuldig gebruikt, niet alleen in hunne huizen, maar ook ten oorloge; om 's vijands werktuigen in brand te ſteeken, als zij 'er nabij genoeg waaren, om ze 'er met de handen in te kunnen werpen.

FLAMINGO; is een vogel door GESNERUS, ALDROVANDUS, WILLUGBEIJ en meer anderen, *Phoenicopterus* genoemt; (*Phoenicopterus ruber, remigibus primoribus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) LINNÆUS en BRISSON maaken een bijzonder geſlagt van deezen vogel; ſtellende de eerstgenoemde tot kenmerken, een naakte bek, die als geknakt is, en omgekromt; de voeten met vier vingeren bezet, en als zwempooten gepalmt.

De *Flamingo* is een der ſchoonſte vogelen, die zig aan het oog kan vertoonen; hij heeft een zeer deftig postuur, veel overeenkoomst met dat van den *Reiger* hebbende; voorts een langen hals en de blankheid van den *Zwaan*, daar bij de ſchitterende gloed der *Kakatoes* of *Westindiſche Raave*; zijn pooten en hals zijn langer als die van een *Oijevaar*, egter is zijn lighaam kleinder; en regt op ſtaande, heeft hij bijna de hoogte van vier voeten; zijn wieken toegeſlaagen zijnde, ſtrekken zig tot aan het uiterſte van den ſtaart uit.

De *flamingo* verandert van koleur na maate hij in jaaren toeneemt; het eerſte jaar is zijn geheele lijf met wit en grijs gemengelde vederen bedekt, dog de meeste ſlag-pennen zijn zwart-koleurig; zijn bek is grijs, dog aan het einde zwart; de pooten, voeten, vingeren en derzelver vliezen, zijn mede altemaal graauwagtig. In het tweede jaar, is de kop, keel, hals en 't geheele lijf witagtig, met een rooze-koleur gemengelt, insgelijks zijn de dek-vederen van de ſtaart; dog die der ſchouderen en vlerken zijn alle hoog roozen-koleur, de ſtaart-pennen bleek rooze-koleur, en de voornaamſte ſlag-pennen zwart; bek en pooten zijn bleek rood, dog het end van de bek blijft zo als in het eerſte jaar zwart. In 't derde jaar ondergaat deeze vogel zijne laatste koleur-verandering; hij word als dan in het geheel ſcharlaken-rood, met een ſchitterende glans, behalven dat de meesten zijner ſlag-pennen zwart zijn; in zommige is de bek rood, in anderen wederom geel, dog aan het end altoos zwart; en de pooten rood.

De woonplaats deezer vogelen, is in verſcheidene deelen van Africa en America, alwaar ze zo gemeen zijn, als bij ons de ganzen en zwaanen; ook worden ze op de West-indiſche en andere eijlanden in de oceaan gevonden, en zomtijds ziet men ze zelfs aan de zuidelijke kusten van Frankrijk; over dag onthouden zij zig op de meiren of rivieren, en 's nagts op de gebergtens; hun gewoone voedzel beſtaat in ſchulp-vischjes, wormen en inſecten, die zij met hunne lange krommen bek zeer diep uit het zand en ſlijk weeten te wroeten; ook drinken zij zout water.

Hunne nesten, die ſtomp van boven en bijna twee voeten hoog zijn, en de gedaante van een zuiker-brood hebben, worden op een zonderlinge wijze door hun vervaardigt; zij ſchraapen op het ſtrand onder water zo veel klei bijeen, tot dat de hoop taamelijk hoog boven 't water uitſteekt; en wanneer die aarde dus van-bovenen eenige vastigheid verkreegen heeft, boort de vogel 'er eene kuil in, die de bekwaame wijdte heeft om zijne eijeren, die hij gemeenlijk twee in getal legt, te kunnen bevatten; deeze eijeren legt hij op de bloote grond, en zit zodanig te broeden, dat zijn pooten buiten het nest in het water hangen: De jongen kunnen niet vliegen, voor dat zij bijna hunne volkomene wasdom verkreegen hebben, dog zij loopen intuſschen zo ſnel, dat men moeite heeft om ze te betrappen. Om de ouden te vangen vereischt veel werk, dewijl zij op het minſte geraas of risſeling ſchrikken, en zig in de ruigte of riet-bosſchen verbergen. Het beste middel om ze te vangen, is rondsom hunne nesten ſtrikken te ſpannen, daar in vast raakende, ſtellen zij de geweldigſte pogingen in het werk om los te koomen; vinniglijk verdedigen zij zig met hunnen bek, en wanneer men ze bij de hals gevat

gevat heeft, maaken zij van hunne pooten, die met ſcherpe nagelen zijn bezet, gebruik. Het is niet doenlijk een oude gevangene *flamingo* te temmen, hij wil eeten nog drinken; dog jong zijnde, geſchied zulks gemakkelijk, en worden binnen kort zo tam, dat zij met weinige dagen uit de handen van hunnen bezorger willen eeten.

Schoon het vleesch der *flamingo's*, inzonderheid dat der ouden, taai is, zo is het zelve egter eetbaar; de koleur is bruin; oudtijds wierd de tong voor een groote lekkernij gehouden, en op de tafels der Romeinſche Vorſten voorgedient.

Het dons dat deeze vogelen bedekt, word niet minder, als dat der zwaanen geagt, om 'er bedden, enz. mede te vullen.

FLAMMA; de *Vlam*; deeze beſtaat uit de brandende vuurdeeltjes, die uit een lighaam dat verbrand word, door de werking des vuurs ſnel uitvliegen, en een kegelvormige gedaante uitmaaken; eigentlijk is de *vlam* niet anders als een brandende rook, die uit de wegvliegende fijnſte brand- en vlam-baare deelen des brandenden lighaams beſtaan, en omtrent het vuur het grootſte verhit zijnde, een *vlam* uitmaakt.

Dat de *vlam* geduurig op en nederflikkert, ontſtaat van de werking en wederwerking der lucht en *vlam* tegen malkander: Dog daar is ook vuur zonder *vlam*, wanneer naamelijk de fijne brandbaare deelen uit 't lighaam vervloogen zijn, of het zelve geen of weinig zodanige bevat, of dat de vuurdeelen in de porien des lighaams zig blijven onthouden, gelijk men in de gloeijende koolen en metaalen, enz. ziet.

FLAMMA, zie ook CALIDUM INNATUM.

FLAMMEUS, betekent *vuur-koleurig*.

FLAMMULA CORDIS; zo veel als *Hart- of Levens-vlam*; dus word door zommige de werkende oorzaak der bloedvorminge genoemt; zijnde egter de eigentlijke betekenis, *de leevens-geesten van het dierlijke lighaam*.

FLAMMULA JOVIS, zie VUUR-KRUID.

FLATULENTIA; *Flatus*; zie WINDEN.

FLATUOSUS MORBUS, zie WIND-ZUGT.

FLAUWHARTIGHEID; in 't latijn *Languor*; in de koorts is de flauwhartigheid en flapheid een teken van zwaare ziekte; maar de flapheid die na de koorts en andere ziektens overblijft, word meest al overwonnen.

FLAUWTE; *Kwaalijkheid*; *Onmagt*; *Zwijming*; *Bezwijking*; is tweërlei, de eerſte in 't latijn *Deliquium animi* en *Lipothijmia* genoemt; is, als de mensch bleek word, ter aarde nederzijgt en onbeweeglijk als een dood lighaam legt, behalven dat men den polsſlag en de ademhaaling, die egter zwak zijn, nog gewaar word: Als nu dit over al in een grooter trap overkomt, dan word het eigentlijk *onmagt* of *bezwijking*, in 't latijn *Sijncope* genoemt, daar de mensch, of onverwagt of na voorgaande pijnen, of ook na een moeijelijke ontmoeting of gewaarwording, van alle uit- en inwendige zinnen berooft, en met een bleek aangezigt, koud zweet, zidderende koude en ſtijve leden overvallen word, zo dat 'er niets als een zwakke ademhaaling en pols word beſpeurt.

De inwendige hoofd-oorzaak van dit toeval, is een ſchielijke verzwakking der herſenen, of eene te rugwijking der leevensgeesten uit de werktuigen, die de zinnen en beweeging toegeëigent zijn; dog zo, dat de toevallen zwaarder in de *onmagt* dan in de *flauwte* zijn; het welk uit veelerlei oorzaaken kan ontſtaan, als door ſterke bloedinge, overmaatig zweeten, of purgeeren, hevige pijnen; bij voorbeeld, bij kolijk, jigt, moeijelijk baaren en naweën, harden arbeid, al te ſterk ſtudeeren, zorg en gramſchap, hevige toorn, ſchrik en vreeze, misbruik van bijſlaapen, lang vasten, zwakheid door ziekte en ouderdom.

De geneezing is tweederlei, de eene in de aanval (*paroxismus*), en de andere daar na: Wanneer iemand in een *flauwte* gevallen is, moet men hem, om weer bij te koomen, terſtond een ſpons of doekje, dat in ſterke *azijn* of *ongarisch water* gedoopt is, onder de neus houden of wat daar van in de neus blaazen; of men houd hem *geest van ammoniak-zout* onder de neus; of men beſproeit hem in het aangezigt met wat koud water; goede *ſlag-balſem* of *olie* van *marjoleine*, *kruidnagels*, enz. aan de ſlaapen, kruin des hoofts, pols der handen en 't hart-kuiltje geſtreeken, is ook zeer goed, dog niet voor vrouwen die de zoete reuk niet kunnen veelen. Of men berookt den Lijder met op koolen geworpene *zwavel*, *veeren*, *hoorns* of *klauwen*, of diergelijke ſtinkende dingen, inzonderheid bij vrouws-perzoonen.

Als dan de Lijder weer wat bij gekomen is, kan men hem van de volgende dingen tot verſterking der geesten, en om de *flauwte* geheel te doen overgaan, geeven; als *mastik-water*, *ſlag-water*, (*aqua apoplectica vel epileptica*), *eau de la reine*, *eau de carmes*, *geest* of *eſſents* van *citroen-ſchil*, *tinctuur* van *caneel*, van *coraalen*, *elixir vitæ*, enz.; waar bij men van de vlugge en olieagtige zouten mengen kan, als *vlug zout* van *hertshoorn*, van *roet*, van *ijvoor*, van *ammoniak-zout*, *vlug olieagtig zout*, *tinctuur* van *bevergeil*, van *barnſteen*, van *amber*, enz.

Of neemt *water van melisſe*, en van *roosemarijn*, van elks twee oncen; *alkermes confectie*, twee drachmen; *ſijroop van kruid-nagels* en van *limoenen*, van elks een half once; mengt het tot een drankje, waar van den Lijder om de uur of paar uuren een lepelvol neemt.

Of neemt *conſerf* van *roosemarijn-bloemen*, van *ſalie-bloemen*, van ieder anderhalf once; *ſpecies* van *amber*, twee ſcrupels; *tinctuur* van *caneel*, van *bevergeil*, van elks een ſcrupel; *olie* van *marjoleine* en van *barnſteen*, van elks vier druppels; *ſijroop* van *calmus* of *limoenen*, zo veel genoeg is, om 'er een brok of *electuarie* van te maaken, waar van de Lijder om de twee uuren een halve lepelvol neemt: Deeze dingen verſterken den lijder zeer: Indien de *flauwte* ontſtaat uit hevige pijnen, bij voorbeeld in het kolijk, jigt, moeijelijke baaring, na-weën, enz., dan zijn de *opiaaten* ook dikwils nuttig, als *laudanum opiatum*, *tinctuur* van *opium*, *pijnſtillende tinctuur*, *theriaak* of *diascordium*, in behoorige maate, het zij alleen of met de voorige dingen vermengt, gegeeven.

Het volgende middel word zeer aangepreezen tegen zwijming en kragteloosheid, inzonderheid der oude luiden:

Neemt *gepaarlde manus christi-koekjes*, drie oncen; wrijft ze in een ſteenen mortier, en doet 'er bij gedistilleerde *olie* van *caneel*, van *foelie*, en van *muscate-noot*, van elks tien druppels; van *kruidnagels*, zes druppels; *eſſents* van *amber*, en van *citroenen*, van ieder twintig druppels; *geest* van *melisſe*, anderhalf ſcrupel; van *roosen*,

een ſcrupel, en *alkermes-confectie*, zo veel genoeg is, om 'er een *electuarie* van te maaken, waar van de Lijder altemets een mespunt vol neemt.

Wanneer dan den Lijder weer te regte gekoomen is, moeten de oorzaaken der *flauwtens* wel onderzogt, en 'er middelen tegen in het werk geſtelt worden, om dezelve, indien doenlijk, geheel weg te neemen, op dat de *flauwte* niet te eeniger tijd weer koome; welke middelen na de omſtandigheden moeten geſchikt worden, en dus verſchillig moeten zijn, want zomtijds zullen 'er *zweetdrijvende*, zomtijds *openende* en dan *moeder-middelen*, of ook *worm-middelen*, enz. noodig weezen: Indien de zwakheid en flauwte van overmaatige vermoeijing, of al te ſterk ſtudeeren, of andere zwaare hoofd-bezigheden, enz. van daan komt, dan is het noodig, zig daar van, ten minſten voor eenigen tijd, te ſpeenen, en een aangenaame uitſpanning te neemen; dit zal de geesten verkwikken en weer herſtellen; het matig gebruik van een glas beste wijn, bij of na de maaltijd, is ook van veel nut in dit gebrek. Zie ook ONMAGT.

Het gebeurt niet zelden, dat iemand op weg, in 't ſterk gaan of marcheeren, ſchielijk kragteloos en *flauw* word, inzonderheid als men niets of weinig gegeeten heeft; hier tegen is niets beter, als een weinig eeten, voornamentlijk brood, te neemen; als mede een mondje vol brandewijn, of iets anders verſterkends, indien men het bekoomen kan, waar door men weer bij en tot kragten geraakt: Het is derhalven goed, dat een reiziger, die aan diergelijke *flauwtens* onderhevig is, eenig eeten, inzonderheid brood, bij zig draage of mede voere, om zig daar van te konnen bedienen, als hij op het ruime veld is, en niets voor geld bekoomen kan.

FLAVEOLA, zie ZUIKER-VOGELTJE.

FLAVUS; *Geel*; *Geelverwig*.

FLEGMA, zie PHLEGMA.

FLEMEN, of *Flegmen*; is een gezwel om de knokkels.

FLERECIJN; dus word de *Jicht* ook genoemt.

FLESUS, zie BOTH.

FLEXUOSUS; *Bochtig*; *Heen en weder geboogen*; of dat verſcheidene kromtens heeft.

FLEXUS; *Geboogen*; *Gekromt*; dat krom omgeboogen is.

FLORA; heeft verſcheidene betekenisſen, als 1. wierd dus de *Godinne der Bloemen* van de Heidenen genoemt; 2. betekent het de achting en liefhebberij voor planten, inzonderheid voor fraaije bloemen; 3. een lijst of optelling der planten, die in een zeker landſchap natuurlijk groeijen.

FLORALE FOLIUM; *Bractea*; worden genoemt de bladen, die omtrent de bloemen van zommige planten voortkoomen, en die meest al van een andere gedaante, ook zomtijds van een andere koleur zijn, als de overige bladen der plant, gelijk bij voorbeeld aan de *ſcharleij* (*horminum*), enz.

FLORALIS; dat dicht aan, of omtrent de bloem groeit.

FLORENTIJNSCH LAK, zie LAK.

FLORENTIJNSCHE MARMER-STEEN, in het latijn *Lapis Florentinus*; is een zoort van fraaije marmerſteen, waar in de ſpeelende natuur, door een aangenaame ſchakeering van levendige koleuren, de beeltenisſen van huizen, boomen, bosſchen, enz. heeft geprent; het meest worden zij in de ſteengroeven van het Hertogdom *Florence* gevonden, waar aan hunne naams-oorſprong ook is toe te ſchrijven; egter zijn 'er eenige bergen in *Zwitzerland*, *Tijrol*, enz., daar men ze mede vind.

FLORES, zie BLOEMEN, *pag.* 213.

FLORES ANTIMONII; *Bloemen van Antimonie*; deeze zijn de zwavelagtige deelen van de *antimonie*, die door het vuur verdunt en om hoog gedreven zijn; men bereid ze gewoonlijk van geſtooten *rouwe antimonie*, die door middel van *alludels*, gelijk zwavel-bloemen geſublimeert word: Men kan ook zuiver zand met de *antimonie* vermengen, waar door men wat meer bloemen verkrijgt; dog hedendaags worden deeze *bloemen* bijna niet meer gemaakt nog gebruikt, dewijl ze al te hevig doen braaken en daar door kwaade gevolgen kunnen ontſtaan, te meer, dewijl men andere zagter en beter braakmiddelen heeft, gelijk de *braak-wijnſteen* en de *ipecacuanha-wortel* zijn.

FLORES BENZOES, zie BLOEMEN VAN BENZOIN, *pag.* 213.

FLORES CHEIJRI PARACELSI, zie BLOEMEN VAN CHEIJRI, *ib.*

FLORES CHIJMICI, zie BLOEMEN.

FLORES INDI, zie BLOEMEN VAN INDIGO, *pag.* 214.

FLORES JOVIS, zie BLOEMEN VAN LOOD EN TIN, *ib.*

FLORES MARCASITÆ, zie BLOEMEN VAN MARCASIET en BLANKETSEL (SPAANSCH).

FLORES MARTIS, of *Ferri*; *Yſer-bloemen*; daar door word gewoonlijk de *ijſer-ſaffraan* (*crocus martis*) verſtaan; dog deze naam draagt ook een zeker ſneeuwwitte en zomtijds zilververwige mineraliſche ſteen, die in de mijnen op zommige mijnſtoffen, voornaamelijk op ijſerſteenen, uitſchiet, in de gedaante als gedweege takjes, of zo hard als coraale-zink, of als geſtreepte crijstallen, en in andere gedaantens: Men vind deeze ſteen of bloemen in *Opper-ſtiermark*, bij een dorp *Eiſen-ertz* genoemt, en ze worden zeer gepreezen tegen de roode loop, inwendig gebruikt: De *doſis* is van een half drachma tot twee ſcrupel; uitwendig worden ze gebruikt tegen allerlei zoort van uitſlag, krawagie en booze zweeren, kunnen ook dienen tot blanketzel.

FLORES SALIS, zie BLOEMEN VAN ZOUT, *pag.* 215.

FLORES SALIS AMMONIACI, zie BLOEMEN VAN AMMONIAK ZOUT, *pag.* 213.

FLORES SALIS AMMONIACI MARTIATI, zie ENS MARTIS, *pag.* 643.

FLORES SALIS AMMONIACI VENEREI, zie ENS VENERIS, *pag.* 643.

FLORES SULPHURIS, zie BLOEMEN VAN ZWAVEL, *pag.* 214.

FLORES VENERIS, zie BLOEMEN VAN KOPER, *ib.*

FLORES VIRIDE ÆRIS, zie BLOEMEN VAN SPAANSCH GROEN, *ib.*

FLORES ZINCI, zie BLOEMEM VAN ZINK, *ib.*

FLORESCENTIA; betekent in de kruidkunde de *bloeiwijze*; hoedanig de planten bloeijen.

FLORIBUNDUS; *Vol-bloemig*; plant die veele bloemen draagt.

FLORIDUS; *leevendige*, *fleurige*, of *fraaije koleur*.

FLORIFER; *bloemdraagend*; dat bloemen voortbrengt.

FLORISTA; *Florist*; *Bloemist*; betekent een man, die alleen allerlei fraaije bloemen-draagende planten kweekt, of zodanige bemint. De Heer LINNÆUS verſtaat daar door ook zodanig een, die de planten, welke in een zeker landſchap van zelf in het wild groeijen, in een lijst of *flora* optelt.

FLOS; *Bloem*; is de opengegaane knop van een boom of plant; zijnde verſchillende van koleur, waar uit vervolgens de vrugten en zaaden voortgebragt worden; zie ook BLOEMEN.

De *bloemen* der planten zijn onderſcheiden in driederlei zoorten; als *mannelijke*, *vrouwelijke*, en *dubbelſlagtige*.

De *mannelijke bloemen* (*flores masculini*) zijn zodanige die alleen *helmſtijltjes* en geen ſtampertjes of vrugtbeginzels hebben, en dus geen vrugten draagen; maar ze maaken met het ſtuifmeel der helmtjes de vrouwelijke bloemen vrugtbaar.

De *vrouwelijke bloemen* (*flores fœminæi*) zijn zulke, die alleen *ſtampertjes* of *bloem-merken* (*ſtigmata*) en geen helm-ſtijltjes hebben.

Tweeſlagtige bloemen (*flores hermaphroditæ*), zijn die welke van beiderlei ſexe zijn, dat is die te gelijk *helmſtijltjes* en ook *ſtampertjes* (of *bloem-merken*) hebben, gelijk de meeste planten voortbrengen.

De bloemen koomen weer verſchillig aan de planten voort, want zommige planten hebben de mannelijke en vrouwelijke bloemen op een en dezelfde plant, gelijk *okernooten*, *haſelnooten*, *eicke-boom*, *concommer*, enz.; andere zoorten hebben op de eene plant maar louter mannelijke, en op een ander plant louter vrouwelijke bloemen, gelijk de *ſpinagie*, *hennip*, *taxis*, enz., en dan zijn 'er geſlagten die tweeſlagtige en mannelijke en vrouwelijke bloemen, alle drie op eene plant hebben, gelijk de *eſſchen-boom*, *glaskruid*, *piſang*, enz.

De bloemen zijn van veelerlei gedaante en maakzel, in de verſchillige geſlagten; men onderſcheid ze voornaamelijk in de volgende, als in

Flos amentaceus, katte-ſtaartje.
- - *apetalus*, bloem-bladelooze bloem.
- - *bipetalus*, tweebladige bloem.
- - *calijculatus vel completus*, gekelkte bloem.
- - *campaniformis*, klokformige bloem.
- - *carijophijlleus*, anjelierwijze bloem.
- - *compoſitus*, zamengeſtelde bloem.
- - *cruciformis*, kruisformige bloem.
- - *cijtiniformis*, granaat appels bloem.
- - *diſcoſus*, ſchijf-bloem.
- - *fiſtuloſus*, pijpagtige bloem.
- - *floſculoſus vel tubuloſus*, bloem met pijp-bloemtjes.
- - *hexapetalus*, zes-bladige bloem.
- - *infundibuliformis*, tregterformige bloem.
- - *labiatus*, gelipte of lip-bloem.
- - *lileaceus*, lelieformige bloem.
- - *monopetalus*, eenbladige bloem.
- - *monopetalus anômalus*, eenbladige ongeregelde bloem.
- - *papilionaceus*, vlinder-bloem.
- - *pentapetalus*, vijf-bladige bloem.
- - *perſonatus*, getroniede bloem.
- - *petalodes*, bloem met bloem-bladen.
- - *polijpetalus*, veelbladige bloem.
- - *radiatus*, geſtraalde of ſtraal-bloem.
Flos roſaceus, roozenformige bloem.
- - *ſcorpioides*, ſcorpioen-bloem.
- - *ſemifloſculoſus*, bloem met halve pijp-bloemtjes.
- - *ſpicatus*, airswijze-bloem.
- - *ſtamineus*, is zo veel als *apetalus*.
- - *ſterilis*, onvrugtbaare of looze bloem.
- - *tetrapetalus*, vierbladige bloem.
- - *tripetalus*, driebladige bloem.
- - *umbellatus*, kroon- of kroontjes-bloem.
- - *urceolatus*, kruikformige bloem.
- - *verticillatus*, wervel-bloem.

Wij achten het niet ondienſtig voor de liefhebbers der bloem-kweekerij, hier eene alphabetiſche lijst van de Schrijvers, die inzonderheid opzettelijk over de bloemen gehandelt hebben, mede te deelen.

AGRICOLA (G. A.) *Nieuwe en ongehoorde queek-konſt van boomen, heesters en bloem-gewaſſen, met plaaten, Amſt.* 1724. *in-4to.*

BESLERI (BASILII) *Hortus Eijſtettenſis, Norimb.* 1613. 2 *Tom. in folio chart. imp. cum fig.*

BOIJM (MICH.) *Flora Sinenſis, Viennæ Auſtriæ* 1656. *in folio.*

BRIJ (JOH. THEOD. DE) *Florilegium renovatum, pars I. Franc.* 1612. *pars II.* 1614. *pars III.* 1618. *cum fig.* dit boek is zedert in het licht gekoomen, onder de tijtel van *Anthologia magna, Francof.* 1626 *en* 1641. gemeenlijk in een deel gebonden.

Bijzondere aanmerkingen, over het aanleggen van Lusthoven, enz., de druk van 1766 *te Amſt. groot* 4*to.* zijnde hier agter eene fraaije verhandeling over de cultuur der bloemen, die aan J. H. KNOOP word toegeſchreeven.

CAUSE (H.) *Koninglijke Hovenier*, en J. COMMELIN *Nederlandſche Hesperides met plat. Amſt.* 1684. *in folio.*

COMMELIN *Beſchrijving en curieuſe afbeeldingen van raare, vreemde, Africaanſche, Oostindiſche en andere Gewaſſen*, 2 *deelen, Amſt.* 1701. *in folio.*

DILLENII (JOH. JAC.) *Hortus Elthamenſis, Lond.* 1732. *fol. mag. tab. æn.* 324.

DODONÆUS (R.) *Kruidboek met fig. Antv.* 1618 *en* 1644. *folio.*

FERRARII (GIO. BAST.) *Flor overo, cultura di fiori, Romæ* 1633. *in* 4*to.* & 1638. dit is het zelfde werk, als het geen te Amſt. in 1646 en 1664 in 4to. met plaaten, onder de tijtel van FERRARIUS *de florum cultura*, gedrukt is.

Florilegium renovatum & auctum cum CLXXIX fig. Francof. 1641. *in folio.*

Flower-garden displaijd in above 400 *curious repreſentations of the most beautiful, in folio.*

JARDIN *de la Hollande.*

JARDINIER FLEURISTE, *Paris* 1705.

KNOOP (J. H.) *Beſchouwende en werkdadige Hoveniers-konſt, met plaaten, Leeuw.* 1753. *gr.* 4*to.*

- - - - - - - - *Beknopte Huishoudelijke Hovenier*, 3 *deelen, Leeuw.* 1754. *gr.* 8*vo.*

LAURENBERGIUS (PETR.) *de plantis bulboſis & tuberoſis, Francof.* 1654. *in* 4*to. cum fig.*

LINNÆI (CAROLI) *Hortus Cliffortianus, Amſt.* 1737. *in fol. cum fig.*

MILLER (P.) *Groot en algemeen Kruidkundig Hoveniers en Bloemisten Woordenboek*, 2 *deelen met plaaten, Leid.* 1745. *in folio.*

MORIN *Traité de la Culture des fleurs, Paris* 1658.

in 12*mo.* zijnde zedert dien tijd verſcheidene maalen herdrukt.

MORLANDI *Obſervationes de uſu partibusque florum*, waar van een uittrekzel is te vinden, in de *Acta Lipſienſia* van Januarij 1705. *pag.* 275.

MUNTING (A.) *Beſchrijving der Aardgewaſſen, Leid.* 1696. *met plaaten in folio.*

- - - - - - - - - *waare Oeffening der Planten, met plaaten, Leeuw.* 1671. 4*to.*

- - - - - - - - - *Ptijtographia curioſa, Amſt.* 1711. *in fol. cum fig.*

PARKINSON (JOHN) *a choiſe garden of all ſorts of rarest flowers &c. Lond.* 1656. *cum fig. in folio.*

PAS (C. V. D.) *den Bloemhof, inhoudende de raare of ongemeene bloemen, die in estimatie gehouden worden, vol plaaten, Utr.* 1614. 4*to.*

PONTEDERÆ (JULII) *Anthologia, Petavii* 1720. *cum fig. in* 4*to.*

Recueil de plantes orientales, occidentales & autres, zijnde een getal van 250 plaaten, geſneeden door ROBERT, CHATILLA en BOSSE; deeze verzaameling van bloemen is zeer zeldzaam, en van een groote waarde.

Recueil de diverſes fleurs miſes au jour par J. H. *Paris* 1653. *in folio.*

ROSSI (G. D.) *Nuova ricolta di fiori cavati di naturale, in Roma* 1645. *in folio.*

SLOANE (HANS) zie deszelfs *reis na Jamaica*, in 't engelsch, *Lond.* 1707 *en* 1725. *met plaaten.*

SWERTIUS (EM.) *Florilegium, Frahcof.* 1612. *Amſt.* 1647. *in folio. Antwerp.* 1651 & 1657. *in folio*, de plaaten van dit werk zijn uitmuntende fraai.

Theatrum Floræ, in quo ex toto orbe venuſtiores flores æri inciſi proferentur, Paris 1622. *in folio.*

TOULOUSE (GUILLEAUME) *Livres de fleurs, feuilles, & oiſeaux, inventé & deſſiné d'après le naturel, avec fig. Montpellier* 1656. *fol.*

WEIMAN (J. W.) *Duidelijke vertooning eeniger duizend in alle de vier waerelds-deelen waſſende boomen, ſtammen, kruiden, bloemen, vrugten, uitwaſſen, enz., naar het leeven met haare kolcuren gedrukt, en met een talrijk register voorzien door* J. BURMAN, 8 *deelen, Amſt.* 1739. *enz. in folio.*

Niet tegenſtaande wij rede op het artijkel BLOEM *pag.* 211. eenige middelen hebben aan de hand gegeeven, om de bloemen met behoud van haare natuurlijke koleuren te kunnen droogen en bewaaren, zo zullen wij echter dit volgende hier nog plaatzen, dewijl het de beste manier is; zijnde de liefhebbers dit verſchuldigt aan den vindrijken geest van den Ridder ROBERT SOUTHWEL, die het wel aan het gemeen heeft willen openbaaren.

Laat twee ijzeren plaaten maaken, ter lengte van 8 à 10 duimen, en de breedte na evenredigheid; voorts van een genoegzaame dikte om niet te kunnen inbuigen; deeze ijzeren plaaten worden aan de vier hoeken zodanig doorboort, dat men 'er ſchroeven in kan ſteeken om ze na welgevallen op malkanderen te kunnen doen ſluiten; men plukt op de middag van een droge dag, de bloem die men zal willen bewaaren, deeze legt men op een blad papier dat in het midden is toegevouwen, behendelik alle de bladen en bloemtjes uitſpreidende, vooral zonder die te kwetzen; indien de ſtal van de bloen te dik is, moet men hem verdunnen, op dat die plat kan gemaakt worden, vervolgens legt men eenige bladen papier onder en boven de bloem tuſſchen de twee plaaten, en men ſchroeft dezelve toe; deeze plaaten worden dus geduurende de tijd van twee uuren, in een niet al te warme oven gezet; De bloemen groot en dik zijnde, moet men 'er voorzigtelijk al het onnutte van agteren afſnijden, en de bloembladjes in hunne natuurlijke ordre ſchikken.

Na de plaaten uit de oven genoomen te hebben, bereid men een mengzel van *brandewijn* en *ſterk-water*, van elks even veel; hier mede beſtrijkt men met een penceel van kemels-haair gemaakt, behendelijk de bloemen; vervolgens drukt men ze zagtjes tuſſchen een linnen doek; om 'er alle de vogtigheid van weg te neemen; voorts heeft men een gomagtig water in gereedheid, zamengeſteld uit een weinig *draaken bloed*, het welk in water is geſmolten; neemt dan een fijn penceel en beſtrijkt met dit gomwater, dat vooral niet te dik moet zijn, de geheele bloem, bedekt hem onder en boven met ſchoon papier, en doet hem voor de tweede maal in de pers tuſſchen de twee ijzeren plaaten; laat 'er hem dus eenigen tijd in ſtaan, waar na hij uit de pers word genoomen, en dus is de geheele zaak verrigt.

FLOS ADONIS, zie BRUINETTE.

FLOS AFRICANUS, zie TUNIS-BLOEM.

FLOS AMORIS; dus word de *Amaranth* ook genoemt.

FLOS ARMERIUS, zie DUISENDSCHOON.

FLOS CARIJOPHIJLLORUM, zie ANJELIER.

FLOS CRANII; word het *mos* genoemt, dat op het bekkeneel van doode menſchen groeit.

FLOS CARDINALIS, zie KARDINAALS-BLOEM.

FLOS CASSIÆ, zie CASSIE (PIJP-).

FLOS CLITORIDIS, zie CLITORIA.

FLOS CUCULI, zie LIJCHNIS.

FLOS CONPLETUS, zie CALIJCULATUS-FLOS.

FLOS CONSTANTINOPOLITANUS, zie LIJCHNIS.

FLOS FARINÆ; *Bloem-meel*; *Bloem*; is het fijnſte van het meel.

FLOS GRANATORUM, zie GRANAAT-BLOEM.

FLOS MARIS, is de *Walſchot*.

FLOS MIRABILIS, zie JALAPPE.

FLOS MUSCATUS; dus word de *Abelmoſch* ook genoemt; zie aldaar.

FLOS NITRI, zie APHRONITRUM.

FLOS PASSIONIS, zie PASSIE-BLOEM.

FLOS PAVONIS, zie POINCIANA.

FLOS PLEURITICUS; is de *kleine maankop*, of *roode koornbloem*.

FLOS SILIGINIS, zie ROGGE-BLOEM.

FLOS SOLIS, zie ZONNE-BLOEM.

FLOS TINCTORIUS, zie BREM (AKKER-) en SERRATULA.

FLOS TRINITATIS, zie VIOLE.

FLOS TUNETANUS, zie TUNIS-BLOEM.

FLOS VENTI, zie ANEMONE.

FLOS VITELLINUS; is de *Taraxicum*.

FLOS ZACHARIÆ; word de gemeene *Rogge-bloem* genoemt.

FLOSCULOSUS, zie TUBULOSUS.

FLOSCULUS, betekent in het algemeen een *kleine Bloem*; dog in het bezonder worden daar door in de kruidkunde verſtaan, de bloemtjes der zaamengeſtelde bloemen, die men ook *pijp-bloemtjes* noemt.

FLUIMEN, worden genoemt, die taaije doorſchijnende

nende ſtoffen, welke wij door hoesten uit de luchtpijp opgeeven; deeze zijn een vergadering van dat lijmerig vogt, het welke de Schepper geſchikt heeft tot glad- en zagthouding van den luchtpijp, en welke afgeſcheiden word door kliertjes, die overal in dat vlies verſpreid, door MORGAGNE allerduidelijkst zijn beſchreeven en afgebeeld. Deeze ſtoffe beſchermt van gelijken den luchtpijp tegens alle ſcherpe deelen, welke met de lucht vermengt, prikkeling en nadeel veroorzaaken konnen.

Zo dra wij verkouwd zijn op den borst, word deeze lijmerige ſtoffe in meerder veelheid afgeſcheiden, even als het ſnot in den neus, en is eerst dun, wateragtig, en min of meerder ſcherp; daar na word zij dikker, gebonden, en ligter opgebragt door hoesten.

De *fluimen* zijn dikwerf zwartagtig, voornaamelijk des morgens, inzonderheid als men geſlaapen heeft in eene kamer daar eene nagtkaars, en nog meer als 'er eene lamp gebrand heeft; het gebeurt ook, dat 'er zonder zulk iets, zwartheid in beſpeurt word, waar van geene rede te geeven is, dan dat de klieren van den borst zeer veelmaalen zwart, en wel diep zwart in zig bevatten, even als het zwart in de tweede kamer van ons oog; dit toeval is derhalven niet nadeelig.

Fluimen zijn zomwijlen taai, en in groote veelheid den gantſchen dag door, en zijn een teken van ongeſteltheid in de longen; wanneer ze etteragtig zijn gelijk in de waare borst-teering, dan bevestigen zij die ziekte, en ſtrekken tot een teken van den ſtaat derzelve.

Fluimen met een ſtreepje bloed in borstpleuris, worden voor een goed teken gehouden.

Goede middelen om de *fluimen* los te maaken, en gemakkelijker te doen uitwerpen, zijn de volgende.

Neemt *walſchot*, een drachma; ontbind die in wat *zoete amandel-olie*, of beste *witte boom-olie*; wijders *ammoniak-gom* in *wijn* ontbonden, vier ſcrupels; gepoeijerde *Florentijnſche lisch-wortel*, twee ſcrupels; *borst-ſtijroop*, twee oncen, mengt het tot een likking, waar van den lijder altemets iets ſlikt.

Of neemt zoete *amandel-olie*, of beste *witte boom-olie*, een half once; *walſchot*, een drachma, ontbind 't in de *olie*, mengt 'er dan nog bij gepoeijerde *gom-dragant*, een drachma, en beste *honing*, twee oncen; en gebruikt 't als het voorige.

FLUIDA; *vloeiende* of *vloeibaare dingen*: Dus worden in de geneeskunde, de vloeijende of vlietende deelen des lighaams genoemt, zijnde dus van de vaste (*ſolida*) onderſcheiden, met wien zij nogthans een evenwigt uitmaaken, en onophoudelijk eene nette evenredigheid bewaaren: Zommige deezer vloeibaare deelen beweegen zig van zelven, drijvende de vaste deelen tot werkzaamheid aan; anderen in tegendeel worden langzaam bewoogen, en met meer of min tegenſtand, door derzelver vaten aan het gaan geholpen en voortgeſtuwt.

FLUITE-BOOM, zie HONING-BLOEM.

FLUOR ALBUS, zie WITTE-VLOED.

FLUOR SICCUS, zie QUIKZILVER.

FLUORES METALLICI; *Berg-* of *Mijn-vloeijingen*; dus noemt men de valſche edel-geſteentens, het zij die, welke uit de natuur in de mijnen groeijen, of door de konst van crijstal en glas gemaakt worden; zijnde van de echte edel geſteentens gemakkelijk te onderſcheiden, om dat ze door het vuur vloeibaar gemaakt kunnen worden.

FLUWEEL, is een zijde ſtoffe, welke uit twee kettingen beſtaat en eenen inſlag; de eerſte ketting is van zijde gaarn, en de andere van vlos-zijde, de inſlag van zijden-gaarn; de vlas-ketting word telkens over eenen koperdraad geſlaagen, in welker midden eene fijne groef is; op deeze wijze dan word ijder inſlag een doorgaande lus van vlos-zijde, welke met een mes, of lancet daar toe in een koper werktuig vast gehegt, op het koperdraad doorgeſneeden word, als dan maakt de vlos-zijde zo veele opſtaande draadjes, of poolen uit, welke minder of meerder lang zijn naar de dikte van het koperdraad.

Deeze ſtoffe word op veele plaatzen geweeven, voornaamelijk te Genua, welke als nog voor de beste gehouden word; te Lions die minder ſterk is; te Amſterdam, ook te Leeuwarden: De *effene fluweelen* vereisſchen zo veel konst niet, of konnen overal daar men zijde kan verkrijgen, geweeven worden.

Men maakt *gefriſeert fluweel*, *geſneeden* en *gefriſeert fluweel à la Reine*, *geſchooren fluweel*, *gecamelleert* en *ingeſlooten*, dat is *chiné*; men heeft deeze konst zo ver uitgeſtrekt, dat men *fluweel* aan twee kanten, zelfs van twee ſtrijdige koleuren tegens elkander over geweeven heeft, het welk echter geen grooten aftrek gehad hebbende, nagelaaten is.

De ſchrijvers der *Encijclopedie* zijn 'er zeer wijdloopig en net over, dog dit is buiten ons beſtek; wij zullen 'er ſlegts bijvoegen, dat alle *trijpen*, *fluweelen* zijn; dog de inſlag en eene ketting is gaaren, en de andere ketting kemels-hair; het word derhalven ijler, om dat de tuschenruimte van de pool grooter is.

Fluweel van Manchester in Engeland, beſtaat uit eene ketting van linnen gaaren, en één van katoen; de inſlag is gaaren; men heeft dit zedert het jaar 1748 eerst aldaar begonnen, en is drie jaaren daar na te Lions door Mr. FORONBERT in 1751 mede uitgevonden en gefabriceert. De Engelſchen hebben dit *fluweel* wit geweeven, en daar na blaauw, zwart, enz. geverft. Mr. FORONBERT heeft eerst het katoen geverft, en het gaaren, en dus beſtendiger koleuren verkreegen.

Bedelaars fluweel verſchilt hier in van het Manchester, dat de ketting van grof katoen, en de inſlag van linnen is; daar het Manchester, gelijk gezegt is, uit twee kettingen beſtaat.

Uit deeze beſchrijving begrijpt men ligt, wat *chenille* en *peluce van Amiens*, wat *wolle pluis* enz. is; de weeving geſchied even eens, alleenlijk verſchilt de ſtoffe, en de lengte van den pool.

De *tapijten* die uit Perſien en Turkijen koomen, worden even eens gemaakt, dog met uitſteeking, en dus begrijpt men wat *point à la chine*, en *velours chiné* te zeggen is; te weeten, dat men, gelijk in de gebloemde *fluweelen*, en gebloemde *zijde ſtoffen*, hier en daar met fluweele bloemen inſteekt, gelijk men in de gebloemde ſtoffen enkele koleuren inſteekt.

Eenvoudig middel om het Fluweel ſchoon te maaken, en vaal zijnde, zwart te doen worden.

Neemt een *ſpek-zwaard*, wrijft hier mede het plakkige of vaal gewordene *fluweel*, en het zal wederom zwart worden, als of het nieuw was.

FLUWEEL-BLOEM, zie AMARANTH.

FLUWEELE ROK; in het latijn *Tunica Villoſa*, word genoemt het binnenſte vlies van ons gedarmte, en van zommige dieren, om dat het even als *fluweel* uit poolen beſtaat, waar van ieder in een tepeltje, het welke in zig bevat een ſlag-ader, en water- of melk-vat, en

eene

eene zenuwe, misschien een adertje; ijder pool, welke de voedende zappen opflorpt uit het ingenoomen voedzel, brengt het langs de melk- of chijl-vaten, tot in den chijl-buis; in zommige dieren is dit vlies zeer verschillende, dog in allen heeft dit nuttig zamenstel plaats.

FLUXUS CHIJLOSUS, of *Coeliacus*; zie SPIJS-LOOP.

FLUXUS HEPATICUS, zie LEVER-LOOP.

FOCILE MAJUS, zie ELLEBOOG.

FOCILE MINUS, zie FIBULA.

FOCUS; een *Haard*; *Vuurhaard*; betekent ook het *brandpunt*, daar de ftraalen der zon door een convex gefleepen brandglas gaande en gebrooken wordende, of in een holle fpiegel te rug ftuitende, te zaamen koomen, en brand veroorzaaken.

FOECULÆ, zie FECULÆ.

FOECUNDATIO; *Bevrugting*; *Vrugtbaarmaaking*; zie EIJ.

FOELIE, koomt van *folium*, een blad; het betekent doorgaans die aangenaame fpecerije, welke onder de gedaante van roodagtig-geele bladen, op de harde bast der muscaat-nooten zit, en aldaar eene indrukkinge maakt; over deeze fchil zit de weeke bast, welke even als die der amandelen hardagtig, ten minften vaster is, dan die der perfikken: De geheele noot zien wij nimmer in ons land, dan geconfijt.

De *foelie* geeft eene zeer aangenaame olie, welke uitgeperst en *oleum macis* genoemt word; deeze is zeer verwarmende, en word in- en uitwendig gebruikt; uitwendig aan de flaapen des hoofds, tegens beroerte, en tot verwarming der zenuwen, tegens hoofd- en tandpijn; ook op den buik tegens kolijken uit eene koude oorzaak, en tegens wormen. Zie ook MUSCAATE-NOOT.

FOELIJ; word van de fpiegelmaakers genoemt, het mengzel van *kwik* en *tin*, het welke agter de fpiegels gelegt word: Eene uitvinding van laatere tijden, want de ouden hadden geene glaze, maar metaale fpiegels, van geel koper, gelijk blijkt uit het 38*fte hoofdftuk van* Exodus *vs.* 8.; misschien moet daar door een mengzel van koper verftaan worden; waar zij ook van gemaakt worden, zo hebben de metaale fpiegels, als donker zijnde, niet nodig, dat 'er iets agter gehegt worde, om ftraalen wederom te kaatzen.

De glaze fpiegels in tegendeel; in het begin fchilderde men ze van agteren zwart, men plakte 'er papier, of iets anders agter, dog dit voldeed weinig; thans heeft men deeze konst zeer verre gebragt, en men verfoeliet allerlei fpiegels, zelfs de zulke, welke om haare uitneemende grootheid daar toe niet geschikt schijnen.

Foelij hoe te maaken, en agter glazen te brengen.

Men neemt eene groote langwerpig-vierkante zeer glad gemaakte fteen, met eenen houten rand rondom voorzien, welker drie zijden een gootje hebben, met twee gatjes in de hoeken; deeze fteen moet dusdanig op eenen voet geplaatst worden, dat men hem kan evenwijdig aan den grond, of horizontaal ftellen, en fchuins, om de kwik te ontlasten door de gatjes in de hoeken van het raam.

Men maakt eerst het glas wel fchoon, plaatst de tafel horizontaal, en men fpreid een blad tin, of blad-zilver, zeer glad, en effen uit; men giet vervolgens kwikzilver over het blad-zilver, men legt een vel papier op den rand van de tafel, daar geen gootje is, tot aan het plaatzilver; dan glijd men het glas eerst op het papier, en vervolgens over de kwik, wel toeziende, dat 'er geen vuiligheid tusschen beide koome; is een blad blad-zilver niet genoeg, zo neemt men 'er meerder, zo veel als 'er behooren tot dekking van het glas. Wanneer 'er het glas overgelegt is, legt men gewigten van fteen of ijzer overal op het glas, op dat het glas ftevig en egaal gedrukt worde op de *foelij*, en de overvloedige kwik 'er afgeperst worde; dan beweegt men den fteen een weinig fchuins, en tapt de kwik zagtjes af in houte kommen. De kwik maakt terftond met het tin eene naauwe vereeniging, of *amalgama*, en om de fterke aantrekkings-kragt welke tusschen 't glas en de kwik is, blijft het 'er vrij vast aankleeven; hier door kaatst het glas de ftraalen volmaakt te rug, evenwel met eenige wanftraalen, na de dikte van het fpiegel-glas; vervolgens zet men den fpiegel uit te druppen, in eenen houten bak. Vermits men het glas met veel gewigt moet drukken op de *foelij*, is het vrij klaar, dat men holle en bolle fpiegels niet dan met zeer veel moeite van *foelij* voorzien kan.

Boijle nam *tin* en *lood*, van ieder een deel, en van *bismuth*, twee deelen, fmolt het in een kroes, en goot 'er, eer de ftof koud geworden was tien deelen *kwikzilver* bij, liet dit amalgameeren, dat is zig vereenigen, en bewaarde het doorgegooten zijnde in een fles; dit goot hij zagtjes in eenen hollen glazen bol, draaide dien om, en verfoeliede op deeze wijze, allerlei zoort van fpiegels, en van allerlei gedaante.

Agter diamanten, crijftallen, en gefleepene edele geftcentens, legt men *foelie* of een goud-bladje van zilver of koper, het welke de licht-ftraalen wonderlijk doet affchitteren.

FOENICULUM, zie VENCKEL.

FOENICULUM AQUATICUM, is de *Phellandrium*; zie EPPE (WATER-).

FOENICULUM MARINUM, zie ZEE-VENCKEL.

FOENICULUM PETRÆUM vel TORTUOSUM, zie SESELI.

FOENICULUM PORCINUM, zie VERKENS-VENCKEL.

FOENUM BURGUNDICUM, zie BURGUNDISCH HOOI.

FOENUM GRÆCUM, zie FENUGREEK.

FOET, zie FUUT.

FOETOR; *Stank*, of *kwaade reuk*; zie STANK.

FOETOR ALARUM; *Stinkend fweet* onder den armen.

FOETOR ORIS; *Stinkende mond*; zie MOND (STINKENDE-).

FOETUS; *Vrugt*; in de dierlijke huishouding, verftaat men door *foetus* of *vrugt*, het dier 't welk in 's moeders lighaam door de vereeniging van 't mannetje en wijfje is gevormt, diensvolgens behoort hier mede het kind onder, het welk in de baarmoeder van de vrouwe word voortgebragt; het is van dit laatfte, dat wij voorneemens zijn hier te handelen.

De Heelmeesters, Vroedmeesters en Ontleedkundigen hebben waargenomen, dat drie of vier dagen na de bevrugting, 'er zig een eijrond bolletje in de baarmoeder bevind, en dat men zeven dagen na de bevrugting duidelijk zonder behulp van eenig vergrootglas de eerste *lineamenten* of trekken van de *vrugt* kan befpeuren: Die lineamenten schijnen egter niets anders te zijn, dan een klomp van bijna doorschijnende geleij, dewelke al eenige vastigheid heeft, en waar in men het hoofd en de romp kan onderkennen: Veertien dagen daar na begint men

men het hoofd beter te onderſcheiden, en de meest kennelijkſte trekken van het aangezigt te bemerken; de neus is nog maar een klein uitſteekend draadje, het welk *perpendiculair* ſtaat, met een linie die de ſcheiding der lippen aantoont; men ziet twee zwarte ſtippen in plaats van oogen, en twee kleine gatjes daar de ooren behooren; aan de twee zijden van het bovenſte gedeelte der romp, ziet men kleine uitſteekzels, welke de eerste ſchetzen van de armen en beenen zijn. Na verloop van drie weeken, is het lighaam der *vrugt* een weinig aangewonnen; de armen en beenen, handen en voeten worden duidelijk beſpeurt: De aangroei der armen geſchied ſpoediger als die der beenen; en de vingeren der handen ſcheiden zig eerder van malkanderen als die der voeten.

De *vrugt* een maand oud zijnde, verkrijgt meerder lengte; de menſchelijke gedaante is volkoomen bepaalt, alle de gedeeltens van het aangezigt zijn reeds te erkennen; het lighaam is getekent, de heupen en de buik zijn verheven, de leden zijn gevormt, de vingers van handen en voeten van malkanderen geſcheiden, en de ingewanden worden reeds vertoont door op een gepakte vezeltjes. Na verloop van zes weeken is de *vrugt* langer, de menſchelijke gedaante begint zig te volmaaken; enkel is het hoofd na evenredigheid dikker als de overige deelen van het lighaam; dus neemt de lengte en zwaarte der *vrugt* van dag tot dag toe; vijfdehalf maand na de bevrugting, zijn alle de deelen van het lighaamtje zodanig toegenoomen, dat men ze volmaaktelijk alle de een na de andere kan onderſcheiden; de nagelen zelfs worden aan de vingeren der handen en voeten gezien. Dus groeit zij allengskens meer en meer aan tot de negen maanden toe, zonder dat 't mogelijk is de juiste lengte, breedte, nog dikte van derzelver deelen te bepaalen; zeker is 't, dat de *vrugt* gedaurig in lengte toeneemt, en dat zij na haar geboorte veel meerder in de eerste jaaren, dan in de volgende groeit.

Wij neemen negen maanden voor de gewoone tijd, dat het kind in 's moeders lighaam blijft; want verſcheidene waarneemingen hebben ons geleert, dat kinderen met 6, 7, 8, 9, 10, 11 en 13 maanden gebooren, geleeft hebben; en dat anderen geſtorven zijnde, zonder bederf 4 en 6 maanden bij de moeders gebleeven zijn; ja zelfs verſcheidene jaaren, na egter eenige verandering ondergaan te hebben, maar zonder nogtans dat de gezontheid van de moeder, 'er ſcheen door gekrenkt te zijn; SCHENCKIUS, BARTHOLINUS en meer andere geloofwaardige Schrijvers, hebben veele dusdanige gevallen opgemerkt, en in hunne werken aangetekent.

Wij merken ook de *baarmoeder* als de plaats aan, waar in de *vrugt* zig het gemeenlijkſte beſlooten vind, in wat plaats van dat gedeelte de *placenta* of *nageboorte* zig ook moge vast hegten; de ondervinding heeft egter geleert, dat de *vrugt* zomtijds in het *eijernest*, *trompet van Fallopius*, ja zelfs in de *onderbuik* geraakt zijnde, aldaar aangroeit en tot volmaaktheid kan koomen; zie *Memoires de l'academie royale des ſciences*; DU VERNEIJ *oeuvres anatomiques*; de *Miscell. natur. curioſ.* enz., als mede dit Woordenboek op EIJERNEST.

Het is veel gemeener dat de vrouwen maar één kind telkens ter wereld brengen, als verſcheidene teffens; en wanneer zij 'er twee, drie, vier of vijf draagen, vind men ze zeer zeldzaam onder een bekleedzel, en hunne *placenta's* of *nageboortens*, ſchoon aan malkanderen vast zittende of kleevende, zijn egter bijna altijd onderſcheiden. Niet tegenſtaande men in het groeijend rijk zomtijds ziet dat de eene *vrugt* in de andere is gegroeit; en dat het dieren-rijk ons voorbeelden verſchaft, dat een eij zomtijds een ander eij beſluit, ja dat zelfs volgens getuigenis van BARTHOLINUS *ratten* jongen voortgebragt hebben, die met andere jongen bezwangert waaren; en dat men in Spanjen een *merrije* heeft gezien 't welk een *muil-ezel* wierp, die een gelijk dier in zig beſlooten had; zo zal het egter altoos ten hoogſten verwonderlijk ſchijnen, dat *menſchelijke vrugten* zig rede in hun moeders lijf vrugtbaar hebben bevonden, en dat zij leevende kinderen korte dagen na hunne geboorte gebaart hebben; het is egter iets het welk BARTHOLINUS, CLAUDER, de *Miscell. natur. curioſa*, *de Journal des ſçavans* enz. ſchijnen te bevestigen; ſchoon deeze gevallen van de uiterſte zeldzaamheid zijn, zo vind ik egter de gisſing van BARTHOLINUS niet vreemd, welke van gedagten is, dat de natuur van zins zijnde tweelingen voort te brengen, om zekere omſtandigheden de eene in d' andere heeft beſlooten, en dat zij zig in dat geval even eens gedraagt, als in de voortbrenging van kinderen met twee hoofden, twee lighaamen, vier armen, enz. Zie MONSTER.

De *vrugt* in de baarmoeder geplaatst, is 'er als een visch in het midden der wateren; 't welk wil zeggen, dat men haar in zijn geheel kan aanmerken, als een zoort van eij, met een vogt vervult, waar in de *vrugt* zwemt, en aan de innerlijke wanden van welke zij aan de eene kant door een zoort van ſtreng dat uit den navel voortkoomt, opgehouden word; zijnde dit ſtreng uit vaten zamengeſtelt, die zig verdeelen, en welke verdeelingen zig mede in een groote menigte als takagtige vezelen van een ſcheiden, om die zijden der wanden van het eij te doordringen, en zig in de baarmoeder te gaan inplanten, waar uit de *vrugt* door dit middel haar voedzel trekt.

Zeven of agt dagen na de bevrugting, indien het niet eerder geſchied, begint de *foetus* door deeze zoort van band of ſtreng opgehouden te worden; zij groeit allengskens aan, geeft geen tekenen van leeven, dan meer als een maand na de bevrugting, gewoonlijk na vier of vijfdehalf maand, zelden eerder of laater; onderwijlen groeit die aan, en is gemeenlijk alles in een behoorlijke toeſtand, of zo men het noemt *wel zijnde*, met de voeten na beneden geplaatst, het agterſte de billen op de hielen rustende, het hoofd op de knijen geboogen, de handen op den mond, en zij drijft als een zoort van vaartuig in het water, 't welke door de vliezen beſlooten word welke hem omvatten, zonder dat de moeder 'er eenig ongemak van gevoelt; maar wanneer het hoofd tot die dikte is gegroeit, om dit evenwigt te verbreeken, buitelt zij om, het gezigt na het *heilige-been* (*os ſacrum*) gekeert, en de kruin na de mond van de *baarmoeder*; deeze buiteling of wending, gebeurt gemeenlijk vier, vijf, zes, zeven of agt weeken min of meer voor de bevalling, en dit is het geen de vroedvrouwen *kind-keeren* noemen.

De eerſte der vliezen welke aan het uitwendige van 't eij beſpeurt word, draagt de naam van *aderylies* (*chorion*); en de plaats van dat vlies welke die ontelbaare menigte vaten bevat, die zig in de baarmoeder planten, noemt men *nageboorte* (*placenta*); zie NAGEBOORTE. Het vlies *chorion* affcheidende, ontdekt men een ander of tweede vlies, *lam-vlies* (*amnios*) geheeten, het welk bij gevolg de *chorion* en *placenta* overdekt, de *navel-ſtreng* bekleed, zig over het lighaam van de *vrugt* uitſtrekt, en de wateren beſluit, in welke de *vrugt* zwemt. Zie LAMVLIES.

De *ſtreng* is door twee ſlag-aderen, en een ader zamengeſtelt

geſtelt die men *umbilicales* noemt, als mede nog van een vat het welk de naam van *ouraque* draagt, en die in de mensch zonder holte is, dog in koeijers, ſchaapen, geiten, enz. met een holte voorzien; deeze koomt uit de grond der blaas voort, en ſtrekt zig tot aan den navel uit, alwaar zij zig ſchijnt te bepaalen; zij lascht zig in de ſtreng, loopt tusſchen de beide ſlag-aderen door, verlaat voorts de ſtreng, om zig regts en links uit te ſpreiden, en aan ieder kant een groote zak te vormen, die een geheele hoorn van de baarmoeder bezet, aan welke zij door een zoort van aanhangzel gehegt is, die de gedaante van een dikke worst heeft; diensvolgens kan men niet twijffelen, of dit is de vergader-plaats der pis van de *vrugt*, en men noemt het ook *pis-* of *worsten-vlies der ongeboorene vrugt* (*membrana alantoida vel tunica farciminalis*.)

Ten aanzien van het water, 't welk het *lam vlies* of de *amnios* bevat, en waar in de *vrugt* zwemt, heeft men tot nu toe met geen zekerheid ontdekt, waar van daan 't zelve zijn oorſpronk heeft; zekerder is het, dat dit natuurlijk bad, de *vrugt* voor uitterlijke aandoeningen beſchut, het geweld der ſlagen of ſtooten afkeerende, die een zwangere vrouw door vallen als anderzins op de buik zoude kunnen krijgen: en teffens bewaart het door de zelfde reden, de baarmoeder voor de ſchuddingen en wrijvingen, die de beweeging der *vrugt* veroorzaakt; eindelijk dienen die wateren, om de uitgang van het kind in de tijd der baaring te bevorderen, dewijl zij de wegen bevogtigende, dezelve glibbiger en rekbaarder maakt.

Gewoonlijk is het in de laatste maand, dat is te zeggen op het laatst van de agtſte, dat de *vrugt* gelijk rede gezegt is zig *keert*, en dat haar hoofd na de innerlijke mond van de baarmoeder zakt. In deeze toeſtand, welke de laatste trap der zwangerheid is, werkt zij zo wel door haar gewigt als beweegingen op de mond van de baarmoeder, en geeft daar door aan dezelve gelegentheid om zig in te trekken; deeze intrekking, gevoegt bij die der ſpieren van den onderbuik, bij de ſnelle oververhaaste beweging van het middelrif, en bij nog andere oorzaaken, die niet al te wel bekent zijn, veroorzaakt de uitgang van het kind uit zijne gevangenis, en doet dit hoogmoedig ſchepzeltje het daglicht aanſchouwen, dat nu van 12 tot 24 pond wegende, voor negen maanden niet anders dan een klein bolletje of eijtje was, door een wellustig ogenblik ontwimpelt, en aan het groeijen bragt. Zie ook BAARENSNOOD.

FOIN DE BOURGOGNE, zie BURGUNDISCH HOOIJ.

FOLIA ACMELLÆ, zie ACMELLA.

FOLIA ORIENTALIA, of *Senæ*; zie SENESBOOM.

FOLIA THEE, zie THEE-BOOM.

FOLIATIO, *Blad-vouwing*; betekent bij de Heer LINNÆUS die zaamenvouwing der bladen of bladbeginzels, wanneer ze nog in de blad-knoppen of wortelſpruiten opgeſlooten zijn, en die zeer verſchillig in de verſchillige zoorten van planten is; als 1. *ingewonden* (*involuta*); 2. *zamengerolt* (*convoluta*); 3. *omgewonden* (*obvoluta*); 4. *opgewonden* (*convoluta*); 5. *vlak over malkander leggend* (*imbricata*); 6. *zamengeboogen* (*equitans*); 7. *digt zaamengevoegd* (*conduplicata*); 8. *gevouden* (*plicata*); 9 *terug geboogen* (*reclinata*); 10. *ſlakswijze omgeboogen* (*circinata*). Deeze gedaantens ziet men afgebeeld in LINN. *Philoſophia botan.*

FOLIATUS, *vel Folioſus*; *Geblaad*, dat bladen heeft; bij voorb. *caulis foliatus*, geblade ſteng of ſteel met bladen.

FOLIO; is eene uitdrukking *tot het boekhouden* behoorende, en betekent zo veel als de pagina, of bladzijde.

Dus betekent *folio* 7., en bij verkorting *fo.* 7. de *zevende pagina*, of *bladzijde*, enz.

Folio recto, of *fo. ro.* verſtaat men *de eerſte pagina van een blad door.*

Folio verſo, of *fo. v.* de *tegenzijde*, of *tweede pagina van het blad.*

FOLIO, is mede een ſpreekwijs tot de Boekhandel behoorende; dus is men gewoon te zeggen, een boek *in folio*, of enkel een *in folio*, om daar mede een boek te betekenen, wiens uitgeſtrektheid het geheele blad papier enkel in tweën gevouden beſlaat, of waar van elke blad de helfte van het geheele vel is.

De boek-deelen die kleinder zijn als de *in folio's*, worden *in* 4*to.*, *in* 8*vo.*, *in* 12*mo.*, en *in* 24*o.* enz. genoemt; zie ook BOEKEN, *pag.* 227.

FOLIOLUM; een *Bladje*, *klein Blad*; dog in de Kruidkunde worden de kleine bladjes der geveerde of zaamengeſtelde bladen, daar door verſtaan.

FOLIUM, een *Blad*; is het groene bekleedzel en vercierzel der planten, want de bladen afgevallen zijnde, ſtaan de boomen als naakt.

De bladen zijn, ten opzigte van haar ſtoffe en zaamenweefzel, voorzien van een groote menigte grooter en kleinder getakte aderen of zenuwen, die op verſchillige wijze in de verſchillige zoorten van planten door de bladen loopen, en aan de meeste met het bloote oog of anders door het *microscoop* of in een *ſceleton* kunnen gezien worden; tusſchen welke zenuwen een groot getal blaasjes of kliertjes aan malkander geplaatst zijn, die het ligchaam der bladen en de merg- of ſponsagtige ſubſtantie uitmaaken, en van buiten met een zeer dun vliesje of huitje gedekt is; dit huitje is met een groote menigte kleine gatjes of porien doorboord, welke in zommige zoorten van bladen, als in de *oranje-*, *citroen-*, *limoen-* en *St. Jans-kruid-bladen*, enz. zelfs zigtbaar zijn, en tot uitwaazeming dienen. Op het artijkel BLAD hebben wij aangemerkt, dat de bladen niets flegts dienen tot verciering der planten, maar dat ze daar benevens van zeer veel nut en noodzaakelijkheid in het werk der groeijing zijn, welke zonder dezelve niet kan geſchieden: Want

1. Voeren ze de zappen der planten, die de wortelen inzuigen, en in de ſtam opklimmen, verder op tot de blad- en vrugt-knoppen, om nieuwe ſpruiten, bladen, bloemen en vugten te geeven; want ze zijn als zo veele boven malkander geplaatste werktuigen, die, geholpen door de warmte, het zap in elks bereik van aantrekking brengen, en dus het zelve van 't eene tot het ander blad om hoog voeren, tot het bovenſte van de top; gelijk men dit bewaarheid ziet in de herfst- en winter-tijd, daar de meeste planten hunne bladen wegens gebrek van warmte, hebbende verlooren, als dan derzelver groei ook meest ſtil ſtaat.

2. De bladen dienen ook, om het voedend zap nog meer dan het te vooren was, te zuiveren en te bereiden, en de fijnſte deelen daar van op te voeren tot voedzel van de edelſte deelen der plant, als *bloem*, *vrugt*, en *zaad*; het welke ook de reden ſchijnt, dat 'er omtrent de vrugtknoppen dikwils meer bladen, en dezelve digter bij een geplaatst zijn, dan aan de takken.

3. Dienen de bladen mede, om de grove en onnutte deelen van de fijne en beste deelen des voedendens zaps afge-

afgeſcheiden zijnde, af te voeren; het welke geſchied door middel van de uitwaazeming der bladen door haare porien, die men in derzelver opperhuid gewaar word, op diergelijke wijze als uit het lighaam der dieren door de porien van haare opperhuid gebeurt. Dat de bladen weezentlijk uitwaazemen en zulks zeer ſterk, daar aan heeft men niet te twijffelen, want hier over heeft de Hr. HALES zeer veele proeven genomen, die zulks klaarlijk aantoonen en bevestigen, ziet zijne *groeijende weegkunde*. Dog deeze uitwaazeming of zweeting, bevind men ook duidelijk aan zommige boomen, bij voorbeeld aan de *linde-* en *ijpe-boomen*, op welkers bladen men dikwils een taaije lijmige ſtoffe vind, die niet anders als een op heete dagen uitgewaazemt, en door de volgende koele nagten verdikt zap is. De druppels die men in de zomer in de morgenſtond, dikwils op de bladen der planten ziet, zijn niet altijd van de uit de lucht gevallene dauw, gelijk veele menſchen denken, maar veeltijds uitwaazemingen der planten, die wegens de nagt-koelte niet kunnen oprijzen, en dus op de bladen verzamelt, en in druppels vereenigt zijn.

4. Dog de bladen waazemen niet alleen uit, maar ze drinken ook ſterk in, de dauw, regen en lucht, en met deeze de fijnſte, zwavelagtige, zoute, zuure en meer andere deelen, waar mede de lucht overvloedig bezwangert is, en die tot de groeijing zeer noodzaakelijk ſchijnen; welke indrinking hoofdzaakelijk in de koele nagten, en op andere koele tijden geſchied, als wanneer de buisjes en zappen der planten, die door de dag-warmte uitgezet worden, wederom nauwer te zaamen gaan en dus eenigzins te rug wijken, waar door de bladen een zuigend vermogen krijgen. Dit alles heeft de ſchrandere en nauwkeurige Hr. HALES, door veele proeven bevonden, te wijdloopig om dezelve hier bij te brengen, maar die men in zijn bovengemelde werk nazien kan; en hij vermeent, dat de fijnſte en zuiverſte deelen der lucht, door de bladen ingedronken wordende, de ſtoffe zijn, waar uit de fijnſte en edelſte deelen der planten gevoed en geformt worden, even zo als dezelve in de lucht bereid zijnde, van daar in de long en waarſchijnlijk verder in het bloed der dieren gevoert worden: " En dat „ wij derhalven (*zijn zijne woorden*) met reden moogen „ beſluiten, dat een groot gebruik der bladen is, het „ geene zommige alrede vermoed hebben, te weeten, „ dat ze eenigermaaten dezelfde dienst doen tot onder„ houd van het groeijend leeven, als de long der die„ ren tot het onderhoud van het dierlijk leeven: Dog „ om dat de bladen geen uitzettende en uitrekkende „ borst hebben, gelijk de dieren, zo zullen hunne in„ en uitademingen zo veelvuldig niet zijn als die der „ dieren, maar ten eenemaal afhangen van de beur„ telingze veranderingen van heet tot koud voor de in„ ademing, en omgekeert voor de uitademing: En het „ is niet onwaarſchijnlijk, dat planten van edeler en krag„ tiger zap, meer van dit lucht-voedzel indrinken, en „ aan haare zelfsſtandigeid gelijk maaken, dan andere die „ flauwer en wateragtiger zap hebben: Wij kunnen den „ *wijn-ſtok* als een goed bewijs hier van aanmerken, „ welke in de derde ondervinding (*ziet zijn werk*) min„ der doorwaazemde is als de *appel-boom*; want dewijl hij „ niet gaarne veel wateragtig voedzel door zijne wortels „ uit de aarde optrekt, moet hij derhalven daar door „ 's nagts tot een ſterker indrinkende ſtaat gebragt wor„ den, dan andere boomen, die meer wateragtig voed„ zel krijgen; hij zal bij gevolg meer lucht indrinken. En „ en dit is een ſchijnbaare reden, waarom de planten in „ warme landen voller zijn van fijne ſpecerijagtige be„ ginzelen, dan noordelijke planten; want ze drinken „ ongetwijffelt meer dauw in.

„ En indien deeze gisſing de waarheid niet mis loopt, „ geeft ze ons eene verdere reden aan de hand, waarom „ boomen die vol vogt zijn, 't zij door een ſchaduwagtigen „ ſtand, of te weeligen ſtaat, onvrugtbaar zijn, te wee„ ten, om dat ze in deeze gevallen voller zijnde van vog„ tigheid, zo ſterk niet kunnen indrinken als andere, dien „ grooten zeegen, den *dauw des Hemels*.

„ En gelijk de kragtigſte en edelſte ſmaaken der vrug„ ten, en de aangenaamſte reuken der bloemen, niet on„ waarſchijnlijk voortkoomen van deeze gezuiverde lucht„ beginzels, zo kunnen de ſchoone koleuren der bloe„ men, wel voor een groot gedeelte mede uit dezelfde „ bron oorſpronkelijk zijn; want het is een bekende waar„ neeming, dat een drooge grond meer toebrengt tot haa„ re bontigheid, dan een heel vogtige.

„ En kan desgelijks het *licht*, door vrijelijk in de uit„ gebreide oppervlaktens der bladen en bloemen te drin„ gen, niet veel doen tot verbetering der beginzels der „ gewaſſen? want de Ridder ISAAK NEWTON ſtelt het „ als een zeer waarſchijnlijk vraagſtuk ter neder: *Kun„ nen* (vraagt hij) *grove lighaamen en licht niet in elkande„ ren veranderen? En kunnen de lighaamen niet veel van „ hunne werkzaamheid ontleenen, van de deeltjes des lichts, „ die in hunne zamenſtelling koomen? De verandering van „ lighaamen in licht, en van licht in lighaamen, is zeer „ overeenkomſtig met de loop der natuur. Optic. vraagſt.* „ 30. dus ver HALES.

Dat de planten de verſche zuivere lucht geſtadig noodig hebben, en even zo zeer na verlangen als de dieren, zo dat ze beide ziek of gebrekkig worden, indien ze dezelve lang koomen te miſſen; blijkt onder anderen ook aan die planten, welke onder of tuſſchen andere grooter, en zig uibreidende planten bedrukt ſtaan, of in oranje-huizen, kaſſen en bakken opgeſlooten worden, en geen genoegzaame vrije lucht genieten; want deeze zullen doorgaans geen tier hebben, maar ſlenterig en onvolmaakt groeijen, ja dikwils ziek worden en geheel verſterven, om dat haare vrije uit- en in-ademing door het grooter gewas, of de digt geſlootenheid der kaſſen, enz. verhindert word.

5. Eindelijk kan men ook zeggen, dat de bladen nog die dienst aan de planten doen, dat ze de *takken*, *bloemen* en *vrugten*, en elkander zelfs voor allerlei toevallen en aandoeningen beſchermen, die aan dezelve zoude kunnen hinderlijk zijn, bij voorbeeld, voor *hitte*, *koude*, *winden*, enz. Dus bevind men onder anderen, dat wanneer men zommige vrugtboomen, bij voorbeeld de *wijn-ſtok*, in de heete zomer-dagen, van hunne jonge takken of bladen te veel ontbloot, haare vrugten door al te veel aandoening der zon verſchroeit worden en bederven; of hunne regte hoedanigheid niet vekrijgen, en dikwils taai en onſmaakelijk of anderzins gebrekkig worden, inzonderheid als de boomen op ſterke zon tegen een muur of ſtaket geplant ſtaan.

Dat de bladen van de meeste planten in de winter afvallen, maar van andere niet, zulks hangt af van haare natuurlijke geſteltheid; want de planten, die hunne bladen altijd behouden en groen bliiven, gelijk de *denne-* en *pijn-boomen*, *taxis*, *hulst*, *maarentakken* enz., zijn doorgaans voorzien met veele hars- en olieof lijmagtige deelen, welke niet zo ligt uitwaazemen als

waterige deelen; daar en boven zo beletten die vette of lijmagtige deelen den indrang der vriesdeelen bij vorſtig weer, even eens gelijk olie in de winter door de koude wel dik word, maar niet bevriest, ook vette lijmige ſtoffe minder van de vorst aangedaan word als waterige; 't welke dus te wege brengt, dat de altijd groenende boomen hunne bladen in de winter behouden, en als dan bij zagt weer zelfs nog eenigzins groeijen: Daar en tegen de waterige deelen der planten die hunne bladen verliezen, ſterk uitwaazemende, en door de geringe of verflauwde warmte in de herfst-tijd geen genoegzaame zappen kunnende opklimmen, zo moeten de bladen of haare pijpjes als dan noodzaakelijk verſchroeijen, verdorren, en de bladen eindelijk afvallen.

Het kan egter wel gebeuren, dat de altijd groenende planten evenwel in de winter, als de vorst zeer ſtreng is, daar door zo ſterk aangedaan en gekrenkt worden, dat ze haare bladen laaten vallen en daar door ook verſterven; dog dit gebeurt meest doorgaans aan die welke met een lijmagtig zap voorzien zijn, gelijk de *taxis*, *hulst*, enz.

Wat de buitenlandſche altijd groenende gewasſen betreft, die uit zeer warme gewesten, als uit *Oost*- en *West-Indien* gebragt worden; de meeste van deeze behouden hunne bladen altoos, of dezelve blijven 's winters groen, om dat ze in haare natuurlijke groeiplaatzen geen koude gevoelen, maar de warmte aldaar het geheele jaar door bijna even gelijk is, waar door haare zappen in een geduurige beweeging zijn, en gevolgelijk de bladen aldaar het geheele jaar door (en dus ook bij ons door vermeerderde warmte in broei-bakken, ſtook-kasſen, enz.) behouden en altijd groen blijven: Hoewel de bladen van de altijd groene gewasſen niet altoos, maar meest zo lang duuren tot dat 'er eerst weer andere jonge bladen voortgekoomen zijn.

De bladen der planten zijn zeer verſcheiden in haar gedaante en eigenſchappen, enz. Men onderſcheid ze hedendaags alle, in drie hooftzoorten ofte clasſen; als 1. in *enkelde bladen*; 2. *zaamengeſtelde bladen*; 3. *bepaalde bladen*.

Een *enkel blad* (*folium ſimplex*) is, als 'er maar een eenig blad op een ſteel zit: Men onderſcheid zeven zoorten van enkelde bladen; als, volgens haar *omtrek*, *rand*, *inhammen*, *oppervlakte*, *top* of *punt*, *zijden* en *ſubſtantie*.

Een *zaamengeſteld blad* (*folium compoſitum*) is weer tweërlei; als *enkeld*, *dubbeld*, en *meer als dubbeld zaamengeſteld*. Een *enkeld zaamengeſteld blad* beſtaat uit verſcheidene kleinder bladjes, die aan een gemeenzaame hoofd-ſteel vast zitten. Een *dubbeld zaamengeſteld blad* (*folium decompoſitium*) is, als de gemeenzaame ſteel zig verdeelt, eer die met bladjes bezet is; gelijk bij voorbeeld de *wijnruit*. Een *meer als dubbeld zaamengeſteld blad* (*folium ſupra decompoſitum*) is, dat zig verſcheide maalen verdeelt, eer het met kleine bladjes bezet is.

Een *bepaald blad* (*folium determinatum*), of de *bepaaling* (*determinatio*) der bladen, beſtaat in haar verſchil, zonder agtgeeving op haar gedaante of maakzel, en is vierderlei, als het *beloop van het blad* (*directio*), de *plaats* (*locus*), de *inzetting* (*inſertio*), de *ſchikking* (*ſitus*) der bladen met elkander.

1. Het *beloop van het blad*, is de ſtrekking die het heeft van zijn begin tot de top: Dus noemt men het *ingeboogen* (*inflexum* of *incurvum*), als het blad tegen de ſteng of tak omgebogen is; *regtopſtaande* (*erectum*), als het een zeer ſcherpe hoek met de ſteel maakt; *ſchuins ſtaande* (*patens*), als het met de ſteel maar even een ſcherpe of wat kleinder als regten hoek maakt; *waterpas* (*horizontale*), wanneer het een regte hoek met de ſteel maakt; *nederwaarts geboogen* (*reclinatum*), als de top laager hangt als de oorſprong; *nederwaarts omgerolt* (*revolutum*), enz.

Schiet het blad aan zijn top een wortel uit, word het *wortel-maakend* (*radicans*) genoemt, gelijk zommige zoorten van *vaaren* doen; maar ſchiet het uit zijn onderſte oppervlakte wortelen uit, dan word het *wortel-ſchietend* (*radicatum*) genoemt.

2. De plaats word bepaalt door de plaatzing, daar het blad aan de plant vast is; dus is een *zaad-blad* (*folium ſeminale*), het geene dat eerst van het zaad voortkoomt, wordende ook *cotijledon* genoemt. Een *wortel-blad* (*radicale*) is, dat onmiddelijk uit de wortel voortſpruit. *Steng-blad* (*caulinum*), dat aan de ſteng vast is. Een *tak-blad* (*rameum*), is vast aan de takken. De bladen die onder de knoppen of botten aan de ſteng of takken zijn, worden *ſubalaria*; en het blad dat digt aan de bloem zit, *bloei-blad* (*florale* of *bractea*) genoemt.

3. De *inzetting*, bepaalt de wijze, hoe een blad aan de plant vast is; deeze kan zijn *peltatum*, *peliotatum*, *ſeſſile*, *decurrens*, *amplexicaule*, *perfoliatum*, *connatum*, *vaginans*; zie hier onder in de lijst.

4. De *ſchikking* (*ſitus*) der bladen, ten opzigte van elkander; onderſcheid de bladen in *folia ſtellata*, en deeze wederom in *terna*, *quaterna*, *quina*, *ſena*, enz.; *folia oppoſita*, *alterna*, *ſparſa*, *conferta*, *imbricata*, *fasciculata*, enz.

Het zal niet onnut zijn, voor de liefhebbers van de *Botanie*, dat wij hier alle de latijnſche met de duitſche benaamingen der bladen, zo aangaande haare gedaante, randen, inhammen, oppervlakte, punt, ſubſtantie, beloop, plaats, enz., hier in een *alphabetiſche* order te zaamenvoegen en kortelijk verklaaren, daar het nodig is; om daar door deeze konstwoorden te kunnen verſtaan, in zonderheid voor die welke daar in niet zeer kundig zijn; te meer, dewijl het kan dienen tot beter begrip van de benaamingen der planten, volgens de Hr. LINNÆUS, in dit werk gemeld.

Abruptè pinnatum, zie *Pinnatum*.
Aceroſum, *ſcil. folium*, naaldformig blad, gelijk die van de *pijn-boom*.
Acinaci-forme, krom zabelformig vleeſchig blad.
Aculeatum, ſteekelig blad.
Acuminatum vel cuſpidatum, ſcherp- of ſpits-puntig blad.
Acutum, els-puntig blad.
Adpendiculatum, blad met aanhangzels van kleine bladjes, of lobben, aan beide zijden van de blad-ſteel.
Adpreſſum, tegens de ſteng gedrukt blad.
Adſcendens, regt opſtijgend blad.
Alternata folia, beurtwijze, of een om het ander ſtaande bladen.
Alternatum pinnatum, zie *Pinnatum*.
Amplexicaule, ſteng- of ſteel-omvattend blad.
Anceps, tweeſnijdend blad, dat op beide zijden ſcherp is.
Angulatum, hoekig blad.
Arrectum, zie *Erectum*.
Articulatè pinnatum, zie *Pinnatum*.
Articulatum, lidformig blad.
Asperum, zie *Scabrum*.
Aſurgens, krom opwaarts geboogen.
Avenium, ongeadert, aderloos, dat geen zenuwen heeft.

Axillare, *Sub-alare*, oxel-blad, dat tuſſchen de oxels der zijd-takken voortkoomt.
Bifidum, in tweën gedeelt, of geſplist blad, aan het boven-einde.
Bigeminatum, tweemaal bij tweën ſtaand blad.
Bilobum, twee-lobbig blad; zie *Lobatum*.
Binatum, bij tweën aan een ſteng ſtaand blad.
Bipartitum, in tweën tot beneden gedeelt blad.
Bipinnatum, of *Duplicato-pinnatum*, zie *Pinnatum*.
Biternatum, *Duplicato ternatum*, tweemaal bij driën ſtaand blad.
Bullatum, blaar- of puistagtig blad.
Canaliculatum, gegroeft blad, dat in zijn lengte groeven heeft.
Carinatum, kielformig blad.
Carnoſum, *vel Succulentum*, vleeſchig of zappig blad.
Cartilagineum, kraakbeenig blad.
Caulinum, ſteng-blad.
Ciliatum, gewinkbrauwt blad, dat met vlak leggende hairtjes aan de rand bezet is.
Cirrhoſum, blad met klawiertjes.
Coadunata, zaamengegroeide bladen.
Coloratum, geverft blad.
Compoſitum, zaamengeſtelt blad.
Compreſſum, zaamengedrukt blad, aan zijne twee zijden.
Concavum, hol-blad, dat in het midden hol is.
Conferta folia, digt te zaamen ſtaande bladen.
Conjugatum, uit twee tegen malkanderen over ſtaande bladjes zaamengeſtelt blad.
Connata folia, twee aan het voeten eind zaamengegroeide bladen.
Convexum, convex of bultig blad, dat in het midden hooger of verheven is.
Convolutum, zaamengerold blad.
Cordato-haſtatum, hartformig piek-blad.
Cordatum, hartformig blad.
Crenatum, gekertelt blad.
Criſpum, gekrult blad.
Cucullatum, gekapt of kapformig blad.
Cuneiforme, wig formig blad, dat boven ſtomp is, en naar de ſteel toe ſmaller word.
Cuſpidatum, puntig blad.
Cijlindraceum, cijlinder- of rolformig blad.
Declinatum, nederwaarts geboogen blad.
Deciduum, afvallend blad.
Decompoſitum, tweemaal zaamengeſtelt.
Decurrens, nederwaarts aan de ſteng of tak afloopend blad.
Decurſivè pinnatum, zie *pinnatum*.
Deltoides, driekantig dik-vleeſchig blad.
Demerſum, onder het water groeijend blad.
Dentatum, getand blad.
Denticulatum, fijn getand blad.
Dependens, regt nederwaarts hangend blad.
Depreſſum, in het midden ingeduwt blad.
Diſformia folia, ongelijk- of wan-formige bladen.
Digitatum, gevingert blad, dat uit verſcheidene kleine bladjes beſtaat, die aan het boveneinde van de gemeenzaame ſteel als vingers zitten.
Diſſectum, zie *Laciniatum*.
Diſticha folia, in twee rijen aan de tak tegen malkanderen over groeijende bladen, gelijk aan de *dennenboom*.
Dolabri-forme, bijlformig vleeſchig blad.
Duplicato-pinnatum, zie *Pinnatum*.
Duplicato-ternatum, zie *Biternatum*.
Ellipticum of *ovale*, elliptiſch of lang-rond blad.
Emarginatum, uitrandig blad, dat maar eene inſnijding aan de top heeft.
Enervium, ongezenuwt of ongeadert blad.
Enſiforme, zwaard- of degen-formig blad, in het midden dik, en aan de kanten ſcherp zijnde.
Erectum, regt opſtaand blad, dat een zeer ſcherpe hoek met de ſteng of tak maakt.
Eroſum, afgeknabbeld blad, wiens rand als van muizen ongelijk afgeknabbeld is.
Farctum, vol of gevult blad, dat niet pijpagtig hol is.
Fiſſum, geſplist of geklooft blad.
Fiſtuloſum, zie *Tubuloſum*.
Florale, bloei-blad, dat omtrent de bloem zit.
Gibbum, gebogchelt blad, dat in het midden verheven is.
Glabrum, effen of glad blad.
Glanduloſum, blad met kliertjes.
Haſtatum, ſpeer- of piek-formig blad, is driehoekig met ingeboogene zijden en baſis.
Hirſutum, zie *Villoſum*.
Hiſpidum vel Strigoſum, borſtelig of ſteekelig blad, dat met kleine ſcherpe borſtels bezet is.
Horizontale, waterpas-blad.
Imbricata folia, over malkanderen leggende bladen, op de wijze als viſch-ſchubben, of dak-pannen.
Impari-pinnatum, zie *Pinnatum*.
Incanum, grijsagtig blad.
Inciſum, zie *Laciniatum*.
Indiviſum, zie *Integrum*.
Inflexum vel incurvum, bovenwaarts omgeboogen blad.
Integerrimum, volkoomen geheel blad, wiens rand geheel geen kertels, enz. heeft.
Integrum; *indiviſum*, geheel blad, dat ongedeelt, zonder kertels, tanden, enz. is.
Interruptè-pinnatum, zie *Pinnatum*.
Lacerum, geſcheurd blad, dat met veelerlei ongelijke ſnippels aan de rand als geſcheurt is.
Laciniatum, *Inciſum*, geſnippelt blad, dat in groote deelen geſnippelt of ingeſneeden is, welke weder in kleiner geſnippelt zijn.
Lanatum, wolagtig blad.
Lanceolatum, lanſenformig blad, dat in het midden breeder, en naar de einden ſmaller en puntiger is.
Laniger, woldraagend of wollig blad; zie ook *Lanatum*.
Lineare, ſmal lijnregt blad, wiens beide zijden regt en evenwijdig uitloopen, behalven aan de einden.
Linguiforme, tongformig blad.
Lobatum, gelobt blad, dat tot in het midden in verſcheidene rondagtige van elkanderen ſtaande deelen gedeelt is.
Lunatum, *Lunulatum*, halve maans-formig blad.
Lijratum, lier-formig blad, dat in rondagtige ongelijk groote ſnippels gedeelt is; zodanig, dat de bovenſte het grootſte zijn.
Membranaceum, dun vliesagtig blad.
Multipartitum, in veel deelen gedeelt blad.
Natans, zwemmend blad, dat op het water drijft.
Nerveſum, gezenuwt blad, dat aderen zonder takken in de lengte heeft.
Nitidum, glad en blinkend blad.
Nudum, naakt blad, dat geene aderen heeft.

Ob, *Obverſe*, of *Verticaliter*, betekent averegts omgekeert; bij voorbeeld, *ob-ovatum* of *obverſè-ovatum*, omgekeert eijformig, als het ſmaller eind des blads bij de ſteel is.

Ob-cordatum of *Obverſè-cordatum*, omgekeert hartformig.

Obliquum, ſchuins ſtaand blad.

Oblongum, langwerpig blad, dat langer als breed is.

Obtuſum, ſtomp blad, dat geen punt heeft.

Obtuſum cum acumine, ſtomp blad met een punt.

Oppoſita folia, tegen malkanderen overſtaande bladen.

Oppoſitè-pinnatum, zie *Pinnatum*.

Orbiculatum of *Rotundum*, rond blad, als een cirkel.

Ovale, zie *Ellipticum*.

Ovatum, eijrond-blad.

Palmatum, handpalm blad, is van bovenen tot in het midden of laager in verſcheidene deelen gedeelt.

Panduræ forme, fiool-formig blad, dat in het midden ingeboogen is.

Papilloſum, tepelagtig blad, dat gelijk als kleine fijne tepels of blaasjes op de oppervlakte heeft.

Parabolicum, parabel-formig blad, dat boven ovaal, en beneden regt is.

Partitum, gedeelt blad, dat tot omtrent de ſteel in 2, 3, 4, 5, of meer deelen gedeelt is.

Patens, ſchuins ſtaand blad, dat met de ſteng of tak een groote ſcherpe hoek maakt.

Pedatum vel Ramoſum, getakt blad, als de ſteel in verſcheidene deelen gedeelt, en elk deel met een blad voorzien is.

Peltatum, ſchildformig blad, als de ſteel in het midden van de oppervlakte des blads, en niet aan de rand vast is.

Perenne, langleevend blad, dat de winter over duurt.

Perfoliatum, doorgewaſen blad, dat de tak of ſteng omringt.

Petiolatum, geſteelt blad.

Piloſum, fijn hairig blad.

Pinnatifidum, veerswijze gedeelt blad.

Pinnatum, geveert blad, dat verſcheidene kleine bladjes aan een hoofdſteel tegen malkanderen over heeft, en is van verſcheidene zoorten, als

Abruptè-pinnatum, afgeſcheurt geveert blad, dat geen enkel bladje op het einde heeft.

Alternatim-pinnatum, beurtwijze geveert, als de bladjes een om het ander ſtaan.

Articulatè pinnatum, lidwijze geveert, als de gemeenzaame blad-ſteel lidformig is.

Bi-pinnatum of *Duplicato-pinnatum*, dubbeld geveert blad, als het geveerde blad geveerde zijd-bladjes heeft.

Cirrhoſo-pinnatum, geveert blad met klawiertjes of draaden op het eind, gelijk de *wikken*.

Decurſivè pinnatum, afloopend geveert, als de bladjes langs de ſteel afloopen.

Impari-pinnatum, oneven geveert, met een enkel bladje op het eind.

Interruptè pinnatum, als de bladjes beurteling grooter en kleiner zijn.

Oppoſitè-pinnatum, met tegen malkanderen overſtaande bladjes geveert blad.

Tri-pinnatum of *Triplicato-pinnatum*, driemaal geveert blad, als de geveerde zijd-bladjes ook geveerd zijn.

Planum, een vlak blad.

Plicatum, gevouden blad.

Præmorſum, afgebeeten blad, dat op het eind als afgebeeten ſchijnt.

Pubeſcens, fijn- of zagt-hairig blad.

Punctatum, geſtippeld blad.

Quadrangulare, vierhoekig blad.

Quadrifidum, in vieren geſplist blad, aan het boveneinde.

Quadrilobum, vierlobbig blad; zie *Lobatum*.

Quadripartitum, in vieren gedeelt blad; zie *Partitum*.

Quaterna, vier bladen rondom de ſteng of tak ſterswijze ſtaande.

Quaternatum, met vier bladen gevingerd blad; zie *Digitatum*.

Quina, vijf bladen rondom de ſteng en tak ſterswijze ſtaande.

Quinatum, bij vijven gevingert blad, als vijf bladjes op een ſteel ſtaan.

Quinquangulare, vijfhoekig blad.

Quinquefidum, in vijven geſplist blad, aan het boveneinde.

Quinquelobum, vijflobbig blad; zie *Lobatum*.

Quinquenerve, vijfaderig blad.

Quinquepartitum, in vijven gedeelt blad.

Radicale, wortel-blad, dat uit de wortel ſpruit.

Radicans, aan zijn eind wortel-ſchietend blad.

Radicatum, tegen de ſteel wortel-maakend blad.

Rameum, tak-blad, dat aan de takken zit.

Reclinatum, nederwaarts geboogen blad.

Reniforme, nierformig blad.

Repandum, krom-bogtig blad, met in- en uitgeboogene ronde bogten aan de rand.

Retuſum, ſtomp blad, met een bogt binnenwaarts.

Revolutum, nederwaarts omgekrult blad.

Rotundum, rond blad.

Rugoſum, rimpelig blad.

Sagittatum, pijlformig blad.

Scabrum of *Asperum*, rouw blad, dat oneffen is.

Semi-amplexicaule, de halve ſteng omvattend blad.

Semi-cijlindraceum of *Semi teres*, half cijlinder- of roformig blad, dat aan de eene zijde in de lengte platagtig is.

Seminale, zaad-blad, zaad-lobbe, die uit het zaad eerst voortſpruiten.

Sena foliâ, vijf bladen rondom de ſteng of takken ſterswijze ſtaande.

Serratum, gezaagt blad, dat tanden heeft als een zaag.

Bi-ſerratum, *Duplicato-ſerratum*, dubbeld gezaagt blad, als de groote tanden weder gezaagt zijn.

Serrulatum, fijn gezaagt blad.

Seſſile, ſteelloos blad.

Setaceum, borſtelijk blad, dat als met borſtels bezet is.

Simplex, enkeld blad, dat enkel op een ſteel zit.

Sinuato-dentatum, met bogten getand blad.

Sinuatum, bogtig blad, wiens rand inhammen heeft.

Sparſa folia, verſtrooide bladen, die verſtrooit zonder order aan de ſteng of tak ſtaan.

Spatulatum, ſpatelformig blad, dat boven rond, daar na wat ingeboogen is, en vervolgens lijnregt afloopt.

Spinoſum, doornig blad.

Stellata vel Verticillata folia, geſterde bladen, als meer dan zes bladen rondom de ſteng ſterswijze ſtaan.

Striatum, geſtreept of gevoort blad, dat evenwijdige uitgeholde ſtreepen in de lengte heeft.
Strigoſum, zie *Hiſpidum*.
Sub-alare, zie *Axillare*.
Subrotundum, rondagtig blad.
Subulatum, els-formig blad, dat heel ſmal of dun, en naar de top ſcherppuntig is.
Sulcatum, gevoort blad, dat evenwijdige vooren in de lengte heeft.
Supra-decompoſitum, meer als tweemaal zaamengeſtelt blad.
Teres of *Cijlindraceum*, rol- of cijlinder-formig blad.
Terminale, eind-blad, dat op het einde zit.
Terna folia, drie bladen rondom de ſteng of tak ſterswijze ſtaande.
Ternatum, met drie bladen gevingert blad; zie *Digitatum*.
Teſſelatum, met vier kantjes gevlekt blad.
Tomentoſum vel inconum, ſcheerwollig blad, waar door het zelve witagtig is; grijs blad.
Triangulare, driehoekig blad.
Tricuſpidatum, driepuntig blad.
Tridentatum, drietandig blad.
Trifidum, in driën geſplist blad, aan het boven-einde.
Trigonum, driekantig vleeſchig blad, dat drie gevoorde zijden in de lengte heeft.
Trilobum, drielobbig blad; zie *Lobatum*.
Trinerve, drie-aderig blad, dat drie aderen of zenuwen heeft.
Tripartitum, in driën gedeelt blad, dat tot beneden in driën gedeelt is.
Tripinnatum, zie *Pinnatum*.
Triquetrum, driekantig vleeſchig blad, dat in zijn lengte drie vlakke zijden en drie kanten heeft.
Triternatum vel Triplicato-ternatum, driemaal bij driën ſtaand blad.
Truncatum, afgeknot blad, dat boven in een regte linie afgekort is.
Tubuloſum, *Fiſtuloſum vel Cavum*, pijpagtig blad, dat van binnen hol is.
Umbilicatum, genavelt, koomt over een met *Peltatum*.
Undulatum, gegolft blad, wiens rand op en nederwaarts geboogen is.
Vaginans, ſcheedformig blad, dat de ſteng of tak beneden als een ſcheede omvat.
Variegatum, bont blad.
Venoſum, geadert blad, dat zeer zigtbaare getakte aderen heeft.
Verticaliter, na bovenwaarts; bij voorbeeld *Verticaliter ovatum*; zie *Ob*.
Verticillata folia, zie *Stellata*.
Villoſum, *Hirſutum*, hairig of ruig blad.

Wanneer twee benaamingen van bladen te zaamen gevoegt zijn, bij voorb. *cordato-ovatum*, of *ovato-cordatum*, zulks betekent dat de gedaante naar beide zweemt, als hier naar *hart-formig* en naar *eij-formig*, dog het laatste bijgevoegde woord toont aan de gedaante, daar het blad 't meest naar gelijkt, en 't eerſte woord maakt 'er enige uitzondering in: Dus betekent *cordato-ovatum*, een blad dat meest *eij-rond* is, maar *ovato-cordatum*, een blad dat meest hartformig is, en zo met andere.

Dit zijn de voornaamſte konst-benaamingen der bladen, waar van men zig in de hedendaagſche kruidkunde bedient, om daar door de gedaantens enz. der bladen, en mits dien de meeste zoorten der planten te onderſcheiden: Men vind deeze gedaantens afgebeeld in de *Botania philoſophica* van de Heer LINNÆUS, als mede in MILLERS *maandelijkſche tuin-oeffeningen*, uit het engelsch vertaalt door den geleerden Hr. J. BASTER.

Hoe men een Sceleton of Geraamt van een blad en vrugt kan maaken.

Wil men uit liefhebberij een geraamte van een blad maaken, dat niet onvermaakelijk om te zien is, en daar men ook het beloop der aderen naukeurig in beſpiegelen kan; zo neemt een partij bladen, die volgroeit dog niet dor zijn, legt ze in een open vat met water te rotten, verſcheidene weeken lang, en na mate dat het water weg waasſemt, giet 'er weer water op, op dat de bladen altijd met water overdekt blijven; wanneer ze dus een maand of twee geſtaan hebben, zullen ze zagt worden en men zal het buiten-vlies 'er kunnen afſcheiden; ſpoelt ze dan in een kom met warm water zagtjes en voorzigtig een tijd lang heen en weder, zo zal de moesagtige zelfsſtandigheid tusſchen de aderen of zenuwen zig koomen af te ſcheiden, en op het laatste niet anders dan een geraamte van het blad, dat de aderen of zenuwen uitmaaken, overblijven. De goede uitflag van deeze verrigting hangt hoofdzaakelijk af van een bekwaame rotting, waar in men geen vaste bepaalde tijd ſtellen kan, wegens het verſchil der bladen, en om dat dezelve in de eene tijd eer genoegzaam gerot hebben dan in een andere; best is het derhalven, dat men nu en dan eens beproeft, of de bladen genoeg gerot hebben. Als het blad net van pas gerot heeft, kan men het mergagtige veeltijds ook van het geraamt ſcheiden, na dat eerst het buitenvlies afgeſtroopt is, door middel van het blad op een papier vlak neer te leggen, en een weing te laaten droogen, daar na 't zelve bij de ſteel aan te vatten en zagtjes op te ligten, waar door zig het geraamte van de weeke ſtoffe afſcheid, welke op 't papier blijft hangen.

Op diergelijke wijze kan men ook uit vrugten, als *appelen*, *peeren*, *perſiken*, enz. *ſceletons* bereiden; gelijk ook uit veelerlei wortelen, die mergagtig en niet houtig zijn: Zij moeten gezond en gaaf wezen; men ſchilt ze dan dunties af, (dog de wortelen niet) en kookt ze zagtjes in water tot dat ze door week zijn, daar na uit het water genomen en in een kom met koud water gedaan zijnde, vat men de ſteel met de eene hand, en ſtrijkt met de vinger en duim van de andere hand het moes- of merg-agtige zeer zagtjes af, en ſpoelt het verder af. Deeze geraamtens droogt men vervolgens, of bewaart ze in *ſpiritus vini*.

Ten laatste moeten wij nog aanmerken, dat de bladen der planten niet alleen dienen tot de werken der groeijing, maar veele van zeer verſchillige geſlachten en zoorten van planten hebben ook, gelijk bekent is, niet alleen haare groote nuttigheid in de geneeskunde; maar ook in het huishoudelijke, tot ſpijze voor menſchen en dieren, en andere huislijke dingen.

FOLIUM; *Blad*; hier door verſtaat men ook de van eenig *metaal* dun geſlagene bladen; als *folium auri*, *goud-blad*; *folium argenti*, *zilver-blad*; *folium aurichalci*, *klater goud*; *folium ſtanni*, *tuinbladen*, gewoonlijk *folie* of *ſpiegel-foelie* genoemt, dewijl het tot 't maaken van ſpiegels gebruikt word.

FOLIUM FLORALE; *Bractea*; *Bloei-blad*; dus worden in de kruidkunde genoemt, de bladen die omtrent de bloem van zommige planten voortkoomen, en meest

van

van een andere gedaante, ook dikwils van een andere koleur zijn, als de overige bladen; gelijk bij voorbeeld aan de *ſcharleij* (*horminum*), enz.; dog men moet deeze bloei-bladen niet verwarren met de bloem-bladen (*petala*), of met de bloem-vliezen (*perianthia*). In de heelkunde betekent *bractea*, een *blik* of uitgeklopte *plaat*, die de Heelmeesters in verſcheidene toevallen gebruiken.

FOLIUM INDUM, zie INDIAANSCH BLAD.

FOLLICULOSÆ GLANDULÆ; *Crijptæ mucipariæ*; *Glandulæ Folliculoſæ*; dus worden een klein zoort van klieren genoemt, die geene vaste ſtof, zo als de overige klieren in zig bevatten, maar enkel uit holtens beſtaan, wordende om die reden, ook niet onder de eigentlijke klieren getelt. BRUNNERUS en BEIJERUS hebben deeze zoort van klieren beſchreeven, waar onder zij de ſlijm-klieren in den gehoor-gang, uit welke het oor-ſmeer vloeit, en eenige anderen in de ingewanden rekenen.

FOLLICULUS; *Lucht-vatje*; zijn de met lucht aangevulde blaasjes op de uitwendige deelen der planten. Ook betekent het bij zommige een blaasagtige koker, die een vrugt of zaad bevat, gelijk de *joodekerſen* hebben.

FOMENTUM; *Fotus*; een *Stooving*; *Verwarming*; is een uitwendig warm geneesmiddel, waar mede de leden verwarmt, en de porien geopent worden, behoorende onder de *verzagtende*, *oplosſende* en *pijnſtillende*, als mede onder de *winddrijvende* en *tegenſcheurbuitige middelen*: deeze *ſtoovingen* zijn afkookzels (*decocta*), uit verſcheiderhande wortelen, kruiden, enz. bereid, naar de omſtandigheid der gebreken; zomtijds beſtaan ze ook uit *warme wijn*, *azijn*, *water*, *melk*, enz., waar in doeken of flelli nat gemaakt, en weder uitgewrongen worden, die men vervolgens, zo heet als het lijdelijk is, op het zeere of beledigde lid of deel legt, en zulks dikwils 's daags herhaalt.

Zomtijds worden de kruiden losjes in zakjes genaait, in *water* of *wijn* opgekookt, en op de gebrekkige leden gelegt, en droog geworden zijnde, wederom nat gemaakt en opgelegt.

Gemeenlijk worden tot de *ſtoovingen* genoomen, de *verweekende ſpecies* of *kruiden*, als de *heemst-bladen* en *wortelen*, *maluwe-bladen*, *melde*, *beerenklaauw*, *glaskruid* en deszelfs *wortelen*, *bloemen van witte lelien*, *camille*, *melilote*, *vlier*, *wolkruid*, en van *lijnkruid*; waar bij men nog deeze en geene *aromatijke* dingen voegen kan, als *angelijke-*, *galange-* en *zedoar-wortel*, *laurieren* *jenever-beſiën*, *anijs-zaad*, *venkel-zaad*, *cumijn*, *kruidnagels*, *muscaate-noot*, *foelie*, enz. Men gebruikt ook wel tot ſtooving de afkookzels van *zwavel*, en de *ſcorien van de regulus antimonii*. Zie hier eenige voorbeelden van goede *ſtoovingen*.

Pijnſtillende ſtooving (*Fomentum anodijnum.*)

Neemt *quee-korrels*, drie drachmen, en *roozen-water*, tien oncen; maakt hier van een *emulſie*, en doet daar, doorgezijgt zijnde, bij, *wijngeest*, zes drachmen; *tinctuur van opium*, een en een half drachma.

Andere pijnſtillende ſtooving.

Neemt *bloemen van bilſen-kruid*, *melilote*, *wol-kruid* en van *vlier*, van elks een vingergreep; laat het kooken in drie pond *water*, wel geſlooten, tot op twee-derde, doet dan bij het doorzijgzel *vlier-* en *rooſen-azijn*, van ieder twee oncen, en *brandewijn*, vier drachmen.

Verzagtende ſtooving (*Fomentum emolliens.*)

Neemt *maluwe-bladen*, *glaskruid-bladen*, *viole-bladen*, en *wolkruid-bladen*, van ieder een hand vol, of twee handen vol, als men maar twee zoorten neemt; kookt het in drie pond *water*, en even zo veel *melk*, tot dat een-derde verkookt is, doopt 'er dan een ſtuk flenel in, en na het weder uitgewrongen te hebben, legt het zo heet als het lijdelijk is, op het zieke deel, dat men dikwils 's daags herhaalt; deeze ſtooving dient om allerlei uit- en inwendige hardigheden te verzagten.

Leden-verſterkende ſtooving.

Neemt *marjoleine*, *thijm*, *kwendel*, en *rooſemarijn*, van elks een hand vol, *angelijke-*, *galange-*, *zedoar-* en *meester-wortel*, van elks een half once; *jenever-beſiën*, twee oncen; *laurier-beſiën*, een half once, en *muscate-noot*, twee drachmen; klein geſneeden en geſtooten zijnde, mengt het, en kookt het in *water* of *wijn*, of in half *water* en *wijn*, naar vereisch; waar mede men de leden ſtooft.

Stooving tegens de roos.

Neemt *vlier-bloemen*, twee handen vol, laat ze trekken in twee pinten kookend *water*, en ſtooft 'er het roozige deel mede; dit middel is uitwendig een der zekerſte tegen de roos, want het vermindert de brandende hitte, en bevordert de doorwaasſeming des vogts, dat zig in de huid ophoud, en de ziekte veroorzaakt; daar in tegendeel de ſmeeragtige middelen, als zalven, olien en ſlijmen, als mede de zamentrekkende, koude en te rug drijvende, gelijk 't *azijn-water*, nadeelig in deeze ziekte zijn, en zelfs het koudvuur kunnen veroorzaken, dewijl de eerſte de porien verſtoppen, en daar door de uitwaasſeming verhinderen, en de zaamentrekkende of te rug drijvende de kwaade vogten ſtremmen, of binnenwaarts drijven. Bij gebrek van *vlier-bloemen*, kan men zig van laauwe *wijn* bedienen.

Stooving tegen de zugt der beenen, en roozige gezwellen.

Neemt de *toppen* van *lavendel*, van *orego*, *alſem*, *thijm*, *ſalie*, *ijzop* en *rooſemarijn*, van elks een halve hand vol, klein geſneeden zijnde, giet 'er vier pond kookend *water* op, en laat het dus twee uuren lang, wel geſlooten, trekken, doet dan bij het doorzijgzel een pond *roode wijn*, en ſtooft daar mede het deel wel warm, en herhaalt zulks 's daags dikwils. Bij gebrek van een deezer kruiden, kan men de *camille* en *melilote* neemen.

Dit middel herſtelt de veerkragt der verzwakte en verſlapte deelen, wekt de ſlinger-beweegingen der zenuw-vezelen op, ontbind de verdikte vogten, die zig tuſſchen de ſpieren en de huid ophouden, en koomt de omloop des bloeds te hulp.

Indien de roos aanmerkelijk is, en men voor koudvuur vreest, dan moet men een paar oncen *camfer-brandewijn* daar bij doen, en men omwind, benevens de ſtooving, de roozige deelen ook met linnen in deeze *brandewijn* gedoopt, en als ze droog worden, maakt men ze op nieuws nat.

Stooving tegen de blutzing van het oog, en andere kneuzingen.

Neemt *ijsop-bladen*, drie vingergreepen, doet ze in een zakje, en laat het kooken in een pond goede *roode wijn*, tot dat de helft verkookt is; ftooft het oog dan met de lauwe wijn, en legt het zakje bij wijze van een pap op, het alles met een compres en bandagie vast maakende; het welke men driemaal 's daags, tot aan de geneezing, moet vernieuwen.

Deeze ftooving is zeer nuttig, om het geklontert bloed te ontbinden, dat, het zij tusfchen het wit van het oog, of tusfchen het hoornvlies uitgevaat is, om het weder met het bloed te doen omloopen; dient ook in kneuzingen van het oog en andere deelen des lighaams, en zal altijd van een goede uitwerking zijn.

Stooving tegen de vloeijing der vrouwen.

Legt op de fchaamdeelen doeken in koud *water* gedoopt, waar bij een vierdedeel *azijn* gemengt is, en herhaalt zulks van tijd tot tijd over dag.

Meer andere ftoovingen zal men vinden onder de ziektens daar ze tegen dienen; men maakt ook *drooge ftoovingen*, bij voorbeeld, van *haver*, *meel* of *zemels*, geroost en in een linnen doek, of in een zakje gedaan, en heet opgelegt, is dienftig tegen de jicht: Het *glaskruid* gebraaden en op de pisgangen gelegt, dient in het graveel-kolijk.

FONTANALIS, zie FONTEIN-KRUID.

FONTANEL; *Zijpgat*; in 't latijn *Fontanella*; *Fonticulus*; dit woord heeft tweederlei betekenisfen; het weeke boven op de kinderhoofden, en eene opening door konst in het vel gemaakt, tot aftrekking van fcherpe ftoffe, word even eens genoemt.

De *fontanel* is door laatere fchrijvers geheeten de vierkante of ruitswijze opening tusfchen de voorhoofds- en wandbeenderen op het hoofd der kinderen, welke flegts door vliezen gedekt, den polsflag der hersfenen doet gevoelen, als men 'er de vinger opzet, *fontanella*, *fons pulfatilis*.

Eigentlijk is het geen gebrek, de Schepper altoos wijs en goedertieren, heeft opzettelijk de beenderen der kinderhoofden zo gemaakt, dat zij bij de geboorte nog niet volkoomen zijn, maar nog doorfchieten of uitgroeijen moeten, om die reden is de rand van alle de beenderen van het hoofd, of liever bekkeneel, nog kraakbeenig, en dit kraakbeen verandert door den tijd in been, om dat de beenvezelen doorfchieten, tot ze elkander raaken. De groote ALBINUS heeft dit aangetoont in zijn uitmuntend werk over de beenderen van jonge kinderen; op deeze wijze dan is de tusfchenruimte der opgenoemde beenderen kraakbeen, dog gedroogt zijnde, vertoonen zij zig als een enkel vlies, het welk het bekkeneel voltooit: De nuttigheid hier van is onbegrijpelijk groot, want het hoofd van het kind kan door deeze flapheid verkleint, en zodanig vermindert worden, dat het te ligter door de engte van het bekken der moeder fchiet.

In fterke kinderen fluit zig deeze opening binnen het jaar, in zommige blijft het open, twee, drie, vier, ja tien jaaren lang, gelijk in de kinderen, welke door engelfche ziekte behebt zijn, blijkt. In het beginzel van die ziekten, en in de waterhoofden; wijken alle de naaden van een, en zinken als in, en voornaamelijk de *fontanel*: Wanneer het hoofd fchielijk fluit, is het een bewijs van fterkte; indien niet, doet men voorzigtigst, daar een ftukje baal, of dubbel linnen op te leggen, gelijk in onze kinder-kamers gebruikelijk is, het word het *flepje* genoemt, dog doet, zo als het thans aangelegt word, weinig nut.

Een fontanel of *fonticulus*, eene dragt, of opening, is eene geduurige zweer in het vel, welke men open houd door middel van eenen groenen erwet, of een ijvooren balletje, waar in een gatje geboort is, om een draadje door den middellijn door te laaten, en gemakkelijker te konnen verbinden; de natuurlijke erweten zijn echter beter; zie daar de behandeling.

Men kiest op den arm die plaats aan de buitenkant, daar de *deltoides* ophoud, en de binnen-armfpier, of *brachialis internus* begint; dat punt is derhalven zonder beweeging, en daar fnijd men met een mes eene kleine fneede door het vel, en de wond ophoudende te bloeden, fteekt men daar in eene drooge groene erwet, welke door de vogtigheid zig uitzet, en dus eene ronde opening maakt; zulk een erwet word met wat *ung. bafilicum*, of *mixtum*, of naar de omftandigheden, met andere zalf befmeert, en 'er dagelijks op nieuws ingebragt, en overdekt met eene kleefpleister, waar over een drukdoekje gelegt, met een windzel gehouden word; zo lang dit gefchied, ontlast zig eene fcherpe vogt, en etter, welke eene afdrijving of aftrekkinge maakt van vogten, die anders op de oogen, ooren, klieren, enz. vallen. De ijvoore balletjes, fchoon zindelijker, zijn daarom niet goed, om dat zij zig niet laaten uitzetten, en derhalven loopt men gevaar, dat de *fontanel* zig eerder fluit.

Anderen verkiezen een *cauftik*, dat is, het gat te branden met een gloeijend ijzer, en 'er dan den erwet in te brengen; veele neemen eene pleister, waar in zij een gat fnijden als een bezem-ftuiver, leggen die op de plaatze daar de *fontanel* vereischt word, en daar op een weinig *fublimaat* met *pomade* gemengt, dekkende alles met een algemeene pleister; de fublimaat bijt dan een rond gat tot toelaating van den erwet, en op deeze wijze trekt men de vogten zekerer af, en flaagt te beter dan door infnijding.

De fontanellen worden ook boven de knie binnenwaarts, ook onder de knie gelegt, in vallende ziekte, zenuw-trekkingen, en andere kwaalen; dog onder de knie moet men opletten, van ze niet te plaatzen op de zenuw, die langs de *faphæna* loopt, vooral niet in lieden, die een zwak zenuw-geftel hebben, om dat de *irritatie* van die zenuw, hier door gemaakt, dikwerf zwaare ftuipen te wege brengt.

Alle *fontanellen* verloopen, dat is verzakken, en veranderen van plaats; in ontfteekinge der oogen, en in verharde klieren, die men *fcrophelen* en *ftrumæ* noemt, zijn ze uitmuntend; in het algemeen fchrijft men 'er te veel kracht aan toe; in zweerende beenen doen ze nimmer eenig nut.

FONTANELLA INFANTUM; dus word in nieuwgeboorene of jonge kinderen, die plaatze op hun hoofd genoemt, welke met een huid of vel overtrokken is. Zie FONTANEL.

FONTEIN; *Bron*; in 't latijn *Fons*; *Fontes*; de nauwe betrekking en overeenkoomst tusfchen *Bronnen* en *Fonteinen*, heeft gelegenheid gegeeven, dat wij den leezer op het woord *Bron* geweezen hebben tot *Fontein*.

Een *Bron* is een uitgang, uitfpuiting, opborreling, of uitzijpeling van water uit den grond, welke niet

door konst, maar door de natuur verboorzaakt word: Een *fontein* die natuurlijk ſpringt, is eigentlijk een *bron* door de konst een weinig geholpen.

Fonteinen door konst gemaakt, werken in navolging der natuurlijke *fonteinen*; dikwils worden ze geholpen door pers-pompen, door vuur, of in het klein door drukking van lucht; het zoude in het oneindige loopen, indien wij dit geheele ſtuk breedvoerig wilden behandelen. De Heer LULOFS heeft uitneemend in zijne *inleiding tot de Aardklootskunde* over de *bronnen* geſchreeven, *cap.* 16. *pag.* 308.; gelijk ook de ſchrijvers van het *Dict. Encijclopedique*; de Heer MUSSCHENBROEK en DESAGULIERS, als mede de Heer NOLLET; inzonderheid dient over de *fonteinen*, voor zo verre die door konst gemaakt, tot nut van ſteeden moeten dienen, of tot verciering van tuinen, en vorſtelijke lusthoven, ingezien te worden het 2*de deel* van BELIDOR's *Architecture hijdrauliqie*: Behalven deeze, verdienen een ieders achting de *twee volumes*, uitgegeeven door STEPHEN SWITZER *An univerſal ſijſtem of water, and waterworks philoſophical and practical*, 4*to. Lond.* 1734 en 1719. waar in teffens de aart van brandſpuiten uitgelegt word.

Wij zullen volgens gewoonte kort zijn, en den aart der *bronnen* eerst, dan die der *fonteinen* beſchouwen.

De aardkloot uit bergen en dalen beſtaande, is het meer dan waarſchijnelijk, dat regen, ſneeuw en hagel op de bergen ſmeltende, langs valleijen en holle wegen nederwaarts dringen, en daar de minſte tegenſtand is, uit een gat, of ſpleet, of door modder opwellen en opwaarts trachten te ſtijgen; alle beſloten water immers tracht weder op te klimmen tot de hoogte daar het van afvalt, gelijk de *Filoſophen* bewijzen.

HALLEIJ, gelijk uit LULOFS *ib. pag.* 317. blijkt, heeft met recht de dampen, die uit de zee opkoomen, als oorzaaken der *bronnen* beſchouwt, deeze door den wind ſterk gedreeven tegens de bergen, dringen in het zand en bergen in, en worden bij kleine droppen vergadert, even als den damp in een distilleer-ketel; behalven deeze oorzaaken, is zekerlijk de zee mede voor eene te beſchouwen, en zeer waarſchijnelijk perst het onderaardſche vuur haare vogten opwaarts, onder de gedaante van *bronnen*, zelfs verre boven de oppervlakte der zee: Ik meene, behalven deeze, nog eene andere oorzaak gezien te hebben, tuſſchen *Lions* en *Leijsfel*, daar geeft eene ſchuins leggende rots, welkers laagen aan elkander parallel, maar hoog oprijzen met een punt, eenen geduurigen bron en wel, boven uit die punt; ik oordeele, dat het water tuſſchen de ſteen-laagen opklimt door aantrekking, even als tuſſchen twee platte ſpiegel-glazen, en even als wij uit een potje het water aan de boomen geeven, door 'er een lapje in te hangen.

De *bronnen* evenwel, die door geſmolte ſneeuw, of vergaderd water boven op de bergen in holtens of kommen vergadert, en laag neder vallende gemaakt worden, ſpringen het hoogst; in den *Rhijn* ziet men aan het *Binger loch*, veeltijds het water met dikke ſtraalen opbruiſchen tot verre boven de oppervlakte des Rhijns. Wanneer men op zulk eenen *bron* eene pijp zet, kan men door eene kleine konst het water laaten optrekken, en weder doen nederdaalen, onder gedaante van *fonteinen*; of wel opwaarts laaten ſpringen, indien 'er perſſing genoeg bij kan koomen.

De *fonteinen* zijn zeer ongelijk, daar worden 'er gevonden, die altoos gelijkvormig loopen, anderen *intermitteerfen*, dat is, loopen bij tusſchenpoozen; anderen blijven wel loopen, maar ſpringen ſterker, bij zekere tijden, of verminderen, men noemt ze *intercalares* of *periodici*; men vind 'er die ſlegts in de maand Maij ſpringen, of die eb en vloed onderhevig zijn: In het Koningrijk *Cathenire* is een *fontein*, die in de maand van Maij, als de ſneeuw ſmelt, driemaal daags ophoud met ſpringen, 's morgens, 's middags, en 's avonds.

Andere *fonteinen* zijn warm, zelfs heet, gelijk men overal bijna, voornaamelijk in *China* vind: Het water zelve is verſcheiden, want het is of zwavelig, of met ijzer en zout verrijkt, of met vergiften, met koper in zuur water geſmolten, enz., met brandſtoffen; alle welke veranderingen afhangen van de bijzondere en verſchillende dingen, die in den weg van die onderaardſche pijpen, waar langs het water gaat, leggen en opgelost konnen worden.

De *fonteinen* die wij in onze tuinen hebben, worden in navolging van die der natuur gemaakt, een groote waterbak op het huis, en eene pijp laag nederwaarts loopende, geeft den ſprong; of, gelijk men in *Frankrijk* bij 's Konings *fonteinen* en elders doet, men perſt het water op, of wel pompt het tot eene hoogte, om dus te ſterker te ſpringen. De Engelſchen drijven het op met vuur; in onze brandſpuiten persſen wij het met geweld opwaarts, en vermeerderen de hoogte van den ſprong naar maate van de perſſing.

De *fonteinen* die als hevels werken, of door lucht-vermindering van buiten, of anders door inblaazing van lucht in eenen bol, worden bij NOLLET en MUSSCHENBROEK zeer breedvoerig verhandelt, en afgebeeld; een ijder begrijpt ligt, dat men daar geen gebruik van maaken kan, nog tot *fonteinen* in dorpen of ſteeden, nog tot aanvoer van water tegens de hoogte op, gelijk in Londen vereischt word, en elders; zij vermaaken nogthans en hebben veel nut in filoſophiſche beſchouwingen; meerder willen wij 'er niet van zeggen, en vergenoegen ons, den leezer goede bronnen tot het verſtand derzelve aangeweezen te hebben.

Dewijl egter de *natuurlijke fonteinen* of *bronnen* dikwils van groot nut zijn, het zij om dezelve naar plaatzen te leiden, daar water ontbreekt, of naar plaiſier-tuinen, tot konſtige *ſpring-fonteinen*, *cascades*, enz., zo kunnen we hier niet voorbijgaan, nog iets te zeggen, en het voornaamſte aan te merken, van de ontdekking, afweeging, en leiding der wateren, enz.

Hoe men de verborgene Fonteinen of onderaardſche wateren kan ontdekken.

Daar zijn verſcheide natuurlijke tekens, die te kennen geeven dat 'er ergens water onder de aarde verborgen is, welke ten deele ook rede aan de Ouden bekend geweest zijn.

1. ARISTOTELES, PLINIUS en andere hebben geſchreeven, dat 'er ſijne dampen uit de aarde zig opheffen, ter plaatze daar bronnen of wateren, onder de grond verborgen zijn; en VIRTUVIUS zegt, dat om de plaats te vinden daar water onder de aarde verborgen is, men zig een weinig voor de opgang der zon op de grond moet leggen, te weeten op zijn buik, met de kin om hoog, en dan verre rondom over het veld moet zien; als men dan ergens een vogtige damp zig van de aarde golvende ziet opheffen, doet zulks oordeelen, dat 'er alda daar een *fontein* of water onder de grond is; weshalven men op die plaats door graaving 'er na moet zoeken: Dit teken

teken word van veele voor zeker gehouden, mits dat de grond daar men de damp ontdekt, niet moeragtig of anderzins vogtig, maar droog zij.

2. Men houd het ook voor een teken van verborgen water, als men in een grond, die niet waterig is, deeze en geene planten ziet groeijen, die anders in waterige of vogtige gronden voortkoomen, gelijk bij voorbeeld *willige*, *karse*, *water-munde*, *ganserijk*, *biesen*, enz.

3. Andere, gelijk CASSIODORUS, enz. zeggen, dat wanneer men een zwarm van kleine muggen geduurig op een en dezelfde plaats nabij de aarde ziet vliegen, zulks een teken zij, dat 'er aldaar water verborgen is, of 't ten minsten dikwils zo is, en men derhalven aldaar, door putten te graaven of met een lange aard-boor, den grond in de diepte onderzoeken moet, zullende de uitgehaalde aarde doen oordeelen, wat 'er onder de grond schuilt.

4. Daar zijn 'er ook geweest, die het onderaardsche water of de bronwellen hebben willen ontdekken, door middel van een *wighel-roede*; maar weinige slaan daar geloof aan, en houden zulks voor een ongerijmtheid; hoewel 'er egter nog hedendaags zijn, die de mogelijkheid daar van willen beweeren. Men kan daar over inzien VALLEMONTS *Phijsique occulte*, die breedvoerig over de *wighel-roede* geschreeven heeft.

5. Dog zonder zig op te houden met deeze niet heel zekere tekenen der Ouden, van het ontdekken van *fonteinen*; zo leert de ondervinding, dat de betragting van het *terrein* dikwils genoeg is, om te oordeelen, of 'er verborgen water in een zeker omstreek zig onthoud, namelijk als men op de situatie en natuur van de grond wel agt slaat; want lettende voor eerst, op de situatie, zo kan men altijd vrij zeker gissen, dat 'er verborgene wateren of bronwellen zijn op de hoogtens, daar min of meer hooge bergen naast of niet verre van daan leggen, of aan het benedenste deel dier bergen; vermits die plaatzen dikwils de vergader-plaatzen zijn van regen, gesmolten sneeuw, dampen, enz. welke op de bergen vallende, door onderaardsche buisen of aderen naar deeze laager plaatzen gebragt worden, en de oorsprong van *fonteinen* of *bronnen* enz. zijn: Wat aangaat de natuur of hoedanigheid der aarde, zo geeven de wit- of groenagtige aardens, gelijk de kleiagtige zijn, die 'er op de bergen of beneden gevonden word, veeltijds te kennen, dat 'er *fonteinen* daar omtrent zijn: Ja zelfs worden 'er veeltijds bronwellen op de top van bergen, of hoogtens, of niet ver daar beneden gevonden.

Als men derhalven, door de eene of andere waarneeming gist, dat 'er ergens een *bron* of *wel* onder de grond kan verborgen zijn, zo moet men door middel van min of meer diepe graaving of inbooring, onderzoek daar na doen, en zulks dient altijd op de verhevenste plaatzen te geschieden, voornaamelijk als het water zal dienen tot *konstige spring-fonteinen*.

De tijd welke de beste tot het zoeken van water is, zijn de maanden *Augustus*, *September* en *October*, om dat de aarde als dan meest doorgaans van alle haare vogtigheid ontlast en droog is, zo dat het water dat 'er in de diepte gevonden word, als een *water-wel* kan aangemerkt worden.

Nu onderstellende, dat men water op meer als eene plaats van een gebergte of hoogte gevonden heeft, zo moet men hier en daar, op zekere afstanden, putten, of groeven doen graaven, eensdeels om de hoeveelheid, en anderdeels om de diepte des waters te weeten, tot dat men aan de kleij, of zand, enz. toekoomt, die het water inhoud; maar dieper moet men niet graaven, uit vreeze van het water te verliezen: Vervolgens leid men het water uit de putten te zaamen, door middel van greppels of rioolen, die van steen los opgezet worden, en verzaamelt het daar na alle door een ander riool in een groot *reservoir* of *water-bak*, om 't daar uit verder te leiden ter bestemde plaats, 't zij tot sprongen, cascaden of ander gebruik. Deeze *water-bak* doet men maaken niet heel ver van de bron of wel, en zulks op een vlakke effene plaats; zie hier over op 't artijkel WATER-BAK.

Maar het is niet genoeg dat men water gevonden hebbe, men moet ook onderzoeken, of het gevonden water hooger legt dan de plaats, daar men het na toe wil leiden, dewijl het water niet hooger rijst dan zijn oorsprong is, en om te weeten hoe veel het hooger legt, inzonderheid als het dienen zal tot watersprongen. Dit onderzoek nu geschied best door middel van een *waterpas*, uit een blikken pijp en drie glasen flessen bestaande, gelijk op 't artijkel WATER PAS beschreeven en op de 15de plaat vertoont word; op de volgende wijze.

Zet het waterpas boven op den berg A. als op den rand van 't water-verlaat B., zet het zo regt als mogelijk is, en rigt het om laag naar de zijde van C. waar heen de afpasfing moet geschieden; neemt van het water, en mengt 'er *wijn-azijn* onder, om 't kleur te doen hebben, en het van verre te onderkennen, giet 'er de pijp of buis van vol, zo dat 't water in de drie vlesen klimmende, dezelve boven een weinig ledig blijven; laat en pijp en vlesen rusten, tot dat het water zig in evenwigt houd, maar dekt de vlesen ook met een papier toe, ten einde de wind niet de minste beweging in het water maake; neemt vervolgens een lange staak, doet 'er boven een wit en glad bordpapier om, laat dien staak door iemand gehouden worden, op een zekeren afstand van het waterpas, bij voorbeeld op D, bewegende het bordpapier om hoog of om laag, tot dat het opperste daar van lijnregt met het water is; dit moet op deeze wijze geschieden, stelt uw op een zekeren opstand van het waterpas, mikt met uw oog, en neemt een lijnregt vizier over de oppervlakte van 't water in de drie vlesen, in welke linie gij het opperste van het bordpapier moet brengen.

Dit gedaan zijnde, moet gij de hoogte neemen, van de oppervlakte van het water in den verlaat-bak B. tot boven aan 't water in de vlesen, 't welk gij moet verminderen, en teikenen deeze vermindering op den staak, wiens lengte alleenlijk van dat teiken moet getelt worden; neemt voorts een papier, en teikent op 't zelve den gemeetenen afstand van de eene afpasfing tot de andere.

Neemt den staak weg, en brengt ter plaats D. daar dezelve in de grond stond, het waterpas, en doet daar mede als vooren, en dus vervolgens, daalende telkens van D. tot E. en van E. tot F., van F. tot G. en dus zult gij koomen aan het einde van C. alwaar de springende *fontein* zijn zal; addeert alle aangetekende maaten zaamen, en gij zult stiptelijk weeten, hoe hoog de top B. van het gebergte, en hoe verre van C. gelegen is; dus ook hoe hoog 't water der *fontein* zal springen, aangezien het water omtrent zo hoog springt, als deszelfs oorsprong is.

Indien 'et geen natuurlijke bron in de omtrek der plaatze gevonden word, of dat dezelve niet genoeg verheven lag, om na elders geleid te kunnen worden, voornamelijk tot de watersprongen, dan moet men zijn

toevlugt neemen tot de konst-water-werken, om daar door het water uit meiren, rivieren, beeken, putten, enz. op een berg of hoogte, of anders in een verheeven gebouwde *water-bak* te brengen, en het vervolgens daar uit te doen nederdaalen; waar van op 't artijkel WATER-BAK zal geſprooken worden, als mede van het toeſtellen deezer bakken: Tegenswoordig zullen wij nog iets melden van de leiding des waters uit de water-bak tot de kommen der tuinen, om het aldaar te doen ſpeelen, het zij in ſprongen, wellen, of cascaden, enz.

Hoe men het water uit de Water-bak leid.

De Ouden hadden drie manieren om het water te leiden, als 1. door zogenaamde onderaardſche *waterleidingen* (*aquæductus*); 2. door *looden buizen* of *pijpen*; en 3. door *gebakkene buizen*, die alle nog tegenswoordig in gebruik zijn; maar daar men nog twee zoorten van buizen, als de *houtene* en *ijzere*, bijgevoegt heeft.

1. De *onderaardſche waterleidingen* zijn van ſteen gemaakte leidingen, die van gehouwen ſteen wel moeten toegeſtelt, en van bovenen met een verwulft, of platte ſteenen, tegelen genoemt, gedekt zijn, op dat de zon niet op het water kan ſchijnen (daar ze boven de aarde zijn): Deeze leidingen worden allengskens wat afdragende gemaakt, op dat het water te beter vloeijen kan. Indien het gebeurt, dat men in de pasſagie een rots ontmoet, zo moet 'er een verwulft door heen gehouwen worden; maar koomt 'er een berg in de weg, moet men die doorgraaven, of de waterleiding 'er om heen laaten gaan, en men moet op een lange pasſagie, van 25 tot 26 roeden luchtgaaten maaken, om een weinig lugt aan het water te geeven.

Is het, dat 'er valleijen op de pasſagie der waterleiding voorkoomen, die de waterpasſe of even afdraagende leiding verhinderen, moet dezelve met boogen en pijlaars gevult, en daar door de leiding ondersteunt worden; gelijk onder anderen bij de waterleiding van *Arcueil* in *Frankrijk* aldus te zien is.

Door deeze ſteenen waterleidingen laat men het water op verſcheiderlei wijze loopen, als door buizen van aarde of lood; of door gooten van gehouwen ſteen, dat de gemeenſte wijze is; of door gemetzelde gooten van kalk en ciment, of ook van kleij, in de landen daar dezelve gemeen is. Zomtijds worden ook natuurlijke aderen in 't zand, kleij of ſteen gevonden, daar het water zonder verlies doorloopt: Deeze waterleidingen behooren altijd zo breed gemaakt te worden, dat 'er een ſmal padje aan weerzijden van de gooten is, om aldaar te kunnen gaan, als het nodig is; en men moet aan deeze leiding en goot altijd een kleine onmerkbaare afdragt geeven, om het water gemakkelijker te doen loopen.

Dog deeze zoorten van waterleidingen koomen niet te pas, dan alleen om het water van een bron bij een te verzamelen, en ergens na toe te leiden, in een *reſervoir*, *kom*, enz; want dewijl het water daar niet in beſlooten is, gelijk in buizen, en geen val heeft, zo heeft het geen kragt, om zig in de hoogte te verheffen en *fonteinen* te doen ſpringen.

2. De *looden buizen* zijn de bekwaamſte om de wateren te leiden, want men kan ze doen daalen of klimmen en draaijen, na dat 't terrein op of afloopt, zonder dat zulks aan het loopen van het water hinder doet. Daar zijn twee zoorten van, als gegootene en geſolideerde; de eerſte worden in formen gegooten, van eene lengte die men begeert, gemeenlijk van 12 voeten lang: Men maakt ze dikker als de geſolideerde, uit vreeze van blaasjes; ze zijn ook beter en meer geagt, maar kosten meer, om dat ze zwaarder zijn.

De *geſolideerde buizen*, worden gemaakt van looden plaaten, die men hol-rond ſlaat en de kanten, welke bij een koomen, vast ſolideert; men maakt deeze buizen van verſchillende wijdte of dikte, de dikſte zelden boven zes duimen en de kleinſte niet onder zes linien middellijns; men ſteekt de eene buis in de andere, hebbende de gegootene ten dien einde een dik en verheven hooft aan 't eene eind, en men maakt ze met ſolideerſel aan malkander vast en digt; maar ze zijn onderhevig om in kalkagtige aarde te barſten en zig te wellen.

3. De *buizen van gebakken ſteen*, kosten het minſt, maar hebben meer onderhoud noodig; ze zijn gewoonlijk twee à drie voeten lang, en na de eene kant toe wat nauwer, zo dat men ze in malkander kan ſteeken, en men maakt de zamenvoegzels met mastik of ſteen-lijm wel digt: Wanneer deeze buizen zullen dienen om geforceert water te leiden, zo omkleed men ze rondom met een ſmeerzel van *cement*, van vijf à zes duimen dik; dit bewaart ze een goede tijd, als men maar zorg draagt, voor eerſt, dat men de leiding eenige maanden laat droogen eer men 'er water in laat, om 't cement tijd te geeven van hard te worden, en ten tweeden, dat men de buizen, dewijl ze zeer breekbaar zijn, op metzelwerk wel vast legt om niet te verzakken. Deeze buizen zijn dienſtiger tot afleiding van het water uit de water-kommen, dan tot aanvoering van het geene tot ſpringende wateren dienen zal, waar aan ze niet lang weerſtand kunnen bieden; daar en boven zijn ze onderheevig, als ze tuſſchen boomen heen en weer gelegt worden, dat derzelver wortelen door de porien der buizen of door de ſteen-lijm, welke met de tijd onder de grond verrot, heen groeijen, die door het water gevoed wordende, veeltijds zo dik 'er lang kunnen worden, dat ze de buis geheel verſtoppen: Men heeft van zodanige wortelen, die de Franſchen *queues de renard* (vosſeſtaarten) noemen, gezien, welke twee tot drie roeden lang waaren. Daar zijn menſchen, die willen, dat deeze lange wortelen voortkoomen van de heede, waar mede men, benevens de mastik, de zaamenvoegingen digt maakt, of van eenig zaad, dat met het water in de buizen komt.

De gebakkene buizen hebben voor de *fonteinen*, om 't water te drinken, een zonderlinge verdienſte, om dat ze van binnen verglaast zijnde, 'er zig geen ſlijmige huid in aanzet, en het water blijft 'er beter en vriſſer in, dan in andere buizen; behalven ook, dat het in het doorgaan geen kwaade hoedanigheid verkrijgt, gelijk van 't lood, ijzer en hout.

4. De *houtene buizen* tot waterleidingen, worden gemaakt van dikke boomen, die mooi regt zijn, als van eicken-, ijpe- of eſchen-boomen, dog inzonderheid van elſe- en pijn- of mast-boomen, om dat deeze 't langst in de grond kunnen duuren; welke men in het lang laat doorbooren, met een gat van drie of meer duimen middellijns; men legt 'er aan de einden een ijzere band om, en ſteekt in een der einden een ring of pijp van ijzer-blik, tot op de helft der pijp, die daar in wel moet ſluiten, en de andere helft der pijp word in de daar aan ſluitende buis geſtooken, en vervolgens de zaamenvoeging met pik of een houtlijm wel digt gemaakt. Deeze zoorten van buiſen zijn niet

niet goed dan in moerasſige en andere natte gronden, want in droogе gronden vergaan ze haastig. Het water dat 'er doorgaat, is meest doorgaans rood en heeft altijd eenige ſmaak.

5. De *ijzere buizen* worden in formen gegooten, en zijn thans van veel gebruik; ze hebben beter hoedanigheden dan die van lood, ze duuren veel langer en kosten wel vijfmaal minder, inzonderheid daar de ijzer-gieterijen niet heel ver van daan zijn; men maakt ze van drie à vier voeten lengte, en tot agtien duimen middelijns; op het eene einde hebben ze een verheevene en buiten 't eind der buis uitſteekende ring, waar in het effene eind van de volgende buis geſtooken word, en waar tuſſchen men lapjes leer en mastik ſteekt, om ze digt te maaken: Ook legt men op de kwaad geſchikte plaatzen ronde en halve maan-formige lapjes van lood, gelijk ook in de kromtens, bij de kraanen en kleppen, daar men genoodzaakt is, om 'er einden van looden buizen aan te voegen.

Van de proportie en dikte der water-leidingen of buizen, welke tot water-ſprongen zullen dienen.

Behalven het geene dat wij tot hier toe geſprooken hebben van de verſchillige manieren, om het water door buizen te leiden, dat alleen niet genoeg is, als die waterleidingen zullen dienen, om het water in een tuin te doen ſpringen, zo moet men ook, als een zaak van veel belang, niet veageeten te ſpreeken van de proportie en dikte, die de buizen hebben moeten, naar gelang van de ſprongen die men wil doen ſpeelen; hier van hangt de ſchoonheid der ſpringende wateren af; want zo de buizen te nauw zijn, of aan te veel kommen water leveren, zonder dat ze haar juiste proportie hebben, maaken ze niet dan zwakke en kleine ſprongen; behalven dat de buizen als dan onderhevig zijn, zig ligtelijk met water te overkroppen en te bersten, om dat de winden daar in al te zeer beſlooten zijnde, 'er bij na niet kunnen uit koomen.

Zie hier de beste proportie, die men aan de buizen, naar gelang van de water ſprongen, behoort te geeven; dezelve moeten in een vierdubbelde reden der *opzetzels* op *ſprong-pijpen* zijn, dat is te zeggen, dat de middellijn der buis viermaal zo groot zijn moet als de middellijn van de ſprong-pijp, op dat de water-colom geproportioneert en de ſnelheid in de buizen egaal zijn; voegt hier bij, dat 'er in kleine buizen al te veel wrijving is, naar gelang van wijde ſprong-pijpen, en aan de rand van kleine ſprong-pijpen naar gelang van wijde buizen; dog dit zal door voorbeelden opgeheldert worden.

Om een ſprong te maaken van vier tot vijf linien dik, dat is, waar van de ſprong-pijp, daar 't water uit ſpringt, een gat heeft van 4 à 5 linien middellijns, moet de buis der waterleiding anderhalf duim middellijn hebben; voor een ſprong van zes of zeven linien, moet de buis twee duimen middellijn hebben, en voor een ſprong van een duim, vier duimen middellijn: Om een nog grooter ſprong te maaken, als, van 16 à 18 linien, of een water-pijlaar, door verſcheide ſtraalen gemaakt, moet 'er een buis zijn van 6 duimen middellijn; wij zullen niet ſpreeken van buizen die meer dan 6 duimen middellijn hebben, gelijk men bij de Koningen en Vorsten vind, en die zomtijds 12 tot 18 duimen middellijn bereiken; deeze kosten zo groote zommen, dat ze ſchijnen boven het bereik van de rijkſte particulieren te gaan.

Men heeft verſcheide zoorten van *ſprong-pijpen* of *opzetzels* (hier door moet men verſtaan het einde der buis, daar het water uit ſpringt, en het welk doorgaans op de buis geſchrooven word, en dus verandert kan worden; de Franſchen noemen ze *Ajoutages*), als, tot enkelde ſprongen, pijlaaren uit verſcheiden ſprongen, regens, zonnewaaijers en veelerlei andere gedaantens, die men aan 't water geeft, dog de enkelde, die maar uit een gat koomen, zijn de gemeenſte en ook beste, dewijl ze zo ligt niet verſtopt raaken dan de plaaten, die met veele naast malkander zijnde gaten of ſpleeten doorboort zijn, of daar men veel kleine ſprongpijpen aan geſolideert heeft, om een water-pijlaar, enz. te formeeren.

Men wil, dat de *fonteinen* beter ſpringen, als de ſprong door een rond gat van een plaat gaat, die op een evenwijde ſprong-pijp waterpas vast gemaakt is, dan wanneer deeze pijp een kegelformige gedaante heeft, om dat 'er dan minder wrijving en tegenſtand aan de kant is.

Het is zeker, dat hoe de waterleiding of buizen wijder zijn, hoe het water beter gaat, en om 't zelve wel te doen ſpringen, moet de waterleiding dezelfde wijdte behouden, van de waterbak af tot aan de ſpring-pijp toe, zonder eenige vermindering; dit geeft meer water en meer kragt aan de ſprong, die zonder dit al te zeer verſtikt en verſtopt word van verre.

Dog zommige zijn van een heel ander begrip, en willen, dat in een waterleiding van 50 roeden lang, men in de eerſte 25 roeden van de waterbak af, wijder buizen moet gebruiken dan in de 25 laatste, tot aan de ſprong-pijp toe; welke zij ongeveer 1 duim in de middellijn nauwer willen hebben, en zodanig, dat ze tot aan de uitgang van het water geduurig wat nauwer worden, op dat het water, zeggen ze, allengskens van verre wat aangeperst, en een weinig nauwer in de buizen ingeſlooten worde; maar dit is een opinie van geringe *fontainiers*; want het water kan genoeg gedwongen en aangezet worden in de ſprong-pijp daar 't uitſpringt, zonder de wijdte der buizen te verminderen: Dit gaat zo zeker, dat als men de ſprong-pijp affchroeft, het water niet meer zo hoog gaat, nog dezelfde kragt heeft, en niet anders doet als maar uit de buis op te borlen.

Daar is maar een geval, waar in de buizen van middellijn moeten verminderen, te weeten, als de waterleiding zeer lang is, bij voorbeeld van anderhalf of twee hondert roeden, want dan gebruikt men drie zoorten van buizen in de wijdte, dewijl het water zonder dat, door de lange weg zoude ſlaaperig worden, om zo te ſpreeken; die verſcheidenheid van wijdte maakt het weer als wakker, en geeft het nieuwe kragten. Bij voorbeeld, in groote waterleidingen van anderhalf hondert roeden lang, gebruikt men in de eerſte 50 roeden buiſen van, agt duimen middellijn, in de andere 50 roeden, van zes duimen, en in de 50 laatste, van vier duimen: Maar in de leidingen van 50 of 75 roeden, behoud men dezelfde wijdte tot aan de ſprong-pijp toe.

Wanneer men verſcheidene ſprongen, bij voorbeeld, vijf of zes, in een tuin moet laaten ſpeelen, behoeft men van de waterbak af niet ook even zo veel waterleidingen te maaken, dit zouden overvloedige kosten zijn; men maakt maar twee of drie leidingen van buizen, daar men kleiner aanvoegt, die men takken noemt, om alle deeze ſprongen te doen ſpeelen; maar het moet met een zodanige gepaste evenredigheid geſchieden, dat 'er minder in de kleine buizen zamen gaat, dan in de groote, invoegen dat ze niet alle het water wegneemende, de groote buis de kleine aandrijft; bij voorbeeld, om drie ſprongen te doen ſpeelen, elk van 6 of 7 linien dikte,

zo zal ieder tak, volgens de vierdubbelde rede, waar van boven geſprooken is, twee duimen middellijn moeten hebben, het welke gequadreert of vierkant gemaakt zijnde, koomt vier vierkante duimen water, dat 'er zou doorpaſſeeren, en dus door alle drie zamen twaalf duimen water; weshalven de hooft-leiding vier duimen middellijn moet hebben, waar door 16 duimen water gaan, want het quadraat van 4 is 16, dat het vierdedeel meer is als 12, en dus het water der drie buizen een-vierde part forceert. Op deeze wijze zal het water zijne kragt behouden, tot op de laatſte druppel, en deeze ſprongen zullen alle te zaamen ſpeelen, zonder dat de eene de andere hinderlijk is, of laager gaat: Men gaat met dezelfde wijdte der hooft-buis voort, tot tegen over van de kommen, daar men dan de verdeeling in takken maakt. Dit voorbeeld kan van andere doen oordeelen; en als de ſprongen van verſchillige dikte zullen zijn, en bij gevolg ook de takken, zo heeft men niets anders te doen, dan haare geheele bevatting te bepaalen, en altoos de hooft-buis zodanig te maaken, dat ze de overige een weinig forceert.

Men moet in acht neemen, dat in het begin van een leiding, dat is, bij het uitgaan van de water-bak, de buis een paar duim middellijns meer moet hebben; bij voorbeeld, als het een buis is van 4 duimen wijdte, moet men haar een klep en opening geeven van 6 duimen, op dat deeze grooter opening voor een tregter aan het water diene, om ſchielijker uit te gaan, en meer kragt aan de ſprong bij te zetten. De uitgang des waters behoort een weinig van de grond af te weezen, op dat, wanneer 'er met de tijd vuiligheid op de grond van de water-bak koomt, zulks niet met het water in de waterleiding geraake, en de buizen verſtopt; ten dien einde moet 'er ook een met veel kleine gaten doorboorde looden plaat voor de uitgang des waters vast gemaakt worden, om alle ruige vuilnis, die in de bak raakt, af te keeren.

Omtrent de kom, moet 'er een kraan vast gemaakt worden, van dezelfde wijdte als de buis, op dat 'er even veel water kan doorgaan, als door het ronde gat der buis. Men heeft verſcheidene zoorten van kraanen, als met vierkante hoofden, met krukken en met ſleutels, tot twee of drie wateren.

Men moet een ronde wat breede kring van lood om de buis ſolideeren, ter plaatze daar dezelve in de kom gaat, op dat het water door die kring opgehouden worde, en niet langs de buis uit de kom zoeke weg te loopen; en men moet de buis altijd ongedekt over den bodem der bak laaten gaan, en nooit in de grond leggen, om dus de gebreken, die 'er mogten koomen, beter te kunnen verhelpen.

Men ſolideert regt in het midden van de kom, daar de ſprong zijn zal, een op de buis der waterleiding regt opgaande buis, en op deeze de ſchroef van koper, daar men 't opzetzel of de ſprong-pijp, die doorgaans ook van koper is, opſchroeft; omtrent twee voeten van deeze regt opgaande pijp moet men een gat in de buis maaken, dat men met een houten prop en een ijzeren kring ſluit, die men 'er vast in ſlaat, of met een koperen ſchroef-prop; hier door kan men de buis, als men de prop wegneemt, ontlasten, als 'er vuiligheden in gekoomen zijn.

Men moet in de waterleidingen altijd de bochten, draai- en regte hoeken mijden, dewijl ze de kragt des waters verminderen; en als men de leiding niet wel regt kan doen loopen, en 'er noodzaakelijk een kromte in moet zijn, zo moet men die kromte wat van verre neemen, om de ſcherpte te verminderen.

In waterleidingen, die wat lang en zeer vol van water zijn, maakt men van plaats tot plaats lucht-gaten, of verkeerde kleppen, om de buizen van de wind te ontlasten; en wanneer de leidingen na een ſchielijke val weder waterpas beginnen te loopen, moet men op die plaats een kraan vast ſolideeren, om dien last op te houden, anders zal het de buis niet lang uithouden.

Men moet de buizen der waterleiding altijd wat diep in de grond, bij voorbeeld twee à drie voeten diep leggen, zo wel om de vorst, als wegens de dieven: Ook moet men ze in de tuinen altijd door de *allées* of paden, en nooit door bosſchen of door de *parterres*, enz. laaten loopen, om 'er dus beter te kunnen bijkoomen, als ze gebrekkig worden. Als de buizen onder *terraſſen* moeten doorgaan, moet 'er een klein verwulft over de buis heen gemaakt worden, om ze van tijd tot tijd te kunnen bezien, want de drukking der muuren en aarde, die hier altijd werkzaam is, zoude de buizen onveilbaar bederven, indien ze met geen verwulft gedekt waaren.

FONTEIN; *Spring-bron*; *Water-ſprong*; in 't latijn *Fons artificialis*; dus noemt men de bronnen en allerlei water-ſprongen, welke door de konst in de tuinen tot cieraad en vermaak toegeſtelt worden, gelijk rede in het voorige artijkel aangeroert is: Deeze *wateren* en *fonteinen* zijn gelijk als de ziel van een aanzienelijke plaiſier-tuin, en maaken 'er zonder tegenſpraak het voornaamſte vercierzel van uit, want ze maaken dezelve, om zo te ſpreeken, leevendig; zo dat een tuin, hoe fraai anderzins ook, als hij geen water heeft, zig even als dood of treurig vertoont, en van een zijner ſchoonſte bekoorlijkheden ontbloot is.

In het voorige artijkel hebben we aangeweezen, hoe men de natuurlijke *fonteinen* of *bronnen* vinden, en naar de tuinen of andere plaatzen leiden kan; hier moeten we nu aantoonen, hoe de water-werken in de plaiſier-tuinen behooren geordineert te worden; want het is geenzins een zo ligte zaake, om de wateren en *fonteinen* in een tuin wel te verdeelen, op dat ze zig behoorlijk vertoonen, en cieraad geeven; hier toe word eene bijzondere *genie* en vlijt vereiſcht, om het zodanig te ſchikken, dat een kleine kwantiteit water veel vertoont, en dat men het water niet verkwistende in kleine kommetjes of kolken, zulks weet te ſpaaren, en 'er gebruik van te maaken op de nodige plaatzen, daar het door dikke aanzienlijke ſprongen een goede uitwerking doen kan; ten welken einde teffens ook de verdeelingen van de tuin wel behooren geordineert te zijn, zo dat de *allées* en paden den tuin gevoeglijk doorſnijden: Bij deeze verdeeling dient acht gegeeven, dat de *fonteinen* zodanig geſchikt zijn, dat men ze bijna alle te gelijk ontdekken kan, en dat veele ſprongen in een linie koomen, dat eene aangenaame vertooning aan het oog geeft, en dezelve meer in getal doet ſchijnen, dan ze wezentlijk zijn.

Men onderſcheid de wateren op verſchillende wijze; want daar zijn *natuurlijke* en *konstige*, *ſpringende* en *vlakke*, *leevendige* en *ſlaapende*.

Natuurlijke wateren zijn die, welke van zelf uit de aarde voortkoomende, in een *reſervoir* loopen, en de *fonteinen* geduurig doen ſpringen; daar en tegen de *konſtige wateren* in een verheven *reſervoir* gebragt worden, door middel van water-werdtuigen; waar van op het artijkel van WATER-BAK zal geſprooken worden.

Men

Men noemt *ſpringende wateren* zodanige, die zig in het midden van een water-kom (*baſſin*) om hoog verheffen, in ſprongen of ſtraalen, opborrellingen, enz., tot onderſcheid van de *vlakke wateren*, die enkel in canaalen, vijvers, kommen en water-ſpiegels, zonder eenige ſprong zijn; welke wateren, ſchoon een tuin aangenaamer maakende, dan wanneer hij geen water heeft, egter geen groote ſchoonheid aanbrengen, om dat ze altijd ſtil zijn, en in dezelfde ſtaat blijvende, den tuin niet animeeren of leevendig maaken, gelijk de ſpringende wateren doen.

De *leevendige wateren* zijn die, welke geduurig loopen, en de ſchoonſte van alle, wegens haare klaarheid; deeze geduurige beweeging maakt ze gezond, en zeer zuiver; zodanige zijn de kleine rivieren of beeken, waar van men canaalen en water-werken in de tuinen maakt; hier toe behooren ook de *fonteinen* die dag en nagt ſpringen.

De *ſlaapende* of *ſtilſtaande wateren* zijn de onaangenaamſte van alle; dezelve worden dikwils vuil, groenagtig, en bedekt met mos en vuiligheid, dewijl ze geen beweeging hebben; gelijk in de kommen die zelden ſpringen, of in de vijvers, meiren en moerasſen; ze zijn ook onderhevig om in de zomer te bederven, en ſtinkend te worden.

Men kan de plaatzen tot *fonteinen* en *kommen* niet wel vast bepaalen, want ze zijn overal van een goede uitwerking, en zo men ze overal konde plaatzen, zulks zoude niet te minder zijn; maar dewijl de onkosten van haare toeſtelling zeer hoog loopen, en dat, hoe veel water men ook in voorraad hebbe, zulks echter niet genoeg daar toe zou zijn, zo vermindert men haar getal veel.

Gewoonlijk plaatst men een kom op het eind of in het midden van de bloem-perken, op het gezigt van 't huis, en op deeze plaatzen behoort men ook nooit te verzuimen, van ze te maaken, (zie plaat 30. fig. 1.) maar als men het ſchikken kan, dat men 'er in de *bosquets* kan maaken, dit geeft een dubbelde bekoorlijkheid; want behalven de aangenaamheid der groente, zijn de wateren aldaar als in haar middelpunt, en de groente der boomen haar tot grond dienende, doet de witheid des waters uitſteeken; haar aangenaam gedruis en murmureering doen het oor meer aan, door de rust en echo, die in het bosch heerſchen.

Men moet de *fonteinen* niet te digt bij het huis plaatzen, om dat zig in de zomer bedorvene dampen uit het water verheffen, die aan de lucht een kwaadaartigheid mededeelen, het welke aan de gezondheid nadeel doen kan; voegt hier bij, dat de dampen de muuren van een gebouw zeer vogtig maaken, waar door de behangzels, ſchilderijen en meubelen van binnen kunnen bederven; men heeft ook dikwils nog het ongenoegen, om 's nagts de kikvorſchen, padden, enz. te hooren quaaken. Alle deeze redenen zijn ook de oorzaake, dat men thans geen water-gragten om de landhuizen maakt, gelijk men voor deezen deed; en dat men die van verſcheidene oude ſloten droog, of geheel digt gemaakt heeft.

De gedaante der *baſſins* of *kommen* is meest cirkel-rond, hoewel men ze ook ovaal, agtkantig, langwerpig, en van andere gedaantens maakt. Wanneer deeze kommen een zekere groote te boven gaan, noemt men ze *groote wateren*, *canaalen*, *ſpiegels*, *vijvers*, *meiren* en *reſervoirs*.

Wat de groote der *kommen* betreft, kan men in het algemeen zeggen, dat men bijna nooit in de groote misdoet, want hoe grooter, hoe ze beter zijn, daar men in tegendeel in de kleinheid misſlagen begaan kan, want 'er niets mislijker ſtaat, dan een kleine kom of ander water in een groote plaats; daar zijn twee uiterſten, die men beide moet mijden, naamelijk, om een kleine kom in een groote plaats te maaken; of een kleine en de beste plaats met een groote kom, of andere groote wateren te beſlaan; weshalven een *architect* of andere, die den tuin ordineert, in deeze proportie een goed oordeel moet gebruiken.

Veele menſchen willen, dat de groote van een *kom* moet geproportioneert zijn naar de hoogte des ſprongs, op dat, zeggen ze, het in de lucht gedreevene water, ſchoon het door de wind bewoogen word, niet over de rand van de kom vliegt; dog ze bedriegen zig hier in, want hoe laag het water ook mag ſpringen in een groote kom, zo zal de wind het water evenwel zeer verre wegdrijven, gelijk dit de ondervinding overtuiglijk leert; men ſtemt toe, dat het even zo onbekoorlijk is, een kleine dunne ſprong in een groote kom te zien, als een zeer dikke en hooge in een kleine kom; 'er moet altijd, zo veel doenlijk, eenige overeenkoomst tuſſchen de ſprong en de kom zijn; maar men kan de juiste proportie van de groote des koms, naar gelang van de ſprong, niet wel bepaalen, dit hangt af van de val en kragt der wateren, of van de ruimte, die het terrein tot de groote van de kom kan toelaaten.

Ten opzigte van de diepte, die men de kommen geeven moet, die is ordinaris 15 à 18 duimen, of ten hoogten 20 duimen; deeze diepte is genoeg, om met de gieter water te kunnen ſcheppen, en om den grond des koms voor ſterke vorst te bewaaren. Als dezelve zullen dienen tot *reſervoirs*, of dat men 'er viſſchen in wil onderhouden, gelijk men in de groote kommen, vijvers, enz. gewoonlijk doet, dan moeten ze dieper zijn, van vier en vijf voeten diepte; dit is genoeg, om 'er veel water in te houden, zo wel tot reſerve, als tot behoud en aangroei der viſſchen; als mede, om 'er een klein ſchuitje in te kunnen hebben, dat men genoodzaakt is te houden, als 'er ſprongen midden in een kom of vijver zijn, om het opzetzel of de ſprong-pijp af te ſchroeven, en de vuiligheid weg te neemen, die het ſpringen belet.

Men moet ten opzigte van de diepte, vooral in agt neemen, om niet over vier of vijf voeten te gaan, het zij dat het een *canaal*, *vijver* of *reſervoir* is, want als dezelve dieper, bij voorbeeld agt tot tien voeten diep zijn, zijn ze gevaarlijk, en men heeft voorbeelden, dat menſchen bij het wandelen in zulke diepe kommen bij ongeluk gevallen zijnde, daar in het leeven hebben verlooren; zo dat dit eene zaake is, waar op men wel met ernst behoort acht te ſlaan, en zorg te draagen, dat eene zaake, die tot vermaak en cieraad van de tuin gemaakt is, niet te eeniger tijd moeijelijkheid veroorzaake.

Hoe men de *water-kommen* toeſtelt, om ze goed en wel digt te maaken, enz., hier van zal op het artijkel KOM geſprooken worden.

Op plaatzen daar veel water en afdragt van een hoogte is, maakt men, behalven de kommen, vijvers en waterſprongen, enz., ook *cascades*, *water-bouffets*, *gouletten*, enz., zo wel in de *allées*, als tuſſchen de treppen of rampen en tegen terraſſen; en niets kan 'er aangenaamer en vermaakelijker zijn. De hoog-leggende kommen leveren het water aan de laagere, en doen deeze ſpeelen, zo dat het één werk het ander aan de gang houd.

Daar was nog veel meer te zeggen over de water-

werken,

werken, dog het gezegde is het voornaamſte, aangaande de water-werken tot vercierzel en vermaak der plaiſier-tuinen: Iemand begeerig zijnde, hier over meer te weeten, gelieve in te zien MARIOTTE *Traité du mouvement des Eaux*; en inzonderheid BELIDOR *Architecture hidraulique*, en andere, in het voorgaande artijkel gemeld.

Hoe men een kleine Fontein kan vervaardigen.

Begeert men in een kleine tuin digt aan zijn huis, het zij in de ſtad of elders, een *fontein* of *water-ſprong* te hebben, zo kan zulks geſchieden op de volgende wijze; men laat op een boven-kamer een vierkante water-bak maaken van lood of van ſteen en cement; hier uit leid men het water door een looden pijp in of langs de muur naar beneden, en vervolgens een voet of meer diep onder de grond door, tot in een gemaakte kom van de tuin, of elders, daar men wil, dat het water zal ſpringen, alles met die waarneemingen en regels, die hier vooren gezegt zijn, zo zal men aldus het vermaak konnen hebben, een *fontein* bij zijn huis uit zijn kamer te zien ſpringen. Men kan hier bij, als 'er geen kosten geſpaart worden, verſcheidene variatien maaken; bij voorbeeld, dat het water uit een beeld ſpringt, of dat het met verſcheidene ſprongen ſpringt; of dat het ſpringende water in een verhevene kleine kom te rug valt, en dan daar uit in bakjes of ſchelpen, uit de eene in de andere; en op veelerlei andere manieren, dat onze bepaalde kortheid niet toelaat, in het breede beſchrijven; maar men kan zulks bij de ſchrijvers, die opzettelijk over deeze ſtoffe handelen, nazien; en ook vind men bij de prent-verkoopers afbeeldingen van allerlei fraaije vercierzels der *fonteinen*, *water-vallen*, enz.; wij zullen hier alleen nog de volgende dingen aanmerken, naamelijk, dewijl de water-bak, zo wel alleen op zig zelf, als inzonderheid wanneer ze met water gevult is, een groote zwaarte uitmaakt, min of meer naar dat ze groot is, dat men derhalven verdagt moet weezen, dat het fondament, benevens de muuren en balken, daar ze op rust, ſterk genoeg zijn, of zodanig ſterk bij het bouwen gemaakt moeten worden, om dezelve te kunnen draagen.

Om de bak met water te vullen moeten 'er een of meer pompen zijn, om het water van beneden daar in te pompen, en weshalven 'er ook geen gebrek van water omtrent zijn moet. Men kan ook het regen-water van het dak daar in leiden: Een zodanige bak kan ook dienen, om het huis overal daar men wil, zo wel boven als beneden, met 't noodige water te voorzien, door middel van pijpen met kraanen, die men naar de begeerde plaats toe leid; het welke niet alleen zeer gerijſlijk is, maar ook van veel nut kan weezen in gevalle van brand: Maar indien men het huis boven met water voorzien wil, dan dient de water-bak ook in het hoogſte gedeelte van het huis te zijn.

Men maakt ook kleine portatile *fonteintjes*; die bij gelegentheid op de tafels van Vorsten en andere groote Heeren gezet worden, om geduurende de maal'tijd te ſpringen, dat heel vermaakelijk is. Deeze *fonteintjes* kunnen op veelerlei wijze van gedaante en met allerlei vercierzels, als bergs- of rots-wijze, met grot- en mijn-werk, ſpiegels, enz. gemaakt worden; maar alle moeten ze een water-digt vierkant of rond water-bakje, van hout of koper, in de hoogte hebben, dat op een of meer pijlaars rust en het ſpring-water bevat, waar uit het zelve door eene of meer buisjes na beneden in een kommetje geleid word, om daar uit te ſpringen; en welke bak kan gemaakt worden, als men een berg of rots vertoont, dat het daar in verborgen is; een ander water-bakje moet beneden op de grond zijn, om 't water door middel van een pijp weer te ontfangen, uit de kom daar het water uitſpringt; deeze laage bak moet even zo veel water of beter wat meer kunnen bevatten als de hooge bak, maar men maakt ze gewoonlijk plat of ondieper, en zo veel te wijder als de bovenſte, zo dat ze niet veel ruimte in de hoogte wegneemt. Deeze bakken kunnen zodanig toegeſtelt worden, dat ze door een bijzondere wijde pijp, die uit de benedenſte bak tot bijna aan de dekzel van de bovenſte gaat, communicatie van het water hebben, om, wanneer de bovenſte bak door het ſpringen ledig geworden is, het water uit de benedenſte bak weer ras in de bovenſte, door omkeering van de geheele *fontein*, te laaten loopen, en dus het water weer te doen ſpringen; maar dan moeten de bakken wel digt ſluitende dekzels hebben. Of anders laat men het water uit de benedenſte bak, door middel van een kleine kraan, wegloopen, en vult de bovenſte weer door een pijp aan, dat ras gedaan is: Deeze korte ſchets zal hier genoeg zijn, om zig een denkbeeld van dergelijke *fonteinen* te formeeren, en dezelve te kunnen maaken, of ordineeren, en door een geſchikte hand doen maaken, en aan welke men, gelijk boven gezegt is, verſcheiderhande gedaante geeven, en dezelve ook op allerlei wijze vercieren kan.

FONTEIN-KRUID; in 't latijn *Potamogeton*; *Fontinalis*: Daar zijn verſcheidene zoorten van; wij zullen maar eenigeder voornaamſte en bekendſte opnoemen.

1. Het *Fontein-kruid* met ronde bladen; *Potamogeton rotundifolium*; (*Potamogeton foliis oblongo ovatis petiolatis natantibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het *Fontein-kruid* met hartformige ſteng omvattende bladen; *Potamogeton rotundifolium alterum*; (*Potamogeton foliis cordatis amplexicaulibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het *Fontein-kruid* met ſmalle blinkende bladen; *Potamogeton foliis angustis ſplendentibus*; (*Potamogeton foliis lanceolatis planis in petiolos definentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. Het *Fontein-kruid* met langwerpige gekrulde en gezaagde bladen; *Potamogeton foliis criſpis*; (*Potamogeton foliis lanceolatis alternis undulatis ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. Het *Fontein-kruid* met langwerpige gezaagde bladen; *Potamogeton longo ſerrato folio*; (*Potamogeton foliis lanceolatis oppoſitis ſub-undulatis*, LINN. *Spec Plant.*)

6. Het *Fontein-kruid* met ſmalle ſtompe gras-bladen en platte ſtengen; *Potamogeton caule compreſſo, folio graminis canini*; (*Potamogeton foliis linearibus obtuſis, caule compreſſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. Het getakte *Fontein-kruid* met lange ſmalle puntige gras-bladen; *Potamogeton gramineum ramoſum*; (*Potamogeton foliis ſetaceis parallelis approximatis diſtichis*, LINN. *Spec. Plant.*) En meer andere.

Beſchrijving. Alle zijn ze waterplanten, die in het water groeijen en daar in drijven; ze maaken lange dunne knopagtige ſtengen, waar aan ronde, of langwerpige, breede of ſmalle bladen groeijen, naar de zoort, bovengemeld; aan de ſteng en takken koomen vierbladige bloemen in min of meer lange airen voort, van een witte of roodagtige koleur, welke airen, terwijl ze bloeijen, zig uit het water verheffen, en op de bloemen volgen vier ongedekte zaaden.

Plaats.

Plaats. Deeze planten groeijen in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, enz. in de gragten, flooten, meiren en andere ſtilſtaande wateren, en dikwils in groote menigte; zommige zoorten worden ook in de rivieren en beeken gevonden.

Eigenſchappen. Deeze planten hebben een verkoelende, verdikkende en zaamentrekkende kragt, en men agt ze uitwendig dienſtig tegen de jeukte en ſchurft der huid; als mede tegen ontſteekingen, en heete gezwellen.

FONTES, zie FONTEIN.

FONTES SOTERII, zie GEZOND-BRONNEN.

FONTINALIS, zie FONTEIN-KRUID.

FORAMEN; betekent in het algemeen, ieder gat of opening.

FORAMEN COECUM VATERI; is die natuurlijke opening op de rug der tonge, welke voor eene ſpeekzel-gang word gehouden.

FORAMEN IRREGULARE; is de opening in den grond van het bekkeneel, waar door de *inwendige kropader* (*vena jugularis interna*), het bloed uit de holte van het *dikke hersſenvlies* (*dura mater*) bekoomt, en door welke ook de *zenuwen van het agtſte paar*, als mede de *nervus acceſſorius* gaat.

FORAMEN ISCHIATICUM; is een zekere opening in het bekken, die niet in het geheel door de beenderen, maar voorts door zekere banden (*ligamenta*) opgevult is, en waar door ook de *zenuwe* en de overige vaten van het heupebeen (*vaſa iſchiatica*) loopen.

FORAMEN MAXILLARE, *Superius*, *Inferius* & *Acusticum*, dus noemt men die openingen in de grond des bekkeneels, waar door de zenuwen, die zelfde naam voerende, heen loopen.

FORAMEN OBTURATORIUM; is dat groote gat in het *bekken*, het welk overal rond en met een band is beſlooten; leggende hier voor in- en uitwendig de *ſtop-ſpieren* (*musculi obturatores*), en door welke de *ſtop-ſlagader* (*arteria obturatrix*), en de *ſtop-zenuwe* (*nervus obturatorius*) uitloopen.

FORAMEN OCCIPITALE MAGNUM, is die groote opening in het agterhoofd, waar door zig het *hedemerg* in de pijpen der wervel-beenderen uitſtort; mede hebben hier de *wervel-beens-aderen* (*venæ vertebrales*) en de *nervus acceſſorius* hunnen loop; gelijkzoortige *foramina* of openingen heeft men ook alomme over de vlakten van alle de beenderen, verſtrekkende tot uit- en ingang der vaten.

FORAMEN OPTICUM; is het gat in het *wiggebeen* (*os ſphænoides*), waar door de gezigt-zenuw in 't oog geleid word.

FORAMEN OVALE; *eijwijze* of *ovaal-rond gat*; dus noemt men in de ongeboorene vrugt, een bijzondere weg, welke tusſchen de benedenſte ſtam van de holle ader gevonden word, loopende omtrent het heuveltje, dat bij derzelver verdeeling is, onmiddelbaar in dezelve; in de long ader is het egter digt aan de linker kamer van het hart open, en heeft aldaar een vliesje, even eens als een klapje, het welk de terugvloeijing des bloeds belet, en het welk na de verlosſing dit gat toeſluit; dewijl dit vliesje na de bevalling door het bloed, het welk door de longs-ader vloeit tegens de randen van het gat word gedrukt, groeijende hier door den tijd aan vast; het gebruik van dat gat beſtaat om 't bloed, het welk van de benedenſte deelen koomt, uit de holle ader, naar de linkere kamer van het hart door te laaten.

FORAMINA TRANSVERSALIA VERTEBRARUM; dus worden de twee dwars-gaten genoemt, welke door de wervel-beenderen, ter plaatze daar zij met hunne uitſteekzels, op elkander ſluiten, worden gevormt; loopende de zenuwen en aderen van het lenden-merg hier uit, dog de ſlag-aderen 'er in.

FORAMINA TIJMPANI; dus word de *hoornagtige huid* genoemt, welke den gehoor-trommel bekleed; ſchoon men op het uiterlijk aanzien niet zoude zeggen, dat deeze huid doorgaat is, zo is 'er echter zeker eene doortogt, dewijl men ziet, dat menſchen die onder water duikelen, water door den buitenſten gehoorgang in den mond loopt; men vind mede de zulken, die de tabaks-rook uit de mond, in de ooren kunnen laaten gaan; het een en ander heeft aanleiding gegeeven om te denken, dat 'er een gat in deezen huid moeste zijn; wordende dit ook door TEICHMEIJER en RIVINUS geſtelt.

FORBICINA, zie OOR-WORM.

FORCEPS, in eenen ruimen zin genoomen, is een *Tang*, welke naar het bijzonder gebruik eenen verſchillenden naam verkrijgt, en om die rede zo verſchillend van gedaante is, dat men geen einde zoude vinden, wanneer men alle de *tangen* die in verſcheidene konſten, als van ſmeeden, chijmisten, en diergelijken gebruikt worden, wilde beſchrijven. In de heelkonst is de verſcheidenheid niet minder aanmerkelijk, men gebruikt ze tot het uithaalen van tanden, van polijpi of ſlijm-proppen, van ſteenen uit de blaas, van kogels, enz., waar van de bijzondere naamen ontleent zijn, als polijpus-tang, ſteen-tang, kogel-tang, enz.

Forceps word hedendaagsch bij uitneemenheid genoemt, een *tang* waar mede men het geklemde hoofd van een kind in de geboorte vat, en voorthaalt; over het gebruik zullen wij handelen onder dat artijkel.

De Profesſor CAMPER is in zijne *5de verhand.* gevoegt bij de tweede druk van MAURICEAU *pag.* 56. zeer uitvoerig en net in de beſchrijving van dat werktuig, het welke eerst door CHAPMAN in Engeland uitgevonden, en door hem daar na medegedeelt is: De beroemde SMELLIE heeft deezen *tang* merkelijk verbetert, en bekleed met leder, ook de hand-vatten korter, en de ſluiting zo eenvoudig gemaakt, dat men 'er zig niet genoeg over kan verwonderen.

De *tang* van CHAPMAN is, ſchoon een weinig verſchillende, echter door ALEX. BUTTER in de *Geneesk. proeven van Edenburg*, *vol.* 3. *art.* XX. *tab.* 5. *fig.* 4. zeer algemeen gemaakt, en merkelijk grooter dan die van CHAPMAN; de ſluiting was met pen en gat, met een ſchroef. De beroemde LEVRET *Suite des Obſ. ſur les cauſes & accidens de pluſieurs accouch. laborieux* heeft de historie van de *forceps* 1751. zeer breedvoerig verhandelt, en ook de gedaante verandert, te weeten krom gemaakt, houdende nogthans de handvatten met ſtompe haaken.

De Heer CAMPER heeft van SMELLIE's *tang* eene zeer nette figuur gegeeven, *ib. tab.* 3. daar wij den leezer naar toe wijzen, gelijk ook naar het werk van SMELLIE zelven, zo wel den engelſchen druk, als de overzetting. SMELLIE heeft *tab.* 17. 5. en *tab.* 35. in zekeren zin de kromme gedaante niet verworpen, die 'er LEVRET aan gegeeven hadde: In Londen zelve zijn 'er die den *tang* van SMELLIE, op die wijze verandert, de voorkeur geeven, en niet te onrecht; in zommige gevallen immers komt de kromme bogt te ſtade, en het

perinæum der vrouwen word zo ligt niet beknelt, hoewel dit door eene kundige hand kan voorgekoomen worden.

De Forceps van LEVRET beſtaat uit twee bladen of lepels, welke krom oploopen, en open zijn, lang 8 duimen tot aan den as, breed 1 en drie-vierde duimen boven aan, de opening wijd 1 duim, lang 6 en een-tweede duimen; deeze bladen zijn vóór rond, en vernaauwen naar de handvatten, welke nederwaarts gaan, en in eenen haak eindigen, dat is, de punten zijn uitwaarts krom geboogen; zij zijn lang 7 en een half duimen, de omgeboogen punten lang 2 duimen.

Een van deeze bladen heeft eenen as, of pen, welke draaijen kan, met een hals, en boven een plat ſtuk; het andere blad heeft een gat, en een ſchuif, ſluitende in dien hals, zo dat men de bladen op een leggende, dezelve ſluiten kan; de dikte der bladen is bijna een-vierde duims, de handvatten zijn mede van goed onbuigbaar ſtaal drie-zestiende duim dik.

De verbetering van de ſluiting is zeer aanmerkelijk, want CHAPMAN moest ze op een ſchroeven, en dit is niet alleen ongemakkelijk, maar zomtijds ondoenelijk, gelijk ALEX. BUTTER reeds opgemerkt heeft.

De *tang* van SMELLIE wierd op tweederlei maat gebruikt, de een was lang 11 en drie-vierde, de ander 12 en een half duim, de handvatten van de kleinen 5 duimen, die van den grooten 4 en een half; de bladen zijn recht, en beide gelijk aan elkander, 1 en drie-agtſte duimen breed; de handvatten niet geheel van ſtaal, hebben een hout-gevest, aan welker einde eene holle kring is, om tot elkander gebonden te konnen worden.

De eigentlijke bladen zijn mede doorgaat, en ſtaan hol tot elkander geboogen, zo dat de holle zijden volkoomen ſluiten op de zijden van een eerstgebooren kinds hoofd; waar door ze volmaakt aan het oogmerk voldoen, het welke hier in beſtaat, dat men het kinds hoofd hier mede zagtjes aangrijpe, als met twee handen omvatte, en voorttrekke, het welke door de handen zelven, als niet toegelaaten wordende, onmoogelijk kan geſchieden.

Deeze bladen hebben digt bij het handvat eenen ſchuins ingevijlden groef, met een lip van ſtaal, dees groef vat het andere blad, en dit grijpt het eerſte blad, zo dat ze onderling op elkanderen werken; de bladen zijn met zeem-leder bekleed, de hand-vatten met honds-leder, dus is 'er geen klank, nog kwetzing te wagten; misſchien was het nog beter, de bladen met baai te dekken, op dat ze minder uitglijden, gelijk onder de Roonhuisſlaanen de Heer ABR. TITSING doet, dog dan is de inbrenging moeijelijker.

Over dit gebruik zullen wij handelen onder het artijkel van GEKLEMD HOOFD.

SMELLIE heeft, gelijk gezegt is, zijnen *tang* ook krom opwaarts geboogen, gelijk LEVRET, het welke in veele gevallen van nut zijn kan.

FORCEPS DECEPTORIA; zo veel als *Bedriegtang*, is een heelkundig werktuig, wiens ſcherpe deelen verborgen zijn, om de lijders daar door niet af te ſchrikken.

FOREL; *Rivier-Forel*; in het latijn *Forio*, *Trutta*, (*Salmo maculis rubris*, *maxilla inferiore ſublongiore*, LINN. *Faun. Suec.*); is een zoete waters visch onder het geſlagt der *Salmen* behoorende; volgens LINNÆUS heeft hij de lengte van een tot twee voeten: Zie hier de beſchrijving van deszelfs gedaante en maakzel, zodanig wij dezelve bij WILLOUGHBIJ, *Historia Piscium cum fig. Oxon.* 1686. *in folio*, vinden aangetekent; de *forel* gelijkt veel na de *ſalm*, is eerder lang als breed, heeft een rondagtige korte kop met een ſtompe ſnuit, de gaaping van zijn bek is wijd, de kaaken zijn met een enkelde rij tanden bezet, en aan het gehemelte zitten mede twee evenwijdige rijen kleine tanden, mede is de tong meest met zes of tien kromme tanden gewapent; de oogen, die tamelijk groot zijn, zijn met een zilveragtige geele regenboog omzet, hij heeft dubbel de neusgaten; zijn lighaam, dat dik is en in een breede ſtaart eindigt, is met kleine ſchubben, als mede met een huid bedekt, die rimpelagtig zit en zich gemakkelijk van het vleesch laat afſcheiden; de koleur van de rug is bruin dog de visch groot wordende, is hij hier zo wel als op de kop met veele zwarte vlakken geſpikkelt; de zijden zijn met ſchoone vermiljoen-roode vlakken bezet, die egter boven de zijlingze ſtreepen, welke zig van de kieuwen tot aan het begin van den ſtaart uitſtrekken, geelagtig zijn; op den rug heeft hij twee vinnen, waar van de laatste uit tien of twaalf ſtraalen beſtaat, en met een aantal zwarte vlakken is geſpikkelt; de agterſte vin is klein, zonder ſtraalen aan de randen rood; de vinnen der buik, zijn geſtraalt en geel of roodagtig van koleur; de ſtaart die breeder is dan die van den *ſalm*, heeft cirkelswijze inſnijdingen, en roode randen.

De *forellen* worden hooger opwaarts in de Europiſche en Aſiatiſche rivieren gevangen dan de *ſalmen*, zij zijn ongemeen vlug in het zwemmen tegen den ſtroom aan, en behoeven hier in voor de *ſalmen* niet te zwigten, zij beminnen de koude kille wateren, als mede die ſterk vlieten, en die welke een ſteen of rotsagtige bodem hebben; men vind ze ook veel in de koude beeken.

De vangst der *forellen* geſchied even eens als die der *baarſen*; het best is hier toe een betrokken lucht, en de morgenſtond hoe vroeger hoe beter te verkiezen, mits men maar de ſteenen op den grond in het water kan zien; men moet in het visſchen tegens den ſtroom opgaan, dewijl de minſte troebelheid den visch doet vlugten, ſchoon hij ſpoedig weer na zijne rustplaatze te rug keert. Met de hengel zijn kleine wormtjes het best, dog in troebel water, moet men groote wormen kiezen; ook is tot deeze vangst zeer dienſtig een zeker vlieg *haft* of *over-aas* genoemt, waar na zij zeer gretig zijn; in LIGER *Nouv. maiſon rustique edit. de Paris* 1754. *in 4to. tom.* 2. *pag.* 619. vind men de bereiding van diverſe zoorten van konst-vliegen beſchreeven, dien hij verzekert zeer dienſtig te zijn om deze visch te vangen. WILLOUGHBIJ in boven aangehaalde werk, zegt, dat men in Engeland zeer dikwils de *forellen* met de handen vangt, wanneer zij onder de wortelen van elzen en wilgen-boomen huisvesten; de visſcher 'er als dan zo zagtjes bij koomende als hem iets doenlijk is, wrijft hun den buik, en terwijl zij vermaak ſcheppen dus geſtreelt te worden, vat hij ze in de kieuwen. Hun voedzel ſchijnt in verſcheidene water-inſekten, wormen en kleine vischjes te beſtaan.

De tijd der voortteeling van de *forellen* is volgens zommigen in de maand October; als dan verbergen zij zig in zekere greppels, daar zij 's nagts met een fakkel ligtelijk zijn te ontdekken, en dan met een *fork* of wijde *elger* te ſteeken: Andere zeggen, dat zij in het midden van September hun kuit ſchieten, en men vind 'er ook die hun voortteelings-tijd in de maand December bepaalen;

bepaalen; waarſchijnlijk ſpruit dit onderſcheid uit de verſchillende landaart; denkelijk zal dit laatste ook invloed op de koleur hebben, niet alleen ten aanzien van hun vleesch, het welk in de winter 't bleekst is, maar ook uitwendig; immers ondervind men dagelijks, dat in een helder water met ſteen en zandgrond de visch veel blanker is, dan in ſlijkerige, moerasſige en turf-gronden, daar ze volkoomen als zwart kan zijn.

In een en dezelfde rivier, worden dikwils *forellen* van verſchillende koleur gevangen, egter is dit onderſcheid zo groot niet, of men kan met zommigen van gedagten zijn, dat de *forellen* en *ſalmen* tot een en dezelfde zoort van visch behooren, die waarſchijnelijk door vermenging in de voortteeling, een kleine verandering in de geſtalte ondergaan.

Na het oordeel van de meeste ſchrijvers, die over de visſchen gehandelt hebben, zijn de *forellen* de edelſte onder de rivier-visſchen, ja met regt mag men hem een vorſtelijke visch noemen: TOURNEFORT (zie desſelfs *Reize naar de Levant nederd. druk, Amſt.* 1727. *in* 4*to.* 2*de deel pag.* 103.) verhaalt, dat hij in een dorp aan den arm van den *Euphraat* gelegen, welke voorbij *Elija* loept, op eenige *forellen* onthaald wierd, die versch gevangen zijnde, in water wierden gekookt, waar in een handvol zout was geworpen, en dat niets bij de ſmaakelijkheid van deeze visſchen koste haalen: Zij moeten versch gegeeten worden, dewijl zij niet alleen zeer ſchielijk ſterven, maar ook ras bederven; voor alle zoort van geſtellen is het een goede ſpijze; en ATHENAEUS *Deinoſophistarum* noemt hem τρεφοντατὸν of *wel voedende.* Men bereid dezelve even eens als *ſalm*, het zij gekookt en warm gegeeten met een zuure eijer-ſaus, of koud met boom-olie, azijn en gehakte peterzelie, als mede geſtooft of gebraaden.

Men zegt, dat het poeijer van de kaaken en tanden, zeer dienſtig tegen het ſteen-graveel is: Het vet van de *forel* is ontbindende en verzagtende, goed voor de klooven der tepelen, lippen en ambeijen.

FORM; *Forma*, word het werktuig of gereedſchap genoemt, daar men iets in giet, het zij *metaalen*, *was* of andere harde ſmeltende dingen; als mede ook daar men iets mede afdrukt, of perst, enz.

FORM-AARDE; hoe men die bereid; zie op 't artijkel GIETEN en MEDAILLE.

FORMAAT; dus noemen de Boekverkopers de verſcheidene groote der boeken; het blad papier eenmaal toegevouden maakende vier bladz., is het *formaat in folio*; het blad in vieren gevouden maakt het *formaat in* 4*to*; en het blad in 4*to* in tweën gevouden, maakt het *formaat in* 8*vo* uit; daar is ook nog een ander manier om het blad *in* 12*en* te vouden, *in* 16*en*, *in* 18*en*, *in* 24*en*, enz.

Merkt aan, dat de *formaaten* waar van wij ſpreeken, in *groote* en *kleine formaaten* onderſcheiden worden, zo dat men zegt in *groot folio*, in *klein folio*, in *groot quarto*, en zo vervolgens: De groote of kleinte deezer *formaaten* hangt van de verſcheidentheid van het papier af, dewijl het zelve zeer veel in groote verſchilt.

FORMATIO; *Beelding*; *Vorming*; betekent in het algemeen, de vorming of gedaante geeving van iets; gelijk bij voorbeeld een pottebakker de vaten, en een beeldhouwer de beelden vormt; dus betekent *formeeren* zo veel als de gedaante geeven. In de Geneeskunde betekent *formatio* de afbeelding der vrugt in 's moeders lighaam, zo wel bij menſchen als beesten; en in de *pharmácie*, de geſtalte der geneesmiddelen, als het eene vloeibaar, en het ander hard is.

FORMICA, zie MIER.

FORMICANS PULSUS; deeze uitdrukking bezigt men, om een zeer flauwe ongelijkſlaande pols, van een ten uitterſten verzwakte zieke mede te betekenen.

FORMICATIO, dus word een zoort van wrat genoemt, die de Grieken door μυρμηκία uitdrukten, 't geen zo veel betekent als *verruca formicaria*, of *kruipende mier*, het zelve beſtaat in eene verheevene en eeltagtige zwellinge, zwartagtig van koleur.

FORMIX; is zo veel als *Nolime tangere*, of *Eſthiomenes*, een *kwaadaardig Geſweer*; zie GESWEER.

FORMULA; een *Ordonnantie*, *Voorſchrift* of *Recept*; is een ſchrift of briefje, daar een Geneesmeester de middelen opgeſtelt heeft, die door den apotheeker zullen gereed gemaakt worden.

FORNIX; een *Gewelft*; *Welfzel*; zie GEWELFT; in de *anatomie* is het een mergagtig deel van het bekkeneel, dat de naam van *welfzel* draagt, zijn aanvang neemende met twee wortelen bij het weeragtige lighaam, alwaar het digt bij de agter-hersſenen met het lange merg vereenigt word, maakende deeze twee met malkanderen vereenigde uitſteekzelen (*proceſſi*) het verwulft der hersſenen uit.

FORNUIS; in 't latijn *Fornax*; is een zoort van kleine oven, waar van men zig in de keukens bedient, tot 't kooken of ſtooven der ſpijzen; ze zijn van gebakken ſteenen opgemetzelt tegens een muur, onder de groote ſchoorſteenen of elders, van 3 à 3 en een tweede voeten hoogte, hebbende in 't midden naar beneden een rond cijlinderformig gat van ongeveer een voet breedte, waar in de turf of koolen geworpen worden, en waar op men de casserollen, pannen of ketels op een laage drievoet zet; beneden in het gat, een voet van de grond, is een rooster van ijzere roeden die dwars over het gat gaan, waar op de koolen koomen te leggen, en onder deeze rooster is een klein asch gat in de muur, daar de asch, die door de rooster valt, 'er uitgehaalt word, en het welke ook dient tot een togt-gat, om de brandſtoffe te doen branden. Men maakt doorgaans 2, 3, 4 of meer *fornuiſen* in een zelfde muur naast malkander, naar dat de huishouding groot is, en dezelve zijn zeer gerijflijk en gemakkelijk tot 't kooken, dewijl de brandſtoffen 'er wel in branden wil, en men de casserollen enz. 'er gemakkelijk op behandelen kan: Dezelve behooren op een heldere plaats, voor de venſters gemaakt te zijn, en best is het dat ze onder een ſchoorſteen zijn, inzonderheid als men met rookende brandſtoffen ſtookt.

Men maakt ook kleine draagbaare *fornuiſen*, die van ſteenen in hout- of ijzer-werk op de hoeken, op de voorgaande wijze, met een rooster en asch-gat gemetzelt zijn, om ze te plaatzen daar men wil, hebbende ten dien einde twee ringen of handvatzels aan weerzijden: Ook heeft men gegootene ijzere *fornuiſen*, in de gedaante van hooge potten, met drie voeten, of die men op een treeft zet: Van welke draagbaare *fornuiſen* de *Chijmisten* en *Apotheekers* zig veel bedienen.

FOSSA; betekent een *Gragt*, *Canaal*, *Sloot* of *diepe Greppel*.

FOSSÆ SIGMOIDEÆ; zijn die kromme buizen of genten, die in de ſlaap en agterhoofds-beenderen zijn ingedrukt, en waar in de *ſinus laterales*, naar het *foramen lacerum* loopen.

FOSSILE; *Foſſilia*; *Graaf-ſtoffen*; *Delf-ſtoffen*; in

het algemeen worden dus alle de zelfſtandigheden genoemt, die uit de ingewanden der aarde getrokken worden.

Men onderſcheid twee zoorten van *Foſſilia*; 1. die in de aarde gevormt, en dus aan haar eigen zijn; deeze worden *Foſſilia nativa* genoemt, en beſtaan in aarde, ſteenen, edel-geſteentens, crijſtallen, metaalen, enz.; 2. die niet aan de aarde eigen zijn, en welke de naam ven *vreemde Foſſilia* draagen; deeze zijn lighaamen aan het mineraliſche of groeijend rijk toebehoorende; van dien aart zijn de *ſchelpen*, de *beenderen van viſſchen* en *viervoetige dieren*, de *houten*, *planten*, enz., die men in de ingewanden der aarde, alwaar zij bij toeval na toegeraakt zijn, begraaven vind.

Onder alle de verſchijnzelen welke de *natuurlijke hiſtorie* aanbied, is 'er geene die de oplettenheid van haare onderzoekers meer na zig heeft getrokken, dan de verbaazende menigte van vreemde lighaamen, die in de ingewanden der aarde beſlooten, en op deszelfs oppervlakte verſpreid zijn; om te kunnen verklaaren, hoedanig die zelfſtandigheden gemeenlijk aan andere rijken toebehoorende, om zo te ſpreeken, als uit haar huisgezin zijn gerukt, om naar het mineraliſche rijk overgebragt te worden, hebben zij onderſtellingen gemaakt, en giſſingen gevormt, die de eene wel waarſchijnelijker als de andere, egter de zaak niet beſlist: Het geen hunne meeste aandagt trekt en verwondert, is die vreeſelijke menigte ſchulpen en zee-lighaamen, waar van men geheele beddingen en groote hoopen in alle de bekende deelen van onzen aardkloot vind; dikwils op een zeer verren afſtand der zee, en zulks van de toppen der hoogſte bergen af, tot in de diepſte afgronden der aarde toe: In der daad, zonder uit *Europa* te wijken, leveren 'er ons *Frankrijk*, *Engeland*, *Duitſchland*, *Italien*, enz. levendige voorbeelden van. De omleggende oorden van *Parijs* zelven verſchaffen onuitputbaare groeven van bouw-ſteenen, welke alleenlijk uit ſchelpen ſchijnen zamengeſteld te zijn. Men heeft in het algemeen overvloed van redenen om te denken, dat alle de kalkagtige aardens en ſteenen, dat is te zeggen de zulken, die zig door de kragt van het vuur, in kalk laaten veranderen, zodanig als de verſcheidene zoorten van *marmers*, de *kalk-ſteenen*, het *krijt*, enz., hunnen oorſprong aan ſchulpen verſchuldigt zijn, welke allengskens in de ingewanden der aarde vernielt, en als uit malkanderen gefmolten zijnde, door een zoort van *kleef-ſtoffe* (*gluten*) op nieuw zijn verbonden en als in malkanderen gepakt, en het de min of meerdere trap van hardigheid en conſiſtentie heeft doen aanneemen, die wij 'er in vermerken.

Deeze uitgeſtrekte beddingen van *delfbaare ſchulpen* zijn altijd evenwijdig (*parallel*) met den gezigteinder (*horizon*); zomtijds zijn 'er verſcheidene laagen, de eene van de andere door tusſchen-beddingen van aarde of zand geſcheiden: Het ſchijnt niet, dat zij als bij toeval en in het wild op de verſchillende gedeeltens van onzen aardkloot zijn verſpreid, nog geworpen geworden; want daar zijn 'er, die zig altoos bij malkanderen bevinden, en vreezelijk groote en uitgeſtrekte verzamelingen uitmaaken. Het lijkt mede als of de dieren, die deeze kalken-hutjes bewoont hebben, als in een zoort van huisgezin leefden, en onder malkanderen eene ſocieteit uitmaakten. Eene zaak weerdig om op te merken, is, dat volgens de waarneemingen der beste natuurkundigen, de ſchelpen en zee-lighaamen, die in onze landen gevonden worden, geenzins tot de zeën van onze climaaten behooren, maar hunne leevendige gelijkſtaltige niet gevonden worden, dan in de Indiſche zeën, en die van andere warme landen; eenige weinige van die dieren, welke men in alle landen ontmoet, en bij deeze ſchelpen vind, bewijzen niets tegens deeze algemeene waarneeming: Daar zijn 'er verſcheidene, waar van de leevende gelijkſtaltige, ons ten eenemaalen onbekent zijn; dusdanig zijn de *ammons-hoorns*, de *belemniten*, *anomien*, enz., insgelijks is het ten aanzien van verſcheidene *planten*, *houten* en *beenderen* gelegen, welke men in de boezem der aarde gedolven vind, en die insgelijks niet in onze climaaten ſchijnen t' huis te hooren.

In de vroegſte tijden der aloudheid had men al aangemerkt, dat de aarde een groot aantal zee lighaamen beſloot; dit gaf oorzaak te denken, dat zij eertijds voor een bedde der zee moeste verſtrekt hebben: Het ſchijnt dat zulks het gevoelen van Xenophanes is geweest; Herodotus de ſchelpen, die in de gebergtens van *Egijpten* gevonden wierden, in aanmerking neemende, was van gedagten, dat de zee dit land oudtijds had overſtroomt; dit zelfde was ook, volgens Strabo, het gevoelen van Eratosthenes, die ten tijde van Ptolomæus Philopator en Ptolomæus Epiphanes leefde: Men geloofde zulks ook ten tijde van Ovidius, die op eene bekende plaats in zijne *Herſcheppingen XVde boek* zegt;

Vidi ego quod fuerat quondam ſolidiſſima tellus,
Eſſe fretum. Vidi factas ex æquore terras,
Et procul à pelago conchæ jacuêre marinæ, &c.

Dit was mede het gevoelen van Avicenna en andere geleerde Arabieren; dog niet tegenſtaande het zelve zo algemeen onder de ouden verſpreid was, wierd het in het vervolg vergeeten, en de waarneemingen omtrent de *natuurlijke historie* wierden in de volgende eeuwen van onwetenheid, ten eenemaalen onder ons verwaarloost. Wanneer de waarneemingen op nieuw een aanvang begosten te neemen; waaren de geleerden, aan wien de *Peripatetiſche wijsgeerte* eene vreemde manier van redeneeren had ingeboezemt, van gedagten, dat de *ſchelpen* en andere vreemde lighaamen, die niet tot de aarde behooren, door eene *boetzeerende kragt* (*vis plaſtica*) of door een *algemeen verſpreid zaad* (*ſemina & vis ſeminalis*) gevormt waaren: Waar uit men ziet, dat zij de *gedolvene zee-lighaamen*, niet anders dan voor ſpeelingen der natuur aanmerkten, zonder op de volmaakte overeenkomst te letten, welke tuſſchen die zelfde lighaamen uit 't binnenſte der aarde getrokken, en andere lighaamen der zee, of tot het dieren- of planten-rijk behoorende, heerschte; overeenkomst die alleen in ſtaat moest geweest zijn om hun de oogen te openen, en hunne dwaaling te doen zien; men bemerkte egter dat 'er *foſſilia* of gedolvene lighaamen waaren, aan welke men die forming niet koste toeſchrijven, dewijl 'er duidelijk een werktuigelijk maakzel in beſpeurt wierde.

Reeds in het begin der XVIde eeuw waaren 'er egter verſcheidene geleerden, aan wiens hooft men Fracastor kan plaatzen, die de zelfſtandigheden der *foſſilia*, die niet natuurlijk of oorſpronkelijk aan de aarde behooren, in aanmerking neemende, bevonden, dat zij zulke eene volmaakte gelijkheid en overeenkomst met andere lighaamen der natuur hadden, dat zij niet meer twijffelden of het was de zee, die ze aldaar gevoert hadde; en dewijl men geen waarſchijnelijker oorzaak van dit verſchijn-

zelkoste uitdenken als de algemeene zondvloed, zo wierden aan dezelve alle de zee-lighaamen toegeſchreeven, die zig op den aardbodem bevinden. BURNET het *ſijſtema* of gevoelen van CARTESIUS volgende, heeft getragt te verklaaren, hoedanig deeze groote omkeering is toegegaan, en van waar die oneindige menigte wateren zijn voortgekoomen die deeze algemeene overſtrooming veroorzaakt hebben: De ſtelling van BURNET reden geeven de, op wat wijze de zond-vloed heeft kunnen gebeuren, verklaarde geenzins hoedanig dezelve de zee-lighaamen had kunnen aanbrengen, die men zo menigvuldig op den aardkloot verſpreid vind: WOODWARD dagt met een geestige vinding, dog die bij ongeluk geenzins ſtrookt met de waarneemingen, die men gelegentheid heeft gehad om te doen, te vervullen, het geen aan de beſpiegeling van BURNET ontbrak; hij beweerde, dat alle de deelen van den aardkloot, die niet werktuigelijk waaren, volkoomentlijk door de wateren van den zondvloed, waaren geweekt, opgelost, en tot een zoort van pap gemaakt, en dat alle de werktuigelijke zelfſtandigheden na eenigen tijd in die wateren opgehouden te zijn geweest, allengskens gezakt waaren, en eindelijk tot de diepte geraakt, als elk na de evenredigheid der zwaarte natuurlijk moeste doen: Dit gevoelen wierd door een groot aantal natuurkundigen gevolgt, en onder anderen door de beroemde SCHEUCHZER. Egter valt het zeer bezwaarlijk om te begrijpen, dat de tijd der duuring van de algemeene zondvloed, voldoende geweest zij, om een klomp van dien aart als den aardkloot is, tot een zodanige trap te verweeken, als het WOODWARD voorgeeft: Behalven dat, zo bewijst de ondervinding, dat de zee-lighaamen, die men in het binnenſte der aarde vind, 'er geenzins bij geval in geworpen zijn, dewijl 'er zoorten zijn, die men altoos de eene bij de andere ontmoet; ook vind men die lighaamen niet zodanig geplaatst, dat zij, na maate van hunne innerlijke zwaarte, gezakt zijn; dewijl men dikwils in de bovenſte beddingen van een grond, zee lighaamen ontmoet, die ongelijk veel zwaarder zijn, dan die men in laager beddingen vind: Eindelijk worden ook zomtijds zeer zwaare lighaamen gevonden, met anderen vermengt, die veel ligter zijn.

Verſcheide natuurkundigen, zonder de gevoelens van BURNET over de oorzaake der zondvloed, nog de ſtelling van WOODWARD, te omhelzen, hebben echter die algemeene overſtrooming van wateren, als de oorzaak aangemerkt, die de vreemde lighaamen in de ingewanden der aarde hebben gevoert; hunne gedagten is, dat door eene verandering in de plaatzing van 's waerelds begin af, de zee met geweld op het vaste land heeft kunnen worden geworpen, die zij volkoomentlijk overſtroomt heeft, en dat zij op die wijze de voortbrengzelen, die haar eigen zijn, heeft aangebragt.

Niet tegenſtaande men door de Goddelijke openbaaringe volkoomen overtuigt is, over de wezentlijkheid van den algemeenen zondvloed, door wat middel God dit ook mooge uitgewrogt hebben, ſchijnt het echter zonder krenking van de eerbied, die wij aan het getuigenis der heilige bladeren verſchuldigt zijn, aan een natuurkundige geoorlooft, om te onderzoeken, of de zondvloed de weezentlijke oorzaak der verſchijnzelen is, waar van wij ſpreeken; te meer, dewijl 'er in het *1ſte boek* MOSES ten deezen opzigte niets word gezegt, en zig ook geen hinderpaalen opdoen, om te gisſen, dat den aardkloot, behalven de zondvloed, nog meermaalen geheele veranderingen en overſtroomingen heeft ondergaan: Dit geſtelt, is 'er reden om te gelooven, dat het niet aan de vloed is, waar van MOSES ſpreekt, die maar eenigen tijd heeft geduurt, dat men de zee-lighaamen is verſchuldigt, die in de ingewanden der aarde gevonden worden. In der daad, de verwonderenswaardige menigte ſchelpen en andere zee-lighaamen, waar mede de aarde vervult is, geheele bergen die 'er bijna eeniglijk van zijn zamengeſtelt; de wijduitgeſtrekte en altijd evenwijdige legginge der bedden van deeze ſchulpen, de vreesſelijke groeven van ſchelp-ſteenen; dit alles ſchijnt een zeer lang verblijf en zelfs dat van verſcheidene eeuwen der zee-wateren aan te kondigen, en niet een voorbijgaande overſtrooming van eenige maanden, zo als wij de zondvloed bij GENESIS *cap.* VII. en VIII. beſchreeven vinden: Indien buiten dat de *delfbaare ſchelpen* door eene ſchielijke en geweldige overſtrooming, zo als die der zondvloed, aangebragt waaren, zo moesten alle die lighaamen ontegenzeggelijk door malkanderen en verward op de vlakte des aardbodems geworpen geworden zijn, het geen met de ondervinding en waarneemingen ſtrijd, zo als wij het rede aangemerkt hebben. Eindelijk, indien zij op zulk een wijze aangebragt waaren, zoude men ze eerder in de dieptens der valleijen, dan in de bergen moeten vinden; onderwijlen beſpeurt men bijna altoos het tegendeel.

Uit dit verhandelde ziet men ligtelijk, dat het gevoelen der ouden, die gelooft hebben, dat de zee eertijds heeft geſtroomt, daar nu het vaste land is, het geen wij bewoonen, wel het waarſchijnelijkſte en aanneemelijkſte is: Alle andere ſtellingen, zijn aan onverwinnelijke zwaarigheden onderworpen, die men niet in ſtaat is op te losſen, of zig door te redden. Zie ook DELF-STOFFEN, MIJN-STOFFEN en VERSTEENINGEN.

FOSSOR, zie GRAAVER.

FOTUS, zie FOMENTUM.

FOUINE; ook wel *Fouane* genoemt; zie ELGER.

FOURRAGE; *Voeder*; in een algemeene zin, word door dit woord alle de kruiden verſtaan, die tot voedzel van zulke dieren verſtrekken, welke zig met de voortbrengzelen uit het *groeijende rijk* geneeren.

In een bijzonderder zin, begrijpt men 'er enkel het voeder der paarden door, zo als het gras, hooij, ſtroo, haver, boonen, zemelen, enz.; het is in deeze laatſte zin, dat wij hier de *fourrage* zullen verhandelen, en zulks wel inzonderheid tot de betrekking van de invloed die het zelve op de gezondheid, kragten en ziektens der paarden heeft.

Goed voedzel matiglijk gegeeven, brengt veel toe om in een *paard*, zo als in alle andere dieren, een juiſte evenredigheid tuſſchen de vaste deelen en de vogten te onderhouden; uit deeze overeenſtemming volgt een friſſche en duurzaame gezondheid; daar in tegendeel het ſlegte voedzel die onderlinge evenredigheid beroert, waar van eene menigte gevaarlijke en zomtijds doodelijke ziektens het gevolg zijn. Het zijn die ziektens welke onze naukeurige aandagt hebben gaande gemaakt, om derzelver aart en oorzaaken na te gaan; en 't is ingevolge hunner verſchijnzelen of toevallen (*ſijmptomata*), hunne voortgangen, en de aandoeningen die zij op de ingewanden van het *paard* verwekken, dat wij de meeste dier ongevallen aan een zuur, ſcherp en zamentrekkend, in een woord verderflijk voedzel, zomtijds door de vermenging der *fourrage*, en ook veeltijds door haare be-

dervinge hebben toegeſchreeven. De *paarden* zijn nimmer blootgeſtelt om kwaad voeder te gebruiken, dan in hun ſtaat van bedwang, namentlijk wanneeer zij op ſtallen zijn; hunne vrijheid genietende, en in de velden of bosſchen weidende, wagten zij zig wel om kruiden te graazen, die nadeelig voor hunne gezondheid kunnen zijn; hunne natuurlijke ingeeving of neiging (*inſtinct*) is hunne geleidſter, en beſtiert hunne luſt na die kruiden, welke tot hunnen onderhoud dienſtig zijn. Geheel anders is het geleegen in de tijd van hunne ſlavernije; zij zijn verpligt zig te voeden met het geen de blinde beſtiering en zuinigheid van den mensch hun bereid en aanbied: De nooddruft dringt hun meestentijds, het voedzel te nuttigen dat hun nadeelig is, en hun aangeboorene luſt door de honger geprikkelt, heeft geen vrijheid van keuze, bij gevolg hoewel geneigt de mensch ook moeste zijn, tot behoud van dit zo behulpzaam dier, brengt hij in veele opzigten tot zijne vernieling toe, door de ſlegte zorg die hij draagt, om hem goed voeder te verſchaffen: De ſchaarsheid van *fourrage*, eene verkeerde zuinigheid, en de vervalſching van het hooij, door de baatzugt der kooplieden, veroorzaaken, dat de paarden veeltijds met muf of verrot hooij gevoed worden, 't zij dat zulks is te wege gebragt door ſlegt en regenagtig weder ten tijde der inzameling, of wel dat het op de zolder bedorven zij; dit verdorven voedzel verwekt na een zekeren tijd de *ſchurft*, de *vaarnen*, het *vuur*, en zomtijds zelfs den *kwaaden droes*: Die zoort van ziektens welke hunnen eerſten oorſpong uit een bederf der vogten trekken, door ſlegt voedzel te wege gebragt, worden meest beſmettelijk, verſpreiden en vermeerderen zig, en verwekken de grootſte verwoestingen in de legers, in de ſteeden en in de velden. De vermenging van zommige planten met de *fourrage* is niet minder verderflijk; van deeze vermenging worden ook dikwils kwaadaartige ziektens gebooren.

Het *hooij* is 't gemeenſte voedzel der paarden, en teſſens ook dat geene, waar op het meeste moet gelet worden. De verſchillende zoorten der planten, welke in de velden en weiden groeijen, en tot de zaamenſtelling van het hooij behooren, kunnen in drie verſcheidene clasſen geſchikt worden: De eerſte behelst die, welke goeddoende, ſmaakelijk, verfriſſende, voedzaam, bevogtigende en verzagtende zijn; van dien aart is de *zwarte Jacea*, de *veld-graſſette* (*pinguicula*), welke zijne bladen voor de inzaameling van het hooij verliest, maar wiens takken zig onder de *fourrage* vermengt, en de baſis van het beste hooij is, voorts *pimpinel*, *kleine madelieven*, *hoefbladen* of *paards-klauw*, *roode ratèls* (*pedicularis*), alle zoorten van *hondstand*, de beide zoorten van *paardeſtaart*, *geitenbaard* of *reinette*, *ſcabioſe* of *ſchurftkruid*, *hanekammetjes*, *boonkruid* of *ſatureij*, *kleine chelidonium* en de *veld-klaver*; indien het hooij niet als van dusdanige kruiden zaamengeſtelt was, men het zelve op zijne juiſte rijpheid maaide, dat is te zeggen voor dat het op de ſteel gedroogt is, en dat het mooglijk was, het zelve bij droog weder te zweelen en in te zamelen, zoude 'er voor het paard geen heilzaamer voeder uit te denken zijn.

De tweede zoort of clasſis der planten die in de weiden gevonden worden, geeven hooij dat van minder hoedanigheid is als het eerſte, dog egter niet ſchaadelijk voor de gezondheid der paarden: Deeze planten zijn de *wilde peen*, *bolkens-kruid*, *oogentroost*, de verſcheide zoorten van *pentaphijlloides*, *St. Jacobs-kruid*, *hals-kruid*, *juncago*, *wild vlaskruid*, *groote madelieven*, *duivels-beet*, *aardmoſch*, *paardebloemen*, *polei*, *rietgras*, *water-look* en *wilde klaver*.

De derde of laatste clasſis, bevat zodanige planten die verderflijk zijn voor de gezondheid van 't paard, en die men als zo veele vergiften moet aanmerken; die kruiden zijn de *wolfs-wortel*, alle de zoorten van *wolfs-melk* of *wratten-kruid*, *gods-genade*, de *wilde dragon*, *perſik-kruid*, *thlaſpi*, *thora*, *duivels-melk*, *ſardonia*, en eindelijk de *weij-hanevoet*, welke in het latijn de naam van *ranunculus pratenſis* draagt. Deeze kwaaddoende kruiden met de anderen afgemaait, vermengt, gedroogt en zaamen vergadert zijnde, beneemen aan het dier 't middel om ze te kunnen onderſcheiden, en de keuze der goeden van de kwaade te doen; het bijt onverſchillig in de ſtapel hooij die het voor hem heeft, met min of meerder gretigheid, na maate de honger hem dringt: Het dier een zekere hoeveelheid van die kwaade kruiden gegeeten hebbende, krijgt ſnijdingen in de ingewanden van verſcheidene aart; zijn zij winderig, zo zwelt hem de buik tot een buitengewoone trap, en indien hij de winden niet loost, ſterft hij binnen korten tijd; zijn deeze ſnijdingen ſtuiptrekkende, als dan gaan zij gepaart met eene verſtopping die zo geweldig is, dat de laveminenten geen de minſte vrugt doen, om hem ontlasting te verwekken, en deeze toevallen zijn bijna altoos doodelijk, zomwijlen zijn het nieren-weën die ophouding van water te wege brengen, ongemak, het welk door eene ontſteeking of verzweering aan de krop der blaas, of wel aan deszelfs ſluitſpier word te wege gebragt; voorts ontſtaan 'er nog andere ongemakken door, die verſcheiden zijn na den aart der ſtoffen die ze voortbrengen.

Het *ſtroo* is een zoort van *fourrage* zeer nuttig voor veele huishoudelijke dieren; het dient hun tot twee gebruiken, namentlijk tot ſtrooijing en voedzel; en zo wel in het eene als 't andere is 't van veel nut voor de paarden: Die welke men 'er het meeste in plaats van hooij mede voed, zijn zulke paarden welke, of om hun geſtel, of uit oorzaake van de oeffeningen die zij verrigten, een ſlapper voedzel als het hooij is, vereiſchen; onder deeze behooren de paarden, die van natuuren dik en vet zijn, als mede de zulke die weinig gebruikt en meest tot vermaak dienen; aan dusdanige paarden moet men maar zeer weinig hooij geeven, en in het geheel geen aan zulke die kortademig zijn, en met eene long-ontſteeking gedreigt worden.

De Spanjaarden en veele andere zuidelijke en oosterſche volkeren, geeven aan hunne paarden niets anders als ſtroo, om reeden dat deeze gewesten weinig hooij opleveren: Hun ſtroo is zeer kort, dewijl het door de *paarden* en *muil-ezels* verbrijzelt word, met welke zij gewoon zijn hunne graanen te dorſchen, op eene daar toe bereide vloer, die in het opene veld vervaardigt word.

Het ſtroo door onweer tegens de grond geſlagen, of in de tijd der inoogſting nat geborgen zijnde, is een zeer verderflijk en onſmaakelijk voeder voor de paarden.

Op verſchillende wijzen word het ſtroo aan de paarden gegeeven; de Nederlanders en Duitſchers zijn gewoon het zelve zeer fijn te ſnijden, gebruikende tot dien einde een werktuig, dat daar toe opzettelijk is vervaardigt, als dan word dit ſtroo met zemelen, haver of veld-boonen gemengt.

De *haver* is zonder tegenſpraak, het beste en voornaamſte voedzel der paarden; daar zijn 'er twee zoor-

den van, naamelijk de witte en de zwarte; de laatstgenoemde is de beste, inzonderheid, indien de korrel wel gevoed is, blinkende, van een goed gewigt, en zonder vermenging van flegte graanen, wiens planten men veeltijds onder de haver ziet groeijen; ook moet dezelve wel gewonnen zijn, en geen bederf, het zij op het veld of op de zouder ondergaan hebben.

De *veld-boonen* worden ook tot voeder der paarden gebruikt, het zij op zig zelf, of wel, gelijk de Engelfchen doen, grofjes gemaalen zijnde, en 'er brood van gebakken; dog het veelvuldig gebruik van boonen is voor de paarden fchaadelijk, dewijl zij 'er dampig en benauwd van worden.

Op veele plaatzen in Vrankrijk en elders, verftrekt het *burgundisch hooi*, of de *raps-klaver* tot een goede en voordeelige *fourrage* voor de paarden; deeze geeft veel meer als de gewoone weide, dewijl dezelve driemaalen in een jaar gemaait word, de eerfte inzameling is uitneemend voor de paarden, de tweede zo goed niet, en de derde is niet te gebruiken, dan voor het hoornvee.

De *zemelen* kan men mede tot een aanhangzel van de *fourrage* rekenen; het zelve is het magerfte en aardagtigfte gedeelte der weit; men geeft het aan zieke paarden, en aan de zulken die tot purgeeren bereid worden; ook dient het wel tot lavementen. De *zemelen* zijn bevogtigende, verfrisfende en verzagtende; maar oud geworden, krijgen ze een kwaade fmaak, deszelfs wezentlijk zout vervliegt, en de olieagtige deelen worden fcherp, ook willen de paarden het als dan geheel niet nuttigen.

Alle versch ingeoogfte *fourrage* deugt volftrektelijk niet voor de paarden; dewijl dezelve op de zouders hunne laatfte trap van rijpheid moeten bekoomen, en die volmaaking kan niet dan door eene natuurlijke beweeging worden veroorzaakt; als mede ten aanzien van de haver door het roeren met de fchop, om daar door aan deeze graanen de vlugfte deeltjes te beneemen, die fchaadelijk voor de dierlijke huishouding zouden zijn.

Indien de nieuwe haver op de zouder aan het gisten of broeijen raakt, zo broeit zij insgelijks in het lighaam van het paard; haare vuurdeeltjes gevoegt bij de zuure en vlugge loogzouten, verwekken een fcherpte in de vogten, die tot een oorfprong van veele ziektens verftrekken; zijnde in waarheid wel zo gevaarlijk niet, a's de zulken, die door bedorven haver zijn ontftaan, maar echter altijd te vreezen. Wij hebben gezien, dat de natuurlijke en door het geval gefchiedende vermenging van goede en kwaade kruiden, zeer gevaarlijk voor de paarden is; men begrijpt buiten dat de groote zwaarigheid, die 'er in is gelegen, om de landen en weiden, van de fchaadelijke kruiden, die 'er in groeijen, te zuiveren; intusfchen is het menfchelijk vernuft al zo verre geraakt, dat men in zommige plaatzen van Vrankrijk konstweiden van *burgondisch hooi* en *haanekammetjes* toeftelt, en bij ons ziet men het zomtijds van *klaver* doen. Zoude men niet aan de geene die een wezentlijk belang hebben tot inzameling van zuiver hooij, kunnen voorftellen, om daar door aan hunne paarden het gezondfte voedzel te verfchaffen; dat zij onder de kruiden, die het hooij uitmaaken, geen andere als van die claffis namen, die wij als de beste en heilzaamfte hebben aangeweezen, en zig van geene andere zaaden bedienden, om hunne weiden te bezaaijen? de keuze zou 'er nog bezwaarlijk, nog kostbaar van zijn, en groote voordeelen verfchaffen; dit onderwerp vereischt zo veel te meerder aandagt, dewijl het van het uiterfte belang is, tot behouding en gezondheid van die onder alle de dieren, waar van de mensch de meeste hulp en verligting trekt. Zie ook WEIDE.

FRACTURA OSSIUM; een *Fractuur*; *Beenbreuk*; is, wanneer eenig been in het menfchelijke lighaam gebrooken is: De *beenbreuken* zijn zeer onderfcheiden, zo dat men 'er weinige vind, die met malkanderen volkoomen overeenkoomen: Men onderfcheid ze gewoonlijk in 't algemeen, zo wel volgens derzelver gedaante, als ten opzigte van de beleedigde plaats en haare toevallen; want ten 1. aangaande de gedaante, word een breuk genoemt, een regte of fchuinfe of naar de lengte gekloofde breuk, (ook *fisfura* en *asferalis*,) of met verplettering, als het been in ftukken of tot gruis verplettert is; ten 2. ten opzigte van de plaats, kunnen dezelve zijn in de arm of been, bekkeneel, ribben, enz., of in verfcheidene deelen te gelijk; ten 3. ten aanzien der toevallen, zo kan 'er zomtijds bij zijn een wonde, ontwrigting, ontfteeking, zwelling, ftuip-trekking, enz.; op alle welke omftandigheden een Heelmeester nauwkeurig heeft agt te flaan.

Men kent de waare breuken zonder wonde, als het deel ongelijk is, of dat het vooruitfteekingen of holtens heeft, en dat men eene geluidmaaking in dezelve gewaar word, als men ze met de hand beweegt; als mede wanneer het been zijne natuurlijke gedaante niet heeft, en men niet daar op ftaan, of 'er de natuurlijke beweeging mede maaken kan; maar als 'er een wonde bij de breuk is, ontdekt men dezelve ligtelijk door het gezigt en gevoel; dog een breuk of fcheur naar de lengte, word men bezwaarlijker gewaar, en kan niet dan door de ongelijkheid des beens naar de lengte, en door de daar bij zijnde zwelling en pijn gekent worden.

De oorzaake van een *beenbreuk* is in het algemeen een uitwendige kragt en geweld, het zij op wat wijze dezelve werken, door een flag, val, drukking, enz.: De zwakke gefteltenisfe der beenderen doet 'er veel toe, dat ze door een niet heel fterk geweld ligtelijk gebrooken worden; welke zwakheid kan natuurlijk zijn, of voortkoomen uit doorvreeting des beens van *fcheurbuit*, *jicht* of *vuile ziekte*: Dog men meent ondervonden te hebben, dat een been kan gebrooken worden, niet alleen door uitwendig geweld, maar ook door *convulfien*, gelijk zulks in de *Mifcell. nat. curiof. dec. V. ann. II. obferv.* 225. en in MURALT *Chirurg. obferv.* 158. *pag.* 461. *& feqq.* getoont word.

De gebrookene beenderen worden nooit weder volkoomen zaamen vereenigt, of groeijen nooit weder te zaamen in haare zelfftandigheid, gelijk de vleeschwonden, maar daar groeit uit de einden der gebrookene beenderen een *callus* of *weer* om de breuk, waar door ze in de uiterfte oppervlakte weder zamen vereenigt worden, zodanig, dat de vereeniging zeer hard of vast is, en het been eer wederom op een andere plaats zouden breeken, dan in de oude breuk.

Wat de geneezing betreft, dezelve gefchied niet zeer bezwaarlijk, als de breuk overdwars en ftomp, of maar een *fisfuur* is, of als 'er maar kleine beenderen gebrooken zijn, en de lijder jong en gezond is; dog bezwaarlijker word hij geneezen, als de breuk voorvalt in groote beenderen, en zulks te meer, als hij digt aan de gewrigten gebeurt, of verzelt is met zwaare kneuzingen der zenuw- en peesagtige deelen; of dat 'er te gelijk

een

een uitleding bij is; of als het been in ſtukken vermorzelt is; of dat 'er een groote wonde bij is; of als ze bij zieke of oude lieden voorvalt; of bij zwangere vrouwen, bij welke kundige Heelmeesters, onder andere HILDANUS, waargenoomen hebben, dat de gebrookene beenderen niet weder door een *callus* zamengroeijen, zo lang zij zwanger gaan; waar van na alle waarſchijnelijkheid de reden is, om dat de geheele natuur, bezig zijnde met de maaking van de vrugt, de ſtoffe, die anders tot het maaken van de *callus* geëigent is, naar de lijfmoeder zend, en de gebrooken beenderen verzuimt: Voorts worden de *beenbreuken* bezwaarlijker geneezen in de winter, dan in de zomer, als mede wanneer de herſtelling der beenderen niet ſchielijk geſchied, maar lang uitgeſtelt blijft.

De geneezing der *beenbreuken* in het algemeen, beſtaat eensdeels in de zamenvoeging en vereeniging van het gebrookene been, en anderdeels in deszelfs toeheeling en zamenlijming; het eerſte geſchied door een konstige handgreep van een kundig Heelmeester, het zij met de handen, of met een *chirurgicaal* inſtrument, *glosſocomium* genoemt, om de gebrookene beenderen weder in haar regte plaats en aan malkander te brengen; het tweede geſchied alleen door de natuur en deszelfs *natuurlijke baljem*, waar door een *callus* gemaakt word, die het gebrookene been vast zamenhoud: Echter kan de Heelmeester hier in de natuur te hulpe koomen, het zij door de natuurlijke gemaatigtheid van het deel te bewaaren, en de ontſteeking of andere toevallen, die de natuur in haar werk kunnen ſtooren, af te weeren.

Het eerſte werk des Heelmeesters is dus, om de gebrookene beenderen in haare natuurlijke plaats te herſtellen; dit geſchied niet bezwaarlijk, wanneer de beenderen niet of weinig uit haare plaats zijn geweeken; dog bezwaarlijker word zulks verrigt, als 'er eene uitleding bij, of 't eene deel van het gebrooken been voorbij het andere geſchooven is; want in zodanige gevallen moet 'er eene ſterke uitrekking met de handen, of door middel van eenig werktuig, in het werk geſtelt worden, om, het zij voor eerst het uitgeweeken lid (als zulks 'er bij is) weder in het lid te brengen, of om de over malkander geſchoovene beenderen weder te regte te zetten; en hoe ſchielijker de *reſtauratie* of herſtelling geſchied, hoe beter, om dat 'er anders zwelling en ontſteeking bijkoomt, die de herſtelling belet, tot dat dezelve door bekwaame middelen eerst weg genoomen is, waar toe zeer dienſtig zijn goede *brandewijn*, of *geest* van *aard-wormen*, van *terpentijn*, *tinctuur* van *St. Janskruid*, enz., waar mede men het waſcht.

Als 'er eenige ſtukken van het been afgeſchilfert zijn, die met de andere niet kunnen zamengevoegt worden, moet men dezelve aanſtonds bij het eerſte verband wegneemen, en tot dien einde, als 'er geen wonde is, een opening door *inciſie* gemaakt worden; of, zo 'er eene is, en derzelver lippen niet verre genoeg van malkanderen zijn, moet men dezelve grooter maaken.

De beenderen nu vereenigt zijnde, moet men zorg draagen, dat die wel vereenigt en in een goede legging blijven; hierom word 'er een goed verband van zwagtels vereischt; dog eer men dezelve om het gebrooke lid legt, is het, om de toevloed van vogten en ontſteeking af te weeren, en het bezeerde deel te verſterken, dienſtig, dat men 'er een dubbelde linnen doek, in *water* en *azijn*, of in *roode trekkende wijn* bevogtigt, oplegt, of men legt 'er een pleister op van *rams-vel* gemaakt, of een *oxijcroceums-pleister*, hoewel zommige de pleisters als onnut en dikwils zeer ſchaadelijk, afkeuren, om dat ze de onzigtbaare uitwaaſeming beletten, en daar door *inflammatie* en koudvuur kunnen veroorzaaken; dog als men een pleister gebruikt, moet het zelve zodanig gelegt worden, dat het deel waar in de breuk is, niet ten eenemaalen daar mede bedekt worde, maar dat 'er een tuſschenruimte, van een duim breed, tuſschen de twee einden van den pleister blijve, om de onzigtbaare uitwaaſeming niet te verhinderen: Het verband moet niet al te ſlap zijn, op dat de beenderen niet weder uit haare plaats zouden geraaken; nog ook te vast, om den toevloed van het voedzel niet te beletten, en pijne te verwekken; zo dat de zwagtels te paſſe vast moeten weezen, echter meer drukkende op de breuk zelf, dan elders, op dat die bevrijd worde van de toevloed der vogten.

Dog om dat de zwagtels alleen te zwak zijn, om de beenbreuk vast te houden, zo word het been *geſpalkt*; naamelijk men legt eerst *compreſſen* rondom de breuk, en het geheele lid overlangs, dog niet digt aan, maar een vingerbreed van malkanderen; en over deeze *compreſſen* legt men *ſpalken* van *bord-papier*, of van *berken-bast*, die men naar de gedaante van de breuk ombuigt, en den met banden bekwaamelijk, dog niet al te ſterk, vast bind, zo dat ze het deel geenzins drukken, maar het als onbeweeglijk en in zijn behoorlijke gedaante bewaaren.

Vervolgens moet het verbondene lid wel geplaatst worden, en geduurig zeer ſtil rusten in een kusſen, het zij te bedde leggende, als het een breuk aan het been is, of het lid in een band draagende, indien de breuk aan den arm of hand is, enz., op dat de natuur den *callus* voortbrenge; en men opent het verband niet voor den derden dag, ten zij de lijder 's anderen daags na 't leggen van het verband, groote pijn en drukking gevoelde, het welke aantoont, dat het verband kwalijk gelegt, en 'er daar door zwelling en ontſteeking ontſtaat; in welken gevalle het verband zonder vertoeven moet los gemaakt, en op nieuw beter en losſer gelegt worden; het tweede verband op den derden dag, kan men laaten leggen tot den zevenden dag, ten zij het de jeukte, ontſteeking, pijn, of iets anders verhinderde; dus houd men met het losmaaken en op het nieuws verbinden om den vierden dag aan, tot dat de *callus* volkoomen gemaakt, en de beenbreuk geneezen is, het welke vroeger of laater geſchied, naar de aart des lids en de omſtandigheden; dog gemeenlijk geſchied zulks binnen den twintigſten en dertigſten dag, een weinig min of meer: Maar a's den moet de lijder het nog maar weinig, en maar allergskens bij beetjes en voorzigtig gebruiken, tot dat het been volkoomen bevestigt is.

Tegens de jeukte, welke ontſtaat door dat het verband de uitwaaſeming der dampen verhindert, waar door dezelve, lang ſtil ſtaande, ſcherp en bijtend worden, en die den lijder dikwils onverdraaglijk valt, is zeer dienſtig, dat men het deel onder het verbinden met *laauw water* ſtooft, het welke de ſtoffe, die de jeukte veroorzaakt, doet uitwaaſemen; of zo het deel deeze ſtooving niet toelaat, dan moet men het lid over den damp van warm water houden; inmiddels moet men den lijder het krauwen verbieden, vermits zulks zeer kwaad is, en behalven de afwrijving van het vel, groote pijn verwekt; dog zo 'er evenwel door onvoorzigtig krauwen eene ſplijting ontſtaat

ontſtaan is, word die ook geneezen door de ſtooving met *lauw water*, en een ſmeering van *ceruis-zalf* of *witte camfer-zalf*, enz.

Koomt 'er eene *zwelling* en *ontſteeking* met pijne bij, moet men het verband ten eerſten los maaken, en met een vierdubbeld doekje opleggen, *water* met *azijn* gemengt, of *roode wrange wijn*; of een pijnſtillende en verdrijvende ſtooving uit *maluwe-*, *heemst-* en *viole-bladen*, *ſcordium*, *vlier-bloemen*, *camille-bloemen*, *roode roozen*, enz., in *zoete melk* of *dun-bier* gekookt, en het lijdende deel moet niet, of maar zeer los verbonden worden, tot dat de ontſteeking verdweenen is.

Tegens de *kramp* is dienſtig, *eau de la reine*, *geest van aardwormen*, *olie van lavendel*, *wijnruite*, *barnſteen*, enz., waar mede men het lid wascht of ſmeert.

Om de *callus* beter te doen groeijen, laaten zommige Heelmeesters de lijders *ſoupen* eeten, daar bladen van *agrimonie* en *wal-wortel* in gekookt zijn; of ze geeven hem *geſlooten been-lijm* of *walſteen* (*oſteocolla*) met *vleeſch-zoup* in, en leggen 'er die ook van buiten om, gemengt met *wasch-pleister*: Dog andere verwerpen die dingen als onnut en ijdel, dewijl het maaken van de *callus*, en de vereenigingen der gebrookene beenen, alleen het werk der natuur is; maar een goede *dieet* of leevenswijze is hier zeer dienstig en noodig, en den lijder moet zig inzonderheid onthouden van *wijn*, *ſterke dranken* en *vet vleesch*, dewijl hier door niet alleen rouwe zappen, maar ook ontſteeking veroorzaakt word; hoewel na verloop van tien dagen de ontſteeking zo zeer niet meer te vreezen is; ſlijmagtige ſpijzen zijn hier de lijder dienstig, als van *gort*, *rijst*, *kalfs-pooten* en *koppen*.

Indien het bloed des lijders niet wel geſtelt, of dezelve zugtig is, dan zijn inwendig de wonddranken, van goede zuiverende kruiden dienstig, als uit *agrimonie*, *ereprijs*, *ſanikel*, *ſcordium*, *betonie*, *gulden-roede*, *bloemen van St. Janskruid*, van *wolkruid*, enz. Men kan den hier ook laaten gebruiken, *geprepareerde kreefts-oogen*, *zweetdrijvend ſpies-glas*, *gebrand hertshoorn*, *geprepareerde barnſteen*, enz.; of het volgende poeder; neemt *geprepareerde walſteen*, twee drachmen; *zweetdrijvend ſpies-glas*, *geprepareerde barnſteen*, van elks twee ſcrupels, en *ſaffraan*, een half ſcrupel; maakt 'er een poeder van.

Indien de *beenbreuk* vergezelt is met een ſterke *kneuzing* of *wonde*, of dat 'er het *koudvuur* gevreest word, moeten dezelve behandelt en geneezen worden, gelijk op die artijkels te zien is.

Wanneer de gebrookene beenderen niet wel zamengevoegt of gezet zijn, zo verkrijgt het lid zijne voorige gedaante niet wederom, maar dikwils een wanſtaltige of kromme gedaante, en ook word deszelfs beweeging en gebruik dikwils daar door min of meer belet, of daar ontſtaat een mankheid in het gaan, of de aanvatting word in de arm belet; hierom moet de Heelmeester kundig en oplettend in het zetten en behandelen van de breuk zijn; en ook moet de lijder het geneezene lid, niet voorts, voor dat de *callus* wel hard geworden is, al te veel te laste leggen, met het zelve ſterk te beweegen, of daar op te ſteunen en te gaan, als het een been is; waar door het lid insgelijks kan misſmaakt, of krom worden.

Dit zij hier genoeg gezegt over de *beenbreuken* in 't algemeen: Daar zijn nog veele bijzondere breuken, behalven die aan de *armen* en *beenen*, als van de *ſchouder*, *hand* en *voet*, *knieſchijf*, *ſchenkel*, *dije*, *neusbeenderen*, *kaake-been*, *bekkeneel*, *borst-been*, *ſleutel-been*, *ribben*, *rugge-graad*, *heilig-* en *ſtaart-been*, enz., welkers geneezing wij alle aan de goede kennisſe en oplettenheid der Heelmeesters aanbeveelen.

FRAGARIA; *Aard-beſiën*; *Aard-beijen*; wij hebben onder deeze *titel* rede van de *aardbeſiën* geſprooken, maar wij moeten hier nog de bezondere zoorten en eenige andere dingen wat nader melden en beſchrijven. Men heeft 'er de volgende zoorten van.

1. De *gemeene wilde Aard-beſie*, *Fragaria vulgaris*; (*Fragaria flagellis reptans*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *groote Engelſche Aard-beſie*; *Fragaria fructu parvo pruni magnitudine.*

3. De *groote ronde Engelſche Aard-beſie*; *Fragaria fructu globoſo majore ſaviſſimo.*

4. De *Virginiſche* of *ſcharlaken-roode Aard-beſie.*

5. De *heel groote kantige Aard-beſie*, of *Aard-beſie van Chili.*

6. De *heesteragtige Aard-beſie*; *Fragaria arborea*, *flore herbaceo*, ZANONI; (*Fragaria caule erecto ſuffriticoſo*, *foliis hirſutis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Hoedanig deeze planten groeijen, is bekent genoeg, ze brengen alle bladen aan lange ſtengen voort, die uit drie geaderde bladjes beſtaan; uit de wortel ſchieten in het voorjaar dunne ſtengetjes, waar aan na bovenwaarts witte vijf-bladige bloemtjes op ſteelen voortkoomen, waar na rondagtige vleeſchige en zappige vrugten of beſiën volgen, die meest rood of ook wit, en volgens de zoort, van verſchillige groote zijn, welke vrugten het zaad op haare oppervlakte draagen. De planten maaken veele over de grond kruipende ranken, die in haare knoopen of leden, wortelen en nieuwe bladſpruiten maaken, en dus veele nieuwe jonge planten voortbrengen.

De *wilde aard-beſie* brengt meesttijds kleine vrugten voort, maar die in de tuinen geplant wordende, veel grooter word, en veele houden deeze *wilde aardbeſiën* voor de ſmaakelijkſte, inzonderheid die in het wild groeijen. De *tweede* en *derde* zoort, brengen veel grooter vrugten voort, en zijn derhalven veel in agting, inzonderheid de derde zoort, die draagbaarder is en ſmaakelijker vrugten geeft dan de tweede, welke heel groot kunnen worden, en derhalven waardig zijn voor andere geplant te worden. De *vierde* zoort brengt ook ſchoone vrugten voort, die ſcharlaken-rood en ſmaakelijk zijn, weshalven ze mede ook in agting is. De *vijfde* zoort geeft heel groote vrugten, die zomtijds de groote van een ooker-noot of klein hoendereij kunnen verkrijgen, maar zijn kantig en zomtijds platagtig van gedaante en bleekrood van verf; dog hebben geen verheevene en maar een laffen ſmaak, daar en boven is deze zoort zeer onvrugtbaar, en geeft zomtijds geheel geen vrugten, inzonderheid als ze in een opene plaats op ſterke zon ſtaat, maar ze draagt beter wanneer ze onder de ſchaduwe van boomen in een kleijagtige grond groeit, en 'er weinig zorg voor gedraagen word, dan alleen om de planten van het onkruid ſchoon te houden; ook is ze draagbaarder, als op een andere vreemde plaats gebragt word, voornaamelijk in de eerſte jaaren; ze is derhalven weinig waardig om gekweekt te worden, dan alleen om haare buiten gemeene grootheid, waar door ze het oog voldoet en de tafels opſchikt; deeze zoort is kenbaar aan haare bladen, die grooter, dikker en hairiger zijn, dan die van de andere zoorten. De *zesde* zoort heeft heesteragtige ſtengen, waar aan de bloemen en vrugten voortkoomen,

en waar tusſchen bladen groeijen, dog is hier te lande weinig bekent.

Plaats. De *eerſte wilde* zoort groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitſchland*, *Frankrijk*, *Engeland*, in bosch- en zandagtige plaatzen, en is die zoort, welke men gewoonlijk of meest in de tuinen kweekt. De *tweede* en *derde* zoort zijn uit *Engeland* gebragt. De *vierde* zoort groeit natuurlijk in *Virginien*. De *vijfde* zoort heeft de Heer FRESIER, fransch *Ingenieur*, uit *Chili* eerst in *Frankrijk* gebragt, van waar ze verder in *Europa* verſpreid is: De groeiplaats van de *zesde* zoort is onbekent, en zal waarſchijnelijk in *Italien* zijn.

Kweeking. Hoedanig de *aardbeſiën* gekweekt worden is op dat artijkel aangeweezen; wij moeten hier nog iets melden van het vervroegen der *aardbeſiën*, dewijl het aangenaam is, deeze en andere vrugten voor de gewoonlijke tijd te hebben.

Hoe men de Aardbeſiën kan vervroegen.

Neemt in het begin van de maand *Augustus* goede fleurige *aardbeſie-planten*, die eens vrugten gedraagen hebben, uit de grond, en plant ze in bekwaame groote potten, van ongeveer 10 duimen wijdte, en even zo veel hoogte, twee â drie in een pot; zet de potten daar na voor eerst wat in de ſchaduwe, tot dat de planten aan de groei zijn, waar na men haar meer zon laat genieten, en dezelve met het noodige vogt moet onderhouden, op dat ze voor de winter wel in de potten bewortelen: Wanneer het dan ſterk begint te vriezen, zet men de potten in huis, dog op een luchtige plaats, om ze alleen voor de ſtrengſte vorst en ſcherpe winden, ſneeuw, enz. te bewaaren, maar zo dra het niet langer vriest, moet men ze weder buiten zetten, of haar ten minſten door opſtelling der glaſen veele verſche lucht geeven; het welke ook bij vorstig weer over dag geſchieden moet, als het helder zonnig weer maakt.

Vervolgens moet men in het begin van de maand *Februarij*, een run-bak aanleggen, van verſche *run*, (zie hoe zulks geſchiet op 't artijkel RUNBAK en RUNKAS); waar in men de potten met de planten naast en voor malkander ingraaft, tot op de helft van haar hoogte, en men beſtopt ze rondsom losjes met *run*, maar naderhand, als de warmte der *run* vermindert, kan men ze tot boven aan de rand met *run* digt beſtoppen: Aldus zullen de planten door de warmte van de *run* met der haast aan de groei koomen, vervolgens bloeijen en vrugten geeven; maar men moet zorgvuldig agt ſlaan, om de bak over dag min of meer, naar de geſteltheid des weers, door opzetting der glaſen met ſtelhouten, te luchten, en dezelve 's nagts voor vorst, regen of ſneeuw te dekken; ook moet men de planten op zijn tijd het noodige vogt geeven, en 'er de ranken, die ze voortbrengen, wegneemen; op deeze wijze zal men in *April* en *Maij* ſchoone *aardbeſien* kunnen hebben.

Andere manier van vervroeging.

Zet de *aardbeſie-planten*, van zodanige hoedanigheid als boven gezegt is, in het begin van *Augustus* op een koude broeiberg, daar reeds vrugten op geteelt zijn, in rijen, op zes â agt duimen afſtand en in het verband; begiet ze vervolgens en maakt 'er wat ſchaduwe over, tot dat ze bewortelt en aan de groei zijn: Wanneer het dan in de winter begint ſterk te vriezen en ſneeuwen, zet men 'er de broei-bak met zijn glaſen op, en dekt ze wat voor de vorst en ſneeuw, dog over dag dezelve bij goed weer luchtende. Vervolgens graaft men in de maand Januarius of begin van Februarius rondom de broeiberg een greppel, van een paar voeten diepte en ook zo veel breedte, hier in brengt men verſche ſtrooagtige paardemest, en zet die ordentelijk op, gelijk men een broeiberg maakt, dezelve behoorlijk trappende, op dat hij niet te veel zakt, en men zet hem aldus zo hoog, dat hij met de bovenkant van de houten broei-bak omtrent gelijk is. Deeze mest heet wordende, zal de aarde van de broei-berg, daar de *aardbeſie-planten* op geplant ſtaan, allengskens verwarmen, waar door de planten aan de groei raaken; maar op dat de mest de aarde zo veel te beter zou kunnen doorwarmen, zo moet de broei-bak niet al te breed zijn, en maar ongeveer drie voeten breed te hebben; en als de mest na eenige tijd koud word, moet men dezelve rondom tot aan of een weinig in de grond wegneemen, een gedeelte daar van in de grond laatende zitten, en weer andere verſche mest in de plaats doen brengen en opzetten, zo als de eerſte reis: Voorts moet men de bak met luchtgeeving, vogt en dekking voor de vorst, enz. behandelen, als in de eerſte manier gezegt is. De goede uitſlag van deeze vervroeging hangt, gelijk die van andere vrugten, af, van de bekwaame getemperde warmte der aarde en bakken, en goede agtſlaaning op de luchtgeeving, bevogtiging op zijn tijd, enz. Zie hier over het artijkel BROEI-KONST. De zoorten welke 't bekwaamſte tot de vervroeging zijn, zijn de *eerſte* en *derde* zoort.

Eigenſchappen. Dat de *aardbeſien* een aangenaame ververvriſſchende en verkoelende vrugt zijn, hebben wij op het artijkel AARD-BESIEN reeds gemeld, als mede waar toe zo wel de plant als vrugten verder dienen.

FRAGIFER; *Aardbeſie draagend*, of de vrugten daar na gelijkende; gelijk bij voorbeeld de *ſpinachia fragifera*; *ſpinaſie met vrugten als aarbeſien.*

FRAGMENT; betekent *afgebrookene ſtukken* van ſtoffen; bij voorbeeld *Fragmenta coralliorum*, afgebrookene ſtukken van *corallen*. Ook word 't woord *Fragmenta* gebezigt, om een onvolmaakt geſchrift of manuſcript, dat niet voltooit is, daar mede aan te toonen.

FRAGMENTA OSSIUM; *Splinters van gebrookene Beenderen*; deeze moeten bij de geneezing weer in haare plaats gezet worden; maar als ze in het geheel of ten grootſten deele van hun been-vlies berooft zijn, dan moeten ze weggenoomen worden; groeijende dan in haar plaats een *callus* aan, die door oplegging van dun geſlaagen lood moet gedrukt worden, ten einde 'er geen *been-knobbel* (*exoſtoſis*) uit ontſtaan, gelijk anders ligt gebeurt; en het welke inzonderheid in de breuken des *bekkeneels* noodig is, wanneer de ſplinters op de *dura mater* leggen, of door dezelve in de hersſenen geraakt zijn; in welk geval de *trepaneering* noodig is. De verettering brengt de verborgene ſplinters genoegzaam voor den dag, weshalven men zig hier nooit moet overhaaſten.

FRAGMENTA PRETIOSA; *de kostbaare Fragmenten*; hier door verſtaan de Drogiſten en Apotheekers, de ſtukjes of brokjes van deeze vijf Edelgeſteenten, als de *Robijn*, *Saphier*, *Smaragd* of *Emeraud*, *Topaas* en *Hijacinth*; welke ſtukjes van deeze ſteenen afvallen, als ze van de ſlijpers en juweliers tot een regelmatige gedaante gebragt worden, en die haare nuttigheid in de Geneeskunde hebben. Zie op ieders artijkel.

FRAMBOOSE; *Frambeſie*; *Bramboos met roode vrug-*

ren; *Hinne-beſiën*; in 't latijn *Rubus idæus*: Men vind de volgende zoorten van dit heesteragtig gewas.

1. De *roode Framboos*; *Rubus idæus ſpinoſus fructu rubro*; (*Rubus foliis quinato-pinnatis ternatisque, caule aculeato, petiolis canaliculatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *roode laate Framboos*; *Rubus idæus ſpinoſus fructu rubro ſerotino.*

3. De *witte Framboos*; *Rubus idæus ſpinoſus fructu albo.*

4. De *Framboos zonder doorns*; *Rubus idæus lævis, vel non ſpinoſus.*

5. De *Americaanſche ruikende Framboos van Cornutus*; *Rubus odoratus Cornuti*; (*Rubus foliis ſimplicibus palmatis, caule inermi multifolio multifloro*, LINN. *Species Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte drie zoorten ſchieten jaarlijks nieuwe ſcheuten uit de wortel, van vier voeten en meer hoog, waar aan bladen aan lange ſteelen groeijen, die uit vijf of drie langwerpige gekertelde bladjes beſtaan, veel gelijkende naar die der *bramboozen*, maar zijn niet zo rouw en ligter-groen van verf; ook zijn de ſtengen en takken met geen zo ſcherpe, maar zagter doorns bezet; aan het bovenſte der takken koomen witte vijfbladige bloemen op ſteeltjes voort, die aan een hooftſteel zitten, waar na vrugten volgen, die uit kleine rondekorrels te zamengeſtelt zijn, en de gedaante van *bramboozen* of *moerbeſiën* hebben, maar rood of wit van koleur, en zeer aangenaam van ſmaak zijn: De tweede zoort verſchilt van de eerſte meest alleen, dat de vrugten wat laater rijp worden, dog de vrugten zijn iets donkerder rood.

De vierde zoort verſchilt van de voorige meest alleen, dat ze geen doorns heeft.

De vijfde zoort heeft ook geen doorns, maar veele gepalmde bladen aan de ſtengen, en brengt ook veele bloemen voort, die een aangenaame reuk hebben; dog de vrugt is van geen gebruik.

Plaats. De vier eerſte zoorten groeijen natuurlijk in *Hoog-Duitschland*, *Engeland*, *Frankrijk*, enz. op bergagtige plaatzen, in de heggen en elders; dog de derde en vierde zoorten zeldzaamer. De vijfde zoort is uit *Canada* in *Europa* gebragt, en word alleen uit liefhebberij in de tuinen gekweekt; maar de drie eerſte zoorten worden veel in de moes- en andere tuinen voortgezet, wegens de vrugten.

Kweeking. Deeze gewasſen worden alle gemakkelijk vermeerdert door uitloopers of wortelſpruiten, welke jaarlijks uit de wortel in menigte voortkoomen; die men in het voorjaar los graaft en verplant, daar men begeert. Men plant de drie eerſte zoorten gewoonlijk op bedden in twee rijen, op twee voeten afſtand van malkanderen, of men zet ze in rijen naast bedden, of op andere plaatzen, daar het te pas koomt. In de herfst of vroeg in 't voorjaar ſnijd men alle de oude dorre ſcheuten, die den voorgaanden zomer vrugten hebben gegeeven, bij de wortel weg, en men behoud 4, 5 tot 6 van de ſterkſte jonge ſcheuten, die men tot op omtrent drie voeten inkort, en dezelve aan een daar bij geſtookene paal, van 3 à 4 voeten hoogte, met wilge tienen vast bind; de overige zwakke ſcheuten geheel bij de wortel wegſnijdende: Daar na moet de grond tusſchen de ſtruiken omgeroert worden, en als men 'er wat oude vergaane mest met onder ſpit, zullen ze zo veel te beter groeijen, en ſchooner vrugten geeven; vervolgens moet men ze van het onkruid ſchoon houden; dog het is dienstig, dat men om de drie of vier jaaren nieuwe planten zet, om dat de oude planten allengskens ſlegter vrugter geeven: Ze willen best tieren in een losſe wat zandagtige grond, die niet te vogtig is, want in ſtijve en natte kleij-gronden aarten ze niet wel.

Eigenſchappen. Deeze vrugten, te weeten van de drie eerſte zoorten, zijn verkoelend, en zeer hartverſterkend, ze temperen de hitte en drift des bloeds, en zijn derhalven zeer dienſtig in heete en galagtige koortzen en buikloopen, ze ſtillen den dorst, verkwikken en verſterken het harte; men gebruikt ten dien einde de *ſijroop* of *geleij*, of andere *confituuren* daar van, of men bereid 'er een *julep* van; men maakt 'er ook een *eſſentieel zout* van, dat zeer verkoelende en dorſtſtillende is: Voorts word 'er ook een aangenaame *azijn* van bereid, welke dienstig is in flauwtens en zwakheden van het hart: De *ſijroop* en het *geleij* worden van het *zap* der *framboozen* bereid op dezelfde wijze, als die van de *aalbeſiën*; ook maakt men dezelve dikwils van de beide zappen, onder malkanderen gemengt, van elks even veel zap neemende, of wat minder van het *framboozen-zap*: Voorts worden 'er nog meer andere aangenaame dingen van bereid, die we zullen gaan aanwijzen.

Een ſtoofzel van framboozen te maaken.

Om ze te ſtooven met *zuiker*, neemt een half pond *zuiker*, en laat ze in een pannetje kooken, tot dat ze als veeren wegvliet; dat kunt gij weeten, als gij een weinig *zuiker* met den ſchuimlepel opſchept, en 'er zagtjes van onderen tegen aan blaast, en als gij ziet, dat de zuiker wegvliegt als veeren, gooit 'er ras een pond wel geleezene en gantſche *framboozen* in; neemt terſtond de pan van het vuur, laat ze een kleinen tijd dus ſtaan, en ſchud de *framboozen* heel zagtjes in de pan om; laat ze dan, zo gij wilt, nog eens opwellen, en koud geworden zijnde, brengt ze op tafel; de *framboozen* zullen dus heel blijven, en 'er ſmaakelijk uitzien; om ze nog ſchoonder te maaken, vergeet ze niet wel te ſchuimen, het zij met papier, of met een ſchuimlepel.

Frambooze-moes te maaken.

Neemt tot twee pond beste *framboozen*, een pond *zap* van *aalbeſiën*, laat het te zamen kooken tot dat het dik word; neemt dan vijf vierendeel *geraspte broodzuiker*, en roert 'er die onder, en laat het zo kooken, tot dat het wel dik is; het omroeren niet te verzuimen, op dat het niet aanbrande; dan doet men het in potjes of theekopjes; is zeer ſmaakelijk.

Andere laaten de *framboozen* alleen zo lang zagtjes kooken, tot dat ze dik genoeg zijn; dan roeren ze onder een pond *framboozen*, een half pond *poeder-zuiker*, zonder het verder te kooken.

NB. Men moet de *framboozen* altijd plukken, het zij om ze rauw te eeten, of om ze te confijten, enz., wanneer ze maar even bekwaam rijp zijn; want als men ze over rijp laat worden, worden ze niet alleen te week, en verliezen haar ſmaak, maar daar groeijen dan ook wormen in.

Om de Framboozen nat in te maaken.

Neemt vier pond wel geleezene *framboozen*, de drooghſte en minst gekwetſte, die gij kunt vinden; dan neemt vier pond *zuiker*, laat ze kooken, tot dat ze grove draaden ſpint; dan zet de pan van het vuur, en legt uwe vier pond *framboozen* zagtjes in de *zuiker*; maar zo dra ze van

de gekookte *zuiker* beſlaagen zijn, hebben ze zo ligt geen nood van te breeken; ſchud ze een weinig om, en wanneer ze zijn koud geworden, zet ze weder op het vuur, tot dat de *ſijroop* klaar en gekookt is.

Anders. Neemt *framboozen*, die niet al te rijp zijn, doet 'er de ſtaart of ſteel af, en legt ze in een aarde pot; kookt dan de zuiker als vooren, en giet 'er die over, zet ze dan in een warme of drooge plaats een halven dag lang, en laat ze daar na op een maatig vuur kooken, tot dat de *ſijroop* als paarlen gekookt en goed is.

Framboozе-nat te maaken.

Neem *zap* van *framboozen* en van *aalbeſiën*, van elks even veel, doet het in een nieuwe keulſche pot, met drievierde pond *zuiker* tegen één pond *zap*, bind de pot met een blaas toe, zet hem in een ketel met koud water over het vuur, en laat het zamen een uur kooken, zijgt het dan door een flenelle lap, en bewaart het in flesſen, wel digt geſtopt.

Extraft of zap van Framboozen te maaken.

Neemt *framboozen*, perst 'er het zap uit door een ſtramijn, doet het *zap* in een nieuwe aarden pot, laat het één of twee dagen zinken, dan giet het klaare af in een ander pot; doet 'er even zo veel zwaarte beste geraspte (maar niet geſtootene) *brood-zuiker* in, en roert het met een nieuwe houten lepel een geruimen tijd om, maar niet over het vuur; doet het dan in een fles, ſtopt ze digt toe, en zet ze in de zon om te distilleeren; hoe langer dat het *zap* in de zon ſtaat, hoe beter het word. Als men het wil gebruiken, doet men een halve of heele lepel vol in een goed glas *wijn*, roert het wel om, en als het niet zoet genoeg is, doet men 'er nog wat *zuiker* in; is zeer aangenaam.

Op eene andere manier.

Neemt het klaare zap van *framboozen*, doet het in een fles met ongeveer half zo veel *brandewijn*, wat heele *framboozen*, *zuiker* en eenige *kruidnagels*, en zet het in de zon te distilleeren; dit *zap* kan lange duuren.

Om een aangenaam liqueur of roſolis van Framboozen te maaken.

Neemt *framboozen*, doet ze in een fles, en ſchud ze wat om, dat ze wat gekneust worden; doet 'er dan wat *witte zuiker* bij, na dat men het zoet hebben wil, met eenige *kruidnagels*; giet 'er dan beste ſterke *brandewijn* op, vier of vijf vingerbreed hoog; laat het vervolgens eenigen tijd in de zon ſtaan te distilleeren, en daar na door een vloei papier loopen, om het ſchoon klaar te hebben, zo heeft men een zeer lekker *liqueur*.

Op eene andere wijze.

Neemt van het uitgeperste en door zinking klaar geworden *zap* van *framboozen*, doet het in een pan, met een-vierde pond *canarie-zuiker* tegens één pond *zap*, meer of minder, na dat men het zoet begeert; laat het zamen een kwartiers-uur zagtjes kooken, dan in een pot gegooten, en koud geworden zijnde, doet 'er bij zo veel goede *brandewijn*, als 'er *zap* is, of wat minder, en laat het dan door een fijne doek of vloeipapier lekken.

Framboozе-koekjes te maaken.

Neemt tot twee pond *framboozen*, één pond of wat minder *broodzuiker*; kookt de *framboozen* eerst zonder *zuiker*, onder geſtadige roering, tot dat ze wat dik worden; dan ſtrooit de gepoeijerde *zuiker* daar in, en laat het kooken tot het dik genoeg is; als wanneer men die met een klein lepeltje, op het vuur ſtaande, uitſchept, en op een plank, blik of leij legt, daar eerst wat *zuiker* op geſtrooit is, en dan op een warme plaats zet te droogen; vervolgens bewaart men ze in een doos tuſſchen papier op een drooge plaats; zijn zeer aangenaam.

Andere doen bij twee pond *framboozen* een goed glas vol *aalbeſiën-zap*, en neemen maar een half pond *zuiker*. Wil men *natte geconfijte koekjes* hebben, zo doet men over de gedroogde koekjes een bekwaame dikke *ſijroop*.

Framboozen-azijn te maaken.

Neemt *framboozen*, doet ze in een groote fles, en giet 'er goede *wijn-azijn* over; zet ze vervolgens een tijd lang in de zon om te distilleeren, en giet 'er daar na de *azijn* van af, of giet hem door een filtreer zak, zo is hij gereed. Deeze *azijn* is zeer aangenaam van ſmaak, en word in de keuken gebruikt tot *ſalaade*, *ſauzen*, en andere dingen.

Hoe het eſſentieele zout van Framboozen bereid word.

Neemt een goed gedeelte *framboozen*, perst 'er het zap uit, en laat het een dag en nagt ſtaan om te zinken; giet dan het klaare zap zagtjes af, en dampt de overvloedige vogtigheid over het vuur daar van af, tot dat 'er een vlesje op verſchijnt; zet het vervolgens op een koele plaats, zo zullen 'er *crijſtallen* in aanſchieten, die men verzamelt, droogt en bewaart.

Framboozе-poeder, tegens de dorst.

Neemt *wijn-azijn*, vier oncen; *zap* van *framboozen*, twee oncen; *rooſewater*, zes drachmen, en *Rhijnſche wijn*, een halve once; laat dit bij een zagt vuurtje opkooken, doet 'er dan bij *witte zuiker*, 6 oncen, of meer, tot dat de vogtigheid 'er geheel ingetrokken is, en droogt het dan tot een poeder; hier van doet men iets, na goedvinden, in *bron-water*, om den dorst in de zomer, of andere tijden te leſchen.

Ander dito poeder.

Neemt *eſſentieel framboozen-zout*, drie drachmen; *caneel*, *venkel-zaad*, *drooge citroen-ſchil*, van elks twee drachmen, en *witte canarie-zuiker*, 6 oncen, of meer; maakt ieder bijzonder tot een zeer fijn poeder, en mengt dan alles wel. Van dit *poeijer* een of twee lepels vol in een mingelen goed klaar *water* gedaan, en wel door malkanderen geſchud, geeft een aangenaame en gezonde koel-drank. Men kan dit *poeder* ook bij zig voeren op reis, om het te gebruiken, daar men geen ander drank als water verkrijgen kan. Indien men het *eſſentieele zout* van *framboozen* niet heeft, nog verkrijgen kan, kan men in deszelfs plaats neemen *geſalpeterde wijnſteen*, dat ook zeer goed is.

Julep of koel-drankje van framboozen.

Neemt gemeen goed *water*, zes oncen; *caneel water*, een half once, en *ſijroop* van *framboozen*, zes drachmen of een half once; mengt het tot een drankje, waar van men nu en dan een lepel vol neemt. In plaats van de *framboozе-ſijroop*, kan men ook *ſijroop* van *aalbeſiën*, *berberiſſen*, *zuure kerſſen*, *citroenen*, enz. neemen.

Aange-

Aangenaame en verfrisſende ſijroop van Framboozen. Neemt twee pond *framboozen*, doet dezelve in een groote pot of kommetje, giet 'er dan een halve bouteille of zo veel beste *wijn-azijn* op, dat ze 'er onder bedooven leggen, plaatst ze dus in een koele kelder, daar men ze vier en-twintig uuren laat ſtaan, na dat de pot of het kommetje ter deegen met een dekzel is geſlooten, op dat de geur niet vervliege; na verloop van bovengemelden tijd, ſtort men de *framboozen* met hun nat in een nieuwe hairen zeef of teems, en laat het dus, zonder de *framboozen* te perſen, of uit te drukken, zagtjes doorloopen; voorts laat van een pond *broodzuiker* eene ſijroop kooken, zodanig onder het artijkel CONFITUUREN, *pag.* 19. *No.* 1. is geleert; als dan het vogt bij de ſijroop gegooten is, laat men het te zamen een half kwartier opkooken, onderwijlen op ſchuimen pasſende; koud geworden zijnde, bewaart men het in een fles; deeze ſijroop is ongemeen dienstig in heete en dorstige ziektens, enz.; zomers warm zijnde, 2, 3 of 4 lepels vol van deeze ſijroop in een bouteille frisch water gedaan, en dan ter deegen omgeſchud, levert eene der aangenaamſte en dorstleſchenſte dranken uit, die men kan verzinnen.

FRANCA, zie FRANKENIA.

FRANCOLIN; (*Tetrao pedibus antice piloſis, abdomine guldgue utra, collari ferrugineo cauda cuneiformi*, LINN. *Sijſt. Nat.*) en door HASSELQUIST *It.* 278. *n.* 43. *Tetrao orientalis* genoemt; is een vogel onder het geſlagt der Veldhoenders behoorende; deszelfs groote koomt zeer wel met die van den *rooden patrijs* over een, van bovenen is zijn koleur zwart en geelagtig-ros gemengelt, en van onderen zwart met witte vlakken; de hals is met een bleek kastanie-bruine rand bezet, de zijdelingze ſtaart-pennen zijn zwart, dog hebben aan den wortel witte dwarsſtreepen, het wijfje is over het geheele lijf gekoleurt als het mannetje van bovenen.

Menigvuldig word deeze vogel op het eijland *Samos*, alwaar hij de naam van *veld-patrijs* draagt, gevonden, als mede op andere eijlanden daar omtrent gelegen, en ook in *Egijpten* en *Italien*; het zelve is een zeer lekker wildbraad.

FRANGULA, zie CORNOELJE-BOOM (BASTERT-).

FRANKENIA; *Franca*; is een zoort van *Polijgonum*, waar van LINNÆUS, die ze *Frankenia* noemt, drie zoorten meld; als

1. De *Frankenia* met quendel-bladen; *Poligonum maritimum minus, foliis ſerpilli*; (*Frankenia foliis linearibus baſi ciliatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Candiſche Frankenia* met tijm bladen; *Poligonum creticum, thijmi folio*; (*Frankenia caulibus hirſutis, floribus fasciculatis terminalibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Frankenia* met eijer-ronde te rug gebogene van onderen gepoederde bladen; *Anthillis valentina* CLUSII; (*Frankenia foliis ob-ovatis retuſis ſubtus pulveratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Deeze planten worden gevonden omtrent de oevers der zee in de warme landen, als in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Spanjen*, enz., en zijn hier te lande vreemd.

FRANSCHE RAAPEN, zie RAAPEN.

FRAXINELLE; *witte Diptam*; *Esch-kruid*; *Hartspoleij*; in 't latijn *Fraxinella*; *Dictamnus albus vel Germanicus*; (*Dictamnus*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn twee zoorten van dit gewas; als

1. De *groote Fraxinelle*, met purpere of witte bloemen; *Fraxinella major, flore purpureo vel albo.*

2. De *kleine Fraxinelle*, met purpere of witte bloemen; *Fraxinella minor, flore purpureo vel albo.*

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit zijne wortel verſcheidene ronde ſtengen, van ongeveer anderhalf voeten hoogte, waar aan geveerde bladen groeijen, die veel na die van de esſchen-boom gelijken, waar van dit gewas den naam van *esch-kruid* verkreegen heeft, maar zijn in alle deelen kleiner; op de top van de ſtengen koomen de bloemen in een lange tros voort, die ongeregelt vijf-bladig en purperagtig of wit zijn, waar na vijf-hoekige rouwe zaad-huizen volgen, wat roodagtig van koleur, welke rond, zwart en blinkend zaad, bevatten. De wortelen ſpreiden zig van een knobbelagtig beginzel uit en zijn lang, dik en wit van verf, hebbende een bittere en ſcherpagtige ſmaak.

De groote zoort groeit grooter en hooger als de beſchreevene kleiner zoort, heeft donker-groene en ſtomper bladjes, en ook wat roodagtiger of witte bloemen.

Plaats. Het zelve word gevonden in *Hoog-Duitschland*, *Frankrijk*, *Italien*, enz., op bergagtige plaatzen. Hier te lande kweekt men het in de hoven, zo wel wegens de bloemen, als tot het medicinaale gebruik. Het maakt een ſchoone vertooning in de bloem-tuinen, in zijne bloeitijd.

Kweeking. Dezelve geſchied gemakkelijk door ſcheuring der wortelen in het voorjaar, maar men moet ze niet in al te kleine deelen ſcheuren, dewijl ze dan niet wel aan de gang wil; en men moet de planten drie of vier jaaren laaten groeijen, eer men ze verplant.

Men kan ze ook door het zaad voortkweeken, dat men vroeg in het voorjaar ergens op een bedde zaait; maar men moet het zaad vooraf de winter over in vogtig zand laaten meuken, of men zaait het zelve in het najaar, anders koomt het zaad meesttijds niet voor het volgende jaar op. De opgekomene jonge planten houd men van het onkruid ſchoon, en men verplant ze het volgende jaar op een ander bedde, op 5 à 6 duimen afſtand, daar men ze laat ſtaan, tot dat ze bloemen draagen, waar na men ze in de bloem-tuinen of elders kan verplanten, daar men begeert.

Ze willen in allerlei goede losſe liefst wat zandagtige gronden heel wel groeijen, en kunnen onze ſtrengſte koude zonder hinder doorſtaan.

Eigenſchappen. In de geneeskunde is de wortel van dit gewas in gebruik; dezelve heeft eene zweet-, pis- en ſtonden-drijvende, hoofd- en hart-verſterkende, vergifweerſtaande en worm-doodende kragt, en word inzonderheid gepreezen tegens hoofd-gebreken, ſtuipen en vallende ziekte; als mede tegen de wormen en inwendige kwetzuuren en verrottingen: Men gebruikt ze in *infuſie* of *decoctie*, en gepoedert; men kan ze ook confijten.

FRAXINUS, zie ESSCHEN-BOOM.

FRÆNULUM, zie TONG RIEM.

FRENULUM LABIORUM; deeze naam word aan het bandje of de riem gegeeven, die de lippen der vrouwelijkheid te zaamenhegt.

FREGAT; is een zoort van Oorlogſchip, laag op 't water, en ſnel van zeilen, het zelve voert van 46 tot 24 ſtukken kanon.

FREGAT-VOGEL; *Zee-gier met een witte kop*; in 't latijn *Pelecanus aquilus*; (*Pelecanus cauda forcipata, corpore nigro, capite abdomineque albis*, LINN. *Amæn. Acad. IV. p.* 238.) Is een vogel onder het geſlagt der *Krop-ganzen*

zen behoorende, deszelfs lighaam heeft omtrent de groote van een *eend*; de vederen van het mannetje zijn zwart als die van een *raave*; oud zijnde, heeft hij onder de keel een roode lel, zo als die van een *haan*; het wijfje heeft zulks niet, en deszelfs vederen zijn onder de buik wit; de hals is in beiden tamelijk lang, en de kop klein; zij hebben groote en zwarte oogen die zo doordringend zijn, als die van den *arend*; de bek is zes of zeven duimen lang, zwart van koleur, tamelijk dik, regt, dog aan het ſpits haakig; de pooten zijn zeer kort, met zwarte ſcherpe klauwen voorzien, zo als die der roofvogelen.

Volgens vader LABAT in deszelfs *reisbeſchrijving na de Franſche Eijlanden van America*, zijn 'er geen vogelen die hooger in de lucht, langduuriger en met minder vermoeijing vliegen, of zig verder van land begeeven, als de *fregat-vogel*; zijnen naamsoorſprong ſchijnt hij ook aan de ſnelheid zijner vlugt, vergeleeken bij die der ſcheepen, die de zelfde naam voeren, verſchuldigt te zijn; drie ja vier hondert mijlen ver worden zij van land gevonden; ſtrekkende dit tot bewijs van hunne verbaazende kragt en vlugheid, want men moet niet denken, dat zij op het water gaan rusten, gelijk de zwem-vogelen; de uitgeſtrektheid hunner wieken is zo verbaazende groot, dat zij daar zulk een ends weg op kunnen zweeven; zomwijlen vliegen zij zo hoog, dat men ze geheel uit 't oog verliest, en nogthans is hun gezigt zo ſcherp, dat zij in die hooge vlugt, altoos de vliegende visſchen vermerken, die zig buiten het water begeeven om de vervolging der *dorades* te ontgaan; als dan daalen deeze vogels zeer ſchielijk neder tot op een zekere distantie van de oppervlakte der zee, en grijpen de vliegende visſchen in hunne bek of klauwen.

De woonplaats deezer vogelen, ſchijnt 't veelvuldigst op de eijlanden te zijn, in den ruimen oceaan gelegen; zeker eijland word zelfs om de meenigte die 'er nestelen en broeden, het *fregatten eijland* genoemt: Even gelijk de *valken* vallen zij op hunne prooi neder, en men zegt, dat zij een zeker zoort van visſcher-vogelen *fous* genoemt, dwingen, om hun de visch over te geeven, die zij in de krop hebben, welke als dan in de lucht door hun word gevangen. Alle avonden gaan zij op het eiland, en wagten 'er op de boomen de gemelde visſchers af; ook loeren zij op de *ſchildpadden*, waar van een groote meenigte door hun word verſlonden; hunne nesten maaken zij op de boomen. Wanneer deeze vogelen de vaste kust naderen, merkt men zulks aan als een teken dat er een ſchip nabij is, dewijl zij gewoonlijk de ſcheepen vooraf gaan, of volgen.

LABAT in boven aangehaalde werk, verhaalt, dat ſchoon hun vleesch na visch ſmaakt, het egter zeer goed en eetbaar is; het vet word gehouden voor een dienſtig middel tot verdrijving der jigtpijnen en verſtijving der leden, door koude ontſtaan.

FREQUENS PULSUS; dus word de verandering der pols, van haaren natuurlijken ſtaat, tot een rasſer en ongeſtadiger, hoewel geduurigen ſlag, genoemt; welke verandering men bij den aanvang en het afgaan der koortzen gemeenlijk beſpeurt.

FRESCO (*Al'*) SCHILDEREN; betekent het *ſchilderen* in *natte kalk*; hoedanig zulks geſchied, ziet op het artijkel SCHILDEREN.

FRET; in 't latijn *Furo* of *Furunculus* en *Viverra*, door RAJUS *Mustela ſijlvestris* genoemt, is een dier tot het geſlagt der *wezelen* behoorende; van lighaam is hij iets kleinder dan de *buntzing* of *bontſem*, dog grooter dan de *wezel*; zijn koleur is geelagtig of vuil wit; hij heeft korte ronde ooren, roodagtige oogen en witte ſnoet, en is voorts over het geele lijf bedekt met geelagtige haairen, waar van de langſte aan de eindens kaſtanie-bruin zijn: Iets is het wijfje kleinder dan het mannetje; vooraan de kop is het zelve wit van koleur, en over het geheele lijf geelagtig-wit.

Afrika ſchijnt de regte geboorte-plaats van dit dier te zijn, hoewel dezelve thans in *Europa* menigvuldig voortgeteelt worden; zijn voedzel is melk en tarwenbrood, vleesch van vogelen en viervoetige dieren: Dit dier is zeer woest en wild van aart, durft bijna alle beesten aanvallen, en voed zig, in vrijheid leevende, meer met bloed dan met vleesch. Men houd en draagt de *fretten* gemeenlijk in hokjes, die met werk belegt zijn, dog het zelve moet voor al na geen pek ruiken: Een mannetje en wijfje bij malkanderen gezet zijnde, paaren en teelen jongen, die volgens getuigenis van verſcheidene ſchrijvers, drie en dertig dagen oud moeten zijn, eer zij duidelijk kunnen zien.

Dit dier word alleen gebruikt tot de konijnen-vangst; wordende tot dien einde in deszelfs holen gelaaten, alwaar dan netten voorgeſpannen worden, waar in zij ze drijven; dog de *fret* is zo ſcheurziek en vreetagtig, dat zijn muil met een kettingje moet geſlooten worden, om de *konijnen* niet te beſchadigen.

FRETTEN; in 't latijn *Viverræ*; is een geſlagt van viervoetige zoogende dieren, waar onder, geenzins de *fret* hier boven beſchreeven, behoort, die wij ook gezien hebben, dat onder het geſlagt der *wezelen* is geplaatst: De kenmerken van deeze dieren worden door de Heer LINNÆUS geſtelt te zijn; zes voortanden, waar van de middelſte korter dan de anderen zijn, meer dan drie kiezen of agter-tanden; een raapswijze tong, met de puntjes agterwaarts gekeert; hebbende de *wezels* in tegendeel een gladde tong, de nagelen ſteeken uit.

Vijf zoorten van dit dieren-geſlagt worden door LINNÆUS opgetelt; waar van wij enkel de naamen zullen opgeeven, om ze voorts onder ieder zijn artijkel te beſchrijven.

I. *Rot van Pharao*; *Ichneumon*; (*Meles unguibus uniformibus leucophoea*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie ROT VAN PHARAO.

II. *Kwasje*; *Stink-dier* of *Fret die een ſtaart heeft, met ringen*; door de Heer SEBA *Ichneumon* van *ijzquipatl* of *Amerikaansch Vosje* genoemt, in 't latijn *Mustela mephitis*. Zie KWASJE.

III. *Stink-dier*; *Amerikaanſche Bunzing*, in 't latijn *Mustela putorius*; (*Putorius Americanus ſtriatus.*) CATESB. *Carol* 2. *p.* 62. Zie STINK-DIER.

IV. *Civet-kat* of *Sivet-kat*, in 't latijn *Animal Zibethicum*; (*Hijæna veteribus, nunc Civetta*, BELLON; *Itin* 94.) Zie CIVET-KAT.

V. *Genet-kat* of *Fret met een gebandeerde ſtaart*, in 't latijn *Genetta* of *Ginetta*. Zie GENET-KAT.

FRICADELLEN; is een ſmaakelijke ſpijze van gehakt vleesch, in de gedaante van balletjes, die op verſcheiderhande wijze toebereid worden: Zie hier eenige goede bereidingen daar van.

Kalfs-Fricadellen te maaken.

Neemt goed *kalfs-vleesch*, daar geen vellen of zenuwen aan zijn, hakt het heel klein met een goed deel *nier-vet*; neemt dan tot drie pond *vleesch* een klein ſtuiver

vers *witte-brood* of eenige *tweebakken*, weekt ze in *zoete melk* of nog beter in *room*, en weer uitgedrukt zijnde, doet ze bij het gehakte *vleesch*, met vier *eijeren*, wat geſtooten *muscaate-noot*, *foelie*, *peper* en *zout*, en kneed alles wel door malkander; maakt 'er dan een groote of kleine *fricadellen* (dat is, ronde balletjes) van, en kookt die in een groene ſoup gaar, het welke vervolgens te zaamen opgedischt en gegeeten word. Of men kookt ze in *bouillon* gaar, fruit ze dan in *boter* bruin, en eet ze met *limoen-zap:* De *bouillon* daar ze in gekookt zijn, kan dienen tot een kragtige *bouillon-soup*, met geroost en dan met *muscaate-noot* gewreeven *witte-brood*, of op een andere wijze.

Als men ze ſtooven wil, zo kookt men ze in *bouillon* eerst bijna gaar, maakt dan een ſaus van *ansjovisſen* (of in haar plaats *ſpaanſche kappers*) wat *boter*, *ſpecerijen*, *citroen-ſchijven* en wat *bouillon*, en laat ze daar in gaar ſtooven.

Op een andere manier.

Maakt de *fricadellen* zo als boven gezegt is, legt ze in een taartepan, begiet ze met geſmolten *boter*, en beſtrooit ze met geſtooten *biscuit*, zet ze dan op 't vuur, dekt ze toe en doet ook vuur op de dekzel, en laat ze dus gaar braaden, gaar zijnde, doet in de taarte pan bij de *fricadellen* wat *water*, een glasje *wijn*, *citroen-ſchijven*, en *moriljes*, en laat dit dus zaamen tot een ſaus kooken.

Hoe men de Fricadellen aan het ſpit kan braaden.

Bij drie pond gehakt *kalfs-vleesch*, neemt een klein of ſtuivers droog *wittebrood*, dat gewreeven en niet in *melk* moet geweekt worden, of anders geſtooten *tweebak*, doet 'er fijn geſneeden *citroen-ſchil*, en verders *kruiderijen* bij, als boven gemeld is, benevens drie *eijeren* met 't wit, en twee zonder wit; mengt alles wel, maakt 'er een langwerpige bal van, rolt die in een kalfs-net, bint het toe en ſteekt het aan een ſpit, bint het vast en laat 't gaar braaden: De *ſjeu* die 'er van komt, doet men op een asſiet, in plaats van ſaus, daar men ook wel wat *citroen-zap* bij kan doen. Men kan ze dus ook in een pan braaden met vuur onder en boven, of in den oven.

Fricadellen op de rooster.

Hakt en bereid het *kalfs-vleesch* als boven, dog zonder *brood-kruim*; maakt 'er dan kleine koekjes van, en braad ze in gebotert papier, op de rooster gaar: Men eet ze met bruin gefruite *boter* en *limoen-zap*.

Fricadel van een Haas.

Neemt 't rauwe *vleesch* van een *haas*, doet 'er de vliezen en vellen af, hakt 't klein met een goed deel *kalfs-vet* of versch *ſpek*, doet 'er dan bij fijn gehakte verſche of gepoederde drooge *marjoleine*, of anders fijn gehakte *peterſelie*, wat *zout*, *muscaate-noot*, *foelie*, gewreeven *witte-brood*, 3 à 4 *eijeren*, alles na dat 'er veel is, mengt het wel door malkander, en maakt 'er een *fricadel* van, braad ze vervolgens in een pan of oven, of aan 't ſpit, en beſtrooit het met geſtooten *biscuit*. Men kan 'er een zoete ſaus bij geeven, of zo als men wil.

Op deeze wijze kan men ook *fricadellen* van een *ree* maaken. Zommige doen even veel gehakt *rund-vleesch* als zij *haas* hebben, onder deeze *fricadel*, 't geen mede ſmaakelijk is.

Brood-Fricadellen te maaken.

Weekt *witte-brood* in *melk*, dan uitgedrukt zijnde, doet 'er bij wat *foelie*, *zout* en een weinigje *peper*, ook zo men wil wat fijn gehakte *citroen-ſchil*; doorkneed dit met een *eij*, en maakt 'er dan ballen van, fruit dezelve in *boter* in een taarte-pan, met een weinig vuur van onderen, maar veel van bovenen, en keert ze van tijd tot tijd eens om, tot dat ze ter degen bruin worden, dog zonder te verbranden.

Op zulke dagen, wanneer 't aan de Roomschgezinden, volgens de geboden hunner Kerke, niet geoorlooft is, vleesch te eeten, kunnen zij insgelijks *fricadellen* van visch bereiden, en hier toe is de ſnoek het bekwaamſte; men hakt deszelfs vleesch rauw zijnde fijn, doet 'er dan het zelfde in als of men *fricadellen* van kalfs-vleesch bereide, en men eet ze in groen-moes gekookt, geſtooft of gebraaden, enz. Zommige hakken onder de *ſnoek* wel een derde deel *aal*, 't geen ook wel ſmaakt.

FRICANDEAUX; *Fricandons;* is een ſpijze die van in ſchijven geſneeden *kalfs-* en ook ander *vleesch*, met een ſaus toebereid word, en een aangenaam eeten is.

Hoe men Fricandons bereid.

Neemt maager *kalfs-vleesch* uit het bil, ſnijd het in ſchijven als carbonade, ongeveer zo dik als een vinger, klopt ze met een mes uit, en lardeert ze met fijn geſneeden *ſpek* heel digt, doet dan wat *boter* in een casſerol, en legt ze op de gelardeerde zijde daar in, laat ze zagtjes fruiten, tot dat ze geel van koleur worden; dan keert ze om, laat ze nog wat ſtaan, en doet ze'er vervolgens uit; neemt een lepel vol *meel*, doet het in de casſerol en wrijft het helder door, giet 'er een lepel vol *bouillon* bij, en roert 't eerst om, dat 'er de koleur afgaat, legt 'er dan 't *vleesch* weer in, en doet 'er zo veel *bouillon* bij als 't nodig is, met wat geſtootene *kruidnagels* en *foelie*, een bosje *peterſelie*, eenige *lauriers-bladen*, *citroen*, en andere *groene tuin-kruiden*, en laat 't zo zaamen gaar ſtooven; is heel ſmaakelijk.

Fricandons met een amandel-ſaus.

Maakt ze toe, zo als boven gezegt is, tot dat ze koleur hebben, als dan doet in plaats van *meel*, een vierde pond geſchilde en geſtootene *amandelen* daar bij, en een hard gekookt dooijer van een *eij*, ook wat *ſpecerijen* en *citroen*, en laat het zaamen gaar ſtooven; dan opgedischt.

Fricandons op een andere wijze.

Neemt een of twee *kalfs-ſchijven*, niet al te groot, doet 'er het vel af, en fatzoeneert ze met het mes, legt het tusſchen twee doeken, en klopt 't met 't agterſte van een mes; lardeert ze dan met fijn *ſpek*, legt ze vervolgens in een casſerol, met de ſtukken die daar van afgeſneeden zijn, om het te fatzoeneeren, en eenige ſneeden *ham*, *ajuin*, *kruidnagels*, doet 'er wat *bouillon* bij, en laat het zagtjes ſtooven; neemt dan het *vleesch* 'er uit, en laat 't nat door een teems loopen, doet het vet daar wel af, en dan het nat weer in de casſelol op het vuur, en laat het zo kort afſtooven, dat het word als een *geleij*; doet dan de *kalfs-ſchijven* en het *ſpek* daar weer in, zet het op heete asch, op dat zig de *geleij* te beter binde, laat het *vet* uit de casſerol daar wel van afloopen, en doet dan bij de ſaus wat *ſjeu* of *bouillon* en het zap van een *citroen*; ſchept 't *vet* daar nog wel van af, laat het door een teems

loopen,

loopen, en giet de ſaus dan onder de *kalfs-ſchijven*, die men in de ſchootel gelegt heeft.

Gerolde Fricandons of Rolletjes.

Snijd het *kalfs-vleesch*, zo als boven, in lapjes of ſchijven, klopt ze met een mes; neemt dan *peper*, *zout*, *kruid-nagels*, fijn gehakte *peterſelie*, en ook wat gehakte *citroen-ſchil*, zo als het iemand liefst lust, en ſtrooit het over de lapjes vleesch; neemt dan ſtukjes maager *ſpek* of *ham*, van omtrent een vinger lang en dik, tot ieder lapje een ſtuk, (men kan ook *kalfs-vet* in plaats van *ſpek* neemen) en berolt 't in de lapjes, bind 't met een touwtje toe en fruit het in *boter* als fricadellen, op het laatste als 't gaar is, doet 'er wat *bouillon* en 't zap van een *citroen* bij; men kan 'er ook wat *ansjovis* en *kappers* bij doen; ook kan men 'er een zuure ſaus bij maaken, zo als men wil; en als men aanrigt, doet men 'er de touwtjes af; en is ſmaakelijk.

Gefarceerde Fricandons.

Snijd lapjes van *kalfs-vleesch* als boven, dog wat dikker, klopt ze dan met een ſcherp mes, en klooft ze nog eens, dog niet geheel door, maar op de wijze als een zakje; neemt dan wat *kalfs-vleesch*, hakt het klein met wat *ſpek* of *kalfs-vet*, *citroen-ſchil*, *kruid-nagels*, *foelie* en een of twee *eijeren*, na dat 'er veel is, en maakt daar aldus een *farcée* van, vult het in de *fricandons*, en naait ze toe; lardeert ze dan aan weerzijden en fruit ze als andere *fricandons*, maakt ook op dezelfde wijze een ſaus daar onder; is heel ſmaakelijk.

Fricandons van rund-vleesch.

Neemt jong maager *rund-vleesch*, ſnijd het aan ſchijven, zo dik als een vinger, klopt het en lardeert het dan met fijn geſneeden *ſpek*, legt ze in een casferol, en fruit ze tot dat 't *ſpek* bruin word; neemt ze dan weder uit de casferol, ſtrooit 'er wat *meel* in en roert het met een lepel klein, doet 'er dan wat nat bij, en ſpecerijen, na uw ſmaak, als mede eenige *laurier-bladen*, *citroen-ſchijven*, *chalotten*, gelijk ook, als gij wilt, *champignons*, *morilljes* of *kappers*; legt 'er dan de *fricandons* weder in, en laat het zaamen gaar ſtooven; is ook heel ſmaaklijk.

Fricandons van wild.

Deeze worden gelardeert en behandelt als de voorige van *rund-vleesch*, behalven dat men 'er een glas *roode wijn* bij doet, en wat meerder *tuin kruid*.

FRICASSEE; is een ſpijze, die van jonge *hoenderen*, *duiven* en ander gevogelte, enz. door middel van dezelve eerst in *boter* te *fricaſeeren* of te fruiten, toebereid word.

Hoe men een Fricaſsée van jonge hoenderen maakt.

Neemt jonge *hoenderen*, plukt en zuivert ze wel, en kookt ze in water op, tot dat 'er het ſchuim af is; ſnijd ze dan in vier of meer ſtukken, legt ze in een casferol, met wat goede *boter*, klein gehakte *chalotten* en zo veel *meel* als gij tuſſchen twee vingeren kunt houden, fruit het even door, doet 'er dan wat *bouillon* bij, met *citroen-ſchil*, wat *noote-muscaat*, drie fijn geſtootene *kruid-nagels*, en een boschje *tuin-kruid* (dat is *peterjelie* of *thijm*) dat men 'er weer uitneemt als men aanrigt; laat het zaamen gaar ſtooven; neemt dan twee of drie *dooijers* van *eijeren*, klopt ze klein met wat fijn gehakte *peterſelie* en zap van *citroenen*; hier mede bind de ſaus, als gij wilt aanrigten.

Fricaſsée van jonge duiven.

Als de *duiven* wel gezuivert zijn, kooktze in water, tot dat het ſchuim 'er af is, legt ze dan in versch water om wit te blijven; daar na ſnijd ze in vier ſtukken, en doet 'er de rug-graad uit, legt ze in een casferol met wat verſche *boter*, gehakte *chalotten*, *ſpecerijen*, enz., gelijk van de *fricaſsée* der *hoenderen* gezegt is.

Andere manier om een Fricaſsée van hoenderen en duiven te maaken.

Neemt *boter*, na proportie van het *vleesch*, laat 't in een casferol heel bruin fruiten, dog niet branden, dan doet de in ſtukken geſneedene *hoenderen* of *duiven* daar in met wat *zout*; als ze half gefruit zijn, doet 'er bij fijn gehakte *peterſelie* en een weinig *chalotten*, en dan gaar gefruit zijnde, doet 'er bij kookend *water* of *bouillon* en laat 't afkooken, tot dat de *ſaus* dik genoeg is: Neemt vervolgens 2 of 3 *eijer-dooijeren*, klopt ze in een kleine casferol of pan met wat *koud water*, en doet 'er wat *nootemuscaat*, *kruid-nagels* en *peper* bij, dan giet alle de ſaus uit de casferol in de pan bij de eijeren, al roerende, en dan weerom in de casferol over het vuur, geduurig roerende om niet te ſchiften; als men dan aanrigt, drukt men het *zap* van een *citroen* over het *vleesch*, eer men de ſaus daar over giet.

Nog op een andere manier.

Doet 2 à 3 *hoenderen*, geſneeden, rauw in een casferol met een boschje *peterſelie* en *thijm*, en 1 à 2 heele *ajuinen*, met 3 à 4 *kruid-nagels* beſtooken, voorts een klomp *boter*, wat *muscaate-noot*, *peper* en *zout*, wat gehakte *peterſelie* en *chalotten*; laat dit zaamen taamelijk lang fruiten, dan de heele ajuinen en het boschje tuinkruid daar uit genoomen zijnde, doet 'er gekookt *water* of *bouillon* bij, zo veel dat het gaar kan ſtooven; neemt dan, om de ſaus te maaken, 4 à 5 *dooijeren* van *eijeren*, klopt die wel, en doet 'er bij heel fijn gehakte *peterſjlie*, en 't *zap* van een halve *citroen*, alles wel door malkander geklopt; ſchept dan van het *nat* der *fricaſsée* bij de *eijeren* en wel zaamen geroerd zijnde, neemt de casferol van 't vuur en roert de eijer-ſaus daar in, en ſchud 't heen en weer; dan is het goed.

Op deeze wijze kan men ook ander gevogelte, als mede ook *kalfs-* en *ſchaap-vleesch* toebereiden, dat heel ſmaakelijk is. Als de vogels klein zijn, ſnijd men ze maar in 't lang door in twee ſtukken; of heel klein zijnde, gelijk vinken, enz. drukt men ze maar plat.

Bruine Fricaſsée.

Droogt een gezuivert en in ſtukken geſneeden *hoen*, dat in water wel uitgetrokken is, met een ſchoone doek af, en beſtrooit het met wat *meel*, laat het zelve met eenige fijn geſneedene *chalotten* in *boter* bruin en omtrent gaar fruiten, dan doet men 'er zo veel *vleeschnat* bij, dat het onder legt, met gehakte *peterſelie*, wat geſtootene *nagelen* en *foelie*, ook wat *champignons*, zo men wil, en laat het verder zaamen gaar ſtooven; als men het aanricht, doet men 'er een *eij* met *limoen-zap* wel geklopt onder, om te binden.

Fricaſ-

Fricasſée van ganze-gekroes of alval.

Neemt de *pooten*, *vleugels* en de *hals* van een *gans*, met de in ſtukken geſneedene *lever* en *maag*, alles wel gezuivert, kookt het in *water* half gaar, hakt dan de vleugels, hals en pooten in zulke ſtukken als ge wilt; doet ze in een casserol met wat *boter*, *meel*, *citroenen*, geſtootene *kruidnagels*, *foelie*, eenige ſtukjes *peterſelie-wortel* of een boschje *peterſelie*, en laat het gaar ſtooven, als ge dan aanricht, neemt drie of vier *eijerdooijeren*, gehakte *peterſelie*, en wat *azijn*, klopt het zamen klein, en bind de *fricasſée* daar mede.

Anders, met een bruine ſaus.

Neemt de *pooten*, *vleugels*, enz. als boven, als ze gezuivert zijn, kapt ze in ſtukjes, kookt ze in *water* af half gaar; maakt dan een bruine ſaus van *meel* in *boter* gefruit, wat *wijn*, *azijn*, *water* of *bouillon*, *citroen*, *ſpecerijen*, *lauriers bladen*, *zout* en *zuiker* naar believen, doet 'er de afgekookte ſtukken bij, en laat het zaamen gaar ſtooven; men kan 'er ook eenige *chalotten* bij doen, die 'er een liefhebber van is.

Fricasſée van verkens-pootjes.

Neemt wel gezuiverde *verkens-pootjes*, en ſnijd ze in ſtukjes, fruit ze in *boter*, of braad ze half gaar op de rooſter, dan fruit 'er in dunne ſchijfjes geſneedene *ajuin* bij; vervolgens doet 'er bij één of twee glazen *wijn*, wat geſtooten *peper* en *kruidnagelen*, en laat het gaar ſtooven, op 't laatſte 'er nog een ſcheutje *wijn-azijn* bij doende, en als het gaar is, mengt men 'er *mostert* onder, om het te binden; maar moet wel warm gegeeten worden, en is dan zeer ſmaakelijk; in plaats van *wijn*, kan men ook wel *water* met wat *azijn* en *zuiker* gebruiken.

Fricasſée van aal.

Wanneer de *aal* afgetrokken en uitgenoomen is, ſnijd ze in ſtukjes van een duim-breed lang, en dan ſchoon gewaſſchen zijnde, kookt ze maar een weinig met wat *zout*, dat het ſchuim 'er af komt; doet dan wat verſche *boter* met een fijn geſneeden *chalot* in een casserol, legt 'er de *aal* bij, en laat ze een weinig fruiten, doet 'er dan een mespunt vol *meel* in, met een paar *laurier-bladen*, of een paar *ſalie-bladen*, wat geſtootene *foelie* en *kruidnagels*, *citroen*, een glas *water*, en een weinig *rhijnſche wijn*, of een ſcheutje *azijn*, laat het dan zaamen gaar ſtooven; gaar zijnde, neemt twee, drie, of meer *eijeren*, na dat 'er veel *aal* is, klopt ze klein met *citroen-zap* en fijn gehakte *peterſelie*, en als gij wilt aanrichten, dan bind het daar mede.

Op eene andere manier.

De *aal* gezuivert zijnde, ſnijd ze, als ze dik is, in langwerpige ſchijven, zout ze wat, en droogt ze dan tuſſchen een ſchoone doek weder af; vervolgens wentelt ze in *meel* en *biscuit*, en bakt ze in boter gaar met eenige *ſalie-bladen* daar tuſſchen; richt ze dan aan op een asſiet of ſchotel, ſtrooit 'er wat fijn gehakte *peterſelie* over; doet dan in de pan, daar de *aal* in geſruit is, wat *citroen-nat*, en ſchud het braaf om, dat het zig bind, en giet het over de *aal*; men kan 'er ook wat *cappers* of *ansjovisſen* bij doen; is een ſmaakelijk eeten.

FRICASSEEREN, zie FRUITEN.

FRICATIO; *Wrijving*; is een wederkeerige drukking of wrijving des ligbaams, waar door de buizen nu eens geſlooten, en dan weder geſpannen worden, door welke doening een aangenaam gevoel en roodigheid, jeukte, kitteling, of zeer zagte ontſteeking verwekt word. Deeze wrijving geſchied droog of vogtig; de eerſte geſchied met drooge en warme doeken, het zij over het geheele ligbaam, of maar over eenige deelen van het zelve; maar de 2de geſchied met wateren, geesten of olien, enz.: Het bloote wrijven met wollen of andere doeken, is in een ligte kramp der vingeren en kuiten, als mede in jichtige pijnen, dikwils van veel vrugt, en doet het ſtilſtaande en ſcherpe bloed verdeelen, en tot deszelfs omloop brengen. De wrijving met vogten geſchied veel met *brandewijn*, of met *eau de la reine*, of *geest van rooſemarijn*, van *lavendel*, van *aardwormen*, *-mieren*, enz.

De Heer VAN ZWIETEN zegt, dat in de geelzugt het weeke onder de rechter ribben (*hijpochondrium dextrum*), met wolle doeken gewreeven, zeer nuttig is.

In de waterzugt de gezwollene deelen dikwils zagtjes gewreeven met wolle doeken, doet zeer veel tot derzelver geneezing.

FRIESEL; dus word de *Purper-* of *Vlek-koorts* ook genoemt, inzonderheid van de Hoogduitſchers; zie PURPER-KOORTS.

FRIGIDARIUM; betekent een koud bad; het zij in een vat, of in een rivier, enz. Ook is het de latijnſche benaaming van een *ſtoof*, *koude trekkas*, of *oranje-huis*, daar men de vreemde uitlandſche gewaſſen, die geen vorst kunnen verdraagen, in overwintert, om ze voor de vorst te bewaaren; en daar niet anders in geſtookt word, dan alleen bij harde vorst, om dezelve buiten te keeren. Zie ORANJE-HUIS.

FRIGIDUS; dit woord word bij zommige ſchrijvers gebruikt, om een *onvermoogend man* en ter voortteelinge onbekwaam, mede uit te drukken.

FRIGUS, zie KOUDE.

FRINGILLA, zie VINK.

FRINGILLA SILVATICA, zie BOSCH-VINK.

FRITERTJE, zie BRAND-SIJS.

FRITTE; word genoemt het mengzel der ſtoffen, waar uit het glas gemaakt word; deeze ſtoffen zijn of *zout* van de *roquette* of *Alexandrijnſche ſoude*, of van de *Spaanſche ſoude*, gemengt met gepoederde *witte keij-ſteenen*, of met *zand*, die op een zekere wijze gemengt en toebereid worden, en waar uit het *witte crijſtal-glas* gemaakt word; tot flegter glas word alleen de *asch* der gemelde *ſoudes*, of van andere *planten* met *zand* of *keijſteen* gebruikt; en tot het gemeene groene glas gebruikt men allerlei *asch*, zonder onderſcheid: Hoe men deeze zoorten van *fritte* behoorlijk bereid, en daar uit verder het glas gemaakt word. Zie op het artijkel GLAS.

FRITILLARIA CRASSA, zie STAPELIA.

FRITILLARIE; *Kiewits-bloem*; *Kiewits-eijeren*; *Dambords-bloem*; in 't latijn *Fritillaria*; *Meleagris*; daar zijn veele zoorten van dit fraaije bolagtige bloem-gewas; de volgende zoorten zijn de bekendſte.

1. De gemeene vroege *Fritillaria*, met purper- en wit-bonte bloemen; *Fritillaria præcox purpurea variegata*; *Meleagris* DODONÆI; (*Fritillaria foliis omnibus alternis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De vroege *Fritillarie*, met witte bloemen, *Fritillaria precox flore albo.*

3. De vroege *Fritillarie* met wit- of geel-bonte bloemen; *Fritillaria præcox flore albo variegato.*

4. De laate *Fritillarie*, met donker-purpere bloemen; *Fritillaria ſerotina atro purpurea.*

5. De kleine purper-bonte *Fritillarie*; *Fritillaria flo-*

re minore; (*Fritillaria foliis infimis oppositis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De kleinſte veelbloemige *Fritillarie*; *Fritillaria minima*, SWEERTII.

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit een bol een ſteng van omtrent een voet hoogte, waar aan meesttijds vijf of zes ſmalle bladen bij beurten voortkoomen, van een vingers lengte of langer, en die in de lengte uitgeholt of goots-wijze zijn; op de top van de ſteng koomen twee bloemen, of ook wel maar een bloem voort, zelden drie, uit zes bladen beſtaande, die de gedaante van kleine tulpen hebben, maar neerwaarts hangen en niet wijd open ſtaan, haar kolour is van buiten violet-purperagtig en met veele kleine bleek-purpere of witagtige vlekken, ruitswijze gevlekt of geſchakeert, op de wijze als een dambord, maar ongeregelder, en dewijl deeze ſchakeering der vlekken eenige gelijkenisſe heeft met die der eijeren van de kiewitten, is het hier van, dat deeze bloemen de naam van *kiewits-eijeren* verkreegen hebben; van binnen is de bloem hier en daar met zwarte ſtippen en ſtreepen gevlekt, heeft zes helm-ſtijltjes met geele helmtjes, en een driehoekig ſtampertje daar tuſſchen, waar in het vervolg plat zaad voortkoomt, bijna gelijk het tulp zaad. De tweede zoort verſchilt van de eerſte, dat ze wit en zonder vlekken is; de 3de zoort is wit- of geelagtig, en heeft weinig bleek-purpere vlekken; de 4de zoort is met geel, groen en donker-purper onder malkander gevlekt, en heeft een groenagtige rug op elke blad, bloeit ook wel twee maanden laater als de voorige, die in de Maijmaand bloeijen; de 5de zoort gelijkt met de bloem veel naar de eerſte, maar de bloemen zijn kleinder; en de bloemen van de 6de zoort zijn de kleinſte van allen.

Daar worden bij de Hollandſche bloemisten nog veele andere fraaije zoorten gevonden, die ze uit 't zaad gewonnen hebben, welkers onderſcheid hoofdzaakelijk beſtaat, in de verſchillige koleur en groote; welke men in haare lijſten nazien kan, en die alle op eenerlei wijze geculti veert worden.

Plaats. De vier eerſte zoorten groeijen in *Frankrijk* en *Italien*, in gras- en boschagtige plaatzen: De 5de en 6de zoort worden in de *Alp*- en *Pijreneeſche* gebergten gevonden; men kweekt ze bij ons en elders ook veel in de hoven.

Kweeking. Dit bloem-gewas word ligtelijk vermeerdert door haare bollen; men neemt ze in de maand Julius, of vroeger op, naamelijk zo ras de bladen beginnen te verdroogen, en plant de groote bollen weer in de bloem-tuin hier of daar op de rabatten, of elders, daar men begeert, maar de kleine bollen, kan men op een bed bij malkander planten, om aan te groeijen en bloeibaar te worden; dog men moet ze niet jaarlijks in de bloem-tuin opneemen, maar men laat ze 3 of 4 jaaren ſtaan, eer men ze verplant, waar door het grooter boſchjes worden, die meer bloemen geeven, en dus beter vertooning maaken; maar om veel en groote bloemen te verkrijgen, is het dienſtig, dat men in het najaar den grond boven en rondom de bollen wat omroert, dog zonder de bollen te raaken, en dezelve met oude vergaane paarde mest of run vermengt; daar en boven beminnen ze liefst een losſe zandagtige grond.

Wil men ze uit het zaad voortkweeken, om nieuwe zoorten te winnen, zo moet men het rijpe zaad, dat uit de fraaiſte bloemen gewonnen is, in de maand Augustus, in houten bakjes of in platte ondiepe ſteenen pannen, die gatjes in de bodem hebben, met goede losſe zandagtige aarde gevult, tamelijk dik zaaijen (dewijl het zaad zomtijds niet alle rijp en deugdzaam is) en 't zelve met een halve vinger dik aarde overdekken; dan zet men de bakjes of pannen op een plaats, daar ze de morgen-zon, tot de middag, kunnen hebben, in agt neemende, de aarde bij droog weer te bevogtigen, en van het onkruid bij tijds, eer het groot word, ſchoon te houden, zo zullen de planten in de volgende Maij-tijd opkoomen; als dan moet men de pannen op een ſchaduwagtige plaats zetten, dewijl haar de ſterke zon, terwijl ze jong zijn, nadeelig is, en men moet haar, zo lange ze groeijen, het noodige vogt geeven; aldus kan men ze in de pannen ſtaan laaten, tot het volgende jaar, als wanneer men de jonge bollen in de maand Julius, of Augustus uit de grond neemt, en voorts weer op een met goede losſe aarde toebereid bedje plant, op een à twee duimen afſtand en een duim diepte: Maar indien de jonge planten te dik in de bakjes ſtonden, kan men ze het eerſte jaar opneemen en verplanten; men laat ze vervolgens zo lang op het bedje ſtaan, tot dat ze bloeijen, het welke in 't derde of vierde jaar na de zaaijing is; als dan kan men die, welke de fraaiſte bloemen draagen, met een ſtokje merken, om dezelve bezonder te houden en verder voort te kweeken.

FRONDESCENTIA; *Spruit-tijd*; betekent de tijd wanneer de planten in 't voorjaar de eerſte bladen uitſpruiten, dat in de eene zoort vroeger, en in de andere laater geſchied.

FRONDOSUS; *Bladrijk*; plant die met veel bladen begroeit is.

FRONS, zie VOORHOOFT.

FRONS; een *Blad-plant*; betekent bij de Heer LINNÆUS een plant, die alleen veel bladen, zonder of met geen merkelijke ſteng uit 't midden der bladen, voortbrengt; dog word inzonderheid toegepast op de *varen-kruiden* en *palm* of *dadel-boomen*.

FRONTALE; een *Voorhoofts-middel*; *Voorhoofts-omſlag*; is een droog of nat middel, dat om of op het voorhoofd gelegt word, tegens hoofdpijn, of ijlhoofdigheid, of ook in koortzen, om de hitte te verkoelen; men gebruikt hier toe *kruiden*, *bloemen*, *eſſentien*, *gedistilleerde wateren*, *azijnen* en *geesten*, enz.; bij voorbeeld, *melisſe*, *roosemarijn*, *betonie*, *ijzer-kruid*, *wijnruit*, *bloemen van lavendel*, *lelien van daalen*, *roosen*, *eau de la reine*, *eau de carmes*, *ſlag-water*, *geest van roosen*, van *melisſe*, van *ammoniak-zout*, *roosen-azijn*, *ruit-azijn*, *vlier-azijn*, *tinctuur* van *bevergeil*, enz., waar van men zamengeſtelde middelen kan bereiden; de droge dingen doet men in een zakje tuſſchen een dubbelde doek, en bind ze op of om het voorhoofd; in de natte maakt men een vierdubbelde doek nat, en legt het op, zulks altemets weder bevogtigende; de *roosen-azijn* of *roosen* in *azijn* gekookt en opgelegt, is een goed middel tegen hoofdpijn. Zie verder op de artijkelen HOOFDPIJN, KOORTS en IJDELHOOFDIGHEID.

FRONTALIS MUSCULUS, zie VOORHOOFDSSPIERKEN.

FRUCTESCENTIA; betekent in de kruidkunde de tijd, wanneer de planten rijp zaad verkrijgen; die verſchillig is na de verſchillige geſlagten en zoorten.

FRUCTIFER; *Vrugtdraagend*.

FRUCTIFICATIO; *Vrugtmaaking der planten*; geſchied in dat deel van dezelve, daar de voortteeling in volbragt word, waar door een nieuwe jonge plant in het zaad (*ſemen vel ovum*) geteelt word; dit deel beſtaat uit twee hoofdeelen, als de *bloem* (*flos*), en *vrugt* (*fructus*); waar van men op ieders artijkel nazien kan.

FRUCTIFLORÆ PLANTÆ; *op de vrugt bloeijende planten*; worden die planten genoemt, welke de bloemen op het vrugtbeginzel voortbrengen, gelijk bij voorbeeld de *concommers*, *meloenen*, en meer andere.

FRUCTUS; een *Vrugt*; is dat deel der planten, dat op de bloem volgt, waar in de zaaden tot voortbrenging van een nieuwe plant bevat, gevoed, en tot volmaaktheid gebragt worden, en die van zeer veelerlei gedaante zijn: De hooftdeelen van de vrugt zijn 1. het *zaadhuis* (*pericarpium*); 2. het *zaad* (*semen vel ovum*), en 3. de *bevaerplaats* (*receptaculum*). Zie op ieders artijkel, en ook op VRUGT.

FRUCTUS HORÆI; *vroege* of *rijpe Vrugten*; hier door worden voornaamentlijk de groote *tuin-vrugten*, als *appelen*, *peeren*, *pruimen*, *abricoosen*, *perfiken*, *nooten*, *aalbeſiën*, *kruisbeſiën*, enz. verſtaan.

FRUCTUS JOVIALIS; deeze latijnſche naam, word ook aan de *amandelen* gegeeven.

FRUCTUS UMBILICATUS; *Genavelde Vrugt*; word zodanige vrugt genoemt, die van bovenen een holte heeft, daar de bloem op gezeten heeft; gelijk de *mispels*, *rooſen*, *granaat-appelen*, enz.

FRUGES; *Frumenta*; *Frumentaceæ plantæ*; *Koorn-* of *Graan-gewaſſen*; daar door worden verſtaan de *halm-gewaſſen*, en wel inzonderheid die, welke aan de menſchen en dieren tot ſpijze dienen, als *rogge*, *tarwe*, *gerſt*, enz.

FRUIT; hier door verſtaat men gewoonlijk allerlei ſmaakelijke *ooft-vrugten*, waar mede men de tafels in elke tijd tot naſpijze voorziet, of anderzins nuttigt; als *appelen*, *peeren*, *kerſen*, *pruimen*, *abricoſen*, *perſiken*, *druiven*, *aal-* en *kruis-beſiën*, enz. Zie ook VRUGT.

FRUITEN; *Snerken*; *Fricaſeeren*; betekent in de keuken, iets met weinig vogt, of met boter of ander vet bruin braaden of gaar maaken, gelijk bij voorbeeld *visch* met *boter*, enz.

FRUMENTARIUS LAPIS, of *Poeciloſpermus lapis*; zie ZAAD-STEEN.

FRUMENTUM; *Koorn* of *Graan*, gelijk van *tarwe*, *rogge*, enz.

FRUMENTUM INDICUM vel TURCICUM, zie TURKSCHE WEIT.

FRUMENTUM FATUUM, zie LOLIK.

FRUMENTUM SARACENICUM, zie BOEKWEIT.

FRUTESCENS; *Fruticans*; *Fruticoſus*; heesteragtig groeijend.

FRUTEX; een *Heester*; is een langleevende plant, die met veele houtagtige getakte ſtengen uit de wortel, en doorgaans veel laager als een boom groeit; gelijk bij voorbeeld de *ſijringe*, *rooſen*, *hazelaar*, enz.

FRUTEX ALEXANDRINA, zie SENES-BOOM.

FRUTEX ÆTHIOPICUS; is een zoort van CLUTIA, in *Ethiopien* groeijende.

FRUTEX PAVONINUS, zie POINCIANA.

FRUTICULUS; een *kleine Heester*.

FUCUS, zie WIER.

FUCUS MARINUS, zie EICKE (ZEE-).

FUGA DÆMONUM; *Jag den Duivel*; dus word het *St. Janskruid* ook genoemt; zie aldaar.

FUIK; dit is een uit taaije wilgen gevlogten lange Korf, waar van de voorſte opening zeer wijd is, maar heeft een naauwen hals, dog in het midden gelijk een tregter, hebbende maar een kleine doorgang, waar door de visch wel naar binnen, maar niet weder naar buiten koomen kan; laatſtelijk volgt een buik, waar in de gevangene visſchen moeten blijven, en deeze eindigt zeer ſpits; men zet ze in rivieren en meiren, enz., alwaar men met werpnetten niet wel visſchen kan; zij worden met de voorſte opening naar het afloopen van den ſtroom gelegt, om dat de visſchen doorgaans tegen den ſtroom opzwemmen, en dus ligtelijk in de *fuik* gevangen worden; men zet ze doorgaans tegen den avond, en verneemt 's morgens, wat 'er in gevangen is.

FULCRA; *Steunzels*; worden genoemt zekere deelen van een plant, waar door andere deelen in hunne groeijing onderſteunt of beſchermt worden: Linnæus telt 'er zeven zoorten van; als 1. het *ſteel-bladje* of *ſchubbetje* (*ſtipula*); 2. het *bloem-blad* (*bractea*); 3. de *doorn* (*ſpina*); 4. de *ſtikkel* (*aculeus*); 5. het *klawiertje* of *baard* (*cirrhus vel capreolus*); 6. de *klieren* (*glandulæ*), en 7. het *hair* (*pilus*); waar bij nog kunnen gevoegt worden de *bladſteel* (*petiolus*); de *bloem-* of *vrugt-ſteel* (*pedunculus*); de *bloei-ſtijl* (*ſcapus*), en de *ſchubben* (*ſquamæ*). Zie ieder op zijn artijkel.

FULCRATUS CAULIS; *onderſteunde Steng* of *Struik*; is zodanig eene, wiens takken nederwaarts tegen de aarde groeijen, en daar in bewortelen.

FULGUR; *Blixem*; zie BLIXEM en DONDER.

FULICA, zie WATER-HOEN.

FULICA ATRA, zie KOET.

FULIGO, zie ÆTHALE en ROET.

FULLO, zie DUIN-KEVER.

FULLONIA, zie ZEE-KRUID.

FULLONIA TERRA, zie VOLDERS-AARDE.

FULMEN, zie WEERLICHT. In de *chijmie* betekent het de *flikkering* bij het *detoneeren*, en afdrijven van het goud en zilver.

FULMINARIS LAPIS; is het zelfde als *Belemnites*; zie aldaar.

FULMINATIO; *Flikkering*; in de *chijmie* betekent het de flikkering en het donderend geluid dat op de *deflagratie* of *detonatie* van zommige dingen volgt. Ook betekent het 't flikkeren van het goud en zilver na de afdrijving van het lood op de afdrijf-tegels. Zie ESSAIJEEREN.

FULVUS; betekent *roodagtig geel*.

FUMARIA, zie DUIVE-KERVEL.

FUMIGATIO; eene *Berooking*; word in de *chijmie* genoemt eene doorknaaging (*corroſio*) door ſcherpe en bijtende dampen, en is tweederlei; als 1. een vogtige, wanneer de opſtijgende dampen van eenig ſcherp vogt, het lighaam aantasten en doorknaagen, gelijk op deeze wijze bij voorbeeld het *loodwit* (*ceruſſa*) van *looden plaatjes* die over *azijn* gehangen worden, voortkoomt; 2. een droge, wanneer de dampen uit een droge ſtoffe voortkoomende, het lighaam aantasten, en doorbijten; op deeze wijze word ook het *kwikzilver* door de damp van geſmolte lood hard gemaakt.

FUMUS, zie ROOK.

FUNDA GALENI; dit is de naam, welke aan een vierhoofdig windzel word gegeeven, dienende om den onderkaak te verbinden, wanneer die beleedigt is.

FUNDAMENTUM; het *Fundament*; *Grond*; *Grondſteun*; bij voorbeeld van een huis of ander gebouw, waar op het boven-werk ſteunt of rust: Het *fundament* moet hegt, ſterk en onbeweeglijk zijn, en zulks naar maate van de zwaarte des gebouws, dat 'er op koomt te rusten; anders zal het gebouw onvolmaakt zijn, of niet kunnen beſtaan. Men noemt dus ook leenſpreukig, *fundament*, *grond*,

grond, of *voetſteun* van eene zaake, het geene, waar op dezelve gegrondvest is. Daar is geen konst of weetenſchap die zonder een goede *grond*, gevoegt bij de ondervinding, wel kan uitgevoert worden, maar zal zonder dezelve gebrekkig zijn; dus is bij voorbeeld de grond van de geheele *matheſis*, de *arithmetica* en *geometria elementaris*; of dit zijn de twee waare pijlaaren, daar de *wiskonst* met alle haare deelen op rust, zonder welke wel te verſtaan, men niet veel in die voornaame weetenſchap vorderen kan. Dus ook beſtaat het *fundament der Geneeskonst* in de uitvinding der geneesmiddelen en in derzelver regte gebruik tegens de ziektens, waar toe vereischt word de reden, gepaart met de ondervinding; en dus hebben alle andere weetenſchappen haare *gronden*.

FUNDULIUS, zie GRONDEL.

FUNGUS; *Lid-ſwam*; is een ſpongieuſe ſubſtantie, die in den beginne week en zagt is, maar door den tijd verandert en zeer hard word, door welke hardigheid de nabijgelegene deelen vermageren en uitdroogen. Dit gezwel koomt meest in de gewrigten, en aan een beſchaadigt hooft vóort, dog ook wel, volgens BORELLUS en anderen, aan andere deelen des lighaams; de oorzaaken van dit gezwel is eene uitſtorting van de *weij* (*ſerum*), buiten de vaten en vliezen, waar door de vliesagtige deelen zodanig gevoed worden, dat de omleggende plaatzen, wegens gebrek van voedende vogten, ſlap worden, en in korten tijd verdroogen; deeze zwelling verkrijgt allengskens eene kraakbeenige hardigheid, waar door als dan eene trekking in de beleedigde plaats, en vervolgens een magteloosheid in de beweeging ontſtaat.

Wat de geneezing van dit gebrek betreft, de meeste Heelmeesters koomen daar in over een, dat het zelve zeer zeldzaam volkoomen kan weggenoomen worden, en dat het te ſterk aangetast wordende, ligtelijk in een kanker verandert, zo dat 'er naauwelijks eenig geneesmiddel tegens het zelve is.

FABRITIUS prijst in den beginne de ſtoovingen aan, beſtaande uit de *bladen* en *bloemen* van *betonie*, *camille*, *ſalie*, *melilote*, *rooſemarijn*, *rooſen*, *anijs-* en *fenugreek-zaad*, *calmus-wortel*, *pok hout*, *ronde holwortel*, enz. in *wijn* gekookt: Of de *betonie-pleister* met *gom elemi* en *mastix*; of het *ammoniak-pleister*, enz.; of de gekneusde *wortel* van *Salomons zegel*, of het *ceraat van mostert*.

Voorts koomen hier de zagte opdroogende middelen te pas, als van de beste *mijrrhe* in *wijn* ontbonden; of het *kalk-water* met *water* van *weegbree*, en *ſlijm* van *kwee-korrels* vermengt; vervolgens eene vlijtige oppasſing en zuivering van het ongemak; als ook inwendig eenige verzoetende en verzagtende middelen, meest uit dunne dranken beſtaande.

Indien dit gebrek reeds lang geduurt heeft, eer het bekent gemaakt word, kunnen 'er in- en uitwendig *kwikmiddelen* gebruikt worden; maar indien deeze ook vrugteloos zijn, dan ſchijnt 'er geen middel meer voor te zijn, want ſcherpe bandagien en braakmiddelen zijn niet raadzaam, dewijl daar door dikwils hevige toevallen ontſtaan, ja die zelfs wel eens den dood verhaasten.

Fungus betekent anders ook zo veel als *Hijperſarcoſis*; zie WILD VLEESCH.

FUNGUS, zie KAMPERNOELJE en SPONS.

FUNGUS CERVINUS, zie BOLETUS.

FUNGUS CHIRURGORUM, of *Arbicularis*, is de BOVIST.

FUNGUS CIJNOSBATI; *wilde Rooſen-ſpons*; *wilde Rooſen-ſwam*; zie op het artijkel ROOSEN.

FUNGUS JUGLANDIS; *Nootebooms-ſwam*; zie OKERNOOTE-BOOM.

FUNGUS MARINUS, zie SPONS.

FUNGUS PETRÆUS, zie LAC LUNÆ.

FUNGUS QUERCINUS, zie EICKEN-SWAM.

FUNGUS SAMBUCI, zie JUDAS-OOREN.

FUNICULI UMBILICALIS DELIGATIO; *Afbinding van de Navel-ſtreng*; zie op NAVEL-STRENG.

FUNICULIS UMBILICALIS, zie NAVEL-STRENG.

FUR; een zeker *Torretje*; zie DIEF.

FURCA; betekent in de Botanie een *driepuntig Doorn*, of *Stikkel*.

FURFUR, zie ZEMELEN.

FURFURES; *Furfuratio*; *Zemelagtigheid*, *Zemelagtige Schurft*; is een zoort van *drooge ſchurft*; inzonderheid op het hooft; zie SCHURFT (ZEMELAGTIGE-).

FURNUS; *Fornax*; een *Oven*; deeze zijn van veelerlei zoorten, volgens haar gebruik; zie OVEN.

FURO, zie FRET.

FUROR; *Raſernij*; *Woede*; zie RASERNIJ.

FUROR UTERINUS, zie RAASENDE MOER.

FURUNCULUS, zie BLOED-VIN.

FUSARIA; is de *Papen-muts*; zie aldaar.

FUSCUS; betekent *donker bruin-rood*.

FUSIFORMIS; *Spil-formig*; dat rol-rond is, en naar beneden toe dunner en puntig word; gelijk bij voorbeeld een *geele wortel* of *paſtinake*.

FUSIO; *Liquatio*; *Colliquatio*; *Smelting*; *Gieting*; betekent eene ſmelting der ertzen of berg-ſtoffen, met het eene of ander bijvoegzel, volgens de konst der *metallurgie*, om 'er het zuivere metaal uit te verkrijgen; Of men verſtaat daar door het ſmelten van zuivere metaalen, waar toe een groote trap des vuurs, en allerlei ovens, aarden ſmelt-kroezen, giet-kegels, formen, enz. vereischt worden. Zie ook SMELTEN.

Zommige maaken onderſcheid tusſchen de woorden *Fuſio* en *Liquatio* of *Liquefactio*, en verſtaan door 't eerſte woord de bovengemelde ſmelting der metaalen en mineralien; maar door *Liquatio*, de ſmelting of vloeijendmaaking van vet- of harsagtige ſtoffen, als *wasch*, *ongel*, *pik*, *hars*, enz.

FUSORIUS CONUS, zie CONUS.

FUST; deeze naam word aan een langwerpig rond vat gegeeven, met twee bodemen, en uit houten duigen zamengeſtelt, die door hoepels worden in malkanderen gehouden, en waar in men gewoon is, wijn of brandewijn uit Frankrijk over te voeren.

FUSTET-HOUT, zie VERF-LOOF.

FUTUARIA, zie MELDE.

FUUT; *Foet*; ook *gehoornde Duiker*, en *gekapte Water-vogel* genoemt; in het latijn *Colijmbus criſtatus*; (*Colijmbus pedibus lobato ſiſſis*, *capite rufo*, *collari nigro remigibus ſecundariis albis*, LINN. *Faun. Suec.*) is een water-vogel, onder het geſlagt van de *Duikers* behoorende; deszelfs grootte koomt met die van een *hoen* overeen; van bovenen is zijn koleur donker-bruin, en van onderen zilver-wit; de kop is van bovenen zwartagtig, aan de zijden en keel bleek-vaal; het bovenſte van den hals is ros, dog in het midden met lange zwarte vederen omringt; de ſtaart is zeer kort, en deszelfs pennen, zo wel als de vederen der wieken, zijn ten deele wit; de kuif, dien hij op zijn hoofd draagt, is in tweën verdeelt; om zijn hals heeft hij een kraag van zwarte vederen. Zijn gewoone verblijfhoud hij in de zeën en meiren van Europa,

FIJGBOONE, zie LUPIJNE.

FIJGEBOOM, zie VIJGEBOOM.

FIJNEERDER; *Rafineur*; is een perzoon, die de konst verſtaat, om deeze of geene dingen te zuiveren, en fijnder te maaken; bij voorbeeld, om de grove zuiker te zuiveren, en dus te *rafineeren*.

Ook om goud of zilver van zijne bij zig hebbende vreemde metaalen te zuiveren, en fijn te maaken; hier over kan men zien op het artijkel ESSAIJ.

FIJNMAAKING; in het latijn *Lævigatio*; is eene arbeid, waar door men eene harde grove ſtoffe tot een ontaſtbaar poeder maakt; het welke meest geſchied door middel van de ſtoffe op een wrijfſteen lang te wrijven; men bevogtigt dezelve doorgaans met een weinig water, op dat ze niet zou verſtuiven.

Het *fijnmaaken*, ook *rafineeren* genoemt, heeft mede zijne betrekking op andere dingen, om dezelve zuiverder en fijner te maaken; bij voorbeeld, als men de grove zuiker zuivert, en aldus fijn maakt, of rafineert, enz.

FIJT, zie VIJT.

G.

GAGATES, zie BERG-WASCH en BARNSTEEN (ZWARTE-).

GAGEL; *Post*; *Hollandſche* of *Brabandſche Mijrtus*; in 't latijn *Gale*; *Mijrtus Brabantica*; *Rhus Mijrtifolia Belgica*; *Chameleagnus* DODONÆI; (*Mijrica foliis lanceolatis ſubſerratis, caule ſuffruticoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De *gagel* is een klein heestergewas, dat zelden hooger als vier of vijf voeten groeit, eenige bruine takjes hebbende, waar aan kleine langwerpige bladen groeijen, na mijrte-bladen gelijkende, maar harder zijnde, die in de winter afvallen; tuſschen de oxels der bladen koomen mannelijke naakte bloemen in een langagtige air voort, maar de vrugten die van een kegelagtige gedaante en ſchubagtig zijn, koomen aan een ander gedeelte des ſtruiks voort, en bevatten in elks ſchubbetje een zaad-korrel. Het heele gewas heeft in de eerſte opſlag 't aanzien van een kleine wilge-boom, en zijne bladen zijn aangenaam, dog wat zwaar van reuk, gelijk ook het zaad en de olie daar van.

Plaats. Dit gewas groeit veel op dorre vogtige en broekagtige plaatzen van de *Nederlanden*, *Engeland* en elders in de noordelijke landen. Daar zijn ook eenig *Amerikaanſche* en *Africaanſche* zoorten, die zomtijds van de liefhebbers van vreemde planten gekweekt worden.

Kweeking. Wil men dit gewas in de tuinen voortkweeken, zo geſchied zulks door de uitloopers of wortel-ſpruiten, die men vroeg in het voorjaar plant; dog dit gewas wil bezwaarlijk in de tuinen groeijen, ten zij de grond dor, los en zeer vogtig is; en als dan maaken ze evenwel dikwils nog weinig voortgang. Het gebruik dat men 'er in de tuinen van kan maaken, is, om dezelve in de kleine bosquets, of tot laage ſcheer-heggen te planten, als de grond zodanig is, als boven gezegt is.

Eigenſchappen. Dit gewas heeft, gelijk boven gezegt is, een ſterke niet onaangenaame reuk, maar wat kragten het in de Geneeskunde kan hebben, is nog onbekent. Wijlen de Deenſche *Lijfmedicus*, SIMON PAULI, heeft dit gewas in zijn *Quadripart. Botan.*, en *Commentar. de uſu & abuſu tabaci*, voor de waare *thee-boom* der Chineeſen gehouden, om dat de ſtruik en bladen veel, zo men zegt, na de thee-boom gelijken, en hij lachte de Europeanen uit, dat ze de thee zo ver gingen haalen; maar hij heeft daar in groot abuis gehad, dewijl de thee-boom een gewas van een geheel ander aart en natuur is. Zommige brouwers gebruiken de *gagel* in plaats van *hoppe* in het bier, om de hoppe te ſpaaren, of om het bier ſterk te maaken, maar dit is ondeugend, want het bier word 'er wel ſterk van, maar teffens ook zeer koppig, maakt niet alleen ras dronken, maar zelfs razend, en verwekt na de ontnugtering onverdraaglijke hoofdpijn.

Drooge takjes van dit gewas in de kleerkaſſen tuſschen de kleeren en linnen gelegt, geeft niet alleen een aangenaame reuk in de kaſſen, maar word ook gepreezen tegens de mot.

GAL; in 't latijn *Bilis*; *Fel*; word genoemt het zeepagtige vogt, het welk de lever in alle dieren, en de galblaas in de meesten afſcheid, en in het twaalf-vingerengedarmte ontlast, tot beter oplosſing van de ſpijzen; welke dus beter gekookt, te eerder in goed voedzel overgaan.

De *gal* is in menſchen, aapen, koeijen, honden, ſchaapen, geiten, enz. tweërlei; zij word afgeſcheiden van de lever, en door eene bijzondere buis geleid naar het gedarmte, deeze heet men lever-gal; zij is niet groen, maar in den menſchen geelagtig, in de koeijen dikwerf vrij groen. De *gal* van de galblaas is in ons donkergroen uit den geelen, zomwijlen ligter, dan donkerer, naar de gezondheid, en leevens-aart in bijzondere menſchen; deeze rot zeer ligt, zelfs in den gezonden; doch gedroogt zijnde, kan ze zeer lang bewaart worden.

De *gal* uit de galblaas is olieagtig, en brand gedroogt zijnde, als wasch; ſmelt, en geeft eene reuk van zich als gebrand hair; zij is zeer bitter, zeer lijmerig, ligt ſmeltbaar in water; zij heeft weinig reuk in eerst verſtorvenen, dog wanneer zij begint te bederven, verkrijgt zij den reuk van *muſchus*, die niet onaangenaam is.

Gal van zommige dieren, is altoos als een geneesmiddel aangepreezen, tegens oog-ziektens: GALENUS, PLINIUS, RHAZES, PAULUS en anderen maaken veel ophef van der leeuwen, baanen, gieren, ſchildpadden, krokodillen en zee honden gal; de *gal* van den visch *Uranoſcopium*, of *Callionimus*, word inzonderheid tegens de ſchillen der oogen aangepreezen, gelijk blijkt bij MANCHART in zijne *Verhandeling over de oogſchillen van Tobias.* HALLERI *Diſp. Chir. tom. I. pag.* 377. SIJLVIUS prijst van gelijken de *gal* van patrijzen en visſchen; indien men de ſterkſte hebben wil, zegt hij, moet men ze van leeuwen en honden neemen; indien ſlapper, van varkens, lammeren, enz.; ſnoeken-gal houd hij voor de beste, dog de Geneesheer moet ze zelf in de oogen druipen, en als 'er ontſteeking op volgt, de oogen met *aq. euphraſiae* waſſchen; hij roemt haare deugden niet alleen in vlekken op de oogen, maar zelfs in *cataracten* of witte ſtaar, die men vliezen noemt.

MANGET is 'er in zijne *Biblioth. pharmaceutica*, *tom.* 2. *pag.* 188. zeer breedvoerig over, en in zijne *Bibl. Chir. tom.* 3 *pag.* 292. *de ocul. vitri*, daar hij teffens WEDELIUS aanhaalt tot ſtaaving, of ſchoon die nog grooter hulpe verwagte van de gal der ſlangen.

HEURNIUS in tegendeel geeft den voorkeur aan de *gal* van de *mustela* of *puitaal*, die hij zegt, dat op eene miraculeuse wijze het gezigt ophelderen zoude.

Wij willen ons niet inlaaten, welke *gal* TOBIAS gebruikt heeft, de geleerden twisten 'er nog zeer over, of het een *Callijonimus*, een *Silurus* of *Hippopotamus* geweest zij, welke laatste GROTIUS 'er voor houd; anderen, gelijk BARTHOLINUS, meenen, dat de *gal* van eenen *Zeehaaij*, of *Lamia* genoomen is.

Gal van osſen, van ſnoeken, en andere dieren word met eenen volmaakten uitſlag gegeeven tegens verſtoppingen van den lever, tegens het zuur in den maag, en tegens het gebrek van kooking, ook tegens de geelzugt; zij helpt het gebrek der *gal*, en is in zo verre een uitneemend middel.

BOERHAVE prijst de *gal* van aal tegens de engelſche ziekte; en in het noorden gebruikt men de gedroogde *gal* van zalm tegens verſcheidene uitwendige ongemakken, als zweeren, gezwellen, enz.

Oſſe-gal in genoegzaam water ontbonden, is uitneemend om allerlei zwarte wolle ſtoffen in te waſſchen.

De ſchilders maaken gebruik van *gal*, om de koleuren wel te mengen; in één woord, *gal* is eene uitmuntende zeep, en kan op veelerlei wijzen ten nutte gemaakt worden.

De *gal* van zommige visſchen en *amphibia* is zeer vergiftig; PITO *Hist. Braſil. tom.* 1. *pag.* 295. verhaalt, dat de *gal* van den visch *Guamajacuatinga*, en die van den padde *Cururu*, bij de wilden van Braſilie voor een groot vergif gehouden word. HALLER vermoed, dat de *gal* van braaſſem, om haare ſcherpte, zeer nadeelig zijn moet.

Gal moet daar en boven van gezonde dieren genoomen worden, anders beſmet zij, of is ten minſten gevaarlijk; die der zieke koeijen ſtinkt geweldig, en ſteekt de anderen even zo wel aan, als andere ſmetſtoffe.

Gal waar eigentlijk afgeſcheiden word; zie GALBLAAS.

GAL (ZWARTE); *Bilis atra*; wierd van de ouden voor de *melancolie*, of voor de oorzaaken daar van, gehouden.

GAL (ZWARTE-) UITDRIJVENDE MIDDELEN; in 't latijn *Melanagoga*; zijn zulke purgeermiddelen, die de zwarte gal uitdrijven, en derhalven zeer dienſtig zijn in de *hijpocondrie* en *melancolie*, zodanige zijn voornaamelijk de *eicken-varenwoortel*, *ſchurfte*, *ſenés-bladen* en *zwarte nies-wortel*, daar men, benevens andere dingen, afkookzels van maakt, of de preparaaten daar van gebruikt.

GALACTITES, zie MELK-STEEN.

GALACTOPHORA, zie MELK-MAAKENDE MIDDELEN.

GALACTOPHORI DUCTUS, zie MELK-WEGEN.

GALANGE; *Galigan-wortel*; *Maag-wortel*; *Roode Gengber*; in 't latijn *Galanga*; (*Kempheria*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Men heeft twee zoorten van deeze wortel in de winkels, als de *groote* en *kleine galange* (*Galanga major & minor*). De eerſte zoort is een bultige wortel van een duim dikte, zijnde van buiten bruin en van binnen bleek, en heeft een ſcherpe ſpecerijagtige en bittere ſmaak, en een aangenaame reuk; de kleine zoort heeft een kleiner wortel als de voorige, en is van buiten roodagtig. Ze moeten, om goed tot het gebruik te zijn, zwaar in het gewigt, welruikende, ſcherp van ſmaak, en niet wormſteekig zijn, nog eenig ſtof van zig geeven, als ze gebrooken worden.

Plaats. De eerſte zoort groeit in *Java*, *Malabar* en elders in *Oost-Indien*; de tweede zoort in *China* en *Japan*.

Eigenſchappen. Deeze wortelen bevatten veel gom- en harsagtige deelen met wat olie gemengt, en hebben een inſnijdende, verdunnende, openende, hoofd-, maag- en moeder verſterkende kragt; zijnde zeer dienſtig voor zwakke hersſenen, draaijingen des hoofds, hik, zwakke koude maag, winden en meer andere gebreken, die uit de maag ontſtaan; dog de kleine zoort word voor de beste geagt, en dus 't meest gebruikt. Men kan ze gepoedert, of op wijn afgetrokken gebruiken; ze is ook een *ingredient* in verſcheiderbande *elixirs* en *eſſentien*, *afkookzels*, enz.; zie hier een heel goed *maag-elixir*.

Neemt *kleine galange-wortel*, een once; *aland-wortel* en *calmus-wortel*, van elks twee drachmen; 't geele van *oranjeſchillen*, een halve once; *caneel*, *kruid-nagels*, en *coriander-zaad*, van elks twee drachmen, en *ſaffraan* een ſcrupel; alles grofjes geſneeden en geſtooten zijnde, maakt het vogtig met een weinig *geest* van *vitriool*, giet 'er dan beste *brandewijn* of *jenever* op, ter hoogte van 3 à 4 vingerbreed, en laat het op een warme plaats trekken, daarna filtreert het, en mengt 'er wat extract van *calmus-wortel*, of van *aland-wortel* bij. Dit *elixir* is zeer dienſtig in bovengemelde gebreken.

GALANGE (WILDE-), zie CIJPER-WORTEL.

GAL-APPELEN, zie GAL-NOOTEN.

GALAXIA; dus noemen zommige ſchrijvers, de weg waar door de *chijl* paſſeert, wanneer dezelve uit de darmen na het harte vloeit.

GALBANETUM; *Galbanet*; *Galban-zalf*; betekent bij PARACELSUS een *balzem* of *zalf*, die uit *galban-gom* met bijvoeging van eenige andere *ingredienten* gemaakt is, en tegens de ziektens der zenuwen en banden dient; men vind verſcheidene voorſchriften daar van, als het *Galbanet van* HARTMANN, 't welke aldus gemaakt word; neemt *galban-gom*, een deel, en *terpentijn-geest*, twee deelen, laat ze zaamen digereeren, en distilleert ze door de retort.

Het *galbanet van* SENNERTUS word gemaakt als het voorige, behalven dat men 'er nog één once gedistilleerde *lavendel-olie* bij doet.

GALBAN-GOM; in 't latijn *Galbanum*; *Metopium*; is een harsagtige gom, die altijd week blijft en zig als wasch laat kneeden; het is van buiten geel of roodagtig, maar nog versch zijnde witagtig, heeft een bittere ſcherpe ſmaak en een ſterke en aangenaame reuk, bijna als knoflook: Maar men heeft 'er tweederlei zoorten van; als 1. het *gegranuleerde* (*in granis*), 't welke zuiver en doorſchijnende zijn moet; 2. in *koeken* of *brooden* (*in panibus*), dat flegter is, maar 't beste hier van is 't geene, dat veel van het *gegranuleerde* in zig bevat, en daar bij geelagtig-wit en niet kleevende is. Deeze *gom* word uit *Sijrien* gebragt, alwaar ze uit een hoefagtig gewas vloeit, dat *Ferula africana galbanifera*, *folio & facie liguſtici* genoemt word, hoewel andere deeze plant tot 't geſlacht van de *anijs*, en nog andere tot 't *oreoſelinum* rekenen, en zeggen dat ze in *Ethiopien* groeit; LINNÆUS noemt ze *Bubon foliolis rhombeis ſerratis glabris*, *umbellis paucis*: Andere bepaalen een ander zoort van *Ferula*, waar uit de *galban* zoude vloeijen, genoemt *Ferula africana galbanifera*, *folio mijrrhidis*, die van LINNÆUS genoemt word *Bubon foliolis glabris*, *in-*

ferit

ferioribus rhombeis ſerrâtis, ſuperioribus pinnatifidis tridentatis; zo dat men nog in't onzekere is, van welke plant eigentlijk deeze *gom* komt. Deeze planten worden ook zomtijds in *Europa* in de Academie-tuinen en bij de beminnaars van vreemde gewasſen gekweekt; 't welke geſchied door 't zaad, dat men in het najaar, of na dat men het de winter over in vogtig zand heeft laaten meuken, in het voorjaar in potten zaait, de potten de winter over in huis voor de vorst bewaarende; de jonge planten worden vervolgens in potten verplant, in ieder pot een, die men 's zomers in de open lucht op een warmen plaats ſtelt, maar in de winter binnens huis voor de vorst moet bewaaren, en op zijn tijd met het noodige vogt voorzien.

Eigenſchappen. Deeze *gom* heeft een verwarmende, verweekende, zeer oplosſende en rijpmaakende kragt, en word zeer gepreezen om de maandſtonden te bevorderen, de baaring te verhaasten en tegen de moeder-ziekte, 't zij inwendig gebruikt, tot een en een half ſcrupel, of uitwendig de rook daar van van onderen ontvangen; zij is ook dienſtig om den taaijen ſlijm te verdeelen, voor de kuch en amborſtigheid, enz.; uitwendig verſterkt ze de leden, en is nuttig tegen knoest- en been-gezwellen, als mede krop-gezwellen en veneriſche builen, inzonderheid als ze in *azijn* geſmolten, en daar na weer tot een bekwaame dikte uitgedampt word: Ze word ook van de Heelmeesters tot trek-, moeder-, en meer andere pleisters gebruikt. Bij gebrek van *galban-gom*, kan men *ſagapeen-gom* gebruiken, dog dat zo kragtig niet is.

GALBANUM, zie GALBAN-GOM.

GALBLAAS; is eene blaas, welke langwerpig is, wijder aan den bodem, naauwer naar den hals toeloopende; zij beſtaat uit een uitwendig vlies, afkomſtig van het algemeene buikvlies, een celluleus vlies, eenen ſpierachtigen rok, waar onder nog een celluleus vlies, en van binnen uit een inwendig vlies, het welke veele groote klieren in zig heeft, of klieragtige blaasjes; de hals heeft zeer veele klap vliezen, en is dikwerf gekronkelt, van daar loopt ze uit in eene buis, die de gal-buis genoemt word, en zig met eenen ſcherpen hoek vereenigt met de lever-buis, welke dan te zaamen, den gemeenen galleider uitmaaken, of *ductus choledochus*, die in de *capſula van Glisſonius* legt, en zig met eene opening in het twaalf-vingeren-gedarmte ontlast.

Deeze *gal-blaas* legt in de holte van den lever aan de rechter zijde in menſchen, even onder de korte ribben, en zeer dikwerf onmiddelijk tegens de buik ſpieren aan, welke daar van, gelijk ook het inwendig buik-vlies, groen geverft zijn; in de rechter zijde, wanneer 'er geene omlegging der deelen is, *transpoſitio partium*, welke zeldzaam voorvalt.

Alle dieren hebben geen *gal blaas*; hier over is HALLER zeer uitvoerig in zijne *Phiſiol. lib.* 23. *ſect.* 2. *tom.* 6. *pag.* 519. *& ſeqq.* Onder de viervoetige dieren heeft de *kameel*, het *paard*, de *ezel*, het *hart*, de *eland*, *rendier*, de *manati*, geene *gal-blaas*, nog het *varken met de klier op den rug*, nog de *rat*, nog de *ſurmulot* of *waterrat*, nog het *ſtekel-varken van Canada*.

Onder de vogelen heeft de *ſtruis* geene *gal-blaas*, nog de *paauw*, nog de *papegaai*, nog de *duif*, nog het *waterhoen*, *koekoek*, nog *kraan-vogel*.

Onder de viſchen heeft de *mijrus*, de *kabeljaauw*, de *zegenoog*, de *mullus* en *faber*, geene *gal-blaas*.

Zommige menſchen zijn, volgens het getuigen van geloofwaardige ſchrijvers, zonder *gal blaas* gevonden.

De *gal-blaas* bevat het vogt, het welk wij al genoemt hebben, maar hoe het 'er koomt, is moeijelijk af te leiden. Vermits de lever een groot lighaam is, en bekwaam om de lever-gal af te ſcheiden, hebben zommigen gemeent, de lever-gal daalde neder langs den gal-leider, en keerde te rug in de *gal-blaas*, alwaar zij dan bewaart, verdikt, en de donkere groene koleur zoude verkrijgen; dog de beſchouwing der klapvliezen in de gal-leider, voornaamelijk digt bij den hals der blaaze, maakt dit ongeloofelijk. Anderen meenen, dat de gal door bijzondere vaten, gelijk als de takken zijn die uit de ſlagaderen koomen, in de blaas uitgeſtort zoude worden; ſchoon dit onmoogelijk ſchijnt, om dat de ſlagaderen uit de *coeliaca* koomende, bloed en geene gal-ſtoffe voeren. Een derde meent, daar zijn buizen welke onmiddelijk uit de zelfſtandigheid van den lever, in de *gal-blaas* (die in deeze zelfſtandigheid als met de helft begraaven legt,) loopen, dog deeze zijn nimmer aangetoont. Eindelijk ontbreekt het niet aan zommigen, die beweeren, dat de gal afgeſcheiden word, door de klieragtige blaasjes die in de blaas gevonden worden, het welk te minder ongerijmd ſchijnt, om dat wij ondervinden, dat in het oor zoortgelijke klieren eene bittere, zeepagtige en taaije ſtoffe afſcheiden.

GAL-BRAAKING, zie 'T BORT.

GALBULA, of *Americaanſche Scharlaar*, door CATESBIJ *Car.* 1. *pag.* 48. *tab.* 48. *Icterus ex aureo nigroque varius*, en door KLEIN *Lijster uit goud-geel en zwart gemengelt*, genoemt; (*Coracias fulva, capite, dorſo, remigibusque nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze vogel, door de Heer LINNÆUS onder het geſlagt der *Scharlaaren* geplaatst, koomt van grootte vrij wel met de *bergvink* over een; zijn koleur is oranje-verwig; dog de kop, het bovenſte van den rug, en de ſlag-pennen zijn zwart, en derzelver buitenſte randen wit, dog de bovenſte ſchierwitagtig; van de vier buitenſte ſtaart-pennen, zijn de buitenſten de eerſte helft wit, en de andere licht oranje; bek, pooten en klauwen zijn loodverwig; de natuurlijke woonplaats deezer vogel is *Virginien*, *Marijland* en *Canada*.

GALDERIJ; word een gang in een aanzienlijk gebouw genoemt, die lang en ſmal is, en voor de vertrekken of op een andere plaats langs loopt, en veeltijds overwulft en met ſchilderijen, of allerlei andere cieraaden opgeſchikt is: In de tuinerij betekent het zo veel als een *Berceau* of *Bogen-gang*, van geplante boom-gewasſen toegeſtelt; zie BOOGEN-GANG.

GALEA; een *Helm*; heeft verſcheiderhande betekenisſen; want 1. betekent het in de chijmie de *helm* die bij het distilleeren op de kolf gezet word; zie ALEMBIC; 2. ook een chijmisch *vat* daar de retort in gezet word, gewoonlijk *zand-* of *asch capel* genoemt; zie CAPEL; 3. betekent het de zogenoemde *helm*, waar mede zommige kinderen gebooren worden, zijnde een gedeelte van 't vlies *amnios*, waar in het kind in 's moeders lighaam beſlooten legt, en waar mede het hoofd van het kind in de geboorte bekleed is: Veele menſchen, inzonderheid onder 't gemeen, meenen, dat de kinderen die met een zodanigen *helm* gebooren worden, boven al veel geluk in de waereld zoude te beurte vallen, wanneer dezelve bewaart en hun vervolgens gegeeven word, om die wel te bewaaren; maar dat, wanneer ze denzelven koomen te ver-

verliezen, zij ook haar geluk of voorſpoed zouden koomen te misſen; dog dit ſchijnt maar louter bijgeloovigheid en beuzelingen te zijn; 4. betekent *galea* een zoort van *hoofd-pijn*, die het geheele boven-hoofd rondsom aantast, en als een muts bezet; 5. word in de Botanie het bovenſte deel der helm- of lip-bloemen ook *galea* of *helm* genoemt.

GALEATUS; *Gehelmt*; *Galeatæ plantæ*, *Helm-planten*, zijn de planten die lip-bloemen draagen.

GALEGA; *Geiten-ruit*; *Geiten-kruid*; in het latijn *Galega*; *Ruta capraria*: Daar zijn verſcheide zoorten van, waar van de volgende het bekentst zijn.

1. De gemeene *Galega*, met blauwe, blauw-purpere, of witte bloemen; *Galega vulgaris floribus cæruleis, ex cæruleo-purpureis, vel albis* (*Galega*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Africaanſche Galega* met grooter bloemen, en dikker peulen; *Galega Africana floribus majoribus & ſiliquis crasſioribus.*

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit de wortel ſtengen op, van twee voeten, min of meer hoog, waar aan bladen groeijen die naar die van de krok gelijken, maar zijn grooter en langer, uit de oxels der bladen koomen vlinter-bloemen, op een lange hoofd-ſteel, airs-wijze voort, die blauw, blauwagtig-purper of wit zijn; waar na lange ronde dunne houwen volgen, welke klein niervormig zaad bevatten.

De tweede zoort verſchilt van de voorige alleen daar in, dat ze grooter bladen, bloemen, en peulen heeft.

Plaats. De eerſte zoort groeit in *Italien*, *Spanjen*, en *Sijrien*, aan de kanten van de akkers, naast de heggen, rivieren, beeken en elders; de tweede zoort hoort in *Africa* te huis: Men kweekt ze bij ons en elders ook, wegens haare bloemen, in de bloem-tuinen.

Kweeking. Dezelve geſchied niet bezwaarlijk, door ſcheuring der wortel-ſpruiten in het voorjaar, die men op de rabatten of elders plant: Men kan ze ook door het zaad voortzetten, dat men in het voorjaar op een bedde zaait, en de jonge planten, die eerst het volgende jaar bloeijen, vervolgens verplant daar men begeert, dog zijnde best op een warme plaats; ze beminnen ook liefst een losſe zandagtige grond: Als men 'er geen zaad van winnen wil, moet men de ſtengen bij de grond wegſnijden als de bloemen gedaan hebben, want anders gaan de planten veeltijds, na dat 't zaad rijp is, verſterven, kunnende anders eenige jaaren in leven blijven.

Eigenſchappen. Dit kruid word voor zeer zweetdrijvend en gift-weerſtaande gehouden, en derhalven geprezen voor kwaadaardige en beſmettelijke koortzen, pokken en mazelen, enz., hoewel zommige geen zonderlinge uitwerking van het zelve in gemelde ziektens hebben kunnen beſpeuren, zo dat de aan het zelve toegeſchreevene eigenſchappen onzeker zijn; misſchien heeft dit kruid in de warme gewesten grooter kragten, dan bij ons.

GALEGA NEMOROSA, zie KROK (BOSCH-).
GALENA, zie LOOD.
GALEOPSIS, zie NETEL (DOOVE-).
GALERITA, zie ZEE-LEEUWRIK.
GALGULUS, zie OOST-INDISCH PARKIETJE.
GALIGAN-WORTEL, zie GALANGE.
GALISSIEN-HOUT, zie ZOET-HOUT.
GAL-KOORTS, zie GAL-ZIEKTE.
GALLA, zie GAL-NOOTEN.
GALLI CRISTA, zie HAANEKAM en RATELEN.

GALLICUS MORBUS; betekent de *Spaanſche Pokken*, of *Vuile Ziekte*.

GALLINA CORGLORUM, zie HAZEL-HOEN.
GALLINÆ, zie HOENDERS.
GALLINAGO, zie SNEP.
GALLITRICHUM, zie SCHARLEIJ.
GALLIUM, zie WALDSTROO.

GALLO-PAVO; een *Kalkoenſche Haan*; zie KALKOEN.

GALLUS, zie HAAN.
GALLUS, zie MAAN-VISCHJE.
GALMEIJ, zie CADMIA en CALMEIJ-STEEN.

GAL-NOOTEN; *Gal-appelen*; in 't latijn *Gallæ*. De *gal-nooten* zijn geen vrugten, nog bastert-vrugten, gelijk ze zommige noemen, maar uitwaſſen, die op de eicke-boomen gevonden worden, en volgens MALPIGHIUS, haaren oorſprong hebben van een zeker zoort van *inſecten*, die in het begin van de zomer in de jonge tedere takjes en bladen ſteeken, en terſtond een eij in de wonde leggen, waar op door het toevloeijende zap een gezwel of blaasje ontſtaat, die het eijtje in zig beſluit, en dus het begin van de *gal-noot*, en ook de baarmoeder (*uterus*) van het eij uitmaakt; de blaas word vervolgens allengskens grooter en harder, het eij word uitgebroed, en eindelijk tot een worm of vlieg, die tot zijne volkoomenheid gekoomen zijnde, uit de *uterus* of gevangenis aan het licht zoekende te koomen, een gat en de noot maakt, en wegkruipt of wegvliegt; daar het dan van daan koomt, dat men in meest alle *gal-nooten* een gat in de ledige plaats ziet, daar het diertje in gehuisvest geweest, en waar door het 'er uitgekoomen is.

Daar zijn in het algemeen twee hooftzoorten van *gal-nooten*, als 1. *Turkſche*, die in de Turkſche landſchappen van *Aſia* en *Africa* groeijen, en uit de *Levant* van *Aleppo*, *Tripoli*, *Smirna*, enz. gebragt worden; 2. gemeene *gal-nooten*, welke in *Europa* voortkoomen, dog zeldzaamer, en die op verre na zo goed in het gebruik niet zijn, als de *Turkſche*; hoewel die in de warme landſtreeken, als in *Zuid-Frankrijk*, *Italien*, *Spanjen*, enz. groeijen, altijd wat beter zijn, dan die in de koude Noordſche landen voortkoomen; egter 't in deugd niet bij de *Turkſche* haalen, en derhalven ook niet in de negotie getrokken worden.

De *gal-nooten* groeijen op verſcheide zoorten van *eicke-boomen*, dog men zegt, dat de regte en gebruikelijke zoorten hoofdzaakelijk op twee zoorten voortkoomen, naamelijk die zoorten, welke de *Robur* I. en III. CLUSII in zijne *Historie* zijn; hoewel dit onzeker ſchijnt. Dog de *gal-nooten* groeijen niet alleen op de eicke-boomen, maar men vind ze ook, hoewel alleen gevallig, op andere planten, gelijk bij voorbeeld op de *wilge-boomen*, *zalie*, *hondjes-draf*, enz., die op dezelfde wijze, door de ſteek van een inſect, voortkoomen als de *eicke-gal-nooten*, maar kleinder, en van een andere natuur zijn.

De *Turkſche gal-nooten* zijn in de negotie van veeleleije zoorten, als kleine, groote, zwarte, grijze, witte, geelagtige, groenagtige, roodagtige, bruinagtige, gladde en knobbelagtige, zwaare en ligte; maar de kleine, zwart- en knobbelagtige, die vol en zwaar zijn, worden voor de beste gehouden; de overige zijn dikwils maar *Europeeſche gal-nooten*, die in Zuid-Frankrijk, Italien of Spanjen gegroeit zijn.

De *gal-nooten* hebben eene ſterk adſtringeerende kragt, die ze van de eicke-boom verkrijgen, en dienen derhal-

ven

ven in de Genees- en Heel-kunde, om allerlei loopen en bloedſtortingen te ſtempen, zo wel in- als uit-wendig, en tot meer andere gebreken, daar de zaamentrekkende middelen dienſtig zijn, gelijk de overige deelen van de eicke-boom.

In Frankrijk heeft men zedert eenige tijd de *gal-nooten* als een zeer dienſtig middel tegen de koortzen, in plaats van *kina-kine*, ingevoert, waar over de Hr. RENAUME, een *Parijſche Medicus*, een *Memoire* aan de *Academie des Sciences*, in het jaar 1710 heeft overgegeeven, welkers inhoud hoofdzaakelijk daar in beſtaat; I. dat de *gal-nooten* een zeker middel in de tusſchenpoozige koortzen zijn; II. dat ze nog veele voordeelen boven de *kina-kine* hebben, en zulke daarom; 1. dewijl ze niet zo bitter zijn; 2. dewijl ze geen hitte veroorzaaken; 3. dewijl men ze in kleiner *doſis* geeven kan; 4. dewijl men ze niet zo dikwils als de *kina-kine* behoeft te geeven; en dan ten 5. dewijl ook de *gal-nooten* veel minder kosten als de *kina-kine*.

Dog de Heer RENEAUME maakt eenige bepaaling, tusſchen het gebruik der *gal-nooten* en *kina-kine*, en zegt, dat men de *gal-nooten* moet gebruiken in zodanige tusſchenpoozige koortzen, die uit het zuur van een kwalijk gedigereerde *chijl* voortkoomen, dewijl dit zuur, volgens zijn redeneering, uit eene verſlapping der maag-vezelen en peeſen ontſtaande, deeze verſlapping door de zaamentrekkende kragt der *gal-nooten* verbetert en weggenomen word; maar dat daar en tegen de *kina-kine* veel beter in zodanige koortzen was, daar zig geen genoegzaame gal met de *chijl* vermengt heeft, welk gebrek door de bitterheid der *kina-kine* vervult en verbetert wierde: Maar zommige Geneesheeren merken met reden aan, dat men met het gebruik van diergelijke zaamentrekkende *ſpecifieke* koortsverdrijvende middelen voorzigtig moet zijn, en dezelve vooral niet in 't begin, of in alle zoorten van tusſchenpoozige koortzen geeven moet.

Dog de meeste nuttigheid der *gal-nooten*, beſtaat in derzelver gebruik tot het maaken van *ſchrijf-inckt*, (zie INCKT), en tot het zwart verwen van allerlei ſtoffen, en tot meer andere dingen.

GALOP; is een *term* der rijd-ſchool, en betekent een zekere natuurlijke gang der paarden, die ſprongswijze geſchied, en een der ſchoonſte en gauwſte van hunne natuurlijke gangen is: In deeze beweeging des paards zijn deszelfs vier voeten, voor een ogenblik tegelijk van de grond, gelijk men bij een *galop* duidelijk ontdekt, alzo men als dan de vier ijzers te gelijk zien kan. Dog daar zijn tweërleij zoorten van *galop*, naamelijk de *galop* op de regter voet, en de *galop* op de linker voet. Op de regter voet galoppeert het paard, als het met de regter voor- en agter-voet meer vooruit avanceert, dan met de linker voor- en agter-voet, maar op de linkervoet galoppeert het, als het met de beide linkervoeten meest avanceert.

Zommige paarden *galoppeeren* in drie en andere in vier *tempo's*, door het verſchillig opligten der voeten: In de *galop* van drie *tempo's* hoort men het geluid door de voeten in het nederzetten ontſtaande, aldus *pa-ta-ta*; maar in de *galop* met vier *tempo's* op deeze wijze, *pa-ta-ta-ta*; wanneer 't paard het opligten der voeten verkeerdelijk doet, bij voorbeeld wanneer 't regts gaande, op de linkervoet galoppeert, of links gaande, op de regtervoet, dan galoppeert het valsch.

Daar is ook een *gebrooken galop* (in 't fransch *l'aubin*) naamelijk, wanneer een paard van vooren galoppeert, en met zijn agter-geſtel den *tel* of *draf* gaat; deeze is eigen aan de paarden die zwak van heupen zijn, en het agtergeſtel bedorven hebben, of die bij een lange en zwaare reize boven maaten afgereeden zijn; zulke paarden kunnen geen andere *galop* goedmaaken, dan deeze bedorven *galop*; die derhalven inzonderheid zeer eigen is aan de jagt-paarden, welkers agter-ſchenkels meest gekraakt zijn.

Behalven de gemelde natuurlijke *galop* der paarden, die ook de *lange ren-* of *jagt-galop* genoemt word, is 'er ook nog een *ſchool-galop*, die men de paarden op de rijdſchool leert, en de naam van *korte galop* of *galopade* draagt; welke veel air of bevalligheid geeft, zo wel aan den ruiter of berijder, als aan het paard; beſtaande daar in, dat het paard zig van vooren verheft, even als of het de ren galop wilde doen, en egter niet veel voorwaarts avanceert; behoorende tot een fraaije *galopade*, dat dezelve door 's paards voor-geſtel verkort, dog door deszelfs heupen vaardiger geſchiede, invoegen dat het agter-geſtel het voorſtel in een gelijkformige en vaste cadans voortdrijve, zonder de heupen te ſleepen.

Het is voor een liefhebber en oeffenaar der rijd-konst noodzaakelijk, om te kunnen voelen, of zijn paard wel of kwalijk onder hem galoppeert: Dit word op de rijdſchool en door de oeffening niet bezwaarlijk geleert; waar over men, als mede over het dresſeeren der paarden, verder inzien kan de *Nederlandſche Stalmeester*, door den Heer VAN OEBSCHELWITZ, die daar over beknopt dog zeer duidelijk handelt.

GAL PURGEEREND EXTRACT, zie EXTRACTUM, *pag.* 699.

GALREDA, zie GELEIJ.

GALRIJK, zie BILIOSUS.

GAL-STEEN; in de gal-blaas ontdekt men zeer dikwils ſteenen van verſchillende grootte, gedaante, veelheid en koleur; zommige zijn rond, andere vierkant, driehoekig, afgeſleeten, enkel, dubbel, tien, twintig, tot over de honderd toe, ja tot duizend en drie duizend toe, gelijk MORGAGNI waargenoomen heeft; eenige hangen los, anderen zitten in den hals der gal-blaas, veeltijds zijn ze bleek-groen, geel, licht-geel, en als witte wasch, vullende de geheele blaas op; deeze ſmelten als wasch in de vlam der kaarſe, gelijk MORGAGNI opgemerkt heeft; de grootte is niet minder verſchillende, van een grein af, tot die van een duive- en hoender-eij, zelfs ter lengte van vijf en een half duim zijn ze gevonden, zie HALLER *Phijſiol. lib.* 23. *ſect.* 2. *tom.* 6. *pag.* 565. Deeze ſteenen ſchieten zomtijds door tot in den galleider, en vervolgens tot in het gedarmte, zo dat ze met den afgang geloost worden, of wel in den blinden darm blijven zitten, door bekorsting groot worden, en aldaar ſmert veroorzaaken, of wel ontlast worden langs den natuurlijken weg.

Zommige evenwel die aardagtiger zijn, branden niet, nog drijven op het water, maar zinken veel eerder.

De *gal-ſteenen* van zommige dieren, als *aapen*, *geiten*, *ſtekel-varkens*, enz., worden zeer kostbaar gehouden, gelijk *lapis bezoar*, *pedro del porco*, enz., welke op hunnen beurt zullen beſchreeven worden.

Gal-ſteenen onderwijlen kan men niet dan door giſſing kennen in ons lighaam; wij zullen derhalven over de tekenen zeer kort zijn; een ſteekende pijn op de plaats daar de galleider loopt, die kort duurt, en de ontlasting van *gal-ſteentjes* door het fondament, zijn de ee-

nigſte en zekerſte. Geneesmiddelen zijn 'er in het geheel niet voor bekent, ten minſten met geenen den minſten grond van zekerheid.

GALSTERIGHEID; word genoemt, als gerookt vleesch of ſpek, als hammen, enz., voornaamelijk als het zeer vet is, eene ſterkte in den ſmaak krijgt, welke men in het latijn *rancedo*, en in onze taal *rans* of *ranzigheid* noemt; zij hangt af van gebrek van genoegzaam zout, het welke naauwlijks overwonnen kan worden, om dat het zout niet indringen kan in het vet, gelijk het doet in de vleesch-vezelen; om die rede is een paterſtuk meer galſterig, dan eene gerookte ribbe, enz.; ook is 'er geen middel om het voor te koomen.

Galſterig vet word zelden wel verteert in de maag, maar verwekt ſchielijk oprisping, en de gal, waar van daan het woord *galſterig* zekerlijk ontleent is; de warmte vermeerdert deeze eigenſchap, het is daarom best, het gerookt vleesch op eene koele plaats, daar de wind door ſpeelen kan, te bewaaren.

Alle vette dingen, als boter, ſmeer en olie, worden ligt ranzig, of galſterig; de olijf-olie eer dan eenige andere; men moet daarom geene witte olie kiezen, want het word in de zonne gebleekt, waar door zij die kwaaden ſmaak verkrijgt.

Olie van amandelen en dergelijken, konnen niet lang bewaart worden, of worden *galſterig*.

Dog de boter is 'er niet minder onderhevig aan, voornaamelijk als het vatwerk niet diep is, of van ongelijke duigen gemaakt word: De IJrſche boter zoude een capitaal in prijs rijzen, indien zij de Hollandſche wetten over het vatwerk wilden invoeren: De Friezen hebben zedert een jaar of twee het Hollandſch voorbeeld gevolgt, en zullen 'er eerlang het voordeel van genieten. Het is de warme lucht welke door het dunne hout heen dringt, die deeze ſterken ſmaak geeft, want het is rondom het vat, daar de ſmaak ſlimst is; ook koomen dit de Frieſche vrouwen voor in hunne huishouding, door de boter in keulſche potten te bewaaren; het welke zeer duur koomt te koſten, en door dik vatwerk kan vermijd worden.

Galſterigheid is derhalven een bederf van het vet, ſpek, boter, olie, enz., eene *putrefactie*, die voor de gezondheid zeer nadeelig is.

GAL-ZIEKTE; *Gal-koorts*; geene ziekte zoude uitgebreider beſchrijving vergiſchen, dan deeze; zij is nimmer zo wel beſchreeven als door SIJDENHAM, HUKHAM en PRINGLE, alle drie Britten; is zeer gemeen in ons land, voornaamelijk in Zeeland, in den nazomer overvalt zij ons bijna alle jaaren, inzonderheid regeert ze in de legers; overmaatige hitte, en ongeregelt eeten van vrugten, geeven 'er veel gelegenheid toe.

De ziekte zelve word verzelt van eenen zeer beſlaagen tong, hitte en droogte, bittere ſmaak, walging, afkeer van allerlei vleesch, en lust tot zuure vrugten, en al wat zuur is, maagpijn, braaking van gal, enz.

Zij hangt zekerlijk af van bedorven gal, en misſchien teffens van te groote veelheid.

De beste wijze tot geneezing is, de maag te zuiveren met zagte braak- en ligte purgeer-middelen, de vogten tegens het bederf te bewaaren met zuure geesten en vogten, met af kookzels van de *kina*, van de *rad. ſerpentaria*, van *fl. chamomillæ*, enz.; zo dra dit verricht is naar genoegen, dan behoort men de koorts tegen te gaan met genoegzaame veelheid van *kina*, anders verloopen de kragten, de ziekte word gevaarlijk, of wel duurt eenige maanden eer de kragten herſtelt worden.

GAL-ZIEKTE, of de *Gal*; dikwerf zegt men de *gal* te hebben, wanneer kort na het eeten, uit de maag een ſcherpe vogt, bitter als gal, opwelt, welke in het vuur geſpoogen, vlamt als olie; dit is eigentlijk geen gal, maar gebrek aan gal, en heeft meest plaats wanneer de lijders zwak van maag zijnde, te veel vet eeten, het vleesch niet genoeg kaauwen, en tuſſchen het eeten te veel bier of wijn gebruiken; voornaamelijk word deeze kwaal hevigst, als kort op den eeten gerookt word, waar door het ſpog, anders noodig tot de kooking en menging der ſpijze, vergeefsch weggeworpen word: Het ſchielijk en veel thée drinken op het eeten, geeft het zelfde ongemak; het eeten van ſoupe in ons land is daarom ſchaadelijk, om dat zij de maag verzwakt, en de galle aanzet; men bevat ligt de geneezing, wanneer men ſlegts de oorzaaken wegneemt.

GAL-ZIEKTE *onder de Schaapen, Geiten, Paarden, Ezelen, Herten, Haazen* en *Konijnen*. Alle deeze dieren zijn onderhevig aan zekere platte wormen, welke onze landlieden *botten* noemen, en die waarlijk niet ongelijk zijn aan de visch van die naam. De Profesſor CAMPER heeft de historie van deeze ziekte gegeeven in *de Nieuwe wijze van Landbouw, tweede ſtuk* in eene *verhandeling over de botten, of platte lever-wormen der runderen en ſchaapen, p.* 301.; en in eene nadere *verhand. ib. vierde ſtuk, p.* 320. LINNÆUS noemt ze *fasciola hepatica, Sijſt. Nat.* 1758. *p.* 648. § 248. BUFFON heeft haar beſchreeven *Cab. du Roi p.* 421. *tom.* 4.; gelijk ook BIDLOO *Obſ. anat. chir. decad. II. p.* 13. die ze op de Veluwe in herten en wilde zwijnen heeft nageſpoort; LEEUWENHOEK heeft zeer uitvoerig beweezen, hoe zij in de galbuizen koomen; waarſchijnelijk worden ze met het gras ingeſlokt, en tot aan het twaalf-vingeren-gedarmte gebragt, aldaar kruipen ze langs de opening van den gemeenen galleider gedeeltelijk tot in de galblaas, dog meest in den boezem van den lever-galleider, en van daar langs deeze buizen tot diep op in den lever; die in de galblaas zig ophouden, zijn groen- en zwartagtig van koleur, de andere bleek, dog met aderen; zij hebben eenen driekanten bek, even als de bloedzuigers onder het kopje, zie CAMPERS *fig.* 4. en 6. *tab. IX.*; ook hebben ze voor aan den kop een mondje, *ib. e*; zommige hebben een krulletje tuſſchen de twee mondjes in *ib. k. fig.* 2. en 4.

De galbuizen en de boezem van den lever worden door de menigvuldigheid deezer dieren zodanig uitgezet, dat ze tien en meermaalen dikker worden, dan deeze buizen natuurlijk zijn; de lever verteert 'er door, en ook de gal in de galblaas, zo dat de dieren 'er eerst door vermageren, dan het water krijgen, en eindelijk ſterven; de meesten hebben zeer dunnen afgang, en bevuilen zig ſterk, voornaamelijk de kalveren en ſchaapen.

Deeze gal-botten of lever-wormen verſchillen zeer van de thans omgaande vee-pest, want kalveren die nimmer gras gegeeten, nog zulke wormen hebben, ſterven 'er met de zelfde toevallen aan, als oude kocijen; niet tegenſtaande het dikwerf gebeurt, dat men in de verſtorvene beesten aan de ziekte teffens die wormen in groote veelheid ontdekt; zie hier over P. CAMPER *vier leſſen over de Hoornvee-pest.*

Deeze botten zijn van zommige toegeſchreeven aan zeker *bot-kruid*, het welk hier en daar in laage landen, bijzonder op zandgrond wast; de Heer CAMPER heeft beweezen,

geweezen, dat deeze zogenoemde boljes, welke tusschen de steeltjes van die plant in groote veelheid zitten, zijn luisjes met zes pooten, en welke schilden hebben, en vleugelen, wanneer ze tot volkoomenheid gekoomen zijn; deeze zijn derhalven geene oorsprongelijke beginselen der lever-wormen.

De oorzaak is tot nog toe onbekent, het was te wenschen, dat zij uitgevonden konde worden; de Heer CAMPER twijffelt aan de geneezing, om dat het onmoogelijk is, de geneesmiddelen tot in die buizen te brengen, en dit gedierte in de bittere en scherpe gal kan leeven; hoe sterk zoude de lever- en blaas-gal niet moeten verandert worden, eer zij voor die wormen ondraagelijk wierde? het vee sterft door deeze middelen gewisselijk eerder, dan de wormen.

Natte jaargangen schijnen 'er meest gelegenheid toe te geeven; het jaar 1768 is zeer schaadelijk hierom geweest aan de landlieden, honderden schaapen zijn 'er aan gestorven, meest door het water, en geen één is 'er geslacht, dat niet min of meer gallig was: De haazen zelve, en de konijnen op *Schiermonnikoog* zijn 'er in veelheid aan gestorven; waar uit op te maaken is, dat ook deeze oorzaak als van het Opperweezen afhangende, niet kan weggenoomen worden; de aart van het land schijnt 'er mede niet toe te doen, want in Frankrijk vind men ze zo wel als in Duitschland, en Holland; het vee op de kwellers grazende, is 'er onderhevig aan, schoon minder. Het was der maatschappije eenen dienst gedaan, wanneer men zig met den borst op het doen van waarneemingen over dit gewigtig stuk leggen wilde.

GAL-ZUCHT; *Geel-zucht*, of *Konings-ziekte*; *Morbus Regius vel Arquatus*; *Aurigo*; is eene uitstorting van gal in het bloed, welke zig over het geheele lighaam verspreid, het vel, de oogen, de pis, en het zweet geel verft, even als of 'er saffraan in getrokken was; terwijl de afgang zijne koleur verliest, en als lichtgraauw papier word, en blijft zo lang, tot dat de gal wederom zig in het gedarmte uitstort.

De oorzaaken daar van zijn zeer verschillende; een steen in de galblaas, verstopping in de galleider, door een gezwel, of iets anders; hartstochten, een schrik, en ontsteltenis kan iemand de *geelzucht* geeven; de ziekte valt voor in kinderen, zo wel als bejaarde, en oude menschen; in de verstorvenen vind men het vet, de spieren, zelfs de hersenen, en het been geel; dikwerf vind men geen uiterlijk gebrek in de galblaas, en haar genoegzaam opgevult: De *geelzucht* word zomwijlen uit colijk-pijnen gebooren, als wanneer purgeer-middelen meest te passe koomen; dikwils word zij in de laatste maanden der zwangernis waargenoomen; de allergevaarlijkste is, die met een verstopping van de lever gepaart gaat; want uit deeze ontstaan waterzucht, en een trommelbuik, ziektens welke altoos den dood veroorzaaken, schoon niet altoos even schielijk. De aftapping van het water uit den buik, die in andere gevallen zeer dienstig is, kan en moet nooit geschieden, als 'er *geelzucht* de oorzaak van is, om dat de lijders spoedig daar op sterven.

Dit is dan *geelzucht*, en zo verschillende zijn haare uitwerkingen; de geneezing volgt ligt genoeg, wanneer de lever onaangedaan is, men moet aan het lighaam alle zulke dingen verschaffen, die het gebrek van gal te gemoet koomen; als *Spaansche zeep*, *gal* van *ossen*, van *hoeken*, uitgedampt *chelidonium majus*, *centaurium minus*, *roet*, *pilul. ruffi*, *cochiæ*, enz.; deeze verdunnen het bloed, neemen de verstoppingen weg, en helpen de kooking; de spijzen moeten medewerken; alle groentens, die zeepagtig zijn, koomen te passe, als *cichorei*, *salade*, *paarde-salade*, enz.; den armen worden *schaape-keutelen* voorgeschreeven, en dergelijke dingen.

Spaansche zeep, drie deelen, *gal* van *hoeken*, een deel, en *pil. ruffi*, twee deelen, tot pillen gemaakt van drie greinen, en daar van viermaal daags, vier of vijf gebruikt, geneezen de *geluwe* zeer veilig, als 'er geene verstoppingen van uiterlijke oorzaaken bij koomen.

GAMANDER, zie CHAMÆDRIS.

GAMBETTA, zie ROODE-RUITER.

GAMBOIDIA GUTTA, zie GUTTE-GOM.

GAMMARUS, zie KREEFT.

GANGLIUM, zie PEES-KNOOP.

GANGRÆNA, zie BRAND (HEETE-) en HEET-VUUR.

GANS; in 't latijn *Anser*; (*Anas rostro semicilindrico, corpore supracinereo subtus pallidiore, collo striato*, LINN. *Faun. Suec.*); is een vogel onder het geslagt der *eenden* behoorende, dog veel grooter dan den *eend*, en verschilt volgens RAIJUS van den *zwaan*, door dien hij kleinder is en den hals korter heeft.

De *wilde gans* is van bovenen aschgrauwagtig-bruin van koleur, dog de randen der vederen bleeker; van onderen is hij witagtig, en aan den buik sneeuw-wit; de staart-pennen zijn zwartagtig, aan de tippen en uitwaarts als met witte franjen bezet, en de buitensten zijn wederzijds geheel wit; de bek is van de wortel tot het midden van deszelfs lengte zwartagtig, voorts saffraan-geel, en aan het end zwart; het deel der pooten dat ongevedert is, als mede de voeten en vingeren, zijn oranjegeel, en de nagelen zwartagtig.

Deeze *ganzen* behooren onder de *trek-vogelen*, en verhuizen jaarlijks uit het eene land na 't andere; volgens LINNÆUS *Fauna Suecic.* onthouden zij zig inzonderheid in Lapland, en gaan tegens den winter weg.

De *tamme ganzen* zijn iets grooter dan de *wilden*; hunne koleur, zo als die van de meeste tamme vogelen, is verschillende; men vind 'er die geheel wit zijn; anderen van bovenen aschgrauw, zommige bruinagtig; wederom anderen bont, dog van onderen witagtig; zommigen hebben mede kuiven; in alle is de bek en pooten, jong zijnde, geel, dog in de volwassenen rood, en met zwartagtige nagelen bezet; het mannetje is door zijne lange pooten en hals ligtelijk van het wijfje te onderscheiden.

De *tamme ganzen* zijn een loome botte vogel, die zig weinig in het vliegen oeffent en langzaam voort gaat; dog ze zijn van veele nuttigheid in een huishouding; want behalven dat ze in de zomer ligtelijk, en zonder groote onkosten kunnen onderhouden en aangekweekt worden, zo zijn ze zeer voordeelig wegens de eijeren, jonge ganzen, en vederen. De jonge *ganzen* verstrekken in de herfst- en winter-tijd voor een aangenaame spijze, en de vederen dienen ons, naamelijk de kleine, of de dons, om daar op 's nagts, na veele moeite en arbeid, zoetelijk te rusten, en in kragten herstelt te worden; en de groote vederen, om door haar middel allerlei dingen te schrijven, en even, als met een stomme mond te spreeken; ja als men bij deeze vederen, welke de *gans* in haare vleugelen draagt, een weinig wilde stil staan, en derzelver nuttigheid regt overdenken, zoude men stoffe genoeg hebben, om een schoone lofspraak ten hunnen aanzien te maaken. In veele landschappen van

Duitschland, *Boheemen*, *Frankrijk* en *Braband*, trekt men groote voordeelen van de *ganſen*, en men ziet ze aldaar in de oogst-tijd, bij gantſche troepen op de velden, met jonge kalkoenen weiden.

Dog brengen de *ganſen* voordeel aan, in andere opzigten zijn zij ook veeltijds wederom nadeelig in de velden, weiden en hoven; want ze eeten niet alleen het fijnſte en beste gras weg, maar plukken het zelve dikwils met wortel en al uit, zo dat het bezwaarlijk weer groeijen kan; ja men zegt, dat zes *ganſen* in ſtaat zijn, in een dag zo veel gras op te eeten als een koe alleen, want ze eeten den gantſchen dag door; daar en boven haar drek zeer heet en ſcherp van aart zijnde, brand hij het gras weg daar hij valt, en bederft de goede weiden, zo dat de *ganſen* voor de weiden zeer ſchaadelijk zijn, 't welk ook de oorzaak is, dat in zommige Provintien, die uit vee-vokkerij en weiden beſtaan, de landlieden geen of maar weinig *ganſen* houden; en in die landſchappen, daar men veele *ganſen* voed, worden dezelve veeltijds door een harder geweid.

Men kan niet wel *ganſen* houden op plaatzen daar geen water bij is, dewijl het een water-vogel is, en dezelve gaarne in 't water willen zijn, om daar in te zwemmen en te baaden, en haar voedzel ten deele daar uit te zoeken; dog zij kunnen beter buiten de wateren, als de *eenden*, als men maar zorg draagt, dat men altijd hier of daar water in een vlakke bak nederzet, dewijl ze dikwils drinken: Als ze dorst en geen water hebben, beginnen ze te ſchreeuwen, en vliegen veeltijds weg, om water op te zoeken, als ze niet gefnuikt zijn.

Het mannetje van de *gans*, dat men gewoonlijk *gent* of *ganſer* noemt, word al vroeg van het wijfje onderſcheiden, aan zijne lange pooten en hals; ook als men het zelve bij de kop grijpt, maakt het een ijsſelijk geſchreeuw, maar de *gans* zwijgt ſtil: Men houd de *ganſen*, die korte pooten, breede borst, en een hangende buik hebben, voor de beste leg-ganſen; en wat de koleur aangaat, verkiezen zommige de witte, andere de grauwe of grijs-bonte *ganſen*, die men zegt, dat niet alleen ſterker en vrugtbaarder, maar ook haar dons of pluimvederen beter zouden zijn; dog men is het hier over niet eens.

Men bergt de *ganſen*, die men bij huis houd, 's nagts in een bezonder hok, dat men ergens op een afgezonderde plaats van het huis maakt, en men moet 'er altijd wat ſtroo in ſtrooijen, op dat ze niet nat of in de drek ſtaan of zitten; ook moet 't zelve wel digt zijn, en 's nagts geſlooten worden, tegen allerlei roofdieren, als *vosſen*, *bunſingen* en andere, die 'er groote liefhebbers van zijn; maar is 'er ruim water, 't zij een rivier, vaart, meir, enz. omtrent het woonhuis, zo blijven ze dikwils de geheele zomer over, dag en nagt op 't water, en zijn daar op voor het roofgedierte beveiligt; dog men kan ze door middel van haar dagelijks tegen den avond wat goed voeder bij huis te geeven, gewennen, dat ze 's avonds, of ten minſten nu en dan te huis koomen.

De *ganſen* beginnen te leggen, wanneer ze een jaar oud zijn, dog het eerſte jaar leggen ze zo veel eijers niet, als wanneer ze ouder zijn; gewoonlijk beginnen ze in de Maart te leggen, en leggen, als men ze niet broeden laat, driemaal, tot in Juni, telkens 10, 12, of meer eijeren na malkander; dog men zegt, dat als men de eijeren geduurig uit 't nest neemt, en 'er maar één in leggen laat, dat ze dan geſtadig voortleggen, tot 100 en meer eijeren toe, zelfs zo lange tot dat ze ſterven.

Men moet zorg draagen, dat ze de eijeren niet buiten het hok ergens anders wegleggen, ten dien einde is 't noodig, dat men ze met 't leggen aan 't hok gewenne, wanneer men beſpeurt dat ze willen leggen; 't welk geſchied, door middel van 's avonds of 's morgens vroeg te bevoelen, of ze een eij bij haar hebben, en zulks bevindende, de zelve op te ſluiten, tot dat ze gelegt hebben; als men dit eens of tweemaal gedaan heeft, zullen ze vervolgens alle haare eijeren op dezelfde plaats leggen, daar ze eerst hebben begonnen; men bewaart vervolgens de eijers, die tot uitbroeding zullen dienen, in een korfje op een getemperde plaats, daar het niet te koud nog te warm is, om dat ze anders bederven en 'er geen jongen van koomen. Eijers van jaarige *ganſen* werden tot 't broeden afgekeurt, en zulke die van *ganſen* zonder *gent* gelegt zijn, deugen in 't geheel niet; ook moet men altijd tot 't uitbroeden, eijers verkiezen van de grootſte en beste zoort van *ganſen*. Tot 12 à 14 *ganſen* is één *gent* of mannetje genoeg, maar men houd 'er gewoonlijk twee bij, of 't gebeurde dat eene wegraakte.

Hoe men de Ganſen aanfokt en onderhoud.

Wanneer een *gans* bijna uitgelegt heeft, ſchikt ze zig tot het broeden, maakt haar nest gereed, en laat meer vederen vallen, waar mede ze het nest bekleed, en gaat eindelijk zitten: Het is een teken van een goede *broed-gans*, als ze het nest met vederen vervult; want de eene *gans* broed dikwils beter, en brengt ook meer jongen voort, als de andere: Men moet haar derhalven niet terſtond de eijers onderleggen, als ze gaat zitten, maar een dag of twee wagten, om te zien, of ze ook vast blijft zitten; dit beſpeurende, legt men haar de eijeren onder, min of meer, na dat ze groot is, dog zelden minder als 10, en meer als 15; en men moet hier bij zorg draagen, dat het nest in 't begin der eijerlegging, of daar na, wel van ſtroo voorzien worde, op dat de eijers niet op de koude grond koomen te leggen, waar door dezelve zouden koomen te bederven, en de broeding te mislukken. Zommige landlieden gewennen de *ganſen*, om haare eijeren in een hoek van hun vertrek of kamer te leggen, en aldaar ook te broeden; daar ook de jongen dikwils beter voortkoomen, dan op een andere plaats, inzonderheid als het nog vroeg in het jaar en koud is. Geduurende 't broeden, moeten de *ganſen* maatiglijk gevoed worden, en men moet verhinderen, dat ze niet veel van het nest koomen, weshalven men haar het voeder en de drank digt bij 't nest zetten moet, op dat ze niet noodig hebben, daar van af te gaan. Een *gans* broed gewoonlijk 30 dagen, ook wel wat langer of korter, na dat het weer koud of warm is, of ook na dat de *gans* een goede of flegte broed heeft.

Hoe vroeger men *ganſen* kan tot het broeden zetten, hoe beter het is, dewijl de vroege jonge *ganſen* doorgaans het best groeijen, en minder ziek worden dan de laate.

Het gebeurt wel, dat een *gans* voor de tijd wil broeden en op het nest gaat zitten, als ze naamelijk 3 of 4 eijers gelegt heeft; om zulks te beletten, moet men haar een veêr door de neus trekken, zo vergeet ze 't broeden; maar willen ze te laat in de tijd broeden, moet men ze van het nest jagen en elders opſluiten, tot dat haar de lust tot broeden overgegaan is; of men kan haar hoender- of beter eende-eijers onderleggen, 20 tot 25, zo broed ze die alle uit, en brengt ze op, maar men moet op de tijd paſſen, dat de eijeren uitkoomen, en dan de

kuikens wegneemen, anders zit de *gans* dezelve veeltijds dood.

Geen pluimgedierte is 'er, dat meerder als de *ganſen* onderhevig ſchijnt te zijn, om wanſchepzels voort te brengen; de zulken die dezelve aanſokken, kennen aan de groote en gedaante der eijeren, waar uit die monſters voortkoomen, en gebruiken ze nimmer tot broeding, als daar toe geheel onbekwaam zijnde. ALDROVANDUS, die naukeurig de inwendige deelen van den *gans* heeft beſchreeven, heeft ook afbeeldingen van verſcheidene dier misgeboorten medegedeelt, als dat van een *gansje* met twee koppen en één hals, voorts vier pooten en vier wieken; een ander dat twee halzen en twee lijven had, en een derde met vier pooten voorzien, 't welk verſcheidene jaaren geleeft hadde, en hij zelfs verzekert, te *Bononien* te hebben gezien.

Wanneer nu de jonge *ganſjes* uitgekoomen zijn, neemt men ze niet terſtond uit het nest, maar laat ze een of twee dagen onder de moeder, om wel af te droogen; daar na laat men ze bij de moeder in de plaats daar ze uitgebrood zijn, of in een andere digte of warme plaats, en geeft haar in het eerst gekookte en fijn gehakte eijeren, met weiten-zemels of brood-kruimels gemengt; en met water vogtig gemaakt, en men zet haar een vlak bakje met water voor, om 'er in te baden en te zwemmen; daar na een week oud geworden zijnde, geeft men haar zemels met fijne haver- of andere gort in water geweekt: Als het vervolgens helder en droog weer is, brengt men ze over dag in een korf buiten in de lucht, en laat ze met de oude op het gras weiden, en men vergeet niet, om hen water voor te zetten, als 'er geen water bij de plaats is, anders laat men ze met de oude daar ingaan, mits daar op laatende paſſen, dat ze niet te verre wegzwemmen, nog van het roofgedierte vernielt worden, en tegen den avond, of als 't begint te regenen, of koud te worden, moet men ze weder binnen huis brengen; na maate dat ze ouder worden, laat men ze over dag meer uitgaan te weiden, dog dit behoort 's morgens niet te vroeg te geſchieden, maar als de dauw van het gras is. Als ze vier weeken oud geworden zijn, beginnen ze ſtoppel-vederen te verkrijgen, en zijn als dan het allerzwakſte; men moet haar in die tijd haver- of gerſte-mout te eeten geeven, dat haar als dan heel dienſtig is, en zeer verſterkt; gekookte en gehakte eijeren met gehakte brandnetelen, en weiten zemelen gemengt, is ook een goed middel tot haare herſtelling: Daar na voed men ze met haver en gerst, gelijk de ouden, en als ze nog wat ouder geworden zijn, geeft men haar alleen 's morgens voor het uitgaan, en 's avonds na het te huis koomen wat eeten, en laat ze vorders haar voedzel in het veld zoeken. Dog als 'er ruim water bij de plaats is, blijven ze dikwils met de oude *gans*, gelijk boven gezegt is, nagt en dag buiten huis.

De *jonge ganſen* hebben ook een kwaade tijd in de maanden Junij en Julij, als wanneer ze van de muggen en vliegen gekwelt worden, die hen in de ooren kruipen, en ze kragteloos en ziek doen worden; dit ongemak geeven ze te kennen door het nederhangen der vlerken, ſchudden der koppen, uitſtrekken der halzen, ſnateren met de bek, treurig weezen, en weinig te eeten, en als men hen, als ze geſtorven zijn, de kop opſnijd, vind men 'er een menigte muggen in; om dit ongemak voor te koomen, moet men hen in de gemelde tijd de ooren met *boom-* of *lijn-olie* ſmeeren, zo zullen de muggen daar voor ſchuwen, en niet in de ooren kruipen. De *ganſen* zijn ook aan de *pip* onderhevig, inzonderheid als ze vuil water moeten drinken, die ze ziek maakt en dikwils doet ſterven, hier tegen prijst men de *wilde pimpernel*, als men die in *water* laat weeken, en hun zulks dan in het eeten, en van het water te drinken geeft.

Wanneer dezelve met luizen gekwelt worden, waar door ze niet kunnen groeijen en vermageren, ſtrooit men altemets *gagel* in de ganze-ſtal, of hok; of anders *vaarenkruid*, waar van het ongedierte weg gaat, en men moet de ſtal dikwils ſchoon maaken, en wel zuiver houden, dewijl de onzuiverheid veeltijds de oorzaak van het ongedierte is.

Men kan de *ganſe-eijers* ook, gelijk van de eende-eijers gezegt is, door kalkoenen laaten uitbroeden, die de *jonge ganſen* zeer wel koesteren en weiden, en men heeft verders niets bij de jongen in acht te neemen, dan het geene rede van dezelve gezegt is.

Wat het voeder betreft, dat men aan de oude en volwaſſene jonge *ganſen* geeft, zulks kan veelerlei zijn, als *haver*, *gerst*, *boekweit*, *kaf* van allerlei graanen of *zemels*, met *water* bevogtigt; ook *masch*, of in dobbelſteenen geſneeden *grof brood*, of *geele wortelen*; ook kan men haar allerlei afvallen van *groente*, gelijk bij voorbeeld *bladen* van *kropſalade*, *kool*, enz., voorwerpen, dat haar tot een ververſching dient; dog in de zomer en herfst heeft men de *ganſen* niet of weinig te voeden, want zo dra in het voorjaar het gras en andere groente voor den dag koomt, zo geneeren ze zig van het weiden, als men ze uit laat loopen, tot in de herfst; maar indien ze niet kunnen uitgaan te weiden, moet men ze zekerlijk altijd met voeder onderhouden, dat men hen in een bakje voorzet, met water daar bij.

De *Mosvoviſche ganſen*, die men zomtijds uit lief hebberij houd, worden op dezelve wijze als de gemeene *ganſen* aangefokt en onderhouden.

Hoe de levende Ganſen geplukt worden.

De vederen het geene zijnde, dat het meeste voordeel van de *ganſen* aanbrengt, zo is men gewoon, de *ganſen* twee, drie, of meermaalen in het jaar van haare vederen ten deele, door uitplukken, te berooven; de eerſte reis geſchied zulks in April of Maij, zo dra het warm begint te worden, daar na weder in de zomer, en ten laatſten in de herfst, tegen *St. Michiels-dag*; dog indien men wil, kan men ze dikwijler plukken, te weeten zo dra de nieuwe vederen weder volwaſſen en rijp geworden zijn, het welke in omtrent agt weeken tijd geſchied; de *jonge ganſen* kan men insgelijks plukken, zo dra ze volwaſſen, en de vederen rijp zijn; dog die *ganſen*, welke men in de winter niet wil overhouden, maar meſten, moeten niet geplukt worden, om dat ze anders tegen de tijd van meſting, nieuwe ſtoppelen verkrijgende, niet vet zouden worden.

Men plukt de *ganſen* onder de vlerken, aan beide zijden, aan de buik, op den rug, en rondom de ſchenkelen; dog onder de vleugelen en op de ſchenkelen, moet men ze niet al te veel plukken, om dat de vlerken daar op rusten, die anderzins zouden nederhangen, tot dat de pluimen weder gegroeit zijn, het welke mislijk zoude ſtaan: Ook moet men ze in het voorjaar, als het nog koud is, en als het in 't najaar koud word, niet al te kaal pluksen, maar zig naar het weer ſchikken; de

beste en zagtste pluimen zijn die, welke op en omtrent de buik zitten; die onder de vlerken zijn de grofste en slegtste; zie ook op het artijkel DONS.

De schrijfpennen worden best in Maart en September uit de vleugelen gerukt; ook verzamelen de landlieden deeze vederen, die de *ganzen* in de velden en elders hebben laaten vallen; zie verder VEDEREN.

Manier om Ganzen te mesten.

Tot het mesten moet men *jonge ganzen* verkiezen, dewijl ze schielijker en beter toeneemen en vetter worden, dan de oude, behalven dat deeze harder van vleesch, en onsmaakelijker zijn.

Dezelve moeten ook, om wel vet te worden, in een naauw en duister hok vast gezet worden, en niet los omloopen; daarenboven moet men hen vooraf de kleine vette vederen op de stuit uitplukken, want als dit niet geschied, zal geen *gans* vet worden: Men zegt ook, dat men de *ganzen* met de wasende maan, naamelijk als de maan nieuw is, moet zetten te mesten, om dat ze dan beter zouden toeneemen, en vetter worden, dan wanneer men ze met de afneemende maan op het hok zet; dog wat hier van zij, zal de ondervinding best leeren; maar dit is zeker, dat men altijd twee, drie, of meer *ganzen* bij malkanderen moet zetten; want als men één alleen zet, zal ze treuren, en daar door niet of langzaam in vettigheid toeneemen, dewijl de *ganzen* van dat zoort van vogelen zijn, die altijd in gezelschap bij malkanderen willen weezen.

Om dan de *ganzen* te mesten, zo moet men ze in een hok naast malkanderen plaatzen, dat van latten of planken zodanig gemaakt is, dat ieder *gans* daar in een bijzonder hokje heeft, het welke zo klein is, dat ze zig niet daar in omdraaijen, nog veel roeren kan, en haar drek naar beneden door een gat of 't latwerk daar uitvalt; voor dit hok langs word een kleine trog geplaatst, waar in het voedzel en drank gedaan word, en waar uit de *ganzen* het zelve door de latten, of een smal hoog gatje in de plank voor ieder hokje, daar ze de kop en hals doorsteeken, kunnen verkrijgen; men stelt dit hok vervolgens met de *ganzen* op een donkere plaats, en daar geen ander veer-vee kan bijkoomen, dat anders het voeder zoude wegeeten, of men moet den trog met een plankje schuins overdekken; andere maaken de *ganzen* blind, door hen de oogen te branden, en dan kan men ze op een lichte plaats zetten, daar men wil, en ze eeten evenwel. Het voeder daar men ze mede mest, kan veelerlei zijn, dog gewoonlijk is het *haver*, maar die van de beste zijn moet, anders neemen ze niet wel toe; men geeft hen de haver droog, en zet hen *water* daar bij, om te drinken; of men doet water in de trog, en strooit de haver daar in; en als men wat *geele wortelen*, in kleine dobbelsteenen gesneeden, daar onder mengt, is het nog beter: Men moet ook wat *grof zand* onder het eeten doen, want dan neemen zo wel de *ganzen*, als allerlei ander veder-vee beter toe, dewijl hen zulks de maag zuivert, en aan hun natuur eigen is. Anderen geeven hen *gekookte rogge*, of *grof roggen-meel* met *zemels* en *water*, tot een dikke pap gemaakt, te eeten; maar men zegt, dat als men de *ganzen* schielijk, binnen veertien dagen, zeer vet wil maaken, men hen *boekweit* moet geeven.

Anderen neemen *grof tarwe-* of *gerste-meel*, en maaken 'er met *warm water* een deeg van, daar een weinig *honing* bij doende, en maaken dan van de deeg balletjes, die ze op een warme plaats een weinig hard laaten worden; van deeze balletjes stoppen ze de *ganzen* 's daags vier of vijf maalen in den hals, na dat ze in water natgemaakt zijn, tot dat ze genoeg hebben, en zetten hen water om te drinken voor; dog men moet ze niet te veel te gelijk met de balletjes stoppen, anders verstikken ze.

De Jooden hebben de naam dat ze zonderlinge meesters in het mesten der *ganzen* zijn, zij binden dezelve in een linnen of wollen lap, en hangen ze in een donkere plaats op, of maaken ze blind, en stoppen hen de ooren met erwten, of iets anders, dat ze dus niet kunnen zien of hooren; vervolgens stoppen ze dezelve met diergelijke balletjes, op die wijze, als vooren gezegt is, en zetten hen *water* met *zand* voor; op deeze wijze verzekert men, dat een *gans* dikwils een lever verkrijgt, van vier tot vijf ponden zwaar: Als een *gans* wel gemest word, en wel toeneemt, kan ze in veertien dagen, wat min of meer, zeer vet worden, want ze neemen schielijk in vettigheid toe, als ze onbeweeglijk, en in stilte zitten.

De tijd, om de *ganzen* te mesten, begint tegen *St. Marten*, of wat vroeger, en duurt tot het laatste van het jaar; want daar na begint de leg-tijd aan te gaan, als wanneer ze onbekwaam tot het mesten zijn; want als men dezelve als dan ook in de haver, om zo te spreeken, begraaft, zouden ze dog niet veel in vettigheid toeneemen, gelijk voorheen.

Men heeft in Duitschland, zo wel onder de burgers, als boeren, een oude gewoonte, dat ze naamelijk jaarlijks op *St. Martens* avond, een *vette gans* braaden, en daar op dikwils hunne vrienden en bekenden te gast nodigen, en zig onder elkanderen vermaaken; ja die als dan geen *St. Martens-gans* heeft, als hij het anders maar een weinig doen kan, zou meenen, dat hij de minste was: Men weet niet wel, waar dit gebruik eigentlijk zijnen oorsprong van heeft; maar de Roomschgezinden verhaalen daar van, dat het van de *Heilige Martinus* zoude af koomen; naamelijk, wanneer men dezelve tot Bisschop heeft willen maaken, het welke hij niet wilde weezen, hij zig in een *ganze-stal* hebbe verborgen; maar als de *ganzen* hebben beginnen te schreeuwen, en hem daar door hebben verraaden, zou hij, toornig geworden zijnde, de *ganzen* verwenscht hebben, en dat ze alle op *St. Martens-dag* mogten geslacht worden.

Men heeft bij het eeten van de *St. Martens-gans* ook het gebruik, om het borstbeen der *gans* te bekijken, en daar uit te voorspellen, of 'er een harde of zagte winter komen zal, want als dat been, tegens het licht gehouden, geheel witagtig is, of maar weinig donkers heeft, zou het een zagte winter voorspellen; maar heeft het veel van een donkere koleur, dan een harde winter; daar en boven zou het voorste deel des beens de voor-winter, en het agterste deel den na-winter betekenen; zo dat, wanneer maar één van die deelen wit of donker is, men daar door van de zagtheid of koude des voor- of na winters oordeelen kan: Dit schijnt wel alleen maar een beuzeling of vertelzeltje te zijn, echter leert de ondervinding, dat dit *prognosticon* wezentlijk meestal treft; en het welke ook plaats heeft in de borstbeenen der *wilde eendvogels*.

Hoe men de Ganzen slacht, of dood.

Men bind de *ganzen* gewoonelijk de voeten en vleugelen zamen, en hangt ze een tijd lang bij de voeten op, op dat het bloed naar de kop trekke, dan plukt men hem de veeren agter op de kop weg, daar ze een kuiltje hebben, in het welke men met 't mes een steek of snijding

ſnijding doet, om 'er het bloed af te tappen, 't welke men in een potje met wat *zout* en *azijn* opvangt, en omroert tot dat het koud is, op dat het niet dik worde, om het zelve te gebruiken bij een zogenoemde *ganſe-peper*, die van de kop, hals, vleugels, voeten, maag, long en lever der *ganſen* toebereid word, gelijk wij hier na zullen aanwijzen; maar men moet zorg draagen, dat 'er geen ſmeerig water uit de hals der *gans* mede onder het bloed raakt; andere geeven de *ganſen*, die ze ſlagten, maar een ſneede door de hals.

Vervolgens worden de *ganſen* geplukt, over het vuur gezengt, uitgenoomen, gezuivert, gewaſchen en dan toebereid, zo als men begeert.

Van de wilde Ganſen.

De gemeene *wilde ganſen*, die kleiner als de tamme zijn, onthouden zig meest bij troepen aan de zee-kusten, in groote wateren en moerasſige plaatzen, daar geen menſchen kunnen bij haar koomen, en daar ze ook hunne eijeren uitbroeden; waar van ze 'er 10 à 12 leggen, want ze zijn zeer ſchuw, en zetten zig nergens, dan na dat ze een en andermaal rondom gevloogen, en bemerkt hebben, dat het veilig voor hen is; 's nagts vliegen ze in de gedaante van een driehoek, of in twee linien, die in een punt zaamenkoomen, en onder veel geſchreeuw, naar de velden en graslanden: Men meent dat ze daarom ſchreeuwen, op dat die geene, welke wegens de donkerheid of mistige lucht zijn agtergebleeven, niet zouden afdwaalen; ook zegt men, dat de *wilde ganſen*, zo wel als de *tamme*, zeer oud kunnen worden; WILLUGBIJ brengt een voorbeeld bij van een *tamme gans*, die tagtig jaaren oud was, en om haare boosaardigheid en het kwaad dat zij aan de jonge *ganſen* deed, moeste gedood worden.

Men kan de *wilde ganſen*, wegens haare ſchuwheid, bezwaarlijk vangen, want ze laaten zig niet lokken door *tamme ganſen*, waar mede ze van natuur geen gemeenſchap maaken; dog als men *wilde ganſen* van eijers aangefokt en tam gemaakt heeft, dan worden ze daar door aangelokt, en kunnen met netten of ſtrikken gevangen worden, op diergelijke wijze als de *wilde eenden*; dog alles moet bij 't vangen met netten immers zo verborgen en ſtil toegaan, als met de eende-vangst; meest worden ze hier te lande en elders, aan de zee-kanten, of op de meiren en waterige landen, daar ze gewoon zijn, dikwils om voedzel te koomen, met een ganſen-roer, dat ver draagt, en met grof hagel gelaaden word, geſchooten, daar men dikwils verſcheidene te gelijk mede dood. De lieſhebbers van deeze jacht maaken ten dien einde op zodanige plaatzen een hutje, ten deele in de grond, en dat met graszodens overdekt word, om niet aan de *wilde ganſen* kenbaar te zijn, waar in ze zig verborgen houden, om de *ganſen* door een klein gat in het hutje te beloeren, en te ſchieten; men ſtrooit ook wel op zulke plaatzen verſcheidene dagen vooraf hier en daar de ruimte van eenig graan, om ze daar door aan te lokken.

De *rot-* en *pauw ganſen* van een fraaije postuur en aanzien zijnde, worden dikwils om vermaak in de menagerijen gezet, en ten dien einde leevendig gevangen en geſnuikt; of men laat de eijers opzoeken, die ze aan de zee ſtranden der eilanden leggen, en door *tamme ganſen* of *kalkoenen* uit broeden, gelijk de eijers van *tamme ganſen*.

Nuttigheid en eigenſchappen der Ganſen.

Wij hebben voorheen rede van de nuttigheid der *ganſen* geſprooken, en gezegt, dat het hooftzakelijk de vederen en 't vleesch zijn, die voordeel in de huishoudingen kunnen aanbrengen, en wel inzonderheid de vederen. Het vleesch van eene jonge vette gebradene of op andere wijze toebereide *gans*, is eene aangenaame ſpijze, maar het is wat hard te verteeren, en dient derhalven niet voor menſchen die een zwakke maag hebben, of veel zitten en weinig beweeging hebben; meest worden dezelve gebraaden gegeten, en daar komt zeer veel vet van een goede vette *gans*; dog men acht de *ganſen*, die maatig vet zijn, doorgaans ſmaakelijker, dan die al te vet zijn, en wanneer een *gans* al te veel uitgebraaden word, is het vleesch dor en niet zeer aangenaam. Het uitgebraaden vet kan dienen tot toemaaking van andere ſpijzen, dog voegt het best tot vetmaaking van boere- en andere kool, daar het een goede ſmaak aan geeft; hoewel zommige menſchen niet over deszelfs ſmaak kunnen, die iets bezonders heeft, en het word ook meest maar in de gemeene huishoudingen gebruikt. De *eijers* der *ganſen* kunnen in de keuken gebruikt worden, gelijk de eende- en hoender-eijeren, maar ze zijn op veel na zo aangenaam niet, om te eeten, inzonderheid uit de dop.

Voorts hebben zommige dingen van de *gans* haare nuttigheid in de genees- en heelkunde; het vet daar van is zeer verzagtend, verdunnend, oplosſend, pijnſtillend en zenuw-verſterkende, en derhalven zeer dienſtig, om etter-gezwellen tot rijpheid te brengen, tegen de klooven der huid, bevroorene en verſtuikte ledemaaten, geſtremde zenuwen, en verlamde leden, hair-uitvalling, ſuizen der ooren, belet de kinderpokjes om diepe lidtekens te veroorzaaken, verdrijft de vliesjes der oogen, en over de geheele onderbuik met een doek geſlaagen, maakt het open lijf, inzonderheid bij kinderen.

Het eerſte vet der pooten word gepreezen om allerlei zoorten van vloed te doen ophouden; en de mest, zegt men, een treffelijk middel te zijn, tegen de geelzucht, als men 'er één drachma gedroogt van ingeeft: Ook word de in April en Maij vergaderde drek van *jonge ganſen* gebruikt, om 'er het *oogwater* van Keizer MAXIMILIAAN van te bereiden, het welke in Duitschland op zommige plaatzen tegen de gebreken der oogen, vliezen en ſtaaren gebezigt word.

Nu moeten we ook nog melden, hoe men de *ganſen* op verſcheiderhande wijze ſmaakelijk toebereiden kan.

Hoe men een Gans kookt en toericht.

Kookt de *gans*, na dat ze wel gezuivert is, gaar in *water* en *zout*; maakt dan een *ſaus* van *peperwortel*, op deeze wijze; wrijft de wortel op een wrijf-ijzer klein, doet 'er bij gewreeven *wittebrood*, of geſtooten *biscuit*, een goed ſtuk *boter*, en *water* met half *azijn*; laat het zaamen doorſtooven, dat het gebonden word, en doet 'er *zuiker* bij naar uw ſmaak; als dan de *gans* aangericht is, doet 'er de zaus over. Men kan ook, als men wil, wat gepelde en geſtootene *amandelen* met onder de zaus ſtooven: Ook eet men de gekookte *ganſen* met een *eijer zaus*.

Op eene andere manier.

Slaat de *gans* het borstbeen in, en lardeert de borſt ſchuins met eenige ſtukjes *ham*, die in geſtootene *kruidnagels*, *peper* en fijn geſneedene *chalotten* omgewentelt zijn, kookt ze in *water* en *zout* bijna gaar, en neemt dan de gezuiverde *maag* en *lever*, ſnijd ze in ſchijfjes, doet 'er bij *artiſchokke-bodems*, *moriljes*, *kalfs zwezertjes*, *citroen*,

wat

wat *kruidnagels* en *peper*, een boschje *thijm*, en *boter* in *meel* omgewentelt, laat het zaamen wat ftooven, legt dan de *gans* daar in, en ftooft het vervolgens gaar.

Een Gans met een bruine ſaus.

Lardeert de *gans* met ſtukjes *citroen-ſchil* en *chalotten*, pint ze op, en laat ze aan het ſpit gaar braaden; maakt dan een *zaus* van *roode wijn*, *zuiker*, geſtooten *caneel*, eenige *kruidnagels*, wat bruin gebraaden *meel*, wat *azijn* en *water*; laat het zaamen tot een zaus kooken; dan de *gans* aangericht zijnde, ſnijd 'er eenige ſneeden over de borſt, en giet 'er de zaus over.

Ragout van een Gans, die tot een gebraad gedient heeft.

Snijd het *vleesch*, dat nog aan de *gans* zit, in ordentelijke ſtukjes; legt het in een casferol of pot, doet 'er klein geſneeden *chalotten* bij, met wat gewreeven *witte-brood*, *citroen*, *zout*, *boter*, *kruidnagels*, *foelie* of *muscaat*, een bierglas vol half *wijn* en *water*, en wat *cappers*, als men wil; laat het ſchielijk dooritooven, dat het gebonden is, en dan aangericht.

Ragout van een Gans met boom-olie.

Neemt een koude gebraaden *gans*, ſnijd ze in ſtukken, en legt ze in een casferol, doet er bij *zout*, *peper*, *notemuscaat*, drie à vier geſtooten *kruidnagels*, eenige gekerſte *chalotten*, *citroen-ſchil*, drie *ansjovisſen*, een glasje *wijn*, wat *water*, een fijn geſtampte *biscuit*, en *citroen-zap*; laat het helder zaamen ſtooven, en als ge aanricht, doet 'er een thee kopje vol van de beste *boomolie* bij, en hutzelt het wel onder malkander, maar het moet dan met een aangericht worden.

Op eene andere manier.

Snijd het vleesch van de *gans* af in ſtukjes; neemt dan de overgebleevene beenen, ſtampt ze in een vijzel klein, doet ze in een casferol met wat geſtootene *nagels* en *muscaat*, *citroen*, wat *thijm* en *peterſelie*, in ſchijven geſneedene *ajuin*, en wat *knoflook*, die 'er voor is, een *korst* van *wittebrood*, goede *bouillon*, wat *azijn* en *boomolie*; laat het zaamen kooken, en wrijft het dan door een teems, legt 'er het geſneedene vleesch in, en laat het ſtaan; als men dan aanrichten wil, maakt men het heet, maar moet niet kooken.

Hoe men een zwarte Ganſe-peper van het gekroes maakt.

Neemt de *kop*, *hals*, *vleugels*, *pooten*, *maag* en *lever*, alles wel gezuivert zijnde, kookt het in *water* en *zout* omtrent gaar; neemt dan het *bloed* van de *gans*, dat men bewaart heeft, doet het eerst door een fijne teems, en dan in een casferol, met *boter* in *meel* omgewentelt, wat *azijn*, *water* en *roode wijn*, geſtootene *kruidnagels*, *muscaat* en ruim *peper*, *citroen-ſchijven*, een paar *laurier-bladen*, *zout*, en *zuiker* of *ſijroop*, naar uw ſmaak, doet 'er het afgekookte bij, en laat het zaamen gaar ſtooven, dat de zaus wat dikagtig worde; dan aangericht.

Hoe men de levers van ganſen toericht.

Zet de *levers* eenige uuren in *zoete melk*, dat ze uitdijen, beſteekt ze dan met *caneel*, *citroen-ſchil* en *kruidnagels*, en wentelt ze in *meel* om; maakt dan wat *boter* heet in een casferol, of pan, legt ze daar in, en laat ze wat fruiten, doet 'er dan bij wat *bouillon*, *verjuis* van *druiven*, of verſch *limoen-zap*, geſtootene *kruidnagels*, *muscaat* en *zout*, en laat het zaamen helder dooritooven; dan aangericht, met de zaus daar over.

Op eene andere manier.

De *levers* wel afgewaſchen zijnde, legt ze tusſchen een ſchoone doek, dat ze droog worden, en beſtrooit ze met *zout*, geſtooten *peper* en *muscaate-noot*; neemt dan een *net* van een *lam*, rolt elke *lever* bijzonder daar in, en wentelt die rolletjes in *boter* om, beſtrooit ze met geſtooten *biscuit*, en wat *ſpecerijen*, en laat ze in een pan gaar braaden; als men ze dan aanricht, doet 'er het *zap* van een *citroen* over, met de *boter*, daar ze in gebraaden zijn.

Op deeze wijze braad men ze ook op de rooster, en maakt 'er een *zaus* van *ansjovis* onder.

Hoe men een wilde Gans toericht.

Als ze wel geplukt, gezuivert, en niet zeer vet is, zo lardeert ze met grof *ſpek*, en zet ze vier-en-twintig uuren in *azijn*, kookt ze dan in *water*, met een glas *azijn*, eenige *ziepels*, *thijm*, eenige *laüriers-bladen*, en wat *zout* meest gaar; maakt dan een *zaus* van *meel* in *boter* bruin gebraaden, een glas *roode wijn*, *water*, wat *azijn*, *zuiker*, *citroen* en *ſpecerijen*, naar uw ſmaak, als dit zaamen wel doorgekookt heeft, legt 'er de *gans* in, en laat het nog wat zaamen ſtooven; dan aangericht.

Op eene andere manier.

De *gans* gezuivert zijnde, braad ze aan het ſpit gaar; maakt dan een *zaus* met *ansjovisſen* op deeze wijze; neemt eenige *chalotten*, als men 'er een liefhebber van is; ſnijd ze klein, doet ze in een casferol met wat *boter*, en laat ze wat fruiten, doet 'er dan bij fijn geſtooten *biscuit*, de *ſchil* van een *citroen*, vier *ansjovisſen*, een glas *rhijnſche wijn*, of *verjuis* van *wijndruiven*, wat *zout*, *peper*, *nootemuscaat* en eenige *kruidnagelen*, met wat *tuin-kruid*; laat het zaamen tot een zaus kooken, doet 'er op het laatſte een lepel vol *cappers* bij; dan de *gans* aangericht, en de zaus 'er over gedaan.

Men kan 'er ook een bruine zaus bij maaken met *rozijnen*, *pruimen*, of *kerſen*.

Hoe men een Gans braad.

De *gans* gezuivert zijnde, pint ze op, en vult ze met *kaſtanies*, en aan ſtukken geſneedene zuuragtige *appels*, daar men *zuiker* onder mengt; ſteekt ze dan aan't ſpit, legt ze in het begin voor een zagt vuur, en begiet ze dikwils; half gaar zijnde, moet het vuur wat ſterker gemaakt worden, tot dat ze gaar is.

Men kan ze ook vullen met *pruimen*; of maakt het volgende vulzel.

Neemt *zuure* of *zoete appelen*, ſchilt ze, en hakt ze grofjes klein, doet 'er bij even veel fijn geſneedene of gehakte *ziepels*, wat geſtootene *kruidnagels*, *muscaat*, *droge marjoleine* en *thijm*, met *witte zuiker* naar believen, en wat *boter*, wel gemengt zijnde, vult hier mede de *gans*, en naait de opening toe; is ſmaakelijk. Men kan 'er ook *corinthen* of *rozijnen* onder mengen.

Ander vulzel. Neemt *kruim* van oud gebakken *wittebrood*, geraspt, doet 'er bij een vierde of half ſpond ſchoon geleezene en gewaſchene *corinthen*, wat geſtooten *caneel*, *kruidnagels* en *zuiker*, met wat *zout* en *boter*, ook geſneedene

dene *amandelen*, en klein geſneeden *ſucade*, als men wil, met een glas *wijn*, en kneed het door één; hier mede vult de *gans*, als vooren.

Nog anders. Neemt de *lever* en het *hart* van de *gans*, kookt ze bijna gaar, hakt ze dan klein, en doet 'er bij wat geſtootene *kruidnagels*, *foelie*, *peper*, *zout* en vier geklopte *eijeren*, mengt het onder malkanderen, en doet het in de *gans*.

Men kan de *ganſen* ook braaden zonder vulzel, en men eet 'er een *appel-moes* bij, dat zeer goed ſmaakt; ook ſteekt men 'er wel *bijvoet* van binnen in, om de geur.

In plaats van de *gans* aan het ſpit te braaden, kan zulks ook zeer wel in een bak-oven geſchieden.

Hoe men een wilde Gans braad.

Als ze ſchoon gemaakt, en te mager is, lardeert ze dan, en laat ze één dag ſtaan, met een doekje 'er om heen, dat in *azijn* nat gemaakt is; daar na doet 'er een boschje *peterſelie*, of *jenever-beſiën* in, en ſteekt ze aan het ſpit, om te braaden; legt 'er geroost *wittebrood* onder, en bedruipt ze wel; gaar zijnde, eet men ze aldus met het *wittebrood*; of anders met een *zaus* van *azijn* in het afgedruipte *zap* gedaan, daar men ook fijn geſneedene *chalotten* een weinig in fruiten kan.

Hoe men de Ganſen inzout, en rookt.

Als men veel *ganſen* heeft, of dezelve goed koop zijn, kan men die ook tegen de maand December inzouten, voor de winter, gelijk men inzonderheid gewoon is in de landſchappen te doen, daar men veel *ganſen* vókt; het welke op de volgende wijze kan geſchieden: Men haalt ze uit, zuivert ze wel en bewaart het vet, vervolgens wrijft men ze, zo wel van binnen als van buiten, ter deegen met *zout*, daar een weinig geſtooten *peper*, als mede *nagel-gruis*, zo men wil, onder gemengt is, en pakt ze dan digt in malkander in een digt vatje van eicken-hout, daar men eerst een laag *zout* op de bodem in gelegt heeft, en men ſtrooit 'er op het laatst een laag *zout* overheen, en dekt het vatje digt toe, zo zullen ze lang goed blijven.

Het vet ſnijd men in ſtukjes, en ſmelt het uit, gelijk varkens-reuzel, en bewaart het in een aarden pot, daar wat *zout* onder roerende. Dit vet blijft altijd klaar, vloeijende, en doorſchijnende als olie, en men gebruikt het in de keuken bij deeze en geene ſpijzen.

Men kan de *ganſen* ook rooken; ten dien einde bewrijft men ze, na dat ze wel gezuivert zijn, met *zout* en een weinig *peper*, gelijk vooren gezegt is, en laat ze daar mede een paar dagen ſtaan, om te doorbijten, dan hangt men ze in de ſchoorſteen op, tot dat ze bekwaamelijk, maar niet al te droog geworden zijn, en bewaart ze vervolgens op een drooge plaats. Men kan ze heel rooken, dog het is beter, dat men ze naar de lengte in twee deelen klooft: Wil men ze zuiver en blank bewaaren, zo moet men ze in papieren zakjes doen, en aldus in de rook ophangen. Men kookt en eet de gerookte *ganſen* gewoonelijk in de wintertijd, bij allerleij kool, dog inzonderheid bij boere-kool, daar ze een heel goede ſmaak aan geeven.

GANSE-BLOEM, is het zelfde als *Koe-oog*; zie CHRIJSANSTHEMUM.

GANSE-DISTEL, zie HASEN-LATUWE.

GANSE-MOSSEL, zie MOSSEL.

GANSERIK; *Ganſe-kruid*; *Zilver-kruid*; in het latijn *Anſerina*; *Argentina*; *Argentilla*; *Argimonia ſilveſtris*; *Potentilla*; (*Potentilla foliis pinnatis ſerratis, caule repente*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit laage kruid-gewas ſpruit langs de grond met dunne rankjes, die in de knopjes wortelen ſpruiten, gelijk de aardbeſiën, en waar aan lange gevederde bladen groeijen, welkers bladjes rondom gezaagt en boven op gras-groen, maar beneden tegen de aarde asch- of zilver-verwig wit zijn; men vind ze ook op zommige plaatzen, met geheel witagtige bladen van boven; uit de oxels der bladen koomen vijfbladige geele bloemen op lange ſteelen voort, zeer gelijkende na die van het vijfvingerkruid.

Plaats. Het zelve groeit in *Hoog-* en *Neder-duitſchland*, enz. op grasagtige plaatzen, naast de wegen, heggen, wateren en elders.

Eigenſchappen. Dit kruid heeft een openende, zuiverende, verkoelende, zaamentrekkende en wondheelende kragt, en word zeer geprooezen tegen de koortzen, geel- en water-zugt, als mede ook grootelijks tegen het graveel en ſteen: Met *wijn* gekookt, en 's avonds en 's morgens daar van gedronken, ſtilt het 't bloedſpouwen en de wittevloed der vrouwen; als mede de roode loop en andere buik-vloeden.

Zommige houden de volgende drank voor een treflijk middel of prefervatief tegen het graveel en ſteen: Neemt groene *ganſerik*, vier handvol; *groen zaad* of *airen* van *rogge*, van het veld, twee handvol; groene of verſche *jeneverbeſiën*, een handvol; wat geſtampt zijnde, drukt 'er het zap uit, en doet 'er even veel *roode wijn* bij, vervolgens ſiltreert, of zijgt het door een doek, en gebruikt 'er in de Maijmaand, des morgens een goed bierglas van.

GANSE-TREKKEN; word genoemt zeker ſpeelbedrijf, dat de Heerſchappen zomtijds tot vermaak aanſtellen, en door hunne boeren laaten verrigten; beſtaande daar in, dat de boeren op ongezadelde paarden, onder een bij de voeten bekwaamelijk hoog opgehangen gans doorrennen, om de gans onder het rennen bij de hals, die met zeep beſmeert is, te vatten, en dezelve af te ſcheuren, daar het dan dikwils gebeurt, dat de gans de kop te rug trekkende, of dezelve gevat wordende, maar te vast zittende, de boer van het paard tuimelt; of men heeft het omhoog zodanig toegeſtelt, dat als de rijder de gans bij de kop trekt, 'er een tobbe met water zig omkeert, dat de boer over het lijf krijgt, als hij niet ſnel voort-rent.

Op diergelijke wijze trekken de jonge boere meisjes ook de gans, door middel van op een chaiſe zittende, ſnel onder de gans door te rijden; ja zommige heldinnen onderneemen zulks, dwars op het paard, los, of in een vrouwen-zadel zittende; enz. het welk dan aan de aanſchouwers allerlei vermaak verſchaft; verkrijgende die, welke den gans de kop affcheurt, een præmie, en voorts het boere gezelſchap een tractement.

GANSEVOET; *Wilde breedbladige Melde*; *Verkensdood*; in het latijn *Pes anſerinus*; *Artiplex ſilvestris latifolia*; *Chenopodium*; (*Chenopodium foliis cordato-triangularibus obtuſiusculis dentatis*; *racemis erectis compoſitis ſubnudis caule brevioribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas, een zoort van *melde* zijnde, ſchiet uit de wortel een regte getakte ſteng van anderhalf tot twee voeten hoogte, waar aan bladen groeijen die breed, glad, blinkend, hoekig, en grof getand zijn; de bloemen die klein en roodagtig zijn, koomen in

langagtige trosjes of druifjeswijze, aan de zijde en toppen der takken voort, waar na het zaad in die druifjes volgt.

Plaats. Dit kruid wast dikwils overvloedig naast de wegen, oude muuren en op andere onbebouwde plaatzen, en is eenjaarig. Daar zijn nog eenige medezoorten van, welkers onderscheid in de verschillende groeiwijze, gedaante en shippeling der bladen gelegen is, die ook hier en daar in de gemelde plaatzen groeijen; zijnde de 2, 4, 5, 6, en 7de zoort van LINNÆUS.

Eigenschappen. Dit kruid verstrekt veeltijds voor een lastig onkruid, en heeft geen gebruik in de Geneeskunde, maar men zegt, dat het een laxeerende kragt heeft, gelijk *melde*; en men prijst het afkookzel daar van tegen de opgestopte pis.

GAREN; dus noemt men de draaden die van vlas of wolle gesponnen, en door middel van een haspel in een streng bijzaamen opgehaspelt zijn, om 'er vervolgens linnen of wollen doek van te weeven, of tot 'tnaaijen, en bereiden, en andere dingen te gebruiken: Het is bekent, dat het *garen* fijner of grover gesponnen word, en naar maate van zijn fijnheid ook fijner linnen of wollen stoffen uitleevert: Tot het fijne *garen* behoort of altijd het beste en fijnste vlas, of de fijnste wolle genoomen te worden, want als 'er uit gering en grof vlas, of slegte wol, fijne draaden gesponnen worden, dat men uit de kragt spinnen noemt, dan zijn dezelve onsterk; bij gevolg worden 'er onsterke en niet langduurende stoffen uit gemaakt: Ook behoort het *garen* of de draaden wel egaal gesponnen te worden, want anders koomen 'er slegte stoffen van, die oneffen van draad, en minder sterk zijn. Het *vlasjen garen* moet, eer het geweeven word, in loog gekookt worden, om ten deele wit te worden, wordende het geweeven linnen vervolgens wit gebleekt.

Garen schoon wit te maaken.

Het *vlasjen garen* word gewoonlijk in een loog van hout-asch gekookt, maar om schoon wit *garen* te verkrijgen, zo gaat men op de volgende wijze te werk.

Neemt een deel *kalk*, en twee deelen goede *hout-asch*, giet 'er genoegzaam warm *water* op, laat het een nagt over staan, en zijgt dan de *loog* schoon klaar daar van af; vult dan een ketel met *water*, doet 'er *roggen-* of *weiten-zemels* in, en laat het wel kooken; wascht ondertusschen het *garen* eerst in de gemaakte warme *loog*, vervolgens in schoon water, en wringt het wel uit; als dan legt het *garen* in een ketel, giet het zemel-water heel heet daar op, en laat het zo lang daar in kooken, tot dat men ziet dat het vaal word, als dan giet men het zemel-water daar van af, en weer ander water op, roert het om, tot dat men ziet dat het *garen* schoon is; dan spoelt men het in schoon water zuiver af; neemt dan een vat, dat geen bodem heeft, boort 'er ter zijden gaten door, om spoel- of andere stokken door te steeken, daar men het *garen* ophangt, en wel van malkander breid; zet dan onder het *garen* een test met gloeijende koolen, en strooit 'er wat gestootene *zwavel-* of *zwavel-bloemen* op, dat de rook daar van langzaam door het *garen* trekt, en keert het *garen* dikwils om, dat de rook het zelve overal raakt, zo zal het schoon wit worden; dog is 't nog niet wit genoeg, zo moet men meer zwavel op de koolen werpen.

Hoe men Garen of linnen blauw kan verwen.

Neemt tot ongeveer een pond linnen *garen*, of lijnwaad, *aluin*, 4 lood; *wijn-steen*, 20 lood; scherpe *loog*, een kan; zet dit zamen op het vuur, en als het begint te kooken, legt het *garen* of *linnen* daar in, laat het vier of vijf uuren daar in leggen, spoelt het dan in versch water af, en wringt het uit; neemt dan een pond spaanderen van blauw *provintie-hout*, en drie lood *spaans-groen*, *wijn-steen* en *vitriool*, van elks 2 lood; giet 'er scherpe *loog* op, en roert 'er drie 3 of 4 *osse-gallen* bij, laat het dan kooken, en trekt 'er het door versch water getrokken *garen* of *linnen*, 2 tot 3 maal warm door. Als men de verf laat koud worden, en 'er dan het *garen* of *linnen* doortrekt, word het blauwagtiger.

Anders.

Kookt het *garen*, enz. in *aluin-water* een weinig, en laat het verder eenige uuren daar in staan weeken, spoelt het vervolgens in schoon water af, en wringt het uit; kookt dan een pond *blauw hout*, een half uur in genoegzaam *water*, met twee of drie lood *aluin*, zijgt dan de verf door, roert een weinig fijn gestooten *spaans-groen* 'er wel onder, in het derde deel der verf, maakt het natte uitgewrongen doek daar in wel nat, zulks op en neer trekkende; wringt het vervolgens uit, en giet de verf weg; mengt dan het ander derdendeel van de nog warme verf, roert 'er weder zo veel *spaans-groen* onder, en maakt het *garen* of linnen daar in wel nat, wringt het weer uit, en giet de verf weg. In geval het doek nog niet blauw genoeg was, zo neemt het overige derde der verf, doet 'er weder zoo veel *spaans-groen* in, en handelt daar mede als voorheen. Het geverfde en uitgewrongene *garen* of *linnen* moet men vervolgens in de lucht hangen te droogen, buiten de zon, om dat het anders zou vlekkig worden.

Men kan ook de spaanders met wat *aluin* en een weinig *spaans-groen* kooken, en dan het het gealuinde *garen* of linnen daar in doen, en 'er wat in kooken: Op deze wijze kan men schortel-doeken, lakens, en andere dingen schoon blauw verwen.

Half linnen en wollen blauw te verwen.

Neemt tot 10 ellen, ongeveer een pond *aluin*, doet die in ruim *water* en kookt het stof daar in een uur lang, dan verkoelt zijnde, trekt het door koud water; maakt vervolgens een versche zood van *water*, en als het wel kookt, daar in doende gestooten *spaans-groen*, 2 lood; roert het wel door malkander, en doet 'er dan het stof in, laat 't een kwartiers uur daar in leggen, dan 'er uitgenomen, en uitgewrongen; als dan maakt men weder een zood van water, doet 'er een pond *spaanders* van *blauw hout* in, laat het een uur kooken, giet 'er dan wat versch *water* bij, en zijgt de verf door een schoon linnen, op dat 'er de spaanders uitkoomen; neemt dan het half wollen stof, doet het in de verf en trekt het schielijk eenige reizen daar in om, agt geevende dat het niet te donker-blauw worde; want het stof door 't aluinen de verf zeer ras aanneemt.

Merkt; dat 'er tot deze en allerlei andere verwen altijd ruim zop moet wezen, om het stof toegelijk daar mede te kunnen bevogtigen, anders word het plakkig; men moet derhalven de hoeveelheid der verf-stoffen schikken, na de veelheid van het geene dat men verwen wil.

Garen of linnen geel te verwen.

Laat het *garen* of linnen eerst eenige uuren in *aluin-wa-*

ter

er weeken; neemt dan op een pond *garen* enz. *geele bloemen* (die men bij de drogisten kan verkrijgen) een half pond; ſtrooit 'er een goede hand vol *hout-asch* op, en laat het een half uur in *water* kooken; ſteekt het gealuinde *garen* of *linnen* daar in, en keert het zo lang met een ſtok om, tot dat het ſchoon geel is. Wil men het ſchoon goud-geel hebben, zo neemt tot een pond *garen* of *linnen*, geele *braſilie-ſpaanders*, 2 lood, en *pot-asch*, een boon groot; kookt dit een half uur in goed ſtroom-water, doet het dan op voorgemelde wijze geel geverfde *garen* daar in, hanteert het daar in om, dat het overal egaal geverſt en niet plakkig word.

In plaats van *geele bloemen*, kan men ook *curcuma-wortel*, en tot oranje-koleur, *orleane* neemen. De bast van *appelboomen*, daar de buitenſte ruwe huid van afgedaan is, klein geſneeden en met een weinig *aluin* in *water* gekookt, geeft ook een geele verf, om het gealuinde *garen*, enz mede te verwen.

Om garen of linnen groen te verwen.

Men verft het zelve eerst geel, en als het droog is, ſteekt men het in blauwe verf, zo zal het groen worden, en naar dat het geel en blaauw lichter of donkerder is, zal ook het *garen* lichter of donkerder, en dus of zo worden.

Garen of linnen carmoſijn-rood te verwen.

Neemt tot vier pond *garen*, agt lood *aluin*, en vier lood *wijnſteen*, doet dit in water, en laat het *garen* daar in wat kooken; neemt dan één lood *ſmak*, en één pond *fernabuk-ſpaanders*, kookt dit zaamen een half uur, of langer, dan het *garen* daar in gedaan, en omgeroert, tot dat het maai hoog gekoleurt is.

Om garen of linnen ſchoon hoog-rood te verwen.

Neemt op ongeveer twaalf pond *garen* of *linnen*, een groote handvol *weiten-zemels*, anderhalf pond *aluin*, drievierde pond *wijnſteen*, en een paar lood *curcuma wortel*; laat alles, klein geſtooten zijnde, in *water* een paar uuren met het *garen* kooken; giet dan het water weg, en vult de ketel wederom met ander verſch *water*; doet 'er bij derdehalf pond *meekrap*, die voorheen in water geweekt heeft, en brengt het aan de kook; legt dan het reeds gekookte *garen* of *linnen* daar in, en laat het met een weinig bijgegootene *azijn* zaamen kooken, tot dat het ſchoon rood is, dan het *garen* daar uit gedaan, in water omgeſpoelt, en opgehangen te droogen.

Men kan het *garen* of *linnen* ook ſchoon-rood verwen, als men beste *roode Braſilie-ſpaanderen* in *water* met wat *aluin* kookt, tot dat het ſchoon rood is, en dan het *garen* of *linnen*, na dat het voorheen in *aluin-water* geweekt heeft, en weder gedroogt is, daar in wat laat kooken.

Om violet en purper te verwen.

Men doet bij de voorige roode verf van *Braſilie-ſpaanders*, wat *pot-* of *weed-asch*, zo verft ze violet; maar doet men 'er wat *kalk* bij, zo word het purper.

In plaats van *Braſilie-ſpaanders*, kan men ook *orkanet-wortel* neemen.

Om garen of linnen bruin te verwen.

Maakt *water* in een ketel heet, werpt 'er een paar handen vol *meekrap* in, roert het wel door malkanderen, en laat het een weinig ſtaan, doet dan het *garen* daar in, en als men ziet, dat de verf niet regt aantasten wil, om het *garen* half rood te maaken, moet men nog wat *krap* daar in doen; als dan het *garen* of *linnen* half rood geworden is, moet men *zwarte verf* in de ketel bij de *krap* doen, het wel door malkanderen roeren, het vuur onder de ketel aanſtooken, en als het heet is, het *garen* daar in vlijtig omroeren, tot dat het bruin is; hoe donkerder men het begeert, hoe meer zwarte verf men 'er in doen moet.

Men kan het *garen* of *linnen* ook donker-bruin verwen, met de buitenſte *ſchillen* van *oker-nooten*, die men in *water* met een weinig *aluin* kookt, en dan het *garen* of *linnen*, na dat het gealuint is, daar in ſteekt.

Ook kan men met *ſpiegel-roet* uit de ſchoorſteen op de voorige wijze bruin verwen; en als men bij geele verf wat buine of zwarte verf mengt, kan men allerlei lichte bruinagtige koleuren verwen.

Andere manier, om garen bruin te verwen.

Neemt één pond *wilde* of *bastert-ſaffraan*, doet het in een zakje, en legt het één nagt in ſtroom-water; wascht het daar na zo lange, tot dat 'er geen geelheid meer uitkoomt; neemt als dan een pot, legt daar de *ſaffraan* met klein gewreeven *pot-asch* bij laagen in, als eerst een laag *ſaffraan*, niet al te dik, ſtrooit daar *pot asch* op, dan weder een laag *ſaffraan*, en hier op wederom *pot-asch*, enz.; maakt de pot digt toe, en laat het aldus zeven uuren lang ſtaan; neemt daar na agt potten *water*, en vier potten *azijn*; en doet de *ſaffraan* met de *asch* in een puntige wollen lekzak, en laat het water en de azijn vijftien maalen warm daar doorlekken, het welke de laatſte verf is; neemt wederom zo veel *water* en *azijn*, laat het ook warm door de zak loopen, dit is de tweede verf; doet aldus wederom met zo veel *water* en *azijn* voor de derdemaal, en dit zal de eerſte verf zijn; maakt deeze verf warm, en laat het *garen* of *linnen*, na dat het voorheen gealuint en weder gedroogt is, één nagt lang daar in leggen, en hangt het op te droogen, zonder uitwringing; doet daar na aldus ook met de tweede verf; en laat het vervolgens in de derde verf zes of zeven uuren lang leggen.

Garen of linnen zwart te verwen.

Neemt *ijzer-vijlzel* en *bast* van *elzen-hout*, kookt het in een loog, en ſteekt het gealuinde *garen* of *linnen* daar in.

Of neemt grof geſtootene *gal-nooten*, drie deelen, en *koperrood*, een deel; kookt dit in *azijn*, en doet 'er vervolgens het gealuinde *garen* of *linnen* in, en laat het 'er wat in kooken.

GARGAREON; betekent bij de Anatomisten de *huig* of het *lelletje*; zie aldaar.

GARGARISMA, zie GORGEL-WATER.

GARIDELLE; *Kleine Nigelle*; in 't latijn *Nigella cretica, folio fœniculi*; (*Garidella*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit klein éénjaarig gewas heeft zeer fijne bladen, op de wijze als de venkel; de roosformige bloemen koomen op laage ſtengetjes voort, beſtaande uit verſcheidene gehoornde bloem bladen, die in tweën geſpleeten zijn, waar na een zaad-kroontje volgt, uit verſcheidene langwerpige peulen, die vol van rondagtige zaadjes zijn.

Plaats. Het zelve groeit in *Zuid-Frankrijk*, *Italien* en *Candien*, en word bij ons zomtijds in de bloem-tuinen gekweekt.

Kweeking. Dezelve is ligt; men zaait het zaad in het voorjaar, gelijk andere zaai gewaſſen, hier of daar op de rabatten, in een goede losſe grond, verſcheidene korrels bij malkanderen, om de jonge planten op de be-

zaaide plaats te laaten opgroeijen, zonder dezelve te verplanten, het welke ze niet kunnen verdraagen; en men houd ze vervolgens ſchoon van het onkruid, zo zullen ze haare bloemen en rijp zaad voortbrengen; beminnende liefst een wat zandagtige grond, en warme ſtandplaats.

GARNAAT; *Garneel*; in 't latijn *Squilla gibba*; is een kleine ſchaal-visch, die op de zee-kusten in groote menigte bij zaamen gevangen word, in de gedaante zeer gelijkende naar een rivier-kreeft, maar heeft geen ſcheeren; hij is met lange dunne hoorns voor het hooft voorzien, en de grootſte hebben de dikte van een kleine vinger; ze zijn zwartagtig van verf, maar als ze gekookt worden, worden ze roodagtig, gelijk de kreeften; hun vleesch is zagt en mals, en ſmaakt na genoeg als dat der rivier-kreeften; ze zijn zeer gezond om te eeten, hebbende een pisdrijvende, bloedzuiverende en verſterkende kragt, en zijn goed in de aamborstigheid en long-teering. De tijd van de *garnaate-vangst* is meest in Maart of April, naar dat het weer vroeger warm is.

Hoe men de Garnaaten kookt.

Hangt water in een ketel over het vuur, zout het, en doet 'er wat *azijn* bij, als het dan ſterk doorkookt, werpt 'er de *garnaaten* in, en maakt dat het ſterk en ſchielijk kookt; als het dan twee of driemaalen overgekookt heeft, ſchept de *garnaaten* op een vergiet-test, en doet 'er vervolgens wat *zout* over; met eet ze, uit de ſchaal gehaalt, koud met *azijn*, *peper*, en fijn gehakte *peterſelie*.

Garnaat-broodjes te maaken.

Laat een ſtuk goede *boter* in een casserol even ſmelten, en roert 'er één of twee lepels vol best *bloem-meel* wel onder, doet 'er bij een geheele *uij*, een halve gewreevene *nootemuscaat*, en zo veel *room*, als men genoeg oordeelt; zet het dan op het vuur, en roert het braaf, tot dat het eens opkookt, dan doet men de gekookte en voorheen uitgepelde *garnaaten* daar bij; vervolgens neemt men kleine halve ſtuivers *witte-broodjes*, raspt 'er de korst van buiten af, doet 'er de *kruim* van bovenen uit, en beſtrijkt ze van buiten met koude *boter*, dan doet men het toegemaakte daar in, en beſtrooit het van bovenen met een weinig geſtooten *biscuit*; vervolgens zet ze in een taarte-pan, en laat ze ongeveer drie kwartiers-uur in een bak-oven, of met koolen onder en boven de taarte-pan, langzaam gaar bakken, en geeft ze warm op tafel.

In plaats van *garnaaten*, kan men ook *rivier-kreeften* neemen.

Men kan de kleinſte *garnaaten* ook met een goede *mostert-ſaus* eeten, met ſchaalen en al, dat niet onſmaakelijk, nog ongezond is.

Om Garnaat-pasteitjes te maaken.

Neemt gepelde *garnaaten*, doet'er in *room*, *boter*, *peper*, en gehakte *petercelie* en *chalotten*; maakt een fijn blad-deeg, zo als onder DEEG, *pag.* 67. *nom.* 3. is aangeweezen, vormt dan kleine pasteitjes, waar in de *garnaaten* met hun toebereidzel worden gedaan, en laat het in een taarte-pan, onder en boven vuur bakken, is in een oogenblik gaar.

GARRULUS, zie BEEMER- en DUITSCHE-PAPEGAAIJ.

GARST, zie GERSTE.

GARUM, was bij de ouden een zoort van *pekel*, die een zeer aangenaame ſmaak hadde, en met de ingewanden van een kleine visch, *garrus* genoemt, toebereid wierd. Men zegt, dat deeze *pekel* nog in Turkijen in gebruik is.

GAS, word in navolging van HELMONT, genoemt de zeer fijne nog niet zamenvergaderde geest of damp, welke bij de verſche in gisting ſtaande most van wijn-druiven en het zap van andere vrugten, gelijk ook van bieren, beſpeurt word, en die zeer ſchaadelijk, ja ſchielijk doodende voor de mensch is, als de gistende vogten in een dicht beſlootene plaats ſtaan, en iemand dan daar in koomt; weshalven zodanige vogten op een luchtige, of ten minſten niet geheel digt geſlootene plaats behooren te ſtaan; ziet hier van ook op het artijkel BIER, *pag.* 182.

GASPELDOORN, zie BREM (STEEKENDE-)

GASTER; dit woord, vind men bij zommige ſchrijvers voor *venter* of *buik*.

GASTEROPELESUS, zie BIJL-BUIK.

GASTROCCENIUM, zie KUIT.

GASTROCNEMI, zie KUIT-SPIEREN.

GASTROEPIPLOICA; dus worden de bloed- en ſlagaderen genoemt, die aan de maag en het net gemeen zijn; en die ten aanzien der *ſlag-aderen* van de *arteria hepatica* en *linearis* afſtammen; en wat de *aderen* betreft, zig in de *linearis*, en door derzelver middel in den ſtam der *poort-ader* uitſtorten.

GASTRORAPHIA; dus word de naad genoemt, die wanneer 'er een wonde in de buik is geweest, door derzelver toenaaijing na de geneezing overblijft.

GASTROTOMIA; betekent zo veel als *opening der buiks*, wanneer men in een zwaare en moeijelijke baaring, genoodzaakt is, de onderbuik en baarmoeder te openen.

GAT, zie FORAMEN.

GATEAU; is de franſche naam die aan zommige kooken gegeeven word.

GATTORUGINE, zie SNOT-VISCH.

GAZELLE; in 't latijn *Gazella*; (*Capra cornibus teretibus rectiſſimis, baſi annularis*, LINN. *Siſt. Nat.*) is een herkauwend vierpoetig dier, onder 't geſlagt der *geiten* behoorende, gelijkt van groote en gedaante bijzonder wel na een *rhee*; deszelfs haair is kort, van bovenen vaal, en onder aan den buik en borst wit; de ſtaart, die omtrent één voet lang is, is zwartagtig; de ooren zijn zeer groot en van binnen met eenige ſtreepen van wit haair bezet; de hoornen die 15 duimen lang zijn, zijn zwart en overdwars tot op de helft der lengte als gedraait, het overige is glad en effen; zij zijn niet volkomen regt, maar omtrent in het midden een weinig buitenwaarts geboogen, en verder naderen zij elkander; aan derzelver wortelen zit een bosje haair, dat langer is dan op het overige van het lijf; de woonplaats van dit dier is Africa.

BRADLEIJ zegt, dat het vleesch der *gazellen* niet alleen eetbaar, maar zelfs lekkerder dan dat der *damherten* is; ziek zijnde, merkt hij aan, dat zij door het nuttigen van drooge tabaks-bladen geneezen worden; in zeer veele opzigten koomen de *gazellen* met de *geiten* over een, uit den aart zijn deeze dieren zeer boosaardig, en die maakt hun niet alleen voor andere beesten, maar ook voor die van hun eigen geſlagt gevaarlijk, zij ſtoten met hunne lange hoornen, en rigten 'er veel kwaad mede uit.

GAZON; noemt men de *gras-werken* in de plaiſier-tuinen, die van groene gras-zodens aangelegt zijn, gelijk de ge-

terrasſen, *boulingrins*, *looſ-* en *krul-werken*, *banden* in en om *parterres* en *basſins*, *drooge gras-kommen*, enz.: Men moet hier toe altijd het fijnſte kortgroeijenſte gras verkiezen, en dat met geen andere kruiden doorgroeit is; dit laat men in vierkante ſtukken of zodens van ongeveer een of anderhalf voeten in 't vierkant, en anderhalf à twee duimen dikte, naar een lijn van de grond afſteeken, en zulks zo veel doenlijk is, overal even dik; dog om de zooden regt egaal dik, en effen te verkrijgen, als men zindelijk *gazon-werk* zal maaken, legt men het zelve op een breede bank, daar een paar latten, zo ver van malkanderen op geſpijkert zijn, dat de ingeſtookene gras-zoodens even daar tuſſchen kunnen leggen, en die zo dik, of hoog boven de plank moeten zijn, als de dikte der gras-zoodens zijn zal; hier tuſſchen worden dan de geſtookene zoodens na vervolg omgekeert gelegt, naamelijk het gras naar beneden, en de aarde word met een ſcherpe ſchop overal egaal afgeſtooken, zo dat de zoodens alle even dik worden.

Vervolgens worden de zoodens op de grond in rijen naast malkanderen gelegt, en digt aan elkanderen gevoegt, volgens de omtrek van de gedaante des gras-werks, die vooraf op de wel effen gemaakte grond moet afgetekent zijn, en men ſteekt hier en daar kleine ſtokjes in de trekken der tekening om dezelve niet te verliezen; men klopt de zoodens telkens met een houtene platte klopper van boven wat neer, op dat ze niet alleen wel effen koomen te leggen, maar ook daar door beter grond vatten, en als de grond droog is, moet men dezelve vooraf wat bevogtigen; ten laatſten ſnijd men de kanten rondsom met een ſcherp mes zindelijk af, het zij naar een tuin-lijn, als het regte linien zijn, of anders naar de trekken der geſtookene kleine ſtokjes, als het kromme linien, of krullen zijn, alles volgens de op de grond getekende figuur en omtrek; moetende de zoodens derhalven ook een weinig verder buitenwaars gelegt worden, om de kanten ſcherp te kunnen affnijden, dat veel mede tot cieraad bijbrengt.

Als men *terrasſen* gazonneert, dat is, met zoodens belegt, geſchied zulks op dezelfde gemelde wijze, maar dan worden de zoodens met dunne houte pennen, van een kleine voet lengte, vast gehegt, waar van men 'er één of twee in elke zoode ſlaat, om de zoodens vaster te doen leggen; men moet ook zorg draagen, dat de boven-kanten van de *terras* en van de trappen wel ſcherp en niet rond worden, het welke mislijk ſtaat; weshalven men in de zoodens, die over de ſcherpe kant koomen, beneden aan de aard-kant, met een mes een ſcherpe groef, dog niet al te diep, en nog minder door, moet ſnijden, om ze te kunnen zaamenbuigen; dan legt men ze over de ſcherpe kant, klopt ze vervolgens verder ſcherp, en nagelt ze met pennen vast.

Alle het nieuw gelegde gras-werk moet men eenige tijd, door begieting met water, vogtig houden, inzonderheid bij droog weer, om de zoodens te doen wortelen vatten, en het gras in de groei te brengen, dat anders ligtelijk zoude verdorren; de beste tijd om de zoodens te leggen, is in het voorjaar, eer het gras nog veel gegroeit, en het weer niet te heet is. Hoe fijnder en zuiverder gras, hoe fraaijer het gras-werk zig vertoont, 't welke men derhalven in het veld moet laaten opzoeken: Het beste word dikwils gevonden in ſchraale gronden, aan de kanten der weiden en wegen, en daar de ſchaapen veel gaan grazen; als de grond wat lijvig en taai is, daar men ze wegſteekt, is het te beter, om dat ze anders in het behandelen ligtelijk breeken: In de landſchappen die aan de zee paalen, en op de kleine eijlanden vind men veeltijds aan de zee-ſtranden, die bij hoog water somtijds van het zee-water beſpoelt worden, een zeer fijn gras, dat zeer bekwaam tot gras-werk in de plaiſier-tuinen is, en in deeze Nederlanden veel daar toe gebruikt word.

Men kan het *gazon-* of *gras-werk* ook door zaijing van gras-zaad verkrijgen; dog van deze manier bedient men zig niet, dan tot heel groote gras-werken, die vlak leggen, als bij voorbeeld, tot gras-paden in allées, groote *boulingrins*, bleek-velden, enz.; maar men heeft moeite, om goed zaad te verkrijgen, want het hooij-zaad van de hooij-zolders deugt daar toe geheel niet, dewijl het te hoog opſchiet, dikke bosſchen en groene ſtengen maakt, die vervolgens afgemaait wordende, 'er niets anders als grove naakte ſtruiken agterblijven, en hoe dikwils het ook gemaait word, blijft het egter grof, gelijk in de weiden, en word nooit fraai gras; daar en boven is het doorgaans met andere grove kruiden of onkruid vermengt.

De beste wijze om goed zaad te verkrijgen, is, dat men weiden opzoekt, daar het gras natuurlijk fijn en zuiver is, waar van men het wel rijpe hooij bezonder moet laaten bewaaren, en vervolgens uitdorſchen, om 'er het zaad van te verkrijgen.

Om het gras te zaaijen, moet de grond eerst omgeſpit, daar na wel effen gemaakt en met de klauw zeer fijn overgeharkt worden, vervolgens tekent men 'er de gedaante op af, die het graswerk hebben zal, en men bedekt dan de grond nog een duim dik met goede losſe aarde, tuſſchen de aftekening, om de groeijing des zaads te bevorderen. Dit gedaan zijnde, zaait men het zaad net zo ver als de eerſte aftekening van het gras-werk gaat, en zulks tamelijk dik, op dat het digt en kort zou opkoomen; men hakt het vervolgens met de klauw onder, ſtrooit 'er nog wat losſe aarde over, om het beter te bedekken, en klauwt ten laatsten den grond heel losjes over, zonder de aarde zaamen te trekken.

De beste tijd, om het gras te zaaijen is in de maand Augustus of begin van September, want dan zal het door de herfst-vogtigheid zeer wel groeijen, en de grond in het volgende jaar vroeg groen zijn: Men kan het ook wel vroeg in het voorjaar zaaijen, maar dan heeft men veeltijds te verwagten, dat het den grond langzaam met groente bekleed, of wel geheel bederft, inzonderheid als de zomer droog is, ten zij men den grond geduurig oost, dat veel moeite veroorzaakt. Zo dra het gras digt is, ſnijd men de kanten van het gras rondom met een ſcherp mes netjes af, volgens de gedaante die het gras-werk hebben moet, op diergelijke wijze, als boven van de gras-zoodens gezegt is. Dog het *gazon* of gras van de gelegde zooden, is altijd veel fraaijer en duurt langer, dan het gezaaide: Maar alle *gazon*, het zij gelegt of gezaait, vereischt een geduurig onderhoud, zal het fraai, lange goed en in order blijven, want zonder dat maakt het een ſlegte vertooning, en zal binnen korten veranderen en verwilderen: Dit onderhoud beſtaat hier in, 1. dat het dikwils moet afgemaait worden, zo dra het maar wederom eenige lengte verkreegen heeft, want hoe meer het gemaait word, hoe digter en fijner het groeit, en hoe fraaijer het zig ook vertoont, (indien het niet een heel grove zoort van gras is); 2. moet het ook dikwils met een houten of ſteenen rolle gerolt worden, waar door het niet alleen effen word, maar ook fijner groeit; 3. moeten de groene kruiden, of het onkruid dat 'er tuſſchen

ſchen het gras voortkomt, als *taraxicum*, *weegbree*, enz. geduurig, zo dra het voor den dag koomt, uitgewied worden, dewijl het zelve anders, als men het niet uitroeit, het gras zekerlijk ras bederft; deeze kruiden hebben in het gelegde zuivere gras doorgaans haare oorſprong van 't zaad, dat dikwils van verre plaatzen overgewaait word, en in het gezaaide gras is het zaad daar van veeltijds mede onder het hooij- of gras-zaad vermengt: Het is ook dienstig, dat men het gras in de winter wat duntjes met asch overſtrooit, want hier door word het fijnder en zuiverder van onkruid. Dit onderhoud van het gras, vereischt wel veele zorg en kosten, maar is een nodige en onvermijdelijke zaake, als men fraaije *gazon-werken* begeert te hebben.

Wanneer het gras-werk door ouderdom of anders hier of daar bedorven is, en kaale plaatzen verkreegen heeft, kan men die in het najaar met gras-zaad bezaaijen, om ze weder te vullen; ook kan men over het geheele grasswerk, als 't gras dun geworden is, zaad ſtrooijen, maar men moet zorg draagen, dat zulks met goed zuiver zaad geſchiede

GAZOPHIJLACIUM; betekent een bewaarplaats van drooge planten, en andere natuurlijke dingen. Ook geeft men deeze naam aan een beſchrijving van die dingen.

GEBAARDE EVENE; in het latijn *Festuca utriculis lanugine flaveſcentibus*; *Festuca* I. DODONÆI; (*Avena panicula patente, calijcibus trifloris, flosculis baſi piloſis*, LINN *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit wilde gewas, gelijkt van bladen veel aan de tarwe, maar de airen of pluimen, koomen met die van de haver veel over een, en het graan is langwerpig, rosagtig en hairig, of ruig, en in velletjes beſlooten, die met dunne lange ſcherpe baartjes eindigen.

Plaats. Het zelve groeit in *Hoog-* en *Neder-duitschland*, enz. hier en daar tuſſchen de gerste-, en andere graan-gewaſſen.

GEBAK; is een woord tot de keukenkunde behoorende, waar door alle die ſpijzen worden begreepen, die men, het zij uit deeg, of eenige andere ſtoffen vervaardigt, en in den oven, of wel over het vuur worden gebakken; hier onder telt men allerlei zoort van *banket*, *brood*, *koeken*, *marſepeinen*, *pasteijen*, *taarten* en veelvuldige anderen. Wij zullen hier op eene alphabetiſche ordre, ten dienſte der keuken-huishouding, de voornaamſte beſchrijven; de leezers mede naar de artijkelen van BROOD, KOEK, PASTEIJEN, PODDING, STRUIF en TAARTEN wijzende.

AMANDEL-BROKJES; maakt een fijne deeg van *tarwen-meel*, *eijeren*, een weinig geraspte *brood-zuiker*, wat geſtooten *amandelen*, en een weinig *citroen-ſchil*; kneed het ter deegen door en door; rolt het voorts langwerpig uit, ſnijd het aan ſtukjes van een half vingers lid, vormt die even eens als amandel-pitten, en laat ze in *kookende boter* of *reuzel*, die vooral niet te heet moet zijn, gaar bakken.

AMANDEL-BROODJES; neemt twaalf lood *meel*, en dezelfde hoeveelheid geraspte *brood zuiker*, agt lood fijn geſneeden *amandelen*, vier lood *ſucade*, vier lood *oranje-ſnippers*, negen ter deegen geklopte *eijeren*, waar van zes *witten* zijn afgenoomen, voorts *caneel* en *foelie* naar believen, mengt het wel onder een tot een deeg, en vormt 'er broodjes van, die men op een blad papier, dunnetjes met *boter* beſtreeken, op een plaat in een niet al te warme oven laat bakken.

AMANDEL-KOEK; neemt hier toe twee pond gepelde en geſtampte *amandelen*, het *geel* of de *dooijers* van twintig *eijeren*, roert en klopt dit ter deegen met een houten lepel; voegt 'er voorts bij, anderhalf vierendeel fijn geraspte *brood zuiker*, een weinig *oranje-* of *rooſe-water*, en de buitenſte *geele ſchil* van een *citroen*, zo dun als doenlijk 'er afgeſneeden; neemt dan de twintig *witten* van *eijeren*, klopt die zo lang, tot dat het niet anders dan ſchuim gelijkent, roert hier drie tafel-lepels *weiten-meel* in, en mengt het dan al te zaamen wel door malkanderen; als dan heeft men een taartepan, koperen tulband, of zodanige andere vorm in gereedheid, als men verkiest, beſtrijkt die van binnen met *boter*, en laat 't daar in, in een niet al te heete oven, of wel met koolen vuur, onder en boven 'er opgedaan, gaar bakken.

AMANDEL-KRAAKELINGEN; ſtampt een pond gepelde *amandelen*, met een half pond fijn geraspte en gezifte *broodzuiker* klein, doet 'er een handvol geweekte *gom dragant* bij, het halve *wit* van een *eij* tot ſchuim geklutst, een weinig *gepoeijerde caneel*, en een halve lepel vol *anijs-*, *coriander-* en *venkel-zaad*; mengt dit alles ter deegen onder een, en laat het op een flaauw koolen-vuurtje zo lange ſtaan, tot dat het dik word, als dan afgenoomen, op ſchoon papier met de rolſtok ter deegen bearbeid, en vormt 'er kraakelingen van, die men op een papier zeer dunnetjes met *amandel olie* of *boter* beſtreeken, op een plaat in den oven laat bakken.

AMANDEL WAAFFELEN; ſtoot gepelde *amandelen* met *roojewater* fijn, doet 'er wat fijn gewreeven *broodzuiker* en *gepoeijerde caneel* onder, als mede een geklopt *eij-wit*, kneed en rolt het tot een deeg, en bakt 'er ijzer-koeken of dunne waaffelen van.

BANKET-KAAKS; neemt één pond *tarwen-meel*, een vierde lood *foelie*, even zo veel *nootemuscaat* en *caneel*, vijf *eijeren* die ter deegen geklopt zijn, twee lepels vol *goede gest*, en een weinig *warm water*, roert dit alles te zaamen ter deegen onder een, en kneed 'er voorts drie-vierde pond *koude boter* aan ſtukjes onder; laat dit deeg als dan een vierendeels-uur op een warme plaats ſtaan, wanneer men 'er nog één pond zuiver gewaſſchene *korenten*, en een-vierde pond *witte poeijer-zuiker*, benevens een weinig *roose-water* onder kneed; vormt 'er voorts *kaakſen* van, beſtrijkt ze van bovenen met geklopte *eijerdooijer*, en zet die op een bakkers plaat, in een niet al te warme oven, geduurende een goed uur te bakken.

BANKET-KAAKS *op eene andere manier*; neemt één pond *tarwen meel*, een half mingelen *room*, anderhalf vierendeel pond geſmolten *boter*, vijf *dooijeren* van *eijeren* ter deegen geklopt, wat *gest*, een weinig *roose-water*, wat *foelie*, *nagelen* en *nootemuscaat*, drie vierendeel pond *korenten*, een half pond klein geſneeden *rozijnen* daar de korrels zijn uitgedaan, een-vierde pond geſtampte *amandelen*, en even zo veel gepoeijerde *witte zuiker*, mengt en kneed het wel onder een, vormt 'er *kaakſen* van, beſtrijkt ze met *eijerdooijer*, en laat die een uur lang warm toegedekt leggen, ſchiet ze voorts op een plaat in een niet al te warme oven, en laat ze een uur bakken; ook kan men ze in een

een taarte-pan gaar maaken, dog dan moet 'er weinig vuur onder, en het meeste boven op zijn.

BANKET-KRAAKELINGEN; doet onder twee handen vol fijn *weiten meel*, één pond ter deegen fijn geraspte *broodzuiker*, het *wit* van twee *eijeren*, dat wel is geklopt, een vierde mingelen *room*, een pond geſtampte *amandelen*, een half pond geſmolten *boter*, en een weinig *roosewater*; kneed dit alles wel te zaamen tot een deeg, maakt 'er *kraakelingen* van, laat die een weinig droogen, en bakt ze ſchielijk in een taarte pan, of in den oven.

BANKET-KURKEN; neemt één pond fijn geraspte *broodzuiker*, en even zo veel *tarwen meel*, een vierendeels-pond geſmolten *boter*, wat *zoete melk* en twee *eijeren*, voorts wat gepoeijerde *caneel* en *kruidnagelen*, kneed dit te zaamen tot een deeg, en rolt het ter dikte van een duim uit, ſteekt 'er voorts ronde ſtukken uit met een daar toe gemaakt blikje; bakt ze op een geboterde plaat in den oven, of in een taarte-pan, dog niet te heet van vuur.

BANKET-LETTERS; tot het deeg hier toe, neemt men een-vierde pond *tarwen meel*, een-agtſte pond *boter*, even zo veel gereeven *broodzuiker*, 5 *eijeren* en zo veel *zoete melk* als noodig is, om 'er een ſtijf deeg van te kneeden, van dit deeg alleen kan men *letters* vormen, en in de taarte-pan bakken; dog om *banket-letters* te maaken, bereid men het volgende *vulzel*; neemt een vierendeels-pond geſtooten *amandelen*, doet hier in een *eij* fijn geklopt, een weinig geraspte *citroen-ſchil*, en een vierendeels pond fijn gemaakte *broodzuiker*; rolt als dan de bovengemelde korst uit, als mede het vulzel, beide op een zodanige dikte, als men verkiest, de korst moet een weinig nat gemaakt worden, aan de zijde daar men ze wil toeſlaan, legt voorts het vulzel op de korst, die men dan zodanig toeſlaat, dat 't vulzel 'er in beſlooten is, maakt 'er dan die zoorten van letters van, welke u behaagen, en zet ze op een geboterde plaat te bakken.

BENOILES; doet in een vertinde *caſſerol* of verglaasde ſteenen pan, een mengelen *zoete melk*, voegt 'er een klomp *boter* bij ter dikte van een *eij*, en een weinig geraspte *citroen-ſchil*; ſtelt de *caſſerol* op een comfoir met vuur; aan de kook zijnde, zo roert 'er twee à drie goede handen vol *tarwen-meel* in; men moet zo lang ter deegen roeren, tot dat het deeg zig van de pan afhegt; als dan neemt men het van het vuur, en roert 'er allengskens twaalf wel geklopte *eijeren* onder, doet van dit deeg op een ſchotel, en hebt onderwijlen kookende *reuzel* te vuur, vormt dan met de ſteel van de ſchuim-ſpaan, die men alvoorens in de *reuzel* ſtipt, figuuren na goeddunken, laat die in de *reuzel* bakken; gaar zijnde, neemt men ze 'er uit, en beſtrooit ze aanſtonds met *zuiker*, *caneel* en een weinig *oranje-* of *roſe-water*.

BIGNETS; neemt een half mingelen *zoete-melk*, laat 'er een ſtuk *boter* ter groote van een hoendereij in opkooken, roert 'er dan een half pond *tarwen meel*, en een lepel vol witte fijne *zuiker* onder, roert het dan zo lang tot dat het zig van de pan afhegt, lauw geworden zijnde, doet 'er tien wel geklopte *eijeren* onder, waar van zes zonder wit, hebt voorts ongezoutene *boter* over het vuur, en wanneer die kookt, zo laat dit deeg door een wijde tragter 'er inloopen, gaar gebakken zijnde, neemt het 'er uit, en beſtrooit het met fijne *zuiker* en *caneel*.

BIGNETS A LA REINE; neemt een vierendeel-pond geſtampte *amandelen*, 4 harde *dooijers* van *eijeren*, 4 lood *bittere amandel-koekjes*, een weinig gepoeijerde *caneel* en wat *oranje water*, dit alles wel onder malkanderen geſtooten hebbende, zo mengt 't onder 't *amandel-deeg*; en voegt 'er vier *witten* van *eijeren* tot ſchuim geklopt, een half vierendeel geraspte en gezifte *brood-zuiker*, en een weinig *tarwen-meel* bij; maakt van dit alles te zaamen een deeg, dat zig behoorlijk laat kneeden; indien het te droog mogte zijn, zo bevogtigt het met *oranje* of *roſe-water*; rolt het voorts uit, en ſnijd het aan ſtukken van een vinger lang, laat het in kookende *reuzel* of *boter* gaar bakken, en naar maate men ze opdoet, zo ſtrooit 'er gepoeijerde *zuiker* over.

BIGNETS MET APPELEN; ſchilt de *appelen*, doet 'er de kroos uit, en ſnijd ze in ronde ſchijven; neemt dan een half pond *tarwen meel*, en vijf *eijeren*, mengt het met *zoete melk*, wat dunner als tot waaffelen, doet 'er een lepel vol *brandewijn*, met wat *zuiker* en fijn geſtooten *caneel* bij, wentelt de appelen daar in, en bakt ze in *ongezouten boter* gaar.

BIGNETS OP VORMEN; neemt een pond *meel*, doet 'er in twaalf *eijeren*, waar onder twee zonder de *witten*, beſlaat dit met *zoete melk* tot een taamelijk dun beſlag, raspt 'er voorts de ruimte van *citroen-ſchil* in, twee oncen *brood-zuiker*, een weinig gepoeijerde *caneel* en wat *oranje-water*; voorts een wijn-romer goede *brandewijn* en een weinig *zout*; hebt als dan een pan of caſſerol met *reuzel* of *boter* te *vuur*, en het ijzer bij der hand, waar na gij uwe *bignets* wilt vormen, dat ijzer kan van een zodanige gedaante gemaakt zijn, als men verkiest; het ijzer in de *reuzel* ter deegen heet geworden zijnde, ſtipt men het in het beſlag, zorg draagende dat het niet over de kanten loope; vervolgens doet men de vorm in de *reuzel* of *boter*, en wanneer hij koleur gevat heeft, maakt men hem van de vorm los, en laat hem aan de andere kant bakken; een ligt bruine koleur verkreegen hebbende, neemt hem 'er uit, en beſtrooit 't gebak met fijne *zuiker*; op deeze wijze voortvaarende zo lange men beſlag heeft.

BISCUIT-BROOD; neemt hier toe één pond *tarwen meel*, en even zo veel ter deegen fijn gezifte *broodzuiker*, agtien *eijeren*, waar onder zes zonder dooijers, een hand vol gezuivert *karwei-zaad*, en een weinig *zout*, kneed dit alles te zaamen tot een deeg, ſnijd het aan ſtukjes, en laat het op een met boter beſtreekene plaat, in een niet al te heete oven gaar bakken.

BISCUIT VAN BITTERE AMANDELEN; neemt drie-vierde pond *bittere*, en een-vierde pond *zoete amandelen*, geſchilt en afgewaſchen zijnde, ſtoot ze fijn, met een weinig *water* 'er tuſſchen beiden bijvoegende, anders zouden ze olie uitgeeven; neemt dan agt of negen *eijeren*, klopt ze wel klein, maar houd en klopt het *wit* van drie *eijeren* bijzonder tot ſchuim; kneed de eijeren dan met de amandelen, en een paar pond beſte *witte zuiker* door malkanderen, tot een bekwaame dikke deeg, en vormt 'er kleine broodjes van, legt ze op papier, en beſtrijkt ze met het geklopte eijwit, raspt 'er dan wat *broodzuiker* over, en bakt ze in de oven gaar.

BITTER-VIERKANT; word bereid als *letter-koek*, maar men neemt 'er een derde *bittere amandelen* toe, vervolgens in vierkante vormtjes gedaan, met eenige ſteeken daar op.

BLAKS-KAPS; neemt goede *zuure appelen*, ſnijd ze door, zonder ze te ſchillen, doet 'er de klokhuizen wel uit, en vult de holligheden met *zuiker*, geſtooten *caneel*, een weinig *nagels*, en fijn geſneedene *citroen-ſchil*, onder malkanderen gemengt, legt ze dan in een ſchotel, en bakt ze met vuur daar over ſchielijk gaar, dat de ſchil van boven bruin is, dan opgedaan, en *zuiker* over heen geraspt.

BOERE-WAAFFELS; neemt tien *biscuiten*, kookt die in *zoete melk*, doet 'er dan bij een-agtſte pond *tarwen meel*, zo als het van de moolen koomt, een vierendeels pond *boter*, vier *eijeren*, een weinig *zout*, en zo veel *gist* als nodig is, om te doen rijzen; mengt 'er een beſlag van, dat niet al te dik is, en wel gereezen zijnde, zo bakt het in een gewoon wafel-ijzer.

BOLLEBUISJES, of *Poffertjes*; neemt een pond *tarwen-meel*, een vierde pond *korenten*, een hand vol geſtooten *amandelen*, een weinig gereeven *citroenſchil*, vier *eijeren*, een lepel vol goede *gist*, beſlaat dit met laauw-gemaakte *melk*, waar in een half vierendeel geſmolte *boter* is gedaan, ter dikte van een *zuster-beſlag*, en bakt het in een bollebuisje-pan in *boter* gaar; men kan 'er ook de amandelen en korenten uitlaaten, is beide zeer goed. Zie ook POFFERTJES.

BOTER-GEBAK, ook *Pet de Putain* genoemt; ſteelt een mingelen *zoete melk* op een koolen vuur, aan de kook zijnde, zo neemt het af, roert 'er een half pond *tarwen-meel* in, benevens zes welgeklopte *eijeren*, bijna koud zijnde, zo bakt het in kookende *boter* of *reuzel*, het beſlag bij kleine lepeltjes vol 'er in doende, of wel door het oog van een ſleutel laatende loopen.

BOTER-KOEKJES; neemt een pond *tarwen meel*, een pond *korenten*, agt lood *amandelen*, die in heet water gepelt zijnde, aan reepjes worden geſneeden, vier lood *jucade* aan dobbelſteentjes, vier *eijeren*, een lepel vol goede *gist*, en beſlaat het met *warme melk*, ter dikte van een zuster, wel gereezen zijnde, zo bakt het in kookende ongezouten *boter*, even eens als men *olij-koeken* behandelt.

BRABBEL-KOEKJES; neemt een pond *tarwen meel*, tien *eijeren*, agt lood *zuiker*, mengt dit zaamen met *zoete melk*, als een poffert; maakt dan geklaarde of ongezoute *boter* heet in een vertinde of andere pan, die onder en boven even wijd is, houd 'er een geſtadig vuur onder, en laat het beſlag door een tregter daar in heen en weder, en dus met krullen loopen, als het koleur krijgt, moeten ze met een houten pen omgekeert, en als ze rood zijn, daar uit genoomen worden.

BROOD-KOEK; neemt een fijn *tarwen brood*, raspt het, mengt het met half *water* en *wijn*, en een halfpond *korenten* tot een pap; doet 'er dan bij zes geklopte *eijeren*, *zuiker*, geſtooten *caneel* en geſmolten *boter*, en mengt het wel, maakt 'er een brood-korst om, en laat het in de oven gaar bakken.

BROOD-KOEK *in een ſchotel*; neemt *versch fransch brood*, doet 'er de korst af, en ſnijd het binnenſte aan dunne ſchijven, beſmeert een tinnen ſchotel met *boter*, en legt 'er een laag van het brood in, neemt voorts *runder-merg*, hakt het klein, doet hier bij *corenten*, *zuiker*, een weinig geraspte *nootemuscaat* en *zout*, dit alles onder malkanderen geroert zijnde, zo legt hier van een laag op het brood, dan wederom een laag brood, en zo vervolgens tot dat de ſchotel bijna vol is, doet 'er dan zo veel *zoete melk* op, als nodig is om 't wel te doorweeken, zet deeze ſchotel in een taartepan, wiens bodem met *zout* of *zand* is beſtrooid, doet onder en boven vuur, en laat het omtrent een half uur bakken, tot dat het bijna droog is, neemt dan na mate uw *brood-koek* groot is, *room* van *zoete melk*, en eenige *dooijers* van *eijeren*, klopt dit onder malkanderen met wat *poeijer zuiker*, en een weinig geraspte *citroen-ſchil*, roert het op het vuur ſtaande zo lang, tot dat het de dikte van visch-laus heeft bekoomen, giet dit over de koek, zodanig dat die 'er geheel mede bedekt zij, doet 'er het dekzel met vuur weder op, en laat het tot 'er tijd toe bakken, dat bekwaamelijk bruin is.

BROOD-KOEKJES (WITTE); worden op de zelfde wijze gebakken, van in dunne ſtukken geſneeden *witte brood*, als de *Koekjes van Biscuit*.

CANEEL-WAAFFELTJES; neemt een pond *tarwen-meel*, een half pond geſmolten *boter*, twee lood geſtooten *caneel*, een half vierendeels pond gepoeijerde *zuiker*, benevens een *eij*, kneed het te zaamen ter deegen door malkanderen, maakt 'er kleine balletjes van, en bakt ze in een knijp wafel-ijzertje.

Of neemt twee pond *tarwen-meel*, drie vierde pond geſmolten *boter*, een half pond gepoeijerde *zuiker*, een lood geſtooten *caneel*, een-vierde lood *gember*, voor een halve ſtuiver *ſaffraan*, een weinig gereevene *citroen-ſchil*, een glas *ſpaanſche wijn*, en twee *eijeren*; kneed dit te zaamen ter deegen door, en handelt 'er mede als vooren.

CITROEN-BROODJES; doet drie *witten* van *eijeren* in een ſteenen ſchotel, doet 'er het geraspte *geel* van twee *citroenen* onder, als mede het *zap* van eene, klopt dit ter deegen, en roert 'er dan zo veel gepoeijerde *brood-zuiker* bij, tot dat het de dikte van een fijn taai deeg heeft, vormt 'er kleine koekjes van, legt die dan op een blad wit papier, dat eerst met *zuiker* is beſtrooit, en doet ze op een plaat in een niet al te heete oven gaarbakken; of bakt ze in een taartepan, met redelijk vuur boven op, maar niet onder.

COLUMBIJN-KOEK; neemt twintig *dooijers* van *eijeren*, klopt die zeer fijn, maar het *wit* apart tot ſchuim; mengt en klopt het dan onder malkanderen met twee pond *witte zuiker*, en zo veel *tarwen meel*, dat het een bekwaam dik beſlag of deeg word; daar gij op het laatſte, als gij het lekker begeert, wat geraspte *citroenſchil*, of geſtooten *caneel* moet onder roeren; doet het dan in een taartepan, en laat het langzaam gaar bakken.

COLUMBIJNTJES; neemt van het voorgaande deeg, doet het in blikken vormen, die met boter beſtrooken zijn, ſtrooit 'er wat *zuiker* over, dat een korst maakt, en bakt het niet te hard.

CONFITUUR-TAARTJES; maakt een *taarte korst-deeg*, en legt daar van in blikken vormen of kleine taartpannetjes, die met *boter* beſmeert, en met wat *biscuit* beſtrooit zijn, vult ze dan met letter-vulzel, of met confituuren, bij voorbeeld met *moes* van *kweeperen*,

beeren, *framboozen*, enz., zo als men wil, maar niet geheel vol, dog het letter-vulzel moet men met *caneel-water* wat flapper maaken; legt 'er dan reepjes van de korst-deeg over, beſtrijkt ze met *eijer-dooijer*, raspt 'er *zuiker* over, en bakt ze in een taartepan, met wat vuur onder en boven; is lekker.

Men kan ze ook met *amandelen*, enz. vullen, gelijk de *amandel-taarten*.

DOMINEES-GEBAK; neemt en pond *tarwen-meel*, zes lood fijn gemaakte *brood-zuiker*; vier lood *boter* daar het *zout* is uitgewaſchen, een lood gepoeijerde *caneel*, een weinig gedroogde en fijn gemaakte *ſaffraan*, drie *eijeren*, drie lepels vol *witte* of beter *rhijnſche wijn*, mengt en kneed dit alles wel door malkanderen, rolt het dunnetjes uit en ſnijd 'er zodanige figuuren van als gij begeert, die vervolgens in kookende ongezoutene *boter* worden gebakken.

ECHODEES; neemt een half pond *tarwen meel*, drie *eijeren*, een half vierendeel *boter*, het zap uit een *citroen*, als mede de fijn gewreevene buitenſte ſchil van dezelve, drie lood *zuiker*, een bierglas *regenwater* dat gekookt heeft, benevens een weinig *zuurdeeg*, kneed dit ter deegen onder malkanderen, en laat het drie uuren lang ſtaan rijzen, rolt het dan uit, en maakt 'er ronde balletjes van, die effen in water dat kookt moeten opgewelt worden, en voorts in *reuzel* of *boter* gaar gebakken.

ENGELSCHE BANKET BISCUIT; neemt een pond *tarwen-meel*, agt lood *boter*, drie *eijeren*, twaalf lood *poeijer-zuiker*, zes lood geſtampte *amandelen*, een vierde lood *gepoeijerde caneel*, en even zo veel *cardamom*, doet 'er een lepel vol goede *gist* bij, en zo veel lauwe *zoete melk* als nodig is, om tot een bekwaam deeg te kneeden, maakt 'er voorts kleine balletjes van, die op een geboterde plaat moeten gezet worden te rijzen; gereezen zijnde, zo beſtrijkt dezelve met *geel* van *eij*, en laat ze in den oven gaarbakken; koud geworden zijnde, ſnijd men ze door, zet ze op nieuw in de oven, en laat ze even eens als biscuit droogen.

ENGELSCHE BISCUIT; neemt een half pond *tarwen-meel* en even zo veel fijn geraspte *brood-zuiker*, zes *eijeren*, de buitenſte *geele ſchil* van een *citroen*, en zo veel lauw gemaakte *melk* als genoeg is, om het te zaamen tot een ſtijf deeg te kneeden, en laat het een uur bij het vuur ſtaan rijzen; beſtrijkt dan een blad papier met *boter*, legt hier dan kleine ronde brokjes van uw deeg op, en laat het in een taartepan met weinig vuur van onderen, en goed vuur van bovenen bekwaamelijk hard bakken.

ENGELSCHE BOTER-SPRITS; mengt een half pond *tarwen-meel*, met een vierde pond *boter*, twee *eijeren*, een derde pond *water*, wat geconfijte *oranje-ſnippels* en geraspte *citroen ſchil*, ter deegen onder een; zet het in zodanige formen als gij begeert, in een taarte pan met veel vuur van bovenen en weinig van onderen te bakken; gaar zijnde, beſtrooit het rijkelijk met gepoeijerde *zuiker*.

ENGELSCHE KEEKS, neemt een half pond *amandelen* met *rooſe-water* tot een deeg geſtampt, een half pond *tarwen-meel*, agt *eijeren* die wel geklopt zijn, een half lood *caneel*, twaalf lood *korenten*, een vierde pond *boter*, agt lood *ſucade* en vier lood *oranje-ſnippels*, te zaamen fijn gehakt, een agtſte pond gereeven *brood-zuiker*, twee lepels vol *gist*, en voorts een weinig *lauwe melk* zo veel genoeg is, om 'er een bekwaam deeg van te kneeden; maakt 'er dan koekjes van in de gedaante van harten, legt die in een taartepan, en laat ze met weinig vuur van onderen, en wat meer van bovenen langzaam gaar bakken.

ENGELSCHE KRAKELINGEN, neemt een vierde pond *tarwen-meel*, agt lood niet al te fijn geſtampte *amandelen* en even zo veel geſmolten *boter*, vijf wel geklopte *eijeren*, doet hier zo veel *water* bij, dat gekookt heeft, als nodig is, om 'er een behoorlijk deeg van te kneeden; rolt dit deeg uit, formt het tot krakelingen, en bakt die in een taartepan met een weinig vuur onder, en wat meerder van bovenen, of wel in een niet al te heete oven op een plaat.

ENGELSCHE KRINGETJES, neemt een agtſte mengelen *water* dat gekookt heeft, laat hier in vijf lood *boter* ſmelten, geſmolten zijnde, roert 'er dan in twee lood *tarwen meel*, twee lood fijn geſneeden *amandelen*, vijf lood *poeijer-zuiker* en twee *eijeren*, die alvoorens wel geklopt zijn; hebt dan kookende *boter* over het vuur, en neemt met een zilveren of tinnen lepel van dit beſlag, en doet het op eene wijze in de kookende *boter*, dat 't ronde kringen verbeelden; dit gebak moet voorzigtig uit de boter genomen worden, dewijl het ongemeen bros is.

ENTJES, hier toe maakt men een deeg en vulzel gelijk tot *banket-letters*, maar men geeft haar een ander fatzoen; want in lange entjes geſneeden, douwt men die dwars toe dat het vulzel ter wederzijden daar uit komt, en men bakt ze op papier.

EGELS-OOREN; is een zoort van *Sprits*; neemt hier toe 12 lood *tarwen bloem*, 6 *eijeren*, een half pint *zoete melk*, beſlaat het zamen en doet het in een platte ſchotel die met *boter* beſtreeken is, zet ze op een ketel met heet water, dat het ſtijf opdroogt; ſnijd ze dan in ſtukjes van een vingers lengte en een duim breedte of meer; ook kan men aan weerzijden, en aan de einden twee of drie ſneedjes doen, en bakt ze in ongezouten *boter*.

Men kan het deeg ook heel wel in een taartepan opdroogen, dog dan moet 'er weinig of bijna geen vuur onder, en mede op de dekzel weinig vuur zijn.

EVENVEELTJES, neemt *tarwen-meel*, *eijers*, *boter* en *melk* van elks een ſpoelkommetje vol, doet hier bij zo veel *gist* als men nodig rekent om wel te doen rijzen, waar na het in formen in een taartepan, met weinig vuur onder, en wat meer van bovenen, word gaar gebakken.

EIJER-SCHOTELS, neemt *eijeren*, zo veel gij wilt, of na dat gij veel ſchoteltjes wilt maaken, klopt ze ter deegen een tijd lang, daar na doet 'er allengskens *tarwen-meel* bij, met wat geſtooten *caneel*, als men wil, en een weing *gist*, klopt en kneed het zamen door malkander tot een ſlappe deeg; rolt dan deeze deeg duntjes op een plank uit, en zet hem op een koele plaats, zo word hij ſtijf; als dan ſnijd de deeg in ronde ſtukken, van min of meer groote, naar dat men de eijerſchotels groot wil hebben; dit gedaan zijnde, ſnijt ze na vervolg in een gereed hebbende ketel met kookend water, zo zullen ze eerst zinken, maar daar na weer boven koomen en hard zijn; neemt ze dan terſtond uit het water, laat ze verlekken, en

legt ze op de plank; als dan drukt op ieder rond ſtuk in het midden vier korte ſtreepen, niet ver van malkander, in en over deeze vier andere ſtreepen net over het kruis; dog deeze ſtreepen moeten niet tot aan de rand toe gaan, maar alleen in het midden zijn; zet de ſtukken dan op een koperen plaat, wat van malkander, en ſchuift dezelve alle ſchielijk, indien gij meer als een plaat vol hebt, in een heete oven, maakt dezelve dan terſtond toe, en ſmeert hem met leem digt, dan zullen de ronde ſtukken in de oven rondom opkrimpen en hol worden; ze bakken ſchielijk gaar, maar men moet den oven net van pas openen, want als men dezelve vroeger opent, eer ze gaar zijn, zo vallen ze te zaamen en bederven, als men hem te lang toe laat, verbranden ze aan de kanten; om derhalven te weeten, wanneer ze te pas gaar zijn, kan men zulks gewaar worden, als men maar een kleine opening in het ovengat maakt, en daar uit een aangenaame braad reuk beſpeurt, want als die niet vernomen word, zijn ze nog niet gaar, en men ſtrijkt de opening weder digt; maar is de reuk brandig, dan is het reeds over de tijd en men moet ze ſchielijk uithaalen.

De *Eijer ſchotels* worden veel van onze bakkers in den tijd der rijpe aardbeſien gebakken, om dat men ze veel daar mede eet, na dat ze van binnen met boter beſmeert, en dan met aardbeſien gevult zijn; is heel aangenaam.

FEUILLETEES, of *Blad-gebak, om rondomme de randen van de ſchotel te leggen*, neemt zo veel *tarwen-meel* als gij denkt nodig te zijn; doet 'er na mate het wit van 2, 3, of 4 *eijeren* in, als mede twee of meer lepels vol *room*, kneed 'er dan een bekwaam dik deeg van, rolt het zelve dunnetjes uit, en beſteek het overal met kleine kluitjes *boter*, ſlaat het zo dikwils toe als gij kunt, rolt het op nieuws uit, doet 'er wederom *boter* op als vooren, en herhaalt dit tot zeven of agt maalen toe; de laatste maal tot een halve vinger dikte uitgerolt zijnde, zo ſnijd het tot zodanige figuuren als gij begeert, en doet het in een taartepan met matig vuur voor al van onderen, bakken; is ſpoedig gaar.

FRANCKFORTER BIGNETS, neemt een pond *tarwen-meel*, twee *eijeren*, zes lood *boter*, even zo veel *poeijer-zuiker*, een lood fijn gemaakte *caneel*, en een goed glas *Spaanſche*, of bij gebrek *witte Franſche wijn*, kneed dit alles tot een ſtijf deeg, rolt het ter dikte van een halve kleine vinger uit, ſnijd het aan kleine ſtukjes, en laat die in kookende *boter* of *reuzel* gaar worden: Dit gebak kan meer als drie maanden in een blikken tromp of glas bewaart worden.

FRANSCHE WAAFFELS; neemt een vierde pond *tarwen-meel* en even zo veel *poeijer zuiker*, 6 lood *boter* en een weinig *gist*, als mede een weinig *oranje-* of *rooſe-water*, mengt dit met *zoete room* tot de dikte van gereezen pannekoek beſlag, bakt 't voorts in een waaffel-ijzer, dat niet al te diep moet zijn.

FREDERIKJES; neemt een half pond fijn geſtootene *amandelen*, en even zo veel *tarwen-meel* en gepoeijerde *zuiker*, een half lood geſtooten *kruidnagelen*, een vierde lood geſtooten *foelie*, een vierde pond *boter* en even zo veel *korenten*; kneed dit met *melk* tot een niet al te ſtijf deeg, en rolt het uit tot de dikte van een driegulden, ſnijd 'er voorts zodanige figuuren van als gij begeert, en laat het op een geboterde plaat, in een tamelijke heete oven gaar bakken.

GABLETTEN of *Franſche Waafels*; neemt drie vierde pond *tarwen-meel*, een half pond *zuiker*, drie of vier geklopte *eijeren*, een ſtukje *boter*, zo groot als een eij; hier van maakt, met *water* een beſlag, daar men drie dozijn waaffelen uit bakken kan; het waaffel-ijzer dan heet gemaakt zijnde, doet men 'er een lepel vol *boter* in en begint te bakken; ook doet men een ſtuk *boter* in een doekje, om het ijzer daar mede geduurig te beſtrijken.

GALETTE, dit word van het zelfde deeg gemaakt als de *feuilletees*, hier boven beſchreeven, men rolt 't zelve ter dikte van een duim uit, en laat het in de oven of in een geboterde taart-pan, met weinig vuur van onderen, gaar bakken.

GEBAKKEN VELDMUISEN, maakt een ſtijf deeg van een half pond *meel*, drie *eijeren* en zo veel *melk* als nodig is, rolt het uit tot dunne bladen, beſtrijkt die bladen aan weerskanten met gemolten *boter*, en ſtrooit dan op de bovenkant gepoeijerde *caneel*, *zuiker* en *korenten*, rolt voorts deeze bladen digt in een, zo dat de korenten enz. ſlangs-wijze van binnen zitten, ſnijd het tot vierkante ſtukken, beſtrooit ze met gepoeijerde *zuiker*, en laat het in een geboterde taarte-pan, langzaam gaar bakken.

GEMELIJKE STRUIFKOEK, neemt drie vierde pond *tarwen meel*, zeven lood *boter*, en een half pintje *melk*, mengt en roert het dan in een pan als roer-eijers; neemt dan een ſchotel en laat ze heet worden, doet het geroerde daar in, en laat het ſchielijk bakken, met veel vuur van onder en boven.

GENGBER-BROOD, neemt een half mengelen *roode wijn*, laat die met vier lood *gepoeijerde zuiker* drie, á vier minuten kooken, doet 'er dan in ter deegen geſtooten en gezift *anijs-zaad*, *gengber*, *caneel*, en wat *citroenſchil*, alles na goedvinden; hebt dan fijn gezifte *biscuit* in gereedheid, roert hier van zo veel in de wijn, die onderwijlen op het vuur moet ſtaan te kooken, tot dat het dik is; neemt het dan van het vuur en vormt 'er koekjes en broodjes na believen van, die men na derzelver dikte korter of langer in een geheel flauwe oven, op een geboterde plaat, voor al niet te lang moet laaten bakken.

GENGBER-KEEKS; neemt een mengelen zuivere *honing*, laat die kooken tot dat ze geheel bruin is, en te dik wordende, zo doet 'er wat water bij, als dan van het vuur genoomen, en bijna koud geworden zijnde, zo doet 'er geſtooten en gezifte *gengber*, *kruidnagelen*, *caneel*, *anijs-zaad* en *peper* onder, alles na goedvinden, voorts zo veel fijn gemaakt *kruim* van oud *wittebrood* 'er in geroert, dat het behoorlijk ſtijf is, en 'er mede gehandelt als onder *Gengber-brood* is aangeweezen.

GENUEESCHE BISCUIT; neemt een pond *tarwen-meel*, doet 'er een vierde pond *poeijer-zuiker* onder, vier wel geklopte *eijeren*, *koriander* en *anijs-zaad* na believen, een lepel vol *gist*, maakt dit tot een behoorlijk deeg, en handelt 'er even eens mede, als hier boven onder *Engelſche Banket biscuit* is aangeweezen.

GEWEND-BROOD; ſnijd een twee ſtuivers *witte-brood* in ſneeden, laat het in een ſchotel leggende, in *zoete melk*, of nog ſmaakelijker in *room* weeken, neemt dan vier *eijeren*, klopt die wel, en doet 'er wat zout in,

ſn, hebt dan uw fruit- of pannekoeks-pan over het vuur met *boter*, dezelve bruin zijnde, zo doet 'er 't geweekt *brood* in, giet 'er de eijeren over, en laat het bakken; aan de eene kant bruin zijnde, keert het even eens als een pannekoek om, en beſtrooit het met *rooſe-water* en gepoeijerde *zuiker*.

GLACEE; word van diergelijk deeg gemaakt, daar men de *columbijn-koek* of *columbijntjes* van maakt, alleen maar dat men 'er wat *citroen-ſchil* onder doet, en het uit de vormen gedaan zijnde, op papieren bakt in de oven of in de taarte-pan.

GROENE KOEKJES, neemt hier toe allerhande zoort van groentens, bij voorbeeld *kervel*, *petercelie*, *zuuring*, *bete*, *ſpenagie*, enz., hakt het wel fijn; maakt dan een beſlag van een ſtuivers *witte-brood* en drie *biscuiten* in melk geweekt, zes *eijeren*, twee á drie lepels vol *tarwen-meel*, en een weinig *gist*, dit zaamen niet al te dik met *melk* beſlaagen zijnde, roert men 'er de groente onder, ſtelt het te rijzen en bakt het even eens als pannekoeken in boter; wil men 'er een koek of boſſert van maaken, zo moet het beſlag wat dikker blijven, en men doet 'er als dan een vierde pond geſmolten *boter* in, en laat het in een taarte-pan met matig vuur, inzonderheid van onderen gaar bakken.

GULIKSCHE PANNEKOEKJES, of *Struiven*; neemt anderhalf pond *tarwen-meel*, tien *eijeren* ter deegen geklopt, een half vierendeels pond geſtooten *amandelen*, en een weinig *zout*, beſlaat dit met half *room* en half *melk*, tot een niet al te dik beſlag, en bakt het in boter, tot ſtruiven of panne koekjes.

HAARLEMMER HALLETJES; neemt tot een vierendeels pond *tarwen-meel*, een pond witte *poeijer-zuiker*, twee lood *boter*, een vierendeel lood *caneel* met een weinigje *pot-asch*, maakt dit met wel geklopte *eijeren* tot een deeg dat tamelijk ſtijf is, vormt hier kleine balletjes van, ieder van ſchraag een half lood gewigt, drukt die plat, en zet ze op een geboterde plaat, in een niet al te warme oven te bakken.

HEERE-KOEKJES; neemt een pond *tarwen-meel*, een half pond geſchilde en geſtootene *amandelen*, een pond *zuiker*, een vierde pond *boter*, twee geklopte *eijeren*, een vierde lood *cardemome* en een *muscaatenoot*, *ſukade* en *ſnippels* naar genoegen; mengt en kneed het wel door malkander, vormt 'er koekjes van, met twee ſneeden daar op, en baktze op gebotert papier, of een plaat in de oven gaar.

HOERE-DREKJES; neemt geharsd *witte-brood*, wat *wijn*, *eijeren*, *gengber* en *zuiker*; mengt het wel onder een, en bakt 'er koekjes van in de pan met *boter*, en raspt 'er *zuiker* over.

HOERE-KOEKJES; neemt tot een half pond *tarwen-meel*, zo veel gezuiverde *korenten* als gij goed vind, dog niet te weinig, voorts geſtootene *amandelen*, *ſukade*, *caneel*, *noote-muscaat*, *room*, veel *boter*, en wat *gist*; laat het wat lang rijzen, maakt 'er dan kleine koekjes van, beſtrooit ze met *zuiker* en bakt ze in de taartepan, met weinig vuur van onderen, maar veel van bovenen.

HIPPEN; neemt een half pint *melk*, een half vierde pond *zuiker*, en even zo veel met *rooſe-water* geſtootene *amandelen*, *bloem-meel* zo veel genoeg is, en vier geklopte *eijeren*; mengt eerst de amandelen met de melk, dat ze niet klonterig worden; dan doet het overige daar bij, en maakt 'er een deeg van, waar van men koekjes vormt, die men in de taartepan gaar bakt, met vuur boven en onder.

HUBERTS-NOOTEN; neemt een half pond met *rooze-water* fijn geſtampte *amandelen*, een vierendeels pond *boter*, 4 *dooijers* van *eijeren*, wat gereevene *citroen-ſchil*, en zo veel *room* als genoeg is, om 'er dun deeg of dik beſlag van te maaken, ſchept het dan bij kleine lepeltjes vol in kookende *boter*, en laat het niet al te bruin bakken.

HIJLIGMAAKER; laat een en een vierde pond bruine *zuiker*, en drie vierendeels pond *honing* op het vuur, met een weinig water kooken, en ſchuimt 't ter deegen; neemt dan twee en een vierde pond *tarwen-meel*, en kneed zulks met de vermengde *honing* en *zuiker* tot een ſtijf deeg wel door malkanderen, voorts twee lood *kruid-nagelen*, even zo veel *noote-muscaat* en *caneel*, een half pond fijn geſneeden *ſukade*, even zo veel gedroogde *oranje-ſnippels*, benevens een weinig fijn gemaakte *pot-asch*, dit alles onder het deeg gemengt zijnde, zo rolt het met de rol-ſtok ter dikte van ſchraag een kleine vinger, ſnijd 't aan lange vierkante ſtukken, legt het op plaaten, die dunnetjes met *weiten-zemelen* zijn geſtrooit, en doet het in den oven bakken; deeze koek kan langen tijd in in een blikken trommel bewaart, en goed gehouden worden.

JOODE KRANSEN; neemt tien *eijeren*, k'lopt de dooijers en het wit elk apart, een half pond gepelde *amandelen* in het lang zeer fijn geſneeden, een pond *witte zuiker*, even zo veel *tarwen meel*, en wat *oranje ſnippels*; mengt en kneed dan alles wel door malkanderen tot een deeg, maakt 'er koekjes van, en bakt ze in de oven of taartepan met *boter* beſtreeken, en met een ſlap vuur.

KAAS-KOEK; neemt een pond verſche *zoete melks-kaas*, wrijft die fijn in een glas water, roert hier in drie goede handen vol *tarwen-meel*, drie *eijeren*, een hand vol *poeijer-zuiker*, een vierendeels pond geſmolten *boter*, en een weinig *zout*, laat het in een met boter beſtreekene taartepan, met vuur onder en boven gaar bakken.

Of neemt een pond *kaas*, als boven, vermengt en wrijft het onder een pond koude *boter*, dit dan benevens agt *eijeren* onder een pond *tarwen-meel* gemengt en ter deegen geklopt, een half uur laaten ſtaan te rijzen, voorts in een taarte-pan, zo als boven gaar gebakken.

KEEKS, of *Kaaks*; neemt een pond *tarwen meel*, een vierde pond *boter*, twee *eijeren*, en een weinig *gist*; kneed dit ter deegen door malkanderen; voorts een half pond met *rooſewater* geſtooten *amandelen*, een half lood geſtooten *caneel*, drie-vierde pond *korenten*, en een agtſte pond aan ſtukken geſneedene *rozijnen*, na dat 'er de korrels zijn uitgenoomen, vier lood *poeijer-zuiker*, en een glas *Spaanſche wijn*, mengt dit wel onder het voorige deeg, vormt 'er harten of keekſen van, laat het op een warme plaats rijzen, en bakt ze in een met boter beſtreekene taartepan, of op een plaat in de oven.

KEEKS *op eene andere manier*; neemt een pond *tarwen meel*, een half pond *boter*, een half pond *zuiker*, een half pond geleezene *korenten*, twee geklopte *eijeren*, een lepel vol geſtooten *carwei-zaad*, en een lepel vol *gist*, maakt hier van een deeg, en laat die rijzen, vervolgens vormt 'er koekjes van, en bakt ze als de vorige.

KERVEL-KOEKJES; neemt wel gezuiverde *kervel*, hakt ze fijn, laat dan *kruim* van twee oud gebakken halve ſtuivers *wittebroodeu* in wat *melk* weeken, en doet ze onder de kervel, met vier of vijf lepels vol *zuiker*, wat geſtooten *caneel*, geſmolte *boter*, en vijf of zes geklopte *eijeren*, mengt en kneed het wel door malkanderen tot een deeg; maar als het van de *boter* en melk te dun word, doet 'er wat geſtooten *biscuit* onder; vormt 'er dan koekjes van, als een groot theeſchoteltje, en bakt ze in de taartepan gaar, met vuur onder en boven, en als ze gaar zijn, raspt 'er wat *broodzuiker* over: Men kan 'er ook wel *corenten* bij doen, als men wil; en men bakt diergelijke koekjes ook van *onrijpe kruisbeſiën*, en dan noemt men ze *Kruisbeſie-koeken*; maar daar moet men meer *zuiker* bij doen.

KLEI-BROOD; neemt 25 *dooijers* van *eijeren*, en twee *witten*, klopt hier in een pond *poeijer zuiker*, dit moet lange geklopt worden, roert 'er dan allengskens een half pond *tarwen meel* in, legt voorts in een taartepan een blad papier, doet 'er dit beſlag of deeg op, en laat het in een niet al te heete oven bakken.

KOEKJES VAN BISCUIT; neemt vier *biscuiten*, onderkorsten zijnde, laat die in in een half mingelen *melk*, waar in zes *eijeren* zijn geklopt, als mede een weinig *rooſewater*, *zuiker* en geſtooten *caneel*, naar goedvinden is gedaan, weeken, bakt ze voorts in de koekpan in *boter*.

KOEKJES VAN BISCUIT *op eene andere manier*; neemt tot ieder *biscuit* een *eij*, klopt de eijeren, en roert ze met wat *melk*, *geſmolten boter*, *korenten*, *zuiker*, geſtooten *caneel*, en zo veel *meel*, als genoeg is, tot een bekwaam dik beſlag, laat dan de *biscuiten* daar in wat weeken, bakt ze vervolgens in de koekepan met *boter*, en raspt 'er daar na wat *brood-zuiker* over.

KOEKJES *van Mevr. C.*; neemt *weiten meel*, geſtooten *amandelen* en *corenten*, van elks een half pond, zes *eijeren*, dog de helft maar met het *wit*, vier lepels vol *room*, een lood *caneel*, een halve *nootemuscaat*, tien lepels vol geſmolte *boter*, een halve groene *ſucade-ſchil* klein geſneeden, geraspte *ſchil* van een *citroen*, en wat *gist*; klopt dit alles wel onder een tot een dik beſlag, en in blikken vormen gebakken; zijn zeer lekker.

KONINGINNE BISCUIT; neemt een pond *witte zuiker*, doet 'er twaalf wel geklopte *eijeren* bij, maar drie of vier dooijers kan men 'er uitlaaten, om de biscuit niet te geel te maaken, anders kan het geen kwaad, voorts zo veel *tarwen meel* als genoeg is, met wat *anijs-* en *coriander-zaad*; kneed het door malkanderen tot een bekwaam ſtijf deeg, en maakt 'er in vormtjes langwerpige of ronde *biscuiten* van, die men in de oven, of in een taartepan langzaam te bakken zet.

KRAKELINGEN; neemt een half pond *tarwen meel*, doet daar in een half pond *poeijer-zuiker*, een half vierendeels-pond *boter*, een lepel vol geſtooten *coriander-zaad*, een lepel vol *rooſe-water*, twee *dooijers* van *eijeren*, en ruim een lepel vol *room*; kneed dit te zaamen tot een taai deeg, vormt 'er krakelingen van, legt die op een geboterde plaat, en laat ze in den oven bakken, na ze alvoorens met geel van eij beſtreeken te hebben.

KRAKELINGEN (BAGIJNE); neemt een pond *tarwen meel*, even zo veel fijn geraspte *broodzuiker*, drie lood fijn geſneeden *ſucade*, twee lood geſneeden *oranje-ſnippels*, een lood gepoeijerde *caneel*; mengt dit met *eijeren* tot een bekwaam ſtijf deeg, en maakt 'er krakelingen van, die men als vooren behandelt, of ook in een taartepan met zagt vuur kan bakken.

KRAKELINGEN (ITALIAANSCHE); neemt 1 pond *tarwen meel*, een vierendeels pond *zuiker*, en half vierendeel pond *boter*, en een *eij*, als mede wat *gist*, en een weinig *zout*, maakt hier met *laauwe melk* een deeg van, dat niet al te ſtijf is, en vormt het tot krakelingen, die gebakt worden, als hier vooren is geleert.

KRAKELINGEN (MUSCOVISCHE); neemt een pond *tarwen meel*, even zo veel bastert *poeijer-zuiker*, een vierendeels pond *korenten*, vier lood *boter*, en twee lood geſtooten *anijs-zaad*, kneed het tot een deeg, en doet 'er mede als boven.

KRAKELINGEN (PRINCESSE); neemt een pond met *rooſe-water* geſtampte *amandelen*, een half pond witte gezifte *zuiker*, en twee *witten* van *eijeren* wel geklopt; kneed dit te zaamen tot een deeg, maakt 'er krakelingen van, en behandelt die als vooren.

KRAKELINGEN VAN AUTOURS; neemt een half pond *tarwen meel*, even zo veel *zuiker*, drie lood *boter*, een half vierendeel pond geſtampte *amandelen*, een vierde lood fijn gemaakte *caneel*, en een weinig *curcuma*, werkt dit ter deegen door malkanderen tot een deeg, en behandelt het als vooren.

KRUIDKOEK; neemt vier pond *honing*, laat die in een nieuwe verglaasde pan op een niet al te heet kolen-vuur zo lange ſtaan, tot dat het geſmolten is, roert 'er dan in fijn geſtooten *kruidnagelen*, *muscaatenoot*, *gengber* en *peper*, van elks even veel, en te zaamen twee lood uitmaakende, voorts een vierde lood *caneel*, vijf pond geraspte *broodzuiker*, en een half glas *rooſewater*, roert dit alles geduurende een groot half kwartiers-uur ter deegen door malkanderen, en mengt 'er dan allengskens, vooral niet te veel te gelijk, fijn *tarwen meel* onder, die moet zo lange geroert worden en *meel* ingedaan, tot dat het een deeg word, die zig van de pan afhegt, intuſſchen moet de pan altijd op het vuur ſtaan, dog het moet niet warmer worden, als men 't aan de hand kan verdraagen; kneed vervolgens dit deeg op een tafel of aanrecht, geduurende een kwartiers-uur door malkanderen, en maakt het zo ſtijf als doenlijk is; vervolgens moet het in vormen het fatzoen gegeeven worden dat men begeert, gemeenlijk maakt men die koeken een pond zwaar; laat ze dus op een warme plaats een nagt overſtaan, en doet ze op plaaten, die met zemelen beſtrooit zijn, in een oven daar het brood is uitgehaalt, laat het hier in ſtaan, tot dat men denkt dat het half gaar is, neemt het 'er dan uit en bewascht de koeken rondom met *rooſe-water*, koud geworden zijnde, doet die weder in de oven, om voorts gaar te bakken; deeze koek moet op een droge plaats bewaart worden.

KUISCHE ZUSTER-KOEK; neemt een pintje *room*, doet daar vier geklopte *eijers* in, met wat *zuiker*, *zout*, en geraspte *noote-muscaat*; neemt dan een paar kleine oud gebakken *witte-brooden*, ſnijd ze in dunne ſneeden, giet 'er de toebereide room over, en laat ze een weinig daar in weeken, bakt ze dan in de pan met *boter*, en beſtrooit ze met *corenten* of gekookte *roſijnen*.

KUNGELTJES; neemt 1 pond *tarwen meel*, 7 *eijeren*, een paar lepels vol *zuiker*, een halve lepel vol *gist*, maakt hier van een beflag, met een pintje of zo veel genoeg is *zoete melk*, dit moet men zeer lang kloppen, en daar na een uur laaten rijzen, wentelt dan gefchilde en in fchijven gefneeden *appelen*, daar de klokhuizen uit gedaan zijn, in, en bakt ze in *boter* of *reuzel*, met wat beflag over heen, dat men van tijd tot tijd rondom de fneeden los maakt, om dezelve elks bezonder te hebben.

KUSSENTJES; neemt een pond *tarwen-meel*, drie *eijeren*, drie of vier lepels *melk*, vier lood *boter*, en een weinig *gist*, dit door malkanderen gekneed zijnde, word het in zodanige figuuren gefneeden als men verkiest, te rijzen gezet, en voorts in kookende *boter* of *reuzel* gebakken.

LITTER-KOEKEN; neemt anderhalf pond best *weiten meel*, vijf vierde pond drooge en heel fijn gezifte beste *poeder-zuiker*, zes geklopte *eijeren*, een paar geraspte *noote-muscaaten*, twee geftootene *kruid-nagels* en wat *foelie*, fchil van een halve *fukade*, fijn gefneeden, en een vierde pond gefmolten *boter*; mengt eerst de eijeren met de zuiker en kruiderijen, en doet 'er dan het meel met de boter al roerende langzaam in, en kneed het ter deegen door malkander tot een dikke deeg, vormt 'er dan letters van in vormen, en laat ze in de oven op een plaat, of in de vormtjes in de taartepan bakken. Men kan het deeg ook in dunne ronde ftukjes rollen, 'er krakelingen van vormen en in de oven bakken.

LETTERS (ROODE); neemt *weiten-meel* en *zuiker*, van elks een pond, een vierde pond gefmolten *boter*, een half lood geftooten *caneel*, een vierde lood *kruid-nagels*, vier geklopte *eijeren*, en fijn gepoederde *roode bolus* zo veel genoeg is, om het een roode koleur te geeven; mengt en kneed alles wel door malkander tot een fijn deeg, en vormt 'er letters van; of de deeg gerold zijnde, maakt 'er krakelingen van, en bakt ze in de oven, op een plaat, of in de taartpan gaar.

LIMOEN-KOEKJES; neemt tot een *citroen* een half pond *brood-zuiker*, raspt het *geel* van de *citroen*, doet het bij de geraspte zuiker, met het uitgedrukte zap, en mengt het met 't *wit* van een *eij*, dat wel geklopt is, tot een deeg; maakt hier van kleine koekjes, en legt ze op papier in een taartepan, met een weinig vuur onder en boven.

LIMOEN-KOEKJES *op een andere manier*; neemt 't *zap* van twee *limoenen*, laat daar een nagt wat *gom traganth* in weeken, en wringt het dan door een doekje; neemt dan heel fijn geftootene *amandelen* en *broodzuiker*, van elks even veel, en zo vel genoeg is, om met het *limoen-zap* een deeg te maaken; waar van men koekjes, vormt en dezelve met vuur in de taartepan gaar bakt.

Men kan ook, zo men wil, de afgeraspte *geele fchil* van de *citroenen* 'er bij voegen: In plaats van de gom traganth te gebruiken, kan men ook geklopte *eijwit* bij het *limoen-zap* mengen.

MAKRONNEN; neemt een pond *amandelen*, die met *roofe-water* zijn fijn geftooten, kneed hier onder drie vierendeels-pond geraspte en fijn gezifte *broodzuiker*, tot een deeg, maakt 'er *makronnen* van, en zet die op een gebotert papier of ouwel in een taartepan, met niet al te veel vuur van bovenen, en nog minder van onderen, te bakken.

MAKRONNEN *op eene andere wijze*; neemt bij een pond geftootene *amandelen*, een pond fijne *witte zuiker*, het *wit* van vier *eijeren* wel geklopt, en een weinig *roofe-* of *oranje-water*, kneed het wel door malkander tot een deeg, vormt 'er *makronnen* van, en legt ze op een met *zuiker* beftrooit papier, raspt 'er *broodzuiker* over, en zet ze in de oven om te bakken, en hard te worden, maar de oven moet niet te heet zijn; men kan ze ook in een taarte pan gaar maaken.

MANNETJES; neemt twee pond *tarwen meel*, twee pond fijne *poeijer-zuiker*, een half pond grof geftooten *amandelen*, een half lood gepoeijerde *caneel*, een vierendeels pond *boter*, drie *eijeren*, en zo veel *zoete melk* als noodig is, om het onder malkanderen tot een ftijf deeg te kneeden, drukt dit deeg dan in vormen, die mannen, vrouwen, enz. verbeelden, en bakt dezelve op een geboterde plaat in den oven.

MASSEPAIN (CONFITUUR); neemt 1 pond *amandelen*, en even zo veel *zuiker*, maakt er een deeg van, rolt 't uit en fnijd het van een, beftrooit dan beide ftukken met fijn geftooten *caneel*; legt de eene zijde vol van zulke *confituuren* als gij wilt, met wat *fukade* en *oranje-fnippels* daar over, en alles met geklopte *eijwit* beftreeken zijnde, dekt het met de andere zijde toe, en fnijd het zo dubbel in figuuren, die men dan in de oven bakt.

MASSEPAIN (GEMEENE); neemt gepelde *amandelen*, ftoot ze met wat *roofe-water*, zulks allengskens 'er bij doende, heel fijn; doet 'er dan even zo veel of meer *witte zuiker* bij, en ftoot het met wat geklopt *eijwit* wel door malkander, en formt het in figuuren in formen of anders, legt ze op papier met *zuiker* beftrooit, en bakt ze in de oven op een plaat langzaam gaar.

MASSEPAIN (KONINGLIJKE); laat een half pond *broodzuiker*, die ter deegen fijn gereeven is, in een confituurpan, met een weinig *roofe-water* op het vuur fmelten, roert hier dan in een pond fijn geftampte *amandelen*, en de fijn gereevene buitenfte fchil van een *citroen*, en laat dit zaamen zo lange zagtjes kooken, al geftadig roerende en onderfte boven keerende, tot dat de zuiker begint te lijmen, en 't deeg zo droog word, dat het van zelve van de pan losgaat; dit deeg op een effen plank of tafel, die met *zuiker* is beftrooit, te koelen gelegt zijnde, kneed men het wel door, rolt het uit, en maakt 'er zodanige figuuren van, als men begeert, het zij in vormen, als anderzins; het deeg niet ledig genoeg zijnde, zo ftoot men het een weinig in een mortier, en men doet 'er wat *eijwit* bij; neemt voorts *eijwit*, klopt dat in *roofe-* of *oranje-water* klein, doopt hier de ftukken of figuuren van het deeg in, wentelt ze dan in geraspte *zuiker* om, en legt ze op papier, dat met *zuiker* beftrooit is, op een plaat in den oven te bakken, die middelmaatig heet moet zijn.

MASSEPAIN-SPRITS; neemt tot een pond geftooten *amandelen*, drie-vierde pond *zuiker*, een *doir* en het *wit* van twee *eijeren*, wel geklopt; mengt en kneed het wel tot een taai deeg, maakt 'er in een vorm *fpritzen* van, beftrooit ze met *zuiker*, en bakt ze in een heete oven of taarte-pan gaar.

Men kan 'er ook *fucade* en *oranje-fpippels* bij doen, en dan word het *Oranje-fprits* genoemt.

MODISCHE KOEKJES; hier toe word het deeg gemaakt als Letter-koekjes, met wat *caneel-water*, en op ieder koekje word een klein ſtukje *ſucade* geſtooken.

MONTFOORTJES; neemt een pond *tarwen meel*, vijf vierendeels-pond witte *poeijer-zuiker*, een vierendeels-pond *korenten*, vier lood *boter*, een weinig geraspte *citroen-ſchil*, en een klein ſtukje fijn gemaakte *potasch*, kneed dit met zo veel *eijeren*, als nodig is tot een niet al te ſtijf deeg, ſteekt het uit met een getand blikje aan zodanige figuuren als gij verkiest, en laat het op een geboterde plaat in den oven, of in een taarte-pan met meest vuur van bovenen bakken.

MOPPEN; neemt een half pond *honing* en een half pond *zuiker*, laat dit met malkanderen aan de kook koomen, en ſchuimt het ter deegen, neemt vervolgens een pond *tarwen meel*, een vierde pond aan ſtukken geſnedene *amandelen*, een weinig geſtootene *kruid-nagelen* en *caneel*; kneed dit te zaamen wel door malkanderen tot een taai deeg, en ſnijd het langwerpig tot moppen, die op een geboterde plaat in den oven moeten worden gebakken: Ook kan men in deeze moppen fijn geſneedene *ſucade* en *oranje ſnippels* na goedvinden doen.

NIEUWJAARS-KOEKEN; neemt een pond fijn gebuidelt *roggen-meel*, een-agtſte pond *boter*, twee lood wel gezuivert en geſtooten *anijs-zaad*, en twee *eijeren*, kneed dit met *zoet dik-bier* tot een niet al te ſtijf deeg, maakt 'er kogeltjes of balletjes van, en bakt die in het knijp-wafel-ijzer.

NONNEN-KOEKEN; neemt een twee ſtuivers oudbakken *tarwen broodje*, ſnijd 'er rondsomme de korst af, en laat het in *zoete melk* weeken, als dan ſtijf uitgeperst zijnde, zo mengt hier onder zes welgeklopte *eijeren*, een vierendeels-pond geſmolten *boter*, een half lood geſtooten *caneel*, vier lood gepoeijerde *zuiker*, en wat geraspte *citroen-ſchil*; ook kan men 'er een half pond met *rooſe-water* geſtampte *amandelen* bijvoegen; dit alles ter deegen met het *kruim* van *wittebrood* vermengt zijnde, laat men het in een taartepan bakken, van onderen en boven vuur, dog van onderen weinig; zijnde dit iets, het welk ten aanzien van het meeste gebak moet waargenoomen worden.

NONNE-VEESJES; neemt een half pond fijn gezifte en ter deegen gedroogde *broodzuiker*, doet hier wat geraspte *citroen-ſchil* in, en mengt het met zo veel ter deegen geklopt *eijwit*, waar in eenige druppels *citroen-zap* zijn gedaan, dat gij het behoorlijk kunt kneeden, maakt 'er voorts balletjes van zo groot als een knikker, en doet die op een ſchoon papier in een taartepan, ſlap vuur onder en boven, dus droog bakken, het geen in een klein kwartier gemeenlijk geſchied; men moet zorg draagen, ze uit de pan te neemen, voor dat ze bruin worden.

OLIJKOEKEN (GEMEENE); neemt *tarwen meel* alleen, of half *boekweiten meel*, maakt hier van met lauw gemaakte *melk*, twee of meer geklopte *eijeren*, wat *zuiker* of *ſijroop*, fijn geſtooten *caneel*, en een paar lepels vol *gist*, een ſtijf beſlag of deeg, daar men ook *korenten*, naar goed vinden, kan onder mengen; laat het rijzen, en vormt 'er dan koekjes van, of rolt het deeg uit, ſnijd en maakt 'er allerlei figuuren van, als hertjes, ruitjes, krakelingen, enz., die ge dan in kookende en met brood gezuiverde *raap-olie* moet doen, en daar in laaten gaar bakken; zijn zeer ſmaakelijk; men kan 'er ook geſtoote *amandelen* onder mengen.

OLIJKOEKEN *op eene andere manier*; neemt twee pond *boekweiten meel*, een half pond *korenten*, en even zo veel *rozijnen*, een ordentelijk tafelbord vol aan dobbelſteenen geſneedene *appelen*, die wel willen breeken, twee lepels vol goede *gist*, en een-vierde pond *ſijroop*; roert dit met *lauw* gemaakt *water* tot een dik beſlag, en laat het rijzen; hebt voorts *olie* in een wijde ijzeren pot over het vuur, ſmijt 'er een *korst roggen-brood* in, waar in de groenigheid trekt; een korten poos gekookt hebbende, zo neemt 'er de korst uit, en bakt 'er de *olij-koeken* in; veel voorzigtigheid word 'er vereischt bij het vervaardigen van dit gebak, dewijl de vlam in de olie ſlaande, zeer ligtelijk brand kan verwekken. In de plaats van geheel *boekweiten*, kan men ook de helft *weiten*, of *tarwen meel* neemen, als dan laat men 'er de *ſijroop* uit, doet 'er twee *eijeren* in, en beſlaat het in plaats van met *water*, met laauwe afgeroomde *melk*.

OLIJKOEKEN *nog op eene andere manier*; neemt twee pond *tarwen meel*, zes *eijeren*, anderhalf pond *korenten*, en even zo veel *rozijnen*, twee lepels vol goede *gist*, beſlaat dit, zo als vooren met *lauwe melk*, en handelt 'er voorts mede als boven.

Om dit gebak nog ſmaakelijker te hebben, neemt agt lood *ſucade*, en een half pond *amandelen*, aan ſtroepjes geſneeden, een half lood gepoeijerde *caneel* en een geraspte *nootemuscaat*.

ORANJE-KOEKJES, worden gemaakt van de afgeraspte geele *oranje-ſchil*, zonder het uitgedrukte zap, met geſtootene *amandelen* en *zuiker*, op de wijze als de limoen-koekjes: Men kan ook geconfijte *oranje-ſnippels* daar toe neemen, die men fijn ſtampt.

ORLEAANTJES; neemt een pond fijn gezifte *broodzuiker*, agt lood met een weinig *rooſe-water* fijn geſtampte *amandelen*, en een lood gepoeijerde *caneel*; mengt dit ter deegen onder malkanderen, en maakt het met geklopte *witten* van *eijeren* tot een bekwaam ſtijf deeg, vormt 'er dan ronde balletjes of vierkante ſtukjes van, en laat die op een blad papier met fijne *zuiker* beſtrooit, in een flauwe oven, of in een taartepan zagtjes gaar bakken.

OUBLIEN; neemt een pond *tarwen meel*, en een half pond ter deegen fijn gezifte *broodzuiker*, vier lepels vol geſmolten *boter*, de *dooijer* van een *eij*, en twee lepels vol *rooſe-water*; beſlaat dit met gemeen *water* tot een niet al te dik beſlag, en laat het in een *oublie-ijzer* bakken, is in een oogenblik gaar.

OUBLIEN A LA REINE; neemt een pond *tarwen meel*, een half pond wel gezifte *broodzuiker*, een half lood gepoeijerde *caneel*, twee lood geſtooten *anijs-zaad*, en vier lepels vol geſmolten verſche *boter*; beſlaat dit alles met half *melk* en half *witte* of *Spaanſche wijn*, en maakt het beſlag zo dun niet, als het voorige.

OUBLIEN A LA ROIJALE; neemt een vierendeels pond *tarwen meel*, zes of agt *kruidnagelen*, een half lood *caneel*, en een-vierde lood *gengber*, alles ter deegen fijn geſtooten, vier of vijf lepels geſmolten *boter*, een *eij*, vier lood fijn gemaakte *broodzuiker*, en twee roemers vol *witte* of *Spaanſche wijn*; beſlaat 't voorts tot op de behoorlijke dikte.

PANNEKOEKEN (BOEKWEITEN); neemt een pond *boekweiten meel*, een *eij*, een lepel vol *gist*, en wat *zout*, beſlaat

beflaat het tot een ordentelijke dikte met *lauw water* en *melk*, gereezen zijnde, bakt dezelve in de koeke-pan, in *boter*, *reuzel*, *braadvet* of *olie*, daar olij-koeken in zijn gebakken; ook kan men half *tarwen meel* neemen, als dan moeten 'er twee *eijeren* in, en wat meerder *melk*, dan of het alleen *boekweiten meel* was. De *gist* 'er uitlaatende, kan men, zo dra het beflag gereed is, pannekoeken bakken, dog dan moet het veel dunner geroert worden, en ook meerder *melk* in gedaan, als wanneer men ze laat rijzen.

PANNEKOEKEN (GOOISCHE); maakt een beflag van een vierde pond *tarwen meel*, drie, vier of meer geklopte *eijeren* naar goedvinden, eenige lepels vol gesmolten *boter*, en *melk* zo veel genoeg is, bakt 'er dan in een koeke-pan dunne koeken van.

PANNEKOEKEN (KLOOSTER); neemt zeven *eijeren*, klopt die ter deegen, roert 'er in zes lood gepoeijerde *zuiker*, vier lepels *tarwen meel*, twee lepels *brandewijn*, vier lepels vol gesmolten *boter*, dit zeer dun met *zoete melk* beflagen, en in de pannekoeks pan gebakken.

PANNEKOEKEN (RIJST-); neemt een half pond *rijst*, kookt het in *water* tot een brij, doet het dan in een aarden pot, en dekt het geheel digt toe; neemt dan een half mengelen *room* of *zoete melk*, doet die kookend heet in de rijst, met tien wel geklopte *eijeren*, anderhalf vierendeels pond gesmolten *boter*, en een weinig *zout*, roert het wel door malkanderen, en doet 'er zo veel *meel* bij, als u tot het beflag dunkt nodig te weezen, om ze van de pan te doen gaan; en bakt ze dan in de pan in *boter*; 's avonds van te vooren beflagen, zijn ze best.

PANNEKOEKEN (TARWEN of WEITEN); neemt twee pond *weiten meel*, roert 'er in agt *eijeren*, een weinig *zout*, twee lepels vol goede *gist*, en maakt het verders met lauwe *zoete melk* tot een ordentelijk dik beflag, laat het rijzen, en bakt het met *boter* in de koek pan; met de gist 'er uit te laaten, en dunner te beflaan, kan men 'er dunne ongereezene koeken van bakken, en 'er *korenten*, *appelen*, enz. indoen.

PANNEKOEKEN ZONDER BOTER; klopt een mengelen *room* van *zoete melk*, en zes verfche *eijeren* ter deegen onder een, mengt daar onder agt lood *zuiker*, een fijn geraspte *nootemuscaat*, en zo veel *tarwen meel*, als noodig is, om het de dikte van gewoonlijk beflag te geeven; veegt de koek-pan met een doek fchoon uit, en wanneer die redelijk heet is, zo doet 'er het beflag, zo dun of dik in, als gij het goedvind, en bakt 'er pannekoeken van.

POFFERT; neemt half *tarwe-* en half *boekweiten-meel*, of maar een zoort alleen, maakt hier van met *lauwe melk*, zo veel genoeg is, twee of meer *eijeren*, wat gesmolten *boter*, *korenten* naar believen, wat gestooten *caneel* en *kruidnagels*, *zuiker*, en een paar lepels vol *gist*, een dik beflag, en laat het wel rijzen; daar na doet het in een taartepan, of ijzere pot, die met boter van binnen is bestreeken, en laat het gaar bakken, met vuur van onderen en boven; om te weeten of het gaar is, klopt men met de vinger daar op, als het dan hol klinkt, is het gaar: Men kan 'er ook de *korenten* uitlaaten.

POFFERTJES; hier toe maakt men een beflag als tot een poffert, maar men bakt ze in een poffertjes-pan met *boter* gaar.

POOLSCHE-MUTS; neemt een pond met *rooſe-water* fijn geſtampte *amandelen*, en twintig lood fijn gezifte *brood-zuiker*, benevens zes *eijeren*, wat geraspte *citroen-ſchil* en een weinig *caneel-water*, beflaat dit als tot een *amandel-taart*, doet het dan in de vorm als een Poofche-muts gemaakt, die van binnen met boter moet beſtreeken zijn, en bakt het met een matig vuur.

PRINCESSE-BROOD; neemt een pond *weiten meel*, even veel *witte zuiker*, en vijf of zes wel tot ſchuim geklopte *eijeren*, mengt en kneed het tot een ſtijf deeg, en vormt 'er broodjes van, die ge in de oven op papier gaar moet bakken.

PROL VAN ROOM; neemt een koperen vertinde ſchotel of asſiet, beſtrijkt die dunnetjes met boter, en ſtrooit 'er geſtooten *biscuit* op, neemt oudbakken *fransch* of *tarwen-brood*, doet 'er de korsten af, en ſnijd het in plakken van een halve vinger dik, legt dan een laag van dit *brood* in de ſchotel, en voorts *korenten*, fijn geſneede beste *appelen*, een weinig fijne *zuiker*, wat geraspte *noote-muscaat*, *citroen-ſchillen* en wat klein geſneeden *ſukade*; neemt voorts een half mengelen *zoete room*, waar onder vier geklopte *eijeren* zijn geroert, giet hier van zo veel over de laag *witte brood*, dat die ordentelijk bedooven is, legt hier dan wederom een laag *brood* op, en daar de rest der *room* en *eijeren* overgegooten; laat het dus met een taarte-dekzel overdekt, en vuur onder en boven ſchraag anderhalf uur bakken, tot dat het van bovenen licht-bruin is, voorts afgenoomen, en met gepoeijerde *zuiker* en *caneel* beſtrooit; is zeer ſmaakelijk warm gegeeten.

RING-KOEKJES; neemt een vierde pond *tarwen meel*, en even zo veel fijn gezifte *brood-zuiker*, vier *dooijeren* van *eijeren*, en een *wit*, benevens een weinig *oranje-water*, kneed dit met zo veel *water* als nodig is tot een ſtijf deeg, maakt hier kleine ronde ringen van, legt die een weinig in kookend *water*, en laat ze dan op een geboterde plaat in de oven bakken.

ROMAKEINS; neemt een pond *tarwen-meel*, een half pond met *rooſe water* fijn geſtooten *amandelen*, een half mengelen *zoete room*, een wijnglas vol *rooze-water*, agt welgeklopte *eijeren*, een half pond gesmolten *boter*, vier lepels vol gepoeijerde *zuiker*, een weinig gereevene *citroen-ſchil* en een lepel vol goede *gist*, beflaat dit ter deegen een kwartiers-uur lang, hoe meer geklopt hoe beter, doet het dan in vormen of blikjes, die met *boter* zijn beſtreken en met fijne *biscuit* beſtrooit, de formen worden half vol gedaan, dan zet men die in een taarte-pan, met vuur boven en weinig van onderen, gaar zijnde, doet men ze uit de vormen en beſtrooit ze met gepoeijerde *zuiker* en *caneel*.

ROODE LETTERS; neemt een half pond met *rooſe-water* fijn geſtampte *amandelen*, een pond wel gezifte *brood-zuiker*, een vierde pond *boter*, twee *eijeren* die wel geklopt zijn, wat geſtooten *kruid-nagels* en *caneel*, en zo veel *roode bolus* als genoeg is, om 'er een ſchoone roode koleur aan te geeven; dit alles kneed men met zo veel *tarwen-meel* als nodig is om 'er een ſtijf deeg van te maaken, dit deeg word aan dunne ſtokjes gerolt, tot kraakelingen gevormt, en op een geboterde plaat in den oven gebakt.

RUSTON; neemt vijf vierde pond *weiten meel*, tien *eijeren*,

ren, de helft met het wit, en de helft zonder het wit, en wel geklopt, wat geſtooten *biscuit*, een half of heel lood geſtooten *caneel*, wat *zuiker*, een glasje *rooſe-water*, een kommetje geſmolten *boter*, en wat *gist*, voorts zo veel lauwe warme *melk*, als het noodig is; beſlaat dan alles wel onder malkanderen, tot een maatig dikke deeg, en laat het rijzen, bakt het vervolgens in een taarte-pan gaar, met vuur onder en boven; is ſmaakelijk.

RIJST-KOEKJES; neemt een half pond in *zoete-melk* gaar gekookte *rijst*, een vierde pond *tarwen-meel*, twee fijn geſtooten *biscuiten*, vier wel geklopte *eijeren*, een half lood gepoeijerde *caneel*, twee lepels vol fijne *zuiker*, een lepel vol *gist*, wat gereevene *citroen-ſchil*, een weinig *rooſe-water* te zaamen met lauw gemaakte *melk* ter dikte van een *zuster* beſlaagen, en gereezen zijnde, bakt men ze aan kleine koekjes met *boter* in de koeke-pan.

SAVOIJSCHE BISCUIT; neemt vier *eijeren*, klopt eerst het *wit* tot ſchuim, doet 'er dan de vier *dooiren* bij, en klopt het op nieuw ter deegen onder een; dan doet 'er een half pond *poeijer-zuiker* bij, en klopt het wederom wel; als dan doet een weinigje versch bij het vuur gedroogde en gepoederde *oranje-* of *citroen-ſchil* in het beſlag, en klopt het door een; vervolgens neemt anderhalf vierendeel *weiten meel*, of zo veel genoeg is, en roert het allengskens onder het beſlag, en klopt het braaf lang, en maakt het tot een deeg, die zo dik moet zijn, dat zij even ſtaan blijft, maakt 'er dan ronde *biscuiten* van, zo groot als een rijksdaalder, legt ze op een papier met *zuiker* beſtrooit, raspt 'er *brood-zuiker* over heen, en zet ze in een warme oven, om mooi bruin te bakken. Men kan ze ook in de taartepan bakken, met meer vuur boven als onder; zijn uitneemend.

SCHULPEN; maakt een beſlag als voor dunne *tarwen*-pannekoekjes, hebt dan kookende *boter* over het vuur, laat de ſchulp, die gemeenlijk van ijzer is gemaakt, en waar aan een ſteel zit, in de *boter* heet worden, houd die dan boven de beſlags-pot en giet 'er aan de verkeerde kant beſlag over, houd het dan in de pan met boter, en wanneer de ſchulp van de vorm valt, is die gaar, en moet uit de boter genoomen worden.

SEDANSCHE WAAFFELEN, neemt een half pond *rijst* in *zoete melk* gaar gekookt, een pond *tarwen-meel*, zes *eijeren*, een half pond verſche geſmoltene *boter*, een weinig *zout*, goede *gist* en twee lepels vol *rooſe-water*, beſlaat dit met *zoete melk* een weinig dikker dan gewoone waaffelen-beſlag, en gereezen zijnde, zo bakt 'er waaffelen van.

SOESEN, neemt een pond of half mingelen kookend *water*, doet 'er in een half pond *boter*, en als die geſmolten is, een half pond *tarwen-meel* 'er in geroert, dan van het vuur genoomen, neemt agt *eijeren*, klopt die 'er een voor een door, hoe langer geklopt hoe beter; zet de taartepan op het vuur, dat ze geheel heet word, doet 'er de vormen, die met een weinig boter moeten zijn beſtreeken in, en doet in ieder een lepeltje beſlag, of de vormen maar half vol; bakt het ſpoedig, moet in een kwartiers uur gaar zijn; men kan ze ook in een heete oven gaar bakken.

SPAANSCHE KOEK; neemt een oudbakken ſtuivers *witte-brood*, ſnijd 'er de korst af, en wrijft het binnenſte of de kruim zo fijn doenlijk is, doet hier bij zes ter deegen fijn geſtooten *biscuiten*, een-vierde pond *poeijer-zuiker*, en half pond *korenten*, tien *eijeren*, met vier lepels vol *zoete room* ter deegen geklopt, een half pond geſmolten *boter*, voorts een weinig geſtooten *kruidnagelen*, *peper gengber*, gereeven *citroen-ſchil*, fijn gewreeven *marjolein* en *timiaan*, beſlaat dit ter dikte van een *zuster*, en laat het in een taarte-pan, vuur van onderen en bovenen, dog weinig van onderen, gaar bakken.

SPAANSCH ROGGEN-BROOD, neemt anderhalf pond met *rooſen-water* fijn geſtooten *amandelen*, een pond gezifte *brood-zuiker*, twee lood fijn gebuideld *roggen-meel*, een lood *caneel*, vier wel geklopte *eijeren*, wat *oranjeſnippels* en gereven *citroen-ſchil*, dit te zamen tot een deeg gekneed zijnde, vormt men 'er platte broodjes van een vingers lid lengte van, en bakt die op een geboterde plaat in den oven.

SPA-BISCUIT; neemt vierdehalf pond *tarwen-meel*, het wit van vier *eijeren*, een half pond verſche *boter*, vier lood *coriander-* en even zo veel *anijs zaad*, beide wel gezuivert en fijn geſtooten, mengt dit met *zoete room* tot een bekwaam brood-deeg, vormt 'er kleine ronde bollen van, laat die met het witte-brood in de oven bakken, koud geworden zijnde, ſnijd ze door, en laat ze voorts tot *biscuiten* in den oven droogen.

SPRITS; neemt twee pond *tarwen meel*, agtien wel geklopte *eijeren*, een half pond geſmolten *boter*, roert dit met zo veel *warm water* dat het een beſlag word als dikke brij, doet het dan in een ſchotel, op een niet al te ſterk koolen vuur, roert het geſtadig, en bijna ſtijf geworden zijnde, zo doet het met een mes in de ſpritsvorm, en ſpuit het in kookende *boter* of *reuzel*.

SPRITS *op eene andere wijze*; neemt een halve kan *zoete melk*, laat ze kooken met een pijp *caneel*, en wrijft 'er een halve *nootemuscaat* in, neemt 'er dan de pijp *caneel* wederom uit, en ſtrooit 'er al kookende en roerende *tarwen meel* in, dat 't heel dik worde, laat het onder de roering nog een weinig op het vuur ſtaan, zet het dan af, en doet het in een mortier met twee geheele *eijeren*, ſtoot het helder door malkanderen, dat het effen word; doet 'er dan nog drie *dooijers* van *eijeren* in, en ſtampt het weder door malkanderen, als vooren, ſtampt 'er dan weder twee geheele *eijeren*, en vervolgens zo veele *dooijers* onder, dat het zijne bekwaame dunnigheid heeft; zet dan een goed gedeelte *boter* of uitgeſmolten *verkens-reuzel* op 't vuur; maar als gij boter neemt, moet die eerst afgeſchuimt en klaar afgegooten worden; als dan de boter of reuzel kookt, ſpuit daar van het deeg in, en neemt de ſprits telkens 'er uit, als ze goed van koleur is.

STREVELS; neemt drie lepels vol *tarwen-meel*, drie *eijeren*, een halve of heele lepel vol geraspte *broodzuiker*, klopt het braaf lang te zaamen met een weinig *water*, dat het bekwaam dik is, en laat het dan uit een lepel, of door een tregter langzaam in heet gemaakte *boter* in krulletjes loopen, en daar in gaar bakken.

TARW-KOEK; neemt een vierde pond *tarwen meel*, vijf *eijeren*, een agtſte pond geſmolten *boter*, twee lood fijne *zuiker*, een lepel *gist*, twee koffij-kopjes *melk* en een met *water*, beſlaat en klopt 't een langen wijl tot dat het geheel effen is, en gereezen zijnde, zo laat 't in een taartepan, met vuur boven en een weinig onder, gaar bakken.

TARWE-KOEKJES; neemt een pond *tarwen meel*, vijf of zes *eijeren*, gesmolten *boter* naar goedvinden, wat *gist* en *zuiker*, maakt 'er met half *melk* en half *water* een bekwaam dik wel geklopt beslag van, laat het rijzen, en bakt 'er koekjes van in vormen, of in de pan.

TARWE-KOEKJES *op eene andere manier*; neemt een-vierde pond *weiten meel*, 5 *eijeren* met het *wit*, ruim een half kommetje gesmolten *boter*, een lepel vol *gist*, wat *zuiker*, een paar coffij-kopjes vol *melk*, en een met *water*, of zo veel genoeg is, beslaat en klopt het wel, en zet het in een taartepan te rijzen, met warme asch onder en boven, dan vuur onder en boven gedaan, en gaar gebakken, maar moet in een kwartiers-uur gaar zijn.

TENSEN; neemt agt *eijeren*, de helft met, en de helft zonder het *wit*, klopt ze heel klein, en doet 'er onder een half pintje uitgeperst *zap* van *spinagie*, en een halve lepel vol *zap* van *tense* (anders *wormkruid* genoemt), met een half pintje *room*, drie gestooten *biscuiten*, een half vierendeels-pond *zuiker*, en een halve gewreeven *nootemuscaat*, mengt dit alles wel door malkanderen, en wrijft het door een teems, doet dan het doorgewreevene in een zaus-pan, met een klein stukje *boter*, zet het op een weinig vuur, en roert het gestadig, tot dat het mooi dik begint te worden; neemt dan een tinne schotel, en dezelve met wat boter besmeert hebbende, doet het daar in, en laat het aldus, met vuur onder en boven, langzaam gaar bakken; gaar zijnde, legt een ronde plaat over de schotel heen, en keert ze onderste boven, en zet ze met de plaat in een schotel; is zeer gezond en smaakelijk; men legt rondom op de rand van de schotel ook wel in vier of agt deelen gesneedene *oranje appelen*.

THEE-KOEKJES; neemt drie vierde pond *tarwen meel*, een vierde pond gezifte *broodzuiker*, een *eij*, zes lood *boter*, een vierde lood *caneel* en wat geraspte *citroenschil*, mengt 'er een deeg van, gelijk als tot een taart, rolt het dunnetjes uit, neemt dan een bierglas of theekopje en steekt 'er ronde koekjes mede uit, laat die in een taarte-pan, met goed vuur 'er onder, zonder dekzel 'er op, bakken, aan de de eene kant gaar zijnde, zo keert dezelve om.

TIMPJES; laat tien lood *water* en twaalf lood *boter* zaamen op het vuur kooken, roert 'er dan een half pond *tarwen-meel* onder, met drie wel geklopte *eijeren*, wat aan stukken gesneedene *sucade*, *oranje-snippels*, en een lood gepoeijerde *caneel*, ter deegen vermengt zijnde, zo maakt 'er *timpjes* van, en laat die op een geboterde plaat in de oven bakken.

TOURONS; neemt *zoete amandelen* en *haazel-nooten*, beide gepelt, en de *schil* van verse *citroenen*, het eene en ander in langwerpige fijne stukjes gesneeden, voorts in een consituurpan met anderhalf pond *poeijer-zuiker* tot een pond *amandelen* enz. gedroogt, klopt dan ter deegen zo veel wit van *eijeren*, als men nodig heeft om met de *amandelen* enz. een handbaar deeg te maaken, maakt 'er kleine koekjes van, en zet die op een blad papier in een taartepan of oven langzaam te bakken.

TOVER-KOEK; neemt een half pond *boekweiten-meel* en geklopte *eijeren*, hoe meerder hoe beter; beslaat het zamen met *lauwe melk*, wat *zuiker* en een weinig *gist*, tot een bekwaame dikke deeg, laat het rijzen, en bakt het vervolgens in de taartepan gaar, met vuur boven en onder.

TRECHTER-KOEKJES; neemt beslag zo als men gebruikt om dunne tarwen pannekoekjes te bakken, laat dit langzaam in een nauw hoogop pannetje, waar in kookende *boter* op het vuur staat, door een nauwe trechter loopen.

TULBAND; maakt hier toe een beslag, even als voor een *amandel-taart*, met wat geraspte *citroenschil* 'er in, en bakt het in een vorm die de gedaante van een *tulband* heeft.

TULBAND A LA MOSCOVITE; neemt een half pond in *melk* gaar gekookte *rijst*, een pond *tarwen-meel*, zes *eijeren* wel geklopt, en een vierendeels pond *korenten* en even zo veel aan stukken gesneedene *rozijnen*, daar de korrels zijn uitgenomen, een vierendeels pond gesmoltene *boter*, wat geraspte *citroenschil*, een half lood gepoeijerde *caneel*, een goede lepel *gist*, en voorts zo veel lauw gemaakte *melk* als nodig is, om 'er een ordentelijk dik beslag van te maaken, dat men gereezen zijnde, in de *tulband-vorm* doet en laat gaar bakken.

UFELTJES; neemt *witte zuiker*, kookt die met het aftrekzel van *klapper-roosen*, en geraspte *citroen-schil*, al roerende tot dat hij stijf begint te worden, doet hem dan op papier in kleine brokjes, en laat ze droogen; als de zuiker wil overkooken doet 'er wat *boter* in.

WAAFFELEN; neemt een pond *tarwen-meel*, zes *eijeren* en een vierde pond gesmoltene *boter*, beslaat dit in een mengelen *zoete melk*, die eerst opgekookt is, doet 'er nog bij een lepel vol *gist*, waar in een weinig *poeijer-zuiker* is gesmolten, voorts een half glas *brandewijn*, wel gereezen zijnde, zo roert 'er een koud glas *water* onder, en bakt waaffelen; gebakken zijnde, strooit men 'er geraspte *broodzuiker* met gestooten *caneel* vermengt over. Of neemt twee ponden *tarwen-meel*, zestien *eijeren*, die ter deegen moeten geklopt zijn, vier fijn gereeven en gezifte *biscuiten*, een half pond gesmolten *boter*, en twee lepels vol verse *gist*, beslaat dit te zaamen, en laat het drie á vier uuren rijzen, eer men aan het bakken gaat, roert men een bierglas *koud water* in het beslag, en voorts gebakken.

WAAFFELEN (BOERE); men kookt *biscuit* in wat *melk* week, doet 'er dan wat meel en gesmolten *boter* bij, zonder eijeren, en klopt het wel door malkanderen tot een beslag, en bakt 'er waaffelen van.

WAAFFEL-KOEKJES; hiertoe maakt men deeg als tot gemeene *waaffelen*, dat men in vormen in de taarte-pan bakt, maar moet lugtig beslagen zijn.

WEEVER-SPOELEN; neemt een half pond *tarwen-meel*, roert dat in een half mengelen *melk*, waar in zes *eijeren* ter deegen zijn geklopt, doet dit beslag dan in een koperen vertind bekken, en laat het met zagt vuur van onderen en bovenen stijf worden, snijd het dan in de gedaante van *weever-spoelen*, en geeft ieder van bovenen twee of drie sneeden overlangs, en laat ze voorts in kookende *boter* gaar bakken.

WEEVER SPOELEN *op eene andere manier*; neemt een half pond *tarwen-meel*, zeven *eijeren*, die lang geklopt zijn, een half pintje *zoete melk*, twee kelkjes *regenwater*, beslaat dit zaamen, en doet het dan in een vertind bekken of tinnen schotel, die met *boter* wel gesmeert is, laat het met wat vuur van onderen en bovenen stijf worden, snijd 'er dan weever spoelen van als vooren, en laat ze in een pan of casserol in heete *boter*, daar het zout uitgesmolten is, bakken,

tot dat ze rood zijn, maar men moet ze geduurig omroeren; of bedrupt ze met een lepel, dan rijzen ze meer in de hoogte. Het is ook beter dat men maar een gedeelte van de boter neemt, daar men 4 of 5 weever-ſpoelen te gelijk in bakt, als dan de boter bruin word, zo doet men de overige daar bij.

Om het zout uit de boter te verkijgen, zo laat men dezelve ſmelten, en als ze dan een weinig geſtaan heeft, ſchept men die van 't gezonkene zout af.

WESPEN NESTEN; maakt een goede taarte-deeg, neemt dan *rozijnen* en *corenten*, wascht ze wel, doet dan de korrels uit de rozijnen, en ſnijd ze in ſtukjes, mengt het zaamen met wat *zuiker* en geſtooten *caneel*, en rolt het in de taarte-deeg, ſnijd ze dan in ſtukjes, zo groot als een lid van de vinger, zet ze op de kant in een taarte-pan, en laat ze langzaam gaar bakken.

IJZER-KOEKEN; neemt dikke *zoete room*, *eijeren*, en *boter* van elks even veel, voorts *zuiker*, *caneel*, *nootemuscaat* en *ſaffraan* na goedvinden, *tarwen-meel* zo veel genoeg is, om 'er een dik beſlag van te maaken, zet de pot, waar in het beſlag is, bij 't vuur, op dat het warm blijft; en bakt het in een knijp-waaffel-ijzer.

Of neemt drie *dooijeren* van *eijeren*, roert die in een half mengelen *room*, en een vierendeeltje *rhijnſche wijn*, een half lood gepoeijerde *caneel*, en roert 'er dan zo veel *tarwen meel* onder, dat het beſlag zijne behoorlijke dikte heeft.

ZEE SCHUIM; neemt een pond geſtooten *brood-zuiker*, roert 'er vier geklopte *eijeren* ſterk door, doet 'er dan nog bij vier lood geſtootene *amandelen* en twee koekjes *chocolade* zonder zuiker, mengt het wel en bakt 'er op papieren koekjes van in de taartepan met een ſlap vuur, of in een niet al te warmen oven.

ZEE-SCHUIM (BITTER WITTE); word op dezelfde wijze bereid, maar men neemt daar toe alleen *amandelen* en geen *chocolade*.

ZELTEN (HONING-); neemt een half mingelen *honing*, doet 'er bij geſtooten *caneel*, *nagels*, *nootemuscaat*, na welgevallen, of na dat men het ſterk geſpeceriit hebben wil, en ook wat dunne klein geſneedene *citroen-* en *oranje-ſchil*; zet het op 't vuur en laat het een zood doen, dan afgenomen en wat verkoelt zijnde, roert 'er best *tarwen meel* in met een vier de pond grof geſtootene *broodzuiker*, en maakt het tot een ſtijve deeg, vormt 'er dan dunne koekjes van naar believen; legt ze op kopere plaatjes of plankjes, die dik met meel beſtrooit zijn, en bakt ze in de oven, na dat het brood gaar is, of anders in een niet al te warme oven.

ZELTEN (WITTE); neemt *zuiker* en *meel*, van ieder een half pond, geſtooten *gengber* 3 à 4 lepels vol; wat geſtooten *nagels*, *foelie* en *anijs-zaad*, maakt hier van met een heel *eij* en twee *eij-witten* wel geklopt, benevens en weinig *roojewater*, een deeg, vormt 'er koekjes van na believen, en bakt ze in de oven op een plaat gaar.

ZELTEN (ZUIKER-); neemt een half pond *zuiker*, doet 'er een klein half mingelen *water* bij, laat het kooken en ſchuimt het wel; daar na neemt wat grof geſtooten *kruidnagels*, *nootemuscaat* en *caneel*, ook wat *peper* als men wil, en geraspte *citroen-ſchil*, doet 't in de *zuiker* en laat het eens opkooken, als dan van het vuur genomen zijnde, neemt best *tarwen meel*, ſtrooit het allengskens in de heete *zuiker*, terwijl een ander geſtadig roert, en maakt 'er een ſtijve deeg van; vormt dan van deeze deeg heel dunne koekjes of zelten, en legt dezelve op met *meel* beſtrooide plaatjes of plankjes, doet ze dan met het brood in de oven, en laat ze bakken; gebakken zijnde, doet ze van het *meel* af, en legt ze weder op de plankjes; neemt dan een *eij* klopt het zelve wel met geſtooten *zuiker*, en beſtrijkt dezelve daar mede; zet ze dan weder in den oven, tot dat ze droog zijn, zuivert ze ten laatſten wel van het meel; zo zijn ze veerdig.

ZUIKER-BISCUIT; neemt een pond *tarwen meel*, en even zo veel fijn gezifte *brood zuiker*, agt wel geklopte *eijeren*, een once geſtooten *anijs-* en *coriander-zaad*, mengt dit met lauwe *zoete melk*, tot een bekwaam brood-deeg, maakt 'er kleine ronde bollen van, zet die in den oven te bakken, gaar zijnde en koud geworden, ſnijd ze in den midden door, doet ze op nieuw in den oven, en laat het tot biscuit droogen.

ZUIKER-BROOD; neemt een half pond geſtootene en gezifte *zuiker*, een half pond *tarwen meel* en vijf *eijeren*, klopt de eijeren, het geel en wit zaamen geheel tot ſchuim, roert 'er dan eerst de zuiker en daar na het meel onder, doet 'er ook een weinig *roojen-water* en *brandewijn* bij, om het lugtig te maaken, en bakt 't vervolgens in blikken vormtjes in de oven, of in de taartepan.

ZUIKER-GEBAK; neemt een half pond *zuiker*, laat die met wat *water* kooken tot dat het begint te lijmen, dan van 't vuur genomen zijnde, doet 'er voorts bij beetjes bij, een half pond *weiten meel*, zulks geſtaadig roerende, tot dat alles wel vermengd is; legt dan uw deeg op een tafel en raspt 'er braaf *zuiker* over heen, en laat het dus koud en ſtijf worden, ſtampt het dan fijn in een mortier, met wat *oranje-water*, ook *muscus* en *amber-grijs*, zo veel het u behaagt, en vormt dan van de deeg ronde koekjes; werpt deeze koekjes vervolgens in een gereed gemaakt hebbende ketel met kookend water, zo zullen ze aanſtonds na de grond gaan, kookt ze zo lang tot dat ze drijven, en ſchept ze dan met een ſchuimſpaan uit, en legt ze op een vergiet test te verlekken; vervolgens legt ze op papier en laat ze in de oven gaar bakken, tot dat ze een ſchoone koleur hebben verkreegen; indien ze als dan te vast aan het papier kleeven, zo neemt een nat ſervet, dat men met de hand vlak geklopt heeft, legt daar het papier op, zo gaan ze los.

ZUIKER-KEEKS; neemt een pond *tarwen meel*, mengt hier onder een half pond fijn gepoeijerde *brood zuiker*, drie vierde pond *boter*, twee dooijers van *eijeren*, drie lepels *jek* of *Spaanſche wijn*, kneed dit alles onder een tot een deeg, en maakt 'er keekzen van, van zodanige form als gij begeert, laat die op een geboterd papier of plaat in den oven, of wel in een taartepan gaar bakken.

ZUIKER-KRAKELINGEN; neemt een half pond ſchoone gezifte *brood-zuiker*, en even zo veel best *tarwen-meel*, wat geſtooten *caneel* en *nootemuscaat*, mengt het onder malkander, en maakt 'er met drie of vier geklopte *eijeren*, en wat *rooſe-water* een ſtijven deeg van; rolt dan dezelve uit, vormt 'er krakelingjes van, beſtrijkt ze met het geklopte geel van een *eij*, en bakt ze in de oven of in de taartepan gaar.

ZUSTER (KLEINE); neemt twee pond *tarwen meel*, een pond

pond *corenten*, zes geklopte *eijeren*, een kommetje gesmolten *boter*, een weinig *gist*, wat gesneedene *amandelen* en ook een *sucade-schil* als men wil, mengt en beslaat het zaamen met warm gemaakte *zoete melk* tot een niet al te dik beslag, laat het rijzen en bakt het in de taartepan gaar, met vuur onder en boven.

ZUSTER-KOEK, ook wel *Poffert* genoemt; neemt twee pond *tarwen-meel*, twaalf wel geklopte *eijeren*, een pond versche gesmolten *boter*, en kommetje *melk* die lauw gemaakt is, een weinig *zout*, wat geraspte *citroenschil*, een lepel vol goede *gist*, beslaat dit ter deegen door malkanderen, laat het anderhalf uur rijzen, en bakt het dan in een taarte-pan die met boter is bestreeken, van bovenen meer vuur als van onderen.

Of neemt een pond *tarwen-mel*, een half pond aan stukken gesneede *rozijnen* daar de korrels zijn uit genomen, een half pond *corenten*, een pond gesmolten *boter*, 10 wel geklopte *eijeren*, een half pond fijn gepoeijerde *zuiker*, een lood gestooten *caneel*, en wat gereeven *citroenschil*, benevens een lepel vol goede *gist*, voorts zo veel *lauwe melk* als noodig is om 'er een goed dik beslag van te maaken; dit gereezen zijnde, doet het in de pan met *boter* bestreeken, en laat het met vuur onder en boven als vooren gaar bakken.

Hier hebben dan de liefhebbers van *gebak* een meenigte voorschriften van allerlei zoorten; daar zijn buiten twijffel nog veelerlei andere benaamingen van *gebak*, die ons niet alle bekent zijn, maar dezelve zullen egter in haare toebereiding met het eene of ander van de gemelde over een koomen, of weinig daar van verschillen, draagende alleen dikwils maar een andere naam, naar de lands-wijze of ieders goedvinden.

Nog vinden wij dienstig aan te merken, dat men in 't algemeen moet in agt neemen, dat genoegzaam alle *gebak* het welk in taarte pannen gebakken word, het meeste vuur van bovenen moet hebben.

GEBERGTE, noemt men, als veele *Bergen* en *Rotsen* van min of meerder hoogte, digt aan of naast elkander leggen, met dalen daar tusschen, gelijk men in de bergagtige landen ziet. Een *keten van gebergte* word het genoemt, wanneer veele aaneengeschakelde bergen zig in de lengte ver door een of meer landschappen uitstrekken. De *gebergtens* zijn geenzins onnutte voortbrengzels of ruwe wanschepzels der natuur, gelijk ze zommige daar voor gehouden hebben, maar derzelver nuttigheid is boven maaten groot; want ze zijn de vergader plaatzen van de dampen, die gestadig uit de zeën, rivieren, stroomen, meiren, moerassen en andere vogtige plaatzen, door de warmte der zon in de lucht opgeheven worden; deeze dampen, in wolken vereenigt, worden door de winden verre weg gedreeven, en wanneer ze een koude lucht ontmoeten, of tegen de hooge bergen aanstuiten, verdikken ze en vallen in dauw, regen of sneeuw neder; dit hier van koomende water dringt vervolgens in door de openingen, die 't hier en daar vind, in de ingewanden der bergen, daar het holligheden of beddingen van steen of leem, enz. vindende, aldaar staan blijft, en vervolgens door deeze of geene onderaardsche zijdelingse opening of ader 'er uitvloeijende, een kortstondige of altijd-vloeijende fontein of bron vormt, waar uit dan eerst een kleine beek, en vervolgens uit de zaamenvloeijing van verscheidene beeken en andere toevloeijende wateren, een kleine rivier, en uit de zaamenvloeijing van deeze, een groote rivier ontstaat, (zie ook op DAMPEN, FONTEIN en RIVIER): Behalven deeze groote nuttigheid der *bergen*, is het bekent, dat ze de voortbreng-plaatzen van de metaalen en allerlei mineralien zijn, die in dezelve gegenereert worden; daar en boven geeven ze zo wel van buiten, als binnen ook nog veele andere nuttigheden, tot groot voordeel van menschen en dieren; zie verder ook op het artijkel BERG.

Gebergtens of Rotzen te conterfeiten.

Als men een gebergte, rots of grot-werk, in 't klein nabootzen wil, gelijk men zomtijds uit liefhebberij doet, zo neemt oud vermolmt hout, breekt het in groote en kleine stukken, naar de grootheid van het werk, dat ge wilt maaken, en hoe deeze stukken oneffener zijn, hoe het berg- of rots-werk schooner word; maakt dan deeze stukken op een bort aan en op malkanderen vast met gesmolten *colophonie*, of een andere *hout-lijm* (zie MASTIK), dezelve zo schikkende en vlijende, dat ze wel aan malkanderen sluiten, en het werk de rotsagtige gedaante verkrijgt, die men begeert.

Dit gedaan, en het werk wel droog en vast zijnde, overstrijkt het met sterk *lijm-water*, dat nog heet is, en als dit wel droog is, strijkt het tamelijk dik over met gekookte *olie-vernis*, en bestrooit het voorts overal met grof zuiver *zand*, of eenige andere grof gestootene stoffe, die daar toe bekwaam is, gelijk we hier na zullen zeggen; hier door word het hout bedekt, en het gezigt bedrogen, zo dat men het geheel voor weezentlijke berg-stoffe zou aanzien; op deeze wijze kan men allerlei gedaantens, als bij voorbeeld een mijn werk met zijne mijnen, onderaardsche grotten, enz. aartig vertoonen, die men vervolgens verciert met beelden en allerlei andere daar bij passende dingen, gelijk hier na gezegt word.

Stoffe tot Bergwerk.

Hier toe kan dienen rouwe *antimonie*, *bloedsteen*, *glans* of *marcasite*, *groene*, *geele* en *blauwe jeth*, *smalte* en *amaus* van diverse koleuren; *crijstal-glas*, *roode* en *blauwe glazen* en *kannen*, *cinnaber*, *coraalen*, *barnsteen*, *vijlzel* van *geel koper* en *tin*, en meer berg- en andere stoffen; alle deeze dingen stoot men klein, als grof zand, dat men het niet onderkennen kan, en men bestrooit daar mede het gemaakte berg- of rots-werk over de *vernis*, het zij een zoort alleen, of verscheidene onder malkanderen gemengt, naar dat men begeert, of het te passe koomt.

Vercierzel tot Bergwerk.

Deeze kunnen veelerlei zijn, als berglieden, kruijers, wagens, karren, jagers, ruiters, haazen, konijnen, herten, honden, schaapen, boomen, bosschen, huizen, kasteelen, steeden, dorpen, moolens, fonteinen, rivieren of meiren, kikvorschen, rood en zwart coraal, en meer andere. Zommige dingen, als beelden, enz., kan men ook vergulden of verzilveren, of men koleurt ze met *olie-verf*, en men zet ieder zoort hier en daar, daar het gevoeglijk is, met gesmolten *colophonie* of *lijm* vast in dier voegen, dat men door de kunst de natuur zoekt na te bootzen. Daar groeijen op de zand- en veenagtige heidens verscheidene zoorten van klein *mos*, van verschillige groene koleuren, die in het droogen hard worden; deeze zijn zeer bekwaam om de berg- en rotswerken mede te vercieren, en eene natuurlijke rouwe gedaante te geeven, als men dezelve hier en daar plaatst, en vast maakt.

Op de gemelde of diergelijke wijze kan men dus ook de *portatile fonteintjes*, waar van op *pag.* 752 geſprooken is, met berg- en rots-werken toeſtellen en vercieren; het welk wij verder aan de ſpeculatie der liefhebbers van deeze dingen overlaaten, om het ter uitvoer te brengen, of te doen brengen.

GEBOOGEN, zie FLEXUS.

GEBOORTE, zie BAARENS-NOOD, FOETUS, KINDERBAARING en VERLOSSING.

GEBOORTE (MOEIJELIJKE), zie GEKLEMD HOOFD, KINDERBAARING en VERLOSSING.

GEBOORTE-VLIES, zie LAM-VLIES en NAGEBOORTE.

GEBORSTENE ADER, zie ADER-BREUK.

GEBRANDHEID, zie BRANDEN.

GEBRAND OF GECALCINEERT KOPER; in 't latijn *Æs ustum*; dit word op de volgende wijze bereid; neemt dun geſlagene en klein geſneedene *koper-plaatjes*, legt ze in een bekwaame ſmeltkroes bij laagen, met geſlooten *zwavel* en *keuken-zout*, van elks even veel, en onder malkanderen gemengt; eerst een laag van het mengzel, en dan een laag koper-plaatjes, enz.; luteert de kroes met een dekzel digt toe, maar daar een klein lucht-gatje in moet zijn, zet hem in een ſterk koolen- of ſmelt-vuur, en laat het allengskens trapsgewijze calcineeren, vier, vijf, zes of meer uuren lang, waar door het koper van een gedeelte van zijn grove zwavel gezuivert, en zo bros word, dat het zig gemakkelijk laat pulveriſeeren: Het beste is, dat zig in vierkante platte broſſe ſtukjes, en van buiten zwartagtig, maar in het doorbreeken rood en glinſterend vertoont. Het bijdoen van *zout* in de bewerking, is eene uitvinding onzer landsgenooten, wesbalven ons *gebrand koper* ook ſchooner is dan in *Frankrijk* en elders, daar men het zout 'er niet bij gebruikt.

Het is een treffelijk uitwendig middel, dat het verrotte vleesch uit de wonden wegneemt, en ook andere oude zweeren zuivert en opdroogt: Het word anders ook veel gebruikt in de glasmaakerijen, tot groen verwing van 't glas, van valſche edelgeſteentens, enz.

Wanneer dit *gebrande koper* uitgewaſchen en verzoet word, dan word het gewoonlijk *ſaffraan van koper* (*crocus veneris*) genoemt.

Andere manier.

NERI wijst in zijne *Art de la Verrerie* nog twee andere manieren aan, om *gebrand koper* te maaken, en dat hij tot de glasmaakerij zeer aanprijst, als

1. Neemt dunne *koper-plaatjes*, doet ze eenigen tijd in de boog van de oven der glasblaazerij, die door een muur daar van afgeſcheiden is, of in een ander calcineer oven, tot dat ze zig van zelf calcineeren, dog zo dat ze niet ſmelten; aldus gecalcineert en dan tot poeder gemaakt zijnde, zal men een rood hebben, dat tot veele gebruiken in de glasblaazerij dienen kan.

2. De tweede manier is aldus; men legt het zo even gemelde roode poeder op tichelſteenen, zet ze tegen het vuur in de bōog van een kleine oven, die naast de mond of opening van de oven is, en laat het aldaar vier à vijf dagen zonder ophouden calcineeren, zo zal men een zwart poeder verkrijgen, dat zig in kruimels vormt; dit poeder moet men wrijven, en door eene geſlotene fijne teems ziften; vervolgens zet men het op dezelfde plaats in de oven, vier of vijf dagen lang, dan zal het niet meer tot kruimels worden, en eene aschverwige koleur verkrijgen; dog deeze laatſte calcinatie moet net van pas, en niet te ſterk, nog te zwak geſchieden, want anders zoude het glas niet verwen; wordende beide gebruikt, om aan het glas verſcheiderhande groene koleuren te geeven.

In plaats van koper-plaatjes, kan men ook ſcorien van koper neemen, welke van het koper afvallen, terwijl het bearbeid word, die zuiver en wel gewaſchen moeten zijn, en men handelt daar mede als vooren; deeze ſcorien calcineeren zig veel eer, in maar weinig uuren, en men heeft dus veel eer met de preparatie gedaan; zijnde in het gebruik der glasmaakerij even zo goed, als het geene van dun geſlagene koper-plaatjes gemaakt word; KUNKEL kent deeze manier van NERI ook zeer goed. Men noemt dit tweede gecalcineerde koper gewoonlijk *driemaal gebrand koper*.

GEBRAND IJVOOR, zie IJVOOR.

GEDAANTE; is het zelfde als *Figuur*, *Form*, of ook *Afbeelding* van iets; zijnde de uiterlijke omſchrijving en vertooning van eene wezentlijke of lighaamelijke, het zij leevendige of leevenslooze zaake, die derhalven oneindig veelerlei zijn kan. In de Wiskunst word de *gedaante* (*figura*) bepaalt te zijn eene platte ruimte die met regte linien omlooten en bepaalt is.

In de Natuurkunde is het zaad het eerſte beginzel, waar uit de lighaamen gebooren worden, en elk in zijn zoort zijne gedaante verkrijgt; dit zaad heeft weder zijne deeltjes, dog wat voor gedaante deeze eerſte deeltjes hebben, en op welke wijze zij op en aan malkanderen hangen, hegten of ſtrijden, is ten vollen onbekent en onnaſpeurlijk.

GEDENK-PENNING, zie MEDAILLE.

GEDOORNDE EGEL-VISCH, zie EGEL-VISSCHEN, *pag.* 601. *n.* IV.

GEDOORNDE HAAG-DIS, zie HAAG-DIS.

GEDOORNDE ROCH, zie ROCHEN.

GEDROGT, zie WANSCHEPSEL.

GEDULD-SPIER; in 't latijn *Musculus patientiæ*; dus word de opligtende ſpier des ſchouder-blads genoemt; neemende zijn begin van de dwerſche uitwaſſen, van het eerſte, tweede, derde en vierde werwel-been van den hals, en eindigende in den bovenſten hoek van het ſchouder-blad.

GEEBE, zie GEEP.

GEEL-BORSTJE, zie KWIK-STAARTEN.

GEELE AARDE, zie OKER.

GEELE AMBER, zie BARNSTEEN.

GEELE BLOEMEN, zie WOUWE.

GEELE MALUWE, is de *Abutilon*; zie aldaar.

GEELE OKER, zie OKER.

GEELE TIJDELOOSE, zie NARCISSE. Dus word ook de *voorjaars-* of *lente-colchicum* genoemt, zijnde de *Bulbocodium foliis lanceolatis*, LINN. *Spec. Plant.*; zie COLCHICUM.

GEELE WORTEL, of *Geele Peen*; zie PEEN.

GEELE ZIEKTE, zie GEEL-ZUCHT.

GEEL-GORSEN; is een vogelen-geſlagt, door den Heer LINNÆUS *Emberiza* genoemt, en waar van hij veertien verſcheidene zoorten optelt, daar BRISSON 'er maar tien onder dit geſlagt heeft berekent.

De kenmerken van dit vogelen-geſlagt zijn: de kaaken met het grondſtuk van elkanderen afwijkende, de onderſte aan de zijden door inbuiging vernaauwt, en breeder dan de bovenſte.

Zie hier eene optelling en beſchrijving der verſcheidene zoorten, zo als de Heer LINNÆUS dezelve heeft geſchikt.

1. *Sneeuw-*

1. *Sneeuw-vogel*, ook *Zee-leeuwrik*; in 't latijn *Avis nivalis*; door ALDROVANDUS *Fringilla albicans*, en door RAIJUS *Montifringilla* genoemt; (*Emberiza remigibus albis, primoribus extrorsum nigris, rectricibus nigris, lateralibus tribus albis*, LINN. *Syſt. Nat.*) is de zelfde vogel die door BRISSON onder de naam van *Ortolan de neige* word beſchreeven.

Deszelfs grootte koomt bijna met die van een *mosch* over een; de koleur is van bovenen zwart, en de randen der vederen wit; kop, hals en borst zijn wit, met iets rosagtigs gemengt; van onderen is het lijf geheel wit, insgelijks de drie buitenſte ſtaartpennen aan weerskanten wit; voorts een lange zwarte vlak uitwaarts aan de tip der ſtaart: Men vind ook van deeze vogels, die gevlakt zijn, en een zwarte borst hebben; 's winters zijn zij veel witter, dan in andere jaargetijden.

De woonplaats van deezen vogel, is in de koude ſneeuw-gebergtens van Lapland, Spitsbergen, Hudſonsbaaij, enz.; hier ſchijnen zij zig te voeden met de vrugt der berke-boomen; ſterk beginnende te vriezen, daalen zij van de bergen af, en trekken door Zweeden tot in Pruiſen, alwaar ze in groot aantal gevangen, en naar Berlijn gezonden worden, om tot een ſmaakelijke ſpijze voor 's Konings tafel te verſtrekken: In het vroege voorjaar trekken deeze vogeltjes door Poolen, en koomen voorts in hunne ſneeuwbergen te rug; en dewijl men ondervonden heeft, dat zij allerhande zaaden, en zelfs erwten kunnen eeten, vinden zij onderwegen aan de wegen en op de akkers voedzel in overvloed, om zig mede te geneeren; 's nagts ſchijnen zij niet te ſlaapen, en zo wel te kunnen zien als over dag; het liefſt onthouden zij zig op den grond.

II. *Gerſtvogel*, of *witte Geelgors*; door ALDROVANDUS *Alaudæ congener*, en door GESNERUS, RAIJUS, WILLUGBEIJ en ALBIN, *Emberiza alba* genoemt; (*Emberiza grisea nigro-maculata*, LINN. *Faun. Suec.*) verſchilt weinig in groote van den *ſneeuw-vogel*; zijn koleur is uit den grijzen zwart gevlakt, dog het wijfje verſchilt grootelijks in koleur met het mannetje; zij onthouden zig meest in de noordelijke deelen van Europa en America; zitten op de boomen, en hebben geen onaangenaam gezang.

III. *Ortolaan*, ook *Fett-ammer*, *Regen vogel* en *Tordina* genoemt, draagt in het latijn de naam van *Hortulanus*, als mede uit oorzaake zijner vetheid *Miliaria pinguescens*; (*Emberiza remigibus nigris, primis tribus rectricibus nigris, lateralibus duabus extrorsum albis*, LINN. *Faun. Suec.*)

ALDROVANDUS maakt van zes verſcheidentheden van *Ortolaanen* gewag; en BRISSON telt 'er vier op die in koleur verſchillen; namentlijk een witte, witgeſtaarte, geele en zwarte; de gewoone heeft de bek en pooten geelverwig, de geele heeft ze rood, de zwarte wiens bek rood en de pooten aschgraauw zijn, heeft een groenagtige kop en hals; alle hebben zij om de oogen kaale geele kringen, en zij zijn kleinder dan de gewoone *geel-gorſen*; alle vier verſcheidentheden worden in Europa gevonden.

De Heer HASSELQUIST heeft waargenoomen, dat zij in September in Egijpten koomen, en van daar weder in het voorjaar naar Europa trekken; het meest onthouden zij zig in de wijngaarden en op de zaaijlanden; den geheelen zomer door worden zij menigvuldig in de zuidelijke deelen van Vrankrijk gezien; omtrent Smirna vind men ze op de *terpentijn-boomen*, en zij voeden zig met derzelver vrugt.

Het vleesch van dit vogeltje, het welk voor het lekkerſte wildbraad word gehouden, en niet dan op de tafels van Vorsten en groote Heeren verſchijnt, is malsch, zappig en van een uitgeleezen ſmaak; men houd het mede voor voedzaam, en zeer verſterkende.

IV. *Geelvink*, *Groening*, *Gruineling*, *Haverkneu*; door de Franſchen *Verdier* genoemt, en door ALDROVANDUS *Luteæ alterum genus*; (*Emberiza rectricibus nigricantibus, extimis duabus latere interiore macula albâ acuta*, LINN. *Faun. Suec.*) Dit vogeltje, heeft de groote van een gewoone mosch, hij is van bovenen zwartagtig, rosagtig en wit grijs-bont, van onderen geel, aan de borst bleek kastanje bruin, geel en olijf-koleur bont; zijn kop is geel met bruine vlakken; van agteren zijn deszelfs oogen met een bruine band bezet; de twee buitenſte ſtaartpennen zijn met een ſchuinſe witte vlak getekent; de bek is bruin, en de pooten geelagtig.

Dit vogeltje het welk in veele gedeeltens van Europa word gevonden, maakt zijn nest in de velden, en 's zomers aast hij op de rupzen van de kool.

V. *Afrikaanſche Geelgors*, door EDWARDS (zie deszelfs *Historie noturelle tom. IV. pag.* 178.) *le Grenadier* genoemt; (*Emberiza grisea, fronte abdomineque nigris, collo uropijgioque fulvis, rostro nigro*, LINN. *Syſt. Nat.*) Dit vogeltje dat de groote van de voorgaande heeft, is over het grootſte gedeelte van het lijf hoogrood, egter is deszelfs voorhoofd en buik zwart, hals en ſtuit goudgeel en den bek zwart; hij word te Angola, in het land van Senegal en aan de Kaap de Goede Hoop gevonden.

VI. *Indiaanſche Geelgors*; in het latijn *Quelea*; (*Emberiza dorſo griſeo, fronte nigra, rostro coccineo*, LINN. *Syſt. Nat.*) van deeze is de kop, ſchouders en wieken zwart en grijs gevlakt; de borst en buik is roodagtig-wit, ſlag- en ſtaart pennen zijn zwartagtig, overal met grijze randen bezet; de pooten en nagelen zijn vlees-koleurig-rood; hij heeft een dikke bek als de *kernbijters* die ſcharlaaken-rood is; zijn woonplaats is de Indiën.

VII. *Bruine Kardinaal*, door BRISSON *Tangara*, en EDWARDS in boven aangehaalde werk, *la grande Pivoine* of het *groote bruine Roodborstje* genoemt; heeft de groote van een *lijſter* of *ſpreeuw*, van koleur is dezelve bruinagtig, met de borst, keel, en ſchouderen bruinrood; zijn natuurlijke woonplaats is in zommige deelen van Aſien en Afrika.

VIII. *Git-zwarte Geelgors*; (*Emberiza atra nitens*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze vogel die in groote met de voorgaande overeenkomt, is over het geheele lijf, en zelfs den bek pek-zwart, dog van bovenen is hij even als de raaf uit den blaauwen glanzig-groen; zijn woonplaats is de Indiën.

IX. *Gemeenzaame-Geelgors*, *Emberiza-familiaris*; (*Emberiza griſeo-maculata, apicibus rectricum albis dorſo poſtico flavo*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze die kleinder is als de voorgaande, en maar de grootte van een *ſijsje* heeft, is van koleur grijs gevlakt, de tippen der ſtaart pennen wit, en de rug van agteren geel; hij huisvest in Aſien.

X. *Geeltje*, *Emberiza flaveola*; (*Emberiza grisea, facie flava*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze die even eens van groote is als de *gemeenzaame*, is grijs van koleur, de kop van vooren en keel geel; hij woont in de heete landſtreeken.

XI. *Pappegaaitje*; door SEBA *Braſiliaanſche Vink*, en door KLEIN *langſtaartige Vlasvink* genoemt, in het latijn

Pſittacea; (*Emberiza cinereo fuſca, albis fulvis, rectricibus duabus longiſſimis*, LINN. *Syſt. Nat.*), deeze die de groote heeft van een *vink*, is bruinagtig-grijs van koleur, met de wieken goud-geel; deszelfs twee middelſte ſtaart pennen zijn zeer lang, het menigvuldigſte word hij in de zuidelijke deelen van America gevonden.

XII. *Weeuwtje*, door ALDROVANDUS, *Orn. l. 15. c. 23. langſtaartige Indiaanſche Mosch* genoemt, vind men een fraaije afbeelding van bij EDWARDS *tom. 2. Tab. LXXXVI.* en bij denzelven onder de naam van *Mosch met een roode borst en lange ſtaart* beſchreeven; (*Emberiza fusca pectore rubro, rectricibus duabus longioribus acuminatis, intermediis duabus longiſſimis*, LINN. *Syſt. Nat.*) zomers is dit vogeltje, het welk de groote en houding van een mosch heeft, van boven glanzig-zwart, en van onderen rosagtig-wit, de hals van bovenen rosagtig, de borst glimmend kastanie-bruin, en de ſtaartpennen zwart; 's winters is hij van bovenen roodagtig, met bruine vlakken, van onderen wit, en zijn kop met witte en zwarte ſtreepen; de ſtaart-pennen zijn zwartagtig-bruin, aan de randen roodagtig; zomers, zo wel als winters zijn zijne pooten vleesch-koleurig; zijn woonplaats is in Indiën.

XIII. *Pauſelijke-Geelgors*, door EDWARDS, CATESBIJ en anderen *driekoleurige Vink* genoemt; (*Emberiza capite coeruleo, abdomine fulvo, dorſo viridi pennis viridi-fuſcis*, ACT. STOKHOLM. 1750. *p.* 287. *tom.* 7. *fig.* 1.) dit vogeltje, dat een blauwe kop heeft, den buik goudgeel, de rug groen, met bruin-groene vederen; overwintert in Karolina, en neſtelt op de oranje-boomen.

XIV. *Kaapſche Mosch*, dus door ALBIN *Av. III. pag.* 63. genoemt; (*Emberiza capite pectoreque atro, abdomine albo, alis rubris* LINN. *Syſt. Nat.*) is een weinig grooter dan onze hierlandſche mosſchen; deszelfs kop en borst zijn zwart, de buik wit, en de wieken rood; men vind ze menigvuldig aan de Kaap de Goede Hoop.

GEELGOUDHAANTJE, zie GOUDHAANTJE.

GEEL-HAAIJ, zie ZEE-DRAAK.

GEEL-HOUT, zie VERF-LOOF.

GEEL-KOPER, zie KOPER.

GEEL-VINK, zie GEEL-GORSEN, *p.* 805. *n.* IV.

GEEL-VISCH, zie LIP-VISSCHEN.

GEEL-VOGEL, zie SCHARLAREN.

GEELZUCHTS-WORTEL; dus word de *Curcuma* ook genoemt, dewijl ze dienstig in de *geelzucht* geacht word.

GEEP; *Geibe*, *Giepe* of *Geebe* en *Gerbe*, is eene langagtige groene visch, welkers graaten en vleesch groen zijn; oudtijds, gelijk bij PLINIUS *lib.* 32. *cap.* 13 blijkt, wierd hij genoemt *Acus* en *Belone*, dog na de hedendaagſche wijze van visſchen in ſijſtema te brengen, is deeze visch geen *naaldvisch*, maar een *ſnoek*, gelijk uit ARTEDIUS, en thans uit LINNÆUS blijkt, die de *geep* brengt tot het zevende zoort van ſnoeken; *Rostro, utraque maxilla, ſubulato*, dat is ſnoek, welker ſnebbe, zo van de boven- als onderkaak ſpits is, *p.* 314. *edit. Syſt. Nat. X.*; hij merkt op, dat de graaten des nagts ſterk licht van zig geeven. WILLUGBEIJ geeft 'er eene fraaije beſchrijving en tekening van *pag.* 231.; de Wel Edele Geſtr. Heer L. THEOD. GRONOVIUS heeft deezen *geep* allernauwkeurigst beſchreeven in zijn *Muſeum Ichthijol. pag.* 10. *n.* 30. hij noemt hem *Geep*, of ſchoon SCHONEVELDE in zijne *Ichtijol. pag.* 11. denzelven *een Giepe* zegt geheeten te worden van de Hollanders. In Friesland, daar dees visch zeer veel gevangen, en ter markt gebragt word, noemt men hem *Geep* of *Gebbe*, en word niet dan van het gemeen gegeeten; ook getuigt SCHONEVELDE, dat het vleesch zeer droög en hard is, en veel gegeeten wordende, koorts verwekt.

De visch word ter lengte van drie voeten gevonden, en is naauwlijks drie of vier vingeren dik; heeft kuit in de zomer, en ſchiet dezelve niet dan zeer laat.

De beſchrijving van deezen visch zoude overtollig zijn, indien men 'er geen grooten handel mede dreef; op Texel, en het Vlie, en ook op Terſchelling en Ameland word hij zeer veel gevangen, en in kleine mooten geſneeden, door zout bewaart, en naar Noord-America gezonden, om 'er kabeljauw mede te vangen.

GEERS; *Geerst* of *Gierst*; *Hirſe*; in 't latijn *Milium*; (*Panicum panicula laxa flaccida, foliorum vaginis pubeſcentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit eenjaarig graangewas, ſchiet uit een vezelagtige wortel verſcheidene knoopagtige ſtengen of halmen, die met lange rietagtige hangende bladen bezet zijn; op de top der ſtengen koomt een losſe, verdeelde en nederwaarts geboogene air, als een riet-bloem voort, waar aan veele tweebladige kleine bloemtjes groeijen, waar na klein, rond, hard, glad en gliniſterend zaad volgt, in dunne velagtige zaadhuisjes zittende, daar het ligtelijk uitvalt; de koleur des zaads is geel, wit of zwart, naar de zoort.

Plaats. Dit gewas groeit uatuurlijk in het wild in *Indiën*, en andere *Oosterſche landen*, daar het ook veel tot ſpijze gebouwt word, gelijk ook hier en daar geſchied in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, *Frankrijk*, *Italien*, en elders.

Kweeking. Men zaait het *geerst-zaad* in de moestuinen of velden in het laatst van de maand April, of in Maij, en niet vroeger, dewijl het geen koude kan verdraagen; men moet het niet te dik of digt zaaijen, anders brengt het weinig voort, en het bemint liefst een goede losſe wat zandagtige en wat vogtige grond, en warme plaats; in zwaare en koude klei-gronden kan het niet wel groeijen; het zaad opgekoomen zijnde, moet men den grond van het onkruid wieden, maar vervolgens word het zelve door de opgeſchoote *geers* genoegzaam onderdrukt: Als de airen beginnen rijp te worden, moeten dezelve van tijd tot tijd met het mes kort beneden de air afgeſneeden worden, want als men wagt, tot dat de airen alle volkoomen rijp zijn, en men het dan te zaamen afmaaijen wilde, zoude 'er veel, zo niet 't meeste zaad uitvallen; dog wil men het afmaaijen, of met een ſickel afſnijden, moet zulks geſchieden, als 't zaad begint rijp te worden; want dan zal het zaad, als men het afgeſneedene op een doek of vloer, daar het niet verlooren gaan kan, uitſpreid, vervolgens rijp worden; dog het is beter, dat het met het mes afgeſneeden word; waar na men het uitklopt, ſchoon maakt, en bewaart. De kleine vogels zijn zeer gretig naar dit zaad, weshalven men een *ſjam* of *molik* op de akkers moet plaatzen, als het zaad begint te rijpen, anders zouden ze 't verſlinden.

Eigenſchappen en *gebruik.* Dit zaad heeft een verkoelende, opdroogende en buikſtoppende kragt; het afkookzel daar van, word voor pis- en zweetdrijvende gehouden, en men acht het zeer dienstig tegen de waterzucht, nierenſteen, tuſſchenpoozige koortzen, en in de kinderpokjes en mazelen; wordende dit afkookzel *ſijroop van de H. Ambroſius* (*ſijrupus D. Ambroſii*) genoemt, om dat hij daar mede, zo men verhaalt, de anderdaagſche koorts genas.

Dog

Dog het meeste gebruik van dit zaad, is in de keuken, daar men van het gepelde zaad, met melk verscheiderhande spijzen, inzonderheid *pap* of *brij* en *gebak* van bereid, die aangenaam smaaken, terwijl ze warm zijn. De landlieden bakken in zommige landschappen daar andere graanen ontbreken, of in duure tijden, ook wel brood van dit zaad, dat zoet en aangenaam smaakt, terwijl het warm is; maar koud geworden, word het onsmaakelijker, en hard, en dit brood, gelijk ook andere daar van bereide spijzen, geeven weinig, dog geen ongezond voedzel aan den mensch.

Men kan dit zaad ook aan de kleine vogelen geeven, in plaats van kanarie-zaad, die het gaarne eeten.

Geerst-koekjes te bakken.

Kookt een *brij* van *gepelde geerst* en *melk*, roert 'er dan, koud geworden zijnde, drie of meer geklopte *eijeren* onder, wat gestooten *caneel* en *zuiker*, met zo veel gestooten *biscuit* of *tarwen meel*, dat het dik genoeg is, en bakt 'er met *boter* ronde koekjes van. Men kan bij 't beslag ook een lepel vol *gist* mengen, en het vooraf laaten rijzen.

Een geerst-taart te maaken

Neemt een pond *gepelde geerst*, en een halve kan *zoete melk*, zet het op het vuur, en laat het langzaam kooken, als het bijna gaar en verkoelt is, klopt 'er zes *eijeren* onder, en doet 'er nog bij twee fijn geraspte *citroen-schillen*, een half lood gestooten *caneel*, *zuiker* naar de smaak, en wat *roosewater*, klopt het braaf door malkanderen, dan de pan met boter gesmeert, en met gestooten biscuit bestrooit zijnde, doet 'er het toebereide mengzel in, strooit 'er biscuit boven op, in plaats van een korst, en laat ze bakken.

Andere manier.

De *geerst* met *melk* tot een pap gekookt zijnde, doet 'er bij een half pond of meer *zuiker*, en een half pond gepelde en gestootene *amandelen*, als men het lekker hebben wil; voorts vijf of zes geklopte *eijeren*, en wat gestooten *caneel*, mengt het wel, en bakt het gaar als vooren: Wil men het mooi geel hebben, zo kan men 't met het aftrekzel van *saffraan* of *curcuma* verwen.

Hoe men geerst struiven bakt.

Neemt een half kommetje rauwe gepelde *geerst*, gewasschen zijnde, kookt ze met wat *water* gaar; neemt ze dan van het vuur, en laat ze verkoelen; doet 'er dan bij vier gestootene *biscuiten*, wat gesmolte *boter*, wat gestoote *caneel* en *zuiker*, en een wijnglas vol *roosewater*, met zes geklopte *eijeren*; mengt en beslaat het dan wel, met wat *melk* of *water*, tot een bekwaame dikte; als dan giet het in een kopere schotel, of op een asfiet, die men eerst met *boter* bestrijkt, en met gestootene *biscuit* bestrooit, om het aanbranden te beletten; zet de asfiet op het vuur, en een dekzel met vuur daar boven op, en laat het zo een klein uurtje langzaam staan bakken; is zeer smaakelijk.

Men kan onder alle deeze bereidzelen, ook wat *korenten* mengen, als men wil; maar men moet ze warm eeten, want koud smaaken ze geenzins zo goed.

GEERS (INDIAANSCHE), zie ZORG-ZAAD.

GEEST; in 't latijn *Spiritus*; kan op verschillende wijze begreepen worden, als de adem der menschen, waar van men oudtijds meende, dat alleen het leeven afhing; of als het onstoffelijk weezen, het welk denkt, wil, onsterfelijk is, en de ziel genoemt word. *Geest* word ook genoomen voor het verstand. *Geesten* noemt men alle stoffelijke uitvloeizelen, welke onzigtbaar zijn, alle vloeistoffen van ons lighaam, inzonderheid onzer zenuwen, welker fijnheid en vlugheid zo groot zijn, dat zij zig aan onze zintuigen geheel en al onttrekken.

GEEST, of *Adem*; als ADAM door den Schepper geheel en al gevormt was, word hij begreepen geweest te zijn even als een dood lighaam, zonder beweeging; GOD blies hem den adem in zijne neusgaten, en zie daar, het beeld van ADAM leevendig! De ouden kenden de beginzelen van het leeven niet; ook waaren zij onkundig van den omloop des bloeds; de ademhaaling bespeurden zij met het leeven te beginnen, en met den dood te eindigen; het welke genoeg was om het beginzel des leevens daar in te stellen; zij ondervonden teffens, dat het geene in- en uitgeademt wierd, onzigtbaar was, en evenwel als zij bliezen, ontdekten zij eenen tegenstand; zij noemden het *geest*, waar door zij iets verstonden, het welk subtijler, fijner en verhevener was, dan de grove stof der lighaamen. Den geest geeven word in die zin genoomen voor het leeven eindigen, en door dien geest verstonden zij teffens de ziel. Ook wierd ziel en leeven veeltijds onder een verward. In de beesten bij voorbeeld welke zij dagelijks slachteden, bemerkten zij dat het leeven eindigde, als het bloed wegliep; geen wonder dan, dat zij de zielen der dieren stelden het bloed te zijn, hier door verstonden zij niets anders, dan dat het leeven in het bloed bestond, of daar van afhing.

Tegenswoordig hebben wij meerder kennisse van onze ziel, zo door de Heilige bladeren, als geduurige beschouwingen van groote Wijsgeeren verkreegen, en weeten, dat het geene men oudtijds voor geest nam, betekent onze ziel, dat onstoffelijk weezen, het welke denkt, oordeelt, wil, enz., welke op zig zelve bestaan kan, zonder aan een lighaam gehegt te zijn, en welke volgens Gods wil, onsterfelijk is: Het is de ziel, welke ons lighaam willekeurig beweegt, en doet werken; dog zij is zeer onderscheiden van het lighaamelijk leeven; dit immers konnen wij niet beoordeelen, dan uit de beweeging; zo lang 'er beweeging in de deelen plaats heeft, welke niet werktuigelijk is, noemen wij haar leeven; bij voorbeeld, een *haan*, schielijk de kop afgeslagen zijnde, loopt voort; men zegt zelfs, dat het menschen gedaan hebben in die omstandigheid; die beweeging hangt af van het leeven der spieren, en is niet het leeven het welke afhangt van de vereeniging onzer ziele met het lighaam. Een *aal* ontbloot van kop en hart, in verscheidene stukken gesneeden, geprikt met een naald, of op het vuur gelegt om te braaden, gevoelt nog die prikkelingen, en krult zig om; men kan niet ontkennen, dat het leeven is. Het ingewand uit een geslacht dier genoomen zijnde, en met een naald geprikkelt, trekt zig nog in, en leeft. Een *kikvorsch* het hart ontrukt zijnde, springt nog weg, en leeft eenige uuren; dat hart zelf uitgenoomen en geprikkelt wordende, trekt zig nog toe.

Waar uit blijkt, dat het leeven onderscheiden is; volmaakt te leeven, is, wanneer de ziel, of geest met het lighaam vereenigt, alle wederzijdsche werkingen verrigten en ondergaan kan. Het dierlijk leeven duurt zo lang de ademhaaling en bloeds-omloop duurt, en het lighaam in zijn geheel is; de beginzels van leeven zijn in de vezel-draaden, waar uit onze zagte deelen bestaan; alle deezen hebben wij met de dieren gelijk; alleenlijk verschil-

ſchilt onze geest, onze ziel, welke niet alleen grooter vermoogens heeft van te konnen denken, maar teffens onſterfelijk is.

De dieren oordeelen, denken, willen van gelijken, dog zeer onvolmaakt; hunne geest is derhalven verſchillend van de onze, dat is hunne ziel; en voornaamelijk hier in, dat zij met hun lighaam te gelijk ſterft, naar het gevoelen van de allerſchranderſte Godgeleerden en Wijsgeeren. Zie verders ZIEL.

GEEST; *Geestig*; word genoomen voor die bekwaamheid van onze ziel, welke in eenen korten tijd veelerlei denkbeelden, die met elkanderen geen gemeenſchap hebben, voortbrengt; die bekwaamheid van verbeelding hebben wij allen niet even groot, in zommige konnen wij die niet genoeg verwonderen; men noemt zulk een *een geestig man, een man van geest*; zij is verſchillend van verſtand, daar door immers verſtaan wij gezond oordeel, welke aan geen tijd verbonden is.

GEEST (SCHEIKUNDIGE); in 't latijn *Spiritus Chijmicus*. *Geest* of *Spiritus* word in de ſcheikunde genoemt een zeer ſubtijl, vlug, zuiver, doordringend weezen of vogt, dat door de konst uit zommige lighaamen der drie natuur-rijken, en wel hooftzaakelijk uit het rijk der planten, verkreegen word; dog deeze geesten zijn verſchillig van aart, niet alleen volgens het natuur-rijk daar ze uit voortkoomen, en naar den aart van ieders bijzondere ſtoffe, maar ook volgens de manier van haare toebereiding: Men onderſcheid ze gewoonlijk in drie hooftzoorten, als 1. in *brandbaare geesten* (*ſpiritus ardentes vel inflammabiles*); 2. in *urijn-* of *pisagtige geesten* (*ſpiritus urinoſi*), en 3. in *zuure geesten* (*ſpiritus acidi*).

De vermaarde Chijmist NEUMANN verdeelt ze in de volgende drie hooftzoorten of clasſen en haare onderzoorten; als 1. in *brandbaare geesten* (*ſpiritus ardentes vel inflammabiles*); 2. in *ſaliniſche geesten* (*ſpiritus ſalini*), en 3. in *urijnagtige geesten* (*ſpiritus urinoſi*).

I. *De brandbaare Geesten.*

Deeze hooftzoort word wederom verdeelt in 4 zoorten, als

1. In *enkelde brandbaare geesten*; die ook *ſpiritus vinoſi* en *ſpiritus oleoſi* genoemt worden, en die alle uit het rijk der planten, of uit planten en haare deelen, door voorafgegaane *fermentatie* voortkoomen; en waar toe ook de *brandbaare geest van honing* (*ſpiritus ardens Mellis*) behoort; want ſchoon de honing van diertjes toebereid word, zo heeft dezelve nogthans zijnen oorſprong uit de planten.

II. Door *oplosſing toebereide brandbaare geest*; daar eenige ſtoffe in gerectificeerde *wijngeest* of *brandewijn* opgelost word; gelijk van deeze zoort voornaamelijk is de *camfer-geest*; vervolgens de *gulden leevens-geest van Ruland* (*ſpiritus aureus Rulandi*); dog die meer voor eene *eſſents*, dan voor een *geest* kan aangezien worden: Hier heen worden ook gerekent de *geesten*, die door vermenging van gedistilleerde *olie* met hoog gerectificeerde *wijngeest* gemaakt worden.

III. *Enkelde afgetrokkene brandbaare geesten*; zijnde zodanige, welke ontſtaan, als men eenige brandbaare *geest* over de eene of andere plant, of een deel daar van, door de helm aftrekt, om deszelfs fijne ruikende deelen en beste kragt uit te trekken, en met de *geest* te vereenigen; dog waar toe niet alle, maar alleen zodanige *vegetabilien* bekwaam zijn, die van fijne vlugge olieagtige deelen voorzien zijn, en daar door een reuk hebben; dus alle *vegetabilien*, die geheel geen reuk hebben, of welkers ruikende deelen te veel met ſaliniſche en andere deelen ingewikkelt, of haare olien te zwaar zijn, zo wel als de *mineralien*, en de meeste *animalien*, daar toe ten deele geheel niet, en ten deele maar op zekere wijze bekwaam zijn. Zie hier eenige voorbeelden van verſchillige deelen van *vegetabilien*, welke bekwaam tot *afgetrokkene geesten*, en daar toe het meest in gebruik zijn, en tot ſtaaltjes van alle de overige kunnen dienen; men maakt bij voorbeeld *geesten*

1. Van *wortelen*, welke is de *geest* van *zwarte pimpinel-wortel* (*ſpiritus radicis pimpinellæ nigræ*).

2. Van *drooge kruiden*, als *geest van kruiſemunt* (*ſpiritus menthæ*), en *geest van meliſſe* (*ſpiritus meliſſæ*); en ook van *verſche kruiden*, als *geest van lepel-kruid* (*ſpiritus cochleariæ*), en *geest van waterkers* (*ſpiritus naſturtii aquatici*); welke laatſte ook door *fermentatie* gemaakt word.

3. Van *kruid* en *bloemen* zaamen, als *de rooſemarijn-geest* (*ſpiritus anthos vel rorismarini*).

4. Van *bloemen* alleen, als *geest van lavendel-bloemen* (*ſpiritus florum lavendulæ*), en *geest van vlier-bloemen* (*ſpiritus florum ſambuci*); waar bij dit onderſcheid is, dat de *lavendel-bloemen* haaren reuk rijklijker en openbaarder enkel in zeer vlugge olieagtige deelen, maar de *vlier-bloemen* niets of weinig in olieagtige, maar hoofmet ſaliniſche deelen verwikkelt hebben.

5. Uit *zaad*, en zulks uit rijklijk en openbaar olieagtig zaad, naamelijk de *geest van venkel zaad* (*ſpiritus ſeminis fœniculi*), en de *geest van lavas-zaad* (*ſpiritus laviſtici*).

6. Uit *beſiën*, en zulks wederom uit rijklijk olieagtige beſiën, het welke is de *geest van jenever-beſiën* (*ſpiritus baccarum juniperi*).

7. Uit *vrugten*, of liever derzelver treffelijk ruikende ſchillen, naamelijk de *geest van citroen-ſchillen* (*ſpiritus corticum citri recentium*).

8. Uit *hout*, maar dat van eene zwaare olie voorzien en derhalven niet zeer bekwaam tot diergelijke geestige abſtractie of overhaaling is, naamelijk de *geest van venkel hout* (*ſpiritus ligni ſaſſafras*).

9. Uit *harstagtige gom*, als *geest van mijrrhe* (*ſpiritus mijrrhæ*).

Hier bij kan men rekenen

10. De *afgetrokkene geesten van mieren* en *regenwormen*, ſchoon ze niet uit het vegetabiliſche rijk zijn, egter afgetrokken worden.

IV. *Zamengeſtelde afgetrokkene brandbaare geesten*; het onderſcheid tuſſchen deeze en de overige, beſtaat alleen daar in, dat hier de *geest* over veele, of meer als eene ſtoffe afgetrokken word, gelijk zulks de benaaming ook aanwijst; de voornaamſte daar van zijn de *hartverſterkende geest* (*ſpiritus cordiacus*), de *winddrijvende geest* (*ſpiritus carminativus*), de *moeder-geest* (*ſpiritus matricalis*), de *theriaak-geest* (*ſpiritus theriacalis*), enz.

II. *De ſaliniſche Geesten.*

Deeze worden van NEUMANN onderſcheiden in vier zoorten, als

1. In *ſaliniſche geesten* (*ſpiritus ſalini*), die hij wederverdeelt in *urijnagtige* of *vlugge loogagtige geesten* (*ſpiritus urinoſi vel volatiles alcalini*), en *zuure geesten* (*ſpiritus acidi*): De *urijnagtige geesten* zijn niets anders dan water of *phlegma*, waar in iets *vlug zout* opgelost is,

en zijn van elkanderen voornaamelijk daar in onderſcheiden, dat de eene *geest* rijker van zout, dan de andere voorzien is, en dat zommige meer of minder van de *empijreumatiſche* of ſtinkende *olie* bevatten. Alle *urijnagtige geesten*, worden, gelijk de vlugge loogagtige zouten, door de konst voortgebragt, of bereid, op tweërlei wijze, als door de rotting, of door voorafgaande pikagtige zamenbranding van de olieagtige en ſalinisch-aardagtige deelen der ſtoffe. Deeze *urijnagtige geesten* kunnen alleen uit *vegetabiliſche* en *animaliſche* ſtoffen gemaakt worden, behalven eenige weinige uit het mineraliſche rijk; dog de voornaamſte deezer *geesten* is de *geest van ammoniak-zout* (*ſpiritus ſalis ammoniaci*), die de plaats van alle andere vervullen kan; egter bedient men zig in de geneeskunde nog van verſcheidene andere diergelijke *geesten*, waar van weder de gebruikelijkſte zijn, de *geest van hertshoorn* (*ſpiritus cornu cervi*), de *geest van urijn* of *piſſe* (*ſpiritus urinæ*), en de *geest van roet* (*ſpiritus fuliginis*); waar aan volgen de *geest van zijde* (*ſpiritus ſerici*), de *geest van regen-wormen* (*ſpiritus lumbricorum*), de *geest van mieren* (*ſpiritus formicarum*), en de *geest van elands-klauw* (*ſpiritus ungularum alcis*); die, welke nooit of zelden gebruikt en meest alleen maar uit curieusheid gemaakt worden, zijn de *geest* van *oſſebloed*, van *koehairen*, van *oester-ſchelpen*, van *viſſchen*, en van *wasch-ſponſien*.

2. De tweede zoort der *ſaliniſche geesten*, zijn de *zuure geesten*. De *zuure geesten* in het algemeen zijn het tegendeel van de voorige vlugge loog- of urijnagtige; maar ze hebben dat met dezelve en alle andere *geesten* gemeen, dat haar meeste deel *phlegma* of water, en haar weinigſte en eigentlijke deel, daar ze haar naam van draagen, een zuur zout is; hoewel zommige, daar men 't overvloedige *phlegma*, zo veel doenlijk is, van affcheiden kan, tamelijk veel zuur en zout in zig hebben, en zodanige worden wegens haare meerdere dikte, gewoonlijk oliën genoemt, gelijk bij voorbeeld de *vitriool-olie*, die egter niets anders dan een geconcentreerde *ſpiritus* of geest is.

De ſterkſte *zuure geesten* koomen eigentlijk uit het mineraaliſche rijk, en worden ook mineraaliſche *geesten* genoemt, gelijk de *vitriool-*, *zwavel-*, *aluin-*, *ſalpeter-* en *zout geesten* zijn, als mede de *ſterk-wateren*; maar alle de overige *zuure geesten* hebben haar voortkomst uit het planten-rijk. De *zuure geest* die uit *piſſe* gemaakt word, ſchijnt wel uit het animaliſche rijk voort te koomen, maar is in alle eigenſchappen een mineraliſche *zout-geest*, dewijl hij zijnen oorſprong meest heeft uit het keuken-zout dat bij de ſpijzen gebruikt, en van de mensch genuttigt word.

De *zuure geesten* zijn niet alle van eenerlei inwendige aart, gelijk de pisagtige, maar daar in alle van elkander onderſcheiden, in diervoegen, dat inzonderheid de *mineraliſche zouten* haare bezondere kragt en kenbaar onderſcheid in het zuur hebben, zo dat haare zuuren niet eenerlei, maar geſpecificeert zijn; ſchoon ze alle uit een *oorſprongelijk zuur* (*acidum primigenium*) haaren oorſprong hebben.

De gebruikelijke *zuure geesten* kunnen in het algemeen verdeelt worden in *dunne en dikke*, of in *zuure vegetabiliſche* en in *zuure mineraliſche geesten*.

Onder de *dunne* of *zuure vegetabiliſche geesten*, kunnen ook gerekent worden de zuure zappen van zommige vrugten, als bij voorbeeld de zappen van *berberiſſen*, *aalbeſſen*, *citroenen*, onrijpe *wijn-druiven*, enz.; als mede de *azijn*; ſchoon 't geen eigentlijke geesten zijn, maar wel *geest* in zig bevatten. De voornaamſte, zuiverſte en ſterkſte zuure *geest* uit het vegetabiliſche rijk, is de *azijngeest*, of *gedistilleerde azijn*, die in de *pharmacie* en *chijmie* alleen in 't gebruik zou kunnen voldoen, egter worden 'er ook nog andere *zuure geesten* uit allerlei vegetabilien bereid, die dunner en zwakker als de *azijn-geest* zijn, en ten deele in de Geneeskunde gebezigt worden: Dus kunnen diergelijke *zuure geesten* gemaakt worden

1. Uit alle zo wel uit- als inlandſche, inzonderheid harde *houten*, als uit *pokhout*, *zaſſefras-hout*, *ebben-*, *eicken-*, *elſen-*, *boeken-*, en *berken-hout*, enz.

2. Uit alle *wortelen*, *houtige ſtengen* en *ſteelen*, als mede *kruiden* en *bloemen*.

3. Uit alle *vrugten* en *zaaden*, inzonderheid van *ooft-vrugten*, *wijn* en *bier*.

4. Uit alle van eetbaare graanen of veld-vrugten reeds toebereide of gebakkene dingen, als uit *roggen-*, *weiten-*, en ander *brood*, en uit *zemels*.

5. Uit alle *basten* en *ſchorſen*.

6. Uit alle verdikte *harsagtige gommen*, als *gom-ammoniak*, *bdellium*, *galbaan*, *ſagapeen*, *mijrrhe*, *pik* en diergelijke.

7. Uit *zuiker*, *honing*, *manna* en *wasch*.

8. Uit alle *harſen*, als *gemeen hars*, *terpentijn*, *maſtik* en *wierook*.

9. Uit *barnſteen*.

Bij deeze zuure vegetabiliſche geesten ſtaat aan te merken, dat dezelve, even als de *urijnagtige geesten*, geenzins de hoedanigheid, zo in reuk, ſmaak, medicinaale kragt, enz. behouden en bezitten, gelijk de *vegetabilien*, daar ze uit voortgebragt zijn, maar welke door de geweldige operatie in het vuur of heete zand, die daar bij gebruikt moet worden, verandert, en gelijk als vernielt worden.

De *geesten* van alle de zo even gemelde dingen zijn zeer zagt, en met de ſtinkende *empijreumatiſche* olie, even zo wel als de urijnagtige geesten, bezwangert, dewijl men ze niet wel geheel daar van kan affcheiden of zuiveren, en derhalven ook niet in de *chijmie* kunnen gebruikt worden. Onder allen geeven de harzen en harstagtige dingen de minſte *geest*, en weinige van deeze zuure geesten zijn in de apotheeken en geneeskunde in gebruik; de *geest van pokhout* is de voornaamſte; naast deeze worden zomtijds nog de *geesten* van *honing*, *zuiker*, *gom*, *ammoniak* en *galbaan* gebruikt.

Maar gelijkerwijze de verſchillige ſtoffen aan zig zelve zeer verſcheiden zijn, zo zijn dezelve ook niet eenerlei in de distillatie; want bij voorbeeld, de hars- of half harsagtige dingen, gelijk *gom-ammoniak*, *galbaan*, *pik*, *barnſteen*, *pokhout*, *terpentijn* en diergelijke, geeven weinig *zuure geest*, maar daar in tegen veel *olie*, onder welke de *galbaan-olie* zeer ſchoon blaauw is; *zuiker*, *honing*, *manna*, *brood*, *eicken-hout*, enz., geeven daar en tegen weinig en geen regt weezentlijke *olie*, maar veel *geest*; het *wasch* geeft in de derde distillatie in plaats van een vloeibaare *olie*, neffens de *geest* een heel geſtolte vette ſtoffe als boter, dog die door de *rectificatie* vloeibaar genoeg kan gemaakt worden.

Bij de distilleering van alle *zuure geesten*, gaat eerst het *phlegma*, en daar na de *geest* over, zig allengskens iets van het allerfijnſte en vlugſte zuur met het *phlegma* vereenigende, tot dat 'er al langzaamerhand een ſterker geest opklimt; derhalven moet men het eerſte overkoomende onſmaakelijke *phlegma* wegdoen, en dan kan men verſchillige *ſterke geesten* van de distillatie vergaderen, of men kan den gezamentlijk overgehaalden *geest* daar na

rectificeeren, zo verkrijgt men een regt zuivere en goede *azijn-geest*, die veel gebruik, zo wel in de *pharmacie* als *chijmie* heeft; zie AZIJN, *pag.* 122.

3. Het derde zoort der *falinifche geesten*, zijn de dikker *geesten*, gewoonlijk *zuure mineralifche geesten*, ook wel *corrofieffche geesten* genoemt; deeze zijn ten opzichte van haar *zuur zout*, veel fterker en zuiverder als de voorige dunner *geesten* der *vegetabilien*, en in haar inwendig mengzel van geheel ander en verfchillige natuur, gelijk bij ieders zoort ftaat gezegt te worden. In 't algemeen zijn van deeze zuure mineralifche geesten eigentlijk maar drie zoorten, als *vitriool-*, *falpeter-* en *zoutgeest*, die uit drieërlei zuuren, als het vitrioolfche, falpeterige en zoutagtige zuur (*acidum vitriolicum*, *nitrofum & falinum*) voortkoomen; want de *vitriool-*, *fwavel-* en *aluin-geesten* zijn in haar inwendig weezen niet van malkanderen onderfcheiden, even zo weinig als de *geesten* van het *gemeene zout*, op verfchillige wijze gedistilleert, van malkanderen verfchillen.

Het allerfterkfte *mineralifche zuur*, of *falinifch-zuure geest* is de geconcenteerde *vitriool-geest*, of de zogenoemde *vitriool-olie*; op deeze volgt de ordinaire *vitriool-*, *aluin-* en *zwavel-geest*; na het vitriool zuur volgt het zalpeteragtige zuur of de *falpeter-geest*, en na deeze het falinisch zuur of de *zout-geest*.

Wij moeten van deeze drie *zuure mineraalifche geesten* nog kortelijk iets in het bijzondere zeggen.

Van de Zout-geest.

De ftoffe, waar uit deeze *geest* gedistilleert word, is het bekende *gemeene zout*; dog daar zijn drieërlei zoorten van, als 1. het *fteen-* of *berg-zout*, dat bij groote ftukken uit de boezem der bergen in zommige landfchappen gegraaven word; 2. het *zee-zout*, dat uit het zeewater uitgedampt word; en 3. het *bron-zout*, dat uit zoute bronnen door uitdamping verkreegen word; uit alle drie kan de *zout-geest* gefcheiden en gedistilleert worden, onder welke de *geest* van *zee-zout* altijd niet regt zuiver, maar gemeenlijk iets falpeteragtig is, dog waar van dezelve door maar één rectificatie geheel kan bevrijd, en zeer zuiver gemaakt worden.

Om deeze *zout-fpiritus* te distilleeren, word het zout gewoonlijk met *bolus*, *pottebakkers kleij*, of gefloote ne *tichelfteenen* vermengt, (zie *pag.* 512.); maar het kan ook het best en best koop door vermenging van gelijke deelen *zout* en *gebrande aluin*, of beter met een deel *zout* en twee tot drie deelen *gebrande aluin*, gefchieden; dog deeze *geest* moet men vervolgens rectificeeren, en daar door zuiveren: Insgelijks word dezelve ook nog door vermenging des zouts met andere bijvoegzels gedistilleert, als met *vitriool-olie* of *vitriool-geest*, *fwavel-geest* of *aluin geest*, enz., dog dit is kostbaarder, en word zelden anders dan uit liefhebberij gedaan.

Het dient aangemerkt, dat de ordinaire *zout-geest* niet wel op zig zelf door de rectificatie en abftractie kan geconcenteert worden, maar als men dien begeert, moet zulks altoos met een bijvoegzel gefchieden.

De *zout-geest* heeft de volgende eigenfchappen:

1. Hij houd, als een *zuure geest*, de drie algemeene hooftproeven der zuuren, naamelijk dat hij met alle loogzouten (*alcalia*) opbruischt; dat hij alle met loogzouten gemaakte folutien præcipiteert, en den vioolenfijroop rood verft.

2. Maar zijne bijzondere eigenfchappen beftaan daar in, dat hij aan zig zelf zeer vlug is; gelijk men dan dit *zuur*, als het nog in het gemeene zout met de alcalifche deelen verbonden is, enkel door dikwils folveeren en evaporeeren, geheel in de lucht jaagen kan, zo dat 'er op het laatfte niets dan eene onfmaakelijke aarde te rug blijft.

3. De *zout-geest* folveert *koper*, *ijzer*, *zink*, *wismuth*, en allerlei aardagtige dingen, als *kreeftsoogen*, *corallen*, *paarlen*, *mofel-* en *oester-fchelpen*, *balein*, *eijerfchillen*, *kalk*, en diergelijke.

4. Hij folveert ook het *kwikzilver*, *fpiesglas-koning* (*regulus antimonii*), en *tin*, als hij wel geconcentreert is, en maakt met 't kwikzilver een der hevigfte vergiften, naamelijk de *fublimaat*.

5. Hij folveert op zig zelf alleen nog *zilver*, nog *goud*.

6. Maar hij folveert 't goud zeer ligt, zo dra hij maar met iets van het falpeter-zuur vermengt is.

7. Ondertusfchen hangt hij ook de metallen, die hij niet ontbind, als *zilver* en *lood*, zeer vast aan, zelfs in een poederagtige gedaante, als hij in haare folutien gedrupt word, het welke in de chijmie *cornuificatio* (*hoornmaaking*) genoemt word; dewijl het zilver hier door niet alleen geheel vlug, maar ook tot die vloeibaarheid en conſiſtentie, als bij voorbeeld *wit pik*, gebragt, en daar en boven half doorfchijnend, even als hoorn, gemaakt word; en welk verandert zilver gewoonlijk *luna cornua* word genoemt.

8. Als men eijerfchaalen en diergelijke aardfche dingen, die geen bitteren fmaak hebben, in de *zout-geest*, die ook niets bitters heeft, folveert, zo ontftaat uit deeze dingen eene tamelijk bitter fmaakende folutie.

9. Hij maakt alles tamelijk vloeibaar, zelfs de kalk, als dezelve daar in gefolveert word.

10. Met de metaalen gaat de *zout-geest* zelden tot eene digte conſiſtentie over, uitgezondert bij het kwikzilver, met het welke hij zelfs in een crijftallijne droge geftalte overgaat, naamelijk in de *fublimaat* of *opgeheevene kwikzilver*.

11. Ondertusfchen fmelt echter dit heel droge lighaam zeer ligtelijk, als men maar iets van 't opgeheeven kwikzilver op een ijzer-blik legt; waar van de oorzaak is, om dat het zuur des zouts liever het ijzer aantast, en het kwikzilver verlaat.

12. Maar het is wonderlijk, dat dit verfchijnzel in andere bereidingen, weerkeerig en tegenftrijdig gefchied, bij voorbeeld als men den *geest* van *zout* met gebrande *vitriool* vermengt en distilleert, zo tast het zuur des zouts het in de vitriool zijnde metaal, het zij koper of ijzer, aan, en vereenigt zig daar mede heel vast, zo dat deeze geest zeer bezwaarlijk weder van het ijzer los te brengen is; dog als men bij gemelde vermenging van *vitriool* en *zout*, *kwikzilver* voegt, zo gaat het ijzer uit de vitriool in het kwikzilver, en de zout-geest word zuiver; zo dat hier het zuur des zouts van het ijzer in het kwikzilver overgaat, daar het in de voorige bereiding (11.) van het kwikzilver in het ijzer overging.

13. De trap der verwandfchap (*affinitas*) van het zuur des *zouts*, met de metaalen en mineralien onder elkanderen, is anderzins aldus; als men 1. het *kwikzilver* in de *zout-geest* folveert, en als dan 2. *zilver* 'er bijvoegt, zo verlaat het zuur het kwikzilver, en gaat aan het *zilver*; 3. van het *zilver* aan het *lood*; 4. van het *lood* aan de *Regulus van antimonie*, of aan het *tin*; daar na 5. aan 't *koper*, *ijzer* of *zink*.

14. Voorts zo heeft de ordinaire *zout-geest* in een on-

co-

ce, ongeveer een drachma zuur zout, gevolgelijk zijn de overige zeven drachma's *phlegma* of water.

Men bereid in zommige apotheeken nog een anderen, hoewel veeltijds tamelijk zwakken *zout-ſpiritus*, die den naam van *philoſoophiſche vitriool-geest* (*ſpiritus vitrioli philoſophicus*) draagt, egter niet het minſte van *vitriool* in zig heeft, en niets anders dan een *zout-geest* is.

Voor het overige ſtaat aan te merken, dat de *zout-geest* op zig zelf wein'g in de geneeskunde, maar meer de *verzoete zout-geest* (waar van hier na geſprooken word,) in gebruik is: Dog hij heeft anders zijn gebruik tot bereiding van deeze en geene dingen, als *opgeheeven kwik* en *zoete kwik* (*mercurius ſublimatus & dulcis*), de *mercurialiſche panacee* (*panacea mercurialis*), de *boter* van *antimonie* (*butirum antimonii*), *cinnaber* van *antimonie* (*cinnabaris antimonii*), het *braakpoeder*, *witte arend* genoemt (*mercurius vitæ*), het *mineraliſche tegengift* (*bezoardicum minerale*), en meer andere dingen.

Van de Salpeter-geest.

Het *zuur* van deeze *geest* is ſterker, als dat des gemeenen zouts, maar zwakker als het vitrioliſche zuur; de ſtoffe, waar uit dezelve bereid word, is de bekende *ſalpeter*, waar van men op zijn artijkel nazien kan.

Om deeze *geest* te distilleeren, geſchied zulks op dezelfde manier, als bij de *zout geest* gezegt is, met verſchillige bijvoegzels, als *bolus*, *potteba'kers kleij*, of *ovenleem*, *gebrande aluin*, *vitriool*, enz.; met deeze beide laatſte bijvoegzels word hij het bekwaamst, ſchielijkst en overvloedigst gedistilleert; en ſchoon veele voor deezen hebben gemeent, dat de *ſalpeter-geest* met *vitriool* gedistilleert, geen zuivere enkelde, maar een zaamengeſtelde *geest* was, zo is zulks egter het tegendeel, en dezelve is niets anders als een weezentlijke enkelde *geest van ſalpeter*, dewijl de *geest* of *olie* van de *vitriool* zwaarder als de *geest van ſalpeter* is, en derhalven een veel ſterker vuur noodig heeft; gelijk de zeer ervarene Chijmist STAHL overtuiglijk heeft aangetoont; mits dat de *vitriool* wel gecalcineert, en niet in overmaat, maar ongeveer even veel daar van, genoomen worde; of, als men te veel genoomen heeft, dat men de distillatie op het laatst niet met het allerſterkſte vuur voortzet; daar en boven, indien het ook gebeurde, dat 'er op het laatſte iets vitrioolagtigs mede overgegaan was, zo kan zulks alleen door eene rectificatie, het zij door het gedistilleerde niet weder geheel over te haalen, of, 't welke het zekerſte is, door bijvoeging van een weinig zuivere *ſalpeter*, volkoomen daar van afgeſcheiden worden; welke laatſte manier ook plaats heeft, als men in plaats van gecalcineerde, ongecalcineerde *vitriool* of *aluin*, genoomen hadde.

Op de allerſpoedigſte wijze, word, behalven de gemelde distillatie, een regt ſterke, geconcentreerde en geduurig rookende *ſalpeter-geest* gedistilleert, als men op zuivere, het zij drooge geſtootene, of in water geſmoltene *ſalpeter*, *vitriool-olie* in een glaſen retort giet, half zo veel gewigts als ſalpeter, de voegen luteert, en vervolgens het vuur bij trappen aanſtookt.

Het onderſcheid tuſſchen *ſterkwater*, of met vitriool gedistilleerde *ſalpeter-geest*, en met bolus of kleij-aarde gedistilleerde *ſalpeter geest*, beſtaat daar in, dat deeze veel zwakker, maar de eerſte veel ſterker, fijner en doordringender is; dewijl dit *zuur* die eigenſchap heeft, dat het terſtond veel fijner word, zo dra 'er maar iets van een zodanig metaal of mineraal bijkoomt, welke het ligtelijk en met dampen ſolveert; want terwijl hee 't metaal aantast, word het heet, waar door te gelijk een fijne damp opklimt, die niet anders als de fijnſte en doordringenſte *ſalpeter-geest* is.

Maar dewijl alle zoorten van *ſalpeter-geest* en *ſterkwater* in roode en zig zomtijds niet al te wel vereenigende dampen overgaan, zo is men gewoon, tamelijke groote en ruime recipienten voor te leggen, en ook wel een weinig gedistilleert water daar in te doen, als in het welke de geestige dampen zo veel te eer ingaan, en zig laaten vangen, wordende dit overvloedige water daar na bij de rectificatie zeer ligt weder afgeſcheiden.

De *rectificatie* geſchied of in een glaſen retort, met een zagte abſtractie en wegdoening van het eerſte overkoomende *phlegma*, of in het *marienbad*: zo is het na het *phlegma* overkoomende, de gerectificeerde zuivere *ſalpeter-geest*.

Betreffende de eigenſchappen des *ſalpeter-geests*, zo gedraagt hij zig

1. In de algemeene proeven gelijk alle andere zuuren te vooren bij de *zout-geest* gemeld.

2. Maar hij toont ook voorts bij de eerſte algemeene proef (de opbruiſching) zijne bezondere hoedanigheid, vermits hij met een vlug of urijnagtig loog-zout (*alcali volatile vel urinoſum*), ja als hij maar digt daar bijkomt en de minste uitwaaſeming daar van gevoelt, zonder daar mede vermengt te zijn, tamelijk ſterk dampt en rookt.

3. Hij ontbind alle alkaliſche aardens, en verſcheide animaliſche deelen, als *kreeft-ſteenen*, *oester-* en *eijer-ſchillen*, *klauwen*, *hoorns*, *beenen*, *bezoarſteenen*, *paarlen*, *paarlemoer*, *coralen*, *krijt*, *kalk* en diergelijke; maar is bezwaarlijk weder daar van af te brengen, inzonderheid van de kalk.

4. Hij ſolveert bijna alle metaaliſche lichaamen en metaalen, als *zilver*, *koper*, *ijzer*, *lood*, *tin*, *kwik zilver*, *wismuth*, *zink*, en *ſpiesglas-honing*; maar alleen het *goud* niet.

5. Hij ſolveert 't *tin* en *ſpiesglas-koning* wel niet naukeurig, maar maakt ze alleen tot poeder; ondertuſſchen ontbind hij ze nogtans geheel, en zelfs ook het *goud*, als 'er maar wat van het zuur des zouts, tot zijne medehulp bijkoomt.

6. Dog hoe ligtelijk hij zommige *onedele metaalen* aantast en ſolveert, zo ſolveert hij dezelve egter niet wanneer haar brandbaar deel (*phlogiston*) daar van af is, en dezelve in kalken (*croci*) verſchijnen.

7. Bij de meeste ſolutien verhit hij zig, en geeft geduurende zijne werking, roode dampen of den allerfijnſten *geest* van zig.

8. Men kan uit ſpeculaatie met een goed gedeelte *ſalpeter-geest*, wel agt ſolutien na elkander maaken, zonder verſche *geest* te neemen: Deeze trap der ſolutien is, dat men eerst *zilver* in de *geest* ſolveert', daar na *kwikzilver*, *lood*, *koper*, *ijzer*, *zink*, *vlug zout*, en ten laatſten *vast zout*.

9. De *Salpeter geest* gaat ook met de gedistilleerde olien tot een harsagtige dikte over, gelijk *terpentijn*.

10. Hij ſolveert ook de *camfer*, en zulks vier lood van deeze geest, twee lood *camfer*, welke twee lood ongeveer drie en een half drachma van het zuure zout aan zig trekken, zig daar mede vereenigen, en als mede tot olie maaken.

11. Twee lood goede *ſalpeter-geest*, bevat ongeveer derdehalf drachma zuur zout, en dus vijf en een half

drachma *phlegma*; hij heeft meest zeven drachmen *wijnſteen-zout* noodig, tot zijn volkoomene ſaturatie.

12. Dient aangemerkt, dat in het *zuur* of de *geest* van *zout*, alle de geſpecificeerde eigenſchappen des *ſalpeters*, inzonderheid het *phlogiston* of brandbaare weezen, wezentlijk tegenwoordig zijn, gelijk daar uit blijkt en beweert word, dewijl het *zuur* des *zouts* met elk *alcali* tot een volkoomen *ſalpeter* word; 2. dewijl het met krijt den bekenden *phosphorum* Balduini maakt, die in 't duiſter licht geeft; en 3. dewijl de *zout-geest* in het goud en lood, als mede over hertshoorn en meer andere dingen afgetrokken, of 'er mede vermengt, *blixem* en een *knal* veroorzaakt.

Voorts is het bekent, dat de *ſalpeter-geest* of het *ſterk-water*, behalven dat hij ook in de Geneeskonst en Chijmie gebezigt word, van veele nuttigheid voor allerlei konstenaars is, als bij voorbeeld voor goud-, zilver-, ſtaal- en ijzer-arbeiders, plaatſnijders, ſchilders, verwers en veele andere. De goud- en zilverſmeeden, eſſaijeurs, enz. gebruiken het ſterkwater, dat niet anders dan *ſalpeter geest* is, veel tot het ſcheiden en eſſaijeren of proeven van het zilver en goud; derhalven als ze weeten willen, wanneer ze nieuw ſterk-water verkreegen hebben, of het regt zuiver is, en nog van het zuur des vitriools, nog van 't zuur des zouts bij zig heeft; zo proeveren en zuiveren ze het op deeze wijze: Zij werpen maar een klein weinig fijn zilver in het nieuwe *ſterk water*; is het dan, dat het zilver voorts ontbonden word, en de ſolutie klaar blijft, zo is de *ſalpeter-geest* of 't *ſterkwater* zuiver: maar als het ſterkwater niet zuiver is, en maar het minste deeltje van het vitrioolſche of ſaliniſche zuur bij zig heeft, zo word het zilver wel ontbonden, maar 'er volgt terſtond weer eene precipitatie op, wegens de daar bij zijnde andere zuuren, de ſolutie word troebel, en men vind het neergeſlort *zilver*, ten laatſten als een poeder op de grond leggen. Door deeze behandeling word dus het *ſterk water* van het zuur des vitriools en zouts volkoomen bevrijd, en is vervolgens tot het gemelde gebruik bekwaam.

In de Apotheeken word de *ſalpeter-geest*, gebruikt tot bereiding van *zoete ſalpeter-geest*, en tot allerlei ſolutien en precipitatien.

Van de Vitriool-geest.

Het *zuur des vitriools* is het ſterkſte zuur dat 'er te vinden is; en dewijl het zelve in het geheele mineraliſche rijk overal, inzonderheid in de bergwerken, ertzen en mineraaliſche lighaamen gevonden word, ook ervaarene Natuurkenners en Chijmisten opgemerkt hebben, dat alle andere, of ten minſten de zuure zouten, uit het vitrioliſche zuur haare oorſpong hebben, en dat ook geoeffende Laboranten het eene zout in het andere weeten te veranderen, zo hebben zommige dit *vitrioliſche zuur* den naam van *eerſte* of *oorſpongelijk zuur* (*acidum primigenium vel primordiale*) gegeeven, hoewel deeze naam alleen betrekkelijk is op het zuivere *vitriool zuur*.

Dit *zuur* word in alle geverfde aardens gevonden, en is buiten twijffel in alle mineraliſche lighaamen tegenswoordig: Maar dewijl het zig allermeest in de *zwavel*, *aluin* en *vitriool* bevind, en in dezelve eenerlei is, zo word het gemeenlijk, voor zo verre het tot de Chijmie gebruikt word, uit deeze drie ſtoffen geſcheiden; dog hedendaags wel meest alleen uit de *vitriool*, dewijl het uit dezelve het ligtst en best koop te verkrijgen is, en daar in tegen uit de *zwavel* en *aluin* met veel meer moeite verkreegen word.

Dat dit *zuur* bezwaarlijk uit de *zwavel* geſcheiden word, heeft tot oorzaak, dewijl het met het brandbaare deel des zwavels niet alleen op 't allernauwſte verbonden is, maar zulks word ook, zo dra men den zwavel tot de distillatie van de *geest* in brand ſteekt, door 't als dan in werking koomende *phlogiston* zodanig verdunt en ſubtiliſeert, dat het eene met 't andere even vlug word, en in de lucht verſliegt; zo dat zig maar een weinig daar van, en zulks nog met groote moeite, door de gemeene manier, naamelijk door de klok, laat opvangen, dat egter in zijne inwendige kragt niet beter dan een zwakke *vitriool-geest* is.

Bij de *aluin* distilleert meest alleen het *phlegma* en de *geest*, maar nooit alle het zuur over, dat 'er in is, vermits zulks in de daar bij zijnde krijt zeer vast zit en blijft hangen; weshalven men ook met gebrande aluin kan eetſen en doen inbijten, als mede wegens het nog daar in zijnde vitrioliſche zuur, de zwakker mineraliſche *geeſten*, als ſalpeter- en zout-geest, daar mede distilleeren. Men verkrijgt dus ook van de *aluin* niet alleen een zwakker, maar ook weiniger *geest*.

Om den *vitriool* te distilleeren, zo is men gewoon dezelve eerst in een groote aarden of ijzeren pot, als het *ijzer-vitriool* is, te calcineeren, tot dat hij wit of geelagtig is, als men een *geest* van *vitriool* hebben wil; maar begeert men louter *vitriool-olie*, dat is een geconcentreerde *geest*, zo moet men hem branden tot dat hij rood of ros is. Bij de distillatie moet men de retort maar weinig, en nauwelijks tot op de helft aanvullen, en wanneer de *vitriool* niet tot de roodheid toe, of geheel niet gecalcineert was, zo moet de retort een wijde hals hebben, met maar weinig vitriool aangevult zijn, en niet geheel digt geluteert worden, maar met een kleine opening van een ſtroohalms dikte voorzien weezen, dewijl anders de eerſte dampen alles in ſtukken zouden verbrijzelen. De *rectificatie* geſchied of in het marienbad, gelijk de *ſalpeter-geest* of in een ledige capel, inzonderheid als men louter *vitriool-olie* wil rectificeeren; want als men ze in de ordinaire zand-capel rectificeert, en 'er niet behoorlijk mede weet om te gaan, ſpringt de retort gemeenelijk in ſtukken, en alles gaat verlooren.

Voorts ſtaat bij de distillatie van de *vitriool*, als mede van de *aluin* nog aan te merken, dat wanneer men ophoud te ſtooken en te distilleeren, men de *recipient* met het gedistilleerde terſtond wegneemen moet, om dat zig anders een goed deel *geest*, wederom geheel onmerkbaar na de *doodekop* in de retort te rug trekt, zo dra maar de oven een weinig verkoelt.

Betreffende de eigenſchappen van het *vitrioolſche zuur*, of *vitriool-geest*, de voornaamſte zijn de volgende.

1. Dit *zuur* is het allerſterkst in de geheele waereld, dewijl het ook alle andere zuuren, wanneer ze met vaste *alcaliſche* zouten verbonden zijn, overwint, hen het *alcali* ontneemt, zig daar mede vereenigt, en het *zwakker zuur*, dat voorheen daar mede verbonden was, daar van afſtoot; daar en tegen kan geen ander *zuur* hem 't *alcali* weder afneemen.

2. Het is het vaſtſte en zwaarſte *zuur*, dewijl alle andere zuuren veel eer het vuur vlieden en distilleeren, of anders in de lucht overgaan, wanneer ze niets voor haar vinden, om zig daar mede te vereenigen.

3. Het is van meer aardagtige natuur, als alle andere zuuren, en heeft derhalven ook meer neiging tot eene aardagtige, zoute, vaſte, glasagtige, ja ſteenagtige en vaſtmaakende diſpoſitie, gelijk zulks in de *phiſſicaaliſche chijmie*

chijmie menigvuldig kan beweezen, en ook buiten dat duidelijk gezien kan worden, als men maar *vitriool* met *kalk* vermengt.

4. Maar zo dra dit *zuur* bij andere zouten, als gemeen zout en falpeter, of bij derzelver *geesten*, en bij de met zulke geesten gemaakte folutien en extractien koomt, zo worden dezelve terftond veel vlugger, fijner, fterker en doordringender.

5. Het is nevens de aardfche neiging, ook begeerig naar water, gelijk daar uit blijkt, dat de vitriool ten minften de helft puur water in zig bevat, dat geen ander zout doet; als mede, dewijl de vitriool, wanneer hem alle waterigheid door de distillatie ontnoomen is, wederom veel vogtigheid uit de lucht aantrekt; gelijk zulks aan de *doodekop* en de *vitriool-olie* te zien is; trekkende inzonderheid de *olie*, als ze aan de lucht blootgeftelt word, zo veel vogtigheid aan zig, dat ze wel tweemaal zo veel en meer weegt, als voorheen.

6. En om deeze reden, dat naamelijk dit *zuur* zo water-begeerig is, zo verhit zig de vitriool geweldig, als hem al het water ontnoomen is, en hij zulks in eens, of nogthans een goed gedeelte weder verkrijgt; op dezelfde wijze als de gebrande verfche kalk, vaste falpeter, en andere fterk gecalcineerde en van alle vogtigheid berooofde *alcalien*; wordende de *vitriool olie* zo wel verhit door ijs, als door water.

7. Maar hoe meer lucht en water dit *zuur* verkrijgt, hoe vlugger en ligter het daar door fchijnt te worden; gelijk men zulks ook daar door op zekere wijze, fchoon het ook met het allervastfte *alcali* verbonden was, geheel in de lucht jagen kan.

8. Maar het is wonderlijk, dat dit *zuur*, zo dra het met een vast *alcali* vermengt word, zijne bijzondere eigenfchap van water-begeerigheid geheel verliest, en zelfs ook het water begeerige *alcali*, daar het mede vermengt is, word van die eigenfchap berooft, en ze worden beide te zaamen even als meer aardsch, en geheel geen vogt meer aantrekkende, maar blijven altijd droog, ja willen zig zelfs ook niet eens gemakkelijk weer in het water laaten ontbinden, of daar mede vermengen, inzonderheid als het koud is; gelijk men in de *gevitrioolde wijnfteen* (*tartarus vitriolatus*) zien kan.

9. Niet tegenftaande het vaste loog-zout in het vuur nog zo wel vloeit, en tot bereiding van de gevitrioolde wijnfteen ook een vlocijende *vitriool-geest* genoomen word, zo kan egter daar na het toebereide midde zout, naamelijk de *gevitrioolde wijnfteen*, tot geen vloeijing gebragt worden.

10. Bij het maaken van 't gemelde *middel-zout* met *wijnfteen-zout*, klimt een onfmaakelijk en fijn vogt in dampen op, dat van NIEDNER *wereld-geest* (*fpiritus mundi*) genoemt word, en veel fijner als gemeen water is, dewijl het in een evengelijke warmte veel eer uitdampt, als het water.

11. Dit *zuur* neemt veelerlei zeer verfchillende gedaantens in de crijftallen aan, wanneer het met eenig *alcali* vermengt en vereenigt word; het welke aantoont, hoe bezwaarlijk en onzeker het is, om uit de gedaante der crijstallen te oordeelen, van wat zoort van zout dezelve afkomftig zijn, gelijk veele te onregte voorgeeven.

12. Het *vitrioolfche zuur* wederftaat de rotting niet, want anders zoude de inkt niet fchimmelen.

13. Dit *zuur* of de *zuure geest* heeft dezelfde drie algemeene eigenfchappen, gelijk bij de *zout-geest pag.* 810. gemeld is.

14. Met ijzer of koper, maakt het *crijftallijnfche vitriool*, met krijtagtige aarde *aluin*, en met een brandbaare ftoffe *zwavel*.

15. Met de gedistilleerde olien gaat het tot een pikagtige *bitumineuse* confiftentie over; en eindelijk ook, gelijk met alle andere brandbaare ftoffen, tot een *zwavel*.

16. Maar het word, hoe fterk en *corrofief* het anders ook is, als 'er 't brandbaare weezen (*phlogiston*) bijkomt, bijna geheel onfmaakelijk en geheel zagt, maar daar en tegen ten hoogften vlug en geheel onverdraaglijk van reuk, gelijk zulks bij de *vlugge vitriool*- en *zwavel-geest*, bij de *zoete vitriool-geest*, als mede zelfs ook maar bij de vermenging van de *vitriool-olie* met eenige gedistilleerde *olie* of ander brandbaar weezen te zien is.

17. Hoedanig dit *zuur* zig met de eene of andere olieagtige of harsagtige ftoffe gedraagt, kan men in HOFFMANN *Obfervationes* nazien.

18. Het folveert op zekere wijze alle *metaalen* en *halve metaalen*, maar eigentlijk en het graagfte het *koper*, *ijzer* en *zink*.

19. Het folveert derhalven niet terftond het *kwikzilver*, *lood*, *zilver*, *fpiesglas*, *koning* en *tin*, maar zommige van deeze door abftractie en werklijke kooking, en het hangt zig aan deeze alle zeer fterk in de gedaante van een poeder aan, wanneer ze vooraf in een ander fcheivogt (*menftruum*) zijn opgelost, en als dan met het vitrioolsch zuur worden geprecipiteert.

20. Het folveert zelfs ook het *goud*, zo dat het mede door het *filtrum* gaat, dog insgelijks niet alleen op zig zelf, maar wanneer het nog in de zwavel zit, en de zwavel gealcalifeert is.

21. De *vitriool geest* folveert wel de zwavel niet, egter trekt hij iets van het in de zwavel zijnde gelijkaartig zuur uit, dewijl deeze *geest* veel fterker word, als men hem met zwavel digereert en kookt.

22. In het algemeen folveert dit *zuur* alle zodanige aardens, die door het vuur kalkagtig worden.

23. Het folveert ook wel zand- en glasagtige aardens, gelijk ook zelfs heel dun glas, maar daar is meer konstbehandeling toe nodig.

24. Het ontbind ook de harde deelen der dieren, als *beenen*, *hoorns*, enz.

25. In het vegetabilifche rijk folveert het alle *afchen*.

26. De regte trap of verwantfchap (*affinitas*) der dingen die het van de gemelde in een zelfde *menftruum* na malkander het liefst folveert, is, eerst een *vast* of *vuurtegenftaande zout*, het welke het allerliefst folveert, daar na een *vlug zout*, een magere *krijtagtige leemige aarde*, *calmeij* of *zink*, *ijzer*, *koper*, en *kwik-zilver*, waar uit men *retrogradu* befluiten kan, dat het zig in het vuur zwaarder laat fcheiden van het *koper* als van het *kwikzilver*, zwaarder van het *ijzer* als van het *koper*, zwaarder van de *zink*, nog zwaarder van krijtagtige *aarde*, het zwaarst en door geen vuur van het *vlugge zout*, en geheel niet van het *vaste zout*.

27. Een once *vitriool olie* heeft ongeveer een halve once en 55 grein *zuur zout* in zig; en een once *wijnfteen-zout* heeft ongeveer 5 drachmen *vitriool-olie* noodig tot *faturatie*.

Daar was wel nog meer van het *vitriool-zuur* of de *vitriool geest* te zeggen, dog het gemelde is het voornaamfte, voor zo verre het de *pharmaceutifche Chijmie* betreft; waar de *vitriool* of deszelfs *geest* in de *pharmacie* verder toe gebruikt word, is voornaamentlijk tot bereiding van de *gevitrioolde wijn-fteen* (*tartarus vitriolatus*); het *dub-*

beld-zout (*arcanum dublicatum*), *ijzer-vitriool* (*vitriolum martis*) en deszelfs *tinctuuren*, *zoete vitriool-geest* (*ſpiritus vitrioli dulcis*), *enkelde mixtuur* (*mixtura ſimplex*), *bezoar-tinctuur* (*tinctura bezoardica*), *mineraaliſche turbith* (*turbith minerale*), allerlei *tinctuuren* van bloemen, als van *roozen*, *madelieven*, enz. *Item* tot bereiding van het *maag-elixir van Mijnſicht*, enz.

4. De vierde zoort van de *ſaliniſche geesten*, zijn volgens de verdeeling van NEUMANN, de *zaamengeſtelde zuure mineraaliſche geesten*, waar door zodanige *ſaliniſche geesten* verſtaan worden, die uit meer als eene van de gemelde mineraaliſche *geesten*, en ten deele met bijgemengt water beſtaan.

Van deeze zijn 'er eigentlijk maar vier zoorten; als 1. het *koninglijke water* (*aqua regis*), dat men geheel niet miſſen kan; beſtaande uit het zuur des *ſalpeters* en gemeenen *zouts*; 2. de *clijſtus van antimonie*, die nu en dan nog gebruikt word; 3. de *bezoardiſche ſalpeter-geest*, (*ſpiritus nitri bezoardicus*); en 4. de *geest tegen de koortzen* (*ſpiritus antifebrilis*), welke beijde laatste weinig in gebruik zijn.

III. *Van de olieagtige ſaliniſche Geesten.*

De *geesten* van deeze derde *claſſe* zijn nog bloote *brandbaare*, nog bloote *olieagtige*, nog ook bloote *ſaliniſche geesten*, maar beſtaan uit zoutagtige en olieagtige deelen zaamen, waarom ze ook deeze naam draagen, en worden van NEUMANN weder verdeelt in drie zoorten.

1. Die van de eerſte zoort zijn de *olieagtige loogagtig-ſaliniſche geesten*: Van deeze zoort zijn de voornaamſte, 1. de *ſpecerij-olieagtige geest* (*ſpiritus aromatico-oleoſus*, of het vermaarde *vlugge olieagtige zout* (*ſal volatile oleoſum*); 2. de *hoofd verſterkende geest* (*ſpiritus cephalicus*); 3. de *hartverſterkende geest* (*ſpiritus cardiacus*); 4. de *geanijsde geest van ammoniak-zout* (*ſpiritus ſalis ammoniaci aniſatus*); 5. de *gebarnſteende geest van ammoniak-zout* (*ſpiritus ſalis ammoniaci ſuccinatus*); 6. de *wijnagtige geest van ammoniak-zout met levendige kalk* (*ſpiritus ſalis ammoniaci vinoſus cum calce viva*); en 7. de *wijnagtige geest van ammoniak-zout met wijnſteen-zout* (*ſpiritus ſalis ammoniaci cum tartaro*).

Dog behalven deeze zijn 'er nog eenige andere in gebruik, als de twee *geesten tegen het podagra* (*ſpiritus antipodagricus* HOFFMANNI en JUNCKENI); de *geest voor de maandſtonden* (*ſpiritus ad menſtrua* DECKERI), de *zenuwe-geest* (*ſpiritus nervinus*), en de *deenſche borst-geest* (*ſpiritus pectoralis hafnienſis*, en meer andere.

Wegens deeze zoort van *geesten* merkt de Hr. NEUMANN aan, 1. dat men nooit *hoog gerectificeerde wijngeest* tot dezelve behoorde te neemen, gelijk hier en daar uitdrukkelijk bevoolen word, maar liever een middelmatigen *geest*; om reden, dewijl een nog iets *phlegmatiſche geest* eer en meer vlug zout in zig en mede overneemt, als de *hoog gerectificeerde*; daar en boven ook een zodanige rijk *ſaliniſche geest* meer *olie* ſolveert, en daar in tegen de hoog gerectificeerde *wijn-geest* gemeenlijk het meenigvuldig overkoomende *vlugge zout* na de grond laat vallen, gevolgelijk maar met weinig daar van bezwangert word, en dus ook tot de aan en in zig neeming der *gerectificeerde olien* niet zo bekwaam is; 2. dat het beter was, dat men geheel geene zogenoemde *zaamengeſtelde geesten van ammoniak-zout* maakte, maar alleen den ordinaire *wijnagtige geest van ammoniak-zout* vervaardigde; dewijl dan den *Medicus* de zaamengeſtelde *olieagtige geesten*, na zijn eigen ordonnantie uit deeze of geene, en min of meer *olien*, *ex tempore* zou kunnen laaten zaamenſtellen, enz.; wordende deeze zoort van *zaamengeſtelde geesten* alleen maar in de Geneeskunde gebruikt, en hebben geen nuttigheid in de *phiſicaaliſche chijmie*, ten zij alleen, dog zelden, de *wijnagtige geeſten van ammoniak-zout*.

2. De tweede zoort van de *olieagtige ſaliniſche geesten* zijn de *olieagtige zuur-ſaliniſche geesten*, aldus genoemt om dat deeze niet *loogagtig-ſalinisch*, gelijk de voorgaande, maar *zuur-ſalinisch* zijn.

Daar zijn verſcheide zoorten van; als 1. de *zaamengeſtelde geest van ſpaans-groen* (*ſpiritus aeruginis compoſitus*, ook *ſpiritus aſthmaticus* genoemt); 2. de *geest tegen de beroerte en vallende ziekte* (*ſpiritus antapoplecticus & epilepticus*); 3. de *openende geest* (*ſpiritus aperitivus* PEROTI); 4. de *ſpiritus arthriticus* (Brandenburg.); 5. de *windrijvende geest van drie* dingen (*ſpiritus carminativus de tribus*); 6. de *koorts-* en *zweetdrijvende geest* (*ſpiritus febrifugus & diaphoreticus*); 7. de *ſalpeter-geest tegen het colijk* (*ſpiritus nitri anticolicus*); 8. de *geest van drie dingen* of zogenoemde *enkelde mixtuur* (*ſpiritus de tribus vel mixtura ſimplex*); 9. de *geest van wijnſteen* (*ſpiritus tartari*); 10. de *getartariſeerde vitriool-geest* (*ſpiritus vitrioli tartariſatus*); 11. de *zoete ſalpeter-geest* (*ſpiritus nitri dulcis*); 12. de *zoete zout-geest* (*ſpiritus ſalis dulcis*); 13. de *zoete vitriool-geest* (*ſpiritus vitrioli dulcis*; 14. de *ſpiritus hijpocondriacus*, en meer andere; die alle in de Geneeskunde gebruikt worden, en zelden in de Chijmie, behalven nu en dan de zoet gemaakte mineraliſche *geesten*.

3. De derde zoort der *oliagtige ſaliniſche geesten* zijn de *zaamengeſtelde olieagtig-ſaliniſche geesten*: Deeze zoort is een zodanig mengel-moes (zegt NEUMANN), dat men ze nergens kan brengen, maar onder een bezondere titel plaatzen moet; dezelve zijn nog puur olieagtige, nog ſaliniſche, nog olieagtige zuur-ſaliniſche, nog ook olieagtige loogagtig-ſaliniſche, maar gelijk dit alles in eens en meest uit veelerlei verſchillende dingen, meer als de voorige, zaamengeſtelt.

De meest gebruikelijke zijn, 1. de *bezoardiſche geesten tegen de vallende zoekte* (*ſpiritus bezoardicus & epilepticus*); 2. de *vitriool-geest tegen de vallende ziekte* (*ſpiritus vitrioli antepilepticus*); 3. de *gebarnſteende liquor van hertshoorn* (*liquor cornu cervi ſuccinatus*).

Dus verre van de verſcheide zoorten van chijmiſche *geesten* in het algemeen geſprooken hebbende, volgen het geene de Heer NEUMANN, die hedendaags meest gevolgt word, daar van gezegt heeft, zo kan men verder op het artikel van DISTILLATIE *pag.* 510. nazien, hoedanig alle die *geesten* in het algemeen toebereid worden; maar wij zullen hier nu nog van de voornaamſte *geeſten* van allerlei zoort, en haare bereiding, enz. in 't bezondere ſpreeken, en het voornaamſte daar van aanwijzen.

Geest van aardwormen, (*Spiritus lumbricorum terreſtrium*); neemt *aardwormen* zo veel gij wilt, zuivert en waſcht ze met water af, droogt ze dan matig op, en distilleert ze uit de retort, zonder eenig vogt 'er bij te doen; mengt dan den overgehaalden *geest* met het opgeklomme *vlugge zout*, en distilleert hem wederom uit eene hooge kolf, en bewaart dan het *vlugge zout* en de *geest* ieder bijzonder.

Deeze *geest*, gelijk ook het *vlugge zout*, openen de verſtoppingen, drijven de pis en ſlijmige vogten af, zijn ook zeer pijnſtillende, en dienstig tegens de pijnen der

leden, jicht, convulsien, enz. Men gebruikt den *geest* zo wel in- als uitwendig; zie ook op *pag.* 507.

Geest van Adderen, (*Spiritus viperarum*); vult een aarden of geharnasde glasen retort half vol met gedroogde *adderen*, in stukjes gesneeden, luteert 'er een groote wijde ontvanger aan, en legt ze in het zand, vermeerdert dan het vuur bij trappen, en distilleert het even zo als 't *hertshoorn*, zo zal 'er eerst een *phlegma*, daar na de *geest*, *stinkende olie*, en *vlug zout* overkoomen; die men scheid en rectificeert even zo als bij de *geest van hertshoorn* gezegt word.

De *geest*, zo wel als het *vlugge zout*, zijn zeer doordringende, openende en zweetdrijvende, en van de beste middelen van die zoort, die bekent zijn; zijnde zeer dienstig in tusschenpoozige en kwaadaartige koortzen, pokjes, beroerte, stuipen, vallende ziekte, lamheid, moeder-kwaalen, en tegen alle venijnige steeken en beeten van beesten; men geeft van de *geest* van 10 tot 30 druppels, en van het *vlugge zout* van 6 tot 16 grein, met een bekwaam vogt.

De *stinkende olie* is zeer dienstig onder de neus gestreeken, tegen de moeders-opstijgingen, en lamme leden; ze kan ook inwendig gegeeven worden tot agt druppels in kwaadaartige koortzen; maar haar stank is bijna onverdraaglijk.

Geest van Alsem, (*Spiritus absinthii*); neemt *alsem* zo veel gij wilt, giet 'er warm water op met een handvol of twee gemeen *zout*, en laat het staan tot dat het zuur ruikt, dan gedistilleert; doet vervolgens bij het overgehaalde vogt, versch kruid, en doet hier mede als vooren.

Anders. Neemt versche *alsem*, tien pond; *heet water*, vijf pond, en beste *honing*, één pond; laat het staan tot dat het zuur begint te ruiken, en distilleert het dan; vervolgens haalt het gedistilleerde vogt nog eens over, tot op de helft, en bewaart het.

Geest (*Zamengestelde*) *van Alsem*, (*Spiritus absinthii compositus*); neemt *droge alsem*, tien oncen; *oranjeschil* en *calmus-wortel*, van ieder één once; *gentiaan-wortel* en *cardamome*, van ieder een half once, en *coriander*, drie oncen; klein gesneeden en gestooten zijnde, giet 'er agt mengelen *brandewijn* op, laat het trekken, en distilleert 'er dan de geest van af.

De *geest van alsem*, inzonderheid de *zamengestelde*, is een zeer goed middel voor een bedorvene niet wel teerende maag, versterkende dezelve, en is ook dienstig tegen allerlei koude koortzen; men neemt 'er 's morgens en 's avonds, een uur voor den eeten, een lepel vol van in, met een glasje *wijn*, of iets anders.

Geest van Aluin, (*Spiritus aluminis*); om deeze te bereiden, neemt vijf pond *rots-aluin* klein gestooten, doet ze in een wijde glasen of steenen kolf, zet de helm 'er op, en doet 'er een recipient aan; distilleert 'er dan in het zand van af, het geene dat 'er opklimmen kan, zo hebt ge het *phlegma* van de *aluin*, dat dienstig tot de oog-gebreken en keel-gezwellen is, als mede om de vuile wonden en gezweeren te zuiveren, als men in één once, één drachma *vitriool* solveert; de vaten losgemaakt, en het *phlegma* bewaart hebbende, breekt de kolf, en stoot de in de kolf zijnde overige witte stoffe klein, doet ze dan in een heel wijde retort, maar niet meer als half vol, zet ze in een beslooten reverbereer oven, en legt 'er een wijde ontfanger aan, luteert alles wel, en stookt drie uuren lang met een klein vuurtje, op dat de retort dóór warm worde; vermeerdert dan het vuur, tot dat de retort gloeit, en zo voorts met de uiterste hitte des vuurs, zo zullen 'er geesten opklimmen, die den ontvanger met witte wolken vervullen; aldus moet men het vuur drie dagen lang stooken, en dan de vaten allengskens laaten verkoelen; in de ontfanger vind men dan den zuuren *aluin-geest*, die men in een glasen kolf op een zand-vuurtje kan rectificeeren, om hem des te klaarder te hebben.

De retort vervolgens breekende, zult ge daar in een witte luchtige en uitgebreide stoffe vinden, welke *gebrande* of *gecalcineerde aluin* (*alumen ustum vel calcinatum*) genoemt, en van de Heelmeesters gebezigt word tot wegbijting van het wilde vleesch der wonden.

Het *zuur* van de *aluin geest* is zo aangenaam niet, als dat van de *vitriool*; dezelve word gebruikt in de koortzen en andere heete ziektens, tot verkoeling en dorstlesching; men geeft hem van vier tot agt druppels, met eenig bekwaam vogt vermengt, of maakt 'er een *julep* van. De sprouw word 'er heerlijk mede geneezen, of de kleine kankers die in de mond koomen, als men 'er met eenige druppels en *gemeen* of *weegbree-water* een mond-water van maakt. Dog deeze *geest* word thans weinig gedistilleert, om dat hij bezwaarlijker losgaat als de *vitriool-geest*, daar hij in kragten mede overeenkoomt, en die in zijn plaats gebruikt word; zie *pag.* 812.

Geest of *Water tegen de Aamborstigheid*, (*Spiritus vel aqua asthmatica*), zie *pag.* 508.

Geest van Ammoniak-zout, of *Salmiak-geest*, (*Spiritus salis ammoniaci*); neemt *ammoniak-zout*, een pond; *wijnsteen-zout* of gezuiverde *potasch*, twee pond; klein gestooten en gemengt zijnde, doet het in een glasen kolf, en giet 'er drie pond *water* op; laat het dan vier-en-twintig uuren staan weeken, zet daar na de kolf in het zand, voegt 'er een recipient aan, de voegen met een natte blaas digt luteerende, en distilleert de *geest* 'er af, zo lang als het wil loopen, maar ophoudende, neemt den ontfanger af, en bewaart den *geest* in een welgestooten fles: Als men dan alles met gemeen luteersel wel digt maakt, en het vuur tot de derde graad toe vermeerdert, en het aldus houd, zo zullen 'er *witte bloemen* opklimmen, die aan het onderdeel van de helm blijven hangen, en de *bloemen* van het *ammoniak-zout* zijn, welke met een veer verzamelt, en wel gestooten bewaart worden.

Deeze *geest*, zo wel als het *vlugge zout*, zijn zeer sterk openende, doordringende, de dikke zappen verdunnende, zweet- en pisdrijvende, en de omloop des bloeds bevorderende; zijnde derhalven uitsteekend in alle ziektens die uit eenige verstoptheden of verrottingen voortkoomen, gelijk kwaadaartige koortzen, vallende ziekte, lammigheid, zinkingen, pokjes, pest, enz., drijvende de kwaade vogten door het zweet en de pisweegen uit; als mede in aamborstigheid, hoest- en andere borst-kwaalen, die uit een bijtende en taaije slijm voortkoomen; de *dosis* is van 6 tot 12 druppels, en van 't *vlugge zout* tot 10 greinen, met *wijn* of eenig ander warm vogt vermengt.

Indien men in plaats van water, gemeene *wijn-geest* of *brandewijn* neemt, zo verkrijgt men den *wijnagtigen geest van ammoniak-zout*; en zo men omtrent half zo veel *anijszaad* als *salmiak* mede distilleert, zo verkrijgt men den *geanijsden salmiak-geest*.

Laat men twee oncen *gom-ammoniak* met vijf oncen *urijnagtige geest van ammoniak-zout* digereeren, tot dat de *gom* gesmolten is, zo heeft men den *wijnagtigen geest van ammoniak-zout* met *gom ammoniak* (*Spiritus salis ammoniaci cum gummi ammoniaco*); die inzonderheid zeer dienstig voor de borstziektens is.

Als men de witte ſtoffe, die na de distillatie in de kolf overblijft, in genoegzaam water ſmelt, de ſolutie filtreert, en dezelve dan uitdampt, zo verkrijgt men een zeer wit zout, dat *koorts-verdrijvend zout* (*ſal febrifugum*) genoemt word, en zeer doordringend, verdunnend, opennend, verdeelend, en een der beste middelen tegen de gaande en koomende koortzen is.

Geest van Ammoniak-zout met Kalk bereid; neemt *geſtooten ammoniak-zout*, één pond, en *leevendige kalk*, beide geſtooten en gemengt zijnde, doet het in een ruime retort, die wat warm gemaakt is, en giet 'er anderhalf pond *water* op, en roert het om, zo zal 'er een geweldige opbruiſching of kooking ontſtaan; zet dan de helm ſchielijk op, en legt een ruime ontfanger aan, luteert alles met *meel van lijnkoeken* wel digt, en begint te distilleeren met een zagt vuur twee of drie uuren lang, het vuur allengskens vermeerderende, tot dat de *geest* over is, het *phlegma* te rug laatende; doet dan de ontfanger af, en giet de *geest* terſtond in een phiool-glas, maar wagt uw neus voor de ſterke en ijlne uitwaasſeming, ſtopt het glas digt met wasch, en bewaart den geest; men zal ongeveer zes oncen verkrijgen.

Deeze *ſalmiak-geest* met *kalk* bereid, verſchilt van die met *wijnſteen-zout* bereide daar in, 1. dat hij veel vlugger, fijner en doordringender is; 2. dat hij zig zeer ligtelijk met de hoog gerectificeerde *wijngeest* of *alcohol* vereeniet, en geene geſolte ſtoffe of zogenoemde *offa alba Helmontii* daar mede maakt, gelijk de met *wijnſteen zout* bereide *geest* doet, en 3. dat hij lang zo ſterk of hevig niet met de zuure dingen opbruiſcht: Dezelve is, behalven in de bovengemelde gebreken, ook dienstig in het podagra, ontſteekingen, roos, kneuzing van zenuwagtige deelen, gezwellen der borsten, veroorzaakt door het ſtremmen der melk, enz.

Geest van Ammoniak-zout van MINDERERUS; deeze word, volgens de Heer BOERHAVE, op de volgende wijze gemaakt; neemt fijn geſtooten *ammoniak-zout*, of de *geest* daar van, met *wijnſteen-zout* bereid, giet het in een wijde ſchoone glaſen fles bij kleine gedeeltens in goede ſterke *geest van azijn*, ſchud de fles telkens om, en mengt alles ter deegen, tot dat 'er geene opbruiſching meer geſchied; laat het dan warm worden, en mengt 'er nog iets van de *ſalmiak*, of zijn *geest* onder; zo 'er dan geen de minſte opbruiſching meer geſchied, is het veerdig. Dit zoutagtig vogt is zeer fijn, en werkt zonder de minſte ſcherpte, door een zoute, en de bederving tegenſtaande eigenſchap, en is een der beste openende, verdunnende, zweet- en pisdrijvende middelen; de *doſis* is tot een half once, met eenig vogt vermengt; uitwendig als een ſtooving gebruikt, is het boven alles verdrijvende en losmaakende; dient ook kragtig, als het naar behooren gebruikt word, in oog-gebrekens, wanneer in het hoornvlies of in het waterige vogt, eenige duisterheid ontſtaat.

Geest van Ammoniak-zout (Zoete); neemt een half pond *vast alkalisch zout* (*wijnſteen-zout* of *gezuiverde potasch*), en vier oncen *ammoniak-zout*, maakt elks bijzonder tot een poeder, en dan gemengt zijnde, doet het in een glaſen kolf, giet 'er drie pond *beste brandewijn* op, en distilleert 'er de helft van af.

Deeze *geest* drijft de pis, zweet en ſtonden, en is dienstig in de kramptrekkingen en vallende ziekte, dog moet voorzigtig gebruikt worden.

Geest van Antimonie, *Spiritus antimonii*; is de *Clijſſus van antimonie*; zie CLIJSSUS.

Geest van Azijn, of *gedistilleerde Azijn*, (*Spiritus aceti vel Acetum distillatum*); hoe dezelve gedistilleert en gerectificeert word, als mede deszelfs gebruik, zie op *pag.* 513.

Men kan de *gedistilleerde azijn* ook rectificeeren door middel van *Spaansch groen*, waar door de *geest* veel ſterker word; men neemt tot dien einde zo veel *Spaansch groen* als men wil, of naar dat men veel *overgehaalde azijn* heeft te rectificeeren, doet dezelve in een ſchoone glaſen kolf, en giet 'er zo veel *overgehaalde azijn* op, dat hij 'er tien duimen boven ſtaat, als het dan in eene genoegzaame warmte gedigereert heeft, giet men het gekoleurde vogt zagtjes af, doet 'er nieuwe *overgehaalde azijn* op, en laat het weder trekken; dit herhaalt men zo lang, als de *azijn* groen geverft word; als dan laat men de aftrekzels door vloeipapier lekken, doet het in een kolf, en distilleert het met een goed vuur zo lang tot dat 'er een vlies op het geen in de kolf is, komt; het overgehaalde vogt zal dan weinig zuur zijn, maar het wezentlijke zuur in de crijſtallen van het in de kolf zijnde vogt zitten; zet derhalven dit vogt in de kelder, zo zullen 'er terſtond crijſtallen aanſchieten van een ſchoone blaauwagtig-groene, zuivere en doorzichtige koleur, welke het zogenoemde *gedistilleerde Spaansch-groen* zijn; dampt vervolgens het van de crijſtallen overgebleevene vogt weder uit, tot dat het een vliesje verkrijgt, zo levert het als vooren crijſtallen uit, welke men alle verzamelt, en droogt; zie ook *Bloemen* van *Spaansch-groen*.

Neemt dan een genoegzaame hoeveelheid van deeze *groene crijſtallen*, distilleert ze uit een glaſen retort, door een bij trappen vermeerdert vuur; giet het eerſte waterige overkoomende vogt weg, en bewaart de volgende vette, zuure, en met ſtriemen nederdaalende *azijn* afzonderlijk; zo hebt ge de ſterkſte geconcentreerde *azijngeest*, die 'er door de konst gemaakt kan worden, behalven de *azijn-geest* uit *gebladerde wijnſteen-aarde* (*terra foliata tartari*), welks zuur nog ſterker is; deeze *geconcentreerde azijn-geest*, word ook *geest van Spaansch groen*, of van *koper* (*ſpiritus æruginis vel veneris*), en ook *geest tegen de vallende ziekte* (*ſpiritus antepilepticus* ZWELFFERI) genoemt, ſchoon hij wezentlijk niets van het *Spaansch groen* of *koper* bij zig heeft, en daar door alleen geconcentreert word; ZWELFFER heeft hem te onregte voor een algemeen ſcheivogt (*menſtruum universale*) gehouden, en teffens voor zulk een *zuur*, het welke door geene *abſorbeerende*, nog *alcaliniſche* dingen van zijn *zuur zout* zou konnen berooft worden.

Men kan ook een *geconcentreerde ſterke azijn* of *azijngeest*, zonder distillatie verkrijgen, als men in de winter bij ſterke koude, beste *azijn*, of beste *azijngeest* in de vorst zet om te bevriezen, als dan het ijs dat 'er opkomt, en niets anders als puur water is, geduurig daar van afneemt, tot dat het op het laatſte niet meer bevriest, zo zal men een ſterken *geconcentreerde azijn* hebben.

Geest of *Water tegen de Beroerte* (*Spiritus vel aqua antapoplectica*), zie *Water tegen de Beroerte*, *pag.* 509.

Geest tegens de Beroerte en vallende Ziekte (*Spiritus antapopleſticus & epilepticus*), word aldus bereid; neemt *Hongariſche* of andere beste *vitriool*, vier pond, calcineert hem tot dat hij geel is; wijders fijn geraspt *hertshoorn*, één pond; wrijft elk op een wrijfſteen heel fijn, en mengt het, bevogtigt het dan met *gerectificeerde wijngeest*, en maakt 'er een maatig dik deeg van; doet dezelve in een glaſen wel geharnasde retort, legt 'er een wijde

wijde ontfanger aan, en doet in dezelve één once klein geſtootene *camfer*, ſtookt vervolgens het vuur allengskens bij trappen aan, tot de ſterkſte trap, en houd daar mede aan, tot dat alle de *geesten* overgedistilleert zijn: Men kan het ook uit het zand in een ijzere capel distilleeren, en als dan behoeft de retort niet geharnast te zijn.

Deeze *geest*, die men in een wel geſlooten glas moet bewaaren, word zeer gepreezen in de ziektens, daar hij zijn naam van draagt.

Geest van Bezoar, of *Zweetdrijvende geest*; *Spiritus bezoardicus*; neemt *geest van hertshoorn*, drie oncen; beste *brandewijn*, agt oncen; *barnſteen-olie*, een half once; *jenever-beſiën*, tien drachmen; *loogzout*, twee oncen, en *ammoniak-zout*, een half once; mengt deeze dingen, en haalt ze over uit de retort.

Geest (*Bezoar*) *van* Bussius; *Spiritus bezoardicus* Bussii; neemt *geest van jenever-beſiën*, één pond of 12 oncen; van *elands-klaauw* en van *hertshoorn*, van elks een half pond; *barnſteen-olie*, een half once; *vlug zout van hertshoorn* en van *barnſteen*, van elks twee drachmen; mengt het en distilleert het uit een retort met een zagt vuur.

Deeze *geest* doet wel zweeten, en word zeer gepreezen tegen de ſtuip-trekkingen en vallende ziekte; men geeft hem van 20 tot 30 druppels, met eenig vogt.

Geest van alle Bloemen; *Spiritus ſeu aqua florum omnium*; neemt in de maand Maij verſche *oſſe*- of *koedrek*, zo veel ge wilt, distilleert het uit het marienbad, naar de konst.

Dit water word gepreezen in de longezucht, en uitwendig tegen de jicht, enz.

Geest van Brood; *Spiritus panis*; neemt twee pond *grof roggen-brood*, ſnijd het in kleine ſtukjes, en doet ze in een glaſen retort, zet het in het zand, en luteert 'er den ontfanger aan, distilleert dan met een maatig vuur, zo lang 'er eenig vogt overgaat; maakt dan den ontfanger los, en ſcheid het verkreegen vogt door vloeipapier van de olie; rectificeert vervolgens het vogt in het waterbad, om het *phlegma*, dat eerst overgaat, van de *zuure geest* te ſcheiden; zo hebt ge den *zuuragtigen brood geest*; welke bekwaam is om de roode kolœur uit de *coraalen* en uit de *granaaten* te trekken.

Geest van Camfer, of *Camfer-brandewijn*; *Spiritus vini camphoratus*; neemt beste *witte brandewijn*, of *gerectificeerde wijngeest*, één pond, en *camfer*, één once; laat het zaamen op een maatig warme plaats ſtaan, zo zal zig de *camfer* ontbinden, en met de *geest* vereenigen.

Hij is doordringend, openend, zweetdrijvend, verdrijft de gezwellen, hardigheden, wringende opgeblazentheden, enz.; zie op CAMFER.

Geest van Daal-lelien; *Spiritus liliorum convallium*; neemt twee handen vol afgeplukte *daal-lelien*, giet 'er vier mingelen goede *witte wijn* op, laat het drie dagen ſtaan te trekken, en distilleert het tot op de helft, of zo lang het geestig is, over; gist deezen *geest* dan op verſche *daal-lelien*, laat het weder drie dagen trekken, en haalt den *geest* op het nieuw over, en bewaart hem in een welgeſlooten fles; hoe langer hij ſtaat, hoe welruikender en aangenaamer hij word.

Hij is zeer hart- en hooft-verſterkend, en zeer dienſtig in de vallende ziekte, beroerte, lammigheid, enz.; men geeft 'er een halve lepel vol met *wijn* of iets anders.

Geest van drie dingen, zie MIXTURA SIMPLEX.

Geest van Elands-hoornen en klaauwen, zie *Geest van Hertshoorn*.

Geest (*Hartſterkende*); *Spiritus cardiacus*; neemt het *geel van verſche citroen-ſchillen*, een pond; *angelike-wortel*, drie oncen: beste *caneel*, twee oncen; *nootemuscaat*, anderhalf once; *ammoniak-zout* en *wijnſteen-zout*, van elks twee drachmen; klein geſneeden en geſtooten zijnde, giet 'er zes pond beste *brandewijn* op, laat het een weinig ſtaan weeken, en distilleert 'er ruim de helft over, en bewaart den *geest*, wel geſlooten.

Deeze *geest* is bijzonder hartſterkend, en zeer dienſtig in flauwtens, kwaade maag, vuurige ziektens, pesttijden, enz., en doet wel zweeten; men gebruikt hem tot een half once, met een bekwaam vogt vermengt.

Geest van Hertshoorn; *Spiritus cornu cervi*; neemt klein gezaagde ſtukjes en brokjes van *hertshoorn*, zo veel gij wilt, vult 'er een aarden of geharnasde glaſen retort mede tot op de helft, legt ze in het zand, en luteert 'er een wijden ontfanger aan; ſtookt dan het vuur bij trappen tot de hoogſte trap toe, dan zal 'er eerst een *phlegma*, daar na de *geest* en *ſlinkende olie*, met veel *vlug zout* opklimmen, dat zig aan alle kanten aanzet; de distillatie gedaan, en alles langzaam koud geworden zijnde, ſpoelt het zout in het gedistilleerde; ſcheid 'er de *olie* van af door een vloei-papier, of door middel van een glaſen tregter, daar men de vinger tegen het benedenſte gat houd, en het vogt zagtjes laat uitloopen, tot op de *olie* toe, die boven drijft; doet dan het afgeſcheidene vogt alleen, of beter met wat gebrand *hertshoorn*, of *asch*, in een hooge kolf, en distilleert het andermaal zagtjes uit het zand, zo zal 'er een heel wit *vlug zout* en de *geest* overklimmen, die niet onaangenaam van ſmaak is; het *vlug zout* kan men afzonderlijk vergaderen en bewaaren, of met de *geest* vermengen: Zommige distilleeren deeze *geest* nog eens met *krijt*, om hem zuiverder van de aankleevende *olie* te verkrijgen.

Deeze *geest*, gelijk ook het *vlugge zout*, zijn verdunnende, openende, zweetdrijvende en bloedzuiverende, wederſtaan de kwaadaartige koortzen, en zijn mede dienſtig in de moeder-ziektens, hoofdpijn, duiſeling, lendepijnen, enz.; men gebruikt ze tot één ſcrupel, met iets anders vermengt; de *geest* is ook dienſtig om 'er aan te ruiken.

De *ſlinkende olie* dient uitwendig om de jicht te verdrijven, en tegen het podagra.

De *geest*, *olie*, en het *vlugge zout* van *elands-hoornen* en *klauwen* word op de zelfde of diergelijke wijze gedistilleert.

Geest of *Liquor van Hertshoorn* (*Gebarnſteende*), zie LIQUOR.

Geest (*Hooftverſterkende*); *Spiritus cephalicus Waldſchmidii*; neemt de *bladen* en *bloemen van lavendel*, van *roosemarijn*, van *marjoleine*, en *ſalie*, van elks een hand vol; *ammoniak-zout*, een once; *wijnſteen zout*, anderhalf once; *bevergeil*, een once; *lavendel-water* en beste *brandewijn*, van elks anderhalf pond; klein geſneeden en geſtooten zijnde, doet het in een kolf, laat het agt dagen warm trekken, en distilleert 't dan tot op de helft af; lost vervolgens in de gedistilleerde *geest* op, *ged. ruit-olie* een half drachma of maar vijftien druppels; *barnſteen-olie* tien druppels, *olie van foelie* en *van jenever-beſiën*, van elks zes druppels.

Deeze *geest* is zeer hooftverſterkende, en dienſtig tot veelerlei hooft-ziektens, die uit zwakheid des hoofts

voortkoomen, als hooftpijn, duizeling, flauwtens, beroerte, enz.

Geest tegen de Hijpocondrie; *Spiritus Hijpochondriacus*; deeze koomt meest over een met de *mixtura ſimplex*, behalven dat 'er *geest van lepelbladen* in plaats van *geest van theriaak* genoomen word; bij voorbeeld, neemt *geest van lepelbladen*, vijf oncen; *gerektificeerde geest van vitriool*, een once; mengt het en digereert het drie dagen lang.

Deeze *geest* word zeergepreezen tegen de hijpocondrie en daar uit voortkoomende gebreken.

Geest van Jeneverbeſiën; *Spiritus baccarum Juniperi*; neemt verſche *jeneverbeſiën*, drie oncen, en *brandewijn*, derdehalf pond; distilleert het uit de kolf.

Geest van Jeneverbeſiën (*Brandende*); *Spiritus baccarum juniperi ardens*; neemt *jeneverbeſiën*, vier pond; *honing*, vier oncen, en *warm water*, twee pond; laat het in een beſlooten vat op een warme plaats ſtaan, tot dat het zuur begint te ruiken; distilleert het dan en rektificeert het.

Deeze *jenever-geest* is pis- en zweet-drijvend, opent de verſtoppingen, en is dienſtig in de gebreken der nieren en milt, graveel, winden, enz.

Geest (*Wonderbaare*) *tegen de Jigt*; *Spiritus arthriticus mirabilis*; neemt *geest van jeneverbeſiën*, vijf oncen; van *aard-wormen*, twee oncen; van *lavendel-bloemen* en *vlier-bloemen*, van elks een once; van *ammoniak zout*, een half once; *lavendel* en *ſalie-water*, van elks een once; ſolveert hier in *veneetſe zeep*, twee en een half once; *camfer*, zes drachmen; *opium*, een drachma; beste *ſaffraan*, twee ſcrupels; gedistilleerde *ſalie-* en *lavendel-olie*, van elks een ſcrupel; mengt het en digereert het eenige dagen, daar na filtreert het. Men prijst deezen *geest* zeer tegen de jigt: Bij het gebruik word hij warm met een doek omgeſlagen. Zie ook *Jigt water*, *pag.* 508.

Geest (*Konings-*); *Aqua regis*; zie KONINGS-WATER.

Geest van Koorn of *Graanen*; *Spiritus frumenti*; zie op de artijkels KOORN-BRANDEWIJN en STOOKEN.

Geest tegen de kramp; *Spiritus antiſpaſticus*; neemt *angelike-wortel*, een half once; *illijriſche liſch-wortel*, anderhalf once; *verkens venkel-wortel*, een once; *poleij* en *veldcijpres*, van elks drie handen vol; *ſalie* en *kwendel*, van elks twee hand vol; *lepel-bladen*, vijf hand vol; *canille-bloemen* en *ſleutel-bloemen*, van elks drie hand vol; *vlier-bloemen* en *St. Jans-kruid-bloemen*, van elks twee hand vol; *roojemarijn-bloemen*, *lavendel-bloemen* en *arabiſche ſtoechas-bloemen*, van elks een halve hand vol; geraspte *ſaſſefras* en *bevergeil*, van elks een once; *laurier-beſiën*, een half once; ſnijd en ſtoot alles klein, giet 'er dan *geest* van *aard-wormen* over, vier of vijf vingerbreed hoog, en laat het eenige dagen langzaam warm trekken, dan doorgegooten en wel geſtopt bewaart.

Deeze *geest* is zeer dienſtig tegen de kramp-trekkingen en jigt, zo wel in- als uitwendig gebruikt, om 'er mede te wasſchen.

Geest van Kruiſe-munt; *Spiritus Menthæ*; neemt verſche *kruiſe-munt*, droogt dezelve een weinig in de ſchaduwe, en kneust ze daar na wat; doet ze dan in een kolf of distilleer-ketel, met 20 maal zo veel *brandewijn*, en haalt 'er de helft van over, daarna herhaalt de distillatie met half zo veel nieuwe versch gedroogde *kruiſe-munt*, met bijdoening van de overgehaalde geest en het uitgeperste zap van het geene in de kolf te rug gebleeven was; het welke men aldus ten derdemaal herhaalen kan; zo verkrijgt men een zeer kragtigen *kruiſemunt-geest*, die zeer treffelijk is, om de maag te verſterken, het braaken te beletten, en de winderige pijnen der maag en ingewanden te ſtillen, enz. Men geeft hem van twee tot vier drachmen, in eenig bekwaam vogt.

Geest van Kwendel; *Spiritus Serpilli*; neemt de toppen van bloeijende *kwendel*, vier oncen; *brandewijn*, zestien oncen; laat het wat ſtaan trekken, en distilleert vervolgens de geest over.

Deeze *geest* is zeer dienſtig in verkoudheid en zinkingen.

Geest van Lavendel; *Spiritus Lavendulæ*; neemt *lavendel-bloemen*, zes oncen; *brandewijn*, twee en een half pond; distilleert het uit en glaſen kolf tot op de helft.

Of dus, neemt verſche *lavendelbloemen*, 2 oncen; of gedroogde dito, anderhalf once, en *brandewijn*, 2 pinten; doet ze in een glaſen kolf, en laat het drie dagen ſtaan trekken, distilleert het daar na langzaam, tot op ruim de helft, zo heeft men een goede *lavendel-geest*: Maar om deeze nog kragtiger te hebben, zo neemt nog 1 once verſche bloemen of anderhalf lood droge, doet ze met de overgehaalde geest, en het geene in de kolf gebleeven is, doorgezijgt en de bloemen uitgeperst zijnde, in een kolf, daar nog een halve pint verſche *brandewijn* bij doende, en distilleert 't tot op de helft, en bewaart dan den geest in een vles, wel geſlooten.

Deeze *geest* verſterkt het hooft, hersſenen en zenuwen, en is dienſtig in de beroerte, lamnigheid, vallende ziekte, enz. Men gebruikt hem in en uitwendig.

Geest van Lavas; *Spiritus Leviſſici*; neemt *lavas-zaad*, gekneust, zes oncen; *brandewijn*, twee pond; doet het in een kolf en laat het wat weeken, daar na distilleert het in het waterbad, tot op de ruim de helft.

Deeze *geest* is dienſtig voor de maag en tegen de winden, en treffelijk in de moeder-ziektens. Men gebruikt hem tot een drachma, met eenig vogt vermengt.

Geest van Lepelbladen; *Spiritus cochleariæ*; neemt verſche *lepelbladen*, drie pond; ſnijd ze een weinig klein, doet ze in een kolf, giet 'er twee pond *brandewijn* op, en distilleert het tot op de helft over, of bewaart het eerſte en laatſte afzonderlijk, waar van het eerſte het ſterkſte is.

Deeze *geest* is een heerlijk middel in de ſcheurbuik en milt ziekte; hij opent, dringt door, verwarmt en drijft de zweet en piſſe; men gebruikt hem tot een drachma, met iets anders vermengt; dog is niet dienſtig voor heete natuuren, en die eenig gebrek in de long hebben, ten zij met andere vogten getempert.

Geest of *Water van Maſtix*; zie *pag.* 508.

Geest van Meliſſe; *Spiritus Meliſſæ*; zie EAU DE CARMES.

Geest van Mieren; *Spiritus formicarum*; zie *pag.* 507.

Geest (*Moeder-*); *Spiritus matricalis*; neemt *maſtix*, *mijrrhe*, *wierook* en *barnſteen*, van elks twee oncen; beste *brandewijn*, twee pond; laat het vier dagen warm ſtaan te onbinden en digereeren; distilleert het daar na volgens de konst, tot op drie vierde.

Deeze *geest* verſterkt de moeder, de maag, en het gedarmte, en is dienſtig tegen de witte vloed, buikloop, braaken, enz. Men gebruikt ze tot een half once.

Geest van Oranje-bloemen; *Spiritus florum aurantiorum*, anders *Aqua Naphæ* genoemt; neemt verſche van de ſteelen gezuiverde *oranje-bloeſem*, zes oncen; *brandewijn*, derdehalf pond, distilleert 't uit een glaſen kolf, tot op ruim de helft.

Als men de afgetrokken geest nog eens over drie oncen verſche *oranje-bloeſem* aftrekt, zal de *geeſt* veel kragtiger en zeer aangenaam worden.

Geeſt tegen de opſtijging; *Spiritus hijſtericus Dolæi*; neemt *maſtix*, *mijrrhe*, *wierook* en *barnſteen*, van elks een half pond; *zevenboom*, vier oncen; *bevergeil*, twee oncen; beste *brandewijn*, vier pond; doet alles wel gepoederd, in een beſlooten kolf en distilleert het uit het zand.

Geeſt tegen het Podagra; *Spiritus antipodagricus Hoffmanni*; deeze word gemaakt uit drie deelen *gerectificeerde wijn-geeſt*, en een deel zwavelagtige of rookende *geeſt van ammoniak-zout*, daar men een weinig *camfer* in ſolveert; HOFFMANN prijst hem zeer tegen het *podagra*.

Geeſt (*Minerale pijnſtillende*); *Spiritus mineralis anodinus*; neemt gezuivert *antimonie-erts*, een half once; pulveriſeert het en doet het in een glaſen retort, giet 'er dan allengskens een once witte gerectificeerde *vitriool-olie* op, en legt 'er terſtond een ontvanger aan, waar in zes oncen gerectificeerde of beste *brandewijn* gedaan is, en de voegen wel geluteert zijnde, legt de retort in 't zand en distilleert zo lang, tot dat alle het vogt overgehaalt is; als dan distilleert men het overgehaalde vogt nog eens, tot op een derde, zo verkrijgt men een zuiveren *zwavelagtigen pijnſtillenden geeſt*: Wil men deeze *geeſt* nog hooger in de pijnſtillende kragt ſcherpen, zo kan men voor de rectificatie 'er nog wat *kruidnagel-olie* bij doen, en terſtond overhaalen. Ook kan men een of twee deelen water 'er bijvoegen, en hem daar over aftrekken, zo zal zig het zuur afſcheiden, het welke zwaarder zijnde als het water, agter blijft. De *doſis* is van 30 tot 50 druppels.

Geeſt en Olie van Roet; *Spiritus fuliginis*; neemt van de zwartſte vetſte en droogſte *hout-roet*, uit een ſchoorſteen, bij droog weer vergadert, ſtampt hem klein, vult 'er een retort mede half vol, en luteert 'er een grooten ontvanger aan, met een luteerzel van lijnzaad-meel, distilleert dan het zand, en vermeerdert het vuur allengskens, zo zal 'er rijkelijk veel water met gedruis overgaan, houd deeze trap des vuurs zo lang als het water overklimt; neemt dan het water weg, legt 'er een ander ontvanger aan, en geeft meer vuur, zo zal 'er een melkagtig vet water in overvloed overkoomen; dit water moet men in het bezonder bewaaren, en den ontvanger voor de derde reis veranderen, en dan het vuur vermeerderen, zo koomt 'er een geel, vlug *zout* in menigte over, dat zig aan alle kanten aan de ontvanger aanzet; eindelijk klimt 'er door het allerſterkſte zandvuur een grove zwarte olie over; het tweede melkagtige water moet men vervolgens uit een retort rectificeeren, tot op de helft, zo verkrijgt men den vluggen *roetgeeſt*, die men in een glas wel digt geſtopt moet bewaaren.

Andere distilleeren hem aldus: De *roet* in een aarden retort gedaan zijnde, legt die in een open vuur, dat niet te groot is in het eerst, maar vermeerdert het allengskens, tot dat 'er een rook begint uit te koomen, en als die wat verdwijnt, doet dan een ruimen ontvanger aan de retort, luteert ze wel, en verſterkt het vuur tot de tweede graad, zo zal de *geeſt* met de *olie* overgaan in de ontvanger; als dan verſterkt het vuur tot den derden graad, en vervolgt daar mede zo lang, tot dat 'er niets meer overkomt; neemt dan den *geest* met de *olie* uit den ontvanger, ſepareert ze door een grauw papier van malkander, doet dan den *geeſt* in een retort, legt 'er een nieuwen ontvanger aan, wel toegeluteert, en laat het wat meer als de helft overdistilleeren, zo heeft men den *geeſt* in de ontvanger, en het geene in de retort overblijft, is maar een zuuragtig phlegma.

Deeze *geeſt* is zeer doordringend, openend en zweetdrijvend, en zeer dienſtig in alle zoorten van verſtoppingen: Men kan hem in veelerlei gevallen gebruiken, hij verkwikt en verſterkt den mensch; de *doſis* is van 20 tot 50 druppels, naar de ſterkte en ouderdom.

Geeſt (*Rookende*); *Spiritus fumans*; neemt *levendige kalk*, *zwavel* en *ammoniak-zout*, van elks even veel, en zo veel gij wilt: maakt dezelve in een ſteenen mortier tot een fijn poeder, daar na onder een gemengt zijnde, distilleert het uit een retort in het zand, zo verkrijgt gij een roode doordringende *liquor*, dien gij in een glas wel geſtopt moet bewaaren, en welke rookt als men de vles open doet. Daar is ook een *rookende ſalpeter-geeſt*, die men in het vervolg zal vinden.

Geeſt (*Rookende*) *van* KUNKEL; *Spiritus fumans* KUNKELII; maakt een *amalgama* van 3 deelen *engelsch tin* en 5 deelen *kwikzilver*; wrijft dit *amalgama* met even veel *ſublimaat*, zo veel doenlijk is, en mengt ze wel door malkander; doet vervolgens dit mengzel, in een glaſen retort, luteert 'er een ontvanger aan, en legt ze in het zand; begint dan met een klein vuurtje te ſtooken, en vermeerdert het allengskens, zo zal 'er eerst een wit vogt overkoomen, waar op de *geeſten* volgen; als men dan ziet dat 'er eenig zout zig begint te ſublimeeren, ſcheid men uit te ſtooken, en laat alles koud worden; daar na maakt de ontvanger los, giet den *geeſt* ſchielijk in een vles, en maakt ze wel digt. Deeze *geeſt* rookt altijd, zo dra men de vles opent, en hout niet op, tot dat hij alle in de lucht verrookt is.

Maar KUNKEL waarſchouwt, dat men hier bij geen ijzer gebruiken, maar het *amalgama* in aarden vaten maaken moet, dewijl anders het werk niet gelukt.

Deeze *geeſt* precipiteert het *goud* in een zeer ſchoone hoogroode koleur, en KUNKEL zegt verder, dat als men *goud-kalk* met deeze *geeſt* mengt en 't dan distilleert, dat het goud ook in de gedaante van een bloed-rood hars overgaat, 't welke in de warmte week is, maar in de koude weder hard word; als mede, dat als men maar eenige druppels van deeze *geest* in een glas water doet, het zelve in een ſteen verandert, die aan het crijſtal gelijkt.

Geeſt van Rooſen; *Spiritus florum Roſarum*; neemt zes oncen verſche *rooſen*, die bij helder warm weer geplukt zijn, doet ze in een kolf, giet 'er twaalf pond zwakke *brandewijn* op, en distilleert het, tot dat 'er een wit waterig vogt voortkoomt; distilleert dan het overgehaalde vogt weder over drie oncen verſche *rooſen* af; en herhaalt dit nog eens of meermaalen, zo verkrijgt gij een uitneemende welruikende en kragtige *rooſen-geeſt*, die met de weezentlijke *olie* of *quint-eſſents* van de rooſen bezwangert, en zeer hartſterkende is. Op deeze wijze kan men ook *geeſt* uit andere welruikende bloemen, en andere dingen distilleeren.

Geeſt van Rooſen, *door gisting*; neemt twee pond *rooſe-bladen*, die in de ſchaduwe wat gedroogt zijn, en doet ze in een ruim vat, giet 'er drie pond water op, daar een half pond gemeene *witte zuiker*, in geſmolten is; maakt deeze infuſie lauw warm, en doet 'er een paar lepels vol verſche *bier gist* bij; laat het dan op een matige warme plaats gisten, en wanneer de gisting ophoud, zo dat 'er geen blaazen meer voortkoomen, het welke gemeenelijk binnen drie dagen geſchied, zo distilleert de ſtoffe zo lang

als 'er ſtreepen in de helm verſchijnen; zo zult gij een treffelijk ruikende en kragtige *roosen-geeſt* hebben, die als hij wat geſtaan heeft, of als men hem over verſche *roosen* aftrekt, nog beter en aangenaamer van reuk word. Op deeze wijze kan men ook *geeſt* van in de ſchaduwe gedroogde *melisſe* distilleeren, en uit meer andere welruikende kruiden en bloemen.

Geeſt van Roſemarijn, zie *pag.* 507. en EAU DE LA REINE, *pag.* 750.

Geeſt van Salpeter; *Spiritus nitri*; neemt gezuiverde *ſalpeter*, een pond; gemeene *bolus* of gedroogde *klei*, drie pond; ſtoot en mengt ze wel onder malkander, doet dit mengzel in een groote ſteenen of geharnasde glaſen retort, zo dat 'er maar twee derde van aangevult zijn, zet 't dan in een geſlooten reverbereer-oven, doet 'er een vrij wijde ontvanger aan, en distillert 4 à 5 uuren met een zagt vuurtje, zo zal de *phlegma* afdistilleeren; als het dan niet meer drupt, zo ſnijt het *phlegma* uit de recipient weg, en doet hem weer voor; alles wel geluteert zijnde, vermeerdert dan 't vuur allengskens tot den tweede graad toe, zo zullen 'er witte dampen in de recipient koomen; houd met dit vuur een paar uuren aan, en vermeerdert daar na 't vuur tot de derde graadtot dat 'er roode dampen koomen; waar mede gij dan moet aanhouden, tot dat de dampen ophouden; houdende de geheele operatie omtrent veertien uuren aan: Alles langzaam koud geworden zijnde, doet men den ontvanger af, en bewaart de *geeſt* in een vles, die men met wasch ſtopt. Anderen distilleeren het eerſte *phlegma* en den *geeſt* bij malkander, en rectificeeren daar na den *geeſt* van zijn *phlegma* zagtjes af.

Geeſt van Salpeter tegen het Colijk; *Spiritus nitri anticolicus*; neemt *windbreekende geeſt van* SIJLVIUS, 12 oncen; *gerectificeerde ſalpeter geeſt*, 6 oncen, en *windbreekende eſſents*, 2 oncen; mengt het, en laat 't een week digereeren, en haalt het daar na tot droog wordens toe over; dog zommige agten de overhaaling niet noodig: Dezelve is dienſtig tegen de winden, buikkrimpingen en colijk, enz.

Geeſt van Salpeter (*Rookende*): *Spiritus nitri fumans*; ook *Spiritus nitri* GLAUBERI; *Spiritus nitri concentratus*; en *Spiritus nitri flammificus vel inflammans* genaamt. Om deeze te maaken; neemt gepoederde zuivere en wel gedroogde *ſalpeter*, een pond; doet die in een ruime retort, giet 'er dan een gelijke zwaarte *vitriool-olie* allengskens op, legt 'er ſchielijk een heel ruime ontvanger aan, en luteert hem digt, ſtookt vervolgens het vuur allengskens aan tot een bekwaame trap, zo komt 'er een roode zeer vlugge *geeſt* over, die men in een vles met wasch geſtopt wel bewaart.

Deze *geeſt* is vlug en vuurig, en rookt geſtadig, zo dra men de vles opent en 'er lucht bijkoomt; en als men 'er *kruidnagel-olie* of diergelijke bijdoet, gaat hij in brand en geeft een vlam van zig.

Geeſt van Salpeter (*Zoete*): *Spiritus nitri dulcis*; neemt een deel beste gedephlegmeerde *ſalpeter-geeſt*, en vier deelen hoog gerectificeerde *wijngeeſt*; giet ze in een matras allengskens bij malkander, zo zal het vogt heet worden, en 'er veel roode dampen uitkoomen, daar men zig voor wagten moet, laat het dan een dag of zes-onder een ſchoorſteen ſtaan warm te digereeren, dezelve dagelijks verſcheidemaalen omſchuddende; daar na haalt de *geeſt* zagtjes over, en bewaart hem in een vles.

Deeze *geeſt* is minder ſcherp als de *zuure ſalpeter-geeſt*, en word gebruikt tegen de brand en dorst in heete en kwaadaardige koortzen; hij is ook dienſtig tegen de winden en colijk, enz.

Daar word ook wel een bezondere *zoete wind-breekende ſalpeter-geeſt* (*ſpiritus nitri dulcis carminativus*) bereid, die van de voorige in de bereiding niet verſchilt, dan alleen dat hij in plaats van *wijn-geeſt*, *wind-breekende geeſt* (*ſpiritus carminativus*) genoomen word.

Geeſt tegen de Scheurbuit; *Spiritus antiſcorbuticus* DEKKERI; neemt *peper-wortel*, een once; *angelike-wortel*, drie drachmen; *lepelbaden*, *ſcordium* en *kruiſemunte*, van ieder een hand vol; *anijszaad*, *'t geel van verſche citroenſchillen*, *Magelaniſche caneel*, van ieder drie drachmen; *ammoniak-zout*, anderhalf drachma; *wijnſteen-zout*, drie drachmen; en *Franſche wijn* en *brandewijn*, van ieder dertiendehalf pintje; distilleert het met een zagte warmte uit 't marienbad, tot op de helft.

Is heel dienſtig in de ſcheurbuit, en daar uit ontſtaande gebreken.

Geeest van Spaans-groen; *Spiritus Æruginis*; zie *Geeſt van Azijn* hier vooren.

Geeſt (*Sterke*); *Aqua fortis*; zie STERK-WATER.

Geeſt tegen de Stuipen; *Spiritus antepilepticus*; zie *pag.* 509.

Geeſt en Olie van Terpentijn; *Spiritus & Oleum therebinthinæ*; neemt drie pond beste *terpentijn*, doet ze in een aarden of glaſen geharnasde wijde retort, zo dat ze omtrent de helft ledig blijft; legt dan de retort in een opene oven, doet 'er een wijde ontvanger aan, en alles geluteert zijnde, dog niet al te digt, om minder gevaar van 't ſpringen des vats te hebben, ſtookt in het begin met een zeer zagt vuurtje, zo koomt 'er eerst de *vlugge geeſt* over, vermeerdert dan het vuur allengskens, dan komt een klaare *olie*, en vervolgens een roode; als gij deeze ziet uitdruppen, houd met de distillatie op, laat alles verkoelen, maakt de ontvanger los, ſcheid den *geeſt* van de *olie*, en bewaart ieder bezonder in een glas.

De *vlugge geeſt* is zeer openende en pisdrijvende, en van vier tot twaalf druppels of meer ingenoomen, is dienſtig in de nier-colijk, en drijft het graveel uit de nieren en pis-pijpen; men gebruikt ze ook in de zaadloop. De eerſte *witte olie* is van het zelfde gebruik. Als men 'er de tweede *roode olie*, door een ſterk vuur van aftrekt, na dat men de eerſte *witte* of *geele olie* met de *geeſt* weggenoomen heeft, kan dezelve dienen in plaats van *balſem*, tot heeling van wonden en gezweeren, om gezwellen te doen rijpen, en de zenuwen te verſterken.

De gemeene *terpentijn-olie*, die men bij de Drogisten en in de Apotheeken vind, is niet anders dan het mengzel van de *geeſt* en *olie*.

Het in de retort te rug gebleevene, is een zoort van *colophonium* of *ſpiegel hars*, dienstig in heel-pleisters, om op te droogen, enz.

Het is aanmerkelijk, dat de pis na het gebruik van de *terpentijn* of deszelfs *geest* en *olie*, een vioolen reuk verkrijgt.

Geeſt (*Theriakaale*); *Spiritus Theriacalis*; neemt verſche *citroenſchil*, agt oncen; *angelike wortel*, *zedoar-wortel*, *candiſche diktam-bladen* en *verſche pimpinelbladen*, van elks een once; beste *theriaak*, drie oncen; *wijnſteen-zout*, een half once; *wijnſteen geest*, twaalf oncen; de ſpecies klein geſneeden en geſtooten zijnde, distilleert het na de konst.

Deeze *geeſt* is zeer zweetdrijvend, verſterkt het harte en de maag, verdrijft de flauwtens, en is zeer dienſtig in kwaadaardige ziektens, peſt, enz.

Andere manier; neemt *theriaak* van *andromachus*, twee oncen; beste *ſaffraan*, een once; beste *brandewijn*, twee pond,

pond, laat het drie dagen in een wel geſlooten vat ſtaan weeken, en distilleert het daar na uit de kolf, naar de konst: Wil men deeze geest *gecamfert* hebben, zo hangt men een half once *camfer* in de kolf.

Geeſt van Vitriool; *Spiritus Vitrioli*; vult de helft of ontrent twee derde deelen van een wijde aarden of geharnasde glaſen retort, met wit gecalcineerde *vitriool*, legt hem in een geſlootene reverbereer-oven, en doet 'er een wijden ontvanger aan, ſtookt zagtjes vuur, zo zal 'er een wateragtig vogt uit druppen, en als het dan niet meer drupt, zo doet dit phlegma weg, of bewaart het in een vles, zijnde dienſtig in de oog-gebreken, en word *phlegma vitrioli* genoemt.

Legt de ontvanger weder aan en luteert de voegen toe, dog niet heel digt, maar laat een kleine opening tusſchen de voegen, als een ſtroohalm dik, anders zal het gevaar loopen door de eerſte dampen in ſtukken te ſpringen, als men niet voorzigtig in het ſtooken is; ſtookt dan eerst zagtjes vuur en vemeerdert het allengskens, tot dat 'er wolkjes in de ontvanger koomen; hout het vuur dus eenige uuren, tot dat de geest over is, daar na vermeerdert het zelve tot de hoogſte trap toe, en houd daar mede aan tot dat alles over is, dat wel drie en meer dagen aanhouden kan; 't geene in de retort te rug blijft is de *colcothar*.

Doet dan het geene uit de retort in de ontvanger overgedreeven is, in een glaſen kolf, legt de ontvanger aan, en drijft eerstlijk met heel zagt vuur, den *zwavelagtigen vitriool-geeſt* (*ſpiritus ſulphureus vitrioli*) over, die men afzonderlijk bewaart; als dan vermeerdert den graad des vuurs eenigzins, zo volgt daar op de *zuure vitriool-geeſt* (*ſpiritus acidus vitrioli*), die men ook apart bewaart, en daar na het zuivere corroſive en zwaare deel des *vitriools*, dat men oneigentlijk *olie* noemt, en die vervolgens nog wederom gerectificeert kan worden.

De *zwavelagtige geeſt* is een deftig middel in de asthma en kinkhoest, als mede in borstziektens en lammigheid: men geeft hem van vier tot tien druppels in eenig vogt.

De *zuure geeſt*, is dienstig in heete koortzen om de overtollige hitte te betemperen; men ordineert hem meest in de kool-dranken, 15 á 18 druppels onder een mingelen vogt, waar door de drank een aangenaam zuur verkrijgt. Zie wegens *Vitriool-geeſt* en *Olie* ook op *pag.* 812. en vervolgens.

Geeſt van Vitriool (*Hooft verſterkende*); deeze word bereid van *vitriool-olie*, beste *brandewijn*, *geest* van *dallelien*, geest van *quendel bloemen*, en *geeſt tegen de beroerte*, welke onder malkander gemengt, en gedigereert, ook wel daar na overgehaalt worden; dienende dezelve in de hooft-gebreken.

Geeſt van Vitriool (*Wijnagtige*); neemt hoog *gerectificeerde wijngeeſt* vier deelen, en *gerectificeerde vitriool-olie* een deel, drupt de olie allengskens in de wijngeest, en drijft het na behooren door de retort; zo verkrijgt gij een doordringend en aangenaam wijnagtig vitriool-zuur: als men dit vervolgens over een *alcali* rectificeert, zo heeft men een *geeſt* die zeer pijnſtillende en dienstig is in krampagtige pijnen, graveel-pijnen, ſtuiptrekkingen en vallende ziekte, voornaamelijk bij kinderen, in pijn voor het hart en maag, in winden oprispingen, walging en braaking; ook in zeer brandende en heevige koortzen; men geeft hem bij kinderen tot zes druppels en bij volwasſene van 20 tot 30 druppelen toe, met eenig bekwaam vogt.

Wanneer men den gemelden *geeſt* met een derde of half gedeelte *geeſt* van *ammoniak-zout* of van *herts hoorn* vermengt, zo verkrijgt men een veerkragt-verſterkend middel (*tonicum*) of een *ſpiritus vitrioli tonicus*, die in hooftpijnen, hooftdraaijingen, vallende ziekten en ſtuipen zeer dienstig is.

Met *levens balſem* (*balſamus vitæ*) gemengt, ſtilt hij oogenbliklijk den allerhevigſte hik: Met *tinctuur van wijn-ſteen* gemengt, verkrijgt hij terſtond een roode koleur, en word een zweetdrijvend middel, dat in de heupe-pijnen, in plaats van de *mixtura ſimplex* kan gebruikt worden.

Geeſt van Vitriool (*Zoete*); *Spiritus Vitrioli dulcis*; neemt gerectificeerde *witte vitriool-olie*, twee oncen; of meer na believen; giet 'er drie of viermaal zo veel gedistilleerde *wijn-azijn* op, en trekt 'er door een retort den azijn weder af, tot op de olie; giet dan weder verſche gedistilleerde *azijn* op de *olie*, en trekt hem wederom daar van af; herhaalt dit tot drie of vier maal toe; daar na giet op de *olie* drie of vier maal zo veel *hoog gerectificeerde wijn-geest*, en trekt hem wederom af; herhaalt dit zo dikwils als met de azijn geſchied is, tot dat u de *vitriool-olie* zoet genoeg voorkomt, zo heeft men den *zoeten vitriool-geest*, die een treffelijk medicament zonder wederga, in veelerlei ziektens is, en maar in een kleine *doſis*, van een of eenige weinige druppels, in een bekwaam *vehiculum* of voervogt behoeft gegeeven te worden, koomende in kragten veel over een met de voorgemelde wijnagtige *vitriool-geest*, en waar van men verder nazien kan GLAUBERI *Schediasma de Tinctura univerſali*, op de 36 bladzijde, *lit. b.* *Aurea catena* HOMERI, op de 373 bladzijde, enz.

De Heer KUNKEL had GOD gebeden, hem niet te laaten ſterven, zonder dat diergelijke *vitriool-olie* in zijn huis te vinden was; ziet zijn *Laboratorium Chijmicum*, op de 84 bladzijde.

Geest van Vitriool (*Philoſooffche*); *Spiritus Vitrioli philoſophicus*; dit is niet anders dan een zekere *zout-geest*, aan welke die verkeerde en hooge benaaminge gegeeven is, om dat hij met *vitriool* bereid word.

Geest van Vlier bloemen; *Spiritus Sambuci*; men laat de *vlier bloemen* met *water* en *bier-gist* fermenteeren, tot dat het goor word of zuur begint te ruiken, dan distilleert men den geest af, die men vervolgens over verſche bloemen een of meer maal overhaalt, zo verkrijgt men een zeer goede *vlier-geest*; die zweetdrijvende en heel dienſtig is in de roos, zo wel in- als uitwendig.

Geest (*vlugge ſpecerij-olieagtige*); *Spiritus aromatico-oleoſus*, of *Spiritus volatilis oleoſus & aromaticus*; ook *ſal volatile oleoſum* genoemt: Deeze zeer gebruikelijke *geest* word, gelijk meer andere, op verſchillige wijze gemaakt, maar geſchied best aldus: Neemt beste *caneel*, het *geel* van *citroen-* en *oranje ſchillen*, *nootemuscaat* en *foelie*, van elks twee drachmen; *kruidnagels* en kleine gepelde *cardemome*, van elks een ſcrupel; beste *ſaffraan*, een half ſcrupel; *wijnſteen zout*, een half once; *geest van ammoniak-zout*, vier oncen; laat dit vier-en-twintig uuren wel geſlooten trekken, giet 'er dan twaalf oncen beste *brandewijn* bij, en laat het andermaal vier-en-twintig uuren trekken, als dan doet het in een glaſen kolf, luteert alles wel digt, en distilleert het tot ruim de helft over, en bewaart den *geest* in een fles, wel digt geſlooten. Het digt luteeren der vaten geſchied best met geſlootene *lijnolie-koeken* met *water* of *eijwit* tot een deeg gekneed; of met *verkens-* of *oſſen-blaas*, die in lauw water doorweekt is.

Andere maaken deeze *geest* aldus; ze neemen *verſche ſchillen van citroenen* en *oranje-appelen*, van elks twee oncen; *noote-muscaat* en *foelie*, van elks anderhalf lood; *brandewijn*, twee en een halve pint; de ſtoffen klein geſtooten en geſneeden zijnde, doet ze met de brandewijn in de kolf en laat het zes dagen lang wel geſlooten trekken; doet 'er dan bij geſtooten *ammoniak-zout*, drie oncen, en gezuiverde *pot-asch*, zes oncen; ſchud het ter deege om, luteert het terſtond digt en haalt het over als vooren. Het zout dat in de helm of recipient opklimt, ſchud en ſmelt men door de overgehaalde geest heen, en bewaart hem wel digt geſlooten.

Die *geest* verſterkt het harte, de maag, en klieragtige deelen, verfrist het bloed, verdrijft de flauwtens, onmagt, en benauwdheid, en is een heerlijk middel in veelerlei toevallen; het is een *ſpecificum* tegen de winden, oprispingen en andere toevallen; ook is hij heel dienſtig in de verkoudheid: Men geeft hem van 20 tot 30 en meer druppels in wijn of thee. Men gebruikt hem ook onder de neus gehouden in flauwtens, gelijk de *ſalamoniak-geest*.

Geest der Wereld, of *algemeene Werelds-geest*; *Spiritus vel ſal volitale mundi*; *Spiritus microcosmicus*; om deeze *geest* te bereiden, neemt *colcothar van vitriool*, wrijft dezelve tot een ontaſtbaar poeder, doet het in een vlakke breede ſchotel, en zet ze in de maanden April, Maij, of Junius, 's nagts bij helder weer in de opene lucht, maar 's daags, zo dra de zon begint op te koomen, brengt 't binnen huis, op een verſche en zuivere plaats, en doet zulks zes of agt nagten lang; doet als dan dit poeder in eene lange kolf, en distilleert het uit het water-bad, zo zult gij een zeer fijne geest verkrijgen; die van zommige Schrijvers zeer hoog aangepreezen word, om 'er de *eſſents* of het weezen der *metaalen* en *mineraalen* mede uit te trekken; als ook om de diep en vast aankleevende ziektens, als bij voorbeeld, de vallende ziekte, lammigheid, jigt, podagra, enz. te geneezen: De *doſis* is van twee tot twaalf druppels toe; hij is ook heel dienſtig in kankeragtige gezweeren, enz.

Andere neemen gerectificeerde *vitriool-olie*, zetten dezelve in een wijd glas, bij helder weer 's nagts in de opene lucht, agt dagen lang; in welke tijd men waarneemt, dat de hoeveelheid van deeze olie gedurig begint' aan te groeijen en te vermeerderen, door de indringende vogtigheid der lucht, vervolgens word deeze olie uit het water-bad met een heel zagt vuur gedistilleert, zo verkrijgt men een zuiver en ſmaakelijk, dog eenigzins zuuragtig water of geest, die met de voorige overeenkoomt. De *Alchijmiſten* hebben zeer veel met deezen *werelds-geest* op.

Geest (*Windbreekende*); *Spiritus carminativus*; neemt *angelike wortel*, een once; kleine *galange*, *meeſterwortel* en *zedoar-wortel*, van elks drie drachmen; *roofemarijn*, *marjoleine* en *kruiſemunte*, van elks twee hand vol; *geele peen-zaad* en *ſilermontein-zaad*, van elks een once; beste *caneel*, anderhalf once; het geel van *oranje-ſchillen*, een half once; *nootemuscaat* en *foelie*, van elks drie drachmen; *kruid-nagels*, twee drachmen; klein geſneeden en grofjes geſtampt zijnde, giet 'er vier pond beste *brandewijn* op, laat het dan wat ſtaan trekken en distilleert dan den *geest* volgens de konst over.

Deeze *geest* verſterkt de maag, het hart en de herſſenen, en is zeer dienſtig tegen de winden en krimpingen des buiks, het colijk uit verkouding en flijm, wormen, en in peſt-tijden, enz. Men gebruikt hem tot een half once met eenig vogt.

Geest (*windbreekende*) *van drie dingen*; neemt gepoederde *wijn-ſteen* en *zalpeter*, van elks anderhalf pond; mengt het onder malkander, en doet het in een retort, maakt 'er een recipient aan vast, zonder verluteering, daar men twee pond beste *brandewijn* in heeft, en distilleert den *geest* over; die vervolgens nog eens moet gedistilleert en gerectificeert worden.

Andere neemen een retort met een pijp, en doen het vermengde poeder, als de retort beneden begint gloeijende te worden, allengskens bij lepels vol door de pijp in dezelve, die t'elkens terſtond met een ſtop heel digt moet geſlooten worden, en rectificeeren daar na de geest als vooren.

Te *Parijs* word deeze *geest* op een korter wijze aldus bereid; neemt *gecamferde geeſt* van *theriaak*, vijf oncen; *geeſt van vitriool*, een once; *gerectificeerde geeſt van wijn-ſteen*, drie oncen; laat het in een hoog glas wel geſlooten ſtil ſtaan, tot dat het vereenigt is.

Deeze *geest* is dienſtig voor winden, buik-krimping, en colijk, enz.; de *doſis* is twee ſcrupels.

Geest (*Wondheelende*), *Spiritus vulnerarius*; zie EAU D'ARQUEBUSADE.

Geest van Wijn; *Spiritus vini*; hoe men deeze distilleert, rectificeert, en *alcohol* maakt; zie op *p.* 277. en 513.

Geest van Wijn (*getartariſeerde*); *Spiritus vini tartariſatus*; neemt *witte wijn-ſteen*, tien oncen; maakt hem tot een poeder, en giet 'er twee pond en een half goede *brandewijn* op, roert en ſchud het al te mets om, zo zal de brandewijn eenige deelen daar van in zig trekken, en dus met de wijnſteen geſcherpt en verzadigt worden.

Andere trekken den *brandewijn* in een laage kolf over een klein vuur van de *wijnſteen* af.

Deeze is kragtiger als de *gerectificeerde brandewijn*, en word ook gebruikt om de kragt en het weezen uit de *enkelden* beter te trekken.

Geest en Olie van Wijn-ſteen; *Spiritus & Oleum Tartari*; vult een glaſen retort ruim half vol, met grof geſtooten zuivere *wijn-ſteen*, zet hem in een reverbereeroven, doet 'er een ontvanger aan, en begint eerst met een langzaam vuur te distilleeren, de eerſte drie uuren, zo zal 'er eerst een onſmaakelijk phlegma uit koomen, dat men wegdoet; legt dan den ontvanger weder aan, en luteert alles toe, dog zo, dat 'er een weinig lucht hier of daar blijft, anders zal 't glas in ſtukken ſpringen; vermeerdert allengskens het vuur, zo zal de *geest* in wolken en vervolgens ook in eene olie overgaan; als gij dan ziet dat 'er niets meer overgaat, zo laat het wat verkoelen, doet den ontvanger los, en laat den *geest* door vloei-papier loopen, zo zal de olie daar op blijven, die men afzonderlijk bewaart.

Giet dan de *geest* in een glaſen kolf, en rectificeert dezelve, met 48 oncen of vier pond wijn-ſteen; zo koomt vier oncen *phlegma*, agt oncen *geest*, en drie oncen *olie*. Deeze *geest* is zweet- en pisdrijvende, en drijft daar door ſchadelijke vogten uit het lighaam; zijnde heel dienſtig tegens de lammigheid, benauwde borst, ſcheurbuik, moeder-kwaalen, vallende ziekte, enz.

De *wijnſteen-olie* is dienſtig in moeder-ziektens, onder de neus gehouden; als mede in lammigheid, en pijnen uit koude voortgekoomen, als men de deelen daar mede ſmeert; dog wegens haaren ſtank, is ze weinig in gebruik.

Geest van Zout; *Spiritus Salis*; deeze word gedistilleert op de wijze als de *ſalpeter-geest*: neemt wel gedroogde en geſtooten *keuken-zout*, twee pond, en fijn ge-

ſtooten

ſtooten *bolus*, of ge droogde *kleij*, zes pond, wel onder malkander vermengt zijnde, doet het in een groote ſteenen of geharnasde glaſen retort, dat ze maar de helft vol word, legt ze in de reverbereer-oven, en doet 'er een ruime ontvanger zonder toe geluteert te zijn, aan; ſtookt dan eerst allengskens met een zagt vuur, tot dat 't phlegma over is, en 'er witte dampen beginnen op te klimmen; doet dan het phlegma uit de recipient weg, en legt dezelve dan wederom aan, alles ter deegen digt luteerende, en vermeerdert het vuur tot de uitterſte hitte, zo lang 'er witte wolken in de recipient koomen, dat 12 tot 15 uuren zal aanhouden; maakt dan den recipient, koud geworden zijnde, los, doet den *geest* in een fles, en ſluit ze wel met een waſſen ſtop.

Men kan ook het eerſte *phlegma* en den *geest* bij malkander overhaalen, en dan den *geest* van zijn *phlegma* rectificeeren: Deeze *zout-geest* is openende, ſtilt den dorst, is verrotting tegenſtaande, en geeft een aangenaame zuurte aan de koel-dranken; is dus dienſtig in kwaadaardige en andere koortzen, a's mede ook tegen 't graveel, enz. Men geeft hem van 4 tot 8 druppels; uitwendig is hij dienſtig, met gemeen- of vlierbloem-water gemengt, tegen de vuurige puisten in de mond, gecarieerde of aangeſtookene beenderen, enz.

Als men bij de *vitriool-olie* in plaats van *ſalpeter*, *keuken-zout* voegt, en het op dezelve wijze behandelt en bereid als de *rookende ſalpeter-geest*, hier vooren gemeld, zo verkrijgt men ook een goede *zout-geest*. Als men vervolgens den *doode kop* hier van uitloogt, en het in *crijſtallen* laat aanſchieten, zo verkrijgt men langwerpige *crijſtallen*, die in 't vuur ligt vloeijen, en van de meeste hedendaagſche het *Wonderzout* van GLAUBER (*ſal mirabile* GLAUBERI) genoemt word.

Geest van Zout (*Zoete*); *Spiritus ſalis dulcis*; neemt wel gedephlegmeerde *zout-geest*, drie oncen; gerectificeerde *wijn-geest*, negen oncen; laat het zaamen eenige dagen zagtjes digereeren, en distilleert 't dan zagtjes door een glaſen helm over.

Deeze *geest* is zagter en minder ſcherp, word derhalven inwendig ook meer gebruikt als de *zuure zout-geest*, dienende in de zelfde omſtandigheden; de *doſis* is van vier tot twaalf druppels.

GEESTDRIJVERIJ; in het latijn *Fanaticismus*, *Enthuſiasmus*; beſtaat daarin, dat de menſchen zig ſterk inbeelden, zonder daar aan te twijffelen, dat ze onmiddelijk door Gods Geest bewerkt, verlicht, en gedreeven worden. Het is als een zoort van razernije, die ten uiterſten gevaarlijk is; want de Geestdrijvers geeven de hersenſchimmen van hun vernuft uit voor openbaaringen en inſpraaken van den Heiligen Geest, waar uit veele dwaalingen ſpruiten; en zijn doorgaans met een dollen drift, blinden ijver, en oproerigen geest bezielt, meenende insgelijks dat zulks van den Heiligen Geest voortkoomt, waar uit menigmaal zeer verderfelijke onluſten in Kerk en Staat gebooren worden.

GEEST-HERSTELLENDE MIDDELEN, zijn de *Analeptica* en *Confortantia*, en die in de flauwte dienen; zie aldaar.

GEEST-HERSTELLING; in 't latijn *Pneumatoſis*; dus word genoemt de vermeerdering of verbetering en verſterking der leevens-geesten: Hier bij komt in aanmerking ten 1. de ſtoffe, waar door de geesten herſtelt worden; deeze zijn ſpijs en drank, en onder dezelve de voornaamſte, goed *brood*, *wijn* en *bier*, benevens de *lucht*; hier toe moet ook de rust en ſlaap gebragt worden, die onze kragten grootelijks vervrischt en herſtelt; want zonder die, kunnen de beste ſpijs en drank niets uitwerken; 2. de plaats waar de geesten herſtelt worden, kan niet nauwkeurig bepaalt worden, om dat ze overal in het lighaam huisvesten, en toegang hebben; 3. de eigenſchap en wijze, hoe ze herſtelt worden; deeze beſtaat daar in, dat onze leevens-geest de geestrijke deelen met zig vereenigt, en derzelver vermoogens de zijnen indrukt.

GEEUW-HONGER; dus noemt men een zekere *flauwhartigheid*, die iemand overkoomt, als hij drukke bezigheden verrigt, of over weg reist, en geen of weinig ſpijze genuttigt heeft, waar door hij geheel kragteloos en flaauw word; wij hebben hier van op het artijkel FLAUWTE, *pag.* 732. geſprooken, en dienstige middelen daar tegen aangeweezen; zie aldaar.

GEEUWING; *Gaaping*; in 't latijn *Oſculatio*; *Oſcedo*; is eene tegenwillige uitrekking en ſpanning van alle de ſpieren der onderkaak, in het bijzonder van de *musculus abducens*: geſchiedende, volgens BOERHAVE, om daar door de ſtilſtaande of traaglijk beweegende zappen voort te doen loopen; maar het is aanmerkelijk, dat, wanneer een mensch geeuwt, alle of de meeste andere daar bij zijnde menſchen zulks ook zullen doen.

GEFRANJET, zie FIMBRIATUS.

GEGOLFT, zie UNDULATUS.

GEGRAAVEN ELPENBEEN, of *Tvoor*; zie EENHOORN (GEGRAAVEN).

GEGRAAVEN KURK; in 't latijn *Suber montanum vel foſſile*; dus word een zoort van ſteen genoemt, die buitengemeene ligt is, en uit buigzaame vezelen of draaden ſchijnt zaamengeſtelt te zijn van een ſpongieus weefzel, even eens als de *kurk*. WALLERIUS merkt deeze ſteen aan als een zoort van *amiant*; in het vuur geworpen, ſmelt zij, en verandert in een zwartagtig glas; zie WALLERIUS *Mineralogia*.

GEGRAAVEN OLIPHANTS-TANDEN, zie DENTES FOSSILES ELEPHANTIS.

GEHALTE; betekent de deugdelijkheid der ertzen, naamelijk ten aanzien van de waardije der ſpecie, die ze behelzen; mede word 'er de innerlijke waardije van de geld-ſpecien door verſtaan; zie ALLOIJ en ESSAIJ.

GEHEIM, zie ARCANUM.

GEHEIM VAN ROONHUIZEN, beſtond in eene manier om de hoofden van kinderen, wanneer die in de geboorte geklemd waaren, ſpoedig los te maaken, en de kinderen ter waereld te brengen in zulk eenen korten tijd, dat men 'er zig over verwonderen moest; zie GEKLEMD HOOFD.

Dit geheim was daarom zeer veel waard, om dat buiten deezen ROONHUIZEN, en zijne Leerlingen, die in het geheim waaren, niemand dit verrigten konde op zulk eene ſpoedige wijze.

De Ouden immers verbraken de hoofden, om ze ſtuks-wijze te verlosſen, en de moeder te behouden; de laatere Heelkonstenaars deeden het zelfde, men vond in Engeland uit, de *forceps*, en de *fillet* of *ſtrik*, dog deeze middelen voldeeden niet. De waardije derhalven van het *geheim der Roonhuiziaanen* vermeerderde, en men verkogt het voor groote zommen gelds niet alleen, maar men bedong zelfs voor zijne weduwe, van iedere verlosſing met het geheim, zekere zomme gelds.

De discipel verſtond de geheele konst van vrouwen te verlosſen, zo dra hij de bedongene zomma betaalt hadde, en men kan met waarheid zeggen, dat Amſterdam

dam nimmer onbekwaamer Vroedmeesters gehad heeft dan in die tijden.

Dit geheim is eindelijk, na veel moeite aan de Regeering van Amsterdam gebaart te hebben, na het afsterven van den Heel- en Vroedmeester Joh. de Bruin, door de Heeren Jacobus de Visscher en Hugo van de Poll, Stads Doctoren, op eigene kosten gekogt, en gemeen gemaakt in den jaare 1753, en vervolgens vermeerdert met de werktuigen van R. Boom en Titsing, uitgegeeven in 1754. zie de Vooreden van P. Camper van de *tweede uitgaaf van* Mauriceau *over de ziektens en gebreken der zwangere vrouwen.*

De *Roonhuiziaanen* gebruiken drieërlei zoorten van hefboomen of spatels, van staal gemaakt, en met hondsleder of baai bekleed, welke nogthans over een uitkoomen. De hefboom of spatel van De Bruin, is als die van R. Boom, maar minder geboogen, en kan aan beide de kanten gebruikt worden; die van A. Titsing maar aan éene zijde, en heeft aan het andere einde een steel met een ring.

De Bruins spatel is lang 10 en negen-tiende Rhijnlandsche duimen; de bogt 3 duimen, en breed zeven-agtste duim. R. Booms is 10 en drie-agtste duim lang; de bogt 4 en een half duim, en breed 1 en drie-zestiende duim. A. Titsing's is lang 11 duimen; de bogt 5 en een half, en breed 1 en een-vierde duim.

De afbeeldingen van alle drie zijn te vinden in *het Roonhuiziaansch geheim in de Vroedkunde ontdekt, nader opgeheldert enz. door* J. de Visscher *en* H. v. d. Poll, 1754. *in 8vo.*

De manier om het te gebruiken; zie GEKLEMD HOOFD.

GEHEMELTE; in het latijn *Palatum*; is het vleesch het welk het binnenste, dat is te zeggen, het bovenste en innerlijke gedeelte van den mond uitmaakt.

Het *gehemelte* is een zoort van klein wulft, of boog; zijnde met een klieragtig vlies of bekleedzel overtrokken, onder het welke een groote menigte kleine zigtbaare kliertjes zitten, die als op malkanderen gepakt zijn met een menigte kleine tusschenruimtjes, wiens uitwerpende buisjes, het bekleedzel of vlies doorboorende, zig in de mond openen; dog deeze kliertjes zijn het menigvuldigste aan de grond, en vormen zulk een aanmerkelijke klomp bij de wortel van het lelletje, dat zij met elkanderen maar een groote te zaamengevoegde klier schijnen uit te maaken; die door Verheijen *glandula conglomerata palatina* genoemt word.

Digt aan de grond van het *gehemelte* agter het lelletje, is een groot gat, het welk zig digt bij zijn oorsprong in tweën verdeelt, waar van elke deel in eene der twee neusgaten eindigt. Veelen zijn van gedagten, dat het *gehemelte* het werktuig der smaak is.

Het beenig gedeelte van het *gehemelte*, het welk in het latijn de naam van *palatum osseum* draagt, bestaat uit twee beenderen die aaneengevoegt, en door eene naald, met het vleugelswijs uitstek van het grondbeen (*os sphenoides*), zo wel als met het been der bovenste kaak verbonden zijn, maakende door de scheiding der neusgaten (*septum*), de beide bovengemelde gaten van het *gehemelte*, waar door de lucht naar de luchtpijp gaat: Het zagte of beweegbaare *gehemelte*, in het latijn *velum palati*, het welk, gelijk wij rede hebben aangemerkt, uit een klierig vlies of bekleedzel bestaat, het welk de beide amandelen naast zig, en het lelletje met zig vereenigt heeft, word onder het slikken door twee spieren toegetrokken, om te beletten, dat de spijs niet weder in de mond te rug koome, terwijl de *glosso-* en *pharingeo-palatinus* het zelve weder te rug trekken, zo dra de doorslikking is verrigt.

GEHEUGEN; *Aandenken*; *Herdenken*; *Herinneren*; in het latijn *Memoria*; *Reminescentia*; deeze woorden, drukken alle gelijkelijk, de vernieuwde oplettenheid van de geest uit, ten aanzien van denkbeelden, die zij rede heeft vermerkt.

Het *geheugen*, *herdenken*, enz. kan behoorlijk tweeledig worden aangemerkt; als ten eersten drukt het eene vrije onafhankelijke oplettenheid der geest uit, ten aanzien van denkbeelden, die zij niet heeft vergeeten; schoon zij heeft opgehouden, om 'er zig mede te bezigen; de denkbeelden hadden duurzaame indrukzelen gemaakt, men vestigt 'er door keuze op nieuw zijn aandagt op; het is eene werking der ziele.

In de tweede plaats betekent het eene gevallige oplettenheid, ten aanzien van denkbeelden, die de geest volkoomen vergeeten, en uit het gezigt had verlooren; deeze denkbeelden hadden maar een flauwe indruk gemaakt, die door sterker, of laater voorgevallene, verdooft, of wel ten eenemaal uitgewischt waaren, of die zig ten minsten aan het geheugen vertoonen, zonder dat 'er iets van onze kant word toegebragt; het is een voorval, waar in de ziel enkel lijdelijk is.

GEHEUGEN (VERZWAKT), of *beleedigde Memorie*; *Memoria læsa*; het *geheugen* kan op drieërlei wijze beleedigt of verzwakt worden, als 1. dat men iets zeer zwaar overdenkt, dog daar na wel, en zonder te vergeeten, onthoud; 2. dat men alles zeer schielijk begrijpt, en daarentegen ook schielijk weder vergeet; en 3. dat men niets begrijpen en onthouden kan. De hooftoorzaake van dit gebrek is in de geesten gelegen, en wel zo, dat ze in het eerste geval te traag en verdrietig, in het tweede al te vlug en leevendig, en in het derde geval of ontbreeken of al te traag zijn; welke verschillige hoedanigheden der geesten uit veelerlei oorzaaken kunnen voortkoomen; als uit eene natuurlijke bolle gesteltheid, dronkenschap, al te lang slaapen, lui en ledig loopen, overmaatig studeeren en bijslaapen, misbruik van uijen en knoflook, en bij oude lieden de natuurlijke vermindering van kragten; als mede ook zinkingen en verstoppingen des hoofts, zwaare vallen, verwondingen en kneuzingen, beroerte, lammigheid, enz.

In de geneezing dient derhalven gelet te worden op de oorzaak, om dezelve te tragten weg te neemen: Tot versterking en opwakkering der traage geesten zijn dienstig, *marjoleine*, *melisse*, *calaminthe*, *orego*, *marum verum*, *basilicum*, *daal-lelien*, *lavendel-bloemen*, *roosemarijn-bloemen*, *sleutel-bloemen*, *linde bloeizel*, *arabische sloechas*, *cubeben*, *cardemome*, *caneel*, *kruidnagels*, *nootemuscaat*, *calmus-wortel*, *zedoar wortel*, enz.; van welke dingen men in *water* of *wijn* kooken kan; of men gebruikt de preparaaten daar van, als de *conserven*, *essentien*, *geesten*, *gedistilleerde olien*, enz.; men kan ook een kruidmuts van bovengemelde kruiden bereiden, of een hooft-wasching; als mede *elixir cephalicum*, *sal volatile oleosum*. Als *specifica* worden aangepreezen de *cubeben*, *cardemome*, *witte wierook*, *barnsteen* en *amber*: Of gebruikt van de volgende zaamengestelde middelen, die zeer dienstig bevonden zijn.

Neemt *zedoar wortel*, *cubeben*, *nootemuscaat*, *marjoleine* en *roosemarijn bloemen*, van elks een drachma; *witte zuiker*, twee drachmen; maakt hier van een poeder, waar

waar van men 's morgens en 's avonds een paar mespunten vol inneemt.

Of neemt *calaminte*, *cubeben*, *maſtik*, *kruidnagels* en *nootemuscaat*, van elks een half drachma; *amber grijs*, een halve ſcrupel; maakt hier van, gepoeijert zijnde, met *zap* van *marjoleine*, pillen van bekwaame grootte; waar van de lijder 's avonds na bed gaande, twee, en 's morgens drie of vier inneemt, en een paar uuren daar op vast.

Of neemt *marjoleine* en beste *catechu*, van elks een drachma; *vanilje*, een ſcrupel; *cubeben* en *nootemuscaat*, van elks een half drachma; *ſter-anijs*, tien grein; *amber grijs* en *muscus*, van elks zes grein; gedistilleerde *lavendel-olie*, tien druppels; gepoedert zijnde, maakt 'er met *ſlijm* van *gom-traganth*, in *rooſe-water* ontbonden, koekjes van, ieder van ongeveer een ſcrupel, die men laat droogen; waar van den lijder twee of driemaalen 's daags t'elkens drie in de mond neemt, en daar in laat ſmelten.

Of neemt *ſpecies arom. roſat.*, een en een half drachma; *ſpec. diambræ*, twee ſcrupels; *conſerf* van *ſalie* en van *rooſemarijn*, van elks een half once; geconſijte *calmus-wortel*, zes drachmen; gedistilleerde *olie van lavendel*, en van *barnſteen*, van elks zes druppels; mengt het tot een brok, waar van den lijder 's morgens nugteren en 's avonds naar bed gaande, zo veel neemt, als een nootemuscaat groot.

Of neemt *meliſſe*, *ſalie* en *rooſemarijn*, van elks een hand vol; *cubeben*, een drachma; *calmus-wortel* en *citroen-ſchil*, van elks twee drachmen; *kruidnagels* en *nootemuscaat*, van elks anderhalf drachma, en *bevergeil*, een drachma; klein geſtooten zijnde, doet het in een fles, giet 'er *brandewijn* op, ter hoogte van drie à vier vinger breed, en laat het warm trekken, dan doorgezijgt; van deeze eſſents neemt den lijder 's morgens nuchteren, en 's avonds voor het te bedde gaan, een à twee lepels vol in; en ſmeert ook de ſlaapen, kruin des hoofts, de neus en nek 'er zomtijds mede.

Als de *geeſten* al te vlug zijn, word zulks verholpen door middelen van *ſaffraan* (*crocata*), en de *temperantia*.

Voorts moet 'er ook op de geſteltheid der eerſte wegen acht geſlagen, en derhalven zomtijds *verbeeterende*, *openende*, *purgeer-* of *braakmiddelen* gebruikt worden, naar de omſtandigheden: Hier nevens moet den lijder de maatigheid in eeten en drinken, enz. in agt neemen, en het hooft niet overmaatig veel te laste leggen.

GEHOOR; in 't lat. *Auditus*; is dat zintuig door 't welke de menſchen, alle ademende dieren, zo wel viervoetige, als *amphibia*, de vogelen, en zommige visſchen, de bijzondere trillingen en golvingen der lucht gewaar worden. De ziel van ijder dier in het bijzonder oordeelt uit die aandoeningen op de zenuwen van het *gehoor*, en vormt zig een denkbeeld van klanken of geluid. Die zintuigen zijn door den Schepper zo verbaazende fraai en ſubtijl toegeſteld, dat kundige en ervaarene in de muzijk, het allerkleinſte verſchil van enkel geluid ontdekken konnen, en onderſcheiden; de verbaazende ſchikking van ons *gehoor* gaat verder, wij konnen de harmonie van twintig, honderd, ja vier honderd ſpeeltuigen teffens hooren: wat zeg ik van vier honderd, hooren wij op eenen zomerſchen dag niet het gekweel, gezang, en geſchrei van duizende vogelen teffens? en verwekt deeze Goddelijke harmonie niet in ons eene verrukking, die alle verbeelding overtreft?

De dieren, als ſchepzelen van minderen rang, onderſcheiden geene harmonie, geene concerten; ijder heeft een gehoortuig geſchikt tot zijn beſtaan, min of meer volkoomen, maar altoos voldoende aan het geene hij noodig heeft, om de nakende gevaaren af te keeren, zijn ega te verſtaan, of jong zijnde, de taal zijner ouderen te bevatten.

Het *gehoor* heeft de grootſte invloed op onze ziel en hartstogten; eene historie gehoort, kleeft langer aan, dan wanneer zij tien maal geleezen word; het *gehoor* verrukt onze ziel meer dan eenig ander zintuig; een *ſchilderije* van RAPHAEL verrukt ons zo verbaazende niet als een *oratoria* van HENDEL. Het is niet alleen ons oor, het welke onze ziel de kragt des geluids doet gevoelen, maar ons geheele ligbaam, de zagte deelen zelve trillen, en wel overeenſtemmende met het geluid, het welke gemaakt word; geen wonder dan, dat wij geheel opgetoogen, geheel als vervoert worden door een groot concert.

Het *gehoor* is door Profeſſor CAMPER onderſcheiden in *luchtgehoor* en *watergehoor*, zie zijne *waarneemingen over het gehoor der geſchubde visſchen*, *Haarl. Verhandel. 7de deel pag.* 79. Het luchtgehoor word gevonden aan alle de zo even opgenoemde dieren, en onder de visſchen, aan den *walvisch* en *cachelot*, door den zelfden zeer uitvoerig beſchreeven, *ib. IX deel*, 3*de ſtuk*, *pag.* 193.

Maar de geſchubde visſchen hebben een onderſcheiden *gehoor*; onder water leevende, konnen en behoeven zij de golvingen en trillingen der lucht niet gewaar te worden, maar die van het water, waar in zij leeven. Zij moesten dan een bijzonder en onderſcheiden gehoortuig hebben, ijder naar zijnen aart, en behoefte; evenwel konnen wij dit verſchil zo niet naſpooren, als in de viervoetige dieren, vogelen, en luchtgehoor hebbende dieren.

Hoe het *gehoor* verdeelt word, en gemaakt is in menſchen en dieren; zie OOR.

Het *gehoor* verſchilt nogthans in de visſchen, gelijk in de luchthoorende dieren; de Heer CAMPER heeft het nageſpoort in den *kabeljauw*, *ſnoek*, *roch*, *ranapiſtatrix* of *hoosmond*, en andere visſchen; zie *Haarl. Verh. ibid.* en *Mem. de Math. & Phiſſ. preſentés à l'Acad. de ſciences*, *tom. V.*

De *inſecten* of gekorvene dieren ſchijnen *gehoor* te hebben, om dat zommige geluid maaken, gelijk de *krekels*, en zoortgelijke; dog deeze zintuigen zijn zo uitneemend fijn, zo oneindig ſubtijl, dat wij dezelven niet beſchouwen, nog ontdekken konnen: De Heer LIJONET, zo beroemt door zijne verbaazende handigheid en kennis in het ontleeden der allerfijnſte deelen in den *rups*, heett dit zintuig niet konnen ontdekken, nog gewaar worden; het is nogthans waarſchijnelijk, dat zij iets daar aan overeenkoomſtig hebben; misſchien hoort hun geheel ligbaam, dat is, drilt gelijkvormig aan de beweegingen van lucht en water; het welk genoeg ſchijnt om hun een denkbeeld van zeker geluid te doen hebben; misſchien ontbreekt hun het gehoor, gelijk aan zommige het gezicht. Zie ook GELUID.

GEHOOR (VERZWAKT of MOEIJELIJK), zie DOOFHEID en HARDHOORIGHEID.

GEHOOR-GANG; *Gehoor-weg*; in 't latijn *Meatus auditorius*; is die kromme weg aan het ſteenbeen, door BARTHOLINUS de *ſlak-beenagtige gang* (*Meatus cochlearis*), ook de *blinde* (*cæcus*), en de *gedraaide gang* (*ca-*

preolaris en *tortuosus*) genoemt; deszelfs gebruik beſtaat om de lucht tot het gehoor op te vangen, en het zelve tot het trommelvlies (*tijmpanum*), en de daar onder liggenden trommel zelven over te brengen: Bij kleine kinderen is deeze gang eerst kraakbeenig, dog verhard zig naderhand van tijd tot tijd; van binnen is de *gehoorgang* met een klierswijze huid bewonden, waar onder zig geele kliertjes of ſmeerblaasjes van een geelagtige koleur bevinden, die het oorſmeer bewerken, dat van daar door kleine pijpjes of buisjes in den *gehoorweg* word geleid. Van binnen is deeze gang met fijne hairtjes begroeit, en word door het oorſmeer (*cerumen*) glad gehouden; voorts is dezelve krom en bogtig, en loopt als een halve cirkel tot aan den trommel.

GEHOOR GANG VAN EUSTACHIUS; in't latijn *Euſtachiana Tuba*, dus word die gang van het oor genoemt, welke uit de gehoortrommel in het agterſte deel van de mond loopt; zijnde van zelfſtandigheid ten deele beenig, en ten deele kraakbeenig; voorts met een klieragtige huid voorzien: Deeze gang eindigt in den voorgang van het gehemelte, en dient tot een evenwigt van de lucht in den gehoortrommel; en dewijl het in deszelfs breede gedeelte zekere beweegingen heeft, zo word het om die reden veeltijds *trompet* geheeten; ook zoude men het met regt de naam van waterleiding kunnen geeven, dewijl het mede dient om de vogten uit den gehoortrommel af te leiden.

GEHOOR-MIDDELEN; *Acustica*; *Otica*; zijn zulke middelen, die het verzwakt gehoor verſterken; zodanige zijn *camille-bloemen*, *roosemarijn-bloemen*, *carwei-zaad*, *jenever-beſien*, *olie* van *carwei*, van *bevergeil*, van *maſtix*, van *barnſteen*, *geterpentijnde balſem-ſulfer*, enz.; zie HARD-HOORIGHEID.

GEHOORNDE DUIKER, zie FUUT.

GEHOORNDE MAANKOP, zie MAANKOP.

GEHOORNDE PAD; in't latijn *Rana cornuta*; (*Rana palpebris conicis* MUS. ACAD. FRID. *I. pag.* 48.); deeze die door SEBA *Muſ. I. Tab. LXXII. f.* 1. 2. *gehoornde* en *gedoornde Virginiaanſche Pad* word genoemt, en die mannetje en wijfje beide keurlijk heeft afgebeeld; word echter bij anderen voor een kikvorsch gehouden; zijn maakzel ſweemt nogthans veel meer na een pad; en als iets zeer merkwaardigs kan men in dit dier aanmerken, dat zijne oogen in zekere kegelagtige uitpuilingen ſtaan.

GEHOORNT, zie CORNICULATUS.

GEHOOR-ZENUWEN; in't latijn *Nervi auditorii*; deeze zijn het zevende paar zenuwen, uit die zijde des verlengden mergs, alwaar het zelve tegens de hersſenen legt, voortkoomende; en word voorts met twee takken, even als door bijzondere zenuwen, door het gat van het ſteenbeen tot de ooren gevoert.

GEIDWAR AVICENNÆ; is een zoort van ronde *Zedoar-wortel*; zie aldaar.

GEIL, zie GIST.

GEILHEID; in het latijn *Laſcivia*; is eene zoort van wellust, door de ledigheid, gemak, weeldigheid en pragt voortgebragt; het is om die reden, dat TERENTIUS in zijne *Andria*, de vermaaken der grooten, *laſcivia nobilium* noemt. Eigentlijk is de *geilheid* eene ondeugd, die de zuiverheid der zeden kwetst. De VERLICHTE BRAMIN ſchetst ons met een vlug penceel op eene bevallige en voldoenende wijze deszelfs caraćter en uitwerkzelen aldus:

„ Zagtelijk onder een verhemelte van bloemen leggende te rusten, bedelt zij het gezigt van 's menſchen kinderen, zij ſpant hun ſtrikken, en werpt gevaarlijk lokaas uit.

„ Haar weezen is aanminnig en teder, haar geſtel zwak, haar opſchik in ſchijn verzuimt, aandoenlijk en inneemende; de wulpsheid ſchittert in haar oogen, en in haar ziele huisvest de verleiding.

„ Vlugt haare bekoorlijkheden! ſluit de ooren voor de betovering haarer redenen! indien het zoet geluid van haar ſtem tot in uw harte dringt, indien zij in dat oogenblik haar armen om uw hals ſtrengelt, zo is het gedaan, gij zijt haar ſlaaf, en zij rukt u voor altoos wech.

„ Schaamte, ſchande, ziektens, elende en berouw, maaken haar gevolg uit.

„ Verzwakt door ongebondentheden, in ſlaap gewiegt door wulpsheid, uitgemergelt door onkuiſchheden; zult gij in kwijning vervallen; de kring van uwe dagen zal eng zijn, die van uw ſmerten uitgeſtrekt; de eerſte zal zonder roem weezen, en de andere geen traanen nog mededoogen verwekken.

Om de *geilheid*, die uit het temperament of geſtel voortſpruit, te maatigen of te beteugelen, word geprezen *camfer* bij zig te draagen; als mede *kruizemunt*, *wilige-bladen*, *kuiſchboom*, enz.; zie ook KUISCHHEID.

GEILHEID DER VROUWEN; *Salacitas*; is eene onverzaadelijke begeerte tot de bijlegging, waar van de oorzaak en geneezing met de *Raazende moer* overeenkoomt; zie aldaar.

GEITEN; is een dieren-geſlacht, waar onder de Hr. LINNÆUS twaalf zoorten heeft geplaatst; tot derzelver kenmerken ſtelt hij, agt ſnij-tanden in de onderkaak, zonder hoektanden; holle hoornen, die opwaarts gekeert, opſtaande, en ruw of oneffen zijn; voorts gehoefde pooten.

Het eerſte dier dat ons in dit geſlacht voorkoomt is I. De *Bok*; in 't latijn *Hircus*; (*Capra cornibus carinatis arcuatis*, LINN. *Faun. Suec.*)

Behalven het geen wij hier van rede onder het artijkel *Bok* gemeld hebben, zullen wij 'er nog dit volgende bijvoegen.

Men kan twcërlei zoorten van *geiten* of *bokken* onderſcheiden, als de gemeene *Europeeſche geiten*, en de zogenoemde *Engelſche geiten*, welke de Engelſchen uit Barbarijen en de Oosterſche landen gehaalt, en in de ſchraale bergagtige plaatzen verſpreid hebben, alwaar de weiden te ſchraal zijn voor het rundvee, en groote ſchaapen uit Barbarijen, gelijk ze op dezelfde wijze met de Spaanſche paarden en ſchaapen gedaan hebben.

Deeze vreemde *geiten* zijn grooter, als de gemeene *geiten*, geeven wel drie maal zo veel melk en kaas; haar hair is fijner, en bekwaam tot *camelotten*, en de *bok* heeft ſchoone groote gedraaide hoorns; dog buiten Engeland worden dezelve nog weinig gefokt, ten zij hier of daar uit liefhebberij.

Van het voedzel en onderhoud der Geiten.

De *geiten* kosten weinig aan onderhoud, maar geeven evenwel veel voordeel, als ze van een goeden aart zijn, inzonderheid in de ſchraale en bergagtige landſtreeken; het welk ook ten deele de reden is, dat ze in zodanige landſtreeken meer gehouden worden, als daar goede vette weijlanden zijn, die men tot voeding van ander vee beſteed, dat nog meer voordeel aanbrengt.

Omtrent

Omtrent het voedzel koomen de *geiten* veel over een met de ſchaapen, want ze eeten gras en kruiden; maar verſchillen daar in van de ſchaapen, dat deeze alleen goed gras eeten, en het zelve digt bij de wortel afplukken, ook ſtiltjes voor zig heen weiden; daar in tegendeel de *geiten* niet alleen het gras, maar ook allerlei andere kruiden eeten, dog het zelve alleen boven affcheuren, en niet lang op een plaats ſtil ſtaan, maar geduurig van de éene plaats tot de andere loopen, en derhalven ook niet wel in een kudde bij elkanderen kunnen gehouden worden; daarenboven zijn ze bijzondere liefhebbers van bladen en jonge takken van allerlei boomen, en maaken een groote verwoesting aan allerlei jong en oud boomgewas, wanneer ze in tuinen en jong geplante bosſchen koomen, weshalven ze daar uit zorgvuldig moeten geweert worden: Men zegt ook, dat ze de *dullekervel*, *ſcheerling*, en andere ſchaadelijke kruiden zonder hinder eeten, die anders doodelijk voor de mensch en andere dieren zijn; maar dat daar in tegen het *baſilienkruid* doodelijk voor haar is.

Ze beminnen de droogte en zuiverheid, en zijn vijanden van vogtigheid en drek, daar ze ziek van worden; weshalven men hen de ſtal altijd zuiver en ſchoon moet houden, en met versch ſtroo beſtrooijen, immers in de winter, want 'szomers leggen ze al zo lief op de bloote grond.

De dauw, zo ſchaadelijk voor de ſchaapen, is goed voor de *geiten*; en zo men kan, moet men ze vroeg in de weide brengen; maar men laat ze hier te lande en elders in de hei-, veen- en boschagtige landſtreeken gewoonlijk met de ſchaapen uitloopen, die door een herder geweid worden; anders, als men ze maar enkel houd, laat men ze maar bij het huis om, op de wegen en elders weiden, mits goede agt geevende, dat ze geen ſchaade op zijn eigen of buurmans grond doen; weshalven men ze ook wel op een grafige plaats aan een lang touw vast maakt, om in de omtrek te weiden.

's Winters moet men ze op een warme ſtal houden, en niet in de regen, ſneeuw of vorſt laaten uitloopen. Men onderhoud ze als dan met hooi en ſtroo, of men geeft haar gedroogde boom-bladen en takken, die ze gaarne eeten; maar het is goed, dat men haar zomtijds ook een weinig *haver* geeft.

De *geiten* zijn gaarne in gezelſchap van de ſchaapen, en men heeft dezelve reeds in de allereerſte tijden, en vervolgens bij de oude Romeinen en Grieken, te zaamen gehouden, gelijk zulks uit de Heilige bladeren, en uit THEOCRITUS, VIRGILIUS en andere ſchrijvers duidelijk te zien is.

Tekenen van een goede Geit en Bok.

Men acht een *geit* goed, als ze groot, ſterk, vlug, dik van dijen, en van agter-bouten is, en een dik en lang uijer heeft; zijnde voorts digt en fijn van hair; maar de *Engelſche geiten* hebben lang krulagtig hair; men houd ook meer van *geiten* die een baard hebben, dan van zulke die 'er geene hebben; aangaande de koleur der hairen, daar over zijn de gevoelens verdeelt; zommige willen, dat de witte de meeste melk geeven, maar de roſſe of zwartagtige de beste in hoedanigheid, dog dit gaat niet altijd door; die geene, welke geen hoorns hebben, worden ook voor beter gehouden, als die met hoorns, zo wel om dat ze grooter worden, en meer melk geeven, als om dat ze zo wild en krakeelig niet zijn, als de gehoornde, en zig ook beter gewennen, om met de ſchaapen op de weide te gaan.

Een *geite-bok* moet groot van lighaam, dik van beenen, vleeſchig en kort, klein van hooft, groot en lang van ooren en hoorns, lang van baard, en vol en zagt van hair zijn; voorts van koleur zwart of bont. De *bokken* zijn dikwils zeer kwaadaartig met ſtooten, inzonderheid als men ze tergt; men zegt, dat wanneer men ze om den baard ſtrijkt, als ze toornig zijn, dezelve weder te vreeden, en goed vriend worden; ze zijn gaarne omtrent de paarden in de groote ſtallen, en ze worden van de paarden bemint; men wil ook, dat de paarden beter zouden tieren, als 'er een *bok* in haar gezelſchap is; weshalven men veeltijds een *bok* in de paarde-ſtallen van voornaame Heeren laat omloopen, die overvloedig zijn voedzel vind, van het op de grond gevallene hooi, en ook niet ſchroomt, met de paarden haver uit de krebbe te eeten.

Van de tijd van beſpringing der Geiten.

Schoon de *geiten* en *bokken* vroegtijdig driftig worden, zo is het egter niet goed, dat men de *geiten* vroeg laat beſpringen, eer ze ten minſten anderhalf jaar oud zijn, en hier toe een *bok* gebruikt, die twee of drie jaaren oud is, dewijl 'er anders maar zwakke jongen van voortkoomen.

Men laat de *geiten* doorgaans bij de *bok* in het najaar, in de maand November, ten einde de jongen in de lente zouden voor den dag koomen, wanneer het gras begint te wasſen, en de boomen te ſpruiten, want ze draagen vijf maanden, gelijk de ſchaapen, werpende meest één, zomtijds twee, en zelden drie jongen; hangende zulks af van de natuurlijke vrugtbaarheid der *geit*, als mede ook van de goede aart des *boks*; gevoegt bij de vrugtbaarheid des lands. Een *geit* is zeven of agt jaaren vrugtbaar en bekwaam goede jongen voort te brengen, maar daar na moet men ze niet meer laaten bijkoomen.

De *jonge geiten* worden opgevoed, gelijk de jonge ſchaapen of lammeren; zie op het artijkel SCHAAP.

Men begint de *geiten* te melken, veertien dagen na dat ze geworpen hebben, en wanneer de *jonge geiten* een week vier of vijf oud zijn, en zelfs allerlei groente eeten, kan men ze van de moeder afdoen, en de moeder daar na wel vijf maanden lang voortmelken: Indien het gebeurt, dat de *geit* na het werpen in het vervolg de melk verliest, moet men ze evenwel laaten voortmelken, of ten minſten dagelijks op zijn tijd laaten trekken, zo zal de melk weder koomen: De melk kan ook koomen op te droogen door een ſterke hitte, inzonderheid als de *geiten* geen of weinig drinken over dag kunnen verkrijgen; in dit geval is het dienstig, dat men ze dagelijks vroeg laat uitloopen, terwijl de dauw nog op het gras en kruid legt, en voorts de opgedroogde uijeren met vette melk of room wrijft.

Om de *geiten* veel melk te doen hebben, moet men ze in een weide brengen, daar veel *vijfvinger-kruid* groeit, of zulks laaten zoeken, en haar te eeten geeven; ze geeven ook meer melk, als ze de toppen van ſtruiken en boomen kunnen verkrijgen, dan van gras alleen; men kan haar derhalven zodanige affoejzels te eeten geeven, daar zij dezelve niet zelfs in het wild kunnen plukken.

Hoe men de Geiten vet maakt.

De *geiten* worden nooit heel dik en vleeſchig van buiten, maar kunnen van binnen evenwel vet worden; dog

het vleesch der oude *geiten* word niet zeer geacht, dewijl het hard en onfmaakelijk is, en dat van de *bokken* is nog veel minder, dewijl het een zeer fterke reuk en fmaak heeft; dog het vleesch van *jonge geitjes*, van zes à agt weeken, tot een half jaar oud, is geenzins onfmaakelijk, inzonderheid als ze gemest zijn; word ook gezonder geacht, als het vleesch van jonge lammeren, voornaamelijk voor zieke menfchen.

Als men de *jonge bokjes* laat fnijden, wanneer ze vier weeken oud zijn, en dan nog een week of twee laaten zuigen, tot dat ze geneezen zijn, en dezelve daar na in een goede weide brengt; zo zal haar vleesch bijna even zo geurig zijn, als dat van gefneedene *rammen* of *hamels*, het zij dat men ze het eerfte of wel het volgende jaar flacht.

Om de jonge en oude *geiten* vet te maaken, moet men haar, behalven goede weide, de ruimte van haver, brood, geele wortelen, raapen en diergelijk te eeten geeven, eenige weeken lang, zo zullen ze niet nalaaten, zeer goed te worden; men begint met het meften in de herfst, wanneer ze buiten weinig meer kunnen vinden, tot aan Kerstijd toe: Als men ze omtrent *St. Michiel* flacht, zijn de vellen 't best, maar omtrent Kerstijd deugen ze niet veel.

Men heeft mij voor zeker bericht, dat om aan het vleesch van een *geitebok*, die men wil flachten om te eeten, de ftinkende geur te beneemen, men hem bij het flachten eer men hem dood, de ballen moet uitfnijden, en het laaten uitbloeden, waar door het vleesch geheel niet meer fterk zoude fmaaken.

Het vleesch der *geiten* word even zo als dat van de fchaapen en lammeren, op verfcheiderhande wijze tot fpijze bereid.

Van de ziektens der Geiten.

De *geiten* zijn meest aan dezelfde ziektens onderhevig, als de fchaapen, en derhalven kunnen 'er de zelfde geneesmiddelen tegen gebruikt worden, als bij de fchaapen: zie op dat artijkel.

Als men ziet, dat ze niet eeten willen, het welke veeltijds voortkoomt, om dat ze door een bedorvenheid van de maag, niet kunnen herkauwen, zo is het volgende middel dikwils dienstig; geeft acht, wanneer de koeijen of fchaapen zig nedergelegt hebbende, bij het herkauwen het gegeetene weder in den mond brengen; houd hen dan fchielijk met de hand de keel toe, en neemt hen het eeten uit de mond, en geeft het de *geit* in, of ftrijkt het haar in de mond, dat zij het eet, zo zal ze weder beginnen te herkauwen, en gezond worden. Het is ook nuttig, dat men de *geiten*, gelijk de fchaapen, zomtijds wat zout geeft te likken, dat haar bij gezondheid bewaart.

Zommigen hebben gefchreeven, dat de *geiten* nooit zonder koorts zijn, maar dit is een groot wangevoelen, dat afkomftig fchijnt, om dat men de *geiten* dikwils ziet trillen en beeven; maar dit is iets dat natuurlijk eigen aan de *geiten* is; en hoe zoude ook een *geit*, die altijd koortzig is, zulks zo lange kunnen wederftaan, zonder te bezwijken, of daar bij zo helder en vrolijk kunnen zijn, en met zo veel graagte kunnen eeten.

Van de nuttigheid der Geiten.

De nuttigheid der *geiten* beftaat ten 1. in de *melk*, welke niet alleen dient tot fpijze, maar ook tot medicijne voor teeringzuchtige menfchen, en hoe meer de *geiten* allerlei gezonde kruiden eeten, hoe dienstiger de melk zijn zal; men maakt 'er *kaasjes* van, die voor een lekkernij gehouden worden; *boter* kan 'er niet wel van gekernt worden, dewijl ze te dun van aart, en niet vet genoeg is, en zo 'er nog al eenige boter van komt, die is wit, en fmaakt als ongel; 2. het *vleesch* dient mede tot fpijze; 3. de *vellen* zijn bij uitftek goed tot bereiding op verfcheiderhande wijze, en men maakt 'er ook goed *turksch leer* of *maroquin* van; 4. het *hair* deezer dieren dient in zommige landfchappen om 'er garen en ftoffen van te maaken; 5. het *hair uit de baard* word veel gebruikt tot het maaken van paruiken; 6. het *vet* heeft zijne nuttigheid in de geneeskunde, en word in veele landen ook gebezigt tot het maaken van kaarzen; behalven het *bloed*, de *pis*, en *gal*, die ook haare nuttigheid hebben; zie over het eene en andere op 't artijkel van BOK.

Dog de meeste nuttigheid, die de *geiten* aanbrengen, is, gelijk we boven aangeroert hebben, in de fchraale, en bosch- en bergagtige landfchappen, daar de weide voor ander vee fchaars is, dewijl zig de *geiten* met een gering voedzel geneeren, en dus ligtelijk te onderhouden zijn.

II. *Steenbok*; in 't latijn *Capricornus*; *Ibex*; (*Capra cornibus nodofis in dorfum reclinatis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie STEENBOK.

III. *Gems*; in het latijn *Rupicapra*; (*Capra cornibus erectis uncinatis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie GEMS.

IV. *Kleine Geit van America*. in 't latijn *Capra depreffa*; (*Capra cornibus depreffis, incurvis, minimis, cranio incumbentibus*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie KLEINE GEIT.

V. *Kleine Gems van America*; in 't latijn *Capra recurfa*; *Capra cornibus erectis, apice recurvis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie KLEINE GEMS.

VI. *Guineesch Geitje*; in 't latijn *Capra pigmea*; (*Capra cornibus teretibus conicis, obtufis, curvis; latere incurvato rugofo*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie GUINEESCH GEITJE.

VII. *Gazelle*; in 't latijn *Gazella*; (*Capra cornibus teretibus rectiffimis, baft annulatis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie GAZELLE.

VIII. *Bezoar-bok*; in 't latijn *Cervi-capra*; (*Capra cornibus teretibus dimidiato annulatis contortis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie BEZOAR-BOK.

IX. *Dorcas*, door RAJUS *quadr.* 80. *Gazella Africana cornibus brevibus, ab imo ad fummum fere annulatis, circa medium inflexis* genoemt; (*Capra cornibus teretibus perfecte annulatis contortis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie DORCAS.

X. *Grimmel-dier*; RAJUS noemt deeze *Capra fylveftris africana Grimmii*; (*Capra capite faficulo tophofo, cervitate infra oculos*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie GRIMMELDIER.

XI. *Mamber-dier*; in 't latijn *Capra mambrica*; (*Capra auribus pendulis longiffimis*, LINN. *Sijft. Nat.*); zie MAMBER-DIER.

XII. *Ammon*, dus word door LINNÆUS een dier genoemt, het welk GESNERUS de naamen van *Tragelaphus* en *Muffmon* geeft; het zelve fchijnt een middelsoort te zijn tusfchen de geiten en fchaapen; BELLONIUS zegt, dat deszelfs grootte met die van een *ram* overeenkomt, hij is met lang roodagtig hair bekleed; zijn bek, buik, billen, onder de ftaart en beenen zijn wit, de neusgaten en ftaart zwart-koleurig; zijn hals is van boven en onderen met zulke lange lokken bezet, dat het dier een groote

grooten baard ſchijnt te hebben; zijn ſchouders zijn mede met lang zwart hâir bedekt; ieder zijde van zijn lijf is met een aschgraauwe vlak bezet; voorts gelijkt zijn kop en ooren volkoomen na die van een ſchaap of ram.

GEITEN-BAARD, zie REINETTE.

GEITEN-BALLEN, zie GEMS.

GEITEN-BLAD, zie CAPERFOELIE.

GEITEN-BOK, zie BOK en GEIT.

GEITEN-BOK (WILDE), zie GEMS en STEENBOK.

GEITEN-HERT, zie CERVI-CAPRA.

GEITEN-KLAVER, zie CIJTISUS.

GEITEN-KRUID, zie GALEGA.

GEITEN-MELKER; *Dag ſlaaper*; in 't fransch *Tête chevre*, ook wel *Crapaud volant*, en in 't lat. *Caprimulgus*; is een vogelengeſlagt, waar van de Hr. LINNÆUS 2 zoorten optelt, en tot kenmerken ſtelt; een kromme, zeer kleine elsvormige bek, aan het grondſtuk nedergedrukt; zijnde zijn bek met een regel hairtjes bezet, even eens als die der oogleden in de menſchen; zijn ſtaart is niet gevorkt, maar enkeld; zijn drie voorſte vingeren zijn tot aan het eerſte gewrigt, met een vliesje zaamengevoegt, en de binnenſte is, aan de binnenzijde even gelijk een zaag getand.

De naams-oorſprong van deeze vogels, vind men bij de ouden aangetekent, hier in te beſtaan; dat zij op het eijland *Creta* gewoon zijn, 's nachts ſteelswijze in de ſtallen te ſluipen, en de geiten aan de uijers gaan zitten, om 'er melk uit te zuigen, en dat zij dit zo vinnig verrigten, dat de uijer daar van ſterft, en de geit blind word; dog dewijl men hier van bij de hedendaagſche natuur-beſchrijvers niets vind gemeld, kan men zulks op zijn best genoomen, voor twijffelagtig houden.

I. De eerſte van dit vogelen-geſlacht, die gewoonlijk *Europiſche Geiten-melker* genoemt word; in het latijn *Caprimulgus Europæus*; (*Caprimulgus narium tubis obſoletis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); is een vogel, wiens grootte en maakzel, zeer nabij die van de *koekoek* koomt, dog zijn koleur verſchilt 'er grootelijks van; van bovenen zijn deszelfs vederen grijs en zwart golfswijze gemengelt, en overdwars geſtreept; van onderen is hij rosagtig-wit, met donker-bruine dwarsſtreepen; de drie uiterſte ſlagpennen zijn inwaards met een witte vlak getekent, en de twee buitenſte ſtaartpennen wederzijds met witte tippen bezet; zijn bek is zwart, en ter wederzijden van dezelve, loopt een witte band langs de onderkaak, tot digt aan het agterhoofd, en zijn pooten zijn bruin.

Deeze vogel word veelvuldig in de bosſchen van Vrankrijk, Engeland, Duitschland, Zweeden, en enkel in Nederland gevonden; zijn gewoone aas of voedzel beſtaat in vliegen, torren en andere inſecten; zijn nest, dat hij van ſlijk of aarde bereid, maakt hij ſlegts in eenig gat of kuil, of zijn 'er rotzen nabij, verkiest hij derzelver klooven; zijn eijeren zijn langwerpig, witagtig, gewolkt en met zwarte vlakjes getekent; 's daags rust hij, en houd zig ſchuil, dog 's nagts gaat hij zijn kost zoeken, en openbaart zig ligtelijk door zijn gebrom, dat geen onaangenaam nog verſchrikkend gelujd is.

II. *Jamaikaſche Geiten-melker*; in 't latijn *Caprimulgus Americanus*; door SLOANE, *Noctua ſilvatica Jamaicenſis* of *Jamaikaſche Bosch nagtuil* genoemt; (*Caprimulgus narium tubulis eminentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze die in de zuidelijke deelen van America, als mede in de West-Indiën woont, koomt in grootte vrij wel met de Europiſche overeen; deszelfs koleur is grijs, zwart en *feuille-mort*-bont.

GEITEN-RUIT, zie GALEGA.

GEK, ook *Viſcher*; in 't latijn *Piscator*; in 't fransch *Fous*; door CATESBIJ en SLOANE *Anſeri baſſano affini* genoemt; (*Pelecanus cauda cuneiformi roſtro ſerrato, remigibus omnibus nigris. Chin-Lagerst.* 8. OBSECK. *Iter.* 85.); is een vogel onder het geſlacht der *kropgansen* behoorende; zijn naams-oorſprong leid men af, om dat hij zig door den *fregat-vogel*, (gelijk wij rede *pag.* 766. hebben aangetekent,) laat dwingen, de viſch over te geeven, dien hij heeft gevangen; als mede, dewijl hij op het rondhout der ſcheepen gaat zitten, die hij in zee ontmoet, en zig met de handen laat vangen; verſcheidene reizigers verhaalen, dat zij dus lecvendig gevangen, in weinige dagen zo tam worden, als of zij van hun jeugd af aan bij de menſchen waaren opgevoed.

Volgens BRISSON, koomt deeze vogel in grootte met de *Turkſche* of *Moſchaat eend* over een; deszelfs kop, hals en rug zijn bruin; zijn buik en borst wit; de ſtaartpennen uit den bruinen; de oogkringen geel, de bek graauw, en de pooten geel: Volgens OBSECK is 'er een groot verſchil in de koleur van het mannetje en wijfje deezer vogelen; hij beſchrijft het mannetje geheel zwart met een grijsagtige buik, en het wijfje ten eenemaalen wit, met zwarte ſlagpennen; de woonplaats deezer vogelen is Oost-Indien, de kust van Florida, enz., aan de monden der groote rivieren.

Op de kusten van America word mede een gelijkzoortige vogel gevonden, dog die veel grooter is, koomende in lijvigheid met een *gans* over een, en word door de Franſchen *grand fou*, of *groote gek* genoemt; deszelfs koleur is van bovenen op het lijf donker-bruin, met witte vlakken; even eens is hij aan den borst, hals en kop getekent; van onderen is hij vuil-wit; de ſtaartpennen, zo als ook de bek, zijn bruin; de kaale plak daar de oogen in ſtaan, zijn zwartagtig, insgelijks zijn mede de pooten.

GEKHEID, zie ZOTTERNIJE.

GEKKO; door BONTIUS *Indiaanſche Salamander* genoemt; (*Lacerta cauda tereti mediocri, digitis ſubtus imbricatis, corpore verrucoſo*, LINN. *Sijſt. Nat.*); is een zoort van *haagdis*, wiens grootte verſcheiden is; zij worden in de meeste gedeeltens van Indiën, in Egijpten en elders gevonden; de grootſte, die de Heer SEBA getuigt, ooit gezien te hebben, was met de ſtaart 'er onder begreepen, circa één Amſterdamſche voet lang, egter zijn de meesten kleiner; alle zijn ze van koleur graauwagtig geel, of rosagtig asch-graauw, en het lijf is met witte knobbeltjes bezet, dat het zelve wrattig of oneffen maakt; daar zijn 'er, die de ſtaart zo lang als het overig gedeelte van het lighaam hebben, in anderen is die veel korter, en als een dikke ſtomp; de kop is na evenredigheid van het lighaam, lang en breed, met groote oogen, en een dikke tong voorzien; hij heeft een uitſteekende bek, die van onderen en bovenen met kleine tandjes is gewapent; zijne oor-gaten kan men zigtbaar beſpeuren; zijn hals is dun; het lijf van onderen en bovenen plat, aan de zijden uitpuilende; de klaauwtjes die bijna eene lengte hebben, zijn ongenagelt, dog in zommigen met zeer kleine nageltjes bezet; deeze klaauwtjes zijn ter wederzijden van de tippen met een zoort van lobbetje of kam voorzien, die van onde-

ren overlangs in plaatjes is verdeelt, aan den rand gekartelt, en aan de voetzool zijn dezelve door een groefje in de lengte van een gefcheiden.

VALENTIJN in deszelfs befchrijving van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, getuigt; dat deeze dieren vergiftig zijn, en dat derzelver kwijl, wanneer zij het in de waterplaffen laaten vallen, daar zij zig als het regent in vermaaken, die wateren in het gebruik zeer gevaarlijk maakt. De Heer HASSELQUIST is zeer naauwkeurig in het befchrijven der *gekko's*, die zo wel binnen, als buitenshuis te Kairo in Egijpten, zeer menigvuldig worden gevonden, (zie deszelfs *reisbefchrijving* in het hoogduitsch, *pag.* 358.) dien Heer verhaalt als iets zonderlings, dat het venijn van dit dier uit de lobbetjes der klaauwen waasfemt; het zoekt plaatzen en allerlei dingen die met pekel zijn natgemaakt of doorgedrongen; dezelve gevonden hebbende, loopt hij 'er verfcheidene maalen overheen, en laat een zeer fchaadelijk venijn agter zig: „ Ik „ zag (zegt dien Heer *ibid.*) in de maand Julij des jaars „ 1750 twee vrouwen en één meisje zieltoogende, ver„ oorzaakt door het eeten van versch gezouten kaas, „ die op de markt was gekogt, en door een *gekko* vergif„ tigt: Hoe fcherp de uitwaasfeming van hunne klaauwen „ zijn (vervolgt hij), heb ik eens te Kairo befpeurt; op „ het oogenblik na dat hij over de hand van een Gees„ telijke geloopen had, die het dier wilde vangen, reezen 'er kleine puistjes op, met hitte en eenige pijn „ verzelt, even als door het aanraaken van brandnete„ len.

GEKLEMD HOOFD; wanneer het hoofd van het kind natuurlijk in het bekken gezakt is, zo dat het agterhoofd naar het fchaambeen, en het aangezigt naar de holte van het heiligebeen geplaatst is; de mond der lijfmoeder open, en de natuurlijke wegen ruim en vogtig zijn; het zelve onbeweeglijk blijft ftaan, word het gezegt *geklemd* te zijn; indien het moogelijk was de twee handen tusfchen de deelen der moeder, en het hoofd des kinds te brengen, zoude men het fchielijk konnen voortbrengen; maar hier legt de zwaarigheid: De Schepper heeft de hoofden der kinderen, en teffens het hol van het bekken der vrouwen zodanig gevormt, dat het kinds hoofd 'er flegts op eene wijze door kan, en nog niet gemakkelijk; de beenderen der kinderhoofden zijn los en beweeglijk, waar door zij medegeeven, zig fchikken en kleinder wordende, ligter gebooren worden; de heupbeenderen der vrouwen, welke voor de fchaambeenderen uitmaaken, geeven van gelijken mede, zo dat de hoofden door de weën om beide redenen doorgeperst, en de kinderen gebooren worden; dog vermits de hoofden niet in eene regte linie, maar in eene kromme voortgeftooten moeten worden, dat is, eerst naar onderen, in de holte van het heilige been, en dan voorwaarts onder de fchaambeenderen, gelijk Profesfor CAMPER zeer klaar getoont heeft, in zijne *verhandelingen*, gevoegt bij de *tweede uitgave van* MAURICEAU *tab. I. fig.* 8.; zo begrijpt de leezer ligt, dat 'er van den kant der moeder en het kind zeer groote kragt vereischt word, om het hoofd langs dien moeijelijken weg voort te brengen; wanneer nu de vlaagen te kort fchieten, al is het bekken wijd genoeg, het kinds hoofd niet al te groot, en het kind leevendig, zo geeft dit een natuurlijk *geklemd hoofd*, het welke noodwendige hulpe vereischt; waar van wij zo ftraks kortelijk handelen zullen.

Indien nu het kinds hoofd natuurlijk groot, en wel geplaatst is, maar het bekken te naauw, of de banden, dat is *de facro iphiadica*, of heilig en zitbeensbanden, (CAMPER *ib. p. 9. tab. I. fig.* 1. & 2.) niet rekbaar genoeg zijn, zo is het *hoofd geklemt*, van moeders zijde; in tegendeel, wanneer de moeder wel gevormt, maar het kinds hoofd te groot is, dan is het *geklemd* van 's kinds zijde; en, zo deeze beide te zaamenloopen, is het een allermoeijelijkst geval, om dat geen van beide zonder geweld te lijden, geholpen kan worden; deeze klemming is en word de moeijelijkfte gehouden.

Onderwijlen gebeurt het, dat het kinds hoofd dwars in het bekken fchiet, dat is, met het aangezigt naar een der zitbeenderen gekeert, dan blijft het ftaan geklemd tusfchen de zitbeenderen, die naar onderen naauwer tot een loopen; of wel het aangezigt is naar het fchaambeen gekeert, en het agterhoofd gezakt in het hol des darmbeens; of het is min of meer gedraait, en gezeeten in een der moogelijke plaatzen tusfchen deallernatuurlijkfte, en deeze laatfte in. Dit geval is zeer beklaagelijk, want het kinds hoofd kan flegts op eene wijze door het bekken heen, te weeten als het agterhoofd eerst in het bekken, en vervolgens onder de fchaambeenderen naar buiten fchiet; en derhalven konnen zulke hoofden niet gebooren worden, zonder kwetzing, ten waare men een middel hadde, om het zo te wenden, dat het in de natuurlijke plaatzing gebragt wierde, het geene men met de handen niet doen kan.

Zie daar dan de allerzwaarfte gevallen, die moeder, kind, en heelmeester konnen overkoomen, en welke van alle tijden braave en gemoedelijke Heelmeesters zeer naauwe aan het harte gegaan hebben.

Indien men 'er geene hand aan flaat, en derhalven de konst niet te baat neemt, dan fterven beide voorzeker, moeder en kind. Indien men het hoofd van het kind geweldig aangrijpt met inftrumenten, zo loopt het gevaar van fterven; of indien men, gelijk ROUSSET, en zedert veele anderen voorgeftelt en gedaan hebben, het lighaam der moeder, en de lijfmoeder openfnijd, om 'er het kind door heen te haalen, fterft veeltijds de moeder, zonder dat men zeker is, het kind te zullen behouden, om dat men ondanks alle de wijze redeneeringen van BOERHAVE en VAN ZWIETEN, niet oordeelen kan, of het kind dood of leevendig is; de vraage is, wat nu gedaan? laat men het op zijn beloop, zo gebeurt het, dog enkel, dat het hoofd van het kind dood zijnde, langzaamerhand doorperst, om dat het flapper is; maar zelden overleeven dit de moeders,

De Ouden, die de kinderen verre beneden de moeders achteden, en welker leeven of dood van de wil der ouders afhing, beflooten aanftonds een haak te gebruiken, om dien in het kinds hoofd te flaan, en het dus voort te haalen, het kind ftierf derhalven tot behoud van de moeder.

Zedert dat wij de Christelijke religie omhelst hebben, en het grootst gedeelte van Europa Roomsch catholijk was, en nog is; ftelde men de ziel van het kind verlooren, wanneer het niet gedoopt was; en daarom oordeelde de Theologifche Faculteit te Parijs in den jaare 1733, dat in dit geval de moeder de zaligheid van haar kind boven haar eigen leeven behoorde te fchatten, en de Keizerlijke fneede te ondergaan. Bij de Gereformeerden, en Proteftanten in het algemeen, ftelt men de doop zo hoog noodzaakelijk niet, en derhalven kan en moet men

men ſtellen, dat het leeven van het kind moet agtergeſteld worden, aan dat van de moeder; en wel te meer, om dat men het kind moet aanmerken, als de oorzaak van 's moeders dood, in gevalle men de moeder opent.

Deeze zo tedere en gewigtige omſtandigheden, hebben de eerlijkſte en braafſte Geneesheeren deezer tijd zeer benaauwd, en voornaamelijk den zulken, die zig op eene edelmoedige wijze met het verloſſen van ongelukkige vrouwen bemoeijen; en met dat alles hebben zij niet konnen ontwijken, den laſter van onkundigen, en kwaadaardige ſchrijvers, die aanſtonds verdoemen het gedrag van zulken, wier gemoed en ondervinding nogthans hun geleert hebben, dat men in zommige gevallen den haak, hoe doodelijk ook voor het kind, moet gebruiken. De Profeſſor CAMPER getuigt openlijk *ib. pag.* 37. „ Voor mij, ik hebbe nooit zwaarigheid ge„ maakt, om in het voorgeſtelde geval, wanneer alles „ vrugteloos was, daar toe over te gaan.

De Heeren DE VISSCHER, V. DE POLL en VAN ZWIETEN doemen op eene verregaande wijze het gebruik van den haak; maar die Heeren hebben nooit zig met het verloſſen van vrouwen bezig gehouden; zij hebben in hunne kamer de kinderen verlost in hunne denkbeelden, en blootelijk geſtelt, dat alle gevallen gered konden worden door het *geheim van Roonhuizen*; het welke egter onwaar is, anders zouden de Roonhuizianen geene vrouwen met het volle lighaam hebben laaten ſterven, daar nogthans veele voorbeelden van zijn; waarom dan geſcholden, waarom eerlijke en braave mannen gevloekt? is het betaamelijker, is het christelijker, beide moeder en kind door verzuim te laaten ſterven, dan het kind met den haak te dooden, om de moeder te behouden?

Daar zijn nogthans gevallen, daar de Keizerlijke ſnede noodig is; bij voorbeeld, als het bekken mismaakt, en te naauw is, zodanig, dat het kinds hoofd, of ſchoon vermindert, 'er niet door konde, of wel de hand des Vroedmeesters niet in de lijfmoeder kon koomen.

Om weder te keeren tot de middelen om een *geklemd hoofd* te redden, dient, dat men in de voorleedene eeuw gedagt heeft om middelen, ten einde de klemmingen der hoofden weg te neemen, zonder het kind te kwetzen, of de moeder eenig leed te doen. Deeze zijn het inſtrument van ROONHUIZEN; de *fillet*, *ſtrik* of *ſlinger*, en de *tang van* CHAPMAN of SMELLIE. Het geheim van ROONHUIZEN hebben wij reeds beſchreeven, den *ſtrik* zullen wij hier bijvoegen, om dat wij de *tang van* CHAPMAN, door SMELLIE verbetert, onder *Forceps* reeds verhandelt hebben.

Een natuurlijk geklemd hoofd, hoe te redden met Roonhuizens hefboom of ſpatel.

Als de vrouw wel geplaatst is in het bed, of op een rustbank of kortbed op drie ſtoelen, plaatst zig de Heelmeester voor haar, brengt de ſpatel in zijdelings tusſchen de deelen der moeder, en het hoofd van het kind, ſchuift het opwaarts en diep met het midden tot digt bij de vereeniging der ſchaambeenderen, als dan is de ſpatel gelegen langs de zijdelingſe kant van het agterhoofd, tot op den onderrand van de onderkaak; gelijk de Heer CAMPER duidelijk getoont heeft, zie zijne *vierde verh. ib. pag.* 39., en het welke zedert door A. TITSING en anderen is toegeſtemt.

Als dan ligt hij het eene einde opwaarts, ſteunt met de andere hand de natuurlijke deelen der baarende vrouwe, en ſchuift het hoofd 'er uit in die kromme linie, die wij te vooren bepaalt hebben: Wij zouden hier over langer konnen zijn, dog ons beſtek te buiten gaan, wij bevelen den leezer, die 'er uitvoeriger over onderrigt wil zijn, Profeſſor CAMPERS aangehaalde *verhandeling*, en het *ontdekte geheim door* DE VISSCHER en VAN DE POLL. Al is het nu, dat het hoofd een weinig ſchuins legt, zo kan men echter met de ſpatel van ROONHUIZEN het hoofd verloſſen; zelfs kan 'er het hoofd mede verlost worden, wanneer het aangezigt voorlegt, in welk geval de ſpatel over den kin naar het agterhoofd geſchooven word; deeze waarneeming heeft genoemde Profeſſor in één zijner leſſen medegedeelt.

Dog als het hoofd dwars legt, of al te groot is, of het bekken te naauw, dan is de ſpatel onnut, om dat men 'er het hoofd niet mede keeren kan, gelijk als met de *tang van* SMELLIE.

Nadeelen van Roonhuizens ſpatel.

Deeze zijn *lekheid*, om dat het draaipunt van den hefboom tegens de waterleider werkt; het welke niet voorgekoomen kan worden; ten tweeden, eene ſcheuring van het *perinaeum*, dat is van het gedeelte, het welke tusſchen de vrouwelijke deelen en den aars in legt; het is zomtijds gebeurt, dat de ſcheuring tot in den aars doorging; welke nimmer geneest, en alleronaangenaamſte gevolgen heeft.

Hoe te verloſſen met den ſtrik.

De *ſtrik*, *fillet* of *ſlinger* is waarſchijnelijk eene uitvinding van E. CHAPMAN, of ſchoon zommige meenen, dat de arabieren, en wel AVICENNA, daar van gebruik gemaakt zoude hebben. CHAPMAN merkt dog te onrecht op, dat zij 'er zig van bedienden, ten einde de beenen te verzekeren, in het keeren van kinderen; hij voegt 'er bij, dat zij dien niet om het hoofd lagen, het welke anders blijken zal.

DENIJS in zijne *verhandeling over het ampt van Vroedmeesters*, ſpreekt van den ſtrik als eene bekende zaak, en leert 'er het gebruik van *pag.* 214. *& ſeqq.*

W. SMELLIE beroept zig op AVICENNA, die zo wel den *ſtrik* als de *tang* aanprijst; het is ook zeker, dat AVICENNA beide zeer wel beſchrijft, *Fen.* 21. *Tract.* 2. *lib.* 3. *p.* 942. *tom. I. cap.* 28. *De regimine ejus, cujus partus ſit difficilis cauſa magnitudinis ejus.* „ Indien, „ zegt hij, de vroedvrouw het kind niet uitbrengen kan, „ moet zij het binden met de zelfkant van laken, of „ ſtrik, en het hoofd hier mede naar zig trekken, met „ verſcheidene zagte trekkingen: Indien dit niet ſlaagt, „ moet de tang gebruikt worden, en indien ook dit niet „ helpt, moet het hoofd geopent worden, enz.

CHAPMAN heeft zig derhalven zonder recht de uitvinding van den ſtrik toegeëigent.

De *ſtrik* word op verſchillende wijzen gemaakt; 1. van een enkelen band; 2. van een band met een ſpleet; 3. van een zijden koord met een beweeglijken knoop; 4 met een balijn 'er in; 5. met een ſtompen haak of ſpatel; zie hier over SMELLIE *tom. I. pag.* 252.; en over het 3de zoort DENIJS *ib. p.* 214. enz.; LEVRET *ſuite des accouch. labor. tab.* 2. *fig.* 4. *p.* 210. beelt en beſchrijft zulk een ſpatel; P. DE WIND maakt 'er ook gewag van *het geklemde hoofd gered*, *pag.* 108.

Om het te konnen gebruiken, dient het hoofd laag in de geboorte geſchooten te zijn; men ſpant als dan den *ſtrik* met de vingers uit, en ſchuift ze om het hoofd; dog dit is niet gemakkelijk; om die reden hebben anderen

ren een balijn, en ſpatel 'er toe gebruikt, ten einde het lint, of den band tuſſchen het agterhoofd en ſchaambeen op te ſchuiven, of agterwaarts langs het voorhoofd en aangezigt om den kin; evenwel is niet alleen de naauwheid der plaats, maar de vogtigheid zelve een beletzel.

Zo even is 'er opgemerkt, dat de *ſtrik* langs het aangezigt moet geſchooven worden, om den kin; indien men deszelfs hoogte wel beſchouwt, moet dikwerf de ſtrik halfwegen zitten blijven, en getrokken wordende het aangezigt kwetzen, of wel het vel doorſnijden tot op het been toe, gelijk SMELLIE *tom.* 2. *cap.* 2. *p.* 446. zegt bijgewoont te hebben.

DENIJS heeft ook den ſtrik gebruikt, als het aangezigt vóór kwam, *ib. pag.* 214., dog dan ſlipt hij ligt af.

Hoe het ook zij, zo blijkt uit de getuigenisſen van CHAPMAN, DENIJS en SMELLIE, dat in een enkel geval, de ſtrik van nut is, dog veeltijds onmoogelijk aangebragt kan worden, en uit de waarneeming van SMELLIE, dat hij zomtijds zeer gevaarlijk is.

Het geklemde hoofd te verloſſen met de tang van SMELLIE.

Wanneer het hoofd natuurlijk geklemd ſtaat, laat men de vrouwe op den rug, of op de zijde leggen, men brengt een blad der *forceps* of tang tuſſchen de ſlaap van het kinds hoofd, en de moederlijke deelen in, ſchuins opwaarts langs den as of middellijn van het bekken; als het hoofd wel vast ſtaat, houd dit blad van zelve, en in de op zijde leggende ſteunt het op de dije der vrouwe; daar na brengt men het andere blad aan den anderen kant even eens in; men ſluit de handvatten, en omwint dezelve met een ſtrik, zie CAMPER *vijfde verhand. ib. pag.* 58.; men wagt een wee af, en brengt het hoofd gedeeltelijk nederwaarts, en voorwaarts trekkende, langs de kromme linie, te vooren beſchreeven, ter waereld; teſſens ſteunt men het *perinaeum* met de vrije hand.

Het gebeurt dikwerf, dat het hoofd zijdelings in het bekken gezakt zijnde, tuſſchen de ijsbeenderen geklemd raakt; in dit geval brengt men het eene blad tuſſchen de ſlaap van het kinds hoofd, en het ſchaambeen; het andere van onderen in tuſſchen de ſlaap van het hoofd, en dat gedeelte der ſcheede, welke tegens het ſtuitbeen legt; men bind als vooren de handvatten, en men drukt zo veel men kan, als 'er geen wee is, het hoofd opwaarts, en keert het agterhoofd naar het ſchaambeen; dat is, men brengt het dus tot de natuurlijke legging, en werkt als in dat geval gezegt is.

Als het aangezigt voorlegt, gebruikt men de tang, als in het eerſte geval, dog men laat als dan de kin draaijen op het ſchaambeen, gelijk anders de nek doet, zie CAMPER *ib. pag.* 60. § 4.

Deeze bewerking is niet nadeelig voor de moeder, en ook niet voor het kind, wanneer wel ingerigt word; het is evenwel gebeurt, dat eene onkundige hand 'er geweld mede gedaan heeft; dog het kan zonder inſtrument even eens geſchieden. Zijn 'er gevallen, daar nog *ſpatel van* ROONHUIZEN, nog *ſtrik*, nog *tang* helpen konnen, ſpreekt het van zelve, dat men alle niet voor onnut moet houden, 't geene daarom ongerijmt is, om dat zo veele kinderen en door de tang, en de ſpatel dagelijks gered worden.

GEKORVENE DIERTJES: in het latijn *Inſecta*; PLINIUS heeft in zijn XIde Boek het allerduidelijkst denkbeeld gegeeven van de *gekorvene dieren*; zij worden zo genoemt, zegt hij, van de kerven, en inſnijdingen; welke dan eens in plaats van de hals, van de borst of buik de deelen van een zonderen, zo dat ze door een enkel buisje ſchijnen aan een te hangen; in zommige gaat de kerf niet door, maar daar blijven op den rug ſchilden, die als wervelen beweeglijk zijn; zo dat de natuur nergens in zo verwonderlijk is, enz. ED. HARDAM *p.* 591. *Ture omnia inſecta appellata ab inciſura &c.* Wij noemen ze *inſecten*, ook *bloedeloose dieren*, even als PLINIUS *ib.* opmerkt, dat men oudtijds meende, als of zij even als de planten leefden, *eadem de cauſa nec ſanguinem iis eſſe, qui ſit nullis carentibus corde atque jecore*; en om die rede geen bloed hadden, welke in geene ſchepzelen gevonden word, welken het hart, en de lever ontbreekt. De Ouden ſtelden, dat zij van gelijken niet ademden. PLINIUS geloofde nogthans, dat zij gehoor, reuk, en ſmaak hadden; gevoel en gezigt ſprak van zelven, behalven andere gaven, waar mede de Schepper dezelven verciert heeft.

Zedert de uitmuntende ontdekkingen met de vergroot-glaſen, door MALPIGHI, LEEUWENHOEK, SWAMMERDAM en LIJONET gedaan, twijffelt men niet langer, of zij hebben hart, longen, en andere zintuigen; het gezigt is wonderlijk in dit gedierte; maar het gehoor is nog niet beweezen; LIJONET heeft het niet konnen vinden, en deeze is zekerlijk in de ontleedkunde der inſecten verder gegaan dan SWAMMERDAM of R. HOOKE; uit het gezang der *krekels* meent men te konnen afleiden, dat zij hooren konnen; en waarom niet? misſchien duurt het nog lang, eer men het zintuig ontdekt, dog dat bewijst niets; hoe lang is het gehoorruig der visſchen onbekent geweest, eer de ontdekking, die wij den Profesor CAMPER verſchuldigt zijn, gedaan is?

De inſecten hebben voor zeker een hart, en eeten, dat is, leeven als alle dieren, ſchoon op eene oneindig verſchillende wijze; zij zijn derhalven geene planten, dat is, leeven niet op die wijze, ten waare men alleen acht wilde geeven op zommige zee-dieren, als de ſpons, en derzelver veelvuldige verſcheidenheid, welke de planten gelijk zijn, ten opzigte der groei, en alleen hier in verſchillen, dat zij gevoel hebben.

Verlangt de leezer een naamlijst der inſecten, zo moet hij LINNÆUS *Sijſtema Naturæ* te baat neemen; wil hij het ſchrander uitgebreid, en met veele merkwaardige waarneemingen verrijkt doorleezen, moet hij de Hollandſche uitgave doorbladeren, die de beroemde Dr. HOUTTUIN opgeſtelt heeft. Verlangt hij de ontleeding, zo kan hij de ontdekkingen van MALPIGHI, van LEEUWENHOEK, van R. HOOKE, van SWAMMERDAM, van LIJONET, van TREMBLEIJ en BONNET niet ontbeeren. DE REAUMUR heeft de huishouding best beſchreeven.

MOUFFETUS heeft de afbeeldingen in het algemeen gegeeven; SEBA heeft 'er onnoemelijk veele bijgedaan, en dagelijks zien wij werken te voorſchijn koomen, die ons om hunne kostbaarheid verbaazen; gelijk dat van Juffr. SIB. MERIAN, van L'ADMIRAL, van den Heer ROESEL, van SEPP, van Dr. VOET in den Haag, en van DE BUFFON te Parijs. EDWARDS heeft 'er van gelijken veelen afgebeeld en beſchreeven; ook CATESBIJ, welke allen met leevendige koleuren afgemaalt, meer het oog van eenen onkundigen betoveren, dan den geest van eenen philoſoof vergenoeging geeven. Allen hebben nogthans haare nuttigheid; het is een ieder niet gegeeven, den Schepper te konnen verheerlijken door diepe navorſchingen: De mensch vereischt ook uitſpanning,

ning, en deeze is prijsſelijk, wanneer zij niet alleen het oog ſtreelt, maar teffens den beſchouwer tot verheven denkbeelden aanleidinge geeft.

De leezer begrijpt derhalven dat alle *wormen*, *vliegen*, *capellen*, *kalbijters*, *ſpinnen*, *mieren*, *ſcorpioenen*, *krabben*, *kreeften*, *pelijpes*, *ſpons*, en veele *coraal-gewaſſen*, tot de *inſecten*, dat is *gekorven* of *bloedelooze dieren* behooren; gelijk ook allerlei *ſchelpviſſchen*, die daarom te recht van LINNÆUS *wormen* genoemt worden, of *ſlakken*.

Onderwijlen hebben onlangs de Heer BONNET van Geneve, de Heer ELLIS, Dr. BASTER, en Profeſſor PALLAS zeer voortreffelijk over bijzondere claſſen van dit wijd uitgeſtrekt gedierte gehandelt.

GEKRAAGDE EEND, zie EENDEN, *pag.* 587. *n.* XVII.

GEKRAAGDE EGEL-VISCH, zie EGEL-VISSCHEN, *pag.* 601. *n.* VI.

GEKRAAGDE TORTELDUIF, zie DUIVEN, *pag.* 553. *n.* XXI.

GEKROMT, zie FLEXUS.

GEKROONDE AREND, zie HARPIJ.

GEKUIFDE AREND, zie VALKEN, *n.* VI.

GEKUIFDE REIGER, zie BLAUW-REIGER.

GEKUIFD-KAAUWTJE; in het latijn *Criſtatella*; (*Gracula nigra*, *remigibus primoribus baſi*, *rectricibusque apice albis*, *roſtro flavo*, LINN. *Syſt. Nat.*) EDWARDS noemt hem *zwarte Chineeſche Spreeuw* of *Merel*; hij is een weinig grooter dan de gewoone *merel*, zijn koleur is zwartagtig naar donker-blauw trekkende; de bek en pooten zijn geel; op het hoofd heeft hij een klein boſchje pluimtjes die langer dan de anderen zijn, en welke de vogel na believen tot een kuif overend kan zetten, waar door hij ook de naam van *gekuifd kaauwtje* heeft gekreegen; zijn woonplaats is China.

GELASINI DENTES; deeze naam worden wel aan de vier voorſte en middelſte tanden gegeeven, om dat dezelve, wanneer men lacht, gezien worden, ook draagen ze de naam van *Inciſores*.

GELATINA, of *Gelatum*; zie GELEIJ.

GELDERSCHE ROOS, zie WATER-VLIER.

GELEDING; in 't latijn *Articulatio*; betekent de forming of gedaante en zamenſtel der leden. Zie ook ARTICULATIO.

GELEERTHEID; in het latijn *Eruditio*; dezelve maakt geenzins uit een oppervlakkige, al ſchoon zeer uitgebreide kennisſe van de weetenſchappen; ook niet alleen een zeer groote beleezentheid in veele boeken; maar eigentlijk een grondige kennisſe en doordigt van zaaken, na een voorafgegaan rigid en onpartijdig onderzoek derzelver; inzonderheid (want dit behoort 'er mede toe, volgens het gemeene gebruik van dit woord,) wanneer men in meer als één weetenſchap grondig bedreeven is. Hier uit blijkt, dat de Geleertheid niet valt in alle, welke daar na benoemt worden; bij voorbeeld niet in alle die geene, welke doorgaans getitelt worden als *Zeer Geleerde Heeren*.

GELEIJ; in het latijn *Gelatina*; *Gelatum*; is een lijmen ſlijmagtig, gekookt voedend zap van drieërlei zoort; als 1. dat uit de harde deelen der dieren, als bij voorbeeld, van *hertshoorn*, *geraspte ijvoor*, enz. met water gekookt word, tot dat het ſtijf word als het koud is, en waar bij zomtijds ook wel eenige kruiden, of bloemen, inzonderheid *bernagie-*, *madelieve-*, *angelier-bloemen*, *roozen*, *violen*, enz. gemengt worden, als het voor een bezonder geneesmiddel zal dienen; men kan 'er ook geduurende de kooking een weinig *geest van ſalpeter* of van *vitriool* bij doen, om het eer te doen ſtremmen; of men doet 'er een weinig *viſchlijm* bij, en laat 't ſchielijk kooken; waar door men in het derde der tijd mede klaar is: Ook maakt men *geleij* van *viſchlijm* alleen, die heel goed is; en uit alle geleijagtige deelen der dieren, als uit de *peezen*, *vliezen*, *ingewanden* en *darmen* kunnen *geleijen* gekookt worden.

De tweede zoort van *geleij* is een doorſchijnend, verdikt aangenaam zap, dat van 't zap van verſcheiderhande zappige vrugten, als *aalbeſſen*, *kersſen*, *frambooſen*, *quee-peeren*, enz. met een derde deel of de helft beste *zuiker* gekookt word, tot de dikte van weeke honing; die men, gelijk ook de voorige zoort, door een weinig op een tinnen bord te gieten, beproeven kan, of 't bekwaam dik is: Verſchillende de *geleijen* der vrugten van de *ſijroopen*, dat deeze met meer *zuiker* en dikker gekookt worden.

De derde zoort van *geleij*, zijn de uitgetrokkene ſlijmen uit meel- en ſlijmagtige zaaden, als uit *latuwe-zaad*, *maankop-zaad*, *lijn-zaad*, *quee-korrels*, enz., dog deeze worden meest *ſlijmen* (*mucilagines*) genoemt.

De *geleijen* van de dieren, inzonderheid die uit de peezen, en vliezen, kalfs- en ſchaaps-voeten, enz. bereid worden, zijn affpoelende of temperende middels (*demulcentia vel temperantia*), waar door veelerleije ziektens, die enkel uit ſcherpe vogten ontſtaan, kunnen geneezen worden; gelijk ook alleen, door de enkelde afkookzels of zoepen van die dingen.

De *geleijen uit vrugten*, zijn ververſchende, zeer verkwikkende en dorſt ſtillende, in allerlei brandige ziektens en bij heet weer.

Zie hier eenige van de voornaamſte *geleijen* die uit het dieren-rijk worden bereid.

Om witte klaare of doorſchijnende Geleij te maaken.

Neemt *rhijnſche-*, *moeſel-* of *hijpocras-wijn*, twee pond (of een mingelen); *viſch-lijm*, een once; *witte zuiker*, zes oncen; *caneel* en *witte gengber*, van elks een half lood; kookt eerst den wijn met de lijm, in kleine ſtukjes geſneeden zijnde, tot de nette dikte, namelijk tot dat een druppel op een tinnen bord of gladde ſteen gedaan zijnde, begint dik te worden; als dan doet den zuiker en overige dingen, wat klein geſtooten daar bij, en laat het nog een weinig kooken, vervolgens giet en drukt het warm door een doek in een ſchotel, waar uit men het daar na warm in een ander confituur-ſchoteltje doen kan, als men wil.

Om roode klaare Geleij te maaken.

Deeze word op dezelfde wijze met zoete roode wijn toebereid: Ook kan men de voorige rood verwen, door middel van de wijn eerst met *cochenilje* of *meekrap* rood te verwen.

Geele, groene en blauwe klaare Geleij.

Deeze worden op de voorige wijze gemaakt, alleen maar dat men de wijn vooraf verſt, als geel met *ſaffraan*, groen met het zap van *peterſelie*, of met een weinig *ſapgroen*, blauw met wat *indigo*.

Wil men *incarnate* koleur hebben, zo doet men maar een weinig rood in den *witte geleij*.

Nota, dat de *hijpocras* aan alle de klaare *geleijen* den besten ſmaak geeft.

Witte troeble Geleij te maaken.

Neemt verſche *koemelk*, een pond; doet 'er anderhalf lood *viſchlijm* bij, met zes lood *witte zuiker*, en een half lood witte geſchilde *gengber*, ook even zo veel *caneel* als men wil; kookt het zaamen op de voorige wijze, tot dat het dik genoeg is, als dan doorgezijgt in een ſchotel; wagt u dat de pot niet ſmeerig zij, en de melk niet aanbrand.

Roode, incarnate, geele, groene, en blauwe troeble Geleij te maaken.

Dit geſchied op de voorgaande wijze, alleen maar dat men de melk vooraf verft, met zodanige koleuren als boven gemeld is; en op diergelijke wijze kan men ze ook met andere koleuren, die niet ſchaadelijk zijn, verwen.

Geſchakeerde Geleij of met figuuren

Wil men de *geleij* geſchakeert of met figuuren van verſchillige koleuren hebben; zo giet eerst een koleur in uw ſchotel, die het u belieft, en laat hem een nagt over ſtaan om wel te verkoelen en te ſtijven, ſnijd als dan met een ſcherp penne-mes, na een patroon van ſtijf parkement of dik papier, zodanige figuuren in het *geleij* netjes tot op de grond uit, als gij begeert; bij voorbeeld, *ſterren*, *ruiten*, *harten*, *klavers*, *letters*, enz., en giet dan in de uitgeſneedene gaten, door een kleine tregter of anders, een ander koleur van *geleij*, dat geſmolten en even lauw-warm is, op dat het de eerſte koleur niet doe ſmelten; maar wagt u dat het niet op de eerſte koleur drupt, want men kan het kwalijk weer afkrijgen; en de ſchotel moet ook wel waterpas ſtaan; anders zoude de eene hoek overloopen, als de ander pas vol was: geeft ook wel agt, dat gij daar niet te veel nog te weinig op giet, maar dat het eerſte en laatſte met elkander wel effen word, en wil het in de kleinſte hoeken niet wel loopen, zo ſtrijkt het met de punt van een warm gemaakt mes daar in, eer de *geleij* begint te ſtijven.

Op deeze wijze kan men ook figuuren van verſcheiderhande koleuren in de *geleij* maaken. Ook kan men op de *witte geleij* allerlei figuuren die men begeert, met water-verf ſchilderen.

Gemarmert Geleij te maaken.

Neemt verſcheiderhande koleuren van *geleij*, het zij alle klaare of troeble, of klaare en troeble zaamen; giet dezelve zagtjes bij of naast malkander in een ſchotel, en roert ze met de vinger, of beter met een ſtokje, zagtjes in malkander, dat ze niet gemengt worden, maar ſtroomagtig in malkander blijven leggen, en laat ze aldus ſtijf worden; maar ze moeten niet heet zijn, en niet te lang geroert worden, op dat zig de koleuren niet geheel vermengen. Dit geeft een mooije vertooning.

Geſpikkelt Geleij te maaken.

Doet in een ſchotel *witte geleij*, zo veel genoeg is, neemt dan een klein ſtijf borſteltje gelijk een kleerborſteltje; doopt het in een warme *geleij* van een andere koleur, en ſtrijkt dan met uw vingers over het borſteltje, het zelve over de *geleij* in een ſchotel houdende, op dat het van de borſtel affpattende op het *geleij* in de ſchotel koomt: daar na doopt het borſteltje in een ander koleur, en doet als vooren; het welk men vervolgens weer met andere koleuren op dezelfde wijze doen kan, zo zal het in de ſchotel geſpikkelt worden; maar zo wel het *geleij* in de ſchotel als het geene daar men mede ſpikkelt moet niet al te warm weezen, op dat de koleuren niet in malkander verſmelten.

Men kan op deeze wijze ook de geheele ſchotel allengskens met verſchillende koleuren door malkander aanvullen, en dan word 't *geleij* door en door geſpikkelt: Maar op dat de *geleij* de ſchotel of plaat niet verder beſpatte als de geleij koomt, zo moet men op de ſchotel een ſtijf parkament leggen, daar een rond gat in geſneeden is, na de inwendige groote der ſchotel. Dog deeze *geleij* vertoont zig niet zo mooij als de gemarmerde.

Gerimpelde Geleij.

Wilt gij dat uw *geleij* boven op gerimpelt zal zijn, of oneffen en als bevroozen ijs, zo zet over de ſchotel een ſchoone nieuwe teems, en blaast van boven daar door met een puister of blaas-balg, tot dat de *geleij* koud en ſtijf is.

Geleij van melk te maaken.

Doet *zoete melk* in een *casſerol* over het vuur, met geraspte en lijn geſneeden *citroenſchil* en *zuiker* naar believen, roert het geſtadig, dat 'er geen vel op komt; als 't dan twee of drie walle opgekookt heeft, neemt het af; en laat het al roerende verkoelen tot dat het lauw warm is; als dan doet 'er ſtremzel in, roert het wel door, en dan op een ſchotel gedaan.

Geleij van hertshoorn te bereiden, op de gemeene wijze.

Neemt *geraspt hertshoorn*, zo veel gij wilt, kookt het met genoegzaam water in een ketel, een paar uuren lang, als dan probeert men 't op een bord of het ſtolt, zo niet, moet het langer kooken, tot dat het ſtolt; als dan giet men het door een doek in een kom en laat het koud worden, zo zullen de onzuiverheden, terwijl het nog warm en vloeijend is, na de grond zinken; waar van men het naderhand kan afzonderen.

Aangenaame Geleij van hertshoorn te bereiden.

Neemt een pond geraspt *hertshoorn*, en drie kannen *water*, laat het zaamen tot op de helft verkooken; giet dan het water zagties af in een casſerol, en doet 'er bij een bouteille *moezelwijn*, het *zap* van twee of drie *citroenen*; de *ſchil* van een halve *citroen*, dun afgeſchilt, een pijp *caneel*, *zuiker* na de ſmaak, laat het eens zaamen opkooken: neemt dan het *wit* van vier *eijeren*, tot ſchuim geklopt, doet het in 't nat en braaf door malkander geroert, en laat 't weer opkooken; als dan neemt een ſchoon ſervet, ſpoelt die twee à driemaal in water om, bind ze dan op twee ſtoelen aan de vier hoeken, en laat het nat daar kookend doorloopen in een kom, en dan in glasjes gedaan.

Andere goede manier.

Neemt vier oncen *hertshoorn*, dat geſchaaft, maar niet geraspt is, doet het in een zilveren of tinnen bak of kom, met een pintje *rhijnſche wijn* en twee pintjes *water*, dekt 't digt toe, en als men het ſchoon wil hebben, zo moet men 't van 's avonds af de geheele nagt door laaten ſtaan op een vuur, zonder dat het kookt, maar 's morgens laat 't luſtig kooken, dog moet niet overkooken, anderhalf uur lang, of langer, tot dat het half of meer verkookt is, en tuſſchen de vingeren begint te kleeven, of op een tinnen bordje ſtollen; ondertuſſchen neemt vier lood goede *zuiker*, drukt daar het *zap* van zes of zeven *citroenen* op, en doet 'er een weinig van het *geel* der *ſchil* bij, laat het dan door een ſtramijn loopen in een tinnen of aarden pan; giet ver-

vervolgens het van pas gekookte nat van het hertshoorn kookend door het zelfde ſtramijn in de pan bij de zuiker en het *citroen zap*, en zo men wil, kan men 'er een halve lepel vol *caneel-water* of *oranje-water* bij doen, of een weinig *amber-grijs*, die eerst met wat zui er klein gewreeven is, en men ſchept het dan warm in de *confituur-ſchaaltjes*, is zeer goed; en deeze *geleijen* van *hertshoorn* zijn zeer verkwikkende, verfriſſende en hart-verſterkende.

Hoe men de *geleijen* van vrugten maakt, vind men onder de vrugten, daar ze gewoonlijk van gemaakt worden, als van *aalbeſiën*, *framboozen*, *kerſen*, *moerbeſiën*, enz.

GELION; betekent het zelfde als *folium* of *blad*.

GELOOF; in het latijn *Fides*; dit woord word in 't gemeen gebruikt, en ook in de H. Schrift, in een verſcheiden zin genoomen. Wij zullen alleen maar kort iets melden van het Geloof, het welk ons in den Bijbel word afgevordert tot onze Zaligheid. Dat beſtaat nergens anders in, als het redelijk zal beſchreeven worden, als in een opregte aanneeminge en omhelzinge van de waarheden, die ons de Chriſtelijke Godsdienst leert, met een overeenkomſtig leeven en wandel gepaart gaande.

GELSEMIJN, zie JASMIJN.

GELUBDE, zie CASTRAAT.

GELUBDE BLOEMEN, zie EUNUCHI FLORES.

GELUID; in 't latijn *Sonus*; heeft tweederlei betekenisſen; als 1. het denkbeeld dat de geest bevat, als de zintuigen des gehoors op eene zekere wijze aangedaan worden; en 2. zekere hoedanigheden in de lighaamen, en in de lucht, waar door de zintuigen des gehoors op deeze of geene wijze aangedaan worden, en waar door de gewaarwording des *geluids* ontſtaat.

Deeze hoedanigheden beſtaan voornaamelijk hier in, dat wanneer 'er op een hard geluid geevend lighaam geſlegen, of het zelve op eene andere wijze bewoogen word, zo ontſtaan 'er drillingen in het lighaam; deeze drillingen veroorzaaken in de lucht eene golfswijze beweeging rondsom het in drilling gebragt zijnde lighaam, op diergelijke wijze als 'er golvingen ontſtaan op het water, rondsom een ſteen die in het water geworpen word; dog met dat onderſcheid, dat de luchtgolvingen des *geluids* klootswijze rondsom het geluidgeevende lighaam gaan: Deeze luchtgolven nu tot het oor gekoomen zijnde, ſlaan op het trommel-vlies der ooren, het welke vervolgens door middel van de gehoor-zenuwen, daar van als kennisſe geeft aan de ziel des hoorders, die haare zitplaats in het hoofd heeft; zo dat de lucht de middelbaare oorzaak van het *geluid* is; welke weggenoomen of verdunt zijnde, het *geluid* ook weggenoomen of vermindert word; gelijk zulks blijkt, als men een klokje onder den ontfanger van een luchtpomp doet, en 'er de lucht uithaalt; als mede op hooge bergen, daar het *geluid* veel zwakker is, als beneden in de vlakte, om dat 'er de lucht dunner is: Ook bevind men, dat het *geluid* in de zomer, veel zwakker is, dan in de winter, of in warmere en heldere, dan in koude en donkere dagen; om dat in de eerſte de lucht door de warmte dunner is, dan in de laatſte.

Hoe de eerſte luchtgolven door de drillingen van het geluidmaakend lighaam met een ſterker indruk geſchieden, hoe ze grooter zijn, en zig verder uitſtrekken; bij gevolg kan het *geluid* van een klein lighaam zo ver niet gehoort worden, als van een grooter, dewijl zig de luchtgolven van het eerſte zo ver niet uitſtrekken, als van het laatſte; en dewijl deeze golven ook geduurig zwakker worden, zo moet het *geluid* ook noodzaakelijk digter bij het geluidmaakend lighaam ſterker zijn, dan verder van daan, tot dat de golvingen der lucht, en bij gevolg ook van het *geluid*, eindelijk geheel ophouden; hebbende het *geluid* dus zijne endpaalen; dog hoe ver het *geluid* zig kan uitſtrekken, is onzeker, naar men heeft bevonden, dat een zwaar geſchut over de dertig duitſche mijlen gehoort is.

Dewijl de golvingen der lucht een voortgang hebben, zo heeft bij gevolg het *geluid* ook een voortgang, en word geenzins te gelijk met de indruk of ſlag gehoort, die op het geluidmaakend lighaam geſchied, als men op eenige afſtand daar van af is; gelijk men duidelijk zien en hooren kan, als men iemand van verre een harde ſlag op het eene of andere, bij voorbeeld, bij het hout-hakken, ziet doen; en deeze ſnelheid des *geluids* gaat niet zeer ras voort: De Engelſchen hebben hier over naauwkeurige onderzoeken gedaan en bevonden, dat het *geluid* in één ſeconde tijd 1142 Engelſche voeten voortgaat, en dat deeze voortgang met een ſterke tegenwind niet of maar zeer weinig vermindert; als mede dat dezelve in groote en kleine geluidgeevende lighaamen even gelijk is, ſchoon het groote *geluid* verder gaat.

Deeze kennisſe van de voortgang of ſnelheid des *geluids* kan in verſcheiderhande opzigten van nut zijn; als onder anderen, om op zee of op 't land, de verheid van een ſchip, of van een zekere plaats, daar een kanon afgeſtooken word, te kunnen weeten; want als men let op het vuur bij het losbranden van het canon, en dan op een horlogie waarneemt, hoe veel tijd 'er verloopt tuſſchen het zien van het vuur, en het hooren van het canon, zo kan men ligtelijk calculeeren, hoe ver men van de plaats af is: Stelt bij voorbeeld eens, dat 'er agt ſeconden tijds verloopen waaren, dan zou men van de plaats af zijn agtmaal 1142 of 9136 engelſche voeten. Op diergelijke wijze kan men ook ten naasten bij weeten, hoe ver een wolk van ons af is, daar de donder uit voortkoomt.

Wanneer eene luchtgolf tegen een vast en ondoordringbaar lighaam, als muuren, verwulften, huizen, bergen, enz. aan- en wederom ſtuit, zo word het *geluid* twee, drie of meermaalen gehoort, dat men gewoonlijk *echo* of *weerklank* noemt; dog dit geſchied niet overal, maar op zekere daar toe bekwaame plaatzen; zie op het artijkel ECHO.

Het *geluid* kan ook verzamelt, en dus vermeerdert, en naar een begeerde plaats geleid worden, door middel van buizen, die een wijde opening hebben, en naar een zekere maat of proportie geduurig naauwer worden, en van binnen ſlakkehuis wijze gedraait zijn, daar het geluid door de wijde opening ingaat; zijnde dienſtig voor hardhoorige menſchen, en worden *gehoor-buizen* of *oor-hoorn* genoemt. Zie OOR-HOORN.

Ook kan het *geluid* in de verheid vergroot, en daar door te wege gebragt worden, dat men zulks verder kan hooren, door middel van een lange nauwe buis, die tegens het uiteinde allengskens, volgens een zekere proportie, wijder word, en daar men door het nauwe einde in ſpreekt of roept; zijnde bekent onder de naam van *ſpreek-trompet*, en van een nuttig gebruik op zee en elders. Zie SPREEK TROMPET.

GELUK; *Gelukkig*; in het latijn *Felicitas*. Het geen men *geluk* noemt, is een afgetrokken denkbeeld, uit

eenige denkbeelden van vermaak zamengeſtelt; want die maar een ogenblik vermaak heeft, is geen *gelukkig mensch*, zo wel als een ogenblik ſmerte geen *ongelukkig mensch* uitmaakt. Het *vermaak* is ſnelder dan het *geluk*, en het *geluk* gaat ſpoediger voorbij dan de *Gelukzaligheid*. Wanneer men zegt, *ik ben op dat ogenblik gelukkig*, misbruikt men het woord, en zulks betekent niets anders, als *wat hebbe ik een vermaak*; wanneer men eenige aaneengeſchakelde vermaaken geniet, kan men zig geduurende die tijd *gelukkig* zeggen; wanneer dit *geluk* wat aanhoudend is, word het een ſtaat van *tijdelijke gelukzaligheid*; zomtijds is het 'er verre van daan, van in voorſpoed gelukkig te zijn, en niet zelden kan men het vergelijken, bij een ſmaakelooze zieke die niets van een gastmaal nuttigt het geen voor hem bereid is.

Het oude ſpreekwoord, *men moet niemand gelukkig noemen voor zijn dood*, ſchijnt op valſche grondbeginzelen gevestigt te zijn; door deeze zelregel zoude men zeggen, dat de naam van gelukkig aan niemand toekomt, dan die het volſtandig, van zijne geboorte af, tot aan zijn ſterf-uur toe geweeſt is; deeze geduurige aaneenſchakeling van aangenaame ogenblikken, is onmoogelijk, 1. door het geſtel van onze zintuigen; 2. door de hoofdſtoffen of *elementen* die ons omringen, en 3. wel inzonderheid door de menſchen waar van wij afhangen: Altijd gelukkig te willen zijn, is de Philoſophiſche ſteen der ziele te willen bezitten; het is veel dat wij ons niet langduurig in een naare en droevige toeſtand bevinden.

GELUWE, zie GEELE ZIEKTE.

GELIJK; *Gelijkheid*; in 't latijn *Pariter*, kan men in het ſtuk van redeneeren, bepaalen te zijn, eene gelijkenis van hoeveelheden, door de werking der geest ontdekt; bij gevolg wanneer de geest het *min* of *meerdere* van twee voorwerpen meetende, vind dat de zelfde gedagten die hem het *min* of *meerdere* van het eene ontdekt, dat is te zeggen, de trappen van zijn hoeveelheid; hem insgelijks het *min* of *meerdere*, dat is te zeggen, de hoeveelheid van de andere openbaart; deeze overeenkomst van denkbeelden, waar van de geest zig bedient om ze te meeten, doet aan die beide voorwerpen de naam van *gelijk* geeven; dog men moet deeze overeenkomst niet met de *proportie* verwarren.

GELIJKHEID; *natuurlijke gelijkheid*, is die welke onder alle de menſchen, enkel door de geſteltheid van hunne natuur plaats vind, en die gelijkheid is het grondbeginzel en de ſteun van de vrijheid.

De *natuurlijke* of *zedelijke gelijkheid*, is dus gegrond op het geſtel van de menſchelijke natuur, die aan alle de redelijke ſchepzelen gemeen is, die op een en dezelfde wijze, gebooren worden, opwaſſen, beſtaan en ſterven.

Dewijl die menſchelijke natuur zig in alle menſchen het zelfde bevind, is het klaar, dat volgens het natuurlijk recht, een ieder een ander moet achten en behandelen, als zo veele weezens, die hem natuurlijk gelijk zijn, dat is te zeggen die zo wel menſchen zijn als hij.

Uit dit grondbeginzel, van *natuurlijke gelijkheid* der menſchen, ſpruiten verſcheidene gevolgen voort; ik zal de voornaamſten bijbrengen.

1. Volgt uit dit groedbeginzel, dat alle menſchen van natuure vrij zijn, en dat de reden hun niet heeft afbargelijk kunnen maaken, als na maate zulks tot hun geluk verſtrekt.

2. Dat niet tegenſtaande alle de ongelijkheden, door het ſtaatkundig beſtier ingevoert, als het onderſcheid in de ſtanden, den adeldom, macht, rijkdommen, enz.; de geenen die het verhevenſte boven de anderen zijn, hunne minderen, als van natuuren hun gelijk zijnde, moeten behandelen, en alle wrevel vermijden; vooral niets meerder van hun eiſchen, dan zij verſchuldigt zijn, en met menschlieventheid vergen, het geen hun onbetwistbaar toekoomt.

3. Dat al wie geen bijzonder recht heeft verkreegen, uit kragte van welke hij eenige voorkeuze kan eiſchen, niets meerder moet vergen, als anderen, maar in tegendeel gelijkelijk hun dezelfde voorrechten doen genieten, dien hij voor zig zelven vordert.

4. Dat een zaak, die gemeen is, of waar op een ieder even veel recht heeft, ook in het genot moet gemeen blijven, of beurtelings bezeten, of in gelijke portien verdeelt, tuſſchen de geene die het zelfde recht hebben, of wel door een billijke en regelmaatige vergoeding; of indien dit alles onmoogelijk is, moet men de uitwijzing 'er van aan het lot overlaaten; zeer gemakkelijk middel, welke alle agterdocht van verachting en eenzijdigheid beneemt, zonder iets van de achting te verminderen van de zulken voor wien het zig niet gunstig toont.

5. Eindelijk om meerder te zeggen, zo grondveſt elk met de oordeelkundige Hooker op het onbetwistbaare grondbeginzel van de *natuurlijke gelijkheid*, alle de pligten van liefdaadigheid, menschlieventheid en regtveerdigheid, waar toe de menſchen wederzijds verplicht zijn; en het zoude niet bezwaarlijk vallen, om zulks te betoogen.

GELIJKE BLOEM, zie ÆQUALIS COROLLA.

GEMATIGTHEID; in het latijn *Temperantia*; betekent in een algemeene zin, een verſtandige matiging, die onze begeertens, gevoelens en hartstogten in haare regte paalen beſluit; deeze zo zeldzaame deugd, maakt de mensch bekwaam, om den overvloed te kunnen ontbeeren. Een wijs gematigt mensch veracht de moeitelijke middelen, welke de konst heeft uitgevonden, om zig gemak te verſchaffen, en dat geene het welk men valſchelijk vermaak noemt; hij vergenoegt zig met de natuurlijke eenvoudigheid der dingen; gematigt in het genot van die zelfde voorwerpen, word zijn hart niet ontroert door begeerlijkheden, *temperat a luxuria rerum*.

Dog wij zullen hier de *gematigtheid* in eene bepaalder betekenis verhandelen, en als eene deugd, die tot een breidel voor onze lighaamelijke lusten verſtrekkende, en dezelve in een bepaalde evenmaat bewaarende, zonder na het eene of andere ten eenemaalen tegengeſtelde uiterſte over te hellen, ze niet alleen onſchuldig, maar zelfs nuttig en prijzenswaardig maakt.

Onder de ondeugden, die door de *gematigtheid* veroordeelt worden, zijn de voornaamſten de *ongeregeltheid* en *gulzigheid*; zijn 'er andere gebreken aan de *gematigtheid* tegengeſtelt, vlieten zij uit de eene of de andere deezer bronnen.

Geenzins moet men de onthouding met de kuischheid verwarren; men kan kuisch zijn, zonder zig aan de onthouding te bepaalen, en geene maakt zig van dit laatſte een wet, zonder daarom kuisch te zijn; enkele gedagten kunnen de kuischheid beſmetten, en deezen voldoen niet, om eene inbreuk aan de onthouding te maaken; alle menſchen zonder onderſcheid, of uitzondering van tijd, ouderdom, kunne en hoedanigheden, zijn verplicht, kuisch te zijn; maar geene zijn aan de onthouding verbonden.

De

De onthouding beſtaat om de vermaaken der liefde te derven; de kuiſchheid om die vermaaken niet te genieten, als voor zo verre het de wet der natuur toelaat: De onthouding, ſchoon vrijwillig, is door zig zelven niet te achten, nog roemwaardig; zij verkrijgt enkel die hoedanigheid, wanneer zij toevallig verſtrekt tot oeffening van de eene of de andere deugd, tot vermijding van ondeugden, of tot volbrenging van eenig edelmoedig voorneemen; buiten die gevallen, verdient zij dikwils meerder afkeuring, dan roem.

Een ieder die dusdanig is toegeſtelt om zijn 's gelijken te kunnen voortbrengen, heeft recht om zulks te doen, mits de wetten in acht neemende, die een geregelde zamenleeving vereischt; het is het recht of het roepen der natuur, en die ſtem verdient meer toegeeventheid, dan menſchelijke inſtellingen, en die onder anderen het zelve aan de Roomſche geeſtelijkheid ſchijnt te willen betwisten. Ik ken nog weet geene redenen die aan eene altoosduurende onthouding verplicht; ja zulks is ook geenzins het doelwit van den Schepper.

GEMBER, zie GENGBER.

GEMEEN; in het latijn *Communis*; *Trivialis*; verſtaat men iets door dat openbaar is en niet zeldzaam, dat men overal vind; ook word dit woord gebezigt om iets laags of veragtelijks mede te betekenen, en het is in deeze zin dat men zegt; *gemeene denkbeelden*; *gemeene gevoelens*; over deugden, ondeugden en Godsdienst als het *gemeen* denken en gevoelen, enz.

GEMEENE BEST; *Republijk*; in 't latijn *Respublica*, is een Regeerings-vorm, daar de Souverainiteit bij een gedeelte, of wel bij het geheele volk berust. *Reipublicæ forma laudari facilius quam evenire, & ſi evenit, haud diuturna eſſe potest*, zegt TACITUS *Annal.* IV.

Wanneer de opperſte magt in een *Gemeene best* onder het geheele volk berust, noemt men zulks een *Democratiſche regeering*; en wanneer die in handen van een gedeelte des volks is, draagt het zelve de naam van *Ariſtocratie*.

Wanneer verſcheidene Provintien, of kleine Staaten, zig zaamen vereenigen om Burgers van een groote Staat te worden dien zij vormen, is zulks een vereenigt *Gemeene best*. Van dien aart zijn de zeven Nederlandſche Provintien, de Zwitzerſche Cantons, enz.

GEMEENE EPPE, zie EPPE.

GEMEENE ESCH, zie ESSCHEN-BOOM, *pag.* 678. *n.* I.

GEMEENE FAISANT, zie FAISANT, *pag.* 715. *n.* I.

GEMEEN ZOUT, zie ZOUT.

GEMELLI; *Gemini*; *Tweelingen*; als twee kinderen op éénmaal gebooren worden. In de Aſtronomie beteken *gemini* één der twaalf hemels-tekens, of conſtellatien waar door de zon (of aarde) jaarlijks paſſeert.

GEMELIJKE STRUIFKOEK, zie GEBAK, *pag.* 794.

GEMENGT KERSSE WATER, zie CLAIRET.

GEMMA; *Oculus arborum*, een *Bot*, *Knop*, *Oog*; zijn de knoppen der boomen, waar in de nieuwe toekoomende takken, bladen en bloemen, of deeze laatſte alleen, gevormt worden, en in een kleinen omtrek opgeſloten leggen, tot de tijd der uitſpruiting toe; men onderſcheid ze dus in *Blad-knoppen* (*gemmæ foliaſæ*), en in *bloei-knoppen* (*gemmæ frugiferæ*). Daar komen ook *knotpen* (*gemmæ*) aan de bol- of kliſter gewaſſen voort, waar door ze zig vermeerderen: Ook kunnen de boomen door de bladknoppen voortgezet worden, namelijk door middel van *oculatie*. De *knoppen* of oogen der wortelen van andere planten, die den winter overblijven, worden gewoonlijk *ſpruiten*, of *ſpruit-knop* (*germen*) genoemt. Over de *knoppen* der boomen meer begeerende te weeten, kan men zien LOEFLINGII *Diſſert. de Gemmis arborum.*

GEMMA SEMINIS, zie CORCULUM.

GEMMÆ; *Edel-geſteentens*; zie op dit artijkel; als mede op STEENEN.

GEMMÆ SAL; *Steen-zout*; zie ZOUT.

GEMMATIO; *Knopvormig*; betekent de conſtructie der *boom-knoppen*; beſtaande uit bladen, ſteel-bladjes (*ſtipuli*), ſteelen en ſchubben.

GEMNIPARUS; *Knoppen* of *Botten voortbrengend.*

GEMOED; in 't latijn *Animus*; word dan eens voor de gevoeligheid en aandoenelijkheid van ons hart, dan voor geweeten of gewiſſe genoomen, welke wij met het onduitsch woord *conſcientie* uitdrukken.

De oude Wijsgeeren erkenden in de ziel drie afzonderlijke deelen, het redelijke, het aandoenelijke, en het begeerlijke, aan welken zij teffens drie zitplaatzen toekenden; zij oordeelden uit het geene zij in zig zelven gevoelden of gewaar wierden; veel denken gaf hoofdpijn, kwetzingen van het hoofd deeden het verſtand verminderen, of het geheugen; al het welke genoeg was om de redelijke ziel in het hoofd te plaatzen,

Vrees, ſchrik, liefde, toorn deeden het hart aan, en gaven beklemtheid aan het zelve, of deeden het geweldig kloppen, het hart wierd daarom de zitplaats van deeze driften, de geheele borst wierd 'er teffens door aangedaan; en van daar koomen de benaamingen van eene goede imborst, van gemoed, enz.

Vuile begeerten in tegendeel, lusten, en verdere dierlijke driften, oordeelden zij uit den buik, uit de lever afkoomſtig, om welke reden zij er dit deel voor de zitplaats van hielden.

Deeze deelen onderſcheidden zij dikwils als zo veele zielen, de redelijke, de vertoornende, de begeerlijke ziel; waar van zij de eerſte onſterfelijk hielden, de anderen als afhangelijk van het lighaam, en gelijk aan die der beesten.

Thans zijn wij overtuigt dat wij eene ziel hebben, welke in het hoofd vereenigt ſchijnt met dat gedeelte der herſenen, waar van alle zenuwen afdaalen tot ijder bijzonder deel des lighaams; de eigenſchap van deeze vereeniging is deeze, van in droefheid, meest te werken op de zenuwen die naar het hart gaan, enz.; het is derhalven niet vreemd, dat de oude Wijsgeeren, die de deelen van ons lighaam zo net niet kenden, als wij tegenswoordig, alleenlijk uit hunne innerlijke bevindingen oordeelden.

Gemoed is derhalven dat inwendig aangenaam gevoel, 't welke edelaartige menſchen gewaar worden, wanneer zij iets goeds doen, of in anderen beſchouwen; of onaangenaam, wanneer iets kwaads door anderen berokkent onder hun onderzoek valt: Het is dat gemoed, het welke zig verheugt in de zegeningen van anderen, en overſtelpt word van droefheid, als het onrechtvaardigheid, of kwaade dingen in anderen ziet: Het is dat beginzel, het welke God ons ingeleit heeft, waaruit vriendſchap, genegenheid, medelijden en barmhartigheid als uit de waare bron van deugd afvlieten. Het *gemoed* kent geen eigen voordeel, of ſchoon kwaadaartige Wijsgeeren die alleen aan de boven verkeert hebben, gelijk een ROCHEFOUCAULT, een MAUPERTUIS, een BOOLINGBROKE,

en nimmer gunsten hebben zien fchenken; dan uit eigen interest, nog vriendfchap waargenoomen, dan uit zelfbelang, nog euveldaad toegebragt gezien hebben dan met een oogmerk; deeze oordeelen dat niemand een ander weldoet, zonder eerst zijn eigen voordeel daar in berekent te hebben; CICERO heeft het *gemoed* beter gekent, in zijn zaamenfpraak over de Vriendfchap. Gelukkig zijn wij, die in ons gevoelen die gemoedsgeftelteden, welke zo noodzaakelijk zijn voor onzen evenmensch, en die uit zig zelven fpreeken, eer het oordeel 'er zó ver over geredeneert heeft.

Het *gemoed* beduid dus de aandoening van een of ander deel onzes lighaams, waar van de ziel de werkmeesteresse is. Het *gemoed is vol*, wil zeggen, dat de ziel overftelpt is van droefheid, welke niet genezen word voor dat men de oorzaak zijner klagte eenen ander medegedeelt, en als door traanen afgewasfchen heeft. De *beklemdheid van het hart* beduid omtrent het zelfde, en is mede eene fterke werking der aandoening en van de ziel op het hart, en de borst.

Gemoed is ook geweeten, want als wij kwaad doen, beeft ons hart, en wij gevoelen inwendig onzen misdaad; bij voorbeeld, wij ontkennen iets gedaan te hebben, terwijl onze hartsaandoeningen het tegendeel getuigen; dikwerf begeeft ons onze ftem in zulk geval; de ontleedkundigen leggen dit af van de takken van het agtfte paar zenuwen, die niet alleen het hart, en de longen, maar ook het fpraaktuig van zenuwen voorzien; dit helpt ons wel uitleggen, hoe het geheele agtfte paar zenuwen aangedaan zijnde, alle de deelen, die 'er takjes van krijgen, mede aangedaan worden; maar zedelijk befchouwt zijnde, leeren deeze toevallen ons, dat God den mensch die verwonderlijke eigenfchap gegeeven heeft, van kalmte te gevoelen, wanneer hij weldoet, en allerlei finertelijke aandoeningen, wanneer hij tegen zijn geweeten, tegen zijn gemoed, dat is de kennis van goed en kwaad handelt.

GEMOEDELIJK, is een woord, dat hedendaagsch inzonderheid gebruikt word door menfchen, die alleen behaagen fcheppen in zulke Predikanten en Predikatien, welke gefchikt zijn, om de hartstogten van de toehoorderen voor dien tijd aan te doen, en eens gaande te maaken, 't welk veel afhangt van fterke uitdrukkingen en dreigementen, van de ftem, uiterlijke gebaarden, enz., al fchoon de menfchen juist niet de liefde tot de waare deugd word ingefcherpt. Het is genoeg, als de hartstogten maar bewoogen wierden onder het gehoor, om te zeggen, *wat heeft die man gemoedelijk gepredikt!* of, *wat was dat een gemoedelijke Predikatie!* Het is daar van daan, dat menfchen, welke boven andere door de hartstogten worden gedreeven, gelijk zijn eenvoudige en onkundige menfchen, dit woord meest in de mond hebben.

GEMOEDS-BEWEEGINGEN, zie HARTSTOCHTEN.

GEMS; in 't latijn *Rupicapra*; (*Capra cornibus erectis uncinatis*, LINN. *Sijft. Nat.*); is een dier onder het geflagt der *geiten* behoorende, komende van groote ook zeer wel met de *geiten* overeen, dog de pooten zijn langer en het haair grover; over het geheele bovenlijf is de koleur bruin of roodagtig, dog onder aan den buik vuil wit of vaal; men zegt, dat 'er ook zomtijds geheel witte zijn gevonden, en dat de meeste in het guure winter getij geheel grijs worden; aan de buik en de beenen is het haair omtrent vier en een half duim lang, op de rug korter en tweederleij, namentlijk met zeer kort en fijn kroes haair aan de wortels, wordende dit even eens gelijk als in de *bevers*, door het langere bedekt, zijnde dit lange haair even eens als in de *geiten* een weinig gegolft en gedraait, dog geenzins gelijk de wol der *fchaapen* gekrult; de ftaart die maar drie duimen lang is, is in zijn geheel bruin of zwart; de ooren zijn vijf duimen lang; de hoornen die zeer laag op het voorhoofd een weinig boven de oogen ftaan, hebben de lengte van agt duimen, zijn zwart, voorts regt, een weinig rimpelig, aan het end fcherp uitloopende en haakswijze omgebogen; hij heeft groote oogen, en het oogluikend vlies van het zelve is rood; zijn bovenlip is omtrent als die van een *haas*, gefpleeten; de hoeven der pooten zijn van onderen hol.

De *gemfen* woonen op de hoogfte gebergtens van Zwitzerland en Savoijen, als mede in Dauphiné, daar men ze dikwils bij kudden van meer als vijftig te zaamen ziet weiden. Het is een vreesagtig dier, en zij hebben altoos eene die vooruit gaat en wagt houd, om wanneer 'er onraad of gevaar is, door zeker geluid of gefchreij, de anderen daar van te verwittigen.

Volgens berigt van den Heer ALTMANN, zijn de *gemfen* in Zwitzerland tweederlei; de zoort die wij hebben befchreeven, en eene die veel kleinder en roodagtiger van koleur is, en welke nooit in de valeijen koomen, blijvende zelfs den winter op de hooge gebergtens over; daar in tegendeel de eerfte zoort zomtijds aan de voeten der bergen nederkoomen, en 's winters de takken der jonge denne-boomen eeten.

Veel hebben de *gemfen* van den aart der *fteen-bokken*, egter zijn zij zo handig nog vlug niet in het fpringen dan deeze, en dit maakt dat zij geenzins de hoogfte toppen der bergen beklauteren; wanneer zij een nieuwe weide gaan zoeken, en van de eene rots na de andere overgaan, maaken zij gebruik van de uiterfte voorzigtigheid, om niet af te glippen; zomwijlen verzamelen zij zig rondsomme zandige rotzen, die zij greetig likken, om de zoutigheid die aan dezelve is, en om welke reden deeze plaatzen door de ingezeetenen *fulzen* worden genoemt; het is ook aan deeze plaatzen dat de jagers hun tragten waar te neemen, en met hun fchietgeweer te vellen; dog dewijl deeze dieren in het algemeen zeer fijn van reuk zijn, moeten de jagers zig altoos onder den wind houden.

De grootfte verdelger der *gemfen* is de *los*, een roofzugtig dier, dat 'er veele vernielt, en welke altoos in deeze gebergtens gevonden word, wat zorge men ook draage om ze uit te rocijen. Behalven deeze heeft hij nog met een andere vijand te worstelen, die hem veeltijds door loosheid vermeestert, dezelve is een zoort van *arend* of *grijpvogel*; deeze het beest om zijne lijvigheid niet aandurvende, en ook te zwaar voor hem zijnde om door de lucht te voeren, gebruikt deeze zonderlinge list om 'er zig meester van te maaken; een *geit* of *gems* op een fteilen berg of rots ziende weiden, neemt hij zijn vlugt zo digt aan het zelve, dat het dier verfchrikt wordende, niet zelden in den afgrond neder tuimelt en te pletter ftort, waar na de *gier* met gemak zijnen roof opknapt.

De bronstijd der *gemfen* duurt de geheele maand van September; de wijfies draagen 9 maanden, en werpen gemeenlijk in Junij haare jongen, die zij niet op de hooge rotzen brengen, voor dat zij de bekwaamheid hebben verkreegen om wel te kunnen klauteren. Zo wel als de harten en rheen word dit dier onder de kuifche geteelt, dewijl het mannetje zig bij een wijfje houd.

Het vleesch der *gemfen* is niet alleen eetbaar, maar ook fmaakelijk

ſmaakelijk en lekker, en word voor gezond gehouden, wanneer het beest tegen den winter vet zijnde word geſlagt.

L'EMERIJ zegt, dat de lever van de *gems* dienſtig is, om buikloop te ſtoppen; dat het bloed verſch af getrokken en nog lauw zijnde gedronken, de draaijingen in het hoofd ſtilt; de gal is goed om de wolken en ſtaren der oogen af te veegen en te verteeren, en het ſmeer met de melk van dit dier vermengt, is dienſtig voor de long-verzweeringen en teering.

Het *kamoes-leder*, dat hedendaags meest van ſchaapevellen word vervaardigt, wierd oudtijds niet dan van gemſe-vellen bereid.

Zeer merkwaardig zijn de ballen die in de maag der *gems* gevonden worden, en in 't latijn de naam van *ægagropilæ* draagen; in 't nederduitsch worden zij *gemſen-ballen* of *gemſen-bezoar* genoemt; men verzekert, dat zij veel gelijkheid en overeenkomst hebben met de haair-ballen der paarden en koeijen; ook is men van gedagten geweest, dat deeze dieren door zig zelven te likken, haair van hunne vagt in 't lijf kreegen, en dat dit door de ſlijm te zaamen kleevende, tot een bal in de maag wierd gevormt; dog zedert de waarneemingen van den oordeelkundigen SCHEUCHZER, is men van begrip verandert en overtuigt geworden, dat dezelve uit dunne vezeltjes van planten beſtaan, die door de werking van de maag onder een geſtrengelt, en tot een ronde bal gevormt worden. Volgens WOIJT *Gazophilacium*, zouden deeze ballen hoofd, maag-en zenuw-verſterkend zijn, en tegens de hooft-zwijmeling, ſtuipen, kwaadaardige koortzen, en om zweet te drijven, tot 20 greinen in wijn, of gekookt water ingegeeven zeer dienſtig zijn; ook wierden zij oudtijds veel in plaats van den opregten *bezoar* of *pedro del porco* gebruikt, waar na deeze ballen ook zonderling gelijken, zo dat men ten aanzien van droogerijen zeer kundig moet zijn, om het onderſcheid te ontdekken; dog hedendaags word'er geen de minſte kragt meer aan toegeſchreeven, en zij dienen enkel tot verciering van de verzamelingen der natuur-minnaars.

GEMSE-BALLEN, zie GEMS.

GEMSEN-WORTEL; *Duifel-* of *Swindel-kruid*; *kleine Zonne-bloem*; in 't latijn *Doronicum*, *Doronicum radici ſcorpii*; *Aconitum pardalianches* I. DODONÆI; (*Doronicum foliis cordatis obtuſis*, *radicalibus petiolatis*, *caulinis amplexicaulibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Heeft kleine knobbelagtige en lids-wijze verdeelde witte wortelen, die met vezel-wortelen bezet, en met bezondere dikke vezelen aan malkander gehegt zijn, in de gedaante na een doode ſcorpioen gelijkende: Uit deeze wortel ſchieten ſtengen op van vier en meer voeten hoogte, die een vinger dik, ruig en naar bovenen toe getakt zijn, waar naa hartformige iets gekertelde bladen groeijen, die de ſteng omvatten, maar de wortel-bladen zijn geſteelt; op de top der ſteng en takken koomen geele bloemen voort, die zeer wel na een zonne-bloem gelijken, maar zijn veel kleinder, waar na klein zwartagtig zaad volgt. Daar is ook eene verandering van, die wat kleinder en langer groeit.

Plaats. Dit gewas groeit natuurlijk in de Oostenrijkſche, Hongariſche, Zwitſerſche en Italiaanſche gebergtens; word bij ons ook in de hoven gekweekt, niet zo zeer tot medicijnen, als wegens zijne bloemen, die zig als kleine zonne-bloemen vertoonen, en dewijl het zelve de geheele zomer door, tot in het najaar toe bloeit, geduurig weer nieuwe bloemen verkrijgende, zo is het te waardiger, om in de bloem-tuinen hier of daar geplant te worden. Daar zijn nog eenige medezoorten van, dog die bij ons zeldzaamer zijn: Zie LINNÆUS.

Kweeking. Deeze geſchied ligtelijk door de wortelſpruiten in het na- of voor-jaar, wijlende in allerlei goede losſe gronden heel wel groeijen, en verdraagt onze ſterkſte winterkoude.

Eigenſchappen. Van dit gewas is de wortel in gebruik, die van de vezels gezuivert zijnde uit Zwitzerland, Italien en Piemont gebragt word, dewijl die, welke men hier te lande kweekt, zo kragtig niet is, dog is bij ons niet of weinig in gebruik. Dezelve heeft een zoetagtige zaamentrekkende ſmaak, welke op 't laatst eene ſpecerijagtige bitterheid, en lijmagtigheid nalaat; zij moet om goed te zijn, niet oud, bedorven en wormſteekig zijn, zijnde de groote ſtukken de beste, zij heeft eene giftdrijvende kragt, en word als een bezonder dienſtig middel gepreezen tegen de duizeling of draaijingen des hoofds en bezwijmingen, als mede tegen hart-kloping, colijk, en vallende ziekte: Men gebruikt ze alleen of in zaamengeſtelde middelen. ETTMULLER prijst het volgende poeder zeer aan tegen de draaijingen.

Neemt *gemſen-wortel*, die in de maand September voor zonnen opgang gegraaven is, een half once; *cardemome*, *cubeben*, *florentijnſche lies-wortel*, van elks twee drachmen; *coriander zaad* en *peonie-zaad*, van elks een drachma; *fenugriek zaad*, een half drachma, maakt hier van een poeder en mengt 'er dan bij gedistilleerde *olie* van *marjoleine* en van *rooſemarijn*, van elks zes druppels. Hier van word de helft tot 't inwendige gebruik bewaart, en daar van 's morgens nugteren en 's avonds na bed gaande, een paar mespunten vol genomen; de andere helft word met gedistilleerde *ruit-azijn* bevogtigt en in een popje gedaan, om 'er aan te ruiken: Men zegt, dat koordedanzers diergelijk poeder in gebruik hebben, om zig voor de draaijingen te bewaaren.

GENADE; in het latijn *Gratia*; dit woord word hedendaags veel gebruikt voor een voorregt, dat alleen eigen zoude zijn aan zommige menſchen, van eeuwigheid daar toe uitverkooren van God, waar door dezelve met den H. Geest worden vervult, die hen, van zig zelfs gantsch onmagtig, op een kragtdaadige en onwederſtaanbaare wijze tot het gelove en de bekeeringe bewerkt; en hen ook altoos bijblijft tot aan het einde des leevens. Maar in de geheele Bijbel word dit woord, volgens zommige andere Gezindheden, nog in deeze, nog in diergelijke betekenisſe gebruikt; geevende *de Genade Gods*, na hun gedagten, aldaar altoos, volgens de kragt van het woord te kennen, een onverdienden gunst van het Opperweezen ontrent ons.

GENAVELT, zie UMBILICATUS.

GENEALOGIA; *Geſlachtkunde*; *Stam-register*; is de kennisſe en beſchrijving der graduele afſtamming van een perzoon of geſlacht, van oude tijden af, zo wel in de regt nedergaande, als zijdelingſe linien; hebbenda hooftzaakelijk haare betrekking op de afſtamming van Keizers, Koningen, Vorsten, en andere groote Heeren. HUBNER heeft goede Geſlacht-tafelen der voornaamſte Geſlachten in Europa gegeeven; zie GESLACHT.

GENEESBROK, zie BOLUS en BROK.

GENEESDRANK, zie DRANKJE.

GENEESHEER; *Geneesmeester*; *Arts*; is iemand die een ander van eenige ziekte geneest; een Medicijnen Doctor,

Doctor, welke thans hier in verschilt van een Heelmeester, Hand-, Wond-heeler, of Wond-arts, dat dees zig van uiterlijke middelen bedient, geene van inwendige.

Oudtijds, gelijk bij HIPPOCRATES te zien is, oefenden de *Medici*, dat is de Geneesmeesters, zo wel de practijk over in- als uitwendige ziektens, geevende teffens hunne eigene geneesmiddelen; HIPPOCRATES, zo wel als de overige, had een winkel, even als onze Chirurgijns, met een rekbank, en werktuigen om leden te zetten, zalfpotten, en andere dingen noodzaakelijk in dat beroep. Daar waaren ook toen ter tijd leeden-zetters, kwakzalvers, en operateurs, tusschen welken en de gezwoorene Geneesheeren, (want die onder hem gestudeert hadden, deeden eenen eed als zij van hem afgingen,) geen minder naarijver en verschil was, dan henendaagsch onder zoortgelijke menschen.

Een *Geneesheer* is tegenswoordig zulk een, die op eene geregelde wijze alle de wetenschappen, betrekkelijk tot dit beroep, geleert heeft, en op eene of andere Academie geëxamineert en bekwaam bevonden is, waar op hij met eene bulle voorzien word, dat is met een getuigschrift van de plaatze, daar hij zijn onderzoek ondergaan heeft; deeze bulle word van het *Collegium Medicum* ter plaatze, daar hij zig nederzet, nagezien, en als dan verkrijgt hij de vrijheid, om zijne konst te oefenen; mits dat hij zig houde bij de inwendige ziektens, en geneezingen met inwendige middelen.

In zommige steeden kan hij alles onderneemen, en zelfs de Heelkonst oefenen; dog te Amsterdam moet zulk een eerst bij het *Collegium Chirurgicum* of Chirurgijns Gilde geëxamineert worden. In de meeste, ik durf zeggen in alle steeden van de waereld, kan en mag hij vrouwen in het kraambedde bijstaan, het geene echter te Amsterdam, zonder voorafgaand examen in die konst, niet geoorlooft is; de Burgemeesteren konnen iemand daar van ontslaan, en eene authorisatie of admissie verleenen. De Profesfor in de Heel- en Ontleedkonst, of schoon hij die konst anderen moet onderwijzen, is ook daarom verplicht van Burgemeesteren te hebben eene *admissie*, welke hem gezonden word.

Een Geneesheer, Geneesmeester of Medicijnen Doctor behoort te hebben eene grondige kennis van al wat tot zijne konst betrekkelijk is, van het menschelijk zamenstel, van ziektens zo wel in- als uitwendig, en van de geneesmiddelen en derzelver toebereiding; hij moet den Heelmeester, die in ons land zeldzaam gestudeert hebben, als geleiden; hij moet de geneesmiddelen konnen beoordeelen, en derhalven de apotheek verstaan; de Geneeskonst vereischt daarom een oordeelkundig, een zeer werkzaam, en zeer oplettend man.

De ziektens der vrouwen, en de baaringen dient hij zeer wel te kennen, om dat hij de eerste is die geroepen word, zo dra de natuur te kort schijnt te schieten; van hem hangt derhalven leeven en dood van moeder en kind af, eer de Vroedmeester geroepen word, of zijne konst in het werk stelt. Geneesheer voor zijnen deur te zetten, is derhalven te zeggen aan het publijk, hier woont iemand die alle de opgenoemde wetenschappen bezit.

Dog dit alles is niet genoeg, zijn zedelijk gedrag behoort onbevlekt te zijn, want anders konnen mannen hunne vrouwen, en ouders hunne dochteren niet aan hem vertrouwen.

Dat zedelijk goed gedrag behoort met eene goede houding gepaart te gaan, zijne woorden moeten niet dartel, nog met onbezonnen vloeken gemengt zijn; kleederen en woorden moeten zedig zijn; nimmer behoort hij zig in wijn te buiten te gaan.

Daar en boven behoort hij de geheimen der huishoudingen heilig te bewaaren.

Een *Geneesheer* die zig aan de practijk overgeeft, heeft geen recht zig des nagts van zijne zieken te onttrekken, wel verstaande als hij gezond is; de ziektens overvallen ons zonder waarschouwen, hij moet derhalven klaar zijn, zo als hij geroepen word; één oogenblik verzuim kan nadeelig voor den lijder zijn; ook staat het hem niet vrij te beoordeelen of 'er weezentlijk gevaar bij is, of niet, wanneer hij geroepen word; het is immers genoeg, dat de lijder, zijne maagen, of huisgenooten de hulpe der Medicijnmeesters noodig oordeelen; hij voldoet daar aan genoegzaam als hij spoedig koomt, al verrigtede hij niets anders.

Zijne practijk moet zonder oogmerken, en zonder inzigten zijn; ik oordeele evenwel, dat het *mendacium officiosum* of leugen om best wil, hem geoorlooft is, voornal wanneer het oogmerk daar van het welzijn des lijders, of de rust van het huisgezin bedoelt.

Hij is verschuldigt op alle ziektens naauwe acht te geeven, niet voor zig zelven alleen, maar betrekkelijk tot het gemeene welzijn; bij voorbeeld, of 'er zekere ziektens in zwang gaan, en welke, en hoe haar aart is; niets is onverschillig voor hem, het jaargetijd, het weder, koude, hitte, de ziekte der beesten, voornaamelijk van het vee, behooren tot zijne beschouwinge, en onderzoek.

In pestijden mag hij zig niet onttrekken; eens een noodzaakelijk lid der maatschappije geworden zijnde, houd zijne verplichtinge nooit op. Een man met alle deeze vereischte kundigheden, en gedrag, bekleed derhalven een der gewichtigste ampten in het Gemeenebest; zijn perzoon word even verheven, als zijn ampt, wanneer hij aan zijn plichten voldoet. Nimmer heeft men gezien, dat men den zulken kleine achting bewees. Hij behoort ook om die rede zig nimmer gelijk te stellen met kwakzalvers, en dergelijken.

Voorzigtig in het voorzeggen te zijn, geene geneesmiddelen voor te schrijven, dan die van nut zijn konnen, ongeneesselijke ziektens als zulke te verklaaren, weinig in gezelschap te koomen, en alle publijke schouwspelen te vermijden, zijn de zekerste wegen om hem schielijk en lang in achting te doen zijn. Zijne Godsdienst behoort redelijk te zijn, en vooral vermag hij daar in, ten aanzien van perzoonen, geen verschil maaken; bij Gereformeerden koomende, moet hij voor hunne religie achting toonen, bij Roomschgezinden van gelijken, en bij baarende vrouwen vooral het gevaar der kinderen te kennen geeven, om dat zij den Doop volstrekt noodig ter zaligheid houden; het is zijn werk niet, zig met geschillen hier over te bemoeijen, maar zijn beroep en plicht in overeenkoomst van het belang der ouders of vrienden te betrachten.

GENEESKONST, is thans zo uitgestrekt, als wij dezelve in eenen Geneesheer hier boven gesteld hebben. Zij vereischt dat iemand eene grondige kennisse hebbe van het gestel des menschelijken lighaams; ziektens immers zijn afwijkingen van den gezonden staat, welke niet anders konnen gekent worden, dan door vergelijking.

In de tweede plaats is het nodig, dat iemand de ziektens niet slegts bij naam, maar in haar beloop, en met haare

haare kentekenen kent; dit is verre weg het voornaamſte dier konst, want te redeneeren uit veronderſtellingen over de oorzaaken, en in ſubtijle beſchouwingen uit te weiden, is ſchaadelijk in het ſtuk van geneezen. De waare weg om gelukkig te ſlagen is op de kennisſe der ziektens, en uitwerkingen der geneesmiddelen acht te geeven. Dit heeft HIPPOCRATES gedaan, GALENUS en veele ouden zijn gevolgt. SIJDENHAM heeft die oude goede manier weder ingevoert; HUXHAM en PRINGLE hebben hem gevolgt. BOERHAVE heeft wel eenigzins de ſtudie der ouden weder ingevoert, maar is te veel blijven hangen in eene theorie, die geſchoeit was naar zijnen tijd, hij bande de onderſtellingen der chijmisten, en bragt 'er die van de mechanisten voor in plaats; zijne werken zijn beter geſchikt om de *geneeskonst* te onderwijzen, dan om te leeren geneezen.

Men moest evenwel dit zo verre niet trekken, als of men de Empijriſche manier de voorkeur wilde geeven. Een *Geneesheer* moet redeneeren, hij moet waarneemingen doen, en leeren uit de uitwerkingen der geneesmiddelen, wat 'er gedaan moet worden.

De *analogie* moet zijn grondſlag zijn, en niet eene redeneering *à priori*, dat is van vooren.

De oorzaaken der ziektens zijn te ſubtijl, dan dat zij onder onze zinnen vallen zouden; de werking der geneesmiddelen te duister, dan dat hij die beoordeelen zoude van nabij. Het is de ondervinding, die ons de kracht der *kina* geleert heeft, en van het *kwikzilver*, en niet de meditatie van ſpitsvindige Geneesheeren.

De meeste ziektens zijn ongeneesſelijk, veelen konnen verligt, en draagelijk gemaakt, zommige geheel geneezen worden. De *geneeskonst* moet alle die verſchillen openleggen, en dan is het eene natuurkunde van kwaalen, en geneesmiddelen; de zelfde redeneering moet 'er derhalven plaats hebben, als bij de Natuurkunde, Sterrekunde, enz.

De Matheſis is daarom nuttig in de *Geneeskonst*, om die rede waarom HIPPOCRATES haar zijnen zoon aanbeval, naamelijk om zijn verſtand te leiden, en hem te leeren redeneeren. Deeze kan minder gemist worden, dan de Scheikonst, enz., om dat een konstenaar een middel, dat beproeft is, kan en mag gebruiken, al kent hij den aart niet. Een timmerman ſnijd met zijnen bijtel even goed, of hij weet wat ijzer is, en hoe het uit de mijnen koomt, dan of hij het niet weet; het groote ſtuk is te bepaalen wanneer de bijtel te paſſe koomt.

De *geneeskonst* doet even veel nut met te leeren welke ziektens ongeneesſelijk zijn, als met de geneesmiddelen aan de hand te geeven, van die onder haar bereik vallen. Indien het gemeen dit wel begreep, zouden de kwakzalveren haast gedaan hebben. Dog de meesten meenen, dat alles geneesſelijk zijn moet; de valſche Geneesheeren zijn maar zelven oorzaak van; anderen ſpotten met de konst, als geheel onnut; deeze zijn nog dwaazer, want zij dwaalen uit onkunde, en gebrek aan redeneerkunde; de anderen worden door hunne hoop verleid, en door beloften van oneerlijke Geneesheeren; ieder wil geneezen zijn, en mislukt het, zo werpt men den ſchuld op den Geneesheer, en niet op de kwaale.

GENEESMEESTER, zie GENEESHEER.

GENEESMIDDELEN; in 't latijn *Medicamenta*; hier door verſtaat men alle zodanige ſtoffen, die bekwaam zijn om in de mensch of dier eenige nuttige verandering te wege te brengen; dat is te zeggen, dienſtig om de gezondheid te herſtellen, of 'er de ontſchikkingen van voor te koomen, het zij men dezelve inwendig gebruike, of uitwendig oplegge.

De *geneesmiddelen* zijn veelerlei en zeer verſchillende, zo wel in hunne ſtoffe, als hoedanigheden en kragten: Zij worden genomen uit alle de drie *rijken der natuur*, als uit het *planten-*, *dieren-*, en *mineralien-rijk*, dog wel verre de meeste uit het eerſte, en vervolgens uit 't tweede of *dieren-rijk*, dewijl die de zagtſte en met de natuur des menſchen best overeenkomende zijn, hoewel 'er ook zommige zeer nuttige artzenijen uit het *mineralien-rijk* voortkoomen of bereid worden.

De *geneesmiddelen* zijn *in-* of *uitwendige*, en deeze, of *enkelde* of *zaamengeſtelde*: De *enkelde* beſtaan alleen uit eene ſtoffe, of zijn maar uit eene ſtoffe bereid; maar de *zaamengeſtelde* beſtaan uit verſcheiderhande ſtoffen, bij zaamen genoomen, en tot een *geneesmiddel* toebereid.

Veelerlei is de bereiding der ſtoffen tot *geneesmiddelen*, zommige worden alleen eenvoudig toebereid, bij voorbeeld tot *poeders*, *afkookzels*, *aftrekzels*, *zappen*, enz.; andere worden door de konst der *Pharmacie* en *Chijmie* gereed gemaakt, gelijk de *gedistilleerde wateren*, *geesten* en *olien*, *conſerven*, *confituuren*, *ſijroopen*, *electuarien*, *opiaten*, *confectien*, *zaamengeſtelde poeders* en *ſpecies*, *pillen*, *trochisken*, *uitgeperſte olien*, *balſems*, *zalven*, *pleiſters*, *tinctuuren*, *eſſentien*, *elixirs*, *extracten*, *harſen*, *vaste* en *vlugge zouten*, *flores*, *croci*, en andere, die men alle elk op zijn plaats beſchreeven vind.

Het *vergift*, dat van veelerlei zoort is, is het tegengeſtelde van een *geneesmiddel*, en vernielt onze natuur: Egter kan het dikwils door de konst tot een heilzaam *geneesmiddel* toebereid worden, zo wel tot het inwendige als uitwendige gebruik; gelijk aan de *ſublimaat* en 't *arſenicum* klaarlijk blijkt.

De *geneesmiddelen* werken op verſchillige wijze, want zij tasten, of ten eerſten, de plaats aan, waar toe zij zijn beſtemt, gelijk bij voorbeeld de *braak-* en *purgeermiddelen*; of zij worden door het vermogen van 't harte door 't bloed gedreeven, en betoonen aldus hunne kragt op verſcheide plaatzen teffens, of ook op deeze of geene plaats in het bijzondere; zo dat ze min of meer, het zij op de pis of zweet, of op het bloed en ſpeekzel, afzonderlijk werken, en daar door de kwaade ſtoffen, die de oorzaaken der ziekte zijn, uit 't lighaam voeren.

Men is in de Geneeskonst gewoon, de *geneesmiddelen* verſchillige benaamingen te geeven, na dat ze eene bezondere kragt tegen deeze of geene ziekte hebben, of op de eene of andere ſtoffe of deel des lighaams hooftzaakelijk werken: Het zal niet onnut zijn, de voornaamſte of meest gebruikelijke van die benaamingen hier bij malkanderen te voegen, om ze met een opſlag van het oog te kunnen zien, als volgt.

Aanprikkelende middelen, *Stimulantia* (*ſcil. Remedia.*)
Afveegende, *Extergentia*, *abſtergentia*, *detergentia*, *ſaponacea*.
Algemeen geneesmiddel, *Catholicum*.
Blaartrekkende, *Veſicatoria*.
Beroerte, (Tegen de) *Antapoplectica*.
Beſchermings-midddel, *Præſervativum*.
Blanket-middel, *Cosmeticum*.
Bloedſtillende middelen, *Enæmon*, *ſanguinem ſiſtentia*.
Bloedzuiverende, *Sanguinem purificantia*.
Borstmiddelen, *Bechica*, *thoraica*.
Braakmiddelen, *Expectorantia*, *emetica*, *vomitoria*.
Braaking ſtillende middelen, *Antemetica*.

Brand middelen, *Cauſtica, cauteria, eſcharotica, pijrotica.*
Bijt middelen, *Cathæretica, corrodentia, corroſiva.*
Doordringende, *Penetrantia.*
Doorknaagende, *Ruptoria.*
Droogmaakende, *Stomatica, ſiccantia.*
Dorstlesſchende, *Adipſa, ſitim ſistentia.*
Drift of woeling ſtillende, *Paregorica.*
Engborstigheid, (Tegen de) *Antasthmatica.*
Ettermaakende middelen, *Suppurantia.*
Gal afvoerende, *Chalogoga.*
Galmaakende, *Bilioſa.*
Geest verſterkende, *Analeptica.*
Geheugen verſterkende, *Anamniſtica, memoriam confortantia.*
Graveel-middelen, *Antinephritica.*
Hartverſterkende middelen, *Cardiaca, cordialia.*
Hoofdverſterkende, *Cephalica.*
Hoofdzuiverende, *Apophlegmatizantia, ſialagoga.*
Jigt, (Tegen de) *Antarthritica.*
Inſnijdende middelen, *Incidentia, attenuantia.*
Kauw middelen, *Masticatoria, ſialagoga.*
Koorts verdrijvende, *Antifebrilia, febrifuga.*
Korstmaakende, *Eſcharotica.*
Kraamzuivering bevorderende, *Lochagoga, ariſtolochia.*
Kragtverwekkende, *Analeptica, confortantia, roborantia.*
Kramp, (Tegen de) *Antispasmodica.*
Krop-zweeren, (Tegen de) *Antichoerædica.*
Lammigheid, (Tegen de) *Antiparalijtica.*
Laxeerende middelen, *Eccoprotica, laxantia.*
Lever-middelen, *Hepatica.*
Long middelen, *Pulmonica.*
Losmaakende middelen, *Digerentia, digestiva.*
Maag-middelen, *Stomachica.*
Maandſtonde verwekkende, *Emmenagoga.*
Maatigende middelen, *Demulcentia, temperantia.*
Melkmaakende middelen, *Galactofera, lactifera.*
Melkopdroogende middelen, *Lactifuga, lacimminuentia.*
Milt middelen, *Splenica, ſplenetica.*
Moëder-middelen, *Hijſterica, uterina.*
Mond-middelen, *Stomatica.*
Neerploffende middelen, *Precipitantia.*
Niermiddelen, *Nephritica.*
Nies middelen, *Errina, ptarmica, ſternutatoria.*
Omwindende middelen, *Obvolventia.*
Ondervindlijke middelen, *Empirica.*
Oog-middelen, *Ophtalmica.*
Oor middelen, *Acustica, Otica.*
Opdroogende middelen, *Exſiccantia, ſiccantia.*
Openende, *Aperientia, deobſtruentia.*
Oplosſende, *Reſolventia, ſolventia.*
Pisdrijvende, *Diuretica.*
Pleuris middelen, *Antipleuritica.*
Podagra, (Tegen 't) *Antipodagrica.*
Prikkelende middelen, *Stimulantia.*
Purgeer-middelen, *Cathartica, purgantia.*
Pijnſtillende middelen, *Anodina, antiſpasmodica.*
Quijling verwekkende, *Salivantia.*
Rood-bijtende of rood-maakende, *Rubefacientia, phœnigmus.*
Rijp maakende, *Maturantia.*
Saamentrekkende, *Adſtergentia.*
Scheurbuiks-middelen, *Antiſcorbutica.*
Slaap verwekkkende middelen, *Hijpnotica, ſomnifera, ſoporifera.*
Slaap verminderende, *Anthijpnotica.*
Slijm afdrijvende, *Phlegmagoga.*
Specerijagtige, *Aromatica.*
Steenbreekende, *Lithontriptica.*
Splinters uittrekkende, *Epijpastica.*
Stompmaakende, *Obtundentia.*
Stoppende, *Obſtruentia, adſtringentia.*
Streelmiddelen, *Palliativa.*
Tandmiddelen, *Odontalgica.*
Tegen de teering, *Antiphtiſiaca.*
Tegen de vallende ziekte, *Antepileptica.*
Te rug drijvende, *Repellentia.*
Twijffelagtige middelen, *Ancipitia.*
Uitdrijvende, *Bezoardica.*
Uitwendige opleg-middelen, *Topica.*
Veelkragtige middelen, *Polijchreſta.*
Veranderende, verbeterende, *Alterantia.*
Verdeelende, *Reſolventia.*
Verdikkende, *Condenſantia, incraſſantia, inſpiſſantia, mucilaginoſa.*
Verdoovende, *Narcotica.*
Verdunnende, *Attenuantia, Incidentia.*
Vergift-weerſtaande, *Alexipharmaca, alexiteria, antidota.*
Verhardende, *Indurantia, ſclerotica.*
Verkoelende, *Refrigerantia.*
Verkwikkende, *Analeptica, reſtaurantia.*
Verrotting tegenſtaande, *Balſamica, antiputridinoſa.*
Verſterkende, *Confortantia, corroborantia.*
Verſtoppende, *Obſtruentia, oppilatoria.*
Verwarmende, *Calefacientia.*
Verweekende, verzagtende, *Emollientia.*
Verzoetende, *Edulcorantia.*
Vleeschmaakende, *Sarcotica.*
Vlugge, *Volatilia.*
Voedende, *Alimentoſa, nutrientia.*
Vogten verbeterende, *Diæthetica.*
Water afdrijvende, *Hijdragoga.*
Welruikende, *Odoratifera.*
Windbreekende, *Carminativa.*
Wonden ſluitende, *Cicatrijantia, Epulotica.*
Wondheelende, *Conſolidantia, glutinantia, vulneraria.*
Wondzuiverende, *Mundificantia.*
Wormdoodende, *Anthelmintica.*
Zenuw verſterkende, *Nervina, Tonica.*
Zuiverende, *Mundificantia.*
Zuurbreekende of opſlurpende, *Abſorbentia, præcipitantia.*
Zuur wederſtaande, *Antacida.*
Zweetdrijvende, *Diaphoretica, perſtirantia, ſudorifera.*

Deeze en meer andere diergelijke benaamingen vind men op ieders duitſche of latijnſche artijkel verklaart, en de voornaamſte geneesmiddelen, daar toe behoorende, aangeweezen.

Dewijl ook de Geneeshceren zedert ouds, verſcheidene *ſimplicia*, die van eenerlei kragt zijn, onder één tijtel of benaaming begrijpen; en zommige ook zamen onder die bekende benaaming voorſchrijven; zo zal het niet ondienstig zijn, hier ook voor de onkundige in deezen, te melden, welke zodanige zijn; als volgt.

De V groote openende of pisdrijvende wortelen.

Eppe-wortel, *Radices Apii, effic.*; of als die ontbreekt,
Hondgras-wortel, *Graminis Canini.*

Aspergie-

Aspergie-wortel, *Asparagi.*
Venkel-wortel, *Fæniculi.*
Peterſelie wortel, *Petroſelini.*
Muizedoorns-wortel, *Rujci*; of als deeze ontbreekt, de wortelen van *Taraxicum* of *Cichoreij* (*Taraxici vel Cichorii*).

De V kleine openende wortelen.
Meekrap-wortel, *Radices rubiæ tinctorum.*
Hondsgras-wortel, *Graminis canini.*
Stalkruid-wortel, *Ononidis.*
Kr sdistel-wortel, *Erijngii.*
Capper-wortel, *Capparidis.*

De V weekmaakende kruiden.
Heemst, *Althæa vel Bismalva.*
Maluwe, *Malva.*
Bingel-kruid, *Mercurialis.*
Glas-kruid, *Parietaria.*
Vioolen-kruid, *Violaria*; of in plaats van de twee laatſte Bete en Melde (*Beta & Atriplex*).

De V Hair-kruiden.
Gemeen Venus- of Vrouwen-hair, *Capillus veneris vel Adianthum nigrum.*
Muur of Steen-ruit, *Ruta muraria vel Adianthum album.*
Wederdood, *Polijtrichum ſeu Trichomanes.*
Steen-varen, *Ceterach vel Aſplenium.*
Hertstong, *Lingua cervina ſeu Scolopendrium.*

De IV hartſterkende bloemen.
Bernagie bloemen, *Flores Borraginis.*
Buglosſe- of Oſſetongs-bloemen, *Buglosſæ.*
Roode Rooſen, *Roſarum.*
Blauwe Vioole-bloemen, *Violarum.*

De IV groote verwarmende zaaden.
Anijs-zaad, *Semen aniſi.*
Carweij zaad, *Carvi.*
Coriander-zaad, *Coriandri*; of in deszelfs plaats Cumijn-zaad, *Cumini.*
Venkel-zaad, *Fæniculi.*

De IV kleine verwarmende zaaden.
Ammeij-zaad, *Semen ammeos.*
Ronde Nagels of Nagel-koppen, *Amomi*; of in haar plaats kleine Cardamome, *Cardamomi minus.*
Eppe zaad, *Apii oſſic.*
Peen- of geele wortel-zaad, *Dauci.*

De IV groote verkoelende zaaden.
Concommer-zaad, *Semen Cucumeris.*
Meloen zaad, *Melonis.*
Calbasſe-zaad, *Cucurbitæ.*
Citrulle-zaad, *Citrulli*; of in plaats van dit meer Concommer-zaad.

De IV kleine verkoelende zaaden.
Latouw-zaad, *Semen Lactucæ.*
Cichoreij-zaad, *Cichorii.*
Endivie-zaad, *Endiviæ.*
Porcelein-zaad, *Portulacæ.*

De V zoorten van Mijrobolanen.
Bellirici, zijn rond.
Chebuli, zijn lang, bijna vijfkantig en de grootſte.
Citrini, zijn lang en bruinagtig-geel.
Emblici, zijn in ſtukken zonder ſteenen.
Indi, zijn langwerpig, bijna agtkantig, zwart, en de kleinſte.

De III zoorten van Peper.
Gemeene zwarte peper, *Piper nigrum, ſeu Melano-piper.*
Witte peper, *Piper album, ſeu Leuco-piper.*
Lange peper, *Piper longum, vel Macro-piper.*

De III zoorten van Santel-hout.
Wit Santel-hout, *Santalum album.*
Geel Santel-hout, *Santalum citrinum.*
Rood Santel-hout, *Santalum rubrum.*

De III zoorten van Aloë.
Succotrina, is de beste.
Hepatica, koomt de voorige nabij.
Caballina, is de ſlegtſte en onzuiver.

De IV groote Cordiaale Wateren.
Caneel-water, *Aqua Cinnamomi.*
Rooſen-water, *Roſarum.*
Anjelier-water, *Carijophijllorum hortens, vel Tunicæ.*
Meliſſe-water, *Meliſſæ.*

De IV kleine Cordiale Wateren.
Bernagie-water, *Aqua Borraginis.*
Cichoreij-water, *Cichorii.*
Endivie-water, *Endiviæ.*
Hijſop-water, *Hijſopi.*

De IV gemeene verzagtende Olien.
Rooſen-olie, *Oleum Roſarum.*
Witte Lelien-olie, *Liliorum alborum.*
Camille-olie, *Camomillæ.*
Dil-olie, *Anethi.*

De IV Verwarmende Zalven.
Heemst-zalf, *Unguentum Althææ.*
Aregon-zalf, *Aregon.*
Agrippe zalf, *Agrippæ.*
IJzer-zalf, *Martiatum.*

De IV verkoelende Zalven.
Witte zalf, *Unguentum album.*
Nutritums-zalf, *Nutritum.*
Populier-zalf, *Populeum.*
Verkoelende zalf, *Infrigidans.*

De V koſtelijke Fragmenten.
Rubijn, *Rubinus.*
Granaat, *Granatus.*
Hijacinth, *Hijacinthus.*
Smaragd, *Smaragdus.*
Saphijr, *Saphijrus.*

GENERATIO; *Voort-teeling*; is een nieuw begin der dingen, die een leven hebben, en heeft derhalven plaats, zo wel onder de planten als dieren; wordende daar toe vereischt twee zig vereenigende oorzaaken (*cauſæ ſociæ*), namelijk de *mannelijke* en *vrouwelijke ſexe*: Het werk der *mannelijke ſexe* is, om de *vrouwelijke* te bevrugten, en het werk der *vrouwelijke*, om't *mannelijke zaad*, of de

vrugtbaarmaakende ſtoffe, te ontvangen, het vrugtbeginzel te draagen, te voeden, en te baaren. Zie op EIJ, EIJER STOK en VOORT-TEELING.

GENET-KAT; in 't latijn *Genetta*; is een dier onder 't geſlagt der *fretten* behoorende; deszelfs grootte is als die van een klein *vosje* of als een *kat*, ook gelijken zijne ooren vrij wel na deeze laatſte, het lijf is egter veel dunner, en de ſnoet zeer ſmal en puntig; het hair zijner vagt is donker-bruin met een geele weerſchijn, en met zwarte plakken bezaait; zijn ſtaart is met zwarte en witagtige ringen zeer fraaij geſchakeert.

De *Genet-kat* onthoud zig het meest in de Oosterſche landen aan de oevers der meiren en rivieren; zij worden egter ook elders gevonden; dewijl men ze veelvuldig in de huizen te Conſtantinopolen ziet die tam gemaakt zijn, en gebruikt worden om ratten en muizen te vangen.

GENEVER-BOOM, zie JENEVER-BOOM.

GENGBER; *Gember*; in 't latijn *Zingiber*; (*Amomum ſcapo radicato, ſpica ovata*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas, zegt men, dat met bladen groeit in de gedaante van riet, of als de water-lisch; de wortelen zijn knobbelagtig en verbeelden klauwen, en kruipen onder de grond voort, zijn van verſcheiderhande dikte, maar hebben meest de dikte van een vinger; en zijn van buiten wit, ros of zwartagtig en van binnen wit of geel, hebben een aangenaamen reuk en ſcherpe ſmaak; uit de wortel ſpruit een ſteng voort, met een zoort van air, die kleine bloemen en 't zaad bevat.

Of ſchoon de *gengber*, als mannelijk en vrouwelijk onderſcheiden word, is 'er in het geſlagt geen verſchil, want beide hebben in ieder bloem, een ſtijltje of mannelijk deel, en een vrouwelijk; behoorende dus tot het eerſte geſlagt, en verdeeling van LINNÆUS.

Plaats. De *gengber* groeide voor deezen alleen op verſcheidene plaatzen in Oost-Indiën; maar naderhand heeft men ze van daar in de West-Indiën gebragt, daar ze nu veel op de *Antilliſche* eijlanden op *St. Domingo*, *Jamaica*, en elders gebouwd, en de meeste die in Europa komt, van daar gebragt word.

Men heeft drie zoorten van *gengber*, als *witte*, of *grijsagtige*, *roode* en *zwartagtige*: De witte en grijze is binnen geelagtig, en word voor de beste geagt, maar de roode die fraai wit van binnen is, houd men niet zo goed: Hij moet om goed in het gebruik te zijn, niet te oud en geheel weezen, en niet ligtelijk kunnen gebrooken worden, ook van binnen harsagtig uitzien, en een ſcherpe ſmaak hebben.

Eigenſchappen. De *gengber* is verwarmend, inſnijdend, openend; verwarmt en verſterkt de koude maag en ingewanden, bevordert de kooking der maag en verteert alle rauwigheden en ſlijmen, en is zeer dienſtig tegen de winden, buikpijn, en kolijk, als mede tegen de verkouding, roos, duizeling en hoofd-gebreken, welke uit de maag ontſtaan; met bittere dingen vermengt, is hij zeer dienſtig tegen de andere en derdendaagze koortzen; word ook gepreezen om het gezigt te verſterken, en de oogen klaar te maaken.

Men conſijt de *West Indiſche gengber* op deeze manier. De klaauwen worden vergadert eer zij riip, en nog zeer teder en zagt zijn; men raspt 'er de buitenſte ſchil af, en men ſnijd ze naar-believen, en legt ze te weeken tien dagen lang in het water, om 'er de ſcherpheid te beter uit te trekken, vernieuwende telkens het water tweemaal daags; vervolgens laat men ze in ruim water kooken een half uur lang, en afgegooten en uitgedroopen zijnde, legt men ze nog heet in ſlappe, maar klaare ſijroop, 24 uuren lang; deeze weder afgegooten zijnde, legt men ze in een ſterker ſijroop, en dus tot drie reizen, en op deeze wijze bewaart men ze voor conſituuren; wil men 'er *marmelade* van maaken, neemt men ze 'er uit, en laat de klaauwen droogen.

De *West Indiſche gengber* dus bereid, heeft een amber koleur, is zeer helder, en aangenaam, de ſijroop is van gelijken helder.

Voorts maakt men er in de apotheeken *confectie*, *ſpecies diazingiberis*, enz. van, en hij word in veelerlei geneesmiddelen gemengt, hoewel hij tegenwoordig zo veel niet meer in de geneeskunde gebruikt word, als in voorige tijden, toen hij eerst in *Europa* kwam, zeer waarſchijnlijk, om dat hij zeer gemeen en overvloedig is; egter kan men zeggen, dat hij in der daad een der beste middelen in bovengemelde en meer andere diergelijke gebreken is.

De *gengber* heeft ook zijn gebruik in de keuken, bij deeze en geene ſpijzen, zauzen, gebak, enz. daar hij bij past, niet alleen om dezelve ſmaakelijk te maaken, maar doet die ook gezonder worden.

GENGBER-BROOD, zie GEBAK, *pag.* 794.

GENGBER (DUITSCHE), zie KALFS-VOET.

GENGBER-KEEKS, zie GEBAK, *pag.* 794.

GENICULATUS, *Nodoſus*, *Knoopig*, *Geknoopt*, *Knobbelig*, *Lid-formig*; gelijk de ſtengen, takken, en wortelen van zommige planten groeijen, dus zegt men *caulis geniculatus vel nodoſus*, geknopte ſteng.

GENICULUM, *Nodus*; een *Knoop*, *Knobbel*; worden genoemt de *knoopen* der lidformige planten, als bij voorbeeld van *rogge*, *weit*, *aardbeſſen*, enz.

GENIOGLOSSI MUSCULI; dus worden die ſpieren genoemt, welke van de zijd-deelen der onder-kin af, tot in de tong loopen, en dezelve zijdelings afleiden.

GENIOHIJODEI MUSCULI; deeze ſpieren, die in het grieksch de naam van *geneion* draagen, koomen van de kin af, en eindigen in de grond van het tongbeen.

GENISTA, zie AGUL en BREM.

GENISTA HUMILIS, zie GENISTELLA.

GENISTA SPINOSA, zie BREM (STEEKENDE-).

GENISTA TINCTORIA, zie BREM (AKKER-).

GENISTELLA; *Chamæ-geniſta*, is van verſcheiden zoorten, die medezoorten van de *brem*, en zommige doornig, andere zonder doorns zijn, groeijende zommige in Duitschland, andere in Frankrijk en elders, zie LINN. *Spec. Plant. pag.* 710, 711.

Daar is ook een kruidagtige zoort van *geniſta*, *kleine of laage akker brem* of *aard-brem* genoemt; in 't latijn *geniſtella herbacea*; *chamæ-genista ſagitalis*; *genista humilis* DODONÆI. (*genista ramis ancipitibus articulatis*, *foliis ovata-lanceolatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruid-gewas groeit niet hoog, heeft platagtige ſtengen en takjes, die in leden gedeelt zijn, en de bladen en ſtengen of takken te gelijk uitmaaken, zo dat het ſchijnt, als of 't eene blad boven het andere voortkoomt; op de top van deeze platagtige ſtengjes en takjes koomen verſcheidene geele bloemen bij elkander voort, zo als die van de *gemeene brem*, waar na ook diergelijke hauwtjes en zaaden volgen, maar kleiner.

Plaats. Dit kruid groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, enz. op vogtige akkers en grazige plaarzen.

GENITALIA; de *Teel-deelen*; in de planten zijn de helm-

helmtjes (*antheræ*) der bloemen de mannelijke, en het *merk* (*ſtigma*) de vrouwelijke teel-deelen.

GENITURA; *Semen masculinum*; het *voortteelingszaad*; in de planten is het't fijne ſtof op de helmtjes der bloemen, dat de vrouwelijke bloemen bevrugt. Zie ook BIJ en FARINA FOECUNDANS.

GENOODSCHAP; *Zamenleeving*; *Gezelligheid*; in 't lat. *Societas*, *Sociabilitas*. De menſchen zijn geſchapen om in genoodſchap met elkanderen te leeven: Indien Gods voorneemen ware geweest, om ieder redelijk ſterveling alleen, en van de anderen afgezondert te doen woonen, zoude hij aan elk van hun dienſtige en voldoenende hoedanigheden tot dat eenzaam leeven geſchonken hebben; dit is waarſchijnelijk het doelwit van den Schepper niet geweest, om dat hij wilde, dat de banden van bloed en geboorte tusſchen de menſchen die uitgeſtrekter vereeniging, die hij onder hun bepaalt had in te voeren, begosten te vormen; de meeste hoedanigheden van de mensch, zijne natuurlijke geneigtheden, zijne zwakheid, zijne nooddruften verſtrekken tot zo veele zekere bewijzen van des Scheppers voorneemen in deezen. Dusdanig is in der daad den aart en het geſtel van den mensch, dat hij buiten *genoodſchap* of *zaamenleeving* niet in ſtaat is, zijn leeven te bewaaren, zijne hoedanigheden en vermoogens te ontwimpelen en te volmaaken, nog zig een opregt en zeker geluk te verſchaffen. Laaten wij ſlegts ons oog vestigen op een kind, dat zo even door zijn moeder is gebaart, wat zou 'er van worden, indien een goeddoende en behulpzaame hand geen zorge voor hem droeg, en het onnozel wigt het noodige verſchafte? Het moet vergaan indien niemand voor hem zorgt; en die ſtaat van zwakheid en nooddruft vergt geen kortſtondige, maar een aanhoudende en langduurige hulpe; volgt hem in zijn jeugd, en gij zult in hem niet anders dan onbeſchaaftheid, onweetentheid en verwerde denkbeelden vinden; aan hem zelven overgelaaten zijnde, zult gij in plaats van een redelijk ſchepzel dat met verſtand begaaft is, niet anders dan een wild, woest en misſchien ontembaar dier ontmoeten; onbewust van alle de gemakken des leevens, door verveelingen gekwelt, en door bekommeringen en ongerustheden geſoltert, verſtrekken hem zijne zielsvermoogens, waar mede hij boven de redenlooze dieren begaaft is, door gebrek van ontwimpeling en ontbeering van vermoogens om dezelve werkſtellig te kunnen maaken, tot een onuitſpreekelijke last, dewijl hij innerlijk gevoelt tot iets verheveners voortgebragt te zijn, als hij in dien toeſtand geniet; geraakt men tot hooge jaaren, zo kan die trap van ons leeven als eene wederkeering van zwakheden aangemerkt worden, die ons alzo afhankelijk van anderen maakt, als wij het in de onnoozele kindsheid waaren. deeze afhankelijkheid doet zig nog ſterker gevoelen in de ongemakken en ziektens, zie hier op welk eene wijze SENECA *de Benef. L. IV. c.* 18. ons dit met een natuurlijk penceel afmaalt. „ Waar „ (zegt hij) hangt onze zekerheid van af, indien het niet „ is in de wederzijdſche dienſtbewijzingen? Het is en„ kel die händel van weldaaden die het leeven gemakke„ lijk maakt, en in ſtaat ſtelt om ons tegens de beleedi„ gende en onverwagte aanvallen te verdedigen; welke „ zoude het lot van 't menſchelijk geſlagt zijn, indien „ elk afzonderlijk woonde? Zo veele menſchen ook zo „ veele prooijen en ſlagtoffers voor de andere dieren, „ een bloed dat ligtelijk is te ſtorten, in een woord de „ zwakheid zelve. De andere dieren hebben voldoenen„ de kragten om zig te verdedigen, alle die zwervende „ moeten zijn, en aan wien hunne woestheid belet trops„ wijze te kunnen leeven, koomen, om zo te ſpreeken, „ gewapent ter weereld, in plaats dat de mensch van alle „ kanten met zwakheden omringt is, geen tanden nog „ klauwen tot zijne verdeeding hebbende; dog de krag„ ten, die hem ontbreeken wanneer hij alleen is, vind „ hij, zig met zijns gelijken vereenigende; de natuur heeft „ hem om zig ſchadeloos te ſtellen twee zaken geſchonken, „ die hem boven de dieren verheft, ik bedoele de *reden* en „ de *gezelligheid*, waar door de gene die alleen aan nie„ mant koste wederſtaan alles word; de *zaamenleeving* „ met zijns gelijken, geeft hem magt over alle de ande„ re dieren; die zelfde *zaamenleeving* maakt, dat niet te „ vreeden met het element, waar op hij gebooren is, „ zijne heerſchappije zig zelfs tot over de zee uitſtrekt; „ 't is die zelfde vereeniging, welke hem middelen in zij„ ne ziektens, hulpe in zijn ouderdom, verligting aan „ zijne ſmerten en verdriet verſchaft; zij is het die hem „ in ſtaat ſtelt, om zo te ſpreeken, het geluk te trotzee„ ren. Beneemt de zaamenleeving aan de menſchen, „ zo zult gij de vereeniging van zijn geſlagt vernielen, „ waar van het behoud en al het geluk des leevens af„ hangt.

De *zaamenleeving* zo noodzaakelijk voor de mensch zijnde, heeft GOD hem een geſtel, hoedanigheden en talenten gegeeven, die hem tot die ſtaat zeer bekwaam maaken; dusdanig is bij voorbeeld de hoedanigheid der ſpraak, welke ons het middel verſchaft, om onze denkbeelden met zo veel gemak en ſnelheid aan andere mede te deelen, en welke hoedanigheid buiten de zaamenleeving van geen 't minſte gebruik voor ons zoude zijn: Men kan het zelfde zeggen van de neiging tot de navolging, en van dat verwonderenswaardig werktuigelijke, welke te wege brengt, dat alle de hartstogten en indrukzelen der ziel zig zo ligtelijk van de een aan d'ander mededeelen; het voldoet dat een mensch aangedaan en bedroeft ſchijnt, om ons te beweegen en medelijden met hem te doen hebben; *homo ſum, humani a me nihil alienum puto*: Laat een mensch u aanranden, op wiens gezigt de blijdſchap geſchetst ſtaat, hij zal in u een gevoelen van vreugde verwekken; de traanen van een onbekende doen ons aan, voor dat er ons zelfs de oorzaak van bewust is; en het gejammer van iemand, met wien wij niets dan de menſchelijkheid gemeen hebben, doet ons door een werktuiglijke beweeging, die alle overdenking voorafgaat, tot zijn hulpe loopen. Dog dit is 't niet alles, wij zien dat de natuur de gaven en talenten zeer verſchillende onder de menſchen heeft uitgedeelt, aan zommige de bekwaamheid vergunnende, om zekere zaaken te kunnen doen, die als onmogelijk voor anderen zijn; terwijl deezen op hun beurt een vernuft hebben, die door dezelfde natuur aan anderen is geweigert; indien gevolgelijk de aangeboorene nooddruften der menſchen dezelve de eene van d'andere doet afhangen, zo maakt dat de verſcheidentheid der talenten waar mede zij begaaft zijn, en die hun in ſtaat ſtelt om zig onderling te helpen, hun verbind en vereenigt: Dat zijn alle zo veel duidelijke merktekenen, dat de mensch tot de zaamenleeving voorbeſchikt is.

Indien wij daar te boven onze neiging raadpleegen, zullen wij ook gevoelen, dat ons hart natuurlijk helt om na 't gezelſchap van ons gelijken te verlangen, en in tegendeel eene volkoomene eenzaamheid, als een ſtaat van verlaating en verveeling, vreest; indien men onderzoekt waar van daan die verbindende en gezellige neiging in ons

voortſpruit; zal men bevinden, dat zij ons zeer dienſtig door den oorſprong van ons weezen is geſchonken, om dat het in de *zaamenleeving* is, dat de mensch de meeſte middelen tot vervulling zijner nooddruften vind, en de gelegentheid om de meeste zijner hoedanigheden te oeffenen; het is daar inzonderheid, dat hij die gevoelens kan beproeven en openbaar maaken, waar aan de natuur zo veele bekoorlijkheden gehegt heeft, zo als de liefdaadigheid, vriendſchap, mededoogen, edelmoedigheid, enz., want dusdanig is de bekoorlijkheid van die gezellige neigingen, dat daar uit alle onze zuiverſte vermaaken opwellen: Niets is in der daad zo vergenoegend en vleijende, als te denken, dat men de agting en vriendſchap van een ander verdient; de geleertheid verkrijgt een nieuwe luister en waarde, wanneer zij zig opentlijk kan vertoonen; en nooit is de vreugde leevendiger dan op het ogenblik dat men ze voor de oogen van anderen kan doen ſchitteren, of in de boezem van een geliefde vriend uitſtorten; zij verdubbeld met zig mede te deelen, om dat bij ons eigen genoegen het aangenaam denkbeeld gevoegt word, dat wij zulks ook aan anderen veroorzaaken, en hen daar door zo veel te naauwer aan ons verbinden; het verdriet in tegendeel vermindert en verzagt, het zelve met een ander deelende, even gelijk als een last ligter word, wanneer een gedienſtig mensch ons helpt dezelve te torſchen: Diensvolgens roept en nodigt alles ons tot den ſtaat van *gezelligheid* en *zaamenleeving*, de hulpe van anderen maakt ze ons noodzaakelijk, de neiging vormt er ons een vermaak van, en de helling die wij er van natuure toe hebben, toonen ons, dat het wezentlijk 't inzigt van onzen Schepper is geweest.

De geheele huishouding van de *menſchelijke zaamenleeving* ſteunt op dit algemeene en eenvoudige grondbeginzel: *Ik wil gelukkig zijn, maar ik leeve met menſchen die insgelijks een ieder aan zijn kant wil gelukkig weezen; laat ik dan het middel zoeken van mijn geluk te verſchaffen met het hunne te bevorderen, of zonder 'er ten minſten ooit eenig nadeel aan toe te brengen.* Wij vinden dit grondbeginzel in ons hart geprent, en indien de Schepper 'er van de eene kant de liefde tot ons zelven in heeft geplaatst, zo heeft hij 'er met de andere hand een gevoelen om ons gelijken wel te doen ingedrukt; die twee neigingen, ſchoon de eene van d'andere onderſcheiden, hebben nogtans niets tegenſtrijdigs, en GOD die ze ons heeft ingeboezemt, heeft ze voorbeſchikt om gezaamentlijker hand te werken, zig onderling te helpen, en geenzins om zig te vernielen; ook ſmaaken welgeplaatſte en edelmoedige harten het allerzuiverſte genoegen, met aan andere menſchen wel te doen, om dat zij in deezen niet anders dan eene neiging volgen, die de natuur hun heeft ingeſchapen. De zedekundigen hebben aan die eerſte oorſprong van weldaadigheid de naam van gezelligheid, (*ſociabiliteit*) gegeeven; uit het beginzel der gezelligheid, vloeijen als uit derzelver bron alle de wetten der zaamenleeving, en alle onze zo wel algemeene als bijzondere pligten ten aanzien van andere menſchen. Dit is de grondſteun van alle menſchelijke wijsheid, de bron van alle natuurlijke of aangeboore deugden, en het algemeene beginzel van de geheele zedeleer en burgerlijke zaamenleeving.

GENOODSCHAP en MAATSCHAPPIJE, beduid dezelfde zaak; eene overeenkoomst van verſcheidene leden, tot het verrigten van zekere zaaken, volgens wetten, door hun zelven opgeſteld, aan welken zij zig onderling, willekeurig verbinden; zulk een *genoodſchap* kiest uit zig zelven Beſtierders, en eenen Geheimſchrijver of Secretaris. Te vooren had men geene Maatſchappijen, dan die door koopliedeu wierden opgerigt om winst te doen, dog zedert het laatſte der voorleedene eeuwe, hebben verſcheidene Geleerden zig vereenigt, en een *genoodſchap* of *maatſchappije* opgerigt tot het gemakkelijker gemeen maaken van hunne uitgewerkte ſtukken, verhandelingen en waarneemingen; zij hebbe zig zelfs buiten hun land uitgeſtrekt, en leden aangenoomen uit nabuurige, zelfs uit verre afgeleegene landen, en hier door de wetenſchappen zodanig algemeen gemaakt, en verbeterd, dat men met recht kan zeggen, dat zedert ruim hondert jaaren de konsten en wetenſchappen meerdere vorderingen gemaakt hebben, dan te vooren in duizenden.

Deeze *Genoodſchappen* worden *Academien* genoemt, wanneer de Vorsten zulk eene vergaderinge van Geleerden aanleggen, en leden beroepen in iedere wetenſchap één of meerder, met last om hunne ſchriften jaarlijks in die vergaderinge te brengen, te onderzoeken, en uit te geeven; als bij voorbeeld, de *Academie van fraaije Wetenſchappen en Inſcriptien te Parijs*; die van *Wetenſchappen*; de *Academie Françoiſe*; de *Academie der Heelkonstenaaren*, enz.; de *Academie van Wetenſchappen van Petersburg*, van *Berlijn*, enz.; daar en tegen heeft men het *Genoodſchap* of *Maatſchappije van Londen*, van *Edinburg*, van *Haarlem*, van *Middelburg*, welke, oorſprongelijk uit bijzondere leden opgerigt, zig een Protector of Beſchermer hebben gekoozen, neemende eenen Vorstelijken perzoon, welke daar tegen die *Maatſchappijen* met de tijtel van *Koninglijk* vereert hebben, gelijk die van *Londen*, *Edinburg*, enz.

Deeze *Academien*, *Bondgenoodſchappen* of *Maatſchappijen*, doen niet anders dan vergaderen, en elkanderen hunne ontdekkingen of waarneemingen mededeelen, onderzoeken, en gemeen maaken onder den titel van *Verhandelingen* of *Memoires*, *Transactien* of *Commentarien*; veelen geeven jaarlijks eenig vraagſtuk op om te beantwoorden, en ſtellen daar toe eene prijs, die in eene medaille van goud of zilver beſtaat, tot aanmoediging van wetenſchappen of konsten.

Deeze *Academien* moeten niet worden vermengt met de Hooge Schoolen, welke Academien genoemt worden van eenen ACADEMUS of HECADEMUS, die te Athenen, ten tijde van THESEUS den dichter, een *Gijmnaſium* of School oprigtede, waar in hij allerlei wetenſchappen en lighaams-oeffeningen aan de jeugd liet onderwijzen. CICERO gaf aan zijne buitenplaats te Ponzole den naam van *Academie*, om dat hij daar met eenige zijner vrienden, die Wijsgeeren waaren, omgang hield.

Wij zullen kortheidshalven zeggen, dat de Academien van ons Gemeene-best, *Univerſiteiten* genoemt worden, om dat de magt, welke men aan derzelver vergaderingen of Senaaten wegens den Souverain geeft, om *Doctoren*, *Licentiaaten* of *Baccalauren* te maaken, *univerſeel* of algemeen is ten opzigte der Republijk, waar in zij gevestigt zijn. In deeze vergaderingen worden alleen de werken, aan de Academie gegeeven, gehandhaaft; het gedrag der jeugd onderzogt, en beſtraft, en de bekwaamheid en deugd met eer bekroont, dat is, daar worden de *Doctores* of *Meesters* gemaakt, en door eene *bulle* of getuig ſchrift, met onderteekening en zegel bekragtigt. Zie HOOGE SCHOOLEN.

De Academie Françoiſe is door den Kardinaal DE RICHELIEU in den jaare 1635 opgerigt om de Franſche taal, dat

dat is, de Grammatica, de Poëfie en Welfpreekenheid te verbeteren; deeze deelt jaarlijks op de *St. Louis* uit twee medailles van goud, de eene wegens welfpreekenheid, de andere wegens dichtkunde; haar fpreuk is *à l'immortalité*.

L'Academie Royale des Inſcriptions & belles Lettres, is door LODEWIJK DE XIV. opgerigt, in het jaar 1663, en vervolgens in het jaar 1701 weder op nieuws ingerigt op den voet van de *Acad. des ſciences*; zij ontfangt de ordres van den Koning door den Secretaris van Staat; beſtaat uit tien loontrekkende, tien *aſſociés* en tien *eleves*; dog deeze clasſe is thans verandert in die der *aſſociés*; zij heeft ook *aſſociés correſpondents* zo wel binnen, als buiten het Rijk; zij heeft één Secretaris, en één Treſorier, die altoos blijven; maar de Præſident en Vice-Præſident worden uit de honoraire leden, en de Directeur en Onder-Directeur uit de loontrekkende leden gekoozen. De Præſident DUREIJ DE NOINVILLE heeft zedert 1736 aan de Academie een legaat tot een jaarlijkſche prijs van een medaille, waardig 400 livres, gemaakt; haar ſpreuk is *Vetat mori*.

L'Academie Royale des ſciences is in het jaar 1666 onder het beſtier van M. COLBERT door LODEWIJK DE XIV. opgerigt; zij neemt alle ſtukken van wetenſchap tot onderwerp, welke het natuurkundige betreffen; in het jaar 1716 is door den Hertog VAN ORLEANS eenige verandering in dezelve gemaakt; zij is onder de beſcherming van den Koning, maar ontfangt de ordres van den Secretaris van Staat; zij heeft twaalf *Honoraires*, twintig *Penſionaires*, te weeten drie Wiskonſtenaars, drie Sterrekundige, drie Werktuigkundige, drie Ontleedkundige, drie Kruidkundige, en drie Scheikonſtenaars, één Treſorier, en één Secretaris. Deeze moeten jaarlijks eene verhandeling of waarneeming mededeelen; zij heeft twaalf *adjoints*, en zes *aſſocies libres*; ook heeft zij jaarlijks één Præſident, Vice-Præſident, Directeur, en Onder-Directeur, gelijk wij van de *Acad. des Inſcriptions* enz. gezegt hebben. M. ROUILLIE DE MESLAIJ, *Conſeiller au Parlement de Paris* heeft twee prijzen aan haar gegeeven, één van 2500 livres voor de Aſtronomie, één van 2000 livres jaarlijks voor de Zeevaartkunde en Handel; de zinſpreuk is *Invenit & Perfecit*.

Behalven deeze is te Toulouſe, *l'Academie des Jeux floraux*, die uit veertig leden beſtaande, de oudſte van het Rijk is. Eene *Academie des ſciences & belles lettres* te Montpellier, die in 1706 met die van Parijs in een geſmolten is; te Bourdeaux, te Soiſſons, te Marſeille, te Lions, te Pau, te Montauban, Angers, Amiens, Villefranche, Rouen, enz.

L'Academie Royale de Chirurgie is omtrent op de zelfde voet als die van de wetenſchappen; zij beſtaat uit één Præſident, Vice Præſident, Directeur, Vice-Directeur, één Secretaris, twee Commisſarien, om uittrekzels te maaken; één tot de Correſpondentie, een Treſorier, veertig leden behooren tot het *comté perpetuel*, elf *veteranen*, twintig *adjoints*, hondert zeven-en-zestig *academiciens libres*, agtien *aſſociés etrangers*, en even veel inlanders. M. DE LA PEIJRONIE heeft een legaat gemaakt tot een jaarlijkſche prijs van 500 livres; haar zinſpreuk is *Apollo-ſalutaris*.

De *Academie der Schilderkonſt* heeft te Parijs één Protector en Vice-Protector, één Directeur, één Cancelier, vier Recteurs en toegevoegde Recteurs, één Treſorier, veertien Profeſſoren, één voor de Anatomie, en één voor de Geometrie, één Secretaris, één Hiſtoriekundige, twee Oppaſſers, enz. Behalven deeze Koninglijke Academie, zijn 'er nog twee, in de *Gobelins*, en die van *St. Lucas*, die door de Schilders en Beeldhouwers Gilde onderhouden word.

Daar is 'er nog één der *Bouwkunde*, welke allen naar het zelfde model geſchikt zijn.

De *Koninglijke Societeit te Londen*, is onder CROMWEL opgerigt door eenige Wijsgeeren, en heeft door KAREL DE TWEEDE haaren titel ontfangen in het jaar 1660; heeft tot zinſpreuk *nullius in verba*; zij beſtaat nog, en is aan geen getal leden in of buiten het Rijk verbonden; ook trekt geen van allen geld, dan alleen de twee Secretariſſen; daar is één Præſident, die door de leden gekoozen word, en twee Secretariſſen.

Die van *Edinburgh* is omtrent op den zelfden voet geſchoeit, en is eerſt door MONRO in 1730 opgerigt, dog alleen Geneeskundige zaaken bevattende, en zig hier door te bepaalt ziende, heeft dit genoodſchap zig mede tot de Natuurkunde uitgebreid, en algemeener gemaakt.

L'Academie Royale des ſciences & des belles Lettres de Pruſſe of *Berlin*, is door FREDRIK DE EERSTE onder het beleid van den Grooten LEIBNITS als Præſident opgerigt, en gaf haar eerſte werken uit onder den titel van *Miſcellanea Berolinenſia*. De groote FREDRIK DE TWEEDE heeft haar den titel gegeeven, die zij nog voert, en in het jaar 1745 begon zij haare verhandelingen in het fransch uit te geeven, omtrent op den voet als de Franſche Academie; zij geeft ook eene prijs van vijftig ducaaten jaarlijks.

De *Keizerlijke Academie van Petersburg* is door CZAR PIETER DE EERSTE opgerigt, na dat hij in 1717. te Parijs die der Wetenſchappen bezien hadde; haar zinſpreuk is *Paulatius*.

De *Koninglijke Academie van Spanjen* is opgerigt en bevestigt in het jaar 1714, zij is alleen tot nut der taal, en op de wijze als de *Academie Françoiſe* geſchikt.

De *Academia Naturæ Curioſorum* is in het jaar 1652 door eenen Medicijnen Doctor BRANSCH opgerigt, en door den Keizer LEOPOLD in het jaar 1760 in beſcherming genoomen.

De *Academien van Italien* zijn bijna niet te noemen, daar is naauwlijks eene ſtad, daar 'er niet ten minſte één is; zommige hebben tot vijf, tot twintig zelfs, Milaan vijf-en-twintig; het gebeele getal beloopt tot vijf hondert en vijftig.

Op het luisterrijk voorbeeld van zo veele *Genoodſchappen* en *Academien*, hebben eenige voornaame Heeren der Haarlemſche Regeeringe gedagt op het ſtichten van eene Maatſchappije, welke thans den naam voert van *Hollandſche Maatſchappije der Wetenſchappen te Haerlem*, en hunne eerſte bijeenkomst gehad den 21 Maij 1752, verzoekende den zeer Geleerden Heere C. C. H. VAN DER AA tot Mede-lid en Secretaris, en droegen den 31 Julij 1753 aan Zijne Doorluchtigſte Hoogheid WILLEM DE V. *Prince van Orange*, den tijtel van Protector op, het welke door Mevrouwe de Princeſſe Gouvernante zeer minnelijk wierd aangenoomen; zij heeft tot zinſpreuk *Deo & Patriæ*, en beeft in het jaar 1757 haare wetten overzien, en afzonderlijk in het licht gegeeven; zij geeft van gelijken een prijs van een goude medaille, en eene zilvere aan die het naast bij de eerſte koomt, onder den naam van *de accesſit* tot den prijs.

Dit *Genoodſchap* heeft zedert zijnen oorſprong onbegrijpelijke vorderingen gemaakt; en overtuigend doen zien, van hoe veel nut het voor een land is, om de

geleerden

geleerden door de enkele belooning van eer aan te moedigen, en onze landslieden tot eerlijke ijverzucht te prikkelen.

Die van Zeeland toonen heden geen minder ijver om de wetenſchappen door eene *maatſchappije* voort te zetten.

Te Amſterdam hebben wij onlangs eene *Academie der Tekenkonst* zien oprigten, of liever herſcheppen, en tot volmaaktheid brengen.

Te Groningen heeft men reeds een ontwerp gegeeven tot het oprigten van eene openbaare *Teken-Academie*, welke men wagt dat haast in weezen gebragt zal worden.

Het *Groninger Genoodſchap tot het doen van Proeven tot verbetering der Landbouw*; en een ander tot het doen van *Proeven om het Rundvee door Inënting tegens de Pestziekte te beveiligen*, moeten alle onze landslieden aanzetten, om mede te werken, niet alleen tot het voortzetten van konsten en wetenſchappen, maar zelfs tot het verzekeren der bezittingen onzer medeburgeren.

Indien men nettere beſchrijvingen begeert van ieder *Academie*, *Genoodſchap* of *Maatſchappije* in het bijzonder, moet men de werken zelven nazien, in welker voorredens, de historie en wetten uitvoerig voorgeſtelt worden.

GENOODSCHAP TOT BEHOUD VAN DRINKELINGEN, of *Maatſchappije tot redding van Drinkelingen*. Behalven 't geen wij op 't artijkel DRINKELING bijgebragt hebben, zijn wij thans door 't uitgeeven van het *1ſte Stukje der verhandelingen van deeze Maatſchappije* in ſtaat geſtelt, den leezer naukeuriger verſlag te doen, en te berigten, dat de beſtiering van dit allezins liefdaadig en menschlievend genoodſchap, word waargenoomen door tien Directeuren, zijnde de Heeren CLAUDE NOORTWIJK, JACOB DE CLERCQ, JEAN SCIPION VERNEDE *Bedienaar des Goddelijken woords in de Walſche gemeente te Amſterdam*, GIJSBERT ANTWERPEN VERBRUGGE VAN FREIJHOFF, PIETER MEIJER, JOHAN GOLL VAN FRANKENSTEIN, CORNELIS VOLLENHOVEN, CORNELIS VAN ENGELEN, JOH. ALB. SCHLOSSER *Med. Doct.* enz., en JOHANNES LUBLINK *de Jonge*; deeze na in het genoemde eerſte ſtukje verſlag te hebben gedaan, van 't doelwit en poogingen die de maatſchappije heeft in het werk geſtelt, om in haare Christelijke onderneeming te gelukken, brengt een reeks van negentien gevallen bij, van voor dood gehoudene drinkelingen, die binnen den bepaalden kring van ons Vaderland, in den tijd van veertien maanden zijn gered geworden, en alleen hun leeve te danken hebben, aan de poogingen die tot hunne behoudenis zijn werkſtellig gemaakt: Voorts beſluiten zij dit eerſte ſtukje met de volgende betuiging en bekentmaaking, die wij dienſtig agten hier woordelijk te plaatzen.

„ Wij hebben het genoegen gehad, dat ons ontwerp; zo wel binnen als buiten 's lands, met goedkeuring is ontfangen. Verſcheiden perzoonen, inzonderheid de Heer Hoogleeraar GAUBIUS, hebben ons hunne gedagten hier over gunſtiglijk gelieven mede te deelen, en veele anderen hebben ons, van den beginne af, reeds aangezogt tot dit goede werk ook het hunne te moogen toebrengen. Wij hebben toen geantwoord, dat wij ons gedroegen aan onze verklaaring in den *Philoſooph* No. 86, en dat wij ons, voor het tegenwoordige, alleen zouden vergenoegen met hunne naamen optetekenen; en, eindelijk, wanneer het getal der voorbeelden zo aanmerkelijk wierd, dat wij onderſteuning noodig hadden, wij van hunne goedwilligheid gebruik zouden maaken.

„ Alhoewel wij nu, tot hier toe, met vermaak, aan ons ontwerp voldaan, en alle de vereischte kosten gedragen hebben, namen wij egter in overweeging; 1. dat, met betrekking tot zodanige edelmoedige lieden, die ons zedert, ten deezen opzigte, op nieuw en met meerder nadruk hebben aangezogt, hoe meerder hun begeerte ons billijk en prijswaardig voorkomt, het ook te onbetaamelijker en onbillijker zou weezen, hunne aanzoeken langer af te ſlaan; en 2. dat, dewijl de uitwerkzelen reeds de groote nuttigheid van deeze ſtichting beweezen hebben, en het algemeen gunſtig wegens dezelve oordeelt, onze ontwerpen niets dan enkele ſchetzen zoude zijn, en wij ten uiterſten onverſchoonbaar weezen in de oogen van onze nakomelingen, indien wij niet alles wat in ons vermoogen is, te werk ſtelden, om het verval, en, moogelijk, den geheelen ondergang van onze ſtichting voor te koomen, en indien wij ons niet van de omſtandigheden bedienden, om dezelve beſtendig te maaken, en op onwrikbaare gronden te vestigen.

„ Zie hier ten dien einde twee middelen, welke tot ons oogmerk zaamenloopen, en die wij ieder aanbieden, wien het ter harte gaat de elenden van het menschdom te verminderen, en hoe veel te meer nog die van zijne medeburgeren; een voorwerp veel te gewigtig om zijne oplettendheid te ontwijken.

„ I. Men zal een Intekening openen, bij wijze van Tontine, in vierhonderd portiën, ieder van tweehonderd vijftig guldens, bedraagende te zaamen een kapitaal van eenmaal honderd duizend guldens. De Maatſchappij zal jaarlijks genieten een-vierde in de Interesſen, terwijl de overige drie-vierden verdeelt zullen worden onder de eigenaars der portien, (ieder pro rato zijn aandeel in deeze portiën) gevestigt op Lijven die als dan in leeven zullen zijn. Hier door zullen de Interesſen vermeerderen, naar maate het getal der perzoonen, op wier Lijven is ingetekend, zal verminderen. Wanneer 380 van deeze portiën zijn uitgeſtorven zullen de eigenaars der overige 20 portiën, ieder pro rato zijn aandeel in dezelven, onder elkanderen deelen een zomme van vijftig duizend guldens, en zal de Maatſchappij erfgenaam blijven van de overige vijftig duizend guldens, welk kapitaal haar als dan, ten eeuwigen dage, in eigendom zal toebehooren. Het örigineele Contract van deeze Tontine is ter Intekening gereed liggende bij den Boekhandelaar PIETER MEIJER op den Dam, en nader onderrigting deswegen te bekoomen bij den Makelaar OTTO CIRISTIAAN TITSINGH.

„ II. Dog wien verkiezen mogt der Maatſchappij liever op eenige andere wijze door vrijwillige giften te begunſtigen, zal zulks vrij ſtaan, en kan hij ten dien opzigte zijne gedagten insgelijks aan den bovengenoemden Boekhandelaar P. MEIJER te kennen geeven.

„ Dewijl zo lang de Interesſen aan de eigenaars der portiën betaald zullen worden, en moogelijk langer, de uitgaave der Stichting merkelijk meerder zal belooپen dan haare inkomſten, verbinden zig de werkelijke tien Directeuren der Maatſchappij, hier boven genoemd, voor hun en hunne Opvolgers, om jaarlijks het geen 'er te kort mogt koomen te verſchaffen, mits zij

„ zij ook door de Intekenaars en Medehelpers volkoomen
„ gemagtigt worden, wanneer de uitgaave minder mog-
„ te bedraagen dan de inkomſten, van het overige dier
„ penningen zodanig een gebruik te maaken, als zij
„ zullen oordeelen ten meesten voordeele der Stichting te
„ behooren.

„ Door middel van deeze en andere ſchikkingen, zo
„ wel ten opzigte van het algemeene ontwerp, als het
„ beſtier der bijzonderheden, durven wij ons vleijen,
„ dat niet alleen het tegenwoordige geſlagt, maar ook
„ de laate nakoomelingſchap de heilzaame vruchten van
„ deeze inrichting zullen inzaamelen.

„ De Maatſchappij, die op het vuurigſte den Godde-
„ lijken zegen affmeekt over het beſtek door haar ont-
„ worpen, en tevens over de middelen om het zelve
„ ter uitvoer te brengen, zal niet in gebreke blijven om
„ aan 't publiek kennis te geeven, zo wel van de voor-
„ vallen welken haare oogmerken begunſtigen, als van
„ de gelukkige gevolgen welken dezelven moogen be-
„ kroonen.

Onder het artijkel *Drinkeling* hebben wij gemeld, dat de Regeering der Stad Utrecht tot begunſtiging van de edelmoedige inzigten der Societeit, en wegneeming van heerſchende vooroordeelen, een Placcaat hebben laaten afkondigen; thans kunnen wij berigten, dat zulks mede in de meeſte overige Provintien en Steeden van onze Republijk is geſchied: in zommige zelfs met belofte van præmien door de hooge Overigheid voor zodanigen, die drinkelingen uit het water haalen, als mede voor die, welke het eerſte aanbrengen dat iemand in het water is gevallen, of 'er uit getrokken; de Heeren Staaten van Friesland altoos zo bereid, in het bevorderen van het welzijn hunner Ingezetenen, hebben tot meerder aanmoediging bij Placcaat van hunne Ed. Mog. Gedeputeerden, van den 21 Maart 1769 een præmie van tien zilveren Ducatons belooft, voor een iegelijk Ingezeten van de Provintie, die met geregtelijke atteſtatien kan aantoonen, iemand voor dood uit het water te hebben gered, en door hunne aangewende zorgen bij het leeven behouden, en daar en boven de kosten te vergoeden, die zij verplicht zijn geweest daar omtrent te maaken.

Aanmerkelijk is het dat deeze vooroordeelen zo algemeen geheerscht hebben, niet tegenſtaande dezelve zo vroegtijdig zijn tegengegaan; blijkbaar uit de verklaaring van Graaf HENDRIK VAN STOLBERG, Stadhouder van Friesland in het Jaar 1507. gegeeven, op de Statuten des Hertogs GEORG VAN SAXEN; zie MARTENA *Landboek* Mſs. op het jaar 1507, alwaar woordelijk gezegt word.

Wantet oeck vaecke geſcheet, dat die luijden verdrencken, en die onderſaeten wuijt ſorge dan de int waeter hefallen is, nijet daer wuijt daruen nemen, ofte hem te helpen, waeromme begheren wij to oepenbaeren, want het alzo geſchiedt, dat ijemande int waeter ghevallen is, jonck ofte oldt, deen mach ijegelijck ſonder ſorghe well helpen ofte wuijtenemen, ende allen vlijt doen, oft hij bij den leuen the holden waere; doch zall dat alzo balde den Grietman, ofte den dat ghehoert van rechts weghen, angebracht worden, die dan wat zick gehoert, oerleff gheuen zal, op dat die gerecht nijet veraftert worde, daer to zall die Grietman zelfs ſeen, ende bewaeren, ho die ſchaede geſcheet is.

Nu zullen wij den leezer nog een korte beſchrijving mededeelen van de Gedenkpenning, die het *Genoodſchap* als een præmie uitreikt, aan de zulken die een drinkeling binnen de bepaalde kring van ons Gemeenebest hebben gered.

De voorzijde verbeeld een zodanige ongelukkige op de oever van een rivier of graft leggende, uit welke de dood ten voorſchijn koomt, met een ſikkel in den hand, en in een dreigende geſtalte, om dien ongelukkigen verder het leeven te beneemen; dog het welke door liefde en mededoogen, afgebeeld door een vrouw, met de linkerhand word afgeweert en belet, terwijl ze met den rechterhand het zieltoogend lighaam, door wrijvingen tracht te redden; leggende ter zijden van haar de werktuigen, door gedagte *Genoodſchap*, tot verkrijging van zulk een heilzaam oogmerk, aan den hand gegeeven. Het opſchrift is

REDDITUR HIC ENECTUS AQUIS PATRIÆQUE SUISQUE.

Deeze door het water bijna omgekoomen, word en aan zijn Vaderland en aan de zijnen weder gegeeven.

De tegenzijde heeft een eicken krans, met welke door de Oude Romeinen vereert wierde, die eenen Burger bij het leeven had bewaart en behouden; binnen dit randſchrift:

OBSERVATUM CIVEM EX DONO SOCIETATIS AMSTELAEDAMENSIS CIↃ. IↃ. CC. LXVII.

Door gifte van het Genoodſchap binnen Amſterdam om het behouden van een Burger, 1767.

Wordende binnen den krans, op het plat der penning, gegraveert den naam van die deeze liefdenpligt, met een gewenscht gevolg aan zijnen evenmensch heeft beweezen.

GENTIANA, zie GENTIANE en KRUIS-WORTEL.

GENTIANE; *Roode Gentiane*; *Gentiaan-wortel*, *Groote Kruis wortel*; *Koorts wortel*, in 't latijn *Gentiana*: *Gentiana major lutea*; (*Gentiana corollis quinquefidis rotatis verticillatis, calijcibus ſpathaceis*, LINN. *Sp. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruid-gewas brengt uit zijne wortel eenige groote lange en breede bladen voort, die na de weegbree-bladen gelijken, maar grooter zijn; tusſchen de bladen koomen gladde, holle, dikke ſtengen zonder takken voort, van drie of meer voeten hoogte, die als in leden verdeelt zijn; aan welke twee bladen tegen malkander over groeijen, die na bovenwaarts allengskens kleiner worden, en zomtijds twee en twee kruiswijze ſtaan; rondom de bovenſte leden der ſtengen, koomen veele geele bloemen voort, die in vijf of zes ſmalle deelen gedeelt zijn, en een rad- of ſter formige gedaante hebben, voortkoomende uit langwerpige kookers, waar in na 't bloeijen, plat dun en glad zaad, na violier-zaad gelijkende, groeit, dat met het rijpen donker bruin word: De wortel is dik en lang en meesttijds in verſcheidene deelen gedeelt, geel van verf, en boven maaten bitter.

Plaats. Het zelve groeit in de *Hoog Duitſche*, *Zwitzerſche*, *Tirolſche*, *Italiaanſche*, en andere gebergtens. Hier te lande word het zomtijds in de hoven gekweekt, tot het medicinaale gebruik; dog de wortel die uit bovengemelde natuurlijke groei-plaatzen gebragt word, is kragtiger.

Kweeking. Om dit gewas voort te kweeken, geſchied zulks best door 't zaad, dat men in September, in een groote pot in goede ligte aarde zaait, en met een halve vingers dikte aarde overdekt, de pot vervolgens in de ſchaduwe zettende, tot in November, als wanneer men hem in de morgen-zon plaatst, en aldus laat ſtaan tot in de Maart of April; wanneer de jonge planten opkoomen, moet men ze weder in een ſchaduwagtige plaats zetten tot aan de winter, daar men haar wederom meer zonne laat genieten; ondertusſchen niet verzuimende haar in droog weer te bevogtigen, en van 't onkruid te zuiveren; daar na in het volgende voorjaar verplant men ze uit de pot op een bedde, in een wat ſchaduwagtige plaats, op 12 à 14 duimen afſtand, en men houd ze in 't vervolg van het onkruid ſchoon, zo zullen ze heel wel groeijen, maar niet voor het vijſde of zesde jaar beginnen te bloeijen. Ook kan men ze van de wortel-ſpruiten voortkweeken.

Eigenſchappen. Deeze wortel heeft een openende, verdunnende, zweet- en pis-drijvende, hart- en moeder-verſterkende, pijn-ſtillende, het vergift en de bederving tegenſtaande, en worm-doodende kragt; zijnde inzonderheid zeer dienſtig voor een zwakke maag, ander- en derdendaagze koortzen, ſlijmzucht (*cachexia*), geele ziekte, podagra en ſteen ſmerten. Men gebruikt ze gepoeijert, van een half tot een heel drachma; men maakt 'er ook *eſſents* en *extract* van: De *doſis* van de *extract* is tot een half drachma, met iets anders vermengt; voorts word deezen wortel ook in veelerlei *compoſitien*, en mede ook onder de *theriaak* en *mithridaat*, gebruikt.

GENTIANE, zie ook GENTIANELLE.

GENTIANE (WITTE-); *witte Herte-wortel*; in 't latijn *Gentiana alba*; *Cervaria alba*; *Seſeli æthiopicum* II. *vel herba* DODONÆI; (*Laſerpitium foliolis cordatis, inciſo-ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit is een zoort van *Libanotis*; heeft groote bladen aan lange in driën gedeelde hoofdſteelen, aan elk deel vijf groote bladjes veerswijze aan ſteeltjes zittende, die hartformig en aan de kanten wat gekertelt zijn; uit de wortel, die van buiten zwartagtig, maar van binnen wit is, ſchiet een regte, getakte ſteng op, van drie voeten hoogte, die na bovenwaarts met kleiner bladen bezet is, en op de toppen kroontjes met kleine witte bloemen draagt, waar na zaad volgt dat kafagtig, breed, langwerpig en witagtig is, en van reuk en ſmaak als dat van de *angelijke*: De wortel is zoetagtig, maar heeft een bitteragtigen naſmaak.

Plaats. Dit gewas groeit in *Oostenrijk*, *Hongarijen*, *Stirien*, *Italien*, en elders op ſchraale bergagtige plaatzen.

Eigenſchappen. De wortel is verwarmende, inſnijdend, pis- en ſtonden-drijvend, en maag-verſterkend; dog is bij ons niet in gebruik.

GENTIANELLE; *Kleine Gentiane*; in 't latijn *Gentiana minor*; *Gentianella*: Veele zoorten zijn 'er van dit gewas, die tot het geſlagt van de *gentiane* behooren; wij zullen maar eenige der voornaamſte melden, die zomtijds in de bloem-tuinen, wegens haare fraaije blaauwe of paarsagtige bloemen, gekweekt worden.

1. De *Gentianelle* met zwaluwe-wortel- of ſteng-omvattende bladen, *Gentiana aſclepiadis folio*; (*Gentiana corollis quinquefidis campanulatis oppoſitis ſeſſilibus, foliis amplexicaulibus*, LINN *Spec. Plant.*)

2. De groote voorjaars *Gentianelle*, met fraaije blauwe lange bloemen, *Gentiana vel Gentianella alpina verna major*; (*Gentiana corolla quinquefida infundibuliformi caulem excedente, foliis radicalibus confertis majoribus*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook een kleine zoort van, *Gentianella alpina verna minor* genoemt.

3. De breed-bladige *Gentianelle*, met groote blauwe bloemen, *Gentiana vel Gentianella alpina latifolia, magno flore*; (*Gentiana corolla quinquefida campanulata caulem excedende*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook eene veraandering van met ſmaller bladen.

4. De zomerſche getakte *Gentianelle*, met lange blauwe bloemen en duizent gulden kruids-bladen; *Gentianella alpina æſtiva, centaureæ minoris folio*; (*Gentiana corollis quinquefidis infundibuliformibus, ramis unifloris alternis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De ſmalbladige groote herfst *Gentianelle*, met blauwe of purper-blauwe bloemen; *Gentiana angustifolia autumnalis major*; *Campanula autumnalis* DODONÆI; (*Gentiana corollis quinquefidis, campanulatis oppoſitis pedunculatis, foliis linearibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De ſmalbladige kleine herfst *Gentianelle*, met blauwe aan de kanten hairige bloemen; *Gentiana angustifolia autumnalis minor*; (*Gentiana corollis quadrifidis margine ciliatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De getakte herfst *Gentianelle* met bleekblauwe, purper-blauwe of witte bloemen; *Gentiana autumnalis ramoſa*; (*Gentiana corollis quinquefidis hippocrateriformibus fauce barbatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

8. De *Beijerſche* laage *Gentianelle*, met fraaije blauwe bloemen; *Gentianella elegantiſſima bavarica*; (*Gentiana corolla quinquefida infundibuliformi, foliis obtuſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Plaats. Deeze zoorten groeijen meest alle op de bergagtige plaatzen van *Hoog-Duitschland*, *Zwitzerland*, *Oostenrijk*, *Italien*, enz. De 5de zoort word gevonden in de vogtige weiden en andere grazige plaatzen, en de 8ste zoort inzonderheid veel in de weiden van *Beijerland*.

Kweeking. Alle deeze zoorten worden voortgekweekt door ſcheuring in het najaar of in de lente; beminnende een goede losſe, lijvige, wat vogtige grond, en een ſchaduwagtige ſtandplaats; want op ſterke zon willen ze niet wel tieren, en verdorren veeltijds, of brengen geen bloemen voort: Het is de 2de zoort, die bij ons 't meest in de bloem-tuinen gekweekt word, zijnde de overige zeldzaamer, ſchoon ze in haare zoorten niet minder fraai blauw van koleur zijn.

GENTILIS (FALCO), zie VALK.

GENUEESCHE BISCUIT, zie GEBAK, *p.* 704.

GENUS; *Geſlagt*; *Stam*; noemt men onder de Menſchen alle die geene, welke van een paar Voorouderen afſpruiten: Dus ſpruit in het algemeen het geheele menſchelijk *geſlagt*, volgens de H. Schriftuur, van ADAM en EVA af; dog in een bepaalde zin, word *geſlagt* genoemt, alle die geene welke van een paar menſchen in laater tijden afgeſprooten zijn, of nog in het vervolg kunnen afſpruiten, en dus zaamen één *ſtam* uitmaken, en een zelfde geſlagts-naam draagen; gelijk bij voorbeeld de twaalf Stammen der *Jooden*, die van de zoonen van JACOB en JOSEPH afſpruiten.

In de natuurlijke Historie der *dieren* en *planten*, worden de zulke onder eenerlei geſlagt bepaalt, die in de algemeene kentekens met elkander over een koomen, maar die vervolgens, tot beter onderſcheiding, weder om verdeelt worden in *claſſen* (*claſſes*), *ordens* (*ordines*), en *zoorten* (*ſpecies*); zie op die artijkels.

GENUS

GENUS SUBALTERNUM, *vel Medium*; betekent in de verdeeling der geſlachten van *dieren* en *planten*, zo veel als *ordo* of *orden*.

GENUS SUMMUM, zie CLASSIS.

GEODES, zie ADELAAR-STEEN.

GEOGRAPHIE; *Waerelds-beſchrijving*; *Aardrijkskunde*; is eene weetenſchap, welke tot voorwerp heeft de betragting van de oppervlakte des aardkloots; dezelve word onderſcheiden in drie zoorten, als in *Natuurkundige*, *Staatkundige* en *Mathematiſche Geographie*; 1. in de *natuurkundige Geographie* (*Geographia phijſica*) word aangeweezen en geleert, op wat wijze de oppervlakte des aardkloot in vaste landen, zeën en eijlanden onderſcheiden is; hoe de bijzondere landſchappen en zeën, enz. tot elkander gelegen zijn; vervolgens de inchts- en gronds-geſteldheid van ieder landſchap, derzelver voortbrengzelen; de rivieren die er doorvloeijen; de meiren, bergen en dalen; de wildernisſen en andere bijzonderheden: Wijders de inwoonders, hunnen imborst, leevenswijze, bedrijf en Godsdienst; de aanmerkelijkſte ſteeden, vlekken en dorpen, met derzelver gelegentheid, grootheid, enz., en al wat verder aanmerkelijk is.

2. De *ſtaatkundige Geographie* (*Geographia politica*) handelt van de verſchillige heerſchappijen en regeeringen der landſchappen, die in het algemeen tweederlei zijn, als *waereldlijk* en *geeſtelijk*; welke wederom in veelerlei zoort, zo in titels, als macht en rang van elkander onderſcheiden zijn.

De *waereldlijke heerſchappijen* zijn de keizerrijken, koningrijken, keurvorſtendommen, vorſtendommen, hertogdommen, markgraafſchappen, landgraafſchappen, burggraafſchappen, graafſchappen, baronijen, en mindere heerlijkheden; gelijk ook de republijken of gemeene-besten.

De *geeſtelijke heerſchappijen* zijn het Pausſelijke gebied in Italien, en voorts de aarts-bisdommen, bisdommen, abdijen, proosdijen, enz.

Ze beſchrijft de regeeringsform, en wijst de grenzen der landſchappen aan, die tot de heerſchappijen behooren, en wat verder daar toe betrekkelijk is.

3. De *mathematiſche Geographie* (*Geographia mathematica*) leert de aardkloot, met alle haare landſchappen, zeën, eilanden, rivieren, ſteeden, enz. niet alleen op een kleine kloot of bol (*globus*) in haare waare gedaante wiskonstig voor te ſtellen, maar ook zo wel de geheele aardkloot, als de bijzondere deelen of landſchappen, ſteeden, enz. in het plat op een kaart te vertoonen; volgens haare waare legging en ſtrekking naar de graaden der lengte (*longitudo*), en breedte of pools-hoogte (*latitudo vel elevatio poli*); verklaarende de tot dien einde op de *aard-globen* en in de *kaarten* gebruikelijke ſtippen, linien en cirkel-kringen, overeenkomſtig met diergelijke cirkels aan den hemel of op de *hemelglobe*; waar van de voornaamſten zijn de *poolen*, de *werelds-aſſe*, de *meridianen*, de *equator*, de *ecliptica* en *zodiaks*, *tropici* of *keerkringen*, de *poolkringen* en *horizont*.

Voorts wijst ze het regt gebruik van de *globen* en *kaarten* aan, en om, inzonderheid op de *globe*, den invloed na te gaan, die de jaarlijkſche en dagelijkſche (ſchijnbaare) beweeging en omloop der zon op de aarde heeft, en zulks verſcheidentlijk naar de verſchillende legging der plaatzen, en verſchillige jaarstijden, en leert veele nuttige vraagſtukken oplosſen; bij voorbeeld, de oorzaak van de jaars-ſaizoenen; van de verſchillige op- en ondergang der zon, en lengte der dagen in verſchillende plaatzen en tijden, en op wat uur de zon op een voorgeſtelde plaats en jaartijd op- en ondergaat, en veele andere.

De *geographie* is een zeer vermaakelijke, en teffens nuttige weetenſchap: Vermaakelijk is ze, om dat men door derzelver beſchrijving niet alleen een kennis van de waereld in het algemeen, en van derzelver landſchappen en plaatzen in het bijzondere, met alle het merkwaardige in dezelve kan verkrijgen, maar ook door middel van de kaarten, die onvermijdelijk bij de beſchrijving behooren, de geheele waereld, of de bijzondere landſchappen en zeën, al ſtil en gerust in zijn kamer of cabinet zittende, kan doorreizen en beſpiegelen; het welke in der daad voor een regt liefhebber der waereldbeſchouwing, niet anders dan aangenaam en vermaakelijk zijn kan.

Maar behalven het vermaak, is de *geographie* ook van eene groote nuttigheid in verſcheiderhande weetenſchappen en bedrijven; als onder anderen in de *Historie* of *Geſchiedeniskunde*, *Staatkunde*, *Geſlachtkunde*, *Tijdrekenkunde*, *Koophandel*, *Oorlogs-bedrijven*, *Reizen*, enz.; want daar kan bij voorbeeld, geen goed *historicus*, geen groot *ſtaatsman*, geen nijverig *koophandelaar* naar vreemde landen, geen dapper *opperhooft* van krijgslegers, enz. zijn, zonder kennisſe van de *natuurkundige* en *ſtaatkundige grographie* te hebben.

Het zoude te wijdloopig zijn, om ons hier over, als mede over de oorſprong, voortgang en verbetering deezer nuttige weetenſchap uit te breiden; wij zullen alleen nog maar zeggen, dat deeze weetenſchap van jonge lieden van geboorte niet behoorde verzuimt te worden te leeren, het welke ook zo zwaar niet te doen ſtaat, inzonderheid wat het natuur- en ſtaatkundige deel aangaat, nog ook zo kostbaar niet is, als zig veele verbeelden; want een weinig onderwijs in het begin, zal genoeg zijn, om door oeffening verder daar in te kunnen vorderen, als men er maar lust toe heeft; en wat de kosten betreft, met een *aardglobe*, en een *atlas* van 40 of 50 goede *landkaarten*, benevens de eene of andere goede *aardrijks-beſchrijving*, kan iemand het zeer wel ſtellen, die van deeze weetenſchap zo veel begeert te kennen, als hij nodig heeft, om de geſchiedbocken te verſtaan, en over de publijke zaaken, die in de waereld omgaan, te kunnen redeneeren en oordeelen. De *aard-globe* heeft men hooftzaakelijk nodig, om een klaarder denkbeeld van de natuurlijke legging en bolrondigheid der waereldsdeelen en groote landſchappen, als mede van het toeſtel der *kaarten* te verkrijgen, en als men wiskundige voorſtellen oplosſen, of verklaaren zal.

Men vind hedendaagsch veele goede ſchrijvers over de *Aardrijkskunde*, waar onder JOH. HUBNER *kort begrip der oude en nieuwe ſtaatkundige Geographie*, de 6de druk, 1758; als mede deszelfs *volkomene Geographie*, van 1756. wel mede de beste, en aan te prijzen zijn; BUSSCHING's *Geographie*, uit het hoogduitsch vertaalt, en bij A. v. PADDENBURG te *Utrecht* gedrukt, verdient mede de eerſte rang onder de goede aardrijksbeſchrijvers.

GEOLIEDE ZUIKER VAN SASSAFRAS, zie ELAEOSACCHARUM SASSAFRAS.

GEOMETRIE, of *Wiskonst*; is eene weetenſchap van de eigenſchappen der uitgebreidheid, voor zo verre men haar beſchouwt als enkel uitgebreid, en van eene

zekere gedaante: De oorſprong van het woord is γῆ, of γαῖα, *aarde*, en μέτρον, *maat*, dat is aardemeeting; de noodzaakelijkheid om de aarde te konnen meeten, heeft alleen gelegenheid gegeeven tot deeze weetenſchap.

Zij is herkomſtig van Egiipten; HERODOTUS en STRABO verhaalen ons, dat de Egiptenaaren de ſcheidingen van hunne erflanden niet konnende bepaalen door de geduurige overſtroomingen van den Nil, de konst uitvonden, om dit door vaste regels te doen, teffens de gedaante en grootheid van hunne landen uitrekenden; zo gering waaren de beginzelen van deeze thans zo uitgeſtrekte en verhevene weetenſchap! Verwonder u evenwel niet, dat JOSEPHUS haar liefst den Israëliten toeſchreef, even als de Heidenen dezelve aan MERCURIUS toeëigenden. Uit Egiipten ging zij over naar Griekenland, daar THALES dezelve niet alleen bragt, maar merkelijk verbeterde. Na hem kwam PIJTHAGORAS, die de 47*ſte prop.* van EUCLIDES Iſte boek uitvond, te weeten, dat het *quadraat* van de *hijpothenuſa* van eenen rechthoekigen triangel gelijk was aan de beide quadraaten der zijden van dien hoek. Hij was zo verheugt over deeze ontdekking, dat hij, volgens de meening van zommigen, hondert oſſen aan de Zanggodinnen offerde; het welk evenwel niet best ſtrookt met zijne ſtelling van de zielsverhuizing. PLUTARCHUS leert ons, dat ANAXAGORAS VAN CLAZOMENE over de quadratuur des cirkels gewerkt heeft in zijne gevangenis, waar in hij gehouden wierd, om dat hij van Ongodisterij beſchuldigt was, en veroordeelt zoude geweest zijn, indien PERICLES hem het leeven niet behouden hadde; hij ſtelde dat de ſtarren ſtoffelijk waaren: Het is derhalven niet nieuw, dat Wijsgeeren vervolgt worden, om dat zij de waarheid leeren. PLATO hield ANAXAGORAS in groote waarde, en was zelfs een liefhebber der *geometrie*: hij noemde Gon den *Eeuwigen Wiskonstenaar*, een tijtel, die zeer waardig was aan het Opperweezen; ook ſtelde hij deeze weetenſchap zo nuttig, dat hij voor zijn ſchool dit opſchrift ſtelde: *Dat niemand onbedreeven in de Wiskonst hier inkoome!*

Tuſſchen deezen in moet men HIPPOCRATES plaatzen, die zig beroemt gemaakt heeft met de *quadratuur* van de *Lunula*, en aan zijne kennis in deeze weetenſchap toeſchrijven de grootſte naam die hij zig door zijne ſchriften verkreegen heeft. EUCLIDES die omtrent vijftig jaar na PLATO leefde, (en niet moet verward worden met EUCLIDES VAN MEGARE, die een tijdgenoot van PLATO was,) verzamelde al wat over de *geometrie* uitgevonden was, bij een, en maakte er de twaalf boeken van, die wij nog voor de beste houden; hij beſchouwt daar in alleenlijk de oppervlaktens van rechtliniſche figuuren, en van cirkels, en ook van rechtliniſche en klootſche lighaamen: Men kende evenwel ook anderen, en men wist, dat de kegel op verſchillende wijzen geſneeden, ook andere geregelde gedaantens uitleverde, alle welke APOLLONIUS VAN PERGA, die 250 jaar voor CHRISTUS leefde, bij een gezamelt, beſchreeven, en den naam gegeeven heeft van *Ellipſis*, *Parabola* en *Hijperbola*. Omtrent gelijktijdig met deezen bloeide ARCHIMEDES, die zulke ſchoone ſtukken over de klootſche figuuren en cijlinders, over de ſpiraal, over het gewigt der lighaamen, en de waterweegkunde nagelaaten heeft. Verſcheidene anderen, te lang te noemen, volgden deezen, of leefden ter gelijker tijd.

De *geometrie* was bij den Romeinen niet zeer geacht, om dat zij er geheel onkundig in waaren; gelijk ook uit CICERO, en anderen blijkt, die de Wiskonstenaars voor tovenaars hielden, gelijk ons gemeene volk nog doet; TACITUS wist er mede niet van.

Terwijl de Romeinen die konst verwaarloosden, bragten de Grieken nog al geduurig groote mannen uit dezelve voort. PTOLOMEUS ten voorbeeld, die ten tijde van MARC. AURELIUS leefde; PAPPUS VAN ALEXANDRIE die ten tijde van THEODOSIUS ademde; EUTOCHIUS ASCOLONITES die omtrent het jaar 540 van deeze tijdrekening eene uitlegging gaf van den juisten maat des cirkels, door ARCHIMEDES opgegeeven; PROCLUS, die omtrent de vijfde en zesde eeuw onder de heerſchappije van ANASTASIUS leefde, heeft de propoitien van EUCLIDES uitgelegt, die wij nog hebben behouden: Die PROCLUS is nog meerder beroemd door zijne ſpiegels, waar mede hij de vloot van VITALIUS, die Conſtantinopolen belegerde, verbrandde; vervolgens verſcheen DIOCLES, die wegens de kromme linie *ciclois* zeer beroemt is, over deeze linie heeft de Heer GUISNEE geſchreeven, en NEWTON.

Zedert overſchaduwde eene ſchrikkelijke onkunde de geheele waereld; VITELLIUS was de eenigſte tot in de dertiende eeuw, die naam verdiende; hij was een Pool van geboorte, en ſchreef een fraai ſtuk voor dien tijd over de *optica*. Een eeuw te vooren evenwel, was er een Arabier ALHAZEN, die in die weetenſchap zig veel naam verworven hadde. Terwijl de Christenen in onkunde leefden, muntteden de Arabieren uit in de Sterrekunde, Aardrijkskunde, Wiskonst, Scheikonst, enz.; waarſchijnelijk zijn wij aan hun verplicht de beginzelen der Algebra, of ſchoon hunne ſchriften niet tot ons gekoomen zijn.

DESCARTES eindelijk, die groote man, deed in het jaar 1637 de Wiskonst herleeven, en begon met de oplosſing van een vraagſtuk, daar PAPPUS zegt, dat de ouden bij gebleeven waaren; hij voegde de Algebra bij de Geometrie, en aan deeze gelukkige vinding zijn wij den verbaazenden voortgang verſchuldigt, die deeze weetenſchap zedert gemaakt heeft; aan dien zelfden man zijn wij verſchuldigt de aaneenſchakeling van de Wiskonst aan de Natuurkunde, gelijk in zijne Doorzichtkunde en elders blijkt; het was te wenſchen geweest, dat zijne Natuurkunde minder denkbeeldig geweest waare, dog des niet tegenſtaande zijn wij zeer veel aan de grootheid van dien onſterffelijken Wijsgeer verſchuldigt.

Terwijl DESCARTES aan de *geometrie* eenen nieuwen luister bijzettede, werkten andere Wiskonstenaars mede aan eenen nieuwen weg, en maakten voorbereidzelen tot de rekeningen van het oneindige, die wel haast door de Algebra grooteren voortgang moest maaken. BONAVENTURE CAVALERIUS, een Geestelijke van de Order der Jeſuïten, (die niet meer in weezen is,) gaf in het jaar 1635, dus twee jaar voor CARTESIUS, zijne regels over de ondeelbaare grootheden, vreezende echter, dat de term van oneindige zommige ſtooten zoude, gebruikte hij de term van *indefini*, onbepaalde grootheden; hij vond tegenſtreevers, maar ook voorſtanders, men bragt zijne linien en vlakken tot oneindige kleine *paralellogrammen*, en tot *ſolide lighaamen* van oneindig kleine dikte, enz. GREGORIUS VAN SAINT VISCENT, en in het bijzonder PASCAL muntten uit, de eerſte in zijn werk, *de quadratura circuli & hijperbolæ*. 1647.; de andere over de *rollijn* of *cijcloïs*; men had

had toen nog de manier niet uitgevonden om de uitrekeningen van het oneindige te helpen door de Algebra. FERMAT dagt het eerst op de raaklinien, en BARROUW voltooide deeze methode, met zijne *calculus differentialis*, en nam de Algebra tot hulp.

Men dagt vervolgens op eene *jeries*, of oneindig gevolg van opklimmende en nederdaalende grootheden, en men noemde dit de Meetkonst der oneindige grootheden. WALLIS, MERCATOR, BROUNCKER, GREGORI, HUIGENS, en eenige andere muntten hierin uit. Alles was dus als gereed tot de *calculus differentialis*; LEIBNITZ gaf de regels van deeze rekening allereerst uit in het jaar 1684, welke NEWTON mede al gevonden hadde; de beroemde gebroeders BERNOUILLI vonden de demonstratien uit van de regels door LEIBNITS gegeeven, en JAN BERNOUILLI voegde er eenige jaaren daar na bij de *exponentiaal rekening*.

NEWTON heeft niet minder tot de uitbreiding der *geometrie* toegebragt, door twee werken, waar van de eerste handelt over de *quadratuur der kromme linien*, welke hij leert te doen door de *integraal rekening*, welke de overgeftelde is van de *differentiaale*; het tweede is zijne *optelling van linien der derde rang*; dog deeze werken, fchoon uitmuntende, koomen nog in geene vergelijking met zijne *wiskonstige beginzelen der natuurkunde*; deeze behelzen de allergelukkigfte, en allerverwonderlijkfte toepasfing der Wiskunde op het Natuurkundige; zij maakt, als het ware, het begin der tijdrekening van de hervormde Natuurkunde, die zedert gegrondvest is op waarneemingen, ondervinding, en wiskonstige berekeningen.

De *integraal rekening* is zedert vermeerdert door de BERNOUILLIS, COTES, MAKLAURUS, en anderen; de toepasfing der Wiskonst is dagelijks fubtiler geworden; de Sterrekunde heeft er bijzonder veel bij gewonnen; de nieuwe Wiskonst derhalven is men verplicht aan de Engelfchen en Duitfchers; en den Franfchen is men de gelegenheid aan verfchuldigt, om er toe te geraaken.

De Wiskonst befchouwt de lighaamen afgezondert van hunne gedaantens, en oppervlaktens; en op deeze wijze behandelt zij de linien, als of zij geene breedte; en de oppervlaktens, als of zij geene dikte hadden. Zij befchouwt de lighaamen in eene ftaat van volmaaktheid, welke zij niet hebben; daar is, bij voorbeeld, in de natuur geen cirkel zo volmaakt, als die door den Wiskonstenaars begreepen word; en of fchoon deeze waarheden in de natuur niet gevonden worden, zo helpen zij nogthans onbegrijpelijk veel, om naauwkeurig te zijn; het is derhalven belaachelijk te ftellen, dat deeze konst eene ingebeelde weetenfchap, en eene nutteloze befchouwing is; niemand dan een onkundige kan dit immer dusdanig befchouwen.

De Wiskunde kan verdeelt worden in die geene, welke de beginzelen leert, alle de rechtlinifche figuuren, de cirkels, en rechthoekige vaste gedaantens, enz., en de verhevene, welke eigentlijk allerlei zoorten van kromme linien, de kegelfneeden, en alle de overige tot onderwerp heeft; zommige noemen deeze de *tranfcendante*, en de verhevene of *fublime*, welke alle de nieuwe rekeningen bevat.

Onderwijlen leert de *geometrie*, zo als die bij de ouden reeds bekent was, ons geregelt denken, en de waarheden der zaaken ontdekken, befchouwen en bewijzen; het zij onmiddelijk, het zij door het *abfurde*; zij behelst de beste *Logica* of Redeneerkonst, en behoort van allen, die zig op weetenfchappen toeleggen, geleert en geoeffent te worden. Alle mannen van vernuft hebben in de bijzondere weetenfchappen, daar zij in uitgemunt hebben, hunne roem te danken aan de Wiskonst; ik zwijge van BORELLUS en PITCAIRN; wat heeft BOERHAVE niet gedaan door het toepasfen van deeze fchoone weetenfchap op de Schei- en Geneeskonst? De eenvoudige order die zo fterk fchittert in zijne werken, is het gevolg van zijne groote kennis in deeze weetenfchap; zij koomt derhalven een koopman even zo wel te pasfe, als eenen krijgskundigen, of anderen, welker geheele weetenfchap gegrond is, of flegts eene uitbreiding is der Wiskonst.

GEOORDE-DUIKER, ook *Oor-fuut*; in het latijn *Colijmbus auritus*; (*Colijmbus pedibus lobatis, capite nigro, auribus cristato ferrugineis*, LINN. *Faun. Suec.*) is een watervogel onder het geflagt der *duikers* behoorende, die omtrent een-derde kleinder is dan de *gemeene taling*; in het mannetje is de kop en hals zwart; van de oogen nederwaarts loopt een roest-koleurige ftreep, die uit lange vederen beftaat; zijn rug is zwartagtig; de flagpennen van de eerften rang zijn zwart, en die van de tweede wit; het lijf onder de wieken is vaal, en de bek zwart: Het wijfje is bijna geheel graauw, dog de flagpennen een weinig zwartagtiger; beide hebben ze de ftaart zeer kort; bruine oogen in de kop, en een fpitze fcherpe bek.

De woonplaats van deeze watervogel is in de hooge meiren van Europa en America, hier maaken zij een drijvend nest in de inhammen van de zee, waar op zij hunne jongen uitbroeden.

GEOORT; *Auriculatus*; dat een oor heeft, of daar na gelijkende: Dus is *Geoort blad* (*Folium auriculatum*), een zodanig blad, dat aan beide zijden van de fteel, daar 't blad begint, ingefneeden is, of twee kleine bladjes heeft, die aldus de gedaante van ooren vertoonen.

GEOPONICUS; betekent een *Veld-* of *Tuin-bouwer*, die zig met kweeken van planten bemoeit.

GEQUETSTE MAJESTEIT; in 't latijn *Crimen Lefæ Majestatis*; is een der grootfte misdaaden; en word verdeelt in *Goddelijke Gequetste Majesteit*, en in *Menfchelijke Gequetste Majesteit*.

De misdaad van *Goddelijke gequetste majesteit*, is eene beleediging die regtftreeks jegens GOD is; van dien aart is de God-lochening, God-lastering, afvalling van den Christelijken Godsdienst, Simonie, Heilig-fchending, enz.

Deeze misdaad is zekerlijk van de allerverfoeijelijkfte, ook word dezelve ftrengelijk geftraft, en zomtijds zelfs na de omftandigheden, met de dood.

Menfchelijke gequetste majesteit is een misdaad, tegens een Koning of andere Souverein gepleegt; zijnde mede een zeer zwaare misdaad, dewijl de Souvereinen Gods beeld op aarde vertoonen, en alle magt van GOD koomt.

In Engeland noemt men *hoog verraad*, het geen elders de naam van *gequetste majesteit* draagt.

Men onderfcheid, ten aanzien der misdaad van *menfchelijke gequetste majesteit*, verfcheidene trappen die de misdaad min of meer verzwaaren.

De eerste trap van deezen misdaad, die het zwaarfte is, beftaat in eene zaamenzweering tegens den Staat of Souverein, om hem op de een of andere wijze van kant te helpen; het is in dit geval dat de daaders met regt de zwaarfte en pijnlijkfte dood-ftraffen moeten ondergaan.

De tweede trap is, wanneer iemand tegens den Souverein ofte de Regeering pasquillen heeft gemaakt en verspreid, het zij dezelve ingerigt zijn om hunne eere te bevlekken, of wel om het gemeen tot oproer aan te hitzen.

Het valsche munten, duëlleeren, het schenden van vrijgeleiden door den Vorst of hooge Regeering aan de vijand gegeeven, enz., worden mede als misdaaden van *gequetste majesteit* aangemerkt.

Alle zoorten van menschen worden als beschuldigers in de eerste en tweede gestelde trappen van deezen misdaad aangenomen; ja zelfs zulke perzoonen die voor eerloos worden gehouden; een zoon kan in dit geval zijn vader beschuldigen, en den vader zijn zoon.

Tot bewijs van deeze misdaad word ook het getuigenis van allerlei zoort van menschen aangenoomen, zelfs van de zodanige die voor openbaare vijanden van de beschuldigde bekent staan; maar in zulk een geval neemt men hunne getuigenisfen in geene aanmerking, dan na mate de reden en 't regt zulks billijken.

De belijdenis of verklaaring van een beschuldigde voldoet in dit geval, om hem te veroordeelen.

Alle die handdaadig zijn aan misdaad van *gequetste majesteit* worden gestraft; en zelfs de zulken die van de zaak weeten, en het niet aanbrengen, worden gehouden schuldig te zijn aan die misdaad.

Het enkelde voorneemen om iets tegen den Staat of Vorst te onderneemen; word, beweezen zijnde, met de doodgestraft.

GERAAKTHEID; *Beroerte*; *Popelsij*; in het latijn *Apoplexia*; is een schielijke beroering of verlies van alle beweeging en gebruik der zintuigen; dezelve word ligtelijk gekent daar aan, dat de lijder plotzelijk ongevoelig word, en de spraak verliest, de oogen worden geslooten en alles wat men doet om hem wakker te maaken, is bijna vergeefsch; dog de polsslag, ademhaaling, en de koleur des gezigts veranderen niet, gelijk men gewaar word aan die welke in een flauwte vallen.

Daar is nog een zwaarder zoort van *geraaktheid*, naamelijk als den lijder zonder eenige voorafgaande toevallen, als bezwijkingen, hoofdpijn, duizelingen, enz. door dezelve overvallen word.

De Geneesheeren onderscheiden de geraaktheid doorgaans in twee zoorten, als in *bloedige* en *slijmige geraaktheid*; de eerste is de gevaarlijste en meesttijds doodelijk; wordende gekent daar aan, dat den lijder rood en bloezend van aangezigt is; zijne pols is sterker en harder dan na gewoonte; zijne aderen zijn opgezwollen en de uiterste leden zijn zeer warm.

De *slijmige beroerte* neemt insgelijks het gevoel en de spraak weg, maar in deezen is het aangezigt bleek, de lippen zijn blauw, de pols is zwak, langzaam en uit getrokken, en de oppervlakte des lighaams zo wel als de uiterste leden zijn koud.

Men onderscheid deeze ziekte ook nog in twee andere zoorten, naamelijk, 1. als maar de eene zijde van het hoofd af, tot aan den voet *geraakt* is, het welke *semiplegia* of *semiplexia* genoemt word; en 2. als 't geheele lighaam, buiten of zonder het hoofd, geraakt is, 't welke den naam van *paraplegia* draagt.

De oorzaaken van deeze droevige ziekte is in het algemeen de schielijke ophoudende invloeijing der dierlijke geesten in de deelen des lighaams; 't welke door verscheiderhande voorafgaande aandoeningen kan veroorzaakt worden; als door overmaatige beweegingen, hevige toorn, verstoppinge des hoofds door een dik bloed of slijm, door vallen, zwaare kneuzingen en wonden des hoofds, door de rook en damp van koolen, en andere schaadelijke uitwaasemingen van mineralien, enz. De volbloedige, heel dikke en vette menschen, als mede de slijmzugtige menschen, zijn het meest aan deeze ziekte onderhevig; en dezelve word dikwils voorspeld door een groote slaaperigheid, loomigheid en luiheid tot allerlei beweegingen, vermoeitheid en bezwaarlijke ademhaaling bij de minste beweeging, hartbeeving, draaijingen des hoofds, dikwijlige nagt-merrie, veelvuldige braaking van slijmen, bleeke, vogtige en uitpuilende oogen, enz.

De geneezing is tweërlei, de eene in de aanval, de andere daar na: In de aanval moet men alleen den lijder zoeken wakker te maaken; 't welk geschieden kan op verscheiderhande wijze, als door den lijder over einde te zetten en te houden; door het wrijven met een scherpe doek; of door het vast binden, en trekken bij de hairen; of door het inblaazen van een sterk niespoeder in de neus, bij voorbeeld van *peper*, *witte nieswortel*, enz.; of door de neus, slaapen en pols met een kragtige en sterk ruikende balsem, zalf of water te bestrijken, enz.

Daar na is in de *bloedige beroerte*, het rijkelijk aderlaaten bijna het eenigste middel, indien er eenige herstelling te hoopen is; hier nevens moet men terstond ook buikzuiverende klijsteeren of zetpillen gebruiken, waar op men een braak-middel ingeeft, en indien dan het gevoel nog niet wederom gekoomen is, moet er een trekpleister tusschen de schouder-bladen of op de dijë gelegt worden; als dan de lijder weder wat te regte gekoomen is, gebruikt men specifieke middelen tegen de geraaktheid.

In de *slijmige beroerte* is het aderlaaten nadeelig, maar men moet terstond, benevens de bovengemelde wakkermaakende middelen, een buikzuiverend clijsteer zetten, en als de lijder weder wat bijgekoomen is, moet men hem koppen zetten of een groote trekpleister tusschen de schouderbladen leggen; vervolgens geeft men hem een braakmiddel, en voorts daar na een maatige purgatie: Als de lijder dan weder wakker geworden en wat te regte gekoomen is, zijn de mineraale wateren van Spa en Pirmont zeer dienstig; of men gebruikt andere middelen tegen deeze ziekte; waar toe inzonderheid dienen de *versterkende* en *opwakkerende middelen* en de *vlugge zouten*; om de geesten de natuurlijke beweeging weder te doen verkrijgen, en de slijm te ontbinden; gelijk van zodanige de volgende zijn, welke niet alleen bekwaam zijn tot geneezing, maar ook tot preservatie; *salie*, *roosemarijn*, *marjoleine*, *orego*, *calaminthe*, *poleij*, *wijnruit*, *angelijke-wortel*, *valeriaan-wortel*, *nagel-wortel*, *zwaluwe-wortel*, *chamedrijs*, *veld-cijpres*, *rakette-zaad*, *koriander-zaad*, *witte mostert-zaad*, *carweij-zaad*, *venkel- en anijszaad*, *lavendel-bloemen*, *roosemarijn-bloemen*, *arabische stoechas-bloemen*, *sleutel-bloemen*, *daal-lelien*, *cubeben*, *cardemome*, *geest* van *ammoniak-zout*, van *pisse*, van *menschen-bloed*, van *de nageboorte*, van de *harzen-pan*, *geest tegen de beroerte*; *gebarnsteende liquor* van *herts-hoorn*, *essents* van *bevergeil*, van *roosemarijn*, van *lavendel*, van *spijke*, *tinctuur* van *barnsteen*, van *corallen*, *zuure geest* van *mieren*, *vlug zout* van *herts-hoorn*, van *barnsteen*, *opregt eenhoorn*, *berg cinnaber*, *cinnaber* van *antimonie*, *geprepareerde corallen*, enz.; van deeze dingen kan men zaamengestelde geneesmiddelen bereiden, bij voorbeeld

Neemt *zwaluwe-wortel* en *nagel-wortel*, van elks een half once;

once; *roosemarijn* en *marjoleine*, van elks een halve hand vol; *arabische floechas*, *salie en lavendel-bloemen*, van elks een vingergreep; *laurierbeslën*, een half once; *venkelzaad en cubeben*, van elks twee drachmen; klein gesneeden, en gestooten zijnde, zet het op een mingelen beste *brandewijn* of *jenever*, daar bij voegende een half once gepoeders *ammoniak-zout*, en laat het op een warme plaats trekken, daar na doorgegooten; hier van geeft men de lijder 's morgens en 's avonds na bed gaande een à twee lepels vol. Men kan de gemelde *ingredienten* ook op anderhalf mingelen *wijn* laaten trekken, en daar van des morgens en 's avonds een roomertje vol neemen.

Of neemt *water* van *wijn-ruit* en van *lavendel*, van elks vier oncen; *tinctuur* van *bevergeil* en van *barnsteen*, van elks een drachma; *geest* van *ammoniak-zout*, en van *hertshoorn*, van elks twee scrupels; *berg-cinnaber*, een scrupel; *roosemarijn-* en *lavendel-olie*, van elks zes druppels; *sijroop* van de vijf *openende wortelen*, een half once; mengt 't tot een drankje, waar van de lijder om de twee à drie uuren een paar lepels vol neemt.

Of neemt *conserf* van *salie-* en *roosemarijn-bloemen*, van elks een half once; *geconsijte calmus*, zes drachmen; *spec. diamhos* en *aromat. rosat.*, van elks twee scrupel; *bevergeil*, een drachma; *lavendel-olie* en *barnsteen-olie*, van elks vier druppels; mengt 't tot een brok, waar van de lijder twee of driemaal 's daags zo veel neemt als een kastanje groot.

Of neemt *mostert-zaad*, *tuin-kers-zaad* en *raket-zaad*, van elks twee drachmen; *drooge bladen* van *orego* en van *munte*, van elks zes drachmen, maakt 't tot een poeder en mengt 't met *sijroop* van *peonie* zo veel genoeg is, tot een opiaat; waar van de lijder des morgens nugteren en 's avonds te vijf uur een drachma neemt, in een ouwel omwonden, of anders.

Zo wel tot preservatie als om de wederkeering te verhoeden, moeten de voorafgaande oorzaaken wel onderzogt, en op de gesteltheid der eerste wegen, die meesttijds de hoofd-oorzaak is, nauwkeurig acht geslagen worden; weshalven de *purgeer-* en *braak-midden*, benevens de *zweet-middelen* zeer nuttig zijn. De zweetdrijvende middelen kunnen zijn, het *afkookzel* van de *houten*, de *essents* van de *houten*, de *geest* van *herts-hoorn*, de *enkelde mixtuur*, de *bezoar-tinctuur*; het *zweetdrijvend spiesglas*, *zwavel-bloemen*, enz. Zie ook BEROERTE.

Daar blijft dikwils na de deeze ziekte een lammigheid, in het eene of ander lid, of aan de halve zijde over; hier over ziet op 't artijkel LAMMIGHEID.

GERAAMTE; in 't latijn *Sceleton*; word genoemt eene konstige bijeenschikking van alle de beenderen eenes lighaams, of gedierte, van een mensch, kameel, konijn, enz.

Men verdeelt ze in natuurlijke en konst-geraamtens; zij worden natuurlijke genoemt, wanneer men de beenderen van bloedvaten, vleesch en zenuwen ontbloot, en alleen de banden overlaat, waar mede de leden aaneengekoppelt zijn: In dit geval bewaart men alle de kraakbeenderen, zo van de ribben, als tusschen de lenden, wervelen en schaambeenderen, enz.; het is waar, dat deeze inkrimpen, en derhalven dat hier door de gedaante van de borst, ruggraat, en het bekken een weinig verandert: maar evenwel zo veel niet, dan wanneer men een *konst-scelet* of *geraamte* maakt; want dan moet men tusschen de wervelen, van kurk of leder, schijven leggen, en het kraakbeen der schaambeenderen en ribben nabootzen, 't welke, of schoon als nog vrij wel geschied, evenwel op verre na niet opweegt tegens de voordeelen van het natuurlijke *geraamte*, daar nogthans wat op te zeggen blijft; maar wie kan de natuur zelve zodanig volgen, of liever bewaaren, dat er niet iets verlooren word? Indien men evenwel dit wilde doen, was er niet op, of men moest het geheele *geraamte* in *spiritus* bewaaren, in een glas, of vat, het welke, indien al moogelijk, echter aan zeer veele ongemakken onderhevig zijn zoude.

Men moet, om een natuurlijk *geraamte* fraai te hebben, het beenvlies zeer net wegschrappen, gelijk ook de beursbanden der geledingen; de hersenen uitspuiten, en het ruggemerg; vooral een jong lighaam, hoe verscher hoe beter, daar toe neemen, anders loopt men gevaar, dat de beenderen druipen, het welk de ouden bijna allen doen, en het welke door geene konst voor te koomen is; als het *geraamte* geheel bereid is, legt men het in water te weeken, het geene dikwils ververscht moet worden, om er het bloed uit te trekken; het kan ook zonder dit geschieden, dog dan moeten de lighaamen door eene uitteerende ziekte gestorven, en zeer jong zijn.

De gevoegelijkste tijd daar toe is Februarij, Maart, en het begin van April, om dat de wind als dan meest noordelijk, en oostelijk waaijende, zeer droogende is; de drooging moet altoos buiten de zonne geschieden; de zomer is hierom nadeelig, om dat men er de vliegen, en derhalven de wormen niet kan afhouden.

Als het *geraamte* wel uitgetrokken is, zet men het te droogen, in zulk een postuur als men wil; en vernist het niet alleen om glans aan de beenderen te geeven, maar ook om de ligamenten en kraakbeenderen te bewaaren.

Een *konst-geraamte* bestaat uit beenderen, welke men heeft laaten door rotting zuiver worden; nu behoort men eerst het borstbeen af te neemen met de kraakbeenderen der ribben, en die op een plankje net naar de gedaante van de binnenborst gesneeden, laaten droogen; zeer net de maat te neemen van de kraakbeenderen der wervelen, schaambeen, enz., en er die van fijne kurk of leder tusschen inzetten; de geledingen moet men dwars doorbooren, en met fijn citherdraad, of witte katten-snaaren aaneenhechten; de doorbooring geschied met een dunne boor, die men zeer fijn neemt, of naar believen afvijlt, of wel men gebruikt een els, die dun, en scherp is.

Het moeijelijkst is de gedaante van de ruggraat te houden, het geene best door zommigen geschied met een ijzer in de holtens der wervelbeenderen te brengen, welke de gedaante naar behooren heeft.

De beenderen moeten gebleekt zijn, het welk gevoegelijkst is in Februarij, Maart, April en Maij; draag zorg evenwel, dat zij niet in het noorden leggen, of in Junij en Julij aan den regen blootgestelt zijn; want dan loopt men gevaar, dat zij groen worden, het welke er nimmer afgaat.

Het tongebeen moet afzonderlijk schoon gemaakt en gebleekt worden.

Geraamtens van dieren maakt men even eens; dog van grooten kookt men de beenderen, als men een *konst-geraamte* wil hebben; de kleinen laat men door de wormen afknaagen; altoos wel denkende op het tongebeen, en het beentje van het mannelijk, of vrouwelijk lid, als er zulke zijn: In het algemeen is het beter natuurlijke *sceletten* van dieren te maaken,

want

want daar is geene moogelijkheid, om de kleine beentjes zo bij een te brengen, dat zij de gedaante van het dier niet veranderen.

Wanneer de beenderen druipen, dat is, wanneer het merg er door dringt, zo is dit door geene konst tot nog toe te helpen; gekookte beenderen druipen wel niet, maar zijn nooit wit, en hebben geen glans; daar is tot nog toe geen één boek over dit onderwerp naar behooren geſchreeven. Het opzetten is de grootſte konst, en uit de plaaten van COÏTER, CHESELDEN en BUFFON kan men afleiden, hoe veel konst er vereischt word om een *ſcelet* wel te zetten, dat het de gedaante van het dier behoud. Die van CHESELDEN zijn wel gegraveert. De aap van COÏTER doet ons genoegzaam zien, hoe ongelukkig men ſlaagt, als men de beenderen kookt, want de heupbeenderen zijn verkeert geplaatst; de *ſceletten* in het cabinet van onzen Erfſtadhouder zijn zeer uitvoerig en konſtig zaamengeſte t.

GERAAMTE VAN EEN BLAD, zie FOLIUM, *pag.* 743.

GERANIUM, zie OIJEVAARS-BEK.

GERARDA LINNÆI, is een buitenlandsch planten-geſlacht, waar van LINNÆUS in zijne *Species Plantarum* vijf zoorten optelt, die van anderen onder de *Digitalis* gerekent zijn; groeijende meest alle in *Virginien* en *Canada*, en één zoort in *China*.

GERARDS-KRUID, zie ANGELIJKE (KLEINE WILDE-).

GEREEDSCHAPPEN; in het latijn *Utenſilia*; dus worden genoemt de werktuigen, die men in allerlei konſten, weetenſchappen en hanteeringen, tot derzelver oeffening en uitvoering onvermijdelijk noodig heeft, en die na het gebruik daar ze toe zullen dienen, moeten geſchikt en bekwaam zijn; want zonder de noodige werktuigen of *gereedſchappen*, de hanteeringen of geheel niet, of maar gebrekkig kunnen uitgevoert worden, en hoe beter de *gereeedſchappen*, ieder in zijn zoort toegeſtelt zijn, hoe beter en gemakkelijker het werk kan verrigt en volmaakt worden, volgens het oude ſpreekwoord, *goed gereedſchap verligt den arbeid en maakt goed werk*; 't welk door de ondervinding genoegzaam bewaarheid word: Dog in de eene konst of hanteering zijn veel meer en kostbaarder gereedſchappen noodig. dan in andere.

GEREGTIGHEID; *Regtveerdigheid*: in het latijn *Juſtitia*; in het algemeen is de *geregtigheid* eene deugd, die ons aan GOD, aan onze naasten, en aan ons zelven, dat gene doet geeven, 't welke wij aan een ieder der zelver verſchuldigd zijn; zij bevat alle onze pligten, en op deeze wijze regtveerdig te zijn of deugdzaam te weezen, betekent een en het zelfde.

Wij zullen hier de *geregtigheid* als een gevoelen van billijkheid beſchrijven, welke ons ongeveinsd doet handelen, en aan ons gelijken geeven, 't geen wij hun verſchuldigt zijn.

De eerſte en voornaamſte der nooddruften zijnde, om geen kwaad, nog beleediging te dulden; is ook de eerſte pligt om niemand zulks aan te doen, inzonderheid ten aanzien van het geen de menſchen het dierbaarſte is, naamentlijk hun leeven, goederen en eer; zulks zoude de pligten der liefdaadigheid en *geregtigheid* welke de band der zaamenleeving uitmaaken, zijn te ſchenden; maar waar in beſtaat eigentlijk de onderſcheiding van die twee deugden? 1. Men ſtemt overeen, dat de liefdaadigheid en *geregtigheid* gelijkelijk hun beginzel trekken uit het geene men aan zijne naasten verſchuldigt is; indien men zig hier beſtiptelijk aan houd, het een en andere gelijkelijk aan de naasten verſchuldigt zijnde; zo zoude het zeker gaan, dat de liefdaadigheid *geregtigheid*, en de *geregtigheid* liefdaadigheid waare: Ondertusſchen al kan men volgens de aangenomene kenmerken, de *geregtigheid* niet kwetzen, zonder insgelijks de liefdaadigheid te beleedigen, zo kan men egter een inbreuk aan de liefdaadigheid doen, zonder in het minste de *geregtigheid* te beleedigen; bij voorbeeld wanneer men een aalmoes aan een arm mensch, die men overtuigd is, dat het van nooden heeft, weigert; zo word men niet gehouden de *geregtigheid*, maar enkel de liefdaadigheid te ſchenden; in plaats dat in gebreke te blijven om zijne ſchulden te voldoen, beide de pligten der *geregtigheid* en liefdaadigheid is te verzuimen.

2. Een ieder ſtaat toe dat de gebreken of zonden tegens de *geregtigheid* gepleegt, eene vergoeding of ſchadeloosſtelling eisſchen; waar toe de zonden of gebreken tegens de liefdaadigheid niet verpligten? Waar op gevraagt word, of men wel ooit de liefdaadigheid kan quetzen, zonder zijne naasten te beleedigen, en waarom men niet in het algemeen zegt, dat men verpligt is al het kwaad te vergoeden, dat men hem heeft aangedaan, en al het goed dat men hem had kunnen doen.

Men antwoord in 't algemeen, dat men geen nadeel aan zijne naasten toebrengt, dan in zaaken waar op hij regt heeft; maar het is de zelfde zwaarigheid, onder een ander aanzien, weder te opperen; men zal in der daad vraagen, of hij geen regt heeft ten zijnen aanzien het goede te verwagten dat men hem verſchuldigt is, en dat men het kwaade agterwege laate, dat men hem niet moet doen? Wat is dan het regt des naasten, en hoe draagt het zig toe, dat men zijn naasten door het niet oeffenen van liefdaadigheid en *geregtigheid* beleedigende, men zijn regt in het eerſte en niet in het tweede verkort? Zie hier eenige gedagten daar omtrent, die met de regels der billijkheid en rechten der zaamenleeving ſchijnen over een te koomen.

In al het geen waar in wij onze naasten beleedigen, en waar in men in gebreke blijft, om ten zijnen aanzien te doen, het geen men verſchuldigt is, het zij of men dit een faut tegens de liefdaadigheid of tegens de *geregtigheid* noemt, zo beleedigt men hem zekerlijk, en dus is men hem eenige vergoeding of herſtelling ſchuldig; en indien men hem er geene verſchuldigt is, zo heeft men ook in niets zijn regt geſchonden, men heeft hem geen 't minſte ongelijk gedaan, waar klaagt hij over, en waar door is hij beleedigt?

Laaten wij ons alle de fauten herinneren die men gewoon is, als tegenſtrijdig met de liefdaadigheid aan te merken, zonder dezelve tegenſtrijdig met de *geregtigheid* te veronderſtellen: iemand zonder reden ſchamper te bejegenen, dezelve te hoonen, te veragten of onverpligtende woorden toe te duwen, iemand in nood zijnde, weigeren hulpe toe te reiken, een elendige, die wij kosten redden, in zijn jammerſtaat te laaten; zo vraag ik, of die fauten geene vergoeding of herſtelling eisſchen? Maar welke vergoeding zal men hem doen, indien men hem zijne eer nog goederen niet berooft heeft; dog deeze twee zoorten van goederen zijn aan een derde algemeener en wezentlijker te weeten, de vergenoeging onderworpen: Want indien men voldaan of te vreeden koste geſtelt worden, zijn eer en goederen verliezende, zo zoude het verlies van de een en andere in eenige opzigten ophouden, een kwaad te zijn:

Het kwaad dat men aan zijn naasten doet, beſtaat dan in het geen met zijn *wettig* genoegen of *vermaak*, het geen hij konde eiſchen, ſtrijd, en wanneer men hem tegens de wetten der menſchelijke zaamenleeving daar van berooft; waarom zoude men dan niet verpligt zijn, hem na maate der berooving, vergoeding te doen?

Indien ik in gebreke ben gebleeven om agting en toegeeventheid te betoonen, aan iemand dien ik het verſchuldigt was; zo is het hem het vergenoegen weder te geeven, waar van ik hem op eene onbetaamelijke wijze berooft hebbe, van hem in zodanige zaaken voor te koomen, dien hij op een ander tijd van mij zoude kunnen verwagten: Indien ik met veragting en trotsheid tegens hem geſprooken hebbe, zal ik zijn gegeeven genoegen herſtellen, hem bij een ander gelegentheid met meerder beſchaaftheid en minzaamer ſpreekende als naar gewoonte; deeze behandeling een regte herſtelling van ongelijk zijnde, ſchijnt het dat men ze aan niemand, wie het ook mag zijn, zoude moeten weigeren, en dat men ze ten minſten op een ſtilzwijgende wijze verpligt is te doen.

GERINGDE BICEPS-SLANG, zie ZWART-BONTE SLANG.

GERMEN; *Ovarium*, *Eijerſtok*, is in de Kruidkunde het eerſte kleine beginzel der vrugt in de bloemen, daar het zaad in voortkoomt. Zie EIJ en EIJERSTOK.

Anders betekent het ook een *jonge ſpruit* uit het zaad, of ook uit een blad-knop.

GERMINATIO; betekent bij de Heer LINNÆUS de *Spruit-tijd* der zaaden, of de tijd binnen welke de zaaden gewoonlijk uitſpruiten, en boven de grond verſchijnen, dat bij de eene zoort van zaad vroeger, en bij de andere laater geſchied; dog deeze tijd kan zomtijds vertraagt worden, wanneer de zaaden bij droogte het noodige vogt niet verkrijgen; ook ſpruiten de verſche zaaden vroeger en beter uit als de oude, en zommige zaaden blijven een geheel jaar lang in de grond, als ze in 't voorjaar gezaait worden, daar ze anders, in het najaar in de grond koomende, meesttijds in het volgende voorjaar opkoomen.

GEROCOMIA; dus word dat deel der Geneeskunde genoemt, het welke onderwijst hoedanig de gezondheid der oude lieden, moet onderhouden worden.

GERONNEN, zie CONGRUMATUS.

GERONNEN BLOED; het bloed beſtaat, zo als het uit eene ader getrokken is, uit drieërlei onderſcheidene deelen, de weij, het geſtolde of geronnen bloed, en eenige zwaare roode deelen, die op den bodem van het vat zinken; de weij is zwaarer dan het *geronnen bloed*, want dit drijft in de weij; een bewijs, dat de roode bloeddeelen, gelijk BOERHAVE meende, niet afhangen van de meerdere opeenpakking.

Het bloed uit eene ader ſtolt even als dat uit eene ſlagader, maar het laatſte is helder-rood, het eerſte donker; wanneer een klont bloed, ſchoon donker-rood, aan de lucht blootgeſtelt word, verkrijgt het eene aangenaame licht-roode koleur.

Dog het is zeer zonderling, dat bloed van een levendig opgehangen mensch, of beest, nooit ſtolt, maar altoos vloeibaar blijft, zonder zig in weij te verdeelen; dit verſchijnzel verdient zeer veel opmerking bij de Geneesheeren, die het Gerechte dienen; want uit deeze omſtandigheid alleen kan men bepaalen, of een vermoord lighaam dood opgehangen is, dan of het door een ſtrop is omgekoomen. De beroemde Doctor J. H. STOLTE te Zwolle, heeft hier over eene uitmuntende verhandelinge geſchreeven, *de morte ſuſpenſorum*, als hij te Groningen tot Doctor gepromoveert wierd 1767, daar wij den leezer toe wijzen.

Geronnen bloed word ook uitgeſtort gevonden in ons lighaam, bij voorbeeld in het hoofd, in de borst, in den buik, en in het vlies om den bal; zulk bloed moet zo ſpoedig als moogelijk is, ontlast worden, door bekwaame openingen te maaken; waar over men TREPAAN, EMPIJEMA of ETTER-BORST, WONDEN VAN DEN BUIK, en WATER-BREUK moet nazien.

Wanneer het bloed door kwetzing van eene ſlagader diep gelegen uitgeſtort en geronnen is, dan veroorzaakt het eene *aneurisma ſpurium*, of onwaare ſlagader-breuk; welke zeer gevaarlijk gehouden word, om dat dit geronnen bloed ſchielijk bederft, en de omgelegene deelen met koudvuur aandoet, welke niet dan door eene wijde opening, of de afzetting van het afgedaane deel kan geneezen, of voorgekoomen worden.

Geronnen bloed is ook zomwijlen door kneuzing of anders, uitgeſtort in het vetvlies, het welke vrij gemakkelijk verdwijnt, en word *ecchijmoſis* genoemt; zomtijds gebeurt dit onder het wit van het oog, en verdwijnt van gelijken. Indien het evenwel te grooten plaats beſlaat onder het vel, moet 'er eene opening gemaakt worden, om het bederf voor te koomen.

Geronnen bloed gedroogt, en tot poeder gemaakt, en opgeſnooven, als men ſterk uit den neus bloed, is een goed middel, om dat het te eerder eene korst maakt, en de natuur het naast bijkoomt, die veeltijds door een klont geronnen bloed, alle bloedingen ſtilt, en doet ophouden.

GERSA; betekent zo veel als *Cerusſa* of *Fæculæ*; zie aldaar.

GERST, of *Garst*; in het latijn *Hordeum*; is een bekent graan-gewas, daar verſcheidene zoorten van zijn; als

1. De gemeene *Winter-gerst*, met veel rijen korrels of zaaden; *Hordeum polijſtichum hijbernum.*
2. De *Winter-gerst* met twee rijen korrels; *Hordeum diſtichum hijbernum.*
3. De gemeene *Zomer-gerst* met veel rijen korrels; *Hordeum polijſtijchum vernum.*
4. De *Zomer-gerst* met twee rijen korrels; *Hordeum diſtichum vernum.*
5. De vroege *Zomer-gerst*; *Hordeum trimeſtre.*
6. De *naakte Gerst*, of *Gerst zonder ſchil*; *Franſche Gerst*; *Hemels-koorn*; *Hordeum nudum.*

Beſchrijving. Dit graan-gewas is zo bekent, dat het bijna geen beſchrijving noodig heeft, ik zal derhalven kortelijk zeggen, dat deeze zoorten alle verſcheiden halmen uit de wortel, die vezelagtig is, ſpruiten, gelijk de weit, dog zijn korter en niet zo ſterk, hebbende gemeenlijk 5 of 6 knoopen; de bladen der halmen zijn wat breeder dan die van de weit, en rouwer in het aantasten; de airen zijn met lange, rouwe en ſcherpe baarden bezet, en de graanen of korrels zitten in dezelve in twee, vier, zes of meer rijen, van beneden na bovenwaarts, die langwerpig en aan beide einden puntig en geelagtig van koleur zijn.

De *winter-gerst*, aldus genoemt, om dat ze in de herfst gezaait word, heeft doorgaans vier rijen korrels in de airen, dog men vind ze ook die zes en meer rijen, of ook maar twee rijen heeft, maar deeze is de ſlegtſte.

De gemeene *zomer-gerst* is mede van twee zoorten, hebbende de eene vier en de andere twee rijen korrels in de airen; maar de airen van beide zijn korter en dikker, en de korrels kleinder en platter dan die van de winter gerst: Deeze zoorten kunnen ook de koude niet zo wel verdraagen, als de winter-gerst, weshalven ze in het voorjaar moeten gezaait worden, en derhalven *zomer-gerst* genoemt worden.

De vroege *zomer-gerst*, is een bezondere zoort die vroeg, binnen 9 à 10 weeken na de zaaijing rijp word.

De *naakte gerst* verschilt van de voorige zoorten daar in, dat haare korrels bloot zijn en van zelfs uit het kaf vallen, als ze volkoomen rijp zijn; daar en boven is ze smaakelijker als de overige zoorten; dog is hier te lande niet bekent.

Plaats. De *gerst* word overal in Europa en Asia, enz. in de velden gebouwt, dog de *zesde* zoort of *naakte gerst* word inzonderheid in Braband, Frankrijk en Italien gevonden.

Kweeking. De *winter gerst* word in het najaar, gelijk ander winter-koorn, in wel geploegt land, tamelijk dik gezaait; ook zaait men wel *winter-gerst* vroeg in het voorjaar, in de maand Maart, zo dra maar de grond handelbaar is, dat heel wel geschieden kan, en die doorgaans met de rogge, gelijk de in het najaar gezaaide gerst, rijp word; maar het graan word zo zwaar niet als van de in de herfst gezaaide; ten waare ze heel vroeg in de grond koomt, en er goed vrugtbaar weer op volgt.

De *zomer-gerst* moet niet te vroeg in het voorjaar gezaait worden, als de lucht nog koud en scherp is, want anders zal ze, dewijl ze geen koude verdraagen kan, niet wel spruiten en bederven: Men zaait ze derhalven gewoonlijk in het laatste van April of begin van Maij, en zelfs nog laater, dog als er dan een koude zomer op komt, word ze bezwaarlijk en zeer laat in de herfst rijp: Maar de vroege zoort komt spoedig, binnen 8 à 10 weeken tot rijpheid; veele landlieden reguleeren zig met het zaaijen der *zomer-gerst* na de *zwaluwe*, *ojevaar*, of *kikvorschen*, namelijk om zulks niet eer te verrigten dan wanneer ze de beide eersten wederom in het land verneemen, of de kikvorschen des nagts beginnen te kwakken, want dit betekent doorgaans, dat de lucht en grond begint warm en groeizaam te worden; anders schikken ze de zaaijing ook na de haver, zaaijende deeze eerst en daar na de *gerst*.

De *gerst* vereischt een goede lijvige, vette en drooge grond, dog die niet zo vet behoeft te zijn, als tot de tarwe; in losse en schraale zand-gronden wil hij niet tieren, en in natte gronden bederft hij ligtelijk, inzonderheid de *winter-gerst*.

In Duitschland, Frankrijk en elders, heeft men de gewoonte, dat men de *gerst*, het zij *winter-* of *zomer-gerst*, zaait op landen die in de voorige oogst weit gegeeven hebben; dog de *zomer-gerst* slaagt op deeze wijze het best, inzonderheid als de grond voor de winter wel gebrooken, of met diepe vooren geploegt word, om wel door te vriezen, dat dezelve vrugtbaar maakt, en op deeze wijze kan men ook *zomer-gerst*, in het voorjaar zaaijen op goede akkers, die in het voorige jaar *winter gerst* gedraagen hebben.

Wanneer men *gerst* op nieuw gebroken land wil zaaijen, is het best, het land vroeg in het voorjaar om te ploegen, vervolgens tot in Junius braak te laaten leggen, en er dan, na dat het op nieuw omgeploegt is, raapen in te zaaijen, welke ten deele kunnen dienen voor het gebruik der keuken, en het overige om er in het najaar en winter de schaapen op te laaten weiden, want dan word de grond door de mest, die de schaapen laaten vallen, veel verbeterd; daar na word het land in het voorjaar weder omgeploegt, en met *gerst* het zij *winter-* of *zomer-gerst* bezaait, die aldus meest doorgaans zeer wel slaagt.

Indien de grond nat is, moet men de akkers in 't midden wat hoog verheven ploegen, en diepe vooren of greppels rondom de akkers maaken, op dat ze zouden kunnen afwateren in de greppels; maar als de grond droog is, moet men de akkers vlak ploegen.

Men moet de *gerst* niet te dun zaaijen, dewijl ze veeltijts niet alle wel voortkoomt; ook moet men van de beste, zwaarste zoort daar toe neemen; en de verscha *gerst* van het voorige jaar is altijd de beste tot zaaijing. Is het, dat men van de ouderdom en deugd der *gerst*, niet wel verzekert is, zo kan men deezelve voor de zaaijing in water werpen, dan zullen de ondeugende korrels boven drijven, en de goede na de grond zinken, die men vervolgens afzonderlijk bewaart en een weinig opdroogt tot de zaaijing; de overige bovendrijvende *gerst* kan men aan de hoenders, varkens, enz. geeven: De weeking der *zomer-gerst* is zelfs ook dienstig als 't in de zaad-tijd heel droog weer is; dewijl ze daar door beter spruit en aan de gang raakt; anderzins is droog weer bij de zaaijing het best, en volgt er een zagte vrugtbaare regen of vogtig weer, met warmte op, geeft het verwagting van een goede en rijke oogst.

Een teken van een goede groei der *gerst* is, als dezelve mooi groen opkoomt, en aangroeit; maar koomt ze geelagtig voor den dag, is het een teken dat de grond te nat of te koud is.

Na de zaaijing is het dienstig, dat de grond, als hij kluitagtig is, na de eerste regenvlaag gerolt worde, om de kluiten te breeken en de aarde effen en digt te maaken, dat veel toebrengt tot beter groei der *gerst*, inzonderheid bij een volgende droogte.

Zo dra de *gerst* rijp word, dat men ziet aan de geelheid van de airen en halmen, moet ze ten eersten gesneeden worden, want men houd het daar voor, dat de *gerst* die niet te rijp gesneeden word, beter tot 't mouten en bier-brouwen is: En is er veel onkruid onder, zo moet ze op de zwade, om te droogen, gelegt worden, tot dat het onkruid verdort is; maar als 'er regen koomt, moet ze dagelijks geschud en gekeert worden, om het uitwasen en muf worden te beletten, dewijl ze anders geen zo goed mout en gepelde *gerst* geeft; vervolgens wel droog zijnde, word ze in schooven gebonden, in huis gebragt, en daar na op zijn tijd uitgedorscht en wel gezuivert.

Men rekent doorgaans, dat de gezaaide *gerst* 8 tot 12 maal zo veel wederom geeft, als de grond goed en het weer gunstig is.

Nuttigheid en gebruik der Gerst.

De *gerst* is van veele nuttigheid in de huishouding tot veelerlei gebruik; dog dient wel 't meest tot 't mout-maaken, om er *bier* van te brouwen; als mede ook tot 't maaken van *bier-azijn* en 't stooken van *koorn-brandewijn*. Tot brood is ze niet dienstig, dewijl het brood dat van *gersten meel* gebakken word, onaangenaam en wrang van smaak is, dog als de *gerst* met de helft *weit* of *rogge* ver-mengt word, dan geeft het een smaakelijker en heel goed

eetbaar brood; hoewel de *gerst* weinig aldus gebruikt word: Maar men zegt, dat de bovengemelde *naakte gerst* alleen, zonder vermenging met ander graan, een heel ſmaakelijk brood uitlevert.

Voorts dient de *gerst* in de keuken tot verſcheiderhande ſpijs bereiding, wordende tot dien einde daar van *gepelde gerst*, *gepaarlde* of *parel-gerst* en *fijne gort* of *grut* gemaakt, die alle zeer gezond en voedzaam zijn. De *gepelde gerst* is niets anders dan *gerst* die van haare buitenſte bast op een pelde-moolen ontbloot en gezuivert is. De *parel-gerst* is *gerst* die niet alleen van haare bast ontbloot, maar ook onder de ſteenen kleiner en tot ronde korreltjes, wat grooter als de *geerst*, gebragt is; dog men heeft ze van verſcheiderhande grootte, wordende de kleinſte, die veel en 't best in Holland bereid word, 't meest geagt. De *fijne* of *gebrooken gort*, is gepelde en daar na in kleine korrels gebrookene gort: Tot deeze driederlei zoorten van gort is de *winter-gerst* beter dan de *zomer-gerst*, om dat ze ſmaakelijk tot ſpijze is, en tot *parel-gerst* word inzonderheid de beste *gerst* vereischt; daar in tegen word de *zomer-gerst* het best tot het bierbrouwen geagt.

Van de *parel-gerst*, inzonderheid van de kleine Hollandſche zoort, worden met goed *vleesch-nat*, of met *rund-*, *ſchaap-*, *lams-*, of *kalfs-vleesch*, of met *jonge hoenderen*, en wat *heele peper* en *foelie*, of *noote muscaat*, heerlijke zoepen gekookt, die niet alleen heel ſmaakelijk, maar zeer voedzaam en gezond zijn, zo wel voor zieke als gezonde menſchen, daar men ook wat *zelderij*, *bloem-kool*, *ſcorzeneer-*, *haver-* of *peterſelie-wortel* of gehakte *peterſelie*, *poreij*, *paſtelein*, enz. bij kooken kan, dat de ſmaak niet vermindert. Men maakt er ook *orgeade* van, die zeer verkoelend, verkwikkend en verſterkend is; zie ORGEADE.

De grove *gepelde gerst* en de fijne *gebrookene gort*, worden in deeze landen en elders veel gebruikt, inzonderheid van de gemeene man, tot melk- en andere ſpijzen, die alle heel gezond zijn en wel voeden.

De *gerst* heeft ook haar gebruik in de Geneeskunde, hebbende dezelve een verkoelende en verſterkende kragt: Men maakt er hoofdzaakelijk *tiſaanen* of *gerste-dranken* van, zo wel van de rouwe *ongepelde* als *gepelde gerst*; waar van de eerſte zeer dienſtig is in heete gebreken des hoofds en lever, in heete koortzen, pleuris, long-ontſteeking, enz., want ze verkoelt; maar de *tiſaan* of ſlijmagtige afkookzel van *gepelde gerst*, is een goed verzagtend borst-middel en heel dienſtig, met wat *zuiker* gebruikt, in verkoudheid, rouwe keel, en zwaare hoest, om de ſcherpigheden, die op de keel en de borst vallen te verzagten, als mede in de longzugt, buikloopen, enz. Men kan met deeze dranken ook nog wel andere dingen, als geraspt *herts-hoorn*, *ſcorzeneer-wortelen*, *boom-varen-wortel*, *zuuring*, *corinthen*, *zoethout*, enz kooken, naar de omſtandigheden der ziekte. Zie op DECOCTUM en TISAAN.

Het *gersten-meel* is verzagtende, ontbindende en rijpmaakende, en dienſtig, tegen heete ontſteekingen en gezwellen, tusſchen twee docken of in een zakje, opgelegt; word ook in pappen gebruikt.

Eindelijk zo is het bekent, dat de *gerst* ook dient tot voeder voor hoenderen, kalkoenen, ganzen, eenden, duiven, enz., dog waar toe doorgaans de flegſte gebruikt word. Men mest er ook verkens mede, maar hier toe moet men goede zwaare *gerst* neemen, die grof gemaalen moet worden, en 't meel vervolgens met warm water of beter met kernemelk gemengt; geevende zulks vette verkens en goed ſpek.

GERSTEN-BRAND, zie BRAND, KOORN-BRAND.

GERSTEN-DRANK, of *Gersten-water*, zie DECOCTUM en TISAAN.

GERSTEN-KOORN; betekent 1. een graan van gerst (*granum hordei*); 2. een gewigt, dat de zwaarte van een gersten-koorn heeft, en gewoonlijk grein (*granum*) genoemt word; zie GEWIGT.

GERSTEN-KOORN; in 't latijn *Hordeolum*; *Grando*; word ook genoemt een hard en witagtig gezwelletje van buiten op het oog-lid, dat zijn oorſprong heeft van een grof taai bloed, dat in de porien des oog-lids is koomen te ſtikken, waar van de oorzaak is een kwaade leevens-wijze, of ook dat men de oogen wrijft, met ſmeerige en onzuivere handen.

Om het zelve te geneezen of te verdrijven, is het dienſtig, dat men het alle morgens met nuchteren ſpeekzel beſtrijkt; of men legt er een pleister op van *gom-galbaan* of *ammoniak*, met een weinig *ſalpeter* gemengt; of maakt een zalfje van een weinig gepoeijerde *leevendige kalk*, en *gebrande vitriool* met *honing* gemengt, en beſtrijkt 't daar mede; maar men moet zorg draagen, dat er niets van in het oog koomt. Of neemt *kalk-water* met wat *brandewijn* gemengt, en beſtrijkt het zomtijds daar mede.

GERSTEN-WALCH; in 't latijn *Feſtuca altera*, *capitulis duris*; *Aegilops vel Feſtuca* DODONÆI; (*Aegilops ſpica ovata ariſtis breviore*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit is een zoort van graan-gewas, dat uit de wortel één, twee of meer dunne korte halmen opſchiet, van één voet hoogte, die met bladen bezet zijn, naar die van de *weit* of *gerst* gelijkende, en op welkers top een kleine lang-ronde air voortkomt, die twee of drie en zelden meer graanen bevat, welke kleiner als de gerste-korrels, en in geſtreepte velletjes beſloten zijn; hebbende op haar uiterſte einde dunne, lange en ſcherpe uitſteekende baarden.

Plaats. Het groeit in *Zuid-Frankrijk* en *Italien* veel op de akkers tusſchen de graan-gewasſen, inzonderheid tusſchen de gerst, als een onkruid, zo dat het dezelve dikwils nadeelig is; in de Duitſche landen is het weinig bekent, om dat het de warme landen bemint.

Daar is ook nog een andere zoort van *Aegilops*, die ook *Avena ſterilis* of *Ydel-haver* word genoemt; zie aldaar.

GERST (KLEINE-); dus word ook de *Cevadilla* genoemt; zie aldaar.

GERST (NAAKTE-), zie KERN-ZAAD.

GERST-VOGEL, of *Witte Geel-gors*; in het latijn *Emberiza Calandra*; (*Emberiza griſea nigro maculata*, LINN. *Faun. Suec.*); dit *geel-gorsje*, dat men zegt, van grootte met de *ſneeuw-vogel* over een te koomen, is van koleur grijs met zwarte vlakken; dog het wijfje verſchilt hier in grootelijks van het mannetje; men vind hem in Europa, onthoudende zig in het geboomte; zijn zang is aangenaam.

GERST (WILDE); *Gerst-gras*: in 't latijn *Hordeum ſpontaneum*; *Hordeum murinum*; *Gramen hordeaceum*; (*Hordeum floſculis lateralibus masculis artiſtatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit is een zoort van graan-gewas, of gras, dat in de gedaante der bladen en airen zeer wel naar de *gerst* gelijkt, zo dat men het daar voor aanzien zoude, maar 't groeit laag, en zelden veel hooger dan

een voet; heeft ook geen zulke graanen in de airen, als de *gerst*.

Plaats. Dit gewas groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, enz., hier en daar naast de wegen, dijken, en op andere dorre vervallene plaatzen, en dikwils in menigte bij zaamen.

GERWE, of *Geruwe*, zie DUIZEND-BLAD.

GESLACHT, zie GENUS.

GESLACHTS-BEPAALING, zie DEFINITIO GENERIS.

GESLACHTS-KUNDE, zie GENEALOGIE.

GEST, zie GIST.

GESTAART, zie CAUDATUS.

GESTAARTE AAP, zie AAP.

GESTATIO; de *Dracht*; het *zwanger zijn*, is de tijd, in welke de vrugt van haar eerste vorming, tot de tijd der baaring in 's moeders lighaam is.

GESTEENTE, zie EDEL-GESTEENTE en STEENEN.

GESTEL, zie TEMPERAMENT.

GESTENGT, zie CAULATUS.

GESTERNTE; *Geſterntens*; *Sterre-beelden*, in het latijn *Conſtellatio*; worden in de *astronomie* genoemt een min of meer groot getal van sterren, die men aan de (sterre-) hemel in een zekere omtrek bij of niet verre van malkanderen ziet staan; hebbende deeze *conſtellatien* of *ſterre-beelden* haaren naams oorsprong van de oude sterrekundigen; want dewijl de sterren aan den hemel een groot getal uitmaaken, en men dezelve niet wel onderscheiden en tellen kan, zo hebben reeds in aloude tijden de sterrekundigen dezelve alle in zekere (geimagineerde) beelden verdeelt, die ze bijzondere naamen, en wel meest van bekende dieren, hebben gegeeven; welke beelden ieder een zeker getal sterren in zijn gedaante beslut, om door dit middel de sterren zo veel te beter te kunnen kennen, onderscheiden, en haar getal opmaaken, die aldus *conſtellatien* of *ſterre-beelden* genoemt worden, en waar door bevonden is, dat het getal der sterren niet veel over de twee duizend bedraagt, te weeten van die, welke door het bloote oog zigtbaar zijn; want anders kan men door groote verrekijkers nog een zeer groot getal sterren zien, die men zonder gewapende oogen niet kan ontdekken. Onder deeze *conſtellatien* zijn de XII hemelstekens, door welken de zon jaarlijks passeert, de voornaamste. Zie DIER-RIEM, ECLIPTICA, en verder STERREN.

GESTOLT, zie CONGRUMATUS.

GESTREEPTE EZEL, zie ZEBRA.

GESTREEPTE MUIS, zie MUIS, *n.* XIII.

GETAKT; dat *takken* heeft, gelijk de boomen, enz; in het latijn *ramoſus*, *brachiatus*.

GETAND; dat *tanden* heeft, of daar na gelijkende, gelijk de bladen van veele planten; in het latijn *dentatus*; zie FOLIUM.

GETEMPERTHEID, zie TEMPERAMENT.

GETEIJ, zie EBBE EN VLOED.

GETRALIET; dat als kruiswijze tralien voor de vensters uitziet; in het latijn *Cancellatus*.

GETRONIET; dat de gedaante van een *tronie* of *aangezigt* heeft; in het latijn *perſonatus*; word inzonderheid in de *botanie* gebruikt, om daar door *een ongeregelde bloem* (*flos perſonatus*) aan te toonen, die het aanzien van een *tronie* heeft; gelijk onder anderen de *leeuwen-bek*, *vlas-kruid*, veele zoorten van *orchis*, enz.

GETROUWHEID; in het latijn *Fidelitas*; is een zeer voortreffelijke deugd, en de band van de menschelijke maatschappije; dezelve heeft in verscheidene opzigten plaats; bij voorbeeld, omtrent geheimen, die men weet van zijn vriend, en verzwijgt; omtrent een verdrag met een ander aangegaan, het welk men niet verbreekt; omtrent een verlegen vriend, om dezelve met raad en daad bij te staan; omtrent het vaderland, om deszelfs belangens vast aan te kleeven, al moet zulks met opoffering van zijn eigene gepaart gaan; omtrent de Overigheid, om zijn schuldigen plicht omtrent dezelve niet te vergeeten, maar aan dezelve gehoorzaam te blijven, in tijden, inzonderheid van openbaare oproer tegens dezelve, al zal men er ook bij moeten lijden; omtrent eeden, beloften, enz. De *getrouwheid* is 't recht karakter van een eerlijk man; daar een trouwlooze een pest is van elke maatschappij.

GETUIGE; *Getuigenis*; in het latijn *Teſtis*; *Teſtimonium*. *Getuige* word een zulke genoemt, die tegenswoordig was, wanneer men iets gezegt, of gedaan heeft, en die het heeft gehoort, of gezien.

De verklaaring van *getuigen* is de oudste manier van bewijs, dewijl er volstrektelijk geen andere voor de uitvinding der schrijfkonst was; men is wel genoodzaakt geworden, tot ontdekking van oneindig veele zaaken, waar van men geen ander bewijs koste bekoomen, zig aan de verklaaring van *getuigen* te houden.

Een enkelde *getuige* levert geen bewijs uit, *teſtis unus*, *teſtis nullus*.

In het algemeen kunnen alle zoort van menschen getuigen, zo wel in civile als crimineele zaaken, ten zij de wet hun zulks verbied.

Niemand kan getuige zijn in zijn eigen zaak.

Vrouwen kunnen in alle civile en crimineele zaaken getuigenis geeven; maar zij worden niet als getuigen in publieque acten aangenoomen.

De bediende kan tot geen *getuige* voor zijn meester verstrekken, ten zij in zommige noodzaakelijke gevallen.

De geene aan wien de bestiering zijner goederen uit oorzaake van verkwisting is benoomen, kan echter tot *getuige* verstrekken.

Vrienden en naastbestaanden tot aan de kinds kinderen van volle neeven ingesloten, kunnen niet voor hunne naastbestaanden getuigen, ten zij in gevallen, daar zulks volstrekt noodzaakelijk is.

De zulken die weigeragtig zijn, om in rechten getuigenis te geeven, kunnen er door geldboete als anderzins toe gedrongen worden.

De man kan tegens zijn vrouw, en de vrouw tegens haar man getuigen; dog zij kunnen er niet toe genoodzaakt worden, ten zij in de misdaad van *gequetſte majeſteit*.

Vader en moeder, en de verder opgaande staak, kunnen insgelijks niet gedrongen worden, tegens hunne kinderen, kinds-kinderen, schoon-zoons en schoon-dochters; nog deezen tegens hunne vaders en moeders, voor-ouders, schoon-ouders; nog de broeders en zusters de eene tegens de andere te getuigen; en zelfs word dit om de nauwe verwandschap, meestentijds tot aan de schoon-broeders en zusters uitgestrekt.

Raazenden en zinneloozen worden in geen getuigenis, hoe ook genoemt, aangenoomen.

Geen jood word tegens een Christen in getuigenis aangenoomen, ten zij in eenige weinige uitgezonderde gevallen.

Daar

Daar zijn ook zekere bepaalingen, dog in veele landen zeer verſchillende, wat jaaren iemand moet bereikt hebben, om als *getuige* te kunnen verſtrekken.

GEUM, zie SAXIFRAGE.

GEUM LINNÆI, zie NAGEL-WORTEL.

GEVAARTE; door dit woord verſtaat men een *zwaar geſtel*, en ſtuk werk van een vreesſelijke uitgeſtrektheid en grootte; als bij voorbeeld groote gebouwen, zeedijken, enz.

GEVEDERT; dat vederen heeft, of als vederen uitziet; in het latijn *Pennatus*; dus betekent in de botanie, *folium pennatum* of *geveerd blad*, een zodanig blad, dat aan een hoofdſteel of ribbe verſcheidene kleine bladjes tegen malkander over ſtaande heeft; gelijk bij voorbeeld de *notkernoote-boom*, *esch-boom*, enz. Zie FOLIUM.

GEVEINSTHEID, of *Huichelarije*; in het latijn *Hijpocriſis*; is de allerverfoeilijkſte ondeugd, welke er kan gedagt worden; zijnde bijzonder tweederlei, voor eerst ten opzigte van God, wanneer men voor het uiterlijke een zeer vroome en heilige gedaante van Godsdienstigheid aanneemt, met oogmerk, om agter dat ſchoon momaangezigt zijn ſnoode ſtreeken en ondeugden te bedekken; gelijk de ondervindinge leert, dat 'er veel ſchurken loopen onder die menſchen, welke een gemaakte Godsvrucht en heiligheid in hunne woorden, omgang, gewaad, gebaarden, enz. vertoonen: ten tweeden heeft deeze ondeugd ook plaats met opzigt op zijn evenmensch, wanneer men hem namelijk door een uiterlijken ſchijn van groote vriendſchap, zoekt te bedriegen, of te misleiden, in wat ding zulks dan ook weezen mag. Deeze eerſte zoort gaat altoos gepaart met de tweede, ſchoon de tweede niet altoos met de eerſte.

Zie de leevendige afbeelding van een Huichelaar, die zig zelven willende rechtveerdigen, een ander veroordeelt in de *Verzameling van Leerredenen door den Abt* J. F. W. JERUSALEM, *2de deel, pag. 49, enz. te Amſt. bij* SPRIET *1767 gedrukt*; een werk, dat om zijne uitmuntende en bekoorlijke tafereelen van Chriſtelijke pligten en deugden, als mede opleidingen tot waare Godsvrucht, door een ieder verdient geleezen te worden.

GEVINGERT; dat *vingeren* heeft, of naar *vingeren* gelijkt; in het latijn *Digitatus*; in de *botanie* betekent een *gevingert blad* (*folium digitatum*) een zodanig blad, dat aan het uiterſte van de ſteel verſcheidene bladjes als vingers uitgeſpreid heeft; of dat tot aan de ſteel in verſcheidene deelen gedeelt is. Zie FOLIUM.

GEVLEUGELT; dat *vleugelen* heeft, of naar *vleugelen* gelijkt; in het latijn *alatus*; *folium alatum*, betekent in de *botanie*, als een blad bij de ſteng of ſteel afloopt, en dus als vleugelen vertoont; volgens de nieuwe *botanie* van LINNÆUS word het *decurrens* genoemt; zie FOLIUM.

GEVOEL; in 't latijn *Tactus*; is eigentlijk het zintuig, waar door wij de gedaante, hardheid, weekheid, ſcherpheid, koude en hitte der lighaamen gewaar worden, en het welk bijzonder in de toppen onzer vingeren, aan den binnenkant voornaamelijk, geplaatst is. De Schepper heeft evenwel, ten einde onheilen te konnen afkeeren, of te oordeelen, of wij te koud, dan te warm waaren in zeker deel, het *gevoel* verſpreid over ons geheele lighaam in het vel; zo dat geen ſtipje op het zelve kan bedacht worden, daar wij geen *gevoel* hebben.

Dit *gevoel* maakt ook het fondament uit der andere zintuigen, want zien is op het netvlies in ons oog gevoelen de lichtſtraalen, hooren van gelijken het voelen des geluids, gelijk het LUCRETIUS uitdrukt, *ſentire ſonorem*; de tong en neus gevoelen de ſmaak en reuk der reukgeevende dingen.

Onze ziel nu, of ſchoon in ons hoofd, eigentlijk met het *ſenſorium commune*, dat is, met de zaamenkomst van alle de zenuwen vereenigt, word niet alleen de onderſcheidene aandoeningen door gevoel gewaar; maar beoordeelt zelfs de juiste plaats daar het vel geraakt word; om welke rede het waarſchijnelijk is, dat zommige wijsgeeren, de ziel uitgebreid ſtelden door het gantſche lighaam; want de ziel, bij voorbeeld, ſchijnt pijn te gevoelen in het deel, het welke aangedaan word. Onderwijl ſchijnt de ziel deeze hebbelijkheid door ondervinding te verkrijgen, of zij heeft ze door ingeſchapenheid, te weeten de juiste plaats te onderſcheiden, die geprikkelt of aangedaan word. De aandoeningen loopen zo ſchielijk van het uiterſte deel onzes lighaams naar het hoofd en zitplaats der ziel, dat zij in het zelfde oogenblik ſchijnen te geſchieden.

Onder het vel hebben wij geen *gevoel*, dat is, niet in de ſpieren-trekkers en het vet, maar de zenuwen geprikt, of gekneepen zijnde, worden zeer hevig en pijnelijk aangedaan; men moet hier niet verwarren de inwendige deelen der ingewanden, nieren en blaas, met de inwendige deelen die onder het vel leggen, want de binnenſte rok der darmen, nier en blaas is zeer gevoelig, en moest zo zijn, om dat dezelve als uitwendig moet aangemerkt worden, dat is ontvangende dingen die van buiten koomen.

Behalven dit gevoel is er een zonderling, innerlijk, van de ziel en zenuwen onafhangelijk *gevoel*, het welk in de vezelen der ſpieren en vliezen van ons lighaam gevonden word; bij voorbeeld, een koe geſlagt zijnde, en de ingewanden er uit genoomen zijnde, en met een mes of ſcherpe ſpelde geprikkelt wordende, trekken die zig in, min of meer, evenredig aan deeze prikkeling; het beest dood zijnde, het hart weggenoomen, en de kop afgeſneeden zijnde, kan men de ſpieren van den hals en elders prikkelen met de zelfde uitwerking, te weeten dat zij zig intrekken; in de kikvorſchen en aalen duurt dit *gevoel* langer; dit geſchied zonder bewustheid van de ziel in het leeven, en word thans de *irritabiliteit der vezelen* genoemt. Zie IRRITABILITEIT.

Het *gevoel* word in ons, door hebbelijkheid, zo verwonderlijk ſubtiel, dat menſchen die blind zijn, dikwils met hunne vingeren de koleuren zelfs van zijde ſtoffen onderſcheiden konnen, dat is, het verſchil in derzelver oppervlaktens; wij weeten immers, dat het verſchil der koleuren afhangt van de verſchillende breeking en afkaatzing der lichtſtraalen van de uitſteekende deeltjes der oppervlaktens. Op dezelfde wijzen verkrijgen dooven de hebbelijkheid, om met de voeten het allerligtst gedreun der ſtraaten te gevoelen, en leeren dus de aankoomst van rijdtuigen te onderſcheiden; het gebrek van een zintuig, doet het ander ſcherper zijn; wij hebben allen de zelfde bekwaamheid, maar verwaarloozen dezelve als minder noodzaakelijk.

GEVOELIGE PLANTEN, zie ÆSCHINOMENÆ PLANTÆ.

GEVOEL (VERMINDERT); *Gevoel-loosheid*; *Ongevoeligheid*; in het latijn *Stupor*; *Tactus imminutus*: Zelden word dit in alle de werktuigen des *gevoels*, maar meest doorgaans in het eene of andere deel des lighaams

waargenomen. De oorzaak van deeze ongevoeligheid is voor een gedeelte aan het gebrek der geesten, en ten deele ook aan de werktuigen zelfs toe te schrijven; uit een gebrek van geesten koomt het voort, wanneer deeze niet behoorlijk vloeijen, het welke veroorzaakt kan worden, door beroerte of verlamming, of door koude; als ook door 't misbruik van verdoovende middelen (*narcotica*): Uit een gebrek der werktuigen, kan het geschieden, als dezelve of uitgedroogd, of door sterke veelvuldige arbeid verhard zijn, gelijk men bespeurt aan de handen en voeten der boeren en handwerks-lieden.

Dewijl het *vermindert gevoel* uit verschillige oorzaaken kan ontstaan, zo moet ook de geneezing verscheiden zijn, gelijk men op de bezondere ziektens of gebrekens daar het bij voorkoomt, zal vinden.

GEVOGELTE; *Vogel-geslagt*; *Veder-vee*; *Aves*; *Genus avium*; onder deeze benaaming verstaat men alle zoorten van gedierten, die vederen en vleugelen hebben, en in het algemeen in *tamme* en *wilde* onderscheiden worden. Onder de *tamme vogelen* worden getelt alle die men in, en omtrent de woonhuizen onderhoud en opvoed, als *hoenderen*, *ganzen*, *eenden*, *duiven*, enz. Het *wild gevogelte* word onderscheiden; 1. in het *Woud-* of *Bos-h gevogelte*, als *woud-snippen*, verscheiderhande *wilde duiven*, *lijsters*, *krammets-vogels*, en veele andere, waar toe ook de *haselhoenders*, *korhaanen* en *faisanten* behooren; 2. *Veld-gevogelte*, als *patrijssen*, *kwartels*, *leuwerikken*, *kiewitten*, *nagtegaalen*, enz. 3. *Watergevogelte*, als *zwaanen*, *ganzen*, *eenden*, *duikers*, *water-hoenderen*, *water-snippen*, *reigers*, *roerdompen*, *zeezwaluwen*, *ijs-vogelen*, enz. 4. *Roof-vogelen*, als *arenden*, *haviken*, *gieren*, *sperwers*, *uilen*, *ravens*, *kraaien*, *exters*, enz. De *struis-vogel* en *casuarius* zijn de twee grootste, en de Americaansche *bloem-zuigertjes* de kleinste onder de vogelen: De *arend* die mede na de *struis* een der grootste vogelen is, word voor de koning of edelste onder de vogelen gerekent. De beschrijving der voornaamste vogelen vind men ieder onder zijn bezonder artijkel. Zie ook VOGELEN-GESLACHT.

GEVOORT; *Gegroeft*; in het latijn *Striatus*; *Canaliculatus*.

GEWAS, is het zelfde als *Plant*; zie aldaar.

GEWAS-PLANTEN, of *Zuig-planten*; in het latijn *Plantæ parasiticæ*; zijn zodanige die op andere planten groeijen, en daar uit haar voedzel trekken; maar in de aarde niet groeijen willen, gelijk bij voorbeeld de *maren-takken*, enz.

GEWENKBRAUWT, zie CILIATUS.

GEWIGT; in het latijn *Pondus*; is in den koophandel een lighaam van een bekende zwaarte, en welk dient, om door middel van een evenaar en schaalen, gewaar te worden, hoe zwaar andere lighaamen weegen.

De *gewigten* zijn gemeenlijk van lood, ijzer of koper, schoon men zig op verscheidene plaatzen in Oost Indiën van steenties, en op zommige van kleine boontjes tot dien einde bedient.

De zekerheid van den koophandel grootendeels van de nauwkeurigheid der *gewigten* afhangende, zijn er geen volkeren, of zij hebben voorzorgen gebruikt, om er de vervalsching van voor te koomen; het zekerste middel is, beëedigde bedienden te hebben, om de *gewigten* te ijtigen, en hunne zwaarte na vastgestelde modellen te regelen.

De meeste volkeren, bij wien de koophandel in bloei is, hebben hunne bijzondere *gewigten*, die dikwils zelfs na de verschillende Provintien verscheiden zijn, en ook volgens de verscheidene zoorten der waaren verschillen.

Het onderscheid van *gewigten* verstrekt tot een groot ongemak in den koophandel, en maakt er zelf groote verwarring in, gelijk ook in de maaten; nogthans is het iets, dat niet is te verhelpen. De reductie der *gewigten* van alle volkeren op een en dezelfde voet, is niet moogelijk.

De *gewigten* kunnen onderscheiden worden, in oude, hedendaagsche, vreemde en huishoudelijke.

Wat de oude *gewigten* betreft, hier van zijn de oude Romeinsche en Griekse, de aanmerkelijkste. De verdeeling en naamen van het Romeinsche gemeene, en Griekse medicinaale *gewigt*, was aldus: greinen.

Libra of pond, was 12 oncen, of	6912
Semis, 6 oncen, of	3456
Triens, 4 oncen, of	2304
Quadrans, 3 oncen, of	1728
Sextans, 2 oncen, of	1152
Uncia, once, 8 drachmen, of	576
Stater, een half once, of	288
Asfarius, *Dupondium*, een-derde van een once, of	192
Sicilicus, *Didrachma*, twee drachmen, of	144
Aureus of goudgulden, *Sextula*, *Sextarium*, 4 scrupels, of	96
Denarius, het 7de deel van een once, of	82 2/7
Drachma, 3 scrupels, of	72
Semisfis, *Faba firia*, een halve goudgulden, of	48
Quinarius, *Victoriatus*, *Semi-denarius*, of	41 1/7
Semidrachma, *Triobolon*, anderhalf scrupel, of	36
Trenuisfis, een-derde goudgulden, of	32
Scrupulus, *Chramma*, *Scriptulum*,	24
Sestertius, een-vierde *denarius*, of	20 4/7
Obolus, halve scrupel, of	12
Lupinus, *Bisfiliqua*, een-derde scrupel, of	8
Semiobulus, een-vierde scrupel, of	6
Siliqua, *Bichalcum*, *Ceration*, *Kirot*,	4
Chalcus, *Æreolum*,	2
Granum, grein, is het 24ste deel van een scrupel	1
Een Romeinsche *Mina* bedraagt 20 oncen, of	11520
Een Griekse *Mina media*, 16 oncen, of	9216

Een *grein* word doorgaans op de zwaarte van een gersten-koorn gerekent.

Van deeze verdeeling der *gewigten* bedienden zig zo wel de oude Griekse als Romeinsche Geneesmeesters in de Geneeskonst; welke verdeeling der ponden in 12 oncen, de once in 8 drachmen, de drachma in 3 scrupels, de scrupel in 24 greinen; ook nog heedendaagsch in Frankrijk, en in zommige Provintien en Steeden der Nederlanden in gebruik is.

De Apotheekers hebben de kennisse van deeze verdeeling en proportie des ouden *gewigts* ook nodig in de bereiding van verscheidene *composita* der oude Geneesmeesters, die nog in gebruik zijn; als de *theriaca andromachi*, *diaphœnicon mesuæ*, *hiera picra rhasis*, *diacodion actuarii*, *mithridatium andromachi*, enz.

Naderhand heeft NICOLAUS ALEXANDRINUS MIJREPSUS, een Grieksch Geneesmeester, de gemelde *gewigten*, behalven de *chalcus*, *siliqua*, *semiobulus*, *lupinus* en *obulus*, die zo veel greinen, als de Romeinsche behielden, verandert op de volgende wijze: Een

	greinen.
Een pond, was 12 oncen, of	6480
Semis, 6 oncen, of	3240
Triens, 4 oncen, of	2160
Quadrans, 3 oncen, of	1620
Sextans, 2 oncen, of	1080
Uncia, once, 9 drachmen, of	540
Stater, half once, of	270
Duella, *Asfarius*, een-derde once, of	180
Sicilicus, een-vierde once, of	135
Aureus of goudgulden, een-zesde once, of anderhalf drachma, of	90
Drachma, een-negende once, of 3 fcrupels, of	60
Semisfis, een halve goudgulden, of	45
Semidrachma, *tremisfis*, anderhalf fcrupel, of	30
Scrupulus, een-derde drachma, of	20
Semifcrupulus, een-zesde drachma, of	10
Granum, grein	1

Deeze proportie der *gewigten* van NICOLAUS heeft men nodig te weeten in de volgende oude compofitien; als in het *philonium romanum Nicolai*, *requies Nicolai*, *mithridatium Nicolai*, *diaprunum compofitum*, *benedicta laxativa*, *electuarium e fucco rofarum*, *hiera logadii*, *dianthos*, *diapœnidion*, *diatris falomon. pill. ex aloë & maftiche.*

Nog hebben de oudfte Griekfche Geneesmeesters zich van andere verdeelingen des *gewigts* bedient, als van *attifche* en *hippojatrifche*, enz.; dog wij zullen dit hier niet verder nagaan, dewijl het van weinig nut in onze tijden is.

Hedendaagfche gewigten, gebruikt wordende in de verfcheidene gedeeltens van Europa en de Levant; zijn de volgende:

Engelfch gewigt. Door het XXVIIfte hoofdftuk van de groote Charter, zijn de *gewigten* door gantsch Engeland het zelfde; maar volgens de verfcheidenheid der koopmanfchappen, gebruikt men twee zoorten van *gewigten*; het eene *troijs-gewigt* van 12 oncen in het pond; het ander *gemeen gewigt* van 16 oncen in het pond; de oorfprong van de een en ander deezer *gewigten*, word overeengebragt met de graan-korlen die de halm bevat; in het *troijs-gewigt* maaken 24 van die korlen, *greinen* genoemt, een penning *fterlings gewigt*, 20 penningen één once, en 12 oncen één pond.

Het is met deeze *gewigten*, dat men goud, zilver, gefteentens, graanen en vogten weegt. De Apotheekers gebruiken oók het *troijs-gewigt*, oncen en greinen, maar zij hebben iets bijzonders ten aanzien van de onderdeelingen; zij verdeelen de *once* in agt *drachmen*, de *drachma* in drie *fcrupels*, en de *fcrupel* in twintig *greinen*.

Het *gemeen gewigt* bevat 16 oncen, maar de once is een twaalfde gedeelte ligter, als de *once-troijs*; deeze laatfte 480, en de eerfte maar 448 *greinen* behelzende.

De once behelst 8 drachmen; 80 oncen *gemeen gewigt*, zijn 73 oncen *troijs*, en 17 pond *troijs*, koomen met 14 ponden *gemeen gewigt* overeen.

Het is met het *gemeen gewigt*, dat men het kwikzilver, fpecerijen, de laage metaalen, wolle, ongel, hennip, brood, enz. weegt.

Tafel wegens het Engelfche Troijs-gewigt, voor de Goud- en Zilverfmeeden, enz.

greinen.			
24	*penningen gewigts.*		
480	20	*oncen.*	
5760	240	12	*ponden.*

Voor de Apotheekers.

greinen.			
20	*fcrupels.*		
60	3	*drachmen.*	
480	24	8	*oncen.*
5760	288	96	12 *ponden.*

Tafel voor het gemeene Engelfche gewigt.

fcrupels.			
3	*drachmen.*		
24	8	*oncen.*	
384	128	16	*ponden.*

De geldmunters, goudfmeeden en juweliers hebben bijzondere *gewigten*; om het goud en de juweelen te weegen en te eſaijeeren, bedienen ze zig van marken, caraaten en greinen, en tot het zilver van penningen en greinen: Een mark goud heeft 24 caraaten, en de caraat 12 greinen; maar een mark zilver is 12 penningen, en de penning 24 greinen; en twee mark maakt één pond uit: Ook hebben de kooplieden in wolle, hunne zoorten van bijzondere *gewigten*.

Franfche

Franſche gewigten. Het *gemeene pond* doet te Parijs 16 oncen, en men onderdeelt het zelve op twee verſchillende wijzen: In het eerſte maakt men van het pond 2 mark, van het mark 8 oncen, van het once 8 grosſen (of drachma's), van het gros 3 penningen (ſcrupels of deniers), en van de penning 24 greinen; de grein æquivalent zijnde met een *tarwe-koorn*: In het tweede verdeelt zig het pond in 2 half-ponden, het half-pond in twee vierendeels, het vierendeel in 2 agten-deelen, het agten-deel in 2 oncen, en het once in 2 lood.

Men gebruikt de eerſte verdeeling voor koopmanſchappen van prijs; en de tweede voor die van minder waarde.

greinen.					
24	*penningen.*				
72	3	*groſſen.*			
576	24	8	*oncen.*		
4608	192	64	8	*marken.*	
9216	384	128	16	2	*ponden.*

looden.					
2	*oncen.*				
4	2	*agtendeelen.*			
8	4	2	*vierendeelen.*		
16	8	4	2	*halfponden.*	
32	16	8	4	2	*ponden.*

Dog het pond is niet hetzelfde door geheel Frankrijk; bij voorbeeld te Lijons is het pond *ſtads-gewigt*, maar 14 oncen; zo dat 100 ponden te Lijons, maar 88 ponden te Parijs maaken; behalven het ſtads-gewigt, gebruikt men er te Lijons nog een ander voor de zijde, dat 15 oncen bedraagt; men noemt dat gewigt, *zijde gewigt.*

Te Thoulouſe, en in het boven Languedoc, is het pond, het welk men *tafel-pond* noemt, maar 13 en een half oncen *Parijſch gewigt.* Te Marſeille en in geheel Provence, doet het pond 13 oncen *Parijſch gewigt.*

Het apotheekers *gewigt* word in Frankrijk verdeelt, gelijk in Engeland, behalven dat de ſcrupel of *denier* ook 24 greinen bevat, en gevolgelijk ieder der grooter deelen ook naar proportie meer greinen; even zo als het oude romeinſche.

Dus gelijk de ponden in Frankrijk niet overal gelijk zijn, zo zijn ze het ook niet op de meeste andere plaatzen van Europa, maar op de eene ligter of zwaarder, dan op de andere, anderzins koomt de onderdeeling van het *gemeene gewigt* meest daar mede over een. In Duitschland en in de Nederlanden word 't gemeene pond gewoonlijk verdeelt in 16 oncen, of 32 lood, 't lood in 4 drachmen, quentjes of vierde lood, en het drachma in drie ſcrupels; kleiner word het *gemeene gewigt* zelden verdeelt. De verdeeling van het Apotheekers *gewigt* geſchied meest overal gelijk in Engeland; echter word op zommige plaatzen de Franſche of oude Romeinſche verdeeling, ten opzigte van de ſcrupels, gebruikt.

Het *troijs-* of *goud-gewigt* heeft op de meeste plaatzen de volgende verdeeling:

	aazen.
Een pond is twee mark, of - -	10240
Het mark 8 oncen, of - -	5120
De once 8 drachmen, 20 engels, of -	640
Het drachma 3 ſcrupels, of - -	80
Het engels 4 vierlingjes, of - -	32
Het ſcrupel of penning - - -	26⅔
Het vierlingſe, 2 troisjes of caraat, of - -	8
Het troisje of caraat - - -	4
Een aas is zo veel als een grein -	1

Elker natie heeft echter eenige zoorten van bijzondere *gewigten*; bij voorbeeld in Engeland, Frankrijk, Duitschland, de Nederlanden, en elders heeft men *centenaars* of *quintaalen*, die op zommige plaatzen net honderd ponden bedraagen, daar ze ook de naam van *centenaar* van voeren; dog op de meeste andere plaatzen, bedraagen ze minder of meer ponden. In Spanjen zijn er *aroben*, welke 25 Spaanſche ponden behelzen, of 't vierde gedeelte van een quintaal; *machos-quintaalen* die 150 ponden zijn, anders 6 *aroben* of anderhalf *quintaal*; *adarmen* welke het zestiende gedeelte van een once behelzen. En ten aanzien van 't goud, hebben zij de *caſtillan* of honderſte gedeelte van een pond; de *tomin* die 12 greinen, of een-agtſte *caſtillan* behelst.

In Portugal zijn er ook *arroben*, maakende 32 *Liſſabonſche araten*, dat is te zeggen 32 ponden; SAVARIJ ſpreekt ook van de *faratelle*, die twee Liſſabonſche ponden bedraagt; en van de *rottoli*, die 12 ponden is; ten aanzien van het goud bedient men zig van de *chego*, zijnde 4 caraaten.

In Italien, en wel inzonderheid te Venetien, heeft men de *migliaro*, die 4 *mirren*, en ieder *mirre* 30 *Veneetſche ponden* bedraagt; als mede de *ſaggir*, waar van 6 in één once gaan. Te Genua gebruikt men twee zoorten van *gewigten*, de *groote gewigten* voor de *Douane*, en

en het *cas-gewigt* voor de piasters en andere ſpecien; de *cantaſa* of *quintaal* voor de grove koopmanſchappen; de groote balans voor de ruwe zijden, en de kleine voor koopmanſchappen van meerder waarde.

In Sicilien heeft men de *rottelo*, weegende 32 en een half mesſinaſche ponden.

In Duitschland, de Vereenigde Nederlanden, Flaanderen, de Hanſee-ſteeden, Zweeden, Deenemarken, Poolen, enz., heeft men ook *ſchipponden*, die te Antwerpen en Hamburg 300 ponden zijn, te Lubek 320, en te Koningsberg 400 ponden. In Zweeden is het ſchippond koper 320, en het gewoone ſchippond 400 ponden. Te Riga en Revel is het ſchippond 400 ponden, te Dantzig 340, in Noorweegen 300 ponden. Te Amſterdam en elders bedraagt het ſchippond mede 300 ponden, en verdeelt zig in 20 *lijs-ponden*, zijnde elke lijs pond 15 ponden.

In Muscovien rekent men de koopmanſchappen in 't gros bij *bercherotten* of *berkeirtz*, welke 400 van hunne gewoone ponden bedraagen. Zij hebben ook nog de *poet* of *poede*, zijnde 40 ponden, of een tiende gedeelte van de *bercherot*.

In Turkijen, te Smirna, enz., rekent men bij *battmans* of *battemans*, welke 6 *occos* bedraagen, zijnde ieder *occo* 3 en vier-vijfde *Engelſche ponden*; zij hebben ook nog een ander *battman*, welke minder weegt, en mede zo als de eerſte in 6 *occos* verdeelt word, dog deeze *occos* weegen maar 16 *Engelſche oncen*; 44 *occos* van de eerſte zoort, maaken een *Turkſche quintaal*.

Te Groot Cairo, Alexandrette, Aleppo en Alexandrien, bedient men zig van de *rotto* of *rottoli*. Te Cairo en op eenige andere plaatzen van Egiipten, behelst de *rottoli* 144 drachmen, en weegt iets meer als het Engelſche pond: Te Aleppo zijn er drie zoorten van *rottoli*, de eerſte van 720 drachmen, behelst circa 7 Engelſche ponden, en men bedient er zig van om katoen, galnooten en andere koopmanſchappen in het gros te weegen; het tweede van 620 drachmen, word tot de zijde gebruikt; behalven tot de witte, die men gewoon is met de derde *rottoli*, zijnde iets meer als 600 drachmen, te weegen.

Te Seijde is de *rotto* 600 drachmen.

In de overige Levantſche plaatzen, die wij hier niet noemen, bedient men zig van dezelfde *gewigten*, inzonderheid van de *occo* en *rottoli*.

Om te beter de overeenkomst der verſchillende *gewigten* te doen zien, zullen wij hier eene reductie der verſchillende ponden, die men in Europa gebruikt, mededeelen; verſtrekkende tot een vaste regel, om er alle anderen na te berekenen.

Proportie der Gewigten van de voornaamſte Europiſche Steeden met die van Amſterdam.

Honderd ponden te Amſterdam, doen

108 te Alicanten.
105 te Antwerpen.
120 te Archangel.
105 te Archot.
120 te Avignon.
98 te Baſel.
100 te Baijonne.
166 te Bergame.
97 te Bergen op Zoom.
95 te Bergen in Noorweegen.
151 te Bologne.
100 te Bourdeaux.
104 te Bourg en Breſſe.
105 te Bourges.
103 te Breemen.
125 te Breslau.
105 te Brusſel.
111 te Bern.
100 te Beſançon.
100 te Bilbao.
105 te Cadix.
87 te Conſtantinopolen.
113½ te Dantzig.
95 te Dokkum.
100 te Dort.
97 te Dublin.
97 te Edinburg.
143 te Florence.
98 te Frankfort aan den Main.
89 te Geneve.
105 te Gent.
163 te Genua, *cas-gewigt*.
102 te Hamburg.
95 te Harlingen.
105 te Hertogenbosch.
105 te Keulen.
125 te Koningsbergen.
107½ te Koppenhagen.
106² te Leiden.
105 te Leipzig.
105 te Leuven.
95 te Leuwaarden.
106½ te Lisſabon.
143 te Livorno.
109 te Londen, *gemeen gewigt*.
105 te Lubek.
105⅔ te Luik.
141⅔ te Luques, *ligt gewigt*.
116 te Lijons, *Stads gewigt*.
114 te Madrid.
123½ te Marſeille.
105² te Mechelen.
154 te Meſſina, *ligt gewigt*.
168 te Milaanen.
120 te Montpelier.
125 *Muscovijſche ponden*.
100 te Nantes.
106 te Nancij.
169 te Napels.
98 te Nuremberg.
100 te Parijs.
112½ te Revel.
100² te Riga.
100 te Rochelle.
146 te Romen.
100 te Rotterdam.
96 te Rouaan.
114 te Rijsſel.
100 te St. Malo.
100 te St. Sebastiaan.
156½ te Sarragoſſe.
106 te Seville.
114 te Smirna.
110 te Stettin.
81 te Stokholm.
118 te Thoulouſe.
151 te Turin.
158½ te Valencien.
182 te Venetien, *klein gewigt*.

Hier door kan men niet bezwaarlijk calculeeren, hoe veel een zeker getal ponden van de eene plaats, ponden op een andere voorgeſtelde plaats, die in de bovengemelde lijst ſtaan, bedraagt.

Bij voorbeeld, men begeert te weeten, hoe veel 36 ponden Amſterdamsch, ponden bedraagen te Antwerpen?

℔	℔	℔
100 - - - - -	105 - - - - - - - - -	36
4)——	5)——	4)——
25	21	9
5)——	9	
5	——	
	189	

divid. 5)——(37⁴ ℔ of 25⅗ lood.

39
35
——
rest 4
32 lood.
——

divid. 5) 128 (25⅗ lood.
10
——
28
25
——
rest 3

Item. Vraage, hoe veel 24 ponden Antwerpsch, ponden bedraagen te Dantzig?

℔ A.	℔ D.	℔ A.
105	$113\frac{1}{2}$	24
	(2	(2
	227	12
	12	
	454	
	227	
	2724	

divid. 105) 2724 ($25\frac{99}{105}$ ℔ of $30\frac{18}{105}$ lood.

210

624

525

rest 99

32 lood.

198

297

divid. 105) 3168 ($30\frac{18}{105}$.

315

rest 18

Want bedraagen 100 pond te Amſterdam, 105 pond te Antwerpen, en 113 en een half pond te Dantzig, zo volgt, dat deeze drie zwaartens gelijk zijn, en dus 105 pond te Antwerpen bedraagen 113 en een half pond te Dantzig, waar door men dan de evenredige zwaarte van 24 pond Antwerpsch in Dantziger *gewigt* ligtelijk vind, door de regel van proportie, gelijk aangeweezen is: Dus met alle andere.

GEWOONTE; *Hebbelijkheid*; in 't latijn *Habitudo*; is een neiging door de oeffening van dezelfde gevoelens verkreegen, of door de menigvuldige herhaaling van die zelfde daaden. De gewoonte onderrigt de natuur, zij verandert haar; zij werkt met nadruk op de zinnen, zij verſchaft gemak en kragt aan de beweegingen van het lighaam, en hoedanigheden der ziel; zij verſtompt het hevige der ſmerte; door haar word de bitterſte *alsſem* ten lesten ſmaakeloos; zij beneemt een gedeelte der bekoorlijkheden, aan de voorwerpen die door de verbeelding opgeſmukt waaren; zij geeft haare regte waarde aan de goederen, waar van onze begeertens de verdienſten te hoog hadden geſchat; zij verwekt geen afkeer als om dat zij het momaangezigt des bedrogs wegrukt: De *gewoonte* maakt het genot ſmaakeloos, en de berooving van een voorwerp waar aan men gehegt was allerakeligſt.

Wanneer onze harten aan wezens zijn gehegt die onze agting weerdig zijn; wanneer wij ons aan bezigheden hebben overgegeeven, die ons voor verveeling bevrijden, en teffens tot eer veſtrekken, zo bevestigt en verſterkt de *gewoonte* in ons de noodzaakelijkheid van die zelfde voorwerpen, en bezigheden; zij worden een wezentlijke hebbelijkheid onzer ziel, een gedeelte van ons beſtaan; als dan merken wij ze met regt aan, als dat geene het welk ons tijdelijk geluk uitmaakt. Inzonderheid is er een vermaak, dat nog door de tijd, nog door de *gewoonte* word gefleeten of uitgeroeit, dewijl het door de overdenking altoos vermeerdert en aangroeit, en dit beſtaat in wel te doen, en volgens de voorſchriften van het Euangelium te leeven.

De *gewoontens* verkrijgen na den aart der daaden, en handelingen, de naam van deugden of ondeugden. Buigt van de tederſte jeugd af, uwe kinderen tot de gewoonte om wel te doen; gewent die kleine wigten om de waarheid te ſpreeken, en hunne tedere handjes uit te ſtrekken, tot verligting en onderſteuning van ongelukkigen, en wel haast zullen zij door ſmaak, geneigtheid en met vermaak doen, het geen zij te vooren werktuiglijk verrigteden; hunne onnozele harten kunnen zig voor de aanlokzelen van lof niet te vroeg beweegen.

De kragt der *gewoontens* is zo ſterk, en hun invloed ſtrekt zig zo verre uit, dat indien wij een getrouw geſchiedkundig verhaal, van onze leevensloop kosten hebben, en eene nauwkeurige kennis van de vorming onzer werk- of zin-tuigen, wij 'er de oorſpong, eener menigte van goede en valſche ſmaaken, redelijke geneigtheden en gekheden in zouden ontdekken, die dikwils zo lang als ons leeven duuren; wie kent wel alle de kragt van een denkbeeld, van een ſchrik, een angst, waar mede vroegtijdig een geheel nieuwe ziel word aangedaan.

Men word gewoon een zekere lucht in te ademen, en van zeker zoort van voedzels te leeven, men gewent zig aan zommige dranken, hebbelijkheden, beweegingen, geneesmiddelen, vergiften, enz.

En ſnelle verandering van het geen ons gemeenzaam is geworden tot nieuwe dingen, valt altijd bezwaarlijk; en is zomtijds gevaarlijk, dikwils zelfs in het overgaan van 't geen dat als tegenſtrijdig voor de gezondheid aangemerkt word, tot iets 't geen de ervarentheid als heilzaam heeft doen aanmerken.

Zoude het dus ook met de *zedelijke gewoontens* geſtelt zijn? En zoude een mensch zodanig aan de *gewoonte* van ondeugd kunnen verſlaaft worden, dat hij door de oeffening der deugd, ten eenemaalen ongelukkig wierde?

Indien onze werktuigen gewoon zijn geworden door de tegenwoordigheid van zekere voorwerpen aangedaan en ontroert te worden, zo zullen zij zig ontroeren niet tegenſtaande alle de pogingen, die de reden daar tegens in het werk ſtelt. Waarom koste HOBBES niet op een duistere plaats zijn, zonder te beeven en ſpooken te zien? Om dat zijn werktuigen als dan onwilligliik de ſlingeringen der vreeze aannamen, waar toe de vertelzelen zijner Minne hem gewend hebben.

GEWRIGT; *Lid*; in 't latijn *Articulamentum*; *Articulus*. Zie LID.

GEZAAGT, of dat als een *Zaag* getant is, in het latijn *Serratus*; bij voorbeeld een *Gezaagt blad*, (*Folium ſerratum*).

GEZEGELDE AARDE; in 't latijn *Terra ſigillata*; is een zoort van *bolus* of een taaije vette aarde, of droge kleij, die vast aan de tong kleeft, die gemeenlijk tot ronde koekjes gevormt en met zekere zegelen of merken getekent is; ze heeft een zaamentrekkende ſmaak, en aardagtige reuk, en is van verſcheiderhande zoorten en koleuren; die ten deele in Duitschland en ook in andere landen uit de grond gegraaven word; als

1. De *Arabiſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Arabica vel turcica*); deeze is met Arabiſche of Turkſche letteren getekent, en heeft een bleekroode, grijze of witte koleur.

2. De

2. De *Jeruzalemſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Hierofolymitana*); deeze word uit het heilige land van Jeruzalem gebragt, en is met een crucifix getekent; dog deeze beide zoorten zijn bij ons niet of weinig bekent.

3. De *Laubachſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Laubacenſis*); deeze is van koleur zomtijds donker-geel en voor een gedeelte wit, daar bij vet, en koomt in kolur en hoedanigheden met de turkſche of gezegelde aarde in alle deelen over een; wordende omtrent Laubach in Duitschland gegraaven.

4. De *Lemniſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Lemnia*), is een fraaije vette, zwaare, roode of witte aarde, die eertijds met een *geit* getekent wierd, maar thans geſchied 't met het ſignet of wapen des turkſchen Keizers, te weeten met een halve maan en drie ſterren, of ook met andere turkſche caracters. Ze word van de Turken in het eijland Lemnos (nu Stalimene genoemt) met veele ceremonien gegraaven, en zulks maar eens in het jaar, op den 6den Augustus, 's morgens vroeg, zes uuren na malkander, en voor 't overige het geheele jaar niet meer; en om dat ze van de Turken in zo groote waarde gehouden word, zo is ze zelden opregt te verkrijgen.

5. De *Lignitzer* of *Goldbergſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Lignicenſis vel Goldbergenſis*), is rood of wit, ook geel van koleur, en met een arend getekent: Zij word anders ook *Axungia lunæ* genoemt, om dat ze zilveragtige deelen bij zig heeft.

6. De *Malthaſche* of *witte gezegelde aarde* (*terra ſigillata Melitenſis vel alba*) word uit het eijland Maltha in groote en kleine ronde koekjes, als mede in andere gedaantens gebragt, zijnde alle wit als krijt, en met het beeltenis van den H. Paulus met een ſlang, getekent.

7. De *Strigauſche gezegelde aarde*, (*Terra ſigillata Strigauenſis*), ook *Axungia ſolis* genoemt, om dat ze goudagtige deeltjes bevat; deeze is rood en met drie toorens getekent.

Eigenſchappen. Onder alle deeze aardens word de Lemniſche het hoogst geagt, men ſchrijft aan dezelve eene zweetdrijvende, afveegende, gift-weerſtaande en wondheelende kragt toe, dog boven al tegen het vergift, zo wel uitwendig, door doodelijk geweer, of beet van venijnige dieren veroorzaakt, als ook tegen inwendig verkreegen vergift: Hoewel andere deeze kragten zo groot niet ſtellen, en aan dezelve alleen maar eene abſorbeerende, of de zuuren opſlorpende en ſtoppende kragt, gelijk aan meer andere aardagtige ſtoffen, toeſchrijven: De ondervinding heeft egter geleert, dat ze in der daad meer als een abſorbeerende kragt bezit, en in verſcheiderhande ziektens van een goede uitwerking is, welke kragt zeer waarſchijnlijk van het *vitrioliſche zuur* afſpruit, dat in deeze geverfde leemagtige aarde bevat is; en het is aanmerkelijk, dat deeze zoort van aarde reeds in aloude tijden in groote agting geweest is; want men vind aangetekent, dat dezelve reede in de tijden van Homerus en Horatius, met groote plegtigheden uit de aarde gegraaven wierd. Ze word inzonderheid gepreezen in de roode-loop, verzweeringen der ingewanden bloedvloeijing en wonden, als mede kinder-pokjes en maſelen, en kwaadaardige koortzen; ook prijst men ze tegen peſt, hoofd-koorts, vallende ziekte, kolijk, enz.; dog voornaamelijk is ze in de buik- en roode loop en bloedvloeijingen van een goed gebruik; maar men agt ze niet dienſtig voor kinder-remedien, dewijl alle opſtoppende en zaamentrekkende middelen de kinderen nadeelig zijn, om dat ze niet alleen de ongevoelige doorwaasſeming, maar ook de andere uitwerpingen ſtremmen.

Men zegt, dat de Laubachſe *gezegelde aarde*, met de Lemniſche in kragt over een koomt, en in haar plaats kan gebruikt worden; hoewel de overige *gezegelde aardens* ook alle na genoeg dezelfde eigenſchappen, als de Lemniſche hebben; dog men ſchrijft aan dezelve nog bezondere krachten toe: De Lignitzer *gezegelde aarde* word dus inzonderheid zeer gepreezen tegen de zwakheden des hoofds en der leden; de Strigauſche word zeer goed geagt tegen de ziektens die het hart en bloed aantasten; en de Malthaſche prijst men in het bezondere tegen 't vergift.

Deeze *aardens* hebben geen bereiding noodig, maar worden gebruikt zo als ze zijn, het zij gepoedert of in drankjes, ſlik-brokken, opiaaten, enz. Dezelve worden ook nagebootst, door middel van goede *roode* of *witte bolus* fijn te poederen, en het poeder met *weegbree-water* tot een deeg te maaken, die ze droogen, en een zegel er op drukken, na believen.

GEZEGENDE DISTEL, zie CARDEBENEDICTE.

GEZEGEND KRUID, zie NAGEL-WORTEL.

GEZEGEND LAXEER-MIDDEL; in 't latijn *Benedictum laxativum*, zie ELECTUARIE, *pag.* 616.

GEZEGEND WATER; in het latijn *Aqua benedicta*; Dus word genoemt een zeker braak-middel van Rulandus, het welke beſtaat uit, bij voorbeeld, 8 à 10 grein *ſaffraan der metalen*, en een paar oncen *ſpaanſche* of *beſte franſche wijn*, dat men 24 uuren laat trekken, en dan door een vloei-papier gelekt zijnde, voor een *doſis* 's morgens ingenoomen word, om te braaken.

GEZICHT; in het latijn *Viſus*; is eigentlijk dat zintuig, door welk onze ziel het denkbeeld van de koleuren, en van de gedaantens der voorwerpen verkrijgt; de oogen zijn er de werktuigen van, en deeze zijn konſtige telescoopen, welker zaamenſtel wij in het vervolg op het artijkel OOG beſchrijven zullen.

De oogen doen de ſchilderijen der voorwerpen verkeert op ons netvlies, dat is, uitgebreidde zenuw, van ons oog vallen, en evenwel oordeelen wij dat ze overeinde ſtaan; de oogen doen ons de voorwerpen zeer verkleind zien, en wel zo, dat wij de wijduitgeſtrekte velden, bosſchen, beeken, ſtroomen, huizen, vee en wolken in een oog als een ſchilderij ontfangen; zo ſubtiel, zo verwonderlijk konſtig is ons geſtel, zo onbegrijpelijk het ſtoffelijke met onze ziel verknogt, dat wij alle de voorwerpen duidelijk zien, en ijder zijne plaats toekennen; alleen ontbreekt ons het beoordeelen der juiste grootte; wij kennen niet dan grootheid bij vergelijking; wij beoordeelen de grootheid uit den hoek, welke de uiterſtens der voorwerpen door de luchtſtraalen in ons oog maaken; is die hoek eens zo groot, of half zo groot, dan den hoek van een ander nevensſtaande, zo oordeelen wij het eens zo groot, of de helft kleiner; en op deezen grond ſteunen de vergrootglazen, deeze immers vergrooten de voorwerpen niet, maar doen de uiterſte linien ſlegts onder een grooter hoek in ons oog vallen.

Door het *gezicht* alleen konnen wij den affland der dingen niet beoordeelen; de jongeling die Cheselden de vliezen agter het oog wegnam, en dus het gezicht herſtelde, onkundig hoe te moeten oordeelen uit het zien, meende dat alle voorwerpen digt op hem waaren;

zo onvolkoomen is de mensch die ter waereld koomt, dat hij niet alleen alles leeren moet, maar zelfs het gebruik zijner zintuigen niet kent, dan door lange onder vinding.

De vogelen schijnen ons hier in te overtreffen, het *eend* is nauwlijks uit den dop, of het zwemt, en vliegt heen en wederom de mugjes te vangen, waar in het zo goed slaagt, als zijne moeder. Wij moeten eerst leeren, dat een oliphant grooter is, dan een mug; dat de horizont verder van ons af is, dan de borst van onze moeders, die ons zoogt; zo veel meerder moeite heeft de mensch om redelijk te zijn.

IJder oog ontfangt het schilderij van het zelfde voorwerp, en deeze twee aandoeningen leert onze ziel tot een brengen, en ziet er een enkel beeld van wanneer de schilderijen in onze oogen op de gewoone plaatzen vallen; drukt men een oog uit zijne plaats, terstond verandert de stand dier gewoone plaatzen, en wij zien dubbeld; een mensch die scheel ziet, oordeelt derhalven met er tijd even zo goed over de voorwerpen als een ander wier oogen recht staan.

Een ander voordeel hebben wij van met twee oogen te zien, te weeten wij zien de voorwerpen grooter, helderer en duidelijker; het zelfde geschied in onze oogen het geene men door de verrekijkers ontdekt heeft, dat naamelijk de voorwerpen door twee, *binoculi* genoemt, zig veel heerlijker, veel lichter, en duidelijker, zelfs grooter vertoonen.

Ons oog, het tederste van ons zienelijk lighaam, wederstaat de scherpheid der lucht, de kragt van koortzen, en hondert ziektens, zelfs van den ouderdom, daar het gebeente allereerst door aangedaan schijnt te worden. O Goddelijke maaker! hoe groot is uwe goedheid, van ons die deelen het langst te onderhouden, zonder welke wij ophouden menschen te zijn!

Ongerijmt oordeelt het gemeen uit de paarden-oogen, als of die ons grooter dan zig zelven beschouwende, voor ons bang wierden, en zig daarom onderwierpen; zien zij de voorwerpen onder grooter ooghoek, dan wij, zo moeten zij ook zig zelven en hunne pooten evenredig grooter zien; en dus vervalt die stelling.

De eenvoudige Natuurbeschouwer ontdekt dat een *blauwe vlieg* meer dan 14000 oogen heeft; dat een *garnaat*, een *kreeft*, een *krekel* van eenige honderden voorzien is: Leeuwenhoek, Swammerdam, R. Hooke en Lijonet bevestigen deeze waarheid; maar zijn zij daarom beter? voor zeker niet; de onbeweeglijkheid hunner oogen vereischt dit groot getal, anders konden zij niet anders zien, dan de voorwerpen die loodlijnig in hun oog vielen; de Schepper koomt het gebrekkige van de beweeging hunner oogen, hoofd, en lighaam te gemoet, en maakt met dezelfde gemakkelijkheid eenige duizende oogen, als of hij er slegts twee in een beweegelijk hoofd, en in dat hoofd nog beweegelijk te plaatzen hadde. De *scorpioen* heeft er zes, agt, of tien vooruit, aan den kop, en twee midden op den rug, even als de *spin* met lange pooten; en des niet tegenstaande zien wij met twee, ja met één oog niet alleen even veel, maar nog meerder, dan alle de veeloogige schepzelen.

Maar waarom, vraagt gij, zien wij de kleine voorwerpen niet netter? dat is, de *kleine vliegjes*, de *waterdiertjes*, enz.: beklaag u daarom niet, goedgunstige leezer; de Schepper heeft u de bekwaamheid gegeeven, om vergroot-glazen te maaken, en heeft u niet willen verschrikken, met het gezicht van zo veele gedrochten; als door de lucht, en in het water zweeven, die nu onzichtbaar zijn, en den Wijsgeer niet vervaaren, of schoon hij door zijn glas, hunne angels, klaauwen, haaken en andere werktuigen ziet. Indien een vlooi zo gedrochtelijk zig aan ons oog vertoonde, als in de plaaten van R. Hooke; wie zoude niet bezwijken?

Verheug u dan, dat de Schepper de oppervlakte der geheele aarde, van de zeën zelven, groen gemaakt heeft, om dat die koleur de middelkoleur is, tot welke ons oog geschikt is; zo goed is het Opperweezen voor ons, en zo gunstig is ons maakzel, dat ons oog naar de voorwerpen der geheele aarde, en deeze naar ons oog geregelt zijn! Lees dan den grooten R. Smith over het *gezicht*, en de wijze van zien; lees Musschenbroek, en geen zintuig zal u heerlijker, geen nuttiger en volkoomer voorkoomen, dan ons *gezicht*.

GEZICHT-EINDER, zie HORIZONT.

GEZICHTKUNDE; in het latijn *Optica*; is eigentlijk die konst, die ons de voorwerpen wiskonstig leert op het paneel brengen, op dezelfde wijze als men ze in de natuur ziet; zij steunt op deeze waarneemingen, dat de lichtstraalen van alle lighaamen tot ons oog loopen, in rechte linien, en dus dat de voorste kant van een vierhoek onder zekeren hoek in ons oog valt, de agterste als verder afstaande, onder kleiner, en zo voorts tot dat de voorwerpen wijder heen loopende, geheel onzichtbaar worden; dat noemen wij den *horizont*, of *gezicht-einder*.

Wanneer wij derhalven digter naderen, worden alle voorwerpen in onze verbeelding grooter, om dat wij ze onder grooter hoek zien; maar daar en boven zien wij meerder van dien gezicht-einder, naar maaten wij hooger staan: Drie dingen zijn derhalven in acht te neemen, de hoogte van den ziender, zijne afstand van het voorwerp, en het vlak waar op hij zig verbeeld de dingen te zien; want of schoon wij ze waarlijk niet op een vlak zien, gelijk in eene schilderije, zo verbeelden wij ons evenwel een zoort van vlak, daar wij alle de zichtbaare voorwerpen op schikken: Het zoude zeer veel tijds verciſchen, indien wij deeze konst hier geheel verhandelen wilden; beter zal het zijn, den leezer het beste boek aan de hand te geeven, daar alle die over dezelve schreeven, het voornaamste uit overgenoomen hebben, te weeten *La perſpective pratique neceſſaire à tous Peintres, Graveurs, &c. par un Religieux de la Compagnie de Jeſus, à Paris* 1640. *in* 4*to.* 3 *Parties*: of liever de tweede uitgaaf 1663; daarenboven *La Perſpective curieuſe du R. P. Niceron, Minime, in fol. Par.* 1663. in welker beiden niet alleen de afbeelding der voorwerpen op den glasgrond op allerlei wijzen opgegeeven word, maar allen getrokken uit den waaren geometrischen grond, waar van verscheidene hedendaagsche zeer afdwaalen, zig overgeevende tot schaalen, ladders, enz., gelijk bij Bosboom te zien is; daarenboven vind men er de manier, om tekeningen voor allerlei spiegels te maaken, en voor glazen met verscheidene facetten, die de voorwerpen verwonderlijk metamorphoseeren.

De Bouwkonstenaars en de Ingenieurs zullen er vinden, hoe hunne gebouwen en fortificatien te verbeelden, als of men ze hoog uit de lucht zag, eene konst, die de onsterffelijke Coehoorn zo uitmuntend nagevolgt heeft. Het uitmuntend werk van den beroemden Vignola *Le due regole della perſpettiva pra-*

rica di M. J. BAROZZI DI VIGNOLA *con* I. *commentaris del R. P. M.* EGNATIO DANTI, *in Roma* 1644. behoort er bijgebragt te worden. Wilt gij allerlei *platfonds* te ren tekenen in perſpectief, zo voeg er DESARGUES bij, en vergeet vooral de *doorzichtkunde* van ALB. DURER niet, die inzonderheid de *dioptra*, of het ſchilderraam, om landſchappen, of beelden af te tekenen, allereerst en allernetst reeds over twee honderd jaaren beſchreeven en afgebeeld heeft. Die behalven het fransch, het latijn verſtaan, konnen zig met vrugt bedienen van ZAHN *Oculus artificialis*, die uitneemende dingen heeft, welke voornaamelijk het werktuigelijke van deeze konst betreffen.

Let alleen hier op, dat men het punt van afſtand langer, dat is, wijder af moet neemen, dan de hoogte van den horizont; anders worden de figuuren wanſtallig, ſchoon geometrisch in perſpectief gebragt; gelijk men zien kan in de anders heerlijke figuuren van het werk van 's GRAVESANDE, daar al wat volmaakt vierkant of rond is, langwerpig ſchijnt: Deeze waarneeming is, zo veel ons bekent is, nog van niemand gemaakt, of medegedeelt. Zie ook PERSPECTIEF.

GEZICHT (VERZWAKT); *Amblijopia*; *Mijopia*; *Oculorum hebetudo vel inbecillitas*; bij oude lieden *caligo* genoemt; is eene verzwakking des *gezigts*, zo dat men de kleine dingen, als klein ſchrift, enz. niet onderſcheidentlijk zien kan, zelfs digte bij niet; dezelve ontſtaat uit een belemmerde invloed der leevensgeesten in de oogen, of door een verzwakking der oog-zenuwen, en heeft meest plaats bij oude lieden, en wel inzonderheid bij die, welke hunne oogen veel te laste gelegt hebben met het ſcherp en langduurig bezien van kleine fijne dingen, gelijk bij zommige hanteeringen, bij tekenaars, plaatſnijders, orlogiemaakers, enz. overmijdelijk is; of die van natuur een zwakke geſteltheid der oogen hebben.

Om het *gezigt* te verſterken, zijn de volgende middelen veeltijds dienſtig.

Neemt *venkel-water*, een once; gepoejerde *aloë*, een half ſcrupel; mengt het tot een oog-water, en doet er dagelijks eenige druppels van in de oogen.

Of neemt het *zap* van *venkel*, of *venkel-water*, mengt het met *vrouwen-melk*, en gebruikt 't als het voorige.

Of neemt het *zap* van een *ajuin*, mengt het met *honing* en ſmeert er de oogleden 's avonds na bed gaande, mede.

Of neemt *wortel* van *valeriane*, beste *tabaks-bladen*, van elks twee drachmen; maakt er een poeder van, en mengt er bij gedistilleert *lavendel-* en *marjolein-olie*, van ieder drie druppels: bewaart het in een doosje, wel geſlooten, en gebruikt het als ſnuif tabak.

De oogen 's morgens gewaſchen met *dauw-water*, is ook heel goed; of waſcht ze altemets met *brandewijn*, of beste *jenever*,

Inwendig kan men, benevens de gemelde middelen, het volgende gebruiken: Neemt *oogen-troost*, een half once; *venkel-zaad*, twee drachmen; *foelie*, een ſcrupel; *witte zuiker*, een half once; maakt ieder tot een fijn poeder, en mengt het onder malkander, hier van neemt men 's avonds na bed gaande, met wat wijn of iets anders in, en waar mede men eenigen tijd moet aanhouden.

Dog het beste middel is, dat men zig van een goede bril of vergroot-glas bedient; en om het *gezigt* te conſerveeren, dat het niet ras verzwakt worde, zo is het ook zeer dienſtig, dat men bij fijne werken, daar het zeer op het *gezigt* aankoomt, bij tijds, ſchoon het *gezigt* nog goed is, zig bedient van conſervatie-brillen, zijnde zodanige die niet vergrooten en maar alleen het *gezigt* te hulp koomen en bewaaren, dat het niet te ras verzwakt worde: Zie BRIL, en verder wegens de oog-gebreken op OOG.

GEZONDHEID; in het latijn *Sanitas*; is die ſtaat van den mensch, welke hem bekwaam maakt tot het verrigten van alle zijne werkingen, zonder ergens van het geringſte ongemak te gevoelen; zij is natuurlijk aan den mensch, en word niet weggenoomen dan door uiterlijke oorzaaken, dat is de zulke, welke van buiten aankoomen, en niet uit het geſtel des lighaams volgen. De ouden hebben zig weinig bemoeit met te bepaalen, wat zij was, om dat een ieder van dezelve een denkbeeld heeft, of ſchoon wij haare waarde niet recht begrijpen, dan na haar verlooren te hebben. CELSUS voegt er echter eene voorwaarde bij, dat een gezond mensch zich nergens aan verbinden, en geen dokter of apotheker nodig hebben moet, *lib. I. cap. I.*

Of ſchoon de natuur ons leert, hoe onze *gezondheid* te bewaaren, en de mensch altoos behoorde gezond te zijn, om dat hij tot ſtraf zijner ongerechtigheid, die gelukſtaat, welke hem brood zonder arbeid zoude verſchaft hebben, verlooren heeft, en dus niet zoude konnen voldoen aan zijne opgelegde noodwet, indien God hem niet altoos gezond liet zijn, zo word hij nogthans ziek; maar evenwel de zulke meerder, die zich aan overdaad en wellust overgeeven, dan die in den ſtaat der eenvoudige natuur leeven; hoe weinig zieken zijn er niet op 't land, in vergelijk der ſteeden? In Drenthe, Twente, en op de Veluwe, daar nogthans een groot aantal menſchen gevonden worden, zijn zo veele medicijnen dokters niet, als te Leeuwarden, daar men nog al geſchikter leeft, dan in Amſterdam of den Haag; hier huurt men konſtige koks tot groot loon, om op eene kostbaare wijze ziek te worden, en men beloont de dokteren nog ruimer, om weder gezond te worden; het ſterven zelve is er kostbaar! in ſteeden daar men eenigzins ſchraaler leeft, en bezaadigder, daar de overvloed nog zo uitgeſtrekt niet is, en op het land, hoe afgelegener, hoe beter; daar leert de wijze natuur ons, met weinig te vreede zijn, en weinig veranderinge van ſpijze te genieten; daar kent men geene ziektens, en zo er uit de kwaade geſteltheid der lucht al eens eene enkele ontſtaat, helpt zig de natuur zelve; ons lighaam immers heeft in zig de bekwaamheid om de ziektens te overwinnen, en, eenige weinige uitgezondert, zo herſtellen ze allen van zelven. De rijkdom is de moeder van overdaad, en deeze van duizenderleije ziektens, zo wel als van de Geneeskonst, die, gelijk alle weetenſchappen, even zo veel, indien niet meer kwaad, dan goed verſchaft heeft aan het menschdom! Zedert dat de keuken tot regels, en de tijdkortingen tot weetenſchappen verheven wierden, is gezond te zijn, eene konst geworden, die, gelooft men den Chijmisten met weinige druppelen toebereidde vogt altoos onderhouden kan worden; of, volgens de Geleerden, met het eeten van melk, gort, of iets diergelijks; daar de dagelijkſche ondervindinge leert, dat een Oldenburger met rauw ſpek, en goed zwart brood, gezonder is, dan CORNARO met al zijne maatigheid. De boeren kinderen eeten oude, wel gekookte geele wortelen uit het water, paardeboonen op zommige plaatzen, ſpek en diergelijken, zij zijn gezond, groeijen op, en worden ſterk; de moeder en vader, ſchoon onkundig van

alles, voeden hen op, zonder eenige geleertheid, de natuur, en het eenvoudig voorbeeld hunner ouderen, leeren hun de kinderen ſterker en gezonder opvoeden, dan immer eene ſteedeling doen kan, of ſchoon nog zo verlicht met de geleerde verhandelingen van eenen BALAXERD, en CAMPER om de phiſique opvoeding te regelen. De goede uitſlag van hunne kinderen ſterk te zien worden, en den landbouw te konnen beoeffenen, ſtrekken den ouderen tot goude en zilvere prijzen. De Hollandſche maatſchappije der Geleerden zoude veelligt beter gedaan hebben, eene prijs te ſtellen op de bekwaamſte middelen om onze rijke ſteedelingen maatig te doen worden, en den kinderen door hun eigen voorbeeld te doen gewennen tot den arbeid, dan eene door konst bedorvene opvoeding, door nog geſlepener konst te willen te rechte brengen?

Het lang leeven word meest al tot een bewijs van beſtendige gezondheid gehouden; welk eene dwaaling! om eenen PAIR of IJENKINS, met het drinken van melk, te willen evenaaren; aten die menſchen niet zo wel wreede en harde ſpijzen, als anderen? zij arbeidden, ploegden het land, bevoeren de zee, ten minſten de laatſte, en hunne ouderdom was meer een bewijs van de wonderen der natuur, dan eene regel, om van anderen met goeden uitſlag gevolgt te worden. Het is de ſpijs alleen niet, die den rijken zulk een heijerleger van ziektens veroorzaakt, het zijn de gemakkelijke huizen, de vloertapijten, de digte vertrekken, de koetzen, enz., die de ziektens, zo wel als de dokteren vermenigvuldigen. Leer uwe kinderen, en u-zelven met open deuren te zitten, blootbeens te gaan, rauwe ſpijzen, zwart brood en ſpek te eeten; leer u-zelven hutten te bewoonen met leem en aarde bewerkt; in één woord, leer te leeven naar de eenvoudigheid der natuur, dat is, naar de wetten, die de Goddelijke Schepper gewilt heeft, dat gij volgen zoud, en gij zult gezond zijn, en uwe kinds-kinderen groot zien. Uw wezenlijk geluk daar en boven zal vermeerderen; pracht immers baart duizenderlei ongemakken, en geeft geſtadige onrust; het is waar, gij zult geene konsten kennen, nog in weetenſchappen uitmunten, maar teffens zullen uwe zeden onbevlekt, uwe begeerlijkheden bepaalt, en uw huisgezin vrolijk zijn; de *gezondheid* op deeze wijze verkreegen, zal in allerlei ſtaaten en jaaren altoosduurende zijn; de zwangere vrouwen zullen geene geneesmiddelen, de baarende geene hulpe, de zuigende geene dranken noodig hebben; gij zult leeren, dat zwanger te zijn, een teken is van volmaakte *gezondheid*, dat kraamvrouw en zuigende te zijn, even natuurlijk is, als oud of jong te zijn, en derhalven dat de *gezondheid* haare betrekkinge heeft, en dat ook in deezen de natuur geene hulpe vereischt, nog van konst afhangt. ROONHUIZEN is niet te Aſſen tot een Vroedmeester geworden, maar te Amſterdam; ô gezegende natuur, wat is uw vermoogen groot, en wat zijn uwe gaven veelvuldig? Beſchuld'g derhalven van wrevel niet het Opperweezen, dwaaze bewooner van eene volkrijke ſtad, als of het u met kwaalen drukte? beſchuldig u zelven, verſoei uwe dwaasheid, en verlaat de ſtad, en haare betoverende vermaaken, om op het land eenvoudig en gezond te leeven.

Wilt gij evenwel voortgaan, en gezond blijven in eene woelige ſtad, onder het genot van rijkdommen, zo vermijd den luister van weetenſchappen en geleertheid; wees dan eens in de ſtad, dan op het land, oeffen uw lighaam met de jacht, met vaaren, en met rijden; verwisſel deeze lighaams-oeffening met rust; luijheid immers geeft vadzigheid, en arbeid ſterkte; gebruik dan eens warme, dan koude baden; zijt dan eens in gezelſchap, dan alleen; eet dan eens maatig, dan eens wat meerder, het best is ten minſten twee maal daags te ſpijzen; alleen wagt u van te veel wijn.

De bijſlaaping, wanneer die niet te dikwils geſchied, vervrolijkt het lighaam, en wekt de krachten op; zij is altoos goed, wanneer er geene vermoeitheid nog zwakheid op volgt; zij is veiligst des avonds, wanneer eene genoegelijke ſlaap haar verwisſelt; bij dag en des morgens ongezond, om dat de dagelijkſche bezigheden haar vervangen; op deeze wijze ſchreeven de ouden, en inzonderheid CELSUS, wetten voor van *gezondheid*; de beſchouwing van derzelver echtheid, en deels de ondervinding, geeven ons recht, den leezer te moogen verzekeren, dat men op geene andere wijzen, dan deezen, zich van langduurige *gezondheid* vleijen kan.

Men vraagt onderwijlen, of men zich niet eens in het jaar moet aderlaaten, geene maagdranken moet drinken in het voorjaar, eens den buik zuiveren, of de maag door een braakmiddel ontdoen moet van verſlijmde ſtoffen? Ik antwoorde, dat dit alles onnut is; bevind zig uw bloed te veel aangegroeit, zo zal eene neusbloeding door de poogingen der natuur u verligten; zijn de maag, of ingewanden bezet, die zelfde natuur, dat is, die gezegende ingeſchapene kracht, welke uw lighaam bezit, zal u behouden; ſmijt derhalven uwe *Hamburger pillen*, *Zwitzerſche kruider-thee*, en alle die grollen, welke ſlegts om de beurs te ſnijden, uitgevonden en opgevijzelt zijn, weeh, en volg uwe eigene ondervinding; eet het geene u wel bekoomt, en laat al het overige.

Van den ſlaap alleen diende nog iets gezegt te worden, deeze moet lang genoeg zijn, om u te verkwikken, en als de zonne onder is, beginnen; de gehcele natuur ſlaapt dan, het vee des velds, de vogelen des hemels, zelfs de planten, begeeven zig tot rust, zo dra de duisternis de aarde bedekt; de morgenſtond vroeg ten nutte gemaakt, verleevendigt meerder dan alle overige verkwikking. Ik oordeele echter, dat menſchen, die hun lighaam of ziel te veel aflooven, des daags na den middag een half uur ſlaapen moogen, of langer; de ſlaap is even verwonderlijk, als ons leeven, en verre van eene ſchaduwe des doods te zijn; hij verfrischt ons bij uitneemenheid, en doet ons meerder uitwaasſemen, bereid ons voedzel, en is niet minder dan eeten of drinken noodzaakelijk tot ons beſtaan.

Wijn is onnut voor ons; alle lieden die op het land en afgelegene plaatzen woonen, overtuigen ons, dat de *gezondheid* van dien betoverenden drank niet afhangt.

Behalven den wijn heeft men ook het rooken van tabak, als een middel uitgevonden, om onze zinnen te verdooven, en in ſlaap te wiegen; de tabak is zeer ſchaadelijk aan onze *gezondheid*, om dat zij de kwijl, het nuttigſte tot de kooking van onze maag, uit doet werpen; behalven dat zij den adem bederft. Is het moogelijk, dat de menſchen, daar de Schepper zo veele geurige bloemen en kruiden geſchapen heeft tot verkwikkinge van onze zintuigen, en den adem zelf van een gezond mensch iets lieffelijks heeft, dien adem vergiftigen, en bezwalken konnen met zulk eenen ſtank? De gewoonte evenwel oeffent deeze tijrannie, en terwijl onze vrouwen, door zich met geurige wateren te beſproeijen, van

van *lavendel*- en andere bloemen, haar bijzijn bevalliger trachten te maaken, betaalen wij die gunst met de walgelijke fmook van tabak, die niet alleen den mond bederft, maar onze kleederen eenige dagen lang doet ftinken.

Ons befluit eindigt hier mede, dat naar de wijze inftellingen van het Opperweezen te leeven, de eenigfte weg is, tot het verkrijgen en behouden van *gezondheid*.

GEZONDHEIDS-BRONNEN; *Gezondheids-Wateren*; *Mineraale Wateren*; *Fontes ſoterii*; *Aquæ ſoteriæ*; *Aquæ minerales*; zijn zodanige bronnen of wateren, die van natuure met heilzaame minerale zoute, zuure, ijzer- of ſtaalagtige, zalpeter-, zwavel-, aluin- en vette harsagtige deelen vermengt en voorzien zijn, en uit dien hoofde de kragt bezitten, om de verſtopte ingewanden te openen, de kwaade vogten uit het lighaam te drijven, de zwakke vezelen te verſterken, en aldus veelerlei ziekten te geneezen: Dog daar in tegen zijn er ook ſchaadelijke *bron-wateren*, die met vitrioolagtige, metalige, arſenicaale en andere deelen bezet zijn, en uit dien hoofde niet gezond voor het lighaam, maar min of meer nadeelig zijn, en braakingen, enz. veroorzaaken.

In een ruimen zin kan men alle *bron-wateren*, die klaar, zuiver, onvermengt en zonder grondzetzel zijn, en niet ligt rotten, geen reuk nog fmaak hebben, die ras heet en ſchielijk weder koud worden, als mede op de weegſchaal niet zwaar weegende zijn, voor *gezondheids-wateren* houden, dewijl ze de natuurlijke wegen tot de ontlastinge openen; hoewel eigentlijk die naam aan de gemelde met *mineraale deelen* voorziene wateren gegeeven word, en ook aan dezelve meer eigen is.

De *gezondheids-bronnen* worden in veele landſchappen gevonden die bergagtig zijn, en welke min of meer warm of koud zijn; dog die alle min of meer, in hoedanigheid en kragt van elkander verſchillen: Onder de *warme* behooren de wateren van 't *Carels-bad*, *Töplitz*, *Slangenbad*, *Wisbaden*, *Lauchſtad* bij *Merſeburg*, en *Aaken* enz. welke haare warmte ſchijnen te verkrijgen, om dat ze met verſcheiderhande ongelijkflagtige deelen, als alkaliſche zout-, ijzer- en zwaveldeelen en misſchien meer andere voorzien zijn; welke deelen onderling eene effervescentie veroorzaakende, het water doen warm, ja zelfs kookend heet worden, zodanig dat men er eijeren in hard kan kooken; gelijk onder anderen de wateren van het *Carels-bad* zijn; hoewel andere deeze warmte meenen te ontſtaan door een onderaardſch vuur, dat deeze wateren zouden paſſeeren: Deeze warme wateren dienen zo wel tot het inwendige als uitwendige gebruik; dog meest uitwendig tot baden en waſchen.

Onder de *koude bron-wateren*, zijn zommige van een bitteragtige fmaak, om dat ze vol van een bitter aardagtig zout zijn, waar door ze eene purgeerende kragt hebben, gelijk die van *Seidſchutz* en *Seidlitz* in Boheemen, enz.: Andere zijn vet- of hars-, olie- en zeepagtig, gelijk die van *Radeberg*, *Marienberg* en *Wolkenſtein*, enz., waar toe ook de walglijke en ſtinkende wateren behooren, gelijk de *krätz-bron* (*krauwagie-bron*) te Frankfort aan de Main; dienende deeze wateren enkel tot baden en waſchen, en zijn nuttig in de ſchurft en andere onzuiverheden der huid: Wederom andere zijn ijzeragtig en alkaliſch tegelijk, en hebben een zuuragtige of trekkende fmaak, en een purgeerende kragt, gelijk de *Pijrmonter-*, *Seltzer-*, *Spaa-*, *Swalbachſche-*, en *Egerſche-wateren*; als mede die van *Wildungen*, *Ems*, *Dinſtein* en meer andere; worden de zodanige wateren gewoonlijk *zuur-bronnen* (*acidulæ*) genoemt; onder welke de *Pijrmonter-*, *Spaa-*, *Seltzer-*, en *Dinſteinſche-wateren* de beroemſte en 't meest gebruikelijk zijn, voor zo verre Duitſchland en de Nederlanden betreft; hoewel de overige ook haare nuttigheid hebben. De *Kleefſche gezond-bron*, die zedert niet lange jaaren ontdekt is, ſchijnt ook veel goede kragten te bezitten, en in opnaam te koomen. Het *Seltzer-water* heeft onder alle zuure wateren, die in Duitſchland gevonden worden, 't meeste alkaliſche zout, het welke buitengemeen ſchoon en zonder kalk en ijzeragtige deelen bevonden word, en derhalven niet zo zeer de buik opent, als wel door de piswegen zijne werking verrigt; dit water is aangenaamer van fmaak als de beroemde *Pijrmonter-* en *Spaa-wateren*, maar de aangenaamſte fmaak van allen, heeft het *Dinſteiner-water*, niet verre van Keulen, dit water opent nog den buik, nog drijft de pis af, maar verdunt hooftzaakelijk het bloed.

In Frankrijk zijn de *bron-wateren* van *Orleans* en *Bourbon*, en in Engeland die van *Bath*, *Tunbidge*, *Ebſon*, enz. beroemt.

Deeze *bron-wateren* worden best gebruikt op de plaats zelfs, daar ze uit de grond ontſpringen, om dat ze niet alleen vervoert wordende, veel van haar kragt verliezen, ſchoon de vleſen digt genoeg geſlooten worden; maar ook om dat de verandering van lucht, en wel inzonderheid de ontdoening van de dagelijkſche bezigheden, en vermoeijingen, als mede het vermaak met wandelen, rijden, vaaren, enz., dat men bij het gebruik der wateren neemt, of in behoorlijke mate dient te neemen, veel medewerkt tot de geneezing des lijders; daar in tegen deeze wateren gebruikt wordende, in zijne dagelijkſche beſluimering, zonder de zorg en bezigheden, van wat zoort het zijn mag, aan kant te zetten en een uitſpanning te neemen, zal zulks meesttijds weinig helpen, of ten minſten niet van die gewenschte uitwerking zijn, welke men kan verwagten, als men zig op haar plaats zelfs daar van bedient. Dog dewijl de *zuure* en andere *gezondheidsbronnen* van verſchillige hoedanigheid en kragt zijn, zo moeten ze ook niet onverſchillig, in verſchillige gebreken gebruikt, maar hier over het advijs van een kundig Geneesheer ingenoomen worden; hoewel ze meest alle dit gemeen hebben, dat ze openende zijn: Men prijst die welke ijzeragtig en alkaliſch of vitrioolsch zijn, en een zuuragtige fmaak hebben, voornaamelijk in ſleepende of langduurige krankheden, welke openende middelen vereiſchen; in hijpocondrie of miltzucht, bleekzucht, jicht, heupe-jicht, geraaktheid, lammigheid, ſlaap-zucht, enz.; als mede in de onvrugtbaarheid der vrouwen, die uit een gebrek der *ovaria* of *tubæ fallopianæ* ontſtaat: Maar die wateren welke ſalpeteragtig zijn, agt men dienſtig in de nierpijnen, graveel en ſteen; en zulke welke zwavelagtige deelen bezitten, worden nuttig in de borstziektens geagt.

Geduurende het gebruik deezer wateren, 't welke best in de zomer-maanden geſchied, is het noodig een naukeurige leevenswijze in agt te neemen, en een goede lighaamsbeweeging daar bij te oeffenen, en wie deeze niet oeffenen kan of verzuimt, zal er weinig nut en dikwils eerder nadeel van trekken; om dat het water door de beweeging beter werkt, en met de kwaade ſtoffe afgezet word; en wat aanbetreft de leevenswijze, is het zeer noodig in alles de maatigheid te betragten; een goed glas wijn met maate gedronken, is niet ſchaadelijk, in tegendeel overdaad in eeten en drinken, kan veele ongemakken en nadeelen veroorzaaken; en dewijl deeze wateren

meest

meest van een koude aart zijn, mag men onder 't gebruik van dezelve den maag wel met eenige verwarmende en windbreekende zaaden, basten, ſpecerijen of conſijtuuren verſterken.

Eer men tot het gebruik der *zuur-bronnen* overgaat, is het dienſtig dat het lighaam door openende middelen tot de doorwaasſeming bereid en bekwaamer gemaakt, en de ingewanden gezuivert worden; ook is een aderlaating van veel nut; maar ſterke purgeermiddelen zijn ten hoogſten ſchaadelijk; daar in tegen zijn de zagte laxeerende middelen geduurende de cuure zeer dienſtig, voornaamelijk als men dezelve eenige reizen herhaalt. Men moet ook met het gebruik deezer wateren een behoorlijke tijd aanhouden, en dezelve in bekwaame maate neemen, want te weinig gedronken, werken ze niet, blijven zitten, en doen dan eer ſchaade als voordeel; Ook willen ze bij zommige menſchen nog door de zweet, nog door de afgang ſcheiden; in zodanig geval moet men eenige glaſen meer neemen als anders gebruikelijk is, zo zal de ontlasting op de eene of andere wijze volgen; of men gebruikt eenig afzettend of uitdrijvend middel; waar toe de Hr. D. STAHL de *ſalpeter* en het *Egerſche bron-zout* aanprijst, en de Heer D. HOFFMAN het *zout* van het *Carels-bad*.

Dog wie deeze *zuurbrons-wateren* drinken wil, die moet gezonde ingewanden hebben; want bij wien de long, lever, nieren, en de overige ingewanden niet wel geſteld zijn, is 't geraaden, de gemelde wateren niet te gebruiken.

Behalven dat, zo dienen ze ook meer voor diklijvige, vleeſchige, dan voor magere tedere lieden; ook is derzelver menigvuldig gebruik aan de mannen minder ſchaadelijk dan aan vrouwen. Het beste is, dat die welke eenig ongemak, ziekte of gebrek hebben, en de gezondheids-wateren willen gebruiken, hier over met een ervaaren Geneesheer te raade gaan, en zig in de cuure na deszelfs raad en voorſchrift gedraagen.

Dewijl het een ieder niet gebeuren kan, om de natuurlijke *gezondheids-bronnen* te gaan bezoeken, zo heeft men ook door konst gemaakte *gezondheids-wateren* uitgevonden; waar van het ijzer altoos het voornaamſte ingredient is; bij voorbeeld, neemt *criſtallen van ijzer-vitriool*, ſolveert ze in de ruimte *water*, dat het wat zuuragtig word: Of neemt *ſtaal-vijlzel*, doet het met wat groene *ijzer-vitriool* in *wijn-azijn*, en laat het trekken, daar na doet er de ruimte water bij als vooren: Of neemt *geſtaalde wijn-ſteen*, anderhalf once; maakt ze tot een poeder, en werpt het allengskens in 20 pinten goed *water*, dat in een ketel kookt, en laat 't een uur lang kooken, daar na koud geworden zijnde, giet het af en bewaart 't in vleſen: Of neemt twee oncen *wijn-ſteen* fijn geſtooten, en een drachma zuiver *ijzer-* of *ſtaal-vijlzel*, en kookt 't in *water*, als het voorige. Van deeze konſtige *minerale wateren*, neemt men drie of vier glaſen vol, 's morgens nugteren, drie à vier uuren voor de maaltijd, dog niet te gelijk, maar wat na malkanderen, en men maakt zig een beweeging er op, met wandelen, enz., hier mede moet men drie à vier weeken of langer aanhouden, en een goede leevenswijze daar bij in agt neemen; ook is het dienſtig in 't begin en tuſſchen beiden een zagt laxeermiddel te gebruiken.

Ze zijn alle goed in langduurige ziekten, die uit verſtopping der ingewanden voortkoomen, als in milt zugt, geel- en water-zugt, bleek-zugt, kwaade kooking der maag, enz., en doen bijna dezelfde dienst als de natuurlijke mineraale wateren. Zie ook MINERAALE WATEREN en ZUUR-BRONNEN.

GEZWEER, zie ZWEER.

GEZWEER IN DE BLAAS, zie BLAAS, *p.* 189.

GEZWEL; in het latijn *Tumor*; hier door verſtonden de ouden alles wat uitſtak, en verheven was; de vetkwabben in een gezond mensch behoorden zo wel tot de gezwellen, alz de opgezette klieren, of wennen, die het aangezigt mismaaken; deeze wierden *gezwellen tegens de natuur* door GALENUS genoemt, geene *gezwellen* volgens de natuur; van die tegens de natuur waaren, heeft hij opzettelijk een geheel boek geſchreeven.

HIPPOCRATES en CELSUS hebben de *gezwellen* ijder op hunne plaatze beſchreeven, zonder dezelven alle te gelijk te verhandelen; de Arabieren hebben hier in GALENUS gevolgt, en onze voornaamſte Heel- en Geneesmeesters der voorleedene eeuw hebben allen op dat voetſpoor opzettelijk gehandelt over de tegens-natuurlijke *gezwellen*; tot dat BOERHAVE eene geregelde orde invoerende, dezelven beſchreef onder verſcheidene hoofddeelen, waar door nogthans de jonge Geneesheeren minder geleid worden tot de kennis eener algemeene ziekte, welke het grootſte gedeelte der praktijk uitmaakt; alle konnen niet uit *obſtructie* of verſtopping afgeleid worden, allen zijn geen gevolg van ontſteeking, enz.; zo dat het nog niet kwaad zijn zoude, indien men in de Geneeskundige ſchoolen agter een afhandelde de *tegens-natuurlijke gezwellen*..

Tot *gezwellen* wierd door GALENUS gebragt, de *phlegmone*, de *abſcesſen* of *etter-gezwellen*, de *fiſtelen*, *atheromata*, *meliceriães* of *wennen*, *ſteatomata* of *vet-gezwellen*, de *gangraena* of *koud-vuur*, *carbonkels*, *kanker* of *kreeft-gezwel*, ook de *ſcirrhus* of *knoest-gezwel*, de *erijſipelas* of *roor*, *herpes*, *ſpring-vuur*, *daauwworm*, enz.; *kneuzingen*, *aneurismata* of *ſlag-ader* en *ader-breuken*, de waare en onechte; allerlei *zwelling* of *œdema*, de *verſterving*, dat is, *ſphacelus* en *ſideratio*; allerlei *voortloopende zweeren*, de *ſchurft*, de *lazarij*, de *elephantiaſis*, de *ſatijriaſis* of *opgeſpannenheid* en *hardheid van het mannelijk lid*; allerlei *uitzettingen van het vel*, als *mijrmeciæ*, *acrochordones*, *pſhijdraces* en *epinijſtides*, de *furunculus* of *negenoog*, de *bubo*, en *phijgethlon*, de *ſtruma*, allerlei *breuken*, allerlei *waterzucht*, *uitzettingen van het tandvleesch*, de *keel* en *tong* waar bij wij die van het *oog*, die zeer menigvuldig zijn, moogen voegen; wij vinden alle deezen genoegzaam bij alle de ſchrijvers over de Heelkonst zeer fraai beſchreeven, voornaamelijk bij HEISTER, en in de *verzameling van Heelkundige verhandelingen* van HALLER; inzonderheid verdient BARBETTE hier over geleezen te worden, en FERNELIUS. De ouden hebben niet gekent de thans zeer gemeene ziektens der beenderen in den kinderen, *ſpina ventoſa* bij den Arabieren, bij SEVERINUS *pædarthrocace* genoemt, en alleruitmuntendst beſchreeven; de *tophi venerei* of uitzettingen van het been in de venus-ziektens; alle welke bij ASTRUC vrij wel afgehandelt zijn, en bij DU VERNEIJ over de been-ziektens; onlangs heeft JOSEPH JACOB PLENCK uitgegeeven, *Novum ſijſtema tumorum*, *Viennæ* 1767. 8vo. waar in hij alle de *gezwellen* deelt in XVI geſlachten; bij heeft echter niet gekent de nieuwe zoort van *aneurisma* door HUNTER beſchreeven *Med. obſ. and Enquiries*, *tom.* 2. *p.* 309. § 36. wanneer de *arterie* door de ader geſneeden word; waar van echter de gevallen zeldzaam zijn. Het is niet moogelijk in dit Woordenboek opzettelijk van allen te handelen, wij moeten alleenlijk hier en daar de voornaamſte aanhaalen, gelijk reeds gedaan is, ieder op zijne

de letter, en de overige moeten volgen. Het zal den leezer genoeg zijn, dat hij weete voor eerst te moeten naſpooren GALENUS en ACTUARIUS, die zeer beknopte bepaalingen geeft; zie de *Art. Med. Principes Græci*; vervolgens HEISTER, en de aangehaalde nieuwere ſchrijvers; waar bij gevoegt moet worden PLATNERS *Heelkonst*, in onze taal zeer fraai overgezet door den beroemden Dr. D. HOUTTUIN, *in 8vo. 1764 te Amſterdam.*

Door *gezwel* verſtaan wij meestal *etter-gezwel*, welke beſchreeven is op zijne plaats.

Dewijl de *uitwendige etter-gezwellen* of *abcesſen* dikwils voorvallen, zo moeten wij tot hulp van de lijders, die dezelve mogten noodig hebben, hier nog iets in het bijzonder zeggen, van derzelver hoedanigheden en geneezing.

Oorzaaken en kentekens der Gezwellen.

De oorzaaken van een *gezwel*, dat doorgaans met een min of meer groote ontſteeking gepaart gaat, is of inwendig of uitwendig: De inwendige oorzaak kan zijn of eene volbloedigheid, of kwaade geſteltheid der vogten (*cacohijmia*), welke verſtoppingen veroorzaaken, en waar uit wederom na den aart der kwaade vogten verſchillende *gezwellen* ontſtaan, die men onderſcheid in *heete* en *koude*.

De *heete*, gelijk *ontſteeking*, *roos*, enz. koomen voort uit een heet en galagtig bloed, en vogten; maar de *koude*, gelijk de *ſlijm-gezwellen*, enz., hebben haaren oorſprong uit koude ſlijmige en weijagtige vogten, en onderſcheiden zig van de heete daar in, dat er geen ontſteeking nog merkelijke pijn bij is.

Uitwendig ontſtaan de *gezwellen* meest toevallig, door eenige harde aandoening; als door ſtooten, vallen, ſlaan, doorns, ſplinters, ſterke beweeging, enz.; waar door eene verbreeking der kleine vaten, en een uitſtorting van het bloed in de naastleggende deelen geſchied, dat aldaar ſtil ſtaande bederft, en eene ontſteeking en heet *gezwel* veroorzaakt.

Deeze *heete gezwellen*, het zij dat ze uit, in- of uitwendige oorzaaken voortkoomen, worden gekent aan haare dikte, hardigheid, geſpannenheid, hitte, roodheid, min of meer pijn en klopping; daar in tegendeel de koude *gezwellen* wel dik, maar niet zo geſpannen, en meestijds zonder of met weinig pijn zijn.

De *heete gezwellen* eindigen doorgaans door een van de volgende vier wegen; als 1. door ontbinding of verdwijning; 2. door rijpwording en ettermaaking; 3. door verharding, en 4. door het koud vuur.

De tekenen van een aanſtaande verdwijning des *gezwels*, zijn, de vermindering der dikte, pijn en klopping, als mede van de koorts, en andere toevallen die er dikwils bijkoomen; gelijk ook dat de gebruikte pleisters of pappen, na 't afneemen er nat uitzien, even als of ze met dauw bevogtigt waaren, op die kant daar ze op 't zeer gelegen hebben.

De tekenen van ettermaaking, als 't *gezwel* zig niet ontbind, of niet ontbonden kan worden, zijn, groote pijn, hardigheid, ſpanning, hitte, gepaart met grilling en zelfs met koorts: Maar als er etter gemaakt is, word men zulks gewaar aan de vermindering van de gemelde dingen, en dat het *gezwel* op een zeker plaats week, wit en uitpuilende, en in het drukken met de vinger de etter vloeijende gevoelt word.

De tekenen van de verharding des *gezwels*, zijn, als 't zelve benevens de pijn vermindert, en er teffens een hardigheid na blijft; het welke kan ontſtaan door een onmatig gebruik van al te ſterk ontbindende, en te rug-drijvende middelen; hoewel dit egter weinig gebeurt.

Eindelijk kent men de verandering in koud vuur, uit de blauwagtigheid of zwartheid, en weinig gevoel des lijdenden deels, waar bij ook dikwils een kwaade reuk koomt; dog eer deeze tekenen zig openbaaren, zijn er doorgaans hevige koortzen, pijnen, onrustigheden, gebrek van ſlaap, en andere kwaade toevallen, voorafgegaan.

Geneezing der heete Gezwellen.

Om nu een *heet gezwel* te geneezen, moet men in 't begin maatig verdrijvende middelen, met eenige oplosſende middelen gemengt, gebruiken; om de invloeijende vogten af te weeren, en die reeds ingevloeit zijn, te verdeelen en te doen verdwijnen; hier toe zijn dienſtig, *weegbree*, *huislook*, *vlier-bloemen*, *roode rooſen*, *kikvorſchen-zaad*, of de gedistilleerde wateren daar van: Item, *rooſen-azijn*, *vlier-azijn*, *rooſen-olie*, *roode wrange wijn*, *lood-zuiker*, *camfer*, enz. De ſterk zaamentrekkende middelen, als *aluin*, *galnooten*, *armenijſche bolus*, *draaken-bloed*, enz. moet men als zeer ſchaadelijk niet gebruiken, dewijl ze de doorwaazeming beletten, en de opſpanning, pijn en hitte vermeerderen.

Bij de vermeerdering des *gezwels* en pijnen, moet men bij de gemelde verdrijvende middelen voegen verzagtende en pijnſtillende dingen, als daar zijn de *bladen* van *maluwe*, *heemst*, *alsſem*, *glas kruid*, *ſcordium*, *wijnruit*, *bloemen* van *camille*, *melilote*, *jenever beſſën*, enz. De pijnſtillende kunnen zijn *meel van gerst* of *tarwe*, van *fenugreek*, *olie* van *dille*, *ſaffraan*; van alle welke dingen men ſtoovingen of pappen maakt.

Of gebruikt in het begin de volgende middelen, die heel dienſtig zijn. Neemt *vlier-bloemen* alleen, of met *roode rooſen*, kookt ze in *water* of *wijn*, en doet bij het doorgezijgde afkookzel wat *wijn-azijn*; hier in maakt een vierdubbeld doekje nat, en legt het lauwwarm op 't *gezwel*, en als het droog word, bevogtigt het weder.

Of neemt *groot huis-look* of *nagtſchaije*, of van beiden, ſtampt ze in een mortier, en perst er het zap uit; hier bij doet even zo veel goede *brandewijn* of *jenever*, en gebruikt het als 't voorige.

Of neemt *water* van *weegbree* en *vlier bloemen*, van elks drie oncen; *lood-zuiker*, twee drachmen; mengt het en gebruikt 't als 't voorige.

Of neemt *rooſen-* of *vlier-azijn*, mengt dezelve met de helft *rooſen-olie*, bevogtigt hier mede het *gezwel*, en legt er een zalf over van *vlierbloemen* op, of van *wasch* en *boomolie* onder malkander geſmolten.

Door deeze middelen zal het *gezwel* zeer dikwils verdwijnen, als deszelfs toeſtand zodanig is, dat het kan verdreeven worden; maar indien het egter daar voor nog niet wijken wilde, en de pijn grooter word, kan men van de volgende middelen gebruiken.

Neemt *heemst bladen*, *maluwe-bladen*, en *vlier-bloemen*, van elks een hand vol; *alsſem*, *camille-bloemen*, *roode rooſen*, van elks een halve hand vol, kookt het, klein geſneeden, in anderhalf mingelen *dun bier* tot op een mingelen; en doet dan bij het doorzijgzel wat *franſche wijn*, of *brandewijn*, hier mede ſtooft 't *gezwel*, gelijk boven.

Of neemt de gemelde kruiden, kookt ze in *wijn* of *dun bier* week, ſtoot ze daar na in een mortier tot pap, en mengt er onder wat *gersten-* of *weiten-meel*, en een half drachma gepoederde *ſaffraan* met een ſtukje verſche *boter*; deeze pap legt men dagelijks versch op, en als ze

droog word, moet men ze met het vogt, daar de kruiden in gekookt zijn, of met wat warme wijn bevogtigen.

Maar als deeze middelen vrugteloos zijn en het *gezwel* niet vermindert en verdwijnt, maar zig tot ettermaaking zet, dat men aan de bovengemelde teekens ontdekt; of ook dat het *gezwel* niet kan verdwijnen, maar noodzaakelijk door ettermaaking moet genezen worden, gelijk bij voorbeeld, bij een zwaare kneuzing, of als het *gezwel* van een doorn of splinter ontstaan is, welke dingen door de verettering er moeten uitgaan; dan moet men de ettermaaking te hulp koomen, en verhaasten door week- en rijp-maakende middelen; waar toe dienen de *wortelen* en *bladen* van *heemst*, *witte lelien-wortel*, *maluwe bladen*, *zuuring*, *duitsch beeren-klauw*, *camille-bloemen*, *melilote-bloemen*, *meel* van *lijn-zaad*, van *fenugreek*, van *boonen*, *ajuin* onder de asch gebraden, *vette vijgen*, *basilicums-zalf*, *heemst-zalf*, *diachijlons pleister met gomme*. Bij voorbeeld

Neemt een paar groote *uijen*, brand ze onder de asch, stampt ze daar na in een vijzel met een paar handen vol verse *zuurings-bladen*, laat het vervolgens braaden in wat verse *boter* of *verkens-reuzel*, zo veel genoeg is om een pap te worden, waar van men op een linnen doek smeert en op het *gezwel* legt, zulks tweemaal 's daags ververschende.

Of neemt *kruim* van *witte-brood*, drie oncen; kookt ze in verse *koemelk* tot een pap, mengt er een half drachma gepoederde *saffraan*, en de *dooijer* van een *ei* onder, en legt 't er op. Dit is een zeer goede pap, die men ook in 't begin kan gebruiken, tot het verdrijven der *gezwellen*, als derzelver aart zulks toelaat, want ze ontbind dezelve, of als zulks niet kan geschieden, zo maakt ze dezelve rijp.

Of neemt verse *verkens reuzel*, (best van een beer), goede *boom-olie* en *honing*, van elks twee oncen; twee *eijerdooijers* en *weiten meel*, zo veel genoeg is; het reuzel van de vellen gezuivert zijnde, stoot het in een vijzel onder malkander, zo veel *meel* er bij doende, dat het een bekwaame pap word, en gebruikt het als de voorige.

Of neemt verse *witte lelien-wortel*, anderhalf oncen; *uijen* onder de asch gebraden, een once; *maluwe-* en *heemst-bladen* en *melilote-bloemen*, van elks een halve hand vol; vijf *vette vijgen*, klein gesneeden; kookt het zaamen in zuiver water week, dan in een vijzel klein gestampt zijnde, mengt 'er onder *meel* van *lijnzaad* en *melilote-zaad*, van elks zes drachmen; *basilicum-zalf*, een once; van deeze pap legt men op het *gezwel*, en vernieuwt het dagelijks.

Vette vijgen alleen, met een weinig *verse boter* tot een pap gestampt en opgelegt, doet ook de *gezwellen* sterk rijpen; gelijk ook een *roode kools-* of *boerekools-blad* gekneust en opgelegt.

Als de lijder liever een pleister begeert, zo bestrijkt het *gezwel* met *basilicums-* of *heemst-zalf*, of met *witte lelien-* of *zevengetij-olie*, en legt 'er een *diachijlons-pleister* met *gommen*, of een *pleister van de slijmen* over, dat men om de tweede of derde dag vernieuwt; of een pleister van *pik*; dog de pappen zijn in de meeste gevallen 't gemakkelijkst en best.

Wanneer dan het *gezwel* tot rijpheid gekoomen is, 't welke men bespeurt aan de witheid en dunte des vels, en deszelfs uitpuiling op een zekere plaats, als mede aan de schommeling des etters en de verminderde pijn, dan moet men het, indien 't niet van zelfs doorbreekt, zonder uitstel openen, inzonderheid als het doorbreeken lang te rug blijft, schoon de tekens te kennen geeven, dat 't *gezwel* rijp is, waar van dikwils de dik- of eeltheid des vels, op de plaats daar het *gezwel* zit, de oorzaak is; want als de etter lang beslooten blijft, word hij daar door scherper en kan 't *gezwel* erger, grooter, en holder of fistelagtig doen worden: Dog men moet het *gezwel* niet openen eer het volkomen rijp is, schoon zommige zulks aanraaden; want behalven dat 'er als dan nog weinig en onvolkoomen etter gemaakt is, zo kan het *gezwel* door het te vroeg openen tot een vuile *zweer* worden, dat niet gemakkelijk geheelt word; moetende de opening gemaakt worden op de witste en weekste, en zo veel mogelijk op de laagste plaats, op dat de etter zig te beter kan ontlasten.

Het openen geschied door middel van een klein scherp mesje, of door een lancet, waar mede men een insnijding doet op de witste plaats na de lengte, min of meer groot na de grootte des *gezwels*; en als 't zelve vrij groot, en een groot gedeelte der huid wit is, kan men er een rond of langwerpig stuk uitsnijden, want de opening moet niet te klein zijn, op dat niet alleen de etter beter kan uitvloeijen, maar ook de geneesmiddelen, die er vervolgens gebruikt worden, beter kunnen in koomen; derhalven schoon het *gezwel* van zelfs open gebrooken is, is het egter nog noodig, de opening door snijding met een mes of scheertje te verwijden, inzonderheid als het *gezwel* groot en hol is, dat men met een tent-ijzer kan onderzoeken.

Het *gezwel* open zijnde, gaat alle pijne met de toevallen van koorts, onrust, slaapeloosheid, enz. weg, en het is ruim half geneezen: Men drukt als dan de etter zagtjes uit; dog als 't *gezwel* groot is en veel etter bevat, moet men dezelve niet alle te gelijk, maar bij gedeelten uitdrukken, om dat het anders den lijder zeer kan verzwakken. De wonde word vervolgens niet bezwaarlijk geneezen door eenige zuiver- en heel-middelen, waar toe veelerlei dingen dienstig zijn, als inzonderheid *olie* van *witte lelien*, van *zeven-getij*, van *St. Jans-kruid*, van *balsem-appels*, *terpentijn*, *peruviaansche balsem*, *balsem* van *arcaeus*, de *Leeuwarder* en andere wond-balsems, (zie op 't artikel BALSEM); *basilicums-zalf*, enz. Van het eene of andere dezer dingen, dat men het gereedste verkrijgen kan, smeert men een weinig op plukzel of een wiek, en legt het los op de wonde; dog als de verzweering diep en de opening wijd is, vult men de wonde redelijk stijf met het besmeerde plukzel op; vervolgens legt men er eenig pleister over, tot dekking, of anders als het *gezwel* groot is, een compres van werk met *basilicums-zalf* besmeert, of maar een compres van een vier-dubbeld linnen doekje, en daar over een bekwaam verband, om het vast te houden, en voor de aandoening van de lucht en koude te bewaaren.

Of gebruikt deeze zalf; neemt *terpentijn* en *honing*, van elks een once; de *dooijer* van een *ei*, mengt dit tot een zalfje, en gebruikt het op 't plukzel, gelijk de voorgaande.

De *geterpentijnde Balsem-sulpher* word van SYLVIUS, *in Prax. Med. l. 1. cap. 40. § 61. 62.* zeer aangeprezen, als een treffelijk heelmiddel in de *gezwellen*, welke men alleen, of met een der bovengemelde dingen vermengt, op de voorige wijze gebruiken kan.

De verbinding der wonde moet eens in 24 uuren geschieden, dog als de ontlasting des etters groot is, twee of driemaal.

Indien er wild vleesch in de wonde groeit, word zulks weg genoomen door middel van er *gebrande aluin* op te strooijen,

ſtrooijen, of wat *vitriool* in ruim water te ontbinden, daar men plukzel in doopt en zulks oplegt, waar door het wilde vleesch weg gebeeten word.

Wanneer dan op 't laatst de wonde met vleesch bijna volgroeit is, legt men er alleen eenig opdroogend heelpleister op, om de wonde te ſluiten en vel te maaken; bij voorbeeld, een *diapalm-* of *diachijlons-pleister*, of een *grijeums-pleister*; dog dit oogmerk kan men ook verkrijgen, door middel van er alleen droog plukzel op te leggen.

Op deeze gemelde wijze kan men dus allerlei heete *gezwellen*, het zij die van zelf, of door uitwendige oorzaa voortkoomen, niet bezwaarlijk geneezen: Maar het dient nog aangemerkt, dat voorts in 't begin, benevens de verdrijvende middelen, eene ruime aderlaating, en daar op eene zagte purgatie zeer nuttig en noodig zijn; inzonderheid als de ontſteeking en pijn groot zijn, 't welke veel toebrengt tot verdeeling en verdwijning der ſtoffe, die het *gezwel* veroorzaakt. Maar indien het *gezwel* van dien aart is, dat het niet kan verdreeven worden, maar eindelijk tot ettermaaking moet overgaan, dan worden de aderlaating en buikzuivering niet dienſtig, maar eerder zeer nadeelig geoordeelt, dewijl ze de lijder verzwakken, de ettermaaking en rijpwording verhinderen; ten waare dat de lijder zeer verſtopt was, in welke geval een zagt purgeer-middel, om 't lighaam te openen, geenzins ſchaadelijk is; of men moet ſpijzen gebruiken, die den buik zagtjes ontſluiten, gelijk geſtoofde *pruimen*, *ſpinagie*, *beete*, enz.

Voor het overige moet de lijder, geduurende de geneezing een goede leevens-manier onderhouden; de ſpijs en drank moet maatig, ſchraal, en verkoelende, en de lucht zuiver en getempert zijn, en hij moet zig wagten voor alle heete, ſcherpe, zoute en vette dingen; ook voor al de gemoedsdriften beteugelen, die zeer groot hinder en veragtering aan allerlei geneezing toebrengen: De rust en een maatige ſlaap doen veel voordeel, en inzonderheid moet het lijdende deel de rust genieten, en niet veel bewoogen worden.

Indien het *gezwel* tot de kwaade kant mogte overhellen, en tot eene *verharding* of beginnende verſterving kwam over te gaan, dat egter niet ligtelijk gebeurt, als de behandeling en middelen goed zijn, en de lijder zig niet zelfs verwaarloost, dan moeten er goede middelen tegen in 't werk geſtelt worden, gelijk men aangeweezen vind op de artijkels KNOEST-GEZWEL, BRAND (KOUDE) en KOUD-VUUR.

Daar zijn menſchen die meer als andere en dikwils aan heete *gezwellen* onderhevig zijn, 't welke meesttijds voortkoomt, uit een kwaad geſtel, of onzuiverheid des bloeds, of uit een ongeregelde leevenswijze; en voornamentlijk uit 't gebruik van heete en ſcherpe dranken: In deeze gevallen zijn de *bloedzuiverende* en *afſpoelende* middelen, dienſtig, en voor al de nalaating van het gebruik van alle heete en ſcherpe ſpijzen en dranken, en van al dat de *gezwellen* kan veroorzaaken.

GEZWEL DER BALLEN, zie ZAAD-BALLEN.

GEZWOLLENE AMANDELEN, zie AMANDEL-GEZWEL.

GEZWOLLENE BORSTEN, zie BORSTEN (ONTSTEEKING DER).

GHITTA JEMOU, zie GUTTE-GOM.

GIALAPPA, zie JALAPPE.

GIB, zie DUIVEN, *pag.* 551. *n.* 1.

GIBBA SQUILLA, zie GARNAAT.

GIBBOSUS; *Geboghelt*; dat een boghel heeft, of aldus uiziende. Zie ook DOOS-VISCH.

GIEPE, zie GEEP.

GIER, *Gieren*; is een vogelen-geſlagt, dat in 't latijn de naam van *Vultur* draagt en in het fransch *Vautour*.

Dit geſlagt waar van de Heer LINNÆUS 6 zoorten optelt; zijn alle Roofvogelen.

Agt kenmerken ſtelt de Heer RAIJUS, waar door de *Gieren* van de andere Roofvogelen onderſcheiden zijn; als 1. dat hun bek niet van den wortel af haakswijze is gekromt; 2. dat zij traager in het vliegen zijn dan de Arenden, en behalven levendig vee en gevogelte ook op krengen aazen, het geen de Arenden niet doen; 3. dat hunne hals bijna kaal en zonder veeren is; 4. dat zij met troepen vliegen, het welk door geen andere roofvogelen geſchied; 5. dat zij een wijde groote krop hebben, als een zak nederhangende; 6. dat tegens de gewoonte van andere roofvogelen het wijfje bij hun niet grooter is dan 't mannetje; 7. dat hunne wieken aan de binnen zijde, geheel met een zagte huid overtogen is, zijnde hun dit bijzonder eigen; 8. dat zij onder de keel een plek hebben, die in plaats van vederen of dons, met een zoort van haair is bedekt, na kochaair gelijkende.

De Heer LINNÆUS ſtelt tot kenmerken een regte bek aan de punt omgekromt; de kop ongepluimd, van vooren met een kaale huid, en de tong in tweën geſpleeten.

Zie hier de optelling der zoorten in rang, zodanig dezelve door de Heer LINNÆUS zijn geſchikt.

I. *Grijpvogel*; in 't latijn *Grijphus*; (*Vultur maximus caruncula verticali longitudine capitis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie GRIJP-VOGEL.

II. *Harpij*; in 't latijn *Harpija*, (*Vultur occipite ſubcristato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie HARPIJ.

III. *Koning der Wouwouwen*; in 't latijn *Vultur elegans*; (*Vultur naribus carunculatis, vertice, colloque denudatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie KONING DER WOUWOUWEN.

IV. *Menſchen-eeter*; in 't latijn *Vultur aura*; (*Vultur ſusco-griſeus, remigibus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie MENSCHEN-EETER.

V. *Baard-gier*; in 't latijn *Vultur Barbatus*; (*Vultur albidus, dorſo ſusco, jugulo barbato, roſtro incarnato, capite linea nigra cinctio*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie BAARD-GIER.

VI. *Arend-gier*: in 't latijn *Vultur percnopterus*; (*Vultur remigibus nigris, margine exteriore præter extimas canis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie AREND-GIER.

GIERIGHEID; in 't latijn *Avaritia*; is een groote ondeugd: In het gemeene gebruik betekent dezelve alleen een al te groote zugt, om zijn geld of verdere bezittingen in zijn handen te houden en te bewaaren; welke zig daar in openbaart, dat men zig zelfs bijna niet durft verzorgen van het geene men of volſtrekt tot zijn leeven, of ten minſten ter ophouding van zijn ſtaat en caracter, van nooden heeft, uit vreeze, dat het geld zal minderen; en dat men er verder nauwelijks toe verſtaan kan, om zijn evenmensch eerlijk te behandelen, en hem te geeven, dat hem toekomt. Maar tot de *gierigheid* behoort ook nog de al te groote hebzugt, of een overmatige begeerte, om zijn bezittingen te vermeerderen, om welke te voldoen, menigmaal min eerlijke, of ten minſten zeer laage en onaanzienlijke middelen in het werk geſtelt worden. Een gierig mensch zal dan veel dingen doen, die laag, beneden zijne weerdigheid, onbetaamelijk, en tegens de edelmoedigheid ſtrijdig zijn.

GIERST, zie GEERS.

GIER-VALK; in 't latijn *Gijrfalco*; (*Falco cerâ cæruleâ, pedibus luteis, corpore fusco, subtus fascis cinereis, caudæ lateribus albis*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze Roof-vogel onder het geslagt der *Valken* behoorende, is volgens de Heer BRISSON, omtrent twee voeten lang, en een voet en agt duimen hoog; zijn koleur is van bovenen wit, gesprenkeld met bruine vlakken; de slagpennen zijn wit, dog de zijdelingze met bruine vlakken geteekent; bek en pooten zijn blauwagtig aschgrauw-verwig. Daar worden egter verscheidentheden omtrent de koleuren van deeze vogel gevonden, dewijl men er ontmoet die geel, rood, en geheel aschgraauw zijn; hij aast op Duiven, Kraanvogels en Reigers; volgens BRISSON is zijn woonplaats IJsland en meer andere noordsche gewesten. Aan de *Duiker-gans* word door zommige Schrijvers mede de naam van *Gier-valk* gegeeven.

GIER-ZWALUW; in 't latijn *Hirundo apus*; (*Hirundo nigricans, gula alba, digitis omnibus quatuor anticis*, LINN. *Sijst. Nat.*); deeze *Zwaluw*, die iets grooter is dan de *Huis-zwaluw*, gaat nimmer op den grond zitten, en wanneer hij daar op geraakt, is hij niet in staat, om weder op te koomen; hij nestelt aan oude gebouwen.

GIETEN, zie BESPROEIJEN.

GIETEN, *Gieting*, *Smelten*; in 't latijn *Fundere*, *Fusio*; hier door word in de *Metallurgie* of Bergwerkerij verstaan, om de ertz van min of meer gehalte, dat is rijkdom van metaal, of na dat ze min of meer steen, kies, quartz, spath, roofzugtige zwavel, of arsenicum in zig hebben, volgens de konst en grond-regels der *metallurgie*, met 't een of andere bijvoegzel te roosten en te smelten, om er het zuiver metaal uit te verkrijgen; gelijk men bij voorbeeld uit het *koper-ertz* door 't ziften en vermeerdert vuur, dat is door branden en roosten, eindelijk zuiver koper verkrijgt.

Of het betekent het smelten en gieten van zuivere metaalen, tot forming en vervaardiging van allerlei dingen; waar toe de grootste trap van vuur noodig is, hoewel egter het eene metaal een grooter hitte tot 't smelten vereischt dan het andere; zo wel tot de eene als andere zoort van smelting en gieting, zijn verder noodig verscheiderhande smelt-ovens, koolen, goede smelt-kroezen, giet-naalden, poester, vormen, vorm-aardens, enz. Men zal onder de artijkels der bezondere *metaalen* goed berigt vinden, hoe men dezelve smelt, giet, formt en allerlei dingen uit bereid: zie ook op de artijkels MEDAILLE, SMELTEN en VORM.

GIETER, is een werktuig van vertint ijzer, of koper, daar men de planten en andere dingen, als linnen dat te bleeken legt, enz. mede besproeit en vogtig maakt.

De *gieters* moeten niet te klein nog te groot zijn, op dat men ze met het water, bekwaamelijk zou kunnen draagen en hanteeren, moetende ten dien einde ook boven en ter zijden een hand-vatzel hebben. In de trek- en stook-kassen egter, daar de potten digt bij malkander geplaatst staan, gebruikt men gewoonlijk een kleine *gieter*, om er gemakkelijk mede bij de gewassen te koomen. Zie ook BESPROEIJEN.

Men bedient zig ook nog van een ander *gieter* of werktuig, om planten en te bleeken leggend linnen enz. gemakkelijk te bevogtigen, als er niet te ver van daan water in een rivier, vijver, gragt of sloot is: bestaande dit werktuig in een zoort van smalle, lange en ligte goot, van ongeveer vijf of zes voeten lengte, en 2 à 3 duimen breete, met een lange steel daar aan, zaamen uit een stuk hout gemaakt en uitgeholt; dog deeze goot is niet regt, maar een weinig krom geboogen, en zulks inzonderheid tegen 't uiteinde; met dit werktuig word het water uit de vijver of sloot geschept en terstens weg geslingert, tegen de plaats daar men begeert; kunnende hier door wel 50 en meer voeten ver geworpen worden; het welk door de kromme gedaante der goot voortkomt; verspreidende zig het water in druppels, zo dat men in een korte tijd een groot veld oversproeijen kan: De bleekers bedienen er zig in deeze Nederlanden gewoonlijk van, om het linnen mede te oozen, en noemen 't een *Oos-vat* of *Oos-goot*.

GIET-KROES; *Giet-naalde*; zie CONUS FUSORIUS.

GIFT, zie VERGIFT en VENIJN.

GIFT-DRUPPELS; is een zoort van *esfents*, die op de volgende wijze bereid word; neemt *tormentil-wortel*, drie drachmen; *angelike-wortel*, twee drachmen; *calmus-wortel*, *zedoar-wortel* en *rhabarber*, van elks een drachma; *witte diptam-wortel*, een halve drachma; *drooge melisse*, *salie*, *kruisemunt* en *wijnruit*, van elks een halve hand vol; *aloë*, zes drachmen; *mijrrhe*, anderhalf drachma; *cardemome*, twee drachmen; *lorken-zwam*, *saffraan* en *caneel*, van elks een half drachma; *beste theriaak* en *mithridaat*, van elks twee drachmen; *bevergeil* en *camfer*, van elks een scrupel, en *gezegelde aarde*, twee drachmen; deeze *species* klein gemaakt zijnde, doet ze in een vles, giet er zo veel *sterke brandewijn* op, dat die er 3 à 4 vingers hoog boven staat, en laat het op een warme plaats een paar weeken trekken, het alsmets omschuddende; daar na giet het af, en filtreert het; is een heerlijk huismiddel, dat in veelerlei toevallen van de maag en gedarmte, als mede in hoofd- en moeder-gebreken, zeer dienstig is; het herstelt en versterkt den bedorven maag en de ingewanden, verdrijft de winden, buik- en moeder pijnen, colijk, enz.; dient ook in koortzen en besmettelijke ziektens, en doet wel zweeten.

Men neemt er tot een halve lepel vol van, met wijn of eenig ander vogt.

GIFT-WORTEL; dus word de *contrajerf-* of *draaken-wortel* ook genoemt, als mede de *scorzenêer-wortel*, om dat ze dienstig tegen het vergift zijn.

GIGAS, zie REUS-TOR.

GILLA; word van THEOPHRASTUS genoemt de *witte vitriool*, of de *doode-kop*, die na de distilleering van de *vitriool-geest* uit koperagtige vitriool overgebleeven, en door opgieting en kooking van water geëdulcoreert is; dog het is niet zeer wit, maar wat groen- of blaauwagtig, schoon het *wit zout* (*sal album*) in de apotheeken genoemt word: Het zelve is een braakmiddel, en kan tot een half drachma gegeeven worden.

GINGIBER, zie GENGBER.

GINGIBRACHIUM; dus word de scheurbuit genoemt, die zig aan de armen zet.

GINGIDIUM; van deeze plant worden eenige zoorten gevonden, dog die LINNÆUS onder verschillige geslachten plaatst; als

1. De *Gingidium* met pastinake-bladen; *Gingidium foliis pastinacæ*; *Gingidium* I. DODONÆI; (*Tordilium involucris umbella longioribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Gingidium* met wilde peen-bladen en lange kroontjes; *Gingidium umbella longa*; *Visnaga vel Gingidium* II. DODONÆI; (*Daucus seminibus nudis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De

3. De *Gingidium* met kervel-bladen; *Gingidium folio chærophijlli*; (*Daucus radiis involucri planis; laciniis recurvis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Sijrſche Gingidium* met venkel-bladen, en fraai ſchubagtig zaad; *Gingidium fœniculi folio*; (*Artedia ſeminibus ſquamatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Tingitaanſche Gingidium* met ſteekelig zaad; *Caucalis major daucoides Tingitana*; (*Artedia ſeminibus aculeatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft bladen die naar de wilde paſtinake gelijken, en ſchiet uit de wortel een ronde geſtreepte en geknoopte, wat takkige ſteng op, van ongeveer anderhalf voeten hoogte, die zomtijds bruin- of zwartagtig en doorgaans met fijne hairtjes bezet, en ruigagtig is; op welkers toppen kleine kroontjes voortkoomen, die kleine witte bloemtjes draagen, en rondsom met eenige lange ſmalle bladjes bezet zijn; na de bloemen volgt het zaad, en als dit begint rijp te worden, zo worden de dunne ſteeltjes der kroontjes wat zamengetrokken, zo dat zig de kroontjes ſluiten, gelijk die van de wilde peen of vogel-nest, en ze zijn wat lijmagtig kleevende in het aantasten.

De tweede zoort heeft fijn geſnippelde bladen, naar die van de wilde peen gelijkende, dog zijn gladder, en niet zo rouw of hairig, ſchietende knoopagtige getakte en met bladen bezette ſtengen op, op welke ook kleine kroontjes met witte bloemtjes, aan lange ſteelen voortkoomen, die ten laatſten heel ſtijf en hard worden, en zig ingelijks te zaamen trekken, als de voorige.

De overige zoorten koomen met de voorige in de kentekens, inzonderheid dat de kroontjes zig zaamentrekken, over een, en worden verder door haare benaamingen gekent en onderſcheiden.

Plaats. De eerſte en vierde zoorten groeijen natuurlijk in *Sijrien*, de vierde inzonderheid op den berg *Libanon*; de tweede en derde zoorten worden gevonden in *Zuid-Frankrijk*, *Italien* en *Spanjen*, en de vijfde in *Mauritanien*. Bij ons worden dezelve zomtijds in de tuinen der plantbeminnaars gekweekt, dog voornaamelijk de beide eerſte zoorten.

Kweeking. Dezelve geſchied door het zaad, 't welke vroeg in het voorjaar moet gezaait worden, ter plaatze daar het zaad zal blijven voortgroeijen, dewijl ze 't verplanten niet kunnen veelen; wanneer ze te dik opgekoomen zijn, moet men ze verdunnen, en van het onkruid in het vervolg ſchoon houden; ze beminnen een goede warme plaats, en losſe drooge grond; kunnende onze winterkoude tamelijk verdraagen, maar geen ſterke vorst; waar tegen ze moeten gedekt en bewaart worden.

Eigenſchappen. Bij ons hebben deeze gewasſen geen gebruik, maar men zegt, dat ze in de warme landen, zo wel in de Geneeskunde, als ook bij de ſpijzen gebezigt worden. Van de harde ſteelen der zaad-kroontjes van de tweede zoort, maakt men in Italien, Spanjen en elders *tand-ſtookers*, om er de tanden mede te zuiveren, dewijl ze daar toe niet alleen zeer bekwaam zijn, maar ook een goede geur in de mond agterlaaten.

GINGIPEDIUM; betekent de ſcheurbuit aan de voeten.

GINGIVA, zie TANDVLEESCH.

GINGLIJMUS; is zo veel als *Arthroſis*.

GINSENG; *Ginſing*; is een vreemde wortel, die nog niet zeer lange jaaren in *Europa* bekent is, en uit *China* en *Japan* gebragt word; ze is een paar duimen lang, en heeft ongeveer de dikte van een kleine vinger; zijnde een weinig rouw en glanzende doorſchijnend, en zomtijds in twee of meer takken gedeelt; haar koleur is uitwendig rosagtig, en van binnen geelagtig; ze heeft een ſcherpe, dog zoete met een aangenaame bitterheid vermengde ſmaak, en een aangenaame ſpecerijagtige reuk. De Chineezen noemen deeze wortel *Petſi*, ook *Ginſeng*, en de Japanners *Niſi* of *Ninſi*; men weet echter niet zeker, of deeze wortel en de *ninſi* een en de zelfde zijn, en van wat gewasſen dezelve koomen; dog de Heer LINNÆUS heeft ze in zijne *Materia Medica* en *Species Plantarum* van malkanderen geſcheiden, en deeze *Ginſeng*, *Sium foliis ſerratis pinnatis, rameis ternatis* genoemt; maar KAEMPFER noemt ze in zijne *Amœnitates*, *Siſarum montanum coræenſe*, *radice non tuberoſa*, alwaar men ze ook beſchreeven en op *tab.* 118. afgebeeld vind. Dezelve groeit veel in het noordlijke gedeelte van *China*, inzonderheid, zo men zegt, in overvloed in de Provintie *Leaotung*, en op het eijland *Corea*, als mede op *Japan*, dog die zo goed niet geacht word.

De Aſianen houden deeze wortel voor een kragtig algemeen geneesmiddel; de Chineezen maaken er in bijna alle hunne ziektens gebruik van, en prijzen dezelve grootelijks in de buik- en andere loopen, zwakke maag en ingewanden, beroertheid en zenuwtrekking; als mede om de op allerlei wijze vervallene kragten op eene verbaazende wijze te herſtellen: De Chineezen betaalen deeze wortel zelfs zeer duur, want men zegt, dat ze voor één pond daar van tot drie pond zilver geeven.

In *Europa* is ze zeldzaam en mede zeer duur, weshalven ze weinig in gebruik is, te meer, om dat de kracht van een vreemd en nieuw geneesmiddel, dikwils meer in het geroep, dan in de daad gelegen is; echter word deeze wortel bij ons mede voor zeer hoofd- en hartverſterkend gehouden, en zeer gepreezen tegen de convulſien of zenuwtrekkingen, convulſijſſe kolijk, duizelingen, verzwakt geheugen, flauwtens, en om de vervallene krachten te herſtellen, inzonderheid bij oude lieden: want voor jonge lieden is dezelve, veel gebruikt wordende, zo dienstig niet, voornaamelijk die van een heete geſteltheid zijn, dewijl ze het bloed verhit en driftig maakt; men gebruikt ze, klein geſneeden en in water ſterk getrokken, als *thee*, 's morgens nuchteren, en ook gepoeidert; ook word er *tinctuur*, of *eſſents* van gemaakt.

GINSTER, zie BREM.

GIROFFEL BLOEMEN; dus worden de *anjelieren* ook genoemt; zie aldaar.

GIST, of *Gest*; zie FERMENTUM. Voornaamelijk word *gist* genoemt, de dikke onzuivere ſtoffe of droezem (*fæces*), welke bij de gisting van bier uitgeworpen word, of naar de grond zinkt, (wordende deeze laatſte gewoonlijk *moer* genoemt,) en die een gistende hoedanigheid in zig behoud, en daar door andere gistbaare ſtoffen ras aan het gisten brengt; zijnde dezelve ten dien einde van veel gebruik in de keuken, en bij de bakkers, om allerlei gebak, fijn brood, en andere dingen te doen rijzen, en luchtig te maaken.

De *gist*, zo wel van bier, als *wijn*, en van andere gistende vogten, heeft, behalven veele aardagtige en andere deelen, ook veele geestige deelen in zig, inzonderheid de *moer*, en kan derhalven ook dienen om er een *brandewijn* van te distilleeren, op de gewoone wijze, door middel van een blaas of kolf; maar waar bij men zeer voorzigtig zijn moet, om 1. niet te veel in

de blaas of kolf te doen, en 2. geen ſterk vuur te ſtooken, maar zeer zagtjes te beginnen, en voort te distilleeren, zo lang er geest overkoomt; want anders klimt de *gist* ſchielijk op, loopt uit de blaas in de ontvanger, en bederft aldus de distillatie; de overgehaalde geest word daar na wederom gedistilleert en gerectificeert, en als het *geest* van *bier-gist* is, kan men er, om dezelve een aangenaamer ſmaak te doen hebben, wat *calmus* en *gengber*, als mede *jenever-beſiën*, *caneel*, en andere ſpecerijen, als men wil, bij doen, en hem daar over aftrekken; dog bij de *geest* uit *wijnmoer* word zulks niet gedaan, ten zij men hem een bijzondere ſmaak en kragt wilde geeven. Zie verder op het artikel WIJN.

GISTING, zie FERMENTATIE.

GISTING DES BLOEDS, zie BLOED (GISTEND of VERHIT.)

GIT; dus word de *Gagates* of het *Berg-wasch* ook genoemt; zijnde een zoort van *zwarte barnſteen* of *ſteenkoolen*; zie op die artijkels. Men vind het veel in Duitschland, en te Wirtemberg word het meeste verarbeid, en er allerlei cieraaden, als arm-gespen, oor-vercierzels, ſnuifdoozen, en meer andere dingen van gemaakt.

GITH, zie NIGELLE.

GLACEE, zie GEBAK, *pag.* 795.

GLACIALIS HUMOR, zie CRIJSTALLIJNE VOGT en OOG.

GLACIES, zie IJS.

GLACIES MARIÆ, zie MARIEN-GLAS en TALK.

GLADDE HAAIJ; in het latijn *Mustelus lævis*; *Squalus dentibus obtuſis* ART. *Gen.* 66. *Sijn.* 93.), deeze roofvisch koomt volgens de Heer GROVONIUS van geſtalte en koleur volkoomen met den *Doornhaaij* overeen: Volgens RAIJUS, heeft deeze visch geen eigentlijke tanden, maar de kaakebeenen zijn wederzijds ruw als een vijl. De Engelſchen noemen hem, om de effenheid van zijn lijf, *gladde ongedoornde Hond*; zelden word hij zwaarder als 20 ponden gevonden.

GLADDE ROCH, zie ROCHEN, *n.* II.

GLADIOLUS, zie ZWAARD-KRUID.

GLADIOLUS AQUATICUS VEL LUTEUS, zie LISCH (WATER-)

GLAMA, zie PERUVIAANSCHE KEMEL.

GLANDARIUS, zie VLAAMSCHE GAAIJ.

GLANDIFER, *Eickel-draagend. Glandiferæ plantæ*, eickel-draagende planten of boomen; gelijk de *eick*, en meer andere boomen.

GLANDULA; *Klier*: deeze zijn van veelerleij zoorten; zie op KLIER. In de *botanie* betekent het de klieragtige knoopen aan de ſteelen of bladen van zommige planten; gelijk bij voorbeeld aan de *amandel-boomsbladen*; dienende zeer waarſchijnelijk tot zuivering en afvoering van het onnut zap. Zie ook KLIEREN.

GLANDULA SUPRA VENALIS, zie CAPSULA ATRABILARIA.

GLANDULÆ FOLLICULOSÆ, zie FOLLICULOSÆ GLANDULÆ.

GLANDULOSUM CORPUS, zie VOORSTANDERS.

GLANDULOSUS; *Kliervormig*; *Klieragtig*.

GLANS; *Glans-poeder*, of *Glanſend poeder van Metaalen*; dit is een poeder dat van allerlei metaalen en veel te Neurenburg bereid, en over al verzonden word, om het tot allerlei dingen te gebruiken: De bereiding daar van is aldus.

Neemt *vijlzel* van *koper*, *geel-koper*, *ijzer* of *ſtaal*, enz., doet ieder van deeze vijlzels bezonder door een fijne teems, en wascht ze daar na met een ſcherpe klaare loog; giet de loog dan af en heet water er op, herhaalt dit tot dat er geen ſmeerigheid meer aan is; vervolgens het vijlzel wel gedroogt zijnde, neemt een ijzer of koper plaat, legt ze op gloeijende koolen, werpt er het vijlzel op, en roert het zonder ophouden om; zo dra het vijlzel de warmte gevoelt, zal het veelerlei verſchillige koleuren aanneemen, en de deeltjes die de meeste hitte ontfangen, zullen de donkerſte koleuren verkrijgen.

Als men allerlei koleuren verkreegen heeft, moet men een hand-moolen hebben, toegeſtelt op die wijze als de goud-draad-trekkers hebben, en zodanig dat het geverſde vijlzel door een zoort van trechter, allengskens er in loopt, om het zelve klein te maalen, moetende het maalwerk van binnen van het hardſte en gepolijste ſtaal gemaakt zijn: Als dan het vijlzel hier door gemaalen is, zal men een zeer glanzend poeder van verſchillende koleuren hebben; het vijlzel van geel-koper zal een goudkoleur hebben, dat van het koper een blinkend roode, van het ſtaal en ijzer een donker-blauwe, en dat van het tin een witte koleur, enz.

Daar is ook nog een ander zoort van blauwe, roode, geele *glans*, enz. die van geverft glas gemaakt word.

GLANS; *Balanus*; dit latijnſche woord heeft verſcheiderhande betekenisſen; als 1. betekent het de vrugt van een eicken-boom; 2. een kropzweer; 3. een zet- of ſteek-pil, en 4. het voorſte deel van het mannelijke lid.

GLANS MIJREPSICA, zie BENBOOM.

GLANS TERRÆ, *vel Terrestris*; dus worden de *aardakkers* genoemt.

GLANS UNGUENTARIA, zie BENBOOM.

GLAS; in het latijn *Vitrum*; is een ligbaam, het welke hard, bros en doorſchijnend, en zijne geboorte alleenlijk verſchuldigt is aan het vuur; het beſtaat uit zand, ſteen welke in glas verandert, vuurſteen en loogzout.

Het kan niet anders zijn, of de vinding van *glas* moet zeer oud zijn, ten minſten even oud als de ſcheikonst der metaalen, inzonderheid van ijzer; want de *oir* of *mijnſteen*, daar het ijzer veeltijds mede vermengt is, moest oudtijds zo wel als nu *glas* geeven; het welke groen van koleur, niet zeer doorſchijnende was, en volblaazen, gelijk het glas van ijzer, het welk in *Wallis* tot het blaazen van wijnflesſen afgezondert, naar *Bristol* gezonden word, en flesſen geeft vol langwerpige blaasjes, welke, hoe het meer geſmolten en met zout gemengt word, meer en meer in eene gelijkvormige zelfſtandigheid verandert, en fraaijer *glas* geeft. Het bakken van ſteen uit kleij gemaakt, den Egiptenaaren zo eigen, moest noodzaakelijk gelijk nu *glas* geeven, en klompen aan een ſmelten, te meer, dewijl zij geene overdekte ovens gebruikten, gelijk in Friesland, en langs den Rhijn; tusſchen Gouda en Rotterdam brand of bakt men de tichelſteen in opene ovens, welke door de koude der lucht, of de regens dikwils boven zodanig gedooft worden, dat de gloed hier door in het midden als vermeerdert, veele ſteenen in een doet ſmelten; het is waar, Egiptен is niet blootgeſtelt aan zo veele veranderingen van weder, evenwel moest het geval van ongelijk ſtooken zulks dikwerf veroorzaaken.

Ik zwijge van het lood en tin, welke beide metaalen, inzonderheid het eerſte, zeer ſpoedig in *glas* overgaan.

Men

Men meent onderwijlen, dat in het Boek Jobs, het 28ſte hoofdſtuk 17de vers reeds van *glas* gewag gemaakt word, ſchoon veelen dit anders overzetten; in 't Nieuwe Testament vind men zeer dikwils gewag gemaakt van *glas*. LUCRETIUS heeft het zeer wel gekent, en PLINIUS is van gedagten, dat *Sidon* de eerſte ſtad geweest is, welke zig door het maaken van *glas* beroemt gemaakt heeft. Onder de regeering van TIBERIUS maakte men *glas* te Romen, en men bragt een konstenaar om hals, om dat hij het *glas malleabel*, dat is ſmeedbaar konde maaken. Veelen echter twijffelen met recht aan deeze konst, en meenen dat het eene andere ſtoffe geweest is.

Het is onderwijlen zeker, dat er geene zelfſtandigheid tot nog toe door konst gevonden is, die zo veele voordeelen geeft aan den menſchen; zij wederſtaat alle zuure geesten, alle ſcherpe en bijtende vogten, kan een zeer groot vuur verdraagen, als het langzaam aangezet word, en geſmolten zijnde, neemt het allerlei gedaantens aan; aan ſtukken gebrooken zijnde zelfs, laat het zig weder ſmelten en behandelen, als vooren. Wij gaan kortheidshalven voorbij, de groote ſtukken *glas*, die de ouden gemaakt hebben, en willen alleen den leezer doen opmerken, het oneindige nut, het welke de Wijsgeeren er uit trekken, en de flikkerende vertierzelen onzer tafelen en vertrekken; geſleepen zijnde immers en met licht voorzien, geeft het een betoverend gezicht; dan weder van agteren met kwikzilver en tin gedekt, verſchaft het ſpiegels, die door het volmaakt wederomkaatzen van de lichtſtraalen, ik weet niet wat bekoorlijks uitleveren; eindelijk geeft het *email* of *glas*, met duizenderlei koleuren bezwangert, ſchilderijen die eeuwen verduuren konnen, en alles overtreffen, het welk ooit de penceel voortbragt. De doorſchijnend *geſchilderde glazen* behooren hier toe, en geeven een uitmuntende proef van het menſchelijk vernuft. Het aloude *Moſaïcq* zijn ſchilderijen, die uit kleine ſtukjes *geſchildert* of liever *gekoleurt glas* beſtaan, en om de duurzaamheid alle andere ſchilderijen overtreffen.

Glas-blaazen en *Glasblaazerijen* behelzen 1. de konst om beesten en flegt *glas* te blaazen; ten 2den om platte of vengſter-glazen te maaken; ten 3den om allerhande werken van glas voort te brengen; ten 4den om *crijſtal* te maaken. Dog om dat alle deezen eerst onderſtellen, dat men weete, hoe *glas* bereid word, zullen wij eerst daar van handelen.

Allerlei loog zouten van gebrande planten, met aarde, welke in *glas* verandert, geſmolten; geeven *gemeen glas*.

Loog-zout met fijne aarde te zaamen in een groot vuur geſmolten, geeft *glas*, waar mede zo veel meerder zand, of geſtampte vuurſteenen konnen vermengt worden, als er meerder zout in de as, en hoe de ſtof vloeibaarer is. Dit *glas* is het allerbardſte, en wederſtaat de lucht, het water, en allerlei vogten het beste, zelfs het vuur; de koleur is gemeenlijk lichtgroen, zomtijds donker, zelfs zwart. De rede van zijne groote vastheid en onvergangelijkheid vloeit voort uit de volmaakte vereeniging van het zout met de aardagtige ſtoffe, die natuurlijk in de as is. Wanneer men wel uitgebrand hamerſlag, in plaats van zand of vuurſteen er bijvoegt, is het voordeeliger, om dat er meerder as kan bijgedaan worden, zonder dat de duurzaamheid verandert.

Om gemeen Glas te maaken, het welke zeer doorſchijnende is.

Trekt eerst het zout uit allerlei zoutagtige planten, in het best van de groei, zonder dat zij lang aan de regen of lucht blootgeſtelt geweest zijn. De beroemde KUNKEL heeft met overtuigende proeven beweezen, dat het volſtrekt het zelfde is, welke planten men daar toe gebruikt, om dat het alcaliſche zout het zelfde is; het is om die rede onnut, zo veele kosten aan te wenden, om de allerfijnſte zouten te verkrijgen; men behoort alleen te letten op het wel zuiveren van dezelven; dit geſchied op deeze wijze; ten 1ſten, moet men de as in omtrent driemaal de veelheid van water kooken, en wel omroeren met eenen houten ſtok; ten 2den door een linnen doek zijgen, en zo dikwils overgieten, tot dat de loog zeer helder is; ten 3den in een ijzeren pot, die zonder roest is, afkooken en uitdampen, zorg draagende, dat er geen as of vuilnis invalt, en dat het zagtjes aan de kook blijft; onderwijlen moet men zo veel loog teffens zig verſchaffen, dat de pot ten minſten agt of tienmaal kan opgevult worden, en niet meer teffens ingieten, dan zo veel als de pot ter helfte kan vullen, op dat er geene korst aan den rand zig zette, die er moeijelijk af te haalen is; zo veel water als er uitwaaſemt, zo veel loog moet er bijgegooten worden; zo dra het laatſte vogt begint dik te worden, en te ſtollen tot zout, moet het vuur vermindert, en het vogt geroert worden met een houten of ijzere ſpatel, tot dat het zout droog is; als dan moet het vuur vermeerdert worden, tot dat al het zout gedroogt zij; indien men op de vermindering van vuur, en het roeren niet let, zet zig eene korst op den bodem, die er niet dan met hamer en bijtel kan afgeſlagen worden, waar door de pot dikwils barst, en het zout geel, of met ijzer beſmet word.

Neemt nu van dit zout, twee deelen; van *vuur-ſteenen*, die wel fijn gemaakt zijn, of van *zand*, drie deelen; mengt die onder een, ſmelt ze vervolgens in een groot vuur, en laat ze er eenige uuren in ſtaan, zo zal men een *glas* verkrijgen, ſchooner dan het voorige, dog minder duurzaam, om dat er meer zout in is, en de deelen zo wel niet onder een geſmolten en vereenigt zijn.

Men moet echter opletten, dat niet altoos juist de zelfde proportie van vuurſteen, zout en zand kan bijeen gevoegt worden, de eene vuurſteen vloeit ligter dan de andere, en even eens is het met het zand gelegen, hier in moet men de ondervinding raadpleegen.

Wanneer men het zout eerst calcineert boven in den oven in een aarden pot, zo lang tot dat al het olieagtige en andere deelen er van afgezondert zijn, zal het glas hier mede gemaakt, veel helderer en witter zijn. De duurzaamheid en ſchoonheid van het *glas*, kan men ook vermeerderen met een ſterk en lang aanhoudend vuur, waar door de menging beter, en de zouten zuiverer worden. Dit is de rede, waarom dezelfde mengzels verſchillend *glas* in ſchoonheid en duurzaamheid geeven.

Glas immers ſchielijk van 't vuur genoomen, word uit zig zelven in de lucht duister, en valt tot ſtof; dit is gebeurt aan de meeste fraai geſneedene glazen van den Burgemeester HEMSKERK te Leiden, naamelijk aan de Italiaanſche, de groene Duitſche hebben tot heden toe ſtand gehouden.

Hoe

Hoe men de zouten bereiden zal om crijstal-glas te maaken.

Indien men helder *crijstal-glas* wil maaken, moet men de zouten eenige maalen op nieuws fmelten, en door crijstalliſeeren, helder en zuiver maaken; men dampt de loog uit, tot er een vlies op koomt; dan neemt men met een ſpatel alle de crijstallen weg, en bewaart die, het overige dampt en droogt men uit, en gebruikt het tot grover glazen.

Wil men die groote zuiverheid in eens verkrijgen, zo moet men het zout calcineeren, vervolgens in eene vogtige plaats zetten, en van zelve gefmolten laaten crijstalliſeeren.

Het is ook niet noodig, zo veel moeite aan te wenden, om zout te verkrijgen, de gemeene potasch is er goed toe, als die flegts wel gezuivert, en gelijk gezegt is, behandelt word.

Men voegt ook *ſalpeter* of *nitrum* bij het *glas*, dog dit moet zeer zuiver zijn, en eerst wel gecrijstalliſeert worden; men gebruikt ook *borax*, dog deeze moet eerst door een zagt vuur gebrand worden, zo dat zij niet fmelt, anders loopt alles de pot uit, om de uitzetting welke de *borax* ondergaat in het vuur.

Hoe men de Vuur-ſteen en het Zand zal bereiden.

De *vuur-ſteen* en het *zand* worden geſtampt in eenen ijzeren vijzel, die niet verroest is; indien er eenige roest in was, ſtampt en wrijft men er eerst wat droog zand in, en maakt den vijzel dus ſchoon.

Tot hard *glas* moet harde *vuur-ſteen* gekoozen worden, gelijk die welke men op de fnaphaanen gebruikt, of quartzen, die de vijl tegenſtaan; evenwel moeten allen deezen door het vuur wit worden, anders deugen ze niet; het krijt moet er rondom wel afgedaan worden; als ze wel gecalcineert en gloeijende zijn, ſtoit men ze in koud water, dus worden ze zagt en wit; daar na worden ze weder geſtampt, tot dat ze door de fijnſte zeef konnen gaan; voegt hier bij zwak *ſterkwater*, of zijn phlegma, roert het te zaamen om, en laat het één nagt geſtaan hebbende, afgegooten worden; wascht alles af tot verſcheidene reizen met warm water, zo zult gij *zand* en *vuurſteen* hebben, even goed om *crijstal-glas* te maaken, als of gij het *berg-crijstal* gebruikt had.

Hoe men Crijstal-glas zal maaken.

Vermits wij te vooren gezegt hebben, dat het niet bepaalt kan worden, welk een *glas* uit eene compoſitie koomen zal, zal men eerst een weinigje beproeven, en op deeze wijze te werk gaan:

1. Neemt van wel bereide *vuurſteen*, agt deelen, en zeer wel gezuiverde *loog-zout*, vijf deelen.

2. Of van *vuurſteen*, drie deelen; *loogzout* en *gebrande borax*, van ieder één deel.

3. Of wel bereide *vuurſteen*, drie deelen; zeer wel gezuiverde *ſalpeter*, twee deelen; *loogzout* en *borax*, van ieder een en een-tweede deel, en *witte arſenicum*, een zestiende deel.

Wanneer men *arſenicum* bezigt, moet het eerst wel gemengt worden met de zouten, vooral met het *ſalpeter*, daar na moet dit met de *vuurſteen* gemengt worden. De *arſenicum* of het rottenkruid maakt, dat de zouten de vuurſteen beter doen fmelten; ook vliegt het al te maal niet wech, want een gedeelte word gefixeert, en neemt de groene en blauwe koleur van het *glas* wech; ook word dit door de *magneſia* wechgenoomen.

Wanneer men deeze mengzels ter deegen wil zuiveren, moet men ze in een ſchoone pot doen, en die wel fluiten met een dekzel, welke met *lijthargijrium* toegemaakt is, anders loopt men gevaar, dat het *lutum* of fmeerzel eenige koleur geeft aan het glas; want de uitwaasfemingen alleen zijn genoeg, om den luister te vernietigen; dog vooral moet men zorg draagen, dat het glas niet te ſchielijk koud word.

De Franſchen en Italiaanen, zo wel als de Engelſchen, gebruiken ook *ſoda*, of *ſel de ſoude*, en ook *potasch*, *weedasch*, enz. Wij hebben reeds gezegt, dat alle deeze zouten van den zelfden aart zijn; de ondervinding evenwel leert, dat de zouten, die uit de *kali* getrokken zijn, veel beter *glas* geeven; dog wanneer het *glas* te zagt is, moet er meer zand, of vuurſteen bij; wanneer te hard, meerder zout. Zie daar nog eenige mengzelen, daar men, volgens de ſchrijvers van de *Diction. Encijcloped.*, op vertrouwen mag.

4. Neemt 100 pond *ſalpeter*, 150 pond *zand* wel gezuivert, en 2 pond *wit arſenicum*; fmelt dit wel onder een, neemt er de proef van met een ſtuk ter dikte van een gulden, wanneer er het papier helder doorſchijnt, is het goed; zo het nog niet wit genoeg is, moet er meer *arſenicum* bijgedaan, en egaal in omgeroert worden.

5. Op eene andere wijze met *menie* van *lood*; neemt 250 pond *lood-menie*, en *zand* 100 pond; voegt dit bij de voorige compoſitie, met nog 3 pond *witte arſenicum*, en fmelt het wel onder een.

6. Andere compoſitie met *ſoda*; neemt hier van wel gezuivert 150 pond, en *zand*, *vuurſteen* of *quartz*, 227 pond; doet er bij wel gezuiverde en fijn gepulveriſeerde *magneſia*, 5 pond; ſlaat alles door een fijne zeef, en maakt er *frit* van.

De *magneſia* van Piemont word voor de beste gehouden, laat die eerst wel gloeijen, dooft ze dan uit in koud water, droogt en ſtampt ze wel fijn, en zift ze zeer zorgvuldig; hier van zult gij meer of minder bij het glas doen, naar maate het meer of min groen is.

7. Compoſitie om fraai *wit glas*, dog geen *crijstal* te maaken; neemt *ſoda* van *Alicanten*, die wel gezuivert en gezift is door een zijden zeef, 200 pond; *ſalpeter*, 50 pond; *zand*, 275 pond, en *magneſia*, 10 oncen; maakt er een *frit* van; zo deeze wat blauw, of groen is, zo voegt er nog wat meer *magneſia* bij; dog zo het roodagtig is, doet er een weinig *crijstal* bij.

Opmerking. Als dit *glas* in fmelting is, zal men op de oppervlakte zeker zout vinden, het welk men noemt *zout van glas*, dog dit moet men niet te ſchielijk wegneemen, en vooral niet met een ijzer, het welke vogtig is, dan immers ſpringt alles, en men loopt gevaar, het gezicht te verliezen.

8. Om fraai, dog gemeen *glas* te maaken; neemt *gemeene ſoda* in poeder, 100 pond; *asch van wilde vaaren*, 150 pond; *zand*, 190 pond, en *magneſia*, 6 oncen; mengt, calcineert en fmelt alles wel onder een.

Dog om gemeene *wijn-* en *bier-glazen* te maaken, neemt men alleen de *ſoda*, en *zand*; dog deeze moet wel gewaſchen worden.

9. Om *crijstal* met *potasch* te maaken; neemt *zand*, 160 pond; wel gezuiverde *potasch*, 104 pond; *witkrijt*, 10 pond, en *magneſia*, 5 oncen; mengt en fmelt dit alles

les wel onder een; zo het donker is, laat het door het water loopen, en herſmelt het; dit *crijstal* zal voor het Boheemſche niet behoeven te wijken.

Glas-blaazen.

Wij hebben reeds gezegt, wat *glas* is, alleen hebben wij geſpaart te ſpreeken van zijne eigenſchappen; welke deeze zijn, dat het niet alleen geſmolten word door hevig vuur, maar teffens zulk eene taaiheid behoud, en wel zo, dat er de lucht ingeblaazen wordende, een bol van groeit, die, hoe dun ook uitgeblaazen, niet breekt; en hier op ſteunt het voornaamſte van dit verwonderlijk lighaam.

2. Deeze bol nog warm en beweeglijk zijnde, kan plat gedrukt, of ingedeukt, of weder vernaauwt worden, even als pottebakkers kleij of wasch.

3. Het *glas* kan uitgerekt worden, en wel zo, dat het de holletjes behoud, welke het heeft voor de rekking.

4. Het kan weder geſmolten en geſoldeert worden, als of het nimmer gebrooken geweest was.

Men gebruikt tot het *glas-blaazen*, of ſteen-koolen, of hout, het welk geen verſchil maakt in de behandeling; de ſteen-koolen zijn minder kostbaar op zommige plaatzen; op anderen is het hout weder goedkooper, of met minder moeite te verkrijgen; in Holland, bij voorbeeld, en Friesland, is het hout zeer duur, de turf te kostbaar, daarom moet men ſteen-kool gebruiken; in Engeland, voornaamelijk in Wallis, daar veele bergſtoffen zijn, en ſmelterijen, zijn de rotzen zodanig met boomen en ſtruellen bewaſſchen, dat de natuur als uit haar zelve al het noodige verſchaft.

Om een fles te blaazen.

Neemt de ijzere blaaspijp, en ſteekt die in de kroes of pot geſmolten glas, en draait die er in om, neemende zo veel als men dunkt nodig te hebben; daar ſtaat een jongen bij met eene ijzere roede van twee voeten min of meer lang; de glas-blaazer blaast eerst een bol, vormt op zijn aambeeld den hals naar genoegen, laat de buik rond, of rolt die platagtig op het aambeeld; de jonge duwt met zijne ijzere roede, daar een weinig glas aan is, onder in de fles, en dus verkrijgt dezelve de holte; dan kleeft die roede er aan, en de Blaazer, ſnijd de hals af; hier op word de fles gehouden met de roede alleen, en de hals is ſcherp, onderwijl neemt de jongen een weinig glas aan een dun ijzer, en trekt het tot een draad, welke als dan geſlingert word om den hals.

De Italiaanen laaten de fles aan den hals, zo als ze geblaazen is; de fles, welker hals verdikt is, verkrijgt hier door een weinig meer ſtevigheid.

Aanmerking. Wanneer de afgeſneeden hals een ſtroo breed uitſteekt buiten het geſlingert bandje, dan kan men ſchenken zonder ſtorten, of zonder dat de wijn bij druppels langs de bottel druipt; hoe het bandje ronder is, hoe dit meerder gebeurt; dit is wel geen groot ongemak, maar echter zeer nadeelig voor het tafel-linnen, en onzienelijk; het hangt hier van af, dat de aantrekking van het vogt aan het glas te ſterk is, om dat de oppervlakte van raaking grooter word door de rondheid.

Men gebruikt thans zeldzaam nieuw gemaakt *glas* tot flesſen, meestal gebrokene, die daarom vergadert, en voor klein-geld verkogt worden, allerlei glazemaakers afval, enz.; indien men dit niet hadde, moest men *glas* maaken, gelijk te vooren gezegt is; of het *glas* van de ijzer-ſmelterijen bezigen, en er *loog-zout* bij doen, wanneer het te hard is.

Wanneer het *glas* tot een fles na genoegen geblaazen is, zet men het te bakken in de tweede oven of kamer, boven de glas-oven, anders is het zeer bros, en breekt oogenblikkelijk, voornaamelijk als er vuur-ſteen in valt.

Over weinige jaaren deed men veele proeven met *Philoſophiſche eijeren*, *Ova philoſophica* genoemt, deeze waaren holle eijeren boven open van *glas*, het welke flegts geblaazen, en niet gebakken was; wanneer men daar in laat vallen een ſtukje vuurſteen, agaat, crijstal, of al wat van dien aart is, of ſchoon nog zo ligt, breekt het eij van een; daar het een ſtuk ijzer van een half pond konde ontfangen, zonder te breeken; dit is de rede, dat men alle glazen nog eens moet bakken, dat is, zeer langzaam laaten koud worden, want de oven, die daar toe geſchikt is, heeft zulk eene hitte niet, dat er het *glas* van kan ſmelten.

Om *bier-glazen* te blaazen, neemt men *wit* of ander *glas*, men blaast een bol; dit gedaan zijnde, maakt men den bodem plat, en men plakt eene roede er tegens aan; vervolgens ſnijd men het *glas* van de blaas-pijp, men ſteekt het in den mond van de onderſte oven, tot dat het omtrent ſmelt, daar na heeft men een ſtift, en men buigt den mond zo wijd open als men wil: het aambeeld, en de ſpeerbaak dienen, om het zulk eene gedaante te geeven, als men wil, plat, kantig, geribt; als dit niet genoeg is, of te veel, maakt men het omtrent ſmeltende, dat is week, en verbetert het zo lang, men goedvind.

De leezer begrijpt nu ligt, waarom alle flesſen, bier- en wijn-glazen, en bijna alle *glas* dat geblaazen is, onder iets ruws heeft, daar men zig ligtelijk aan kwetst; het is dat gedeelte, het welk door tuſschenkomst van een weinig *glas* gekleeft geweest is aan de roede, zo even beſchreeven.

Om wijn-glazen met voeten te maaken.

Men blaast eerst een bol, en men maakt den bodem dik genoeg, om er de ſteel van den voet van te maaken, wil men deeze ſteel effen hebben, is het goed; anders maakt men een klein holletje, twee, vier, zes, tot twintig, of meer, door inknijpingen met geſchikte tangetjes, dan rekt men deezen ſteel nit naar believen, zo worden alle de inknijpingen rechtſtreekſche holtens evenwijdig aan elkander; men draait vervolgens deezen ſteel in het rond, dan worden het ſpiraalen, op de zelfde wijze als de ſmeeden het ijzer gloeijende ombuigen; men ſteekt het geduurig weder in den mond van den oven, om dat het week blijven moet; vervolgens ontfangt men deezen ſteel op de ijzere roede, men ſnijd het mondſtuk af van den blaas-pijp, men brengt het in het vuur, en ſmelt het half, dan buigt men het open, en maakt het naar believen.

Dit gedaan zijnde, maakt men er den voet aan; men neemt een punt-ijzer, draait die om in de glas-kroes, vat zo veel men nodig heeft, en wind het om het uiterſte deel van den ſteel, zo groot men het noodig heeft.

Op deeze wijze dan begrijpt een ieder ligt, dat men allerlei andere gedaantens kan maaken; een enkel knijptangetje verſtrekt daar toe aan de thermometer maakers, om mannetjes, vogeltjes, enz. te maaken, enkel met een lamp; men kan het *glas* ſpinnen, enz.; het is

een taai lighaam, als het vloeibaar is, even als ſiroop.

Om ruit- of plat Glas te maaken.

Men blaast even eens een ronde bol, welke men, als die groot genoeg is, geduurig heen en weder draait; vervolgens zet men die op de roede, daar eigentlijk de knoest van daan koomt; men neemt den pijp weg, opent den bol, en maakt die zo wijd open, dat het *glas* er plat van word, men neemt tot behalp een marmere ſteen, dikwils moet het wederſ in den oven, om dat zo groot een ſtuk ligt koud word; op deeze wijze dan maakt men plat glas, het welk eene ronde gedaante heeft, en draaijen behoud, die onmoogelijk zijn voor te koomen, als men let op de manier van deeze ſchijven te maaken.

Plat glas word ook gegooten, dog als dit zeer net zal gedaan worden, en tot ſpiegels gebruikt, moet men niet alleen zeer naauwkeurig zijn, maar naderhand het *glas* ſlijpen, zonder welk middel het niet moogelijk is, er de draaden af te neemen, of de draaijen, welke in alle *glas* evenwijdig aan het blaas-tuig, of gieten gevonden worden.

Dit alles vereischt eenen al te grooten omſlag, dan dat het in dit Woordenboek zoude konnen geplaatst worden; men moet over het *glas* leezen niet alleen NERI, met de nooten van MERRET, maar ook van KUNKEL, daar bij voegen CRAMERI *Ars docimaſtica part.* 2. *proceſſ.* 89. *p.* 359., en de fraaije ſtukken welke daar over in de *Diction. Encijcloped.* gevonden worden.

Hoe men 't Glas allerlei ſchoone koleuren kan geeven, en de edele geſteentens van Crijſtal-glas kan nabootzen, in diervoegen dat ze de natuurlijken volkoomen gelijken.

Het is een ſchoone konſt, om de Edele geſteentens zodanig te kunnen contrefeiten, dat ze de echte ſteenen in glans en ſchoonheid van koleuren niet alleen evenaaren, maar zelfs veeltijds overtreffen; zo dat 'er anders niet aan ontbreekt als de natuurlijke hardigheid: Het zal derhalven de lieſhebbers der wetenſchappen niet onaangenaam zijn, om hier bij de gelegentheid van het *glas* maaken, aan te wijzen, hoedanig de edel geſteentens door 't *glas* nagemaakt kunnen worden.

Om dit dan te doen, moet men weeten een goede *fritte* tot ſchoon wit *crijſtal-glas* te bereiden, en dan dit *glas* de vereischte koleuren te geven, van den ſteen die men nabootzen wil; 't welke geſchied door middel van de gezuiverde *fritte* of *glas-ſtoffe* met deeze of geene mineraale of metaal-ſtoffe te vermengen, dog zonder veel omroeren, dewijl zulks blaaſen veroorzaakt; maar de eigentlijke proportie, hoe veel verf-ſtoffen men hebben moet, kan zo nauwkeurig niet bepaalt worden, als hooftzaakelijk af hangende van de ondervinding, waar door zulks best geleert word.

De *fritte* hier toe dienende, word op de kortſte en beſte wijze aldus bereid: Neemt best *Veneetſch glas*, ſtoot het heel fijn, in een zuivere mortier; mengt daar bij vier deelen van 't poeder, zamengeſtelt uit een deel *borax*, en een half deel *ſalpeter*; dit mengzel geeft een ſchoon *glas* tot allerlei koleuren van edel-geſteentens; het ſmelt ligter, word eerder zuiver, en verkrijgt niet zo veel blaaſen, als de gewoonlijke compoſitie tot *crijſtal*, behoeft dus niet zo lang in de oven te blijven; het *glas* is wel zagter, of minder hard als de gewoonlijke compoſitie tot *crijſtal-glas*, egter fraai en hard genoeg om te kunnen polijst worden, en duuren. Maar wil men de moeite doen, om een bezonder *crijſtal-fritte* te bereiden, zo geſchied zulks best als volgt.

Neemt van de *zwarte vuur-ſteenen*, maakt dezelve eenige reizen gloeijend, en leſcht ze in koud water af, zo zullen ze bros en breekbaar worden; en een witte koleur verkrijgen; maar hebt de voorzigtigheid om ze langzaamerhand heet te maaken, dewijl ze anders om zig ſpatten; dus gebrand zijnde, ſtoot ze in een ſteenen mortier tot een poeder; maar om dat er door het ſtooten doorgaans eenige deeltjes van het ijzer mede los gaan, die 't witte *glas* zouden verwen, zo moet men wat ſterkwater op het poeder, in een *glas* of verglaast vat gedaan zijnde, gieten, het welke het ijzer oplost en tot zig neemt; vervolgens giet men het ſterkwater af, wascht het poeder met warm water wel uit; en als er veel ſterkwater gebruikt was, zou men 't van 't poeder kunnen afdistilleeren en dus behouden, tot andere gebruiken. Indien het poeder zal dienen tot de *ſaphijr*, *emeraud*, *topaas*, *chrijſolith*, *ſpinel*, *amethist*, en andere zoortgelijke ſteenen, heeft men het ſterkwater niet noodig, het is dan genoeg dat de mortier zuiver en van de roest wel gereinigt zij: Een mortier van *porphier-* of *agaat-ſteen* zoude hier toe 't best dienen.

Als men geen zwarte vuur-ſteenen konde verkrijgen, kan men *witte keij-ſteenen* neemen, en op de voorige wijze tot een poeder maaken; dog de zwarte vuur-ſteenen zijn altijd de beste, dewijl ze doorgaans een harder *glas* geeven, dat beter kan gepolijst worden.

Om nu hier van een goede *fritte* te bereiden; zo neemt van het *ſteen-poeder*, drie deelen; wel gezuiverde *ſalpeter*, twee deelen; *borax*, een vierde deel: Of neemt van het gemelde poeder, twee deelen; wel gezuiverde *potasch* of *wijnſteen-zout*, een deel; *borax*, een half deel; en mengt het onder malkander; deeze twee zoorten van gemengde poeders of *fritte* geeven beide een zeer goed en hard *crijſtal-glas*.

Nu zullen wij gaan aanwijzen, hoe men de koleuren aan het *glas* geeft, om de waare edel-geſteentens daar in te evenaaren.

Om een Robijn te contrefeiten.

De *Robijn* is een der koſtelijkſte en fraaiſte edel-geſteentens, na de diamant; en het is over lang een groote konſt geweest, om dezelve na te bootzen. Zie hier hoe 't zelve geſchied.

Neemt gecalcineerde *vuur-ſteen*, (als boven gemeld) een deel; *ſalpeter*, *wijnſteen-zout*, en *borax*, van ieder een vierde deel; mengt en wrijft dit fijn en wel onder malkander, dit doet men in een roode tinctuur van eene met tin geprecipiteerde *goud-ſolutie*; dampt het daar na tot de droogte af, en als het wel gedroogt is, word 't gewreeven, en daar van bij bovengemelde eerſte *fritte van crijſtal-glas* gemengt, en zaamengeſmolten: Of neemt van de door *tin* geprecipiteerde *goud-crocus*, een deel, doet die bij zes deelen Veneetſche *glas-talk*, mengt en wrijft 't wel onder malkander: van dit mengzel laat men zo veel met *fritte* van *glas* ſmelten, tot dat ze een ſchoone *robijn* vertoont; het welke men door probeeren moet onderzoeken, door middel van iets van het *glas* uit het vuur te neemen, als wanneer het geheel wit en zuiver zijn zal, maar als men het, na iets verkoelt te zijn, in de uit de oven koomende vlam houd, verkrijgt het eerst een ſchoone roode koleur.

De *goud-tinctuur*, word op veelerlei manieren bereid, maar

maar best geſchied zulks hier toe op de volgende wijze: Neemt een *gouden ducaat*, ſlaat dezelve tot een dun plaatje en knipt het vervolgens in fijne draatjes; doet ze in een matras, met drie drachmen *konings-water*, en een drachma *geest van zout*, om te ſolveeren: Neemt vervolgens fijn Engelsch *tin*, vijlt het klein en ſolveert een half drachma daar van, in een drachma *ſterkwater*, en een half drachma *geest van zout*; maar men moet voor eerst maar zeer weinig tin in 't ſchei-vogt doen, en het eenige tijd laaten ſtaan, om zig geheel te ontbinden, voor dat men er op het nieuw weder iets in doet; want zo men al het *tin* er te gelijk in deed, zoude de ſolutie zig te veel verhitten en te ſterk op bruiſchen, waar door het geestigſte deel zou vervliegen; weshalven men 't *glas* ook moet ſluiten, en niet eer openen, tot dat de opbruiſching en dampen ophouden, als wanneer men weder wat tin inwerpt; vervolgens verlengt men de *goud-ſolutie* met ongeveer zes oncen warm *water*, en men doet er druppels-wijze van de *tin-ſolutie* in; dan zal men terſtond zien dat de ſolutie zwart, maar daar na allengskens ſchoon *robijn-rood* word: Men laat de ſolutie vijf of zes dagen ſtil ſtaan, zo zal men als dan een rood poeder op de grond van de matras vinden; als men dan ziet dat 't water geheel klaar geworden is, giet men het af, en ander water, warm zijnde, op het goud-poeder, dat men vervolgens ook af en weder ander opgiet, zulks eenige reizen herhaalende, tot dat alle de zout-deelen van het poeder afgewaſchen zijn, dat men vervolgens droogt en bewaart.

Men heeft bevonden, dat men het *glas* ook zonder goud een ſchoone *robijn-koleur* geeven kan, op verſcheiderhande manieren; als 1. ontbind *lood* in *geest van ſalpeter*, en precipiteert de ſolutie met een genoegzaame menigte *geest van ammoniak-zout*; met dit water daar 't lood uit nedergeſtort is, en het welk klaar zijn zal, bevogtigt fijn geſtooten *wit glas*, vermengt met een vierde deel *gecalcineerde borax*, en laat het zaamen ſmelten, zo zal het *glas* een roode robijn-koleur verkrijgen; of 2. ontbind *lood* in gemeen *ſterk-water*, dat met een goed deel water vermengt is, om dat het lood zig hier door beter ontbint; precipiteert de ſolutie dan met *geest van zee-zout*, en laat ze een kwartiers-uur lang in het zand-bad kooken, zo zal al het lood terſtond in de gedaante van een zeer wit poeder als ſneeuw, naar de grond vallen, en het ſchei-vogt daar boven zal klaar worden; dit vogt gebruikt men om daar mede fijn geſtooten *wit glas*, en *gecalcineerde borax* te bevogtigen als vooren, zo verkrijgt men een *robijn-rood glas*, hoewel deeze manier niet altijd gelukt; of 3. neemt een ſtuk Veneetsch of gemeen *wit glas*, maakt het tot een fijn poeder, en mengt er een vierde of agtſte deel, of nog minder gezuiverde *ſalpeter* onder, met een weinig *borax*, ſmelt dit mengzel behoorlijk onder malkander, zo komt er een *robijn-glas* van.

Maar men dient te weeten, dat wanneer men *glas* gebruikt, waar bij geen *magneſie* of *bruinſteen* gebruikt is, gelijk anders gewoonlijk geſchied om het *glas* te zuiveren, er door deeze gemelde drie middelen geen purperrood *glas* zal koomen; zo dat deeze roode koleur hooftzaakelijk van de *magneſie* ſchijnt te ontſtaan.

Om een Granaat na te maaken.

Hier toe gebruikt men *magneſie*, die met even veel gezuiverde *ſalpeter* lang gecalcineert, en met *ammoniak-zout* dikwils geſublimeert is; van dit poeder mengt men een once, of half once, onder 20 pond van bovengem. eerſte *glas-fritte*; maar 't moet van de beste Piemonteeſche *magneſie* weezen, of andere die even zo goed is.

Ziet hier hoe de *calcinatie* en *ſublimatie* best geſchied: Maakt de *magneſie* tot een ontastbaar poeder, mengt er dan even veel *gezuiverde ſalpeter* bij, en zet dit mengzel in een reverbereer-vuur 24 uuren lang; daar na er uitgenomen zijnde, verzoet het wel met warm water en droogt het, zo zal het een roode koleur hebben: Doet dan bij deeze ſtoffe even zo veel *ammoniak-zout*, maakt dit mengzel met een weinig gedistilleerde *azijn* vogtig, wrijft het dan op een porphijr-ſteen, en droogt 't vervolgens; daar na doet dit mengzel in een kromhals met een dikke buik en langen hals, legt ze in 't zand-bad en geeft geduurende 12 uuren een ſublimeer-vuur; daar na breekt de retort in ſtukken, mengt het geene dat er geſublimeert en dat op de bodem van de retort gebleeven is, onder malkander, en weegt deeze ſtoffe; doet er zo veel *ammoniak-zout* bij, als door ſublimatie verlooren gegaan is; wrijft het dan, na dat het met gedistilleerde azijn bevogtigt is, en ſublimeert het weder in een diergelijke retort, gelijk voorheen: Herhaalt het zelve daar na, tot dat de *magneſie* geſmolten op de bodem van de retort blijft.

Een Hijacinth na te bootzen.

Men neemt *ijzer-roest*, of *ijzer ſaffraan*, die door middel van een reverbereer-vuur gemaakt is; hier van doet men vier of vijf grein onder een lood *crijstal fritte*; ſmelt en zuivert het in 't vuur behoorlijk.

Een Spinel na te maaken.

Neemt tot een een pond gecalcineerde beste *magneſie*, een once gecalcineerde *zaffera*, en vereenigt het wel met elkander; vervolgens doet hier van maar een klein weinig, naamelijk ongeveer het twee honderdſte gedeelte, bij de *glas-fritte*; mengt alles nauwkeurig onder malkander, en laat het zaamen ſmelten; maar men moet het bij beetjes na malkander in de ſmeltkroes doen, om dat de *magneſie* het *glas* ſterk doet uitzetten, en het moet een dag drie à vier in de oven blijven.

Een Amethist na te maaken.

Neemt een pond beste *magneſie*, en anderhalf once *zaffera*; maakt ieder bezonder tot een fijn poeder, en mengt ze wel onder malkander: Van dit mengzel doet men een once onder ieder pond *fritte*, mengt het zaamen, en doet het bij beetjes in de kroes, dewijl de ſtoffe zig ſterk uitzet, gelijk de voorige tot de *ſpinel*. Men moet zig met de menging inzonderheid reguleeren na de *zaffera*, want als die donker van koleur is, zal de compoſitie ook daar heen overhellen; maar als men de nette proportie treft, zal men een ſchoone onegte *amethist* verkrijgen.

Een Saphier na te maaken.

Neemt tot een pond geprepareerde *zaffera*, een once beste gecalcineerde Piemonteeſche *magneſie*, en mengt het wel onder malkander; hier van doet ongeveer een deel onder hondert deelen beste *crijstal fritte*, en zet het in de oven om te ſmelten en zig wel te zuiveren; vervolgens roert men het wat om, dog niet te veel, om dat het anders blaaſen verkrijgt, en men ziet of de koleur naar begeeren is; want hoe langer het in het vuur blijft, hoe de koleur ſchoonder word.

Een zee-groene Beril te maaken.

Neemt van bovengemelde *crijstal-fritte*, zet ze in een ſmelt-kroes in de oven, en als ze wel geſmolten en gezuivert is, zonder egter daar toe de *magneſie* te gebruiken, zo neemt zorgvuldig het zout, dat er als olie boven opdrijft, met een drooge ijzere lepel af, want dit zou de koleur bederven; neemt dan tot 20 pond *fritte*, zes oncen *gecalcineert* of *gebrand geel-* of *rood-koper*; zie GEBRAND KOPER, *pag.* 804. en een vierde lood *gecalcineerde zaffera*, of ook meer, na dat de *zaffera* meer of min goed is of koleur geeft; mengt ze wel, en doet het mengzel allengskens in drie reizen in de kroes, de glasſtoffe geſtadig roerende, anders zoude dezelve zig opblaazen, en uit de kroes loopen; vervolgens laat men het mengzel drie uuren ſtil ſtaan, op dat 't wel koleur vatte, daar na roert men het op nieuw, en neemt de proef, of de kolcur goed en zodanig is, als men begeert; is ze te ligt, kan men er nog wat van het poeder bij doen; of als het de vereischte zee-groene koleur nog niet heeft, alleen nog wat *zaffera*.

Na vier-en-twintig uuren kan men het *glas* beginnen te bearbeiden, maar men moet het mengzel voor af eerſt wel omroeren, op dat de koleur over al egaal zij, want de koleur zinkt naar beneden, als het *glas* ſtil ſtaat.

Anders.

Neemt tot 20 pond *fritte*; zes oncen *koper*, dat op zig zelfs in het vuur zonder ſmelting gecalcineert is, en handelt verder daar mede, gelijk voorheen.

Nog anders.

Neemt tot 20 pond *crijstal-fritte*, *driemaal gebrand koper* (zie *pag.* 804), zes oncen; en geprepareerde *zaffera*, een vierde once; mengt alles wel onder malkander, doet 't in een ſmelt-kroes, en zet het in de oven; geſmolten zijnde, roert het om, en laat het daar na een paar uuren rusten, als dan roert 't weder om, en ziet of de koleur goed is; anders zoekt men het te verhelpen, als vooren gezegt is; en als het daar na 24 uuren in de oven geſtaan heeft, kan men het beginnen te bearbeiden.

Het ſtaat bij deeze groene koleuren ook nog aan te mérken: 1. Dat men hier toe geen ſmelt-kroes gebruiken moet, welke tot een andere koleur gedient heeft; een nieuwe kroes is hier het best, maar dan moet men hem eerst in het vuur uitgloeijen; of men vernist de pot met witte *glaſuur*.

2. De poeders of koleuren die men gebruikt, moeten wel gecalcineert zijn, niet te veel nog te weinig, want anders zullen ze in beide gevallen het glas niet wel verwen.

3. Men moet de poeders zeer fijn maaken, inzonderheid het gebrande koper, anders word het *glas* grof; vervolgens moet men op de nette proportie der mengzels wel agt ſlaan, en de oven moet wel heet gemaakt worden.

4. Men kan de *doſis* of maat der koleuren deelen, en de eene helft bij de *fritte* mengen, en de andere helft bij 't geſmolten *glas*, als het wel gezuivert is.

Een Emaraud of Smaragd na te maaken.

Smelt van de *crijstal-fritte* of gemeene witte *glas-fritte* in de oven, en als ze wel in vloeijing gebragt en gezuivert is, doet tot 30 pond ongeveer een once *ijzer-ſaffraan*, die met *azijn* gemaakt is, mengt de ſtoffe wel om en laat het dan een uur rusten, op dat het de koleur van de *ſaffraan* vatte, als dan neemt driemaal gecalcineerde koper-ſlag (zie *pag.* 804.), twee derde pond, namelijk tot 30 pond *glas*, doet het bij 't glas en mengt 't wel; laat het dan een paar uuren ſtil ſtaan, als dan roert het weder om, en ziet of de koleur goed is; trekt ze na het blauw of zee-groen, zo kan men het verhelpen door middel van nog wat *ijzer-ſaffraan* er onder te roeren, zo zal men een zeer ſchoone *ſmaragd-koleur* verkrijgen; en na 24 uuren kan het *glas* bewerkt worden; mits het zelve voor de bewerking altijd om te roeren: Maar merkt, dat het *glas* 't geen men tot de *fritte* gebruikt, niet veel zout in zig dient te hebben; want anders word de koleur niet fraai, maar onzuiver.

Men kan ook het *glas* gemakkelijk een *ſmaragd-koleur* geeven, na dat men het eerst op de bovengemelde wijze zee-groen geverft heeft, door middel van er *ijzer-ſaffraan* bij te voegen, naamentlijk ongeveer half zo veel, als men koper gebruikt heeft; daar na laat men het zes uuren zaamen kooken, op dat de ſtoffe, welke, door de bijvoeging der koleuren, nevelig geworden is, tijd hebben om helder te worden; daar na vermindert men allengskens het vuur, tot dat de oven koud is, zo zal men, de kroes gebrooken hebbende, de gemaakte ſteen vinden.

Dog de fraaiſte *ſmaragd-koleur* word te wege gebragt, door middel van Boheemſche granaten, die men calcineert en daar na tot een heel fijn poeder maakt, waar van men iets in behoorlijke proportie onder de *glas-ſtoffe* mengt.

Een Turquois te contrefeiten.

Neemt grof *zee-zout*, calcineert het in een oven, om er alle de vogtigheid af te trekken, en het wit te maaken; vervolgens wrijft het klein, zo zal het een wit poeder worden, dat gij voor eerst bewaart. Maakt en prepareert dan een *fritte*, en daar uit een in de oven geſmolten *glas*, dat een zee-groene *beril-koleur* heeft, gelijk boven geleert is; mengt hier onder bij beetjes van het toebereide witte poeder van zee-zout, zo veel genoeg is, zo zult gij zien, dat de zee-groene koleur duister of ondoorſchijnend word, en de koleur van een *turquois* verkrijgt; zo dra het dan de begeerde koleur heeft, moet het terſtond verwerkt worden, want het zout word anders ras verteert, en het *glas* weder doorſchijnend en onaanzienlijk: Dog het *glas* geduurende 't werk veranderende, en de koleur verdwijnende, kan men zulks herſtellen, dor middel van er weder wat van het zee-zout bij te voegen, als vooren. Hier bij ſtaat ook nog aan te merken, dat het zout, als het wel gecalcineert is, altijd met fijne deeltjes om zig ſpat, weshalven men in 't gebruik zijne oogen wel in agt neemen moet; ook moet men in agt neemen, om dit zout bij beetjes en tuſſchenpoozingen bij het *glas* te doen, tot dat de koleur zo goed is als men begeert.

Anders.

Men kan de *turquois* en meer andere ondoorſchijnende ſteenen ook beter en gemaklijker nabootzen, op de volgende wijze.

Neemt zes deelen wit zuiver *zand*, of *vuur-ſteenen*, vier deelen wel gezuiverde *pot-asch*, een deel *gecalcineerde beenen* of *hertshoorn*; mengt deeze dingen wel, en zet ze te ſmelten; het hier van koomend *glas*, zal bij het uithaalen uit de oven, heel klaar en zuiver zijn, maar

maar als men het weder in de oven zet en dan bewerkt, zal het ondooorſchijnend en zo wit als melk worden min of meer, na dat men 't korter of langer in de oven laat herbakken, of ook na dat er min of meer gecalcineert been of herts-hoorn bij gedaan is.

Wil men nu aan deeze compoſitie een *turquois-koleur* geeven, zo heeft men maar wat *zaffera* er bij te voegen, zo veel de ondervinding leert, genoeg te zijn, zo zal men een fraaije *turquois* verkrijgen; deeze koleur zal het glas dikwils niet hebben als men het eerst uithaalt; maar als men er iets van de ſtoffe uitneemt, en dezelve, na dat ze een weinig verkoelt is, in de vlam houd, zo zal ze haare ſchoone *turquois-koleur* eerst verkrijgen.

Als men nu deeze compoſitie met andere verf-ſtoffen vermengt, die hier vooren aangeweezen zijn, zo kan men daar door allerlei gekoleurt ondoorſchijnend *glas*, edele geſteentens en andere dingen bereiden, die zeer fraai zijn; dienende ook om het porcelein daar door na te bootzen.

De volgende compoſitie is nog beter: Neemt *ſnaphaans-vuurſteenen*, 13 deelen; wel gezuiverde en gepoederde *ſalpeter*, zeven deelen; *borax* en *wijn-ſteen*, van elks een en een vijfde deel; *arſenicum*, een half deel; gecalcineert *herts-hoorn*, of *beenen*, een en een tweede deel.

Als men bij deeze compoſitie, in plaats van de gecalcineerde beenen of herts-hoorn, een-tweeendertigſte deel *magneſie* doet, en dezelve ſmeltende, behandelt als boven, zo zal men een zeer fraai crijstal-glas verkrijgen, en dat zo ſterk is, dat men er vaten van kan maaken, om alle zoorten van ſterk-water en corroſieſſche geesten in te distilleeren.

Anders; om de *turquois* op de kortſte wijze te maaken, kan men maar van de bovengemelde eerſte *fritte*, van Veneetsch *crijstal-glas* neemen, en daar ongeveer het agtſte deel gecalcineerde *beenen* of *hertshoorn*, met wat *cobalt* of *zaffera* (zo veel de ondervinding van beiden best zal leeren) onder mengen, en dezelve behandelen, zo als in de voorgaande tweede manier gemeld is.

Een Opaal na te maaken.

Smelt *fijn zilver* in *ſterkwater*, en precipiteert het door middel van *zout*; doet dan bij het geprecipiteerde *zilver* een weinig gepoederde *zeilſteen*, en mengt het met de *fritte*, zo zal het *glas* verſcheidene koleuren verkrijgen, welke die van een natuurlijke *opaal* zullen evenaaren.

Of neemt *luna cornua*, met een weinig *zeilſteen*, en gebruikt het, gepoedert zijnde, als het voorige.

Een Calcedonier te maaken.

Deeze operatie is kostbaar, en vereischt veel arbeid, maar 't *glas* dat men verkrijgt, is zeer fraai: De bewerking is als volgt; doet in een matras met een lange hals, twee pond *ſterk-water*, ſmelt hier in vier oncen *zilver*, tot dunne blikjes of brokjes gemaakt zijnde, de matras bij een zagt vuur, of in warm water plaatzende; doet dan in een andere gelijke matras, anderhalf pond *ſterkwoter*, en ontbind daar in vijf oncen *kwikzilver*; dan doet deeze twee ſolutien zaamen in een grooter vat, en voegt er vijf oncen *ammoniak-zout* bij, en laat het daar in bij een zagte warmte ſmelten; als dan doet er bij gewreevene *zoffera*, een once; *magneſie*, een halve once, en zo veel *Spaanſche ferret*, dog deeze laatſte ſtoffen moet men er bij beetjes in doen, want de *magneſie* doet 't mengzel zig uitzetten, waar door het zelve anders zoude uitloopen, of zelfs het vat doen ſpringen; doet er dan verder bij, een vierde once met *zwavel* gecalcineerde *ijzer-ſaffraan*, met een halve once driemaal gecalcineert *koper-ſlag*, en ook zo veel *email-blauw* of *zaffera* en *menie*; alle welke dingen ieder bijzonder wel moeten gepoedert zijn, en bij beetjes allengskens moeten ingeworpen worden, met omſchudding des vats, op dat ze zig wel ontbinden; maakt dan het vat digt, en laat het tien dagen ſtaan, zulks altemets omſchuddende; als dan zet de matras, geopent zijnde, in het zandbad, om er het ſterkwater te doen uitdampen, dat binnen vier-en-twintig uuren zal geſchieden; maar het vuur moet vooral zagt zijn, dat van zeer veel belang is; men kan anders het ſterkwater ook van het mengzel door een kromhals afdistilleeren, om het te behouden, en men zal op de grond een geelagtig-bruin poeder vinden, dat men in glazen vleſſen moet bewaaren.

Om nu de *chalcedonier* te vervaardigen, moet men een *fritte* maaken van gebroken *crijstal-glas*, dat men tot een fijn poeder maakt, dewijleen nieuwe *fritte* hier toe niet deugt; bij twintig ponden van dit poeder, mengt twee en een half à drie oncen van het toebereide poeder, in drie reizen, in acht neemende, het glas wel te roeren, als het geſmolten is, en dan zal er een zoort van blauwe damp van opgaan; laat het vervolgens een uur lang ſtil ſtaan, als dan mengt er voor de tweede reis van het poeder onder, laat het mengzel zonder roering vier-en-twintig uuren lang ſtaan, waar na ge het zelve moet omroeren, en er de proef van neemende, zult ge bevinden, dat de koleur van het glas tuſschen het blauw en geel is; deeze proef laat men verſcheidene maalen herbakken, en haalt ze eindelijk uit het vuur om te verkoelen, dan zal men dit *glas* bevinden een ſchoone groene en meer andere zeer fraaije koleuren te hebben.

Nu moet men agt oncen *gecalcineerde wijnſteen*, en twee oncen harde glanzende *roet uit de ſchoorſteen*, met een halve once *ijzer-ſaffraan* neemen; deeze ſtoffen maakt men ieder bijzonder tot poeder, en mengt ze zeer voorzigtig met het geſmolten *glas* bij beetjes in vijf of zes reizen, want het glas zal zig geweldig uitzetten, en als men er veel te gelijk in deed, zoude alles verlooren gaan; men moet het telkens wel omroeren, op dat het poeder zig wel met het glas vereenige, en als het poeder er alle in is, laat men het daar na 24 uuren ſtil ſtaan, waar na men er een of ander klein vat van vormt, dat men eenige reizen in de oven herbakt, om te zien of het glas die koleur verkreegen heeft, welke men begeert, en als het dan verkoelt zijnde, aan het gezicht alle de koleuren van een *jaspis*, *chalcedonier* of *Oriëntaalſche agaat* vertoont, en dat het proef vat, van de dag-zijde beſchouwt, rood als vuur verſchijnt, dan is het tijd om de ſtoffe te bewerken, en er zulke vaatwerken en andere dingen van te vervaardigen, als men begeert; maar men moet dezelve effen en glad, en niet verheven (*en relief*) maaken, want zodanige maaken geen goede uitwerking; bij 't bearbeiden moet in acht genoomen worden, om het gemaakte werk met de tang te vatten, en 't genoegzaam te herbakken, op dat er zig golven en verſcheiderhande koleuren moogen vormen.

Van deeze ſtoffe kan men groote en kleine ovaale, drie- en vierkante platte ſchotels vormen, zo als men begeert, die ook met het rad, zo als de edele geſteentens, kunnen gepolijst worden. Ook kan men er aller-

lei cabinet-verciersels, tafeltjes, enz. van maaken. Indien 't gebeurde, dat het *glas*, geduurende het bewerken, van donker doorschijnend wierde, dan moet men 't werk staaken, en op 't nieuw *gecalcineerde wijnsteen*, *ijzer-saffraan* en *spiegel-roet* in de compositie doen, want hierdoor verkrijgt 't op nieuw lighaam, en weder ondoorschijnend wordende, verschijnen ook de koleuren weder.

Om voor het overige de koleuren van verschillige zoorten en fraai te doen zijn, is het nodig, dat het *glas* eenige uuren lang wel gezuivert zij; waar na men het werk weder kan hervatten, als vooren.

Daar zijn nog andere compositien, om dit fraai glas te maaken, die kostbaarder zijn; dog wij zullen er echter nog de volgende in het kort bijvoegen.

Andere manier om een fraaije Calcedonier te maaken.

Neemt 1. drie oncen in dunne blikjes of kleine stukjes gemaakt *zilver*, en vijf oncen *kwikzilver*; 2. *Bergcinnaber* en *menie*, van elks een once, met *sterk-water* gemaakte *ijzer-saffraan*, *Spaansche ferret*, *gecalcineert rood koper*, *gecalcineert geel koper*, *rouwe antimonie*, *email-blauw* en *gezuiverde vitriool*, van elks een half once; *geprepareerde zaffera*, twee oncen; *Piemonteesche magnesie*, een-vierde once; driemaal *gecalcineert koper*, een half once; *ceruis*, *Spaansch groen* en *koperslag*, van elks een half once.

Ontbind eerst het *zilver* alleen in genoegzaam *sterk-water*, daar na ook het *kwikzilver* alleen; vervolgens mengt de overige dingen, tot poeder gemaakt zijnde, onder malkander, doet ze in een groote matras, en giet er allengskens bij beetjes, dewijl het zig geweldig zal uitzetten, *konings-water* op, tot dat de opbruisching ten eenemaal over, of de vereeniging geheel geschied is; als dan giet er nog een goed gedeelte *konings-water* bij, en laat het vier-en-twintig uuren lang stil staan; als dan giet deeze drie solutien in een nog grooter vat te zaamen, en laat het mengzel drie dagen lang in een zagte warmte staan; vervolgens dampt of distilleert het vogt door een zagt vuur er van af, om een droog poeder te verkrijgen.

Van dit poeder mengt men vervolgens onder gepoedert *crijstal-glas*, en behandelt het zelve vervolgens met alle voorzigtigheid op de zelfde wijze, als in de voorige manier; geevende aan het glas het lighaam of de donkerheid door bijvoeging van gecalcineerde *wijnsteen*, *spiegel-roet* en *saffraan* met *azijn* bereid, als boven; welke dingen men vooral langzaam bij beetjes bij de glas-stoffe moet mengen, dewijl ze dezelve geweldig uitzetten. Op deeze wijze zal men een zeer fraaije *calcedonier* verkrijgen, als de behandeling behoorlijk wel geschied, in welke de blauwe, roode, geele en lichtgroene aderen en wolken, zeer schoon door malkander speelen, en eene vermenging van *Orientaalsche calcedonier*, *jaspis* en *agaat* vertoonen.

Een Topaas te maaken.

Neemt vijftien ponden *fritte* tot *crijstal-glas*, en twaalf ponden *lood-kalk*, mengt deeze stoffen onder malkander, zift ze door een fijne teems, en in een smelt-kroes gedaan zijnde, zet ze in de oven; na verloop van agt uuren bluscht de stoffe in koud water; herhaalt dit nog eens, zorg draagende, dat het lood, dat zig geduceert en op de grond gezet heeft, weggedaan worde; doet er vervolgens de helft glas van een goud geele koleur bij, en mengt het wel door malkander, zo zult ge een stoffe verkrijgen, die zeer gelijk aan de *Orientaalsche topaas* is.

Anders.

Neemt fijn gewreevene *rots-crijstal*, twee oncen, en *menie*, zeven oncen; doet dit mengzel in een sterke smelt-kroes, en zo veel, dat er ten minsten een goede vinger-breed ledig blijve, dewijl de stoffe zig uitzet; zet de kroes toegedekt met een steene dekzel in een pottebakkers oven, en laat hem zo lang daar in, als de potten nodig hebben om te bakken, zo zult ge een opaalgekoleurt glas verkrijgen; dog deeze glasen zijn maar lood-glasen, en niet zo hard, als die daar geen lood in koomt.

Nog anders.

Neemt tot een pond *fritte* van *crijstal-glas* al vooren, een-vierde once *ijzer-saffraan*, en drie oncen *menie*; smelt dit in een glas-oven zaamen, en laat het er eenigen tijd in blijven; maar de *menie* moet na de *ijzer-saffraan* er bij gedaan worden; deeze *topaas* is harder en fraaijer als de voorige.

Een Chrijsolith na te bootzen.

Neemt twee oncen *rots-crijstal*; zes of agt oncen *menie*, en twintig greinen *ijzer-saffraan*, die met *azijn* gemaakt is; mengt het onder malkander, en in een smeltkroes gedaan zijnde, zet het in de oven te smelten, en behandelt het behoorlijk, zo zult ge de koleur van een fraaije *chrijsolith* verkrijgen.

Anders.

Maakt eerst een *topaas* op de bovengemelde wijze, en doet er dan in het vuur een weinig *gebrand koper* bij, om wat groenagtig te worden, want de *chrijsolith* verschilt niet van de *topaas*, dan dat hij een groene weerschijn heeft.

Om het Glas een goud-geele koleur te geeven.

Neemt *fritte* tot *crijstal-glas*, waar van het zout, dat daar toe gebruikt word, zeer wel gezuivert is; bij honderd pond, bij voorbeeld van deeze *fritte*, doet zes pond van de beste roodste *wijnsteen* in stukken, die men zelfs moet pulveriseeren, en door een fijne teems zitten, en tot ieder pond *wijnsteen* neemt men een pond beste geprepareerde *Piemonteesche magnesie*, en een-vierde de pond gepoederde *koolen* van *boeken-* of *elzen-hout*; deeze poeders mengt men onder malkander, en vervolgens met de *fritte* zaamen, doet ze in smelt-kroezen, en laat ze vier dagen lang kooken; maar dewijl deeze poeders zig zeer uitzetten, zo moet men ze vooral bij beetjes in de kroezen doen, anders zoude de stoffe er uitloopen; ook moet de glas-stoffe niet geroert worden, gelijk men wel bij andere zoorten doet, dewijl ze zig daar door ook uitzet, en uit de kroes loopt, schoon die maar half vol was; als het glas dan wel gezuivert en geverst is, kan men het beginnen te bewerken, en allerlei vaat- en andere werken van maaken.

Merkt, dat als men er dik werk van maaken wil, de *stof* van de verstoffen wat minder kan zijn, om dat de koleur in dikke werken zig dan evenwel hooger vertoont.

Om zwart Glas te maaken.

Neemt stukken *glas* van verscheiderhande koleuren; doet

doet er wat *zaffera* en *magneſie* bij, van deeze half zo veel als *zaffera*; als dan het *glas* wel gezuivert is, kan men aan het bewerken gaan, zo zal het glas een zwarte glinſterende koleur verkrijgen, en tot allerlei werken dienſtig zijn.

Anders.

Neemt *fritte* van *crijſtal* en *roquette*, van elks twintig pond; *lood-* en *tin-kalk*, vier pond; mengt deeze ſtoffen wel onder malkander, doet ze in een warme kroes, en zet die in de oven; wanneer dan het glas wel gezuivert is, neemt wel gecalcineert *ſtaal-vijlzel* en *ijzer-hamer-ſlag*, dat bij 't ſmeeden daar van affpringt, van elks even veel, mengt het wel onder malkander; van dit poeder doet allengskens zes oncen bij het gefmolten glas, en roert het wel onder malkander, het zal zig zeer uitzetten; laat het mengzel twaalf uuren in 't vuur, maar niet langer, zulks van tijd tot tijd omroerende; als dan kan men aan het bewerken gaan.

Om melk-wit Glas te maaken.

Neemt twaalf pond *fritte* tot *crijſtal-glas*; twee pond *lood-* en *tin-asch*, en een half once *magneſie*; mengt alles wel, doet het mengzel in een warme ſmelt kroes, en zet het in de oven; na verloop van twaalf uuren moet men het wel omroeren, en als de koleur niet ſterk genoeg is, moet men er nog een weinig van de gemelde *asch* bijvoegen, en het weder omroeren, dan zal de ſtoffe na verloop van agt uuren in ſtaat zijn, bewerkt te worden, en een ſchoone melk-witte koleur hebben. Als men er vier oncen gecalcineerde *regulus van antimonie* bij doet, zal de koleur nog ſchooner worden.

Donker-rood doorſchijnend Glas te maaken.

Neemt twintig pond *fritte* tot *crijſtal*; een pond *ſtukken* van *wit glas*, en twee pond gecalcineert *tin*; mengt deeze ſtoffen onder malkander, laat ze ſmelten en zuiver worden; neemt dan gecalcineert en gepoedert *ſtaal-vijlzel*, en wel gewreevene *ijzer-hamerſlag*, van ieder even veel; mengt deeze ſtoffen onder malkander, en doet er omtrent twee oncen van in het glas, als het wel gezuivert is, waar van het zig zeer uitzetten zal; weshalven men niet te veel te gelijk er moet in doen; laat het dan vijf of zes uuren ſtaan, om zig wel te vereenigen, en een donker geele doorſchijnende koleur te verkrijgen; als dan mengt er ongeveer zes drachmen in 't vuur gebrand *koper*, dat wel gewreeven is, onder, en roert het dikwils om, zo zal de ſtoffe een bloed-roode koleur aanneemen; ondertuſſchen moet men dikwils de proef van de koleur neemen, en zo dra men dezelve bevind, zo als men begeert, moet men het glas beginnen te bewerken, want anders word het zwart; ook moet om die reden de kroes open zijn, en alle de omſtandigheden zeer nauwkeurig in acht genoomen worden; inzonderheid moet men er niet te veel *ſtaal-vijlzel* en *ijzer-hamerſlag* in doen, welke het glas zwart maaken; de ſtoffe moet ook niet al te heet in de kroes worden, en niet langer dan tien uuren in de oven blijven; en zo het gebeurde, dat de koleur in deeze tuſſchentijd verdween, kan men ze herſtellen door op nieuw *ijzer-hamerſlag* er bij te doen.

Glas van Perſik-bloeizel-koleur.

Als men bij het *melk-witte glas*, hier vooren gemelt, wat *magneſie* voegt, zo verkrijgt het een fraaije koleur als perſik-bloeizel, maar men moet het net van pas bearbeiden, dewijl deeze koleur ligtelijk verdwijnt.

Men kan ook de witte glasſtoffe gebruiken, die met gebrande beenen gemaakt word, waar van bij het maaken van de *turquois* geſprooken is; zijnde dezelve nog beter.

Wij denken in dit werk, daar we van zeer veele dingen moeten ſpreeken, die alle, de eene minder de andere meer, nuttig of vermaakelijk voor de waare liefhebbers van weetenſchappen kunnen zijn, genoeg gezegt te hebben, van het maaken van gekoleurt *glas*, en 't nabootzen der zo hoog geachte en ſchitterende edelgeſteentens, die waarlijk een grooten luister aan den eigenaar, die zig daar van tot cieraad bedient, bijzetten: Wij moeten alleen nog zeggen, dat bij het maaken van dezelve, gelijk bij alle andere konſtige dingen, eenige oeffening en ondervinding moet gepaart gaan; en men kan hier over verder nazien het werk over de *Glas-maakerij* van NERI, welke KUNKEL met nooten heeft verrijkt, die wel dienen opgemerkt te worden; en KUNKEL zegt ook, (zie pag. 284. in de Franſche uitgaaf,) dat alle edel-geſteentens best worden nagebootst door een *fritte* van *Veneetſch glas*, zo als we in het begin beſchreeven hebben, met bijvoeging van bekwaame verfſtoffen in een behoorige proportie; gelijk bij voorbeeld, tot een ſchoone roode koleur het *goud* en *ijzer*, tot verſcheiderhande groen het *koper* en *zaffera*, tot geel *ijzer-ſaffraan*, tot goud-koleur 't lood, tot blaauw het *koper* en *Boheemſche granaaten*, enz., gelijk in het voorgaande aangeweezen is; want zodanige *fritte* geeft de zuiverſte en hardſte ſteenen, die zig fraai laaten polijſten.

De *glazen* en *ſteenen* die met *lood*, *menie* of *ceruis* worden gemaakt, zijn wel ligter te ſmelten, maar doorgaans weeker, zwaarder en minder duurzaam, kunnen ook niet wel gepolijst worden, en deugen derhalven niet tot fraaije ſteenen.

De Edele geſteentens worden ook konſtig nagebootst, door middel van *Doubletten*; zie aldaar.

Om het glas te vergulden met vuur.

Ontbind *borax* in *warm water*, met deeze ſolutie beſtrijkt 't *glas*, ter plaatze daar het verguld zal worden, of ſchildert er zodanige figuuren op als gij begeert, en legt er *bladgoud* op; vult dan het *glas* met *zout*, zet 't op een ijzer-plaat in de oven in eene bekwaame hitte, zo zal de *borax* ſmelten, en het goud zal er daar na nooit afgaan; zijnde dit de beste manier van glas-vergulding.

Andere doordringende vergulding.

Neemt *Arabiſche gom* en een weinig *borax*, laat het in genoegzaam zuiver *water* bij een vuur ſmelten, en vervolgens een nagt overſtaan; hier mede beſtrijkt het *glas*, of maakt er met een ſchoone penceel of veer zodanige figuuren of letters op, als gij begeert, legt dan 't *bladgoud* op en laat het droogen; zet het *glas* daar na in een oven, en laat het wel heet worden; zo zal het goud er nooit afgaan.

Andere vergulding, zonder vuur.

Neemt het *wit van een ei*, klopt het zo lang met een ſtomp roedje in een ſchotel, tot dat het geheel ſchuim is, en laat het dan wat ſtaan, zo zal het een klaar lijmerig vogt worden; doet daar een weinig *ſaffraan* bij, en ſchildert of ſchrijft met dit mengzel zodanige figuuren op het *glas*, als gij begeert, en als het bijna droog en nog maar wat kleeverig is, legt er ſtukjes *bladgoud* op,

en

en laat het droogen; als het dan wel droog is, wrijft het met katoen af, zo zal het overvloedige goud, op de plaats daar geen eijwit gekoomen is, weg gaan en het overige zeer vast zitten, zelfs zo dat het door geen heet water afgaat; dat men vervolgens ook met een wolfstand kan polijsten en fraai blinkend maaken. Op dezelfde wijze kan men het *glas* ook *verzilveren* met *blad-zilver*.

Andere manier.

Neemt *menie*, *ceruis* en *geele ooker*, van elks even veel, wrijft deeze dingen met gemeene goede *vernis van lijn-olie* wel fijn, en tot eene bekwaame dikte, en gebruikt dit mengzel op dezelfde wijze als het eij-wit hier boven.

Tot het *verzilveren* kan men alleen *ceruis* neemen, en die met *vernis* bereiden.

Merkt. Dat men het *glas* vooraf eerst met wel gewreevene *krijt* of fijn gepoederde *leevendige kalk* afwrijven moet, anders zou het goud zomtijds ook op andere plaatzen vast kleeven, daar het niet wel fchoon is.

Nog andere goede manier.

Neemt *gom ammoniak*, weekt hem een nagt in fterke *azijn*, zo zal hij zig tot een heel wit poeder ontbinden; giet dan den *azijn* af en wrijft dit gom-poeder op een wrijfsteen, met een weinig *arabifche gom* of zuivere *gom van kersf-boomen* wel zaamen, daar een weinig *zuiver water* bij doende, tot een bekwaame dikte; met dit mengzel fchildert of fchrijft op het glas het geene dat ge begeert, en laat het droogen tot zo ver dat het nog maar een weinig kleevend is; als dan legt er *blad-goud* op, dat men met katoen neerdrukt, gelijk men bij alle vergulldingen met blad-goud doen moet, om het overal te doen vatten en wel effen worden; laat het glas dan een nagt overstaan te droogen en dan het overvloedige goud, door wrijving met katoen, weggenoomen zijnde, laat het op een zagt vuur of in een maatig warme oven droogen, en dan weer langzaamerhand koud worden; dit verguldzel zal heel fchoon zijn, en door generlei vogt veranderen. Op deeze wijze kan men ook *gladde fteenen, ijvoor* en alle zoorten van *metaalen* vergulden.

Een fingulier en fraai Drink-glas te vervaardigen.

Neemt twee effene *glafen*, die nauwkeurig 't eene in het andere fluiten, zo dat er geen of weinig ruimte tusfchen beiden is, en dezelve even hoog zijn; befchildert 't grootfte daar van, van binnen met eenige olieverf, bij voorbeeld met fchoon blauw, groen, rood, geel, of zo men wil, en laat het droogen; als dan maakt op deeze verf met een fcherpe naalde aderen of eenige andere figuuren, zo als gij begeert; laat dan van binnen in 't *glas oude lijn-olie* rondsom loopen, over de geheele oppervlakte, en dan het overvloedige weder uitdruppen; als dan deeze *olie* zo ver droog is, dat het nog maar een weinig kleeft, zo legt er *blaauw* of *metaal-goud* op, drukt het dan met katoen vast, en laat het dan wel droogen, zo zullen de aderen goud vertoonen; als dan neemt het kleiner glas, overstrijkt het van buiten met heldere *lijn-olie* of *oude vernis*, overdekt het geheel met *blad goud*, drukt het neer, en laat het droogen, vervolgens steekt het kleine glas in het grooter; stoot *krijt* tot een fijn poeder, maakt er met *lak-vernis* een deeg van, lijmt daar mede de opening tusfchen de kanten der beide glafen digt, en laat het wel droogen; als dan ftrijkt met een penceel nog wat *lak-vernis* boven op de zaamenvoeging, laat het droogen en polijst het dan effen met puimfteen; daar na beftrijkt de kant rondom wederom met *olie-vernis*, en als die bijna droog is, verguld die met *goud-bladen*, wel droog zijnde, ftrijkt er nog twee maal een *lak-vernis* over, zo zal het goud er nooit afgaan; en men zal een zeer fraai glas hebben; inzonderheid als de tekening op het glas wel gedaan is.

Als men in het begin, in plaats van het *glas* met olieverf te befchilderen, er *oude lijn-olie* ingiet, en daar op, na dat men het heeft laaten uitdruppen, *glans-poeders* van allerlei koleuren ftrooit, en dat men het kleiner glas van buiten verguld, zo zal men een zeer fingulier *glas* hebben. Op deeze wijze kan men effene glazen van allerleije koleuren hebben, waar in men allerlei figuuren of tekeningen brengen kan, die men begeert, en die eene zeer fraaije vertooning maaken.

Om gebrookene Glazen weder zaamen te lijmen.

Neemt *ongeleschte kalk*, maakt die heel fijn, mengt hem dan wel met ter deegen geklopt *eijwit*, en maakt er een zoort van lijm of dik fmeerzel van; hier mede beftrijkt de ftukken glas, daar ze gebrooken zijn, en zet ze weder zaamen in order, en bind het met een draad wat zaamen; laat het vervolgens op een warme plaats, of bij 't vuur wel droogen, zo zal het bijna zo vast zitten, als voorheen, en ook van geen water of andere waterige vogten losgaan. Als er iets van deeze lijm buiten de fcheuren aan het *glas* is zitten gebleeven, en opgedroogt, zo moet men het affchraapen; en deeze lijm is ook goed om gebrooken *porcelein* te lijmen; men kan er ook wat *ceruis* mede onder mengen.

Anders.

Neemt *visch-lijm*, doet hem, klein gebrooken, in een lepel of potje met wat *brandewijn*, en laat het op heete koolen onder malkander fmelten, maar niet kooken; gebruikt het vervolgens warm, op de voorige wijze.

Of, dat beter is, laat de *visch-lijm* één nagt in *brandewijn* weeken, met wat beste *gemeene lijm*, en dan op een koolen-vuur gefmolten zijnde, mengt er wat *oude lijn-olie*, of *olie-vernis* en fijn geftooten *krijt*, of heel fijn gewreeven *wit glas* onder, en gebruikt het als 't voorige.

Merkt; dat men het *glas* ook tegen het vuur wat warm moet maaken, eer men deeze lijm er opftrijkt.

Hoe men een Glas kan fnijden, zonder diamant.

Neemt een dikke *zwavel-draad*, (dat is een katoene draad, die in gefmolten zwavel gedoopt is,) bind hem om het glas, fteekt hem in de brand, best is het op verfcheidene plaatzen te gelijk; zo dra de draad ten einde gebrand is, zo fteekt men het glas in koud water, of legt er een bandje om, dat in koud water bevogtigt is; zo zal het glas op de plaats, daar de zwavel draad gebrand is, glad afbreeken.

Als men hier mede wel weet om te gaan, zo kan men op deeze wijze een romer of bier-glas van boven naar benedenwaarts rondom flaks-wijze fnijden, dat het glas aan malkanderen vast blijft, en het zelfs een weinig van malkanderen en om hoog kan getrokken worden, en het evenwel als geheel blijft, zelfs dat men er eenig vogt in kan doen, zonder te lekken, zo nauw fluiten de bersten.

GLASBLAAZEN IN 'T KLEIN, of *bij een Lamp.* Van het *Glasblaazen in het groot*, is boven geſprooken, maar we moeten hier nog iets zeggen van het *glasblaazen in 't klein*; en ſchoon deeze konst geen der grootſte uitvindingen der glasblaazerij is, en van geen groot belang ſchijnt, is ze evenwel niet alleen nuttig, maar ook zeer vermaakelijk, en waar mede veele liefhebbers der wetenſchappen, en zelfs zommige Dames zig amuſeeren; kunnende het toeſtel ook verder tot verſcheiderhande andere gebruiken dienen; de hier toe noodige dingen, en de wijze op welke dezelve geſchied, zijn als volgt:

Voor eerst moet men zich verſcheidene kleine pijpjes of holle buisjes van goed wit glas van een glas-hutte beſchikken, als mede ook van allerlei gekoleurt glas; zijnde die welke van ſtukken Veneetsch glas geblaazen zijn, de beste.

Vervolgens moet men een vierkante bekwaame groote tafel hebben, daar vier perzoonen gemakkelijk aan kunnen zitten te arbeiden, ieder met een groote langwerpige lamp zonder voet voor zich, welke met raapolie gevult, en met een dikke pit van geſponnen katoengaren voorzien is.

Onder de tafel moet een blaasbalg gepractiſeert zijn, die met de voet van één der arbeiders kan bewoogen worden, door middel van een van latten gemaakte voettreed, en een touw, dat over een katroltje gaat, het welke onder aan de tafel vast is; in diervoegen, dat de wind van de blaasbalg door middel van blikkene buisjes, welke op de vier zijden iets door de tafel uitſteeken, kan geblaazen worden; op deeze door de tafel gaande buisjes, word een ander kort buisje geſtooken, dat na vooren toe krom omgebogen, en kegelswijze puntig is, en maar eene kleine opening heeft, waar door de wind op de vlam der lamp geblaazen, en daar door te wege gebragt word, dat de vlam in een heel puntige gedaante op het daar aan gehoudene glas koomt, waar door een zodanige geconcentreerde of vereenigde hitte ontſtaat, die in ſtaat is, om het allerhardſte glas te doen ſmelten.

Wanneer men nu op deeze wijze een der gemelde glas-buisjes aan het eene eind week gemaakt, of tot ſmelting gebragt heeft, en op het andere einde daar in blaast, zo zal er een holle kogel voortkoomen, waar uit men vervolgens allerlei dingen, als *barometer-* en *thermometer-glazen*, *vlesjes*, *vaatjes*, *beeldjes*, enz. vormen kan, zo als men begeert; ten welken einde men kleine tangjes van ijzer-draad heeft, waar door men het geſmolten glas draait, en keert, naar het nodig is, om het te ſatzoeneeren, en daar men ook de ſtukjes glas, die men aan malkander zetten en ſoldeeren wil, mede vast en aan de lamp houd; ook heeft men kleine ſcheertjes tot het knippen noodig; dog daar word eenige oefening en ondervinding toe vereischt, om het werk wel uit te voeren, dat anderzins niet zwaar te leeren, en te doen ſtaat; maar het zal nuttig zijn, tot het wel ſatzoeneeren van allerlei figuuren, vatjes en beeldjes, enz., als men het tekenen en boetſeeren verſtaat.

Boven de tafel moet men een zoort van ſchoorſteen hebben, die van ijzer-blik gemaakt, en de gedaante van een tregter met een lange omgebogene pijp heeft, waar door de rook en damp van de lampen weggaat, het zij in de ſchoorſteen van het vertrek, of anders door een venſter.

Dit toeſtel kan niet alleen dienen tot het gemelde gebruik, maar ook tot verſcheiderhande andere nuttigheden, in de *chijmie*, *metallurgie*, enz., als onder anderen, wanneer men maar een weinig van eenige *metaal-kalk* heeft, die men wil reduceeren, of dat men eenig *mineraal* esſaijeeren wil, zo kan zulks zeer gevoeglijk, door middel van de lamp, op de gemelde wijze geſchieden; want dan heeft men maar in een houtskoole een kleine holte te maaken, de metaal-kalk of het gepoederde mineraal daar in te leggen, en dan de vlam der lamp door de buis daar op te blaazen, zo zal hier door de koole in de gemaakte holte gloeijend worden, en door deeze hitte, vereenigt met die der lamp, de ſtoffe wel haast beginnen te ſmelten: Dus kan men ook door deeze machine het ſoldeeren van metaalen zeer gemakkelijk doen, het welke anders de gouden zilver-ſmeeden verrigten, enkel door een krom omgebogene buis, toegeſtelt op de wijze als boven en het blaazen met de mond: Meer andere nuttigheden en gebruiken der lamp op deeze wijze, zullen we nu, om de kortheid, niet melden, die een liefhebber zelf zal kunnen practiſeeren; wij vergenoegen ons hier, om de *machine* of het *toeſtel* beſchreeven te hebben, volgens welke beſchrijving men dezelve niet bezwaarlijk, zonder eene afbeelding daar van te geeven, zal kunnen doen vervaardigen.

GLAS-GAL; *Fel Vitri*; *Aphronitrum*, is een *ſal neutrum*, dat is een zout, het welke nog zuur, nog pisagtig is, even gelijk het zee-zout en ſalpeter, dog van eene bijzondere oorſprong; zij word aan de muuren en ſteenen gevonden, en is een *flux*, zo als het de bergwerkers heeten, dat is, doet de metaalen ſmelten; zij is zeer ligt, ligt wrijfbaar, ſchuimagtig, bijtende, en purperagtig van koleur; men moet nogthans de hardſte, die tot groote klompen gemaakt, en dikwils gezuivert is, voor de beste houden; de koleur koomt meest in aanmerking.

GLAS-KRUID; *Muur-kruid*; *Perſik kruid*; *St. Pieters-kruid*; in het latijn *Parietaria*; *Herba muralis*; *Perdicaria*; *Vitriaria*; *Urceolaria*; (*Parietaria foliis lanceolato-ovatis alternis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel ronde hairige ſtengen op, van anderhalf voet hoog, die veeltijds bruin-rood of maar roodagtig en met veel bladen bezet zijn, welke wat langwerpig, van vooren puntig, rouw en hairig zijn; de bloemen, die klein zijn, koomen tuſschen de takken en bladen bij trosjes voort, en zijn van tweederlei zoort, als mannelijke en vrouwelijke, wordende de vrouwelijke, door het ſtuifmeel der helmtjes van de mannelijke bloemen vrugtbaar gemaakt, gelijk alle andere bloemen, maar bij deeze is het aanmerkelijk, dat wanneer men die helmtjes met een ſcherpe els of diergelijk aanraakt, zij zig ſchielijk openen, en haar roodagtig meel-ſtof uitwerpen, op de vrouwelijke of vrugtbaare bloemen, welke vervolgens klein langwerpig en rouw zaad in rouwe zaadhuisjes voortbrengen.

Plaats. Het zelve groeit in *Hoog-* en *Neder-Duitschland*, *Frankrijk*, en elders, naast en op de oude muuren, bij de heggen, wegen, en op andere vervallene plaatzen.

Kweeking. Wil men het in de hoven kweeken, daar het niet in het wild groeit, zulks geſchied ligtelijk door ſcheuring in het voor- of najaar; willende in allerlei drooge, liefst zandagtige gronden zeer gemakkelijk groeijen, en bemint de ſchaduwe.

Eigenſchappen. Het *glaskruid* heeft eene verkoelende, verweekende, verzagtende, openende, iets zaamentrekkende en pisdrijvende kragt, en word inwendig zeer gepreezen tegens de ſlijm op de borst, hoest, opſtopping der pis, druppel pis, graveel- en ſteen-ſmerten, (het afkookzel of zap daar van); uitwendig is het zeer dienſtig tegen ontſteekingen, gezwellen, roos, enz., en word derhalven veel in verweekende, verzagtende en oplosſende pappen gebruikt; is ook dienſtig in verweekende klijſteeren, tegen kolijk, nier-ſmerten, enz. In boter gefruit en op de buik gelegt, word ook voor nuttig geacht in bovengemelde inwendige gebreken, als opgeſtopte pis, graveel-pijn, enz.

Het is één van de *vijf verweekende kruiden*, (*herbæ V emollientes*).

GLAS (MUSCOVISCH), zie MARIEN-GLAS.

GLAS-SALPETER, zie GLAS-GAL.

GLAS-SCHILDEREN. Het ſchilderen van glas is eene zeer oude konſt, wel eer zeer hoog geſchat, en uitgevonden niet alleen tot verciering, maar waarſchijnlijk om de lichte helderheid in de vertrekken te beneemen, welke anderzins het gezicht verzwakt; men heeft zedert gordijnen uitgevonden: De veranderlijkheid en nieuwsgierigheid heeft de inwooners van Europa, zelfs van haare koudſte gedeeltens, doen haaken, om alles te zien wat op ſtraat omging, en daarom de glazen wit en helder doen maaken, en de vengſters zeer laag, daar die te vooren hoog boven het oog, en zodanig beſchildert waaren, dat men er even weinig doorzien konde, als doorgezien worden.

Wij hebben dus het verval van die konst te danken aan onze eigene ligtvaardigheid, en hebben teffens verlooren het beste kweekſchool voor olieverf-ſchilders en goede tekenaars; te vooren immers waaren in alle ſteeden veele glasſchilders, geen gehucht was er, daar men niet ten minſten een weinig kladde; honderde, ja duizende wierden van der jeugd af opgelegt tot tekenen, en wij zijn aan die algemeene ſmaak verſchuldigt de groote meesters die in de zestiende en zeventiende eeuw geleeft hebben; want die geene welke uitmunteden, begaven zich tot ſchilderen van tafereelen, en andere konſtſtukken.

Men is thans in het algemeen van gevoelen, dat zedert de CRABETHEN, geene glazen zo goed konnen geſchildert worden, als die van Gouda; wij moeten echter den leezer hier van doen te rug koomen, met te zeggen, dat men hedendaagsch even konſtig, ja konſtiger zoude konnen ſchilderen, dan de ouden, en de gebroeders CRABETH ooit gedaan hebben, indien men hunne manier, en die van alle glasſchilders volgden.

Wij zijn aan den beroemden glasſchilder GONGRIJP te Sneek, de volgende opmerkingen verſchuldigt, en verwagten eerlang van hem eene verhandelinge over de hedendaagſche wijze van Glasſchilderen, vergeleeken met die der Ouden, waar van wij met recht de allergunſtigſte gedachten hebben: Onderwijlen zullen wij hier mededeelen, het geene hij de goedheid gehad heeft, ons daar omtrent te zeggen, en overtuigende te doen zien. Zie daar de rede, waarom de Ouden zo uitmuntend ſchilderden!

1. Zij hadden glas dat zeer dik, en in de ſmelterijen of glashutten met allerlei koleuren door en door geverſt was, bij voorbeeld geel, groen, blauw, bruin, purper, enz.

2. Hadden zij dergelijke glazen, die ſlegts op de helft doorbrand waaren met allerlei koleuren.

Wanneer zij nu een roode, blauwe, of andere rok of kleed moesten hebben, ſneeden zij volgens de tekening, mouwen, lijf, rok, enz., en bragten daar alleen de ſchaduwe op met zwart, dus was de koleur altoos zeer fraai, en de ſchaduwe er ingebrand zijnde, was zagt en onvergangelijk.

Dog als zij nodig hadden, dat op dit blauwe kleed waaren goude of zilvere paſſementen, knoopen, paarlen, enz., dan bezigden zij glas dat op de helft gekoleurt was, ſleepen de gekoleurde zelfs tot op het witte glas weeh, en daar dan in de paſſementen, knoopen, enz. naar believen.

Wanneer zij zulk glas in het geheel niet hadden, bij voorbeeld, een blaſoen van groen, nodig hebbende, en daar in eene witte roos; vermits glas niet wel op deszelfs groen kan beſchildert worden, ſleepen zij er een gat in, zo groot als de roos, of andere bloem of ornament, vatteden een ſtuk wit glas, naar vereisch geſchildert, in lood, en zetteden het in het groene; al het welke in de hoogte ſtaande, niet konde gezien worden.

Wij zijn verzekert, dat in Gouda veele glazen dus in de Kerk geſchildert zijn, als mede in de Oude Kerk te Amſterdam, in de A-Kerk te Groningen, en elders.

Tegenswoordig gebruikt men altoos wit glas, en wel het geene de helft dunder is, dan oudtijds; en men wil, dat in dat glas alle voorwerpen zullen geſchildert worden, als te vooren in eens, het welke onmoogelijk is; wilt gij dat men zo fraai ſchilderen zal, als voorheen, zo doe glazen in de hutten tincureeren, en volg de oude manier.

In ons land munt de Heer GONGRIJP uit, die te Sneek woonachtig is, en waar van wij, behalve andere ſtukken, vogels naar het leeven geſchildert gezien hebben, die verrukkende waaren. Te Groningen is VAN DER VEEN een zeer goed glasſchilder, die veele konſtſtukken in verſcheidene kerken gemaakt heeft. In Brabant vind men er enkele; zelfs heb ik in Oxfort glazen nieuwelijks geſchildert gezien, die zeer fraai waaren, maar door gebrek van kennis, van de manier der ouden, niet helder genoeg, en te zwart.

Het is zeker, dat de Goudſche glazen wonderlijk fraai gekoleurt zijn, maar evenwel zoude dit thans ligt na te doen zijn; te meer, als wij nagaan, hoe men hedendaagsch de edele geſteentens zeer konſtig naboost.

Wij hebben reeds over de konst van koleuren te maaken, op en in het glas genoeg gezegt onder EMAILLEEREN; zo iemand er meerder over zien wil, moet hij leezen NERI, met de nooten van KUNKEL, en de *Ars docimaſtica* van CRAMERUS, en vooral het geene de Heer GONGRIJP daar omtrent belooft heeft.

GLAS-SLIJPEN. *Glas*, gelijk getoont is, is een zaamenſtel van *zand*, *vuurſteen* en *zouten*; het is derhalven minder hard dan *crijſtal*, en nog minder dan *diamant*; derhalven ſlijpbaar, het kan geſleepen worden met *gemeen zand* fijn geſtooten, met *amaril*, met *Engelſche ſteen*, gelijk men de ſpiegels doet, gelijk gezien kan worden bij den Abt DE LA PLUCHE *Schouwtoneel der Natuur*, 13*de deel p.* 103.; zie SPIEGELS. Wil men het polijſten, men moet het ſlegts wrijven over vilt, of over papier, zo verkrijgt men het gepolijſt; ſpiegels worden met fijn vilt geſleepen, microscoopen en bril-glazen in de kopere ſchotel, daar ze in geſleepen zijn, zie MICROSCOOPEN. Men leert hier uit, dat het glas zagt genoeg is, om door wrijving van

van de allerzagtſte dingen aangedaan en gekratst te worden.

Glazen worden ook binnenwaarts gefleepen, even als de edele geſteentens; men noemt dit *graveeren*, zie GRAVEEREN.

Als men randen van ſpiegels zal afſlijpen, is *amaril* best, en loode plaaten of drillen, om dat het er best op houd, of wel *rood koper*.

Hedendaagsch ſlijpt men de glazen van allerlei gedaantens, gelijk de bier-glazen, bekers, vaſen, ſchotels, luisters, kaars-kroonen; dit geſchied op de zelfde wijze op de draaibank, of liever met een draaibank daar allerlei drillen op gezet worden, van verſchillende grootte, even als de graveerders van edele geſteentens gebruiken; men gebruikt er *amaril* toe en *puimſteen*, om deeze krasſen er af te ſlijpen; eindelijk *gebrand tin*, om er de glans aan te geeven; *tripelſteen* is bijna zo goed als de *gebrande tin*. Dit word meest te Amſterdam gedaan, en of ſchoon men er het Engelſche glaswerk toe gebruikt, zo word het meest in Amſterdam bewerkt, gelijk er de meeste edele geſteentens gefleepen worden; onze landslieden paaren hun geduld met den ijver om geld te winnen, en zijn er daarom de bekwaamſte toe.

GLAS-SMOUT, zie GLAS-ZOUT.

GLAS-TRAANEN, worden genoemt van de gedaante, welke het gesmolte glas, met een ijzere punt uitgetrokken, verkrijgt, als het bij droppen in het koud water valt, en blijft tot het koud is; zij hebben een lolagtige gedaante, die in eene dunne ſtaart eindigt; men noemt ze *Hollandſche glas-traanen*, om dat men ze aldaar eerst uitgevonden heeft; zij zijn het onderwerp geworden der Wijsgeeren, om dat, wanneer de punt der ſtaart afgebrooken word, de rest, met een slag aan duizend gruisjes ſpringt.

ROBBERT HOOK heeft er in zijne *Micrographie* eene geleerde verhandelinge over geſchreeven, zonder dat men tot tot nog toe de waare rede van dit wonderlijk verſchijnzel heeft konnen navorſchen; daar blijft wel eenige lucht in den bol, welke merkelijk dunner is dan de uitwendige, maar of het breeken in zo veele gruisjes kan afgeleid worden van den invloed der buitenlucht, als het ſtaartje afgebrooken is, durf ik niet bepaalen; men kan daar over DESAGULIERS, MUSSCHENBROEK, NOLLET en anderen naleezen.

GLASTUM, zie WEED.

GLASUUR; *Glette*; word genoemt de ſtoffe waar mede de Pottewerken en het Porcelein verglaast, en beſchildert word; zijnde een zoort van *email* of ſmelt-glas: Hoedanig dit op verſcheiderhande wijze en van alderlei koleuren gemaakt word, zal men vinden op het artijkel van POTTE-BAKKEN en PORCELEIN.

GLAS VAN ANTIMONIE; *Vitrum Antimonii*; is een zoort van donker-bruin glas, dat van de *antimonie* of het *ſpies-glas* tot het gebruik in de Geneeskonst bereid word: De bereiding geſchied op de volgende wijze.

Neemt *antimonie*, zo veel gij wilt; maakt het tot een zeer fijn poeder, en brand 't in een aardene onverglaasde pan of ſchotel, op een langzaam, vuur onder geſtadige roering met een houten ſpatel, tot dat de rook begint op te houden, waar voor men zig wel wagten moet, dewijl dezelve vergiftig is; maakt daar na het vuur grooter, tot dat het vat gloeijend word en de ſtoffe in een grijs poeder verandert; doet dit poeder in een ſmelt-kroes en gloeit het zo lang, tot dat het als wasch ſmelt en wel klaar is; als dan giet 't uit op een maatig warm gemaakte kopere plaat, en laat het langzaam koud worden, op dat het *glas* niet ſpringe.

Dit *glas* verwekt het braaken en den ſtoel-gang; dog men gebruikt het zelden in ſubſtantie, dewijl het dan te ſterk werkt; maar men laat daar van tot 10 greinen in een paar oncen of roomer vol *witte wijn* een nagt warm trekken, en daar na door een vloei-papier lekken, en neemt het 's morgens nugteren warm in; op deeze wijze werkt het nog ſterk genoeg in het braaken, en moet niet dan aan ſterke natuuren, in hardnekkige ziektens gegeeven worden; tedere en zwakke lieden, of die een verouderde kwaal in het lighaam hebben, moeten er zig ten hoogſten voor wagten, willen ze haar leeven wat uitſtrekken: Het heeft in de roode-loop, op een zekere wijze toebereid, veel nuttigheid; zie op dat artijkel.

GLAS-VERF; of ſchoon reeds veel hier van gezegt is onder *Emailleeren*, en het maaken van onechte edelgeſteentens, op het artijkel *Glas*, zullen wij kortelijk opgeeven, hoe de glazen konnen gekoleurt worden.

1. Het glas word *groen* geverft met twee oncen *crijstal-glas*; voegt daar bij *asch van rood koper*, of van *geel koper*, tien greinen; indien men er eenige greinen *ſaffraan van ijzer* bij doet, verkrijgt men een allerſchoonst groen, naar het geele hellende; door het veranderen der evenredigheden deezer, kan men oneindige verſchillendheden verkrijgen.

2. Men verft het glas *blauw* door *ſmalt*, *zaffera*, of door de *cobalt*, eerst wel gebrand, als men bij twee oncen *glas*, drie of vier greinen mengt; men kan ook *blauw* maaken, als men *asch van koper* met *aqua fortis*, dat is, met *geest van ſalpeter* gemaakt, er onder mengt; dit blauw verſchilt van het voorgaande, en is niet zo ſtandvastig, daar het aan de lucht blootgeſtelt is, maar word groen met ter tijd.

3. Men verkrijgt *zwart*, als men veel *cobalt* of *zaffera*, bij voorbeeld zestig greinen bij twee oncen *glas* mengt; het zelfde word bereikt met *crocus martis* of *ijzer ſaffraan*, en alle *mijnſtof van ijzer*; dat van *cobalt* verſchilt nogthans van het *ijzer-zwart*.

4. *Goud-geel* verkrijgt men, door bij even veel *glas* te mengen twaalf greinen *gebrande magneſie*, negentig greinen *wijnſteen* en *houtskool* wel gepulveriſeert, of *roet* zes greinen.

5. *Glas* word *melk-koleurig*, *wit* en *duister* gemaakt door tin, als men een-vijfde *tin-asch* bij het *glas* doet, en even veel *lood-asch*; om gemakkelijker te ſmelten, een grein *magneſie*; men verkrijgt ook eene halve duistere *melk-koleur*, door *gebrand been*, wel gecalcineert in poeder gemaakt, bij het *glas* te doen, vooral als er een weinig *ſalpeter* bij gedaan word.

6. De *roode koleur* koomt van *asch van goud* in *aqua regia* geſmolten, en door *tin* geprecipiteert; dog deeze koleur verkrijgt men niet, dan wanneer zij door het vuur wel bewerkt is; het *koper*, voornaamelijk het *hamerſlag* verft mede het *glas bloedrood*, maar als het te lang in het vuur blijft, word het *groen*.

7. *Licht-geel* koomt te voorſchijn, uit *zilver* in een *loog-zout* ontdaan, als het door het vuur wel behandelt word; men verkrijgt ook *geel* door *gebrande antimonie* of *ſpies glas*.

Wanneer men twee of drie deelen *lood-asch* met *vuurſteen* ſmelt, heeft men zeer fraai *licht-geel glas*, trekkende uit den groenen.

Men kan ook *tin-asch* bij de voorige doen, behalven

bij het rood. Hoe uit *lood-asch*, met bijvoeging van *tin*, *emaus* gemaakt word, hebben wij te vooren gezegt. Zie EMAILLEEREN.

GLAS-ZOUT; *Glas-ſmout*; *Glas-ſchuim*; ook *Glas-gal* genoemt; in 't latijn *Sal vitri*; *Axungia vitri*; of *Fel vitri*; is een zoort van wit-grauw ſcherp zout, dat van ſmaak niet ongelijk aan de ſalpeter is, en door de vogtigheid der lucht zig ligt ontbind; voortkoomende uit de glas blaazerijen, daar het op het geſmoltene glas drijft, gelijk vet, en daar van afgeſchuimt word, om 't glas te zuiveren. Het is gemeenlijk in ſchijven gegooten, en men heeft er driederlei zoorten van, als 't Italiaansch, 't welke fraai wit en 't beste is; 't Neurenberger en Hollandſche zijn ſlegter. Men ſchrijft het een inſnijdende, doordringende, verdunnende en afvaagende kragt toe, en prijst het tegen de waterzugt en ſteen; uitwendig is het goed om de tanden te zuiveren, en alderlei ſchurft en zeeren te geneezen: De paarde-artzen gebruiken het ook om de vlekken en vellen op de oogen der paarden weg te neemen, blaazende 't zelve ten dien einde gepoedert in de oogen.

Het kan ook in de keuken tot het zouten der ſpijzen gebruikt worden.

Men moet dit *zout* niet verwerren, met de bovengemelde *glas-gal*; dewijl het ook wel aldus genoemt word.

GLAUCIUM, zie MAANKOP (GEHOORNDE-).

GLAUCOMA; *Glaucoſis*; *Glaucedo*; is een zoort van ſtaar aan de oogen, de *grauwe ſtaar* genoemt; zie STAAR.

GLAUCUS; betekent *Zee-groen*, *Blauwagtig-groen*.

GLAUX; *Glaux palustris*, *folio portulacæ*; (*Peplis* LINN. *Spec. Plant.*): *Melk-kruid*.

Beſchrijving. Dit kleine gewas heeft veele ten deele kruipende, en ten deele regt opſtaande dunne ſtengen, met dikagtige bladen bezet, die na die van het duizendkoorn, of pastelein-bladen gelijken; tusſchen de bladen koomen kleine geele of purperagtige bloemtjes voort, van gedaante als anjelier-bloemtjes, in kleine purperagtige kookers, waar na heel klein zaad in kleine topjes volgt: Daar zijn ook nog een paar veranderingen van, weinig van de voorige verſchillende.

Plaats. Het zelve groeit in vogtige en zandagtige plaatzen, van Hoog- en Neder-Duitschland, enz.; wordende inzonderheid gevonden in de duinen van Holland, Zeeland en Vlaanderen.

Eigenſchappen. Men zegt, dat dit gewas dienſtig is, om de *melk* der zogende vrouwen te vermeerderen, in een afkookzel of potagie gebruikt, waar van het ook de naam van *melkkruid* verkreegen heeft.

GLECHOMA LINNÆI, zie HONDJES DRAF.

GLENE; door dit woord, verſtaat men eigentlijk de holte des oogs; mede word er eene vlakke holte aan 't een of ander been door begreepen, waar in een ander been ingeleed word; zo als bij voorbeeld de holte in het heupebeen, die het hoofd of de pan van het dijebeen influit.

GLENOIDEA; betekent zo veel als eene zaamenvoeging of zaamenwrigting der beenderen; of eigentlijk de vlakke pan van een zodanig been, het welk de knop of het hoofd van een ander been omvangt.

GLETTE; *Glit*; in 't latijn *Lithargijrium*; is een tot ſtukken of half glas gecalcineert lood, beſtaande uit ſtukken en ſchilferen als het *vederwit*, die ligt breekbaar zijn, en komt voort als het zilver en goud, door het lood afgedreeven en gezuivert word; men heeft tweërlei *glit*, als *zilver-glit* en *goud-glit*, die egter niet anders verſchillen dan dat de eerſte witagtig, en de tweede geel is; zijnde de kleinſte ſtukken de beste, dewijl ze het meest gecalcineert zijn, en de levendigſte verf hebben. Daar word ook een door de natuur in de aarde gemaakt *glit* gevonden, maar dat zeer zeldzaam is.

Inwendig is de *glit* zeer ſchadelijk te gebruiken, maar uitwendig heeft ze een verkoelende, zaamentrekkende en opdroogende kragt, en word derhalven in zodanige zalven en pleisters gebruikt; de *zalf* van *zilver-glit* is inzonderheid een heel dienſtig geneesmiddel in de ſchurft, uitſlag der huid en jicht.

Men bereid er ook *azijn*, *lood-zuiker*, en *tinctuur tegen de teering* (*tinctura antiphtiſiaca*) van. De bereiding van de *azijn* is aldus; neemt vier oncen fijn gepoederde *goud-glit*, en agt oncen heel ſcherpe *azijn*; laat dit eenige dagen heel warm ſtaan te trekken, giet het daar na door en bewaart den azijn; men gebruikt hem in de gebreken der huid om op te droogen en de ontſteeking te weder-ſtaan, dog is, gelijk alle de lood-middelen, niet al te veilig te gebruiken, inzonderheid in ontſtookene klieren, als het te laat geſchied, dewijl er kankeragtige kliergezwellen of verharde knoest-gezwellen door kunnen ontſtaan. Deeze *azijn* kan ook uit de *menie*, en uit het *lood* zelfs gemaakt worden, en uit dezelve kan men vervolgens heel ſpoedig, met *boom-olie*, de *unguentum nutritum* bereiden.

Om de *lood-zuiker* van *glit* te bereiden, word in plaats van *lood*, de *glit* genomen; zie LOOD-ZUIKER.

De *tinctuur tegen de teering*, word aldus gemaakt; neemt *lood-zuiker*, een once; door konst gemaakt *ijzer-vitriool*, een half once; ieder bezonder tot een poeder gemaakt, mengt ze, dat ze als een papje of deeg worden, doet het op een verglaasde ſchotel, en zet 't eenige dagen in de lucht, tot dat het rood geworden is, dan geſtooten en in een vles gedaan zijnde, giet er vier oncen beste *brandewijn* op, en trekt er koud een *tinctuur* af: Zommige prijzen deeze *tinctuur* zeer tegens de teering; dog andere houden ze eer ſchaadelijk, dan voordeelig.

Men kan de *glette* of *glit* ook weder reduceeren tot lood, als men dezelve, gepoeijert, met koolen-ſtof, zo veel als er na het oog *glit* is, vermengt, het mengzel in een ſmeltkroes doet, dezelve wel toedekt of luteert, en dan voorts in 't begin een ſterk maar daar na een maatig vuur geeft, zo zal de *glit* weer volkoomen in lood veranderd worden.

GLID-KRULD; *Gelid-kruid*; *Lede-kruid*; in 't latijn *Sideritis*; *Ferruminatrix*; *Herba judaica*.

Daar zijn veele zoorten van *Sideritis* of *Glid-kruid* bij de oude Boranisten gemeld, dog die zommige bij het eene, en andere wederom bij een ander geſlacht ſtellen, en anders noemen; wij zullen maar van eenige gewag maaken die 't bekentst zijn, als

1. Het gladde breed-bladige *Veld-glidkruid*; *Sideritis arvenſis latifolia glabra*; *Alijsſum majus Tabernæmontani*; (*Betonica verticillata*, *calijcibus ſpinoſis*, LINN. *Sp. Pl.*)

2. Het gemeene ruige *Glid-kruid*; *Sideritis vulgaris hirſuta erecta*; *Sideritis vel Herba judaica I.* DODONÆI; TETRAHIT; (*Betonica verticillata*, *calijcibus ſpinoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het leggende *Berg-glidkruid*, met kleine bonte bloemen; *Sideritis montana parvo varioque folio*; (*Sideritis herbacea decumbens*, *calijcibus ſpinoſis*, *labio ſuperiore trifido*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. Het

4. Het kleine leggende *Glidkruid* met ſteekelige wervels; (*Sideritis herbacea decumbens, calicibus ſpinoſis; labio ſuperiori indiviſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft een vierkante geknoopte en getakte ſteng van een voet of wat meer hoogte, welke met langwerpige, ſmalle, weinig gekertelde, rouwe bladen, twee en twee aan de knoopen of leden tegens malkander overſtaande, bezet zijn, naar die van de malrouwe gelijkende, maar zijn ſmalder en langer; aan 't bovenſte der ſteng en takken koomen rondom kleine helm-bloemtjes, wervels wijze in ſteekelige kelkjes voort, die blauw, roodagtig of wit, maar zelden geel zijn, maakende zaamen een lange air uit; het zaad is kantig en zwart, vier bij zaamen in de kelkjes zittende.

De tweede zoort, ſchijnt maar een verandering van de eerſte te zijn, beſtaande meest daar in, dat de ſteng, takken en bladen hairig en grijs zijn, en de takken een weinig nederwaarts deinzen, en dat de wervel-blaadjes aan de wervels kort, puntig en geheel, maar die zelfde bladjes aan de voorige zoort langer, elliptisch-rond en gezaagt zijn; ze hebben beide een aangenaame reuk, naar die van de melisſe zweemende, inzonderheid de tweede.

De derde zoort verſchilt van de voorige, dat de tegen malkander overſtaande bladen langwerpig, bleek-groen en met een wit dons aan beide zijden bedekt, en aan haare uiterſte met drie inſnijdingen gekerft zijn, te weeten die beneden aan de ſteng of zijdtakken ſtaan, maar die bovenwaarts groeijen, zijn ſpits ongekerft en hebben geen ſteelen. De bloemen, ook wervels-wijze rondom de ſteel in ſteekelige kookers voorkoomende, zijn klein en kijken weinig uit de kelk, van koleur zwartagtig-purper, met een ſaffraan-geele navel en witte hals.

De vierde zoort, gelijkt genoegzaam na de voorige zoort, maar groeit kleinder en is daar van ook onderſcheiden, dat de bovenſte lip der bloem ongedeelt is.

Plaats. De eerſte en tweede zoorten, groeijen in Hoog-Duitschland omtrent Regensburg, Weenen, enz. in Frankrijk, Zwitſerland en elders, aan de kanten van de akkers, weiden en andere plaatzen. De derde en vierde zoorten worden gevonden in Zuid-Frankrijk en Italien: Zij zijn alle eenjaarig.

Eigenſchappen. Deeze kruiden hebben een afvaagende, zaamentrekkende en wondheelende kragt, inzonderheid de eerſte zoort; wordende gepreezen, om wonden en breuken te geneezen, als mede de verſtuikte leden, waar van ze de naam van *glidkruid* verkreegen heeft.

GLIM-WORM; *Glinſter-worm*; in 't latijn *Cicindula*; *Lucula*; *Noctiluca*; *Noctiviglia*, en *Pijrolampis*, en door de Franſchen *Ver luiſant* genoemt; (*Cantharis oblonga nigra, Thorace teſtacea margine laterali nigro*, LINN. *Faun. Suec.*); is een *inſect* of *gekorven diertje*, onder het geſlagt der *St. Jans vliegen* behoorende; alle de bovengenoemde benaamingen, heeft hij verkreegen door de hoedanigheid die hem eigen is, om 's nagts licht van zich te geeven.

De *glim-wormen*, die zo veelvuldig in de velden gezien worden, zijn alle wijfjes, dewijl men de mannetjes zelden vind; volgens de Heer LINNÆUS behooren deeze laatſten tot het geſlacht der *Spaanſche vliegen*, en derzelver vleugelen zijn met twee ſchubagtige ſcheeden bedekt.

Eene zeldzaamheid van dit diertje is, dat het wijfje altijd in dezelfde toeſtand blijft, en het mannetje een volkoomen verandering ondergaat; het is een gevleugelde *Tor*, en zijn wijfje een kruipend *inſect* met zes pooten, die bijna geen de minſte overeenkomst met het mannetje heeft.

Het lighaam van deeze is langagtig, en een weinig plat; van koleur zwart; aan het agterlijf zijn de plooijen en tepeltjes ook veel minder kennelijk; dog het voornaamſte onderſcheid, dat er tuſſchen mannetje en wijfje heerscht, is, dat het mannetje niet alleen vleugelen heeft, maar ook met dekſchilden bezet is; deeze dekſchilden zijn bruin, met twee verheven ſtreepen overlangs, deeze ſteeken uit over het agterlijf, en verſtrekken tot bedekking van de wieken; op ieder der twee agterſte ringen heeft het twee ſtippen, die zomtijds even als in het wijfje licht verſpreiden; de vleugels zijn korter dan het lighaam; zijn kop is breed en plat; zijn oogen dik en zwart.

Het wijfje gaat langzaam, en gelijkt veel op de *rups*; deszelfs kop is klein, platagtig, na de ſnuit puntig, hard en zwart; haar ſprieten zijn klein, en haar pooten middelmaatig lang; het lighaam is plat en uit tien ringen zamengeſteld, in plaats dat het lighaam van het mannetje er maar vijf heeft; de koleur is bruin, met een zwart vlakje op het benedenſte van den rug. De grootte van dit diertje is ongelijk, men vind er van een-vierde duim, en ook die de helfte grooter zijn; in het eerst word men geen kop gewaar, dewijl dezelve door een bruin-rood borst-ſchild, even als in de ſchildpadden is bedekt.

De *glim-worm* word dikwils bij dag gevonden, maar 's nagts onderſcheid men hem ligtelijk door het flikkerend licht, dat hij digt bij zijn ſtaart van zig geeft, en deeze flikkering koomt van onderen uit het lighaam voort, dienende als tot een gids voor het mannetje, om hem ter plaatze te leiden, daar zijn wijfje is; *dit licht* is zomwijlen zo ſterk, als dat van een gloeijende koole, en de ſtoffe, waar door het word voortgebragt, ſchijnt een waare *phosphorus* te zijn, welke als zweet uit het lighaam van het diertje word gedreeven; dit licht in het wijfje verflauwt en dooft zomtijds, zo dat ze in het geheel niet glimmen; dog het word op nieuw in beweeging gebragt en verſterkt, wanneer men het diertje tergt.

Volgens waarneemingen van den Heere TEMPLER, zie *Tranſact. Philoſ. de l'ann.* 1671. *N.* 72. *art.* 5. dringt het licht van dit diertje, door papier en zelfs houten doosjes, en dat het nauwelijks glimt, wanneer niet in beweeging is, en ſchoon in beweeging zijnde, zomtijds geen licht van zig geeft: Volgens GEOFFROIJ, beſpeurt men dit licht zomers veeltijds in de tuinen en velden: In ons land worden die het gemeenſte op de heidens en zandgronden gevonden.

SWAMMERDAM in zijne *Bijbel der Natuure*, *pag.* 283. had reeds de verandering, die het mannetje *glim-worm* ondergaat, waargenoomen; dewijl hij zegt, dat dit diertje, het welk hij de *Blinkende nagtmug* noemt, een *vliegende diamant* en *ſtarlicht* gelijkt, waarlijk tot de *torren* behoort; geevende zo veel licht, wanneer zij zich nog onder de gedaante van een zespootig wormpje bevind, als wanneer zij de geſtalte van een *tor* heeft aangenoomen.

Over dit *inſect* kan men verder nazien, de waarneemingen van RICHARD WALLER, te vinden in de *Tranſactions Philoſophiques*; als mede de fraaije Verhandeling van den Zweedſchen Kamerheer DE GEER, over dit diertje aan de Franſche Koninglijke Academie der

Weetenſchappen gezonden, zie *Memoires de Mathemat. & de Phiſſ. tom. II. Paris* 1755. *pag.* 261.

GLIS, zie RAT.

GLIT, zie GLETTE.

GLOBE; in het latijn *Globus*; betekent een ronde kloot of kogel; dog in een bijzondere zin, word daar door een kogel verſtaan, daar of onze geheele aarde, met alle de bekende landſchappen en wateren, in haare waare gedaante en legging op afgebeeld is; of op welke alle de bekende vaste ſterren vertoont zijn, zo als dezelve zig aan den hemel, in haare plaatzen, beelden en afſtanden van malkander vertoonen; zijnde op beide *globen* ook teffens de kringen getrokken en vertoont, die men zig gewoonlijk aan de hemel, en gelijkvormig op de aarde verbeeld. De eerſte word gewoonlijk *aardglobe* (*globus terreſtris*), en de tweede *hemel-globe* (*globus cœleſtis*) genoemt; beide ſtaan ze in een voet-geſtel, en zijn in een kopere kring, die over de aspunten gaat, beweeglijk.

Men bedient zig van de eerſte met veel nut bij het leeren van de *Geographie*, niet alleen om een klaarder denkbeeld van onze aardkloot en de legging der landſchappen en zeën, als mede van de kaarten te verkrijgen; maar ook om veele vraagſtukken, de *geographie* betreffende, te verklaaren en op te losſen, enz.; zie ook GEOGRAPHIE. De *hemel-globe* daar en tegen heeft zijn gebruik in de *Astronomie* of Sterrekunde, om de ſterren en haare plaatzen aan den hemel te leeren kennen, en insgelijks veele vraagſtukken, die de Sterrekunde betreffen, te verklaaren en op te losſen; zie STERREKUNDE.

GLOBOSUS; *Bolagtig*; dat de gedaante van een *bol* of *kogel* heeft.

GLOBULARIA: *Bellis cærulea*; *blauwe Maagdeliefjes*. Daar zijn verſcheidene zoorten van, waar van de volgende de bekendſte zijn.

1. De *gemeene Globularia* met een geblade ſteng; *Globularia vulgaris*; *Bellis cærulea, caule folioſo*; (*Globularia caule herbaceo, foliis radicalibus tridentatis, caulinis lanceolatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Globularia* met een naakte ſteng; *Globularia pijrenaica, folio oblongo, caule nudo*; *Bellis cærulea, caule nudo*; (*Globularia caule nudo, foliis integerrimis lanceolatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De doornige *Globularia*; *Globularia ſpinoſa*; *Bellis cærulea ſpinoſa*; (*Globularia foliis radicalibus crenato-aculeatis, caulinis integerrimis mucronatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De laage *Berg-globularia*; *Globularia alpina minima fruteſcens*; *Bellis cærulea montana fruteſcens*; (*Globularia caule ſubnudo, foliis cuneiformibus tricuſpidatis, intermedio minimo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft bladen, die naar die van de kleine maagdeliefjes gelijken, maar zijn dikker en gladder, en de wortel-bladen zijn drie-tandig; de bloemen, die op een ſteng van ongeveer zes à agt duimen hoogte voortkoomen; zijn klootagtig-rond en blauw van koleur; beſtaande uit veele kleine pijpbloemtjes.

De tweede zoort is veel grooter als de voorgaande, heeft bladen die langer en ſmaller zijn, en de ſtengen, daar de bloemen op voortkoomen, zijn naakt of bladeloos; de bloemen gelijken na de voorige.

De derde zoort heeft de wortel-bladen gekertelt en ſteekelig, maar de ſteng-bladen zijn geheel en ſcherppuntig; brengende ook diergelijke blauwe bloemen voort, als de voorige zoorten.

De vierde zoort is laag, en kruipt met haare takken over den grond, waar in ze uit de leden wortels ſpruiten; de bloemen koomen op korte ſtengen voort, en zijn mede blauw; maar daar zijn twee veranderingen van, welke in de gedaante van haare bladen iets verſchillen.

Plaats. De eerſte zoort groeit op bergagtige plaatzen van *Hoog-Duitſchland*, *Frankrijk*, *Italien*, enz. De tweede zoort word veel gevonden in de *Pijreneeſche*, *Oostenrijkſche* en andere *gebergtens*. De derde zoort koomt voort in de *gebergtens* van *Granada* in *Spanjen*; en de vierde zoort in *Oostenrijk*, *Hongarijen*, *Zwitzerland*, *Pijreneen*, en elders.

Ze worden bij ons ook wel in de bloemtuinen gekweekt, inzonderheid de beide eerſte zoorten.

Kweeking. De voortkweeking geſchied door ſcheuring, in het na- of voorjaar; maar dewijl ze geen ſterke wintervorst kunnen veelen, zo moeten ze in potten geplant, en 's winters in huis op een luchtige plaats voor de vorst bewaart worden.

GLOBULUS; *Orbiculus naſi*; de *bal* of *kogel*; dus word het einde van de neus genoemt.

GLOMERATUS, zie CONGLOBATUS.

GLORIOSA LINNÆI; *Methonica malabarorum*; *Lilium Ceijlanicum ſuperbum*; is een zoort van *fraaije lelie*, die op *Ceijlon*, *Malabar* en elders in *Oost-Indiën* groeit; men vind ze afgebeeld in COMMEL. *Hort. Amſt. I. pag. 69. tab.* 31. HERMAN *Hort. Lugd. Bat.* PLUKN. *Almagest.*

GLOSSOCOMIUM; dus word genoemt een Heelkundig werktuig, van hout gemaakt, en bijna als een kistje uitzienде, het welke dient bij been-breuken, om het been daar in te doen rusten. Ook word daar mede in de Heelkunde betekent een zodanig houten werktuig, daar men de ontleedde beenderen mede in zijn plaats brengt; gelijk het *Glosſocomium* van PETIT, HEISTER, en andere zijn.

GLOSSOPETRÆ, zie SERPENTS-TONGE.

GLOSSOPHARINGÆI MUSCULI; deeze naam word aan die menigte van beweegende ſpier-vezelen gegeeven, welke van de tonge af, tot in den ſlokdarm loopen.

GLOTTIS; is de latijnſche naam, welke aan de *ſpleet van het ſtrottenhoofd* word gegeeven; deeze ſpleet, die door het lelletje bedekt word, en waar door de lucht in de lucht-pijp word gevoert, en weder uitgelaaten, is eigentlijk dubbeld; zijnde de bovenſte geplaatst aan de zaamenkomst der twee kraak-beenderen, die de naam van *trechterswijze kraak-beenderen* (*arijtenoideæ cartilagines*) draagen; de andere, zijnde de benedenſte, word door die twee banden of *ligamenten* gevormt, die bij de *ventriculi galeni* leggen; na den aart van het te verrigtene geluid, word de bovenſte door de *ſchild- en trechters-wijze*, benevens de *rings-ſpleet-ſpieren* (*musculi thijreo* en *crijco arijtenoidæi*) verwijdert, en door de zamentrekkende ſpieren verſmald of vernauwt; en dewijl de ſpijs en drank boven of voorbij deeze ſpleeten in den ſlok-darm geleid worden, zo word dezelve ten tijde van het ſlokken door een kraakbeen van de *ſtrot-lap* (*epiglottis*) bedekt, wordende ter zelver tijd het *hoofd der luchtpijp* door de *keel-beens-ſchildwijze kraakebeens-ſpieren* (*musculi hijothijroidei*), het *tongebeen* door de *priemswijze tongebeens-ſpieren* (*musculi ſtijlo-cerato-hijoidei*),

dei), en de tong zelven door de *priemswijze tong-ſpier* (*musculi ſtiljlo gloſſi*) opwaarts getrokken, waar door de ſpleet naauw met haar dekzel word vereenigt, en dus geen gevaar loopt, dat er iets inraake: In de huid der *glottis*, die klieragtig is, zitten eenige ſlijm-buisjes, om dezelve te bevogtigen, dewijl zij door de geduurige been en weergaande lucht, aan droogte is blootgeſtelt; ook ontvangt deeze ſpleet veel vogt uit het regt tegen overhangend lelletje en de beide amandelen.

GLUMA; *Locusta*; de *Duist* of *Kaf*; is de kelk der koorn-airen, waar in het zaad zit.

GLUMOSUS; *Duist-* of *Kafagtig*; *Glumoſus flos*, *Duist-* of *Kaf-bloem*; *Glumoſæ plantæ*, *Duist-* of *Kaf-planten*, die koorn-airen voortbrengen.

GLUT; *Meer-Hoen*; in 't lat. *Glottis*, ook *Pluvialis major*; (*Scolopax roſtro recto*, *baſi inferiori rubro*, *pedibus virescentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze vogel, onder het geſlagt der *Sneppen* behoorende, heeft de groote van omtrent agt duimen; de bek is ruim drie, en de ſtaart twee en een derde duim lang; van bovenen is zijn koleur donkerbruin met de randen der pennen witagtig; van onderen is hij wit; de hals is mede wit dog met bruine vlakken overlangs getekent; de keel is ros-verwig; de ſtuit bruin met wit gerande vederen; de ſtaart pennen zijn wit, met zwarte dwars-ſtreepen; de bek is bruin, en de pooten, die zeer lang zijn, groenagtig-zwart.

Het vleesch van deeze vogel, die zig in Europa aan de kanten der rivieren, ſlooten en moerasſen onthoud, word gezegt, ſmaakelijk te zijn.

GLUTÆI MUSCULI; duś worden drie ſterke ſpieren genoemt, tegen en onder de beide *draaijers* of *uitſteekzels op de zijde des heupebeens* (*trochanteres*) liggende; dezelve ontſtaan in de uitwendige vlakte van het *heupebeen* (*ileum*), en dienen om de dije uit te ſtrekken.

GLUTEN, zie LIJM.

GLUTIA; deeze naam word aan de twee kleine verheffingen of uitpuilingen der hersſenen gegeeven, die eertijds de billen (*nates*) genoemt wierden.

GLIJCINE LINNÆI; is een planten-geſlagt, waar onder verſcheidene zoorten behooren, en onder anderen ook de *Abrus*, en *Apios Americana*; zie aldaar.

GLIJZIJRRHIZA, zie ZOETHOUT.

GLIJZIJRRHIZA SIJLVESTRIS; deeze naam word mede aan een zoort van *Astragalus* gegeeven; zie aldaar.

GNAPHALIUM; *Elichrijſſum*; *Roer-kruid*; *Loop-kruid*; *Melizoen kruid*. Zeer veele zoorten zijn er van dit kruidgewas, waar van wij maar alleen de bekendſte en voornaamſte zullen verhandelen; welke de volgende zijn.

1. Het *gemeene Gnaphalium*, of het eigentlijke *Roer-* of *Loop kruid*, ook *Engel bloem* en *Schimmel-kruid* genoemt; *Filago*; *Centuncularis*; *Centunculus*; *Gnaphalium vulgare majus*; (*Gnaphalium caule erecto dichotomo*, *capitulis globoſis axillaribus terminalibusque*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het *gemeene Berg-Gnaphalium*; *klein Nagelkruid* en *Kattepootjes* genoemt, met purpere, witte of bonte bloemen, en met korter of langer bladen en bloemen; *Gnaphalium montanum*; *Piloſella minor* DODONÆI; (*Gnaphalium caule ſimpliciſſimo*, *corijmbo ſimpliçi terminali*, *ſarmentis procumbentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het *Berg-Gnaphalium* met heel ruige bloei-bladen omringt; *Gnaphalium alpinum pulchrum*; *Leontopodium* DODONÆI; (*Gnaphalium caule ſimpliciſſimo*, *capitulo terminali*, *bracteis hirſutiſſimis radiato*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. Het *Americaanſche Gnaphalium* met breede bladen; *Gnaphalium latifolium Americanum*; (*Gnaphalium foliis lineari-lanceolatis acuminatis alternis*, *caule ſuperne ramoſo*, *corijmbis faſtigiatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. Het *Africaanſche Gnaphalium* met langwerpige, boven groene en onder grijze bladen, en geele bloemen; *Elichrijſſum Africanum*, *folio longo ſubtus cano ſupra viridi*, *flore luteo*; (*Gnaphalium foliis lanceolatis ſemi-amplexicaulibus*, *caule inferne ramoſo terminali*, LINN. *Sp. Pl.*)

6. Het *Africaansch Gnaphalium* met langwerpige ſmalle bladen, en roodagtige bloemen, die op 't laatst goud-geel worden; *Elichrijſſum Africanum folio oblongo anguſto*, *flore rubello poſtea aureo*; (*Gnaphalium foliis linearibus lanceolatis*, *caule inferne ramoſo*, *corijmbo decompoſito terminali*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. Het *Africaanſche Gnaphalium* met langwerpige, wollige, ſteng-omvattende bladen, en geele bloemen; *Elichrijſſum Africanum*, *folio oblongo tomentoſo caulem amplectente*, *flore luteo*; (*Gnaphalium foliis amplexicaulibus ſpatulatis*, *ramis patentibus*, *corijmbis aggregatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

8. Het *Africaanſche Gnaphalium* met langwerpige wollige bladen, en rooſen-verwige bloemen; *Gnaphalium latiore folio*, *Æthiopicum*, *flore roſeo*, *calijculis ſpinoſis*; (*Gnaphalium foliis oblongis tomentoſis*, *ſeſſilibus*, *capitalis foliоſis villoſiſſimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

9. Het *Africaanſche Gnaphalium* met lang-ronde wollige, gezenuwde, ſteng-omvattende bladen, en groote witte bloemen; *Elichrijſſum Africanum lanuginoſum latifolium*, *calijce floris argenteo & amplisſimo*; (*Gnaphalium foliis amplexicaulibus ovatis nervoſis utrinque lanuginoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

10. Het *Africaanſche ſtinkende Gnaphalium* met breede bladen, en zilver- of goud-verwige bloemen; *Gnaphalium Africanum latifolium fœtidum*, *capitulo argenteo*; (*Gnaphalium foliis amplexicaulibus integerrimis acutis*, *ſubtus tomentoſis*, *caule ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

11. Het *Africaanſche ſtinkende Gnaphalium* met ſcherpe gegolfde ſteng-afloopende bladen, en zilver- of goud-verwige bloemen; *Elichrijſſum graveolens acutifolium*, *caule alato*; (*Gnaphalium foliis decurrentibus acutis undatis ſubtus tomentoſis*, *caule ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte gemeene zoort ſchiet eenige takkige grijze ſtengen uit de wortel op, van min of meer een voet hoogte, die met langwerpige, ſmalle wolagtige bladen bezet zijn, op welkers toppen, als mede zomtijds in de oxels der bladen, kleine geele bloemtjes in ronde ruige hooftjes voortkoomen, die op het laatſte in ſtuifjes verwaaijen.

Daar zijn ook nog eenige mede-zoorten van, die breeder of ſmaller bladen hebben, eenigzins anders groeijen, en de bloei-hoofdjes in de oxels of pijramids-wijze voortbrengen.

De tweede zoort heeft kleine langwerpige hairige grijze bladen, tuſſchen welke korte enkelde ſtengetjes voortkoomen, op welke kleine ronde trosjes, met bloemen groeijen, die purperagtig, wit of bont en droog zijn; de plant loopt met rankjes over de grond, die in de leden wortels ſpruiten, waar door ze zig ſchielijk vermeerdert.

De derde zoort heeft lange ſmalle hairige grijze bladen, van een paar duimen lengte, tuſſchen welke korte ſtengjes uit de wortel opſchieten, met bladjes bezet,

op

op welke een rond bloem-trosje voortkoomt, uit kleine donker-purperagtige bloemtjes beſtaande, dat rondom met verſcheïde heel ruige bloei-bladen ſterswijze bezet is. Daar is ook eene verandering van, met korter bladen.

De vierde zoort ſchiet uit de wortel ſtengen op van twee tot drie voeten hoogte, die bovenwaarts takkig en met ſmalle bladen bezet zijn, welke ongeveer een vingers lengte hebben, en van bovenen groen maar beneden grijs zijn: Op de toppen der takken koomen digte trosſen met kleine bloemen voort, die uit witte zilververwige blinkende bloem-bladjes beſtaan, en van binnen geel zijn. De wortel loopt ſterk en ver onder de grond voort, ſpruitende jaarlijks nieuwe ſtengen uit de grond, welke in 't begin, als ze uit de grond voor den dag koomen, wegens haare witheid en hardigheid, niets anders dan dons of ſcheerwolle ſchijnen te zijn.

De volgende vijf zoorten (No. 5 tot 9.) zweemen in gedaante en groei-wijze ook veel na de voorige zoorten, en worden door haare gemelde benaamingen niet bezwaarlijk onderſcheiden en gekent.

De tiende zoort heeft groote breede puntige bladen, die deſteng omvatten en beneden wolagtig zijn; de ſtengen ſchieten tot anderhalf of twee voeten hoogte op, zijn getakt en brengen veele witte zilver- of geele goud-verwige blinkende bloemen voort, die droogagtig zijn, gelijk die der meeste deezer planten. Het geheele gewas heeft een zwaaren ſtinkende reuk.

De elfde zoort gelijkt meest na de voorige, maar de bladen loopen bij de ſteng af en zijn gegolft Het heele gewas heeft ook een zwaare reuk.

Plaats. De *eerſte* zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz. op zandige, doornige plaatzen en in de bosſchen; zijnde eenjaarig. De *tweede* zoort groeit mede aldaar, op de dorre heidens en andere drooge bergagtige plaatzen. De *derde* zoort word gevonden in de gebergtens van Zwitſerland, Walliſerland, Oostenrijk, Hongarijen, enz. De *vierde* zoort komt natuurlijk voort in Noord-America, Siberien en in andere heel noordelijke gewesten van Europa. De overige *zeven* zoorten hooren in Ethiopien te huis, en de beide laatſte zijn tweejaarig. Men kweekt ze ook alle, behalven de eerſte zoort, wegens haare aardige bloemen, bij ons in de bloem-tuinen.

Kweeking. De tweede, derde en vierde zoorten worden door ſcheuring ligtelijk voortgekweekt, en kunnen onze ſtrengſte winter-koude heel wel verdraagen: De vijfde, 6, 7, 8 en 9de zoorten worden ook op dezelfde wijze vermeerdert, maar zijn tederder, kunnende geen harde vorst uitſtaan, en moeten derhalven daar tegen gedekt, of, dat beter is, in potten geplant zijnde, winters in het oranje-huis voor de vorst bewaart worden, maar men moet haar bij zagt weer veel verſche lucht geeven, om dat ze anders te geil groeijen en weinig bloeijen of geheel bederven; als de vorst in het voorjaar over is, zet men ze weder buiten huis, en geeft haar een warme ſtand-plaats; men kan ze als dan ook wel uit de potten met de aarde zonder veel roering, in de grond op een warme plaats tegen een muur of elders planten, en in 't najaar in de maand September, weder in potten zetten, op welke wijze zij beter zullen bloeijen; ook blijven ze op een zodanige plaats veeltijds over, als de winter zagt is, en men dezelve een weinig voor de vorst dekt.

De twee laatſte zoorten, worden in 't voorjaar op een warme plaats tegen een muur, ſtaket, of rabat gezaait, daar men ze laat voortgroeijen en verdunt; of men kan d jonge planten daar na op een diergelijke plaats, op ee kleine voet afſtand verplanten; ze kunnen onze winterkot de tamelijk tegenſtaan, als die niet heel hard is, en dezelv in een drooge grond ſtaan, maar in ſtrenge winters gaa ze ligtelijk uit, weshalven het goed is, dat men eenig in potten plant, die men 's winters in huis bewaart, e het volgende voorjaar in de grond zet. Ze bloeije in het tweede jaar na de zaaijing en verſterven als dan na dat ze rijp zaad gegeeven hebben.

Eigenſchappen. De eerſte zoort heeft een maatig zaa mentrekkende kragt, en word voor een zeer goed middc geagt in de buik- en roode-loop, bloed-ſpuwen en ove vloedige maand-ſtonden; als mede voor de verzweering der keel, als men het zap met water en melk mengt; o het kruid daar in wat kookt, en er mede gorgelt.

De bloemen van alle deeze zoorten kan men opdroo gen en tot drooge winter-bouquets gebruiken; zijnde daa toe mede van de voornaamſte en fraaiſte, op wat wijz het opdroogen best geſchied, zie op 't artijkel BLOEM *pag.* 211.

GNAPHALIUM LUTEUM, is de *Stoechas citrina* zie ELICHRIJSUM.

GNAPHALIUM (ROOS-); in 't latijn *Gnaphalium roſeum*; (*Filago floribus ſeſſilibus terminalibus, foliis fi ralibus majoribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas heeft kleine langwerpige hairig grijze bladen, tusſchen welke een korte ſteng opſchie met eenige bladen bezet, welke boven omtrent de blo men veel grooter als de benedenſte zijn; koomende d bloemen op de top der ſteng in trosjes voort.

Plaats. Het zelve word gevonden in de duinen va Holland, Zeeland, Flaanderen, in Frankrijk en elder en is eenjaarig.

GNAPHALIUM (ZEE-); in het latijn *Gnaphalium maritimum*; *Gnaphalium maximum* DODONÆI; (*Filag tomentoſa, corijmbo ſub-ramoſo, foliis ſuperioribus major bus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel verſche dene getakte ſtengen op, diemet langwerpige ſtompe bl den bezet, en gelijk ook de ſtengen en takken zeer wo lig en daar door wit zijn; op welkers top een iets ve deelde bloem-tros voortkoomt met kleine geele bloem tjes.

Plaats. Het zelve groeit niet verre van de zee-ku ten, in Engeland, Frankrijk, en aan de Middelandſch zee; zijnde eenjaarig.

GNIDIUM, zie COCCOGNIDIUM.

GOBIO, zie GOVIE.

GODDELIJKE STEEN; in het latijn *Lapis Div nus*; is een door konst gemaakte ſteen, die in veelerl oog-gebreken zeer dienſtig is, en op de volgende wijze b reid word: Neemt *Cijperſche vitriool*, gezuiverde *ſalp ter* en *rots aluin*, van elks twee oncen, ſtampt het all onder malkander, en zet het in een nieuwe verglaas pot eerst op een zagt vuur te ſmelten, daar men n derhand een weinig *heet water* bij doet, tot dat alles g ſmolten en heel heet is, als dan doet 'er een half drac ma geſtootene *camfer* bij, roert het met een heete ſp tel wel door malkanderen, en als de *camfer* wel geſm ten, en met de andere ſtoffen vermengt is, dekt de pot m zijn dekzel toe en maakt hem rondom digt met een de van meel; laat hem vervolgens 24 uuren lang aldus ſta te verkoelen; als dan breekt hem in ſtukken, en bewa de ſteen in een glas, wel geſtopt, om niet te vervlieg

Gebruik. Men laat een half drachma van de *ſteen*, geſtooten, in een thee-kopje vol *gemeen* of *rooſe-water* ſmelten, en doet er dan een druppel van laauw-warm in het oog of de oogen, driemaal 's daags, 's morgens vroeg, 's middaags, en 's avonds als men na bed gaat. Dit water maakt de oogen helder, verſterkt en zuivert die; neemt de roodheid en beginnende vlekken en ſtaar weg.

GODLOOSE; *Godslasteraar*; *Impius*; word een zulke door verſtaan, welke opentlijk van een God kwaad ſpreekt, of er mede ſpot, dien hij in de grond van zijn hart aanbid. Men moet de ongeloovige niet met de *Godslasteraar* verwerren; de ongeloovige is een beklagensweerdig mensch; de *Godslasteraar* in tegendeel een deugeniet, die de menſchelijke zamenleeving onweerdig is, en niets dan de uiterſte verachting verdient.

GODSDIENST; in het latijn *Religio*. Dit woord, zo als het in het gemeene gebruik voorkomt, betekent twee dingen: Voor eerst, de gevoelens, welke men heeft van God en Goddelijke zaaken; ten tweeden, de wijze en manier van den dienst, welke men God toebrengt. Bij voorbeeld, als men ſpreekt van de Roomſche Religie of Godsdienst, zo verſtaat men daar door en de gevoelens, welke de Roomschgezinde hebben over Goddelijke dingen, en de wijze die zij hebben, om God te dienen. Te recht word de Godsdienst onderſcheiden in de *Natuurlijke*, en de *Boven-natuurlijke*, of liever de *Geopenbaarde*. De eerſte is, welke uit het ingeſchaapen licht der reden en conſcientie kan afgeleid worden: De andere, welke wij of geheel niet, of ten minſten zo volkomen niet zouden weeten, als ze ons door God niet geopenbaart wierde. Bij voorbeeld, de meeste Wetten, die God wel eer aan Israël gegeeven heeft, behelsden een geopenbaarden Godsdienst. De natuurlijke Godsdienst moet niet verwart worden met de Heidenſche, gelijk veele doen, inzonderheid ten opzigte van de Zedekunde, welke het weezentlijkſte gedeelte van den Godsdienst uitmaakt; want zelfs de wijste onder de Heidenen waaren van jongs af zodanig met vooroordeelen, ontſtaande uit die algemeene onkunde en bijgeloovigheid, welke onder hen heershte, bezet, dat ze het zuivere licht der reden, niet zo als het behoorde, gebruikt hebben, en derhalven zo verre niet hebben konnen koomen in de natuurlijke Godsdienst, als wij nu konnen doen, welker verſtand door het licht des Euangeliums is opgeheldert. En daarom is het meermaalen nodig geweest, om dat de menſchen het ingeſchapen licht der reden niet wel gebruikten, dat God hen dingen openbaarde, of wetten voorſchreef, welke zij anders door dat licht hadden konnen weeten. De *Natuurlijke Godsdienst* is de eigentlijke en oorſpronkelijke, waar aan de *Geopenbaarde* moet getoetst worden; want de laatſte, als ze waar zal weezen, kan met de eerſte niet ſtrijden. Het groot oogmerk van de geopenbaarde Christelijke Godsdienst, welke wij belijden, is ook, om aan de natuurlijke Godsdienst deszelfs regten luister en volmaaktheid te geeven, en dezelve onder de menſchen te herſtellen; dus bij voorbeeld, behelst de Christelijke Zedekunde niets, of wij kunnen uit de onfeilbaare waarheden der reden de billijkheid en beraamelijkheid daar van aantoonen; en het geene met de gezonde reden niet kan worden overeengebragt, moet men niet denken in de zedekunde vervat te weezen. Hierom noemt PAULUS onzen Godsdienst *een redelijke Godsdienst*, Rom. XII: 1.

Daar is geen grooter verſchil onder de menſchen, als over den Godsdienst; en in geen zaak diende anders meer eensgezindheid te weezen. Vier Hoofd-Godsdiensten of Religien zijn er in de waereld, de Joodſche, de Heidenſche, de Mahometaanſche, en de Christelijke. De Jooden meenen, dat de Wet van MOSES van een eeuwigduurende inſtellinge is, en houden daar nog aan vast; zij verwagten daar en boven ook nog den Meſſias, die in het O. T. belooft was, en die ons in de perzoon van den Heere JEZUS CHRISTUS is geſchonken. De Heidenſche Godsdienst is over het gemeen genoomen, niet anders als een bijgelovige afgodendienst; hunne Goden waaren inzonderheid de Hemelſche Lichten, Zon, Maan en Sterren, het welk de oudſte afgodendienst is in de waereld; verder onzigtbaare weezens, voortreffelijker als de menſchen, die wij Engelen noemen; en eindelijk afgeſtorvene menſchen, die groote diensten aan het vaderland beweezen hadden, en na hun dood vergood wierden: De zedekunde, voor zo ver dezelve de pligten ontrent zijn evenmensch behelst, is onder veele Heidenſche volkeren, onder welke een geregelde burgerlijke maatſchappij ſtand greep, zeer voortreffelijk geweest. De Christelijke Godsdienst is die, welke door Christus en de Apostelen gepredikt is geworden, en moet geleert worden uit de Schriften des N. T. In de drie eerſte eeuwen is dezelve genoegzaam in haar oorſpronkelijke zuiverheid en eenvoudigheid bewaart gebleeven; maar zedert dien tijd, wanneer een algemeene onweetenheid het gantſche Christendom overſtroomde, is ze langs verſcheide trappen door zeer veele wangevoelens en bijgeloovigheden grootelijks bedorven geworden, welke door het gezach van Pauzen en Concilien de Kerk zijn opgedrongen, wordende die geene, welke zig daar aan niet wilden onderwerpen, wreedelijk vervolgt; alwaarom zig na de elfde eeuwe, veele van de gemeenſchap der publijke Kerk hebben afgezondert: Dog welke affcheidinge, gelijk men weet, voornaamelijk geſchied is in de zestiende eeuw, ten tijde van de Reformatie, onder aanvoeringe van ZWINGLIUS, LUTHERUS en andere; wordende zedert dien tijd, die Kerke, in welke de oude dwaalingen en bijgelovigheid nog ſtand grijpen, genoemt de Roomſche of Roomsch-Catholijke; gelijk die gene, welke zich daar van hebben afgeſcheiden, Proteſtanten of Hervormde. Maar het is te beklaagen, dat deeze, die uit de Roomſche Kerke uitgegaan zijn, om dat zij zig niet aan eenig menſchelijk gezach, maar alleen aan den regel van Gods Woord, wilden onderwerpen, dat zelve gezach tegens malkanderen hebben in 't werk geſtelt; want over verſchillen van minder belang, die weinig of geen invloed hebben op de practijk en de deugd, hebben ze elkander onderling veroordeelt, en niet in liefde willen verdraagen; en zijn dus in verſcheide Secten of Godsdienstige Gezintheden geſcheurt geworden, als daar zijn de Lutheraanen, Gereformeerden, Mennonijten, Remonſtranten, enz.

GODSGELEERTHEID; in het latijn *Theologia*, van het griekſche θεος *God*, en λογος *redenvoering*; is in het algemeen genoomen, de kennis van *God* en de *Goddelijke zaaken*, zelfs ten aanzien van de kunde, die men er door het licht der natuur van kan verkrijgen. Het is in deezen zin, dat ARISTOTELES *Metaphiſic. lib. VI.* dat gedeelte der Wijsgeerte, het welke van *God*, en eenige zijner eigenſchappen handelt, *Godsgeleertheid* noemt; mede gaven de Heidenen aan hunne Dichters de naam van *Godsgeleerden*, om dat zij in hen een meerdere trap van kennis, ten aanzien van den aart der *God-*

heid, en de geheimen der Godsdienst veronderſtelden, dan in andere menſchen.

De Ouden hadden drie zoorten van *Godsdienst*; als

I. De *Mijthologiſche* of *Fabelagtige*, welke onder de Dichters in bloei was, en inzonderheid zijne betrekking had op de *Theogenie* of *generatie der Goden*.

II. De *Staatkundige*, die door de Vorsten, Regenten, Priesters, en het ligbaam der volkeren omhelst wierde, als de nuttigſte en noodigſte weetenſchap, voor de gerustheid, zekerheid en voorſpoed van den Staat.

III. De *Phijſicque* of *Natuurlijke Godsgeleertheid*, door de Wijsgeeren aangekweekt, als eene weetenſchap, het meeste met de natuur en de reden overeenkoomende; zij erkenden maar een eenig *God*, dien zij *Opperweezen* noemden; benevens *Duivelen* of *Genium*s, dien zij als middelaars tusſchen God en de menſchen aanmerkten.

Onder de Christenen word het woord *Godsgeleertheid* in verſchillende zinnen genoomen: De Oudvaders, en wel voornaamelijk de Grieken, zo als BASILIUS en GREGORIUS VAN NAZIANZENEN, hebben die naam inzonderheid aan dat gedeelte der Christen leer gegeeven, welke over de Godheid handelt.

Maar in een uitgeſtrekte zin, bepaalt men de *Godsgeleertheid* te zijn, eene weetenſchap, welke ons onderwijst, wat wij van *God* moeten denken; en de wijs, hoedanig hij begeert, dat wij hem zullen dienen, men verdeelt dezelve in twee zoorten; welke zijn de *Natuurlijke*, en *Boven-natuurlijke* of *Geopenbaarde Godsgeleertheid*.

De *natuurlijke Godsgeleertheid* is de kennis, die wij van God, en zijne eigenſchappen, enkel door het licht der natuur en reden, als mede door het beſchouwen der wonderwerken, die niet als door hem kunnen voortgebragt zijn, verkreegen hebben.

De *boven-natuurlijke* of *geopenbaarde Godsgeleertheid*, is eene weetenſchap, die zig op geopenbaarde grondbeginzelen vestigende, beſluiten maakt, zo wel ten aanzien van God, zijn aart, eigenſchappen, enz., als over alle andere dingen, die eenige overeenkomst met God kunnen hebben; waar uit volgt, dat de *Godsgeleertheid* in deszelfs handelwijze, het gebruik der reden bij de zekerheid der openbaaring voegt; of dat zij gedeeltelijk gegrondvest is op het licht der openbaaringe, en gedeeltelijk op dat der reden.

Alle de waarheden, waar van zig de *Godsgeleertheid* het onderzoek voorſtelt, zijn beſpiegelende of wel beoeffenende; en diensvolgens word dezelve onderſcheiden in *beſpiegelende*, en *beoeffenende* of *zedelijke Godsgeleertheid*. De *beſpiegelende Godsgeleertheid* is die, welke niet anders tot onderwerp heeft, dan om de leerſtukken der Godsdienst, voor zo verre zij moeten gelooft worden, te bepaalen, op te helderen, en te verdedigen. De *zedelijke* of *beoeffenende Godsgeleertheid*, bezigt zig om de plichten van den Godsdienst te bepaalen; handelt van deugden en ondeugden; ſchrijft regelen voor, en bepaalt het geen recht of onrecht, geoorlooft of niet geoorlooft is, in de ſchikking en beſtiering van den Godsdienst.

GODS-GENADE; *Kleine Vinger-hoed*; *Digtkruid*; *Nieskruid*; in 't latijn *Gratiola*; *Gratia Dei*; *Centaurium aquaticum*; *Digitalis minima*, *Gratiola dicta*; (*Gratiola floribus pedunculatis*, *foliis lanceolatis ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel eenige vierkante ſtengen op, van ongeveer een kleine voet hoogt die met veele ſmalle langwerpige, puntige, gezaagde gezenuwde bladen bezet zijn, twee en twee tegen e ander over ſtaande; de bloemen koomen uit de ox der bladen op dunne ſteeltjes voort, welker gedaan na een *vingerhoed* zweemt, en zijn purperagtig of w waar na kleine eijronde zaadhuisjes volgen, welke kle rosagtig zaad in twee celletjes bevatten. De wortel dun, wit, knoop- en vezelagtig, en kruipen onder grond voort, gelijk het hondsgras.

De geheele plant heeft een zeer bittere, iets zaame tiekkende ſmaak, maar geen reuk.

Plaats. Dezelve groeit in Hoog-Duitschland, Fran rijk, Italien en elders, op vogtige broekagtige plaatzen in de weiden, bosſchen, enz. Bij ons word ze zomtij in de hoven gekweekt: In Italien word ook een vera dering gevonden met geele bloemen.

Kweeking. Dezelve geſchied ligtelijk door ſcheurin der wortelen; maar men moet haar een vogtige zandagt ge grond geeven, dewijl in ze drooge gronden niet tier maar bederft; en ze kan onze winterkoude tamelijk w verdraagen.

Eigenſchappen. Dit kruid heeft een zeer ſterke pu geerende kragt, en doet ook dikwils teffens braake drijvende de water-, ſlijm- en galagtige vogten uit de a gelegenſte plaatzen des ligbaams, en is derhalven he dienstig tegen de bleeke-, geel- en water-zugt, veroude de langduurige ander- en derden-daagſche koortzen, he pe-jicht, en drijft de wormen uit. Men gebruikt da van het aftrekzel, van een halve handvol versch kruid maar droog zijnde, van een tot twee à drie drachmen in *wijn* of *water* getrokken; en dit aftrekzel purgeert ſte ker als het zap: Men kan ook het gepoeijerde kruid ge ven van een tot twee ſcrupels, in een oublie, da men wat gepoeijerde *caneel* of *anijs-zaad* kan bij mengen tegens de krimpingen: Men maakt er ook *extract* van waar van de *doſis* is tot twee ſcrupels; maar dit purgeer middel moet voorzigtig, en niet anders dan bij ſterk natuuren, of met andere zagter en temperende middele vermengt, gebruikt worden; dog dit kruid is hier te lan de weinig bekent en in gebruik.

GODS-VOGEL, zie PARADIJS-VOGEL.

GOEDE HENDRIK; *Lammekens-oor*; *Algoede*; *W de Spinagie*; *Honds-melde*; in 't latijn *Bonus Henricus Tota bona*; *Lapathum unctuoſum*; (*Chenopodium foliis tr angulari-ſagittatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruidgewas, zijnde een zoort va *Melde*, heeft driekantige, pijlformige, puntige bladen aan lange ſteeltjes zittende, die witagtig en als met me beſproeit zijn; uit de wortels ſpruiten verſcheide dikk ſtengen, van een voet en meer hoogte, welke met blade en ſpruiten, die na bovenwaarts kleinder worden, bez zijn; aan de top der ſtengen, en in de oxels der bladen na bovenwaarts, koomen lange druif trosies op ſteeltj voort, die uit veele kleine groene knopjes beſtaan, wa na 't zaad volgt, 't welke na dat van de *melde* gelijkt. D wortel is dik en lang, en meest doorgaans in verſcheid takken gedeelt, zijnde van binnen geel.

Plaats. Dit gewas groeit op ongebouwde plaatzen naast de wegen, heggen, tuinen en elders, in Hoo en Neder-Duitschland, enz. Daar is ook een groo zoort van, die in Frankrijk groeit, en wat korter ron agtiger bladen heeft. Men kweekt ze ook in de tuine voor het keuken-gebruik.

Kweeking. Dezelve geſchied door 't zaad, dat men

het voorjaar op een bed in een goede losse vette grond niet al te digt zaait, of de opgekoomene jonge planten verdunt, tot op een voet afstand; men kan ze ook verplanten, dog beter is het, dat men ze niet verplant, en men moet ze vervolgens van 't onkruid schoon houden, zo zullen ze niet nalaaten wel te groeijen, en kunnen eenige jaaren duuren.

Eigenschappen. Het heeft een verwarmende, verweekende, afvaagende, zuiverende, en laxeerende kragt; en de wortel zo wel als het kruid worden gepreezen om de pijnen te stillen, de wonden te zuiveren en te heelen, de long te zuiveren, en de verzweringe in dezelve te genezen; men gebruikt 't inwendig ook met nut in clijsteeren; als mede tegen de vlekken en schurftheid der huid.

De bladen worden in de keuken ook gebruikt tot zoppen en moes, gelijk de spinagie, melde en beete, het zij alleen of met deeze kruiden vermengt; zijnde aldus heel dienstig voor menschen die hardlijvig zijn, om den buik zagtjes los te maaken.

Daar is ook nog een ander kruid, dat de naam van *Goede Hendrik* (in 't fransch *Toute bonne*) draagt, zijnde de *scharlei* of *herminum*; wesbalven men dezelve niet met elkander verwarren moet: Ook is er een kruid, dat *Kwaade Hendrik*, (*malus Henricus*) genoemt word, zijnde de *Dentaria*; zie TAND-KRUID.

GOLD-ERTZ, zie IPECACUANHA.

GOM; in 't latijn *Gummi*; is een verdikt hard vogt, dit uit de planten, en wel voornaamelijk uit de boomen vloeit, en zig aan de bast, botten of bladen van tijd tot tijd aanzet; het bestaat uit slijmagtige deelen, en laat zig in het water oplosfen, en ook weder door evaporatie verdikken; maar *harsagtig gom*, *gummi-resinosum* of *gummi-resina*, is een *gom*, dat ten deele uit slijmagtige, en ten deele uit olie- of harsagtige deelen bestaat, die in het water niet wel ontbindbaar zijn, maar wel de slijmagtige, en daar en tegen de harsagtige deelen in olie; gelijk bij voorbeeld het *gom-galban* van zodanige zoort is; en deeze *harsagtige gommen* koomen meest uit kroontjes-draagende planten of kruiden (*umbelliferæ*) voort.

Daar zijn verscheiderhande *gommen* en *harsagtige gommen*, die in koleur, smaak, dikte, enz., van elkanderen verschillen.

GOM AMMONIAK; in het latijn *Gummi ammoniacum*; zie AMMONIACUM.

GOM ANIME, zie ANIME GUMMI.

GOM (ARABISCHE), zie ARABISCHE GOM en EGIJPTISCHE DOORN.

GOM BDELLIUM, zie BDELLIUM GUMMI.

GOM BENZOIN, zie BENZOIN.

GOM (BOOMVEILS), zie KLIMOP.

GOM CANCANUM, zie ANIME en CANCANUM.

GOM CARANNA, zie CARANNA.

GOM COPAL; op het artijkel *Copal* hebben wij deeze *gom* beschreeven, en gezegt, dat dezelve veel dient voor de schilders en verlakkers, om er een heerlijke *lak-vernis* van te maaken, moetende dezelve tot dien einde opgelost worden; maar dewijl dit bezwaarlijk geschieden kan, of zulks ten minsten aan weinige bekent is, zo moeten wij hier, eer we aan het artijkel van het bereiden van allerlei *vernissen* toekoomen, aanwijzen, hoe men dezelve oplosfen kan, op de volgende wijze.

Om de Gom-copal op te losfen.

Smelt de *gom-copal* in een ijzere lepel over het vuur, en giet hem dan af, op dat alle onzuiverheden daar van afkoomen, welke te rug blijven; smelt daar na ook *colophonie* op dezelfde wijze, en giet hem af van het onzuivere; vervolgens neemt van de gezuiverde *copal*, en van de gezuiverde *colophonie*, van elks even veel, smelt het langzaam in de lepel zaamen: Op deeze wijze lost de *colophonie* den *copal* op, en de vermengde massa laat zig in elk sterke *spiritus* of *geest* oplosfen; dewijl de *colophonie* tot een medium verstrekt, waar door de deelen van de *copal* gescheiden, en oplosbaar worden. Deeze aldus in *spiritus* opgeloste *copal*, is een heerlijk *lak-vernis*, om allerlei gladde cierlijke houtwerken, als mede ijzerwerken mede te verlakken.

Andere manier.

Stoot de *copal* in kleine stukjes, doet ze in een potje, en kookt ze heel sterk in *regen-water*, tot dat er als een witte melk van koomt; giet dezelve dan af, en er weder ander water op, en kookt het weder als vooren, tot dat er een witte melk verschijnt; herhaalt dit zo lang, tot dat de *copal* alle tot melk in het water verkookt is; giet daar na de afkookzels bij malkander, en druipt allengskens *goede wijn-azijn* daar in, zo precipiteert-zig de *copal*; giet dan de *azijn* daar van af, en kookt den geprecipiteerden *copal* in *azijn* of *water*, om hem wel te zuiveren, zo laat hij zig in alle geesten oplosfen.

Nog een andere manier.

Neemt zo veel *gom-copal*, als gij wilt, maakt ze fijn, en doet dezelve in een nieuw verglaasde kop met *wijnazijn* de tijd van een half uur sterk kooken, giet er als dan den azijn af, en doet in deszelfs plaats zo veel *spijk*, of bij gebrek van die, *terpentijn-olie* bij, als na gisfinge genoeg is; laat de *copal* hier zo lange zagtjes met kooken, tot dat die zig heeft opgelost, als wanneer het, gelijk andere vernisfen, door een doek word gewrongen, en in een zuiver glas tot het gebruik bewaart.

De *olie van roosemarijn* word gezegt, deeze *gom* ligtelijk en met weinig moeite op te losfen.

Men zal op het artijkel VERNIS meer over deeze stoffe vinden.

GOM DRAGANTH, zie DRAGANTH-BOOM.

GOM ELEMI, zie ELEMI GUMMI.

GOM EUPHORBIUM, zie EUPHORBIUM.

GOM GALBAN, zie GALBAN-GOM.

GOM GAMANDER, zie GUTTE-GOM.

GOM GUTTE, zie GUTTE-GOM.

GOM (JENEVER-BOOMS-), of *Jenever-gom*; zie JENEVER-BOOM en SANDRAK.

GOM (KERSSE-BOOMS-), zie KERSSE-BOOM.

GOM-LADAAN, zie LADANUM.

GOM-LAK, of *Schel-Lak*; in het latijn *Gummi Laccæ*; *Lacca*; is geen gom nog hars van een boom, gelijk men voor deezen gemeent heeft, maar eer een zoort van wasch, dat van gevleugelde roode mieren of een zoort van bijen of wepsen, aan de kleine takjes en bladen der boomen in de heete landen vast gehegt word; dezelve word uit Oost-Indien gebragt, en is hard, dog murf, roodagtig van koleur en een weinig doorschijnende, geevende op gloeijende koolen geworpen, of bij de keers aangestooken, een aangename reuk; men vind er wel vierderlei zoorten van; 1. de *lak in greinen* (*lacca in granis*), die in kleine geel-roodagtige korrels is; 2. de *hout-* of *stok-lak* (*lacca in ramulis* of *bacillis*), die

aan kleine takjes van een vingers lengte hangt; 3. de *tafel-* of *ſchel-lak* (*lacca in tabulis* of *lacca tabulata*); 4. de *oor-lak* (*lacca auriculata*); deeze gelijkt na ooren, en is die welke eertijds uit Engeland naar Frankrijk gevoert wierd. Van alle deeze zoorten word de tweede zoort of *ſtok-lak* voor de beste gehouden, inzonderheid als hij wel zuiver en donker-rood is, en gekauwt wordende, het ſpouwzel purper-rood verft, dat een proef daar van is.

Hij word meest uitwendig gebruikt tegen de ſcheurbuit in de mond, tand-bloedingen en waggelende tanden; men maakt er ten dien einde een nuttige *tinctuur* van, als

Neemt gepoederde *gom-lak*, een half once; *gebrande aluin*, een drachma; doet 't in een phiool of vles, giet er agt oncen *geest van lepel-blad* op, en laat het zo lang in het zand, of anders warm trekken, tot dat zig de *tinctuur* rood genoeg vertoont, die als dan zagtjes word afgegooten. Van deeze *tinctuur* doet men eenige druppels in wat wijn of water, en wascht er 't tandvleesch mede.

Deeze *lak* is ook een goed middel in de kwaalen der lijfmoeder; waar toe men een goede *tinctuur* bereiden kan, als men in plaats van aluin en geest van lepelbladen, *wijnſteen-zout* en *beste brandewijn* neemt.

GOM-LOOK; is een zeker hard *harsagtige gom*, dat uit een vreemd boom-gewas vloeit, en zeer naar de *barnſteen* gelijkt, en derhalven ook *valſche* of *bastert-barnſteen* genoemt word; maar het word gekent en van de waare *barnſteen* onderſcheiden daar door, dat het gebrand wordende, geen zulken aangenaamen reuk heeft, en ook niet zo electrisch of aantrekkend is; daar en boven ook in *brandewijn* zig ligter oplost, voor zo verre het harzig is, en in de distillatie geen zulk *vlug zout* geeft: Het word uit Oost-Indiën gebragt, maar men weet nog niet zeker, van wat boom of plant het eigentlijk koomt.

GOM MASTIX, zie MASTIX-BOOM.

GOM OLIBAN, zie WIEROOK.

GOM OPOPANAX, zie OPOPANAX.

GOM SAGAPEEN, zie SAPENUM.

GOM SANDARAK, zie JENEVER-BOOM en SANDARAK.

GOM SARCACOLLE, zie SARCACOLLA.

GOM SENEGAL; is de *Arabiſche gom*, of een zoort daar van, die ſlegter is, zie op het artijkel EGIPTISCHE DOORN, *pag.* 602.

GOM SERAPINUM, zie SAGAPENUM.

GOM TACAMAHACA, zie TACAMAHACA.

GOMPHIASIS; dit woord vind men bij zommige ſchrijvers gebruikt, om daar mede het waggelen der tanden, en wel inzonderheid der maaltanden mede te kennen te geeven.

GOMPHOSIS; *Conclavatio*, zo veel als *zamenſpijkering*; dus noemt men de zamenvoeging der beenderen, wanneer het eene been even als een nagel in het ander word gehegt, zo als bij voorbeeld de tanden in het kaakebeen zitten.

GOMPHRÆNA LINNÆI; is een planten-geſlagt, dat verſcheidene zoorten van buitenlandſche gewaſſen bevat, en daar ook de *bolagtige amaranth* toe behoort; zie *tag.* 67.

GONAGRA; is de latijnſche naam van de *jicht aan de knien.*

GONGRONA; dit woord word in het algemeen gebruikt, om alle zoort van harde en ronde zwellingen der zenuwagtige deelen mede te betekenen; dog inzonderheid word er een kropgezwel door verſtaan.

GONORRHOEA; betekent in het grieksch Z*loop*, om dat men van ouds zo wel als nu door zw heid dier deelen onderhevig was, aan tegennatuurlijk loop van het voortteelings-vogt; dog hedendaagsch duid het eene ziekte, welke niet dan door vermeng met lieden, die de Spaanſche pokken in minder of m der graad hebben, verkreegen word, en is daarom ſtempelt met de naam van *Virulenta* of *kwaadaard Zaadloop*. Beide vrouwen en mans zijn er onderh aan, dog de ziekte heeft bijzondere uitwerkingen na deelen der kunne, welke zij aandoet; de ongebond heid is er oorzaak van, want nimmer koomt deeze z te uit zig zelve, wat er ook van gezegt word, zij is toos door beſmetting verkreegen; het is wel waar, mans de vrouwen wijs maaken, als of zulk eene zie in een kuisch huwelijk konde verkreegen worden, w neer de vrouwe bekent word geduurende haare maa zuiveringen, dog dit is niet waar; of ſchoon uit zondere inzichten door de Geneesheeren zelven dit eens toegeſtaan word. De Jooden ſchijnen met r daarom hunne vrouwen niet te moogen aanraaken die omſtandigheid, om dat het zekerlijk niet beho lijk is, te verzaamelen in zulk een tijd, die alle vrugting, het groote oogmerk van het huwelijk, afwe en onmoogelijk maakt. Waarſchijnelijk hebben de J den en andere natien in het Oosten hier door onder vig geweest aan ziektens aan de mannelijke deelen, d die zijn nimmer zo hevig geweest, als de hedendaagſ vuile en beſmettelijke *gonorrhoea* of *druipert*; die n niet gekent heeft, dan na dat de Venus-ziekte uit Am rica overgebragt is. Zie VENUS-ZIEKTE.

De *Gonorrhoea virulenta* of *vuile zaadloop* en *druipe* is eigentlijk eene afvloeijing van ſcherpe etteragtige ſt fe, uit den waterweg der mannelijke roede, welke ee zeer dun en helder, daar na licht-groen van kolem dikker, eindelijk geelagtig-groen en taai geworden, in water zig als vezelen, als kleine aaltjes opdoet, en vo aan den waterweg, als witte etter die taai is, blijft z ten. Al dit vogt word afgeſcheiden van de ſlijmkli tjes, die overal in den waterweg zitten; het koomt d halven niet uit de zaadhuisjes, en is geen zaad, ma moet vergeleeken worden bij de verkoudheid in o hoofd of neus; welke afhangt van eene ontſteekinge de fijne vaten van het ſnotvlies; deeze ſcheid eerst dun helder vogt, daar na word die dikker en groe eindelijk zeer dik en taai, en de verkoudheid genee alleen verſchilt de zaak hier in, dat deeze ſtoffe ni kwaadaartig, nog beſmettelijk is.

De waterweg nu zeer lang zijnde in den mannen, k de beſmetting, en daar op volgende ontſteeking of alle vooraan in den pisweg zijn, of dieper, halverweeg, wel tot digt bij het fondament toe, dat is, tot aan d mond van de blaas toe verſpreid worden. Deeze d graaden moet men wel onderſcheiden, om de voorze ging; want de gunstigſte zoort is die, welke t even agter het hoofd des mannelijken lids zig uitſtre de tweede geeft altoos eene kromheid van het lid; derde zoort belet den gang, en is ſmertelijk als de der neder gaat zitten, of bukken, om dat de ſpier van het *perinæum* er tegens aan werken, en druk Deeze ontſteeking nu maakt het vlies van binnen z gevoelig, en daarom is het watermaaken zo ſmertel voor de lijders, overtreffende verre weg de pijn, w ke de ſteen of de koude pis geeft, want zij duurt ophoudelijk eenige weeken lang; hierom ſchroomen

water te maaken; waar door de pis ſcherper geworden zijnde, te ſcherper bijt, en ſmert geeft. De kromte van het lid, inzonderheid wanneer door de aanprikkeling eene ſtijfheid veroorzaakt word, geeft onlijdelijke pijnen aan die Onbezonnenen, welke dikwerf niet weggenoomen kan worden, dan door herhaalde aderlaatingen, en geduurige ſtoovingen. Zo duur word de dartele wulpsheid betaalt, en evenwel ſchrikt zo zwaar een toeval den lijders in het vervolg niet af!

Wanneer het derde zoort plaats heeft, dat is, wanneer dat gedeelte van de waterweg word aangedaan agter de *bulbus* of *baſt van den waterweg*, en den krop der blaaze in, verzweert dikwerf die vliezige weg, hij vernaauwt, of groeit geheel toe; veroorzaakende in het vervolg eene altoosduurende opſtopping van water, of wel fiſtelen in het *perinaeum*, dat is omtrent den bilnaald; welke twintig of meer wegen en holen maakende, het water als door een gieter met even zo veele ſtraaltjes doet zijpelen, tot groote ſmert van die ongelukkigen; die even daarom te meerder medelijden verdienen, om dat zij niet klaagen moogen, en het geduurig opkoomend toeval, hun den misdaad verwijt.

Terwijl de lijder dus gepijnigt word, gevoelt hij veeltijds teffens eene inwendige ſmert in de ballen, die als gedraait ſchijnen te worden, zo als de groote SIJDENHAM het uitdrukt: Indien hij niet aanſtonds de balzak opſchort met een bekwaame band, gaat deeze pijn over in ontſteeking en uitzetting der ballen, die men als dan, het zij geoorlooft dit woord te gebruiken, *zandkloten* genoemt worden; welke ligt in verzweering overgaan, of eene altoosduurende verharding en kankeragtige vleeschbreuk te wege brengen, als op de herhaalde aderlaatingen, en aangelegde pappen, de ontſteeking niet bedaart.

De klieren in de liezen, gezeeten onder het *ligament van Poupart*, gevoelen ook door medelijdende aandoening de ſmert der begaane zonde; zij zwellen, worden hard, en ter dikte van een vuist of meer gekoomen zijnde, dreigen zij den lijder met de pokken, indien zij niet tot rijpheid gebragt, geopent en gezuivert worden; zelfs is iemand, die deeze diktens of *klapooren* gehad heeft, nimmer zeker van die ſchrikkelijke plaag, en behoort de kwik-cuur te ondergaan.

Behalven deeze toevallen word het hoofd des mannelijken lids dikwerf om de kroon, even agter den rand, aangedaan met een rij kleine puistjes, welke men *condylomata* noemt; en die niet wegwijken, dan op het aanraaken en ſtrijken met *lapis infernalis*, of *lapis cauſticus*; niet zelden groeijen ze er tegen op, en dreigen den lijder met zo veele opene zweertjes, welke dan *ſjankers* genoemt, bij een *Spaanſche kraag* vergeleeken worden; deeze geneest men met *baſilicum* en *merc. praecipit. ruber* tot een-agtſte; of wel met enkele *kwikzalf*; de bijtende en *eſcharotique* middelen, worden meer en meer afgekeurt.

Deeze *ſjankers* zetten zig ook op het hoofd, en tegens den voorhuid van binnen, maakende diepe zweeren, met harde calleuſe randen, die niet dan door *kwik* verdreeven konnen worden.

Alle deeze toevallen verzellen zomtijds den *druipert*, en worden nog vermeerdert door *Venus-wratten*, die niet alleen om het lid, maar om den aars zig bij menigte vertoonen; altemets groeijen er uitwaſſen als haanen kammen agter het hoofd der roede weg, die men eerſt moet afknippen, en dan met *lapis infern.* ſtrijken, zal men ze in den grond geneezen, en geen gevaar loopen, dat zij weder opkoomen en grooter uitwaſſen.

Deeze dan zijn de toevallen in den mannen; gelukkig is de lijder, wanneer hij niet daarenboven zeer ſchielijk in de pokken zelven vervalt, waar van wij op zijn plaats zullen ſpreeken, en welke iets afzonderlijks zijn van druipert; want dikwerf geneezen druipers zonder pokken; dog ſjankers, wratten, enz. nooit.

In de vrouwen heeft ook de *druipert* plaats, maar niet in de *urethra* of waterweg, maar rondsom dezelve, in de klieren, welke tot zeven of agt toe gevonden worden, op het verhevene deel van den pisweg, en zeer fraai afgebeeld zijn door MORGAGNUS in zijne *Adv. anatom.* Deeze klieren worden uiterlijk, even als in de mannen de waterweg van binnen, aangedaan, en veroorzaaken even zwaare pijn in het wateren; ook druipt uit het vrouwelijke deel geduurig dit vogt, eerſt dun, dan groen, etteragtig, eindelijk zeer dik, tot dat zij geneezen zijn.

Zij krijgen veel eerder *ſjankers* en *venus wratten*, die zig uitſtrekken over het geheele vrouwelijke deel, de eerſte voornaamelijk op de nijmphen, de anderen van onderen tot aan den aars.

De hoeren bedekken veeltijds haare vuile ziekte met voor te geeven, dat zij de wittevloed hebben, waar mede zij zomtijds den Geneesheeren trachten te misleiden.

Sjankers, bij de vrouwen zo wel als bij den mannen, geeven de *pokken* en *klapooren*; ook is de mond veeltijds even eens met barſten, en calleuſiteit aangedaan, als het fondament; zo dat een kundig Heel- of Geneesmeester dikwerf uit den mond oordeelen kan, over het fondament.

Geneezing van den Druipert van het eerſte zoort in beide ſexe.

Neemt *caſſia*, twee oncen, en *crem. tartari*, een drachma; neemt daar van alle twee uuren de grootte van een hazelnoot, tot dat er tweemaal daags een weeke ſtoelgang van veroorzaakt word. Dit is genoeg, want alle hevige purgatien zijn ſchaadelijk, en alle kwikmiddelen, want kwikzilver geneest geenen *druipert*, dit heeft de ondervinding zo dikwerf geleert, dat die met de pokken bezet waaren, een druipert kreegen, welke, ſchoon zij om van de pokken geneezen te worden, de kwijl-cuur ondergingen, evenwel bleef loopen en duuren.

Wanneer de lijder bloedrijk is, zal die gelaaten worden tot agt oncen, zelfs tweemaal, dat is, bij herhaaling na verloop van vier of vijf dagen; man of vrouwe, de lijder zal eene ſtooving van melk en water, met een weinig Spaanſche zeep, met een flenellen doek tegens en om het aangedaane deel ſlaan; of de man zal het geheele lid daar in baden, vijf of zes maal daags, en teffens aanſtonds een ſchortband aandoen, om de ballen op te houden, en te ſteunen.

Men zal dus voortgaan, tot dat de ziekte van zelve geneest; maar onderwijl een zagte diaet houden, geen gerookt nog gezout eeten, maar een glas wijn middags en 's avonds; dit is nodig, en ten uiterſten gezond; alle veelheid moet vermijd worden; ook moet de lijder of lijderesſe zig weinig beweegen, veel thee of koffij, of dun-bier drinken. Zeldzaam geneest zulk een druipert, zelfs niet in het allergezondſte mensch, bin-

nen de zes weeken, hij duurt veel eer twee, tot drie maanden, vooral wanneer de lijder zig niet wagt van zelfsbevlekking, eene al te gemeene misdaad bij de jeugd! en die te meerder in zwang blijft, om dat zij bedekt en ſtraffeloos ſchijnt te geſchieden.

Zomtijds dan gaat deeze druipert over in eene *Gonorrhoea habitualis*, dat is, *zuivere zaadloop*; zo word het genoemt, of ſchoon het alleen is vogt uit de gemelde klieren; deeze luistert niet gemakkelijk na geneesmiddelen, het beste is inſpuitingen te doen met *rooſewater*, twee onten; *water van weegbree-blad*, zes onten; *trochiſc. alb. rhar.*, vijf-en-twintig greinen, en *ſachari ſaturnus*, tien greinen; mengt het wel door, dit verſterkt en geneest de verſlapping der monden van de klieren, die haar ſlot verlooren hebbende, deeze ſlijm affcheiden. De inwendige middelen zijn minder nuttig, gelijk *terpentijn-olie*, *balſ. copaivae*, enz., want eer die werken op deeze deelen, hebben ze haaren kracht verlooren; de gommen, zelfs de *farcocolla*, *osteocolla*, *ter. catechu*, enz. zijn onnut; alleenlijk moet men inwendig aanraaden, de *balſ. reſtringens Lobbii*, dat is, *olei vitrioli*, vijf drachmen; *ſpiritus vini rectif.*, twee oncen; *olei terebint*, één once; driemaal daags zestig droppen met *Bristols-water*; de *liquor anodijn. Hoffmannii* derhalven, en dergelijken, als *tinct. G. laccae*; *tinct. cantharidum* tot twintig droppen konnen gegeeven worden; gelijk als men die in de wittevloed die zuiver is, met vrugt voorſchrijft.

Geneezing van de tweede zoort.

Het tweede zoort vereischt, dat de lijder terſtond adergelaaten word, en inwendig verkoelende dranken gebruikt, en voorts alles doet, het geene in het eerſte zoort gezegt is; maar wanneer de brand van het water te ſterk is, zal men hem *emulſien* geeven, *amandel-olie* laaten gebruiken, en al wat verzagten en gedwee maaken kan. De Engelſchen hebben eene goede gewoonte, van inſpuitingen te doen, bij voorbeeld, neemt van *ung. baſilicum*, twee drachmen, een *dooir van een ei*, en *water van oogentroost*, vijf oncen; ſpuit hier mede eenige maalen daags in den waterweg; de ſpuit moet van tin, en zeer klein zijn, met een ſtompen korten punt; ik weet wel, dat men tegenwerpen zal, dat men de ſtoffe hier mede agterwaarts drijft, dog dit is alleen bij beſchouwing: maar de ondervindinge leert, dat deeze inſpuiting, de inflammatie vermindert, en de ettermaaking verhaast, en doet rijpen.

De *pulpa caſſiae* is hier zeer noodig, vooral met *nitrum*, en dergelijken; inzonderheid moet men zig wagten voor hevige purgeermiddelen, om dat zij de ontſteekinge vermeerderen, en den lijder uitputten, het welke niet geſchieden moet: de ſtof moet rijp worden, het welke niet ſchielijk geſchied, en of ſchoon deeze druiping lang duurt, moet men voor geene pokken bevreest zijn; men kan ook onder het purgeer- of laxeermiddel een weinig *merc. dulcis* doen.

Maar nu behoort de lijder op te paſſen, voornaamelijk als hij eenen grooten voorhuid heeft, dat de etter zig niet zet tuſſchen denzelven, en het hoofd des lids; want dan word er ligt een *phimoſis* veroorzaakt, of *ſjankers*; de *paraphimoſis* gebeurt zeldzaam; zie hier over de woorden op hunne plaats.

Het derde zoort

Is zeer gevaarlijk, om dat meest al de waterweg er door vernaauwt, of vleeſchige uitwaſſen er in gebooren worden, die niet dan door *waſchkaarſſen* of *bougies* te geneezen zijn. Het is zeker, dat in Holland, en de aanhoorige Provintien, die vleeſchige uitwaſſen niet zo veelvuldig voorkoomen, als in Engeland en in Frankrijk, waar van men de oorzaak niet ligt bevroeden kan; want zij moet afhangen, of van de meerdere kwaadaardigheid der ziekte in die landen, of wel van de geneezings-wijze: Wanneer men nagaat, hoe veelen na eerst hun lighaam aan die ſchrikkelijke ziekte onvoorzigtig blootgeſtelt te hebben, zig nog dwaazer overgeeven aan Pokdokters, die zig in de Couranten bekent doen worden, is het niet te verwonderen, dat de geneezing zo dikwils hapert; mij is ondertuſſchen van veele waardige mannen onderrigt, dat hun nimmer *carnoſiteiten* zijn voorgekoomen, als zij de ziekte wel behandelt hadden, volgens de hier ter nedergeſtelde manier; ik durf er bijvoegen, dat ik dezelve nimmer onder mijne lijders hebbe waargenoomen, en daarom naar mijne verbeelding gelukkiger geſlaagt ben, om dat ik de ziekte zo begreep, als ik in het begin van dit artijkel gezegt hebbe. BOERHAVE kende voor zeker deeze ziekte niet genoeg, hij was te ſtreng, purgeerde te ſterk, waar door voornaamelijk in het derde zoort, de vaten die aan het fondament en pisweg gemeen zijn, veel te veel lijden.

Hoe men de *bougien* maakt, kan gezien worden onder het artijkel WASCHKAARSJES.

ASTRUC heeft wel best over de *Venus-ziekte* in het algemeen geſchreeven, maar maakte te veele *ſub-diviſien*; D'AVAN *ſur les maladies de l'urethre*, verdient wel geleezen, maar in alles niet gelooft te worden, om dat hij te veel eigenbelang hadde, in de ziekte zeer zwaar te ſtellen.

In dit laatſte zoort, oordeele ik allernoodzaakelijkst, dat men, als de groote hitte in den waterweg over is, het *liquor van* VAN ZWIETEN bij kleine veelheden gebruikt.

GONIJALGIA; betekent een *pijn in de knie*, en is bijna het zelfde als *Gonagra*.

GORDEL, zie CINGULUM.

GORDEL-KRUID; dus word ook het *Aard-mosch* genoemt; zie aldaar, en op LIJCOPODIUM.

GORDEL MET KWIK, zie KWIK-GORDEL.

GORGEL, zie KEEL.

GORGEL-GEZWEL. Of ſchoon het woord *gorgel* van *gurgulio*, de huig, of dat nederhangend lelletje agter in den mond afſtamt, zo betekent nogthans *gorgelgezwel* het zelfde als *krop-gezwel*; het is eene uitzetting voor aan den hals onder het tongebeen, tegen over het ſchildwijze kraakbeen, waar agter de eigentlijke gorgel of *larijnx* zit; het word *krop-gezwel* genoemt, om dat ook dit deel de krop geheeten is.

Dit gezwel is tweërlei; of het is even onder het vel, en dubbeld, in een vlies beſlooten, inhoudende eene honingagtige of kaasagtige ſtoffe, ook wel water, gelijk mij eens is voorgekoomen; dit gezwel word thans *Bronchocele* genoemt, of *Luchtpijps-breuk*, om dat het gezwel weezenlijk tegens de *aspera arteria* of luchtpijp aanlegt.

Het tweede zoort is een gezwel van de twee klieren, welke even onder, en zijdelings langs het ſchildwijze kraakbeen *ſcutiformis* of *thijroidea* aanlegt: Dit gezwel is eene uitzetting en verharding van die beide klieren, of van één alleen. Dit krop-gezwel is zeer gemeen,

gemeen, en eigen aan de inwooners van Piemont, en geheel Savoijen, van Genêve, en een gedeelte van Zwitzerland; het ſtrekt zig uit over den mannen, zo wel als de vrouwen, of ſchoon de laatſte er meest aan onderhevig zijn. De dieren zelven hebben er iets van; ik heb een hondje gezien, het welk van Turin gebragt wierd, het welk zulke klieren hadde, en de brenger, die naar Geneve moest, verhaalde, dat bijna allen daar aan onderhevig waaren; men noemt het aldaar *guattre* van *Guttur*, krop, en derhalven krop-gezwel. De vrouwen ſchrijven het toe aan het kraamen, even als in ons land de *ſcorbutike* zweeren van het been, en den aanklauw voornaamelijk, *kraambeenen* genoemt worden. Dit gezwel ſchijnt omtrent den ouderdom van dertig jaaren meest zigtbaar te worden; mannen en vrouwen zijn er onderhevig aan, niet alleen in de opgenoemde gewesten, maar ook hier te lande; in Friesland heb ik ze meer dan eens gezien aan beide de ſexen, evenwel maar eens aan een oud Heer.

Men ſchrijft deeze gezwellen toe aan het drinken van het bergwater; maar thans meer thee, en derhalven gekookt en gezuivert water drinkende, zijn de Savoijaards en Zwitzers er minder aan onderhevig.

De gezwellen die laag zitten, en zagte ſtoffe bevatten, moeten als *wennen* behandelt worden; men kan ze wegſnijden, en dus geneezen. Maar de *guattres* of *krop-gezwel*, uit eenne verharding der klieren op de *cartilago thijroidea* leggende, zijn ongeneeslelijk, en worden ook nooit kwaadaardig.

GORGEL-PIJP; *Long-pijp*; *Lucht-ader*; in het latijn *Arteria Aspera ſeu Trachea*; is een lange pijp, uit verſcheidene kraak-beenderen en vliezen zaamengeſtelt, en zich van de ſtrot, tot de long uitſtrekkende; dezelve verſpreid zich rondsomme in verſcheidene takken, en dient, om aan de in- en uitademing een onbelemmerde en vrije doorgang te geeven; dezelve rust van het begin, tot aan het vierde wervel-been der borst op den ſlok-darm, verdeelt zich voorts in twee takken, gaande ieder dier takken in een groote kwab der longen, alwaar zij zich weder in kleindere takken verdeelen; geſchiedende deeze verdeeling der takken zo lange, tot dat ze eindelijk in de longe-blaasjes ophouden.

GORGEL-WATER; *Gorgel-drank*; *Gorgeling*; *Mond-of Keel-ſpoelzel*; in het latijn *Gargariſma*; *Collutio oris*; is een vloeibaar uitwendig geneesmiddel, om er den mond, de keel, en de naastleggende deelen mede te ſpoelen en te gorgelen, tegen de zinkingen en ontſteekingen van de mond en keel, enz; men bedient zig hier toe van *zuiver water*, *gedistilleerde wateren*, verſcheiderhande *bieren*, *melk*, of *afkookzels van kruiden*, in welke verſcheidene dingen, naar de omſtandigheden, gedaan worden; wordende er gemeenlijk *zuure* of *ſalpeterige* dingen bijgevoegt, als *azijn*, *gezuiverde ſalpeter*, *geſalpeterde wijnſteen*, *prunelle-zout*, enz., met deeze of geene zoete dingen of ſijroopen, als *roosenhoning*, *ruit-honing*, *ſijroop van moer-beſien*, van *okernooten*, van *vioolen*, van *roozen*, enz.

Tot afkookzels of aftrekzels in keel ontſteeking zijn dienstig, de *wortelen* van *biſtorte*, van *tormentil*, *aland*, *Florentijnſche lisch*, *carijophijllate*; de *kruiden* van *ijzop*, *ſalie*, *brunelle*, *groote maluwe* of *ſtokrooze-bloemen*, *vlierbloemen*, *maankops-bloemen*, *roozen*, enz.; of ook *judasooren* in *water* getrokken; bij welke *gorgelingen* men ook wat van bovengemelde *ſijroopen* voegt, met een weinig *ſalpeter*, *aluin-* of *ammoniak-zout*.

Men zal er in het vervolg voorbeelden van vinden, onder de ziekten en gebreken, daar ze dienstig in zijn.

GORGERET, is een werktuig in de Heelkonst gebruikelijk, beſtaande uit een goot van ſtaal, voor puntig toeloopende, met een bek, die dun is, hebbende aan het agtereinde of een ſtaalkruis bij wijze van handvat, of een enkele ſteel die recht of ſchuins ſtaat; langs deeze goot brengt men den tang in de blaas, om er den ſteen uit te haalen.

Dit *Gorgeret* is door FOUBERT gemaakt uit twee ſtukken, welke met een beweeglijk lid aan een geklonken van een kan verwijdert worden, door het toedrukken der handvatten; hij heeft de handvatten recht, ſchuins, en met een elboog gemaakt; zie *het eerſte deel der Verhandelingen van de Acad. de Chir. van Parijs.*

LE CAT heeft dergelijk gebruikt, maar daar in verborgen een mes om de *proſtaat* door te ſnijden; dit werktuig is door hem zelven uitgegeeven in zijn uitmuntend werk over het ſteenſnijden.

De Engelſchen hebben het allereenvoudigst *Gorgeret* gebruikt, gelijk blijkt uit CHESELD; dog de beroemde HAWKINS heeft de buitenzijde ſcherp gemaakt, om wanneer men het met den bek ſchuift langs den ſleuf van den ſnijſtaf teffens de *glandula proſtata* door te klieven, om gemakkelijker den tang in te brengen.

De beroemde Heelmeester LE BLANC heeft onlangs een zoortgelijk *Gorgeret*, maar zonder bek voorgeſtelt, om als het gedarmte in de breuk verſtopt is, den ring der buikſpieren te verwijderen, en dus zonder merkelijke ſnijding de breuk in te brengen.

Dit *Gorgeret* moet even als dat van FOUBERT van een gedrukt konnen worden, om te verwijderen, het moet breeder zijn, en de holte uit grooter cirkel-ſtuk beſtaan.

Of ſchoon die manier onderhevig is, gelijk alle anderen, aan tegenwerpingen, heeft zij echter zeer aanmerkelijke voordeelen, om te beter den rug te doen toegroeijen, en dus minder een band noodig te hebben, of wel voor te koomen, dat er geen buik-breuken op volgen; geſtelt, dat deeze verwijdering niet konde geſchieden, zonder ſcheuring der trekkeragtige vezelen van dien ring, zo zal ook deeze ſcheuring, even als die van de *glandula proſtata*, blaas en andere deelen van ons lighaam te vaster in een geneezen.

GORGONICI VEL GORGONÆI FONTES; *Steenmaakende Bronnen*; dus worden de bronnen genoemt, welke al het geene, dat er ingeworpen word, in ſteen veranderen; gelijk er zodanige hier en daar gevonden worden.

GORGONICUS SPIRITUS, of *Spiritus lapidificus*; *Steenmaakende Geest*; dus noemen zommige ſchrijvers die ſtoffe of geest, welke zekere vogten, zo wel in de geheele natuur, als in de lighaamen der dieren ſtremt, en in ſteen verandert.

GORT, of *Grut*; word genoemt de graanen, die op een pelde-moolen gepelt, en vervolgens klein gebrooken zijn, om er ſpijze van te bereiden; ze word hooftzaakelijk gemaakt van *gerst*, *haver* en *boekweit*, zijnde voornaamelijk de eerſte en laatſte veel in deeze en andere noordlijke landen in gebruik, inzonderheid bij het gemeen; men kookt en bereid er verſcheiderhande zoorten van ſpijzen, met en zonder melk, van, die zeer voedzaam en gezond zijn; dog die van *gerst* is voedzaamer, dan de *boekweiten-gort*; wanneer de gerst alleen gepelt,

gepelt, en niet gebrooken word, dan word ze gewoonlijk *gepelde gerst*, en *parel-gerst* genoemt; hoewel ze ook dikwijls de naam van *gort* draagt; zie verder GERST.

GORT-BUIK; word bij kinderen genoemt, als dezelve een dikke opgezwollene buik verkrijgen, zonder dat er vermoeden van wormen is; dog het welke meest bij de kinderen van gemeene lieden voorvalt, die een flegt voedzel nuttigen.

Hier tegen word gepreezen, dat men het kind 's morgens een lepel vol *lijn-olie* ingeeft, en daar mede eenigen tijd aanhoud; waar bij men ook wel wat *zuiker* mengen mag, om het aangenaamer te maaken.

Als de dikte des buiks door wormen ontftaat, dat men uit zekere tekens vermoed, moeten er *worm-middelen* gebruikt worden; zie WORMEN.

GOSSIPIUM, zie KATOEN.

GOUD; in het latijn *Aurum*; is onder de *metaalen* het eerfte en voornaamfte, hebbende een geele koleur en blinkende glans; het zuivere *goud* is het volmaakfte, edelfte, vastfte, rekbaarfte en zwaarfte metaal.

Het *volmaaktfte metaal* kan het genoemt worden, om dat het wegens zijne fijne en op 't best vereenigde deelen, niet gelijk andere metaalen, kan uit malkander gezet, nog in zijne menging geftoort, vlug gemaakt, verbrand, of op andere wijze vernietigt, nog in andere lighaamen, die niet weder tot haare voorige geftalte te reduceeren zijn, kan verandert worden; of het welke ten minften niet zonder groote moeite en konst kan gefchieden: Met een woord; het is 't onvergankelijkfte, dat nog door 't vuur, nog door 't water, nog door de lucht, nog door aardftoffen kan verteert worden, gelijk andere metaalen, en derhalven niet roest, nog daar door bedorven word.

Het is 't *edelfte metaal*, niet alleen wegens zijne voortreffelijke koleur en glans, maar voornaamelijk ten aanzien van zijne overige drie gemelde eigenfchappen, te weeten, de vastheid, rekbaarheid en zwaarte: Dog het is geenzins het edelfte metaal, ten aanzien van zijn gebruik en nuttigheid in het menfchelijke leeven, ja men kan zeggen, dat het in deezen opzigte op zig zelfs een van de allerflegtfte is; wanneer men de ingewortelden voorrang van den waarde des *gouds*, en de daar van gemunte geld-fpecien, benevens alle de van dit glanzend metaal vervaardigde pronkerijen, aan een kant zettende, aanmerkt, wat onvergelijkelijk grooter en voortreffelijker nuttigheden de overige metaalen in de menfchelijke huishouding verfchaffen, en daar bij overweegt, dat men het *goud* wel konde misfen, maar de overige metaalen, en wel inzonderheid het *ijzer*, geheel niet ontbeeren kan, het welke, hoe overvloedig en gering geagt het zelve ook is, wegens zijn menigvuldig huishoudelijk gebruik, en zijne nuttigheid in de geneeskunde, in der daad het nuttigfte en treffelijkfte *metaal* genoemt kan worden.

Het *goud* is het *vastfte* of *vuurbeftendigfte metaal*, dat het vuur volkoomen tegenftaat, en niets van zijne ftoffe en zwaarte verliest, fchoon het ook een zeer lange tijd in het grootfte vuur gehouden word, te weeten als het geheel zuiver, en met geene andere metaalen vermengt is. Dus heeft onder anderen BOILE door proefneeming bevonden, dat een once *goud* na twee maanden in een glas-oven, waar in het vuur onder alle aangeftookte vuuren voor het allerhevigfte en fterkfte gehouden word, onder een geftaadige hitte geftaan hebbende, geen grein verlooren hadde. Het *goud* kan door geen konstvuur vlug gemaakt, nog tot glas gebragt worden, gelijk andere metaalen; dog door middel van een groot *Tfhirnhaufiaansch* brand-glas, word hem door het zonne-vuur een gedeelte van zijn vastheid benomen, en het zelfs ook tot glas gemaakt; gelijk HOMBERG en andere hebben ondervonden.

Het *goud* is het *deelbaarfte* en *rekbaarfte metaal* van alle metaalen, want een enkel grein daar van, laat zig onder een geheel pond zilver verdeelen, zodanig, dat er geen een ftofje van dat zilver is, dat niet met de kleinfte goud-deelen evenredig gemengt zou zijn. BOILE heeft ondervonden dat een grein *goud* kan uitgeflaagen worden tot een blad van 50 vierkante voeten, (bedraagende een vierkante vlakte van ten naasten bij zeven duimen lengte, en even zo veel breedte); het is dan geen wonder, dat een *ducaat* zodanig met de hamer kan uitgebreid worden, dat men er een ruiter met zijn paard, zo als men gewoonlijk fpreekt, geheel mede zou kunnen vergulden. Een once zilver met agt greinen *goud* verguld wordende, kan uitgerekt worden tot een draad van 1300 voeten lengte, en zodanig, dat de draad over al met *goud* bedekt is. In de *Memorie* van de *Koninglijke Academie* der *Wetenfchappen*, van het jaar 1713. vind men, dat een once van dit metaal een millioen en 95.000 voeten kan uitgerekt worden; bedraagende een lengte van 73 franfche uuren gaans, de uur op 2500 Parijfche roeden (*toifes*) gerekent; een verbaazende lengte!

Eindelijk zo is 't *goud* ook 't zwaarfte, niet alleen van alle *metaalen*, maar ook van alle lighaamelijke ftoffen, die er gevonden worden; het welke eensdeels blijkt door de weegfchaal, in vergelijking van andere metaalen, van dezelfde groote of uitgebreidheid, en anderdeels ook daar door, dewijl het in 't kwikzilver, dat na't *goud* het zwaarfte is, zinkt, daar in tegendeel alle andere metaalen er op drijven; met 't water koomt het ten naasten bij in evenredigheid als 19 met 1. Dat het *goud* zwaarder is, als andere metaalen, mineralen, enz., is de oorzaake, om dat het digter is, en meer ftofdeelen in dezelfde uitgebreidheid bevat; egter is het niet ten eenemaal geheel digt, of zonder poriën, want dit blijkt uit die proef, welke de *Florentijnfche* Wijsgeeren daar over genomen hebben, naamelijk dat het water, het welke men in een holle en de opening wel digt gefoldeerde gouden kloot beflooten hadde, door het *goud* heen gedrongen is, als men de kloot onder de pers bragte.

Het *goud* word daar en boven onder alle lighaamen fterkst door het vuur verhit, waar van zijne digtheid de oorzaake is: Het glanst in het vuur eenige tijd, eer het fmelt, dog fmelt bijna even zo gemakkelijk als het lood, of een weinig eerder als het koper, voorts na dat het gloeijend word; en men neemt waar, dat wanneer het fmelt, het de koleur van een *beril* of blauw zee-groen aanneemt.

Het vermengt en vereenigt zig onder alle metaalen het gemakkelijkst met de *mercurius* of het *kwikzilver*, en word daar mede niet alleen in *amalgama* verandert, maar daar door ook in de allerkleinfte deelen verdeelt. Het wederftaat 't lood en word daar door gezuivert, gelijk het zilver, dog nog meer weerftaat het de *antimonie*, waar door het ook 't allerbest geloutert word.

Het *konings-water* (*aqua regis*) is het *menftrum* of fcheivogt des *gouds*, waar door 't zelve ontbonden word, kunnende het ftark-water (*aqua fortis*) het *goud* niet oplosfen; ten zij het met *zout-geest* gefterkt word: En als 't ontbonden *goud* door een vlug alkalisch zout, nedergeploft word, zo ontftaat 'er het *donderend* of *flag-goud*, het

het welk aangeſtooken of maar heet wordende, in de lucht vliegt, en een geweldige ſlag geeft, gelijk het bus-kruid uit een canon, maar dat met over de zestigmaal meer veer-kragt opvliegt als het bus-kruid. Het *goud* word ook door de *mercurius* opgelost en in de allerkleinſte deelen geſcheiden, naamentlijk door het *goud* met de *mercurius* te *amalgameeren*, waar van boven geſprooken is.

Zommige Chijmisten willen, dat het *goud* beſtaat uit een rein uitgekookte gefigeerde *zwavel*, en een volmaaktelijk gecoaguleerde *mercurius*; 't welke ze zeggen te blijken, uit de hooge koleur des *gouds*, als een onfeilbaar kenteken des *zwavels*, welke koleur ook, volgens het gevoelen van veele Chijmisten, daar van kan afgeſcheiden worden, waar na het *goud* heel wit zou overblijven, en zij willen ook verzekeren, dat men den afgeſcheiden zwavel met even veel zilver wederom in *goud* veranderen kan. Dat er *mercurius* onder het *goud* is, zeggen ze daar uit te blijken, dewijl anders het *goud* vloeibaar zou zijn, en op geenerlei wijze kunnen geſmolten worden; maar dat de *mercurius* op de mogelijkſte wijze gecoaguleert en de daar mede vereenigde *goud-zwavel* zuiver uitgekookt en wel gefigeert zij, willen ze betoogen uit de digte ſubſtantie des *gouds*, die noch door het hevigſte vuur, noch door eenig *menſtruum*, zo volmaaktelijk kan opgelost en geſcheiden of verandert worden, dat men de kleine deeltjes niet door de hitte des vuurs weder in hunne voorgaande ſtaat zoude kunnen reduceeren: De *zwavel* zeggen genoegzaam de meeste Chijmisten, dat geene te zijn, waar door niet alleen in het *goud*, maar ook in alle metaalen, de *mercurius*, min of meer gebonden word, en dezelve hunne vastigheid (*fixitas*) en ſmeedbaarheid (*malleabilitas*) verkrijgen; maar zij verſtaan door de zwavel niet den gemeenen verbrandbaaren zwavel, maar een bezondere ſtoffe, die van andere een vastmaakend zuur (*acidum figens*) genoemt word. Aanmerkelijk is het, dat 't *gemeene kwikzilver* door de uitwaazeming van het geſmolten lood terſtond vast gemaakt, en 't *goud* door die uitwaazeming breukig word, zo dat 't *goud* daar na niet wel te bearbeiden is. En hier uit willen de Chijmisten beweeren, dat het moogelijk zij, om de metaalen te transmuteeren en zelfs in *goud* te veranderen, als maar de zwavel of 't zuur kon gevonden worden, waar door zulks moet geſchieden. Veel word deeze *transmutatie* en voornamelijk het *goudmaaken*, voor en tegen geſprooken, egter meer het laatſte; dog dat dezelve geſchieden kan, hier van heeft men zeer doorſlaande blijken; onder andere is het, om de oude getuigenisſen daar van niet te opperen, zeer zeker, dat de Koning Augustus van *Poolen*, *Keurvorst van Saxen*, een perzoon gehad heeft, die het zilver in *goud* getransmuteert, en op deeze wijze voor veele duizenden zilver in *goud* verandert heeft; 't geval is te aanmerkelijk, om hier niet in 't kort verhaalt te worden. Deeze perzoon of goudmaaker was in zijne eerſte jonge jaaren te *Berlijn*, bij een voornaam Apotheeker in dienst geweest, om de Apotheekers konst te leeren; dog hij raakte in die tusſchentijd met zijn meester in verſchil, en ging van hem af, eer zijn leer-jaaren geëindigt waaren; maar wat gebeurt er daar na? Deeze jongeling ontmoetede gevallig een Laborant, (menſchen zijnde, die allerlei koſtelijke poederen, wateren, geesten en andere dingen tot de medicijnen, zo voor de Apotheeken, als anderzins gereed maaken,) die hem in zijn dienst nam, om hem behulpelijk te zijn, te meer dewijl hij rede hooge jaren hadde en ongehuwd was: Bij deeze bleef de jongeling verſcheide jaaren met genoegen; maar het gebeurde daar na, dat zijn meeſter, de oude Laborant, kwam ziek te worden; en waarſchijnelijk gevoelende, dat het zijn ſterf-ziekte zoude zijn, gaf hij zulks aan zijn knecht te kennen, en zeide tot hem, dat dewijl hij hem wel gedient hadde, hij hem iets tot een aangedenken vereerde, daar hij goed gebruik van moeste maaken, 't welke hij na zijn verſterf in zeker kasje zou vinden, met een briefje daar bij, hoe te gebruiken. De oude man kwam werkelijk toen te verſterven, waar op de jongeling niet traag was, om het beloofde erfdeel op te zoeken, vindende in de aangeweezene kas, een vlesje met een briefje daar bij, 't welke aantoonde, hoe met de ſtoffe in het vlesje *goud* konde maaken. De jongeling hier over verheugt, liet niet na, van zulks terſtond te onderzoeken, en het wezentlijk aldus bevindende, maakte er in 't vervolg zijn gebruik van, en maakt een goede zwier, zonder dat iemand wiste of konde denken, waar zijn luisterrijk beſtaan van daan kwam. Ondertusſchen hier door gebeurende, dat hij met zijn voorige meester, de Apotheeker, die ook een groote Laborant was, en na de berugte *Lapis philoſophorum* zogt, in een nieuwe kennisſe en opmerking kwam, en met dezelve op een zekere tijd over de waarheid, of onwaarheid van de *transmutatie* der metaalen in een hevig geſprek koomende, liet hij zig ontvallen, dat hij meende in ſtaat te zijn om zulks te kunnen doen; waar op de Apotheeker hem zo ſterk aandrong, om zulks te toonen, of dat hij hem voor een groote leugenaar, of een grootſprecker, en ik weet niet wat meer, houden zoude; de jongeling ten deele hier door, en ten deele misſchien ook door een ijdele glorie aangeport, gaat fluks met den Apotheeker in zijn *laboratorium*, daar de jongeling zijn gezegde werkſtellig maakt en een ſtukje geſmolten zilver (zo men zegt) in *goud* verandert, het welke door een goudſmid, daar men het na toezond, gekeurt zijnde, van het beste *goud* bevonden word. Men kan ligt denken, hoedanig hier op de jongeling van de Apotheeker op 't heerlijkſte onthaalt wierd, die hem verzogte 's nagts bij hem te blijven, gelijk geſchiede; maar de jongeling 's nagts op het bedde zijn misſlag in het al te veel bloot geeven van zijn konst, overpeinzende, en bemerkende wat de gevolgen daar van zouden zijn; beſluit, om heimelijk uit het huis te gaan, en na een ander plaats te vertrekken, gelijk hij ook 's morgens heel vroeg werkſtellig maakte, vertrekkende met een extra post, alzo hij ongehuwd en vrij was. Ondertusſchen de Apotheeker hem de volgende morgen verwagtende, en hij na een lange tijd niet te voorſchijn koomende, ging men ſtilletjes na zijn ſlaap-kamer, of hem ook mogelijk eenige ziekte of ongemak overgekoomen was, maar toen bevond men, dat de kooi ledig en den vogel ontſnapt was; men ging terſtond na zijn gewoonlijk logijs, om te zien, of hij ook aldaar mogte zijn; maar toen verſtond men, dat hij des morgens vroeg ſchielijk vertrokken was: Den Apotheeker dus ziende, dat hij ontſtooken was van 't geen hij zogte, naamelijk om gemelde groote konst van den jongeling te leeren, gaf hij ijlings kennisſe van zaaken aan de Regeering; waar op hem terſtond eenige postrijders nagezonden wierden, om hem te rug te haalen; maar het gebeurde dat die rijders hem, om dat hij veel tijd vooruit hadde, niet eer konden inhaalen, dan in de poort van Dresden, daar hij ook werkelijk gearreſteert wierde; dog toen men op het vraagen van den postillon hoorde, wat zijn fait was, was hij aldaar zeer welkom: Men gaf aan den Koning

Augustus terſtond kennis van deeze zaake; in welks preſentie hij vervolgens de proef van zijn konst moeste doen, en de Koning de waarheid daar van ziende (in tegenſtelling van veele valſche goudmaakers), raakte hij in een groot aanzien en verkreeg een deftig onderhoud; maar hij was zijne vrijheid kwijt; egter mogte hij wel gaan wandelen, enz., dog niet anders dan in gezelſchap van eenige Officiers, aan welke de verzekering van zijn perzoon toevertrouwt was; hij maakte vervolgens een aanzienlijke menigte *goud*, die een conſiderabele zomme gelds bedroeg: Maar wat gebeurt er daar na? Hij konde op 't laatſte geen *goud* meer maaken, en geen wonder, dewijl zijn *lapis* of *tinctuur* ten einde was; en als men meende, dat hij zulks niet wilde doen, en hem met geweld daar toe wilde dwingen, ontdekte hij, op wat wijze hij aan deeze konst gekoomen was, naamelijk zo als bovengemeld is; en de Koning Augustus overtuigt geworden zijnde van de waarheid deezer zaake, gaf hem zijne vrijheid, en ſchonk hem een jaarlijks *appointement*, om als een *Baron*, waar toe hij hem verheven hadde, te kunnen leeven. Ondertuſſchen was deeze *Baron*, ſchoon hij de gemelde konst niet grondig bezat, naamelijk om den *Lapis philoſophorum*, of 't geene dat hij van zijn ouden meester verkreegen hadde, zelfs te bereiden, niet misdeelt van een ſchrandere geest, en goede uitvindingen, want hij is het, die het maaken van het kostelijke *Saxiſche porcelein* eerst heeft uitgevonden, en in train gebragt: Dus ver deeze aanmerkelijke historie. Dat er meer geweest zijn die het *goud* hebben kunnen maaken, hier van vind men hier en daar in de ſchriften gemeld; onder anderen word zulks ook van Theophrastus Paracelsus getuigt; maar dezelve maaken van het begin der wereld af maar een klein getal uit, en ze hebben hunne konst door de voorzienigheid doorgaans mede in het graf genoomen: Dog ondertuſſchen zijn er een groot getal van zoekers, maar geen vinders van deeze geheime konst geweest; en daar onder zelfs zeer veelen, zo niet de meeste, die al hun goed, daar ze buiten het *goud* maaken zeer wel, ja rijkelijk, van hadden kunnen leeven, daar door, in hoope van gouden bergen te verkrijgen, hebben verſpilt en uit de ſmeltkroes in de lucht laaten vliegen, zo dat ze op 't laatſte na veel arbeid, waakens, angſtigheden, geheel verarmt of geheel aan de bedelzak geraakt zijn. Onder anderen kan Penotus tot een voorbeeld verſtekken; deeze ſtierf 98 jaaren oud zijnde, in het *Everduinſche gast-huis* in Zwitſerland, zeggende op 't einde van zijn leeven, wat al arbeids hij gedaan hadde, en dat, als hij een vijand hadde, dien hij niet konde overworſtelen, hij hem niet anders zoude toewenſchen, dan de *Alchijmie* te beijveren.

Dog laat ons het goudmaaken daar laaten, en na deeze uitweiding weder te rug keeren, alleen nog zeggende, dat de beste wijze en zekerſte konst, om *goud* te maaken, of te verkrijgen, is, neerſtig en ijverig in zijn bedrijf, het zij koopmanſchap, handwerk, akker-bouw, of al wat 't zijn mag, te weezen, en het zelve eerlijk en getrouw te verrigten; want hier door verkrijgt men den zegen, en de zegen des Heeren maakt rijk.

Het *goud* draagt in 't latijn, behalven de gemeene naam *Aurum*, bij de Chijmisten ook nog andere verheevene naamen, als *Sol*, *Leo*, *Corpus rubeum*, *Homo ſenex*, *Filius ſolis*, *Pater ignis*, *Rubeus filius*, *Lumen majus*, *Fermentum rubrum*, enz. Het is gemeenlijk geel van koleur; dog er word ook een zeker *wit goud* bij Praag in Boheemen gevonden; en men zegt, dat de geele verf ook door de konst der Chijmie kan weggenoomen en wederom gegeeven worden.

Het zelve verſchilt in de zuiverheid, en is of geheel zuiver, of min of meer met andere metaalen, inzonderheid met zilver en koper, vermengt; gelijk deeze vermenging ook opzettelijk geſchied bij het munten der *goude* geld-ſpecien, als mede van de goud-ſmeeden, om dat het *goud* anders te buigzaam en flap is, en aldus vermengt, ook beter kan verarbeid worden.

De *esſaijeurs* en goud-ſmeeden onderſcheiden de fijnheid des *gouds* door 't woord *karaat*, zijnde een *ſcrupel* of derde deel van een drachma; of ook wel een ander klein gedeelte van het trois-gewigt, dat ze in 24 deelen of aazen verdeelen: Als nu het *goud* geheel zuiver en zonder mengzel is, word het *goud* van 24 *karaat* genoemt; maar is er bij voorbeeld een vieren-twintigſte deel wit en rood (dat is zilver en koper), of van eenig ander metaal onder, dan word het gezegt *goud* van 23 *karaat* te zijn, dus in de *karaaten* verminderende, na maate dat er meer deelen bijvoegzel bij zijn; bij voorbeeld, een vierde wit, een vierde rood, en twee vierde zuiver *goud* zaamengeſmolten, zoude *goud* van twaalf *karaaten* uitmaaken. Men bepaalt de deugden en *karaaten* des *gouds* ook door de toets-ſteen, maar om het zelve naukeurig te proeven en te keuren, geſchied zulks door het *Esſaijeeren*; zie aldaar.

In de metaal-kunde heeft men in 't algemeen tweeërlei *goud*; als 1. het geene dat in het goud-ertz ſteekt, en daar uit door de konst en veel arbeid geſmolten word; en 2. *gedeegen* of *maagden-goud*, dat uit zig zelfs heel zuiver en het beste is, zijnde gemakkelijk te bearbeiden, en heeft zomtijds een geele koleur die op het roozen-rood trekt.

Het *goud* word in alle werelds-deelen in goud-mijnen gevonden en uit de aarde gehaalt; gelijk in *Aſia* voornaamelijk in *Arabien*, *China*, *Japan*, *Siam*, *Achem*, *Tipara*, *Chambija*, *Malacca*, en op *Java* niet ver van *Batavia*, als mede op de eijlanden *Sumatra* en elders; dog *China* is het land in gantsch *Aſia*, dat 't meeste *goud* heeft; en dewijl de *Chineeſen* het zilver beminnen, daar ze weinig van hebben, zo verruilen ze hun *goud* er graag tegen. In *Africa* word *goud* gevonden in *Guinea*, inzonderheid op de *goud-kust*, en op het eijland *Madagascar*. *America* is rijk van *goud*, en het meeste word aldaar gevonden te *Maricabo*, te *Balduina*, en *Chili*, te *Potoſi* en *Quito* in het landſchap *Peru*; in *Mexico*, en *Braſil*, en elders; brengende de Spaanſche gallioenen jaarlijks een menigte *goud* in ſtaaven of baaren uit de Americaanſche gewesten naar Spanjen. Eindelijk in *Europa* heeft men goud-mijnen in *Zweeden*, *Noorweegen* en *Hongarijen*; dog van alle de gemelde zijn de rijkſte goud-mijnen die van *Arabien*, *China*, *Peru*, en *Hongarijen*. Het Europiſche *goud* is van een hooger koleur als het Americaanſche, dat meest bleek valt, en men zegt, dat het geene 't welke van *Madagascar* en *Malacca* komt, geheel bleek is, en zo gemakkelijk als lood ſmelt.

Het *goud* ſteekt gemeenlijk in zijn bezondere ertz of mineraal, dat een zoort van aderen in de ſteenen vormt, en van een ijzeragtige, quartsagtige of ſchistusagtige aart en van verſchillige koleur, dog meest aschgrauw of geelagtig is; wordende op de bergwerken van het ertz geſcheiden, door middel van wasſching, ſtamping, uitbranding en het met kwikzilver tot een *amalgama* te maaken enz.; maar als het met andere metaalen gemengt is,

is, dan moet het door het ſcheid-vogt of door het antimonie daar van gezuivert worden.

Daar word ook in veele rivieren van alle de werelds-deelen, inzonderheid nabij of niet verre van gebergtens en daar de rivieren bogten maaken, een *goud-zand* gevonden, dat *goud* in zig bevat, en door het vuur daar uit kan geſmolten worden; onder welke rivieren in Europa de voornaamſte zijn, de *Rhijn*, *Donauw*, *Elbe*, *Rhone*, *Taag*, enz.; in *Aſia* de *Ganges*; in *Africa* de *Volta* op de goud-kust; en diergelijke heeft men ook in *America*; ook worden in veele van de gemelde en andere rivieren *gedegen goud-korrels* gevonden, die gewoonlijk klein, dog zomtijds zo groot als een erwete en zelfs nog grooter zijn, en uit het zand kunnen gewaſchen worden; maar dewijl de hoeveelheid daar van doorgaans al te gering, en de moeite en kosten om het goud-zand, zo wel als de goud-korrels op te zoeken, te waſchen, enz. de waardije van het *goud*, dat men verkrijgt, overtreft, zo word deeze verzaameling van het *rivier-goud* nooit of zelden verrigt; egter heeft men ducaaten gezien, die uit het *goud* gemunt waaren, dat eertijds Landgraaf CAREL VI. van Heſſen, op de gemelde wijze uit de *Edder*, een kleine rivier in Neder-Heſſen, hadde doen vergaderen: En men zegt, dat er in *Africa* een groote menigte Negers gebruikt worden, om door duikelen het goud-zand van de grond der rivieren op te zoeken; gelijk er ook veel *ſtof-goud*, van de goud-kust gebragt word.

Het *gedegen goud*, word anders ook zomtijds in de quarts en andere ſteenen gevonden, en het ontdekt zig aan de kleine geele korrels, die men daar in gewaar word, en dat men, wegens haare zagtheid, met een ſcherp werktuig daar in gemakkelijk graveeren of linien trekken kan; dog het zekerst word het onderkent, als men er de damp van zwikzilver op vallen laat, daar het terſtond wit van word. In het *Carpatiſche gebergte* in *Hongarijen*, en elders, worden ook goud-deeltjes gevonden, die de gedaante van kleine zeer roode granaten hebben; beste Orientaalſche *lazuurſteen* bevat ook *gedegen goud*, dat er aders-wijze door heen loopt.

Men vind ook aangetekent, dat men in *Hongarijen* in druive-boomen, die op de bergen groeijen, daar het *goud* uitgehaalt word, aderen van *gedegen goud* gevonden heeft, als mede ook *goud-korls* in de beſiën der druiven, gelijk ook in de koppen der Forellen; 't welke, indien de waarheid is, zeer opmerkelijk is, en aan de Philoſophen ſtoffe verſchaft tot naſpeuring der oorzaake van dit wonderbaare natuur-verſchijnzel.

Onder het *gemunte goud* in *Europa*, word het *goud* der Hongariſche of Kremnitſche ducaaten, daar een Marienbeeld op gemunt ſtaat, en 't Hollandſche *ducaaten-goud*, vooral dit laatſte, voor 't beste gehouden, verkrijgende de Hollanders met de retourſcheepen der Oostindiſche Compagnie, veel *goud* uit Oost-Indien; hoewel ze door den koophandel ook veel part hebben aan het *goud*, dat uit de West-Indien naar Spanjen gebragt word. Na het gemelde *goud* volgt in deugd en zwaarte het Spaanſche *gemunte goud*, hier aan dat van de Engelſche *guinie's*, en na deeze de Franſche *gouden louiſen*, die doorgaans het flegtſte *goud* bevatten; hangende de deugd en innerlijke waarde der goude zo wel als zilvere geld-ſpecien af, van de min of meerder zuiverheid des *gouds*, of *zilvers*, en hier door is het *goud* min of meer wigtig en taai of bros, ook bleeker of rooder van koleur, want het bijgevoegde zilver en koper, veranderen zo wel de eigenaardige zwaarte, als de taaijigheid en koleur des *gouds*.

Nuttigheid en gebruik des Gouds.

Het grootſte gebruik des *gouds* is, gelijk elk weet, dat het in de koophandel en anderzins, dient, om alles daar tegen te kunnen ruilen en verkrijgen, dat men verlangt; want het is bij meest alle natien, benevens de edel-geſteentens, in de grootſte agting, en van de hoogſte waarde, zo dat 't van elk gretelijk begeert word. Voorts dient het voor de goud-ſmeeden, om er allerlei kostelijke vaat-werken, doozen, fraaije ringen, borst-, arm- en oor-vercierſels voor de vrouwen, en duizenderlei andere dingen van te maaken. De vergulders gebruiken het menigvuldig om het zilver, koper, en andere metaalen, insgelijks hout, ſteen, leer, papier, enz. mede te vergulden, en hier door aan die dingen het aanzien te geeven, als of 't masſief *goud* was. Men ſlaat er ten dien einde *blad-goud* van, waar toe het zuiverſte *goud* vereischt word. Daar word ook *draad-goud* van gemaakt, zo wel van masſief *goud*, als van *zilvere* ſtaaven, die vergulden en daar na door uitrekking, tot een fijne draad gebragt worden; en als die draad vervolgens tusſchen twee gepolijste ſtaalen rollen geplet, of plat gemaakt is, word het geplet *goud-draad* genoemt; dienen-zo wel, als het geplette *zilver-draad*, tot 't maaken van *goude galonnen* of boortzels, *goud-ſtoffen*, burduur-werken, gewerkte *goude knoopen*, enz.; het masſief *zilver-* en *goud-draad* word gebruikt van *goud-draad-werkers*, om allerlei kleine *goudene* vercierſels van te maaken.

Het *goud* word verder ook gebezigt, om 'er, door middel van goud-bladen op een wrijfſteen, op een zekere wijze te wrijven, *ſchelp-goud* van te maaken, dat van de miniatuur-ſchilders gebruikt word: Ook word het gebezigt, om een heerlijke roode koleur van te maaken, waar mede de valſche of crijstallijne roode edel-geſteentens een robijn-koleur gegeeven word.

In de Geneeskonst is het *goud* van geen of weinig nut; niet tegenſtaande al het groote ophef, dat de oude Chijmisten van hun *aurum potabile* of *drinkbaar goud* en *goud-tincturen* gemaakt hebben, aan welke zij een zulke groote kragt toegeſchreeven hebben, als of ze bijna alle ziektens konden geneezen, dat egter in laater tijden anders bevonden is, naamelijk dat ze weinig of geheel geene werking hebben, en derhalven ook meest geheel uit de mode geraakt zijn: Hoe zou ook het *goud*, dat op geenerlei wijze volkoomen opgelost en maar in heel fijne deeltjes gedeelt kan worden, zig met de zappen van ons lighaam kunnen vereenigen, en eenige goede uitwerking in het zelve doen; veel eer zal het nadeel in de maag en darmen aanbrengen en dezelve bezwaaren, als het veel gebruikt word: En of ſchoon het eene of andere met *goud* toebereid geneesmiddel, zomtijds een goede uitwerking betoont kan hebben, zo kan zulks nogthans niet toegeſchreeven worden aan 't *goud*, maar aan de bij de bereiding des middels mede ingemengde ſaliniſche en andere dingen; welke geneesmiddelen derhalven ook even zo kragtig zonder, als met het *goud* kunnen bereid worden.

Dus is het ook met het *blad-goud* gelegen, dat meermaalen onder de hartſterkende poeders, en andere middelen gemengt word, om dat men aan 't *goud* in het bezonder een zeer hartſterkende kragt toeſchrijft; dog het welke meer dient tot verciering, of om het middel een kostelijk aanzien te geeven, dan tot nuttigheid; en dit heeft mede plaats in het vergulden der pillen.

Het is zeer waarſchijnelijk, dat de verbeelding van de

groote kragt, die men aan het *goud* toegeſchreeven heeft, haare oorſprong heeft door deeze valſche ſtotreden, het *goud is kostelijk, van een groote waarde, en van een heerlijk aanzien*; ergo, *daar kan ook het allerheerlijkſte geneesmiddel uit bereid worden*; dog het *goud* ſchijnt niet ten dien einde, maar tot andere oogmerken, van den Schepper geſchaapen.

Het *donderend* of *ſlag-goud* is nog 't eenigſte van het *goud* toebereid middel, daar nog eenige kragt en goede uitwerking aan toegeſchreeven en beſpeurt word; inzonderheid om het zweet te verwekken; hoewel veele Geneesheeren van dit poeder ook maar weinig werks maaken, en deszelfs kragt mede hooftzaakelijk toeſchrijven aan 't geene daar het mede bereid word; te meer, dewijl men met andere geringer dingen dezelfde uitwerkingen, en zelfs dikwils beter, kan te wege brengen; zie de preparatie, kragt, en gebruik van dit *goud-poeder*, op het artijkel DONDEREND GOUD. Anderzins is dit goud-poeder ook heel dienſtig, om de al te hevige *ſalivatie* of quijling te ſtuiten, die door het gebruik van 't kwikzilver verwekt is, dewijl zig de in het lighaam zijnde *kwikdeeltjes* aan het *goud* vast hegten, en met het zelve uit 't lighaam gevoert worden: Dog hier toe dienen ook de *goud-bladen*, als men er tot eenige boekjes toe, van ingeeft; en het is aanmerkelijk, dat wanneer iemand kwik, zilver in het lighaam heeft, en een ducaat of ander goudſtuk in de mond neemt, het zelve wel haast heel wit van het kwik beſlaan zal; zo vlug en doordringbaar is het kwikzilver, en zo graag vereenigt het zig met 't *goud*.

Wij zullen nu nog eenige preparatien en andere nuttige dingen, het *goud* betreffende, voor de liefhebbers en andere, die er weeten gebruik van te maaken, hier laaten volgen.

Het Goud door Antimonie te louteren.

Doet in een ſmelt-kroes zo veel *goud* als gij begeert te louteren, na dat gij het hebt gewoogen, laat het door een ſterk vuur gloeijen, en werpt er dan drie of viermaal zo veel gepoederde *antimonie* bij, zo zal het *goud* wel haast ſmelten; houd met dit ſterke vuur aan, tot dat gij ziet dat de ſtoffe flikkert en vonken van zig geeft, zet dan den kroes van het vuur en ſchud hem wat, op dat de *regulus* of *goud-koningje* na de grond zinke: Koud geworden zijnde, breekt den kroes in ſtukken en ſlaat de vuiligheden of ſcorien van het *goud* af: Maar zo gij den kroes liefſt wilt heel houden, zo giet de ſtoffe uit den kroes in een ijzeren vijzel of giet-naalde over, na dat dezelve wat verwarmt en van binnen met vet beſmeert is, en klopt er rondom met de tang tegen aan, tot dat de ſtoffe koud geworden is; als dan keert de giet-naalde om, en ſcheid met een hamer de *regulus* van de ſcorien af en weegt hem, zo is het *goud* meest gezuivert: Maar dewijl er doorgaans nog iets van de antimonie of van eenig vreemd metaal bijgebleeven is, zo moet het nog verder geloutert worden; het welke op tweeërlei wijze kan geſchieden; als

1. Door den *regulus* in een ſmeltkroes voor de blaasbalg te brengen, en een tijd lang geſmolten te houden, waar door het geene, dat er van de *antimonie* en anders nog bij is, verrookt of verbrand, en in glas of ſcorien verandert, die men daar na van de *regulus*, uitgegooten zijnde, weg doet; of

2. Men ſmelt de *regulus* in een kroes met veel vlam, en geſmolten zijnde, werpt er allengskens bij, driemaal zo veel *ſalpeter*; laat het *goud* door een ſterk vuur wat lang geſmolten blijven, tot dat de rook ophoud en de *regulus* zig klaar en ſchoon vertoont; giet het dan over in een giet-naalde en klopt er rondom, als boven gezegt is, en als het koud geworden is, zuivert de *regulus* van de ſcorien, wascht en droogt hem af, zo zal deeze *regulus* 't gelouterde *goud* zijn, dat zo zuiver is, als het kan gemaakt worden; het welke men dan wederom weegt, zo kan men weeten, hoe veel 't aan onzuiverheden verlooren heeft. Deeze zuivering noemen de *Eſſaijeurs* en Goudſmeeden het *goud door de antimonie gieten*.

Hoedanig het *goud* van het zilver en koper door middel van ſterkwater kan afgeſcheiden worden, is op het artijkel *eſſaijeeren* duidelijk aangeweezen: Wij moeten egter hier er nog bijvoegen, dat wanneer het in ſterkwater opgeloste zilver, door middel van een kopere ketel, neergeſtort word (dat anders ook door een koperen plaat, die men in het ſterkwater legt, geſchieden kan), er zig doorgaans iets koper met de zilverkalk vereenigt, dat niet ligt weder daar van af te brengen is; weshalven het zilver best uit het ſterkwater vergadert word, op deeze wijze: Naamelijk dat men het ſterkwater met een zagt vuur tot de droogte afdistilleert, daar na er weder gemeen water bij giet, en het zilver daar in ontdoet, vervolgens doet men er *ijzer* en *kwikzilver* in, en laat't eenige dagen ſtaan, zo begeeven alle de corroſieſſche deelen zig allengskens aan het ijzer, en laaten het zilver vaaren, 't welke in het kwikzilver gaat; maar van het ijzer neemt het kwikzilver niets aan, en men verkrijgt aldus het zuiverſte zilver in het kwikzilver; dat men vervolgens door een ſtuk leder drukt, en de overige kwik door een retorte daar van afdrijft; of anders dezelve daar van afrookt, zo heeft men het fijnſte en zuiverſte zilver.

Het *goud* kan ook door *cementeeren* gezuivert worden, op de volgende wijze: Neemt gepoederde *tichel-ſteen* en geſtooten *zout*, van elks even veel; mengt 't en maakt het nat met *azijn*, en vult daar mede een ſmeltkroes tot omtrent de helft, legt er dan een laag dun geſlaagen *goud* op, en ſtrooit er een laag van het poeder over, legt dan hier op weder een laag *goud*, en daar over een laag van het poeder; zulks zo lang, laag om laag (*ſtratum ſuper ſtratum*) vervolgende, tot dat de kroes vol is; als dan luteert dezelve digt toe, op dat er de damp niet uitvliegt, en zet hem in een windoven op een ſteen, en geeft het 24 uuren lang goed vuur, zo zal 't *goud* gezuivert zijn, dewijl de onzuiverheden en vreemde metaalen in het *goud* verbranden, en 't zelve alleen overblijft; hoewel het egter hier door van het zilver niet geheel bevrijd word; zijnde de loutering des *gouds* door de *antimonie* de allerbeste loutering, als men geheel zuiver *goud* begeert.

Om te kunnen weeten hoe veel Goud tot het vergulden van eenig zilverwerk gebruikt word.

Legt 't vergulde zilverwerk in de eene ſchaal van een weeg-ſchaal, en in de ander ſchaal zo veel zilver (en zo veel moogelijk van dezelfde keur als 't vergulde zilver is), tot dat de weegſchaal net in evenwigt is; daar na laat de beide ſchaalen in een vat met water nederzinken, zo zal de ſchaal daar 't vergulde zilver in is, dieper zinken, legt dan zo veel fijn *goud* in de andere ſchaal, onder 't water, tot dat de weegſchaal weder in evenwigt is, zo heeft men 't gewigt van het *goud*, dat tot 't vergulden gebruikt is: bedraagende zo veel als men in de eene ſchaal gelegt heeft; maar de weegſchaal moet ſubtiel en heel naukeurig toegeſtelt zijn.

Goud-crijstallen te bereiden, om daar mede te vergulden.

Neemt het beste *ducaaten-goud*, lost 't zelve in *konings-water* op, dat met *zout* bereid is, en laat daar na het *konings-water* over een zagt vuur, tot op de helft uitdampen, zet 't dan in een vogtige kelder in koel zand, zo schiet het *goud* de volgende nagt in schoone crijstallen aan; neemt dezelve er uit, en laat ze van nieuws in *gedistilleerde azijn* zig ontbinden, en dampt het door een zagt vuur weder tot op de helft; of, zet het glas wederom in de kelder, als vooren, zo schieten er weder crijstallen aan; deeze ontbind men dan in regen-water, dampt het weder tot op de helft af, en laat het als vooren in crijstallen aanschieten: Om deeze crijstallen nu verder tot het vergulden gereed te maaken, zo drukt men dezelve met een mes klein, doet ze in hard gekookte eijeren, daar de doiren uitgenoomen zijn, zet 't op een koele vogtige plaats, zo smelt het tot een *liquor* of *olie*: Als men dan eenig wel schoon gemaakt zilver met deeze olie heel duntjes bestrijkt, en zagtjes laat opdroogen, zo is het zilver schoon verguld.

Een Goud-poeder te maaken, om het zilver koud te vergulden.

Neemt een of twee *ducaaten*, slaagt dezelve heel dun, en onbind ze in omtrent tweemaal zo veel *konings-water*; laat dan een half of heel drachma, of zo veel als er *goud* is, *gezuiverde salpeter* in dit water smelten; vervolgens neemt zuivere lapjes van fijn linnen, doopt ze in de solutie, en laat ze bij een zagte warmte droog worden; droog zijnde, brand ze in een smelt-kroes met een maatig vuur uit, zo blijft er een zwart-bruin poeder over, 't welke het *goud-poeder* is. Als men dan hier mede 't zilver vergulden wil, zo wrijft men het zelve sterk met dit poeder, door middel van de duim, na dat 't vooraf wel schoon gemaakt is; zo word het zilver fraai verguld, dat men vervolgens kan ophelderen met het volgende water. In plaats van *ducaaten*, kan men ook *goud-bladen* neemen, zo veel als de zwaarte van een of twee ducaaten bedraagt, of anders zo veel als men wil of noodig agt. Hoe men het *goud* en andere metaalen in het vuur verguld, zal men vinden op het artijkel VERGULDEN.

Een water te maaken om de koleur van het verguldzel op te helderen.

Neemt anderhalf once *zwavel*, een half once *aluin*, een half drachma *arsenicum*, en even zo veel *antimonie*; maakt deeze dingen elks bezonder voorzigtig tot een fijn poeder; daar na kookt *pisse* in een pot, en schuimt ze wel af; werpt dan de gemelde stoffen, den eene na de andere, daar in, en laat ze kooken. In dit water legt het vergulde werk, en laat het daar in, tot dat gij ziet dat de goud-koleur genoeg opgeheldert en fraai is. Als iemand dit werk wel verstaat, kan hij met een ducaat zo veel uitrigten, als anders met twee of drie; dit water dient ook zo wel tot de heete als koude verguldzels; en men kan het verguldzel daar na ook met een wolfstand of bruineer-steen glad en blinkend maaken.

Bleek Goud-werk fraai en hoog van koleur te maaken.

Neemt *spaansch groen*, fijn gepoedert, doet er *azijn* bij, en roert het wel door malkander; hier mede bestrijkt het *goud*, of goud-werk, gloeit 't dan in het vuur en koelt 't in pis af.

Of neemt *wijn-steen*, *spaans-groen*, en *salmiak*, gepoedert zijnde, giet er *azijn* op, en laat het *goud* daar in kooken, tot dat het een fraaije koleur verkreegen heeft, dit is heel goed.

Allerlei Goud-werk, Goude-kettingen, Medailles, Kleinodien, enz. op het schoonste te zuiveren en weder als nieuw te maaken.

Neemt zuiver versch *water*, een half mingelen of minder, na dat gij noodig hebt, doet 't in een verglaast potje, en giet er een klein weinig *sterkwater* onder; dan gloeit het goudwerk in een smelt-kroes, en werpt het, gloeijend zijnde, in 't gemelde water, dekt 't schielijk toe en laat het zo lang daar in, tot dat 't ophoud te zuischen, en het water weder stil geworden is: neemt het er dan uit; en als het dan van zijn vuiligheid en vlekken wel gezuivert is, zo kan men het dus behouden en de koleur op de bovengemelde manieren verhoogen; maar is het nog niet zuiver genoeg, zo herhaalt men 't uitgloeijen en verkoelen nog eens.

Op een andere manier

Kookt het *goud-werk* in een sterke *loog van asch*, borstelt het daar na met een stijf hair-borsteltje wel af, spoelt 't in schoon water om, en wrijft het vervolgens in *pis*, met de vinger wel uit: Daar na neemt *spaansgroen* en *salmiak*, van elks een half lood; *salpeter*, een half drachma; maakt elk tot een poeder, en onder malkander gemengt zijnde, doet het in een verglaasde pot, giet er pisse bij en kookt 't weder, werpt er dan 't goudwerk in, of houd het aan een draadje gebonden daar in, als het wel kookt, en laat het er wat in blijven, tot dat de koleur aangenaam is; zulks ten dien einde onder het kooken eens en andermaal er uit neemende, om te bezien; als het dan goed is, zo wascht het met zuiver water, en droogt het met een zuiver linnen lapje wel af; zo zal het *goud* weder zuiver en schoon van koleur worden.

Of neemt maar *salmiak* en wat *salpeter*, laat 't in *pisse* smelten, en kookt er 't *goud* in.

Hoe men zilver en andere metaalen verguld, en het verguldzel ook weder gemakkelijk kan van af krijgen, kan men zien op 't artijkel VERGULDEN.

Om het Goudwerk, Juweelen, enz. door wrijving en uitborsteling te zuiveren.

Maakt een scherpe *loog* van *hout-asch* of *pot-asch*, hier in doopt linnen lapjes of zagt leder, en wrijft 't goudwerk, daar mede; of daar men in de dieptens en hoeken met het lapje niet kan bij koomen, borstelt men ze met een stijf hair-borstertje uit, zo zal het heel schoon worden.

Anders.

Neemt een lood *zwavel*, en twee lood *tripel-steen*, stoot 't klein en wrijft het op een wrijf-steen tot een heel fijn poeder: Van dit poeder doet een weinig op een zagt leder, en wrijft het goudwerk, ringen, juweelen of wat 't zij, er mede, en daar men met het leder in de dieptens niet kan bijkoomen, gebruikt men het stijve borsteltje, dat men in 't poeder stipt, en er dan de dieptens wel mede uitborstelt, het stof vervolgens met een ander klein borsteltje van zagt hair er uitveegende. Men kan het *goud-werk* ook eerst door de loog zuiveren, gelijk boven, en daar na dit poeder tot opglanzing gebruiken.

Of wrijft *marmer-* of *albaster-ſteen*, en gebrande *kalfs-beenen* tot een heel fijn poeder, en gebruikt het als het voorige: Op deeze manier kan men diamanten, ringen, kruiſen, enz. weder ſchoon en glanzig maaken.

Om goudene Galonnen of Boortzels, Kanten, Borduur-werk, Knoopen en diergelijke ſchoon te maaken, dat ze weder als nieuw worden.

Wanneer de gemelde dingen zeer gefleeten of dusdanig afgedraagen zijn, dat het witte zilver er uitkijkt, kan men dezelve op de volgende wijze weder ſchoon en aanzienlijk maaken, 't zij dat ze aangenaait of los gemaakt zijn: Neemt ten dien einde beste *gom-lak*, *draaken-bloed*, en *curcuma*, van elks een half drachma; doet deeze ſtoffen, klein gemaakt, in beste *brandewijn*, en laat 't uittrekken, giet vervolgens de tinctuur af, die een robijn-roode koleur zal hebben; Met deeze *tinctuur* overſtrijkt de oude *galonnen*, enz., of die afgedraagen zijn, door middel van een klein hair-penceel, en vaart dan met een heete ijzere plaat of ſtrijk-ijzer daar over heen, zonder dezelve er mede te raaken, maar dat ze alleen de warmte daar van gevoelen, en langzaam droog worden, zo zal het gemelde werk weder ongemeen ſchoon, en hoog van koleur worden; als het werk afgefneeden en klein is, gelijk gouden knoopen, zo houd men het door 't een of ander middel, bij voorbeeld, de knoopen, aan een vork of puntig ijzer te ſteeken, na dat ze met de tinctuur beſtreeken zijn, over een koolen-vuur, dog wat van verre, tot dat ze droog zijn.

Als de gouden *galonnen* enz., weinig gefleeten en alleen maar ſmeerig zijn, kan men ze ook zuiveren met heel fijn gewreeven *zee-ſchuim* en *zwavel*, onder malkander gemengt, en daar mede met een niet al te ſtijf borsteltje afgeborſtelt; tot zilvere *galonnen* neemt men alleen maar het *zee-ſchuim*.

Hoe men gouden en ook zilvere Galonnen, Kanten, en diergelijke op de beste wijze, zonder verlies, kan uitbranden.

Doet de oude *goudene* of *zilvere galonnen*, enz., vast te zaamen gebonden, in een ſmelt-kroes, of nieuw onverglaast potje, met een dekzel, zet het in een koolen-vuur, en laat het 1 of 2 uuren wel doorgloeijen en verbranden; daar na doe alles zaamen in een ſchoone kom, ſpoelt en wascht de zwartigheid met zuiver water er van af, zo zet zig het goud en zilver op de grond, dat men vervolgens moet droogen; en om het dan in een maſſa te brengen, zo doet het in een ſmelt-kroes, met een weinig *borax*, giet 't vervolgens uit in een mortier of gietnaald; als het nu van *gouden galonnen*, enz. is, zo zal het zilver, *goud* in zig bevatten; houdende 't mark van het vergulde zilverdraad, in het gemeen een drachma *goud*; weshalven men het zilver door middel van *ſterk-water* van 't *goud* affcheiden kan, zo verkrijgt men het *goud* weder alleen.

Goud en Zilver ligt te ſmelten, en gemakkelijk uit de kroes te gieten.

Op dat het *goud* en *zilver* ligtelijk ſmelte, moet men er een weinig *borax* bij in de ſmeltkroes doen, en om 't gemakkelijk uit de kroes te doen loopen, zo neemt *pik*, *was* en *ongel*, ſmelt 't zagtjes onder malkander, trekt er dan papier door, en laat het koud worden, hier van werpt men iets in de kroes bij het gefmolten *goud* of *zilver*, en giet 't uit, terwijl het vlamt, zo vloeijen de metaalen gemakkelijk, en er blijft niet 't minſte hangen: Zie verder wegens het ſmelten en gieten, van het *goud*, en andere metaalen op het artijkel SMELTEN.

Om een Ducaat of ander Goud-ſtuk zwaarder te maaken.

Neemt verſche *paarde-mest*, drukt er het zap uit, en legt den *ducaat* daar in, zo zal hij zwaarder worden.

Om Schelp-goud te bereiden.

Neemt *goud-bladen*, zo veel gij wilt, of na dat gij veel *ſchelp-goud* maaken wilt; wrijft ze met *juffer-honing* (zijnde honing die van zelfs uit de graaten vloeit), wrijft het zaamen een langen tijd, tot dat 't heel fijn is; doet 't dan in een glas, giet 'er zuiver water op, roert 't wel om, en als zig het *goud* gezet heeft, zo giet het water af en weder ander op, dan omgeroert en weder afgegooten, als vooren; dit afwaſchen herhaalt men, tot dat het water heel klaar blijft; daar na neemt wat *ſterk-water*, doet er het *goud* in en laat 't er een paar dagen in ſtaan, dan giet men het ſterk-water er af, en bewaart het *goud-poeder* tot 't gebruik; als men dit *goud* tot het ſchilderen of letters, enz. gebruiken wil, word het met een weinig gom-water gemengt; tot verkoop word het gewoonlijk, met *gom water* toegemaakt zijnde, bij beetjes in ſchelpen gedaan, en aldus verkogt, daar het zijn naam van draagt. Op dezelve wijze word ook 't *valſche ſchelp-goud* van koper-bladen, en 't *ſchelp-zilver* van zilver-bladen gemaakt, behalven dat men er op 't laatſte geen *ſterk-water* bij doet, waar door ze zouden ontbonden worden.

Andere manier om Schelp-goud en Zilver te bereiden.

Neemt *Arabiſche gom*, ſmelt die in *water*, tot een dik gom-water, doet er gepoederde *ſalpeter* of *ſalmiak* bij, en wrijft 't zaamen op een wrijfſteen tot dat het de dikte van een ſijroop heeft; doet er dan *goud-* of *zilver-bladen* bij, en wrijft het een paar uuren lang, tot dat die bladen zeer fijn zijn; als dan doet het in een verglaast zuiver potje, giet er wat heet dog geen kookend water op, en roert 't wel door malkander, vervolgeng laat alles door een zuiver fijn doekje in een ander zuiver potje of glas loopen, tot op het onzuivere; geduurig in 't potje met een houtje roerende, op dat het *goud* alle door het doekje paſſeert; wanneer zig daar na het *goud* in 't water op de bodem gezet heeft, zo giet het water in een ander glas af, (dewijl zig hier uit nog iets *goud* neder zet), en wederom heet water op, roert 't wel door malkander, en als het *goud* zig gezet heeft, giet 't water weder af en ander op, als vooren, zulks herhaalende, tot dat 't *goud* er regt ſchoon uitziet, dat men dan bewaart, als boven.

Om fraaije Gouden Letters en andere Figuuren op papier en parkement te maaken.

Neemt *crijſtal*, wrijft 't op een porphijr-ſteen tot een zeer fijn ontaſtbaar poeder, mengt het dan met *gom-water*, en maakt hier mede letters op het parkement of papier; neemt vervolgens een ſtukje best *goud*, en wrijft de letters daar mede, na dat ze wel droog zijn, eenige reizen ſterk over, zo zal het *goud* er zig aan hegten, en de letters zullen zeer brillant worden: Men kan het gom-water met *ſaffraan* verwen, om de letters of figuuren beter te kunnen maaken.

Om

Om een purper- of bloed-roode Liquor van Goud en Goud-ſaffraan te maaken.

Solveert zuiver *goud* of *goud-bladen* in *konings-water*, als mede ſolveert best *engelsch tin*, ook in *konings-water*; neemt dan een glas vol gedistilleert *water*, giet er eenige druppels van de *goud-ſolutie* in, en vervolgens ook eenige druppels van de *tin-ſolutie*; vervolgt dit in druppen het een om het andere, zo zal de *liquor* donker rood worden: Als men dezelve vervolgens ſtaan laat, zo zal zig een poeder nederzetten, dat men na afgieting van het water, met zuiver water kan afwaſchen, en afzonderlijk bewaaren, of men bewaart het met 't water; wordende beide gebruikt bij 't maaken van de valſche edel-geſteentens, om aan dezelve een fraaije *robijn-roode* koleur te geeven, gelijk bij het glas maaken is aangeweezen.

Deeze *liquor* en *crocus* verkrijgt men ook zonder het *tin* te ſolveeren, namelijk als men eenige druppels van de *goud-ſolutie* in een glas vol gemeen water doet, en dan een ſtuk *engelsch tin*, dat wel ſchoon is, in het water legt; want dan zal men zien, dat het water, het welke in 't eerst geheel zwart word, na dat 't *tin* er eenige tijd in gelegen heeft, begint rood te worden; wanneer 't zelve dan de ſchoonſte roode koleur verkreegen heeft, neemt men er het tin uit.

Men verkrijgt deeze roode *liquor* ook als men van de *goud-ſolutie*, eenige druppels in een glas vol water doet, en er dan eenige druppels van de *rookende geest van* KUNKEL, *pag.* 819 beſchreeven, indruipt, want dan zal 't water terſtond bloed-rood worden.

Om Goud in Glas te veranderen.

Neemt *goud-bladen*, *ſalpeter*, *aluin*, en *gemeen zout*, van elks even veel zwaarte; wrijft 't zaamen op een wrijfſteen tot een heel fijn poeder, doet het dan zaamen in een matras, giet er *water* op, en laat het ſterk kooken, tot dat het water verkookt, en het zout dat er op de grond te rug blijft, geel is; maar niet geel zijnde, zo moet men er weder water op gieten, en het op de voorige wijze uitdampen, tot dat het zout een geele koleur heeft; giet dan op dit *geel zout* beste *brandewijn*, zo zal dezelve daar van terſtond geel worden; en als men eenig gepolijst ijzerwerk daar in legt, verkrijgt het een ſchoone *goud-koleur*.

Stort deeze *brandewijn* vervolgens neer met *geſmolten wijnſteen-olie*, zo verkrijgt men op de bodem van 't glas een ſchoone *goud-crocus*, ſmelt dezelve in een ſmeltkroes met een gemeene *vloeijing*, zo zult gij, in plaats van het *goud* weder te verkrijgen, een donker-rood glas in de kroes vinden.

Anders.

Neemt een dun geſlagen *goud-blik*, wrijft het met *tuim-ſteen* boven een kom met water, en verzamelt daar na alle het afgekrabde heel naukeurig uit het water, en droogt het; doet 't vervolgens in een ſmelt-kroes met *vloeijing* van *potas*, *ſalpeter*, en *borax* zaamengeſtelt, en laat 't met malkander ſmelten, zo zult gij een ſchoon rood doorſchijnend glas verkrijgen.

GOUD-APPEL; *Gouden-* of *Gulden-appel*; *Appel der liefde*; *Dol-appel*; in het latijn *Poma amoris*; *Lijcoperſicon*.

Daar zijn verſcheidene zoorten van dit buitenlandſche gewas, dat een zoort van *ſolanum* of *nagtſchaaje* is; als

1. De *Goud-appel* met geſtreepte geele, goud-geel, roode, of witte vrugten; *Lijcoperſicon vulgare*, *fructu ſtriato luteo aureo*, *rubro*, *vel albo*; *Aurea mala*, DODONÆI; (*Solanum caule inermi herbaceo*, *foliis pinnatis inciſis*, *racemis ſimplicibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De kleine regt opſtaande *Goud-appel*, met geſtreepte geele of roode vrugten; *Lijcoperſicon erectum*.

3. De *Goud-appel*, met ronde gladde, geele, goud-geele of roode vrugten als kersen; *Lijcoperſicon fructu rotundo glabro*, *ceraſorum forma*.

4. Dezelve, kleiner zoort.

5. De kleine *Goud-appel* met geſtreepte harde vrugten; *Lijcoperſicon VI.* BOERHAVII; *Mala æthiopica* DODONÆI.

6. De kleine *Goud-appel* met kleine geſtreepte harde vrugt; *Catalog. Carolsruh.* No. 482.

Beſchrijving. De eerſte zoort, heeft ronde takkige ſtengen, van drie, vier of meer voeten hoogte, die iets hairig en met groote geveerde- en geſnippelde, wit- of geelagtig groene bladen bezet zijn; uit de oxels der bladen koomen trosjes met geele geſterde bloemtjes voort; waar na plat-ronde geſtreepte of ſtreepswijze gegroefde vleeſchige vrugten volgen, die rijp zijnde, geel, rood, of wit en blinkende zijn, bevattende veel zap, en daar tusſchen klein platagtig zaad in celletjes. De ſtengen kunnen niet op zig zelfs ſtaan, maar leggen tegen de aarde, en 't geheele gewas heeft een ſterke, bezondere ſtinkende reuk.

De tweede verſchilt hoofdzaakelijk van de voorgaande eerſte, dat ze niet zo hoog, maar kleinder en regt op groeit.

De derde zoort verſchilt van de eerſte voornaamelijk daar in, dat ze ronde geele of roode gladde vrugten draagt, die naar kersen gelijken.

De vierde zoort gelijkt na de voorige, behalven dat ze in alle deelen kleinder groeit.

De vijfde zoort ſchiet een regte ſteng op, van twee tot derdehalf voeten hoogte, die eenige takken heeft en met gehaakte doorntjes hier en daar aan de ſteng en takken bezet is, aan welke breede hoekige ingeſneedene witagtig-groene bladen groeijen, die op haare middel-zenuwen eenige kleine doorntjes hebben; uit de oxels der bladen koomen zesbladige witagtige bloemtjes aan korte ſteelen voort, met geelagtige draatjes in 't midden, waar na een ronde geſtreepte vrugt volgt, die kleinder en harder als de eerſte zoort en ſchoon rood van koleur is, hebbende boven op een klein knopje, als 't beginzel van een kleine vrugt.

De zesde zoort gelijkt veel na de voorgande, maar groeit kleinder.

Plaats. De eerſte vier zoorten groeijen in de warme gewesten van *America*, en de twee laatſte in *Africa* en *Egijpten*. Men kweekt ze bij ons zomtijds in de tuinen uit liefhebberij, wegens de aardigheid der vrugten.

Kweeking. Deeze geſchied door het zaad, dat men in April in eene niet al te heete broei-bak zaait, en de opgekoomene jonge planten daar na in Maij, als de lucht en 't weer warm geworden is, op een bedde of elders verplant, in een goede losſe vette grond, de planten vervolgens niet verzuimende, bij droogte dikwils te bevogtigen, dewijl ze veel vogt begeeren, en dezelve van het onkruid ſchoon te houden; ook ſtokken er bij te ſteeken, om ze daar bij op te binden, zo zullen ze niet nalaaten, ſchoone en veele vrugten voort te brengen: Dog de vijfde en zesde zoorten zijn wat tederder, en dienen

nen in potten geplant, in de trekkas door vermeerderde warmte gekoestert te worden.

Eigenſchappen. Dit gewas en zijne vrugten zijn verkoelende van aart; maar worden bij ons niet in de Geneeskonst gebruikt, nog tot ſpijze, gelijk men van de Italiaanen, Spanjaards, en Portugeeſen zegt, dat ze de vrugten nuttigen met boom-olie, azijn en peper, zo als wij de concommers; maar zij geeven een ſlegt voedzel: De Portugeeſen noemen deeze vrugten *Tomatos*.

GOUD-AREND; *Konings-arend*; in het latijn *Aquila Chriſſaëtos*; (*Falco cera lutea, pedibus lanatis, corpore fusco ferrugineo vario, cauda nigra baſi cinereo undulata*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze *arend*, zo wel als alle zijne medezoorten, onder het geſlagt der *Valken* behoorende, is grooter dan een *Gans*; zijn lengte is van het end des beks tot aan het uiterſte van den ſtaart drie voeten; de koleur van zijn vederen zijn bruin en roestkoleurig gemengelt, dog van vooren rosagtiger, dan van agteren, daar ze zwarter zijn; de ſtaart, die zwartagtig is, is dunnetjes gegolft met witte vlakken; de beenen zijn wollig met geele vingeren en lange nagels, zijn bek is kort met een kromme zwarte punt voorzien; gewoonlijk legt het wijfje vier eijeren: De woonplaats van deezen *arend* is in de meeste deelen van Europa, daar hij in de hooge ſteile rotzen huisvest.

GOUD-BAARS, zie GOUD-VISCH.

GOUD (BLAD-); *Geſlagen goud*; in 't latijn *Aurum foliatum*; dit word uit 't zuiverſte *goud* geſlagen, en in boekjes van zagt rood papier gelegt, gelijk men 't koopt; zie onder GOUD; dog men heeft ook valsch *blad-goud*, dat van geel koper geſlagen word.

GOUD-BLOEM; in het latijn *Calendula*; *Caltha*; *Chriſſanthemum latifolium*; verſcheidene zoorten zijn er van dit gewas; als

1. De gemeene enkelde *Goud-bloem*, met bleek-geele, citroen-geele, goud-geele, oranje-geele, rosſe of geelbonte bloemen; *Calendula vulgaris*; (*Calendula ſeminibus radii cimbiformibus echinatis, disci bicornibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Goud-bloem* met dubbelde bloemen van verſchillige koleuren, als vooren; *Calendula vulgaris flore pleno*.

3. De *Goud-bloem* met kinderkens; *Calendula prolifera*.

4. De *Africaanſche Goud-bloem*, met witte van buiten violette bloemen, en lancen-formige fijn getande bladen; *Calendula humilis Africana, flore intus albo foris violaceo ſimplici*; (*Calendula foliis lanceolatis denticulatis, pedunculis fili-formibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Africaanſche Goud-bloem*, met kleine witte van buiten violette bloemen; *Calendula humilis Africana, flore intus albo foris violaceo parvo*, (*Calendula foliis lanceolatis dentatis, pedunculis ſuperne incraſſatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De *Africaanſche Goud-bloem*, met witte van buiten violette bloemen en plat hartvormig zaad; *Calendula Africana, flore intus albo extus leviter violaceo, ſemine plano cordato*; (*Calendula foliis lanceolatis ſinuato-dentatis, caule nudo*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De *Africaanſche Goud-bloem*, met witte van buiten violette bloemen, en ſmalle ſaffraan- of gras-bladen; *Calendula Africana, foliis gramineis, flore intus albo extus purpurascente*; (*Calendula foliis linearibus ſubintegerrimis, caule ſubnudo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit de wortel getakte ſtengen op, van een voet hoogte, die met langwerpige, ſtompe, bleek-groene en een weinig hairagtige bladen, die geen ſteelen hebben, bezet zijn; op 't bovenſte van de ſtengen en takken koomen ſchijf- of ſtraal-bloemen voort, die gewoonlijk goud-geel zijn, waar van ze den naam van *goud-bloem* draagen, en een maatig ſterke, niet onaangename reuk hebben, dog zijn zomtijds ook wel bleeker of hooger geel van koleur; na de bloemen groeijen op de bloem-ſchijf, veele kromme zaaden, die rouw en ſteekelagtig zijn.

De tweede zoort gelijkt in allen na de eerſte, behalven dat de bloemen ſraai dubbeld zijn.

De derde zoort heeft dit zonderlings, dat uit de hoofd-bloem rondom verſcheidene kleine bloemtjes op ſteeltjes voortkoomen, van gedaante en koleur als de hoofd-bloem.

De vierde, vijfde, zesde en zevende zoorten, groeijen ook laag, en hebben alle enkele ſtraal bloemen, welkers bloem-bladen van binnen wit, maar van buiten violet, of purperagtig zijn; waar na platagtig zaad volgt; kunnende voorts onderſcheiden worden door haar bovengemelde benaamingen.

Plaats. De eerſte drie zoorten koomen in de hoven voort: Daar is ook een wilde zoort van, die in de velden en wijnbergen van *Hoog-Duitſchland*, en *Frankrijk* groeit, in gedaante niet verſchillende van de eerſte zoort, maar groeit in alle deelen kleinder, en de bloem is enkel: Zonder twijffel zijn de gemelde drie zoorten daar uit door de zaaijing voortgekoomen; en die met *kinderkens* is een ſpeeling der natuur, gelijk men zulks ook aan de kleine madelieven en meer andere planten ziet. De vier overige zoorten zijn uit Africa in deeze landen gebragt: Zij zijn alle eenjaarig, behalven de laatſte zoort, en worden alle in de bloem-tuinen gekweekt.

Kweeking. Dezelve is zeer ligt; men zaait het zaad vroeg in 't voorjaar, ter plaatze daar ze zullen blijven voortgroeijen, dewijl ze het verplanten niet kunnen veelen; verſcheide zaaden in een rond kuiltje, een weinig van malkander ſtrooijende, en met een weinig aarde overdekkende, zo zal 't zelve wel voortkoomen: De twee eerſte koomen ook doorgaans in overvloed van het gevallene zaad van zelfs op, en van het zaad van de dubbelde koomen ook enkelde.

De zevende zoort is tederder als de overige, en moet in potten gehouden worden, die men 's winters in het oranje-huis of in een trek-kas zet, daar niet in geſtookt word, dan om de vorſt, als 't ſterk vrieſt, buiten te keeren, en men moet haar een luchtige plaats geeven, dewijl ze anders ligt ſchimmelt en verrot, ook moet men haar, als 't zagt weer is, veel verſche lucht laaten genieten: Men kweekt ze voort door ſtekken, dewijl ze bij ons geen rijp zaad geeft, die men in potten geſtooken zijnde, in een maatig warme broei- of runbak zet, en niet buiten, voorts met beſchaduwen en oofen onderhoud, tot dat ze aan 't groeijen zijn, waar na men ze allengskens aan de lucht moet gewennen en harden. Zij bloeit een langen tijd van 't jaar, en dikwils in de winter, als er weinig andere bloemen zijn.

Eigenſchap. De bloemen van de gemeene *goud-bloem* hebben een openende, oplosſende, pis- en zweetdrijvende, hoofd-, hart-, lever- en moeder-verſterkende kragt, en worden gepreezen in de geele ziekte, draaijing des hoofds, kwaadaardige koortzen, peſt en andere beſmettelijke ziektens: Deeze bloemen in *bier* of *melk* gekookt, is zeer goed om de kinder-pokken en mazelen

zelen uit te drijven. Men maakt er in de Apotheeken *conſerf*, *azijn* en *olie* van; de *conſerf* is heel dienſtig in de gemelde ziektens, als mede ook tegen hartkloppingen en hartbeevingen: De *azijn* is nuttig in pesttijden, doet wel zweeten, en dient ook tegens flauwtens, onder de neus gehouden.

De bladen in zoppen of groen-moes gekookt, maakt de buik zagtjes los, en doet gemakkelijk purgeeren.

De bloemen alleen, of met de bladen in *wijn* getrokken of gekookt en gedronken, verwekt de maand-ſtonden. Men eet de jonge bladen, en afgeplukte bloembladjes van dit gewas, ook wel bij krop- en ander zalaaden, als een toekruid.

Deeze bloemen worden van de landlieden ook veel gebruikt, om met haar zap de boter ſchoon geel te verwen.

GOUD-BLOEM (WATER-), zie DOTTER-BLOEM.

GOUD-BRAASEM; in 't latijn *Sparus aurata*; (*Sparus lunula aurea inter oculos*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een visch onder het geſlagt der *Zee-braaſems* behoorende; volgens WILLOUGHBIJ vind men er tot de grootte van 2 ſpan, en die tien ponden weegen; de koleur is op den kop van bovenen zwartagtig, met een gouden vlak tuſſchen de oogen; het lijf is boven de zijdſtreep met zes zwartagtige en gelijke veel witagtige ſtreepjes getekent, waar van de zwarten het breedſte zijn, beneden de zijdſtreep is de visch zilverkoleurig; de ſchubben zijn breed, ovaalagtig, overlangs geſtreept, en de ſtreepen loopen aan de bovenkant van de ſchub in het middelpunt te zaamen.

Van ouds is deeze visch zeer beroemt geweest, en niet minder onder de zee-visſchen geagt, dan de *Forellen* onder die der rivieren. Veel worden dezelve op de Italiaanſche kusten gevischt; volgens RONDELETUS, zijn die, welke in de middelandſche zee gevangen worden, beter dan die uit den oceaan; en die niet dan in zee leeven, ſmaakelijker, dan de zulken die in de meiren koomen, ſchoon deeze laatſten vetter zijn.

GOUD-BRONS, zie AURUM MUSICUM.

GOUD DISTEL, zie SCOLIJMUS.

GOUD (DONDEREND), of *Slag-goud*; zie DONDEREND GOUD.

GOUDEN KNOOPJES, zie RANUNKEL.

GOUDEN-TOR; *Groene Boom-Tor*; in 't latijn *Scarabæus auratus*; (*Scarabæus muticus auratus*, *ſegmento abdominis ſecundo latere unidentato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) de naam van dit gekorven diertje wijst uit, dat het onder het geſlagt der *Torren* behoort, en het is het zelfde beestje dat zo menigvuldig in ons land word gevonden; deszelfs koleur is eigentlijk niet goudagtig of verguld, maar zweemt veel meer naar die der ſmaragden, met een glans van glimmend geel koper; RAIJUS noemt denzelven *groote tor* met het lijf korter, de vleugels en het borſtſtuk met een korſtig dekzel, de koleur hebbende van glimmende groene zijde, daar 't ook wezentlijk het meeste mede overeenkomt.

De Heer GEOFFROI in zijne *Histoire naturelle* noemt hem *l'Emeraude*, en zegt, dat de worm, waar uit deeze *tor* voorkoomt, de wortelen der boomen en planten aantast, en dat de *tor* gewoonlijk op de bloemen in de tuinen gevonden word, en wel voornaamentlijk op de *peonien* en *roozen*; in ons land ziet men ze het meest op de *pluis-akelijen*, als mede op de *witte* en *Gelderſche roozen*, als mede wel op de *vlier-* en *damaſt-bloemen*; op hunne dek-ſchilden, die, gelijk rede is aangemerkt, groen en geel koperig glimmende zijn, ziet men veeltijds overdwars eenige witte vlakken.

Wat de voortteeling en gedaante-wisſeling van dit inſect betreft, zullen wij de nauwkeurige waarneemingen van den Heere FRISCH volgen; dit diertje is, volgens dien Heer, een *Pillen-tor*, dat is een zulke, wier *kwat-worm* tot de gedaante-wisſeling, zig eveneens als de *zwaluwen* haare nestjes maaken, een tonnetje van aarde of iets aardagtigs vormende; deeze worm zoekt haar voedzel in de aarde, en men vind dezelve veelvuldig op de zaamengeraapte hoopen van onkruid die te rotten leggen; zo lange het een dikke witte worm is, knaagt hij allerlei wortelen onder de aarde weg; zijn kop is geel, insgelijks zijn zijne zes pooten; het overig gedeelte van zijn lighaam is wit, behalven de zak, waar in de half en geheel verteerde ſpijze is bevat, blinkende deeze zwartagtig door; de knijpers aan de bek zijn krom en zwart, met twee tanden en kleine voelertjes of proevertjes daar aan, die mede open en toe gaan; de ſnuit, die de worm uit kan ſchuiven, heeft wederom twee bijzondere ſpiertjes; de voeten beſtaan ieder uit vijf eijronde leden, waar van 't uiterſte een ſtompe ſpits is met twee haakige klauwtjes; die van het voorſte paar zijn de kortſten, en de anderen worden allengskens kleiner; wederzijds zijn aan het lijf tien uitpuilingen, en daar op tien geele vlakjes, zijnde de luchtſtipjes; tuſſchen ieder deezer uitpuilingen is weder een wrong, dienende den worm tot het voortgaan in de aarde; op zijde heeft hij aan de halskraag een geele ruit, waar van de punten naar de rug en borst zijn gekeert; zijn geheele lijf is dunnetjes met kleine hairtjes bezet.

Deeze *kwat-worm*, is volgens de afbeelding van den Heere FRISCH, circa twee duimen lang; dien Heer vond er een tonnetje van, onder een boschmierenhoop, dat er niet anders uitzag, dan of het van enkelde muizekeutels was te zamen gekleeft; hier van een weinig openende, om de verandering van den worm te zien, vond hij hem in een huid, die zodanig over alle de leden was uitgeſpannen, dat men die daar duidelijk door heen kon zien; eerst borst deeze huid op het voorſte van de rug, veroorzaakt door het menigvuldig wrijven, door de beweeging van het onderlijf en de uitzetting van de *tor* van binnen; voorts wierd de huid en de deelen van den kop en het bovenlijf te gelijk met de huid ſtijf en droog, en de huid ſcheide zig van het bovenlijf af; de *tor* haalde de vleugels uit haare ſcheeden, waar in zij digt te zaamen geplooit hadden gelegen, dog toen ſchielijk uit malkanderen gingen; de koleur van de onder-vleugels, die langer dan het agterlijf waaren, was ſneeuw-wit; de boven-vleugels kreegen een groenagtige koleur en wierden al langs hoe groener, tot dat de ondervleugels, na eenige beweeging zig zaamenplooiden, en onder de boven-vleugels verborgen; na dat de pooten ſtijf genoeg waaren geworden, begaf zig de *tor* uit de pil en kroop in de aarde, blijvende hier zo lang in, tot dat het ſaiſoen warmer word, als wanneer zij uit de aarde te voorſchijn koomen, en zig tot vliegen begeeven.

Verſcheiden is de tijd, wanneer de verandering van deeze *kwat-wormen* gebeurt, zomtijds geſchied het in het voorjaar, en zomtijds in de zomer; deeze *tor* ſchijnt een liefhebber van vogtigheid te zijn, gaande op de bloemen zitten om dezelve uit te zuigen; ook ziet men ze aan de ſtammen der boomen op zulke plaatzen vergaderen, daar door kwetzing van de ſchors, min of meer vogt uitzijpelt;

dusdanig heeft ze dokter SCOPOLI op de *eicken*, en de Heer FRISCH op den ſtam van een *wilgen-boom* waargenoomen, daar zij in zulk een groote menigte op zaten, dat het ſchijnzel van de zon dien boom als van ſmaragden deed ſchitteren; dit gaf aanleiding aan zeker vriend van hem, om een menigte van deeze *torren* te vangen, en te verzaamelen, en met derzelver dekſchilden de voorkant van een klein kistje te beleggen, dat zig daar door als keurlijk verlakt werk vertoonde; hier uit blijkt, dat men van de *gouden torren* in het mechaniſche gebruik kan maaken; zo als in veele andere gekorvene diertjes, is het mannetje kleiner, dan het wijfje.

GOUDEN FOREL, zie SALMEN, *n.* VII.

GOUD-GIER, zie BAARD-GIER.

GOUD-GLITTE, zie GLETTE.

GOUD-GULDENS TOT GULDENS TE REDUCEEREN, zie REDUCTIE.

GOUD-HAANTJE, zie KONIGJE.

GOUDHAANTJES; is een geſlacht van *gekorvene diertjes*, waar aan de Heeren LINNÆUS en GEOFFROI de naam van *Chrijſomela* geeven; deeze dierties munten in cierlijkheid van koleuren uit, als met een glans van goud ſchitterende.

De kenmerken, die de *goud-haantjes* van de andere ſchildvleugelige inſecten onderſcheid, is dat hunne ſprieten draadagtig zijn, en naar het end allengskens verdikken; ook niet knodsagtig, zo als in 't geſlagt van de *Lievenheers haantjes*; mede verſchillen zij van de *Schildpadjes*, dewijl hunne dekſchilden niet gezoomt of met randjes zijn; vier leden hebben zij in alle de voeten; hunne ſprieten zijn als uit kraalen aan een draad gereegen zaamengeſtelt, zijnde die aan het eind een weinig grooter, en 't borſtſtuk hebben zij gezoomt; hun lijf is doorgaans verheven-rond of eij-vormig; dusdanig is ook de gedaante van de wormpjes, daar zij uit voortkoomen.

Zij worden van allerlei cierlijke en ſchitterende koleuren gevonden; voor het meerengedeelte zijn de Europiſchen zeer klein, en die uit de andere waereld-deelen niet veel grooter; de gang van dit diertje is taamelijk traag, en de beweeging der ſprieten geſchied beurtwisſelende; zommigen van dit geſlagt laaten een geel vogt uit de bek loopen, dat geen onaangenaamen reuk heeft: Het wijfje legt de eijertjes meest aan de onderkant der bladen, en maakt die vervolgens met een taaije lijm daar aan vast; uit de eijertjes koomen zespootige wormen te voorſchijn, die de bladen ten eenemaalen verſlinden; men vind er ook die enkel het onderſte vlies van het blad afknaagen, waar door zij voor hunne vijanden de vogeltjes en regen eenigzints beveiligt zijn; meestendeels doen dit de wormpjes der ſpringende goudhaantjes; alle kruipen ze eer dat ze voor de derdemaal van huid verwisſelen in den grond, en veranderen aldaar in een pop; waar uit ten laatſten het volkoomen *torretje* te voorſchijn koomt.

De Heer LINNÆUS heeft agt en-zeventig zoorten onder dit inſecten-geſlagt geplaatst, die hij in vier leden verdeelt, en welke wij hier na zijne rang-ſchikking laaten volgen; behelzende het eerſte lid, wier *lighaam eijrond* is vier-en-dertig zoorten; het tweede, de *ſpringende* genoemt, met de *dijen der agterpooten zeer dik*, veertien zoorten; de derde met een *rolrond lijf*, dertien zoorten; en eindelijk het vierde en laatste, wier *lijf langwerpig* en *het borſtſtuk ſmaller is*, zeventien zoorten.

I. *Goudhaantje van Gottingen*; in het latijn *Chrijſomela Gottingenſis*; (*Chrijſomela ovata atra, pedibus violaceis*, ROES. *Inſ.* II. *Scar. T.* 5.) dit diertje dat door ROESEL is afgebeeld en beſchreeven, is zwart van koleur met blauwagtige pooten; deszelfs grootte koomt over een met de gewoone *Lievenheer-beesjes*; zijn lijf is, zo wel als dat van de 33 volgende zoorten, eijrond: het *wormpje*, zo wel als het *torretje* dat er uit voortkomt, aast in de weiden op het zogenoemde *duizendblad*, of de *geruwe*.

II. *Goudhaantje van de Reinevaren*; in 't latijn *Chrijſomela tanaceti*; (*Chrijſomela ovata atra punctata, antennis pedibusque nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die zijn naam heeft gekreegen, om dat hij op 't kruid, dat de naam van *reinevaaren* draagt, aast; is de grootſte van dit geſlagt, en eijrond van lijf, zijnde gemeenlijk een derde duim lang en een-vierde duim breed; de koleur is zwart geſtippelt, met zwarte ſprieten en pooten; zeer menigvuldig word dezelve op Gothland gevonden.

III. *Roodgatje*, in het latijn *Chrijſomela hæmorhoidalis*; (*Chrijſomela ovata nigra nitida, antennis baſi flavescentibus, ano ſupra rubro*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die middelmaatig van grootte is, is fraai glimmend-zwart van koleur, eenigzins na den blaauwen hellende; het agterlijf is aan het end van bovenen rood, en zijne ſprieten zijn van onderen geelagtig; het heeft negen overlangze rijen van uitgeholde ſtippen op ieder dekſchild; veelvuldig word het in Zweeden en elders op de *elze-boomen* gevonden.

IV. *Groen-Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela viridi coerulea*; (*Chrijſomela ovata viridis nitida, antennis pedibusque concoloribus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is glinsterend-groen van koleur, met roodagtige wieken, en door dit groene, inzonderheid dat van de wieken, ſchijnt een fraaije goud-glans door; 't borſtſtuk is geſtippelt, insgelijks de dek-ſchilden, dog op deeze laatſten zijn de ſtippen grooter, het agterlijf is van bovenen zwart; de ſprieten zijn langer dan in anderen, en deezen, zo wel als de pooten, zijn even als het lijf glimmend groen-koleurig; veel word dit *torretje* in Denemarken en Zweeden gevonden.

V. *Koper-glanzig Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela ænea*; (*Chrijſomela ovata viridis nitida, abdomine poſtice ferrugineo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is dat torretje, het welk zo menigvuldig in ons land word gevonden, en door de kinderen, om deszelfs fraaije koleuren, veeltijds in doosjes bewaart, zijnde bij hun het best, ten minſten in Friesland, onder de naam van *Engeltjes* bekent; het zelve aast op de *doove netelen*.

VI. *Goud-haantje der Elzen*; in het latijn *Chrijſomela alni*; (*Chrijſomela ovata violacea, elitris punctis excavatis ſparſis*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze, die violet blaauw of groenagtig van koleur is, word inzonderheid op de *elzen*, dog ook wel op de *wilge-boomen* gevonden; in het begin van Junij worden deeze torretjes overvloedig op gemelde boomen gezien, zijnde als dan hunnen paartijd; veeltijds is het wijfje zo vol eijeren, dat het onderlijf verre onder de vleugelen uitſteekt: Deeze eijertjes, die langwerpig geel-rood zijn, legt zij op de elzenbladen nevens en tegen malkanderen: met agt dagen koomen er wormpjes uit, die na rupsjes gelijken, dog gelijk als de *kwat-wormen* der *torren*, maar zes voorpooten hebben, en van agteren een ſpitsje om het lijf voor te ſchuiven; de kop die klein is, kan zig onder het zwarte halsſchild tot aan het voorſte toe verbergen; de eijertjes ſtaan regt op en neder, van bovenen hebben zij een zwarte punt, en van onderen kruipen er de wormpjes uit, zo dat de doppen blijven ſtaan; het blad daar om

om heen, word van de wormpjes afgeknaagt; egter blijven zij maar een korten tijd bij malkanderen, zig voorts verdeelende, en zommige bladen veel, anderen weinig afknabbelende; de huid van deeze worm, voor zo verre men wegens de zwarte ſtippen kan zien, is groenagtig-blauw; eindelijk na dat de worm op zijn tijd van huid heeft verwisſelt, hangt hij zig even als de *roode lieven-heers-haantjes* ergens tegen aan, verandert in een pop, waar uit dan eindelijk dit *torretje* te voorſchijn koomt.

Groen zijnde, hebben deeze *torretjes* een cierlijke glinſterend groene koleur, eveneens als de *Spaanſche vliegen*, doch de blauwen zijn violetagtig, en vertoonen zig als geblaauwt ſtaal; in geen van beiden verſchiet de koleur, maar blijft, als zij veele jaaren oud zijn, even zo fraai en helder als toen zij leefden; bij gevolg zoude men dezelve tot verciering van allerlei ſnuiſterijen kunnen gebruiken.

VII. *Goud-haantje van de Berken*; in 't latijn *Crijſomela betulæ*; (*Chrijſomela ovata violacea, elijtris punctis excavatis ſtriatis*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze is violet-koleurig met de putjes der dekſchilden op rijen geplaatst; hij word op de *wilge-* en *birken-boomen* gevonden.

VIII. *Roodwiekje*; in het latijn *Chrijſomela hæmoptera*; (*Chrijſomela ovata violacea, alis rubris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) het lijf van dit diertje is violet-koleurig met roode wieken.

IX. *West-Indisch Goud-haantje*; in 't latijn *Chrijſomela occidentalis*; (*Chrijſomela ovata viridi ænea, pedibus antennisque flavis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit beestje is koperagtig groen van koleur, met geele pooten en ſprieten; hoort in de West-Indien te huis.

X. *Goudhaantje van de Vogelkerſen*; in 't latijn *Chrijſomela padi*; (*Chrijſomela ovata nigra, elijtris apice lividis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze overtreft weinig de *vlo* in grootte; deszelfs koleur is zwart, en de dekſchilden aan het end loodverwig; hij aast op de *wilde* of *vogelkerſen*.

XI. *Goudhaantjes van de Mieredik*; in het latijn *Chrijſomela armoraciæ*; (*Chrijſomela ovata coeruleo viridis, ſubtus nigra*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is van bovenen blauwgroen, en van onderen zwart; in Zweeden en Denemarken ziet men hem veelvuldig, op de *mieredik-planten* zitten.

XII. *Goudhaantje van het Haviks kruid*; in het latijn *Chrijſomela hijpochæridis*; (*Chrijſomela ovata aurata antennis nigris, elijthris abbreviatis*, LINN. *It. Scan.*) dit beestje is geheel en al verguld, met zwarte ſprieten, en heeft de dekſchilden korter dan 't lijf, hij word op zeker zoort van *haviks kruid* gevonden met langwerpig ronde bladen, die vlakkig en op de kanten met tandjes ingeſneeden zijn, zijnde de bloemſteelen enkeld.

XIII. *Allergemeenst Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela vulgatisſima*; (*Chrijſomela oblongo-ovata coerulea, antennis baſi ferrugineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit *goudhaantje*, 't welk van gedaante langwerpig eijrond is, heeft een blaauw lijf, en de ſprieten zijn aan het ondereind roest-koleurig, meest word hij op woeste plaatzen en in bosſchaadjen gevonden.

XIV. *Geel Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela vitellina*; (*Chrijſomela ovata ænea*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is van koleur na geel koper trekkende, met een weinig rood daar onder gemengt, en volgens de Heer LINNÆUS heeft hij een glans als van gepolijst koper; het zelve onthoud zig op de *gladde wilgen* en *populier-boomen*, en knaagt derzelver bladen van onderen af.

XV. *Goudhaantje van het Varkens-gras*; in het latijn *Chrijſomela poligoni*; (*Chrijſomela aurata coerulea, thorace, femoribus, anoque rufis*, LINN. *Faun. Suec.*) dit beestje is blauw van koleur, met de ſchenkels en het lijf van agteren roodagtig; onthoud zig in dat geknoopte kruid, met kleine blaadjes, het welk zo gemeen is aan de wegen, en de naam van *varkens-gras* draagt.

XVI. *Bleek-Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela pallida*; (*Chrijſomela ovata flaveſcens tota, oculis nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit *goudhaantje*, dat geheel geelagtig na den grauwen hellende, gekoleurt is, met zwarte oogen, heeft op ieder dekſchild putjes of ingedrukte ſtippen, die op negen rijën zijn geſchikt, het meeste word hij op de wilgen gevonden.

XVII. *Bruin rood Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela ſtaphijlæa*; (*Chrijſomela ovata obſcure testacea tota*, LINN. *Faun. Suec.*) de Heer LINNÆUS heeft deeze, om deszelfs overeenkomst van koleur met het zaad van een boomtje, het welk *ſtaphijlodendron* heet, dien bijnaam gegeeven; vroeg in het voorjaar, word dit diertje in vogtig hout gevonden.

XVIII. *Gepolijst Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela polita*; (*Chrijſomela, thorace aurato elijtris rufis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze heeft de grootte van ruim een vierde duim; zijn kop en borſtſtuk is koper-koleurig verguld, insgelijks is hij van onderen, zijn dekſchilden zijn vuil roodagtig hier en daar met putjes geſtippelt, zijn verblijf houd hij gemeenlijk op wilgen- en populier-boomen.

XIX. *Knodshoornig Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela clavicornis*; (*Chrijſomela ovata nigra, elijtris abdomineque rubris, antennis clavatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit *goudhaantje*, 't welk zwart-koleurig is, met de dekſchilden en het lijf van onderen rood, heeft aan het end der ſprieten een knopje, uit drie zwarte leedjes beſtaande.

XX. *Goudhaantje der Populieren*; in het latijn *Chrijſomela populi*; (*Chrijſomela ovata thorace coeruleſcente, elijtris rubris apice nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit torretje, het welk na alle gedagten het grootſte der *Europiſche Goudhaantjes* is, zijnde veeltijds een halve duim lang, koomt uit een wormpje voort, waar uit zeker geelagtig vogt vloeit, dat onverdraagelijk ſtinkt; het zelve onthoud zig op de *populier-boomen*, die de naam van *ratelaars* draagen; deeze wormpjes knaagen de bladen hier van dusdanig af, dat het volkoomen geraamten worden uit enkele vaatjes of vezelen beſtaande; de *goudhaantjes* hier uit voortkoomende, zijn eijrond van lijf, het borſtſtuk blauwagtig, de dekſchilden rood, aan de tippen zwart; de ſprieten zijn draadagtig, en beſtaan uit ronde leedjes, die naar het end dikker worden.

XXI. *Goudhaantje der Bind-wilgen*; in het latijn *Chrijſomela viminalis*; (*Chrijſomela ovata nigra, thorace biniculato, elijtris testaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die zwart-koleurig is, heeft op het borſtſtuk twee vlakken met roodagtige ſchilden, en op ieder dekſchild negen rijen van putjes die nauwlijks zigtbaar zijn.

XXII. *Goudhaantje met tien ſtippen*; in het latijn *Chrijſomela decempunctata*; (*Chrijſomela ovata, thorace rubro postice nigro, elijtris rufis; punctis ſubquinis nigris*); dit *goudhaantje*, het welk men op de aspergie-planten vind, is een-vijfde duim lang, deszelfs borſtſtuk is rood, van agteren zwart, heeft roſſe ſchilden, zijnde ieder met vijf ſtippen getekent.

XXIII. *Laplandsch Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela Lapponica*; (*Chrijſomela ovata thorace viridi, elijtris rubris;*

rubris; fascia interpunctum maculamque lunatam coerulea, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit inſect heeft een groen-koleurig borſtſtuk, roode dekſchilden, met een blauwen band tuſſchen eene ſtip en halfmaan wijze vlak; het word in Lapland gevonden.

XXIV. *Goudhaantje van de Campernoeilje*; in het latijn *Chrijſomela boleti*; (*Chrijſomela ovata nigra, elijtris faſciis tribus flavis repandis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit torretje dat glinſterend zwart van koleur is, heeft dekſchilden die mede zwart zijn, met twee gegolfde ſtreepen; het word in Europa gevonden, en onthoud zig op die zoort van eetbaare *kampernoelien*, onder de naam van *moriljes* bekent.

XXV. *Gekraagt Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela collaris*; (*Chrijſomela ovata violacea, thorace marginibus luteo, puncto nigro*, LINN. *Faun. Suec.*) dit *goudhaantje*, het welk violet-koleurig is, heeft het borſtſtuk met geelagtig-roode randen bezet, en op 't zelve wederzijds een zwarte ſtip, maakende deeze randen, dat het beestje zig als gekraagt vertoont; het onthoud zig op de wilgen.

XXVI. *Bloed-koleurig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela ſanguinolenta*; (*Chrijſomela ovata nigra elijtris margine ſanguineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) de lengte van dit *goudhaantje* is omtrent een halve duim, het is ovaal en vrij breed; de kop en het borſtſtuk zijn blauwagtig, hebbende dit laatſte een indrukzel aan de zijden, dat het zelve als gezoomt maakt; de dekſchilden zijn donker-zwart, en vertoonen zig door een microscoop gezien zijnde, als *ſagrijn-leder*; op de zijden hebben dezelve een tamelijke breeden rand, die helder-rood is; men vind ze door geheel Europa in de bosſchagien, aazende op verſcheidene zoorten van boomen.

XXVII. *Gezoomt Gondhaantje*; in het latijn *Chrijſomela marginata*; (*Chrijſomela ovata nigro-ænea, elijtris margine luteis*, LINN. *Faun. Suec.*) dit beestje, 't welk zig in Zweeden en de andere Noordſche gewesten onthoud, is zwartagtig-koper-koleurig, zijnde de dekſchilden aan de randen bleek-geel gezoomt.

XXVIII. *Gerand Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela marginella*; (*Chrijſomela oblongo ovata nigro coerulea, thorace elijtrisque margine luteis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die zwartagtig blauw is, met het borſtſtuk, en de de dekſchilden geel gerand, verſchilt niets dan in koleur met de voorgaande.

XXIX. *Gegolft Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela æſtuans*; (*Chrijſomela oblongo-ovata rufo testacea, elijtris maculis quatuor flaveſcenti alternis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die in America te huis hoort, is roodagtig ros, met vier geelagtige vlakken, die op de dekſchilden beurtelings zijn geplaatst.

XXX. *Rood Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela coccinea*; (*Chrijſomela ovata, thorace emarginato ſanguineo macula nigra, elijtris ſanguineis, maculis duabus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) van dit *torretje* is 't borſtſtuk uitgerand, en bloed-koleurig; het onthoud zig omtrent Parijs en elders.

XXXI. *Goudhaantje uit Penſijlvanien*; in het latijn *Chrijſomela Philadelphica*; (*Chrijſomela ovata viridis, elijtris flavis, punctis vireſcentibus oblongiuſculis, antennis pedibusque ferrugineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit *goudhaantje*, het welk in Penſijlvanien te huis hoort, is wonderlijk fraai, deszelfs lijf is glimmend-groen; de dekſchilden zijn geel, met groenagtige langwerpige ſtippen geteekent, en de ſprieten en pooten roest-koleurig.

XXXII. *Amerikaansch Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela Americana*; (*Chrijſomela ovata viridi cœruleſcens, elijtris lineis tribus rubris, alis ſanguineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit beestje heeft het lijf geheel glinſterende groenagtig-blauw; van onderen is het geheel donker-bruin na het zwarte hellende; zijn kop, borſtſtuk en dekſchilden, zijn uit den zwarten blauwagtig-groen, en ieder dekſchild is met drie overlangſe ſtreepen, waar van de middelſte regt naar de tip uitloopt, bezet; men heeft het in de *couchenilje* gevonden, die uit America was overgebragt.

XXX. *Goudhaantje van het Heilig-land*; in het latijn *Chrijſomela Sacra*; (*Chrijſomela ovata ſupra rufa, thoracis linea punctis duobus elijtrorumque ſutura nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die door de Heer HASSELQUIST in Paleſtina is gevonden, is van bovenen ros, met een ſtreep op het borſtſtuk, twee ſtippen en de naad der ſchilden zwart, en bloedroode wieken.

XXXIV. *Zeer klein Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela minuta*; (*Chrijſomela ovata nigra, elijtris, pedibus, thoracisque lateribus griſeis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit beestje, het welk veel overeenkomst met de *water-torren* heeft, behalven dat derzelver pooten genagelt zijn, is zwart van koleur, dog de dekſchilden, pooten en zijden van het borſtſtuk graauw; volgens de Heer LINNÆUS onthoud het zig op waterige plaatzen in Europa.

XXXV. *Goudhaantje der Moeskruiden*; in het latijn *Chrijſomela oleracea*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore vireſcente-coeruleo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit en de dertien volgende zoorten van *goudhaantjes*, behelst het tweede lid der verdeeling van dit inſecten-geſlagt, die men *ſpringende* noemt met de *dijen der pooten zeer dik*: Dit beestje, dat wij inzonderheid hier bedoelen, is gantsch kleinder dan een *vlo*, van bovenen geheel zwart met een koperglans, voorts groenagtig-blauw; volgens de Heer LINNÆUS aast het op de meeste kruiden.

XXXVI. *Geelkopje*; in het latijn *Chrijſocephala*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore atro coerulea pedibus testaceis, femoribus posticis violaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit ſpringend *goudhaantje*, het welke op verſcheiderlei plant-gewasſen in Europa word gevonden, is zwartagtig blauwkoleurig, dog de kop en de vier voorſte pooten geel.

XXXVII. *Goudhaantje van het Bilzemkruid*; in het latijn *Chrijſomela hijoſcijami*; (*Chrijſomela ſaltatoria corpore vireſcente-coeruleo, pedibus testaceis, femoribus posticis violaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die een weinig grooter is dan een *vlo*, is op het lijf groenagtig-blauw, de pooten roodagtig, en de agter-dijen violet; het word in Europa op de kool-planten gevonden.

XXXVIII. *Roodkopje*; in het latijn *Erijtrocephala*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore atro coerulea, capite geniculisque pedum rufis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze zoort die in Zweeden is gevonden, heeft het lijf zwartagtig-blauw, de kop en knietjes der pooten ros.

XXXIX. *Goudhaantje van de Boekweit*; in het latijn *Chrijſomela helxines*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore viridi æneo, antennis pedibusque omnibus testaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die veel overeenkomst met het *Goudhaantje der moeskruiden* heeft, is koper-groen over het geheele lijf, dog de ſprieten en alle de pooten roodagtig.

XL. *Vaal-geel Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela exoleta*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore flaveſcente, pedibus testaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die op de meeste plaatzen van Europa word gevonden, heeft de groote van

van een luis; en is geel-vaal van koleur, met bleek-roode pooten.

XLI. *Glanzig Goudhaantje*; in het latijn *Chrijſomela nitidula*; (*Chrijſomela ſaltatoria, elijtris coeruleis, capite thoraceque aureo, pedibus ferrugineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die op de *wilgen* word gevonden, heeft een ſchoone brons-koleur uit den zwarten, en 't borſtſtuk glanzig-rood, de pooten en het onderſtuk der ſprieten zijn vaal.

XLII. *Goudhaantje der Bosſchen*; in 't latijn *Chrijſomela nemorum*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore atro, elijtris linea flava, pedibus pallidis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit *ſpringend goudhaantje*, dat weinig in grootte met een vlo verſchilt, is op het lijf zwart, de dekſchilden zijn geel geſtreept, en de pooten bleek; de Heer LINNÆUS vond dit inſect in Zweeden, vroeg in het voorjaar in de bosſchen, op het *longe-kruid*, en meer andere planten.

XLIII. *Roodpootje*; in het latijn *Chrijſomela rufipes*; (*Chrijſomela ſaltatoria coerulea obovata, thorace pedibus capite antennisque rufis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); van geſtalte is dit diertje eij-rondagtig; zijn lijf is blauw-gekoleurt, en het borſtſtuk, de pooten, kop en ſprieten zijn ros.

XLIV. *Holſteinsch Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela holſatica*: (*Chrijſomela ſaltatoria nigra nitida, elijtris apice puncto rubro*); dit *goudhaantje*, 't welk door de Heer LINNÆUS in het Holſteinſche is waargenoomen, heeft de groote van een luis, en is zwart-glimmend van koleur, met een ſtip aan het end der dekſchilden.

XLV. *Rondagtig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela hemisphærica*; (*Chrijſomela ſaltatoria, corpore nigro hemisphæricô*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit *ſpringend goudhaantje*, 't welk een half kloots-rond lijf heeft, is zwart-koleurig, en de pooten mede pik zwart; volgens de Heer P. FORSKAOHL onthoud het zig in Duitschland.

XLVI. *Surinaams Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela Surinamenſis*; (*Chrijſomela ſaltatoria flaveſcens, elijtris margine faſciaque ſanguineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die in Surinaamen te huis hoort, is geelagtig met bloed-koleurige randen om de dekſchilden, de ſpieren en pooten zijn bleek.

XLVII. *Letter S. Goudhaaantje*; in 't latijn *Chrijſomela S. litera*; (*Chrijſomela ſaltatoria pallida, elijtris nigris, linea longitudinali flexuoſa alba*; LINN. *Sijſt. Nat.*); dit *goudhaantje*, 't welk mede in Surinaamen te huis hoort, is bleek van koleur met zwarte dekſchilden, en een witte kromme ſtreep overlangs, de gelijkenis van een S hebbende.

XLVIII. *Evenaars Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela æquinoctialis*; (*Chrijſomela ſaltatoria, thorace rubro, elijtris violaceis, maculis quatuor albis alternis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze laatſte zoort van de *ſpringende goudhaantjes* huisvesten in Amerika, deszelfs borst is rood, dekſchilden violet, en rondagtig van maakzel, met vier witte vlakken beurtelings daar op geplaatst, de ſprieten en pooten zijn zwart.

XLIX. *Drietandig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela tridentata*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace coerulea, elijtris teſtaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit en de twaalf volgende zoorten, die de derde verdeeling van dit geſlagt uitmaaken, hebben alle een rol-rond lijf; het borſtſtuk van deeze is blauw, en de dekſchilden bruin-rood, het onthoud zig op de plant *xijlostea* genoemt, afkomſtig zijnde van de Pijreneeſche gebergtens.

L. *Goudhaantje met vier ſtippen*; *Chrijſomela quadripunctata*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace nigro, elijtris rubris, punctis duobus nigris; antennis brevibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit inſect, dat omtrent een derde duim breed en een zesde lang is, is ten eenemaalen zwart, behalven de dekſchilden die rood zijn, met een weinig geel gemengt, voorts van bovenen met een zwarte vlak bezet, die klein en rond is, en onder aan ieder dekſchild een groote langwerpige; men vind hem het meeste in de zuidelijke plaatzen van Europa.

LI. *Goudhaantje met twee ſtippen*; *Chrijſomela bipunctata*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace nigro nitido, elijtris rubris, punctis duobus nigris, antennis longis*, LINN. *Sijſt. Nat.*), het borſtſtuk van deeze is glimmend zwart, de dekſchilden zijn rood, en ieder met twee zwarte ſtippen getekent, het heeft lange ſprieten, en word mede in Europa gevonden.

LII. *Roodvlakkig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela morœi*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace nigro, elijtris nigris maculis duabus marginalibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*); van deeze, die door J. MORÆUS te Upſal in Zweeden is gevonden, is het borſtſtuk en dekſchilden zwart, hebbende aan den rand twee roode vakken.

LIII. *Glinſterend Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela nitida*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace coeruleo nitido, elijtris coeruleis pedibus teſtaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, wiens borſtſtuk en dekſchilden glinſterend hemelsch-blauw zijn, hebben caneel-koleurige pooten.

LIV. *Goudhaantje als zijde*; in 't latijn *Chrijſomela ſericea*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace coeruleo, elijtris pedibusque coerulei*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit inſect, dat van koleur is als groene zijde, word op de wilge-boomen in Zweeden gevonden.

LV. *Goudhaantje van den Hazelaar*; in 't latijn *Chrijſomela corijli*; (*Chrijſomela cilindrica thorace elijtrisque teſtaceis, pedibus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, waar van het borſtſtuk en de ſchilden kaneel-koleurig zijn, en de pooten zwart, onthoud zig op de hazelaaren.

LVI. *Goudhaantje van den Pijnboom*; in 't latijn *Chrijſomela Pini*; (*Chrijſomela cijlindrica teſtacea, elijtris pallidioribus, pedibus concoloribus, antennis fuſiis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze die op de pijnboomen word gevonden, is kaneel-koleurig, de ſchilden iets bleeker, de pooten insgelijks gekoleurt, en de ſpireten bruin.

LVII. *Goudhaantje van Bothnien*; in 't latijn *Chrijſomela Bothnea*; (*Chrijſomela cijlindrica atra thorace linea longitudinali rubra*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit Goudhaantje is zwart, met een roode ſtreep overlangs op het borſtſtuk; hij is door den Heer SOLANDER in Wester-Bothnien gevonden.

LVIII. *Hartdraagend Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela cordigera*; (*Chrijſomela cijlindrica atra; thorace variegato, elijtris rubris punctis duobus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); het borſtſtuk van deeze is bont; met roode dekſchilden en twee zwarte ſtippen; het middelvak op het borſtſtuk is van vooren in tweën geſpleeten.

LIX. *Goudhaantje met zes ſtippen*; in 't latijn *Chrijſomela ſexpunctata*; (*Chrijſomela cijlindrica: thorace variegato, elijtris rubris maculis tribus nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*): deeze, die even gelijk de voorige, het borſtſtuk bont heeft, zijn de dekſchilden rood met drie zwarte ſtippen wederzijds, de knietjes der ſchenkelen zijn met een witte ſtip getekent; men vind dit zoort, zo wel als het voorgaande, overal in Europa.

LX. *Donker Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela obſcura*; (*Chrijſomela cijlindrica, thorace variegato, elijtris flavis, punctis quinque nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze zijn borſtſtuk is mede bont, en de ſchilden geel met vijf zwarte ſtippen; hij onthoud zig mede in Europa.

LXI. *Donker Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela obſcura*; (*Chrijſomela ſubcijlindrica, thorace nigro, elijtris pedibusque nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*), dit *Goudhaantje* mede in Europa te huis hoorende, is ten eenemaalen zwart, en de uitwaartſche hoeken der dekſchilden aan het borſtſtuk, zijn een weinig uitpuilender dan van de voorige.

LXII. *Lelie-torretje*; in het latijn *Chrijſomela merdigera*; (*Chrijſomela oblonga rubra, thorace utrimque impreſſo*, LINN. *Faun. Suec.*) deeze, die met de zeventien volgenden, de laatſte of vierde afdeeling van dit geſlagt uitmaaken, en die het *lijf langwerpig* hebben en het *borſtſtuk ſmaller*, is de latijnſche naam van *Merdigera* gegeeven, om dat de worm, waar uit dit torretje te voorſchijn komt, de eigenſchappen heeft, zijn eigen vuiligheid op zijn lijf te ſtapelen en met zig te draagen; deeze worm heeft geene pooten, maar enkel aan de ſtaart twee vliezige tepels, die hem in het loopen behulpzaam zijn; op de zijden heeft hij een rij zwarte ſtippen, het welk de luchtgaatjes zijn, twee op ieder ring, behalven de tweede; zijn huid is zo teder, dat zonder het dekkleed, het welk hij zig van zijn eigen vuiligheid maakt, hij de aandoeningen der lucht niet zou kunnen verdraagen; tot vorming van deeze drek-rok, is het aarsgat van het dier geheel tegenſtrijdig met dat van andere inſecten geplaatst, en zit in plaats van onder, boven op het lijf, tuſschen de twee laatſte ringen, zijnde derwijze geſchikt, dat de vuiligheden onder het uitwerpen, geen andere weg kunnen neemen, dan boven het lighaam van het diertje, wordende al geduurig door de volgenden voortgeſtuwt, tot dat zij aan den kop geraaken; dit voortduwen der vuiligheden word grootelijks geholpen door de golvingen die de worm met zijn huid maakt; dit inſect dus bekleed zijnde, gelijkt het niet kwalijk na een hoopje gekneusde bladen; de drek hard en droog geworden zijnde, verkrijgt een bruine koleur, en het diertje ontlast er zig van door een ligte wrijving aan eenig blad, om weder een frisch bekleedzel aan te neemen.

Deeze wormpjes tot volwaſſentheid geraakt zijnde, worden iets roodagtig van koleur, loopen veel ſnelder dan te vooren, en zijn ook niet meer zodanig met hun drek bedekt als voorheen; de tijd hunner verandering genaakende, kruipen ze in den grond, en maaken zig een tonnetje, wiens wanden aan de binnenzijde, met een ziiveragtig vernis glinſteren, beſtaande dit vernis in zijden draaden, zo als men in de tonnetjes van meer andere inſecten verneemt, deeze zijde word niet door het diertje geſponnen, maar beſtaat in een zoort van kwijl, dat zij uit de bek werpt, en de wanden van het tonnetje mede beſtrijkt, 't welke droog geworden zijnde, die glans van zig geeft; deeze tonnetjes worden niet gemakkelijk gevonden, dewijl zij van buiten na klompjes aarde gelijken.

Het voedzel deezer wormpjes beſtaat in de *bladen* der *witte lelie-planten*, die veeltijds door dit inſect geheel afgeknaagt worden, het *torretje* dat fraai rood is, paart ras na zijne gedaantewisſeling; deeze paaring duurt zeer lang, wordende dikwils aan elkanderen gekoppelt gezien; wanneer men geen zorge draagt, om deeze *torretjes* van de lelien af te neemen, leggen de wijfjes eijertjes onder aan de bladen, komende hier de beſchreevene wormpjes in de tijd van veertien dagen uit, die zig als dan over de geheele plant verſpreiden, en de bladen afknaagen: Deeze diertjes vangende, hoort men een zeker pijpend geluid, dat iets van het knarzen der *Keveren* verſchilt, en denkelijk door de wrijving der zaamenvoegzelen van het borſtſtuk, met de kop en 't agterlijf word veroorzaakt.

LXIII. *Goudhaantje van de Plompen*; in 't latijn *Chrijſomela Nijmpheæ*; (*Chrijſomela fusca, elijtris margine prominulo flavescentibus*, LINN. *Faun. Suec.*); dit *Goudhaantje* heeft een bruine kop, het borſtſtuk geelagtig en ongelijk, de dekſchilden platagtig, ondoorſchijnende, aan den zijdelingzen en agter-rand met uitgeholde ſtippen; de pooten zijn geel, de ſprieten beurtelings geel en zwart half zo lang als het lighaam, de wieken zijn bruin met zwarte aderen; op de rug is het agterlijf geelagtig, met een breede dwarze ſtreep; dit diertje is zeer log en traag, en word omtrent *St. Jan* in menigte in de rivieren, beeken en andere wateren van Europa op de bladen der plompen gevonden.

LXIV. *Bokjes Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela capreæ*; (*Chrijſomela oblonga, thorace elijtrisque griſeis, antennis nigris longis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die kleinder is als de mee te *goudhaantjes*, heeft het borſtſtuk en de dekſchilden graauw, met lange en zwarte ſpruiten; het word zo wel als de volgende in Europa gevonden.

LXV. *Goudhaantje met vier vlekken*; in 't latijn *Chrijſomela quadrimaculata*; (*Chrijſomela oblonga, thorace flavo, elijtris flavis, maculis duabus nigris remotisſimis*; LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die mede in ons weereldeel te huis hoort, heeft het borſtſtuk en de dekſchilden geel, zijnde op ieder derzelver twee zwarte vlakken verre van malkanderen gelegen.

LXVI. *Hemelsch-blauw Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela cijanella*; (*Chrijſomela oblonga coerulea, thorace cijlindrico lateribus gibbis*; LINN. *Sijſt. Nat.*); dit *torretje* heeft de lengte van een zesde duim, is geheel blauwagtig-groen van koleur, met ligt zwarte ſprieten en pooten; huisvest in Europa.

LXVII. *Goudhaantje met twaalf ſtippen*; in 't latijn *Chrijſomela duodecim punctata*; (*Chrijſomela oblonga rufa, elijtris punctis ſex, pectore pedumque geniculis nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze is ros-koleurig, met zes ſtippen op ieder dekſchild; het borſtſtuk en de knietjes der pooten zijn zwart; de Heer SCOPOLI heeft het op de Oostenrijkſche zeekust aan den golf van Venetien gevonden.

LXVIII. *Zwartpootig Goudhoantje*; in 't latijn *Chrijſomela melanopus*; (*Chrijſomela oblonga coerulea thorace pedibusque rufis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze die mede in Europa woont, is blauw van koleur, met het borſtſtuk en de pooten ros.

LXIX. *Goudhaantje van de water-eppe*; *Chrijſomela phellandrii*; (*Chrijſomela oblonga nigra, thorace elijtrisque lineis duabus luteis*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die door de Heer P. KALM in Zweeden op de *water-eppe* is gevonden, heeft een zeer langwerpig lijf, is zwart van koleur, dog het borſtſtuk en de beide ſtreepen op de dekſchilden zijn geel, de ſprietjes aan het end knodsagtig.

LXX. *Aspergie-Goudhaantje*, door de Heer FRISCH *Kruis-kever* genoemt; in 't latijn *Chrijſomela aſparagi*; (*Chrij-*

(*Chrijſomela oblonga, thorace rubro, punctis duobus nigris, elijtris flavis cruce punctisque quator nigris*, LINN. *Faun. Suec.*); dit beestje is omtrent een vierde duim lang, langwerpig, en van onderen blauwagtig zwart; het borstſtuk is rood met twee zwarte ſtippen, de ſprieten zijn zwart, de dekſchilden die van deeze *tor* een ongemeen fraai diertje maaken, zijn aan den buitenrand vaal, egter ſchijnt de grond-koleur geel te zijn, waar op zig een zoort van blauwagtig kruis vertoont; voorts zijn deeze dekſchilden met blauwe vlakjes bezet, volgens de Heer LINNÆUS was dit *torretje* zeer gemeen te Hamburg, en beſchaadigde oneindig de aspergies.

LXXI. *Goudhaantje der Kerſen*; in 't latijn *Chrijſomela cerasi*; (*Chrijſomela oblongiuscula grisea, oculis nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze wiens koleur grauwagtig of lood-koleurig blauw is, met zwarte oogen, onthoud zig op de *wilde* of *vogel-kerſen*.

LXXII. *Zwavel geel Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela oblonga flava tota*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die door den Heer SOLANDER, in Noorweegen is waargenoomen, is ten eenemaalen geel.

LXXIII. *Hertshoornig Goudhaantje*: in 't latijn *Chrijſomela cervina*; (*Chrijſomela oblonga livida*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die zo wel als de drie volgende in Europa te huis hoort is blauwagtig, beſtaande egter de koleur van de rug, uit nauwlijks zigtbaare haartjes, die zeegroenagtig bruin zijn.

LXXIV. *Bokagtig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela ceramboides*; (*Chrijſomela oblonga nigra, elijtris testaceis, antennis ſerratis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze is zwart van koleur, de dekſchilden bruin rood, de ſpieren zaagswijze getand, gelijkende veel na die, welke men *bokken* noemt.

LXXV. *Muisagtig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela murina*; (*Chrijſomela oblonga nigra, elijtris pedibusque testaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die van geſtalte eenigzints na een muis gelijkt, is zwart koleurig, met bruin-roode dekſchilden en pooten.

LXXVI. *Ruig Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela hirta*; (*Chrijſomela oblonga villoſa nigra, elijtris testaceis*. LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze die ruig is, is zwart-koleurig, met bruin-roode dekſchilden.

LXXVII. *Oost-Indisch Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela Inda*; (*Chrijſomela oblonga cijana, pedibus longitudine corporis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit fraaije Indiaanſche beestje, dat de grootte van een *mest-tor* heeft, is hemelsch blaauw van koleur, met gladde dekſchilden, en de pooten zo lang als het lijf.

LXXVIII. *Zeer ſmal Goudhaantje*; in 't latijn *Chrijſomela elongata*; (*Chrijſomela elongata, atra, thorace rubro ſubvilloſo*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die ſmaller als alle de andere zoorten van zijn geſlagt is; heeft een rood borstſtuk dat eenigermaaten ruig is, en is voorts zwart van koleur; dit beestje is door den Heer FORSKAOHL, in Duitschland waargenoomen.

GOUD-LAAKEN, zie LEUCOJE.

GOUD-KARPER, zie GOUD VISCH.

GOUD-MEREL, zie WIELEWAAL.

GOUD-PLEVIER, zie NOORDSCHE GOUD-PLEVIER.

GOUD-POEDER, zie ELAEOSACHARUM.

GOUD-SAFFRAAN, zie DONDEREND GOUD.

GOUD (SCHELP-) zie GOUD, *pag.* 910.

GOUD-SCHUIM, is de *Goud-glette*, zie GLETTE.

GOUD SOLDEERSEL, zie BORAX.

GOUD (SOPHISTISCH); word genoemt een zekere compoſitie, die zaamengeſmolten word; beſtaande uit *Spaansch groen*, een half pond; *tutie*, vier oncen; *borax* en *ſalpeter*, van elks twee oncen, en *ſublimaat*, twee drachmen; deeze dingen worden, gepoedert zijnde, met *boom-olie* tot een deeg gemaakt, die vervolgens in een ſmelt-kroes door een ſterk vuur geſmolten word, zo verkrijgt men een *goud-geel* metaal.

GOUD-TALK, zie TALK.

GOUD-VINK; *Dom-heer*; *Dom-paap*; in het latijn *Rubicilla* en *Pijrrhula*; (*Loxia artubus nigris, tectricibus caudæ remigumque poſticarum albis*, LINN. *Faun. Suec.*) Dit vogeltje, 't welk een weinig grooter dan een *puttertje* is, is aan het onderſte gedeelte van den hals en rug aschkoleurig en met een weinig rood als geſchaduwt; het mannetje is op de borst ſchoon roodverwig; de bek is kort, ſterk en git-zwart; het grondſtuk van het benedenſte gedeelte is gekromt, en word door het bovenſtuk, het welk er een weinig over uitſteekt, gedekt.

Zeldzaam word deeze vogel bij ons in het wild gevonden; met weinig moeite laat hij zig, jong gevangen zijnde, in een kooij opvoeden, en leert gemakkelijk verſcheidene airtjes fluiten; zijn gezang heeft iets van het treurige, dog is egter aangenaam. De hoogduitſche kooplieden brengen dit lieffelijk fluitende beestje, veelvuldig in onze Nederlanden, en men kan't met weinig moeite onderhouden, geevende hun tot voedzel een part wit en drie parten van het zwarte zaad, dat men gewoonlijk aan de kanarij-vogels geeft.

Men vind ſchrijvers welke zeggen, dat het wijfje *goudvink*, zo wel als het mannetje zingt, zulks waar zijnde, zoude een ſpeeling der natuur weezen, die men in geene andere vogelen aantreft.

ALBIN heeft ook nog een witte en geelagtige *goudvink*, onder de naam van Hamburgſche *boom-kruiper*, afgebeeld en beſchreeven; geevende hem deeze naam, om dat bij veelvuldig omſtreeks Hamburg word gevonden, zijnde een weinig grooter dan de gewoone *goudvinken*.

GOUD-VISCH; *Goud-baars*; *Goud-karper*; *Chineeſche Goud-visch*; in 't latijn *Cijprinus Auratus*; (*Cijprinus pinna ani gemina, caudæ transverſe trifurca*, LINN. *Faun. Suec.*); dit vischje, in China te huis hoorende, 't welk thans veelvuldig bij de liefhebbers van natuurkundige zaaken in ons land word voortgekweekt, en in vijvers gezet, hebben wij rede onder het artijkel van *Cijprinus Auratus* beſchreeven; die er meerder over begeert te weeten, ziene na J. BASTER *Nat. Uitſpann. 2de deel, 2de ſtuk, p.* 86. en *Verhandelingen van de Hollandſche Maatſchappije te Haarlem, 7de deel, 1ſte ſtuk, pag.* 215 *&* *ſeq.*

GOUD-VLERK, zie KOEKOEKEN, *n.* VIII.

GOUD-VOGEL, zie SCHARLAAREN, *n.* V.

GOUD-WORTEL, dus word de wilde lelie of *martagon* genoemt, om dat ze een goudgeele klijster-worel heeft: zie LELIE (KROL-).

GOUD-ZAND, zie AMMOCHRIJSUS en GOUD.

GOUD ZOLDEERSEL, zie BORAX.

GOUVERNANTE. De groote overdaad, en rijkdom van ons land, heeft eindelijk veroorzaakt, dat wij tot de opvoeding van onze dochters, en jonge meisjes, die in de waereld zullen leeven, noodig hebben *Gouvernantes*: wel eer bekent onder de naam van *Demoiſelles* of Juffrouwen, die, als de *Refugies* van Vrankrijk hier kwamen, meest al jonge juffers waaren van wel-

welgeſtelde, dog door de vervolging arm gewordene ouders; zeer wel in ſtaat, om niet alleen op de opvoeding der jonge kinderen te waaken, maar ook om haar eenige handwerken, en andere kleine weetenſchappen te leeren, die vereischt worden, om als ſatzoenelijke juffers naderhand in de waereld met eer te verkeeren. Veele van die familien zetteden Franſche ſchoolen op, voor jongens en meisjes, en dus waaren de rijke inwooners van ons land zeker, niet alleen van de goede zeden, maar ook van de Godsdienst, welke dus zuiver konde bewaart, en ingeboezemt worden in de jonge kinderen.

Die *Refugies* zijn eindelijk in ons land rijk geworden, voor het grootſte gedeelte, en zodanig vereenigt met de natie, dat er geen onderſcheid meer onder gevonden word, en dus hebben wij geene *gouvernantes* of *demoiſelles* meer te wagten van dien kant. Zedert is de overdaad nog al grooter geworden, de Franſche ſchoolen, te vooren door de *refugies* gehouden, zijn vervallen, en dus word het houden van eene *gouvernante* dagelijks noodzaakelijker, te meer, dewijl de kosten op de weinige Franſche ſchoolen in den Haag, Delft, Rotterdam, Haarlem en Zwolle zo hoog loopen, dat men naauwlijks, als men veele dochters heeft, daar aan voldoen kan, of liever dat men goedkooper eene *gouvernante* kan houden in huis.

Wij zijn dan nu verplicht, de *gouvernantes* te laaten koomen uit Zwitzerland, van Geneve, le Païs de Vaux en Neuſſchatel, om dat men daar fransch ſpreekt, en deeze taal onafſcheidelijk geworden is van eene goede opvoeding. Die van Geneve zijn te rijk geworden en te dartel, zo dat alleenlijk de andere *Cantons* of 't Prinsdom voor ons overblijven. Die *gouvernantes* zijn dochters van ordentelijke burgers, bij voorbeeld, van winkeliers, enz., in welke wij zekerlijk niet verwagten konnen eene opvoeding en ſentimenten, overeenkomſtig met die in onze Adelijke dochters, of die van de Hooge Regeering en Patrices vereischt worden; waar uit volgt, dat haare leſſen, haar gedrag, haare neigingen altoos zullen overeenſtemmen met haare eigene opvoeding en geboorte; misſchien overwint er ééne uit honderd het nadeel van haare geringe geboorte, door de ommegang, in dit land met ſatzoenelijke lieden, of lieden van rang, dog dit is zeldzaam, en het is eene oude opmerking, dat het gebrek van opvoeding uit eene laage geboorte, eeuwen werk heeft, eer het verbetert word.

Rijkdom al'een kan het niet doen, de opvoeding moet door het voorbeeld der ouderen gegeeven worden, en hoe zeldzaam deeze beantwoord aan de pracht en rijkdom, kan men zien in de lieden van fortuin in de koopſteeden, welker kinds-kinderen wel gekleed zijn als princeſſen, maar ſpreeken, en denken als kruijers.

Om weder te keeren tot de *gouvernantes*, zo blijkt genoeg, dat het moeijelijk is, hedendaagsch eene enkele te vinden, die waarlijk den naam verdient van *gouvernante*.

In eene *gouvernante* word vereischt, dat zij wel opgevoed zij, wel ſpreekt, en het fransch wel ſchrijft, dat zij de gronden der Gereformeerde religie wel kent, de voornaamſte boeken die over de lighaamelijke en zedelijke opvoeding geſchreeven hebben, geleezen, en zig ten nutte gemaakt heeft; dat zij zelve wel danzen kan, om het postuur in goede orde te houden, en de complimenten te doen opletten; eindelijk dat zij een begrip hebbe van de *geographie*, en de algemeene *historien*. Ik houde het kennen van handwerken niet zeer noodzaakelijk, om dat men daar toe ligt iemand krijgen kan.

Daar en boven behoort haar gedrag onbevlekt te zijn, en zij zo veel bewind te hebben over haare hartstochten, dat men haar altoos in een humeur, altoos maatig vrolijk, altoos gereed om dienst te doen, altoos gedienſtig ontmoete. Zij behoort de dienstbooden even vriendelijk te bejegenen, en vooral haare *elèves* of jonge juffers in te boezemen, dat zij de dienstbooden wel behandelen.

Zulk eene, geachte leezer, is goud waardig, maar word niet veel gevonden; bezit gij er eene, zo weet, dat gij verſchuldigt zijt, altoos haar caracter in waarde te houden, haar te beſchouwen als de aangenoomene moeder van uwe dochters, en daarom moet gij zelf haar die eer bewijzen, anders verliezen uwe kinderen het ontzach, en de eer, die zij aan die *gouvernante* ſchuldig zijn, en moeten hebben, zullen zij met liefde en achting gehoorzaamen.

Deeze *gouvernante* moet nooit gevergt worden tot huiswerk, dan zulk waar aan gij uwe dochters zelve wilt te werk ſtellen, als het opdoen der wasch, het linnen na te gaan, enz., om dat de vrouw van het huis dit zelve behoort te doen, en de dochters daar toe vroeg aangezet moeten worden.

De kinderen moeten van gelijken haar dezelfde achting, en gehoorzaamheid bewijzen, als aan haare ouders, en op die wijze zullen *gouvernante*, en *elèves* of jonge juffers elkanderen achten, en beminnen, even als zij haare ouders doen.

De plicht van de *gouvernante* is, op de zelfde kamer, en in een bed te ſlaapen, met één van haare *elèves*, als het getal ongelijk is; vroeg op te zijn, altoos de eerſte, de jonge juffers op te wekken, zig te doen kleeden, en waſchen, vooral op den mond en tanden letten, en op de nagels; dit verrigt zijnde, moet zij haar overluid voorbidden, met dien eerbied welke God vereischt, en wij aan hem verſchuldigt zijn; vervolgens moet ieder der *elèves* bidden, zulk een gebed, als best geoordeelt zal worden. Het ontbijt zal zij met haare *elèves* doen, altoos met dezelfde order, of zij in groot gezelſchap waaren; in, en uit de kamer gaan, den ouderen op te wachten, aan te ſpreeken, dit alles met de zelfde zedigheid, en onderwerping.

Aan tafel eetende met haare *elèves*, zal zij met dezelve van tafel opſtaan, een weinig na dat het deſert op tafel geweest is, en in haare kamer gekoomen zijnde, God danken met haare *elèves*, en vervolgens zig waſchen, en wandelen, of eenige oeffening doen, om het eeten te verteeren, en teffens eenige tusſchenpoozing in de leſſen te maaken.

De *gouvernante* kan en mag nooit in het gezelſchap blijven, als er gasten zijn, zo dra de *elèves* weg gaan; ook kan zij niet aan tafel zijn, dan als er de *elèves* zijn, om dat haare perzoon en caracter vernietigt is, zo dra zij alleen is.

Haar kamer is haar huis, en daar heeft zij alle vrijheid, en eene huishouding die als afgezondert is.

Zij kan niet kwalijk neemen, dat zij met haare *elèves* aan eene afzonderlijke tafel gezet word, als er veele gasten zijn; om dat zij hier door in de zelfde betrekking blijft met haare *elèves*.

Aan tafel, of in gezelſchap zittende, kan zij geen zaamenſpraaken maaken met de gasten, om dat die niet haare

haare gasten, maar van den Heer en Vrouw van het huis zijn. Het is haar plicht te waaken op het gedrag van haare *eléves*, en die moeten met het oog gedwongen worden, maar geene berisping ondergaan in gezelschap; het is door kleine penitentien daar na, dat de faut moet beſtraft en verbetert worden.

De *gouvernante* behoort altoos haare *eléves* te verzellen, zelf als zij ſpeelen, om ook in dien tijd op te letten, de geneigtheden en fauten van haare *eléves*, om dus haare kwaade geneigtheden of plooijen te kennen, en te verbeteren.

Veele Mevrouwen gebruiken de *gouvernantes* eerder tot kameniers, als tot *gouvernantes*; laaten haar thee ſchenken; de tafel ſchikken, de deſerten, kaarſen, het zilver, enz.; dog dit is niet behoorlijk, om dat zij dus van haare *eléves* word afgetrokken, en het werk doet, het welk een bediende toevertrouwt moet worden. Onze ſtelling is geenzins, dat het niet een enkele reize mag geſchieden, alleen ſpreeken wij in het algemeen.

De *gouvernante*, van welk een land zij ook zij, moet nimmer het land, daar zij in is, laaken, om dat zij hier door haare *eléves* een afkeer inboezemt tegens een land, hoe ongunſtig ook, waar in dezelven nogthans om de betrekking van eigendommen, goederen en familien, moeten blijven leeven. Zij moet zig gewennen, het goede te prijzen, en het overige te zwijgen. Op deeze wijze dan zullen beide Ouders en *gouvernante* met haare *eléves* zig ſchikken. Wat de onderrichting betreft, die kan op veelerlei wijzen geregelt worden, en na de jaaren, waar omtrent te veel diende gezegt te worden, dan men in dit boek mag vereiſchen.

De *gouvernante* behoort ten minſten haare *eléves* drie uuren agter een voormiddags, met leezen, ſchrijven, geopgraphie, hiſtorien, en Godsdienſt op te houden; en namiddags mede zo lang; een uur voor het eeten, een na het eeten moet de jeugd ſpeeltijd, of lichaamsoeffening hebben; omtrent de thee-tijd mede een uur, en 's avonds om zes of zeven uur vrij af hebben; worden zij grooter, dan leert de *gouvernante* de juffers bij wijze van tijdkorting, handwerken, vooral bij ſlegt weder, als er niet gewandelt, of iets dergelijks gedaan kan worden.

De *gouvernante* behoort niet langer bij haare *eléves* te blijven, dan tot die huwbaar zijn geworden, anders verliest zij haar ontzach, of word gehaat bij de juffers; zij behooren als dan reeds zo veele gronden van beſchaafdheid en zeden verkreegen te hebben, dat het overige door de ouders kan beſtiert worden; ook is het tegens de natuur der zaaken, dat zij nog in dien tijd veel gezachs behouden kan.

Eene *gouvernante* moet vertrekken als zij wil, en men moet haar laaten gaan als men wil, want eens krakeel, tuſſchen haar en de ouders gekoomen zijnde, is het ontzach wech van beide kanten, en het best is te ſcheiden.

Tegenswoordig geeven de *gouvernantes* zig zeer veel airs, en willen juffrouwen zijn, men behoort daarom conditien te maaken, en zulke jaarwedden te geeven, dat zij jaarlijks verhooging te wagten hebben; maar het is zo gelegen met de meesten, die zig in die wijze van leeven begeeven, dat zij zelfs nog noodig hebbende, geregeert te worden, telkens misſlagen begaan, en gelegenheid geeven tot misnoegen; hier bij koomt, dat de geheele natie zig thans aſtrekt van de opvoeding haarer kinderen, en eene *gouvernante* neemt, om pracht te vertoonen, en zig in het geheel met haare kinderen niet te bemoeijen, daar, gelijk zo even getoont is, het voornaamſte der opvoeding boven dit alles voornamelijk door de ouders moet bezorgt worden, ten minſten thans, nu die eerſte oorſprong van *franſche gouvernantes* wech is.

GOUVERNEUR. Het geene omtrent de *gouvernantes* aangemerkt is, heeft ook plaats omtrent de *Gouverneurs*; zij verſchillen evenwel hier in, dat zij veeltijds ook de leermeesters zijn moeten; want of ſchoon veelen meenen, dat eigentlijk des *gouverneurs* post is, alleenlijk het hart te vormen van zijn *eléve*, zo is het zeker, dat de minſten daar op letten, ook niet toe in ſtaat zijn; en de meesten meenen, zig al zeer wel uitgeſlooft te hebben, wanneer zij bij een jong Heer van vijftien of meer jaaren gekoomen, ſlegts beletten, dat hij zig niet ſchuldig maake aan grove fauten, dronkenſchap, hoererije, het ſpel, en wat meer verderffelijk voor de jeugd zijn kan.

Wij moeten niet beſchouwen, wat een volmaakt *gouverneur* bij eenen jongen Prins behoort te doen, maar wat in Holland, en elders in onze Provintien een rijk man noodig heeft, die, om zijne ampten, veel uithuizig, en wegens zijn buitengoed, veel op het land zijn moet; te weeten, een man, die niet te jong, nog te oud, in ſtaat is, om zijn zoon, of zoonen te leeren de beginzelen van weetenſchappen en taalen, en daar bij voegt de zorg over het zedelijk beſtaan der kinderen, en over hunne gemaniertheid. Kinderen van drie jaaren, zo dra zij de voedſter niet meer noodig hebben, verdienen wel de zorg van eenen *gouverneur*; wanneer wij QUINCTILIANUS leezen, zullen wij best overtuigt zijn, dat het geene ſchande is, de opvoeding van zulke tedere jeugd af op zig te neemen, en waarom is het meer ſchandelijk voor den *gouverneur*, dan voor den Vader zelven? hij treed immers onmiddelijk in 's vaders post en plicht.

Het is even moeijelijk, thans een goed *gouverneur*, als eene *gouvernante* te krijgen, om de voorgemelde redenen; het is zelfs merkelijk zwaarer, om dat de mans minder gewoon zijn, hunne driften te beteugelen, en meerder kennis van allerlei zaaken moeten hebben.

Een *gouverneur* voor den zoon van een Politicq, voor den zoon van een Militair, en van een Geleerd man, of van een Koopman moet verſchillende zijn; de één moet bejaard en oud, de andere jong, moedig, en vol van ambitie zijn; die voor een geleerd man, behoort veele weetenſchappen te bezitten, en voor den koopman dient hij best, die de waarde van geld, en de moeite om het te verkrijgen, al vroeg kan inboezemen in zijnen leerling. Beſchouw de meesten van dit land, zij zijn of Zwitzers, die alle de frivoliteiten van hun dagelijks meer en meer bedorven land hunnen leerlingen langs een weinig fransch inſcherpen; of Duitſchers, die gemeenlijk Theologanten niet dan bekrompene denkbeelden hebben, en ſlaafsch ontzach voor eerbied, pedanterie voor kennis willen doen doorgaan. De lieden van ons eigen land deugen er geheel niet toe, om dat zij losbandigheid als vrijheid aanzien, en zig niet willen binden aan de wetten van een geregelt huis. Onze latijnſche ſchoolen zijn onnut geworden in de groote ſteeden; de Rectoren heeft men tot Profeſſoren verheven, en teſſens te grootshartig gemaakt, om koſtkinderen te houden. Men beſtelt dan zijne zoonen op het land bij eenen Boeren Dominé, daar ze de jongens alleen houden om vetter te eeten, voor het overige leeren ze niet dan de catechismus, een weinig latijn,

en alle de boerſche treeken van het dorp, en de lompheid van hunne ſpeel-makkers. Dus ſtaat het echter met de openbaare ſchoolen van bijna ons geheele land; zo dat de *gouverneurs* ook om deeze rede te noodzaakelijker zijn geworden.

De *gouverneurs* zijn dan tegenswoordig voor het grootſte gedeelte de Præceptoren van de jonge Heeren, en draagen min of meer zorge voor de opvoeding, dat is, voor het beſtier des harts.

Een *gouverneur* behoort te zijn een jong man, dat is evenwel boven de vijf en-twintig jaaren, vrolijk, gezond, die geene lighaamelijke, dat is, uitwendige gebreken heeft; hij moet welleevend, en in weetenſchappen, dat is, in de fraaije weetenſchappen, *aardrijkskunde*, *historien*, *taalen* en *poëſie* wel onderlegt zijn, om dat ook deeze gelegenheid geeven, om het hart van menſchen te kennen; hij moet 't fransch wel ſpreeken, het latijn, zelfs het gricksch verſtaan, als de bron van alle beſchaafde konsten en weetenſchappen, en van de meeste taalen.

De *gouverneur* moet met zijne *elèves* ſlaapen, opſtaan, eeten, enz., even als van de *gouvernante* gezegt is; hij moet in huis het zelfde gezach, eer, en voordeel hebben, en van gelijken aan zijnen kant aan de zelfde plichten verbonden zijn.

Mijns oordeels, moet hij zelfs alle de beginzelen dier dingen konnen leeren en onderwijzen aan zijne *elèves*, want als men op het land, dat is op de buitenplaatzen is, kan men de vereischte meesters niet verkrijgen. De zoon van den politicq, van de militair, man van ſtudie, en koopman, moeten allen *Godsdienst*, *geographie*, *historien*, die van hun land in het bijzonder, en taalen kennen, alleen moet het hart een weinig anders beſtiert worden. De zoon van een generaal moet al vroeg leeren de dood verachten, om roem in te leggen, en zijnen meester of vaderland wel te dienen. Het punt van eer moet de groote prikkel zijn tot glorie. Maar die van den man van ſtudie, moet dat punt van eer leeren beſchouwen, als eene belagchelijke verbeelding, die alleen in een hersſenſchim beſtaat; hij moet zijn leeven leeren hoogachten, om door zijne applicatie zijn vaderland te langer, en te beter te dienen; en zo met de overigen; anders wierd de zoon van den koopman reeds cadet eer hij twaalf jaaren oud was, en die van den generaal, een ſchoolmeester, wanneer de goede keuze van een *gouverneur* niet in acht genoomen wierd.

Het is nogthans niet volſtrekt noodig, dat de *gouverneur* een geleerd man zij, hij moet de beginzelen der weetenſchappen wel kennen, en den invloed weeten, die ze hebben, of hebben konnen op het ampt, of beroep, daar zijne *elève* de waarſchijnelijkſte kans toe heeft.

De ouders moeten derhalven het ampt van een *gouverneur* wel onderſcheiden van dat van een Præceptor, en zelven waaken over het voornaamſte der opvoeding, en eerst met den *gouverneur* een beſtek maaken, hoe best de jeugd op te voeden; en dat gedaan zijnde, moet de *gouverneur* volkoomelijk het beſtier hebben. Alleen raade ik de ouders, nu en dan hunne zoonen te laaten examineeren in hunne tegenswoordigheid van den *gouverneur*, op dat beide weeten, dat men niet onverſchillig is.

Om te bepaalen, welke de plichten omtrent de opvoeding zijn, waar aan een *gouverneur* zig onderwerpen moet, zullen wij het artijkel OPVOEDING te baat neemen, en hier ſluiten met te zeggen, dat het te wenſchen waare, ouders te zien, die zelve de opvoeding hunner kinderen op zig namen, om dat de huurlingen niets dan om geld doen, en alle betrekking verliezen, zo dra een weinig meerder gewin zig van verre opdoet; alleen moet ik er dit bij doen, dat nooit een *elève* moet ſlaapen bij den *gouverneur*, of de ouders moeten zeer wel overtuigt zijn, van zijne zedelijke hoedanigheden.

GOUWE; *Groote Gouw*; *Stinkende Gouwe*; *Schelkruid*; *Groot-oogen-klaar*; *Zwaluwen-kruid*; in het latijn *Chelidonium majus*; (*Chelidonium pedunculis umbellatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel, ronde wat getakte ſtengen op, van anderhalf tot twee voeten hoogte, waar aan bladen groeijen, die uit veele bladjes aan een hoofdſteel zittende, beſtaan, welke gekertelt en geſnippelt zijn; uit de oxels der bladen en takjes koomen lange ſteeltjes voort, waar aan boven verſcheidene geele vierbladige bloemtjes, aan bezondere ſteeltjes, kroontjes-wijze zitten; op welke kleine dunne haawtjes, van ongeveer een halve duim lengte volgen, die klein geelagtig zaad bevatten; de wortel is kort, van binnen en buiten geel, en met vezel-wortels bezet; zij geeft, als ze gewond word, een goud-geel zap van zig, gelijk ook het geheele gewas doet, welk zap ſcherp en bijtende is, en bitteragtig van ſmaak.

Daar is ook een verandering van, die meer geſnippelde bladen heeft, en welkers bloem-bladjes ook gekertelt zijn.

Plaats. Het zelve groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz. naast de heggen en ſlekkagien der tuinen, en op andere vervallene ſchaduwagtige plaatzen.

Eigenſchap. Dit kruid heeft eene openende, verdunnende, afveegende en pisdrijvende kragt, en word zeer gepreezen voor de verſtopte lever en milt, geel-zugt, beginnende water-zugt, teering, en vrieſter-ziekte; men laat van't kruid en wortel in *wijn* wat trekken, en drinkt daar van, des mórgens en 's avonds een roemertje vol: Uitwendig is deeze *gouwe* zeer dienstig voor ontſteeking en zweeren der oogen, als men't zap met *reenwater* en *vrouwen-zog* vermengt en tempert, 't welk ook een helder gezigt maakt: Het zap met wat *honing* en *witte zuiker* gemengt, neemt de vlekken en beginnende vliezen der oogen weg, geneest ook de vuile wonden, zweeren, fistelen en hair-worm. De wratten dikwils met het zap beſtreeken, na dat ze een weinig open gekrabt zijn, verdrijft dezelve.

Het geele zap van deeze plant ingenoomen, purgeert bijna als de *gutte-gom*; weshalven het van zommige ook de *duitſche gutte-gom* genoemt word; men kan het uitgedrukte zap door een zagte warmte verdikken, en opdroogen, en aldus bewaaren. In de Apotheeken maakt men *gedistilleert water* en *honing* van dit kruid; waar van 't eerſte een heerlijk oog-middel is; de honing is openend en zeer nuttig in bovengemelde inwendige gebreken, inzonderheid in de geele ziekte, vrijster-ziekte, en alle die uit de gal ontſtaan.

Om Honing van groote Gouwe te bereiden.

Neemt een pond *honing*, laat die op het vuur kooken, en ſchuimt hem wel, doet 'er dan twee oncen uitgeperst en gezuivert zap van *groote gouwe* bij, en kookt het langzaam, met roering, tot de dikte van een dikke ſijroop, bewaart hem daar na in een pot wel geſloten.

Om

Om het zap te zuiveren, laat men het wat ſtaan, dat het zinkt, dan giet men het klaare van het dikke gezonkene af.

GOUWE (KLEINE); *Speen-kruid*; *Vijgwratten-wortel*; in 't latijn *Chelidonium minus*; *Ficaria*; *Ranunculus verrucis rotundifolius minor*; (*Ranunculus foliis cordatis petiolatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas, dat een zoort van *ranunkel* is, heeft kleine rondagtige, gladde en blinkende bladen, waar tuſſchen korte, dunne ſteeltjes opſchieten, op welke geele bloemtjes voortkoomen, die na de ranunkels of boter-bloemen gelijken, waar na het zaad volgt, dat op de knopjes groeit, gelijk het ranonkel-zaad. De wortel is vezelagtig, waar aan veele kleine knobbels voortkoomen, van verſcheiderhande gedaante, dog meest langwerpig zijnde, en van groote als een gersten-graan. Het ſpruit vroeg in het voorjaar uit de grond, bloeit niet lang daar na, en vergaat in de Maij, zo dat men daar na niets meer van het kruid ziet, dan wederom in 't volgende voorjaar. Men vind er ook een verandering van met dubbelde bloemen.

Plaats. Het zelve groeit naast de wegen, heggen en ſlooten, op vette, vogtige en ſchaduwagtige plaatzen.

Eigenſchap. Dit kruid heeft een verkoelende kragt, en word zeer gepreezen tegen de ſcheurbuit, milt- en geel-zugt, inzonderheid tegen de heete ſcheurbuit; uitwendig is het zeer dienſtig, en een der beste middelen tegens de ſpeenen of ambeijen en vijg-wratten; men ſmeert dezelve ten dien einde met het zap der knobbelwortelen; of men fruit dezelve in verſche *boter* of in *verkens reuzel*, en maakt er een zalfje van, daar men de ambeijen mede ſmeert; 't ſtilt derzelver pijn en bloeding, en men zegt, dat ze er geheel van weg gaan, gelijk ook de vijg-warten.

GOVEKEN, zie GRONDEL, *n.* I.

GOVIE, zie KARPERS, *n.* III, en KNORHAANEN, *n.* VI.

GRAAD, in het latijn *Gradus*; dus word in de *matheſis* een deel van de 360 gelijke deelen genoemt, waar in een cirkel gewoonlijk gedeelt word; een zodanig deel of graad word vervolgens weder verdeelt in 60 *ſeconden*, één ſeconde in 60 *tertien*, één tertie in 60 *quarten*, enz.

In de *chijmie* word het woord *graad* of *trap* gebezigt om de kragt of ſterkte des vuurs te onderſcheiden; men verdeelt dezelve gewoonlijk in vier *graaden*; de eerſte en zwakſte *graad* is de hitte van warm water, die de tederſte vinger nog kan verdraagen; of die gelijk de bloedwarmte is; of gelijk die waar door eijeren uitgebroed worden; of ook gelijk die van een warm bad, of van het marien-bad; men noemt het gemeenlijk het *digereer-*, *circuleer-* of *extractie-vuur*; dewijl het daar toe het bekwaamſte is. De tweede *graad* is die, welke de hand naauwlijks zonder ongemak veelen kan, en waar door de distillatie uit de blaas, en die door de helm uit het zand geſchieden kan. De derde *graad* is veel ſterker, zo dat de hand dezelve niet kan verdraagen, gelijk kookend water en verhit zand; waar bij geſtelt word de distillatie van droogе zaaken uit de *retort*, als mede de *ſublimatie*. De vierde *graad* is de ſterkſte, die alles gloeijend maakt, en de metaalen ſmelt; deeze dient tot het distilleeren der *mineraale geesten*, inzonderheid de *vitriool-olie*, als mede tot het *reverbereeren*, weshalven het ook *reverbereer-vuur* genoemt word. Dog andere verklaaren deeze *graaden* op eene andere wijze; ondertuſſchen is het zeker, dat er nog veele *graaden* tuſſchen beiden kunnen zijn, afhangende niet alleen van de kleiner of grooter ſterkte des vuurs, maar ook van de vuurſtoffe, lucht en afſtand der vaten van het vuur: Ook is er nog een ſterker vuur, het welke men de vijfde *graad* noemen kan, zijnde het geene van de zon door middel van groote brand-glazen en brand-ſpiegels ontſtaat, waar door de lighaamen ſchielijk in brand geſtooken en verteert, of geſmolten en in glas verandert worden, zelfs die, op welke de aangeſtookte vuuren te vergeefsch werken.

Dus word dit woord *graad* of *trap* ook in meer andere dingen gebruikt, om het onderſcheid in deeze of geene hoedanigheid aan te toonen.

GRAAD-BOOG; is een werktuig der *astronomie* en *navigatie*, om daar mede de hoogte der zon, ſterren en planeeten te meeten, te weeten hoe veel graaden en minuten, enz. dezelve op een zekeren tijd boven de horiſont ſtaan; dienende deeze hoogte, om daar door de *polus-hoogte* of *aardrijks-breedte* (*latitudo*) te vinden, die de ſtuurlieden op zee zeer noodig hebben, en dagelijksch bij helder weer moeten neemen, om te weeten, op wat breedte zij met het ſchip zijn. Zie ook LATITUDO en LONGITUDO.

GRAAF-STOFFEN, zie DELF-STOFFEN en FOSSILE.

GRAANEN; dus worden eigentlijk de veld-vrugten genoemt, welke airen draagen; hoewel anderen ook de peul-vrugten daar onder begrijpen. Wat aangaat de oorzaak van de vermeerdering der *graanen*, daar omtrent hebben de Natuurkundigen verſchillende gedagten; in 't bezonder, hoe het koomt, dat er verſcheide halmen en airen gelijk als in één tros groeijen; zommige willen, dat, zulks geſchiedende, men onderſtellen moet, dat er verſcheide *graantjes* onder het zaaijen digt bij malkander zijn gevallen; anderen hebben beweert, en onder deeze ook de Abt van VALLEMONT, in zijne *Curioſitez de la Nature & de l'Art ſur la Vegetation, &c. chap.* 6. en 7. dat een ieder tros, hij mag uit zo veele halmen beſtaan als hij wil, zelfs die van twee-hondert negen-en-veertig gerste-halmen, die hij aanhaalt, nogtans uit een enkel *graan* voortſpruit. Dog de vermaarde WOLFFIUS houd in tegendeel ſtaande, dat de wonderbaare vermenigvuldiging der *graanen* daar in beſtaat, dat 'er wel veele airen uit een enkel graantje konnen groeijen, maar dat het zelve nogtans maar eenen hoofd-halm maakt, en dat de overige neven-halmen daar uit ontſtaan, wanneer een of twee bladen, zijnde naast aan de wortel; hunne knoppen, uit welke ze voortkoomen, in of nabij de aarde hebben, welke knoppen wortel ſchieten, uit wiens merg een halm voortſpruit; voorts, dat deeze neven-halm met den hoofd-halm parallel opwaſſende, het welk niet anders geſchieden kan, of zij moeten eenigzins van elkander geſcheiden zijn, en in den begin van den hooft-halm afwijken, en dus wederom een of twee knoppen naast de aarde mede ſleepen; zo dat bij ieder neven-halm wederom een of twee nieuwe voortkoomen, en zo voorts, tot dat de aarde geen genoegzaam zap tot 't groeijen meer kan geeven. De menigerlei zoorten van *graanen* konnen afzonderlijk op hunne artijkelen nagezien worden.

Middel, om de Ratten en ander Ongedierte van de Graanen te houden.

Het beste middel, om de *graanen* wel te bewaaren,

is, dat men een goede koornzolder hebbe, zijnde zuiver en helder; de *graanen*, gelijk men weet, zijn veelerhande verderf onderworpen; men moet derhalven altijd zorge draagen, dat het door droog is, als men het op de koornzolder brengt, of anders groeijen er koornwormen en ander ongedierte in, die in ſtaat zijn, om de *graanen* in de grond te vernieten.

En in geval zulks kwam te gebeuren, moet men hoenderen op de koornzolder zetten, want deeze zullen er het kleine ongedierte zuiver uitkippen, zonder een eenig graantje aan te raaken.

Of neemt *pekel* van *verkens-vleesch*, en maakt er een kring van vier vinger breed van rondom den graanhoop, die van koorn-wormen, kevers, en diergelijk ongedierte beſchaadigt word; en gij zult wel haast zien, dat zulk geſpuis zig derwaarts, als tot een lekkernij zal haasten; bij welke gelegenheid men dat ongedierte gemakkelijk verdelgen kan.

Men verdrijft ook het ſchaadelijk ongedierte uit de *graanen*, met er een menigte *geers* onder te mengen, die er naderhand gemakkelijk weder uitgezift kan worden; want de natuurlijke koude van *geers*, dus onder de *graanen* gemengt zijnde, belet dat ze dus digt opgehoopt, niet warm worden, en eenigerlei ongedierte daar in uitgebroeit word.

Eindelijk belet men ook, dat de *graanen* niet verderven, met ze van tijd tot tijd op de koorn-zolders om te ſlaan, en met ſchoppen van de eene op de andere plaats te werpen; dus doende worden de *graanen* ook van het ſtof gezuivert, en voor een onaangenaame ſmaak bewaart.

Dat zig de Graanen wel dertig tot veertig jaaren goed kunnen houden.

In het jaar 1610, kort na de beleegering van Metz, onder Koning HENRIK de II., wierd het Kasteel aldaar gebouwt; onder Koning HENRIK de III., wanneer den Hertog van ESPERNON aldaar een meenigte *graanen* dede opzaamelen, die goed bewaart zijn tot het jaar 1707. Daar was een hoop koorn in een pakhuis van tien roeden, en omtrent twee voeten hoog; men had er zedert niet aangeraakt, en die geenen, welke den hoop hadden geſtaapelt, hadden of bij geval, of opzettelijk, het jaargetal 1578 op den ingang van het pakhuis getekent: Wanneer de Koning, Monſeigneur en de Marſchalken en Gouverneurs der Provintie door Metz trokken, aten ze brood van deeze graanen.

Om de *graanen* wel te bewaaren, moet men dezelve wel droogen en zuiver houden; de koornzolder moet aan de noord- of oost-zijde den wind ontfangen, boven in de koornzolder moeten luchtgaten zijn; ten minſten in de zes eerſte maanden moeten de *graanen*, telkens na verloop van veertien dagen omgeſlagen worden; vervolgens is 't genoeg, dat men ze ieder maand door een zeve laat loopen; na verloop van twee jaaren heeft men niet anders te vreezen, als een vogtige lucht van buiten, waar voor zorge moet gedraagen worden.

Een der voornaamſte dingen, om de *graanen* te bewaaren, is een korſte, die zig boven op den koornhoop zet, ter dikte van anderhalve duim; hij die *graanen* van Metz te Parijs gebragt heeft, verzekerde, dat hij over de korst van de koornmijt gemakkelijk heeft konnen gaan, zonder dat dezelve gebrooken wierd.

De Abt van Louvois zag te Sedan een magazijn onder een rotze, en in het zelve een aanzienlijke menigte van *gråanen*, zijnde aldaar reeds honderd en tien jaaren lang verborgen geweest; deze hoop *graanen* was met een korst bezet van een voet dik, en vol uitſpruitzels der bovenſte *graanen*, onder deeze korst wast het koorn zeer fraai en goed, zo dat nooit eenig veld beter konde draagen; deeze korst was in ſtaat, om te beletten het indringen van eenige vogtigheid, en daar uitſpruitend bederf; zelfs het doordringen der lucht, die alles bederft.

Te Chalons ſur Saone zijn koorn-magazijnen, waar in de *graanen* dertig tot veertig jaaren bewaart worden. Men verkiest de beste zoort van *graanen*, en van het beste gewas, men maakt er koorn-mijten van, zo zwaar als de zoldering het kan verdraagen; vervolgens neemen ze gepulveriſeerde ongeleschte kalk, en beſtrooijen er de koornhoopen mede, ter dikte van drie vingeren; deeze kalk word dus geſtrooit zijnde, met een gieter beſprengt, als wanneer ze met de *graanen* gelijk als vereenigt zijnde, een korst maakt, en de opperſte *graanen* maaken halmen van anderhalve voet hoog; deeze raakt men niet aan, want zij vergaan met de winter van zelve; als men in tijd van nood de korſte wegneemt, bevind men, dat de *graanen* zo goed zijn, als of ze maar twee jaaren oud waaren.

Overvloed van Graanen.

Men vermenigvuldigt de *graanen* door verſcheide zouten, en derzelver preparatie: Ik zal eenige ontdekkingen der Natuurkundigen over deeze zo gewigtige zaake aanhaalen; elk een derzelve zijn goed, volgens het gevoelen van den Abt van VALLEMONT, in zijn boek genoemt *des Curioſitez de l'Art, & de la Nature.* Daar zijn er onder, die ik boven andere zou ſtellen, gelijk ik in het optellen genoeg te kennen geeve, en de reden van dien aantoone; een ieder kan ze met elkander vergelijken, en vervolgens na den aart van zijn land de beste uitkiezen; en deeze verſcheide zoorten van het vermenigvuldigen der *graanen*, konnen nog dagelijks meer en meer tot volmaaktheid gebragt worden.

Eerſte vermenigvuldiging.

Neemt een maat *graanen* van omtrent twintig pond, en werpt ze in een groot koperen vat; giet er vijf emmers *water* op, en laat het kooken, tot dat de *graanen* bersten, en het water het natuurlijk zout der *graanen* in zig getrokken heeft; zijgt vervolgens het water door een linnen doek; en geeft de *graanen* aan het gevogelte, om niets te verliezen; doet drie pond *ſalpeter* in een groote ketel, en ſtort er het water, om dus te ſpreeken, op, nevens vier emmers vuilnis-water, en laat het met malkander kooken; het *ſalpeter* zal ſmelten.

Dit gedaan zijnde, neemt een groote houten kuip, en doet er een menigte *tarwe*, *rogge*, *gerſt*, enz. in, die gij zaaijen wilt; giet er het gemelde nat op, maar laauw, en vier duim drijvende boven de *graanen*, die wel haast zullen opzwellen; dekt de kuip vast toe, om er de warmte zo lang als 't moogelijk is, in te houden, en brengt het zout in beweeging; laat de *graanen* vier-en-twintig uuren lang dus ſtaan, om van dit vrugtbaar zout bezwangert te worden, of van dit zogenoemde *menſtruum* der ſcheikundigen, of chimicaal ſcheidmiddel, anders van hen een balzem des leevens genoemt, waar door de ontelbaare koorntjes of zaaden van ieder graan geopent en uitgebreid worden. Met een woord, dit

dit is de grootſte tuinwerkkunde der vermenigvuldiging.

Haalt er de *graanen* uit, laat ze een weinig in de ſchaduw droogen, en zaait ze ſpaarzaamlijk, want daar is een derde minder noodig, als gewoonlijk, om de aarde te bezaaijen; men moet er gehakt ſtroo bijvoehen, om ze met een volle hand te konnen zaaijen, dog die aan de zee woonen, konnen er een derde zee-zand bij neemen: Dus kan de vermenigvuldiging nog verder uitgebreid worden.

Het overblijvend water is tot het zelve gebruik, en tot den laatſten druppel goed; een pint van dit water aan de wortel van een jonge boom in het voorjaar, wanneer het zap begint op te klimmen, geſproeit, is een uitneemend middel, om de groei en vrugtbaarheid te bevorderen: De wijnſtok in 't bijzonder word er zeer door geholpen, het vergoedende met een hondertvuldigen oogst; als men dit aanmerkt kan men nog veel verder gaan, en dit middel tot moeskruiden en bloemen overbrengen.

Tweede vermenigvuldiging

Al het geheim der vermenigvuldiging beſtaat in 't gebruik van de zouten; en daar is geen twijffel aan, of men kan alles van de aarde hebben, wat men bijna verlangt, als men de natuur maar te hulp koomt: Maar aangezien de vermenigvuldiging, voornaamentlijk van het zout afhangt, moet men zig daar van wel voorzien; te weeten

1. Neemt drie tonnen, die aan de eene zijde open zijn, en werpt er alles bijna in, wat ge bij de weg vind, naamentlijk, beenderen van allerlei dieren, veders, kruiden en leder, oude handſchoenen, hoornen, paardehoeven, en klauwen van andere beesten; met een woord, allerlei dingen, die veel zout behelzen; ſlaat de beenderen aan ſtukken, en ſnijd het overige klein; verdeelt het dus, dat gij in de eerſte ton werpt die dingen, die de zagtſte zijn, en eerst doorweeken; in de tweede ton die dingen, welke minder zagt zijn; en in de derde ton de harde; vervult ze alle met regen-water, of in deszelfs plaats met rivier- of vijver-water; het geene in de eerſte ton is, laat men vier dagen ſtaan afweeken: dat in de tweede ton is, zes; dat in de derde is, agt dagen; daar na giet men er het water af, en bewaart het zorgvuldig: De afgeweekte ſtoffe is van een onaangenaame reuk.

2. Verzamelt allerlei planten met bloesſem en zaaden, uit boſſchen, velden, heuvelen, dalen, en hoven, in welke veel zout gevonden word; brand ze tot ſtof, en trekt er door uitwaaſſeming al het zout uit: De *basten* van *eicken-boomen*, welke veel zout hebben, zijn zeer goed, als mede de *rosmarijn*, *lavendel*, *zalie*, *betonie*, *weer*, *duizendblad*, *zonnebloem*, enz.: In de uitdamping vergadert zig het zout bij wijze van cristallisatie, en kan gemakkelijk verzamelt worden; men moet het laaten droog worden, om het te bewaaren.

3. Neemt zo veel pond *ſalpeter*, als gij morgentallen lands hebt te bezaaijen; laat ieder pond *ſalpeter* in twaalf pint *vuilnis-water* ſmelten; de *ſalpeter* gesmolten zijnde, doet er na proportie een weinig *zout* der bovengemelde planten bij, als wanneer dat vogt (*liquor*) genoemt word *materia univerſalis* of algemeene ſtoffe; aangezien het *ſalpeter*, waarlijk de algemeene geest der ſtoffelijke wereld is, gelijk wij in het vervolg zien zullen.

Zie daar het weezentlijke van het geheim der vermenigvuldiging. Wij zullen *geprepareert water* noemen het geen in de tonnen gemaakt is, en het water, waar in de ſalpeter, en het zout uit de planten getrokken is, *algemeene ſtoffe*.

Gebruik.

Maakt dus uwe *graanen* gereed voor twee morgen lands teffens, of zo veel gij in een of twee dagen kunt zaaijen.

Neemt voor een morgen twaalf pinten *geprepareert water*, en mengt er aanſtonds de bovengenoemde *algemeene ſtoffe* onder, in welke één pond geſmolte *ſalpeter* moet zijn; het vat, daar gij deeze vogten in doet, moet groot genoeg zijn, om de *graanen*, geſchikt voor een morgen lands, te bevatten; ſtrooit dan de *graanen* op het vogt; en om de *graanen*, die boven drijven, met een ſchuimſpaan daar af te konnen neemen, moeten zij er zagtjes ingeworpen worden; aangezien de bovendrijvende *graanen* niet goed zijn, om te zaaijen; waar van RAI in zijne *Hiſt. Plant. Lib. I. cap.* 18. kan nagezien worden.

Het water moet twee duimen hoog boven de *graanen* drijven; zo er geen geprepareert water genoeg is, moet men gemeen water daar bij mengen, van het beste, dat men hebben kan; dog vuilnis-water is het beste hier toe; men laat de *graanen* twaalf uuren lang weeken, roerende ze telkens na verloop van twee uuren om; zo ze in dien tijd niet zwellen, moet men ze er in laaten, tot dat ze beginnen dik te worden; als wanneer men ze in een zak ſchud, om af te druipen; dus laat men ze eenige uuren lang, om te gisten, en warm te worden; men moet het water, dat er afdruipt, niet laaten verlooren gaan, om dat het tot den laatſten druppel goed is, van wat zoort van *graanen* het ook zij.

Men zaait deeze *graanen* nog eenigzins vogtig zijnde, en heeft een-derde minder voor ieder morgen lands noodig; zelfs kan men er veilig de helfte toe gebruiken, en dezelve met gehakt ſtroo mengen, om den Boer met volle handen te doen zaaijen.

Aanmerkingen.

1. Men moet de beste, zuiverſte en zwaarſte *graanen* tot het zaaijen verkiezen.

2. Vette en zwaare aarde moet in tijds geploegt worden, voor dat de menigvuldige regenvlaagen vallen, die de aarde nog zwaarder maaken; men bezaait zodanig een grond onmiddelijk na dat hij beploegt is, ten einde het graan door de magnetiſche kragt, waar mede het bezwangert is, den zogenaamden *algemeenen geest*, die door de gantſche lucht verſpreid is, aan zig trekke. Men moet de zwaare regenvlaagen voorkoomen, zo men kan, ten einde dat gebeurende, het huwelijk tusſchen hemel en aarde, gelijk de Natuurkenners ſpreeken, voltrokken zij.

3. In geval de aarde met onkruid bezet is, moet ze twee of drie maalen bearbeid worden, om al het onkruid met de wortel daar uit te haalen; dog in het volgende jaar is eens te ploegen genoeg, mits de vooren diep en digt bij malkander getrokken worden.

4. Het is niet noodig, de aarde te mesten; dog ook niet ondienstig, aangezien die moeite door den oogst rijkelijk vergoed word.

Derde vermenigvuldiging.

Daar zijn landbouwers, die een menigte paardemes

in een kuil vergaderen, en er dikwils water op ſproeijen; na dat deeze eenige weeken lang heeft gerot, ſcheppen ze het water, met het zout van de mest bezwangert, daar af; kooken het op in een groot koperen vat, en mengen er een weinig *ſalpeter* onder; en als het water van het vuur afgenoomen, en nog maar lauw is, werpt men er de graanen, die men zaaijen wil, in, en laat ze afweeken den tijd van drie dagen, als wanneer ze gezwollen zijnde, daar uit genoomen en eenigzins gedroogt worden, om te zaaijen; om er een derde minder van op een morgen lands te zaaijen, mengt men er gehakt ſtroo onder; en is bij de uitkomſte gebleeken, dat er een rijke oogst op gevolgt is.

Vierde vermenigvuldiging.

Men vind in Engeland landbouwers, wier zorge niet gaat over de toebereiding der *graanen*, maar alleen der aarde; te weeten, zij verzaamelen in het begin van Junij allerlei kruiden, zo van het gebergte, en dalen, als velden; deeze laaten ze in de zon droogen, en verbranden ze dus, en mengen zand van den oever der zee onder den asch: Dit mengzel ſtrooijen ze weinig dagen voor den zaaitijd, over het land; men moet bekennen, dat dit van een goede uitvinding is, want het zout van den asch der kruiden en planten, nevens het zee-zand, veroorzaaken een wonderlijke vrugtbaarheid.

Vijfde vermenigvuldiging.

CAMBDEN in zijne *Beſchrijving van Cornwal*, een Landſchap in Engeland, verhaalt, dat de landbouwers zig aldaar bedienden van zeewier en modder, om de velden vrugtbaar te maaken, die uit de natuur onvrugtbaar zijn; en dat ze verzekeren, dat het land door dit middel, meer dan door eenig ander, een rijken oogst voortbrengt.

Zesde vermenigvuldiging.

De Heer CHILDREIJ in zijne *Natuurlijke Beſchrijving van Engeland*, merkt aan, dat de inwoonders van Cornwal hebben aangemerkt, dat niets de vrugtbaarheid hunner velden meer bevordert, als 't zee-zand, ja dat, hoe vroeger dit zand uit de zee gehaalt is, hoe overvloediger hun oogst beſpeurt word.

De bovenſtaande wijzen van vermenigvuldiging der *graanen*, zijn gehaalt uit de CXII. Aanmerking van het *Collegium Curioſorum Naturæ* in Duitschland, 1671.

In die zelve aanmerking word geſprooken van een halm en koorn-air, zijnde van een buitengewoone grootte en dikte; te weeten, daar waaren vijf groote, en negen kleine airen, alle met zeer zwaare *graanen* beladen: Deeze zeldzaame halm groeide in Sileſien, van waar men hem naar Weenen bragt, om hem aan den Keizer te vertoonen; zommige Natuurkundigen waren van oordeel, dat deeze halm was geſprooten van verſcheidene graanen-gerste, welke bij geval onder 't zaaijen op een en dezelve plaats waaren gevallen. De Jeſuït FERRARI zegt, dat in geval men eenige *graanen* van dezelve zoort maar van een verſcheide koleur zaamen in de holte van een vlier-tak doet, en dus in de aarde legt, de keenen der zaaden zig onder elkander vermengen, ende een plante maaken van fraaije en veelverwige bloemen, gelijk een regenboog.

Die zelve geleerde Duitſchers voegen er nog iets merkwaardigs bij: Het is zeker, zeggen ze, dat de naarſtigheid der landbouwers door de konst kan navolgen het geene de natuur van zelve doet; zij zoude on ook wel zodanig een halm met airen, gelijk die van S leſien, konnen doen hebben; zij hebben maar de n tuur nauwkeurig gade te ſlaan, en van nabij te volgen wanneer dezelve het vermaak neemt, met zulke zel zaamheden omtrent halmen en airen voort te brengen de natuur mag zig verbergen, zo ze wil, men kan z nogthans wel ontdekken, als men geene naarſtighei ſpaart; en als men eens de wijze, op welke zij werkt ontdekt heeft, valt het niet bezwaarlijk, haar na te vo gen, en dien zelven weg in te ſlaan, en men zal zijn aangewende moeite rijkelijk betaalt vinden.

Zevende vermenigvuldiging.

Men moet niet verachten, het geene ons groote ve ſtanden, die de weetenſchappen beſchaaven, ontdek hebben; en hoevel de Heer RAI maar geſchreeven hee van het bezaaijen der hoven, kan nogthans zijn gevo len omtrent den akkerbouw ook plaats vinden.

Daar zijn er, zegt hij, die de *graanen*, welke ze zaa jen, vooraf in water, met *ſalpeter* gemengt, afweeken of wel in wijn, om de keenen en uitſpruiting te verha ten; dog ik vinde dit niet noodzaakelijk omtrent verſch zaaden of graanen; omtrent vreemde en reeds vero derde *graanen* oordeelt het CORVINUS niet ondienſti Vader FERRARI zegt, dat CORVINUS omtrent harde traage zaaden dus te werk gaat, dat hij ze twaalf uur lang in water met een weinig *ſalpeter* laat afweeken en zomwijlen langer; beſproeijende ze naderhand m het zelve water, ten einde de *ſalpeter* met de waru uitwaasſeming der aarde vermengt zijnde, de keen dies te vlugger doet voortkoomen en uitſpruiten.

Agtſte vermenigvuldiging.

Neemt *koe-mest*, *paarde mest*, nevens *mest* van *ſha pen* en *duiven*, van elks even veel; werpt het zaam in een koperen of houten vat, giet er kookend wa op, en laat het dus eenige dagen lang ſtaan afweeken laat er vervolgens het water zagtjes afloopen in e ander vat, en laat daar in zo veel pond *ſalpeter* fijnge als gij morgen lands bezaaijen wilt; de *ſalpeter* gelo ten zijnde, werpt men er de *graanen* in om af te we ken, den tijd van vier-en-twintig uuren; daar na ne ten er de *graanen* uitgehaalt, en eenigzins vogtig g zaait worden; dog zo de grond vogtig is, moeten de gra nen weer door en door gedroogt worden op een koorn-zo der; 't is genoeg, de aarde eens bewerkt te hebben, zo der ze te mesten, want de grond mag zo mager en o vrugtbaar zijn, als hij wil, men mag zig veilig een r ken oogst belooven, en zelfs eenige weeken voor d gewoonen oogsttijd.

Tegenwerping.

Het is bezwaarlijk om te gelooven, dat het weini zout, het welk zig met ieder graantje vereenigt, n zo veele halmen en airen genoegzaam voedzel zou ko nen verſchaffen, als men door dat geheim verwagt een eenigen halm.

Antwoord.

De zouten, waar mede ieder graantje bezwangert wo zijn niet eigentlijk geſchikt, om zulk een menigte te v den; haare eerſte werking is, dat ze de bastjes der v ſcheidene keenen, die in de *graanen* zijn, doorfnij

en ſcheuren, om zig verder te openen, en uit te breiden.

De tweede werking deezer zouten beſtaat daar in, dat ze in de *graanen* de kragt van een zeilſteen hebben, om het *ſalpeter* aan zig te trekken, dat in de aarde verborgen is, zijnde door het onderaardſche vuur en warmte in dampen uitgebreid, dewelke in de benedenſte luchtſtreek tot voedzel van plant-gewasſen en dieren moeten verſtrekken.

Eerſte ondervinding der magneetiſche kracht van de ſalpeter.

Als men een zekere ſteenagtige ſtoffe uit oude loode pijpen haalt en calcineert, en er het zout uit trekt, zal men zien, dat dit zout in de lucht gehangen zijnde, geduurig water na zig zal trekken, het welk zijnde gefiltreert en uitgedampt, een fraai *ſalpeter* uitlevert; dit zout word niet in vogt verandert, maar blijft in 't vat, als men het water, dat het tot zig getrokken heeft, zagtjes afgiet, Monconijs *Voyage tom.* I. *pag.* 19.

Zie daar, wat de *ſalpeter* doet, zijnde met een graan vereenigt, hij trekt geduurig de ſalpeteragtige deelen, die in de lucht drijven, tot zig, en doet dus de *graanen* en andere gewasſen haaren wasdom hebben.

Tweede ondervinding.

De geleerde Duitſchers bewijzen deeze magneetiſche kracht uit nog eene andere ondervinding of *experiment*, waar door het buiten alle bedenkelijkheid volgt, dat *ſalpeter* de kracht heeft, om *ſalpeter* aan zig te trekken. Legt *gecalcineerde keijſteen* 's zomers geduurende de nagt in de lucht, en gij zult ondervinden, dat deeze ſtoffe, in welke ſalpeter is, deszelfs vogten der lucht tot zig zal trekken; aangezien de *athmoſphæra* of benedenſte luchtſtreek, die den aardkloot omringt, vol ſalpeteragtige deeltjes is, die uit de aarde en zee opkoomen, zie *Obſerv.* XVIII. *Curioſorum Naturæ*, 1675 en 1676.

Deeze *ſalpeter* is een vrugtbaar zout, zijnde het dierbaarſte in de natuur, hoewel aan weinigen bekent, dan alleen aan zommige natuurkenners; het is buiten tegenſpraak de *balzem des leevens*, zijnde van zo een groote kracht in het rijk der mineraalen, plantgewasſen en dieren, en zonder welk alle zaamengeſtelde dingen wederom tot haare enkele deelen zouden gebragt worden, en tot haare eerſte beginzelen wederkeeren; met één woord, dit is het dierbaar zout, dat alle ſtoffelijke lighaamen der waereld in hun ſtaat houd.

De Geleerden van Frankrijk zijn het daar in met die van andere gewesten in Europa eens; Homberg heeft getoont, hoe grootelijks de ſalpeter tot den groei der plantgewasſen helpt; hij zaaide *venkel* in een bak, en beſproeide die met *water*, waar in hij *ſalpeter* had gemengt. In een ander bak zaaide hij *water-kers*, en beſproeide die met gemeen *water*; maar de *venkel*, hoewel van het zelve gewicht met de *water-kers* gezaait, bragt nogthans tien oncen en een half aan planten meer voort, als de *waterkers*; waarom hij daar van ſchrijvende er bijvoegt deeze woorden: „ Hier uit kan men „ beſluiten, dat, in geval de zouten niet volſtrekt noo„ dig zijn tot het voorttêelen der plantgewasſen, zij „ ten minſten dezelve bevorderen, in het groeijen, en „ ſterk te worden, om dat men uit een aarde met ſal„ peter beſproeit, een groote menigte ziet voorkoo„ men. " Zie *Memoires de l'Academie Royale des ſciences*, 1699.

Derde ondervinding.

Als men *ſalpeter* in *water* ſmelt, word er het water geheel en al van doorgetrokken; maar het valt gemakkelijk de *ſalpeter* wederom van het water te ſcheiden; men heeft het maar op het vuur een weinig te laaten uitdampen, tot dat er een vliesje op het water gezien word, als wanneer men het laat koud worden, en de *ſalpeter* zal zig zaamenvoegen als een helder crijſtal; zo waaragtig is het, dat de *ſalpeter* zig zelve zoekt en zaamenvoegt; dus ook de *ſalpeter*, drijvende in de lucht, vereenigt zig met de *ſalpeter*, waar mede de *graanen*, vooral eer ze gezaait worden, bezwangert zijn.

Negende vermenigvuldiging.

Neemt tien maaten goede *graanen*, calcineert ze, en maakt ze tot asch; trekt vervolgens het zout daar uit door loog; als men in plaats van water, *dauw* van Maij of September neemt, de werking zal onvergelijkelijk beter zijn, *ſolve & coagula*; het zout der asch moet in regenwater worden afgetrokken, als men geen dauw heeft; en zo dra het water van het zout bezwangert is, moet gij het filtreeren, en laaten zaamenſtremmen; deeze *coagulatie* of ſtremming geſchied door uitdamping der vogten; dus vind men het zout, dat zorgvuldig moet bewaart worden.

Neemt vervolgens allerlei *mest*, dog die van paarden, hoenderen, duiven en ſchaapen is de beste; werpt ze in een groot koperen vat, giet er één of twee pinten *brandewijn*, en *dauw* zo veel als moogelijk, met eenige pinten *witte wijn* in; alles naar proportie van de vermenigvuldiging, die men maaken wil; en zo er geen vogt genoeg is, moet gij er *regenwater* bij doen; dus laat men het vier-en-twintig uuren lang op een maatig vuur ſtaan, mits het dikwils omroerende; daar na filtreert men het vogt, en bewaart het voor het navolgend gebruik:

Men neemt van dit vogt zo veel als noodig is, tot de *graanen* om een morgen lands te bezaaijen; men werpt er één once *zout* van *graanen*, en één pond *ſalpeter* in; de zouten wel geſmolten zijnde, ſpreid men de *graanen* op een laken, en ſproeit ze negen dagen lang met het meer gemelde vogt; op den tienden dag zaait men de *graanen*, een-derde minder dik, als naar gewoonte; de rijke oogst betaalt de moeite en onkosten: Men moet zig niet verwonderen, dat men wijn tot deeze preparatie gebruikt; de wijn dog heeft een groote werking omtrent het groeijen, en behelst veel zout. Conon-herius getuigt, dat een *plaan-* of *ahorn-boom* beginnende te kwijnen en te verwelken, na dat men de wortelen met wijn beſproeit heeft, wederom verkwikt word, en ſterk groeit. Dit is het, dat Plinius *Hiſt. Nat. Lib.* XII. *cap.* 4. getuigt, ſchrijvende: *Docuimus, etiam arbores vina potare*; dat is: *Wij hebben beweezen, dat ook de boomen wijn drinken.*

Tiende vermenigvuldiging.

Virgilius leert ons in zijn *Iſte boek der Landgedichten, vers* 193. wat de ouden gedaan hebben, om een overvloedigen oogst van graanen te erlangen, zeggende, gezien te hebben, dat veele landbouwers de kragt der *graanen* te hulp kwamen, met eerst *ſalpeter*, daar na *olie-droesſem* daar over te ſtorten. Columella, die een weinig na Virgilius heeft geleeft, ſchrijft in zijn werk *de Re Ruſtica lib. II. cap.* 10. op dezelve wijze; en Plinius *Hiſt. Nat. lib. XVIII. cap.* 17. getuigt het zelfde van de boonen. Daar zijn er, die meenen,

nen, dat de vermenigvuldiging grooter is, als ze drie dagen, voor dat ze in de aarde gelegt worden, in water en pis worden afgeweekt. DEMOCRITUS wilde, dat men alle *graanen* in het zap van een zeker plantgewas, groeijende op de toppen der huizen, en bij de latijnen *ſedum*, dat is, huislook genoemt, moet afweeken; volgens het getuigenis van PLINIUS, op de voornoemde plaats; dog daar toe zou veel van diergelijk zap vereischt worden.

Dit geheim is uitneemend goed, om te beletten, dat het ongedierte de *graanen*, bij gelegenheid van een zagte winter, niet beſchaadigen, gelijk veeltijds in Italien geſchied. De vermaarde DENIS, Koninglijke Artz in Frankrijk, getuigt, dat het een zonderling geheim is, raakende de menigvuldiging der *graanen*, dezelve een tijd lang in zekere loog, van *ſalpeter* bezwangert, te laaten afweeken, vooral eer men dezelve zaait: Ook getuigt dezelve DENIS, gezien te hebben, dat elk deezer *graanen*, zijnde geprepareert, meer dan twee honderd halmen, met even zo veel airen maakte, zijnde alle vol *graanen*.

Elfde vermenigvuldiging.

Men moet de *graanen* vier-en-twintig uuren lang in *traan* of *walvisch-olie* afweeken; daar uit genoomen zijnde, beſprenkelt men ze met *ongeleschte kalk*, waar onder een weinig *gepulveriſeerde ſalpeter* gemengt is, als zijnde de voornaamſte werkende oorzaak ten opzicht der bezaaide aarde, volgens het getuigenis van verſcheide groote natuurkenners, die er alle een proef van genoomen, en het dus bevonden hebben.

GRAAN-GEWASSEN. Door deezen moet men verſtaan gewasſen, welke uit kleine korlen voortkoomen; het latijnſche woord *Granum*, een korl, of koorn, gaf oorſprong aan deeze benaaming, waar door men oudtijds het zaad van haver, gerst, rogge en weit verſtond; tegenswoordig verſtaat men er in eenen ruimen zin, alle veld-vrugten door, zo wel kool zaad, als boekweit, en men begrijpt er erweten en boonen onder, of ſchoon die een gantsch ander zaad hebben; evenwel behoud men diergelijke betekenis in veelen opzigten, en verſtaat door graanen, niet anders dan tarwe, rogge, gerst en haver, die ook de meeste overeenkoomst hebben, gelijk bij den Kruidkundigen, bijzonder bij SCHEUCHZER in zijne *Acrostographia* blijkt, of bij LINNÆUS, welken thans allen volgen.

De graanen zijn even onveranderlijk van aart, als de dieren, en het Opperweezen duld niet, dat de wispeltuurigheid der menſchen, dezelven doen verbasteren, of in gedaante verſchillen: Over eenige jaaren had men de dwaasheid, te gelooven, dat haver, eer de air geſchooten was, afgeſneeden eens of tweemaal, in garst veranderde! men was dwaas genoeg, door verſcheidene proeven, die men zo te Haarlem, als elders deed, deezen regel in twijffel te trekken; zommigen zelfs verdeedigden deeze ongerijmtheid. Let op de bloemen, leezers, gij zult zien, dat de haver-bloem eenen gekrulden baard heeft, daar die van de gerst recht en lang is; den baard houd LINNÆUS met recht voor het kenmerk in den haver; daar zijn meer verſchillendheden, gelijk de twee *neſtarien* of honing-kliertjes, welke in de gerst niet gevonden worden, enz.; te gelooven derhalven, dat door het afmaaijen van de haver, gerst-koorns groeijen; is te gelooven, dat een diſtel eindelijk een ananas vrugt zal geeven, als hij tijdig afgemaait word; het welke even moogelijk is, als dat een Kanarie-vogel, door dikwils gefnuikt te worden, in een Struisvogel veranderen zoude.

Men kan de erweten en boonen, wikken, enz., niet wel tot graan brengen, of ſchoon in koopmanſchap, alle deezen misſchien dikwils bij de zelfde lieden moeten gezogt worden, en men in het algemeen zegt, *de graanen ſtaan zeer wel*, dat is, erweten, boonen, vlas, haver, enz. De erweten, boonen, en wikken behooren tot de peul-vrugten, de kool tot een gantsch ander geſlacht, de *ſiliquoſæ*, bij LINNÆUS *tetradijnamiæ*, de boekweit tot de *oktandriæ*, *trigijniæ*, dat is, de bloem heeft agt ſtijltjes, en drie vrouwelijke uitſteekzels, enz.; zij maaken derhalven alleen zeer bijzondere plantgewasſen, en konnen niet wel onder de zelfde benaaming koomen. Zie ook KOORN.

GRAAUWE EEND, zie EENDEN, *pag.* 586. *n.* IV.

GRAAUWE OF LEVER-LOOP, zie LEVER-LOOP.

GRAAUWE TALING, zie EENDEN, *pag.* 589. *n.* XXVIII.

GRAAUWE SALM, zie SALM, *n.* II.

GRAAUW-SPECHT, zie BLAAUW-SPECHT.

GRAAUW-ZINGERTJE, zie KWIK-STAART, *n.* IX.

GRACILIS MUSCULUS, zie MAGERE SPIER.

GRACULUS, zie KRAAIJ.

GRADATIO, zie GRADEERING.

GRADEERING; in 't latijn *Gradatio*; betekent in de *chijmie* en bij Goudſmeeden, de verhooging en verbetering der metaalen in koleur, gewigt en duurzaamheid; gelijk men bij voorbeeld aan het goud een beetere en hooger koleur weet te geeven; zie op het artijkel GOUD.

GRADUS, zie GRAAD.

GRAGT, zie FOSSA.

GRAGT-VAAREN; in 't latijn *Lonchitis*; *Lonchitis aspera*; daar zijn voornaamelijk twee zoorten van; als

1. De *Kleine Gragt-vaaren*; *Spicant*; *Lonchitis aspera minor* CAMERARII; *Lonchitis aspera* DODONÆI; (*Osmunda frondibus lanceolatis pinnatifidis confluentibus integerrimis parallelis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Groote Gragt-vaaren*; *Lonchitis aspera major*; (*Polipodium fronde pinnata*; *pinnulis lunulatis ciliato-ſerratis declinatis*, *petiolis ſtrigoſis*, LINN. *Species Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft bladen, die min of meer een ſpan lang en geveert zijn, gelijk de boomvaaren, maar de veer-bladen zijn ſmaller en menigvuldiger, aan de boven-zijde groen en glad, maar aan de agterzijde of op de rugge rouw en oneffen, gelijk de boom-vaaren; de wortel is bruin of zwartagtig, en heeft veel vezel wortelen.

De tweede zoort gelijkt na de voorige, maar groeit grooter, en heeft gezaagde en gewinkbrauwde veer-bladjes, die ook wat krom geboogen zijn.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, enz., in de kuilen en droogе gragten, op ſchaduwagtige en vogtige plaatzen, in donkere bosſchen en dorre gronden. De tweede zoort is hier te land vreemd, maar word gevonden in de gebergtens van Zwitzerland, Zuid-

Zuid-Frankrijk, Italien en elders: Daar zijn ook nog veele andere vreemde zoorten van, die de Heer LINNÆUS onder andere geflagten ftelt.

Deeze kruiden hebben geen gebruik, ten minften zo veel bekent is.

GRAMEN, zie GRAS.

GRAMEN CANINUM, zie HONDS-GRAS.

GRAMEN PARNASSI, zie PARNAS-GRAS.

GRAMEN PORCINUM; *Verkens-gras*; is de *Duizend-knoop*; zie aldaar.

GRAMEN TREMULUM, zie AMOURETTE.

GRAMINEUS; *Grasagtig*; het zij van aanzien of koleur.

GRAMINIFOLIUS; *Grasbladig*; *Graminifoliæ planta*, *Grasagtige planten*; of die bladen als het gras hebben.

GRAMPHUS, zie KRAMP.

GRAMSCHAP, of *Toorn*; in het latijn *Ira*; is die hevige aandoening van verontwaardiging, welke wij in ons gevoelen, wanneer iemand ons beleedigt; zij verwekt terftond in ons eene driftige begeerte om ons te wreeken, zij overweldigt onze zinnen, en gelijk een ronde bal van eene fteilte afloopende, eerst langzaam, daar na harder, en eindelijk zeer fnel voortrolt, tot dat hij geftuit word; even eens vermeerdert onze drift van *gramfchap*, tot dat zij in dolheid overgaande, niet bedaart, voor dat eenig groot ongeluk hier door veroorzaakt, haar ftuit, en ons het gevolg doet zien van onze dwaasheid. Het is de plicht van ieder redelijk fchepzel, haar in het begin te bedaaren, of zo te beteugelen, dat zij niet voortrollende, ons vermeestert.

De *gramfchap* is eigen aan alle Dieren, en in allen verwekt zij de begeerte, om zich te wreeken; wij zien haar in de vogelen, in de viervoetige dieren: de visfchen alleen, als logger vogten hebbende, fchijnen bevrijd van die driftelijke aandoening, zonder daarom gelukkiger te zijn: Het is immers zeker, dat de *gramfchap* in ons zomtijds edelmoedig is, en uit het beginzel van zelfverdediging voortkoomt; zomwijlen verwekt zij verhevene heldendaaden, en word prijsfelijk, wanneer een volk, zijne eer, zijne vrijheid te onrecht onderdrukt, herftellen wil.

Maar gij Ouderen, hoe dikwils misbruikt gij niet die drift in het beftraffen uwer kinderen? Eerst viert gij de ongehoorzaamheid, door eene onbetaamelike en malle liefde, wanneer zij met een lachje van het poefele kind op 's moeders fchoot gepleegt word; daar na verveelt zij u, en het is de moetwillige ongehoorzaamheid van het bedorven kind alleen niet, die u vertoornt, maar de fpijt over uwe voorige laf heid, die uwen toorn ontfteekt, en tot zinnelooze ftraffen doet overgaan; de roede en de ftok zijn niet ftark genoeg, om u te wreeken; gij verfoeit uw kind, u-zelven, en verkrijgt misfchien op het laatst flaafsche onderwerping, in plaats van kinderlijke gehoorzaamheid, en tot belooning, de heimelijke haat van die kinderen, die u troost moesten verfchaffen in uwen ouderdom!

Laat dan uwe *gramfchap* bedwongen worden door uwe rede, en neem voor, zo dra gij in den eerwaardigen ftaat koomt van ouders te zijn, nimmer uwe kinderen te ftraffen in uwen toorn; ftraft ze, als gij zelven bedaart zijt, en uwe kinderen te rug gekoomen van hunne misdaad, in zich zelven gevoelen, dat zij u beleedigt hebben.

Menfchen fchijnen zomwijlen zig zelven te bezitten, om dat zij zig niet aanftonds wreeken, veeltijds koomt die bedaartheid uit laf hartigheid voort, en altoos wreeken die zelfde lieden zig bij gelegenheid, en zomwijlen verraaderlijk; een fchielijke toorn is daarom beter, dan zulk een, voornaamelijk bij ouders, bij boezemvrienden, hij verwekt anders haat, de verfoeijelijkfte van alle driften.

Alle menfchen zijn niet even oploopende, het hangt dikwerf af van onze geftelheid; de Franfchen noemen den toorn daarom *la colere*, als of hij van een galagtig geftel afgeleid moest worden; het fchijnt er zeer veel toe te doen, maar nog meer de opvoeding; kinderen vroeg te gewennen haare oploopenheid te bedwingen, is het beste middel. Ons gemoed kan ook, door andere aandoenigen geflingert, fchielijker als opbruisfen; ziekte en gemelijkheid, om een of andere oorzaak, maaken den toorn heviger.

De uitwerkingen zijn op ons lighaam zeer aanmerkelijk; ons hart klopt, de geheele borst word aangedaan, de fpraak word als belet, het bleeke weezen, de beevende onderlip, de ftrakke oogen, dit alles doet zien, dat zijne uitwerking valt op de zenuwen, die de Ontleedkundigen het *agtfte paar der hersfen-zenuwen* noemen, of de *groote dwaalende zenuwe*. De ouden maakte er eene afzonderlijke ziel van, en plaatfte haar in het hart; maar met dat alles, valt deeze drift niet onder het bereik van de Geneeskonst; de *opium* kan ons doen flaapen, maar moet eerst ingenoomen, en door het bloed gebragt worden, eer het de zenuwen bedaart; dog dit is te laat bij eenen vergramden, zijn hart kookt, en loopt over, hij wreekt zig eerder, eer de middelen bij de hand zijn, die de woede konnen ftillen. Gelukkig is hij, die buiten de gelegenheid blijft; alle menfchen zijn er onderhevig aan, en het geene het allermeest te verwonderen is, de *gramfchap* vermeerdert met de jaaren.

De *gramfchap* der jeugd is fchielijk bedaart, maar die van een oud man kent geene paalen: Het geene wij knorrigheid noemen, is flechts eene kleine *gramfchap*, die geduurig wederkoomt: Het lot van menfchen is derhalven niet zeer gelukkig, want hoe zij ouder worden, hoe zij meer de beminnelijke en redelijke driften verliezen, en tot onverfchilligheid, zo wel als toorn, meerder overhellen.

Of wij in eenen eigentlijken zin aan het Opperweezen *gramfchap* moogen toefchrijven, durven wij niet bepaalen: De Godgeleerden ftellen, fchrijven en fpreeken van Gods toorn en wraake, dog eigentlijk verftaan zij er door, Gods rechtvaardigheid, om het goede te erkennen en te beloonen, en het kwaad te ftraffen. Geen denkbeeld hebbende van de verhevenheid en volmaaktheid, welke in het Goddelijk Opperweezen plaats hebben, gebruiken wij de taal, die bij ons van onze driften en beftaan genoomen is, welke toepasfing, fchoon onvermijdelijk, nogthans onwaardig is aan den grooten Schepper van hemel en aarde!

GRANA ACTES; zijn de korrels of zaaden uit de *befië* van de *Hadik*.

GRANA AVENIONENSIA; *Franfche Befiën*; in 't fransch *Grains d'Avignon*; zijn de gedroogde vrugten of befiën van een zoort van kleine *Rhamnus* of *Rhijnbefiën*, zo men meent; groeijende veel omtrent *Avignon* in Frankrijk, van waar ze overal verzonden worden, ten gebruike van de fchilders en verwers, die er een geele en groene verf van maaken; ook word er het zogenoemde *fchijt-geel*, in het fransch *ftil de grain*, van

bereid: Deeze drooge korrels zijn, zo als ze tot ons koomen, groenagtig-geel van verf, van grootte als een rogge-koorn, en zomtijds drie- en vierhoekig, hebbende een bittere zaamentrekkende fmaak.

GRANA CHERMES; *Grana Tinctorum*; zie KERMES-BOOM.

GRANA CUCULI, zie COCCELS-KORRELS.

GRANA GNIDII, zie COCCO-GNIDIUM.

GRANA PARADISI, zie CARDAMOME.

GRANA TIGLIA, of *Grana Tilli*; *Purgeer-nooten*; zijn korlen zo groot als een erwte, maar langwerpig, die in een driehoekig zaadhuis groeijen, en in 't rijpen zwartagtig-grauw worden, hebbende een viezen en zeer fcherpe brandige fmaak: Ze zijn het zaad van een zoort van *Ricinus* of *Ricinoides*, genoemt *Ricinoides indica*, *folio lucido*, *fructu glabro*, *grana tiglia officinis dicta*; (*Croton foliis ovatis glabris acuminatis ferratis*, *caule arboreo*, LINN. *Spec plant.*), *Cadel-avanacu* HORT. MALABAR.; anders ook genoemt *Helfche Vijgen*, (*Ficus infernalis*). Dit gewas koomt voort in Oost Indien, en groeit boomagtig, wordende deszelfs hout *pavana* genoemt. Deeze nooten moeten tot 't gebruik versch, zwaar en zuiver zijn; men gebruikt ze om te purgeeren, dat ze heel fterk van beneden en boven doen, weshalven men ze voorzigtig gebruiken, en er niet meer dan een of ten hoogften twee van ingeeven moet; of men mengt ze veiligst onder andere zagter purgatien; men zegt ook dat ze uitneemend goed zijn, om de wormen af te drijven; beide uitwerkingen verrigt ook de olie uit deeze zaaden, *oleum ficus infernalis* of *oleum de kerva* genoemt, als men het op de navel ftrijkt.

GRANA TINCTORUM, zijn de *Kermes beften*; zie KERMES-BOOM.

GRANAAT; *Granaat-fteen*; is een Edelgefteente, dat een doorfchijnende fchoone roode naar geel trekkende koleur heeft, naar die van granaatappel-zap zweemende, waar van hij den naam draagt; dog hij is donkerder of ligter van koleur, en niet doorfchijnend dan in het licht, want zonder licht is hij zwart; hij verliest zijne koleur niet in het gewoonlijke vuur; maar zo men hem op glimmende koolen ftelt aan de ftraalen der zon, die door een groot brand-glas vergadert worden, zo fmelt en verandert hij in een glas- of metaalagtige masfa, gelijk aan het ijzer, welke de zeilfteen aantrekt.

De grootfte, hardfte en fchoonfte deezer fteenen worden uit de beide Indien, en Sijrien gebragt; maar ze worden ook in Boheemen, en in meer andere landfchappen van Europa gevonden, als in Saxen, Silefien, Hongarijen, Zwitzerland, in't Canton Bern, in 't Brisgouwfche, als mede in Spanjen en elders, dog die kleiner en flegter zijn; wordende dus in Orientaalfche en Occidentaalfche onderfcheiden.

Ze koomen gemeenlijk voort in de leijen, en andere gebladerde fteenen, zelfs in de kalk-fteenen, en mede in de zand- en rots-fteenen; ook worden 'er gouddeeltjes of maagde-gond gevonden, die de koleur van *granaten* hebben; zie GOUD.

Met haar gebruik in de Geneeskonst is het gelegen, gelijk met alle de overige edele-gefteentens, naamelijk dat ze daar in geen of weinig nut doen: Ze dienen hoofdzaakelijk om er hals- en arm-vercierzels, enz. voor de vrouwelijke fexe van te maaken; maar ze verliezen in het gebruik haare koleur en fraaijigheid, en worden donker, en als fmeerig.

GRANAAT-BOOM, of *Granaatappel-boom*; in't latijn *Granatus*; *Malus punica*; (*Punica*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn verfcheidene zoorten van dit kleine boom-gewas; als

1. De tamme *Granaat-boom*; *Malus punica hortenfis.*
2. De wilde *Granaat-boom*; *Malus punica fijlvestris.*
3. De *Granaat-boom* met dubbelde bloemen; *Malus punica flore pleno.*
4. De kleine of laage *Americaanfche Granaat boom*; *Malus punica Americana nana.*

Befchrijving. Deeze kleine boom heeft veele dunne roodagtige takken, die met doorn bezet zijn, en aan welke veele kleine langwerpige en puntige bladen zonder order groeijen, zeer gelijkende na die van de groote Mijrtus, maar die in de winter afvallen; langs de takjes koomen roosformige bloemen, uit dikke langwerpige harde purperagtige kelken voort, die meest doorgaans fraai fcharlaaken-rood van koleur zijn, dog men vind ze ook, egter zelden, wit, geel, roofen-rood en bont; na de bloemen volgen ronde vrugten, die de groote en gedaante van appelen hebben, en boven op met een kroontje van bladjes bezet zijn; haare fchil is dik, hard, en breukig, van buiten roodagtig, en van binnen geel; deeze vrugten bevatten een groote menigte kleine roode korrels, en zijn met veel zap vervult; haar fmaak is verfchillende, naar de zoort, want daar zijn zoete, zuure en wijnagtige vrugten.

De tweede of wilde zoort verfchilt niet of weinig van de eerfte, dan dat ze in't wild groeit, maar geene vrugten voortbrengt; wordende de bloemen in de Geneeskonst gebruikt.

De derde zoort is van de voorige onderfcheiden, alleen daar door, dat ze fraaije dubbelde fcharlaakenroode bloemen draagt; maar geen vrugten geeft: Daar word ook een bonte zoort van gevonden, dog die zeldzaam is.

De vierde zoort groeit laag en heesteragtig, en is in alle deelen kleinder, wordende zelden meer als drie voeten hoog; ze brengt fchoone bloemen voort, en bloeit 't grootfte gedeelte van het jaar; haare vrugten worden in haare natuurlijke groeiplaats, zelden grooter als een ookernoot, maar zijn niet zeer fmaakelijk.

Plaats. De drie eerfte zoorten groeijen in de warme landen, als in Zuid-Frankrijk, Italien, Sicilien, Portugal, Barbarijen, Sijrien en elders, alwaar de wilde zoort in de heggen en bosfchen van zelfs voortkoomt, maar de tamme, inzonderheid de vrugtdraagende zoorten, worden zorgvuldig in de tuinen en op de wijnbergen gecultiveert. Men kweekt ze ook bij ons voort, hoofdzaakelijk wegens de bloemen, dewijl ze in deeze koude gewesten geen vrugten geeven, of ze worden ten minften niet rijp; dog voornaamelijk word de dubbelde zoort met veel vlijt voortgezet, die wegens haare fraaije en groote dubbelde fcharlaaken roode bloemen een der waardigfte boom-gewasfen is, om in de bloem-tuinen onderhouden te worden, te meer, om dat deeze boom een langen tijd in de zomer, agter een bloeijende blijft, als hij wel onderhouden word.

De vierde zoort is uit de West-Indien gebragt, alwaar ze in de warmfte gewesten groeit, en is bij ons nog niet zeer gemeen.

Kweeking. De drie eerfte zoorten worden voortgekweekt door inlegging der jonge takken, of wortelfpruiten, die meest doorgaans in menigte bij de wortel uitloopen, welke men in het voorjaar op de gewoone wijze infnijd, en in de grond legt, zo zullen ze niet na-

laaten,

laaten, in dat jaar wortelen te maaken, en kunnen dan in het volgende voorjaar afgeſneeden en in potten verplant worden: Dezelve beminnen liefst een goede vette lijvige grond, en zijn tamelijk hard, maar kunnen geen ſtrenge koude verdraagen, weshalven ze bij ons in potten of vaten moeten gehouden, en tegen de winter, als het ſterk begint te vriezen, in de oranjerij of op een andere plaats, daar het niet vriest, moeten gebragt worden; dezelve in het voorjaar, als de ſterkſte koude over is, weder buiten in de opene lucht op een warme plaats zettende: Het gebeurt wel, dat ze weinig of geen bloemen geeven, dog waar van meesttijds de oorzaak is, dat ze al te weelig groeijen, of niet behoorlijk wel geſnoeit worden; want dewijl de bloemen doorgaans voortkoomen aan de jonge takken, die in het zelve jaar gegroeit zijn, zo moet men alle de zwakke takken van het voorleede jaar bij tijds in het voorjaar wegſnoeijen, en de ſterke min of meer, naar haar ſterkte, inkorten, om dus goede jonge takken te verkrijgen: Men moet de boomen ook een goede warme ſtandplaats geeven, dewijl ze de warmte beminnen, en zulks haar ook beter doet bloeijen.

De vierde of Americaanſche zoort word op de zelfde wijze voortgezet, als de voorige, maar ze is veel tederder, en moet derhalven 's winters in een ſtookkas, en 's zomers in een trek- of zonne-kas gekoestert worden; want als men ze 's zomers in de opene lucht zet, zullen de bloem-knoppen tot geen bloem koomen, maar afvallen; dog men moet opletten, dat ze in de kaſſen geen al te groote, maar alleen een maatige warmte verkrijgt, dewijl ze anders te geile takken ſchiet, die geen bloemen geeven.

Eigenſchappen. De verſche vrugten van deezen boom hebben een aangenaam zap en ſmaak, en zijn verkwikkelijk, te weeten de goede zoorten; de zoete verſterken inzonderheid het hart en de maag; de zuure zijn verkoelende en zaamentrekkende, ze verſterken mede den maag, verwekken appetijt, en zijn dienstig in galkoortzen, voor een bedorven ſmaak der zwangere vrouwen, zaadloop en verrotting van het tandvleesch; de wijn-zuuragtige zijn van een middelmaatige aart, en de gezondſte, ze zijn boven andere dienstig in gal- en heete koortzen tot verkoeling, verſterken het hart, en dienen in ſlaauwte, duizeling, enz.; men bereid er in de warme landen *wijn*, *zap*, en een *ſijroop* van.

Bij ons zijn de bloemen (*flores balauſtiorum*), de bast der vrugten (*cortex granatorum* of *malacorium*), en de zaaden (*ſemina granatorum*) in de Genees- en Heelkunde in gebruik, die ons uit de warme landen toegezonden worden; gelijk ook de *ſijroop*, dewijl wij de rijpe vrugten niet wel kunnen hebben: Alle deeze dingen hebben een verkoelende, zaamentrekkende, verdikkende, pisdrijvende en maagverſterkende kragt, en zijn zeer dienstig in de buik- en roode-loop, overvloedige ſtonden en andere vloeijingen; men maakt ten dien einde een aftrekzel van de bloemen of bast in wijn of water, daar men altemets een theekopje vol warm van drinkt als thee; of men gebruikt een drachma of meer van de gepoederde bast, of een half once van de ſijroop, voor elke *doſis*. De ſijroop is ook zeer dienstig tot een *julep* of koeldrankje in koortzen, met water gemengt.

Uitwendig zijn de bloemen en bast, gelijk ook de ſijroop, dienstig in gezwollene amandelen, keel-ontſteeking, gezwollene huig, vuil en gezwollen tandvleesch, en mond, enz., als men er een gorgel-water van bereid; van de bloemen een omſlag om het hooft gemaakt, is ook zeer dienstig in hooftpijn uit hitte voortkoomende.

GRANADILLA, zie PASSIE-BLOEM.

GRANATUS, zie GRANAAT en GRANAAT-BOOM.

GRANDINOSUS OS, zie WERVEL-BEEN.

GRANDO, zie HAGEL.

GRANDO, betekent ook een klein doorſchijnend gezwelletje aan het bovenſte oog-lid, dat men met de vingeren heen en weder kan beweegen, veel overeenkomst hebbende met het *gersten koorn*, en word ook op dezelfde wijze geneezen; zie aldaar.

GRANIT-STEEN; in het latijn *Granitum*; is een harde ſteen, die uit kleine korlagtige deelen beſtaat, welke door een zekere natuurlijke leem min of meer vast aan malkander gehegt zijn; ze verſchillen in hardigheid en koleur, want zommige zijn wit of grijs, andere rood, geel of groen, en min of meer hard: Ze ſchijnen een zoort van *marmer* te zijn, en worden gevonden in de ſteen-groeven van Egijpten, Aſien en elders: Men heeft dit zoort van ſteenen zedert eenige tijd ook ontdekt in de ſteen-groeven van verſcheidene Franſche Provintien, als in *Bourgogne*, *Normandien*, enz.; als mede in *Italien* en *Spanjen*. Het zijn deeze ſteenen, van welke de oude Egijptenaaren die groote gevaartens van gedenktekenen opgeregt hebben, en waar van zommige nog hedendaagsch omtrent *Cairo* en elders in weezen zijn; dog op welke de daar op gehouwene *hieroglijphiſche* of beeldſpraakige figuuren door de aandoening van de lucht in een reeks van tijd meest verſleeten, en niet meer kenbaar zijn.

GRANULEERING; *Korrel-maaking*; in het latijn *Granulatio*; hier door word die werking verſtaan, om de metaalen in kleine deelen of korrels te verdeelen, het welke op verſcheiderhande manieren kan geſchieden; bij voorbeeld, *lood* en *tin*, die het ligtst ſmeltbaar zijn, laat men ſmelten, en doet dan het geſmoltene in een mulde, die van binnen met wasch, krijt, kalk, ſteen-meel of kleij bewreeven is, en gooit het dan daar mede eenige reizen ſchielijk in de hoogte; of men giet het geſmolte metaal in een houten bus met een dekzel, die insgelijks van binnen met de bovengemelde dingen bewreeven is, en ſchud het in dezelve braaf om, zo zal het zig in korrels verdeelen.

Men kan deeze metaalen ook *granuleeren* door middel van een groote ijzere lepel, die met veele kleine gatjes doorboort is, waar in men het metaal doet, en daar op gloeijende koolen legt, en het zelve in daar onder ſtaand water laat loopen.

Wil men zilver granuleeren, zo kan men het geſmolte zilver in een vat met water gieten, terwijl het water met een rijzige boom-tak, of met een ſtok geſtadig geroert word.

Het koper kan men *granuleeren*, door middel van het zelve over natte rouwe ſlakken (*ſcoriæ*) te gieten, en 't daar van in water te laaten loopen: Of men giet het door nat gemaakte rijzen.

Ook kan allerlei metaal *gegranuleert* worden, als men het geſmoltene van een taamelijke hoogte, op een gladde zuivere ſteenen vloer laat vallen.

GRANULOSUS; *Korrelagtig*; of dat er als korrels uitziet.

GRANUM; een *Korrel*; *Koorn*; *Grein*; betekent gewoonlijk een zaad-korrel van graan vrugten, als van

tarwe, gerst, enz.; hoewel ook andere zaaden dien naam draagen.

Ook betekent *granum* of *grein* in de Geneeskonst, en anders, het allerkleinſte gewigt, het welke men doorgaans rekent de zwaarte van een gerste- of peper-korrel te hebben, en waar van meest twintig, dog op andere plaatzen vier-en-twintig, één ſcrupel, en drie ſcrupels één drachma uitmaaken; zie GEWIGT.

GRANUM BEN, zie BEN-BOOM.

GRAPHOIDES, zie DIGASTRICUS.

GRAPP, zie MEEKRAP.

GRAS; in 't latijn *Gramen*; is het tweede hoofd-geſlagt van de halm-draagende planten (*plantæ culmiferæ*), of die op een zwakke geknoopte ſteng airen draagen, en van zelfs in het wild groeijen: Bevattende het eerſte hoofdgeſlagt de tamme halm-draagende planten, of de graan gewaſſen, gelijk *tarwe*, *rogge*, *gerst*, *haver*, enz.

Daar zijn een overgroote meenigte zoorten van *gras*, welke van de nieuwe Botanisten in verſcheidene clasſen bevat worden: SCHEUCHZER heeft een bezonder werk over meest alle de zoorten van *Europiſch gras* (die hem bekent waaren) *Agroſtographia* genoemt, in 't licht gegeeven, dat men daar over nazien kan, als men dezelve wil leeren kennen en onderſcheiden, als mede inzonderheid LINNÆI *Genera* en *Species Plantarum*, die, gelijk in de geheele Botanie, ook een geheele reformatie in de *gras-zoorten* gemaakt, dezelve in bezondere geſlagten gedeelt, en aan dezelve bezondere geſlachts-naamen gegeeven heeft.

Het zoude te wijdloopig zijn, alle de zoorten van *gras* hier te willen aanhaalen; derhalven zullen we alleen van eenige der voornaamſte en bekendſte iets in het kort melden; welke zijn

1. Het Beemd gras; *Gramen pratenſe paniculatum*; (*Poa*, 3, 4, 5, 6., LINN. *Spec. Plant.*)
2. Berg-gras; *Gramen montanum*; (*Melica* 1., LINN. *Spec. Plant.*)
3. Bont of geſtreept Gras; *Gramen variegatum vel ſtriatum*; (*Phalaris* 3, β, LINN. *Spec. Plant.*)
4. Bosch- of Woud-gras; *Gramen ſilvaticum*; (*Juncus* 13, LINN. *Spec. Plant.*)
5. Geerst gras, Hirs-gras; *Gramen miliaceum*; (*Milium*, 1, 2, LINN. *Spec. Plant.*)
6. Gerst gras; *Gramen hordeaceum*; (*Hordeum* 5, LINN. *Spec. Plant.*)
7. Haanepoots-gras, Wild Hemelsdauw-gras, Bloedgras, Wild Manna-gras; *Gramen Dactijlon*; (*Panicum* 8, LINN. *Spec. Plant.*)
8. Haver-gras; *Gramen avenaceum*; (*Avena* 6, LINN. *Spec. Plant.*)
9. Kam gras; *Gramen criſtatum*; (*Cijnoſurus* 1, 2, LINN. *Spec. Plant.*)
10. Kattesteerts gras of Lischdodden-gras; *Gramen tijphoides*; (*Phleum* 1, 2, 3, LINN. *Spec. Plant.*)
11. Liefde gras of Lieflijk Gras; *Gramen amoris*; *Gramen paniculis elegantisſimis*; (*Briza* 4, LINN. *Spec. Plant.*)
12. Lolik-gras of Dolik-gras; *Gramen loliaceum vulgare*; (*Lolium* 1, LINN. *Spec. Plant.*).
13. Padde gras; *Gramen bufonum*; *Holoſteum* LOBELII; (*Juncus* 10, LINN. *Spec. Plant.*)
14. Panik-gras; *Gramen paniceum*; *Crus galli*; (*Panicum* 5, LINN. *Spec. Plant.*)
15. Pluim-gras, Veder-gras; *Gramen plumoſum* LOBELII; (*Arundo* 5, LINN. *Spec. Plant.*)
16. Riet-gras; *Gramen arundinaceum*; *Calamogroſtis*, LOBELII.
17. Rogge-gras; *Gramen ſecalinum*; (*Secale* 2, LINN. *Spec. Plant.*)
18. Smeelen-gras, Swaden-gras; *Gramen tijphoides*, *molle*.
19. Sorg-zaad gras, *Gramen ſorgi facie*; (*Poa* 4, LINN. *Spec. Plant.*).
20. Steekelig Gras; *Gramen echinatum*; (*Cenchrus* 1, 2, LINN. *Spec. Plant.*)
21. Veld-gras, Akker-gras: *Gramen ſegetum*; *Spica venti*; (*Agroſtis* 1, *Aira* 8, LINN. *Spec. Plant.*)
22. Vlot-gras; *Gramen aquaticum fluitans*; (*Feſtuca* 10, LINN. *Spec. Plant.*)
23. Vosſeſtaarts-gras; *Gramen alopecuroides*; (*Alopecurus* 1, LINN. *Spec. Plant.*)
24. Water gras; *Gramen aquaticum*; (*Alopecurus* 2, LINN. *Spec. Plant.*)
25. Weij gras met geelagtige airen; *Gramen pratenſe*; *Anthoxanthon*; (*Anthoxanthum*, LINN. *Spec. Plant.*)
26. Zee-gras; *Gramen marinum*.

Beſchrijving en *Groeiplaats*. De eerſte zoort, het *Beemd gras* of *Weij-gras*, bevat het gemeene gras, dat in de weiden groeit, waar van de vier eerſte zoorten van DODONÆUS de voornaamſte zijn, die in onze Nederlandſche weiden 't meest gevonden worden, en waar van de eerſte zoort 't beste en meeste gras of bladen voortbrengt; en derhalven het beste voeder, zo wel versch als droog, voor de beesten, en inzonderheid voor de ſchaapen uitlevert; daar aan volgt de tweede zoort: Dog alle deeze en andere zoorten groeijen grooter of kleinder, na dat de grond vetter en vogtiger, of ſchraaler en drooger is. Daar zijn ook nog meer andere zoorten van, die hoofdzaakelijk verſchillen in de gedaante der airen.

De tweede zoort of 't *Berg-gras*; is een zoort van *haver-gras*; dat lange ſmalle bladen heeft; de halmen zijn van anderhalf tot twee voeten hoog, welke een omgeboogene air voortbrengen, die dun, en lang is, en na een haver-air zweemt, het zaad in een wolagtigheid als de naakte haver voortbrengende; de wortel is dun en kruipende, en met vezelen bezet; ze groeit op bergagtige plaatzen, en ook in dorre weiden. Daar is ook een zoort van, die dunne hairagtige airen heeft (zijnde de *Agroſtis* 8. LINN.), en groeit ook in de weiden.

De derde zoort of het *Bonte gras*, *Geſtreept gras*, heeft breede lange rouwe bladen, niet ongelijk aan die van de *geerst* of *riet*, welke in de lengte fraaije witte of zilververwige en zomtijds roodagtige ſtreepen hebben, en daar door een diergelijk fraai geſtreept lint vertoonen, waar aan het ligtelijk kenbaar is; het zelve groeit van zelf in de berg- en boschagtige plaatzen van *Savoijen*, *Italien* en *Spanjen*; en word hier te lande zomtijds om de aartigheid voortgekweekt; geſchiedende de voortzetting ligtelijk door ſcheuring in het na- of voorjaar, en het wil in allerlei gronden zeer wel tieren.

De vierde zoort of het *Bosch-gras*, heeft breede lange bleek-groene hairige bladen, die aan een hooge knoopagtige halm voortkoomen, en nederwaarts hangen; hebbende een getakte air, op de wijze als de *bieſen*; het zelve word gevonden in de bosſchen en wouden.

De vijfde zoort of het *Geerst-gras*, is een zoort van *wilde geerst*, dat bladen in een air als de *geerst* voortbrengt, en hoog groeit; wordende op bosch- en ſchaduwagtige plaatzen gevonden.

De

De zesde zoort of het *Gerst-gras*, is de *wilde gerst*; zie GERST (WILDE-).

De zevende zoort of het *Haanepoots-gras*, is de tweede zoort van *hemelsdauw-gras* (*gramen mannæ II.*) van DODONÆUS; dit *gras* groeit rietagtig, met veele ſtengen uit een vezelagtige wortel, waar aan veele ook rietagtige lange bladen groeijen, die nederwaarts hangen; op de top der halmen koomen airen voort, die uit veele kleine dunne, meest tegen malkander overſtaande zijdairen beſtaan, welke geduurig korter worden, en als een platte hand uitgebreid ſtaan; zijnde groen van kolour, of ook dikwils uit den rooden zwartagtig, en waar in klein witagtig hard zaad groeit: Het zelve word gevonden in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz., nevens de dijken en akkers, in de hoven en elders. Van het opregte *Manna-gras* zal onder die tijtel geſprooken worden.

De agtſte zoort of het *Haver-gras*, is de *gebaarde Evene* (*Feſtuca I* DODONÆI), die op de akkers tuſschen de haver, gerst, en andere graanen groeit; zie GEBAARDE EVENE: Ook word de *Bromus* DODONÆI van zommige *Haver-gras* genoemt; zie IJDEL-HAVER: Behalven deeze zijn er nog meer andere zoorten van *gras*, die den naam van *Haver-gras* draagen, om dat haare airen na die van de *haver* gelijken.

De negende zoort of het *Kam-gras*, is van andere onderſcheiden, dat het airen heeft die kamswijze ſtaan, of als een kam vertoonen; het groeit in de weiden, en op andere ſchraale plaatzen van Hoog- en Neder-Duitschland, enz.

De tiende zoort of het *Katteſteerts-gras*, is de zevende zoort van *Beemd-gras* van DODONÆUS; heeft ſijn ſmal *gras*, en halmen van één voet hoog, maar is het meest kenbaar aan de airen, die min of meer lang en rolformig zijn, en de gedaante van een katte-ſteertje, of als de *lisch-dodden* hebben; dog daar zijn eenige grooter en kleiner zoorten van, die op vogtige en andere grazige plaatzen voortkoomen, wordende bij ons veel gevonden aan de zeekant.

De elfde zoort of het *Liefde-gras*; in 't fransch *Amourette*, is de zesde zoort van *beemd-gras* van DODONÆUS; zijnde een aardige zoort van *gras* wegens zijn airen; heeft halmtjes van ongeveer een voet hoogte, op welke groote getakte airen voortkoomen, waar van de airtjes der takken aardig gezaagt, zijn, dat dezelve heel bevallig maakt, en die met het rijpen wit worden. Dit *gras* word gevonden in Zuid-Frankrijk, Italien en Spanjen; als mede ook in het zuiden van Hoog-Duitschland, aan de Rhijn en mede in zommige Nederlandſche Provintien, als in Artois bij Bethuine en elders; hier te lande word 't zomtijds van de liefhebbers door 't zaad gekweekt: Daar is ook nog een kleine zoort van (*Poa.* 10 LINN.), en er zijn ook nog andere zoorten van *beevende Amourettes*. Zie op dat artijkel.

De twaalfde zoort of *Lolijk-gras*, is de *Phœnix* of *roode Dolik* (*Phœnix ſive lolium rubrum*) van DODONÆUS: Dit gewas heeft veele ſmalle bladen, en brengt verſcheide korte dunne halmen uit de wortel voort, waar op platagtige airen groeijen, die uit veele kleine min of meer digt aan malkander geplaatſte airen beſtaan, na die van de *lolik* gelijkende, en zaaden voortbrengen, welke na die van de tarwe zweemen, maar veel kleinder zijn; de halmen en airen zijn zomtijds bruin-roodagtig, en zomtijds groen, 't welke maar veranderingen ſchijnen te zijn. Daar zijn veele zoorten van dit *gras*, welkers onderſcheid hoofdzaakelijk beſtaat in de airen, naamelijk dat de airtjes digter aan, of verder van malkander ſtaan.

De dertiende zoort of het *Padde-gras*, is een zoort van *bieſen* die hoekige bladen heeft, en in het geheel maar drie of vier duimen hoog groeit, brengende op de halmtjes of ſteeltjes bloemtjes zonder ſteelen voort, op de wijze als de bieſen: Het word gevonden op laage en vogtige plaatzen die veel onder water ſtaan; dog daar zijn eenige veranderingen van, die hooger of laager groeijen.

De veertiende zoort of het *Panik-gras*, gelijkt veel na het *hanepootjes-gras*, maar groeit wat kleinder en heeft gebaarde airen, ze word gevonden in Frankrijk en Italien, in de wijnbergen en elders.

De vijftiende zoort of het *Pluim-gras*, dat een zoort van *riet* is, heeft harde, ſtijve, ſchraale bladen, ſtevige en hooge halmen, en lange dikke purper-roodagtige airen, als veder-pluimen, die met 't rijpen wit worden, en als zijde fraai glinſteren; het word gevonden in vette vogtige weiden en op andere natte plaatzen.

De zestiende zoort of het *Riet-gras*, is ook een zoort van *riet*, en gelijkt veel na 't voorige, maar groeit wat grooter; heeft hooge, ſtijve en rouwe halmen en bladen, welke met de airen of pluimen na die van het gemeene dek-riet gelijken, maar de halmen zijn boven getakt en met airen bezet: Dit *gras* groeit op natte plaatzen, naast meiren, gragten, ſlooten, en elders: De beesten willen het niet eeten, dewijl het zuur is, en daar en boven de bladen ſcherp zijn, 't welke hun veeltijds den mond doet bloeden; het hooi daar van deugt derhalven ook niet.

De zeventiende zoort is het *Rogge-gras*, waar van verſcheide zoorten gevonden worden, draagende deeze naam om dat ze airen voortbrengen, die na de airen van de rogge of andere graanen zweemen, gelijk de *wilde gerst*, *pag.* 859. een zoort van *rogge-gras* (*gramen ſecalinum*) is, en van zommige aldus genoemt word. Maar men noemt tegenwoordig *rogge-gras* of *raij-gras*, een zeker zoort van *gras*, die een mede-zoort van het boven beſchreevene *lolik-gras*, of misſchien 't zelfde is, 't welk van de Heer LINNÆUS, en in de *Nieuwe wijze van Landbouwen*, door de Heer Profeſſor CAMPER, *in het IV Stuk*, *pag.* 76. enz. zeer aangepreezen word tot *konſt-weiden*, dewijl het in allerlei gronden, en inzonderheid ook in ſchraale gronden, daar wel hoofdzaakelijk 't *gras* en *hooi* de landlieden tot beeste-voer ontbreekt, wel groeijen wil, ook veel en goed *gras* geeft, en de ongemakken des winters, dewijl het een plant van ons land is, wel kan tegenſtaan: Men zegt, dat er de Engelſche een goed gebruik ten gemelden einde van maaken: Men kan hier over verder inzien, de fraaije verhandeling over de konſt-weiden, in de *Nieuwe wijze van Land-bouwen*; wij zullen moogelijk daar van nog iets zeggen, als we tot het artijkel WEIDE gevordert zijn.

De agtiende zoort of het *Smeelen-gras*, is een zoort van *bosch-gras*, dat ſmalle wolagtige bladen heeft; 't ſchiet vrij lange, dunne halmen op, welke ſmalle of dunne zagte airen voortbrengen, die uit verſcheide airtjes digt zaamengeſtelt zijn: Het groeit in boſchagtige en andere plaatzen, die ſchraal zijn, inzonderheid in de zandagtige gronden; de beesten, en inzonderheid de ſchaapen, willen dit *gras* gaarne eeten.

De negentiende zoort of het *Zorgzaad-gras*, is de vijfde zoort van *beemd-gras* van DODONÆUS; het heeft weinig lange, breede en puntige bladen, ſchiet halmen op,

van anderhalf voeten hoogte, waar op langwerpige geflooten airen groeijen, na die van het zorg-zaad gelijkende; het word gevonden op drooge grasagtige plaatzen, en ook in de fchraale weiden.

De twintigfte zoort of 't *Steekelige gras*, heeft halmen van een voet hoog, met airen die fteekelig zijn; het groeit omtrent de zee-kanten op vogtige plaatzen.

De een-en-twintigfte zoort of het *Veld-gras*, *Akkergras*, is de derde zoort van *beemd-gras* van DODONÆUS; deeze zoort fchiet een hooge fteng op, die een langen pluim- of rietagtige air heeft, welke door de wind doorgaans na eene kant gedreeven word; de air is meest doorgaans roodagtig, maar men vind ze ook die groen zijn, (zijnde de *Aira* 8. LINN. *Spec. Plant*). Het zelve groeit op de akkers tusfchen de graan-gewasfen, als mede ook in de weiden, inzonderheid de groene zoort, daar het niet zo hoog opfchiet.

De twee-en-twintigfte zoort of 't *Vlot-gras*, heeft lange bladen, die op de oppervlakte des waters drijven, waar aan het ligt kenbaar is; het heeft op zijne halmen lange getakte airen, die uit malkander gebreid zijn. Het groeit bij ons veel in de gragten, flooten en andere wateren: De Koeijen willen dat *gras* gaarne eeten, en zijn er greetig na.

De drie-en-twintigfte zoort of het *Vosfefteerts-gras*, fchiet lange airen op, van twee tot drie voeten hoogte, waar op lange hairige roodagtige airen groeijen, die de gedaante van een vosfefteert hebben, waar van het zijn naam draagt; het groeit in de weiden en op andere grazige plaatzen.

De vier-en-twintigfte zoort of het *Water-gras*, heeft witagtig-groene bladen, en dunne lidformige leggende halmen, die in de knoopen heen en weder gebogen zijn; op welke een dunne rolformige air groeit, na een muize-ftaart gelijkende: Het groeit naast de gragten en flooten, en op andere vogtige plaatzen; zijne halmen vlotten ook veeltijds op het water gelijk 't vlotgras; de Koeijen zijn er ook heel greetig na. Daar is ook nog eene andere zoort van *water-gras*, ook *riet-gras* (*Poa.* 1. LINN.) genoemt, dat aan de oevers der wateren groeit; het heeft lange bladen, die een vinger breed zijn, de halmen zijn wel vier of meer voeten hoog, waar op pluim-airen groeijen, die uit dunne lange airtjes beftaan. Het is goed voeder voor de Koeijen, die het gaarne eeten.

De vijf-en-twintigfte zoort of het *Weij-gras met geele airen*, heeft eene langwerpige dunne air, die geelagtig van koleur is, en haar zaad is met en rood-bruine wol overdekt; daar is ook een verandering van met ruige bladen, die een aangenaame reuk als de *melilote* heeft; ook word er een verandering van gevonden, die grooter en hooger groeit, tot anderhalf à twee voeten hoogte. Dit *gras* groeit in de vette en vogtige weiden.

Veele andere zoorten van *gras* groeijen in de weiden, welke te vooren ten deele reeds onder andere benaaminge gemeld zijn, inzonderheid verdient de eerfte plaats het gemeene *gras* of *zaad-gras* genoemt (*Poa.* 5. LINN.) waar van in 't begin onder het *beemd gras* gefprooken is, dewijl zulks het beste en meeste *gras* geeft, waar van men inzonderheid het zaad behoorde te gebruiken, als men nieuwe weiden in goede gronden denkt aan te leggen.

De vijf-en-twintigfte zoort of 't *Zee-gras*, heeft korte, ftijve bladen, en brengt korte halmen of ftengjes voort, met airen als die van de weegbree, of na korte muizeftaertjes gelijkende; het groeit aan de zee-ftranden, daar het zee-water op en afloopt; word ook op dorre zandagtige plaatzen gevonden, en is zomtijds wat grooter of kleinder.

Veele zoorten of veranderingen van *gras* worden er gevonden, gelijk we boven reeds aangeroert hebben, die van de oude Kruidbefchrijvers niet opgemerkt, maar van de hedendaagfche Botanisten naukeurig nagefpeurt en befchreeven zijn, maar de gemelde de voornaamfte zijnde, zo zal zulks hier genoeg gezegt zijn, van de gras-zoorten, en waar het *gras* toe dient is ieder bekent, naamelijk tot weiden en voeder voor het noodzaakelijke vee; op 't artijkel WEIDE zullen wij er meerder van zeggen.

Van het *honds-* of *kweek-gras*, *kanarie-gras*, *manna-gras*, *oogentroost-gras*, *parnas-gras*, *verkens-gras*, *wolle-gras*, *zee-gras*, kan men nazien op deszelfs bezondere artijkels.

GRAS-ANJELIER, zie ANJELIER.

GRASKUNDE, zie AGROSTOGRAPHIA.

GRASMAAND; *April*; in het latijn *Aprilis*; is de vierde maand in het jaar, naar de hedendaagfche rekening; deeze maand heeft dertig dagen, en omtrent den 20ften, koomt de zon in het teken van de Stier (♉); hij word *grasmaand* genoemt, om dat het gras en alle de kruiden als dan beginnen te fpruiten, en als weder leevendig te worden.

Werk in de Moes-tuin in deeze maand.

De moes-gardenier vervolgt in deeze maand zijn werk met fpitten, zaaijen en planten, om het geene te volbrengen, dat in de voorige maand Maart, wegens andere verhinderingen nog niet gefchied is, of wegens de koude niet heeft kunnen gefchieden; dus gaat hij voort met het zaaijen van *fteek-* en *krop-falaad*, *tuin-kerfe*, *radijzen*, *mostert*, allerlei *wortelen*, *erwten* en *groote* of *boere-boonen*, als mede *marjoleine*, *bafilicum*, *felderij*, *poreij*, enz., in een koude broeibak.

Men verplant in het laatfte der maand uit de broeibak vroeg gezaaide *bloem-* en andere *kool*, als mede de *oude weeuw-kool-planten* en *weeuw-kroppen*, welke men de winter over bewaart heeft, in de opene lucht, op een warme ftandplaats, om ze vroeg te hebben, indien het in de voorige maand nog niet gefchied is; dog met de planting der gewasfen uit de broeibak is men dikwils genoodzaakt te wagten tot in de Maijmaand, om dat die jonge planten doorgaans teder zijn, en de April dikwils in deeze gewesten nog vrij koud en vorstig is.

Men zaait nu ook *porcelein* in de opene grond, en men legt omtrent het midden van deeze maand *turkfche boontjes* op een warme plaats onder een glas-raam, of in een verkoelde broeibak, om de jonge boone-planten daar na in Maij, als de nagt-vorsten over zijn, bij ftokken of rijzen te verplanten, op welke wijze men vroeg *fnijboontjes* zal kunnen hebben.

Men verplant en fcheurt nu ook *falie*, *roofemarijn*, *lavendel*, *fpijke*, *thijm*, *melisfe*, *kruifemunt*, *fneelook*, *pimpernel*, *dragon*, *zuuring*, *trip-madam*, en meer andere fijne kruiden; of men fteekt er ftekken van, die in deeze tijd wel willen bewortelen; inzonderheid als men ze bij zonnig weer wat befchaduwt, en behoorlijk vogtig houd; dog hoe vroeger dit gefchied, hoe beter.

Men zuivert nu de *artifchokke planten*, die de winter over in de opene grond geftaan hebben, en roert de grond rondom, zonder beleediging der wortelen, en men neemt de

de overvloedige jonge wortel-ſpruiten ter zijden meest alle weg, waar door de overige grooter vrugten voortbrengen, inzonderheid als men den grond rondsom bij het omſpitten teffens met wat oude mest voorziet. De afgenoomene ſpruiten kan men op een nieuw bedde planten: Heeft men de *artiſchokken* den winter over in de kelder, of in een kuil bewaart, zo moet men die nu ook weder op een bedde, in een vette welgemeste grond, op twee à twee en een half voet afſtand, planten: En als men *artiſchokken* en *cardons* in de broeibak gezaait heeft, kan men die nu ook tegen het laatst der maand verplanten; of men zaait dezelve nu in de koude grond op een bedde in kuiltjes op de gemelde afſtand, drie of vier zaaden in elk kuiltje, waar van men naderhand, maar één of twee planten ſtaan laat, als het zaad alle opkoomt, om ze vervolgens zonder verplanting te laaten opgroeijen.

De grond der *aspergie-bedden* moet nu ook geroert worden, zo het in de voorige maand nog niet gedaan is, en zulks hoe eer hoe beter, voor dat de *aspergies* ſpruiten; en men plant jonge *aspergie-planten*, van één à twee jaaren oud, op wel toebereide bedden: Ook kan men nu *aspergie-zaad* zaaijen voor het toekoomende gebruik.

Men zaait *raapzaad* in het begin van deeze maand in een losſe vogtige grond, om de *raapen* vroeg te hebben, waar toe de vroege witte zoort de beste is; en als de jonge planten te dik opkoomen, gelijk meest gebeurt, moet men dezelve naderhand verdunnen, op een bekwaame afſtand, en van het onkruid zuiver houden, waar door ze vroeger groot worden; en zo de aard-vlo er inkoomt, moet men ze met water overgieten, daar men asch in heeft laaten weeken, of men beſtrooit ze met asch.

Men zaait ook nog wat *ſavoij-* en *boere-kool*, voor het winter-gebruik.

Men zuivert de *aardbeſië-bedden* van de overvloedige jonge ſcheuten, als mede van het onkruid, en maakt de grond tusſchen beiden wat los; indien het droog weer is, moet men de bedden altemets wel bevogtigen, want anders zullen ze weinig, en maar kleine vrugten voortbrengen: Ook kan men nu bedden met jonge *aardbeſiën* beplanten, waar tusſchen men *ziepels*, *krop ſalaad*, of ander klein gewas zaaijen of planten kan, om in dat jaar van de grond meer te profiteeren, dewijl de aardbeſiën in het eerſte jaar geen of weinig vrugten geeven.

De *erwten* en *groote boonen*, die men in de voorige maanden in potten of bakken gezaait heeft, kan men nu in het begin der maand op bedden op een warme plaats verplanten, om deeze vrugten vroeg te verkrijgen; indien het in de voorige maand nog niet geſchied is.

In het begin van deeze maand legt men ook nog *meloen-zaad* in een warme broeibak, voor laate *meloenen*, die men in het laatst van de maand, of in het begin van Maij verplant op niet al te warme broeibakken, of wel onder papiere raamen, of onder klokken, op een warme zonnige plaats, in een goede losſe vette grond, of daar wat verſche paardemest onder is, gelijk een broeiberg; dog de mest behoeft nu zo dik niet te leggen, gelijk in vroeger tijden, en daar moet omtrent anderhalf voet aarde op leggen: Deeze *meloenen* worden dikwils beter als de vroeg gezaaide, als de zomer goed is, om dat ze betemperder groeijen.

Draag zorg, dat de ſlakken opgezogt en vernielt worden, die in deeze tijd menigvuldig zijn, inzonderheid bij nat weer; want als men dezelve niet, zo veel doenlijk, te keer gaat, zullen ze zeer vermeerderen, en vervolgens een groote ravage maaken, ja dikwils geheele akkers met jonge groente vernielen; hoewel ze in het eene jaar menigvuldiger, dan in het andere jaar zijn; als de planten enkel, of wat van malkanderen ſtaan, is het ook dienstig, dat men den grond tusſchen beiden met fijne kalk duntjes overſtrooit, want door deszelfs ſcherpte worden ze vernielt.

Voorts moet men niet verzuimen, om de bedden of akkers met jonge groente, en de paden door wieden en hakken van het onkruid te zuiveren, op dat het zelve niet de overhand verkrijge; want anders zal het niet alleen veel nadeel aan de jonge planten doen, dewijl het doorgaans ſchielijker aangroeit, maar ook daar na veel moeijelijker te verdelgen zijn.

Groente van deeze maand.

De *groente* begint nu ſchaars te worden, dewijl de *oude groentens* in de voorraad-kelders ten einde gaan, en die er nog zijn, als *geele wortelen*, *pinxter-naken*, *raapen*, *kool-raapen*, *aardappelen*, *roode bete-wortelen*, *ziepels*, beginnen geheel onſmaakelijk te worden.

Uit de opene lucht heeft men nog *winter-ſpinagie*, *kervel*, *peterſelie*, *beete*, *zuuring*, *geele wortelen*, die in de herfst gezaait, en in de winter gedekt zijn, *pinxter-naken*, die nu ſmaakelijk zijn, eer ze beginnen te ſchieten; *ſpruiten* van *broccoli*, *ſavoij-* en *boere-kool*, welke nu zeer aangenaam zijn, eer ze in zaad ſchieten: De *hop-ſpruiten* en *aspergies* beginnen nu ook voor den dag te koomen; voorts heeft men tot ſalaade, *vette-kous*, *winter-kers*, *water-kers*, *taraxicum*, *pimpernel*, en andere *ſalaad-kruiden*; insgelijks *ſauſe-kruiden*, als *ſalie*, *thijm*, enz.

Uit de broeibakken kan men hebben, *ſteek-ſalaad*, *tuin-kers*, *radijzen*, *krop-ſalaad*, *concommers*, *jonge geele wortelen*, *ſnijboontjes*, *erwtjes*, *aardbeſiën*; verders *framboozen*, *kersſen*, *druiven*, *pruimen* (van de zogenoemde *quets*), en *apricooſen* uit de ſtookkasſen.

Werk in de Vrugt-tuin en Enterij.

In deeze maand kan men nog enten en zuigen, dat in de voorige maand nog niet afgedaan is, mits dat de ent-rijzen vroeg in de voorige maanden geſneeden zijn, inzonderheid van de ſteen-vrugten; maar om *kersſen* te enten is het te laat, dog niet om ze te zuigen.

Men ſteekt en legt nu ook allerlei *boom-* en *heester-gewaſſen* in, indien het in de voorige maand nog niet geſchied is.

Men plant ook allerlei *tamme* en *wilde boomen*, dog hoe vroeger zulks geſchied, hoe het beter is, inzonderheid de altijd groenende, als *taxis*, *hulst*, *kers-laurier*, *alaternus*, *denne-* en *pijn boomen*, *jenever-boom*, enz. Als er groote droogte na het planten volgt, moet men de jonge boomen, inzonderheid de vrugt- en altijd groene boomen, zomtijds bevogtigen; ook is het als dan zeer dienstig, om de aarde rondsom de ſtam met eenige korte ruigte, als met *run*, of beter met *eenden-kroost*, daar men dezelve bekoomen kan, te overdekken, dat de grond zeer voor het uitdroogen bewaart, en dus de boomen beter doet aan het gewas koomen.

Men ſnoeit en bind de *perſik-* en andere *eſpalier-boomen* nu aan, indien het voorheen nog niet geſchied is; voor de *perſik-boomen* is het nu de de beste tijd, om dat dezelve meest doorgaans in deeze maand nog veele doode takjes verkrijgen, en derhalven vroeg geſnoeit en

aan-

aangebonden wordende, zulks onnut word, en de fnoeijing nog eens moet geſchieden.

Indien de jonge vrugt-boomen te veel bloem-knoppen hebben, moet men niet verzuimen, een gedeelte daar van af te breeken, om dat de overvloed van bloem-knoppen haar verzwakt, ja wel geheel doet verſterven, of kleiner onvolmaakte vrugten voortbrengen; dit wegneemen der bloem-knoppen aan de jonge boomen, als zij er te veel van hebben, is van geen klein belang, om haar te verſterken, inzonderheid aan zwakke boomen, en zulke die eerst verplant zijn; dog men behoeft ze van deeze juist niet alle weg te doen, gelijk zommige raaden, men mag er wel eenige of een klein gedeelte aan blijven laaten, dat haar geen hinder zal doen, om dus vrugten daar van te verkrijgen, waar na den planter doorgaans verlangt.

Men moet ook zorg draagen, de bloeijende *perſik-* en *abricooſe-boomen* 's nagts voor de vorst met matten te dekken, zo veel doenlijk is; dog als men zulks doet, moet het bij continuatie geſchieden, want één nagt verzuim, kan anders bij onvoorziene nagt-vorst, alle voorige moeite en de daar van verwagte nuttigheid te niete maaken.

Indien de bladen der *perſik-* en andere *boomen* van belang, inzonderheid van jonge boomen, bij het uitſpruiten beginnen om te krullen, het welke door de rupzen of zogenoemde *wolf* ontſtaat, moet men die in den avondſtond, maar niet over dag bij zonneſchijn, met water overal beſproeijen, en nat maaken; ook plukt men de meest gekrulde bladen af: Maar als dit omkrullen van de *groene* of *zwarte luis* van daan koomt, gelijk dikwils gebeurt, die de *mieren* aanlokt, welke daar op ſchijnen te aazen, dan moet men een goede menigte *tabaksbladen* in *water* kooken, en de boomen met dit water wasſchen en begieten, het welk de *luis* en ook ander ongedierte verdrijft. Of men maakt een niet al te ſcherpe *loog* van *asch*, en wascht de takjes daar mede, het welke aan de blad- en bloei-knoppen geen hinder doet, zo lang ze nog geſlooten zijn; want dit *inſekt* koomt meest doorgaans reeds vroeg aan de knoppen, eer ze ſpruiten of open gaan; en het zelve is inzonderheid zeer ſchaadelijk aan de perſik-boomen, die als dan ook doorgaans teſſens van de mieren gekwelt worden, en waar door ze zelfs zomtijds koomen te verſterven.

De ſtammen der vrugtboomen, die in de voorige zomer geoculeert zijn, en gevat hebben, moet men nu bij tijds tot drie of vier vingerbreed boven de oculatie affnijden, zo het in de voorige maand nog niet gedaan is, hoe vroeger hoe beter; en men moet de *enterij* en *boomgaarde* tusſchen de jonge boomen en elders van het onkruid zuiveren, dat anders de overhand verkrijgende, veel nadeel aan dezelve toebrengt; ook zuivert men allerlei boomen van de *ring-* en *blad-rupſen*, en van ander ongedierte, zo veel het doenlijk is.

Omtrent het midden van deeze maand ontdekt men de *vijge-boomen*, en men zet de in huis bewaarde nu weder buiten, en men fnoeit en zuivert dezelve.

Men zaait ook in het begin der maand het zaad der *denne-* en *pijn-boomen*, het zij in de enterij, of op akkers in de velden, daar ze tot een bosch zullen blijven voortgroeijen: Ook kan men nog zaad van deeze en geene in- en uitlandſche boom- en heester-gewaſſen zaaijen; dog hoe vroeger, hoe beter.

Men ziet in de kelder na de vrugten, om dezelve te zuiveren, die nu ſterk verminderen, en meest ſmaakeloos worden.

Ooft-vrugten van deeze maand.

Men heeft nog *laate renetten*, *rabouwen*, *groene pe ping*, *bruindeling*, *maij-zuure*, *maij-zoete*, *ijzer-appel* enz.

Van de *peeren*, *bergamot bugij*, *bergamot d'hijver bergámot ſoulers*, *beſij de chaumontel*, *bon-chretien d'hi ver*, *colmar*, *franc royal*, *grand monarque*, *winter-gr tiole*, enz.

Werk in de Bloem- en Plaiſier-tuin.

Men zaait allerlei bloem-gewaſſen, zommige die te der zijn, in een niet al te warme broeibak, of onde klokken, en andere in de opene grond op een warm plaats, om ze daar na weder te verplanten; welke in he laatſte van deeze maand kan geſchieden, als het wee gunstig is; dog met zulke gewaſſen die teder en onde glaſen aangekweekt zijn, moet men met het verplanter doorgaans wagten tot in Maij, wanneer de koude vors tige nagten over zijn, waar door ze anders ras vervrie zen, of ten minſten aan het kwijnen raaken, zo dat e weinig goeds van koomt; waar bij ook nauwkeurig i acht te neemen ſtaat, dat men allerlei planten, die me in de broeibak kweekt, en daar na in de koude grond verplant, niet alleen niet al te ſterk door al te veel warm te moet voortzetten, waar door ze ſlenterig en onvol maakt groeijen, en daar na ſlegter bloemen geeven, maar ook moet men dezelve voor de verplanting, doo middel van haar over dag bij bekwaam weer veel lucht te geeven, allengskens aan de lucht gewennen, en har der doen worden; want als men dit niet in acht neemt, en dezelve uit de warmte der bak ſchielijk aan de koude lucht koomen, zullen ze onveilbaar aan het kwijnen en zukkelen raaken, en langzaam aan de groei koomen, of ook dikwils geheel verſterven.

Daar zijn ook veele bloem-gewaſſen, die hard van aart zijnde, het verplanten niet kunnen verdraagen, maar daar door verſterven; of zo goed niet groeijen en bloeijen, dan wanneer ze niet verplant worden; bij voorbeeld, de *ridder-ſpooren*, *maankoppen*, *juffertjes in 't groen*, *lathijrus*, *prince-bloem*, *venus-ſpiegel*, *kan diſche thlaſpi* en *kondrille*, *lupijne*, *malva's*, *indiaan ſche kers*, *linaria*, *rogge bloemen*, en meer andere; dee ze moeten derhalven gezaait worden op de rabatten en elders, daar ze zullen groeijen; men ſtrooit 5, 6 tot 20 korrels zaad, na dat het zaad groot is, of de plant van natuur min of meer ſtruikig groeit, in een gemaakt klein kuiltje, dat men daar na met aarde overdekt, en als de planten daar na te dik ſtaan, kan men ze verdunnen, zijnde het altijd beter, een weinig te dik als te dun ge zaait, dewijl het gezaaide zaad veeltijds niet alle op o voortkomt; dog hoe vroeger men deeze harde bloem gewaſſen zaait, hoe beter ze zullen bloeijen.

In 't begin van deeze maand zaait men ook de harde *lang leevende* en *tweejaarige* planten, die in 't volgende jaa eerst bloeijen, in de opene grond, als de *violieren muur-bloemen*, *akelijen*, *ſtok-rooſen*, enz., die men daa na op een bedde op een bekwaame afſtand verplant, do de *violieren* kan men in een maatige warme broei be zaaijen, om ze wat voort te zetten, en daar na daa uit te planten, waar door ze doorgaans nog in 't zelv najaar in bloem koomen, en men dus de dubbelde, di daar onder voortkoomen, beter in de winter voor d vorst bewaaren kan.

Men verplant en ſcheurt nu ook allerlei harde *langle yen planten*, die in de opene lucht ſtaan, indien zul

in de voorige maand niet heeft kunnen geſchieden, maar zulks moet nu in 't begin der maand, hoe eer hoe beter, gedaan worden, want als dezelve laat verplant worden, zullen ze in dat jaar weinig voortgang maaken, en maar ſlegt bloeijen.

Men moet in 't laatst der maand een broei- of run-bak toeſtellen, voor de bloem-gewaſsen die teder zijnde altijd onder glaſen moeten gekweekt worden, om ze fraai te hebben, gelijk de *dubbelde bonte balſamijne*, *amaranth*, *bolagtige amaranth*, *datura*, enz.

Men kan nu ook pitten of zaad van *oranje*, *citroenen* of *limoenen*, en van andere vreemde boom-gewaſsen, in een warm broeibakje zaaijen, of in potten, die men daar na in een run-kas zet, en de jonge boomtjes vervolgens weder in andere potjes verplant, in ieder potje één, om ze verder in de run-kas te koesteren en voort te zetten: Ook kan men nu takjes van allerlei bloem-en andere tedere gewaſsen, in potten ſteeken, en in de run-kas plaatzen.

Men plant *tuberooſe-bollen* in een maatig warme broeibak, die men over dag, bij warm weer veel moet luchten.

De *Turkſche ranunkels* en *anemones*, die in de bloem opſchieten, moet men bij droogte des avonds zorgvuldig begieten, want anders zullen haare bloemen niet zo volmaakt en ſchoon worden.

De fraaije *aurikels*, die nu beginnen te bloeijen, moeten op het boufet of theater gezet worden, daar de potten, van gelijke groote zijnde, trapswijze een duim of twee à drie boven elkander ſtaan; het welke niet alleen dient, om de bloemen beter of gemakkelijker van nabij te kunnen bezien, maar waar door de verſchillige zoorten ook een verwonderenswaardige en verrukkende vertooning, door haare differente koleuren en ſchakeering maaken; dog om dit gezigt wat langer te genieten, zo moeten ze met eenig dekzel van boven en van voor en gedekt zijn, waar door ze voor de zon, regen, en dauw beſchermt worden; want door de regen word het poeder der bloemen afgeſpoelt, waar in een groot gedeelte van haare fraaijigheid beſtaat; en de hitte der zon doet derzelver verdorring verhaasten; egter moet men ze niet altijd digt geſlooten houden, maar ze bij alle gelegenheid, wanneer het droog en donker weer is, over dag veel lucht laaten genieten, dewijl anders haare koleuren niet zo volmaakt worden; weshalven het ook zeer goed is, dat het dak of dekzel zodanig toegeſtelt zij, dat het door middel van katrollen loodrecht overeind kan opgetrokken worden; en waar toe best dient een vierkante raam, waar over geverft linnen geſpannen is: Van vooren kan men het theater bij zonneſchijn met riet- of andere matten, of linnen gordijnen ſluiten.

De *aurikels*, daar men zaad van winnen wil, moeten zo dra ze uitgebloeit hebben, in de opene lucht gezet worden, op een zodanige plaats, daar ze de morgen-zon, en de vrije lucht genieten; de overige zet men vervolgens ook in de opene lucht.

Men kan nu ook de afzetzels van de aurikels afſcheuren, die men in kleine potten plant, en dezelve in de ſchaduwe zet; anders verplant men de aurikels gewoonelijk in Augustus.

De fraaije *hijacinthen*, *tulpen*, *ranunkels* en *anemones*, welke nu in bloei koomen, moet men insgelijks voor de zon en ſterke regen dekken, om dezelve fraaijer en langer in de bloem te bewaaren; 't welke kan geſchieden door middel van matten, tenten of dek-kleeden van linnen; maar 's nagts, en over dag als de zon niet ſchijnt, of niet ſterk is, gelijk 's morgens en avonds, moet men ze ongedekt laaten, om de vrije lucht te genieten, want anders zullen ze niet fleurig ſtaan.

Men ſteekt bloem-ſtokken bij de planten, die nu opſchieten en in deeze maand bloeijen, om ze daar aan vast te binden, dat ze niet door de wind verſlingert en gebrooken worden, en ook zindelijker ſtaan.

Men verplant *palm*, en legt nieuwe bloem-perken aan, daar het nodig is: Men kan nu ook in 't laatst der maand de onverplante palm knippen, of in 't begin van de volgende maand, dat beter is dan in de zomer, om dat de palm als dan dikwils door de zonne-hitte verbrand.

Men zuivert ook de rabatten, bloem-perken, paden, allées, enz. van het onkruid; brengt er nieuw zand of turfmot in, daar 't noodig is, en men maakt dus bij droog weer den geheelen plaiſiertuin ſchoon en in order, op dat dezelve aldus in de volgende aangenaamſte tijd des jaars, 't welk buiten tegenſpraak, de maanden Maij en Junius zijn, aan den eigenaar moogen vertoonen en te wege brengen, het geene daar hij toe geſchikt is, naamelijk om vermaak daar in te ſcheppen, door de zindelijkheid, en goede order, benevens de aangenaamheid der bloemen allerlei andere gewaſsen; een vermaak waarlijk, dat onſchuldig is, en de prijs wint boven veele andere wereldſche vermaaken.

Men klopt en rolt ten dien einde ook de gras-werken, en beſnoeit haare kanten, en bij aldien er wilde ondeugende kruiden in voortkoomen, moeten die er wel uitgewied of uitgeſtooken worden, om het gras zuiver en fijn te houden, dat anders ras verwildert; en het welke in het vervolg altijd voor het maaijen behoort te geſchieden.

Planten die in deeze maand bloeijen.

De voornaamſte bloemen die nu in de bloem-tuin te voorſchijn koomen, zijn *ranunkels*, *anemones*, *primula veris*, *aurikels*, *tulpen*, *narciſſen*, *tacetten*, *jonquilles*, *druif-hijacinthen*, *perſiaanſche irias*, *keijzers-kroon*, *edelleverkruid*, *dubbelde ſaxifrage*, *naakte meisjes*, *voorjaars-cijclamen* of *verkens-brood*, *ſter-hijacinthen*, *kievits-eijeren*, *honds-tand*, *dubbelde maagde-liefjes*, *pinxter-bloem*, *violen*, enz.

Van de boom- en heester-gewaſsen, bloeijen de *perſik met de dubbelde bloemen* of *roosjes-perſik*, *naantjes-amandel* met enkelde en dubbelde bloemen, *Perſiaanſche ſijringe* of *jasmijn*, met *liguster-* en met geſneedene bladen, *lijſter-beſieboom*, *vogel-kers*, *judas-boom*, *wittedoorn* met dubbelde bloemen, en meer andere: Dog men dient te weeten, dat veele deezer gewaſsen bij ons dikwils wat laater, en eerst in Maij bloeijen, als het voorjaar lang koud is.

Werk in het Oranje-huis en Trek-kas.

Het oranje-huis en de ſtook-kaſſen, moeten nu over dag bij zagt weer veel gelucht worden; en men brengt veelerlei harde gewaſsen, als *laurier-* en *laurus tinus-boomen*, *granaat-boomen*, *jasmijn*, *mijrtus*, *cijtiſus*, *oleander*, *paſie bloem*, *leucoje*, *muur-bloemen*, enz. buiten huis in de opene lucht, maar dezelve moeten op een warme voor de winden gedekte plaats, en ook voor eerst niet op ſterke zon gezet worden, anders zullen ze veel lijden, dewijl ze door lange in huis te ſtaan, wat teder geworden zijn. Andere gewaſsen, die wat tederder van aart zijn, gelijk de *oranje-*, *citroen-*, en *limoen-boomen*, enz. moet men in huis laaten tot in Maij, wanneer de

nagten warmer worden; dog met ruime opening der vensters over dag, en bij goed weer ook 's nagts; en men plaatst ze binnen huis wat wijder van malkander.

De tedere buitenlandſche gewasſen, die de zomer in de run-kas moeten gekoestert worden, gelijk de *ananas*, verſcheide zoorten van *cereus*, en andere diergelijke, brengt men nu ook uit de ſtook-kasſen over in een toebereide run-kas, die aan 't broeijen is, dog de *ananasſen* moet men alleen in een bezondere kas, bij malkander zetten, maar weinig lucht geeven; egter moeten ze bij ſterke zonneſchijn, noodzaakelijk iets lucht hebben, ſchoon ze veel hitte kunnen verdraagen, want anders zouden ze verbranden of verſchroeijen, dewijl de hitte in een digt geſlootene broei- of run-kas, bij ſterke zonne-ſchijn, zeer aanmerkelijk vergroot en brandende word. Men moet ze dikwils des avonds of bij donkere lucht met water beſproeijen, dat haar zeer ververscht en verkwikt; en 's nagts moet men ze voor de koude van boven met matten dekken.

Het is nu de beste tijd, om allerlei niet al te tedere buitenlandſche gewasſen, als *oranje-*, *citroen-*, *limoen-*, *laurier-*, *granaat boomen*, *mijrthus*, enz., 't zij binnen huis, of die buiten huis gezet zijn, te verplanten, als ze het verplanten of grooter potten of tobben nodig hebben; want hoe vroeger ze geplant worden, hoe beter en overvloediger ze hunne bloemen en vrugten zullen voortbrengen; als dan worden dezelve ook wat geſnoeit, of ingekort en gefatzoeneert, die zulks noodig hebben, en men zuivert ze van alle dorre takken en andere onreinigheden.

Van boomen die men niet verplant, neemt men de aarde van boven, en ter zijden uit de tobben of potten diep uit, en vult ze weder met goede aarde op; waar door ze verſterkt worden, en beter groeijen.

Zommige harde gewasſen, als *rooſemarijn*, *jonge laurieren*, *mijrtus*, *granaaten*, *jasmijnen*, *cijtiſus* van *marantha*, *cistus*, *oleander*, *oleaster*, *paſſie-bloemen*, *leucojen*, *goudlakens*, enz., kan men ook uit de potten in de opene grond planten, daar men begeert, te weeten in goede losſe vette aarde; daar ze beter groeijen en bloeijen zullen, dan in de potten of vaten; in het najaar zet men dezelve weder in potten, om ze 's winters in huis voor de vorst te bewaaren.

Men kan nu ook in 't laatſte der maand takjes van allerlei vreemde boom- en heester-gewasſen, in potten ſteeken, die men in een warme run-bak plaatst, en dezelve behoorlijk vogt geeft, dog niet te veel te gelijk, want het is beter dezelve maar weinig en dikwils te beſproeijen, dan ze al te nat te maaken, en het welk altijd buiten de zon behoort te geſchieden; men moet ze in het begin ook tegen de zon dekken, en de bak over dag bij goed weer behoorlijk luchten, dog als deeze maand koud en guur is, kan men met 't gemelde ſteeken nog wagten tot in de volgende maand.

Men heeft in het oranje-huis en ſtook-kasſen, nu verſcheiderhande bloemen, als onder andere, *jasmijnen*, *cijtiſus van marantha*, *amonospermos*, verſcheide zoorten van *ficoides*, en *aloës*, *cereus ſerpens*, *teucrium*, *chineeſche roos*, *coronilla*, enz.

Huismans-werk, en zijn voordeel in deeze maand.

Men volbrengt het ploegen en zaaijen der veld-vrugten, dat in de voorige maand nog niet gedaan is, of niet heeft konnen geſchieden: De *haver* moet men in de grond brengen, zo ras het doenlijk is, want hoe vroeger die gezaait word, hoe ze beter ſlaagt, en zwaarder gra geeft; na de *haver* tegen het laatst der maand word *zomer-gerst* gezaait; maar wil men *zaad* van *winter-ge* in het voorjaar zaaijen, dat in goede gronden zeer w geſchieden kan, zo moet zulks vroeg geſchieden, zo maar de grond na de vorst handelbaar is, om geploegt bezaait te kunnen worden.

Men zaait nu ook *vlas* en *hennip*; ook roert men de grond van de *hop-gaarden*, en zet ſtokken bij de hop-pla ten; ook kan men nu de *hop* ſcheuren, en nieuwe ho akkers aanleggen, dog hoe vroeger hoe beter, eer h laag geſchooten is.

In de weij-landen moeten de molhoopen, hoe eer h beter, eer het gras begint te wasſen, van malkandere gegooit, en vervolgens deeze weij-landen met een zwa re houten rol gerolt, en daar door effen gemaakt wo den.

Zijn de weij landen door de vogtigheid met veel m begroeit, moet men ze kammen, dat is, met een fijn egge overeggen, waar door het mos los gemaakt en ve nielt word, en aldus het gras beter groeijen kan; inzon derheid als men ze in de voorige maanden met asch hoender- of duiven-mest beſtrooit heeft.

De jonge Lammeren moet men met de moeder over d bij goed weer buiten op de weij-landen brengen, d 's nagts weder binnen huis; ook kan men het jonge run vee tegen het laatſte deezer maand, indien het weer ni al te koud is, van de ſtal in de weijde jaagen, om oo 's nagts buiten te blijven, inzonderheid als het voed begint te ontbreken; de Koe-beesten dienen nu wel o gepast en gevoedert te worden, dewijl ze in deeze t verhairen, en daar van eenigzins koomen te lijden; i zonderheid moet men de melk koeijen en jonge kalvere wel koesteren; is het hooi ſchaars, kan men haar da benevens *olie-koeken* van uitgeperst *raap-zaad* in *warm w ter* week gemaakt, of een beſlag van *zemels* te eeten gee ven, inzonderheid aan de melk-koeijen, dat haar zee verſterkt en veel melk doet geeven.

De voordeelen die een Landman in deeze maand ha hebben, zijn in 't begin in 't algemeen juist nog niet zee groot; maar de Bouwboer brengt nu zijne *graanen* te markt, die hij nog niet verkogt heeft, dat hem den loo voor zijnen zuuren arbeid in het voorige jaar aanbreng

De Boter-boer verkrijgt nog melk-koeijen, die omtren deezen tijd eerst kalven, en zijn voordeelen van melk boter en kaas vermeerderen nu, na maate men in de tijd vordert: Hij verkoopt van zijne vroege kalveren die hij niet aanhouden wil, en gemest heeft, inzonder held osſe-kalveren, aan de ſlachters; want hij moet a tijd bedagt zijn, om jonge beesten aan te fokken, e daar en tegen van de oude te verkoopen, dewijl de jo ge of nog niet zeer oude koeijen altijd beter zijn, d de oude: Wij zullen nu niet ſpreeken van de droevi ziekte en ſterfte onder het rundvee, die in deeze tijd op nieuw zeer omgaat, om daar tegen ander jong v tragten aan te fokken, het welke egter even zo w kan ſterven, als het oude; ondertusſchen moet den lan man zijn best doen, om het te behouden, of de plaa van de verloorene weder met jonge te vervullen.

Men koopt tegens het uitgaan deezer maand, of h begin van de volgende, magere koeijen en osſen, o ze vet te weiden, tegen de ſlachttijd, indien men we land genoeg heeft, dat goed is; dewijl ze in deeze tij wegens de vermindering en bekrompenheid van het vo der, dikwils goedkoop zijn, en de vette beesten in h naja

najaar goed voordeel kunnen aanbrengen, voornaamelijk wanneer ze als dan geldig zijn: Maar om beesten voor geld te laaten vet weiden, als men zelf geen weijland heeft, is niet zeer profijtelijk, dewijl de winst met het weide-loon meest weg gaat, ten waare het zelve niet al te groot was, en de beesten in de weide wel toeneemen, en dezelve daar en boven in het najaar duur verkogt kunnen worden, als men ze tot verkoop doet weiden; maar geheel anders is het, als men ze voor zijn eigen huishouding wil gebruiken, want dan zal het zelf-weiden zekerlijk dikwils voordeeliger zijn, als de vette beesten van de boer of vet-weider, of het vleesch van den flachter te koopen; mits dat de beesten een goede weide verkrijgen, en men van den vet-weider niet misleid worde, door haar de flegtfte weiden, maar aan zijne eigene de beste te geeven; hier tegen is het beste middel, om eerst een goed beding met de vet-weider te maaken, en dan het oog er zelf mede op te houden; hoewel het eene jaar, aangaande de weiden, gunstiger dan het andere is, om vette beesten te verkrijgen, als waar toe niet alleen het goede gras, maar ook het weer veel toebrengen kan.

Vette Koeijen en Osfen zijn in deezen tijd fchaars, en van de flachters wel gewilt, weshalven een Huisvader, die veel vee, en geen gebrek van voeder heeft, wel zal doen, altoos één of eenige van die beesten, geduurende de winter, boven de andere wel te doen, om ze vleefchig en vet te maaken, en daar na te verkoopen; hij zal zijn moeite en kosten doorgaans met goede winst betaalt krijgen.

De *hoenders* en *eenden* leggen nu veele eijeren, die men ter markt moet ftuuren, en men zet ook *hoenderen*, *eenden* en *kalkoenen* te broeden.

Heeft men *jonge kuikens*, die bekwaam groot zijn, dezelve kunnen met voordeel verkogt worden; als mede de *jonge duiven*, dewijl ze beide in de fteeden wel gewilt zijn; zijnde ook weezenlijk een aangenaam en gezond eeten, inzonderheid voor tedere en zieke menfchen, het zij gebraaden, of op andere wijzen toebereid.

Het groot gevogelte, zo wel tam als wild, deugt nu niet meer, als deeze maand is gekoomen, dewijl deeze dieren nu ritzig worden, en aan het broeden gaan, waar door ze mager en onfmaakelijk worden.

De Landlieden maaken in deeze waterige Provintien, daar zig een groote menigte *kievitten* onthouden, in deeze maand ook veel haar werk, om *kiewits-eijeren* in de landen op te zoeken, en ter markt te brengen; dewijl ze van de fteedelingen en anderen gretig worden gekogt, en als een lekkernije op tafel gebragt.

GRAS-MOSCH, zie KWIKSTAART, *n.* VI.

GRAS ROL; is een rol van hard-fteen van ongeveer 4 à 5 voeten lang en 15 à 18 duimen over het kruis dik; dienende, om de fijne gras-werken in de tuinen, na dat ze gemaait zijn, mede te rollen, waar door de grond niet alleen effen word, maar het gras ook zijne fijnheid behoud. De *rol* word ten dien einde, door middel van een ijzere as, die met een ijzere beugel, in twee pennen, in het midden van de beide einden der rol, vast en beweeglijk is, door twee mannen getrokken. In *Engeland*, daar de fijne gras-werken in de ruime plaifier-tuinen in groote achting zijn, en daar men ook de fraaifte gras-werken vind, gebruikt men hier toe dikwils een ligt paard; maar op dat het zelve het gras niet zoude vertrappen, trekt men het een zoort van lederen fchoenen aan, die naar derzelver voeten of hoeven gefchikt zijn, en men hangt het ook wel een zakje voor het gat, daar het paard zijn behoef in kan doen, op dat de vuilnis niet op 't gras zoude vallen: zo zindelijk zijn de Engelfchen op hunne gras-werken, fchoon ze anders de naam hebben, dat ze de zindelijkfte niet zijn; dog dit moet men wel hooftzaakelijk verftaan van het gemeen. Ik heb diergelijke rollen ook gezien, welke toegeftelt waaren, dat men er op zitten konde, gelijk als op een *chaife*.

De melk- of weide-boeren in ons land bedienen zig ook van houte rollen, die groot zijn, wegens de zwaarte, om er de weij-landen in het voorjaar mede te rollen, dienende om de weij-landen effen te maaken, dog inzonderheid als er veele mol-hoopen in zijn, die in het voorjaar noodzaakelijk van malkander moeten gefmeeten worden, om dat ze den grond oneffen maaken.

GRAS-WERK, zie GAZON.

GRAS-ZOODAGTIG, zie CESPIDOSUS.

GRATECU, zie BOTTELS.

GRATIA DEI; is de de bijnaam van een zeker pleister, die uit *wasch*, *hars*, *terpentijn*, *vet*, *maftix*, *wierook* en *Spaansch groen* zaamengeftelt word. Ook word een zoort van *Geranium* of *Oijevaars-bek* aldus genoemt, die anders ook de naam van *Geranium robertianum* draagt.

GRATIOLA, zie GODS-GENADE.

GRAVATIVUS DOLOR; dus word een zoort van pijn genoemt, waar bij den lijder een drukkende zwaarte gevoelt, en ondervonden word als er in de lever of milt een knoest-gezwel is.

GRAVEDO, zie VERKOUDHEID.

GRAVEEL; dit woord ftamt af van het fransch woord *la Gravelle*; waar door kleine fteentjes verftaan worden, om dat in deeze ziekte dezelve in het water van verfchillende grootheid ontdekt, en gevonden worden; het heet *Nephritis* of *Nierkwaal* in het grieksch en latijn.

Onze nieren fcheiden af, het onnut geworden vogt van het bloed, en daar in zijnde zouten, olieagtige en aardagtige deelen van ons ingenoomen voedzel, welke zig bij wijze van crijstallifatie bijeenvoegen, en fteentjes maaken, voornaamelijk wanneer zij langzaamerhand bekorst worden, eer zij uit de nieren, of liever eer zij uit het bekken der nieren uitgaan tot in de blaas; hoe nu iemands pis meerder zoute deelen, meerder dikke olie, en aardagtige ftoffe bevat, hoe hij meerder aan die fteentjes onderhevig is; dog over den aart van fteen en derzelver wording, zullen wij onder STEEN handelen.

Het *graveel* heeft de volgende toevallen; 1. prikkelen de fcherpe deelen van de pis den *nier*, en veroorzaaken daar door pijn in de lendenen, agter vlak onder de korte ribben, welke hevig wordende, winden veroorzaakt in het gedarmte, in de maag, zo dat er veelmaalen walging en braaking op volgt; zomtijds word de dije voor van de aangedaane zijde als doof, de bal in mannen word opgetrokken, en eene pijn word teffens gevoelt in den buik, die men *graveel-colijk* noemt; in de vrouwen kan een Geneesheer nogthans misleid worden, om dat dikwils eene opftijging deeze zelfde toevallen veroorzaakt.

De gelijkvormigheid van dezelven hangt hier van af; de nieren krijgen de zenuwen van die wonderlijke zenuw, die de Ontleedkundigen de *intercoftalis* noemen, en die zo heerlijk afgebeeld is bij EUSTACHIUS XVIII. plaat, en door P. CAMPER *Demonft. anatom. pathol. Lib. I. & II.*; deeze maaken een netwerk met die van het agtfte

ſte paar, het welke zig verſpreid over de maag, en het geheele gedarmte; de *lenden-zenuwen* maaken het onderſte van die vlegt uit, die WILLIS in het bijzonder zo keurlijk heeft afgeſchildert; alle de lenden-zenuwen zijn er mede vereenigt, en hier van daan koomt het, dat de dije vooraan doof word, en de bal optrekt, om dat deeze zenuwen eene bijzondere vereeniging hebben met de nier-zenuwen.

Of nu de nier door eene inwendige oorzaak, als ſteen, graveel, ſlijm, ontſteeking, of iets diergelijks geprikkelt word, of wel door eene inwendige aandoening in de opſtijgingen, zo zijn de gevolgen dezelfden, dat is, colijk, walging, enz.; maar de geneezing verſchilt hemelsch breedte.

Het *graveel* word dus onderſcheiden in *nephritis inflammatoria*, *calculoſa*, *rheumatica* en *hijſterica*, dat is, in nier-ontſteeking, in ſteen en ſlijm-graveel, in graveel door koude veroorzaakt, en graveel door opſtijging.

Graveel afhangende van hevige ontſteeking, veroorzaakt groote koorts, zeer weinig maar brandig water, de pijn is hevig, de oogen worden ontſtooken; eene groote aderlaating, veel drinken, inzonderheid van wateragtig vogt, met verkoelende zouten, met arabiſche gom, en olie tot verzagting, doen wonderen in die kwaal; een warm waterbad is van gelijken uitneemende; maar *graveel met ſlijm*, of van een *rheumatijke* ſtoffe afkomſtig, geeft bleeke, ſtrakke pis, zo dat op de bodem van het glas een chijlagtige ſtoffe zig nederzet, die als wit van een eij aaneenhangt, of eene bloêkagtige min of meer dik, als een donkere wolk.

In dit geval is verwarming der lendenen zeer goed, en zagte afdrijvende middelen koomen te ſtade, en *olie van olijven*, of *raapzaad*, of *amandelen*, na de rijkdom van den lijder; de verzagting immers kan door allen gemaakt worden; de *arabiſche gom* doet veeltijds het zelfde.

In het *graveel* van ſteentjes afhangende, koomen *olie* te paſſe, maar het groote ſtuk is, de ſmelting van de ſteenagtige ſtoffe, of wel de beletting, dat de pis zulke deelen, die ſteen maaken, niet krijgt; het eerſte word moeijelijk verkreegen, want het *kalk-water*, de middelen van Juffr. STEPHENS, van Dr. JURNIS, en van Dr. SHITTICK voeren veeltijds niet veel uit; de *uva urſi* faalt van gelijken. Zie STEEN en MIDDELEN TEGENS DEN STEEN.

Wat dan? zal men het diaet ſchikken, dient men weinig dingen te eeten daar veel zee-zout in is, derhalven weinig op de Hollandſche wijze gekookte viſch, geen pekel, geen gerookte viſch, nog vleesch; geen oud bier, om dat die zeer veel olie en zout in zig heeft; de verſche melk is het beste, niet alleen om dat zij geene zouten bevat, maar olie, dat is, boter met zig voert, welke de vaten der nieren zeer verzagt; men geeft windbreekende en buikzuiverende middelen, dog die geneezen de kwaale niet, ſchoon zij nogthans eenige verligting te wege brengen; maar clijſteeren van warme melk, van olie, en dergelijken hebben eene zeer uitmuntende uitwerkinge.

Valt eenige ſtoffe op de zenuwen der nieren in vrouwen die opſtijgingen, of mannen die zeer hijpochonder zijn, zo doet een enkel grein *opium*, of een afkookzel van drie of meer *papaver-bollen* in *zoete melk* meer nut, dan alle de genoemden.

De leezer begrijpt ligt, dat het vinden van het geneesmiddel, geheel en al afhangt van de kennis der onderſcheidene tekenen. SIJDENHAM ſchrijft uitmuntend over alle deeze bijzondere nier-kwaalen.

GRAVEEL-HOUT; *Nier-hout*; in 't latijn *Lignum nephriticum*, is een bleek-geel, vast en zwaar hout, welke een ſcherpen, iets bitteragtigen ſmaak heeft, en van zijn zwarten bast gezuivert, in ſtukken, die zomtijds zo dik als een arm zijn, uit America gebragt word. De boom daar dit hout van komt, groeit in Nieuw Spanjen hij heeft, zo men zegt, een dikken ſtam, en bladen welke naar die van de *cicers* gelijken.

Eigenſchappen. Dit *hout* heeft een openende en pisdrijvende kragt, en word zeer gepreezen tegens 't graveel en ſteen, waar deszelfs naam zijn oorſprong ook van heeft; men maakt er ten dien einde met een ſtukje *hout*, een aftrekzel van, in verſch water, of dat beter is, in *berkenzap*, dat men den lijder te drinken geeft, en waar mede hij eenigen tijd moet aanhouden; hoewel zommige aan deeze kragt twijffelen.

Het aftrekzel van dit *hout* heeft iets zeer opmerkelijks, naamelijk dat het in een witte, doorzigtige glasfles, een fraaije geele koleur vertoont, wanneer men het glas tuſſchen zijne oogen en het licht plaatst, maar als men de rug naar 't licht keert, zo zal het aftrekzel zig blauw vertoonen; 't welke zeer waarſchijnlijk van de verſchillige breeking en te rug kaatzing der lichtſtralen op de deeltjes ontſtaat.

Indien men een zuur vogt in het aftrekzel mengt, zo verdwijnt de blauwe koleur, en het aftrekzel heeft altijd op wat wijze het beſchouwt word, een goud-geele koleur; maar als men er vervolgens een loog-zout onder mengt, dan verkrijgt het zijne blauwe koleur, op de voorige wijze beſchouwt, wederom.

GRAVEEL-STEEN; in 't latijn *Lapis nephriticus*; dit is een zoort van groenagtige *jaspis-ſteen*, welke die naam draagt, om dat men gelooft, dat hij dienſtig is om het graveel en den ſteen af te drijven; hoewel deeze kragt zeer onzeker, en van veele getwijfelt word, of hij op zig zelf in die gebreken iets uitregten kan: Men vind deeze *ſteenen* in de Oosterſche landen en ook in Saxen, de eerſte zijn half doorzigtig, maar de laatſte die groen zijn, zijn ondoorzigtig.

Graveel-ſteenen worden anders ook genoemt, welke in bezondere deelen des lighaams voortkoomen, naamelijk in de blaas, nieren en gal-blaas; ze zijn of zand- of kalkagtig, en uit laagen zaamengeſtelt, glad of ruw, en kleinder of grooter, van koleur graauw of roodagtig maar die uit de gal-blaas ſaffraan-verwig; veroorzaaken de aan de menſchen, die daar aan onderhevig zijn, een vreeslijken piin en ſmert.

GRAVEER-KONST; *Graveeren*; koomt van *Grave* in het fransch, en γράφειν, *ſchrijven*, het welk oudtijds geſchiedde door holtens te drukken in wasch, bladen of andere lighaamen, daar toe geſchikt. Het is onnut te onderzoeken, hoe oud deeze konst zij, om dat men zeker weet, dat al vroeg door den menſchen fraaije vercierzelen gemaakt zijn van goud, zilver, en van edele geſteentens, het welke zonder deeze konst niet wel kon de bereikt worden.

Hedendaagsch graveert men in hout, in koper even als hout, in kopere plaaten, in zilver, in goud: ook graveert men in glas en edele geſteentens: Wij hebben reeds van het *Etſen* gehandelt; wij moeten eerſt zien de verſchillende manieren van *graveeren*; dog deeze konnen niet wel begreepen worden, dan door het druk ken: Zie daar het eenvoudige begin! neemt een plankje

en beſmeert dat met verf, drukt het op een doek, of papier, zo gaat er de verf van af, en kleeft op het doek; dog de vlek verf is juist als het vlak is van het plankje; wanneer men hier en daar eene holte maakt in dat plankje, en weder met verf beſmeert, en drukt, dan blijft de doek, en het papier wit, daar de holte is, en wel juist overeenkomſtig met de holte! Plaatſnijden of graveeren in hout, is gebruik maaken van een houten plaat, en daar de figuuren op tekenen, en alles weg graveeren, of uitſnijden, daar men het wit verkiest te hebben; het drukken met letters koomt hier mede over een; als men dan deeze plaat van hout, of de form van letters gezet, (die even als eene plaat is, uit duizende ſtukjes te zaamengeſtelt,) met verf beſmeert, en drukt, zo is alles zwart, rood, geel of bruin, na de verf geweest is, dat verheven was, en wit dat uitgeholt is.

Deeze houte plaaten konnen geplaatst worden tusſchen de letteren in, en daarom zijn de houte plaaten zo voordeelig voor den drukkers, om dat alles in eens geſchied; maar om dat men in hout zo fijn niet kan ſnijden, als wel in koper, of ſchoon ALB. DURER, en anderen van dien tijd, uitmuntende proeven hebben nagelaaten van hunne konſtige hand, zo mislukt dikwils deeze *graveering*, door het afbreeken, of wel de tusſchenſneedjes worden breeder door de olie van de drukverf, en drukken ſauten, die bijna niet konnen voorgekoomen worden; men heeft daarom koper gebruikt, het welk even als het hout uitgeſneeden wordt. De boekbinders hebben hunne formen, om fraaije banden te maaken, even eens geſtelt: Het *trijpt* word op gelijke wijze met kopere rollen geperst, in welken de figuuren uitgegraveert zijn. De katoendrukkers bezigen de houten plaaten op gelijke wijzen gegraveert, die nu van koper vervaardigt worden, om netter te konnen geſneeden worden, gelijk wij moeten toeſtemmen, dat de katoen-drukkerijen thans uitmuntende konſtſtukken opleveren.

Maar de ondervinding leert, dat hoe konſtig deeze plaaten ook uitgevoert worden, echter bij het drukken deeze ſneedjes vol raaken, en vlekken geeven; men heeft daarom bedagt geweest, om op kopere plaaten de gedaantens inwendig te graveeren, dus konde men deeze ſneedjes vol ſmeeren met verf, en het overige glad zijnde, zeer net afvaagen, zo dat het gladde, en verhevene der plaat nu wit blijft, daar het andere zwart, of gekoleurt is.

Hier toe word eene groote oeffening vereischt, de ſchilders hebben daarom uitgevonden, om eerst de plaat met poolen ruw te maaken, en dan weg te ſchrappen, het geene de dag, of het licht moet verbeelden, het geene men *zwarte konst* noemt: Dog hier op valt dit aan te merken, dat nu de ſchaduwe verheven, en het licht of wit hol is, en derhalven eene goede hand vereischt in het drukken; het geene ook de rede is, dat een en de zelfde zwarte konst-plaat verſchillende drukken geeft, na maaten de drukker meer of minder opletende geweest is, in het afvaagen.

Uit alle deeze waarneemingen volgt, dat de plaaten, geëtst of gegraveert met holle ſneeden, de zekerſte afdrukken geeven.

Het *graveeren* op glas of edele geſteentens, is meerder eene konst om te ſlijpen, evenwel zullen wij te gelijk er over handelen; maar allereerst beginnen met

De Graveer konst in Hout,

Als de oudſte en allerligtſte. De Chineeſen en Indiaanen hebben haar gekent, de katoen- of chits-drukkerijen, die van onheuchelijke tijden bij die volkeren in gebruik geweest zijn, ſtrekken er tot een onwrikbaar bewijs van. De Chineeſen ſneeden in hout, letteren, en andere afbeeldingen, die zij met inkt beſmeert, op ſatijn en papier drukten.

LAURENS KOSTER vond van gelijken de konst uit, om met houte figuuren letters te drukken, in het jaar 1420: Om kort te zijn, de konst, om in hout en koper te *graveeren*, was reeds bekent in het jaar 1460; zommige meenen, dat ANDREAS MURANO in het jaar 1412, en LUBRECHT RUST in het jaar 1450, in het koper *graveerden*; maar wij moeten rekenen van MAARTEN SCHÖN van *Colmar*, één der meesters van ALB. DURER, die in het jaar 1450 die konst reeds oeffende. In het begin maakte men ſlegts omtrekken, en weinig daar na enkele arceeringen; maar ALB. DURER wist zo wel het hout tot zijnen wil te brengen, dat hij niet alleen kruisſchaduwen, of arceeringen, maar zelfs driedubbelde gebruikte.

Het peeren-hout, appel- en cornoelje-hout word gebruikt, maar het palm-hout is best; het moet eerst door een ſchrijnwerker zeer glad en effen gemaakt worden, en niet dikker zijn dan tien lijnen, dat is de juiste hoogte der letter-vormen; men kan deeze plaaten wel dunner maaken, als dan vult de drukker de rest op met kaarten; de draad moet opwaarts ſtaan, of om netter te ſpreeken, het hout moet voor kleine plaatjes dwarsdraadig geſneeden, en dus bewerkt worden; anders zoude men door den draad verbijstert, en misleid worden; de groote langs den draad. Men gebruikt allerlei zoort van bijteltjes en inſtrumenten, om wel uit te werken.

Als er een faut gemaakt is, ſnijd men een gat, dog niet geheel door, drie of vierkant, men ſteekt er een ſtukje in, en drukt het er wel vast in, daar na maakt men het vlak, en bewerkt het als vooren.

Eene houte plaat die afgefleeten genoemt word, verſchilt hier in van eene kopere, dat in deeze de ſneeden afſlijten, en als verdwijnen, daar die van het hout, door de olie ruw, hairig en breeder worden.

Mr. PAPILLON, thans zeer beroemd in Frankrijk, heeft deeze konst tot zeer groote volmaaktheid gebragt; zijne konstgreepen worden alleenlijk in de *Dict. Encijcl.* gevonden; inzonderheid munt hij uit in het verbeelden van verſchieten, van lucht, hemel, verre afgelegene bosſchen, enz.; eerst tekent men de voornaame figuuren, daar na ſteekt men met eene holle bijtel het verſchiet uit, dog ſchuins zeer dosſeerende; daar na maakt men deeze oppervlakte glad en effen, en men tekent er de voorwerpen op, die men verder behandelt, als op de algemeene wijze; vooral dient men te letten, dat men de omtrekken vlak op en neder houd, anders zoude de verf zig niet laaten losſen; wanneer zulk een plaat gedrukt word, vat de pop, daar men de verf mede op de plaat brengt, door de ſchuinte van het verſchiet, in evenredigheid minder, waar door alles zig duidelijk laat onderkennen.

PAPILLON heeft nog deeze manier voorgeſtelt, om de arceeringen te verzwaaren, en breeder te maaken; hij ſchraapt ze zagtjes af, en borstelt al het ſchrapzel af; men drukt dan een tweede proef, die men op gelijke wijze corrigeert, tot dat de plaat volmaakt is: Deeze manier moet met veel omzigtigheid gebruikt worden; men kan volgens hem zo wel het cornoeljeboomen-hout, als peeren-hout gebruiken, maar als men polijst, den draad van het hout volgen.

De houte plaaten konnen geretoucheert worden, dog dit vereischt veel naauwkeurigheid, en eene vaste hand, men heeft de plaatdruk voor zig, en men ſchrapt de ſtreeken, die te dik zijn, af, recht op en neder; die te dun zijn, ſchraapt men vlak boven over: De ouden, gelijk HOLBEIN, B. SALOMON en C. S. SICHEM hebben niet dan enkele reizen dit gedaan.

Wanneer men met kopere plaaten drukt, gelijk men thans de chitſen doet, graveert men even eens, men kan ze beter retoucheeren, en met het *ciſelet* of bijteltje opmaaken; de druk blijft beter, en zuiverer, om dat de olie niet kan indringen in het koper.

Graveeren in hout met koleuren, of gravure de camayeri, of in het graauw, of in basrelief, met verſcheidene plaaten, enz.

Dit geſchied met meer dan eene plaat, die op elkander paſſen, het drukken met roode en zwarte letters, het welke door GUTTENBERG, SCHOEFFER en anderen in het jaar 1470 en 1472 gedaan is, gaf waarſchijnlijk hier gelegenheid toe, dog niet dan na 1500, de eerſte immers vind men 1504 op blaauw papier, met zwart gedrukt, en met een tweede plaat met wit gehoogt.

Dit bootſte zeer wel na de tekeningen met zwart en wit krijt op blaauw papier; LUCAS VAN LEIDEN en anderen hebben daar veel gebruik van gemaakt. HUGO CARPI in *Italie*, gebruikte drie plaaten, die op elkander pasten, zo dat de eerſte wit overliet tot de hoogzels, en de eerſte tint maakte; de tweede voor de tweede tint of ſchaduw; de derde was met zwart; men verkreeg dus vier koleuren; men liet na de gekoleurde papieren met witte verf te drukken, om dat die van lood gemaakt wordende, eindelijk blaauw en zwart worden.

HUBERTUS GOLTZIUS heeft in zijne penningen der Roomſche Keizers, te Antwerpen in den jaare 1645 gedrukt, van deeze manier gebruik gemaakt; naderhand ABRAHAM BLOEMAART, die ook met drie plaaten heeft gedrukt, als of het met roet geſchildert was. De Heer PLOOS VAN AMSTEL heeft ons die manier weder herleevendig gemaakt; ook hebben de Franſchen, zommige van hunne nieuwe *gravures en crayon* dus gedrukt; evenwel verſchillen de nieuwe manieren hier in, dat men eerst met houte plaaten de koleuren drukt, en naderhand met de kopere geſneedene plaat het zwart; of wel eerst het zwart, en daar over heen de andere koleuren, die meest van water-verwe zijn, dog die veeltijds doorſlaan; maar CARPI drukte met vier koleuren of plaaten, en daar en boven op zagt gekoleurt papier; RAPHAEL vond zulk een behaagen in deeze manier, dat hij zelf eenige zijner tekeningen op die wijze vereeuwigen wilde. PARMESTAN heeft veel in die manier gedaan, zedert een groot aantal andere konst-graveerders; men moet hier over nazien ABR. BOSSE, die zeer wijdloopig is in de verhandeling van deeze manier, en hoe dezelve te drukken.

Men begrijpt ligtelijk, dat het drukken van papiere behangzels met lijm, en andere verf, op de zelfde wijze geſchied; zelfs met olie-verf met twee of drie koleuren: Het drukken van katoenen, enz., dit alles ſteunt op dezelfde gronden.

Graveeren in koper, of Plaatſnijden,

Geſchied op roode kopere plaaten, gelijk wij bij *etſen* gezegt hebben, dog men gebruikt daar toe eene fijne naalde, om de omtrek te maaken, na dat de omtrek op een of andere wijze overgedrukt is; vervolgens heeft men vierkante graveer-ijzers, welke ABR. BOSSE zeer wel beſchrijft, en afbeeld, ſchuins afgeſleepen, waar door men eene punt verkrijgt, die zeer geſchikt is, en min of meer ſcherpheid heeft, na dat het ijzer een *parallellogram* maakt, en afgeſleepen word; men moet zig verwonderen, als men de fraaije *gravures* ziet van SAENREDAM, van GOLTZIUS, maar inzonderheid van EDELINK, die alle anderen overtroffen heeft, en altoos de verwondering zal blijven van alle konst-kenners: Men kan niet tegenſpreeken, dat HOUBRAKEN de koleuren verwonderlijk te kennen geeft, màar hij teken ſlegt, en is ſtijf in zijne beelden; de beste pourtrait-graveerder echter, die thans in Europa bekent is. Het drukken van deeze plaaten geſchied als van die geëtst worden.

De zwarte konst, of graveeren in mezo-tinto, zo als het de Engelſche noemen, of naar de Franſchen, gravure en maniere noire.

Is in Engeland eerst gedaan, en in Holland ſchielijk nagevolgt; de plaaten worden eerst gepolijst, als of men etſen zoude; men deelt vervolgens de plaat in ruiten van één duim vierkant, rechthoekig, welke men door diagonaalen weder deelt, en in kleinere ruitjes, om te beter te konnen bewerkt worden, met een bijtel, van omtrent drie of vier duim lang, twee breed, en op het dikſte een-tweede duim, ſchuins afloopende, en gegraveert met langwerpige kerven, even als men de boter-ſpaanen doet, dog ſubtijler, en zeer net; men ſlijpt altoos op de platte zijde het inſtrument af, zo behoud men deeze kerfjes ſcherp; de oppervlakte of ſcherpe linie onder, moet hebben de ſneede van een cirkel van vier duimen. Deeze bijtel moet in een dik handvat ſtaan, om met kracht gebruikt te konnen worden; men heeft nog zulk eene bijtel, die kleiner is, een halve duim breed, om te retoucheeren, en te corrigeeren; vervolgens een ſchraapijzer, waar toe de punt van eene degen, allerbest is; en ten laatſten heeft men noodig een bruineer-ſtaal; in de nieuwe uitgaaf van M. BOSSE te Parijs 1745, is deeze manier zeer fraai, en de werktuigen zeer duidelijk beſchreeven, en afgebeeld.

Men maakt volgens de geſlagene ruiten, de plaat met greinen, dat is, eerst evenwijdig aan den boven-, dan aan den zijdelingſchen rand, daar door de diagonaalen, waar door de plaat kleine poolen krijgt, als fluweel, dit gedaan zijnde, is de plaat gereed.

Men kalkt de tekening, en drukt ze over, of wel men trekt ze om met roode aarde, of op vernist papier, en brengt ze over; vervolgens ſchraapt men de pool er af, op de helft, op een-derde, op een-vierde, of drie-vierde, meer of min na dat men de ſchaduwen donker wil hebben; om het wit te verkrijgen, ſchrapt men de geheele pool weg, en bruineert het over. De omtrekken zijn derhalven zagt, maar zommige graveeren de omtrekken met een ordinair graveer-ijzer, dog dit is zeer hard, en verwerpelijk; anderen maaken de oog-appelen hier mede zwart, dog dit ſteekt altoos af, en moet vermijd worden. De Engelſchen muntten nog uit in die manier, evenwel hebben wij ſtukken door J. VERKOLJE, en KAREL DE MOOR gedaan, welke voor die van R. SMITH niet behoeven te wijken: Voor pourtraiten is zij minder geſchikt, bij voorbeeld, laatst in het pourtrait van den grooten TIB. HEMSTERHUIS, in Engeland dus gegraveert, maar veel te zwart uitgevallen.

De

De rede is, dat men zig geen tijds genoeg gunt, om de partijen ligt en breed te maaken; ook hangt het veel af van den drukker, die zelf een *graveerder* behoorde te zijn, om wel te ſlaagen; want na dat de verf dik of dun er op gebragt word, wel of kwalijk afgeveegt, is de plaat wel of kwaad gedrukt.

Deeze manier heeft gelegenheid gegeeven, tot het drukken met verſcheidene koleuren, op eene vrij ſchilderagtige wijze; waar van M. LE BLON, een Engelſchman, de uitvinder is; hij heeft de pourtraiten van LODEWIJK DE XIV., van den Kardinaal DE FLEURIJ, en VAN DIJK, op die wijze gedrukt. JACQUES CHRISTOPHE LE BLON heeft *in 4to.* deeze manier uitgegeeven, onder den tijtel van *Il coloritto, ou l'harmonie du coloris dans la peinture*; hij ſtelt, dat alle voorwerpen konnen verbeeld worden, door blaauw, geel en rood, en dat daar door zelfs het zwart kan gemaakt worden; hij gebruikte dan drie plaaten, en *graveerde* in zwarte konst op ieder ſlegts dat gedeelte, het welke met eene verſchillende koleur moest gedrukt worden. L'AMIRAL is bij hem geweest in Engeland, en heeft van hem die manier vrij wel geleert; hij heeft voor RUIJSCH, voor ALBINUS en COCKBURN eenige anatomiſche plaaten met koleuren gemaakt; die van het vel der Negers van ALBINUS is de fraaiſte, maar het rood, voornaamelijk der bloedvaten in het gedarmte, en op de hersſenpan, word zwart, of blaauw; ook zijn er die ingegraveert, daar het overige zwarte konst is, het geene zeer kwalijk ſtaat. Deeze manier al te kostbaar, en niet net van omtrek zijnde, heeft men ſchielijk nagelaaten; ook is ze te kostbaar: Evenwel is Mr. GAUTIER te Parijs weder begonnen, en heeft anatomiſche beelden leevensgrootte gemaakt, die zeer ſlegt zijn, en alleen geſchikt, om in een barbiers-winkel te hangen, om de kalanten te trekken.

Men heeft ook ſteeden, landſchappen, en andere dingen geëtst, en op verſcheidene plaaten geſneeden, ieder met eene verſchillende koleur gedrukt; dit is wel genoeg voor eenen onkundigen, maar zeer hard, en daarom niet te verdraagen voor een waar liefhebber.

De Fransſchen hebben laatſtelijk, gelijk uit zommige fraaije plaaten van DU MARTEAU, na BOUCHER gemaakt, met twee koleuren *en maniere de crayon* gewerkt, dog dat voldoet niet best, om dat rood en zwart eene vuile koleur geeft, gelijk men zien kan in alle die drukken, voornaamelijk in het *Zingend Meisje* van G. DAUW, door PLOOS VAN AMSTEL in die manier gedrukt, waar in de wang eene vlek heeft, die zeer wanſtallig is.

Men kan niet ontkennen, dat PLOOS VAN AMSTEL zeer uitmunt in die manier, de tekening van OSTADE is er een bewijs van, waar in veele koleuren zijn, die door zo veele plaaten ieder afzonderlijk gedrukt zijn geworden; de diepzels doet men allerlaatst, dat is, het zwart, of bruine; gelijk ook door DE MARTEAU geſchied is. Om dit te verbergen, ſnijd PLOOS VAN AMSTEL de randen netjes af, zo kan een onkundige minder ontdekken, hoe de plaaten op elkander gevolgt hebben. De nieuwe manier, om *en maniere de crayon* te etſen, heeft hier in veel voordeel, boven de plaaten van LE BLON of GAUTIER, want het wit blijft glad, daar in de zwarte konst zo veele kuilen en dieptens zijn, als er lichten gevonden worden. Wij moeten den leezer verders wijzen naar de nieuwe uitgave van A. BOSSE, daar al wat tot het plaat-drukken en graveeren behoort, zeer net word beſchreeven.

Graveeren in Edele geſteentens.

Deeze konst is zeer oud, en van den Egijptenaaren herkomſtig, die dezelve den Grieken hebben medegedeelt, gelijk niet alleen bij PLINIUS gezegt word, maar van den Baron STOSCH word verzekert, en door den grooten NATTER op het klaarſte beweezen; men behoeft alleenlijk zijn uitmuntend werk te leezen, om een volkoomen denkbeeld te hebben, van die heerlijke konst; zie zijn *Traité de la methode antique de graver en pieres fines, comparée avec la methode moderne, par* LAURENT NATTER *in folio, Londres* 1754. die van *Biberach* in *Swaben* geboortig was, en vervolgens veele vreemde gewesten bezag, en overal van zijne konſtſtukken overliet; hij werkte zo wel in opwerk, het welk men *cameo* noemt, als in geſneeden, of *intaglio*. Men behoort het *graveeren* niet te vermengen met het ſlijpen, want dit geſchied op eene rol, daar het *graveeren* met zeer kleine ronde kopere drilletjes geſchied, welke rond, ſcherp of plat op den rand zijn; alle welken gezet konnen worden in een ſpilletje, het welk op eene tafel vast geſchroefd zijnde, door een rad onder met den voet gedraait word; men gebruikt er toe afſlijpzel van diamant, en een weinig olie. De wapenſnijders, die in crijstal, of andere ſteenen *graveeren*, gebruiken de zelfde verktuigen; zelfs de *graveerders* in glas, zo dat dit alles op de zelfde wijze uitgevoert word.

NATTER toont zeer klaar, dat de Ouden juist even eens hebben *gegraveert*, als hij, en bewijst dit met zeer veele exempelen, waar van hij de affchetzen met fraaije plaaten te berde brengt, dat is, zij hebben zig bedient van de *houterolle*, van de half ronde rolletjes, en van de *ſcharniere*; ook gebruikten zij een ſcherp kantig rolletje, welke de konstenaars *une ſcie* noemen; maar zommige der Ouden hebben voornaamelijk met de diamant alleen gewerkt: De hardheid der ſteenen maakt dit werk zeer moeijelijk, bij voorbeeld, de *diamant*, de *ſaſphir*, de *robijn*, *onijx* en *berijllus*, ook de *granaat-ſteen* zijn harder, dan de *hijacinth*, de *chrijſolit*, de *topaas*, *amethist* en *cornalinen*, voornaamelijk als men wel polijſten wil. De inſtrumenten ſlijten ſchielijk, al gebruikt men veel diamant-ſtof. De ſteenen die het fraaiſte ſtaan, zijn de doorſchijnende, om dat men de figuur tegens den dag, *au jour*, zeer duidelijk zien kan. NATTER heeft ook op diamant geſleepen; hij nam zelfs aan, een pourtrait in diamant te graveeren.

Eer men *graveert*, het zij hol, of bol, zo is men verplicht, om eerst het voorwerp niet alleen wel te tekenen, maar in wasch of kleij zeer net te boetzeeren; men moet eerst de groote partijen wel afdoen, eer men de kleinere uitwerkt, om geen vergeefsch werk te doen.

Graveeren op Glas met de Diamant.

Dit geſchied of met ſtreeken, of linien, of met ſtippen; de beroemde Burgemeester HEEMSKERK te *Leiden*, heeft een geheel Cabinet nagelaaten van allerlei geſneedene glazen met konstige letters, waar van men evenwel meerder het geduld, dan het vernuft van dien man bewonderen kan.

Wanneer men met de diamant ſtippelt of *poinçonneert* op glas, gelijk er een pocaal in het kostbaar Cabinet van den Heer BISSCHOP te *Rotterdam* bewaart word, vertoont zig de figuur als of die met Oost-Indiſche inkt gewaſſchen was; alleenlijk is het jammer, dat zulk een broslighaam gebezigt word, tot zulk een ſchoon konſtſtuk.

GRAVER,

GRAVER, zie TOR, *n.* XXI.

GRAVIDA (*ſcil.* FOEMINA); betekent eene *Zwangere Vrouw.*

GRAVINNE-KRUID, zie HERTSHOORN.

GRAVIS AUDITUS, zie HARDHOORIGHEID.

GRAVITAS, zie ZWAARTE.

GREINEN-HOUT, zie PIJN-BOOM.

GRIEKSCH HOOIJ, zie FENUGREEK.

GRIEKSCH PIK, zie COLOPHONIE.

GRIEL, zie PLEVIEREN, *n.* IX.

GRIET, zie PLAT-VISSCHEN, *n.* XIII.

GRIFFELEN; betekent zo veel als *Enten*; zie aldaar.

GRIFFIOEN, zie GRIJP-VOGEL.

GRIMMEL-DIER; in het latijn *Grimmia*; door RAIJUS *Capra ſijlvestris Africana Grimmi* genoemt; (*Capra capite faſciculo tophoſo, cavitate infra oculos*, LINN. *Sijſt. Nat.*); dit dier, onder het geſlacht der *Geiten* behoorende, is donker-aschgraauw van koleur, heeft op het midden van den kop, een bosje of kuif van opſtaande hairtjes; ter zijden van de neus, onder de oogen, zijn twee holligheden, bevattende een vet olieagtig vogt, dat naar den geelen trekt, en het welk ſtrem-mende, zwartagtig word; deeze ſtoffe heeft een ſterke reuk even omtrent als *bevergeil*; wanneer deeze ſtoffe weggenoomen word, vergadert er zig in deeze holligheden weder op nieuw een vogt, dat insgelijks aan de lucht blootgeſtelt zijnde, dikte en hardheid bekoomt: Geen de minſte gemeenſchap hebben deeze holligheden met de oogen; zo dat men ze niet met de traangeuten der Herten kan vergelijken. Dit dier word in Africa gevonden.

GROEN; in het latijn *Viridis*; is eene der hoofdkoleuren van de licht-ſtraalen.

Indien er *pis*, *citroen-zap* of *geest van vitriool* op een *groen lint* valt, word het blaauw, om dat die vogten dusdanig het geele opeeten, het welke onder die koleur vermengt is, dat er niets dan het blaauwe overblijft.

Verſcheidene beroemde Schrijvers, hebben als een uitwerkzel der goeddoende Voorzienigheid aangemerkt, de zorge die ze heeft genoomen, om de aarde, in plaats van met eenige andere koleur, met *groen* te overdekken, dewijl het *groen* zulk een eyenredige vermenging van licht en donker is, dat die het gezigt verheugt en verſterkt, in plaats van het te verzwakken of te belemmeren. Het is om die rede, dat veele Schilders een groen kleed digt bij de plaats hebben hangen, daar zij werken, om er van tijd tot tijd de oogen op te vestigen, en zig van de vermoeitheid uit te rusten, die hun de leevendigheid van de koleuren veroorzaakt. Alle de koleuren, zegt NEWTON, die ſchitterender zijn, verdooven, en doen de dierlijke geesten, tot het gezigt dienende, verdwijnen; daar en tegen de zulken, die donkerder zijn, verſchaffen hun geen genoegzaame oeffening; in plaats dat de ſtraalen, welke in ons het denkbeeld van het *groen* voortbrengt, in zulk eene rechtmaatige evenredigheid op het oog vallen, dat zij aan de dierlijke geesten alle de noodige ſpeeling verſchaffen, en door dat midddel in ons een aangenaame zinraaking te wege brengt.

GROENE HAAGDIS, zie HAAGDIS, *n.* XV.

GROENE KOEKJES, zie GEBAK, *pag.* 795.

GROENE SCHELVIS, zie KABELJAUWEN, *n.* VII.

GROENE SPECHT, zie SPECHTEN, *n.* VII.

GROEN-KEELIG BLOEM-ZUIGERTJE, zie BLOEM-ZUIGERTJE, *n.* III. *pag.* 222.

GROENLANDSCHE BURGEMEESTER, zie MEEUWEN, *n.* IV.

GROENLANDSCHE DUIF, zie PAPPEGAAIJ DUIKEREN, *n.* V.

GROENLANDSCHE WALVISCH, zie WALVISCH, *n.* I.

GROENLING, zie KERNBIJTER, *n.* XX.

GROENTE; hier door word in het algemeen verſtaan, de bladen, loof en groene takken van allerlei kruiden, heester- en boom-gewasſen, enz.; dog in een bijzonderer zin, verſtaat men gewoonlijk daar door de gewasſen van allerlei zoort, welke in de keuken tot ſpijsbereiding gebruikt, en ten dien einde in de moestuinen gebouwt worden.

GROENVLERKTE DUIF, zie DUIVEN, *n.* XVIII. *p.* 553.

GROEIJEN. Al wat leeven heeft, groeit, planten en dieren, en allen op dezelfde wijze; dat is, het voedzel word van elders aangebragt, opgeſlorpt, en binnen in het lighaam van ieder plant of dier toebereid, en gebragt ter plaatze daar afflijting, of vermindering gemaakt was, of wel daar uitzetting vereischt wierd. *Groeijen* is derhalven gevoed, en onderhouden worden, in den zelfden ſtaat, of ook grooter worden. Alle deeze omſtandigheden hebben geen plaats in ſteenen, nog metaalen, nog al wat tot het *regnum foſſile* behoort; want de keijſteenen, en dergelijken, die men wel eer meende dat in ons land, en inzonderheid op de heiden groeiden, zijn ſtukken die verſteend zijn, daar allerlei ſchelpviſſchen, koraalen, en verſteende dingen in zitten, en derhalven zijn ze eens uit de zee opgekoomen, en droog geworden zijnde, met elkander verſteent; hoe dit geſchied zij, is niet uit te vinden; de zondvloed heeft dit niet te wege gebragt, maar ligtelijk kan men dit afleiden, van hevige aardbeevingen, die de ondergrond opgeworpen en verbrijzelt hebben, laatende alle deeze lighaamen dus verhard aan onze verwondering over! De metaalen *groeijen* ook niet, zij zijn gevormt mede in groote verwisſelingen van de aarde, zij ſchijnen geſmolten geweest te zijn in water, want veelen vertoonen crijſtallen, anderen zijn zo vermengt geweest met vogten, dat zij in fijne ſteenen ingedrongen, die fraaije koleuren gegeeven hebben, die wij dagelijks zo hoog ſchatten; niets groeit van dit alles, maar word dus gevonden, alleenlijk *groeijen* planten en dieren, gelijk wij reeds gezegt hebben.

Maar hoe zeer de groeijing kan afgeleid worden uit *mechaniſche* gronden, zo is het verwonderlijke hier in gelegen, waarom houd een lighaam op van *groeijen?* De Oliphant groeit grooter dan de Muis, en ieder blijft bij zijne algemeene grootheid? Waarom groeit de ééne hand, de ééne poot, het oog, de vinger, de nagels, het hair, juist net even groot, als dat van de andere zijde? Is dit af te leggen uit het werktuigelijk geſtel alleen? De gehoor-beenderen *groeijen* in ons, als wij gebooren zijn, niet meer; de teeldeelen, de baard *groeijen* op de zestien jaaren, vroeger of laater, na zo lang als ſtil geſtaan te hebben, en als dan groeit de kaak niet meer. O verwonderlijke eigenſchap! Laat de Godverzaaker hier een oogenblik op ſtil ſtaan, om overtuigt te zijn, dat de *groeijing* alleen een bewijs is, dat dit geheel-al niet van het bloot geval afhangt, nog van zig zelven beſtaat!

De

De Wijsgeeren toonen klaar genoeg, dat de fijne wortel-vezelen der planten holle buizen zijn, die door aantrekking het vogt der aarde, met voedende deelen bezwangert, opflorpen, en dat de klapvliesjes beletten, dat het niet nederwaarts loopt, terwijl verwisfeling van koude en hitte, alles in beweeging brengt, en opwaarts voert; maar waarom blijft dat drie maanden duuren in één plant, in de andere een half jaar, of net één jaar, in eene andere twee jaar, en niet langer? Welk een *mechanismus* doet dit ophouden? en welk een doet dit zo geregelt zijn, als de loop der fterren? indien het God niet is, die alles beftiert, en door de grootheid van zijn verftand, en macht bewerkt!

De dieren hebben met ons gemeen nog deeze zonderlinge eigenfchap, van ongelooffelijk veel noodig te hebben, om tot zekere grootte te geraaken, bij voorbeeld, een mensch heeft om hondert pond zwaar te zijn, als hij twintig jaaren oud is, aan fpijs en drank veertig duizend pond gebruikt, indien niet meerder. Hoe veele duizenden haaringen verflind een walvisch dan niet om tot zulk een gedrocht te worden, als wij dezelven vinden? Het gaat met de planten even eens, ja nog meerder voedzel hebben zij noodig, gelijk verfcheidene Natuurkundigen beweezen hebben; maar de planten krijgen dit voedzel van zelven; de dieren moeten ze zoeken; de mensch gemaakt, zo het fchijnt, om redelijk te zijn, en boven anderen uit te munten, heeft bijna een gehcelen dag noodig, om zig genoegzaam voedzel te verfchaffen; men zoude haast zeggen, indien wij de vermoogens van de ziel, en het verftand niet van nabij kenden, dat de mensch, gelijk de meeste dieren, alleen gemaakt was, om te eeten, en zig te vermenigvuldigen! De hoop, en verzekering van een eeuwig leeven, en denen gelukkigen toeftand, zijn alleen in ftaat, om ons deeze lastige noodzaakelijkheden draagelijk te maaken.

GROEIJENDE DINGEN; *Vegetabilien*; *Vegetabilia*; hier door worden verftaan alle de planten, in't algemeen, en ieder geflagt of zoort in't bezonder; welke van zeer verfchillende gedaante en hoedanigheid zijn, en die gezaamentlijk op de geheele aardkloot, een zeer groot geral uitmaaken: Dog in de Geneeskunde word door't woord *vegetabilien* niet alleen verftaan de planten in het geheel, maar ook derzelver deelen, of alles wat daar van af koomt, en onder dezelve kan getelt worden, als *wortelen*, *houten*, *basten*, *bladen*, *bloemen*, *vrugten*, *zaaden*, *zappen*, *gommen*, *harfen*, *balfems*, enz. Zie RIJK DER PLANTEN.

GROEIJING; in het algemeen word hier door verftaan, het vermoogen of de werking, waar door een lighaam, in alle zijne deelen evenreedig toeneemt, en allengskens grooter word, tot zekere grootte toe, die aan het groeijend lighaam van natuur eigen is, en welke werking te wege gebragt word, door middel van voedzel of voedende ftoffe, die de groeijende lighaamen van buiten ontfangen, en zig door de buizen en aderen des lighaams overal verfpreiden, na dat ze in verfchillige vaten toebereid zijn, haare deelen van't eerfte begin der *groeijing* uit het zaad of eij af allengskens ontrollen, en uitbreiden, tot dat ieder deel eindelijk zijne behoorlijke gedaante en fchikking verkreegen heeft, en het lighaam volmaakt geworden is. Deeze *groeijing* is derhalven alleen toepasfelijk aan die lighaamen, welke een leeven hebben, gelijk de dieren en planten; want fchoon veele lighaamen in het mineralien-rijk, gelijk bij voorbeeld de fteenen, volgens zommiger gedagten, dog met weinig grond, ook wel groeijen, zo is haare *groeijing* egter daar in van de voorige onderfcheiden, dat dezelve niet inwendig, door middel van aderen en buizen, enz., bij wijze van uitzetting gefchied, maar door aanzetting en vermeerdering der ftoffen van buiten, waar door die lighaamen allengskens toeneemen en grooter worden.

Dog het woord *Groeijing*, in't latijn *Vegetatio*; heeft hoofdzaakelijk zijne betrekking op de *planten*, die derhalven groeijende lighaamen (*vegetabilia*) genoemt worden.

Het is niet te verwonderen dat de Wijsgeeren aan de planten een leeven toefchrijven, want dit leeven blijkt zeer klaar uit de aart en hoedanigheden, die ze bezitten, te weeten, 1. uit haare *geboorte* of *oorfprong* uit't zaad; 2. haare *voeding*; 3. *beweeging der zappen*; 4. *tweërlei kunne*; 5. *ziekte*; 6. *toe-* en *afneeming*; en eindelijk 7. haare *verfterving* of *dood*; welke dingen duidelijk in de planten befpeurt worden, en die niet anders dan eigenfchappen van een leeven zijn; waar bij men nog voegen kan haar *ontleeding*, en *t'zamenftel*, 't welke uit een menigte van *buisjes*, *aderen*, *zenuwen*, *kliren*, *huid*, enz. beftaat, die niet anders dan aan de fchepzelen, welke een leeven hebben, eigen zijn: Dog dit leeven is van dat der dieren onderfcheiden daar in, dat deeze leeven, groeijen, gevoelen, en het vermoogen hebben, van zig zelfs te kunnen beweegen en verplaatzen, dat daar in tegendeel de planten alleenlijk leeven en groeijen, zonder een gevoel te hebben, en zig zelfs te kunnen verplaatzen.

Het fchijnt wel, als of zommige planten weezentlijk niet zonder gevoel zijn, gelijk bij voorbeeld *'t kruidje roer mij niet* (*herba viva vel fentiva*), welkers bladen zagtjes aangeroert wordende, zaamenkrimpen, en zig na beneeden trekken; of als men de rijpe zaad-huizen van het *fpring-kruid* (*noli me tangere*) aanraakt, fpringen dezelve op, en het zaad vliegt er als met geweld uit; gelijk ook het rijpe zaad doet uit de *wilde comcommers*; dog dit koomt niet voort door een weezentlijke gevoeligheid, maar in het eerfte geval, bij het *kruidje roer mij niet*, buiten twijffel door de aandoening van een kouder lucht, bij de aanraaking, waar door de fijne vezeltjes en zappen zeer waarfchijnelijk gealtereert worden, en te rug wijken; gelijk't bekent is, dat de zappen in koele tijden eenigzins te rugwaarts gaan, waar door dan de pijpjes en vezeltjes, die voorheen door de rijzing der zappen, veroorzaakt door de warmte, uitgefpannen waaren, moeten inkrimpen, en dus de bladen een andere gedaante aanneemen; gelijk men dit ook ziet gebeuren aan veele andere planten tegen den avond, als de zon weg gaat, of ook over dag bij koele lucht of regen, als bij voorbeeld aan de *klaver*, *hedijfarum*, en aan meest alle driebladige en zommige geveerde planten; maar dat dit inkrimpen bij het *kruitje roer mij niet* fchielijker gefchied, als aan de gemelde klaver-planten, enz., en op de minfte aandoening van koelte, daar van zal buiten twijffel de reden zijn, om dat deszelfs zappen fijnder zijn, en door de warmte meer verdunt worden, als in andere planten; gelijk het ook bekent is, dat dit gewas een hooge graad van warmte tot de *groeijing* noodig heeft: Dat het alleen de aandoening van koelte, en geen weezentlijk gevoel is, dat de bladen deezer plant doet inkrimpen, blijkt ook klaar daar uit, dat de bladen inkrimpen zonder aanraaking, zo dra men het glas van de broei-bak, daar de plant in gekoeftert word, wijd opent of afneemt; maar de bak word zo ras niet weder gefloo-

ten, of de bladen ontfluiten en verheffen zig weder, door de meerdere warmte, die ze als dan op het nieuw verkrijgen.

Betreffende het opfpringen der vrugten of zaad-huizen bij het aanraaken van de twee overige gemelde planten, daar van is buiten twijffel de oorzaak een elaftijke of veerkragtige uitfpanning, van zommige vezelen of deelen der vrugt, die ze met de rijpwording verkrijgen, waar door ze bij het aanraaken, even als een overgehaalde fnaphaan, wegens de gefpannen veer, los fpringende, die kragt en fnelle beweeging vertoonen, die men daar aan, gelijk gezegt is, gewaar word. Een ander gevoel dan op de gemelde wijze, of zo als de dieren hebben, kan men aan de planten bezwaarlijk toeftaan, fchoon zommige oude *philofophen* haar zulks hebben willen toeëigenen, hoewel te onregte.

Dewijl nu de planten ook geen vermoogen hebben, om zig te verplaatzen, en dus haar voedzel niet kunnen gaan zoeken, gelijk de dieren, zo word dit gebrek vergoed door middel van haare wortelen, die zig geduurig verder uitfpreidende, door haare porien, als met zo veele monden, 't voedzel of voedend zap inzuigen, dat de aarde haar verfchaft, en ze moeten zig derhalven ook vergenoegen met dat voedzel, dat haar de aarde, na maate dat ze min of meer vrugtbaar en voedzaam is, kan verfchaffen, waar van het ook is, dat de planten in de eene zoort van de aarde beter, en voorfpoediger groeijen, dan in een ander.

Wanneer men nu de *groeijing der planten*, zo veel het doenlijk is, nagaat, zo bevind men, dat dezelve gefchied, te rekenen van 't begin af uit het zaad, dat men als het eij bij de dieren (zie EIJ,) aanmerken kan, op de volgende wijze: Het zaad in de aarde gelegt zijnde, dat men gewoonlijk *zaaijen* noemt, drinkt het vogt der aarde door de porien van deszelfs bast, waar door de fijne geestige beginzelen, waar mede de zaad lobben min of meer, volgens de zoort van de plant of 't zaad, voorzien zijn, en die tot hier toe als onwerkzaam gelegen hadden, in een beweeging of gisting gebragt worden, welke de lobben doet opzwellen, en waar door 't voedende vogt de eerfte bereiding verkrijgt: Dit toebereide vogt, word vervolgens door de navel ftreng voortgeftuift tot het wortel-knopje, dat zig daar op allengskens verlengt na beneeden in de aarde, en eenige lengte verkreegen hebbende, van daar voedzel indrinkt, en na dat deeze tedere wortel een genoegzaame fterkte verkreegen heeft, en zig uitzet, moet ze de lobben noodzaakelijk opwaarts voeren, en ze voorziet nu het *pluimtje* of de kleine *plant*, die tusfchen de lobben opgeflooten legt, van voedzel, dat door haare buisjes opwaarts klimt, welk *pluimtje* daar door zwellende en zig uitzettende, de lobben opent, welke met de *pluim* boven de aarde opgeheeven worden, alwaar deeze lobben door het vogt dat nu in de zaad-wortel opklimt, zig uitbreiden, breeder, dunder, en tot groene bladen worden (uitgenomen in de zaaden van het geflacht der erwten en boonen), welke eerfte bladen, die gewoonlijk *zaad bladen* genoemt worden en meesttijds van een andere gedaante zijn als de volgende, van zulke aangelegenheid zijn, voor de nog tedere pluim of jonge plant, dat ze bederft of niet groeijen wil, als ze afgeplukt worden, en welke waarfchijnelijk den zelfden dienst doen aan de pluim, als de bladen aan de plant, te weeten, dat ze het vogt binnen het bereik van haare aantrekking brengen, en de *pluim* daar door verder doen groeijen; want men ziet, dat wanneer de *pluim* zo verre in haaren groei gevordert is, dat ze takken en uitgebreide bladen verkreegen heeft, om voedzel op te trekken, deeze zaad-bladen dan van geen gebruik meer zijn, en vergaan.

Op deeze wijze word dus het *pluimtje* of jonge plantje met deszelfs deelen, dat reeds voorheen door de voortteeling, in een zeer kleine gedaante gevormt en in het zaad opgeflooten, en als in een gerolt, of liever digt in en op malkander gepakt was, nu door de *groeijing* ontzwagtelt en allengskens uit elkander getrekt, dewijl zijne deelen van een rekbaar zaamenftel zijn; ondertusfchen word het opklimmende zap, na alle waarfchijnlijkheid in de verfchillige buizen, vaten, klieren, enz., waar mede de planten in meenigte voorzien zijn, op verfchillige wijze toebereid en gefcheiden, tot dienst van ieder deel der plant in het bezonder; waarfemende inmiddels de afgefcheidene onnutte deelen des voedzels door de porien der plant, inzonderheid door die der bladen, uit: Alle het welke gefchied op diergelijke wijze, als het voedzel der dieren in verfchillige deelen of vaten van hun lighaam verfcheidentlijk toebereid, gefcheiden, en het onnutte door de zweetgaten, enz. afgevoert word; en hier door gefchied 't dan, dat de jonge plant langzaamerhand in hoogte en dikte, in alle haar deelen uitgetrekt word, tot zodanige grootte, gedaante, weezen en ouderdom, als door de natuur in ieder zoort bepaalt is, en dit word aldus het *groeijend leeven* of *groeijing* der planten genoemt: De jonge plant ondertusfchen zekere ouderdom verkreegen hebbende, en, om zo te fpeeeken, huwbaar geworden zijnde, begint ze zig tot vrugtvoortbrenging te fchikken, om haars gelijken voort te teelen, de eene zoort wat vroeger, de ander wat laater, en ook de eene in meerder hoeveelheid als de andere; vervolgens dit verrigt en haare voornaamfte groeij tijd volbragt hebbende, begint ze allengskens in kragten af te neemen en in groeij te verminderen, tot dat ze eindelijk koomt te verfterven, en daar door plaats te maaken voor haare geflachts nakomelingen.

Het zoude te wijdloopig in dit werk zijn, om te willen aanhaalen, op wat wijze de voornaamfte deelen der planten; als *wortel*, *fteng*, *knoppen*, *takken*, *bladen*, *bloemen*, *vrugten*, en het *zaad*, enz. te zaamengeteelt zijn, en wat dienst ieder deel in 't bezonder in het werk der *groeijing* verrigt, gelijk het door geleerde natuur-onderzoekers onderzogt en nagefpeurt is: wij zullen ons vergenoegen, om ten opzigte van de *groeijing*, hier nog de volgende zaaken aan te merken; als

Voor eerst, dat 't niet alleen genoeg is, dat de planten het noodige voedzel uit de aarde ontfangen, dezelve hebben daar en boven, ook eene bekwaame evenredige warmte noodig; want zonder die kan geen *groeijing* gefchieden, gelijk zulks klaarlijk blijkt door de ondervinding in de broeikonst: Het is de warmte, waar door de voedende deelen, of groei beginzelen worden geroert, bereid, verdunt en in beweeging gebragt, om door de porien der wortelen ingegaan zijnde, vervolgens door de pijpies en buisjes der plant, te kunnen opklimmen tot de hoogfte deelen der plant: Het is de warmte, door welke de aarde even als bezielt en verleevendigt word, en zonder welke dezelve niets voortbrengen kan, maar als een dood lighaam aan te merken is. Het is de warmte, waar door zo wel de planten als dieren, niet alleen gekoestert, verkwikt en in leeven onderhouden worden, maar waar aan ze ook 't werk hunner voortteeling, en vermenigvuldiging grotelijks verfchuldigt zijn; zo dat de warmte van een groot belang

belang bij de *groeijing* is, en onvermijdelijk daar toe vereischt word: Dog noe noodig ook de warmte bij de *groeijing* is, zo is het egter geenzins een onverschillige warmte die de planten dient, maar dezelve vereischt zekere trappen der warmte, de eene minder de andere meer, niet alleen volgens de natuur en eigenschap van jeder geslacht of zoort, maar ook volgens de jaars-saizoenen, en 't climaat, waar in ze natuurlijk te huis booren: Een al te sterke warmte, inzonderheid in de getemperde luchtstreeken, doet de planten te sterk en onvolmaakt groeijen, of verslenzen, of ook geheel versterven, om dat de voedende zappen in de buisjes der planten, daar door te sterk verdunt, en in te veel beweeging gebragt worden, waar door ze te schielijk uitwaasemen, zonder tot aangroei der plant genoegzaam te kunnen toebereid, en gestremt of gevormt worden; of de jonge tedere vezeltjes en buisjes der planten, worden door de overmaatige warmte, dat is hitte, te schielijk verhard, waar door de planten verwelken, en, zo de hitte lang aanhoud, verdorren; gelijk men dit in heete en dorre zomers veeltijds ziet gebeuren.

Maar zo nadeelig als een al te groote trap van warmte voor de planten is, even hinderlijk is voor haar een al te slappe warmte; want hier door groeijen de gewassen doorgaans onvolmaakt, vermits dezelve niet kragtig genoeg is, om de voedende zappen genoegzaam te roeren, te beweegen, en in de planten om hoog te doen klimmen; dog wel hoofdzaakelijk, om dezelve op een natuurlijke scheijkundige wijze te bereiden, te scheiden, en volmaakt te doen worden: Wij hebben hier van ondervinding in koude zomers; want dan ziet men, dat de vrugten van allerlei zoort doorgaans slegter zijn, dan in warme zomers; de veld-vrugten zijn kleinder, ligter en onkragtiger, de oost-vrugten van allerlei zoort, zijn onsmaakelijker, en doorgaans niet groot: en let men op de oost-vrugten, zo zal men bevinden, dat die op laage boomen, als naantjes en halfstamde groeijen, als dan grooter, schoonder en smaakelijker zijn, dan van hooge boomen; zeer denkelijk, om dat de warmte niet kragtig genoeg is, om de voedende zappen tot in de toppen der hooge boomen te helpen opvoeren, gelijk het zeer waarschijnelijk is, dat de warmte zeer veel medewerkt tot opvoering der zappen in de planten, dog niet als werktuiglijk, maar als toebereidende.

Men heeft ook waargenomen, dat de warmte, benevens bekwaam vogt, van het eene jaar, inzonderheid die van de nazomer en herfst, veel invloed heeft op de groeij en vrugtbaarheid der gewassen van het volgende jaar; invoegen, dat wanneer men een schoon zon-rijk najaar heeft, men wel staat mag maaken, op een vrugtbaare oogst van allerlei boom- en andere vrugten in het volgende jaar.

Dat de warmte veele verandering voortbrengt, zo wel tot verbetering als vermindering, toonen ons ook de verschillige *climaaten* of lucht-streeken genoegzaam aan; want de ondervinding leert immers, dat de gewassen, die de verschillige *climaaten* gemeen hebben, beter voortkoomen en volmaakter worden, zo in kragt, als smaak en geurigheid, in de zuidelijker, dan in de noorder lucht-streeken; dit is zo overtuigelijk waar, dat als men daar aan twijffelde, men maar de Fransche vrugten, als *peeren*, *appels*, *druiven*, *pruimen*, enz., die bij ons ook wel groeijen, tegen de Fransche, te weeten die in Frankrijk of ook in andere zoortgelijke warme, of warmer land-streeken gegroeit zijn, heeft te proeven en tegen elkander te vergelijken; hoewel een goede standplaats en *expositie* der gewassen, waar door de warmte vermeerdert en bij elkander bewaart word, in de kouder lucht-streeken zeer veel toebrengen kan, tot volmaaking of verbetering van de groeij, en goede vrugt-voortbrenging der gewassen; dit leert ons mede de ondervinding, want hier door is het, dat veelerlei vrugten die anders bij ons, nooit volmaakt rijp en smaakelijk zouden worden, evenwel tot die volmaaktheid koomen, dat ze zeer aangenaam en geurig zijn, en om deeze reden is het dat men zig van muuren en stekkagien ten dien einde bedient, als waar op de straalen der zon reflecteerende, de warmte in haar omtrek verdubbeld word. Ook leert de ondervinding, dat de gewassen, inzonderheid de tedere en die veel warmte begeeren, veel beter groeijen in de tuinen en velden, die rondsom omheint of met hooge boomgewassen omplant zijn; en dit om geen andere rede, dan om dat die plaatzen door de omheining warmer zijn, vermits de warmte, veroorzaakt door de zon, tusschen de heiningen bewaart blijft, en niet door de lucht en winden verstroôit word; om niet te spreeken van een drooge en warme grond, die mede veel toebrengt tot bevordering van groeij, en volmaaktheid der gewassen.

Dog schoon de gewassen in het algemeen, de warmte tot haar voorspoedige *groeijing* noodig hebben, zo moet men evenwel aanmerken, dat dezelve dit niet tegenstaande, ook een zekere trap van koude of koelte, op zekere tijden even zo noodig hebben als de warmte, zonder welke ze even onvolmaakt zouden groeijen: Een beurtelingsche verwisseling van dag-warmte en nagt-koelte, doet haar die schoone gedaante en vrugtbaarheit verkrijgen en onderhouden, die wij aan welgroeijende planten gewaar worden; was 't altoos even heet of koud, daar zoude geene plant, even zo weinig als eenig dier, kunnen wel tieren, nog 't leeven behouden, en haar geslacht kunnen vereeuwigen.

Het geen de koelte in 't stuk van de groeijing verrigt, bestaat zeer waarschijnelijk hier in; 1. dat daar door de voedende zappen, die door de dag-warmte in de planten gebragt zijn, in de koele nagtstonden verder gepreparéert en gelijk als gestremt worden, tot een zodanige stoffe die gelijkmaatig is aan die der planten, en waar door dezelve in alle haare deelen aangroeijen en grooter, of in hunne staat onderhouden worden; 2. schijnt de beurtelingze verandering van warmte in koelte, en omgekeert, ook te dienen tot een zekere in- en uitademing der planten, waar door dezelve over dag uitwaasemen, en zulks wel hoofdzaakelijk door de bladen, maar daar in tegen in de koele nagt-stonden, veele fijne geestige deelen der lucht indrinken, tot haar noodzaakelijk bestaan en groeijend leeven; en 3. mag men ook zeggen, dat de koele nagtstonden aan de planten eenigermaaten dezelfde dienst doen als aan de dieren, naamelijk, dat ze dienen tot haare ruste of verkwikking en herstelling van de door de dagverrigtingen, om zo te spreeken, vermoeide leden of deelen der planten, waar door ze, even als menschen en dieren, een nieuwe kragt verkrijgen, om den volgenden dag haare leeden wederom op 't nieuw vaardiglijk te kunnen gebruiken, of haare werkingen verrigten: hoe het zijn mag, de ondervinding leert, dat de planten bij koele zomer-nagten meer gevoed worden en beter tieren, dan wanneer dezelve geduurig heet en broeijende zijn: Was het ook niet, dat de gewassen in de heete landstreeken, van Italien, Spanjen, Barbarijen enz., ja zelfs in Oost-Indien, door de koele nagten verkwikt wierden,

zij zouden de hitte niet kunnen tegenſtaan, ſchoon de planten der heete gewesten, van natuur meer warmte begeeren en gewend zijn, dan die in de getemperde lucht ſtreeken groeijen.

Op bijna dezelfde of diergelijke wijze, kan men oordeelen, van de beurtelingſche verwisſeling van de zomer in de winter; waar door de grond zo wel als de langleevende planten, volgens haare bezondere natuur en hoedanigheid, zeer waarſchijnelijk een nieuwen voorraad uit de lucht ontvangen, van veelerlei geestige en vrugtbaare deelen, tot bereiding en toeſtel van nieuwe voortbrengingen in de volgende groeijtijd, als maar de lucht in de koude lucht-ſtreeken niet al te koud of vorſtig is, waar door de buizen en vaten der planten, beleedigt en gebrooken worden.

Het is een verſchil onder de Natuurkundigen, op wat wijze het voedend zap in de plant komt; of ze zulks inzuigen, dan of 't zelve door eenig ander vermoogen daar ingebragt word. Zommige, inzonderheid die het oude ſpoor volgen, willen, dat de zappen door de zwaarte van de dampkring in de wortelen gelijk als geperst, en verder om hoog in de overige deelen der plant gedreeven worden, op diergelijke wijze als de zwaarte der lucht de kwik in de Barometer om hoog doet rijzen: Andere ſchrijven zulks toe aan de evenwigtigheid der vogten: Wederom andere aan de centraale beweeging der aarde om haare asſe; en nog andere aan een onderaardsch vuur, en de warmte der zon met elkanderen te gelijk werkende.

Dog de meeste hedendaagze Natuurkenners zijn van een geheel ander gevoelen, naamelijk dat de fijne buisjes en vaatjes der wortelen, en van de overige deelen der plant van een zodanig werktuiglijk zamenſtel zijn, dat ze 't vermoogen van inzuiging, aan- en optrekking der zappen hebben, op dezelfde wijze als het water intrekt in een ſponſie, ſtrook laaken, of kleij-aarde, enz.; en dat die buisjes en vaatjes bijna diergelijk ampt waarneemen als de bezondere aderen en buizen, in het lighaam der dieren. De Heer HALES heeft hier over nauwkeurige proeven in 't werk geſtelt, waar door de aantrekking der zappen in de planten ten eenemaalen ſchijnt bevestigt, en die men in zijn fraai werk, de *Groeijende Weegkunde* genoemt, kan nazien: Wij zullen hier maar een eenvoudige proef bijbrengen, welk ons van de gemelde aantrekking kan overtuigen: Men neeme maar een takje van eenige plant, bij voorbeeld van kruiſemunt, dat iets verwelkt is, zet het met het afgeſneeden einde in verſch water, zo zal men zien, dat het takje weder fleurig word, ja zelfs zal 't in het water wortels ſpruiten en groeijen, als men het eenige tijd daar in laat blijven: Dus is 't zeker, dat het takje door het water dat in deszelfs buisjes koomt, weder fleurig word en groeit; maar kan dit wel anders geſchieden, dan door aantrekking en inzuiging? Een andere eenvoudige proef is deeze; vult een ijzere pot vol met drooge erwten, en giet er water over, legt er dan een dekzel op; als gij vervolgens dit dekzel bezwaart met eenige 100 ponden, zo zal dezelve evenwel door de uitdijing der erwten, min of meer om hoog rijzen; en zulks geſchied zo wel bij koude als warmte; kan zulks wederom wel anders geſchieden dan door inzuiging en aantrekking? En uit deeze proef blijkt, dat de aantrekkings-kragt zeer groot is.

Het ſchijnt evenwel, dat de warmte veel medewerkt bij de *groeijing* tot de aan- en optrekking der zappen; gelijk zulks de verſchillende jaars-ſaizoenen genoegzaam aantoonen; dog 't voornaamſte, dat de warmte tot *groeijing* toebrengt, ſchijnt te beſtaan in de verdunning toebereiding der zappen, en om het aantrekkend v moogen op te wakkeren, en aan de gang te helpen.

Daar en boven brengen de bladen zeer veel toe de *groeijing*, inzonderheid tot de optrekking der za pen; want men moet niet denken, dat de bladen d planten alleen tot cieraad verſtrekken; ze zijn haar noodzaakelijk, dat men ze daar niet van berooven kan zo der eene kwijning, zo niet geheele verſterving der pla ten te veroorzaaken: Het zijn deelen, die door h maakzel en dienst, veel overeenkomst hebben met de huid der dieren; want gelijk deeze een weefzel is van uiterſte einden der zenuwen, flag-aderen, aderen en pe zen, bezaait met klieren en met een oneindig getal va uitwerpende vaatjes tot bereiding der zappen, en ui waasſeming der onnutte ſtoffen; zo zijn de bladen d planten insgelijks een weefzel van vezels, lucht-pijpen kliertjes, blaasjes en ander vaten, die er in zaamen koomen; waar door de zappen verder bereid en vervo gens na de hooger en edeler deelen, als bloem, e zaad gevoert worden, alwaar ze nog verder fijne toebe reiding ondergaan, het onnutſte ondertusſchen door d porien der bladen uitwaasſemende; daar en boven ver ſtrekken de bladen als tot zo veele werktuigen, waar doo de zappen tot in elkanders bereik van aantrekkings kragt, aan- en opgetrokken worden, welke optrekkin geholpen word door de uitwaasſeming der bladen; want terwijl daar door de zappen verminderen, word aan de zap-vaatjes, die van binnen met veele klap-vliezen voor zien zijn, gelegentheid gegeeven om hun vermoogen te oeffenen, van geduurig nieuwe zappen aan te trekken en op te voeren, om de plaats van de uitwaasſemende te vervullen.

De bladen doen, volgens den Heer HALES, aan de planten door haare uit- en inademing, eenigzins den dienst tot onderhoud van het groeijend leeven; gelijk de long der dieren tot 't onderhoud van het dierlijk leeven. Zie hier over verder op 't artijkel FOLIUM.

Het ſchijnt ook dat de fijnheid der zap aanvoerende hair-pijpjes, mede veel tot de aantrekking en opvoering des zaps in de planten toebrengt; dewijl men onder vind, dat fijne glaſen haair-pijpjes, in water, of eenig ander dun vogt geſtooken wordende, dat vogt er terſtond tot eenige hoogte in opklimt, en zulks zo veel te hooger, hoe het hair-pijpje fijnder is; waar over men kan nazien DESAGULIERS *Natuurkunde uit ondervindingen opgemaakt, ned. druk van* 1746. *in* 4*to. II. Deel p.* 180.

Of de zappen in de planten omloopen, gelijk 't bloed in de lighaamen der dieren, dan of ze alleen maar opwaarts klimmen, in alle de deelen der plant, zijn het de Natuurkundigen ook niet eens: De Ouden waaren van 't laatſte gevoelen; maar naderhand hebben MULPIGHI, GREW en andere het eerſte gevoelen, naamelijk den omloop des zaps, op de baan gebragt, 't welke zedert van de meeste Natuurkenners aangenoomen geweest is, en men heeft zulks door veele proeven zoeken te ſtaven, die wij hier om de kortheid niet kunnen aanhaalen. Maar naderhand heeft de Heer HALES het oude gevoelen in zijne *Groeijende Weegkunde* weder ten deele op 't nieuw voorgeſtelt, 't welk hij door veele proeven, die niet minder ſchrander en betoogend zijn, als die welke men voor de omloop des zaps te berde gebragt heeft, tragt te betoogen, namelijk dat de zappen alleen maar opwaarts rijzen, en na hunne dienst gedaan te hebben 't overvloedige en onnutte uitwaasſemt; dog in diervo

gen

gen, dat de zappen in de verſchillige vaten teffens een zijdelingze beweeging en gemeenſchap met elkander hebben, ook op koele tijden, inzonderheid in de koele nagt-ſtonden, eenigzins te rug keeren, door dien de zap-vaatjes het vermoogen hebben, zo wel op- als nederwaarts te trekken.

Deeze ſtelling van de opklimming der zappen, is van meer andere ſchrandere Natuur-beſchouwers, na HALES, onderzogt, en word van de meeste hedendaagſche als de waarſchijnelijkſte wijze, waar van zig de natuur, tot opvoering der zappen in de planten bedient, aangenomen; men kan ook niet wel nagaan, hoedanig de zappen anders in de planten, 't zij alleen door de zonnewarmte of door eenig ander vermoogen, zouden kunnen worden opgevoert, en zulks dikwils tot een zeer groote hoogte, gelijk men in de hooge boomen kan aanmerken: Het is geheel wat anders, om de vogten in een distilleerketel door de warmte of hitte te doen oprijzen; hier geſchied het alleen door verdunning en vlugwording der vogten, en wel inzonderheid der geesten of vlugſte deelen, welke in een verdunde damp om hoog klimmen; maar in de planten zo wel als in de dieren, word er meer toe vereischt; de zappen kunnen daar in niet enkel door een verdunning, gelijk in een opene ruimte of een distilleerketel, om hoog rijzen, maar zij hebben zeer fijne buisjes, vaatjes en hondert andere werktuigen door te ſtuiven, eer ze op de beſtemde plaats gebragt zijn. Het kan derhalven niet anders zijn, of de planten moeten een inzuigend en optrekkend vermoogen hebben; op gelijke wijze als het water door menſchelijke konst, in nabootzing der natuur, naamelijk door pompen, in de hoogte gebragt word, dog welke hoogte ook maar tot een zekere maat, of het bereik van het optrekkend vermoogen der pomp, door de natuur bepaalt is, gelijk zulks aan de Wiskonſtenaas is bekent.

Hoe het zijn mag, met de opvoering en beweeging der zappen in de planten, men kan alle de werkingen der natuur niet volkoomen nagaan en ontdekken, dewijl dezelve in veele deelen, boven 't bereik van de menſchelijke bevatting en zeer verwonderenswaardig zijn. Men kan hier over verder inzien de zeer ſchrandere opmerkingen en proef-neemingen over deeze ſtoffe, van de meergemelde Heer HALES, en van veele andere, die zig moeite in deezen gegeeven hebben; en de Heer HALES zegt tot beſluit *pag.* 123. „De klaarſte wijze, om de zwaarigheid, of het zap „ omloopt of niet, in der daad overtuigend te be„ ſlisſen, zou door het gezicht zijn, indien men er toe „ konde geraaken; en ik kan niet zien, dat wij reden „ hebben om er aan te wanhoopen, nademaal wij door „ de groote hoeveelheid, die de planten indrinken en „ uitwaasſemen, reden hebben te denken, dat de voor„ gaande beweeging van het zap aanmerkelijk is, in de „ wijdſte zap-vaten in de doorſchijnende ſteelen der bla„ den: En indien onze oogen, geholpen door de ver„ groot-glaſen, tot dit wenſchelijk gezigt kosten koo„ men, twijffele ik niet, of wij zouden het zap, het „ welke voortgaande was geduurende de warmte van den „ dag, in dezelfde vaten te rug zien keeren, als de „ koelte van den avond aankwam, en de dauw begost „ te vallen." Veele ſchrijvers hebben waarneemingen gedaan en verhandelingen gegeeven over de omloop der zappen in de planten, onder anderen MELCH. VERDRIES, SARABAT, D. DODART, DE LA HIRE, enz., die men daar over nazien kan.

Nu is er nog een geſchil van belang onder de Natuur-onderzoekers, te weeten, wat eigentlijk het voedende zap der planten is, of waar uit 't zelve beſtaat? Zommige, zo wel onder de ouden als hedendaagſche, (onder de eerſte inzonderheid THALES, een vermaard *Philoſooph*) hebben gedagt, dat het alleen 't water was, waar door de planten gevoed worden en aangroeijen, om dat men ziet, dat dezelve in een vogtige grond beter groeijen, dan in eene die droog is; ja dat zelfs planten of takken daar van, in enkel water gezet wordende, fleurig voortgroeijen; gelijk veele hedendaagſche Natuur-onderzoekers, als onder anderen VAN HELMONT, HALES, HALLEIJ, BACON, BOYLE, WOODWORD, en meer andere, hier over proeven genoomen hebben; dog uit welke proeven en ondervindingen ander niets blijkt, als dat het water zeer veel toebrengt in het werk der *groeijing*; maar niet dat het alleen het groei-verwekkende beginzel zoude zijn.

Andere hebben gemeent, dat het alleen de aarde of aardſtoffe is, waar door de planten haaren groeij ontfangen, om dat ze meest alle uit de aarde voortkoomen. Wederom andere hebben den groeij der planten, alleen toegeëigent aan een zeker voedend, of zalpeteragtig zout, dat met de aarde vermengt is, met de eene zoort meer, met de ander minder, en waar aan ze de meer of minder vrugtbaarheid des gronds, toegeſchreeven hebben.

Maar als men deeze zaake wel inziet, zo gelooven wij, dat tot de voeding en aangroeij der planten, alle de vier *elementen* of hooftbeginzelen, naamelijk de *aarde*, het *water*, de *lucht*, en het *vuur*, volſtrekt noodig zijn, en dat men dezelve ten dien einde als zaamenwerkende moet aanmerken; dog dat het voornaamelijk de aarde is, waar door de planten gevoed worden; maar niet de grove aardſtoffe, zo als wij dezelve op het oog en gevoel waarneemen, maar een fijne *elementaire* aarde, beſtaande in de allerfijnſte ſlijmige aard-deelen, gelijk de zulke is, welke uit verrotte dieren en planten voortkoomt, en diergelijke, die ook met het allerzuiverſte water, hoewel onzienbaar, vermengt is; het is ook deeze aarde, waar door de dieren ten deele gevoed worden, niet directelijk, gelijk de planten, maar om dat alle derzelver voedzels daar uit zamengeſtelt zijn, en ook na de ontbinding of verrotting weder daar in te rug keeren.

Dat de aarde zeer veele, en waarſchijnelijk het meeste toebrengt tot groei der planten, voor zo verre de lighaamelijkheid of ſtoffe betreft, blijkt onder anderen daar uit, dat men dezelve het voorſpoedigst ziet groeijen, groot en fleurig worden, in zodanige gronden, die lijvig zijn, en veele fijne ſlijmagtige deelen bevatten; daar in tegendeel dezelfde planten in zulke gronden, die weinig lighaam hebben, gelijk bij voorbeeld in dorre zand- en veenagtige gronden, die meest uit zand of een dorre ſtoffe beſtaan, mager en ſlegt gewas maaken, klein blijven, en dikwils na een weinig groeijens geheel vergaan.

Ondertuſſchen kan men niet twijffelen, dat de vrugtbaare aarde met een zeker *ſalpeteragtig zout* voorzien is, 't welk mede tot de *groeijing* toebrengt, dog niet als een enkel voedzel, maar hooftzaakelijk als een middel, om de aarde los en luchtig te maaken, de fijnſte deelen daar van af te ſcheiden, en dezelve dus, met bijkooming van meer andere groeijbeginzelen, als ſwavel- en olie-deelen, enz. tot een bekwaam voedzel te bereiden: Want al was de aarde nog zo goed en bekwaam tot voortbrenging der

gewasſen, daar zal niets in voortkoomen, indien derzelver deelen niet geſcheiden en los gemaakt zijn; en op deeze wijze kunnen ook andere *zouten*, of ſtoffen die *zout* bevatten; bij voorbeeld *asch*, *kalk*, allerlei *mest*, enz., de aarde vrugtbaar maaken, wanneer ze daar mede op een bekwaame wijze vermengt en toebereid worden; gelijk zulks de ondervinding leert; dog alle *vaste zouten*, die ſcherp en onvlug zijn, als *zee-* en *ſteen-zout* en diergelijke, zelfs ook de *ſalpeter*, zijn nadeelig voor de planten, en doen dezelve verſterven, wanneer ze derzelver wortelen koomen te raaken, of in te groote hoeveelheid met de grond vermengt zijn; gelijk dit klaarlijk blijkt, wanneer de landen door het zee-water overſpoelt worden, waar door ze eenige jaaren lang onvrugtbaar worden; echter men bevind teffens, dat ze allengskens haare vrugtbaarheid weder verkrijgen, en in het vervolg zelfs vrugtbaarder zijn, dan ze voorheen waaren; zeer waarſchijnelijk daar door, om dat het vaste zout, dat de aarde verkreegen heeft, allengskens door de geestige deelen der lucht doordrongen, en tot een voedend zout, dat de aarde vrugtbaar maaken kan, toebereid word; hoe het zijn mag, de meeste hedendaagſche natuurkundigen zijn van gedagten, dat het wel hooftzaakelijk de allerfijnſte deeltjes der aarde zijn, waar door de planten gevoed worden, en aangroeijen; men vind dit zeer fraai betoogt in eene *Prijs-Diſſertatie* van den Heer J. A. KULBEL *Diſſertation ſur la queſtion phyſique, propoſé l'an* 1739. *par l'Academie des ſciences a Bourdeaux. Quelle eſt la cauſe de la fertilité des Terres, a Dresde* 1740. *in* 4*to.*

Het geene het *water* bij de *groeijing* verrigt, beſtaat hooftzaakelijk daar in, dat de voedende *aard-*, *zout-*, *olie-* en andere deelen daar door ontbonden, opgenoomen, en door medewerking van de warmte en het inzuigend vermoogen der plant-buisjes in de planten geleid, en daar in opgevoert worden in alle derzelver deelen, welke dienst het water gedaan hebbende, het zelve weder uit de planten door derzelver porien uitwaasſemt; zo dat het *water* kan aangemerkt worden als het *vehiculum* of voertuig, waar door de voedende deelen aan de plant toegevoert worden, die anders als onwerkzaam zouden blijven leggen, zonder ooit in de planten te koomen. Dat het *water* hooftzaakelijk deeze dienst aan de planten doet, blijkt klaarlijk daar uit, dat allerlei gewasſen, ſchoon in een goede vrugtbaare grond gezaait, of geplant, bij gebrek van vogt maar weinig groeijen, en ſlegt gewas maaken, ja veeltijds geheel verſterven; daar ondertuſſchen andere in dezelfde grond, en van dezelfde zoort gezaaide planten, genoegzaam vogt ontvangende, zeer voorſpoedig groeijen: Maar dat de groeij der gewasſen niet van het water alleen afhangt, gelijk zommige voor deezen gewilt hebben, kan men klaarlijk opmaaken uit die ondervinding, dat dezelfde zoort van planten, in verſchillige gronden, de eene vrugtbaar, en de andere onvrugtbaar, gezaait wordende, en even veel vogt ontfangende, die welke in een vrugtbaare grond gezaait zijn, voorſpoedig zullen groeijen, terwijl de in de ſchraale grond gezaaide, ſchraal en mager gewas, en weinig voortgang zullen maaken; het welke niet zijn konde, indien de planten alleen door het water gevoed wierden, en aangroeiden; we hebben hier van voorbeelden genoeg aan veel ſchraale landen, in tegenſtelling van andere, die vrugtbaar zijn; maar zo ras worden de magere landen niet door vermenging met bekwaame meſting, inzonderheid die veele ſlijmagtige aard-deelen bevat, verbeterd, of men ziet dat ze vrugtbaar worden, of ten minſten veel vrugtbaarder, als ze voorheen waaren.

Dat de planten, of takken daar van, in enkel water gezet, groeijen kunnen, gelijk men mede ziet aan de hedendaagſche niet onvermaakelijke manier van *hijacinte-*, *tacette-* en andere bloem-bollen op flesſen met water gevult, te doen bloeijen; moet men toeſchrijven aan de fijne aardagtige deelen, die met het zuiverſte water gemengt zijn, ſchoon men dezelve op het gezigt niet kan ontdekken; maar hoe lange duurt deeze groei? ze is maar voor een korten tijd, en daar bij onvolmaakt, want de plant of tak eenigen tijd, langer of korter, naar dat de zoort der plant is, in het water geſtaan hebbende, vermindert de groei, de plant verliest en bederft ten laatſten; om dat haar, behalven het water, nog andere groei-deelen ontbreeken, die ze tot haar beſtaan noodig hebben; bijna even eens gelijk een dier niet van enkel water alleen, zonder ander voedzel, zoude kunnen beſtaan, ſchoon het zulks benevens het voedzel even nodig heeft. Was het alleen het water dat de planten voedde, dan zouden de gronden alle jaaren even vrugtbaar zijn; de regen valt in het eene jaar zo wel als in het andere, ſchoon in het eene wel wat meer als in het andere, en de regenagtige jaaren zouden dan de vrugtbaarſte weezen; ook zou men als dan geen meſting van nooden hebben.

Het is niet wel te begrijpen, hoe het *water* alleen, de ſtoffe zou kunnen zijn, tot voortkooming niet alleen van planten, maar ook van alle andere natuurlijke weezens, *ſteenen*, *metaalen*, *mineraliën*, enz., waar in het zelve door de natuur zou verandert worden; gelijk PARACELSUS, HELMONT, BACON, BOILE, en andere voor dat gevoelen geweest zijn.

Behalven het *water* en de *aarde*, hebben de planten ook de *lucht* tot haar groei noodig, en zulks een vrije of ruime lucht; gelijk men dit klaarlijk ziet aan de gewasſen, welke de vrije lucht, door opſluiting in digte kamers, oranje-huizen, trek-kaſſen, benoomen word, dat dezelve niet wel, maar teder, ſlenterig en onvolmaakt groeijen, of ziek worden, en eindelijk, als ze lang zonder genoegzaame verſche lucht blijven, geheel verſterven; zelfs ziet men, dat de planten, welke onder andere groote planten, of hooge boomen bedrukt ſtaan, zo dat ze geen genoegzaame vrije lucht van bovenen genieten, onvolmaakt groeijen. Daar en boven leert de ondervinding, dat de planten niet alleen de verſche lucht rondsom haar noodig hebben, maar dat ze ook weezentlijke lucht indrinken, en zulks niet alleen door de wortel, maar ook door haare deelen, die boven de aarde zijn, als botten, knoppen, bast en bladen, en wel inzonderheid door deeze laatſte; en het is buiten twijffel, dat ze met deeze lucht teffens de fijne geestige aard-, water-, zout-, ſwavel- en andere deelen, waar mede de lucht overvloedig vervult is, indrinken, die van zommige de *ſtoffe des leevens*, of de *leevendigmaakende geest* genoemt word; waar door de planten niet alleen grootelijks gevoed of verſterkt worden, maar die ze ook tot haar leeven en aangroei, zo wel als de dieren, volſtrekt noodig hebben.

De ingedronkene lucht ſchijnt ook de *groeijing* te bevorderen door haare veerkragtigheid; dewijl ze, door de warmte verdunt en uitgezet wordende, de buisjes en kliertjes allengskens koomt uit te rekken, en van één te breiden, terwijl de ingedronkene toebereide voedzel-deelen,

zel-deelen zig ondertusschen met het lighaamelijke der plant vereenigen, en tot aangroei dienen.

De Heer HALES wil ook, dat de lucht zelfs tot het lighaam, of de stoffe der planten gebezigt word; want hij heeft door proefneemingen bevonden, dat de planten niet alleen veerkragtige, maar ook vaste lucht bevatten, welke uit de eerste in vaste lucht verandert is, welkers deelen door een zulke sterke aantrekkingskragt aan malkander gehegt zijn, dat de luchtpomp nog eenige andere behandeling van die kragt, in staat zijn, die vaste luchtdeelen uit de planten te haalen; maar dat zulks door kragt van het vuur, of door fermentatie moet geschieden; op welke wijze hij niet alleen uit groeijende, maar ook uit andere vaste lighaamen, weezentlijke blijvende lucht voortgebragt heeft. Hij heeft ook bevonden, dat zommige door *distillatie* of *fermentatie*, niet alleen lucht voortbrengen, maar andere ook lucht indrinken; nog andere dan eens lucht indrinken, dan wederom voortbrengen, en dat de vaste deelen van dieren en planten de meeste lucht gaven, maar onder allerlei lighaamen de steen uit eens menschen blaas gehaalt, de meeste: Daar en boven ontdekte hij, dat de voortgebragte lucht uit allerlei lighaamen meest alle eene vergiftige hoedanigheid hadde; gelijk BOILE mede bevonden heeft, dat lucht, alleen door de luchtpomp uit verscheidene zelfstandigheden gehaalt, zelfs uit brood, vergiftig was.

Zie hier een *tafel*, uit HALES *Groeijende Weegkunde* ontleent, waar uit men met de voortbrenging of indrinking van lucht van verscheidene zelfstandigheden, met een opslag van het oog zien kan, zo als ze van de Heer HALES door proefneemingen bevonden zijn.

Lighaamen die Lucht voortbrengen.	*Lighaamen die Lucht indrinken of verzwelgen.*	*Lighaamen die Lucht voortbrengen en zomtijds verzwelgen.*
Water. LXVI *Ondervinding.*	Leevende Dieren. CVII, CVIII.	Lepel-bladen. LXXXVII.
Aarde. LXVIII.	Vlug Zout van Sal ammoniak. LII.	Appels. *ibid.*
Krijt. LXVIII.	Zuure geesten. LXXV, XC.	Limoen-zap. LXXXIV.
Salpeter. LXXII.	Brandende Zwavel. LXXVII, CIII.	Mallagasche Rozijnen. LXXXVI.
Zout. LXXI.	Een brandende Kaars. CVI.	Ale, een zoort van Engelsch bier. LXXXV.
Vitriool. LXXVII.	Brandend Poeder. L.	Schaape bloed. LXXX.
Zuiker. LXV.	Phosphorus. LIV.	Buskruid. LXXVII.
Vuur- en Donder-steen. LXX.	Vijlzel van IJzer met Geest van Salpeter gemengt. XCIV.	Geest van Terpentijn met Vitriool gemengt. LXXXII.
Antimonie. LXIX.	Dito met Geest van Hertshoorn. XCV.	Azijn op Oester-schelpen gegooten. LXXXIII.
Wijnsteen. LXXIII	Dito met Geest van Sal ammoniak. XCV.	Sal ammoniak met Olie van Vitriool gemengt. LXXXII.
Zout van Wijnsteen. LXXIV.	Dito met Limoen zap. *ibid.*	Vijlzel van Staal met Sterkwater. XCIII.
Hoorns en Beenen. L.	Vijlzel van Koper met Geest van Hertshoorn. XCV.	Vijlzel van Staal met Olie van Vitriool. XCIV
Een Steen uit de Blaas van een Mensch. LXXVII.	Dito met Geest van Sal ammoniak. *ibid.*	Steen-koolen (Newcastelsche) met Sterkwater gemengt. XCVIII.
Barnsteen. LIX.	Geslooten Vuur-steen met Sterkwater gemengt. XCVIII.	*De meeste deezer lighaamen drinken lucht in bij zoute weer.*
Verkens-bloed. LXIX.	Kalk en Wijn-azijn. C.	*Daar zijn ook lighaamen die* HALES *bevonden heeft, geen lucht in te drinken, nog voort te brengen.*
Schaape-bloed. LXXX.	Kalk en Water. *ibid.*	
Hertshoorn. LI.	Kalk en Sal ammoniak. *ibid.*	
Ongel. L.	*De verzwelging der lucht, zo wel als de voortbrenging, is in het eene lighaam meer en schielijker, als in het andere.*	
Oester schelpen. LIII.		
Tabak. LX.		
Weit en Rogge. LXXXVII.		
Rijste-meel. *ibid.*		
Erwten. LVI.		
Mostert-zaad. LVIII.		
Turksche Weit. LVI.		
Versch Eiken-hout. LV.		
Anijs-olie. LXII.		
Boom olie. *ibid.*		
Honing. LXIII.		
Wasch. LXIV.		
Steen koolen. LXVII.		
Vijlzel van Staal met Olie van Vitriool en Water gemengt. XCIV.		
Konings water op gesmolten Olie van Wijnsteen gegooten. XCIX.		
Olie van Vitriool op gesmolten Olie van Wijnsteen gegooten. *ibid.*		

Die

Die begeerig is, nader berigt te hebben van de hoeveelheid der voortgebragte of verzwolge lucht deezer zelfftandigheden, als mede hoedanig de proeven werkftellig gemaakt zijn, die moet het meergemelde boek van de Heer HALES, dat uit het engelsch in het neder-duitsch vertaalt, te *Amſterdam an.* 1734. *in 8vo.* onder de tijtel van *Groeijende Weegkunde* gedrukt is, zelfs inzien; waar in men veele aanmerkelijke dingen over deeze ſtoffe vind.

De Heer HALES beſluit dan uit zijne gemelde ondervindingen, dat *vaste lucht* de vereenigings band is, die de zelfftandigheden aaneenhegt en bijeenhoud; veronderſtellende, dat de natuur hier in werkt door twee vermoogens, naamelijk door het vermoogen van *aantrekking*, en door dat van *wegdrijving* of *wegſtooting*. Dit zijn de eige vertaalde woorden van den ſchrijver: „ Dus alles wel ingezien, (doelende op de genoomene „ proeven,) bevinden wij, dat er veel lucht is in dier„ lijke, groeijende, en mineraale zelfftandigheden, van „ welke alle zij een merkelijk deel maakt. Indien alle „ de deelen der ſtoffe alleenlijk begaaft waaren met een „ ſterk trekkende kragt, zou de gantſche natuur terſtond „ tot eene onwerkzaame aan elkander hangende klomp „ worden; weshalven het voiſtrekt noodig was, om „ deeze groote *maſſa* van trekkende ſtoffe werkzaam en „ leevendig te maaken, dat overal onder dezelve eene „ behoorlijke proportie van ſterk wegſtootende deel„ tjes gemengt waare, die de geheele *maſſa* leeven bij„ zettede, door de onophoudelijke werking tuſſchen „ hen en de trekkende deeltjes. En vermits deeze veer„ agtige deeltjes door de kragt van de ſterk trekkende, „ geduurig in grooten overvloed van een veeragtige, „ tot een vasten ſtaat gebragt worden, was het der„ halven noodzaakelijk, dat deeze deeltjes begaaft waa„ ren, met eene eigenſchap van hunnen veeragtigen „ ſtaat weder aan te neemen, als ze los gemaakt waa„ ren van die *maſſa*, waar in zij vast gemaakt waaren; „ op dat dit ſchoone maakzel der dingen daar door ge„ houden wierde in een geſtaadigen kring van voort„ brenging en ontbinding van dierlijke en groeijende „ lighaamen.

„ De lucht is zeer werktuiglijk in de voortbrenging „ en de groei van dieren en gewaſſen, beide door „ kragt te geeven aan hunne verſcheide zappen, terwijl „ ze in een veeragtigen werkzaamen ſtaat is, en desge„ lijks door een vaste zeer veel toe te brengen tot de „ vereeniging en ſterken zaamenhang van de verſcheide „ zaamenſtellende deelen deezer lighaamen, te weeten „ het *water*, *zout*, de *zwavel* en *aarde*. Deeze band „ van eenigheid, gezaamentlijk met de uitwendige lucht, „ is desgelijks een zeer kragtige werker in de ontbin„ ding en het bederf derzelver lighaamen; want ze „ zijn dezelfde in alle gistende mengzels: De werking „ en weder-werking van de lucht en zwavelagtige deel„ tjes, zijn in veele gistende mengzels zo groot, dat „ ze eene brandende hitte veroorzaaken: En wij zien, „ dat diergelijke werking en weder-werking van dezelf„ de beginzels, in brandſtoffen en de lucht rondom, ge„ meene keuken-vuuren ontſtooken, en in brand ge„ houden worden. Schoon de kragt van de veeragtig„ heid der lucht zo groot is, dat ze een vervaarlijke „ perſſing kan uitſtaan, zonder de veeragtigheid te ver„ liezen, echter hebben wij uit de voorgaande onder„ vindingen, klaarblijkelijke bewijzen, dat haare veer„ agtigheid ligtelijk in groote overvloed vernielt word, „ en dat ze daar door tot eenen vasten ſtaat word ge„ bragt, door middel van de ſterke trekking van zuure „ zwavelagtige deelen, welke of door het vuur, of door „ gisting voortkoomen: En derhalven is de veeragtig„ heid geene weezentlijke onveranderlijke eigenſchap „ van lucht deelen: Wij zien in tegendeel, dat ze lig„ telijk van een veeragtigen tot een vasten ſtaat ge„ bragt worden, door de ſterke trekking der zuure, „ zwavelagtige en zoute deelen, van welke de lucht „ vol is; waar uit men met rede beſluiten kan, dat on„ ze dampkring een baaijert is, beſtaande niet alleen „ uit veeragtige, maar ook uit onveeragtige luchtdee„ len, die er in een groote overvloed in drijven, zo „ wel als zwavelige, zoute, wateragtige en aardagtige „ deelen, welke in geenerhande manieren bekwaam „ zijn, om afgedreeven te kunnen worden in een be„ ſtendiglijk veeragtigen ſtaat, gelijk de deeltjes wel„ ke regte beſtendige lucht uitmaaken.

„ Dewijl men dan zo klaarblijkelijk bevonden heeft, „ dat er veel lucht is in bijna alle natuurlijke lighaa„ men, nademaal wij zien, dat ze een zo werkend en „ zo arbeidzaam beginzel is in alle ſtookkundige (*chij„ miſche*) werkingen; nademaal haare zaamenſtellende „ deelen van een zo duurzaamen aart zijn, dat de al„ lerfelſte werking van vuur of gisting, zulk eene ver„ andering niet kan brengen in haar weefzel, dat zij „ daar door onbekwaam kan gemaakt worden, om, „ het zij door middel van vuur of gisting, haaren voo„ rigen veeragtigen ſtaat weder aan te neemen, ten zij „ in het geval van glasmaaking, wanneer een gedeelte „ *luchts* met het *zout* van *gewaſſen* en *ſalpeter*, in wel„ ke zij ingelijft is, moogelijk met andere ſtookkundi„ ge (*chijmiſche*) beginzels, onder andere vast is. De„ wijl het dan zo met de lucht gelegen is, moogen „ we dan niet met reden deezen nu vasten, nu vlugge „ *proteus* onder de ſtookkundige (*chijmiſche*) beginzels „ aanneemen, en dat als een zeer werkzaam, zo wel „ als zuure zwavel; niet tegenſtaande hij tot nu toe „ door de ſtookers (*chijmisten*) over het hoofd gezien, „ verworpen, en volgens hen, niet tot deeze tijtel ge„ regtigt geweest is.

„ Indien de menſchen, die ongelukkig hunnen tijd „ en middelen verſpillen, met het zoeken naar een „ ingebeeld voortbrengzel, dat alle dingen tot *goud* „ zou maaken, in plaats van dat vrugteloos poogen, „ hunnen arbeid beſteededen in het onderzoek van „ deeze verwaarloosde vlugge HERMES, die zo dikwils „ in hunne geborstene ontfangers ontſnapt is, onder „ de vermomming van eenen fijnen Geest, eene bloo„ te winderige, ontploffende ſtoffe, dan zouden ze, „ in plaats van ijdelheid te bejaagen, hun onderzoek „ beloont gevonden hebben, met zeer aanmerkelijke „ en nutte ontdekkingen.

Dat het vierde *element* of hooftbeginzel, het *vuur*, of liever de daar van voortkoomende warmte, tot de groei der planten mede zeer noodig is, hebben we boven rede aangemerkt, benevens de uitwerking die dezelve in het ſtuk van de *groeijing* verrigt, naamelijk dat de groei-beginzelen daar door geroert, toebereid, in beweeging gebragt, of 't inzuigend vermoogen der planten daar door opgewakkert en aan de gang geholpen word, om de zappen aan en op te trekken, tot voedzel en aangroei der planten: Dog behalven deeze uitwerking der warmte, zo willen zommige, die het vuur voor een hooftſtoffe ſtellen, dat er ook weezentlijke vuur-

deelen

deelen tot 't zaamenſtel der planten gebezigt worden, en dus in dezelve bevat zijn, even zo wel als in alle andere lighaamelijke ſtoffen; dog gelijk dit hooftſtoffelijke vuur nog niet heel zeker beweezen, en van alle natuurkundigen toegeſtemt is; zommigen, inzonderheid de Engelſchen, des vuurs weezentheid ſtellende in een zeer driftige beweeging der inwendige deelen, van een lighaam; zo is er ook nog een ander verſchil onder hen over de warmte in het ſtuk van *groeijing*, naamelijk, of het alleen de warmte is, welke door de zon ontſtaat, daar de planten door gekoestert worden en groeijen, dan of er ook een onderaardsch vuur is, het welke in de voortbrenging zo wel van planten, als van mineralien werkzaam zoude zijn; hebbende zommige, gelijk onder anderen KIRCHER, een *centraal-vuur* geſtelt, het welke in het centrum of midden des aardkloots opgeſlooten zijnde, zijne uitwerking door de warmte naar buitenwaarts tegen de oppervlakte der aarde zoude volbrengen: De voorſtanders van dit vuur willen hun gevoelen onder anderen ſtaaven door de volgende ondervindingen; naamelijk 1. om dat men veeltijds in diepe kelders en onderaardſche holen, min of meerder warmte gevoelt; 2. om dat de berg-lieden zeggen, dat hoe dieper zij naar beneden in de aarde wroeten, of graaven, hoe ze grooter warmte ontmoeten, in diervoegen, dat ze beneden de vijf hondert voeten bijna onverdraaglijk valt; 3. voegen zij er bij, dat zonder dit centraale vuur of onderaardſche warmte, nog metaalen, nog mineralien, in de aarde zouden kunnen voortgebragt, nog dampen en uitwaasſemingen van de aarde in de lucht kunnen opgeheven worden; en eindelijk ten 4. willen ze hun gevoelen bevestigen door de brandende bergen, die in veele gewesten der waereld hun vuur en vlam uit de boezem der aarde braaken.

Dog deeze bewijzen worden van andere niet zonder groote redenen tegengeſprooken, en verworpen; het zou in dit werk te wijdloopig zijn, om daar breedvoerig over te willen redeneeren; wij zullen alleen maar zeggen, 1. dat de warmte die in diepe kelders en onderaardſche holen ontſtaat, kan voortkoomen (dog niet altijd) door een zekere brocijing of zagte fermentatie van allerlei ongelijkſlachtige bij malkander gehoudene deelen, gelijk het aan de Natuurkundigen bekent is, dat ongelijkſlachtige deelen bij malkanderen koomende, warmte of hitte, in een min of meerdere graad, kunnen veroorzaaken: Dus is het 2. ook gelegen met de warmte in de diepe mijnen; want wien is het onbekent, dat er in de mijn-groeven veelerlei onderaardſche ongelijkſlachtige deelen gevonden worden, die een warmte, ja hitte en vuur kunnen veroorzaaken? en wat ten 3. de voortkooming der metaalen en mineralien betreft, hier toe ſchijnt een geheel ander natuurlijk vermoogen, benevens de warmte, die door fermentatie of gisting ontſtaat, werkzaam te zijn, en het is nog niet beweezen, dat een *centraal vuur*, zo er al een zodanig was, dat zeer onwaarſchijnelijk is, in deezen zoude medewerken. De naauwkeurige waarneemingen en ondervindingen leeren ons ook overtuigende, dat de warmte, die door de zon veroorzaakt word, alleen genoegzaam in ſtaat is, om de vogtigheden der aarde in dampen en uitwaasſemingen te verheffen, zo wel tot nutigheid in de groei der planten, daar we nu van ſpreeken, als tot oneindig andere diensten; kan wel iets in deezen tot een kragtiger bewijs verſtrekken, als de jaar-ſaizoenen, in welke niet alleen de warmte verſchillig is, volgens de *climaaten*, maar waar in ook de planten, en zelfs veele dieren, door de aandoening van de verſchillige warmte, verſchillige trappen van groeijing ondergaan; en wat 4. de brandende bergen betreft, niemand is 't bijna onbekent, wat groote verwoestingen dezelve in haar omſtreek, en zelfs op een groote afſtand, veroorzaaken; maar hoe kan daar uit afgeleid worden, dat er een *centraal vuur* in de buik der aarde zoude zijn, want deeze bergen ſpuwen haar vuur en vlam, zeer waarſchijnlijk ook niet anders uit, als door middel van zwavel-, ijzer-, en hondert andere met elkanderen fermenteerende ongelijkſlachtige deelen, die in dezelve opgeſlooten zijn.

Het blijft dan zeker, dat het alleen de warmte der zon is, waar door de planten leeven en groeijen, voor zo verre de warmte daar toe medewerkt.

Nog is er een verſchil tusſchen de Natuur-onderzoekers, aangaande het voedzel der planten, te weeten, of alle de verſchillende zoorten van planten door een zelfde voedzel gevoed worden, dan of ieder zoort zijne bijzondere voedzel-deelen uit de aarde naar zig neemt, en daar en tegen andere deelen te rug laat, die bekwaam zijn, een ander zoort van gewas te voeden; zommigen zijn voor het eerſte, en andere voor het tweede gevoelen: Indien het water, of de fijne aarde alleen het voedzel was, waar door de planten gevoed wierden, dan zoude dit verſchil ras beſlischt zijn; maar dewijl de aarde, om vrugtbaar te weezen, nog met zout-, zwavel- en veelerlei andere deelen vermengt is, die in het water kunnen ontbonden, of daar mede vereenigt worden; ook het zaamenſtel of maakzel van de ééne zoort van planten, anders als het andere is; zo is het waarſchijnelijk, dat alle planten ook niet door eenerlei voedzel-deelen gevoed worden, maar dat ieder zoort ook zijn bijzonder zoort van voedzel-deelen uit de aarde naar zig neemt; dog dat het echter wel weezen kan, dat veelerlei verſchillige zoorten, even als in het rijk der dieren, door eenerlei voedzel deelen kunnen gevoed worden, en groeijen; maar dat wanneer ze het voedzel ontfangen, het welke zij, volgens haare natuur, het liefst begeeren, zij zo veel te beter en fleuriger zullen groeijen: Verſcheiderhande ondervindingen ſchijnen deeze meening te bevestigen; als onder anderen de verſchillige gronden en ſtand plaatzen, die aan deeze en geene zoorten als eigen zijn; en voorts de uitputting der gronden, door een zelfde gewas, zo dat het niet langer daar in wel groeijen wil; daar echter na dezelve andere zoorten van gewaſen zeer wel daar in voortkoomen.

Ondertusſchen is het zeer aanmerkelijk, en grootelijks te verwonderen, dat de planten, het zij dat ze door eenerlei of door verſchillend voedzel gevoed worden, en dikwils digt bij malkander in de zelfde grond groeijende, zo onbegrijpelijk veel van elkander, zo in ſmaak, reuk, kragt, enz. verſchillen; de eene zoort, bij voorbeeld, is van ſmaak bitter, de andere aangenaam; de eene zuur, of wrang, de andere zoet en lieflijk; de eene ſtinkend, de andere welriekend; de eene heeft een heilzaame en geneezende kragt, de andere is een doodelijk venijn, enz.

Dog dit kan nergens anders aan toegeſchreeven worden, dan aan 't verſchillige zamenſtel der inwendige werktuiglijke deelen der planten, volgens de ingeboorene aart of natuur van ieder zoort, waar door de ingedronkene voedende zappen of voedzel-deelen op zeer ver-

ſchillige wijzen worden toebereid, en de planten daar door verſcheiderhande ſmaaken, reuken en kragten verkrijgen; even zo als men in de huishoud ng der dieren dit groote onderſcheid gewaar word: De natuur is zeer wonderbaarlijk en onnaſpeurlijk in haare werkingen, en het gebruik van konst-werktuigen. „ Indien onze „ oogen, (zegt de Heer HALES in zijne *Groeijende* „ *Weegkunde*, *pag.* 302.) kosten geraaken, tot het ge„ zigt van het wonderbaare weefzel der deelen, waar „ van de bijzondere verſcheidentheden der planten af„ hangen, wat een verbaazende en ſchoone vertoo„ ning van onnavolglijk borduurzel zouden we beſchou„ wen! welk eene verſcheidentheid van meesterſtuk„ ken der tuigwerkkunde! welke klaarblijkelijke bewij„ zen van volmaaktheid zouden we niet ontdekken!

Even zo verwonderbaar als de verſchillende groeijwijze en aart der planten is, niet minder is ook de *ſijmpathie* en *antipathie* der planten, die inzonderheid de Ouden aan dezelve toegeſchreeven hebben; naamelijk dat er planten zijn, die elkander beminnen en digt bij of niet ver van malkander ſtaande, zo veel te vrolijker of voorſpoediger groeijen en bloeijen, maar dat er daar in tegen andere zijn, welkers nabuurſchap elkander nadeelig is, en zelfs doet vernielen: Zij, de Ouden, ſtelden dus de *ſijmpathie* of vriendſchap tuſſchen de *roſemarijn* en *ſalie*; tuſſchen de *druive-* en *kerſſe-boom*; tuſſchen de *vijge-boom* en *ruit*; tuſſchen de *lelie* en *rooſeboom*, enz., daar in tegen geloofden zij, dat er *antipathie* of vijandſchap was, tuſſchen de *druive-boom*, *kool*, en *ſcheerling*; tuſſchen *de eicke-boom* en *noote-boom*; tuſſchen *de napellus* en *anthora*, enz.

Dog de hedendaagſche Natuurkundigen, de dingen beter inziende en naukeuriger onderzoekende als de Ouden gedaan hebben, of ook bij gebrek of verzuim van genoegzaame waarneemingen konden inzien; bevatten deeze gewaande *ſijmpathie* en *antipathie*, of vriendſchap en haat tuſſchen de planten, geheel anders, naamelijk in dier voegen, dat wanneer van twee verſchillige zoorten van planten, die naast malkander ſtaan, de eene niet wel, maar de ander ſterk groeijt, zulks uit verſchillige oorzaaken ontſtaan kan, als uit zwakheid of onvermoogen van eene der planten, waar door de ſterkſte weelig groeijen zal, terwijl de andere zober gewas maakt; of ook dat de ſterk groeijende zoort meest al 't voedzel na zig trekt, waar door de andere zekerlijk minder groeijen, en als kwijnen moet; en als het doorgaat, dat de verſchillige zoorten van planten verſchillige voedzeldeelen vereiſchen, zo is het zeker, dat als tweërlei zoorten van planten, die ieder een bezonder voedzel noodig hebben, nabuuren zijn, en het vereischte voedzel in de grond ontmoeten, zij beide wel groeijen zullen, indien geen andere toevallige oorzaaken zulks verhindert; maar de eene of andere zulks niet vindende, zal ze onfeilbaar minder groeijen, of geheel bederven, zonder dat haar nabuur de oorzaak daar van is.

Dat de *effluvia* of fijne uitwaasſemingen der planten, die van haare nabuuren weder ingeademt worden, oorzaak van een *ſijmpathie* of *antipathie* tuſſchen dezelve zoude zijn, gelijk zommige gelooft hebben, is geheel niet waarſchijnlijk, ſchoon er onder de menſchen, en zelfs onder de dieren iets diergelijks plaats ſchijnt te hebben.

Daar zou nog zeer veel over de groeijwijze der planten kunnen gezegt worden; maar wij moeten hier, volgens het beſtek van dit werk, kort zijn, hebbende egter het voornaamſte over de *groeijing* bijgebragt; meer daar over begeerende te leezen, kan men inzien, de werken van GREW, MALPIGHI, HALES, DU HAMEL, de *Nieuwe wijze van Land-bouwen*, en meer andere. Zie ook op de artijkels SAP, VOORTTEELING DER PLANTEN, enz.

GROND; betekent in de tuin- en veld-bouwerij zo veel als de *aarde*, waar in allerlei gewaſſen gebouwt worden; maar die van zeer verſchillige aart en hoedanigheid, en min of meer goed of vrugtbaar zijn kan; zie AARDE.

GROND, *Grondſteun*, zie FUNDAMENTUM.

GRONDELS; is de geſlacht-naam door de Heer LINNÆUS aan een zoort van Visſchen gegeeven, die min of meer naar onze vischjes van dien naam onder het geſlacht der *Cobites* of *Meir-ſlangen* behoorende, gelijken.

Het getal der zoorten van dit geſlacht is zeven; en derzelver kenmerken beſtaan, in den kop twee gaten tuſſchen de oogen te hebben, die digt aan elkander, en het eene voorlijker ſtaan; in dezelve heeft het kieuwenvlies vier ſtraalen; de buikvinnen zijn tot een ovaale vin te zaamengegroeit, en heeft twaalf ſtraalen of beentjes.

I. *Goveken*; in 't latijn *Gobius niger marinus*; (*Gobius pinna dorſi ſecunda radiis quatuordecim*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit is eigentlijk het vischje, 't welk door ARISTOTELES en AELIANUS κάλλιος word genoemt, en bij de latijnſche Schrijvers met de naam van *Gobius* of *Gobio* is te boek geſtelt.

Zie hier de beſchrijving die RAIJ van een zwarte *Zeegrondel* geeft, dat ongetwijfelt het vischje is dat hier bedoelt word, en 't welk hij aan de kust van Cornwall had gekreegen: Het is zegt hij glad en week, egter met kleine ruwe ſchubbetjes gedekt; derzelver geſtalte is lang en ſpilrondagtig; de lengte een half voet; de koleur is bont, of bruin met geelagtig wit gemengelt; de rug-, ſtaart- en aars-vinnen zijn hemelsch-blaauw, met zwart geſtippelt; de kop is vrij groot; zijn kaaken zijn gezwollen, en aan de binnenzijde, door een dubbelde rij tandjes oneffen: Volgens 't opgegeeven kenmerk van dit geſlagt, zijn de buikvinnen te zaamengegroeit; zo dat het vischje in plaats van twee, een enkelde vin in het midden van de borst heeft, door welke het volgens getuigenis van de vischers aan de klippen of rotſen kleeft.

Volgens waarneemingen van RONDELETIUS zijn er verſcheiderlei vischjes, die de naam van *goveken* en ook *klipvisch* draagen; waarvan zommigen den oever der zee nooit verlaaten, anderen bij de klippen gevonden worden, eenige in de monden der rivieren of in zoute meiren, en eindelijk nog anderen in zoet water leeven; volgens zijn zeggen verſchillen zij mede in andere opzichten; zijnde er witte en zwarte, groote, kleine en middelmaatige; de witten worden voor de besten gehouden. Volgens de Heer LINNÆUS word het *goveken* mede in Aſie gevonden: De Heer OSBECK heeft het zelve in China ontmoet, en de naam van *Apocrijptes van Canton* gegeeven.

II. *Meune*, door HASSELQUIST *Itin. p.* 326. *Gobius Paganellus* genoemt; (*Gobius pinna caudæ dorſalique ſecunda baſi purpuraſcente, priori lineâ lutea terminali*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit is die visch, welk te Venetien de naam van *Paganello* draagt; komende volgens GRONOVIUS menigvuldig aan de ſtranden, en bij onze visſchers onder de naam van *Meune* bekent.

De

De Heer KLEIN beſchrijft deeze visch als volgt; het geheele vischje is 3 duim en twee lijnen lang; deszelfs lijf is ſpilrond, langwerpig, hooger dan breed, klein en geſchubd; den kop die zo breed als 't lijf in het midden is, is niet gewapent, en van den rug ſteil na den bek alloopende, die aan 't eind van den kop zit, en van een middelmaatige groote is; in beide de kaaken zijn de tanden tamelijk groot en ſcherp; de bek geſlooten hebbende, zijn de kaaken egaal, dog die openhoudende, is de onderſte langer; de oogen zijn overlangs ovaal; de rug die twee vinnen heeft ſmal en ſcherp; de zijden zonder zigtbaare zijdſtreep, zijn uitpuilende; de ſchubben die overlangze ſtreepen maaken, zijn klein; het kieuwen-vlies heeft vijf beentjes onder de dekzels verſchoolen; de koleur is witagtig, met zilveragtige dwarsſtreepen, die ijzergrauw gerand zijn. Deeze visch, ſchoon weinig in achting, word nogthans door de gemeene man gegeeten.

III. *Chineeſche Grondel*; in 't latijn *Gobius eleotris*; (*Trachinus capite inermi nudo, pinnis pectoralibus coadunatis*, LINN. *Amoen. Acad. I. p.* 311.) Dit vischje, het welk in China t' huis hoort, heeft een effene kop; den bek met kleine tanden voorzien; het kieuwen-vlies heeft drie ſtraalen; het lijf is met breede, ſtompe, effene ſchubben bezet; dog tuſſchen de rugvin en den kop zijn er geene; boven de kieuwen-dekzels heeft het op de rug een violet-koleurige vlak; de navel beſtaat uit een zagt ſpits knobbeltje, waar in twee gatjes, 't een voor, 't ander agter, onderſcheidelijk zijn; de oogen zitten zeer nabij elkanderen.

IV. *Nijl-Grondeltje*, 't welk ARTEDIUS *Gobius aphija & marſio dictus* en WILLUGHBEIJ *Aphua cobites* noemt; (*Gobius faſcius etiam pinnarum fuſcis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) De lengte van dit *grondeltje* is gemeenlijk twee duim; ſchoon de Heer HASSELQUIST zegt, er van drie ſpan gezien te hebben; het lijf is langwerpig, en hooger dan breed van kop en lijf, de oog-appels zijn blauw, rondsom met geele kringen, en een dwarzen groef agter de oogen; in het kieuwen-vlies, zijn vijf beentjes; de zijdſtreep is nauwelijks zigtbaar; de navel in 't midden van den buik geplaatst, tamelijk wijd; de buikvinnen die zaamengegroeijt zijn, vertoonen zig als een geutje; de ſtaart is wiggeformig, met een ſpitze punt; de koleur van het vischje is olijf en witagtig bont over het geheele lijf, en de vinnen zijn hier en daar met zwart gevlekt; boven de navel is de buik wit; de keel geelagtig, en het heeft een hoogroode vlak op de ſtaartvin.

V. *Jozo*, door WILLUGHBEIJ *Gobius tertius*, *Jozo Romæ Salviani*, *forte gobius albus Rondeletii* genoemt; (*Gobius radiis dorſalibus eminentibus, ſetaceis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze komt in veele opzigten met de *Meune* overeen, behalven dat hij kleinder is, ook is de koleur bleeker en na 't zee-groen trekkende, en de ſchubben zijn grooter en ruwer

VI. *Kambek*; in het latijn *Gobius Pectiniroſtris*; (*Gobius dentibus maxillæ inferioris horiſontalibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die de naam van *Kambek* draagt, om dat de tanden aan de onderkaak zig kams-wijze vertoonen; heeft een week lighaam, met nauwlijks zigtbaare ſchubben, en bijna naakt; het kieuwen-vlies heeft drie ſtraalen; de bovenkaak, is door zeer kleine kafagtige tandjes oneffen, en de onderkaak aan den buitenrand met borſtelige tandjes gehaird; de ſtaartvin loopt ſpits uit; de oogen ſtaan boven op den kop, digt aan elkander; zijn woonplaats is China.

VII. *Aal-Grondel*; in 't latijn *Gobius auguillaris*; (*Gobius pinna dorſali una*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit vischje, 't welk mede in China te huis hoort, heeft de gedaante van een aal, is glad en glibberig, en zodanig doorſchijnende van huid, dat er de aders door heen blinken; de rug en aars-vin loopen tot in de ſtaart uit, en zijn zo wel als alle de andere vinnen rood van koleur.

GROND-ROERING; hier door word die behandeling verſtaan, waar door de gronden, welke men met deeze of geene gewaſſen bebouwen, dat is, bezaaijen of beplanten wil, losſer, roerbaarder en opener gemaakt worden; 'twelke in de tuinen gewoonlijk door middel van een ſchop of lep, maar in de velden meest door behulp van een ploeg, die door paarden, en in zommige landſchappen door oſſen getrokken word; moetende men zig in de velden van dit werktuig en middel bedienen, om dat het bezwaarlijk, ja ondoenlijk zoude zijn, dat alle de bouwlanden zouden kunnen geſpit worden; daar anders de ſpitting zekerlijk beter is als de ploeging, om dat de gronden daar door beter kunnen geroert en gebrooken worden.

De *grond-roering* is zo wel in de tuin- als veld-bouw eene der voornaamſte of noodzaaklijkſte behandelingen, waar van de voorſpoedige groeij der planten grootelijks afhangt: Want geen gewas, 't zij kruid, heester, ofte boom-gewas kan in een grond, hoe vet en vrugtbaar die ook zijn mag, wel of voorſpoedig groeijen, als die niet voor de zaaijing of planting behoorlijk bearbeid, geroert en los gemaakt is; gelijk de ondervinding zulks genoegzaam aantoont.

De reden waarom de bearbeide gronden vrugtbaarder zijn, of beter gewas geeven, zijn voornaamelijk de volgende.

1. Om dat de jonge en tedere wortelen der planten, in losſe gronden beter kunnen doordringen, en dus in de groeij vorderen, dan in vaste ongeroerde gronden.

2. Ook kan 't vogt van regen, ſneeuw, en inzonderheid de zo vrugtbaare dauw, die 's nagts valt, in een losſe grond beter, tot aan de wortelen toe, en zelfs in de diepte indringen, en den grond bevogtigen, waar door de planten zeer gevoed en verkwikt worden, inzonderheid in drooge tijden en gronden.

3. Daar in tegen, als de grond op zekere tijden, namelijk voor de zaaijing of planting, al te vogtig ware; het welke hinderlijk in de zaaijing en nadeelig voor het zaad of jonge gewas is, zo kan de *grond-roering* ook dienen tot deszelfs opdrooging, vermits 't overtollige vogt, als dan beter door de zon, lucht en wind, kan uitgedroogt worden, of het zakt daar door weg in de benedengrond.

4. Zo kunnen ook de al verkwikkende zonne-ſtraalen beter en dieper in een losſe geroerde grond indringen, en dezelve doorwarmen, waar door de wortelen der planten meer gekoestert en verkwikt worden; het welke den groeij der planten merkelijk bevordert, inzonderheid terwijl ze nog jong en teder zijn: En eindelijk

5. Word door de *grond-roering* 't onkruid verdelgt, het welke niet alleen veel kragt uit de grond haalt, maar ook indien het niet bij tijds vernielt wierde, den grond door het gevallen zaad met nog meer onkruid zoude vervullen.

Daar zijn lief hebbers van de landbouw, als onder anderen de Hr. TULL, een engelsch Edelman, welke willen beweeren, dat een dikwils herhaalde *grond-roering* voor

de zaaijing, behalven dat ze tot beter doordringing der jonge wortelen, en vernieling van het onkruid, enz. dient een grond, 't zij zwaare of ligte vrugtbaar maaken kan, even zo wel als de mest, om dat ze meenen, dat de vrugtbaarheid der gronden, hooftzaakelijk zoude beftaan in de fijnheid der aarde; welke fijnheid derhalven even zo wel door genoegzaame breeking der aarde, met bekwaame werktuigen, als door middel van mest onder de aarde te mengen, te verkrijgen was; veronderftellende dat door 't dikwils roeren des gronds de aardkluitjes geduurig meer verdeelt, en hoe langer hoe fijner gemaakt worden; en dat door de mest, bij wijze van gisting, ook niets anders te wege gebragt wierde; ze willen zelfs, dat het voordeeliger is, de vrugtbaarheid der landen door *grond-roering*, dan door mesting uit te werken, en ze vleijen zig, dat het moogelijk zij, door middel van vermeerderde *grond-roeringe*, jaarlijks een goeden oogst van dezelfde grond te kunnen hebben; wij zullen ons niet ophouden, om hier over uit te weiden; die begeerig is daar van meerder te weeten, kan inzien het eerfte ftuk van de *Nieuwe wijze van Landbouwen*; wij zullen alleen nog maar zeggen, dat deeze ftelling meer befpiegelende, als practicaal is, en tegens alle ondervindingen ftrijd; want laat een onvrugtbaare grond ploegen zo dikwils en zo diep als gij wilt, hij zal daar door niet vrugtbaar worden, of zo hij al iets verbetert, wanneer hij tusfchen de ploegingen eenige tijd onbebouwt of braak leggen blijft, zo zal zulks egter zeer weinig zijn; maar laat hem daar in tegen met bekwaame mesting wel vermengen, zo zult gij een groot onderfcheid gewaar worden, want hij zal nu goed gewas geeven, fchoon de grond minder geroert was, in plaats dat hij door een dikwils herhaalde roering egter maar weinig en flegt gewas geeft; maar is een grond uit de natuur vrugtbaar en goed, en dat 't hem maar alleen aan de losheid ontbreekt, dan is zekerlijk de *grond-roering* van de uitterfte nuttigheid, om dikwils gemelde redenen.

GROND-STELLING, zie AXIOMA.

GROOT-BEK, zie TOUKANS, *n.* II.

GROOT BOEK; is dat Boek van een Koopman, het welke alle zijne zaaken behelst, en zijn naams-oorfprong is verfchuldigt, om dat het grooter is als alle de andere boeken, waar van zich de Kooplieden bedienen; het word ook wel *Extract-boek* genoemt, dewijl er alle de artikels uit het Journaal getrokken, op overgebragt worden.

Het is zaamengeftelt uit verfcheidene boeken papier, minder of meer na maate der handel die iemand drijft; dit papier moet fterk zijn, groot van formaat, en zeer breed; ieder bladzijde word met zes ftreeken gelinieert, twee om de datum, enz. te plaatzen, en vier tot de zommen.

Het is op dit boek, dat alle de rekeningen in debet en credit geftelt worden. Om ieder rekening te ftellen, moet men zig van twee fol. of bladzijden bedienen, die tegens malkanderen over ftaan, de linker bladzijde dient voor het *debet*, en de rechter voor het *credit*.

Ieder artijkel moet zaamengeftelt zijn uit vijf gedeeltens of leden, welke zijn 1. de datum; 2. de geene aan wien men de rekening debiteert, of door wien men hem crediteert; 3. de oorzaak, of reden, waarom men hem debiteert, of crediteert; 4. de folio van de debiteur, of crediteur; en eindelijk ten 5. de zom, of 't beloop van de post, of het artijkel.

Twee voorbeelden, één van *debet*, en de andere van *credit*, zullen voldoende zijn, om de form en het gebruik van dit boek te doen kennen.

Voorbeeld van een post in debet.

Leeuwarden Anno 1769.

Maart	18	JAN DANIELS *alhier debet aan Casja be taalt, door zijn order aan* F. THOMAS.	*fol.* 16	1500	:	1

Voorbeeld van een post in credit.

Leeuwarden Anno 1769.

Maart	18	*Credit Per Casja . .*	*fol.* 16	1500	:	1

GROOTE-BOON, zie BOON (GROOTE-).

GROOTE ESCH, zie ESSCHEN-BOOM, *n.* I.

GROOTE GEKUIFDE DUIKER, zie AARSVOET.

GROOTE MEDELIJDENDE ZENUW, zie TUSSCHENRIBBIGE ZENUW.

GROOTE NAGTSCHAJE, zie BELLADONA.

GROOTE NAGT-UIL, zie UIL, *n.* VI.

GROOTE RONDE ARM-SPIER; in het latijn *Musculus rotundus major*; is die fpier, welke zijn begin neemt van den onderften hoek van het fchouder-blad, en in 't bovenfte gedeelte van het opper-arms been eindigt.

GROOTE ROODE KOLOBRIET, zie BLOEMZUIGERTJE, *n.* III. *pag.* 222.

GROOTE TOON-SPIER; deeze die zo wel als de *Duims palm-fpier*, in het latijn de naam van *Musculus Thenar* draagt; neemt zijn begin van de inwendige zijde van de hiel, en word in het voorfte gedeelte van den grooten toon ingeplant.

GROOTE UITSTREKKENDE VINGER-SPIER, zie VINGER SPIER.

GROOTE WATER-SCHEERLING, zie DULLE KERVEL.

GROOT GEZWEL, zie APOSTEEM.

GROOT-HOOFT; in 't latijn *Macrocephalus*, of *Capito*; dus word iemand genoemt, die een bovennatuurlijk groot hooft heeft: Dit ziet men veeltijds aan de Dwergen, en men zegt, dat er een zekere natie in Afia gevonden word, die meest alle zulke groote hoofden hebben.

GROOT-OOG, zie SLANGE-VISSCHEN, *n.* III.

GROS; dus word een getal van twaalf Dozijn, of 144 genoemt, dat ander ook den naam van *groot Dozijn* draagt.

GROS, *in het Gros*, betekent in den koophandel ook, als de waaren niet bij 't pond of bij de elle, maar in 't groot, bij de 100 ponden of bij ftukken, enz. vekogt worden: Dus zegt men dat een koopman *in 't gros* handelt, of een koopman *in 't gros*, als hij de waaren in 't groot verkoopt.

GROSSULARIA; zie AALBESIEN en KRUISBESIEN.

GROSSUS; *Grof*; dit woord word in de Geneeskonst en Apotheeken gebruikt, ten opzigte van de poeders, als dezelve grof geſtampt zullen worden; als dan word in de ordonnantie gemeenlijk aldus geſchreeven, *incij. & contuſ. grosjo modo*, dat is, ſnijd en ſtoot het grofagtig, of tot een grof poeder.

GROTTE; *Spelonk*; in 't latijn *Spelunca*; dus worden de holligheden genoemt, welke onder de aarde en wel voornaamentlijk die van binnen in de bergen gevonden worden, zijnde van min of meerder grootte en diepte, welkers ingang ook of nauw of ruim is. Deeze *grotten* hebben doorgaans van binnen veelerlei bezonderheden en ſpeelingen der natuur, die zeer aanmerkelijk en verwonderenswaardig zijn; in ſommige vind men zaamenſtremmingen van *ſalpeter*, *crijſtal*, *marmer* of andere ſteenen, van veelerlei zeldzaame gedaante en koleuren; in andere ontmoet men teffens ook waterkommen, en druppend of loopend water, of ook wel ijs; en meer andere zeldzaamheden der natuur.

In veele landſchappen worden diergelijke *grotten* gevonden, inzonderheid in die welke bergagtig zijn: De voornaamſte en bekendſte in Europa zijn het zogenoemde *Bauwmanshol*, in het Hertogdom Bronswijk, niet verre van Blankenberg; de *grot* van *Arcij*, in *Bourgogne*; de *grotte* van *Beſançon*; de *grotte* van *Bolme*; het *Honden-hol*, in 't Koningrijk *Napels*, die een venijnige damp uitwaaſemt; en de *grot* van *Antiparos* in een der eilanden van de *Archipel*, welke laatſte in 't bezonder, wegens haare zeldzaamheden, zeer vermaard is; zijnde fraai beſchreeven door den Heer TOURNEFORT, in zijne reize naar de Levant; ook word er de beſchrijving van gevonden in de *Nieuwe Reiziger*, *I Deel XIIde brief*.

In nabootzing van de natuurlijke *grotten*, worden in voornaame plaiſier tuinen en elders ook konstige *grotten* toegeſtelt: inzonderheid in de tuinen die tegens bergen aanleggen, alwaar ze op een gevoeglijke plaats, onder de terraſſen, of op het einde van een *allée*, of andere uitzigt gemaakt worden: Ze worden van binnen gewoonlijk met allerlei verſchillig gekoleurde ſteenen, ſchelpen, coraalen, mos, en andere dingen te zamengeſtelt, welke met een harde ſteen lijm in allerlei grotteſche gedaantens tegens de wanden en elders aan en op malkanderen bevestigt worden, zodanig, dat ze iets ruws, dat echter niet onaangenaam op het gezigt is, en de natuur evenaart, vertoonen; maar de aangenaamheid der *grotten* zal nog veel grooter zijn, als er kleine fonteinen of water vallen in gepracticeert worden, daar zulks geſchieden kan; het welke dezelve als verleevendigt: ook word de omtrek van de ingang der *grot* tegen de berg of terras aan, dikwils met nagebootſte ſteen-rotzen, enz. voorzien: Het is eene bijzondere weetenſchap, om deeze *grotten* wel te ordineeren, en toe te ſtellen. Men vind er hier en daar in de Koninglijke en Vorſtelijke tuinen van Duitschland, Frankrijk, Italien, enz., die zeer fraai zijn: onder anderen is de *groote grot* van de *Landgraaf van Heſſen*, welke een uur van *Caſſel*, bij het ſlot *Weisſenſtein*, tegen en op een hooge berg van *grauwe tufſteen* gebouwt is, zeer vermaard: Het is een zeer groot gevaarte, dat ten deele, benedenwaarts, uit rotswerk beſtaat, en boven op 't gebouw een hooge vierkante pijramide heeft, in welke men door middel van een konstige wendeltrap kan opklimmen tot naar boven, en vervolgens in een groote holle van koper geſlagene en overgulde *Hercules*, die op de top der pijramide geplaatst is, en van waar men in ver afgelegene landſchappen rondsom zich zien kan; beneden het gebouw, langs de berg, ziet men een lange reeks van zeer fraaije *cascaden*, welke haare uitwerking volbrengen van de waterwerken, die teffens in de *grot* op veele plaatzen ſpeelen; men ziet onder veele andere een water-ſprong, uit de mond van een reus voortkoomende, die als onder de rotzen begraaven legt, welke wel tagtig voeten hoogte heeft, en dik is naar evenredigheid: Deeze konstige *grot* is een der vermaardſte in Europa, en gebouwt van de Landgraaf CAREL DE VI., welke een uitneemende liefhebber en voorſtander der konsten en weetenſchappen, en gevolgelijk ook van de konstenaars en lieden van *genie* was, welke derhalven beide onder zijne regeering grootelijks floreerden, tot merkelijke luister van zijne landen onder zijne regeering; maar het is jammer, dat dit gedenk-ſtuk, 't welk de Egijptiſche pijramiden evenaart, zo niet overtreft, niet volbouwt is, zo als men het model daar van in het klein, van hout gemaakt, ziet in het model-huis te *Caſſel*, dat wegens de fraaiheid van konst modellen, alleen waardig is, om van reizende liefhebbers bezigtigt te worden.

Men vind in onze Nederlanden, inzonderheid in Holland en Gelderland, ook hier en daar bij vermoogende liefhebbers fraaije *grotwerken* in het klein, die zeer wel uitgevoert zijn; maar deeze *grotwerken* zijn in het algemeen kostbaar, en het is jammer, dat ze zo ligt aan het bederf onderhevig zijn, inzonderheid die voor de opene lucht bloot ſtaan; dog het welke hooftzaakelijk van de ſteen-lijm koomt, welke de maakers deezer konst-werken, of niet wel weeten te bereiden, of wegens de kosten verwaarloozen, zig dikwils vergenoegende, als het voltooide werk zig in den beginne maar fraai vertoont; hoe het zij, deeze *grotwerken* lijden het grootſte gevaar in harde winters van de vorst; weshalven men dezelve als dan ook gewoonlijk met ſtroo dik overdekt, te weeten die in de opene lucht zijn, om de vorst daar van af te weeren, dat haar zeer conſerveert; want de onderaardſche hebben zo veel zwaarigheid niet in deezen.

Hoe men goede *ſteen lijmen* bereiden kan, kan men vinden op het artijkel MASTIK.

GROUNDEL, zie BERMTJE.

GRUENDLING, zie BERMTJE.

GRUMESCENS; *Stollend*; *Dik-* of *Brokkig-wordend*; gelijk de geſtolde melk, of geronnen bloed.

GRUMESCENTIA SANGUINIS; het *Stollen des bloeds*, of *Geronnen bloed*; dit valt uitwendig voor in kneuzingen en ontſteekingen; en inwendig in pleuris en long-ontſteekingen, enz., welke laatſte zeer gevaarlijk zijn, en best geneezen worden door ſchielijke aderlaatingen, waar door het geſtolt bloed verdeelt word; vervolgens door zweetdrijvende en afſpoelende middelen (*diaphoretica* en *diluentia*).

GRUMOSUS: *Korrel-* of *Brokagtig*. *Grumoſa radix*; *Ranunkel-wortel*; is een zodanige wortel, die uit veele langwerpige vleeſchige knobbels of korrels beſtaat, welke van boven, daar de bladen bloem-ſteelen uitſpruiten, in een middelpunt vereenigt zijn; en die anders gewoonlijk de naam van klaauwen draagen, dewijl ze diergelijke gedaante vertoonen.

GRUS, zie KRAAN-VOGEL.

GRUS; betekent ook een Heelkundig werktuig of tang, *kraane-bek* genoemt, dienende, om er tanden mede uit te trekken.

GRIJLLE, zie PAPPEGAAIJ-DUIKERS, *n.* V.

GRIJNZERT, zie HOORN-VISSCHEN, *n.* VII.

GRIJP; is een drietandige vork, met platte breede tanden, in een houten fteel; dienende in de tuinen en velden, tot het roeren en losmaaken der gronden, en tot hanteering van de mest der dieren, enz.

GRIJPHUS; een *Grijps-bek*; *Gems-voet*; is een Heelkundig werktuig, tot het uittrekken der tanden dienende.

GRIJP-VOGEL; *Griffioen*, door de Spanjaarden *Condor*, en de Peruviaanen *Cuntu* genoemt; in het latijn *Grijphus*; (*Vultur Maximus, caruncula verticali longitudine capitis*, LINN. *Syft. Nat.*) deeze vogel onder het geflagt der *Gieren* behoorende, is de grootfte van zijn zoort.

Zie hier de befchrijving zodanig Pater LA FEUILLEE dezelve opgeeft, te vinden in de *Journal des Obferv. phifiq. pag.* 640. *ed. de* 1714. In den jaare 1710. wanneer hij zig in de valeije van *Ylo* in het rijk van Peru bevond, den 27 Junij nademiddags, ten platten landen eenig tijdverdrijf zoekende, wierd hij een roof-vogel gewaar, van een verbaazende grootte; denzelven zat op een rotsfteen, hij naderde hem, en trof hem, dog zo flauwelijk, dat de vogel nog in ftaat was om naar een andere rots aan den zee oever te vliegen, dog aldaar werd hij zodanig door een kogel getroffen, dat hij nederbuitelde; het was met veel moeite en niet zonder gevaar dat LA FEUILLEE het dier met behulp van een matroos, naar om laag en tot in zijne tent fleepte, alwaar hij er de volgende waarneemingen van te boek ftelde.

De wieken nauwkeurig gemeeten, hadden van het eene end tot het andere, elf voeten vier duimen uitgeftrektheid; en de groote flag pennen, die glimmend zwart waaren, waaren twee voeten en twee duimen lang; de dikte van de bek was met de groote van het lighaam evenredig, en had de lengte van drie duimen en zeven linien; het bovenfte deel was fcherp, haakig, aan het eind krom, en van koleur wit, zijnde voor het overige zwart; de geheele kop was met een korte donker-graauwe wolligheid bedekt; de oogen waaren zwart, en rondom de appel een bruinroode kring; voorts was zijn geheele pluimagie, helder-bruin, zelfs onder aan den buik, als mede de vederen die de dijen tot aan de kniën bedekten; de lengte der dijen was ruim tien, die van de fchenkelen iets meer dan vijf duimen; de voet was zamengeftelt uit drie klauwen van vooren, en één van agteren, zijnde de agterfte anderhalf duim lang, en uit een enkel gewrigt, in een zwarte nagel uitloopende, beftaande; de middelfte der voor-vingeren of klauwen had de lengte van vijf en twee-derde duims, beftaande uit drie gewrigten, en met een nagel van ruim anderhalf duim gewapent, die insgelijk zwart was; de andere twee voor-vingeren hadden de lengte van drie duimen; de binnenfte was uit twee, en de buitenfte uit vier gewrigten of geledingen zamengeftelt: beide fchenkels en vingeren, waaren met zwarte fchubben bedekt.

Volgens den zelfden Pater LA FUILLEE, houden deeze dieren doorgaans op de bergen huis, alwaar zij genoegzaam voedzel vinden, koomende niet aan den oever dan in het regen-faifoen, zijnde zulks de winter in die gewesten, als wanneer deeze bergen het geen in zulken warmen luchtftreek onbegrijpelijk voorkomt, ten eenemaalen met fneeuw bedekt zijn, doende de koude hun dan van daar verhuizen; dog aan den oever der zee weinig voedzel vindende, ten zij wanneer er door de ftormwinden eenige groote visfchen opgefmeeten worden; is zulks de oorzaak dat zij er niet lang toeven; gemeenlijk koomen zij er tegens den avond, en keeren 's morgens te rug.

Volgens bericht van geloofwaardige Schrijvers, worden er in Europa mede *Gieren* van dusdanige grootte gevonden. In de Zwitzerfche Alpen ontmoet men zomtijds *roofvogelen*, die dikwils geiten, lammeren, ja zelfs kinderen in hunne roofzieke klaauwen opneemen, en tot prooij wegvoeren. Het is maar korte jaaren geleeden, dat er in het Canton van Bern bij het Thunermeir, een *gier* wierd gedood, die een kind van drie jaaren wilde opneemen; de uitgeftrektheid van deeze zijne vleugels befloeg veertien voeten. In de *Europifche Mercurius van* 1749. *II. deel, pag.* 310. vinden wij aangetekent, dat er in het laatfte van dat jaar, door de Boeren in Dauphiné, een zeldzaame groote vogel (ongetwijffelt een *gier*) wierde gefchooten, in wiens ingewanden men vijf-en-dertig ponden visch vond; de lengte der uitgeftrekte vlerken was zestien voeten en vier duimen; over het geheele lijf waaren zijne vederen wit; enkelijk was hij om den bek met roode en verfcheidene blaauwe en geel gemengde pluimen verciert.

GRIJSECOM, zie DUIVEKERVEL.

GRIJSE GEZUIKERDE AMANDELEN, zie AMANDELEN, *pag.* 65.

GRIJSERT, zie KARPERS, *n.* XIV.

GRIJSHEID; in 't latijn *Canities*. Het eerwaardige van hooge ouderdom, de zilvere haairen, die als een kroon van deugd, en de maat van verftand en ondervinding gehouden worden, verlangt de leezer uitgelegt te zien. Wij moeten eerst befchouwen, wat de koleur van het haair maakt. Ons haair is, al wij gebooren worden, bruiner, dan wanneer wij een jaar oud zijn; vervolgens word het weder bruiner en donkerer, tot dat zommige op de veertig jaaren geheel wit worden, en zig tusfchen den bruinen in vertoonen, met eene cierlijkheid, die ons allen bevalt. Naauwlijks word de mensch zeventig jaaren oud, veeltijds al eerder, of het haair glinstert als zilver, en geeft met zijne witheid een verrukkend optooizel van eerbied; is de kruin teffens kaal, en het hoofd duikende, zijn de weezenstrekken door duizend kreukjes als doorploegt, zo vermeerdert het gezach, en de grijsaart baart even veel achting door zijn ftilzwijgen, als hij bevalligheid inboezemde, als zijne jeugd, en fpraakzaamheid ten toppunt van volkoomenheid waaren.

Het veranderen der voedende deelen zijn er oorzaak van; de zwartfte Negers, of fchoon hun vel even eens geverft blijft, pronken zo wel met de witte haairen, als onze blankfte Europeaanen; maar hoe het koomt, is niet alleen moeijelijk, maar onmoogelijk uit te leggen: Alle koleur is afhangelijk van de fchikking der deelen, die de oppervlakte te zaamenftellen, eene kleine verandering maakt derhalven zwart wit, of wit zwart. Wij zien in paarden, dat het haair één uitgevallen, één gebrand, of gedrukt, wit in plaats van zwart uitgroeit; alle beesten bijna zijn onderworpen aan grijs worden, wanneer zij naar hunnen aart ouderdom bereiken.

Men zegt, dat menfchen in één nacht grijs geworden zijn, door fchrik, door aandoening, door droefheid, enz.;

enz.; de voorbeelden echter daar van zijn zeldzaam, en altoos twijffelachtig.

De baard in den mannen word fchielijker grijs, dan het hoofd, of het haair der fchaamdeelen; daar is derhalven eene fchikking, die van hooger hand beftiert word, en die wij alleenlijk uit het werktuigelijke geftel niet konnen afleiden.

GUAJACANA; *Lotus Africana*; *Lotus Theophrasti*; *Dioſpijros*: Daar zijn drie zoorten van dit boom-gewas bekent, als

1. De breedbladige *Guajacana*; *Pokhout van Padua*; *Guajacana latifolia*; *Guajacum patavinum*; (*Dioſpijros foliorum paginis diſcoloribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De fmalbladige *Guajacana*; *Guajacana angustifolia*. Dit is maar een verandering van de voorige.

3. De Virginifche *Guajacana* of *Pishamin*; *Guajacana Virginiana*, *Pishamin dicta*; (*Dioſpijros foliorum paginis concoloribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerfte zoort, word een groote boom, die fchoone bladen heeft, naar die van de peere-boom, of laurier-boom gelijkende, en rondagtige zagte vrugten voortbrengende, waar in veele kleine harde zaad-korrels opgeflooten zijn.

De tweede zoort verfchilt niet of weinig van de eerfte, dan dat ze fmaller bladen heeft.

De derde zoort, heeft ook veele overeenkomst in de gedaante en vrugten met de twee voorige.

Plaats. De beide eerfte zoorten groeijen natuurlijk in Zuid-Frankrijk, Italien en Africa; maar de derde in Virginien en andere landfchappen van Noord-America. Hier te lande worden ze zomtijds van de liefhebbers der zeldzaame planten voortgekweekt.

Kweeking. Dezelve gefchied door de wortelfpruiten, die men in het voorjaar inlegt, en bij droogte vogtig houd, zo zullen ze tegen het volgende jaar wortelen gemaakt hebben, om ze als dan te planten daar men begeert. Men kan ze ook van het zaad aankweeken, als men er versch zaad van, uit haar natuurlijke groeiplaatze verkreegen heeft, dat men in 't voorjaar in een maatig warme broeibak moet zaaijen, en de jong opgekomene boontjes, daar na ieder in een kleine pot planten, dezelve vervolgens in een maatig warme run-bak zettende, om ze beter te doen bewortelen; maar men moet de bak dikwils bij goed weer veel luchten, om de jonge boomen aan de open lucht te gewennen en te harden, en in de maand Junius, zet men ze in de opene lucht op een warme plaats, daar men ze ſtaan laat 'tot in October, wanneer de koude nagten aankoomen, als wanneer men ze in het oranjehuis brengt, om ze daar in te overwinteren; daar na kan men ze in het volgende voorjaar in de opene lucht planten; kunnende deeze boomen onze winterkoude tamelijk wel verdraagen, inzonderheid als ze wat ouderdom verkreegen hebben, en op een warme voor de fcherpe winden gedekte plaats, en in een drooge grond ſtaan; dog de derde zoort is nog wel de hardſte.

GUAJACUM, zie POKHOUT.

GUAJACUM GERMANORUM, is de *Eſchenboom*; zie aldaar.

GUAJACUM PATAVINUM, zie GUAJACANA.

GUAJAVA; *Indiaanſche Peereboom*; van dit Americaansch boom-gewas zijn twee zoorten bekent, als

1. De witte *Guajava*; *Guajava alba dulcis*; (*Pſidium*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De roode *zuure Guajava*, met ronder vrugten; *Guajava rubra acida*, *fructu rotundiore*.

Beſchrijving. Deeze boom groeijt omtrent twintig, en zomtijds meer voeten hoog; zijn ſtam is regt, getakt en hard, en met een groene of roodagtige ſchors bedekt; zijne bladen, die twee en twee aan vierkante takken tegen malkander overſtaan, zijn lang, fmal, puntig, vleefchig en grijsagtig; de bloemen koomen tusfchen de oxels der bladen voort, die vijfbladig, roosformig en wit zijn, gelijkende na die van onze kwee-boom, en hebben een aangenaame reuk; waar na ronde vleefchige vrugten volgen, als kleine appelen, welke boven op een kroontje, gelijk de mispelen hebben, en eerst groen zijn, maar met 't rijpen geel worden; haar vleesch van binnen is wit of roodagtig, en van een aangenaame fmaak, bevattende veele kleine hardagtige zaaden, in vier afgefcheidene deelen.

Plaats. Deeze boom groeit in de warme gewesten van America, en word ook veel in de Antilliſche eijlanden gevonden; wordende de vrugt aldaar voor eene der beſte geagt. Deeze boom word ook in Europa zomtijds van de liefhebbers gekweekt.

Kweeking. Deszelfs voortkweeking gefchied door het zaad, dat men uit America verkreegen heeft, 't welke in het voorjaar in een warme broeibak moet gezaait worden, en na dat de jonge boomtjes vervolgens ieder in een potje geplant zijn, moeten ze in de run-bak gekoeſtert en met befchaduwen, oozen en lucht geeven wel behandelt worden; dog men moet ze niet al te ſterk aanzetten, maar door veel luchtgeeving in de warme tijden, wat hard doen worden, anders groeijen ze al te teer, en zijn dan bezwaarlijk in de winter te bewaaren: Vervolgens moet men ze tegen het najaar in een ſtook-kas overbrengen, en daar in op een maatig warme en luchtige plaats wel onderhouden, gelijk andere tedere gewasfen; 't volgende voorjaar verplant men ze in andere potten die wat grooter zijn, en naar maate ze aangroeijen, geeft men haar in 't vervolg weder grooter potten, dewijl ze, gelijk de meeste vreemde tedere gewasfen, in kleine potten beter groeijen dan in heel groote; en men moet ze 's zomers in de ſtook-kas houden, want anders zullen ze weinig groeijen, en nog bloemen nog vrugten geeven; dog men moet haar bij goed weer over dag altijd door openzetting der glazen, veel lucht laaten genieten, en het noodige vogt bezorgen, zo zullen ze in het derde of vierde jaar, bloemen en vrugten geeven, die bij ons haare rijpheid kunnen verkrijgen, als de boomen wel behandelt worden; ſchoon deeze boomen bij ons zelden meer als de hoogte van 6 á 7 voeten verkrijgen.

GUANABANUS; dit is de boom die anders *Anona* of *Annona* genoemt word, (zie ANONA.) waar van men veele zoorten bij LINNÆUS, en andere opgetekent vind; die in de heetſte gewesten van America groeijen, en ook zomtijds van de liefhebbers in Europa, dog zelden gekweekt worden, 't welk gefchied door het zaad, op diergelijke wijze als boven van de *guajava* gezegt is; maar ze zijn veel tederder, en vereifchen een grooter warmte en zorg, zo wel in de winter als zomer, en bederven ligtelijk.

De vrugt van de gemeene zoort deezer boomen, die de grootte van een middelmaatige meloen heeft, en met een rouwe als ſchubagtige groene ſchil gedekt is, word gezegt een zeer wit vleesch te hebben, dat een heel aangenaame fmaak heeft, naar die van de room zweemende; men eet deeze vrugt, die van zommige *osſen-*

hart

hart genoemt wort, in de gemelde heete lucht-ſtreeken tot verkoeling en ververſching: De overige zoorten hebben diergelijk gebruik.

GUAZA, zie LIP-VISCH, *n.* XVIII.

GUAZUMA, is een planten-geſlacht, dat in de warme gewesten van America, en op de Americaanſche Eilanden groeit, waar van twee zoorten zijn, die LINNÆUS tot bijzondere geſlachten brengt; als

1. De *boomagtige Guazuma*, met olmbooms-bladen; *Guazuma arbor, Ulmi folio, fructu ex purpura nigra*; (*Theobroma foliis ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *heesteragtige Guazuma*, met chamædrijs-bladen; *Guazuma frutex chamædrifolia, fructu lanuginoſa major* (& *minor*); (*Corchorus capſulis ſubrotundis lanatis, foliis ovatis obtuſis tomentoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Volgens de Heer LINNÆUS, is de eerſte een medezoort van de *cacao boom*, die veel op *Jamaica* en elders groeit, veertig tot vijftig voeten hoog word, en een grooten ſtam heeft; wordende het hout van deezen boom gezaagt en gebruikt tot duigen van allerlei vaatwerk; dienende verders tot veele andere dingen. De afgevallene vrugten, die rondagtig en wrattig zijn, worden van het vee gegeeten, waar van ze zeer vet worden. De tweede zoort, zijnde een groote heester, heeft weinig gebruik.

GUERNZEIJ-LELIE, zie LELIE-NARCISSE.

GUICHEL-HEIL, zie ANAGALLIS.

GUICHELHEIL VAN MONELLUS, zie ANAGALLIS MONELLI.

GUINEESCH BIGGETJE, zie MUISEN, *n.* I.

GUINEESCHE CALBAS, zie CALBASSE-BOOM.

GUINEESCHE DUIF, zie DUIVEN, *pag.* 552. *n.* IX.

GUINEESCHE RAM, zie SCHAAP, *n.* XI.

GUINEESCH GEITJE; door BRISSON *Chevrotain* genoemt: in het latijn *Capra Pijgmæa*; (*Capra cornibus teretibus conicis, obtuſis, curvis; latere incurvato rugoſo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit diertje, onder het geſlacht der *Geiten* behoorende, heeft van het bovenſte der rug, tot aan den grond toe, maar zeven duimen hoogte, en is van de top van het hoofd, tot aan den ſtaart, ongeveer één voet lang: de kop heeft de lengte van drie duimen, en de ooren één duim; de ſtaart, die kort is, is met lang, dun gezaaid haair, uit ros en wit gemengelt, bekleed; op de dunſte plaats hebben de ſchenkels niet meer dan een zesde duims dikte; de vagt, die kort en kaal is, is op het bovenſte van den kop, op de rug, en aan den hals met een weinig bruin gemengelt; keel, buik, en de binnenkant van de billen zijn wit; in het geheel heeft het diertje zes-en twintig tanden, naamelijk in de onderkaak agt ſnij tanden, waar van de twee middelſte ſpatelswijze zijn gewrogt, de overige zes zijn ſmal in de geheele lengte; in ieder der kaaken heeft hij wederzijds vier kiezen, maakende dus zestien in het geheel; voorts heeft het in de bovenkaak nog twee hoektanden: De woonplaats van dit diertje is Guinea, en de Indiën.

GUINEESCH RHEETJE, zie HERTEN, *n.* VIII.

GUINEESCH VERKEN, zie VERKEN, *n.* II.

GULDE ADER; *Speen-ader*; in het latijn *Hæmorrhois*; *Hæmorrhoides*; is de binnenſte kromme ader in den *endel-darm*, welkers takken door de konst, zo wel als door de natuur dikwils geopent worden; 't gebrek hier van is tweederlei, als *zwellende* of *opgezwollene ſpeen-aderen* (*hæmorrhoides tumentes*), en deeze worden ten aanzien van het beleedigde deel in uit- en inwendige verdeelt; de *zwellende* worden ook nog *blinde ſpeenen* of ambeijen, (*cæcæ* of *furentes*) genoemt, zijnde zwellingen der ſpeen-ader met hevige pijn verzelt; de *opene gulde ader* (*fluentes* of *apertæ*) is niet alleen wanneer de afgang teſſens met bloed gelost word, maar dat ook daar en boven de bloedvloeijing nog langer duurt: De oorzaak van deeze toevallen is dikwils *bloedrijkheid*, die bij de zwelling verſtikkinge en ontſteekingen te wege brengt; dog de vloeijende hebben eene bederf der vogten of ſcherpte in het bloed tot oorzaak. Veelerlei zijn de uitwendige oorzaaken, als hevige gemoeds-beweegingen, gramſchap, ſterke beweegingen des lighaams, ſcherpe en dikwils herhaalde purgatien, het overmaatige gebruik van ſpecerijen, zuure en bittere dingen, enz. Zie ook AMBEIJEN.

GULDE ADER-VLOED DER BAAR-MOEDER; in het latijn *Hæmorrhoides uteri*; is de vloeijing van roodachtige, en zomtijds bloedige en pijnlijke kliertjes der aderen, die met traagheid des lighaams, en pijn der lendenen gepaart gaan; deeze kliertjes zetten zich in den hals der lijfmoeder, in de ſchamelheid, als mede aan den aars; zomtijds is er een vertraagde beweeging des bloeds oorzaak van, dikwils ook ontſteeking en moeijelijke baaring; tot de geneezing acht men eene aderlaating zeer noodzaakelijk; als mede ſtoovingen van *camille*, *malva*, *papaver-bloemen*, enz.

GULDEN-APPEL, zie GOUD-APPEL.

GULDEN-BLOEM, zie CHRIJSANTHEMUM.

GULDEN-DISTEL, zie SCOLIJMUS.

GULDEN-GETAL, of *Maane cirkel*; in het latijn *Numerus aureus*, of *Cijclus lunaris*; is een tijdperk van 19 Juliaanſche jaaren, na verloop van welke tijd, de maane weder het zelfde ſtippunt des hemels bereikt, en dus de nieuwe en volle maanen wederom op dezelfde dag des jaars, maar niet weder op het zelfde uur des daags gebeuren, gelijk voor 19 jaaren; want 19 Juliaanſche jaaren maaken 6939 dagen en 18 uuren uit; en dewijl een maane jaar 354 dagen, 8 uuren, 58 minuten en 36 ſeconden groot is, zo maaken 19 maanejaaren, 228 maaneſchijnen, of 6732 dagen, 23 uuren, 32 minuten en 24 ſeconden; verſchillende dus van 19 Juliaanſche jaaren, 206 dagen, 18 uuren, 36 minuten en 36 ſeconden: Dewijl nu 7 maane-maanden, 206 dagen, 17 uuren, 8 minuten en 21 ſeconden bedraagen; derhalven ontbreeken er in 19 Juliaanſche jaaren nog 1 uur, 28 minuten en 15 ſeconden, voor dat er 235 maaneſchijnen volkoomen uitkoomen; en daarom vallen in het eerſte jaar na den *maane-cirkel* of na 19 jaaren, de nieuwe en volle maanen wel weder op dezelfde jaars-dag, maar 1 uur, 28 minuten en 15 ſeconden, of bijna 1 en een half uur vroeger, dan voor 19 jaaren; dus gaat ze in 310 jaaren een geheele dag te rug, of wijſt de nieuwe en volle maanen één dag vroeger aan; na welke tijd derhalven de *maan-cirkel* niet meer goed zijn kan

Deeze *periode* of tijdkring word ook wel de *Methoniſche Periode* (*Periodus methonicus*) genoemt, van haaren vinder METHON, een treffelijk grieksch *Astronomus*: Dog gewoonlijkst draagt hij de naam van *gulden-getal*, welke naam hij verkreegen heeft, om dat de Athenerſ deeze vinding zo hoog achteden, dat ze dit getal (XIX) te Athenen op een openbaare plaats in groote goude letteren deeden ſtellen, en het zelve ook aan de Romeinen in goude letteren toezonden: Zij ſchatteden deeze

deeze vinding daarom zo hoog, om dat men door dit getal de *epacten*, en vervolgens hier door altijd de dag van de nieuwe en volle maane in ieder maand vinden kan, of fchoon niet zeer volkoomen.

Om het Gulden-getal van ieder voorgeſtelt jaar te vinden?

Addeert 1 bij het gegeevene jaar Christi, dewijl de *maans-cirkel*, volgens DIONIJSIUS, een jaar voor Christi geboorte begint; divideert dan de zom door 19, zo is de rest van de diviſie het *gulden-getal*; maar als er niets overblijft, zo is 19 het *gulden-getal*.

Bij voorbeeld, men vraagt naar het *gulden-getal* in het jaar 1768?

1768
1
———(*add.*
Divid. 19) 1769 (93 *revolutien.*
171
———
59
57
———

Rest 2, voor het *gulden-getal.*

Item. Men begeert het *gulden-getal* te weeten in het jaar 1775?

1775
1
———(*add.*
Divid. 19) 1776 (93 *maane-cirkels.*
171
———
66
57
———

Rest 9, voor het *gulden-getal.*

Anders.

Trekt 1500 van het voorgeſtelde jaar, (indien het meer is,) de rest divideert door 19, zo is het overblijvende van de diviſie het begeerde als vooren, en zo er niets overblijft, is 19 het *gulden-getal*; bij voorbeeld,

1775
1500
———(*ſubſt.*
Divid. 19) 275 (14 *revolutien.*
19
———
85
76
———

Rest 9, het *gulden-getal*, als boven.

Dus met andere. Hoe men verder daar door de *epacten*, en vervolgens den dag van de nieuwe en volle maan van ieder maand des jaars vinden kan; ie op het artijkel EPACTEN.

GULDEN-KLAVER; is het *Edel lever-kruid.*

GULDEN-KRUID, is de *Doria*; zie aldaar, en op GULDEN-ROEDE.

GULDEN-LEVER-KRUID, zie EDEL-LEVER-KRUID.

GULDEN LINARIA, zie CHRIJSOCOME.

GULDEN LONGE-KRUID, zie MUISEN OOR.

GULDEN ROEDE; *Gouden Roede*; *Gulden Wondkruid*; *Heidensch Wondkruid*; in het latijn *Virga aurea*; *Solidago.* Veele zoorten zijn er van dit kruid-gewas, die van LINNÆUS onder verſchillige geſlachten geſtelt worden; als

1. De gemeene breedbladige *Gulden-roede*; *Virga aurea vulgaris latifolia*; *Virga aurea* DODONÆI; (*Solidago caule ſubflexuoſo angulato, racemis paniculatis erectis confertis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De gemeene ſmalbladige *Gulden-roede*, gewoonlijk *Heidensch* of *Saraceensch Wondkruid* genoemt; *Virga aurea anguſtifolia ſerrata*; *Conſolida Saracenica*; *Solidago Saracenica* DODONÆI; (*Senecio corollis radiantibus, floribus corijmboſis, foliis lanceolatis ſerratis glabriusculis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is ook een verandering van, die geen, of minder gezaagde bladen heeft.

3. De Americaanſche *Gulden-roede*, met ſmalle, iets gezaagde bladen, en groote wat omgeboogene bloem-trosſen; *Virga aurea anguſtifolia, panicula ſpecioſa, canadenſis*; (*Solidago paniculato-corijmboſa, racemis recurvatis, floribus adſcendentibus, foliis trinerviis ſubſerratis ſcabris*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De Americaanſche hoogſte laat-bloeijende *Gulden-roede*, met iets omgeboogene bloem-trosſen; *Virga aurea altiſſima ſerotina, panicula ſpecioſa patula*; (*Solidago paniculato-corijmboſa, racemis recurvis, floribus adſcendentibus, foliis enerviis ſubintegerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De Americaanſche *Gulden-roede*, met lange ſmalle puntige gladde bladen, en groote naar bovenwaarts digtere bloem-trosſen; *Virga aurea marilandica cæſia glabra*; (*Solidago panicula corijmboſa, racemis ſupra denſioribus, caule glabro lævi*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De Americaanſche *Gulden-roede*, met *limoniums-bladen*, en de bloemen naar eene zijde ſtaande; *Virga aurea limonii folio, panicula unoverſu diſpoſita*; (*Solidago caule obliquo, pedunculis erectis foliatis ramoſis, foliis lanceolatis integerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De Americaanſche *Gulden-roede*, met groote eijronde, puntige gladde gezaagde bladen; *Virga aurea canadenſis, aſteriſci folio*; (*Solidago caule flexuoſo, foliis ovatis acuminatis ſerratis, racemis lateralibus ſimplicibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

8. De Americaanſche hooge laat-bloeijende *Gulden-roede*, met roodagtige ſtengen, en gladde, iets vleeschagtige ongezaagde bladen; *Virga aurea noveboracenſis glabra, caulibus rubentibus, foliis anguſtis glabris*; (*Solidago foliis lanceolatis ſubcarnoſis glaberrimis margine ſcabriuſculis, panicula corijmboſa*, LINN. *Spec. Plant.*)

9. De Americaanſche *Gulden-roede*, met donker-purpere ſtengen, en ſmalle ruige wilge-bladen; *Virga aurea* 8. BOERHAVII.

10. De Americaanſche kleinſte *Gulden-roede*, met de grootſte bloemen; *Virga aurea* 12. BOERHAVII.

11. De Americaanſche breed- en ruw-bladige *Gulden-roede*; *Virga aurea novæ angliæ latiori rigidoque folio*; (*Solidago foliis caulinis ovatis ſcabris, ramis alternis faſtigiatis, corijmbis terminalibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

12. De Americaanſche *Gulden-roede*, met ſmalle vlas-kruid-bladen; *Virga aurea corolinienſis, Linariæ monſpeſſulanæ foliis*; (*Erigeron caule paniculato, floribus linearibus integerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

13. De Spaanſche *Gulden-roede*, met ſmalle vlas- of lijnkruid-bladen; *Linariæ aureæ affinis*; *Jacobæa linifolio*,

lio, Hispanica & Italica, Bocconi; (*Solidago foliis linearibus integerrimis, corijmbo simplici*, Linn. *Spec. Plant.*)

14. De Virginiſche jaarlijkſche *Gulden-roede*, met vlaskruid-bladen; *Virga aurea* 3. Boerhavii; *Conijza annua acris alba elatior, Linariæ foliis*, Bocconi; (*Erigeron caule floribusque paniculatis*, Linn. *Spec. Pl.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort, of de gemeene *gulden-roede*, heeft breede langwerpige donker-groene gezaagde bladen; uit de wortel ſchieten roodagtige of groene ſtengen op, van anderhalf tot 2 voet hoogte, die in zijdſteelen gedeelt zijn, langs welke uit de oxels der bladen, die na bovenwaarts geduurig kleinder worden, kleine goud-geele gefterde bloemen, op ſteeltjes voortkoomen, met geele pluisjes in 't midden, waar na het zaad voortkoomt, dat wat wollig is.

Daar zijn veranderingen van met kleiner of grooter, gezaagde of ongezaagde bladen.

De tweede zoort gelijkt veel na de voorige, en word dikwils met dezelve verwart, ze heeft ſmaller en langer, ligt groene en glanzige bladen, na die van de wilge boom gelijkende; de ſteelen ſchieten tot drie voeten hoogte op, en zijn veeltijds donker-bruin-roodagtig van verf, en niet of weinig getakt; op welkers toppen veel geele gefterde bloemen, op ſteeltjes in een tros (*corijmbus*) voortkoomen, verſcheidene geele pluisjes in 't midden hebbende, waar na het zaad volgt

Daar is ook nog een medezoort van, zijnde 't *Herba Doria* Dodonæi, of *Gulden-kruid*; zie DORIA.

De overige zoorten zweemen alle in haare gedaante en aanzien veel na de voorige, inzonderheid naar de eerſte zoort; zij bloeijen meest alle in lange air-troſſen, hebbende breede of ſmalle en grooter of kleinder bladen en bloemen, volgens de zoort, en worden uit haare gemelde benaamingen niet bezwaarlijk gekent en onderſcheiden: Daar zijn nog eenige andere Americaanſche zoorten, die men bij zommige Botanisten aangetekent vind, dog welke meest alle uit 't zaad voortgekoomene veranderingen ſchijnen te zijn, en de gemelde zijn de voornaamſte en bekentſte.

Plaats. De eerſte zoort word gevonden in de weiden en boschagtige plaatzen, van Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz. De tweede zoort groeijt in Hoog-Duitschland, Zwitzerland en Italien op bergagtige plaatzen. De overige zoorten, behalven de 13de, groeijen in Noord-America, als in Virginien, Carolina, Marijlandia, Penſijlvanien en Canada, enz. De 13de zoort word gevonden in Italien en Spanjen; zij zijn alle langleevend, behalven de 14de zoort, verſtervende in de winter tot aan de wortel, welke in het voorjaar weder nieuwe ſpruiten uitſchiet. De 14de zoort word nu ook in Hoog- en Neder-Duitschland, hier en daar in 't wild, van zelf groeijende gevonden, zeer waarſchijnlijk van 't verſtrooijde zaad.

De beide eerſte zoorten, worden bij ons veeltijds in de tuinen gekweekt, tot 't gebruik in de Geneeskunde; de overige cultiveert men in de bloem tuinen, wegens haare fraaije geele bloemen; bloeijende meest alle laat, tegen het najaar: Dezelve worden alle ligtelijk vermeerdert door ſcheuring der wortel ſpruiten, in het na- of voorjaar; zij groeijen in allerlei goede gronden en plaatzen, en kunnen onze winterkoude vrij wel doorſtaan, als die niet al te ſtreng is. De 14de zoort kan door het zaad in het voorjaar voortgekweekt worden, gelijk andere harde zaaij-gewaſſen; dog heeft niet veel fraais.

Eigenſchappen. De bladen van de eerſte zoort zijn verwarmend, openend, iets zaamentrekkend, pis-drijvend en zeer wondheelend; wordende derhalven met veel baat gebruikt voor allerlei in- en uitwendige wonden en zweeren, bederving van het tandvleesch, en andere gebreken des monds en keel: Dezelve worden ook gepreezen tegens de verſtopte lever en milt, bloedſpuwing, bloedwatering en roode loop; als mede tegen het graveel en ſteen en opgeſtopte pis: Men gebruikt deeze bladen in *decoctie* of *infuſie*, of 't poeder van de gedroogde bladen.

De Heelmeesters bedienen zig van dezelve veel in de wond dranken, en ze koomen veel onder de Zwitzerſche wondheelende kruiden, welke ze *Faltrank*, (dat is Val-drank) noemen, om dat die kruiden dienſtig zijn voor menſchen die een zwaaren val gedaan hebben.

Aan de tweede zoort word de zelfde kragten toegeſchreeven, en de eene zoort word voor de andere, of beide zaamen gebruikt.

GULDEN VLAS KRUID, zie CHRIJSOCOME.

GULDEN WEDERDOOD; *Hairagtig mos*; 't latijn *Adianthum aureum*; *Polijtrichum medium vel minus*; *Trichomanes*; *Muscus capillaris* Dodonæi; (*Brijum* Linnæi.)

Beſchrijving. Dit is een zoort van heel klein mos, waar van zeer veele zoorten zijn, die van de Heer Linnæus onder de naam van *Brijum* begreepen, en in die hooftzoorten onderſcheiden worden; als in zulken de helmtjes of hooftjes hebben zonder ſteelen, die regt opſtaande hooftjes met ſteelen hebben, en die omgeboogen of hangende hooftjes hebben. Wij zullen maar een zoort beſchrijven, die 't meest gevonden word; deeze heeft korte takjes, die met kleine dunne puntige, geelagtig-groene bladjes digt bezet zijn; uit de takjes ſchieten veele heel dunne gladde ſteeltjes op, als haairen, van ongevee een vingers lengte hoog, welke benedenwaarts tot de helft rood en bovenwaarts groenagtig-geel zijn, hebbende ieder op zijn top een klein omgeboogen, of hangend langwerpig hoofdje, dat van binnen een fijn ſtof bevat; zomtijds zijn de ſteelen ook groen of purperagtig-zwart.

Plaats. Dit *mos* groeijt op vogtige of veel beregende oude vervallene muuren, ſteenen, dakken en op ſteenagtige plaatzen, zo wel in Neder- als Hoog-Duitschland, Frankrijk en elders.

Eigenſchappen. Men zegt, dat dit kruid zeer openend en inwendig dienſtig is tegen pleuris, als mede tegens de podagreuſe en jigtige pijnen, als men het pijnlijk deel daar mede berookt; het word van zommigen ook gepreezen om 't hair te doen groeijen.

GULDEN WORTEL, zie RHABARBER.

GULDEN-ZWAVEL VAN ANTIMONIE, zie ANTIMONIE, *p.* 88.

GULIKSCHE PANNEKOEKJES, zie GEBAK, *p.* 795.

GULO, zie WEZELEN, *n.* III.

GULZIGHEID; in 't latijn *Addephagia*; is als iemand overmaatig veel eet, zonder bijna verzadigt te worden; 't welk bij zommige menſchen voortkoomen kan door een gewoonte; dog ook wel door eene ziekte, als de maag met veel ſcherp zuur bezet is; waar tegen in dit geval de zuur- en temperende middelen dienſtig zijn. Bij kinderen ontſtaat dit gebrek veeltijds door wormen, gelijk ook wel bij bejaarde menſchen, waar mede ze bezet zijn; hier tegen moet men wormdoodende, en afdrijvende middelen gebruiken, want de wormen verdreven

ven zijnde, zal ook dit gebrek van *gulzigheid* verminderen en ophouden.

GUMA, of *Gumma*; *Gummoſitas*; is een hard en meestrijds pijnloos korsje of gezwel, dat zig dikwils aan de beenen openbaart, als een toeval der vuile ziekte, wordende als dan *Tohphes venerus* genoemt; hier tegen worden de kwik-pleisters gepreezen, en inzonderheid de volgende.

Neemt *kwik-zilver*, twee oncen; ontbind 't in *ſterk-water*, en kookt de ontbondene *kwik* in vier oncen *verkens-reuzel*, onder geſtadig roeren met een ſpatel, en doet er bij *geel wasch*, een once; gepoederde *maſtix* en *wierook*, van elks een half once; maakt er voorts een pleister van.

GUMMI, zie GOM.

GUMMI BABIJLONICUM vel THEBAICUM, zie ARABISCHE GOM.

GUMMI LACCÆ, zie GOM-LAK.

GUMMI-RESINÆ, worden genoemt de *Gommen*, die ten deele uit ſlijmagtige en ten deele uit harsagtige deelen beſtaan, en zig best in olie, maar bezwaarlijk in water laaten oplosſen.

GUNDELIA; in 't latijn *Erijngium ſijriacum*, *foliis chamæleontis longis & ſpinoſis*: *Silijbum Dioscoridis*, *ſeu Hacub alcardeg ſerapionis*; RAUWOLF *Itin.*; is een planten-geſlacht, waar van men twee zoorten heeft; als

1. De *Gundelia* met gladde hoofden.

2. De *Gundelia* met donker-purpere bloemen, en hoofden die als met ſpinnewebbe bezet zijn.

Beſchrijving. Deeze plant heeft bladen welke na die van ſteekelige beerenklaauw gelijken, en blauwe of witte bloemen, in hoofdjes: De tweede zoort ſchijnt maar eene verandering van de eerſte te zijn: Men vind de eerſte zoort fraai afgebeeld in TOURNEFORTS *Reizen naar de Levant*, *tweede deel*; als mede in RAUWOLFS *Reizen Tab.* 74.

Plaats. Dezelve groeijen in de Oosterſche landen, als in Sijrien, Armenien en elders, op ſteenagtige plaatzen; worden ook wel van de liefhebbers van vreemde planten in de tuinen gecultiveert.

Kweeking. Dezelve geſchied door 't zaad, dat men in het voorjaar op een warme plaats zaait, en de jonge planten daar na verplant daar men begeert, maar dit moet in een drooge magere onbemeste grond geſchieden, want in een natte en vette bemeste grond, raaken ze aan 't kwijnen en gaan verſterven: Ze kunnen onze winterkoude in een drooge grond taamelijk verdraagen, en bloeijen in het tweede jaar, maar het zaad word bij ons bezwaarlijk en zelden rijp, weshalven men het uit warme lucht-ſtreeken moet hebben.

GUNNELLUS, zie BOTER-VISCH.

GURGULIO; betekent zo veel als *Uvula*, de *Huig* of het *Lelletje*.

GURNARDUS, zie ZEE-HAANEN, *n.* III.

GUSTUS, zie SMAAK.

GUSTUS DEPRAVATUS; *Bedorve ſmaak*, het welke 't meest bij de verkoudheid voorvalt; zie aldaar.

GUTTA, zie BEROERTE.

GUTTA CAMBOIDIA, of GUTTA JEMOU, zie GUTTE GOM.

GUTTA ROSACEA, zie ROOSE-DRUP.

GUTTA SERENA, zie AMAUROSIS.

GUTTE-GOM; in 't laijn *Gummi guttæ*; *Gummi Gomandræ*; *Gutta Jemou*; *Gutta camboidia*; *Gutta gamba*. Dit is een harde, gladde, goud-geele harsagtige *gom*, die uit Oost-Indien in groote ſtukken gebragt word, welke uit een groote boom door inſnijding vloeit, die de naam van *Carcapulli* draagt, zie aldaar: De beſchrijving en afbeelding van deeze boom en zijne vrugt vind men in 't eerſte deel van de *Hortus Malabaricus*. Deeze *gom* is nog niet langer als ruim anderhalf eeuwe bekent, en men heeft een langen tijd gelooft, dat het een geel geverft zap van de *wofsmelk* of eenige ander ſcherp-purgeerende plant was, maar men weet nu zeker, dat het 't gedroogde zap uit de gemelde boom is, dat eerst melkagtig is, en in het opdroogen hard en geel word.

De beste zoort moet zijn fraai geel, helder, zuiver en glad, en niet ſpikkelig; want de roode, klaare, en doorſchijnende of brokkelige is niet goed.

Eigenſchappen. Deeze *gom* heeft een ſterke purgeerende kragt, met walging, als men ze van twee tot tien grein ingeeft, naar den ouderdom en kragten; maar indien men met de *doſis* hooger gaat, zo werkt ze zeer hevig, zo wel van bovenen als beneden; en met het geel van een *eij* of *honing* ontbonden, verkrijgt ze een dubbelde kragt; ze word gevoeglijkst met andere zagte purgeermiddelen, tot 3 á 5 grein, vermengt, voor bejaarde menſchen ingegeeven; ze drijft inzonderheid de water- en ſlijmagtige vogten uit het lighaam, en is derhalven dienſtig in waterzucht, geele ziekte, derdendaagſche koorts, jigt, ingewortelde krauwagie, en andere hardnekkige ziektens: Men maakt er in de Apothecken ook een *magiſterium* van, door middel van dezelve in *brandewijn* te ontbinden, en er dan koud water bij te gieten, waar door de harſige deelen zaamenſtremmen, die men vervolgens droogt: De *doſis* hier van is ook tot 10 á 12 grein, en ze dient in dezelfde gemelde gebreken.

Deze *gom* is ook van veel gebruik in de Schilderkonst, inzonderheid tot water-verwen, geevende een fraaije geele koleur.

GUTTULÆ; *Druppels*, noemt men in de Geneeskonst een geestig vogt of uittrekzel, dat druppelswijze gebruikt word, als bij voorbeeld, de *Elixirs* en *Tincturen*, enz.

GUTTUR, zie KEEL.

GUTTURIS OS, zie TONGEBEEN.

GUTTURNI FORMIS CARTILAGO, komt over een met *Arijtenoideæ Cartilagines*; zie aldaar.

GUTTURNIUM; is zo veel als *Glottis*, of de nauwe reet tusſchen de twee *Cartilagines arijtenoideæ*; zijnde de weg voor de lugt naar de long.

GUTTUROSA COLUMBA, zie DUIVEN, *n.* II. *pag.* 551.

GIJMNASTICA MEDICINA; dus wierd bij ouds de wijze genoemt, om de eene of andere ziekte door lighaams-oeffeningen te geneezen, welke geſchikt en bepaalt wierden, na de hoedanigheid en kragten des lijders: Zodanige waaren bij voorbeeld het danzen, balſlaan, ſchermen en vegten, wed-loopen, ſpies-werpen, het zingen of met de handen tegen elkander ſlaan, het rijden, jaagen en visſchen, met alle de daar aan verknogten arbeid: Hier benevens wierden nog andere dingen geordineert, als het zitten in de zon (*helioſis* of *inſolatio*); het wrijven of ſchaaven der huid; zalven en wrijven des lighaams of van zommige van deszelfs deelen, waar toe zekere bezondere Geneesmeesters, die den naam van *Jatroaliptæ* droegen, gebruikt wierden; hoewel nu dit alles niet in alle ziektens te paſſe komt, zo is egter de oeffening des lighaams in zeer veele ziekten en gebreken, van eene groote nuttigheid.

GIJMNOCEPHALUS, zie BLOOTKOP.

GIJMNOSPERMÆ PLANTÆ, worden in de Krudkunde de planten genoemt, welke naakt zaad, dat niet overdekt is, voortbrengen; men onderfcheid ze weder in *gijmno-monosfpermæ*, die een naakt zaad na de bloem geeven; *gijmno-dispermæ*, welke twee naakte zaaden voortbrengen; *gijmno-tetrafpermæ*, die vier naakte zaaden draagen, en *gijmno polijfpermæ*, die meer als vier naakte zaaden voortbrengen.

GIJMNOTI, zie BLOOT-RUGGEN.

GIJMNOTUS ASIATICUS, zie BLOOT-RUGGEN, *n.* II. *pag.* 224.

GIJNANDRIA, bevat volgens de Heer LINNÆUS, de planten, welkers bloemen de helmftijltjes op 't ftampertje, en niet uit de bewaarplaats (*receptaculum*) voortkoomende, hebben, gelijk de *pafie-bloem*; *orchis*; *fatijrion*, enz.

GIJNÆCEIA; dit woord word bij zommigen gebruikt, om alle vrouwelijke ziektens mede te betekenen; dog in een nauwer bepaaling verftaat men er de maandelijkfche ontlasting en kraamzuivering door.

GIJNÆCOMASTOS; word een al te groote en tegensnatuurlijke zwelling der vrouwen borsten door begreepen: Dit woord word mede gebezigt, om er eene zwelling der mannelijke borsten mede te betekenen, waar door die naar de borsten der vrouwen gelijken.

GIJPS; *Gijps-ftеen*; in 't latijn *Gijpfum*; is een zoort van *Albaster*, of *valsch Albaster*; zijnde een witte, zagte, brosfe en glinfterende fteen, welke ligt kan bearbeid, maar niet wel gepolijst worden; hij bruischt met de zuuren niet op, en kan daar door niet ontbonden worden; hij geeft geen vonken, als men hem met een ftaal flaat; verhard ook in het vuur niet, maar kraakt en word tot een meelagtig poeder, dat eigentlijk de *pleister* is, welken de Metzelaars, en inzonderheid de Stukadoorders tot fraaije pleister-werken gebruiken, en die met water bevogtigt wordende, niet of weinig heet word, maar een reuk als ftinkende eijeren van zig geeft, en fchielijk verhard: Het *pleister* aldus met water gemengt, kan in vormen gegooten worden, neemende de gedaante der vorm volkoomen aan.

Dog behalven deeze gemelde *gijps-ftеen*, die de gemeenfte is, worden er bij de mineraalkundige nog eenige andere zoorten befchreeven, als de *gijps-crijftallen* of *gecrijftallifeerde gijps* (*crijftallus gijpfea*); de *gijps-maanfteen* (*gijpfeo-felenites*), deeze beftaat ook uit beitelsformige doorfchijnende crijftallen; de *gebladerde gijps* (*gijpfum lamellofum*), welke uit bladen of fchilfers beftaat; en de *ftreeps-wijze gijps* (*gijpfum ftriatum*), die uit draadswijze, lange, heldere, wrijfbaare evenwijdige deelen zaamengeftelt is.

De *gijps* word in verfcheide bergagtige Landfchappen, als in Duitschland, Zwitzerland, Frankrijk, Italien en elders uit de bergen gegraaven, daar hij in laagen, en veeltijds onder de kalk-ftеen word gevonden.

Eigenfchappen. De *gekalk-brande gijps* of 't *pleister*, is zaamentrekkend en opdroogend; flurpende de overtollige vogtigheden op; weshalven zij dienftig is om het bloeden te ftillen, en 't zweeten te ftuiten; als mede tegen fcheurzels of breuken, en andere uitwendige gebreken, daar zaamentrekkende en opdroogende middelen noodig zijn, men maakt er ten dien einde zalven en pleisters van; inwendig ingenoomen is het een vergift, of kan ten minften zeer veel kwaad doen, fchoon zommige zeggen, dat het tegen de roode en andere buikloopen, als mede bloedfpuwen zoude dienftig zijn, maar het is niet raadzaam, óm het te gebruiken.

Het meeste gebruik van het *gijps* of *pleister* is in de Bouwkunde, tot verciering der wanden, en inzonderheid platfonds van zaalen, zalons, vertrekken, cabinetten, voorhuizen, enz., met fraaije loof- en beeld-werken, in *basrelief*, welke met behulp van de pleister geboetzeert worden, en die de fraaije gebouwen van aanzienlijke lieden boven maaten vercieren; voornaamelijk als ze met fraaije fchilderijen doormengt zijn. De Italiaanen munten voornaamentlijk in de konst van het boetzeeren met *gijps* uit: Het *pleister* dient ook om er fraaije beeldwerken van te gieten en te vormen. Men plagt er voor deezen ook goede vloeren van vertrekken van te maaken, dewijl het opdroogende heel hard word, maar dit is niet of weinig meer in gebruik, na dat de fraaije vloeren nu meest van marmer- en andere fteenen of van kostelijke houten zeer konstig gemaakt worden.

Manier om met Pleister te vormen.

Neemt *gijps-ftеen*, maakt dezelve tot een fijn poeder en calcineert 't zelve geduurende een dag en nagt lang; daar na wrijft dit poeder op een wrijfftеen, wascht het vervolgens wel af, droogt het, en wrijft het nog eens; neemt dan fnippels van parkement, kookt dezelve 10 of 12 uuren lang in fchoon water, geduurig water er bij gietende, na maate dat het vermindert, en wanneer de fnippels wel uitgekookt zijn, giet het water door een linnen doek; met dit water mengt de *pleister*, zo zal hij zo klaar als hoorn worden, ftark zaamenhouden, en ligt te vormen zijn.

Anders.

Neemt gekalkbrande *gijps* of *pleister*, maakt ze tot een heel fijn poeder, en wanneer gij u daar van wilt bedienen om figuuren in formen te gieten, zo mengt dezelve met heet lijm-water, en gebruikt het om te vormen als boven.

Nog anders.

In plaats van *pleister* kan men ook *wit krijt* neemen, die men moet calcineeren gelijk de *gijps* en dan in azijn uitblusfchen; vervolgens wrijft men dezelve heel fijn, en handelt daar mede even als met de *pleister*.

Met diergelijk wel geprepareerde *pleister* kan men allerlei beelden, medailles en andere *basreliefs*, in formen fraai afgieten; want de aldus bereide *gijps* of de *pleister* heeft die eigenfchap, dat ze de gedaante der form volmaakt aanneemt, en in het droogen niet inkrimpt.

De holligheden der vorm moet men met olie overal wat beftrijken.

Manier om de Pleister op verfcheiderhande wijze te koleuren.

Om de pleister goud-geel te verwen: Neemt *wortelen* van de *berberifie*, kookt dezelve in water, met wat *fafraan*; en giet het daar na door een doek, hier mede maakt de pleister toe, daar wat lijm-water bij voegende.

Om dezelve groen te verwen: Neemt 't kruid *nagtfchaje*, kookt het in half water en half azijn, en gebruikt 't doorgezijgde afkookzel als boven.

Om dezelve blauw te verwen: Neemt *befiën* van *hadik* of van *vlier*, kookt ze in water met een weinig gepoederde *aluin*, en gebruikt het doorzijgzel als boven.

Om

Om dezelve rood te verwen: Neemt beſte *fernambuk-ſpaanders*, kookt dezelve in ſchoon water, en doet er wat *aluin* bij, dan doorgezijgt en gebruikt als vooren.

Om dezelve bruin te verwen: Neemt *braſilie-ſpaanders*; kookt die in een ſterke loog, en gebruikt het afkookzel als vooren.

Om ze zwart te verwen: Neemt verſche bast van de *elſen-boom*, kookt ze in ſchoon *water* met wat *aluin*, tot op de helft, en gebruikt 't afkookzel als vooren.

Merkt. Dat er altijd wat lijm-water met onder de verf moet gemengt worden, of men moet de verſtoffen in lijm-water kooken, want anders zoude de pleister niet zaamenhouden.

GIJRATIO; bij zommige ſchrijvers vind men dit woord gebezigt, om eene draaijing of duizeling des hoofds mede te betekenen.

H.

HAAG, zie HEGGE.

HAAG-AAL, zie RING-SLANG.

HAAG-APPEL-BOOM; is de *Arbutus* of *Aardbeſie-boom*; zie aldaar.

HAAG-BOEKE; *Haag-beuk*, *Haane-boeke*, *Steen-boeke*, *Wielblom*, *Jok-boom*; in 't latijn *Carpinus*, *Oſtrija*, *Betulus*; daar zijn verſcheide zoorten van deeze boom; als

1. De gemeene *Haag-boeke*; *Carpinus* DODONÆI; *Oſtrija ulmo ſimilis*, *fructu in umbilicis foliaceis*; (*Carpinus ſquamis ſtrobilorum planis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Hop-Haag-boeke*; *Oſtrija ulmo ſimilis*, *fructu racemoſo lupulo ſimili*; (*Carpinus ſquamis ſtrobilorum inflatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De Virginiſche bloeijende *Haag-boeke*; *Carpinus Virginiana floreſcens.*

Beſchrijving. De eerſte zoort word een maatig groote boom, met veele takken bezet, welke met langwerpige gezaagde bladen bekleed zijn, veel na die van de *ijpen-boom* gelijkende; tuſſchen deeze bladen koomen hier en daar, driekantige, ſchubs-wijze, gebladerde troſſen voort, waar tuſſchen het zaad in knopjes voortkoomt. Daar is ook een verandering van met bonte bladen.

De tweede zoort verſchilt niet of weinig van de eerſte, dan dat haare ſchubben als opgeblaazen zijn, zo dat de troſſen na de hop-troſſen zweemen.

De derde zoort brengt bloemen voort, maar is ons onbekent.

Plaats. De eerſte zoort groeijt in de boſſchen van Hoog-Duitſchland, Frankrijk en Italien, inzonderheid op berg- en ſteenagtige plaatzen. De tweede zoort, word in dezelfde landſchappen en plaatzen gevonden, dog zeldzaamer, en meer in Italien. De derde zoort hoort in Virginien te huis, en is hier te lande zeldzaam.

De eerſte en tweede zoort, word ook in de tuinen voortgekweekt.

Kweeking. Deeze boomen kunnen vermenigvuldigt worden, zo wel door haar zaad als door inlegging der takken. Het zaad moet in het najaar op een akker of bedde gezaait worden; of men laat het zaad de winter over in vogtig zand meuken, en zaait het vroeg in het voorjaar; dog de jonge boomen, die dikwils eerst een jaar daar na opkoomen, verplant men vervolgens als ze een of twee jaar oud geworden zijn, in de enterij op bedden, in rijen, die twee voeten van malkander zijn, en de boomtjes op een à een en een halve voet afſtand in de rij; alwaar men ze laat voortgroeijen, tot dat ze bekwaam groot geworden zijn, om elders tot heggen geplant te worden; maar men moet ze van haar onderſte takken niet ontblooten, als ze tot ſcheerheggen zullen dienen, en dezelve alleen tot de platte gedaante vormen.

De inlegging der takken geſchied in de herfſt of vroeg in het voorjaar, en wanneer ze bewortelt zijn, dat meest doorgaans binnen het jaar geſchied, verplant men ze op bedden en behandelt ze als boven; en deeze manier van voortzetting door inlegging is bij ons de gereedſte wijze.

Eigenſchappen en gebruik.

De eerſte en tweede zoorten zijn zeer bekwaam, om er cierlijke laage en hooge ſcheerheggen in plaiſiertuinen, rondsom parken, boſſchen en elders van te planten, die zeer digt bewaſſen, tot 20 en meer voeten hoog kunnen opgroeijen, en zindelijk geknipt worden; weshalven ze hier toe ſchier onder alle boomgewaſſen het bekwaamst zijn, te meer, dewijl ze in allerlei gronden, dog liefſt in zandagtige wel willen groeijen, en de ſtrengſte winterkoude verdraagen.

Het hout deezer boomen is wit, zeer hard, glad, taai en buigzaam, en derhalven heel dienſtig tot wagenmaakers-, moolen- en allerlei ander werk, dat ſterkte vereiſcht; als mede tot allerlei handwerks-gereedſchappen, hegten, enz. Het is ook goed brand-hout, en geeft de beste koolen: Van de jeugdige takken worden ſterke duurzaame horden gevlogten.

HAAGDISSEN; in het latijn *Lacertæ*; is een dierengeſlacht dat zeer uitgebreid is, en waar onder de *Krokodillen*, *Salamanders*, de *Kamelæon*, *Baſiliscus*, en alle andere zogenoemde kruipende dieren behooren, die vierpotig en geſtaart zijnde, geen ſchild nog vleugelen hebben. Derzelver algemeene kenmerken zijn vier voeten te hebben, een geſtaart lighaam, zonder rugge-ſchild of borſtſtuk, zo als de *ſchilpadden*, maar geheel bloot en kaal, voorts ongevleugelt. De Heer LINNÆUS geeft hier drie-en-veertig zoorten van op, die in vier verdeelingen zijn onderſcheiden; hebbende de agt eerſten een zaamengedrukt op zijde platagtige (*compreſſa*) ſtaart; in de tien volgenden is de ſtaart als uit rondzels of wervelen (*verticillata*) zaamengeſtelt; alle de overigen hebben een ſpilronde ſtaart, die met ſchubben is gedekt, welke ſchubben even als een leijen dak zijn geſchalied (*teres imbricata*); in zommigen is echter deeze ſtaart korter, of nauwlijks zo lang, en in anderen, en wel de zeventien laatſten, langer dan het lijf. Zie hier de zoortſchikking, volgens den Heer LINNÆUS.

I. *Krokodil*, of *Haagdis*, met de ſtaart op zijde plat, de voorpooten met vijf, en de agterpooten met vier vingeren, gepalmt, en aan de voeten drie nagelen; in 't latijn *Crocodilus*; *Lacerta cauda compreſſa*, *pedibus triangulatis*, *plantis tetradactijlis palmatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie KROKODIL.

II. *Slingerſtaart*, of *Haagdis*, die de ſtaart horizon-

taal plat heeft, in vinnen verdeelt met gewebde voeten; door SEBA *Water-ſalamander* genoemt; in het latijn *Lacerta caudi-verbera*; (*Lacerta cauda depreſſo-plana, pinnatifida, pedibus palmatis*, LINN. *Syſt. Nat.*); dit dier, het welk in Ethiopien te huis hoort, heeft omtrent de lengte van vijftien duimen; zijn hoofd is langwerpig, en gelijkt niet kwalijk na die van een *krokodil*; de bek is met kleine tandjes bezet; de hals kort en dik; zijn huid is ongeſchubt en fluweelagtig, van koleur donker-geel, hier en daar met witte bloempjes geplekt, die zig even als ſterretjes vertoonen; wederzijds heeft de ſtaart een zoort van vinnen die koraal-rood zijn, en naar het end allengskens breeder uitloopen, alwaar de ſtaart een pluim vertoont; de pooten zijn geel, dog ruitswijze met rood gevlekt; de vingers of klauwen der voorvoeten loopen aan het end breed uit, en zijn met groote kromme nagelen gewapent; de vingeren der agtervoeten, die insgelijks nagelen hebben, zijn even eens als die der ganzen-vingeren met een vlies te zaamengehegt.

III. *Scherprug*, of *Haagdis* met een gekielde ſtaart, de rug en wenkbrauwen ſcherp getand; in het latijn *Lacerta ſuperciliosa*; (*Lacerta cauda carinata, dorſo ſuperciliisque ciliatis*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze, die te Amboina te huis hoort, is rosagtig van koleur, en gelijkt vrij wel naar de *Haagdiſſen*.

IV. *Schilddraager*, of *Haagdis* met een middelmaatige op zijde eenigermaate platte ſtaart, de rugnaad getand, en het agterhoofd met twee punten gewapent; in het latijn *Lacerta ſcutata*; (*Lacerta cauda ſubcompreſſa mediocri, ſutura dorſali dentata, occipite bimucronata*, LINN. *Syſt. Nat.*) dit dier, dat de ſtaart er bij gerekent, circa de lengte van een voet heeft, is over zijn gantſche lijf licht-geel, blaauwagtig geſchaduwd, met witte verhevene bultjes, als paarlen van verſcheidene grootte, bezaait; aan de kop zitten mede diergelijke paarlen, dog niet aan de ſtaart en pooten, die geſchubt zijn; hij voert den naam van *Schilddraager*, om dat hij een zoort van ſchild op zijn kop heeft; zijn rug is zaagswijze getand, en de pooten zijn los gevingert, zonder eenig vlies.

V. *Sauvegarde*, *Waarſchouwer* of *Haagdis* met een gekielde ſtaart, en het lijf ongewapent; in het latijn *Monitor*; (*Lacerta cauda carinata, corpore mutico*, LINN. *Syſt. Nat.*) dit diertje, wiens lengte met de ſtaart ongeveer anderhalf voet bedraagt, is onvergelijkelijk ſchoon gemarmert, en over het geheele lijf met fijne ſchubbetjes van wit, zwart en rosagtige kolcur getekent; de pooten zijn vijfvingerig, en alle met nagelen bezet. Indien deeze *haagdis* geen pooten had, zoude hij volmaakt naar een *ſlang* gelijken; dewijl het lijf niet zeer dik, de kop langwerpig-rond, en de tong dubbeld ſpits is.

Dit diertje is de naam van *ſauvegarde* gegeeven, om dat het als tot bewaaring en beſcherming van den mensch verſtrekt; want het dier zig zomtijds te water begeevende, en aldaar een *krokodil* ziende of hoorende aankoomen, maakt het denkelijk uit angst voor dit gedrocht, een ſterk gegil, waar door die geene, welke zig baden of zwemmen, of aan den oever zijn, gewaarſchouwt worden, om zich door de vlucht te redden, zo als mede de *haagdis* doet, men kan hem dus ook met recht de naam van *monitor* of *waarſchouwer* geeven; hij onthoud zich in Egiipten.

Volgens de Heer GRONOVIUS, word er een diergelijke *Sauvegarde* in de bosſchen van Surinaamen ontmoet, die zomtijds tot de lengte van twintig en meer voeten aangroeijt; dezelve doet nimmer menſchen aan, maar voed zich met vogel-eijeren, en krengen van geſtorvene dieren.

VI. *Vorſtelijke Haagdis*; in het latijn *Lacerta Principalis*; (*Lacerta cauda ſubcarinata, criſta gulæ integerrima, dorſo lævi*, LINN. *Amœn. Acad.*) deeze, die in het kabinet door de Koning van Zweeden aan de Academie van Upſal geſchonken, is gevonden, word de volgende beſchrijving van gegeeven; de kop is een weinig ſcherp, breedagtig aan de zijden, eenigermaaten plat, en met verſcheidene naaden zeer fijn verdeelt; neus en oorgaten zijn klein; aan de keel heeft hij een rondagtige kam, die in het geheel niet getand is; het lijf is met zeer kleine ſchubbetjes bedekt.

VII. *Dubbelde gekielde Haagdis*; in het latijn *Lacerta bicarinata*; (*Lacerta cauda compreſſa, ſupra bicarinata, mediocri; dorſo quadrifariam carinato-ſtriato*, LINN. *Syſt. Nat.*) deeze is klein, van koleur grijs, heeft twee verheven ſtreepen op den rug, door kielswijze geplaatſte ſchubben gevormt; een gelijke ſtreep is er aan iedere zijde der rug, zijnde de ſchubben van de zijden verheven en knobbelagtig; de buik is met vier-en-twintig dwarze rijen van ſchubben bekleed, zijnde er in elke rije zes; de ſtaart, die ſchraag anderhalf maal zo lang als het lighaam is, is op de zijde platagtig en glad, van onderen geſtreept, en van boven met een dubbelde ſcherpe rug; deszelfs woonplaats is de Indien.

VIII. *Water-ſalamander*; *Waſſer-molch*; *Water-eft*; in het latijn *Lacerta palustris*; (*Lacerta cauda anceps mediocri, pedibus muticis fuscis, palmis tetradactylis*, LINN. *Faun. Suec.*) dit diertje, het welk in de meeste zoete ſtaande wateren van Europa word gevonden, en in zommige meiren van Holland, Vriesland, enz. zeer menigvuldig is, overtreft zelden de lengte van zes of zeven duimen; het lijf is bruinagtig, aan alle zijden met uitſteekende tepeltjes bezet, die aan de zijden witagtig zijn; de kop, die even breed als de hals is, is rond, dog van bovenen plat; de kaaken zijn gelijk, breed, en met kleine tandjes bezet; de gaaping van den bek, die aan het end ſtomp en rond is, is middelmaatig; de rug, die van den kop af, tot aan het begin van den ſtaart, een groef heeft, is breed; de buik ſaffraan-koleurig met bruine vlakken; de ſtaart, die omtrent de lengte van het geheele lijf heeft, is op de zijde platagtig, en van bovenen ſcherp; de voorpooten hebben vier, en de agterpooten vijf ongenagelde vingeren, de vingers zijn ongelijk, de middelſten de langſten; het aarsgat is een dwarſe ſpleet, geplaatst agter de agterpooten, en hier onder heeft het dier een overlangſe ſpleet, die volgens gedagten van den Heere GRONOVIUS tot de voortteeling dient. DERHAM heeft opgemerkt, dat de *Water-ſalamander*, nog jong zijnde, vier zwem-vinnen heeft, zijnde er wederzijds twee, een weinig boven de voorpooten aan het lijf gehecht; dog welke dit dier in het vervolg kwijt raakt. De Heer LINNÆUS twijffelt, of dit diertje wel van de *Land-Haagdis* onderſcheiden zij; zeker is het ten minſten, dat het op het droogе kan leeven, doch houd zig meest in het water op, verkiezende inzonderheid die wateren, welker ſlijk witagtig is; zelden ziet men dit diertje aan de oppervlakte, maar het verbergt zich gemeenlijk onder een ſteen; in rivieren of loopende wateren zal men het zelden zien, het verkiest liever graften van ſteeden, vijvers en ſlooten; 's winters houd het zich verborgen, en koomt voorjaars weder

weder te voorſchijn; even gelijk als de *ſchilpad*, gaat het dier langzaam voort.

Volgens waarneemingen van den Heere Du Faij, zie *Hiſt. & Mem. de l'Acad. Royale des Sciences, de l'année* 1729, hebben de *Water-Salamanders* iets bijzonders, het geen men in geene andere viervoetige dieren ontmoet; naamelijk dat zij geduurende het voorjaar en de zomer, alle vier of vijf dagen op zijn langſte, even eens als de *ſlangen*, hunne huid afleggen; dog 's winters verwisſelen zij niet dan om de vijftien dagen; deeze vellen, die zeer dun zijn, vind men zomtijds geheel in het water drijven; ook gebeurt het wel, dat zij zig niet dan bij ſtukken en brokken daar van kunnen ontſlaan, en dan blijft zomtijds een gedeelte van het vel aan een poot hangen, het welk aldaar bedervende, die poot in zijn geheel, of eenige vingeren derzelve, doet afrotten, zonder dat echter het diertje ſterft.

Wat de voortteeling betreft, volgens waarneemingen van verſcheidene Natuur-onderzoekers, zijn het eijerleggende dieren; welke eijeren door middel van een ſlijm- of lijmagtige ſtoffe, als twee ſnoeren van een ketting koraalen aan malkanderen hangen: In de *Obſervations ſur la fécondation de la Salamandre par* Demours *Medicin a Paris*, vind men volleedige waarneemingen over de voortteeling van deeze dieren, dog al te uitgebreid voor ons beſtek zijnde, wijzen wij den leezer na dat ſtuk zelve, gedrukt agter de franſche vertaaling van het *I. deel der Proeven van het Edinburgſche Genoodſchap*.

Volgens waarneemingen van den bovengenoemden Heere Du Faij, zijn er weinige dieren zo zober als deezen *Salamander*: zijn Ed. betuigt, dezelve meer dan zes maanden zonder eeten in het leeven bewaart te hebben.

IX. *Stekel-ſtaart*, door Gronovius, Seba en anderen *Cordijlus* genoemt; (*Lacerta cauda verticillata brevi, ſquamis denticulatis, pedibus pentadactilis*, Linn. *Amœn. Acad.*) deeze zoort van *haagdis*, die zich in Aſie en Africa onthoud, is waarſchijnelijk dezelfde die den Heere Hasselquist zo menigvuldig in de heete dorre hooge zandgronden van Egijpten, inzonderheid bij de pijramiden van Oud Kairo heeft gevonden, en dien hij *Egijptiſche Haagdis met een geronzelde ſtaart, welkers ſchubben getand zijn, de pooten vijfvingerig* noemt; deszelfs koleur was bruin, aan den buik wit, insgelijks aan de klaauwen en ſtaart, het geheele lijf was met gladde ſchubben gedekt; hij vond van deeze dieren die drie en een-vierde ſpan lang waaren, met voorpooten van één, en agterpooten van twee handpalmen, het lijf anderhalve handpalm breed, en de ſtaart bij het lighaam vijf duimen, in het midden vier, en aan het end één duim dik: de ſtaart was even lang als het lijf, zijnde het lijf aan de zijden een weinig uitgezet, en van bovenen platagtig; de kop van een driekantig maakzel, was twee duimen, en den hals op zig zelven drie duimen lang.

X. *Gedoornde Haagdis*, door Tournefort *Koslordilos*, en door Hasselquist *Lacerta ſtellio* genoemt: (*Lacerta cauda verticillata mediocri; ſquamis denticulatis, capite corporeque muricato*, Linn. *Sijſt. Nat.*) deeze, die door Hasselquist, zie deszelfs *Reize nach Paleſtina*, *p.* 352. inzonderheid in klein Aſie, en in het beloofde land, onder de puinhoopen is gevonden, is het lijf iets minder dan een ſpan lang, de ſtaart ongeveer één ſpan; de huid is graauwagtig en vol kleine knobbeltjes, die taamelijk ſpits zijn, en op zommige plaatzen is dezelve ſchubagtig; deeze *haagdiſſen* doen niemand eenig leed; de kinderen van Mijkone bragten er aan den Heere Tournefort meer dan hij begeerde, die door hun uit de reeten der muuren gehaalt wierden. Zommigen zijn van gedagten, dat het de zelfde zoort is, waar van Plinius in zijne *Hiſtor. Natural.* van ſpreekt, en dien hij zegt, dat aan de deuren en venſteren, als ook in de huizen en graften huisvesten, en welker huid een voortreffelijk middel tegens de vallende ziekte zoude zijn; in het voorjaar leiden zij deezen huid af, doch vraten die dan terſtond op, even als of zij den mensch het gebruik daar van benijdeden, en hierom zoude het woord *Stellionatus* op bedriegers toegepast zijn; men wist echter, volgens zijne aanmerking, die dieren niet minder listig te misleiden, met voor de reeten of gaten, waar in zij zich onthielden, hordjes of hokjes van geſpleeten ried te plaatzen, waar tuſschen zij konden doorkruipen, dog door de knelling hun huid moesten laaten zitten. Volgens getuigenis van den bovenaangehaalden Heere Hasselquist, word dit dier, om eene belagchelijke reden, door de Turken gedood; zij zeggen naamelijk, dat't zelve, door het nederbuigen van den kop, hunne wijze van bidden naabootst.

XI. *Barbariſche Haagdis*; in het latijn *Lacerta Mauritanica*; (*Lacerta cauda ſubverticillata brevi muricata, apice lævi, corpore ſupra muricato, pedibus ſubtus ſquamatis*, Linn. *Sijſt. Nat.*) deeze, die de naam van *Barbariſche* is gegeeven, om dat hij door E. Brander, een Zweed, in Barbarijen is gevonden; heeft omtrent de gedaante van de *gekko*; van koleur is hij vuil bruinagtig, na den geelen hellende; aan de zijden van den kop, boven den hals op de rug, en aan de dijen met wratagtige ſcherpe punten bezet; de ſtaart, die korter is dan het lijf, is tot aan het midden met zes rijen ſtekels gewapent, het welk hem geronzelt doet ſchijnen; voorts is hij tot aan de punt glad en effen; even als in de *gekko*, zijn de vingeren der pooten van onderen platagtig geſchubd, en met zeer kleine nageltjes voorzien; aan de onderkant is het geheele lijf glad, en met ongemeene fijne ſchubbetjes overtoogen.

XII. *Hemelsch-blauwe Haagdis*; in het latijn *Lacerta azurea*; (*Lacerta cauda verticillata brevi, ſquamis mucronatis*, Mus. Ad. Frid.); deeze, waar van Seba *Muſ. I. tab. LXII. fig.* 6. een fraaije afbeelding geeft, heeft rondsom het bovenlijf een bekleedzel van lichtblaauw met zwarte banden, die zeer fijn zijn geſchubd, waar op verhevene witte ſtippen, het welk zig eveneens vertoont als of het dier met paarlen was geborduurt; kop en pooten zijn insgelijks met zwarte kringen getekent.

XIII. *Turkſche Haagdis*; in het latijn *Lacerta Turcica*; (*Lacerta cauda ſubverticillata mediocri, corpore griſeo ſubverrucoſo*, Linn. *Sijſt. Nat.*) van dit *haagdisje*, het welk met de ſtaart, die een weinig langer is dan het lijf, ruim vier duimen lengte heeft, geeft de Heer Edwards *Hiſt. Nat. Tom. IV. tab. CCIV.* een nauwkeurige afbeelding; deszelfs lijf is roodagtig-grauw van koleur, met bruine oneffene ſtippen bezaait, die op de buik grooter zijn; eenige ringen der ſtaart zijn van een donkerder koleur; aan ieder voet heeft hij vijf vingeren, die alle evengelijke groot zijn, het geen men in geen andere *haagdiſſen* beſpeurt: Hij is uit Turkijen aan de Heer Jean Fothergill gebragt, volgens Edwards op de boven aangehaalde plaats.

XIV. *Ameira*, door Gronovius *Lacerta cauda tereti corpore*

corpore triplò longiore ſquamis lævisſimis, abdominalibus oblongo quadratis genoemt; (*Lacerta cauda verticillata longa ſcutis abdominibus triginta, collari ſubtus ruga duplici*, LINN. *Sijſt. Nat.*) EDWARDS (zie zijne *Hiſtoire Naturelle, Tom. IV. Tab. CII.*) geeft hier van eene fraaije afbeelding leevens-grootte, en noemt hem de *groote groene en gevlakte Haagdis*, deszelfs rug is bruingeel, met een menigte van oogen geplekt, beſtaande tot aan de ſtaart toe uit kleine ſchubben als ſpijker-koppen; boven op het hoofd is hij groen; zijn bek is met een zwarte gefurkte tong voorzien; aan de zijden der buik is hij met cierlijk blauwe lang-ronde vlakken getekent, en ieder vlak is met een donker-zwarte kring omringt: hij word alomme in de Indien gevonden, en men zegt, dat zijn vleesch eetbaar, en niet ongezond is.

XV. *Groene* of *ſcherpgenagelde Haagdis*; in het latijn *Lacerta agilis*; (*Lacerta cauda verticillata longiuscula, ſquamis acutis, collari ſubtus ſquamis conſtructo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, die onder de gewoone Europiſche *haagdisſen* behoort, is grooter dan de overige zoorten van dat waerelddeel, en onthoud zich ook het menigvuldigst in deszelfs zuidelijke deelen, ſchoon men ze echter ook in Vrankrijk, Duitschland, de Nederlanden, ja zelfs in Zweeden en Noorweegen ontmoet; de koleur is groenagtig-aschgrauw, met witte en zwarte ſtippen gevlakt; zij hebben een geringde ſtaart, en zeer ſcherp genagelde klaauwtjes.

In vlug en ſtoutheid overtreffen zij verre alle de andere Europiſche *haagdisſen*; haar woonplaats is gemeenlijk in weiden, kreupelbosch, haagen en heesters, verſchrikkende door 't geraas, dat zij in de drooge bladen maaken, niet zelden den voorbijganger; als dan houden zij zig weder eensklaps ſtil, en ſchijnen den mensch met eenige verwondering aan te zien, en wanneer men haar met het een of ander zoekt te ſlaan, weeten zij meestentijds behendelijk door een tamelijk hoogen ſprong den ſlag te ontwijken. Ook zegt men, dat zij zig geenzins ontzien, om met *ſlangen* of *adders* te vegten, dog dat zij er meest het hagje bij inſchieten, en door dezelve verſlonden worden.

Onder alle de andere Europiſche *haagdisſen*, ſchijnen de groenen het meeste geacht; in het bijzonder blijkt dit uit de proeven die men zo veelvuldig op deeze zoort heeft genoomen, ten aanzien van de weder-aangroeijing der ſtaart. Bij SERA vind men een dusdanige *haagdis*, wiens ſtaart eerst afgeſneeden zijnde, door zaamenvoeging weder was vastgegroeijt; andere zeggen, dat een *haagdis* in plaats van de afgeſneedene, een nieuwe ſtaart zoude krijgen, egter heeft de Hr. DU VERNEIJ (*Oeuv. anatom. ed. de Paris* 1761. *Tom.* 2.) door ontleediging bevonden, dat er in plaats van het afgeſneeden deel, een hol kraakbeen gegroeit was met huid overtrokken, en de Heer PERRAULT merkt aan, dat die aangroeijing volkoomen overeenkomſtig is, met de hervoortbrenging van vleesch in wonden. Nog heeft de Hr. DU VERNEIJ *ib. p.* 551. waargenoomen, dat de huid die het binnenſte der dije van de *groene haagdis* bekleed, met tien of twaalf gaten, die elk op eene klier uitkoomen, doorboort is.

Het zijn insgelijks de *groene haagdisſen*, die het geagtſte tot gebruik in de medecijnen zijn. L'EMERIJ en verſcheidene anderen prijzen de olie der leevende *haagdisſen*, door *infuſie* of kooking verkreegen, als een heilzaam middel tot het doen ſlenken van koude gezwellen; insgelijks tot verſterking der zenuwagtige deelen en verlamde ledemaaten; mede word deeze olie dienstig geagt om de ruidigheid der huid, vlakken en puisten in het aangezigt te verdrijven; daar zijn er die het bloed van een *haagdis* tot wegneeming der wratten aanprijzen, wanneer het er op word geſtrooken; en de drek agten zij dienstig voor de oogen, in roose-water ontbonden. Het volgende *eleftuarie* of *conſerf* van *haagdisſen*, word door HERCULES SAXONIA tegens de *ſcrofela* aangepreezen.

Neemt *groene haagdisſen*, doet er het ingewand uit, ſnijd er de kop en ſtaart af, en laat ze dus veertien dagen in ſcherpe *wijn-azijn* weeken, droogt ze in de zon, en laat ze op dezelfde wijze weder in azijn weeken, en droogen; herhaalt dit zo lange tot dat ze eindelijk bij het droogen tot poeijer worden; doet bij ieder once van dit poeijer vier oncen *honing*, en mengt het tot een *conſerf*; hier van geeft men een volwaſſen perſoon, gedurende veertig dagen, ieder dag één lood.

XVI. *Algierſche Haagdis*; in 't latijn *Lacerta Algira*; (*Lacerta cauda verticillata longiuscula, corpore lineis utrimque duabus flavis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, wiens lijf nauwlijks langer dan een vinger is, is van bovenen bruin, en van onderen geelagtig, de rug ſchubben zijn gekield en ſcherper dan de anderen; een geele ſtreep bepaalt wederzijds de rug, en door een andere op ieder zijde word de buik van de zijden afgezondert; voorts heeft hij een geronzelde ſtaart, die taamelijk lang is.

XVII. *Seps*, door RAIJ *Seps ſive Lacerta chalcidica* genoemt; (*Lacerta cauda verticillata longa, ſutura laterali reflexa, ſquamis quadratis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een *haagdis*, in de Zuidelijke landen te huis hoorende; deszelfs koleur is blauwagtig grijs, op de rug bruin, met een geronzelde ſtaart zo lang als het lijf; de kop is klein; de buik vlak en door een ſcherpe naad, die een omgeboogen rand maakt van de zijden afgezondert; de pooten zijn kort, bij uitſtek ver van malkander af, dat het lijf zeer lang maakt, alle de vingeren zijn genagelt; men zegt, dat hem de bijnaam van *Seps* is gegeeven, dewijl zijn beet, zo wel als de ſlang die deezen naam voert, aanſtonds verrotting in het vleesch veroorzaakt, dat door hem gewond word.

XVIII. *Hoekige Haagdis*; in 't latijn *Lacerta angulata*; (*Lacerta cauda hexagona longa, ſquamis carinatis mucronata*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze is zeer klein, met een bruin-koleurige rug, heeft alle de ſchubben, behalven die van den buik, ſcherp gedoornd en zeer gekield; de kop, die kaal is, heeft verſcheiderlei verhevene rimpels, zijnde van agteren daar de ſchubben van den hals beginnen als geknot en aangegroeit; onder de keel zitten twee groote geronde ſchubben; de ſtaart is zeskantig en zeer hoekig, en anderhalf maal zo lang als het lijf.

XIX. *Kameleon*; in 't latijn *Chamæleon*; (*Lacerta cauda tereti brevi incurva, digitis duobus tribusque coadunatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie KAMELEON.

XX. *Salamander*, door ALDROVANDUS en anderen *Salamandra terreſtris* genoemt; (*Lacerta cauda tereti brevi, digitis muticis, corpore poroſo nudo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie SALAMANDER.

XXI. *Gekko*, BONTIUS noemt deeze *Salamandra Indica*; (*Lacerte cauda tereti mediocri, digitis ſubtus imbricatis, corpore verrucoſo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie GEKKO.

XXII. *Schink*; in 't latijn *Scincus*; (*Lacerta cauda tereti mediocri apice compreſſa, digitis muticis marginatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie SCHINK.

XVIII. *Stie-*

XXIII. *Steekelige Haagdis*; in 't latijn *Lacerta hiſpida*; (*Lacerta cauda tereti mediocri, vertice trimuricato.* Mus. Ad. Frid. *I. pag.* 44.) Deeze, die zig in Zuid-Amerika onthouden, heeft een ſpilronde ſtaart van een middelbaare lengte, en heeft op den kop drie ſteekels.

XXIV. *Rondbuikige Haagdis*; *Padagtige Salamander*, door Hernand *Cortez*, in de *Conquête de la mexique*, *Lezard Orbiculaire* en *Tapaijaxin* genoemt; (*Lacerta cauda tereti brevi, trunco ſub globoſo ſupra muricato*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Dit dier heeft een zeldzaame geſtalte, zijnde het lijf bijna klootrond; de kop is kort en hard, driekantig en van vooren ſtomp; voorts is 't zeer fraai geſchubd en met veelerlei koleuren getekent; heeft een menigte van witte puntige ſtekels als naalden over het geheele lijf, zelfs over den kop en ſtaart, en ook aan de pooten, aan wiens einden zwarte, zeer ſcherpe en kromme nagelen zitten; de woonplaats is Nieuw-Spanjen en andere oorden van Amerika.

XXV. *Gemeene Europiſche Haagdis*; door Raijus *Lacerta vulgaris* genoemt, en door de Ouden *Menſchen-Friend* en *Slangen-Vijand* geheeten, doch 't geen volgens zommigen meerder op de groote groene toe te paſſen is; (*Lacerta cauda tereti mediocri, palmis tetradactijlis muticis*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Is een *haagdis*, wiens lijf donker-blaauw is, met een dubbelde bruine ſtreep op de rug; heeft een ſpilronde ſtaart van een middelmaatige lengte; vier vingeren aan de voorpooten met ongenagelde klauwen.

Dit *haagdisje*, het welk ook wel *klein* of *tuin-haagdisje* genoemt word, en haar in kelders in het onderſte der muuren, en onder de ſteenen onthoud, heeft, wat de eigenſchappen betreft, veel overeenkomſt met de *groene* of *veld-haagdiſſen*; 's winters verbergen zij zig zo wel als deezen in haare gaten, en blijven aldaar zeer waarſchijnelijk, gelijk veele andere diergelijke dieren, in een zoort van onwerkzaamheid of ſlaap zonder eenig voedzel. Volgens waarneeming van de Hr. Redi, kunnen de *haagdiſſen* agt maanden vasten; het voorjaar gekoomen zijnde, ſchijnt haar de zonneſchijn een nieuw leeven bij te zetten, en zij koomen als dan weder te voorſchijn. Het is tegens het einde van Maart of in 't begin van April dat zij paaren, en tot dien einde ſtrengelen zij zig zodanig onder een, dat het, gelijkerwijs de ſlangen in dien toeſtand, maar een lighaam met twee koppen vertoont; de wijfjes leggen vervolgens haare eijeren aan de voet van een muur, of elders anders daar de zon in ſtaat is bij te koomen, en door wiens warmte zij worden uitgebroeit; zomtijds vind men gantſche hoopjes van deeze eijeren voor haar woonplaats of hol leggen: Hun voornaamſte voedzel beſtaat in aardwormen, ſchoon zij mede op vliegen, mieren, torren en ſprinkhaanen aazen: Schoon zij zeer vlug zijn, zijn zij echter niet ſchuw, doen niemand kwaad, en kunnen zonder eenig gevaar in de handen genoomen en behandelt worden; men zegt, dat een weinig ſnuiftabak in de keel gedaan, haar oogenblikkelijk doet ſterven.

De Hr. Needham heeft in zijn *Microscopical discoveries, edit. Lond.* 1749. een bijzonder hoofdſtuk geplaatst over de tong van dit dier; hij zegt dat die gevorkt is, en door het microscoop gezien, op de randen als een zaag getand, en langs der geheele verheven randen oppervlakte met groeven bezet zijnde, zegt dien Heer dit werktuig daar door buitengemeen bekwaam gemaakt zij, om haar prooij te kunnen vatten, en vast houden, die haar zonder deeze hulpmiddelen ligtelijk zoude kunnen ontſnappen.

In de *Memoires de l'Academie des ſciences de Paris de l'année* 1718. vind men eene aanmerking van den Heer Marchand, dat de dubbelheid der ſtaart in zommige van deeze dieren door kwetzing of iets diergelijks ontſtaan moest: Needham voed dezelfde gedagten, insgelijks Edwards, die in zijn *Histoire Naturelle Tom. CCIII.* een *West-Indiſch haagdis* met een gevorkte ſtaart heeft afgebeeld, die door Sloane met een enkele ſtaart afgemaalt is; Edwards zegt, dat hij niet gelooſt, dat deeze tweede ſtaart in het dier natuurlijk, nog wanſchaapen zij, maar helt liever tot de gedagten, dat wanneer de eerſte ſtaart is geworden, of dat zij koomt te verrotten of op te droogen, er een nieuwe in haar plaats groeit, maakende als dan de nieuwe en regte lijn met het lighaam.

Deeze, zo wel als de *groene haagdis*, word in de medecijnen gebruikt; men geeft voor, dat een opengeſneedene *haagdis* uitwendig opgelegt, dienstig is om de vreemde lighaamen uit de wonden te drijven, en het vergift der beeten of ſteeken van venijnige dieren na zig te trekken: L'Emerij zegt, dat uitwendig gebruikt, dezelve goed zijn om te doen etteren, te ontbinden, de zweetgaten te openen, de deelen te verſterken, en het haair te doen groeijen: Egter zijn de ſchrijvers van de *Dictionaire Encijclopedique* van gedagten, dat alle deeze gewaande deugden niet meerder te agten zijn dan de meesten die door zommige ſchrijvers, wegens het medecinaale gebruik van de dieren, geroemt worden.

XXVI. *Water-Haagdis*; in het latijn *Lacerta aquatica*; (*Lacerta cauda teretiuscula mediocri, pedibus muticis fiſſis; palmis tetradactijlis*, Linn. *Faun. Suec.*) Deeze, die zig door geheel Europa in moerasſige plaatzen, meiren en ſlooten of ſtaande wateren onthoud, koomt van grootte zeer wel met de voorige over een, dezelve is blauwagtig van koleur met twee bruine ſtreepen op de rug overlangs, en verders het lijf hier en daar met zeer kleine zwarte vlakjes geſprengt; de ſtaart is niet volkoomen rond, maar bijna vierkant, dikagtig en na 't eind toe allengskens verdunnende; egter vind men ook nog een glad *water-haagdisje*, het welk Petiver beſchrijft, en waar van het mannetje met zwarte vlekken, en het wijfje geelagtig zoude zijn.

L'Emerij zegt, dat de *water-haagdis* voor vergiftig word gehouden, en geenzins in de medecijnen gebruikt. In de *Acta Helvetica Vol. I. pag.* 22. vind men aangeteekent, dat in 1739. in Zwitſerland een meisje van twaalf jaaren, na eenigen tijd met zwaare ſtuiptrekkingen geworſtelt te hebben, een leevende *water-haagdis* door den ſtoelgang loste.

XXVII. *Baſiliscus*, door Seba *Tab.* 100. *Fig.* 1. afgebeeld, en *Tom.* 1. *pag.* 156. onder de naam van *Draco arboreus*, *Volans*, *Americanus amphibius ſive Baſiliscus* beſchreeven; (*Lacerta cauda tereti longa, pinna dorſali radiata occipite criſtato*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Zie Basilides.

XXVIII. *Krop-Haagdis*; *Iguana*; *Tyana*; *Senembi*; door Bontius *Læguam* genoemt; (*Lacerta cauda tereti longa, futura dorſali dentata, criſta gulæ denticulata*, Linn. *Sijſt. Nat.*) van deeze *haagdis* zijn veele verſcheidentheden, zo wel ten aanzien van grootte, als onderſcheid van koleuren; zij worden zo wel in Oost- als in West-Indien en Zuid-America gevonden, echter zijn de Oost-Indiſchen door de bank het fraaist getekent en 't grootſte; men zegt, dat er wel gevonden worden,

die vijf voeten lang, en vijf duimen dik zijn; hun ſtaart is ſpilrond, en de rugnaad, als mede de kam aan de keel zijn getand.

De Heer LINNÆUS *Amoenit. I. pag.* 124. geeft de volgende nauwkeurige beſchrijving van een *krop-haagdis* of *Leguaan*, die zig in het kabinet van den Zweedſchen Heere GIJLLENBORG bevond; deszelfs kop, zegt hij, is van bovenen met ronde ſchubben en knobbeltjes bedekt; de neusgaten, die langwerpig rond zijn, puilen uit; aan de zijden zijn de kaaken met gladde wratten bezet; de oorgaten vrij groot uitgehold en rondagtig; op het lijf zijn een ontelbaare menigte rijen ſchubben geplaatst, zijnde die van den buik verre weg het duidelijkſte; het aarsgat is een langwerpige dwarſe ſpleet; de ſtaart, die tweemaal zo lang als het lijf is, heeft meer als twintig verheven ſtreepen; van de pooten zijn de voorſten vijfvingerig, met den eerſten vinger het langst, de tweede en vijfde egaal, insgelijks de derde en vierde bijna even lang, dog langer als de anderen; de agterſte pooten zijn mede vijfvingerig, met den eerſten vinger het kortst, de tweede en vijfde even lang, dog de vijfde is verder van de overigen afgeſcheiden, de derde is nog langer, en de vierde het allerlangst; alle vingeren of klauwen zijn met ſcherpe zaamengedrukte nagelen gewapent; van den kop af, langs het lijf, tot aan het end der ſtaart toe, is een uitpuilende kam, uit meer dan drie hondert en twintig tandjes beſtaande, die op de zijde platagtig zijn, tweeſnijdig, en naar agteren haakswijze een weinig omgekromt, aan de keel hangt een gelijkzoortige vliezige kam, die van vooren met twaalf tandjes zaagswijze is voorzien; van bovenen is het dier zwartagtig-blauw van koleur; op de zijden, aan de voor- en agterbeenen en den buik wit geſtreept, van onderen zijn zestien graauwagtige wratten, overlangs op een rij geplaatst; diergelijke eeltagtige knobbeltjes vertoonen zich mede aan den hals op zijde.

Men getuigt van deeze dieren, dat het *amphijbia* zijn, en dat zij dus zo wel in het water, als op het land kunnen leeven; echter onthouden zij zich meest in de boomen, die aan de zoomen der rivieren ſtaan, en waar van zij de bladen en bloemen tot voedzel gebruiken. Op het eiland Rodriguez vond LEGUAT in de palmiet- of wilde kokos- en kool-boomen, veele *haagdiſſen* die een voet lang waaren, met cierlijke koleuren geſchakeert, eetende de vrugt van deeze boomen; zij zelven verſtrekten ten prooij voor de vogelen; op die zelfde boomen zag hij *nagt-haagdiſſen*, ter grootte en dikte van een arm, van een affchuwelijke gedaante, dog die eetbaar waaren; dit zijn zekerlijk na alle gedagten *leguaanen* geweest, waar van de wijfjes, in het voorjaar aan den oever van de zee of van rivieren koomen, om hunne eijeren, even eens als de *ſchildpadden*, in eene in het zand gemaakte kuil te leggen, om voorts door de zonnewarmte uitgebroed te worden; zij leggen gemeenlijk één of twee dozijn eijeren in één nest; hebbende deeze eijeren de grootte van duiven-eijeren, dog zijn langwerpiger; de ſchaal, die men gevoeglijker een dik vlies kan noemen, is wit, en niet ſtijver dan vogtig parkement; het binnenſte beſtaat ook niet uit dooijer en wit, en men kan ze door kooken niet hard krijgen; dog met boter gemengt zijnde, leveren zij een lekkere ſaus uit.

Deeze dieren kunnen verſcheidene weeken agter een zonder eenig voedzel in het leeven gehouden worden; buitengemeen taaij van huid zijnde, heeft men veel moeite om ze te dooden, dog iets ſcherps in de neus geſtooken zijnde, of een ſpijker in de kop geſlagen, doet hun aanſtonds ſneeven. Dewijl deeze dieren buitengemeen ſnel in het loopen zijn, en het behalven dat ook gevaarlijk is, om haar met geweld aan te doen, dewijl zij verwoedelijk bijten, en met haaren ſtaart ſlaan; is er een bijzondere list noodig om ze te vangen, en die list weeten de Indiaanen en Negers op de onderſtaande wijze ſchoon in het werk te ſtellen; zij bekruipen deeze dieren wanneer ze in de boomen zitten al fluitende, en werpen hun een ſtrik om de nek; echter is er dan nog veel gauwigheid, moed en kragt noodig, om ze te binden, dewijl zij dan ijsſelijk de bek en zak, die zij onder aan den keel hebben, opſpalken, en hunne woede door het branden der oogen, die als vuur ſchitteren, zeer duidelijk te kennen geeven.

De ſmaakelijkheid van het vleesch der *leguaanen*, en het nut dat het zelve in de keuken verſchaft, vergoed de moeijelijkheid van haar vangst; door geheel Indien word het tot ſpijze gebruikt, en volgens de inſtellingen der Roomſche Kerke, is het eeten van dit dier, zo wel als van alle andere tweeſlagtigen, aan deeze Gezindheid in de vasten geoorlooft. Vader LABAT zegt in deszelfs Reizen, dat het vleesch van de *leguaan* geſtooft of geſmoort zijnde, in blankheid en lekkerheid, dat der *hoenderen* evenaart. De wijfjes, zegt men, veel vetter en ſmaakelijker te zijn, dan de mannetjes, inzonderheid in de paartijd, dewijl deeze laatſten dan mager over 't lijf zijn, en zeer gevaarlijk om aan te doen; wanneer men hunne wijfjes wil beleedigen, ſchroomen zij zelfs niet, om op den mensch aan te vallen, ſlaan of bijten hun allerverwoedst, en ſchoon hun beet niet vergiftig is, is die echter zeer gevaarlijk; dewijl zij hun prooij niet loslaaten, of men moet ze op de een of de andere wijze van kant helpen. Volgens LABAT, heeft dit voedzel dezelfde eigenſchap, die aan het adderen vleesch toegeſchreeven word, van ſterk opdroogende en bloedzuiverende te zijn, indien het veelvuldig word genuttigt; het word mede nadeelig voor de zulken gerekent, die met venus-ziekte zijn gekwelt. Twee bekleedzels van vet, die de ingewanden deezer dieren omringen, en zo geel als goud zijn, roemt men als een koſtelijke zalf tot verſterking der zenuwen; en de ſteentjes, die zomwijlen in de kop en maag gevonden worden, zoude een uitneemend middel tegens den ſteen en het graveel zijn.

XXIX. *Kemphaantje*; *Water Leguaan*, (*Lacerta cauda tereti longa, dorſo antice capiteque poſtice dentato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een *haagdisje*, in Oost-Indien te huis hoorende; deszelfs koleur is licht-blaauw, aan den buik witagtig, en zomtijds op de rug cierlijk gebandeert. De naam van *Water-leguaan*, zegt men, haar gegeeven te zijn, om dat zij zig veel bij den waterkant onthouden, en even gelijk de *kikvorſchen* in het water ſpringen, om te ontvluchten, wanneer zij vervolgt worden. *Kemphaantjes* worden zij geheeten, om dat zij even als deeze vogelen, agter den kop met ſteekels gekamt zijn, die, zij getergt wordende, overend zetten.

XXX. *Salamander Haagdis*, door SEBA *Muſ. I. p.* 168. *Salamandra Americana*, *Lacertæ æmula*, *amphibia* genoemt; (*Lacerta cauda tereti longa, collo ſupra capiteque poſtice aculeato*, LINN. *Amæn. Acad. I. p.* 288.) deezen, die graauwagtig van koleur zijn, hebben den kop, het geheele lijf, tot aan het einde van den ſtaart toe, met fijne ſtekeltjes gewapent, dog omtrent de plaatzing deezer ſteekelige ſchubben, is een aanmerkelijk onderſcheid tusſchen het mannetje en wijfje; de kop heeft veel

veel gelijkenis met die van den *kameleon*; voorts is de ſtaart lang en ſpilrond; deszelfs woonplaats is de West-Indien.

XXXI. *Geſchaduwde Haagdis*, door HASSELQUIST onder den naam van *Nijl-Haagdis* beſchreeven, *itin. pag.* 361. *Lacerta Nilotica, cauda tereti longa, corpore toto glabro, ſquamis angulo obtuſo notatis*; (*Lacerta cauda tereti longa, nucha ſubcriſtata, occipite calloſo, dorſo ſtriato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, wiens ſchubben aan den buik driekantig verheven zijn, heeft op den top van de kop iets ruitagtigs, met twee driehoekige ondiepe groefjes, aan deszelfs hoeken van agteren, en twee zeer wijde diepe groeven aan de zijden van den kop; over het geheele lijf is deeze *haagdis* helder-bruin van koleur, met glimmende witagtige knobbeltjes; aan den buik wit; de ſtaart, die ſpilrond is, is eens zo lang als 't lijf; haare woonplaats is in de moerasſige deelen van Egijpten bij den Nijl. Volgens HASSELQUIST verbeelden zig de inwoonders, dat deeze *haagdisſen* uit de eijeren der *krokodillen* voortkoomen, wanneer die op het land gelegt worden.

XXXII. *Geplooide Haagdis*; (*Lacerta plicata*; (*Lacerta cauda tereti longa, occipite calloſo, palpebris ſupra excoriatis, collo lateribus verrucoſo, ſubtus plicato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, wiens lijf, behalven de ſtaart, nauwelijks grooter dan een vinger is, is overal met kegelagtige ſchubben als ſegrijn bedekt; het agterhoofd is eeltig, de oogleden eenigermaate getand, van bovenen welleloos met een vliezig lidteken, overdwars in drie deelen door een groef geſcheiden; agter de ooren, aan de zijden van den hals en kop zijn twee gedoornde wratten; van onderen is de hals dubbeld geplooit; de rugnaad met grooter ſchubben, van vooren als gekartelt; van den hals af tot over de voorpooten heen, loopt wederzijds een verheven rimpel, die zig in het midden van het lijf buigt; de ſtaart is ſpilrond, eens zo lang als het lijf, nauwelijks kenbaar, geronzelt, en met zeer kleine ſchubbetjes gedekt; de vingers of klauwen zijn lang, van onderen ruw door ſcherpe ſchubben; alle zijn zij met nagelen bezet, die op zijde plat zijn; de woonplaats is Indien.

XXXIII. *Gemarmerde Haagdis*; *Lacerta marmorea*; (*Lacerta cauda tereti longa, gula ſubcriſtata antice dentata, dorſo lævi*, LINN. *Sijſt. Nat.*) dit dier word door de Heer GRONOVIUS, die het uit Surinaamen had ontfangen, aldus beſchreeven; het heeft een kleine platte kop, een breede bek met ſcherpe tandjes, ronde neusgaten, groote oogen, een korten hals, die een weinig dunder is dan de kop, en bij het lijf min of meer plat; de pooten zijn met kleine vierkante ſchubbetjes bedekt, die aan den buik breeder, en aan de ſtaart puntig zijn, maakende dezelve, door dien zij op rijen zijn geſchikt, iets kantig; aan den kop, rug, ſtaart en pooten is de koleur ros, hier en daar met zwarte, witte en groene vlakken geſprenkelt; aan den buik witagtig.

XXXIV. *Robijn-keel*; *Lacerta bullaris*, door CATESBIJ *Lacerta viridis Jamaicenſis* genoemt; (*Lacerta cauda tereti longa, veſica gulari*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een klein beestje, wiens koleur op 't lijf groen is; aan de keel heeft het een rood blaasagtig knobbeltje, dat ingetrokken en uitgezet kan worden, zijnde ongemeene fraai, en zig als een robijn vertoonende; de ſtaart is lang en ſpilrond; men vind ze op het eiland Jamaica.

XXXV. *Borst-krop*; *Mexicaansch Salamandertje*; *Lacerta ſtrumoſa*; (*Lacerta cauda tereti longa, pectore gibbo protenſi*, LINN. *Sijſt. Nat.*) deeze, wiens lijf aschgrauw-koleurig is, met zwarte vlakken getekent, heeft een lange ſpilronde ſtaart, die tot op de helft met groene ringen getekent, en voor het overige wit is; onder aan de keel of borst heeft het dier een krop, zijnde geen ledige zak, maar is met korreltjes, even als viſchkuit er uitziende, opgevult; de woonplaats is Mexico.

XXXVI. *Tequixin*, of *Tejuguacu*; (*Lacerta cauda tereti longa, ſutura laterali plicata*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze fraaije *haagdis*, die in Nieuw-Spanjen word gevonden, is cierlijk donker-blauw en witagtig gemarmerd, en de ſtaart, die lang en ſpilrond is, met dezelfde koleuren gebandeerd; de zijden des buiks zijn met een meenigte ſtompe gerande plooijen bezet.

XXXVII. *Vergulde Haagdis*; *Land-ſchinc*; in 't latijn *Lacerta aurata*; (*Lacerta cauda tereti longiuscula, ſquamis rotundatis glabris, lateribus ſubfuſcis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die op het Eiland Jerſeij word gevonden, glimt, leevendig zijnde, met een cierlijke goud-koleur; het lijf is rond en dik, met roode gladde ſchubben gedekt, die op de zijden bruinagtig zijn; de ſtaart is lang en ſpilrond.

XXXVIII. *Geſtippelde Haagdis*; *Lacerta punctata*; (*Lacerta cauda tereti longa, dorſo lineis duabus flavis, punctis nigris interſperſis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze zoort, die door SEBA *Ceijlonſche Land-Haagdis* genoemt worden, hebben witte ſtreepen of bandeerzels over den rug, waar tuſſchen kleine bruine ſchubbetjes geplaatst zijn, die zig door een zekere weerſchijn als geſtippelt vertoonen; de ſtaart is ſpilrond.

XXXIX. *Geſnoerde Haagdis*; *Lacerta Lemniſcala*; (*Lacerta cauda rereti longa, dorſo lineis octo ſtriato* Mus. AD. FRID.) Door SEBA *Muſ. I. Tab. XXII. fig.* 4. fraai afgebeeld en *Lacerta Africana Guineënſis* genoemt; dit *haagdisje* draagt de naam van *geſnoerde*, om dat zij langs den rug af met agt lintjes is getekent, die zig ſtreepswijze vertoonen; de ſtaart is ſpilrond en langer dan het lijf.

XL. *Gebandeerde Haagdis*; *Lacerta faſciata*; (*Lacerta cauda tereti longiuscula, dorſo brunneo, lineis quinque flaveſcentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze *haagdis*, in Karolina te huis hoorende, heeft een langagtige ſpilronde blauw gekoleurde ſtaart; een bruine rug, met vijf geelagtige ſtreepen gebandeert.

XLI. *Geſtreepte Haagdis*; *Lacerta lineata*; (*Lacerta cauda tereti longa, palmis tetradactijlis, corpore lineis quatuor flavis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit diertje, dat de naam van geſtreepte voert, om de geele ſtreepjes die zij op de rug heeft en zeer ſmal zijn, heeft een lange ſpilronde ſtaart; viervingerige voorpooten met kleine geſpleeten nageltjes.

LXII. *Slang-Haagdis*, door ALDROVANDUS *Lacerta chalcidica* genoemt; (*Lacerca cauda tereti longa, pedibus tridactijlis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die men zegt, leevendige jongen te baaren; is koperagtig van koleur, met ſtreepen die langs den rug loopen, hij heeft een lange ſpilronde ſtaart, en drie vingerige pooten; zij onthouden haar in de Zuidelijke deelen van Europa en Afrika.

XLIII. *Worm-Haagdis*; *Lacerta Auguna*, door SEBA *Vermis ſerpentiformis ex Africa*, genoemt; deeze, die men zegt, dat in menigte aan de Kaap de Goede Hoop gevonden worden, zijn een middelzoort van Slangen, Aalen of Haagdisſen, en de vier vinnetjes die zij hebben, brengen te wege, dat zij van zommigen voor ſlangen met

pooten gehouden worden; de koleur op het lijf is donker asch-geel, en langs den buik blauwagtig; dog aan den buik leggen die over malkanderen, als de ſchaliën van een leijen-dak, voorts is de ſtaart aan het eind ſpits en ſtijf.

HAAGDIS-VISCH, zie SALMEN, *n.* XIII.

HAAG-DOORN; *Hage-doorn*; *Witte doorn*; in het latijn *Spina acuta*; *Oxijacantha*. Van dit heesteragtig boomgewas heeft men de volgende zoorten.

1. De *gemeene Haag-doorn*; *Mespilus Apii folio ſijlvestris ſpinoſa, ſeu Oxijacantha*; (*Cratægus foliis obtuſis bitrifidis ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Haag-doorn* met dubbelde bloemen; *Oxijacantha flore pleno.*

3. De tweemaal bloeijende Engelſche *Haag-doorn*; *Oxijcantha biflora Britannica.*

4. De Virginiſche groote *Haag-doorn*, met groote doorns, en groote ſcharlaken-roode vrugten, doorgaans *Haaneſpoor* genoemt; *Mespilus ſpinoſa ſive Oxijacantha virginiana maxima*; (*Cratægus foliis ovatis repando-angulatis ſerratis glabris*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De *gemeene Haagdoorn* wast zomtijds op tot een kleine boom, met een korte kromme gedraaide ſtam, dog groeit meest heester- en ſtruikagtig; zijne takken zijn met doorns bezet, en zijne bladen zijn klein en ſtomp, rondsom ingeſneeden en gezaagt, voorts effen, glad, groen en blinkend. De bloemen koomen in trosſen voort, zijn klein, vijf bladig, wit, en aangenaam van reuk; waar na kleine rondagtige roode genavelde vrugten of beſiën volgen, die een zoetagtig merg, en daar tusſchen eenige harde witte zaad-korrels hebben.

Daar zijn nog eenige veranderingen van, als 1. de *Haag-doorn* met bonte bladen; 2. met kleiner en meer geſnippelde bladen; 3. met witte vrugten, en ten 4. een kleiner zoort die langwerpiger geſnippelde bladen, en goud-geele vrugten heeft; dog die buiten twijffel alle uit 't zaad dus verandert voortgekoomen zijn, en dergelijke nog voortkoomen kunnen.

De tweede zoort verſchilt niet van de eerſte, dan dat ze zeer fraaije dubbelde bloemen heeft; deeze is, volgens MUNTING, in Groningerland uit het zaad voortgekoomen.

De derde zoort is van de eerſte ook niet of weinig onderſcheiden, dan dat ze doorgaans midden in de winter eenige bloemtrosſen voortbrengt, als de winter zagt is, en vervolgens weder met de gemeene zoort bloeit. Deeze heeft haaren oorſprong uit het zaad verkreegen te *Glastenburi* in Engeland, weshalven hij ook de naam van *Glastenburiſche doorn* draagt.

De vierde of Virginiſche zoort, groeit grooter en boomagtiger, als onze gemeene zoort, heeft grooter doorns en grooter bloemen in groote trosſen, die zig fraai vertoonen; de vrugten zijn ook veel grooter, en fraai rood.

Plaats. De eerſte of gemeene zoort, groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, enz., naast de wegen, akkers, bosſchen, in de heggen en elders; de tweede en derde zoorten worden in de tuinen gekweekt, en zijn niet anders dan uit het zaad van de eerſte zoort gevallig voortgekoomene veranderingen. De vierde zoort groeit natuurlijk in Virginien, Canada, en daar omſtreeks; van waar ze in Europa gebragt is, en bij zommige plantbeminnaars onderhouden en voortgezet word; benevens nog eenige andere Americaanſche zoorten.

Kweeking. De eerſte gemeene zoort word vermenigvuldigt door het zaad; men verzamelt ten dien einde de wel rijpe beſiën in het najaar, die men vervolgens wat laat rotten; daar na vermengt men ze met zand, wrijft het eene met het andere door malkander, zaait het dan op een bedde bekwaamelijk dik, en overdekt het zaad een vinger dik met losſe aarde. Of men kan het zaad de winter over in vogtig zand laaten meuken, en het zelve daar na vroeg in het voorjaar zaaijen; dog het zaad koomt veeltijds niet voor het volgende jaar op; derhalven moet men het bedde in de tusſchentijd van het onkruid wel ſchoon houden, en het opkoomen der jonge boomen verwagten. Als dezelve vervolgens een jaar of twee oud geworden zijn, verplant men die in het voorjaar op bedden in rijen, die anderhalf of twee voeten dwars over het bed van malkanderen zijn, en de boomtjes op één voet afſtand in de rij, en men laat ze aldaar voortgroeijen, tot dat ze een bekwaame grootte verkreegen hebben, om elders tot 't planten van heggen gebruikt te worden; moetende men niet verzuimen, om bij het verplanten de pen-wortel in te korten, en het bedde vervolgens van het onkruid ſchoon te houden.

De vierde of Virginiſche zoort kan op dezelfde wijze door het zaad voortgeteelt worden; of anders ook door middel van ze op jonge ſtammetjes van de gemeene zoort te enten, of te oculeeren; hoewel deeze geënte of geoculeerde boomen zo groot niet worden, als die uit 't zaad voortkoomen, welke in een goede grond tot boomen van twintig en meer voeten hoogte kunnen opgroeijen.

De vermeerdering van de overige gemelde varanderingen, kan niet anders dan door enting, zuiging of oculeering op de gemeene zoort geſchieden, waar door ze niet bezwaarlijk voortkoomen; hoewel dezelve alleen maar uit liefhebberij, wegens haare verandering, voortgezet worden.

Eigenſchappen en gebruik. De eerſte of gemeene zoort van *haag-doorn*, word in de tuinen gebezigt tot ſcheerheggen, hoewel meest tot heiningen of afſchutzels rondom tuinen, boomgaarden, enterijen, moestuinen, enz., tot beveiliging, dewijl ze zeer digt begroeijende, en met ſcherpe doorns bezet zijnde, niet ligtelijk dieren of menſchen er zullen doorbreeken; men plant ze ten dien einde, ook wel kruisling over malkander heen, waar door ze nog digter en ondoordringbaar worden. Men kan er ook wel ſcheerheggen in de plaiſier-tuinen van planten, die zeer wel ſtaan, als ze met knippen wel onderhouden worden, gelijk ik er zeer fraaije gecultiveert hebbe; maar ze zijn weinig daar toe in gebruik, en zulks wel hooftzaakelijk, om dat het een gering geacht gewas is; daarenboven zijn ze zeer onderhevig, ten minſten in ons land, aan een zoort van zogenoemde *raag-rups*, welke aan dit gewas eigen ſchijnt, waar door de bladen dikwils in de zomer geheel afgegeeten worden, zo dat de heggen daar door zeer onaanzienlijk en walglijk worden; dog men kan dit verhelpen, als men de heggen, zo dra men deeze *inſecten* verneemt, laat knippen, en daar na met een rijzen bezem afvaagen, waar door de rupzen vernielt worden.

De jonge ſtammetjes van de gemeene zoort worden ook gebruikt, om er *peeren* op te enten, of te oculeeren, die er wel op vatten en groeijen willen, inzonderheid tot *naantjes-boomen*; echter groeijen zommige zoorten daar op wat kreupel en onvolmaakt, of de vrugten verkrijgen een ſteenagtig vleesch tegen de binnenkant; ook kan men er andere zoorten van vrugten, die ſteenagtige

ſteenagtige zandkorrels voortbrengen, op enten of oculeeren, als *mispels*, *azorole*, enz., die er beter op ſlaagen.

Het hout deezer boomen is zeer hard, taai en vast, en, benevens het mispel hout, een der hardſte houten, welke in Europa groeijen; weshalven het zelve zeer dienstig is, en veel gezogt word, tot moolenmaakers-werk, om er rad-tanden, drillen, enz. van te maaken; als mede veelerlei ander werk, dat een hard hout vereischt.

De overige zoorten worden alleen uit liefhebberij van de beminnaars der zeldzaame planten hier of daar in de tuinen, in de *bosquets* en plantagien, onder andere plantagie-gewasſen, of elders geplant, daar men begeert; maakende inzonderheid de vierde of Virginiſche zoort, een goede vertooning in de bloeitijd, wegens haare groote bloem-trosſen en bloemen, en daar na weder in het najaar, wanneer de vrugten haare ſchoone roode koleur verkrijgen.

HAAG-EICKE, zie EICKE, *pag.* 603. *n.* IV.

HAAG-MOSCH, zie KWIKSTAARTEN, *n.* III.

HAAG-SCHEER, is een groote ſcheer met twee houten hegten, dienende tot knipping van de ſcheerheggen in de tuinen, taxis- en palm-pijramiden, als mede de lange palm der *parterres* en bloem-perken, enz., in de plaiſiertuinen: Dog de ſcheerheggen van weekhoutig gewas, als van *ijpen*, *els*, *wilgen*, enz., worden meest doorgaans met de *croisſant* of met een zwaard opgeſlagen, dewijl 't werk daar mede veel ſchieliiker voortgaat; kunnende een man daar mede wel zesmaal zo veel in dezelfde tijd doen, als een ander met de ſcheer; dog tot hardhoutig gewas en zindelijk werk moet altoos de *ſcheer* gebruikt worden.

Men bedient zig in de tuinen ook van een kleine *haagſcheer*, die men gewoonlijk *vliegende haag-ſcheer* noemt, welke door middel van een veer zig zelfs opent; en op een min of meer lange ſtok vast gemaakt word, om daar mede deeze en geene takken der boomen in de hoogte, door behulp van een koorde, daar men ze mede toetrekt, af te knippen.

HAAG-TOR, zie TORREN, *n.* XL.

HAAIR; in 't lat. *Capillus*; in 't algemeen genoomen, is 't geene het hoofd, en baard, enz. van alle menſchen bedekt, onder de gedaante van lange draaden, die of recht nederwaarts loopen, of gekrult, en gekroest zijn; *haair* dekt van gelijken alle viervoetige dieren, ook zommige vogelen, onder de gedaante van *dons*, gelijk de *ſtruis*- en andere vogels; de *kalkoenſe haan* heeft mede een pluim aan de borst, welke zonderling, en eigen is aan dat beest: De bloedelooze dieren, gelijk *rupſen*, pronken met haairen, die zomwijlen lang, en veelverwig zijn. De planten zelve zijn niet uitgezondert; veelen hebben eene wolligheid, anderen haair, ſtekels, enz.

Het *haair* is bij den menſchen door de Ouden gehouden voor zekere uitwerpzelen der natuur; dus kan men uitleggen, waarom zommige, door dikwils het hoofd te ſcheeren, bevrijd raaken van hoofdpijn: zekere Monnik wierd blind, als hij volgens zijne Orde, de baard liet wasſen, dog geſchooren zijnde, verkreeg hij zijn gezicht weder.

Het *haair* heeft zekere bijzondere nuttigheden, op het hoofd verſchaft het warmte, om dat de fijnſte zenuwen onder het vel loopen, voornaamelijk langs de ſlaapen des hoofds: zeer ongelukkig maakt men de paruiken tegenswoordig, zo, dat zij de ſlaapen niet dekken, waar door menig een geduurige zinkingen heeft; de paruik dient het *haair* na te bootzen, en de gedaante te houden van vooren, welke het *haair* bij een ieder heeft. Het *haair* ſchijnt den mannen om achtbaarheid gegeeven; de baard groeit niet voor de rijpheid, en wanneer iemand ontmand word, nog een kind zijnde, of voor zijne rijpheid, als dan groeit de baard nimmer uit, gelijk de *caſtrati* dagelijks toonen; die zaamenhang heeft nog nimmer eenig Geneesheer aangetoont, niet meer dan in de *herten*, welker hoorns, als zij geſneeden worden, niet weder volkoomen uitwasſen, nog vernieuwen. De baard is derhalven een zeker teken van mannelijke ſterkte; de vrouwen worden er niet mede geciert, wanneer bij geval de baard wast, is het eerder eene ſchande; het is evenwel aan de oude vrouwen meerder eigen.

Het *haair* onder de oxel, bij den aars, en misſchien der ſchaamdeelen, is alleen geſchikt, om de wrijving van het vel te gemoet te koomen; voornaamelijk vind men dit bij vette menſchen, welker vel terſtond afſchaaft, als zij niet ruig zijn; misſchien bedekt het de ſchaamdeelen, welke de natuur bij de meesten dieren als opzettelijk bedekt heeft met den ſtaart.

Het *haair* geeft ook warmte; hoe armer menſchen hoe ruiger; hoe de menſchen meerder zuidelijk woonen, gelijk in Africa, en in het land der Mogols, hoe het *haair* ijlder groeit, en minder.

Het *haair* aan de oogen, keert zweet en ſtof af, eene nuttigheid, welke CICERO reeds zeer fraai beſchreeven heeft; wij moogen er wel bijvoegen, dat dit *haair* ook het licht tempert; men ziet dat in de blonden, die, om dat zij ijlder van haair zijn, nimmer ſterk licht, zelfs geen vlam van het vuur verdraagen konnen.

Veelen zijn van gedachten, dat in den verſtorvenen het *haair* uitgroeit; dog de geduurige oplettenheid der Ontleedkundigen, heeft geleert, dat zulks niet bewaarheid word door de ondervinding.

Haair in menſchen is tweërlei, daar is er, welke uit bijzondere holtens groeit, gelijk dat van het hoofd, den baard, enz.; en daar is *haair*, het welke op de armen en beenen, voornaamelijk in den kinderen, wollig groeit, en een zoort van koker krijgt van de opperhuid; het geene voornaamelijk blijkt, als men de opperhuid van de armen der kinderen, die geſtorven zijn, door verrotting, of gekookt water afzondert; zulk een koker word aan het lange haair niet gevonden, maar dat ſchijnt te beſtaan uit langwerpige vezelen, welke puntig toeloopen, en ſplijten, als men het te lang laat groeijen; dog dit heeft alleen plaats aan het hoofd, en den baard; of nu deeze vezeldraaden hol zijn, dan niet, kan men niet bepaalen, want of ſchoon MALPIGHI en LEEUWENHOEK veele proeven hier omtrent gedaan hebben, en ook R. HOOK, blijft het nog een raadzel: Als het *haair* afgeſchooren word, groeit het ſterker uit, dan wanneer het aan zich-zelve overgelaaten is: Maar men kan alle borstels, knevels, en oog-haairen, geen *haair* noemen, want die hebben een bijzonder nut, en daarom een bijzonder zaamenſtelzel; bij voorbeeld, de knevels van een kat, van een hond, en dergelijken; deeze ſtrekken tot een fijn gevoel aan die dieren, en hebben eene oneindige menigte zenuwen in het papagtige verſpreid, daar de knevels uitgroeijen, even als in het papagtige van onze vingeren. De tweede tak van het vijfde paar zenuwen ſtrekt daar toe, en waarom zo wel niet als de derde tak van die zelfde zenuw tot de

ſmaak? De *haairen* van onzen neus ſchijnen mede zeer gevoelig te zijn; maar de winkbraauwen in alle dieren, gelijk in de menſchen, keeren alleen zweet, ſtof, en licht af; geen dier toont dit duidelijker, dan de kameel, die om die rede, de grootſte haairen aan de oogen, zo wel onder als boven heeft, om het ſtof, aan Arabie eigen, en de natuurlijke plaats van dat dier, af te keeren; dit *haair* ſplijt niet, ook valt het niet zo ligt uit.

Het hoofd-haair valt door ziektens ligtelijk uit, dog groeit ſchielijk weder aan; het klier-geſtel, het welke het *haair* doet groeijen, legt tuſſchen de zweetgaten in; ieder ruitje vel heeft zulk een lighaamtje; het is derhalven belagchelijk te willen, dat het *haair* dikker zal worden, door het wasſchen met *rhabarber* op *brandewijn* getrokken, en dergelijke fratzen; even zo weinig, als wij met ons te wasſchen, meerder oogen konnen krijgen, even zo weinig konnen wij die haair-geevende deelen vermenigvuldigen; men kan ze verminderen, door het dikwils uitplukken van het *haair*, want eindelijk verdelgt men dit zaamenſtel.

De Oosterlingen gebruiken zekere remedie, om het *haair* te doen uitvallen; de Grieken noemden het *pſilothron*, dat is, *kaalmaakend middel*; men neemt daar toe *leevendige kalk* met *opriment* of *orpiment*, dat is, *geel rottekruid*. De Turkſche vrouwen gebruiken dit nog zeer veel om de zinnelijkheid.

Het *haair* van onderſcheidene beesten is mede zeer verſchillend, want dat van muizen door het vergrootglas gezien, ſchijnt uit ſpiraalen te beſtaan, daar dat van zommige herten geheel hol is; dat van paarden beſtaat uit langwerpige naasteengelegene vezelen; hier over moet men den Natuurkundigen naſlaan, bijzonder BAKER, en de opgenoemden, als MALPIGHI, R. HOOK, een LEEUWENHOEK; van meerder nut zal het zijn den leezer voor te houden, dat het *haair* van koeijen thans weinig gebezigt word voor zittingen van ſtoelen, zedert men gevonden heeft, dat paarde-haair, gebrand zijnde, zulk eene groote veerkracht bekoomt; maar in tegendeel heeft men gevonden, dat het koeijehaair gelegt tuſſchen de huid der ſcheepen, en de buitenhuid, die kostbaare zee-paleizen beſchermt tegens het gewormte, het welk anders het dikſte hout doorknaagt, even als zij onze zee-paalen doen; om die rede verkoopt men thans duizende ponden, de lijmmaakers vinden hun voordeel hier bij, wasſchen, en droogen het zeer zorgvuldig, en zenden het naar Holland.

Ik durf haast niet opnoemen, de uitgeſtrekte invloed welke paarde-haair heeft, in paruiken, onze kleederen, bedden, matraſſen, om zittingen te maaken, en voornaamelijk tot allerlei ſlag van zeeven, touwen, koorden, knoopen, enz.

Wie weet niet, hoe gezegend het ſchaap is om de wolle? geiten, en dat zoort, het welk men *chamori* noemt, in Aſie zo gemeen, geeven langhaairige wolle, het welk glanzig als zijde, voor kemels-haair verkogt word; de greinen en diergelijke ſtoffen worden er van gemaakt, tapijten, enz.

Het *haair* van den kameel is te grof, en word door den Turken tot tapijten, en grove kleederen gebruikt; wij maaken er ſlegte hoeden van.

Het *haair* van haazen heeft het zelfde gebruik, want of ſchoon men de hoeden van bever-haair verkiest te hebben, waarom de zulke eigentlijk *castooren* genoemt worden, zo valt dit dier niet ruim genoeg, om allen mannen in Europa hoeden te verſchaffen: Het *haair* van konijnen dient tot het zelfde oogmerk.

Haair heeft nog eene eigenſchap, welke veelen dieren in grooter graad bezitten, dan de menſchen, van tegen de vleug opgeſtreeken wordende, in het donker licht van zich te geeven; wij weeten thans, dat het van de electrique kracht koomt, welke ook aan menſchen eigen is. Zie ELECTRICITEIT.

HAAIRAGTIG, zie CAPILLARIS.

HAAIRAGTIG MOS, zie GULDEN-WEDERDOOD.

HAAIR-BALLEN, zie GEMS.

HAAIR-KRUIDEN, zie CAPILLARES PLANTÆ.

HAAIR-MIDDELEN, Zijn zodanige, om het haair te doen te groeijen, of te verbeteren, enz.

Om het Haair te doen groeijen.

Neemt groote *klisſen-wortels*, ſtoot ze in een mortier klein, na dat ze gewasſchen zijn, en kookt ze in een loog; hier mede wascht vervolgens de haairen altemets, en laat het van zelf droogen.

Anders.

Neemt *bijen*, droogt ze in een pot, maakt ze dan tot een poeder, en ſtrooit het op de kaale of haairlooze plaatzen. Of mengt het poeder met *olie* of *pomade*, en beſtrijkt er de haairlooze plaatzen en haairen mede.

Nog anders.

Neemt *brandewijn*, laat er *ziepels* of *uijen* in trekken, en wascht er de haairen mede, zo zullen ze wel groeijen; dit is een goed middel, en inzonderheid ook dienstig voor de kinderen, en het haair wil veeltijds daar van krul worden.

Nog anders, dat nitneemend is.

Neemt de *wortelen* van *groote klisſen*, ſtoot die klein in een mortier, een weinig *lijn-zaad* daar onder mengende, laat het eenen nagt in *gemeen bier* weeken, en vervolgens daar inne zo lange kooken, tot dat men oordeelt, de kragt daar van genoeg uit te zijn; nat met deeze loog dikwils het haair, en laat het van zelf droogen; dit doet het verwonderlijk wel wasſen, en men zegt, dat dit middel teffens dienstig is, om het geheugen te verſterken.

Witte, geele of roode Haairen zwart te verwen.

Neemt *goud-glette*, twee onces; *roode wijnſteen*, een half once, en *kalk*, één drachma; alles grofjes geſtooten zijnde, kookt het met een ſcherpe loog, tot dat een-derde deel ingekookt is; neemt dan een zuivere ſpons, beſtrijkt hier mede de haairen dagelijks, zo worden ze eerst kaſtanje-bruin, en daar na zwart. Dit kan ook dienen om op de paarden of honden zwarte vlekken te maaken. De haairen worden ook zwart, als men ze dagelijks en dikwils kemt en ſtrijkt met een looden kam.

Of neemt *zilver-glette*, drie lood, en *leevendige kalk*, zes lood; mengt het, klein geſtooten, onder malkander, en kookt het in een pot met ſcherpe loog, zo zal er een vette huid opkoomen, met deeze huid, afgenoomen zijnde, beſtrijkt de plaatzen der paarden, enz., die ge zwart wilt hebben, zo word het terſtond zwart.

Een

Een Paard geappelt te doen worden.

Neemt in het voorjaar de *groote knoppen* van *jonge eicken* of van *elſen*, geeft ze aan het paard een reis drie of vier onder het voeder, zo worden ze geappelt, dat een jaar duurt.

Om een haairige plaats kaal te maaken.

Neemt *gedroogde katte-drek*, ſtoot en mengt hem met *ſterke azijn*, tot een papje, beſtrijkt hier mede de haairige plaats dikwils 's daags, ſterk wrijvende, en hij zal kaal worden.

Of neemt geſtooten *ſal ammoniak* en *bokke-bloed*, van elks even veel, mengt het onder malkander, en beſtrijkt hier mede de haairige plaatzen, daar gij het haair wilt weg hebben.

Of brand *bloed-egels* tot poeder, en beſtrijkt de haairige plaats daar mede.

HAAIR-POEDER; hier door word doorgaans verſtaan het witte poeder, het welk van *witte ſtijfzel* gemaakt word, en dient tot het poederen van het haair en paruiken.

Om aangenaam ruikend Haair-poeder te maaken.

Neemt *witte ſtijfzel*, maakt ze op een warme plaat tamelijk warm, als dan ſtoot ze klein, en zift ze door een klein haair- of zijden-teems, met een dekzel, dat hier toe opzettelijk gemaakt is; doet er dan bij heel fijn gemaalen en doorgezifte *florentijnſche lisch-wortel*, zo veel het u belieft, zo zal de *poeder* een aangenaamen reuk verkrijgen: Maar wil men de reuk nog geuriger hebben, zo wrijft een grein *muscus* met wat *rooſe-water*, zo lang tot dat het water wel ruikt, en beſproeit daar mede het *haair-poeder*. Dog zommige menſchen kunnen niet over de *muscus* geur.

't Staat ook aan te merken, dat men in plaats van *haairpoeder* van *ſtijfzel* bereid, ook zeer wel best *weiten bloemmeel* gebruiken, en het zelve op de voorige wijze welriekend maaken kan.

HAAIR-POMADE, is een zoort van zalf, welke gebruikt word om het haair mede te zalven of te beſtrijken, inzonderheid als men ze met haair-poeder poederen wil; men bereid ze dikwils in diervoegen, dat ze een aangenaamen reuk van zig geeven, en teffens ook dienstig tegen onzuiverheden der huid, puisten en vlekken, enz. zijn; dezelve worden op veelerlei wijze gemaakt; zie hier een voorbeeld van.

Een goede Haair-pomade.

Neemt *okernoote-bladen*, *wijngaards-bladen* en *weegbree-bladen*, van ieder een hand vol, wascht ze ſchoon, ſnijd ze klein, en doet ze zaamen in een pot, met zo veel water dat het er over ſtaat; laat het dan zo lang kooken tot dat 't water bijna geheel ingekookt is; als dan perst het door een doek; giet het uitgeperste zap in een aarden pot, met twee lood klein geſtooten *muscaate-noot*, laat 't zo lang kooken, tot dat het een weinig dik word, als dan perst het weder door een doek, laat 't koud worden en bewaart het.

Als men dan *pomade* wil maaken, legt men een pond klein geſneeden *verkens-reuzel* een nagt lang in versch water, daar na wascht men dezelve uit dit water, en zet ze met versch water op het vuur, en laat ze wel uitkooken, dezelve in het kooken ter deege roerende; daar na drukt men ze door een doek, laat het koud worden, en doet dit vet weder in een pot met versch water, laat het weder kooken en koud worden; daar na neemt men het vet van het water af, en wascht het zo lang met *oranje-water*, tot dat de kwaade reuk vergaat; doet het dan weder in een aarden pot, en laat het heet worden, tot dat 't nog daar aan hangende water er van af is; dan doet men daar vier lood *wit wasch* in, en laat het ſmelten, roert het zo lang in een diepe aarden pot, tot dat 't koud word, als dan doet men het bevongemelde zap daar bij, nevens vier kleine vlesjes *olie de cedro* (of wat minder), en roert het zo lang, tot dat het een regte glans krijgt; zie ook POMADE.

HAAIR-SNEPJE, zie STRANDLOOPERS, *n.* IX.

HAAIR-STAART, zie SCHERP-STAARTEN.

HAAIR-TREKKEN; *Snoer-trekken*; in het latijn *Setaceum*; is een Heelkundige of Chirugicaale operatie; wordende met een naald een gat in de nek geſtooken, en door middel van een ſnoer, de wonde opengehouden, op dat de kwaade zappen daar door kunnen af- en uitgeleid worden: Vier zaaken zijn bij deeze operatie en ten aanzien van deszelfs nut in agt te neemen; als I. de *benoodigde middelen*; men heeft hier toe noodig drie inſtrumenten of werktuigen, namentlijk een *tang*, *naalde* en *ſnoer*, waar door de wonde, met de naalde gemaakt, opengehouden word; dit *ſnoer* beſtaat uit een *witte zijden* of *hennipen-draad*, die de dikte van een penneſchacht heeft; in plaats van deeze ſnoer, word door zommige Heelmeesters de *gentiaan*- en ook de *nieswortel* (*helleborus*) genoomen; oudtijds wierd hier toe een ſtrik van paarde-haair gebezigt, waar door men zegt, dat de toevloed der zappen zo veel te beter bevordert word; ook namen zij wel tot doorbooring der huid een puntig gloeijend ijzer: II. De *verkiezing der plaats*; de ouden, zetteden zonder onderſcheid de *ſetacea* op de vliesagtige plaatzen, zo als bij voorbeeld in de nek, op de oorlapjes: RIVERIUS heeft dezelve tegens hoofdpijn, in de kuiten geplaatst; GABELHOUER in het mannelijk zakje en op de zijde der ſchamelheid, inzonderheid in pesttijden; P. ZACCHIAS oordeelde ze dienstig tegens de venusziekte, en gebruikte ze ten dien einde; en LUD. MERCATUS tegens de miltziekte; dog hedendaags worden die geheel niet meer op bovengenoemde plaatzen geappliceert, maar enkel omtrent den *nek*, wanneer iemand met langduurige hoofdpijn of met een gebrek in de gezicht-zenuw (*gutta ſerena*) gekwelt is. III. De *aart en manier hoedanig de haairtrekken of ſetacea geſteld worden*; de plaats hier toe, gelijk reeds is aangemerkt, verkiest men in de nek; hier worden de haairen eerst afgeſchooren, dan moet de lijder het hoofd agterwaarts buigen, op dat de huid afwijke, die de Heelmeester dus met de tang vat, en dezelve met groote omzigtigheid opwaarts ligt, zorge draagende, geene onder de huid leggende *peezen* (*tendines*) mede te vatten; ten laatſten ſteekt hij den naald door den huid, om er de ſnoer, die te vooren met *ongezouten boter*, *baſilicum-zalf* of *witte lelien-olie* beſtreeken is, mede door te trekken; en op dat er bij de wonde geen ontſteeking koome, gebruikt men het volgende zamentrekkend middel; *eijwit*, *rooſe-water*, *gezegelde aarde* en *armeniſche bolus*, tot een papje gemaakt, op een doekje geſtreeken en er over heen gelegt; nog moet men, op dat de wonde geen roof nog korst bekoome, het ſnoer of draad alle vier uuren heen en weder trekken, wordende op ieder der einden een knoop gelegt, op dat hij door deeze beweeging niet uit de wonden glippe; vreest men eene rotting, dan moet het ſnoer met het *unguentum Fuscum Wurtzii*, of wel *Egijptiſche zalf*,

zalf beſtreeken worden; tegens de pijn, is zeer dienstig de *pleister van bilzen-kruid*, (*emplaſtrum de hijoſciamo*). Het is op deeze wijze dat de wonde niet alleen word open gehouden, maar hier door bekoomt men ook zijn oogmerk, namentlijk de uitvloeijing van de overtollige weij: Nu moeten wij nog ten IV. iets aantekenen, ten opzigte van de *nuttigheid deezer operatie*, 1. wanneer het hoofd met water opgevult is, zo kunnen door dit middel de kwaaddoende vogten zeer gevoeglijker uitgeleid worden; 2. wanneer de weij eenige ſcherpigheid bezit, of ten 3. indien de kwalijk geſtelde weij al te ſterk tot de deelen vloeit, zo als bij voorbeeld in zwaare hoofdpijn, gebreken der oogen, enz. kan door dit middel zeer gevoeglijk dezelve na buiten geleid worden.

HAAIRVORMIG; *Haairig*; zie CAPILLACEUS.

HAAIRVLEGT; word in het latijn *Plica Polonica* genoemt, om dat men in Poolen deeze ziekte allereerst ontdekt heeft; gemeenlijk word het hoofd-haair ineengekwetst, en groeit uit te gelijk met het vel, zo dat er teffens veele verzweeringen in gevonden worden, en luizen, die men er niet kan uithouden. Deeze zonderlinge ziekte is het gevolg van eene zwakheid, en pijn door het geheele lighaam, inzonderheid in de geledingen, het aangezicht word bleek en flets, de lijders hooren een groot gezuis in de ooren, zomwijlen koomen er ſtuiptrekken bij, die het geheele lighaam krom trekken; zo dra het haair tot een vlegt groeit, houden deeze toevallen op, de vlegt zweet, ſtinkt, enz.: Het haair van de ſchaamdeelen groeit bij wijlen even eens uit; JEAN PETERSON HAIN heeft in de *Act. Nat. Curioſ. ann.* 3. *obſ.* 221. eene waarneeming gegeeven omtrent eene vrouwe, welker haair der ſchaamdeelen tot een vlegt van een en een half el lang gegroeit, om haar dije moest geſlingert worden, wilde zij dezelve niet naſleepen. Men meent, dat die ziekte eerst in het midden der zestiende eeuwe zich geopenbaart heeft; anderen ſtellen haaren oorſprong in de dertiende eeuw.

BONNET zegt, op het gezach van anderen, en inzonderheid van SENNERTUS, dat deeze ziekte niet alleen in Poolen, maar in Pruiſſen, Duitschland, Hongarijen, de Elzas, Zwitzerland, en de Nederlanden langs den Rhijn gevonden wierd; zelfs in Italie, te Padua, volgens FONSECA. In de Nederlanden weet ik niet, dat immer dergelijk eene ziekte beſpeurt is; men moet vooral het kwaad-zeer daar niet mede vermengen.

De ziekte zelve ſchijnt geene geneezing toe te laaten, want afgeſneeden zijnde, is het doodelijk; zij word van den meesten voor ongeneesſelijk gehouden; zij ſchijnt mij toe in zekere opzigt met de *elephantiaſis* overeen te koomen, welke nog in America heerscht, met dit verſchil, dat die de winkbraauwen, en baard, maar niet het hoofd-haair aandoet; de *plica polonica* werkt ook op de nagels, even als deeze; in een woord, de kwaal is afſchuwelijk op zig zelve: Men heeft aan verſcheidene planten de kracht toegeſchreeven, van haar te geneezen, inzonderheid aan de kwikzilver; misſchien geneest die de *vlegt* in het begin; ook is het te vreezen, dat men het gevolg deezer vuile ziekte aangezien hebbe voor een *criſis*; kwikmiddelen derhalven in den beginne gegeeven, konnen met goede hoope gebruikt worden, en wel op verſchillende wijzen. Zie KWIKMIDDELEN en KWIKZILVER.

De oorzaak is veelerlei gehouden; betoovering, de ſpeelpop van die onkundige eeuwen, welke nog bij het gemeene volk, zelfs onder ons getroetelt word, was de algemeene oorzaak: Men denkt redelijker, wanneer men de *vlegt* toeſchrijft aan eene bijzondere lucht-geſteltenis, aan het voedzel, en den drank; of dat men zegge het niet te weeten. Gelukkig zijn wij in ons vereenigd Gemeenebest, van geen voorbeeld immer van deeze ziekte gezien te hebben!

HAAIR-WORM, zie DAUW-WORM.

HAAK; in 't latijn *Hamus*; *Hamulus*; wat een *haak* is weet ieder een, maar dit woord heeft nog zijne bezondere betekenisſen: als 1. betekent het de haakjes of haaks-wijze omgeboogene ſtijve draatjes, van zommige plaaten, waar door ze zig aan andere dingen, die ze raaken, vasthegten; gelijk bij voorbeeld de klisſen, enz.; 2. betekent het in de Vroedkunde een werktuig, om er de doode vrugt of een *zuiger* (*mola*), mede uit de lijfmoeder te haalen; 3. in de Ontleedkunde een *haak* of werktuig, om er de ſubtiele deeltjes mede vast te houden; en 4. betekent het ook de kromme ſpitſen, van 't *os ſphenoides* en deszelfs vleugels, aan de beide zijden in den mond, om welke de trekſpier van het voorhangzel des gehemelte gebooren is.

HAAN; in 't latijn *Gallus*; is het mannetje van het hoender-geſlacht, niet alleen van onze gemeene hoenders, maar men noemt ook *haanen* de mannetjes van *kalkoenen*, enz.

HAANE-BOEKE, zie HAAG-BOEKE.

HAANE-KAM, zie AMARANTH en RATELEN.

HAANE-KAMMETJES, zie HEDIJSARUM.

HAANE-POOT, zie ANGELIJKE (WILDE).

HAANE-SPOOR, zie HAAG-DOORN.

HAANE-STEEN; in het latijn *Alectorius lapis*; dus word een kleine keiſteen genoemt, die zomtijds in de maag van de gemeene en kalkoenſche haanen, en ander veder-vee gevonden word, welke deeze dieren doorſlikken, om dat ze die, zo het ſchijnt, tot beter verduuring van hunne ſpijzen noodig hebben; dezelve zijn zomtijds in de maag zeer glad en glinſtrig geworden, 't welke door 't ſchuuren ontſtaat; maar het is een dwaaling, dat deeze ſteenen in de maag van die dieren zouden groeijen, gelijk veele waanen; even zo weinig als het zaad, dat dikwils in derzelver maag gevonden word, en tot dezelfde dienst verſtrekt.

HAAN-VISCH, zie ZEE-DRANKEN, *n.* II.

HAARD, zie FOCUS.

HAARINGEN; in 't latijn *Halec*; is een visſchen geſlacht, waar onder de Heer LINNÆUS tien zoorten brengt, naamentlijk vier Europiſche, zijnde de gewoone *Haaringen*, de *Sardijnen*, *Sprotten* en *Elften*, en zes uitheemſche visſchen.

De kenmerken van dit geſlacht zijn, de knevels der bovenkaaken zaagswijze getand, de kieuwen inwaarts borstelagtig, het kiewenvlies met agt ſtraalen, den buik zaagswijze gekield, de buikvinnen veeltijds met negen ſtraalen; het lijf is langwerpig, hooger dan breed, den kop zonder ſchubben, het gehemelte, de tong en de kaaken met zeer kleine tanden voorzien; meerendeels is het kieuwenvlies door de dekzelen bedekt; breede losſe ſchubben, die over malkanderen leggen, bedekken het lijf; de rugvin legt tegens de buikvinnen over, zijnde deeze laatſte midden tusſchen de borstvinnen en den aars-vin geplaatst.

Nu zullen wij eerst de visch onder ons bij de naam van *haaring* bekent, benevens derzelver vangst, inzouting, koophandel, enz. gaan beſchrijven, en vervolgens de

de overige zoorten na de rangſchikking van den Heer Linnæus doen volgen.

1. *Haaring*; *Haring* of *Heering*; in't latijn *Halec* of *Halex*; (*Clupea immaculata*, *maxilla interiore longiore*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Deeze zo wel bekende visch, heeft de lengte van circa een voet, zijn breedte behelst drie of vier duimen, en de dikte is veeltijds zeer onderſcheiden; het lijf is breeder als dik, aan den buik is hij veel dunner dan aan den rug, voorts over het geheel met groote ſchubben bedekt; op de rug is de koleur donkerblaauw, aan den buik wit, en wanneer er de ſchubben zijn afgenoomen, zilververwig, de bovenkaak is korter dan de onderſte, en zo wel als de tong en het gehemelte door kleine tandjes ruw; de Heer Linnæus ſtelt in de rug- en borst-vinnen 18, in de buikvinnen 9, in de aarsvin 17, en in de ſtaartvin 18 ſtraalen. De Heer Gronovius zegt er 19 in de rugvin, 15 in de borstvinnen, 8 in de buikvinnen, en 16 in de aarsvin geteld te hebben.

Volgens Gislers *Beſchreibung des Fiſches Stromling*, *Stokholmſ. Verh. vol. X. p.* 109. begrijpt men in Noord-Bothnie onder den algemeenen naam van *ſtroomingen* of *ſtroomlingen*, zeven verſcheidene zoorten van visſchen; waar van de vier eerſten de verſcheidentheden van de *haaring* uitmaaken; maar de vijfde een middelzoort tusſchen de *haaring* en *ſprot*, en de twee laatſten eigentlijk *ſprotten* zijn. No. 1. die de naam *Sill* draagen, zijn eigentlijk de *zee-haaringen*. No. 2. die *Voorjaars-ſtroomling* genoemt word, is aan deeze de naaſte in groote, buiten gemeen vet, met een ſcherpe rug en groote hom; aan deeze word ook wel de naam van *Gelde-haaring* gegeeven, dewijl er bijna of geene wijfjes onder gevonden worden. No. 3. de *Herfſt-ſtroomling* is mede zeer vet; heeft een breede rug, met een dikke blaauwagtige huid, even eens als alle andere *haaringen*, en hier van worden alleen de hommers gevangen. No. 4. de *Schakel-ſtroomling*; deeze is wat kleiner en magerder, op de rug knobbelig en graauw van koleur, zijnde vol gepropt met kuit en hom; het is deeze die toebereid zijnde goed blijft, en hij houd zig aan de banken en ondieptens van 't ſtrand op, niet in de monden der rivieren of inhammen zwemmende; deeze word met een zoort van tuig gevangen dat den naam van *ſkeut* draagt. No. 5. de *Net-ſtroomling*, zijnde kleiner, weeker, zagter en vetter dan de *ſchakel-ſtroomling*, heeft een grooter kop, is ſcherper en dunner van buik, weinig hom of kuit vind men er in, en meerendeels koomt hij zeer klein en ongelijk voor; in de toebereiding is hij ook veel flegter; deeze zwemmen de rivieren en inhammen op, en worden met geene *ſchakels*, maar met andere netten gevangen. No. 6. dat een zoort van *ſprot* is, draagt de naam van *Scherp-buik* of *Mes-ſtroomling*; en No. 7. die insgelijks onder de *ſprotten* behoort, noemt men *Roodmaag-ſtroomling*.

Door zommige Schrijvers word aan de *haaringen* de naam van *Koning der Visſchen* gegeeven; denkelijk is de oorſprong hier van zijne nuttigheid voor't menschdom; ſchoon eenigen het willen afleiden, om dat hij de kabeljeuwen, haaijen, robben, bruin-visſchen, noord kaapers, kazillotten, en zelfs de walvisſchen vooruitgaat, en om zo te ſpreeken, door zijne bijeenzaameling als tot gidzen ſtrekt. „ Het is om deeze reden, (zegt de Hr. „ Pontoppidans, zie zijne *Naturl. Hiſt. van Norweg.* „ *II. Th. p.* 277.) dat de groote zoort van *haaringen* „ in Noorwegen *Walvisch-haaring* genoemt word, be„ ginnende aldaar de gemeene man 's daags na Drie Ko„ ningen, op alle hooge bergen na visſchen uit te zien, „ die de komst der *haaringen* aankondigen: Eerst ver„ ſchijnt de *ſpringer*, die agt of veertien dagen, ja „ zomtijds maar drie of vier dagen te vooren, in de „ grootſte menigte koomt, en de voorloopers van de „ groote *walvisſchen* is: De *ſpringers* plaatzen zig op „ een linie, en doorzoeken alle de gronden der zee, „ om alle andere kleine visſchen te verjaagen; zo dat „ de grond, daar de *haaring* kuit zal ſchieten, ten ee„ nemaalen gezuivert is, wanneer dezelve onder aan„ voering van de groote *walvisſchen* derwaards gedreeven „ word. De *haaring* kiest de gewoone grond, onder „ het land der ſtier genoemt, tot zijne jaarlijkſche voort„ teeling; door ontſtuimig weder veroorzaakt wordende, „ dat de *haaring* uit oorzaake van de holle zee, op dien „ grond geen zaad kan ſchieten, maar genoodzaakt is „ zulks buiten in de diepte te doen, zo ſpruit daar uit „ een dubbelde ſchaade; dewijl men, behalven de *haa„ ringen* die verlooren gaan, teffens een groote menig„ te *kabeljauwen*, *leng* en meer gelijkzoortige visſchen „ verliest, die anders gewoonlijk kort daar na aankoo„ men, om op de *haaring-kuit* te aazen, dog agter we„ ge blijven, indien zij daar niets van vinden.

De *zomer-haaring* aast op kleine roode wormpjes, die niet dikker dan een draad zijn, en welke aan de kust van Noorwegen bij zommige tijden zo veelvuldig gevonden worden, dat men er in een emmer dikwils verſcheidene millioenen kan ſcheppen: dog deeze wormen zijn zeer ſchaadelijk, dewijl de *haaringen* zig hier mede voedende, ligt aan 't rotten raaken. Rondeletius beſchrijft onder de naam van *Chenilles de mer* of *Zee-ruſpen*, een zoort van wormen, die in Vrankrijk aan de kusten van Normandien in Junij, Julij en Augustus zeer menigvuldig zijn, en, zo men voorgeeft, de *haaringen* derwaarts lokken, om er op te aazen. Buiten het water kan deeze visch niet lang leeven, maar ſterft in weinige oogenblikken.

De afgronden nabij de Noord-pool, worden door de Heer Anderson (zie deszelfs *Natuurlijke Beſchrijving van Ysland en de Straat Davids*, *4to.*) aangemerkt als de regte woonplaats deezer en verſcheidene andere visſchen, die benevens hun gewoon zijn den jaarlijkſchen togt door het kanaal te doen: Hij is van gedagten, dat de wijd uitgeſtrekte ijs-ſchorzen, die men aldaar ontmoet en nooit ſmelten, tot een veilige wijkplaats aan de jonge *haaringen* geduurende hunnen groei verſtrekken. De ondervinding heeft genoegzaam geleert, dat het onder't ijs niet koud is, maar veel eerder broeijende warm, zo dat het niet ongegrond is, dat de plaatzen om Spitsbergen, benoorden Ijsland, en beoosten de Noord-kaap, die ongemeene menigte van *haaringen* uitleeveren, die door de bewoonders van Noorwegen, *Visch-bergen* genoemt worden. G. G. Zorgdrager in zijne *Bloeijende Opkomst der aloude en hedendaagſche Groenlandſche Visſcherij*, *gedrukt te Amſt.* 1728. *4to. pag.* 134 en 135. verhaalt: „ Dat bij en omtrent de Noord-kaap zich „ een zoort van visch onthoud, *Kool* genoemt, een wei„ nig bruiner en kleiner als de *kabbeljauw*, doch anders „ dezelve zeer gelijk; en dat deeze nevens den *haa„ ring*, *ſchelvisch*, en *kabbeljauw* zeer overvloedig is; „ alle deeze en meer diergelijke zoorten van visch, „ ſchijnen in den voorzomer uit zee onder het land, en „ in de baaijen te koomen, om haar kuit op de droog„ tens en gronden te ſchieten, die als dan waarſchijnlijk „ door de warmte der zomer-zon word uitgebroed; dee„ ze

„ ze uitbroeding geſchied zijnde, beginnen omtrent A-
„ pril de baaijen van jonge visch zodanig te krielen,
„ dat het water op zommige plaatzen bijna als levendig
„ beſchouwt word; van deeze jonge visch getuigt hij
„ veele troepen bij malkander boven water te hebben
„ zien ſchoolen, en met een ſloep daar door geroeit,
„ ook met lensſen daar in geſchooten, en dus eenige
„ gevangen, zulks er zomtijds twee te gelijk aan de lens
„ hangen bleeven.

Tusſchen Schotland en de Noordelijke eijlanden, de Straat van Pentland genoemt, krielt het in het ſaiſoen zodanig van *haaringen* die er door pasſeeren, dat het gantsch niet ongerijmd is te zeggen, dat er meer visch als water is.

Volgens den Schrijver van den *Tour thro Great Britain. Vol. IV. p.* 241 *& ſeqq.* vertrekken de *haaringen* in het begin des jaars in een dikke kolom uit het Noorden, ſcheidende zich hier van eene vleugel westwaards af, en deeze vervallen in Maart met onbedenkelijke talrijke ſchoolen op de kusten van IJsland; alwaar zij door ontelbaare groote visſchen en zee-vogelen zodanig vervolgt worden, dat zij even als een klomp digt in malkanderen krengen, zo dat men ze reeds van verren aan de bruinheid van de oppervlakte der zee gewaar word: Denkelijk zwemmen ze IJsland voorbij, naar de banken van Terra-nova, dewijl alle kreeken, baaijen en inhammen van dit Eijland als dan van groote en kleine visch krielen: De ſlinker vleugel gaat noordwaarts, en volgt de Noordſche kust naar het Zuiden, alwaar zij zig op nieuw in twee deelen verdeelt, gaande de eene door de Sond, en de andere westwaards na de Orkadiſche eijlanden en Hitland; hier is het dat zij de netten der Haaring-visſchers ontmoeten; de ſchoolen die deeze ontſnappen, doen Schotland aan, en gaan ten deele door de Noordzee in het Kanaal; het ander gedeelte ſtreeft de Westereijlanden om, door de Ierſche zee, en doet een togt rondomme Groot-Brittannien; het is van deezen dat er veele op onze ſtranden vervallen, zo wel als op de kusten van de Oostenrijkſche Nederlanden en van Frankrijk, en een gedeelte loopt in de zuider-zee; de geene die niet gevangen worden en overblijven, verliezen zig, of om beter te zeggen, vertoonen zig niet meer op de kusten, ontvlugtende na alle gedagten de warme luchtſtreeken, en ſnellen ſchielijk na het Noorden te rug, dat hun geliefde woonplaats is.

„ Wanneer de *haaringen* in alle de opgemelde zeën
„ aankoomen, zijn zij dusdanig met kuit of eijeren
„ vervult, dat men kan zeggen, dat ieder visch er tien
„ duizend met zich brengt; zij ſchieten hun kuit op de
„ kusten; want lang voor dat zij deeze verlaaten,
„ hebben zij geen kuit meer. De *haaring-bank* die in
„ het begin van Junij op de kusten van Engeland koomt,
„ bevat er zulk eene oneindige menigte, dat zulks alle
„ de bekende getallen overtreft; deeze bank beſlaat ten
„ minſten zo veel ſpatie in breedte, als de kust van
„ Groot-Brittannien en Ierland. Schoon de visſchers
„ een groote menigte *haaringen* vangen, heeft men uit-
„ gerekent, dat de proportie van het getal der *haarin-*
„ *gen* in hunne tocht door alle de visſchers te zaamen
„ gevangen, van de troep wanneer zij uit het Noorden
„ koomt, als van één tot een millioen is; en daar is
„ grond om te denken, dat de groote visſchen, zo als
„ de verſchillende zoorten van *bruin-visſchen*, *robben*,
„ enz. er meerder verſlinden, dan alle de visſchers zaa-
„ men. Wanneer de *haaringen* hun kuit beginnen te
„ ſchieten, houd men op met visſchen; men vervolgt
„ hun niet meer, en men verliest ze zelfs uit het ge-
„ zicht, dewijl zij zig in de afgronden der zee dompe-
„ len, zonder dat men heeft kunnen ontdekken waar zij
„ blijven." Zie *Atlas van Zee- en Koophandel, in* 1728 *te Londen in het Engelsch gedrukt.*

Het ſchijnt mij toe, dat de *haaringen* het Noorden verlaaten, om in eene gemaatigde luchtſtreek hunne eijeren te doen uitbroeden; dewijl zij hunnen weg in een groot aantal verzaamelt, afleggen, beſlaan zij eene groote oppervlakte der zee, en zo dra zij het land ontmoeten, ſcheiden zij zig de eene regts en de andere links; dusdanig vormen zij verſcheidene colommen; deeze verdeelen zig nog na maate zij nieuwe hinderpaalen ontmoeten, die hun belet om alle te zaamen te gaan; wanneer eindelijk de jongen zijn uitgekoomen, en in ſtaat om de ouden te volgen, keeren zij alle na de zeën weder, daar zij van daan gekoomen zijn.

Haaring-vangst, Bereiding, Inzouting, enz.

De Haaring-vangst, en de konst om die te zouten, ſchijnen, zegt de Heer VOLTAIRE, geen voorwerp van zeer veel belang, tot de geſchiedenis der waereld, en nogthans is het deeze, voegt hij er bij, welke de voornaamſte opkomst en grootheid van Amſterdam in het bijzonder heeft uitgewrogt, en om iets meerder te zeggen, het geen een veragt en onvrugtbaar land, in een rijk en eerbiedenswaardig gewest heeft herſchaapen.

Het zijn ongetwijffelt de Hollanders, Schotten, Deenen en Nooren, welke het eerst de konst, om *haaring* te visſchen, hebben geoeffent, dewijl men deeze visſchen voornamentlijk in de Noord-zeën vind, om dat zijn togt regulier is, en die bij talrijke meenigten geſchied.

Men denkt, dat deeze visſcherij omtrent het midden van de twaalfde eeuw in 1163. het eerſte is begonnen, in het nauw van de Sond, tusſchen het eijland Zeeland, en Schoonen.

Dat de *Haaring-vangst* van oude tijden in het noorden is bekent, en door de Nederlanders geoeffent, blijkt uit de voorrechts brief, door WALDEMAR Koning van Denemarken, aan de Burgers van Stavoren, een Stad in Friesland, gegeeven den 21 September 1363., in welke men, onder anderen, uitdrukkelijk leest: *Si ita contingerit, quod abſit, quod* ALLECA *non capiantur, nec in Schavor ſulſentur, quilibet dato ſuo thorgortich, auctoritatem bona ſua, quæ adduxit, abſque theolonio habeat libere deducendi.* „ Indien het zo gebeurde, het welk verhoed
„ worde, dat er geen *haaring* gevangen, nog in *Skavor*
„ gezouten wierde, heeft een ieder de macht, zijn *thor-*
„ *gortich* betaalt hebbende, de goederen die hij inge-
„ voert heeft, zonder tol vrijelijk af te voeren." Zie Jr. G. FR. *Baron* THOE SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG *Vriesch Charter- en Placaat-boek, Iſte Deel, pag.* 228. *Leeuw.* 1769. *in Folio.*

PHILIPPE DE MAZIERES in zijn verhandeling, getijtelt *Songe du vieux Divin*, te vinden in de *Memoires des Inſcriptions & belles lettres, Tom. XVI. pag.* 225. *ed. de Paris in* 4to. een werk, dat hij in 1389 onder de regeering van KAREL DE VI, Koning van Vrankrijk, ſchreef, van wien hij Gouverneur geweest was, verhaalt, dat hij over zee na Pruiſen reijzende, tusſchen Noorwegen en Denemarken getuige was geweest van de haaring-visſcherije, die door vier duizend ſcheepjes geſchiede, in ieder ſcheepje ten minſten zes menſchen, en behalven

dee-

deeze nog 500 grootere ſcheepjes, die niet anders deeden; dan de gevangene *haaring* overneemen en inzouten, en is de gewoonte, vervolgt hij, dat alle de menſchen van deeze ſcheepen geduurende twee maanden op de oevers der zee zig neerſlaan, en in hutten woonen, die van hout en boom-takken zijn zaamengevlogten en opgeſlaagen.

Zie hier dan zekere tijdſtippen van groote gereguleerde haaring-visſcherije, die men voor de jaaren 1363 en 1389. in de Noord-zee deed; maar wel haast verſtonden de Hollanders vrij beter de konst om dezelve te bereiden, van zijn ingewanden te ontdoen, te ſchiften, in tonnen te pakken, te zouten en te droogen, niet alleen als het ten tijde van PHILIPPE DE MAZIERES op zijn reis geſchiede, maar zelfs als alle de andere volckeren het zedert gedaan hebben; en deeze visſcherij is tot aan het begin der zeventiende eeuw toe de voornaamſte koophandel der Nederlandſche Provintien geweest.

In den jaare 1386 nam de bloei der Haaring-vangst ongemeen toe, na dat WILLEM BEUKELSZOON van *Biervliet*, zijne landgenooten de rechte konst, om den *haaring* te kaaken, te zouten, en in tonnen te pakken hadde geleert. Zijn aandenken is door deeze roemwaardige nuttige uitvinding altijd in agting en waarde gehouden, en men ſprak er nog zo veelvuldig van ten tijde van Keizer KAREL DE V., dat deeze in de Nederlanden reizende, opzettelijk met de Koninginne MARIA van Hongarijen, zijne zuster, na Biervliet ging, om met hunne tegenwoordigheid, het graf van deezen beroemden *haaring-kaaker* te verluisteren; die men voorgaf, 's Keizers Nederlandſche onderdaanen niet minder te hebben verrijkt, als de Amerikaanſche goud- en zilver-mijnen die van Spanjen.

Wanneer naderhand de Zeeuwen, in de Spaanſche en Franſche oorlogen van de voorige eeuw, meer voordeel in de kaap-vaart en in die op de West-Indien zagen, wierd de Haaring vangst genoegzaam ten eenemaalen door hun verwaarloost, en dus geheel en al aan de Hollanders overgelaaten, hebbende eenige ſteeden daar van, zig in 't bijzondere er op toegelegt; meer als drie hondert jaaren agter een heeft Enkhuizen reeds daar in de vlag gevoert, en in de voorgaande eeuw, wel op een tijd tuſschen de vier en vijf hondert *Buizen* teffens uitgerust; thans is het die ſtad en de Rijp alleen, welke van de zuider-zee haaring-ſcheepen uitzenden.

In den beginne was de voornaamſte plaats der haaring-visſcherij aan de Noordſche kusten, daar men jaarlijks tot deezen vangst een groot aantal vaartuigen van allerlei volkeren zag aankoomen; grootelijks was hier door het kantoor der Maatſchappije van de Hanze-ſteeden, dat te Bergen wierd gehouden, in bloei geraakt; dog nu omtrent twee hondert jaaren geleeden, verviel het genoegzaam geheel; denkelijk om dat de *haaring* bij Hitland doortrekkende, duurzaamer en van beter deugd wierd bevonden: Het was om deeze rede, dat de Hooge Overigheid der Vereenigde Nederlanden, in den jaare 1620. bij openbaare placaat verboden, *geen haaring binnen de klippen van Hitland, Ierland of Noorweegen te vangen, dewijl die onbekwaam bevonden werd; ook wierd verboden, er geene van de ingezetenen dier landen te koopen, en zulks alles op een boete van drie hondert guldens, en aanhaaling van den visch.*

De Hollandſche haaring-visſcherij geſchied thans in de eerſte plaats, en wel bezonderlijk beoosten de Orkadiſche eijlanden en het noorden van Schotland, omtrent Hitland, Fairhil en Boekeneſs; hier begint men op *St. Jan*, zijnde den 24 Junij (moogende voor dien dag geen netten in zee geworpen worden) te visſchen, en dit duurt tot den 25 Julij; van *St. Jacob* tot Kruisverheffing, zijnde den 14 September, word omtrent den uithoek, die den naam van Boekeneſs of Buchaines draagt, gevischt; volgende den *haaring* tot in het diep water, beoosten Jarmouth, tegen over en omtrent twintig mijlen bewesten Texel; hier kan de visſcherij tot aan het end van het jaar duuren.

De ſcheepen, die tot de haaring-vangst gebruikt worden, worden *buizen* of *haaring-buizen* genoemt, en zijn doorgaans van 25 tot 30 lasten groot.

Met de Hollandſche *haaring-vloot* vertrekken altijd eenige vaartuigen, die de naam van *ventjaagers* of enkel *jaagers* draagen; dit zijn ſnel zeilende ſcheepen, die den eerst gevangen *haaring* terſtond laaden, en zo ras doenlijk na Holland overbrengen; wordende doorgaans een hooge prijs hier voor betaalt. Daar zijn ook wetten ten aanzien van deeze *ventjaagers* ingeſtelt, onder anderen dat zij geen *haaring* moogen inneemen, dan die van de ingezetenen onzes lands, en dezelve ook nergens verkoopen dan hier te lande; dog ten aanzien van dit laatste, word zomtijds het verbod wel voor een jaar opgeheven; waar door dan den *nieuwen haaring* zo wel in Breemen als Hamburg gebragt word, wordende aldaar de ton van de *haaring*, die de eerſte jager in heeft, zo wel als bij ons met eenige honderden guldens betaalt. In het jaar 1758. wierd er vastgeſtelt, dat de *ventjaagerij*, welke tot die tijd voor bijzondere rekening was geſchied, voortaan voor gemeene rekening van alle de belanghebbende in de haaring-vangst, zo wel van het Noorder-kwartier als de Maasſteeden, zoude geſchieden. Dat jaar was noodlottig voor deeze visſcherij, en wierd veel gelds mede verlooren, het welk van dien uitſlag was, dat er in het volgende jaar 1759. wel dertig ſcheepen minder uitgezonden wierden. Het Genoodſchap van Vliſſingen, het welk op zig zelven gewoon was ter haaring-vangst uit te rusten, ſcheide door de groote verliezen, die zij jaar op jaar leed, in het jaar 1757. van malkanderen, en wierd dus vernietigt; daar in tegen wierd de nieuw opgeregte visſcherije van de heerlijkheid *Burcht*, door de Heeren Staaten van Zeeland, met aanzienlijke voorrechten begunſtigt; zo dat die alleen in 1758. vijf Buizen tot de *haaring*- en kabbeljauw-vangst in zee gebragt hebben.

Van ouds heeft rede deeze uitrusting ter haaring-vangst, de naam van *Groote Visſcherij* gedraagen, in onderſcheiding van de kleine, die op de zandbanken van het ſtrand of de kust, om de eijlanden van de zuiderzee geſchied, die ook de naam van *dogge-vaart* draagt, uit oorzaake dat de kabbeljauw, tot wiens vangst deeze visſcherij is ingerigt, eertijds hier te lande *dogge* wierd genoemt: Toen de *walvis-vangst* in haar ſleurigſte bloei was, ſchijnt haar egter ook de naam van groote visſcherij aan gegeeven te zijn, blijkbaar uit een plakaat van den jaare 1691., te vinden in het *Groot Placaat-boek, IV. Deel, pag.* 237. alwaar van de groote en kleine visſcherij en het uitloopen van haaring ſcheepen word gewaagt. Een meenigte wetten zijn 'er door de Hooge Magten van ons land, tot verbetering, behoud en bevoordeeling van deeze visſcherij gemaakt; als onder anderen, dat geen *ijle, kuitzieke, melkzieke, nagtſchamele, ſtank-* en *want-haaring* bij den vollen en zoeten zullen moogen worden gepakt, maar daar van zuiver afgeſcheiden worden. Keurmeesters zijn er geſtelt, om de leedige haaring-tonnen,

voor dat die te ſcheep gaan; te bezigtigen, en goedvinden-de, te brandmerken; deeze moeten van zuiver en goed eicken-hout gemaakt zijn en behoorlijk met hoepels voorzien. Ten aanzien van dit ijtigen der tonnen, draagt de *haaring*, die men na *St. Jacob* vangt, de naam van *Jacobi-*, *Bartholomei-* en *Kruis-brand-haaring*; deeze word met fijn gezooden, de andere met grof gekeurt zout gezouten, en word om die reden *grof zouten haaring* genoemt; de zulke die na *St. Jans*-dag word gevangen, moet op zijn minst tien dagen op zijn eerſten pekel gelegen hebben, voor dat men vrijheid bekoomt, dezelve hier te lande te veilen.

In aanmerking van het groote nut, het welk deeze tak der koophandel aan de vereenigde Gewesten heeft toegebragt, hebben de Staaten Generaal van tijd tot tijd, alle moogelijke zorgvuldigheid gebruikt, om de Groote Visſcherij en Haaring vaart te begunſtigen; merkende die aan, volgens Hunne Hoog Mog. plakaaten, *als de hoofdneering en een der principaalſte mijnen van onze Republijk geweest zijnde, waar door nu nog veele duizenden van huisgezinnen zich geneeren, en een menigte handwerks-lieden hun beſtaan hebben*; dit in het oog houdende, hebben zij, behalven den vrijdom van alle belastingen op de proviand der ſcheepen van de groote visſcherij, van de inkoomende regten en van het laſt-geld op den *haaring*, dezelve in den jaare 1750, na ingenoomen advijs van zijn Hoog Vorſtel. Doorl. den Prince Erfſtadhouder, voor drie jaaren van de regten op het uitgaan of vervoeren buiten lands, daar op geſtelt geweest zijnde, ontheeven; deeze ontheffing is telkens om de drie jaaren verlengt.

Het tractaat van koophandel met de kroon van Frankrijk geſlooten, waar bij de Nederlandſche Haaring, met hier te lande gerafineerd zout ingelegt, vrij in dat rijk mogt ingevoert worden, en het welk door den Oorlog een merkelijken inbreuk hadde geleeden, is naderhand ten eenemaalen wederom herſtelt; egter is op het vertoog van den Franſchen Gezant in den jaare 1758, dat het nodig waare, zorge te draagen, dat de *Nederlandſche haaring* niet met dien van de Engelſche visſcherij vermengt wierde, door Hunne Hoog Mogenden in het volgende jaar en plakaat geëmaneert, welk alle vervalſching van den Hollandſchen met Engelſchen, Schotſchen, Noordſchen, of anderen vreemden *haaring*, om den zelven dus vervalscht, voor *haaring* van de Groote Visſcherij deezer landen te verkoopen of buiten lands te verzenden, op de verbeurte van dien zelfden *haaring*, en daar en boven eene boete van drie duizend guldens voor ieder ton, verbooden.

Behalven de bovengemelde groote Haaring-visſcherije, word er mede aan onze ſtranden en in de Zuider-zee, een menigte *haaring* gevangen, die men dus versch, of een weinig gezouten, en met ſmeulende eicken-ſpaanders gedroogt, onder den naam van *Y-*, *Eij-* of *Staaten-Bokkingen* vertiert; zijnde daar veel aftrek van door alle onze Nederlandſche Provintien, als mede Breemen, Hamburg, enz. De Belanghebbenden van de Visſcherij der zee dorpen Katwijk, Noordwijk, Scheveningen, en Zandvoort, maakten in de jaaren 1751 en 1752 merkelijke beweeging, door hunne verzoek-ſchriften aan de Hooge Overigheid, om vrijdom te moogen hebben, tot het kaaken en in tonnen leggen of inzouten van den door hun gevangen *haaring*; wordende door hen tot dien einde een request daar omtrent, aan den Heere Prince Erfſtadhouder ingelevert; doch de Heeren Gedeputeerden tot de groote Visſcherij en Haaringvaart beſlooten, uit aanmerking, dat zulks tot merkelijken nadeel van den lande zoude verſtrekken, dit verzoek van de hand te wijzen.

Het gaat met deeze Visſcherij, zo wel als met die in diep water, zeer ongelijk, de eene tijd is de vangst menigvuldig, en de andere tijd ſchaars, en de voorſpoed van de eene, is geenzins een kenmerk van die der andere. Tot diep in het voorjaar heeft deeze Visſcherij plaats in de Zuider-zee, alwaar in het jaar 1758 zo veel *haaring* wierd gevangen, dat niemand dusdanigen overvloed heugde; te Hoorn wierd op den 1 April het *tal*, dat is twee hondert ſtuks *haaringen*, voor vier duiten verkogt; en te Monnikendam wierd voor hondert *tal*, niet meer dan dertiendehalve ſtuiver gemaakt; kunnende vervolgens dien visch in het geheel niet meer worden gefleeten. Geene *haaringen*, die in de Zuider-zee word gevangen, moogen de visſchers op zee verkoopen, vereeren, nog vertuilen, of in andere ſcheepen of ſchuiten overdoen, maar moeten in eene der beſlooten ſteeden van Holland of West-Friesland tot den afſlag gebragt worden, bij verbeurte van hunne ſchuit en de netten, benevens eene boete van hondert guldens; zijnde echter van dit verbod uitgezondert, de Visſchers van de Helder en Texel, als mede die van de ſtranden aan de Noordzee. Ongemeen veel word van deezen *haaring*, om, versch gebraaden zijnde, te eeten, in deſteeden en ten platten lande van onze Provintien gefleeten.

Engelſche Haaring-vangst.

De Engelſchen hebben zig zedert lang mede op de Haaring-vangst toegelegt; en het is waarlijk te verwonderen, wat dog de reden mag zijn, dat den Hollandſchen Pekel-haaring zodanig boven den Engelſchen en Schotſchen uitmunt; dewijl deeze Natien de Visſcherij niet alleen veel digter bij huis hebben, maar ook in de zelfde wateren visſchen; denkelijk heeft dit verſchil bijzonderlijk zijn oorſprong door de wijze van bereiden of kaaken, daar de andere natien zo zorgvuldig niet in ſchijnen te zijn; bij Leverpool, aan de westzijde van Engeland, heeft men zelfs den *haaring* op de wijze der Hollanders beginnen in te leggen, naamelijk met verdubbeld of in zee-water gekookt zout; ook kunnen de Engelſchen, zo wel als de Nederlanders, het Portugeeſche of *St. Ubes* zout bekoomen. Te Jarmouth en Dumbar, ſchijnt men er echter nog zo veel werk niet van te maaken, als aan de westzijde, alwaar de *Glasgowſche haaring*, zo als bij voorbeeld die van Leverpool, bijkans met die van den Hollandſchen in deugd word gelijk geſtelt; zijnde in eene zomer wel zes-en-dertig duizend tonnen Pekel-haaring van Glasgow naar Vrankrijk gevoert.

Zo wel aan de Oost- als West-kust van Schotland, is geduurende het faizoen menigvuldig *haaring*, wordende zelfs die omtrent de Wester-eijlanden voor de beste en vetſte gehouden, ſchoon zij door de bank zo groot niet zijn als de *haaringen* in de Noord-zee. Koning KAREL DE I. dit met reden als een zeer gunstig middel aanmerkende, om de Haaring visſcherij als op de bodem van zijn eigen Rijk te kunnen doen, trad in maatſchappij met eenige Kooplieden, en deed op eenige dier Eijlanden magazijnen opſlaan, dog dit had geen voordeeligen uitſlag. Zijn zoon KAREL DE II. hervatte naderhand deeze onderneeming, dog ſlaagde weinig beter,

ter, het wierd eenigen tijd ſlaaperig aan de gang gehouden, dog verviel in het vervolg allengskens: Echter zijn de Ingezetenen der Wester-Eijlanden hier door bedreevener geworden in het behandelen der *haaring*, die zomtijds in de baaijen en kreeken, aan de Oost- en Westzijde van Schotland, menigvuldig gevangen word.

Het ontwerp van Koning WILLEM DE III. om eene Groot-Brittanniſche Haaring-viſcherije op te richten, dog dat toen ter tijd bleef ſteeken, wierd, na het ſluiten der Akenſche Vreede weder op het tapijt gebragt, en vond zo veel ingang, dat het Parlement in het jaar 1750 een beſluit nam, tot het oprichten van een zogenoemde *Britſche Viſcherij*, om te ſtrekken ter bevorderinge van den Haaring- en Kabeljaauw-vangst; niets wierd er verzuimt, wat maar eenigzins koste dienen om dezelve aan te moedigen, en dus onze Natie daar omtrent den loef af te ſteeken, dog waar in zij tot nu toe niet hebben kunnen gelukken; hun moed wierd ook ten eenemaalen verſlaauwt, doer een kleine tegenſpoed, die zij in den jaare 1754 ondergingen, en zedert gaf den oorlog gelegenheid, om de ſcheepen tot andere oogmerken, die voordeeliger waaren, te gebruiken.

Jaarlijks word evenwel, zo wel van de Engelſchen als Schotten, nu nader en dan verder van hunne kusten gevischt, en zulks inzonderheid omtrent Ijarmouth. Zie hier de wijze hoedanig deeze Visſcherij door hun geſchied, volgens verhaal van WILLOUGHBEIJ *Hiſt. Piſc.* p. 230. De beste tijd daar toe aan de kusten van Suffolk en Norfolk, leggende vlak tegens het Hollandſche ſtrand over, rekent men te zijn, van het midden van September, tot dat van October: De netten, die door hun gebruikt worden, zijn ongeveer derdehalf vadem breed of hoog, en twintig ellen lang, zonder zak; men voegt daar van zo veel als noodig is, aan malkander, om de breedte van een geheele Engelſche mijl of daar omtrent te beſlaan; aan de touwen, welke boven aan de netten zijn, en door de kurken heen loopen, worden in het midden, en aan ieder end, een dikker en ſterker touw vast gemaakt, dat zig over alle de netten uitſtrekt, en bij hun de naam van *wallop* draagt; verſtrekkende dit om de netten in ſtormagtig weer te bewaaren, en bij het ophaalen van een groote menigte visch te ſteevigen: Aan het overvliegen der *meeuwen* en andere zee-vogelen word ontdekt, waar de meeste *haaringen* zijn; die nu eens voor, en dan eens dwars tegens den ſtroom aanzwemmen: Het uitzetten der netten geſchied gemeenlijk dwarsſtrooms, en zij worden voor de ſtroom opgehaalt: Wanneer een vaartuig gelaaden is, zeilt het naar de wal om zig te ontlasten, en koomt dan weder op de neering, even gelijk de Hollandſche buizen doen.

Grootendeels geſchied deeze Visſcherij tot vervaardiging van den *Engelſchen Bokking*, die men weet, dat om zijn ſmaakelijkheid en duurzaamheid, door geheel Europa gezogt en vertiert word: Ten dien einde verzamelen de vaartuigen tegens den tijd der Visſcherij van het Zuiden en Noorden te Ijarmouth; wordende deeze bijeenkoomst *Haaring-kermis* genoemt; van het Noorden koomen open booten, die drie lasten, ieder last van tien tonnen, en ieder ton van duizend *haaringen*, aan de wal brengen, zig aan de zee-zijde van het vlek ontlastende; terwijl de barken, die van het Zuiden koomen, wel tien lasten kunnen laaden, zeilende daar mede de rivier op.

De manier van bereiding der *Engelſche Bokking* geſchied aldus: Zij werpen in een ton, daar ten minſten een half last *haaringen* in kan, na er een genoegzaame hoeveelheid zouts in gedaan te hebben, vijf hondert *haaringen* teffens, die zij een en andermaal met een ſchop omkeeren, er al geduurig nieuw zout bijdoende, en telkens een gelijk getal *haaringen*, hier mede voortvaarende, tot dat het vat gevult is: De onderſte *haaringen* door het zout reeds ſtijf geworden, vermengen zig onder het roeren niet met de bovenſten, die men inzout. De *haaringen* dus zestien, of op zijn hoogst vieren-twintig uuren in het zout gelegen hebbende, worden uit het vat genoomen, en in korven gelegt, die met zodanige openingen zijn gevlogten, dat de vuiligheid, en zelfs de ſchubben, wanneer men de visch met water begiet en afſpoelt, er gemakkelijk doorgaan; als dan worden de *haaringen* aan ſpeetjes geſtooken, die op raamen, en deeze aan latten in zekere daar toe geſchikte huizen opgehangen worden, en voorts gerookt, even als men in onze Bokking-rookerijen gewoon is te doen. Die, welke in Engeland, Frankrijk en Holland vertiert worden, zijn in een maand gereed, dog de zulken, welke door de Straat zullen verzonden worden, moeten zes weeken gerookt worden.

Haaring-viſcherij op de Kust van Noorweegen.

Huiden ten dage is er nog een aanmerkelijke Haaringviſcherij op de Noorſche Kust, zo dat zich veele duizenden van het landvolk in het Stift van Bergen en het Noordland met deeze en den Kabbeljaauw-vangst geneeren; brengende de *haaringen* alleen, jaarlijks eenige tonnen gouds, te Bergen, Dronthem, Stavanger en Christiaan-zand in het land; en uit Bergen alleen worden eenige honderden van ſchipslaadingen daar van vertiert. Veel word er ook van deezen *haaring* binnen lands gebruikt, alwaar de boeren naar den half gezouten *haaring*, dien zij *zuuren-haaring* noemen, ongemeen gretig zijn.

Haaring-vangst in de Bothniſche Golf van Zweeden.

Aanmerkelijk is de Visſcherij van *haaringen*, die plaats vind aan dien inham van de Oost-zee, welke de naam draagt van Bothniſche Golf of Bodden-zee; dog de *haaringen* onthouden zig hier in diep water, zo dat de Visſchers van de Oost-Bothniſche zijde, daar veel ondiepten zijn, een groot end weg van land moeten vaaren, om op de plaats te koomen, alwaar de *haaring* uit de diepte, naar het droogere opſtijgt; in tegendeel loopt de diepte aan de West-zijde tot aan den oever, en het is deeze reden, die de visſcherij aldaar gemakkelijker maakt. Bij Hernſand, zijnde omtrent het midden, is ook beter vangst als Zuidelijker of Noordelijker aan de West-kust, daar het ſtrand drooger loopt. Echter onthoud zich de *haaring* niet eigentlijk in de diepte, nog ondiepte, maar aan de kant der zand-banken, of op zulke plaatzen aan den oever, daar een egaale diepte beſpeurt word, als mede ook aan uitſteekende hoeken lands; zijnde alle die plaatzen van vier tot twintig vademen en zelden dieper. De *haaringen* verzaamelen zig mede in zee-engten en bochten, inzonderheid aan de mond van rivieren en beeken, daar de Visſchers mede hunne netten wel uitwerpen.

Gebruik en nut van den Haaring.

De versch gevange *haaring*, word op de rooster gebraaden, met een *mostert-zaus*, of wel in de pan in *bo-*

ter of *olie* gebakken, gegeeten. Ook, gelijk wij rede gezegt hebben, word er de *Bokking* van gerookt, die een weinig geroost, of in de pan gebakken zijnde, gantsch niet onfmaakelijk is, bij een boterham, of winterfalade genuttigt. Zie BOKKING.

Het is echter de *gezouten* of zogenoemde *Pekel-haaring*, die het meest geacht, en inzonderheid door geheel Europa vertiert word, zijnde ook, niet te lang in het zout geftaan hebbende, buitengemeen fmaakelijk; dezelve is zeer gezond, bevordert de verteering, vervrischt de maag, verwekt de eetlust, en, niet tegenftaande het geen de Heeren NOSLEVILLE en SALERNE er in de *Suite de la Matiere medicale de Monfr.* GEOFFROIJ *Tom. II. Part.* I. *p.* 210. er van zeggen, is hij ligt te verteeren; bij veelen word het voor zeker gehouden, dat bij de aankomst van den nieuwen *pekel-haaring*, genoegzaam alle de koortzen en andere heerfchende ziektens in de fteeden van ons land verdwijnen.

De *pekel-haaring* word aan fchuinfe mooten gefneeden, na dat dezelve eerst, na maate van deszelfs zoutigheid, eenige uuren in *zoete melk* of *dun-bier* heeft te verfchen gelegt, raauw gegeeten; zommigen nuttigen dezelve, met *azijn*, *boom-olie*, *gehakte peterfelie*, en fijn gefneedene *ziepels* of *uijen*; zeer fmaakelijk zijn dezelve bij geftoofde *groote* of *boere-boonen*, *dop-erwten*, enz.; men kan ze ook, in *bier* of *melk* geverscht zijnde, op de wijze als *ansjovis* bereiden, en met *orego*, *gehakte peterfelie*, *boom-olie* en *azijn* eeten.

Nu dienden wij nog iets van derzelver medicinaale gebruik aan te tekenen; door zommigen word gepreezen, om iemand die de koorts heeft, *pekel haaringen* aan de voetzoolen te leggen, als mede een geftampte *haaring* op de verftuikingen of gekneusde peezen: Om de pijnen der jicht te doen bedaaren, raad de Heer ANDRIJ, dat men een open gefneeden *pekel-haaring* op de zieke plaats zal leggen, betuigende, dit middel verfcheidene maalen te hebben zien gelukken: Tegens de heupjicht en waterzucht word deszelfs pekel, in lavementen gedaan, voor heilzaam gehouden; uitwendig zuivert hij de vuile zweeren, verdrijft de klier- of krop-gezwellen, en ftuit de voortgangen van de verfterving; met *honing* gemengt, en tot een zalfje gemaakt, zoude zulks dienstig zijn tegens een zeere keel.

II. *Sprot*; *Pelfers*; door de Engelfchen *Sprat*, en door de Franfchen *Sardine* genoemt; in het latijn *Sprattus*; (*Clupea pinna dorfali radiis* XIII. LINN. *Sijft. Nat.*) Is een vischje, 't welk omtrent een derde deel kleiner is dan een *haaring*; na evenredigheid van deszelfs grootte, heeft hij 't lijf een weinig dikker, en de buik minder fcherp; aan den bovenkaak der kieuwen zijn zij met een zwarten vlak getekent, en in zommigen vind men nog vier of vijf diergelijke vlakken op een regte rij naar de ftaart toe gefchikt; aan den buik hebben zij een zaagswijs getande ftreep, en de fchubben zijn fchildformig; geen tanden, nog aan het gehemelte, nog op de tong, nog in de kaaken zijn er te befpeuren; hun vleesch is vaster, en word fmaakelijker geacht, dan dat der *haaringen*.

Men zegt, dat de *fprotten* drieërlei zijn, naamelijk *jonge haaringen*, *jonge elften*, en de eigentlijk genoemde *fardijnen*.

De *jonge haaringen* en *elften*, zijn de beide zoorten, welke jaarlijks zo menigvuldig aan de kust van Cornwall, bij Penfance, en St. IJves, als mede hooger op gevangen, ingezouten, en over zee vervoert worden: Tweemaalen 's jaars gefchied de groote Visfcherij hier van aan de kust van Cornwall, die veeltijds een menigvuldige vangst uitlevert. Aan de kust van Noorweegen word mede een zoort van *fprot* gevischt, die aldaar *Breisling* genoemt word; deeze vangst kan aldaar zo menigvuldig zijn, dat er zomtijds in ééne trek, een ongelooflijk getal word opgehaalt, die in kleine vatjes met zout en fpecerijen worden ingelegt, en als dan in vreemde landen, onder den naam van *ansjovis* vertiert.

De Visfcherij der *Sardijnen* gefchied van de zanden van Olonne in Neder-Poitou, of van digt bij Rochelle af; van de maand Julij, tot zomtijds in October toe, zwemt de visch van daar geduurig op tot aan Brest in Bretagne, en koomt veeltijds ook met de vloed in de rivieren; op het Eijland Belle-Isle beftaan de inwoonders van deeze Visfcherij, wanneer er op het land niets valt te verdienen: Hier worden hondert en vijftig floepen, ieder van twee of drie tonnen toe gebruikt; zijnde elker floep met tien of twaalf netten voorzien, in de vorm van fchakels, lang twee-en-twintig, en derdehalf ellen breed; deeze netten zijn zeer fijn gebreid, echter met maazen van verfchillende wijdte, dewijl de *fardijnen* niet altoos even groot gevonden worden. Tot deeze Visfcherij gebruikt men nog een zeker zoort van aas, het welk in Noorweegen word bereid, en uit de kuit of ingewanden van allerlei groote visfchen, die in de Noord-oceaan gevangen worden, beftaat; het zelve is het onderwerp van een koophandel van taamelijk belang geworden, en die aan de inwoonders van Neder-Brittannien tot de Sardijne-vangst niet te ontbeeren is. De floepen gaan 's morgens vroeg af, en op een of twee mijlen afftand van de wal gekoomen zijnde, daar tien of twaalf vaden water is, zetten zij de netten uit, en fmijten er het aas tusfchen; dit helpt de *fardijnen* in beweeging, zij koomen als dan in zulk een menigte naar boven zetten, dat er op eenen dag in ieder floep zomtijds van twintig tot dertig duizend ftuks gevangen worden. Deeze floepen behooren de Visfchers zelve niet, maar worden door de kooplieden van Belle-Isle aan gemeene menfchen verhuurt; deezen verhandelen de *fardijnen* weder aan die kooplieden, welke ze als dan inzouten; voor dat ze ingepakt worden, moeten ze agt of tien dagen in het zout leggen, en dan word er met de pekel, alle olie of vettighid uit geperst, die even eens als thraan, tot 't harpuizen van de vaartuigen, branden in lampen, als mede tot leerbereiding word gebruikt, en ten dien einde te Bourdeaux en Nantes verkogt. Een menigte van deeze vischjes word er, even als bij ons de *haaring* tot *bokking* gefchied, gedroogt; anderen worden gebraaden, en met fpecerijen in doozen gepakt; op alle deeze wijzen voor bederf bewaart, is er een groot vertier van langs de geheele zeekust van Frankrijk, en zelfs tot in Spanje: Het voornaamfte beftaan van Port Louis is den Sardijnen-handel.

III. *Elft*; in het latijn *Alofa*; (*Clupea lateribus nigro-maculatis*, *roftro bifido*, LINN. *Sijft. Nat.*) zie ELFT.

IV. *Ansjovis*; in het grieksch en latijn *Encrafichol us*; (*Clupea maxilla fuperiore longiore*, LINN. *Sijft. Nat.*) Zie ANSJOVIS.

V. *Borstelvin*; in het latijn *Clupea Thrifa*; (*Clupea pinna ani radiis* 28., *dorfalis radio poftremo fetaceo longo*, LINN. *Sijft. Nat.*) Dit vischje, in China te huis hoorende, is eijrond van lighaam, min of meer naar een Braasfem gelijkende; de buik is van de keel af, tot aan de navel toe gekield, en zaagswijze getand; de bovenkaak,

kaak, die korter is dan de onderſte, is ſtomp, en het heeft kleine buik-vinnen.

VI. *Krombek*; in het latijn *Clupea ſima*; (*Clupea pinnis flavis, ventralibus minutisſimis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze heeft een opgewipte bek; een zeer korte bovenkaak aan de tip geknot; de koleur van het lijf is zilververwig; de buik is gekielt, en zaagswijze getand; de woonplaats is Aſien.

VII. *Bijlbuik*; in het latijn *Clupea ſternicla*; (*Clupea pinnis ventralibus nullis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit vischje, tot Surinaamen te huis hoorende, is rijkelijk twee duimen lang, en over het geheele lijf blaauwagtig-zilverkoleurig; het lijf is zeer breed, en den buik is bultig gekielt.

VIII. *Gebaarde Haaring*; in het latijn *Clupea miſtus*; (*Clupea corpore enſiformi, pinna ani caudæ coadunata*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze visch, die ruim zo veel na de *meirallen*, dan naar de *haaringen* ſweemt, is degenformig, of eigentlijk mesformig van geſtalte; van koleur wit, over het geheele lighaam glad, dog aan den buik, tot de navel toe, met zeer kleine doorntjes getand; hij word in de Indiſche zee gevangen.

IX. *Keerkring-visch*; in het latijn *Clupea Tropica*, door OSBECK *itin.* 300. *Clupea cauda cuneiformi* genoemt; dit vischje heeft het lijf wit, zaamengedrukt, breed, en zaagswijze getand, de zijdſtreep recht, naast aan de rug; de oogen bij den bek; de kieuwen-dek zelf geſchubd; den kop ſteil afloopende; de onderkaak langer dan de bovenſte; de gaaping wijd; de tanden op een enkele rij geplaatst; de ſtaart als een beitel gefatzoeneert; de rugvin loopt van het midden van de rug tot aan de ſtaart uit; de aarsvin heeft de lengte van de rugvin, en ook even veel beentjes; de bovengenoemde Heer OSBECK vond deezen aan het eijland *l'Aſcenſion*, in de doorvaart tusſchen Africa en America, onthoudende zig derhalven tusſchen de keerkringen, waar van het ook zijnen naam heeft gekreegen.

X. *Chineeſche Haaring*; in het latijn *Clupea Sinenſis*; (*Clupea radio extimo membranæ branchioſtegæ poſtice truncato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die zeer veel op onzen *haaring* gelijkt, heeft een tandeloozen bek, en de langſte dekzels, die het kieuwen vlies dekken, of liever die de buitenſte ſtraal van het zelve uitmaaken, zijn zeer geknot; de woonplaats is China.

HAARING-DOODER, zie KROP-GANZEN, *n.* III.

HAARING-KONING; dus word door de Hr. KLEIN een vischje genoemt, dat bij de ingezetenen van Heel, een ſteedje aan de Oost-zee in Poolen, *Haaring-koning met den vuur-rooden kop* getijtelt word; derzelver grootte is zelden langer dan zeven duimen; aan de voegen en kaaken is hij rood-glimmende van koleur; de geheele rug is hoog hemelsch-blauw; de buik verzilvert; en de navel altoos bloedig en een weinig uitpuilende; het wijfje heeft bleeker vinnen, en een asch-graauwe ſtaart, dog het mannetje de vinnen en de ſtaart goud-koleurig: Bovengenoemde KLEIN merkt aan, dat deeze zoort te vooren nog niet is beſchreeven.

HAARING MEEUW, zie MEEUWEN, *n.* IV.

HAARING-STEUR, zie STEUREN, *n.* I.

HAARING-WALVISSCHEN, zie WAL-VISSCHEN, *n.* IV.

HAARLEMMER HALLETJES, zie GEBAK, *p.* 795.

HAAS; is een zeer bekent vier-voctig herkaauwend dieren-geſlacht, waar onder de Heeren LINNÆUS vier zoorten plaatst; naamelijk 1. de eigengenoemde *Haas*; 2. het *Konijn*; 3. een *Kaapſche Konijn*, en eindelijk ten 4. een *Braſililiaanſche Konijn*.

I. *Haas*; in het latijn *Lepus*, ook *Lepus timidus* genoemt; (*Lepus cauda abbreviata, auribus apice nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit dier verſchilt in lighaams-geſtalte, van alle andere dieren, zelfs van honden, katten, wolven en vosſen, waar mede hij nog iets min of meer overeenkomst heeft; zijn kop is langwerpig-ſmal, en van het end van den ſnoet af, tot aan de ooren toe, boogswijze rond; de ſnoet is dik, en de neusgaten gelijken niet kwalijk na een tweede bek, zittende omtrent een-derde duims boven de gaaping der lippen; in 't midden is de boven-lip uitgerand, en door een taamelijk breede ſleuve bijna geheel verdeelt, ſtrekkende deeze ſleuve zig tot aan de indrukking van het middelſchot der neusgaten uit; de oogen zijn groot, eijrond en uitpuilende, zijnde omtrent in het midden van het bovenſte deel der zijden van den kop geplaatst; ter wederzijden van den bek heeft hij knevels, beſtaande uit borstel-haairen, waar van de grootſte vier duimen, of wat meerder lang zijn, aan den wortel zijn deeze borstels zwart, het overige wit, dog de kleinſten geheel zwart; mede zijn er voor bij de openingen der neusgaten, boven en onder de oogen dusdanige borstelige haairen; de ooren, die zig agterwaarts uitſtrekken, ſchijnen malkanderen aan den wortel te raaken, dog hunne punten ſtaan wat verder van een, inzonderheid in de wijfjes, die daar door van de jaagers gekent worden; het lighaam is lang, en bijna overal even dik; de ſtaart is zeer kort, nogthans kromt hij zig opwaarts; de voorpooten zijn kort en dun, en dat gedeelte van de agter-pooten, het welk met den ſchenkel in de mensch overeenkomt, is naar evenredigheid niet dikker, dog de eigentlijke voet, of het onderſte der agterpooten, daar dit dier op rust, toont duidelijk door zijne dikte, zo wel als de lenden, de kragt die hij in het loopen oeffent, en de lengte der agterpooten ſtrekt tot een bewijs, hoe gemakkelijk hij zijne ſprongen vooruit kan beſtieren; alle de vier pooten zijn ten eenemaalen met haair bekleed, en op het agterſte der voetzoolen, zo wel voor als agter, vind men bosjes haair, op de wijze van penceelen, die zig tot aan den hiel uitſtrekken; aan de voorpooten zijn vijf, aan de agterpooten vier vingeren, en ieder vinger loopt in een nagel uit van middelbaare grootte, onder het haair verborgen. Zie de drukking prent van een haaze-voorpoot op plaat XIII.

De *haaſen* hebben een digte vagt, het haair daar van is op de rug, lendenen, billen, zijden, enz. roodagtig of roskoleurig, met wit- en zwartagtige vlekken; de kruin van het hoofd is bruin-roodagtig-ros met zwart gemengeld; de tippen der ooren zijn zwart, de oogen zijn met een witagtige band omringt, welke zig tot aan de knevels en van agteren tot aan de ooren uitſtrekken, onder aan het lijf is het dier witagtig; de ſtaart is wit, veeltijds met zwarte vlekken; men vind egter ook *haaſen* die geheel wit van vagt zijn, gelijk wij zo ſtraks nader zullen aantekenen.

De *haaſen*, die men op de gebergtens ontmoet, zijn door de bank grooter en zwaarlijviger, als die in de vlakke landen gevonden worden, zij zijn op het lijf ook bruiner van koleur, en hebben meer wit onder aan den hals, daar in tegendeel die der vlakke landen bijna kaal zijn. In de noordelijkſte deelen van Europa,

zo

zo als in Muscovien, Siberien, Lapland, enz., zijn zij den grootſten tijd van 't jaar wit, en neemen alleen in de zomer-maanden hunne rosſe koleur aan, niet tegenſtaande zommigen altijd wit blijven, en de ouderdom van allen min of meer deeze koleur doet aanneemen. Weinige of geene *haaſen* worden er in Zuid-America gevonden, ſchoon er egter in Virginie en Kanada, zelfs in de landen aan de Hudſons-baij gezien worden; de *haaſen* van Noord-America zijn, volgens 't berigt van de reizigers, niet alleen veel grooter, maar hebben ook blank vleesch, dat een ander ſmaak heeft als het vleesch van onze *haaſen*; hun vagt levert een zeer fraaij bont uit, waar van het haair ook niet uitvalt.

De meeste jonge *haaſen* hebben op de top van het hoofd eenige wit gekoleurde haairen, het welk de gedaante van een ſter vormt; doorgaans verdwijnt deeze bij de eerſte ruijing of verhaairing; men vind er egter die deeze witte vlak of ſter tot in den hoogſten ouderdom bijblijft, volgens verzekering van den Heere DAUBENTON *Deſcription du Lievre, pag.* 31.

Wat de Hr. BUFFON ook mag bijbrengen, om te betoogen, dat de *haaſen* niet herkauwen, grondende inzonderheid dat het dier maar eene maag heeft, zo is egter het tegendeel zo klaarblijkelijk door den Heere Prof. P. CAMPER (zie deszelfs *vier Leſſen over de Veepest, te Leeuw. bij* H. A. DE CHALMOT *gedrukt* 1769. *pag.* 33) getoont, dat niemand met eenige grond meer zal kunnen twijffelen of het dier herkauwt.

Ongemeen ſterk vermeenigvuldigen de *haaſen*, van het eerſte jaar hunner leeftijd af aan, en zulks ter aller tijden zijn zij ter voortteelinge geneigt, en bekwaam; het wijfje draagt niet langer dan dertig of een-en-dertig dagen, en werpt gemeenlijk twee, drie of vier jongen teffens; nauwlijks heeft het wijfje gejongd, of het laat zig weder dekken; tegens den aart van de meeste dieren laat zij dit zelfs toe wanneer ze bevrugt is; en volgens den grooten natuuronderzoeker BUFFON, (zie deszelfs *Histoire naturelle du Lievre, Paris* 1758.) is het door de bijzondere geſteltheid der teeldeelen, dat er een overbevrugtiging kan plaats hebben. „ Want de „ ſcheede (zegt dien Heer) en het lighaam der lijfmoe„ der zijn aan een, zonder dat de lijfmoeder, gelijk in „ de andere dieren, een mond of hals heeft, maar de „ hoornen van de lijfmoeder hebben elk eene opening, „ die met een rand in de ſcheede uitſteekt, en zig in 't „ werpen der jongen uitzet; zo dat deeze twee hoor„ nen twee bijzondere lijfmoeders zijn, van elkander „ geſcheiden, die de eene onafhankelijk van de andere „ kunnen werken; invoegen dat de wijfjes in deeze „ zoort van dieren, kunnen ontfangen, en door mid„ del van deeze twee bijzondere lijfmoeders jongen „ werpen, en bij gevolg moeten de overbevrugtingen „ zo gemeen zijn in deeze, als zij zeldzaam zijn in de „ dieren, wien zulk een tweevoudig werktuig ont„ breekt.

„ Deeze wijfjes kunnen dan op alle tijden ritzig zijn, „ en bevrugt te gelijk, en het geen genoegzaam be„ wijst, dat zij niet minder geil dan vrugtbaar zijn, „ is eene andere bijzonderheid in haar lighaams-ge„ ſtel; te weeten, zij hebben het hoofdje van de kitte„ laar uitſteekende en bijna zo groot als dat van de „ roede is in het mannetje, en dewijl de ſpleet zig „ nauwlijks vertoont; gelijk ook de mannetjes uitwen„ dig geen zakje nog balletjes hebben, zo is het dik„ wils zeer moeijelijk de kunne te onderſcheiden: Om „ die rede heeft men gezegt, dat er onder de *haaſen* „ veel tweeſlachtige (*hermaphoditen*) waaren, dat de „ mannetjes zo wel jongen voortbragten als de wijfjes; „ dat zommige beurt om beurt mannetjes waaren en „ wijfjes, en dat zij er beurtelings het werk van ver„ rigteden: In der daad deeze wijfjes, dikwils ritziger „ dan het mannetje, dekken dezelve eer zij daar van „ gedekt worden, en zij gelijken buiten dien, zo zeer „ in die lighaams-deelen naar elkander, dat men zonder „ naukeurige beſchouwing ligtelijk het mannetje voor „ het wijfje, en 't wijfje voor het mannetje neemen kan.

Behalven deeze aanmerkelijke bijzonderheid in de deelen der voortteeling van deeze dieren, is het pisvlies van den *haas* ook, zo wel door zijne gedaante als plaatzing, zeer verſcheiden met het pisvlies in andere dieren, en de moerkoek heeft meede een geheel andere figuur. De Heer DAUBENTON opende een bevrugt wijfje, om de bekleedzelen van de vrugt in dit dier te beſchrijven; het zelve had in de ſlinker hoorn van de lijfmoeder drie vrugten, die hij er uithaalde, zonder dat hunne vliezen aan de wanden van het hoorn kleefden; ieder vrugt was geheel met het vatvlies omwonden, en had nabij den buik een moerkoek, omtrent van figuur als in den mensch; aan de wand van den hoorn vond men eenige zelfſtandigheid, welke ſcheen aan te duiden, dat de moerkoek aldaar was aangehegt geweest; de vrugt vervolgens uit het *lamvlies* gehaalt zijnde, ontdekte zig duidelijk, dat het pisvlies, door middel van de navelſtreng, met de vrugt gemeenſchap had.

Het ontbreekt aan geene voorbeelden, dat de *haaſen* wanſchepzels hebben voortgebragt; onder anderen vind men aangeteekent, dat er in den jaare 1583. op een jagt bij Turkenheim, een monſtreuſe *haas* wierd gevangen, hebbende agt pooten met een dubbeld lighaam, dog een enkelde kop met drie ooren: Volgens verzekering van REISELIUS, wierd omtrent een diergelijke in den jaare 1621. bij Ulm gevonden. In de *Histoire de l'Academie des ſciences, de l'année* 1700. vind men, dat L'EMERIJ in die vergadering een dusdanig wanſchepzel vertoonde, het welk geleeft en geloopen had, en door een Jager was gevangen; hier te lande is het zelfs ook niet vreemd, om *haaſen* met twee koppen te zien.

Volgens opmerking der liefhebbers van de jagt, worden van de hondert wijfjes *haaſen*, die men vangt, wel negen-en negentig bevrugten gevonden; de ondervinding ſchijnt ook geleert te hebben, dat het getal der wijfjes *haaſen* veel grooter is dan dat der mannetjes; wanneer deeze hunne jongen geworpen hebben, voeden zij ze gemeenlijk twintig dagen lang met de pram, moetende na dien tijd de jongen zelven de kost zoeken, en deezen maaken als dan zestig of tachtig ſchreeden van de moer af hun leger; zo dat men bijna verzekert kan zijn, een jong hier of daar aantreffende, niet verre van daar een of twee ouden te zullen vinden.

Men ſchrijft aan de *haaſen* een leeftijd van zeven, agt en op zijn hoogst tien jaaren toe. Uit den aart is het een zeer vreesagtig en ſchuw dier; de dag brengen zij meerendeels in haar leger door met ſlaapen, dog deeze ſlaap toont zelfs, hoe veel de vreeze op haar vermag, dewijl zij haare oogen in die rustende toeſtand maar half toegelooken, en dikwils geheel open hebben; het minſte gerugt maakt haar wakker. Het is in het vallen van de avond, en 's nagts dat zij gaan weiden en hunne kost zoeken; veelerlei kruiden, en wel inzonder-

heid

heid melkzappige planten zijn hun geliefste voedzel, wilde cichoreij, zalade, paardebloemen, kool en veelerlei ander kruid, gras, klaver, en wel voornaamentlijk het graan van allerlei opschietend koorn is hun gading tot spijze; 's winters, wanneer de aarde langen tijd met sneeuw is bedekt geweest, en zij dus gebrek aan kruiden hebben, geneeren zij zig met de schors van veelerlei boomen en heesters, en verkiezen boven al de tedere bast van het jonge houtgewas, waar door zij niet zelden in de boom-kweekerijen groote schaade veroorzaaken. In tuinen geraakende, daar zij anjelier-planten vinden, worden dezelve door hun als een lekkernije het eerste aangetast en vernielt: Ook zegt men, dat zij onder de sneeuw op muizen aazen: Het is mede 's nagts dat men ze ziet loopen en met elkanderen speelen, dog het minste gerugt doet hun in allerijl de vlugt neemen. In snelheid van loopen munten zij boven de andere meeste dieren uit; zijnde hun loopen een zoort van galop, die uit zeer schielijke sprongen bestaat; een zonderlinge manier hebben zij om kromme paden te maaken, wijkende zelfs agterwaarts; in het loopen maaken zij geen het minste geraas, dewijl hunne pooten, zelfs van onderen met haair zijn overtoogen; wonderlijk scherp is hun gehoor, en de ooren, die na maate van het lijf zeer lang zijn, verstrekken als tot eene bestuuring in hunnen loop; de kortheid hunner voorpooten is oorzaak dat zij gemakkelijker bij een berg kunnen opsnellen, dan daar af klimmen. Zelden hoort men de *haas* eenig gehuid geeven, dan wanneer men hem met geweld aangrijpt, pijnigt of kwetst, als dan uit hij geen fijn gepijp, maar een taamelijk sterke klank, min of meer na de stem van een mensch zweemende.

Gelijk rede gezegt is, verlaaten de *haasen* zelden over dag hunne legers, ten zij men ze er uitjaage; 's avonds verzaamelen zij haar op de weiden, koornlanden, of wel op zulke andere plaatzen, daar zij gemakkelijk hunne kost weeten te vinden; geduurende de nagt eeten, speelen en koppelen zij. De herhaaling van deeze zo eenvoudige handelingen, maakt bijna de geheele natuurlijke historie van het leeven eener *haas* uit, zeggen de Schrijvers van de *Dictionaire Encijclopedique*. Echter ziet men deeze dieren, wanneer gejaagt worden, listen en een vernuft in het werk stellen, om hunne vervolgers te misleiden en te ontsnappen, waar van de eenvoudigheid hunner levenswijze geen merktekenen aanduiden, om ze er bekwaam toe te rekenen. De beroemde Jaager Jaques du Fouilloux, in zijn *Traité de la Venerie, ed. de* 1751. *in* 8vo. zegt, een *haas* gezien te hebben, die zo dra het geluid van den hoorn niet gewaar wierd, of hij had de loosheid van in een meir te gaan zwemmen, al was het er zelfs een kwartier uur gaans van daan, in het midden hier van verborg zij zig tusschen 't riet: Een ander die vervolgt wordende, twee of drie wijde meiren overzwom; nog verhaalt Fouilloux, dat hij een *haas* wel twee uuren voor een hond had zien loopen, die eindelijk een anderen *haas* opjoeg, en zig in deszelfs leger te rusten leide: Het mangelt mede aan geen voorbeelden, dat zij, vervolgt wordende, in gaten kruipen, door de geut daar zig de drek door ontlast en op de koestallen vlugten, om dus de woede van de honden te ontkoomen. Schoon den *haas* van natuuren een wild en schuw dier is, kan men ze echter temmen, en aan een huisselijke opvoeding gewennen, ja zelfs even eens als de honden opzitten en andere snaakerijen leeren; doch de geleegentheid vindende, ontsnappen zij altoos en zoeken haare vrijheid.

Hier zoude het de plaats zijn, om van het vermaak, dat de vangst der *haasen* verschaft, te gewaagen, en deszelfs *jagt* te beschrijven; dog dewijl wij geschikter oordeelen, om zulks onder JAGT te doen, wijzen wij den leezer na dat artijkel. Enkel zullen wij hier aantekenen, dat dezelve reeds van ouds voor een der vermaakelijkste uitspanningen is aangemerkt, die men op het land geniet, en dat deeze Jagt, zonder veel te vermoeijen kan geschieden, en geenzins met die gevaaren gepaart gaat, die de vangst van wolven, beeren, herten en wilde zwijnen verzelt: Om die reden is het ook als een zoort van vrijdom, die enkel uit kragt van hooge geboorte of goederen vergunt word. In Duitschland, staat deeze Jagt aan niemand dan aan den Adel vrij, terwijl het gemeene volk slegts op roofdieren mag jaagen; zijnde op zommige plaatzen de doodstraf, en op anderen die van het uitsteeken der oogen, daar voor gestelt. Volgens eenen Koninglijke Ordonnantie van 1720. zie *Supplem. au Dictionaire Militaire à Paris* 1746, *pag.* 159. word in Frankrijk aan alle militaire, geene uitgezondert, het jaagen en visschen verboden, en zulks aan de Officieren bij verbeurte van hunne bediening, en aan de Soldaten op straffe van de galeijen. In de Vereenigde Nederlanden, hebben de particuliere Provintien elk hunne bijzondere Jagt-reglementen, waar bij bepaalt word, wie dat tot de Jagt is geregtigt, en wat een ieder daar omtrent heeft in agt te neemen; den inhoud daar van kan men vinden op 't artijkel JAGT.

Daar is geen dier, aan wiens bijzondere lighaams deelen, oudstijds meer geneeskundige kragten zijn toegeschreeven, dan aan die van den *haas*, Schröder telt veertienderlei zoorten van middelen op, die uit het eene of ander gedeelte van dit dier bereid wierden; dog zij zijn alle volstrektelijk in onbruik geraakt; hedendaagsch bezigt men er niets van dan het haair en de kooten, volgens Hoffman, *de Medicam. officinal. p.* 20.; deeze laatste tegens den steen en eene moeijelijke kraam; het haair in een zoort van zalf of smeering, door Galenus aangeprezen, om het bloed in de opening van een slag-ader te stempen, wordende deeze pleister zaamengestelt uit gelijke deelen, *aloë*, *wierook*, *mijrrhe* en *gebrand haasen-haair*; dog men kan verzekeren, dat dit haair het min nuttigste ingredient van het mengzel is, ook word het thans bijna geheel niet meer gebruikt.

De *haas* verschaft een lekker en aangenaam voedzel, en word bij de Grooten zeer geagt, wordende dikwils op de pragtigste maaltijden, wel toebereid zijnde, als een schotel van aanzien voorgedischt; men verkiest zodanige *haasen* die jong en wel gevoed zijn; die meerder als een jaar oud zijn, beginnen reeds taai te worden, en de al te oude *haasen* zijn droog en zwaar te verteeren; wij zullen de verscheidene manieren gaan aantoonen, om dezelve smaakelijk te bereiden; na nog iets ten aanzien der nuttigheid van derzelver vagt en haair te hebben aangetekend.

De huid of het vel van den *haas*, benevens zijn haair, verschaffen twee zoorten van koopmanschappen.

De bontwerkers bereiden de haase-vellen met het haair, en maaken er verscheidene zoorten van voeringen van, die zeer warm zijn, en welke men zegt, dienstig te weezen tot geneezing van de jicht, enz.

Het haasen-haair is roodagtig ros-koleurig; dog uit Moscovien brengt men geheel witte haase-vellen, die veel meerder geacht zijn, dan die bij ons vallen.

Het *haair* van *haaſen* word gebruikt, om er hoeden van te maaken; in Vrankrijk wierd het voor deezen wel tot dat einde gebezigt, dog door eene Ordonnantie van den jaare 1700, word volſtrektelijk aan de Hoedemaakers verbooden, om er zich van te bedienen.

Voor dat men het haair van het vel knipt, om er hoeden van te maaken, worden de dikſten, die 't bovenst zitten, uitgetrokken, om dat men van geen anderen gebruik kan maaken, dan die digt op het vel zitten, en die men als een zoort van dons kan aanmerken.

Zie hier veelerlei onderſcheidene manieren, om de *haaſen* ſmaakelijk tot ſpijze te bereiden.

Om een Haaſe-peper te bereiden.

De *haas* geſtroopt en gewaſchen zijnde, ſnijd men dezelve in ſtukken, legt die een dag à twee in *azijn*; laat het daar na een weinig in *kookend water* opwellen; neemt voorts wat *weiten* of *tarwen meel*, laat dat in de koekepan in *boter* bruin braaden, bruin zijnde, zo ſnijd er eenige *chalotten* ſijn in, een glas *roode wijn*, en een dito goede *wijn-azijn* en *water*, voorts *peper*, *zout* na de ſmaak; neemt dan de opgekookte ſtukken *haas*, en laat die in deeze zaus verder gaar ſtooven, zorg draagende, dat er de ruimte vogt op blijft; bij het aandisſen, kan men er wat *citroen-zap* in doen, en er eenige *citroen-ſchijven* boven op leggen.

Haaſe-peper op eene andere wijze.

De *haas* zuiver afgewaſchen zijnde, ſnijd hem aan ſtukken, laat hem een half kwartier in ruim *water* opkooken, giet er dan het nat ten deele af, doet er de ruimte *boter* bij, een glas *roode wijn*, geſtooten *biscuit*, een bord vol ſijn geſneeden *ajuin* of *ziepels*, eenige *laurier-bladen*, *peper*, *zout*, en geſtooten *kruidnagels* naar goedvinden, laat het dan zagtjes gaar ſtooven; aanrigtende, drukt er het zap van een *citroen* over.

Op eene andere wijze, zeer ſmaakelijk.

De *haas* geſtroopt zijnde, zo laat het bloed er uit in een potje loopen, doet hier de *lever*, na dat ze eerst ter deegen ſijn gewreeven is, bij; ſnijd voorts de *haas* aan ſtukken, en hebt een groote kocke- of platte braad-pan op het vuur, waar in dobbelſteenen *gerookt ſpek*, die men ordentelijk laat uitbraaden, dog niet te hard, doet dan deeze uitgebraadene dobbelſteenen in de pan, daar gij uw *haas* in denkt te ſtooven; voegt bij dit *ſpek-vet* een gelijke hoeveelheid *boter*; dit te zaamen zo lange op het vuur geſtaan hebbende, dat het niet meer ſnirkt, zo neemt van de ſtukken *haas*, wentelt die ter deegen in *weiten meel*, en laat die aan alle kanten in bovengemelde pan bruin braaden, waar na men die in de ſtoofpan doet; vervolgt met het braaden zo lange tot dat alle de ſtukken *haas* gebraaden zijn, er zomwijlen, indien het noodig is, op nieuw *boter* bijvoegende; neemt voorts een goed bord vol geſneeden *ajuin*, laat die mede zo lange in de *boter* bakken, dezelve geſtadig omroerende, tot dat een hoog goud-geele koleur heeft verkreegen, doet dit dan mede in de ſtoofpan; voegt er voorts behoorlijk *water*, een lepel of twee *wijn-azijn* of *verjus*, geſtooten *kruidnagelen*, *peper*, *zout*, eenige *laurier-bladen*, en een bosje *marjoleine* of *thijmiaan*, die men er bij het opdisſchen uitneemt, bij, laat het dus zagtjes ſtooven; bijna gaar zijnde, of een half kwartier voor dat men aan wil richten, neemt men het *bloed* en ſijn gewreeven *lever*, waar in een *citroen* uitgedrukt is, roert dit in de ſaus, waar door die bind, en dik word. Men moet vooral hier toe een *haas* neemen, daar geen kwaade reuk of zogenoemde jonkeragtigheid aan is; dewijl het bloed bedorven zijnde, een kwaade ſmaak aan de ſaus geeft.

Haas met Mostert-zaus.

De *haas* eenige dagen in half *wijn-azijn* en half *water* gelegen hebbende, ſnijd men die aan ſtukken, ſtooft hem met *water*, *boter*, *zout*, *peper* en geſtooten *kruidnagels* gaar; een weinig voor dat men aandischt, neemt vier lepels vol *mostert*, ontbind die in *citroen-* of *limoen-zap*, doet het bij de *haas*, al geſtadig omroerende, tot dat dik word, en behoorlijk gebonden is.

Fricasſée van Haas.

Hier toe dient men een jong *haasje* te hebben, ſnijd die in ſtukken, doet er behoorlijk *water*, *boter*, *zout*, ſijn gereeven *nootemuscaat*, en wat gehakte *peterſelie* en *chalotten* bij, laat het dus gaar ſtooven; op zullende disſchen, neemt drie à vier *dooijers* van *eijers*, klopt die ter deegen met een lepel vol twee à drie *limoen-zap*, roert die in de *fricasſée*, tot zo lange de zaus ter deegen gebonden is, zorg draagende, dat het niet ſchifte, en zet het warm voor.

Haasje op de Rooster gebraaden, of à la Crapandon.

Neemt hier toe een jong en klein *haasje*, zet hem in postuur, als of men hem aan het ſpit wilde braaden, kneust hem met een hakmes; begiet hem dan van onderen tot boven met geſmolten *boter*, voorts met geſtooten *biscuit*, waar in gehakte *peterſelie*, *peper*, en wat *zout* is geroert, beſtrooit zijnde, laat hem op de rooster gaar braaden, van tijd tot tijd moet men hem omkeeren, en met een weinig *boter* bedruipen; aanrichtende, doet men er een *chalotte-ſaus* over.

Gevulde of gefarceerde Haas.

Na dat de *haas* twee à drie dagen, in half *wijn-azijn* en *water* gelegen heeft, zo doet het vleesch zo netjes van de beenen af als doenlijk is; hakt het dan met een-vierde quantiteit zo veel gedroogt ſpek, ſijn; neemt voorts vier of vijf *eijeren*, ſijn gehakte *peterſelie*, *chalotten*, *citroen-ſchil* en *marjoleine*, twee à drie geſtooten *biscuiten*, en één à twee lepels *room* van melk; roert dit ter ter deegen onder het gehakte vleesch, legt voorts uw haaſe-geraamte in zijn geheel, in een langwerpige pan, voegt dan het hakzel om de beenen, dat het weder de gedaante van een *haas* bekoomt, doet er behoorlijk *water* en *boter* bij, laat het met vuur onder en boven zagtjes gaar bakken, of zet tot dien einde in een bak-oven; gereed zijnde, zo mengt de ſaus met een weinig bruin gebraaden *weiten meel*, en legt er *citroen-ſchijven* over.

Ook kan men van de dus gehakte en toebereide *haas* fricadellen maaken; als mede groote of kleine pasteitjes, doende er als dan een korst om, zo als op het artijkel DEEG, *pag.* 466. *n.* 2. geleert word.

Gebraaden Haas.

Men kan de *haas* eenige dagen in *azijn* en *water* leggen, of ook, volgens een ieder zijn verkiezing, lardeert of ſpekt hem dan op de lendenen, hals en billen; behoorlijk gefatzoeneert en aan het ſpit geſtooken zijnde,

de, bedruipt hem geduurende een kwartiers uur, geſtadig draaijende, met *zoete melk*; waar na men de ruimte *boter* in de braadpan doet, en hem hier geduurig mede bedruipt, tot dat gaar is; om de ſaus gebonden te hebben, ontbind men een weinig *weiten meel* in *citroen-zap*, en mengt dit al roerende in de ſaus. Ook kan men de *haaſen* zonder ſpekken braaden, wanneer zij echter ook zeer ſmaakelijk zijn; het voornaamſte is, dat men geſtadig bedruipe. Thans heeft men expres daar toe gemaakte koperen en ook ſteenen pannen, om er *haaſen* in te braaden; men kan ze daar mede geſpekt in toebereiden, of ook ongeſpekt; zommigen binden er dunne plakken ſpek over, het geen mede zeer goed is, echter zo oogzienlijk niet, als of het met de naalde is verrigt. Wanneer men een oude *haas* heeft, moet men er, voor dat hij gebraaden word, de binnen-vellen, inzonderheid van de lendenen en billen, met een puntig mesje afvillen, wordende het vleesch van de taaijheid deezer vellen ontbloot, mals en teder.

Ragout of Salmi van Haas.

Wanneer er van een gebraaden *haas* iets overblijft, kan men er op deeze wijze een lekkere *ragout* van maaken; ſnijd het overgebleevene aan ſtukken, doet het in een pan of tinnen ſchotel; voegt er bij *boter*, *zout*, gehakte *chalotten*, wat *roode wijn*, *citroen-zap* en geſtooten *biscuit*, dekt het met een andere ſchotel toe, laat het dus een kwartiers uur ſtooven, en eet het warm.

Hoedanig een Haaſe-pasteij te bereiden.

De *haas* afgetrokken, uitgehaalt en gewasſchen zijnde, zo neemt er de beenen uit, echter zodanig, dat de *haas* in fatzoen blijft, ſpekt hem voorts van onderen tot boven, en legt hem dus zes of agt uuren lang in *azijn*; maakt vervolgens de korst van het *deeg*, zie *n.* 2. *pag.* 466.; vormt van dit deeg een zodanige gedaante als gij begeert, en legt er de *haas* op, voorts de ruimte *boter*, *jeu* of *bouillon* van *kalf-* of *rund-vleesch*, *peper*, *kruidnagelen*, gehakte *chalotten*, *marjoleine*, *baſilicum* en ſchijven *citroen*, doet er de bovenkorst over, daar men eene opening op de wijze van een ſchoorſteentje in vormt, en laat het dus in de oven gaar worden.

Haaſe-pasteij op eene andere wijze.

De *haas* eenigen tijd in half *azijn* en *water* gelegen hebbende, neemt men al het vleesch van de beenen, voegt hier even zo veel gewigt *verkens-vleesch* bij, daar meerder vet dan mager aan is, hakt het ter deegen fijn onder malkanderen, en doet er *peper*, *zout*, *kruidnagelen* en *marjoleine* bij naar goedvinden, dog moet wel gekruid zijn; doet het voorts in een korst als boven, en voor dat de bovenkorst er over gedaan word; zo giet er wat *bouillon* bij, en laat het dus in den oven, of in een taartepan langzaam, onder en boven vuur, gaar bakken.

Nog anders, die verſcheidene weeken kan goed blijven.

Neemt zo veel *haaſen* als gij wilt, doet er, na dat dezelve ontweid zijn, de bonken of beenen uit, zorg draagende, de *haaſen* zo veel in haar geheel te laaten, als doenlijk is, hebt dan *lardons* of ſtukken gerookt *ſpek* van een vinger lengte, en ruim een halve vinger dik, wentelt die ter deegen in onder een gemengde *peper*, *kruidnagels*, *zout*, *marjoleine* en *baſilicum*, alles fijn geſtooten of gewreeven, beſteekt hier overal uw *haaſen* rijkelijk mede, insgelijks hier en daar met *chalotten*, en legt ze dus vier-en-twintig uuren in *wijn-azijn*; waar na men een korst van *roggen-meel* vervaardigt, zo als op het artijkel DEEG *pag.* 466. *n.* 1. word geleert; doet hier uw *haaſen* op de gevoegelijkſte wijze in, hebt gij er verſcheidene, dan twee op malkanderen, dog legt onder, boven en tusſchen beiden *citroen-ſchijven*, *laurier-bladen*, *baſilicum*, *peper*, *zout* en *kruidnagelen*, op dat het een verheven ſmaak krijge; neemt dan tot ieder *haas* twee wijn-roomers *roode wijn*, en vier lepels vol ſterke *bouillon* van *rundvleesch*; doet er de bovenkorst over, en laat het dus in een bakkers oven gaar worden, de korst moet ten minſten een-vierde duim dik zijn; deeze pasteijen eet men koud, en kunnen meer als drie maanden goed blijven, zijnde zeer dienstig, wanneer men lange reizen heeft te doen.

HAAS; *Haasje*; word in de keuken of kookerij ook genoemt, 't vleeſchige uit de lendenen van eenig tam of wild dier, *rund*, *kalf*, *ſchaap*, *lam*, *hert*, enz., het welke meest, gelardeert zijnde, gebraaden, of met een ſaus toegemaakt word.

HAASEN-AREND, ook *Haaſen-gier*; in het latijn *Aquila Valeria* genoemt; is een groote zwarte *Arend*, die deeze naam is gegeeven, om dat hij veel *haaſen* en *konijnen* vangt.

HAASEN-KLAVER, zie HAASE-POOT.

HAASEN-KOOL, zie HAASEN-LATUWE.

HAASEN-KOOTEN, zie ENKLAUW.

HAASEN-LATUWE; *Haaſen-zalaade*; *Haaſenkool*; *Ganſe-distel*; *Dauw-distel*; *Verkens-* of *Zwijne-distel*; *Melk-weij*; *Konijne-kruid*; in 't latijn *Sonchus*; *Lactuca leporina.* Daar zijn verſcheide zoorten van dit kruid-gewas, maar we zullen hier allleen van eenige der bekentſte zoorten melding doen; als

1. De gemeene gladde *Haaſen-latuwe*; *Sonchus lævis laciniatus latifolius*; (*Sonchus pedunculis tomentoſis, calijcibus glabris*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De gemeene rouwe *Haaſen-latuwe*; *Sonchus aſper laciniatus latifolius.*

3. De *Veld-Haaſen latuwe*; *Sonchus arvenſis*; (*Sonchus pedunculis calijcibusque hiſpidis ſubumbellatis, foliis baſi cordatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De groote boomagtige *Water-Haaſen-latuwe*; *Sonchus aſper arborescens*; (*Sonchus pedunculus calijcibusque hiſpidis ſub umbellatis, foliis baſi ſagittatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Muur-Haaſen-latuwe* met kleine bloemen; *Sonchus lævis laciniatus muralis, parvis floribus*; (*Prenanthes floſculis quinis, foliis lijrato-haſtatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort, ſchiet uit de wortel een kantige holle en naar bovenwaarts takkige ſteng op, van ongeveer anderhalf voeten hoogte, die zomtijds wat roodagtig is; waar aan bladen groeijen, die lang, glad, zagt, effen, en aan de beide zijden veerswijze diep ingeſneeden en gekertelt, en aan het eind ſtomppuntig zijn; op de toppen der ſteng en takken koomen geele platte bloemtjes voort, uit veele bladjes beſtaande, en na die van de latuwe gelijkende, welke daar na in ſtuif-wolle veranderen, en daar onder in de hooftjes ſchuilt klein, plat, langwerpig zaad. De ſteelen en bladen geeven een melkagtig zap van zig, wanneer ze gekwetst worden.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam na de voorige, behalven dat de bladen rondom aan de kant met veele kleine ſcherpe doorntjes bezet zijn, en dat ze wat kleinder bloemen heeft: Maar men moet aanmerken, dat zo wel deeze als de andere zoorten zomtijds bladen hebben, die minder of geheel niet geſnippelt zijn, inzonderheid de tweede zoort; ook is deeze zomtijds met ſcherper doorns bezet, en daar door veel rouwer; hebbende dikwils ook doorntjes aan de ſteng en takken, welke de derde zoort van *Sonchus* van DODONÆUS ſchijnt te zijn.

De derde zoort gelijkt genoegzaam in de gedaante der bladen en bloemen na de eerſte zoort, maar groeit veel hooger en als boomagtig op, zomtijds tot een mans lengte hoog, maar de geele bloemen zijn na proportie niet heel groot.

De vierde zoort verſchilt niet van de voorgaande, dan dat haare bladen minder diep ingeſneeden, of grof getand en aan haar oorſprong hartformig zijn; groeijende ook zo hoog niet op.

De vijfde zoort koomt genoegzaam in gedaante met de eerſte zoort over een, maar groeit meesttijds kleiner, heeft kleiner en weiniger bloemen.

Plaats. Deeze planten worden zo wel in Neder- als Hoog-Duitschland en in andere landen gevonden; de eerſte en tweede zoorten koomen veel voort in gebouwde gronden, in de moestuinen, op de vette akkers en elders. De derde zoort groeit in de vogtige weiden en andere waterige plaatzen. De vierde zoort vind men meest in de velden, en de vijfde zoort op ſteenagtige vervallene plaatzen, oude muuren en elders, inzonderheid daar het ſchaduwagtig is.

Eigenſchappen. Deeze kruiden hebben weinig gebruik in de Geneeskunde, maar men houd ze voor verkoelende, verzagtende, bloedzuiverende en melkmaakende, inzonderheid de beide eerſte zoorten; het uitgeperſte zap daar van word dienſtig geagt tegen de engborſtigheid, moeijelijke baaring en om de melk te vermeerderen. Deeze kruiden tot asch gebrand en daar van dagelijks eenige lepels vol in bier gedaan, en die welke de waterzugt hebben, er eenige weeken lang van laatende drinken, word gepreezen om dezelve te verdrijven; welke uitwerking ook de jeneverbooms-asch doet; maar men moet de lijders daar in tuſſchen een of tweemaal purgeeren met de *polijchrest-pillen*, geſcherpt met eenige greinen van het *hars van jalappe.*

Uitwendig zijn deeze planten zeer dienſtig tegen de ſteekingen der zijde, uitwendige ontſteekingen en zwellingen, in pappen gebruikt; als mede tegen de oorpijn.

HAASEN-LIP; noemt men, wanneer de bovenlip in den kinderen, die ter waereld koomen, geſpleeten is; men noemt het ook *Haaſen-mond:* Dees is enkel, of dubbel; enkel of in het midden, of in den hoek van de lel der neus; welke laatſte de ergſte is van deeze twee; de dubbelde is meest al in de beide hoeken der neus-lellen; en veeltijds is de lel onder den neus heel, en hangt los tusſchen beiden. Het derde zoort is gepaart met een geſpleeten verhemelte, of wel het geheel verhemelte ontbreekt, zo wel het beenige, als het zagte; zo verſchillende is dit gebrek! Behalven een groot aantal ſchrijvers, verdient inzonderheid geleezen te worden de Verhandelinge van de Hr. P. CAMPER *over het beſtier van kinderen, Haarl. Verhand. 7de deel, p.* 367.

Een enkele *haaſen-lip* is ligt te geneezen door ſnijden, en belet de zuiging niet, om dat het kind de tepel niet vat met de lip, maar met het verhemelte; het is daarom best te wagten tot dat zij drie, vier of vijf maanden oud zijn.

De dubbelde is moeijelijker, voornaamelijk om de lel tusſchen beiden, die veeltijds niet gemakkelijk kan bevat worden met de naalden; zij geneest nimmer fraai, wanneer de lellen des neus ingevallen zijn.

De *haaſen lip* met een geſpleeten zagt verhemelte, en gorgel, of huig, is wel te geneezen van buiten, maar niet het verhemelte; zij drinken moeijelijk, en konnen geene ſoepen eeten, als zij groot zijn, of het loopt in den neus; zij konnen de letter K en O niet uitſpreeken; een ſpons kan men niet in de ſpleet houden, om dat de ſpleet geweldig gaapt, als de lijders lagchen; men zoude misſchien ſlaagen, als men het plaatje met twee goudene kettingjes door den neus vasthegt onder, en een gaatje boort even onder het kraakbeen; men zal hier zwaarigheid in maaken, maar booren wij geene gaten in de ooren enkel uit dartelheid, om er verſierzels in te hangen? Doen er de Americaanen geene ringen in? Waarom dan om zulk eene nuttige rede geen gaatje in den neus gemaakt, te meer, daar het onzigtbaar is, als het wel gedaan word?

Dog wanneer het beenige verhemelte geſpleeten is, kan niets helpen, want de kinderen konnen niet zuigen, om dat zij de geheele tepel niet konnen omvatten, zij ſterven derhalven, of ſchielijk of langzaam, wanneer de moeders geduld genoeg hebben, om een weinig voedzel in de keel te gieten: Men heeft er een te Francker gezien, welke genoegzaam zonder verhemelte negen maanden leefde. In de verzaameling van Profeſor CAMPER word een kinderhoofd bewaart, waar in een dubbelde *haaſen-lip* is, en in het geheel geen *palatum* of gehemelte hoe genoemt; zulk een wanſchepzel ſterft derhalven binnen weinige dagen na de geboorte!

Gij vraagt nu, welke de oorzaaken zijn? De Ouden beweerden, dat de toorn der Goden zich dus liet zien gewrooken over den kinderen van ouders, die zeer ſterk gezondigt hadden. Dog dit gevoelen verwierpen de ouders, die zulke blijken van bedreevene misdaaden niet gedoogen wilden; men helde daarom ſchielijk over om te ſtellen, dat de inbeelding van de beide ouders, en voornaamelijk van de moeder, dit wangeſtel veroorzaakte; men houd dit nog ſtaande in de kraamkamers, en het ſtaat te vreezen, dat alle de Wijsgeeren met hunne diepe redeneeringen, die dwaaling uit de Bakers en Minnes niet zullen konnen verdelgen, zo lang zij niet te wege konnen brengen, dat zij van dat ſlag van geringe menſchen geleezen worden. Ook heeft die ſtelling te veel invloed op de rust der huishoudingen; menig vader ſtreelt zijn kind, ſchoon ſterk op zijn gebuur gelijkende, enkel om dat hij de inbeeldingskrachten gelooft; zoude hij gelukkiger zijn, wanneer hij geloofde even als BLONDEL, DE BUFFON en CAMPER, dat zulk eene gelijkenis niet konde koomen, dan door vermenging; maar wij keeren te rug tot de *haaſen-mond*, en ſtellen, dat die niet afhangt van verbeelding, of ſchrik; zij is een der allergemeenſte wanſchapenheden, welke de groote HARVEIJ op deeze wijze uitlegt:

Het vrugtje nog zeer klein zijnde, heeft nog geenen neus, nog boven- nog onderkaak, nog lippen, alleen ziet men de tong in het midden van deeze holte, die als driehoekig zig vertoont; langzaamerhand groeijen de kaaken naar elkander, en het verhemelte dwars,

en het middenſchot der neus nederwaarts; wanneer nu eenig gebrek in de groeijing plaats heeft in eene dier deelen, zo blijft er of eene enkele *haaſen-lip*, of eene dubbelde met of zonder gehemelte. Zie daar, de natuurlijke, de waare, de eenige uitlegging! Dit gevoelen word door den Heere CAMPER aangenoomen, maar van veelen ontkent, om dat zij ſtellen, dat er dan eene *epigeneſis* zoude plaats hebben, dat is eene aangroeijing van deelen; daar de meesten ſtellen, dat het kind gevormt in het wurmpje van het voortteelings-vogt van den vader, in de moeder ſlegts zoude uitgezet worden; maar HALLER ſtelt, het kind word alleen gevormt van de moeder, en ontfangt alleen het leeven van den vader; om kort te zijn, daar zijn zo veele ongerijmde ſtellingen op het ſtuk van den oorſprong van monsters, dat men dit geheel Woordenboek er mede vullen zoude; ze INBEELDINGS-KRACHT en MONSTERS.

Van meer gewigt is het de geneezing te beſchouwen.

Geneezing van eene enkele Haaſen-lip.

Men ſnijd met een ſcherpen ſchaar, de randen wech van de ſpleet, ſteekt twee naalden, de eerſte onder, de tweede boven, of liever een weinig hooger dan het midden der lip, men woelt er een draad om, en men houd de wangen met een bekwaam kleef-pleister bijeen; den vierde, vijfde of zesde dag is dit geneezen; evenwel moet men de hecht-pleister nog aan laaten leggen, of door ſchreijen, of lagchen de wond los ſcheurde.

Geneezing van eene dubbele Haaſen-lip.

Deeze moet in één reize of in twee geſneeden worden; men bevat dus de lel in het midden, of wel men ſnijd die weg, als zij te dun is. Een enkele reize gebeurt het, dat het onderſte gedeelte van het kraakbeenig middenſchot met tanden lelijk uitſteekt, in dat geval, kan men die of uittrekken, ook het kraakbeen verminderen, gelijk gezien kan worden in de *Memoires de l'Acad. de Chir. Tom. I.* daar eene uitmuntende Verhandelinge over dit ſtuk gevonden word; vervolgens kan en moet men er over naleezen, de ſchoone Verhandelinge van den Heer LOUIS, in het *IV. deel* dier Verhandelingen, welke bewijst, en met proeven bevestigt, dat men best doen zal, zonder naalden de hechting te doen, het welke veel waarſchijnelijkheid heeft, evenwel is het zeker, dat dagelijks met de naalden die hechting met eenen allervolmaakſten uitſlag gedaan word. De Leſſen van DIONIS, met de aanmerkingen van LA FAIJE, de Heelkonst van L. HEISTER, en van PLATNER, konnen den leezer volkoomen onderrigt geeven, gelijk ook die van LE DRAN, en inzonderheid van CHESELDEN, en SHARP.

De kanker in de onderlip, of bovenlip, word mede geneezen door ſnijding, en hechting, gelijk de *haaſen-lip*, en meest daarom onder het zelfde hoofddeel in de Heelkonst begreepen. Zie KREEFT-GEZWEL.

HAASEN OOG. De Grieken hebben altoos vergelijkenisſen gebouden in de benaamingen; een *haaſen-oog* noemden zij, wanneer het oog wel gezond, en wel geſtelt was, maar het ooglid zo laag nederwaarts hong, dat de lijder het niet op konde ligten, dan voor een klein gedeelte, even als de haaſen, die op deeze wijze zien, van λαγως, een *haaſe*, en ὀφθαλμος het *oog*, maakten zij derhalven *lagophthalmia*.

Deeze ziekte overvalt jongen, en ouden menſchen, zij is afzienelijk en lastig, heeft aan één oog, of aan beiden plaats; haare oorzaak echter is zeer verſchillende. Het gebeurt immers, dat bij zommigen, door eene zugtigheid van het aangezicht, de oogleden zodanig opzwellen, dat zij dezelven niet konnen opligten; deeze zoort is geneesſelijk: In die vreezelijke ziekte, welke men *Elephantaſis* noemt, die nog in America plaats heeft, en in Aſie, zwellen de oogleden, en bedekken het oog, maar voor zo verre ik weet, is dit, gelijk de ziekte zelve, volſtrekt ongeneesſelijk. Zomwijlen groeit het vetvlies alleenlijk uit, of verdikt, het vel word roozig, en als met een zoort van ſchurft bezet, waar door het oog min of meer bedekt word; deeze geneest wanneer bekwaame middelen bij wijze van zalven er op geſmeert worden; meestentijds evenwel, wederſtaat zij allen, om dat die zoort van ongeſteltheden van het vel, vooral in het aangezicht, bijna nimmer geneezen; zij vallen meest in vrouwen, maaken roode vlekken, die zomwijlen den neus, en koonen teffens afſchuwelijk maaken.

Maar de rechte, en waare *haaſen-oog* is, wanneer het ooglid verlamt nederhangt, en het oog bedekt, het welke op zig zelve volmaakt is; de lijders ligten het op met den vinger, en zien dan volkoomen wel; dog dit kan niet altoos geſchieden, en om deeze rede vraagt men de Heelkonst om hulp.

Wanneer de lamheid toevallig is, kan men de ſlaap van het hoofd, en het voorhoofd ſmeeren, met *geeſt van welriekende kruiden*, men kan er *Oost-Indiſche olien* tot verwarming bij doen, de *oleum cajaput*, de *oleum macri*, en dergelijken; maar zeldzaam, indien ooit, ſlaagen deeze middelen.

De Grieken hebben zo wel als wij gezien, dat de geneesmiddelen uitwendig aangebragt, niet hielpen, en hebben hunne toevlucht genoomen tot de Heelkonst, ſnijdende een ſtukje vel, met twee halve maanwijze ſneeden, tot elkander loopende, de gedaante hebbende van een mijrten-blad, tuſschen de winkbraauw, en het ooglid weg; de twee lippen van deeze wonde bragten zij tot een, en genazen die, zo was het ooglid korter, en het oog bloot; maar hier door wierd de lamheid niet geneezen! De ſpier, die men de *opligter van het ooglid* noemt, het ooglid niet konnende optrekken, word het nedergehouden door de ronde oogſpier; het vel rekt van vooren af aan, en de zelfde ziekte heeft op nieuws plaats.

Ook is het maaken van die ſneeden zeer moeijelijk, en het naaijen of hechten der wonden pijnelijk en lastig.

BARTISCH in zijne *Oogendienst*, een boek welk een ieders aandagt waardig is, om de fraaije leerſtukken die het bevat, of ſchoon er ook belagchelijke vooroordeelen in gevonden worden, naa den tijd, daar het in geſchreeven is, geſchoeit, heeft al over omtrent twee eeuwen getoont, hoe men met een half maanwijs knijptangetje het vel met zekerheid konde bevatten, daar langs affnijden, en teffens door gaatjes, in dat werktuig gemaakt, de draaden ſteeken, en dus zeer evenredig ſchikken.

De Profeſsor RAU en RUISCH hebben een eeuw daar na met elkander getwist, over die uitvinding, die, hoe fraai ook op zig zelve, nogthans daarom verwerpelijk is, om dat zij minder goed is, dan de ſnijding door PAULUS AEGINETA, en AETIUS voorgeſtelt, en even zo min als deeze geneest.

Derhalven konnen wij met zekerheid ſtellen, dat dee-

ze ziekte volſtrekt ongeneesſelijk is. Ik bekenne, men ſnijd zulk een ſtuk vel tusſchen de ooren der paarden weg, om de ooren, zo als men het noemt, op te zetten, maar men ſnijd als dan mede de ſpieren weg, en daarom geneest men deezen misſtand. Indien men met het vel van het ooglid teſſens de ronde ſpier van het oog, of den opligter wegnam, zoude het oog altoos open ſtaan, het welke niet alleen een groot afzien zoude geeven, maar teſſens zeer lastig zijn aan den lijder, om dat hij niet konnende wenken, ontſteeking, en geduurende oogtraaning zoude hebben.

Zomtijds is het nedervallen van het ooglid een voorteken van beroerte, en moet gelijk die ziekte geneezen worden.

HAASEN-OOR, zie BUPLEURUM en PILOSELLE.

HAASE-POOT; *Haaſe-voet*; *Haaſen-klaver*; in het latijn *Lagopus*; *Lagopodium*; *Pes leporinus*; *Trifolium leporinum*. Daar zijn verſcheiden zoorten van dit kruidgewas, het welke tot het geſlacht der *klaveren* behoort; waar van de volgende de voornaamſte zijn.

1. De gemeene *Haaſe-poot*, *Trifolium arvenſe humile ſpicatum ſ. Lagopus*; *Lagopus* DODONÆI; (*Trifolium ſpicis villoſis ovalibus, dentibus calijcinis ſetaceis æqualibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Haaſe-poot* met langronde haairige roode airen; *Trifolium ſpica ſub rotunda rubra*; *Lagopus major* I. DODONÆI, (*Trifolium ſpicis villoſis oblongis obtuſis aphijllis, foliolis ſubrotundis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Berg-Haaſe-poot* met lange haairige roodagtige airen; *Trifolium montanum, ſpica longisſima rubente*; *Lagopus major* II. DODONÆI; (*Trifolium ſpicis villoſis longis, corollis monopetalis, caule erecto, foliis ſerrulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De Spaanſche haairige *Haaſe-poot*, met ſmalle bladen en heel roode airen; *Trifolium lagopoides hirſutum anguſtifolium Hispanicum, flore ruberrimo*; (*Trifolium ſpicis ſubpiloſis, calijcum infimo dente longisſimo reflexo, caule herbaceo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte gemeenſte zoort, ſchiet uit een tedere wortel een regt opſtaande ſteng, met veele verdeelde takken, waar aan bladen bij de oorſprong der takken groeijen, die uit drie langwerpige bladjes beſtaan, op de wijze als de gemeene klaveren; op de toppen der takken, koomen zagte haairagtige langwerpige bloei-airtjes voort, die naar kleine pootjes van haaſen zweemen, waar van dit zoort van kruid zijnen naam verkreegen heeft, dat anders een mede-zoort van de klaver en daar van niet onderſcheiden is, dan dat de bloei-airen haairig of wollig zijn.

De tweede zoort heeft rondagtige bladjes, de geheele bladen zeer wel na die van de gemeene roode weijklaver gelijkende. De bloei-airen zijn haairig, maar grooter en ruiger dan die van de voorige, en zomtijds wel twee duimen lang, en roodagtig van koleur.

De derde zoort heeft lange elliptiſche of lang-ronde bladjes; de bloei-airen zijn groot en vrij lang, en van boven ſtomp, gelijk de airen van alle deeze zoorten, boven ſtomp zijn, maar ze zijn zo haairig niet dan de voorige, en haare koleur is purper roodagtig.

De vierde zoort heeft diergelijke ſmalle en lange elliptiſche bladjes, gelijk de voorige, en die fijn gezaagt zijn; de airen zijn ook lang, maar fraai hoog-purper rood van koleur; hoewel ze zomtijds ook bleeker-rood zijn.

Plaats. De eerſte zoort groeit zo wel in Neder- als Hoog-Duitschland en elders op de koornvelden, op en naast de bedden en akkers in de tuinen, dog inzonderheid in zandagtige gronden. De tweede zoort word gevonden in Hoog-Duitschland, Frankrijk, Italien, enz., en ook in zommige Nederlandſche Provintien. De derde zoort koomt voort in Zwitſerland, Zuid-Frankrijk, Italien, enz. De vierde zoort is natuurlijk eigen aan Spanjen. Het zijn alle eenjaarige planten; de 2, 3 en 4de zoorten worden bij ons ook wel, wegens haare bloemen in de bloemtuinen gecultiveert, inzonderheid de vierde of Spaanſche roode zoort, die zig in haar bloeitijd heel fraai onder andere bloem-gewaſſen vertoont.

Kweeking. Deeze gewaſſen worden ligtelijk voortgekweekt, gelijk andere eenjaarige zaai-gewaſſen; te weeten, men zaait dezelve in het voorjaar ter plaatze daar men begeert, het zij op een akker of bedde, of op de rabatten enkeld, tusſchen andere bloemgewaſſen, verſcheiden zaaden in een kuiltje ſtrooijende, en dezelve met een kleine vinger dik aarde bedekkende; dog de eerſte zoort word niet gekweekt.

De planten kunnen ook dienen tot voeder voor de beesten, *koeijen*, *oſſen*, *ſchaapen* en *geiten*, welke dezelve gaarne eeten, maar dewijl de gemeene roode en witte, lang- of meer als een jaar duurende klaver beter is, gemakkelijker gecultiveert word, en langer duurt, zo worden dezelve boven andere gecultiveert. Zie op het artijkel WEIDE.

HAASE-VOET, zie HAASE-POOT.

HAASE-WIND, dus word een *Wind-hond* genoemt, welke tot het jaagen van haaſen dient. Zie HOND.

HAAT; in het latijn *Odium*. Van alle driften, indien men *haat* eene drift mag noemen, is er geene, welke ons zo nadeelig is, geene verfoeijelijker; bij is het gevolg dikwils van gramſchap, maar kwaadaardiger, om dat de *haat* eeuwig duurt, en vermeerdert; daar de gramſchap even als een ziedende pot opbruist, en ſchielijk bedaart. *Haat* kan men zeggen, is eene heimelijke gramſchap, welke het hart van binnen uitknaagt, en verteert, of ſchoon die geene die *haat* uiterlijk vrolijk ſchijnt, en wel gemoed. *Haat* is eene geduurige pooging, om onzen vijand kwaad toe te brengen, en te verdelgen; en indien dit niet geſchieden kan, vermeerdert zij; ongelukkige hartstocht! en wel voornaamelijk voor haare meester! terwijl uwe vijand uwe listen ontduikt, of zich boven u verheft, barst gij van ſpijt, en gevoelt de ſmert van in uwe wraake te mislukken! Voorſpoed immers baart in ons verachting voor die ons haaten. Daar is dan geen grooter kwaal voor het gemoed, dan *haat* te draagen; daar is er geene die ongeneesſelijker is, om dat hij meest gebooren word uit onmacht van zich te wreeken; wat dan, leezer! om uwen *haat* te overwinnen? Niets is er voor u over, dan het leed te verzetten, te vergeeten, indien het moogelijk is, en u te gewennen, om uwen vijand met bedaardheid te aanſchouwen; vlied derhalven zijne tegenwoordigheid niet, maar zie hem zo ras moogelijk, want hoe langer de afzondering duurt, hoe ſterker uwe drift zal woeden, en uwe *haat* zal u eindelijk zo overmeesteren, dat hij alle hulpe affnijd.

De *haat* die uit toorn koomt, als men, het zij in een gevecht, het zij in een eerenſtrijd, zijnen tegenpartij niet overwinnen kan, verzet zig niet ligt, want het is geene beleediging die wij ontfangen hebben, maar wij zijn inwendig gebelgt over ons zelven, dat wij ligter bevonden zijn, dat wij nog in kracht, nog verſtand, te-

gens

tegens onzen tegenſtreever op konnen weegen; die aandoening, die ſpijt, wekt geduurig in ons den *haat*, daar wij hem mede vervolgen.

Hebt gij iemand lief gehad, en bemint, uwen vader, uwen broeder, uwe vrouwe, of uwen zoon; is er twist ontſtaan, ſchoon door u zelven allereerst gemaakt; heeft men zich niet geboogen, maar zich verzet tegens uwe driften, uwe *haat* zal zo veel te grooter zijn, als uwe liefde ſterker geweest is; meenende, dat men alles aan uwe liefde, aan uwen min verſchuldigt was, en die oneindig hoogſchattende, verfoeit gij dien, die dezelve verſmaad! gij meent dat alle tegenſtribbelingen zo veele tekenen van ondankbaarheid zijn; en niets ſchijnt meer ons te vertoornen, dan ondankbaarheid, of ſchoon zij geenen grond heeft. Uwe *haat* zoude niet gevoed worden, indien onmiddelijk verzoening volgde, maar wij ſchuwen onze tegenſtreevers; ja zo ongelukkig is de zaamenloop der waereldſche zaaken, dat eens opgevatte *haat* geene tegenswoordigheid duld van die wij haaten; gij gebied derhalven de afzondering, en die zelfde afzondering onderwijlen, doet den *haat* oneindig grooter worden.

Gelukkig is het voor het menſchelijk geſlacht, dat onze Groote Maaker, onze harten geneigt heeft tot verzoening; wat ouders zouden hunnen kinderen groot maaken, zonder ze te haaten om de geduurige overtreedingen, indien hun hart niet het zwak hadde, van alles te vergeeten, zo dra het wederſpannig kind zich omkeert, en den vertoornden vader vergeeving vraagt, en met beloften ſtreelt? ééne kus, ééne drukking met de hand, ééne traan, ééne omhelzing vermurwt, bedaart, en verzoent meerder het gebelgde hart van twee die elkander beminnen, dan alle de vertoogen, ſchoon door Demosthenes opgeſteld, en door Cicero uitgeſprooken; maar helpen deeze niet, zo is uwe eendracht voor altoos gebrooken, de *haat* éens gezet, laat zich niet bedwingen, hij loopt voort even als de kanker, en bedaart niet voor het laatſte oogenblik als men van de waereld ſcheid, wanneer men vreest, dat God rekenſchap zal eiſchen over het geweld, het welke wij de natuur aangedaan hebben!

Daar heeft eene groote kwaal plaats in de opvoeding; veele ouders boezemen van de tedere kindsheid af den kinderen *haat* in tegens bijzondere perzoonen, tegens lieden van verſchillende Godsdienst, van andere gedagten in het politijke, of tegens lieden van andere landen, ſteeden, enz.; deeze *haat* is te verfoeijelijker, om dat hij voorbedagtelijk ingeblaazen word in het tedere hart der kinderen; zij is ſtraf baar aan den ouderen, om dat zij den kinderen eenen leugen voor waarheid opdringen, en misbruiken het gezach, het welk zij natuurlijk over hunnen kinderen hebben moeten; ongelukkige kinderen! wiens trouwe zult gij niet verdacht houden, daar gij op die van uwe ouders geenen ſtaat kunt maaken!

Waarom is een man van de Roomſche Godsdienst minder eerlijk, dan een Gereformeerden? Waar in is deeze verwerpelijker dan een ander? Waarom verdient een Jood, of een Heiden minder uwe achting dan een Chriſten? Leeren allen niet God te eeren, en zijnen naasten wel te doen? Zijt gij overtuigt, gelijk gij moet zijn, dat uwe Godsdienst de beste is, beklaag veel eerder die zulk een licht niet hebben, dan dat gij ze verdoemt of haat; laat God over ons allen oordeelen, en leer uit zijne goedheid over ſchepzelen die van hem afhangen, mede goedheid hebben voor de zulken, die met u gelijk ſtaan.

Gij ouders, boezem uwen kinderen dan liefde in voor uwen evenmensch, gebruik nooit ſpreekwijzen aan uwe tafel, of in tegenwoordigheid van uwe kinderen, die eenen anderen beleedigen konnen; het zij over Religie, Natien, Partijen, in Regeering, of anders. Laat ten minſten uwen kinderen het recht, als zij tot rijpe jaaren gekoomen zijn, om zelven te kiezen, en te oordeelen; wilt gij het om deeze redenen niet laaten, zo laat het uit welſtaanshalven; het is immers tegens de welleevenheid ſtrijdende, Religien, Natien, Vorsten, Landen, enz. te veroordeelen.

Redeneer dan beter; een Engelsman haat eenen Hollander, en ſpreekt er van met kleinachting, niet alleen om dat hij vermeent boven hem te zijn, maar om dat hij nijdig is van zijne rijkdommen, en handel; hij veracht, noch haat geenen Zwitzer, om dat die natie, hoe veel verdienste zij ook hebbe, zijne naijver niet trekt. Een Amſterdammer haat eenen Haarlemiet, eenen Delfenaar, enz., hij meent dat niemand wijs, rijk, nog welleevend, ja niemand gelukkig is, dan hij; het is verwaandheid, onkunde, en opgeblaazenheid, die oorzaak zijn van dien kwalijk geplaatſten *haat*. Hij heeft Amſterdam niet gemaakt, noch de handel gevestigt, zo weinig als eén burger van Haarlem zijne ſtad, en haare fabrijken heeft aangelegt. Gebooren te zijn hier of elders, is eene toevalligheid, en de *haat* hier uit gebooren, is niet alleen zeer belagchelijk, maar in den grond verfoeijelijk.

Des niet te min is het noodzaakelijk, zijnen kinderen liefde in te boezemen voor hun vaderland, voor hunne ſtad, religie, enz.; dog dit moet geſchieden met hun aan te toonen de groote voordeelen, en niet door tegenſtelling van anderen, om dat dit noodwendig *haat* naar zich ſleept.

Haat verſchilt zeer veel van verachting; die den voorrang heeft boven eenen anderen, veracht hem, en deeſ *haat* zijnen meester; zie daar het verſchil, en misſchien is deeze *haat* enkele nijd; want het oude ſpreekwoord, *Figulus, figulum odit*, is te zeggen, *De eene pottebakker haat den ander*, of liever *benijd hem*, gelijk wij geſchikter uitdrukken op deeze wijze: *Het is den eenen bedelaar leed, dat de ander een ſtuk broods krijgt.* Deeze faut is in ons hart, en men ziet ze in den kleinen kinderen; vergelijk deeze drift met *haat*, door ons beſchreeven, en gij zult het verſchil klaar bemerken.

Haat valt alleenlijk in menſchen, en kan nooit plaats hebben in God. De ijver van God, om het goede te beloonen, en het kwaade te ſtraffen, is rechtvaardigheid, en een voordeel voor ons die het goede zoeken. Indien God gezegt word zich te wrecken, is niet om dat hij in toorn ontſteekt, en de beleediging, hem aangedaan, wil wreeken; maar dat hij door het kwaad te ſtraffen, de voordeelen van wel te doen, te ſterker wil doen afſteeken, om ons te krachtiger tot deugd te noopen. *Haat* is derhalven eene drift die niet dan in menſchen kan plaats hebben, om dat zij alleenlijk uit onze onmacht voortkoomt; onmacht is eene ongerijmtheid in het oneindig Opperweezen; het is derhalven eene onbezonnene beſchuldiging, iets zo laag, en verfoeijelijk, als *haat* is, in zo groot een Weezen te ſtellen.

HAAIJEN, is een Roof-visſchen-geſlagt, dat buitengemeen verſlindend is; bij Plinius onder den naam van *Squali* beſchreeven. De Heer Linnæus

NÆUS brengt veertien zoorten tot dit geſlagt, waar onder de *Zeehonden* en *Zaag-visch*.

De kennmerken der *haaijen* zijn, dat zij aan de zijden van den hals vijf luchtgaten hebben, het lijf langwerpig en ſpilrondagtig, en de bek in het voorſte van den kop. De Heer LINNÆUS maakt drie afdeelingen in dit geſlagt, bevattende de eerſte zodanige, die den *rug ſteekelig* en geene *aarsvin* hebben, deeze, dat verſcheiderlei *haaijen* zijn, maaken vier in getal uit; de tweede die *ſcherpe tanden* en een *aarsvin* hebben, zijn agt in getal, waar onder de *kruis-haaij* en de *zee-honden* geteld worden; de derde eindelijk, die twee in getal zijn, hebben knobbelagtige tanden, en bevat den *zaag-visch*, enz.

I. *Doorn-haaij*; in 't latijn *Galeus Acanthias*; (*Squalus pinna ani nulla, dorſo ſpinoſo, corpore teretiusculo*, ARTED. *Gen. 66. Sijn. 94. Spec. 102.*) Zie DOORN-HAAIJ.

II. *Zee-Varken*; *Stern-Haaij*; door RONDELETIUS *Centrina* genoemt; (*Squalus pinna ani nulla, dorſo ſpinoſo, corpore ſubtriangulari*, ARTED. *Gen. 67. n. 5. Sijn. 95*); deeze, die door de dikte van zijn lijf, in de gedaante veel van de andere *haaijen* verſchilt, onthoud zig in de middelandſche Zee, en word te Romen *Peſce Porco* genoemt, denkelijk uit oorzaak dat hij zig even eens als een zwijn in de ſlijk en modder wentelt: In de bovenkaak heeft hij drie rijen tanden, dog in de onderkaak maar eene; de voorſte rugvin heeft een doorn of ſtekel, die voorwaarts de ſtraalen van de vin kruist, de agterſte rugvin agterwaards, en dit heeft hem door zommigen *ſtern-haaij* doen noemen.

Deeze visch, wiens vleesch buitengemeen taai is, word echter zomtijds op de visch-markt te Romen geveilt, daar het gemeene volk die in tijden van gebrek en hongersnood koopt en tot ſpijze bereid; de olie of thraan uit de lever geperst en met eenige ſpecerijen vermengt, ſchrijven zommige uitmuntende kragten toe, tot verſterking der zenuwen, en verzagting van inwendige knoest-gezwellen.

III. *Speer-haaij*, door WILLUGBEIJ *Galeus acanthias, ſive Spinax fuscus* genoemt; (*Squalus pinna ani nulla, dorſo ſpinoſo, naribus terminalibus*, ARTED. *Gen. 67.*) deeze, wiens huid van onderen bruiner en ruwer is dan op den rug, heeft een ſtompe bek, en wijde neusgaten, die bijna aan het end van den ſnoet geplaatst zijn; ook is de rug niet min of meer gekielt, zo als in de andere *haaijen*; dog zo als in de *zeehonden* breeder; zijn ſteekels, ſtaart en vinnen, zijn ook even eens als deeze.

IV. *Schoer-haaij*; *Pak-haaij*; *Vijl-visch*; *Zee-engel*; door BELLONIUS *Squatina* genoemt; (*Squalus pinna ani nulla, ore terminali*, ARTED. *Gen. 67. n. 6. Sijn. 95.*); de geſtalte van deezen roof-visch is zeer plat en breed, en als een middelſlag tuſſchen de *rochen* en *haaijen*; in den bek heeft hij onder en boven drie rijen tanden, die volgens ARTEDI, met malkanderen bijna het getal van hondert agtentwintig uitmaaken; op de rand der ſnoet, die breed en ſtomp is, zijn de neusgaten geplaatst; zijn vinnen of vlerken hebben veel gelijkenis met die der *rochen*, behalven dat ze niet met den kop zijn vereenigt; de rugvinnen zijn klein; de ſtaart is een weinig korter van onderen dan van bovenen, en heeft een halfmaanſche figuur; aan de oogen en neusgaten, zijn zekere ſtekelige knobbeltjes, als mede korte ſtekels aan den rand der borst en buikvinnen en midden op den rug; op den rug is de huid ruw en wit met aschgraauw gemengelt; aan den buik witagtig van koleur, en teſſens zeer effen en glad.

Dit ſchepzel brengt dertien en meer leevendige jongen ter wereld, die, volgens getuigenis van GRONOVIUS, als dan rede zestien duimen lang zijn; gelijk de *rochen* kruipt hij in zand en ſlijk; en leeft gelijk als de andere *haaijen* van visſchen. Men vind deeze *haaijen* niet alleen in de middelandſche Zee, maar ook aan de kusten van Engeland, Noorweegen, Frankrijk, en zomtijds zelfs aan die van ons land: RONDELETIUS getuigt, er gezien te hebben die hondert zestig ponden woegen, en de groote van een mensch hadden: WILLUGBIJ gewaagt van eene, die ruim zestig ponden zwaar was. Schoon het vleesch van dit dier taai is, en een kwaade reuk heeft, zegt men egter, dat het door het gemeene volk te Parijs en op andere plaatzen van Frankrijk word gegeeten. De huid van dit dier word veel gebruikt, en dient inzonderheid om ſcheeden van meſſen en degens te overtrekken, als mede om er hout, enz. mede te gladden.

V. *Kruis-haaij*; *Jood-visch*; *Balans-visch*; door WILLUGBIJ en andere *Zijgæna* genoemt; (*Squalus capite latiſſimo transverſo, malleiformi*, ART. *Gen. 67. Sijn. 69.*) deeze visch heeft het lijf lang en rond, met ſterke groote vinnen bezet; de huid, die aschgrauwagtig van koleur is, is even ruw als die der gewoone *haaijen*; zijn bek, met buitengemeene ſcherpe tanden vervult, zit onder aan den kop, die van vooren een weinig krom loopt; aan ieder end zit een oog, het welk zijdelings uitziet.

Dit dier is een zeer verſlindende visch, en zo ſterk, dat OPPIANUS zijne kragten bij die van den Leeuw vergelijkt; onze visſchers zijn er zeer bevreest voor; door een enkelde ſtoot weeten zij andere groote visſchen, en zwemmende menſchen om ver te werpen en verſlinden die, zijnde ongemeen happig na menſchen-vleesch; hij word in de middelandſche en meer andere zeën gevonden.

VI. *Schop-Haaij*; in 't latijn *Tiburo*; (*Squalus capite latiſſimo cordato*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, die in Amerika te huis hoort, heeft omtrent de lengte van negen Rhijnlandſche duimen, deszelfs kop is zeer plat en dun, heeft wederzijds een oog, dat maar anderhalf linie breed is, en een vierde duim meerder voorwaarts zijn de neusgaten geplaatst; in de bek, die een half duim breed is, en met tanden gewapent, heeft hij een dikke tong; het lijf is ongeveer een duim dik, ſmaller dan hoog; op de rug heeft hij twee, en aan den buik vijf vinnen; de ſtaart is gevint, ter lengte van drie duimen, met een vin, die op zijde van de ſtaart ſtaat, en in het midden ter lengte van anderhalf duim, even breed blijft, zijnde daar drie linien breed, dog aan het begin een kwab heeft van een half duim lang, gelijk ook na genoeg aan het end, alwaar de ſtaart door het uitterſte van die vin omringd word; het vleesch van deezen visch is eetbaar, en men zegt, dat het een tamelijk goeden ſmaak heeft.

VII. *Zeehond* of *Ruige Haaij*; in het latijn *Canis Galeus*; (*Squalus paleus, naribus ori vicinis, foraminibus ad oculos*, ARTED. *Gen. 68. n. 9. Sijn. 97.*) Zie ZEEHOND.

VIII. *Bonte Haaij*; in 't latijn *Canicula*; (*Squalus rufo varius, pinna ani medio anum & caudam pinnatam*, ARTED. *Gen. 68. Sijn. 97.*) Zie BONTE HAAIJ.

IX. *Geſpikkelde Haaij*, door RAIJ *Catulus minor vulgaris* genoemt; (*Squalus dorſo variegato mutico, pinnis ventralibus concretis, dorſalibus caudæ approximatis*, ARTED. *Gen. 69. Sijn. 97.*); deeze visch, die nimmer de zwaarte van anderhalf pond te boven gaat; is ruw van huid, dog de buik glad; de koleur is gedeeltelijk met bruine vlakjes geſpikkelt, dog onder aan het lijf

lijf wit; het vleesch zegt men eetbaar te zijn, en een moskeljaat geur te hebben. Het is voornaamentlijk in de middelandsche Zee dat zig deeze *haaijen* onthouden, egter worden zij ook aan de kusten van Groot-Brittanjen vernoomen.

X. *Stern-haaij*; *Squalus ſtellaris*, door WILLUGBEIJ *Catulus maximus* genoemt; (*Squalus varius inermis*; *pinnis ventralibus diſeretis*, *dorſalibus caudæ approximatis*, ARTED. *Gen.* 69. *Sijn.* 97.); deeze word door verſcheidene Schrijvers de *allergrootſte Zee-hond* getijtelt, ſchoon zijne lengte zelden die van 2 ellen overtreft; deszelfs koleur is bont, de buikvinnen heeft hij van elkanderen afgezondert, en de rugvinnen zitten digt aan den ſtaart: ſchoon deeze zig mede inzonderheid in de middelandsche Zee onthoud, word hij egter wel aan onze kusten gezien.

XI. *Blauw-Haaij*; door RONDELETUS *Galeus glaucus* genoemt; (*Squalus foſſula triangulari in extremo dorſo*, *foraminibus nullis ad oculos*, ART. *Gen.* 69. *n.* 13.) Zie BLAUW-HAAIJ.

XII. *Jonas-Haaij* of *Haaij-wijf*; door RONDELETUS *Lamia*, en door GESNERUS, WILLUGBEIJ en RAIJ *Canis carcharias ſeu Lamia* genoemd; (*Squalus dorſo plano*, *dentibus ſerratis*, ART. *Gen.* 70. *Sijn.* 68.); deeze, aan wien de naam van *Jonas-haaij* is gegeeven, om dat men oudtijds geloofde, dat den Profeet JONAS door zulk een gedrocht ingeſlokt waare, is de grootſte van alle de *haaijen*; volgens getuigenis, heeft men van deeze monsters gezien, die op eenige duizenden ponden zwaarte geſchat wierden; RONDELETUS zegt, er een op den oever van Xaintonge gezien te hebben, die zulk een wijden bek had, dat er gemakkelijk een zwaarlijvig mensch in konde.

De geſtalte van dit dier is zo vervaarlijk niet als den bek, die door de tanden daar die mede gezoomt is, deszelfs gaaping affchuwelijk maakt; deeze tanden munten in grootte uit, en zijn aan de kanten zaagswijze gekorven of ingeſneeden, aan zommige heeft men wel tot hondert vijftig tanden toe in den bek getelt.

De lever alleen van deezen visch, koomt al te mets wel twee of derdehalf tonnen thraan van; uit den vetten buik worden op de Noorweegſche kusten, ook wel eenige ſtrooken geſneeden, die ze in de wind droogen en aan de bovenlanders verkoopen; van de huid worden zeelen tot paardetuigen gemaakt.

De Heer PONTOPPIDANS in zijne *Natuurl. Hiſt. von Norw. II. Theil*, *pag.* 219. ſpreekt nog van een *haaij* die in de Noordſche zee word gevonden, en grooter is dan deeze; de Inwoonders noemen hem *Haue-maren*, of *Paard-haaij*, deszelfs koleur is blaauw en groen, als die van een *makreel*; de ſtaart van dit dier is meer dan twee vademen breed, kunnende men hier door een begrip der groote van het lijf vormen, dien hij zegt volgens het berigt van ooggetuigen, wel van agt tot tien vademen groot kan zijn.

XIII. *Gladde Haaij*; door WILLUGHBEIJ, en anderen *Muſtelus lævis primus* genoemt; (*Squalus dentibus obtuſis*, ARTED. *Gen.* 66. *Sijn.* 93.) Zie GLADDE HAAIJ.

XIV. *Zaag-visch*; in 't latijn *Priſtis*; (*Squalus roſtro enſiformi oſſeo plano*, *utrimque dentato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie ZAAGVISCH.

HAAIJ-ROCH, zie ROCHEN, *n.* X.

HAAIJ-WIJF, zie HAAIJEN, *n.* XII.

HABENA, betekent in de Heelkonst een werktuig om er de lippen der wonden mede zaamen te trekken; als mede ook zo veel als *Bracherium* of Breukband.

HABTIUDO, zie GEWOONTE.

HABIKS-KRUID, zie HAVIKS-KRUID.

HABITUS; *Hebbelijkheid*; zie GEWOONTE.

HABITUS ATHLETICUS; word genoemt een groote nette geſtalte des lighaams, met een buitengewoone ſterkte gepaart, gelijk de Worstelaaren en Kampvegters onder de oude Grieken en Romeinen waaren; dog welke juist niet altijd voor de gezondſte en volmaaktſte word gehouden.

HABITUS PLANTARUM; betekent in de Kruidkunde het *uitterlijke weezen* of *aanzien der planten*; of de uiterlijke gelijkenisſe en groote overeenkomst, die de zoorten der planten met elkander hebben.

HACHEE; betekent in de kookerij een zoort van ſpijze, die meest van koud gebraad, dog ook wel van versch vleesch, en van visch toebereid word; zie hier eenige voorbeelden.

Hachée van een koud Lams-gebraad te bereiden.

Snijd het koud gebraad in kleine ſtukjes of dobbelſteentjes, of hakt ze fijn, doet het in een casserol met wat *boter* in *meel* gewentelt, wat *citroen-zap*, fijn gehakte *uijen* of *chalotten*, een boschje *tuin-kruid*, goede *kappers*, wat *bouillon*, *noote-muscaat* en *zout*, en laat het ſchielijk een kwartiers-uur kooken, dan opgedischt.

Hachée van Verkens-vleesch.

Neemt een koud *verkens-gebraad*, of een ſtuk *verkens-vleesch*, ſnijd het in ſtukjes als dobbelſteenen, doet het in een casserol met wat *champignons*, *rokenbol* of *chalotten*, *boter* in *meel* omgewentelt, een lepel vol *wijn-azijn*, wat *noote-muscaat*, *peper* en *zout*, een weinig *boutllon*, laat het helder doorſtooven, dan is 't goed; maar als het vleesch rauw is, moet het veel langer ſtooven.

Op dezelfde of diergelijke wijze kan men ook *hachée* van *lam-*, *ſchaaps-* en ander gebraad of versch *vleesch* maaken.

Hachée van gebraaden Patrijſen.

Neemt het vleesch van de borsten, hakt het klein, doet er dan bij een *ansjovis*, wat goede *kappers*, een halve of heele *citroen*, na dat er veel is, eenige *chalotten*, in elk een *kruid-nagel* geſtooken, die men er weder uitneemt, als men aanrigt, een ſtukje verſche *boter* in *meel* gewentelt, wat goede *jeu* of *bouillon*, en wat *zout*, laat het dan zaamen ſtooven; wentelt de boutjes der *patrijſen* in *boter*, beſtrooit ze met *biscuit*, *peper* en *zout*, braad ze op de rooster, en als gij aanrigt, zo legt ze op de rand van de asſiet.

Hachée van Snoek.

Neemt het *vel* van de *ſnoek*, ſcheid ze van de graat en ſnijd ze in kleine dobbelſteenen; legt ze dan in een casserol met *boter*, en fruit ze op een ſterk vuur; doet er wat *kappers* bij, een *ansjovis*, wat *kruiderijen*, *zout*, een boschje *tuinkruid*, *citroen* met het *zap*, een geſtooten *biscuit* en wat *water*, laat het helder doorſtooven, maar het moet niet te lang ſtaan, anders word de visch fledderig; als men aanrigt, hard men wat *wittebrood*, en legt het op de asſiet.

Anders.

Snijd de *ſnoek* in mooten, gelijk men den *ſalm* doet;

zout dezelve een weinig, en droogt ze weder met een fchoone doek af; doet *boter* in een pan, laat ze bruin worden en fruit er de mooten in *meel* omgewentelt zijnde, in, tot dat ze koleur krijgen; giet dan de meefte boter daar van af, doet er wat *kappers* bij met *citroen*, *kruiderijen*, een glas *wijn*, fijn gefneeden *chalotten*, en laat het zaamen ftooven.

HACUB, zie WILDE VLIER.

HADICK; *Laage* of *Kruidagtige Vlier*; *Wilde Vlier*; in het latijn *Ebulus*; *Sambucus humilis*; *Chamæacte*; (*Sambucus caule tripartitis, ftipulis foleaceis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. Dit gewas, dat tot het geflacht van de *vlier-boom* behoort, en ook in alles, behalven in de groote, zeer wel daar na gelijkt, fchiet uit de wortel ftengen eenige takken op, van drie voeten hoogte, die leden of knoopen hebben, aan welke laage geveerde bladen voortkoomen, die uit zeven of meer langwerpige puntige gezaagde groene bladjes beftaan; op het opperfte der ftengen koomen breede ronde trosfen met veele witte bloemtjes voort, waar na kleine ronde vrugten of befiën volgen, die rosagtig-zwart zijn, wanneer ze rijp zijn, en kleine langwerpige zaad-korrels in zig bevatten: De wortel is lang en ongeveer van een vinger dikte; de ftengen vergaan jaarlijks tegen de winter tot aan de wortel, die in het voorjaar weder nieuwe ftengen uitfchiet.

Daar is ook eene verandering van, die gefnippelde bladen heeft.

Plaats. De *hadick* groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz., aan de kanten van de akkers, naast de wegen, en elders, in vette en vogtige gronden.

Eigenfchappen. Dezelve koomen meest over een met die van de vlier-boom, dog purgeert fterker; hoewel er in de deelen eenig onderfcheid is: De *infufie* of het trekzel van de fchors der wortel purgeert heel fterk, maar het afkookzel minder; de jonge uitfpruitzels of bladen werken het zagtfte, als ze in *wijn* afgetrokken worde: Deeze aftrekzels of afkookzels worden gepreezen tegen de waterzugt, jigt, podagra, waterige gezwellen, en witte vlocd; want ze drijven de wei- en flijmagtige vogten kragtig uit; het zaad heeft de zelfde werking, van een tot twee drachmen gebruikt. Uitwendig zijn de bladen en bloemen dienftig tegen waterige gezwellen, milt- en jigt-pijnen; men kookt er ten dien einde met melk een pap van.

Deeze befiën, het zij versch of droog, worden ook gebruikt om er deeze en geene dingen purper-rood mede te verwen; en kunnen ook dienen om den wijn en andere vogten enz., een roode koleur te geeven.

HÆMA; betekent het zelfde als *Sanguis* of *Bloed*.

HÆMACHATES; is het zelfde als *Achates*. Zie AGAAT.

HÆMATEROS, of *Hæmaticus*, *Hæmatinus*, *Hæmatodes*; alle deeze woorden koomen overeen met *Sanguineus* of *Bloedrijkheid*.

HÆMALOPIA; is eene uitftorting van bloed in de bol van het oog, het zij zulks door een flag, ftoot of wonde zij veroorzaakt.

HÆMANTHUS; *Bloed-bloem*; van dit vreemde zoort van bol-gewas zijn er twee zoorten.

1. De Afrikaanfche *Hæmanthus*; *Hæmanthus Africanus*; (*Hæmanthus foliis linguiformibus planis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Hæmanthus* met gegolfde *colchicums*-bladen; *Hæmanthus colchici foliis, perianthio herbaceo*; *Orchis feu fatijrion è guinea*, SWERTII *Floril.*; (*Hæmanthus foliis lanceolatis undulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. Deeze gewasfen brengen twee bladen en een gevlekte fteng uit de bol, die fchubagtig is, voort, op welke een roode bloem voortkoomt van zes of zeven bladen, die een tulp vertoont; maar die eigentlijk de kelk der bloem is, welke van binnen zesbladig fchijnende bloemen bevat, maar die beneden pijpagtig zijn, en op een driekantig zaadhuis voortkoomen; op de wijze als de meeste bol-gewasfen hebben.

Plaats. De eerfte zoort groeit omtrent de Kaap de Goede Hoop, en de tweede ook elders in Afrika. Ze worden ook wel van de liefhebbers der vreemde planten in Europa gekweekt; moetende 's winters in een maatig warme ftook-kas onderhouden worden.

HÆMATITES, zie BLOEDSTEEN.

HÆMATITINOS; deeze naam word aan een oogwater gegeeven, dat men uit *bloedfteen* bereid.

HÆMATOCELE; is eene tegensnatuurlijke dikte aan de *bal-zak*, veroorzaakt door uitgeftort bloed, in de vetagtige celletjes van dit deel. Dit ongemak word te wege gebragt door vallen, of een geweldige flag, die het deel kneuzende, een opening der bloedvaten veroorzaakt, welke het gekwetfte deel befproeijen; de dikte is roodagtig bruin; en de behandeling, als die men ten aanzien van andere contufien in het werk ftelt: De zieke moet na zijne jaaren, geftel, en na maate van de zwaarheid des ongemaks, min of meerder door aderlaating bloed afgetrokken worden; geestige ftoovingen met *campher-brandewijn* of *eau d'arquebufade*, waar in compresfen zijn doorgetrokken, op de beleedigde plaats gelegt, en door bekwaame windzels onderfteunt, zullen meest al dit ongemak geneezen.

HÆMATOMPHALOS, zie BLOEDENDE NAVEL.

HÆMERALOPIA, is eene ziekte der oogen, veroorzaakt door een al te fterke drukking van de lichtftraalen op het netvlies van het oog, waar door het zelve er bij dag door gekwetst word, en iemand niet dan bij nagt kan zien: Deeze toeftand is aan eenige vogelen eigen; zo als bij voorbeeld den *Nacht-uil*. In de menfchen is zij tegensnatuurlijk. HIPPOCRATES heeft er van gefprooken, en noemt deeze ziekte *Nijctalopia*.

HÆMOPTERA (CHRIJSOMELA), zie GOUDHAANTJE, *n.* VIII. *pag.* 915.

HÆMORHOIDALIS (CHRIJSOMELA), zie GOUDHAANTJE, *n.* III. *pag.* 914.

HÆMORRHAGIA, zie BLOEDVLOEIJING.

HÆMORRHOIS, *Hæmorrhoides*; zie AMBEIJEN en GULDENADER.

HÆMORRHOSCOPIA; van het griekfche αἱμορροσκοπια, betekenende *Sanguinis effufi infpectio*, of befchouwing van het bloed uit deszelfs vaten getrokken, om er den aart en hoedanigheid van gewaar te worden, betrekkelijk op die toeftand, waar in een gezonde ftaat moet zijn.

HÆMOSTASIA; van het griekfche αἱμοστασια, is een woord het welk THEOPH. BIERLING, in zijn werk, getijtelt *Thefaurus Medico-practicus* gebruikt, om er de vertraaging van de loop des bloeds mede uit te drukken, of wel de toeftand van dat vloeijend lighaam, wanneer de circulatie of omloop er van vertraagt is, en geneigt fchijnt, om in het een of ander gedeelte geheel op te houden.

HÆMOTOSIS; betekent de natuurlijke werking, waar door de chijl in het bloed verandert.

HÆSITANTIA; betekent het *Stamelen*, wanneer iemant een ſijllaab met een moeijelijke uitſpraak wederom herhaalt, en ſtootender wijze uitbrengt; zie ook STAMELEN.

HAFT; *Meij-muggen*; *Oever-aas*; in het latijn *Ephemeron*, ook wel *Diaria*, of *Dag-beestje* genoemt, dewijl het maar ééne dag leeft; is een inſect, wiens korte leevensduur, rede in de oude tijden tot beſpiegeling van de Wijsgeeren heeft verſtrekt.

Deeze kortheid des leevens, bepaalt zich enkel tot de vliegende ſtaat van dit inſect; dewijl het masker of wormpje in tegenſtelling zeer langzaam groeit, en drie jaaren onder deeze gedaante blijft; dien geheelen tijd houden deeze maskers hun verblijf in gaten in het water die door hun in de aarde of kleij aan de kant van ſlooten en rivieren gemaakt worden; het is in deeze gaten die rondagtig, diep uitgeholt zijn, en met de oppervlakte van het water van bovenen gelijk ſtaan, dat zij kruipen om zich voor de verſlinding van de visſchen en water-inſecten te beveiligen; de naam van *Oeveraas* is hun gegeeven, om dat zij van de liefhebbers dikwils tot hengel-visſchen gebruikt worden; aan den hoek kunnen zij lang leeven, en verſtrekken om die reden tot een zeer bekwaam aas om visch te lokken.

Het masker van de *haft* is langwerpig van geſtalte, redelijk groot van kop, en het heeft zeer weinig onderſcheid, wat de gedaante betreft, met het volmaakte inſect, behalven dat het de puntjes aan de ſtaart pluimagtig gebaard, zeer breed, en altoos drie in getal heeft; behalven dat is ieder zijde van het lijf met zes zwemvinnen gewapent, die het diertje in het water zijnde, met veel ſnelheid beweegt; deeze zwemvinnen zijn aan den tweeden, derden, vierden, vijfden, zesden en zevenden ring van het agterlijf geplaatst; in de wijfjes zijn de drie gebaarde puntjes aan de ſtaart met twee kortere bijhangzels gepaart, dan in de mannetjes, waar men er nog twee andere kleindere vind. Het is door middel van deeze bijhangzels, dat men kan onderſcheiden, van wat ſexe de *haften* zullen zijn, die uit de maskers voortkoomen; de mannetjes hebben ook veel grooter oogen, dan de wijfjes. Zeer verſcheiden is de koleur tusſchen deeze maskers; veeltijds zijn zij geel, ook enkel blaauw naar het groen hellende: Hun in het water beſchouwende, geeven zij zo wel door het ſpeelen der pluimpjes van de ſtaart, als door die van de zwemvinnetjes of kieuwen aan de zijden van het lijf een aangenaame vertooning: De grootſten met hunnen ſtaart er bij gerekent, zijn langer dan een kleine vinger.

De verandering deezer maskers in het vliegend diertje geſchied op een zeer ſnelle wijze; het begeeft zich naar de oppervlakte van het water, en als dan kruipt er het gevleugelde inſect in een oogenblik uit; het verheft zich in de lucht, en hegt zich al dwarrelende aan de eerſte plaats, die het ontmoet, alwaar het zijn tweede huid aflegt; deeze huidjes zijn dun, wit en doorſchijnende, en men vind ze zomers dikwerf aan muuren, ſchuttingen, paalen of aan het geboomte hangen. In deeze gedaante-verwisſeling of tweede ſtaat, is het inſect een vliegende *pop* of *nijmphje*, zijnde denkelijk dit het eenigſte voorbeeld van zulk eene verandering.

Uit het water koomende, had het *haft* reeds veel meer lengte en grootte, dan zijn masker; bij de aflegging van zijn tweede huid, verkrijgt het nog meerder grootte; inzonderheid ſchijnen de pootjes en puntjes van de ſtaart, zeer in lengte toegenoomen te zijn; bij deeze tweede verwisſeling ondergaat het inſect geen de minſte verandering, dan in grootte; dewijl de *nijmph* en eigentlijke *haft* zo volmaakt gelijk zijn, dat men ze niet kan onderſcheiden.

Het *haft* heeft een langwerpig lighaam, en gelijkt in geſtalte niet kwalijk na een *mug*; aan den kop heeft het dunne ſpieren, en den bek is zonder baardjes of nijpers; de gladde oogen zijn in zommige zoorten van dit inſekt buitengemeen groot, en dewijl die zig voor de netswijze oogen geplaatst vinden, en dikwils grooter dan deeze zijn, den geheele kop bedekkende, ſchijnt het als of deeze diertjes vier of vijf oogen hadden; na maate van het dier zijn de bovenſte wieken groot; dog de onderſten zodanig klein en kort, dat men die als het in het leeven is, nauwelijks kan zien; de ſtaart loopt, in twee of drie lange borstels uit, in vorm van draaden; behalven dat hebben de mannetjes nog vier kleine bijhangzeltjes.

Men zegt, dat er in de *haften* geen eigentlijke paaring, zo als in de overige inſekten, en meest alle andere dieren plaats heeft; de voortteeling geſchied op de volgende wijze; na de laatſte huid-verwisſeling begeeft zich het wijfje na het water, waar uit zij gekoomen is te rug, en onderſteunt zich op deszelfs oppervlakte, met de draaden van haar ſtaart, teffens met de wieken flodderende; het is in deeze bijna loodregte ſtand, dat zij haar eijtjes op het water uitwerpt; terſtond na dat zij dit verrigt heeft, gaat het mannetje dezelve bevrugten, denkelijk zijn zaad-vocht daar op uitſchietende, omtrent op dezelfde wijze, als de kuit der visſchen door hom word vrugtbaar gemaakt: De eijeren van het *haft* zijn bijna rond, en zakken bij bultjes na de grond, alwaar zij zich over de modder of kleij uitſpreiden; hoe lang zij aldaar leggen blijven zonder uit te koomen, is iets waar van men met geen de minſte zekerheid bericht kan geeven.

De tijd is verſcheiden dat de *haften* in vliegende inſekten veranderen; dog bij ons valt dit het meeste in de maanden van Junij en Julij voort, in warmer landſtreeken gebeurt het in Maij; niet zelden koomen er teffens zulk een groot aantal van te voorſchijn, dat omſtreeks de rivieren, de lucht als het waare door hunne vlugt verdikt word; egter is dit van korten duur, dewijl deeze diertjes maar eenige weinige uuren leeven, en men ze dus eensklaps ziet verdwijnen; veelen daar van vallen in het water, die aan de visſchen tot een geliefd aas verſtrekken.

Men heeft niet kunnen naſpeuren, dat de *haften* in hunne vliegende ſtaat, eenig voedzel nuttigen; den korten duur van hun leeven ſchijnt dit ook noodeloos te maaken, zo dat het blijkt dat zij enkeld tot die ſtaat van volmaaktheid gebragt worden, om hun's gelijken voort te planten.

Het getal der zoorten van de *haften* telt men thans op negen; de Heer LINNÆUS, heeft er bijzondere afdeelingen van gemaakt; waar van de 1ſten, de *ſtaart met drie borſtels*; de 2de de *ſtaart met twee borſtels*; en de 3de de *ſtaart zonder borſtel*; zie hier een korte beſchrijving van elke verſcheidentheid.

I. *Gemeene Haft*; in 't latijn *Ephemera vulgata*; (*Ephemera cauda triſeta, alis nebuloſo-maculatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze, wiens ſtaart drie borſtelig is, heeft de wieken wolkig gevlakt; het is dit zoort, 't welk

het menigvuldigſte is. Dr. SCOPOLI *Entomol. Carniol.* verhaalt, dat zij in de maand Junij bij *Lazzo* zo overvloedig zijn, dat de nabuurige boeren een kleine oogst denken ingezaamelt te hebben, wanneer ieder van hun twintig karren, met deeze inſekten wel belaaden, op zijn land heeft gelost, daar zij tot een heerlijke mest verſtrekken; 's middags maaken zij zwermen als van zingende muggen in de lucht gaande in de lucht regt opwaarts en bijna loodregt weder nedervallende.

II. *Twee-oogig Haft*; in 't latijn *Ephemera bioculata*; (*Ephemera cauda biſeta, alis albis reticulatis, abdomine diaphano*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze is het die zo uitvoerig door SWAMMERDAM word beſchreeven, en aan de grond van ons waterig gewest ſchijnt eigen te zijn; de koleur van deeze is wit; den kop zeer klein, met twee linsvormige verhevene geele knobbeltjes, doorſchijnende, veel grooter dan de oogen en op dezelve leggende; het borſtſtuk is zaamengedrukt, van boven wolkig; het agterlijf cijlindriſch, wit doorſchijnende, met de twee agterſte leedjes bruinagtig; de ſtaart heeft twee borſtels, tweemaal zo lang als het lijf, die wit zijn; de pooten zijn ſneeuw-wit, en daar van de voorſten 't langst; de wieken over eind ſtaande wit, opaal incarnaat, een weinig glimmende, en netswijze geſchakelt.

III. *Bruin Haft*; in 't lat. *Ephemera ſubnigra*; (*Ephemera diptera, cauda biſeta, corpore fuſco, alis ſegmentisque abdominis albis*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die voor korte tijd in Upland is waargenoomen, heeft den kop, 't borſtſtuk, het eerſte, en de vier laatſte leden des agterlijfs bruin; de wieken zijn wit, en de agterſten zeer klein; de luchtgaatjes aan het agterlijf bruin; de pooten zijn wit, en daar van de twee voorſten zeer lang; de klauwtjes zijn bruin; zij hebben groote geele oogbulten, korte witte ſpieren, en aan de ſtaart twee borſtels, die korter dan het agterlijf zijn.

IV. *Witpoot*; in 't lat. *Ephemera albipes*; dus door de Hr. SCOPOLI *Entom. Carniol.* 264. genoemt; is maar ruim een vierde duim lang; de koleur is bruin met rosagtige oogen, dog van omtrek bleek; de wieken zijn eenigzints ruig; de ſtaart-borſtels, die eens zo lang als het lighaam zijn, zo wel als de pooten, witagtig.

V. *Mugagtige Haft*; in 't latijn *Ephemera culiciformis*; (*Ephemera cauda biſeta, alis albis, corpere fuſco*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die volgens LINNÆUS, een weinig grooter dan een mug is, is over het lijf bruinkoleurig, met witte wieken, en een twee-borſtelige ſtaart.

VI. *Tweevleugelige Haft*; (*Ephemera diptera, cauda biſeta, alis duabus, coſta marginali fuſca cinereo-maculata*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die de naam van tweevleugelige draagt, om dat de agterſte wieken nauwelijks zigtbaar zijn; is middelmaatig van groote, en heeft de rib der wieken zwartagtig, en als met witte caracters beſchreeven.

VII. *Zwart Haft*; in 't latijn *Ephemera nigra*; (*Ephemera nigra, cauda biſeta nigra, alis nigricantibus inferioribus minimis*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die door de Hr. SOLANDER is waargenoomen, heeft de grootte van een mug, is over het geheele lijf zwart, en deszelfs agterſte wieken zijn ook nauwlijks zigtbaar.

VIII. *Mut*, door SWAMMERDAM *Ephemera minima* genoemt; (*Ephemera cauda biſeta, alis albis margine craſſiore nigricantibus*; LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die het allerkleinſte der *haften* is, heeft de grootte van een klein muggetje; de Heer LINNÆUS merkt aan, dat dit *haftje* als zes oogen heeft; naamentlijk twee groote knobbeltjes, die de waare oogen bedekken, en in groote overtreffen; en behalven dat nog twee zeer kleine gladde oogjes, aan de zijden van die knobbeltjes; het agterlijf van 't diertje is aschgrauw, met witte randen der ringen; wieken en pooten zijn mede wit.

IX. *Stompſtaartige Haft*; in 't latijn *Ephemera mutica*; (*Ephemera cauda mutica, alis albis ſtriatis*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, wiens ſtaart zonder borſtels is, heeft wit geſtreepte wieken.

X. *Avond-Haft*; in 't latijn *Ephemera Vespertina*; (*Ephemera nigra alis inferioribus albis*, LINN. *Faun. Suec.*); deeze, die maar het twaalfde gedeelte van een duim lang is, is in het geheel zwart, behalven de wieken, wiens koleur helder doorſchijnende is, met de buitenſte randen zwart.

HAGEDIS, zie HAAGDIS.

HAGEDOORN, zie HAAG-DOORN.

HAGEL; *Hagel-ſteenen*; in 't latijn *Grando*; is niet anders als regen-druppels, die in 't nedervallen tot ijs bevrooren zijn; want als de nedervallende regen-druppels in de boven- of middel-lucht van een ſterke koude aangedaan worden, dan bevriezen ze en veranderen in eene ijsagtige zelfſtandigheid, die witagtig en van verſchillende gedaante en groote is, na dat de waterdeeltjes zelve, de gedaante van hitte en koude, de winden en andere omſtandigheden verſchillen: Men heeft *hagel-ſteenen* gezien die als ſtukken ijs, en grooter als een vuist waaren, weegende meer als een pond; dit ſchijnt te ontſtaan, wanneer veele regen-druppelen in 't nedervallen, en misſchien half bevroozen, zig vereenigen, zaamenvriezen en dus één ſtuk worden.

De *hagel* gaat dikwils met de donder-buijen gepaart; als dus de onweers-wolken bij zwaare donder witagtig verſchijnen, zulks voorſpelt doorgaans *hagel*; maar als de wolken donker of zwart zijn, dan volgt er doorgaans ſtort-regen, en zelden veel *hagel*.

Dat de *hagel* nadeelig is, zulks leert de ondervinding, inzonderheid als hij groot en zwaar is, en in de zomer-tijd valt, gelijk het meest gebeurt; want dan vernietigt hij dikwils in een oogenblik, alle de hoope en verwagting van den land-bouwer, door het breeken en vernielen van de veld- en tuin-vrugten: Hij verbrijzelt de glaſen der wooningen, dood vogelen, menſchen en dieren, die zig op het veld bevinden; en dit ongeluk is ten opzigte van de veld- en tuin-vrugten niet voor te koomen, maar aangaande de vrugten en glaſen der broeien andere bakken in de tuinen, kan men eenige voorzorg gebruiken, door middel van dezelve te dekken, al men het onweder ziet aankoomen.

HAGEL, word ook genoemt het lood, dat tot kleine ronde korrels gebragt is, om het in de vuur-roers of ſnap-haanen, op de jagt en anders te gebruiken, tot het ſchieten en dooden van allerlei vogelen, haaſen en ander klein gedierte. Men maakt het van verſcheiderhande groote, en men vind het gewoonlijk bij de ijzer-kraamers, benevens het bus-kruid te koop: Men kan het ook zelfs bereiden, als men wil, op die wijze als op 't artijkel van *Granuleering* geleert is; naamelijk door middel van een lepel, die met min of meer groote gaatjes doorboort is; maar dewijl de korrels of de *hagel* in het gieten evenwel van verſchillige grootte, of ook ten deele lang-ſtaartig word, zo moet het daar na gezift worden.

HAJE; in 't latijn *Coluber Haje*; (*Coluber ſcutis abdom.*

dom. 206. *Schut. caud.* 60. HASSELQ. *Itin. p.* 317.); is de naam van een *adder* of zoort van *ſlang*, die in Neder-Egijpten word gevonden; deszelfs lengte is zes voeten, en de dikte van het lijf drie duim; dog vergramt of getergt zijnde, weet hij de keel, en hals zodanig op te blaazen, dat die viermaal zo dik word als het lijf is; de koleur is zwart, met de ſchuinſche banden en de helft der ſchubben wit.

HAIR, zie HAAIR.

HAK; *Hiel*; in 't latijn *Calx*; betekent het agterſte gedelte van den voet. Het been der *hak* word *calcaneus* of *os calcis* genoemt.

HAK; dus noemt men mede een werktuig tot de tuinerij behoorende, zijnde van ijzer gemaakt, even gelijk als de kromme ſchop die de metzelaars gebruiken, om de kalk te roeren; dezelve dient om het onkruid tuſſchen de groentens weg te hakken.

HALACTITES, zie DROPSTEEN.

HALDER-BOOM; dus word de *Eſchdoorn* ook genoemt, zie aldaar.

HALEC, zie HAARING.

HALF-BAD; in 't latijn *Semicupium*; *Inſeſſus*; betekent een bad, waar in de lijder tot aan de navel toe baad. Ook word er door verſtaan een kamerſtoel; waar toe men allerleij *wortelen*, *kruiden*, *bloemen*, *ſpeceryen*, enz. gebruikt, naar de omſtandigheid of ziekte, welke dingen zaamen *ſpecies pro inſeſſu* genoemt worden.

HALFGRAATIGE SPIER; in 't latijn *Musculus ſemiſpinatus*; is eene ſpier der lendenen en van den rug; hij neemt zijn begin van 't heilig-been, en de wervelbeenderen der lendenen, en eindigt in de opperſte wervel-beenderen der borst.

HALFMEETER, zie DIAMETER.

HALFVLIEZIGE SPIER VAN DE SCHEEN, in het latijn *Musculus ſemimembranoſus*; is een ſpier die zijn begin neemt van den knobbel van het heupe-been, en eindigt in de binnenſte zijden van het ſcheen-been.

HALFZENUWAGTIGE SPIER VAN DE SCHEEN; in 't latijn *Musculus ſeminervoſus*, is die ſpier, welke zijn begin neemt van den knobbel van het heupebeen, en in het binnenſte en opperſte deel van het ſchaambeen word ingeplant.

HALIÆTUS, zie VALKEN, *n.* XXI.

HALICACABUM, zie JOODEN-KERSEN.

HALICACABUS PEREGRINUS, zie COR INDUM.

HALINATRUM; *Halinitrum*; dus word door zommige Natuurkundigen een *vast alkaliſch-* of *loog-zout* genoemt, het welk men aan de oppervlakte van oude muuren en wulſten, onder de gedaante van een poeijer ziet, zonder eenige reguliere gecriſtalliſeerde gedaante aan te neemen; zie WALLERIUS *Mineralogia*, *tom. I. p.* 325.

Men moet dit *loog-zout* niet verwerren met het geen AGRICOLA, en eenige andere Natuurkenners *Halinitrum* noemen, dewijl dit laatſte niets anders dan de *nitrum* of *ſalpeter* is.

HALIMUS, zie MELDE.

HALM, zie CALMUS.

HALMIRAX, is van zommige genoemt een zoort van *ſalpeter*, die van zelven uit de aarde wast, en buiten de grond in valleijen, velden, en in zee gevonden word.

HALM-PLANTEN, zie CULMIFERÆ PLANTÆ.

HALO; *Planeet-kring*, is een lucht-verſchijnzel, dat zich in de gedaante van een ring of lichtende kring van verſcheidene koleuren, rondsomme de zon, maan en ſterren vertoont.

Het woord *halo* is gevormt van het griekſche ἅλως, of ἅλων, *area*, *vlakte*, *oppervlakte*.

De zon, maan, planeeten, of groote vaste ſterren, ſtaan als in het middelpunt van deeze kringen, en hebben eerst rondsomme zich een groot duister vlak, wiens buitenſte rand verlicht is; en deezen rand is eigentlijk den kring, die als een zoort van verlichte ring, van binnen hol is; zijnde zomtijds wit, op andere tijden met dezelfde koleuren verciert als die van den regenboog; veeltijds is er maar een, dog zomtijds wel verſcheidene de eene om de andere; SNELLIUS getuigt, dat hij er zes teſſens om de zon gezien heeft.

Het zij deeze kringen gekoleurt zijn, of wit, zo is altijd de plaats tuſſchen het lichtend lighaam, en hun in, minder helder, dan de kringen zelfs, ja zelfs is dit middelſte veeltijds donkerder, dan het overige van de lucht, inzonderheid indien de kringen zeer helder lichten, en de lucht met witte wolkjes is bezet; dog bijna of geene wolken in de lucht zijnde, is dit middelſte gedeelte ook zo donker niet, en als dan zijn de kringen ook minder helder. De koleuren deezer kringen zijn flaauwer dan van den regenboog, en naar dat de wijdte verſcheelt, volgen zij ook in verſcheide ordre op malkanderen.

De oorzaak deezer kringen is in ons dampgewest; zij worden ook niet altijd, maar zomtijds gezien, en zulks van weinig menſchen teſſens; nimmer word men ze ontwaar, dan wanneer de lucht vrij ſtil is; en nooit vertoonen ze zich bij zeer ſchoon en helder weer; maar wel wanneer de lucht met dunne wolkjes of een ijlen nevel is bezet.

Door konst kan men zodanige kringen namaaken; wanneer men bij koud weer, een open pot met warm water, wiens damp na boven vliegt, tuſſchen ons oog en een brandende kaars ſtelt. Mede wanneer men uit een glaſen klok de lucht pompt, het oog ziende door de klok heen op de vlam van een kaars agter de klok geſtelt, dan zal men, zo dra de lucht tot een zekere ijlheid gekoomen is, om de vlam een kring gewaar worden: Het zelfde zal kunnen waargenoomen worden, wanneer men in een uitgepompte klok, de lucht weder inlaat, welke op dezelfde dikte gebragt, den gemelden kring doet zien, met verſcheidene koleuren.

Het is zonder grond, dat zommigen van gedagten zijn, dat deeze *halos* of *planeet-kringen*, bootſchappers van onweer of regen zijn; zomtijds is het 's anderendaags en eenige volgenden, aangenaam en bedaart weer. Die welke over dit lucht-verſchijnzel meerder begeeren te weeten, moeten raadpleegen, de *Verhandeling van* HUIJGENS, *de Coronis*; de *Optica* van NEWTON *lib. II. cap.* 4.; als mede het geen de groote Natuurkenner P. v. MUSSCHENBROEK, in zijne *Beginzels der Natuurkunde*, *Leid.* 1739. *pag.* 814, 815 en 816. daar van zegt; die wij tot het ſtellen van dit artijkel mede te baat hebben genoomen.

In de Geneeskunde verſtaat men door *halo*, de roode kring, die om de tepels der borsten zitten.

HALO-ACHNE, dus noemt DIOSCORIDES een zoort van zee-zout, dat ten zijnen tijde in zuivere ſtukken van de klippen gebrooken wierde.

HALO ANTHOS; door DIOSCORIDES word dusdanig eene zoort van vettigheid genoemt, die bo-

ven op het water drijft, en waar voor men heedendaagsch het *walschot* of de *sperma ceti* bezigt.

HALOTECHNIA; *Halurgia*; deeze naam word aan dat gedeelte der *Chijmie* of Scheijkunde gegeeven, welke zich met den aart, de bereiding, of de zaamenstelling der verscheidene zouten bemoeit; dit woord is afkomstig van ἁλς, *zout*.

HALS; in 't latijn *Collum*. De *hals* is die plaats van 's menschen en dieren lighaam, waar door de lucht, met behulp der *lucht-pijp*, en het voedzel door middel van de slokdarm, in de lighaamen geraaken; ook dient dezelve tot een stomp, waar op het hoofd zich omdraait.

's Menschen *hals* word in harde en weeke deelen onderscheiden; de harde of vaste bestaan uit zeven wervelbeenderen; de weeke deelen zijn spieren, waar van eenigen den *hals*, zommigen de schouder, en anderen de voorgeleegene deelen, als het tongbeen, de lucht-pijp, en eenigen den huid zelven beweegen; voorts bevat de *hals* de slok-darm, de lucht-pijp, de slag-aders die na het hoofd loopen, en de aders die uit het hoofd nederdaalen, benevens de zenuwen, die uit de hersenen en het lendemerg ontstaan, met verscheidene klieren en watervaten; de *hals* eindigt bij het eerste wervelbeen van de borst, boven het borst-been en de sleutel-beenderen.

HALS-ADEREN; in 't latijn *Jugulares Venæ*; zijn die vaten welke het bloed, van de inwendige en uiterlijke deelen des hoofds te rug vloeijende, geleiden; het bloed dat uit de hersenen en derzelver vliezen te rug keert, verzaamelt zich in een zoort van holligheid (*sinus*), waar af de *innerlijke hals-ader* aan de beide zijden ontstaat; klimmende die naar de lengte van den *hals* op; de aderen van alle uiterlijke deelen, behalven het hersenpan, maaken de uitwendige *hals-aderen*, tusschen welken en de inwendigen, zeer nauwe verbintenisſen plaats hebben: De uitwendige *hals-aderen* zijn of diep en tusschen de spieren in gelegen, of hoog en onmiddelijk onder de huid geplaatst.

HALS-DRAGT, zie AMULET.

HALS-KRUID, zie KLOKJES-BLOEM.

HALS-SLAG-ADEREN; in 't latijn *Arteriæ Carotides*; deeze zijn vier in getal; naamentlijk twee inwendige en twee uitwendige.

HALVE MAAN, zie CROISSANT.

HALVE METAALEN, zie DELFSTOFFEN.

HAM; *Schink*; dus worden genoemt de agterste gekorte bouten of billen van een Verken, inzonderheid als die gerookt zijn, welke voor het smaakelijkste deel van dit dier gehouden worden; hoewel de voorbouten en de kaaken, ook wel den naam van *ham* draagen, dog wat oneigentlijk.

De Westphaalsche gerookte *hammen* worden, schoon ze niet groot zijn, voor de geurigste gehouden; welke uit dat land overal verzonden worden: Men zegt, dat die *hammen* haare aangenaame smaak boven andere verkrijgen, ten eersten, om dat de verkens aldaar meest met eickels vet gemaakt worden, en ten anderen, om dat de *hammen* bij de rook van eicken-hout of jeneverbesiën-hout gerookt worden; hoewel onze Nederlandsche *hammen*, die doorgaans veel grooter zijn, niet of weinig in de smaak daar voor wijken, en zig ook wel laaten eeten, als ze maar goed gerookt zijn: Wij zullen eenige voorbeelden geeven, hoe men de *hammen* best rookt en toebereid.

Hoe men de Hammen zout en rookt.

Men moet de verſche *hammen*, die men rooken wil, eerst inzouten, met *zout*, daar een gedeelte gestooten *salpeter* onder gemengt is, waar door het vleesch der *hammen* zig veel rooder en schooner vertoont, wanneer ze gerookt zijn: Men wrijft er het zout overal wel in het vleeschige, en voornaamelijk bij de beenderen, bestrooit ze dan met *zout*, en laat ze een dag of agt daar in leggen; daar na neemt men ze er uit, en laat ze afdruipen en droogen; vervolgens naait men ze in rookzakken van hol linnen, en hangt ze in de schoorsteen, om te rooken; het welke best geschied met eicken spaanderen, waar van men van tijd tot tijd een hoop op de haard legt, en dezelve in brand gestooken hebbende, de vlam met wat water uitblusscht, om te smeulen en langer te rooken. Een digte rook-kamer, daar de rook uit de schoorsteen inkoomt, is het best, zo wel voor de *hammen* als spek, en ander rook-vleesch, om dat er de rook lange in blijft, die uit een opene schoorsteen te ras vervliegt; weshalven de *hammen* in een schoorsteen ook langer moeten hangen dan in een rookkamer.

Als dezelve dan ongeveer drie maanden in de schoorsteen geweest zijn, neemt men ze er uit; maar worden ze in een rook-kamer gerookt, moet zulks eer geschieden; want als de *hammen* te lang of te sterk gerookt worden, zijn ze zo goed niet.

De *hammen* uit de rook genoomen zijnde, doet men ze in grauwe papieren, en hangt ze op een droge koele plaats weg; maar zijn de *hammen* niet in rook-zakken gerookt, dan moet men dezelve in heet water schoon af boenen, en in de zon laaten droogen, anders zijn ze niet alleen onaanzienlijk, en smaaken gekookt wordende rookerig, maar druipen ook naderhand in de zomer. Welgerookte *hammen*, kan men twee tot drie jaaren bewaaren, als ze op een drooge niet al te warme plaats hangen.

Hoe men een verſche Ham toerigt met een blanke ſaus.

Snijd het vet van de *ham* af, lardeert ze met *chalotten* en *ansjovis*, legt ze in een aarden pan met een dekzel, doet er een goed deel van zijn eigen *vet* bij, met wat *laurier-bladen*, *heele peper*, *zout*, en een half glas *wijn-azijn*; maakt dan de pot digt toe, en laat het zo gaar smooren; gaar zijnde, doet ze op een schotel, en maakt een saus van de *jeu*, daar de *ham* in gesmoort is, met wat *rhijnsche wijn* (of anders een weinig *wijnazijn*), *boter* en *kruiderijen*, met een gestooten *biscuit*, en doet de saus onder de *ham*.

Men kan 'er ook een saus van *peper-wortel* bij maaken. Op dezelfde wijze kan men ook de *schouder-hammen* toebereiden.

Gefruite Ham.

Neemt *ham*, snijd die in dunne sneedjes, en fruit ze met *Fransche wijn*, doet het daar na zaamen op een schotel, raspt er *witte brood* in, doet er wat *limoen-sap* over, dekt vervolgens de schotel met een dekzel toe, en zet het wat op een weinig vuur te meuken; smaakt heel goed.

Hoe men een verſche Ham braad.

Wrijft de *ham* met wat *zout*, en laat ze 24 uuren staan, steekt ze dan aan het spit en laat ze braaden; als ze bij na gaar is, lost er de huit of zwaart af, en bestrooit ze met wat gestooten *biscuit*, dat er een korst op koomt.

Anders.

Legt de verſche *ham* eenige dagen in *azijn*, braad ze dan

dan aan het ſpit en bedruipt ze met wat *azijn* en *vleeschnat*; ſtrooit er op het laatst wat geſtooten *biscuit* over, na dat het vel afgeligt is, als vooren.

Gebraaden Ham met een Saus-robert.

Laat de verſche *ham* op de voorige wijze aan het ſpit gaar braaden; maakt dan de *ſaus* aldus: Neemt *boter*, ſnuit er een in dobbelſteentjes geſneeden *ziepel*, of *chalotten* in, dat ze maar geel worden, en niet verbranden, doet er dan een glas *wijn* of wat *wijn-azijn* en *water* bij, met wat *zout*, *peper*, *muscaate-noot*, en een weinig *bouillon*; en laat het een weinig zaamen kooken; daar na als gij de *ſaus* opdischt, roert er wat *mostert* bij; is heel ſnaakelijk.

Nog anders, op de wijze als Wild-braad.

Snijd het *ſpek* van de *ham* zo ver weg dat er maar een halve vinger dikte ſpek op blijft, legt ze eenige dagen in *azijn* met een hand vol *jenever-beſiën*; lardeert ze met *kalfs-vet*, dat in *zout* en *peper* omgewentelt is, en braad ze aan het ſpit, dezelve met het uitbraadende vet bedruipende, maar op het laatſte met de azijn en jeneverbeſiën, daar ze in gelegen heeft, dog de jeneverbeſiën moeten in het opdoen weggedaan worden.

Paſteijen van een verſche Ham.

Ligt het been uit de *ham*, kookt ze dan half gaar met een hand vol *zout*, maakt dan een gebrande korst van *tarwen-meel*, formt er een huis van voor de paſteij; legt er de *ham* in, na dat de zwaart afgeligt is, doet er wat *kappers* en *ansjovis* bij met *citroen*, *kruiderijen*, gehakte *peterſelie*, *bouillion* of *jeu*, wat *biscuit* en *zout*, maakt ze dan toe, en zet ze in de oven om gaar te bakken.

Op een andere manier.

De verſche *ham* gaar gekookt en wel geſchuimt zijnde, doet er de zwaart af, en beſteekt ze met *kruid-nagels*, en ſtrooit er wat *peper* en gehakte *peterſelie* overheen; legt ze dan in een korst van ſijn deeg, met *boter* beſtreeken, dekt ze met het zelfde deeg toe en bakt ze gaar.

Anders, Wildbraads-wijze, of Ham-véneſoen.

Neemt een *ham* die niet te ſterk gerookt is, zet ze te weeken, en kookt ze dan eens op; doet er dan de zwaart ter deegen af, en legt ze in een bekwaame groote korst, ſtrooit ze met geſtooten *kruid-nagels*, *peper* en gehakte *peterſelie*, dekt het dan met de *deeg* toe, en laat ze in de oven gaar bakken; is zeer goed om koud te eeten. Als de *ham* maager is, zo lardeert men ze ook wel met *ſpek*.

Hoe men een gerookte Ham kookt.

Laat de *ham* eerst wat weeken, dat de zoutigheid er uit trekt, dan afgewaſchen zijnde, kookt ze in een ketel gaar; neemt er dan de *ham* uit, doet er het zwaart af tot aan het agterend, beſteekt het vleesch met *kruid-nagels*, en ſtrooit er een weinig geſtooten *peter* overheen; dekt ze dan wederom toe met de zwaart, en laat ze aldus wat ſtaan te meuken; bij het opdiſchen rolt men het zwaart zaamen en ſteekt ze met een prikje vast.

Zommige koks doen een hand drie of vier vol hooi, in de ketel, en zeggen dat zulks een ſchooner koleur aan de *ham* geeft; maar als men dit gebruikt, moet het zelve verſch en zuiver zijn, en voor al geen muffe of ſtinkende reuk hebben.

Ham van viſch na te bootzen, of Viſch-ham.

Neemt 4 of 5 mooten wel gekoleurde *ſalmen*, zuivert ze van de graat, hakt ze klein en doet er bij het *wit* van *eijeren*, wat *zout*, *peper* en *kruid-nagels*; neemt dan een groote *graat* uit een ſnoek, of uit een ſalm, legt er de gehakte en toebereide ſalm rondsom, en vormt er de gedaante van een *ham* van; neemt dan *aal*, *berm*, of andere *viſch*, die blank is en weinig graat heeft, dog zijnde aal het beste, wegens zijne vettigheid; doet de visch van de graat, ſtampt ze in een vijzel heel klein, met het *vet* uit een ſnoek, maar als men dit niet heeft, neemt geſmolten *boter* in de plaats; doet dan bij de geſtampte visch wat *zout*, *noote-muscaat* en zo veel *eijwit* als er in de *ſalm* gedaan is; legt dit mengzel vervolgens over de gevormde *ham*, ter dikte van een duim, het welke het vet of ſpek van de *ham* verbeeld; legt dezelve dan in een platte pan, met het witte boven, doet er wat veel *boter* in, dekt ze digt toe, en laat ze zagtjes kooken; gaar zijnde, neemt het *vel* van een ſnoek of ſalm, legt er dat ordentelijk over en fatzoeneert het, dat het de gedaante van een *ham* behoud; neemt dan een gloeijend gemaakte ſchup, houd ze daar boven, op dat het vel bruin word.

Men eet ze met een mostert-ſaus of met een ſaus-robert, gelijk andere *ham*, en als men aanrigt, doet men er het vel een ſtuk weegs af.

HAMBURGER KARPER, zie KARPER, *n.* V.

HAMECH; dus word een zeker zoort van *Confectie* genoemt, die van MESUE gecomponeert, en een zeer goed purgeermiddel is, om allerlei ſlijmen en onzuiverheden, en inzonderheid ook de zwartgallige en zogenoemde melancholijke vogten, uit het lighaam te voeren; dog word hier te lande zelden in de apotheeken bereid; wij zullen echter de bereiding, om dat het een nuttig middel is, hier bijvoegen.

Neemt *pruimen van damas*, dertig ſtuks; *gezuiverde rozijnen*, drie oncen; kookt ze in een pond *melk-weij*, tot dat ze week zijn; zijgt ze dan losjes door, en drukt haar vleesch met een houten lepel door een haair-zeef, en bewaart het; doet dan bij het overgebleevene afkookzel *tamarinde*, een en een half once, laat het op een warme plaats drie uuren lang weeken, trekt er dan het vleesch door een haair-zeef op de voorige wijze uit, en doet zulks bij het voorige vleesch van de pruimen en rozijnen, met twee oncen verſche *merg van caſſia*, en een half once beste *manna*; mengt alles wel onder malkander, en bewaart het in een aarde pot, wel geſlooten.

Neemt nu *eicken-vaaren* en *kleine ſchorfte* (*epithijmum*), van elks één once; *alſem* en *thijm*, van elks een half once; *roode rooſen*, drie drachmen; doet deeze dingen, klein geſneeden, in zes oncen *zap* van *duive-kervel*, met zo veel *melk-weij* als genoeg is, dewijl het zap te weinig zou zijn; kookt het dan langzaam, tot dat bijna al het vogt verkookt is; zijgt het dan door, en perst het met de handen ſterk uit.

Doet dan bij dit doorzijgzel de volgende dingen, heel fijn gepoedert; als *witte mijrabolanen*, vijftien oncen; *geele mijrabolanen*, twee oncen; *groote mijrabolanen* (*chebulor*), *Indiaanſche mijrabolanen*, *rhabarber* en *coloquint*, van elks een once; kookt het zaamen een en andermaal op, en laat het dan in een verglaasde pot, wel geſlooten, twaalf uuren lang ſtaan te weeken; daar na doet er het bovengemelde en bewaarde gemengde vleesch bij, en kookt het zaamen wederom, tot dat het bijna de dikte van een *opiaat* verkrijgt, het onder 't kooken geduurig roerende en omkeerende, op dat het niet

aanbrande,

aanbrande: Ten laatſten roert er nog de volgende zeer fijn gewreeve en gezifte poeders onder, naamelijk *anijs-zaad*, een half once; *venkel-zaad* en *fenés-bladen*, van elks drie drachmen; *geele* en *indiaanſche mijraholanen*, van elks twee drachmen; *belliriſche* en *emblijſche mijraholanen*, *rhabarber*, *zaad van duive-kervel*, van elks anderhalf drachma, en *ſpijkenarde*, een drachma; eindelijk als het bijna koud is, doet er nog zes drachmen *beste ſcammonie* bij, en roert het met een ſpatel wel door malkander, op dat de *ſcammonie* overal wel doorgemengt en verdeelt zij.

Dit is de beste manier van bereiding van deeze *confectie*, want de beſchrijving van VALERIUS CORDUS en anderen deugen niet: De ſchrijvers van de voorige tijden hebben dikwils gefeilt in de beſchrijving van de manier om deeze *compoſitie* zaamen te ſtellen, of wel te bereiden.

HAMEL, of *Weer*; in het latijn *Vervex*; dus worden de *Rammen* of mannetjes der ſchaapen genoemt, na dat dezelve geſneeden, of van hunne zaad-ballen ontbloot zijn. Zie ook SCHAAPEN.

HAMMONITRUM, of *Ammonitrum*; is de naam die de Ouden gaven, aan het geen men hedendaagsch *Fritte*, en ook *Amaus* noemt, waar van men de verſchillende toebereidzelen onder de artijkels EMAILLEEREN en GLAS kan nazien.

Het woord *Hammonitrum* is zaamengeſtelt uit ἄμμος en ὕιτρον *glas*; het is in die zin, dat PLINIUS het bezigt *Hiſt. Nat. lib. XXXVI. cap.* 26. „ Het witte zand „ (zegt hij), dat in zee, in de mond van de *Vulturnus* „ word gevonden, vermengt zig met drie deelen *ſal-* „ *peter*; dit mengzel geſmolten zijnde, doet men het „ in ovens, alwaar het zig tot een klomp of masſa vormt, „ dat men *Ammonitrum* noemt; men bakt het voor de „ tweede maal, en als dan verandert het in een klomp „ zuiver en wit glas.

CÆSALPINUS ſpreekt er op geen onduidelijker wijze van, zeggende: Dat *zand* en *ſalpeter* onder een gemengt, en „ geſmolten, een klomp voortbrengt, die PLINIUS *Ham-* „ *monitrum* noemt, en hedendaagsch de naam van *Frit-* „ *te* draagt.

HAMSTER, zie MUISEN, *n.* VI.

HAND; in het latijn *Manus*; is het gedeelte van 's menſchen lighaam, dat aan het uiterſte der arm zit, en wiens verwonderlijk zaamenſtel hun tot het vervaardigen van allerlei konst- en werktuigen bekwaam maakt.

De *hand* is een weefzel van zenuwen en beentjes, die zo verwonderlijk de eene in de andere gelijfd zijn, dat zij daar door alle de noodige kragt, vaardigheid en buigzaamheid bezit, om de nabuurige lighaamen te betasten, te vatten, te trekken, te rug te ſtooten, enz.

ANAXAGORAS beweerde, dat de mensch aan het gebruik zijner *handen*, de wijsheid, het verſtand, en de verhevenheid van kennisſen, dien hij boven de dieren heeft, verſchuldigt was. GALENUS *de uſu part. Lib. I. cap.* 3. drukt de zelfde gedagten, dog op een verſchillende wijze uit; de mensch is volgens hem niet het redelijkſte ſchepzel, om dat hij *handen* heeft; maar deeze zijn hem gegeeven, om dat hij de redelijkſte aller dieren is; want wij zijn aan de *handen* de konsten niet verſchuldigt, maar aan de reden, waar van de *handen* de werktuigen en uitvoerders zijn.

De *hand* verdeelt zich in driën; als 1. de *vuist* (*pugnus*); 2. de *palm* of *hol van de hand* (*cavus manum*); en 3. in de *vijf vingeren* (*digitus.*)

De *handen* zijn zo gemakkelijk, en de uitvoerders van zo veele verſchillende konsten, zegt CICERO, dat men van verwondering moet opgetoogen worden, derzelver zaamenſtel beſchouwende.

Bij de Egijptenaaren, was de *hand* het zinnebeeld der *kracht*, en bij de Romeinen die der *trouw*; zij wierd haar door NUMA met veel plechtigheid toegewijd.

Middel om het vel der Handen blank en zagt te maaken.

Hier toe is zeer dienstig fijn geſtooten *amandelen*; hier mede de *handen* in ſchoon water gewaſſchen, maakt dezelve zuiver, blank, en het vel in het aanraaken zagt: Insgelijks is zeer goed *boonen-meel*; als ook dik gewordene *melk*. Men zegt, dat *lijnkoeken* in *regenwater* ontbonden, niet alleen dezelfde uitwerking hebben, maar ook de puisten en het ſchurft doet verdwijnen.

HANDEKENS-KRUID, zie STENDEL-WORTEL.

HANDEL, zie KOOPHANDEL.

HANDELAAR, zie KOOPMAN.

HAND-EUVEL, zie CHIRAGRA.

HANDKIJKKUNDE. Deeze konst word na het grieksch, *Chijromantia* in het latijn genoemt, het welke beduid uit de hand voorzeggingen te doen. Of ſchoon deeze konst zeer oud ſchijnt te zijn, zo is zij nogthans in de zestiende eeuwe allerſterkst voortgezet, zelfs van verſtandige lieden, gelijk inzonderheid blijkt uit TAISNERUS, die een geheel foliant geſchreeven heeft over de voorzeggingen uit de bijzondere liniamenten van de hand. JOANNES AB INDAGINE heeft een kort begrip gegeeven van deeze konst. Men moet zig verwonderen, hoe het moogelijk geweest is, dat lieden van kennis en oordeel, gelijk uit hunne ſchrijftrant blijkt, zo veel tijds hebben konnen verkwisten, in het ontvouwen van alle deeze ongerijmdheden. Men vraagt, hoe koomt het evenwel, dat eene konst voortgezet is geduurende zo veele eeuwen, indien er niets weezenlijks in is? Mij dunkt, dit kan zeer wel uitgelegt worden, als men oplet op het lot, het welk den menſchen overkoomt, en hunne complexien; menſchen over het geheel verſchillen niet veel van elkander, nog in neigingen, nog in deugden, nog in ondeugden, nog in goed of kwaad fortuin. Laat ons eens ſtellen, dat de deugden, ondeugden, de verſchillenheden in goed en kwaad fortuin beliepen op een getal van 500, en het getal van menſchen, het welke in eene groote ſtad, of in een land woont, en begeerig is om voorzeggingen te weeten, op 500.000, zo is de kans, van bij geluk te raaken, als die zom tot het getal moogelijkheden, dat is als 5000 tot 1; voeg hier bij, dat wanneer iemand die voorzeggingen doet, altoos het geluk heeft, dat de voorzegging verſpreid word, als zij wel uitvalt, en verzweegen, als zij niet raakt; zo is het zeker, dat iemand in eene groote ſtad naam kan maaken met deeze beuzelagtige weetenſchap; maar de kans word nog grooter, wanneer de voorzegger let op de kans die er is, dat die geen, die wil weeten of hij bij voorbeeld rijk zal worden, en een goed huwelijk doen, waarlijk daar na verlangt, en in de moogelijkheid is, zo zal hij, behalven de eerſte kans van treffen, er nog bij doen, de kans van gelukken, uit het gene hij weet, en derhalven te eerder raaken, en ſlaagen in de voorzegging.

Maar zo redeneeren de Handkijkers en Horoskooptrekkers niet; gelijk blijkt uit TAISNERUS, die het niet als

als een kans, maar eene volſtrekte zekerheid ſtelt, en dit alles ſteunt op deeze ſtelling: Dat er in de waereld eene overeenſtemming is tusſchen de plooijen van de hand, en alle gebeurtenisſen die van eeuwigheid bepaalt zijn te moeten volgen; als dit waar is, dan is de *handkijkkunde* even zeker als de tegenswoordige uitrekeningen van den loop der dwaalſterren; dog hier aan twijffelen niet alleen ik, maar alle gezonde en verſtandige menſchen.

Wat zaamenhang is er, bid ik, tusſchen het kleine dwarſche plooitje onder de pink, en een goed huwelijk, met eene vrouw die rijk is? en zo met het overige. De handen van menſchen verſchillen in zekere kleinigheden, en hier door verſchillen de plooitjes en rimpeltjes, die door de beweeging veroorzaakt worden; is het dan niet ongerijmt, te ſtellen, dat God, om de aanſtaande gebeurtenisſen, die plooitjes en rimpeltjes alzo bepaalt, of om de plooitjes en rimpeltjes de gebeurtenisſen! En onderwijlen zoude dit evenwel zo moeten zijn, indien hunne ſtelling waar was; ook moet men zig verwonderen, hoe zij zich alle die dingen zo hebben konnen verbeelden.

Evenwel zijn er zekere zaaken die waar zijn, en vrij wel uitkoomen, dat is, dat de neigingen van het gemoed dikwerf afhangen van de gedeeltens van het lighaam; niemand word er gevonden, die niet meer of minder een Phijſiognomist is; tegenswoordig hebben wij er niet zo veel mede te doen, dan de ouden; in het kiezen van vrienden, konnen wij er gebruik van trekken; maar de ouden, die ſlaaven moesten koopen, hadden er een weezenlijk belang in, en ik houde mij verzekert, dat de *handkijkkunde*, en *phijſiognomie* beſchouwing daar van zijnen oorſprong genoomen heeft; maar de wiggelarije, en dergelijke konsten, ſteunen op de belagchelijke nieuwsgierigheid van het zwakke menschdom; wij vergeeten het voorleedene, ſtooren ons niet aan het tegenwoordige, dat is, wij verwaarloozen de gelukkige oogenblikken, die de Schepper ons verleent, en willen weeten, wat na verloop van tijd gebeuren zal; ô dwaasheid! en daar van maaken ſlimme menſchen gebruik, zij voorzeggen iets goeds, of kwaads wel eenigzins bij geluk, maar evenwel na zekere regelen; het gelukkige vleit ons, en het ongelukkige behaagt ons; veelen immers meenen dat zij daar door meer het mededoogen van anderen verdienen, en ſchrijven aan hun beſchooren lot hunne ongevallen toe, of ſchoon dezelve uit een kwaad gedrag gebooren worden.

Dit ſchijnt waar te zijn, dat onze neigingen waarlijk zaamenhang hebben met ons lighaamelijk geſtel; maar dat ons lot afhangen zoude van eenen dikken, of dunnen neus, van zeker zoort van tanden, van plooijen in de handen, enz., is volſtrekt ongerijmt, en valsch.

Het is God alleen, die ons het goede beſchikt, of ſtraft met onheilen dikwils tot onze verbetering; het is een volſtrekt noodlot invoeren, indien iemand de dweeperijen der Handkijkers, Aſtrologisten, enz. wil beweeren, gegrond te zijn.

Om er evenwel iets van te zeggen, zo dient, dat men de plooijen der hand, of palm van de hand, gedeelt heeft in de lijn van fortuin, in de lijn van den lever, en maag, van het hart, en het leeven; en wanneer die lijnen dubbeld zijn, noemt men die de zusterlijke lijnen; ook heeft men de planeeten verdeelt in de hand, en vingers, de duim is Venus, de voorſte vinger Jupiter, de middelſte Saturnus, de ringvinger de Zon, de pink Mercurius, tusſchen de muis van den duim en pink is de Maan of Luna; Mars is het middenſte van de palm, enz., na maate nu deeze elkander raaken, of kruisſen, of anders vertoonen, zal men lang leeven, gelukkig, goedaardig, of kwaadaardig zijn, en wat dergelijke ongerijmtheid meerder is.

TAISNERUS gaat zo verre, dat hij uit het geſtel der planeeten, zo wel als uit de plooijen der hand, zegt, juist en zeer net berekent te hebben, de lotgevallen van het zelfde menſch, en dat het alzo uitgekoomen is.

Eer wij hier van affcheiden, moeten wij aantekenen, dat HIPPOCRATES en ARISTOTELES wel op de *Phijſiognomie* acht gegeeven hebben, maar niet op de handen in het bijzonder; gelijk blijkt uit de aanmerkingen van GALENUS, *ed. Braſſavoli*, *Tom. I. p.* 257. en het boek van ARISTOTELES over de *Phijſiognomie*, welker kracht alleenlijk legt in de vergelijking van de gedaante der menſchen, met die van onderſcheidene dieren.

HANG-NEST, zie SCHARLAAREN, *n.* III. en VI.

HANG-NESTJE, zie KWIK-STAARTEN, *n.* XXXIII.

HARDE BORSTEN, zie BORSTEN (HARDIGHEID DER).

HARDER; bij de Grieken bekent geweest onder den naam van Κέφαλος, de Latijnen noemen hem *Mugil*, en de Franſchen *Mulet*.

De ouden hebben verſcheidene zoorten van deezen visch getelt: thans vinden wij er maar eene van bij de hedendaagſche ſchrijvers gemeld; wordende bij JOHNSTON, LINNÆUS, RAIJ en HASSELQUIST, *Mugil Cephalus* genoemt; KLEIN geeft er de naam van *Cestreus* aan, met een breede rug, en de kop breeder dan men gemeenlijk in de visſchen ziet; de oogen zijn dusdanig met ſnotterigheid bezet, dat het zig even als een ooglid vertoont; de koleur is op den rug vuil-groen, den buik wit, en de zijdſtreepen zwart.

De *Harder* onthoud zig zo wel in den Oceaan, als Noord-, Oost- en middelandſche zeën; echter worden de besten in de Middelandſche zee omſtreeks Kaap Cette gevangen; volgens RONDELETIUS zijn die te Marſeille, aan de Kust van Genua of Napels, en in de mond van den Tijber gevangen worden, zo goed niet, en die van Venetien zijn bijzonder ſlegt: Menigvuldig worden zij ook aan de Kust van Afriça, bij Senegal, de Kust van Guinée, als mede aan het Eiland van Tabago gevischt, die men zegt, zeer lekker te zijn.

Het vleesch deezer visch, hoe ſmaaklijk ook, word door de Geneeskundigen voor ongezond, en zwaar te verteeren gehouden: Van het kuit word een zoort van *kaviaar* bereid, die de Italiaanen *botarge* noemen; het zelve is zeer ſmaakelijk, wekt de vervallen eetlust op, en doet een glas wijn met plaiſier drinken. Zie BOTARGE.

Het tuig, dat men tot de vangst van deezen visch gebruikt, zijn hengels, en een zoort van fuiken, uit teenen gevlogten.

HARDHEID; in het latijn *Duritas*; betekent eene hoedanigheid, die in zekere lighaamen plaats heeft, doende derzelver deelen zaamenhouden, zo dat die niet als met geweld kunnen geſcheiden worden.

In deeze zin, koomt het woord *hardheid* overeen met het geene wij *vastheid* noemen, in tegenſtelling van *vloeibaarheid*; zie VASTHEID en VLOEIBAARHEID.

Om eigentlijk te ſpreeken, is een lighaam *hard*, wan-

neer deszelfs deelen zodanig aan malkanderen zijn verbonden, dat die door geen uiterlijke voortftooting (*impulfus*) ingeboogen of ontbonden kunnen worden; zo dat derzelver deelen zich niet ten aanzien van de eene tot de andere kunnen beweegen, ten zij het lighaam gebrooken worde, dat hun zaamenftelt.

In deeze zin is *hardheid* tegens *weekheid* overgeftelt; zijnde een hoedanigheid van lighaamen, wiens deelen zich ligt beweegen of ontfchikken.

In de geheele waereld kennen wij geen lighaam, dat volmaakt *hard* is; want alle die lighaamen, waar van wij kennis draagen, kunnen verbrijzelt worden, of in ftukken gebrooken; en met geweld gedrukt, veranderen zij van gedaante; niets moet men hier van uitfluiten, zelfs niet de allerhardfte diamanten, keijen, edele en andere gefteentens: Zommige fchrijvers hebben zelfs getragt te betoogen, dat er geen volftrektelijk harde lighaamen in de natuur kosten zijn; zie hier over *les Memoires de l'Academie de Berlin, pour l'année* 1761. *pag.* 331. *& fuiv.*

In de Geneeskunde betekent *hardheid*, 1. een zoort van verftopping, wanneer men geene afgang heeft, en dit word *hardlijvigheid* genoemt. 2. Een aanmerkelijke vermindering der oeffening van het gehoor, die bijna doof maakt; men noemt dit *hardhoorigheid*. 3. Noemt men ook *hardigheden*, zekere diktens of vereeltingen, die zomtijds aan verfcheidene gedeeltens van het lighaam op het vel plaats hebben, dog wel inzonderheid aan de handen en voeten, alwaar de gedrukte en verkneusde opperhuid zich gedeeltelijk van het vel affcheid, zo dat er zich weder een nieuw over vormt, zonder dat het oude ten eenemaalen afgefcheiden is; de drukking of kneuzing aanhoudende, doet deeze nieuwe laag van de opperhuid weder los gaan, en daar word een derde gebooren, en zo vervolgens, het welk eene verzaameling of opftaapeling van verfcheidene deelen der opperhuid te wege brengt, waar uit eene verheffing uit de oppervlakte van het vel fpruit, die veeltijds eene dikke en diepe zwelling veroorzaakt, zo hard als hoorn.

Deeze eeltagtige diktens in de handen, zijn inzonderheid de zulke aan onderhevig, die zwaar werk moeten doen. Die, welke dikwils en lang, voornaamelijk met bloote voeten gaan, bekoomen eeltagtige hardigheden aan het vel der hielen, en zulks het dikfte op de buitenfte zoom of rand.

De drukking van het vel tegens de beenderen op de teenen der voeten, door enge fchoenen veroorzaakt, het welk eene eeltagtigheid te wege brengt, die door de bank *exteroogen* genoemt worden, zijn *hardheden* van deeze zoort. Zie LID-DOORN.

Ook word het woord *hardigheid* of *hard* wel in een leenfpreukige zin gebruikt; bij voorbeeld, wanneer iemand eenige beleediging of onrecht word aangedaan, dat hij niet kan wreeken, of herftellen, zegt men wel, *Dat is hard te verdraagen*; *Die pil valt zwaar* of *hard te verdouwen*, enz.

HARDHOORIGHEID; in het latijn *Dijfecoia*; hier door word verftaan een zoort van doofheid, daar den lijder niet volkoomen berooft is van het gehoor, maar nog iets hooren kan, echter zeer bezwaarlijk en niet anders dan wanneer het geluid of de ftem min of meer hard en digt bij het oor is; zo dat er onderfcheid tusfchen *doofheid* en *hardhoorigheid* is, fchoon een hardhoorige doorgaans door de wandeling *doof* word genoemt, want een doove kan in het geheel op geenerlei wijze iets hooren: Van beiden is op het artijkel *Doofheid* uitvoerig gehandelt; maar dewijl de *hardhoorigheid* veeltijds ontftaat door zinkingen, die op het binnen-geftel der ooren vallen, waar door eerst een zuifing der ooren, en vervolgens *hardhoorigheid* ontftaat; gelijk dezelve ook uit winden in de ooren, en uit meer andere toevallen voortkoomen kan; zo zijn de volgende middelen dikwils van een zeer goede uitwerking bevonden, inzonderheid als ze in het begin werkftellig gemaakt worden, eer de *hardhoorigheid* toeneemt, of veroudert.

Neemt *carweij-zaad*, twee lood, en *jenever-befiën*, een lood; kneust deeze zaaden, en kookt ze in *wijn*, of maar in *water*, en laat de damp daar van door een tregter in het oor of de ooren gaan, zulks altemets herhaalende, en ten dien einde het afkookzel weder heet maakende, of van nieuws kookende.

Of neemt *roosemarijn*, *lavendel*, *thijm* en *marjoleine*, van elks een halve hand vol; kookt het in *wijn* of *water*, en gebruikt de damp daar van, op de voorige wijze.

Of neemt een klein *heet brood*, zo als het uit de oven koomt, fnijd er de korst boven af, ftoekt het brood in *brandewijn*, of bevogtigt het daar mede, en legt het warm tegen het oor.

Of neemt een groote *uije*, fnijd ze boven dwars af, en holt ze uit, doet ze dan vol met gekneust *comijnzaad*, en maakt ze weder digt met het afgefneedene ftuk, het zelve met een touwtje vast bindende; braad ze vervolgens zagtjes onder de asch, en als ze gaar is, perst er het zap uit, en doet hier van een paar druppels in de ooren.

Of druipt eenige druppels *gedistilleerde olie van carweij-zaad*, of van *bittere amandelen*, of het *zap* van *uijen*, op wat *katoen*, en ftoekt ze in het oor of in de ooren: De *olie* van *wijnruit*, of van *bevergeil*, of het *vet* van *aal*, worden ook gepreezen.

Of neemt een once *zwavel-bloem*, en een half once *zout* van *wijnfteen*, mengt het en fineelt het zaamen, tot dat het een donker-purpere koleur heeft verkreegen, die naar het zwarte trekt; als het dan wat koud geworden is, ftoot de ftoffe klein, en doet ze in een phiool of fles, met twee oncen *terpentijn-olie*, en laat het drie uuren op warm zand trekken; wanneer het dan koud geworden is, fcheid het klaare er van af, en bewaart het; hier van moet men drie of vier druppels 's morgens en 's avonds met katoen in het oor ftoeken, als boven, en daar mede eenigen tijd aanhouden.

Of neemt *kool-zap*, mengt het met even veel *witte wijn*, maakt het warm, en ftoekt hier in vogtig gemaakte katoen in het oor.

Of neemt *wilde munt*, wrijft daar van eenige blaadjes in de hand, ftoekt ze daar na in de ooren, en verandert dit om de twee of drie uuren. Deeze middelen dienen zo wel tot zuifing of gedruis der ooren, als tot *hardhoorigheid*, welke veeltijds beide met elkander gepaart gaan.

Infpuitingen in het oor of ooren zijn niet goed te keuren, maar veeltijds fchaadelijk, want men heeft voorbeelden, dat menfchen, die maar wat *hardhoorig* waaren, daar door ten eenemaal geheel doof zijn geworden. Het volgende middel word ook gezegt, veele geholpen te hebben.

Neemt een *korte tabaks-pijp*, ftoekt het dunne eind daar van in het oor, en zuigt door de ketel de lucht ftark

ſterk uit het oor. De *tabaks-rook* door een pijp in het oor geblaazen, is ook dikwils van een goede uitwerking.

Een aderlaating of buikzuivering is ook dienstig in het begin van dit gebrek. De oude lieden zijn er dikwils aan onderhevig, maar bij deezen koomt het uit zwakheid, en is ongeneesselijk.

HARDLIJVIGHEID; *Verſtopping des Buiks*; *Alvi adſtrictio*; is een ongemak daar de buik verſtopt is, zo dat men zomtijds in drie, vier of meer dagen geen of weinig afgang heeft, en het geene dat er afgaat is hard en de losſing geſchied met moeite. Dit ongemak komt inzonderheid die menſchen over, welke veel zitten en weinig beweeging hebben, of die veel rouwe, harde en gezoutene ſpijzen eeten, als mede die aan de hijpocondrie of miltziekte onderhevig zijn; dog de heete en drooge natuuren zijn daar aan meer onderworpen, dan de koud-vogtige.

Dienstige middelen tegen dit ongemak zijn de volgende.

Neemt 's morgens en 's avonds telkens een drachma of vierde lood, gepoederde *wijnſteen-crijſtallen* in, met *vleeschnat*, *gerſtenwater*, of *thee*, eenige dagen lang; als de verſtopping groot is kan men ook wel wat meer, tot twee drachmen elke reis neemen; dit is een zeer goed middel.

Of neemt gepoederde *eicken-vaaren-wortel* alleen, of met wat *cremor tartari* gemengt, als vooren.

Of neemt een ſneedje *witte brood*, roost het op koolen, doopt het dan bij ſtukjes in goede *witte olie van olijven*, en eet het op; en vervolgt hier mede eenige dagen.

Voorts moet men zig wagten voor harde en gezouten ſpijzen, en heete dranken; maar ſoppen van *lams-*, *ſchaape-* of *kalfs-vleesch* zijn heel dienſtig, inzonderheid als er *kervel*, *beete*, of *witte kool* mede gekookt is; of men gebruikt tot dagelijkze ſpijze, geſtoofde *ſpinagie*, *beete*, *melde*, *porcelein*, *krop-ſalade*, *zoete drooge pruimen*, *appeken*, enz. welke alle den buik zagtjes los maaken.

Menſchen die veel zitten, moeten zomtijds een uitſpanning neemen, en zig een beweeging maaken door wandelen, rijden, vaaren, jaagen, enz., maar als alle deeze middelen niet helpen, dan moet er een purgatie gebruikt worden, of een clijsteer.

HARK; *Klauw*, *Rijf*, is een werktuig dat in de tuinen gebruikt word, beſtaande uit een dunne balk van ongeveer anderhalf of twee voeten lengte, waar door heen ijzere pennen geſlagen zijn, welke drie á vier duimen er uit ſteeken, en een paar vingerbreed van malkander ſtaan; midden in de balk is een ronde ſteel vast, van zes voeten of meer lengte; dienende dit werktuig, om er de paden en bedden der tuinen mede te harken en effen te maaken, en het los gemaakte onkruid weg te klaauwen, enz.

Deeze *harken* worden ook wel geheel van ijzer gemaakt, te weeten zonder de ſteel, om de ſterkte, als ze in zwaare gronden moeten gebruikt worden; en de landlieden gebruiken tot het hooijen, harken met houten tanden, om de ligtheid.

In de tuinen word ook wel een zoort van *hark* of klauw gebruikt, die de gedaante van een kleine egge heeft, en door een of twee mannen getrokken word, om er de groote paden en laanen mede te klauwen en te zuiveren, dewijl het werk daar mede meer vordert; zie de afbeelding daar van op de 47ſte Plaat.

HARMALA, zie HERMEL-KRUID.

HARMONIE; in 't latijn *Harmonia*; betekent een *overeen-ſtemming*, van twee of meer dingen, en is toepaſselijk op veelerlei zaaken, bij voorbeeld in de Muzijk, als de verſchillige ſtemmen of toonen accoord zijn: Dus ook als twee of meer menſchen overeen-ſtemmig met malkander in haare ſentimenten en doeningen leeven of omgaan, zo zegt men dat ze in een goede *harmonie* zaamen leeven. Ook word daar door verſtaan het verband en de overeen-ſtemming van lighaam en ziele, volgens welke het eene den indruk en de driften van het andere gewaar word. In de Ontleedkunde betekent het ook in de leer der beenderen, derzelver verband door eene regte linie, tot ondeſcheiding van zulke naaden, die door een ſlangwijze linie gemaakt worden.

HARNAS-MANNEN; in het latijn *Loricaria*; is een visſchen-geſlagt, die deezen naam voeren, uit oorzaake van de ſchilden, waar mede hun lijf is bekleed.

De kenmerken zijn, een effene of gladde en platte kop; de bek tandeloos, en die zich te rug kan trekken; zes beentjes in het kieuwen-vlies, en het lijf als met een harnas bekleed. Zie KNORHAANEN, *n.* I. en MEIRVALLEN, *n.* XIV.

HARNASSEN, betekent in de *Chijmie*, als de glaſen distilleer-vaten met een luteerzel of leem bekleed worden, om de kragt van het vuur beter te kunnen tegenſtaan, en dus niet te bersten; zie LUTEERZEL.

HARPOEN; is een zoort van zwaare ijzeren werppijl, twee à drie voeten lang, met twee weer-haaken voorzien, die tot de walvisch-vangst word gebruikt.

HARPOENIER, zie SPECHT, *n.* XII.

HARPUIS. Dit woord is buiten tegenſpraak vreemd, of zeer oud, het beduid bij de Scheeps-timmerlieden een mengzel, van *hars*, *olie* en *kaarsſmeer*, waar in zommige een weinig *zwavel* doen, om er de ſcheepen mede te beſmeeren. Onze ſchippers gebruiken meest *lijn-olie* en *hars*, om het doorſchijnend te hebben, en dus de katrollen, blokken, en opſtaande boorden boven water cierlijk te doen blinken; maar het wederſtaat het zeewater niet, maar wel het zoete water, mits er veel gekookte *lijn-olie* onder gemengt worde.

De Franſchen mengen er veel *geſtampt glas* onder, en beſmeeren er de groote ſcheepen van onderen mede, op dat er de worm niet zoude inkoomen; de ondervinding evenwel heeft ons geleert, dat dit niet helpt, daarom leggen wij, gelijk onder *Haair* gezegt is, er eene dubbele huid om, en tusſchen in *koe-haair*.

Harpuis noemt men in het fransch *Courés*, *Couroi*, en *Courret*.

HARPIJ; in het latijn *Harpija*; (*Vultur occipite ſubcriſtato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) is een Roof-vogel, onder het geſlacht der *Gieren* behoorende; deszelfs grootte koomt over een met die van een *Ram*; de koleur van den bek is aan den wortel geel, en verders zwart; de buik is wit en zwart gemengelt; de hals, rug en ſtaart zijn zwartagtig-bruin, en de pooten bleek; het is een ſtoute vogel, die getemt zijnde, om een geringe oorzaak zodanig verbittert en woedende word, dat hij de menſchen aanvliegt; men zegt echter, dat hij zeer geſchikt is, om even eens als de *Valken*, tot de jagt opgebragt, en geoeffent te worden; de woonplaats is Mexico.

HARS, of *Harst*; in het latijn *Reſina*; is een vette olieagtige harde of ook vloeibaare ſtoffe, welke uit harsagtige boomen, als uit *denne-* en *pijn boomen*, *lorken-boom*, *terpentijn-boom*, enz. vloeit, en zig min of meer verdikt. De *harſen* verſchillen van de gommen

daar in, dat ze brosser, en in de koude of droogte breekbaar, te weeten de drooge, op het vuur smeltbaar, in 't vuur brandbaar, en in olie of brandewijn oplosbaar; en daar en tegen de gommen taai zijn, en alleen in water of een waterig vogt kunnen ontbonden of gesmolten worden; ook in het vuur niet branden: Tot de *drooge harsen* behooren ook de *mastix*, *wierook*, *benzoin*, *storax*, *ladanum*, *sandarak*, *draaken-bloed*, enz.; en tot de weeke of vloeibaare, de *terpentijn*, en de *natuurlijke balzems*, enz.

Behalven de *harsen*, die natuurlijk uit de boomen vloeijen, worden er ook *harsen* in de apotheeken door de konst uit harstagtige planten getrokken, en bereid; als de *harsen* van *jalappe*, *scammonié*, *turbith*, *lorken-swam*, *pokhout*, enz., welke haar gebruik alleen in de medicijnen hebben; daar en tegen de *natuurlijke harsen* ook tot veelerlei andere gebruiken dienen. Van de gemeene zoorten van *hars* uit de *denne-* en *pijn-boomen*, kan men verders op deeze boomen nazien, en van de overige op ieders artijkel.

HARS (AARD-), zie BITUMEN.

HARSEN; *Brein*; zie HERSSENEN.

HART; in het latijn *Cor*; is een der fraaiste konststukken, die de Schepper in de wijduitgestrekte natuur opgeeft; het is een vleeschklomp, welke uit twee holtens bestaat, waar van de eene al het wederkeerige bloed ontfangt, om het te spuiten door de longen, en de andere het wederkeerige bloed uit de longen door het geheele lighaam heen perst; en wel met zo veel kracht, dat het door de aders wederom kan koomen tot in de eerstgenoemde holligheid. Maar dit konde zo eenvoudig niet geschieden, of was onderhevig aan veele toevallen; het bloed konde te rug keeren, of verkeerd loopen, of wel onder een gemengt worden, tot nadeel van het groote oogmerk, het welke hier in bestaat, om het wederkeerig aderlijk bloed, het welk zijne voornaamste leevendigheid verlooren heeft, in den longen op nieuws te voorzien van die deelen, zonder welken wij niet leeven konnen, en teffens het nieuwe bloed vaster te kneeden. Hier toe nu is het *hart* voorzien niet alleen van holtens, maar van eenen boezem, in welken de holader, van boven en van onder koomende, zich ontlast; en van daar loopt het bloed in het rechter oor van het *hart*, welke als een kleiner *hart* moet begreepen worden, bestaande uit vleesch, of spiervezelen, welke zich toetrekken, en dus perst dit oor het ontfangene bloed met meer geweld in de rechter holte van het *hart*. Deeze holte heeft drie klapvliezen, die men driekantig noemt, deeze beletten, dat het bloed, als het rechter *hart* zich toetrekt, niet te rug loopen kan in de holaders, of boezem, zo even beschreeven. Daar is een weg onder één dier klapvliezen, naar de groote longenslagader; het rechter *hart* derhalven zich toetrekkende, word het bloed gedreeven in die slagader, en zo voorts in de beide longen; want die longenslagader deelt zich eerst in twee groote takken rechts en slinks, naar ieder long loopende, en deeze in millioenen kleinere, welke door de zelfstandigheid der longen zich heen verspreiden. Maar dit kan niet geschieden, of daar word een groote tegenstand gemaakt, door het krom omloopen van alle deeze slagaders; het bloed tracht derhalven weder te rug te keeren, naar het rechter *hart*, en zou waarlijk te rug loopen, indien er geene drie halfmaansche klapvliezen waaren, die dit beletteden.

Zie daar eene werktuigkunde die Goddelijk is! Zie daar het ontwerp van klapvliezen, van persing, van werking, die ons verbaazen moet!

De drie klapvliezen beletten derhalven dat het bloed niet te rug loopt, het moet dus voortloopen, door alle de slagaders, tot dat het langs de aders, die met vier groote takken, of meerder zich ontlasten, in den boezem van 't slinker *hart* koomt; hier bij staat weder een oor of klein *hart*, welke zich toetrekt, als het vol is, en het bloed perst in de slinker holte; aan welkers mond twee klapvliezen zijn, die men de *mijters* noemt, en die het te rug loopen van het bloed beletten, als dit *hart* zich toetrekt. Dit zelfde *hart* heeft dikker spieren, om dat het verder werken, en sterker persen moet; opgevult zijnde met bloed, trekt het zich met geweld toe, en drijft het bloed door den grooten slagader, naar alle de deelen onzes lighaams, naar het hoofd, handen, buik, beenen, in een woord, overal heen in het zelfde tijdstip! Hoe groot moet nu de tegenstand niet zijn? Het Opperweezen weet er raad voor, en plaatst drie zwaare halfmaansche klapvliezen in het begin der slagader, die hol staan, en het bloed keeren; VALSALVA heeft die uitmuntend afgebeeld. Het bloed loopt dan op deeze wijze door ons lighaam; maar het *hart* zelf, vraagt gij, hoe word dat van bloed en voeding voorzien? Die manier is even zonderling: Even boven de klapvliezen van de groote slagader, beginnen twee slagaders, die men de *coronariae* of kroonslagaders noemt, deeze worden met bloed gevult door de toetrekking van de slagader, die het bloed weder naar het *hart* perst, zo wel als naar de opgenoemde deelen. Het geene als onnut geworden te rug keert, loopt in de *venae coronariae* of kroonaders, welke zich ontlasten in den rechter boezem van het *hart*, en in de holte van het rechter *hart*.

De toetrekkingen geschieden dus: Als het *hart*, dat is beide de holtens, worden toegetrokken, staan de boezems en ooren open, en zijn zonder beweeging; zo dra het *hart* ophoud van toetrekking, als het al het bloed uitgespooten heeft, dan trekken zich de ooren toe, en vullen het *hart* op nieuw; dus is er eene geduurige verwisseling; de slagaders trekken zich toe, na dat het *hart* zich ontlast heeft; derhalven zijn de ooren en slagaders te gelijk in toetrekking, en dan is het *hart* slap; en bij verwisseling, als het *hart* zicht toetrekt, zijn de ooren en slagaders slap; dit konststuk is door HARVEUS ontdekt, en is thans eenvoudig, klaar, en een ieder bekend.

Het *hart* ontfangt daarenboven zenuwen van het agtste paar, en van de vlegt, welke het agtste paar maakt, met de wederkeerende zenuw, die naar het spraaktuig gaat, en vereenigt is met de groote tusschenribbige zenuw; dat is, het *hart* ontfangt de aandoeningen der zenuwen van het geheele lighaam, en werkt voornaamelijk op de stem, en de borst.

Het is om die rede, dat men de aandoeningen van ons gemoed, hartstochten noemt; ons *hart* klopt, de stem begeeft ons, om schriks wille; de leezer begrijpt nu klaar, dat het zenuwgestel de oorzaak is van alle deeze toevallen.

Het *hart* in kinderen voor de geboorte, werkt geheel anders, de longen leggen plat neder, en konnen derhalven het bloed niet verzwelgen; daarom heeft de wijze natuur gemaakt eene groote opening tusschen de beide boezems van het *hart*, en eene buis van vereeniging tusschen de longslagader, en de groote slagader; zo dat het bloed van den één in den ander koomende,

mende, vermengt, en vereenigt word; dat is, daar is in der daad maar één *hart*; het bloed kan door de ademhaaling niet verkwikt worden, het is de moeder die er het leeven aan geeft; maar zo dra is het kind niet gebooren, of de ademhaaling begint, en de opening tusschen de boezems houd op, om dat deeze vliezen op een plakken, en de buis van vereeniging tusschen de groote slagaders trekt zich toe, en word als een *ligament* of band, even als de navelvaten zich toetrekken.

In zommige menschen blijft dit gat van vereeniging of *foramen ovale* open; verscheidene voorbeelden zijn er van voor handen, zelfs in menschen die zich zelven verhangen hadden, ten bewijze dat er dit niet toe doet; ook sterven gehangenen hier niet door, maar door gebrek aan lucht: De Ontleedkundigen hebben die opening een *gat* genoemt, het welke niet duidelijk gesprooken is, want het is eene opening tusschen twee plat op een drukkende vliezen, en derhalven sluiten die zich, zo dra de beide boezems van het hart te gelijk gevult worden.

Menschen, viervoetige Dieren die lucht ademen, Vogelen, zelfs de ademende Visschen, gelijk als de Walvisch, de Cachalot, de Bruinvisch, en anderen, hebben mede twee *harten*; maar alle de vischen die kieuwen hebben, zijn slegts van één *hart* voorzien, ook de Haaijen, Rochen, Steur, enz., of schoon verkeerdelijk van Linnæus voor ademenden gehouden. Maar in de Schildpadden is eene wonderlijke hartgesteltenis, eigentlijk zijn er drie *harten*, die alle met elkander gemeenschap hebben; hier over moet Perrault nagezien worden.

Het *hart* dan zo noodzaakelijk zijnde tot het ontfangen, en uitspuiten van het bloed, kan niet gekwetst worden, of de mensch, of beest, wie het zij, sterft; evenwel konnen de wonden alleen in het vleeschige deel zeer ondiep doorgaande, zonder zulk een gevolg zijn, en genecezen; maar gaat de wond door tot in eene der holligheden, zo sterft de mensch schielijk; daar zijn gevallen, dat een klont bloed nog eenigen tijd den dood vertraagt heeft, dog des niet tegenstaande moeten de doorgaande wonden van het *hart*, volstrekt doodelijk gehouden worden.

HART-ADER, zie SLAG-ADER.

HART-ERTE, zie COR INDUM.

HARTEZAKJE. Het hart legt eigentlijk los, maar dwars in onze borst, dat is, met den punt gekeert naar de slinker zijde, en steunt met het platte op het middenrif. Deeze losse legging vereischte dat het niet vast groeide aan de naast gelegene deelen, en teffens door eene kleine besproeijing ligt konde bewoogen worden; om die rede legt het beslooten in een vlies, het welke er als een zak om heen legt, en opklimt tot boven den uitgang der groote hartvaten; dit vlies ontfangt duizende kleine uitwaasemende bloedvaten, en bezit teffens even zo veelen die opstorpen konnen; op deeze wijze dan word er vogt in afgescheiden, de uitwaasemende vaten laaten een weinig vogt door, het welke na verloop van eenige uuren weder opgestorpt, en met het bloed rond gevoert, en bij verwisseling vernieuwt word. Wanneer dit vogt te veel word afgescheiden, of liever niet word opgenoomen, dan verzaamelt er zig eene groote veelheid van, en het hart zwemt in water, even als de longen in water drijven, wanneer wij het water in de borst hebben; dikwils gaat het te zaamen.

In menschen die langzaam sterven, vind men na den dood, veel water in de holte van het *hartezakje*, gelijk als in het borstvlies: Men moet voorzigtig zijn, van daar niet uit te besluiten, als of in het leeven zo veel water in die holte geweest was.

Het *hartenzakje* word zijdelings verdubbeld door de *pleura* of borstvliezen, waar in de longen hangen; onder, gelijk wij gezegt hebben, legt het tegens het trekkeragtige van het middenrif.

Dikwils ontsteekt het hart, en het *hartezakje* inwendig, voornaamelijk in de pleuris, zo dat men zeer dikwerf etter uitgestort vind in deeze holte; of wel, de eteragtige stoffe van eene inwendige ziekte word uitgestort in het zelve, gelijk in de holte van den buik, waar door toevallen gehooren worden, die niet alleen buiten het bereik van het gezicht, maar van de konst zijn, zo dat veeltijds menschen sterven met hartsbenaauwtheden, die onbekend blijven.

In wonden van het hart ontlast zich het bloed in deeze holte, welke dan opzwelt, en zich sterk laat uitzetten.

HART-GESPAN; *Wild Moeder kruid*; in het latijn *Cardiaca*; *Melissa fijlvestris*; *Herba pectoralis*; *Manus S. Mariæ*; *Pes Lupi*; *Marrubium cardiaca dictum*; (*Leonurus foliis caulinis lanceolatis trilobis*, Linn. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. Dit kruid schiet uit zijne wortel vierkante stengen op, die meest doorgaans donker-bruin of roodagtig-zwart zijn, van twee tot drie voeten hoogte; aan de leden deezer stengen koomen groote diep ingesneedene en getande donker-groene bladen voort, telkens twee tegen malkander staande, naar die van de *malrouwe* gelijkende, maar die na boven toe kleiner worden en minder ingesneeden of tandig zijn; rondsom de stengen en bovenste takken koomen uit de oxels der bladen, lip-bloemen uit harde scherpe steekende kelken voort, die purperagtig van koleur zijn, naar die van de doove netelen gelijkende, maar zijn kleiner; waar na kleine hoekige en zwartagtige zaaden volgen.

Daar zijn ook nog twee veranderingen van, als eene met *witte bloemen*, die meest groene stengen heeft, en een andere met fraai *gekrulde bladen*.

Plaats. De gemeene zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz. op puin- en steenagtige plaatzen, omtrent oude muuren, huizen, wegen en elders. Zij word ook wel in de hoven gekweekt, tot gebruik in de Geneeskunde, en de gekrulde om de bijzonderheid van haare bladen.

Kweeking. Deeze planten worden ligtelijk vermeerdert door scheuring in het na- of voorjaar; of door het zaad, dat men in het voorjaar ergens op een bedje zaait, en de jonge planten daar na verplant, daar men begeert; de gemeene zoort zaait zig ook doorgaans overvloedig van zelfs.

Eigenschappen. Dit kruid heeft een verdunnende, insnijdende en versterkende kragt, en word gepreezen in de gebreken van het hart, inzonderheid tegen de spanning en pijn om het hart, waar van het zijn naam schijnt verkreegen te hebben; men houd het ook zeer dienstig tegens de kramp, en de ingekrompene of zaamengetrokkene leden; dog word bij ons zelden gebruikt.

HARTJES-WORTEL, zie HERMODACTIJLE.

HARTKLOPPING. Of schoon een ieder weet wat *hartklopping* is, vereischt zij eene uitlegging, om dat zij van zeer verschillende oorzaaken kan afhangen.

Het hart heeft drieërlei betrekking; ten 1. tot alle de bloedvaten van ons lighaam; ten 2. tot de longen, en ten 3. tot het geheele lighaam, en inzonderheid tot de

zintuigen, voor zo verre het zenuwen ontfangt, die met alle deelen verknogt zijn; ten 4. tot zich zelven, voor zo verre het hart uit holtens beftaat, welke onbelemmert zijn moeten.

Hartklopping derhalven, is eene bovennatuurlijke beweeging, en flag van het hart, welke men niet alleen gevoelt, maar dikwils hoort; ftel nu, dat iemand ferk werkt, zo fluit hij door de geduurige toetrekking der fpieren, de flagaders toe, en drukt ze zo, dat het hart het bloed er niet kan inpersfen, zonder eenen geweldigen tegenftand, dit is dan *hartklopping*, die men na geweldige lighaams-oeffening gewaar word; eene rust geneest deeze: Maar het zelfde gebeurt, als de vaten met te veel bloed opgevult zijn; eene aderlaating is het gepaste middel in dit geval.

Dog wanneer ten tweeden, iemand de adem te lang inhoud, of door arbeid, of door eene benaauwde borst, of om andere rede, dan kan het hart het bloed niet door de longen persfen, en het klopt; deeze klopping word ligt overwonnen, als zij enkel van de ophouding der adem afhangt, maar anders zeer moeijelijk, indien ooit.

Wij zullen nu de vierde betrekking eerst uitleggen; wanneer in het hart bij geval een bloedklonter gevormt word, dan kan het hart het bloed niet ontfangen, en evenwel word het er uitgeperst, dus klopt het, en men kan die klopping niet wegneemen, zo lang men die klonter niet kan doen verdwijnen, het welke onmoogelijk is. Het tegendeel is waar, want de klont word dagelijks grooter, word vaster, en zeer hard, krijgt veele takken, om dat de klont zich door de groote vaten verfpreid; en zie daar, wat een *polijpus cordis*, of *veelvoet* van het hart is!

Deeze ziekte is evenwel niet zeer gemeen, want men moet die klont, die in alle geftorvenen gevonden word, er niet voor houden, om dat die in het fterven zelf gemaakt word, en altoos grooter is, naar maate de dood langzaam of fchielijk is toegegaan.

Eindelijk volgt de *hartklopping*, die uit aandoening geboren word: Hoe dikwils hebt gij die niet gevoelt, leezer! wanneer eene fchrik u bevong, of wanneer gij in uwen boezem iets kwaads bedreef? Zo dikwils gij iemand ontmoet hebt, dien gij haatte, is uw hart ontftelt geweest, en heeft geklopt! De liefde veroorzaakt eene hartontfteltenis, en *hartklopping*, maar deeze is zagter, om dat de hartstocht zelf aangenaam, en beminnelijk is. Ik zwijge van vrees, van zwaare fchrik, van toorn, en dergelijken, alle deezen verwekken *hartkloppingen*, die bijna niet te geneezen zijn.

Alleen u beklage ik, die door hijpochondrie aangedaan, ligter ontftelt word; men noemt deeze *hartklopping* afhangelijk van het zenuwgeftel, dat verzwakt is, ook is het zoo; maar niet minder is dit ongemak moeijelijk om te geneezen.

Eene maatige veelheid *opium*, is het eenigfte middel, alle de overige doen zeer weinig, of geene werking.

HART-KOORTS, zie FEBRIS CARDIACA.

HARTOGEN-POEDER; is een maag-poeder, dat in Frankrijk bekender is dan bij ons, en aldaar de naam van *Poudre du Duc* draagt; het word bereid uit een half pond *zuiker* en een once *gepoeijerde nootemuscaat*; waar bij zommige een weinig *caneel* doen: Men gebruikt het met warme *wijn* tegen de fchorheit en zinkingen, die uit verkoudheid ontftaan, en is dienstig in de maag-gebreken.

HART-ONSTEEKING, zie CORDIS INFLAMMATIO.

HART-OPSPANNING; *Hart-gefpan*; *Harte-pijn*; *Maag-pijn*; in 't latijn *Cardialgia*; is een pijn die men omtrent de maag of het harte-putje gevoelt; waar van de oorzaak is een fcherpe gal, of een fcherp zuur vogt in de maag, welke deszelfs mond prikkelen en knaagen; dog kan ook ontftaan van wormen, winden, koorts, enz.

Tegen de fcherpe gal is dienftig een purgatie, van *jalappe*, *diagrijdium*, en inzonderheid de *cremor* of *crijftallen* van *wijn-fteen* en de *zuuren*, als *citroen-zap*, *zuuring*, *fijroop* van *citroenen*, van *granaat-appelen*, enz.

Tegen de zuure vogten moeten opflorpende middelen gebruikt worden, als *kreefts-oogen*, *paarle-moer*, *zonder vuur toebereid herts-hoorn*, *zout* van *alfem*, en de *ijzermiddelen*, als *gepreparceert ftaal*, *geftaalde wijnfteen*, enz.

Ontftaat de pijn uit wormen, dan moet men *worm-middelen* gebruiken, zie op WORMEN. Maar koomt ze uit opblaazing en winden voort, dan zijn de wind-drijvende en fpecerijagtige dingen dienftig, als *zedoar-wortel*, *galange*, *meester-wortel*, *alfem*, *kruife-munt*, *camille*, *roosemarijn*, *orego*, *anijs-zaad*, *venkel-zaad*, *laurier-beffen*, *oranje-* en *citroen-fchil*, of de preparaaten van die dingen; zie op 't artijkel WINDEN.

Uitwendig zijn de fmeeringen ook veeltijds van veel nut, als met *olie* van *alfem*, van *camille*, van *jenever-beffen*, van *maftix*, *kruid-nagels*, *noote-muscaat*, *maagolie*, enz.

Men prijst ook de volgende pap: Neemt verfche *falie-bladen*, fruit dezelve in verfche *boter*, en legt het als een pap warm op de maag en harte-putje.

Koomt de pijn voort van koortzen of eenige andere ziekte, zo zal dezelve ophouden, als de ziekte geneezen is.

Daar is ook nog een andere zoort van van *harte pijn* (*cardiaca paffio*; *cardiogmus*), welke meest bij de jonge kinderen voorvalt, zijnde eene opblaazing des lighaams onder de korte ribben, welke pijn en eene moeijelijke ademhaaling veroorzaakt, waar bij ook veeltijds het borst-been heel hoog word, en het de kinderen zeer doet, als men er met de vinger op komt; ontftaande uit eene beleedigde beweeging van het middelrift, het welke voortkoomt uit eene kramptrekking der fpieren van het middelrift, en waar van de oorzaak is, een koude lucht, winden en opblaazing in de maag en darmen. De kinderen daar mede behebt, kunnen de fpijzen en dranc niet doorkrijgen, of braaken dezelve weer uit, fchreijen ferk en trekken geduurig met de armen.

Tot de geneezing dienen de windbreekende, opflurpende en tegenkrampige middelen; als de geprepareerde *kreefts-oogen* of *coraalen*, *zonder vuur geprepareert hertshoorn*, *geprepareert barnfteen*, *geprepareerde paarlen*, *opregt eenhoorn*; de bovengemelde windbreekende *wortelen*, *kruiden*, *vrugten*, *zaaden*, of de preparaaten daar van: Voorts tegens de kramptrekking, *gebarnfteende liquor* van *herts-hoorn*; *cinnaber* van *antimonie*, *geest* van *ammoniak-zout*, *fpecificum cephalicum*, *water* van *daallelien*, van *lavendel-bloemen*, *water tegens de geraaktheid*, enz.

Is het een kind, zo geeft het een kleine mespunt vol *markgraven-poeder*, met de moeder-melk of pap in; dit is een zeer goed middel; of anders maar wat afgefchraapt en gepoedert *herts-hoorn*, of geprepareert *herts hoorn*; als het niet meer zuigt en reeds wat groot is, geeft men het wat meer daar van in, met *gedistilleert water* van *daal-lelien* of *kruifemunt*; deeze wateren niet hebbende, met

met *wijn*. Het is ook goed dat men de borst met *camille-* of *dil-olie* fmeert.

Zommige vrouwen fmeeren de borst en zijde, onder de korte ribben met 't dikke *vet*, dat in de braad-pan van een gebraad te rug blijft, als 't vet er uitgegooten is. Anderen gebruiken hier toe de *geele bloemen* van het *wolkruid*, die ze in *verfche boter* of in *verkens-reuzel* fruiten en daar mede fmeeren.

HART-POLEIJ, zie FRAXINELLE.

HARTSTERKENDE MIDDELEN, z. CORDIALIA.

HARTSTOCHTEN, zie HERTSTOCHTEN.

HART-VLAM, zie FLAMMULA CORDIS.

HASELAAR, zie HAZELAAR.

HASTATUS; *Speer-* of *Spiesformig*.

HASTULA REGIA; dus word de *witte Affodille* ook genoemt; zie AFFODILLE (WITTE-).

HAUSE, zie HUSO.

HAUSTUS; betekent in de Geneeskunde een *drankje*, dat in eens ingenoomen word. Zie DRANKJE.

HAUW; in het latijn *Siliqua*; is een zaadhuis (*pericarpium*), gemaakt van twee fchillen, die zig openen, van boven naar beneden, en door een vliezig middelrift naar de lengte gefcheiden zijn, aan het welke de zaaden aan weerzijden door een navelftrengje vast zijn, gelijk bij voorbeeld de *violieren* voortbrengen. Een *hauw* is derhalven onderfcheiden van een peul (*legumen*).

HAUW-PLANTEN; *Plantæ Siliquofæ*; zijn zodanige, die zulke gemelde *hauwen* draagen.

HAVER; in het latijn *Avena*. Men heeft drie zoorten van *haver*, als

1. De *gemeene witte* of *blanke Haver*.
2. De *zwarte Haver*.
3. De *naakte Haver*.

Befchrijving. Dit graan-gewas is zo bekent, dat 't geen befchrijving noodig heeft; wij zullen alleen maar zeggen, dat het grasagtige bladen heeft, gelijk andere graanen; op het opperfte der geknoopte halmen, die niet zeer hoog groeijen, koomen losfe uitgefpreide airen voort, met kafagtige kelken of duisten aan fteeltjes, welke het zaad bevatten, dat langwerpig, en aan het boveneind fcherp is. Het onderfcheid van de tweede zoort beftaat alleen daar in, dat het zaad of graan zwartagtig is. De derde zoort gelijkt in alle deelen genoegzaam naar de voorige zoorten, uitgenoomen dat het graan bloot of naakt, en in geen duisten opgeflooten is; maar het is wat kleiner als de gemeene *haver*.

Plaats. De *haver* word overal in Europa in de velden gezaait, tot het huislijk gebruik; dog de derde zoort, of de naakte *haver* is hier te lande onbekent, maar word gevonden in Brabant, Engeland en elders.

Kweeking. De *haver* wil in allerlei zand- en kleijagtige gronden zeer wel groeijen; indien die maar niet ten eenemaal dor en onvrugtbaar zijn, want ze vergenoegt zig met een gemeene grond, die maar eenigzins geholpen en verbetert is; hoewel ze in goede vrugtbaare gronden zo veel te beter groeijt, ook meerder en beter vrugt of graan geeft.

Men zaait de *haver* gewoonlijk in de lente, zo dra de grond na de winter bekwaam is, om geploegt te worden, na dat de akkers reeds in de voorige herfst geploegt geweest zijn. In veele landfchappen, daar men de akkers in het vierde jaar braak laat leggen, bezaait men dezelve in het derde jaar, na dat ze in de twee voorige jaaren *weit*, *rogge*, *gerst*, enz. gedragen hebben, en daar door bijna uitgepat zijn, met *haver*, die als dan daar in nog wel flaagt.

De fchraale zandgronden in de Provintie van Friesland en andere Provintien, daar geen andere graanen in groeijen willen, brengen echter goede *haver* voort, als de grond een weinig geholpen word met de eene of andere mesting. Ook word er *haver* gebouwt in de zand- en veenagtige heidelanden, na dat de heide er afgebrand, en de grond vervolgens geploegt is; want de asch maakt de grond vrugtbaar, ten minften voor één of twee jaaren; dog beter wil de *boekweit* in zulke afgebrande heidegronden tieren.

Men moet de *haver* niet te digt zaaijen, inzonderheid in fchraale gronden, want anders verdrukt het eene het andere, en er koomt niets of weinig van, maar als de grond goed en deugdzaam is, mag men ze wel wat dikker, met een volle hand zaaijen.

Men zaait ook wel *haver* en *veld-boonen* of *wikken* onder malkander, om het ftroo met de vrugten in de winter tot voeder voor de paarden, koeijen en fchaapen te gebruiken.

Dewijl de *haver* niet uit de airen valt, gelijk andere graanen, zo moet men ze ter deege rijp laaten worden, eer men ze inoogst, waar door dezelve volmaakter en voedzaamer word; en dit ftroo met zijn vrugt heeft die bijzondere eigenfchap, dat wanneer het in een natte oogst vogtig in de fchuur gebragt word, het niet heet of fchimmelig word, gelijk andere graanen doen; echter is het beter, als men het droog binnen huis brengen kan.

Eigenfchappen en *gebruik*. Elk weet, waar toe de *haver* dient, te weeten hooftzaakelijk tot voeder voor de paarden, die men zonder dezelve niet wel in een goeden ftaat onderhouden kan; want ze beminnen dit voeder, benevens het hooi, het liefst, worden daar door fleurig en vlug, en verkrijgen veele kragten, gelijk dit de ondervinding overvloedig bevestigt. Voorts dient de *haver* ook tot het gewoonlijk voeder voor *hoenders*, *kapoenen*, *kalkoenen*, *ganfen*, *eenden*, *duiven*, enz., doch waar toe men gemeenlijk van de flegtfte, of van de *zwarte haver*, die van minder deugd is als de *blanke*, gebruikt, ten zij men die dieren vet maaken wil. Als men de *lammeren* en *fchaapen*, die men vet maaken wil, dagelijks tweemaal, 's morgens en 's avonds, telkens een hand vol *haver* te eeten geeft, benevens hun ander voedzel, zo worden ze in korten tijd zeer vet.

In de huishouding is de *haver* anders van weinig gebruik; want het brood, dat daar van gebakken word, is dor en onaangenaam van fmaak, wordende derhalven niet anders gebruikt dan in die landfchappen, daar de grond fchraal en bergagtig is, zo dat er geen of weinig andere graanen kunnen groeijen, of in duure tijden; hoewel het anderzins niet ongezond is, dog geeft weinig voedzel: Maar men maakt op zommige plaatzen fijne gort en meel van de *haver*, om er gezonde zoppen en pappen van te bereiden.

De *haver* is ook dienstig, en in gebruik tot het bierbrouwen, waar toe de beste moet genoomen worden; ze geeft wel geen vet en fterk koleurig bier, maar dat luchtig, gezond en verkoelend is, in de zomer-tijd; wordende bij ons daar van het zogenoemde *wit-bier* bereid; hoewel daar toe ook de *boekweit* gebruikt word. Daar kan ook koorn-brandewijn van gedistilleert worden.

In de Geneeskunde word de *haver* een verkoelende, oplosfende, verdunnende, verweekende en maatig voedende kragt toegefchreeven, en de van *haver-gort* toebereide zopjes, of het flijm daar van, met verfche *boter*, worden zeer dienstig geacht voor tedere, magere, teringzugtige,

ringzugtige, en door ziekte verzwakte menſchen, in pleuris, verkoudheid, heeschheid, hoest, ontſteeking van de keel, en voor de koortzige menſchen: Een drank bereid van rouwe *haver* met *cichoreij*, *ſalpeter*, enz., en hier van dagelijks een bekwaam deel gedronken, word van HEISTER en anderen, zeer gepreezen in de fluipkoortzen, en om het ſcherpe bloed te verdunnen en te temperen.

Uitwendig is de *haver* met wat *zout* in een pan geroost en in een zakje warm op het lighaam gelegt, heel dienſtig tegens de krimpingen der buik, kolijk, moeder- en andere pijnen: Het *meel* of de fijne *gort* in een zakje of tuſſchen een dubbelde doek, op de gezwellen geleid, verdrijft dezelve.

Een goede Haver-drank te bereiden.

Neemt een paar goede handen vol beste zuivere *witte haver*, die niet muf ruikt, en een halve hand vol *cichoreij-wortel*; kookt dit zaamen, na dat de *haver* eerst wel afgewaſſchen is, in 10 mingelen zuiver *water*, tot dat het de helft verkookt is; zijgt het dan door een fijne doek; doet dan bij het doorgezijgde afkookzel een lood gezuiverde *ſalpeter*, (of in deszelfs plaats *nitrum antimoniatum*), en agt lood *witte zuiker* of meer, met een lood *rood ſandel-hout*, en laat het nog eens opwallen. Daar na laat het 24 uuren lang ſtil ſtaan om zig te zetten, als dan giet het klaare af in vlesſen, en bewaart die op een koele plaats wel geſlooten.

Dit is een treffelijke gezonde drank, en in veelerlei gebreken dienſtig; hij zuivert het bloed van alle zoute en galagtige ſcherpigheden, en is derhalven dienſtig in de ſchurft en andere onzuiverheden der huid, in de ſcheurbuitige jigt, hooft- en rug-pijn, nier- en blaasgebreken, graveel, heete en koude koortzen, gisting en drift des bloeds, bloed-vloeijingen, enz. Men kan bij dorst zo veel daar van drinken als men wil, anderzints drinkt men er eenige uuren voor en na de maaltijd van; insgelijks voor de aanval der koortzen: Men kan hem verzoeten met zo veel zuiker als men begeert; ook kan men er een hand vol *wortelen* van *hondsgras* mede kooken.

HAVER-BESIEN, zie KRAAKE-BESIEN.

HAVER-DISTEL, zie CEANOTHUS THEOPHRASTI.

HAVER-ELS, zie SORBENBOOM.

HAVER-ESCH, zie SORBENBOOM.

HAVER-GRAS, zie GRAS, *n.* IV. *pag.* 932.

HAVER-KNEU, zie GEEL GORSEN, *n.* IV. *pag.* 805.

HAVER-SLEE, zie SLEE-DOORN.

HAVER (WILDE), dus word de *gebaarde Evene* en *Ydel-haver* genoemt, zie aldaar: Daar zijn ook nog zoorten van gras welke airen voortbrengen, die naar de airen van *haver* zweemen, en ook *wilde haver* of *haver-gras* genoemt worden, zie GRAS.

HAVER-WORTEL, zie SALSEFIE.

HAVERIJ; *Avarij*; dus noemt men, wanneer een ſchip geduurende de tocht, ſchaade aan de laading heeft geleeden; het zij dat zulks veroorzaakt zij, door onweer, kapers, als anderzins, en het geen moet vergoed worden, door de geene die het heeft geasſureert.

HAVIK, zie VALKEN.

HAVIKS-KRUID; in't latijn *Hieracium*. Daar zijn veele zoorten van dit kruiden-geſlacht; waar van wij maar zommige hier zullen vermelden, welke men in de bloem-tuinen onderhoud; als

1. Het vreemde breedbladige *Haviks-kruid*, met groote donker-oranje-geele kroontjes-bloemen; *Hieracium hortenſe floribus atro-purpurascentibus*; gemeenelijk *Piloſella Indica* genoemt; (*Hiracium foliis integris, caule ſubnudo ſimpliciſſimo piloſo corijmbifero*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het Portugalſche wollige grijze getakte *Haviks-kruid*; *Hieracium pulchrum ramoſum ſprengerianum*; (*Hieracium caule ramoſo folioſo, foliis ſemiamplexicaulibus oblongis repandis hiſpidis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het *Berg-Haviks-kruid* met cerinthe-bladen; *Hieracium pijrenaicum foliis cerinthes, latifolium*, (*Hieracium foliis radicalibus obovatis denticulatis, caulinis oblongis ſemi-amplexicaulibus*; LINN. *Spec. Plant.*)

4. Het *Berg Haviks-kruid* met mottekruids-bladen; *Hieracium pijrenaicum, blattariæ folio, minus hirſutum*; (*Hieracium foliis lanceolatis amplexicaulibus dentatis, floribus ſolitariis, calijcibus laxis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. Het *Berg-Haviks-kruid* met zeer getakte en ſmalle puntige affodil-bladen; *Hieracium montanum, aſphodeli foliis acuminatis*; (*Hieracium caule compoſito ramoſiſſimo, foliis lanceolato-linearibus integerrimis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. Het ſmal-bladige heesteragtige *Haviks-kruid*; *Hieracium fruticoſum anguſtifolium majus*; *Hieracium* I. DODONÆI; (*Hieracium foliis linearibus ſubdentatis ſparſis, floribus ſubumbellatis*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar zijn ook nog veranderingen van deeze zoort, met breeder of ſmaller en grijze bladen,

7. Het *gebaarde Haviks-kruid* met geele of witte, in het midden zwartagtige bloemen, doorgaans *Christus-oog* genoemt; *Hieracium barbatum medio nigrum*; *Oculus Chriſti*; (*Crepis involucris calijce longioribus*: *ſquamis ſetaceis ſparſis*, LINN. *Spec. Plant.*); van deeze is een groote en kleine zoort.

8. *Haviks-kruid* met ruige cichoreij bladen, en een zwaare reuk als bevergeil; *Hieracium caſtorei odore, monſpelienſium*; *Erigeron* III. DODONÆI; (*Crepis foliis pinnatis angulatis, petiolis dentatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft veele breede langwerpige ongeſneedene bladen, die met een zagte grijze wolagtigheid of haairigheid bedekt zijn; uit de wortel ſchieten ſtengen op van anderhalf voeten hoogte, op welkers top bloemen in een tros, of kroontjes-wijze voortkoomen, welke uit veele bladjes beſtaan, donker oranje-geel van koleur zijn, en daar na in witte wolagtige hooftjes veranderen; het zaad is klein en donker-bruin of zwartagtig.

De overige zoorten alle te beſchrijven zoude te wijdloopig zijn, men kan ze uit de benaamingen niet bezwaarlijk onderſcheiden: Onder alle zijn de eerſte en zevende zoort de waardigſte zoorten, om in de bloem-tuin geplant te worden; brengende de zevende zoort veele fraaije geele of witagtige bloemen voort, die van binnen donker-ros of zwartagtig zijn.

Plaats. De *eerſte* zoort groeit in Hongarijen, Zwitzerland, Sijrien, op bergagtige plaatzen; de *tweede* zoort word in Portugal gevonden; de *derde* en *vierde* zoorten groeijen in de Pijreneeſche gebergtens; de *vijfde* zoort koomt voort in de gebergtens van Oostenrijk en Italien; de *zesde* zoort word gevonden in de drooge weiden van Hoog-Duitschland, Savoijen, Zwitzerland en elders; de *zevende* zoort groeit natuurlijk in Zuid-Frankrijk, Italien, Sicilien, enz., op zandagtige plaatzen; eindelijk, de

de *agtſte* zoort koomt voort in Zuid-Frankrijk. De zes eerſte zoorten zijn langleevende planten, maar de beide laatſte eenjaarig.

Kweeking. De zes eerſte langleevende zoorten, worden ligtelijk voortgezet door ſcheuring der wortelſpruiten, in het na- of voorjaar; ze kunnen ook vermeerdert worden door haar zaad, dat men in 't voorjaar op een bedde zaait, en de jonge planten daar na verplant, daar men begeert; welke meesttijds eerst in het tweede jaar bloeijen.

De beide eenjaarige zoorten worden alleen door het zaad gekweekt, het welke men in het voorjaar op een bedje zaait, en de jonge planten daar na op de rabatten en elders verplant, daar men begeert; maar men moet verſcheide planten bij malkander planten, inzonderheid van de 7*de* zoort, om dus ſtruikiger te groeijen en meer bloemen te geeven. Men kan het zaad ook zaaijen ter plaatze daar de planten zullen blijven ſtaan, waar door ze beter groeijen; men zaait ten dien einde verſcheidene korrels in een kuiltje, en bedekt het met wat aarde; maar als de jonge planten daar na te dik of digt ſtaan, kan men ze door uittrekking verdunnen: En dewijl de agtſte zoort onze winterkoude kan doorſtaan, als die niet al te ſtreng en de grond droog is, zo kan men deselve ook zaaijen zo dra 't zaad rijp is, in de maand Auguſtus, het zij op een bedje om ze weder te verplanten, of ter plaatze daar ze zullen blijven voortgroeijen, gelijk boven gezegt is; deeze planten zullen in het volgende jaar veel vroeger bloeijen, dan die in het voorjaar gezaait worden; men zaait ze anders beide ook wel, om ze wat te vervroegen, in de Maart of het begin van April, in een maatig warme broei-bak: Ze willen alle in allerlei goede losſe gronden heel wel groeijen; dog beminnen liefſt de zandagtige.

HAVIKS-KRUID, en andere mede-zoorten; zie HEDIJPNOIS, MUISE-OOR, en RHAGADIOLUS.

HAVIKS-KRUID VAN DALECHAMP, zie CHONDRILLE.

HAZELAAR; *Hazelnoote-boom;* in het latijn *Corijlus.* Men heeft verſcheidene zoorten of liever veranderingen, van dit kleine boom-gewas, welke de volgende zijn, als

1. De wilde *Hazelnoot.*
2. De gemeene tamme *Hazelnoot.*
3. De lange *Hazelnoot* met roode pitten. Lange roode Pit-*Hazelnoot.* Roode *Lampertſche noot.* Roode *Baardnoot.*
4. De lange *Hazelnoot* met witte pitten. Lange witte Pit-*Hazelnoot.* Witte *Lampertſche noot.* Witte *Baardnoot. Celler-noot.*
5. De groote *Zeeuwſche Hazelnoot.* Dubbelde *Hazelnoot.*
6. De *Spaanſche* of *Franſche Hazelnoot. Lijonſche Hazelnoot.*
7. De *Turkſche Hazelnoot. Conſtantinopelſche Hazelnoot.*

Beſchrijving. De *Hazelaar* word geen groote boom, maar blijft klein en groeit heesteragtig, met veele groote en kleine takken uit de wortel, zijnde de groote takken met een rouwe bruine of witagtige ſchors bekleed; de bladen zijn groot, breed, rondagtig, aan de kanten ongelijk gezaagd, of gekerft; iets ruw, en helder-groen van koleur, maar aan de onderſte zijde bleeker of witagtig-groen: Deeze boom draagt bloemen van tweederlei zoort op de zelfde ſtruik, gelijk de *eick, els* en meer andere; als *mannelijke*, die in lange afhangende geſchubde trosjes of katjes beſtaan, en rede in de winter uit de takken beginnen voort te ſpruiten; en in *vrouwelijke* bloemen, die op de vrugtbaare knoppen als kleine roode draatjes of vezeltjes, voorts na de winter in de Maart of April, voortkoomen, en welke door het ſtuif-meel van de katjes- of mannelijke bloemen bevrugt worden. De vrugten of nooten koomen alle in groenagtige bolſters voort, die van vooren open en min of meer geſnippelt zijn, en verſcheidene nooten in een tros bij malkander op een ſteel: De *noot* zelf heeft een harde beenagtige bruine ſchil, waar in een pit opgeſloten is, die een zoete aangenaame ſmaak heeft.

Deeze nooten zijn van verſchillige grootte en gedaante; de *wilde zoort* is klein en rondagtig, en er koomen meest doorgaans 4, 5, 6 en zomtijds meer nooten in de tros voort; hebbende korte bolſters, welke de noot nauwelijks bedekken.

De tweede of *tamme zoort*, verſchilt niet van de *wilde*, dan dat de *nooten* wat grooter zijn; het welke alleen door de cultuur voortkoomt, als de wilde zoort in de tuinen geplant word. Daar is ook een verandering van, die anders niet van deeze zoort verſchilt, dan dat ze veele *nooten* in een tros voortbrengt, en derhalven *Tros-noot* genoemt word.

De derde zoort of roode *lampertſche noot*, is langwerpig van gedaante; de ſchil is roodagtig-bruin van koleur en zagt te kraaken, bevattende een pit die met een bloed-rood huidje gedekt is, en een aangenaame ſmaak heeft; de bolſters zijn ook veel langer als die van andere nooten, en bedekken de nooten geheel; maar deeze zoort brengt maar twee of drie, zelden vier nooten te zaamen voort.

De vierde zoort of *witte lampertſche noot*, komt in alle deelen met de voorige over een, behalven dat de pit der *noot* niet met een rood, maar met een wit huidje overdekt is. De bladen van deeze twee zoorten zijn ook wat ruwer, als die van de voorige.

De vijfde zoort of *groote zeeuwſche hazelnoot*, verſchilt nergens in van de gemeene tamme *hazelnoot*, dan dat ze veel grooter en veeltijds wel nog eens zo groot is, het welke dezelve geagt doet zijn, te meer dewijl ze vol van pit en aangenaam van ſmaak is; doch ze heeft een dikke harde ſchil, die bezwaarlijk is te kraaken; deeze zoort draagt ook zeer wel.

De zesde zoort of *ſpaanſche hazelnoot*, is ook groot en rondagtig, gelijk de voorige, maar doorgaans wat hoekig of kantig, en niet zo vol van pit, ook ondraagbaarder; waar door ze van de voorige onderſcheiden word.

De zevende zoort of *turkſche hazelnoot*, groeit in Turkijen, en zo men zegt, maar drie tot vier voeten hoog; maar in deeze en andere gewesten gebragt zijnde, wast ze hooger op, bijna gelijk de overige zoorten; ze heeft een rouwer en witagtiger bast; de bolſters zijn dik en hard, van buiten knobbelagtig en met een ruige wolligheid bedekt: De vrugt of *noot* en pit, gelijken naar de *wilde hazelnoot.*

Plaats. De *wilde hazelnooten* groeijen in de heggen en laage bosſchen van Hoog- en Neder-Duitſchland, Frankrijk, enz., inzonderheid in zandagtige en vogtige gronden, en in zommige plaatzen van die gemelde landſchappen, in heel groote menigte, die ook zeer goed

zijn, wordende dezelve aldaar van de gemeene menſchen in de tijd van haare rijpheid, dat in de maand Augustus is, ingezaamelt, en vervolgens na andere plaatzen gezonden en verkogt; zijnde het van deeze *nooten*, welke men hier te lande en elders in de vrugtwinkels verkoopt.

De overige gemelde zoorten worden in de hoven geplant en onderhouden.

Kweeking. De vermenigvuldiging van de verſchillige zoorten der *hazelnooten*, kan op verſcheiderhande manieren geſchieden; als 1. door ſcheuring der wortel-ſpruiten, welke ze doorgaans overvloedig voortbrengen; 2. door inlegging der jeugdige takken, in het voorjaar; 3. door het zaad, naamelijk de *nooten*, waar toe men de beste zoorten verkiest, die men vroeg in het voorjaar, na dat ze de winter over in vogtig zand te meuken geſtaan hebben, op een bed in greppeltjes zaait, die dwars over het bed een voet van malkander gemaakt zijn; daar na verplant men de jonge opgekoomene boomtjes, in het eerſte of tweede volgende jaar op akkers of elders in de tuin, op drie of vier voeten afſtand, om de vrugten te verwagten; maar het is hier mede gelegen gelijk met meer andere ooft-vrugten, te weeten dat er uit de *nooten* niet altijd weder even gelijke goede zoorten, maar meest ſlegte of kleiner zoorten, gelijk de wilde is, voortkoomen; daar en boven moet men lang wagten, eer ze vrugten draagen; 4. kunnen alle de goede zoorten van *nooten* ook voortgezet worden door middel van zuiging, op jonge uitloopers, of op uit de *nooten* aangekweekte jonge boomtjes, welke men ten dien einde beide tot ſtammetjes opkweekt, en dezelve vervolgens rondsom de boom of ſtruik plant, daar men van zuigen wil; dit is, benevens de inlegging, de zekerſte manier, om goede *nooten* te verkrijgen; maar men begrijpt wel, dat wanneer men deeze boomen door inlegging wil voortteelen, van boomen die op wilde ſtammetjes gezoogen zijn, zulks niet door de wortel-ſpruiten, maar door de takken van het ingeënte moet geſchieden; 't welke ook plaats heeft bij de ſcheuring.

De *hazelnooten* willen in allerlei goede, zo wel zand- als losſe kleijagtige gronden heel wel groeijen, dog ze beminnen liefst de zandagtige; ook tieren ze zo wel in ſchaduwagtige plaatzen, tusſchen andere bosch-gewaſſen, als in opene plaatzen, maar zij moeten niet onder groote uitkroonende boomen bedrukt ſtaan, alwaar ze niet wel groeijen, of weinig en onvolmaakte vrugten draagen.

Men plant de *hazelnooten* hier of daar in de tuinen, het zij enkeld, in de perken en elders, of hegs-wijze op ſloots-kanten en andere plaatzen; ook zet men ze veel in de bosquets en groote bosſchen van tuinen, onder andere plantagie-gewaſſen; en het is niet onvermaakelijk voor de eigenaars, of zijne gasten, als ze in de tijd van de rijpheid der *nooten*, bij het wandelen iets vinden, daar ze zig mede kunnen amuſeeren, inzonderheid de vrouwtjes en juffers.

Deeze boomen eens verplant zijnde, daar zij zullen blijven voortgroeijen, hebben voorts weinig zorg van nooden; men heeft er niets aan te ſnoeijen, ten waare hier of daar zommige takken weg te neemen, als ze te wild of ongeregelt mogten groeijen, als mede de zuigers en overvloedige wortel-ſpruiten; want het is aan de *nooten*, gelijk aan meer andere gewaſſen eigen, dat ze liever ſtruiks-wijze, en zonder er veel aan te ſnoeijen nog de takken te korten, willen opgroeijen, waar door ze ook vrugtbaarder zijn.

Eigenſchappen en gebruik.

De *hazelnooten* dienen, even gelijk de ookernooten, amandelen, enz., tot deſert of nadisch en opſchikking der tafels van aanzienlijke lieden; zij zijn versch het ſmaakelijkst en gezondst, en zij worden in de tijd van haare rijpwording gewoonlijk in haare bolſters opgedischt: Men houd de *lampertſche nooten* voor de ſmaakelijkſte, die ook het gemakkelijkst te kraaken zijn.

De verſche *hazelnooten* zijn voedzaam, en dienſtig voor de borst en graveelige menſchen, maar wat hard te verteeren, en ſtoppen den buik; dog de oude *nooten* ſtoppen nog meer en veroorzaaken een rauwe keel, hoest, en hooftpijn, als ze te veel gegeeten worden.

Men kan uit de verſche of niet al te oude *noote-pitten* een melk bereiden, op die wijze als van de amandelen, die voedzaam en gezond, dog niet zo ſmaaklijk als de amandel-melk is; maar ze word gepreezen voor menſchen die met het graveel gekwelt zijn, als mede die den buikloop hebben.

Men kan uit de *hazelnoote-pitten* ook, na dat ze klein geſtampt zijn, eene *olie* perſſen, die heel zoet is, gelijk amandel-olie, en tot ſpijsbereiding en andere dingen dienen kan.

Ook kan er eene *olie* uit het hout van de *hazelaar* verkreegen worden, door middel van het zelve te distilleeren, en de geest 'er uit over te haalen, waar mede eene olie overkomt, die afgeſcheiden en vervolgens met gebrand herts-hoorn gerectificeert wordende, een goudgeele koleur heeft, en het opregte *Oleum Heraclinum* RULANDI is; aan welke drie uitmuntende kragten toegeſchreeven worden; als 1. is ze dienſtig in de vallende ziekte; 2. ſtilt ze bij uitneemendheid de pijnen, en 3. dood ze de wormen: De *doſis* of gifte is van zes tot tien druppels.

Daar groeijen ook zomtijds *maaren-takken* op deeze boomen, welke zeer gepreezen worden tegen de vallende ziekte; gepoeijert, van een ſcrupel tot een half of heel drachma toe, ingegeeven: Ook word het meel der katjes (*ſulphur corijli*), op dezelfde wijze gebruikt, in die zwaare ziekte dienſtig geagt.

Voorts heeft de *hazelaar* nog veelerlei gebruik in het huishoudelijke; uit zijn hout worden koolen gebrand, die zeer dienſtig tot het maaken van buskruid zijn; ook brand men uit de jonge dunne takken goede teiken-koolen. De jonge regtſcheutige takken kunnen dienen tot het maaken van visch-gaarden en wandel-ſtokken. De wortel van de oude *hazelaar-ſtruiken* is fraai geadert en gevlamt, als ze in dunne plaatjes gezaagt is, en word derhalven veel geagt en gezogt van de ſchrijnwerkers of kabinet-maakers, om er fraaije ingelegde werken van te maaken. De takken zijn ook dienſtig tot hoepen om klein vaat-werk, als mede tot korven en horden.

Men zegt ook, dat het dunne affchaafzel van dit hout in troeble wijn of most gedaan, dezelve in korten tijd helder en klaar maakt.

De Berglieden maaken ook meest van dit hout, hunne *wighel-roeden*.

HAZEL-HOEN, zie VELD-HOENDERS, *n.* VII.

HAZEL-MUIS; in 't latijn *Mus Avellanarum*; (*Mus cauda longa piloſa, corpore rufo, gula albicante*, LINN. *Sijſt. Nat.*)

Dit viervoetig gedierte, onder het geſlacht der Muizen behoorende, zijn drie zoorten van.

I. De *groote Hazel-muis*, in het fransch *Lérot*, in het ſpaansch *Raton Pequenno*, is vijf en een half duim lang, de

de koleur van het haair op den rug, is donker-asch-graauw, onder aan den buik is het witagtig; rondom de oogen heeft hij een zwarte vlak, als mede een diergelijke onder de ooren; de ſtaart, die vier duimen lengte heeft, is ten deele zwart en ten deele ros.

II. De *kleine Hazel-muis*, in het italiaansch *Moscardino*, en in het fransch *Croquenoix* of *Nootenkraaker* genoemt, koomt volkoomen in groote met een *muis* over een; de ſtaart is iets korter dan het lijf; van bovenen op het lijf is de koleur ros, en van onderen wit met een weinig geel gemengeld.

III. De *Relmuis*, in het italiaansch *Galero* ook *Gleiro*, in het fransch *Loir*, is vier en een half duim lang, en de ſtaart drie en een half; op de rug is zijn haair donker asch-graauw, en onder aan den buik witagtig; zijne pooten zijn even eens als die van de rotten.

Brisson zegt, dat alle deeze zoorten in de bosſchen van Europa woonen; de twee eersten worden ook wel *ſlaap-muis* en *ſlaap-rot* genoemt, dewijl zij even als de *marmotten* of *murmel-dieren* het grootſte deel van de winter met ſlaapen doorbrengen; veeltijds vind men ze 's winters in die toeſtand in de holle boomen liggen.

Het is inzonderheid de kleine *hazel-muis*, welke nooten en eickels in de bosſchen of boomgaarden verzaamelt, en het geen hij te veel heeft, in de grond begraaft.

Nimmer ziet men ze bij dag; het is 's avonds laat dat zij te voorſchijn koomen, en de boomen en muuren opklouteren, om op de vrugten te aazen; zijnde inzonderheid groote liefhebbers van abrikoozen en muscadel-druiven.

Middelen, om de Hazelmuizen te vangen.

Men vangt de *hazel-muizen* op veelerlei wijze; maar daar is geen bekwaamer werktuig toe, als een voetboog, waar van de gedaante op plaat 17, in de daar geplaatste drie Figuuren afgebeelt is. De eerſte vertoont dit konſtwerktuig zo als het geſpannen is, om het ſchaadelijk dier te vangen; de tweede figuur vertoont het zelve konſtwerktuig anders omgekeert, en van de andere zijde daar de boog ontſpannen is; het een en ander is zo nauwkeurig voor oogen geſtelt, dat men in het maaken van zodanig een voetboog niet kan misſen, als men de voorgeſchreeve maat van elk afzonderlijk deel wel in agt neemt.

Middel, om een Voetboog te maaken, en de Hazelmuizen met dezelve te vangen.

Om zodanig een voetboog te maaken, let maar op de derde figuur, zijnde gemaakt van een ſtuk houts, A. B. C. D., twee voet ende een half lang, en zes duim breed, en zo dik, als de duige van een vat; hier in trekt men een ſtreep, getekent met de linie g. h. evenwijdig met C. D. tien duim van het einde. Men opent een paſſer ter wijdte van een duim ende een half, men ſtelt hem een voet van't einde der plank C. en teikent daar e; daar na ſtelt men den paſſer op g. en teikent q. op den ſtreep g. h.; het zelve doet men aan 't ander einde van de plank in D. en h. en men vind de twee ſtippunten a. i.; daar na trekt men twee ſtreepen, de eene van het ſtippunt a. tot het ſtippunt q.; de tweede van het ſtippunt d. tot het ſtippunt i., daar na moet men met een zaag de duige in de lengte van e. en a. i. doorſnijden, en als dan het geheel ſtuk O. B. daar afneemen; vervolgens maakt men met een mes of ander gereedſchap, een zoort van een ſchuif of holligheid in het hout, daar het ſtuk is uitgenoomen, en men ſpijkert een ſtukje hout, E.F., een halve duim dik, op de twee takken C. D. om die vast te houden, en het bindgaarn van den ſtok vast te maaken, waar door de geſpanne voetboog moet gehouden worden, gelijk wij beneden zeggen zullen.

Men ſnijd een ander ſtuk van de duige H. G. I. een weinig breeder, als de keep of kerf, die aan de zijden moet effen gemaakt en gepast worden, invoegen het gemakkelijk door de ſchuif kan gaan, dewelke in de dikte der groote plank is; dit ſtuk van de duig moet drie of vier duim langer zijn als de keep, en een weinig ſchuins aan 't einde van I. om dat einde nauw genoeg te maaken tot een klein gat, waar door het bindgaarn moet getrokken worden; zet dat ſtuk houts in de keep, zo dat het er digt influit, maar zig nogtans in de ſchuif van de plank gemakkelijk kan beweegen.

Neemt voorts een roede van hulzenhout, M. K. N. Fig. 1. en 2. vierdehalf voet lang, of wel vier voet, een duim dik, en buigt die boogs-wijze; maakt aan het einde M. een ſterk bindgaarn, gaande door het gat, gemaakt bij I. van het beweeglijk ſtuk H. G. I. en bind het van daar aan het einde der roede N.

Dit gedaan zijnde neemt drie haakjes van hout, K. f. b. omtrent een pink dik, en ſteekt die door de gaten, die gij voorheenen hebt gemaakt zes duim verre van de keep; zet vervolgens het middelſte van den boog op de groote plank gemaakt op K., zo dat een der drie haaken aan de zijde van K. en de twee andere aan de zijde van f. b. komt te ſtaan, en zij alle drie de roede vast houden; vervolgens knoopt een ſterk bindgaarn aan den ſtok E. F. in het midden door de letter G. gemerkt; moetende ook vast gemaakt worden aan een ſtokje c. o. een pink dik, en twee duim lang, zonder dat dit bindgaarn van G. tot den ſtok langer is, als zes duim.

Neemt nog een ſtokje f. g. een halve pink dik, agt duim lang, en maakt die aan het eene einde vast met een bindgaarn, op het midden van de boog K., zo dat dezelve draait, gelijk men wil, en naar welke zijde men wil, en aan het ander eind moet een keep zijn, waar aan het aas voor de *hazelmuis* moet vast gemaakt worden; de ſtok f. g. en het bindgaarn G. o. c. moeten een bekwaame lengte hebben, ten einde het ſtuk hout H. G. I. vast gehouden door het ſtokje o. c., wordende het einde c. geſtelt tegen 't einde H. en 't ander o. in de keep a. van de ſtok f. g., om een opening gelijk een venſtertje te maaken van derdehalf duim; zo als vertoont word door de letteren A. o. c. in de eerſte figuur.

De boog M. K. N. moet dusdanig geboogen zijn, dat de voetboog, zijnde ontſpannen, zo als men in de 2de figuur ziet, de eindens M. N. gelijk als tegen over het kleine hout E. F. te ſtaan komt.

Wij vertoonen hier een figuur, om dies te beter te begrijpen de gedaante van de groote plank, en van het venſter, op het beweegbaar ſtuk H. G. I., zijnde twee twaalfde deel van een duim breedte wijder als de kerf, aangezien ze aan beide zijden in de ſchuif moet gaan. Het bindgaarn van de boog gaat door het gat I. zo wel als wegens de ſterkte van den boog, het beweegbaar ſtuk in de opening gaat, en maakt, dat het einde H. de rand B. van de kerf zaamenvoegt; daar is ook een kerf in de groote plank van een halve voet, nabij het einde A. ter geteikende plaats L. om er den voet in te ſteeken; als men den boog wil ſpannen, moet het einde A. afgeſneeden worden, om hem aan de muur vast te maaken, als men het net ſpannen wil.

Manier, om een Voetboog te ſpannen voor Hazelmuizen en Rotten, die de tuin-vrugten vernielen.

Als gij een voetboog hebt gemaakt, zo als wij dien boven hebben beſchreeven, neemt een droogen half gekraakte noot, of een ſtuk ſpek, of endje kaars, een gebraaden peer, of kastanje, of eindelijk eenig ander aas; maakt het vast aan den ſtok f. g. een duim van de keep a. en laat het in de A. Fig. 1. naar beneden zakken, en zet het uiterſte van uw voet in de keep L. en vat met eene hand het einde I. van het venster of beweegbaar ſtuk, trekkende tot dat het einde H. drie duim van B. af is; grijpt dan met de andere hand het ſtokje o. c. en zet deszelfs einde c. tegen het einde H. van het venster, en houdende het ander einde o., laat het einde I. los; maar houd met die zelfde hand den ſtok f. g. daar het aas aan vast is, brengt zijn einde bij het einde H. van het beweegbaar ſtuk, om naderhand het einde c. van het ſtokje o. c. op a. te zetten; dus zal de voetboog geſtelt zijn, gelijk in de eerſte figuur vertoont word.

Wijze om de Voetboog te ſtellen.

Daar is nu nog maar overig, dat wij aanmerken, hoe de voetboog moet geſtelt zijn: Als gij de plaats van de muur hebt uitgezien, alwaar de meeste vrugten van de *hazelmuis* en rotten vernielt zijn, grijpt de voetboog aan het einde E. F. en brengt hem op die plaats; zoekt een gat in de muur, alwaar gij A. kunt vast maaken; daar is weinig aan gelegen, of er de voetboog diep, of niet diep in gaat, om dat hij zig ligtelijk vast houd: Hij moet dus geſtelt zijn, dat het dier langs A. K. B. kan loopen, om het aas A. door de opening A. o. c. te bekoomen, gelijk in de eerſte figuur vertoont word; want zo dra het dier het aas zal ruiken, zal het er zekerlijk na toeloopen, en zijnde gekoomen aan B. zal het zijn hoofd en voorſte pooten uitſteeken, om het aas te grijpen, en het willende wechneemen, zal het den kleinen ſtok o. c. van de keep c. doen gaan, waar door het ſchuif-venster H. G. I. ontſpant zal worden, en de voetboog dus aangezet, dat de *hazelmuis* gegreepen en gedood word.

HAZELNOOT, zie HAZELAAR.

HAZEL-WANTS, zie WANTSEN, *n.* LXXXV.

HAZEL-WORTEL; *Mans-ooren*; in 't latijn *Aſarum*; *Nardusr-uſtica*; (*Aſarum foliis reniformibus obtuſis binis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Dit laage kruid-gewas heeft rondagtige nierformige, gladde, blinkende, groene bladen, altijd twee te zaamen op lange ſteelen ſtaande, tuſſchen welke een bloem op een kort ſteeltje voortkomt, die geen bloem-bladen heeft, en maar alleen uit twaalf purperagtige helmſtijltjes beſtaat, waar na een vrugt of zaadhuis volgt, dat langwerpig, bruin-purperagtig van koleur, en in zes deelen van binnen afgeſcheiden is, waar in kleine kantige, en wat rouwe zaad-korrels bevat zijn. De wortel is dun, lang, knoopagtig, en groeit verward door malkander, zijnde met kleine vezel-wortelen bezet; zij heeft een ſcherpen vieſen ſmaak, dog een aangenaamen reuk.

Plaats. Ze groeit in Hoog-Duitschland, Frankrijk en elders op donkere boschagtige plaatzen, en word dikwils gevonden daar hazelnooten groeijen, waar van ze waarſchijnelijk de naam van *hazelwortel* verkreegen heeft; maar de naam van *mans-ooren* ſchijnt daar van af te ſpruiten, om dat de bladen eenigzins die gedaante vertoonen. Men kweekt ze bij ons ook in de tuinen tot het medicinaale gebruik: Daar zijn ook nog twee medezoorten van, die in Virginien, Canada, en elders groeijen.

Kweeking. Dezelve geſchied ligtelijk door ſcheuring der wortelſpruiten in 't na- of voorjaar; en zij groeit in allerlei goede gronden heel wel, maar bemint een ſchaduwagtige plaats.

Eigenſchappen. Dit gewas word een openende, verdunnende en verwarmende kragt toegeſchreeven; en het doet ſterk braaken, en dikwils ook teffens purgeeren; zuiverende het lighaam van alle waterige, ſlijmige en galagtige vogten, en is derhalven dienſtig in hijpocondrie, melancolie, geelzugt, waterzugt, ander- en derdendaagſche koortzen, jigt, en andere hardnekkige ziektens, die uit ſlijmen en verſtopte ingewanden ontſtaan; men laat drie tot vijf bladen, of twee tot drie drachmen van de wortel, wat gekneust, een nagt in *wijn*-trekken, en dezelve vervolgens drinken; dog ze dient beter voor ſterke grove natuuren, dan voor tedere menſchen: Door opmerking heeft men bevonden, dat wanneer men de wortel in *water* of *wijn*, een half uur lang ſterk laat kooken, dezelve haare braak- en purgeerverwekkende kragt aflegt, en daar in tegen eene ſterke ontſtoppende en pisdrijvende kragt verkrijgt, en aldus een der beste middelen is tegen allerlei inwendige verſtopping, en dus zeer dienſtig in bovengemelde en meer andere gebreken: Dit afkookzel met honing verzoet, is ook heel nuttig in eng-borstigheid.

Een afkookzel van deeze *wortel* met *ijzer hamerſlag* op de gemelde wijze gekookt, is een deftig middel in de verſtopte ſtonden en verſtopt darmſcheil.

Uitwendig worden de gedroogde en gepoederde bladen, als ſnuif-tabak gebruikt, en gepreezen als een uitſteekend middel tegen hooft-, ooren en tand-pijnen, en zinkingen, die uit verdikte en taaije ſlijmen ontſtaan, welke ze uit het hoofd trekken: Dit middel is mede ook zeer goed bevonden tegen de beroerte en verlamming van te tong en mond.

De Hoef-ſmids gebruiken deeze *wortel* ook met een goede uitwerking, van een tot twee oncen; om de vaarnen der paarden te geneezen.

Men zegt, dat als men deeze *wortel* in de drank der varkens laat weeken, dezelve daar door heel vet worden. Het water daar deeze *wortel* in geweekt is, word ook gepreezen om den pip der hoenderen te geneezen, als men het haar te drinken geeft.

HEBBELIJKHEID, zie GEWOONTE.

HEBETUDO, betekent eene zwakheid; dus is *Hebetudo viſus* een zwak gezigt, gelijk bij de oude lieden meest voorvalt.

HECTICA, zie UITTEERENDE ZIEKTE.

HEDERA ARBOREA, zie KLIMOP.

HEDERA TERRESTRIS, zie HONDJES-DRAF.

HEDERACEA VASA; wordende ook *Plexus Capreolares* en *Pampiniformes*, als mede *Vaſa præparantia* genoemt; zijn die op eene verwonderlijke wijze in een gevlogtene bloed- en ſlag aderen, die naar de ballen loopen, en aldaar het zaad bereiden.

HEDERIK, zie RAPISTRUM.

HEDIJCHROON; dus noemt ANDROMACHUS zekere koekjes, door hem uitgevonden en beſchreeven, wordende uit allerlei zoorten van ſpecerijen bereid.

HEDIOTIJS LIJNNÆI, is een vreemd planten-geſlacht, dat op Ceijlon groeit, en waar van twee zoor-

ten

ten zijn, die van andere tot de *Valerianella's* gerekent zijn.

HEDIJPNOIS; *Hieracium falcatum*; *Haviks-kruid* met hooftjes: Hier van worden verſcheide zoorten gevonden, als

1. De gemeene jaarlijkze *Hedijpnois*; *Hedijpnois annua*; (*Hijoſeris fructibus ſubglobosis glabris, caule ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Hedijpnois* met groote hooftjes; *Hedijpnois annua, capite maximo.*

3. De *Hedijpnois* met bol-ronde haairige hooftjes; *Hedijpnois capite globoſo piloſo*; (*Hijoſeris fructibus globoſis piloſis, caule ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De kleine *Candijſche Hedijpnois*; *Hedijpnois minor cretica annua*; (*Hijoſeris fructibus ovatis, ſcabris, caule ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas heeft langwerpige bladen, naar die van het gemeene *haviks-kruid* gelijkende; uit deszelfs wortel ſchieten dunne ſtengen, met veel takjes op, die met bladjes bezet zijn; op welkers toppen geele bloemtjes voortkoomen, gelijk die van de *lampſona* of *'t haviks kruid*, waar na naakte kromme zaaden volgen, die te zaamen een rondagtig hooftje uitmaaken.

De tweede zoort verſchilt van de eerſte, dat ze veel grooter zaadhooftjes heeft.

De derde zoort heeft ronde haairige hooftjes.

De vierde zoort verſchilt van de overige hoofdzaakelijk, dat ze kleiner groeit.

Plaats. De drie eerſte zoorten worden gevonden in Zuid-Frankrijk, Italien, Spanjen en elders, maar de vierde zoort in Candien; zijnde alle eenjaarig. Hier te lande worden ze zomtijds van de plant-beminnaars, alleen uit liefhebberij gekweekt, want daar is weinig fraais aan.

Kweeking. Dezelve geſchied door het zaad in 't voorjaar ergens hier of daar te zaaijen, in kuiltjes, verſcheide korrels bij malkander, gelijk men andere jaarlijkſche bloem-gewaſſen zaait, want deeze gewaſſen willen niet verplant weezen, maar men moet ze op de gezaaide plaats laaten voortgroeijen.

HEDIJSARUM; *Onobrijchis*; *Helena's tranen*; veele zoorten zijn er van dit gewas; wij zullen alleen maar eenige der voornaamſte en bekendſte hier vermelden; welke zijn

1. De *Hedijſarum* met fraaije roode of witte bloemen; *Hedijſarum clijpeatum flore ſuaviter rubente, vel albo*; *Onobrijchis ſemine clijpeato aſpero, major*; *Onobrijchis II.* DODONÆI; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus articulatis aculeatis nudis rectis, caule diffuſo*, LINN. *Spec. Pl.*)

2. De jaarlijkſche *Hedijſarum* met purper-roode of witte bloemen; *Hedijſarum clijpeatum annuum, ſiliqua aſpera undulata intorta*; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus articulatis aculeatis flexuoſis, caule diffuſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Hedijſarum* met purpere bloemen en heel doornige peulen; *Hedijſarum clijpeatum asperum, ſiliqua ſpinoſiſſima, flore purpureo*; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus articulatis aculeatis tomentoſis, caule diffuſo*, LINN. *Spec Plant.*)

4. De *Berg Hedijſarum* met gladde peulen en blauwagtig-purpere of witte bloemen; *Hedijſarum alpinum, ſiliqua lævi, flore purpuro-cæruleo*; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus articulatis glabris pendulis, caule erecto*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De Americaanſche drie-bladige *Hedijſarum*, met drie hoekige rouwe peulen; *Hedijſarum triphillum canadenſe*, CORNUTI; (*Hedijſarum foliis ſimplicibus ternatisque, floribus racemoſis*, LINN. *Spec Plant.*)

6. De *Hedijſarum*, gewoonlijk *Hane-kammetjes* genoemt, met ſteekelige peulen; *Onobrijchis folio viciæ, fructu echinato, major*; *Onobrijchis* DODONÆI; *Caput gallinaceum*; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus monoſpermis aculeatis, corollarum alis calijce brevioribus*, LINN. *Spec. Plant.*) Daar is eene verandering van met langer en grijsagtige bladen.

7. De kleine *Hedijſarum* of *Haane-kammetjes*, met ſteekelige peulen; *Onobrijchis, fructu echinato, minor*; (*Hedijſarum foliis pinnatis, leguminibus monospermis aculeatis, petalis æqualibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft geveerde bladen, uit lang-ronde bladjes zaamengeſtelt; uit de wortel, welke diep in de aarde dringt, ſchieten verſcheide ſtengen, met eenige takjes op, van anderhalf tot twee voeten lengte, die van zelf niet regt op kunnen ſtaan, maar krom tegen de aarde leggen; op het opperſte der ſtengen en takjes koomen vlinter-bloemen, airs-wijze voort, die fraai rood van koleur zijn; dog men vind ze ook met witte bloemen; na de bloemen volgen platte rouwe peulen, die uit ronde deelen lids-wijze beſtaan, en 't zaad bevatten, dat wat kleiner als brem-zaad is. Daar is ook een kleiner mede zoort van, met purpere bloemen, maar die is zo fraai niet van bloemen als de voorige.

De tweede zoort gelijkt na de voorige in gedaante en weezen, maar de bloemen zijn purper-rood, of wit, en de deelen of leden der peulen zitten niet in een regte linie, maar golfs-wijze, heen en weder, aan malkander; zijn ook rouwer en ſteekeliger.

De derde zoort gelijkt ook na de eerſte zoort, maar heeft purpere bloemen, en de peulen zijn heel ſteekelig en wollig.

De vierde zoort koomt in de gedaante en aanzien mede genoegzaam over een met de de eerſte zoort, maar heeft regt opſtaande ſtengen, en gladde hangende peulen; de bloemen zijn blauwagtig purper-koleurig.

De vijfde zoort heeft de eerſte wortel-bladen éénbladig, maar de ſtengbladen zijn driebladig; de bloemen koomen in een lange tros voort, waar na rouwe peulen volgen, die uit driehoekige peultjes lidswijze zaamengeſtelt zijn, op de wijze als de eerſte zoort.

De zesde zoort of haanekammetjs, in 't fransch *Sainfoin*, ſchieten uit een kleine wortel met vezels, dunne ſtengetjes op, van ongeveer anderhalf voeten lengte, die wat omgekromt tegen de aarde buigen, aan welke in de leden lange geveerde bladen groeijen, die uit veele ſmalle lange ſpitze van onderen witagtige bladjes zaamengeſtelt zijn, gelijk de wike-bladen, maar grooter; uit de oxels der bladen aan het bovenſte der ſtengen en takjes ſchieten lange ſteelen uit, aan welkers bovenſte bleek-roode vlinter-bloemen airs-wijze aan ſteeltjes voortkoomen; waar na lang-ronde rouwe ſteekelige peultjes volgen, welke de gedaante van haanekammen eenigzins vertoonen; elke peul bevat een klein nierformig zaad; daar is ook eene verandering van met ſchoone roode bloemen; zij word ook gevonden met witte bloemen.

De zevende zoort gelijkt aan de voorige, maar groeit kleiner: Van deeze is ook eene verandering, welke veel grooter en doorniger peulen heeft.

Plaats. De eerſte zoort word gevonden in de weiden van Zuid-Frankrijk en Italien; de tweede zoort groeit natuurlijk in Aſia; de derde zoort koomt van zelfs voort

in Spanjen; de vierde zoort word gevonden in de Zwitzerſche en Italiaanſche gebergtens en elders; de vijfde zoort groeit in Virginien en Canada; de zesde word gevonden in Hoog-Duitschland, Frankrijk en elders in ſchraale gronden; men zegt, dat ze ook aan de zee-dijken en in de duinen van Holland en Zeeland groeit; en eindelijk, de zevende zoort komt voort in Zuid-Frankrijk, aan de zeekanten: Zij zijn alle langleevend, behalven de zevende zoort, die eenjaarig is; hoewel de drie eerſte zoorten veeltijds bij ons niet langer als twee jaaren duuren.

De vijf eerſte zoorten worden ook wegens haare bloemen in de tuinen onderhouden, voornaamelijk de eerſte en tweede, die fraaije bloemen geeven.

Kweeking. *Zij* worden alle vermenigvuldigt door het zaad, dat men in het voorjaar op een warm rabat, of in een maatig warme broeibak zaait, en de jonge planten daar na verplant, op de rabatten of elders, daar ze zullen blijven voortgroeijen; maar men moet de jonge planten niet heel groot laaten worden, eer men ze verplant; want dewijl ze meest alle met lange wortelen groeijen, welke diep in de aarde ſchieten, zo willen ze, wanneer ze groot verplant worden, niet wel aan de gang, of groeijen kwijnagtig, dog inzonderheid de tweede en vierde zoort: Men kan ze derhalven ook zaaijen ter plaatze daar ze zullen blijven voortgroeijen; eenige korrels zaad in een kuiltje ſtrooijende, en wanneer ze alle opkoomen, laat men maar een of twee van de jonge planten ſtaan; ze bloeijen meesttijds eerst in het tweede jaar na de zaaijing, behalven de tweede zoort, die haare bloemen in het eerſte jaar voortbrengt, en haar zaad word bij ons met goede zomers rijp, dog anders bezwaarlijk.

Deeze zoorten beminnen een warme ſtandplaats, en een goede losſe, liefst zandagtige en hooge drooge grond, die in de winter niet te nat is, want daar in gaan de wortelen als dan aan het rotten, en de planten verſterven; zij kunnen onze winter-koude, in een zodanigen gemelde grond en plaats ook vrij wel verdraagen, maar geen ſtrenge vorst, inzonderheid de drie eerſte zoorten; het is derhalven dienſtig, dat men haare wortelen in de winter, bij aankoomende ſterke vorst met eenige ruigte, daar de vorst niet zo ſterk doordringen kan, overdekt, als bij voorbeeld met los ſtroo of ſtrooagtige mest, run, enz. dat haar zeer bewaart: Dewijl egter de 3 eerſte zoorten evenwel na 't eerſte bloeijen bij ons ligtelijk in de winter verſterven, ſchoon het langleevende planten zijn; zo is het raadzaam, dat men dezelve jaarlijks zaait, om er aldus in te blijven, te meer dewijl de eerſte bloemen van jonge planten altijd het grootst en fraaist zijn.

Wat de zesde en zevende zoorten betreffen, of de *hane-kammen*, deeze worden zelden in de bloem-tuinen gekweekt; hoewel de verandering van de zesde zoort, met fraaije roode bloemen, een goede vertooninge in de bloem-tuinen maakt, en derhalven wel waardig is, daar in geplant te worden, wordende op de zelfde wijze als de voorige uit het zaad voortgekweekt.

Deeze zesde zoort word gehouden voor eene der beste planten tot voeder van het vee, zo wel versch als gedroogt of het hooi daar van; en om er ten dien einde konstweiden van te maaken, te meer dewijl ze in allerlei gronden, en zelfs ook in de ſchraale dorre zand- en andere gronden, daar meest doorgaans het beeste-voeder ontbreekt, wel groeijen wil, ook hard van aart is, en lange jaaren in leeven blijft. Hoe men dezelve tot konstweiden moet zaaijen en behandelen, zal men op 't artijkel WEIDE, vinden; ondertusſchen kan men over de *hane-kammetjes* inzien de *Nieuwe wijze van Land-bouwen*, *Iſte St. pag.* 255. en het *IV. St. pag.* 63. en vervolg., daar men een fraaije verhandeling over de *konstweiden* vind.

HEEL-AL; betekent de *geheele waereld*, of wel de verzaameling van Hemel en Aarde, met al het geen er in beſlooten is. De Grieken hebben het το παν, *het Alles*, en de Latijnen *Mundus* genoemt.

HEELKONST, is die, welke in eenen eigentlijken zin wonden heelt, en Heelkunde de weetenſchap in het afgetrokkene; de Grieken noemden haar dat gedeelte der algemeene Geneeskonst, welke door de hand werkte, *Cheirurgia*; van waar *Chirurgie*, en *Chirurgien* afkomſtig is; het andere gedeelte werkte door geneesmiddelen; dog alle Medicijnmeesters oudtijds oeffenden beide deeze deelen, gelijk blijkt uit HIPPOCRATES, CELSUS, en GALENUS; de Arabieren van gelijken, zo dat in die tijden de Geneeskonst zeer uitgebreid was; aanmerkelijk is het ook, dat allen best, en voornaamelijk over de *Heelkonst* geſchreeven hebben.

Tegenswoordig verſtaat men er alleenlijk door den Geneeskonst, die door uitwendige geneesmiddelen, vuur en ſtaal werkt: Ook heeft zij van haaren ouden luister verlooren, en een Heelmeester van het Eiland Schiermonnikoog zoude thans moeite hebben, om zijn afkomst van de Goden af te leiden, gelijk wel eer HIPPOCRATES van het Eiland Chiö met een goeden uitſlag deed.

Onderwijlen is het zeker, dat de *Heelkonst* over het geheel genoomen, meerder zigtbaar nut doet, dan de Geneeskonst; of ſchoon zij minder verheven is, want zij is meer werktuigelijk, daar de Geneeskonst diepzinniger, meer ſchranderheid, doorzicht, en kracht van denken vereischt; wij konnen de eigentlijke Geneeskonst, als het *metaphijſique* houden van de geheele medicijnſche wetenſchap, de *Heelkonst* als het *phijſique*.

Door dien de *Heelkonst* in ons land niet alleen, maar in gantsch Europa is in verval geraakt, dat is, door gemeene lieden is geoeffent, is zij weinig gevordert, zelfs agter uit gegaan; men zoude konnen aantoonen, dat HIPPOCRATES en de Arabieren meer geweeten hebben van dezelve, dan alle de hedendaagſche met elkanderen. BOERHAVE heeft haar weder gepaart met de inwendige Geneeskonst, en hier door oneindige dienst gedaan aan het menschdom; hij was grooter Mechanicus, dan Metaphijſicus, en om die rede klaarer in zijne uitleggingen, en gelukkiger in zijne geneczingen. Hedendaagsch zal de Geneeskonst weder langzaamerhand vervallen, om dat men de mechaniſche grondbeginzelen veracht, en hijpotheeſen aanneemt, die geen ſtand konnen houden, of ſchoon zij voor de jeugd ligter vallen.

De *Heelkonst* heeft nog een nadeel, het beroep is zeer burgerlijk, en daarom leggen er zich alleen zulke lieden op toe, die geene taalen, nog manieren kennende, er een ambagt van maaken; het welke niet voor te koomen is, zo lang men er in de burgerlijke zaamenleeving geen meerder eer aandoet, nog grooter belooningen geeft; daar koomt bij, dat wij op allerlei ſcheepen Heelmeesters noodig hebben, die geringe belooning genieten. De zeevaarts winsten zijn van gelijken zo bepaalt, dat het niet moogelijk is, grooter belooning te geeven; zo dat uit een noodzaakelijk gevolg van allen deezen, de *Heelkonst* altoos gebrekkig blijven zal, en dat men hier en daar ſlegts onder de Geleerden iemand zal vinden, die

die in die konst uitmunt, en haare regels in ſtand houd.

Ons land heeft weinige voortgebragt, meest allen die nog naam gemaakt hebben, zijn Copiisten geweest, of vreemdelingen; indien wij ROONHUIZEN, VERDUIN, BARBETTE, en MUIS uitzonderen, hebben wij er geen één, die waarlijk oorſprongelijk of origineel kan gehouden worden.

Indien wij zo veele loffelijke ſtanden en bedieningen hadden, als in Frankrijk, konden wij even veelen, indien niet meerder groote mannen hebben; maar wij danken alle onze Heelmeesters, die ten Oorlog, of naar de Oost en West vaaren, terſtond af, zo dra zij te huis koomen. Indien men alle die lieden, die wel gedient hadden, in de ſteeden ampten gaf, van Stads Chirurgijn, of van Gasthuizen, enz., zo verkreeg men zeer veele bekwaame lieden; maar alle deeze Collegien zijn afgezondert van het huishoudelijke der ſteeden, dus is dit onmoogelijk, en derhalven zal men in ons Gemeenebest altoos zukkelen met de Heelmeesters.

De voornaamſte Boeken over de Heelkonst in onze taal zijn tegenswoordig BARBETTE, MUIS, JOB VAN MEEKEREN, en in zekeren opzicht STALPERT VAN DER WIEL en TULPIUS; ROONHUIZEN verdient ook lof. In de Vroedkunde hebben wij alleenlijk VAN DEVENTER en DENIJS; ook het Geheim van ROONHUIZEN, door DE VISSCHER en VAN DE POLL uitgegeeven, de Werken van PAULUS DE WIND; de Verhandelingen van Profesſor CAMPER, die bij de tweede druk van MEAURICEAU gevoegt zijn; over het Steenſnijden LERMES. Maar Overzettingen hebben wij bij menigte; het werk van HEISTER, door ULHOORN; de Heelkonst van PLATNER; die van DIONIS; van LE DRAN; van SHARP, en dagelijks koomen er overzettingen uit, als zo veele bewijzen dat de Heelkonst niet zeer geoeffent word bij onze Landgenooten; zondert de Heeren GRASHUIS, P. DE WIND, VAN DER HAAR, en CAMPER uit, zo hebben wij geen één, die den naam verdient van Heelmeester; veelen echter geeven hoope, dat ons Land binnen kort grooter naam in dezelve maaken zal.

HEELMEESTER, in 't lat. *Chirurgus*; is zulk een die alle de bewerkingen, die met de hand in de Geneeskunde moeten gedaan worden, kan uitvoeren; men noemt hen *Chirurgijns*, om reden boven gemeld. Hedendaagsch vind men, dat een *Chirurgijn* zich, behalven dit, noemt Breuk-, Vroed- en Oogmeester, of Steenſnijder; dat koomt hier van daan, oudtijds waaren er bijzondere lieden, die het land rond reisden, en zich ophielden met Breuken, en den Steen te ſnijden, Oogen te ligten, enz., en hier door veel geld wegſleepten. De *Heelmeesters* in de ſteeden waaren meerder eenvoudige geneezers van ligte wonden, en zweeren, aderlaaten, knippers van den baard, en het haair, dan kundige lieden in de wijd uitgeſtrekte Heelkonst; het Gilde, behalven dat, bepaalde het beroep, zij moesten een proef doen, die nog hedendaagsch zeer eenvoudig is, zelfs in de voornaamſte ſteeden. De Barbiers begonden ook paruiken te maaken, en hier door zijn zelfs de eerſte *Heelmeesters* te Amſterdam en elders in het zelfde Gilde met de Barbiers, en Paruikemaakers, of ſchoon zij zich zeer ſchaamen zouden, en werkelijk ſchaamen over die vereeniging; maar die lieden moeten jaarlijks zeker geld opbrengen aan het Chirurgijns Gilde; in een woord, de *Heelmeesters* arm geworden zijnde, of hunne Weduwen willen wel jaarlijks aalmoezen genieten van de Barbiers en Paruikemaakers, maar niet met hun gelijk ſtaan; dit geeft alle dagen aan de Regeering groote moeijelijkheid; de Heelmeesters beroepen zich op privilegien, de Barbiers op de billijkheid.

Een *Breukmeester* op het uithangbord, beduid niet dat die *Heelmeester* zonderling is geëxamineert in die konst, maar dat hij als *Chirurgijn* zich ook met Breuken bemoeit.

Steenſnijders hebben een bijzonder privilegie, maar worden niet afzonderlijk geëxamineert; zij moeten eerst eene geneezing doen, daar na verkrijgen zij bij request den tijtel.

De *Vroedmeesters* worden in Amſterdam geëxamineert door een bijzonder Collegie, beſtaande uit den *Prof. Chirurgiae*, 2 *Inſpectores Coll. Med.*, en de *Chirurgijns Gilde*; zij konnen niet worden geadmitteert, dan door Burgemeesteren; het welke bij request geſchied, met bijvoeging van de goedkeuring van dat Collegie.

De *Med. Doctores* zijn daar niet van uitgezondert; een monopolie van het ROONHUISIAANSCH geheim, gepaart met de allergroffſte onkunde, heeft hier toe gelegenheid gegeeven. In Friesland heeft men zulke *examina* ook ingevoert, ſchoon te onrecht; ieder *Heelmeester* behoorde hier toe recht te hebben, gelijk ook alle *Doctores Medicinae*.

Ledezetters zijn zo oud als de waereld, gelijk blijkt uit HIPPOCRATES, die, hoe Goddelijk ook zijne voorouders waaren, zich evenwel even zo min als een Landbarbier ontziet, om hevig uit te vaaren tegens de Ledezetters, en dezelven als opſnorkers uit te ſchilderen. Deezen ſtammen meest al af van het Beuls ampt; een Beuls knecht, die geen Scherprechter kan worden, zet op voor Ledezetter; die lieden krijgen door de ondervinding zomtijds eene goede behandeling, of ſchoon zij ook dikwerf zeer mistasten.

Tandentrekkers of *Tandenmeesters*, is mede een bijzonder beroep, het welke meest door de allergeringſte Kwakzalvers geoeffent word; veelen hebben eene goede en behendige wijze van trekken, maar in Frankrijk vind men dikwils geleerde Tandmeesters, gelijk FAUCHARD, en dergelijken. Die konst heeft veele nuttigheden, voornaamelijk in een land, daar door de ſcorbut, die nuttige en fraaije deelen zeer ſchielijk bederven, en onlijdelijke pijn veroorzaaken.

Heelmeesters voor ſcheepen, zijn te Amſterdam tweeerlei; die voor het klein Reglement vaaren, en voor het groot Reglement; dat is, naar de Oostzee, op de Groenlands en Straat Davids vaarders, of wel naar de West-Indiën; de eerſte worden ſlegts een weinig over de Heelkonst, en Scorbut ondervraagt, de anderen een weinig diepzinniger, maar evenwel van de Overlieden, die dikwils door gunst op de Gildekamer geplaatst, zelven niet veel weeten; het aanmerkelijkſte is, dat de Profesſor in de *Anat. & Chir.* daar niet bij is. De Overlieden viſiteeren ook de medicijn-kisten; om kort te zijn, daar is weinig nuttigheid in die examens; want ik vraage, is een Walvisch-vanger of Robbe-ſlager niet zo wel onderhevig aan een hoofdwond, beenbreuk, of ander ongemak, als een die naar Guiné of Surinaamen vaart? Het antwoord is, een die goud haalt, kan beter betaalen, dan een die ſpek viscbt, dat is waar; maar laat dan ieder vrij kiezen, zonder aan zulk een examen onderhevig te zijn, gelijk elders gebeurt; want de afkeuring van het Gilde, kan niet altoos voor het bewijs gehouden worden van de onbekwaamheid van den

Jongeling.

Jongeling. De Oost- en West-Indiſche Compagnie, en de Admiraliteiten examineeren door hunne daar toe geſtelde perzoonen hunne Chirurgijns; gelijk de Raad van Staaten de Regiments Chirurgijns laat examineeren, door een daar toe geſtelt geleerd man in den Haag.

De Zeevaarende, en Regiments Heelmeesters moesten de inwendige ziektens zo wel verſtaan, als de uitwendige; dog dat is bijna onmoogelijk, om dat zeer weinige geſtudeert hebben, en de bezolding zeer gering is.

Een *Heelmeester* is onderwijlen verplicht van conſcientie wegen, te hebben eene grondige kennis van ons ligthaam, van de geneesmiddelen, en moest ten weinigſten boeken hebben, die over de Heelkonst in het algemeen handelden; ook die werktuigen, die noodzaakelijk zijn, en dagelijks te paſſe koomen; hier op behoorde de *Colleg. Medici*, en *Chirurgica* in ieder ſtad, en diſtrict te waaken. Thans pronken zij met een ledige pot, die fraai geſchildert is, en met een trepaan, een zaag, groot mes, en vork, meer om iemand te verſchrikken, dan nut te doen; in plaats dat zij altoos klaar zouden hebben, een paar eenvoudige tourniquets, inſtrumenten tot breuken, en fistels; alle welke weinig geld kosten, en dagelijks nut doen moeten.

HEELMIDDELEN, zie CONSOLIDANTIA en WOND-MIDDELEN.

HEEL-WORTEL; dus word de *Wal-wortel* genoemt; om dat ze een groote heelende kragt heeft.

HEEMST; *Witte Maluwe*; in 't latijn *Althæa*; *Ibiſcus*; *Bismalva*. Van dit gewas zijn verſcheiden zoorten, maar die LINNÆUS tot verſchillige geſlachten brengt; wij zullen de voornaamſte hier bijbrengen.

1. De gemeene *Heemst*; *Althæa vulgaris*; (*Althæa foliis ſimplicibus tomentoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De vreemde Americaanſche *Heemst*; *Althæa hortenſis ſ. peregrina*, DODONÆI; (*Hibiſcus caule herbaceo ſimpliciſſimo, foliis ovatis ſubtrilobis ſubtus tomentoſis, floribus axillaribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De Thuringſche *Heemst*, of *Heemst* met groote bloemen; *Althæa Thuringiaca grandiflora*; (*Lavatera caule herbaceo, fructibus denudatis, calicibus inciſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De heesteragtige *Heemst*, met vijfhoekige puntige bladen; *Althæa fruteſcens, folio acuto, parvo flore*; (*Lavatera caule fruticoſo, foliis quinquelobo-haſtatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De heesteragtige *Heemst*, met ronde grijze bladen en bleek-paarſche bloemen; *Althæa fruteſcens, folio rotundiore incano*; *Althæa frutex* I. CLUSII; (*Lavatera caule fruticoſo, foliis ſubcordatis ſubtrilobis rotundatis crenatis, ſtipulis cordatis, pedunculis unifloris*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De Portugalſche heesteragtige *Heemst*, met grooter en minder grijze bladen; *Althæa fruteſcens luſitanica, folio ampliore minus incano*; (*Lavatera caule fruticoſo, foliis ſeptem angularibus tomentoſis plicatis, racemis terminalibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. De heesteragtige *Heemst*, met brijonie-bladen; *Althæa fruteſcens Brijoniæ folio*; (*Malva foliis palmatis ſcabris, caule tomentoſo fruticoſo, pedunculis multifloris*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft breede, rondagtige, wat puntige, grijze, zagte bladen; uit de wortel ſchieten ſtengen op van drie tot vier voeten hoogte, die met bladen bezet zijn, op welkers toppen en uit de oxels der bovenſte bladen bloemen voortkoomen, die in de gedaante naar die van de gemeene maluwe gelijken, maar zij zijn wit of heel bleek paars, na welke ook diergelijke platagtige zaad-huizen en platte zaaden volgen als in de maluwe; de wortel is dik, taai, van binnen wit en met een lijmagtig zap vervult.

Daar is ook een verandering van, met ronde minder puntige bladen.

De tweede zoort gelijkt in de gedaante veel naar de eerſte, maar haare bladen zijn eenigzins drielobbig, en van boven groen, maar van onderen wolagtig-grijs; de bloemen zijn ook wat grooter, en bleek roodagtig-paars van koleur, en de zaad-huizen ronder.

De derde zoort zweemt ook genoegzaam na de eerſte zoort, haare benedenſte bladen zijn hartformig-langrond, maar de bovenſte gelobd en gekertelt, voorts grijs en zagt; de bloemen zijn heel groot en wit van koleur of ook wel iets paarsagtig.

Deeze drie zoorten verſterven in de winter tot aan de wortel, welke in het voorjaar weder nieuwe ſpruiten uitſchieten.

De vierde zoort ſchiet uit de wortel een harde houtagtige hooge ſteng met veel takken op, die met langwerpige vijfhoekige, puntige, gekertelde, groene bladen bezet zijn; de bloemen en het zaad gelijken na die van de gemeene *heemst*.

De vijfde zoort ſchiet een takkige ſteng uit de wortel op, gelijk de voorige, maar heeft rondagtige bladen, de bloemen gelijken na die van de gemeene maluwe en zijn bleek paars.

De zesde zoort groeit ook heesteragtig op, gelijk de voorige, maar heeft grooter en zevenhoekige bladen, die minder grijs zijn dan die van de laatst voorgaande; de bloemen zijn ook diergelijk, maar koomen aan het uitterſte der einden in lange troſſen voort.

De zevende zoort ook heesteragtig groeiende, heeft een wolagtige ſteng; haare bladen zijn handswijze ingeſneeden (*palmata*), gelijkende na de brijonie-bladen, en zijn op haar oppervlakte ſteekelig ruw; de bloemen gelijken na die van de maluwe, veele aan een hooft-ſteel voortkoomende.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz., in de vogtige weiden en andere plaatzen; de tweede zoort is uit Canada afkomstig; de derde zoort word in Thuringen, Oostenrijk en Hongarijen gevonden; de vierde zoort groeit in Zuid-Frankrijk, en inzonderheid veel op de Hijeriſche Eijlanden; de overige drie zoorten groeijen natuurlijk in Spanjen en Portugal: De eerſte zoort word ook in de tuinen gekweekt, tot het gebruik in de Geneeskonst; maar de overige worden alleen van zommige liefhebbers van vreemde planten voortgezet.

Kweeking. De drie eerſte zoorten worden ligtelijk voortgekweekt door ſcheuring der wortel-ſpruiten in het na- of voorjaar, die men hier of daar in de moes- of kruid-tuinen op een bedde op twee à twee en een twee-de voeten afſtand plant.

De vier overige zoorten kunnen voortgezet worden door haar zaad, het welk men vroeg in het voorjaar op een warm rabat of in een matig warme broeibak zaait, en de jonge planten daar na in de Maijmaand in de tuin verplant, daar men begeert, mits dat het op een warme en voor de winden gedekte plaats, en in een goede zand- of puinagtige drooge grond zij, want anders gaan ze in de winter verſterven; kunnende dezelve aldus geplant, onze winterkoude taamelijk doorſtaan, maar geen ſtrenge lang aanhoudende

houdende vorst; weshalven het bij ons 't best is, dat men ze in potten plant, om 's winters in het oranje-huis te overwinteren; daar ze eens geplant zijn, moet men ze laaten ſtaan, want om dat ze weinig haair-wortelen maaken, en dus bij het uit de grond neemen, weinig aarde houden, willen ze niet liefst oud verplaatst weezen, waar door ze meesttijds verſterven: Egter duuren ze bij ons zelden langer als vijf of zes jaaren. Zij beginnen in het volgende jaar na de zaaijing te bloeijen, en dit duurt van het laatſte van Maij af, den geheelen zomer door, tot in October, dat deeze heesters te vaardiger maakt, om in de tuinen onderhouden te worden, en zij geeven bij ons ook rijp zaad.

Men kan ze ook door ſteeking van jonge takken voortkweeken, die men in Maij op een ſchaduwagtige plaats moet ſteeken, of anders moet beſchaduwen, en met vogt onderhouden, tot dat ze wortelen gemaakt hebben.

Van de kragt en het gebruik van de *gemeene heemst*, kan men op het artijkel ALTHEA nazien.

HEEMST (BOOMAGTIGE-), zie ALTHEA FRUTEX en KETMIA.

HEEMST (GEELE-); is de *Abutilon*; zie aldaar.

HEERE-KOEKJES, zie GEBAK, *pag.* 795.

HEESCHHEID, of *Schorheid*; in het latijn *Raucedo*; is zomwijlen een ongemak van zo veel gewigt, dat zij den mensch geheel onbekwaam maakt tot den ommegang; gelijk er verſcheidene voorbeelden zijn, dat Predikanten hier door al hun ſtem verlooren hebbende, voor altoos onnut geweest zijn voor hunne Gemeente; ten waare zij, gelijk de Eerw. Heer PFEIFFERS te Amſterdam, die in dit ongelukkig geval is, hunne Gemeente met hunne geleerde en Godvrugtige ſchriften ſtichteden.

Het is thans bekent, dat onze ſtem gemaakt word door den ſpleet van het ſtrottenhoofd, welke voor eerst beſtaat uit twee dikke banden of *ligamenten*, die door tot elkander te naderen, of van een te gaan, den ſtem hooger of laager doen zijn; en ten anderen uit zeer veerkragtige vliezen, die als ſnaaren drillen; zo dat ons geluid gedeeltelijk als een orgelpijp, gedeeltelijk als een ſnaartuig werkt; maar alle deeze deelen zijn overtoogen met een dun vlies, rondsom bezet met kliertjes, welke die deelen bevogtigen, en ſmeerig, dat is zeer leenig houden.

Wanneer nu deeze klieren te kort ſchieten, gelijk bij de teeringagtige menſchen, of eene ontſteeking in het inwendige vlies plaats heeft, gelijk bij verkouwtheid, zo is aanſtonds onze ſtem heesch, of ſchor; of ſchoon ſchor eigentlijk iets anders betekent; maar wanneer nu eene verlamming plaats heeft in die werktuigen, dat is in de ſpieren, die den beſchreeven ſpleet verwijderen, en vernaauwen, of die de ſnaaren ſpannen, en loslaaten, zo houd alle ſtem op, en wij zijn heesch: Deeze verlamming ſchijnt nergens na te luisteren, en moet vergeleeken worden bij de verlammingen van onze oogſpieren, en oogleden, welke niet zo zeldzaam zijn, als men wel denken zoude.

Heeschheid derhalven, dat is ſchorheid uit verkoudheid gebooren, of door gebrek van genoegzaame ſmeerigheid, kan met ſlikking van *drop*, van *gom*, van *ſiroop* van *althea*, van *roosen*, en al wat ſlijmerig is, geholpen worden.

Maar *heeschheid* van lamheid afhangelijk, is volſtrekt ongeneesselijk, ten waare men zijdelings langs het ſtrottenhoofd ſpaanſche vliegen lag, die inzonderheid op den tak van het agtſte paar zenuwen, die tusſchen het tongenbeen, en ſchildwijs kraakbeen van den ſtrot binnen door het ſpraaktuig zich verſpreid, of op de wederkeerige zenuw, van welker goede geſteltenis GALENUS reeds beweezen heeft, dat de ſpraak afhangt.

Eindelijk geeven opſtijgingen der vrouwen *heeschheid*, en ook den mannen die zeer hijpochonder zijn; deeze word veeltijds geneezen door rust, en kalmte te bezorgen in het zenuwgeſtel, door *opium*, gelijk zij door ſchrik, of dergelijke ontrustingen veroorzaakt is. Deeze *heeschheid* gaat dikwils in ſtomheid over, welke verdwijnt, zo dra de even genoemde zenuwen ontdaan worden van de belemmeringen, die haar drukken.

Heeschheid hangt zomwijlen af van wormen, zo dat die voor de even genoemde middelen niet wijken zal, indien men de oorzaak, dat is, de wormen der ingewanden niet verdelge.

Heeschheid eindelijk word waargenoomen bij die aan de venusziekte geweldig onderhevig zijn, zij ſpreeken niet alleen heesch, maar met een zonderling geluid, zo dikwerf zij ademen; deeze is onherſtelbaar, wanneer de keel-verzweering het vliezige van den ſpleet, zo even beſchreeven, verdelgt heeft; maar in den beginnen geneest zij op het gebruik van kwikmiddelen. Zie ook SCHORHEID.

HEESCH-KRUID; *Edele Rakette*; in 't latijn *Erijſimum*. Daar zijn eenige zoorten van dit kruid, waar van de volgende de bekendſte zijn.

1. Het gemeene *Heesch-kruid*; *Erijſimum vulgare*, *Trioſ. Erijſimum* DODONÆI; (*Erijſimum ſiliquis ſpicæ adpreſſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het groote breed-bladige gladde *Heesch-kruid*; *Erijſimum latifolium majus glabrum*; (*Siſijmbrium foliis pinnato-haſtatis dentatis*, *ſiliquis erectis*, LINN. *Spec. Pl.*)

3. Het gehoornde *Heesch kruid*; *Erijſimum polijceratium ſ. corniculatum*; (*Siſijmbrium ſiliquis axillaribus ſeſſilibus ſubulatis aggregatis*, *foliis repando-dentatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet uit de wortel een dunne taaije getakte ſteng op, van anderhalf tot twee voeten hoog, welke met diep ingeſneedene en gekerfde zagte bladen, aan de oorſprong der takken bezet zijn; langs het bovenſte der ſteng en takken, koomen veele kleine vierbladige bloemtjes digt bij een, airs-wijze voort, waar na kleine dunne langwerpige hauwtjes volgen, welke digt tegen de takken als aangedrukt zijn, waar aan dit kruid ligt kenbaar is; de hauwtjes bevatten ieder twee kleine zaad-korreltjes, die ſcherp van ſmaak zijn.

De tweede zoort heeft breede ſpies-formige geveerde getande gladde bladen; de geele bloemen koomen ook airs-wijze aan het bovenſte der takken voort, waar na kleine hauwen volgen, die regt op ſtaan.

De derde zoort gelijkt ook veel na de voorige zoorten; maar heeft verſcheidene ſteellooze geele bloemtjes in de oxels te zaamen, waar na langwerpige puntige opwaarts ſtaande hauwtjes, als hoorntjes, volgen.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, enz. overvloedig naast de wegen, dijken, muuren, en op andere dorre vervallene plaatzen: De tweede zoort word gevonden op bebouwde landen en elders: De derde zoort koomt voort in Zwitzerland en Italien, op vervallene plaatzen. Zij zijn alle eenjaarig.

Eigenſchappen. De eerſte zoort is van veel gebruik in

in de Geneeskunde, hebbende een verwarmende, openende, verdunnende, losmaakende, en afvagende kragt, en word inzonderheid zeer gepreezen tegen een rouwe ſchorre keel, ſcherpe en taaije ſlijmen op de borst, hoest, en engborstigeid, enz. Men maakt ten dien einde in de Apotheeken *ſijroop* van dit geheele kruid, en het word ook in de zaamengeſtelde borst-ſijroopen gebezigt; men kan tegen de gemelde gebreken ook een afkookzel van het verſche of droge kruid maaken, dat men met zuiker verzoet, en er al te mets warm van drinkt.

HEESTER; *Heester-gewas*; in 't latijn *Frutex*; beteken een Plant, die met verſcheidene houtige, getakte ſtengen uit de wortel groeijt, en doorgaans veel laager blijft als een kleine boom. *Heesteragtige kruid-gewaſſen*, *Herbæ fruticoſæ*, zijn zulke kruiden die met harde houtagtige ſteelen groeijen, gelijk de *ſalie*, enz.

HEESTERAGTIGE WOLFSMELK, zie CHARACIAS.

HEETE BRAND. Dit ongemak is van den Ouden *Phlegmone* genoemt, en gehouden voor een gezwel met hevige ontſteeking, welke rood wierd, klopte, pijnelijk was, en gloeide; vermits dit gezwel dikwerf overging tot verſterving, even als gezwellen die koud waaren, is de eene tot *heete*, de andere tot *koude brand* gebragt.

Onderwijlen vallen diergelijke gezwellen menigmaalen voor, en op alle deelen van ons lighaam, dan eens diep onder het vel doordringende, eigentlijk *heete brand* maakende, dan eens zich op de oppervlakte houdende, onder de benaaming van Roos, of *Erijſipelas*.

De kwaal is minder of meerder gevaarlijk, na de plaatze, en derzelver deelen, daar zij op valt; in de enkele vetrok is zij minder gevaarlijk, dan wanneer zij bij trekkeragtige deelen, en onder dezelven doordringt; het gebeurt immers dikwerf, dat zulk een *phlegmone* het gevolg is van zenuwſteeken, die altoos gevaarlijk zijn, om dat de *phlegmone*, die er op volgt, diep tusſchen de vliezen en trekkers doordringt, en alles door ettermaaking verdelgt; met dat alles, gaat eene oppervlakkige *heete brand* eerder tot koud over, dan die na eenen zenuwſteek geboren word.

Wanneer iemand bloedrijk, of het gezwel zelf uit eene koortze, of anders veroorzaakt word, is eene aderlaating noodzaakelijk; maar nog veel meer, dat men terſtond met vermurwende pappen het vel tracht te rekken, en zodanig te verzachten, dat het medegeeven kan.

De oude Geneesheeren preezen *koedrek*, *paardemest*, en dergelijken aan; heden wijzer, en zinnelijker geworden zijnde, gebruiken wij met even veel vrugt, *haver-gort*, *meelpap*, *witte* of ander *brood*, *lijnzaad*, *meel*, allerlei zagte kruiden, gelijk *maluwe*, *verbascum*, enz., *leliebollen*, *uijen*, *appelen*, en al wat tot moes gekookt, een pap maaken kan; men voegt er bij *ammoniak-zout*, *ſalpeter*, om meerder te verkoelen; om te verzagten, *olie* van *olijven*, van *raapzaad*, van *lijnzaad*, *boter*, *reuzel*, *koe-vet*, enz.; dog wanneer men vreest voor koud vuur, doet men er *wijn* onder, of *brandewijn*, *ſpiritus theriacalis*, en kruiden die het koude vuur of de *gangræna* konnen tegengaan, gelijk *ſcordium*, *cicuta*, enz.

Indien het na alle deeze middelen niet luistert, gaat het over tot verzweering, of koud vuur; zie deeze artijkels: Wanneer de *phlegmone* valt digt bij een klier, word dikwils die klier aangedaan, en verhard, zo dat er een knoestgezwel uit geboren word; zie KNOEST-GEZWEL: Veeltijds laat de verzweering ſteelen na; daar reeds breedvoerig over gehandelt is, onder FISTELS.

Allergevaarlijkst is deeze *heete brand*, wanneer zij valt op de ballen, of op het mannelijke teeldeel; in de vrouwelijke deelen, voornaamelijk op de lippen, is zij dikwerf waargenoomen, en gaat geneenlijk over in koud vuur; het teeldeel der mannen is er dikwerf geheel door verlooren, en de ballen hier door hard geworden, zijn overgegaan in vleeschbreuk, welke niet minder gevaarlijk is: Met verſcheidene voorbeelden echter kan men bewijzen, dat een *phlegmone* vallende op de balzak in mannen, dat deel geheel verdelgt heeft, zo dat de ballen bloot lagen, die naderhand weder door het uitgroeijen van een zoort van vel bedekt zijn geworden. Zie ook BRAND (HEETE).

HEETE KOORTS; word genoemt de zulke, waar in eene zeer groote hitte niet alleen, maar eene droogheid over het geheele vel, in den neus, mond en tong gevoelt word; de Grieken hebben haar *Cauſus* van Καυσόω, *ontſteeken zijn*, en *branden* genoemt.

Behalven deeze hitte, is de ademhaaling bezwaart, ſchielijk, moeijelijk; de tong is droog, geel, zwart, beſlagen, als verbrand, en als een raſp; de dorst is ondraagelijk; walging en braaking verſlimmert meest al deeze moeijelijkheden, die niet dan met ongedurzaamheid, en allerſterkſte vermoeidheid eindigen; de ſtem word ſchel, en een kleine hoest word het gevolg der moeijelijke ademhaaling; ijlhoofdigheid, en dolheid verwisſelen de ſlaapeloosheid, of wel de hersſenen door bloed opgevult, geeven eene ſlaap, die niet te overwinnen is, of door ſtuiptrekkingen verzelt word; meest worden de toevallen op de ongelijke dagen ſlimmer, daarom is de ziekte op de derde, of wel den vierden dag doodelijk, en zeldzaam duurt zij langer dan zeven dagen.

De ziekte ſcheid dikwils door eene groote bloeding uit den neus, of ander deel van het lighaam, dog meest uit den neus, en word vooruit gekent uit eene pijn in den nek, zwaarte in de zijden onder de korte ribben, traanen die tegens wil en dank zich ontlasten, roodheid van het weezen, krieweling in den neus, enz.; dan eens ſcheid zij door den afgang, door zweeting, dikke pis, of groote kwijling; maar zwarte pis, en weinig, die teffens dun is, geeft groot gevaar te kennen; ook is bloederig ſpog, en pis doodelijk; moeijelijkheid in het ſlikken, koudheid van handen en voeten, een rood weezen het welk ſterk zweet, zijn alle gevaarlijke voortekens; zwelt de oorklier op, zonder dat zij aan het zweeren geraakt, of loopt de afgang dun af, zo vervalt de lijder ſchielijk in ijlhoofdigheid, met beeving, welke wel haast met den dood eindigt. Eene enkele reize verandert de ziekte, en valt alleenlijk op de longen met ijlhoofdigheid.

Dit zijn dan de toevallen, en teffens de voordeelige en nadeelige tekenen deezer hevige ziekte; ligt ziet men uit dezelven, dat er ſchielijk eene goede aderlaating verëischt word; dat men het lighaam met het hoofd hoog in het bed moet plaatzen, op dat de hersſenen niet boven maaten gedrukt worden; dat men zo veel zagte, wateragtige en verkoelende dranken moet ingeeven, als moogelijk is, dat is *afkookzels* van *gerst*, van *gort*, van *haver*, van *rijs*, *brood*, met *zouten* die verkoelen, en den dorst tegengaan, met *zuur* van *citroen*, van allerlei *vrugten*, van *azijn* zelve, *ſijroopen*, *geleijen*, enz. van

citroen, van *berberis*, van *aalbeſiên*, *moerbeſiên*, en al wat ingelegt word, zo van aangenaamheid van ſmaak, als tot verfriſſching; *appelen* inzonderheid geeven een uitmuntend zuur, en goede verkoeling; ook moet men inwendig clijsteeren inſpuiten van dergelijken, maar eerst de vuiligheid uitwasſchen, daar na *dunne melk*, of *afkookzels* van *brood* met de opgenoemde *geleijen*, en *zouten* gemengt, op dat die als inwendige ſtoovingen het verhitte gedarmte bedaaren, en opgeſlorpt in het bloed geraaken, en verkoelen konnen.

Daar is eene *heete koorts*, die den Zeelieden, voornaamelijk op de Middelandſche zee vaarende, overvalt, welke men *Calentura* noemt; deeze word op de zelfde wijze geneezen, en vereischt zwaare aderlaatingen van den beginnen af aan; vooral moet men die lieden wel oppaſſen, want zij verbeelden zich gemeenlijk in het veld te zijn, en eene aangenaame landsdouwe te zien, waar in zij wandelen willen; zo dat indien dit niet belet word, zij ſpoedig in zee ſpringen, en verdrinken; deeze droom, of ijlhoofdige verbeelding is het waare kenmerk der ziekte.

HEETE NETEL, zie NETEL.

HEETE PIS. Wanneer men de pis ontlast met moeite, en hevige pijn, als of er iets heets door den waterweg ging, zo dat men op het laatst tegens zijnen wil bij droppels watert, en de allergrootſte brand gevoelt, word die ziekte *Heete pis* genoemt; bij den Franſchen *Chaude piſſe*, waar van daan zij aan de *Gonorrhoea virulenta*, den naam geeven van *la Chaude piſſe*; maar in het duitsch zegt men *Koude pis*, welke de Griekſche Geneesheeren *Stranguria* genoemt hebben, dat is *Droppel-pis*.

Dit ongemak komt jong en oud, en beide de kunnen over, en hangt af van te groote ſcherpheid in het water, of eene ligte ontſteeking van het inwendig vlies van den waterweg, in welke de teeldeelszenuwen zich verſpreiden, om welke redenen de pijn zo hevig is, en van zo veele oorzaaken afhangt; want het zij de pis door zijne ſcherpte die zenuwen aandoet, het zij het inwendig vlies ontſtooken, of ontbloot is van de natuurlijke ſmeerigheid, het zij eene zenuw aandoening, gelijk in de vrouwen, die aan opſtijgingen onderhevig zijn, er op werkt, zo zal men altoos in het laatst van het wateren, en wel in het einde des waterwegs, de ſmert gevoelen: Echter moeten wij dit toeval niet vermengen met de *droppel-pis*, die lieden onderhevig zijn, welke met den ſteen bezogt zijn, of met verzweeringen in den blaas; deeze immers geneest nimmer, ten zij de oorzaak onmiddelijk weggenoomen word, daar de algemeene *heete pis* ſpoedig verdwijnt; ook moet men de pijn in het wateren, bij die aan eenen druipert zukkelen, met deeze niet vermengen.

Geſtelt, iemand heeft door te ſcherpen bloed in den zomer, of door gevatte koude, deeze pijnelijke aandoening; zo is niets beters dan veel vogt, en wel lijmerig vogt dat olieagtig is, te gebruiken; bij voorbeeld *gekookte gerst*, *gort* van *haver*, met bijvoeging van *arabiſche gom*; of wel veel *amandel-melk*, met de *olie* van *amandelen*, door middel van *ſijroopen* van *althea*, enz., of een *eij* er onder gemengt; teffens moet men het deel warm houden, en als de pijn al te hevig is, met *warme melk* of *olie* ſtooven; maar hangt het toeval af van eene opſtijging, gelijk SIJDENHAM opgemerkt heeft, dat de vrouwen veel overkoomt, zo doet een grein *opium*, of een once *ſijroop diacodii*, of wel een paar *papaver-bollen* op *melk* gekookt, meerder nut, dan alle andere middelen: De aandoening kan bij de vrouwen zo ſterk zijn, dat een onkundig Geneesheer dezelve voor waare tekenen van den ſteen in de blaas houden kan.

Veele vrouwen zijn er allerſmertelijkst mede bezet, zo dat zij altoos eene dunne ſcherpe pis ontlasten met de allerhevigſte pijn, voornaamelijk bij de laatſte droppelen; geſondeert wordende, geeven zij geene tekenen van ſteen, en de ziekte luistert na geene geneesmiddelen, hoe genoemt.

HEET VUUR, zie BRAND (HEETE).

HEF; betekent zo veel als *Gist*; zie aldaar.

HEF-BOOM; *Hevel*; in 't latijn *Veſtis*; word in de *Mechanica* of *Werktuig-kunde* genoemt, een regtlijnige ſtevige, ſterke, min of meer lange ſtok, ſtang, of ijzer, om er een gewigt of last mede op te ligten, leggende dezelve ten dien einde nier ver van het eind, daar de last aan vast is, op een ſchraag of rustpunt, en aan het andere einde word de kragt, of het vermoogen geappliceert: Dog dezelve is van tweederlei zoort, als

1. Een *Druk-hevel* (*Veſtis heterodomus*), is zodanige, als de ſchraag C tusſchen de last in A en de kragt in B is, en dus den *hevel* moet nedergedrukt worden, om de last op te ligten, of in beweeging te brengen: Zie *Fig.* 1. *Tab.* B.

2. *Draag-hevel* (*Veſtis homodromus*), is zodanige, als de last in A tusſchen de ſchraag C, en de kragt in B is, en dus de *hevel* moet opgeligt worden, om de last in beweeging te brengen. Zie Fig. 2.

Deeze eenvoudige werktuigen hebben een groote kragt, om er een last mede op te ligten, hoewel maar op kleine hoogte: Men noemt gewoonlijk het korte einde van de *hevel*, naamelijk van de last in A tot aan de ſchraag of het rust-punt C, de *korte arm*, en het overige B C de *lange arm*. Deeze werktuigen hebben de volgende eigenſchappen.

Grondſtelling.

De kragt in E (*Fig.* 1.), *om de last* D op of *in evenwigt te houden*, *ſtaat in reden tot de last* D, *gelijk weerkeerig de korte arm* A C, *tot de lange arm* B C.

Bewijs.

Want volgens de wetten der *Mechanica*, is de kragt in B, in reden tot de last in A, gelijk omgekeert de ſnelheid of weg der last A a, tot de ſnelheid der kragt B b, (zie *Fig.* 3. *Tab.* B.): Dewijl nu de ſnelheden der bewoogene last en kragt A a en B b cirkel-boogen zijn, welkers ſtraalen de korte en lange arm A C en B C zijn, en volgens de *Geometrie*, de grootheden der cirkel-boogen in rede zijn als haare ſtraalen; derhalven ſtaat de korte arm A C tot de lange arm B C, gelijk de kragt in B geappliceert, of E, tot de last in A, of D. Als men nu de korte arm A C met de last E multipliceert, zal 't product gelijk zijn aan het product van de lange arm A C; gemultipliceert met de kragt D, die de last ophoud; welk een bewijs is van de *Grondſtelling*.

Bij voorbeeld, laat de korte arm A C zijn twee deelen, de lange arm B C tien deelen; de aan de korte arm geappliceerde last D 500 pond, en de kragt aan de lange arm E, die de last ophouden, kan 100 pond, zo ſtaat 10 tot 2 in reden, gelijk 500 tot 100: Derhalven 2 deelen gemultipliceert met 500 pond, komt 1000; en 10 deelen met 100 pond, komt insgelijks 1000.

1. *Gevolg.* Als men derhalven volgens de Geometrifche proportie, de last met de deelen van de korte arm multipliceert, en het product door de deelen van de lange arm divideert, zo verkrijgt men 100 pond, voor de kragt E, die de last D ophouden kan; zijnde omtrent gelijk die van een man van eene gemeene fterkte. Deeze kragt, welke de last alleen maar in evenwigt houd, word van zommige de *doode kragt* genoemt.

2. *Gevolg.* Hier uit volgt, dat de *doode kragt* maar een weinig grooter behoeft te zijn, om de last in beweeging te brengen.

3. *Gevolg.* Dat hoe de lange arm B C langer is, na proportie van de korte arm A C, hoe de kragt E behoeft kleinder te zijn, om een last D te beweegen.

4. *Gevolg.* Als men het product uit de kragt in de lange arm, divideert door de korte arm, zo verkrijgt men den last, welke een gegeevene kragt in evenwigt houden kan; bij voorbeeld de voorgevondene kragt 100 gemultipliceert met 10 deelen, komt het product 1000, dit gedivideert door 2 deelen, komt 500, de gezogte last.

5. *Gevolg.* Als men het product uit de lange arm in de kragt, deelt door de last, zo vind men hoe lang de korte arm zijn moet, om de kragt en last in evenwigt te doen zijn.

6. *Gevolg.* En als men het product uit de korte arm in de last, divideert door de doode kragt, zo vind men hoe lang de lange arm zijn moet, om de kragt en last te doen evenweegen.

7. *Gevolg.* Daar word even zo veel kragt vereischt, om bij voorbeeld, 500 pond door drie voeten hoogte te beweegen, als 300 pond door vijf voeten, in gelijken tijd.

8. *Gevolg.* De fnelheid of weg der kragt B b, ftaat in reden tot de fnelheid of weg der last A a, gelijk de last D tot de de kragt E, of gelijk de lange arm A C tot de korte arm B C; waar uit blijkt, dat als de lange arm B C langer gemaakt, en dus de kragt vermindert word, dat dan de fnelheid der last A a, en dus ook de tijd der beweging, na proportie vermindert; want dan word de boog B b, die de beweeging en fnelheid vertoont, grooter.

9. *Gevolg.* Als men derhalven een beweeging verfnellen wil, zo moet de kragt aan de korte arm in A, en de last aan de lange arm in B geappliceert worden; maar dan moet de kragt veel grooter zijn als den last: Edog dat hier in de kragt verlooren gaat, word in de fneller tijd weder gewonnen.

2. *Grondftell.* De voorige *Grondftelling* heeft ook plaats in de *draag-hevel*; namelijk dat als dezelve ergens in zijn lengte, als in A. (*Fig.* 2.) met een last D bezwaart word, dat dan de kragt E aan het langfte deel des *hevels* ftaat in reden tot de last D, gelijk het kortfte deel des *draag-hevels* A C. tot het langfte B C.

Het is derhalven geen wonder, dat twee menfchen van zeer ongelijke kragten, een zwaare last met een *draag-hevel* kunnen draagen, zonder dat de zwakke meer bezwaart word als de fterke. Dus kan een kind een zwaare last draagen met een fterk man, naamelijk als de last na proportie van ieders fterkte buiten het midden van de *draag-hevel* geappliceert word; en de man aan het einde van de kortfte arm draagt.

Maar men moet aanmerken, dat als de kragt in een fchuinze ftreeklinie B F, welke een fcherpen hoek met de *hevel* A B maakt, het zij na binnenwaarts, of met zijn verlengde naar buitenwaarts, geappliceert is, (bij voorbeeld als de *hevel* aan het eind des langen arms, door middel van een touw fchuins getrokken word) dat dan de kragt hier door vermindert word, en dezelve als dan niet tot de last in reden is, gelijk de korte arm tot de lange, maar gelijk de korte arm A C, tot de regte linie C G, welke van het rust-punt C regthoekig op de fchuinze na binnenwaarts gaande ftreek-linie B F getrokken word, die altijd korter is als de lange arm des *hevels* zie *Fig.* 1.

1. *Gevolg.* De in E fchuins geappliceerde kragt F is derhalven niet grooter, dan wanneer ze in H na de ftreeklinie H I regthoekig op de *hevel* geappliceert was; want C I is gelijk C G.

2. *Gevolg.* De kragt is derhalven 't fterkst, als haare ftreek-linie een regten hoek met de *hevel* of deszelfs lange arm maakt.

3. *Gevolg.* Men kan derhalven de kragt vinden, die noodig is, om een last in evenwigt te houden, als de kragt na een fchuinze ftreeklinie geappliceert is: Bij voorbeeld, ftellende de last en lengte der beide armen des *hevels* gelijk in het eerfte voorbeeld, maar dat de kragt fchuins geappliceert is, zo dat de regte linie C G, welke regthoekig op de fchuinze ftreeklinie B G valt, maar 8 deelen bedraagt, dan ftaan de 8 deelen tot 2 deelen, gelijk 500 pond tot de gezogte *doode kragt*; derhalven 500 pond gemultipliceert met 2, komt 1000, dit gedivideert door 8, komt 125 pond, de kragt in G die er noodig zoude zijn, om de last D in evenwigt te houden.

4. *Gevolg.* Hier uit volgt wijders, dat men in plaats van den arm B C van 10 deelen lengte, maar één arm I C van 8 deelen lang behoeft te maaken, om de kragt regthoekig daar aan te appliceeren; dat ook in de praktijk der Tuigwerk-kunde meest doorgaans het gemakkelijkst is.

5. *Gevolg.* Hier uit volgt ook dat de kragt die aan den krommen op- of neder-waarts geboogene lange arm van een *druk-* of *draag-hevel* in X geappliceert word, fchoon die door de kromte langer is, niet grooter is, dan wanneer ze aan een regtlinige *hevel* in E, na een regthoekige ftreeklinie B E gevoegt is, welke (of haar verlengde) het einde E van de gebogene *hevel* raakt; zie *Fig.* 5, 6, 7, 8.

6. *Gevolg.* Op de zelfde wijze is ook de last, die aan een op- of neder-waarts geboogen korte arm, in Z gevoegt word, niet zwaarder, dan wanneer ze aan een regtlinige arm regthoekig in A gevoegt was.

Voorts heeft men aan te merken, dat de *hevels* of *hef-boomen* in deeze befchouwing aangemerkt zijn, als een enkele ftevige linie zonder zwaarte, gelijk de wiskonstenaars gewoon zijn te doen, om de eigenfchappen des *hevels* te vinden; maar dewijl de *hevels* in de praktijk altijd zwaarte hebben, 't welke eenige verandering geeft in de proportie van de kragt tot de last, zo kan zulks ook wel wiskonstig door *calculatie* gevonden worden, maar het beftek van dit werk laat niet toe, om hier verder te gaan; die begeerig is meer daar van te weeten, kan inzien de *Mechanica* in Wolffii *Elementa Mathefeos*, of zijne duitfche werken; Musschenbroek *Natuurkunde*; Desaguliers *Natuurkunde uit ondervindingen*, en meer andere; wij moeten alleen nog zeggen, dat de meeste werktuigen en andere dingen, in de natuur en konst, haare kragt oeffenen, of een last beweegen, bij wijze van een *hevel* of *hef-boom*, fchoon in veele ingewikkelt en niet terftond kenbaar.

De

De meeste zogenoemde enkele werktuigen in de *Mechanica*, kunnen daar door verklaart worden, en een groot getal werktuigen en andere dingen in het menschelijke gebruik, waar bij min of meer kragt of zwaarte geapplicceert moet worden, berusten op de *hevel*; gelijk bij voorbeeld de *balans* of de *weeg-schaal* en *unster*, allerlei *tangen*, *scheeren*, *booren*, *snijmessen* der Drogisten en Tabakskervers, enz., die met haar einden op een plank beweeglijk vast zijn, de Vlasbreekers, en honderd andere gemeene werktuigen meer.

Tot de ingewikkelde voorbeelden behooren onder andere, de *mast* en het *stuur-roer* der scheepen; want de mast heeeft zijn rust-punt op de bodem des schips, daar hij vast is; wanneer nu de wind den mast, door middel van de uitgespannen zeilen, vooruit drijft, zo drijft hij ook het schip aan het boven-verdek (alwaar men zig verbeelden kan, de geheele zwaarte des schips als in een zwaarte punt vergadert te zijn) voor uit, en zulks na maate van de kragt des winds, en lengte des mast of hoogte der zeilen, die als den langen arm van een *draag-hevel* uitmaaken: Aan 't stuur-roer is deeze kragt wat duisterer, egter is het zeker, dat deszelfs rust-punt het van buiten tegenstaande water is; weshalven het schip zich altijd na die kant draait, waar heen zig het roer in het water draait: Maar om het roer te draaijen is deszelfs rust-punt, in de plaats der draaijing, daar het aan het schip vast is; hoe langer derhalven de arm des roers binnen het schip is, hoe gemakkelijker het zelve verdraait word. Zie verder MECHANICA.

Dewijl nu eene last door de *druk-hevel* niet hoog kan opgeligt worden, zo kan zulks egter daar door hooger geschieden, wanneer men, na dat de last zo hoog opgelegt is als het geschieden kan, een ander hooger rustplaats of schraag gebruikt, en dan de opgehevene last door een tweede *hef-boom* verder opheft: Tot dien einde heeft men een werktuig uitgevonden, dat uit twee platte houten stijlen bestaat, welke niet ver van malkander loodregt opstaan, en waar door men gaten op eenige afstand boven malkander geboort heeft, door welke een sterke ijzere bout gestooken word, om er den *hef-boom* op te leggen; wanneer dan de last met de *hef-boom* opgeligt is, zo ver het kan; dan steekt men een ander bout een gat hooger, en ligt de last met een ander *hef-boom* verder op, en zo vervolgens; zie *Fig.* 9.

Daar is ook nog een ander zoort van *hevel*, *hevel van de derde zoort*, of *draag-hevel* van de *tweede zoort* genoemt; zijnde zodanige daar de kragt D tusschen het rustpunt C en de last D gevoegt is, (zie *Fig.* 10) In deeze *hevel staat de doode kragt E tot de last D in rede, gelijk de geheele hevel AC, tot het korte deel B, en omgekeert*; want hier is de snelheid van de kragt B b minder als de snelheid der last A a.

Als men derhalven, bij voorbeeld, de geheele *hevel* stelt 8 deelen, het korte deel A B 3 deelen, en de last 60 pond, zo staat 3 tot 8 gelijk 60 tot de doode kragt; komt 160 pond de doode kragt.

Gevolg. Hier uit blijkt, dat de kragt altijd veel grooter moet zijn als de last, om dezelve op te houden of te beweegen; weshalven deeze *hevel* van weinig gebruik is; maar hij dient in de *Anatomie* tot verklaaring der beweeging van zommige beenderen in menschen en dieren, welke op die wijze door behulp der spieren bewoogen worden.

HEFTUNG, zie ELEVATORIUM.

HEGGEN; noemt men in de tuinen, wanneer boom- of heester-gewassen naast malkander geplant worden, zo dat ze met de tijd heel digt van onderen op begroeijen, en als een groene muur vertoonen.

Men heeft tweederlei zoorten van *heggen*; als 1. *scheerheggen* in plaisier-tuinen, welke zo wel tot cieraad als tot afscheiding van oost- en andere parken, bosquets, moestuinen, enz. dienen; welke weder onderscheiden worden in laage, middelzoort, en hooge *heggen*; maakende deeze *heggen*, wanneer ze van onderen tot boven wel digt begroeijt zijn, en behoorlijk met knippen, enz. onderhouden worden, geen van de minste cieraaden van een plaisier-tuin uit.

2. *Gemeene heggen*, welke ook *heiningen* genoemt worden; dienen alleen tot afschutting en beveiliging van tuinen, appel-hoven, moes-tuinen, hiemen, enz.; bij deeze word zo zeer niet op de cierlijkheid als wel op de digtheid gezien, op dat de menschen of beesten er niet ligtelijk zouden kunnen doorkoomen, weshalven ook daar toe zulke gewassen moeten gekoozen worden, die digt begroeijen en lang duuren.

De *laage heggen* in plaisier-tuinen geeft men de hoogte van drie tot vier voeten, op het hoogst, om het uitzigt niet te stoppen; dienende meest, om ze rondom kommen, boulingrins en andere graswerken en plaisierbosquets te planten; als mede in de uitterste twee rijen van een dubbelde allée, en elders daar ze tot verciering kunnen verstrekken: Ze worden ook veeltijds, tot meerder cieraad, van bovenen met figuuren uitgesneeden, of men laat er kleine pijramijden, of kogels op geproportioneerde afstanden boven uit groeijen.

De *scheerheggen* van een middelmaatige hoogte worden doorgaans de hoogte van zeven, tot tien voeten gegeeven, en deeze hoogte is de gewoonlijkste in allerlei tuinen; zomtijds vercierd men dezelve van bovenen ook met insnijdingen, of met pijramiden en kogels op korte stamtjes, gelijk van de *laage heggen* gezegt is, inzonderheid als ze tegen een uitzigt staan; ook kan men in deeze *heggen* hier of daar op bekwaame plaatzen insnijdingen of *niches* practiceeren, om er zit-banken, statuën, beelden, of fonteinen te plaatzen; het welke van een zeer goede uitwerking tusschen het groen is: Men maakt ook veeltijds spiegels, dat is vensters-wijze doorzigten, die van boven rond of ovaal-rond zijn in de *heggen* die enkeld en op een uitzigt staan, of men formt ze als arcaden, op verscheiderhande manieren, zo dat ze geheel doorzigtig zijn, en men verciert ze van boven nog tusschen de spiegels of arcaden, met kleine pijramiden of ronde kogels op stammetjes, die men boven de *heggen* laat uitgroeijen en door knipping fatzoeneert; welke *heggen*, als ze wel uitgevoert en digt begroeit zijn, een fraaije vertooning op een uitzigt maaken.

Heel hooge *heggen*, van 15, 20 en meer voeten hoogte, worden voornamelijk geplant op weerzijden van heel breede en lange paden, of allées en andere ruime uitzigten, of om een onaangenaame plaats of uitzigt te bedekken; als mede ook rondom de tuinen, vrugthoven, enz., tot een manteling en windbreeking. Op weerzijden van paden, en andere allées, of uitzigten die kort en niet heel breed zijn, moet men geen al te hooge *heggen* planten, want dit vertoont de uitzigt korter en nauwer, schoon ze anders op ruime uitzigten een goede vertooning maaken.

Men gebruikt verscheiderhande wilde boom- of heestergewassen tot planting van *heggen*, gelijk wij hier agter in een lijst zullen opgeeven; het komt er dus hoofd-

zaakelijk op aan, welke zoort den eigenaar of planter wil verkiezen; hoewel het zeker is, dat, wat de cierlijke ſcheerheggen in plaiſier-tuinen betreft, de eene zoort daar toe bekwaamer is als de andere; daar en boven moet men zig dikwils ſchikken na den aart des gronds en climaats; want ſchoon de meeste wilde gewasſen in allerlei bekwaame gronden wel willen groeijen, zo zijn er egter zommige zoorten, die niet over al zonder onderſcheid en in alle landſtreeken even goed groeijen, nog onze winterkoude, als die ſtreng is, kunnen doorſtaan: De *ijpen*, *haag-boeken*, *boeken*, *haag-eicke*, *taxis* en *groote palm* zijn anders de voornaamſte, die bij ons het meeste tot cierlijke *heggen* geplant worden.

Tot *heggen* of *heiningen* die rondom tuinen, enz. tot beveiliging zullen dienen, zijn de *haag-doorn*, *ſteekende brem* en *berberisſen*, wegens haare doorns, 't bekwaamſte, inzonderheid de *haag-doorn*; de *hulst* zou hier toe ook heel dienſtig zijn, maar die is bij ons zeer onderhevig om in harde winters doód te vriezen. Tot manteling rondom de tuinen, enkele vrugt-hoven, enz., zijn boven ander de *wilge*, *els*, en *ijpen* de beste, dewijl die ſchielijk en het best tegen de wind willen opgroeijen, ook niet ligt daar door gebrooken worden.

Men plant de *heg-gewasſen* ouder of jonger, dat is dikker en hooger, of dunner en laager, volgens het oogmerk, waar toe ze zullen dienen; het zij tot hooge en middelmaatige of tot laage *ſcheerheggen*; tot de beide eerſte verkiest men meest doorgaans plantzoenen die rede eenige hoogte hebben, om dus zo veel te eer de begeerde hoogte en volmaaktheid der *heggen* te verkrijgen, en deeze worden doorgaans op twee tot drie voeten tusſchenwijdte geplant: Maar tot laage *heggen* neemt men jonge plantzoenen, welke op een tot twee voeten tusſchenwijdte geplant worden; dog daar is egter nog eenig onderſcheid aangaande de grootheid en tusſchenwijdte in 't planten, volgens de zoorten, want daar zijn er die liefſt jong en klein willen geplant zijn om wel te groeijen, ook zijn er zoorten, hoe wel weinige, die niet gaarne willen verplant zijn, en derhalven op de plaats daar ze tot *heggen* zullen dienen, moeten gezaait worden; hier over en over meer andere dingen, zal men best onderrigt worden op het artijkel van ieder zoort van *heggewas*.

Men heeft ook nog aan te merken, dat wanneer een *hegge* heel hoog zal opgroeijen, het zij tot manteling of anderzins, dat het dan dienſtig is, dat men te gelijk hooge ſtam-boomen in de rij der *hegge* zet, welke van dezelfde zoort van gewas zijn als de *hegge* is, en die men op 8 tot 10 voeten afſtand van malkander plant; om op deeze wijze vroeger de hoogte der *hegge* te verkrijgen.

Alle *ſcheerheggen* moeten, om zig fraai te vertoonen, van beneden tot boven met takken wel geſlooten en in de zomertijd met groente bekleed zijn; weshalven men geen andere plantzoenen tot het planten van *heggen* verkiezen moet; dan die van de wortel af naar boven toe met jonge takken, of ſpruiten voorzien zijn; want anders zullen de *heggen* beneden niet digt worden; dog zo er al eenige in deezen gebrekkige plantzoenen mede onder loopen, zo moet men die bij het planten zodanig ſchikken en planten, dat er twee aan weerzijden koomen, die van onderen wel met takken voorzien zijn, om met de tijd het gebrekkige van de middelſte te vervullen: Dog alle de takken moeten voor het planten, tot op een vingerbreeds lengte bij de ſtam afgeſnoeit worden, waar door ze zo veel te beter andere takken ſpruiten; dog dit is te verſtaan, van die, welke hunne bladen laaten vallen, als *ijpen*, *haag-boeken*, enz., want aan de altijd groene moet zulks niet geſchieden: Daar en boven moet men zorg draagen, dat men gezonde en fleurige plantzoenen verkiest, die regt en glad, en met genoegzaame goede wortelen voorzien zijn.

Om de *heggen* te planten, word er een greppel gemaakt na de tuinlijn, van een voet of meer diepte en breedte, na dat de plantzoenen en haare wortels groot zijn, en zulks volgens het *desſein*, dat voorheen, op de grond geſchetst is; hier in plant men vervolgens de plantzoenen de eene na den ander, op haaren behoorigen afſtand, en zodanig, dat de wortel maar een duim diep onder de bovengrond te ſtaan komt; vullende de greppel ten laatſten geheel op; zo dat er weinig onderſcheid tusſchen deeze en andere plantingen van boom-gewasſen is, dan alleen dat men de ſchetzing van het *desſein* op de grond volgen, en de tusſchenwijdte in agt neemen moet; en men onderſtelt, dat de grond goed en los of voorheen reeds behoorlijk geroert en bekwaam gemaakt is, waar over men het artijkel DELVEN kan nazien.

Maar dewijl de eerſt geplante *ſcheerheggen*, zo lange ze niet vast bewortelt zijn, niet op zig zelfs kunnen ſtaan, maar door de winden uit de rij en order verſlingert worden, zo is het volſtrekt noodig, dat er latwerken bij gemaakt worden; daar men dezelve aan vast bind, en waar aan ook de uitwaſſende jonge takken uitgebreid en vast gehegt worden, waar door de *heggen* in veel korter tijd digt en ook cierlijker worden: Deeze latwerken worden doorgaans, om de minſte kosten te doen, gemaakt van het minst kostbaare hout, bij voorbeeld van zogenoemde *juffers*, daar paalen van gemaakt worden, welke op de afſtand van 8 tot 10 voeten loodregt in de grond, en op egaale waterpaſſe hoogte (als 't op een waterpaſſe grond is) vast gezet, en daar tegen ruige ongeſchaafde latten, op de afſtand van één en een tweede à twee voeten boven malkander, en even wijd met de grond, vast geſpijkert worden; en deeze latwerken worden meest doorgaans voor de planting der *heggen*, volgens het op de grond geſchetste *desſein* gemaakt; waar door ook de *heggen* daar na veel gemakkelijker en netter kunnen geplant worden: Deeze latwerken worden meesttijds van die hoogte gemaakt, welke de *hegge* in het toekoomende hebben zal, dog voornaamelijk tot ordinaire middelmaatig hooge *heggen*, en dezelve geeven in aanzienlijke tuinen nog het vermaak aan den eigenaar, dat zig het nieuw geplante werk veel beter vertoont. Dog als men die kosten ontziet, zo moeten de geplante plantzoenen ten minſten aan één of twee regels dunne latten of lange regte dunne ſtokken, van lange boom-takken, die met de grond even wijd loopen, vast gebonden worden, voornaamelijk als de plantzoenen groot en hoog zijn; want anders is het ondoenlijk, om de nieuwe *hegge* in een goede order te brengen; maar als de *heggen* wat bejaart en ſtevig geworden zijn, dan hebben ze deeze voorzorg niet meer noodig.

De *heggen* worden 's jaars één, twee of ook wel driemaal geſchooren, naar dat ze in haar zoort min of meer ſterk groeijen, of dat men het ſcheeren vroeg begonnen heeft; geſchiedende het ſcheeren of knippen, op verſcheiderhande wijze; als 1. met de *haag-ſcheer*: 2. met de *croiſant* of halve maan; 3. met een *zwaard*. De haagſcheer kan tot allerlei *heggen* gebruikt worden; dog dient hooftzaakelijk tot hard-houtige gewasſen en fijne

fijne werken, gelijk *boek*, *taxis*, *palm*, *dennen*, enz. De week-houtige, als *ijpen*, *eſchen*, *linden*, enz. worden meest met de halve maan of met het zwaard opgeslagen, dewijl het werk daar mede veel raſſer voortgaat.

Bij het ſcheeren, moet de Hovenier acht geeven, dat de *heggen* in een rechte linie, en loodrecht opwaarts geſchooren worden, dewijl niets misſelijker voor een nauwkeurig oog ſtaat, dan wanneer de *heggen* in plaiſier-tuinen, die in een rechte linie ſtaan, krom of met bochten loopen, of dat ze niet loodregt geſchooren zijn, en boven voorwaarts overhangen, zo dat ze boven breeder of dikker zijn als beneden. Zommige ſcheeren de *laage heggen* aan weerskanten ſchuins op, invoegen dat ze boven ſmaller als beneden zijn; dog onzes bedunkens ſtaan zo wel de laage als hooge *heggen* het cierlijkst, als ze loodregt geſchooren zijn.

Voorts moeten de *heggen* telkens bij het ſcheeren kort geſchooren worden, want anders worden ze in korte jaaren al te breed of dik, het welke insgelijks de *heggen* niet alleen zeer wanſchikkig en onaanzienlijk, maar ook los en ſlenterig maakt: Dog dewijl de takken nooit zo digt bij de voorige ſneede kunnen weg geſchooren worden, of zij verkrijgen met de tijd meer breedte, zo kan men zulks verhelpen, en de *heggen* die te breed en onaanzienlijk geworden zijn, weder als verjeugdigen of vernieuwen, door middel van alle de takken, tot omtrent aan de ſtam, met een ſchuinze ſneede weg te kappen, want dan zullen de ſtammen weder veele nieuwe looten uitſpruiten, waar uit binnen twee à drie jaaren weder een ſchoone digte *hegge* geformt kan worden, die zig als nieuw geplant zal vertoonen: Het is wel waar, dat deeze gekorte *heggen* in de eerſte zomer zig bladeloos, of met weinig groente gedekt, en dus niet heel aangenaam zullen vertoonen, maar in de volgende jaaren zullen ze zo veel te meer genoegen aan den eigenaar geeven. Deeze manier van korting der *heggen* is niet alleen goed, als de *ſcheer-heggen* te breed geworden zijn, maar ze is ook dienſtig voor oude *heggen*, om dezelve een nieuwe kragt bij te zetten en ze te verjeugdigen: Dezelve is aan allerlei zoorten van boom- of heester-gewaſſen practicabel, uitgenoomen die hars geeven, gelijk *denne-*, *mast-* en *pijn-boomen*; dewijl deeze uit de gekorte takken niet weder ſpruiten. Zie hier een

Lijſt van de Boom- en Heester-gewaſſen, welke tot hooge en middelmaatige Heggen kunnen dienen.

* *Berberiſſe.*
* *Berken-boom.*
Boeken boom.
* *Boom des Leevens.*
* *Cornoelje boom.*
* *Cornoelje-boom (Wilde-).*
Denne-boom.
Eicken-boom.
Eicke (Haag-).
Elſen boom.
Haag-boeke.
* *Haag-doorn.*
* *Hulſt.*
Ypen boom.
Kaſtanje boom.
Linde-boom.
Mast-boom.
* *Taxus.*
Wilge boom.

Daar een * voor ſtaat, zulke dienen tot middelmaatig hooge *heggen*, van zeven tot tien voeten, en de overige tot diergelijke *heggen*, en ook die veel hooger zullen zijn.

Lijſt van de Heester-gewaſſen tot laage Heggen.

Aal-beſiën.
Brem.
Brem (Steekende).
Cornoelje.
Eſch-doorn (Kleine).
Hondskers.
Honing-bloem.
Hulſt.
Jenever-boom.
Kers-laurier.
Kruis-beſiën.
Liguſter.
Palm boom.
Paapen-muts.
Peer-doorn.
Phijllirea.
Pijl-hout.
Rhijn-beſie.
Rooſe-boom.
Seven-boom.
Spiræa.
Taxis.
Vijfvinger kruid (Heesteragtig).
Wilge (Water)
Wilge (Bonte).

Over deeze gewaſſen, en wat de *heggen* betreft, kan men verder nazien op ieder artijkel.

HEIDE; *Hei*; in het latijn *Erica*; daar zijn veele in- en uitlandſche zoorten van dit heesteragtige kruidgewas, welke natuurlijk op ſchraale dorre plaatzen groeijen, die ook gewoonlijk na dit gewas *heiden* genoemt worden; de bij ons meest bekende zoorten zijn

1. De *gemeene Heide*; *Erica vulgaris*; (*Erica antheris bicornibus incluſis, corollis inæqualibus campanulatis mediocribus, foliis oppoſitis ſagittatis*, LINN. *Spec. Pl.*)

2. De *kruidagtige Heide*; *Erica procumbens herbacea*; (*Erica antheris bicornibus incluſis, corollis campanulatis mediocribus ſecundis, foliis ternis triquetris patulis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Bezem heide*; *Erica ſcoparia*; *Erica II.* DODONÆI; *Tetralix*; (*Erica antheris bicornibus incluſis, corollis ſubgloboſis aggregatis calijce longioribus, foliis quaternis ciliatis patentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte of *gemeene Heide*, groeijt met verſcheidene houtagtige takkige ſtengjes of rijsjes uit de wortel, die zelden hooger als een ſpan worden, en met veele kleine langwerpige harde bladjes, telkens twee tegen malkander overſtaande, bezet zijn; van het middelſte der rijsjes naar boven toe, koomen veele kleine klokvormige bloemtjes voort, die bleek-rood of lijf-koleurig zijn; ze word ook met witte bloemen gevonden. Daar is ook een zoort of verandering van, die ruig of haairagtig is.

De tweede zoort groeijt ook niet hoog, maar kruidagtiger, en heeft drie en vier driekantige bladjes bij zaamen aan de rijsjes; de bloemen zijn klein en klokformig, en na een zijde gekeert, hebbende een groenagtige of bleek roodagtige koleur.

De derde zoort groeijt ook met veele houtagtige rijsjes uit de wortel, maar hooger dan de voorige, tot anderhalf voeten hoogte opſchietende, en de rijsjes zijn met een roodagtig-zwarte bast bedekt; de bloemen groeijen aan het opperſte der rijsjes, vijf, zes of meer airswijze bij een, en nederwaarts hangende, zijnde langwerpig-rond van gedaante, maar boven open, en bleekpaars of incarnaat van koleur.

Plaats. Deeze zoorten groeijen, gelijk gezegt is, in dorre, ſchraale onvrugtbaare gronden, en ze beſtaan dikwils een geheel groot veld, daar anders bijna geen loof noch gras groeijt; dog worden ook in de bosſchen gevonden.

Eigenſchappen. Deeze gewaſſen hebben in de Geneeskunde geen gebruik; maar dezelve worden, inzonderheid de derde zoort, in deeze en andere Landſchappen veel gebezigt, om er bezems, als mede kleer-borſtels en ſchrobbers, enz. van te maaken, om er de kleederen

deren en allerlei andere dingen mede af te vaagen, te ſchrobben, en te ſchuuren.

De Bijkers in deeze en andere Provintie, brengen hunne bijekorven in het laatst van Maij, als de *heide* begint te bloeijen, gewoonlijk op de heidens, dewijl de Bijen veel honing uit de bloemen der *heide* haalen; maar men zegt, dat deeze honing geel en ſijroopagtig, en niet zo veel geacht is als andere, welke de Bijen uit de bloemen van de klaver, boekweit, en van andere planten verzaamelen.

De landlieden maaken in de ſchraale landen, daar veele *heide* groeijt, ook gebruik van de *heide*, tot branding op de haard: wordende dezelve tot dien einde met de bovenſte aarde, die veeltijds turfagtig is, bij bosſchen afgeſtooken, en wat gedroogt.

HEIDE-BLOEMEN, zie HEIDEN-IJSOP.

HEIDE-KOORN, zie BOEKWEIT.

HEIDEL-BESIEN, zie KRAAKE-BESIEN.

HEIDE MET BESIEN, zie EMPETRUM.

HEIDEN; *Heid-veld*; in 't lat. *Ericeta*; noemt men die groote Velden, of ſtukken Lands, daar niets als heide, en daar tuſſchen hier of daar wat gemeen gras, en deeze en geene andere gemeene kruiden of ſtruiken, als *vaaren*, *ruiſſchen*, *brommelbeſſen*, enz. op groeijen, wegens de ſchraalheid en onvrugtbaarheid des gronds, welke meest doorgaans uit dorre zand- of veenagtige aarde beſtaat, en die derhalven doorgaans onbewoont zijn, en onbebouwt leggen blijven; men vind diergelijke in veele der Nederlandſche Provintien en elders; die zomtijds eenige uuren groot zijn, gelijk bij voorbeeld de *Steenwijker Heide*, *Mooker Heide*, *Bredaſche Heide*, enz.

Schoon nu de *heiden* van natuuren zeer onvrugtbaar zijn, zo kunnen ze evenwel met eenige moeite en kosten, zonder mest te gebruiken, welke in zodanige dorre landſtreeken doorgaans ſchaars en kostbaar te verkrijgen is, tot bouw- of gras-land toebereid worden, om er ten minſten eenig voordeel van te trekken; hoewel het waar is, dat er nooit geen zwaare graanen, als *weit* of *gerſt*, en niet anders dan *boekweit*, *haver*, en *rogge* of *zomer-gerſt* in de best bereide, kunnen gebouwt worden. Dog kan men dit van de *heidelanden* verkrijgen, zo zal men zijne moeite en kosten niet te vergeefsch aanwenden, wanneer men geen beter landen heeft; want deeze graanen zijn die geene, welke het meest gebruikt worden.

Deeze toebereiding en verbetering der *heidelanden* kan op veelerhande wijzen geſchieden: In het Quartier van Zevenwouden in de Provintie van Friesland, en elders, gaat men op de volgende wijze te werk: In het voorjaar, in het laatst van April, ſteeken de landlieden de brand in de *heide*, en andere planten die er op ſtaan, en verbranden dezelve, zo ver als zij den grond willen bebouwen, en zo er ſtruiken op zijn, roeijen ze derzelver wortelen na het branden uit; vervolgens ploegen ze het land om, en zaaijen er gewoonlijk in de maand Maij *boekweit* in, die doorgaans zeer wel daar in ſlaagt, door dien de grond door de asch der planten, en haar zout verbetert word; zo dat hij twee tot drie jaaren tot dit gebruik kan dienen, waar na de landlieden deezen grond leggen laaten, en een ander ſtuk *heide* op de zelfde wijze gereed maaken. Dog op andere plaatzen, daar mest of andere verbeterings-ſtoffe te verkrijgen is, worden deeze gronden, na dat ze op de voorige wijze toebereid en er voor de eerſte maal *boekweit* in gebouwt is, in 't najaar bemest en omgeploegt, en met *rogge* bezaait; of men bezaait dezelve in het volgende voorjaar, na weder omgeploegt te zijn, met *zomer-gerſt* of *haver*, en als deeze vrugten ingeoogst zijn, word het land terſtond omgeploegt, en er *geele raapen* in gezaait, welke tegens de herſst nog zeer goed worden, en waar van het kruid en de kleine raapen dienen, tot voeder voor het vee, in het najaar en den winter, en de groote *raapen*, om ze te verkoopen, tot het gebruik voor de menſchen, welke gewoonlijk *Zand-raapen* genoemt, en voor de ſmaakelijkſte geacht worden; vervolgens word de grond voor de winter weder omgeploegt, en in de volgende Maijtijd, na dat hij als dan weder op 't nieuw omgeploegt is, met *boekweit* bezaait, en deeze ingeoogst zijnde, word de grond weder bemest, en in het volgende voorjaar met *rogge*, *haver* of *zomer-gerſt* bezaait: Op deeze wijze worden de akkers in een goeden ſtaat onderhouden, en jaarlijks zonder braaking, met de gemelde verwiſſeling van graanen bezaait.

In plaats van mest, is de *ſlijk*, *bagger* of *ſlat-aarde*, uit gragten en andere wateren, daar veel vuilnis in vergadert word, gelijk in de ſteeden, als mede de *asch* en allerlei *verrotte bladen*, *ſtruiken*, en andere vuilnis, van zeer veel dienst, om de ſchraale en dorre landen te verbeteren: De landlieden zeggen, dat inzonderheid de *asch* die landen zeer vrugtbaar maakt, of kragtig verbetert, tot het voortbrengen van de bovengemelde vrugten; maar het ſlimſte is, dat op veele dorre heidagtige plaatzen de mest ontbreekt, om dat men er weinig vee, wegens het gebrek van weide, kan houden; daarenboven is de toevoer van de mest of andere verbeterings-ſtoffen van afgelegene plaatzen dikwils kostbaar, dewijl er meesttijds geen of weinig vaarten in die landſtreeken zijn; behalven nog dat de inkoop van de mest, de voordeelen van de bouwerij veel vermindert.

In andere zand- en heidagtige landſtreeken, bedient men zich nog van een andere manier, om de ſchraale gronden te verbeteren; men houd er een partij gemeene Drentſche ſchaapen, welke van een geheel dorp, of van verſcheidene buuren in communie, des zomers over dag door een herder in de heide of bosſchen geweid worden, maar 's nagts doet ieder eigenaar de zijne op zijne braak- of ſtoppel-akkers overnagten, in een vierkant perk, dat met van rijzen gevlogtene horden omheint is; deeze horden worden om de derde of vierde nagt verplaatst, zo dat ze een ander vierkant naast het voorige beſluiten, en aldus gaat men met het verplaatzen der horden van tijd tot tijd voort, tot over den geheelen akker: Dewijl nu de ſchaapen 's nagts haaren drek op het land laaten vallen, zo word de grond daar door merkelijk verbetert, die vervolgens voor de winter omgeploegt, en met *rogge* of andere ligte graanen bezaait word, welke zeer wel daar in groeijen. In de wintertijd de ſchaapen op een hok gedaan zijnde, word het zelve 's nachts met afgeſneedene heide, of met ſtroo van boekweit, rogge, enz. tot bedding beſtrooit, het welke leggen blijvende, en met de drek en pisſe der ſchaapen verrottende, een zeer goede mest geeft, die daar na op zijn tijd over het land gebragt word. De Drentſche ſchaapen zijn hier toe de beste, dewijl die niet alleen harder van aart zijn, dan andere ſchaapen, maar zig ook met een gering voedzel vergenoegen.

In Engeland heeft men nog eene andere wijze uitgevonden, om den grond zonder mesting te verbeteren; naamelijk men ploegt de *heidelanden* om, maakt ze tot akkers, en beplant ze twee jaaren na elkander met *aardappelen*,

appelen, niet al te wijd, nog ook te digt, en men wil verzekeren, dat de verrotte bladen, fteelen en wortelfcheuten den grond zo veel verbeteren, dat er daar na goede graanen in groeijen; of dit ook, en in hoe verre, in deeze Nederlandfche Provintien in de fchraale heidagtige gronden practicabel zoude zijn, koste men door de proefneeming met een klein ftuk land ligtelijk ontdekken, dewijl ik niet weet, dat het tot hier toe bij ons onderzogt is: De *aardappelen* fchijnen hier toe zeer bekwaam te zijn, dog de ondervinding zoude leeren, of ze in die fchraale gronden ook veel gewas willen maaken, want hier van hangt haare vrugtbaarmaaking geheel af.

In die landftreeken daar de *mergel*, (in het fransch *marne*) gevonden word, kan dezelve ook tot verbetering der fchraale heide- en andere gronden dienen, gelijk in Frankrijk en elders veel gepractifeert word.

Wij hebben tot hier toe gefprooken van het bereiden der fchraale *heide-* en *andere gronden* tot bouwland; maar wil men er *gras-* of *weij-landen* van maaken, dan is het best, dat men die landen, na de heide er afgebrand is, het eerfte jaar, of ook het tweede, met *boekweit* bebouwt, dezelve daar na bemest, en vervolgens met *rog-gras* of *haanekammetjes* bezaait, welke beide in diergelijke gronden zeer wel groeijen willen; kunnende deeze weiden vervolgens door middel van dezelve in het najaar met *asch*, *oude mest*, of andere *verrotte vuilnis* te beftrooijen, lange in een goeden ftaat onderhouden worden; zijnde hier toe ook weinig asch of mest noodig, dewijl die maar duntjes behoeft geftrooit te worden, inzonderheid de asch: Zonder eenige mest of andere verbeterings-ftoffe, is het ondoenlijk, om weiden van die fchraale landen te verkrijgen; en het *rog-gras* zou naar onze gedagten, het best daar toe dienen, dewijl zulks hard van aart is, en met een geringe grond zich vergenoegt: Men kan hier over verder nazien op het artijkel WEIDE. Dit moeten we hier nog zeggen, dat het voordeelig is, als men deeze nieuwe, zo wel bouw- als weij-landen, in zulke fchraale gronden, in vierkante of langwerpig-vierkante kampen verdeelt zijnde, rondsom met houtgewas hegswijze beplant; want hier door worden niet alleen de fcherpe winden, die voor het gewas nadeelig zijn, afgekeert of gebroken, maar daarenboven verfchaffen de boomen of hooge heggen hout tot brand- en ander hout, behalven dat de afgevallene bladen, verrot zijnde, tot een zeer goede meſting dienen; maar men moet hier toe houtgewas verkiezen, dat in ligte gronden groeijen wil, gelijk de *els*, *eicke*, *boeke*, *berk* en *wilge*; zo als men in de Zevenwouden gewoon is te doen; het onderzoek zal best leeren, welk zoort van hout in de eene of andere grond het best tieren wil. Men moet de kampen ook niet al te klein, nog ook te groot maaken; en bij aldien de grond laag legt, kan men er diepe flooten of greppels rondsom maaken, en met de uitgegraavene aarde het land ophoogen; vervolgens de kanten met hout beplanten.

De Engelfchen hebben, om de woeste *heiden* en andere zandgronden niet onnut te laaten leggen, als de mest of andere ftoffen ontbreken, om dezelve te verbeteren en tot bouwlanden te maaken, onderzogt, of men dezelve niet met eenig boom-gewas zoude kunnen bezaaijen of beplanten, en ze hebben bevonden, dat de *denne-* en *pijn-boomen* zeer wel daar in willen tieren: Zommige Heeren in Friesland hebben zulks ook zedert eenige jaaren op hunne Landgoederen in 't Quartier van de Zevenwouden nagevolgt, het welke van een goede uitflag fchijnt te zijn; en indien deeze onderneeming van meer andere bewoonders of eigenaars van die dorre landftreeken nagevolgt wierde, zoude men in het vervolg van tijd voordeel van landen kunnen trekken, die nu woest en als onnut leggen. Zie ook op het artijkel DENNE-BOOM, *pag.* 473.

HEIDENSCH WOND-KRUID, zie GULDENROEDE.

HEIDE-IJSOP, zie CISTUS (LAAGE-).

HEILBOTH; in 't latijn *Hippoglofsus*; (*Pleuronectes oculis dextris, corpore toto glabro*, LINNÆI *Faun. Suec.*) en door ARTED. *Gen.* 17. *Sijn.* 31. *Pleuronectes oculis a dextra, totus glaber* genoemt; is de grootfte visch onder het geflacht der *plat-visfchen* behoorende. De geftalte van dezelve zweemt veel na die van de *Schol* of *Both*, en het is zekerlijk om deeze rede, dat CHARLETON hem *Brittannifche Schol* noemt.

De koleur van deezen visch is van bovenen donker, en van onderen witagtig; zijn vel is met kleine fchubbetjes bedekt; dog nergens heeft hij aan het lijf, noch vinnen, eenige ruwheid of fteekeltjes; in tegendeel heeft hij aan het gehemelte, twee ruwe getande knobbels; de kieuwen zijn zeer fteekelig, en de bek met een dubbelde rij tanden gewapent, die een weinig inwaards gekromt en fcherp zijn; in de rugvin, die zijn aanvang boven de oogen neemt, en digt bij de ftaart eindigt, heeft WILLOUGBIJ 105, in de borstvinnen 16, in de buikvinnen 6, in de aarsvinnen 71 en in de ftaart 19 beentjes gevonden.

De lengte van deeze visch word door de Heer KLEIN op vier ellen bepaalt: In de Noordzee worden er van honderd tot honderd vijftig ponden zwaarte gevangen, en aan IJsland wel van vier honderd ponden.

PONTOPPIDANS in zijne *Naturl. Hist. van Norweg. II. Theil pag.* 220. geeft ons de volgende befchrijving van de *Heilboth* en derzelver vangst.

„ De *Hippoglofsus* van RONDELETIUS en GES-„ NERUS (zegt dien Heer), die anders ook in „ Noorweegen *Quite*, en zomtijds *Stijving* genoemt „ word, zweemt naar een *Both*, zijnde aan de eene zij-„ de wit, aan de andere donker, en de oogen aan de ee-„ ne zijde hebbende; niet wederzijds, gelijk andere vis-„ fchen. Hoe aanzienlijk groot hij zij, is daar uit te „ befluiten, dat hij een groote boot geheel bedekken kan, „ en dat er een geheele, ja wel anderhalf ton vol gemaakt „ kan worden met zijn vette vleesch, wanneer men het „ zelve aan ftukken fnijd en in het zout legt. Hij leeft „ van andere visch, inzonderheid van Krabben en Snot-„ tolfen. Bij gebrek van voedzel eet de een den ande-„ ren de ftaart van het lijf, gelijk men dikwils gezien „ heeft.

„ De *Heilboth* heeft in zijne ftaart zo veel kragt, „ dat de visfchers zorg moeten draagen, dat de visch „ daar mede niet aan de bovenkant van de fchuit komt, „ anders zou hij er de boeiplank ligt afflaan, of zelfs „ het vaartuig om ver kunnen fmijten. Zij koomen wel „ op zekere tijden, nevens anderen visch onder 't land, „ inzonderheid in het voorjaar; dog worden, met en be-„ nevens de *Leng*, voornaamelijk gevangen op *Stor Eg-„ gen*, het welk een zandbank is, die, voor de fchee-„ ren heen, langs het Noordfche ftrand loopt. Men vangt „ ze aldaar door middel van het *Gangvaad*, dat is een „ menigte van lange touwen, die ieder in het bijzonder

„ met een groote hoek voorzien zijn, en op de grond
„ zig uitbreiden, dog naar boven toe allen in een hoofd-
„ touw zaamen loopen, welks eind door een drijvende
„ plank of bos i word aangewezen. Wanneer dit *Gang-*
„ *vaad* een na ,t in het water is uitgezet geweest, heeft
„ men hope, om 's morgens drie, vier of vijf, van dee-
„ ze groote visschen daar mede op haalen. De stukken
„ van een Snottolf, indien men die heeft, worden ge-
„ meenlijk, voor aas, aan den hoek geslaagen.

„ Behalven het geene dat van de *Heilbothen* in 't zout ge-
„ legt word, snijd men van de vette vinnen de bekende *Raf*
„ en van het vleesch de *Rekel*, die inzonderheid van An-
„ denaes en Tromesen in Noordland herwaarts naar Ber-
„ gen gebragt, en dan van hier verder vervoert word.
„ De Franschen, die onder Terreneuf begonnen hebben
„ *Heilbothen* te vangen, welken zij *Flaitans* noemen,
„ verstaan de konst ook, om *Raf* en *Rekel* te maaken.
„ Men is met deeze vangst niet langer gewoon aan te
„ houden, dan tot *St. Jan*, dewijl de groote vettig-
„ heid van deezen visch geen warme lucht verdraagen
„ kan.

Het vleesch van de *Heilboth* is smaakelijk, zij word ter deegen schoon gemaakt en gewasschen zijnde, in moo-ten gesneeden, voorts met *boter*, *nootemuscaat* en *zout* gestooft, bij het aanrichten drukt men er de zap van een *citroen* over.

Ook kookt men ze in *water* gaar, en eet ze met een *zuure eijer-* of *mostert-saus*; koud is hij mede smaakelijk, met *boom-olie*, *azijn*, *peper* en gehakte *peterzelie* genut-tigt.

L'EMERIJ zegt, dat het kuit van de *Heilboth* niet deugt om te eeten, dewijl het den buik van onderen en bove-nen ontlast.

HEILIG BEEN, zie OS SACRUM.

HEILIG BITTER, zie HIERA PICRA.

HEILIGE BLOED-ADER; in het latijn *Vena sa-cra*, koomt voort van het beginzel der takken van den kronkel-darm.

HEILIGE DISTEL, zie DISTEL.

HEILIGE GEEST WORTEL; is de *Angelike*; zie aldaar.

HEILIGE LENDEN-SPIER; in het latijn *Muscu-lus sacer*, ook *Sacro-lumbus*; is die spier, welke zijn begin van het agterste gedeelte van het heilig-been neemt, en in de wervel-beenderen van den rug en de lendenen eindigt.

HEILIGE SLAG-ADER; in het latijn *Arteria sa-cra*; is die ader, welke door het midden van het hei-ligbeen tot in het bekken nederloopt.

HEILIGE TOR, zie TORREN, *n.* XIV.

HEILIG HOUT, zie POKHOUT.

HEILIG KERST-KRUID, zie NIES-WORTEL (ZWARTE-).

HEILIG VUUR, zie ROOS en WATER-PUIS-TEN.

HEILZAAM; in het latijn *Salutaris*; verstaat men al dat geene door, het welke nuttig is, en dienstig tot voorkooming van eenig ongeval of schaade. Het ge-bruik der reden, en de kennisse der deugd, is altoos *heilzaam*. Een *heilzaame* raad, overdenking, enz.

HEILZAAM ELIXIR, zie ELIXIR, *pag.* 623.

HEINING; hier door verstaat men dat geene, waar mede de tuinen, bogaarden, moes-tuinen, hiemen, enz. afgeschut en beveiligt worden; deeze nu kunnen uit ver-scheiderhande dingen bestaan, als uit *heggen*, *latwerk*, *stekkagie* of *muuren*; om de gemeene hoven, bogaar-den, boere-hiemen, enz. worden de afschuttingen meest gemaakt door middel van er heggen rondom te planten, en wel voornaamelijk van de *witte doorn*; ziet hier over op het artijkel HEGGE. Borger- en andere tuinen van aanzien, worden meesttijds omheint met stekkagien van hout, of met muuren; niet alleen om dat men de tui-nen daar door spoedig digt en beslooten verkrijgt, maar ook dewijl die stekkagien en muuren voordeelig zijn, om er verscheiderhande fijne vrugten, die veel warmte vereischen, om haare volkoomene rijpheid te verkrij-gen, tegen aan kan planten; als *perfiken*, *abricoosen*, *druiven*, *fijne peeren*, enz., want die vrugten kunnen anders in onze en diergelijke luchtstreeken niet wel rijp worden. Zie verder op de artijkels MUUREN en STEKKA-GIEN.

HEINING-BOOMEN, zie BOOMEN, *pag.* 248.

HELCOMA; *Helcos*; *Helcosis*; betekent het zelfde als *Ulcus*, *Exulceratio*, een *Zweer*.

HELCTICA, zie EPISPASTICA.

HELENA'S TRAANEN, zie HEDIJSARUM.

HELENDE MIDDELEN, zie CONSOLIDAN-TIA.

HELENIUM, zie ALANDS-WORTEL.

HELENIUM INDICUM TUBEROSUM, zie AARD-ARTISCHOKKEN.

HELIANTHEMUM, zie CIJSTUS (LAAGE).

HELIANTHUS LINNÆI, zie ZONNE-BLOEM.

HELICHRIJSUM, zie ELICHRIJSUM.

HELIGSTER; is de duitsche naam van het Vroed-kundig werktuig; in het latijn *Hamus* of *Hamulus*, ook *Helix* en *Uncus* genoemt; zie aldaar.

HELIOTROPIUM, zie KREEFT-KRUID.

HELIOTROPIUM TRICOCCON, zie TORNE-SOL.

HELIOTROPIUS; deeze naam word aan een zoort van zeer fraaije *Orientaalsche Jaspis* gegeeven, die een blaauwagtig-groene koleur heeft, met roode aderen en vlakken doorloopen; hij word gevonden in Indiën en Africa, als mede in Duitschland, maar die zo goed niet is; en men zegt, dat hij onder de slegte *jaspissen* groeit, en dikwils de *matrix* of baarmoeder is, waar uit andere groene Edele gesteentens voortkoomen. De kragt die men hem toeëigent, om den steen der nieren te bree-ken, en voor de vallende ziekte te bewaaren, enz., zijn maar beuzelingen; maar hij word meest gebezigt, om er kleine cierlijke vaatwerken, beelden, enz van te maaken, gelijk van andere *jaspis*.

HELIX; word in de Ontleedkunde genoemt, de bui-tenste kring aan het uitwendige oor, tegen over het welke de binnenste cirkel is, die den naam van *Anthe-lix* draagt. *Helix* betekent ook een Vroedkundig in-strument; zie HAMUS.

HELLEBORINE; *Epipactis*; *Damasonium* RIVINI; *Wilde witte Nies-wortel*; *Bastert wit Nies-kruid*. Daar zijn twee hoofdzoorten van dit kruid-gewas, als

1. De gemeene *breedbladige* of *Berg-Helleborine*; *Hel-leborine latifolia montana*; *Helleborine* DODONÆI; (*Se-rapias bulbis fibrosis*, *nectarii labio obtuso crenato petalis breviore*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De Italiaansche *Berg-Helleborine*, met ijzerroest-koleurige bloemen; (*Serapias bulbis subrotundis*, *necta-rii labio trifido acuminato petalis longiore*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. De eerste zoort heeft veele gelijkenis in

in de gedaante met de *witte nies-wortel*, dog groeijt laager, en is in alle deelen veel kleiner; dezelve ſchiet uit een vezelagtige wortel een regte ſteng op, van ongeveer een voet of anderhalf hoogte, waar aan breede langwerpige geribde en gevoorde bladen groeijen; aan het bovenſte der ſteng koomen kleine bloemen airswijze aan ſteeltjes voort, beſtaande elk uit zes ongelijke bladjes, van een witte of incarnaate koleur; waar na langwerpige geſtreepte zaadhuisjes volgen, die zeer klein zaad in zig bevatten.

Daar zijn ook nog eenige veranderingen van, met ſmaller of langer bladen, en met purperagtige of zwartroode bloemen. Ook zijn er nog vreemde Americaanſche zoorten van, die LINNÆUS onder andere geſlagten, als onder de *Arethuſa* en *Cijprijpedium* brengt.

De tweede gemelde zoort, gelijkt genoegzaam naar de voorige, maar heeft rondagtige wortelen, gelijk de *ſatijrium*, en verſchilt iets in de gedaante der bloemen.

Plaats. De eerſte zoort groeijt in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, Brabant, en elders, hier of daar in de weiden, beemden, en elders op ſchaduwagtige plaatzen. Daar is ook nog eene verandering van met ſmalle bladen, die in de vogtige weiden en andere natte plaatzen groeijt. De tweede zoort word gevonden in Italien en Spanjen.

Kweeking. Wil men de eerſte zoort of haare veranderingen in de tuin of bosquets voortzetten, zo geſchied zulks best door ſcheuring der wortel, na dat het bloeijen gedaan is, en de ſteng begint te vergaan.

HELLEBOROIDES HIJEMALIS, zie WOLFSWORTEL (WINTER-).

HELLEBORO-RANUNCULUS, zie RANUNKEL (BOL-).

HELLEBORUS, zie NIES-WORTEL.

HELLEBORUS NIGER FOETIDUS, zie ALFRANKE.

HELLENDE VLAKTE; in 't latijn *Planum inclinatum*, is een zodanige vlakte, die met de horizontaale vlakte een ſcherpe hoek maakt; zijnde een van de enkele werktuigen der *Mechanica* of *Tuigwerk-kunde*; men bedient er zig van, als men eenig heel zwaar ligbaam om hoog brengen wil, bij voorbeeld om een maatig groot ſchip uit het water op het drooge te haalen; (Zie *Fig.* 11. *Tab.* B. De eigenſchappen deezer *vlakte* blijken uit de volgende

Grondſtelling.

Wanneer eene kragt E eene last D, op een hellende vlakte A B tegenhoud, zodanig, dat de ſtreeklinie der kragt G E evenwijdig met de hellende vlakte A B is, dan is dezelve in reede tot de last, gelijk de loodregte hoogte der hellende vlakte B C, tot de lengte der helling A B; (zie *Fig.* 11. *Tab.* B.)

Bewijs.

Trekt G F loodregt op A C, zo is dit de ſtreeklinie der last; (zie *Fig.* 11.) trekt verder G H loodregt op A B, en H I loodregt op G F: Nu kan men G H I aanmerken als een geduurige geboogen *druk-hevel*, (zie HEFBOOM), wiens rustpunt in H is; de korte arm is H I en de lange H G: Dus ſtaat de kragt in G in reede tot de last I, gelijk H I tot H G, volgens de eigenſchappen van de hevel: Dewijl nu de driehoek G H I gelijkformig is aan de driehoek A B C, volgens de Geometrie, en dus G H tot H I in reden ſtaat, gelijk A B tot B C, derhalven ſtaat ook de doode kragt E in reede tot de last D, gelijk de hoogte der *helling* B C tot haare lengte A B.

Bij voorbeeld, laat de hoogte der *helling* B C zijn 8 voeten, haare lengte A B 56 voeten, zo ſtaat de kragt, die de last tegenhouden kan, in reeden tot de last, gelijk 8 tot 56, of gelijk 1 tot 7.

Indien dus de last bij voorbeeld 700 pond was, dan zoude dezelve door eene kragt van 100 ponden kunnen tegengehouden worden, dat ze niet afrolt.

1. *Gevolg.* Wanneer dus de kragt maar iets vermeerdert word, zo kan ze de last opwaarts in beweeging brengen.

2. *Gevolg.* Hoe minder hoog de *hellende vlakte* is, naar proportie van haare lengte, hoe de kragt een zwaarder last kan tegenhouden.

3. *Gevolg.* De ruimte of weg der kragt of last A F, ſtaat tot de hoogte der last K F, gelijk de grondlinie der *hellende vlakte* A C, tot haare hoogte B C.

4. *Gevolg.* Wanneer twee lasten of zwaartens (zie *Fig.* 12), D en F malkander op twee verſchillig *hellende*, boven tegen malkander rustende *vlaktens* A B en C B, of Ab en Cd, tegen of in evenwigt houden, zodanig, dat de ſtreeklinie of touwen daar de lasten aan vast zijn, en over een katrol gaande, evenwijdig met de *hellingen* zijn, dan zijn de lasten tot malkander in reden als de lengte der beide *hellingen* A B en C B, of Ab en Cb.

1. *Aanmerking.* Maar hier word veronderſtelt, dat de last geen wrijving op de *vlakte* heeft; gelijk, bij voorbeeld, een kogel: Derhalven, wanneer men zwaare lasten tegen een *hellende vlakte* opwaarts wil beweegen, zo is het noodig, dat dezelve op rollen gelegt worde, om dus de wrijving tegen de grond weg te neemen of te verminderen; welke anders de beweeging grootelijks verhindert, en dus de voorige proportie der kragt zeer veel verzwakt.

2. *Aanmerking.* Wanneer men dus bij ondervinding weet, hoe zwaaren last een of meer paarden op een waterpaſe vlakte gemakkelijk kunnen trekken, of tegenhouden, zo kan men vinden, hoe veel dezelve zwaarder trekken moeten, om een zelfde last bij een *helling* of *berg* op te trekken: Stelt derhalven, dat de *helling* 4 maal zo lang als hoog was, en dat vier paarden 2000 pond op een wagen of karre gemakkelijk op een waterpaſe grond kunnen trekken; zo ſtaat, volgens de voorige *grondſtelling*, 4 tot 1 gelijk 2000 tot 500; ergo moeten de vier paarden 500 pond op de *helling* meer trekken, als op de vlakke grond, en dus elk 125 pond kragten meer inſpannen, om de last op te trekken; of daar moet een paard meer voorgeſpannen worden, dewijl men rekent, dat één paard 500 pond heel gemakkelijk trekken kan op een effene grond.

Wanneer een last op een *hellende vlakte* door middel van een wind-as of *rad* opgetrokken word, gelijk doorgaans in de practijk geſchied, zodanig, dat de ſtreeklinie of het touw der kragt, evenwijdig met de *helling* is, zo ſtaat de doode kragt, dat is de kragt welke de last opboud, tot de last, gelijk het product uit de *radius* of halve *diameter* van de ſpil der wind-as of des rads, in de hoogte der *hellende vlakte*, tot het product uit de lengte der draai-ſpaaken (uit het midden der ſpil gerekent), of de *radius* des rads, in de lengte der *hellende vlakte*: Laat ons bij voorbeeld eens ſtellen, dat de hoogte der *hellende vlakte* was 6 voeten, haare lengte 60 voeten; de *radius* van de ſpil der wind-as 1 voet, de lengte der draaiſpaak 8 voeten; zo ſtaat de doode kragt tot de last in

reden, als 1. 6 tot 8. 60, dat is, als 6 tot 480, of als 1 tot 80 (de wrijving niet aangemerkt); waar uit blijkt, dat door deeze compositie de kragt grootelijks vermeerdert word; invoegen dat één man in ſtaat is, als men zijne kragt op iets meer dan 100 ponden ſtelt, 8000 pond op een *hellende vlakte* om hoog te winden.

Indien men nu in plaats van een enkel touw, een takel benevens den wind-as gebruikt; dan word de kragt nog aanmerkelijk vermeerdert; bij voorbeeld, als men een takel gebruikte die 6 ſchijven heeft, (zie KATROL), dan zoude de kragt tot de laſt in reeden zijn, gelijk 1. 1. 6 tot 8. 6. 60, dat is, gelijk 6 tot 2880 of gelijk 1 tot 480, en dus zoude een man, in plaats van 8000, 48000 ponden, op een *hellende vlakte* kunnen om hoog winden, ergo twee mannen, nog eens zo veel, enz. Maar als men nog een takel van 6 ſchijven gebruikte, zou een man 6 maal zo veel, naamelijk 288000 kunnen opwinden.

Hier uit ziet men, dat de kragt door de compoſitie der werktuigen grootelijks vermeerdert word: Maar men moet hier bij ook indagtig weezen, dat hoe zwaarder de laſt is, hoe ſterker en ſuffiſanter ook de werktuigen, touwen, enz. moeten geſtelt zijn.

HELLER; dus word de allergeringſte munt genoemt, zijnde op zommige plaatzen van Duitſchland heden nog gangbaar; alwaar twee *hellers* één penning uitmaaken, bedraagende dus 32 *hellers* éénen Hollandſchen ſtuiver. De geringe waarde van deeze geldſpecie heeft aanleiding gegeeven, dat men van iemand ſpreekende, die geen duit in de waereld heeft, gewoon is te zeggen, *Hij is heller, nog penning rijk.*

HELLESPONTIA; door ANDROMACHUS word deeze naam aan een zekere pleister gegeeven.

HELM, zie ALEMBIC en GALEA.

HELM-BLOEM; *Lip-bloem*; in het latijn *Flos galeatus vel labiatus*; *Ringens flos*; is een irreguliere éénbladige bloem, welke gemeenlijk van vooren in twee lippen verdeelt is, waar van de bovenſte de *helm* of *kam* (*galea*), en de onderſte de *baard* (*barba*) genoemt word, gelijk de *chamædris*, *veld-cijpres*, enz., en deeze zijn eigentlijk lip- of gelipte bloemen; maar als de bovenſte lip hol-rond is, gelijk aan de *ſalie*, *ſcharleij*, enz., dan worden ze *Helm-* of *Kap-bloemen* genoemt.

HELMER of HARNAS-DUIF, zie DUIVEN, *n.* IV. *pag.* 553.

HELMINTHAGOGUM; betekent een wormdoodend en afdrijvend geneesmiddel.

HELMINTHIASIS, zie WORM-ZIEKTE.

HELMINTHICA; betekent zo veel als *Anthelmintica*; zie WORM-MIDDELEN.

HELM-KRUID, zie SPEEN-KRUID.

HELM-STIJLTJE; in het latijn *Stamen*; worden in de Kruidkunde genoemt, de ſtijltjes of draadjes in de bloemen, met de daar op zittende knopjes of helmtjes; dog welke in de verſchillige zoorten van bloemen van verſchillende gedaante en verſcheidentlijk geplaatst zijn. Het *helmſtijltje* beſtaat uit drie deelen, als ten 1. het *draadje* (*filamentum*); 2. het *helmtje* (*anthera*); en 3. het *ſtuifmeel* (*pollea*). Zie op ieders artijkel.

HELMTJE; in het latijn *Anthera*; deeze zijn de weezentlijke deelen der helmſtijltjes en als de ballen, beſtaande uit een klein zakje, dat één of meer hollighéden heeft, en het mannelijke zaad of ſtuifmeel bevat, tot vrugtbaarmaaking der bloemen. Zie ook ANTHERA en HELM-STIJLTJE.

HELODES, zie ZWEET-KOORTS.

HELOS; betekent een *Exter-oog* of *Lid-doorn*; zie LID DOORN.

HELOSIS; de omkeering der oog-leden.

HELSCHE STEEN; in het latijn *Lapis infernalis*. Dus word het zout genoemt, dat gevormt word door de vereeniging van ſalpeteragtig zuur on ontbonden zilver. Zie hier de wijze hoe men het zelve bereid.

Laat zo veel fijn geſneeden *zilver-plaatjes*, als u belieft, met drie maal zo veel *geest* van *ſalpeter* in een glaſen phiool ontbinden; zet het glas in zand, het vuur allengskens vermeerderende, op dat de phiool niet berſte, laat dit vogt tot op twee-derde uitdampen, waar na het geheel warm in een ſmeltkroes moet gegooten worden, die taamelijk groot moet zijn, om de opbruisſchingen die het vogt maakt; zet dan de kroes in een zagt vuur, en laat het er zo lange in ſtaan, tot dat de ſtoffe, die zich ſterk zal uitgezet hebben, na de bodem van de kroes is gezakt; vermeerdert het vuur een weinig, en dan zal de ſtoffe als olie worden, giet die in een gietvorm, die eenigzins warm gemaakt en beſmeert is, zo zal het ſtremmen; waar na men het in een glaſen vles, die ter deegen geſtopt is, kan bewaaren. Dit is een wegbijtend middel (*cauſticum*), dat nimmer zijn kragt verliest, als men maar zorgt, om het niet aan de lucht bloot te ſtellen: Indien men tot deeze bereiding een once *zilver* gebruikt heeft, zal men één once en vijf drachmen *helſche ſteen* bekoomen.

Deeze ſteenen kunnen ook uit een mengzel van koper en zilver bereid worden; echter kan deeze zo lang niet bewaart worden, om dat het koper al te poreus zijnde, de lucht er te gemakkelijk indringt, en dezelve doet ſmelten.

Dit *cauſticum* tast de huid of het vel niet aan, maar het knaagt zeer ſchielijk en heilzaam het opene vleesch weg, door een enkele en min of meer ligte aanraaking. De Heelmeesters gebruiken hedendaagsch bijna geen ander middel, om de vereelte randen of zoomen der gezweeren of wild vleesch, dat zich in de wonden heeft gezet, wech te neemen; het is mede dienstig, om de *ſjankers* en andere veneriſche uitwaſſen te verteeren.

De Heelmeesters bewaaren dit *cauſticum* even als een potlood in zilver gevat, waar op een dopje ter deegen geſchroeft word, om het voor de vogtigheid van de lucht te bewaaren.

De proef van de beste *helſche ſteen* is, dat hij een bruine of zwartagtige koleur hebbe; hij moet niet branden, ten zij hij nat gemaakt is; mede niet ligt in de lucht ſmelten, en nat gemaakt zijnde, aanſtonds branden.

Met de *helſche ſteen* kan men allerlei figuuren op marmer ſchilderen, die even eens na binnen dringen, als ze zich van buiten vertoonen.

HELSCHE VIJG, zie WONDER-BOOM.

HELXINE CISSAMPELOS, zie BOEKWEIT.

HEMATITES, zie BLOED-STEEN.

HEMEL; in het latijn *Cælum*; aldus word gewoonlijk genoemt, dat fraaije azuur-blaauwe gewelf, het welke bij eene klaare lucht boven en rondsomme ons gezien word, dat den geheelen aardkloot omringt, en waar aan men de ſterren 's nagts ziet blinken; dog ſchoon dit op het oog een vast verwulft ſchijnt te zijn, zo is het echter zulks niet, maar het is eene overgroote onmeetbaare uitgeſtrekte ruimte, welke met eene allerfijnſte, dunne, en zeer heldere lucht of ſtoffe, *hemelſtoffe* (*æther*) genoemt, vervult is; in welke de hemelſche lichten, als

als de zon, planeeten, comeeten en ſterren, zich met een verwonderenswaardige ordre beweegen, zo als die door de almachtige hand des Scheppers in hen vastgeſteld is; en het ſchijnt, dat de fraaije blaauwe koleur, die wij gewoon zijn *hemel* te noemen, ontſtaat uit de afgelegenheid of ver uitgeſtrektheid der hemelſtoffe; maar wat dit eigentlijk voor eene ſtoffe is, of het vuur- of licht-deelen, of andere zijn, dit is geheel onbekent, (zie ook ÆTHER); hoewel zommige Natuurkundigen, met NEWTON ſtellen, dat die uitgeſtrekte hemelſche ruimte volſtrekt ledig, en van alle ſtoffe ontbloot zij, om dat in alle lighaamen, die zich door eenige ſtoffe beweegen, allengskens eene vertraaging geſchied, maar diergelijk in de beweeging der hemelſche lighaamen zedert haar begin in het minſte niet beſpeurt word, gelijk anders door langheid van tijd zoude moeten geſchieden.

De Sterrekundigen onderſcheiden de uitgeſtrektheid des *hemels* in drieërlei, als in *lucht-hemel*, *planeeten-hemel* en *ſterren-hemel*; door de eerſte word de dampkring verſtaan, die onze aarde omringt, en zich tot een zekere hoogte (50 Duitſche mijlen) boven dezelve uitſtrekt, waar in de dampen, uitwaasſemingen, wolken en andere verhevelingen hangen. Door de tweede verſtaat men de uitgeſtrekte ruimte boven de dampkring, waar in zich de *planeeten* of dwaalſterren beweegen; en door de derde, die, waar in de ſterren geplaatst zijn, die boven de planeeten zijn.

De Ouden waaren van gedagten, en zelfs geleerde mannen onder dezelve, dat de *hemel* uit een vaste heldere ſtoffe beſtond, gelijk crijstal, waar aan de ſterren, even als goudene blinkende ſtippen, vastgehegt waaren, weshalven aan de ſterren-hemel ook de naam van *Firmament* gegeeven is; welk gevoelen veele eeuwen lang, en, dat te verwonderen is, zelfs onder de Christenen, geheerscht heeft: Het is ook nog hedendaagsch het gevoelen van het gemeen, dewijl het zich op het oog aldus vertoont; maar dat zulks zo niet is, leert de Sterrekunde zeer klaar, dewijl door ſterrekundige waarneemingen bevonden word, dat alle hemelſche lichten een beweeging hebben.

Hoe verre zich nu de ruimte der *hemelen* uitſtrekt, wat mensch zal dit kunnen bepaalen? zegt iemand, dat ze volgens de oneindigheid en almacht des grooten Scheppers geene paalen heeft, maar zich in het oneindige uitſtrekt, en met eene ontelbaare menigte van lighaamen, gelijk de zon en onze aarde zijn, vervult is, hij zal het moogelijk niet mis hebben, en de almacht van het Opperweezen daar door niet verkleinen! en ſchoon die oneindige uitgebreidheid bezwaarlijk door 's menſchen verſtand te bevatten is, zo is het echter nog bezwaarlijker, om grenspaalen van het Geheel-Al te begrijpen!

HEMELLOOPKUNDE, zie STERREKUNDE.

HEMELSCH-BLAAUWE HAAGDIS, zie HAAGDISSEN, *n.* XII. *pag.* 967.

HEMELSCH-BLAAUW GOUDHAANTJE, zie GOUDHAANTJES, *n.* LXVI. *pag.* 918.

HEMELS DAUW-GRAS, zie GRAS en MANNA-GRAS.

HEMELS SLEUTEL, zie SLEUTEL-BLOEM en SMEER-WORTEL.

HEMELS-TEKENS; in het latijn *Signa Cœli*; worden de XII *Conſtellatien* of Geſterntens des Dieren-riems genoemt, door welke de zon (of aarde) zich jaarlijks eens beweegt; zie DIEREN-RIEM.

HEMERALOPIA; *Katten-oogen*; is een gebrek aan de oogen van zommige menſchen, waar door dezelve beter bij nagt, dan bij dag kunnen zien.

HEMEROCALLIS, zie AFFODIL-LELIE en LELIE (KROL-).

HEMICRANIA; *Scheele Hooftpijn*; is een pijn des hoofts, die maar aan de ééne zijde, of aan het halve hoofd gevoelt word, het zij agter, voor, of op de zijden; zie HOOFDPIJN.

HEMIONITIS; *Aſplenium frondibus ſimplicibus cordato-haſtatis quinque lobis integerrimis, ſtipibus lævibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruid gelijkt zeer veel naar de *herts-tong*, want de bladen zijn ook langwerpig, maar beneden veel breeder en hartformig, met uitſteekende ooren of kanten, maar na boven toe worden ze ſmaller; van bovenen zijn ze glad, en van onderen of op de ruggen met wormswijze puistjes, gelijk de *herts-tong*, bezet; de wortel beſtaat uit een menigte dunne vezelwortelen.

Plaats. Dit kruid groeit in Engeland, Frankrijk, Italien en Spanjen, op donkere ſchaduwagtige en vogtige plaatzen.

Kweeking. Wil men het zelve in de tuinen kweeken, zo geſchied zulks op de zelfde wijze als met de *herts-tong*.

Eigenſchappen. Het zelve word bij ons niet gebruikt, maar men ſchrijft het dezelfde kragten toe, als aan de *herts-tong*; inzonderheid om het bloed te zuiveren, en men prijst het ook zeer tegens de borstkwaalen, als mede om de wonden te geneezen.

HEMIPLEXIA; *Hemiplegia*; *Semiplexia*; *Halve Beroerte*; *Halve Geraaktheid*; is, als maar ééne zijde des lighaams door de beroerte alleen aangetast word; zie GERAAKTHEID.

HEMP, zie HENNIP.

HEN; deeze naam word aan de wijfjes der *Hoenderen*, *Faiſanten*, *Patrijzen*, enz. gegeeven; zie HOENDEREN.

HENDRIK (GOEDE-), zie GOEDE HENDRIK.

HENDRIK (KWAADE-), zie TAND-KRUID.

HENDRIK (LUIJE-); in het latijn *Henricus piger*; *Furnus incuriæ*; is een zoort van chijmiſche oven, die zonder dikwils na het vuur te zien, en het zelve aan te ſtooken, zijne hitte of warmte behoud; dog geen zeer ſterke hitte geeft, en hooftzaakelijk dient tot het digereeren, en distilleeren met een maatige warmte; zie DISTILLEERING, *p.* 502. en op Plaat 10. beneden.

HENDRIK (ROODE-); in het latijn *Henricus rubeus*; aldus word bij de Chijmisten de *vitriool* genoemt, die zo lange gecalcineert of gebrand is, tot dat hij zeer rood geworden is.

HENGEL; *Hengel-roe*; is een viſchtuig, zaamengeſtelt uit een ſterke ſtok, die aan het beneden-eind het dikſte is, en na boven toe allengskens dunner word geſchaaft; aan deszelfs boven-eind, word een haſelaaren rijsje, of, het welk nog beter is, een rond ſtuk balein van anderhalf of twee voeten lengte, ter deegen met ſterk bindgaarn vast gebonden; voorts behoort hier toe een ſnoer, een dobber, en aan het einde van het ſnoer een hoek, waar aan het aas gehegt word: Met dit tuig word allerlei zoort van kleine en middelmaatig groote viſch gevangen, als Paaling, Voorns, Baars, Posch, enz.

Het is gantsch niet onverſchillig, van wat ſtoffe de

ſnoer gemaakt zij, nog welke koleur men aan dezelve geeft.

De ſnoeren die van linnen gaarn gemaakt worden, zijn beter als die van zijde, en de van paarde-haairen bereidde, overtreffen deeze beiden; de eene en andere moeten maar van een enkelde ſtoffe zaamengeſtelt zijn; hier mede wil ik zeggen, dat men geen gaarn en zijde, nog zijde en paarde haair onder malkander moet vermengen.

De paarde-haairen moeten rond zijn, en gekrult van een zelfde dikte en lengte, zo veel het doenlijk is; na die geknoopt te hebben, laat men ze een uur in water weeken, dit belet, dat ze niet in malkanderen kronkelen; vervolgens tweernt men ze, dog vooral niet te ſterk; zommige verkiezen om ze in malkanderen te vlechten.

De beste koleuren, die men aan de ſnoeren van een *hengel* kan geeven, is wit of grijs, om in helder water te viſchen, en licht-zeegroen in troebel water.

Om deeze laatſte koleur te bekoomen, zal men in een mingelen *water*, waar in een-vierde pond *aluin* is geſmolten, een hand vol *goud-bloemen* doen kooken, onder het kooken moet het ter deegen geſchuimt worden; vervolgens voegt men er een half pond fijn gewreeven *ſpaansch-groen* bij, en laat het te zaamen nog eenigen tijd kooken; in dit nat moet men de ſnoeren tien of twaalf uuren laaten weeken, en zij zullen een blaauwagtige water-koleur aanneemen, die er nimmer afgaat.

Het beste dat men tot dobbers kan gebruiken, is kurk, dat even eens als het ſnoer moet geverft worden; hier in ſteekt men een pijlk, of, het geen nog beter is, de pen van een ſtekel-verken; onder den dobber, word aan het ſnoer, dunne ſtukjes lood vast gemaakt, geſchiedende dit om den dobber op het water te doen ſtaan. De hoeken moeten van goed ſtaal zijn, niet te groot. Welk aas men gebruikt, om met den *hengel* te viſchen, en wat er verders bij in acht is te neemen, zie op AAS en VISSCHEN.

HENGST; is het mannetje der paarden; zie PAARD.

HENGSTE-BLOEMEN, zie TARAXICUM.

HENNIP; *Hemp*; *Kennip*; *Kemp*; in 't latijn *Cannabis*; is een eenjaarige plant, die een enkelde ronde, wolagtig-rouwe holle ſteng, en zomtijds met eenige weinige takken opſchiet, van vijf tot zes voeten hoogte, en met een harde bast is omkleed; waar aan bladen aan lange ſteelen, boven malkander groeijen, die gevingert, en uit vier, vijf of meer lange ſmalle gezaagde donker-groene bladjes te zaamengeſtelt zijn. Ze is van tweederlei kunne in verſchillige planten, als *mannelijke* en *vrouwelijke*, koomende beide uit het gezaaide zaad voort: De *mannelijke* zoort brengt bloemen uit de oxels der bladen in trosjes op een hoofdſteel, die alleen uit helmtjes zonder bloem-bladen beſtaan, terwijl op de andere vrouwelijke zoort, de vrugten langs de ſteelen in menigte voortkoomen, welke uit ſtampertjes beſtaan, die met een vliesagtig bekleedzel omwonden zijn, volgende op het ſtampertje een rondagtig glad zaad, dat met een witte, zoete olieagtige pit opgevult is: Verkeerdelijk noemen de Landlieden op zommige plaatzen deeze wijfjes-zoort het mannetje, en de eerſte gemelde mannetjes-zoort het wijfje: In de Nederlanden word het mannetje gewoonlijk *Gelde-hennip* of *Gelling*, en het wijfje *Zaailing* genoemt; welke door het ſtuifmeel van de mannetjes-bloemen bevrugt word, zonder welke bevrugting het zaad niet volkoomen word; gelijk in de meeste andere planten.

Plaats. De *hennip* groeit natuurlijk in Indien; maar hij word ook in veel landſchappen van Europa en Aſia, wegens zijne groote nuttigheid en veelvuldig gebruik, in de velden gebouwt; inzonderheid in de Noordſche landen, als in Muscovien, Lijfland, Coerland, Pruiſen en elders.

Eigenſchappen en gebruik des Hennips.

De *hennip* word veelvuldig gebruikt, naamelijk als hij toebereid is, om er allerlei kleine en groote, of dunne en dikke touwen van te maaken, tot ſcheeps- en veelerlei ander werk in de huishoudingen; als mede grof zeildoek voor ſcheeps-zeilagie: Van de welbereide fijnſte zoort word in zommige plaatzen ook taamelijk fijn gaarn geſponnen en er lijnwaad van geweeven, dat heel bekwaam tot hembden is, en de lijnwaat van vlas gemaakt, in ſterkte en langduurentheid verre overtreft. De ſchoenmaakers, zadelmaakers, zeilmaakers, en meer andere handwerks-lieden, maaken van de fijnſt-bereide *hennip* ook hunne pik- en andere draaden, om dat ze veel ſterker zijn, als die welke van vlas gemaakt worden.

Het geene van de *hennip* overblijft, na dat hij geheekelt is, word *heede* of *noppen* genoemt, en gebruikt om er grof linnen van te maaken, tot zeilen en vloerdweilen, enz.; als mede tot het maaken van lont, of tot lemmeten van flambouwen. En om niets van deeze nuttige plant te laaten verlooren gaan, zo word de houtige bast of dunne ſtengen, gebezigt, om er zwavelſtokken van te maaken; ten welken einde dezelve in ſtukken van ruim een vingers lengte geſneeden, en vervolgens in boschjes gebonden zijnde, met de einden in geſmolten zwavel gedoopt worden.

Het *hennip-zaad* word ook gebruikt om er olie uit te ſlaan, daar het vol van is, welke, behalven tot branding in lampen, inzonderheid dient tot het kooken van groene zeep, en de koeken die na het ſlaan van de olie overblijven, worden, gelijk andere olie-koeken, 's winters aan het rundvee op de ſtallen tot voeder gegeeven, waar van de koeijen goede melk geeven.

Het zaad zelve, word in de Geneeskunde dienſtig geagt en gebruikt, tegens de zaad-vloed, piinen en ſteekingen der zijde, wormen, hoest, en inzonderheid tegen de geelzugt; men maakt er tot dien einde een *emulſie* van, of kookt het in *melk*.

Hennip-zaad in de winter aan de Hoenderen gegeeven, doet hen als dan, als ze daar benevens een warm hok hebben, eijeren leggen; dog men moet haar niet te veel geeven, en alleen iets onder ander voeder gemengt, anders worden ze er te vet van, en daar door onvrugtbaar. Men geeft van dit zaad ook wel iets aan de Leeuweriken en andere kleine vogelen, die men in de kooijen houd, onder haar gewoonlijk voeder gemengt; waar van ze fleurig worden en veel zingen; dog men moet haar ook niet te veel geeven, want ze daar door insgelijks te vet wordende, zingen ze minder; en het is ſingulier, dat de vederen der Leeuweriken, door het veel eeten van dit zaad een zwartagtige koleur verkrijgen.

Kweeking van de Hennip.

Om de *hennip* te bouwen, geſchied zulks in deeze en andere landen op de volgende wijze: Men zaait het zaad, na dat de akker of akkers wel omgeploegt en gebrooken zijn, in het laatst van April of begin van Maij, (wat vroeger of laater, na de gelegentheid van het weer en volgens het climaat), uit de volle hand, het welke vervolgens

vervolgens met de egge, wel ondergeëgt en met aarde overdekt moet worden; maar men moet het niet te digt nog te dun zaaijen, invoegen dat de opkoomende planten ongeveer een voet van elkander ſtaan, of als ze te dik opkoomen, moet men ze door uittrekking verdunnen; tot het zaaijen moet men zaad verkiezen, dat in het voorige jaar gewonnen is, en een donkere of zwartagtige kolcur heeft, zijnde dit een teken dat het rijp, versch en goed is, want het ouder zaad deugt niet tot de zaaijing; men kan ten dien einde ook eenige korrels kraaken, om te zien of dezelve vol van pit en olie zijn. Indien er na het opkoomen der planten veel onkruid in de akkers voortkoomt, moeten dezelve noodzaakelijk gewied worden, om dat de jonge planten anders gevaar zouden loopen van door't onkruid verſtikt te worden. Dog welke zorg daar na, als de planten grooter worden, niet meer noodig is, dewijl ze als dan, op haar beurt, het onkruid onderdrukken en doen vergaan.

Maar deeze gezaaide *hennip* zal ongelijk aangroeijen, volgens de hoedanigheid des gronds; want om wel te groeijen en groot te worden, bemint zij van natuur een bekwaame vette en vogtige grond; daar in tegen groeijt hij in ſchraale en drooge gronden maager en kleiner, weshalven deeze ook met mest bekwaamelijk moeten voorzien worden, zal er voordeel van de *hennip* koomen; en wenſchelijk is het, dat er kort na het zaaijen regen valt, want daar door zal zij zo veel te beter opkoomen, en aan de groei raaken.

Wanneer dan de *hennip* vervolgens zijne rijpheid bijna verkreegen heeft, dan word zij *geplukt*, dat is uitgetrokken; dog waar toe twee tijden na elkander waargenoomen worden, de eerſte is voor de *gelde hennip* of *gelling*, en de tweede voor de *zaailing*, die wat langer ſtaan moet, op dat het zaad rijp worde, als men zulks inzaamelen wil. De tijd van de *gelling* te plukken, is, zo dra dezelve aan het bovengedeelte geel, en omtrent de wortel wit begint te worden, en deszelfs bloemen met de helmtjes beginnen af te vallen; als dan heeft dezelve zijnen dienst, naamelijk om de *zaailing-planten* te bevrugten, volbragt; langer moet men hem niet laaten ſtaan, dewijl hij hier door harder en wreeder zoude worden; en zo men hem vroeger plukte, zou hij de *zaailing-planten* niet kunnen vrugtbaar maaken, welke daar door onvolmaakt en leedig zaad zouden voortbrengen: Deeze tijd van het plukken nu, kan iets vroeger of laater zijn, als afhangende van den tijd der zaaijing, gelijk mede van de voorſpoed des weers: dog gemeenlijk geſchied het in Augustus: Men plukt als dan de ſtammetjes der *gelling*, best een voor een uit, en bind ze vervolgens met twee bandjes van wilge teenen of ſtroo in kleine boschjes, en men hakt de wortelen met een bijl op een blok er van af: Ook ſnijd men met een mes het loof van bovenen ter lengte van een halve voet weg; vervolgens word omtrent een maand daar na, de *zaailing* op dezelfde wijze geplukt en in boschjes gebonden; die men dan overeind ergens tegen aanzet, om ze in de lucht en wind te laaten droogen, en er vervolgens het zaad uit te dorſchen; waar van het beste om te zaaijen is, het geene dat gemakkelijk los gaat.

Bereiding van den Hennip.

De *hennip* geplukt zijnde, moet hij in het water gelegt worden, om te rotten of te broeijen, op diergelijke wijze als men het vlas gewoon is te doen; het welke dient, om de vezelen, welke door een zoort van gom of lijmagtige ſtoffe zeer vast aan de ſtam gehegt zijn, los te weeken, en dus de draaden van malkander te ſcheiden: Men legt derhalven de bosſchjes *hennip* in een ſloot of ander water, dat voor de zonne is blootgeſtelt, op malkander in een hoop, duwt ze na de grond toe, en bezwaart ze op het laatſte met ſteenen of iets anders, om ze onder het water te houden: Hier laat men de *hennip* eenige dagen leggen, dog hoe veel dagen, heeft geen vaste bepaaling, want zulks hangt van verſcheide omſtandigheden af, als; 1. van de min of meerder warmte des weers; 2. van de hoedanigheid des waters; hebbende de ondervinding geleert, dat dezelve rasſer broeit in troebel en ſtilſtaand water, dan in helder vlietend; en dan 3. ook van de min of meerder hardigheid des *hennips*; en van dit laatſte is het, dat de *hennip*, welke na het plukken in de zon lange te droogen gelegen heeft, gelijk zommige landlieden gewoon zijn te doen, en daar door harder geworden is, langer in het water moet leggen, dan die welke terſtond na 't plukken, daar in komt: Dus moet ook de *zaailing-hennip* langer in het water blijven dan de *gelling*, om dat die door het langer groeijen harder geworden is; het is derhalven alleen de ondervinding, die de regte tijd hier van aan zekere tekens leert kennen; en hier omtrent behoort men oplettend te zijn; want word de *hennip* te ſchielijk uit het water gehaalt, zo zijn de vezelen nog niet genoegzaam los geweekt, en het geeft maar grove draaden, inzonderheid als die zal geſponnen worden en tot lijnwaad dienen; laat men hem daarentegen te lange in het water, zo verkrijgt hij een begin van rotting, en de draaden zijn onſterker.

Wanneer dan de *hennip* genoeg gebroeit heeft, word hij uit het water gehaalt en afgewaſchen, daar na laat men hem een dag overeind ſtaan en uitloopen; vervolgens ſpreid men hem over het veld en laat hem leggen tot dat hij wel droog is, dezelve altemets omkeerende, als wanneer men hem bij droog weer naar huis brengt; en als dan is het aan het *ſchellen* toe, naamelijk om den bast er van af te ſcheiden, het welke op deze wijze geſchied: Men breekt de ſteng aan het beneden-eind af, ſteekt de vinger tusſchen de ſteng en de draaden, en men haalt er aldus den bast van het eene tot het ander eind af: Maar dewijl deeze behandeling zeer langwijlig is, zo bedient men zig doorgaans van een zeker houten werktuig, *braak-* of *braak-bank* genoemt, waar tusſchen de bast des *hennips* in ſtukkjes gebrooken word, die zig aldus van de draaden, welke heel blijven, afſcheid, en daar van afvalt; maar hier bij ſtaat aan te merken, dat de *hennip* ten dien einde heel droog moet zijn, anders breekt de bast minder en ſcheid zig niet wel af; weshalven de *hennip* vooraf eerst in een oven heel droog gemaakt moet worden; of men bedient zig in die landſchappen daar veel *hennip* gebouwt word, van een zeker ten dien einde opzettelijk gemaakte droog-plaats, gewoonlijk *Braak-hut* genoemt, die, om ongemak van brand te ontwijken, wat van het woonhuis afgemaakt, en rondom tegen de wind met rietmatten, horden of zeilen, of wel met een muurtje gedekt word, maar boven open is: In deeze droog-plaats ſtaat een oven, waar in een klein vuur, gemeenlijk van de afvallen des *hennips*, geſtookt word, en de *hennip-bosjes* worden boven, en rondom de oven op latten of ſtokken gelegt, en aldus beendroog gemaakt, tot dat de ſtengen in het breeken knappen.

Door het gemelde *braaken* word het *ſchellen* niet alleen

alleen veel ſchielijker verrigt, maar de *hennip* word ook veel beter van de bast en alle onzuiverheden, die er in het water in gekoomen zijn gereinigt, en daar en boven ook beter gebrooken, de draaden van elkander geſcheiden, en tot het heckelen bekwaamer gemaakt.

De *hennip* dan *gebraakt* zijnde, is dezelve tot 't heekelen gereed, als hij alleen tot touw- en ander werk zal dienen; wordende door twee heekels gehaalt, waar van de eerſte grof en de volgende fijner is, en waar door de *hennip* zijne zagtheid en fijnheid verkrijgt: Maar zal de *hennip* dienen om er fijn linnen van te maaken, zo moet dezelve voor het heckelen eerst nog een andere bewerking ondergaan, die den naam van *kuiſchen* draagt, beſtaande daar in, dat de *hennip* na vervolg bij zekere gedeeltens op een groot houten blok, dat van boven iets uitgeholt is, met houten hamers door twee, drie of meer menſchen een tijd lang gebeukt of geklopt word; waar door de draaden des *hennips* meer geſcheiden en dezelve veel fijner en zagter word. Dit werk is niet alleen vrij zwaar, maar het ſtof dat van de *hennip* afvliegt, is ook zeer ongezond voor de kloppers, die zulks niet wel langer als een dag kunnen uithouden, ja zommige geheel niet kunnen verdraagen: Om dit werk derhalven gemakkelijker te maaken en te bekorten, zo bedient men zig in zommige landen, van een zoort van water-moolen, waar door een groote zwaare ſteenen rol, over een tafel in het rond, in beweeging gebragt, en zeer ſnel omgedraait word: Hier onder worden de *rijſten* gelegt, en geduurig gekeert en verplaatst, tot dat ze zagt genoeg zijn; en het welk meest het werk van vrouwlieden is; maar die hier bij zeer voorzigtig en handig moeten zijn, op dat hunne vingers of handen niet onder de rol geraaken en gekneust worden. Dit werk gedaan zijnde, word de *hennip* vervolgens geheckelt en verder gezuivert en fijn gemaakt; het welke doorgaans ook het werk van vrouwlieden is, en die hier in kundig moeten zijn: Maar men moet aanmerken, dat er onderſcheid in het heekelen na vereisch van zaaken is; want als de *hennip* alleen zal dienen tot touw werk en grof linnen, dan behoeft hij zo ſterk niet uitgeheekelt te worden; maar wil men er fijn koord-werk en linnen van maaken, zo moet hij noodzaakelijk ook fijner geheekelt worden; en ſchoon men hier door in de hoeveelheid verliest, zo word zulks door de fijnheid en deugd rijkelijk wederom vergoed; want de ondervinding leert, dat hoe fijner de *hennip* geheekelt is, hoe de draaden en het linnen ſterker zijn: Men heeft op zommige plaatzen ook het gebruik, om den *hennip*, voor dat hij tot fijn linnen geſponnen word, nog eerst door een kleine fijne heckel, *klap-heekel* genoemt, te haalen, dog het welke juist niet noodig is, als de *hennip* door verſcheiden heekels van verſchillige fijnheid gehaalt en fijn genoeg gemaakt is.

Wijders heeft men aan te merken, dat de *heede* of *noppen*, die door het heekelen afgeſcheiden word, ook van zeer verſchillige deugt en waarde is; want die welke door de grove heekels van de *hennip* afkoomt, is, gelijk men ook ligtelijk oordeelen kan, de groffſte en ſlegtſte, welke hoofdzaakelijk gebruikt word, om er grove draaden van te ſpinnen, tot het weeven van een ſtoffe, die tot dweilen en andere grove dingen dient. Maar de *heede* die door de fijne heekel van de *hennip* afgehaalt word, is veel fijner en beter, en word geſponnen tot linnen, het welke voor overkleeden, ſchortedoeken, vat-doeken, enz. gebezigt word.

Het fijne linnen geweeven zijnde, word vervolgens in een loog van *weed-asch* gekookt en gebleekt.

Op deeze gemelde wijze word de *hennip* in onze Nederlanden en meer andere landſchappen, gewoonlijk geheekelt en toebereid. Maar dewijl het gebruik van de *hennip* een zaak van veel aanbelang en uitgebreidheid is, zo hebben verſcheide ſchrandere mannen, het wel haare aandagt waardig geagt, om niet alleen de beste wijze van bouwen en bereiden van de *hennip* te beſchrijven, maar teſſens ook haare gedagten hier over verder te laaten gaan, en te onderzoeken, of er in dit gewigtig ſtuk niet eenige verbeeteringen, ten nutte van het menſchdom, zoude kunnen gemaakt worden; onder anderen hebben de Heeren DODART, DU HAMEL, MARCANDIER en de *Societeit van Landbouw*, te *Bern*, enz. verhandelingen daar over in het licht gegeeven, die met proefneemingen en ondervindingen geſtaaft zijn: Ook vind men een fraaije *verhandeling* over deeze ſtoffe, in de *Nieuwe wijze van Landbouwen*, *III. ſtuk*, *pag.* 166. en *vervolg*. die men daar over naleezen kan.

De verbeetering door gemelde Heeren voorgeſteld, ziet hoofdzaakelijk daar op, om de *hennip* fijner en zagter te verkrijgen, en er dus beter en fijner lijnwaad van te kunnen maaken, dan gewoonlijk geſchied: De Heer MARCANDIER raad ten dien einde aan, om den *hennip*, na dat hij gebraakt is, in kleine boschjes gebonden zijnde, van nieuws in een vat of tobbe met water te leggen, en hem daar in eenige dagen te laaten weeken, mits dezelve in het begin wel te roeren en te wrijven, egter zonder de boschjes te verwarren; welke weeking hij als een tweede broeijing aanmerkt, waar door alle de gomagtige ſtoffe, die er nog aan is en de draaden zaamenhegt, ten eenemaalen los weekt: Daar na haalt men hem uit het water, wringt hem uit en ſpoelt hem in loopend of ander ſchoon water ter deegen af, om er alle de kleevende ſtoffe af te ſcheiden: Vervolgens klopt men hem uitgewrongen zijnde, over zijn geheele lengte op een ſteevige gladde plank, met een zoort van platte klopper; dog men moet hem niet al te hard nog te lang kloppen, om dat anders de draaden geen ſteevigheid genoeg zouden behouden, om den heckel zonder te brecken door te ſlaan; geklopt zijnde, wascht en ſpoelt men hem nog eens, in zuiver water, wringt hem uit, en hangt de boschjes op ſtokken in de zon te droogen: De *hennip* op deeze wijze behandelt, verzekert de Heer MARCANDIER, dat witter en fijner is, en de draaden zo zagt als zijde zijn, of even als of hij rede eens door de heekel gegaan was; en hij word vervolgens door het *kuiſchen* of kloppen, het welk na de voorige bewerkinge, nog eens herhaalt word, nog zagter en fijnder, hoewel het kloppen als dan ook zo lang niet behoeft te geſchieden; daar en boven hebben de werklieden nu dat nadeelige ſtof niet zo veel te vreezen, waar van boven geſprooken is; en de *hennip* dus bereid, en vervolgens behoorlijk geheekelt zijnde, zal het ſchoonſte vlas evenaaren: Hij geeft ook minder *heede* of *noppen*, en die veel beter is, leeverende eene fijne witte en zagte ſtoffe uit, welke, gekaart zijnde, tot het maaken van een zoort van *watten* dient, die beter als de gewoone *watten* geagt worden. ook kan ze tot gaaren geſponnen, en op zig zelfs, of met een wollen ketting geweeven, en er dus nuttige ſtoffen van gemaakt worden. Men ziet dus dat de voordeelen van de gemelde nieuwe manier van bereiding des *hennips*, van geen klein belang zijn, en derhalven overal diende opgevolgt, als de *hennip* tot het maaken van fijn lijnwaat zal dienen. Men kan hier nog bijvoegen, dat men de *hennip*, gelijk boven rede gemeld is, ten dien einde ook

ook niet te lang in de grond moet laaten, eer hij geplukt word, vermits daar door de draaden harder en wreeder worden; dewijl egter de *zaailing* wegens het zaad langer moet ſtaan als de *gelling*, zo is dezelve ook zo bekwaam niet, om er fijne *hennip* tot fijn garen en lijnwaat van te bereiden, ten zij men het zaad niet begeert te winnen, in welk geval men beide zoorten, zo wel de *gelling* als *zaailing*, te gelijk plukken kan, zo dra den *gelde-hennip* begint te bloeijen. Daar en boven leert de ondervinding, dat de *hennip*, die in zandagtige ſchraale gronden teder en klein voortkoomt, fijner draaden geeft, dan die in vette gronden weeldrig en groot groeit; welke eigenſchap ook die *hennip* bijna evenaart, welke in deeze laatſte gronden digt ſtaat, en daar door met dunner ſtengen en tederder groeit; waar op derhalven teffens wel dient agt geſlagen, als men fijn linnen van die *hennip* begeert.

Daar gaat veel koophandel in de *hennip* om; die men in *buiten-* en *inlandſche hennip* onderſcheid: Schoon nu de *inlandſche hennip* voor de beſte word gehouden, zo levert echter Holland zo veel niet uit, om aan de lijndraaijerijen en weeverijen van zeijlen, enz. te voldoen; weshalven dezelve uit de Noordſche landen in groote menigte word ingevoert, als van Riga, Koningsbergen, Courland en Muscovien.

De voornaamſte plaatzen daar in Holland de *hennip* geteelt word, zijn de Dortſche en Krimpener-Waarden; ſchoon hij ook op andere plaatzen gebouwt word, maar in minder overvloed: Hier van dan koomt hij meest te Gouda en Schoonhoven op de marktdagen ter markt, of word op die plaatzen gelevert, na dat hij van de kooplieden bij de boer is opgekogt.

Daar word ook veel *hennip* in Frankrijk, Engeland, en Italien geteelt, hoewel ook niet genoeg voor hunne nooddruft; en daar mag geene uit de beide eerſte Rijken bij zwaare boeten uitgevoert worden; maar uit Italien ſtaat de uitvoer vrij.

Men noemt gewoonlijk *rouwe hennip*, die, welke nog geene bereiding heeft gekreegen, maar *ſchoone hennip*, welke gehekkelt en bekwaam om te ſpinnen is.

Dewijl de deugd van de *hennip* van een groot belang is, zo wel in het maaken van allerlei touwerk, tot de ſcheep-vaart, als anderzins; zo is er in zodanige plaatzen daar groote handel in *hennip* en allerlei gaaren gedreeven word, keur op de *hennip*, volgens welke alle ondeugende en wrakke *hennip*, waar van maar ſlegte onſterke touwen zouden gemaakt worden, afgekeurt word; gelijk dit menigmaal te Gouda geſchied is.

HENNIP-VINK, zie VINKEN, *n.* XXII.

HENNIP (WILDE- OF BASTERT-); is het *Boelkens-kruid.*

HENRICUS BONUS, MALUS, NIGER ET RUBEUS, zie HENDRIK.

HEPAR, zie LEVER.

HEPAR ANTIMONII; *Lever van Antimonie* of *Spies-glas*; hoe deeze bereid word, zie op het artijkel ANTIMONIE.

HEPAR LAPIDIS, ALBUM ET RUBRUM; *Witte* en *Roode Steen-lever*; zijn vette aardens, waar van de eerſte graauwagtig-wit, en de tweede donker-rood is; ſchijnende beide niet anders te zijn dan een zoort van *mergel* of *Steen-merg*; zie STEEN-MERG.

HEPAR SULPHURIS; *Lever van Zwavel*; is eene preparatie van de zwavel, die aldus geſchied; neemt *zwavel-bloemen*, vier oncen, en *wijnſteen-zout*, anderhalf once; mengt het op een zagt vuur, en roert het geſtadig om, tot dat het een lever-koleur heeft, laat het dan koud worden, en ſtoot het tot een poeder.

HEPATICA ALBA, zie PARNAS-GRAS.

HEPATICA ARTERIA, ET VENA; is de *Slag-* en *Bloed-ader der Lever.*

HEPATICA FONTANA *ſive* VULGARIS, zie LEVER-KRUID (STEEN-).

HEPATICA MEDICAMENTA, zie LEVER-MIDDELEN.

HEPATICA NOBILIS VEL TRIFOLIA, zie EDEL-LEVER-KKUID.

HEPATICA STELLATA, zie WALD-MEESTER.

HEPATICI; *Leverzugtige*; worden die menſchen genoemt, welke aan een leverziekte kwijnen, welke verſcheiderhande kunnen zijn, en waar van de voornaamſte of liever kwaadſte zijn, de *ontſteeking* (*inflammatio*), *verſtopping* (*obſtructio*), en *verharding der lever* (*induratio hepatis*). Zie op LEVER.

HEPATICI DUCTUS; de *Leverbuizen* of *Uitleidingen.*

HEPATICUS FLUXUS, zie LEVER-LOOP.

HEPATITIS; betekent een *Ontſteeking der Lever*; zie LEVER-ONTSTEEKING.

HEPATORIUM AQUATILE, zie BIDENS.

HEPATORIUM VULGARE VEL ADULTERINUM, zie BOELKENS-KRUID.

HEPATOSCOPIA; betekende een zoort van voorzegging bij de oude Heidenen, door de beſchouwing van de levers der Offerbeesten; dit woord is zaamengeſteld uit ἥπατος, het *genitivus* van ἧπαρ, *lever*, en σκοπέω *ik beſchouwe.*

HEPATUS, zie LEVER-VISCH.

HEPHISTRITES, zie EPISTRITES.

HEPHOESTITES; deeze naam wierd door de Ouden aan een roodagtige ſteen gegeeven, waar van zij holle ſpiegels bereiden, door welke men brandbaare en drooge ſtoffen koste doen ontvlammen, even gelijk men hedendaagsch met de brandſpiegels doet; het is om die eigenſchap, dat haar de naam van *Hephoeſtites* is gegeeven, het welk *Vulcanus* of *Vuurſteen* betekent. Men zegt, dat er bij Hildesheim in Westphalen, een zoort van bruinagtig roode Jaspis word gevonden, waar van men het zelfde gebruik maakt en tot Brandſpiegels dienen; zie BOET. DE BOOT *de Gemmis.* HENCKEL verhaalt, dat men insgelijks de naam van *Lapis hephoestius* aan die vuurſteen heeft gegeeven, daar de vonken uitvliegen, wanneer men er met ſtaal of ijzer tegens aan ſlaat. Wat de *Hephoeſtites* betreft, die wij hier bedoelen, zo zegt de zelfde ſchrijver, dat er geen ſteen bekent is, welke met de beſchrijving overeenkoomt, die er GESNER en AGRICOLA van gegeeven hebben; zie HENCKELII *Pijritchologia.*

HEPTAFOLIUS; *Zeven-bladig.*

HEPTAGONUM; betekent een Zevenhoek.

HEPTAGONUS; *Zevenhoekig.*

HEPTANDRIA; bevat, volgens het ſijſtema van LINNÆUS, de claſſe der planten, welkers bloemen zeven helmſtijltjes hebben.

HEPTAPHIJLLON; dus word de *Tormentille* ook genoemt.

HEPTAPHIJLLOS; deeze naam draagt een zoort van *Coraal violier*; zie aldaar.

HERBA, zie KRUID.

HERBA APOPLECTICA, dus word de *Veld-cijpres* genoemt.

HERBA APOSTEMICA, zie SCABIOSA.
HERBA BENEDICTA, zie NAGEL-KRUID.
HERBA BRITANNICA, zie BRITANNICA; hier over heeft de Heer HERM. CANNEGIETER, Rector en Professor te Arnhem, eene fraaije latijnsche Verhandelinge geschreeven, tot tijtel voerende, *De Herba Britannica in Procopio memorato &c. Hag. Comit.* 1734. 4to.
HERBA CANCRI, zie HERDERS-TASCH.
HERBA COSTA, zie PEONIE.
HERBA CORALLI, is de *Aspergie*; zie aldaar.
HERBA GERARDI, zie ANGELIKE (WILDE-).
HERBA S. JACOBI, zie JACOBS-KRUID.
HERBA JUDAICA, zie CASSIDA en GLID-KRUID.
HERBA MAXIMA; is de *Groote Sonne-bloem*; zie aldaar.
HERBA MEDICÆA, zie TABAK.
HERBA MIMOSA, zie KRUIDJE ROER MIJ NIET.
HERBA MURALIS, zie GLAS-KRUID.
HERBA PAPPA, zie KRUISKRUID (KLEIN-).
HERBA PARIS, zie WOLFS-BESIE.
HERBA PECTORALIS, zie HART-GESPAN.
HERBA PEDICULARIS, zie LUIS-KRUID.
HERBA RUPERTI; is het *Roberts-kruid*; zie OIJEVAARS-BEK.
HERBA STELLÆ; is de *Hertshoorn*; zie aldaar.
HERBA TRINITATIS, zie EDEL-LEVER-KRUID.
HERBA VENTI; is de *Anemone* en *Keuken schel*.
HERBA VIPERINA; is de *Echium*, of *Slangenkruid*.
HERBA VIVA VEL SENSITIVA, zie KRUIDJE ROER MIJ NIET.
HERBA VULNERARIA, zie IJZER-KRUID.
HERBACEUS; betekent *Kruidagtig*, ook *Grasgroen*.
HERBARIUM, zie KRUID-BOEK.
HERBARIUM VIVUM, zie KRUID-BOEK.
HERBARIUS; betekent een Kruidkenner; ook een Kruidzoeker, die de kruiden in het wild voor de Apotheekers zoekt.
HERBATIO, of *Herborisatio*; *Kruidzoeking*; als men allerlei kruiden in het wild gaat zoeken.
HERBERGZAAMHEID; in het latijn *Hospitalitas*; is de deugd van een groote ziel, die zich tot een ieder uitstrekt door de banden der menschlieventheid. De leerlingen van ZENO of de *Stoïci* beschouwden de *herbergzaamheid* als eene deugd, door God zelven ingeboezemd. Men moet, zeiden zij, goed doen aan de menschen die in onze landen koomen, minder ten aanzien van hun, als tot ons eigen belang, om die der deugd wille, en om in onze ziele de gevoelens van menschlieventheid te volmaaken, die zich geenzins aan de banden van bloed nog vriendschap moeten bepaalen, maar zich ten aanzien van alle de redelijke sterfelingen uitstrekken.

De deugd van *herbergzaamheid* is eigentlijk eene mildaadigheid ten aanzien van vreemdelingen, inzonderheid indien men hun in zijn huis ontfangt: De rechte maat van die weldaad hangt af, van het geen het meeste toebrengt tot het grootste einde of oogmerk, die de menschen tot doelwit moeten hebben; te weeten in de wederzijdsche te hulpkoomingen, in de getrouwheid, in den handel van de verschillende staaten, in de eendragt, en eindelijk ten aanzien van de plichten der leden van een en het zelve burgerlijke genoodschap.

Van de oudste tijden af, zijn de menschen tot reizen geneigt geweest, het zij om zich een bestaan te verschaffen, of om de landen en zeden van andere volkeren te leeren kennen; maar dewijl deeze eerste reizigers op de plaats daar zij aankwamen, niet altoos huisvesting vonden, waaren zij verplicht de inwooners te verzoeken, om hun deezen dienst te bewijzen; en daar wierden er altoos gevonden, die liefdaadig genoeg waaren, om hun niet alleen een verblijf te gunnen, maar zelfs alles te verschaffen, wat zij mogten benoodigt zijn, zo wel tot hun gemak, als leevens onderhoud.

Ontelbaare voorbeelden vind men hier van, zo wel in de Heilige bladeren, als in de Geschicht-boeken van genoegzaam alle oude volkeren: Inzonderheid munteden de Oosterschen hier in uit. Hedendaagsch vind men nog in Turkijen en andere Asiatische landstreeken, zogenoemde *Caravanserails* of groote gebouwen, door de liefdaadigheid of pragt van zommige rijke inwooners gesticht, en dienende om den vermoeiden reiziger te huisvesten, en het benoodigde te verschaffen.

Om aan de nakomelingschap een teken van *herbergzaamheid* te laaten, waar mede men met iemand was overeengekoomen; hadden de Romeinen het gebruik, om het zij met iemand alleen, als ook met geheele huishoudingen, en zelfs steeden onder elkanderen een *contract van herbergzaamheid* te sluiten; tot dien einde wierd een stuk geld in tweën gebrooken, of gemeenlijker, zaagde men een stuk hout of ijvoor in twee stukken, op welke te vooren eenige caracters of letters waaren gesneeden; hier van bewaarde een ieder der contractanten de helft; zij dienden niet alleen aan die geene, welke het recht hier door hadden verkreegen, maar zelfs aan de zulken, dien zij liet wilden leenen; zo dat de houder van die zoort van vrijgelei-brief, al zo wel ontfangen, gehuisvest en het noodige bezorgt wierd, als die geene zoude gedaan zijn geweest, aan wien het weezentlijk behoorde; deeze stukken hout of ijvoor wierden door de Ouden *tessera hospitalitatis*, of *tekenen van gastvrijheid* genoemt.

De rechten van *herbergzaamheid* waaren zo geheiligt, dat men het om 't leeven brengen van een gast, door de geene die hem geherbergt had, of deeze door den gast, als de allerschuwelijkste en onvergeeflijkste der misdaaden aanmerkte. De rechten der oorlog zelven verbraken die der *herbergzaamheid* niet, om dat deezen voor altoosduurend wierden gehouden, ten zij men er op eene opentlijke wijze van afzag: Eene der plechtigheden die in dit geval plaats vond, was de *tessera* of het *teken van gastvrijheid* te verbrijzelen, en aan een ontrouwen vriend te doen boodschappen, dat men voor altoos van hem afzag, en de vriendschap vernietigde.

Die lieffelijke banden van *herbergzaamheid*, zijn bij ons niet meer bekent; ook moet men toestemmen, dat door de omwenteling van tijden, zulke verbaazende veranderingen onder de volkeren, en wel inzonderheid onder ons zijn te wege gebragt, dat wij veel minder aan de heilige en eerbiedenswaardige wetten van die plicht zijn verbonden, als het de Ouden waaren.

Het schijnt zelfs dat de wet der natuur toelaat, dat, om aan de diensten der *herbergzaamheid* in alle haare uitgestrektheid te voldoen, 1. de geene die ze vraagt, om eenige voldoenende of ten minsten onschuldige reden buiten zijn vaderland moet zijn; 2. dat men rede heefs

heeft te vermoeden, dat het een eerlijk man is, of ten minſten dat hij geen voorneemen heeft, ons eenig nadeel toe te brengen; 3. eindelijk, dat hij nergens weet onder te koomen, of dat wij van ons kant geen middel vinden om hem voor geld bij een ander te doen huisvesten, en het noodige verſchaffen. Bij gevolg was die daad van menschlievenheid onbetwistbaar noodzaakelijker, doen er geen openbaare gebouwen, na een ieders ſtaat geſchikt, en daar alles voor geld is te bekoomen, onder ons gevonden wierden.

De *herbergzaamheid* is dan natuurlijk in geheel Europa verdweenen, om dat gantsch Europa reizende en handeldrijvende is geworden. Het middel der wisſelbrieven, om koophandel te doen; de zekerheid der wegen; het gemak der ſcheepen, posten en rijtuigen, om zich zonder gevaar overal na toe te kunnen begeeven; de Herbergen die in alle ſteeden, dorpen en wegen gevonden worden, om de reizigers te huisvesten; verſtrekken thans tot vergoeding, van de edelmoedige *herbergzaamheid* der Ouden.

HERBORISTA; een *Kruidkenner*; *Kruidzoeker*.

HERCULEUS MORBUS; dus word de *Vallende Ziekte* ook genoemt.

HERDERS-ROEDE; is de *wilde Diſſacus*.

HERDERS-TASCH; *Herders-beurs*; *Beurſekens-kruid*; *Teskens-kruid*; in het latijn *Burſa paſtoris*; twee zoorten worden er van dit gemeene kruid-gewas gevonden; als

1. De gemeene *Herders-tasch*; *Burſa paſtoris major*; (*Thlaſpiſiliculis obcordatis*, *foliis radicalibus pinnatifidis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De kleine *Herders-tasch*; *Burſa paſtoris minor* DODONÆI; *Naſturtium petræum* TABERNÆM. (*Iberis foliis ſinuatis*, *caule nudo ſimplici*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas heeft lange bladen die veerswijze diep gesnippelt zijn, en over de aarde verſpreid leggen, tusſchen welke uit de wortel dunne en veeltijds getakte ſtengen opſchieten, met kleine en minder gesneedene bladen bezet, op welkers toppen kleine witte vierbladige bloemtjes, airs-wijze, aan dunne ſteeltjes voortkoomen; na welke kleine platte hartformige houwtjes volgen, die de gedaante van kleine taschjes of beursjes hebben, en klein-rond zaad in twee celletjes bevatten.

Daar worden ook veranderingen van gevonden, welkers bladen geen of minder insnijdingen hebben; ook is er een kleiner of middelzoort van.

De tweede of kleine zoort, is een heel kleine plant, die veel kleine geveerde bladjes, in een rond hoofdje bij malkander gevoegt, uit de wortel voortbrengt, waar tusſchen dunne ſtengjes van twee tot drie duimen hoogte opſchieten, zonder bladen en takken, die boven kleine vierbladige bloemen airs-wijze draagen, waar na kleine platte hartformige houwtjes volgen.

Plaats. De eerſte zoort wast bijna over al naast de wegen, ſtraaten, muuren, op ongebouwde plaatzen en elders.

De tweede zoort word gevonden in ſchraale zand- en ſteenagtige gronden, naast de akkers, op de heuvels, oude muuren, en op andere onvrugtbaare plaatzen.

Eigenſchappen. Dit kruid, te weeten de eerſte zoort, heeft eene verkoelende, opdroogende en zaamentrekkende kragt, en word zeer gepreezen tegens allerlei bloed- en andere loopen, als, buik- en roode-loop, overvloedige ſtonden, bloed-ſpuwing, bloed-pisſing, enz. men gebruikt het zap of afkookzel daar van. Daar zijn er ook die dit kruid zeer aanprijzen tegen de koorts, als men het zelve ſtampt, er een lepel vol *azijn* bijvoegende, en de pap vervolgens tegen het aankoomen der koorts, op de pols der handen bind; maar als men er *camfer* bijvoegt, zal het nog zekerder werken, en men moet het een en andermaal herhaalen: Uitwendig ſtilt het ook het bloeden der neus en wonden.

HEREDITARII MORBI; *Erf-ziektens*; zijn zodanige, die van de ouderen op de kinderen met de geboorte worden overgezet; gelijk *jigt*, *podagra*, *ſteen*, *teering*, enz.; en zodanige *erf-ziektens* worden bezwaarlijk, indien ooit, uit de grond geneezen.

HERFST; in het latijn *Autumnus*; word dat jaargetijde genoemt, het welke begint den 21 of 22 September, met het eindigen van de zomer, wanneer de zon in het teken van de *Waag* (♎) treed, en nagt en dag even gelijk maakt; duurende, gelijk de overige jaargetijden, drie maanden, en eindigt dus met den 22 December, wanneer het winter-jaargetijde zijn aanvang neemt.

De warmte neemt met het begin van de *herfst* al geduurig meer af, en dezelve is veeltijds windig en onſtuimig; maar is hij ſtil, droog en warm, zo verlengt hij den zomer, tot verkwikking van menſchen en dieren zeer aanmerkelijk, en verkort daar en tegen den volgenden winter. Men heeft ook opgemerkt, dat een warme en droge *herfst*, niet alleen een goede wijn, en ander herfst- en winter-vrugten geeft, maar ook veel invloed heeft tot een volgend vrugtbaar jaar.

In deeze jaarstijd ontſtaan veeltijds verſcheiderhande ziektens, inzonderheid als het weer ongeſtadig, en nu warm en dan ſchielijk wederom koud of mistig en nat is; het welke verkoudheid, koude en andere koortzen, zinkingen, miltzugt, loopen, enz. veroorzaakt; te meer, als er te veel rauwe ooſt-vrugten genuttigt worden; men moet derhalven in deezen tijd een goede diëet in acht neemen, en maatig in eeten en drinken zijn; een goed glas wijn is niet ſchaadelijk. Oude lieden moeten zich daar benevens warm kleeden, en voor veel koude lucht wagten. Het lighaam nu eens door een zagte purgatie te zuiveren, of te openen, als het verſtopt is, is niet kwaad; en geeft inzonderheid de hijpocondriake of miltzugtigen en engborstigen veel verligting.

Deeze jaarstijd voorziet de huishoudinge met allerlei ooſt- en andere vrugten, die nu van tijd tot tijd ingezamelt worden, als *appelen*, *peeren*, *pruimen*, *nooten*, enz., en in de warme landſchappen heeft men in de maand October de vrolijke tijd van de wijn-oogst, weshalven deeze maand ook de *wijnmaand* genoemt word.

HERFST-MAAND; *September*; in het latijn *Septembris*; is de negende maand van het jaar, dat met Januarius begint: Deeze maand heeft dertig dagen, en omtrent den 22ſten, treed de zon in het teken van de *Waag* (♎), als wanneer de herfst een aanvang neemt, waar van deeze maand zijn naam draagt.

Wat werk in deeze maand in de Moestuin te doen valt.

In het begin van deeze maand zaait men nog in een kragtige grond, *ſpinagie*, *kervel*, *vette kous*, *franſchie zuuring* en *radijs*, voor het herfst- en winter-gebruik; insgelijks *krop-ſalaad*, die men daar na op een koude broeibak onder glaſen plant, alwaar het nog goede laate kroppen voor de winter kunnen worden, die men zomtijds door dekking bij vorst, tot het nieuwe jaar kan

bewaaren, en voor jonge kroppen debiteeren; dog hier toe dient inzonderheid de *geele prince-krop*, en *kleine groene krop*.

Tegen den 10 of 15 deezer maand, zaait men ook *krop-falaad* voor weuwe-kroppen, van zommige ook *oude wijven*-genoemt, op een warm voor winden gedekt rabat of bedje, of in een oude kleine broei-bak, daar men een glas over legt, en over dag, zo lang het niet zeer koud is, veel lucht geeft; om deeze planten aldus te overwinteren, en dezelve in het voorjaar zo wel in de broei-bakken, als in de koude grond te verplanten, tot vroege kroppen; waar toe best dienen de *kleine* en *groote groene zoort*, als mede *kleine* en *groote groene krul-krop*, dewijl die hard van aart zijn; de *kleine groene zoort* is de beste in de warme broeibakken, vroeg in het voorjaar: Men moet deeze jonge planten ten dien einde in de koude bak zorgvuldig tegen de vorst, inzonderheid 's nagts, dekken met rietmatten, en daar over heen nog bij ſtrenge vorst met ſtroo; dog over dag wederom bij helder weer ontdekken, op dat ze niet verſtikken.

Men zaait dan ook, of wat vroeger, *winter-bloem-*, *witte-*, *roode-* en *ſavoij-kool*, op een goede warme plaats, om dezelve in het volgende voorjaar tot vroege kool te verplanten: De jonge *bloemkool planten* moet men vervolgens in een koude broeibak planten, om ze daar in te overwinteren, op de zelfde wijze als boven van de *weeuw-kroppen* gezegt is.

In het begin der maand kan men ook nog wat *geele peen* op een warm rabat zaaijen, om dezelve in de volgende lente jong te eeten.

Men bind van tijd tot tijd bij droog weer *endivie* op, en aard *ſelderij* en *poreij* aan; ook bebind men *cardons* met ſtroo, om wit te worden. Men kan ook nog *endivie* verplanten, tot het midden van deeze maand; maar het land moet vet en de plaats warm zijn, anders koomt er weinig van.

Men verzaamelt de *moes-zaaden*, die in deeze maand rijp worden, en verſpreid die op matten of kleeden, om droog te worden, en het zaad er dan uit te kloppen en ſchoon te maaken.

Men ſnijd de *aspergies* af, daar men geen zaad van wil winnen, en maakt de bedden ſchoon van onkruid: Ook kan men nu de paden tusſchen die bedden uitgraven, en met het uitgegravene de bedden wat ophoogen, vullende de uitgegravene paden weder op met oude mest uit de broeibakken, of met andere oude vergaane mest.

Men kan nu ook bedden aanleggen tot *champignons*, waar toe de mest niet al te heet of broeijend moet zijn; hoe deeze bedden gemaakt moeten worden, kan men nazien op het artijkel CHAMPIGNONS.

Omtrent het midden van deeze maand kan men ook allerlei fijne kruiden verplanten, als *ſalie*, *thijm*, *lavendel*, *melisſe*; als mede de *toekruiden* tot *ſalade*, *pimpernel*, *dragon*, *tripmadam*, enz., zullende dezelve als dan voor de winter nog wel bewortelen, en vervolgens de vorst beter kunnen tegenſtaan, dan wanneer men ze laater verplant.

Men maakt nu ook de winter-moestuin in de kelder gereed, en voorziet dezelve met verſche zandige aarde, om, zo dra het begint te vriezen, de keuken-gewaſſen daar in te brengen.

Voorts behoort men den keuken tuin bij droog weer wel te zuiveren van het onkruid, dat in deeze maand menigvuldig opkoomt; want indien dit niet geſchied, voor dat de herfſt-regens vallen, groeijt het onkruid geweldig aan, en is daar na bezwaarlijk uit te roeijen, en de keuken-tuin word een wildernis van onkruid.

Keuken-gewaſſen van deeze Maand.

De zelfde keuken-groentens van allerlei zoort heeft men nog gelijk in de voorige maand; maar de *erwten* en *roomſche boonen* worden ſchaars, en de *ſnij-boonen* neemen af, inzonderheid bij regenagtig of windig weer; maar *bloem-* en andere *kool* is er nu in menigte, als mede de *wortelen*, *raapen*, *endivie*, *ſelderij*, enz.

Bezigheden in de Vrugt-tuin en Enterij.

Men plukt van tijd tot tijd allerlei zoorten van *appelen* en *peeren* af, die nu rijp worden, zo wel herfſt- als winter-vrugten; waar van de eerſte niet kunnen duuren, maar van de boom, of na dat ze wat gelegen hebben, moeten gegeeten worden: Dog de winter-vrugten worden meest eerst in het laatst van deeze, of in het begin van de volgende maand geplukt, na dat het faiſoen voordeelig is; en men moet ze altijd wel aan de boom rijp laaten worden, want anders kunnen ze niet duuren, maar worden wijlig en rimpelig, en rotten haastig. Men kent de rijpheid van *appelen* en *peeren* best aan haare pitten, naamelijk als die ten grootſten deele bruin- of zwartagtig geworden zijn; want zo lang de pitten nog wit, of maar weinig aan het puntige einde bruin zijn, hebben ze haare volkoomene rijpheid nog niet, en kunnen, aldus geplukt wordende, niet duuren: Men kan de laate winter-vrugten wel aan de boomen laaten, tot dat de nagten beginnen vorstig te worden, dog als dan moet men ze ſchielijk afneemen, dewijl de vorst haar nadeelig is. De vrugten afgenoomen zijnde, legt men dezelve in een koele kamer of op een zouder, op verſch droog ſtroo (dat vooral niet muf moet ruiken), of op een houten vloer, tot de tijd toe, dat het ſterk begint te vriezen, en de vorst binnen de huizen te dringen, als wanneer men ze in een goede kelder moet brengen, om ze voor de vorst te bewaaren. Een zaake van belang heeft men ook bij het afneemen deezer vrugten vooral in acht te neemen, als men dezelve lange goed bewaaren wil, naamelijk, dat men ze niet moet affchudden, maar altijd afplukken, dewijl ze door het affchudden min of meer gekneust, en daar door niet alleen vlekkig worden, maar ook met er haast aan het rotten gaan, en dus niet lang kunnen duuren; ook moet het plukken bij droog weer geſchieden, want andera zullen ze mede niet lange goed blijven.

Men kan in het laatst van deeze maand ook beginnen allerlei *ooft-* en *wilde plantagie-boomen* en *heesters* te planten, inzonderheid in drooge gronden; want ſchoon ze haare bladen nog niet alle verlooren hebben, zo is echter haar groei naar boven in deezen tijd gedaan; en als ze vroeg geplant worden, vatten de wortelen voor de winter zo veel te beter, en ze groeijen in het volgende jaar voorſpoediger. Dog als er na de planting veel droog weer volgde, is het dienstig, om de grond boven de wortelen wat met eenige ruigte, tegen het uitdroogen van de grond, te overdekken; en men dient de boomen, inzonderheid de hooge, ook met ſtaaken tegen de winden te onderſteunen; maar in zeer natte gronden is het beter, dat men de boomen in het voorjaar plant, dewijl de jonge wortelen in zulke natte gronden zouden verkouden en rotten, dat de volgende groeij zeer benadeelt.

Men kan nu ook ſtekken van *aalbeſſen* en *kruisbeſſen* ſteeken,

ſtecken, die den winter wel over kunnen duuren, en daar na in het voorjaar beter aan de gang raaken, dan die men in dat ſaiſoen ſteekt.

Men moet nu van tijd tot tijd *pitten* of *zaaden* van *rijpe appelen*, *peeren*, *queën*, en andere *boom-vrugten* vergaderen, en zulks van de beste zoorten, om dezelve op zijn tijd te zaaijen tot jonge ſtammetjes, om er op te enten of te oculeeren, of anders tot jonge boomen. Hoe men de zaaden zaait, en verders kweekt, kan men op ieder artijkel nazien.

Men ziet verder na de *jonge geënte* en *geoculeerde boomtjes*, om dezelve te zuiveren, en daar aan te doen, dat er aan gedaan moet worden, om haar voorſpoed van groei te bevorderen, gelijk in alle andere tijden.

Men ſnoeit nu de *vrugtboomen*, welke tegen of in een trekkas geplant ſtaan, en breid dezelve ordentelijk tegen de muur of ſtaket uit, op dat de knoppen zich beter tot vrugt-voorbrenging moogen ſchikken, eer ze gebroeit worden.

Ooft vrugten van deeze maand.

Men heeft nu, behalven *rijpe peeren* en *appelen*, ook verſcheidene zoorten van *rijpe perſiken*, *vroege druiven*, *pruimen*, *hazel-* en *oker-nooten*, *kaſtanjen*, *vijgen*, *queën* en *mispels*; ook nog *aalbeſiën*, en *morelle kerſen* tegen noordlijke muuren, enz. De zoorten van *appelen*, *peeren*, *perſiken*, enz., die nu rijp en eetbaar zijn, kan men vinden op de artijkelen deezer vrugten.

Werk in de Bloem- en Plaiſier-tuinen.

Men neemt de *afleggers* van de *angelieren*, *gras-anjelieren* en *duiſentſchoonen* af, zo dra ze bewortelt zijn, en plant ze op zig zelfs, het zij op een bedde of in potten.

Omtrent het midden van deeze maand zet men de *rozemarijn* en andere buitenlandſche gewasſen van die natuur, als *mijrtus*, *laurier*, *granaatboom*, *oleander*, *paſſiebloemen*, *vijgen*, *leucojen*, *goudlaaken*, enz., die men in de voorige Lente in de opene grond geplant hadde, wederom in potten of bakken, om dezelve in de oranjerij te doen overwinteren.

Ook plant men nu, of wat laater, de bol- of klijſtergewasſen wederom in de grond op bedden of rabatten, als *tulpen*, *hijacinthen*, *narciſſen*, *tacetten*, *jonquilles*, *crocus*, *gladiolus*, *bol-ireaſſen*, enz.; en men kan nu ook het zaad van deeze bol-gewasſen, als mede van de *turkſche ranunkels*, *anemones* en *aurikels* zaaijen, indien men daar uit nieuwe zoorten begeert te winnen; het welke moet geſchieden in potten of houten bakjes, met goede ligte aarde gevult, die men vervolgens op de morgenzon plaarst, en bij droog weer wat moet bevogtigen.

De *tuberoſen* die op de mest zijn gebroeit, neemt men in het laarste van deeze maand uit de grond, ſnijd er den ſteng af, en na wel afgewaſchen te zijn, legt men ze op een maatig warme plaats te droogen.

Tegen het laatst van deeze maand is het de beste tijd om allerlei harde *kruid* en *heeſteragtige bloem-gewasſen* te ſcheuren en te verplanten, die geheel of bijna uitgebloeit hebben, als *akeleijen*, *conſtantinopels*, *lichniſſen*, *duiſentſchoonen*, *ſleutel-bloemen*, *ſaxifraga's*, *gentianella's*, *iriaſſen*, *peonie*, *aconitums*, *fraxinella's*, *oijevaarsbekken*, *dubbelde reinette*, *lelien van daalen*, *ſalomonszegels*, *klokjes-bloemen*, *apocijnums*, *aſters* en *guldenroede*, en veelerlei andere; want als men deeze en dierlijke harde gewasſen bij tijds in het najaar ſcheurt, zullen ze voor de winter nog genoeg bewortelen, om de vorst te kunnen tegenſtaan, en ze zullen daar na in het volgende jaar beter bloeijen, dan die welke in het voorjaar verplant worden. De jonge *leucojen*, die nu beginnen te teikenen, en dubbeld zijn, plant men ook van tijd tot tijd in potten.

Ook kan kan men nu de laage palm der *parterres*, en bloem-paden verplanten, daar hij te dik ſtaat, als mede nieuwe bloem-perken, enz aanleggen; hoewel het beter agte, dat dit vroeg in het voorjaar gedaan worde, dewijl de in de herfst geplante palm, dikwils niet genoegzaam voor de winter kunnende bewortelen, daar na door de vorst veel koomt te lijden, zo hij niet geheel weg gaat, inzonderheid als hij laat geplant, en de winter ſtreng is.

Men verzaamelt de *bloem-zaaden* der zaai- en andere gewasſen, die in deeze maand rijp worden; en men ſnijd de verdorde ſtengen van de harde planten af, of trekt die van de zaai-planten uit, welk het bloeijen gedaan en het zaad gegeeven hebben; en als men de harde planten op de rabatten niet verplant, is het dienſtig, dat men den grond rondom omſpit, en er wat nieuwe aarde, of oude vergaane mest onder mengt, dat de wortelen veel verſterkt, en dezelve in het volgende jaar beter doet bloeijen.

Indien het weer zeer regenagtig is, moet men de potten met de fijne *anjelieren* en met de *aurikels*, als mede andere fijne tedere gewasſen, voor de regen dekken, dezelve onder een afdak of elders zettende; of anders moet men de potten op de zijde nederleggen, op dat het water er van kan afloopen, want de overvloedige nattigheid der aarde, die in dat ſaizoen niet ligt weder kan uitdroogen, doet de planten geel en ziek worden, of rotten en verſterven.

Men moet den bloem-tuin wel ſchoon houden, zo wel de paden als de rabatten, enz., niet alleen om de zindelijkheid, maar ook om die reden boven in de moes-tuin vermelt.

Planten die nu in de Bloem-tuin groeijen.

De voornaamſte bloemen van deeze maand zijn, *africaanen*, *tunetanen*, *chrijſanthemums*, *jalappe*, *wijffesbalſaminen*, *ſcabioſen*, *ſtok-rooſen*, *chineeſche anjelieren*, *lathijrusſen*, *gemeene en turkſche rogge-bloemen*, *ptarmica*, *dubbeld moeder-kruid*, *gouds-bloemen*, *herfst gentianelle*, *roodbloeijende turkſche boonen*, *dubbeld zeep-kruid*, *xeranthemum*, *herfst-ſaffraan*, *bastert ſaffraan*, *varkensbrood*, *colchicum*, *tuberoſen*, *laate ridderſpoor*, *chineeſche* en andere zoorten van *aſters* en *guldenroede*, *zonne-bloemen*, *enkelde* en *dubbelde indiaanſche kerſe*, *elichrijſums*, *klokjes-winde*, enz.

Van de heesters, *jasmijnen*, *paſſie-bloem*, *ſpaanſche brem*, *laate caperſoelie*, *heeſteragtig vijfvinger-kruid*, *heeſteragtige althea*, *ſijriſche ketmia*, *boom-maluwe*, *heeſteragtig St. Jans-kruid*, *emerus*, *cijtiſus van maranta*, *dubbelde granaat-boom*.

Werk in het Oranje-huis en Trek-kas.

Tegen het laatst van September, of zo dra de nagten beginnen koud te worden, of ook, als het nat weer is; moet men de tedere buitenlandſche gewasſen, die geen koude kunnen verdraagen, weder in het oranje-huis of ſtook-kas brengen; men maakt altijd het begin met de tederſte, en gaat zo voort tot de harde zoorten, bij voorbeeld, de *oranje-*, *citroen-*, en *laurier-boom*, *laurier mijrtus*,

mijrtus, *roosemarijn*, *leucojen*, *goud-laakens*, enz., die men buiten laat tot in 't begin van October, of tot dat het begint te vriezen; en men zet de gewassen nier eer in een nette order, dan wanneer ze alle binnen huis zijn; maar alvoorens men ze inzet, moet men niet verzuimen, om ze voor af wel te zuiveren van alle dorre en rottige bladen en takken, als mede van alle vuiligheid en ongedierte; ook moet men in agt neemen, om ze bij helder en droog weer binnen te zetten, en men moet de oranjerij of kas over dag bij goed weer, in het begin altijd veel luchten, dog na proportie van de tederheid der planten.

In het laatst van deeze of het begin van de volgende maand, maakt men ook de run-bakken in de stook-kas voor de tederste gewassen gereed; maar men moet zorg draagen, dat men de potten er niet inzet, terwijl den run nog te heet broeit, want dit zoude de planten grootelijks kunnen benadeelen of geheel doen verbranden.

Indien de hitte der run in de runbak, daar de *ananassen* in staan, verflauwt, moet dezelve opgewakkert worden, door middel van de run te roeren, en er verfche onder te mengen, om de planten in deeze bak in de groei te onderhouden, tot half October; het welk beter is dan dezelve vroeger in de stook-kas te brengen, mits dezelve 's nagts wel voor de koude te dekken, inzonderheid als die vogtig zijn. Dog die jonge planten welke de winter over in warme run zullen staan, moeten in het laatste van deeze, of in het begin van de volgende maand in de stook-kas in de run-bak gezet worden, die ten dien einde voorheen daar toe bereid is; en die planten, welke bekwaam zijn om het volgende jaar vrugten te dragen, moeten nu, eer ze in de run gezet worden, in bekwaam groote, dog niet al te groote potten, daar men ze vervolgens in denkt te laaten blijven, met de aarde om haare wortelen worden verplant, om goede wortelen voor de winter te maaken, waar van de voortbrenging van groote vrugten veel afhangt.

De planten die nu in de oranjerij of stook-kas, in bloei zijn, zijn veelerlei, als onder anderen, *oleander* met dubbelde en enkelde bloemen, *mijrtheboom*, *boomagtige thlaspi van kandien*, *amomum van plinius*, *datura*, verscheide zoorten van *ficoides*, *cotijledons* en *aloës*, *spaansche-*, *geele-*, *indiaansche-*, *arabische-* en *azorische-jasmijn*, *leonurus*, *passie-bloemen*, *kruidje roer mij niet*, *apocijnum*, *viburnums*, *anemonospermos*, *indiaansch riet*, de *japansche lelie-narcissen*, en veel meer anderen.

Huismans werk, en zijn voordeel in deeze maand.

De veldbouwer vaart voort met de overige veldvrugten in te oogsten, die nog buiten op de akkers zijn; en het begint ook tijd te worden om de landen te ploegen, en tot het zaaijen van winter-vrugten, als *weit*, *rogge*, *gerst*, en *spelte* te bereiden, zijnde het omtrent *St. Michiels* dag de beste tijd tot de zaaijing; dog men kan de juiste zaai-tijd zo niet bepaalen, als veel afhangende van den aart des gronds en 't weer: Maar het is altijd beter, dat men de hooge, drooge zandige gronden wat vroeg, en daar in tegen laage vogtige akkers laater bezaait.

De Huisman dorscht van de ingeoogste vrugten uit, en brengt ze ter markt, inzonderheid als hij geld benoodigt is; want de voornaamste dorsch-tijd der graanvrugten is in de wintertijd, dewijl er nu nog veele andere bezigheden in het veld te doen zijn.

Men kan nu ook in 't begin van deeze maand de schraale dorre weij-landen, na dat er oude mest over gestrooit is, omploegen, en met *hooi-* of *klaver-zaad* bezaaijen, om aldus nieuwe en beter weide te bekoomen; zijnde 't rog-gras hier toe het best: Of men bezaait ze het volgende eerste jaar met *haver* of met *zomer-gerst*, en daar na in het najaar met *hooi-* of *klaver-zaad*.

Het gras voor de beesten is nu nog goed, en de huisman maakt nog goede *boter* en *kaas*, die hij te markt stuurt. De *boter* van deeze maand is van de beste voor winter-boter, dewijl ze wel duuren kan; weshalven de huis-vaders of huis-moeders niet verzuimen, om nu haare *boter* voor de winter-provisie op te slaan; die wel behoort gewaschen en bekwaamelijk gezouten te zijn; daar en boven moet dezelve, om goed van smaak te blijven, in wel zuivere vaatjes van eicken hout, of beter in groote keulsche potten, bewaart worden. Dog de *boter* van de volgende maand is hier toe ook nog zeer dienstig.

De *eijeren* van deeze maand zijn mede goed, om voor de winter te bewaaren.

Men heeft nu ook vet geweide lammeren en schaapen, die men van tijd tot tijd ter markt zend, of aan de slagters verkoopt, benevens ander vet vee, dat men heeft; en de vleeschmarkt begint nu rijkelijk voorzien te worden van allerlei vleesch. Ook heeft men nog jonge *duiven*, *hoenderen*, *kapoenen*, enz. te verkoopen: De wilde en tamme *eenden* en *ganzen*, beginnen nu ook vet en smaakelijk te worden; hoewel ze zo goed van smaak nog niet zijn, als in de volgende kouder maanden; daar en boven zijn de vederen van deeze jonge vogelen nog niet volwassen, en ze hebben veele stoppel-vederen, het welke veroorzaakt dat men ze niet wel schoon kan maaken; behalven nog, dat men zig door het vroege gebruik schaade aan de vederen doet, inzonderheid ten opzigte van de ganzen.

In die landschappen daar eicke- of boeken-bosschen zijn, jaagt men de maagere *varkens* omtrent het laatste van deeze maand in de bosschen, daar ze door een Herder gehoed, en binnen 6 à 8 weeken heel vet worden, als er veele eickels of boeken gegroeit zijn; of men mest dezelve op het hok met deeze vrugten, die in de bosschen in deeze tijd van de boomen afvallen en verzaamelt worden: Dog de eickels geeven veel beter spek als de boeken.

Tegen het laatste van deeze maand laat men de *ram* bij de *schaapen*, zo verkrijgt men omtrent het begin van Maart jonge lammeren, want het schaap draagt 21 weeken.

In het laatste van deeze maand kan men ook de *bijen* de overvloedige *honing* en *wasch* ontneemen; welke men vervolgens, gezuivert zijnde, verkoopt; maar men moet de *bijen* niet te veel *honing* ontneemen, op dat ze in de winter geen gebrek van voedzel hebben.

Men stuurt de ooftvrugten van *appelen*, *peeren*, enz. die in deeze maand rijp en eetbaar worden, ter markt, eer ze aan het rotten gaan; dog de beste winter-vrugten kan men nog wat bewaaren, dewijl ze daar na veeltijds duurder worden: Een goede huisvader of huismoeder verzuimt nu ook niet, om van tijd tot tijd *appelen*, *peeren*, en *pruimen* in de oven te droogen, inzonderheid als dezelve overvloedig zijn; het zij tot zijn eigen provisie, of ook tot verkoop; want deeze gedroogde vrugten zijn een goede bij-spijze, inzonderheid in de volgende nawinter en het voorjaar, als de groente begint ten einde te gaan en schaars te worden; smaakende zeer goed met een

een ſtuk maager ſpek of bij gebraaden vleesch, enz. Men ſnijd de *appelen* en *peeren* ten dien einde, na dat ze geſchilt zijn, of ook ongeſchilt, in vier, zes of meer ſtukken, naar dat ze groot zijn, doet er de klok-huizen uit, en droogt ze vervolgens op horden, of met gaten doorboorde planken in de oven, langzaamerhand, tot dat ze droog genoeg zijn, en bewaart ze daar na in een zak of vat op een drooge plaats, anders worden ze ſchimmelig en bederven. De geſchilde zijn de ſmaakelijkſte.

In zommige landſchappen maakt men uit de *appelen* en *peeren* ook *cijder* en *azijn*, het welk voordeelig zijn kan, als men overvloed van deeze vrugten heeft: Zie over ht eene en andere op het artijkel APPEL-BOOM.

In de wijnlanden maakt men tegen het laatſte van deeze maand toeſtel tot de *wijn-oogst*, met het toebereiden van de *pers*, *vaten*, *kelder* enz., en als deeze maand droog en warm is, heeft men hoop van een goede oogst, en geurige wijn te verkrijgen. Met het begin van deeze maand word de *hoppe* ook bij droog weer afgeplukt en ingezaamelt.

Men braakt en klopt ook het *vlas* en den *hennip*, om ze tot het heckelen en ſpinnen gereed te maaken.

In deeze maand, wanneer de graanen van het veld zijn, heeft men ook het vermaak om *leeuwerikken* op de ſtoppel-akkers, met verſcheiderhande zoorten van netten te vangen; zijnde dezelve in deeze tijd een zeer ſmaakelijk en aangenaam eeten; (zie *Leeuwerik*). Ook vangt men nu *vinken* en andere kleine vogels met het ſlagnet; als mede *patrijzen* met het ſoek-net en anders, om dezelve in huis op een zolder voor het winter-gebruik te bewaaren, daar men ze met weit voed en vet maakt. In zommige landſchappen begint nu ook de lange jagt op *haazen*; en het is omtrent het begin van deeze maand, dat de *herte-bronst* begint, in die landſchappen daar ze gevonden worden.

De *viſcherij* is deeze maand ook nog goed en menigvuldig, zo wel met hengels als netten, maar de viſch begeeft zig nu meer na de diepte.

HERFST-NARCISSE, zie LELIE-NARCISSE.

HERFST-ROOS, is de *Stok-roos*, zie MALUWE.

HERKAAUWEN; in het latijn *Ruminare*; is eene zo zonderlinge, en verwonderlijke werking, dat zij verdient van een ieder gekent te worden: Over dezelve hebben zeer veele geſchreeven, maar de voortreffelijkſte over dit ſtuk zijn PEIJERUS in zijne *Mericologia*, PERRAULT in zijne *Mechanique des Animaux*, DE BUFFON en D'AUBENTON, en onlangs heeft in onze taal, de Profeſor CAMPER in zijne *Leſſen over de Veepest*, *III. Les*, *Leeuw.* 1769. over dezelve zo voldoende geſchreeven, dat wij den leezer daar van een uittrekzel zullen mededeelen.

Herkaauwen is eigentlijk de ſpijze, die eerst afgeplukt, en in het ruwe tuſſchen de kiezen verbrijzelt, en doorgeſlokt geweest is tot in den pens, na dat dezelve opgekoomen is bij kleine deelen, in den mond, nog eens en wel zeer lang en fijn te kaauwen tuſſchen de kiezen, tot dat zij genoeg fijn gemaalen, ten tweedemaalen kan nedergeſlokt worden. Dit *herkaauwen* doen de dieren, op hun gemak, als zij rusten, gelijk wij dezelve gewaar worden uit de geduurige zijdelingſche beweeging der onderkaak, in Koeijen, Schaapen, Geiten en Herten.

Het is zeer merkwaardig te zien, hoe, zo als het herkaauwde doorgeſlokt is, een nieuwe brok langs den ſlokdarm opklimt naar den mond in de Koeijen.

Deeze *herkaauwing* doen verſcheidene beesten, alle Osſen, Biſons, Buffels, Herten, Rendieren, Elanden, Gazellen, Antilopen, Geiten, Chamori, Guineeſche Reetjes, Kameelen, T'weebultige of Bactreaanſche, bij ons Dromedaris genoemt, enz.; dog deezen hebben allen vier maagen, de Kameel misſchien vijf, dog dat ſchijnt ons duister; zeker is het, dat zij vier hebben.

Deeze vier maagen zijn zeer klaar beſchreeven, en afgebeeld door den Heere P. CAMPER, in de *II. Leſſe*; zij worden gedeelt in den *pens*, *hoeve*, het *menigvold*, en de *lebbe*. Zie ook MAAG.

De *herkaauwing* gedaan zijnde, geſchied de nederſlokking op deeze wijze.

Eerst eet het dier zijne eerſte maag of pens vol, waar door ook te gelijk de hoeve opgevult word; vervolgens als het eeten daar een weinig geweekt is, word het bij brokken, of klompen opgegeeven, en wedergebragt naar den bek, en herkaauwd zijnde, ſlokt het beest dit herkaauwde neder, en brengt het door een zonderlinge buis, welke door P. CAMPER zeer klaar afgebeeld word *fig. VI.*, onmiddelijk in de derde maag; waar van daan het in de vierde loopt, en zo vervolgens.

Hier uit blijkt, dat eigentlijk geene vier maagen, gelijk ARISTOTELES meende, en GALENUS, tot deeze herkaauwinge noodig zijn; want als men de pens en hoeve voor éene maag neemt, en het menigvold voor de tweede, waar na de leb volgt, die er niets mede te doen heeft, zo kan men begrijpen, als of er ſlegts twee maagen waaren, die van elkander konden geſlooten worden, door de lippen, welke van de ſlokdarm tot aan den mond der derde maag loopen; het getal der maagen bepaalt derhalven de herkaauwing niet.

Ook ziet men, dat Haazen, Konijnen, Mormeldieren, en anderen herkaauwen, of ſchoon zij éene maag hebben, maar die als in tweën verdeelt zijnde, even eens ſchijnt te werken, als wij gezegt hebben van de Koeijen; dog daar word zulk een konstige ſchikkinge niet gevonden, dat is zulke lippen niet die den ſlokdarm affluiten konnen.

De Profesor CAMPER toont klaar aan, dat alle herkaauwende dieren, de onderkaak zeer ſmal, en de kiezen zeer uitgefleeten hebben met dwarſe fleuven, door de geduurige zijdelingſche beweeging van de onderkaak. Deeze uitſlijting word gevonden in de Haazen en Konijnen, en om die rede blijkt, dat zij konnen herkaauwen; gelijk MOSES zeer net opgelet heeft. Maar alle dieren die verſcheurende zijn, gelijk Leeuwen, Honden, Katten, enz., hebben de kiezen over elkander heen ſchietende, en de geledingen van de kaak zo, dat zij niet dwars kaauwen konnen; derhalven herkaauwt een Hond niet, om dat hij maar éene maag heeft, want al hadde hij zes, konde hij het niet doen, om het geſtel zijner kaaken.

De pooten geeven ook geen kennerk, want Kameelen, en Bracteaanſche of Dromadarisſen, hebben eene zool onder de pooten, zijn niet geſpleeten, en *herkaauwen*. Konijnen hebben pooten als Katten en Vosſen, en *herkaauwen*; daar de Varkens, welker pooten geſpleeten zijn als die van de Koeijen, volſtrekt niet *herkaauwen*.

De Profesor CAMPER verdedigt MOSES hier omtrent tegens DE BUFFON, welker voornaam doelwit ſchijnt te zijn, het gezach van MOSES te ondermijnen; dog wij beveelen den leezer, de *Leſſen over de Veepest*, door den Profesor CAMPER onlangs uitgegeeven, hier over

na te leezen; alleen zullen wij er dit nog bijvoegen, dat zijn Ed. zeer klaar aantoont, dat de Israëliten door de bepaaling van niet dan reine herhaauwende dieren te moogen flachten, en eeten, zekerlijk zeer weinig bepaalt wierden; want dat van alle dieren der waereld, geene zo overvloedig over den aardbodem gevonden worden, als de reine herkaauwende dieren, van het zuidelijkfte deel van Afie, tot den Noordpool toe; en derhalven dat zij om die rede, geen gebrek behoefden te hebben; ook vind men in America eene genoegzaame veelheid, ten bewijze, dat, waar ook de kinderen Israëls mogten huisvesten, zij altoos overvloed hebben konden.

HERLEEVENDIGMAAKING; in 't latijn *Revivificatio*; *Refuscitatio*, ook *Regeneratio*; word bij de *Chijmisten* genoemt die operatie, waar door de *mercurius* of 't *kwikzilver*, dat in een andere gedaante, bij voorbeeld in *cinnaber* verandert is, in zijne voorige eerfte gedaante herfteit, en weder leevendig gemaakt word. Maar als deze operatie met andere veranderde lighaamen gefchied, word ze *herfteliing* (*reductio*) genoemt.

De *herleevendigmaaking* van de *mercurius* uit den *cinnaber* en andere preparaaten van de mercurius, als *fublimaat* en *precipitaten*, gefchied door middel van er iets bij te voegen, dat den zwavel of zouten, waar uit dezelve zaamengeftelt zijn, tot zig neemt, of daar mede vereenigt, en den *mercurius* los en alleen laat; hier toe nu dient de *leevendige kalk*, of het *ijzer-vijlzel*: Bij voorbeeld men mengt bij een gedeelte geftooten *cinnaber* even veel *leevendige kalk*, of *ijzer-vijlzel*, maakt het zaamen vogtig met een weinig *azijn*, en distilleert het uit een glafen geharnaste of fteenen retort, met een bij trappen vermeerdert ferk reverbereer-vuur, zo klimt de *mercurius* met druppels over in den ontvanger, waar in men eenig water moet gedaan hebben.

Deezen arbeid word verrigt, om de *mercurius* te reinigen, die daar door zeer zuiver word, en aldus den naam draagt van *mercurius regeneratus*, of *mercurius refuscitatus*, *vel revivificatus*, dat is *leevendig gemaakte kwik*; wordende anders ook genoemt *primum ens mercurii*, *eerfte weezen des kwiks*.

HERMANNIA, is een plantengeflacht, waar van 7 zoorten bekent zijn; zijnde van andere Kruid-kenners onder de *ketmia*, of *althæa*, geplaatst, maar daar ze in de bloem van verfchillen, dewijl ze min of meer gedraaide bloembladen hebben: Dezelve groeijen natuurlijk omtrent de Kaap de Goede Hoop en elders in Africa; en worden ook in Europa van de liefhebbers van vreemde planten gekweekt, het welke gefchied door middel van ftekken in de zomer te fteeken in goede aarde, en dezelve daar na als ze bewortelt zijn in potten te planten, om ze in de winter in het oranje-huis voor de vorst te bewaaren, op een luchtige plaats, zo zullen ze in April of Maij veele bloemen geeven.

HERMAPHRODIET. Natuurlijke verfchijnzelen hebben dikwerf gelegenheid gegeeven tot fabelen, en deeze zijn onder andere gedaantens weder overgenoomen, zo dat de nakoomelingfchap door ze kwalijk te verftaan, er dikwils iets verkeerds in gezogt heeft; van dien aart zijn de *hermaphrodieten*. Dit is eene griekfche bijeenvoeging van de naamen van HERMES MERCURIUS en APHRODITE VENUS, welke gegeeven is aan den Zoon van beide die Heidenfche Godheden; op deezen de Nijmph SALMACIS zeer verlieft, zo dat zij den Goden fmeekte, om geheel met hem in één lighaam vereenigt te zijn; SALMACIS verkreeg die bede, maar de Goden lieten het zigtbaare teken van de beide fexen aan haar over! Zie hier eene fabel, die hier in nog gelooft word, als of er waarlijk menfchen gebooren wierden, met de beide deelen, de fexe afzonderlijk eigen, en wel zo, dat zulk een *hermaphrodiete* zoude konnen bezwangeren, en bezwangert worden; het welke nogthans volftrekt valsch is: Daar is flegts één geflacht van dieren bekent, welke dat zogenoemd voordeel bezit, de *flakken* naamelijk, deeze bezwangeren, terwijl zij van die geene, welke zij bezwangeren, bezwangert worden, gelijk de onfterffelijke SWAMMERDAM heeft ontdekt, en allernaukeurigst befchreeven.

Maar in menfchen, en alle andere dieren, welke natuurlijk een afzonderlijk geflacht hebben, is dit onwaar; en wanneer er iets diergelijks fchijnt plaats te hebben, is het eene wangeftalte, die monsteragtig is, welke de Athenienfen en Romeinen als zodanige in de zee, of den Tijber wierpen.

Men kan evenwel niet ontkennen, dat bij zommige mannen, de teeldeelen mismaakt zijn, en wel zodanig, als of er waarlijk een vrouwelijk deel was, en een mannelijk. In lang is er geen voorbeeld geweest zo twijfelagtig, als dat van MICHEL ANNE-DROUART, welker befchrijving de Heer MORAND gegeeven heeft in de *Mem. de l'Acad. des Sciences* 1750. In deeze is het mannelijk teeldeel zonder waterweg, en dus gelijkt het naar de kittelaar der vrouwen; de balzak is gefpleeten, zonder ballen, en tusfchen die fpleet, en het lid, is een gaatje, door welke de pis zich ontlast. Deeze MICHEL ANNE was te Amfterdam in den jaare 1754 in vrouwe kleederen, en gaf voor eene vrouwe te zijn, en begeerte tot mans te hebben. Zij heeft zich in het jaar 1764 vertoont in de Provintie van Friesland als een man, had eene baard, en thans bleek het klaar, dat het alleenlijk een monster was.

En op deeze wijze is het meer gebeurt, dat een meisje in een jongen veranderde; gelijk ten tijde van CONSTANTIJN DE GROOT. PARE' verhaalt van eene MARIE GERMAIN, welker mannelijk deel verborgen gebleeven was, tot dat zij over een floot fprong, wanneer het censklaps voor den dag kwam, en zij van fexe veranderde.

Veeltijds gebeurt het dus, dat in de jonge dochters de kittelaar zeer groot uitwast, en als een mannelijk teellid, behalven de opening vertoont; terwijl zij anders, even als vrouwen, op haaren tijd geregelt zijn; zulke, meent men, dat met vrouwen wel verboodene luften zouden gekoelt hebben. In Afie is dit een zoort van gebrek, het welk in de kindsheid word weggenoomen door befnijdenis, zo als het genoemt word, fchoon merkelijk verfchillende van die der mannen, in welken alleen de voorhuid word ingekort.

Wanneer nu een man, de balzak diep verdeelt, en geen waterweg heeft aan het mannelijk lid, maar een gaatje in de fpleet, gelijk bij MICHEL-ANNE-DROUARD, en verfcheidene anderen, zo dat de baard wast, geene maandzuiveringen voor den dag koomen, maar alles, fchoon miswasfen, mannelijk is, dan is het een mannelijke *hermaphrodiete*; vooral houd men zulk eene voor een *hermaphrodicte*, als er geene ballen te voorfchijn koomen, gelijk zeer dikmaal in welgemaakten gebeurt.

Daar is een monsteragtige gefteltenis, die zeer veel voorkoomt, dat is, wanneer de blaas ontbreekt: In den jongens, is als dan het teeldeel zeer mismaakt; boven het

andere lisch-bloemen gelijkt, maar is kleiner, geelagtig-groen-bruin van verf, en heeft geen baarden of franjes, maar is op die plaats een weinig zwartagtig van kolcur; na de bloem volgt een taamelijk groot nederwaarts hangend zaadhuis, het welke met het rijp worden zig in drie ſpleeten opent, bevattende rond zaad als kleine erwtjes; de wortel beſtaat uit twee, drie of meer langwerpige knobbels, met vezel-wortelen.

Plaats. Dit gewas groeit omtrent Konſtantinopel, in Sijrien, Arabien, en elders in Aſien: Word ook wel bij ons uit liefhebberij gekweekt.

Kweeking. Om het zelve voort te kweeken, geſchied zulks door de knobbel-wortel, die men ſcheurt of verdeelt en op zig zelfs plant, waar toe de bekwaamſte tijd is, zo dra de bladen verdorren; maar men moet de wortelen niet lange buiten de grond laaten, want als ze wilk en rimpelig worden, gaan ze daar na aan het rotten; en men moet ze niet jaarlijks verplanten, maar één jaar, twee of drie ſtaan laaten: Zij beminnen liefſt een kleiagtige grond, en een warme ſtandplaats op het oosten, kunnende onze winterkoude vrij wel verdraagen, en brengen aldus behandelt, in de Maij bloemen voort.

Eigenſchappen. De wortelen van deeze plant worden hedendaags gehouden voor de opregte *hermodactijlen* der Apotheeken, in plaats dat men voor deezen geloofde, dat het de wortelen van de gemeene *colchicum* waaren, gelijk zommige nog in die waan zijn. Deeze *hermodactijlen* worden tot het medicinaale gebruik uit Sijrien, over Smirna en Aleppo gebragt; hebbende een langagtig ronde, platte gedaante, op de wijze van een hart, en een zoeten en ſcherpen reuk; de beſte moeten groot, vast en zwaar zijn, van buiten roodagtig en van binnen wit; zij zijn gomagtig van ſubſtantie, maaken het ſpeekzel onder het kauwen lijmagtig, en haar ſmaak is bitter en walgelijk.

Dezelve hebben een verkoelende en taamelijk zagt purgeerende kragt, en voeren de welj- en ſlijmagtige taaije vogten uit het lighaam, inzonderheid die in de geledingen vast zitten; weshalven zij de ziel der geledingen (*anima articulorum*) genoemt, en uit dien hoofde heel dienſtig geagt worden tegens jigt, podagra, chiragra, zinkingen, enz. De *doſis* is in ſubſtantie van één, tot twee drachmen, en in infuſie een half once. In de Apotheeken heeft men daar van de *pillulæ de hermodactijlis*, anders *arthriticæ* genoemt, als mede het *extract*.

Uitwendig worden ze gebruikt tot fontenel-kogeltjes.

HERMIJN-WEZEL, zie WEZELEN, *n.* IX.

HERNIA, zie BREUK.

HERNIA GUTTURALIS, zie GORGEL-GEZWEL.

HERNIA INCARCERATA; een *Beſlooten Breuk*; is, wanneer het uitgevallen ingewand zo vast door de ring van het onderlijf beſlooten is, dat het in de breuk-zak beſlootene deel of ſterven of verſtikken moet. Dit is een zeer pijnlijk en gevaarlijk ongemak, dat veel al doodelijk is; gaande verzelt of wordende gevolgt door eene ontſteekings-ziekte of koorts, onmagt, kwalijkheid, beſlooten lighaam en drek-braaken. Men tragt de uitgevallene ingewanden dikwils wel wederom binnen te brengen, en het ongemak te geneezen, door clijsteermiddelen, maar deeze zijn veel al vrugteloos; de beſte middelen, indien iets helpen kan, zijn verzagtende en weekmaakende pappen en omſlagen op het beleedigde deel te leggen, om de opening te verwijderen, en de ontſteeking weg te neemen, ten einde de *breuk* weder zagtelijk ingebragt zouw kunnen worden; maar als dit niet geſchieden kan, dan is er niets overig, als de breuk-ſnijding; want den *breuk* met gewelt te willen inbrengen, is ten uitterſten nadeelig. Zie ook BREUK.

HERNIA INGUINALIS; *Lies-breuk*; zie BREUK.

HERNIARIA, zie BREUK-KRUID.

HERNIA SCROTALIS; *Zak-breuk*; zie BREUK.

HERNIA SUPPURATA; *Verzwoorene Breuk*; is zodanig, als een ſtuk van het uitgevalle beſlootene, en ontſtookene ingewand tot een verettering overgaat, en een *abſces* of verzweering maakt, ter plaatze van de *breuk*, invoegen dat er de drek en ſpijze te gelijk uit loopen: Hoe gevaarlijk nu dit ongemak is, zo is het egter aanmerkelijk en verwonderlijk, dat zulk een verzweering dikwils kan geneezen worden door ſtil te leggen en een goede leevenswijze, op gelijke wijze als andere verzweeringen; daar anders de openingen of doorbooringen der ingewanden of darmen, veroorzaakt door wonden, zo dat er de drek uit loopt, doorgaans doodelijk zijn.

HERNIA UMBILICALIS; *Navel-breuk*; zie BREUK.

HERNIA UTERI, zie MOEDER-BREUK.

HERNIA VESICÆ; *Blaas-Breuk*; dit is eigentlijk geen *breuk*, maar eene losſcheuring en uitvalling der blaas, het welk zo wel bij de mannen als vrouwen plaats kan hebben; bij de vrouwen kan het gebeuren in een zwaare baaring, daar de blaas mede na beneden in derzelver ſchoot geſcheurt word, of ook door andere oorzaaken. Bij de mannen kan de blaas geſcheurt worden ter plaatze daar de *hernia crurales* voorkoomen, onder het *ligamentum poupartii*, en dit kan uit verſchillige oorzaaken ontſtaan, als door een val, mistreed, ophouding van't water, enz., gelijk BOERHAVE een geval van een Jood verhaalt, die door eene ontijdige ſchaamte zijn water lang ophoudende, een diergelijke *breuk* kreeg.

Middelen tegen dit ongemak, zijn ſtoôvingen van *melk*, verzagtende pappen; benevens een ſtille rust van lighaam en gemoed, welke veel in dit toeval kan toebrengen.

HERPES, zie DAUW-WORM.

HERSSENEN; in het latijn *Cerebrum*. Van alle de deelen onzes lighaams zijn er geene, welker zaamenſtel duisterer, en welker invloed op onze bekwaamheden grooter is, dan de *Herſſenen*; zij ſchijnen alleen het verhevene van onze weezens uit te maaken, voor zo verre wij de gewaarwordingen door dezelven aan de ziel brengen. Beſchouw ons lighaam eens met opletenheid, leezer! onze oogen, neus, en ooren, dienen alleenlijk om ons het licht, de rickende deelen, en de golving der lucht te doen gewaar worden; de kaaken om ons voedzel te neemen, en te brijzelen, en de ſmaak alleen om ons het goede van het kwaade voedzel te doen onderſcheiden; borst en buik zijn ſlegts geſchikt om de zo even genoemde zintuigen te onderhouden; de beenen om buik, borst, en hoofd te draagen van de eene plaats naar de andere; de handen zijn werktuigen om alles naar onzen mond te brengen, en naar onze zintuigen; wat blijft er dan over? niets anders dan het hoofd met de zintuigen, en dat is eigentlijk het mensch! Die zintuigen, dat is de verhevene, als het gezicht, de reuk, en het gehoor, ſchijnen de *herſſenen* voor het grootst gedeelte te vereiſchen: De ſmaak immers, en het gevoel zo over het lighaam als in de toppen der vingeren, hangt af van die zelfde zenuwen, welke ook de beweeging

andere lisch-bloemen gelijkt, maar is kleiner, geelagtig-groen-bruin van verf, en heeft geen baarden of franjes, maar is op die plaats een weinig zwartagtig van koleur; na de bloem volgt een taamelijk groot nederwaarts hangend zaadhuis, het welke met het rijp worden zig in drie ſpleeten opent, bevattende rond zaad als kleine erwtjes; de wortel beſtaat uit twee, drie of meer langwerpige knobbels, met vezel-wortelen.

Plaats. Dit gewas groeit omtrent Konſtantinopel, in Sijrien, Arabien, en elders in Aſien: Word ook wel bij ons uit liefhebberij gekweekt.

Kweeking. Om het zelve voort te kweeken, geſchied zulks door de knobbel-wortel, die men ſcheurt of verdeelt en op zig zelfs plant, waar toe de bekwaamſte tijd is, zo dra de bladen verdorren; maar men moet de wortelen niet lange buiten de grond laaten, want als ze wilk en rimpelig worden, gaan ze daar na aan het rotten; en men moet ze niet jaarlijks verplanten, maar één jaar, twee of drie ſtaan laaten: Zij beminnen liefſt een kleiagtige grond, en een warme ſtandplaats op het oosten, kunnende onze winterkoude vrij wel verdraagen, en brengen aldus behandelt, in de Maij bloemen voort.

Eigenſchappen. De wortelen van deeze plant worden hedendaags gehouden voor de opregte *hermodactijlen* der Apotheeken, in plaats dat men voor deezen geloofde, dat het de wortelen van de gemeene *colchicum* waaren, gelijk zommige nog in die waan zijn. Deeze *hermodactijlen* worden tot het medicinaale gebruik uit Sijrien, over Smirna en Aleppo gebragt; hebbende een langagtig ronde, platte gedaante, op de wijze van een hart, en een zoeten en ſcherpen reuk; de beste moeten groot, vast en zwaar zijn, van buiten roodagtig en van binnen wit; zij zijn gomagtig van ſubſtantie, maaken het ſpeekzel onder het kauwen lijmagtig, en haar ſmaak is bitter en walgelijk.

Dezelve hebben een verkoelende en taamelijk zagt purgeerende kragt, en voeren de weij- en ſlijmagtige taaije vogten uit het lighaam, inzonderheid die in de geledingen vast zitten; weshalven zij de ziel der geledingen (*anima articulorum*) genoemt, en uit dien hoofde heel dienſtig geagt worden tegens jigt, podagra, chiragra, zinkingen, enz. De *doſis* is in ſubſtantie van één, tot twee drachmen, en in infuſie een half once. In de Apotheeken heeft men daar van de *pillulæ de hermodactijlis*, anders *arthriticæ* genoemt, als mede het *extract*.

Uitwendig worden ze gebruikt tot fontenel-kogeltjes.

HERMIJN-WEZEL, zie WEZELEN, *n.* IX.

HERNIA, zie BREUK.

HERNIA GUTTURALIS, zie GORGEL-GEZWEL.

HERNIA INCARCERATA; een *Beſlooten Breuk*; is, wanneer het uitgevallen ingewand zo vast door de ring van het onderlijf beſlooten is, dat het in de breukzak beſlootene deel of ſterven of verſtikken moet. Dit is een zeer pijnlijk en gevaarlijk ongemak, dat veel al doodelijk is; gaande verzelt of wordende gevolgt door eene ontſteekings-ziekte of koorts, onmagt, kwalijkheid, beſlooten lighaam en drek-braaken. Men tragt de uitgevallene ingewanden dikwils wel wederom binnen te brengen, en het ongemak te geneezen, door clijsteermiddelen, maar deeze zijn veel al vrugteloos; de beste middelen, indien iets helpen kan, zijn verzagtende en weekmaakende pappen en omſlagen op het beleedigde deel te leggen, om de opening te verwijderen, en de ontſteeking weg te neemen, ten einde de *breuk* weder zagtelijk ingebragt zouw kunnen worden; maar als dit niet geſchieden kan, dan is er niets overig, als de breuk-ſnijding; want den *breuk* met gewelt te willen inbrengen, is ten uitterſten nadeelig. Zie ook BREUK.

HERNIA INGUINALIS; *Lies-breuk*; zie BREUK.

HERNIARIA, zie BREUK-KRUID.

HERNIA SCROTALIS; *Zak-breuk*; zie BREUK.

HERNIA SUPPURATA; *Verzwoorene Breuk*; is zodanig, als een ſtuk van het uitgevalle beſlootene, en ontſtookene ingewand tot een verettering overgaat, en een *abſces* of verzweering maakt, ter plaatze van de *breuk*, invoegen dat er de drek en ſpijze te gelijk uit loopen: Hoe gevaarlijk nu dit ongemak is, zo is het egter aanmerkelijk en verwonderlijk, dat zulk een verzweering dikwils kan geneezen worden door ſtil te leggen en een goede leevenswijze, op gelijke wijze als andere verzweeringen; daar anders de openingen of doorbooringen der ingewanden of darmen, veroorzaakt door wonden, zo dat er de drek uit loopt, doorgaans doodelijk zijn.

HERNIA UMBILICALIS; *Navel-breuk*; zie BREUK

HERNIA UTERI, zie MOEDER-BREUK.

HERNIA VESICÆ; *Blaas-Breuk*; dit is eigentlijk geen *breuk*, maar eene losſcheuring en uitvalling der blaas, het welk zo wel bij de mannen als vrouwen plaats kan hebben; bij de vrouwen kan het gebeuren in een zware baaring, daar de blaas mede na beneden in derzelver ſchoot geſcheurt word, of ook door andere oorzaaken. Bij de mannen kan de blaas geſcheurt worden ter plaatze daar de *hernia crurales* voorkoomen, onder het *ligamentum poupartii*, en dit kan uit verſchillige oorzaaken ontſtaan, als door een val, mistreed, ophouding van't water, enz., gelijk BOERHAVE een geval van een Jood verhaalt, die door eene ontijdige ſchaamte zijn water lang ophoudende, een diergelijke *breuk* kreeg.

Middelen tegen dit ongemak, zijn ſtoovingen van *melk* verzagtende pappen; benevens een ſtille rust van lighaam en gemoed, welke veel in dit toeval kan toebrengen.

HERPES, zie DAUW-WORM.

HERSSENEN; in het latijn *Cerebrum*. Van alle de deelen onzes lighaams zijn er geene, welker zaamenſtel duisterer, en welker invloed op onze bekwaamheden grooter is, dan de *Hersſenen*; zij ſchijnen alleen het verhevene van onze weezens uit te maaken, voor zo verre wij de gewaarwordingen door dezelven aan de ziel brengen. Beſchouw ons lighaam eens met opletendheid, leezer! onze oogen, neus, en ooren, dienen alleenlijk om ons het licht, de riekende deelen, en de golving der lucht te doen gewaar worden; de kaaken om ons voedzel te neemen, en te brijzelen, en de ſmaak alleen om ons het goede van het kwaade voedzel te doen onderſcheiden; borst en buik zijn ſlegts geſchikt om de zo even genoemde zintuigen te onderhouden; de beenen om buik, borst, en hoofd te draagen van de eene plaats naar de andere; de handen zijn werktuigen om alles naar onzen mond te brengen, en naar onze zintuigen; wat blijft er dan over? niets anders dan het hoofd met de zintuigen, en dat is eigentlijk het mensch! Die zintuigen, dat is de verhevene, als het gezicht, de reuk, en het gehoor, ſchijnen de *hersſenen* voor het grootst gedeelte te vereiſchen: De ſmaak immers, en het gevoel zo over het lighaam als in de toppen der vingeren, hangt af van die zelfde zenuwen, welke ook de beweeging

beweeging ſchijnen te maaken, ſchoon in verſchillende vezelen.

De *hersſenen* hebben al van ouden tijden af de oplettenheid der Natuuronderzoekers na zich getrokken, een HEROPHILUS, een ERASISTRATUS, en een GALENUS hebben reets zo net het zaamenſtel beſchreeven, dat wij er zeer weinig meerder van weeten; eenige geleerde giſſingen, op onderſtellingen, die weinig grond hebben gebouwt, maaken het grootſte deel uit der boeken, die over dezelven door een RIDLEIJ, een VIEUSSENS, en een WILLIS geſchreeven zijn.

Wij weeten dat de *hersſenen* tot onze zintuigen dienen, zo wel om onze ziel de gewaarwordingen der lighaamelijke dingen mede te deelen, als om van de ziel indrukkingen te krijgen, die ons verſtand te boven gaan, om dat wij niet te zaamen brengen konnen, hoe onze lighaamelijke zintuigen, ſchoon nog zo ſubtiel, werken konnen op onze ziel, aan welker onſtoffelijkheid wij niet konnen nog moogen twijffelen; aan de anderen kant evenwel ondervinden wij, dat onze ziel willekeurig werkt op ons lighaam; ik wil mijn arm uitſtrekken, en ik doe het; ook geeft de ziel door droomen, de zelfde werkingen op onze zintuigen, als de zintuigen op de ziel doen; men meent de voorwerpen zelven te zien, den dag, het licht! men hoort het geluid! Wanneer ons hoofd uitwendig getroffen word, verliezen wij het begrip, en het geheugen, even als of het geene eigenſchap der ziele was: De wijn, eene koorts, en zeker grof eeten, hoe wonderlijk verandert dit alles met de werkingen der ziel? in een woord, de *hersſenen*, als de middel-werktuigen tuſſchen het grove lighaam, en de verhevene ziel, verdienen onzer aller opmerkinge.

Wij zullen er niet zeer ontleedkundig over handelen, maar alleen een denkbeeld in het algemeen afſchetzen van dit zonderlinge lighaam.

Ons hoofd, dat is ons bekkeneel, bij allen genoegzaam bekent, is van binnen geheel gevult met een zagt lighaam, wit van zelfſtandigheid, vettig en taai, dog van binnen op zommige plaatzen met licht-bruine ſtreepjes onderſcheiden, welker koleur niet afhangt van het bloed, of vaatgeſtel, maar van het verſchil in de zelfſtandigheid zelve: De oppervlakte is als gedeelt in plooijen en krunkels, of het darmen waaren, welke met een vlies overtoogen zijn; deeze plooijen hebben mede eene licht-bruine koleur, en men noemt dat gedeelte de *ſchors der hersſenen*. De dikte van deezen ſchors, de koleur en vastheid der *hersſenen* in het algemeen, word grooter, en meerder in bejaarden menſchen: In kinderen zijn de *hersſenen* zeer murf, en egaal van koleur.

Deeze zelfſtandigheid word in tweën gedeelt; in de *groote hersſenen* (*cerebrum*), en *kleinen* (*cerebellum*), door middel van een dwars vlies, het welke gemaakt word van het inwendige beenvlies verdubbeld, het welk het harde hersſenvlies, of *dura mater* genoemt word.

De *groote hersſenen* worden nog eens gedeelt loodlijnig in de midden, van vooren naar agteren, door middel van dat zelfde vlies, het welk de gedaante van een zeisſen heeft, en met zijne baſis vast is aan het dwarſe vlies, en met de kromme zijde onder, langs het midden van het bekkeneel.

Deeze vliezen ſchijnen in ons te beletten, dat de *groote hersſenen*, de *kleine* niet drukken, als wij overeinde ſtaan, hoewel in den viervoetige dieren niet ſlegts een vlies, maar een geheel beenagtig gewelf is, gelijk in de Leeuwen, Tijgers, Katten, Honden, enz., welke boven de *kleine hersſenen* uitgeſtrekt ſtaat, niet tegenſtaande de *groote hersſenen* nimmer zo verre agterwaarts ſchieten, dat zij de *kleinen* drukken konnen.

Het zelfde moogen wij zeggen van het zeisſenagtig vlies, want het is niet breed genoeg, om de *hersſenen* geheel te ſteunen, als wij op de zijde leggen; ook vind men het ſmal in den honden, koeijen, en ſchaapen, zelfs zeer ſmal in de laatſten, voornaamelijk tuſſchen de reukzenuwen.

Deeze vliezen behooren eigentlijk niet tot de *hersſenen*, maar zijn het binnenſte beenvlies van het hoofd, het welke bloedvaten, en buizen maakt, om het wederkeerig bloed te ontfangen, en naar het hart te brengen.

De *hersſenen* hebben een dubbeld vlies, welker buitenſte boven op zeer vastgehegt is aan het tweede; maar een geheel en al afgezondert, en een taai doorſchijnend vlies uitmaakt van onder, dat is aan de baſis der *hersſenen*, zo groote als kleine; loopende afzonderlijk met het hersſenmerg tot aan het einde van het ſtaartbeen; dit vlies heet men *ſpinrags-vlies*, om dat het hier en daar doorgaat zijnde, een ſpinnewebbe vertoont. Het tweede is de *pia mater*, of dunne hersſenvlies, dit is eigentlijk het vlies der *hersſenen*, het welke met duizende bloedvaten doorweeven, diep tuſſchen de darmwijze verdeelingen der *hersſenen* indringt, en aldaar de bloedvaten uit geeft en ontfangt van het merg.

De *kleine* zo wel als de *groote hersſenen* hebben deeze beide vliezen, welke nimmer vastgehegt zijn aan het dikke hersſenvlies, dan door groote bloedvaten, die van de eene in de andere dringen.

Waarom, vraagt gij! noemt men dan het dikke vlies, hersſenvlies, als het alleen tot het been behoort, en niet tot de *hersſenen*? De rede is eenvoudig; als de Ontleedkundige het hoofd met een zaag dwars doorſnijden, om deeze ingewanden te toonen, dan zaagen zij rondom het bekkeneel af, tot op dit vlies, en ligten het op, dat is, ſcheuren het af met geweld, dan blijft dit vlies zitten over de *hersſenen*, als zijnde onder verknogt met het dwarze, en van vooren, aan den haanenkam, of beenig uitſteekzel van dien naam; maar als men dit vlies mede doorſnijd, ziet men duidelijk, dat het niet tot de *hersſenen* behoort.

De kennis van deeze deelen is nogthans zeer noodzaakelijk, want in wonden, en kneuzingen van de *hersſenen*, ſtort zich het bloed uit meest al tuſſchen deeze vliezen in, dat is tuſſchen het dikke hersſenvlies, en 't dunne; ook wel tuſſchen het been en het dikke vlies, dog zeldzaamer; wanneer het hoofd in dat geval doorgeboort word, moet men vooral dit vlies openen; want het uitgeſtorte en geronnen bloed, gelijk men in ſchaapen zien kan, die door den hamer gedood zijn, ſtrekt zich uit tot diep onder de *kleine*, zo wel als *groote hersſenen*, waar uit blijkt, dat men in zwaare kneuzingen der *hersſenen*, niet altoos veel nuts hebben kan van de doorbooring, of *trepanatie*.

Dog wij keeren te rug; de *hersſenen* hebben twee groote holtens, die van voorboven, agterwaarts, en wederom aldaar nederwaarts tot naar vooren geboogen zijn; deeze noemt men de groote holtens der *hersſenen*: Daar is er eene die recht op en neder de *hersſenen* als in tweën deelt, dat is de derde holte, deeze loopt door tot aan den trechter, en agterwaarts heeft zij gemeen-

ſchap met de vierde holte, welke eigentlijk in de *kleine hersſenen*, en ruggemerg is; alle deezen zijn met elkander vereenigt, dog haar nut is ons onbekent. De Ouden geloofden, dat de ziel daar in huisvestede, en de *hersſens* doorliep! maar niemand heeft thans zulk een ſtoffelijk denkbeeld van dit weezen. Daar de *groote hersſenen* zich vereenigen met de *kleine hersſenen*, door middel van vier deelen merg, zijn vijf verhevenheden, waar van de bovenſte de *pijnappel-klier* genoemt word; zo is zij genoemt van de Grieken; dit is zo groot als een geele erwet, dan eens rond, dan eens langwerpig, dan eens zeer klein, en verflenst, zomwijlen als ſteen verhard; dit deel legt omtrent midden in ons hoofd; CARTESIUS merkende, dat deeze plaats genoegzaam het center was der beide *hersſenen*, en dat niet onwaarſchijnelijk hier de verzaameling was van de uiteindens aller zenuwen, noemde dit de zitplaats der ziele; waar over zedert lang zeer getwist is; het is zeker, dat bij zommigen, welker verſtand beroert was, of geheel weg, deeze klier niet gevonden is, of geheel ontaart was.

Misſchien zoude men konnen toonen uit de vergelijking met dieren, dat dit niet altoos plaats hadde, want de Snoek heeft zulk eene klier niet, of ſchoon die anders bij de meeste dieren gevonden word.

Onder deeze klier zijn vier bultige uitſteekzels, de *billen* en *balletjes der hersſenen* genoemt, waar van de eerſte zeer groot zijn in den dieren, en de laatſte klein, bij ons zijn ze bijna even groot. VERHEIJEN heeft door eene weelderige inbeelding zich wijs gemaakt, dat de begeerte tot eeten in de eerſten, en van drinken in de laatſten was gezeten; en dat daarom de dieren grooter eeters, en wij grooter drinkers waaren.

Hier onder toont zich de groote *valvula cerebri*, of hersſen-klapvlies, en deeze dekt de vierde holligheid. Maar die holtens zijn geene eenvoudige holtens, het ſchijnt dat de zenuwen van het gezicht door het grootſte deel der boven-hersſenen gemaakt worden, en door omkrulling, om zich niet met de onderſte te vermengen, eene holte vertoonen; want deezen hebben eenen zonderlingen loop, en eindigen in twee dikke zenuwen, onder aan de baſis der *hersſenen*.

De reukzenuwen worden van het voorſte deel der *hersſenen* gemaakt, gelijk inzonderheid blijkt uit de visſchen, welker reukzenuwen uit afzonderlijke hersſenbollen beſtaan.

Dus dient genoegzaam het allergrootſte deel der *hersſenen* tot deeze twee zintuigen, want zelfs koomen de zenuwen, die tot de beweeging der oogen geſchikt zijn, uit de merg der groote *hersſenen* van onderen, dat is van ieder ſtam, of *crus medullae cerebri* een.

De gehoorzenuwen ſchijnen meest uit de vereeniging der kleine met de groote *hersſenen* haaren oorſprong te neemen, en tot haare vorming word een groot gedeelte der beide *hersſenen* beſteed. Dus hebben wij getoont, hoe de *hersſenen*, voornaamelijk aan de drie keurigſte zintuigen, zenuwen verſchaffen.

De *kleine hersſenen*, of *cerebellum* nu, zijn omtrent een-derde van de groote, platagtig-rond, mede in tweën gedeelt, ten minſten voor het meerer gedeelte; zij hebben ſchors, en merg, dog zo gemaakt, dat het merg als een melkwitte boom vertoont, wanneer men deeze *hersſenen* doorſnijd, die, om dat de kwetzing der kleine *hersſenen* altoos den dood veroorzaakt, de *boom des leevens* genoemt is.

Begrijp dat van ieder helft der groote en kleine *hersſenen*, een ſtam koomt, welke zich vereenigen, en dat daar de *hersſenen* eene dikte maaken, die men de *brug van Varolius* heet, of het verheven uitſteekzel, uit welke veele zenuwen koomen, gelijk als het vijfde deel, en het zesde; en daar van daan loopen de *hersſenen* uit in een dikken ſtaart, het welke het *verlengde merg* genoemt word, tot dat hij het groote gat des hoofds uitloopt, en dan heet hij *ruggemerg*, uit welken de overige zenuwen gebooren worden; uitgenoomen het vierde paar, het welke agter, en onder de balletjes van daan koomt, en tuſschen de beide *hersſenen* doorloopt tot aan de ſchuinſe oogſpieren.

Het agtſte en negende paar, en alle de hals- en rugge-zenuwen, koomen van het eigentlijke *verlengde*, en *ruggemerg*.

Wij moeten nog iets zeggen van het *center van gewaarwording*, of *ſenſorium commune*, daar dan eigentlijk de ziel de denkbeelden van alle kanten des lighaams zoude ontfangen, en haare beveelen uitdeelen; welk deel dan de zitplaats, of throon der ziele zijn zoude; of, gelijk zommige het gewilt hebben, daar de ziel, even als een ſpin, in het midden van zijne webbe gezeten, alle beweegingen gewaar word, en door de uitſpreiding van zijne pooten, ieder draad roert naar zijnen wil.

Zo even zagen wij, dat de Ouden de ziel ſtelden in de holtens der hersſenen, CARTESIUS in de *pijnappelklier*, maar WILLIS had er andere gedagten van; op den bodem der voorſte holtens, is een lighaam, het welke doorgeſneeden zijnde, witte ſtreepjes van merg heeft; hij meende dat deeze *corpora ſtriata* of geſtreepte lighaamen best tot de ziels huisvesting geſchikt waaren. LA PEIJRONIE gaf het dwarſe deel van vereeniging der beide hersſens van boven, het welke om zijne witheid en vastheid *calloſum* genoemt is, aan de ziel, om dat de wonden zo diep doordringende, altoos iemand het leeven benamen.

Dit is zeker, dat de wonden der *groote hersſenen*, of ſchoon zij al diep doordringen, het leeven niet benemen, daar die van de kleine *hersſenen* haast niets uitſtaan konnen, of een mensch, en dier ſterft. Het is zonderling, dat de drukking van de *hersſenen* van boven, iemand gek maaken, of het geheugen doen verliezen; men heeft daarom het geheugen, de ziel, en het leeven aan bijzondere deelen toegewijd, of ſchoon allen van de zelfde vereeniging af hangen.

Wat zullen wij dan zeggen, goedgunstige leezer; zekerlijk niets anders, dan dat wij het niet weeten, dat de werken van den Almachtigen God, de kleinheid en bepaaltheid van ons gering begrip, in het oneindige overtreffen!

Dit is zeker, dat alle dieren de *hersſenen* bijna even als wij gemaakt hebben; men kan hier omtrent raadplegen de werken van COLLINS, HALLER en CAMPER, die meerder in dat ſtuk gewerkt hebben, dan alle anderen te zaamen.

De dieren hebben, zo wel als de menſchen, gewaarwordingen, geheugen, en een zeker oordeel, zo dat men haast zoude moeten zeggen, zij hadden eene ziel, en wel eene onſtoffelijke, indien dit in de huishoudinge der Geleerden en Godgeleerden konde geduld worden. Dit is zeker, dat zij alle de deelen der *hersſenen* geſchikt hebben na de bijzondere zintuigen; bij voorbeeld, voor de oogen, en reuk; gelijk blijkt bij de viervoetige dieren,

dieren, welker reukzenuwen alleen zo dik zijn, als alle anderen te zaamen, en onder den visschen in den Roch. In den menschen is dat deel, daar dan eigentlijk het denken geschied, en het geheugen plaats heeft, het allergrootste. Ook is het vleijende voor ons, dat de *hersfenen*, die, hoe het ook mag begreepen worden, meest tot de redelijkheid schijnen toe te brengen, in ons de allergrootste zijn.

Een Oliphant, zelfs een Walvisch heeft zo veel *hersfenen* niet, als een Mensch! ik spreek niet bij proportie, maar in der daad; want of schoon men uit den kop van den Cachelot, eenige vaten *sperma ceti* haalt; dat zijn geene *hersfenen*, dat is vet of iets diergelijks, het welke tusschen de *hersfenen*, en den hersfenpan inlegt, om het ledig ruim te vullen; even als in alle visschen, dog voornaamelijk de Karper.

Indien ik evenredig spreeken wilde, dan zijn onze *hersfenen*, twintig maal grooter, dan die van een Paard! en honderd maal grooter, dan van een Kabeljauw: Of nu de dieren minder verstand hebben, naar maate der *hersfenen*, durf ik niet bepaalen; visschen hebben oogschijnelijk minder dan Vogelen en Honden; maar wij kennen de slimmigheid der visschen zo wel niet.

Honden evenwel, Roofvogels, en dergelijken, hebben schranderer verstand, dan Paarden of Schaapen. Wij hebben door den tijd zulk een gunstig denkbeeld van de veelheid der *hersfenen* gekreegen, dat wij er het verstand bij afmeeten, en brein of hersfenen voor verstand neemen; ook hebben wij een gunstig denkbeeld van iemand, die een groot hoofd heeft, gelijk van SOCRATES, van BOERHAVE, die hier over altoos gevleid wierd, als zeer naar dien ouden Wijsgeer gelijkende.

Evenwel moet men zich niet bedriegen in de vierpoetige dieren, bij voorbeeld in de Schaapen, Osfen, en Paarden, in welke de neusholtens tot onder de hoorens of tot aan de ooren toeloopen, en meenen, als wij die open maaken, gelijk eenen *Med. Dr.* SAGAR gebeurt is, dat die dieren zonder *hersfenen* geleeft hebben!

In den menschen is de kaak onder het kleinste, ook tot een mensch minst van alle dieren, maar de *hersfenen* zijn grootst, daarom is zijn hoofd boven groot, en het aangezicht smal, en klein; het been dekt, en sluit onmiddelijk op de *hersfenen*; maar in Koeijen, Paarden, Herten, enz., zijn de kaaken om het eetenswille groot, de hersfens klein; de breedte van de kop moest evenwel evenredig verminderen naar boven, daarom heeft de Schepper de neusholtens te baat genoomen, en die vergroot; dus vullen die de tusschenruimte.

In de visschen is de bek nog grooter, om dat die dikwils de helft van het geheele lijf uitmaakt, gelijk in den *Heosmond*, de hersfens in tegendeel zijn klein; zie daar, waarom hun bekkeneel uitwendig wel groot, maar inwendig hol is; en deeze holte word opgevult met lilagtige stoffe, vet, of iets diergelijks.

Wij slaan over de zogenoemde vlegten, of *plexus choroidei*, die in de groote holtens der *hersfenen* leggen, ook hunnen loop hebben tot langs de *pedes hippocampi*; van gelijken de *plexus cerebri inferiores*, om dat het oogmerk niet is, gelijk wij reeds gezegt hebben, om heelkundig te handelen, maar slegts een algemeen denkbeeld te geeven van de *hersfenen*, daar wij meenen aan voldaan te hebben; die meerder begeert, moet behalven alle de bekende Ontleeders, WINSLOW nazien, en *De Kennis van ons Lighaam*, in onze taal, bij HOUTTUIN gedrukt.

De *hersfenen* in de Zwarten of Negers zijn even wit als bij de Blanken, gelijk de Profesfor CAMPER dezelve in vier, die hij te Amsterdam, en te Groningen ontleedde, getoont heeft; zo dat zommige zich zeer vergisfen, die uit dien hoofde de vermoogens der Negeren, ten opzichte der onzen verminderen willen; ook is hun bloed niet zwarter, alleen schijnt het iets purperagtigs te hebben, het geene bij ons niet altoos gevonden word.

De *hersfenen* wierden oudtijds begreepen als binnen in haare holtens zekere leevensgeesten hebbende, zonder dat men juist bepaalde, hoe dezelve aldaar wierden afgescheiden; maar zedert dat men door de verwonderlijke konst, om de vaten op te spuiten met *wasch*, waar in RUIJSCH uitgemunt heeft, zonder als nog een navolger te hebben gehad; zedert heeft men gevonden, dat de *hersfenen* vol bloedvaten zijnde, waarschijnelijk de klieren niet ongelijk waaren, en even als die, eenig vogt afscheidden, welke de eigentlijke zenuwzappen zijn zouden. BOERHAVE heeft deeze onderstelling zeer begunstigt, en thans gelooft men vrij algemeen, dat de zenuwen holle buizen zijn, langs welke deeze afgescheidde zenuwzappen loopen van de *hersfenen* tot de uiteindens der zenuwen toe, en wederom van de uiteindens tot de *hersfenen*, dat is tot het *fenforium commune* of gemeen gevoelpunt, daar de ziel eigentlijk zoude werken.

Of er nu zodanige dierlijke geesten, of zenuwzappen zijn, dan niet, is moeijelijk te bepaalen; daar zijn er die het tegenspreeken, ten minsten wil men, dat tot de beweeging der spieren, dezelve niet noodig zijn zouden, en men neemt dit bewijs in zijn voordeel: Indien de beweeging der spieren moest bevordert worden door den invloed van zenuwzappen, die allen gescheiden worden door de *hersfenen*, zo moesten de Walvisschen, de Oliphanten, en groote dieren veel grooter *hersfenen* hebben dan de Menschen; het geene nogthans niet waar is.

Zommige meenen, dat de beweegingen, en het gevoel af hangen zouden van prikkelingen op de *hersfenen* door de zenuwen, dog hier tegens schijnt te strijden de zagt- en dofheid der zenuwen, bij voorbeeld die van den neus zijn papagtig, en zo ook die van het oor, enz.

Men slaat dan een middelweg in; men stelt, de *hersfenen* scheiden af zeker allersubtielst vogt, het welke zeer elastijk zijnde, de holte der hersfenen vult, en dat dit niet dan zeer langzaam vermindert. Het gevoel zoude dan bij wijze van botzing gaan, het welke waarschijnelijkheid heeft, ten minsten geene onmoogelijkheid in zig bevat: Profesfor CAMPER heeft dit gevoelen vrij waarschijnelijk gemaakt, of schoon het al mede veele zwaarigheden heeft. De Groote LEIBNITS schijnt hier en daar in zijne werken iets diergelijks gestelt te hebben.

Alle *hersfenen* van dieren zijn ongezond, om dat ze meest uit vet bestaan, het welk zich niet laat mengen met onze vogten; men moet er derhalven weinig van eeten; 't bekoomt met zuure zausen het best, om dat door middel van het eij de *hersfenen* beter mengen met onzen spog, en vogten; en om dat de azijn de ontbinding bevordert.

HERSSENEN (KLEINE-); in het latijn *Cerebellum*; de Franschen noemen *groote* en *kleine hersfenen* met een woord *la Cervelle*, het geene waarschijnelijk van *Cerebellum* afstamt; de *kleine hersfenen* noemen zij nu tot onderscheiding *Cervelet*. Zie op HERSSENEN.

HERSSEN-KAMEREN; in 't latijn *Ventriculi Cerebri*; koomen voort van de holte, die in het mergagtige

weezen is, welke van bovenen breed zijnde, zig in een nauwen grond eindigt, over welke het bovenſte deel der *herſenen*, van de voor- tot de agter-herſenen gelijk als een rug geboogen, geplaatst is.

HERSSEN-MERG, zie HERSSENEN.

HERSSEN-PAN, zie BEKKENEEL.

HERSSEN-PAN-VISCH, zie STEKELBUIKEN, *n.* V.

HERSSEN-PERS-BAK; *Pers van Herophilus*; in 't latijn *Torcular Herophili*; is de plaats in de *herſenen*, alwaar de boezem-holtens zaamenloopen.

HERSSEN-VLIES (DUNNE-); in 't latijn *Materpia*; *Meninx tenuis*; is veel tederder als het dikke *herſenvlies*, en beſtaat uit zeer fijne verzeltjes, die niet alleen de *herſenen* omvatten, maar ook de ſlag- of bloed-aderen zeer veilig na de inwendige deelen voeren: Het is zeer nauw met de ſubſtantie der *herſenen* vereenigt, zo dat het bezwaarlijk daar van kan afgetrokken, of met een mes daar van afgeſcheiden worden; zie HERSSENEN.

HERSSEN-VLIES (HARDE OF DIKKE-), zie DURA MATER en HERSSENEN.

HERSTELLING; in 't latijn *Recreatio*; *Reſtitutio*; word in de Geneeskunde door verſtaan, wanneer iemand ziek geweest zijnde, wederom volkoomen en ten eenenmaale is gezond geworden.

Men moet deeze toeſtand niet verwerren, met het geen de latijnen *convalescentia* noemen, dewijl dat woord enkelijk die ſtaat betekent, wanneer de ziekte wel over is, dog den lijder nog niet tot zijne volkoomene krachten is herſtelt.

HERTEN; is een viervoetig herkaauwend dieren-geſlagt. Derzelver bijzondere kenmerken, behalven de geene, die een volkoomen overeenkomſt met die der Bokken en Geiten hebben, is dat de hoornen van binnen niet hol zijn, en jaarlijks vernieuwt worden. In de bovenkaak hebben deeze dieren geene voortanden, dog in de onderkaak agt; geene hondstanden, dan zomtijds enkel boven in den bek ſtaande; de wijfjes in alle de zoorten van dit geſlagt zijn ongehoornt, behalven het *Groenlandſche Hert*, de *Kemel-pardel* en het *Rendier*.

Door de Grieken word het *Hert* Ἔλαφος genoemt, en is door de Latijnen *Cervus* geheeten; het bevat niet veele zoorten: I. Het *Hert* of *Cervus nobilis* met getakte, ronde, en gekroonde hoornen van LINNÆUS. II. Het *Rendier* of *Cervus rangifer*, tot welke ook het *Groenlandsch Hert* behoort. III. Het *kleine Hert* of *Rhé*, welke LINNÆUS noemt *Cervus cornibus erectis teretibus ramoſis*; tot welke ook ſchijnt te behooren het *Hert van Braſilie*. IV. De *Eland* of *Cervus palmatus*, *Alces*. Deeze word ook in de Indiën gevonden, ſchoon allermeest in het Noorden van America. V. Het *Dam-hert*, *Dam* of *Hirch*, de *Cervus palmatus*, *Dama*, welke de kleinſte is van allen, ſchoon grooter dan het *kleine Hert*, zo even *n.* 3. opgetelt; LINNÆUS noemt deezen *Cervus cornibus ramoſis*, *compreſſis*, *ſummitatibus palmatis*. Voorts de *Kemel-Pardel*, en het *Bezoar-Hert*.

De *Herten* hebben, even als de Oſſen en Schaapen, enz. boven geene ſnijtanden, maar onder zes, die zeer klein zijn; kiezen even als alle de overige reine herkaauwende dieren; maar zommige hebben haaktanden, dat is, de *groote Herten*, de *Dam-herten*, en het kleiner zoort hebben geene.

Zie hier de Beſchrijving der zoorten volgens de rangſchikking van de Heer LINNÆUS.

1. *Kemel-Pardel*; in 't latijn *Camelo Pardalis*; (*Cervus cornibus ſimplicisſimis*, *pedibus anticis longisſimis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) De Heer BRISSON beſchrijft dit dier aldus; de lengte des lighaams is van den top des hoofds tot aan de ſtaart, agtien voeten; die van den hals zeven voeten; de dijen dog niet de ſchenkels der voorpooten zijn veel langer dan die der agterpooten; het dier heeft twee hoornen, die omtrent zes vingeren uit het hoofd ſteeken; de ooren zijn vrij groot, het heeft maanen als een Paard; ſtrekkende deezen zich uit, van den top des hoofds, langs den hals tot aan den rug; daar zijn er echter ook die geen maanen hebben; de ſtaart is kort en dun, en eindigt in een kwast; het geheele lijf is met vlakken getekent, zijnde hier van eenigen rond of vierkant, en anderen langwerpig.

Daar zijn Schrijvers, welke aangetekent hebben, dat dit dier een tong heeft van twee voeten lengte, rolrondagtig gelijk een aal, en van koleur blauwagtig-paars, hier zoude het de bladen en kruiden mede weeten af te plukken, en zo gezwind in den bek haalen, dat men het ter nauwer nood gewaar word. Ook zegt men, dat het 't gras, met de voorpooten wijd van een ſtaande, eet, dewijl het anders den grond niet zoude kunnen raaken; echter ſchijnt zijn voornaamſte voedzel bladen, tedere takken en ſpruiten van boomen te zijn; die hij wegens de hoogte van zijn ſtatuur ver kan bereiken: Even eens als de koebeesten herkaauwt dit dier, en is zodanig tam, dat het zich door een kind laat geleiden; de woonplaats is Afrika, en inzonderheid Ethiopien.

L'EMERIJ zegt, dat de hoorns en klauwen goed zijn voor de vallende ziekte en om den buikloop te ſtuiten als mede het vergift tegens te ſtaan; het zelve word geraspt en gepoeidert zijnde, ingegeeven.

II. *Eland*; in 't latijn *Alces*; (*Cervus cornibus acutis palmatis*, *carunculâ gutturali*, LINN. *Sijſt. Nat.* Zie de beſchrijving hier van onder ELAND.

III. *Hert*; in 't latijn *Cervus* ook *Elaphus*; (*Cervus cornibus ramoſis teretibus*, *incurvis*, LINN. *Sijſt. Nat.* De gewoone hoogte van dit dier is vier voeten, van de rug tot aan den grond gemeeten, zo dat hij in hoogte bijna met de koebeesten overeenkoomt, egter is hij veel dunner van lijf en langer van pooten; zelden vind men hem boven de twee á drie honderd ponden zwaar nogthans is er onder de dertig *herten*, welke de Keurvorst van Keulen, op den 28 Augustus 1754 bij Urdingenvelde, een geweest van 656, en een van 622 ponden. Van den ſnoet af tot aan de wortel van den ſtaart toe, is de lengte ongeveer zes voeten. Schoon ARISTOTELES en PLINIUS zeggen, dat het *hert* nimmermeer dan zes takken aan ieder hoorn heeft, zo leert de ondervinding echter, dat zij er zomtijds wel tien hebben; deeze hoornen zijn doorgaans van twee tot drie voeten lang.

In het postuur heeft het *hert* iets, het welk eene bijzondere ſcherpheid van gezigt, gehoor en reuk aankondigt; de oogen ſtaan ver van elkanderen, en op zijden van het voorhoofd; naar evenredigheid van den kop zijn de ooren zeer groot; de neusgaten mede groot en wijd; dit alles zet het dier een ſchrander gelaat bij, het welk vermeerdert door de hooge opheffing van zijn kop het welk in het paard een fout zijnde, in tegendeel aan hem fraai ſtaat. Het *hert* loopende, ligt hij zijn ſnoet op en daar door leggen de hoornen dan bijna waterpas, of hangen na de rug toe over; dit was zeer noodig, dewijl het dier met opſtaande hoornen loopende, alle ogenblikken in zijnen ren zoude belemmert worden; ook is de ſtijfheid

heid van nek aan dit beest een groot behulp, om zich met de hoornen te kunnen verdedigen. De Hinde is veel kleiner dan het *hert*, en tammer van aanzien, dog loopt niet minder snel.

De *herten* zijn gemeenlijk rosagtig, of kastanje-bruin van koleur; men vind er echter ook roodagtige en zeer zeldzaam die wit zijn; onder aan den buik zijn zij gemeenlijk alle vrij wit en bleek; ook vind men *herten* en *hinden* die op het voorhoofd en aan den snoet wit zijn: Hoe ouder de *herten* worden, hoe meerder ook doorgaans hun vagt in donkerheid toeneemt. De ervaarene en door ons reeds meermaalen aangehaalde Jager JACQUES DU FOUILLOUX zegt, in de *herten* drieërlei zoort van koleuren onderscheiden te hebben, naamelijk bruin, vaal en rood; de bruinen, zegt hij, zijn er kleine en groote onder, en de kleine, schoon even oud als de groote zijnde, loopen veel logger; de bleekvaalen, die dunne en witte hoornen hebben, ontbreekt het aan kragt en moed; in tegendeel munten de hoogvaale uit in moedigheid; deeze hebben een bruine streep langs de rug, en zwaare hoornen die digt geparelt zijn; de roodkoleurige zijn doorgaans jong en zeer vlug.

Het is in het voorjaar de tijd wanneer de *herten* hunne hoornen verliezen; zij vallen als dan van zelven af, of wel door eene kleine wrijving, die zij tegens de tak van een boom doen; zeer zeldzaam gebeurt het, dat de beide hoornen te gelijk afvallen, ja somtijds blijft den eenen wel twee à drie dagen na de andere staan: De oude *herten* werpen hunne hoornen het vroegst af, naamentlijk in het laatst van Februarij of begin van Maart; de zevenjaarige in het einde van die maand, de zesjaarige in April, en de jonge of *Spiesfers* in het midden of laatst van Maij; een zagte winter kan hier egter veel verandering in te wege brengen, dewijl die het afwerpen der hoornen dikwils verscheidene weeken vervroegt: Tegens den tijd dat deeze dieren hunne hoornen zullen afwerpen, scheiden zij zich van elkanderen, behalven den jongsten, die zich zaamenkoppelen en bij een blijven; zij gaan dan in de velden en kreupelbosch weiden, en houden zich daar geduurende den zomer op, tot dat hunne hoornen op nieuw geschooten zijn; als dan is hunne kruin zeer gevoelig, en zij loopen met de kop om laag, uit vreeze van hunne hoornen tegens de takken te stooten, het welk hun groote pijn veroorzaakt: Wanneer de nieuwe hoornen tot haare volmaaktheid zijn uitgegroeit; wrijven zij die zo sterk doenlijk tegens de boomen, met inzigt om de huid, die deeze hoornen bekleed, er af te krijgen.

De *herten* laten dus de hoornen alle jaaren vallen, maar wanneer zij gelubt worden, houd deeze eigenschap geheel op; naamelijk zij verliezen na die handeling op hunnen tijd de hoornen, maar in plaats van fraaije getakte en cierlijke hoornen, koomen er twee die zeer lomp, en klein zijn, en deeze vallen nimmer af; zo groot is de invloed der bevrugtende teeldeelen op dit dier! Onderwijlen zal nimmer eenig Natuurkundige in staat zijn, dit uit te leggen, even zo weinig als dat de baard in mannen niet groeit, als zij gesneeden zijn voor dien tijd. Het *hert* ontmand, om zo te spreeken, verliest teffens al zijn moed, en verwaarloost zich zelven, word zeer morzig, en onaangenaam, daar het anders een der zinnelijkste, leevendigste, en moedigste dieren is.

JACQUES DU FOUILLOUX zegt, dat sommige *herten* witte, andere roode, en eenige zwarte hoornen hebben, en hij merkt dit aan als eene speeling der natuur. De roode hoornen, dewijl die meestentijds voller van merg en ligter zijn, schieten fraaijer op en wassen grooter; de zwarten zijn het zwaarste en bevatten zo veel merg niet; de witten worden voor de slegtsten gehouden.

De brons- of springtijd van de *herten* is van het laatst van Augustus, of het begin van September, tot in het laatst van October. Deeze tijd naderende, koomen zij uit 't kreupel-bosch, keeren in de groote bosschen te rug en beginnen de *hinden* op te zoeken. Het zijn de oude *herten* welk het vroegste gereed zijn; deeze brullen als dan dat er de bosschen van weergalmen; zij snellen bij klaaren dag over de velden en akkers, stooten met de kop tegens boomen en struiken, en geeven alle tekenen van verwoedheid, tot er tijd toe dat zij *hinden* vinden, die meestentijds voor hun vlugten en allerlei listen in het werk stellen om hun te ontkoomen: Wanneer zij er eindelijk eene agterhaalt hebben, word er hun het genot nog dikwils door en ander *hert* van betwist, en beide van eenen ouderdom en sterkte zijnde, loopt het veeltijds op een vinnig gevegt uit, dat zelden anders dan met de dood van een van beiden eindigt. Schoon de oude *herten*, als de sterksten, altoos meester zijn, gebeurt het egter wel, dat een jong *hert*, terwijl de ouden aan het vegten zijn, de *hinde*, daar het om te doen is, bespringt; vlugtende zo dra hij gedaan heeft met aller ijl heen. De oude *herten* beginnen in het laatst van Augustus of begin van September te bronsen, en deeze verliefde dolheid duurt drie weeken; de zes en zevenjaarige koomt dit laater over, naamelijk in het midden van September, de *Spiesfers* op het einde, en de allerjongsten omtrent het midden van October, zo dat de bronstijd in het laatste van die maand genoegzaam geheel over is; als dan kan men ze, uit oorzaake van hunne zwakheid, gemakkelijk vermeesteren; dog een vrugtbaar eickel-jaar zijnde, herstellen zij spoedig, en worden dikwils in het laatste van October wedet op nieuw ritzig, echter duurt deeze bronstijd op verre na zo lang niet als de eerste. Een *hert* houd zich niet bij eene *hinde*; het bespringt er verscheidene agter een, tot dat het zijne kragten ten eenemaale verspilt heeft.

De tijd der dragt van de *hinden* is agt maanden en eenige dagen; in Maij of Junij werpen zij het kalf, dat zij met de uiterste zorgvuldigheid voor de honden tragten te verbergen. Alle *hinden* zijn niet vrugtbaar; men vind er, aan wien de naam van *smal-dieren* is gegeeven, welke nimmer kalven, schoon zij alzo ritzig als de anderen zijn. In de eerste drie maanden verlaat het jong de moer niet; en de winter genaakende, verzaamelen zich de *herten* en *hinden*, jong en oud, bij een; zij beminnen de gezelligheid, en gaan gaarne in gezelschap weiden, niet van elkanderen scheidende, dan uit vreeze of noodzaak.

Het *hert* is een bij uitstek vreesagtig dier, 't minste gerugt maakt hem vervaart, en, om zo te spreeken, schrikt hij voor zijn eigen schaduw; wanneer hij wil hooren van wat kant het geraas koomt, ligt hij den kop om hoog, en heft zijne groote oorlappen op; somwijlen houd hij plotzeling in zijne loop stil, om het geblaf der honden te hooren, die hem agtervolgen: Veel houd hij van het geluid der herders-fluitjes, en van het fluiten met den mond, doende dit de jagers veeltijds om de *herten* gerust te stellen. Wanneer zij moed zijn, laaten zij den kop zakken, teffens sterk snuivende en snorkende; ten uitersten vermoeid en sterk gejaagt wordende, begeeven zij zich te water, en zwemmen daar dusdanig in, dat

dat de kop van den een op het lijf van den anderen rust, en op deeze wijze kunnen zij groote plasfen en rivieren overraaken, zonder dat Paarden of Honden in ftaat zijn hun te genaaken. Hoe ouder een *hert* is, hoe zwaarder gegil zijn brullen veroorzaakt; de *hinden* loeijen niet dan uit vrees en benauwtheid.

De *herten* herkaauwen, gelijk de Runderen, en hebben vier maagen, op de zelfde wijze bijna geftelt, het menigvold is kleiner, heeft minder vliezen, maar de leble heeft er meer, en zij zijn veel breeder, hangende derhalven verder naar binnen.

Dog de *herten* hebben geen galblaas, maar zijn, gelijk de Kameelen, zonder dezelve; zij verfchillen derhalven merkelijk van de Schaapen, Bokken, en Gazellen, ook van het Guineesch Reetje, want deeze hebben allen een galblaas.

Zij zijn, even als de Koeijen, Schaapen, Haazen, Varkens, en Paarden, onderhevig aan leverwormen of bot.

Vermits het ftrottenhoofd in dit dier natuurlijk zeer laag onder het tongbeen zit, zelfs zo, dat wanneer iemand het niet weet, het voor een gezwel zoude aanzien, zo fchijnt het dier flikkende, zeker ongemak te hebben, het welke het in der daad niet heeft, het geweldig oprijzen van dit deel, is derhalven geen tegenftand van hik, maar iets zonderlings en eigen aan dit dier.

Weinig drinkt dit dier in de winter, en in 't voorjaar; dog in het heetfte van de zomer en inzonderheid in de bronftijd, is het zeer dorftig; dikwils begeeft het zich als dan ook te water, om zich te vervrisfen en te verkoelen; niet minnder vlug is het in het zwemmen als in zijnen loop. Wanneer het vervolgt word, fpringt het zonder de minfte moeite over een muur of heining van een mans hoogte.

Het voedzel dat de *herten* gebruiken, verfchilt na de jaartstijden: Na den bronstijd in de Herfst, aafen zij greetelijk op de groene fcheuten der boomen, de bloemen van de heide, de bladeren der braamen, en meer gelijkzoortige kruiden; 's winters, wanneer den aardbodem met fneeuw bedekt is, fchillen zij de boomen en eeten derzelver bast, het mos en meer andere dingen van dien aart; de winter plaats voor de lieflijke lente maakende, en het aardrijk zich ontlaatende, gaan zij op het graangewas weiden, en knabbelen de knoppen van het geboomte af, inzonderheid zijn zij op die der wilgen, hazelnooten en popelier-boomen zeer verlekkert; zomers hebben zij van veelerlei groente de keuze, dog verkiezen de rogge boven alle andere graanen.

De drek van het *hert* is in de zomer vlak en plat, als flijm aan elkander kleevende, en als olie aan de zon glinfterende; hoe 't *hert* vetter is, hoe flijmiger ook de drek is, dog in de winter is hij digter, zwarter en rooder; in tegendeel is de drek van de *hinde* kleiner, fpits toeloopende, en valt in het afgaan als een gebrooke fnoer paarlen op de aarde, of gelijk de ronde keuteltjes van een geit verftrooit worden: Ook kan men aan deezen drek bemerken, of het voedzel gezond, dan ongezond, verduwelijk, dan onverduwelijk geweest is; hoewel de afgang, die bij dag geloost word, meer verduwt en verteert is, wegens de nagtrust.

Het is reeds van zeer vroege tijden, dat de verbeelding heeft geheerscht, dat de leeftijd van het *hert* tot verfcheidene honderden van jaaren wierde uitgerekt; PLINIUS in zijne *Hiftor. Natural.* verzekert, dat men een eeuw na de dood van ALEXANDER DE GROOTE, een *hert* ving, die een halsband droeg, wiens opfchrift tot een merkteken verftrekte, dat dezelve hem, door dien Koning was aangedaan. ARISTOTELES heeft rede in zijnen tijd dit gevoelen te keer gegaan; en onze meeste hedendaagfche Natuurkenners zijn van gedagten, dat de leeftijd van dit dier, binnen den omtrek van veertig jaaren is beperkt. Vijf of zes jaaren is het noodig tot voltooijing zijner groeijing, en dus zoude dit omtrent het zevende gedeelte van zijnen leeftijd uitmaaken: Van het tweede tot het agtfte jaar, neemen de hoornen fteeds in groote toe; dog het gevoelen van zommige, dat men uit het getal der takken, met zekerheid den onderdom van het *hert* zou kunnen afleiden, is ten eeneinaalen verdigt.

Het *hert* is mede aan verfcheidene zicktens en ongemakken onderworpen. Gelijk zoortige haairballen als er in de maag der koeijen groeijen, vind men mede dikwils in die der *herten* en *hinden*. In het voorjaar vermerkt men dikwerf bij de keel van het *hert*, twee vleezige beurzen, bijna gelijk geplaatst als de amandelen in de mensch, wiens holligheid met wormen is vervult, die daar in als opgehoopt leggen, veel glijkenis hebbende naar de wormen van het wol-vee; dog oneindig verfchillende van die wormen, welke op het lighaam der hoornbeesten, en van het *hert* zelf in vleezige builen groeijen: Hoedanig die wormen aan de wortel van de tong in de *herten* koomen, kan men met geen zekerheid berigten; mij grondende op de waarneemingen van den Heere REAUMUR, dat deeze wormen in vliegen veranderen; is de waarfchijnelijkfte gedagten, dat de eijtjes, waar uit deeze wormen voortkoomen, door vliegen in den bek van het *hert* worden gelegt; men ziet immers wel, dat zommige vliegen haare eijeren binnen den endeldarm van het Paard gaan leggen, of ten zelven einde in de neus der Schaapen kruipen.

Door gantsch *Europa*, ten minften in derzelver gemaatigde luchtftreeken, zijn de *herten* gemeen, zij worden zelfs in Noorweegen gevonden; mede zijn zij in Amerika; want het *Kanadaafche Hert* verfchilt niet van het Europeefche, dan door de groote van zijn hoornen, en het getal en ftrekking derzelver takken, die zomtijds haakswijze na agteren zijn omgeboogen; dit levert egter geen beftendig onderfcheid uit, dewijl men er onder de Europifche vind, die ook kromme takken aan de hoornen hebben, en de Kanadaafche zijn zomtijds met regte takken. Zo wel in Amerika als in Europa vind men kleine en groote *herten*, egter fchijnen zij aan de koude en gemaatigde luchtftreek bepaalt te zijn.

THEVET verhaalt, dat, om deeze *herten* te vangen, de wilden van Kanada, wanneer de fneeuw hoog op het aardrijk legt, tot tien of twaalf bij een, gewapent met lange pieken of lanfen van vijftien of zestien voeten, aan het eind met een been van een *hert* of ander beest, van een voet en daar over, lang, in plaats van een ijzeren punt of weerhaak, de *herten* op het fpoor volgen; en dat zij derzelver leger ontdekt hebbende, cederen takken planten, die 's winters groen blijven; onder deeze takken is het dat de jaagers zich verbergen; zo dra nu het *hert* door de groente aangelokt, er op aanrent, en onder hun bereik koomt, vallen zij er met hunne fpiefen en pijlen op aan; en wanneer het zijne vlugt in de fneeuw neemt, daar het gemeenlijk tot in den buik toe inzakt, word het dier door hun met bijlen afgemaakt, en gevilt zijnde, na hunne wooningen gefleept.

Volgens

Volgens de Heer BRISSON beſtaat het voornaamſte verſchil, tuſſchen de Kanadeeſche en Europiſche *herten*, dat de hoornen van de eerſten, van onderen tot bovenen met een harde ruige huid bekleed zijn, van de zelfde koleur als het lighaam, dat donker vaal is; zijne hoogte is vier voeten, en de hoornen zijn drie voeren lang. Nog gewaagt de Heer BRISSON van een Duitsch *hert*, dat de Schrijvers *Tragelaphus* of *Bok-hert* noemen, en onder de naam van *Paard-hert* of *Hippolaphus* door JOHNSTON is afgebeeld; in Duitschland word het *Brand-hirsch* of *Brand-hert* geheeten, om reden dat het bruinder van koleur is als de anderen, hebbende aan den hals lang haair als de maanen van een paard; dit onthoud zig aan de grenzen van Boheemen. Dien zelfden Heer ſpreekt nog van een zoortgelijk dier, het welk hij *Bourgondisch Hert* noemt, en volgens zijn zeggen redelijk wel door JOHNSTON is afgebeeld; deeze heeft aan het onderſte der hoornen maar eene tak, die voorwaarts uitſteekt.

In Groenland vind men een zoort van *herten*, die RAIJ *Groenlandſche Rhée* noemt, en die van zommigen onder de Rendieren, en van anderen onder de Damherten gerekent worden; hoewel hunne lighaams-geſtalte meer na de laatste zweemt, en hunne leevenswijs meerder met de eerſte overeenkomt, zo blijkt het egter uit de rolronde hoornen, die niet plat uitloopen, dat dit dier tot de eigentlijke *herten* behoort: Veel koomen zij in Spitsbergen op eene vlakte voor, om die reden *Rheënveld* geheeten, ook ziet men ze wel aan de mosſel-baaij, in de Straat Davids; inzonderheid ſchijnen de lepel-bladen hun voornaamſte voedzel te zijn. ANDERSON in zijne *Beſchrijv. van Ysland*, *Groenland*, enz., merkt aan, dat zij op 't eind van de zomer zeer vet zijn, maar in de winter weder buitengemeen mager worden; in Augustus had men er een geſchooten, die zestig pond vet tuſſchen het vleesch en de huid droeg: Hij zegt verder, dat allerlei zoort van dieren, in Groenland op die plaats hun voornaamſte vet hebben, en zulks waarſchijnelijk tot beſchutzel voor de koude van dat gewest: Hun vleesch, word gezegt, ſmaakelijk te zijn, en door de inwoonders als een lekkernij gegeeten. De Heer BRISSON geeft ons de volgende Beſchrijving van dit dier: Zijn lijf, zegt hij, is dik, meer na een kalf dan *hert* gelijkende, de hals is ook veel korter, en de pooten zijn dikker; hij heeft een korte ſtaart, taamelijk groote oogen; de neus van vooren met haairen begroeit, insgelijks de ſnuit; daar dezelve in de *herten* geheel kaal is, en met een vogtige huid bekleed; de hoornen zijn anderhalf voet lang, rond, getakt en even eens als die van het *Kanadaaſche hert*, met een roodagtige ruwe huid overtoogen; zomers beſtaat zijn vagt uit kort digt haair, dat helder asch-graauw is, dog tegens den winter ſchieten tuſſchen die korte haairen anderen op, die ſtijf en lang zijn, en van koleur ros, bruin en wit gemengelt; even gelijk de Rendieren draagt het wijfje zo wel hoornen als het mannetje; de hoogte van dit dier is van het opperſte van de rug, tot aan den grond toe na bij de drie voeten.

In het huishoudelijke kan het *hert* tot een nuttig gebruik verſtrekken. Zijn vleesch is niet alleen eetbaar, maar zelfs ſmaakelijk en gezond; dog het moet van jonge en wel gevoede *herten* zijn, dewijl van dat der ouden niets eetbaar is dan de tong, ſnoet, ooren en krippen, zijnde het bovenſte van de rug na de billen toe: Zo dra een *hert* den ouderdom van drie jaaren heeft bereikt, is zijn vleesch taai en moeijelijk om te verteeren; de geilheid, inzonderheid in de bronstijd, maakt het ook even eens als 't bokken-vleesch, oneetbaar: Wanneer een *hert* jong zijnde geſneeden word, en als dan vet geweid, is deszelfs vleesch lekker en ſmaakelijk; dit heeft ook plaats ten aanzien van de *hinden*, die als gelde-koeijen onder den naam van *ſmal-dieren* vet gemaakt worden: Zuigende *hert-kalveren*, worden als eene lekkernije voor de tafelen der Vorſten en Grooten bewaart. Men zegt, dat de eerst uitgeſchooten hoornen gekookt of gebraaden, niet onſmaakelijk zijn, en eenigzins na *champignons* of *kampernoeljes* ſmaaken, echter is zulks een zeer lijmig voedzel, en dat ten uitterſten zwaar valt te verteeren.

Het *herte-vleesch* word op verſcheiderhande wijzen bereid; de bouten, wel gelardeert zijnde, braad men gemeenlijk aan het ſpit; ook worden er veel venezoen pasteijen van vervaardigt.

In de Geneeskunde word menigvuldig gebruik van verſcheidene deelen van het *hert* gemaakt, en wel 't voornaamſte van de hoornen. Wil men deezen goed hebben, moeten ze rijp zijn, het geen wil zeggen van het *hert* zelfs afgeworpen; deezen zijn altoos zwaarder, ook harder en vaster van zelfſtandigheid, dan die welke van *herten* afgehouwen worden, die gevangen of gedood zijn, welke laatste doorgaans ook met bloedige vlekken of ſtreeken zijn bezoeteld: De fijn geſchaafde herts hoorn word in dranken gekookt, en ook *geleij* van bereid, welke ongemeen dienſtig is, om menſchen, die door zwaare ziektens verzwakt zijn, te verſterken; drie verſcheidene bereidingen hier van kan men nazien, onder het artijkel GELEIJ, *pag.* 834. De herts-hoorn word ook veelvuldig onder poeijers gemengt; dog dewijl die zeer taai is, moet die op de volgende manier worden toebereid, die men de Philoſophiſche bereiding noemt: Men hangt ſtukken herts-hoorn in de helm van een kolf of distilleer-ketel, en als dan ſtookt men er water van welriekende kruiden in, die teffens hartſterkende zijn, om waare het mogelijk, behalven de broosheid, nog meer kragt aan de hoornen bij te zetten; dog dewijl door de damp van 't kookend water, al het lijmige uit de herts-hoorn word getrokken, bezit het weinig meerder kragt in 't verzagten der ſcherpheden, dan de kreefts-oogen en meer dusdanige zuurbreekende middelen. Wanneer de herts-hoorn tot een witte kalk gebrand word, verkrijgt hij een zaamentrekkende kragt, en is dienſtig, om onder geneesmiddelen gemengt te worden, die tot ſtilling van bloedſtortingen en andere ontlastingen ſtrekken, uit eene ſlapheid der vaten ontſtaande, of wel uit eene ſcherpheid of dunte der vogten: De geest van herts-hoorn door de retorte overgehaalt, zo wel als het vlugge zout van het zelve bereid, is ongemeen dienſtig in alle zulke kwaalen, die door een ongeregelde beweeging van 't zenuwgeſtel, of door eene kramptrekking van de ingewanden veroorzaakt, beſtaan; en dus zijn zij heilzaam in de opſtijging, vallende ziekte en ſtuipen der kinderen; zij herſtellen mede zomtijds den loop der dierlijke geesten, wanneer die in beroerte of lammigheden geſtremt zijn. Ook is deeze *geest* en *vlug-zout* ſterk zweetdrijvende, en dient dus zomtijds in kwaadaardige koortzen, of om het gift door de huid uit te drijven, en te doen uitwaasemen: De *doſis* van het zout is van zes tot zestien greinen, en de geest van tien tot dertig droppelen, na de jaaren en kragten der lijders; men mengt het in eenig bekwaam vogt. De ſtinkende olie, die na de distillatie overblijft, word uitwendig, als een ſmeering of zalfje tegens verlammingen en gelijkzoortige ongemakken gebruikt.

Het been, het welke in het hart der *herten* gevonden word, noemen de Franſchen *la croix du cerf*; men geeft dit tot geſchenk aan de Koningin, of aan den Opper-Jagermeester; men ſchrijft er eene wonderlijke kracht aan toe, om de moeijelijke verlosſingen te verhaasten, en gemakkelijk te maaken; men geeft het geraspt of fijn geſtooten met *witte wijn*.

Dit been is in de groote *herten* waarſchijnelijk zeer groot, omtrent een pink, of een halve pink lang, van verſchillende gedaante, ten minſten in de Apotheek vind men die beentjes zo verſchillende, dat zij waarſchijnelijk niet van *herten* genoomen worden, maar gelijk GESNERUS *Hist. quadrup. Vol. I. pag.* 354. wil, het tongebeen zijn van Geiten of Schaapen. Daar is echter geene rede, waarom de groote *herten* niet groote beenderen in hun hart konnen hebben, of ſchoon die zeer klein zijn in het *dam-hert*, naamelijk nauwelijks zo groot als het lid van den pink, en in 't geheel nauwelijks een vierde van het geene er in de winkels voor verkogt word.

Dat de grootte van het beest er niet toe doet, blijkt hier uit; om dat in een Paard ſlegts een kraakbeen is, en dit is veel kleiner, dan het groote been uit het hart van eene Koe; ook zijn er twee in 't hart der *koeijen*, daar er ſlegts één is in de *herten*; en het allergrootſte uit eene Koe, is pas de helft van het geene voor *oſſicula e corde cervi*, of been uit het hart der *herten* verkogt word.

In de Koeijen, Herten, en Paarden, leggen deeze beentjes aan de baſis der klapvliezen van de groote ſlagader; het groote tusſchen dit klapvlies, en de rechter holte en oor van het hart; het kleine, tusſchen het ſlinker oor, en het klapvlies; zij ſchijnen die ſpieren vastigheid te geeven, en teffens te beletten, dat die ſlagader niet plat gedrukt word.

In de Koeijen zijn er twee, dog in de Herten en Paarden ſlegts één.

ARISTOTELES en PLINIUS hebben die der Koeijen beſchreeven. GALENUS wil, dat zij in de meeste dieren kraakbeenig zijn, maar in den Ollphant een groot been uitmaaken. HALLER beſchrijft deeze beenderen *Phiſiol. Tom. I. pag.* 348.; beſchuldigt D'AUBENTON van ze niet naauwkeurig te hebben nagevorscht, het welke waar is, maar onderwijlen is hij er zelf niet oplettend op geweest. VALVERDA heeft die beenderen in den Hamelen gevonden. BOURGELAT *Hippiatrique Tom. II. pag.* 433. merkt op, dat dit been in jonge Paarden kraakbeenig is, en niet dan door den tijd in hard been verandert.

Die beenderen worden tot poeder gemaakt, en mede aangepreezen tegens de hartkloppingen, een oud vooroordeel; gelijk ook dat van de verlosſingen te konnen gemakkelijk maaken.

De Ouden hebben aan het *teellid* van het *hert*, gedroogt en tot poeijer gebragt zijnde, de kragt toegeëigent, om het zaad te verwekken; de gift is van een halve ſcrupel tot één drachma.

Het gedroogde bloed, word gezegt, zweetdrijvende te zijn, als mede dienſtig tegens de pleuris en het podagra.

Het merg van het *hert* dat geelagtig, naar het wit trekkende van koleur is, is versch zijnde ongemeen verzagtende, en word met vrugt in de klijſteeren, tegens de darmpijnen gebezigt: Of ook uitwendig als een ſmeering, tegens de zenuw-kwaalen, die der peezen en gewrigts-verſtijvingen. Insgelijks is het vet of ſmeer, uit of inwendig gebruikt, in alle gevallen, daar verzagting of weekmaaking noodig is, van veel dienst.

Het is den *herten* allen eigen, gelijk ook den Gazellen, Guineeſche Reetjes, en Juffers-reetje, door den Wel Ed. Heere VOSMAAR beſchreeven, onder de groote ooghoeken, holtens te hebben, in welke zekere harsagtige, of vette gomagtige ſtof gevonden word, die in zommige welriekende is, en welke zij zelven afwrijven, als de ſtoffe te veel aanwint; dog in de *herten* is die opening zeer groot, zo dat zij niet ligt verſtopt; in de Gazellen, enz. zeer klein, in welk geval die *bezoar* eerder gevonden word; oudtijds ſchreef men altoos bijzondere krachten toe aan al wat zeldzaam was, geen wonder dat ook dit uitneemende krachten moest hebben.

De waare *bezoar-ſteen* kan onderwijlen niet in de *herten* gevonden worden, om dat zij geen galblaas hebben, maar in den pens of groote maag vind men haairballen, *aegagrophilae*, gelijk als in de Kalveren, Koeijen, Buffels, enz., welke, of ſchoon niet volmaakt *bezoardisch*, nogthans eene zeepagtige kracht hebben, en in zo verre dienstig zijn konnen.

Het vel van het *hert* ter deegen bereid zijnde, geeft een zagt en duurzaam leder, zeer bekwaam om broeken, handſchoenen, enz., van te vervaardigen. Het haair word gebruikt om er zadels mede op te vullen; en van de hoornen worden door de zwaardveegers en meſſemaakers hegten gemaakt.

Wat de *Herte-Jagt* betreft, zie op het artijkel JAGT.

IV. *Rendier*; in 't latijn *Tarandus*; (*Cervus cornibus ramoſis teretibus, ſummitatibus palmatis*, LINN. *Faun. Suec.*) Zie RENDIER.

V. *Damhert*, of *Dein*; in't latijn *Dama*; (*Cervus cornibus ramoſis compreſſis, ſummitatibus palmatis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie DAMHERT.

VI. *Bezoar-Hert*, ook *Macama* of *Maccama* genoemt; in 't latijn *Cervus Bezoarticus*; (*Cervus cornibus ramoſis teretibus erectis; ramis tribus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie BEZOAR-HERT.

VII. *Rhée*; in 't latijn *Capreolus*; (*Cervus cornibus ramoſis teretibus erectis ſummitate bifida*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Zie RHEE.

VIII. *Guineesch Rheetje*; in 't latijn *Cervus Guineënſis*; (*Cervus griſeus, ſubtus nigricans. Muſ. Acad. Frid. I. pag.* 12.) Dit *Rheetje*, het welk door de Heer SEBA is afgebeeld, heeft de grootte van een Kater; hij is van koleur grijs, met een zwarte ſtreep tusſchen de ooren, en een groote zwarte vlak boven de oogen; de hals is aan beide zijden in de lengte zwart; het borstbeen in het midden zwart, insgelijks de zijden van de buik tot aan de knieſchijven toe; van den aars tot aan het buigen der beenen, loopt van agteren een zwartagtige ſtreep; de voorſte knijen zijn mede van vooren zwart; en een zwarte ſtreep loopt langs de pooten heen tot onderen toe; de ooren zijn taamelijk lang; zijn ſtaart is van onderen zwart; de ſchenkels zijn omtrent van dikte als een menſchen vinger.

De Heer P. CAMPER, zie *deszelfs Leſſen over de Veeſterfte*, *pag.* 35 en 36. *Leeuw.* 1769. zegt, dat het *klein Guineesch Rheetje*, het welk eene verſcheidentheid van het boven beſchreevene is, 't kleinſte is van alle dieren, welke geſpleetene pootjes heeft; het zelve heeft, volgens nauwkeurige ontlediging van dien Heer, even als de *gazellen*, agt ſnijtanden in de onderkaak, twee haaktanden aan de bovenkaak als de *herten*, en vier kiezen onder en boven, even als alle herkauwende dieren. De Heer CAMPER beklaagt zig zeer, dat BUFFON, die dit diertje *ehevrijl*

rheyrotin noemt, zo min nauwkeurig is geweest in deszelfs ontleeding, hij moet de kiezen van dit diertje nimmer met oplettenheid gezien hebben, dewijl hij in zijne *Hist. Nat. Tom. XII. pag.* 346. tegens alle waarheid aan zegt, dat dit diertje kiezen heeft als de verslindende beesten; en *p.* 341. dat dit *rheetje* geene bijzondere traanklieren onder het oog heeft, gelijk de *herten*, *gazellen*, enz.; daar onze groote Nederlandsche Ontleedkundige, bevonden heeft, dat het een klier hadde met een groote ronde opening onder ieder oog, dat is op die plaats daar het onze *herten* en andere *rheën* hebben.

HERTE-KOGELS; *Bezoar cervinum*; is een zoort van *bezoar*, die in de maag of pens van de *herten* groeit, bestaande, gelijk de Indiaansche *bezoar*, uit veele over malkander gegroeide bladen of schilfers, en heeft van buiten een witagtige geele koleur. Men agt deeze kogels dienstig in besmettelijke ziektens, en tegen het vergift; zommige houden ze zelfs even zo kragtig, als de Indiaansche *bezoar-steenen*; hoewel dit onzeker en niet zeer waarschijnelijk is.

HERTE-KRUISJES; in 't latijn *Ossa de corde cervi*; zij worden in het hart van oude *herten* gevonden; bestaande uit de verharde vezel-draadjes, die boven om de groote slag-ader gezet zijn, en als deeze kraakbeenig of geheel brosagtig worden, zo vertoonen zij een kruisje: Men brengt ze meest uit Italien; zij moeten schoon wit van koleur en niet al te groot zijn; anders geeven ze vermoeden, dat het *bastert herte-kruisjes*, *ossa de cerde cervi spuria*, zijn; die van de oude ossen koomen, en waar mede de opregte wel vervalscht worden.

Men houd de opregte *herte-kruisjes* voor zeer hartversterkende en bezoardisch gift weerstaande; wordende derhalven gepreezen in flauwte, onmagt, hart-kloping, hart-opspanning, ambeijen, enz.

HERTE-TRAAN; in 't latijn *Lachrijma cervi*; dus worden de harde lighaamen genoemt, die in de ooghoeken der herten groeijen, in de gedaante van kleine bezoar-steenen; en aan welke zommige schrijvers, de zelfde kragten als aan de opregte bezoar-steen, of aan de herte-kogels toeschrijven, dog andere houden die maar voor een *excrement*, dat geen of weinig krachten heeft. Zie over deeze artijkels ook op HERT.

HERTS-HOOIJ, zie ST. JANS-KRUID.

HERTS-HOORN; in 't latijn *Cornu Cervi*; zijn de hoornen van het *hert*, zie hier van onder het artijkel HERT: Het *herts-hoorn* is van veel gebruik in de Geneeskunde, en word zo wel rauw, als op verscheiderhande wijze geprepareert, gebruikt.

Het *rauwe herts-hoorn* heeft eene bloed-zuiverende, uitwazeming- en zweet-bevorderende kragt, wederstaat allerlei vergift en verrotting, en versterkt de leevensbalsem; is derhalven een goed middel in de kinder-pokken, maselen, koortsen, en andere kwaadaardige ziekten. Men gebruikt het gepoedert, tot een drachma; of men maakt een afkookzel van het *geraspte herts-hoorn*.

De *preparaten* die in de Apotheeken daar van gemaakt worden, zijn hoofdzaakelijk; gebrand en geprepareert *herts-hoorn*, (*cornu cervi ustum & præparatum*); philosoophsch of zonder vuur bereid *herts-hoorn*, (*cornu cervi philosophicè vel sine igne præparatum*); gulden *herts-hoorn*, (*cornu cervi auratum vel solificatum*); geest, vlug zout, en olie van *herts-hoorn*, (*spiritus, sal volatile, & oleum cornu cervi*); geleij van *herts-hoorn*, (*gelatina cornu cervi*); *esfents* uit de *geleij* van *herts-hoorn*, (*esfentia galatinæ cornu cervi*).

Hoe men het Herts-hoorn brand en bereid.

Neemt zo veel van de *doode kop*, die na de distillatie van de *geest van herts-hoorn* is overgebleeven, als gij wilt, brand hem in een smelt-kroes, tot dat hij geheel wit is, dan heeft men *gebrand herts-hoorn*; en wrijft men dit daar na zeer fijn, als dan word dit poeder *geprepareert herts-hoorn* genoemt.

Als men geen doode kop heeft, kan de branding ook geschieden met *rauw herts-hoorn*, dat in kleine stukjes gebrooken is, met een sterk vuur, of in een pottebakkers oven.

Het *gebrande* of *geprepareerd herts-hoorn*, tempert het zuur, verbetert de scherpte of zoode in de maag en het bloed, stilt de hitzige oplooping en gisting des bloeds in de koortsen, en verdrijft de wormen. Men gebruikt het tot een drachma.

Philosophisch of zonder vuur bereid Herts-hoorn.

Neemt stukken van *herts-hoorn*, bind ze aan een draad en hangt ze in de hals van de kolf of blaas, als men brandewijn wil distilleeren, dat ze de wijn of brandewijn niet raaken; dan zal het *herts-hoorn* door de opklimmende dampen, na herhaalde distillatien, tot een breekbaare stoffe worden, die men vervolgens tot een fijn poeder wrijft, zo heeft men het begeerde. Maar wat heeft deeze preparatie den naam van *philosophisch* doen verkrijgen, zouw men kunnen vraagen? want haar eenvoudigheid zweemt nergens minder na, dan na philosophisch: De naam van *zonder vuur*, is aan deeze bereiding ook niet wel toepasselijk, dewijl ze zonder vuur niet geschieden kan; dog is beter als de voorige, om dat geen open vuur daar bij gebruikt word: Maar dewijl de uitwerking van deeze operatie daar in bestaat, dat het hoorn niet alleen bros gemaakt, maar ook van zijn geleijagtige deelen berooft worde, zo kan men de preparatie veel schielijker volbrengen, door middel van de stukken *hoorn* in een pot of vertinde ketel uit te kooken, en het zelve daar na te droogen en tot een zeer fijn poeder te maaken; het welk even zo goed zijn zal, als het op de voorige wijze met meer tijd bereide *herts-hoorn*.

Het zelve verbetert het zuur, doet wel zweeten, en is dienstig in kwaadaardige koortsen en andere ziekten, enz. Men gebruikt het tot een half drachma, onder icts anders vermengt.

Gulden Herts-hoorn te bereiden.

Neemt *philosophisch bereid herts-hoorn*, een half once; *goud-saffraan*, of fijn gewreevene *goud-bladen*, twee scrupels; mengt het wel onder malkander tot een poeder.

Dit poeder, schoon het van veele zeer geroemt word, heeft geen meerder kragt dan 't voorige; aangezien 't goud geene uitwerking in 's menschen lighaam doet; weshalven het ook hedendaags nooit of zelden bereid word.

Hoe de *geest*, *het vlugge zout* en *stinkende olie* van *herts-hoorn* gedistilleert worden, en haar gebruik, kan men zien op 't artijkel GEEST, *pag.* 817., en de bereiding van de *geleij van herts-hoorn*, vind men op het artijkel GELEIJ, *pag.* 834.

Esfents van Geleij van Herts-hoorn.

Neemt *geleij van herts-hoorn*, zo veel gij wilt, giet er zo veel *geest van vlier* op, als er tot eene *esfents* noodig is, en laat het warm trekken, doet er dan bij *vlug zout van herts-hoorn*, zo veel u belieft. Deeze *esfents* is een

uitmuntend zweet- en gift-drijvend middel, en zeer dienſtig in kwaadaardige en andere ziektens, daar het zweeten van nut is.

HERTS-HOORN; *Gravinne-kruid*; *Kraajen-voet*; in 't latijn *Coronopus*; *Herba ſtella ſ. Cornu cervinum* DODONÆI; (*Plantago foliis linearibus dentatis, ſcapo tereti*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruid-gewas, dat een zoort van weegbree is, heeft veele lange ſmalle bladen, welke aan beide zijden uitſteekende, tegens malkander overſtaande takken of tanden hebben, en daar door aan de bladen de gedaante van *herts-hoorn* doen hebben; zijnde voorts hairig en rouwagtig, en leggen over de grond in het ronde uitgeſpreid: Tuſſchen de bladen ſchieten naakte hairige ſtengjes op, van ongeveer een halve voet hoogte, waar op ſmalle lange airs-wijze trosſen groeijen, gelijk meer andere zoorten van weegbree voortbrengen, die eerst veele kleine bloemtjes met uitſteekende helmſtijltjes hebben, waar na het zaad volgt.

Plaats. Deeze plant groeit natuurlijk in Hoog-Duitschland, Engeland, Frankrijk en Italien, enz. op ongebouwde dorre plaatzen, naast de wegen en elders. Men kweekt ze ook in de hoven tot het keuken-gebruik; en dan is ze zo ruig niet als die in het wild groeit; daar worden ook veranderingen van gevonden, met breeder of ſmaller en grijzer bladen; die egter van de gemeene zoort anders niet verſchillen.

Kweeking. Deeze plant word ligtelijk vermenigvuldigt door het zaad, dat men in het voorjaar op een bedde niet al te digt zaait, of de overvloedige jonge planten daar na, tot op drie of vier duimen afſtand, uittrekt, en het bedde door wieding ſchoon houd, zo zullen de overige heel wel groeijen: Het is een tweejaarig gewas, maar als men de bladen geduurig afſnijd, en de planten niet in het zaad laat ſchieten, zo blijven ze drie of vier jaar over, anders duuren ze na de zaad-geeving niet lange.

Eigenſchappen. De bladen van dit kruid worden in de keuken gebruikt, als een toekruid bij ſalaade; hebbende een aangenaame, iets zaamentrekkende ſmaak. In de medicijnen heeft het geen gebruik, maar men zegt, dat het de nieren verſterkt, en dienſtig is tegen het graveel en het bloed-wateren, uit beleediging der nieren voortkoomende.

HERTS-HOORN (KRUIPEND); *Kruipende Kraajen-voet*; *Ambroſie-kruid*; in 't latijn *Caronopus Ruellii*; *Ambroſia campeſtris repens*; *Naſturtium ſilveſtre, capſulis criſtatis*; (*Cochlearia foliis pinnatifidis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit gewas ſchiet uit de wortel veel lange dunne getakte ſtengen of rijzen, die langs de aarde kruipen en met lange veers-wijze fijn geſnippelde bladen bezet zijn; uit de oxels der bladen koomen kleine witte bloemtjes aan een ſteel voort, waar na kleine rouwe ſteekelige zaad-huisjes volgen, die de gedaante van haane-kamtjes hebben, en klein glad zaad in twee celletjes bevatten.

Plaats. Het zelve groeit in Holland, Brabant, Duitschland, Frankrijk, enz., op dorre zandige ongebouwde plaatzen, naast de wegen, dijken, en elders: Men kweekt het ook wel in de moes-tuinen, zijnde eenjaarig.

Kweeking. Het word vermenigvuldigt door het zaad op die wijze als het voorige; of als de tuin-kerſſe, om de bladen jong te gebruiken.

Eigenſchappen. Men gebruikt de bladen van dit kruid als een toe-kruid bij ſalaade, gelijk de tuin-kerſſe, hebbende bijna de zelfde ſmaak en kragten.

HERTSHOORNIG GOUDHAANTJE, zie GOUDHAANTJE, *pag.* 919. *n.* LXXXIII.

HERTS-LEER, zie IJPEN-BOOM.

HERTS-MUNTE; *Mentha cardiaca*; is een zoort van *wilde Munte*, met lange ſmalle bladen; zie MUNTE.

HERTS-POLEIJ, zie POLEIJ.

HERTSTOCHTEN, of beter *Hartstochten*, *Gemoedsbeweegingen*; dus noemt men alle beweeging der wille, welke door de aanzoeking van eenig goed, of de bekommering van eenig kwaad, een dusdanige verandering in de geest te wege brengt, dat er een tastbaar onderſcheid uit voortvloeit, ten aanzien van de oordeelen, dien hij in die toeſtand draagt, en welke beweegingen, zelfs invloed op het lighaam hebben; dusdanig zijn het mededoogen, de vrees, de toorn, enz.

De oeffening der wil is om te haaten of te beminnen, toe te ſtemmen of af te keuren. Door de naauwe verbintenis die er tusſchen de wil, en de bevatting of het begrip (*intellectio*) plaats vind, zo maakt al het geen zich aan de oogen van deezen vertoont, indruk op de andere: De indruk aangenaam zijnde, keurt de wil het voorwerp goed, dat er de oorzaak van is; in tegendeel verwerpt zij ze, wanneer het indrukzel onaangenaamheid bevat. Die wil heeft verſcheidene naamen, geſchikt na de beweegingen dien zij ondervind, en waar aan zij zich overgeeft. Men noemt haar *gramſchap* of *toorn*, wanneer zij zich wil wreeken; *mededoogen*, wanneer zij een ongelukkige wil te hulp koomen; *liefde*, wanneer zij zich met een voorwerp wil vereenigen, dat haar behaagt; *haat*, wanneer zij zich wil ſcheiden, of vervreemt zijn, van het geen haar misbaagt; en zo insgelijks met de andere gevoelens. Wanneer die zoort van willen hevig en geweldig zijn, noemt men ze gemeenlijker *Hartstochten*. Wanneer zij vreedzaam en gerust zijn, geeft men haar de naam van *gevoelens*, *aandoeningen*, *zagte hartstochten*; zo als bij voorbeeld, de *hoop*, de *vriendſchap*, de *vrolijkheid*, enz. De *zagte hartstochten* worden dus genoemt, om dat zij de ziel met geen ontroering vervullen, en zich vergenoegen met haar zagtelijk te beweegen; daar heerscht in die *hartstochten* zo veel licht als vierigheid, kennisſe als gevoelens.

Men kan alle *hartstochten* van de *ſmerte* en het *vermaak*, als derzelver twee waare bronnen afleiden; dat is te zeggen, aan al wat een aangenaam of onaangenaam indrukzel voortbrengt. Anderen bepaalen haar tot deeze verdeeling van BOETIUS *Lib. X. de Conſol. Philoſoph.*

Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugate,
Nec dolor adſit.

De Wijsgeeren en Redenaars (*Rhetorici*) zijn zeer verdeelt over het getal der *hartstochten*. ARISTOTELES *Rhetor. Lib. II.* telt er dertien; naamelijk de *gramſchap* of *toorn* en de *zagtheid van geest*, de *liefde* en de *haat*, de *vreeze* en de *ſtoutmoedigheid*, de *ſchaamte* en de *onbeſchaamtheid*, de *weldaad*, het *mededoogen*, de *verontweerdiging*, de *nijd*, en de *naijver*; bij welken eenige het *verlangen*, de *hoop*, en de *wanhoop* voegen.

Zommigen

Zommigen ſtellen er maar eene, naamelijk de *liefde*, waar van zij alle de anderen doen afdaalen; zij zeggen, dat de *eerzucht* niets anders is dan eene liefde tot eer, en de *wulpsheid* eene liefde tot vermaak; dog het ſchijnt bezwaarlijk, om de Liefde met zulke *hartstochten* over een te brengen, die haar rechtſtreeks tegengeſtelt zijn, zo als de *haat*, *gramſchap*, enz.

Daar zijn er anderen, welke beweeren, dat er elf zijn; te weeten de *liefde* en de *haat*, het *verlangen* en de *afkeer*, de *hoop* en de *wanhoop*, het *vermaak* en de *droefheid* of *ſmerte*, de *angſt*, de *ſtoutmoedigheid*, en de *toorn*: En zie hier, hoedanig zij dit getal vinden; van de *hartstochten*, zeggen zij, bevatten de eene het goede, en de anderen het kwaade; die, welke het goede bevatten, zijn de *liefde*, het *vermaak*, de *hoop*, de *wanhoop*, en het *verlangen*; want zo dra zich een voorwerp onder het afbeeldzel van goed voor ons aanbied, beminnen wij het; indien dat goede tegenswoordig is, verkrijgen wij er vermaak door; is het afweezig, zo zijn wij door de begeerte aangedaan, om het te bezitten; indien het goede, het welk zich aanbied, met zwaarigheden verzelt is, en dat wij ons verbeelden, dat wij het, niet tegenſtaande die zwaarigheden, kunnen bekoomen, als dan hebben wij hoop; maar indien de hinderpaalen onverwinnelijk zijn, of ten minſten ons zodanig ſchijnen, en de verkrijging van dat goed onmoogelijk is, als dan vervallen wij tot wanhoop. De andere *hartstochten*, welke het kwaad betreffen, zijn de *haat*, de *afkeer*, de *ſmert*, de *vrees*, de *ſtoutmoedigheid*, en de *toorn*; want indien een voorwerp zich aan ons onder de gedaante van het kwaade aanbied, zo haaten wij het van dat oogenblik af aan; is het afweezend, ontvluchten wij het; is het tegenswoordig, zo veroorzaakt het ons ſmerte; is het afweezend, en dat wij het willen te boven koomen, zet het tot ſtoutmoedigheid aan; indien wij er angſtig voor zijn, als al te ontzachelijk voor ons zijnde, vreezen wij het; maar is het tegenswoordig, en dat wij het willen wederſtreeven, ontvonkt het onzen toorn. Het is op deeze wijze, dat men elf *hartstochten* vind, waar van vijf het goede betreffen, en zes het kwaade. Men moet nogthans veronderſtellen, dat, niet tegenſtaande dit getal, er nog veele gevonden worden, die hun oorſprong van deezen neemen, zo als bij voorbeeld de *nijd*, de *naijver*, de *ſchaamte*, enz.

HERTS-TONG; in het latijn *Lingua cervina*; *Scolopendrium*; (*Aſplenium frondibus ſimplicibus cordato-ſingulatis integerrimis*, *ſtipitibus hirſutis*.

Beſchrijving. Dit kruidgewas ſchiet uit de wortel agt, tien, of meer lange, gladde, aangenaam groene, blinkende puntige bladen, van een halve voet of meer lengte, en een paar vingers breedte, de gedaante van een tong vertoonende, daar deeze plant de naam van draagt; dezelve ſchiet geen bloeiſtengen op, maar op de rug der bladen vind men aan de beide zijden van de ribben, veele rosagtige langwerpige ruige hoogtens, naar wormtjes gelijkende, welke overdwars niet ver van elkander geplaatst zijn, en zeer kleine zaadhuisjes bevatten, die niet anders dan door het vergroot-glas kunnen gezien worden; waar in een zeer fijn zaad opgeſlooten is, dat er op het laatſte, als de zaadhuisjes met een elastijke kragt opbersten, als ſtof uitvliegt.

Daar zijn verſcheidene veranderingen van; als 1. met gekrulde bladen; 2. met gefnippelde bladen; 3. met gekrulde, gefnippelde en getakte bladen; 4. een groote zoort met gegolfde en geoorde bladen; 5. met bladen die op het eind een doorn hebben. Ook worden er zeer veele medezoorten van in de beide Indiën gevonden.

Plaats. De gemeene zoort groeit in Hoog-Duitschland, Frankrijk, Italien en elders, op donkere berg-, zand- of ſteenagtige plaatzen, in de bron-putten, enz. In de maand April ſpruiten nieuwe bladen uit de wortel. Men kweekt ze ook in de hoven, tot het gebruik in de Geneeskunde, en de veranderingen om de liefhebberij.

Kweeking. Dezelve geſchied ligt door ſcheuring der wortel in het voorjaar; men plant ze ergens op een bedde, op één of anderhalf voeten afſtand, maar ze begeeren, om wel te groeijen, een losſe zandagtige en wat vogtige grond, en een ſchaduwagtige donkere plaats.

Eigenſchappen. De *herts-tong* heeft een verkoelende, zaamentrekkende, verdunnende, bloedzuiverende en pijnſtillende kragt, en word zeer gepreezen tegens verſtopte lever en milt, hijpocondrie, melancolie, hartklopping, moeders-opſtijging, bloedſpuwing, en andere bloedvloeijingen. Men gebruikt het gepoederde kruid tot een drachma, of het verſche kruid in wijn getrokken; maar men moet er eenigen tijd mede aanhouden: Als men dit kruid in de Maijtijd met *pimpinel*, *aardbeſie-bladen*, *alands-wortel* en *nagel-wortel*, op *wijn* laat trekken, zo heeft men een zeer goede kruid-wijn, die het bloed wel zuivert, den maag verſterkt, en aangenaam van ſmaak is.

HERTS-TONG, zie SLANGEN-KRUID.

HERTS-WORTEL (WITTE-), zie GENTIANE (WITTE-).

HERTS-ZWAM; *Herte-ſpons*; zie BOLETUS.

HERT (VLIEGEND-), zie TORREN, *n.* LVIII.

HERT-ZWIJN, zie VARKENS, *n.* IV.

HESPERIS, zie LEUCOIJE (ZEE-).

HESPERISCHE PLANTEN; dus worden in het bijzonder de *oranje-*, *citroen-*, *limoen-* en *laurier-boomen* genoemt; benevens andere diergelijke, die bij ons in het oranjehuis moeten overwinteren.

HESSELING, zie KARPERS, *n.* XIII.

HETEROCRANIA; *Halve Hoofdpijn*, die maar aan eene zijde des hoofds gevoelt word; haare oorzaak en geneezing koomt over een met andere *hoofdpijnen*; zie aldaar.

HETERODOX; dus word genoemt al wat tegenſtrijdig is, met de vastgeſtelde gronden en gevoelens van de waare Geloofsleer. Dit woord is afkomſtig van het griekſche ἑτεροδόξος, zaamengeſtelt van ἕτερος, *ander*, en δόξα, *geloof*, *gevoelen*.

Men zegt, een *heterodox* gevoelen, een *heterodox* leerſtuk, enz. Dit woord is het tegengeſtelde, van *Orthodox*. Zie ORTHODOX.

HETEROGENEUS; *Ongelijkzoortig*; *Ongelijkſlagtig*; dat van een andere zoort of aart is. Enkel word dit woord in de Geneeskunde gebruikt, om er mede uit te drukken, wanneer zich iets oneigentlijks bij 't bloed en leevensgeesten, in duizelingen, koortzen en beroertens voegt.

HETZEN; dus noemen de jagers, wanneer ze de honden op het wild loslaaten.

HEUL, zie MAANKOP.

HEUL (GEHOORNDE-), zie MAANKOP (GEHOORNDE-).

HEULZAP, zie OPIUM.

HEUPE; in het latijn *Coxa*; *Coccendix*; *Iſchion*; is dat gedeelte des lighaams, het welk tuſſchen de benedenſte ribben en de billen geplaatst is.

De *heupen* beſtaan uit drie zaamengevoegde beenderen, welke zaamenvoeginge, na maate de mensch in jaaren toeneemt, hard en beenig worden; zo dat in volwasſene die drie bijzondere beenderen, maar eene ſchijnen uit te maaken.

HEUPE-ADEREN, zijn twee in het getal, als de *grootere heup-ader*, *vena iſchias major*, welke tot aan het buitenſte van den voet loopt; en de *bovenſte* en *kleindere heup-ader*, *vena iſchias minor*, verſpreidende deeze zich door de deelen, die digt aan de heup leggen.

HEUPE-BEEN. De *heupen* worden genoemt, die uitſteekende beenderen onder de korte ribben, welke met den ſtuit of het heilige been agter onbeweegelijk vereenigt, en gehegt aan de onderſte lendenwervel, draaijen op de hoofden der dijebeenderen; om welke redenen de *heup* bij verwisſeling daalt en rijst, na maaten men op het eene, of andere been ſteunt in het gaan. De ſchilders letten hier op, en doen altoos de heup daalen aan die kant, daar het been geboogen is, of vooruit gezet word.

De *heup-beenderen* maaken met het *ſtuit* en *ſtaartbeen* eene holte uit, door welke de kinderen in de vrouwen, en alle dieren, de *mol* uitgezondert, moeten heen gaan; om welke redenen, de *heup-beenderen* breeder zijn in onze vrouwen, en in al het vrouwelijk viervoetig gedierte, zo even opgenoemt. In de mannen zijn derhalven de heupen ſmal, allerſmalst in de Zwarten, voornaamelijk den Negers. Hoe de *heupen* ſmaller zijn, hoe een mensch ſchielijker en vaardiger voortloopt, in tegendeel waggelen onze vrouwen, en alle dieren, welker dijebeenderen wijd van een geplaatst zijn; de *gans* munt hier in uit, en dat geheele geſlacht van vogelen.

De *heup-beenderen* worden *Coxae* genoemt bij de Latijnen, en zij worden onderdeelt in het *darmbeen*, of het *ongenoemde been*, in het *ſchaambeen*, en het *zitbeen*; in het nederduitsch *ijsbeen*; bij de Boeren in de koeijen het *hijsbeen*, van het grieksch woord *iſchion* genoemt. Deeze beenderen zijn in de panne, daar het hoofd des dijebeens in draait, door een kraakbeen vereenigt; en daar van daan koomen deeze drie benaamingen: Maar in bejaarden maaken zij een enkel been uit, het *os coxae*, bij ons *heupe-been*, in de koeijen de *knorre* genoemt.

Dit *heupe-been* heeft eenen pan, in welken het hoofd van het dijebeen draait, en deeze kraakbeenig zijnde in de tedere jeugd, geeft gelegenheid tot gedaante verandering, kneuzing, zwelling, enz., waar door het mank gaan veroorzaakt word; waar van naderhand gemeld zal worden.

Het *heupe-been* een onbeweegelijk ſtuk met dat van de overzijde, en het *heilige been* uitmaakende, geeft gelegenheid, dat men zeer gemakkelijk breuk-banden kan aanleggen.

Maar in de verlosſingen geeven zij oorzaak tot groote moeijelijkheid; zo groot is evenwel de goedheid van den Schepper, dat hij dezelve beweegelijk maakt tegens dien tijd, om te gemakkelijker doortocht aan het kinds hoofd te bezorgen.

HEUPE-JIGT; *Iſchias*; *Malum Iſchiaticum*; is een zoort van *jigt* en pijn in de heupen, die, gelijk andere zoorten van *jigt*, ontſtaat uit een ſcherp, weij- of ſlijmagtig vogt, dat zig daar ter plaatze vast gezet heeft; Het is een der pijnlijkſte en ergſte zoorten van *jigt*; vermits ze niet alleen de heupen, maar ook de billen, dijen en beenen aantast, waar langs de zenuwen der lendenen, en het heilig-been gaan; zo dat een mensch met deeze *jigt* ſterk behebt, dikwils niet ſtaan nog gaan kan.

De volgende middelen worden hier tegen gepreezen: Neemt *walwortel*, ſnijd ze klein en kookt ze in de pis des lijders, tot een pap; legt dezelve dan taamelijk heet op het bovenſte van de dije; overdekt ze met een vierdubbelde doek, en bind het met een windzel vast; hier mede moet de lijder 24 uuren op de pijnelijke dije te bedde blijven leggen, waar na men de pap wegneemt en onder de aarde begraaft.

Of neemt het *vet* van een *haas* of *gans*, en ſmeert de heupe daar mede bij een vuur. Zie verder op het artijkel JIGT, dewijl de hulpmiddelen der *jigt* gelijk zijn.

HEXAËDRUM, is een der vijf reguliere geometriſche lighaamen, die men ook *Cubus* noemt; dit woord is grieksch, en gevormt door ἕξ, *zes*, en ἕδρα, *zitting*, *baſis*; kunnende ieder derzelver vlaktens voor de baſis van een regulier lighaam genoomen worden.

Het vierkant der zijde van een *hexaëdrum*, is een-derde van het vierkant der diameter van de cirkel, die om dezelve beſchreeven is. Waar uit volgt, dat de zijde van een *hexaëdrum*, met die der cirkel, in dewelke hij beſchreeven ſtaat, is als 1 tot √ 3, en bij gevolg onmeetelijk.

HEXAGONUM; *Zeshoek*; is een geometriſche figuur, uit zes hoeken, en zes zijden zaamengeſtelt. Het woord *hexagonum* is grieksch, en gevormt van ἕξ, *zes*, en γωνία, *hoek*.

Een reguliere *hexagonum* is, wiens hoeken en zijden gelijk zijn.

Het is beweezen, dat de zijde van een *hexagonum* gelijk is aan de ſtraalen van de cirkel, waar in hij is beſchreeven.

HEXAGIJNIA; bevat in de *Linnæaanſche Botanie*, de planten, welkers bloemen zes ſtampertjes hebben.

HEXAPETALUS; *Zes-bloembladig*. Dus is *Hexapetalus flos*, een bloem, die zes bloem-bladen heeft.

HEXAPHIJLLUS; *Zes-bladig*; een bloem die zes bladen heeft.

HEXASTIJLUS (FLOS); Bloem die zes ſtijltjes of ſtampertjes heeft.

HEXIS; dus word bij zommige oude ſchrijvers, de goede geſteltheid des lighaams genoemt.

HEIJ-AAL, zie RING-SLANG.

HEIJDE, zie HEIDE.

HEIJLIG-BITTER, zie HIERA PICRA.

HIACINTH, zie HIJACINTH.

HIATICULA, zie PLEVIEREN, *n.* II.

HIBISCUS, zie HEEMST.

HIDROCRITICA; *Oordeel uit het zweeten*; of zo veel als eene ziekte, of de criſis derzelve, uit het zweeten van den lijder beoordeelt.

HIDROLAPATHUM, zie BRITANNICA.

HIDRONOSIS; word bij zommige ſchrijvers gebruikt, om een zoort van zonderlinge koorts mede uit te drukken, die altoos met buitengemeene zweetingen verzelt gaat; zie de beſchrijving van deeze ziekte onder het artijkel ENGELSCHE ZWEET.

HIDROTICA, afkomſtig van 't griekſche woord ὑδρὼς, *zweet*;

zweet; worden in het algemeen allerlei zweetmiddelen door verſtaan.

HIEL, zie HAK.

HIELS-PUNT, zie ELLEBOOGS-PUNT.

HIEM; *Heim*; *Heem*; betekende oudtijds een huis, verblijf, een wooning; zie TEN KATE *Verheven deel der Taalk. I Deel, 4de Redenv. p.* 27. alwaar hij van de *Boijen*, *Boijenheim*, thans *Boheemen* melding maakt. Dit *hiem* of *heim* is thans genoegzaam verſleeten, alleen kennen de Groningers het nog in hun *hiem*, *hijm*, het welk bij hen beduid de plaats rondom eene wooning. Van hier de ſpreekwijs, *bij hiem zijn*, en *hij is op het heem* of *heim*; dus ſpreeken de Omnelanders, maar de Oldambſters *hiem*, of *hijm*. De Friezen zeggen *heem*, of *hem*, als blijkt uit de naamen der dorpen *Oosthem*, *Westhem*, enz. *Hemdijk*, enz. Deezen hebben misſchien het woord in zijne ſpellinge het zuiverſte behouden. Wat *hem* betekent, dat leert TEN KATE *II D. bl.* 643. *Nieuwe Bijdraagen*, *3de ſtuk*, *I D. bl.* 327.

Heim voor huis is zeer bekent, en daar van heimlijk, in het geheim, enz.

HIERACIUM, zie HAVIKS-KRUID, MUISOORTJE en RHAGADIOLUS.

HIERACIUM BARBATUM, zie HAVIKS-KRUID, *n.* 7. *p.* 1008.

HIERACIUM FALCATUM, zie HEDIJPNOIS.

HIERA PICRA; *Bitter-heilig*, of *Heilig-bitter*; is een zeer goed zagt purgeerend en maagverſterkend *Electuarie*; het welke op de volgende wijze bereid word.

Neemt *beste caneel*, *beste ſaffraan*, *calmus-* en *galange-wortel*, *maſtix* en *zedoar-zaad*, van elks twee drachmen; *aloës-hout*, één drachma, en *beste aloë*, zes oncen; alles tot een zeer fijn poeder gebragt zijnde, ſtrooit het in twee pond *witte geſchuimde honing*, als dezelve bijna koud geworden is, en mengt het wel door malkander, tot een *electuarie*.

Men gebruikt het in hardlijvigheid, maag-gebreken, en om de zuure en koude ſlijmen, als mede de wormen uit te drijven; de *doſis* is van één tot anderhalf lood.

HIEROBOTANE, zie IJZER-KRUID.

HIEROGLIJPHISCHE FIGUUREN or KENMERKEN; dus worden de *liniamenten* of ſtreepen in de handen genoemt; waar uit de leugenagtige Handkijkers (*Chiromantici*) der menſchen geluk of ongeluk willen voorzeggen. Zie HANDKIJKING.

De oude Egijptiſche Heidenſche Prieſters, bij welke de geleertheid en weetenſchappen, in die tijden huisvestede, bedienden zich ook van veelerlei *caracters*, om hunne konsten en geheimen daar in voor te ſtellen, en dezelve aldus voor de gemeene man te verbergen; welke *caracters* ook de naam van *hieroglijphiſche*, of anders *beeldſpraakige figuuren* draagen.

HIGHMORI ANTRUM, is de latijnſche naam van de holte in het bovenſte kaakebeen, tusſchen de beide *lamina* der kaaken, die met den neus een verband heeft, en voor de reuk tot een werktuig verſtrekt.

HIGHMORI CORPUS; dus word de *kam*, of het harde deel in de zaadballen genoemt, waar aan de zaadvaren vast zijn.

HIK; in 't latijn *Singultus*; is een ſlootende beweeging des middelrifts; welke ontſtaat door een zagte convulſieſſe trekking der maag-ſpieren; waar van de oorzaake veelerlei zijn kan, als opblaazing der maag, door al te veel of gulzig eeten, of van winden; verkouding der maag door koude dranken, van wormen, enz.: Ook kan dezelve ontſtaan door medelijding wegens andere pijnlijke deelen, bij voorbeeld van colijk, graveel, moeder-ziekte, ontſteeking van het ribbe-vlies, der lever, milt, en andere deelen, wonden, enz.

Men moet derhalven in de geneezing agt ſlaan, op de dingen die er oorzaak toe geeven; dus kan in overlaading van de maag in het begin een braak-middel nuttig zijn, of anders een purgatie: Zijn er winden de oorzaak van, zo moet men windbreekende middelen gebruiken, als *calmus*, *zedoar-* en *galange-wortel*, *oranje-ſchillen*, *dil-* en *carweij-zaad*, *windbreekende geest* en *tinctuur*, *citroen-elixir*, *zoete geest van ſalpeter*, *theriaak* en de *geest* daar van; *olie van dille*, *carweij*, *camille*, enz. De volgende middelen zijn dikwils van een goede uitwerking.

Neemt *dille-kruid* of deszelfs *zaad*, kookt het in *wijn* of *water*, en drinkt er altemets van; of kauwt het in de mond, en ſlikt het vogt daar van neder.

Of neemt *calmus-* of *galange-wortel*, of van beide, maakt er een fijn poeijer van, en neemt daar van een paar mespunten vol in, 's morgens en 's avonds.

Of eet altemets wat *geconſijte calmus* of *gengber*, of *geconſijte oranjen* of *citroen*, of *quee-peeren*.

Of neemt een drachma goede *theriaak* met *wijn*, of iets anders in.

Of neemt *ſijroop* of *conſerf van munte* en *alſem*, van elks een once; mengt het, en ſlikt er altemets iets van.

Of neemt *geprepareert herts-hoorn*, een half drachma, met *wijn* in.

Of neemt *camille-water*, *zedoar-water*, van elks twee oncen; *windbreekende geest*, een half once; *zoete geest* van *ſalpeter*, beste *theriaak*, van elks een half drachma; *ſijroop van kruiſe-munte*, een once; mengt het tot een drankje, waar van men om de twee uuren een lepel vol neemt.

Een *warm broodje*, zo als het uit de oven komt, doorgeſneeden, en in een linnen doek gewonden zijnde, op de maag gelegt, is ook dienſtig; dog beter, als men het met geſtooten *dille-* of *carweij-zaad*, en *noote-muscaat* beſtrooit.

De ondervinding heeft ook geleert, dat als men iemand, die den *hik* heeft, op de eene of andere zagte wijze een ſchrik kan aanjaagen, dat de *hik* terſtond overgaat.

Zijn het kinderen, die dikwils aan de *hik*, door gulzig of te veel eeten, onderhevig zijn, zo kan men hen een weinig *theriaak*, op een linnen doek geſtreeken, op het hart-putje leggen, en men geeft hen wat *geconſijte oranje-ſchillen*, *gezuikerde anijs*, *coriander*, of *venkel* te kauwen. Men kan hen ook wat gepoeijerde *rhabarber*, om te purgeeren geeven, of als ze klein zijn, wat *ſijroop van cichoreij* met *rhabarber*.

Voorts moeten, zo wel jonge als oude, maatigheid in het eeten in agt neemen.

Koomt de *hik* uit een andere ziekte voort, zo moeten er middelen tegen die ziekte gebruikt worden. Maar men heeft opgemerkt, dat wanneer de *hik* bij eene zwaare ziekte of ſlaauwte, of na een zwaare- of mis-kraam zich opdoet; zulks een kwaad en meest doorgaans doodelijk voorteeken is.

HILUS; *Zaad-merk*; is in de Botanie, het uitwendige lidteken aan zommige zaaden, het welke door de vasthegting in het zaadhuis ontſtaan is, gelijk bij voorbeeld aan de *erwten*, *boonen*, enz.

HIMANTOPUS; is het *Mat-hoen*; zie PLEVIEREN, *n.* X.

HIN-

HINDE; is het wijfje van het Herten-geſlacht; zie HERT.

HINNEBESIEN, zie FRAMBOOSEN.

HINNIKEN; in het fransch *Hennir*; is het geluid dat het paard maakt. Daar zijn weinig dieren, wiens ſtem bepaalder is; dus is het niet dan door eenen langduurigen omgang en gewoonte, dat men zo verre kan geraaken, om de ſtemvallen te onderſcheiden, welke de vreugde, droefheid, toorn, en in het algemeen alle de hartstochten van het Paard aanduiden. Indien men zich toeleide, om de dierlijke ſpraak te beſtudeeren, zoude men misſchien bevinden, dat de uiterlijke en ſtomme beweegingen, zo veel te meerder kracht en nadruk hebben, na maate het geluid minder verſcheidenheid heeft; want het is waarſchijnelijk, dat het dier, het welk zich wil doen verſtaan, aan de eene kant tragt te vergoeden, het geen hem aan de andere kant ontbreekt. De bekwaame Stalmeester, en wel onderrigte Hoef-ſmid, voegen bij het geroep of geluid der paarden, de beſtudeering van alle zijne beweegingen, zo wel ziek zijnde, als in een gezonde toeſtand. Zij hebben middelen om hem te ondervraagen, het zij met aanraaking der hand op verſcheiderhande deelen van het lighaam, het zij met hem te doen beweegen; maar het antwoord van het dier is altoos zo duister, dat men moet toeſtemmen, dat de konst, om hem te dresſeeren en te geneezen, er zeer bezwaarlijk door word.

HIPNALE, zie SERPENTEN, *n.* III.

HIPPEN, zie GEBAK, *pag.* 795.

HIPPIATRICA; is de *Geneeskunde der Paarden*; dit woord is zaamengeſtelt van ἵππος, *Paard*, en ἰατρος, *Geneesmeester*. Deeze konst is zeer uitgeſtrekt, en valt zo veel te bezwaarlijker, dewijl het dier niet in ſtaat is, eenige kennis van zijn gevoelwordingen mede te deelen, en dat, wanneer de ziekte zich niet door klaarblijkelijke tekenen aanduid, als dan de Paarde-dokter aan zijn eigen bekwaamheid overgegeeven is. De Geneeskunde van het paard, en in het algemeen die van alle andere dieren, veronderſtelt in de geene die ze oeffent, de zelfde hoedanigheden, en de zelfde ſtudien, als in die van den mensch. Een goede verhandeling over de ziektens en geneeswijs der paarden, is dan geen arbeid van een gemeen verſtand; om hier van overtuigt te worden, heeft men maar in te zien het uitmuntende werk van den Heere BOURGELAT *Hippiatrique, ou nouveaux principes ſur la connoiſſance & ſur la medecine des Chevaux*, 3 *Vol. Lyon* 1753. *avec fig. in* 8*vo.*

HIPPOCAMPUS, zie ZEE PAARDJE. De naam van *Hippocampus* word ook gegeeven aan de twee uitwaſſen der hersſen-kamer in het bekkeneel.

HIPPOCASTANUM, zie KASTANJE EQUINE.

HIPPOCRAS, zie HIJPOCRAS.

HIPPOCRATISCH; deeze uitdrukking bezigt men om de Geneesleer mede uit te drukken, die in de verwonderenswaardige werken van HIPPOCRATES gevonden worden. Dus noemt men *Hippocratiſche Geneeskunde*, de weetenſchap en konst, om volgens de grondbeginzelen en vastgeſtelde regelen van dien grooten man, de gezondheid te bewaaren, en te herſtellen.

HIPPOCREPIS LINNÆI, zie PAARDS-IJZER.

HIPPOGLOSSUM, zie MUISEDOORN.

HIPPOGLOSSUS, zie HEILBOTH.

HIPPOLAPATHUM; is de *Water-patich*; zie PATICH.

HIPPOLITHUS; *Paarde-ſteen*; is een zoort van *bezoar-ſteenen*, die in de maag, darmen en andere ingewanden der paarden groeijen; ze zijn ſchilferagtig, gelijk andere diergelijke ſteenen; van koleur grauwagtig, en hebben dikwils de grootte van een vuist; men wil, dat ze zweetdrijvend en gift-weerſtaande zijn; dog dit is onzeker, en veelen houden ze maar voor *excrementen* van weinig nut. Zommige gelooven ook, dat ze de oorzaak van veele ziektens der paarden kunnen zijn, waar van de Paarde-dokters geen begrip hebben, om dat ze verſtoppingen in de ingewanden kunnen veroorzaaken.

HIPPOMANES, is de naam van zekere zwarte vliezen of ſtoffe, die aan het hoofd der veulen hangt, wanneer ze gebooren worden. De Ouden gelooſden, dat dit een der kragtigſte middelen was, om de liefde te verwekken, en ten dien einde daar van een *philtrum* te maaken; gelijk er nog veele hedendaagsch in die waan zijn; dog anderen verzekeren, dat de ondervinding geleert heeft, zulks valſch te zijn; zie *l'Hiſtoire de l'Academie Royale des ſciences, de l'année* 1751. Zie ook MINNEDRANK.

HIPPOMARATHRUM RIVINI, zie PAARDE-VENKEL.

HIPPOPHAES, zie DUIN-BESIEN.

HIPPOPOTAMUS, zie RIVIER-PAARD.

HIPPOSELINUM, zie SMIJRNIUM.

HIPPURIS, zie DORADO en PAARDE STAART.

HIPPURITES, is de naam die de Natuurkundigen aan een zoort van *coraal* geeven, dat op deszelfs oppervlakte als met groeven uitgeholt is, en na dat kruidgewas gelijkt, het welk *paardeſtaart* genoemt word, in het latijn *hippuris*. Dit *coraal* is uit verſcheidene cijlindriſche figuuren zaamengeſtelt, die de een in de andere gelijft zijn, het geen een zoort van geledingen maakt. Zeer zeldzaam vind men de *hippurites* in zijn geheel; het zijn meest maar ſtukken of geſcheidene geledingen, die men uit de ingewanden der aarde graaft. WALLERIUS telt er negen verſcheidene zoorten op, die in gedaante verſchillen; hij noemt dezelve *Hippuriti Corallini*; zie WALLERIUS *Mineralogia*, *Tom. II. pag.* 38. *& ſeqq.*

HIRCISMUS; betekent het ſtinkend zweeten, als het zweet bokagtig ruikt, gelijk aan zommige menſchen eigen is, of uit een gebrek in het zweet ontſtaat; zie ZWEET (STINKENDE).

HIRCUS, zie BOK en GEIT.

HIRS, zie GEERS.

HIRS-GRAS, zie GRAS, *pag.* 932. *n.* 5.

HIRUDO, zie BLOED-ZUIGER.

HIRUNDINARIA, zie ZWALUWE-WORTEL.

HIRUNDO, zie ZWALUW.

HIRUNDO APUS, zie GIER-ZWALUW.

HISTORIA; *Geſchiedenis*; *Geſchiedkunde*; is die wetenſchap, welke het merkwaardige, dat in de waereld is gebeurt en voorgevallen, verhaalt. Dog dewijl de onderwerpen van deeze merkwaardigheden, zo veel van elkanderen verſchillen; zo is derzelver geſchiedenis of *historie* ook zeer verſcheiden; behoorlijk kan men dezelve in deeze viif hoofdtakken onderſcheiden, die nog in een aantal anderen kunnen onderdeelt worden.

I. *Historia Artificialis*, of *Geſchiedenis der Konst-uitvindingen*; deeze handelt van den oorſprong der Konsten, derzelver voortgang, verbetering en vermindering, en voorts al wat eenige betrekking tot dezelve heeft.

II. *Historia Eccleſiastica*, *Kerkelijke Geſchiedenis*; deeze beſchrijft den toeſtand der Kerke, de verſcheide-

ne

ne lotgevallen, dien zij heeft ondergaan, en verders al wat tot dezelve eenige betrekking heeft; zij word nog in *algemeene* en *bijzondere* onderſcheiden; bevattende de *algemeene* een verhaal der lotgevallen van alle de Kerken van den beginne af; en de bijzondere bepaalt zich tot eene Kerk, of wel tot een zeker tijdperk.

III. *Historia Literaria*, *Letterkundige Geſchiedenis*; deeze, die een verhaal bevat van al wat geleertheid betreft, word verdeelt in *Juridica*, *Medica*, *Philoſophica*, *Theologica*, enz.

IV. *Historia Miſcellanea*, of *Gemengde Geſchiedenis*; is een verhaal van allerlei zoort van merkwaardigheden, die er dagelijks in de waereld voorvallen; zijnde hier mede onder begreepen, de *Historia Profana*, of *Waereld-geſchiedenisſen*, bevattende de lotgevallen van de verſcheidene Koningrijken en Staaten, enz.

V. *Historia Naturalis* of *Historia Phijſica*, *Natuurlijke Geſchiedenis*; handelt over al dat geene, het welk de Natuur, en derzelver wonderen betreft; deeze is zeer uitgeſtrekt, en eene van de aangenaamſte letteroeffeningen. Zie NATUURLIJKE HISTORIE.

HISTRIO, zie ZEE-DUIVELEN, *n.* III.

HISTRIONICA, zie EENDEN, *p.* 587. *n.* XVII.

HITJE, word genoemt de allerkleinſte zoort van Paarden, welke dikwils niet grooter dan een Bok zijn; men vind die meest in de *Hitlandſche Eilanden*, van waar ze tot ons gebragt worden, tot het gebruik van jonge Heeren; dezelve zijn zeer fijn, en gauw van lijf en leden, maar kunnen, wegens haare kleinheid, tot geen zwaar werk dienen. Men heeft ook nog een andere zoort van kleine Paarden, die bij ons gewoonlijk *Kedden* genoemt, en uit Poolen en Lithauwen gebragt worden; maar deeze zijn grooter, als de gemelde *hitjes*.

HITJES, zie KEDDEN.

HITTE-BLAAREN; in 't latijn *Papulæ*; zijn *blaaren* die in de zomer door hitte op de ontbloote huid ontſtaan, inzonderheid bij menſchen, welkers vel teder is, en weinig in de zon koomen; dog deeze *blaaren* vergaan wederom heel ſchielijk, zo dra men de heete der zon ontwijkt.

HOED, is een zekere Maat, waar van men zig in veele plaatzen bedient, om kalk, koolen, enz. te meeten; zie MAAT.

In de Kruidkunde word ook *hoed*, *pileus*, genoemt het plat-ronde of andersdaantige dekzel van de *fungi* of *kampernoeljes*.

HOEDJE; in 't latijn *Pileolus*; is een Chirurgicaal Inſtrument, gemaakt uit zilver of eenig ander metaal, op de wijze als een vinger hoedje en met gaten doorboort, om op zweerende tepels der vrouwen borsten te gebruiken, inzonderheid bij zuigende vrouwen.

Ook betekent het zo veel als *cucupha* of *kruidmuts*, die op het hoofd geplaatst word.

HOEF-BLAD; *Hoef-latuwe*; *Brand-latuwe*; *Paardsblauw*; in 't latijn *Tuſſilago*; *Farfara*; *Bechium*; *Filius ante patrem*: Van dit kruid-gewas zijn verſcheide zoorten; wij zullen alleen twee zoorten melden, die de voornaamſte en bekentſte zijn; als

1. De gemeene *Hoef-blad*; *Tuſſilago vulgaris*; (*Tuſſilago ſcapo imbricato unifloro*, *foliis ſubcordatis angulatis denticulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Berg-Hoef-blad*; *Tuſſilago alpina rotundifolio*, (*Tuſſilago ſcapo ſubnudo unifloro*, *foliis cordato-orbiculatis crenatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet in het laatſte van de Maart of in April verſcheide korte holle ſtengen uit de wortel op, van omtrent een voet hoogte, die rood- en wolagtig, en met kleine, ſpitze bladjes bezet zijn; van welke ieder een ſchoone geele bloem op zijn top draagt, na die van de *taraxicum* of paarde-bloem gelijkende; waar na langwerpige platte zaaden volgen, welke ieder met een pluimtje bezet zijn, die zaamen een wolagtig hoofdje na de bloem uitmaaken, dat door de wind verwaait: Na het bloeijen koomen de bladen uit de wortel jaarlijks te voorſchijn, die groot, rondagtig, eenigzins hoekig en fijn gezaagt, aan de bovenzijde groen en aan de onderzijde wolagtig-wit zijn; hebbende een bitteren lijmagtigen ſmaak; de wortelen zijn dun, lang en in den grond heen en weer kruipende.

Deeze tweede zoort ſchiet ook diergelijke ſtengen en bloemen in het voorjaar uit, maar de bloemen zijn paars van koleur; en haare bladen zijn bijna rond, en rondom gekertelt, van boven donker-groen, glad en glanzig, en van onderen wolagtig-wit.

Daar is ook een verandering van, welker bladen niet zo glanzig, maar grijsagtig zijn.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, enz. op vogtige plaatzen, naast de rivieren, en andere loopende wateren en elders.

De tweede zoort en haare verandering, worden in de gebergtens van Boheemen, Oostenrijk, Zwitzerland, enz. gevonden. Men kweekt de eerſte zoort bij ons ook wel in de tuinen, tot het medicinaale gebruik.

Kweeking. Dezelve geſchied door ſcheuring der wortel, in het na- of voorjaar; moetende in een vogtige grond geplant worden.

Eigenſchappen. Dit kruid, te weeten de eerſte zoort, is een zeer goed borst- en long-middel, en heel dienſtig tegens de catharren en vloeijngen die op de borst vallen, in hoest, engborſtigheid, en longzugt Men gebruikt de bladen als thee getrokken, of men maakt er met meer andere diergelijke kruiden een afkookzel van. De drooge bladen als tabak gerookt, word ook gepreezen in de hoest of engborstigheid: In de Apotheeken maakt men er een *ſijroop* en *conſerf* van.

HOEF-BLAD (GROOT-), zie PEST-WORTEL.

HOEF-IJZERKRUID, zie PAARDS-IJZER.

HOEK, word in de *Matheſis* genoemt, de hoek die twee niet evenwijdige loopende linien door haar zaamenkomst maaken. Dezelve zijn tweederlei, als *regtlijnige* en *kromlijnige hoeken*; de eerſte koomen voort uit twee regte; de tweede uit twee cirkel-linien, en deeze hebben alleen plaats op een kloot (*globus*).

HOEK-MEETER; *Overdrager*; *Transporteur*; is een Mathematisch Inſtrument, daar men de groote der platte regtlijnige hoeken op het papier mede in graaden afmeet; of de grootte van een hoek, die men met het *aſtrolabium* op land gemeeten heeft, daar mede op het papier brengt: Zie de afbeelding van deeze beide Inſtrumenten op de vierde Plaat, boven.

HOEKIGE HAAGDIS, zie HAAGDISSEN, *pag.* 968. *n.* XVIII.

HOE LANGER HOE LIEVER, zie ALFS-RANKE.

HOENDERS, begrijpt men dat huishoudelijk gevogelte door, waar van het mannetje *Haan*, het wijfje *Hen*, en het jong *Kuiken* of *Pul* genoemt word. De Heer LINNÆUS heeft dezelve onder het geſlagt det *Faiſanten*

geplaatst, als de voornaamſte kenmerken met deezen gemeen hebbende.

De nuttigheid van dit gevogelte, ten aanzien van deszelfs huishoudelijk gebruik in agt neemende, zullen wij ook nauwkeurig en eenigzints omſtandig in derzelver beſchrijving zijn; en een aanvang maaken met de *haanen*, voorts de *hennen* en derzelver verſcheidentheden nagaan, waar na wij van de *kuikens*, hun uitbroeding, opvoeding, enz. zullen handelen, en eindelijk derzelver nut en verſchillende keuken-bereidingen beſchrijven.

HAAN; in 't latijn *Gallus*; in 't fransch *Coq* genoemt; (*Phaſianus caude compreſſa adſcendente*, LINN. *Siſt. Nat.*), is van geſtalte al te wel bekent, om er hier eene omſchrijving van te doen, ook heerscht er zulk een ongemeene verſcheidentheid in de koleuren, dat die beſchrijving zeer wijdloopig zoude worden; wij zullen enkel aanmerken, dat de ſtaart alleen voldoende zou zijn, om dezelve van alle andere vogelen te onderſcheiden, waare het niet dat er zonder ſtaart gevonden wierden: De ſtaart, die in het meeste ander gevogelte bijna altoos overdwars legt, naar het lijf te rekenen, ſtaat in de *hoenderen* overend, en maakt een waaijer, waar van de vlakte overlangs is geplaatst; de beſtuur-pennen die veertien in getal zijn, en waar van zeven aan de eene, en zeven aan de andere zijde zijn geſchikt, vormen te zaamen een ſcherpen hoek, en dit geeft aan de ſtaart der *hoenderen* die zonderlijke geſtalte. De *haan* verſchilt van de *hen*, niet alleen door de kam, maar ook door de ſpooren, de ſmalheid der vederen van den ſtuit en hals, en voornaamentlijk door dien de twee middelſte ſtaartpennen, zeer lang zijn en boogswijze omgekromt, het geen nimmer in de *hennen* beſpeurt word.

De vereischte hoedanigheden in een goede *haan*, zijn, dat hij groot van ſtatuur zij, zijnde voorzien van een hooge, regte, roode kam, zwarte oogen, een korte bek, die zwaar is en krom ſtaat; de lellen, als mede de plaats der ooren bleek-rood; de hals-vederen, die men ook lokken noemt, moeten van verſcheidene en hooge koleuren zijn, en over de ſchouders zweeven; de borst breed, wel gevoedde leden, de wieken digt gevedert; de ſtaart verheven, en met een dubbelde rij van omgebogen pennen bezet; voorts moet hij vlug en waakzaam zijn, dikwils kraaijen, altoos gereed om zijne *hennen* wel te beſchermen, en die tegens de zulken, die haar mogten verongelijken, te verdedigen.

De meeste *haanen* hebben, behalven hunnen moedigheid en fierheid, eene ſchoonheid van koleuren, die hun geſtalte veel fraaijigheid bijzet; daar worden er gevonden, die jaarlijks van koleur veranderen. Ook ontbreekt het dit vogelen-geſlagt aan geene wanſchepzels; ALDROVANDUS in zijne *Ornithologia*, geeft ons de afbeelding van verſcheidene dier monſters; onder anderen van een *haan* met twee koppen op een lijf; een anderen met een kop op twee lighaamen, als mede van eenen met drie, en een anderen met vier pooten: De Heer REAUMUR zegt, dusdanigen *haan* met vier pooten in eigendom gehad te hebben; het dier was leevendig, vlug en vrolijk, dog de twee overtollige pooten hinderden hem zeer in het gaan, en verſtrekten hem tot een beletzel om de *hennen* te treeden; deeze pooten waaren ook bleeker, korter en dunner dan de anderen, en hongen van agteren bij den aars.

Men vind zommige *haanen*, die van natuuren gehoornd zijn; ook geſchied zulks wel door konst. In de *Memoires de l'Acad. Royale des ſciences de l'annee* 1746. vind men eene verhandeling van de Heer DU HAMEL over de enting der Boomen, getitelt *Recherches ſur la reunion des plaijes des arbres, ſur la facon dont la greffe s'unit au ſujet ſur lequel on l'applique &c.* Hier inne beſchrijft dien Heer het middel, om ook dieren te kunnen enten, en hij zegt, dat het in de *haanen-kammen* zeer wel gelukt; zie hier wat hij dien aangaande mededeelt.

„ Als men de kam een vingerbreed boven het bekke-
„ neel affnijd, zo wijken de randen in het midden van
„ een, en in die opening word een klein ſpoortje ge-
„ ſtooken, niet grooter dan een hennipzaadje, het
„ welk men van een leevendig *kuikens* poot heeft afge-
„ ſneeden. Ik deed zulks, zegt deeze Natuurkundige,
„ met verſcheide jonge *haanen*, wien ik een ſtukje van
„ hun eigen ſpooren op den kop ſtak: Van veelen vie-
„ len zij af, door de beweeging, welke zij met hunne
„ koppen maakten; maar, ten einde van veertien dagen
„ of drie weeken hadden de ſpooren, die niet afgevallen
„ waaren, zig zo vast vereenigt met de kammen, dat
„ zij, in de maand Juni inge-ent zijnde, op het einde
„ van het jaar reeds bijna een half duim lengte gekree-
„ gen hadden. Ik heb er gehad die ten einde van drie
„ of vier jaaren, onderſtellende dat zij waaren opge-
„ regt, meer langte hadden dan vier duimen. Zeker
„ Autheur zegt, dat hij diergelijk een hoorn gezien
„ heeft op den kop van een kapoen, die negen dui-
„ men lang was.

„ De ontleeding van deeze groote hoornen, heeft mij
„ verſcheide waarneemingen aan de hand gegeeven, die
„ meldenswaardig zijn.

„ 1. Men beſpeurt uitwendig een eeltagtigen zoom,
„ die den grondſteun van den hoorn omvangt, en, de
„ huid doorſnijdende, ziet men dat dezelve eindigt aan
„ deezen zoom. 2. Als de huid opgeligt en een gedeel-
„ te van deeze zoom weggenoomen word, openbaart
„ zig een zoort van kasagtigen band, die de inplan-
„ ting, of liever de gewrichting, van den hoorn met
„ het bekkeneel, belet te zien. 3. Als men, voorzigte-
„ lijk dit zoort van band wegneemt, ontdekt men ver-
„ ſcheide peesagtige banden, die, van den hoorn af-
„ koomende, zommigen uitloopen in de geutswijze hol-
„ te der neusgaten, anderen in het bovenſte der oog-
„ holten, of op verſchillende plaatzen van 't agterhoofds-
„ been. Deeze banden eindigen niet altoos op alle die
„ plaatzen, en zijn niet in even groot getal in alle *haa-*
„ *nen*; maar ik heb geduurig, in de geenen die groote
„ hoornen hadden, een ſterken band gevonden, wiens
„ eene eind in het hoornagtige van den bek, het ande-
„ re in het midden van den grondſteun was ingeplant.
„ 4. Als men alle de banden wegneemt en vernielt,
„ behalven die naar den bek gaat, zo ſcheid de hoorn
„ gemakkelijk van het bekkeneel, en hem omkeerende
„ naar den bek, word men onder aan den grondſteun
„ holligheden gewaar, die tot gewrichting dienen, en
„ op het bekkeneel uitpuilingen, daar in ſtuitende;
„ als dan ſcheid zich de geheele hoornige zelfſtandig-
„ heid van een pieramidaalen beenigen kern, zonwij-
„ len met verſcheide punten, die zitten blijft aan den
„ peezigen band, welken ik gezegt heb in den bek te
„ eindigen. 5. Deeze kern, niet zeer vast van zelfſtan-
„ digheid, is bedekt met een vlies, dat taamelijk naar
„ het beenvlies zweemt, dog op veele plaatzen bloedig
„ is. 6. Het hoornig gedeelte, van de kern afge-
„ ſcheiden zijnde, heeft de figuur van een Olifants-
„ tand, zijnde hol aan het onder en digt aan het bo-
„

„ boven-eind, tot meer dan de helft der lengte.

De Heer DU HAMEL betoogt hier uit, dat dit uitwas een waare hoorn is, die door den toevloed van zappen uit het lighaam van den *haan* is voortgegroeit, even op dezelfde manier als de enten op de boomen; dit befluit hij zo veel te eerder, om dat de natuur in dit geval, werktuigen op de kop van den *haan* formeert, die er te vooren niet waaren, en een veel konstiger geftel voortbrengt, dan in de hoornen der viervoetige dieren plaats heeft, die onbeweeglijk zijn: Een dusdanigen haanen hoorn, zegt dien Heer, heeft hij in brandewijn geweekt zijnde, in verfcheidene blaadjes kunnen fplijten.

De waakzaamheid is in de *haanen* eene hoedanigheid, die bijzonder in aanmerking koomt. Van ouds is reeds het haanen-gekraai als eene voorbode van den dageraad gehouden; dog zij kraaijen egter bij nagt ook. BELON zegt, dat den *haan* niets uitmuntender in zijn aart heeft, dan tot een uurwerk voor de landlieden te verftrekken, die na genoeg op zijn geluid lettende, bij nagt daar door kunnen weeten, hoe laat het is; het is om die reden, dat zij dikwils in den krijg pleegen medegevoert te worden, en men zegt, dat de verdeeling der nagtwaake, daar aan zijnen oorfprong verfchuldigt is; bekend is het dat zij na middernagt, twee of driemaalen met zekere tusfchenpoozingen kraaijen, tot dat den dag aanbreekt.

Bij zommige oude Schrijvers vind men aangetekent, dat Leeuwen niet alleen, voor het gekraaij van *haanen*, maar zelfs voor het gezicht van dat dier bevreest zijn, en fchrikken; dog het tegendeel heeft men in *St. James Park* te Londen gezien, alwaar een *haan* door een Leeuw wierd verfcheurt en verflonden. Hunnen moed en trotsheid heeft echter rede van oude tijden herwaarts aanleiding gegeeven, om deeze dieren tegens malkanderen te doen vegten, bijzonder vind deeze liefhebberij in Engeland plaats, daar ze in de fteeden en vlekken dikwils als ridderlijke renfpeelen pleeg te gefchieden, het gemeen worden aangekondigt; daar zijn zelfs op zommige plaatzen zoorten van Schouwburgen opgerigt, om de toekijkers te plaatzen, en niet zelden worden er groote zommen gewed, wiens *haan* het gevegt zal winnen; deeze dieren, als of hunne natuurlijke wapenen niet voldeeden, om zig onderling te beleedigen, worden meest al met ftaalen fpooren gewapent; en wanneer er eene dood blijft, word er op nieuw een ander in het ftrijdperk gebragt; zo dat er gemeenlijk een aantal fneuvelen, voor dat de oogen der aanfchouwers van dit wreede tijdverdrijf verzadigt zijn, en fcheiden. In onze Nederlandfche Provintien, daar deeze liefhebberij, fchoon niet in dien top, veel pleeg in zwang te zijn, ziet men het thans zelden meer; het geen ten grooten deele aan de zagte en mededoogenden aart, van derzelver Inwoonders moet toegefchreeven worden.

Bijna algemeen fchijnt het vooroordeel te heerfchen; als of er zomtijds door de *haanen* eijeren gelegt wierden, en zulken in de nesten der *hennen* gevonden zijn, wordende zorgvuldig door de boeren aan ftukken getreeden, uit vreeze, dat indien zij bewaart wierden, er na verloop van tijd een *Slang*, of *Baftiliscus* uit te voorfchijn zoude koomen. In de *Miscell. curiofa five Ephem. Germanorum Med. Phijf. &c.* vind men drie of vier waarneemingen, omtrent eijerleggende *haanen*, zijnde hier een onder, van een *haan* die agt jaaren oud was; en die in dertien dagen, tien eijeren zoude gelegt hebben, die geen dooijer hadden, en eenigzints grooter waaren dan duijven-eijeren; egter wierd bij de ontleeding geen eijerftok, of iets dat er na zweemde, in het dier gevonden, en hier uit blijkt genoegzaam, dat men zich bedroogen heeft: Daar zijn er, die deeze zogenoemde *haane-eijertjes* een reeks van jaaren bewaart hebben, zonder dat er iets is uit voortgekoomen. In de *Memoires de l'Acad. Royale des Sciences de l'année* 1710. vind men eene Verhandeling van de Heer DE LA PEIJRONIE, getijtelt *Obfervations fur les petits oeufs de Poule, fans jaune, que l'on appelle vulgairement oeufs de Cocq*; waar in dien Heer, door het bedrog aan den dag te leggen, de vooroordeelen dien aangaande, zo algemeen heerfchende, zoekt weg te neemen. Zie hier wat hem daar omtrent wedervoer.

„ Na dat hij verfcheide zulke eijertjes gekreegen
„ had, van een boer, die hem verzekerde, dat dezel-
„ ve van een *haan* gelegt waaren, en, indien zij uit-
„ gebroed werden, ontwijffelbaar Slangen voortbrengen
„ zouden; zo opende hij eenigen derzelven, en vond,
„ wel is waar, in plaats van dooijer, daar in een ge-
„ krinkeld lighaamtje, het welk eenigermaate naar een
„ flangetje geleek; maar de anderen, een maand ge-
„ broed zijnde, bragten niets voort, en, dezelven ope-
„ nende, bevond men alleenlijk, dat het wit wat dun-
„ ner was geworden. Voorts opende hij den *haan*, die
„ ook geen eijerftok had, of in eenig opzigt verfchil-
„ de van de gewoone *haanen*; daar na berigte hem den
„ boer, thans geen *haan* meer hebbende, dat hij niet
„ te min, diergelijke eijertjes in het nest vond, en ont-
„ dekt had, hoe dezelve gelegt waaren van een *hen*,
„ welke hij aan den Heer DE LA PEIJRONIE bragt:
„ Zie hier welke bijzonderheden in dit beest werden
„ waargenoomen.

„ De *hen* kraaide bijna als een fnotterige *haan*, met
„ veel geweld; haar afgang was dun en geel, als eijer-
„ dooijer in water gemengt, en zij leide diergelijke kleine
„ eijertjes, ontbloot van dooijer; aangaande dit ftuk
„ was men dan verzekert. Bij het openen vond men
„ aan den eijerftok een blaas, van groote als een vuist,
„ vol helder water, waar door de twee deelen der eij-
„ buis zodanig vernaauwd en zaamengedrukt werden,
„ dat een eij van gewoone grootte er niet door zou
„ hebben kunnen gaan; boven dien was de buik gevuld
„ met een geel vogt, waar in keine brokjes dreeven
„ als hard gekookte dooijer, het welk een tweede zoort
„ van waterzugt maakte, die zeer zonderling was. Nu
„ verbeeld hij zig, niet zonder grond, dat wanneer het
„ eij, van den eijerftok afgefcheiden, in den uitgang
„ gekoomen waare, het zelve door deszelfs verftoppin-
„ gen werd opgehouden, en nog week van dop zijnde
„ door de geweldige persfingen, waar van de *hen* door
„ haar kraaijen de blijken gaf, borst, en het dooijer liet
„ ontfnappen, waar van men de overblijfzelen in de hol-
„ ligheid des buiks vond; het eij dus lediger gewor-
„ den, moest ook inkrimpen, en niet te min rond blij-
„ ven, door de persfing, welke het in de vernaauwde
„ eijerbuis onderging: Middelerwijl fchikten de vlie-
„ zen zig op verfchillende wijze, nu in het midden,
„ dan aan het eind, of waaren mede uitgeloopen; zo
„ dat men ze opgerold in de gedaante van een flange-
„ tje, of in het geheel niet vond; dit kon te gemakke-
„ lijker plaats hebben, aangezien een groot deel van
„ het wit mede was ontlast geworden: Ook vond hij
„ zomtijds het lidteken der barsting van het vlies, het

„ welk het ei omkleed, zijnde zo vast gehegt aan het
„ binnenſte van den dop, dat men het zelve, zonder
„ te ſcheuren, daar van niet affcheiden kon.

In geilheid munt den *haan*, boven genoegzaam alle de andere dieren uit, zomtijds treed hij zijne *hennen* wel vijftig maalen op eenen dag, en bevrugt een groote menigte van eijeren; egter word hij in korte jaaren tot de bevrugting onbekwaam, ſchoon hij dan nog aanhoud om de *hennen* te liefkoozen.

HEN; in het lat. *Gallina*; in het fransch *Poule*; het wijfje onder de *hoenderen*, is zo wel als van de *haanen*, een groote meenigte verſcheidentheden, tellende BRISSON hier eenige van op; als bij voorbeeld de *Gekuifde hoenderen*, dus genoemt, om dat zij een kuif van vederen op den kop hebben; *Vijfvingerige hoenderen*, waar van de Heer FRISCH eene afbeelding geeft; deezen hebben twee agterklaauwen, en zijn in der daad wanſchapen; *Turkſche hoenderen*, die door de ſchoonheid en mengeling van ſchitterende koleuren, boven de anderen uitmunten; de *Engelſche hoenderen* die grooter en hooger op de pooten zijn, dan de andere, en de *Paduaſche* door ALDROVANDUS beſchreeven, in het fransch *Poule de Caux* genoemt; zijnde eens zo groot als onze gewoone *hoenders*. Zie hier nog vijf verſchillende zoorten, wiens onderſcheidene kenmerken, volgens de Heer BRISSON, mede in de *kuikens* of *pullen* gevonden worden, indien de *hennen* niet door paaring met ander zoort van *haanen* verbastert zijn.

I. *Krieltjes*, of *Kruipers*, door de Duitſchers *Krupphuhn* genoemt; zijn veel kleinder dan de gemeene *hoenders*; zommigen hebben de pooten tot aan de vingers toe gevedert, en worden om die reden *Ruig-pooten* genoemt; men vind er anderen, wiens vederen der pooten zo lang zijn, dat zij op den grond ſleepen; deezen zijn uit Oost-Indien afkomſtig, en de *haantjes* daar van zodanig moedig, dat zij tegens de grootſte *haanen* in het ſtrijdperk durven treeden.

II. *Gekrulde* of *wollige Hoenderen*, in het latijn *Gallina Frieslandica & Crispa*, en in het Hoogduitsch *Straubige hennen* genoemt; koomen volkoomen, zo wel van geſtalte als grootte, met de gewoone *hoenderen* overeen, en de verſcheidentheid word enkel te wege gebragt, door dat ze de vederen over het geheele lijf opwaards omgeboogen, en als gekrult hebben.

III. *Moriaan-Hoenderen*; *Neger-Hoenderen*; *Mozambiekze hoenderen*: dus word een zoort van *hoenderen* genoemt, die niet alleen van de gewoonen verſchillen, dewijl de vederen bijna altoos zwart zijn, maar ook om dat hunne kammen en lellen altoos die koleur hebben, gelijk ook hun opperhuid en het beenvlies; zo dat zij, wanneer gekookt zijnde, opgeſneeden worden, even als van inkt doordrongen ſchijnen.

IV. *Staartelooze* of *Perſiaanſche Hoenderen*, door de Engelſchen *Rumkins* genoemt; verſchillen in geenerlei opzichten van de gewoone *hoenderen*, dan dat hun de ſtaart en ſtuit ten eenemaalen ontbreekt.

V. *Japanſche Hoenderen*, verſchillen weinig met de onzen in grootte, dog hebben witte vederen van een zonderling maakzel, die zeer veel overeenkomst met die van den *Kaſuaris* hebben; de baardjes der vederen zijn niet te zaamengevoegt, zo als gewoonlijk, maar zijn van elkanderen afgeſcheiden, en zwoemen tamelijk wel na haair; aan de buitenkant zijn de pooten tot aan de vingeren toe gevedert, en de uitwaardſche vinger der voorſten zelfs tot den nagel.

De *Hoenderen* overtreffen het meeste ander gevoge te in vrugtbaarheid, en het aantal van eijeren dien z leggen, is zeer groot; gemeenlijk beginnen ze in h vroege voorjaar te leggen, en ſcheiden in den herf uit; de zulken die in den legtijd dagelijks een eij aa hunnen meester bezorgen, worden voor de beste *leg hennen* gehouden.

De beſchrijving der eijernesten van de *hoenderen*, al mede de ontleediging van het eij zelve, is ten uiterſte nauwkeurig beſchreeven in de *Natuurl. Hiſtorie*, *volgens het zamenſtel van den Heere* LINNÆUS, *4de ſtuk pag.* 49 enz. een werk, dat wij aan den vlijtigen en oor deelkundigen arbeid van den Heere HOUTTUIN *Med Doct.* te Amſt. verſchuldigt zijn, die er een menigte aanmerkingen en waarneemingen heeft ingelaſcht, welke tot een ſpreekend bewijs verſtrekken, van zijne verhevene kundigheden in de natuurlijke Hiſtorie: Het ſtuk is te fraai, om het onzen leezer niet in zijn geheel mede te deelen.

„ De vogelen hebben, boven aan de nieren, een
„ eijerſtok, welke als een zoort van druiftros zamenge-
„ ſteld is, uit kleine ronde lighaampjes van verſchillende
„ grootte en koleur, waar van de grootſten doorgaans
„ naar den omtrek geplaatst zijn, bevattende het gene
„ men het dojer noemt. Behalven hun eigen bekleed-
„ zel, hebben deeze eijeren een omwindzel dat hun
„ gemeen is met den eijerſtok, en waar door zij omtrent
„ gelijk de eickels aan haaren kelk gehegt zijn; ik wil
„ zeggen, dat het vlies van het *ovarium* zo veele
„ ſteeltjes of voetjes uitlevert, als er eijeren zijn;
„ deeze ſteeltjes nu ontwinden zig en omvatten het
„ eij, uitgezonderd een zeer kleine plaats, welke regt
„ tegen over het ſteeltje is en door een witagtig ſtreep-
„ je aangeweezen wordt. Men noemt dit vlies de kelk
„ der eijeren, die dezelven ten nauwſte omvat; maar,
„ naar maate zij grooter worden en den laatſten trap van
„ hunne rijpheid krijgen, verdroogen de vaten, die den
„ kelk en het eij te zamen hegten, en de kelk begint
„ zig af te ſcheiden, in zulker voegen, dat het eij in
„ ſtaat is om uit den eijerſtok te gaan, zo door de za-
„ mentrekking der vezelen van den kelk, als door zijn
„ eigen zwaarte. Wanneer nu het eij er uitgegaan is,
„ zo verflenst de kelk, doch niet te min zodanig, dat
„ men er het lidteken nog lang na het uitkoomen van
„ het eij van ziet. Verder gaat het zelve over in een
„ kanaal, het welk ik nu zal beſchrijven.

„ Het aarsgat uitſpannende van een *hen*, wordt men
„ twee voornaame openingen gewaar, welker grootſte
„ die is van den endeldarm; de andere, ter flinkerhand,
„ de uitwendige opening van de ſcheede, zijnde deeze
„ laatſte zeer gerimpeld, en ver binnen het aarsgat. De
„ ſcheede is ongeveer een duim lang en maakt eenige
„ draaijen in het opklimmen naar de lijfmoeder, die
„ eene holligheid is, welke de zelfde wijdte en figuur
„ heeft als het eij, zijnde de waare vorm, daar het in
„ geformeerd wordt. De lijfmoeder, nu, zig een wei-
„ nig zaamentrekkende, loopt uit in een buis, die in de
„ *hoenderen* bijna de wijdte van een duim heeft, en de
„ lengte van omtrent acht duimen; aangezien zij drie
„ bogten maakt, eindigende met een opening als een
„ paviljoen, genaamd *de tregter*. Een klein gedeelte
„ van dit paviljoen hegt zig aan den eijerſtok. De ſchee-
„ de, lijfmoeder en eijerbuis, maaken een enkel kanaal
„ met elkander uit. De eijerſtok is van binnen voor-
„ zien met verſcheide blaadjes, die zig ſchuins uitſtrek-
„ ken,

„ ken, en deszelfs wanden zijn beſmeerd met een wit, „ flijmagtig zap, volkoomen gelijkende naar wit van een „ eij.

„ Voor eerst nu, moet men in acht neemen, dat, op „ het oogenblik, wanneer het eij gereed is om te val- „ len, het paviljoen, het welk natuurlijk neergedrukt „ was aan de flinker zijde van den eijerſtok, zig op- „ regt en voegt aan het gedeelte, daar het eij zig af- „ ſcheidt, om het zelve te ontvangen. Ten anderen, „ het eij door het paviljoen in de eijerbuis zijnde gekoo- „ men, daalt er langzaam in neder, wordende door de „ wormswijze beweeging van dit kanaal voortgedree- „ ven, en, naar maate het nederdaalt, verzamelt zig „ het witte en flijmagtige vogt, waar mede de binnen- „ wanden van dit kanaal beſmeerd zijn, zig allengs om „ het dooijer, maakende dus het wit van het eij. Ein- „ delijk gekoomen zijnde in de lijfmoeder, blijft het „ er eenigen tijd en wordt met zijne ſchaal omkleed.

„ Bij de opening van een eij, wordt in de eerſte plaats „ waargenoomen, dat deszelfs dop, en de holligheid in „ het ſtompe gedeelte, vol zijn van lugt; ten anderen „ vindt men er twee algemeene bekleedzels; ten derden „ het wit dubbeld, het buitenſte en het dunſte; ten „ vierden het dooijer in het midden van het eij; ten vijf- „ den, dat het wit en dooijer zamengeſteld zijn uit klei- „ ne celletjes of zakjes, die deeze vogten beva ten, en „ ieder met een gemeenen rok omkleed; ten zesden koo- „ men de banden van het eij in aanmerking. Aan het „ end des dooijers is een ſnoertje, beſtaande uit drie „ kleine knoopen, gedraaid even als de draaden, waar „ uit een touw gemaakt wordt; zijnde wit en doorſchij- „ nende; ieder ſnoertje houdt met een zijner enden aan „ het vlies van het wit; ten zevenden is er, in het „ midden van het dooijer, een wit vlakje, van grootte „ als een linze, *de haanetree* genoemd, om dat het af- „ hangt van de bevrugting der eijeren door het treeden „ van den haan; gelijk men ook in deszelfs midden het „ eerſte beginzel van het kuikentje gewaar wordt, zwem- „ mende in een zeer zuiver en doorſchijnend vogt.

„ Deeze dingen, die in de hoender-eijeren zeer klaar „ en gemakkelijk te beſchouwen zijn, hebben ook plaats „ in de eijeren van het andere pluimgedierte, groot en „ klein. De haanetree is het voornaamſte deel van het „ eij. Het wit en dooijer zijn eeniglijk geſchikt om de „ noodige ſtof te verſchaffen tot aangroeijing van het „ kuiken, waar toe het wit eerst en vervolgens ook het „ dooijer gebezigd wordt: Tot aangroeijing zeg ik, en „ niet tot formeering, dewijl het kuiken geheel is ge- „ formeerd in de haanetree of vrugt van het eij.

De ontwinding van dit vrugtje voldoet om een *kuiken* voort te brengen; zulks geſchied in het algemeen, en is ook de gewoone weg die de natuur gebruikt, door de koeſterende warmte van eene *broed-hen*, die tot twintig eijeren toe kan bezitten, na dat dezelve groot of klein zijn; houdende die geduurende den tijd van drie weeken in eene eenpaarige warmte; wanneer de *pul* door de broeding tot volkoomenheid is gebragt, weet zij uit de eijerſchaal, die als het waare eene muur of gevangenis om haar heene maakt, en waar in ze op het laatſte van de broeding, van alle kanten geprangd zit, uit te breeken: De *pul* is als dan zo teder en zwak, dat het den kop niet op kan houden, wegens de ſlapheid zijner hals; deeze zoort van muur, moet het egter doorbreeken, en de beklemming, waar in het dier zig bevind, is hier ten hoogſten toe behulpzaam; de *hen* doet hier niets ter waereld toe; en zulks is blijkbaar, met zodanige *kuikens* die door konst van ovens, enz. worden uitgebroed; de *pul* legt in het eij als een kluwen te zaamen gerolt, ver- toonende zig gelijk een vogel die ſlaapt, zittende den bek onder den regter wiek ingeſtooken; wanneer de tijd haarer uitkoomst nadert, ſtooten zij met den bek zo ſterk tegens de ſchaal, dat men het veeltijds kan hooren, en zij herhaalen dit zo lange, tot dat er een ſcheurtje in koomt; de nauwe ruimte, waar in zij beklemt zijn, doet hun altijd met de punt des beks tegens het zelfde gedeel- te des ſchaals aankloppen; hier bij de zwaarte van den kop in aanmerking genoomen, die naar het lijf te reke- nen, zeer groot is; vermeerdert zulks ongemeen de uit- werking van het kloppen, die zig bijna altoos nabij het dikke eind van het eij openbaart.

Wanneer men de ſpleet door het ſtooten der bek, van het jonge *kieken* veroorzaakt, gewaar word, is men ge- woon te zeggen, dat het eij is gepikt; zomwijlen ſprin- gen er als kleine ſtukjes van de ſchaal, die een gedeel- te van het vlies, die de eijeren inwendig bekleeden, bloot laaten, zonder dat er zich egter het minſte ſcheur- tje vertoont; wanneer nu het beſlooten dier haare klop- pingen vervolgt, doet zulks het vlies ſcheuren, en geeft lucht aan het *kuikentje*, dat zomtijds heel kort, en zom- wijlen wel een etmaal na dat het eerſte pikken is be- ſpeurt, te voorſchijn koomt, en ten eenemaalen zijne gevangenis verlaat.

De tijd, welke de *pul* in het uitkoomen doorbrengt, gaat niet verlooren; intusſchen ſlurpt het zelve door den navel het overſchot van het dooijer in, moetende haar dit eenen geruimen tijd tot voedzel verſtrekken; zulks blijkt, dewijl men bevind, dat de zulken die uit den dop koomen, wanneer er nog een gedeelte van de dooijer buiten het ligbaam is, aan het kwijnen gera- aken, en weinige dagen daar na ſterven. Bij het uitkoo- men is de *pul* zeer zwak, en geheel nat; dog weinige uu- ren na de geboorte raakt ze op de been; de eerſte veer- tjes die haar bekleeden, beſtaan uit een fijn dons, dat binnen kort plaats maakt voor wezendlijke pluimen, die het *kuikentje* in weinige dagen een fraaije vertoo- ning geeven.

Nu dienden wij nog iets te zeggen wegens het uit- broeden der *kuikens*. door middel van *ovens*, *mest*, enz. Konst die zedert aloude tijden bij de Egiptenaaren is geoeffent en in het werk geſtelt, en door den Heere Reaumur in Frankrijk met een gewenschten uitſlag na- gevolgt. Zie hier het geen er in de *Natuurlijke Hiſto- rie*, 5*de ſtuk*, *pag.* 364. enz.; ten deele uit Reaumur, *Konst om tamme vogelen in allerlei Jaar ſaiſoenen uit te broeden, en op te brengen*, en gedeeltelijk uit de *Verhan- deling der Kon. Stokh. Acad.* is te boek geſtelt.

„ De geſteltheid der ovens, (word er in gezegt) „ waar in dit te Kairo geſchied, word door zommigen „ op verſchillende wijze verhaald. Ik zal hier gebruik „ maaken van het berigt, dat daar van door Joh. Gra- „ ve in de Stokholmſe Verhandelingen is gegeeven. De „ huizen daar toe gebouwd, hebben een langen gang, „ die wederzijds met veertien ovens; hoewel zomtijds „ minder, zomtijds meerder, is bezet. De onderſte „ bodem en zijdmuuren deezer ovens ſtaan op het vrije „ veld, en zijn van tegelen, die men ſlegts in de zon „ gedroogd heeft, gemetzeld, op welke men matten, „ en daar op de eijeren legt. De ovens zijn dubbeld, „ twee boven elkander, en de bovenſten, die door mid- „ del van gaten gemeenſchap met elkander hebben, die-

„ nen tot haardſteeden, om het vuur te ſtooken, en „ dus de onderſten te verwarmen. In het midden van „ Januarij begint men ze heet te maaken, gebruikende „ daar toe, alle dagen, honderd ponden kemelen-mest, „ die gedroogd is, en even zo veel wordt er des nagts „ in gebrand; waar door de oven zo heet wordt, dat „ men aan den muur de hand niet houden kan. Als dan „ begint men de eijeren in den oven te leggen, en gaat „ daar mede voort tot aan het end van Maij. De Ei„ jeren worden eerst, in de onderſte ovens, tot zeven „ of agt duizend ſtuks, twee hoog gelegd, doch, die„ regt onder den haard koomen, legt men drie hoog. „ Tegen de nagt, als men den oven op nieuws gaat „ ſtooken, worden de eerſten in plaats van de laatſten „ gelegd, en, na dat men veertien dagen op zulk een „ wijze is voortgegaan, worden de bovenſte ovens niet „ meer geſtookt; men brengt er de eijeren uit de on„ derſte in over, en keertze alle etmaalen eens om. „ Dus koomen zij in een- of twee en twintig dagen uit. „ De eigenaar des ovens krijgt voor zijn oppaſſen en „ onkosten het derde deel der *pullen*. Het ſtooken ge„ ſchiedt trapswijze, en om te weeten of de oven ook „ te heet zij, houdt men een eij aan het oogenlid, daar „ men de warmte moet kunnen verdraagen, en niet min„ der moet ook de hitte zijn. De eerst uitgekoomen „ *pullen* worden in de onderſte ovens op matten en een „ weinig ſtroo gedroogd, waar na zij van vrouwlui weg„ gehaald, en met zemelen-beſlag gevoed worden.

„ Het is ligt te begrijpen, dat deeze manier van uit„ broeding der hoender-eijeren best geſchieden kan in „ die heete landſtreek. De Heer CEDERHIELM heeft „ zulks in Zweeden, in 't jaar 1746 getragt na te vol„ gen, en ook eenige *pullen* uitgebroed gekreegen, ge„ lijk hij er den 8 Augustus des volgenden jaars agt „ aan de Koninglijke Academie vertoonde; doch de „ naauwkeurigheid, die in de trap van hitte vereischt „ werd, ſcheen hem een groote verhindering om die „ manier in gebruik te brengen. De Heer REAUMUR „ heeft aangetoond, dat die trap behoort te zijn van „ ongeveer 32 graaden op zijn Thermometer, dat is „ na genoeg 104 graaden op de ſchaal van Fahrenheit; „ zijnde maar weinig meer dan de bloedwarmte van „ den mensch, en die van de huid der vogelen. In „ zodanig eene warmte, zegt hij, zouden, buiten twij„ fel, de *kuikens*, zo wel als in Egijpte, uitgebroed „ worden; doch verbeelt zich, dat men in Frankrijk niet „ ligt daar toe ovens zou opregten; eensdeels wegens „ de onkosten, ten anderen, om dat het niet gemakke„ lijk is, eene genoegzaame meenigte van eijeren, die „ versch genoeg en wel bevrugt waaren, bij één te krij„ gen. Maar hij heeft zig toegelegd, om, op het voor„ beeld der Egijptenaaren, eene manier uit te vinden, „ die gemakkelijker, minder kostbaar, vermaakelijk, „ en tevens voordeelig was, zijnde niet alleen op de „ *hoenderen*, maar op allerlei tam pluimgedierte toepas„ ſelijk.

„ Ik wilde (zegt hij) dat men, zonder iets te ver„ minderen van de werkzaamheid van het vuur, het „ gene tot verſcheiderlei gebruiken word gebezigd, zijn „ voordeel deed met eene warmte, die anders verlooren „ gaat. Hoe veele ovens zijn er, die dagelijks geſtookt „ worden, aan welke men gemakkelijk ſtooven zou kun„ nen maaken, waar in de vereischte trap van warmte „ kon onderhouden worden, om de eijeren uit te broe„ den. Men heeft mij voorbeelden verhaald van men„ ſchen, een weinig meer oplettende in hun handwerk „ en kostwinnig, dan het gemeen, die, door middel „ van zodanig eene warmte, eende- en henne-eijeren heb„ ben uitgebroed gekreegen, zonder egter deeze zaak, „ die van een algemeene nuttigheid zou kunnen zijn, in het „ groot te vervolgen. Om niet te ſpreeken van de Bak„ kers, die hunne ovens maar nu en dan heet maaken: „ Men zou daar toe in die der Glasblaazerijën en an„ dere manufaktuuren, in die der werkhuizen daar de „ erts geſmolten wordt, en wat dies meer is, een zeer „ goede gelegenheid hebben. In zodaanige dorpen en „ plaatzen, daar gemeene ovens zijn, kon van dezel„ ven ook tot dit einde gebruik worden gemaakt. De „ vrouwen der werklieden, die in de gemelde of andere „ fabricken, daar men geduurig vuur ſtookt, arbeiden, „ zouden met voordeel haar bezigheid vinden aan de „ bezorging der eijeren, het oppaſſen en keeren der„ zelven, en de opvoeding der uitkoomende *pullen*.

„ Alle Autheuren, die van het huishoudelijk land„ leven handelen, de Vogelbeſchrijvers, en inzonderheid „ de zodaanigen, die ons geheimen willen mededee„ len, welke tot liefhebberij verſtrekken; ſpreeken, wel „ is waar, van de uitbroeding te doen door de broeijing „ van Mest. De ouden hebben reeds daar van gewag „ gemaakt, doch op zulk een wijze, dat het blijkbaar „ is, dat nimmer door hun daar van de proef genoomen „ zij. Het ſchijnt dat zij willen, dat men de eijeren „ ſlegts in een mesthoop ſteeken zal, en laaten die er „ drie weeken in, zonder er eens naar om te zien; doch „ op deeze wijze, ben ik verzekerd, dat nimmer één „ eij is uitgekoomen. Daar toe wordt, gelijk wij ge„ zien hebben, veel oplettendheid vereischt, en dan, „ egter, twijfel ik niet, of de warmte der mest zou het „ zelfde doen als die van vuur. Dus zou men dit ge„ vogelte, ten algemeenen nutte, zeer wel zodaanig „ vermenigvuldigen kunnen, dat ieder landman, hoe ge„ ring ook, naar den wensch van den grooten Monarch, „ HENRIK DEN IV., het vermoogen had, om alle zonda„ gen een *hoen* in de pot te ſteeken.

Manier, om de Hoenderen te voeden, en op te kweeken.

Om in de opvoeding en aanfokking van dit zeer voor„ deelig en nuttig huislijk veder-vee wel te ſlaagen, heeft men op verſcheiderhande dingen te letten, en eerſtelijk, op de

Verkiezing der Hoederen of Hennen.

In deezen is het best gedaan, dat men groote *hoen„ deren* van de *gemeene soort* verkiest, enzulks van een zwar„ te of zwart-bonte koleur, om dat deeze meest doorgaans „ goede leggers zijn, en een overvloed van eijeren uitle„ veren: De witte *hennen* zijn wel dikwils niet minder „ vrugtbaar, maar ze loopen meer gevaar, om door de „ roofvogelen weggehaalt te worden, van welke de zwar„ te, of donker gekoleurde zo wel niet kunnen ontdekt „ worden. Dog behalven deeze kenmerken, zijn er nog „ andere, welke de deugd en vrugtbaarheid der *hoenderen* „ te kennen geeven: Dus heeft de ondervinding geleert, „ dat zulke *hennen*, welkers kam naar de eene kant „ nederhangt, of die geele pooten hebben, en helder van „ gezigt zijn, de beste leg- en broed-hennen zijn, dewijl „ ze veel eijeren leggen, en in het broeden geduldig „ zijn; dat is, dat ze haar nest, geduurende het broeden, „ niet verlaaten, en vervolgens haare jongen wel leiden

en koesteren; hoewel dit echter geen vaste regel is; dewijl er onder andere *hennen* ook volkoomen goede leg- en broed-hennen gevonden worden, gelijk de ondervinding genoegzaam leert, en ik geloove, dat het hier in hooftzaakelijk op de goede aart aankoomt, gelijk in meer andere gediertens.

De zeer groote vreemde *hoenderen*, gelijk bij voorbeeld de *Engelſche*, leggen wel, het is waar, veel grooter eijeren, als de *gemeene hoenderen*, waar door men zou kunnen beſluiten, dat die het voordeeligst in de huishoudingen waaren, nogthans is het tegendeel zeker; want ſchoon die *hennen* grooter eijeren leggen, zo leggen ze echter veel langzaamer en minder, dan andere *gemeene hennen*; derhalven het getal en grootte der eijeren, die van beide in een zomer gelegt worden, onderzoekende, en tegen elkander vergelijkende, zo zal men bevinden, dat de menigte der eijeren van *gemeene hennen*, het voordeel van de eerſte verre te boven gaat; want een gemeene goede *hen* legt bijna alle dagen, of ze rust van het leggen den derden dag, leggende dus in de week circa vijf eijeren; daarentegen een *hen* van de gemelde groote zoort, doorgaans maar om den derden of vierden dag legt: Hier nevens moet men ook aanmerken, dat de groote *hennen* veel meer eeten, en dus meer voedzel en onderhoud noodig hebben, behalven meer andere hinderpaalen in haare opvoeding en aanfokking: Wij ſpreeken hier van de bij ons zogenoemde *Engelſche* en andere vreemde groote *hennen*, want van de gemeene *hennen* zijn de grootſte zekerlijk altijd de verkieslijkſte, dewijl ze grooter eijeren als de kleine leggen, en vervolgens geſlagt wordende, den pot het meeſte vullen; ziet men alleen op dit laatſte, dan zijn de *Engelſche hoenderen* van meer waarde, dan de *gemeene*, want men kan er ſchoone groote *kapoenen* van verkrijgen.

Uit het gemelde volgt dan ook van zelf, dat de kleine zogenoemde *kruip-hennen*, zo wel wegens haare kleinheid, als kleine eijeren, van geen voordeel in de huishoudingen zijn; maar men houd ze meest uit liefhebberij, om dat ze zeer kregel en vermaakelijk zijn; dog daar is nog onderſcheid in haare grootte; men acht hooftzaakelijk de kleinſte, welkers lighaam met de vederen dikwils niet grooter als een vuist is, voor de vermaakelijkſte; maar deeze verbasteren ligtelijk tot grooter, door het bijkoomen van een groote *haan*; weshalven men dezelve, als men die in haar klein geſlacht onderhouden wil, afzonderlijk behoort te houden.

Hoe de Hoenderen te houden, en te onderhouden.

Om *hoenderen* te houden, moet men voor eerst zorg draagen, dat ze een goed hok hebben, daar ze in overnagten, het kan niet ſcheelen, op wat plaats van het huis of boerderij het zij; het voornaamſte daar het op aankoomt, is 1. dat het hok in de winter warm zij, waar door de *hennen* veel vroeger aan het leggen koomen, of zommige zelfs de geheele winter door leggen, het welke niet anders dan voordeelig voor de landman zijn kan, vermits de verſche eijeren altijd gezogt worden, en in die tijd geldig zijn; 2. dat het hok rondsom wel digt zij, niet alleen om de warmte in de winter, maar ook op dat er geen wilde roovende dieren, als *bunſingen*, *wezelen*, enz. 's nagts kunnen inkoomen, als de ingang geſlooten is; dewijl deeze dieren de grootſte vijanden of vervolgers der *hoenderen*, en allerlei ander veder-vee zijn, en dikwils in eene nagt een groote ſlagting daar onder kunnen aanregten.

Men maakt dit hok derhalven op plaatzen, daar koe- of paarde-ſtallen zijn, dikwils in dezelve, of daar naast, om dat die ſtallen doorgaans in de winter warm zijn; maar het moet, gelijk gezegt is, rondsom digt zijn, zo wel wegens het ongedierte, als ook op dat er geene vederen door kunnen vliegen, en in het voeder der beesten koomen, welke hun zeer ſchaadelijk zijn, en hun doen ziek worden, of kwijnen, indien ze van dezelve met het voeder doorgeſlokt worden. Het hok moet na buitenwaarts een kleine vierkante opening, tot in- en uitgang der *hoenderen* hebben, die men 's nagts met een ſchuif of deurtje digt ſluiten kan; en als het hok verheven boven de buitengrond is, gelijk het veeltijds gepractiſeert moet worden, om geen ruimte te verliezen, of om andere redenen, dan moet er van de deur of opening des hoks af, tot op den grond een plank ſchuins gelegt worden, op welke overdwars latjes trapswijze iets van elkander geſpijkert zijn, daar de *hoenderen* naar het hok bij op en af kunnen gaan; behalven deeze opening des hoks voor de *hoenders*, moet er van binnen ook een deur aan zijn, daar men door in het hok op zijn tijd gaan kan, en welke met een ſlot moet voorzien weezen, op dat er geen vreemde in koomen kan, om er de eijeren uit te ſteelen. Binnen in het hok moeten verſcheidene ronde ſtokken, of van boven rond geſchaafde latten, dwars over het hok, vijf of zes voeten boven den grond, vaſtgelegt worden, daar de *hoenderen* 's nagts op gaan zitten; rondsom aan de wanden maakt men de nesten op de zelfde hoogte vast, die van ſtroo of wilge-tienen gevlogten zijn, daar men vervolgens los ſtroo in legt: en op dat de *hennen* er gemakkelijker zoude kunnen bijkoomen, legt men er een ſtok voor langs, niet zeer verre van de nesten af. Gemeene menſchen, boeren en anderen, gewennen dikwils eenige *hennen*, dat ze des nagts, inzonderheid in de winter-tijd, in hunne kamer onder een bank of elders overnagten; en dewijl het aldaar meest doorgaans warm is, zo leggen zulke *hennen* veeltijds de geheele winter door, of beginnen ten minſten zeer vroeg in de winter te leggen.

Betreffende de kosten van het onderhoud der *hoenderen*, die zijn op het land of op boere-plaatzen niet zeer groot, want in de zomer loopen ze in het land, en geneeren zich van gras, wormen, zaaden en andere dingen, die ze vinden; en in de winter zoeken ze haare kost op de mesthoopen, in de ſchuuren en ſtallen, uit het ſtroo, en andere afvallen van de graan-vrugten na het dorſchen; echter behoort men haar evenwel altijd 's morgens, en in de winter ook 's namiddags, eenig voeder voor te werpen, niet alleen om dat ze dikwils, voornaamelijk in de laatstgemelde tijd, geen eeten genoeg kunnen vinden; maar ook om ze beter bij huis te gewennen; dewijl ze zich anders te ver van huis verwijderen, en door het roofgedierte of anders wegraaken, of ze leggen de eijeren op andere plaatzen buiten het hok, welke dan dikwils op de eene of andere wijze verlooren gaan.

Maar als de *hoenderen* niet of weinig kunnen uitloopen, dan is men genoodzaakt, om dezelve altijd dagelijks te voederen, om dat men anders weinig voordeel van dezelve door het leggen van eijeren zal genieten; 't welke echter, wegens de kosten van 't voeder, weinig, en veel minder is, dan wanneer de *hoenderen* een ruime uitloop hebben; dog het kostbaarſte zijn ze in den winter,

ter, om dat ze als dan niet of weinig leggen; weshalven ook veele, die in de ſteeden of andere plaatzen, het zij ten deele om vermaak, en anderdeels ook om de verſche eijeren, *hoenderen* houden, daar dezelve niet ver kunnen uitloopen, en zelfs voedzel zoeken, hunne *hoenderen* tegens de winter verkoopen, of die zelf flagten, en er goede foupen van kooken; koopende in het volgende voorjaar wederom andere; waar door ze het voeder, en veele vergeeffche moeite beſpaaren.

Het voeder, dat men deeze dieren tot onderhoud geeft, is gewoonlijk *haver*, hoewel ze ook andere graanen, als *gerſt*, *rogge*, *weit*, *boekweit*, *erwten*, *wikken*, enz. niet minder gaarne eeten; maar dat men haar deeze niet geeft, is niet alleen om dat die duurder zijn, maar ook dewijl ze daar van te vet worden, en daar door minder leggen; dog op plaatzen daar veldbouwerij is, kan men haar ook van het uitziftzel van graanen geeven. Men moet haar altijd het voeder des morgens vroeg, zo dra ze uit het hok gelaaten zijn, voorwerpen, op dat ze bij huis blijven, en zich wegens het voedzel niet te verre verloopen; en 's avonds moet zulks bij tijds geſchieden, want daar door koomen ze vroeger te huis, en begeeven zich vroegtijdig te ruste, zonder moeite te hebben, van ze op te zoeken, of te vreezen, dat ze verlooren gaan. Als men veele *hoenderen* heeft, kan men ze ook 's middags met een weinig voeder te zaamen lokken, om ze te tellen, terwijl ze eeten, en dus te weeten, of het getal nog vol is; hoewel men het verlies van één of twee *hennen* minder rekent, als er veele zijn, dan wanneer men maar weinige heeft.

Voorts moet men de *hennen* altijd helder en verſch water bezorgen, dewijl ze van onzuiver water ligtelijk de pip krijgen, of anders ziek worden; ook moet haar hok, om de zelfde reden, dikwils gezuivert, en de nesten met verſch ſtroo voorzien worden; daarenboven moet men een hoop los zand, met asch gemengt, ergens bij het huis nederleggen, daar ze zich gaarne in omwentelen en baden, en waar door ze van het ongedierte gezuivert worden.

Het getal der Hennen en Haanen.

Het getal der *hennen* heeft geheel geene bepaaling, maar hangt af van de gelegenheid der plaatze, daar men ze houden wil; want is het een groote plaats op het land daar veldbouwerij is, of daar men veele koeijen, oſſen en paarden heeft, kan men ook veele *hoenderen* houden; vermits ze aldaar altijd voedzel vinden uit het ſtroo, de mest, en andere ruigte; zoekende alles op, dat hun tot voedzel verſtrekt, zo dat er niet een korrel verlooren gaat; daarenboven is er op zulke plaatzen altijd veel gras rondsom, daar de *hoenders* in gaan weiden; of ze gaan in de oogsttijd op de nabij zijnde ſtoppel-akkers, daar ze altijd veel uitgevallen graanen of afgebrookene airen, enz., tot haar onderhoud vinden. Dog in het algemeen, moet niemand meer *hoenderen* houden, dan hij bekwaamelijk kan voeden, want een klein getal *hoenderen*, die genoegzaam voedzel ontvangen, brengen aan den eigenaar meer voordeel aan, dan een menigte, die het aan behoorlijk voedzel ontbreekt, en niets meer hebben, dan het geene zij bij den grond vinden.

Tot agt à tien *gemeene hennen*, is één *haan* genoeg, en deeze moet er altijd bij zijn, want als de *hennen* geen *haan* hebben, leggen ze wel eijeren, maar dezelve zijn onvrugtbaar, en er koomen geen *kuikens* uit, en hebben meer als agt à tien *hennen* één *haan*, zo geeven veele eijeren ook geene *kuikens*; maar als men meer als één *haan* moet of wil houden, moeten die met elkander van jongs af opgebragt zijn; want dan leeven ze met elkander in vreede; maar koomt er een vreemde *haan* bij, zo is er een geduurig gevegt tusſchen; ten zij de eene overwonnen zijnde, voor de andere vreest en wijkt; voorts moet men altijd van de beste, grootſte en moedigſte *haanen* houden, die haare wijven wel ſtreelen en beſchermen.

Tijd van het Eijer-leggen, en om de Hennen in de winter te doen leggen, enz.

De *hennen* beginnen te leggen in Februarij of Maart, dog zommige rede vroeger, met het begin van het jaar, en ze leggen gewoonlijk den geheelen zomer door, tot in het najaar, te weeten, als men ze niet laat broeden; want ſchoon ze tusſchen beide, of terwijl ze broeds zijn, wel eenigen tijd ophouden te leggen, zo beginnen ze nogthans niet lang daar na wederom te leggen, inzonderheid als ze kunnen uitloopen; ook leggen de *hennen*, die gebroed hebben, daar na weder, na dat ze de jongen groot gemaakt hebben.

Maar dewijl het voordeelig in de huishouding is, als men in de winter eijeren van de *hennen* hebben kan; vermits niet alleen de verſche eijeren als dan aangenaam, maar oook de jonge *kuikens* in de winter of in het vroege voorjaar uitgebroed, wel gewilt zijn, en zeer duur kunnen verkogt worden; zo moet men middelen in het werk ſtellen, om de *hennen* vroeger als gewoonlijk te doen leggen, waar toe de volgende dienen.

Voor eerst en vooral is het noodig, dat de *hennen*, die vroeg zullen leggen, een warme plaatze hebben, daar ze van de koude niet worden aangedaan; want het is hooftzaakelijk de koude, die den eijer-ſtok ſluit, en haar in de winter van het eijer-leggen afhoud: Hier van daan is het, dat de Boeren, die de *hennen* 's winters in de ſtallen hebben, daar het doorgaans warm is, meest altoos vroeg eijeren van hunne *hennen* verkrijgen.

Ten anderen, moet men de *hennen* 's winters wel voederen, dog ook niet al te veel, nog met al te voedzaam voeder, waar van ze te vet worden, en daar door geen of minder eijeren leggen: Men prijst zeer, om haar wat *hennip-zaad* te geeven, of wat gedroogde gepoeijerde *brandnetelen*, benevens het *zaad*, met *zemels* beſlagen; of men geeft haar wat *gerſt* of *weit*; dog dit moet, om gemelde reden, niet dagelijks geſchieden, maar nu en dan, en alleen om ze te verbitten; andere geeven haar *gerooſte haver* warm te eeten, of *mout*; ook is het goed, dat men haar altemets wat in dobbelſteentjes geſneeden *brood* geeft: Dog dewijl het te kostbaar zoude vallen, als men alle zijne *hennen* op de gemelde wijze wilde onderhouden, zo kan men een zeker klein getal onder de anderen uitkippen, die men voor de beste houd, om die een warme plaats te geeven, en op de gezegde wijze te koesteren.

Ten derden, moet men ook letten op den ouderdom der *hoenderen*, want jonge hoenderen van één of twee jaaren oud, willen meest doorgaans meer en vroeger leggen, dan die ouder zijn; behalven dat, koomt het veel op de aart der *hoenderen* aan, om vroeg te leggen; want daar zijn er, die in weerwil van alle deeze middelen en voorzorg, evenwel niet vroeg in de winter met het leggen beginnen; het beste middel in deezen is

Houtboorder genoemt word; deszelfs koleur is zwart met blaauwagtige wieken: Zij onthouden zig in de zuidelijke deelen van Europa, in uitgedroogde boomſtammen, dien zij doorbooren, en in de lengte uithollende, daar verſcheidene nesten in maaken; die zij van den bodem af beginnende, met ſtuifmeel der kruiden, met honing gemengt, vullen, en in ieder een eijtje leggen; de nesten worden door vier of vijf houtige ringen van elkanderen afgeſcheiden. Volgens berigt van den Heer LINNÆUS, ziet de kop van het popje nederwaarts, op dat de volmaakte *hommel*, zich aan den bodem een uitgang zoude baanen.

De Heer REAUMUR heeft een geheel vertoog van deeze *hommels* of *bijën* geſchreeven; hij telt dezelve onder de eenzaame, en zegt, dat zij niet zeer gemeen zijn; hoewel men er echter in de tuinen, op verſcheide tijden van het jaar, wel eenigen ontmoet. „ Zij verſchijnen in het vroege voorjaar, en vliegen gaarn aan de „ muuren, die voor de zon bloot ſtaan, inzonderheid „ als die er op ſchijnt, en voor al wanneerdezelve met „ geboomte of latwerk zijn bekleed. Als men er eene „ in een tuin beſpeurt heeft, kan men bijna verzekert „ zijn, die er op den zelven dag, verſcheide maalen, „ weder te zien verſchijnen, als ook op de volgende dagen: Van tijd tot tijd gaat die *hommel* eenige toeren „ doen in de lucht, en vliegt zomwijlen uit het gezigt, „ maar komt wel haast weder te rug, om zig een woonplaats te bereiden in eenige paal of plank, van hout, „ dat ten deele vermolmd is of door de ſterke zonneſchijn „ geſcheurt.

Tot deeze zoort van *hommel*, word mede betrokken, die, welke PETIVER de *Portugeeſche uit den zwarten blaauwagtig* noemt; als mede de Surinaamſche, wiens wieken volkoomen violet, het agterlijf zwart, en het borſtſtuk, met een hemelsch-blaauwe wolligheid bezet heeft.

II. *Aard-Hommel*; in het latijn *Bombijlius terreſtris*; (*Apis hirſuta, thoracis cingulo flavo, ano albo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die zwart is, met het borſtſtuk geel geringd, en den aars wit, is zeer gemeen en heeft de eigenſchappen, die in de algemeene beſchrijving der *hommels* zijn aangeweezen.

III. *Steen-Hommel*; in het latijn *Bombijlius lapidaria*; (*Apis hirſuta atra, ano fulvo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, die zwart is, met een oranje-koleurige aars, is mede in Europa zeer gemeen; zij heeft haaren woonplaats in de ſteenhoopen; vergadert veel honing, die zij of uit de bloemen zaamelt, of wel, die van de honingbijën ſteelt; het geen haar veeltijds na het zeggen van de Heer SCOPOLI duur betaald word.

IV. *Mos-Hommel*; in het latijn *Bombijlius muscorum*; (*Apis hirſuta fulva, abdomine flavo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die oranje-koleurig is, met het agterlijf geel, verkiest zijn woonplaats onder de mos of gras-zooden, en word menigvuldig in Zweeden gevonden.

V. *Gras-Hommel*; in het latijn *Bombijlius Hijpnorum*; (*Apis hirſuta fulva, abdominis faſcia nigra, ano albo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, die oranjekoleurig is, met het agterlijf zwart gebandeerd, en de aars wit, verkiest haare woonplaats mede onder de grasszooden, en word op de meeste plaatzen van Europa gevonden.

VI. *Hommel der hoopen*; in het latijn *Bombijlius acervorum*; *Apis hirſuta, atra*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die geheel zwart is, woont in de grond.

VII. *Onderaardſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius ſubterranea*; (*Apis hirſuta atra, ano fuſce*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die uitgenoomen de koleur van het agterlijf, dat bruin is, volkoomen met de voorgaande over een komt; huisvest mede in den grond.

VIII. *Surinaamſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius Surinamenſis*; (*Apis hirſuta nigra, abdomine, excepto primo ſegmento, flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die de Heer ROLANDER in Surinaamen heeft waargenoomen, is zwart, met het agterlijf, den eerſten ring uitgezondert, geel.

IX. *Hommel der warme Landen*; in het latijn *Bombijlius æſtuans*; (*Apis hirſuta nigra, thorace flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, wiens koleur zwart is, met een geel borſtſtuk wort in Oost- en West-Indien gevonden.

X. *Kaapſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius tropica*; (*Apis hirſuta nigra, abdomine poſtice flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die veelvuldig op de Kaap de Goede Hoop word gezien, is zwart met het agterlijf, van agteren geel, op de wieken heeft dezelve een violet-koleurige weerſchijn.

XI. *Berg-Hommel*; in het latijn *Bombijlius alpina*; (*Apis hirſuta, thorace nigro, abdomine luteo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, wiens borſtſtuk zwart is, en het agterlijf geel, getuigt de Heer LINNÆUS van, dat hij een dusdanige op de Laplandſche Bergen heeft gevonden, die alle de anderen in grootte overtrof; hij was weinig kleinder dan die Torren, welke men *vliegende herten* noemt, en over het lijf geheel ruig.

XII. *Metzelaar-Bijën*; in het fransch *Abeilles maçonnes*; deeze *Hommels* heeft de Heer REAUMUR, een geheel vertoog over geſchreeven; even gelijk de *Houtboorders*, beminnen zij de muuren die tegens het zuiden ſtaan, aan welken men, op de buitenplaatzen in Frankrijk, dikwils kleij vind, die er als tegens aangeſmeeten en geplakt ſchijnt te zijn, waar onder zij haare nesten verbergen, die uit een klein getal van holletjes beſtaan, ieder een eijtje of wormptje bevattende, dat van den honing leeft, die daar in is opgezaamelt: Wanneer de pop in een *hommel* verandert, en dezelve er uitgevloogen is, vind men uitwendig deeze nestjes met verſcheidene gaten doorboort.

HOMO, zie MENSCH.

HOMODROMUS VECTIS; is de latijnſche naam van een zoort van *Hefboom*, in welke het gewigt in het midden is, tusſchen de *kragt* en het *ſteunpunt*; of wel daar de *kragt* in het midden is, tusſchen het gewigt en het *ſteunpunt*.

HOMOGENEUS, word gezegt, wanneer men verſchillende lighaamen vergelijkt, om te toonen dat zij uit gelijkſlagtige deelen, of van een en dezelfden aart zijn zaamengeſtelt. Het is het tegengeſtelde van *heterogeneus*, welke deelen van een verſchillenden aart aanduid.

Dit woord is zaamengeſtelt van het griekſche ὅμοιος *gelijk*, en van γένος *zoort*.

Men noemt zodanig vogt of vloeijende ſtoffe *homogenisch*, het welk van deelen is zaamengeſtelt, die alle gevoeliglijk van dezelfde gedrongentheid (*denſitas*) zijn, zo als het water, quikzilver, enz. De lucht is geen *homogeniſche vloeij-ſtoffe*, om dat derzelver deelen of verſcheidene beduidingen, niet van een en dezelfde gedrongentheid of aart zijn.

Homogenisch Licht, noemt men een zulk licht, wiens ſtraalen alle een en dezelfde koleur hebben, en bij gevolg

ſterke *haan* zijn, die over de vijf jaaren oud zijnde, nog goed is; behalven nog, dat zo wel oude *hennen* als *haanen*, te hard en taai worden, om tot ſpijze te dienen; derhalven moet een huisvader zorg draagen, om jaarlijks een goed getal *jonge hoenderen* aan te fokken, om zijn voordeel te betragten.

Het gewoone getal van eijeren, die een *hen* na malkander, zonder tusſchenpoozing, legt, is agtien tot twintig; waar na ze begint te klokken, en veeltijds op haar nest blijft zitten, het welke een zeker kenteken is, dat ze broeden wil; als dan moet men, indien men ze wil laaten broeden, haar nest met versch ſtroo, en met de eijeren, tot het broeden, voorzien. Dog eer men dit in het werk ſtelt, moet men door ondervinding, of anders door onderzoek, weeten, of het een goede *broed-hen* is; door ondervinding kan men zulks weeten, als ze te vooren rede wel gebroed heeft; hoewel dit zomtijds misſen kan; maar door onderzoek word men zulks gewaar, als dezelve een paar dagen geduurig vast op het nest blijſt zitten, ſchoon ze geene of weinig eijeren onder heeft; dog wel voornaamelijk, als ze zich laat aantasten, en met afkeer van het nest laat afneemen, ook van het nest weggenoomen zijnde, voorts weder van zelf op het nest gaat: Deeze kentekens geeven meest doorgaans een goede *broed-hen* te kennen; hoewel dezelve ook kunnen misſen, dog hooftzaakelijk aan de jonge *hennen*, die nog geen twee jaaren oud zijn; want deeze zijn veeltijds te ſchuw en wispeltuurig, zittende in het eerst wel, maar verlaaten het nest na eenigen tijd, het zij van zelf, of op het minſte gedruis; of, zo ze de *kuikens* al uitbroeden, verlaaten ze dezelve al vroeg, of koesteren ze niet wel, maakende dat er weinig van voortkoomen. De beste *broed-hennen* zijn derhalven de makſte, die het nest niet ligt verlaaten, nog ſchrikken; voorts die ſterk en gezond zijn; zodanige makke *hennen* kan men ook buiten het gewoone hok plaatzen, om te broeden, daar men wil, het welke men veeltijds met voordeel doet, om ze van de overige *hennen* af te ſcheiden, en haar meer rust in het broeden te doen hebben, dat met wilde *hennen* niet kan geſchieden; maar best geſchied de verplaatzing bij de nagt.

Het getal der eijeren, die men de *broed-hen* onderlegt, moet niet meer dan omtrent vijftien zijn; want als men er veel meer onderlegt, kunnen ze die niet wel overdekken, waar door uit veele eijeren geene jongen koomen, maar dezelve vuil gebroed werden.

Dog eer men de eijeren onderlegt, moet men ook van derzelver deugd en vrugtbaarheid verzekert zijn; ten dien einde moeten de eijeren voor eerst niet te versch, nog te oud zijn, zijnde dit laatſte echter nadeeliger als het eerſte; ten anderen moeten die vrugtbaar zijn, dog het welke zelden mist, als de *hennen* één of meer goede *haanen* bij zich hebben: Men kan echter de vrugtbaarheid der eijeren ook ontdekken door middel van dezelve onder de hand tegen de zon te bekijken, want als men dan van binnen aan het boveneind een klein wolkje of vlekje gewaar word, ('t welke het treedzel van de *haan* is,) en de eijeren niet geheel vol zijn, dan zijn ze goed tot het broeden; maar zijn ze geheel helder, zonder vlek, dan zijn ze niet bevrugt, en deugen bij gevolg niet tot het broeden, gelijk ook die welke geheel vol zijn, niet veel deugen, dewijl ze te vet zijn, en daar door veeltijds vuil broeden. Voorts moet men tot het broeden, eijeren verkiezen die van oude, maar niet van jonge *hennen* gele zijn, dewijl dezelve meest doorgaans beter uitkoomen en de jongen ſterker worden; en de eijeren, die t broeden zullen dienen, moeten vooral niet te veel b woogen of geſchud, ook in eene niet als te warme nog koude plaats bewaart worden, inzonderheid in de winte of vroege voorjaarstijd, dewijl ze anders ligtelijk bederve

Men wil verzekeren, dat uit de langwerpigſte eijere *haantjes*, maar uit de ronde *hennetjes* voortkoomen; we halven iemand, die een *hen* te broeden zet, maar verkiezen heeft, of hij meer *haantjes*, dan *hennetjes* ve langt; hoewel mij dit niet al te zeker toeſchijnt.

Het gebeurt zomtijds, dat twee *hennen* in een ne leggen, en zig daar na ook wel in het zelfde nest b malkander te broeden zetten; maar dit maakt eene ve warring in het broeden; want als er geduurig meer eij ren bij de *broedende hen* koomen, zo verkrijgt ze t veel eijeren, die ze niet alle kan verwarmen, en h eene moet met het andere bederven: Om dit voor koomen, is het altijd beter, dat men de broedſche *he* op een plaats buiten het hok alleen zet; maar als d niet kan geſchieden, zo moet men met inkt een teke op alle de eijeren maaken, die men onderlegt, en da dagelijks, of ten minſten om den anderen dag, het ne viſiteeren, of er ook nieuwe eijeren bijgekoomen zijn die men dan wegneemt; dog dit verontrust de *broe dende hen* zeer, en veroorzaakt zomtijds dat ze d eijeren verlaat, als het geen goede makke *broed-he* is.

Gebeurt het, dat zig bij de *broedende hen* een ande mede te broeden zet, neemt men deeze van het ne af, trekt haar een veder door den neus, en baad z met het gat in koud water; of men zet ze een dag twee onder een zeef of korf, en geeft haar geen eeten daar na doet men ze op den derden dag 's avonds wede in het hoender-hok, zo zal ze den volgenden morgen uit het hok koomende, omloopen om eeten te zoeken en aldus het broeden vergeeten. Op deeze wijze ha delt men ook met alle andere *hennen*, die men niet w laaten broeden, als ze broeds worden; dan zullen deze ve niet lang daar na weder beginnen te leggen: En o deeze wijze verkrijgt men de meeste eijeren van de *hoen deren* in de zomer.

Betreffende de tijd, wanneer men de *hennen* moe laaten broeden, dit heeft geen vaste bepaaling; dog i het algemeen kan men zeggen, dat de beste tijd daa toe in het laatſte van April of in Maij is, want da verkrijgt men in dat zelfde jaar, niet alleen ſchoon jonge *leg-hennen* voor het toekoomende jaar, maar oo goede jonge *haanen*, om ze op een bekwaame jaars tijd te kapoenen: Maar laat men ze vroeger broeden dan is het bij ons nog te koud, als de jongen uitkoomen en men heeft er veele moeite mede om ze te behou den; dog als men het om 't voordeel doet, dan wor de moeite meest al vrij wel beloont, dewijl de vroeg jonge *hoenderen* in de ſteeden doorgaans wel gewilt zijn laat men daar in tegen de *hennen* te laat in het jaa broeden, dan hebben de *kuikens* geen tijd genoeg, on voor de winter groot en ſterk te worden, en zij koo men laat en met de koude aan het ruijen, waar doo ze ziek worden, en er dikwils veele koomen te ſterven of ze raaken aan het kwijnen, en daar komt zelden iet goeds van, ten zij men ze in een warm vertrek wild onderhouden en koesteren, dat al te veel moeite en kos ten zoude veroorzaaken. Wij zullen hier niets melde

van de maan, te weeten, of men ze in de af- of toeneemende maan moet te broeden zetten; want dit ſchijnt mij toe geheel onverſchillig te zijn; ook moet men zig in deezen ſchikken, naar de tijd, wanneer den *hen* gereed is om te broeden.

Geduurende de tijd, dat een *hen* zit te broeden, eet ze weinig; maar als ze van het nest afgaat, om te eeten, moet men niet verzuimen, om haar terſtond goed eeten en drinken te geeven, want anders blijft ze te lang van het nest, waar door de eijeren koud worden, en kunnen bederven, inzonderheid in koude tijden, ſchoon de *hen* zelfs, dat aanmerkelijk is, de voorzigtigheid gebruikt, haare eijeren, als ze van het nest gaat, niet te roeren, en met ſtroo of vederen te bedekken.

Indien de *hen* alleen zit, dan is het best, dat men het eeten en drinken naast haar plaatst, want dan kan ze zulks neemen wanneer ze wil; of men geeft haar zulks als de andere *hoenderen* uit het hok zijn, dat men middelerwijl ſluit; hoewel men hier bij aanmerken moet, dat de *broedende hennen* niet alleen nu en dan van het nest gaan, om te eeten, maar ook om zig te ververſchen, en dikwils ook om 't ongedierte, dat haar in die tijd zeer lastig valt; want men ziet als dan, dat wanneer ze buiten koomen, zij zig terſtond in het ſtof omwentelen, dat haar ſchijnt te verkwikken; weshalven men ook een *broedende hen*, niet altijd behoort digt op te ſluiten, en de plaats daar ze broed moet wel zuiver gehouden worden. Gebeurt het, dat een *hen* een eij of meer met de voeten bij ongeluk gebrooken heeft, dat egter bij de gemeene *hennen* zeldzaam voorvalt, maar meer bij de groote en zwaare Engelſche *hennen*, zo moet men het gebrookene uit het nest neemen, op dat het geen ſtank in het nest veroorzaake; en of ſchoon de *hennen* haare eijeren met de voeten of bek zelfs omkeeren, zo kan men haar egter daar in te hulp koomen, door dezelve altemets met de hand te verleggen, op dat ze voor al gelijke warmte verkrijgen.

Het is aanmerkelijk, dat wanneer het in de zomer zwaar dondert, de nog in de eijeren zijnde *kuikens*, somtijds door de dreun des donders verdooft worden, en vervolgens niet uitkoomen: Om dit te verhoeden, zeggen zommige, dat men *lauriers bladen* onder het ſtroo in het nest moet leggen; andere prijzen een *ſpijker* of ander klein ſtuk *ijzer* of *ſtaal* ten dien einde aan, en nog andere, dat men een vatje met *water* bij het nest moet plaatzen; dog ik durf niet verzekeren, of deeze middelen toereikende in dit geval zijn, maar misſchien is het ijzer of ſtaal, uit natuurlijke oorzaaken, nog wel het beste.

Hoe men de jonge Kuikens moet behandelen en opvoeden.

De gewoonlijke tijd die een *hen* broed, is net 21 dagen of drie weeken; weshalven men omtrent den 19de of 20ſte dag de eijeren moet bezien, en aan het oor houden, om te verneemen of ze ook bepikt zijn, dan of men eenig gepiep daar in hoort, gelijk men zekerlijk zal bevinden, als 'er leeven in de eijeren is, want het kan somtijds gebeuren, als de ſchil der eijeren te hard is, dat het een of ander *kuiken* deeze muur niet kan doorbreeken en uit zijn gevangenis raaken; het welke men als dan moet te hulpe koomen, met het eij zagtjes te breeken of de opening wat grooter te maaken; maar men moet zig wel wagten, om het *kuiken* geheel van de ſchil te ontblooten, want hier door zoude het verlooren gaan, ten waare dat men zag, dat het na de verloopene broed-tijd geheel niet uit de dop konde koomen. Maar gebeurt het, dat men na den 20ſte dag, geheel geen teken van leeven in zommige, of in alle de eijeren beſpeurt, dan mag men de zulke veilig weg doen, om de *hen* niet langer vergeefs daar op te laaten zitten.

Wanneer dan eenige *kuikens* uit de dop zijn, moet men dezelve niet terſtond onder de moeder wegneemen, maar een dag of twee onder haar laaten, zonder haar iets voedzel te geeven, tot dat ze alle uit de dop en droog zijn; dog ondertuſſchen moet men, terwijl ze na vervolg uitkoomen, de ledige doppen en vuile eijeren uit het nest neemen, op dat ze ruimte hebben en niet verdrukt worden; en het is zeer aanmerkelijk, dat wanneer een jong *kuiken*, uit een hoog verheeven nest valt, voor dat het voedzel heeft genooten, geen letzel van de val zal verkrijgen. De *kuikens* alle buiten den dop zijnde, worden ze uit het nest genomen, en met de *hen* in een warme beſlootene plaats gebragt, daar ze verder van de *hen* gekoestert worden; maar men moet zo wel de oude, als *kuikens*, van tijd tot tijd het noodige voedzel en drinken geeven: In het allereerſt ſtrooit men de *kuikens* hard gekookte, en fijn gehakte *eijeren* op de grond of op een tafel voor, daar men ze opgezet heeft, en geeft haar wat water in een klein vlak bakje daar bij, zo zullen ze wel haast leeren eeten; maar willen ze zulks niet ras doen, zo krapt of klopt men wat hard met de vingeren naast haar op de vloer, zo zullen ze dit hoorende, en meenende dat het van haar moeder geſchied, naar de grond zien, en beginnen te pikken, en als maar een zulks doet, volgen de andere haast na: In plaats van *eijeren*, kan men haar ook wel terſtond *fijne gort* van *boek-weit*, *gerst*, *haver* of *geers* geeven, of ook *kruim* van *witte-brood*, het zij droog of beter in *water* of *melk* geweekt, waar meede men in het vervolg aanhouden moet, tot dat ze grooter en ſterker geworden zijn, als wanneer men haar grover voeder, bij voorbeeld grof gebrookene *gerst*, *mout* of *haver*, enz., en ten laatſten *heele haver* of ander *graan* geeft. Maar men moet voor al zorg draagen, dat men haar geen geweekt eeten geeft, dat zuur geworden is, gelijk in de zomer ras gebeuren kan, want hier van koomen ze ziek te worden en te verſterven. Het is ook zeer dienſtig, dat men de jonge *kuikens* in de eerſte dagen wat fijn gehakte *heete netelen*, onder het eeten gemengt, geeft, waar van ze fleurig worden en wel dijen; als mede van *mieren-eijeren*, indien men die bekoomen kan.

De *kuikens* eenige dagen oud geworden zijnde, moet men die over dag bij droog weer, en inzonderheid bij zonneſchijn, eenige uuren met de moeder buiten het huis, in het hof laaten loopen; dit verkwikt haar zeer, want dan zoeken ze allerlei *zaaden*, *gras*, *wormtjes*, enz., waar door ze meer en beter gevoed worden, en aangroeijen, dan door het beste voodzel dat men haar binnen huis geeft; en het is een vermaak om te zien, hoe de *kuikens* met malkander twisten, als eene een wormtje, of iets anders gevonden heeft, dat haar aangenaam is, en zulks niet aanſtonds kan doorſlokken. Maar men moet hier bij agt geeven op de jaars-tijd, wanneer de *kuikens* uitkoomen, als mede op het weer; naamelijk dat men die, welke vroeg in de maand Maart of April uitgebroed zijn, in een warme kamer moet houden, en niet laaten uitgaan, ten zij het heel zagt, droog, en zonnig weer is, en zulks maar voor een kor-

ten tijd, op den middag, tot dat ze grooter en harder geworden zijn.

Voorts moet men ook zorg draagen, dat de moeder met haare jongen zig niet te verre van het huis verwijderen, en de jongen niet door de Exters, Kraaijen, of ander Roof-gedierte weggehaalt of vernielt worden, het welk ze zeer onderhevig zijn; fchoon de moeder haar daar voor zoekt te bewaaren, door middel van ze op het zien van een roofvogel onder haar, en haare vleugelen te verbergen; dog de moeder raakt veeltijds te gelijk met haar jongen, door een groot roofgedierte om hals, als men er niet op past: Vermaakelijk is het te zien, hoe de jonge *kuikens*, al zijn ze maar een dag of twee oud, op een zeker geluid van de moeder, als ze een roofvogel in de lucht, of iets anders verneemt, na dezelve toe vlugten en zig onder haar verbergen; wie heeft haar deeze ftem of taal, in dien onnozelen ftand leeren verftaan, en van andere onderfcheiden? Want op een ander tijd zullen ze op een zeker ander geluid der *hen*, als ze iets gevonden heeft, dat ze voor haare kinderen nuttig agt; flegts bij haar koomen loopen, om zulks te ontfangen: Dus een groote voorzorg heeft de wijze natuur gedragen, om een onderlinge liefde tusfchen ouderen en kinderen van allerlei fchepzelen, in de opvoeding te bepaalen; die veeltijds van de redelijke fchepzelen verwaarloost word.

Om de *klok-hen* te beletten, dat ze met haare *kuikens* niet verre kan uitloopen, is het ook dienftig, dat men ze in een bezondere hoender-korf, of klein draagbaar hokje opfluit, dat zodanig toegeftelt is, dat het van vooren met lat- of draad-werk beflooten is, en eene kleine opening heeft, waar door alleen de *kuikens* kunnen uitgaan, die zig aldus niet verre van de moeder zullen verwijderen, en op haar ftem weder bij haar voegen; welk hok men vervolgens plaatzen kan, daar het nuttigst is, enz.

Wanneer dan de jonge *kuikens* wat grooter geworden, en zo verre gekoomen zijn, dat ze het gewoonlijke grove voedzel kunnen eeten, en zig verder zelfs geneeren; het welke is, als ze omtrent 5 of 6 weeken oud zijn, en vederen verkreegen hebben, dan is het best, dat men ze van de moeder, of deeze van de jongen wegdoet, en op een afzonderlijke plaats laat loopen, (indien men ze niet verkoopen wil); want dan zal de moeder zo veel te eer weder beginnen eijeren te leggen; zo dat men op deeze wijze meer eijeren als anders van de *hennen*, die men heeft laaten broeden, kan verkrijgen; dewijl ze zig anders te lang met haare jongen ophouden, en veel laater leggen: Om dezelfde redenen kan men ook de *kuikens* van twee *hennen*, die omtrent te gelijk uitkoomen, bij eene *hen* doen, als dezelve niet al te veele *kuikens* heeft, want een groote *hen* kan al veele *kuikens* bedekken en koesteren; maar men moet de vreemde *kuikens* 's avonds bij de *hen* doen, anders zullen ze dezelve niet zo ligtelijk aanneemen; de *hen*, die men de *kuikens* ontnoomen heeft, moet men eenige dagen opfluiten, om haar *kuikens* te vergeeten.

Van de Kapoenen.

Het is bekent genoeg wat een *kapoen* is, naamelijk een *haan*, die men van zijne zaad-ballen berooft heeft; gefchiedende zulks, om de *haanen* daar door hunne natuurlijke drift tot voortteeling, te beneemen, en dezelve bezaadigder te maaken, waar door ze daar na veel vetter worden; ook word het vleesch van *kapoenen* nog fmaakelijker en lekkerder geagt, als dat van jonge *haanen* of *hoenderen*, en daar en boven ook voedzaamer en gezonder: Weshalven het *kapoene* maaken een der nuttigfte dingen van de *hoender fokkerij* is, en dat goe voordeel aanbrengen kan.

Het *kapoenen* is juist geen groote konst, maar vei eischt eenige kleine kennisfe, en wat omzigtigheid in d verrigting, om dat anders de *kapoenen* ligtelijk verfterven; zie hier hoe zulks gefchied.

Men neemt jonge half-wasfen *haanen*, of die onge veer drie maanden oud zijn, en beginnen te kraaijen men fluit ze 24 uuren in een kamer of elders op, zon der hun eeten nog drinken te geeven; den volgenden da neemt men een voor een, en doet voorzigtig, de *haa* van een ander vast gehouden wordende, een fneede i de linker zijde van den buik, daar de ballen leggen, (n dat de vederen aldaar weg geplukt zijn,) van die groot te, dat men er met een of twee vingeren door kan, dar fteekt men de vingeren door de gemaakte opening, e haalt er de baltjes voorzigtig uit; vervolgens naait me de opening toe, en fmeert de wonde met verfche bo ter, daar men een weinig asch op ftrooit, zo is 't werk verrigt; maar de dunfte vingeren dienen tot dit werk het best, en men moet zorg draagen, dat men niet a te veel in het lighaam omroert, om de ballen te zoeken; weshalven men de plaats wel moet weeten, daa men de opening maaken moet; ook moet men bij het toenaaijen acht geeven, dat men de darmen niet mede vat, want anders zouw in beide gevallen de *kapoen* fterven; gewoonlijk fnijd men hem ook den kam en lellen af, daar men dan wat *boter* en *asch* op doet, als voo ren. Zommige fnijden hem ook de fpooren af, en druk ken dezelve beide, of maar een, midden in de plaats van de afgefneedene kam, zo zullen dezelve daar in vast, en vervolgens in lengte aangroeijen, invoegen dat men *kapoenen* gezien heeft met hoornen, die wel een vingers lengte hadden; hoewel de fpooren niet altijd vast begroeijen; en als men de *haanen* den kam wil afsnijden, moeten ze een enkelde kam hebben, want de dikke of dubbelde kammen zijn daar toe niet zeer bekwaam, dewijl ze te ftark bloeden, en daar door de *kapoenen* veeltijds fterven.

Het gebeurt zomtijds, dat men maar één bal vinden, of uitkrijgen kan; als dan blijft de *haan* half en half, en kan nog voortteelen en bevrugten; kraait mede ook nog, maar met een fchraale ftem.

De beste jaars-tijd tot dit werk, is voor of na de hondsdagen, want als de lucht te heet is, flaat er het koud vuur wel eens toe, en de *kapoen* fterft; een heldere en ftille dag, dient hier toe het best.

Na gedaan werk moet men de *kapoenen* eenige dagen in een plaats afzonderlijk opfluiten, en dezelve wel voederen, tot dat de wonde geneezen is; daar na kan men ze uit laaten loopen, bij de andere *hoenderen*; ze zijn in het eerst wel treurig, maar dit gaat haast over.

Men kan ook *haanen* van twee of drie jaaren oud, *kapoenen*, dog deeze hebben meer gevaar van te fterven.

Hoe men een Kapoen kan leeren, dat hij de jonge Kuikens leid en koestert, gelijk een Klok-hen.

Het is ten deele vermaakelijk te zien, en anderendeels ook nuttig, als een *kapoen* jonge *kuikens* leid en opvoed; want hier door kan men de *broed-hen* weder vroeger aan het leggen doen koomen, en dus meer eijeren verkrijgen. Om dit uit te werken, zo neemt men

een

een fleurige *kapoen*, men plukt hem den buik kaal, en gijselt of wrijft daar na de naakte buik met brandnetelen; dit herhaalt men twee of drie dagen agter een; daar na geeft men hem wat *brood* in *wijn* geweekt, of in *water* met wat *brandewijn* gemengt, dat hij dronken worde; als dan zet men hem met de jonge *kuikens* onder een zeef of hoender-korf, zo zullen de *kuikens* onder hem kruipen, het welk hem aan de buik ſchijnt wel te doen, en zijne pijn, door de brand-netelen veroorzaakt, te verzagten, waar door hij tot de *kuikens* gewent, en dezelve vervolgens zodanig bemint, dat hij die leid, voed, beſchermt, en met zijne vleugelen bedekt, even zo als de *klok-hen* zouw gedaan hebben.

Gesnerus ſchrijft, dat als men een *kapoen* op de bovengemelde wijze dronken maakt, en dezelve dan in een nest onder een zeef of korf op eijeren zet, dat hij dan de eijeren uitbroeden zal, gelijk een *klok-hen*, dog de waarheid hier van durf ik niet verzekeren; maar het zoude ras te onderzoeken ſtaan.

Hoe men de Kapoenen, als mede de jonge Haanen en Hennen mest.

Dit geſchied op verſcheiderhande wijze; zommige ſluiten ze in een vertrek op, en geeven hen overvloed van *gerst*, *weit*, of andere *graanen*; dog oordeelen de *weit* of *gerst* hier toe de beste: Andere geeven hen een *beſlag* of *pap* van *zemelen* of *grof meel*, waar bij zommige wat *lijn-* of *hennip-zaad* voegen: Het is zeker, dat deeze dieren door deeze of diergelijke voedzels allengskens zullen vet worden, als men ze opgeſlooten houd, dat ze niet verre kunnen omloopen; maar zie hier een beproeft middel, om de *kapoenen*, enz., met weinig moeite en kosten in een zeer korte tijd heel vet te maaken.

Voor eerst moet men de *kapoenen* in een tot dit gebruik opzettelijk, van dunne planken of van latten, gemaakt hok plaatzen, het welke zodanig toegeſtelt en in kleine hokjes verdeelt is, dat de *kapoenen* naast malkander zitten, maar elk afgezondert en zeer naauw, zo dat hij zich naauwelijks roeren, en maar den kop en ſteert voor en agter uit het hok ſteeken kan; voor dit hok maakt men een klein trogje vast, waar in men vervolgens het eeten doet: Dit eeten nu moet beſtaan uit *boekweit*, die in *verſche melk* (waar van men eerst de *room* afneemen kan) gekookt is; hier van geeft men hen dagelijks zo veel als zij maar lusten: Of men maakt een niet al te dikke pap van *boekweiten-meel* met *verſche melk*, of met *karnemelk*, en geeft hen hier van als voo ren; maar dewijl het wel gebeurt, dat zommigen van deeze pap niet willen eeten, dan moet men *pillen* van het *boekweiten meel*, met *melk* of *karnemelk*, maaken, van een vingers dikte, waar mede men ze 's morgens en avonds moet ſtoppen, en hen zo veel daar van geeven als genoeg is, te weeten 5, 6 of ook wel 8 pillen; dog eer men hen de pillen geeft, moet men ze 5 of 6 lepels vol *melk* inſpuiten; ook moet men t' elkens, als men ze weder ſtopt, eerst aan de krop voelen, of het voorige eeten verdouwt is, want zulks niet zijnde, geeft men hen alleen eenige lepelen vol *melk*, tot dat de krop ledig is. Als de *kapoenen* den pap willen eeten, is het 't gemakkelijkst, maar als ze op het laatſte geen pap meer lusten en men ze nog vetter begeert, dan moet men ze ſtoppen. Dog de beste en gemakkelijkſte wijze is, dat men haar, in *melk* gekooke *boekweit* geeft, want deeze willen ze doorgaans alle wel eeten.

Maar men moet wel in acht neemen, dat men haar alle morgen verſche toebereide ſpijze geeft, want als dezelve zuur geworden is, voed ze niet allen niet wel, maar de *kapoenen* kunnen er ook ziek van worden en verſterven; ook moet men het hok op een donkere plaats zetten, want anders neemen ze zo wel niet toe, en het hok moet altijd wel ſchoon gehouden worden.

Men kan verzekert zijn, dat dit de beste manier is, om *kapoenen*, enz. in een zeer korte tijd (in 10 of 12 dagen) heel vet te doen worden.

Van de Ziektens der Hoenderen.

De *hoenderen* zijn zo wel als andere dieren, ook aan ziektens en gebreken onderheevig; dog welke het meeste die geene overkoomen, die geen vrijheid hebben om uit te loopen, want kunnen ze uitgaan en dus allerlei groente, zaaden, wormen, enz. verkrijgen, zal men ze zelden ziek, maar meest altijd friſch en fleurig zien, om dat ze dan in haare natuurlijke leevenswijze zijn; hoewel ze egter ook zomtijds door al te lange broeden, of te veel eijeren leggen, aan het kwijnen kunnen geraaken, of geheel mager worden, dewijl haare kragten daar door worden uitgeput: In deeze gevallen moet men ze met goede *haver* of *boekweit* wel voederen, om haare kragten te herſtellen. De overige gebrekens zijn voornaamelijk de volgende.

Van de Pip der Hoenderen.

De *pip* is eene ziekte, die het *hoender-vee* doorgaans meer dan eenige andere ziekte aantast en doet kwijnen. Men kent dit ongemak aan een *hoen*, als het niet eeten of drinken wil, treurig en ongedaan is, en dikwils de vleugelen laat hangen: maar dewijl andere zieke *hoenderen* veeltijds even geſtelt zijn, zo is het zekerſte kenteken, als men het *hoen* grijpt en den bek open gedaan hebbende, op het einde van de tong een wit kraakbeenig vliesje ontdekt; en als de ziekte de overhand genoomen heeft, is de neus zeer verſtopt, het *hoen* kan geen adem haalen dan met de bek open, en de ſnot loopt dikwils de neusgaten uit.

De oorzaak van deeze ziekte, is dikwils, als ze opgeſlooten zijnde, geen ververſching van gras en andere groente, enz. konnen verkrijgen; of dat ze onzuiver water drinken, of gebrek van water hebben, als mede van een onzuiver hoenderhok, enz.

Om de *hoenderen* van deeze ziekte te geneezen, moet men haar het gemelde kraakbeenig vliesje met een puntig mesje van de tong afligten, en haar dan een ſtukje *verſche boter* in de keel ſteeken, om het door te ſlokken. Andere geeven hen een ſtukje *knoflook* met *boter* gemengt, dat heel goed is; vervolgens ſteekt men haar een vedertje door de neusgaten, trekt het eenige reizen heen en weder, en laat het er ten laatſten inſteeken, dat men daar na alle dagen wederom heen en weder beweegt, waar door de neusgaten geopent worden, en de *hoenderen* meerder lucht verkrijgen: Maar men moet dezelve eenige dagen alleen zetten, niet alleen om ze te koesteren en hen goed voedzel te geeven, maar ook, dewijl deeze ziekte aanſteekt: *Semels* of *gebrookene gerst*, of *haver* met *zoete melk*, of *karnemelk* tot een pap gemaakt, is een goed voedzel voor haar in deeze ſtaat, inzonderheid als men er wat gehakte *groene netelen* mede onder mengt: Tot drinken moet men haar *zuiver water* geeven, waar in *thijm*, *kwendel* of *knoflook* geweekt is; het welke ook dienstig is tot een preſervatief voor de nog gezonde *hoenderen*. Door deeze be-

handeling zullen de zieke *hoenderen* weder volkoomen geneezen worden, indien de ziekte niet al te zeer de overhand genoomen heeft; waar na men ze weder bij de overige voegt.

Van de Jigt der Hoenderen.

Dit ongemak ontdekt men aan de dikke bouten en ſtijve pooten, zo dat ze naauwelijks daar op kunnen ſtaan nog gaan, wegens de pijn, die ze daar in gevoelen, en waar van veeltijds de koude de oorzaak is, die ze in de winter gevat hebben: Men moet derhalven hier in voorzien, met haar in de winter een warm hok te bezorgen: Dog zo hen, dés niet tegenſtaande, deeze kwaal overkoomt, moet men de pooten en bouten altemets beſtrijken met *verſche boter*, of beter met *hoendervet*; dit helpt dikwils.

Van de Buikloop der Hoenderen.

Deeze koomt de *hoenderen* veel al over, wanneer ze niet dan gras en kruiden, zonder graan eeten: In zulken geval neemt men een handvol *gersten-meel* met omtrent zo veel *wasch*, hier van maakt men met *wijn* (of maar *water*) bij het vuur een deeg, waar van men hen voorwerpt, voor al eer ze iets anders nuttigen. Of men kookt *kwee-peeren* in *water* en geeft het hen te drinken; of men braad *kwee-peeren* onder de asch en geeft hen die te eeten. Gekookte *gerst* is ook goed, waar van men haar te eeten geeft, tot dat de buikloop ophoud: Maar men moet de zieke *hoenderen* opſluiten, op dat de andere de gemelde voedzels niet wegrooven.

Van de Hardlijvigheid der Hoenderen.

Dit tegengeſtelde kwaad, koomt de *hoenderen* over, voornaamelijk de jonge, wanneer ze niet dan droog voedzel en geen gras of andere groente verkrijgen: Het zelve word ligtelijk geneezen, zo dra ze maar op het gras kunnen gaan weiden; maar als dit niet geſchieden kan, moet men *latuw*, *kool bladen* of *beete* klein hakken en het met *ſemels* en *water* mengen, tot een pap, die men hen te eeten geeft: Dit voedzel geeft hen een groote ververſching, verweekt de kwaade en harde ſtoffen in de maag en darmen, en maakt dat ze weder een natuurlijke afgang verkrijgen. Het is dikwils alleen genoeg, dat men haar de gemelde kruiden maar voorwerpt, want dan zullen ze daar van eeten en op de voorige wijze geneezen worden; en als men dit dikwils doet, zullen ze dit ongemak nimmer verkrijgen.

Middelen om de Hoenderen van de Luizen en Vlooijen te bevrijden.

De *luizen* kwellen de *hoenderen* dikwils zeer, inzonderheid wanneer ze broeden, en minder gelegenheid of tijd hebben om zig te zuiveren, als anderzins; ze worden ook daar door zeer mager en ongedaan.

Om de *hoenderen* daar van te bevrijden, word gepreezen, om ze met *boter* of *olie* te beſtrijken: Of men beſproeit en wascht ze met *water* daar *comijn* in gekookt is; dit dood het ongedierte. Men moet ook in het hof een hoop zand nederleggen daar veel asch onder gemengt is; want hier in zullen de *hoenderen* bij helder weder zig omwentelen, en de asch verdrijft door haare ſcherpte de *luizen*.

Maar boven al moet het *hoender-hok* dikwils gezuivert, en de nesten met *versch ſtroo*, of *hooij* voorzien worden; want het is voornaamelijk van den drek en andere onzuiverheden, dat de *luizen* en *vlooijen* voortkoomen en ſterk vermeerderen.

Van de Etter-gezwellen der Hoenderen.

Dit ongemak is bezwaarlijk en niet anders te ontdekken, dan alleen aan het treuren der *hoenderen*. In zulk geval moet men de ſtuit bezien, alwaar zig het zwel gemeenelijk zet en pijn aan het dier veroorzaakt; ontſtaande het zelve door een heet of kwaad voedzel, waar door het bloed bedorven word, en het welke de natuur aldaar tragt te ontlasten.

Het eenige middel tegen dit ongemak, is, dat men het gezwel met een ſcheer opent, den etter er met de duim uitdrukt, en wat *verſche boter* opſtrijkt; vervolgens geeft men het dier wat gehakte *latuwe*, *kool* of *beete* met *zemelen* in een beſlag, zo zal het wel haast weder geneezen.

Van het Treuren der Hoenderen.

Het treuren der *hoenderen* is hen gemeen in alle hunne ziektens, maar in het bijzondere noemt men het *treuren*, als ze de vederen om hoog ſteeken, en de krop buiten gemeen gezwollen is, en men er roode aderen op beſpeurt; welk gebrek voortkoomt van verhittend voedzel, waar door de maag bedorven word. Het beſte middel hier tegen, is, om haar om den anderen dag een beſlag van *zemels* met gehakte *heete neetelen*, of *latuwe*, en in plaats van *haver*, *gerst* of *boekweit*, te geven.

Of als het in de tijd is, dat de *pompoenen*, *calbaſſen* of *concommers* rijp zijn, zo geeft hen zulke, midden doorgeſneeden zijnde, zo zullen ze daar van eeten, dat haar in deeze en meer andere ziektens, die uit verhitting voortkoomen, zeer dienſtig is.

Van de Teering der Hoenderen.

Het gebeurt wel, dat de *hoenderen* beginnen te treuren en te kwijnen, te vermageren, en geheel uit te teeren, zo dat ze eindelijk verſterven; voortkoomende door eene kwaade voeding, en uitputting der leevensgeesten.

Als deeze ziekte zig vast gezet heeft en verouderd is, is er geen middel tegen, maar is 't in het begin, zo moet men van voeder veranderen en haar een goed voedzel geeven, en dezelve vooral laaten uitloopen in het gras te weiden: Een beſlag van *zemels* met fijn gehakte *heete neetels*, is de *hoenderen* in deeze ziekte ook zeer dienſtig.

Van het Ruijen der Hoenderen.

Het *ruijen*, das is het verkrijgen van nieuwe vederen, is een zoort van ziekte, die genoegzaam alle vogelen natuurlijk gemeen is, en waar door ze in die tijd kragteloos, treurig, en geheel ziek worden, en zelfs wel koomen te ſterven; dog inzonderheid zijn onder de *hoenderen*, de jongen er het meest aan onderhevig, en wel voornaamelijk, die laat uitgebrood zijn, vermits deeze eerst laat, in de maanden September of October, als het begint koud te worden, ruijen, daarentegen die welke vroeg uitgekoomen zijn, in de maanden Julij of Augustij, en dus in het warme ſaiſoen, andere vederen verkrijgen; want het is de warmte, die het uitvallen en weder aangroeijen der vederen bevordert, en hen voor zwaare ziekte en verſterving bewaart: Hoewel

wel ze alle vederen niet te gelijk in het zelfde jaar, maar alleen een gedeelte verliezen, de overige vallen in het volgende jaar uit.

Hier uit kan men niet bezwaarlijk opmaaken, wat er te doen ſtaat, om de jonge *hoenderen*, als ze in deeze omſtandigheid van het ruijen zijn, te bewaaren; naamelijk, men moet die geene welke laat ruijen, een warm hok geeven, en dezelve 's morgens, wanneer het doorgaans 't koudst is, niet vroeg laaten uitgaan, nog ook bij vogtig of guur weer, en 's avonds moet men, om de zelfde reden, zorg draagen, dat ze weder vroeg in het hok zijn; vervolgens moet men deeze met goede ſpijze voederen; een beſlag van *gersten-meel*, of grof *gebrookene gerst* is haar dan zeer dienſtig, waar onder men wat *geers* of *hennip-zaad* mengen kan. Het drinken moet zuiver *water* zijn, waar in men wat *kwendel* of *knoflook* kan laaten trekken: Men zegt ook, dat het zeer dienſtig is, als men haar hok 's avonds met *zevenboom* berookt. Als men deze voorzorg met de *hoenderen* gebruikt, zal hen het ruijen of vervederen gemakkelijker vallen, en ze zullen niet ligtelijk koomen te verſterven.

Dit moeten we ten laatſten, tot beſluit, nog erinneren, dat als men *hoender-vee* houden wil, men daar toe goede gelegentheid moet hebben, naamelijk, dat ze in het land uitloopen kunnen, om gras en andere ververſchinge te kunnen verkrijgen, want anders zullen ze niet wel tieren, en veeltijds ziek of gebrekkig worden, daarenboven ook minder eijeren leggen, en dus weinig voordeel, in vergelijking van het voeder dat men haar geeven moet, aanbrengen: Maar hebben de *hoenderen* vrijheid en ruimte, om rondom het huis te gaan weiden, dan zullen ze niet alleen fleurig zijn, en weinig ziek worden, maar ook veele eijeren en jonge *kuikens*, met veel minder kosten en voeder, uitleveren, zo dat ze als dan veel nut en voordeel in de huishouding kunnen aanbrengen.

Middelen om te maaken dat de Haanen in het kamp-vegten, wel ſtrijden, en de overhand verkrijgen.

Voor eerst moet men de *haanen* vooraf wel voederen met goede *haver*, op dat ze moedig worden en goede kragten verkrijgen: Daar na geeft men hen, voor dat ze in het ſtrijdperk zullen gaan, wat *knoflook* te eeten, dat men hen in de keel moet ſteeken, om door te ſlikken; of men geeft het hen fijn gehakt, onder een beſlag van *zemels* te eeten: Hier van krijgen ze niet alleen moed en ſterkte, maar de reuk van de *knoflook* verzwakt daar en tegen zijne tegenpartij, zo wel in moed als krachten, zo dat hij het verliezen moet.

Middelen, als de Hennen Wind-eijeren leggen.

Het gebeurt zomtijds, dat de *hennen* wind-eijeren leggen, dat is, die geene harde ſchil, en alleen een dun vlies om zig hebben; dit ontſtaat veel al, als ze te vet zijn; of, dat ze opgeſlooten zijnde, geen zand nog kalk kunnen verkrijgen, het welke ze ſchijnen noodig te hebben, zo wel tot verteering der ſpijzen, als waarſchijnelijk ook tot hardwording der eijer-ſchillen; want als men de maag van een geſlachte *hen* opent, zal men er meest altijd wat zandkorrels, en zelfs zomwijlen kleine ſteentjes in vinden: Ook ziet men dikwils de *hennen* de kalk van de muuren afpikken. Men moet de *hennen* derhalven in het eerſte geval geen al te ſterk voedend voedzel geeven, en vervolgens zorg draagen, dat ze altijd wat zand of oude puin kunnen verkrijgen, zo zullen ze wederom volmaakte eijeren leggen.

Welke Dieren de Hoenderen ſchaadelijk zijn.

Onder de viervoetige dieren zijn het de *marters*, *vossen*, *buntzingen* en *wezeltjes*, die de *hoenderen* geweldig agtervolgen; dog onder dezelve zijn de *marter* en *buntzingen* de ergſte; want een *vos* vergenoegt zig, als hij maar een *hoen* over dag in het land loopende, met liſt betrappen kan, daar hij mede naar zijn hol vlugt; maar de *buntzingen* zoeken de *hoenderen* bij nagt op, en als zij in haar hok kunnen koomen, maaken zij er een geweldige ſlagting onder, want zij vergenoegen zig niet, om alleen een *hoen* de keel of kop af te bijten, maar alle, die zij magtig kunnen worden, moeten kapot, eer zij de gedoodde vervolgens een voor een wegſleepen na hun ſchuilplaats, als de opening daar ze ingekoomen zijn, groot genoeg is; en dus handelen zij ook, als zij in de eende-, ganze- en duive-hokken kunnen koomen: Het *wezel* is insgelijks zeer ſchaadelijk voor de *hoenderen* en haare eijeren, want het zuipt de eijeren der vogelen uit, en dood ook de jonge *kuikens* en zelfs de oude *hoenderen*, als het bij nagt in haar hok koomen kan. Dit leert ons, dat men oplettend moet zijn, in het dagelijks ſluiten deezer hokken, tegen de nagt, als die dieren binnen zijn, en dat die ook verder overal wel digt behooren te weezen, op dat deeze roof-dieren er niet kunnen doorbreeken. Hoe men dezelve moet te keer gaan en zoeken te vangen en uit te roeijen, kan men zien op ieder zijn bijzonder artijkel.

Onder de vogels zijn de voornaamſte vijanden der *hoenderen*, *havikken*, *wijkels* en *exters*, die inzonderheid de *kuikens* aandoen en vernielen.

Zommige ſtellen ook een zoort van val toe, om *buntzingen* en *wezeltjes* te vangen, op de volgende wijze; zij maaken naamelijk een zoort van vierkante kas, gelijk op plaat 16, beneden, vertoont word, en waar uit de toeſtel der val niet bezwaarlijk te bevatten is: Deeze kas is van vijf dunne planken zaamen geſpijkert, waar van de bodem-plank, en twee zijd-planken B B even lang zijn, ongeveer de lengte van drie voeten hebbende, en ruim een voet breedte; de dek-plank D moet maar een derde of wat meer, van de voorige lang zijn, en agter word de kas met een plank C geſlooten.

Voorts moet het overige der opening met een klap M F, van de zelfde zoort van planken, wel te pas gemaakt, kunnen geſlooten worden, dog zodanig, dat dezelve bij E met twee garniers van ijzer, of maar van dik leder, beweeglijk is, en op en neder kan gaan.

Vervolgens ſpijkert men twee latten G G in het midden der zijd-planken B B regt tegen malkander over vast, en zodanig, dat ze loodregt opſtaan; in welke latten bovenwaarts een ronde houte ſpil moet gemaakt worden, die aan beide kanten in de latten in ronde gaten beweeglijk is. In het midden I van deeze ſpil, moet een langwerpig gat zijn, waar in een ſtok vast gemaakt word, van die lengte, dat als de klap der val M F geheel neergelaaten en de val toe is, het eind van de ſtok op de bovenſte plank M der klap ſtaat, dienende om de klap toe te houden, als er een dier in gevangen is.

Maar eer de planken aan malkander geſpijkert worden, moet er een langwerpig gat in de zijd plank bij L gemaakt worden, ter hoogte van twee duimen en een

duim

duim breed; en regt daar tegen over aan de andere zijdplank, moet er een of twee ronde gaatjes geboort worden, om er een koorde door te haalen, en er een kniphoud K beweeglijk aan vast te binden; welk kniphout vierkant en van een vingers dikte zijn moet, en zo lang dat het uit het gat bij L een paar duimen uitſteekt, moetende verder bij het einde een keep of inſneede zijn.

Aan dit kniphout word bij het gebruik der val, een lokaas vast gemaakt, het welke naar den ſmaak van het dier, dat men vangen wil, moet geſchikt zijn, bij voorbeeld een ſtuk *vleesch*, *dood kuiken*, *duif*, *ei*, enz.

Ten laatſten neemt men een ſterk bindgaaren en maakt het aan de klap in het midden van zijne breedte in M vast, en bind aan het andere einde een plat ſtokje, van anderhalf duim lengte, dat aan beide zijden gelijk een wigge geſneeden is; als men dan de val opſtelt, zo legt men het bindgaaren over de ſpil H, en zet het ſtokje met het eene eind in de keep van het kniphout K, en het andere einde boven op de kant van het gat in de zijdplank, daar het kniphout door gaat, en in diervoegen dat het kniphout wat van de grond opgeligt is, waar na derhalven de lengte van het kleine ſtel-houtje moet geſchikt zijn; en men begrijpt ook wel, dat het bindgaaren juist zo lang moet zijn, dat de klap F M, als de val opgeſtelt is, ruim een halve voet van de grond af zij. Dus is dan de val opgeſtelt; als het dier dan in de val koomende, het aas maar het minſte aanraakt, zal het ſtelhoutje los ſpringen, de klap neer vallen, en het dier dus gevangen zijn; maar men moet het ſtelhoutje zo los ſtellen als 't doenlijk is. Deeze val moet men plaatzen, daar de gemelde roof-dieren hunnen loop hebben; tegen een muur, ſtaket, of voor een gat van een hok, enz.

Deeze zoort van een val is zeer geſchikt, om de gemelde dieren te vangen; maar ik moet nog aanmerken, dat het kleine gat bij L, daar het kniphout doorgaat, van binnen met ijzer-blik dient beſlagen; want als er een van die dieren gevangen is, en het zelve tijd heeft, zo gebeurt het niet zelden, dat het dit gat met zijne tanden doorbijt en grooter maakt, en het dus ontkoomt.

Nu gaan wij tot het keuken-gebruik van de *hoenderen* over, en zullen de voornaamſte en ſmaakelijkſte toebereidzelen daar van aan de leezers mededeelen.

Een *haan*, hoe ouder hoe beter, geeft ongemeen veel kragt aan *bouillon* of *ſoup*; en dient mede als een ingredient, tot de bekende *ſoup-tabletten*, welke wij op zijne plaats zullen beſchrijven.

Potagie of Soup van een Hoen.

Neemt een *hoen*, dat nog geen jaar oud, en ter deegen gemest is, ledigt het, maakt het zindelijk op, en na dat het is gezengt, zo laat het in *kookend water* wit worden; uit het water genoomen zijnde, zo ſteekt of bind op de borst, twee breede ſtrooken *ſpek*, en laat het dus in kragtig *kalf-* of *ſchaape-vleeschnat*, daar het vet wel is afgenoomen, gaar kooken, na dat er bijgedaan is, *zout*, een weinig *thijmiaan* in een boschje gebonden, als mede een *ziepel* of *uije* die met *kruidnagels* is beſteeken; hebt voorts een potagie-kom in gereedheid, en oudbakken dun geſneeden *wittebrood*; giet daar van het nat op, waar in het *hoen* word gekookt, en laat het dus op zagt vuur, met een dekzel gedekt, prottelen, of zagtjes kooken; wanneer men gereed is op te diſſchen, neemt twee of drie *dooiren* van *eijers*, klopt die met wat *gereeven nootemuscaat* en *vleeschnat*, en giet zulks over de potagie, legt hier dan het *hoen* op, en diſcht het voor. Ook kan men allerhande zoort van groente, als bij voorbeeld *kervel*, *porcelein*, *zuurling*, *bete*, enz. bij het *hoen* kooken, en doen het met het vleeschnat op het brood in de potagie ſchotel; insgelijks gebrookene *asperges*, enz.

Potagie of Hoender-ſoup op een andere wijze.

Neemt een *hen*, het kan niet ſchoelen al is ze wat oud, na dat die gereinigt en zuiver gewaſſchen is, zo kapt die tot hutspot, laat het in de ruimte water kooken, doet er bij een vierendeels-pond *rijst*, wat *zout*, een weinig *foelie* aan ſtukken gebrooken; voorts een pond *fricadillen* van kalfs-vleesch aan kleine ronde kogeltjes gemaakt; wanneer dit zaamen gaar is, en men zal opdiſſchen, zo neemt vier *dooiren* van *eijeren*, klopt die ter deegen, en roert die allengskens in de ſoup, zorg draagende, dat dezelve niet ſchift. Ook kan men allerlei groentens in deeze potagie doen; of *bloem-kool*, *ſavoijſche-kool*, enz.

Om Hoenders à la Daube te bereiden.

Neemt hier toe *jonge hoenders* of *kapoenen*; na dat dezelve wel gezuivert en opgemaakt zijn, zo lardeert ze met *grof ſpek*, legt ze in een caſſerol of ſteenen pan, doet er bij *zout*, geſtoote *kruidnagels*, gedroogde ijn gewreeven *ſalie*, eenige *laurier-bladen*, een bierglas vol *rhijnſche wijn*, en een weinig *water*, laat ze dus zagtjes gaar kooken, en diſcht het warm voor.

Jonge Hoenderen geheel toe te richten.

De *hoenderen* wel gezuivert zijnde, pent ze op, en als ze mager zijn, breekt men het beentje uit de borst, om ze wel te ſatzoeneeren; daar na kookt ze in *water* en *zout* met een ſtukje *ham* gaar; maakt dan een ſaus van *boter* en fijn gehakte *peterſelie*, gelijk men bij viſch gebruikt; richt dan de *hoenderen* aan, en giet er de ſaus over heen.

Op eene andere manier.

Neemt de *hoenderen*, breekt het beentje uit de borst, en maakt ze op, *blancheert* ze vervolgens in kookend water, dat ze wit blijven; legt ze dan in een caſſerol met wat verſche *champignons*, een ſtukje *boter* in *meel* omgewentelt, wat *thijm*, *citroen*, twee *anſjoviſſen*, een glasje *rhijnſche wijn*, wat uitgedopte *kaſtanjes*, als het in de tijd is, en wat *bouillon*; laat het te zaamen gaar ſtooven.

Potagie van Dop-erwten met jonge Hoenderen.

Neemt jonge *dop-erwten* met een hand vol *porcelein* aan kleine ſtukjes gebrooken, wat *tijmiaan*, twee *laurier-bladen*, en een weinig *peterſelie* te zaamen in een boschje gebonden, doet dit, alles wel gewaſſchen zijnde, in een caſſerol of aarden pot met wat *boter* en *zout*, laat het dus een korten wijl zagtjes in de boter ſmooren; neemt dan twee lepels vol *tarwen-meel*, en roert er die ter deegen door, giet dan *bouillon* of *vleeschnat*, daar het vet ter deegen afgenoomen is, op de erwten, en laat die kooken; voorts heeft men drie, vier, of meerder jonge *kuikens*, die opgemaakt en gereinigt zijn, in gereedheid, deeze doet men bij de erwten, en laat het dus te zaamen gaar kooken; de potagie niet genoeg gebonden zijnde, ſnijt men eenige ſtukjes *wittebrood* met *boter* in de pan, en doet die er bij; opdiſſchende, moet het boschje *peterſelie*, enz. er uitgenoomen worden.

Op

Op eene andere wijze.

De *hoenderen* gezuivert en toegemaakt zijnde, legt ze in een casserol of pan, met versche *boter* in *meel* omgewentelt, en doet er jonge uitgedopte *groene erwtjes* bij, zo veel genoeg is, met wat *water* of *magere bouillon*, gehakte *peterselie*, een bladje *foelie* of wat *nootemuscaat*, en laat het zaamen gaar stooven.

Op deeze wijze kan men ze ook toerichten met klein gesneedene *aspergies* en jonge *kruis-besiën*; maar de aspergies dienen eerst afgekookt te worden, om dat ze anders bitter zijn, en bij de kruis-besiën moet *zuiker* gedaan worden, na ieders smaak.

Jonge Hoenderen bruin toe te richten.

Als ze wel gezuivert zijn, snijd ze in vier stukken, wascht ze, en droogt ze met een schoone doek af, en wentelt ze vervolgens in *meel* om; laat dan wat *boter* in een pan bruin braaden, legt de *hoenderen* daar in, en fruit ze ook bruin; vervolgens doet er bij, eenige kleine stukjes *ham* en wat *moriljes*, met de *levers* en gezuiverde *maagen* van de hoenderen, eenige fijn gehakte *chalotten*, wat *foelie*, *citroen*, gestooten *biscuit*, *zout*, en wat *bouillon* of *jeu*, en laat het zaamen gaar stooven.

Op eene andere manier.

Laat de *hoenderen* geheel, maar breekt het beentje uit de borst, en maakt ze op; legt ze dan in een pan met *boter*, en fruit ze bruin; doet er dan bij, wat *moriljes*, een glas *wijn*, *citroen-schijven*, *laurier-bladen*, eenige gehakte *chalotten*, wat *foelie*, *zout*, gestooten *biscuit*, wat *bouillon*, en laat het zaamen gaar stooven. Men kan er ook wat kleine *fricadillen* bijvoegen, als mede *kastanjes*, als het in de tijd is.

Jonge Hoenderen met Concommers.

Braad de *hoenderen* aan het spit bijna gaar; neemt dan een goed deel jonge versche *concommers*, geschilt zijnde, snijd ze in het lang door, doet er de korrels uit, snijd ze daar na in dobbelsteenen, en fruit ze vervolgens in een casserol of pan in *boter* bruin, met wat *chalotten* of kleine *ajuin*, doet er dan bij wat gestooten *biscuit* of een weinig *meel*, wat *bouillon* of *jeu*, *citroen*, *kruid* en *zout*, en laat het zaamen gaar stooven; eer gij dan aanricht, neemt de gebraaden *hoenderen* met haar *jeu*, legt ze daar in, en laat het zaamen nog eens doorstooven.

Jonge Hoenderen met Kreeften of Garnaaten.

Kookt of braad de toegemaakte *hoenderen*, na dat men ze blank of bruin wil hebben, half gaar; neemt dan *kreeften*, en kookt ze in water even af, dat ze uitgebrooken kunnen worden, en dit gedaan zijnde, neemt de *schellen*, zuivert ze van binnen, en stampt ze in een mortier klein, klein zijnde, stampt er wat *boter* onder, doet dan de *boter* met de schel in een casserol, en laat ze even braaden; doet er dan bij een korst *wittebrood*, wat *peterselie-wortel*, *selderij*, *foelie* en *zout*, met wat *bouillon*, en laat het kooken tot dat de peterselie-wortel en selderij week is, wrijft het dan zaamen klein, en laat het door een teems loopen; neemt dan de *hoenderen*, en legt ze in dit nat, met de uitgedaane *steertjes* van de *kreeften*, en wat *schijven* van *citroen*; laat het dan zaamen gaar stooven, en als de saus te dun is, doet er wat fijn gestooten *biscuit* bij.

Op de zelfde wijze doet men ook met de *garnaaten*; maar dezelve moeten wat groot zijn: Dit is een gezond en zeer versterkend eeten voor zwakke menschen, of die ziek geweest zijn.

Hoenderen met een Peterselie-saus, op zijn Engelsch.

Neemt een paar *hoenderen*, wel gezuivert en toegemaakt zijnde, kookt ze in *zoete melk* met *zout* gaar, doch niet al te week; maakt dan een saus van zeer fijn gehakte *peterselie* en wat *bouillon*, daar men op het laatste een klomp *boter*, in *meel* omgewentelt, in roert, om ze te binden, en als men opdischt, doet men er ook wel in kleine dobbelsteentjes gesneedene *citroen* bij.

Fricasée van jonge Kuikens of Hoenderen.

Snijd de *kuikens*, gezuivert zijnde, in vier of agt stukken na believen, doet er bij *kookend water*, *boter*, *zout*, gebrooken *foelie* en gehakte *peterselie*, laat het dus gaar stooven, zorge draagende, dat er nat genoeg op blijve, om de ruimte saus te hebben; wanneer men wil aanrichten, zo neemt, na maate gij *hoenderen* hebt, vier, zes of meer *dooijeren* van *eijers*, klopt die ter deegen fijn met *limoen-zap*, en bind hier de saus mede. Zie ook op het artijkel FRICASSEE, *pag*, 786.

Om Kuikens, gemeste Hoenderen of Kapoenen te braaden.

De *hoenderen* wel gezuivert zijnde, maakt dezelve behoorlijk op, lardeert ze met fijne reepjes *spek* op de borst en bouten, doet ze aan het spit, en past op het bedruipen.

Hoenders in de pot gesmoort of gebraaden.

De *hoenders* of *kuikens* ter deegen gezuivert en opgemaakt zijnde, zo doet in ieder een boschje *marjoleine*, een klompje *boter*, wat *zout*, en gebrooken *foelie*, naait dan de stuit toe, en doet ze in een casserol, waar op een dekzel pot-digt sluit, doet veel vuur boven en weinig onder, laat ze dus een half kwartiers uur op de benedenkant braaden, keert ze dan om, en laat ze insgelijks met de borst boven een half kwartiers-uur in de pan, met een gloed van vuur op het dekzel; maakt onderwijlen een saus van de rauwe levers, die men er uitgehouden en ter deegen fijn gewreeven heeft; roert hier in op ieder *kuiken* een *dooijer* van een *eij*, en wat *limoen-zap*, maakt er een gebondene saus van, en de *hoenders* opgedischt zijnde, zo giet die er over, na dat men de draaden uit de stuit heeft getrokken, en er het boschje *marjoleine* uitgenoomen. In de saus kan men op ieder *kuiken* ook zes of meerder *oesters* doen, het geen er zeer smaakelijk bij is. Men kan de *hoenders* ook spekken, even eens als ze aan het spit worden gebraaden; zommige neemen dun gesneedene strooken *spek*, binden die over de *hoenders*, en daar over *wijndruive-bladen*; het een en ander neemt men er af, als de *hoenderen* opgedischt worden; en dit doet hun niet alleen blank blijven, maar geeft er zelfs een aangenaame smaak aan.

Hachée van Hoenderen.

Hier toe neemt men koude *hoenderen*, die aan het spit zijn gebraaden; daar van snijd men de bouten in hun geheel af; voorts al het vleesch van de borst, enz., het welke men vervolgens fijn hakt, met *peterselie* en *chalotten*, dit in een casserol of pan gedaan, voegt men er *zout*, *boter*, en het *zap* uit een *citroen* bij, een weinig opgestooft zijnde, dischi men het aan, en legt de bouten, na dat die op de rooster met *biscuit*, *peper* en *zout* zijn gebraaden, op de rand van de schotel.

Kapoen of gemeste Hen met Kool geſtooft op zijn Engelsch.

Neemt een goed gemest *hoen* of *kapoen*, en na dat het wel gereinigt en opgemaakt is, zo laat het in een pot of ketel met *water*, *zout*, een goed ſtuk *boter*, en een ſtukje gezulten of *pekel-ſpek* kooken; neemt vervolgens een of twee wel geſlootene *ſavoij-koolen*, ſnijd die midden door of in vieren, na dat ze groot zijn, en laat dit bij het *hoen* of *kapoen* gaar ſtooven; op zullende diſſchen, laat men de kool op een deurſlag uitloopen, ſchikt die op de ſchotel rondom het *hoen*, en giet er een dikke boter-ſaus over; het ſtuk ſpek ſnijd men in tweën, en legt aan ieder zijde van het *hoen* een ſtuk.

Een Kapoen of gemest Hoen met Oesters.

Laat het *hoen* of de *kapoen* aan het ſpit gaar braaden; neemt dan *oesters* naar believen, doet die in een tinnen ſchotel, die eenigzins hol is, met wat mager *vleeschnat* of anders *water*, *zout*, *peper*, de ruimte *boter*, en *citroen-zap*, eenigen tijd geſtooft hebbende, zo neemt *dooijeren* van *eijeren*, meer of min na maate gij *oesters* hebt, klopt die wel, en bind de *oesters* hier mede; neemt dan de *kapoen* of *hoen* van het ſpit, doet die in de ſchotel op de *oesters*, en legt er eenige *citroen-ſchijven* op; zommige doen ook wel *kappers* in de ſaus, dat mede niet onſmaakelijk is. Bij deeze bereiding koomt voornaamelijk in aanmerking, dat er de ruimte van ſaus zij, en het warm gegeeten worde.

Andere manier.

Neemt een *kapoen* of *jonge hoenderen*, maakt ze op, doet er van binnen wat *citroen-ſchil*, *lauriers-bladen* en *peterſelie* in; neemt dan een zuiver *kalfs-net*, rolt er de *hoenderen* ieder bijzonder in, bind het vast met een bindgaren, en kookt ze in *bouillon* gaar; neemt dan de *oesters* met het nat, wat fijn gehakte *citroen-ſchillen*, *foelie*, een ſtukje *boter* in *meel* omgewentelt, en laat het zaamen ſchielijk doorkooken; als dan neemt de *hoenderen* uit de *bouillon*, doet er het net af, neemt er de kruiden uit, en richt ze aan, met de geſtoofde *oesters* er over heen.

Op de zelfde wijze kan men de *hoenderen* ook met *moſſelen* toerichten; en zo men wil, kan men de *hoenderen* hier toe ook aan het ſpit braaden.

Gefarceerde of Gevulde Hoenders of Kapoenen.

Neemt wel gemeste *hoenders* of *kapoenen*, plukt en reinigt die ter deegen, en vult dezelve met het volgende mengzel; neemt het *vleesch* der *borst* van een gaar *hoen*, doet hier bij eenige *zwezertjes* of *ſebieten*, en een weinig *ſpek*; voorts *moucherons*, *peterſelie*, wat *thijmiaan*, *baſilicum*, *chalotten*, *peper*, *zout* en *kruidnagelen*; hakt dit te zaamen ter deegen fijn, en voegt er dan nog bij twee of meer *rauwe eijer-dooijers*, en een ſtuk *witte-brood* dat in *melk* is geweekt; roert dit alles wel door malkanderen, nog beter is het, dat 't in een ſteenen mortier word geſtampt; het binnenſte der *hoenderen* of *kapoenen* hier mede gevult zijnde, zo moet de hals en ſtuit toegenaait worden, op dat het vulzel er niet uitkruipe; bebind voorts de *hoenders* met plakken *ſpek*, en daar over *wijndruive-bladen*, ſteekt ze aan het ſpit, en laat ze langzaam voor een gemaatigt vuur gaar braaden; dezelve opdiſſchende, neemt men er het ſpek af, en trekt de draaden uit de ſtuit en hals; maakt voorts een gebondene ſaus van *eijer-dooijers*, *limoen-zap*, en het geen onder het braaden van de *hoenders* is gedropen, en diſcht het warm voor.

Op eene andere wijze.

Neemt gezuiverde *kapoenen* of *jonge hoenderen*, breekt hen het beentje uit de borst, maakt het vel op de borst los, ſnijd het vleesch van de borst af, maar het vel moet geheel blijven, hakt het vleesch klein met wat *vet* en *vleesch* van een *kalf*, doet er drie of vier *eijeren* bij, met een *witte-brood* in *melk* geweekt, wat fijn gehakte *peterſelie*, *thijm*, *foelie* en *zout*, ſtampt het in een mortier wel door malkander, vult hier mede de borst onder het vel, pent ze toe, en kookt ze gaar; neemt dan het overige van het vulzel, maakt er kleine *fricadillen* van, hier bij doet *champignons* of *moriljes*, geſtooten *biscuit*, *citroen-ſchijven*, *kruiderij*, *boter*, *zout*, een weinig *bouillon* of *jeu*, en laat het zaamen ſtooven tot een *ragout*; neemt dan de *hoenderen* uit de *bouillon*, richt ze aan, en doet er het *ragout* over; is zeer ſmaakelijk.

Gerooste Hoenders of Kapoenen.

Het *hoen* of *kapoen* wel gezuivert zijnde, ſnijd men het midden door, en klopt het met het plat van het hakmes; vervolgens doet men het in een casferol met ſtrooken *ſpek* of *boter*, *zout*, *peper*, *kruidnagels*, fijn gehakte *peterſelie* en *chalotten*, benevens wat *vleeschnat* of *water*, en laat het dus zagtjes kooken, tot dat het omtrent gaar is; als dan neemt men het uit de casferol, laat het ter deegen uitlekken, en legt het op den rooster te braaden, tot dat 't een mooije bruine koleur heeft bekoomen; diſcht het dan warm voor met een *chalotte-* of *zuure eijer-ſaus* er over.

Andere manier, om jonge Hoenderen op de rooster te braaden.

Snijd de *hoenderen*, wel gezuivert zijnde, midden door, en klopt ze plat met het mes, daar na beſtrooit ze met *zout*, *peper* en *nootemuscaat*, legt ze op een asſiet, en laat ze dus een uur lang doortrekken; daar na wentelt ze in *geſmolten boter* om, beſtrooit ze met *biscuit*, en fijn gehakte *peterſelie*, en braad ze op de rooster gaar, gaar zijnde, maakt er een *chalotte-ſaus* over; is zeer goed.

Kleine Kuikentjes in papier.

Gezuivert zijnde, ſnijd ze op de rug door, klopt ze met een mes plat, en beſtrooit ze met kruiderij, zo als in het voorgaande, en laat ze er één uur in leggen; maakt dan een net huisje van papier, beſtrijkt het met *boter*, en legt er de kuikens in; giet er dan wat *geſmolte boter* over, en beſtrooit ze met *biscuit*, en fijn gehakte *citroen-ſchil*; zet ze dan in een taarte-pan, met weinig vuur onder, maar boven veel, en braad ze gaar; gaar zijnde, richt ze met het papier op een asſiet aan met de boter, en ſtrooit er wat *Spaanſche kappers* over.

Op de zelfde wijze kan men ook *jonge duiven* toerichten.

Ragout van Hoenderen of Kapoenen, als mede een Schotel-paſteij van dezelve.

Kapt de *hoenders* aan ſtukken na believen, voegt er bij *zwezerikken* die opgewelt zijn, dat is te zeggen even in *water* opgekookt, aan kleine ſtukken geſneeden, als mede kleine *fricadilletjes* van *kalfsvleesch*, voorts *vleeschnat*, of indien men zulks niet heeft, *water*, *boter*, *moriljes* *bodems* van *artiſchokken* en *truffels*, een weinig *peper*, *zout*, *foelie* en wat *baſilicum* of *marjoleine*, laat het dus

dus te zaamen zagtjes gaar ftooven, gereed zijnde om op te disfchen, neemt men eenige *eijer-dooijers*, klopt die fijn met *citroen-zap*, en bind hier mede de *faus*; in deeze *ragout* kan men ook *oesters* doen, als mede gaar gemaakte *kastanjen*. Wil men hier een *fchotel-pasteij* van maaken, doet men de *ragout*, na dat dezelve gaar geftooft is, met een gering gedeelte van haar nat, in een holle tinnen fchotel, legt er *citroen fchijven* op, en maakt er een blad korst over, zodanig als op het artijkel DEEG, *pag.* 467. *n.* 3. is geleert, doet hier een taarte-dekzel met vuur op, en laat het gaar bakken; waar na men in het midden een ftuk uit de korst fnijd, het overgebleevene nat met *dooijers* van *eijers* bind, zo als boven geleert is, en het zelve als dan in de *pasteij* giet, waar na het ftuk korst er weder op gelegt word, die men gemeenlijk met *witte poeijer-zuiker* beftrooit, en word als dan warm voorgedischt.

Ragout van Hoenderen met een Amandel-faus.

Maakt de *ragout* even eens als boven geleert is; dog in plaats van de *faus* met *eijer dooijers* te binden, zo neemt fijn geftooten *amandelen*, wrijft die met kookende *bouillon*, en *citroen-zap* tot een pap, en laat het door een teems in de pan bij de *ragout* loopen, en dus eenigen tijd te zaamen doorftooven.

Hoender-Pasteij.

Neemt wel gemeste jonge *hoenderen* of *kapoenen*, na dat dezelve ter deegen gezuivert zijn, zo fnijd ze in vieren, laat ze een oogenblik in *water* kooken; waar na men een korst neemt, zo als op het artijkel DEEG, *pag.* 466. *n.* 2. is geleert, legt die in de taarte- of pasteij-pan, hier op de koud geworden zijnde *hoenderen*, voorts de ruimte *boter*, wat *zout*, geftooten *kruidnagelen*, *moriljes*, *mouferons*, *bafilicum*, kleine dunne *verkens-worstjes*, en een *zwezerik* aan ftukken gefneeden; neemt dan vier hard gekookte *eijer-dooijren*, wrijft die in *vleeschnat* fijn, en giet zulks er over, legt er dan de boven-korst op, kniipt die aan de onderfte vast; op de bovenfte moet in het midden eene opening gemaakt worden, waar op men een zoort van fchoorfteentje van deeg ftelt; dit belet het bersten; zet hem dan met de pan zonder dekzel, in een niet al te warme oven; in twee uuren is het gemeenlijk gaar; men kan het ook met vuur onder en boven, in een taartepan gaar bakken.

Pasteij van jonge Kuikens

Neemt 4, 5 of 6 *kuikens*, dezelve gezuivert zijnde, breekt men hun voorzigtig het borst-been, om ze beter fatzoen te doen hebben, neemt dan de *leevers*, laat die bijna in *water* gaar kooken, voorts het magere van koud gebraaden *kalfs-vleesch*, gekookt *fpek*, *chalotten*, *pietercelie*, *bafilicum*, een weinig geftootene *kruidnagels*, *peper* en *zout*, hakt dit ter deegen fijn, en roert er dan nog onder een ftukje *witte-brood* in *melk* gekookt, beneevens voor ieder twee *kuikens* een *eijer-dooijer*, en een klontie *boter*, vult hier mede het binnenfte der *hoenderen*, en maakt een korst zo als boven; tot vulling legt men tusfchen de *kuikens*, aan ftukken gefneede *zwezerikken*, *kleine kalver-fricadillen*, dunne *verkens-worsjes*, *moriljes*, *mouferons*, *bodems* van *artifchokken*, en maakt het voorts fmaakelijk met *zout* en *kruiderijen*, zo als boven is geleert, hier en daar word een klompje *boter* tusfchen gelegt, en men maakt er een diergelijke *faus*, van *vleesch-nat* en harde *eijer-dooijers* over, als bij de voorgaande *pasteij* is aangeweezen; de bovenkorst er op gedaan zijnde, bakt men het in den oven, of wel met vuur onder en boven niet te fchielijk gaar.

Bouillon van Hoenders voor zieke menfchen,

Vult een *hoen* dat wel gezuivert is, met drie lood van de vier groote verkoelende zaaden, (welke die zijn, ziet op *pag.* 843.,) na dat dezelve een weinig gekneust zijn, doet het *hoen* in een verglaasde pan, en giet er drie mingelen *regen-water* op; laat het dus met zagt vuur tot op twee mingelen verkooken, waar na men het met een ligte drukking door een fchoone haairen teems laat loopen; ter deegen gezakt zijnde, laat men het andermaal door de teems loopen, en bewaart het in een fteenen pot, om bij gelegentheid te gebruiken.

Dit *hoendernat* is bij uitftek verfrisfend, en tempert de brand der koorts; inzonderheid is het dienftig in heete en aanhoudende koortzen, long-ontfteeking, en brand in het wateren; voor zieken van een zwak geftel, en aan de zulken, wiens tong en mond zeer droog is.

Op een andere manier.

Laat twee of drie *hoenders* in een pot met *water*, geduurende twee uuren zagtjes kooken, doet er bij de volgende groentens, als *ofsetong*, *bernagie*, *endivie*, en meer gelijkzoortige en verfrisfende kruiden; de *hoenders* gaar zijnde, laat men het nat door een fchoone doek loopen; het is zeer verfrisfende, en verwekt een zagte ftoelgang.

Hoendernat zeer dienftig voor de borst.

Neemt een *hoen*, doet in het zelve een once van de vier groote verkoelende zaaden, die een weinig gekneust moeten worden, een lood *gepeerlde gerst* en even zo veel *rijst*, benevens twee lood *Boerhavenfe zuiker*, laat dit op een zagt vuur in drie mingelen *water* tot op de helft verkooken, laat het dan door een teems loopen, en bewaart het tot 't gebruik in een fteenen pot.

HOENER-BEET; *Hoener-darm*; *Vogel-kruid*; *Muur*; in het latijn *Alfine*; *Morfus Gallinæ*. Daar zijn veele planten die door verfchillige Kruidbefchrijvers met de naam van *alfine* beftempelt zijn, maar die tot verfchillige geflachten behooren, gelijk ze van LINNÆUS ook ieder tot zijn geflacht gebragt zijn: Wij zullen hier maar eenige der bekendfte melden, die gewoonlijk de naam van *Hoenerbeet* (*Alfine*) draagen, als

1. De *groote Hoener-beet*; in het latijn *Alfine altisfima repens*; *Alfine major* DODONÆI; (*Stellaria foliis cordatis petiolatis, pedunculis ramofis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *groote Hoener-beet*, met weegbree-bladen; *Alfine plantaginis folio*; (*Arenaria foliis fubovatis acutis feffilibus, corollis calijce brevioribus*).

3. De *kleine Hoener-beet*; *Alfine vulgaris*, *five Morfus Gallinæ*; *Alfine minor* DODONÆI; (*Alfine petalis bipartitis*, *foliis ovato-cordatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *kleinfte Hoener-darm*; *Alfine minor multicaulis*; *Alfine minima* DODONÆI; (*Arenaria foliis fubovatis acutis feffilibus, corollis calijce brevioribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Zee-Hoener-beet*; *Alfine marina vel littoralis, foliis portulacæ*; (*Arenaria foliis ovatis acutis carnofis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. Deze planten zijn zo bekent en gemeen, dat ze bijna geen befchrijving noodig hebben; wij zullen egter kortelijk het onderfcheid deezer zoorten aantoonen.

De eerſte zoort groeit met veele dunne, ronde, geknoopte ſtengen uit de wortel op, van twee tot drie voeten hoogte; aan ieder knoopje, die zomtijds wat roodagtig zijn, koomen twee bladen tegen malkander over aan korte ſteeltjes voort, die langwerpig, hartformig, en ongeveer een vinger breed zijn; aan het bovenſte der ſtengen groeijen getakte bloem-ſteelen, met kleine witte bloemen, als ſterretjes uit een in vijven gedeelde kelk, welke deelen langer als de bloem-bladjes zijn. Na de bloemen volgen langronde zaadhuisjes, die heel klein zaad bevatten.

De tweede zoort heeft groote bladen die geribt en puntig zijn, op de wijze als de weeg-bree; anders veel na de voorgaande gelijkende.

De derde zoort groeit met veele dunne, tedere, getakte en geknoopte ſtengen uit de wortel, die tegen de aarde leggen; de bladen die aan de knoopen of leeden, ook bij tweën tegen malkander overgroeijen, zijn klein, en van gedaante langwerpig hartformig; de bloemtjes zijn wit, vijf bladig, en de bladjes bijna tot beneden in tweën geſpleeten, koomende uit de oxels der bladen op lange ſteeltjes voort, waar na rondagtige zaadhuisjes volgen, die veele kleine bruine zaaden bevatten.

De vierde zoort gelijkt aan de voorige, maar is in alle deelen veel kleiner; dog groeit met meer dunne getakte ſtengen, en de bloem-bladen zijn niet in tweën geſpleeten.

De vijfde zoort gelijkt ook veel aan de derde, maar heeft vette of dikke bladjes, op de wijze als porcelein; de bloemen zijn witagtig, en de zaadhuisjes plat-rond, waar in drie of vier groote zaaden beſlooten zijn.

Plaats. De eerſte zoort groeit in en naast de heggen, bosſchen, rivieren en elders, op ſchaduwagtige en vogtige plaatzen; de tweede zoort word gevonden in de groote bosſchen, omtrent de boomen, en elders; de derde en vierde zoort koomen overvloedig voort op de akkers, en bedden der moes- en andere tuinen, zo dat ze dikwils voor een lastig onkruid verſtrekken, als ze niet bij tijds eer het zaad uit valt, uitgewied of anders vernielt worden; de vijfde zoort word gevonden aan de zee-kanten, in de duinen van Holland, Zeeland en elders. De eerſte zoort is langleevend, maar de overige zoorten zijn eenjaarig.

Eigenſchappen. Deeze kruiden hebben een verkoelende kragt, maar zijn in de Geneeskunde van geen gebruik.

De canarie- en andere kleine vogels, die men in de kouwen houd, willen de bladen en het verſche zaad van deeze kruiden gaarne eeten, dewijl ze haar ververſchen; weshalven 't goed is, dat men er hen in de zomer nu en dan eenige takjes van geeft, daar rijp zaad aan is; en waar toe inzonderheid de derde zoort de beste is; dog men moet haar niet te veel geeven, dewijl het haar anders te veel verkoud, en kan doen ziek worden.

HOENER-BEET (BASTERT-), zie MUISOORTJE.

HOENER-BEET (BESIE-DRAAGENDE); in 't latijn *Alſine ſcandens baccifera*; *Alſine repens* DODONÆI; *Cucubalus* PLINII; (*Cucubalus calicibus campanulatis, petalis diſtantibus, fructu colorato, ramis divaricatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit kruid-gewas ſchiet uit de wortel dunne, lange, ronde geknoopte en getakte ſtengen, van vijf tot zes voeten lengte, dog die niet op zich zelfs kunnen ſtaan, maar een ſteunzel moeten hebben, om zich op te rechten, anders leggen ze tegens den grond; aan de knoopen of leden der ſtengen en takken, groeijen twee bladen tegen malkander over, die langwerpig, puntig en glad zijn, gelijk die van de *gemeene hoenerbeet*, maar zijn grooter, bijna als die van het *glas-kruid*; aan het bovenſte der ſtengen en toppen, koomen witte zesbladige anjelierformige bloemen uit klok-gedaantige kelken voort, waar na een lang ronde weeke beſië volgt, die met het rijpen zwart word, en een peper-koorn of beſië van de *nagtſchaje* gelijkt, bevattende nierformige zaaden; de wortel is dun, en kruipt ver onder de grond voort.

Plaats. Dit gewas word gevonden in Hoog-Duitschland, Frankrijk, Italien, enz. in bosch- en ſchaduwagtige plaatzen, en elders naast de heggen en boomen; het word ook wel door de liefhebbers van vreemde planten bij ons in de hoven gekweekt.

Kweeking. Men kan dit gewas zeer ligt vermenigvuldigen, door middel van ſcheuring der wortel-ſpruiten in het voorjaar: Het verliest tegen de winter zijne ſtengen, en ſpruit in het voorjaar weder van nieuws uit de wortel; kan onze winterkoude taamelijk wel verdraagen, maar geen ſtrenge vorst; weshalven het dienſtig is, dat men de wortelen in de winter met eenige ruigte overdekt.

HOERE-DREKJES, zie GEBAK, *pag.* 795.

HOERE-KOEKJES, zie GEBAK, *pag.* 795.

HOEREN-WORTEL, zie VAARENKRUID.

HOEST; in het latijn *Tuſis*; is eene hevige beweeging van de buikſpieren, om door het opwaarts persſen der ingewanden, en het indrukken van het middenrif, terwijl teffens door die zelfde ſpieren, de ribben nederwaards getrokken worden, de holte der borst te vernauwen, en de lucht met geweld uit de luchtpijp te drijven. Deeze beweeging geſchied bij verwisſeling, om dat de longen niet lang zonder nieuwe lucht zijn konnen; en op deeze wijze *hoest* iemand.

De oorzaaken zijn echter zeer verſchillende, want als iets in onze keel zit, of in de luchtpijp, doet de prikkeling daar van ons hoesten, tot zo lang het onlast en uitgedreeven is; om die redenen *hoest* men in pleuris, in ontſteeking van de keel, in teering, in eene benauwde borst; dat is, de natuur tracht zich te ontdoen van het geene de longe-pijpen, zelfs tot in de fijnſte uiteindens, verſtopt en belemmert.

Of nu de zenuwen hier door inwendig geprikkelt worden, dan of de zenuwen van het middenrif en buikſpieren door de prikkeling van ſcherpe deelen, ook van wormen in de maag, en derzelver werking op het agtſte paar zenuwen, en de tusſchenribbige zenuw, gelijk in de kinkhoest, en in lieden welker maagen met ſlijm en zuur bezet zijn, koomt over een uit. De *hoest* werkt tot dat het geene de prikkeling veroorzaakt, door braaking ontlast is; het is om die rede, dat de Geneesheeren deezen *hoest* noemen een *kramp-* of *ſluiptrekkende hoest*. Zonderling is het, dat eene enkele prikkeling van het zenuw-geſtel deeze toevallen veroorzaakt, gelijk men dagelijks ziet in de *paſſio hiſſterica*, of opſtijgingen, en dergelijke zenuw-ziektens.

Daar is een geweldige *hoest* welke volgt op het blijven zitten van eenig doorgeſlokt ſtuk in den ſlokdarm; dit benaauwt van agteren de luchtpijp, en verwekt *hoest*, even als of het van binnen gezeten hadde; tot dit zoort behoort de *hoest* welke eigen is aan menſchen, welke door

eene

eene verlamming van den flokdarm, of vernauwing van de krop van de maag gekweld worden; het eeten en drinken in dit geval blijvende zitten, werkt een *hoest*, die niet ophoud voor dat alles weder overgegeeven is.

In lieden die een opgefpannen buik hebben door waterzucht, of in hoog zwangere vrouwen, is de *hoest* eigen, om dat de borst uitgezet, en de longen benauwd en gevoelig geworden, op de minfte aandoening aangedaan worden.

In het borstwater word de long geprangt, en dikwerf geheel tot niet gedrukt, het middenrif nederwaarts geftooten, een *hoest* verzelt dit ongemak, om de ademing vrij te maaken; het zelfde gebeurt in de etterborst of *empijema*.

Eindelijk is er een *hoest*, die eerst droog is, naderhand eenige fchuim verwekt, ten laatften etter, deeze is bijzonder eigen aan menfchen die een langen hals, het wit der oogen helder en blaauw hebben, die van witte tanden voorzien zijn; de *hoest* is flimst als zij op eene der zijden leggen; eindelijk zij hoesten fluimen op, zo lang tot dat zij volkoomen uitgeteert, den geest geeven.

De *hoest* die op waterzucht en borstwater volgt, is ongeneesfelijk; die van eene vernaauwing of verlaming afhangt, van gelijken; die de zwangernis verzelt, gaat over zo dra het kind gebooren is; zit er iets in den flokdarm, het moet doorgeftooten, of op eene andere wijze uitgebragt worden, zal men den *hoest* doen bedaaren.

In de kinkhoest, moet men de maag zuiveren, één grein *ipecacuanha*, daags twee maal, doet meer goeds, dan alle de borstkoekjes van Europa.

In eene benaauwde borst, dat is, in een *asthma pituitofum*, moet men op de maag letten, en teffens geneesmiddelen geeven, die doordringende, en losmaakende zijn.

Maar in keel-ontfteeking, in pleuris, in *peripneumonie*, mazelen, enz. koomen te pasfe, fijroopen die verzagtende zijn, gommen die kleeverig en fmeeragtig zijn; het zelfde doet goed in teering; dingen immers van dien aart brengen de fluimen te eerder op.

In veele gevallen helpt eene tijdige aderlaating, voor zo verre de vermindering van het bloed eenige meerder ruimte geeft aan de longen; op deeze wijze kan men lieden, die gefchiktheid tot borstteering hebben, zeer lang van dringend gevaar bevrijden.

De *hoest* word dikwerf flimmer door het gebruik van gomagtige dingen, en honing, om dat het flijm in de maag hier door vermeerdert; in welk geval brandewijn met maate bijgevoegt, en dergelijke, den *hoest* merkelijk doen bedaaren.

Daar zijn fcherpe dampen van zwavel, turf, inzonderheid van de preparaaten van antimonie, enz., welke niet alleen *hoest*, maar teering, en eindelijk den dood veroorzaaken; welke eigentlijk niet behooren tot dit artijkel, maar verhandelt zouden moeten worden onder de vergiften in het algemeen.

Door de befchrijving, die hier van de *hoest* is gedaan, ziet men ligtelijk, dat de middelen moeten gefchikt worden naar de aart en oorzaaken derzelven.

Tegens een natte Hoest.

Hier tegen zijn de infnijdende, losmaakende en uitwerp-middelen dienstig; als daar zijn de *eerenprijs*, *ijfop*, *hoefblad*, *venus-hair*, *witte andoorn*, *roode kool*, *falie*, *roofemarijn*, *koorn-roöfen*, *heemst-wortel*, *angelike*, *lavas*, *meester-wortel*, *pokhout*, *geest van ammoniak-zout*, *gebarnfteende liquor van hertshoorn*, *borst-elixirs*, *oximel* met *zee-ajuin*, *fijroop* van *heeschkruid*, van *hoefblad*, van *ijfop*, van *tabak*, enz.

Of men gebruikt van de volgende middelen, die dikwils zeer dienstig bevonden zijn: Neemt *ijzop-water*, drie oncen; *venkel-water*, twee oncen; *borst-elixir* en *geest van ammoniak-zout*, van elks drie drachmen; *extract* van *aland-wortel*, een drachma, en *fijroop* van *maankoppen*, één once; mengt het tot een drankje, waar van men alle uuren een lepel vol neemt.

Of neemt *heemst-wortel*, een half once; *lijnzaad* (gekneust en in een doekje gebonden), één vinger-greep; *hoefbladen* en *koorn-roofen*, van elks een halve hand vol, en *zoet-hout*, twee drachmen; klein gefneeden, giet er een mingelen *kookend water* op, en laat het een half uur lang trekken, dan doorgezijgt zijnde, drinkt den lijder daar van dikwils een theekopje vol van, lauwwarm; men kan er ook bij het drinken een weinig *brandewijn* bijvoegen, om meer los te maaken.

Of neemt twee à drie *groote maankoppen*, kookt ze, gekneust zijnde, in een mingelen *water* of *melk*, wel uit, dan doorgezijgt zijnde, doet er *witte zuiker* bij naar believen, en gebruikt het als 't voorgaande.

Of neemt *fijroop* van *witte maankoppen*, en flikt er altemets iets van; deeze twee middelen dienen inzonderheid tegens de hoest, die in de natte verkoudheid uit fcherpe vogten ontftaat.

De *pillen* van *ftijrax*, zijn in dit geval ook uitneemend, tot anderhalf fcrupel 's avonds ingenoomen; of anders een dofis *theriaak*.

De *fijroop capillaire* en *borst-fijroop* zijn ook zeer dienstig in de *hoest*.

Of neemt *ijfop* en *falie*, van elks een halve hand vol, en *bertram-wortel*, *zoet-hout* en *anijs-zaad*, van elks één lood; klein gefneeden zijnde, kookt het in een mingelen *water* een half uur lang, dan doorgezijgt, en met *zuiker* verzoet naar believen, en daar van altemets een thee-kopje vol warm gedronken.

Of neemt gemeene *zuiker-fijroop*, doet hem in een potje, dekt het toe, en zet het in een bakkers oven, met het brood; daar na als het brood gaar is, weder uitgenoomen zijnde, zal het dik geworden zijn; hier van flikt de lijder altemets iets.

Of neemt *ramelatfen*, fnijd ze in dunne fchijfjes, legt ze op een fchotel, en ftrooit er *witte zuiker* tusfchen en over heen, laat het dan een nagt over ftaan, zo zal er een vogt van koomen, waar van de lijder des morgens, en 's avonds naar bed gaande, een lepel vol moet neemen; is een beproeft middel.

Of neemt twee mingelen goed *zoet bier*, doet er eenvierde pond of meer *witte zuiker*, en twee of drie gefchraapte *geele peenen*, na dat ze groot zijn, bij, kookt het vervolgens zaamen, tot dat er ongeveer een-derde verkookt is; dan doorgezijgt zijnde, drinkt de lijder daar van altemets een glaasje vol lauw-warm: Dit middel heeft veele geholpen, die veele andere middelen vrugteloos gebruikt hadden. Men verachte de gemeene eenvoudige middelen niet!

Indien de flijmige ftoffe al te overvloedig is, invoegen dat het met de uitwerp-middelen (*expectorantia*) al te langzaam gaat, dan zijn de *purgantia* ook zeer nuttig; bij voorbeeld de *rhabarber*, vervolgens de *jalappe*, *fenés-bladen*, *eickenvaaren-wortel*, enz.

Of neemt *purgeer-tinctuur*, en *tinctuur van duizend-guldden-kruid*, van elks één drachma; *geest* van *ammoniak-zout* met *gom-ammoniak* bereid, twee drachmen; mengt het tot *laxeer-druppels*, om daar van 's morgens en 's avonds 30 à 40 druppels in te neemen.

Indien de kleine kinderen de *hoest* verkrijgen, gelijk dikwils gebeurt, geeft men hen altemets een weinig *ſijroop van koorn-roosen* (*papav. errat.*) te ſlikken; of men geeft haar wat *manna* met *penidie-zuiker*, of *violen-ſijroop*, om te purgeeren.

Of laat wat *geſtooten gengber* in *wijn* trekken, en geeft hen daar van, met *zuiker* verzoet, 's avonds in; dit is zeer goed: Nevens deeze middelen, moet men hen de voeten 's avonds met warm water wasſchen, of dezelve daar in baden, dat van veele nuttigheid is, benevens de voeten warm te houden; het welke dikwils alleen genoeg is om de *hoest* weg te neemen, dewijl die bij hen veeltijds hooftzaakelijk door verkouding ontſtaat.

Tegen de drooge Hoest.

Tegen de drooge en uit ſcherpe zoutagtige ſtoffe voortkoomende *hoest*, zijn dienstig de *afkookzels* van *vijgen*, *roſijnen*, *korenten*, *raapen*, *zoethout*, *anijs-* en *venkel-zaad*, enz., met *zuiker*; *boom-olie* met *brandewijn*, *zoete amandel-olie* met *walſchot*, als mede *arabiſche gom*, *gom draganth*, *wierook*, *maſtix*, *ſtijrax*, *benzoin*, *barnſteen*, *bloemen* en *melk van zwavel*, *zwavel-balſem*, *theriaak*, enz.

Neemt *raapen*, kookt ze in ruim *water*, maakt dan het doorgezijgde *zap* met *witte zuiker* zoet, en laat den lijder altemets daar van warm drinken.

Of neemt *ijſop*, een hand vol; zes *vette vijgen*, *corenten*, een halve hand vol; *anijs-* en *venkel-zaad*, van elks één drachma, en *zoet-hout* een half once; klein geſneeden zijnde, kookt het in een ſchoone pot in twee mingelen *water*, tot op twee-derde, dan doorgezijgt; dit gebruikt de lijder als het voorige.

Of neemt zes of meer *vijgen*, ſnijd ze klein, doet ze op een bord, en giet er *brandewijn* op; ſteekt die dan in de brand, en eet de vijgen daar na op.

Of neemt *koude ſpecies van traganth*, en *enkelde ſpecies van lisch-wortel*, van elks anderhalf drachma; *anijs-olie*, drie grein; *beste witte zuiker* in wat *venkel-water* geſmolten, drie oncen; maakt er kleine ronde koekjes van, en droogt ze; van deeze koekjes moet den lijder, het zij kind of bejaard mensch, altemets een in de mond neemen, en daar in laaten ſmelten en doorſlikken; word zeer gepreezen, inzonderheid voor zeer ſterke verouderde *hoest*; waar tegen ook het volgende dienstig is:

Neemt *kreefts oogen*, één drachma; *bloemen van benzoin*, een half drachma; *mijrrhe*, en *vlug-zout van barnſteen*, van elk een half ſcrupel; *laudanum opiatum*, drie grein; maakt er een fijn poeder van, waar van de lijder 's morgens en 's avonds een mespunt vol neemt; aan een kind geeft men half zo veel.

Voorts kunnen ook de middelen, die op HEESCHHEID gemeld zijn, zo wel in de *natte* als *drooge hoest* van dienst zijn.

Indien de *hoest* ontſtaan is door koude lucht, verkouding of koude voeten, dan moet men verwarmende middelen gebruiken; bij voorbeeld, een *warm bier* met wat *brandewijn* gemengt, of *heete wijn* met *kruiderijen*; of men neemt des avonds, na bed gaande, een glasje *brandewijn* met *ſijroop capillaire*, of maar met *gemeene zuiker-ſijroop* gemengt; daar benevens is een warm voetbad 's avonds zeer dienſtig, en men moet zich voorts warm houden.

En is de *hoest* veroorzaakt door een minerale damp, zo is een *wond-drank* uit wond-kruiden dienstig, en *ongezouten boter* met *brood*. Zie ook KINK-HOEST en KUCH; en aangaande de *hoest* bij long-zucht, long-ontſteeking, pleuris, enz., op haare artijkels.

HOET; is een zoort van maat, waar van men zig ten aanzien van graanen in zommige Nederlandſche Provintien bedient, koomende in veelen overeen met een ſchepel. Zie SCHEPEL.

HOF; *Tuin*; hier door verſtaat men een ſtuk lands, of agter een huis, of buiten de ſtad gelegen, en met een muur, ſtaket of groene heining omringt; en of tot boomvrugten, peul-vrugten, of bloemen geſchikt; waar van daan men een drieërlei hof heeft, te weten, een boomgaard, moestuin en bloemhof.

Bij deeze drie zoorten voegt men nog een vierde, namentlijk, een *hof* van vermaak en zindelijkheid, anders *lust-hof* genoemt, en behelzende niet alleen de drie andere zoorten, maar daar en boven nog andere konſtſtukken, als grotten, fonteinen, watervallen, beelden, pijramiden, enz. Hoedanige hoven doorgaans bij de lusthuizen gevoegt worden.

Lust-hof.

Men kan eenige algemeene regelen ſtellen, welke men in het aanleggen en onderhouden van een behoorlijken *lust-hof* heeft in acht te neemen; zijnde doorgaans bij een lusthuis of buitenplaats, alwaar men zig een zekeren tijd van het jaar te onthouden pleegt, gevoegt. Tot een goede gelegenheid of ſituatie behooren vijf zaaken. 1. een gezonde lucht; 2. een goede grond; 3. een behoorlijke overvloed van water; 4. een fraai gezigt; 5. een gelegen plaats.

I. Toppen der heuvelen, en al te laage dalen moeten voor eerst als twee uitterſtens in het aanleggen van een *lust-hof* gemijd worden; ook moet dezelve op de zuider zon, of ten minſten tegen het oosten leggen.

II. De grond moet nog te ſteenagtig, nog te droog, of te vogtig, zandig, rul of kleiagtig weezen, maar in het omſpitten ten minſten twee voet diep in de aarde goed zijn, zonder de minſte der gemelde gebreken.

III. Zo nuttig als het water is voor boomen en planten, zo aangenaam zijn de fonteinen en watervallen der lusthoven voor het gezigt. Alleenlijk moet men voor twee dingen zorg draagen; voor eerst, dat den overvloed van water in de hoven vermijd word; ten anderen, dat men ze nergens laat ſtil ſtaan, maar bekwaamelijk afleid, en daar toe bekwaame greppen hebbe.

IV. Het gezigt is buiten tegenſpraak een der grootſte cieraaden van een *hof*; waarom men het vooral daar op heeft toe te leggen, dat een verre en aangenaame uitzigt nergens door belet word.

V. Een *lust-hof*, voornaamentlijk een buitenplaats zijnde, moet niet verre van een rivier of ander water afgelegen zijn: Ook brengt een nabuurig bosch geen gering voordeel aan; welke beide voordeelen gevoegt bij een bekwaame weg, maakt, dat men er winter en zomer zijn verblijf kan houden: Eindelijk word ook vereischt, dat de *lust-hof* niet ver van een dorp, en dus van andere menſchen, zij afgelegen, om in tijd van nood bijſtand te konnen genieten.

Dog bij dit alles moet nog koomen de naauwkeu-

rige zorg van den hovenier; maar voor al het oog van den meester.

Grond-regelen, om een Hof wel aan te leggen.

I. De kunst moet voor de natuur wijken.

Alles moet natuurlijk ſchijnen te zijn in een *hof*; men plant een bosch, om de hoogtens te dekken, of den grond omtrent de vleugelen van het lusthuis te vervullen; door een laagte moet er een canaal gegraaven worden, om te ſchijnen, als of dat water ergens van een hoogte afſtroomde.

II. Een *hof* moet een heldere lucht hebben.

Hoven, die al te donker, of belommert zijn, zijn niet bekwaam, om den geest te vervrolijken; Rondom het huis moet alles geſlegt worden, om een ruim gezigt op de bloembedden (*parterres*) te hebben; zonder iets anders, als taxis op het terras, en elders, daar men het noodig oordeelt, te planten.

III. Men moet een *hof* niet al te zeer ontblooten.

Dit tegengeſtelde ongemak moet even zeer gemijd worden; immers heeft niet wel, dat men met een opſlag van een oog de ganſche ruimte van den hof ziet.

IV. Een *hof* moet grooter ſchijnen, als hij in der daad is; om hier toe te koomen, moet het gezigt ſtuiten op groene kamers en prieëlen, verciert met fonteinen en allerlei figuuren; voorts moeten de wandeldreven dus geſchikt zijn, dat men zig als vermoeit, gaande uit de eene in de andere.

Algemeene ſchikking, die men omtrent een Lust-hof moet maaken.

I. De lengte van een *lust-hof* moet een derde, of de helft grooter zijn, als deszelfs breedte.

II. De bloemperken moeten nabij de wooning zijn; die zelfs hooger moet gebouwt zijn, als de bloemperken, om beter van het aangenaam gezigt te konnen oordeelen, als men uit de venſteren ziet.

III. Het hoofd van een bloemperk moet met kommen of andere waterwerken verciert zijn; hooger, op plant men een laan boomen, het zij hooge, het zij laage; en nog verder een rond bosch, dus doorſneeden, dat men uit het zelve in de wandeldreven koomt: De ruimte die er tusſchen de kom en de laanboomen is, moet met bloempotten vervult worden.

Wij zullen ons hier niet breeder over uitlaaten; want het al te wijdloopig vallen zoude, in geval wij hier ſpreeken wilden, hoedanig de tuin-aarde behoorde te zijn; waar aan men weeten kan, of de aarde goed is; welke mest in een *lust-hof* moet gebragt worden; wat er bij het bearbeiden moet worden in acht genoomen; wanner men eigentlijk de grond moet beſproeijen; hoe men de planten der vrugtboomen alvoorens moet behandelen; wanneer men dezelve moet planten; welke lucht de vrugtboomen moeten hebben; hoe hoog en dik dezelve zijn moeten; welke zoorten van boomen men verkiezen moet; voorts welke zoorten van bloemen men moet aankweeken; hoe men broeibakken moet maaken; en wat dies meer is. Hier van kan men berigt vinden op ieder bijzonder artijkel; zie ook LANDHUIZEN, LUSTHOF, MOESTUIN, enz.

HOF-APPELEN; dus noemt men zulke appelen, die geënt zijn, en in een Bogaard of Hof groeijen, in tegenſtelling van de *wilde appelen*, die op de bergen en in de bosſchen gevonden worden; zie derzelver verſcheidene zoorten op het artijkel APPEL-BOOM, *pag.* 96. enz.

HOF-BLOEMEN; dus worden de *dubbelde Magdeliefjes* ook wel genoemt.

HOF-CUMIJN, zie CARWEIJ.

HOF-EPPE, zie PETERSELIE.

HOF-KRUID; *Hofkum*; zie SATUREIJ.

HOITZITZILTOTOTL, zie BLOEMZUIGERTJE, *n.* X. *pag.* 223.

HOL, zie CONCAVUS en GROTTE.

HOLCUS, zie ZORGZAAD.

HOLDER-BOOM, zie VLIER-BOOM.

HOLLE-ADER; in het latijn *Vena Cava*; is die ader, welke in de rechter kamer van het hart is ingeplant, draagende, om derzelver ruimhuid, de naam van *Holle-ader*; nauwelijks twee vingers breed van de plaats haarer inplanting, word zij in tweën verdeelt, als in onderſte en bovenſte *holle-ader*, leidende de eerſte het bloed uit de benedenſte deelen, en de andere na de bovenſte deelen tot deeze *harte-kameren*.

HOLLIGHEID; in het latijn *Sinus*; *Colpos*; beteken in de Geneeskunde, wanneer er zich in de vleeschagtige deelen, eenige plaatzen met bloed volzetten, en dat als dan de ſtilſtaande vogtigheden beginnen te ſtollen, te bederven, en dezelve zoeken door te breeken. Zie ook SINUS.

HOLOGRAPHUM; dus word een Acte, Contract, Uiterſte Wil, enz. genoemt, dat door de geene, dien het betreft, eigenhandig is geſchreeven en getekent; inzonderheid heeft dit zijne betrekking op Testamenten. Zie TESTAMENT.

HOLOMETRUM; is een mathematisch werktuig, waar van men zig bedient, om allerlei zoort van hoogtens, zo wel op de aarde, als in het luchtgeſtel te neemen; het zelve is uit drie beweegbaare liniaalen zaamengeſtelt.

HOLORACEÆ PLANTÆ; betekent *Moes-* of *Keukeu kruiden*.

HOLOSERICUS; *Zijdagtig*; dat als rouwe zijde uitziet, of dusdanig zagt is.

HOLOSTEUM; is een zoort van *witte Weegbree*; zie aldaar. De *Holoſteum* van LOBEL is het *Padde-gras*; zie GRAS, *n.* 13. *pag.* 932.

HOLOTHURIA; is een zee-diertje, het welk de Heer LINNÆUS onder het geſlacht der *Zoophijten* plaatst, welke naakt zijn en geledingen hebben. RONDELETIUS in zijne *Hiſtoire des Inſectes & Zoophites*, beſchrijft twee zoorten van *Holothuria's*, waar van hij ook de afbeeldzels geeft. De eerſte zoort is met een harde ſchors bezet; de gedaante is langwerpig; eene der uiterſten is ſtomp, en word door een ſchors bepaalt, die met verſcheidene gaten is doorboort; de tweede zoort heeft het lighaam met ſtekels bezet, het word aan eene der einden door een zoort van ronde kop bepaalt, met een rond en rimpelig gat doorboord, het welk zich opent en ſluit, en tot een mond aan het dier verſtrekt; de tegens overgeſtelde zijde van het lighaam is dun, en eindigt in de gedaante van een ſtaart; aan ieder kant is eene verlenging, zijnde een poot of veel eer een zwem-vin, waar van zich het dier bedient om zich te beweegen; eene der verlengingen is naauwer, als het andere, rondsomme beſneeden, en in een punt eindigende.

HOL-SPIEGEL, zie SPIEGEL.

HOLSTEINSCH GOUDHAANTJE, zie GOUDHAANTJES, *n.* XLIV. *pag.* 917.

HOLTE DER BEENDEREN; in 't lat. *Sinus Oſſium*; word

word die holligheid door begreepen, welke het hoofd van een ander been in zich bevat, zo als bij voorbeeld de heupe-beenderen, enz.

HOL-WORTEL; *Baar-wortel*; *Oosterluceij*; in het latijn *Aristolochia*: Verscheide zoorten zijn er van dit gewas, als

1. De *ronde Holwortel*; *Aristolochia rotunda* DODONÆI; (*Aristolochia foliis cordatis subsessilibus obtusis, caule infirmo, floribus solitariis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *lange Holwortel*; *Aristolochia longa* DODONÆI; (*Aristolochia foliis cordatis petiolatis integerrimis obtusiusculis, caule infirmo, floribus solitariis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *kruipende Holwortel*; *Aristolochia clematitis* DODONÆI; (*Aristolochia foliis cordatis acutiusculis, caule volubili, pedunculis solitariis petiolo longioribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *regt op groeijende Holwortel*; *Aristolochia clematitis recta*; *Aristolochia saracenica, vel sylvestris* DODONÆI; (*Aristolochia foliis cordatis, caule erecto, floribus confertis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Holwortel*, *Pistolochia* genoemt; *Aristolochia Pistolochia dicta*; *Aristolochia polyrchizon*; *Pistolochia* DODONÆI; (*Aristolochia foliis cordatis crenulatis petiolatis, floribus solitariis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. De *Candische altijd groene Pistolochia*; *Pistolochia cretica*; (*Aristolochia foliis cordato-oblongis undatis, caule infirmo, floribus solitariis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beschrijving. De eerste zoort, schiet uit haar wortel veele dunne vierkantige, rankagtige, getakte stengen op, van anderhalf tot twee voeten lengte; waar aan bladen zonder steelen groeijen, die een hartformige gedaante hebben, donker- of zwart-groen van koleur en aderagtig zijn; uit de oxels der bladen komen ongeregelde bloemen voort, die langwerpig en hol zijn, met een bladagtig uiteinde, naar een tongetje zweemende; van koleur uit den paarsen zwartagtig; waar na eijronde gestreepte vrugten volgen, na een kleine meloen gelijkende welke het zaad, dat platagtig is, in vijf celletjes bevatten: De wortel is rond en knobbelig, en de stengen kunnen op zig zelfs niet overeind staan.

Daar is een verandering van, die paarsagtig-witte bloemen heeft, de bladen staan op lange steeltjes, en de vrugten zijn wat langer en peer-formig van gedaante.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam naar de voorige, maar de bladen zijn eenigzins langer en aan korte steeltjes vast; de bloemen zijn uit den groenen witagtig, en de vrugten peer-formig, de wortel is een vinger dik, en min of meer een span lang, hebbende een geele koleur.

Hier van is ook een verandering met paarsagtige bloemen, en een korter wortel.

De derde zoort heeft lange, dunne, getakte stengen of ranken, waar mede ze zig aan de heggen en struiken vast hegt, gelijk de gemeene kaperfoelie; de bladen gelijken naar die der voorgaande zoorten, maar zijn puntiger en zitten aan langagtige steeltjes; de bloemen zijn ook hol als een hoorntje en van vooren spits, geel of donker-purperagtig; de vrugten zijn gelijk die der eerste zoort; de wortelen zijn dun, heel lang en geel van koleur, zeer sterk en ver onder de grond voortkruipende: Het heele gewas heeft een aangenaamen reuk, en blijft altijd groen.

De vierde zoort gelijkt ook in haare gedaante, bladen en vrugten, genoegzaam naar de voorige zoorten, maar de stengen, die anderhalf voet hoog worden, staan regt overeind op zig zelfs; de bloemen zijn geelagtig van koleur, en komen veel bij een in de oxels der bladen voort, daar die van de overige zoorten enkeld staan; de wortel is lang, en kruipt onder de grond ver voort, met veele vezel-wortelen bezet zijnde.

De vijfde zoort gelijkt, om kort te gaan, ook genoegzaam naar de voorige zoorten, maar de bladen zijn gekertelt, en de bloemen groenagtig geel; ze heeft heel veel lange vezel-wortelen.

De zesde zoort, verschilt van de voorige, dat de bladen langer, puntiger en gegolfd zijn, en dat ze altijd groen zijn of altijd duuren.

Plaats. De eerste en tweede zoorten groeijen natuurlijk in Zuid-Frankrijk, Italien, en Spanjen. De derde zoort groeit in Spanjen en Candien. De vierde zoort word gevonden in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz. aan de kanten van de akkers, en elders in vette gronden. De vijfde zoort koomt voort in Spanjen en Candien; en de zesde zoort is aan Candien eigen. Deeze gewasfen worden van de liefhebbers van vreemde planten, ook wel bij ons in de hoven onderhouden.

Kweeking. Ze worden alle door scheuring of deeling der wortelen vermenigvuldigt; maar dewijl ze alle, behalven de vierde zoort, onze winter-koude, als die streng is, niet kunnen doorstaan, zo moeten haare wortelen 's winters met eenige ruigte overdekt, of dezelve, dat beter is, in potten geplant, en 's winters in het oranjehuis voor de vorst bewaart worden; dog de vierde zoort is hard genoeg om onze winter-vorst te konnen verdraagen.

Eigenschappen. Van de beide eerste zoorten zijn de wortelen in de Geneeskunde veel in gebruik; die uit Italien gebragt worden, zijn de beste, en moeten zwaar, hard, vast, knoestig; van binnen geel en regt bitter van smaak zijn: Dezelve hebben een verwarmende, opdroogende, openende, verdunnende, oplosfende, pis- en stonden-drijvende, en wondheelende kragt, en worden zeer gepreezen in de slijmzugt (*cachexia*), vrijster-ziekte, verstopte stonden, en moeijelijke baaring, (waar van ze den naam van *baarwortel* draagen) ze drijven ook de dooden vrugt, nageboorte en zuigers (*molæ*) af; en zijn nuttig in de engborstigheid, inwendige wonden en gezweeren en long-zugt, als mede in jigt, podagra en schurft; de *dosis* is gepoedert van één tot twee drachmen; of men laat ze trekken tot een infusie. Uitwendig zijn ze dienstig om de wonden en gezweeren te zuiveren en te geneezen, gepoedert daar in gestrooit wordende

Men gebruikt deeze beide zoorten zonder onderscheid, dog zommige houden de *ronde*, maar andere de *lange* voor de beste: Ze worden ook gebruikt in scherpe klijsteeren, tegen de beroerte en vallende ziekte; als mede tot moeder-pillen.

HOL-WORTEL (BASTERT-); *Bastert-* of *groote Duive-kervel*; *Duive kervel met knobbelige holle wortels*; in het latijn *Fumaria bulbosa, radice cava*; *Radix cava* DODONÆI: Daar zijn twee zoorten van dit gewas, als,

1. De *groote Bastert-Holwortel*, met roode, incarnaate, witte of geelagtige bloemen; *Fumaria bulbosa, radice cava major*; (*Fumaria caule simplici, bracteis longitudine florum*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *kleine Bastert-Holwortel*, doorgaans *Boontjes-holwortel* genoemt, met roode of witte bloemen; *Fumaria bulbosa, radice cava, minor.*

Beschrijving. Dit kruid-gewas schiet uit de wortel, die dik, knobbelagtig, plat-rond, graauwagtig van binnen

nen hol, en met veele vezel-worteltjes rondom bezet is, verſcheide lange bladen, die uit eenige kleine geſnippelde bladjes, aan de hoofd-ſteel tegen malkander over ſtaande, beſtaan, naar de akkelei-bladen gelijkende; tusſchen de bladen koomen lange dunne ſteelen voort, aan welkers boveneinde de bloemen airs-wijze groeijen, die ongeregeld zijn, gelijk vlinter-bloemen, en van agteren een ſpoor hebben, tusſchen welke in de air kleine groene bladjes ſtaan; na de bloemen volgen kleine peulen, welke klein rondagtig blinkend zaad bevatten.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam na de voorige, maar groeit in alle deelen kleinder; dog de bloemen groeijen digt bij een, en de knobbelwortel vertoont een klein plat-rond raapje, daar onder aan veel lange vezelwortelen uit voortkoomen: Daar is zo wel van de groote als kleine zoort een verandering, die geen holle wortel hebben, maar vast of digt zijn.

Plaats. Deeze planten koomen in Hoog- en Neder-Duitschland, enz. voort, omtrent de heggen, tuinen en andere ſchaduwagtige plaatzen in vette gronden. Men plant ze wegens haare bloemen, ook in in de bloem-tuinen, bloeijende in April, waar na de bladen vergaan, en eerst in 't volgende voorjaar weder nieuw uit de wortel uitſpruiten.

Kweeking. Dezelve geſchied door ſcheuring of deeling der jonge wortelen, het welke best geſchied als de bladen beginnen te verdorren; want als het vroeger geſchied, terwijl de bladen nog groen zijn, verzwakken de wortelen zeer.

Eigenſchappen. Men heeft de wortelen van de eerſte of groote zoort, eertijds voor de opregte *hol-wortel* der winkels gehouden, dog te onregte, egter ſchrijft men aan dezelve bijna dezelfde kragten toe.

HOM; is dat gedeelte der mannelijke visſchen, het welk 't *zaad* of *zaadvogt*, behelst.

HOMMELS; *Hommel-bijën*; in het latijn *Bombijlius*; in het fransch *Bourdon*, en in het engelsch *Humble-bee* genoemt; alle naamen afkomſtig van het gonzend geluid dat zij maaken; behooren onder de *wilde bijën*.

De haairigheid, zo wel als de grootte en dikte, onderſcheid dit gekorvene diertje van alle de andere zoorten, en wel voornamentlijk van de *honing-bijën*. Zo wel als deezen, vergaderen zij echter ook honing uit de bloemen, en maaken onder de grond een zoort van nesten, die in zommige opzigten naar honing-raaten gelijken, en in andere meer overeenkomst met de wespen-nesten hebben: Even gelijk de *tamme bijën*, leeven zij in gezelſchap, en maaken eene zaamenwooning uit; dog op verre na zo talrijk niet; dewijl men er zelden tot hondert toe in een nest vind.

Het valt zeer gemakkelijk, om de nesten der *hommels* op te ſpooren: Indien men er eene volgt die op de bloemen geaast heeft, zal men die veeltijds onder het gras zien wegkruipen, en dus den ingang van haare wooning ontdekken; aldaar hebben zij eene holte of gewelf, waar in men koeken van celletjes of hokjes, even eens van maakzel als die der *honing-bijën* vind; echter niet uit wasch beſtaande, maar uit eene zelfſtandigheid die na graauw papier of parkement gelijkt, uit vezeltjes van hout of planten beſtaande, en met een gomagtig vogt door deeze diertjes zeer konſtelijk te zaamen gewrogt en gelijmt. Buiten om deeze celletjes, zit een bekleedzel als van bladen, het welk hunne wooning tegens de nattigheid beveiligt; men vind ze ook wel met ſtroo, haair of mos, op de wijze als een vogelnest omkleed. Daar zijn er ook die haare nesten in ſtammen van uitgeholde boomen maaken; zommigen ook in ſteenhoopen.

Even als onder de *tamme bijën*, beſtaan de *hommels*, uit wijfjes, mannetjes en muilezels, of *hommels* zonder kunne; alle worden zij door de wijfjes voortgebragt: Dog in tegenſtelling van de *honing-bijën*, daar maar een wijfje in ieder nest is, zijn er hier verſcheidene; en de mannetjes hebben onder hun het voorregt niet om de tijd ledig te ſlijten, hoewel zij ook met geen angel voorzien zijn: Het geheele huisgezin werkt met ijver om de ſchaade te herſtellen die men aan haar nest heeft toegebragt. Het bijzijn van een Natuur-onderzoeker, die haare wooning heeft vernield, ontzet haar geenzints nog ſtaakt haaren arbeid; alle zijn zij bezig om de mos of ruigte op nieuw bij een te brengen, en in order te ſchikken, ja al was die zelfs een à twee voeten verre van het nest geworpen; zij draagen die niet, maar ſtuwen ze voort; het verſtrekt tot een zonderling genoegen, den ijver van deeze kleine beestjes te zien, om haaren wooning te maaken, of die te herſtellen; en men kan zulks zeer veilig doen, zonder haare angels te vreezen, indien men haar maar niet en ſtoort.

Zie hier het geen wij verder daar omtrent bij een kundig Natuurbeſchrijver vinden aangetekent.

" Een *hommel* zet zig neder op een klein hoopje mos, " met zijn agterſte naar het nest gekeerd; dan plukt hij " met zijne tanden en de twee voorpooten dit mos van " elkander, even als de werkluij, met haare vingeren, wol of katoen pluizen, en de losſe vezeltjes worden allengs, onder het lijf, voortgeſtuuwd, tot dat " die, agter den *hommel*, een hoopje maaken van mos, " het welk door dien *hommel* zelf, of door een anderen, " op dergelijke manier, naar het nest geduwd wordt: " Vier of vijf *hommels*, de een agter den ander, zijn zomwijlen aan deezen arbeid bezig: Wanneer een nieuw " nest gemaakt of een oud nest vergroot moet worden, " is haar manier van werken even eens, behalve dat zij " meer moeite hebben, om het mos of andere ruigte te " vergaderen.

" De koeken, die deeze bijën maaken, ſchijnen niet " tot diergelijk een oogmerk geſchikt te zijn, als de honigraaten. Het is blijkbaar, dat de *hommels* geen voorraad tegen den winter opdoen, hoewel er in haar nest " een bruin deeg gevonden wordt, dat uit honing en wasch " is zamengeſteld en tot voedzel dient van de jongen, " wormen of maskers, waar uit zij voortkoomen: Ook " kan men klaar zien, dat de celletjes der nesten, in " de meeſte zoorten, niet door de bijën gefabriceerd, " maar door de wormpjes zelf geſponnen zijn: In het gemelde deeg leggen de wijfjes der *hommelen* haare eijtjes, uit welke gedagte wormpjes voortkomen, die dan " aanſtonds haar voedzel vinden: Het is, waarſchijnlijk, " om het gezegde deeg week te houden, dat de *hommels* " altoos een kleinen voorraad hebben van honing: Aan " ieder koek, en vooral aan de bovenſte, hechten zij " drie of vier kleine potjes, als bekertjes gemaakt, van " grof wasch, zijnde van boven open, die zij altoos gevuld houden met een dunnen zeer zoeten honing.

De gedaantewisſeling der *hommels* koomt volkoomen met die der andere *bijën* overeen. Wij treeden dus tot de beſchrijving der verſcheidene zoorten van dit inſect.

I. *Blaauwagtige Hommel*; in het latijn *Bombijlius violacea*; (*Apis hirſuta atra; alis cæruleſcentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*); deeze is het die in 't fransch *Perce-bois* of

Houtboorder genoemt word; deszelfs koleur is zwart met blaauwagtige wieken: Zij onthouden zig in de zuidelijke deelen van Europa, in uitgedroogde boomſtammen, dien zij doorbooren, en in de lengte uithollende, daar verſcheidene nesten in maaken; die zij van den bodem af beginnende, met ſtuifmeel der kruiden, met honing gemengt, vullen, en in ieder een eijtje leggen; de nesten worden door vier of vijf houtige ringen van elkanderen afgeſcheiden. Volgens berigt van den Heer LINNÆUS, ziet de kop van het popje nederwaarts, op dat de volmaakte *hommel*, zich aan den bodem een uitgang zoude baanen.

De Heer REAUMUR heeft een geheel vertoog van deeze *hommels* of *bijën* geſchreeven; hij telt dezelve onder de eenzaame, en zegt, dat zij niet zeer gemeen zijn; hoewel men er echter in de tuinen, op verſcheide tijden van het jaar, wel eenigen ontmoet. „ Zij verſchijnen in het vroege voorjaar, en vliegen gaarn aan de muuren, die voor de zon bloot ſtaan, inzonderheid als die er op ſchijnt, en voor al wanneerdezelve met geboomte of latwerk zijn bekleed. Als men er eene in een tuin beſpeurt heeft, kan men bijna verzekert zijn, die er op den zelven dag, verſcheide maalen, weder te zien verſchijnen, als ook op de volgende dagen: Van tijd tot tijd gaat die *hommel* eenige toeren doen in de lucht, en vliegt zomwijlen uit het gezigt, maar komt wel haast weder te rug, om zig een woonplaats te bereiden in eenige paal of plank, van hout, dat ten deele vermolmd is of door de ſterke zonneſchijn geſcheurt.

Tot deeze zoort van *hommel*, word mede betrokken, die, welke PETIVER de *Portugeeſche uit den zwarten blaauwagtig* noemt; als mede de Surinaamſche, wiens wieken volkoomen violet, het agterlijf zwart, en het borſtſtuk, met een hemelsch-blaauwe wolligheid bezet heeft.

II. *Aard-Hommel*; in het latijn *Bombijlius terreſtris*; (*Apis hirſuta, thoracis cingulo flavo, ano albo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die zwart is, met het borſtſtuk geel geringd, en den aars wit, is zeer gemeen en heeft de eigenſchappen, die in de algemeene beſchrijving der *hommels* zijn aangeweezen.

III. *Steen-Hommel*; in het latijn *Bombijlius lapidaria*; (*Apis hirſuta atra, ano fulvo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, die zwart is, met een oranje-koleurige aars, is mede in Europa zeer gemeen; zij heeft haaren woonplaats in de ſteenhoopen; vergadert veel honing, die zij of uit de bloemen zaamelt, of wel, die van de honingbijën ſteelt; het geen haar veeltijds na het zeggen van de Heer SCOPOLI duur betaald word.

IV. *Mos-Hommel*; in het latijn *Bombijlius muscorum*; (*Apis hirſuta fulva, abdomine flavo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die oranje-koleurig is, met het agterlijf geel, verkiest zijn woonplaats onder de mos of gras-zooden, en word menigvuldig in Zweeden gevonden.

V. *Gras-Hommel*; in het latijn *Bombijlius Hijpnorum*; (*Apis hirſuta fulva, abdominis faſcia nigra, ano albo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, die oranjekoleurig is, met het agterlijf zwart gebandeerd, en de aars wit, verkiest haare woonplaats mede onder de graszooden, en word op de meeste plaatzen van Europa gevonden.

VI. *Hommel der hoopen*; in het latijn *Bombijlius acervorum*; *Apis hirſuta, atra*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die geheel zwart is, woont in de grond.

VII. *Onderaardſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius ſubterranea*; (*Apis hirſuta atra, ano fuſco*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, die uitgenoomen de koleur van het agterlijf, dat bruin is, volkoomen met de voorgaande overeen komt; huisvest mede in den grond.

VIII. *Surinaamſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius Surinamenſis*; (*Apis hirſuta nigra, abdomine, excepto primo ſegmento, flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die de Heer ROLANDER in Surinaamen heeft waargenoomen, is zwart, met het agterlijf, den eerſten ring uitgezondert, geel.

IX. *Hommel der warme Landen*; in het latijn *Bombijlius æſtuans*; (*Apis hirſuta nigra, thorace flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, wiens koleur zwart is, met een geel borſtſtuk wort in Oost- en West-Indien gevonden.

X. *Kaapſche Hommel*; in het latijn *Bombijlius tropica*; (*Apis hirſuta nigra, abdomine poſtice flavo*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die veelvuldig op de Kaap de Goede Hoop word gezien, is zwart met het agterlijf, van agteren geel, op de wieken heeft dezelve een violet-koleurige weerſchijn.

XI. *Berg-Hommel*; in het latijn *Bombijlius alpina*; (*Apis hirſuta, thorace nigro, abdomine luteo*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *hommel*, wiens borſtſtuk zwart is, en het agterlijf geel, getuigt de Heer LINNÆUS van, dat hij een dusdanige op de Laplandſche Bergen heeft gevonden, die alle de anderen in grootte overtrof; hij was weinig kleinder dan die Torren, welke men *vliegende herten* noemt, en over het lijf geheel ruig.

XII. *Metzelaar-Bijën*; in het fransch *Abeilles maçonnes*; deeze *Hommels* heeft de Heer REAUMUR, een geheel vertoog over geſchreeven; even gelijk de *Houtboorders*, beminnen zij de muuren die tegens het zuiden ſtaan, aan welken men, op de buitenplaatzen in Frankrijk, dikwils kleij vind, die er als tegens aangeſmeeten en geplakt ſchijnt te zijn, waar onder zij haare nesten verbergen, die uit een klein getal van holletjes beſtaan, ieder een eijtje of wormptje bevattende, dat van den honing leeft, die daar in is opgezaamelt: Wanneer de pop in een *hommel* verandert, en dezelve er uitgevloogen is, vind men uitwendig deeze nestjes met verſcheidene gaten doorboort.

HOMO, zie MENSCH.

HOMODROMUS VECTIS; is de latijnſche naam van een zoort van *Hefboom*, in welke het gewigt in het midden is, tusſchen de *kragt* en het *ſteunpunt*; of wel daar de *kragt* in het midden is, tusſchen het gewigt en het *ſteunpunt*.

HOMOGENEUS, word gezegt, wanneer men verſchillende lighaamen vergelijkt, om te toonen dat zij uit gelijkſlagtige deelen, of van een en dezelfden aart zijn zaamengeſtelt. Het is het tegengeſtelde van *heterogeneus*, welke deelen van een veſchillenden aart aanduid.

Dit woord is zaamengeſtelt van het griekſche ὅμος *gelijk*, en van γένος *zoort*.

Men noemt zodanig vogt of vloeijende ſtoffe *homogenisch*, het welk van deelen is zaamengeſtelt, die alle gevoeglijk van dezelfde gedrongentheid (*denſitas*) zijn, zo als het water, quikzilver, enz. De lucht is geen *homogeniſche vloeij-ſtoffe*, om dat derzelver deelen of verſcheidene beduidingen, niet van een en dezelfde gedrongentheid of aart zijn.

Homogenisch Licht, noemt men een zulk licht, wiens ſtraalen alle een en dezelfde koleur hebben, en bij ge-

volg van een zelfde trap van ſtraalbreeking en wederomkaatzing zijn.

Dikwils koomt het woord *homogeneus* in geneeskundige werken voor, om de zelfſtandigheden mede te betekenen, waar van de deelen, door hunne innerlijke hoedanigheden of door hunne uitwerkzelen onder elkanderen gelijk zijn.

HOMOMALLUS; *naar eene zijde ziende of ſtaande*; dus is *Homomallus Flos*, een bloem die naar eene zijde ziet.

HOMONIMIA; *Twee- of dubbelzinnige benaaming*; *gelijknaamig*.

HOMOPLATA, zie SCHOUDERBLAD.

HOMO SENEX; dus word het goud ook van de Alchijmisten genoemt.

HOMOTOMA, betekent een geſtadige koortze, die den mensch altoos op dezelfde wijze aangrijpt.

HOND; deeze naam word aan een zeker zoort van *bier* gegeeven; zie BIER.

HONDEN, is een viervoetig Dieren-geſlacht, waar van de Heer LINNÆUS zeven zoorten optelt; naamentlijk dat dier het welk gemeenlijk *Hond* genoemt word; vervolgens de *Wolf*, *Hijæna*, *Vos*, *Veld-vos* of *Alopex*, de *Lagopus*, en den *Jak-hals*.

De Heer KLEIN brengt den *hond* in zijnen tweeden rang, onder de dieren, die haairig over het lijf en gevingert zijn, maakende met de katten en alle andere dieren, die vijf klauwen aan de pooten hebben, het vierde gezin uit.

De Heer BRISSON maakt in zijnen zestienden rang, uit dieren beſtaande, die in ieder kaak zes ſnijtanden hebben en genagelde vingeren, twee afdeelingen; bevattende de eerſte, zodanige dieren, die de vingeren van elkanderen hebben afgeſcheiden; en de tweede de zulken, welker vingeren met een vlies zaamengevoegt zijn. Tot de eerſte afdeeling behoort de *hond* en veele diergelijke dieren; hier in maakt hij wederom eene onderſcheiding, volgens het getal der vingeren, brengende de zulke dieren, welke in dat opzigt over een koomen tot een geſlacht; bij gevolg behooren er, volgens BRISSON, ook de *vosſen* en *wolven* toe, die vijf genagelde vingers aan de voor- en vier aan de agter-pooten hebben, dog de *hijæna* is er van uitgeſlooten; dewijl die er vier aan de voor- en vijf aan de agter-pooten heeft.

De Heer LINNÆUS ſtelt tot kenmerken van het geſlacht der *honden*, dat zij in de bovenkaak zes ſnijtanden hebben, waar van de zijdelingzen langer zijn, en van de andere afſtaande; de middelſten hebben puntjes aan de kanten; in de onderkaak mede zes ſnijtanden, de zijdelingze met puntjes; de hoektanden zijn enkeld en gekromd; de kiezen zes of zeven in getal, of meer dan in de anderen. Voorts zijn de dieren van dit geſlacht gulzig, verſcheurende al bijtende, klimmen niet op de boomen en hebben een knobbelige ſchaft.

I. De eerſte die ons in dit geſlacht voorkoomt, is dat dier, het welk eigentlijk *hond* word genoemt, in 't latijn *Canis*; de ſtaart die hem op de ſlinkerzijde omgekrult ſtaat, onderſcheid hem van alle andere viervoetige dieren.

De gewoone lighaams-geſtalte van den *hond* is als volgt: Het hoofd is aan den top gekield; de onderlip aan de naakte zijdelingze randen, die getand zijn, bedekt; de knevels zijn in vijf of zes rijen geſchikt; de neusgaten ſtaan halfmaanswijze, met eene buitenwaarts omgekromde holte; de ooren hebben den bovenrand van hunnen grondſteun te rug geboogen; den agterrand is dubbeld, den voorſten drielobbig; op het aangezigt zijn zeven haairige wratten; in den huid kan men agterlei naaden onderſcheiden, als die van den hals, van het borstbeen, de elleboogze, die van den buik, van de oogen, van de lenden; van de ooren en den aars; het dier heeft tien prammen, waar van vier aan de borst; de pooten zijn half gepalmd.

Eer wij tot het beſchrijven der goede en kwaade hoedanigheden van de *honden*, derzelver leerzaamheid, bekwaamheid tot de Jagt, enz. overgaan; oordeel ik het dienſtig, de verſcheidene Raſſen van die Dieren na te gaan, en derzelver verſchillende zoorten te beſchrijven. Wij zullen den leezer hier omtrent mededeelen, het geen den Heer D'AUBENTON in zijne *Hiſt. Naturelle Gen. & Particuliere & Tom. V.* zo nauwkeurig heeft te boek geſtelt.

De Hond en Paard (zegt dien Heer) zijn mogelijk van alle viervoetige dieren die, onder welken de meeste verſcheidentheid van Ras beſpeurd wordt; onder de Honden egter worden veel aanmerkelijker verſcheidentheden gevonden, dan onder de Paarden, ten aanzien van de grootte en evenredigheden van hunne lighaamen, de lengte en hoedaanigheid van het hair, enz. Een kleinen Deen met een Bulhond, een Dasje met ſcheeve pooten met een Haazewindhond, een grooten Krulhond met een Turkſchen hond, enz. vergelijkende, zoude men wel haast gelooven, dat dit dieren van verſchillende zoorten waren; vooral wanneer men in aanmerkinge neemt, dat het Paard en de Ezel, welker uiterlijke en inwendige deelen zo veel overeenkomst hebben, dieren van verſchillend ſoort zijn; het welk blijkt, om dat hun voortbrengzel onvrugtbaar is. Integendeel, welke Honden men doe paaren, hun voortbrengzel is vrugtbaar in eene geduurige opvolging van geſlagten; bij gevolg moeten geene verſcheidentheden, welken men onder de Honden vindt, ons beletten alle deeze dieren tot eene zelfde zoort te brengen.

Daar is dan veelerlei zeer onderſcheiden Ras onder de Honden, en, dat meer is, daar worden er in grooten getale gevonden, in welken de kenmerken van verſchillend Ras vereenigd zijn: Men geeft deezen den naam van *tweeſlagtigen*, om dat zij voortgekoomen zijn van eenen Reu en eene Teef, beiden van verſchillend Ras. In deeze tweeſlagtige Honden onderſcheidt men gemakkelijk het verſchillend Ras, van het welk zij zijn voortgekoomen: Indien een Krulhond zig vermengt met eene teef, welke een Deen is, draagt hun voortbrengſel gemeenlijk kenmerken van het verſchillend Ras zijner ouderen, welke zeer kenbaar zijn. Zomtijds gelijken deeze *tweeſlagtige* Honden gelijkelijk naar vaar en moer, en ſchijnen van ieder deezer voor de helft afkomſtig te weezen; maar meest al heeft, of het Ras van den vaar of dat van den moer, de overhand, en het voortbrengzel heeft meer overeenkomst met de Krulhonden dan met de Deenen, of integendeel, de kenmerken van de Deenen zijn blijkbaarder dan die van de Krulhonden. De *dubbeld tweeſlagtige* Hond, dat is te zeggen, die van tweeſlagtige Honden afkomſtig is, heeft zeer twijfelagtige kenmerken; men onderſcheidt zijn afkomst niet gemakkelijk, vooral wanneer de vaar en de moer uit vierderlei verſchillend Ras hunnen oorſprong hebben, tweederlei voor den vaar en tweederlei voor de moer. Ik vooronderſtel, om voorbeelden in de uiterſten te neemen, dat de vaar is voortgekomen van een Krulhond en een Deenſche teef, de moer van een Dashondje en

een teef van het Ras der Haazewindhonden; de kenmerken van dit vierderlei zo verſchillend Ras, die reeds onderéen gemengd zijn geworden en verbastering ondergaan hebben in het eerſte voortbrengzel, worden op nieuws in een gesmolten, en verdwijnen bijnaar geheel en al in het tweede, zo dat de dubbeld tweeslagtige Hond min of meer deel heeft aan de kenmerken van het vierderlei Ras der Krulhonden, Deenen, Dashondjes en Haazewindhonden, en nogtans van deeze allen genoeg verſchilt om een nieuw Ras te doen voortkomen, bij aldien hij zijne weerga vond om dat Ras zonder verandering voort te planten.

De tweeslagtige Honden van het tweede geslagt af zo verſchillend zijnde van de bekende Rasſen, zouden zij door nieuwe vermengingen hoe langs hoe meer daar van afwijken, bij aldien er in de natuur der zoort zelve niet eene neiging was, om de kenmerken, welke aan de Hoofdrasſen eigen zijn, te herſtellen; want bij aldien een tweeslagtige Hond ſpeelt met een Hond van bepaald Ras, moeten hunne voortbrengſels meer kenmeken van dat Ras ontvangen dan van dat van den tweeslagtigen Hond. Men zoude het bewijs deezer ſtelling kunnen verkrijgen, door een vervolg van ondervindingen in de voortbrengſels van Honden van bepaald, met Honden van tweeslagtig Ras; maar bij gebrek van tijd en gelegentheden, welke tot zodaanig onderzoek noodig zijn zouden, kan men dit onderwerp klaarheid bijzetten, wanneer men volgens bekende ſtukken redenkavelt.

Bij aldien er wilde Honden waren, die nimmer verbastering ondergaan hadden door de huisſelijke opvoeding, men zoude alle de kenmerken van de zoort der Honden in eenen Hond vereenigd zien, en onder deeze wilde Honden zouden niet dan geringe verſcheidentheden gevonden worden, hoedanigen men vindt onder de Vosſen, de Wolven, enz.; maar de Honden huisdieren geworden zijnde, heeft men alle hoedanigheden doen te voorſchijn komen, voor welke hunne aart vatbaar was. De verſchillende klimaaten, in welken zij zijn overgebragt, de verſchillende voedzels, welke men hun gegeeven heeft, de verſchillende oeffeningen welke men hun heeft doen verrigten, hebben verſcheidentheden in de geſtalte van hun lighaam en in hunne geaartheid te weeg gebragt. Wanneer deeze verſcheidentheden kennelijk genoeg geworden waren om opgemerkt te worden, heeft men zorg gedraagen van die te doen voortplanten; men heeft ze zelfs vermeerderd door Honden, die de zelfde hoedanigheden hadden, en doen paaren. Daar door zijn nieuwe en onderſcheidene Rasſen voortgekomen, en deeze Rasſen zijn, om zo te ſpreeken, aangenomen door de natuur, dewijl zij in de opvolging der geſlagten blijven duuren; en de kenmerken die hun eigen zijn, zijn de natuurlijkſten aan de zoort der Honden in deze ſtaat van huisſelijkheid, dewijl zij eer in weezen zijn geweest dan die der tweeslagtige Honden. De Krulhonden, de Deenen, de Haazewindhonden enz. planten ook, een ieder zijn bijzonder Ras, zonder kennelijke verbastering voort; ja wanneer een Krulhond en een Deenſche teef een tweeslagtigen Hond voortgebragt hebben, die de kenmerken der beide Rasſen draagt; indien deeze tweeslagtige Hond met een Krulhond of Deen ſpeelt, zo verdwijnen de kenmerken van den tweeslagtigen in deeze voortbrenging, en de natuur herſtelt die van den Krulhond of van den Deen in het geheel.

Men begrijpt ook, dat in de vermengingen van tweeslagtige Honden, die voortgekomen zijn, de een van een Krulhond en van een Deenſche teef, de andere van een Dasje en een Haazewind-teef, de mengeling der kenmerken niet geſchieden kan in eene gelijke evenredigheid ten opzigt van ieder Ras. Want ſchoon dit niet geheel onmogelijk zij, daar zoude een zeer buiten gewoon geval noodig weezen, om, op den zelfden tijd, en in de zelfde plaats, twee tweeslagtige Honden van die natuur te vinden, de een, een Reu en de andere een Teef, en beiden genegen om te ſpeelen. Wanneer men zelfs onderſtelde, dat alle deeze omſtandigheden vereenigd waren, zoude zulks misſchien nog niet genoeg zijn om te beletten, dat een van de vier oirſprongelijke Rasſen niet weder te voorſchijn kwam in het voortbrengſel; dewijl het, gelijk wij gezegd hebben, niet wel mogelijk is, dat de Honden, die van deeze twee tweeslagtigen komen zouden, juist even veel kenmerken zouden ontvangen van het eene als van het andere der vier Rasſen, die de twee eerſte tweeslagtigen zouden voortgebragt hebben. Het gebeurt bijnaar altoos, dat, bij de eerſte voortteeling, de tweeslagtige Hond meer kenmerken heeft van het eene dan van het andere Hoofdras, van het welk hij afkomſtig is; in dit geval gaan de heerſchende kenmerken over tot den tweeden tweeslagtigen Hond, en kunnen, van dit tweede geslagt af aan, een van de oirſpronglijke Rasſen herſtellen. Deeze herſtelling moet gemakkelijkst en vroegst geſchieden, bij aldien ieder der twee tweeslagtige Honden een Hond van het zelfde Ras tot vaar of moer gehad heeft: Bij voorbeeld, indien een der tweeslagtigen gekomen is van een Krulhond en een Deenſche teef, de andere van een Krulhond en een Haazewind-teef, dan moeten in het tweede geslagt de kenmerken van den Krulhond de overhand hebben op die van den Deen en den Haazewindhond; bij gevolg kunnen zulke twee tweeslagtige Honden, waare Krulhonden voortbrengen.

Dus is het, dat het veſchillend Ras der Honden voortgeplant en herbooren wordt, om zo te ſpreeken, uit de tweeslagtige Honden. Zonder deeze neiging, welke de natuur heeft, om de kenmerken der Hoofdrasſen te bewaaren en te herſtellen, zouden zij, door de menigvuldige vermenging der verſchillende Rasſen, in korten tijd verbasteren en verdwijnen; want het is zeker, dat de Honden zig zonder onderſcheid vermengen. De Haazewindteef, loops zijnde, onvangt zonder onderſcheid den Krulhond, het Dasje, enz. even zo wel als den Haazewindhond; ook dekken de Krulhonden en Dashondjes zo dikwils Haazewind-teeven als teeven van hun eigen Ras. Om deeze reden is het dat een Ras, tot het welk minder Honden behooren dan tot andere Rasſen in het zelfde gewest, dra verbastert en geheel verdwijnt. In Bourgogne zijn de Wagthonden veel meer in getal dan de Haazewindhonden; ook zijn daar bijnaar geene Haazewindhonden meer, die niet van den aart en de gedaante van den Wagthond hebben. Indien men het Ras kruiste, gelijk men ten aanzien van de Paarden doet, zoude men het kunnen herſtellen. Onderſtel eens, dat men van elders Reuën en Teven van het Ras der Haazewindhonden deed komen in grooter getale dan de Wagthonden, zo zoude men het Ras der eerstgenoemden in de opvolging der geſlagten weder zien te voorſchijn komen, zig volmaaken en voortplanten: Maar de Honden van verſchillend Ras van elkanderen afgezonderd houdende, voorkomt men hunne vermenging, en bij gevolg alle verbastering, uitgenomen die, welke het Klimaat kan voortbrengen.

Laaten

Laaten wij nu onderzoeken, welk Ras van Honden het zij, dat meest gelijken zoude naar de wilde Honden, bij aldien er zodanigen waren: als mede welk Ras het zij, dat minst verbasterd is door de opvoeding en de oirſprongelijke kenmerken der zoort best vertoont.

Uit de beſchouwing der inwendige deelen van een groot getal van Honden van verſchillend Ras, heb ik opgemerkt, dat deeze dieren, uitgezonderd het verſchil van grootte, ten aanzien van de inwendige zagte deelen elkanderen gelijk zijn, en dat de onderſcheidmaakende kenmerken van ieder Ras beſtaan in de beenderen en de uitwendige geſtalte van het lighaam. Dewijl er groote verſchillen en aanmerkelijke verſcheidentheden ten aanzien der geſtalte in de bijzondere Raſſen plaats hebben, kan men in deeze verſchillendheid van gedaante niet onderſcheiden, welke naast komt aan de oirſpongelijke geſtalte der wilde Honden. Maar zou men, de gedaante der zagte deelen in een ieder Ras de zelfde zijnde, dit gemeene kennerk niet kunnen gebruiken als een middel of teeken, om de oirſprongelijke gedaante der zoort te leeren kennen? Dit bedoelende, zo heb ik nageſpoord welke onder de wilde dieren, ten aanzien der inwendige deelen, meest naar den Hond gelijken, en bevonden dat deeze de Wolf en de Vos zijn. De overeenkomst tusſchen die drie dieren, in dit opzigt, is zo kennelijk en hangt af van zo bijzondere kennerken, dat men er mogelijk eenig gevolg uit zou kunnen afleiden ten aanzien van de uitwendige gelijkenis, en er uit beſluiten, dat de gedaante van den wilden Hond nader zou komen aan die van den Wolf of van den Vos, dan aan die van eenig ander dier. Ook ziet men met den eerſten opſlag, dat de Honden, die de langſte ſnoet hebben, die zijn, welke meest naar den Wolf of den Vos gelijken.

De Honden derhalven die de langſte ſnoet hebben, ſchijnen het te weezen, die meest naar de wilde Honden gelijken zouden, indien deezen er waren, zij ſchijnen het minst verbasterd te zijn door de opvoeding, en de oirſprongelijke kenmerken der zoort best te vertoonen.

De gedaante van de ſnoet is het kennelijkſte onderſcheid in de geſtalte der Honden van ieder Ras, en het meest beſlisſende kenmerk om hun te onderſcheiden. Want de grootte van het lijf, dat het meest in het oog loopende kenmerk is, gaat tevens minst vast, dewijl men zeer groote en zeer kleine Honden in het zelfde Ras vindt, in plaats dat de gedaante van de ſnoet bijna nooit op een kennelijke wijze verſchilt, dan in verſchillend Ras. Om deeze rede zal ik in de optelling der verſchillende Raſſen van Honden, welke ons bekend zijn, beginnen met die, welke de langſte ſnoet hebben; vervolgens zal ik plaatſen die de ſnoet minder lang hebben; en ik zal eindigen met die, welkers ſnoet kortst van allen is. De Wagthonden, de Deenen en Haazewindhonden, zijn buiten tegenſpraak die Honden, welke de langſte; de Doggen, die, welke de kortſte ſnoet hebben. De Wagthonden en de Doggen, zijn dan de twee uiterſten in de ſoort der Honden, beſchouwd zijnde met betrekking tot de gedaante van de ſnoet. Maar dit deel verſchilt gemeenlijk niet in de Raſſen, welke tusſchen deeze twee uitterſten in zijn, dan door kleine verminderingen. De zaak betreft hier ook niet dan verſchillend Ras, 't geen tot een zelfde zoort behoort, waar van het onderſcheid zo duidelijk niet bepaald is, als het geen tusſchen de weezentlijke zoorten plaats heeft. Om deeze reden is het dikwijls moeilijk, Hoofdras van gemengd Ras te onderſcheiden.

Indien men Honden en Wolven, of ook Honden en Vosſen, elkanderen had zien dekken, en te zamen voortteelen, gelijk de oude Naturalisten verhaald hebben, zo zou het gelooflijk voorkomen, dat de ſchraale en ſpitſe ſnoet der Vosſen invloed gehad hebben op die der Haazewindhonden, en de ſnoet der Wolven op die der Wagthonden. Maar de proeven, welke de Heer DE BUFFON wegens dit onderwerp genomen heeft, maaken zeer twijfelagtig, het geen de ouden daar van gezegd hebben. Wij kunnen derhalven niet verzekeren, dat de ſoort der Haazewindhonden van den Vos kome, en die der Wagthonden van den Wolf; even min kunnen wij weeten of het Ras der Haazewindhonden en der Deenen in den zelfden tijd is te voorſchijn gekomen, als dat der Wagthonden, dan, of de Haazewindhonden voortgekomen zijn van zekere Wagthonden, die de ſnoet min dik, het lijf ranker, en de pooten langer hadden, dan anderen; en of in tegendeel de Deenen van Wagthonden komen, welker ſnoet dikker en welker lijf grover was, en of deeze hoedanigheden ſtand gehouden hebben en volmaakt geworden zijn in de opvolging der geſlagten, door den invloed van het klimaat, van het voedſel, de oeffening, enz. Men kan dan de Wagthonden, de Haazewindhonden, en de Deenen, in driederleij Ras niet onderſcheiden, dan volgens een willekeuriger overeenſtemming; ook wil ik de gedaante van de ſnoet niet opgeeven als een onderſcheidend merk van het verſchillend Ras der Honden, anders dan als een willekeurig aangenomen kenmerk, even als alle de kenmerken der leerwijzen, welke men in de Natuurlijke Historie heeft ingevoerd. Wanneer het zelfs zeker ware, dat alle wilde Honden de ſnoet gelijk gehad hadden aan die der Wagthonden, en de Honden, die korter ſnoet hebben, ontaard waaren van het Ras der Wagthonden, zo zoude egter het verſchil der lengte en dikte van de ſnoet niet genoeg zijn, om de onderſcheidene en gemengde Raſſen te bepaalen. Men heeft aanleiding om te gelooven, dat zij allen zijn voortgekomen door ongelijke vermengingen en door den invloed van het klimaat; dat die, welke wij als Hoofdraſſen aanzien, alleenlijk de oudst bekenden zijn, en welken men heeft doen ſtand houden, of op verſchillende tijden vernieuwd heeft, door het doen paaren van uitgekoozene Reuën en Teeven. Wat er van zij, de kenmerken, afgeleid van de gedaante der ſnoet, geeven ten minſten de opvolging der veranderingen te kennen, die in de zoort der Honden zijn voorgevallen, en zullen gemakkelijker dan eenig ander kenmerk het verſchillend Ras van deeze zoort doen onderſcheiden.

In de optelling van de verſchillende Raſſen van Honden, welken in Frankrijk bekend zijn, zal het Ras der Wagthonden, dat der Deenen en Haazewindhonden voorgaan; om dat de Wagthonden daar in grooter getale zijn; daarenboven ſchijnen zij de woeſtſten te weezen, zij brengen hun leeven door op het land, en krijgen niet dan een boerſche opvoeding, welke minder bekwaam is om de natuur te doen verbasteren, en de kenmerken der wilde Honden te veranderen. De Herdershond is niet minder woest dan de Wagthond, en zelfs gelijkt hij meer naar den Wolf en den Vos dan de Wagthond, ten aanzien van de lengte van het hair, en de rigting der ooren, die geheel ſteil zijn, terwijl die van den Wagthond, aan hunne uitterſten nederhangen.

De Hr. DE BUFFON is, na verſcheidene hiſtoriſche ſtukken wegens de Honden, die in verſchillende gedeelten der Wereld gevonden worden, verzameld te hebben, van gedagten, dat de Herdershond naast komt aan het oirſprongelijke Ras der Honden. Die Heer heeft in de *Historie der Honden* verſlag gedaan van de kenmerken, welken ieder klimaat in de dieren van deeze zoort heeft voortgebragt, en de verſchillende Raſen, welke in ieder Land daar van gekomen zijn; maar dewijl ik, in de beſchrijving deezer dieren, mij bepaal tot die Raſen, welke in Vrankrijk bekend zijn, beſchouw ik ze als allen in het zelfde klimaat vereenigd, en aan geduurige mengeling onderworpen. In dit oogpunt de zaak beſchouwende, maak ik onderſcheid tusſchen Hoofdras, tweeſlagtig Ras, en Ras dat van tweeſlagtige Raſen afkomſtig is.

In de volgende optelling van de verſchillende Raſen der Honden in Vrankrijk, in order geſchikt volgens de verſchillende lengte der ſnoet, zal men zien, dat deeze optelling overeenkomt met die, welke de Hr. DE BUFFON heeft voorgeſteld met betrekking tot den invloed der klimaaten, dewijl de Raſen der Honden van ieder Land, in ieder van deeze optellingen, zig in vervolg geplaatst vinden; het geen bewijst dat zij in het zelfde klimaat niet ontaarden, dan tot zeker punt, en dat de kenmerken, afgenomen van de gedaante der ſnoet, de zekerſte zijn om de verſchillende Raſen van deeze dieren te onderſcheiden.

HOOFDRASSEN.

Wagthonden.

Deeze Honden hebben de ſnoet wel zo lang, maar minder dik dan de groote Deenen. De kop is ſchootig, en het voorhooft plat; de ooren zijn klein, ſteil van hun begin, tot omtrent het midden van hunne lengte, voor het overige hangende. De pooten zijn lang, zenuwagtig en vrij dik. Het lijf is ſchootig en van dikte evenredig aan de grootte, zonder dat de Hond zwaarlijvig is; want aan het weeke van den buik heeft hij eenigzins het beloop van een Haazewindhond. De ſtaart is naar boven omgekruld, en maakt een boog, wiens uitterſte zig voorwaards ſtrekt. De Wagthonden hebben gemeenlijk aan de keel, voor aan den hals, onder aan den buik en agter aan de dijën, het hair langer, dan aan het overige gedeelte van het lighaam, waar het hair vrij kort is. Deeze Honden zijn verſchillend van koleur, als wit, graauw, geelagtig, bruin, zwart, enz. In zommige provintien van Vrankrijk egter en bovenal in Bourgogne, zijn de meesten zwart met witte vlekken: maar dit komt misſchien bij, om dat men gelooft, dat de zwarte Wagthonden beter zijn dan anderen, en hun verkiest om op te voeden.

Groote Deenen.

De Honden van dit Ras hebben alle de deelen van het lijf zwaarer dan de Wagthonden, en ſchijnen niet dan door dit kenmerk daar van te verſchillen: Hun hair is kort, de koleur verſchilt in verſchillende Honden; de meesten zijn van een geelagtige koleur; men heeft graauwen, zwarten, en anderen die met wit, graauw, zwart, geelagtig enz. getekend zijn. Men geeft deeze Honden den naam van Koetshonden, om dat zij gewoon zijn de Rijtuigen te volgen; men noemt ze ook groote Deenen; om de Honden van dit Ras te onderſcheiden van die van een ander Ras, welke veel kleinder, en bekend zijn onder den naam van kleine Deenen, of Deentjes. Men denkt gemeenlijk dat de groote en kleine Deenen van het zelfde Ras zijn, om dat men vooronderſtelt, dat er tusſchen deeze Honden geen ander onderſcheid zij, dan dat der grootte; maar in de beſchrijving der Deentjes zal men zien, dat zij in meer kenmerken verſchillen.

Haazewindhonden.

Deeze Honden ſchijnen niet te verſchillen van de Wagthonden; dan alleen daar in, dat alle de deelen van hun lighaam veel ranker en ſchraaler zijn; de beenderen zijn dun, en de ſpieren zo mager, dat deeze dieren, wanneer men hunne lengte of het geſtel der Wagthonden in aanmerking neemt, ingekrompen ſchijnen. Ook is de ſnoet veel ſpitſer, de lippen zijn korter, het voorhoofd is duidelijker gebuld, en de kop kleiner en langer; de ooren zijn minder breed en minder dik; de hals is ſchootiger en het lijf ranker, vooral aan het weeke van den buik; de pooten zijn magerder, en de ſtaart is minder vleeſig; de rug deezer Honden is zeer gebogen. Doen de groote Deenen alle de ſterkte en kragt zien, welke door de dikte der ſpieren veroorzaakt worden; de Haazewindhonden hebben alle buigzaamheid en radheid, welke de fijnheid van het geſtel geeft; hun hair is zeer kort; de meeste zijn van een heldere geelagtige koleur; die andere koleuren hebben gelijk wit, zwart, graauw enz., hebben die misſchien uit de vermenging met Wagthonden of Deenen; gelijk het lange hair van zommige Haazewindhonden komt door devermenging met Patrijshonden. Men onderſcheid Haazewindhonden van driederlei grootte; grooten, middelzoortigen, en kleinen, welke men Haashonden (*Levrons*) noemt. Zij verſchillen niet dan in de grootte.

Herdershonden.

Deeze Honden zijn kleiner dan de Wagthonden, de groote Haazewindhonden en groote Deenen. Zij gelijken veel na de Wagthonden ten aanzien der gedaante van den kop en de ſnoet, welke bij hun dikker zijn dan in de Haazewindhonden, en ranker dan in de Deenen. De Herdershonden hebben korte en ſteile ooren, de ſtaart is regtuit agterwaards geſtrekt, of bovenwaarts omgeboogen, en zomtijds hangende. Zij zijn over hun geheele lighaam ruighairig, uitgezonderd op de ſnoet, en het voorwaarts gekeerde der pooten, en zelfs het agterwaarts gekeerde der agterſte pooten boven de hakken. Het zwart is de heerſchende koleur deezer Honden; is graauw aan de keel, aan de borst en aan den buik; de pooten en de ſtaart zijn meer uit den geele, dan zwart; hij heeft ook twee geelagtige vlekken boven de oogen, en eenigen ſchijn van diergelijke koleur op de ſnoet Men noemt de Honden van dit Ras Herdershonden, om dat zij gebruikt worden tot het bewaaren der kudden.

Wolfshonden.

Het Ras deezer Honden heeft meer overeenkomst met dat der Herdershonden, dan met eenig ander Ras. Men noemt ze Wolfshonden, om dat zij naar den Wolf gelijken ten aanzien van de ooren, en de lengte van het hair; zij hebben eene lange en ſchraale ſnoet, lange en ſpitze ooren, eenen langen kop; het lijf en de pooten zijn wel geproportioneerd; den ſtaart draagen zij hoog en voor-

voorwaards omgekruld. Op den kop, onder aan de pooten en op de ooren zijn zij gladhairig; op de overige deelen, vooral aan den ſtaart, is het hair lang en zagt als zijde. Daar zijn witte, graauwe, zwarte, en geelagtige Wolfshonden.

Sijberiſche Honden.

Men heeft den naam van Siberiſche Honden gegeeven aan de Wolfshonden, van welken in het voorgaande artikel geſproken is; maar wij maaken onderſcheid tusſchen de Siberiſche Honden en de Wolfshonden, daar in, dat de eerſte geheel ruighairig zijn, terwijl de anderen glad zijn op den kop. Voor het overige ſchijnen deeze Honden niet van elkanderen te verſchillen, dan ten aanzien van het haair. De Heer DE MAUPERTUIS, Voorzitter van de Koninglijke Academie der Wetenſchappen en Letterkunde te Berlijn, bragt, in den jaare 1753, van Berlijn te Parijs eenen Siberiſchen Hond van bijzondere koleur, hebbende een flaauwen ſchijn van leij-koleur op eenen aschgraauwen grond.

Yslandſche Honden.

De Heer DE MAUPERTUIS, die, behalve zijn kennis in de verhevene Wetenſchappen, ook veel liefhebberij in de Natuurlijke Historie heeft, bragt te gelijk met den Siberiſchen Hond, van welken in het voorgaande artikel geſprooken is, eene aftekening met zig van eenen IJslandſchen Hond, die zijne Ed. was toegezonden door den Heer Graaf VAN RANTZAU, Onderkoning van IJsland. Die Hond was één voet en zeven duimen lang, één voet en twee duimen hoog. Volgens de tekening had hij eenige gelijkenis naar den kleinen Deen, ten aanzien van de rankheid van de ſnoet, de grootheid der oogen, den ronden kop, en de ten deele ſteile, ten deele hangende ooren. Het hair was glad en lang, vooral agter aan de voorſte pooten, en op den ſtaart. Het is geloofliik, dat deeze Hond de waare gedaante der IJslandſche Honden heeft, om dat hij uit IJsland zelf gebragt is.

Drijfbrakken.

Deeze hebben een zo lange en dikker ſnoet dan de Wagthonden; de kop is dik en rond; de ooren zijn breed en hangende; de pooten lang en vleeſchig; het lijf is dik en ſchootig; den ſtaart draagen zij om hoog en naar vooren geboogen; het hair is kort, en over het geheele lighaam bijna van de zelfde lengte. De Drijfbrakken zijn wit, of hebben zwarte en geelagtige vlekken op een witten grond.

De gegevene beſchrijving der Drijfbrakken, behelst eenigliik de kenmerken van het Ras deezer Honden, vergeleken met andere Raſen, zonder dat in die beſchrijving melding gemaakt zij van eenige kenmerken, die in eenen goeden Jagthond van dit Ras vereiscbt worden, vergeleeken zijnde met andere Honden van dat zelfde Ras. De Drijfbrakken, als Jagthonden aangemerkt, kunnen bijna zo veele volmaaktheden en fouten in den vorm van hun lighaam hebben, als de Paarden van de Manége; want de kunst der Jagt is van geene mindere uitgeſtrektheid, dan die van de Manége. Men heeft zo veel waarneemingen ten aanzien der Jagthonden gedaan, dat men gekomen is tot de kennis van de evenredigheden, welke in alle de uiterlijke deelen van hun lighaam de voordeeligſten zijn, zo met opzigt op de fraaiheid hunner gedaante, als ten aanzien van de oeffening der Jagt. Dewijl de ontvouwing deezer bijzonderheden, het eigentlijke onderwerp van de Natuurlijke Historie niet is, zal het genoeg zijn hier ten voorbeelde bij te brengen de kenmerken, aan welken de Franſche Jaagers eenen fraaijen en goeden Drijfbrak, ten aanzien der gedaante, kennen. Zij onderſcheiden ze in drie zoorten, te weeten, in Franſche, Normandijſche en Engelſche Honden.

De Franſche Drijfbrakken moeten de neusgaten wijd hebben; het lijf niet zeer lang van den kop tot aan den ſtaart; den kop ſnugger en zenuwagtig; de ſnoet ſpits; de oogen groot, verheven, zuiver, blinkend en vol vuurs; de ooren groot buigzaam en hangende; de hals lang, rond en buigzaam; de borst niet breed, zonder eng te zijn; de ſchouders niet zwaar; de pooten rond, regt en welgemaakt. Deeze Honden moeten ſterk zijn in de zijden, zij moeten hebben korte, hooge, breede zenuwagtige en niet zeer gevleesde lendenen, een platten buik, ronde en van het lijf wel afgeſcheidene dijën; aan het weeke van den buik moeten zij noch vet noch vleeſig weezen; de knieſchijf behoort kort en breed, de ſtaart ſtijf aan het begin, hairig, lang, dun, beweeglijk, aan het eind kaal, het hair aan den buik grof te weezen; de klaauwen moeten mager en kort, de nagels dik zijn, enz. De Normandiſche Honden hebben het lijf dikker, den kop korter, en de ooren min lang. De Engelſche Hond heeft den kop dunner, de ſnoet langer en ſchraaler, het lijf, de ooren en de knieſchijf korter; een ranker geſtel, en fraaijer pooten. Die van zuiver Ras zijn, hebben gemeenlijk graauw geſpikkeld hair.

Brakken.

Deeze Honden verſchillen niet van de Drijfbrakken, ten aanzien der gedaante, dan daar in, dat zij de ſnoet wat korter en aan het eind minder dik; den kop dikker; de ooren korter, ſmaller, gedeeltelijk ſteil, gedeeltelijk hangende; de pooten langer; het lijf dikker, den ſtaart vleeſiger en korter hebben. De Brakken zijn ten grootſten deele wit; daar zijn er, die met zwarte en geelagtige vlekken getekend zijn.

De *Bengaalſche Brak* gelijkt naar de andere Brakken in gedaante, maar zijne koleuren zijn fraaijer, hij is getijgerd, dat is te zeggen, met kleine geelagtige en zwarte vlekken op een witten grond.

Dashondjes, Dasjes.

Men onderſcheid twederlei Ras onder de Dasjes: De eenen hebben regte en welgemaakte pooten; de voorſte pooten der anderen zijn buitenwaarts uitgeboogen; dit is de rede, waarom men de eerſte *Dasjes met regte pooten*, en de andere *Dasjes met ſcheeve pooten* noemt. Alle deeze Honden hebben de pooten zeer kort, en dit kenmerk maakt het voornaamſte onderſcheid, waar door zij van de Drijfbrakken en de Brakken onderſcheiden zijn. Want de Dasjes hebben de ſnoet lang; den kop dik, de ooren hangende, en het lijf zeer lang: maar het zoude niet langer ſchijnen dan dat van den Drijfbrak en den Brak, bij aldien het gedraagen werd op pooten, zo hoog als die der gemelde Honden. De Dasjes hebben korter en ſmaller ooren dan de Drijfbrakken, en men vind er wier ſnoet ſchraaler is. Deeze Honden zijn zwart, met vlekken van geelagtige koleur op de oogen, op de borst en aan het onderſte der pooten, of wit, of van gemengelde koleur, wit, zwart en

en geelagtig. Daar zijn Honden, als de Krulhonden, de Patrijshonden, de Steendoggen enz., die natuurlijk korte pooten hebben, doch het ſchijnt dat dit in de Dasjes een ſoort van gebrek is; om dat men er onder vindt, wier pooten niet alleen kort zijn, maar tevens mismaakt, en die het duidelijkſte kenteken vertoonen der engelſche ziekte; want de beenderen der Dasjes met ſcheeve pooten, zijn gezwollen en geboogen, ten naasten bij als de beenderen van kinderen die de engelſche ziekte hebben.

Groote Krulhonden.

Deeze Honden hebben den kop dik en rond, de ooren breed en hangende, de pooten kort, en het lijf dik en kort; de ſtaart hangt bijnaar regt neer; het haair is over het geheele lighaam lang en gekruld, zo dat men werk heeft om zig de waare gedaante van deezen Hond te verbeelden, dewijl alle deszelfs deelen onder een digt hair verborgen zijn. De gemeenſte koleur deezer Honden is wit, of een geelagtig wit: men heeft egter ook rosſen, zwarten, enz. Men onderſcheidt gemeenlijk twee ſoorten van Krulhonden met betrekking tot de grootte; maar die, welken men kleine Krulhonden noemt, verſchillen van de grooten door andere kenmerken, waar van in een bijzonder artikel zal geſproken worden.

Patrijshonden, Spions.

De kop der Honden van dit Ras is klein en rond; de ooren zijn breed en hangende, de pooten mager en kort; het lijf is dun, en de ſtaart om hoog geheven; zij hebben zagt hair, en dat van onderſcheidene lengte op de verſchillende deelen van hun lighaam; want het is zeer lang aan de ooren, onder den hals, agter aan de dijën, aan het agtergedeelte der vier pooten, aan den ſtaart, en korter op de overige deelen. De meeste Patrijshonden zijn wit; de fraaiſten hebben den kop van eene andere koleur, gelijk bruin of zwart, en zijn op de ſnoet en het midden van het voorhoofd met wit getekent. De zwarte en witte Patrijshonden hebben gemeenlijk vlekken van geelagtige koleur boven de oogen. Men heeft groote en kleine Patrijshonden; deeze laatſte zijn bekend onder den naam van Spaanſche hondjes, en zijn de gemeenſten.

Engelſche Patrijshonden.

Daar zijn zwarte Patrijshonden, welke men den naam van Engelſche Patrijshonden geeft, om dat zij uit dat Land oirſprongelijk zijn. Het voornaamſte onderſcheid tuſſchen deeze en de Franſche Patrijshonden beſtaat daar in, dat zij het haair korter hebben, vooral aan de ooren, aan de pooten en aan den ſtaart. Men ziet veel kleine Engelſche Patrijshonden en andere van middelmaatige grootte, in vergelijking van groote Franſche Patrijshonden. Men geeft de Engelſche Patrijshonden in Vrankrijk den naam van *Gredins*, en onderſcheidt nog onder dezelve, met den naam van *Pijrame*, de zulken, die met een geelagtige koleur boven de oogen, op de ſnoet, aan de keel en pooten getekend zijn.

Deentjes.

Uit den naam deezer Honden zoude men opmaaken, dat zij van de groote Deenen niet verſchilden dan in grootte; doch zij hebben andere zeer verſchillende kenmerken. De ſnoet is, naar evenredigheid van den geheelen Hond, minder dik en ſpitſer; de oogen zijn grooter; de pooten magerer en de ſtaart hooger. In lengte van haair komen zij met de groote Deenen overeen, maar gemeenlijk verſchillen zij van koleur. Gewoonlijkst hebben zij zwarte en witte vlekken, en, wanneer zij op een witte grond zwart geſpikkeld zijn, geeft men hun, om deeze mengeling van koleuren te kennen te geeven, den naam van *Arlequins*.

Turkſche Honden.

De Honden, bij deeze naam bekend, worden ook Barbariſche Honden geheeten; zij hebben geen haair; hunne huid is van vleeschkoleur, meer of min met bruin gemengd. Het zijn kleine Deenen, wier huid verbasterd is, en wier hairwortelen vernield zijn door de groote hitte der landſtreek, alwaar de kleine Deenen in eene opvolging van geſlagte, Turkſche Honden geworden zijn. Deeze Honden lijden ook veel van de koude der gemaatigde lugtſtreeken. In Vrankrijk is de zomerhitte naauwlijks genoegzaam, om de beeving te doen ophouden, aan welke zij geduurende het grootſte gedeelte des jaars onderworpen zijn, en om de koleur der vlekken te herſtellen, die op hunne huid gevonden worden. Dit zijn geelbruine vlekken, die zeer duidelijk zijn in den Zomer, en des Winters bijnaar geheel en al verdwijnen. Men vindt in Vrankrijk tweeſlagtige Turkſche Honden, die haair op eenige deelen van het lijf hebben, en het voortbrengſel zijn van Turkſche Honden en kleine Deenen. Deeze hebben een ſoort van wit halshaair, dat een duim lengte heeft; op den kop en voor aan de borst is ook haair van dezelfde koleur, maar veel korter; even kort, doch graauwagtig haair, is er op de zijden van den hals, beneden de borst, agter aan de dijën, enz.; al het overige van het lighaam is ontbloot van haair, en van dezelfde koleur als de Turkſche Honden. Wanneer deeze Honden ſpeelen met Honden van ander Ras, zijn er onder de jongen, die er van voortkomen, geheel haairlooze; anderen, over het geheele lighaam haairig, en anderen, die gedeeltelijk haair hebben en gedeeltelijk naakt zijn.

Doggen.

Deeze Honden hebben een dikke, korte en platte ſnoet, een opgeſchorte neus, en dikke hangende lippen. Die kenmerken vertoonen zig zo duidelijk, dat zij genoegzaam zijn, om de Doggen te onderſcheiden van de overige Honden, van welke wij gewag gemaakt hebben. De kop is dik en breed, en het voorhoofd plat; de ooren zijn klein en aan het einde hangende; de hals is dik en kort; de pooten zijn kort en dik; het lijf dik en lang; de ſtaart om hoog geheeven, en aan het eind naar vooren geboogen. Deeze Hond is gladhairig over het geheele lighaam, uitgenomen agter aan de dijën, en aan den ſtaart, daar hij wat ruiger is; de lippen, het eind van de ſnoet, en het buitenſte der ooren, zijn zwart; al het overige is bleek-geelagtig.

TWEESLAGTIGE RASSEN.

Deeze Raſſen houden geen ſtand, dan voor zo ver men zorg draagt, om tot derzelver voortplanting de twee Hoofdraſſen, van welken ieder der tweeſlagtige Raſſen afkomſtig is, of tweeſlagtige Honden van het zelfde Ras, te doen paaren; alle andere vermenging zoude nieuwe kenmerken vormen, en andere Raſſen doen

voort.

voortkomen. Dit is de reden, waarom de meeste tweeſlagtige honden verdwijnen, zonder hun Ras te doen ſtand houden: Wanneer een Hond iets heeft van het Dashondje, ten aanzien van de kortheid der pooten en de lengte van het lijf; en den kop, de ooren, en den ſtaart van den Drijfbrak heeft, en zijn lang haair van den Spion ſchijnt te koomen, is zodanige Hond de eerſte van een tweeſlagtig Ras, dat geenen naam heeft, om dat het gemeenlijk, door eene nieuwe vermenging, met het eerſte geſlagt ophoud: Een zulke Hond dient voor Spoorhond te Verſailles.

Kleine Krulhonden.

De Honden van dit Ras komen uit de vermenging van groote Krulhonden met Spaanſche Hondjes; maar dewijl zij het meest van de Krulhonden hebben, draagen zij er den naam van. In der daad zij gelijken dezelven ook in geſtalte, gedaante, en ten aanzien van het haair van het lijf, het welk lang en gekruld is; maar zij hebben de ſnoet naar evenredigheid minder dik, en het haair boven op den kop, aan de ooren, en aan het uiterſte van den ſtaart, zweemt naar zijde, ten naasten bij als dat der Spaanſche Hondjes.

Kleine Spaanſche Schoothondjes.

Deeze Hondjes waren, eenige jaaren geleden, zeer in de mode, maar tegenwoordig ziet men ze naauwlijks meer: Zij waren zo klein, dat de Vrouwen ze in hunne moffen droegen. Men heeft ze eindelijk laaten vaaren, ongetwijfeld om de morſigheid, welke aan de Ruighaairtjes eigen is; want men kon deeze Hondjes niet ſcheeren, zonder hun het voornaamſte cieraad te beneemen. Daar zijn er zo weinig overgebleeven, dat men er geen heeft kunnen vinden, om eene tekening naar te maaken. Onder de groote en fraaije verzameling van miniatuuren van Natuurlijke Historie, in het Printkabinet van de Bibliotheek des Konings van Vrankrijk, is een tekening van een klein Spaansch Schoothondje, volgens welke dit Hondje de ſnoet heeft van den kleinen Krulhond, en het lange en gladde haair van den Patrijshond over het geheele lighaam. Deeze Hondjes worden ook Maltheeſche Hondjes geheeten, om dat de eerſten van dit Ras van Maltha zijn overgebragt. Het is gelooflijk, dat zij van het Ras der Krulhonden en dat der Patrijshonden hebben, zo ten aanzien van de gedaante van het lighaam, als ten aanzien van het haair, en van de koleur.

Leeuwtjes.

Het Leeuwtje is tegenwoordig misſchien nog raarer dan het kleine Spaanſche Schoothondje. Volgens eene aftekening, ook uit het Printkabinet des Konings van Vrankrijk, verſchillen deeze Hondjes niet dan daar in, dat het haair van het Leeuwje kort is op het lijf en de helft van den ſtaart; terwijl het op den kop, aan den hals, de ſchouders, de vier pooten en het eind van den ſtaart, zo lang is als dat van het kleine Spaanſche Schoothondje. Men heeft het Leeuwtje dien naam gegeeven, om dat zijn lang haair eeniger wijze gelijkt naar de maanen van den Leeuw, en dat de ſtaart aan zijn uiterſte een bos haair heeft, ten naasten bij als die van het gemelde dier. De oirſprong van het Leeuwtje ſchijnt dezelfde te weezen als die van het kleine Spaanſche Schoothondje, daar bij nog onderſtellende, de vermenging met een gladhaairigen.

Steendoggen.

De Honden van dit Ras worden ook Bologneeſche Doggen, Hoogduitſche Doggen en Mopſen geheeten. Zij verſchillen niet van den eigentlijken Dog, dan daar in, dat zij keiner zijn, dat zij kleiner kop, dunner en korter lippen, en de ſnoet min breed en min opgeſchort hebben. Voor het overige gelijken zij veel naar den Dog, zo ten aanzien van de gedaante als van de lengte en koleur van haair; ook komen deeze Honden van de Doggen; van welken zij door vermengingen met Honden van verſchillend Ras verbasterd zijn.

Bulhonden.

Deeze Honden hebben veel gelijkenis naar de Doggen, maar zij zijn veel grooter. Dit onderſcheid van grootte komt van de vermenging van den Dog met Wagthonden of groote Deenen. De Bulhond heeft ook in het groot de evenredigheden van den Dog, de ſnoet uitgezonderd, die langer maar even dik is, gelijk ook de lippen even dik en even lang zijn. De koleuren zijn dezelfden als die der Wagthonden.

RASSEN die van TWEESLAGTIGE RASSEN zijn voortgekomen.

Bastert-Deentjes.

De Bastert-Deentjes gelijken naar de kleine Deenen in de gedaante van het lijf; zij hebben, gelijk deeze Honden, een ronden kop, groote oogen, kleine, gedeeltelijk ſteile, gedeeltelijk hangende ooren, dunne pooten, en een omgekrulde, voorwaards geboogene ſtaart; maar de ſnoet is dik, kort en wat opgeſchort gelijk die der Steendoggen. De Bastert-Deentjes komen ook van de vermenging van kleine Deenen met Steendoggen. Zij hebben het zelfde haair en dezelfde koleuren als de kleine Deenen. Men vind er ook *Arlequins* onder.

Artoiſche Honden.

Deeze Honden komen voort, door vermenging van Steendoggen met Basterd-Deentjes. Dit is de reden, dat zij de ſnoet zeer kort en zo plat hebben, en dat zij onderhevig zijn, ſtinkende neuzen te krijgen. Deeze Honden zijn tegenwoordig raar; maar voor deezen waren zij zo gemeen te Rijsſel, dat men hun den naam van Rijsſelſche Honden gegeven heeft, zo wel als dien van Artoiſche, om dat zij uit de Provintie Artois gekomen zijn; maar bij aldien het Ras verlooren waar, zal men het altoos weder kunnen doen te voorſchijn komen, zo lang als men Steendoggen en Bastert-Deentjes hebben zal.

Honden van Alicante.

Men heeft deeze Honden ook den naam van Honden van Caijenne gegeven, het welk bewijst, dat zij uit verſchillende landen gekomen zijn. Zij hebben de korte ſnoet van den Steendog en het lange haair van den Patrijshond, om dat zij van deeze beide Raſſen afkomſtig zijn.

Burgos.

De vermenging van Patrijshonden met Dasjes heeft deeze Honden in Spanjen voortgebragt. Zij hebben de poten kort en het lijf ſchootig, gelijk het Dasje, het haair lang, gelijk de Patrijshond. Men heeft klei-

ne Hondjes van dit Ras, die een geluid maaken als Vosfen.

Calabrifche Honden.

Deeze Honden zijn zeer groot, om dat zij van groote Deenen en groote Patrijshonden komen. Eenige jaaren geleden, werden er twee zeer fraaije, van grootte als groote Deenen, zeer moedig en zeer vuurig op de Wolvenjagt, te Verfailles geíchilderd. Zij hadden van de kenmerken der Deenen en der Patrijshonden, ten aanzien van de gedaante van het lighaam, en ten aanzien van het haair.

Zie daar de Rasfen der Honden, welke tot mijne kennis gekomen zijn, maar ik twijfel niet, of er zijn verfcheidene anderen, die geenen ftand tot deezen tijd toe gehouden hebben, en waar van men het gehcugen niet bewaart heeft; gelijk van de kleine Spaanfche Schoothondjes, van de Leeuwtjes, enz. De Schrijvers hebben gewag gemaakt van eenige Rasfen, welke tegenwoordig niet meer gevonden worden, of welken men niet meer kent; en misfchien zijn er, die zedert langen tijd voortgeplant worden, en van welke niemant gewag maakt, om dat zij geen kenmerk hebben, het welk hen doet in het oog loopen. Eene breeder Verhandeling over dit onderwerp zoude onnut weezen, want men bevat ligtelijk, dat men zo veele nieuwe Rasfen zoude kunnen doen te voorfchijn komen, als men verfchillende Honden van bepaalde Rasfen kan doen paaren. De Natuur brengt bijnaar oneindige verfcheidentheden in de zoort deezer dieren voort: Men kan niet alleen de geftalte en de hoedaanigheid, en de koleur van het haair doen veranderen, maar ook de grootte der Honden. Een Reu van de grootfte zoort met diergelijke Teef paarende, zoude men meestal jongen verkrijgen, die nog grooter worden zouden; integendeel Hondjes van de kleinfte zoort zouden nog kleinder voortbrengen. Men is eindelijk zo ver gekomen, dat men zo groote en zo kleine Honden heeft, dat zij de natuurlijke bepaalingen van de grootte der dieren deezer zoort, fchijnen te buiten te gaan. Zo groote en zo fchielijke veranderingen bewijzen genoegzaam, dat het niet mogelijk is, juiste en nette befchrijvingen van de verfchillende Rasfen der Honden te maaken, en dat men altoos eenige uitzonderingen zal kunnen vinden, zo menigmaalen men de befchrijving, met eenig nieuw voorwerp zal willen vergelijken.

Men vind ook nog zo wel in Afia als America verfcheiderlei zoort van *honden*; zijnde het echter zeer twijffelagtig, of de *wilde honden*, die daar zijn, hunne afkomst van *wilde*, dan van *tamme honden* hebben, die men in het wild heeft laaten loopen. Op het eiland *Juan Fernandez* vonden de Engelfchen geheele troepen van *wilde honden*, die men zegt, dat aldaar door de Spaanfchen zijn geplant, en daar zedert hebben voortgeteelt; deeze *honden* vielen op hun aan, waar uit blijkt, dat het niet algemeen dooorgaat, dat de *wilde honden* geen menfchen zouden aanranden. In de Noordelijke deelen aan den oostkant van Zuid-America vonden eenige van het fcheeps-volk van het verongelukte Engelfche fchip *de Wager*, verre van de Volkplantingen der Europeaanen, geheele troepen van *wilde honden*; zij namen er eenige jongen van uit de nesten, voededen die op, en wierden en zo goed als door de getrouwfte *tamme honden* van gedient.

In Groenland heeft men geen ander huisfelijk Dier, dan alleen *honden*, die, zo dra ze maar in het wild loopen, zeer woest en wreed worden. De zogenoemde Honden-eilanden, waar van ieder naauwelijks een mijl in zijn omtrek heeft, voeren die naam, om de groote menigte *honden*, zijnde zomtijds wel een getal van vier duizend, welke er door de Groenlanders in den winter onderhouden worden: Deeze *honden* worden door hun met een zoort van zee-mos, met mosfelen, en ook veeltijds met een weinig robbe-fpek gevoed; vervolgens gaan zij er op ter jagt, vangen en doodden die; en na ze gevilt te hebben, laaten zij ze in den wind droogen, of zij ftceken het onder 't ijs of fneeuw, en gebruiken het vervolgens als een aangenaame fpijs. Deeze *honden*, die geduurig knorren en huilen, en niet kunnen blaffen, hebben een zeer langwerpigen kop en fnoet, en hoog-opftaande puntige ooren; van aart zijn zij zeer lui, en tot de jagt ten eenemaalen onbekwaam.

Voor dat wij van de hoedanigheden der *honden* gewaagen, zullen wij nog iets ten aanzien van hunne uit- en inwendige lighaams-deelen, den leezer mededeelen.

Volgens waarneeming van den Heere D'Aubenton, heeft het geraamte van de *hond*, ten aanzien van het zamenftel van het bekkeneel, meerder overeenkomst met dat van het Paard, den Ezel, en het Varken, als met dat van den Os, den Ram, en Bok; waar in het agterfte hoofdsbeen, van de voorfte vlakte des hoofds is afgefcheiden, wordende door de hoornen en het voorhoofdsbeen bepaalt, zo dat het bekkeneel, wanneer van ter zijden gezien word, een driehoekige gedaante heeft. Dat van den *hond* is langwerpig, en heeft een uitfteek van agteren, het welk drie dikke kammen maakt, die met hun agterfte eind aan malkanderen zijn gevoegt; eene dier kammen loopt voorwaarts, over den top van het hoofd, en de twee anderen zijdelings tot aan de beenige oorgaten; de oogholtens, die van agteren met geen beenigen wand geflooten zijn, en waar aan ook een gedeelte van den omtrek ontbreekt, gelijken in dat opzigt na die van een Varken; alle de fnijtanden van de bovenkaak hebben twee kleine groefjes onder aan den voorkant, die den tand in drie ongelijke deelen fchijnen te verdeelen, en er wederzijds als een klein tandje of puntje aan maaken, daar den naam van *lobe* aan gegeeven is, en het is om die reden, dat men in het latijn zegt, dat de fnijtanden van den *hond* (*lobati*) gelobd of met lobben zijn, ten minften de vier middelften van de bovenkaak, en de zijlingze voortanden van de onderkaak; veeltijds zijn in de anderen deeze groefjes en puntjes niet te vinden; het tongbeen beftaat uit negen ftukken, even als dat van de Stieren, Rammen en Bokken; ook koomen de hals-wervelen meer met die der herkaauwende en eenhoevige dieren overeen, dan met die der varkens, en wel inzonderheid door het doornagtig uitftek van het tweede wervelbeen, dat niet op- en agterwaarts, maar voorwaarts ftrekt; dit wervelbeen is langer dan de vijf volgende van den hals; het getal der lenden-wervelen is zeven, en de rugge-wervelen dertien; in zommige *honden* heeft de ftaart onder het heilig-been nog wel twintig wervelen: het borstbeen is zeer lang, en de fchouder-bladen zijn merkelijk in gedaante verfchillende met die der andere viervoetige dieren; de palmen der voorpooten beftaan uit vier vingers en een zoort van duim, en in de zoolen der agterpooten is gemeenlijk ook iets dat voor een vijfde vinger of zoort van duim verftrekt, echter veeltijds zeer klein, en onvolmaakt of wanfchapen; in beiden vind men de gewoone rijën van beendertjes

dertjes der agterhand en agtervoet, en die der vingeren, zo dat die der voetzoolen in het geraamte, veel gelijkenis met die van een menschen hand hebben.

Gemelde Heer heeft het volgende ten aanzien van de inwendige lighaams-deelen van de *hond* waargenoomen, en te boek gestelt: In gedaante verschilt de blinde darm veel, van die der herkaauwende en eenhoevige dieren; in plaats van gelijk in het Paard en den Ezel, regt uitgestrekt, of zo als in den Stier, Ram en Bok, maar een weinig geboogen te zijn, is hij op twee plaatzen ongekromt, en word door een celluleus weefzel, het welk hem zo aan den krinkeldarm, als aan de bochten zelf verbind en vast maakt, in die plaatzing gehouden. Het dier, dat de Heer D'Aubenton tot de ontleeding gebruikte, was een *wagthond*, van drie of vier jaaren oud, over de twee voeten hoog, en drie en een-vierde voeten lang; in deeze bevond hij alle de darmen met malkanderen, behalven den blinden darm, zeventien voeten lang te zijn; de maag, die in haar groote omtrek twee voeten en vier duimen hield, en de kleine overdwars of regt voor- en agterwaarts elf duimen, was met haare bultigheid naar onderen gekeert als in den mensch; de lever had een zeer onregelmaatige gedaante, uitwendig van koleur blaauwagtig, en inwendig bruin-rood, dezelve woog ruim vijf-en-twintig en een half once; de milt, die langwerpig was, boven breeder dan onder, en ruim veertien drachmen woog, was geheel rood van koleur; het alvleesch was in twee takken verdeelt, waar van de kortste zich agter de maag, en de andere langs den twaalf-vingeren-darm zich uitstrekte, vormende te zaamen bij het portier van den maag eenen hoek; de gedaante der nieren was regelmaatig, dog de rechter lag in haare geheele lengte hooger dan de slinker; in dezelve worden zomtijds dikke wormen gevonden, van koleur bloed-rood, die al het vleeschige van de nieren uiteeten, zo dat er niets dan de buitenste rok overblijft; de long was in vier lobben verdeelt; het hart, dat in 't midden van de borst was geplaatst, helde met de punt agterwaarts; de groote hersenen woogen drie oncen, min een drachma, en de kleine of het *cerebellum* drie drachmen.

Betreffende de voortteelings-deelen der Honden, heeft Dokter Tijson aangemerkt, dat de mannetjes dieren, die zaadblaasjes hebben, de paaring schielijk volbrengen, dog den *hond* niet met zaadblaasjes voorzien zijnde, zegt hij, dat de natuur, die het wederzijds vermaak in de paaring schijnt te begunstigen, tot dien einde in den *hond* bij den wortel van het teellid een tamelijk groot lighaam geplaatst heeft, uit verscheidene celletjes en een menigte van kleine vaten bestaande, het welk zich ten tijde der paaring uitzet, en wel zodanig, dat het teel-lid daar door belet word uit te glippen, tot zo lange, dat dit lighaam na de uitvloeijing van het zaad, verslapt; zekerlijk bedoelt dien Heer hier mede de voorstaande klier, welke in den *hond*, veel grooter is dan in eenig ander dier; het teel-lid of de schaft is even gelijk als dat van de Wolf, Vos en zommige andere vierpoetige dieren, met een been voorzien, leggende dit been van agteren tusschen de twee spongieuse lighaamen, en voorwaards strekt het zich tot aan 't hoofdje van de schaft uit, maakende aldaar twee knobbels, die dezelve als met knoopen doen vertoonen; de zwelling van den agtersten deezer knobbels, daar den voorhuid is aangehegt, houd men thans met veel waarschijnelijkheid voor de oorzaak dier vastkleeving; uitwendig is de *hond* met twee ballen voorzien, die in een zakje beslooten zijn; dog in de jonge *honden* zijn dezelve niet zigtbaar.

Eertijds wierd er getwijffelt, of de *teef* wel een kittelaar had; dog thans is men van gedagten, dat zeker deel, 't welke in het voorste van den hals des lijfmoeders, gelijk een slakkenhoofd met twee hoornen uitpuilt, daar voor moet gehouden worden; de lijfmoeder is even als die van de Koeijen, Schaapen, Geiten en Merrien, in twee armen verdeelt, die tot aan de nieren reiken, dog de vliezen, welke de vrugt omkleeden, verschillen zeer veel; het vat- en lam-vlies hebben geene verlenging in de gedaante van hoornen, dog het pis-vlies gelijkt zeer veel na dat der herkaauwende dieren en van de Zeug; ieder vrugt heeft haare drie vliezen, waar in zij is beslooten, en ieder een eigen moerkoek, die het vat-vlies, zijnde het buitenste derzelven, in het midden als een breede gordel omvangt: Toen de Heer D'Aubenton de hoornen van de lijfmoeder opende, vond hij ook op derzelver binnenste oppervlakte banden, waar van ieder met de moerkoek van elke vrugt in breedte, koleur en zelfstandigheid overeenkwam.

Veel nut heeft men uit de ontleediging van de *hond* getrokken; zij diende aan Asellius tot ontdekking van de chijlvoerende vaten; Pecquet in het vinden van de chijl-buis, die door de borst loopt; Harvæus toonde er den omloop van het bloed uit; aan Lover en anderen diende zij tot de in- en aftapping, als mede tot die proeve, wanneer men ziet, dat hij, de te rug loopende zenuw gebonden zijnde, in het geheel niet kan blaffen. Ja dit dier (zegt zeker schrijver), maakt het voornaamste onderwerp uit van de vergelijkende Onleedkunde, en om die reden heeft de *hond* al lang den naam gedraagen van *Martelaar der Geneeskundigen*.

Wanneer een *teef* ritzig is, loopen de *honden* haar na, en verzaamelen zich voor het huis, waar in zij is beslooten; niet zelden geeft dit oorzaak tot vegten onder deeze dieren, wordende die geene, welke het zwakste zijn, deerlijk door de anderen gebeeten; de *teef* bijt in haare ritzigheid, die doorgaans van agt tot twaalf dagen duurt, alle de *honden*, dien zij ontmoet, zonder dat die haar weder bijten, ten waare zij gesneeden zijn; geduurende dien tijd, laat zij zich van verscheiderlei *honden* dekken, die er eenigen tijd aan vast blijven, kunnende niet dan met groote moeite van een gescheiden worden; zijnde het beste hier toe hun een emmer met koud water over het lijf te werpen; alle andere middelen kwetzen ééne van beiden, inzonderheid de *teef*.

De tijd der dragt van dit dier is gemeenlijk negen weeken, weinige dagen meer of minder; veeltijds werpen zij zes, zeven, ook wel agt of tien jongen teffens; men ziet er egter ook, die zelden meer als drie, of ook minder ter waereld brengen; de moer bijt met haare tanden de navelstreng af, zonder dat er eenige bloedstorting volgt, en vreet de nageboorte op; de jongen worden blind geboooren, en beginnen eerst met den tienden dag te zien; zo lang als de moer ze zoogt, slokt zij derzelver vuiligheid en pis op, belettende hier door, dat het nest niet bezoedelt worde; zeer zorgvuldig en waakzaam is zij in het oppassen van haare jongen, en zij likt dezelve geduurig. Onder de jongen vind men zomtijds verscheidentheden, die een klaarblijkelijk gevolg zijn van vermenging der moêr met meer dan éénen *hond*. Een kleine *teef* door een grooten *hond* gedekt, brengt doorgaans jongen voort van grooter ras; kosten-

de haar dit zomtijds bij de baaring wel het leeven, wanneer haar deelen, door de grootheid der jongen, al te zeer uitgezet worden. Wanneer een ruighaairige *teef* door een *hond* met kort glad haair gedekt is, zegt men, dat onder haare jongen de *teefjes* alleen ruighaairig zijn, en dat het tegendeel gebeurt, wanneer een gladhaairige *teef* door een *krul-hond* gedekt is; na verloop van een jaar hebben de jongen hunne volkoomene grootte, en dikwils laaten de *teefjes* zich binnen dien tijd dekken, dog zijn daar toe het bekwaamste, wanneer den ouderdom van drie of vier jaaren bereikt hebben. Zommige meenen, dat het de beste jonge *hond* is, die de moêr het eerst opvat, om hem weder in het nest te brengen, als men ze alle daar uit genoomen heeft.

Men rekent de leeftijd van een *hond* op twaalf of vijftien jaaren; echter worden er voorbeelden gevonden, dat zij den ouderdom van twintig en meer jaaren bereikt hebben, dog als dan worden zij doorgaans blind, krijgen veele ongemakken, en zijn morsig; zo dat eene groote liefde en genegentheid van den meester alleen in ſtaat is, om hem te koesteren, en zijn natuurlijke dood af te wagten.

Den ouderdom van de *honden*, word aan de geelheid hunner tanden, en de ſchorheid van hun geluid, dat anders het ſchelſte van alle de dieren is, gekent. Hun geblaf en gehuil word zeer verre gehoort; bij nagt word hun gehuil, even als het lollen der katten, door minnedrift veroorzaakt; dog hun geblaf ſchijnt eene nabootzing te zijn van de menſchelijke ſtem, of wel een geluid, dat zij tot affchrikking van de menſchen maaken, dewijl men niet alleen aangemerkt vind, dat de wilde *honden* niet blaffen, maar zelfs dat tamme *honden* op een eiland gebragt zijnde, alle bekwaamheid verliezen, om dat geluid te maaken; daar zijn er, die zulks aan de hitte van het climaat hebben toegeſchreeven, dog waarſchijnelijk is dit de oorzaak niet. In Lapland bezitten de inwoonders een geheim, om de verwoedſte *honden* te doen zwijgen, en met de ſtaart tuſſchen de beenen beſchaamt te doen weggaan; beſtaande dit geheim denkelijk in niets anders, dan in hen onbeſchroomt ſtijf aan te kijken: Men zegt, dat er ook in andere landen, en zelfs bij ons, menſchen gevonden worden, die middelen weeten, om een booze *hond* te doen zwijgen. Een getrouwe *hond* huilt vreesſelijk en is verwoed, wanneer hij zijnen meester in benaauwtheid ziet, om hulpe hoort ſchreeuwen, of traanen ſtorten; veeltijds huilt hij ook onder het luiden der klokken, of op het gehoor van ſpeel-inſtrumenten; dit heeft echter eenige uitzondering, dewijl ik een *hond* gezien hebbe, die op het geluid van een flageolet, waar mede zijn meester een kanarij-vogel leerde ſluiten, als zeer aandagtig ſcheen toe te luisteren; daar hij in tegendeel, wanneer er maar een ſtreek op de viool geſchiedde, onophoudelijk huilde, en in het vertrek heen en weder liep: In het algemeen, zegt men, dat de *honden* geen liefhebbers van muzijk zijn.

Uit de tanden van de *hond* is ligtelijk te beſpeuren, dat het een vleesch-vreetend of verſcheurend Dier is; echter eet hij niet zonder onderſcheid alle vleesch; de *water-hond* zal, bij voorbeeld, zommige vogelen, die een kwaade reuk hebben, niet opbrengen. MAILLET en andere Reis-beſchrijvers berichten ons, dat er te Groot Cairo een jaarlijks inkoomen is geſchikt, om vleesch voor de *honden* te koopen, dat men buiten de ſtad ſmijt, en waar op zij met de Arend gieren en Valken in gemeenſchap aazen; door de bank zijn de *honden* op vleesch, hoe ſtinkend het ook mag zijn, zeer belust; ja zelfs de zulken, die met gekookte ſpijzen huisſelijk opgevoed worden en alles in overvloed hebben, kunnen dikwils, als de gelegentheid er zich toe aanbied, hunnen ingeſchapen aart hier omtrent nauwelijks bedwingen. Bij gebrek van vleesch kauwen zij zelfs dikke beenderen, zijnde de tedere dunne beendertjes en 't kraakbeen, hun grootſte lekkernij; geen vleesch bekoomende, eeten zij met ſmaak brood, allerlei gebak en andere gekookte ſpijzen; dog kruiden of rauwe wortelen eeten zij nimmer; ziek zijnde echter, kauwen zij zeker gras, dat de naam van honds-gras (*gramen caninum*) draagt, verſtrekkende hun dit tot een braakmiddel, en dikwils tot geneezing; de gewoone drank van den *hond* is water, en dit in een kleine hoeveelheid, zij lekken zulks met de tong, dewijl anders hunne neusgaten in het water zouden dompelen.

De *honden* zijn misſchien onder alle de dieren, die geene, welke het meeste vernuft (*inſtinct*) hebben; zich het nauwſte aan de mensch verbinden, en met veel leerzaamheid ſchikken, na het geen men van hun begeert; de fraaiheid van zijn geſtalte, zo wel als zijne hoedanigheden, zijn ook de oorzaak, dat hij boven alle andere dieren geliefkoost word; ook heeft hij weezentlijk verſcheidene eigenſchappen, die hem niet alleen tot verwondering, maar teffens ook tot nuttigheid en vermaak kunnen doen ſtrekken: Beſchouw zijne leerzaamheid, leezer! die is zo groot, dat zij die van veele menſchen overtreft; dagelijks ziet men *honden* afgerigt op veelerlei konsten en ſnaakerijen, die men bijna onmoogelijk zoude achten in een Dier, 't welk op vier voeten gaat. De Groote LEIBNITZ verzekert, een *hond* gezien te hebben, die verſcheidene woorden ſprak, het welk hem door een jongen was geleert. Let met aandagt op zijne onderdaanigheid, en die is voorbeeldig; hij ſchikt zich volkoomen na den ſtaat, waar in hij zich bevind, en naar de leevenswijze en aart van zijnen meester: Hoe zonderling is zijne beſchaamtheid, wanneer hij iets kwaads heeft bedreeven, of geſtoolen; als dan iemand ontwaar wordende, ſluipt hij ſpoedig heen met de ſtaart tuſſchen de beenen getrokken; nauwkeurig weet hij ook op het gezicht van zijnen meester te leezen, of die op hem vertoornt is, en hij gehoorzaamt hem op het minſte teken. Als wij verder zijne getrouwheid gade ſlaan, moet die niet een aantal van de geene die onder het redelijk gedeelte van het geſchaapene behooren, doen bloozen? Hoe ijverig kleeft hij zijnen meester aan; hij volgt hem overal; beſchermt hem met alle macht, en wanneer die word overvallen of aangerand, ontziet hij vuur nog ſtaal, om hem te verdedigen; men ziet er zomtijds, die op het graf van hunnen meester blijven, en niet zonder hem kunnen leeven: Geen wonder dan ook, dat den *hond* bij zommige volkeren tot een zinnebeeld van de getrouwheid is genoomen. De Mahometaanen, de getrouwheid van deeze dieren willende beloonen, hebben, volgens TOURNEFORT *Reize naar de Levant*, in hunne voornaamſte ſteeden Hospitaalen tot hun onderhoud opgericht.

Het zintuig der reuk, dat de *hond* fijner en volmaakter, dan eenig ander dier ſchijnt te hebben, ſtelt hem in ſtaat, om zijn meester altoos weder te kunnen opzoeken, al is hij zelfs eenige dag reizens van hem af; hij kan aan de weg ruiken, of zijn meester die betreeden heeft, en deeze is niet in ſtaat, om hem van het

het gezelschap zijner *hond* te ontdoen, als met hem te doen sterven; deeze fijnheid van reuk bespeurt men ook duidelijk in het opspooren en jagen van het wild; het Hert, hoe vlug en snel ook in zijnen loop, agtervolgt hij onophoudelijk, ten zij deeze zich in het water begeeft, of van de éene rots op de andere springt, het welk men zegt, dat deeze zoort van aaneenschakeling der reukdeeltjes verbreekt.

Het is niet alleen hunne fijnheid van reuk, maar ook hunne vlugheid, behendigheid en sterkte, die ze rede van ouds in bekwaamheid tot de jagt heeft doen uitmunten: Zij worden niet alleen gebruikt om het viervoetig wild na te spooren, te agterhaalen, en op te brengen, maar zelfs ook tot den vogelvangst: In zommige deelen van Noorweegen, heeft het landvolk er zijne voornaamste bestaan van, en ieder Boer houd daar toe, veeltijds twaalf, veertien of zestien *honden*, die daar toe afgericht zijn; deezen haalen de vogelen uit holen en gaten in rotzen en klippen, die voor de menschen ontoegankelijk zijn, en brengen ze hunne meesters. In Poolen, Lithauwen, enz., worden ook *honden* tot de Beeren-vangst gebruikt, na dat die tot deezen jagt zijn afgericht; dog Leeuwen durven zij nimmer aanranden. Hoedanig de Herders-honden de kudden vee bij elkanderen weeten te houden, die te bewaaren, en ophaalen, en met eenen onverschrokten moed tegens de felste Wolven verdedigen, is iets dat in geheel Europa gemeen is, en dit zelfde vind in Lapland mede plaats, ten aanzien van de Rendieren. Moet men het vernuft van een klein Herders hondje niet met verwondering beschouwen, wanneer men ziet, dat hij door zijn geblaf, en het loopen en springen voor de osfen en koeijen, deezen belet, om in de moeslanden en bouwakkers te koomen, die daar door zouden vernielt worden. Welk een dienst heeft men niet van de *doggen*, *wagt-* en *bul-honden*? behalven dat zij voor waakers op de linnen-bleeken verstrekken; bewaaren zij bij nagt huis en hof, daar den vermoeiden Landman van deszelfs trouwe en waakzaamheid overtuigt, zonder de minste bekommering voor onraad, zijne afgematte leden door den slaap gaat verkwikken, om 's anderen daags deezen trouwen dienaar nog tot het karnen van zijne boter te gebruiken: Ook laat den *hond* zich zeer gemakkelijk africhten, om, even gelijk als bij het karnen in een rad loopende, het spit te draaijen: Verstelt moet men staan, hoe dat zommige deezer dieren de bekwaamheid hebben, om verlooren dingen weder op te zoeken, veelerhande boodschappen te doen, en voor kleine rijtuigen gespannen zijnde, die voorttrekken, enz. Wilde men hier alles bijbrengen, wat er van de leerzaamheid der *honden* gezegt word, en waar van veel door de dagelijkse ondervinding word bevestigt, zoude men een geheel boek-deel kunnen zaamenstellen. Wij zullen nog enkel opmerken, dat de manier zeer zonderling is, op welke de Endvogels in de kooijen door een *hondje* worden voortgelokt; als mede dat de Spions of Patrijs-honden, op de reuk of het gezicht, den boom weeten aan te wijzen, waar in een vogel zit, en op het land blijven staan, wanneer zij een Patrijs ontdekt hebben, die zij dan, volgens het gegeeven bevel van den jager, langzaam voortdrijven, en ten laatsten verschrikkende doen opvliegen. Baart het ook geene verwondering, dat men het zo verre met een *haase-wind* kan brengen, dat hij, om zo te spreeken, zijne natuur geweld aandoende, de gevangene Haas tegens de scheurzieke tanden van zijn *mede-winden* beschermt, en het wild ongeschonden bewaart, tot dat zijnen meester het koomt opraapen, of veeltijds zelfs hem het brengt: aan deezen afgerichten *hond* heeft men den naam van *beschutter* gegeeven. In de Noordsche landen, daar een andere manier van jaagen dan bij ons plaats vind, word den *hond* aan 's jagers gordel vast gemaakt, en men doet hem een muilband aan, op dat hij niet blasse, maar met een opgeheven neus, het wild oplugte, naar het welk hij den jager heen leid.

De Engelschen hebben een bijzondere kunst omtrent het afrigten van een *huishond*, waar in ze buiten tegenspraak alle andere Natien overtreffen, leerende hunne Doggen de dieven na te zetten en te agterhaalen, of schoon ze reets verre gevlugt zijn; hier over heeft de Baron Roozenrood wijdloopig geschreeven, waar van de korte inhoud deeze is; men verkiest jonge *honden* van dien aart, die sterk en groot zijn; als deeze dien ouderdom bereikt hebben, waar in ze gemeenlijk tot de jagt worden afgericht, leid men ze tot plaatzen en vertrekken, alwaar men zakken met geld, zilver, huisraad, en andere dierbaare zaaken opgeslooten heeft, waar na de dieven meest verlangen; deeze dingen nu bestrijkt men met iets, dat sterk riekt, als *vleesch*, *spek*, *oude kaas*, enz., met het zelve bestrijkt ook iemand de zoolen zijner schoenen, en gaat met zo een geldzak of stuk huisraad niet verre van daar; de *hond* derhalven deezen reuk in de neus hebbende, en hem ook aan de voetstappen bemerkende, word vervolgens derwaarts gebragt, alwaar hij is, die tot het afrigten gebruikt word; daar na word de *hond* wederom te rug geleid, men streelt hem, en geeft hem eenig voedzel; het zelve doet men met een andere reuk, die telkens minder sterk is, eens en andermaal, tot dat men eindelijk geen reuk meer gebruikt, maar alleen een mensch, die warm en bezweet is, en wiens reuk de *hond* wel haast ontdekken kan; men laat hem van tijd tot tijd verder gaan, tot dat hij eindelijk aan alle, ook de geringste voetstappen gewend is: Hoewel daar bij ook valt aan te merken, dat een dief, die bezig is met steelen, uit bekommernis en vrees een groote beweeging van bloed bij zig bevind, waarom zijne uitdampingen grooter zijn, en geheel anders gestelt, als bij andere en geruste menschen; zo dat een *hond* deeze uitwaasemende deeltjes, die voornamentlijk na het snel loopen van een dief, in een grooter menigte in de aarde blijven, gemakkelijk ontdekken kan: Als er nu een diefstal is begaan, brengt den *hond* ter plaats, alwaar dezelve geschied, en de dief zijne voetstappen gelaten heeft; de *hond* derhalven behoorlijk afgericht, zal het spoor van den vlugtenden dief wel vervolgen, en hem ontdekken, ten ware het middelerwijl had geregent; men pleegt hen eenerlei en slegt voedzel te geeven, ook ze op een en dezelve plaats te houden, om van reuk niet te veranderen.

In die eeuwen doen de bijgeloovigheid het sterkste onder ons heerschte, ja nog ten huidigen dage, dog in een minder trap, word het gejank of gehuil der *honden* als het voorteeken van eenig akelig toeval, ja zomtijds zelfs van iemands dood gehouden; beklaaglijk vooroordeel, dat dikwils door de minnen en opvoedsters met de pap ingegeeven, zulke diepe wortelen schiet, dat ze zelfs menschen van verstand op een geluid door minnedrift van dit dier veroorzaakt, doet opspringen en met angst vervult. De Tartaaren voorspellen uit dit gehuil de aankoomst van reizigers of vrienden; en de Indiaa-

nen van Peru agten zulks een voorbode van aardbeevingen.

Ook hebben veele *honden* kwaade eigenſchappen, die hun voor de menſchelijke zaamen-leeving gevaarlijk maaken; ik bedoele hier hunne gramſtoorigheid, gulzigheid en wispeltuurigheid; de leerzaamheid dien hij betoond om den mensch te dienen en dezelve met zijne ſnaakerijen en behendigheden te vermaaken, koomen er niet in dan door dwang en geweld van ſlagen, en dikwils neemt hij, in vrijheid gelaaten zijnde, zijne wilden, wreeden aart weder aan; voorts is het een dier dat in zijne grimmigheid niemand ontziet, maar met een hevige woede op een ieder aanvalt. Daar bij, wanneer men in aanmerking neemt, hoe zeer hij onderworpen is, om in dolheid te vervallen, en als dan den mensch door eene beſmettende beet, of door zijn ſpeekzel, ja, zo zommigen willen, door zijn adem alleen in een allerſchrikkelijkst gevaar brengt, en er een groot aantal in de fleur van hun leeven op een jammerlijke wijze heeft in het graf geſtort; moet dit veelen van dit anderzints zo gezellige dier affchrikken. De geilheid die hem altoos eigen is, en dien hij op alle tijden en plaatzen, zonder eenige ſchaamte pleegt, de manier hoe zulks geſchied, en meer andere omſtandigheden dien aangaande, zijn zeer aanſtootelijk.

De natuur, die op alles zo nauwkeurig gade ſlaat, heeft ook aan de *honden*, in het doen van zijn gevoeg, dejvoorzigtigheid geleert, om zulks op ſteenen en andere dorre plaatzen te laaten vallen, dewijl er bijna alle planten van uitgaan; zeer blijkbaar te zien omtrent de hokken van *honden* die vast leggen; alwaar, behalven het varkensgras, bijna niets groeit; de inſecten en wormen zelfs, raaken deeze vuiligheid niet aan; wiens bedervende kragt, volgens waarneeming van Dr. Lister, zo buitengemeene ſterk is, dat ſchoenen, waar mede men er in getreeden heeft, indien die niet ſpoedig gezuivert worden, al waaren zij zelfs nieuw geweest, binnen agt dagen op die plaats verrotten. Het is insgelijks aanmerkelijk, dat zij zijdelings aan den wand, ſchuttingen, boomen, of paalen piſſen, en zulks op plaatzen daar andere *honden* gepist hebben; nauwlijks kan men begrijpen, waar van zij zo veel water kunnen losſen, dewijl men hun in een troep vergadert, elkander menigvuldig ziet bepiſſen. Dog jonge *honden* ligten geen der agter-beenen bij het piſſen op, voor dat ze een half jaar oud geworden zijn; gelijk ook de teeven niet voor die tijd met de beide agterbeenen om te piſſen nederhuiken, zo als die doen welke ouder zijn.

De *honden* zijn aan meer lighaams-kwaalen onderworpen, als andere dieren; dit is waarſchijnelijk ten deele aan hunne verkeering onder de menſchen toe te ſchrijven, en ten deele uit de groote verſcheidentheid van voedzel, die zij veeltijds niet bekoomen, dan na dat dezelve bedorven is, ook bejegenen hun veele ongemakken door gebrek van zuivere drank. In de heete landen zijn zij veelvuldig onderhevig aan het uitvallen van 't haair, en ſchurftigheid of krauwagie, en dit is niet voor te koomen, dan door ze dikwils te waſſchen en te reinigen; ook word de oorzaak hier van wel toegeſchreeven, aan het te veel eeten van vleesch of ſlobberen van bloed. Oude *honden*, inzonderheid *reuën*, zijn ook veelvuldig aan doof- of blindheid onderworpen; ook zijn zij somtijds wel met de ſteen in den blaas gekwelt. De lint- en andere wormen groeijen zo wel in hun gedarmte, als in dat van den mensch, wordende dit niet ongegrond aan het drinken van troebel water toegeſchreeven. Zomers worden zij ook veelvuldig met vlooijen gekwelt, die hun veeltijds de rug doet zweeren, indien zij niet tijdelijk gezuivert worden. Het is een bekende zaak, dat zij mede aan de kinder-pokjes onderhevig zijn; en in de zuidelijke deelen van America met zekere veneriſche ziekte gekwelt worden. Dog geen gevaarlijker ziekte treft den *hond*, zo wel voor hem zelven, als ten aanzien van den mensch, dan die, welke de naam van hondsdolheid (*rabies canina*) draagt; dit dier is onder de tamme en huiſelijke wel de voornaamſte dien deeze kwaal overkoomt, ſchoon de Katten er ook enkeld aan onderhevig zijn: Onder de wilde dieren ſchijnt zij ook in den Wolf uit een inwendige oorzaak te ontſtaan; dog aan den mensch word zij nimmer dan door bijten, of ſpeekzel van het beſmette dier medegedeelt.

De oorzaak deezer ziekte in den *hond*, is zeer bezwaarlijk na te gaan. Plinius en Columella berigten, dat men de ſtaart der jonge *honden*, op het eind van veertig dagen moet afſnijden, om hun voor de dolheid te bewaaren; en hedendaags houden veelen ten dien einde dienſtig, om dezelve, terwijl ze jong zijn, van de worm onder de tong te ſnijden. Doorgaans word de oorzaak van deeze akelige kwaal, aan gebrek van goede ſpijze en zuivere drank, in een heet of vinnig koud ſaiſoen, met veel reden toegeſchreeven; en het is ook uit dien gevolge, dat men het zeer onvoorzigtig rekent, in de Hondsdagen deeze dieren langs de ſtraat te laaten loopen. De kenmerken van deeze ziekte, de droevige gevolgen die ze te wege brengt, en dienſtige middelen om dezelve te geneezen, hebben wij omſtandig onder het artijkel van DULLE HONDS-ZIEKTE beſchreeven, daar wij den leezer na toe wijzen. Enkel moeten wij hier nog bijvoegen, dat men in de *Hiſtoire de l'Acad. Royale des ſciences de l'année* 1723, een middel heeft geplaatst, door den Heere Petit uitgevonden, waar door men kan gewaar worden, of de *hond* daar men van gebeeten is, indien dezelve bij toeval of met voordagt is aan kant geraakt, wezentlijk is dol geweest of niet; het zelve beſtaat hier in: Men wrijft de keel, tanden en het tandvleesch, van den dooden *hond*, met een ſtuk gekookt vleesch, dat men vervolgens eenen leevendigen *hond* aanbied; indien hij zulks al ſchreeuwende en huilende weigert, zo wil men, is de doode dol geweest, maar indien de brok van hem aangenoomen en opgegeeten word, behoeft men niets te vreezen.

In het algemeen word het vleesch der *honden* in Europa niet tot ſpijze gebruikt; ſchoon zulks wel in de andere waerelds-deelen geſchied. De Chineeſen mesten de *honden* vet, en ſlagten ze gelijk men onder ons gewoon is de Schaapen te doen. In Groenland, bij de ingezetenen van Senegal en Guinée, als ook bij eenige natien van Amerika, word het *honden-vleesch* als eene lekkernije gehouden. Hippocrates ſpreekt er op verſcheidene plaatzen in zijne werken van, als van een gewoone ſpijze, die egter zwaar valt te verteeren; dog het vleesch der jonge *honden*, ſtelt hij met de haazen en vogelen onder de ligt verteerbaarſte voedzelen.

In de Geneeskunde heeft de *hond* mede zijn gebruik; een kleine *hond* leevendig opgeſneeden, en geheel warm op het hoofd gelegt, word door zeer kundige *Practici*, als een heilzaam middel in zwaare en geweldige pijnen van dat deel aangepreezen, ja zelfs in zulke pijnen, die gehouden worden van de aandoening der inwendige deelen, zo als van de hersſenen en derzelver vliezen af

te

te hangen. Op de zelfde manier word het in de zijde gelegt, die door de pleuris is aangedaan. Dit gemeene middel, het welk misschien hedendaags al te veel verwaarloost word, zo wel als de meeste uitwendige *applicaties* en stoovingen, heeft veelmaalen goede uitwerkzelen in de eene en de andere van deeze twee gevallen te wege gebragt.

Leevendige jonge *honden* worden zomtijds op den onderbuik gelegt, om de kolijkpijn door een zagte stoovende warmte te doen bedaaren, en zulks geschied veeltijds met een gewenschten uitslag. Bij BARTHOLINUS vind men aangetekent, dat een *hond* in dit geval, zo dra de hitte niet van 's lijders lighaam gevoelt had, of hij riek sterk aan het braaken, en toen was aanstonds het kolijk over. Om de pijnen van het podagra te stillen, is er volgens BORELLUS *Histor. & Observ. Med. Phijsic. centur.* 3 *Observat.* 28, niets bekwaamer, dan jonge *honden* bij zulk een lijder te doen slaapen, en dat die kwaal tot zulk een hevigen trap in hun overgaat, dat zij niet meer kunnen loopen: RANOUW in zijn *Kabinet der Natuurl. Historien, enz. VIde Deel, pag.* 5. bevestigt dit mede door eenige voorbeelden; en het geval, dat wij door LINNÆUS in de *Amœnitat. Acad. Vol. IV. pag.* 61. aangetekent vinden, bekragtigt zulks nog meerder; de Heer ASCHELIN, een man die buitengemeen met podagra gekwelt was, liet gestadig zijne voeten door een *schoothondje* likken, hier door genas hij, en het *hondje* kreeg zwaar de podagra en stierf er aan; twee jaaren bleef deezen Heer vrij, dog toen taste hem deeze kwaal op nieuw aan; hij nam een andere *hond*, en door die zijn likken is hij volkoomen hersteld geworden. Ook leert de dagelijksche ondervinding, dat het likken der *honden* zeer dienstig is, om de wonden, zo wel van hun zelf, als die van menschen, te zuiveren en spoediger te doen genezen, en wanneer deeze wonden vuil zijn, of met eenig vergif besmet, krijgen deeze dieren daar dikwils ongemak van. Dat de *opium* en andere slaapmiddelen weinig uitwerkingen op de *honden* doen, is door proefneemingen gestaaft, te vinden in eene *Verhandeling* van den Heere LORRIJ *over de uitwerkzelen van de Opium*, geplaatst in de *Recueil de Medecine, Chirurgie, Pharmacie, &c. Jan.* 1756. *pag.* 68 *&c. suiv.*

Het vet van den *hond* word voor doordringender, meer zuiverend, en wondheelender gehouden, als eenig ander vet; uitwendig word het gepreezen tegens jichtpijnen, oorpijnen, droge krawagie en het schurft; ook word het zomtijds inwendig gegeeven tegens longzweeren en borstkwaalen, dienende als dan tot rijpmaaking en uitlooziug der fluimen; doch het moet versch bereid zijn, dewijl het spoedig rans word, en wel voornamentlijk, wanneer het uit een *hond* gehaalt word, door middel van hem te braaden.

De drek of keutels der *honden*, gemeenlijker bij de Apotheekers bekent onder den naam van *album græcum*, *album canis*; word op de volgende wijze bereid: Neemt *keutels* van een *hond*, die niet dan beenderen heeft gegeeten, wordende door de wandeling *witte klaneij* genoemt, laat die droogen, en wrijft ze in een steenen mortier fijn, maakt er voorts met gedisteleert *water* van *herders-tasch* (*bursa pastoris*) koekjes of broodjes van, die vervolgens gedroogt worden.

Verscheidene Schrijvers, en onder anderen ETTMULLER, hebben veele eigenschappen aan het *album græcum* toegeschreeven; zij hebben het aangepreezen, als zweetverwekkende, zuiverende, koorts verdrijvende, wondheelende, verweekende, ongemeen dienstig in de kropzweeren, benauwtheid- en alle andere keelziektens, zo wel in- als uitwendig gebruikt; dog thans word het zelden meer, ten minsten in ons land, voorgeschreeven.

Het *album græcum* is eigentlijk maar een dierlijke aarde, en bijgevolg opslorpende, overeenkomstig met het Philosophisch bereide hertshoorn en het ijvoor, enz. De verteerende vogten der *hond*, en het gebruikte water tot de wasschingen van deezen drek bij deszelfs bereiding, hebben de lijmagtige zelfstandigheid, uit de door de *hond* gekauwde en opgeslokte beenderen getrokken, bijna op de zelfde wijs als de waasem van het kookende water of geest zulks ten aanzien van de hertshoorn in de Philosophische bereiding verrigt. Men ziet dus niet, welk voordeeliger kragten het zoude kunnen bezitten, boven andere opslorpende zelfstandigheden van den zelfden aart.

Van de kleine *hondjes* word mede eene olie of balsem bereid, bekent onder den naam van *jonge honden balsem*, de bereiding, volgens het voorschrift der Parijsche apotheek, geschied aldus: Neemt drie eerstgeboorene *hondjes*, werpt ze leevendig in drie pond kookende *boom-olie*, en laat het zo lange kooken, tot dat de beenderen bijna alle uit malkanderen zijn; laat dan deeze olie, enz. door een doek loopen en drukt het sterk, op dat alles er ter deegen uitgeraake; voegt er dan nog, geheel warm zijnde, bij, toppen van *marjolein*, *wilde thijm*, *poleij*, *orego* en *St. Jans-kruid*, van ieder twee oncen; doet dit alles in een welgeslooten kruik, en laat het dus veertien dagen lang in de zonneschijn staan te trekken, waar na het op nieuw doorgezeegen en geclarificeert word, en tot het gebruik bewaart: Deeze *balsem* word zeer geroemt tegens de kneuzingen, zwakheid der zenuwen, lammigheid, lendenvang en jicht.

Men moet ook tot de geneeskundige eigenschappen der jonge *honden* brengen, het gebruik dat er van gemaakt word in de ziektens der zuigende vrouwen en minnen, die men in deeze gevallen door jonge *honden* laat zuigen, en inzonderheid in de kwaadaardige koortzen, die zomtijds het gevolg van een zwaare kraam zijn, en welke beletten, dat men niet aan de natuur de zorge kan vertrouwen, om de melk door de vloeij-buizen der baarmoeder te doen uitloopen.

De *honden* worden ook met of zonder het haair, tot bontwerk en leder bereid. De handschoenen uit dit leder vervaardigt, verzekert men, dat zeer dienstig zijn tot verzagting van het vel, en om de jeukingen te doen bedaaren; van de bereide vacht der Krulhonden, worden kouzen gemaakt, die men zegt, veel verligting aan de podagreusen te geeven; men maakt er ook handschoenen en moffen van. Laarsjes van honds-leder bereid, en op het bloote vel gedraagen, roemt men buitengemeen, om zeere beenen en aderspatten te geneezen. Staart, ooren en ander afval, gebruiken de lijmzieders.

II. *Wolf*; in het latijn *Lupus*; zie WOLF.

III. *Hijæna*; door BELLONIUS *Lupus marinus* genoemt; (*Taxus Porcinus, sive Hijæna veterum.* KAEMPH. *Amoenit.* 411. *Tab.* 407. *Fig.* 4.); zie HIJÆNA.

IV. *Vos*; in het latijn *Vulpes*; zie VOS.

V. *Veld-Vos*, of *Alopex*; zie VELD-VOS.

VI. *Lagopus*; wordende in Zweeden *Fiall Racka* genoemt; zie LAGOPUS.

VII. *Jakhals*, of *Gulden-Wolf*; in het latijn *Lupus aureus*; (*Vulpes India Orientalis.* VALENT. *Muf.*); zie JAKHALS.

HONDEN-DOOD, zie APOCIJNUM.

HONDJES-DRAF; *Honde-draf*; *Aard-veil*; *Onderhave*; in het latijn *Hedera terreſtris*; *Chameclema*; *Corona terræ*. Men vind hooftzaakelijk twee zoorten van dit kruid-gewas.

1. De *gemeene Hondjes-draf*; *Hedera terreſtris vulgaris*; (*Glechoma foliis reniformibus crenatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Nederlandſche Hondjes-draf*; *Lamium paludoſum belgicum* HERMANNI; (*Glechoma foliis cordato-oblongis crenatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort is een laag kruid, dat met veele dunne lange geknoopte rankjes langs de aarde kruipt, die hier of daar in de aarde wortelen ſpruiten; aan de knoopjes of leden der rankjes koomen rondagtige, nierformige, gerimpelde en gekertelde ruigagtige kleine bladen voort, telkens twee tegen elkander overſtaande; de bloemen, uit de oxels der bladen groeijende, zijn lip- of helm-bloemen, en blauwagtig-purper van koleur. Het geheele kruid heeft een ſterke zwaare reuk, en een bitteren ſmaak.

Daar is ook eene verandering van, die in alle deelen kleiner en fraaijer groeit, en met regter opſtaande rankjes.

De tweede zoort, gelijkt veel naar de voorige, maar groeit regt opwaarts, en heeft wat langer hartformige gekertelde bladen, en purperagtige bloemen.

Plaats. De eerſte zoort, groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, enz. naast de heggen, wegen, in de hoven, en op meer andere gras- en ſchaduwagtige plaatzen.

De tweede zoort word op diergelijke plaatzen gevonden, dog inzonderheid daar het wat vogtig is, en ſchijnt hooftzaakelijk aan deeze Nederlanden eigen; deeze zoort is éénjaarig.

Eigenſchappen. Dit kruid heeft eene verwarmende, openende, afvaagende, iets zaamentrekkende, verſterkende en wondheelende kragt, en is zeer dienstig tegen de vogtige engborstigheid en hoest, inwendige zweeren, longzucht en teering; men prijst het ook zeer in buik- en roode loop, als mede in ploed pisſen, graveel en nieren-pijn: Men gebruikt in de gemelde gebreken het aftrekzel van het drooge kruid, dat men met zuiker of honing kan verzoeten, of het zelve gepoedert; in de loop kookt men met het aftrekzel van dit kruid een pap met rijst, waar bij men op het laatſte dooijers van eijeren mengt, waar van de lijder nuttigt; andere geeven het groene kruid fijn gehakt en in eijers gebakken, te eeten. In de longzugt of teering kan men het ook in wijn laaten trekken; en men heeft bevonden, dat het in deeze ziekte van groote kragten en een uitneemend middel is, als dezelve niet te lang geduurt heeft; zijnde veele daar door, het zij alleen gebruikt, of met bijvoeging van eenige andere kruiden, van diergelijke kracht, als *eeren-prijs*, *hoefbladen*, enz., volkoomen herſtelt en geneezen: Men prijs het poeder daar van, een half drachma, tot twee ſcrupels dagelijks, negen dagen lang, 's morgens nugteren met de afneemende maan ingegeeven, ook zeer tegen de Engelſche ziekte der kinderen, als men daar benevens een ſneering van *oſſemerg* gebruikt, en voor de inneeming het kind doet purgeeren; en zo de ziekte als dan nog niet geneezen is, moet men dit middel met de volgende afneemende maan wederom op de zelfde wijze beginnen; en dit middel is niet minder dienstig voor de teering of vermagering der kinderen. In zommige Apotheeken maakt men *gedistilleert water*, *conſerf* en *ſijroop* van dit kruid, die ook in de gemelde gebreken van nut zijn.

Uitwendig een pap van dit kruid op de buik gelegt, of in een klijsteer gebruikt, word gepreezen tegen het kolijk; het zap van 't verſche kruid in de neus opgetrokken, neemt de hoofdpijn weg.

HONDS-BEET (DOLLE-), zie DULLE HONDS-ZIEKTE.

HONDS-BOOM, is de *Bastert-Cornoelje*; zie CORNOELJE-BOOM.

HONDS-DAGEN, in het latijn *Dies caniculares*; dus worden de dagen of die tijd genoemt, welke omtrent tusſchen den 20 Julij en den 20 Augustij begreepen zijn, en in welke tijd men gemeenlijk de grootſte warmte van de zomer beſpeurt. Ze hebben den naam van *Hondsdagen* verkreegen van de eerſte oude Egijptiſche en Chaldeeuwſche Sterrekundigen, naar de ſter *Sirius* of *Honds-ſter*, die een der grootſte en glansrijkſte aan den hemel is, in het Geſternte de *groote Hond* genoemt; want dewijl dezelve waarnamen, dat deeze ſter omtrent de gemelde tijd bij de zon of met dezelve in conjunctie kwam, en daar door omtrent een maand lang in het zonne-licht verdween en onzigtbaar wierd, (gelijk mede met meer andere ſterren geſchied, wanneer de zon door haaren jaarlijkſen loop dezelve nadert,) zo geloofden zij, dat deeze ſter de oorzaake was van de groote hitte, in de gemelde tijd; of dat zulks ten minſten door deszelfs *influentie* of medewerking geſchiedde; welk gevoelen tot heden toe bij de meeſte menſchen ſtand gehouden heeft; of ſchoon het zelve ten eenemaal ongegrond is, en de *hondsſter* geen het minſte deel aan de oorzaake van de hitte in de *hondsdagen* heeft: Het welke klaarlijk daar uit blijkt, dewijl de *hondsſter*, zedert de tijd der oude ſterrekijkers, welke de geſterntens, of ſterrebeelden het eerst ingeſtelt en aan ieder zijn bijzondere naam gegeeven hebben, door zijn eigen loop, welke (gelijk die van alle andere vaste ſterren) jaarlijks ongeveer 50 ſeconden, en dus in 72 jaaren omtrent een graad, van het westen tegen het oosten bedraagt, van zijn plaats verandert en bijna 30 graaden verder tegen het oosten geweeken is; zo dat thans de zon omtrent een maand laater bij deeze ſter of met dezelve in *conjunctie* koomt; en het na verloop van tijd gebeuren kan, dat de zaamenkomst van deeze twee hemel-lichten midden in de winter koomt te geſchieden, en dus de *hondsdagen* in de koudſte jaars-tijd zouden vallen: Waar uit men duidelijk kan afleiden, dat het niet van de *honds-ſter* of zijnen invloed afhankelijk is, dat de hitte omtrent die tijd, die men gewoonlijk *honds-dagen* noemt, op het grootst van het geheele jaar gevoelt word. Hoewel het ook zomtijds door andere natuurlijke toevallige oorzaaken gebeurt, dat de *honds-dagen* geenzins heet, ja zomtijds minder warm, dan de voorige dagen van de zomer zijn; gelijk men dit inzonderheid in verſcheidene zomers van deeze onze eeuw heeft ondervonden. Hoe kan men ook begrijpen, dat de *honds-ſter* eenige invloed op onze aardkloot zou kunnen hebben, daar dezelve, volgens onze hedendaagze vermaardſte ſterrekundigen, een zo verbaazende en onafmeetelijke afſtand, ja eenige millioenen aardkloots-dikten grooter afſtand van onze aardkloot heeft, dan de zon: De oorzaake van de grooſte warmte in de *honds-dagen*, moet derhalven in iets anders gelegen zijn en gezogt worden.

Wij

Wij weeten door de ondervinding, dat de warmte des zomers toeneemt, naar maate dat de zon ons (ſchijnbaar) nadert, en hooger klimt; om dat de oppervlakte van onze aardkloot in deeze jaarstijd niet alleen met geduurig regtſtandiger wordende, of minder ſchuinze zonneſtraalen aangedaan word, maar ook dewijl de lucht en aarde, wegens de toeneemende verlenging der dagen, geduurig meer verwarmende zonneſtraalen ontfangt. Dog ſchoon men nu hier uit zou kunnen denken, dat de warmte op het grootst moest zijn, wanneer de zon in het *zomer-ſolſtitium* of teken van de *kreeft* treed, in welke tijd dezelve op het hoogst ſtaat, op den middag, en de dagen op het langst zijn, zijnde omtrent den 21 Junij; zo bevinden wij egter, dat de zomer-hitte aanwast, als de zon wederom van het *ſolſtitium* is afgeweeken en de dagen afneemen, en dat het in de *honds-dagen* op het warmst word, wanneer de zon rede een teken van het *ſolſtitium* af is, of omtrent vier weeken van de langſte dag.

Om hier van reden te geeven, zo moet men aanmerken, dat de werking der zon, of de daar door voortkoomende warmte, niet, gelijk derzelver verlichking, voorbijgaande, maar ten deele bijblijvende is, zo dat een lighaam, dat eens door de zon verwarmt is, na derzelver vertrek nog eenige tijd warm blijft, of de verwarmende deeltjes niet ſchielijk alle daar uit vervliegen, waar door het geſchied, dat de deelen, die de lucht en aarde verwarmen, voor en na de tijd van het *zomer-ſolſtitium* geduurig aanwaſſen, dewijl er wegens de lange dagen en veel korter nagten geduurig meer warme deelen bijeenkoomen en behouden blijven, dan er in de koele nagten vervliegen; en dus de warmte eerst na het *ſolſtitium* toeneemt, en omtrent de tijd van de *honds-dagen* op het grootst word, en aldus eenige tijd blijft, tot dat de dagen wederom merkelijk korter en de nagten langer worden, waar door de warmte, wegens de geduurig minder bijkoomende verwarmende deelen, allengskens weder afneemt en vermindert. Zie daar, de waare oorzaake van de grootſte zomer-warmte, in de zogenoemde *honds-dagen*, verklaart, zonder zijne toevlugt tot de *honds-ſter* te neemen.

De *Aſtrologisten* en *Almanak-maakers* hebben derhalven geene reden, om den *honds-ſter* hier mede in het ſpel te brengen, en ze zouden beter doen, om in plaats van in de almanak te ſchrijven, *begin van de honds-dagen*; *einde van de honds-dagen*, te ſtellen *begin*, en *einde van de grootſte zomer-warmte*; of ſchoon deeze tijdsſtippen ook niet wel te bepaalen zijn; weshalven ook de *Aſtrologisten* in de tijd van het begin en einde der *honds-dagen* verſchillen, zommige dezelve vier, andere zes weeken lang ſtellende.

Dewijl nu in de tijd der *honds-dagen*, dikwils zwaare ziektens voorvallen, als *pleuris*, *long-ontſteeking*, *gal-*, *rot-* en *heete koortzen*, *raſernij*, *buik-* en *roode loopen*, enz., en op zijn best, *ſterke verkoudingen*, zo moeste bij de Ouden de *honds-ſter* ook de oorzaake daar van weezen, gelijk hem zulks nog hedendaags van veele onkundige te laste gelegt word, daar hij nogthans geen het minſte deel aan die ziektens heeft; want dezelve ook buiten de *honds-dagen* in andere jaars-tijden al te dikwils voorvallen; maar dat zulks egter meer in de *honds-dagen* gebeurt, is, om dat de hitte als dan gemeenlijk op het grootst en minder geproportioneert met de natuurlijke warmte van ons lighaam is, waar door het bloed en de zappen dikwils al te ſterk worden bewoogen, of aan het gisten raaken, en ligtelijk tot bederf en rotting overgaan; of daar koomt eene ontſteeking in het eene of andere deel des lighaams, enz., 't welke dan deeze of geene ziekte veroorzaakt: Hoewel deeze ziektens veeltijds, zo niet meest, door onvoorzigtig gedrag of eigen verwaarloozing ontſtaan, als men zich, bij voorbeeld, door het eene of het andere overmaatig verhit; of verhit zijnde, dat wel het ergſte is, ſchielijk ontbloot, of al te koude drank neemt, door die verkeerde verbeelding, om zich te ververſchen en te verkwikken, enz. Dog dewijl het de menſchen in het algemeen eigen is, dat ze zig niet gaarne iets zelfs willen verwijten, maar de ſchuld gereedelijk op iets anders te werpen, zo moeten hier de *honds-dagen*, of de *honds-ſter* de ſchuld der ziektens, in die tijd voorvallende, op zig neemen, ſchoon hij er part nog deel aan heeft.

Of ſchoon nu de zorg voor zijn lighaam in alle jaarstijden, nuttig en noodig is, om gezond te leeven, en niet door zijne eigen toedoening zig eenige ziekte op de hals te haalen, zo is dezelve egter vooral noodzaakelijk in de zogenoemde *honds-dagen*, en niet te verwaarloozen, dewijl het lighaam als dan, wegens de grooter hitte en droogte, meer aan ſchielijke ziektens blootgeſtelt is: Inzonderheid moet men zig in acht neemen voor overmatige verhitting, uit eigen gedrag voortkoomende; en ſchoon het warm is, moet men egter zich niet al te dun kleeden, en zig wagten voor ſchielijke ontblootingen en verkoelingen, maar vooral, om niet te ſchielijk nog te koud te drinken, als men verhit is; veele menſchen hebben daar door hunnen dood ſchielijk verhaast, of zig eene ongeneeslijke of langduurige ziekte op de hals gehaalt: De ſpijs en drank moet maatig en niet heet, maar verkoelend en ligt te verteeren zijn: Allerlei goede *moes kruiden*, *jonge hoenderen*, *duiven*, *eijeren*, dun lugtig *bier*, dat niet te versch is, of *wijn* met veel *water* gemengt, zijn de beste ſpijzen en dranken in deeze en andere heete tijden; ook zijn, volgens den *Artz* en andere Geneesheeren, inzonderheid de zuure ſpijzen en zuuragtige vrugten en dranken zeer nuttig, dewijl ze de hitte des bloeds maatigen, en de verrotting of het bederf tegenſtaan: Waar toe ook behooren allerlei *ſalaaden*, in het bijzondere die met *citroen-zuur* worden toegemaakt, *citroenen* zelve, en *China's appelen*; *oranje-appelen* met *zuiker* op de tong genoomen, want het zuur van *oranje-appelen* bederft den maag zo ligt niet als 't *citroen-zuur*: Verders *kerſen*, *beſiën*, *aalbeſiën*, en andere vroege aangenaame vrugten: *melk* of *weij* met *citroen-zuur*, of *cremor tartari* geſchift; *cremor tartari* of *ſalpeter* in *water* ontbonden; *limonade* en *rijnſche-* of *moeſel-wijn* met *water* gemengt: Een *limonade* uit twee bouteljes *moezel-wijn*, met een kan *ſeltzer-water*, drie *oranje-appelen*, drie *citroenen* en *zuiker* naar behooren, is een vorſtelijke drank in heete ooste winden. Een *eijer-dooijer* met *zuiker* wel geklopt, vervolgens met een mengelen *water*, een half glas *rijnſche wijn*, en wat *citroen-zap* gemengt, is ook een zeer gezonde en voedzaame drank in heete droge tijden; ook zonder de *wijn*, als men die niet heeft.

De lighaams beweeging moet maatig zijn, inzonderheid in de hitte van den dag, maar een wandeling in ſchoone avond-uuren, is zeer gezond: want men moet altijd, zo veel mogelijk, de vrije verſche lucht tragten te genieten, weshalven ook de vertrekken over dag dikwils behooren gelucht te worden, en zelfs 's nagts, bij ſchoon weer.

Het *medicineeren*, *aderlaaten*, *purgeeren*, enz. word in de *honds-dagen* zeer ſchaadelijk gehouden; dewijl men veronderſtelt, dat de *medicijnen* dikwils nog meer verhitten of de vogten in eene te groote beweeging brengen; dog dit moet verſtaan worden, als de geneesmiddelen niet zeer noodzaakelijk zijn, of haar gebruik wat uitgeſtelt kan worden, want in gevalle van noodzaakelijkheid bij de eene of andere ziekte, die veeltijds een ſpoedige hulpe vereischt, lijd deeze *regel* uitzondering, dewijl het onnatuurlijk zou zijn, de lijders de nodige en gepaste hulpmiddelen te onthouden; ook zijn alle geneesmiddelen niet even verhittend of nadeelig in heete tijden; en de *honds-dagen* zijn insgelijks alle jaaren niet even heet.

Het is ook nog aan te merken, dat de *wijnen*, *bieren*, *mede*, en andere gistbaare vogten, omtrent de tijd van de *honds dagen* veeltijds, inzonderheid als dezelve zeer heet zijn, aan het werken komen en daar door kunnen bederven; het welke ook nergens anders door ontſtaat, dan door de overmaatige warmte der lucht in die tijd, waar door de in rust zijnde gistende deeltjes dier vogten opgewekt en in nieuwe beweeging of gisting gebragt worden, dat men gewoonlijk *omſlaan* noemt; en dewijl dit voornaamelijk gebeurt aan zulke vogten, die in geen koele plaatzen bewaart worden, zo kunnen wij hier uit leeren, dat, om dezelve goed te houden, men ze in de heete dagen in koele kelders moet opſluiten, en ook de vaten wel digt maaken.

Dat de *honden* om deeze tijd dol worden, ſchijnt mede hooftzaakelijk door de groote hitte te ontſtaan, waar over men op de artijkels HOND en DULLE-HONDS-ZIEKTE nazien kan: En die meer begeert te leezen wegens de *honds dagen*, en de ziektens die daar in voorvallen; als mede hoe men de leevenswijze in deeze en andere heete tijden regelen moet, kan nazien het nuttige en in een vrolijke trant geſchreevene werk, genoemt de *Artz* of *Geneesheer*, *Iſte Deel*, *het VII en XIV Vertoog*, enz.

HONDS-DILLE, zie CAMILLE (WILDE-).

HONDS-DOLHEID, zie DULLE-HONDS-ZIEKTE.

HONDS DREK, zie ALBUM GRÆCUM.

HONDS-GRAS; *Kweek-gras*; *Lid-gras*; *Lolijk-gras*; in het latijn *Gramen caninum*; *Cijnagroſtis*. Daar zijn drie zoorten, die in het bijzonder deezen naam draagen, als

1. Het *Honds-gras* met een weiten-air; *Gramen caninum arvenſe ſive Gramen Dioscoridis*; *Gramen loliaceum*, *radice repente ſive Gramen Dioscoridis*; (*Triticum calijcibus ſubulatis trifloris acuminatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het *Honds gras* met een pluim-air; *Gramen paniculatum latifolium*, *radice repente*, *craſſiori*; *Gramen canarium*, *longius radicatum*, *latiore panicula* LOBELII; *Gramen* DODONÆI.

3. Het *kleine Honds-* of *Lolijk-gras*; *Gramen loliaceum ſpica longiore & anguſtiore*, *ſpiculis remotis*.

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange, breede, puntige bladen, die grooter en breeder als die van het gemeene *weij-gras*, en aan de benedenſte kant ruigagtig zijn; de halmen ſchieten twee, drie, tot vier voeten hoog, en zomtijds nog hooger op, hebben verſcheidene knoopen, elk met een blad voorzien, en op de top een air, die naar die van de weit ſweemt, dog die zeldzaam gevonden word, om dat men dit gras als een onkruid veel al uitroeit, of het zelve afgemaait word; de wortel kruipt met lange, witte geknoopte ranken, daar vezel-wortelen aan groeijen, en als onder elkander verwart, onder de grond voort, en maakt hier en daar veele nieuwe ſpruiten uit de wortel.

Daar is ook een medezoort van, die gebaarde airen heeft, zijnde de *Triticum* 7. LINNÆI.

De tweede zoort, gelijkt in alle deelen veel na de eerſte, maar heeft riet- of pluim airen, en groeit wat kleiner: Daar is ook een verandering van, die losſer airen heeft; de kleine gedeeltelijke airtjes verder van elkander afſtaande.

De derde zoort, heeft kleine ſmalle gras-bladen, en dunne geknoopte halmen, van een voet of anderhalf hoogte, met lange ſmalle airen, die uit kleine ſchubagtige platte airtjes beſtaan, welke een om de andere en wat van elkander afſtaan; de wortelen loopen ook ſterk met dunne ranken onder de grond voort, gelijk de voorige zoorten: De wortelen van alle, hebben een zoetagtigen niet onaangenaamen ſmaak.

Plaats. De eerſte zoort groeit veel naast de wegen en in de akkers en bedden der velden en tuinen die gebouwt worden, en dikwils in zeer groote menigte, zo dat ze tot een lastig onkruid verſtrekt, dat niet ligt kan uitgeroeit worden: De gemelde verandering daar van, word meer naast de akkers en heggen en onbebouwde plaatzen, dog in vette gronden gevonden. De tweede zoort koomt op diergelijke plaatzen voort, als de eerſte; en de derde zoort naast de heggen, akkers, weiden, wegen en elders.

Eigenſchappen. Van dit gras zijn de kruipende wortelen, onder de naam van *gras-wortelen* in de Geneeskunde in gebruik, inzonderheid van de eerſte zoort; hoewel ze van alle drie zoorten even kragtig geacht worden: Dezelve zijn openend, verkoelend, pisdrijvend, zuiverend en verſterkend, en worden zeer gepreezen in de verſtoptheid der lever, milt, nieren en blaas, en mits dien zeer dienstig in het graveel, pleuris, koorts, bloedſpuwing, enz. Men gebruikt ze meest in afkookzels; daar word ook een water uit gedistilleert. Dezelve zijn één der V *kleine openende wortelen*. Het gras zelve word mede gezogt door de zieke Honden, die het kauwen, daar door aan het braaken raaken, en dikwils door dat middel geneezen; het is ook hier van, dat dit gras zijnen naams-oorſprong is verſchuldigt.

Hoe men het Honds-gras uitroeit.

Dit onkruid is zeer bezwaarlijk uit te roeijen, want als er maar het minſte ſtukje van de wortel in de grond blijft, ſpruit het zelve weder uit, en maakt binnen korten tijd wederom een grooten plant, die zig verre verſpreid; echter is er niet wel ander middel, dan het zelve door het uitzoeken der wortelen te vernielen: Men moet derhalven den grond der akkers dikwils bij droog weer roeren, en die dan met een egge diep overeggen, om de wortelen er uit te haalen; vervolgens dezelve t'elkens wel opzoeken, en van het land brengen.

In de tuinen kan men dit onkruid eindelijk vernielen, door middel van de grond met een ſchop of grijp om te roeren, en de wortelen, die niet diep onder de grond loopen, zorgvuldig uit te zoeken, het welke men dikwils moet herhaalen, zo dra men een in de grond gebleevene wortel weder ziet ſpruiten; waar door men dit onkruid eindelijk kwijt zal raaken.

Het is ook dienstig, dat men zodanig land, dat met

kweeck

kweeck vervult is, met kool wat digt beplant, waar door het zelve kragtig word vernielt, om dat het door de kool onderdrukt, en als in de groeij geſmoort word; en misſchien heerscht er ook een zoort van *antipathie* of tegenſtrijdigheid tusſchen het *honds-gras* en de *kool*, die het eerſte doet vergaan.

In het aanleggen van nieuwe tuinen, appel-hoven, moes-tuinen, enz., kan dit onkruid, als de grond daar mede vervult is, ook weg gemaakt worden, door middel van den grond een paar goede ſteeken of voeten diep om te ſpitten, en de bovenſte aarde, daar de *kweeck* in huisvest, naar beneden te brengen; want dezelve aldus diep genoeg in de grond koomende, kan dezelve niet weder ſpruiten, en de wortelen verrotten. Zie verder DELVEN.

HONDS-HONGER; deeze overgroote *honger* word in het grieksch βουλιμια genoemt, en moet niet afgeleid worden van βους *een Os*, en λιμος *honger*, maar van βου *eene vergrootings-bijvoegzel*, en *honger*; dus is het eene overgroote *honger*, welke men ook *honds-honger* of *fames canina* en *cijnorexia* in het latijn heet. Deeze *honger* is tegennatuurlijk, en overtreft verre weg de lust om te eeten tot verzadigens toe. De lijders ſlokken maar in, het gene hun voorkoomt, zonder zich tijd te geeven van het te kaauwen, even als de Honden.

De oorzaak daar van is eene groote ſcherpheid in de vogten van de maag, en van de gal, of wel wormen; de eetlust gaat derhalven niet over, voor dat deeze oorzaaken weggenoomen zijn, het welke dikwils niet zeer gemakkelijk geſchied; meest al is deeze ziekte verzeld van eenen dunnen loop, en braaking.

Maag verſterkende, en teffens afgang verwekkende middelen, met een goed diëet, zijn de eenige die te paſſe koomen; doch als wormen oorzaak zijn van deeze moeijelijke kwaale, is dikwils alles vrugteloos, om dat wij geene zekere wormdrijvende artzenijen hebben.

Daar word een geval gevonden in de *Phil. Transact. n.* 476. van een jongman, die een volkoomen denkbeeld zal geeven van deezen honger: Hij verviel, na eene koorts, in deeze ziekte, zo dat hij binnen zes dagen 200 pond voedzel gebruikte, zonder er van gevoed te worden; hij wierd lam, en ſtierf weinige maanden daar na, geheel en al uitgeteert.

HONDS-HOUT, zie PIJL-HOUT.

HONDS-KERSEN; *Regt op groeijend Caperfoelie*; in het latijn *Chamæceraſus*; *Periclimenum rectum*; *Xijloſteum*; hier van zijn verſcheide zoorten, als onder anderen

1. De groote gemeene *Honds-kers*, met dubbelde roode beſiën; *Chamæceraſus dumetorum*, *fructu gemino rubro*; *Xijloſteum majus* DODONÆI; (*Lonicera pedunculis bifloris*, *baccis diſtinctis*, *foliis integerrimis pubeſcentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Honds-kers* van de Pijreneën, met dubbelde roode beſiën; *Chamæceraſus pijrenaica*: (*Lonicera pedunculis bifloris*, *baccis diſtinctis*, *foliis oblongis glabris*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De kleine *Honds-kers* met dubbelde roode beſiën die twee ſtippen hebben; *Chamæceraſus alpina*, *fructu rubro gemino*, *duobus punctis notato*; *Xijloſteum minus* DODONÆI; (*Lonicera pedunculis bifloris*, *baccis coadunatis didijmis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Honds-kers* met blauwe beſiën; *Chamæceraſus montana*, *fructu ſingulari coeruleo*; (*Lonicera pedunculis bifloris*, *baccis coadunato-globoſis*, *ſtipulis indiviſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Honds-kers* met zwarte beſiën; *Chamæceraſus alpina*, *folio ſerrato*, *fructu gemino nigro*; (*Lonicera pedunculis bifloris*, *baccis diſtinctis*, *foliis ſerratis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort groeit heesteragtig, van 8 tot 10 voeten hoogte; heeft langwerpige zagte iets haairige bladen, die aan de onderſte zijde grijsagtig zijn, en bij tweën tegen elkander overſtaan; uit de oxels van elk blad naar bovenwaarts, koomt een lang dun ſteeltje voort, met twee eenbladige witte bloemen bij zaamen, die beneden pijpagtig zijn, maar zig boven met twee lippen openen, en vijf helm-ſtijltjes vertoonen, naar die van de Caperfoelie gelijkende, maar kleiner zijnde: Na de bloemen volgen twee roode weeke beſiën, digt bij een ſtaande, die naar kleine kersſen gelijken, en platagtig zaad bevatten.

De tweede zoort gelijkt genoegzaam naar de voorige, maar de bladen zijn glad, en de bloemen tregterformig, en witagtig.

De derde zoort komt in de gedaante ook over een met de eerſte zoort, maar groeit niet zo hoog, en de bladen zijn grooter, breeder, harder en glad; de bloemen zijn paarsagtig-wit, of wel paars; de twee vrugten zijn ook grooter en aan malkander gegroeit, en hebben boven twee ſtippen, zijnde de lidtekens van de bloemen.

De vierde zoort, gelijkt mede genoegzaam naar de voorige zoort; de bloemen zijn pijpagtig hol en in vijf ſnippels gedeelt, en hebben vijf ſtijltjes in het midden; de twee beſiën zijn digt zaamen gegroeit, en maaken als eene klootronde beſië uit, die blauw van koleur is.

De vijfde zoort, heeft langwerpige getande bladen; de bloemen zijn purperagtig, de beſiën zwart van koleur en niet zaamengegroeit.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog-Duitschland, Zwitzerland, Frankrijk, Oostenrijk en elders in de heggen en bosſchen; de tweede zoort word voornaamelijk gevonden in de Pijreneeſche gebergtens; de derde zoort koomt voort in de gebergtens van Zwitzerland, Savoijen, Italien, Oostenrijk, enz.; de vierde zoort word in Zwitzerland, Oostenrijk, en elders gevonden; en de vijfde in Zwitzerland, Frankrijk, Dauphinè, enz. Men kweekt deeze zoorten, inzonderheid de eerſte en derde, die het bekentst zijn, ook wel in de tuinen, om dezelve in de bosquets en elders te planten, om de verandering van gewaſſen, daar ze ook een goede vertooning maaken, en, zo men wil, kan men er kleine boomen met ſtammetjes van vormen.

Kweeking. Dezelve geſchied door middel van inlegging der jonge tedere takken, in het voorjaar, die meest al binnen een jaar wortelen maaken, en dan in het volgende voorjaar kunnen verplant worden, daar men begeert. Men kan ze ook door ſtekken voortzetten, maar deeze ſpruiten bezwaarlijk en langzaamer wortelen, en vereiſchen meer moeite, dewijl men ze in de zomer bij droogte geduurig vogtig moet houden, zullen ze niet bederven en wortelen ſpruiten.

HONDS-KOOL; in het latijn *Cijnocrambe Dioſcoridis*; (*Theligonum*, LINN. *Spec. Plant.*); is een plant die in Zuid-Frandrijk en Italien groeit, bladen hebbende als het glas-kruid of groote hoenerbeet, en mosagtige bloemen.

HONDS-KRAB, zie KRABBEN, *n.* XXIII.

HONDS-KRAMP; in het latijn *Spasmus Cinicus*, is de zulke die het aangezigt aantast, en den mond naar beide zijden draait, dog ze is meest maar voor een korten tijd.

HONDS-KRUID of *Hondjes-kruid*, is de *Orchis* of 't *Stendel kruid*.

HONDS LUIS, zie MIJTEN, *n.* VII.

HONDS-MELDE, zie GOEDE HENDRIK.

HONDS MOS, zie MOS.

HONDS-RASERNIJ; *Honds-dolheid*; in het latijn *Rubies canina*; is die *rasernij*, welke voortkoomt, als iemand van een dolle hond gebeeten is; dit droevig toeval word, als het kwaad dus ver gekoomen is, voor ongeneeslijk gehouden: Zie hier over verder op het artijkel DULLE HONDS-ZIEKTE, en HIJDROPHOBIA.

HONDS-RIBBE, dus word een zoort van *Weeg-bree* met fmalle bladen genoemt; zie WEEG-BREE.

HONDS ROOS; in het latijn *Rofa canina*; *Cinosbatos*; *Cijnorrhodon*; is een zoort van wilde Roos, die in de heggen, en elders gevonden word, inzonderheid in zandagtige gronden; het merg der vrugten met de fteenen, als mede de fwam van deeze roos, worden gepreezen tegen 't graveel en den fteen: De vrouwen gelooven, dat als deeze fwam onder het hoofd-kusfen in het bed gelegt word, hij flaap verwekt, en gebruiken hem derhalven voor de kinderen; zie ook ROOSEBOOM.

HONDS-STER; in het latijn *Sirius*; is de grootfte van de 17 fterren, welke het gefternte de *groote hond* genoemt, uitmaaken, en aan welke men te onregte de zomer-hitte in de honds-dagen toefchrijft; zie hier over het artijkel HONDS-DAGEN.

HONDS-TAND; in het latijn *Dens canis*; *Dens caninus* DODONÆI; (*Erijthronium*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. Dit gewas brengt twee, en zomtijds, dog zelden, drie bladen uit de wortel voort, die langwerpig, puntig, dikagtig en glad zijn, en malkander beneden omvatten, naar de bladen van daal-lelien fweemende, maar zijn met donker-groene of zwart-purpere vlekken gevlekt; tusfchen deeze bladen koomt een dunne fteel voort, van omtrent een fpan hoog, welke in de top een nederwaarts omgebogene bloem draagt, uit zes langwerpige puntige bladen gemaakt, die na bovenwaarts omgekrult zijn, op de wijze als de krul lelien, en een purper-roodagtige of witte koleur hebben; waar na een rondagtige vrugt volgt, die veele langwerpige zaaden bevat; de wortel is langwerpig en vleefchig, als een kleine bol of klijster, en van gedaante als een tand van een hond, waar van dit gewas zijnen naam draagt, fpruitende beneden veele vezelen uit.

Daar is ook eene verandering van met fmaller bladen, en een Virginifche zoort, met zwart-gevlekte bladen.

Plaats. Dit-gewas word gevonden in de gebergtens van Savoijen, Italien, Stirien en elders; De Virginifche zoort koomt in Virginien en daar omftreeks voort: Men kweekt ze wegens haare fchoone bloemen ook in de bloem-tuinen, bloeijende vroeg, in de maand April.

Kweeking. Dezelve gefchied door de afzetzels der wortel, die men van de oude afneemt, en op zich zelf plant; waar toe de beste tijd is, wanneer de groene bladen verdorren, het welk doorgaans in het laatst van Maij is; maar men moet de wortelen niet lang uit de grond laaten, waar door ze inkrimpen, uitdroogen en bederven.

Men kan ze ook door het zaad voortteelen, op de zelfde wijze als de *narcisfen*, waar door men zomtijds nieuwe veranderingen verkrijgt.

HONDS-TONG; in het latijn *Cijnoglofsum*; *Lingua canina*; de volgende zoorten zijn hier van de bekendfte.

1. De gemeene groote *Honds-tong*; *Cijnoglofsum majus vulgare*; *Cijnoglofsum* DODONÆI; (*Cijnoglofsum ftaminibus corolla brevioribus, foliis lato-lanceolatis tomentofis fesfilibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De Candifche *Honds-tong*; *Cijnoglofsum creticum*; (*Cijnoglofsum corollis calice duplo longioribus, foliis lanceolatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De kleine *Honds tong* met fteekelig zaad; *Cijnoglofsum minus*; *Lappula vulgo*; (*Mijofotis feminibus glochidibus, foliis lanceolatis pilofis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Befchrijving. De eerfte zoort groeit met veele breede, lange, puntige bladen uit de wortel, die wolagtig-grijs en zagt in het aanraaken zijn; tusfchen de bladen fchiet een ronde, getakte fteng op, van anderhalf tot twee voeten hoogte, die met bloemen en kleine bladjes daar tusfchen bezet is; de bloemen zijn eenbladig maar in vijf bladjes gedeelt, en purperagtig blauw; dog worden ook wit gevonden, maar zeldzaamer; na elke bloem volgen vier aan elkander zittende zaad-huizen; die rouw en fteekelig zijn, en aan de klederen blijven hangen, gelijk de klisfen, bevattende glad en platagtig zaad; de wortel is zwart, dik en lang, na de wal-wortel gelijkende. Dit gewas groeit zomtijds grooter en kleiner, naar den aart des gronds en climaats.

De tweede zoort verfchilt van de eerfte hoofdzaakelijk daar in, dat ze fmaller en langer bladen en bloemen heeft.

De derde zoort heeft fmalle haairige bladen, en groeit in alle deelen kleiner.

Plaats. De eerfte zoort word gevonden in Hoog-Duitschland, Frankrijk, Engeland, enz. in zandagtige, ongebouwde en vervallene plaatzen; de tweede zoort groeit in Candien, en de derde zoort koomt voort in Hoog-Duitschland, Frankrijk en elders, in ongebouwde plaatzen, in lijmige gronden; dezelve zijn tweejaarig.

Kweeking. Wil men deeze gewasfen in de hoven kweeken, inzonderheid de eerfte zoort, tot het medicinaale gebruik, zo moet men het zaad vroeg in het voorjaar op een bedje niet te digt zaaijen, of de jonge planten op een tot twee voeten afftand verdunnen, zo zullenze in 't volgende jaar bloeijen, waar na ze vergaan; maar ze beminnen, om wel te groeijen, liefst een zandagtige grond, inzonderheid de beide eerfte zoorten, en de tweede zoort moet een warme ftandplaats hebben.

Eigenfchappen. Dit geheele kruid, te weten de eerfte zoort, die hoofdzaakelijk gebruikt word, heeft een verkoelende, zaamentrekkende, verdikkende, iets verdoovende en pijnftillende kragt; en word inzonderheid gepreezen tegen catharren en fcherpe vogten op de borst vallende, vogtige verkoudheid, fterke hoest, buikloop, en allerlei pijn, enz. Men gebruikt het in afkookzels, of aftrekzels, en men maakt er zaamengeftelde pillen van, die een groote naam in de gemelde gebreken hebben; zie hier hoe die bereid worden.

Neemt *honds tong wortel*, *opium*, *zaad van bilfenkruid*, van elks een half once; *wierook*, vijf drachmen;

mijr-

mijrrhe, zes drachmen; *caneel*, *kruid-nagels*, *beste ftijrax*, van elks twee drachmen; *beste ſaffraan*, een en een half drachma; maakt er met het zap van *honds-tong* of met *vioolen-ſijroop*, een pillen-maſſa van; deeze pillen worden zeer gepreezen tegen ſterke catharren en hoest, en alle zinkingen, men gebruikt ze van een half tot een heel ſcrupel, 's avonds na bedde gaande. In de plaats van de *honds-tong* kan men ook *oſſe tong* gebruiken, als de eerstgemelde ontbreekt: Maar als men deeze compoſitie wel inziet, zo ontdekt men, dat haar kragt hoofdzaakelijk, buiten de *honds-tong*, voortkomt van het *opium* en de overige ingredienten.

HONDS-TONG, *met ſmalle zee-groene bladen*; zie OMPHALOIDES.

HONDS-VLIEGEN, zie VLIEGENDE LUIZEN, *n.* I.

HONGARISCH WATER, zie EAU DE LA REINE.

HONGER; in het latijn *Fames*; is een onaangenaam gevoel in onze maag, of in haaren krop, welke in ons lust tot eeten verwekt. De Schepper heeft door deeze aandoening ons geduurig te binnen willen brengen, dat wij eeten moesten, veel ligt immers zouden anders de menſchen zich zelven vergeeten, en ſterven, enkel uit luiheid, of wel afgetrokken door andere bezigheden.

De *honger* is teffens evenredig aan het geene wij noodig hebben; zo groot is de Wijsheid van onzen Maaker, dat de eetlust ophoud, als wij genoeg hebben; wij noemen dat gevoel *verzadiging*, en *zatheid*; en deeze zatheid heeft juist dan plaats, als wij zo veel hebben gegeeten als nodig is, om ons geheel lighaam te voorzien van nieuw voedzel, tot herſtelling van het geene afgefleeten is, en aanbrenging van het geene nog groeijen moet.

De *honger* dwingt ons tot eeten, het zijn alleenlijk eenige ſtijfkoppige Wijsgeeren onder de Ouden geweest, die zich afzonderden van hunne huishouding, opſlooten en uithongerden. Indien de *honger* in ons zulk een onaangenaam gevoel niet verwekten, hemel! hoe veele zouden zich niet laaten dood hongeren, eene gemelijkheid, kwaade hartstocht, of een ledige beurs door ſlegt gedrag veroorzaakt, zou de menſchen van ſlegte beginzels van kant maaken, die nu traager tot het water, den ſtrop, of een pistool-ſchoot hunne toevlucht neemen; zo groot is onderwijl de ſmert van *honger*, dat zij deeze geweldige en ſchandelijke middelen boven uithongering verkiezen.

De *honger* doet de menſchen zomwijlen de grootſte wreedheden bedrijven; in belegerde ſteeden, en ſcheepen zonder voorraad van eeten voorzien, heeft men dikwils menſchen geſlagt en opgegeeten; de ouders zelfs hebben hunne kinderen niet geſpaart: Aan de andere kant zijn er voorbeelden, dat menſchen vijf, zes, en meer dagen zonder eeten hebben geleeft; de Groote KAREL DE XII. is in dit geval geweest. Door aardbeeving en groote ſneeuw heeft men voorbeelden van 15 tot 20 dagen.

De *honger* doet de menſchen werken, en misſchien is niets zo vernederend voor ons beſtaan, dan onze verplichting, om geduurig door voedzel, en wel in groote veelheid daags ons leeven te moeten onderhouden.

Vraagt men, wat is de oorzaak van *honger*? Men moet antwoorden, het gebrek aan voedzel; het is waarſchijnelijk afhangend van eenig vogt der maag, welke prikkelt, om dat wij ondervinden, dat men de eetlust kan aanzetten door ſpeceryen, en andere prikkelende dingen, waar van de tafels der Grooten overvloeijen; en welke in zich zelven beſchouwt, zo veele vergiften zijn, welke met gretigheid en lust ingenoomen, het leeven ſchielijk doen verliezen; wat anders zoude de rede zijn, dat Koningen en Groote Heeren kort, en de arme Lieden en Boeren lang leeven? Deeze eeten om te leeven, en hun gebrek aan geld is oorzaak van hunne maatigheid; geene leeven om te eeten, en betaalen eenen kok, die op eene konſtige wijze deeze tafel-vergiften toebereid, en een Doctor, om hun leeven, in weerwil van dezelven uit te rekken! Deeze verfoeijelijke dwaasheid houd nogthans bij aanhoudendheid ſtand, in weerwil van alle zedelesſen der Wijsgeeren.

Maar wij verlaaten deeze uitweiding, en merken aan, dat de maag verſlijmd, of verkoud, dat gevoel verliest, en als dan zijn wij in het begin van ziek worden: Dat verminderen van eetlust is mede eene voorzigtigheid van den Schepper, om niet aan ons over te laaten te eeten, wanneer de ingewanden het voedzel niet verteeren konnen; men noemt dit *walging*, welke, wanneer wij in weerwil van de waarſchouwing die de natuur ons geeft, voortgaan, in braaking verandert, en ons doet uitwerpen, het geene onvoorzigtig genoomen is.

Het is onbegrijpelijk, dat alle menſchen bijna zich hebben toegelegt, om middelen te vinden, tot vermeerdering van deezen eetlust, en niemand gedagt heeft om hem te bedwingen. Allerlei lekkernijen en tinctuuren, wijnen op alſem, op alandwortel, enz. geeft men zijne gasten; het is eene beleeftheid geworden, zijne vrienden een langzaam vergift in te geeven, en hem te noodigen om het te neemen, terwijl de Rechter iemand ter dood zoude ſtraffen, wanneer hij een weinig *cicuta*, *belladona*, of ander vergift iemand aanbood!

De natuur geeft ons van zelve den eetlust wederom, zo dra de ingewanden herſtelt zijn, wij hebben niets noodig dan *abſtinentie* en maatigheid, om volmaakt gezond te worden in de meeste ziektens, ten waare de lucht bedorven, ons koortzen deed hebben.

Het gebeurt dikwerf, dat ſcherpe vogten in de maag, het zuur, bij voorbeeld, of wormen, die zenuwen prikkelen, die anders natuurlijk het gevoel van *honger* veroorzaaken; wij weeten thans uit de waarneemingen der Ontleedkundigen, dat het agtſte paar zenuwen van beide de zijden langs de ſlokdarm nederdaalende, met de takken der tuſſchenribbige zenuwen groote zenuwvlegten om den krop der maage maakt, die aangedaan worden door al wat ſcherp is, en *honger*, of *valſchen honger* te wege brengen.

Opſlorpende middelen, *kreefts oogen*, *krijt*, *koraal*, *peerlen*, enz. geſtampt, verbeteren deeze ſcherpheid, en geneezen den *honger*, die boven maaten is: Dit is in kinderen dikwils noodig, en meest al de oorzaak van de meesten hunner ziektens; de wormen immers, of ſchoon dikwerf oorzaak van dezelven, ſchijnen minder uitwendig te werken dan ſcherp zuur in de maag. Ligte braakmiddelen ingegeeven, bij kleine veelheid, doen wonderen in dit geval; vooral wanneer er teffens wel op den aart van het eeten gelet word.

Eene maatige *honger* doet oneindig voordeel aan den ſmaak; men behoorde niet te eeten voor dat wij waarlijk *honger* hadden; dog de geregeltheid, die in alle huishoudingen noodzaakelijk vereiſcht word, doet ons twee of meermaalen daags eeten. Gelukkig is hij die

zich dan maatigt; niet alleen leeft hij langer, zo dit een zegen is, maar hij leeft zonder ſmert, en is bekwaam tot alle verrigtingen, daar hij toe geroepen is, en dit is zekerlijk een zeer gezegende ſtaat, en waar van wij allen meester zijn.

HONING; *Honig*; in het latijn *Mel*; men heeft tweederlei *honing*, als *witte* en *geele*; de eerſte is die welke van zelf uit de honing-raaten loopt, en *Jufer-honing* of *Maagde-honing* genoemt word; en de tweede word, warm gemaakt zijnde, door een puntige zak of zeef uitgeperst, en van het wasch afgeſcheiden; van welke beide de *witte* of *maagde-honing* voor de beste geacht word.

De *honing* is een zoort van zap, dat uit eene zeer balſamike, zout-olieagtige ſtoffe beſtaat, welke de *honing-bijen* uit veelerlei bloemen vergaderen, daar het rede door de natuur in ſchijnt toebereid te zijn, en in de zogenoemde honing-kasjes (*nectaria*) der bloemen opgeſloten is; dog het welke zeer waarſchijnelijk in de maag der Bijën nog verder bereid word, om zijne regte hoedanigheid te verkrijgen; het is derhalven niet van het waterige zap der bloemen, nog van een zekere dauw die uit de lucht valt, waar uit de Bijën den *honing* bereiden, gelijk men voor deezen gelooft heeft. Dog de *honing* is verſchillende van deugd, naar den aart der bloemen, waar uit de Bijën dezelve inzaamelen; de beste is die, welke uit welruikende en kragtige bloemen voorkoomt, en hierom is de *Narbonſche honing* in groote achting, vermits die uit de *bloemen* van de *roosemarijn* en andere geurige bloemen, die in Provence en Languedoc overvloedig groeijen, voortkoomt.

Eigenſchappen. De *honing* heeft een verwarmende, openende, oplosſende, verdunnende, afvagende, zuiverende, balſamike en laxeerende kragt, en is inzonderheid dienstig voor de borst, en in alle borstziektens, zuiverende de borst van ſlijmen, en bevordert de ademhaaling, enz.; dog het veele gebruik van de *honing* is niet goed voor drooge en galagtige temperamenten, dewijl hij opwalling veroorzaakt.

Uitwendig is de *honing*, met *weiten-meel* gemengt, een treffelijk verweekend, rijp- en ettermaakend middel, en met het *geel* van een *ei* gemengt, is hij de beste *digeſtief-zalf*; de *honing* dik gekookt, dient tot de beste zet-pillen.

Voorts dient de *honing* tot het maaken van *meede*, *confituuren*, *honing-koeken*, en tot veelerlei *compoſitien* der Apotheeken; ook maakt men in de Apotheeken verſcheidene zoorten van *medicinaale honing*, als *honing* van *roosen*, van *violen*, van *ſchelkruid*, van *roosemarijn*, van *bingel-kruid*, enz. Zie verder op het artijkel HONING-BIJE.

HONING-AZIJN, of *Azijn-Honing*; zie OXIJMEL.

HONING-BIGNETS, zie BIGNETTEN, *p.* 186.

HONING-BLOEM; *Fuite-boom*; *Pijp-boom*; *Witte Sijringe*; *Wilde Jasmijn*; in het latijn *Sijringa alba*; (*Philadelphus foliis ſubdentatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Dit heester-gewas, dat vijf tot zes voeten hoog groeit, heeft breede, langwerpige, puntige, rouwe, wat gezaagde bladen, die bij tweën aan de leden der takken tegen malkander overſtaan; de bloemen groeijen in een trosje aan de einden der takjes, verſcheide bij malkander, zijnde vier- of vijf-bladig, roosformig en wit, en hebben een ſterken zoeten reuk als honing, of veel naar die van de oranje-boomen zweemende; waar na rondagtige rouwe vrugtjes volgen, die veel kleine zaaden in vier celletjes bevatten.

Daar zijn twee veranderingen van, als eene met dubbelde bloemen, en de andere met bonte bladen.

Plaats. Waar deeze heester van zelf in het wild groeit, ſchijnt bij de Botanisten niet bekent te zijn; maar men plant ze bij ons en elders in de tuinen, wegens de aangenaame reuk der bloemen; dog veele menſchen, inzonderheid de vrouwen, kunnen dezelve niet verdragen, voornaamelijk als ze in een beſlooten plaats ſtaan, of de bloemen in een kamer beſlooten zijn; men plant ze gewoonlijk in de plaiſier-bosquets, of elders in de tuin; men kan er ook kleine heggen van maaken, of een ſtaket of muur, enz. mede bekleeden; maar dan geeven ze geen of weinig bloemen.

Kweeking. Deeze heesters worden zeer ligtelijk vermenigvuldigt door de uitloopers of wortel-ſpruiten, die ze in menigte voortbrengen, welke men in het na- of voorjaar daar van afneemt, en op zich zelf plant; willende dezelve in allerlei goede losſe gronden zeer wel groeijen, en ze kunnen onze winter-koude zonder hinder doorſtaan.

Eigenſchappen. Dit gewas heeft geen gebruik in de Geneeskunde, ten minſten zijn deszelfs kragten onbekent; maar men kan er een welruikende olie van maaken, op de wijze als van de *jasmijn-bloemen*.

HONING-BLOEM; is ook de *Meliſſe*; zie mede MELIANTHUS.

HONING-BIJE; *Bije*; is een Inſecten geſlagt, waar onder de Heer LINNÆUS agt-en-twintig zoorten telt; wij zullen zijne rangſchikking volgen; behalven dat wij eerst de gewoone *honing-bije*, dien hij de 17de in rang plaatst zullen beſchrijven, en voorts de overige, zo wel tamme als wilde zoorten laaten volgen.

I. *Honing-bije*; in het latijn *Apis mellifica*; (*Apis pubeſcens, thorace ſubgriſeo, abdomine fusco; pedibus poſticis glabris, utrinque margine ciliatis*, LINN. *Faun. Suec.*); in het grieksch draagt dezelve de naam van *Meliſſa* of *Melita*, en in het fransch *Abeille*. Het is reeds van de oudſte tijden, dat de Dichters en Wijsgeeren het vernuft van dit werkzaam inſect geroemt, en hunnen lof gezongen hebben. HORATIUS prijst haar in het *IVde Boek zijner Ode's*; VIRGILIUS in het *IVde zijner Landdichten* noemt haar de *vernuftige*; ÆLIANUS is als opgetoogen over de netheid van haare celletjes, die, zegt hij, zonder maatſtok of paſser zijn getrokken; PLUTARCHUS de bekwaamheid van het *Yzvogeltje* in het ſtellen van zijn nest willende roemen, verheft deszelfs vernuft enkel boven dien der *bijen*, zeggende, *qua enim (inquit) Muſica Luſcimarum, quæ Hirundinum induſtria, quæ Columbarum humanitas, quod Apum artificium, cum Alcijonis virtutibus comparari meretur*; en AUSONIUS zijn voedſterling PEISSUA den ſchilder aanbiedende om hem aftemaalen, vermaant hem flegts om de konst der *bijen* na te aapen. En moet men, waarlijk, niet als opgetoogen ſtaan, wanneer men de huishouding der *bijen* en de welgeregelde order, die daar bij om gaat, met oplettenheid gade ſlaat? ze geeft ons een denkbeeld van de aliervolmaakſte regeerings-vorm, waar in alles wat nuttig is, met de uiterſte naauwkeurigheid, en grootſte ijver voor het algemeenebest, zonder toevallige verhinderingen en rampen, in acht genoomen word: De Natuurkundigen hebben egter nog niet klaar genoeg bepaalt, tot welke regeerings-form deeze vergadering der *bijen* eigentlijk behoort, of tot de opperhoofdige, dewijl

dewijl er een *koning* of *koninginne* in regeert, dan tot de *Ariſtocratiſche*, om dat men duidelijk beſpeuren kan, dat de overige *bijen*, als mede-inwoonders, mede tot het gemeenebest in het beſtier toebrengen.

Daar worden drie zoorten van *bijen* in eene korf onderſcheiden. I. De *Muilezels* of *Werkbijen*; in het fransch *Mulets*, maakende deezen verre weg het grootſte getal uit, en diensvolgens het weezendlijkſte gedeelte van het gemeene best. II. De *Brommels*, zijnde de *Mannetjes Bijen*. III. De *Wijfjes* of *Moerbijen*, gemeenlijk de *Koningin* genoemt; van deeze laatſte zijn er op zijn hoogst maar drie in een korf, dog meerendeels maar een, en een ieder van deeze, maakt op zig zelve het hoofd van een zwerm uit; in groote overtreffen zij alle de anderen, inzonderheid de *werkbijen*, die mede met een angel van agteren gewapent zijn; het agterſte ſteekt in haar veel verder buiten de wieken uit, dan in de mannetjes, en men zoude naauwlijks kunnen gelooven, dat het zulk een groot getal van eijtjes bevatten kan, als er door die eenigſte moeder van een zwerm gelegt worden, waare het niet dat wij door de nauwkeurige ontleedkunde van SWAMMERDAM gewaar zijn geworden, dat haar lijf ten eenemaalen met eijerſtokken is opgevult.

Het lighaam der *bijen* is in drie deelen verdeelt, elk van welken door eene ſcheiding van de anderen is afgezondert. Deeze drie deelen zijn het *hoofd*, de *borst*, en de *buik*.

Het *hoofd* is langwerpig, aan het bovenſte gedeelte een weinig rond, en om laag ſpits.

De mannetjes, ook *dek-bijen* genoemt, om dat men veronderſtelt, dat de Koningin door eenige van haar gedekt word, zijn er gemeenelijk hondert of twee hondert bij ieder zwerm in getal, dog altoos veel minder dan de gewoone *bijen*; deeze mannetjes door REAUMUR *Faux bourdons*, dat is *Bastert-hommels* genoemt, om reden dat zij breeder en grooter, en dus meerder naar *hommels* gelijken, dan de gewoone of *werk-bijen*, hebben de ſprieten maar van elf leeden, daar die der overigen van vijftien leedjes zijn; hun hoofd is allerwegen rond, de oogen zijn ook veel grooter, en het borſtſtuk of voorlijf is ruiger; zij hebben geen angel, maar als men een weinig op het agterlijf drukt, koomt er een zoort van vleeſchig lighaam, met twee haakjes vergezelt, uitzetten; dit zijn de eigentlijke teeldeelen, en het vleeſchig lighaam in het midden is het waare mannelijke lid, dienende de haakjes, om het wijfje, geduurende de paaring, vast te houden; het welk men in veelerlei andere inſecten meer ziet.

De *werk bijen*, die in het fransch de naam van *Mulets* of *Muil-ezels* draagen, om dat zij ter voortteeling onbekwaam ſchijnen, zijn veel kleinder dan de anderen, en hebben, behalven dit, nog eenige andere bijzonderheden; hunne oogen zijn eijrond, of hebben de gedaante van eene halve maan, en boven deeze oogen, nog drie kleine gladde oogjes, die de mannetjes niet hebben; aan de binnenkant der dijën van de agterpooten, hebben zij een zoort van borſteltjes of ſchuijertjes, die hun zeer noodzaakelijk zijn, om het wasch te vergaderen, dat zij in den korf brengen; het ſnuitje voor aan den kop is in haar veel grooter en langer dan in de *mannetjes bijen*; zij hebben eenen angel, die deeze laatſten niet hebben; bij de ontleeding van deeze *bijen* heeft men bevonden, dat zij mannelijke nog vrouwelijke deelen hebben, en ze dus geheel van kunne ontbloot zijn.

Van alle de gedeelten, die wij van dit inſect opgenoemt hebben, is de ſnuit, uit hoofde zo wel van zijn maakzel of werktuigkunde, als ten aanzien van het nut dat er de *bije* van heeft, het verwonderlijkſte.

„ Men houde (zegt de Heer PLUCHE *Spectacle de la „ Nature, Tom. I. pag.* 153. *ed. de Paris* 1745. 12o.) „ wien men wil, de ſnuit van een *honing-bije* voor, „ hij zal zeggen, het is een vliege-poot, en vraagen, „ van wat nut het is? Dat werktuig echter, hoe on„ aanzienelijk het in gemeene oogen ſchijnt, is zo kons„ tig gewrocht, en van zo groot een gebruik voor ee„ ne *bije*, dat zij er op eenen dag meer *honing* mede „ verzamelt, dan honderd Scheikundigen in honderd „ jaaren niet kunnen maaken. De oneindige Wijsheid „ van den Schepper blinkt niet minder uit in dit ge„ reedſchap, dat hij de *bije* heeft geſchonken, als in de „ middelen, die hij haar heeft geleert, om een zo waar„ dig en dierbaar geſchenk te bewaaren: Want die „ ſnuit is lang en ſpits, buigzaam, en naar alle kanten „ beweeglijk, op dat de *bije* denzelve kunnen brengen „ tot op den bodem van den kelk der bloemen, in weer„ wil van de verhindering der bladen, en der vezel„ tjes, die uit den bodem der bloemen rijzen, daar de „ verſtrooide zappen vergaderen, en haare laading daar „ van meê neemen; maar die ſnuit altoos uitgeſtrekt, „ zoude voor het diertje laſtig geweest zijn, en door „ honderd toevallen hebben kunnen breeken; daarom „ is hij van twee ſtukken gemaakt, aan elkander vast „ met eene veer of hengzel, zodanig, dat hij naar den „ noodigen dienst, even gelijk een knip-mesje, verkort „ of toegevouwen kan worden; boven dat is hij van „ alle aanſtoot bevrijd, door behulp van vier ſterke „ doppen, twee van welke onmiddelbaar op hem voe„ gen, en de twee anderen, holler en wijder, beſlui„ ten vervolgens het geheel.

De naauwkeurige ontleeding van deeze zoort van inſekten, door den vernuftigen SWAMMERDAM, ſtelt ons in ſtaat, om de inwendige deelen deezer nuttige diertjes, die aan allen gemeen zijn, de beſpiegelingen van den leezer voor te draagen. Zigtbaar kan men in den kop de hersſenen en het agterbrein zien, benevens het beginzel van het ruggemerg, dat het gantſche lighaam in de lengte doorloopt, en gelijkerwijs in de menſchen en viervoetige dieren de zenuwen, door alle deelen verſpreid: Het oog beſtaat uit een druivenvlies, vezels als omgekeerde pieramijden, netswijze rokken, dwarze vezelen, en de ſchorsagtige zelfſtandigheid van het brein, die den dienst van gezicht-zenuwen waarneemt; aan de borst vermerkt men de ſpieren, die de uitwendige ledemaaten beweegen; het agterlijf bevat de zwelgpijp, die in de maag uitloopt, en aan welke de darmen gehegt zijn, en volgen; mede vertoonen zich in het agterlijf inzonderheid de longen, met haare blaasjes en buisjes; als mede het hart, dat men echter ook in de borst en hals kan zien; mede word men er een groote menigte van vet en ſpieragtige vezelen in gewaar. *Wijfjes* en *werk-bijen* beide hebben aan den wortel des angels, een zogenoemd venijn beursje, die met zijne ſcheede, ſpieren en kraakbeenen is voorzien.

Huishouding der Bijen.

In de huishouding van dit inſecten-geſlacht, is de bezigheid der *gemeene* of *werk-bijen* het allerblijkbaarſte. Zo dra een zwerm, die, behalven de Koningin en zeker getal van mannetjes, uit duizenden van deeze

ze werk-gasten beſtaat, in een nieuwe korf gekoomen is, vangen zij aanſtonds den arbeid aan: Van binnen word de korf, door haar met een harstagtige, ſterkruikende en kleeverige ſtoffe, die harder en vaster dan het wasch is, en bij ouds *propolis* of *voorwasch* genoemt wierde, bekleed; zommigen zeggen, dat zij die ſtoffen van de knoppen van populieren, wilgen, of zoortgelijke boomen, die, voor dat zij zich ontſluiten, met een dusdanige harstagtige ſtoffe bekleed zijn, inzaamelen; anderen zijn van gedagten, dat die ſtoffe eerst door een langduurig verblijf in haar lighaam, die hoedanigheid verkrijgt: Blijkbaar is het doelwit, waar toe zij haar wooning dus beſtrijken, naamelijk om de wanden digt en effen te maaken, en teffens mede tot aanhechting van de honingraaten.

De *bijen*, zo als meest alle andere gekorvene diertjes, ſchijnen in het donker te kunnen zien, ten minſten werken zij in eene volkoomene duisternis; in eene glazen korf werken zij echter al zo gaarne, als in eene van ſtroo of iets diergelijks vervaardigt: Zeer aardig en fraai is het, haaren arbeid in een glaſen korf te zien verrichten, men kan als dan alle haare beweegingen nagaan. Zie de afbeelding van een dusdanige korf, waar van de nijvere *bijen* reeds een gedeelte met hun werk vervult hebben op Plaat XVIII.

De korf van binnen met het voorwasch beſtreeken zijnde, gaan de *werk-bijen* met een onvermoeiden ijver aan het werk, om de *honingraaten* te vormen; dit konſtſtuk beginnen zij in den top van de korf, alwaar die gevolgelijk vastgemaakt zijn, en zij hegten ze ook nog zomtijds aan de zijden, inzonderheid wanneer men de korven niet met ſtokjes, die overdwars geplaatst zijn, op verſchillende hoogtens voorzien heeft, om de *honingraaten* daar op te doen rusten; de dikte van deeze koeken is op het meeste circa één duim, zo dat de hokjes of celletjes, die zes wanden hebben, omtrent een half duim diep zijn; gelijk rede gezegt is, beginnen zij van de hoogte af te arbeiden, en dus vervolgen zij naar onderen toe; de eerſte ſtrook vast gemaakt zijnde, worden de anderen hier al geduurig nederwaarts mede verbonden; tuſchen twee rijën of rangen celletjes, word telkens een vrij breede tuſchenruimte gelaaten, om vrijheid van doortocht te laaten; echter ook naauw genoeg, om alomme de noodige warmte tot de voortgang der bevolking te bewaaren, dewijl die ten uiterſten tot hun leevens-onderhoud noodig is; de zulken die de geregelde figuur der hokjes, als eene gevallige aandrukking afleiden, en niet voortkoomende van het vernuft der *bijen*, zo als men te boek geſtelt ziet, in de *Hiſt. abregée des Inſectes qui ſe trouvent aux environs de Paris, Tom. II. pag.* 389. ſchijnen op derzelver grondſteun niet gelet te hebben, en hoe verwonderlijk gelijk, haare wanden van dikte zijn; mede hebben zij niet opgemerkt, dat alle de hokjes als dan op een zelfde tijdſtip zouden moeten voltooid worden; wordende echter het tegendeel vernoomen, uit den geenen, die men aan den dunnen rand der *honingraaten* vind, en wier grondſteun niet minder regelmaatig is: Nog minder kan aan een gevallige of noodſchikkelijke werking der *bijen* toegeſchreeven worden, dat dezelve de hokjes, die tot opvoeding van de mannetjes moeten dienen, grooter maaken dan de gemeene, en maar eenige weinigen die nog grooter zijn, rond en van onderen open, als tot een kraam-bed voor de Koninginne verſtrekkende: Dog wij behoeven hier niet op aan te dringen, wij hebben nog oneindig duidelijker blijken van het vernuft deezer dieren.

De ſtoffe, die deeze beestjes gebruiken tot oprichting van hunnen wooning, gaan zij uit de bloemen haalen; het ſtuifmeel, dat tot de bevrugtiging ſtrekt der beginzelen van het zaad, en meestentijds geelagtig van koleur is, word op eene zonderlinge wijze door de *werk-bijen* verzaamelt, en in hun wooning gebragt; het blijft aan de haairtjes van haar lighaam hangen, dewijl zij zich des noods in de bloem als omwentelen, en voorts haar lighaam met de agterpooten afſtrijkende, maaken zij daar balletjes van, die zomwijlen de grootte van een peperkoorntje hebben, zittende aan de haairige plakjes van die pooten; echter is deeze ſtoffe nog geen wasch; zij moet in het lighaam van de *bijen* of in derzelver bek, door bijmenging van ſpeekzel of vogt, en vervolgens door kneeding, die verandering ondergaan, welke nodig is, om er behoorlijke taaiheid aan mede te deelen, en er dus dat geene van te bereiden, het welk de naam van wasch draagt; ſchoon hier toe veel arbeid vereischt word, moet men echter verwondert ſtaan, met welk eene buitengemeene vaardigheid de *honingraaten* door de *bijen* worden zaamengeſtelt: De ondervinding heeft geleert, dat zij er op eenen dag een kunnen voltooijen van een voet lang, en een halve voet breed, die dus, volgens de gewoone grootte, wel vier duizend celletjes bevat.

Deeze *honingraaten*, verſtrekken aan de *bijen* tot twee verſcheidene oogmerken; als 1. tot opvoeding der jongen, en dus tot de voortteeling van haar geſlagt; 2. om den *honing*, dien zij vergaderen, te bergen, en er dus als haaren voorraad-ſchuur van te maaken. Wij zullen eerst de voortteeling en gedaante-wisſeling van deeze inſekten nagaan en beſchrijven, en vervolgens het gebruik, dat zij van den ingezaamelden *honing* maaken, aan den leezer mededeelen.

Ter zelver tijd, dat de Bijën-arbeidſters haare wooning voltooijen, is de *koningin* met de zorg van het beſtier en de bevolking belast; dit laatſte betreft haar alleen, na dat zij van de *mannetjes* is gedekt: Zommige celletjes op het oog van de anderen niet verſchillende, dienen tot de voortteeling; de *koninginnen* of *moer-bijen* ſchijnen zeer vroeg te paaren; dewijl zij met de eerſte warmte van het voorjaar rede bevrugt zijn, en eijeren beginnen te leggen: Ten dien einde gaat zij van celletje tot celletje, en drukt er het end van haar agterlijf in; waar na men in ieder een enkeld eitje vind, dat aan de wanden of den bodem is vast gehegt; op eene dag legt zij er dus verſcheidene honderden; de gedaante deezer eijtjes zijn langwerpig, een weinig krom en als helder doorſchijnend; aan het boveneind zijn zij dikker, dan aan het onderſte, met welk gedeelte zij vast gehegt worden gevonden: Na verloop van vier of vijf dagen, koomen de wormpjes te voorſchijn, zijnde wit van koleur, en van zelfſtandigheid week, dog de kop wat harder en uit den bruinen; haar lighaam beſtaat uit dertien leden of ringen; zij hebben geene pooten, dog zijn aan ieder zijde met tien ſtippen voorzien, door welke zij adem haalen; in het algemeen leggen zij op den bodem van het celletje krom als in elkanderen gerolt.

Onbegrijpelijk is het, met welke eene vlijtige zorg deeze wormpties door de *werk-bijen* worden opgepast, en van het noodige voedzel voorzien, beſtaande zulks in *honing*, dien zij uit haar ſnuitje aan dezelven mededeelen:

deelen: Deeze wormpjes groeijen zeer ſpoedig aan, en na dat zij, even gelijk de Rupſen, verſcheidene maalen vervelt zijn, geraaken zij tot de gedaante-wisſeling; als dan begint het wormpje te ſpinnen, en bekleed zijn hokje, met fijne zijden draaden, dat tevens door de *bijen* van bovenen word digt gemaakt: Dit beſlootene wormpje, verandert in een weezentlijke pop, waar in alle de lighaams-deelen van het volmaakte inſekt zigtbaar zijn; na verloop van eenige dagen, koomt er de *bije* uit te voorſchijn, die met haare nijpers, het dekzeltje van het hokje doorbreekt; zij heeft maar korten tijd noodig, om te kunnen vliegen, en gaat dan aanſtonds in gezelſchap van de andere, tot het inzaamelen van wasch en honing uit, en het geen zonderling is, weeten zij altoos, zo wel als die, hun eigen korf weder te vinden.

De jonge *bijen* zijn zo dra niet uitgekoomen, of de *werk-bijen* beijveren zich met vlijt, om de celletjes, waar in zij de verwisſeling van gedaante ondergaan hebben, ſchoon te maaken; het bekleedzel van de pop en een gedeelte der zijden draaden neemen zij er uit; doch het gedeelte van dit laatſte, dat er in overblijft, maakt deeze hokjes hoe langer hoe naauwer, indien er verſcheidene maalen jongen in voortgeteelt zijn; al ſchoon de hokjes der mannetjes en wijfjes, gelijk wij reeds aangemerkt hebben, verſcheiden zijn, zo geſchied echter de voortteeling op dezelfde wijze.

Wij hebben gezegt, dat de *honing-raaten* mede tot een berg-plaats verſtrekken, voor de *honing*, die de *bijen* vergaderen; zie hier op welke wijze zij die ſtoffe bij elkanderen brengen.

De meeste bloemen hebben op haar bodem zekere klieragtige deelen, aan wien door onze hedendaagſche Kruidkundigen de naam van *glandulæ nectariferæ* zijn gegeeven, uit oorzaak der dikke, kleevige, zoete vogtigheid, welke zij uitgeeven; wanneer een bloempje uit zijn kelk gerukt word, en men aan het zelve zuigt, word men in het algemeen deeze zoetigheid gewaar. De *bijen* gebruiken haare ſnuitjes of tromp, om dezelve intezuigen, en ontfangen ze in haar maag, alwaar haar een gedeelte tot voedzel verſtrekt, en het overige dat ze te veel hebben, word wederom van haar door den bek uitgeworpen, en maakt het geen wij *honing* noemen. Wanneer men eene *bije* dood die haare inzaameling op het land heeft gedaan, en men haar het borſtſtuk van 't agterlijf rukt, ontdekt men ligtelijk het *honing-blaasje*, het welk niet anders is, dan de met *honing* gevulde maag. In de *hommel-bijen*, is zulks zeer gemakkelijk waarteneemen.

Wanneer de *bijen* in de korf zijn te rug gekoomen, ontlasten zij haar van den ingezaamelden *honing*: Een gedeelte daar van geeven zij over, aan die *werk-bijen*, welke het gebouw van binnen vervaardigen; denkelijk om deezen geen tijd te doen verliezen, en haar arbeid aftebreeken: Met een ander gedeelte daar van, worden de kleine wormpjes geſpijzigt, die in de hokjes zijn, en het overige in de bewaarplaatzen of reeds voltooide celletjes gelegt. Hier uit kan men met veel reden beſluiten, dat deeze vernuftige diertjes een zweem van vooruitzigt hebben, dat er een tijd zal koomen, wanneer haar de gelegentheid zal ontbreeken, om *honing* intezamelen; ten minſten is het zeker, dat zij tegens den winter voorraad opdoen, en een menigte celletjes met *honing* vullen, die zij met dekzeltjes van wasch ſluiten, op dat de *honing* er niet zoude uitloopen; zo lang het celletje nog niet vol is gemaakt, is dit dekzeltje maar ten deele vast, en word door een *bije*, die met *honing* aankoomt, een weinig opgeligt, om den zelven daar intebrengen; hier door bewerken zij, dat die vloeibaare ſtoffe daar niet uitloope, het welk anderzints, wegens het op zijde leggen van de celletjes, onvermijdelijk zoude zijn.

Ten aanzien van de *mannetjes* of *dekbijen*, heeft eene bijzonderheid plaats, die zeer opmerkelijk is, in de huishouding van deeze vernuftige diertjes. De *werk-bijen* draagen geen minder zorg voor de opvoeding der wormpjes van deezen als de anderen, dog niet langer dan tot in de maand Junij of begin van Julij; want als dan dooden zij met het ſteeken van haaren angel, alle de mannetjes van de korf, die van diergelijk wapentuig onvoorzien, niet in ſtaat zijn, zich te verdedigen; ja wat meer is, zij haalen uit de celletjes de geene, die nog in de ſtaat van wormpjes zijn, en verſcheuren ze met haare nijpers; de poppen zelfs ontgaan haare woede niet. Het wijſje of de Koningin is genoegzaam bevrugt om aan het winterſaiſoen toe eijeren te leggen, en onder die eijtjes zijn er genoeg van mannetjes of *dek-bijen* voor het volgende jaar. De reden van dit ombrengen ſchijnt te zijn, om dat de overtollige mannetjes, zonder zelfs uit den korf te gaan, den ingezaamelden *honing* nutteloos zouden verteeren; deeze wreedheid verrigt zijnde, gaan zij weder aan haaren arbeid, om *honing* tegens den winter te vergaderen.

De vaste gewoonte der *bijen*, om op deeze wijze alle mannetjes, op zekere tijd van het jaar te vernielen, ſtrekt ons tot onderrigt, hoe kort 't leeven der geene van die zoort zijn; dog dit verſchaft ons geen ligt ten aanzien van de duurzaamheid der leeftijd van de *honing-bijen* in het algemeen, dat lang is ten aanzien van andere gekorvene dieren. Volgens VIRGILIUS zouden zij een tijdperk van zeven jaaren leeven: PLINIUS rekt het tot tien jaaren uit, en CARDANUS verzekert, dat de ſterkſte zoort van *bijen*, zomtijds den ouderdom van twaalf jaaren hebben bereikt; doch hoe kan dit met zekerheid bepaalt worden, dewijl er jaarlijks zulk eene groote verandering onder de *bijen* voorvalt, dat men nauwelijks kan onderſcheiden, of ook een nieuwe zwerm de plaats van de oude heeft ingenomen.

Van het Zwermen der Bijen.

Door de groote vrugtbaarheid der wijfjes of Koninginnen, gaan er van tijd tot tijd nieuwe volkplantingen uit de korf, die men *Zwermen* noemt; de eerſten die in den voor-zomer uitgaan, zijn doorgaans de ſterkſten, en geeven zomtijds zelfs nog dien eigenſten zomer een *zwerm* uit. Het uitgaan van een *zwerm* uit de korf gebeurt bij mooij helder weer, en midden op den dag; de *zwerm* die uit veele duizenden van *bijen* beſtaat, zweeft heen en weder in de lucht, tot dat zij eindelijk aan den tak van een boom, een paal, muur, of op eenige andere plaats zich gaan nederzetten.

Het *zwermen* geſchied vroeger of laater, na dat de jaartijd warm en gunstig is, dog gemeenlijk in het begin van Junius en omtrent *St. Jan*; de korven die de grootſte menigte *bijen* bevatten, zwermen doorgaans het eerst, en de eerſte zwermen uit dezelfde korf zijn het talrijkſte en beste.

De tijd van de uittocht der *bijen* uit de korf, is zelden vroeger dan om tien of elf uuren des morgens, of laater dan 's nademiddaags ten drie of vier uur op het hoogst;

hoogst; neemende de *bijen* doorgaans tot hunne verhuizing, een warme en drooge tijd te wagt, die ze ſchijnen vooraf te kunnen weeten, want

Daar zijn eenige tekenen, waar aan men den aanaderenden uittocht van een zwerm bijna onveilbaar kan weeten; als 1. wanneer de *bijen* zich in een groote menigte, of in klompen buiten de korf omtrent de uit- en ingang aanleggen, en aldaar ook meest des nagts verblijven; 2. als men 's avonds een aanmerkelijk gehommel in de korf gewaar word; en oplettende bijen-houders hebben opgemerkt, dat er 's avonds voor haar uittocht een zeker geluid in de korf word gehoord, als uit een klein hoorntje, het welke men meent, dat van de Koninginne zoude geſchieden, de uittocht aankondigende; 3. wanneer de werk-bijen in een veel grooter aantal uit en om de korf vliegen, als voorheen naar gewoonte, ſchoon het weer daar toe gunſtig was; men houd dit teken voor het zekerſte, en dat de zwerm doorgaans nog op die dag uitgaan zal.

Als dan de zwerm aan de uittocht raakt, koomen alle de jonge *bijen* met een groote ſnelheid uit de korf, en verſpreiden zig rondom dezelve in de lucht; dog dewijl ze niet alle te gelijk kunnen uittrekken, zo blijft de *koninginne*, als hoofd van de zwerm, en welke alle de *bijen* volgen, zig zo lang voor de *bijen-korf* onthouden, tot dat de geheele zwerm uit de korf, en bij een is, waar na zij zig alle in de lucht verheffen, en heel ſchielijk hunnen weg vervolgen, na de nieuwe woonplaats, die het ſchijnt dat zij zich voorheen, min of meer ver afgelegen, uitgekoozen hebben, en dewelke meest doorgaans een holle boom in een grot bosch of elders, of een kloof in een rots, enz. is.

Zo dra men derhalven aan het uitkoomen der *bijen* uit de korf in een overgroote menigte, gewaar word, dat ze aan 't zwermen of verhuizen zijn, dan zijn veele gewoon, om op een koperen bekken, of ander ſterk geluid-geevend werktuig te ſlaan, door welk geraas de zwerm zig veeeltijds ergens nederzet, dog dit gaat niet altijd zeker; het beste middel is, dat men zand of aarde neemt, en dezelve met de hand onder de zwerm gooit; maar nog beter is het, dat men water onder dezelve werpt, of ſpuit, want als dan meenende, dat het regent, waar voor ze in haar tocht zeer vreezen, zullen ze niet veel verder vliegen, maar zig aan het eerſte bekwaame voorwerp, het zij een tak van een boom ofte ſpruit, gelijk meest geſchied, of iets anders, in een klomp vastzetten, om de overgang van de regen tot voortzetting van haare verdere reize te verwagten: Zommige *bijen-houders*, die veel *bije-korven* hebben, houden ten dien einde een water-ſpuit, benevens het water gereed, om daar mede hoog in de lucht te kunnen opſpuiten, als de zwerm rede hoog opgeklommen is; hoewel dit middel als dan ook dikwils te vergeefs is; maar in zodanigen geval heeft men zeer dienstig bevonden, dat men met een ſhaphaan, met los kruid gelaaden, midden onder de zwerm ſchiet, want dan zullen ze meest doorgaans nederdaalen, en zich ergens tegen aanzetten, zeer denkelijk, om dat ze als dan niet alleen meenen, dat er een donder-weer op handen is, maar ook, om dat de lucht door de dreun van de ſchoot bewogen word, dat haar verſchrikt en vervaart, en halte doet neemen; hoewel het egter enkel wel gebeurt, dat ze onaangezien alle deeze middelen, hunnen koers vervolgen, inzonderheid als ze reeds in haar volle marsch zijn; en als dan is het ook ondoenlijk, den zwerm te agtervolgen, gelijk zommige doen, in meening om hem te agterhaalen, of te zien waar hij zijne wooning neemt; want haare vlugt is al te ſnel, om ze te kunnen volgen.

Als de *bijen-zwerm* zich dan ergens nedergezet, en in een klomp bij een vergadert heeft, dat meest doorgaans in minder dan een kwartiers-uur geſchied, blijven ze een langer of korter tijd bij een; zomtijds nauwelijks een half uur lang, en op andere tijden vertoeven ze twee tot drie uuren, of tot tegen den avond; maar dit niet kunnende voorzien, zo moet men terſtond zijn werk maaken, om de zwerm in een korf op te vangen; maar ten einde dit ook niet te ſchielijk geſchiede, zo moet men wagten, tot dat men ziet, dat de hoop der *bijen* grooter word, weinig *bijen* meer in de lucht omvliegen, en alles omtrent de zwerm in eene ſtille rust is. Men zal ook bevinden, dat wanneer men als dan dek komp met een weinig water, als regen-druppels beſproeit, de *bijen* daar door om bovengemelde reden langer zullen blijven zitten, dan ze mogelijk anders zouden doen.

Uit het gezegde volgt dan ook als van zelfs, dat men in de bovengemelde tijd, als de *jonge bijen* zwermen, nauwkeurig op dezelve agt moet ſlaan, en daar bij moet waaken of doen waaken, om ze dus te behouden; want zij anders zekerlijk na een ander plaats vertrekken, en verlooren gaan.

Wanneer dan de *bijen* zich in een klomp ergens aangezet hebben, moet men een zuivere *bijen korf* gereed hebben, die men van binnen door de vlam van wat zuiver ſtroo moet uitbranden; daar na wrijft men dezelve van binnen met *melisſe* rondom, welkers reuk de *bijen* zeer beminnen: Andere beſtrijken hem van binnen aan de bovenkant met wat honing: Vervolgens zich met een *bije-kap* en handſchoenen gedekt hebbende, houd men den korf onder de linker arm, zo digt onder de *bijen-zwerm*, als het doenlijk is, en ſtrijkt dezelve ſchielijk met de rechterhand in de korf; of als de zwerm aan een tak hangt, ſchud men ze daar van af in de korf; of men doet een ſlag op de tak, zo zullen de *bijen* alle plotzeling in de korf vallen; of als de tak dun is, ſnijd men ze zagtjes af, en legt ze met de *bijen* in de korf; zo dra dan de *bijen* in de korf zijn, ſlaat men er een doek, die men ter zijden met de korf vasthoud, overheen, en zet vervolgens de korf op een tafel of breede bank regt overeinde, zo zal het niet lang aanhouden, of de overige *bijen*, die bij het inſtrijken niet in de korf geraakt zijn, zullen ook door de gewoonlijke ingang binnen dezelve gaan, indien de *koninginne* in de korf is, maar zo niet, dan duurt het niet lang of alle de *bijen* koomen haastelijk weder uit de korf, om haar hoofd op te zoeken, en de *zwerm* gaat als dan dikwils nog voort; weshalven men bij het inſtrijken zorg moet draagen, om de meeste *bijen*, en wel inzonderheid die boven in de zwerm zijn, daar zig de *koninginne* gewoonlijk onthoud, in de korf te krijgen, waar door men meer vermoeden heeft, dat er de *koninginne* mede onder zal zijn, gelijk meesttijds gebeurt; maar zulks niet zijnde, en de *bijen* weder uit de korf gaande, moet men de boven gemelde middelen in het werk ſtellen, om de zwerm zich weder op het nieuw ergens te doen aanzetten, en dezelve vervolgens de tweede reis in te vangen: Men heeft ook gezien, dat de *zwermen* op den tweede of derden dag wederom uit haar nieuwe wooning verhuist zijn, na dat ze reeds verſcheidene raaten, in de korf gemaakt hadden, dog dit gebeurt zeldzaam.

Het

Het gebeurt ook wel, dat als alle de *bijen* uit de korf zijn, om te zwermen en in de lucht omvliegen, dezelve niet lange daar na in de korf te rug keeren, daar ze uitgekoomen zijn; waar van zeer waarschijnelijk de oorzaak is, om dat de *koninginne*, bij de uitgang gereed ſtaande, om den zwerm te vergezellen en aan te voeren, zich niet kragtig genoeg gevoelt, of moeds genoeg heeft, om zich op haare vleugelen te betrouwen, en derhalven de uittocht tot een andere dag opgeſchort word.

Ook gebeurt het wel, dat een zwakke *koningin* bij 't uitkoomen, op de grond valt, dog in zulken gevalle zullen de *bijen* haar niet verlaaten, maar zich alle bij haar op de grond in een klomp voegen; en om zodanigen zwerm in te vangen, is het beste middel, dat men een *bije-korf* er overſtelpt, zo zullen ze dezelve doorgaans tot haare wooning betrekken en er niet weder uitgaan. Men moet derhalven ook om deeze en meer andere reden, de grond voor de *bije-korven* een ſtuk weegs van gras, ruigte en ſtruiken ſchoon houden; dewijl anders de *koningin*, wanneer ze op de grond valt, ligtelijk om hals kan raaken, waar door de geheele zwerm verlooren gaat, ten zij men hem bij een andere *koppelen* konde, gelijk wij hier na zullen zeggen.

Wanneer dan de *bijezwerm* ingevangen is, zet men de korf vervolgens tegens de nagt op een plaats bij de overige korven, daar zij zal blijven ſtaan, zo zullen de *bijen* terſtond aan het werk gaan, het welke ze zelfs reeds op dezelfde dag beginnen, zo dra ze ingevangen zijn, en in de korf denken te blijven; zijnde haar eerſte werk, om den korf rondsom te zuiveren van alle vezeltjes en ander ontuig, dat hen hinderlijk is.

De *bijekorf* moet na de groote van den zwerm geſchikt zijn, want kleine *bije-zwermen* worden in groote korven treurig, gelijk groote zwermen in kleine korven benauwd zitten, en weinig voordeel kunnen doen; dog men kan de korven altijd door onderzetzels vergrooten.

De *zwermen zijn* niet alle even groot of talrijk, en dus ook niet even zwaar; de *zwermen* die het eerst uit de korf koomen, zijn meest doorgaans de grootſte, beſtaande zomtijds uit 40000 en meer *bijen*, en wegen dan ongeveer agt ponden, dewijl ruim 5000 *bijen* op één pond gerekent worden; dog de grootſte en zwaarſte zijn niet altoos de beste, dewijl ze te veel mannetjes-bijen bevatten, welke de overige *bijen* niet in ſtaat zijn, om alle voor de herfst te dooden, en zij dus den voorraad verteeren. Een *zwerm* van zes of vijf ponden zwaar is een zeer goede zwerm, en een van vier pond is middelmaatig: En als men twee tot drie *zwermen* van ieder *bijekorf* in 't jaar verkrijgt, heeft men geen reden om te klaagen.

Koppeling of bijeenvoeging der zwermen.

Wanneer men bevind, dat de *zwermen* te zwak zijn, gelijk met de *na-zwermen* veeltijds gebeurt, dan is het nuttig, dat men twee of drie *zwermen* bijeenvoegt, en zaamen vereenigt, dat men *koppelen* noemt; want daar door verkrijgt men niet alleen talrijke *zwermen*, die meer voordeel bijbrengen dan ligte *zwermen*, maar ook het oppaſſen en bezorgen van meer korven, word daar door verligt: Deeze vereeniging geſchied best, wanneer men zulks doet op den dag dat ze beide uit de korf zijn uitgegaan; om dat ze als dan nog geen *honingraaten* gemaakt, nog voorraad aangehaalt hebbende, zich gemakkelijker uit de eene korf in de andere laaten overbrengen; of ten minſten moet eene der *zwermen* niet over een of twee dagen in de korf geweest zijn, daar men dan de nu eerst ingevangene mede vereenigt, want anders accordeeren ze niet: De vereeniging geſchied aldus; men plaatst de korven, daar de *bijen* in gevangen zijn, met de openingen op malkander en ſtopt de uitgangen, vervolgens berookt men de *bijen* in de benedenſte korf door een rook van oude lappen, die men door het top-gat, dat gewoonlijk in het bovengedeelte van de korf is, laat gaan, zo zullen de *bijen* allengskens, uit de benedenſte korf overgaan, bij die, welke in de bovenſte zijn; dog dit geſchied best des avonds, om dat ze zich dan gemakkelijker vereenigen: Anders kan men ook wel de eene korf, daar men de *bijen* in vereenigen wil, omkeeren, en zetten de andere korf met de opening er boven op, vervolgens wind men er een doek om, en klopt dan tegen deeze korf, of ſchud dezelve wat, op dat de *bijen* alle in de benedenſte korf vallen, die men vervolgens, als de *bijen* daar in zijn, weder over eind zet, en de uitgangen voor een dag lang digt ſtopt, dat ze er niet uit kunnen koomen, zo zullen ze zich vereenigen en zaamen in vreede leeven; het zij dat ze haare beide *koninginnen* of *moeder-bijen* behouden, of dat ze er eene van ombrengen, om maar één hoofd te hebben.

Indien het eenige dagen, na dat een *zwerm* ingevangen is, regenagtig of koud weer is, en de *bijen* dus niet kunnen uitvliegen, moet men hen wat honing, op een bord beneden in de korf zetten, om dat ze anders van honger zouden ſterven; hoewel het zelden voorvalt, dat men deeze voorzorg, in die jaarstijd noodig heeft.

Zo lange als er één wijfje of *koninginne* in een *zwerm* of korf is, werken de *bijen* met de grootſte ijver en vuurigheid; dog zo dra is het wijfje niet weg, of zij houden met den arbeid op, en de zwerm raakt ras te niet; maar bezorgt men hen een ander wijfje, zo hervatten zij terſtond met ijver haar werk: Het ſchijnt of een gebrek van opperhoofdigheid, of wel een vooruizigt van de vermenigvuldiging, die haar noodig is, er de oorzaak van zij; hoe het ook mag zijn, zomwijlen is het hun genoeg, hun een eijtje of wormtje toetevoegen, daar een *koningin* uit moet voortkoomen; wonderlijk vernuft van deeze diertjes, het welk meer kundigheid in haar aankondigt, dan het onvernuftig vee, ja veele menſchen zelfs hebben! Veeltijds zijn er twee of drie *koninginnen* in een korf, en wanneer die niet te vol is, leeven zij met dezelve vreedzaam, doch anders, inzonderheid tegens den winter, als of zij voor gebrek wegens de menigte van eeters bedugt waaren, dooden zij op één na alle de wijfjes, zo als zij de mannetjes gedaan hebben, en op deeze berust als dan de zorg voor de vermenigvuldiging, en het beſtier der geheele huishouding in de korf.

Van de Bije-korven.

Deeze worden wel van hout gemaakt, maar bij ons gemeenlijk van roggen-ſtroo gevlogten, en met geſpleete takken, van wilge of bramen zaamen gebonden. Roggen-ſtroo word er toe gebruikt, om dat het zelve gladder en langer is, als gerste- of haver-ſtroo, ten einde de *bijen* dies te minder moeite zouden vinden, met haare korven inwendig te vereffenen, voor dat zij beginnen honing en wasch te maaken.

Een *bije-korf* moet niet hooger als vijf vierendeel van een el, en beneeden niet wijder als drie vierendeel zijn; maar boven eenigzints ſpits toeloopen, zo nochtans,

dat de punt een weinig plat zij, om hem beter te kunnen omkeeren, en met de opening naar boven zetten; het is beter, dat ze eenigzins kleiner, als dat ze te groot zijn, aangezien de *honing-bijen* daar door zouden afgeſchrikt worden, wanhoopende, dezelve ooit met wasch en honing te vervullen, en bijgevolg haar noestigen en nijveren arbeid ſtaaken.

Daar de *bije-korf* het dikſte is, moeten ſpillen van plat wilgen of ander hout, over het kruis, doorgeſtooken worden, daar ze hun werk aan vasthegten. Ook moet men voor haar uitgangen, een plat houtje in de korf ſteeken, van ongeveer een paar vinger breed, en drie of vier duimen lang, op dat de *bijen* daar op in de zonneſchijn kunnen wandelen. Maar de inwendige zijde word op de volgende wijze gemaakt, en van de hier en daar uitſteekende ſtroo-halmen bevrijd: Men maakt de buiten-zijde door en door nat, men houd de inwendige eens en andermaal boven een zagte vlam, en ſchaaft ze daar na met een ſcherpe ſlijpſteen zuiver af; in zulke *bije-korven* zullen de *bijen* veel liever haaren honing maaken, als in gantsch verſche korven: Edog zij moeten alvoorens eenige dagen lang in de lucht geſtelt worden, daar ze geen regen treffen kan; tot de vlam, met welke men van binnen de ſtoppelen afbrand, konnen welriekende kruiden, *venkel*, enz. gebruikt worden; want deeze reuk is de *honing bijen* aangenaam.

Wil men *bijekorven* ver verplaatzen, moet men alvoorens lange en korte ſpillen daar doorſteeken, ten einde ze aan geene zijde uit kunnen wijken; dus ſtelt men de *bije-korven* weder op, en laat ze een dag ſtil ſtaan, om den *bijen* tijd te geeven van uitterusten, en het geene van binnen in wanorder is geraakt, te herſtellen; vervolgens worden de *bije-korven* rondom bewonden, en de ingangen digt toegemaakt, zo dat geene *bijen* wegvliegen kunnen, en dus draagt of vervoert men ze van de eene tot de andere plaats; men zet ze op een rije, en haalt er de ſpillen wederom uit.

Van het Bijen-hof, en hoe men de Bijen moet plaatzen.

Om *bijen* te houden, moet men ook een bekwaame daar toe welgeſchikte plaats hebben, dienende daar toe best een hof, dat op een luchtige en aangenaame plaats gelegen, dog voor de ſterkſte winden gedekt is, dewijl de winden de *bijen* grootelijks in haar vlugt hinderlijk zijn, voornaamelijk als ze met haar ingezaamelde vragt naar huis te rug keeren, die dikwils zeer zwaar is, gelijk men zien kan, als haare pooten met groote klompen wasch bezet zijn. Het hof moet met een niet al te hooge hegge, of iets anders omheint, en voor inbreuk van dieren en menſchen beveiligt zijn; voorts beplant met eenige der volgende vrugtboomen, als *appelboomen*, *peer-boomen*, *kerſje boomen*, *pruim-boomen*, *abricoos boomen*, *linde-boomen*, enz., wier bloeſem de *bijen* zeer beminnen, en er veel *honing* uit vergaderen; daarenboven dienen deeze boomen ook, dat zich de jonge zwermen daar aan kunnen vastzetten, als ze uit de moeder-korven verhuizen; maar deeze boomen moeten niet te digt bij de korven ſtaan, nog te hoog zijn, dewijl ze anders de vrije uitvlucht der *bijen* grootelijks beletten.

Het *bije-hof* moet ook met allerlei welruikende kruiden hier en daar beplant worden; inzonderheid moet men niet ver van de korven, veel *melisſe* planten, die de *bijen* zeer beminnen; de overige aangenaame kruiden moeten voornaamelijk zijn, *lelien*, *rooſen*, *ſalie*, *thijm*, *kwendel*, *orego*, *rooſemarijn*, *lavendel* en diergelijke; voorts moet er onder het gras in het hof veel *klaver* zijn; of men zaait jaarlijks een akker of bedde met *klaver*, hier of daar in het hof, want alle deeze bloemen zijn de *bijen* niet alleen aangenaam, maar ze aazen er ook op in haar bloeitijd, en haalen er veele zeer goede honing uit; behalven die ze uit het ruime veld, en dikwils wel een paar uur ver gaan haalen; men gelooft ook, dat als er veele welruikende kruiden in het *bije-hof* zijn, de zwermen dan zo ligt niet wegvliegen; en hoe meer akkers of goede weiden, met *klaver* en andere aangenaame kruiden vervult, als mede bloeijende boomen in de omſtreek zijn, hoe voordeeliger het voor de *bijen* zelf, en voor hun eigenaar is, om veel honing te vergaderen; inzonderheid verzaamelen de *bijen* veel voorraad van de *boekweit*, *koolzaad-bloemen*, *klaver*, *linde-* en andere *boomen*, die welruikende bloesſem hebben, als mede van de *heide*, in ſchraale landſtreeken.

Het is ook nuttig en noodig, dat er in, of omtrent het *bije hof* verſch water zij, dewijl de *bijen* zonder dat niet kunnen leeven, nog haare bezigheden volkoomen goed verrigten, en het haar zeer nadeelig is, als ze het water van verre moeten gaan zoeken.

Wat de *ſtandplaats* betreft, die men de *bijen* in het hof moet geeven, deeze is geenzins onverſchillig; voor eerst moet men de korven plaatzen op een oord van het hof, daar het 't ſtilst is, afgezondert van wegen en ſteigen, en daar geen veel rumoer van menſchen of beesten omgaat, want de *bijen* beminnen de ſtilte, en willen in haare bezigheden gaarne ongeſtoort zijn, en hier van daan is het, dat men de *bijen* in de wouden, woestenijen of andere eenzaame plaatzen, dikwils het best ziet aarten, gelijk men onder anderen in Poolen, Lithauwen, Hongarijen, en meer andere landſchappen kan zien, daar een zeer groote menigte van *bijen* in het wild, in de holle boomen en andere plaatzen zich onthouden, en daar de ingezetenen niet alleen, maar ook wilde dieren, als *beeren*, enz. er veel voordeel van trekken; hoewel de *bijen* door de cultuur, of veel omgang met menſchen, zich allengskens meer daar aan gewennen; dat zelfs zo verre gaat, dat ze de Bije-houder, of een ander, die daar bij dagelijks verkeert, niet het minſte leed, met hunne angels, zullen doen, en hij dezelve met ontbloote handen en gezigt behandelen, en zelfs de jonge zwermen, zonder bedekt te zijn, invangen kan; daar ze anders een vreemde terſtond aanvallen, en in 't haair zitten, inzonderheid als hij maar een weinig geraas maakt; hoewel men ook bevonden heeft, dat de eene zoort van *bijen* in deezen boosaartiger dan de andere is; dog hoe goedaartig ook de *bijen* zijn moogen, zo zullen ze terſtond iemand aanvallen, die eenige ſterke drank genuttigt heeft, en dien ze dikwils deerlijk havenen; weshalven men zich daar voor heeft te wagten, als men met de *bijen* omgaat, en dezelve in vreede wil naderen, en er geen ongemak van verwagten.

Ten anderen, moet men de korven op de warmſte, en het meest voor de winden en koude gedekte plaats zetten, en zulks mede zodanig, dat ze den geheelen dag op de zon ſtaan; maar zo dit niet geſchieden kan, moeten ze ten minſten in diervoegen geplaatst worden, dat ze de zon van haaren opgang, tot 's namiddags te vier of vijf uur genieten; want het is de morgen-zon, die zo wel dieren als planten, na een langduurige koude nagt, en wel inzonderheid in de winter en

het

het voorjaar, grootelijks verkwikt, en doet groeijen. Het is wel waar, dat men zoude denken, gelijk zommige ſchrijvers aanmerken, dat als de *bije-korven* den geheelen dag van de zon aangedaan worden, het wasch en de honing daar door in de zomer-tijd in de korven zoude week worden, en het geheele gebouw der *bijen* om verre raaken, tot groot nadeel en bederf der *bijen*; maar echter bevind men, dat de zon in deezen geen groote hinder toebrengt; dog het is niet ondienstig, dat men de korven, in het heetſte van de zomer, wat overdekt en beſchaduwt, inzonderheid aan haare bovenkant; dewijl de hitte anderzins de *bijen* in de korven zeer benauwt, die buiten dat, wegens de overgroote menigte van oude en jonge *bijen*, in dien tijd zeer warm en benauwt gehuisvest zijn. De ondervinding leert ook, dat de korven van ſtroo toegeſtelt, zo ſterk niet door de zon verhit worden, en dus zo veel hitte niet binnen de korven veroorzaaken, dan die van hout, welke men in zommige landſchappen gebruikt, maar dat ze daar en tegen veel warmer in de winter, en derhalven de beſte in het gebruik zijn.

Voorts moet men de *bije-korven* digt naast elkander, in een opzettelijk toegeſtelt bijen-huis of onder een afdak plaatzen, dat rondsom, behalven van vooren, met planken wel digt gemaakt, en met een dak gedekt is, op dat de korven voor de koude noorde- en ooste-winden in de winter tijd bewaart, en voor regen en ſneeuw van bovenen overdekt zijn; die hun anders in dien tijd veel nadeel kunnen toebrengen.

Men zet de korven gewoonlijk in twee, drie of meer rijën boven elkander, op breede planken, als men er veele heeft; maar de benedenſte rij moet een paar voeten van de grond verheven ſtaan, wegens de uitwaasſemende vogtigheden des gronds, inzonderheid in de vogtige jaars-tijden; als mede wegens veelerlei ongediertens, die de *bijen* kunnen beſchaadigen, als ze op de grond ſtaan; en regt boven deeze, plaatst men vervolgens de overige rijën.

Maar het *bije-huis* dient niet al te ver van 's eigenaars of bije-houders woonhuis afteziju, om er gemakkelijker te kunnen bijkoomen, dewijl de *bijen* een geduurige zorg en oplettentheid vereiſchen.

Het gras in de *bije hoven* moet men niet lang laaten groeijen, op dat de *bijen* met honing en wasch zwaar zijnde belaaden, en bij opkoomend regenagtig of windig weer, in het gras nedervallende, daar in niet verwarren, en van Kikvorſchen, Padden, Hagedisſen, of ander ongedierte opgegeeten worden.

Eindelijk moeten wij, ten opzigt van het *bijen-hof*, nog aanmerken, dat als iemand lief hebberij heeft, om *bijen*, het zij uit vermaak, of tot voordeel te houden, en van een niet al te kleine tuin of buitenplaats voorzien is; hij dan ligtelijk een plaats in de tuin uitzien en verkiezen kan, die, volgens het bovengezegde, geſchikt is, om er de *bije-korven* te plaatzen, zonder een bijzonder hof daar toe noodig te hebben; inzonderheid moet men acht geeven, dat die plaats in een afgezonderde ſtille hoek zij, en niet te digt naast de wandelwegen, op dat er aan de wandelaars geen ongemak van de *bijen* overkoomen mag: Men kan de plaats ook met een heg of ſtaket omheinen en afzonderen, zo als men wil, en men beplant hem met allerlei welruikende kruiden, bloemen en boomen, gelijk boven rede gezegt is.

Manier, om de Honing-bijen te bezorgen, en te onderhouden.

Wil iemand de behoorlijke nuttigheid van de *bijen* trekken, hij moet ze het gantſche jaar in acht neemen, en bezorgen; na het begin der lente, en tegen het einde van Maart, in welke maand de *honing-bijen* gemeenlijk wederom beginnen uittevliegen, moet men bij een heldere lucht de *bije-korven* openen, en van alle onzuiverheid en doode *bijen* zuiveren, om dat er anderzins wormen en motten uit groeijen, welke groot geworden zijnde, vleugels krijgen, gelijk Kapelletjes; als wanneer de *bijen* zelfs verminderen.

Maar vooral moet men het jonge broedzel naauwkeurig gade ſlaan in het uithaalen van den *bijen-korf*; ook moet men zorge draagen, dat de *bijen* door Hommels, Horſels, en diergelijk ongedierte, dat in het begin der lente nog geen voedzel in weiden en hoven vindende, de *bije-korven* pleegt aan te vallen, van haaren honing niet berooft worden: Tot dien einde moet men de *bije-korven* wel voorzien en beſtrijken, naamelijk half met *leem* toeſtoppen.

Men moet zo wel in Maart, als in April, die *bijen*, welke gebrek lijden aan voedzel, met zuiveren honing voeren; want in geval de *honing* een ſterken reuk heeft, of anderzins niet versch is, zullen er de *bijen* wel haast van ſterven.

Bij ruwe Maartſche buijen, of hagel en wind in April moet men de *bijen* zorgvuldig in de korven houden; want zo ze al met een zonneſchijn uitvliegen, en hen wel haast een regen- of hagel-buij overvalt, worden ze ter aarde geſlagen, en ſterven.

In de Maijmaand moeten de *bije-korven* omgekeert, en de oude, en reeds met zuivere honing gevulde waschtafelen daar uit genoomen worden, ten einde de *honing-bijen* meer ruimte te geeven, om geduurende de zomer, wederom een nieuw gebouw te konnen maaken.

In die zelve maand van Maij, moet men ook op de *bije zwermen* naauwkeurig acht geeven, (aangezien zommige *bijen* zeer vroeg pleegen te zwermen,) en de *bije-korven*, alwaar de nieuwe *bije-zwermen* in gehuisvest moeten worden, in de zon leggen, om ze wel uit te laaten droogen.

De maanden Junij en Julij zijn de regte zwerm-maanden, als wanneer men niet alleen de gaten, om uit te vliegen, grooter moet maaken, om hen ruimte tot het uitvliegen te geeven; maar men moet ook van agt uur voor de middag, tot vier uur na de middag wel op zijne hoede zijn, en acht geeven, of niet de eene of de andere den hof verlaat, en wech vliegt.

Aangezien ook in deeze en de naastvolgende maand de zon op het ſterkſte ſchijnt, zo is het noodig, dat men door planken, als anderzins, ſchaduw voor de *bije-korven* maakt, ten einde door de al te groote hitte, het werk in de *bije-korven* niet week worde, en met *bijen* met al overhoop valle.

Na de zwerm-tijd, zo dra naamelijk de voor- en nazwermen zijn uitgevloogen, brengt men de onderſte gebouwen der *bije-korven* voor den dag, die men onder de korven zet, om ze te verhoogen, ten einde de ouden, na dat de jongen zijn uitgevloogen, niet ophouden te arbeiden, maar ruimte en gelegentheid daar toe hebben.

In de Oogstmaand moet men de *bijen* haare vijanden, dog meest zulke, welke ze vervolgen, helpen uitroeijen.

In September moet men bij helder weer en zonneſchijn, als de wind ſtil is, den *bijen* haaren honing ontneemen; het welk andermaal in de lente, omtrent de Nagtevening pleeg te geſchieden, als ze honing overgehouden hebben: Maar in den herfst moet men de *bijen* zo veel honing laaten, als ze, wegens de aannaderende winter, tot haar onderhoud noodig hebben: Vervolgens moet men de openingen en uitgangen der *bije-korven*, wegens de aanſtaande koude en vorst, digt ſmeeren, zo nogthans, dat de *bijen* een behoorlijke lucht ſcheppen, maar geenzins naar buiten vliegen konnen.

In de winter-maanden, November, December en Januarij, moeten ze zeer zorgvuldig voor de koude bewaart worden, zo nogthans, dat ze niet verſtikken: Zo lang als er ſneeuw is, al ſchijnt de zon nog zo aangenaam, moeten de *bijen* niet uitgelaaten worden; maar zo er geen ſneeuw is, mag men ze veilig laaten uitvliegen, om zich te ververſchen, en te zuiveren; want zo ze niet gezuivert worden, worden ze ziek, en ſterven gelijk de Vliegen. Deeze reiniging geſchied gemeenlijk in Februarij, aangezien ze anderzins door het lange misſen van verſche lucht, wegens ſtank vergaan zouden; zo dra derhalven de ſneeuw in Februarij is geſmolten, laat men de *bijen* in een warme zonneſchijn uitvliegen.

In deeze maand konnen ook de *bije-korven*, die men van de oude tot een nieuwe plaats meent te brengen, allergevoeglijkst verplaatst worden; aangezien de *bijen*, hebbende zo lang op ſtok gezeten, haar oude vlugt meest vergeeten zijn.

Van het Vervoeren der Bijen.

Men heeft in veele landſchappen het gebruik, de *bije-korven* na een ander plaats te vervoeren, om de *bijen* het genot van meer bloemen te verſchaffen, en dus meer voordeel van de *bijen* te verkrijgen, inzonderheid als er in de omſtreek, daar men ze houd, geen of geen genoegzaame bloemen gevonden worden, of dezelve uitgebloeit zijn, om een rijken oogst van *honing* en *wasch* te vergaderen. Dit gebruik, dat rede bij de oude Egiptenaaren en Romeinen in het werk geſtelt geweest is, beantwoord ook de moeite en kosten, die ten dien einde gedaan worden, meest doorgaans rijkelijk; hoewel in het eene jaar zomtijds rijkelijker dan in het andere; dewijl een goede honing-oogst niet alleen afhangt van de menigte der bloemen, maar ook van een gunstig jaar-faizoen; want gebeurt het, dat de zomer zeer regenagtig, onſtuimig of windig is, dan worden de *bijen* in haare gewoone neerſtigheid zeer verhindert, zo dat ze veel minder als in drooge tijden kunnen inzaamelen; behalven dat de bloemen in natte jaaren ook ſchijnen minder vrugtbaar van honing te zijn.

Dog ſchoon nu de verplaatzing der *bijen*, niet alle jaaren even voordeelig is, zo geeft ze echter nog altijd veel grooter voordeel, dan wanneer men dezelve niet verplaatst; welk ook de reden is, dat de Bijkers, of Bije-houders van deeze en andere landſchappen niet verzuimen, om hunne *bije korven* jaarlijks te vervoeren, het zij naar de *heide-velden*, of naar plaatzen daar veel *boekweit* gebouwt word, om dat de *bijen* uit de bloemen van beide veel honing verzaamelen; of ze brengen ze eerst naar de *boekweit-landen*, en ten laatſten naar de *heiden*, dewijl de *heide* laater bloeit, en de *bijen* dus meer honing kunnen inzaamelen: Dog nog beter is het, als de korven eerst na de *koolzaad-akkers*, vervolgens naar de *boekweit*, en ten laatſten naar de *heide* gebragt worden, dewijl de bloemen van het koolzaad veel honing uitleveren, en het zelve vroeg bloeit: Maar als de *bijen* ondertuſſchen hunne korven met raaten mogten bijna gevult hebben, moet haar een goed gedeelte daar van ontnoomen worden, op dat de *bijen* gelegentheid hebben, om hunnen arbeid te kunnen voortzetten, die ze anders, wegens gebrek van ruimte in de korf, genoodzaakt zijn te ſtaaken; dog wil men hen geen raaten in de zomer ontneemen, zo moet men onderzetzels onder de korven plaatzen, om dezelve te verhoogen, en dus meer ledige ruimte in de korf te bezorgen, welke de *bijen* niet nalaaten zullen, met honing en wasch te vullen; want deeze diertjes arbeiden altoos in evenredigheid met de ledige plaats, mits dezelve hen niet te groot toeſchijnt, en het hen niet aan overvloed van honing-geevende bloemen ontbreekt.

Dog veele Bije-houders vervoeren alleen de jonge zwermen, voorts na de zwermtijd, om dus niet genoodzaakt te zijn, op een afgelegene plaats op het zwermen en invangen der Bije-zwermen te paſſen, of te doen paſſen, dat al te veel moeite en kosten zou vereiſchen: Of men doet de oude *bijen* in een andere ledige korf overgaan, om ze vervolgens te vervoeren.

Het ſtaat ook nog aan te merken, dat, om veel voordeel van de *bijen* te genieten, het zij dat men ze bij huis houd, of naar bloemrijke plaatzen vervoert, men altijd zorg moet draagen, om talrijke zwermen in de korven te hebben, het zij door *koppeling* der *bijen*, of anderzins, dewijl de *bijen* als dan niet alleen ſchijnen neerſtiger te willen arbeiden, maar ook de moeite en kosten, wegens het minder getal van korven, die men heeft te houden, veel minder zijn.

Het voordeel, dat men in goede jaaren van de *bijen* trekken kan, is niet gering; want het kan gebeuren, dat men als dan van een volkrijke korf, die wel behandelt is, vijftig tot zestig en meer ponden honing, benevens twee tot drie ponden wasch trekken kan; als men nu het pond honing rekent op 4 ſtuivers, en het pond wasch op 15 ſtuivers, het welke de gewoonlijke prijs in deeze tijden is, dan zoude het genot van één Bije korf, in één jaar, ongeveer 15 guldens bedraagen, zonder het rabat der onkosten, die op veele korven te zaamen gerekent, maar zeer weinig bedraagen: Dog dewijl de korven alle jaaren niet even veel geeven, en de eene korf ook minder of meer dan de andere, zo laat ons ſtellen, dat men van veele korven door elkander, 30 ponden honing, en ruim 2 ponden wasch van ieder korf verkrijgt, dan zoude het jaarlijkze genot daar van ongeveer 8 guldens van ieder korf bedraagen; hier van afrekenende één gulden voor onkosten, rest 7 guldens vrij genot van een korf; dat een zeer goed jaarlijks voordeel van de *bijen* is, als men aanmerkt, dat ze het geheele jaar door geen groote moeite en onkosten veroorzaaken; beſtaande de meeste onkosten in de korven voor de nieuwe zwermen, eenige gereedſchappen, en het vervoeren der *bijen*: Men begrijpt ook niet bezwaarlijk, dat als men *bijen* om het voordeel wil houden, het voordeeliger is, dat men veele korven heeft, niet alleen wegens de menigte der *bijen*, maar ook dewijl zulks de moeite en onkosten in zommige opzigten over het geheel vermindert.

Behalven

Behalven dit voordeel der *bijen* voor den eigenaar, brengt de overvloed van *honing* en *wasch* ook niet minder nut en voordeel toe aan een landſchap in het algemeen, daar veel *bijen* gehouden en aangefokt worden; en men heeft het rede in aloude tijden voor een vrugtbaar en rijk land gehouden, daar veel honing in voortkoomt; dus wierd van de Jooden het Beloofde Land, een land genoemt daar *melk* en *honing* in overvloeide, om daar door te betekenen, dat het een zeer vrugtbaar land was: Poolen, Lithauwen, Hongarijen, een gedeelte van Moscovien, enz., verſtrekken in onze tijden ook tot bewijs, dat Bije-rijke landen, doorgaans de vrugtbaarſte landen zijn; om niet te ſpreeken, van Provence en Languedoc in Frankrijk, daar veel en van de beste honing valt, enz.

Ten opzigte van het vervoeren der *bije-korven* naar een andere plaats, geſchied zulks of te water of te lande, naar de gelegentheid der plaatzen; zijnde de vervoering te water de beste, daar het geſchieden kan; dewijl de korven in een ſchip zo veel gevaar niet hebben van breeking en bederving der *honingraaten*, enz., dan op een wagen of karte. Dog op welke wijze het vervoeren ook geſchiede, zo is de behandeling en voorzorg bijna gelijk, en aldus; men bind de benedenſte opening der korven, na dezelve van haar plaats genoomen hebbende, met een linnen doek rondom digt toe, en ſtopt teffens de uitgangen wel digt, het welke, gelijk men ligt denken kan, bij avond moet geſchieden, als de *bijen* allen van haare dagelijkſe bezigheden te rug gekoomen, en te huis zijn, om haare nagtrust te neemen; dit gedaan zijnde, brengt men de korven naar de ſchuit, en legt dezelve alle, zo veel men heeft, naast en op elkander, om ze vervolgens te vervoeren, waar door de korven weinig zullen koomen te lijden, dewijl een reize te water, zonder tegenſpoed, zeer gemakkelijk gaat; maar is het, dat men ze te lande vervoeren moet, dan is er meer omzigtigheid noodig, want dan moet men de korven, als men ze op de wagen of karre, op de voorige wijze legt, rondsom met ſtroo of andere ruigte wel beſtoppen, op dat ze vast zouden leggen, en niet ligt ongemak van het ſtooten kunnen verkrijgen; en men begrijpt ligtelijk, dat dit vervoeren zeer langzaam moet geſchieden; want door veel horten en ſtooten van de wagen, zoude zekerlijk het binnenwerk of gebouw der *bijen* geheel om verworpen, en alles vernielt worden, tot ſchaade van den eigenaar: Maar het is aanmerkelijk, dat als het gebeurt, dat er maar iets van geen alteveel belang in de korf ontſchikt of buiten order geraakt is, de *bijen* zulks, weder in rust gekoomen zijnde, terſtond met alle magt herſtellen, eer ze zich aan andere bezigheden begeeven, mits dat de ſchaade niet al te groot, en de herſtelling boven haar vermoogen is, want dan gaan ze verlooren; ten zij dat men de *bijen* in een andere korf, op de bovengemelde wijze, naamelijk door berooking, doet overgaan, na dat de nieuwe korf voorzien met eenige *honingraaten* uit de oude voorzien is; want dan zullen ze wederom een nieuw gebouw in de korf opregten, en zich aldus herſtellen.

Wanneer dan de *bije-korven* op haar beſtemde plaats gebragt zijn, moet men ze weder in order naast elkander, en wat van de grond verheven, om bovengemelde reden, plaatzen, en haare uitgangen openen, zo gaan ze terſtond aan het werk, vliegen uit, om voorraad op te doen, en te vergaderen, en ze weeten haare nieuwe woonplaats zeer wel weder te vinden.

Van het Gereedſchap, dat men noodig is, tot opvoeding en beſtieringe der Bijen.

In de eerſte plaats moet een *bijenhouder* voorzien zijn, van een *bijen-kap* met een vifier van koperdraad, wiens omtrek een dik koper-draad moet zijn, waar over ten minſten vier of vijf dunder koper-draaden geſpannen worden, over welk men wederom heel fijn koper-draad een half ſtroobreed wijdte van malkanderen, overtrekt, op dat er geen *bijen* door en kunnen om te ſteeken; dit vifier dus vervaardigt zijnde, naait men er een grof ſtuk lijnwaat aan, dat ter deegen om den hals en hoofd past, en waar aan voor en agter ook twee ſtukken gehegt zijn, op dat de kap met banden onder den arm door, gevoeglijk gebonden worden, en aldus beletten dat de *bijen* daar niet door kunnen kruipen, om die geene, die ze op heeft, in het aangezigt te ſteeken: Deeze kap dient aan den eigenaar als hij gaat om *bijen* te bezigtigen, om eenige ſtokken en zwermen te koopen, zwermen te ſcheppen, *bijen* te zuiveren, en om *bijen* in andere korven over te drijven: Voorts moet den *bijenhouder* voorzien zijn, van een paar wollen of dikke lakenze wanten ofte handſchoenen, dewijl in dezelve even als in zeemleder, de angel der *bijen* niet blijft ſteeken; nog een *ganſe-vleugel* of een dun vuuren houten plankje, op de wijze als een heel breed mes gemaakt, waar mede men de *bijen*, als zij hebben gezwermt, zoetjes van de takken der boomen afſtrijkt; behalven de korven, moet hij ook hebben bekwaame *bije-kleeden*, die van open kaas- of buil-doek zijn gemaakt, een elle in de vierkant groot, en aan den eenen hoek van een lange ſnoer of band voorzien, om de korven daar mede toetebinden; aan het einde van deeze band, moet een houten pen gebonden zijn, die men in de korven ſteekt, om te beletten dat het kleed niet van de korven afgaat; nog moet hij een ijzeren inſtrument hebben, omtrent drie vierde van een elle lang, aan het eene eind plat beitelswijze gevormt, van twee vingeren breed, en aan het ander eind als een mesje van omtrent een duim breed, dat aan de beide zijden ſnijd, en bijna winkelhaaks-wijze krom geboogen is, dit werktuig dient, om daar mede tuſſchen de *honing-raaten* in te kunnen koomen, die uit de korf te ſnijden of die in te korten. Eindelijk is men nog tot de zuivering en perſſing van wasch en honing noodig, een honing-perſſe, een zeef, eenige ſterke ronde en van zeilgaaren bereide zakken, als mede een ketel en eenige vaten en tobbens.

Hoedanig men te werk gaat, om de Bijen hunnen Honing en Wasch te beneemen, of om die te beſnoeijen.

Wanneer men voorneemens, is om *honing* en *wasch* van zijne *bijen* te vergaderen; moet men de korven weegen, de geene die dertig ponden zwaar zijn, moet men, indien men ze over wil houden, niet berooven, en zijn in ſtaat, zich gedurende de winter, van hun eigen voorraad te kunnen geneeren; dog die geen vierentwintig ponden kunnen haalen, moet men, indien men ze wil overhouden, tot voeding met honing voorzien; bevind men de korf zesendertig ponden of daar boven zwaar te weegen, kan men die beſnoeijen: tot dien einde maakt men gebruik, van rook of van de damp van brandende linnen lappen of lompen, die onder de korven gezet, de *bijen* er uitjaagen, en na dat men er zo veel *honingraaten* heeft uitgenoomen als men goed vind, zet men de korven weder op hun plaats, en de *bijen* kruipen er we-

weder in, zich in weinig dagen herſtellende, van het geen men hun benoomen heeft, en op deeze wijze verliest men niets, dan de eijtjes, wormpjes en poppen, die in de afgeſneeden koeken zijn.

Dog wanneer men de *bijen* niet over wil houden, en de korven ten eenemaale ontledigen, gelijk men moet doen, als de korven te ligt of te zwak zijn, en te weinig *honing* tot winter-proviſie hebben, kan men ze op de volgende wijze het beste dooden; men graaft een rond gat of kuil in de grond, en hier in legt men een vuur aan van 4 of 5 turven; wanneer nu deeze turven beginnen te rooken, zet men de *bije-korf* op de kuil, en men ſtopt de uitgangen toe, verſtikkende als dan de *bijen* door den rook; maar het beste en ſchielijkſte middel, tot de korven, die men vernielen wil, is die met zwavel te berooken, na dat de uitgangen geſtopt zijn; want hier door zijn de *bijen* ſchielijk alle capot. Zommige *bijen-houders*, ſtorten, na dat zij de ſpillen of prikken uit de korven getrokken hebben, den *honing* en *bijen* te zaamen in de ton, en ſtampen die onder een, dog dit geeft veel onzuiverheid aan de *honing*; beter is het na de *bijen* gedood te hebben, de *honingraaten* uit de korven te ſnijden, en de doode *bijen* weg te doen. De beste tijd, om de *bijen* te berooven en te dooden, is in het begin van September of het laatſte van Augustus, zijnde in dien tijd de korven doorgaans wel gelaaden.

Ongemak van de winter, voor de Bijen; derzelver Vijanden; gevaarlijkheid van de Bijen-ſteeken; en meer andere bijzonderheden de Bijen betreffende.

Wanneer het koud word in het aankoomen van de winter, en er geen bloemen meer op 't veld zijn, blijven de *bijen* in haare korven als verkleumd; als het mooij weer is, koomen zij er op het best van den dag ſlegts eenige ogenblikken uit. Door een hevige ſtrenge vorst raaken er zeer veele om hals, hoe nauwkeurig de korven ook bewaard en toegedekt worden; en een zeer ſlappe winter doet er ook veele ſneuvelen. Door de koude niet verſtijft zijnde, hebben zij veel voedzel noodig, en haar voorraad is dikwils verteerd, voor dat de winter ten einde is, het geen haar van honger doet ſterven, indien men niet eenige *honing* bij de korven zet, om haar tot voedzel te dienen.

Behalven de koude, honger en ziektens, waar aan zij onderhevig zijn, hebben de *bijen* nog veele vijanden te beſtrijden. Muizen en meer andere viervoetige dieren, zijn zeer gretig na den *honing* en *honingraaten*, en laaten niet na, wanneer zij er bij kunnen koomen, die in den winter te beſchaadigen. De Musſchen en andere vogeltjes; de groote Wespen, *Hornaars* genoemt, ja zelfs de Spinnekoppen ontzien zich niet, om op de *bijen* jagt te maaken. De *bijen* blijven niet in gebreke, om haar moedig tegens alle deeze vijanden te verdeedigen; en bijzonder blinkt het vernuft in deeze diertjes door; wanneer er een ſlak door eenige der openingen in de korf is gekroopen, de *bijen* dooden hem terſtond met haaren angel; dog het lighaam der ſlak is te zwaar en log, om door deeze kleine diertjes buiten haar wooning geſleept te worden, en zulks is echter noodzaakelijk, want zo het er in blijft, en aan het rotten gaat, moet het onvermijdelijk ziektens aan de inwooners van dit Gemeenebest veroorzaaken; dit ſchijnen zij ook volkoomentlijk te begrijpen, trekken daarom met allen ijver aan den arbeid, en beſluiten hem in een graf van wasch, dat zij om hem heen werken, en daar door het onheil voorkoomen, dat zij anders onvermijdelijk moesten ondergaan. Men verhaalt, dat op zommige der voor-eilanden van Amerika geen *bijen* zijn, dewijl die aldaar door de Wespen vernielt worden. Haagdisſen, Padden, en Kikvorſchen zegt men, vreeten ook dikwils de *bijen*; dog het nadeel, dat daar door aan de korven toegebragt word, koomt in geene vergelijking, bij dat der zogenoemde *wolf*, zijnde een wormpje, dat ſlegts het masker is van een klein kapelletje, dat de naam van *honingraat-mot* draagt, deeze neemen haare huisvesting in de *honingraaten* der *bijen-korven*, en maaken er cijlindriſche loopgraaven in; de beſchrijving van dit inſect, zal men vinden onder het artijkel HONINGRAAT-MOT. Het wormpje, waar uit zeker torretje te voorſchijn koomt, onder het geſlacht der *Bastert-Oliphantjes* behoorende, en dat om het nadeel dat het aan de *bijen* toebrengt, de naam van *honingbijen-vreeter* draagt, is wel de ſchaadelijkſte vijand van allen voor deeze diertjes; deeze, het jong der *bijen* in een celletje opgevreeten hebbende, boort vervolgens met zijn ſterke nijpers, den wand van het naaste celletje door, en vreet dus verſcheidene jongen op, eer hij tot zijn volkoomen wasdom is geraakt; zie verders hier over HONINGBIJEN-VREETER. De *bijen* vernielen zich dikwils ook onder elkanderen, het zij door onderlinge tweedragt of gevegten; of wel door zich van haaren angel te bedienen, tegens inſecten of dieren, welke haar willen benadeelen of tergen.

De angel der *bijen*, hoe glad en effen ook op het gezigt, is aan de punt met kleine weerhaakjes voorzien; dit is de oorzaak, dat dezelve, wanneer de *bije* hem ergens heeft ingeſtooken, en te ſchielijk wil te rug trekken, of door geweld daar toe genoodzaakt word, in de wond blijft ſteeken, niet alleen, maar ook zelfs het venijn-blaasje dat aan zijn wortel is met zich rukt, 't geen de *bijen* daar van beroofd zijnde, in het kort doet ſterven. In de menſchelijke huid gaat die ſteek met roodheid, jeukte, ontſteeking, pijn en zwelling vergezelt; wordende denkelijk veroorzaakt door het uitgeſtort vergift in de wonde, en teffens door de verſcheuring der vaste deelen, of ook door het vreemde lighaam, dat er in zitten blijft. Denkelijk gaat het hier mede, als met de *brand-netelen*, dat naamelijk iemand, die ſchielijk zijne hand te rug trekt, het allermeest daar door gebrand word, terwijl men op een voorzigtige wijze, de bladen daar van tuſſchen duim en vinger aanvattende, niets daar van heeft te lijden; dit is ten minſten zeker, dat men menſchen ontmoet, die van het ſteeken der *bijen* geen aandoening hebben, terwijl het aan anderen zwaare toevallen of ongemakken veroorzaakt; treffen zij de oogleden, zo blijven die eenige dagen digt, en zwellen niet minder, dan of men bij geval de oogen met *zap* van *ſchel-kruid* of *wolfs-melk* had gewreeven.

Veele middelen worden ons bij een menigte Schrijvers, tegens het ſteeken der *bijen* en *wespen* voorgeſchreeven; zo als bij voorbeeld, de *zappen* van verſcheidene kruiden, *pis*, *azijn*, *koeijen-drek*, *boom-olie*, *koud-water*, het *lemmer* van een *mes* of ſtuk *geld* op de ſteek gehouden, en meer diergelijken: Dog de Heer REAUMUR betuigd, alle dusdanige middelen met weinig vrugt gebruikt te hebben, en dat hij geen beter baat heeft gevonden, dan in gehakte of geſtampte *petercelie*. In de *Ephemerid. Natur. Curioſ. Dec. III. Ann.* 7. & 8; word een frisch *ſalie-bladje* op de wonde gelegt,

legt, als een onfeilbaar middel aangepreezen: Zeker is het, dat de hoedanigheid van de ſteek een groot verſchil in deezen maakt; blijft er iets van den angel in de wond, zo zal de ontſteeking niet bedaaren, voor dat het er uitgehaald of op eenige andere manier ontlast zij; anderzints doet een weinig *water* of *azijn*, of het *zap* van eenig *wond-kruid*, *vet* of *olie*, de pijn ras bedaaren: Volgens raad van den Heer GEOFFROIJ *Hiſt. des Inſect. env. Paris Tom. II. p.* 399., moet men de geſtooken plaats, met eenig ſterk doordringend loogzoutig middel wrijven, als bij voorbeeld *groene zeep*, enz.

Van wat gering belang het ſteeken der *bijen* ook ſchijnt te zijn, zo heeft men er dikwils naare gevolgen van gezien; het geval, dat wij in de *Nederlandſche Jaarboeken van* 1750. *pag.* 308. vinden aangetekent, toont ons, hoe zeer deeze kleine diertjes in haare verbittering te vreezen zijn: Het was den 2 Maij 1750. dat twee Paarden, die te blauwe ſluis, anderhalf uur van Zevenbergen gelegen, voor eene ſleede geſpannen, uit het land en eenige *bije-korven* wat te digt aan de gemeene weg geplaatst, te nabijkoomende, door zulk een ontelbaare menigte van deeze gevleugelde inſecten, en zo verwoedelijk wierden aangevallen, dat zij in een oogenblik hun bijna een vuist dik op den huid zaten, in neus en ooren kroopen, en wat moeite met water gieten, en wat men meende, tot redding der Paarden, voorts goed te kunnen doen, ook aangewend wierd, zodanig griefden, dat zij dood ter nedervielen, en dat die geene, welke hun poogden te redden, zelfs blijde waaren van een goed heenkoomen te erlangen. In Engeland wierd nog in 't jaar 1762. een Man en Paard verwoedelijk door hun om het leeven gebragt.

Wanneer de *bijen-houders* een nieuwe zwerm in een korf doen, of de *bijen* anders behandelen willen; voorzien zij zich, gelijk wij rede gemeld hebben, van een kap die een vizier heeft van gevlogten koper-draad, en die zij om het hoofd doen, als mede dikke wollen of lederen handſchoenen om de handen, om zich tegens het ſteeken der *bijen* te beſchermen. Daar zijn er echter, die deeze voorzorg niet noodig hebben, en 't moet zijn, dat er een middel is, om deeze inſecten in dit opzigt te kunnen bedwingen; blijkende zulks duidelijk uit de wonderlijke vertooningen, die in Engeland nu zedert een jaar of eenige gemaakt zijn. Deeze perzoon bevond zich, in het begin van 1768. te Canterburij, om zijne konſten met de *bijen* te vertoonen; zie hier het geen er van in het maandelijks werkje te Londen uitkoomende, en getijteld *Annual register* voor de maand Augustus 1766. van gezegt word.

„ Monſr. WILDMAN van Plijmouth, die zich zelf „ berugt gemaakt heeft door de Weſtelijke deelen van „ Engeland, wegens zijn gezagvoering over de Bijën, „ in de Stad gekomen zijnde, gaf kennis aan Dr. TEMPLEMAN, Sekretaris van de Societeit, die er is tot „ aanmoediging van Konſten, Weetenſchappen, enz.; „ dat hij hem deezen namiddag bezoeken zoude in zijn „ Bijëngewaad. Omtrent te vijf uuren kwam Mr. „ WILDMAN aan, door de Stad gebragt zijnde in een „ Draagkoetsje. Hij hadt zijn hoofd en aangezigt bijna geheel bedekt met Bijën, en een zeer deftige „ baard van Bijën hing aan zijn kin. De Heeren en „ Dames waren weldra overtuigd, dat zij niet bevreesd „ behoefden te zijn voor de Bijën, en derhalve gingen „ zij onbeſchroomd naar WILDMAN toe, en ſpraken „ met hem zeer gemeenzaam. Na een aanmerkelijken „ tijd dus geſtaan te hebben, gelaste hij de Bijën zig „ te begeeven in de Korf, die voor haar gebragt was, „ aan welke orders zij op ſtaande voet, en met de groote ſchielijkheid, gehoorzaamden.

In het ſtukje voor de Maand Oktober, van het zelfde Jaar, vindt men een berigt van nog zeldzaamer vertooningen, door hem gemaakt op de Luſtplaats van Lord SPENCER, te Wimbledon in Surrij, alwaar Mr. WILDMAN ontbooden was, om zijne konſtgreepen zo aan dien Heer en zijne Familie, als aan verſcheide van den Hoogen Adel en Luiden van aanzien, welke aldaar vergadert waren, te laaten beſchouwen. De Graavin hadt drie Korven met Bijën doen bezorgen.

„ Zijn eerſte verrigting was met ééne Zwerm Bijën, „ hangende aan zijn hoed, dien hij in de handt hieldt, „ en de korf, waar uit de Bijën kwamen, in zijn an„ dere hand. Dit was, om den Graaf en de Graavin „ te overtuigen, dat hij Honing en Wasch uit de korf „ kon neemen, zonder de Bijën te vernielen. Toen in „ de kamer teruggekeerd zijnde, kwam hij er wederom „ uit, met de Bijën aan zijn kin hangende, als een „ zeer deftige baard. Na dezelven aan het Gezelſchap, „ dus, vertoond te hebben, bragt hijze buiten op de „ graslaan, tegenover 't raam van zijne Lordſchap, alwaar „ onmiddelijk een tafel gezet wierd, gedekt met een tafel„ laken. Hij zette de korf op den tafel en deedt er de Bijën „ weder inkruipen. Toen deedt hijze er weder uitkomen, „ en in de lucht zwermen, ſtaande de Heeren en Dames in „ het midden der Bijën, zonder dat iemand er door geſto„ ken werd. Hij deedtze, altemaal, op de tafel komen, en „ namze op, bij handen vol, daar hij mede op en neder „ ſpeelde, als of het erwten waaren; doende haar, op „ zijn woord van bevel, in de korf kruipen. Omtrent „ te vijf uuren 's namiddags deedt hij nieuwe konſten „ met de drie Zwermen te gelijk, de eene aan zijn „ hoofd, de andere aan zijn borst en de derde aan zijn „ arm. Dus ging hij naar binnen bij zijne Lordſchap, „ die te zwak was om de eerſte proeven te koomen zien, „ wordende de korven door één van de Knegts gedra„ gen. Hij ging weder in de kamer, en kwam er uit „ met Bijën over zijn hoofd, aangezigt en oogen. „ Dus werd hij, blind, voor zijne Lordſchaps raam „ gebragt. Toen verzogt hij om een Paard, het welk „ met een dekkleed gebragt werdt. Hij ſteeg er op, „ met de Bijën over zijn hoofd en aangezigt, behalven „ de oogen; aan zijn borst en arm hangende, met een „ zweep in zijn regterhand. Het Paard werdt, door „ den Stalknegt, eenige maalen, voor het raam van zij„ ne Lordſchap, heen en weer geleid; vervolgens nam „ hij den toom in zijne hand, en reedt rondom het „ huis; daarna er afgeſteegen, deedt hij de Bijën op „ een tafel kruipen; en beval haar weder in de korf „ te gaan; het welk zij aanſtonds deeden. Dit alles gaf „ groot genoegen aan den Graaf, de Graavin en alle de „ aanweezende Perzoonen.

Plondering der Bijen, of van de Roof-bijen.

Het is aanmerkelijk, dat er onder deeze neerſtige en de uiterſte order in acht neemende diertjes, ook nog zoorten gevonden worden, die op het plonderen uitgaan, en ten dien einde, gelijk ſtruikroovers, andere Bije-korven aandoen, en, de overhand verkrijgende, de honing uit de korven wegrooven: Deeze plondering is veeltijds zo aanmerkelijk, dat een geheele Bijkerij daar door kan gevaar loopen, van vernielt, of ten

minſten zeer verzwakt te worden, tot groot nadeel van den eigenaar.

Het zijn veeltijds de laate en zwakke zwermen, van de maanden Julij en Augustij, die nog weinig voorraad verzaamelt hebbende, zich op het rooven toeleggen; dog men zegt, dat er Bije-houders zijn, die het kunstje verſtaan, om hunne *bijen* tot *roof-bijen* te kunnen maaken, om aldus hunnen buurman van de honing te berooven, en in hunne korven te doen overbrengen; het welke niet beter is, dan of ze den honing zelf hunnen buurman ontſloolen.

Men ontdekt en kent de *roof-bijen*, en dat een korf geplondert word, daar aan, dat er een menigte *bijen* en meer als naar gewoonte om de ingang van de korf vliegen, en echter de meeste niet gaarne in de korf willen, zulks niet eer doende, dan wanneer ze zien, dat er geen of weinig *bijen* omtrent de ingang zijn, als wanneer ze bij menigten naar binnen in de korf dringen; daarenboven ziet men dikwils een geweldig gevegt onder de *bijen* buiten de korf, dewijl de bezitters van de korf op een kragtige wijze de roovers beſtrijden en uit hun korf zoeken te keeren; zij tasten elkander zo wel omtrent de ingang als in de lucht aan, blijven op elkander zitten, en vallen dikwils zaamen op de grond te worſtelen.

Men ſtelt verſcheiderhande middelen in het werk, om de *roof bijen* uit de korven te houden, te verdrijven, of ze te vernielen: Zommige Bije-houders maaken een traliewerk van draad voor de uitgangen, door het welke maar ééne tusſchen elke tralie kan uitgaan, en in 't geheel niet meer dan drie of vier nevens malkander te gelijk, waar door de *bijen* in ſtaat worden geſtelt, om hunne beſpringers beter tegenſtand te kunnen bieden, en dezelve buiten de korf te keeren; welke manier zeer goed is.

Andere ſteecken één of meer holle pijpen, die van buiten wijd, maar van binnen naauw zijn, door de ingang der *bijen*, en maaken het overige van den ingang digt. Nog andere zetten de zwakke korven, die doorgaans het meest van de *roof-bijen* aangedaan worden, op een andere plaats, en ſtellen ledige korven in derzelver plaats, die ze met een weinig honing aan de ingang beſtrijken, en ook wat honing van binnen in zetten, om de *roof-bijen* aan te lokken; wanneer zig dan een partij daar in vergadert heeft, verbranden ze haare vleugelen, door middel van de vlam van ſtroo, die zij er van onderen door een kleine opening in laaten gaan; of ze gooijen de bijen in het vuur: Men kan ook wat *gepoederde wortel* van *wit nies-kruid* onder *honing* mengen, en in de ledige korf zetten, waar van de *roof-bijen* ſterven; dog het bovengemelde eerſte middel met een traliewerk van draad, is wel het beste.

Voorts moet men, om de plondering voortekoomen, zorg draagen, om altijd ſterke en met *bijen* wel voorziene korven te hebben; weshalven men de zwakke zwermen in zijn tijd moet vereenigen, en die, welke gebrek van voedzel hebben, met het noodige voedzel voorzien; want door gebrek worden de *bijen* dikwils genoodzaakt, om op de roof te gaan, en haare nabuuren aan te doen; inzonderheid in een tijd of plaats, daar ze weinig honing kunnen inzaamelen.

Van het beſnijden der Bijen, enz.

Het is gewoonlijk in het najaar, dat men den oogst met de *bijen* deelt, en zijn voordeel daar van trekt, door hen een gedeelte van hun honing en wasch te ontneemen; dog dit voordeel verſchilt zeer, volgens de min of meer bloemrijke landſchappen, en een gunstig of ongunstig jaar-faizoen; ook levert de eene korf ongelijk meer uit dan de andere, naar maate van de talrijkheid der *bijen* in dezelve: De beste tijd, om de Bije-korven te beſnijden, is omtrent *St. Michiel*, zijnde in September; waar toe men een ſtille en drooge dag moet te wagt neemen, die niet al te heet is, dewijl de *bijen* als dan zo handelbaar niet zijn; de voormiddagsuuren zijn hier toe ook de beste.

Daar zijn ook Bije-houders, die hunne *bijen* alle den honing de winter over laaten houden, en dezelve eerst in het voorjaar, omtrent het laatst van Maart of in April beſnijden: Andere beſnijden alleen de oude *bijen* in de herfst, en de jonge daar na in het voorjaar, om deeze genoegzaam voedzel de winter over te doen hebben, dewijl ze dikwils uit zwakheid weinig honing of niet veel meer vergadert hebben, dan zij tot haare winter-proviſie noodig hebben; dog de beste tijd van het beſnijden word in het najaar geacht: Het gebeurt ook wel, dat wanneer de *bijen* overvloed van honing-rijke bloemen in haar omſtreek kunnen vinden, dat zommige ſterke zwermen, omtrent *St. Jacob* hunne korven rede met raaten en honing, tot aan den grond toe, gevult hebben, en dus haaren arbeid moeten ſtaaken; in zulken gevalle, kan men hen als dan een gedeelte van hunne raaten ontneemen, om hen meer ruimte te verſchaffen, tot het aanbouwen van nieuwe raaten; dog beter is het, dat men ze als dan niet beſnoeit, maar onderzetzels onder de korven plaatst, om hen op deeze wijze meer ruimte te geeven, dewijl de *bijen* door het beſnoeijen in de zomer te veel in hunne order en arbeid geſtoort worden; daarenboven bevind men dikwils, dat ſchoon de *bijen* hunne korven vroegtijdig met raaten volbouwt hebben, dezelve echter nog niet alle met honing voorzien zijn; maar dat ze dezelve eerst naderhand met honing vervullen, voor zo verre ze daar toe goede gelegentheid hebben; invoegen dat men uit de volbouwing der korven met raaten, in de zomer niet altijd van de overvloed van honing oordeelen kan. Het beste kenteken, om te weeten, of een Bije-korf veel honing heeft, is, als dezelve in het opligten braaf zwaar is; dewijl het wasch ligter dan de honing is, en dus de honing de zwaarte aanbrengt.

Het beſnoeijen der Bije-korven geſchied op verſchillige wijzen; dog wel meest en op de beste wijze, aldus: Men neemt oude linnen lappen of vodden, of oud verrot hout, of iets anders, dat veel ſtinkende rook veroorzaakt; dit legt men op een comfoir met gloeijende koolen, en houd het zelve onder de korf, na dat men die een weinig van zijn plaats van de plank verzet, en daar door een kleine opening in het benedenſte deel van de korf gemaakt heeft, waar door de rook in de korf gaat; hier door zullen de *bijen* het benedenſte van de korf verlaaten, en zich in het bovenſte deel bijeenvoegen; mits teffens ook haar gewoonlijke uitgangen geſtopt hebbende: Daar na keert men de korf zagtjes t' onderſte boven, en ſnijd een gedeelte van de raaten, de eene na de andere, met een ſcherp krom bije-mes voorzigtig uit de korf, en legt ze in een mulde of groote ſchotel; en als het gebeurt, dat de *bijen*, geduurende het beſnijden, weder naar beneden koomen, moet men dezelve op het nieuw berooken, zo zullen ze welhaast weder naar boven wijken.

Bij het befnijden nu, moet men acht geeven op de zwaarte van de korf, en de menigte van *bijen*, die er in zijn, om hen niet meer honing te ontneemen, dan ze gevoegelijk misfen kunnen; want neemt men haar te veel af, zo lijden ze in de winter gebrek van voedzel, en moeten verhongeren; of men is genoodzaakt, om hen in de na-winter voedzel te geeven; om deeze rede, moet men ook de zwakke korven, die men bevind ligt te zijn, en dus weinig voorraad te hebben, geheel niet, of maar zeer weinig befnoeijen; en heeft men andere korven die zwaar zijn, wat te veel honing gelaaten, zo verliest men hier bij niets, want men kan haar dit overvloedige in het voorjaar beneemen, zo dra ze weder voedzel in het veld kunnen vinden; zo dat het altijd beter is, haar een ruime winter-provifie te laaten houden, naar maate dat de korf talrijk van *bijen* is; welke talrijkheid men gewaar worden kan, niet alleen aan de zwaarte van de korf, maar voornaamelijk ook, als men een groot gebrom boven in de korf gewaar word, na dat ze door de rook naar boven gedreeven zijn; of anders ook, wanneer men van buiten tegen de korf klopt, en er het oor tegen aanhoud, want hoe talrijker de korf van *bijen* is, hoe fterker ook het geluid zal zijn; hoewel tot het eene en andere, eenige ondervinding, gelijk bij alle dingen, vereischt word.

Heeft men veele Bije-korven, en daar onder min of meer, die zwak en van weinig honing voorzien zijn, gelijk veeltijds met de laate zwermen gebeurt, en wel voornaamelijk, als het jaar-faizoen ongunstig tot den arbeid der *bijen* is, dan doet men dikwils best, dat men zulke zwakke korven geheel vernietigt, dewijl men dezelve anders noodzaakelijk met voedzel in de winter voorzien moet, om ze te behouden; of ze verfterven ook wel in de winter door de koude, fchoon ze nog voedzel hebben, dewijl de koude een zwakke korf veel meer aandoet, dan een talrijke; aangezien deeze door de menigte zich meer onder elkander kunnen verwarmen, en dus van een ftrenge vorst minder lijden. Om een korf *bijen* uit te roeijen, heeft men anders niet te doen, dan dezelve met *zwavel*, in plaats van vodden, van onderen, op de voorige wijze, te berooken, hier door zullen de *bijen* eerst naar boven in de korf wijken, maar door de aanhoudende rook welhaast verftikken, en om het leeven geraaken; als dan neemt men de raaten met de honing, die er in is, uit de korf, die van de zwavel-rook geen gevaar heeft van bedorven te worden, en men zuivert de raaten vervolgens van de doode *bijen*.

Op dezelfde, wijze als men jonge zwakke *bijen* vernietigt, handelt men ook wel met geheel oude Bije-korven, die door ouderdom, of door fterke zwermen zeer verzwakt zijn, en dus weinig *bijen* bevatten; of die door den ouderdom geheel onzuiver geworden, en met maaden en wormen, enz. opgevult zijn, want dit doet de *bijen* veeltijds ziek worden, of grooteliks verminderen en verzwakken, zo dat ze op het laatfte van weinig nut meer zijn. Dog men moet niet ligt befluiten, om zijne *bijen*, inzonderheid de jonge, door dooding te verminderen, dewijl men zijn voordeel daar door merkelijk verkleint; veel beter is het, dat men de zwakke zwermen in zijn tijd bij elkander koppelt, gelijk boven geleert is, waar door men de *bijen* behoud, en talrijker zwermen bekoomt; en dit koppelen of vereenigen der *bijen* kan zelfs ook in de tijd van het befnoeijen gefchieden, als men daar mede wel weet omte gaan; naamelijk, dat men de jonge *bijen* uit een korf, die ligt is en weinig honing heeft, bij de *bijen* in een ander korf, door middel van rook, doet overgaan, die zwaarder en met meer honing voorzien is.

Wanneer dan de *bijen* befnoeit zijn, moeten de korven alle weder op haar plaats onder het afdak in order gezet worden; daar na beftrijkt men ze op de grond rondsom met toegemaakte *leem*, daar men wat *verfche paarde-mest* of *koe-haair* onder gemengt heeft, om beter zaamen te houden, wel digt; zo wel om de koude, als ook dat er geen klein ongedierte in de korven koomen kan; en als het vervolgens tegen de winter koomt, dat het begint te vriezen, moet men ook hunne uitgangen digt maaken, dog zo, dat ze eenige lucht van buiten kunnen genieten, want anders zouden ze moeten verftikken; men fteekt derhalven een pijpje van een vederpijlk, of diergelijk, door de uitgang, en ftopt of ftrijkt het overige van de opening rondsom digt; ook is het niet ondienstig, dat men de korven in de winter met ftroo van boven bewind of beftopt; hoewel dit veeltijds de muizen en ander ongedierte aanlokt; kunnende de *bijen* al een vrij ftrenge koude uitftaan, als de korven maar wel gemaakt, de openingen digt beftreeken, en er niet te weinig *bijen* in zijn.

De honingraaten uit de korven genoomen zijnde, zo veel men goed gevonden heeft, moet men den honing ten eerften van het wasch fcheiden, dewijl hij anders, als hij lange bij het wasch blijft, zijne beste geur en fmaak verliest; men verbreekt ten dien einde de raaten, legt ze op een zeef, en plaatst er zuivere vaten onder, zo vloeit er een zuivere witte honing uit; zijnde die geene, welke den naam van *juffer-* of *maagde-honing* draagt, en de beste is; om dit uitvloeijen des honings te bevorderen, kan men de raaten in de zon, of bij eene andere warmte zetten, die echter niet te groot moet zijn, op dat het wasch niet fmelte; als dan de beste honing uit de raaten gevloeit is, worden de raaten in een zakje gedaan, en onder een pers de overige honing er uitgeperst; deeze is zo fchoon niet, dewijl er meest altijd wormen of doode *bijen* onder de honing zijn, die bij het persfen verplettert wordende, gedeeltelijk mede onder de honing geraaken: Hoewel veele Bijën houders zo veel werks niet maaken, om den besten honing van zelf te laaten afloopen, maar voorts alles te zaamen onder de pers brengen, om er den honing uit te persfen.

De honing van het wasch afgefcheiden zijnde, bewaart men dezelve in aarde verglaasde potten of in zuivere vatjes, waar toe best dienen die van dennen- of greinen-, en niet van eiken-hout gemaakt zijn. De koleur van de witte honing verandert doorgaans als hij oud word, en word geelagtig; dog daar is ook veel honing, die van het begin af geel is, en inzonderheid heeft die honing, welke de *bijen* van de heide-bloemen vergaderen, een zeer geele koleur: Men moet zich wagten, dat er geen meel of brood onder de honing koomt, dewijl hij daar door bederft; fchoon zommige de honing met het fijnfte meel vervalfchen, om hem witter te doen fchijnen.

Het na de persfing te rug gebleevene wasch, word vervolgens in een ketel op een zagt vuur zaamen gefmolten, en van zijne onzuiverheden door fchuiming enz. gezuivert, en als men daar wat *crijstallen van wijnfteen* bij doet, zal het daar door veel zuiverder en klaar-

der worden: Men zijgt het geſmoltene wasch vervolgens door een zak, en laat het in een ketel of ander vat loopen, dat boven wijder als beneden is, en daar men wat lauw-warm water in gedaan heeft, zo zal het zich op 't water in een koek vereenigen; die men daar na, koud en hard geworden zijnde, van het water afneemt en bewaart: Dog om het wasch wel zuiver te maaken, is het noodig, dat men het nog eens herſmelt, en op de voorige wijze behandelt; hoe nieuwer het wasch is, hoe aangenaamer het ruikt. Meer andere dingen, het wasch betreffende, als, hoe het wit gebleekt, en met verſcheiderhande koleuren geverft kan worden, enz.; zie op WASCH.

Ik moet hier, aangaande de honing, nog aanmerken, dat als men genoodzaakt is, de *bijen*, die in het voorjaar gebrek aan voedzel hebben, te ſpijzigen, men daar toe geen oude, maar verſche en beste honing moet gebruiken, dog men kan er wel een-vierde part water onder roeren. Men doet de honing op een zuivere wat holle plank of op een vlak bord, en zet dezelve op de plank binnen de korf, zo zullen de *bijen* dezelve welhaast ontdekken en koomen weghaalen; maar men dient kleine roedjes of ſtokjes op de honing te leggen, dewijl ze anders, wegens hunne zwakheid, in de honing blijven hangen, of niet wel weder uit het gladde bord kunnen koomen. Als men geen honing heeft, kan men ook een dik afkookzel maaken van *zoete pruimen*, *vijgen*, *rozijnen*, enz. met *witte zuiker*, dat men vervolgens doorzijgt, en het de *bijen* voorzet; dog dit is zo goed niet als honing, en men behoud ze daar mede maar voor een korte tijd in het leeven, of zij worden er ziek van.

Van het opruimen of zuiveren der Bijen in het voorjaar.

Wanneer dan de winter over is, en tegen het voorjaar, in Maart of April, de warme dagen aankoomende, de *bijen* weder uitvliegen, moet men wederom van binnen na de korven zien, om dezelve te reinigen, dewijl de *bijen* de zuiverheid grootelijks beminnen, en anders ziek of onluſtig en ledig worden; of de onzuiverheid veroorzaakt wormen en ander bederf der raaten: Men berookt derhalven de *bijen*, en keert de korven daar na om, zo als boven aangeweezen is; vervolgens veegt men voor eerſt al het ſtof, doode bijen, ſpinrag, en andere onreinigheden, met een vlerk van een vogel, uit het benedenſte des korfs wel af, en van de plank daar de korf op ſtaat; daar na ſnijd men ook de benedenſte ledige raaten, daar de *bijen* de winter over den honing tot hun onderhoud uitgehaalt hebben, geheel weg; en hebben ze honing overgehouden, zo kan men die nu mede wegſnoeijen, invoegen dat men hen maar weinig raaten, te weeten ongeveer maar het derde gedeelte van de hoogte des korfs in het bovengedeelte laat behouden, daar ze in huisvesten; want hier door zullen ze veel neerſtiger worden, om het geene dat hen ontnoomen is, weder te herſtellen; mits dat dit beſnoeijen ook niet al te ſterk, en niet te vroeg geſchiede, eer ze in het veld nieuwe wasch en honing kunnen vinden.

Inzonderheid moet men bij dit beſnoeijen acht ſlaan, op de gedaante der raaten, of die ook oud, zwartagtig en geheel onzuiver uitzien; deeze moet men vooral uit de korf wegneemen, zo veel men kan, want zodanige raaten zijn doorgaans met wormen bezet, die de *bijen* ziek doen worden, en de geheele korf kunnen bederven: Maar dewijl het jonge broedzel der *bijen* ook in de raaten voortkoomt, en zich als wormen vertoonen, zo moet men voorzigtig weezen, om deeze niet mede uit te ſnoeijen, want hier door zoude de korf verzwakken; dog deeze jonge *bijen* of wormen koomen eerſt laat voort, wanneer de warmte toeneemt, en ook meest boven in de korf, weshalven men hier op voornamelijk agt te geven heeft, als men de korven laat in de tijd zuivert.

Als men dan de *bijen* gezuivert heeft, zet men de korven weder op haar plaats en in order, en men ſmeert dezelve op de grond, daar ze op de plank ſtaan, weder met leem digt, op dat er geen kleine ongediertens, als mieren, krobben, ſpinnen, motten, vlinters, enz. kunnen inkoomen.

Het is ook zeer dienstig, dat men de korven, eer men ze weder op haar plaats zet, maatig berookt met *wierook*, *mastix*, *barnſteen*, of diergelijke welruikende dingen, dewijl de *bijen* niet alleen groote beminnaars zijn van alles dat aangenaam ruikt, maar ze worden daar door ook zeer verſterkt en tot hunne gewoone neerſtigheid opgewakkert; daarenboven doet de damp en reuk van de gemelde reukwerken, alle onzuiverheden verbeteren, verdrijft en vernietigt de vreemde inſecten, en maakt de wooning der *bijen* voor hen gezonder.

Heeft men de korven in het najaar geheel geen honing ontnomen, gelijk men egter meest gewoon is te doen, zo moet zulks nu geſchieden, op de voorgemelde wijze, en het beſnoeijen en zuiveren word dan te gelijk verrigt: Men begrijpt ook ligtelijk, gelijk wij rede ook al gezegt hebben, dat men zich bij alle deezen arbeid met de *bijen-kap* en dikke handſchoenen wapenen moet, om van de *bijen*, die buiten de korf raaken en vertoornt worden, niet geſtooken en mishandelt te worden; dog men vind *bije-houders*, die hunne *bijen*, zonder gedekt te zijn, kunnen behandelen, en evenwel niet van dezelve aangedaan worden, gelijk mede reeds aangemerkt is.

Ziektens der Bijen.

De *bijen* zijn ook, gelijk andere dieren, aan ziektens onderhevig, hoewel maar aan weinige.

Men kent de gezondheid der *bijen* daar aan, als dezelve glad en glanzig zijn, zich vrolijk en ijverig in haar werk vertoonen, veel uit en in de korven vliegen en veel gedruis maaken, inzonderheid bij warm en helder weer; maar zijn ze ruig of ſtoffig, zonder glans, en daar bij loom en traag, of dat ze beneden doode *bijen* uit de korf ſleepen, die door andere treurig begeleid worden; of dat ze op heldere tijden in de korf ſtil en ledig zijn, dan zijn ze zekerlijk ziek.

De voornaamſte en gevaarlijkſte ziekten der *bijen*, zijn de buikloop en de peſt: De eerſte ziekte, zegt men, in de lente te ontſtaan, wanneer de *bijen* in het begin van haar uitvliegen uit honger op vroegbloeijende ongezonde bloemen, als *peper-boom*, *wolfs-melk* en diergelijke aazen; of wanneer ze, wegens de ſtrengheid en langduurigheid van de winter, niet uit de korven kunnen koomen, om zich te verluchtigen, en haare vuiligheid uit zwakheid op de honing laaten vallen, waar van ze zich naderhand moeten geneeren; hoewel dit meest bij de jonge en zwakke *bijen* gebeurt; vermits de oude met *bijen* wel voorziene korven zo ligt van de koude niet aangedaan worden. Zommige meenen ook, dat deeze ziekte, die *bijen* het meest overkomt, welke men in het voorjaar wegens gebrek heeft moeten voeden; dewijl de honing, die men hen geeft, hen zo natuurlijk niet is, als die welke ze zelfs in hunne korven gebragt hebben. Deeze

ze ziekte is zo veel te gevaarlijker, dewijl ze beſmettelijk is, en bijna alle de *bijen* in een korf doet omkoomen, indien men niet bijtijds middelen daartegen in het werk ſtelt.

Men prijst hier tegen dit volgende middel; neemt een halve *muscaate-noot*, klein geſtooten, en *bevergeil*, zo veel als de groote van een erwte, benevens twee lepels vol goede *honing*, en half zo veel *fontein-* of ander zuiver *water*; dit wel onder elkander gemengt zijnde, geeft men de *bijen* daar van, om den anderen dag een lepel vol; maar als er meer als één korf van deeze ziekte aangetast is, moet men het geneesmiddel na rato vermeerderen.

Andere prijzen aan, *honing* met fijn geſtooten *gal-nooten*, en *drooge roode roozen* vermengt: Of men legt hen een ſtuk *raate* met *honing* vervult in de korf, die men uit een ander gezonde korf genoomen heeft: Hier nevens is het ook dienstig, dat men den korf van binnen met *wierook* wat berookt.

De pest kan uit verſcheide oorzaaken ontſtaan; 1. als de *bije-korven* niet naar behooren gezuivert worden; 2. als de *bijen* in de herfst nat in de *bije-korven* worden gedaan, zo dat beide korf en honing verſchimmelen; en 3. uit vuil broedzel, welk voortkoomen kan, als men de *bije-korven* in de tijd, dat de jonge *bijen* voor den dag beginnen te koomen, al te ſterk berookt, waar van het jonge broedzel verſtikt, en door de oude *bijen* niet naar buiten kunnende gedragen worden, verrot, en dus door de ſtank, de pest onder de *bijen* ontſtaat; zommige meenen ook, dat dit bederf van het jonge broedzel voortkoomt, als de *bijen* op een doode hond aazen, en daar uit voedzel voor haare jongen zoeken; dog het welke mij niet zeer waarſchijnlijk voorkomt; veel waarſchijnlijker is het, dat het jonge broedzel kan bedorven worden, en aan het rotten gaan, door wormen van deeze of geene inſecten, die van buiten in de korf gekoomen zijn, en zich in de raaten vastgenesteld hebben: Dog op wat wijze het broedzel ook bederft, haaren ſtank zal welhaast de *bije-korf* aanſteeken, en alle *bijen* doen ſterven, als men er geen middelen tegen gebruikt, die egter niet gemakkelijk zijn. Zommige raaden ten dien einde aan, dat men de *bijen* aanſtonds in een verſche *bije-korf* zal doen overgaan; na dat men de honing en al, behalven de *bijen*, uit de oude korf weggenoomen, en de *bijen* daar in drie dagen opgeſlooten heeft, om hongerig te worden, en dezelve vervolgens door middel van rook in de nieuwe korf te drijven, daar men hen dan voor eerst wat honing of gezonde honing-raaten voorzet; of men bevestigt de honing-raaten vooraf, binnen in de nieuwe korf, zo zullen ze daar in gewennen; vervolgens laat men ze uitvliegen om nieuwe voorraad aan te haalen, tot opbouwing van een nieuw werk: Geen ander middel is er tegen dit kwaad, ten zij men bevond, dat het broedzel alleen maar benedenwaarts in de korf vuil en ſtinkend was; in zulken gevalle kan men alleen de raaten wegſnoeijen, die bedorven zijn, en laaten de overige, die hooger zitten, met de *bijen* in de korf blijven, vervolgens berookt men ze een weinig, met bovengemelde reuk-werken, zo zullen de *bijen* niet nalaaten, de korf weder met nieuw wasch en honing te vullen, ſchoon er ook maar weinig oude raaten in de korf gebleeven waaren. Men bedient zich bij alle deeze verrigtingen van de rook, om de *bijen* daar door in het bovenſte van de korf te doen wijken, gelijk boven bij het beſnoeijen der *bijen* gezegt is.

Op dezelfde wijze handelt men ook met de korven, als men bevind, dat er maaden of wormen van vreemde inſecten, of ſpinnen, enz. in zijn, waar door de raaten ook bederven, de *bijen* ziek worden, en veele, zo niet alle, verſterven: Men word deeze ziekte ras aan de *bijen* zelf gewaar, want dan vliegen ze maar weinig uit, zijn zwak en onfleurig, en brengen niet veel te huis; ook ziet men dikwils veele doode *bijen* voor de korf leggen: Zo dra men dit ontdekt, moet men den korf omkeeren en van binnen bezien, ook eenige raaten er uitſnijden, en dezelve onderzoeken; want als er wormen in zijn, zal men bevinden, dat de raaten hier en daar bruinagtig, en als met ſpinrag bezet zijn, welke de plaatzen zijn, daar de wormen zitten: Deeze aangeſtookene raaten moet men derhalven wegſnijden, zo veele er zijn, gelijk zo even gezegt is; dog men moet zich wachten, zo veel doenelijk is, om de jonge broedzels niet mede uit te ſnijden; dog indien zulks gebeurt, kan men de raaten weder aan de overige, door ondersteuning met een ſtokje bevestigen, zo zullen het de *bijen* weder te regte maaken.

De *bijen* worden ook ziek, als ze hun hoofd of de koningin verliezen, of dat dezelve ziek is; het welke men beſpeurt, als de *bijen* treurig en ledig zijn, en weinig uitvliegen, ſchoon men door onderzoek bevind, dat haar niets, het zij binnen of buiten de korf, ontbreekt: Want de *bijen* bezitten onder de redenlooze diertjes, die bezondere hoedanigheid, dat ze wegens de ziekte van hun hoofd, en nog meer over deszelfs dood, zeer aangedaan en droevig worden, dat zelfs zo verre gaat, dat ze de lust tot het eeten en den arbeid verliezen, aan het kwijnen raaken, en allengskens, de eene *bije* na de andere verſterven, of ze raaken in het uitvliegen, wegens zwakheid, om hals, en verdwijnen meest, zonder dat men weet, waar ze blijven: Hier tegen is geen middel, inzonderheid als de koningin dood is, want ſchoon zommige ſchrijvers raaden, dat men de *bijen* eene andere koningin zal bezorgen, waar zal men die weghaalen? dewijl ieder zwerm maar één hoofd, en het zelve zelfs noodig heeft; en ſchoon zommige hier toe ook middelen aanwijzen, zo zijn dezelve echter onvoldoende, of niet wel werkſtellig te maaken; ten waare de *bijen* aanſtonds bij een andere *bijen-korf* te voegen, die zwak, maar van een koningin voorzien is, dat egter ook zijne zwaarigheid heeft; het beste middel is, om een zodanige hoofdelooze korf maar geheel te vernietigen, en zijn voordeel van het nog daar in zijnde wasch en honing te trekken, te meer, dewijl dit zelden voorvalt: Maar is de koningin alleen maar zick en zwak, gelijk voornamelijk in het voorjaar, door onzuiverheid van de korf, koude, en gebrek van voedzel, kan gebeuren, dan moet men de korf van binnen nazien, en dezelve behandelen, gelijk te vooren aangeweezen is; inzonderheid is 't zuiveren en berooken des korfs, met bovengemelde en diergelijke aangenaame reukwerken, zeer nuttig.

Middelen tegen de ſteek der Bijen.

Daar zijn boven rede eenige middelen tegen de ſteek der *bijen* aangeweezen, maar wij zullen er hier nog de volgende aanmerkingen en middelen bijvoegen.

Men neemt, zo dra men geſtooken is, verſche vogtige *aarde*, en wrijft den ſteek daar mede, zo zal de pijn overgaan; dit is een gemeen, dog gereed en zeer goed middel: Of men ſmeert de ſteek met *honing*; dog nog beter word

geagt, als men den ſteek met verſche *piſſe* wascht, het welk de pijn terſtond wegneemt, en het opzwellen verhindert; andere wasſchen den ſteek met *azijn* alleen, of met *zap* van *heemst-bladen* of *maluwe* gemengt: Het *zap* van *heemst-bladen* alleen, of van *kwendel* word ook gepreczen.

Maar indien de angel der *bije* in de ſteek blijft zitten, dan moet men die terſtond uittrekken of uitkrabben, eer men iets anders gebruikt; want als die er inblijft, is de pijn veel erger en langduurender, inzonderheid is die zeer ſmertelijk, als de ſteek in een ader raakt.

Om niet van de *bijen* aangedaan en geſtooken te worden, word aangepreezen, dat men de handen en 't gezigt met *melisſe* of *venkel-kruid* moet wrijven: Andere zeggen, men moet drie of vier *bladen* van *honds-ribbe*, of *ſmalle weegbree* in de mond houden, dan zouw men niet geſtooken worden: Het berooken der kleederen met welruikende kruiden, enz., is ook heel goed.

Maar het is aanmerkelijk, dat de *bijen* den eenen mensch meer als den anderen aanvallen; ook is de eene zoort of korf boosaardiger dan de andere; dog in het algemeen, zullen de *bijen* niemant ligtelijk aandoen en ſteeken, als men ſtil bij dezelve verkeert, ſchoon ze ook in groote menigte rondom het hoofd omzwerven; maar zo dra men met de handen naar dezelve ſlaat, of een *bije* dood, worden ze geſtoort en vallen toe; en ſchoon men de vlugt neemt, word men op een groote afſtand van dezelve vervolgt. Die bij de *bijen* verkeeren wil, moet zig vooral wagten, om dezelve te naderen, als hij veel wijn of andere ſterke drank gedronken, of ſterk en ſtinkend-ruikende dingen, gelijk *knoſlook*, *uijen*, enz. genuttigt heeft; als mede ook, wanneer men bij vrouwen verkeert heeft, want hier van zijn ze groote vijanden en men blijft niet ongeſchonden, als men te digt bij hen koomt; hoe goedaardig zij zonder dat, op andere tijden ook mogen zijn. Zij zijn ook vijanden van de zwarte en roode koleur.

Anders leert ook de ondervinding, dat als iemand dagelijks of dikwils bij de *bijen* in ſtilte verkeert, zij daar door aan dezelve ſchijnen te gewennen, en hem in het behandelen geen leed aandoen; gelijk men veeltijds van *bijen-houders* ziet, dat ze hunne *bijen* met bloote handen en gezigt invangen, beſnoeijen, enz. Dog zommige wrijven de handen vooraf alleen maar met *melisſe*, *kwendel*, of eenig ander welruikend kruid.

Middelen, dat de Bijen ſterk en vroeg zwermen.

Het beste middel, om ſterke en vroege zwermen te verkrijgen, is, dat de *bijen* talrijk in de korf zijn, en in 't voorjaar geen gebrek aan voedzel hebben, want dan zullen ze niet nalaaten, vroeg en veel te teelen, en goede zwermen voortbrengen; als men derhalven bij het *opruimen* der korven in het voorjaar bevind, dat deeze of geene korf ligt is, en weinig honing heeft, zo moet men niet verzuimen, om haar voedzel voortezetten, dat ze daar van geen gebrek hebben, eer de vrugtboomen en andere planten beginnen te bloeijen; en hier toe word inzonderheid het volgende voedzel aangepreezen: Neemt *honing-raaten*, die met honing gevult zijn, uit een andere korf, drukt en roert het zelve in koud water in ſtukken, en geeft daar van aan de *bijen* in eene vlakke ondiepe ſchotel, die men in de korf op de grond zet, en er rijsjes tot beter bijkooming voor de *bijen* inlegt. Deeze honing is niet verlooren, want de *bijen* zaamelen dezelve wederom in, en doen er hun voordeel mede; maar zo dra het weder gunſtig weer word, en er bloemen in het veld voortkoomen, moet men hen niet meer geeven, want anders zouden ze daar door lui tot het uitvliegen worden.

Op dat de *bijen* vroeg zouden zwermen, prijzen zommigen aan, dat men de uitgangen der korven in het begin van Maij eenige reizen met *ſchaape-melk* moet ſmeeren.

Middelen om de Bije-korven zodanig te bereiden, dat de Bijen er gaarne in woonen, en van zelfs invliegen.

Dewijl de *bijen* een zuivere wooning, en de aangenaame verſterkende reuken beminnen, zo moeten de korven voor eerst wel zuiver toegeſtelt zijn, zodanig, dat er geen de minſte ſtinkende reuk aan zij; weshalven ook 't ſtroo, daar de korven in deeze Landſchappen gewoonlijk van gemaakt worden, niet muf of kwalijkruikend moet zijn, nog ook de nieuwe korven op een vuilen, maar luchtige en zuivere plaats moeten bewaart worden; vervolgens moet men dezelve bij het invangen van nieuwe zwermen voor af van binnen met het eene of andere welruikend kruid bewrijven; waar toe inzonderheid zeer dienſtig is, de *melisſe*, die de *bijen* zeer beminnen, en welke om deeze reden, ook *bije-kruid* genoemt word; maar deeze niet hebbende, zo gebruikt men daar toe *kwendel*, die veel op de heiden en anders in het veld groeit; of anders bladen van de *walnoote-boomen*; of *venkel*, *dille*, enz. welkers reuk zij ook zeer beminnen.

Zommige prijzen hier toe, het volgende ſmeerzel zeer aan: Neemt *melisſe*, *beer-wortel*, *bevergeil*, en *engel-zoet*, ſtoot deeze dingen wel door malkander in een vijzel, en mengt er dan goede honing bij; beſtrijkt er vervolgens de korf van binnen mede aan het bovengedeelte, als mede de uitgangen, uit- en inwendig, zo willen de *bijen* zeer gaarne in zulke korven woonen; en men zegt, dat als men verſcheide ledige korven op deeze wijze toebereid, omtrent de oude korven nederzet, de nieuwe zwermen als dan van zelfs in deeze korven hunne wooning zullen neemen, en dus niet verder verhuizen; dog de ondervinding heeft mij geleert, dat dit niet altijd zeker gaat, maar dat de jonge *bijen* dikwils haare bijzondere verkiezing van woonplaats waarneemen, en na een verre plaats vertrekken, indien men bij het zwermen niet zorg draagt, om ze als dan op te houden en vervolgens in te vangen, gelijk boven geleert is; willende als dan wel in de korf blijven, als dezelve behoorlijk toegeſtelt is; hoewel ik ook zelfs ondervonden hebbe, dat zommige ingevangene zwermen na twee of drie dagen verblijf in de korf, en rede aan het bouwen geweest zijnde, weder daar uit verhuist zijn.

Men vind meer andere ſmeerzels bij deeze en geene ſchijvers, die van de *bijen* handelen, gemeld; maar ik houde met veele, zulke ſmeeragien van geen of weinig nut, dewijl ze weinig voordeel, maar dikwils eer nadeel aanbrengen: De korven zuiver gemaakt, vervolgens bij het gebruik wel gezuivert, en alleen met de bovengemelde kruiden gewreeven, is het beste dat men doen kan, bij het invangen der *bijen*.

Reukwerk voor de Bijen.

Als de *bijen* ziek of anders ongedaan zijn, is het dienſtig, dat men ze, behalven andere aangeweezene middelen, binnen en buiten de korf berookt; waar toe inzonderheid

derheid de welruikende *gommen* of *harſen* zeer dienstig zijn; men prijst ten dien einde het volgende poeder zeer aan: Neemt *wierook*, *mastix* en *galbanum*, van elks één lood; *barnſteen*, een half lood; *drooge roode roosen* en *drooge melisſe*, van elks een-vierde lood; maakt hier van een grof poeijer, en berookt de *bijen* daar mede, door middel van een comfoir met een weinig gloeijende koolen, wanneer men het noodig vind, inzonderheid in de winter en het voorjaar, want dit verſterkt haar zeer; mits ze niet te ſterk berookende, maar zulks liever nu en dan met weinig herhaalende; dan zal men er meerder voordeel van trekken.

Middelen tegens de Roof-bijen.

Boven is van de *roof-bijen* geſprooken, en eenige middelen daar tegen aangeweezen; zie hier nog eenige andere middelen, om dezelve te keer te gaan; maakt de uitgangen van de korf, die van *roof-bijen* aangetast word, 's avonds digt, dan zullen de ſpolieerders des anderen morgens vroeg wederkoomende, en de ingangen digt vindende, zich tegens de ingangen aanzetten, en veeltijds in een groote klomp; als dan kan men ze dood ſlaan, of met kookend heet water, of een heete doek, enz. gemakkelijk vernielen: Men zegt ook, dat als men de ingangen des korfs met *bevergeil* beſmeert, de *roof-bijen* er niet zullen ingaan. Maar zijt gij begeerig te weeten, waar deeze roovers van daan koomen, zo beſtrooit ze met *fijn meel*, en laat ze vliegen; gaat dan bij uwe of uw buurmans korven, en geeft op de invliegende *bijen* acht, zo zult gij klaar kunnen zien, waar deeze roovers huisvesten. Daar zijn natuurlijke middelen, om de beste *bijen* tot *roof-bijen* te maaken, die mij ook niet onbekent zijn; maar het zou tegen het welzijn van 't algemeene best ſtrijden, indien ik zulks hier kwam te melden; wij zullen liever nog eenige andere nuttige dingen omtrent het voortbrengzel der *bijen* aanmerken.

Om de Honing te toetzen, of hij zuiver of vervalscht zij.

Als de *honing* goed en onvervalscht is, zo is dit er een proef van, dat dezelve zich, als men hem met het einde van de vinger aanraakt, in een lange draad laat optrekken, en klaar is, zonder te breeken; dit is goede *honing*. Nog anders, neemt een lepel vol *honing*, houd hem boven een zagt vuur, als hij dan wel ſmelt, en vloeijende word, is het goede *honing*; maar als hij dik en brokkelig, of als een pap word, is hij vervalscht, het zij met meel, of iets anders. Zij weeten het kunſtje ook in onze tijden, daar rijkelijk zuiker gemaakt word, om den *honing* met *zuiker ſijroop*, benevens *water* te vermengen en te vervalſchen; en de *honing-koeken*, die in voorige dagen zo zeer gezond en verkwikkelijk gehouden wierden, en een groote naam hadden, beſtaan nu meest uit *zuiker ſijroop*, in plaats van *honing*, om 't voordeel; zo is elk, volgens het ſpreekwoord, *een ſchalk in zijne neering*. De koleur doet weinig aan de oprechte *honing*, want die hangt af, naar dat de *bijen* bloemen in haare bezigheden ontmoeten, die een witte of min of meer geele koleur en aangenaame geur aan den *honing* geeven. Men onderſcheid anders de *honing* ook wel in drie zoorten, als in *voorjaars-*, *zomer-* en *winter-honing*, naar dat hij uit de korven genoomen is, en waar van men de beide eerſten voor de beste acht, om dat die in de tijd van de beste bloemen ingezamelt word; hoewel de meeste *honing* in het najaar de *bijen* ontnoomen word, en dezelve derhalven in het beſnoeijen onder malkander raakt.

Om de Honing zonder vuur te zuiveren.

Als men de *honing* op de bovengemelde wijze uit de korven genoomen, en van de raaten afgeſcheiden heeft, bewaart men dezelve gewoonlijk aldus in bekwaame zuivere vaten, tot het gebruik of verkoop; maar als men dezelve naderhand gebruiken wil tot confituuren of medicinaale dingen, enz., moet dezelve eerst door kooking gezuivert worden, gelijk op *pag.* 421. aangeweezen is: Dog men kan de verſche *honing* ook zonder vuur zuiveren, aldus; doet de *honing* in een ruim aarden verglaast vat, dekt het wel toe, maar maakt het over den derden of vierden dag weder open, en neemt de ſchuim boven met een lepel af, herhaalt dit, zo lang er ſchuim op koomt, zo zal de nieuwe *honing* zeer zuiver worden; maar men moet dezelve op een niet al te koude nog ook te warme plaats zetten.

II. *Langhoornige Bije*; in het latijn *Apis longicornis*; (*Apis antennis filiformibus longitudine corporis hirſuti fulvique*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Deeze *bije*, die niet ongemeen is, wijkt in de geſtalte der ſprieten van het gemeene kenmerk der *bijen* en *wespen* af; het lijf is ruig en oranje-koleurig.

III. *Bije der Grafſteeden*; in het latijn *Apis tumulorum*; (*Apis antennis filiformibus longitudine corporis nigri*; *pedibus maxillisque flavescentibus*, Linn. *Sijſt. Nat.*) De ſprieten van deeze *bije* zijn draadagtig, en zo lang als het lijf, dat zwart koleurig is; de pooten en kaaken zijn geelagtig; hij is half zo groot als een gemeene Huis-vlieg: De naamsoorſprong is afkomſtig, dewijl hij in de overoude grafſteeden op het eijland *Wifuigſo*, in de Wetter in Gothland neſtelt.

IV. *Geknodste Bij*; in het latijn *Apis clavicornis*; (*Apis antennis clavatis longitudine corporis nigri*; *abdominis faſciis duabus flavis interruptis*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Deeze, wiens ſprieten knodsagtig zijn, en zo lang als het lighaam, is zwart van koleur, met twee afgebrookene banden om het agterlijf; hij is zeldzaam, en door den Heer Kalm te Upſal waargenomen.

V. *Lapper*; in het latijn *Apis centuncularis*; (*Apis nigra*, *abdomine ſubtus lana fulva*, Linn. *Faun. Suec.*) Deeze *bije*, die zwart is, met een rosgeele wolligheid onder aan het lijf, behoort onder die zoort van *bijen*, die gelijk de Wespen en Hommels, gaten in de grond maakende, hunne nesten van afgeknaagde ſtukken van boombladen, die aan elkanderen gelapt zijn, zaamenſtellen, het is om die reden, dat de Heer Reaumur aan dezelven den naam van *Coupeuſes* of *Snijderesſen* gegeeven heeft, en de latijnſche naam van *Centunculus*, die een rok of kleed, uit honderden van lappen zaamengeſtelt, betekent, is er door Linnæus, wegens de gedaante der nesten, aan gegeeven.

VI. *Aschgrauwe Bije*; in het latijn *Apis cineraria*; (*Apis nigra*, *thorace hirſuto albicante*, *faſcia nigra*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Deeze *bije* is van een middelmaatige grootte, dog kleinder dan een tamme *honing-bije*, de koleur is zwart, met het borſtſtuk ruig en witagtig, zwart gebandeert, het agterlijf blauwagtig.

VII. *Surinaamſche Bije*; in het latijn *Apis Surinamenſis*; (*Apis atra*, *alis atro-coerulescentibus*, *abdominis petiolo obovato*, Linn. *Sijſt. Nat.*) Deeze *bije* is groot, heeft de gedaante van een Basterd-wesp, maar is met een zuiger voorzien; de koleur is zwart, met de wieken

ken zwartagtig-blauw, het agterlijf met een eijrondagtig ſteeltje.

VIII. *Stompe Bije*; in het latijn *Apis retuſa*; (*Apis nigra ſubhirta, abdominis baſi retuſa; tibiis poſticis extus lanatis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bije*, die de grootte van een *honing-bije* heeft, en in Europa word gevonden; is zwart en ruigagtig, met den grond van 't agterlijf ſtomp, de agterſte ſchenkelen aan de buitenkant wollig; voorts is het borſtſtuk geelagtig gehaairt, en de ruigte van de agterpooten is ros of roest-koleurig.

IX. *Roſſe Bije*; in het latijn *Apis rufa*; (*Apis fusca, abdomine rufescente, fronte alba*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bije* heeft het agterlijf kort, is van boven met een geheele roſſe wolligheid bekleed, en heeft het borſtſtuk witagtig-ruig; zij is overal gemeen, en kenbaar aan een kwastje van lange witagtige haairtjes, welke zij boven den bek heeft.

X. *Tweehoornige Bije*; in het latijn *Apis bicornis*; (*Apis fronte bicorni, capite nigro, abdomine hirſuto*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze heeft een zwarte kop, van vooren twee hoornen die onbeweeglijk zijn, en heeft het agterlijf ruig.

XI. *Bije van de Stammen*; in 't latijn *Apis truncorum*; (*Apis nigra glabra, fronte albida pubescente, abdomine ſegmentis margine albidis, ſubtus flavicante*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bije* is zwart en glad, heeft den kop van vooren witagtig-ruig, en de ringen van het agterlijf, dat van vooren, en van onderen geelagtig is, wit gerand. De worm of het masker van deeze, die wat grooter is dan een mier, onthoud zig in de houten landwooningen in Zweeden, welke veelal van boomſtammen gemaakt worden; en dit heeft haar de naam van *Bije der Stammen* doen geeven.

XII. *Getande Bije*; in het latijn *Apis dentata*; (*Apis nitida viridis, alis nigris, femoribus posticis dentatis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze, die in de Indien te huis hoort, is groen-glinsterende van koleur met zwarte wieken, en de agterſte dijen getand.

XIII. *Hartformige Bije*; in het latijn *Apis cordata*; (*Apis nitida viridis, alis hiſalinis, abdomine cordato, tibiis posticis dilatatis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze, die zo wel als de voorige, in 't Cabinet der Koningin van Zweeden word gevonden, is mede afkomstig uit de Indien; van koleur is zij fraai glinsterend-groen; de wieken zijn zwart, en de agterſte dijen niet getand, maar zo wel als de ſchenkelen breed; de gedaante van het agterlijf is hartformig.

XIV. *Bruin-vaale Bije*; in het latijn *Apis helvola*; (*Apis rufa villoſa, oblonga, ſubtus albida*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze is van gedaante langwerpig, op het lijf ros-koleurig en ruig, van onderen wit, en word menigvuldig in Zweeden gevonden.

XV. *Omgorde Bije*; in het latijn *Apis ſuccincta*; (*Apis thorace flaveſcente, ſubvilloſo, abdomine nigro, cingulis quatuor albis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze, die zich in de Zuidelijke landen onthoud, heeft een elsvormige, hoornagtige en tweekleppige snuit; het borſtſtuk is uit den geelen eenigermaaten ruig, en het agterlijf zwart, met vier witte gordels.

XVI. *Geriemde Bije*; in het latijn *Apis zonata*; (*Apis ſubpubeſcens fuſca, abdomine cingulis quatuor cæruleis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze die uit de Indien afkomſtig is, en in het Cabinet der Koningin van Zweeden word gevonden, is bruin-koleurig en ruig, en heeft vier blauwe riemen om het agterlijf.

XVII. *Blauwagtige Bije*; in het latijn *Apis cæruleſcens*; (*Apis fuſca ſubvilloſa, abdomine cæruleſcente, inciſurarum marginibus albicantibus*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze, die zich in Europa onthoud, is meer als de helft kleinder dan de gemeene *honing-bije*; de koleur is bruin, het lijf is eenigermaaten haairig; het agterlijf blauwagtig, en de ringen wit gerand.

XVIII. *Onderaardſche Bije*; in het latijn *Apis ſubterranea*; (*Apis pubeſcens, thorace griſeo, abdomine fuſco, pedibus undique villoſis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bijen*, die zeer na *honing-bijen* gelijken, zijn ruig; het borſtſtuk graauw, het agterlijf bruin, en de pooten overal haairig; zij onthouden zich in een drooge zandige grond, waar in zij digt bij elkander, veele gatjes maaken, tot ieder zijn bijzondere wooning; het is om die reden, dat de Heer LINNÆUS in *Faun. Suec. ed. II. p.* 422. *N.* 1698, haar *Apis cunicularia* of *Holengraver* noemt.

XIX. *Bonte Bije*; in 't latijn *Apis variegata*; (*Apis thorace abdomineque albo variegato.*) Deeze, die het agterlijf en borſtſtuk wit-bont heeft, is kleiner dan de voorige, en word menigvuldig in Zweeden gevonden.

XX. *Bekkige Bije*; in 't lat. *Apis roſtrata*; (*Apis labio ſuperiore conico, inflexo, abdominis faſciis glaucis repandis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bijen* vond de Heer LINNÆUS, aan de rijweg in Gothland (wordende door de inwoonders *Jord-Bii* of *Aard-bijen* genoemt,) bij geheele zwermen vliegen. Ieder maaken zij een bijzonder holletje of nest in de zandheuvelen, voor een enkel jong of worm, even gelijk al de wespen. Deeze worm, nog in zijn dop beſlooten, was met denzelven van grootte als een eickel. De *bijen* zelve waaren zo groot als een gemeene Wesp; zij hadden de bovenlip kegelvormig en omgeboogen; de oogen, bek en pooten geelagtig; het borſtſtuk en lighaam zwart; dog ieder ring des agterlijfs, in het midden met een geele dwars-ſtreep getekent; voorts zee-groene wieken, die met veele aderen doorweeven waaren.

XXI. *Gemofde Bije*; in het latijn *Apis maniata*; (*Apis nigra, pedibus anticis hirſutiſſimis, ano multidentato, abdomine maculis flavis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bije* is over het lijf zwart, met de voorſte pooten uitermaaten ruig; het agterlijf is geel gevlakt, en aan het eind met veele puntjes bezet, die aan den aars haakig omgeboogen zijn.

XXII. *Viertandige Bije*; in 't latijn *Apis quadridentata*; (*Apis fuſca, abdominis cingulis quinis albidis; ano quadridentato, intermediis biſidis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze gelijkt volkoomen na de *werkbijen* der tamme zoort, egter veel kleinder, en dewijl zij den aars viertandig heeft, waar van de middelſte gevorkt is, heeft zij hier door duidelijke kenmerken van onderſcheiding; over het lijf is haar koleur bruin, en het agterlijf met vijf witagtige banden bezet; menigvuldig vind men ze in Zweeden.

XXIII. *Bloemſlaaper*; in het latijn *Floriſomnis*; (*Apis nigra, abdomine ſubcijlindrico incurvo, apice bidentato, tibiis poſticis apice ſpinoſis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze *bije* is zwart van koleur, met het agterlijf rolrondagtig, krom aan de tip, en tweetandig; de agterſte ſchenkelen aan het eind gedoornd; deeze heeft haaren naam verkreegen, door dien het ſchijnt als of zij in de bloemen ſlaapt.

XXIV. *Kegelagtige Bije*; in het latijn *Apis conica*; (*Apis fuſca; abdomine conico acutiſſimo, ſegmentorum marginibus albis*, LINN. *Syſt. Nat.*) Deeze, die door gantsch Europa word gevonden, is van koleur bruin, het agterlijf kegelformig, zeer ſpits, en de ringen wit gerand.

XXV. *Ge-*

XXV. *Geringde Bije*: in het latijn *Apis annulata*; (*Apis nigra, fronte annulisque pedum nigris*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die de grootte van een Mier heeft, is zwart, met het voorhoofd en de ringen der pooten wit; de woonplaats is Zweeden, en denkelijk meer andere landſtreeken van Europa.

XXVI. *Roshoornige Bije*; in het latijn *Apis ruficornis*; (*Apis, antennis, pedibus, punctisque duobus thoracis, ferrugineis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die van een middelmaatige grootte is, en mede in Zweeden word gevonden, heeft de ſprieten pooten, en twee ſtippen op het borſtſtuk, roest-koleurig.

XXVII. *Rupsdooderachtige-Bije*; in het latijn *Apis Ichneumonea*; (*Apis roſtro corneo recto, abdomine petiolato, thoracis ſuturis aureo-nitentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze *bije*, die in America te huis hoort, gelijkt zeer veel naar de Rupsdooders, en heeft hier van haaren naam ontleend; zij is grooter dan de *honing-bije*; deszelfs bek is hoornagtig en regt, de tong in een regte ſcheede die niet omgeboogen is, aan de tip tweepuntig; de ſprieten zijn zwart; het borſtſtuk zwartagtig met goudglanzige naaden; het agterlijf zwart, met de drie voorſte ringen roest-koleurig.

XXVIII. *Molmige Bije*; in het latijn *Apis cariosa*; (*Apis fusca ſubvilloſa, fronte pedibusque flavis*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die bruin en eenigermaate ruig is; heeft het voorhoofd en de pooten geel, en is middelmaatig van grootte; hij heeft den bijnaam van *molmige* verkreegen, dewijl het masker of wormpje veeltijds in verrot of molmig hout word gevonden.

HONING-BIJE-VREETER; in het latijn *Apiaris*; (*Attelabus coeruleſcens, alijtris rubris, fasciis tribus nigris.* SWAMMERDAM *Biblia Nat. Tab.* 26. *V.* 3.) Is het masker of de worm van een fraai torretje, onder het geſlagt der *Bastaart-Olijphantjes* behoorende; die in de nesten der *wilde bijen*, welke hunne wooningen aan de muuren vervaardigen, indringen, en de maskers van de *bijen* verſlinden.

Het geheele lijf van deeze worm is glad, hebbende alleenlijk hier en daar eenige haairtjes op het lijf, de koleur is ſchoon rood, met een ſterker glans dan van roozen-rood; de kop is zwart, ſchulpagtig en met ſterke nijpers gewapent; zijn lijf is met zes ſchulpagtige pooten voorzien, en zijn aars kan hem voor een zevende dienen, maar die is vliezig; aan het agterſte draagt hij twee ſchulpagtige haakjes, die ſcheppende naar elkander zijn toegekeert.

Deeze worm verandert vervolgens in een zeer fraai torretje, dat even gelijk de gewoone Spaanſche vliegen, langwerpig is, en ook weinig kleinder dan die; de kop en het borſtſtuk van dit diertje zijn zeer ſchoon blaauw; de grond-koleur der dekſchilden is rood; echter vertoont zich deeze koleur niet dan in de tusſchenruimten van drie breede banden, welke donker-violet zijn, en ſchuins loopende; zo dat die van de eene zijde met die van de andere een hoek maaken, die naar de kop is gekeert; van onderen is de kop, het borſtſtuk en het lijf ten eenemaalen ruig, dog door de witagtige haairtjes heen, beſpeurt men, dat het agterlijf van onderen hemelsch-blaauw is.

HONING-DAUW, zie DAUW (HONING-).

HONING-EETEND VOGELTJE, zie BLOEM-ZUIGERTJE.

HONING-GEZWEL; in het latijn *Meliceris*; is een rondachtig, min of meer groot gezwel, zonder pijn, in het welke een dun vogt, gelijkende naar *honing*, in zijn eigen vlies of zakje opgeſlooten is; het zelve wijkt als men er met de vinger tegen aandrukt, maar koomt, den vinger wegneemende, ten eerſten in zijn voorigen ſtaat; het welke een zeker kenteken van dit en diergelijke gezwellen is; dewijl andere gezwellen, die aan het vleesch vastkleeven, zulks niet doen: Het zelve kan op allerlei plaatzen des lichaams te voorſchijn koomen; maar als het omtrent de zaamenvoegzelen der leden ontſtaat, word het een *pees-knoop* (*ganglion*) genoemt; en koomt het op 't hoofd voort, dan draagt het de naam van *ſchildpads-* of *zwart mol-gezwel* (*teſtudo* of *talpa nigra*).

Dit en diergelijke gezwellen, die in haar eigen zakje beſlooten zijn, gelijk de pap- en ſpek-gezwellen, kunnen bezwaarlijk anders geneezen worden, dan door uitſnijding of uitbijting, inzonderheid als ze veroudert zijn; dog in den beginne worden dezelve zomtijds geneezen, door middelen welke de ſtoffe doen verdwijnen: Bij voorbeeld, men wrijft het gezwel 's morgens vroeg braaf ſterk, en ſmeert het daar na met het ſpog van een nugteren mensch, welk eenvoudig middel dikwils helpt, als het gezwel nog nieuw en zagt is; of men ſmeert het, na dat het lang genoeg gewreeven is, met *balzem van Peru*.

Of men legt er een pleiſter op van *kikvorſchen* met *kwik*, of een *mercuriaal-pleiſter*, of het *Goddelijke pleiſter*.

Of neemt *gom ſagapeen* en *ammoniak*, van elk een half once; gepoederde *euphorbium* en *bertram-wortel*, van elks een half drachma; *zwavel*, drie drachmen, en *tighelſteen-olie*, een drachma; maakt hier van een pleiſter.

Of neemt beste *rozijnen*, een half pond, doet er de korrels uit, en ſtampt ze in een mortier, daar bij doende gepoedert *cumijn-zaad*, drie oncen, en *vast zalpeterzout*, anderhalf once; hier van legt men op het gezwel.

Maar indien het gezwel alrede de overhand genoomen heeft, of veroudert is, dan zijn deeze middelen vrugteloos, en moeten zelfs niet in het werk geſtelt worden; want door de opdroogende middelen, zouw er een knoestagtige hardheid, en door ſcherpe middelen een kankeragtige kwadaardigheid veroorzaakt worden; derhalven is er als dan geen ander middel over, als het zelve door uitſnijding, of door uitbijtende middelen uitteroeijen; zijnde de uitſnijding de beste wijze, en die altijd veilig geſchieden kan, doch waartoe de geſchikte hand van een kundig Heelmeester vereischt word, en daar bij naukeurig dient acht gegeeven, dat het vlies of zakje, daar de ſtoffe in beſlooten is, geheel en al weggenomen en uitgeroeit worde, want anders zal het gezwel binnen korten tijd weder aangroeijen, of daar ontſtaat een kwaad fistelagtig gezweer; als derhalven het gemelde zakvlies, wegens het eene of andere beletzel, of als het bij ongeluk doorgeſneeden is, niet geheel kan weggenoomen worden, moet zulks daar na, met behulp van een haakje, uitgehaald worden, zo veel immers mogelijk is; het overige word vervolgens met bijtmiddelen, als *ſpaansch groen, gebrande aluin, geest van vitriool* met *roose honing* gemengt, *egijptiſche zalf*, of *unguent. fuſc. F. Wurtz.* enz. geheel weggenoomen; dog gemeenelijk ſcheid het zich zonder bijtmiddelen, door verrotting bij 't draagen der wonde, allengskens met ſtukken en brokken af.

Zeldzaam gebeurt het, dat dit gezwel ontſtooken word, en tot verettering overgaat, maar als dit geſchied, dan moet men zulks te hulp koomen, met ſterk rijpmaakende middelen.

HONING-KAS; *Honing-kelkje*; in het latijn *Nectarium*; is dat gedeelte van de bloem of bloem-bladen, dat de honing of het zoete zap der bloemen bevat, en is van verſcheiderhande gedaantens, en verſchillig geplaatst; hebbende de gedaante van een pijp, van een ſchilfer, een puist, of als een bolletje. Dit deel der bloem is aan de Kruidkundigen van de voorige tijden onbekent geweest, maar eerst door den Heer LINNÆUS ontdekt, en ſchijnt te dienen tot afvoering van een overvloedig vogt der planten, of dat dit vogt tot voeding van de vrugtdeeltjes verſtrekt; behalven dat de Bijen daar uit den honing verzaamelen, en meer andere diergelijke inſecten haar voedzel daar uit weeten te haalen.

HONING-KLAVER, dus word de *Melilote* ook genoemt; zie aldaar.

HONING-KOEK, dus noemt men *koeken*, die uit een deeg van *honing* en *meel* gebakken worden, en waar bij men dikwils deeze en geene conſituuren of ſpecerijen mengt, om ze geuriger en gezonder te maaken: Dezelve zijn dus, volgens haare menging en toebereiding, verſcheiden; gelijk men bij onze koeke-bakkers veelerlei heel ſmaakelijke zoorten bekoomen kan.

Zie hier, hoe men aangenaame *peper-* of *honing-koeken* op de Neurenberger wijze kan maaken: Neemt een pond *honing* en zes lood *ſijroop*, laat dezelve zaamen kooken, tot dat het bruin word; neemt dan klein geſneedene *citroen-ſchil*, geſtooten *cardamome* en *foelie*, van elks een vierde lood; geſtooten *peper*, een half vierde lood, en fijn *tarwen-* en *roggen-meel*, van elks even veel; mengt dit met de *honing*, en maakt er een goed deeg van, waar van men vervolgens *koeken* vormt, na begeeren, en dezelve zagtjes in de oven bakt: Dog wil men dezelve van boven glad en glanzend doen zijn, moet men ze vooraf met geklopt *eij-wit* beſtrijken.

HONINGRAAT-MOT; in 't lat. *Mellonella*; (*Phalæna tinea, alis canis poſtice purpurascentibus, ſtriga alba; ſcutello, apice candido*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze *Mot* of *Mot-rupzen*, die naderhand in *mot-uiltjes* veranderen, onder het geſlagt der Nagt-kapellen behoorende, worden gemeenlijk door de bijënhouders de *Wolf* genoemt, uit oorzaake van de verwoesting die zij in de bije-korven maaken, wanneer zij er eens ingeraakt zijn.

De Heer REAUMUR beſchrijft een grooter en een kleiner zoort van deeze *motten* of *mot-rupzen*, die haare huisvesting in de honingraat der bije-korven neemen, alwaar zij cijlindriſche loopgraaven maaken, en dus de wasch vernielen. Dien Heer had korven gehad, waar van de Bijen 's winters geſtorven waaren, in welken bij de meeste honingraaten geheel vergruisd vond door zodanige inſecten, wier manier van werken hij zeer omſtandig heeft nageſpoort; als mede de paarings-wijze der *Mot uiltjes*, en al wat verder derzelver voortteeling betreft.

HONING TE DISTILLEEREN, zie DISTILLATIE, *pag.* 514.

HONING VAN GROOTE GOUWE TE BEREIDEN, zie GOUWE, *pag.* 922.

HONING-WATER, zie MEEDE.

HONING-WIJN; in 't latijn *Oenomel*; is een mengzel van *Honing* en *Wijn*.

HONING-ZUIGERTJE; dus word ook een geſlacht van Vogelen genoemt, die men mede *Bloem-zuigertjes* en *Kolobrietjes* noemt. Zie derzelver beſchrijving onder BLOEM-ZUIGERTJE.

HONONIJMIA, zie AEQUIVOCA.

HONOREEREN; is een fransch woord, betekenende zo veel als *eer aandoen*, en word in Koopmans ſtijl gebruikt, om daar mede te kennen te geeven, dat de geene, waar op een wisſelbrief of adſignatie getrokken is, dezelve erkent, en aanneemt, om die op zijn tijd te betaalen.

HOOFD; in het latijn *Caput*. Het *hoofd* is zulk een bekend deel van ons lighaam, dat het ongerijmt zijn zoude, daar veel van te willen door omſchrijving bepaalen. In de beſchrijving der hersſenen hebben wij reeds veel gezegt, het welke hier toepaſselijk is; men zal derhalven kort zijn, en alleenlijk het voornaamſte aanroeren.

Het *hoofd*, voor zo verre het van been is gemaakt, geeft ons het allerſchoonst model van Bouw- en Werktuigkunst; het beenig wulft boven de hersſenen, beſtaat uit vier ſtukken, welker naaden zo geplaatst zijn, dat ze vaster ſluiten, hoe het *hoofd* meerder van boven gedrukt word; beſchouwt men de vereenigingen van de beenderen in elkander, de naaden, en inzonderheid het ploegbeen, kan men niets edelers uitdenken; de ſlaap-beenderen, vormen een juk met de jukbeenderen, die verre uitſteeken, en de allerdikſte zijn om alle geweld te konnen tegenſtaan, zonder dat de hersſenen of oogen gevaar loopen om bekneepen te worden. Beſchouwt men de beweegelijkheid van het *hoofd* op den atlas, of eerſte wervel, zij is juist in het middenpunt van zwaarte, het welke eene verhevene ſchoonheid uitmaakt, die wij boven alle dieren, uitgenomen zommige vogelen, hebben. De Aapen, zo geliefd bij zommigen, als of zij na aan ons vermaagſchapt waaren, hebben het agterhoofd zeer kort, en den ſnuit lang, zo dat zij natuurlijk met den kop vooroverbukkende gaan; dit is nog meerder zigtbaar in de Honden, nog meer in Paarden: Worden er dieren gevonden, die in weerwil van den langen voorſnuit, het *hoofd* ophouden, de natuur geeft hen andere werktuigen, dat is, ſterke en vaste uitſteekzels aan de halswervelen, om dit overwigt gemakkelijker te houden.

Maar veranderen wij onze gedagten, en vestigen wij die op de beknoptheid, waar mede alle de zintuigen gemaakt zijn, en als verſchoolen leggen, zonder plaats te beſlaan; wie kan na recht zich genoegzaam verwonderen over het verſtand des maakers! Voegt men er teffens de fraaiheid bij, waar mede dezelve uiterlijk bekleed zijn, wie verliest zich niet in de allerverrukkendſte gepeinzen? De oogen, hoe lieffelijk, hoe aangenaam zijn die niet in een ſpeelend kind? hoe bevallig in eene ſchoone jonge dochter? hoe vol zorgen en oplettenheid in eene braave huismoeder? welk eene grootſche zwier ſtraalt er niet in door bij een achtbaar man? Ik beken, dat de neus wel niets te kennen geeft, evenwel is er geen dier, het welk dat deel bevalliger heeft. De mond, die zo konstig de woorden vormt, geeft teffens een voorbeeld van inneemende ſchoonheid. De ooren zijn minder ſchoon, zij mismaaken ons evenwel niet, hoewel er eigentlijk geſprooken, die inneemende fraaiheid niet in is, als wel bij de andere deelen; ook bedekt ze ons haair, indien wij ſlechts zo wijs zijn de natuur te volgen. De lel maakt zekerlijk met den wang iets fraais, het welke de Ouden zeer konstig hebben weeten te volgen in hunne *Busten* en geſneedene ſteenen.

Het *hoofd* bevat ook de kaaken, dat is den mond, tanden, en kiezen, alle verſchillende werktuigen; de voorſte ſnijden als een ſchaar, al het eeten, de vier hoektanden zijn gelijk aan die van het ſcheurend gedier-

te,

te, dat is, zij zijn ſterk, haaksgewijze, en konnen het geene taai of ſterk is, zeer geweldig klein ſcheuren. De kiezen in tegendeel ſtaan vijf aan vijf, en zijn plat als moolenſteenen; de onderkaak wrijft derhalven de ſpijze klein en zeer fijn, en onderwijlen mengt de groote oorklier het ſpog juist in het midden, dat is op de hoogte der derde kies, in het eeten; zo groot is het nut van deeze verglaasde lighaamen, die teffens als ijvoor tusſchen de koraale lippen heenſchijnen, en een inneemend gezigt veroorzaaken, als men ſpreekt: Zo veel nut en bevalligheid wist de Schepper te bezigen, als hij ons vormde! De ſpraak zelfs word er aangenaamer door; jammer is het, dat tanden en kiezen uitvallen in onzen ouderdom; men zou zeggen, de Schepper wilde ons die werktuigen wegneemen, als wij ze meest benoodigt waaren. Bedenk u, leezer! onze ouderdom vereischt zagte ſpijze, is het wegneemen der tanden in dien tijd niet eene groote voorzigtigheid in onzen maaker? daar hij ons mede leert, aftezien van hard voedzel, en ons geluk te bevorderen, dat is, de gezondheid, met melk, met ſoupen, en al wat van dieren genoomen, onder de gedaante van vogt, den ſmaak van vleesch behouden kan.

Ons eeten, het welke wij ſierlijk op tafel zetten, om ons gezigt te ſtreelen, is voorzeker, verbrijzelt zijnde, ontdaan van al zijn ſchoonheid, koleur zo wel als gedaante is vernietigt, dog wat deert ons dat? het word bedekt doorgeſlokt, en rolt agter den tong over het ſtrottenhoofd in den ſlokdarm, zonder gemerkt te worden. Terwijl dit geſchied, word er uit de klieren rondom de keel, glibberig vogt geperst, het welke de ſpijze gemakkelijker doet doorglijden.

De tong behoort tot het *hoofd*; is er wel een deel aan ons lighaam, dat zo beweegelijk, en zo verwonderlijk is? Zij is ſtevig genoeg, om zagte ſpijzen te verbrijzelen tegens ons verhemelte, ſchoon uit ſlap vleesch beſtaande, en teffens gedwee genoeg, om door honderderlei bochten, de lucht tot de alleraangenaamſte klanken te vormen. Noem mij een Dier, gij tegenſtreevers van waare Wijsbegeerte! het welk de klanken zo verrukkend buigen en vormen kan? Hoor de zieltreffende ſtemme van eene ſchoone dochter, laat die verzelt worden door een mannelijke ſtem die zuiver is, en oordeel, of de Nagtegaalen er bij evenaaren konnen? Zo veel konst, en zo veel verrukkends bevat het *hoofd*! Al de rest ſchijnt gemaakt, om dat *hoofd* alleen te onderhouden, gelijk te vooren gezegt is.

Daar is nog iets anders aanmerkelijk in dit wonderſtuk; de oogen, in ſchijn de tederſte tuigen van alle de anderen, duuren langer dan alle de overige! langer dan de netheid van het gehoor; de reuk, of ſchoon de neus inwendig holler word, vermindert; de ſmaak vervalt, als hooge ouderdom onze haairen verzilvert. De ondervinding heeft dan onze ziel bekwaam gemaakt tot inwendige beſpiegelingen, en wij ſchijnen minder noodig te hebben, de nieuwe denkbeelden van buiten verkreegen; alleen ſchijnt de Schepper ons vergunt te hebben, de fraaiheid zijner geſchapene waereld te moogen beſchouwen.

Dat *hoofd*, zo edel van maakzel, en zo verheven door de werkingen der ziel, die in het zelve ſchijnen verrigt te worden, hoe roekeloos word het niet behandelt door zijnen bezitter? De veelheid van wijn maakt het onbruikbaar, en doet al het redelijke eensklaps verdwijnen; veelheid van eeten doet het lang pijn gevoelen, en de verſoeijelijkſte van alle driften, de dierlijkſte, de ſchaamachtigſte, toomeloos geviert, doet ons den neus verliezen, en vernietigt onzen ſpraak door vuile zweeren in de keel, terwijl het hoofd zelf van buiten door etterbuilen en beenſchilferingen als verbrijzelt word. Men ziet er, die door ongeoorloofde minnenhandel, de oogen, het gehoor, de ſpraak, zelfs de reuk verlooren hebben, terwijl de hersſenen vrij blijven, en de ziel alleen de bekwaamheid behoud, om inwendig zich te verſoeijen; het gebrek zelf ontdekt onzen misdaad, of ſchoon wij anders huichelaars zijn wilden.

Het *hoofd* zouden wij ontleedkundig konnen beſchouwen, en op de wijze der ſchilders, eindelijk er een geheel boek van opſtellen, dog hier over moeten PALFIJN, ALBINUS en zoortgelijke nagezien worden; wil de leezer van de ſchoonheid netter oordeelen, hij moet WINCKELMAN leezen, en alle boeken, die over het verhevene der Schilderkonst gehandelt hebben.

HOOFD-ADER; in het latijn *Vena Cephalica*; dusdanig word de bovenſte kleine tak der oxel-ader genoemt.

HOOFD-BEGINZELEN, zie ELEMENTEN.

HOOFD-BESCHERMSTER, of *Pink-ader*; in het latijn *Vena Salvatella*; deeze koomt te voorſchijn, bij de vereeniging der lever-takken aan de goud- of oor-vinger.

HOOFDDRAAGENDE PLANTEN, zie CAPITATÆ PLANTÆ.

HOOFDEN, zie CAPITA.

HOOFDJE, zie CAPITULUM.

HOOFD-PIJN; in het latijn *Cephalalgia*; *Cephalæa*; is een pijn, welke men meest voor in het hoofd, of wel boven, agter, of over het geheele hoofd gevoelt; zomwijlen oppervlakkig, dat is, tusſchen het been en het vel in; zomwijlen zeer diep, voornaamelijk voor, en in de ooghollen.

De oorzaaken zijn zo menigvuldig, dat het onmoogelijk is, van den aart, en geneezing te handelen, als men deeze niet zeer naauwkeurig nagaat.

Voor eerst, word zij allermeest veroorzaakt door kwaade verteering van ſpijzen, wanneer men vooral 's avonds te veel eet, of te veel vette ſpijzen teffens gebruikt, als mede te veel vogt; in dit geval is zij of voor over het geheele hoofd, of alleen aan de helft, en word als dan *ſcheele hoofd-pijn* bij ons genoemt, *hemicrania*, waar van de franſchen *migraine* afgeleid hebben.

Wanneer het geheele lighaam hier door aangedaan word, gelijk in de vrouwen, aan opſtijgingen onderhevig, of in mannen, welke melancolijk zijn; in een woord, in allen die aan de zwarte gal ziek zijn, dat is, aan verſtoppingen van de lever, waar van alle de gebreken der kooking afhangen, en eindelijk de zenuwen aangedaan worden; in allen deezen, is de *hoofd pijn* meest agter in het hoofd, en word *clavus hijſtericus* genoemt, en verſpreid zich over het geheele hoofd; eindelijk doet deeze pijn mede het voorhoofd aan, en dringt tot diep in de oogen, en ooghollen, zo dat de elendige lijders teffens geen lucht verdraagen konnen.

Deeze toevallen laaten zich ligt ontvouwen; het vijfde paar zenuwen geeft takken door de ooghollen, welke zich langs den rand van dat hol door een gat verſpreiden over het voorhoofd, tot midden op het hoofd, ook langs de ſlaapen, en dus in oneindige kleinere takjes verſpreid, vereenigen die zich met de oneindige kleine,

of wel met vrij groote takken, die van de agterhoofds zenuwen, of het tweede paar halszenuwen afftammen, en in den nek zeer aanmerkelijk zijn.

Voeg hier bij, dat een tak van de tweede verdeeling van het vijfde paar, tusschen de onderkaak, en het bovenkaaksbeen, oploopt, en met de twee eerstgenoemde zenuwen zich vereenigt; eindelijk vermengen zich met alle deeze zenuwen, de wijduitgespanne takjes van den handentak van het zevende paar; alle welke zenuwen uitneemend wel bij EUSTACHIUS, en door den Hr. MEKEL in de *Mem. de Berlin pour l'an.* 1753 zeer keurlijk zijn afgebeeld. MONRO geeft er mede eene zeer korte, dog duidelijke beschrijvinge van. De Heeren HALLER, MEKEL en CAMPER hebben beweezen, dat de tusschenribbige zenuw, die aan alle de ingewanden van den buik takken verschaft, vereenigt is met de nekzenuwen, met den tweeden tak van het vijfde paar zenuwen, zelfs met den eersten tak, die de *opsthalmicus* genoemt word, en welke niet alleen aan de oogspieren van buiten, maar zelfs in het oog takken geeft; geen wonder dan, dat als de ingewanden aangedaan zijn; alle deeze zenuwen, of te gelijk worden geprikkelt, of wel voor een gedeelte, en wel aan beide de zijden teffens, of aan eenen kant; zuur in de maag, wormen, enz. moeten derhalven *hoofd-pijn* geeven, en deeze moet niet ligt geneezen worden, voor dat de ingewanden geheel in order gebragt zijn: *Indigestie* of kwaade kooking der spijzen, is niet anders dan een scherp zuur der spijzen; verwonder u derhalven niet, dat een gemaatigt leeven, de gelukkigste menschen maakt; evenwel moet men zich niet bedriegen, en meenen, dat melkspijzen, om dat ze zagter zijn, beter zullen bekoomen; het tegendeel is waar, falaade met maate gegeeten, bekoomt veelal beter, dan gort, of melk in deeze gevallen, om dat zulke groentens ligt verteeren, en daar in door de azijn geholpen worden; daar melk en gort zuur word, en op nieuws prikkelt.

Ten tweeden, bevind men in galagtige menschen, vrouwen inzonderheid, die zwart haair en zwarte oogen hebben, dat de hoofdpijnen binnen de ooghollen eindelijk blindheid met zich sleepen, die *amaurosis* of *zwarte staar* genoemt word, en volstrekt ongeneesselijk is; ook is het bij de Medici onzeker, of wel ooit zulk een *hoofdpijn* geneezen kan worden.

Ten derden, word er *hoofd-pijn* veroorzaakt door zommige dranken, en giften, bij voorbeeld, het *zaad* van de *strammonium* en *mandragora*, schoon thans tegens de vallende ziekte aangepreezen, geeft onlijdelijke *hoofdpijn*, al word een zeer klein gedeelte daar van gebruikt; de pijn gaat over in dolheid, als de veelheid vermeerdert word.

Het *oude bier*, en *wijn van aalbesiën* gemaakt, geeft onlijdelijke *hoofd-pijn*, en eene dronkenschap die veel langer duurt, dan die van goeden wijn; alle gegeste wijndranken evenwel, geeven *hoofdpijn*, maar die van gedistilleerde wateren gaat schielijk over; men ziet in groote steeden, om die rede, de volgende dingen gebeuren; Luiks-bier-drinkers worden langzaamerhand weezenloos en gek; wijndrinkers verliezen eetlust, en worden ongezond van lighaam; jeneverdrinkers behouden gezondheid, en eetlust, en verstand, maar oud geworden zijnde, vervallen zij in waterzucht.

Ten vierden, is er een *hoofd-pijn*, welke van eene verhaaste bloedsbeweeging afhangt, gelijk als iemand zich overwerkt, of door eene koortze word aangedaan; deeze pijn gaat over, zo dra de oorzaak ophoud.

Ten vijfden, is er eene *hoofd pijn*, welke inzonderheid den zulken overvalt, die kanker in de tong, en oorklier hebben; want het zevende paar zenuwen, en de tweede tak van het vijfde paar, zo even beschreeven, word aangedaan, de pijn is verzeld van steeking, die door het oor loopt, en op het midden van 't hoofd eindigt; deeze kan niet weggenoomen worden zo lang de oorzaak blijft; alleen konnen opiaaten, voornaamelijk boven op het hoofd gelegt, deeze pijn verzagten, dog niet altoos.

Ten zesden, is er eene *hoofdpijn*, die de allerondraagelijkste is van allen, te weeten die van venusziekte word veroorzaakt; deeze is geneesselijk, zo lang het been niet geweldig is aangedaan, maar als dat gecarieerd, bedorven, en overal bezet is met ligte verzweeringen tusschen het been en beenvlies van buiten, dan is de kwaale niet te helpen, dan door kwikmiddelen, die teffens de ligte verzweeringen wegneemen.

Eindelijk is er eene *hoofdpijn*, die de kinderen eigen is, wanneer het hoofd buiten maaten uitwast, door *waterhoofd*; zie op het artijkel WATERHOOFD; deeze word nimmer geneezen, en de dood maakt een einde aan de ziekte, pijn en elende van de ongelukkige lijders.

Daar konnen *hoofdpijnen* van inwendige oorzaaken afhangen, die wij hier niet verhandelen konnen, en niet uit te vinden zijn, dan na den dood des lijders; het is derhalven onnut, hier over langer te zijn.

Nu moeten wij handelen over de geneesmiddelen.

Het is van zelven klaar, dat *het derde zoort* niet dan door maatigheid kan overwonnen worden; dat de *vijfde* even als de kwaale ongeneesselijk is; dat de *zesde* als een venuskwaale moet behandelt worden, en dat de *laatste*, gelijk de kwaale zelve, alle geneesmiddelen onnut maakt.

De *vierde zoort* geneest men door rust, verkoelende, en koorts tegengaande middelen; zie KOORTS, enz.

Maar de *eerste zoort* laat op veelerlei wijzen de geneezinge toe; naamelijk maatigheid, vooral geen vet eeten te gebruiken, het eeten wel te kaauwen, niet veel vogt teffens te drinken, vooral geene thee of koffij, inzonderheid niet tusschen tijden: De mans haalen zich door tabaksrooken mede die kwaale op den hals, vooral lieden van studie, en allermeest de Predikanten, die zich verbeelden, zonder de bedwelmende rook van stinkende tabak, geene stichtelijke predikatie te konnen maaken; onderwijlen spuwen zij al het spog uit, en bederven hier door de kooking hunner spijzen, enz.: Het is de *hoofdpijn* alleen niet die hun kwelt, draaijingen in het hoofd, *vertigines*, en dergelijken, verzwaaren het ongemak; de koffij vermindert en verzagt de kwaale voor een wijl, en voed teffens heimelijk de oorzaake.

De mineraale wateren, beweeging, het eeten van groentens en dergelijken, zijn, om dat ze de kooking inzonderheid helpen bevorderen, heerlijke middelen voor melancholijke gestellen, zo wel mans, als vrouwen.

De *clavus hisstericus*, dat is, de nekpijn, en agterhoofdspijn, is in jonge maagden, en oude vrijsters zeer gemeen, vooral als zij van een zwartagtig temperament zijn; HIPPOCRATES wil, dat de zulke niet geneezen, dan door bijslaapen, en kinderen krijgen; een geneesmiddel, het welke de eerbaarheid verbied, om voor te schrijven;

ſchrijven; onderwijlen zien wij deeze toevallen dagelijks hand over hand toeneemen, als zij HIPPOCRATES middelen niet volgen; de maag raakt te gelijk over ſtuur, daar volgen zenuwtrekkingen, die ligt in *epilepſie* overgaan.

Dog wanneer de maag van haar ſtuk geraakt is, door onmaatig eeten, drinken, enz., kan helpen poeders tegens het zuur bekent, poeder van de *Miladij kent*, poeder van *bezoar*, *lap. di Goa*, enz., *rhabarber*, *kreefts-oogen*, *krijt*, en dergelijken.

Het *tweede zoort*, het welke zo geweldig op de oogen werkt, en de aderen daar van doet uitzetten, weet ik niet, dat immer geneezen is geworden; de *piſſe-bedden*, ſchoon bij duizenden ingenoomen, helpen niets, nog in de kwaal, nog daar op volgende blindheid; de kwikzilver raakt niet aan het ongemak, en geen wonder, want de blindheid hangt niet af van gewaande zenuwverſtoppinge, maar van aandoeninge, en veranderinge in het geſtel der *tunica choroidea*, of zwart druivenvlies van het oog.

De volgende middelen worden ook dikwils met veel baat gebruikt.

Tegen Hoofd-pijn uit Hitte.

Indien de *hoofd-pijn* ontſtaat uit hitte of verhit en driftig bloed, of al te ſterke beweeging der geesten, dan zijn de verkoelende dingen boven al dienstig; als *ſalpeter*, *ſalpeter met antimonie* bereid, *campher*, *roode rooſen*, *huislook*, *plompen*, *latuwe*, *porcelein*, *zuuring*, *klaver-zuuring*, *willige bladen*, *weegbree*, enz. Bij voorbeeld

Neemt *ſalpeter*, laat daar van in *water* of goed *dunbier* ſmelten, en drinkt er altemets van, als gewoone drank.

Of neemt een paar oncen *rouwe gerst*, en twee drachmen *ſalpeter*, laat het zaamen kooken in drie mingelen *water*, tot dat de gerst geborsten is, dan door een doek gezijgt zijnde, doet er een paar oncen *honing* of *zuiker* met wat *azijn* bij, en gebruikt het als 't voorgaande; zijnde een aangenaame verkoelende drank.

Of maakt een *limonade*, en gebruikt er altemets maatig van.

Of kookt *gemeene* of *klaver-zuuring* met *water* tot een afkookzel, en doorgezijgt zijnde, doet er wat *zuiker* of *honing* bij, en gebruikt het als de voorige; dit is ook een heel gezonde en de hitte temperende drank.

Of neemt afkookzel van *gerst*, of maar goed *dun bier*, doet er eenige druppels *geest* van *vitriool* bij, tot dat het een aangenaame zuurigheid verkreegen heeft; waar bij men ook wat *witte zuiker* mengen kan, en gebruikt het als de voorige.

Alle deeze middelen zijn in een driftige beweeging des bloeds en der geesten, die uit verſcheiderhande oorzaaken ontſtaan en *hoofd pijn* veroorzaaken kan, van zeer veel baat; dog benevens, of ook zonder dezelve, zijn de volgende uitwendige middelen dikwils voldoende, als de *hoofd-pijn* door in- of uitwendige aandoening van hitte of verhittende dingen ontſtaan is.

Neemt verſche *rooſe-bladen* (best van de *roode rooſen*), een handvol, klein geſneeden en geſtampt zijnde, doet er bij wat *weiten-meel* en *wijn-azijn*, en maakt er een papje van, dat men tuſschen een dubbeld fijn doekje om het voorhoofd bind. Als 't buiten de tijd is, om verſche *rooſe-bladen* te kunnen hebben, moet men *gedroogde rooſe-bladen* neemen, en dezelve in *water* laaten weeken of kooken, en gebruiken als vooren. *Willige-bladen* op dezelfde wijze gebruikt, zijn ook heel goed.

Of neemt *groot huislook*, kneust het en drinkt er het *zap* uit, hier mede ſmeert het voorhoofd en de ſlaapen.

Of neemt *rooſen-* of *ylier-azijn*, of bij deszelfs gebrek, *wijn azijn*, maakt hier in een doekje nat, en bind het om het voorhoofd; zulks droog geworden zijnde, weder bevogtigende. *Camfer-geest*, of *wijn* daar *zwavel* in gekookt is, is hier toe ook zeer goed.

Als de *hoofd-pijn* lang aanhoud, is een aderlaating zeer dienſtig en noodzaakelijk, voornamelijk als het lighaam volbloedig is; of men moet zich doen koppen.

Tegen Hoofd pijn uit een koude en ſlijmagtige geſteltheid.

Deeze word gekent aan de koude des hoofds, en hier tegen zijn de verwarmende, hoofdverſterkende en infnijdende middelen dienſtig, als *rooſemarijn*, *ſalie*, *marjoleine*, *kwendel*, *meliſſe*, *polei*, *betonie*, *hondjes-draf*, *ijzerkruid*, *ſaſſafras*, *ſarſaparille*, *calmus-wortel*, *nagel wortel*, *muscaate-noot*, *kruidnagels* en andere *ſpecerijen*, *geest van rooſemarijn*, *geest van ammoniak-zout*, *ſpecerij-olieagtige geest* (*ſpir. aromatico-oleoſ.*), *vlug zout van barnſteen* en *van herts-hoorn*, *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, enz. Deeze dingen kan men enkeld of zaamengeſteld gebruiken, of de preparaten daar van: Bij voorbeeld

Neemt *conſerf* van *rooſemarijn*, en van *ſalie*, van elks een half once; geconſijte *calmus-wortel*, zes drachmen; fijn gepoederde *kruid-nagels* en *muscatenoot*, van elks een half drachma; mengt het tot een conſerf; waar van men 's avonds een brok neemt als een nootemuscaat groot; of men eet alleen 's morgens nugteren en 's avonds een ſtukje *geconſijte calmus-wortel*, of *geconſijte muscaate-noot*.

Of neemt *rooſemarijn*, *ſalie* en *marjoleine*, van elks een kleine handvol; *betonie* en *lavendel bloemen*, van elks een halve handvol; *jeneverbeſſen*, een goede vingergreep, en *kruid-nagels*, een vierde lood; de kruiden klein geſneeden het overige grofjes geſtooten zijnde, laat het in een mingelen goede *witte wijn* trekken, dan doorgezijgt zijnde, neemt de lijder daar van 's morgens en 's avonds een romertje vol van, en legt de na het doorzijgen overgebleevene *ſpecies* tuſschen een dubbelde doek warm op 't hoofd; dezelve nu en dan, als ze droog worden, met de afgetrokkene wijn wat bevogtigende.

Of neemt van de *geest van rooſemarijn*, of het bekende *eau de la reine*, 's morgens en 's avonds een eet-lepel vol, met *wijn* of ander vogt, en wascht er ook het hoofd dikwils mede; dit is zeer goed.

Of neemt *tinctuur van barnſteen* en van *bevergeil*, van elks twee drachmen; *geest van hertshoorn* een drachma, en *geest van ammoniak-zout* een half drachma; mengt het tot genees-druppels, waar van de lijder 's morgens dertig druppels neemt met *wijn* of eenig ander vogt.

De volgende uitwendige middelen zijn ook dikwils van een goede uitwerking, om deeze pijn des hoofds wegteneemen: Neemt *rooſemarijn*, *kwendel*, *marjoleine*, en *poleij*, van elks een halve handvol; *betonie* en *camille-bloemen*, van elks een vinger-greep; *noote-muscaat* en *kruidnagelen*, van elks een vierde lood; alles grofjes klein geſneeden en geſtooten zijnde, doet het in een kruid-mutsje of tuſschen een dubbelde linnen doek, en legt het op 't hoofd; men kan het ook in *wijn* of *water* kooken, en dan opleggen; vervolgens maakt men de kruiden met het afkookzel altemets weder wat vogtig.

Of neemt een of twee *noote-muscaaten*, ſtoot ze klein,

maakt ze in een zuiver pantje heet, en legt ze in een dubbelde doek op het hoofd, zulks altemets weder warm maakende en vernieuwende.

De niesmiddelen doen ook dikwils veel dienst, als de *hoofd-pijn* uit een koude ſlijmagtige geſteltheid en verſtopping des hoofds en der hersſenen voortkoomt, waar bij doorgaaans 't hoofd zwaar en de leden loom en traag zijn: Bij voorbeeld, neemt het uitgeperſte *zap* van *marjoleine*, *betonie* of *beete*, en trekt daar van iets in de neus op.

Of neemt *drooge bladen* van *haſel-wortel*, *marjoleine*, *rooſemarijn*, *poleij*, en beste *tabaks-bladen*, van elks een half once, en *lavendel-bloemen*, twee drachmen; maakt het tot een poeder, en ſnuift er altemets een weinig van in de neus op.

Of neemt gepoederde *bladen* van *hazel-wortel*, een half once; gepoedert *ammoniak-zout*, een half drachma; mengt het tot een neus-poeder, waar van de lijder 's avonds na bed gaande, 4 tot 5 grein, als ſnuiftabak gebruikt; dit middel word zeer gepreezen voor allerlei *hoofd-pijnen*, en andere hoofd-kwaalen, die uit een taaije ſlijmige verſtopping der hersſenen ontſtaan; als, zwaarte des hoofds, lammigheid der tong, oogvloeijingen, roodheid zonder pijn, enz.

Of neemt *witte vitriool*, een half drachma; laat die in een half mingelen zuiver *water* ſmelten, en dan door een vloei-papier gelekt zijnde, doet men er eenige druppels van in de vlakke hand en ſnuift het in de neus op. Maar men moet aanmerken, dat men zich van alle ſnuifmiddelen, inzonderheid die ſterk of ſcherp zijn, onthouden moet, in gevalle van eenig ongemak der neus, als neusbloeding, neus-zweer of *polijpus*, enz.; als mede ook, als de lijder met draaijingen des hoofds, zinkingen en ontſteeking der oogen, vloeijingen der hersſenen met koorts behebt is, en in zwangerheid.

Het aderlaaten komt bij deeze geſteltheid des lighaams niet te pas, maar de buikzuiveringen zijn dikwils van veel nut, en noodzaakelijk, inzonderheid als de *hoofd-pijn* lang aanhoud, en voor de gemelde middelen niet wijkt: Bij voorbeeld

Neemt *maſſe van cochie-pillen*, een drachma; *algemeen purgeer-extract*, een half drachma; *rooſemarijn-olie*, twee druppels; maakt hier van pillen, van drie grein zwaarte; hier van neemt men 's avonds twee, en den volgenden morgen nog vijf of zeven, om te purgeeren, en herhaalt het na een week of twee.

Of neemt 's morgens nugteren, *electuarium diacatholicum* of *bitter-heilig*, van een tot anderhalf lood, met eenig vogt gemengt. Maar men zal wel doen, dat men het lighaam een dag voor het neemen der purgatie, inzonderheid als het zelve verſtopt of verhard is, door het eeten van zagte weekmaakende ſpijzen, als *ſoupen*, geſtoofde *ſpinagie*, *beete*, *kool*, *pruimen*, *weeke eijeren*, enz. bereid; of men neemt des avonds van te vooren, een half once *wijnſteen-crijſtallen*; want hier door zal de purgatie zo veel te gemakkelijker werken, en de kwaade ſtoffen beter afgevoert worden.

Middelen tegen de Hoofd-pijn, uit de maag, enz. ontſtaande.

Niet zelden gebeurt het ook, dat de *hoofd-pijn* ontſtaat door medelijding van andere deelen, en wel voornaamelijk uit de *maag*, als dezelve met een ſcherp zuur of veele ſlijmen vervult is, waar door dezelve geknaagt en de pijn door de zenuwen na het hoofd gevoerd word; deeze oorzaak word gekent, als de lijder teffens ook pijn omtrent de navel, maag of het hart-putje gevoelt, de eetlust gaat over, en men beſpeurt een zwakheid door het gantſche lighaam, gepaart met onrustigheid.

Tegen het zuur, zijn de opſlorpende middelen dienſtig, als *geprepareerde kreefts-oogen*, *coraalen*, *gebrand herts-hoorn*, enz. Zie MAAG. Maar is de maag met ſlijmen of rouwe onverteerde ſpijs overlaaden, dan is er niets beter, als een braak-middel; men neemt ten dien einde vijf tot zes greinen *braak-wijnſteen* 's morgens nugteren in, met eenig vogt; waar na men eenig maag-verſterkend middel moet gebruiken; bij voorbeeld, *elixir ſtomachicum*, *elixir vitæ*, *tinctura cinnamomi*, enz.; of men eet wat *geconfijte alands-wortel*, *calmus*, *gengber*, *oranje-ſchil*, enz.

Gelijk nu de *hoof-pijn* door *ſijmpathie* of medelijding uit de maag kan voortkoomen, zo kan dezelve ook ontſtaan door medelijding, uit de milt, lever, nieren, lijfmoeder, darmen, middel-riſt, enz., naamelijk, als die deelen niet wel geſteld, verſtopt, of diergelijk zijn; in zodanige gevallen zal men ook meestal, dog niet altijd, eenige pijn of ongemak omtrent de plaats van die deelen tot kenteken beſpeuren; en men moet vervolgens middelen gebruiken, welke aan die deelen voornaamelijk eigen zijn: In het algemeen zijn de openende en tegenkrampige middelen van veel nut; van de eerſte zoort zijn, de *ijzer-ſaffraan*, de *ſtaal-tinctuur*, *ijzer-vijlzel*, enz.; benevens alle de kruiden, die een openende kragt hebben: En van de tweede, de *berg-cinnaber*, *gemaakte cinnaber*, en de *cinnaber van antimonie*, *geprepareerde barnſteen*, *opregt eenhoorn*, *elands-klauw*, *tinctuur van barnſteen*, en *van bevergeil*, *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, *rooſemarijn*, *ſalie*, *marjoleine*, *lavendel*, *veld-cijpres*, *wijnruit*, *ſleutelbloemen*, *laurier-beſiën*, *jeneverbeſiën*, *bevergeil*, *gedistilleerde olie van angelike*, *van barnſteen*, *van jenever-beſiën*, *opium*, enz.; en in de gebreken der milt of *hoofd pijn* uit hijpocondrie, *agrimonie*, *eickenvaren-wortel*, *herts-tong*, *duive-kervel*, *ſchurfte*, *ſchelkruid*, *tamarisken-bast*, *cappers* en *capper-bast*, enz., alle welke dingen met nut, het zij enkeld of zaamengeſteld, kunnen gebruikt worden. Koomt de *hoofd-pijn* uit andere ziektens voort, gelijk bij voorbeeld uit koortzen, enz., zal dezelve overgaan, als de ziekte geneezen is.

Dikwils word van deeze en geene menſchen over *hoofd-pijn* geklaagt, maar als ze de oorzaak daar van wel onderzogten, zouden ze ondervinden, dat het veel meer al te ſterke ſtudien, te veel bijſlaapen, of eenige andere overmaatige oeffeningen des lighaams en geests zijn, dan eenige ongeſtalte des lighaams; in zodanige gevallen is het beste middel, om zich daar in te maatigen, en een uitſpanning te neemen; een glas goede *wijn*, en andere verſterkende middelen, als *amber*, of *tinctura anbræ*, *tinctura regia*, *cinnamomi*, enz. maatig gebruikt, koomen hier ook zeer wel te pas.

HOOFD-PIJN (HALVE); *Scheele Hoofd-pijn*, word maar aan de één zijde des hoofds, of aan het halve hoofd, het zij voor, agter of op de zijde, gevoelt, en is zomtijds veel erger dan de *heele hoofd pijn*.

Men gebruikt hier tegen diergelijke hoofd-middelen, als in het voorgaande artijkel tegen *hoofd-pijn*, uit een ſlijmagtige geſteldheid, gemeld zijn; inzonderheid moet men vooraf een *purgatie* gebruiken, en dezelve na eenigen tijd wederom eens herhaalen, om het hoofd te zuiveren; en men prijst zeer de bovengemelde nies-poeders, daar de *hazelwortel* in komt, mits de daar bij gemelde voorzigtigheid gebruikende.

Ik heb een man gekend, die zeer van deeze *hoofdpijn* geplaagt zijnde, geraaden wierd, tabak te rooken, dien hij voorheen niet gebruikt hadde; waar bij hij zeer veel baat bevond, en de pijn daar door dikwils voor een langen tijd wegnam.

Venkel-zaad als tabak gerookt, het zij alleen of met wat goede tabak gemengt, word ook zeer gepreezen.

Of neemt *venkel-water* en *marjolein-water*, van elks drie oncen; *tinctuur* van *barnſteen* en van *bevergeil*, van elks twee drachma; *ammoniak-zout* en *vlug zout van hertshoorn*, van elks een ſcrupel; *berg-cinnaber*, tien grein; *extract van duizend-gulden-kruid*, een half drachma; gedistilleerde *roosemarijn-olie*, vier druppels, en *rob van vlier*, een half once; mengt het tot een drankje, waar van de lijder 's morgens, nademiddags, en 's avonds, telkens een lepel vol neemt, wel omgeſchud. Dit middel is ook dienstig in andere langduurende *hoofd-pijnen*.

HOOFD-VERSTERKENDE BALSEM, zie BALSEM, *pag.* 134.

HOOFD-WASSCHING, zie CAPITILUVIUM.

HOOFD-ZIEKTE, zie ONGARISCHE ZIEKTE.

HOOFD-ZUIVERENDE MIDDELEN, zie CAPUT PURGANTIA.

HOOGBEK-SALM, zie SALMEN, *n.* XXIV.

HOOGEN; betekent in de Schilderkonst, de aantooning der meest verlichte plaatzen van een voorwerp, dat men ſchildert, als waar op de dag of 't licht het ſterkst valt: De *hooging* geſchied derhalven op de hoogſte en verheevenſte plaatzen, bij voorbeeld, aan den mensch op de kin, boven op den neus, op het voorhoofd, op de wangen, ſchouder, borst, elleboogen, knien, enz.; als mede aan de kleederen op de plooijen, en op andere verheventheden, enz.

Het *hoogen* nu moet geſchieden met een verf die lichter is, dan die, waar mede de grond gelegt word, dog echter met een min of meer lichte verf, naar maate het deel min of meer verheeven is, en door den dag verlicht word.

Dit *hoogen* heeft mede plaats, in het crajoneeren met zwart, blauw, rood, enz.; maar in het wasſchen met Oostindiſche inkt, of andere koleuren op wit papier, moeten de hoogzels, of het volkoomene licht, door het wit des papiers te wege gebragt worden; gelijk ook bij het tekenen met rood krijt, enz. moet geſchieden.

Tegen het *hoogen* ſtaat het *ſchaduwen* of *verdiepen* over, het welke zo wel in het ſchilderen en crajonneeren als wasſchen, met een ſterker of donkerder verf moet geſchieden, naar maate van de diepzels; maar bij het tekenen, worden de diepzels met dikker, of meer kruisſende ſtreeken of arceeringen te wege gebragt.

De grond of het begrip van deeze *hooging* en verdieping, word het best geleert, uit de manier van tekenen en wasſchen op het papier, en wel voornaamelijk, als men beelden, en andere dingen naar het leeven tekent, want dan vertoonen zich de *hoogingen* en verdiepingen klaar voor oógen; als men dan in deeze dingen op het papier wel geoeffent is, zal het daar na niet zwaar vallen te leeren, hoe men in het ſchilderen, het zij met water of olie-verwen moet te werk gaan; waar bij nog aan te merken is, dat de koleuren der *hoogzels* en *diepzels* altijd met de grondkoleuren wel moeten accord weezen; want anders vertoont zich het ſchilderſtuk plakkig of onaangenaam; doch de verheevenſte *hoogzels* worden veeltijds met geheel wit, en de diepſte verdiepinge met een zwarte of heel donkere koleur aangetoont, en zulks dikwils maar met een ſtip, of losſe trek, dat men *touches* noemt, en het welke de ſchilderijen, zo wel als gewasſchene en gearceerde tekeningen, grootelijks releveert; zie ook op de artijkelen SCHILDEREN en MINIATUUR-SCHILDEREN.

HOOGE of DOORBOORDE SPIER der VINGEREN; in het latijn *Musculus ſublimis digitorum manus*; deeze ſpier neemt zijn begin van den inwendigen knokkel der armbeens, en word in vier peezen verdeelt, die in de tweede ſlagorder van de vier vingeren ingeplant worden.

HOOGE SCHOOLEN, of *Univerſiteiten*; zijn eigentlijk de zulke, waar in men verſcheidene Profesſoren onderhoud op een jaarwedde, om in de onderſcheidene takken van wetenſchappen lesſen te geeven, en waar in men kan onderzogt worden, ten einde een getuigſchrift of *diploma*, *bulle* genoemt, te verkrijgen van zijne bekwaamheid, en eenen eertijtel, van Meester, of Doctor, of eenig ander, na de Wetten der *Univerſiteit*.

In de *Univerſiteiten* en Hooge Schoolen zijn vier *faculteiten* of onderdeelen, die van de Theologie, de Rechten, de Medicijnen, en Beſchaafde Weetenſchappen, welken men allen onder den naam van Philoſophie begrijpt: Men vind evenwel in Frankrijk *Univerſiteiten*, daar men ſlechts in éene Faculteit promoveeren kan, gelijk als te Orleans en te Valence in de Rechten, te Montpelier in de Medicijnen, enz.

Het woord *Univerſiteit* ſtamt echter hier van af, dat de Schoolen *univerſeel*, dat is, over alle weetenſchappen gaan; het onderſtelt derhalven vier Faculteiten.

De *Univerſiteiten* zijn eerst in de twaalfde en dertiende eeuwe begonnen gevormt te worden; die van Parijs en van Bologne maatigen zich het recht aan, van de oudſte te zijn, of ſchoon zij op verre na niet waaren op den tegenwoordigen voet; men wil, dat die van Parijs door Charlemagne geſtigt zoude zijn, en haare oorſprong nam van vier Engelſchen, leerlingen van den waarden of venerabelen Beda, die daar openlijk onderweezen; anderen integendeel beweeren, dat zij door Louis le Jeune en Philippe Auguste in de twaalfde eeuwe zoude opgerigt zijn; evenwel is zij niet dan bij trappen tot volkoomenheid gebragt.

De *Univerſiteiten* van Oxfort en Cambridge, zijn buiten tegenſpraak de oudſte van allen, want het Collegie van Baliol en van Merton te Oxfort, en van St. Pieter te Cambridge is in de dertiende eeuwe geſtigt; men heeft te Cambridge reeds in het jaar 872 openlijk onderweezen, maar niet als nu, dat is, de Studenten waaren toen niet door verſchillende kleederen, en volgens hun rang onderſcheiden, maar gelijk in onze Republijk, ging ijder naar zijn goeddunken gekleed, en woonden bij de burgerije in huis.

Daar na woonden zij, gelijk als nog, in de Collegien, dog op eigen kosten, uitgezondert de *Alumni*, gelijk men die in Friesland en Groningen noemt *Burſalen*; deeze moeten nog heden de andere Studenten aan tafel dienen, en eeten het overgeſchootene, als de eerſte tafel gedaan is; dog dan worden zij op hun beurt gedient door de knechts van het huis of collegie. Het Staaten Collegie te Leiden heeft eenige overeenkoomst met die van Oxfort en Cambridge; alleen hier in verſchilt het, dat alle *Alumni* zijn, en alleen de Godgeleertheid in het zelve mag geleert worden. Om kort te zijn, men geeft er verſcheidene graaden, gelijk als die van *Doctor*, dat is, *Meester*,

Meester, van *Baccalaurus*, van *Licentiaat*, en *Meester in de vrije Konsten*, *Magister artium liberalium*, het welke veel van Doctor verſchilt: Men word bij voorbeeld Doctor in de vrije Konsten, en Doctor in de Wijsbegeerte. Wij zullen eerst van onze *Univerſiteiten* ſpreeken.

De Hooge Schoole te Leiden, wierd door Prins WILLEM DE EERSTE, de Edelen en Steeden 1574, in erkentenis van hunne ſtandvastigheid, den Leidenaaren aangebooden, en door de Leidenaars boven de vrijheid van tollen gekoozen; in den jaare 1575 is er octroi aan gegeeven, op naam des Konings van Spanjen. HENDRIK DE IV. Koning van Vrankrijk, verklaarde 1596, dat de getuigenisſen der Hoogleeraaren, of de Doctorale Bullen, voortaan ook in Frankrijk zouden in waarde gehouden worden, en alle overige tijtels van bevorderinge. Te Leiden wierd in het jaar 1619 groote verandering gemaakt; al wat de Remonſtrantſche leere was toegedaan, uit de ampten gezet, en anderen, die der Sijnodaale leere toegedaan waaren, in plaats geſtelt; hier over kan men den beroemden WAGENAAR raadpleegen, in deszelfs uitmuntend wel geſchreevene *Vaderlandſche Hiſtorie X Deel*, *pag.* 387. Tegenswoordig is de Academie, Hooge School of *Univerſiteit*, op de volgende wijze geſchikt.

Zij heeft vier Curatoren, één uit de Edelen, twee uit de Staaten van Holland, die gemeenlijk uit Dordrecht, één uit Amſterdam en Haarlem bij verwisſeling gekoozen worden; de Burgemeesteren, in Regeering zijnde, maaken den vierden. De Rector Magnificus word bij de Staaten aangeſtelt, en den Secretaris maar door Curatoren gekoozen; de Rector Magnificus heeft den rang boven de Curatoren, en alle de Profesſoren boven de Leden der Leidſche Regeering; het welke oorzaake is, dat de Profesſoren aldaar genoegzaam buiten de converſatie der Heeren van Regeeringe zijn. De Curatoren hebben mede een Secretaris en Rentmeester. Dog de adminiſtratie van de Juſtitie is gemengt, beſtaande uit den Hoofdſchout der ſtad, twee uit de Regeering, den Rector, en twee Adſesſoren, welke hunnen afzonderlijken Secretaris hebben; ook word deeze Vierſchaar gehouden in eene aparte zaal onder Burgemeesters kamer, hebbende eene groote deur naast de hoofdwacht; deeze oordeelt over leeven en dood, zonder appél. De kleine zaaken worden voor den Rector en Adſesſoren afgedaan, welke eenen Secretaris uit den Profesſoren hebben. Daar zijn twee Pedellen, die door Curatoren aangeſtelt worden, en behalven dat, heeft ieder Faculteit zijn eigen Pedel; de *Hortulanus* is gemeenlijk Pedel van de Medicijnſche Faculteit.

De Studenten ſtaan onder de Academie, hebben zeer weinige vrijdommen, uitgezondert die van onder de beſcherming der Academie te zijn, die wel de allerweezenlijkſte is.

Daar zijn vier Profesſoren in de Theologie, gemeenlijk van beide de gevoelens twee, van COCCEJUS en VOETIUS; in de Rechten drie; twee voor het Roomſche en Civile Recht, en één om het *Jus Publicum* van Duitschland te onderwijzen, die om die rede, al meest een Duitſcher zijn moet; het *Jus Canonicum*, of ſchoon men er in promoveert, word niet gedoceert; in de Medicijnen zijn thans vier, één in de Practijk, één in de Theorie en Chemie, twee in de Anatomie en Chirurgie; de Botanie is thans onder de Philoſophie geſchikt; in de Philoſophie, dat is, Taalen en Wijsbegeerte, zijn er verſcheidene, zo dat [illegible] de deelen zeer grondig aldaar geleert konnen worden; twee in de Philoſophie; één in de Oosterſche taalen; één in het Grieksch; één in het Latijn, en één in de Botanie. Daar is, behalven dat, een Lector, die in het Nederduitsch de Wiskonst onderwijst.

Men word er of *Doctor*, of *Baccalaurus*, of *Licentiaat* en *Magister artium*, dog alvoorens moet men *Candidaat* zijn, dat is, eerst getenteert worden afzonderlijk van den *Decanus der Faculteit*, daar na in de Senaatkamer geëxamineert worden door de Faculteit; het examen gedaan zijnde, nog een of ander ſtuk 's anderen daags expliceeren en disputeeren, bij voorbeeld, twee *Aphorismi* uit HIPPOCRATES in de Medicijnen, twee Wetten uit het *Corpus* [illegible]*uris*, of uit ARISTOTELES twee hoofddeelen; dit gedaan zijnde, verkrijgt men de *Licentie*, om te konnen *Doctor*, *Baccalaurus*, *Licentiaat* of *Meester* worden, mits men eene Verhandelinge ſchrijft, en dezelve openlijk of *privaat*, dat is, in de Senaatkamer defendeert; men kan ook *more majorum*, dat is, met de kap gepromoveert worden, doch dat geſchied om de kostbaarheid zelden.

De Studenten betaalen eens Collegiegeld, volgens gebruik, en voor een jaars Collegie 30 guldens, voor een half jaars 15 guldens en 15 ſtuivers.

Het was noodig, hier omtrent wat breedvoeriger te zijn, om dat de andere Academien meestal op den voet der Leidſche geſchoeit zijn.

De Univerſiteit van Franeker, volgt in rang van jaaren, die van Leiden, zij is in den jaare 1585 geſtigt; heeft, behalven den Heere Prince van Oranje als Stadhouder, vier Curatoren, uit ieder Quartier één; deeze hebben een Secretaris, aan hun Collegie alleen gehegt.

De Academie beſtaat uit verſcheidene Profesſoren, welker getal onbepaalt is; tegenswoordig is er één *Honorarius*, die de voorrang heeft boven allen, uitgezondert den Rector Magnificus; deeze behoeft geene Collegien te houden, nog in den Senaat te koomen, geen Rector te zijn, nog eenige last te hebben; ook heeft de tegenswoordige, vrijwillige feſtie in den *Senatus Judicialis*, niet tegenſtaande hier door de pluralitéit zeer moeijelijk word; beſtaande nu dit Collegie uit zes Heeren, den Rector, den Honorarius, en uit ieder Faculteit één Profesſor, die ſtem hebben, en den Secretaris, die geen Profesſor is.

De Faculteiten zijn eveneens geſchikt als te Leiden; in de Theologie zijn vier Profesſoren; in de Rechten twee; drie in de Medicijnen; één in de Philoſophie; één in de Matheſis, Aſtronomie en Architectura Militaris; in de Oosterſche, Griekſche en Latijnſche taal; als mede één in de Franſche taal, die teffens Predikant is in de Walſche Gemeente.

Daar is een *Burſa publica*, of open Tafel voor de Studenten, waar op de *Alumni* op Lands kosten eeten; de anderen konnen er zeer goedkoop 's weeks de tafel middag en avonds hebben. Daar is één *Inſpector Burſae*, welke zo wel op de zeden der jongelingen moet letten, als op het eeten. Die ruim leeven, konnen eeten in Ordinarisſen.

De Academie heeft drie Predikers, twee welke in de Hollandſche Kerk zondags avonds prediken bij beurten; één die ééns 's maands in het latijn predikt, 't welk inzonderheid tot dienst der Hongaren geſchikt is: Deeze konnen hier zonder bepaaling van getal koomen, en

en hebben altoos de vrije tafel, en nog eenig reisgeld. Zij gaan ter Nagtmaal in de Franſche Kerk, welke in het groote Auditorium gehouden word; als de mans gecommuniceert hebben, word het brood en de wijn den Hongaaren toegedient, en de zegen in het latijn geſprooken.

De Studenten hebben hier geene privilegien, buiten die van de beſcherming der Senaat, die alle kleine zaaken, gelijk alle Nedergerechten in Friesland, afdoet; crimineele en lijfſtraffelijke misdaaden, worden bij het Hof van Juſtitie gevonnist.

Vermits hier geene Militie is, word op 's Lands kosten onderhouden, één Majoor, en vier Adſiſtenten, die de Studenten moeten opbrengen, en in ordre houden.

De Hooge Schoole van Stad en Lande, is in den jaare 1614 geſtigt, op het aanraaden van Graaf WILLEM LODEWIJK, en wierd den 23 Augustus plechtig ingewijd.

Dees is mede op de Leidſche voet geſchoeid, en word beſtiert door Zijne Doorluchtige Hoogheid als *Curator primarius*, en zes Curatoren, drie uit de Stad Groningen, drie uit de Ommelanden, dat is, uit ieder Quartier één; de Secretaris der Gedeputeerde Staaten is aan dit Collegie gehegt.

De Faculteiten zijn eveneens verdeelt, vier Profesſoren in de Theologie; drie in de Rechten; twee in de Medicijnen; twee in de Matheſis, Philoſophie, enz.; verders in de Oosterſche, Griekſche en Latijnſche taalen één.

De Studenten hebben hier geene privilegien die aanmerkelijk zijn, dan het Patrocinium van den Senaat. Daar is geen *Senatus Judicialis* in naam, maar een *Senatus Minor*, welker Leden als Commisſarisſen moeten beſchouwt worden; in zaaken van gewigt is er een *Senatus Ampliſſimus*, beſtaande uit den Rector Magnificus, Curatoren en Profesſoren. Daar is geen Secretaris afzonderlijk, één der Profesſoren moet die post waarneemen op zijn beurt.

In gevalle van crimineele feiten, heeft de Senaat de *Cognitio cauſae*, maar moet de Studenten overgeeven aan de Magiſtraat der Stad; waar van weder appél is aan de Hooge Juſtitie-kamer.

De Profesſoren hebben hier een zeer groot privilegie, van, of ſchoon geheel vreemd, na twee jaaren inwooning, gerechtigt te zijn tot de Regeering; daar alle andere vreemde inwooners, of twaalf jaaren moeten burgers geweest zijn, of zes jaaren, wanneer zij een burgers dogter trouwen.

Op deeze *Univerſiteit* is mede eene publijke *Burſa* of Tafel, daar de *Alumni* eeten middags en avonds.

De Hooge Schoole te Utrecht, is in den jaare 1636 geſtigt, en den 15den van Maart ingewijd; zij word beſtiert door de Vroedſchap van de Stad Utrecht, of ſchoon zij onder de beſcherming der Staaten is; de inkoomſten der gemeene Vrouweklooſteren, eertijds aan de Stad afgeſtaan, zijn tot onderhoud derzelve geſchikt.

De privilegien der Studenten, en der Senaat zijn van geene waarde, om dat alle misdaaden door den Hoofdſchout, en Regeering geſtraft worden.

De Faculteiten zijn als die der andere Schoolen geſchikt; daar zijn vier Profesſoren in de Theologie; vier in de Rechten; drie in de Medicijnen; agt in de Philoſophie, Taalen en Historien.

De laatst opgerichte is die van Gelderland, te Harderwijk, welke wel in den jaare 1600 door de Staaten van het Kwartier der Veluwe geſtigt wierd, dog zo deerlijk verviel, dat zij eerst in den jaare 1647 herſtelt, en door de algemeene Staaten van die Provintie tot eene provintiaale Academie verheven wierd.

Zijne Doorluchtige Hoogheid de Stadhouder is *Rector Magnificentiſſimus*, wijders is uit ieder Kwartier één Curator uit de Ridderſchap, en één uit de Steeden, dus twee uit het Kwartier van Nijmegen, van Zutphen, en de Veluwe; derhalven zes, welken toegevoegt is een Secretaris.

Daar zijn twee Profesſoren in de Theologie; twee in de Rechten; twee in de Medicijnen, en vier in de Philoſophie en Taalen. Eén der Profesſoren in de Theologie is Academieprediker.

Daar is eene *Burſa*, dog vervallen; ook vind men er geen Botaniſche Tuin die noemenswaardig is; daar die van Leiden, Franeker, Groningen en Utrecht zeer uitſteekende zijn; daar tegen is er een Chemisch Laboratorium, na dat van Leiden, het beste; dat van Utrecht word zeer aanzienelijk; te Franeker is over weinige jaaren een gevoegt bij die Academie, maar tot nog toe ontbreekt dat te Groningen.

Men kan in het algemeen van onze Provintiaale Hooge Schoolen zeggen, dat zij pronken met uitneemende Mannen, en dat de weetenſchappen zeer wel geleert worden.

Buiten deeze *Univerſiteiten*, worden er geene Schoolen, het zij dezelve *Gijmnaſia*, *Athenaeum*, of anders genoemt worden, in onze vereenigde Gewesten gevonden, alwaar men zich kan laaten promoveeren, tot *Meester*, *Licentiaat* of *Baccalaurus*, en *Doctor*, dan hier; ook gelden deeze Getuigeniſſen, *Diplomata* of Bullen, over geheel Europa, behalven in Brabant en Engeland. De jalouſie onzer *Univerſiteiten* heeft zommigen eene Wet doen maaken, dat iemand zich met eede verbinden zal, van zich niet weder op eene andere Academie voor de tweede maal te laaten Doctor maaken, het geene ongerijmd is; want in de Oostenrijkſche Nederlanden kan niemand een politijk ampt hebben, of hij moet te Leuven gepromoveert zijn; ook kan men geen Lid van het *Collegium Medicum* in Londen zijn, zonder op Oxfort of Cambridge te zijn gepromoveert: Onze Doctoren konnen daarom wel practiſeeren in Engeland, ook worden zij als Doctor erkent, maar konnen geen deel hebben in de voorrechten van het *Collegium Medicum*; om die rede, worden zij dikwerf, of ſchoon bejaard, en reeds zeer gerenommeert *honoris cauſa*, nog eens gepromoveert. Ook vermindert dit het gezach der *Univerſiteiten* niet, om dat ieder een meester is, om beneficien te geeven, op zulke voorwaarden, als hij goedvind.

HOOG-KIJKERS, zie MEIR-SLANGEN, *n.* I.

HOOG-LEERAAR, zie PROFESSOR.

HOOGMOED; in het latijn *Arrogantia*, *Exelſitas*. De Hoogmoed is eigentlijk een verbevene gedachten, die iemand van zijn eigen bekwaamheid en verdiensten vormt; het is een gevoelen, welke beſtaat om zich zelven veel meerder dan een ander te achten, het zij *zonder reden*, of wel *zonder voldoenende oorzaak*; en om in dat vooroordeel, zijne mede-menſchen ten onrecht te verachten. Ik zegge *zonder reden*, en als dan is het eene dwaasheid; ik voege er bij *en zonder voldoenende oorzaak*, om dat wanneer iemand wettelijk een recht heeft verkreegen, dat hem boven anderen verheft, hij meester is, om dat recht te doen gelden, en het te bewaaren en ſtaande te houden;

maar hij moet zorge draagen, om zijne minderen geen hoonende verachting te betoonen; dog het gezonde verſtand, de overdenking, de wijsgeerte, de menſchelijke zwakheid, de gelijkheid die er van natuuren tuſſchen alle redelijke ſchepzelen is, moeten tot behoedmiddelen tegens de *hoogmoed* verſtrekken, of ten minſten tot verbeetering van die neiging: Hier op doelende, zegt de ſchrijver van de *Maximes* niet onaardig, dat de *Hoogmoed uit geen andere oorzaak in iemands hart opwelt, dan om hem het verdriet te beſpaaren, van zijne eigen onvolmaaktheden te zien.*

HOOGRUG-SALM, zie SALMEN, *n.* XIX.

HOOG-VERRAAD; dus worden in Engeland zulke misdaaden genoemt, de elders den naam van *Gequetſte Majeſteit* draagen; zie GEQUETSTE MAJESTEIT.

HOORN; in het latijn *Cornu*; is in het algemeen, het geene op den kop van veele viervoetige dieren hardagtig uitgroeit, meest boven de oogen, of hersſenvat, zo evenwel, dat het hol des neus er onder loopt; in den *Rhinoceros* groeit de *hoorn* uit den neus zelven: De *hoornen* hebben dit zonderling verſchil, dat die van de Oſſen, Geiten, Schaapen, Gazellen, en al dat zoort van gedierte, het welk herkaauwd, gehoornd is, en een galblaas heeft, om een ſtruik groeit; daar die der Hertebeesten, Rheën, Rendieren, Elanden, enz. op een ſtoel groeit, en afvalt eens in het jaar, wanneer die dieren niet gemeeden zijn. De *hoorn* van den *Rhinoceros* groeit op dezelfde wijze, dat is, heeft geen ſtruik. De *hoornen*, die om een ſtruik wasſen, beſtaan uit vezeldraaden, die volgens de lengte der *hoornen* loopen, en uit dwarſche, dog deeze zijn niet zo vast van aart, en minder in veelheid. Deeze *hoornen* groeijen uit, even als de nagelen aan onze handen, en hebben gelijkvormigheid met de ſpooren der Haanen, en zoortgelijk gedierte. De *hoornen* der Herten groeijen gantsch anders, en zijn niet hol, maar gelijkvormig van zelfſtandigheid, die langzaamerhand harder uitdroogt, en de gedaante verkrijgt, die bij allen bekent is.

Menſchen zijn zomwijlen met *hoornen* voorzien, en geen wonder, het *epidermis* of de opperhuid lang gewreeven wordende, verkrijgt eene hardheid, die niet van die der *hoornen* verſchilt; dog het is eene ziekte; men ziet zomwijlen aan de toonen, nagels van vijf of zes duim lang, niet ongelijk aan Rams-hoornen: In Frankrijk wierd in het jaar 1599, een man met een *hoorn* op het voorhoofd gezien, welke krom omgroeide, en in het hoofd wiesch; men liet hem zien aan HENDRIK DE IV., en vervolgens aan iedereen te Pariis; welke ſchande den man zo trof, dat hij van ſpijt ſtierf.

De *hoorn* van den *Rhinoceros* is van gelijken vol, en zeer glad, wanneer wel gedraait word; men maakt er bekers van, en men meent, dat drank met eenig vergift gemengt, in denzelven gegooten, aanſtonds zich ontdekken zoude; dog dit is eene fabel: Deeze *hoorn* raar zijnde weleer, verkreeg bij verhaal deeze kracht; thans is een *Rhinoceros-hoorn* in het geheel niet vreemd.

De Profeſſor ROEL te Amſterdam, bezit er een, die wegens raarheid alles overtreft wat men zien kan; een ieder weet, dat de paarlen koomen uit den Perſiſchen golf, en voor de allerſchoonſten gehouden worden; ook weet men, dat het zijn uitwasſen van binnen in zekere oesterſchulp, die er vast omzit, als men ze niet afbreekt. De *hoorn* nu, welken die Heer bezit, heeft in zijne zelfſtandigheid eene groote zeer glinsterende paarl, welke de draaijer er in vond, als hij hem wilde tot een beker vormen; hoe die paarl in deezen *hoorn* gekoomen is, zal men niet ligt dan door giſſinge konnen bepaalen.

Het Hert- en Elands-hoorn word veel in de Apotheeken tot geneesmiddelen gebruikt; ook zijn zij, benevens veelerlei andere *hoornen*, inzonderheid der Deenſche en Schotſche Oſſen, ons zeer nuttig, om er allerlei werken van te maaken, als *hoorn* tot kruidhoorns, tot allerlei inktkookers, doosjes, heften van meſſen, knoopen en kammen; alle welke zaaken niet konden verkreegen worden, indien men de *hoorns* niet konde week maaken, en ſoldeeren; door middel van formen, weet men er allerlei figuuren in te perſſen; ook word het met veelerlei koleuren fraai geverft, waar in de konst zo ver gaat, dat men het de koleur en het aanzien, als de beste ſchildpadde weet te geeven. Men maakt er ook *lantaarn-hoorn* van, om zulks in plaats van glas, in de kleine lantaarns te zetten, enz.

Om Hoorn of Schild-pad week te maaken.

Eerſte manier.

Doet vijf of zes mingelen *water* in een ketel, met een once *boom-* of andere *olie*, en laat het kooken; doet er dan het *hoorn* in, zo zal het week worden; als men er figuuren op perſſen wil, zo moet men het ſchielijk uit het water in de form doen en onder de pers zetten; aldus kan men er allerlei figuuren in prenten, die men begeert, welke in de form moeten uitgegraveert zijn.

Tweede manier.

Maakt een loog van *asch* met wat *kalk*, die wel klaar moet zijn, legt hier in uw *hoorn*, in een linnen doek gedaan zijnde, twaalf uuren lang te weeken; neemt het er dan uit, en ziet of het genoeg geweekt heeft, dat men daar aan ontdekt, als het gemakkelijk van het doek losgaat, als het dit niet doet, moet men het wat langer laaten weeken: Daar na doet het in een puntige zak, en giet er heel heet water op; legt het vervolgens op een tafel, dat het een weinig droog word, en keert het altemets om, tot dat het wat verkoelt en handelbaar geworden is; als dan kan men er allerlei koleur op doen, welke daar in bedroogt en vastblijft, en men kan daar indrukken of perſſen, graveeren of ſnijden, wat men begeert. Op deeze manier kan men ook *been* week maaken.

Derde manier.

Neemt *menſchen pis* die een maand lang bewaart is, doet er *leevendige kalk* bij, en *weedasch*, of wel *wijnmoer*, dat is, neemt eens zo veel *kalk*, en de helft *weedasch*; doet bij ieder pond *kalk* vier oncen *wijnſteen*, en evenveel *gemeen zout*; laat dit alles kooken, giet het door, en bewaart het zorgvuldig.

Wanneer gij er *hoorn* in wilt week maaken, zo laat het er agt dagen in leggen te weeken.

Vierde manier.

Neemt de *asch* van de *ſteelen* en *koppen* van *papaver*, maakt er een loog van, en kookt er de *hoorns* in.

Vijfde manier.

Neemt *asch* van *vaarenkruid*, en even veel *leevendige kalk*, laat het met *water* kooken, giet het door, en doet

er

er *ſchrapzel* van *hoorn* in; laat het er vier dagen in weeken; beſmeert vervolgens uwe handen met olie, kneed dit tot deeg, en vormt het naar believen.

Zesde manier.

Anderen gebruiken daar toe, het *zap* van *witte marrubium*, van *eſchen-hout*, van *duizend-blad*, van *peperwortel* en *ſtinkende gouwe*, met *azijn* gemengt, en leggen er de *hoorns* agt dagen in te weeken.

Zevende manier.

Nog anderen neemen *potasch* en *leevendige kalk*, maaken er een loog van, doen er *ſchrapzel* van *hoorns* in, en laaten alles te zaamen kooken, en kneeden het tot deeg; men kan zelfs met verwen dit deeg zeer aardig koleuren.

De Heer PAPILLON, beroemd Graveerder in hout, is van oordeel, dat *azijn* alleen genoeg is, om *hoorns* week te maaken.

Gedistilleerde wijn-azijn heeft nog meerder kracht.

De beroemde R. P. F. JOANNES ZAHN, in zijn lofwaardig boek, *Oculus artificialis*, *Teledioptricus*, beſchrijft meerendeels dezelfde manieren, *pag.* 154. *fund. ſijntagma* 3. *cap.* 11.

Het ſchijnt in het algemeen, dat alle zuure en zoute lighaamen, het *hoorn* konnen week maaken.

Om het Hoorn te ſmelten en in een form te gieten.

Maakt een loog van drie pond *hout-asch*, en een pond *leevendige kalk*, die door bijgieting van genoegzaam heet *water*, niet al te ſterk is.

Neemt dan *hoorn*, dat fijn geraspt of gevijlt is, doet het in de loog, en laat het zo lang kooken, tot dat het wel ontbonden, en zo dik als een dunne pap is; giet het dan in uwe formen, die vooraf wel met *olie* moeten beſtreecken zijn, en laat het werk vervolgens wat ſtaan, zo zal het met het droogen hard worden.

Wil men het *hoorn* een koleur geeven, zo mengt men bij het geſmoltene *hoorn*, zodanige koleur die men begeert, zeer fijn gepoedert zijnde.

Om Hoorn als Schild-padde te koleuren.

Neemt een once *ſterk-water*, ſolveert er een half drachma *zilver* in; neemt dan uw gemaakt *hoorn-werk*, bedekt het hier en daar met geſmolten *wasch*, pleks-wijze, met kleine en grooter plekken; vervolgens ſtrijkt er van de *ſolutie* dun over, en laat het van zelfs droog worden, zo zal het *hoorn* donker-bruin worden, op de plaatzen daar geen wasch is: Of men beſtrijkt het *hoorn* hier en daar maar dunnetjes met de ſolutie, zo dat de plekken niet te zaamenvloeijen, en laat het opdroogen; en daar men de vlekken ſterker of donkerder hebben wil, ſtrijkt men ze nog eens duntjes over.

Men kan het *hoorn* ook overal met *wasch* dun bedekken, en er dan met een puntig hard houtje of ijzer, zodanige figuuren in tekenen, als men begeert, invoegen dat het *hoorn* op de getekende plaatzen van het wasch ontbloot is; als dan giet men er van de bovengemelde *ſolutie* een weinig op, laat het maar een kleine tijd ſtaan, en giet ze dan weder zuiver af, of ſpoelt het werk in water om; vervolgens laat men het wasch wat warm worden, en wrijft het met een ſchoone lap zuiver van het *hoorn* af.

In plaats van *zilver*, kan men ook eene *ſolutie* van *lood* maaken: Of men kookt *zilver-glette* in een ſterke loog van *kalk*, zo lang tot dat het zwart verft, en gebruikt het als vooren.

Op deeze wijze kan men ook het *ijvoor* de koleur van *ſchild-padde* geeven.

Om het Hoorn allerlei koleuren te geeven.

Groene koleur. Neemt twee deelen *ſpaans-groen*, en een deel *ammoniak-zout*, wel fijn gemaakt zijnde, giet er ſterke *azijn* op, legt er het *hoorn* in, en laat het er in blijven, tot dat het groen genoeg geworden is: Maar merkt, dat het *hoorn* vooraf een halve dag in *aluin-water* moet geweekt hebben; gelijk ook bij allerlei andere koleuren moet geſchieden.

Of neemt *ſchillen* van *groene nooten*, kookt ze in een ſcherpe loog met een weinig *vitriool* en *aluin*, een paar uur lang; doet er dan bij twee drachmen *ſpaans-groen*, dat met *azijn* wel gewreeven is: Laat vervolgens uw *hoorn*, dat gij groen wilt hebben, twee dagen in ſterke *azijn* weeken; daar na kookt het zelve in de bovengemelde toebereide loog, zo zal het ſchoon groen worden.

Roode koleur. Neemt *leevendige kalk*, giet er wat *regen-water* op, en laat 't één nagt overſtaan, daar na het water door een linnen doek gezijgt zijnde, doet er een pint klaar *water*, met een half once geraspt *braſilie-hout* bij, en legt er het *hoorn* in; kookt het vervolgens zaamen, zo zal het *hoorn* een ſchoone roode koleur verkrijgen; maar het *hoorn* moet vooraf in *aluin-water* geweekt hebben.

Blauwe koleur. Kookt *provintie-hout* met *azijn* en wat *aluin*; en doet er dan het *hoorn* bij.

Violette koleur. Deeze verkrijgt men, als men bij de voorige blauwe verf *pot-asch* doet.

Purpere koleur. Hier toe mengt men bij de voorige blauwe verf, *kalk*.

Geele koleur. Kookt het *hoorn*, na dat het gealuint is, in *azijn* met *curcuma*, of met *bast van appel-boomen*.

Zwarte koleur. Kookt het *hoorn* in *azijn* met *galnooten* en *koper-rood*. Of in *azijn* met *ſchillen van walnooten* en *ijzer-vijlzel*.

Op diergelijke wijze, als men het *hoorn* verft, kan men ook *been*, *hout*, *vederen*, enz. koleur geeven. Ziet ook op die artijkels.

Om Hoorn of Schild-padde op malkander te ſoldeeren.

Zuivert het *hoorn* of de *ſchild-padde*, op de twee zijden die aan malkander zullen gevoegt worden, met een vijl of mes; daar na op malkander gelegt zijnde, wind ze in een dubbeld wel nat gemaakt linnen doekje, maakt dan een paar ijzere plaaten heet, die niet al te dun zijn, op dat ze de warmte een tijd lang kunnen houden; legt het in het doek gewondene *hoorn* tuſſchen de plaaten, doet ze onder de pers, en ſchroeft ze ſterk aan; het in de pers laatende, tot dat het koud geworden is, zo zal het *hoorn* aan elkander geſoldeert zijn en vasthouden; dog als het de eerſte reis kwam te miſſen, moet men het werk herhaalen.

Lijm om Hoorn of Schild-pad zaamen te lijmen.

Maakt beste *Engelſche lijm* toe met oude *lijn-olie*, of beter met *gekookte lijn-olie*, en gebruikt hem tot het lijmen; maar men moet het *hoorn*, enz. wel warm maaken, ter plaats daar het zaamengevoegt zal worden, en als dan de warme *lijm* overſtrijken; vervolgens bind met het digt aan elkander, en laat het wel droog worden, zo zal het zeer vasthouden, zelfs in het water. Zie ook LIJM.

Om een Snuif- of andere Doos van Hoorn of Schildpadde, die niet wel fluit, te doen fluiten.

Doet kookend *water* in een fchootel, en fteekt er de opening der doos in, zo zal ze zich terftond uitzetten, zo dat er het dekzel op zal fluiten: Maar men moet ze niet lang in het water houden, anders zouw ze zich te ver uitzetten, en dus niet in het dekzel gaan.

De *hoorns* van Koeijen, zegt men, dat telkens, als zij een Kalf brengen, eenen kring krijgen bij de wortel, dog dat is niet overeenkomftig met de waarheid; alleen koomen de kringen om de ouderdom des *hoorns*. De Koekoopers willende eene oude Koe voor eene jonge verkoopen, draaijen ze af van den ftruik, en dus verkrijgt de Koe twee gladde *hoorns* met weinig ongemak; zij wasfen immers uit even als onze nagels; maar als de ftruik teffens breekt, word de *hoorn* misnaakt.

HOORNACHTIGE ANKERSWIJZE SPIEREN; in het latijn *Musculi Anchora-Hijoidei*, of ook *Coraco-Hijoidei* genoemt; deeze maaken het tweede paar fpieren des tongbeens uit, koomende van het uitfteekzel des fchouderblads, en in de hoornen van het tongebeen eindigende.

HOORN BAND, dus word door de Boekbinders een band genoemt, die uit best pergament van kalfs-vellen bereid, word vervaardigt, dezelve heeft een gladde rug zonder ribben.

HOORNBEK-SLANG, zie SERPENTEN, *n.* III.

HOORN-DIEREN; *Hoorn-vee*; noemt men die dieren, welke hoorns op het hoofd draagen; dog inzonderheid verftaat men door *Hoornvee*, de huislijke hoorndraagende Dieren, als *oofen*, *koeijen*, *fchaapen* en *geiten*.

HOORNDRAAGEND, zie CORNIGER.

HOORNDRAAGER, zie OMBER-VISSCHEN, *n.* V.

HOORN-ERTZ, is een zoort van *ertz* dat zeer rijk is, en gelijk de *lapis nephriticus*, ten eenemaalen doorzichtig, nogthans word er niets kennelijks van eenig metaal in befpeurt.

HOORN-FORMIG, zie CORNICULATUS.

HOORN-KREEFT, zie KREEFTEN, *n.* LXXIV.

HOORN-NEUS-VOGEL, zie RHINOCEROS-VOGELEN.

HOORN-SLANG, zie SLANGEN, *n.* VII.

HOORN-STEEN; in het latijn *Lapis Corneus*; dus noemt HENCKEL een gebladerde of fchilferagtige fteen, die in Saxen word gevonden, en uit laagjes van fpath, amethist, quarts, jaspis, kristal en calcedonier beftaat, die door elkanderen vermengt leggen.

Daar zijn er ook, die de naam van Hoornfteen, aan die vuurfteenen geeven, welke veeltijds in het krijt gevonden worden.

HOORN-TONGSPIEREN; in het latijn *Musculi Ceratioglofi*; is dat paar fpieren, van het einde der hoornen, van het tweehoornige of tongebeen afkoomende, en tot aan het beginzel der tonge loopende; deeze houden de tonge in een regte beweeging.

HOORN-TOR (KROMME), zie TORREN, *n.* VIII.

HOORN UILEN, zie UILEN.

HOORN VARKEN, zie VARKENS, *n.* IV.

HOORN-VISSCHEN, is een visfchen-geflagt, in het griekfch bekent onder den naam van *Balistes*: De Heer KLEIN heeft hun den geflagt-naam van *Capriscus* gegeeven, om reden, van de doornen, die met een vlies zijn te zaamengevoegt, en welke de meeste deezer visfchen op den rug hebben.

De Heer LINNÆUS heeft hier agt zoorten van befchreeven, tot kenmerken ftellende, een zeer plat lijf, bijna gelijk aan dat der Klip-visfchen, met een lederagtig vel gedekt, dat de fchubben zaamenvoegt; den buik fcherp of gekield; den kop mede zeer plat op zijde, en veel hooger dan breed, met een opening boven de borst-vinnen; en in de bek onder en boven agt evenwijdige fnijtanden; gemeenlijk hebben zij twee rugvinnen, waar van de voorfte zich hoornagtig vertoont; doorgaans ontbreken de buikvinnen, en de aarsvin is vrij lang.

I. *Eenhoornige Hoorn-visch*; in 't lat. *Balistes Monoceros*; (*Balistes pinna capitis unitadiata*, LINN. *Sijft. Nat.*) deeze visch is volgens CATESBIJ, zomtijds drie voeten lang, en van gedaante niet ongelijk aan een pasteij-bakkers rolftok, dewijl hij genoegzaam fpil-rond is, of rond en aan de beide einden fpits toeloopende; behalven de kieuw-vinnen, is er agter op de rug een vin van een aanmerkelijke lengte, en daartegenover aan den buik een diergelijke; de ftaart-vin is mede zeer groot, ftijf en beenig, fpreid zich wijd uit, echter niet gevorkt, en aan het end zaagswijze getand, dat egaal is afgefneeden; het zeldzaamfte aan deeze visch, is een fpits, fcherp, puntig been, dat boven uit den rug een weinig agter de oogen groeit, en het welk dit dier naar believen kan opzetten, en voor- en agterwaarts fteeken; agterover gelegt zijnde, reikt dit been tot aan de rug-vin toe; waare het niet, dat het zeer bros is, en ligtelijk afbreekt, zoude men het als een wapentuig van dit fchepzel kunnen aanmerken.

De huid van deezen *hoorn-visch* is bruin olijf-koleur, zonder fchubben, met veelerlei blaauwe plekken befprenkelt, die niet kwalijk naar Maaden of Wormen gelijken, en tusfchen beiden is die met zwarte ronde ftippen bezet. Veeltijds vind men de darmen met poreufe koraalen en andere fteenagtige zeegewasfen opgevult, die zeer fijn gebrooken zijn, het welk de visch denkelijk met zijn harde kaaken dus vergruist; meest onthoud hij zich in de zeën tusfchen de *Bahama-Eilanden*, daar veel van dat zoort van koraalen word gevonden; men eet hem niet, en zelfs word hij voor vergiftig gehouden.

II. *Ruige Hoorn-visch*; in het latijn *Monoceros piscis*, en ook *Pira-aca* genoemt; (*Balistes pinna capitis biradiata, corpore posterius fubvillofo*, LINN. *Sijft. Nat.*) De Heer GRONOVIUS befchrijft deeze visch op de volgende wijze; zijn lijf, zegt hij, is zeer plat, aan de aarsvin het breedst, en aan den bek, die min of meer fnoetswijze uitfteekt, en met drie taamelijke groote tanden boven, en twee van onderen door geen lippen gedekt, voorzien is, het fmalst; de oogkringen zijn goud-koleurig, en de oog-appelen zwart; de rug is fcherp, boven de oogen voorzien met een zeer langen fteekel, waar agter een groefje; de huid, die geen fchubben heeft, is met kleine zeer korte fteekeltjes bezet, die men beter op 't gevoel, dan gezigt kan onderfcheiden; voorts na de ftaart toegeboogen, bij welke wederzijds haairagtige buigzaame uitfteekzels zijn; waar door de visch zich als ruig vertoont; hebbende bovendien aan den buik korte dikke doornen; wederzijds beftaan de openingen der kieuwen uit een fmal langwerpig fpleetje, tusfchen de oogen en borst-vinnen; de voorfte ftraal van de eerfte rugvin is, naar de grootte van het vischje, taamelijk fterk en lang, en van agteren met een dubbelde rij van kleine haakjes gewapent; dit fchepzeltje heeft geen buikvin, doch is in deszelfs plaats, met twee rijen ftekeltjes, naar het lijf toegekeert, gewapent.

III. *Te-*

III. *Tepelige Hoorn-visch*; in het latijn *Balistes papillosus*; (*Balistes pinna dorsali anteriore biradiata, corpore papilloso, Muſ. Ad. Fr. II.*) Dit vischje, wiens woonplaats onzeker is, word in het kabinet des Konings van Zweeden gevonden, deszelfs voorſte rug-vin is tweeſtraalig, en het lijf getepelt.

IV. *Wrattige Hoorn-visch*; in het latijn *Balistes verrucosus*; (*Balistes pinna dorsali anteriore triradiata, cauda ordine triplici verrucarum, Muſ. Ad. Fr. I. p.* 57.) Deeze, die in Oost-Indien te huis hoort, heeft de voorſte rug-vin drieſtraalig, en de ſtaart met een driedubbelde rij van wratten bezet; het bevind zich mede onder de verzameling van de Koning van Zweeden.

V. *Gedoornde Hoorn visch*; in het latijn *Balistes aculeatus*; (*Balistes pinna dorsali anteriore triradiata, caudæ lateribus ſpinis recumbentibus*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze, die mede uit Oost-Indien van afkomst is, koomt volkoomen met de voorig naast beſchreevene overeen, behalven dat de koleur verſchilt, en de zijden van deeze zijn ſtaart, met een vierdubbelde rij van nederleggende doornen zijn getekent, terwijl de andere op die plaats, ronde ruwe wratten heeft.

VI. *Oud Wijf*; in 't latijn *Balistes Vetula*; (*Balistes pinna dorsali anteriore triradiata, ventrali longitudinali, caudali bifida*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze Hoorn-visch heeft de voorſte rugvin drieſtraalig, de buikvin overlangs, en de ſtaart gevorkt. Een dusdanige visch van een voet lengte, is te Amſterdam op de Chirurgijns Gildekamer te zien.

VII. *Grijnzert*; in het latijn *Balistes ringens*; (*Balistes pinna dorsali anteriore triradiata, lateribus capitis triplicatis, cauda bifida*, LINN. *Sijſt. Nat.*) De geſtalte van deezen visch is platagtig, even als die van een Both, en de lengte tot aan het end van de ſtaart, iets meer dan zes duimen; de tanden, die zich voor in de bek bloot vertoonen, hebben er denkelijk den naam van *Grijnzert* aan doen geeven; aan de zijde van den kop is de huid eenigermaate, dog niet zeer duidelijk geplooid, en de visch is over het geheele lijf bruin-ros of koffij-koleurig.

VIII. *Snep-visch*; in 't latijn *Balistes Scolopax*; (*Balistes pinna dorsali anteriore quinqueradiata, rostro longisſimo, maxilla inferiore operculata*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Dit Hoorn vischje is gemeenlijk vier duimen lang, meer als anderhalf duim breed, dun, met ruwe ſchubben gedekt, en de ſnoet zo lang als een derde van het lijf, aan het eind met een kleine opening, daar een dekzeltje onder aan is, het welk dezelve ſluit. Zonderling is het, ter oorzaake van een lange getande doorn agter op de rug, die altijd naar de ſtaart helt, dog zeer veel opgeligt of nedergedrukt kan worden, maakende dus met de ſtaart, die een weinig gevorkt is, als de greepen of handvatzels van een blaasbalg uit; voor deeze langen vind men één, en agter denzelven twee korte doorntjes, die dus de vijf van de voorſte rugvin uitmaaken.

Veel koomt dit vischje te Romen op de markt voor, en wel onder die kleine vischjes, welke men aldaar *friſturæ* of braadvischjes noemt.

HOORN-VLIES; *Tunica cornea*; word genoemt, dat doorſchijnende gedeelte van onze oogen, 't welke uit een kleiner diameter beſtaande dan de oogbol, uitpuilt, en de lichtſtraalen doorlaat tot binnen in ons oog; ook laat het de koleuren door van het druivenvlies, zo dat men de koleuren der oogen zeer duidelijk ziet heenen ſchijnen door 't zelve, als of er een glas voor getoogen waare.

Dit vlies is geheel vereenigt met de *ſclerotica* of wit oogvlies, en word gedekt door een gedeelte van de *adnata*, welke hier ook doorſchijnende is; alleen in de oog-ontſteekingen, ziet men er bloedvaten overheen loopen.

Van binnen zit er de *circulus ciliaris* aan vast, dog zo, dat zommigen meenen, als of er nog een bijzonder vlies binnen in het oog tegens de *cornea* of hoornvlies aanlag.

Dit *hoornvlies*, ſchoon zeer gevoelig van buiten, en teder, heeft eene verwonderlijke kragt, om tegenſtand te bieden tegens de allergevaarlijkſte wonden in ſchijn; bij voorbeeld, tegenswoordig ſnijd men de *cornea* voor de helft nederwaarts door, om het verdikte crijstalvogt, het welke de *cataract* maakt, uitteneemen; en het groeit volmaakt wel te zaamen, zo dat men het wondteken naauwlijks zien kan: Zo gunstig is het Opperweezen geweest, van aan ons oog deeze verwonderlijke eigenſchap te geeven!

Het *hoornvlies* word dikwils door en na verzweeringen geheel duister, en verkrijgt allerlei vlekken; of wel het groeit teffens uit, en vertoont eene druif, waarom de ziekte *ſtaphijloma* genoemt word; eene kwaal, die volſtrekt ongeneesſelijk moet gehouden worden.

Het *hoornvlies* word zomtijds door eene oppervlakkige verzweeringe duister, dog die dunne duisterheid word ligt weggenoomen door oogpoeders, die abſtergeerende zijn. Veeltijds kan men op eene voorzigtige wijze met de *lapis infernalis* zeer gelukkig vlekken van het zelve afneemen.

Het *hoornvlies* is in zommige menſchen zeer dik en taai, in anderen zeer dun, en ligt doortesnijden, van welke geſteltenis veeltijds alleen de goede uitſlag der nieuwe operatie, volgens D'AVIEL, of door uitneeming des crijstalsvogt, afhangt.

Het *hoornvlies* is in zommige Dieren, die bij nagt zien, zeer bol, gelijk in Ratten, Muizen, enz.; in de Visſchen platagtig, in de Roch zit eigentlijk het ooglid er binnen in.

Het *hoornvlies* moet in ons altoos door de oogleden afgevaagt worden, anders zoude de ſtof, die altoos in de lucht zweeft, er veel kwaad aan doen.

HOOSEN-BEK, of *Hoos-mond*; in het latijn *Rana Piscatorius*; (*Lophius depreſſus, capite rotundato*, LINN. *Sijſt. Nat.*) Deeze visch word te recht in onze taal zo genoemt, als zijnde de bek als een hoosvat, dat is, zeer groot en wijd, zo dat de kop meer dan de helft uitmaakt van de geheele lengte: De visch heeft de gedaante min of meer van de kleine Kikvorſchen, eer de pooten uitkoomen, en bij ons *Donderpadden* geheeten, maar om de kleine uitwasſen in de rondte, de zonderlinge borstvinnen, en de vinnen op den kop, word hij bij onze visſchers *Zee-duivel* genoemt. De Heer GRONOVIUS ſchijnt den naam in het hollandsch niet geweeten, of verzweegen te hebben, zie *Zoophijlac. faſc. I. pag.* 58. *n.* 207. De visch zelf is vrij wel afgebeeld door RONDELETUS *pag.* 363., hij noemt hem *Baudrier*, van *baudroij*, een *zak* of *beurs*; misſchien is ons oud woord *hoosmond*, mede iets diergelijks betekenende.

Deeze visch heeft dit zonderlinge, van eene vin te hebben midden op den kop, die zeer lang, en als uit een enkele balein beſtaat, welke hij voor- en agterover kan brengen, aan het einde daar van, heeft de natuur vastgehegt een zoort van lapje, van binnen wit, van buiten zwart, het welke hij, voor den bek brengende,

doet ſpeelen in het water, lokkende hier mede de kleinere viſchen, welke, op dat aas aanzwemmende, van hem ingeſlokt worden; eens zulk een ontleedende, vond ik zes groote Scharren in zijne maag, en eenige halfverteerde Zeekatten; het is om deeze rede, dat de Ouden hem noemden *Rana piscatrix* of *den Viſcher*. PLINIUS en ARISTOTELES hebben deeze bijzondere eigenſchap gekent.

Men vangt er, die drie voeten lang zijn, ook kleiner, meest aan de Noordzee, zomwijlen ook in de Zuiderzee; in twintig jaaren tijds, heb ik er vier gezien in ons land, een bewijs, dat de viſch niet raar is; honderde immers zullen er gevangen zijn, die tot mij niet gekoomen zijn.

De hersſenen zijn bijzonder klein, de gehoortuigen bij uitſtek groot; ook zijn de reukzenuwen zeer aanmerkelijk, maar het uiteinde moeijelijk te vinden, ofſchoon LINNÆUS, die zegt, niet te konnen ontdekken.

De viſch word niet gegeeten, en is alleen om zijne gedaante, waardig om bezien, en derhalven beſchreeven te worden.

Een tweede zoort word op de kust van Braſil gevonden, en door PISO en MARCGRAAF beſchreeven.

HOOIJ; wat *Hooij* is, weet genoegzaam elk; naamelijk dat het is afgemaaid gras, met klaver en andere kruiden vermengt, dat wel gedroogt zijnde, vervolgens onder dak bewaart word, om te dienen tot voeder voor allerlei vee, als *koeijen*, *oſſen*, *paarden*, *ſchaapen*, enz., in de winter: Dog het *hooij* is verſchillig van deugd, naar den aart des gronds en zoort van 't gras, of de kruiden die daar in groeijen. De vrugtbaare en maatig drooge weiden brengen doorgaans het beste, voedzaamſte, en ook het meeste *hooij* voort, maar daarentegen is 't *hooij* van al te natte weiden, die 's winters lange onder water ſtaan; of als dan zeer vogtig zijn, minder voedzaam, ſchoon ze dikwils veel *hooij* uitleeveren; om dat het gras, dat daar in groeit, grover van aart en onkragtiger is; en wat het *hooij* van de drooge en dorre weiden betreft, dit is meest doorgaans ook ſchraal en van weinig kragt, behalven dat zulke weiden zeer weinig gras en *hooij* geeven.

Daar is ook nog onderſcheid in de deugd van het *hooij*, naar de tijd dat het gemaait is, want als men het gras al te rijp laat worden, verliest het veel kragt, en te vroeg gemaait wordende, heeft het zijn volle kragt nog niet verkreegen; de beste tijd van het maaijen is derhalven, als het gras begint te bloeijen; inzonderheid is het *hooij* van gras, dat vroeg gemaait word, het beste voor de melk-beesten, want het voed ze beter, zo dat ze meer melk daar van geeven: Daarentegen is het *hooij* van ouder gras beter voor de paarden en oſſen, die werken moeten, dewijl ze daar van meer kragten verkrijgen, en ſterker tot den arbeid worden.

In het algemeen kan men zeggen, dat het beste *hooij* dat geene is, dat van goede verſche gronden, en van goed voedzaam gras koomt, daar veel *klaver* onder is; dat niet al te grof, te regter tijd gemaait en gedroogt is, en een aangenaame kruidagtige, maar vooral geen muffe of ſtinkende reuk heeft; voegt hier bij, dat het *hooij*, dat eenige maanden beleegert is, beter is, als het verſche *hooij*, dat eerst in de ſchuur koomt; en goed gewonnen en bewaard *hooij*, kan ten minſten twee winters tot goed voeder voor allerlei beesten dienen; hoewel het allengskens van zijne kragten verliest.

Gelukkig is de landman, niet alleen als hij goed weiland heeft, maar ook, als 't in de hooij-tijd, zijnde voornaamentlijk in Julius of de Hooij-maand, droog weer is; want dat zal hem de kosten en 't werk niet alleen verligten, door zijn *hooij* ſpoedig droog en onder dak te verkrijgen, maar ook verliest het *hooij*, dat al te lang op de grond voor veel regen blootgeſtelt legt, en veeltijds half verrot, eer 't kan droog worden, veel van zijne kragt, en voed de beesten veel minder, dan wel gewonnen *hooij*.

Het is derhalven een zaak van belang voor den huis- of land-man, om in de hooij-tijd niet te ſlaapen, maar zonder draalen met al zijn huisgezin aan 't werk te gaan, en zelfs nog vreemde medehelpers een dag-huur te laaten verdienen; want een weinig tijdverzuim in dien tijd, is dikwils de oorzaak van veel ſchaade, aangezien men in dat jaar-tijd veeltijds onweer met regen heeft. Na dat het gras gemaait is, laat men het gewoonlijk leggen, tot dat het van boven droog is; daar na keert men het bij droog weer om, en ſpreid het los van malkander, dat men hier te lande *in het zwaad leggen*, of *zweelen* noemt; dit gedaan, en het *hooij* vervolgens droog genoeg geworden zijnde, dat van het weer afhangt, kan het op hoopen gebragt worden; maar is het nog niet droog genoeg, moet het nog eens, en zomtijds bij aanhoudend regenagtig weer, meermaalen gekeert worden: Als het *hooij* dan droog genoeg zijnde, op hoopen gebragt is, heeft het zo veel gevaar van de regen niet, als over de grond leggende, dewijl den regen dan niet diep daar indringt, maar meest ter zijden afloopt; welhalven het ook best is, dat men de hoopen naar boven toe wat puntig maakt: Vervolgens word het met wagens naar de ſchuur of hooij-berg gebragt, om het onder dak te bewaaren.

Het verſche *hooij* op de hooij-berg gebragt zijnde, raakt meest doorgaans aan het broeijen, waar door het min of meer warm word, en zomtijds zo heet, dat de hitte in vuur en vlam uitberst, en daar door niet zelden geheele boerderijen afbranden, als de hooij-berg te digt bij het huis ſtaat, of 'er niet vroegtijdig genoeg middelen tegens de brand in het werk geſtelt zijn. De oorzaak van dit van zelfs in de brandvliegen van het *hooij*, is voornaamelijk deszelfs nog bij zich hebbende veele vogtigheid, wanneer het nog niet volkoomen droog zijnde, op de hooij-berg gebragt word; waar door de water-, olie- of zwavel-, lucht- en andere heterogeniſche deeltjes, uit welke alle vegetabiliſche of groeijende lighaamen natuurlijk zaamengeſtelt zijn, en die in de afgemaaide en gekneusde kruiden, uit hunne natuurlijke order gebragt worden, in een onderlinge gisting en ſnelle beweeging raaken, waar door warmte ontſtaat, en de deeltjes poogen wegtevliegen, maar zulks door de digt opeengepaktheid van het *hooij*, niet of weinig kunnende doen, zo word de warmte daar door grootelijks vermeerdert, die, na maate van de gisting, zo ſterk kan worden, dat er vuur en vlam uit ontſtaat; gelijk men dit aan meer andere gistende dingen ziet gebeuren. Dat de vogtigheid hoofdzaakelijk de oorzaak daar van is, blijkt klaarlijk daar aan, dat het *hooij*, het welke in het zweelen volkoomen droog gemaakt is, in de ſchuur of hooij-berg gebragt zijnde, niet of weinig broeijen zal: Tot een bewijs hier van kan ook verſtrekken, dat er in Duitſchland, Frankrijk, en elders, daar men het *hooij* gewoonlijk in hooij-ſchuuren, en nooit op hooij-bergen bewaart, nooit van eenige ſterke broeijing van 't *hooij*, en nog minder van ontſteeking in brand gehoort word, gelijk in deeze Nederlanden: Men wil dit gewoonlijk

toeſchrijven

toeſchrijven aan de minder vettigheid of kragt van het *hooij* in die landſchappen, maar dit is het niet; de waare oorzaak is, om dat men aldaar meer zijn werk maakt, om het *hooij*, voor dat men het binnen huis brengt, wel droog te maaken; het welk hier te lande dikwils van de landlieden verzuimt word, ſchoon het weer gunſtig genoeg daartoe is, en zulks veeltijds alleen maar, om het werk en de kosten te ſpaaren; hoewel het waar is, dat het *hooij* in de vette plaatzen deezer landen, meer werk vereischt, om 't wel droog te maaken, dan in de bovengemelde en andere landſchappen, daar de weilanden meest doorgaans met kleiner, en weiniger gras bekleed zijn.

Veele landlieden zijn met het vooroordeel ingenoomen, dat het *hooij* noodzaakelijk op de hooij-berg broeijen moet, of dat het anders niet deugt; maar dit is onwaar, en tegen de reden en ondervinding; want het *hooij* verliest door het ſterk broeijen meer van zijne kragt, dan wanneer het bij 't zweelen behoorlijk gedroogt word: Dog beter is het, dat het *hooij* op de berg wat broeit, dan dat het in plaats van broeijen, muf en ſchimmelig word; welk *hooij* geheel ondeugend, en voor de beesten zeer ongezond is; koomende voort als het *hooij* al te vogtig op de hooij-berg gebragt word, of wel meest, als het door aanhoudend nat weer al te lang heeft leggen te zweelen, en daar door zijne broeijende deelen en kragt verlooren heeft, zo dat het daar na, als het nog wat vogtig zijnde, op de hooij-berg gebragt is, niet kan broeijen, maar aan het ſchimmelen en rotten gaat, of muf en ſtinkende word.

Dewijl dan het broeijen van het *hooij* heel ſchaadelijk en gevaarlijk is, zo heeft de landman zorg te draagen, om zijn *hooij* bekwaamelijk droog te winnen, en derhalven met het zweelen bij gunstig weer wel ſpoedig, maar niet al te haastig, voorttevaaren, of het *hooij* te ſchielijk op groote hoopen te zetten, en naar huis te brengen: Maar als egter het *hooij*, wegens tegenſpoedig weer, niet droog genoeg kan gewonnen worden, en het zelve op de berg ſterk aan het broeijen raakt, zo moeten er middelen in het werk geſtelt worden, om zo veel mogelijk te verhinderen, dat er geen brand door ontſtaan kan: Om dit werkſtellig te maaken, moet men in het *hooij*, waar van men vermoed, dat het ſterk broeijen zal, een lang ijzeren ſpit ſteeken, tot in het midden van het *hooij*, en zulks vervolgens altemets eens uittrekken, om aan deszelfs hitte de trap van broeijing te ontdekken, en of er dus brand uit ontſtaan kan; dit vreezende, moet het *hooij* van boven en ter zijden met een diergelijk dik puntig ijzeren ſpit op veele plaatzen doorſteeken, of met een lange ſcherpe puntige boor, op diergelijke wijze, als een boter-ſteeker toegeſtelt, doorboort worden, om de heete vuurige damp te doen uitwaasſemen; maar dit moet bijtijds geſchieden, alvoorens de trap der hitte al te groot geworden is, want dan zouw het doorbooren te wege brengen, dat het *hooij*, door de bijkoomende lucht, zo veel te eer zouw in brand ſlaan.

In dit geval, als de trap der broeijing en hitte te groot geworden is, is men genoodzaakt, het *hooij* te ſplisſen, dat is van malkander te arbeiden, dog waar door het *hooij* meest bedorven word, of ook zomtijds, geduurende het werk, in de brand vliegt, als men te lange gewagt heeft.

Het beste middel, om het klamme *hooij* voor het broeijen en in brand gaan te bewaaren, is, dat men bij het begin van het loegen, als het op de *hooijberg* gebragt word, een groote omgekeerde korf midden in de berg plaatst, aan welks bodem een lang touw vastgemaakt is, om er den korf mede hooger optetrekken, naar maate het *hooij* bij en leggen rondom de korf hooger word; zo dat er eene opening midden in 't *hooij* tot boven toe blijft; het welke te wege brengt, dat de heete dampen beter uit het *hooij* kunnen uitwaasſemen, en het aldus voor het in de brand ſlaan bewaart word. Dog hoe nuttig deeze practijk en voorzorge is, en ook aan onze Boeren wel bekent zijnde, zo word ze echter meesttijds van hen verzuimt, en zulks niet zelden tot hun groot nadeel, ten deele uit oorzaake, dat ze het ongemak niet te gemoet zien, en wel grootendeels ook, om dat het *hooij* daar door meest doorgaans, in de gemelde opening in het midden, rondom wat verſchroeit en onbruikbaar word; behalven dat het hen ook wat meer werk in het loegen veroorzaakt.

In zommige landſtreeken is men ook gewoon, het gras tweemaal te maaijen, en dus na het eerſte *hooij* ingeoogst te hebben, nog eens te *hooijen*, wanneer het gras wederom aangegroeit is, en een bekwaame hoogte verkreegen heeft, dat doorgaans in de maand September is, en welk tweede *hooij* in het algemeen *na-hooij*, dog volgens de lands-wijze, ook wel anders genoemt word; genoeg is het, dat men weet wat het is. Dog dit *na-hooij*, word zelden om andere redenen gemaakt, dan wanneer men van het eerſte *hooij* niet genoeg tot winter-voeder voor zijne beesten heeft; of ook, als men overvloedig graslanden bezit, zo dat het zelve niet van zijn vee, alle voor de winter kan geconſumeert worden, en men dus het laate gras niet onnut wil laaten bederven; zijnde het ook dienſtig voor de wei-landen, dat dezelve voor de winter kaal zijn, waar door in het volgende voorjaar beter nieuw gras groeit: Maar het *na-hooij* is zo krachtig en voedzaam niet, als het eerſte *hooij*, en dient maar tot vervulling, bij gebrek van beter; men geeft het best aan de koeijen, of aan het jonge vee, als ze in het najaar op de ſtallen koomen, om het beste *hooij* te ſpaaren tot in de na-winter en 't voorjaar, wanneer de beesten meest doorgaans vermageren en kragteloos worden. Het is ook een goed winter-voeder voor de ſchaapen, die het gaarne willen eeten; voor de paarden deugt het niet veel, dewijl ze daar van buik-ziek en ongezond worden, behalven dat het hen minder kragten geeft, dan goed *hooij* met *haver*, als ze ſterk arbeiden moeten. Zie ook op het artijkel WEIDE.

HOOIJ-BERG, word genoemt een groote hoop *hooij*, dat omtent de boerderij opeengeſtapelt is, om het tot het winter-gebruik, voor het rund- en ander vee te bewaaren: Een breedvoerige beſchrijving er van te geeven, zal niet noodig zijn, dewijl deszelfs toeſtel aan alle landlieden in deeze Nederlanden bekent is; wij zullen alleen maar zeggen, dat deszelfs toeſtel zeer ſimpel en onkostbaar, en echter bekwaam is, om het *hooij* de winter over te bewaaren; beſtaande het toeſtel alleen uit vier lange ſtaaken, van 15 à 20 voeten hoog, die in het vierkant in de vier hoeken, op de afſtand van 10 à 15 voeten loodregt in de grond vastgezet zijn; waar tuſschen het *hooij* in het vierkant op elkander geloegt, en vervolgens met een ligt dak, dat van houtwerk gemaakt, en met ſtroo of riet gedekt is, en naar maate van de hoogte van het *hooij*, hooger kan opgeligt en aan de ſtaaken vastgemaakt worden, overdekt word. Dog onze boeren weeten het *hooij* ook zonder dat toeſtel, op een ronde hoop opteſtapelen, dat het vastſtaan kan, en

en door de regen of ſneeuw niet beſchaadigt word, leggende den hoop ten dien einde bovenwaarts wat breeder als onder, en ze maaken hem ook boven puntig of daks-wijze, waar door de regen niet naar binnen kan indringen, maar van boven ter zijden afloopt, en bij het gebruik van het *hooij*, word het zelve van deeze hoopen niet van boven afgenoomen, maar met een ſcherp ijzeren werktuig, als een ſpade gefatzoeneert, na vervolg van boven naar benedenwaarts afgeſtooken, zo veel als ze dagelijks tot het voederen noodig hebben.

Deeze *hooij-bergen* zijn rede zedert oude tijden af in deeze Nederlanden bij de landlieden in gebruik, zeer denkelijk, om de kosten van eene hooij-ſchuur te beſpaaren, als mede om ongelukken van brand, door ontſteeking van het *hooij*, voor te koomen.

HOOIJ (BURGUNDISCH-), zie BURGUNDISCH HOOIJ.

HOOIJ (GRIEKSCH-), zie FENUGREEK.

HOOIJ (KEMELS), zie KEMELS-HOOIJ.

HOOIJ-MAAND, anders *Julius*, ter eere en gedachtenis van de Keizer JULIUS CÆSAR, door de Romeinſche Raad aldus genoemt; voorheen doorgaans den naam van *Quintilis* draagende, om dat hij de vijfde na Maart is, daar de Oude Romeinen het jaar mede begonnen. Thans is hij bij ons, de zevende maand van het jaar, dat met *Januarius* zijn begin neemt: Deeze maand heeft 31 dagen; omtrent den 22ſten treed de zon in het teken van de *Leeuw* (Ω), als wanneer de honds-dagen gerekent worden te beginnen.

Wat er in deeze maand in de Moes-tuinen te doen ſtaat.

In het begin van deeze maand kan men nog *roomſche boonen* en *erwten* zaaijen, dog het is twijffelagtig, of er veel van koomen zal, als afhangende van een goed najaar, en meest doorgaans brengen ze minder vrugten voort, als die, welke vroeg gelegt worden.

Ook kan men in dezelfde tijd *turkſche boonen* op *hazard* leggen, voor laate vrugten, tegen een ſchutting, of op andere warme zonnige, dog voor de winden gedekte plaats; maar als het vroeg begint koud te worden, zal er weinig van koomen; gelijk ook niet veel, als het in 't najaar ſterk waait, want dan worden de vrugten door het aaneenſlingeren van de wind, gekwetst, en daar door zwart-vlekkig.

Men verplant nu ook *bloem-kool* voor de herfst, en men zaait *bloem-* en *boere-kool*, als mede *broccoli*, voor het winter-gebruik; ook aard men de vroeger geplante *bloem-* en *ſluit-kool* aan, zo dra ze hier toe groot genoeg zijn, dat haar beter doet groeijen.

Men zaait *krop-zalaad* en *knol-radijſen*, als mede *ramelatzen* voor de herfst; de *prince-krop-zalaad* en *roodbaard* zijn nu de beste tot het zaaijen, dewijl die in deeze tijd het best willen kroppen. Men kan ook *krop-zalaad* verplanten, die in de voorige maand gezaait is.

Men verpant *endivie* en *ſelderij* in greppels, om ze daar na aan te aarden; dog de *knol-ſelderij* moet men in de vlakke grond planten; ook zaait men *endivie* voor de winter, en men kan ook nog *cichoreij-wortelen* zaaijen.

Neemt de *ziepels* of *uijen*, *chalotten*, *knoſlook* en *rokambol* uit de grond, wanneer haare bladen beginnen te verwelken, en ſpreid ze op een drooge luchtige plaats uit, om volkoomen droog te worden, waar na men ze zuivert, en voor het gebruik in huis bewaart.

Men verzaamelt het zaad van allerlei zoorten van planten, dat rijp is, men legt het vervolgens op matten of kleeden, in een drooge luchtige plaats, en wrijft of klopt het daar na, als het droog genoeg geworden is, uit zijne zaad-huizen, zuivert het door zwenken of wannen van al zijn ſtof en onreinigheden, en bewaart het vervolgens in papieren of linnen zakjes, in een plaats daar geen muizen en ander ongedierte kunnen bijkoomen. Waar bij nog aantemerken ſtaat, dat men het bijna rijpe zaad van zommige zoorten van gewasſen, bij voorbeeld, van *krop-zalaad*, *endivie*, *cichoreij*, allerlei *kool*, *radijſen*, *raapen*, enz. met de geheele ſtruik afſnijd, en in de zon ophangt, of in een drooge plaats op kleeden nederlegt, om aldus volkoomen rijp te worden; dewijl het zaad van zodanige planten niet alle te gelijk rijp word, waar door het eerſte rijpe zaad, dat doorgans het beste is, als men de planten lange ſtaan laat, uitvalt, of door de vogels opgegeeten word, of op een andere wijze verlooren gaat.

Men kan nu ook in het laatst der maand, bij vogtig weer *aard-beſiën* planten, en de bedden herſtellen, die in het voorjaar aangelegt en eenige planten mislukt zijn; gelijk men ook met de nieuwe *aspergie-bedden* doen kan; dog dewijl het in deeze maand dikwils zeer heet en droog is, is het beter, dat men daar mede wagt, tot in de volgende maand.

Men zaait ook *witte* en *geele raapen* op akkers voor 't herfst- en winter gebruik; maar men moet de jonge planten op een bekwaame afſtand door wieden verdunnen, waar door ze vroeger aankoomen en grooter worden.

Omtrent het laatst van deeze maand zaait men *ſpinage* en *kervel*, voor de winter, als mede *geele peen*, *ſpruit-kool*, *ziepels* en *porreij*, om de winter overteſtaan, tot het voorjaars-gebruik.

Men moet wijders den moes-tuin neerſtig ſchoon houden van het onkruid, door wieden, hakken en ſchoffelen, op dat het zaad niet uitvalle, waar door anders de tuin voor veele jaaren met onkruid vervult word; en om dezelfde reden moet zulks ook waargenoomen worden, op mesthoopen en andere plaatzen, ſchoon er niets gezaaid of geplant is; en inzonderheid is deeze voorzorg noodig omtrent het onkruid, dat wollig zaad draagt, of zeer ligt is, want dit word door de wind overal in de tuin verſpreid.

Men trekt ook de ſtengen en het ſtroo van *boonen*, *erwten*, enz. uit de grond, zo wel om de grond ſchoon te maaken, als ook, dewijl het ongedierte zich daar in verſchuilt, tot nadeel van de daar naast ſtaande planten.

Indien het lang heet en droog weer is, moet men ook niet verzuimen, de verplante en andere jonge planten, in de avond- of vroege morgen-ſtonden te begieten, waar door ze voorſpoediger zullen groeijen; dog de *meloen-planten* moet men weinig water geeven, dewijl ze door veel vogt zo ſmaakelijk niet worden. Maar de *concommers* willen veel water aan haare wortelen hebben, als het droog weer is.

Keuken-vrugten van deeze maand.

De rijkdom van de keuken-tuin begint nu merkelijk te vermeerderen, door het uitleveren van een overvloed van allerlei groente; als daar zijn *erwten*, *roomſche-boonen*, *geele peen*, *raapen*, allerlei *krop zalaad*, *radijſen*, *bloem-kool*, *vroege ſavooi-kool*, *artiſchokken*, *concommers*, *meloenen*, *vroege endivie* en *ſelderij*, *ſinnochia*, *uijen*, *porreij*,

porreij, *vroege aard-appelen*, allerlei *zalaad* en fijne *ſoupkruiden*, enz.

Bezigheden in de Vrugt-tuin, en Enterij in deeze maand.

Men ziet na de *muur-*, *ſtaket-* en *espalier-boomen*, om de takken der boomen, die te overvloedig, of niet wel geplaatst zijn, of te weelderig groeijen, geheel wegteſnoeijen; en daarentegen andere, die bekwaam, niet al te ſterk gewas maaken, zonder ſnoeijing te behouden, of dezelve alleen, als ze nog wat te ſterk groeijen, aan haar uiteinde een weinig intekorten; want hier door zullen niet alleen de boomen een goed fatzoen bekoomen, maar ook draagbaarder worden. Maar het is niet raadzaam, om alle jonge takken of looten in deeze tijd aantebinden, gelijk veele gewoon zijn te doen, om de *espaliers* zindelijker voor het oog te doen vertoonen; want hier door worden de jonge vrugten te veel aan de zon blootgeſtelt, waar door haare buitenſchil door de branding hard, de groeijing en rijpwording vertraagt, en haar ſmaak minder word, dan wanneer ze bekwaamelijk door de takken beſchaduwt worden, en dus niet al te veel, nog ook te weinig zon genieten: Men moet derhalven in deeze tijd geen takken digt tegens de muur, enz. vastbinden, dan die te lang en ongeregelt of ongeſchikt gegroeit zijn, om haar in een beter fatzoen en order te leiden; de overige kleiner takken laat men, zonder aantebinden, groeijen, tot dat men laater in de tijd, in Augustus of September, gekoomen is, als wanneer het nuttig voor de laatrijpende vrugten is, om de jonge takken of looten aantebinden, om haar meer wamte van de zon, die als dan zo brandig niet meer is, tot haare rijpwording en volmaaking te laaten genieten.

Men moet nu ook flesſen met *honing-water*, bijna vol gevult, aan de muuren en ſtekagien hangen, om de wespen en mieren te vangen; want door de zoetigheid des waters worden die ongediertens naar de flesſen gelokt, daar ze meest in verdrinken, en ze blijven aldus van de vrugten; maar men moet deeze flesſen bij de boomen hangen, eer de vrugten beginnen te rijpen, want dan zullen ze veeleer na het water toegelokt worden, als wanneer ze van de rijpe vrugten geproeft hebben.

Men beſnoeit nu ook de *naantjes-* of *bouiſon-boomen*, van de overvloedige, al te weelderige en kwalijk geplaatste takken, en men kan de overige van boven een weinig inkorten, gelijk boven van de muur- en ſtaket-boomen gezegt is, zo wel om ze te fatzoeneeren, en zich netter te vertoonen, als om ze vrugtbaarder te doen worden.

Men vaart voort met het oculeeren van allerlei ooſtvrugten; de beste tijd hier toe is een betrokkene lucht, of de morgen- en avond-uuren; en vooral moet de ſchil van de ſtammetjes wel losſen, anders zal er niets of weinig van worden.

Men ziet ook na de jonge boomen die het voorleeden jaar geënt, of geoculeert zijn, om de water-looten van de ſtammen wegteſnoeijen, die anders het voedzel van de enten of oculatien wegneemen, waar door dezelve veel minder groeijen en toeneemen.

De *druive-boomen* moet men nu ook zorgvuldig overzien, gelijk in de voorige maand, en de dieven uitbreeken, vervolgens de al te dunne, lange en wilde ranken wegſnoeijen, en de overige goede ſterke iets inkorten, het welke aan de vrugtdraagende twee à drie botten boven de bovenſte vrugt-tros moet geſchieden, als deeze tros goed is, anders ſnijd men die mede weg, en behoud alleen de laager geplaatste vrugt-trosſen, waar door dezelve beter aangroeijen, en grooter worden; vervolgens moet men de ranken in een goede order aanbinden, dog zo, dat de vrugt niet bloot of van bladen ongedekt zijn; want dit brengt dezelfde nadeelen te wege, gelijk boven van de overige muur- en ſtaket-vrugten gezegt is.

Voorts moet men de *boom-gaarden* en *enterijen* zorgvuldig van het onkruid ſchoonhouden, op dat de jonge boomen daar door niet van haar voedzel berooft of onderdrukt worden, en bederven.

Ooft-vrugten van deeze maand.

Men heeft nu veelerlei vrugten, als *aalbeſiën*, *kruisbeſiën*, *frambooſen*, *aardbeſiën*, verſcheiderhande *kerſen*, *abrikooſen*, *vroege perſiken*, *pruimen*, *zomer-peeren*, en *appelen*; en uit de ſtook- en broei-kas, *druiven* en *ananasſen*.

Bezigheden in de Bloemtuin.

Omtrent het midden van deeze maand neemt men allerlei bloem-bollen uit de grond, als *tulpen*, *hijacinten*, *narciſſen*, *tacetten*, *crocus*, *gladiolus*, enz., en men legt ze in huis op een luchtige plaats te droogen, om ze daar na te zuiveren, en op een drooge plaats te bewaaren, tot de tijd van herplanting.

Men verplant nu ook best de bolgewasſen, die niet lang uit de grond willen goed blijven, als *witte lelien*, *vuurlelien*, *krol-lelien*, *fritillaria*, *honds-tand*, *hijacinth van peru*, *narciſſen*, *naakte meisjes*, *winter-wolfs-wortel*, enz.; zijnde dit de bekwaamſte tijd daar toe, om dat die bollen nu werkeloos zijn, maar niet lang daar na weder nieuwe vezelwortelen uitſpruitende, lijden ze veel, wanneer men ze als dan verplant, en geeven in het volgende jaar geen, of maar weinig en ſlegte bloemen.

Men legt de *anjelieren* af, zo dra haare looten groot en ſterk genoeg zijn, want hoe eer zulks geſchied, hoe beter, dewijl ze dan meer wortelen maaken, en ſterker planten worden. Ook kan men nu *gras-anjelieren*, *duizend-ſchoonen* en meer andere gewasſen afleggen, de zich op deeze wijze laaten vermenigvuldigen.

Men ſteekt nu ook takjes van *muur-bloemen*, *goud laakens*, *damasten*, *conſtantinopels* en meer andere diergelijke gewasſen, die niet te teder zijn, in de opene grond; maar zulks moet in een goede losſe aarde, en op een ſchaduwagtige plaats geſchieden, en men moet den grond door begieten bij droog weer, bekwaamelijk vogtig houden.

Gewasſen die tederder zijn, moet men in potten ſteeken, dezelve vervolgens in een bak onder glazen, of in de runbak zetten, en ze voor de ſterke zon beſchaduwen, tot dat ze gevat hebben, en beginnen te bewortelen.

Men kan nu ook bij donkere lucht, of regenagtig weer, de laat in 't voorjaar gezaaide tweejaarige en langleevende bloem-gewasſen verplanten, indien 't in de voorige maand nog niet geſchied is, als *anjelieren*, *gras-anjelieren*, *duizentſchoon*, *muur-bloemen*, *goudlaakens*, *violieren*, *klokjes-bloem*, *pijramidalen*, *vingerhoed*, *griekſche valeriane*, *akeleijen*, *ſtokrooſen*, enz.

Dewijl de *anjelieren* nu groote knoppen beginnen te verkrijgen, en aanſtaande zijn te bloeijen, zo moet men zorgvuldig agt geeven, om de kookers die men ziet dat aan de eene kant willen bersten, te helpen, door dezelve bijtijds rondom wat door inſcheuringe te openen, en met een

bandje van nat gemaakte Moscovifche mat te binden, dog niet al te vast; of men voorziet ze met kopere ringjes; want anders zullen al de bloem-bladen aan de zijde van de berst uitkoomen, en de bloemen van dit anders zeer fraai bloem-gewas, een flegte gedaante vertoonen; zijnde veeltijds de grootfte en fraaifte gekoleurde, aan dit ongemak van bersten onderhevig, hoewel zulks ook veel van de jaargang afhangt, als berstende in het eene jaar meer of minder, dan in het andere. Ook moet men de bloemen, zo veel moogelijk, voor het ongedierte befchermen, inzonderheid voor de oorwurmen, welke haar anders in korten tijd vernielen; en om de bloemen fraaijer te hebben, en langer te doen duuren, moet men dezelve, als ze beginnen te bloeijen, onder een luchtig afdak zetten, of de in de opene grond ftaande, met linnen of planken overdekken, om ze dus voor de regen en fterke zon te bewaaren, die ze anders fchielijk doet bederven.

In deeze maand word veelerlei bloem-zaad rijp; dat men derhalven van tijd tot tijd, bij droog weer, moet inzaamelen, en in huis op een luchtige plaats leggen te droogen, om het daar na ter gelegener tijd, uit de zaadhuizen te doen, te zuiveren en te bewaaren.

Men kan nog *oranje-*, *limoen-* en *citroen-boomen* oculeeren met het flaapende oog, dat is, dat het oog eerst in het volgende jaar uitfchiet; ook oculeert men *roofen*, *jasmijnen*, en meer andere fraai-bloeijende heester- en boom-gewasfen; waar bij men tot het vatten der oculatien, in acht neemen moet, dat het zap tusfchen de bast en 't hout wel rijst, en dus de bast zich wel laat losfen.

De fijne *aurikels* moet men wel fchoon houden, van de geele en verdorde bladen en 't onkruid, en dezelve, in potten ftaande, op een fchaduwagtige plaats, dog buiten de drup van boomen bewaaren, ook kan men ze nu in het laatst der maand verplanten, indien het niet reeds in de Maijtijd gefchied is. Men verplant ook de *zaailing-aurikels*, die in de voorgaande lente opgekoomen zijn, op bedden: Dog het is veeltijds beter, dat men met de verplanting van allerlei harde gewasfen wagt, tot in de volgende maand, dewijl het in deeze maand dikwils nog te heet weer is, waar door men moeite heeft, dezelve in het gewas te krijgen.

In het begin van deeze maand, of ook vroeger, kan men ook veelerlei tedere bloem-gewasfen, die men in de trekbak of runbak door vermeerderde warmte aangezet heeft, als *amaranth-haanekam*, *amaranth met bol-bloemen*, *datura*, *dubbelde balfeminen*, *ficoides*, *martijnia*, enz., uit dezelve neemen, om in de bloem-tuin te plaatzen, en dezelve daar mede op te fchikken en te vercieren; in de plaats van die bloemen, welke afgegaan zijn; dog daar men zaad van winnen wil, moet men in de bak houden, en dezelve veel luchten; hoewel het zaad van deeze uitgezette bloemen als dan ook veeltijds in de open lucht rijp word.

Men vervolgt, om alle hoogopgroeijende *bloem-gewasfen* van tijd tot tijd op te binden, niet alleen om zich zindelijker te vertoonen, maar ook door de winden niet verflingert en gebrooken te worden: Maar van de planten, die 't bloeijen gedaan hebben, fnijd men de ftengen af, of trekt ze uit de grond; behalven daar men zaad van winnen wil.

Men vaart voort, den tuin zuiver en fchoon te houden, en de gewasfen bij droog weer te oozen, inzonderheid de pot- en bak-gewasfen.

Men fnoeit en fcheert de *heggen*, als mede de *laage palm* der rabatten en bloem-perken; hoewel dit laatfte werk beter achte in Maij te gefchieden, dan in deeze heete tijd. Men maait en rolt ook het graswerk.

Bloemen in deeze maand in de bloeij.

Men heeft nu veelerlei bloemen in de bloemtuinen, waar van de voornaamfte zijn, *duizent-fchoonen*, *granjelieren*, *violieren*, *amaranthen*, *dubbelde balfeminen*, *cardinaals-bloem*, *leeuwe-bekken*, *vlas-kruid*, *haviks-kruid*, verfcheiderhande zoorten van *lathijrusfen*, *malva's*, *witte lelien*, *vuur-lelien*, *krol-lelien*, *dag-lelien*, *vogel-melk*, *turkfche* en andere *rogge-bloemen*, *dubbelde groote en kleine maankoppen*, *klokjes*, *venus-fpiegel*, *dubbeld ptarmice* en *moeder-kruid*, *dubbelde camillen*, *ridderfpoor*, *juffertjes in het groen*, *dubbelde bolheemfche nardus* of *nigelle*, *africaanfche goud-bloemen*, *geele* en *blaauwe lupijnen*, *maagde-liefjes*, *roode valeriane*, *griekfche valeriane*, *dubbeld* en *enkeld zeep-kruid*, *xeranthemum*, *merveille van peru*, *kandisch thlaspi*, *indiaanfche kersfe*, *motten-kruid*, verfcheide zoorten van *eerenprijs*, *alijsfon*, *laage cistus* en meer andere.

Van de heesters, verfcheide zoorten van *roofen*, *jasmijnen*, *fpaanfche brem*, *heesteragtig St. Jans-kruid*, *heesteragtig vijfvinger-kruid*, *granaat-boom*, *trompet-bloem*, *phlomis* of *falie-boom*, *fpiræa's*, *kaper-foelie's*, *pasfiebloemen*, *cijtifusfen*, *lombardfche linzen*, enz.

Werk in de Oranjerij en Trek-kas.

Men verplant de buitenlandfche gewasfen in potten, die in het voorjaar uit zaad gekweekt zijn, indien het voorheen nog niet gefchied is; of men plant ze in groote potten, naar haare verfcheidene grootte, en men zet die, welke teder zijn, in een runbak, dezelve bevogtigende en befchaduwende, tot dat ze wortel gevat hebben.

Men fteekt ook nog ftekken van vreemde planten; de tedere in potten, om ze in de run-bak te zetten, en die welke harder zijn, in de open lucht, in goede losfe aarde; maar men moet niet verzuimen, om ze overdag bij zonneschijn, tegen de zon te befchaduwen, tot dat ze in het gewas zijn; en in het algemeen moet men in acht neemen, om aan de vreemde gewasfen, die in bakken en kasfen ftaan, door min of meer openzetting der glazen, bij goed weer veel vrije lucht te geeven, want anders worden de planten dikwils zieklijk, of groeijen te geil en onvolmaakt; inzonderheid moet het luchten niet verzuimt worden, bij fterke zonneschijn; om dat de planten anders ligtelijk zouden verbranden, aangezien de trap der warmte in geflootene bakken en kasfen bij zonneschijn fchielijk zeer groot worden kan, en wel voornaamelijk in kleine bakken, dewijl in de groote kasfen, meer ruime lucht is. Het befchaduwen der bakken midden op den dag, wanneer de zon zeer heet is, is ook heel nuttig.

Als de hitte van de run in de run-bakken, daar men *ananasfen*, of andere tedere gewasfen in ftaan heeft, begint te verflaauwen, moet de *run* geroert en er wat nieuwe bijgedaan worden, waar door de *run* weder fterker aan het broeijen raakt, en meer hitte verkrijgt.

Indien zommige van de tedere kas-gewasfen, fterk aangetast zijn van ongedierte, of veel vuiligheid aan haare bladen verkreegen hebben, moet men ze met water zagtjes fchoon afwasfchen, en dezelve aan de opene lucht, dog in een warme voor winden gedekte plaats zetten, 't welke haar zeer verkwikt. Voorts moet men niet verzuimen,

om

om aan de kas-gewasſen het nodige vogt op zijn tijd te geeven.

Men plukt de overvloedige jonge vrugten van de *oranje-boomen* af, daar te veel gezet zijn; want indien men er te veel aan de boomen laat, verzwakken ze niet alleen de boomen, maar de vrugten blijven ook kleiner, of er komt zomtijds geheel niets van, dewijl ze door de overvloed en zwakheid des booms afvallen.

Men heeft nu veelerlei planten in de oranjerijen en trekkasſen, die in bloei zijn, als onder anderen, nog *oranje-*, *limoen-* en *citroen-boomen*, *mijrtus*, *jupiters-baard*, verſcheide zoorten van *geranium*, *ſpaanſche jasmijn*, *geele indiaanſche jasmijn*, *arabiſche en aſiatiſche jasmijn*, verſcheide zoorten van *ficoides* en *paſſie-bloemen*, *apocijnums*, *eleander*, *viburnum*, *anemonosſpermos*, *tuberoſe*, *lelie-narciſſe*, *coraal-boom*, en meer andere.

Huismans werk, en zijn voordeel in deeze Maand.

De Veldbouwer ploegt nu de braaklanden voor de tweede maal, en maakt toeſtel tot de graan-oogst, dewijl de graanen in het laatſte van deeze maand beginnen rijp te worden; zijnde het de *winter-gerst* en *rogge*, die doorgaans het eerst rijpen, en dus 't eerſte ingeoogst worden; dog de voornaamſte oogst-tijd is in de volgende maand.

Maar in deeze maand heeft het de boter-boer druk met het hooijen, waar toe hij bij goed droog weer niet de minſte tijd verzuimen moet, om zulks wel droog te maaken, en goed hooij onder dak te verkrijgen, (zie HOOIJ.)

De Koeijen geeven nu veel goede *melk*, waar van men bij vervolg *boter* en *kaas* maakt, die men op zijn tijd ter markt zend; en men moet, gelijk in alle andere maanden, goede acht op zijne kudden ſlaan, en zorg draagen, dat ze altijd genoegzaam gras hebben te eeten, want dit vult het karne-vat zo veel te meerder.

Heeft men *jonge kalveren* en *vette beesten*, zo moet men die aan de ſlagters verkoopen, want dezelve zijn altijd wel gewilt, en worden doorgaans wel verkogt; maar men moet nu geen Kalveren meer aanhouden, dewijl het daar toe te laat is.

De Koeijen die ritzig zijn, moet men bij de Bul laaten, zo verkrijgt men omtrent April van het volgende jaar, jonge Kalveren.

Men ſtuurt *jonge hoenderen*, *duiven* en *eijeren* ter markt, om er geld van te maaken, die ook altoos wel gewilt zijn; dog de *jonge duiven* zijn nu ſchaars.

Dewijl ook in deeze maand verſcheide zoorten van vroege *peeren* en *appelen* rijp worden, zo moet men die terſtond naar de markt zenden, als men daar van voorzien is, vermits ze niet lang kunnen duuren, inzonderheid de *peeren*, maar haastig buikziek of beurzig worden: En zo doet men ook met andere vrugten die nu rijp worden, als vroege *pruimen*, *abricoozen*, vroege *perſiken*, enz.; als men die heeft; en deeze vroegrijpe vrugten, kunnen veeltijds duur verkogt worden, dewijl de vrugten als dan voor het gemeen nog niet overvloedig genoeg zijn, en onder de vroege *peeren* zijn zommige zoorten, als de *kleine muscadel-peer*, *kleine blanket*, *roüſſelette*, enz., die de *Confituriers* of Zuikerbakkers gaarne willen hebben, om ze te conſijten.

De Paarden, die tot 't ploegen, hooij- en graan-inoogsten, enz. gebezigt worden, moet men niet verzuimen, wel te voederen, niet alleen met gras, maar ook met goede haver, die haar inzonderheid 's avonds en 's morgens vroeg moet gegeeven worden; want het gras geeft haar alleen geen kragt genoeg, om zwaar werk te doen.

Voorts zal den Landman zijn nut en voordeel zelf wel weeten te betragten, en hoe meer hij met oplettentheid en neerſtigheid, zonder verkwisting, op zijn belang ziet, hoe meer zijn goed vermeerderen zal.

HOP; *Hoppe*; in het latijn *Lupulus*; *Lupulus ſalictarius*; *Vitis ſeptentrionalium*; (*Humulus*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Daar zijn twee geſlachten van *Hoppe*, als *mannelijke* en *vrouwelijke Hoppe*; beide ſchieten ze uit de wortelen, die digt, lang en verward door malkander groeijen, zeer lange wollige, ruige, met bladen bezette ranken voort, die zich rondom de ſtruiken, boomen en alles wat omtrent haar is, ſlingeren, en daar bij om hoogklimmen; de bladen ſtaan aan de ranken tegens malkander over, aan tamelijk lange ſteelen, zijn rouw, en in drie of vijf deelen ingeſneeden, en gezaagt: De *mannelijke zoort* brengt aan het bovenſte der ranken uit de oxels der bladen, bloemen in lange trosjes voort, die geen bloem-bladen, en alleen maar helmſtijltjes in een vijfbladige kelk hebben; zijnde onvrugtbaar, en dienen alleen om de *vrouwelijke* bloemen te bevrugten, welke aan de *vrouwelijke planten* in lange trosſen groeijen, en uit vrugten of hoofdjes beſtaan, die uit dunne vliesagtige ſchubben, aan een ſpil vastzittende, zaamengeſtelt zijn; tusſchen welke ſchubben kleine plat-rondagtige ros-koleurige zaaden voortkoomen: Dog men vind wederom drie veranderingen van deeze *vrouwelijke hop*, als, met *lange vierkante vrugten*; met *lange witte vrugten*, en de gemeene met *eijronde vrugten*: De eerſte van deeze drie zoorten is de hardſte, draagt overvloediger en word laater rijp dan de gemeene zoort, en dezelve heeft grijsagtige ranken. Daar is nog een zoort met witte ranken, die vroeg en voor de gemeene rijp word, maar deeze is tederder en draagt minder.

Groeiplaats. De *mannelijke zoort*, die ook de naam van *wilde hop* draagt, groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, enz., in en naast de heggen, ſtruiken en elders, dog inzonderheid op vogtige plaatzen; maar de *vrouwelijke zoort* word in Duitschland, de Nederlanden, Engeland, en in meest alle bierlanden met veel zorgvuldigheid en kosten, in bijzondere Hop-gaarden gekweekt, en in de groei-tijd met lange ſtokken of ſtaaken ondersteunt, om er bij opteklimmen: Dog men vind van dit geſlacht ook in het wild, hoewel zeldzaamer.

Eigenſchappen en gebruik. De *hop* heeft een maatig verwarmende, openende, pisdrijvende, zeer bloedzuiverende en pijnſtillende kragt, en is zeer dienſtig tegen de verſtoppingen der lever, milt en andere ingewanden, en derhalven een der beste middelen tegen de hijpocondrie, melancolie, ſcorbuit, en geele ziekte, als mede tegen allerlei ſchurft: Men laat ten dien einde de *hopſpruiten*, *bladen* of *vrugten* alleen, of beter met andere kruiden, van diergelijke kragten, als *duivekervel*, *agrimonie*, *eerenprijs*, *eicken varen-wortel*, enz. op goed *dunbier*, *verſche weij* of *wijn*, een nagt lang trekken, en drinkt er vervolgens 3 à 4 romers vol 's daags; men maakt uit het zap of afkookzel der *hoppe* ook een *ſijroop*, die in alle de gemelde, en meer andere gebreken, zeer nuttig is.

Uitwendig is het ſterke afkookzel, of een pap van de bladen, of drooge vrugten, warm opgelegt, heel dienſtig tegen de ontwrigtingen of verſtuikingen der leden, koude ſlijmagtige gezwellen, en kneuzingen, als mede

tegen de jigt-pijnen; het afkookzel is ook heel dienstig om het haar te doen groeijen.

De jonge ſcheuten of eerſte uitſpruitzels van de *hoppe* in't voorjaar, welke zeer na de uitſpruitzels van *aspergies* gelijken, worden in de keuken ook gebruikt, gelijk de aspergies, in ſoupen en anders; men eet ze ook afgekookt zijnde, als zalaade, zijnde een zeer gezonde ſpijze, die het bloed zuivert, de kwaade ſtoffen door de piswegen afvoert, en den buik glibberig en los maakt: Deeze jonge ſpruiten worden meest in het voorjaar van de *wilde hop* opgezogt.

Dog het meeste gebruik van de *hop* is, dat deszelfs vrugten, die men gewoonlijk ook ſlegts *hop* of *hop bellen* noemt, veel tot het bier-brouwen gebezigt worden, dewijl er geen goêd langduurend bier zonder dezelve kan bereid worden; weshalven hij ook den naam van de *ziel der bieren* draagt; want hij belet, dat het zelve niet zuur word en bederft; hij verdunt ook deszelfs lijmerigheid, en maakt het wijnagtiger, geestiger en krachtiger; het bier word er wel bitter van, maar deeze bitterheid verdwijnt allengskens in het leggen: En dewijl de *hop* zo veel gezonde eigenſchappen bezit, zo is het geen wonder, dat het *bitter-bier* veel gezonder dranк is, dan het zoete bier.

Men agt het zelfs gezonder als de wijn; het is meer afzettende en maag-verſterkende, bevordert de verteering, en voed het lighaam zeer; gelijk men aan de vette brouwers en andere menſchen, die veel goed zwaar bier drinken, dikwils ziet; het word ook zeer gepreezen voor menſchen die met graveel- en ſteen-ſmerten gekwelt zijn; maar het klimt meer naar het hoofd, maakt eerder dronken, en veroorzaakt daar na zwaare hoofdpijn; te weeten als het bier ſterk, en er veel *hop* in gebrouwen is. Zie verder op BIER.

Dog de *hop* is niet alle van eenerlei aart, maar verſchillig van deugd, naar de zoort, èn aart des gronds, en landſchaps, daar hij gegroeit is: De lange vierkante en de lange witte, worden in het algemeen voor de beste gehouden.

Hoe men Hop kweekt en onderhoud.

Om goede *hop* te bouwen, word voor eerst een goede vrugtbaare, wat vogtige grond vereischt; want in de droge en magere gronden, groeit de *hop* niet alleen minder, maar de vrugten blijven ook veel kleinder, geevende bij gevolg weinig voordeel, ſchoon de vrugten kragtig genoeg tot het gebruik kunnen zijn: De beste grond tot een nieuwe Hop-gaarde, is goed vrugtbaar weijland, dat in veele jaaren niet is bebouwd of bezaaid geweest; of een oude boom-gaard of bosch; want zodanig land, kan men aanmerken als een nieuwe grond, die zijn volle kragt heeft, en door bouwing van graanen of andere gewasſen niet uitgeput is; welke gronden met weinig mest, en dus met veel minder kosten, in een goede ſtaat kunnen gebragt worden, om goede *hop* voorttebrengen.

De ſtandplaats van de Hop-grond, moet warm en open, en niet door groote boomen rondom digt geſlooten en belemmert zijn, op dat de lucht vrijelijk tusſchen de *hop* kan doorgaan, om de vogtigheid optedroogen, waar door ze niet zo veel aan de zeevlam zal onderhevig zijn: Dog als de plaats van verre tegens het zuid- en noord-westen, door hooge boomen, bergen of iets anders gedekt is, zal zulks zeer nuttig zijn, om de winden aftekeeren of te breeken, die anders zomtijds het bovenſte der *hop-ranken* breeken, of de ſtaaken omver waaijen, dat veel ſchaade aan de *hop* en het daar van verwagte voordeel toebrengen kan.

Om dan een nieuwe Hop-gaarde aanteleggen, zo moet het daar toe bepaalde weij- of ander land, in het najaar wel diep omgeploegd, of, het welk beter is, met de lep omgeſpit en gebrooken worden, zo dat het bovenſte naar beneeden komt; maar is het een oude boomgaarde, of ander grond daar boomen in ſtaan, moeten dezelve met haare wortelen eerst wel uitgeroeit, en de gaten weder digt gemaakt worden: Als dan de grond omgeſpit en effen gemaakt is, laat men dezelve de winter overleggen, tot dat in het volgende voorjaar, het winter-weer over en de grond handelbaar is, om bearbeid te kunnen worden: Neemt als dan een lange tuinlijn, ſpant ze over de grond in de lengte, eenige voeten van de kant des lands af, en ſteekt langs de lijn puntige ſtokjes; zo ver van malkander, als de *hop-planten* moeten koomen te ſtaan, naamelijk 7 of 8 voeten; dit gedaan zijnde, verplaatst de lijn, zodanig, dat ze 6 of 7 voeten evenwijdig van de voorige koomt, en ſteekt weder ſtokjes, op de afſtand als in de voorige rij, maar zo, dat de ſtokjes met de voorige, net in het verband koomen te ſtaan: Met deeze wijze, van de lijn te verplaatzen en ſtokjes te ſteeken, vaart voort, tot over de geheele breedte des lands, zo zullen de plaatzen daar de *hop-planten* zullen koomen te ſtaan, bepaald zijn.

Graaft dan bij elke ſtok een diep gat, van ongeveer anderhalf voet wijd, vult die met goede losſe aarde op; of mengt de uitgegraaven aarde met vette aarde of oude verrotte mest, en vult er de gaten weder mede, zo dat er kleine heuveltjes koomen; ten welken einde men de aarde of mest gereed moet hebben, om bij de gaten gebragt te worden; maar men moet de aarde bij het aanvullen wat met de voet trappen, op dat ze daar na niet te veel zinkt: Dog om dit werk in het voorjaar gemakkelijk te verrigten, zo kan men de plaatzen der *hop-planten* in de herfst met ſtokjes bepaalen, voorts na dat de grond geploegt of geſpit en effen gemaakt is, en als dan ook de aarde of mest bij de plaatzen in gereedheid doen brengen.

De gaten dus met goede aarde toebereid zijnde, gaat men aan het planten, en zet op elk heuveltje vijf of zes goede jonge planten, zodanig, dat eene in het midden ſtaat, en de overige niet verre daar van af, rondom te ſtaan koomen; geſchiedende het planten gewoonlijk met een zet- of plant-hout, daar men gaten mede in de grond ſteekt, en in elk gat een plant tot aan haar kop geſlooken hebbende, er de aarde vervolgens met het hout tegens aandrukt, en de planten met wat fijne aarde overdekt.

De jonge *hop-planten* neemt men van de oude planten, welker wortelen men ten dien einde ontbloot, en de jonge ſpruiten er van affnijd, die niet al te teder en vijf of zes duimen lang moeten zijn, met drie of meer leden of knoppen er aan; en de oude einden der ſpruit-ranken, moeten er boven van afgeſneeden worden.

Men kan ook jonge *hop-planten* aankweeken, door middel van de overtollige *hop-ranken*, in de tijd dat men ze de eerſte reis aanbind, inteleggen, na dat men de toppen er afgeſneeden heeft. Ook kan zulks geſchieden door ſteeking, waar toe men de ſtekken vergadert, in de tijd dat men de *hop* havent, die men op een bed met goede

goede aarde ſteekt, en met oofen bij droogte onderhoud, zo zullen ze meest alle aan het gewas koomen.

Men moet wijders tot 't planten, niet alleen goede jonge planten gebruiken, maar ook zorg draagen, dat men den Hop-tuin beplant met zulk zoort van *hop*, die alle te gelijk rijp word, dewijl het anders niet alleen zeer ongemakkelijk, maar ook ſchaadelijk is, als men dezelve niet te gelijk plukken kan: Dog als men zoorten wil planten, die in verſchillige tijden rijp worden, moet men dezelve op verſchillige plaatzen in de Hop-tuin bij malkander zetten, als dan kan men de rijpe *hop* gemakkelijker na malkander afneemen.

De grond dus beplant zijnde, valt er verder in het eerſte jaar niets meer aan te doen, dan dezelve, inzonderheid omtrent de jonge planten, van 't onkruid ſchoon te houden, en als ze beginnen opteſchieten, er kleine ſtokken bij te ſteeken, om daar bij opteloopen; dog dewijl ze in het eerſte jaar niet heel hoog opgroeijen, en weinig vrugten van belang geeven, zo kan men in de maand Junij de ranken alleen maar wat in een bosje bij malkander draaijen, zonder er ſtokken bij te ſteeken. Daar na word er in de herfst of winter wederom vergaane mest in de Hop-gaarden, zo wel bij de oude als jonge *hop* gebragt, en hier en daar tuſſchen de Hop-heuveltjes nedergelegt, om dezelve in het volgende voorjaar bij de planten te doen: Want

Als het voorjaar aangekoomen is, moet de grond, zo dra dezelve droog en handelbaar is, rondom de planten en in de paden omgeſpit, en de planten daar na geſnoeit en gehavent worden, op de volgende wijze: Men ontbloot de planten, door middel van de grijp, van de aarde, om gemakkelijk bij de wortelen te koomen; als dan ſnoeit men met een ſcherp mes, de oude ſcheuten en ranken van het voorige jaar weg, als mede de overvloedige jonge en tedere ſcheuten, die zig te verre van de hooft-plant verſpreiden, zo dat men geene behoud, als die de ſterkſte, en omtent de heuveltjes zijn, en waar van men de ſterkſte en vrugtbaarſte ranken verwagt. Het is ook dienſtig, dat men zommige ſpruiten korter ſnoeit, dan andere, en de nu lang gelaatene, in het volgende jaar wederom korter ſnoeit, waar door de plant ſterker ranken zal voortbrengen, en in een goede order gehouden word. Het beſnoeijen gedaan zijnde, overdekt men vervolgens de planten weder met de daar van afgehaalde aarde, heuvelswijze, na dat dezelve met de bijgebragte oude mest vermengt is; en zo men geen gebrek van mest heeft, is het zeer nuttig, dat men bij het omſpitten van de grond, rondom de planten ook oude mest mede onder ſpit.

Daar na, omtrent het midden of het laatst van April, wanneer de ranken beginnen te groeijen, moet men er lange ſtaaken bijzetten, drie of vier bij elk heuveltje, en zodanig, dat ze boven wat uitwaarts, en dus wijder van malkander ſtaan, om de ranken boven meer lucht en zon te doen hebben, en voor verwarring te bewaaren; en om de ſtaaken tegen de winden vast te doen ſtaan, moeten ze diep in de aarde geſtooken worden, waar toe men zich derhalven bedient, van een zwaare ijzere koevoet, daar men eerst een diep gat mede in de aarde maakt, om er den ſtaak vervolgens inteſtooten. Deeze ſtaaken moeten 15 tot 20 voeten lang zijn, meer of minder, na dat de grond kragtig is, en dus de ranken hooger opgroeijen of laager blijven: Dog als men naderhand mogte bevinden, dat er bij eenige te korte ſtaaken gezet waaren, moet men men bij deeze hooger ſtaaken plaatzen, om de ranken daar aan boven te ontfangen: Men maakt deeze ſtaaken van lange jeugdige takken, van *wilge-*, *popelier-*, *eſſchen-*, *boeken-* of ander hout, dat men best kan bekoomen; hoewel het eene langduurender als het ander is.

Na dat vervolgens de ranken drie of vier voeten hoog opgegroeit zijn, moet men ze met zagte biesen, of Moscoviſche mat losjes aan de ſtaaken binden, twee, drie of vier van de ſterkſte ranken aan een ſtaak, op dat ze niet verward door malkander opgroeijen, het welke nadeelig is, en de ranken daar na niet zonder verbreeking uit malkander kunnen ontward worden: De overige ranken die te overvloedig zijn, ſnijd men weg, welke men tot zalaade of andere ſpijze kan gebruiken; maar het ſtaat aan te merken, dat het wel gebeurt, dat zommige ranken heel dik, of veel dikker en langer als andere groeijen, waar door men zoude denken, dat zulke de beste waaren, daar dezelve nogthans meest doorgaans onvrugtbaar zijn, of maar weing vrugten geeven, en daarenboven ook de overige ranken van haar voedzel berooven; weshalven men zodanige dikke ranken, met een goed oordeel digt aan de wortel moet wegſnoeijen, om niet vergeeſsch daar van de meeste vrugten te verwagten.

Dit opbinden der ranken, moet men van tijd tot tijd vervolgen, zo dra men ziet dat zulks noodig is; en als de ranken boven het bereik van de handen gekoomen zijn, bedient men zich daar toe van een dubbelde ledder, om er bij opteklimmen.

Tegen het laatst van Maij of in het begin van Junij, is het dienſtig, dat men de grond rondsom de heuveltjes wederom roert, en wat fijne aarde op de heuveltjes gooit, dat de *hop* beter doet groeijen; en wenſchelijk is het, als dezelve in de heete en droge tijden altemets wat regen ontfangt; want ſchoon het zeer nuttig zoude zijn, om de *hoppe* in droge tijden te oozen, zo is zulks echter, wegens de groote moeite en kosten, niet wel doenlijk.

Het is omtrent het midden van Julij, dat de *hop* begint te bloeijen, en niet lang daar na, word men kleine knopjes aan het boenſte der ranken gewaar, uit welker meer of minder veelheid men een gisſing van een rijke of minder rijke *hop oogst* maaken kan; omtrent *St. Bartholomeus* word hij vervolgens rijp, om geplukt te worden: Men kent zijne rijpheid aan zijne ſterke reuk, hardheid, en de bruinagtige koleur van 't zaad; zo dra men aan deeze tekens ziet, dat de *hop* rijp is, moet men niet verzuimen, te bezorgen, dat dezelve ſpoedig ingeoogst worde: want indien er een ſtormwind opkwam, gelijk in deeze jaarstijd zomtijds gebeurt, zoude zulks veel ſchaade aanbrengen, door het breeken der ranken, en het kneuzen van de *hop*, die daar door zijn koleur verliest, en dan veel minder waardig is dan die, welke zuiver en onvlekkig is, en een goede geelagtige koleur heeft.

Om de *hop* intezaamelen, ſnijd men de ranken omtrent een voet hoog boven de grond af, en haalt dan de ſtaak met de *hop* uit de grond; dog dewijl dit dikwils niet gemakkelijk geſchieden kan, moet men zich van een ſtuk hout bedienen, op de wijze van een hefboom, om er de ſtaak, die men aan het eene einde daar aan vastbind, mede uit te ligten; als dan word de *hop* van de ranken afgeplukt, en in een groote korf, bak, of iets anders gedaan, en naar huis gebragt; hoewel

andere de ranken verder boven doorſnijden, van de ſtaak losmaaken, en dan het eene met het andere met een wagen naar huis brengen, om de *hop* aldaar afteplukken; het welke inzonderheid dienstig zijn kan, als men onweer en regen te gemoet ziet, om de *hop* dus ſpoedig droog binnens huis te verkrijgen: Dog hoedanig de *hop* geplukt worde, moet zulks zuiver geſchieden, dat is, zonder bladen of ſteelen; en het werk moet ſpoedig voortgaan, op dat de *hoppe* niet aan het broeijen raake, waar door hij vlekkig of miskoleurig word: Geplukt zijnde, word bij op een luchtige zolder gelegt, om te droogen, dog niet al te dik, waar door hij zoude verhitten, of muf en ſchimmelig worden; weshalven hij ook dikwils moet gekeert worden, tot dat hij volkoomen droog is; als wanneer men hem op hoopen legt, en met kleeden bedekt, om niet te verruiken, of zijne kragt te verliezen, tot dat hij gezakt word. Dog in plaatzen daar veel *hop* gebouwt word, bedient men zich, om de *hop* te droogen, van een *est* of bijzondere oven, op diergelijke wijze als een *mout-est* toegeſtelt, waar door hij ſchielijker en met minder noodige zolder-ruimte, door een maatige warmte gedroogt word, als men veel heeft; maar aldus gedroogt zijnde, moet hij een week of drie op een zolder op een hoop gelegt en digt met kleeden overdekt worden, om te koelen, uit te zweeten, en weder ſlap te worden, want anders zoude ze bij het inzakken tot ſtof worden. Op wat wijze de *hop* gedroogt worde, zo moet men zorg draagen, dat de zaadkorrels en het geele ſtof daar bij blijven, dewijl dit het kragtigſte van de *hop* is: Om de *hop* vervolgens te verzenden, of te bewaaren, word hij in groote zakken van grof linnen gedaan, met de voeten digt op elkander getrapt, en de zak gevult zijnde, toegebonden; op welke wijze de *hop*, indien hij wel droog gepakt is, en op een droóge plaats bewaart word, eenige jaaren goed kan blijven; maar daar moet zorg gedraagen worden voor de Muizen, die er anders haare nesten in maaken.

De *hop* dan aldus ingeoogst en bezorgt zijnde, moet men weder naar de *hop-gaarde* keeren, om aldaar het overige werk te verrigten; het welke voor eerst is, om de *hop-ſtaaken* tot het volgende gebruik wel te bewaaren, het welke best geſchied onder een afdak, of in een loots, na dat men er de ruigte eerst van heeft afgetrokken; maar als men die niet heeft, zet men de ſtaaken regt overeind bij elkander, zodanig, dat ze zaamen een pijramide vertoonen; ten dien einde zet men eerst vijf, zes, of meer ſtokken in een ronde wijde kring in de grond vast, en zodanig, dat ze boven bij elkander koomen, en men bind ze boven te zaamen, daar na zet men alle ſtokken er rondom; op deeze wijze zullen dezelve weinig van de regen of ſneeuw koomen te lijden, dewijl alleen de buitenſte daar door aangedaan worden; dog het vogt er weder ras van afloopt.

Vervolgens moet men de *hop-gaarde* tegens of in den winter, bij bekwaam droog weer, wederom met oude vergaane mest bezorgen, om er in het volgende voorjaar de *hop-planten* weder mede te bemesten, op dezelfde wijze als boven aangeweezen is; door welke verbetering, gevoegt hij het beſnoeijen der *hop-ſpruiten*, de planten 8, 10 en meer jaaren goede *hop* zullen geeven, indien de grond van natuur taamelijk goed is; in welk geval het ook niet noodig is, den grond jaarlijks te bemesten; zijnde het als dan genoeg, als zulks om het andere jaar geſchied.

Men bedient zich tot de bemesting van zodanige zoort van mest, die men best verkrijgen kan, dog de *koe-mest* is de beste, dewijl de *hop* liefst een toemaaking begeert, die niet te heet, en wat vogtig van aart is, gelijk de koemest is; maar de mest moet, gelijk boven rede aangemerkt is, oud en vergaan zijn, want nieuwe mest is zeer ſchaadelijk voor de *hop-planten*: Zommige prijzen de *varkens-mest* zeer aan, om dat hij insgelijks koud van aart is; de oude *bagger*, die uit gragten en andere wateren gehaalt is, daar veel van allerlei vuilnis in geworpen word, is ook een zeer goede toemaaking voor de *hop*, na dat hij een winter over in de lucht gelegen heeft; gelijk ook de aarde van allerlei andere verrotte vetagtige ſtoffen: Dog men moet zich met de mesting ook ſchikken, zo veel men kan, naar den aart des gronds, naamelijk naar dat die zandagtiger en warmer, of kleijagtiger en kouder is.

Of ſchoon nu de *hop* door een goede behandeling wel groeijen zal, zo is echter dezelve, gelijk andere gewaſſen, aan ziektens en ongemakken onderhevig, waar door het verwagte voordeel dikwils geheel, of ten grootſten deele verlooren gaat: Dog het is hooftzaakelijk het zogenoemde *zwart*, het welke den *hop* in zommige jaaren aandoet, en bladen en vrugten daar door worden bedorven, zo dat er van de vrugten niets of weinig word; ontſtaande dit ongemak uit tweederlei oorzaaken, als, of door een ſcherpe *honing-* of *meel-dauw*, of door de *zee-vlam*; in beide gevallen worden de bladen en vrugten eerst vlekkig, en vervolgens zwart, en de planten raaken aan het kwijnen en bederven; de oorzaak daar van kan men nazien op de artijkels DAUW (HONING-). en ZEE-VLAM. Daar is geen middel tegens deeze ongemakken, dewijl men ze niet voorzien, nog afweeren kan; dog dewijl dezelve juist niet alle jaaren voorvallen, en ook veeltijds maar een gedeelte van de *hop-tuin* aandoen en bederven, zo moet men zich daar in te vreeden ſtellen, en een volgend gunstiger jaar afwagten, dat veeltijds den voorigen geleeden ſchaade merkelijk vergoed: Ondertusſchen raaden zommige aan, dat wanneer de planten maar hier en daar in de *hop-gaarde* van het *zwart* aangetast zijn, dat men, de beſmette ranken en bladen terſtond zal afbreeken en verbranden, niet alleen dewijl men heeft beſpeurt, dat dit kwaad ras verder kruipt, en andere gezonde planten beſmet, maar ook dat anders de planten daar door het volgende jaar dikwils weder op nieuw, of zo veel te ligter aangetast worden; misſchien door de ſmetſtoffe, of het zaad van de ſchimmel, dat zich in de grond, ſtaaken, oude ranken, enz. vastgezet heeft, en de winter overgebleeven is: Dog men heeft ook opgemerkt, dat zommige gronden en ſtandplaatzen meerder aan 't *zwart* onderhevig zijn; en zeer waarſchijnelijk kan ook de zoort van mesting in deezen mede veel toebrengen; althans een zeker zoort van mest kan veroorzaaken, dat er kleine zwarte inſecten uit voortkoomen, die de geheele *hop-planten* in de zomer in een overgroote menigte innemen, en daar door insgelijks veel nadeel aan de groei der *hop* kunnen veroorzaaken, en de *hop-oogst* ten deele, zo niet geheel, te leur ſtellen; dog het is voornaamelijk de verſche mest, die in deezen het meeste nadeel kan doen.

Men ziet uit het in 't beknopt gemelde, dat de *hop-bouwerij* aan veel arbeid, kosten en ongemakken onderhevig is, zijnde echter anders voor de landman een voordeelige bouwerij, als de *hop* wel ſlaagt, en goed ingeoogst

oogst word, dewijl hem de Brouwers onvermijdelijk noodig hebben, als ze goed bier, zonder bedrog, willen maaken, en hem derhalven dikwils duur moeten betaalen. Hoewel zommige Brouwers, om de kosten te beſpaaren, andere kruiden tot het bitter maaken der bieren weeten te gebruiken; maar die veeltijds niet alleen tot groot nadeel voor 's menſchen gezondheid zijn, maar ook dikwils door haar ſchielijke dronken-, ja onzinnigmaakende kragt, veel verwarring en kwaad in de gemeene zaamenleeving veroorzaaken.

Daar is veel negotie met de *hop*, zo wel in Duitschland, als in de Nederlanden, en andere gewesten, daar het Bier de meest gewoonlijke drank is, en veele menſchen hebben er hun beſtaan van, niet alleen door het cultiveeren, maar ook door den handel. Dog de *hop* is, gelijk wij boven rede aangeroert hebben, niet alle van eenerlei deugd of kracht, maar verſchillig, volgens de plaats en grond, daar hij in gebouwt word, als mede volgens de goede behandeling in het droogen en bewaaren, enz.

De *hop*, die in onze Nederlanden het best geacht word, om er Bier mede te brouwen, is de Bredaſche, Luikſche, Vlaamſche en Engelſche, dog daar word ook zeer goede *hop* in Gelderland gebouwt, die veel tot de vermaarde Deventer- en Zwolſche bieren, enz. gebezigt word: De Luikſche *hop* word boven andere gepreezen, maar de Bier-brouwers klaagen zeer, dat hij in deeze tijden, met een oneindig getal ſteelen en bladen vermengt is, waar door wel zijn gewigt vermeerdert, maar zijne deugd grootelijks vermindert word.

Om in de koophandel te onderzoeken, of de *hop* goed is, zo wrijft hem in de hand in ſtukken; wanneer dan de hand daar van braaf vetagtig en als kleeverig word, en ſterk ruikt, zo is de *hop* regt goed; voorts moet hij een goede geelagtige koleur hebben, en zuiver zijn.

HOPPE; is een vogelen-geſlagt, waar van de griekſche naam *Epops* is; in het latijn *Upupa*, en de Franſchen noemen dezelve *Hupe* of *Puput*, naar het geluid dat zij maaken.

De Heer Brisson maakt in zijn dertiende rang, twee afdeelingen, waar van de eene de zodanigen bevat, die een kuif van een dubbelde rij pluimen op het hoofd draagen, welke de vogel na zijn believen kan opregten, en buigen; de andere, de geenen die den kop eenvoudig hebben (*ayant la tête ſimple*, zegt Brisson). In de eerſte heeft hij den *hoppe*, in de andere, den *paradijs-hoppe* geplaatst. In alle de vogelen van deezen rang, zegt hij, is de middelſte der drie voorvingeren, van zijn wortel af, tot aan het eerſte gewrigt, zeer naauw met den buitenſten vinger verknogt. De Heer Linnæus ſtelt tot kenmerken, de bek boogswijze krom, van boven verhevenrond, en aan de zijden iets plat; de tong ſtomp, driehoekig, zeer kort, en zonder eenige inſnijding.

Brisson ſtelt maar één zoort in het eigentlijke geſlagt der Hoppen; Linnæus integendeel vier, waar onder hij ook de *Paradijs-Hoppe* en de *Steenkraaij* begrijpt; wij zullen deeze laatſte volgen, en dus beginnen met

I. De *Gewoone Hoppe*, ook *Slijk-* en *Stront-Haan*; bij de Grieken *Epops* genoemt; (*Upupa crista variegata*, Linn. *Sijſt. Nat.*) De grootte van deeze vogel, word door zommigen bij die van een Lijster vergeleken, anderen doen zulks bij een Kievit: Brisson zegt, dat hij veel overeenkomst met een Merel heeft, hebbende den bek ruim twee duimen, de ſtaart omtrent vier duimen, en het lijf circa vier duimen lang; zijn kop praalt met een cierlijke kuif, uit een dubbelde rij van veertjes zamengeſtelt, zijnde over de twee duimen lang, zich van den wortel des bovenkaaks, tot beneden het agterhoofd uitſtrekkende en dus overlangs ſtaande; deeze veertjes zijn ros met zwarte tippen. Aldrovandus begeerte hebbende, om te weeten, door welk middel deeze vogel zijne kuif kost opzetten of laaten vallen, ontdekte een zoort van huidſpier, die naar agteren getrokken zijnde, het eerſte, en naar vooren het ander verrigte; de kop, keel, hals en borst van deezen vogel zijn wijnagtig-grijs; het lijf is van bovenen zwartagtig-bruin, met vuil rosagtig-wit gemengelt; het bovenſte van de rug is grijs; de ſtaartpennen, die maar tien in getal zijn, zwartagtig, met een breede witte dwars-ſtreep in het midden gebandeert, welke zich, als de ſtaart is uitgeſpreid, boogswijze vertoont; de bek is zwartagtig, dog aan den grondſteun vleesch-koleurig; pooten en nagelen zijn donker-bruin.

De *Hoppe* word door geheel Europa gevonden, zelfs in Zweeden, alwaar hij in de groote bosſchen huisvest, roepende zijn eigen naam uit, welk geroep de Boeren daar tot een voorteeken van oorlog houden. Dit geluid ſweemt eenigermaaten naar *hoep-hoep* of *put-put*; zommigen vergelijken 't bij dat van een Koekkoek, dog daar van verſchilt het merkelijk. Men zegt, dat Aristophanes het zelve heeft nagebootst, met *epopoe*, *popopo*, *popoe*, *io*, *io*, *ito*, *ito*, *ito*, *ito*, *ito*.

Volgens de Heer Schwenkfeld, is de *hoppe* een morzigen vogel, en zeer droefgeestig van aart; tot zijne wooning verkiest hij de ontoegankelijkſte plaatzen der bosſchen, en ſchijnt iets van den aart der Uilen te hebben, die voor hunne medevogelen ſchuw zijn: Zijn nest maakt hij in holle boomen van drek en vuiligheid, als of hij door den ſtank de menſchen wilde affchrikken, om het niet te naderen. Tot voedzel zoeken deeze vogels de wormen in de mesthoopen, ook eeten zij torren, ruppzen en ander ongedierte; 's winters neemen zij tot hunne rustplaatze holle boomen, en ſlaapen, tot dat de lente weder te voorſchijn is gekoomen.

De Heer Frisch verzekert, dat de *Hoppe* den geheelen zomer inſecten zoekt, en op menſchen- en allerlei zoort van beesten-drek aast, waar door de Duitſchers hem den naam van *Stront-* of *Stink-haan* hebben gegeeven. Nog voegt hij er bij, dat deeze vogel, even gelijk als de Spechten, zijn nest in holle boomen maakt, hij zich mede zo als die aan de ſchors kan vasthouden, en er rondom heenloopen; dat hij de Mieren-nesten opzoekt, en er met zijn langen bek de eijeren weet uittehaalen; voorts dat hij de eenzaame plaatzen bemint, zijnde zulks de reden, dat zijn nest zo zeldzaam word gevonden, en dat wanneer men het al vind, men natuurlijk een afkeer moet krijgen om het te naderen, veroorzaakt door de geweldige ſtank, die de jongen en het nest verzelt.

Deeze vogel maakt eigentlijk geen nest, hij legt zijne eijeren ſlegts in een hoop vuiligheid neder, en de ſtank is zo wel aan de Ouden als Jongen eigen. De Heer Linnæus zegt, dat het wijfje in holle boomen twee eijeren legt, die van koleur aschgrauw zijn; dog bij anderen vind men aangetekent, dat het getal derzelven ten minſten vier is, zijnde langwerpig, en in vergelijking van het lighaam der Hoppe, klein.

De Hoppe kan tam gemaakt worden, en als dan is hij van groot nut in een ſchuur of op een koornzolder, alwaar hij veel ongedierte vernielt: Ook kan men hem

tot

tot vermaak in zijn woonvertrek houden; hij is zeer kleums van aart, en het vuur gewaar wordende, loopt hij er ijlings na toe, en spreid er zijne wieken voor uit; aardig weet hij met zijn kam of kuif te speelen; men zegt, dat hij niet alleen Vliegen, maar zelfs ook Spinnekoppen en Muizen vangt; door zijn steenen, verzekeren zommige schrijvers, dat hij, even gelijk de Groene Spechten, den regen voorspelt.

In de herfst worden deeze vogelen bij uitstek vet, en als dan bij zommigen beter als Kwartelen geagt, mits dat er de koppen, terwijl zij nog warm zijn, worden afgesneeden; dewijl anderzins het vleesch sterk van reuk word. In Italien worden zij ter markt gebragt, en tot spijze verkogt. Men zegt, dat de soup van de Hoppen gekookt, of zijn vleesch gegeeten, dienstig is tegen het kolijk.

Onder het gevogelte, dat volgens Gods bevel, aan het volk van Israël verboden was, tot spijze te gebruiken, word mede de Hoppen getelt, zo als wij in het derde boek van Moses *XI Hoofdst. vs.* 19. vinden aangetekend.

II. *Paradijs-Hoppe;* in het latijn *Upupa Paradisea*; (*Upupa rectricibus duabus longissimis*, Linn. *Sijst. Nat.*) Dit vogeltje, van de Kaap de Goede Hoop afkomstig, overtreft weinig de Leeuwrik in grootte; hij is niet gekuifd; boven op het lijf is de koleur bruin, van onderen wit, aan de borst rosagtig; de stuit en bovenste dek-vederen van den staart zijn olijfkoleurig-groen; de onderste geel; de staartpennen bruin, en de zes middelsten bij uitstek lang; de bek, pooten en nagelen zijn zwart.

III. *Berg-Hoppe*; in het latijn *Eremita*; (*Upupa viridis capite flavo, cervice jubata*, Linn. *Sijst. Nat.*) Zie BERG-HOPPE, *pag.* 159.

IV. *Klip-Hoppe*, door Hasselquist *It.* 238. *Monedula Pijrrhocorax* genoemt; (*Upupa atra, rostro pedibusque rubris*, Linn. *Sijst. Nat.*) Deeze, die bij de Hr. Brisson de eerste zoort van *Coracias* is, voert, volgens getuigenis van Gesnerus, gemeenlijk den naam *Pijrrhocorax* of *Steen-kraaij*. Aldrovandus zegt, dat de Italiaanen hem *Spelvier*, en de Grauwbunders *Zorl* noemen: De Engelschen hebben hem den naam van *Cornwalsche Kaauw* gegeeven, dewijl hij op dien uithoek van Engeland zeer menigvuldig is, daar men hem ook den naam geeft van *Killegrew*, volgens verhaal van den Heere Charleton.

De Heer Raij zegt, dat deeze vogel zich mede in het land van Wales onthoud, inzonderheid op de klippen; insgelijks heeft hem Hasselquist aan de zeekust van Egijpten ontmoet. De Heer Brisson beschrijft er een, en beeld hem af uit de verzaameling van Reaumur, die van de Alpische Bergen afkomstig was; deeze was een weinig kleiner als een Kraaij, van koleur zwart na het violet trekkende; de staart-pennen van boven groenagtig, en de bek en pooten rood.

HORCUS LAPIS, is, volgens eenige schrijvers, een zwarte steen, die zich ligtelijk laat verbrijzelen, en volgens hun, dienstig is, om het zilver en andere metaalen mede te soldeeren.

HORDEATUM; *Gersten-water*; *Gersten-drank*; zie DECOCTUM, GERST en TISAAN.

HORDEOLUM, zie GERSTEN-KOORN.

HORDEUM, zie GERST.

HORDEUM GALACTICUM, zie RIJST.

HORDEUM MURINUM, zie GERST.

HORIZONT; *Gezichteinder*; is een groote cirkel, die den sterre-hemel in twee gelijke deelen verdeelt, in het zienelijke en onzienelijke; hij word *gezichteinder* genoemt, om dat ons gezicht over de aardkloot daar in eindigt: Deeze *horizont-cirkel* is overal een quadrant of 90 graaden van het *zenith* of toppunt af; en gelijk het *zenith* geduurig verandert, zo dra men op de aardkloot van plaats verandert, zo is bijgevolg de *horizont* of gezichteinder ook veranderlijk; zo dat ieder stip of plaats op de aardkloot een bijzonder *zenith* en *horizont* heeft. Om zich de *horizont* duidelijker te verbeelden, zo is het die kring, die men rondsom zich ziet, als men op een groot vlak veld, of op de openbaare zee is, scheidende, om zo te spreeken, den hemel van de aarde; en in welke de zon, maan en sterren op- en ondergaan.

HORIZONTAAL, zie WATERPAS.

HORLVOET; word gezegt, wanneer één of beide de voeten van de geboorte af aan, in plaats van rechtvoorwaarts, of liever zijdelings buitenwaarts met de toonen te staan, geheel naar binnen gekeert is, of gekeert zijn; en wel met deeze eigenschap, dat de voet teffens te kort zij, of wel in het geheel kwalijk gevormt; dikwerf gebeurt het, dat niet alleen de voet dus inwaarts gekeert is, maar teffens eenigzins boven de enklauwen is vermagert, of verlamd.

De Franschen noemen dit ongemak *pied bot*, en de Engelschen *clubfoot*: De Professor Camper geeft er eene korte beschrijving van in zijne Verhandelinge over het bestier van Kinderen, *Haarl. Verhand. VII Deel, pag.* 371.

Uit welke blijkt, dat Cheselden, deezen stand heeft getragt te geneezen met enkele zwagteling, het geene evenwel niet altoos doorgaat; het is moogelijk deezen misstand te overwinnen, wanneer alleenlijk in de laatste maand dragts, de voet in 's moeders lighaam zo beknelt gezeten heeft, dat hij niet rechtuit konde staan; maar wanneer de voet mismaakt, of te kort is, dan zijn laarzen van ijzer gemaakt, volstrekt noodzaakelijk, om de voeten langzaamerhand naar buiten te dwingen; ten welken einde de kinderen in de laarsjes moeten slaapen.

Zo dra zij aan den gang koomen, hebben de laarzen de beste uitwerking; maar is de voet lam of vermagert, gelijk veeltijds gebeurt, dan is alle geneezing hoopeloos; of wel de lijder is verplicht, als zijn leeven met een laars te gaan.

HORMINUM, zie SCHARLEIJ.

HORNAAR, zie WESPEN, *n.* I.

HORNISSEN, zie HORSELEN.

HORROR, zie HUIVERING.

HORSELEN; *Horsels*; is dat insecten-geslagt, waar aan de Grieken de naam van *Oestrus* hebben gegeeven; de Latijnen noemen het *Asilus*, en het zijn deeze diertjes, waar van Virgilius in zijne *Land-dichten* getuigt, dat zij door hun gekwel, geheele kudden vee uit de bosschen jaagden. Veeltijds worden dezelve enkel *Vliegen* genoemt, en ook wel na de beesten, die er van geplaagt worden, *Paarde-*, *Koe-* of *Schaape-vliegen*, en wegens het ongemak dat zij dezelve aandoen, in het algemeen *Horsels*; in zommige plaatzen van Duitschland, noemt men haar ook wel *Brehmen*, het geen zo veel betekent als *Bremsen* of *Hornissen*; in Engeland draagen zij de naam van *Whame*.

De naam van *Oestrus*, die de Grieken haar gegeeven hebben, stamt af van de uitzinnige woede, het welk het steeken van deeze insecten onder het vee te wege brengt. Met haar stuit leggen zij een eijtje, op of in de

de huid der Rendieren of Runderen, het welk aldaar uitgebroed word, en het wormpje daar uit voortkoomende, overwintert in een bobbel, daar het zijn voedzel trekt van de vettigheid of vogten, die er in de huid der beesten zijn. Men vind ook zoorten van *Horſels*, die door de uitwendige openingen der neusgaten uitkruipen, en hunne eijtjes leggen, alwaar wormen uit voortkoomen, die in de holligheden des voorhoofds huisvesten; veel zijn de Runderen en Schaapen zulks onderhevig: Door gelijkzoortige *Hörſelen* worden bovendien in het gedarmte der Paarden ook wormen voortgebragt.

De maskers of wormen, die men zomtijds in de drek der Paarden vind, zijn dikke cijronde maaden van een aanmerkelijke grootte, en dit veroorzaakt, dat de huid der beesten grootelijks door de gaten word bedorven, welke een ieder van zulke wormen in het uitkruipen maakt. Derzelver lighaam is uit elf ringen zaamengeſtelt, die op de kant met een zoort van puntjes of doorntjes zijn bezet, die denkelijk dit masker, het welk geene pooten heeft, tot zijn voortkruipende beweeging dient; wanneer deeze worm jong is, is die groen of geel, dog volwaſſen zijnde, bruin of zwartagtig, ja men vind ze wel geheel zwart; zommige hebben de luchtſtippen als in een beursje beſloten, belettende zulks, dat zij niet verſtopt kunnen worden, door het lijmige vogt dat haar omringt.

Wanneer deeze wormen haare volkoomen wasdom verkreegen hebben, zoeken zij een plaats, die tot haare gedaante-wisſeling bekwaamer is; tot dien einde booren zij door de huid van het dier heen, of die, welke in de holligheden des voorhoofds, en in het gedarmte haar verblijf hebben, kruipen daar uit, en vallen op den grond, alwaar zij haar onder een ſteen, of iets anders verbergen, om tot een pop te worden, de huid word als dan hard, en krijgt de gedaante van een tonnetje, waar uit ten laatſten de volmaakte *Horſel* gebooren word, ſpringende bij deeze gelegentheid het bovenſte van den pop af.

De geſtalte van dit inſect is kort en dik, zeer veel naar een *Hommel* gelijkende, en even als deeze, min of meer haairig: In de ſtand van Vlieg of Horſel leeft het niet lang, maar paart ſchielijk en legt eijeren, tot wiens uitbroeding en opvoeding der jongen, het dier bekwaamer plaatzen zoekt, gelijk wij rede aangemerkt hebben.

De kenmerken, die deeze van de andere vliegen en overige inſecten van deezen rang onderſcheid; zijn, dat zij geen zigtbaaren bek, en de meesten ook geen zuiger noch ſnuit hebben; op die plaats, daar de bek behoorde te zijn, ziet men enkeld drie ingedrukte ſtipjes; deeze dienen aan den *Horſel*, om tot zijn leevensonderhoud eenig vogt intezuigen; de ſprieten hebben zij zeer kort, uit dunne vezel-draadjes beſtaande, die hunnen oorſprong van een dikke ronde grondſteun hebben.

Men telt vijf zoorten van *Horſelen*, waar van de eene de Oſen, Koeijen, enz.; de andere de Rendieren; de derde en vierde zoort meest de Paarden, en de vijfde de Schaapen kwellen; zie hier de beſchrijving van een ieder zoort in het bijzonder.

I. *Horſel der Runderen*; in het latijn *Aſilus Bovis*; (*Oestrus alis maculatis; thorace flavo, fascia fusca, abdomine flavo, apice nigro*, Linn. *Sijſt. Nat.*)

Wij kunnen onzen leezer geen beter beſchrijving van dit inſect mededeelen, dan het geen wij geboekt vinden in het ſchrandere en voor een liefhebber van Natuurkunde niet te ontbeerene meermaalen aangehaalde werk, getijtelt *Natuurlijke Historie, enz. volgens het zamenſtel van den Heere* Linnæus, alwaar men ook op plaat XCVIII nauwkeurige afbeeldingen van deeze inſecten vind. Zie hier wat daar van gezegt word.

De Oſen en Koeijen zijn dikwils onderhevig, bezet te raaken met bobbels in de huid, die niet alleen door het gezigt, maar ook en wel allermeest door het gevoel, te ontdekken zijn. Het is de Boeren bekent, dat in deeze bobbels Wormen huisvesten, die van het ſteeken van Vliegen voortkoomen; dog zij ſchrijven zulks gemeenlijk toe aan de Bremſen, die gedagte beesten zeer plaagen, en van welken zij vinnig gebeeten worden. De Italiaanſche Heer Valisnieri is mogelijk de eerſte geweest, die de regte Vlieg gekent heeft, door welke deeze gezwellen veroorzaakt worden, en derzelver eigenſchappen zijn door hem zeer fraai en omſtandig beſchreeven.

„ Ieder bobbel heeft van binnen eene holligheid, wel-
„ ke geproportioneert is naar de grootte van den worm;
„ zo dat dezelve grooter worden, naar maate de worm
„ aangroeit. In het midden van Maij, of daar om-
„ trent, zijn zij, derhalve, allergrootst en zigtbaarst,
„ vertoonende zich naauwlijks in het begin, of zelfs
„ in het midden van den winter. Zij zijn echter al-
„ len niet even groot; de grootſten ongeveer een duim
„ hoog, en bijna anderhalf duim breed aan den grond-
„ ſteun. Het is doorgaans op jonge Koeijen, Stieren
„ of Oſen, dat men ze ontmoet; op de geenen, die
„ vijf of zes jaaren oud zijn, ziet men ze zeldzaam.
„ Misſchien weet de Vlieg zodanige huiden uittekiezen,
„ die den minſten tegenſtand bieden aan zijnen angel,
„ of ook zodanigen, waar in het meeste voedzel te vin-
„ den is voor haare jongen. Het getal der Bobbelen,
„ op een zelfde beest, is egaal met het getal der eijt-
„ jes, die er op gelegt zijn; of, om naauwkeuriger te
„ ſpreeken, met het getal der geenen, die wel geſlaagt
„ zijn. Men vind op eene Koe of Vaars ſlegts drie of
„ vier, terwijl een andere meer dan dertig of veertig
„ Bobbels heeft. Zij zijn ook altoos niet op dezelfde
„ plaatzen, nog op eene zelfde manier geſchikt. Ge-
„ meenlijks vind men er nabij de ruggegraat, dog zom-
„ tijds ook aan de ſchoften en billen; zommigen enkeld,
„ anderen bij elkander, en men heeft er wel, tot twaalf
„ toe, zo digt aanéén, als het moogelijk was, geplaatst
„ gevonden.

„ De Hoornbeesten nu, zijn overal niet aan dit on-
„ gemak onderhevig. Men vind zelden zodanige Bob-
„ bels aan die op vlakke weidlanden grazen, maar door-
„ gaans aan de geenen die weiden in boschagtige lands-
„ douwen ", zegt Reaumur, die derhalve dezelven vrugteloos, verſcheide jaaren agtereen, omtrent Parijs gezogt had; alzo de tijd der vakantie, wanneer hij zich op zijne landgoederen, in Poitou, bevond, niet bekwaam was, om dezelven waarteneemen. Eindelijk echter, vond hij ze, in de Maijmaand, op Koeijen, die ongeveer vijf mijlen van Parijs geweid werden, in een boschagtig landſchap. De helft derzelven was rijkelijk met deeze Bobbels voorzien, en op twee Hokkelingen, van ruim één jaar oud, die hem te Charenton gezonden werden, deed hij zijne waarneemingen dien aangaande.

Hij merkte op, dat ieder Bobbel een gaatje heeft, het welk waarſchijnelijk tot ademhaaling dient voor den worm, die zijne grootſte luchtſtippen heeft aan het agterend, het welke bijna altoos naar de opening is gekeert, en zich zelfs met den binnenſten rand gelijk ver-

toont. Hier in zou deeze dan van de wormen, die in de gallen of gezwellen der boomen en planten huisvesten, ſchijnen te verſchillen; alzo dezelven, ten minſte voor ons oog, geſlooten zijn; dog wie weet, merkt zijn Ed., met zeer veel reden, aan, of de lucht daarom in dezelven niet zo wel toegang heeft, als dezelve door het hout heendringt in de Barometers. Daar in tegendeel, de lucht niet doordringen kan, door de huid en vliezen van dieren; gelijk het voorbeeld van 't bersten van een blaas, in de proefneemingen met de luchtpomp, aantoont.

„ Deeze opening was te meer noodig, om dat de worm „ leeven moest in een zoort van fistel of pijpzweer, in „ een fontanel door het ſteeken van de vlieg gemaakt. „ Indien de etter aldaar geen uitloop had, zou ieder ge„ zwel een vuile ſtinkende zweer worden, daar de worm „ in ſterven moest; maar het gat, dat ingang aan de „ lucht geeft, maakt, dat de overtollige etter zich kan „ ontlasten, die, opdroogende, aan de opening een „ zoort van rand formeert. Ondertuſſchen leeft deeze „ worm van den etter, die zich verzaamelt op den bo„ dem van de holligheid, en voortkoomt uit de celle„ tjes van den vetrok. Het beest heeft er weinig door „ te lijden, en de Boeren zijn voor het nadeel, dat „ dezelven veroorzaaken, zo weinig bekommert, dat „ zij de Vaarſen, die er hebben, uitkiezen, boven an„ deren. Het ſchijnt, dat de ondervinding hun geleert „ heeft, dat de beesten, die deeze Bobbels hebben, „ beter uitvallen. Misſchien is zulks toeteſchrijven aan „ de verkiezing van den Horſel, om zijne eijtjes te leg„ gen in de huid van de zodanigen, die gezondst en tie„ rigst, of ook vetst en best in het vleesch zijn. "

Nog jong zijnde, vind men deeze wormen wit, bijna als de Vleeschmaaden, die van de gewoone groote Huisvliegen koomen; maar in de volwasſenheid zijn ze donker-bruin. Allen worden zij niet even groot; misſchien zijn onder haar, gelijk van andere inſekten, die de wijfjes Vliegen uitleveren, de grootſten. Deeze hebben ongeveer de lengte van een duim, of iets meer, en de breedte, op haar dikſte, van een half duim. Zij hebben geen haakjes aan den bek, gelijk veele anderen, maar in plaats van dien, twee hoornagtige bruine knopjes, en de bek is ten halve, aan de agterzijde, omringd met vier vleeſchige tepeltjes, dienende waarſchijnelijk, om haar voedzel intezuigen.

Reaumur heeft aan het agterſte van den worm, boven en behalve de grootte, nog eenige kleine luchtgaatjes waargenoomen, en hij beweert tegen Valisnieri, dat de worm t'agterſte voor uit de opening kruipt, om eene andere woonplaats in de aarde, tot de verandering op te zoeken. Dan verdwijnt het gezwel, de wond in de huid der Runderen geneest; hoewel zommigen nog wel drie dagen etteren.

Deeze wormen groeijen niet alleen in de huiden der Koeijen, Oſſen en Bullen; men vind ook zomtijds de Herten met dergelijke bobbels bezet, gelijk de Jagers weeten, zegt Reaumur, die echter zich verkeerdelijk verbeelden, dat de geenen, welke men in de huid der Rendieren ontmoet, van dezelfde zoort waaren. Valisnieri, zegt hij, gelooft, dat de Damherten en Kemels onderworpen zijn aan dergelijke gezwellen; als ook zomtijds de Paarden. Ook worden die wormen, welke Frisch in de paarden ſtront waarnam, aangemerkt van den zelfden aart te zijn. In Zweeden, alwaar men het inſekt *Stijng*, en de kwaal zelve *Broemskula* noemt, onthouden zich dergelijke Wormen in de maag der Paarden, wien dezelven, in het midden van de zomer, dikwils doodelijk zijn. Even het zelfde heeft men ook in Engeland, alwaar die in de bobbels van het Rundvee en bij de Paarden huisvesten, *Wormils* genoemt worden. Zommigen verbeelden zich, dat de Paarden er in het lijf krijgen, door gras te eeten, op het welke de eijtjes zouden gelegt zijn. In Vrankrijk noemt men deeze wormen, in de ingewanden der Paarden voorkoomende, *Moraines*. In Karniolie heeft Doktor Scopoli deeze Horſels niet gevonden.

Men vind elders de afbeelding van deeze inſekten, van Reaumur ontleend, om het verſchil derzelven met den Horſel der Rendieren aantetoonen. Daar uit blijkt, dat hij naar een Hommel gelijkt, door zijne ruigte en geſtalte; verſchillende daar van in de eerſte plaats, door dien zij maar twee wieken, en ten anderen, door dien zij geen angel hebben, van dergelijke fijnte; doch in plaats van dien, heeft het inſect een ontzachelijk dikke boor, gelijk Reaumur dat deel genoemt heeft, 't welke haar dient, om in de huid der beesten te booren, tot de eijerlegging. In het Noorden ſchijnen de Paarden van dergelijke gezwellen bevrijd te zijn, volgens Linnæus, die op zijne reize door West Gothland eens dergelijke Vliegen waarnam, door welken de Paarden aan de pooten zeer geplaagt werden, ſchijnende aldaar haare eijtjes te willen leggen. Moogelijk, zegt hij, worden de zagte gallen, ſpatten of andere ongemakken, wel door derzelver ſteek veroorzaakt.

II. *Horſels der Rendieren*; in het latijn *Aſilus Tarandi*; (*Oestrus alis immaculatis, thorace flavo, fascia nigra, abdomine fulvo, apice flavo*, Linn. *Faun. Suec.*) Deeze *Horſel*, welke tweemaal zo groot is als die der Runderen, heeft het agterlijf ook veel ruiger, en het vel wel zwart, echter daar op eene oranje koleurige, en aan de tip een geele wolligheid; het borſtſtuk is geel, tuſſchen de wieken met een zwarte band bezet, die ongevlakt is; de pooten zijn ook zwart.

De Rendieren, welke van zo veel nut voor de inwoonders van Lapland zijn, worden niet alleen door deeze inſecten op een deerlijke wijze gekwelt, maar lijden er ook veel door, tot zo verre, dat veeltijds een-derde deel van een kudde aan de huidkwaal, door deeze dieren veroorzaakt, koomt te ſneuvelen; haar leg of ſtuit, hoe puntig hij zich ook vertoont, is door deszelfs ſlapheid onbekwaam, om in de huid te booren; zo dat de eijtjes, door haar enkel in het haair van de vagt gelegt worden; en dus, zegt de Heer Linnæus, is't uitgebroede wormpje genoodzaakt, een woonplaats voor zich in de huid te zoeken, waar het inkruipt, en dan den geheelen winter daar in gehuisvest hebbende, aldaar de verandering ondergaat, een pop word, en even als een Vlieg of Hommel, uit de huid dier beesten te voorſchijn koomt.

Die een volkoomen Historie van de *Horſelen der Rendieren* begeert te weeten, leeze de Verhandelinge van den Heere C. Linnæus over dat onderwerp in de *Act. Soc. Reg Scient. Upſ.* 1741. *p.* 102. waar van mede eene nederduitſche vertaaling is te vinden in de *Uitgezogte Verhandelingen, gedrukt bij* F. Houttuin, *Iſte deel pag.* 641. *en very.*

III. *Neus-Horſel*; in het latijn *Aſilus naſalis*; (*Oestrus alis immaculatis, thorace ferrugineo, abdomine nigro, pilis flavis*, Linn. *Faun. Suec.*) deeze heeft de wieken ongevlakt, het borſtſtuk roestkoleurig, en het agterlijf zwart met geel haair bezet; in Lapland, is haar de naam

van

van *Trompe* gegeeven; zij kruipen in de neus der Rendieren, en brengen aldus wormen voort in de voorhoofdsholligheden, die van hun, als zij in het voorjaar op reis zijn, dikwils uitgefpoogen worden.

IV. *Aars-Horfel*; in het latijn *Afilus hæmorrhoidalis*; (*Oestrus alis immaculatis, thorace nigro, fcutello pallido; abdomine nigro, baſi albo apiceque fulvo*, LINN. *Faun. Suec.*)

Dat er zekere Horfels zijn, die in het fondament der Paarden kruipen, om aldaar haare eijtjes te leggen, is niet zo gemakkelijk waarteneemen, als dat de wormen derzelven zich in de aarsdarm der Paarden, die in de weide grazen, dikwils bevinden, en van hun, met den afgang, uitgeworpen worden. Zij zijn veel grooter dan de Maaden der blaauwe Huisvliegen, en veel kleiner dan die der gezwellen van de Hoornbeesten in de huid. Hun verfchil van koleur, groen, geelagtig of bruin, fchijnt uit den verfchillende trap van volwasfenheid voorttekoomen. Met twee haakjes zijn zij aan den kop voorzien, even als de wormen der Vleeschvliegen.

„ Men zal zonder twijffel vraagen, (zegt REAUMUR) „ of deeze Wormen zeer te vreezen zijn voor de Paar„ den. De Merries, die mij, verfcheide jaaren, de „ geenen hebben verfchaft, op welken ik mijne waar„ neemingen in het werk geſtelt heb; fcheenen mij toe, „ niet minder welvaarende te zijn, dan die, welken er „ geene hadden; maar het is wel moogelijk, dat er om„ ſtandigheden zouden kunnen voorkoomen, in welken „ er te veel waaren in het lighaam van een Paard; waar„ door aan het zelve de dood veroorzaakt werde. Aan „ zodanige Wormen heeft ook VALISNIERI de oorzaak „ toegefchreeven van eene heerfchende ziekte, die veel „ Paarden wegfleepte in het Gebied van Verona en Man„ tua, in het jaar 1713. De waarneemingem, hem me„ degedeelt door Doktor GASPARI, laaten geen twijf„ fel over, of dit was de waare oorzaak. Deeze Dok„ tor, eenige Merries geopent hebbende, die aan dee„ ze ziekte geſtorven waaren, vond in derzelver maag „ een zo verbaazende menigte van korte Wormen, dat „ hij, om er ons eenig denkbeeld van te geeven, het „ getal der Wormen, die zich aldaar vertoonden, bij „ dat der pitten, in een doorgefneeden granaat-appel, „ vergelijkt. Ieder Worm had zich, om zo te fpree„ ken, door het uitknaagen van het maagvlies, een zoort „ van celletje geformeert, waar in men gemakkelijk een „ graankorrel van Turksch koorn kon bergen. Het is „ ligt te begrijpen, dat de maag hier door in een jam„ merlijken ſtaat gebragt moest zijn; haare buitenſte „ vliezen waaren geinflammeert, de binnenſten met „ ſtinkende ulceratien bezet. Zeer weinigen van dee„ ze Wormen vond hij in de dunne, en alleen eenige „ enkelden in de dikke darmen, aan welken zij gehaakt „ waaren, dog zonder die geknaagt te hebben. Het is „ misſchien niet, dan wanneer deeze Wormen te me„ nigvuldig zijn in de darmen der Paarden, en elkander „ aldaar ongemak veroorzaaken, dat zij haaren weg nee„ men naar de maag. Voorts zouden weinige Vliegen „ genoeg kunnen zijn, om de Paarden inwendig al te „ veel daar mede te voorzien, indien zij alle haare ei„ jeren daar leiden, en dat die altemaal uitkwamen; „ want VALISNIERI heeft er meer dan zeven honderd „ geteld uit het lijf van eene enkele Vlieg.

Op Gothland nam LINNÆUS dergelijke Wormen waar, die zeer vast in het fondament der Paarden zaten, en naar verholen aambeijen geleeken; weshalve hij, aan deeze zoort den naam van *Oeſtrus Hæmorrhoidalis* gegeeven heeft. De Boeren op Gothland berichtten zijn Ed., dat deeze Wormen zich eerst in de neus vast gingen zetten, wanneer de Paarden in de heete zonneſchijn ſtaan; waar door zij geweldig fnooven en brieschten, als of haar neus in ſtukken zou ſpringen; dat vervolgens de Wormen alle darmen doorgaan, en na verloop van een jaar, door den endeldarm, tot in het fondament koomen. Hoe veel gronds dit berigt had, erkent hij niet te weeten; dog hij was verzekert, dat de Maaden in de neus der Rendieren, Schaapen, enz., van een andere zoort zijn, hoewel beiden tot dit geſlacht behoorende.

De verandering koomt, volgens REAUMUR, met die van den Horfel der Runderen overeen. Op den grond gevallen zijnde, zoekt de Worm eene ſchuilplaats, daar hij een tonnetje krijgt van zijne huid, in het welke hij de geſtalte aanneemt van een langwerpige pil, behoudende die nog verſcheide dagen, voor dat hij in een pop verandert. Hier uit beſluit die Heer, dat deeze, zo wel als de Maaden der Vliegen, en alle de Wormen die een tonnetje worden, eene verandering meer dan de Kapellen moeten ondergaan. Men zou dezelven dan met recht *Vierſtaltige Inſekten* kunnen noemen.

In verſchillende jaaren waaren deeze Wormen vroeger of laater, uit de tonnetjes, die zijn Ed. in doozen of zuikerglazen bewaarde, voortgekoomen. De voorlijkſten kwamen ruim een maand na de eerſte verandering van den Worm te voorſchijn, en de anderen vijf of zes weeken.

„ Onder de Vliegen, (zegt hij) die deeze Paarde„ wormen voortbrengen, gelijken de mannetjes meer „ naar Hommels, dan de wijfjes; ten minſte dan die „ wijfjes, welke haar eijerlegging niet gedaan hebben. „ Deeze naamelijk, hebben het lijf langwerpig, en dat „ der mannetjes is kort. Beiden zijn zij zeer ruig, en „ behooren tot het zelfde geſlacht, als de Vliegen van „ de builen der Runderen. Zij behooren tot de tweede „ klaſſe der Vliegen met twee wieken, hebbende geen „ nijpers nog zuiger buiten den bek, wiens plaats in „ haar door drie kleine zwarte knobbeltjes aangewee„ zen word. Haar kop heeft van vooren de gedaante „ van dien van een Kat-uil. Zelden vind men Vliegen „ van eenerlei zoort, dermaate in koleur verſchillen„ de. Ik heb er gehad, die ten eenemaal met goud„ glanzig haair bedekt waaren; anderen hadden zulk „ haair alleenlijk voor aan den kop en op het lijf, zijn„ de dat op het borſtſtuk bruin; anderen hadden op 't „ lijf drie banden van verſchillende koleuren, den voor„ ſten bleek-geel, den middelſten zwart of bruin, den „ agterſten goud-glanzig of hoog-geel. De wieken zijn „ zo doorſchijnende niet, als in andere Vliegen, en „ die der wijfjes voornaamelijk, op zommige plaatzen „ als berookt. Ondertuſchen is het mannetje aan den „ nijptang, dien het van agteren heeft, en welke tot „ de paaring dient, gemakkelijk te onderſcheiden.

V. *Schaapen-Horfel*; in het latijn *Afilus Ovis*; (*Oestrus alis immaculatis, thorace abdomineque ferrugineis, nigro maculatis*, LINN. *Faun. Suec.*)

Wormen, die in de neus der Schaapen, in die der Geiten, in die der Damherten, en der Herten groeijen, vorderen billijk, dat men haar agter de voorgaanden beſchrijve, zegt REAUMUR; hoewel de Vlieg, waar zij uit voortkoomen, niet zo zeer naar een Hommel gelijkt. De voorhoofds-holligheden der herkaauwende

beesten zijn de plaats, waar deeze Wormen huisvesten en gevoed worden door het snotagtig slijm, het welk zich vergaart in die holligheden. De Wijsjes-vlieg weet gedagte beesten in de neus te kruipen, om er haare eijtjes te leggen, en de Wormen, tot volwasfenheid gekoomen, vallen er uit, op den grond, om de verandering op gelijke manier te ondergaan, als de overige maskers der Horselen.

VALISNIERI is de eerste, die de waare leevensmanier van deeze Wormen beschreeven heeft, en aangetoont, dat dezelve in Vliegen veranderen. Zij zijn echter van overoude tijden af bekent geweest. Een der vermaardste Geneeskundigen van Griekenland, TRALLIANUS genoemt, die in de zesde eeuw gebloeit heeft, maakt van deeze Wormen gewag, als van een geneesmiddel tegen de vallende ziekte, en wel zodanig een, dat door het Orakel van Delphos aan de hand zou gegeeven zijn. De Jongeling, die dit te raad kreeg, en het voorschrift niet verstond, sprak daar over een Grijsaard van bij de hondert jaaren oud, die hem het zelve uitleide, en zeide, dat hij van de Wormen neemen moest, welken de Geiten uitniesden, voor dat dezelven op den grond gevallen waaren, en bewinden eenige daar van in een stuk huid van een zwarten Ram, het welk hij dus om den hals moest doen; ten einde die Wormen, op gezegde manier, dat is gaaf en zuiver, te bekoomen, kon hij de Geit een zak aan de neus gedaan hebben, zo VALISNIERI aanmerkt. „ Wat mij aangaat, ik zou dien zak „ liever gebruiken, om gezonde Wormen, en die aan „ de verandering toe waaren, te bekoomen, dan om „ dus een geneesmiddel te krijgen voor iemand, die de „ vallende ziekte had!

„ Ik ben inderdaad bekoort geweest, om zulk een „ zak te gebruiken, zegt REAUMUR; na dat ik vrugteloos de Herders getragt had te bepraaten, om het oogenblik waar te neemen, wanneer deeze Wormen „ van de Schaapen uit de neus geloosd worden. De „ Herders, met wien ik sprak, wisten zelf niet, dat „ hun Wolvee aan dergelijke Wormen onderhevig was; „ en, het zij uit ongeloof, het zij uit vadzigheid; zij „ wilden mij niet van die zaak onderrigten. De Vleeschhouwers kennen beter deeze Wormen, en ik heb mij „ 't best bevonden, met toevlugt tot hun te neemen. „ Ieder jaar heb ik er eenigen verplicht, om voor mij „ een groot getal koppen van Schaapen of Lammeren „ te openen. Zeer dikwils was er, onder drie of vier „ van deeze koppen, één, welk Wormen bevatte, dog „ drie op zijn allermeest, en gewoonlijkst vind men „ maar één Worm in een kop. Dit heeft echter zijn „ onvolkoomenheid; want dikwils worden de Wormen, „ bij het openhakken, gekwetst, en indien zulks niet „ juist op dien tijd geschied, wanneer de Worm gereed „ is om er uit te koomen, zo heeft men er niets aan."

Deeze worm bestaat uit elf ringen, gelijk de overigen, dog bij verschilt daar van in gestalte zeer; als van vooren spits zijnde, en naar agteren breed uitloopende. Hij heeft twee haakjes aan het voorste end, en twee vleeschige speltjes boven den bek. Tot volwasfenheid gekoomen, is hij grooter dan de Wormen van het gedarmte der Paarden, en kleiner dan die van de huid der Runderen. Dan verandert zijne witte koleur allengs in bruin, en hij moet al taamelijk bruin zijn, eer men hem in een bak met aarde doet, als hij te recht zal koomen. Indien men hem met een vergrootglas beschouwt, word men gewaar, dat zijn buik, tusschen de ringen met fijne doornen bezet is, die zelfs gevoelig zijn, wanneer men den worm tusschen de vingers kruipen laat. Aan de prikkeling van die doornen, wanneer de worm zich sterk beweegt in de voorhoofds-holligheden der beesten, zal men dan buiten twijfel die vlaagen van duizeling of dólheid moeten toeschrijven, in welke dit anderzins zo zagtzinnige vee zomwijlen vervalt, men ziet ze opspringen, en met den kop tegen hekken, paalen, boomen, steenen, of iets anders dat hard is, stooten, en meer dergelijke beweegingen maaken.

Deeze Horsel-vlieg is zeer vadzig, en schijnt, haar geheele leeven lang, weinig gebruik te hebben van haare wieken of pooten. Haar grondkoleur is aschgrauwagtig, doorzaait met zwarte vlakjes en kleine knobbeltjes van dezelfde koleur, die haar als sagrijnagtig van huid maaken, want zij heeft op het lijf weinig haairigheid. Het voorste van den kop is bleek, en de pooten zijn eenigermaate bruin; de wieken met zwart geaderd, bedekkende de onrusten of tegenwigtjes ten eenemaal. Zij heeft voor het overige den kop zeer groot, en met het borststuk bijna van lengte als het agterlijf.

Een zuiger heeft REAUMUR opgemerkt, dat aan deeze Vlieg, zo wel als aan de andere Horsels, ontbreekt. Voorts is door hem veel moeite aangewend, om te ontdekken, of tusschen de drie pukkeltjes, voor aan den kop, ook een opening waare, die men voor den bek zou kunnen houden. „ Om de Vlieg te dwingen, dat „ zij mij die toonde (zegt hij), heb ik haar te vergeefs „ zuiker aangebooden, daar zij geen acht op gaf. De „ sijroop ook, welke ik tusschen de drie pukkeltjes „ deed, werd van haar niet weggestuwd of ingehaald. „ Ondertusschen is het niet ongeloofbaar, dat dit insect „ zijn leeven doorbrengt zonder voedzel te gebruiken; „ nu men weet, dat verscheide zoorten van Kapellen „ in het zelfde geval zijn. Ook heeft VALISNIERI „ een dergelijken Horsel twee maanden lang, beslooten, „ in het leeven gehouden, zonder dat hij er iets aan te „ eeten of te drinken gaf."

REAUMUR meent, met reden te kunnen vaststellen, dat er, ieder jaar, ten minsten twee voortteelingen van deeze Vliegen zijn. Den 7 April, naamelijk, had hij reeds Wormen uit de voorhoofds-holligheden van Lammeren gekreegen, die tot de verandering bekwaam waaren, en hij heeft Wormen van verscheiderlei grootte gehad, die uit de koppen van verschillende Lammeren gehaalt waaren, in de maanden Maij, April, Junij en Julij.

HORSELEN; dus worden door zommige schrijvers ook een zekere zoort van *Wespen* genoemt; zie WESPEN, *n.* I.

HORTULANUS, zie ORTOLAN.

HOSPITAAL; dit woord betekende voordeezen niets anders dan *Herberg*; de *hospitaalen* waaren eertijds openlijke huizen, waar in de vreemde reizigers ontfangen wierden, en herbergzaamheid genoten. Doch thans zijn er in ons waereldsdeel niet meer van die huizen; en men verstaat hedendaagsch door *Hospitaalen*, die plaatzen, alwaar zieke en gekwetste Soldaten worden gebragt en verzorgt; als mede die huizen, waar in allerlei zoort van armen werden ontfangen, gehuisvest, en van de dringenste benoodigtheden des leevens voorzien. Het woord Hospes, zo veel als Herbergier of Waard betekenende, heeft hier mede zijnen oorsprong af.

HOSPITALITAS, zie HERBERGZAAMHEID.

HOS-

HOSTILITEIT; dit woord is afkomſtig van het latijnſche *Hostis*, *Vijand*. Een *hostiliteit* is dus een vijandelijke daad. Zelden word dit woord anders gebruikt, dan ten aanzien van den oorlog.

HOTTENTOTS-VISCH, zie ZEE-BRAASSEMS, *n.* X.

HOUATTE, of *Houette*; is een zoort van fijne en iets glanſende boomwol, die een korte draad heeft, zo dat men ze niet kan ſpinnen; zij koomt uit de hauwen van een zoort van *Apocijnum*, die overvloedig omtrent Alexandrien in Egijpten, op vogtige en moerasſige plaatzen groeit, van waar deeze *houatte* overal tot het maaken van geſtikte dekens en andere dingen verzonden word. Zie ook WATTEN.

HOUT; in het latijn *Lignum*; is die inwendige harde ſtoffe der boom- en heester-gewaſſen; welke uit zeer digt zaamengeplaatſte lange vezeldraatjes en pijpjes beſtaat, waar in de zappen ten deele, terwijl het *hout* groeit, opklimmen.

Het *hout* verſchilt zeer in digtheid, zwaarte en hardheid, niet alleen in de bijzondere zoorten, maar zelfs ook in die van een zelfde zoort; het welke van verſcheiderhande oorzaaken kan afhangen, als 1. van de verſchillendheid der gronden; 2. van het climaat, en 3. van de ſtand plaats, daar het *hout* gegroeit is: Dus bevind men, dat boomen, die in losſe, bolle gronden, en dus ſchielijk aangroeijen, altoos veel losſer en boller, of onvaster *hout* uitleveren, dan die, welke in een vaste ſubſtantieuſe grond langzaam gegroeit zijn, want de digt- en vastheid des *houts*, is altijd geproportioneert met de tijd van deszelfs aangroei; het is dus ook om deeze redenen, dat het *hout*, het welke in de opene lucht, aan de zon en rouwe winden blootgeſtelt, groeit, vaster en duurzaamer is, als ander *hout* van dezelfde zoort, dat in lauwe en ſchaduwagtige plaatzen en al te digt bij elkander voortkoomt, gelijk men dit klaar beſpeurt aan het *hout*, dat aan de bergen, inzonderheid aan de noord- of oostzijde, of in koude gewesten groeit; en naar maate dat het *hout* langzaamer of ſchielijker aangroeit, heeft het ook min of meerder *ſpint*, 't welke het buitenſte gedeelte des ontſchilden ſtams is, dat hij rondom bevat, en dat wegens zijn voosheid en ligt vergangbaarheid, ten eenemaal onbekwaam is tot werk, dat lang duuren zal; zelfs vergaat het zeer haastig, het zij door de wormen, of door inzuiging der vogtigheid uit de lucht.

Eer wij verder gaan, om wijders verſcheide nuttige dingen van het *hout* aantemerken, zullen wij hier eerst nog iets zeggen, van de verſchillige zoorten of onderſcheidingen van het *hout*, in deszelfs gebruik.

In het algemeen word het *hout* in het gebruik onderſcheiden in *bouw-* of *timmer-hout*, *brand-hout* en *verf-hout*.

Het *timmer hout* kan gevoeglijk wederom onderſcheiden worden, in *huis-timmer-hout*, *ſcheeps-timmer-hout*, *kist-maakers-* of *ſchrijn-werkers-hout*, *wagen-maakers-hout*, *draaijers-hout* en *vat-hout*. Het eerſte beſtaat uit veelerlei zwaar *hout*, dat tot timmeragie van huizen, kerken, moolen-werken, ſluizen, en andere gebouwen gebezigt word, als mede tot 't timmeren en bouwen van veelerlei groote en kleine ſcheepen; wordende het *hout* ten dien einde op de *hout-zaagmoolens* in allerlei gedaante, tot gerijf van het timmeren, als tot vierkante balken, ribben, deelen, planken, latten, enz. gezaagt en toebereid, om vervolgens van de werklieden gemakkelijker te kunnen bearbeid worden. Het *hout* dat hier toe dient, is in Europa hooftzaakelijk het *eicken-*, *denne-*, *vuuren-* en *greinen-hout*; en tot het timmeren van kleine ſcheepen, word veel zogenoemt *krom hout* gebezigt, zijnde de kromme of hoeks-wijze groeijende takken van dikke boomen; waar mede de ſcheeps-timmerlieden de opſtaande zijden der kleine of land-ſcheepen, jagten, enz. bevestigen: De moolenmaakers hebben, behalven het gewoonlijke grove timmer-, ook veel hard *hout* nodig, tot het maaken van tanden, kammen, drillen, enz., en hier toe dient voornaamelijk het *hout*, van de *witte-doorn*, *mespel-hout*, en verſcheiderhande vreemde *houten*.

Tot het *kistmaakers-* of *ſchrijnwerkers-werk*, word veelerlei *hout* gebezigt, als voornaamelijk *noote-boomen-hout*, *eicken-hout*, *appel-*, *peer-*, *kerſe-* en *pruim-boomen-hout*, *linden-hout*, best *denne-* en *greinen-hout*, enz.; voorts ook verſcheiderhande uitlandſche *houten*, als onder anderen *olijven-hout*, *palm-boomen-hout*, *zwart-ebben-hout*, *ceder-* en *cijpres-hout*, *citroen-hout*, *anijs-hout*, *letter-hout*, *ſucadaan-hout*, en veelerlei andere, om daar van fraaije meubels, kabinetten, tafel- en andere huis cieraden te vervaardigen; waar in inzonderheid deeze onze Nederlanden boven andere uitmunten, zo wel in de uitvinding als fraaiheid van maakzel. De ſchrijnwerkers bezigen niet alleen de ſtammen der boomen, maar ook de wortelen van zommige *hout-gewaſſen*, als van *okernoote-* en *hazelnoote-boomen*, *birken*, *elſen*, *ahoorn*, en meer andere; ze gebruiken dezelve voornaamelijk tot cierlijke ingeleide werken, dewijl die een fraaije marmering tusſchen het andere *hout* vertoonen, als ze wel geordineert, en volgens een goede tekening en proportie uitgevoert zijn. Deeze houten en wortelen worden ten deele op de zaagmoolens eerst tot dunne bekwaame planken gezaagt, gelijk ander *hout*, dog meest geſchied dit van de ſchrijnwerkers zelf, om dat er op de zaag-moolens te veel door de tanden der grove zaagen verlooren gaat, maar ook de werk-baazen het voordeeliger, en tot het beste gebruik op de winkel kunnen doen zaagen, ſchoon het wat langzaamer toegaat; maar ze laaten zich haare moeite of kosten daar na ook wederom aan de gemaakte meubelen rijkelijk betaalen; dog men moet ook zeggen, dat als de meubelen cierlijk en wel gemaakt zijn, zij ook de ruime belooning van des meesters *genie*, moeite en kosten waardig zijn, in tegenſtelling van andere, die zeer ſlegt en dikwils ondeugende gemaakt zijn.

Het *wagenmaakers-hout*, is weder onderſcheiden van het timmer- en ſchrijnwerkers-hout, om reden, dat al het *hout* daar toe niet dienstig is; vermits daar toe ſterk, taai en langduurend *hout* vereischt word; het beste *hout* dat daar toe dient, en bij ons het meest gebruikt word, is het *ijpen-hout*, *eſchen-hout*, *boeken-hout*, *populier-hout* en *linden-hout*, enz., inzonderheid de beide eerstgemelde.

De *draaijers* gebruiken veelerlei *hout*, na het onderwerp dat ze er van willen maaken, en het zelve grof of fijn en cierlijk *hout* vereischt, als *eicken-*, *ijpen-*, *eſchen-*, *linden-*, *appel-*, *peer-*, *kerſe-* en *pruim-boomen-hout*, enz., als mede allerlei vreemde *houten*.

Het *vat hout* beſtaat hoofdzaakelijk uit *eicken-*, *vuuren-*, *dennen-*, of *greinen-hout*; het welke tot dit gebruik niet gezaagt, maar in min of meer lange ſtukken doorgeſneeden zijnde, geklooft word, en vervolgens verſcheiderhande benaamingen, naar zijn lengte, dikte, enz. verkrijgt, als *pijp-hout*, *klap-hout*, *ſtav hout*, enz.; dienende om daar van allerlei groote en kleine vat-werken te maaken.

Brand-hout is zodanig *hout*, dat alleen tot branding op de haard, of in de ovens geſchikt is; waar toe allerlei droog *hout* gebruikt kan worden; egter is het eene daar toe veel beter als het andere, om reden, dat het eene niet alleen uit zijne natuurlijke aart beter branden wil, maar ook meer hitte geeft, en langduurender in het vuur is, dan 't andere: Dog het *hout*, dat het meeſte tot *brand-hout* gebezigt word, is het *eicken-*, *boeken-*, *birken-*, en *elſen-hout*; dewijl zulks in de meeſte overvloed groeit, en dus het meest en goedkoopst te bekoomen is. Het *hout* tot *branding* word weder onderſcheiden in *groot* en *klein brand-hout*; het groote beſtaat uit dikke, min of meer lange ſtukken, die uit dikke ſtammen en takken geklooft worden; draagende in Duitschland en elders, daar veel *hout* in groote uitgeſtrekte bosſchen groeit, den naam van *klofter-hout*, of *vadem-hout*, dewijl het in hoopen bij de vierkante vadem verkogt word; moetende de vadem zes voeten lang, breed en hoog zijn; zijnde bijgevolg elk ſtuk *hout* zes voeten lang: Maar in deeze landen, daar het *hout* ſchaarzer is, maakt men het *brand-hout* korter, van een en een tweede, tot twee voeten lengte, en het word gewoonlijk bij het 100 of 1000 verkogt, naar dat het dikker of dunner is, en dus *tel-*, *hondert-* of *duizent-hout* genoemt; zijnde het hondert-hout het dikſte, en beſtaat voornaamelijk uit *eicken-hout*.

Het *eicken-hout* word voor het beste brand-hout gehouden, dewijl het wel brand, als het droog is, veel hitte geeft, en lang in het vuur duurt; dog het *boeken-hout* is een niet minder goede brand, maar is ſchaarzer: Hier aan volgt het *birken-hout*, dat ook een zeer goed *hout* om te branden is, dewijl het helder en luchtig brand, en derhalven in deeze Nederlanden veel geagt is.

Dog het geene bij ons het meeste gebrand word, is 't *elſen-hout*, om dat zulks in onze laage en vogtige gronden ſchielijk aangroeit, en derhalven veel geplant word, en dus ook 't goedkoopst is: Dog men maakt er meest klein *tel-* of zo genoemt *duizent-hout* van, dat van de ſchuitevaarders in de boschrijke landſtrecken opgekogt, en overal in de ſteeden weder bij het getal verkogt word; zijnde ook een goed brand-hout, egter niet zo goed, als het *berken-* en *eicken-hout*. Voorts behooren tot het brand-hout ook nog de *fagots* of *takke-bosſchen*, die van de dunne takken en rijzen der boomen en heesters, in bosſchen zaamengebonden, en gewoonlijk bij het hondert verkogt worden: Maar dit is een geringe brand, die wel veel vlam geeft, maar niet lange duurt; egter is ze in de winter aangenaam, om zich ſchielijk te warmen, als mede om bak- en andere ovens ras heet te maaken, daar andere brand ontbreekt, of ſchaars is.

Verf-houten zijn zodanige *houten*, die tot allerlei koleuren voor de ſchilders, en voornaamelijk voor de verwers dienen, als daar zijn *braſilje-hout*, *fernambuc-hout*, *blauw-hout*, *geel-hout*, enz.

Eindelijk zijn er ook nog *houten*, die met veel nut in de Geneeskunde gebruikt worden, en derhalven den naam van *medicinaale houten* draagen: Deeze zijn, zo wel als de verfhouten, meest uitlandſche houten, die uit Oost- en West-Indien gebragt worden, als daar is het *pok-hout*, *ſaſſafras-hout*, *ſantel-hout*, enz. Meer andere onderſcheidingen gaan wij hier voorbij, maar die hoofdzaakelijk bij de hout-kooperij voorkoomen.

Tijd en wijze van het Hout te hakken.

Het is geenzins evenveel, in wat jaars-tijd het *hout* gehakt word, inzonderheid dat tot allerlei timmeragie zal dienen; want als zulks geſchied in een tijd, dat de zappen nog in de boomen rijzen, en dezelve dus in 't *hout* blijven, word het daar door als verſtikt, is minder hard, en van korter duur, dan het geene, dat op de regte tijd gehakt is; wordende daarenboven ook ligtelijk van de wormen aangetast en vernielt. De bekwaamſte tijd derhalven, om allerlei *hout* te hakken, is in de wintertijd, naamelijk van de tijd in de herfst af, dat de boomen hunne bladen hebben laaten vallen, tot in het voorjaar, in Februarij of Maart toe, wanneer de zappen weder in beweeging koomen, dog hoe dieper in de winter zulks geſchied, hoe beter: Maar de hars-geevende boomen, als *denne-* en *pijn-boomen*, enz., houd men beter in het voorjaar gehakt, wanneer de zappen meer beginnen te rijzen; om dat het *hout* dan het hardst is, en langer duurt.

Men kan egter ook allerlei *hout*, dat zijne bladen in de winter verliest, in 't voorjaar of in de zomer hakken, en dat het evenwel zijn deugd behoud, mits eenige waarneeminge daar bij in acht neemende, naamelijk, dat men voorts na de hakking, de bast van den boom moet afſchillen, op dat de zappen door de lucht en zon ras kunnen uitgetrokken worden, en het dus daar door niet verſtikke en bederve: Hoewel het nogthans beter is, dat het in de winter gevelt word, dewijl het dan altijd het hardst en duurzaamst is, en ook het geene, dat in de lente of zomer gehakt en geſchilt word, dikwils door de zon en lucht zeer barst, en daar door tot veelerlei dingen, inzonderheid tot fijn werk, onbekwaam word.

Om best hard en vast *hout* te verkrijgen, hebben zommige aangeraaden, dat men de ſtammen der boomen in de lente, wanneer het zap overvloedig rijst, van hunne bast moet ontdoen, die zich als dan gemakkelijk laat afſchillen, en de boomen dus een geheel jaar moet laaten ſtaan, tot in de volgende lente, als wanneer ze zomtijds nog eenige bladen uitſchieten, en als dan omgehakt worden: Men wil, dat het *hout* op deeze wijze gehakt, niet alleen vaster zoude zijn, maar ook het *ſpint*, het welke anders zeer voos en vergangelijk is, geduurende de tijd, dat de boomen zonder ſchors blijven ſtaan, zo hard en duurzaam zouw worden, als het overige *hout* van de ſtam; dog dit zal eenig nader onderzoek en ondervinding vereiſchen. Andere raaden aan, dat men de boomen tot bak- of kap-hout, in het najaar of winter, eer men het volkoomen velt, rondsom wat zal inhakken, en dus eenige tijd laaten ſtaan; het welke verhindert, dat de zappen in de ſtam niet langer kunnen opklimmen; en het *hout* daar door bij het geheele afhakken, in het voorjaar of zomer zappeloozer is, en dus vaster en duurzaamer word.

Of men bij 't *hout-kappen*, deeze of geene maands-ſtand moet waarneemen, of niet, is nog niet zeker beſlist; daar zijn er, die daar zeer op ſtaan, dat men 't *hout* in het afgaan van de maan zal hakken, om dat het dan, zeggen zij, digtgeſlootener, vaster, en langduurender is, als dat bij de nieuwe maan omgehakt word; maar waar is het bewijs hier van, dat de maan die verſchillige invloed op verſcheidene tijden, op het *hout* zou hebben? Het ſchijnt mij toe, alleen maar een ſpreukje nog van de oudheid afkoomende te zijn, en ik geloove, dat het *hout* even goed kan zijn, in wat maandſtand het gehakt zij, als zulks maar in de regte jaars-tijd, volgens het bovengezegde geſchied; ook laaten het dikwils de

omſtan-

omſtandigheden niet toe, om 't *hout* in een zeker maanſtand te hakken, of te doen hakken, en evenwel bevind men, dat het *hout* goed en duurzaam is: Koomende het ten opzigte van de deugd, vastigheid en duurzamheid des *houts*, dat tot allerlei timmeragie of werk-hout zal dienen, er hooſdzaakelijk op aan, dat het in een zodanigen grond en ſtandplaats, enz. gegroeit zij, als wij boven in het begin aangemerkt hebben; mits ook de regte tijd tot-kapping daar bij in acht neemende.

Tot *brandhout* is 't niet zeer verſchillig, in wat jaarstijd het gekapt word, egter is het zeker, dat het *brandhout*, dat in de winter gehakt is, wegens zijne meerder hardigheid, langduuriger in het vuur is, meer hitte en beter koolen geeft, en derhalven beter is, dan het geene in de zomer gehakt word; gelijk men ook meest gewoon is, zo wel het brand- als timmer-hout in de winter te hakken; waar toe egter hier te lande en elders, nog andere bijzondere reden aanleiding geeven; naamelijk, dewijl de landman, of zijne knegts, als dan weinig ander werk hebbende, zij dit werk best, zonder ander verzuim in de lantbouwerij, kunnen waarneemen; of men kan de arbeiders, die in deeze tijd veeltijds zonder werk zijn, gemakkelijker en goedkooper, tot het houthakken en klein maaken verkrijgen, dan in andere jaars-tijden; en een eigenaar, die veel bosch heeft, tot klein brand hout geſchikt, doet best, als hij zulks om te hakken en te klooven, aan de arbeiders beſteed, dewijl hij het dan beterkoop, als bij dag-huur hebben kan, en hij aldus zommige luije arbeiders niet behoeft aantedrijven, maar zij genoodzaakt zijn, zulks van zich zelf te doen, als zij een dag-huur willen verdienen.

Men heeft in deeze en andere Nederlandſche Provintien veele kleine bosſchen, of zogenoemt *hak-hout*, dat op de gemelde wijze in de winter gekapt en geklooft word, en het voornaamſte brandhout is, gelijk wij boven rede aangeroert hebben; waar bij wij nog aanmerken, dat men 't kleine hak-hout, tot tel-hout dienende, als *eick*, *birk*, en *els*, vroeger of laater kan doen hakken, naar dat men het *hout* dikker of zwaarder begeert, of naar dat het ſchielijker of langzaamer aangroeit, waar in een groot onderſcheid is; dog dikwils geſchied zulks na zes of agt jaaren groeijens; om dus eer voordeel van zijn gewas te genieten; maar veele zijn van gedagten, gelijk het ook de ondervinding leert, dat het voordeeliger is, dat men het *hout* niet te jong en dun moet doen hakken, maar tien of meer jaaren op de wortel laaten ſtaan, tot dat het dikker geworden is; om reden, dat het *hout* niet alleen in de laatſte jaaren, naar evenredigheid van de geheele groeitijd, merkelijk meer aandikt, en daar na gekapt en geklooft zijnde, een grooter hoop uitleevert, maar ook ſubſtantieuſer en harder word, 't welk het zelve van veel meer waarde doet zijn, en het dus naar proportie van het vroeger gekapte *hout*, veel duurder kan verkogt worden; zo dat men door wat langer te wagten, veel meer zal winnen, dan wanneer men het voordeel te ſchielijk zoekt: Dog inzonderheid vereiſcht het *eickenſtruik-* of *hak-hout*, dat men in onze Provintie veel in de Grietenie van Opſterland, de Stellingwerfen, enz. rondom de akkers, weiden, en elders plant, de langſte tijd, om bekwaam tot brandhout te weezen, maar het is daar na ook zo veel te waardiger en voordeeliger; als 't eenigzins wel groeit.

Wegens het hakken of kappen van het kleine *brand-* of *tel-hout*, ſtaat ook nog aantemerken, dat, ſchoon zulks een zaak van gemeene arbeiders en van weinig belang ſchijnt te zijn, egter daar bij eenige omſtandigheid dient in acht genoomen, en die het oog en opzigt van den eigenaar wel dubbeld waardig is; hier in beſtaande, dat de ſtammen of ſtruiken niet te digt bij, nog te ver van de wortel moeten afgekapt worden, dewijl anders in beide gevallen, de wortel niet wederom zo wel uitſpruit, en zo veele ſpruiten maakt, dan wanneer de kapping behoorlijk wel gedaan is; want gelijk 't oogmerk van deeze bosch-planterij doorgaans is, om niet alleen goed, maar ook veel *hout* te verkrijgen, en het ruime getal der nieuwe wortel-ſpruiten, zekerlijk den hoop in het vervolg na de hakking vergroot, zo kan zulks niet anders dan voordeelig voor de eigenaars zijn; als het *hout* anders wel groeit: Daarenboven moeten de ſtruiken wel glad en effen en wat ſchuins met de bijl afgekapt worden, zonder dat de overblijvende einden op de wortel geſcheurt of geſpleeten worden, of de bast er afraake, want dit belet de nieuwe ſpruiting grootelijks, en kan dikwilks meer nadeel doen, dan wanneer het *hout* te kort of te lang gekapt word; ja het kan een geheel bosch ruïneeren, en van weinig waarde doen worden: Het is derhalven geen geringe zaake, dat een eigenaar van bosſchen, die zijn voordeel beoogt, in deezen kundig zij, en zijn oogen zelf over het werk van de kapping, en wat verder zijne bosſchen betreft, laate gaan; of het zelve niet anders dan aan kundige menſchen in deezen te betrouwen. Met het kappen van groote boomen tot groot brand- of timmer-hout, is zo veel omzigtigheid niet noodig, dewijl men van derzelver wortel geen nieuwe uitſpruitzels verwagt, nog verwagten kan; aangezien de dikke-gekapte ſtammen doorgaans, wegens de dikte of ouderdom, niet weder ſpruiten; of zo zulks al geſchied, zullen de ſpruiten niet wel of voorſpoedig groeijen, blijvende maar kreupelbosch, dat in het vervolg van weing nut en voordeel is.

Nuttigheid en gebruik van het Hout.

Het *hout-gewas*, is buiten tegenſpraak een der nuttigſte dingen in de waereld, en niemand zal hier aan twijffelen, als hij deszelfs menigvuldig gebruik wel gade ſlaat, ſchoon het door de gewoonte veeltijds niet genoegzaam ingezien word; alle Natien zijn hier getuigen van; want hoe zouden wij, bij voorbeeld, eenig huis, tot onze wooning, of tot andere noodige en nuttige gebruiken in de zaamenleeving kunnen bouwen, indien wij geen *hout* hadden? Hoe zouden wij moolens, ſluiſen, dijken, dammen, zo wel tot ons gerijf als beveiliging, kunnen vervaardigen, indien het *hout* ons ontbrak; ja, hoe zoude men zo veele afgelegene landen kunnen genaaken, en voorraad en zelfs overvloed en rijkdommen van daar haalen, zo wij gebrek van *hout* hadden; het is het *hout*, of wel het in een zekere klomp, door het menſchelijke vernuft, zaamengeſpijkerde *hout*, daar veele duizenden hun leeven in het openbaare groote zop der zee aan vertrouwen, om daar door, in het vlotten na ver afgeleegene oorden, niet alleen hun eigen onderhoud te zoeken, maar waar door ook het beſtaan en groote voordeelen aan millioenen van andere menſchen, die niet eens dit ruime zop kennen, verſchaft word: Betragten wij met oplettentheid onze meeste huisgeraaden en werktuigen, zo zien wij, dat dezelve uit *hout* beſtaan en toebereid zijn; om niet te ſpreeken, dat het *hout* in veele landſchappen de eenigſte brandſtoffe is, welke men heeft; en die niet alleen tot verwarming in de wintertijd, maar

ook

ook tot zeer veelerlei andere huishoudelijke dingen, als kooken, bakken, brouwen, ſtooken, ſmelten, enz. onvermijdelijk noodig is: Zo dat men met reden zeggen kan, dat het *hout*, benevens *ijzer* en *ſteen*, de drie ſtoffen zijn, daar het menschdom het meeste nut en gerijf van trekt, en die wij geheel niet kunnen ontbeeren, in tegenſtelling van een menigte andere dingen, die zo noodzaakelijk niet zijn, en des nood zijnde, wel zouden kunnen gemist worden. Het is ook om alle deeze redenen, dat men in Duitschland, Frankrijk, en elders, de *bosſchen*, die nog van de oude tijden af overig gebleeven zijn, zorgvuldig zoekt te bewaaren, of 't geene, dat tot 't noodig gebruik en verkoop jaarlijks afgaat, door nieuwe aanplantingen voor de nakoomelingen wederom te vervullen; ten welken einde, door de Regenten der Landſchappen, overal bijzondere Opper- en Ondervorſtbedienden, benevens Bosch-wagters, enz. aangeſtelt zijn, aan welke niet alleen het opzicht van het *hout*, maar ook van het wild, dat zich gewoonlijk in de bosſchen onthoud, toevertrouwt is; om te waaken, dat er geenerlei ſchaade, tot nadeel van de landsheer of eigenaar, aan 't eene en andere geſchiede; en daar zijn in dien opzigte, ook zekere nuttige wetten en ordonnantien geſtatueert, om alles wat het behoud en voordeel van het *hout*, tot het algemeene best, betreft, in goede order te houden. Hoe de gezaamentlijke woud- of bosch-voordeelen best te ſchikken zijn, kan men vinden in FRITSCHII *Corpore juris forestalis*; en wegens de verkoop van *hout* met voordeel, ziet SECKENDORFF in zijn *Duitſchen Furſtenſtaate*, en andere.

Alle 't *hout*, zo wel brand- als timmer-hout, behoort voor het gebruik wel droog te zijn, en wel inzonderheid dat tot timmeragie dienen zal, van wat zoort, grof of fijn, het zijn mag; dewijl anders het daar van gemaakte werk daar na krimpt, indroogt, berst of op andere wijzen ondeugend word; en is het brandhout niet droog, zo brand het niet wel, en rookt daar na boven maaten ſterk, zo dat men er groot ongemak, en nadeel aan de meubelen van heeft, als het tot branding op de vuur-haard der vertrekken zal dienen. Het *hout* moet derhalven voor 't gebruik een tijd lang in de opene lucht gelegen hebben, om daar door zijne nog bij zich hebbende vogtigheid allengskens te verliezen, dog het welke van het eene zoort van *hout* vroeger geſchied, dan van het andere; inzonderheid houd het groene *eicken-hout*, zijne zappen lang bij zich; en dewijl dit beſt door het water uitgetrokken word, zo zijn onze Houtkoopers gewoon, de zwaare eicken-ſtammen twee of meer jaaren in het water te laaten leggen, eer ze tot het eene of ander gebruikt worden.

Allerlei *hout*, dat tot timmeragien zal dienen, word gewoonlijk, na dat het ten grootſten deele droog is, op de hout-zaagmoolens, tot veelerlei gebruik in allerlei gedaante gezaagt, en voor de bewerkers gereed gemaakt, als tot balken, ribben, deelen, planken, latten, veeren, enz.; welke houtwaaren vervolgens van de houtkoopers, in groote hout-ſchuuren luchtig van malkander gezet of gelegt worden, om verder volkoomen droog te worden.

Wij zouden hier nog veele dingen, over het gebruik van het *hout*, kunnen zeggen, als onder anderen, van deszelfs verſchillige ſterkte, in 't ſtuk van huis-bouweragie, te weeten, hoe zwaare last een kamer of zolder, enz., door balken ondersteunt, kan draagen, na de verſchillige zoort en dikte des *houts*; welk *hout* 't voordeeligst tot huis- en ſcheeps-timmeragie en andere dingen is, enz.; maar dan zouden wij te verre buiten het beſtek van dit werk raaken; die over de ſterkte des *houts* begeert onderregt te weezen, gelieve intezien de werken van de Heeren MUSSCHENBROEK en DESAGULIERS, en vooral die van de groote *Ingenieur*, Wis- en Bouwkundige BELIDOR, daar men wiskonstige berigten over deeze ſtoffe vinden zal; als mede in zommige Hoog-Duitſche werken, als van GOLDMAN, STURM, LEUPOLD, enz. Voorts vind men de meeste nuttigheden en gebruiken, van allerlei hout-gewaſſen, op ieders artijkel in dit werk gemeld; als mede, hoe men allerlei hout-gewaſſen tot groote of kleine bosſchen kan aankweeken.

Verſcheidene zeer nuttige Konsten, het Hout betreffende.

Het Hout te bereiden, dat het niet berst of ſplijt.

Na dat het *hout* in ſtukken geſneeden en toebereid is, volgens het werk, dat gij daar van wilt maaken, zo doet het in een ketel of ander vat, dat met een niet al te ſterke *loog* van *hout-asch* gevult is, en kookt het daar in, ongeveer een uur lang; daar na de ketel van het vuur genoomen hebbende, laat het eene met het ander koud worden, en neemt het *hout* vervolgens daar uit, en droogt het in de ſchaduwe.

Om het Hout hard te maaken.

Het *hout* bewerkt zijnde, kookt het een half kwartiers-uur lang in *boom-olie*, zo zal het zo hard worden als ijzer.

Om het Hout als te verſteenen, of zo hard als ſteen te maaken.

Neem *ſteen-zout*, *rots-aluin*, *goede azijn*, gebluschte *kalk*, en gepoederde *keijſteenen*, van elks even veel; mengt het onder malkander, zo zal er eene opbruiſching ontſtaan; als dezelve dan opgehouden heeft, zo verkrijgt men een vogt, dat alle daar in gelegde dingen, die poreus zijn, gelijk *hout*, enz., als verſteent; wanneer men ze er 4 of 5 dagen in laat leggen: Maar daar moet meer als eens zo veel vogt zijn, als er *hout*, enz. is.

Om het Hout allerlei koleuren te geeven.

Voor eerst moet men *aluin* in *water* doen ſmelten, en er dus een *aluin-water* van maaken, waar in men het *hout*, dat men verwen wil, eerst een halve dag lang moet leggen, of als 't groot is, daar eens of meermaalen mede overſtrijken, dewijl anders het *hout* de verf niet aanneemt; of dezelve niet lang daar op duurt, nog zo fraai word. Ook moet het *hout*, dat men koleuren wil, vooraf zijne gedaante gegeeven zijn, die het hebben zal, en ook wel glad gemaakt weezen.

Om het Hout groen te verwen.

Neemt *ſpaansch-groen*, twee deelen; *ammoniak-zout*, een deel; beide tot een fijn poeder gemaakt zijnde, mengt ze, giet er ſterke *wijn-azijn* op, en laat 't warm trekken; legt dan het *gealuinde hout* daar in, en laat het eenige tijd daar in blijven, tot dat het groen genoeg geworden is; vervolgens moet men het in de zon, of bij een vuur droogen.

Anders. Neemt *ſchillen* van *groene nooten*, doet ze in een ketel met een *ſcherpe loog*, daar bij voegende een weinig *vitrioel* en *aluin*, kookt het zaamen een paar uur lang;

lang; neemt dan zodanig *hout*, als gij wilt, weekt het eerst een paar dagen lang in *ſcherpe azijn*; daar na neemt twee lood *ſpaans groen*, dat met *azijn* gewreeven is; doet het bij de bovengemelde compoſitie, en kookt het *hout* daar in ter deegen, zo zal het fraai groen worden.

Om Hout rood te verwen.

Neemt *ſpaanders* van *beſt fernambuc-hout*, kookt dezelve in *water* met een weinig *aluin* wel uit, tot een roode verf, die men daar na moet doorzijgen, legt vervolgens uw gealuint *hout* in deeze verf, en weekt of kookt het daar in, tot dat het ſchoon rood geworden is; of als het houtwerk groot is, ſtrijkt het dikwils bij laagen met de roode koleur, wel warm zijnde, over, na dat elke laag vooraf droog geworden is. Wil men het blijer of oranje-rood hebben, zo ſtrijkt het gealuinde *hout* eerst over met *water*, daar *ſaffraan* of *orleane*, met een weinig *aluin*, in geweekt heeft.

Anders. Neemt *leevendige*, dat is *ongebluſchte kalk*, giet er genoegzaam *water* op, en laat het een nagt overſtaan; giet dan dit water door een doek, en doet er vervolgens *beſte fernambuc-ſpaanders* bij, zo veel genoeg is, om er een ſchoone roode koleur, door kooking, uit te trekken; deeze koleur daar na doorgezijgt zijnde, kookt uw gealuint houtwerk daar in, en het zal een fraaije roode koleur verkrijgen.

Nog anders. Neemt fijne *ſpaanderen* van *beſt fernambuc-hout*, laat ze in *geſmolten olie van wijnſteen* weeken, en beſtrijkt hier mede uw houtwerk, na dat 't gealuint is, een en andermaal: Maar wilt gij dit goedkooper verrigten, zo gebruikt hier toe, in plaats van *wijnſteen-olie*, op dezelfde wijze, *geſmolten pot-asch*. Of neemt *orcanette*, maakt ze tot een fijn poeder, en mengt het met *noote-* of *lijn-olie*; maakt het dan heet, en wrijft uw *hout* daar mede.

Of neemt *vermillioen*, wrijft die wel met *kalk-water* op een wrijfſteen, en beſtrijkt het gepolijste *hout* daar mede vijf of zesmaalen, zo zal het mooi rood worden; of kookt *vermillioen* in *azijn*, en weekt of kookt het gealuinde *hout* daar in.

Om Hout blauw te verwen.

Neemt *ſpaanders* van *provintie-hout*, kookt ze in *azijn* met wat *aluin*, en de verf dan doorgezijgt zijnde, weekt of kookt uw *hout* daar in.

Anders. Neemt drie oncen *tourneſol*, laat het in drie pinten *kalk-water* een uur lang kooken; daar na ſtrijkt men het *hout* met deeze verf verſcheide reizen over.

Om het Hout violet te verwen.

Neemt *ſpaanderen* van *campechie-* of *provintie-hout*, een half pond; en van *fernambuc*, half zo veel, kookt ze met een once *aluin* in genoegzaam *water*, zo lang tot dat het een ſchoone violette koleur verkreegen heeft; en beſtrijkt dan daar mede uw gealuint *hout* verſcheide reizen.

Anders. Neemt *tourneſol*, laat het in *water* ſmelten, en dan door een linnen doekje gegooten zijnde, beſtrijkt daar mede uw gealuint hout-werk verſcheide reizen, tot dat de koleur u behaagt.

Nog anders. Doet bij de bovengemelde blauwe koleur van *provintie-* of *blauw-hout* wat *potasch*, zo zal ze violet worden; gebruikt ze dan als vooren.

Om het Hout een purper-roode koleur te geeven.

Laat *tourneſol* in *water* ſmelten tot een *tinctuur*, en doet er dan wat van de op de bovengemelde wijze van *fernambuc* met *kalk-water* toebereide verf bij, zo zal het fraai purper-rood worden; waar mede men het *hout* verſcheide reizen beſtrijkt, als vooren.

Anders. Doet bij de van *campechie-* of *blauw-hout* toebereide blauwe verf, gelijk boven te maaken geleert is, wat *kalk*, zo zal ze violet worden: Gebruikt ze dan als vooren.

Om het Hout geel te verwen.

Neemt *curcuma-wortel*, ſtoot ze klein en kookt ze in *water*, en weekt hier in het gealuinde *hout*, of beſtrijkt het daar mede eenige reizen.

Anders. Neemt *bast* van *appelboomen-hout*, kookt het met wat *aluin* in *water*, en gebruikt het als het voorige.

Anders. Neemt vier oncen *korrels van avignon*, (zie GRANA AVENIONENSIA, *p.* 929.) kookt ze in een pint *water*, met zo veel *aluin* als een wal-noot groot, een half uur lang, en gebruikt het als vooren.

Nog anders. Laat *tourneſol* in een pot met *water* ſmelten; neemt dan *fleuree*, en wrijft het met dit *water* van *tourneſol* op een wrijfſteen; vervolgens doet het in een pot over het vuur, met een weinig goede *lijm*, en laat het ſmelten, en met het water wel gemengt zijnde, beſtrijkt het *hout* daar mede met een penceel, en als het wel droog is, polijst het met de tand.

Nog anders. Strijkt het *hout* over met *ſterk water*, en houd het dan van verre tegen het vuur, of in de zon, tot dat het niet meer rookt; daar na wrijft het met *olie* of *wasch*, en polijst het met een wollen lap, of anders. Om 't fraaijer te maaken, kan men wat *vijlzel* van *ijzer*, *ſtaal*, *köper* of *metaal*, in het ſterk-water doen; en hier mede kan men *hout* verſcheide koleuren geeven, en het als geadert of gemarmert maaken; maar men moet hier toe *hout* gebruiken, dat wel hard en glad is, gelijk *ijpen-hout*, *palm-boomen-hout*, *ahoorn*, enz. En dit is een ſchoone practijk, om het *hout* fraai bruinagtig of geadert te maaken; en op deeze wijze kan men wandelſtokken van hard *hout*, als van *doorn-hout*, *ijpen*, *eicken*, enz. fraai koleuren.

Om een fraaije geele koleur aan het Hout der ſtoelen en andere dingen te geeven.

Neemt vier oncen *wortel* van *berberisſen*, ſnijd ze in kleine ſpaanders, en kookt ze dan in drie pinten *water* in een nieuwe verglaasde pot, tot dat het ongeveer de helft verkookt is; giet het vervolgens, koud geworden zijnde, door een zuivere linnen doek, en als het nog niet geel genoeg is, kan men er een half lood *guttegom* in laaten ſmelten; beſtrijkt dan het gealuinde *hout* met deeze verf, door middel van een linnnen lapje of zagt kwastje, en laat het droogen; dit daar na eenige reizen hervattende, tot dat het *hout* een fraaije koleur verkeegen heeft.

Om het Kerſeboomen-hout een fraaijer luister te geeven.

Neemt een once *orcanette*, klein geſneeden zijnde, laat ze in zes lood *boom-* of andere *olie* tweemaal 24 uuren lang weeken, beſtrijkt daar na het bewerkte *hout*, het zij ſtoelen of andere meubelen, die van kerſe-boo-

men hout gemaakt zijn, met deeze olie, zo zal het een fraaije luister verkrijgen.

Om het Hout bruin te verwen.

Lescht *leevendige kalk* in *pisse*, en beſtrijkt uw *hout* met dit mengzel; wascht het daar na wel met het *roode water* van de *leer-touwers*, zo zal het eerst groen worden; wrijft het daar na weder met de pis en geleschte kalk, en wascht het nog eens met het gemelde roode water, of laat het eenige tijd daar in leggen, zo zal 't fraai bruin worden. Door dit middel kan men ook 't *hout* fraai geadert of gemarmert maaken, gelijk boven van het ſterk-water gezegt is.

Om het Hout de koleur als Nooteboomen-hout te geeven.

Neemt de *groene bolſters* van *wal nooten*, kookt dezelve in *water*, tot dat het bruin genoeg is, en beſtrijkt dan met dit water het *hout* een en andermaal. Of kookt de gemelde *bolſters*, in de zon gedroogt zijnde, met *noote-* of *lijn-olie*, en gebruikt het als vooren: Men kan er ook gedroogde *baſt* van de *walnoote-boom* bijdoen.

Anders. Neemt glanzende *ſchoorſteen-roet*, groene *bolſters* van *wal-nooten*, *gal-nooten*, en wat *vitrioel*, kookt het, klein gemaakt zijnde, zaamen in water, tot op de helft, en gebruikt het als het voorige.

Aanmerking. Merkt wel aan, dat allerlei *hout*, dat door inbijting geverft zal worden, eerst wel glad moet gemaakt zijn, en daar na, geverft zijnde, met *olie* of *wasch* moet gepolijst, en met een wollen of lederen lap of met een wasch-lap wel gewreeven worden, waar door de koleur verhevener, en het hout-werk fraai glanzend word; of men legt er een goede glans-vernis, in plaats van wasch op, na dat het *hout* wel gewreeven is; waar van onder het artijkel VERNIS ſtaat geſprooken te worden.

Om Noote- of Peer-boomen- en meer ander glad Hout te golven.

Blusecht *leevendige kalk* in *pisse*, en maakt met dit *water*, door middel van een penceel of borstel, golven op het *hout*, naar welgevallen, en als het droog is, wrijft het wel met een *ſpek-zwaart*; op deeze wijze kan men ook op allerlei ander *hout* golven of aderen maaken.

Om de Noote-booms-wortel natebootzen.

Beſtrijkt het *hout* vijf of zesmaal met goed ſterk *lijm-water*, maar duntjes en wel effen over, tot dat het glanzend word; daar na maakt hier en daar met *roet*, die met *water* gewreeven is, door middel van een kwast, dat is, met een rouw penceel of borstel van verkens-haairen, die men maar even in de verf ſtipt, losjes verwarde kromme trekken en ſtreeken op het *hout*; in deezen de aderen en verwarde kromme ſtreepen, van de doorgezaagde bladen van nootebooms-wortelen nabootzende, en laat het droogen.

Maar neemt in agt, dat wanneer de *lijm* al te droog geworden is, men dezelve met een penceel in *water* geſtipt, wat moet bevogtigen, om dat anders de koleur daar niet op zoude vatten, en vastblijven. Als dan alles wel droog is, moet er een *vernis* overgelegt worden.

Men kan dit ook verrigten, zonder het *hout* te lijmen, door het *hout* met bovengemelde bruine koleuren, met het nooteboomen *hout* natebootzen, en op de aangeweezene manier, wortelswijze te ſchakeeren; en dan wel droog zijnde, moet men het met een *wasch-lap* wel wrijven, en glad maaken.

Anders. Om het Hout met aderen en vlekken te ſpikkelen.

Neemt het *geel* van een *eij*, klopt het met *water* zo lang, tot dat men daar mede kan ſchrijven of ſchilderen; maakt dan met de pen of penceel aderen of andere trekken op uw *hout*, zo als gij begeert, en laat 't genoegzaam droogen: Lescht vervolgens *kalk* in wat *pisse*, en overſtrijkt het *hout* overal met dit *kalk-water*, en als het droog is, wrijft het *hout* met een ſtijve borstel, tot dat het *geel* van het *eij* van het *hout* af is; wrijft het daar na met een wollen lap wel af, en wascht het met wasch, of bruineert het, en legt er een vernis over.

Om het Hout met loof-werk of andere figuuren te vercieren.

Neemt *bladen* van de *plant* die gij begeert na te bootzen; bij voorbeeld, van *peterſelie*, enz.; lijmt dezelve vlak uitgebreid op het *hout*, en als het droog is, ſmelt *zwavel* over het vuur, en houd het *hout* over de *zwavel-rook*, zo zal het min of meer bruin worden, na maate dat gij het langer daar over houd; weekt daar na de *bladen* met *water* weder los, zo zal het *hout* daar onder wit zijn, en de gedaante der bladen volkoomen vertoonen.

In plaats van bladen, kan men ook uit papier zodanige figuuren knippen, als men begeert, het zij loofwerk, wapens, enz., en op de gemelde wijze mede handelen; zo zullen zich alle deeze cieraaden fraai op 't *hout* vertoonen; dat men vervolgens met een wollen lap en olie of wasch moet wrijven en glad maaken; of met een vernis overtrekken. Op deeze wijze kan men allerlei houten doozen, tabatieres, kookers, enz. fraai vercieren.

Om het Hout een witte gepolijste koleur te geeven.

Neemt best *engelsch krijt*, wrijft het met wat *water* op een wrijf-ſteen heel fijn, en het dan wat hebbende laaten droogen, mengt daar van met goed *wit lijm-water* over het vuur, agt geevende, dat het niet roodagtig word; als het dan wat warm, maar niet kookend heet geworden is, lijmt uw *hout* daar mede duntjes, en droog geworden zijnde, legt er met een zagt penceel nog een of twee laagen van dit *wit*, dat wat ſterker of meer gemengt is, warm over; als het dan wel wit en droog is, wrijft het werk over met ſchuur-bieſen, en polijst het daar na met de tand, zo zal het *hout* ſchoon wit en glanzend worden; maar om het duurzaamer en fraaijer te doen zijn, moet men het met een *witte lak-vernis* overſtrijken.

Om het Hout fraai te marmeren of te jaspiſen.

Strijkt het *hout* twee of drie maal warm over met fijn gewreeven *wit krijt*, met goed *lijm-water* toegemaakt, dog telkens als het droog is, niet al te dik; als het dan op 't laatst wel droog is, polijst het met *paarde-ſtaart*, of *ſchuur-bieſen*, en vervolgens met *lood*; maakt dan de koleuren met *lijm-water* warm toe, die gij begeert, dat het gemarmerde *hout* zal hebben, maar niet al te ſterk van *lijm*, en doet er wat *geel* van een *eij* bij, ſtrijkt het werk met die koleur twee of driemaal over, die het marmer hebben

hebben zal; ſchildert vervolgens met een goede penceel of kwast, die daar toe bekwaam is, de aderen, trekken en vlekken op de voorige grond, volgens de koleur en natuur van het marmer, enz., dat gij nabootzen wilt; mits de koleur der ſtreeken of aderen en vlekken hier en daar wat ſterker en verhevener maakende; de natuur in deezen nabootzende, zo veel doenlijk is; maar als 't de *jaspis* zal vertoonen, moet men er veel *geel* en *groen* mede laaten onderloopen, en vooral moeten de koleuren niet te ſterk opgedroogt worden.

Men kan ook een ſchelp vol verf op een plaats ſtorten, en dan het werk op eene kant opligtende, de verf daar over heen en weder laaten loopen, om de aderen te maaken; en met de eene verf gedaan hebbende, neemt men een ſchelp vol andere koleur, en doet als vooren, en zo voorts.

Als dan het werk wel droog is, polijst men het met *paardeſtaart*, en om het fraaijer en duurzaamer te hebben, moet men er een heldere *vernis* op leggen.

Op deeze wijze kan men houten tafels, cabinetten, borden, en veele andere effene werken zeer fraai met allerlei koleuren marmeren, als men maar een weinig het gebruik van de verwen en penceel verſtaat, en de natuur tragt natebootzen.

Wil men witte marmer met zwarte aderen vertoonen, zo legt men eerst een witte grond, van verſcheide laagen op het *hout*, als boven, daar na gepolijst zijnde, brengt men er de aderen en vlekken op, met *zwartzel* of *lamp-zwart*, of van beiden, onder elkander gemengt, en met *lijm-water* toegemaakt; en zo men zwart marmer met witte aderen hebben wil, moet men eerst een zwarte grond op het *hout* leggen, en hier op de aderen met wit brengen, op de voorige wijze. *Nota*, het *zwartzel* moet eerst in een nieuwe aarden pot over het vuur afgerookt worden, om het zijn overvloedige vettigheid te beneemen.

Men kan het *hout* ook marmeren met *olie-* en *vernis-verwen*, waar van op een ander plaats zal geſprooken worden; hoewel de behandeling meest dezelfde is, als met *lijm*, en er alleen een weinig oeffening en ondervinding toe vereischt word.

Om het Hout zwart te maaken.

Doet bij twee pinten *ſcherpe azijn*, een half pond *ijzer-vijlzel*, vier oncen *koper-rood*, en vier oncen *galnooten*, laat het veertien dagen lang zaamen weeken; wrijft er dan het gealuinde *hout* verſcheide maalen mede over, tot dat het zeer zwart is, en polijst het daar na met de tand.

Anders. Neemt maar ſterk *verroeste ſtukken ijzer*, *ſpijkers*, enz., legt ze in beste *zwarte inkt*, en laat het eenige dagen weeken; gebruikt dan deeze verf als de voorige.

Om het Ebben-hout natebootzen.

Het *hout* dat men hier toe wil gebruiken, moet vast, glad en zonder aderen zijn; dienende dus hier toe best het *hout* van *appel-boomen*, *peer-boomen*, *cornoelje*, *haag-boeke*, *hulst*, enz., en het zelve moet voor het verwen de gedaante gegeeven zijn, die het zal hebben, en met *paardeſtaart* en een *lap* wel glad gepolijst worden. Om het vervolgens zwart te maaken, hier toe kan men gevoegelijk de voorgemelde zwarte verf gebruiken: Of neemt *ſpaanderen* van *campechie-hout*, kookt ze in *water* met wat *aluin*, zo lang tot dat de koleur mooi violet is; als men er een weinig *indigo* bij doet, zal het zo veel te beter zijn; overſtrijkt dan het *hout*, dat voorheen moet gealuint zijn, met deeze verf warm, en als het droog is, ſtrijkt het nog twee of driemaalen over, het telkens eerst wel droog laatende worden; laat daar na *ſpaansch-groen* in *ſterke azijn* trekken, en ſtrijkt het violet-gekoleurde *hout* daar mede eens en andermaal over, zo zal het fraai zwart worden.

Anders. Verft het *hout* donker-violet, op de voorgaande wijze; laat vervolgens *ijzer-vijlzel* in *azijn* op warme asch trekken, daar een weinig *zout* bijvoegende; overſtrijkt dan hier mede het violet-geverfde *hout*, zo zal het terſtond zwart worden; dog om het zwart, vaster en duurzaamer te maaken, moet men het zwart van nieuws met de violette koleur, en vervolgens als het droog is, met de gemelde *azijn* warm overſtrijken.

Nog anders. Neemt vier oncen beste *galnooten*, en één once *campechie-hout*; een-vierde once *vitriool*, en een half once *ſpaansch groen*; alles klein gemaakt zijnde, doet het zaamen in een nieuwe pot, met wat *water* of *azijn*, en kookt het wel, daar na warm doorgezijgt zijnde, beſtrijkt het *hout* hier mede warm, drie of meermaalen, na dat het telkens droog geworden is; zo zal het zeer zwart worden.

Men kan het dus geverfde *hout* ook daar na nog eens of meermaalen overſtrijken, met *azijn* daar *ijzer-vijlzel* in getrokken is, waar door het nog zwarter word: Hoe harder en gladder het *hout*, en meer gepolijst is, hoe fraaijer het worden zal.

Nog anders. *Aluint* uw *hout* wel, na dat het bewerkt is; kookt het vervolgens in *boom-* of *raap-olie*, daar men wat *roomſche vitriool* en *zwavel* in gedaan heeft, zo lange tot dat gij ziet, dat het *hout* wel zwart is; daar na uit de olie genoomen en afgedroogt zijnde, laat het weder wat in *aluin-water* leggen, of ſtrijkt het met *aluin-water* over; vervolgens moet men het *hout* met een lap of zagt leder met olie, of met een wasch-lap wel wrijven; gelijk men altijd doen moet, op wat wijze het *hout* zwart geverft zij; want het daar door zeer fraai glanzend word.

Nog anders. Neemt een pint ſterke *azijn*; twee oncen zeer fijn *ijzer-vijlzel*, en een half pond grof geſtootene *galnooten*; doet het zaamen in een nieuwe verglaasde pot, en laat het drie of vier uuren op een zagt vuur trekken; vermeerdert op het laatſte het vuur, en doet er vier oncen *koperrood* bij, met een halve pint *water*, daar een half once *borax*, en even zo veel *indigo* in geſmolten is; laat het zaamen nog wat kooken, en wrijft vervolgens het *hout* hier mede eenige maalen over; het zal zeer zwart worden; polijst het vervolgens, als boven gezegt is: Men kan ook tot het polijsten wat *tripel-aarde* onder de *olie* mengen, waar van het fraai glad word.

Om het Hout het aanzien te geeven, als of het Steen of Marmer was.

Beſtrijkt uw gefatzoeneert *houtwerk* twee of drie maalen over met *olie-vernis*, van *lijn olie* gekookt; overſtrooit het werk dan, na de laatſte overſtrijking met de *vernis*, met zeer fijn gepoederde en gezifte *zand* van *marmer* of ander *ſteen*, en laat het droogen, zo zal het *houtwerk* het aanzien van ſteen verkrijgen; maar men moet het op 't laatſte wat polijsten, en effen maaken.

Op deeze wijze kan men het *houtwerk* ook met allerlei blinkende koleuren glanzen; te weeten, men over-

ſtrooit het met deeze of geene *glans-ſtoffe*, waar van wij op het artijkel GLANS geſprooken hebben.

Om het Hout een Zilver-koleur te geeven.

Neemt *glanzend tin* (*etain de glace*), wrijft het in een mortier tot een poeder, doet er op het laatſte wat *water* bij, en wrijft het verder tot een pap of verf; doet het dan in een pot, en wascht het twee of drie maalen af, tot dat het zuiver is; vervolgens doet er een weinig *lijm* bij, maakt het warm, en ſtrijkt er het *hout* mede over; dan droog geworden zijnde, polijst het met de tand.

Om het Hout een Goud-, Zilver- of Koper-koleur te geeven.

Neemt *rots-crijſtal*, ſtoot het in een mortier klein, en wrijft het daar na op een harde wrijfſteen met wat *water* fijn; vervolgens doet het in een nieuwe pot, met een weinig *lijm*, en maakt het warm; ſtrijkt dan het *hout* daar mede over, en als het droog is, wrijft het met een ſtuk *goud*, *zilver*, *koper*, of ander *metaal* over, zo zal het zodanige koleur verkrijgen, als het metaal is; ten laatſten moet men het polijsten.

Houtwerk te vergulden, of te verzilveren.

Neemt goed *krijt*, twee lood, of zo veel gij wilt of noodig hebt, en half zo veel *armeniſche bolus*; wrijft het met geklopt *eij-wit*, tot dat het bruin word; doet er dan ongeveer ruim een-derde *kandij-zuiker* bij, en wrijft het mede fijn; daar na doet het in een potje, en giet er nog wat *eij-wit* op, tot dat het dun word; overſtrijkt dan het *hout-werk*, dat wel glad moet zijn, hier mede, en laat het droogen; als gij dan vergulden wilt, zo ſtrijkt de grond over met *gemeen water*, op dat hij vogtig worde, en legt er dan de *goud-* of *zilver-bladen* op, en bruineert het met de tand, zo word het zeer ſchoon; vervolgens kan men het met *witte parkement-lijm*, of met een *witte glans-vernis* overſtrijken, als men wil; zie ook op het artijkel VERGULDEN.

Hoe men Hout polijst.

Na dat het *hout* wel glad geſchaaft of gedraait is, wrijft men het met *paarde-ſtaart* of *ſchuur-biesen* overal wel over, het welke alle rouwigheden wegneemt; daar na wrijft men het ter deegen met een wollen of zagte lederen lap, zo zal het zeer glad worden. Het harde *hout* kan men ook polijsten met een *leer* en *tripel-aarde*, gelijk de metaalen.

Hoe men het Hout wasclit, of het Wasch er oplegt.

Neemt *geel* of *wit wasch*, wrijft hier mede het *hout* overal duntjes over; daar na maakt men een dik ijzer-plaatje, tot dit werk geſchikt, gloeijend heet, en houd het over het gewaschte *hout*, om het *wasch* te doen ſmelten, en zich over het *hout* overal duntjes te verſpreiden; dit gedaan zijnde, borſtelt men 't *hout* eerst met een ſtijve ſchuur borstel, van varkens-borstels gemaakt, ſtijf over, en wrijft het daar na ter deegen met een zoort van borstel van matte-biezen, die men in een dik langwerpig bosch, met bindgaren zaamengebonden en omwonden heeft; ten laatſten moet men het met een wollen lap wel afwrijven, zo zal het *houtwerk* fraai glad en glanzig zijn, even als of het met een glans-vernis overſtreeken was; en deeze glans blijft zeer lang op het *hout*; maar het moet nu en dan, met een wollen of lederen lap, na dat het met een ſtijve ſchuur-borstel afgeborſtelt is, om het ſtof en andere morzigheid wegteneemen, weder overgewreeven worden. Op deeze wijze moeten allerlei Huismeubelen, als *cabinetten*, *kaſſen*, *ſtoelen*, enz. gewascht en onderhouden worden; dog men kan ze ook met een *glans-vernis* een fraaije glans geeven; hoe die gemaakt word, zie op het artijkel VERNIS.

HOUT-BOORDER, zie HOMMELS, *n.* I. *p.* 1081.

HOUT-CASSIE, zie CASSIE.

HOUT-DUIF; *Hoel-duif*; *Ring-duif*; in het latijn *Palumbus*; in het fransch *Biſet*, *Coulon*, *Manſard* en *Ramier* genoemt; is die Duif, welke wij onder het artijkel DUIVEN, *n.* XI. *pag.* 552 hebben beſchreeven: Wel toebereid zijnde, is deszelfs vleesch een lekker en gezond voedzel.

Volgens L'EMERIJ, is zij openende, goed voor de moeijelijkheid in het watermaaken, voor den ſteen en het graveel; haar bloed terſtond en nog warm genoomen, is goed voor de wonden der oogen, wanneer daar opgelegt word.

HOUT (FUSTET-), zie VERF-LOOF.

HOUT-GEWAS. Hier door verſtaat men allerlei zoorten van Boom- en Heester-gewasſen; dog inzonderheid die, welke men zaait of plant, om in het vervolg van tijd te dienen tot *hak-hout* of *ſtam-hout*, het zij voor brand-hout, of voor allerlei timmeragie, en dat van veelerlei zoort is, waar over men op de artijkels HOUT en HOUT-HANDEL verder nazien kan: Maar zie hier eene aanwijzing in het kort, van het meest bekende en gebruikelijke hout; naamelijk waar toe elke zoort best dient, om zulks met een opſlag van het oog te kunnen zien.

Brand hout.

Hier van is bij ons het beste en gewoonlijkſte, het *eicken-*, *boeken-*, *birken-*, *elſen-*, *eſchen-*, *populier-* en *abeelen-hout*; de deugt of min of meerder waarde in de branding van deeze houten is, zo als ze op elkander volgen; en waar bij aantemerken ſtaat, dat als men een ſterk en langduurend vuur begeert, of noodig heeft, men het dikke gekloofde hout moet verkiezen; het kleine gekloofde hout geeft ook wel goede warmte in de winter-tijd, en om de pot te kooken, waar toe het hooftzaakelijk dient, maar het brand ſchielijk weg, en duurt dus niet lang; echter is het in deezen van veele nuttigheid in het algemeen; voornaamelijk om dat best koop is.

Timmer-hout.

1. Hout voor Beeldhouwers; deeze hebben hout noodig dat taai, duurzaam, niet ligt berſtende, en daar benevens bekwaam en ligt met de beitel te bearbeiden is; dus worden voornaamelijk van dezelve gebruikt, het *ijpen-* en *olmen-hout*, *linden-hout*, *populier-hout*, *abeelen-hout*, *best greinen-hout*, *ceder-hout*, enz.

2. Hout voor Draaijers; deeze gebruiken zeer veelerlei houten, naar het werk, dat ze daar van willen maaken, dog voornaamelijk de volgende, *ijpen-hout*, *eſchen-hout*, *boeken-* en *haagboeken hout*, *kerſeboomen-hout*, *nooteboomen-hout*; voorts veelerlei vreemde harde houten, als *palm-hout*, *hulſt-hout*, *ebben-hout*, *letter-hout*, enz.

3. Hout tot groote en kleine Vat-hoepels; hier toe dienen de jeugdige lange ſcheuten en takken van *wilgeboomen*, *eiken*, *birken*, *hazelnoot*, en *kaſtanje* (in de warme landen), enz.

4. Hout

4. Hout tot Kammen en Moolen-raden, Stampers, enz., hier toe gebruikt men, om de duurzaamheid, het hardſte hout, als van *haag boeke*, *witte doorn*, *mespel-boom*, *cornoelje*, enz.; voorts verſcheiderhande vreemde harde houten, als *letter-hout*, *azijn-hout*, enz.

5. Tot Kabinetten, Tafels, Stoelen, enz., word van de Schrijnwerkers veelerlei hout gebruikt, naar maate dat het werk ſterk of fraai zijn zal, als voornaamelijk *eicken-hout*, *ijpen-hout*, *nooteboomen-hout*, *kerſeboomen hout*, *linden-* en *populier-hout*, *olijven-hout*; voorts allerlei vreemd hout, als *ebben-hout*, *letter-hout*, *cederen-hout*, *cijpreſſen-hout*, enz., dog deeze voornaamelijk tot fraaije lijst- en ingeleide werken; waar toe ze ook de dunne gezaagde bladen van de wortelen van de *noote-boom*, *olijf-boom*, *birken-boom*, *hazelnoote-* en van andere *boomen* gebruiken, en daar van zeer fraaije ingelegde werken maaken; en hoe kwastiger en verwarder de wortelen gegroeit zijn, hoe fraaijer het ingelegde werk word, als het anderzins wel bewerkt is. Daar worden ook veele kabinet-werken van *dennen-* of *greinen-hout* gemaakt; maar deeze worden meest doorgaans overgeſchildert en verlakt: Dog men heeft tegenswoordig bij ons geen of weinig meesters in dit kistmaakers-werk, die fraaije werken, wat het fatzoen aangaat, weeten te maaken, zijnde dezelve doorgaans zeer onformlijk en ongeſchikt, inzonderheid van lijstwerk, enz., en dienen meest voor de boeren; ſchoon men anders van deeze gemelde houten ook zeer fraaije kabinet-werken zoude kunnen maaken, als men ze maar een goed fatzoen gaf, en dezelve daar na wel geverft, beſchildert en gevernist wierden.

6. Tot Moolen-werk; hier toe dient allerlei ſterk hout, gelijk tot ander grof timmer-werk; maar tot de kammen, drillen en ſtampers, enz., moet zeer hard hout gebruikt worden, gelijk boven (No. 4.) gemeld is.

7. Tot Muſicaale Inſtrumenten, dient inzonderheid hout dat hard en taai is, en niet berst; dog wordende verſchillig gebruikt, na de verſcheide zoorten van inſtrumenten; inzonderheid word het *palm-hout* veel gebezigt, tot allerlei *fluiten*, *hautbois* en diergelijk; of in deszelfs plaats, het *vlier-hout*, dat veel naar het palmhout ſweemt, en dikwils daar voor verkogt word, maar zo hard en zwaar niet is; ook gebruikt men hier toe *ebben-* en ander hard uitlandsch hout. Tot Snaar-ſpeeltuigen, als *violinen*, *violoncellen*, enz., gebruiken de konstige maakers veel het zo genoemde *luit-hout*, anders *ahoorn* genoemt; als mede ook het *linden-*, *populier-* en ander zagt hout: Hoe dunner dit hout tot deeze zoort van inſtrumenten bearbeid is, hoe heerlijker *reſonance* dezelve in het ſpeelen zullen geeven; en hier van hangt veel, behalven derzelver zinnelijke bearbeiding en fraaije verlakking, enz., de waarde van diergelijke ſnaar-inſtrumenten af; dog het ſchijnt, dat het lange en dikwijlige gebruik van deeze zoort van inſtrumenten, den klank ook merkelijk verbetert; echter bevinden de liefhebbers en kenners der muſijk ook, dat deeze inſtrumenten bij helder weer onvergelijkelijk beter geluid geeven, dan bij een duistere melancolijke lucht; eveneens gelijk de ondervinding leert, dat een gezond mensch, bij een heldere lucht, ook veel helderder en vrolijker in alle zijne dingen is; aangezien zijne ſnaaren en peezen, of liever zijn geheel werktuigelijk geſtel als dan in de beste order is. Daar zijn er, die meenen, dat de zoort van hout ook toebrengen kan, tot een uitmuntende klank van de gemelde inſtrumenten; maar het ſchijnt ons, uit de gronden van de muſijk toe, dat het alleen de zagtheid en dunheid van het hout is, gevoegt bij eene wel geproportioneerde holligheid en evenredigheid, waar van de verhevene klank deezer inſtrumenten hooftzaakelijk afhangt; dog dit zij hier in het voorbijgaan gezegt.

8. Tot Paalen voor Dijken, Dammen, Sluizen, Huisfondamenten, enz., word hout gebruikt, dat in de grond en het water niet ligt rot, maar eerder door den tijd harder en bijna onvergangelijk word; gelijk daar is het *eicken-hout*, *elſen-hout*, *denne-* en *greinen-hout*.

9. Hout voor Plaatſnijders en Mathematiſche Inſtrumenten; hier toe dient best *palm hout*, *ebben hout*, *appel-* en *peerboomen-hout*, *haagboeken-hout*, en meer andere vaste en effene houten.

10. Tot Staaken kunnen dienen, jonge ſcheuten en takken van *eicken-hout*, *boeken-hout*, *papulier-hout*, *esſchen-hout*, *dennen-* en *vuuren-hout*, *kaſtanje-hout* (in de warme landen), enz.

11. Tot Timmer-hout, om allerlei huizen, toorens, moolens, enz. te bouwen, kan veelerlei hout gebruikt worden; dog in Europa beſtaat het grove timmer-hout meest uit *eicken-*, *vuuren-*, *dennen-* en *greinen-hout*, en wel inzonderheid uit het laatſte: *Eicken-hout*, dat dwarsdraadig is, is niet dienstig tot fraai timmer- en ſchrijnwerkers-werk, dewijl 't zeer krimpt, zich draait en berst, en dus het daar van gemaakte werk ondeugend word: Ook word in zommige gewesten, daar het overvloedig groeit, het *hout* van den *kaſtanje-boom*, *lorken-boom*, *beſiendraagende ceder-boom*, *cijpreſſen-boom*, en diergelijke gebruikt; dog die zijn bij ons te kostbaar tot het bouwen. Tot de ſcheeps-timmeragie gebruikt men meest *eicken-* en *greinen hout*.

12. Tot Vat-werk, word voornaamelijk het *eicken-*, *dennen-* en *greinen hout* gebezigt, als mede in Frankrijk ook het *kaſtanje-hout*; wordende het dikke hout of de ſtammen ten dien einde in verſchillige lengte doorgezaagt, en vervolgens geklooft; welke gekloofde ſtukken daar na, volgens haare lengte, de naam van *ſtav hout*, *klap-hout*, enz. verkrijgen.

13. Tot Verwerijen, worden eenige zoorten van harde houten zeer nuttig gebruikt, die meest uitlandsch zijn, en uit Oost- of West-Indien gebragt worden, als *braſilie-hout*, *fernambuc-hout*, *campechie-hout*, *fustet-hout*, *bast* van *elſen-hout*, enz.; welke houten voor het gebruik gewoonlijk tot ſpaanderen geraspt worden.

14. Tot Wagenmaakers-werk, dient het *ijpen-*, *esſchen-*, *boeken-*, *populier-*, *abelien-* en *linden-hout*; dog voornaamelijk word het *esſchen-hout* veel van de wagenmaakers gebruikt tot diſſel-boomen, aſſen, enz., dewijl het zeer taai, en niet ligt breekbaar, nog ras vergangelijk is; daar aan volgende word het *ijpen-hout* hier te lande het meest van hun gebezigt, tot vellingen, en allerlei ander werk, van wagens, koetzen, chaiſen, enz.

Voorts kan men de deugd en het gebruik, enz. van ieder zoort van hout op zijn bijzonder artijkel nazien, en wij achten het overtollig, hier breedvoerig aantewijzen, hoe men allerlei hout-gewas moet kweeken en planten, dewijl zulks mede op ieders artijkel aangeweezen word; echter zullen wij hier in het bijzonder nog eenige dingen in het kort aanmerken,

Over het planten van wilde Boſſchen.

Dit valt niet zeer bezwaarlijk te doen, als men er

grond toe heeft, en een weinig de behandeling en order van het zaaijen en planten verſtaat, benevens het geene daar bij in acht te neemen is; koomende hooftzaakelijk hier op uit,

1. Dat de grond, voor de zaaijing of planting der wilde hout-gewaſen, eerst wel, het zij door ploeging, ſpitting of delving, min of meer diep behoort geroert en gebrooken te worden, om de jonge gewaſen zo veel te beter aan de gang te doen koomen.

2. Dat men niet onverſchillig allerlei zoort van gewaſen in verſchillende gronden moet planten, maar dat men zich hier bij ſchikken moet naar den aart des gronds; dewijl de ondervinding leert, dat de eene zoort van hout-gewas liever in deeze, bij voorbeeld, in een zand- of ſteenagtige, veenagtige, drooge, enz. grond, en een andere beter in een kleijagtige, lijvige, vogtige grond, enz. groeijen wil; want dit niet in acht neemende, zal de voorſpoed van den groei der gewaſen doorgaans misſen, of zeer twijffelagtig zijn. Maar men zal misſchien vraagen, hoe kan ik weeten, wat zoort van gewas best in mijn grond zal willen groeijen? Dit is een zaak, die men niet altijd zeker vooraf kan weeten, en best geleert word, of, door eerst een proef te neemen, met weinig van verſchillig hout-gewas te planten, en eenige jaaren te laaten groeijen, eer men het geheele bosch plant, als het hout-gewas in het vervolg tot *ſtamhout* zal dienen; of door de ondervinding van het wel groeijen van het wilde hout-gewas, dat in de omſtrecken van zelf voortkoomt; want hier aan kan men veeltijds zien, wat hout het beste in die grond aarten wil; ten waare men er andere zoorten in planten wilde, die aldaar niet gemeen zijn.

3. Moet men agt ſlaan op de distantie of afſtand der jonge boomen, bij het planten, naamentlijk dat men ze voordeelshalven, niet te wijd, nog ook te digt, moet planten; of de zaaillingen niet te wijd moet laaten ſtaan, als men de bosſchen door zaad aanfokt, gelijk men wel met *eicken*, *boeken*, en *elſen*, enz. doen kan; want het is altijd veel beter wat digt, als te wijd geplant, en zulks om deeze volgende redenen; 1. om dat het voordeeliger is, in deezen opzigte, naamelijk dat men dan altijd daar na van het jonge *hout-gewas* een gedeelte kan doen uitroeijen of afkappen, als het wat aangegroeit is, het zij om het tot brand-hout te gebruiken, of tot andere huislijke dingen, na den aart van het hout; 2. om dat het jonge *hout-gewas*, als het digt ſtaat, elkander beter voor de winden en andere ongemakken der lucht dekt, en het dus beter en ſchielijker opgroeit; 3. om dat daar door de jonge boomen, als ze tot ſtam-hout zullen opgroeijen, regtſtammiger en hooger opwaſen, van welke ſtammen daar na, altijd het meeste voordeel te verwagten is: De wilde van zelfs groeijende bosſchen of wouden, in zommige houtrijke landſchappen, geeven ons voorbeelden, en een overtuigend bewijs aan de oplettende van het gezegde; want deeze ziet men meest doorgaans, ſchoon ze in het begin digt ſtaan, wel groeijen, en er naderhand de beste groote boomen van voortkoomen; dog niet van alle jonge boomen, maar van de best of ſterkst groeijende; uit oorzaake, om dat deeze in haar jeugd door de overige minder groeijende, voor de winden, en andere ongemakken der lucht beſchermt wordende, naderhand zo veel te beter in hoogte en dikte aangroeijen: En het is zeer waarſchijnelijk, dat de overblijfzelen van de groote zeer oude *bosſchen*, die men nog in Duitschland, Italien, en elders vind, gelijk het *Thuringer woud*, *Haarts-woud*, *Zwarte-woud*, enz., welkers begin en oorſprong geen mensch nagaan kan, nog in eenige Historie gevonden word, op de gemelde wijze haar begin genoomen hebben, in die tijden, toen die gewesten nog niet gecultiveert wierden: Hoe het ook hier mede gelegen zijn mag, dit is zeker, dat als men bosſchen tot voordeel planten wil, men best doet, dat men ze, om gemelde reden, digt plant; wil men 't hout naderhand ten deele tot ſtammen laaten opgroeijen, kan men het altijd door afkapping van het overvloedige verdunnen, om aan die, welke men tot ſtamboomen denkt te behouden, meer noodige lucht en ruimte te geeven: Hoewel men in deeze Nederlanden tegenwoordig weinig zijn werk maakt, om groote bosſchen, tot ſtam- en timmer-hout dienende, aan te kweeken; dog men moet ook zeggen, dat zulks in deeze tijden, daar 't menſchelijgeſlacht dagelijks merkelijk aangroeit, niet wel doenlijk, nog raadzaam is, dewijl men de grond wel voornaamelijk tot wei- en graan-bouw-landen noodig heeft; te meer, dewijl het door de Voorzienigheid van het Opperweezen is, dat men uit de noordlijke geleegen landen, alwaar het hout op de voorgemelde wijze, in overvloed, zedert oude tijden gegroeit is, in meenigte kan voorzien worden van hout, dat tot huis- en ſcheeps-timmeragie, en tot andere gerijven dient, en waar van duizenden van menſchen, min of meer rijkelijk leeven, zo wel in de plaatzen daar het hout valt, als door de negotie.

Onder tusſchen moet men ook aanmerken, dat 't misſchien goed zoude weezen, dat veele eigenaars, die in deeze en andere Provintien, gelijk bij voorbeeld in Friesland in de Grietenien der beide *Stellingwerven*, gronden in eigendom bezitten, die onvrugtbaar zijn, en niets of weinig meer als heide voortbrengen, meer onderzogte, om van de heide- en andere ſchraale landen, die nu veel onnut leggen, voordeel te trekken: Ik zie 't antwoord te gemoet, welke zeer waarſchijnlijk zijn zal; onze landen zijn ſchraal, en onze ouders en voorouders, hebben zulks rede wel ondervonden, en derhalven dezelve laaten leggen; wij kunnen geen ſchraale gronden vet maaken, en daar *weit* of *gerst*, enz. in bouwen; dit is volkoomen waar; maar de vraag is: Of men niet door goede kennisſe, en naarſtigheid, deeze of geene zoorten van *hout-*, als mede zommige andere *gewaſen*, er in zoude kunnen bouwen, dat zo wel voor de eigenaars als voor het algemeen nuttig konde zijn, indien het maat beter onderzogt en gehandhaaft wierde? Men volgt gewoonlijk de *oude* zo genoemde *ſtenter* in veele dingen, en hier door is het, dat veele oogmerken en voorſtellen van welmeenende mannen, in allerlei goede dingen, dikwils in duigen moeten raaken.

De Engelſchen, een natie, welke zeer oplettend is, in 't geene, dat tot voordeel van het algemeen dienen kan, hebben ook onderzogt, of men niet van de heide- en andere ſchraale landen, eenig goed voordeel zou kunnen trekken: en zij hebben door proefneemingen bevonden, dat er de *denne-*, *vuuren-*, *greinen-* en dergelijke *boomen* zeer wel in willen groeijen, als de behandeling van de grond, zaaijing, planting, enz. maar behoorlijk wel geſchied.

De planting van *hout-gewas* is ook zo veel te raadzaamer, in zodanige gemelde gronden, die niet tot bouw- of weilanden kunnen dienen, om dat de kosten daar toe noodig, niet overgroot zijn, en maar hoofdzaakelijk in het begin bij de zaaijing of planting behoeven aangelegt te worden; want na de planting, valt er niets meer aan

te doen, dan den grond tusſchen de jonge boomgewaſſen, in het eerſte en tweede jaar van het onkruid wat ſchoon te houden, op dat ze daar door niet onderdrukt en verſtikt worden; en dat inzonderheid aan't gezaaide of klein geplante gewas dient waargenoomen: Ook moet er zorgvuldig gewaakt worden, dat het zelve niet door tam of wild gedierte afgegeeten, of anderzins beſchaadigt of vernielt worde; en bijaldien er van de geplante jonge boomen, eenige hier of daar niet aan het gewas gekoomen of verſtorven zijn, moet men in de eerſte volgende planttijd, het gebrekkige weder herſtellen.

Voor het overige, laat men de jonge boomen in alle vrijheid groeijen; vallende aan dezelve niets te ſnoeijen; en wel inzonderheid moeten er geen takken van de jonge *denne-*, *pijn-* en andere harsgeevende *boomen* afgeſnoeit, en nog minder de takken ingekort worden, dewijl zulks hun groei en opſchieting, grootelijks verhindert, of dezelve dikwils geheel doet verſterven. Wij zouden hier nog meer nuttige aanmerkingen, over het planten van bosſchen, enz. kunnen zeggen, indien ons den noodigen tijd niet ontbrak; dog het gezegde is het voornaamſte; en wat de tijd en manier van het hout-kappen, het zij *ſtruik-* of *ſtam-hout* aangaat, kan men zien op het artijkel HOUT.

HOUT (HAK-); aldus word bij ons gewoonlijk genoemt, het *kleine* of *ſtruik-hout*, dat men na verſcheide jaaren groeijens, afkapt, om er groot of klein zo genoemt *tel-hout* van te klooven; daarentegen het groote en dikke hout, dat tot allerlei timmeragie dient, en 30, 50 tot 100 en meer jaaren moet groeijen, eer het daar toe, elk in zijne zoort, bekwaam is, meest doorgaans den naam van *opgaand-* of *ſtam hout* draagt.

HOUT-HANDEL; *Hout-negotie*; *Hout-koopmanſchap*; deeze is van tweederlei zoort; want daar zijn houtkoopers, die alleen koopmaſchap drijven met allerlei waaren, die van hout gemaakt zijn, als *ſchoppen*, *ſchoffels*, *mulden*, *zeeften*, *dooſen*, *klompen*, en veelerlei gereedſchappen, zo wel voor de tuin- als landbouw, en voor deeze en geene ambagten, enz. De tweede zoort van *houtkoopers* zijn die, welke allerlei grof- en klein-hout, als *balken*, *masten*, *ſparren*, *planken*, *latten*, *vathout*, enz. te koop houden, en dezelve ten dien einde uit vreemde landen, daar veel hout valt, bij geheele ſcheepsladingen doen haalen, en vervolgens ook het grove hout op de hout-zaagmoolens, tot balken, ribben, planken, enz. doen zaagen, tot gerijf van de timmerlieden, en andere, die in hout arbeiden.

Daar is ook nog een ander zoort van *houtkoopers*, naamelijk die het hout in de landſchappen daar het groeit, zelfs opkoopen, zo als het op de ſtam ſtaat te groeijen, en 't zelve vervolgens doen kappen, en vervoeren naar de plaats daar ze begeeren, het welke al meest door vlotten op de rivieren geſchied; gelijk er op deze wijze veel *hout* uit Duitschland, langs de rivieren de Elve, Moeſel, Rhijn, enz., naar Hamburg en Holland afgevlot word; na dat het zelve dikwils eerst van de plaats, daar het groeit, langs de kleiner rivieren naar de groote gevlot is; zijnde het bekent, dat er inzonderheid jaarlijks ontzagchelijke groote hout-vlotten de Rhijn af naar Holland gaan, hoofdzaakelijk uit *eicken-hout* beſtaande; het welke ten deele in de zeven vereenigde Provintien zelfs gebruikt, maar ook een ander gedeelte wederom verder over zee naar Frankrijk, Engeland, Spanjen en Portugal verzonden word. Deeze *houtkoopers* hebben veele kennisſe noodig, om in het koopen van de ſtammen, niet bedrogen te worden, maar goed hout, en zulks goed koop, te verkrijgen: Daarenboven, hebben ze op veele andere dingen te letten, indien ze voordeel doen willen, als onder anderen, of het hout ook gemakkelijk en minst kostbaar, van de groei-plaats kan vervoert worden, na de rivieren, om het van daar verder te doen vlotten, dat altijd minder kostbaar is, als het hout *per aſſe* te vervoeren; hoe het met de rechten, impoſitien of tollen, op de plaats van inkoop, en vervolgens onderwegs in het afvoeren op de rivieren, gelegen is; want deeze dingen kunnen den hout-inkoop zeer bezwaaren; en ſchoon de wederkooper zulks wederom door duurder betaaling vergoeden moet, zo veroorzaakt het echter ongemakken en belemmering in den *koophandel*; en maakt allerlei timmeragien kostbaarder.

De *hout-handel* maakt een voornaam deel uit van den koophandel, zo wel in alle de Zee-ſteeden, als inzonderheid in Holland; niet alleen om redenen, dat men hier, wegens gebrek van zwaar, in het land zelf groeijend hout heeft, maar dewijl er ook veel hout tot de overgroote menigte van ſcheep-bouwerij, zo wel van kleine als groote ſcheepen, noodig is; aangezien de fleur van de vereenigde Nederlanden, hoofdzaakelijk in de ſcheepvaart beſtaat; zonder nog eens te rekenen, het hout, dat men tot *dijken*, *dammen*, *ſluiſen*, *verlaaten*, *veſting-bouw*, enz. noodig heeft; voegt hier bij, het vathout, waar in veel vertier is, zo wel binnenlands, tot boter-, bier- en andere vaten, als dat naar Frankrijk, Spanjen en elders verzonden word, om aldaar wijn- en azijnvaten, enz. van te maaken, van waar het met deeze noodzaakelijke vogten, weder tot ons en andere landſchappen gevoert word. Dat er een overvloed van hout in Holland koomt, en zulks een goede negotie moet zijn, toonen de veele hout ſtekken, en onder andere de overgroote meenigte van hout-zaagmoolens te Saandam, en elders aan: Vreemdelingen uit Duitschland, Muscovien, enz. van daar koomende, ſtaan er verſteld over; en moeten bekennen, dat ze in haar eigen land, daar het hout van daan gehaalt word, diergelijk op verre na niet gezien hebben: Zo veel kan de ijver en neerſtigheid van een natie uitregten, als ze door de hooge Machten in den koophandel aangemoedigt, en onderſteunt worden.

De zoorten van hout, die men tot huis- en ſcheepsbouw, enz. gebruikt, zijn voornaamelijk *eicken-*, *greinen-*, *vuuren-* en *dennen-hout*.

Eicken-hout.

Dit is van verſcheiderhande zoorten, als Hamburgs, of van de Oost-zee, of Rhijns- of Weſelshout; waar van 't Rhijnſche veel blanker, regtdraadiger en fraaijer op het gezicht is, en dus het beste tot kabinet- en andere werken: Het *weſels-eicken-hout* is zo fraai niet op het gezicht, maar van langer duur.

Het komt tot ons aan balken, zomers of aſſen, en kloſſen, of aan vat- of pijp-hout en duigen; men heeft er ook berkoenen van, van 7 tot 9 voeten; als mede ook kromhout, tot het gebruik van kleine ſcheeps-timmeragie.

De *houtkoopers* laaten daar van verſcheiderhande zoorten van hout zaagen, als *ribben* en *planken*; *wagenſchot* 2 duims van 13 voeten lengte, en een half duims, vijf-vierde duims, een duims; van deeze dikte heeft men ze ook van *vat-* of *pijp-hout*, maar van 9 voeten lang; gelijk men ze ook van drie-vierde, twee-vierde, en een-vierde duims heeft; welk laatste *ſprei* geheeten, de laatſte lengte heeft.

Van

Van't *eicken-hout* zaagt men ook drieërhande veeren, waar van de eene dikker, dan de andere zijn, en de lengte van vijf voeten hebben; middel- en kelder-veeren.

Greinen-hout.

Van deeze heeft men Stolpbalken, dat het beste hout is, Christiaans, Nerva's, Noords, Hamburgs. Het Noords en Nerva's word voor 't beste gehouden. Men heeft er ook deelen van, in Noorweegen gezaagt, en welke, hier doorgezaagt, gemeenelijk de zaag-deelen zijn.

Van de balken van *greinen-hout*, hier te lande gezaagt, heeft men gemeenlijk bij de Houtkoopers ribben van 6 en 8. van 5 en 7. van 4 en 6. van 4 en 5. van 3 en 4. van 4 en 4. van 3 en 3. van 2 en 3. van 2 en 2. van 1 en een halve en 2 duimen; welke laatste dubbelde Latten worden geheeten; en vervolgens nog enkelde Latten van 1 en vijf-vierde duim. De lengte, die men doorgaans aan dit hout geeft, zijn 16, 18 en 22 voeten; alle andere lengte en dikte moet men met voordagt aan de houtmoolens laaten zaagen.

Men vind van *greinen-hout* bij de Houtkoopers doorgaans in voorraad tot ieders gerijf gezaagt, planken van 3 duim, 2 en een half duim, 2 duim, 1 en een half duim, vijf-vierde duim, 1 duim, en drievierde duim dikte; gezaagde, of snedeelen van 1 en een half duim, en van vijf-vierde duim. De lengte, waar op de snedeelen doorgaans zijn gezaagd, zijn 9, 11, 13 voeten, maar de andere op 16, 18, 22 voeten, alle Rhijnlandsche maat.

Men maakt er ook halfduims Latten van, gemeenlijk Rinkellatten geheeten, die de lengte van 8, of van 16 voeten hebben.

Vuuren-hout.

Nerva en Christiania leveren het beste Vuuren-hout. Van het Vuuren-hout heeft men, behalven Juffers en Sparren, (want men heeft het niet aan Ribben,) Deelen.

De Deelen, die men er van heeft, zijn van 1 en een half, vijf-vierde, 1 duims, en drie-vierde duims. Gezaagde deelen, ter lengte van 16, 18, 22 voeten.

Men heeft er Juffers van, van 18, 20, 24 en 30, ook 36 voeten. Ook Paalbalken van allerlei en gebroken lengten; maar deeze Paalbalken zijn gemeenelijk greinen; alle andere lengte en dikte, moet men met voordagt laaten zaagen.

Men heeft ook twaalf ellens, en Kolders, die wat ligter zijn, en lang 12 voeten; ook heeft men Stengen van Vuuren-hout, die van 50, 60 en 70 voeten zijn.

Dennen-hout.

Men heeft er in de Houtkooperijen Ribbens van 5 en 7. 3 en 3. 2 en 3. ook 2 en 2 duimen dik; ook enkelde Latten van 16, 18, 22 voeten lang.

De Planken, welke men er gemeenlijk van vind, zijn dik 2, anderhalf, vijf-vierde, 1 duims, en drie-vierde duims, en lang 16, 18 en 22 voeten.

Voorts vind men bij de *hout-koopers* in Holland, ook allerlei andere zoorten, van Europische en vreemde houten, voor de schrijnwerkers, draaijers, enz.

HOUTING. zie SALMEN, *n.* XVII.

HOUT-LUISEN; *Hont-luisjes*; in het latijn *Termes*; is een Insecten-geslacht, dat zeer droog van aart schijnt te zijn, dewijl het doorgaans niet als op drooge plaatzen is, dat men ze vind, en zij geen ander dan droog voedzel gebruiken.

Men heeft drie zoorten van deeze *hout-luizen* waargenoomen, naamelijk twee in ons waereldsdeel, en de derde in Oost- en West-Indien. De Europische vind men veeltijds in doozen met gedroogde insecten, daar zij sterk voortteelen, indien men ze niet uitroeit. De Oost- en West-Indische regten oneindig meerder kwaad uit, zo als wij beneden zullen zien.

De kenmerken van deeze diertjes zijn, even als de *Plant-vlooijen* en *gewoone Luizen*, zes pooten te hebben, benevens twee oogen; het bijzonder kenmerk bestaat in twee kaaken of nijpers, die in zommigen vrij groot zijn, en zo lang als de sprieten hebben; voorts zijn het zeer kleine diertjes.

Zie hier de beschrijving der verschillende zoorten, gevolgt na de schikking van den Heer LINNÆUS.

1. *Indische Hout-luis*; in het latijn *Termes fatale*; (*Termes luteum, alterius maxillis longitudine antennarum*, LINN. *Sijst. Nat.*) Het zijn deeze insecten, die in de Indiën *Hout-luizen* of *Witte Mieren* genoemt worden, en waar van men bij veele Reisbeschrijvers den vernielenden aart gemeld vind.

In gestalte gelijken zij na de gewoone Mieren, dog hebben een geelagtige of vuil witte koleur, en een afschuwlijken reuk. De Heer LINNÆUS *Sijst. Nat. ed. XII. pag.* 1015. beschrijft ze aldus: „ De eene (den„ kelijk het wijfje) heeft het lijf van grootte, als onze „ gewoone Hout-luisjes; den kop, die hoornagtig, „ glad en geel koleurig is, eenigermaaten langwerpig „ vierkant; de sprieten zijn nauwlijks langer dan het „ borststuk; de kaaken of nijpers, hoornagtig, glad, „ zwart, elsvormig, een weinig krom, uitsteekende zo „ lang als de sprieten; het agterlijf langwerpig, eenigermaaten cijlindrisch, witagtig, volgens Capitein EKEN„ BERG: De andere, volgens ROLANDER, in sexe verschillende, is in grootte en gestalte aan deeze gelijk, „ maar heeft die uitsteekende nijpers niet; de kop is me„ de geel, dog rondagtig, met zeer korte kaaken; de „ sprieten zijn draadswijs en half zo lang als het lig„ haam, het agterlijf eijrond en witagtig, volgens den „ eerstgenoemden.

Op het cijland Goeree aan de kust van Senegal, vond de Heer ADANSON een zeker klein ongedierte, dat aldaar *Vagvague* genoemt wierd, en door het welke een nieuwe stroën hut, na 's lands wijze gemaakt, in minder dan een maand geheel doorlugtend wierd. De wanden van zijne hut waaren niet alleen, maar al waar deeze bedervende diertjes zich op kwamen nederzetten, zo als papier, leder, hout, enz. ten eenemaalen doorknaagt, bedorven en vernielt: Het is niet te gelooven, hoe spoedig zij er mede te werk gingen; en niet tegenstaande hij alle avonden de cijlindrische gelderijen, met de uiterste nauwkeurigheid verbrak, die zij al voortgaande maaken, en waar onder zij, even als de mijnwerkers, haaren arbeid verrigten; waaren zij in het midden van den nagt dikwils weder tot aan zijn hoofd-peluw gevordert, ja kwamen tot in zijn ledikant; alwaar dit ongedierte, na het doorknaagen der laakens en dekens, op zijne huid aanviel, en er op een verwoede wijze in beet, veroorzaakende hier door niet alleen een geweldige pijn, maar zelfs groote puisten; alle de middelen, die deeze Heer in het werk stelde, om zich van zulke lastige gasten te bevrijden, waaren ten eenemaalen vrugteloos.

In Surinaamen verstrekken deeze insecten tot geen minder

minder last; zij voeren aldaar mede den naam van *Witte Mieren*, en zijn zeer menigvuldig in de bosschen, alwaar zij van hout schijnen te leeven.

Pater LABAT verhaalt, op de West-Indische eijlanden met verwondering gezien te hebben, hoe vlijtig deeze insecten malkanderen in het toestoppen van eene opening hielpen, die hij aan haare zogenoemde galderijen gemaakt had: Wat aantal men er ook dood, zegt hij, zo zullen, indien er maar slegts eenige weinige overblijven, deezen in korten tijd, wederom een geheelen troep van dit gebroedzel voortbrengen, waar door het greinen-, vuuren- en ander hout, dat men uit Europa overbrengt, en zagter is als het West-Indische, aangetast word. Indien men ze niet stoort, vergrooten zij haare nesten tot geheele klompen, die men ter nauwernood kan verbreeken, en zich als harde kluiten van zwarte aarde vertoonen; van binnen zijn zij met ontelbaare galderijen, die de dikte van een schrijfpen hebben, doolhofswijze doorboord.

II. *Europische Houtluis*; in het latijn *Termes pulsatorium* genoemt; (*Termes abdomine oblongo, ore rubro, oculis luteis*, LINN. *Faun. Suec.*) Dit insect, dat in de meeste landschappen van Europa word gevonden, is zeer klein, heeft het agterlijf langwerpig, den bek rood, en de oogen geel; zij worden altoos op drooge plaatzen gevonden; dog welke stoffe zij tot voedzel gebruiken, is tot nog toe met geen zekerheid bekend; denkelijk knaagen zij met haare nijpertjes, de fijne vezeltjes van hout, papier, linnen en wollen stoffen; men word echter geen blijkbaare benadeeling van kleederen of gedroogde kruiden van hun gewaar, dog het schijnt, als of zij de schubbetjes of puntjes van insecten, die in doozen bewaart worden, afknaagen.

De Heer GEOFFROIJ, die dit insect onder zijn geslacht van gewoone Luizen plaatst; merkt aan, dat men het ook ten platten lande en in de tuinen, op muuren en boomstammen vind; dog als dan is het diertje bruiner van koleur, en een weinig haairig.

III. *Groote Houtluis*; in het latijn *Termes fatidicum*; (*Termes abdomine ovato, ore pallido, oculis fuscis*, LINN. *Faun. Suec.*) Deeze, wiens agterlijf eijrond is, met een bleeke bek, en bruine oogen, is eens zo lang, als de voorig beschreevene, en word voornaamentlijk in de zuidelijke deelen van Europa gevonden. Dezelve is 't eerst door de Heer LINNÆUS in eene verzaameling ven drooge kruiden waargenoomen, die aan zijn Ed. door de Heer LOEFLING uit Spanjen waaren overgezonden.

HOUT (MOLUKKISCH-), zie MOLUKKISCH HOUT.

HOUT-SNEP, zie SNEPPEN, *n.* VII.

HOUT-TORRETJE, zie TORRETJES, *n.* VI.

HOUTVESTER, zie JAGT.

HOUT-WESPEN, zie WESPEN.

HOUT-WORMEN; dus word het masker of de worm van het insecten-geslacht genoemt, dat de naam van *Bok torren* of *Torren met Hoorens* draagt; en zulks uit reden, dat zij zich gemeenlijk in de boomstammen of in het hout onthouden, waar van zij de zelfstandigheid uitknaagen of tot poeijer vermaalen, maakende daar in een gat van grootte als hun lijf. Zie TORREN MET HOORENS.

HOUTZILLIN, zie BOOM-KRUIPERTJE, *n.* III. *pag.* 251.

HOVENIER, zie TUINMAN.

HUBERTS-NOOTEN, zie GEBAK, *pag.* 795.

HUI, zie MELK en WEIJ.

HUICHELAAR; in het latijn *Hippocritus*, word iemand door verstaan, die zich met een imborst, dat hem vreemd en niet eigen is, vertoont; de achting van het gemeen en vleijende onderscheidingen, die door een zoort van verdiensten verkreegen worden, het geweld der geneigtheden, en meer andere oorzaaken, draagen de menschen om zich verscheiden te toonen van het geen zij wezentlijk zijn; alles heeft zijne *Huichelaaren*, de deugd en ondeugd, het vermaak, de smert, enz.

Doch de naam van *Huichelaar* word in een bijzonderder zin gegeeven, aan die bij aanhoudentheid valsche, schijnheilige en geveinsde menschen, die zonder deugden nog Godsdienst, echter in hun de verhevenste Deugden en ijverigste Godsvrugt willen doen eerbieden; zij zijn in schijn ijverig, om de allerstrengste deugd te betrachten, en kleeven in de grond de verfoeijelijkste Ondeugden aan. Uit de *slijk* der ondeugden verheffen zij een eerbiedenswaardige stem, om de verdiensten met misdaad of godloosheid te beschuldigen. In een woord

De Deugd straalt uit hun Oog; de Hel bestiert hun Hart.

HUID; word in het algemeen bij menschen en beesten genoemt het vel, zagt of hard, dik of dun, glad of haairig, het welke het geheele lighaam bedekt, en omkleed.

Dit vel, of deeze huid is bij de Europeaanen blank, en zwart bij de Africaanen, koper-rood bij de Oostersche, en in America, bij den een meer, bij den anderen minder; in het algemeen is het vel allerwitst en zagtst bij de Noordsche volkeren, die onder de gemaatigde luchtstreeken woonen, bij de Engelschen, Hollanders en Deenen; dog digter na de Pool, word de huid getaand, gelijk in de Straat Davids, en bij de Samojeden blijkt.

Dat verschil van koleur hangt eigentlijk van den *huid* niet af, maar van een uitgespannen vlies, het welke tusschen den huid en opperhuid legt.

De *huid* dan bestaat uit den eigentlijken huid, of het vel, het welke in alle menschen volkoomen wit is, en uit zwaare vezelen, konstig dooreengeweeven, bestaat, zo dat binnen dezelven als in ruitjes verborgen leggen, de kleine klieren, die de smeerigheid en zagtheid geeven aan het vel; tusschen dezelve loopen de zweetgaten, en leggen de haairwortels in; gelijk ook de zenuwen.

Dit vel legt over alle de spieren en vliezen van ons lighaam, en word er op eene losse wijze aangehegt door het vetvlies; het vel is daarom overal beweegelijk, uitgezondert aan de lellen van den neus, en eenige weinige andere deelen, gelijk de palm van de hand, de voetzool, enz.

Over dit vel is uitgespannen een gekoleurd vlies, welke men in tweën kan zonderen, dit word *reticulum* genoemt door MALPIGHI, en zeer duidelijk beschreeven en met koleuren afgebeeld door den grooten ALBINUS, in zijne Verhandelinge over het Vel der Zwarten. De blankste menschen hebben dit mede gekoleurt, dog minder dan de zwarten; inzonderheid zijn de schaamdeelen zwarter, dan eenig ander deel van ons vel; in zwangere vrouwen zelfs, die anders de allerblankste zijn, word zomtijds het vel van den buik en van de borsten rondom de tepels zo pekzwart, of het Neger-vel was: Al het welke bewijst, dat het verschil van koleur in dit vlies niet uitmaaken kan een geslacht-verschil tusschen de Mooren, en ons. Wij zijn alle zwarten, dat is, hebben al-

le een gekoleurd tusschenvlies, alleenlijk is het minder gekoleurt, dan bij de Mooren.

Boven over dit *reticulum* of tusschenvlies, legt de opperhuid, een doorschijnend vlies, het welke nogthans eenigzins donker is in de Zwarten. Deeze opperhuid is doorgaat, even als het vel, maakt eene scheede om de haairen, vereenigt zich binnen in den mond met het *epithelium* of binnenst-vlies, loopt over de oogen, en is vereenigt met de nagels. Dit vlies heeft geen gevoel, schilfert af, en verdikt, als wij veel werken; ook word het als hoorn, gelijk blijkt in de handen, en aan de voetzoolen.

Waarschijnelijk word het gemaakt door eenige uitgestorte stof, die zich door stremming verdikt, en een dekzel is voor alle de tedere en gevoelige deelen van het vel; ieder een gevoelt er het nut van, wanneer hij den opperhuid hier of daar heeft afgestooten, of gebrand, of door blaartrekkende middelen het vel ontbloot heeft.

De *huid* is van haair voorzien, daar de meeste slijting is, gelijk onder de oxels, aan de schaamdeelen, en tusschen de billen, aan het fondament. Wij zien het zelfde aan de Kreeften, die aan de eindens der schilden eenen haairigen rand hebben.

Maar waarom ons vel geen baard voortbrengt, als de menschen in de kindsheid gesneeden zijn, is even onuitlegbaar, als dat de Herten in het zelfde geval geene hoornen verwisselen.

De *huid* groeit nooit weder aan, dat is, daar koomt wel een zoort van vel, maar ongevoelig, en zonder alle die eigenschappen van klieren, haair, enz., die wij zo even beschreeven hebben.

HUIDEN. De *huiden* van Dieren, als Koeijen en Paarden; zijn op dezelfde wijze te zaamengestelt, als de onze, maar worden dikker in de winter, en dunner in de zomer; alle *huiden*, zo wel van menschen als beesten, konnen tot allerlei zoort van leder bereid worden; gelijk men zien kan op de Snijkamer te Leiden, daar eene menigte van allerlei toebereid vel van menschen bewaart, en getoont word. Zie ook LEDER.

HUID-VERZWEERING. Onder het artijkel *Etter* hebben wij reeds veel gezegt van verzweeringen in het algemeen; maar de huid is inzonderheid onderhevig aan verschillende verzweeringen, gelijk in de pokjes blijkt, in de zweeren van het been, welke men *scorbutige zweeren* noemt, en zekere voortvreetende verzweering, of *ulcus cacoethes* en *phagedaenum*, welke niet veel voorkoomen. De dauwworm willen wij niet melden, om dat die eerder eene oppervlakkige verzweering even onder den opperhuid is, dan eene verzweering van den huid.

Wij zullen op de artijkelen VERZWEERING en ZWEEREN, alle deeze verschillen moeten verhandelen.

HUID-VLIES, zie OPPER-HUID en HUID.

HUIG; *'t Lelletje*; in het latijn *Columella*, *Gurgulio*, *Uvula*; is een rond, week en spongieus lighaam, veel gelijkenis hebbende, met het end van een klein kinder vinger; het zelve hangt aan het bovenste gedeelte van de boog, die door het vlies van het gehemelte word gevormt, digt bij de binnenste neusgaten, en vlak boven de opening van het strottenhoofd (*glottis*). Dezelve is door eene verdubbeling der rok van het gehemelte gevormt.

Zij word door twee paar spieren bewoogen, en door even zo veel banden ondersteunt: De uiterlijke spieren dienen, om de *huig* naar boven en agteren te trekken, en belet daar door aan de gekaauwde spijzen, om niet bij de doorslikking door de neusgaten te dringen; de twee inwendige dienen, om de *huig* naar vooren te trekken.

Het gebruik van de *huig* is, om de kragt der koude lucht te stuiten, en te beletten, dat die niet met al te groot geweld in de longen dringe.

Bartholinus zegt, dat de zulken, die geen *huig* of *lelletje* hebben, aan de teering onderhevig zijn, en er gemeenlijk aan sterven; dewijl de koude lucht al te schielijk in de longen dringende, dezelve bederft, en aansteekt.

De *huig* is onderworpen, om door ontsteeking aangetast te worden, en door een toevloed van slijmagtige vogten, dik te worden, en in lengte toeteneemen: In het eerste geval zijn aderlaatingen en verfrisende gorgelingen van dienst, om de ontsteeking te doen bedaaren: Indien er het koudvuur bij koomt, zo als men het zomtijds in venerische kwaalen verneemt, als dan moet dit deel door snijding weggenoomen worden.

Wanneer de *huig* door slijmige vogten verslapt is, moet men versterkende en zaamentrekkende gorgelingen gebruiken; ook is in dat geval veeltijds van dienst, *gestooten peper* onder aan de *huig* gehouden, dat dezelve doet optrekken, en in haar veerkragt herstelt.

HUIS-BEDIENDE; *Dienstbooden*; hier door verstaat men zulke menschen, die een ander voor geld en kost, het zij bij het jaar, of bij de week bedienen, en hun bestaan of leevens-onderhoud daar door zoeken, gelijk lakeijen of knegten, meiden, koetziers, kamerdienaars, kameniers, enz., en deeze zijn verschillende van winkel-knegts of winkel-meiden, en andere, die hun werk in koopmanschaps-, konst- of ambachts zaaken doen: Deeze moet men derhalven van de voorige onderscheiden, en wat meer vrijheid laaten genieten, als ze hunne dingen verstaan, en wel behandelen, dewijl ze anders dikwils niet wel willen dienen, of onwillig zijn; als op hunne weetenschap, dog veeltijds te onrechte of verkeerdelijk, steunende: Maar alle zijn ze verplicht, om hunne meesters of vrouwen trouw en wel te dienen, en in alle billijke zaaken hun voordeel te betragten. Ziet hier over verder op het artijkel DIENST-BOODEN.

HUISEN-BLAS, zie VISCH-LIJM.

HUISENBLAS-VISCH; in het latijn *Huso*; is een zeer groote visch, onder het geslacht der Steuren behoorende, waar van de visch-lijm word gemaakt; zie STEUREN, *n.* III.

HUIS-HAAN, zie HAAN en HOENDERS.

HUIS-HOUDER, zie OECONOMUS.

HUISHOUDING, is eene Maatschappije van verscheidene in één huis, en maakt den eersten staat, en den natuurlijksten uit van den mensch; zij is inderdaad eene burgerlijke maatschappije, welke de natuur zelve gevormt heeft, de oudste, en natuurlijkste van allen; zij is het grondbeginzel van een volk; een volk immers bestaat slegts uit verscheidene huishoudingen.

Alle Huishoudingen beginnen met het huwelijk: Het Opperweezen heeft de menschen er toe genoopt, op eene stilzwijgende, maar zeer sterke manier: De maatschappije kan niet bestaan, zonder dat zij vervolgt word door kinderen, en deeze konnen niet verwekt worden, dan door een man en vrouw. Zie daar, het begin der Huishouding, en de stilzwijgende schikking van God! Indien de man alleen konde voortteelen, of de vrouw,

dan

dan was er geene maatſchappije; ieder wierd het hoofd van een nageſlacht, welke te lang werk hebbende, eer het den vader konde behulpzaam zijn, het leeven aan hem zeer lastig zoude maaken. De man de vrouwe, en deeze den man volſtrekt noodig hebbende tot voortteeling, word er terſtond eene maatſchappije gemaakt; de kinderen worden het voorwerp der liefde van beide; het geluk van deeze kinderen te bevorderen, is 't groote oogmerk van deeze ouders, en dus is deeze Huishouding de ſchets van alle maatſchappijen en regeeringen. De Vorsten zijn de ouders van alle hunne Onderdaanen, het bevorderen van hun geluk, is de bron van het genoegen, den voorſpoed, en rijkdom der Vorsten.

Vermits de vrouw koomt in het huis van den man, en in zijne beſcherming, zo volgt hier uit natuurlijk de onderſchikking van de vrouwe aan den man, en de kinderen van de zelfſtandigheid van beiden hunne oorſprong neemende, behooren aan beiden: Deeze kinderen broeders en zusters zijnde, helpen de ouders, en derhalven krijgen de eerstgeboorene, als de oudſte, zekeren ſtaat boven den jongeren; al het welke natuurlijk volgt, uit den aart der zaaken. Dat de man en vader het hoofd is der geheele Huishoudinge, blijkt van zelven uit de eertijtels, welke de vrouw en kinderen als deelen en aanneemen; het is hier uit natuurlijk een gevolg, dat ook de ſchande over de vrouwe en kinderen zich uitſpreid; waar uit volgt, dat niemand meer behoort te waaken, voor zijne eer, goeden naam, en waardigheid, dan de man of vader, om dat hij door dien te verliezen, eene last legt op zijne vrouw, en kinderen, die nog door geld, nog eenig ander middel kan weggenoomen worden; iemand, die zijne kinderen arm nalaat, doet zo veel kwaad niet, als die zijn eer verwaarloost, om dat geld te verkrijgen is, en eer niet herwonnen kan worden: Ook verliest niemand de ſchande zijns vaders, voor dat alle menſchen, die er getuigen van waaren, geſtorven zijn; het welke tot in het vierde geſlacht kan dienen; nog langer, wanneer de ſchandelijke daaden in geſchiedſchriften vereeuwigt worden.

De Huishoudingen konnen in verſcheidene klasſen verdeelt worden; waar van wij er ſlegts drie zullen voorſtellen.

I. De allereenvoudigſte is die, welke beſtaat uit vader, moeder en kinderen.

II. Uit vader, moeder, kinderen en één of meer dienstbooden.

III. Uit vader, moeder, kinderen, knegts, meiden, gouverneurs, gouvernantes der kinderen, huishoudſters, en als er eene buitenplaats gehouden word, tuinman, arbeiders en huisbewaarſters, enz.

In de Huishouding van de *eerſte klasſe*, de allernatuurlijkſte, arbeid de man en vrouw beide, tot onderling beſtaan; en beide voeden de kinderen op, die, zo dra zij gaan konnen, aanſtonds helpen min of meer de opvoeding van hunne broeders of zusters; het is in deeze Huishouding, en wel in deeze alleen, daar de kinderen de zegen zijn van de ouders.

Zullen de ouders gezach over hunne kinderen hebben, het welk in alle klasſen toepasſelijk is, zo moeten beide, met goede voorbeelden te geeven, de kinderen deugd en goede manieren inboezemen; geſchikte taal, zedelijkheid, zuinelijkheid en naarstigheid, zijn noodzaakelijk, om dat kinderen altoos navolgen, en zeer natuurlijk dat voor goed moeten houden, waar in hun de ouders voorgaan.

De man moet de bezorging over alles, en derhalven ook het bewind hebben, te meer, dewijl de vrouwe, om dat zij dikwils moeder word, en om haaren ſtaats wille, ook dikwils uitgeſlooten is; ook kan dit gezach maar bij één huisvesten. De vrouwe moet het beſtier hebben van de eigentlijke Huishouding, zo men die noemt, dat is van het eeten, de kleederen, voorraad, enz.: Beide, als eigenaars der kinderen, koomt het beſtier over de kinderen toe; en deeze moeten zonder onderſcheid behandelt worden, want de een is niet nader dan de andere; de oudſte alleen heeft meer gezach dan de tweede, en die dan de derde; evenwel zo, dat dit wel geregelt moet worden, door de ouders.

In de *tweede klasſe*, heeft het zelfde plaats als in de eerſte, alleen maaken de dienstbooden verſchil; deeze alleen geſchikt zijnde, om de moeder of vrouwe gemak te geeven, behooren onder de vrouwe te ſtaan: Het gezach der kinderen word nu gebrooken; wegens hunne mindere jaaren, moeten zij gehoorzaamen aan dienstbooden; het welke onvermijdelijk veel moeijelijkheid geeft in eene Huishouding: Zelden zijn de ouders te vreede van het beſtier dier huurlingen, nog minder de kinderen. Vader en moeder moeten nu meer konst oeffenen, en zich meer bezitten dan te vooren; behalven de kinderen, moeten zij de dienstbooden regeeren en beſtieren. Deeze, geen deel hebbende aan de zelfſtandigheid van beide, beſchouwen hunne beveelen als grilligheden, en maaken een bijzonder ligbaam uit in de Huishouding, het welke veeltijds het geluk ſtoort van allen. Hoe nu die dienstbooden, meer als de waare kinderen van het huis, behandelt worden, hoe zij beter dienen, en meer hart hebben. Op deeze wijze leefden onze voorouders, en nog de gemeene burgerſtand, en de boeren; het is om die rede, dat hunne Huishoudingen de gelukkigſte zijn.

Zo dra de vader en moeder, de dienstbooden uit hun vertrek, naar de keuken gezonden hebben, en van hunne tegenswoordigheid afgezondert, zo dra is de genegenheid der dienstbooden mede als verwijdert; gewin, is de eenige band, die hun te zaamenhoud, en dat gewin is te klein, om de driften te beteugelen.

Toen eertijds de Huishoudingen op eenen natuurlijken voet waaren, was er geen onderſcheid van rang, men nam de dogter van zijn buurman, niet als ſlaavin, maar als hulp, zij deelde in alles, at, dronk, aan dezelfde tafel, van dezelfde gerechten, zij ging ſlechts van onder het beſtier van haar eigen vader, onder dat van een ander vader, en ſchikte zich onder zijne regeeringe, als onder die van den haaren.

Vooral behoort nu de man en de vrouwe voorzigtig in taalsmanieren en handel te zijn; want zo als thans de Huishoudingen zijn, is er geen middel, het gezach te houden, dan door gemaniertheid en geſchiktheid, zo in taal als gebaarden: Spreek uwe dienstbooden toe met beleeftheid, beveel ze niet, maar verzoek haar dit of dat te doen; bedank ze, en laat vooral uwe kinderen dit voorbeeld volgen: Zij zullen u vreezen, en ſtilzwijgend uwe verhevenheid boven de haare erkennen. Bekijf ze niet in drift, is er misdaan, voelt gij u beleedigt, wagt tot des anderen daags; beſtraf ze met deftigheid, en verheven taal; zij zullen zich buigen: Op deeze wijze regeert men best zulk eene Huishouding.

Maar gebruik vooral nooit uwe kinders tot verklikkers, veele dingen geſchieden, die men moet door de

vingeren zien, om dat men ze niet overwinnen kan, dan door gelijk op met de booden te leeven: Het verklikken boezemt laagheid in uwe kinderen, haat in uwe dienstbooden, en het noodzaakelijk gevolg daar van is geduurige twist in uw huis.

Bij de *derde klasse* moet al het reeds gezegde plaats hebben; maar in groote Huishoudingen, deelt de man en de vrouw het gezach, de man heeft zijne dienstbooden, de vrouw de haare; waar door onmiddelijk dit gebooren word, dat die van den man zich aan de gehoorzaamheid van de vrouwe onttrekken; nooit wil mijn Heers knegt Mevrouws boodschappen doen, al was er ook niemand anders bij de hand; daartegen durft de knegt van Mevrouw aan mijn Heer niet ongehoorzaam zijn, om dat de goede order medebrengt, dat Mevrouw aan haaren man onderdaanig blijft, en met haar, haar knegt. Dit geeft oneindige twisten, en onaangenaamheden in de groote huizen, die men evenwel, om de prachts wille, verdraagt.

De vader houd nu zijne kamer, de moeder de haare, de kinderen worden door een gouverneur, of gouvernante opgevoed, die als aangenoome vaders en moeders, in de groote Huishouding eene kleinere maaken; en allen te zaamen aan den man ondergeschikt zijn. Nu word er nog meer verstands vereischt, om dit alles wel te beheeren: De man moet nu niet alleen zijne kinderen, maar ook den gouverneur of gouvernante regeeren, en de dienstbooden. De dienstbooden moeten meerdere perzoonen gehoorzaamen, dat is, de rust in het huis word onmoogelijk, alles gaat, maar de groote fauten worden niet weggenoomen, dan even als de zwaare luchtgesteltenissen, door onweder: De Huishouding gaat nu niet bij order, maar bij flenter; het geluk daar van hangt niet langer af van den man, of de vrouw, maar van de toevallige gesteltheid der dienstbooden in het algemeen; men vereischt niet, dat zij met genegenheid en oplettenheid dienen, maar men vergenoegt zich, en men kan niet anders, wanneer zij flegts niet steelen, kassen openbreeken, sloten forceeren, enz.

De kinderen loopen nu het meest gevaar, de zoons huwbaar wordende, vinden spoedig onder de knegts een verleider, en de juffers onder de kamenier eene maakelaares, tot een of ander huwelijk. Zo dra de vader en moeder zich onttrekken van de kinderen, trekken zich deeze af van de ouders: Daar is niet langer een algemeen bestek in de Huishouding, ieder deel is eene kleine Huishouding, welke de man als het hoofd, en de vrouw niet overzien konnen; gestelt, zij moesten het doen, zo verviel al het geluk van den man, welke gemeenlijk hier in bestaat, dat hij alle de gebreken niet ziet; ook is hij wel te vreede, als zijn bed wel gemaakt, zijn haair goed gekapt, en de spijze wel bereid is; wanneer hij de koets altoos klaar vind, en zijn knegt, zo is alles wel; het overige koomt op de vrouwe aan, en alles wel ingezien, zijn nergens de vrouwen van groote huizen grooter slaavinnen, dan hier: In Frankrijk, leeft de vrouw als de man, gelijk ook in Engeland; het huis word bestiert door een Hofmeester, dat is, de man is niet langer hoofd van de huishouding. In onze Provintien is zo veel gelds niet, om dat uittehouden.

Zeer natuurlijk volgt, dat men onder deeze klasse vind de zulke, die met eene buitenplaats hunne pracht vermeerderen: Derhalven word er nu een tuinman en arbeiders; in de stad een huisbewaardster noodig; in de stal een koetzier, palfrenier, voorrijders, enz.: In deeze gevallen, moet de tuinman, als de baas der arbeiders aangemerkt worden: Zal derhalven deeze groote Huishoudinge in goede ordre gaan, moet nooit iemand de arbeiders uit het werk roepen, zelf de vader des huisgezins niet, maar eerst den meester tuinman tot zich roepen, en laaten deezen den arbeider gelasten; anders weet de baas nimmer hoe, of waarom de arbeidslieden hun werk verlaaten.

De jaager, de faisantier, ieder word bij zijn werk gelaaten; alleen schijnen de meeste groote Heeren zich wel gekweeten te hebben, als zij zelfs 's morgens en overdag in de stal na de paarden zien: Op andere plaatzen heeft men, behalven de koetziers, een stalmeester, in welk geval deezen, al wat de stal betreft, aanbevoolen blijft.

De Huishouding word nu een gemeenebest, vooral als men er bijvoegt de meijer van de boerderije, enz.; alle welke omstandigheden, eenen boekhouder en rentmeester noodzaakelijk, en de inkoomsten onzekerer maaken: Het is immers niet moogelijk, een ieder bij zijnen plicht te houden.

De Huismoeder heeft de zorge bij aanhoudendheid over het bestier der zaaken, tot het huis betrekkelijk; zij heeft eene huisbewaarster noodig in de stad, en buiten, gemeenelijk eene oude vrouw, die, om alleen in het afval van oud linnen en kleederen te deelen, de dienstbooden beklapt, en de vertrouweling word van Mevrouw, en eindelijk de bestreedster.

Beter was het, indien men dit op eene andere wijze bestellen konde; dog dit is zo het gebruik hier, dat er als nog geen kans is, om zich van die last te ontdoen. Alleen bewaarheden alle deeze verdrietelijkheden, dat eene Huisbouding, die klein is, niet alleen de allernaaste aan de natuur, maar ook allernaast aan de volmaaktheid koomt.

Het word tijd, dat wij van het allerweezenlijkste der Huishouding, dat is, van de goederen spreeken, en hoe men die best onder zijne bestelling houd.

Ieder Huisvader, die goederen bezit, behoort aantеleggen, een staatboek, een boek tot ontfang zijner renthen, en een journaal tot de dagelijksche huishouding; het staatboek behoort op ieder bladzijde te bevatten, den geheelen korten staat van ieder vast goed, met aantekening van de som der waarde, het voordeel jaarlijks, de bezwaaren, servituten, lasten, enz., op dat men niet alle oogenblik, de koopbrieven, enz. behoeft natezien.

Het zelfde moet geschieden, met obligatien, actien; in één woord, alle losse effecten; met een wit blad aan de overzijde, om er de afbetaalingen, en aflosfingen, enz., op te schrijven. Agter aan moet een casboek zijn, op dat jaarlijks de balance zoude gemaakt konnen worden. Voor of agter een register op het alphabet. Zijn er eenige bezittingen, die voor een ieder niet klaar zijn, zo moet hij op een blad voor de onderrigting er van geeven, op dat men na zijn dood, de weduwe, voogden, of kinderen oogenblikkelijk zouden konnen weeten, hoe het er mede gelegen was. Het renthenboek, dient mede op folio's geschikt, en van een bladwijzer voorzien te zijn.

Alle de aankoopbrieven, blijken en effecten behooren in een papier afzonderlijk met een band gebonden, boven op den tijtel van het stuk te houden, als mede genommert te zijn, en daar beneffens het folio van het staatboek

ſtaatboek en renthejournaal buiten op beſchreeven te hebben; vermits die zelfde nommers en folio's ook in het ſtaat- en renthenboek ſtaan; zo is niets gemakkelijker, dan zulk een boedel in ordre te houden, en te verſtaan, na den dood van den man of vrouwe.

De journaal van Huishouding, moet op ieder folio, of meer, een maands uitgaaf bevatten; geſtelt, de knegt houd het dagboek, en de vrouw van den huize betaalt dagelijks de andere noodwendigheden, en tekent die aan; zo behoeft de man ſlegts eens 's maands zijn journaal optetrekken, en eens 's jaars de balance te maaken.

Op deeze wijze kan een ieder zijnen boedel regeeren, en zorge draagen, dat na den dood, geene verwarringen van papieren, ſchriften, inſtrumenten, enz. gevonden worden.

Is de boedel, en derhalven de Huishouding kleiner, zo kan alles in één boek gebragt worden.

Eerst en alvoorens behoort men te weeten, en zich voorteſtellen, de geheele ſomme van jaarlijks inkoomen; en daar van een-tiende aftetrekken, om wegteleggen, dat is, om opteleggen; en het overige ter verteeringe te deelen; hier moet op gelet worden, dat de tafel niet meer dan een-agtſte beloopt van de ſom, want daar koomen zo veele toevallige uitgaaven, dat zij bijna niet nategaan zijn.

Ook ſchijnt het niet kwaad te zijn, zijne kinderen eene bevatting te geeven, van het beſtier dier zaaken, op dat zij vroeg leeren, hoe groot een capitaal er zijn moet, zal men met eenige pracht leeven.

In de mindere Huishoudingen, volgt alles van zelven. Zie ook OECONOMIE.

HUIS-LOOK; *Huis-wortel*; *Donder-baard*; in het latijn *Sedum*; *Sempervivum*. Daar zijn veele zoorten van dit altijd groenend gewas, waar van de volgende de voornaamſte zijn.

1. Het boomagtige *Huis-look*; *Sedum majus arborescens*; (*Sempervivum caule arborescente lævi ramoſo*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het canariſche grootſte *Huis-look*; *Sedum canarinum, foliis omnium maximis*; (*Sempervivum caule foliorum ruderibus lacero, foliis retuſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het gemeene *groote Huis-look*; *Sedum majus vulgare*; *Sempervivum majus* II. *ſ. Barba Jovis*, DODONÆI; (*Sempervivum foliis ciliatis, propaginibus patentibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. Het gemeene *groote Huis look* met bol-rondagtige voortſpruitzels; *Sedum vulgari magno ſimile*; (*Sempervivum foliis ciliatis, propaginibus globoſis*, LINN. *Sp. Pl.*)

5. Het wolagtige *Berg-Huis-look*; *Sedum montanum tomentoſum*; (*Sempervivum foliis pilis intertextis, propaginibus globoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

6. Het kleine *Berg-Huis-look, met groote roode bloemen*; *Sedum alpinum, rubro magno flore*; (*Sempervivum foliis integerrimis, propaginibus patulis*, LINN. *Spec. Plant.*)

7. Het kleine portlandſche gekrulde of gekamde *Huis-look*; *Sedum portlandicum criſtatum.*

8. Het kleine geele *Huis-look*, met puntige bladen; *Sedum minus luteum, folio acuto*; *Sedum vel Sempervivum minus* I. DODONÆI; (*Sedum foliis confertis, baſi membranacea ſolutis, floribus cijmoſis, β*, LINN. *Spec. Plant.*)

9. Het kleine *Huis-look*, met rolformige wormsgewijze bladen, anders ook *bladelooze* of *wilde Triquemadam* genoemt; *Sedum minus teretifolium album*; *Sedum vel Sempervivum minus* II. DODONÆI; (*Sedum foliis oblongis obtuſis teretiusculis ſesſilibus patentibus, cijma ramoſa*, LINN. *Spec. Plant.*)

10. Het kleine ſcherpe *Huis-look*; anders ook *Muurpeper* genoemt; *Sempervivum minus vermiculatum acre*; *Illecebra ſ. Sempervivum* III. DODONÆI; (*Sedum foliis ſubovatis adnato-ſeſſilibus gibbis erectiusculis alternis, cijma trifida*, LINN. *Spec. Plant.*)

11. Het kleine onſcherpe *Huis-look*; *Sempervivum minus vermiculatum inſipidum*; (*Sedum foliis ſubovatis, adnato-ſeſſilibus gibbis erectiusculis ſexfariam imbricatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

12. Het kleine *Water-Huislook*; *Sedum paluſtre ſubhirſutum purpureum*; (*Sedum caule erecto, foliis planiusculis, pedunculisque ſubpiloſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort groeit boomagtig, ſchietende een ſteng op van 5 of 6, en zomtijds meer voeten hoog, die met een grijsagtige ſchors bedekt is, in welke doorgaans nog de lidtekens te zien zijn, van de plaatzen daar de bladen voorheen gezeeten hebben: De bladen zijn wat langwerpig, ongeveer een duim breed, en van vooren ſtomp, eenigzins de gedaante van een tong vertoonende; voorts dik en zappig, en aan de kanten heel fijn gekerft; groeijende meest aan de einden der takjes in het rond, en formen de gedaante van een opene veelbladige roos. De bloemen koomen aan het bovenſte van de ſteng in een uitſchietende groote takkige tros, aan lange ſteeltjes veel in getal voort, zijn klein, veelbladig en geel van koleur, zich als ſterretjes vertoonende, waar na veel klein zaad volgt.

Daar zijn twee veranderingen van, de eene met *witbonte*, en de andere met *geel-bonte* bladen, welke zich heel fraai vertoonen, en derhalven boven de gemeene groene zoort, van de liefhebbers van fraaije planten geagt en gecultiveert worden; de witbonte is veeltijds in de bladen met rooſen-rood geſtreept, dat haar te fraaijer en aanzienlijker maakt: Dog deeze gewaſſen bloeijen bij ons zelden, en niet anders, dan wanneer ze wat bejaard geworden en wel gecultiveert zijn; zij blijven altijd groen, maar ze verliezen van tijd tot tijd de beneedenſte bladen, na maate dat de takken langer groeijen.

De tweede of 't *canariſche huis-look*, gelijkt in de gedaante en groeiwijze der bladen, genoegzaam naar de voorige, maar de bladen zijn heel groot, en deeze zoort maakt zelden een ſteng, nog takken, maar groeit tot een enkelde groote kroon.

De derde zoort, of 't gemeene *groote huis-look*, brengt digt bij de wortel, die vezelagtig is, veele korte, dikke, vleeſchige en puntige bladen voort, die vol van een taai zap zijn, en in het ronde in boſchjes bijzaamen groeijen; kruipende de plant op deeze wijze rondom met boschjes voort, en word aldus allengskens grooter: Uit het midden van een of meer der oudſte geblade boschjes of voortſpruitzels, ſchiet een ſteng op, van een voet of meer hoogte, en met bladen rondom digt bezet en over malkander leggende, die na bovenwaarts allengskens kleinder worden: Deeze ſteng verdeelt zich boven in eenige zijdtakken, langs welke veele geſterde veelbladige bloemen groeijen, die donker-purperagtig van koleur zijn.

De vierde zoort verſchilt weinig van de voorgaande, dan hoofdzaakelijk daar in, dat de geblade boschjes of voortſpruitzels wat kleinder zijn, en zich als bol-rond

vertoonen. De bladen zijn ook wat donkerder-groen, de ſteng is korter, en en de bloemen zijn geel.

De vijfde zoort, groeit op diergelijke wijze als de vierde, maar in alle deelen veel kleinder, en ze heeft dit bijzonders, dat de bladen even als met ſpinrag overdekt zijn, en daar door grijsagtig ſchijnen; inzonderheid zijn de geblade boschjes, in het voorjaar ſterk daar mede overdekt, dat ſpeculatief te zien is: De bloemen, welke op de ſteng voortkoomen, die een halve voet hoog groeit, zijn van gedaante als de voorige, maar kleiner en bruinrooſe-rood van koleur.

De zesde zoort, gelijkt genoegzaam naar de voorige vijfde zoort, behalven dat de bladen niet met ſpin-rag gedekt, en de voortſpruitzels niet bol-rond zijn.

De zevende zoort, is een kleine zoort van *huis-look*, die kleine rolronde puntige bladen heeft, maar die dikwils benedenwaarts in een min of meer platte breede gedaante zaamengroeijen, en daar door als een haane kam, en veelerlei krullen vertoonen, dat niet onaardig te zien is, groeijende de plant maar eenige duimen hoog, en ſchijnt maar een ſpeeling der natuur van de volgende zoort, of diergelijk te zijn.

De agtſte zoort is bij ons en elders bekent, onder de naam van *Triquemadam* of *Trip-madam*, van het fransch afkoomende; wordende in de moestuinen gekweekt en veel als een toekruid bij ſalaade gebruikt. Zij heeft veele kleine rol-ronde puntige en zappige bladjes, die digt bijzaamen aan de takjes groeijen, welke langs de grond kruipen, en tusſchen welke dunne ſtengjes van een handbreed hoog regt opſchieten, die met bladjes bezet zijn, op welkers top een bloem-trosje voortkoomt, uit veele geele bloemtjes beſtaande.

Daar is ook eene verandering van, welke de bloem-ſtengen boven omgekrult heeft.

De negende zoort heeft veel gelijkenis met de voorige, maar de bladen zijn van vooren ſtomp of rond, en niet puntig, zitten ook veel ijler aan de takjes en meer uitgebreid: De ſtengen, welke ook ongeveer maar een hand lang hoog groeijen, zijn boven wat getakt, aan welke takjes kleine witte geſterde bloemen voortkoomen. De ſteelen of takjes en bladen van deeze zoort zijn veeltijds min of meer rood van koleur, wordende zelfs zomtijds geheel bloed-rood gevonden; hoewel dit ook zomtijds aan andere zoorten van *huis-look* word waargenoomen, en van den aart des gronds, of van de jaarstijd ſchijnt aftehangen.

De tiende zoort groeit heel klein en laag, met veele dunne korte ſtengjes, aan welke heel kleine eij-formige zappige bladjes gehegt zijn, en op welkers top een, twee of drie en zelden meer kleine geele bloemen voortkoomen.

De elfde zoort gelijkt zeer na de voorige, maar de bladen leggen bij zesſen over malkander, daar die van de voorige zoort een om het ander groeijen; en ze heeft nooit zo veele ſteelen, dat ze een groote groene bol (*cespis*) uitmaaken, gelijk de voorige; daarenboven zijn de bladen niet ſcherp, gelijk die van de voorige zoort.

De twaalfde zoort, zweemt ook na de beide voorige zoorten, maar de bladjes zijn platagtig en haairagtig, gelijk ook de ſteelen of ſtengjes, en de bloemen zijn purperagtig of incarnaat.

Dit zijn, gelijk wij gezegt hebben, de voornaamſte, en bij ons de meest bekende zoorten.

Groeiplaats. De eerſte zoort groeit natuurlik van zelfs in Portugal en op de eijlanden Candie, Corcijra, Zacintha, enz. De witbonte verandering hier van, is, volgens het zeggen van de Heer MILLER in zijn bekend *Hoveniers-* enz. *Woordenboek*, voortgekoomen in Engeland, in de tuinen van de Hertogin van BEAUFORT, door een takje, dat van de groene zoort afgebroken, en vervolgens gevallig in kalk-puin geplant wordende, fraai bont wierd, en waar van alle de witbonte planten van deeze zoort, die nu hier en daar in Europa, bij de liefhebbers van fraaije planten, gekweekt worden, verder voortgekoomen zijn.

Zie daar, liefhebbers van Flora, een bewijs, dat de verſchillige aart en hoedanigheid van de grond, toebrengen kan, om zo wel planten als bloemen, bont te doen worden, gelijk ik ook zelf ondervonden hebbe; dog zo dit altijd niet gelukt, ſcheelt het aan de goede behandeling of andere toevalligheden, die men niet alle nagaan kan. *De geelbonte zoort* zal buiten twijffel ook op diergelijke wijze voortgekoomen zijn; dog dit zij hier maar in 't voorbijgaan gezegt, voor de oplettende liefhebbers van Flora. De tweede zoort koomt natuurlijk voort in de Canarie-eijlanden. De derde en vierde zoorten groeijen in Hoog en Neder-Duitschland en Frankrijk, enz. op de daken, oude muuren, op ſteenagtige heuvels en elders; dog de vierde zoort, word 't meest in Muscovien van zelfs groeijend gevonden. De vijfde en zesde zoorten, worden in de ſteenagtige gebergten en rotzen van Zwitzerland, Italien, enz. gevonden. De zevende zoort heeft, als eene gevallige verandering, haaren oorſprong uit Engeland. De agtſte en en negende zoorten worden gevonden in Hoog-Duitschland, Italien en elders, op berg- en ſteenagtige plaatzen. De tiende en elfde zoorten, groeijen zo wel in Neder- als Hoog-Duitschland en elders, op dorre en ſchraale plaatzen, inzonderheid in zand-enveenagtige gronden, als mede op oude muuren, daken en ſteenhoopen, en zulks dikwils in een overgroote meenigte; inzonderheid de tiende zoort, zo dat ze heel groote groene plakken, als graspollen uitmaakt; en om dat ze veel op de muuren groeit en ſcherp van ſmaak is, draagt ze hier van de naam van *muur-peper*. De twaalfde zoort koomt in Hoog- en Neder-Duitschland, Engeland, en elders voort, in de vogtige weiden, en andere vogtige plaatzen.

Kweeking. In de tuinen worden zommige van deeze zoorten, uit liefhebberij gekweekt, en andere tot het huishoudelijke of medicinaale gebruik.

De eerſte zoort of het boomagtige *huis-look*, gelijk ook de bonte veranderingen daar van, worden in het voorjaar of in de zomer voortgezet door ſteeking van takjes in potten, met goede losſe, wat zandagtige aarde gevult, die men vervolgens in de broei- of run-bak moet zetten, om de ſtekken te beter doen wortel ſpruiten; maar men moet ze in het begin tegen de ſterke zon beſchaduwen, tot dat ze wortel gevat hebben en aan de groei zijn, ook het bevogtigen niet verzuimen; dog men moet ze niet te nat houden, waar door ze zouden rotten: Als dan de jonge planten in het gewas zijn, zet men dezelve weder uit de bak, op een warme zonnige plaats, en men kan ze daar na verplanten, ieder in een bijzondere pot, in mulle zandagtige aarde; zijnde het voor de bonte zoorten dienstig, dat men de aarde met wat fijne kalk-puin vermengt, waar door de bontigheid fraaijer word. In de winter bewaart men dezelve in het oranjehuis of in de getemperde kas, daar niet anders in geſtookt word, dan om er de vorst uit te keeren, op een luchtige plaats; en men moet haar als dan niet te veel water geeven, dewijl ze anders de bladen laaten vallen.

De tweede zoort, kan niet wel anders dan door het zaad voortgekweekt worden; want zo dra de plant uitgebloeit heeft, en het zaad rijp is, verdort dezelve; Men zaait dit zaad, zo dra het rijp geworden is, in potten, in ligte zandagtige aarde, bewaart dezelve den winter over in het oranjehuis voor de vorst, en zet ze in de volgende lente in een broei- of run-bak, zo zullen de jonge planten als dan in menigte opkoomen; die men vervolgens elk bezonder in een pot plant, en dezelve in de opene lucht, op een warme zonnige plaats, zet. Des winters bewaart men die in het oranje-huis of broeikas, op de wijze als van de voorige zoort gezegt is. Deeze jonge planten bloeijen doorgaans in het vierde of vijfde jaar na de zaaijing, als ze wel behandelt worden, en verfterven daar na, gelijk gezegt is.

De derde en vierde zoorten worden ligtelijk voortgezet door wortelfpruiten, die men ergens plant, daar men begeert; maar ze beminnen liefst een dorre of drooge grond, want als men ze in een vogtige of vette aarde plant, verrotten de wortelen, en de plant vergaat. Ze worden veeltijds op de daken of oude muuren geplaatst, daar ze zeer wel tieren en groote planten worden.

De vijfde en zesde zoorten, worden op dezelfde wijze door de wortelfpruiten vermeerdert als de voorige: Men plant ze in een drooge zandagtige grond, en ze kunnen onze winter-vorst vrij wel verdraagen, ten zij de winter zeer ftreng is; weshalven het best is, dat men eenige planten daar van in potten plant, om dezelve 's winters in het oranje-huis voor de vorst te bewaaren.

De zevende zoort word door fcheuring, of ook door ftek voortgekweekt; men houd ze bij ons gewoonlijk in potten, om haare aardigheid, en ze kan onze winterkoude vrij wel doorftaan, dog men bewaart ze, om de zekerheid, 's winters doorgaans in het oranje-huis. Dezelve wil ligtelijk verloopen, in de natuurlijke zoort, daar ze uit voortgekoomen is, zodanig, dat de platte kammen en krullen weggaan, en zij geheel in fteelen met dunne bladen verandert, om dit voortekoomen, moet men het verloopene geduurig wegfnoeijen, zo dra men het gewaar word, en alleen het gekamde en gekrulde bewaaren; en tot de vermeerdering ook hier van neemen.

De agtfte en negende zoorten worden ook ligtelijk, zo wel door fcheuring der wortel-fpuiten, als door fteeking van takjes, vermenigvuldigt, die men ergens op een bedje van de tuin, op zes of agt duimen afftand, plant of fteekt.

De overige zoorten worden in het wild gezogt, als men ze noodig heeft.

Eigenfchappen. Twee zoorten van *huis-look* worden hoofdzaakelijk in de Geneeskunde gebruikt, als het *gemeene groote huis-look*, en het *kleine fcherpe huis-look* of de *muur-peper*: Het gemeene *groote huis-look* heeft een fterke verkoelende en eenigzins zaamentrekkende, verdikkende en afvaagende kragt: Het *zap* der *bladen* met *zuiker* gemengt, of de *fijroop* daar van, worden zeer gepreezen in heete- en gal koortzen, als mede in tong- en keel-ontfteekingen, ftillende de hitte en dorst, en geneest teffens de ziekte. Uitwendig zijn de *bladen* met *verfche boter* gefruit, tot een zalfje, heel dienftig tegen de ontftookene ambeijen, geneest ook den brand heel fchielijk. De *bladen* geftooten en op het voorhoofd gebonden, ftilt de hoofdpijn die uit hitte ontftaat, gelijk ook de ijlhoofdigheid in koortzen. Het *zap* der *bladen*, met wat *noote-olie* en *brandewijn*, onder malkander geklopt, tot een zalfje, is dienftig in allerlei ontfteekingen, roos en verbrandheid. Dit *zap* is ook dienftig in heete ooggebreken, en bewaart het gezicht; het maakt ook de lid-doorns week, en geneest de barsten der lippen, handen en vrouwen-tepels. Het gedistilleerde *water* van deeze *bladen*, met een weinig *ammoniak-zout* gemengt, word voor een uitfteekende gorgeling in de *bruine* geagt.

De *muur-peper*, is heet van aart, pisdrijvend en braakverwekkend; op de huid gelegt, maakt het dien rood, en trekt zelfs blaaren: Men prijst het echter zeer tegens de fcheurbuit, en daar uit voortfpruitende toevallen; men kookt't ten dien einde in *water*, waar van men den lijder eenige dagen na malkander, dagelijks vijf of zes oncen laat drinken, zo verwekt zulks eene braaking, maar de zieke bevind er zich veel beter op; daar integendeel alle andere braakmiddelen, de fcheubuitige lieden nadeelig zijn: Het *zap* van deeze *muur-peper*, gemengt met het *zap* van *groot huis look*, is ook een dienstig middel voor vuil of verrot fcheurbuitig tand-vleesch. Dit kruid gekneust en onder de voetzoolen gebonden, doet veel voordeel in het begin der waterzugt.

HUISMAN; *Landman*; in het latijn *Agricola*; *Rusticus*; hier door verftaat men een man, die op het land woont, en zijn werk maakt van het landbouwen, of van de veefokkerij: Men noemt zodanige menfchen gewoonlijk *Boeren*; dog daar is onderfcheid tusfchen een Boer en Huis- of Landman; want iemand kan wel een Landman, of op het land woonende zijn, en zich ook met boere- of landmands-zaaken bemoeijen, zonder dat hij een Boer is; aangezien de naam van Boer eigentlijk toekoomt aan de zulken, welke het grove boere-werk zelf verrigten, en die wel meest van een grove plompen aart zijn, dat men *boeragtig* noemt; daarentegen een ander Landman, wel boerderijen kan hebben, maar die het werk door boeren, of door zijne dienstbooden laat verrigten, en er alleen maar het oog op houd, om er de inkoomften en voordeelen tot zijn beftaan, elk in zijn caracter, van te trekken: Op deeze wijze kan een Edelman, op het land woonende, een Landman zijn, en landmans-zaaken onder zijn beftier laaten verrigten, fchoon hij daarom geen Boer is; en deeze oeffening, naamelijk de Landbouwerij en Veefokkerij, is zedert de oudfte tijden af, eene der voornaamfte, nuttigfte en vermaakelijkfte bedrijven geweest, gelijk ze het nog hedendaagsch is; en niet te onrechte, hebben de oude Poëeten, als onder anderen VIRGILIUS, en in onze tijden den grooten *Penfionaris* CATS, den lof, en het vermaak daar van, in hunne Poëfij gezongen.

HUIS-MIDDEL; word genoemt een zodanig Geneesmiddel, dat gemeen, ligt te bekoomen, en zonder veel konst te bereiden is; beftaande veeltijds, of wel meest uit kruiden of planten, en haare deelen, en zommigen ook uit *animalien*, of dingen die van de dieren genoomen zijn. Schoon nu de Doctoren in de Geneeskunde, meestal niets of weinig van zulke Huismiddelen houden, zo heeft echter de ondervinding geleert, en leert het nog dagelijks, dat zodanige geringe Huis-middelen, als ze wel gekoozen, en gebruikt worden, veeltijds in deeze of geene in- of uitwendige ziekte of gebrek, meerder uitwerken, als alle de door de *Pharmacie* of *Chijmie* op het konstigfte bewerkte *preparaaten* en *compofitien*: Men heeft dikwils eene ziekte of gebrek zien geneezen, door een enkel gering kruid-

je,

je, dat dagelijks met de voeten getrapt word; daar alle *officinale* middelen vrugteloos geweest waaren: Dog dit neemt niet weg, dat de middelen der apotheeken zouden moeten verwaarloost worden; in tegendeel, deeze zijn in alle voorvallen van ziekte, van een zeer nuttig gebruik, als ze mede wel geordineert zijn. Maar de Huis-middelen kunnen onder anderen ook van groot nut zijn, voor menſchen, die op het land woonen, ver afgelegen van de ſteeden, om zich daar van, in gevallen van dringende nood, en geen raad van Doctoren, nog medicamenten uit de apotheek, kunnende verkrijgen, te bedienen. Het is ook om deeze reden, dat men in dit werk, overal de gemeene Huis-middelen, welke tegen deeze of geene in- of uitwendige ziekte, door ondervindingen het best bevonden zijn, heeft laaten invloeijen; want dewijl dit werk het huishoudelijke tot onderwerp heeft, waar bij de gezondheid, de grootſte zegen van den Hemel uitmaakt; of ſchoon het dikwils in de ſtaat van gezondheid niet genoegzaam ingezien word; zo kan zulks niet anders dan nuttig zijn, wat men ook daartegen zoude willen inbrengen: Men zou hier over breeder kunnen uitweiden, maar het gezegde zij hier genoeg.

HUIS-MOEDER, zie MOEDER.

HUIS-VADER, zie VADER.

HUIVERING; *Grilling*; *Yſing*; in het latijn *Horror*; dit is eene aandoening des lighaams, die iemand doet koud worden, trillen en beeven; gelijk men bij voorbeeld, bij een koude lucht ontwaar word, inzonderheid als men voorheen bezweet of warm geweest is, en in meer andere gevallen; dog inzonderheid verſtaat men daar door die *huivering*, welke uit een ongezonde geſtalte des lighaams voortſpruit, gelijk men bij de aankomst van verkoudheid, roos, koortzen, enz. beſpeurt, welke gewoonlijk den mensch met *huivering* overvallen, eer de ziekte verder koomt. Men moet derhalven onderſcheid maaken, tusſchen *huivering* (*horror*), en *ſchrik* (*terror*), want deeze ontſtaat uit vreeze, die iemand ſchielijk word aangejaagt, doende den mensch niet alleen ſchielijk koud worden, en trillen en beeven, maar ook, het aangezigt word bleek, het hart ziddert, de pols word belemmert, enz.; door dien het *principium vitale* of de leevensgeesten in hunne natuurlijke beweeging worden ontrust, en van de buitenſte deelen naar binnen gedreeven; en als de zappen van de geesten verlaaten worden, moeten ze noodzaakelijk ſtremmen, waar door de dood ook ſchielijk ontſtaan kan. Zie ook SCHRIK.

HULDE; in het latijn *Homagium*; *Hominium*; dus word die eed genoemt, waar mede het verdrag tusſchen een Volk en deszelfs nieuwe Overheid, word bekragtigt.

HULST; *Steekende Palm*; *Woud-* of *Palm-diſtel*; in het latijn *Agrifolium*; *Aquifolium*; *Ilex aculeata bacciſera*; *Bruscus vel Ruscus arboreus*; (*Ilex foliis ovatis acutis ſpinoſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Van dit heesteragtige boomgewas worden verſcheide veranderingen gevonden, en in de tuinen gekweekt, als

1. De *gemeene groene Hulst.*
2. De *vergulde Hulst*, of met geel-bonte bladen.
3. De *verzilverde Hulst*, of met wit-bonte bladen.
4. De *Hulst* met langwerpige bladen.
5. De *Hulst* met langwerpige bladen, geele kanten, en geele doorns.
6. De *Hulst* met rondagtige bladen, geele kanten, en geele doorns.
7. De *Hulst* met rondagtige bladen, witte kanten, en witte doorns.
8. De *egelagtige Hulst*, dat is, die op de oppervlakte der bladen doornig is.
9. De *egelagtige vergulde Hulst.*
10. De *egelagtige verzilverde Hulst.*
11. De *egelagtige Hulst*, met geele kanten, en geele doorns.
12. De *egelagtige Hulst*, met witte kanten, en witte doorns.
13. De *Hulst* met bladen zonder doorns.

Behalven deeze, vind men nog meer veranderingen bij de Kruidkenners aangetekent; welke alle door den tijd toevallig uit het zaad van de gemeeme zoort voortgekoomen zijn, dog men ziet ze zeldzaam, en niet anders dan bij de liefhebbers van verſchillige planten, uitgezondert de *gemeene vergulde* en *verzilverde Hulst* (No. 2. en 3.), die men in de plaiſier-tuinen cultiveert.

Beſchrijving. De *gemeene Hulst* kan tot een kleine boom opgroeijen, wanneer hij in een grond en plaats ſtaat, dien hij bemint; maar bij ons groeit hij veeltijds heesteragtig; zijne jonge ſcheuten en takken zijn met een groene bast bekleed, en zeer taai en buigzaam, maar de ſtam en oude takken hebben een grijsagtige bast. De bladen zijn langwerpig en grof getand, of met veele hoeken, die gegolft zijn, en aan de uiteinden zeer ſcherpe doorns hebben; zijnde voorts donker-groen van koleur, glad en zeer blinkende, op de wijze als de *oranje-* of *lauriers-bladen.* De bloemen zijn wit, en welruikend, beſtaande uit een enkel blad, dat in vier deelen geſneeden is, en vertoonen zich roosformig; waar na kleine ronde vrugtjes of beſiën volgen, die de grootte van een erwte hebben, en meesttijds rood van koleur zijn, bevattende van binnen vier harde ſteenagtige korrels; dog men vind ze ook geel of wit, te weeten als ze rijp zijn; het welke maar uit het zaad veranderde zoorten zijn; gelijk alle de voorige bovengemelde veranderingen; en die niet van de gemeene zoort verſchillen, dan in die dingen, gelijk in haare benaamingen uitgedrukt is.

Plaats. De *Hulst* groeit in Hoog- en Neder-Duitschland, Frankrijk, Engeland, enz., in rouwe zand- en ſteenagtige gronden en plaatzen, in de heggen, bosſchen en elders. De bovengemelde 13de zoort, met bladen zonder doorns, heb ik in de Provintie van Friesland, in de Grietenie Opſterland, hier en daar in de heggen, jeugdig groeijende gevonden, benevens de gemeene doornige zoort, zich met fraaije groene bladen, als lauriers-bladen, vertoonende; zo dat ik geloof, dat dit een bijzondere uit het zaad voortgekoomene veranderinge is, en dat de doornloosheid der bladen, niet door den ouderdom voortkoomt, gelijk zommige ſchrijvers melden; het welke ik ook in mijne lange tuinoeffeningen niet heb bevonden.

Kweeking en tuin-gebruik van de Hulst.

De gemeene groene zoort van *hulst* word vermenigvuldigt door zijne beſiën; die men in het najaar op een bed in de tuin of enterij zaait; en het bed in 't volgende jaar geduurig van het onkruid ſchoon houd, dewijl het zaad eerst het tweede jaar na de zaaijing ſpruit en opkoomt: Om deeze reden, kan men ook de rijpe beſiën

ſiën in een groote pot doen, en dezelve met zand of zandagtige aarde vermengen, den pot vervolgens op een vogtige en ſchaduwagtige plaats, tot aan den rand toe, in de grond graavende, om het zaad aldus te laaten meuken, tot in Augustus of September van het volgende jaar, als wanneer men dan het zaad op een bed zaait, en het zelve met een halve vingers-dikte aarde overdekt; of men kan het ook wel in greppeltjes, die men dwars over het bed, één voet van elkander gemaakt heeft, ſtrooijen; zo zullen de jonge planten het volgende voorjaar opkoomen; die men vervolgens twee tot drie jaaren laat groeijen, het bedde zorgvuldig van het onkruid ſchoon houdende, waar na men ze op een ander bedde vroeg in het voorjaar verplant, op één tot twee voeten afſtand, om ze aldaar verder te laaten voortgroeijen, tot het gebruik, daar ze in het vervolg toe zullen dienen; of men kan ze planten ter plaatze daar ze zullen blijven voortgroeijen, dewijl ze liefſt jong willen verplant zijn; weshalven men ook bejaarde boomen, bij het verplanten, met aarde aan de wortelen moet verplaatzen, dewijl ze anders ligtelijk na de verplanting verſterven.

Men kan de *hulſt* ook door inlegging van jonge takken voortzetten, maar dewijl dezelve bezwaarlijk en langzaam bewortelen, zo geſchied dit zelden; maar alle de bonte zoorten is men genoodzaakt, op deeze wijze te vermeerderen, dewijl uit derzelver zaad doorgaans wederom de groene zoort voortkoomt; dog men kan dezelve ook door *enting*, *zuiging*, of *oculeering* op jonge ſtammetjes, van de groene zoort, in de gewoone tijd voortzetten, gelijk meest geſchied, inzonderheid het *oculeeren*, om dat de ingelegde takjes, gelijk gezegt is, bezwaarlijk bewortelen: Door middel van *oculeering*, kan men ook verſcheiderhande bonte zoorten op één ſtam doen voortkoomen.

De *hulſt*, zo wel de gemeene als bonte zoorten, beminnen van natuur liefſt een goede drooge zand- of ſteenagtige grond; in zwaare kleiagtige en vogtige gronden willen ze niet wel aarten; dog ze groeijen daar in wat beter, als ze in dezelve voortgeteelt zijn. Hij kan onze winter-vorſt vrij wel tegenſtaan, maar als de vorſt zeer ſtreng is, gaat hij dikwils daar door verſterven, inzonderheid als hij aan de opene lucht en winden blootgeſtelt is; en wel voornaamelijk lijden de heggen en pijramiden, enz., die geknipt worden, het meeste gevaar van de vorſt; gelijk ook de bonte zoorten, die wat teederder zijn.

Wat het gebruik van de *hulſt* in de tuinen betreft; men plant er laage en hooge ſcheer-heggen van, die in goede gronden zes tot tien voeten hoog kunnen worden, en wegens haare aangenaame en blinkende altijdduurende groenigheid, heel fraai ſtaan, als ze wel gehavent, en onderhouden worden; maar het is jammer, dat ze in ſtrenge winters veeltijds dood vriezen, wanneer ze dikwils op haar best ſtaan; gelijk wij daar van onder anderen een voorbeeld hebben gezien in de ſtrenge winter van het jaar 1740, daar deeze heggen in de plaiſier-tuinen van Holland en elders, meestal door de langduurende vorſt vernielt wierden; en dit is niet wel te verhelpen, ten waare men de heggen of pijramiden, met ſtroo of riet tegens de vorſt wilde bebinden en bedekken.

Men teelt en vormt van de *hulſt*, dog inzonderheid van de bonte, ook laage ſtam-boomtjes, met rond geſchoorene kroonen, als mede pijramijden van verſcheiderhande gedaante, welke vijf, zes tot tien voeten hoog kunnen opgroeijen, en die men hier of daar in de plaiſier-tuinen, als bij voorbeeld op de rabatten der *parterres* of bloem-perken en elders, tot cieraad plant, maakende een fraaije vertooning, als ze wel gefatzoeneert zijn, en met knippen behoorlijk onderhouden worden.

Ook plant men de gemeene groene *hulſt* wel in *bosquets* of *plaiſier-boſſchen*, om de verandering van gewaſſen, en om zijne altijdduurende groente; en ze kan, wegens haare zeer doornige bladen, ook dienen voor heiningen rondom tuinen, hiemen, enz., tot beveiliging.

Eigenſchappen. In de Geneeskunde is deeze boom van geen gebruik, dog de *bladen* in een afkookzel met *melk* gebruikt, word zeer gepreezen tegen het colijk en zijdepijn; en de *baſt* der *wortel* in *water* week gekookt, en op harde gezwellen gelegt, verdeelt en verdrijft dezelve.

Uit de *baſt* word ook een zeer goede vogel-lijm bereid; de manier hoe, zal men vinden op het artijkel VOGEL-LIJM.

HUMANIORA, zie LITERÆ HUMANIORES.

HUMECTANTIA; *Bevogtigende Middelen*; zijn de zulke, die een overvloedige wei (*ſerum*) maaken, gelijk niet alleen de wateragtige, maar ook ſlijmagtige dingen doen, om dat deeze de ſjeu van de wei eenigzins vermeerderen; zodanige zijn de *ſlijmen* van *kwee-korrels* en *vlooikruid-zaad*, *geleij van hertshoorn* en *van ijvoor*; wijders *heemst-wortel*, *maluwe-*, *melde-* en *bete-wortel*, *glaskruid*, *bingelkruid*, *maluwe-* en *viole-bladen*, *zoethout*, *afkookzel* van *bernagie*, *oſſetong*, *maluwe*, *wol-kruid*, *viole-bladen*, enz., welke alle voornaamelijk dienen tegen groote dorst, heeschheid, drooge hoest, verkoudheid, en hardlijvigheid.

HUMECTATIO; *Bevogtiging*; geſchied in de *Pharmacie* en *Chijmie*, om verdikte dingen, door middel van zezagtjes met eenig vogt te beſproeijen, vogtig of week te maaken, of om haar een reuk te geeven, en om andere redenen; zijnde de vogten, die men daar toe gebruikt, derhalven verſcheiden, naar het oogmerk dat men zoekt te bereiken, als olieagtige, geestrijke, zuure, wateragtige, enz.

HUMERARIUS, dus noemt men al het geen, dat tot het ſchouder behoort; waar van *Vena* en *Arteria humeraria*, des ſchouders bloed en ſlag-ader.

HUMERUS; de *Schouder*; het *Oxel-been*; is de naam van een groot en ſterk been, zijnde van bovenen met een groot, rond, en met een kraakbeen overtrokken hoofd voorzien; van vooren heeft het eene ſpleet, waar in de tweede tweehoofdige hoornagtige ſpier nederdaalt. Zie ook SCHOUDER.

HUMIDUM PRIMOGENIUM, of *Eerſte Vogt*; dus word bij veelen het bloed genoemt, en zulks met veel reden, dewijl het zich het allereerst bij de menschwording als een vogt openbaart.

HUMUFUSUS, eenig vogt, dat op de grond verſpreid is.

HUMOR; *Humores*; *Vloeijende Vogtigheden*; dus worden de vloeijende vogten in 's menſchen lighaam genoemt; en dezelve zijn of *dienſtdoende* (*laudabiles*), gelijk het *bloed*, de *wei*, *melk*, het *zaad*, en 't *melkzap*; of *ondienſtige* (*non laudabiles*), gelijk de *pis*, 't *zweet*, enz. De eerſte ontſtaan uit de ſpijs, die de mensch nuttigt, het zij van planten of dieren toebereid: De tweede zijn onnutte afſcheidingen van de eerſte vogten, die door de natuurlijke werkingen in bijzondere vaten daar van afgezondert worden.

HUMORES IN SANGUINE; *Vogten in het Bloed*; veele wierden er van deeze door de oude Geneesheeren getelt, zo als het *galagtig*, *melancholisch* en *bloedrijk vogt*, wordende dit naar de vier *elementen* of hoofdſtoffen gerekent. Deeze verdeeling word echter hedendaags zeer luttel geagt, dewijl men door het aderlaaten maar twee voornaame deelen in het bloed ontdekt, te weeten de uit kleine roode deeltjes zaamengeronne *maſſa*, welke boven op, daar zij van de lucht geraakt word, met een vloeibaar rood is overtrokken, dog onder, daar de lucht niet indringt, zwart word; en het wei of wateragtig vogt (*ſerum*), waar in de roode deeltjes, die zeer klein zijn, en de gedaante van ronde bolletjes hebben, even als in een *vehiculum* zwemmen en drijven.

HUMORES OCULORUM; *Oog-vogten*; *Vogten van het Oog*; deeze zijn drie in getal; als 1. *Humor Aqueus*, of het wateragtig vogt, zittende tuſſchen het Hoorn-vlies en het voorſte gedeelte van het zogenoemde Chrijſtallijne Vogt; het zelve is in geen bijzondere huid ingeſlooten, om dus aan de Hoornhuid een regte rondheid te verſchaffen. 2. *Humor Chriſtallinus* of *Glacialis*, het Chrijſtallijne Vogt; dit is even gelijk als een verheven of *convex* geſleepen glas, eenigzins hard, en in het midden van het oog zittende; van vooren naar de *hoorn huid* of *oog-appel* is dit vogt een weinig minder verheven als het agterſte deel, en legt in de holligheid van het *glaſen vogt*. 3. *Humor Vitraeus* of *Glaſen Vogt*, is veel grooter dan de twee andere vogten, en heeft de gedaante van geſmolten glas; dit vogt vervult de overige ruimte van het oog. Zie OOG.

HUMORES SECUNDINÆ; dus noemt men het Water in de Nageboorte.

HUMUS, betekent *Aarde*; dog hier door word inzonderheid verſtaan die laag aarde, welke boven op geplaatst is, waar in de wortelen der meeste planten groeijen; ze bedekt de andere aarde beneden haar, tot op een halve voet of wat meer of min diepte, en is een vermengde aarde, beſtaande ten grootſten deele uit eigentlijk genoemde aarde, en voor het overige uit vreemde deelen, die daar in ontbonden zijn, en voornaamelijk uit vergaane planten, mest, of verrotte dieren beſtaan; ze heeft daar door ook doorgaans een andere koleur en hoedanigheid, dan die daar onder legt, dog verſchillig, naar den aart des gronds. Deeze aarde word, als ze door teeling van planten uitgeput is, ligtelijk weder vrugtbaar gemaakt, het zij door bijvoeging van eenige bekwaame mest, of zelfs ook alleen door de lucht, als ze eenigen tijd onbebouwt leggen blijft, en ondertusſchen nu en dan geroert word, dat men gewoonlijk *braaken* noemt; zie op dat artijkel.

HURA; *Hura americana abutili Indici folio*; is een zoort van Westindiſche nooteboom; welke bloemen voortbrengt, die uit een blad beſtaan en een tregter-formige gedaante hebben, en eenigzins in twaalf deelen ingeſneeden zijn; waar na vrugten volgen, die platagtig-rond, en zo groot als een groote oranje-appel zijn, zijnde geribt en in twaalf deelen geſcheiden, waar van elk een zoort van noot bevat; die men zegt, dat van boven en beneden purgeeren.

HURTA, is een visch, die roodagtig van koleur is, en zich in de middelandſche zee onthoud; zie ZEEBRAASEMS, *n.* IX.

HUSO, zie HUISENBLAS-VISCH.

HUTTEN-ROOK; dus word het *Arſenicum* of *Rotskruid* ook genoemt; zie ROTTEKRUID.

HUWBAARHEID; in het latijn *Pubertas*; is die ouderdom, waar in de natuur zich vernieuwt, en de bronnen voor het gevoel opent; het is het tijdperk der vermaaken, der bevalligheden, en der liefde. Na maate nu dit tijdperk aanvalliger en bekoorlijker is, na maate het ook met minder duurzaamheid verzelt gaat; het koomt nooit weder, wanneer eens voorbij is: Dus is het van het uiterſte belang, om de dagen van dit bekoorlijk gedeelte onzer leevensſtond uitterekken, en zo veel doenlijk is, te verlengen, dewijl het een oneindigen invloed heeft, op het geluk of ongeluk van het overig gedeelte onzes leevens; dog als dan is het juist dien tijd, dat men nog zorge voor het toekoomende, nog ervaarentheid van het voorleedene, nog ingetoogentheid om het tegenswoordige te maatigen, heeft. Zie daar, de zedelijke tekenen, die tot kenmerken van dit gedeelte onzer leeftijd verſtrekken; laat ons nu die gaan beſchouwen, waar door de natuur zich ontwimpelt.

Tot aan de jaaren van de Jongelingſchap, die de *huwbaarheid* vergezelt, ſchijnt de natuur niet anders te hebben gewerkt, dan tot behoud en aangroeijing van haar voortbrengzel, om het zelve te voeden en te doen wasſen; het leeft, of veel eerder groeit het van een bijzonder leeven, dat altoos zwak is, in zich zelven beſlooten, en dat zich niet kan mededeelen: Maar wel haast vermenigvuidigen zich de beginzelen des leevens, hij heeft niet alleen alles, wat hem noodig is om te zijn, maar nog daar te boven de hoedanigheid, om zijn's gelijken te kunnen voortbrengen. Deeze overvloed van leeven, oorſprong der kragt en gezondheid, zich niet langer in zich zelven kunnende beſluiten, zoekt om zich na buiten te begeeven; en zulks kondigt zich door verſcheidene tekenen aan.

Het eerſte teken der *huwbaarheid*, is een zoort van verſtramming of verſtijving in de liesſen; die het gevoeligst is, wanneer men gaat of het lighaam na vooren buigt; dikwils word deeze verſtramming met een hevige pijn in alle de zaamenvoegzelen der ledematen gevoelt; dit gebeurt bijna altoos aan jonge menſchen, die min of meer met Engelſche ziekte behebt zijn; alle hebben te vooren bevonden, of beproeven ter zelver tijd een tot die tijd toe onbekende gevoeligheid in die deelen, welke het onderſcheid van kunne uitmaaken, daar omtrent groeijen een menigte puistjes of verheventheden, van een witagtige koleur; deeze kleine knoppen zijn de ſpruiten eener nieuwe voortbrenging van die zoort van haairen, welk die deelen zullen bedekken. Het geluid van de ſtem verandert, die word ſchor, en blijft geduurende een taamelijke lange reeks van tijd onegaal, waar na hij volder is, vaster, ſterker en ſtatiger, als voorheen. Deeze verandering is zeer kenbaar in de jongens, dog minder in de meisjes, uit oorzaake, dat het geluid van haar ſtem van natuuren veel ſcheller is.

Deeze tekenen van *huwbaarheid*, hebben de beide kunnen in het gemeen; dog daar zijn er, die in het bijzonder aan een ieder van hun behooren; als bij voorbeeld, de maandelijkze zuiveringen, en de opzwelling van de boezem in de vrouwen; de baard en de uitvloeijing van het zaad-vogt in de mannen. Het is echter vast, dat deeze tekenen niet alle even zeker doorgaan; bij voorbeeld, de baard, die koomt niet altoos beſtiptelijk met den aanvang der huwbaare jaaren te voorſchijn; daar zijn zelfs gheele volkeren, daar de mannen bijna geen baard hebben; dog integendeel, vind men geen land, bij wien de *huwbaarheid* der meisjes niet

door

door de zwelling en aangroei der borsten word aangekondigt.

In het gantſche menſchelijke geſlacht, geraaken de meisjes eerder tot den huwbaaren ſtaat, dan de jongens; maar bij de onderſcheidene volkeren, zijn de jaaren van *huwbaarheid* verſchillende, en ſchijnen ten deele van het climaat of luchtgeſtel, en ten deele van het voedzel aftehangen. In de ſteeden, en bij de rijke lieden, daar de kinderen in overvloed met voedzaame ſpijzen verzorgt worden, raaken zij vroeger tot die ſtaat; op het land en onder de arme gemeene menſchen, zijn de kinderen agterlijker, om dat zij gering, en al te weinig voedzel gebruiken; zij zijn ten minſten twee of drie jaaren meerder noodig. In alle de zuidelijke deelen van Europa, zijn de meeste meisjes met 12, en de jongens met 14 jaaren huwbaar; dog in de Noordelijke landen koomen de eerſten nauwelijks met 14, en de laatsten met 16 jaaren, tot dien ſtaat.

Indien men vraagt, waarom de meisjes eerder huwbaar worden, dan de jongens; en waarom de vrouwen in alle, het zij koude of warme luchtſtreeken, eerder vrugtbaar zijn, dan de mannen? Denken wij, aan deeze vraag te kunnen voldoen, met te antwoorden, dat dewijl de mannen veel grooter en ſterker, dan de vrouwen zijn, het lighaam vaster, de beenderen harder, de ſpieren ſterker, en het vleesch meer ineengedrongen hebben, men veronderſtellen moet, dat de noodige tijd, tot aangroei van hun lighaam, langer moet zijn, als de tijd, die de vrouwen hier toe noodig hebben; en dewijl het niet is, als na die volkoomene aangroei, of ten minſten, na dat die voor het grootſte gedeelte geſchied is, dat het overvloed van het voedzel der zintuigen begint, om van alle de gedeeltens des lighaams, naar de teeldeelen dier beide ſexen toetevloeijen; gebeurt het, dat in de vrouwen die voedende deelen eerder als in de mannen in beweeging raaken, uit oorzaake, dat hun aangroei in korter tijd geſchied, dewijl die over het algemeen genoomen, minder is, en dat de vrouwen weezentlijk kleinder zijn, dan de mannen.

In de warmſte luchtſtreeken van Aſia, Afrika en Amerika, zijn de meisjes met 10, en zelfs zommige met 9 jaaren huwbaar; de ſtondenvloeijing, ſchoon minder overvloedig in warme landen, koomt echter eerder te voorſchijn, dan in de koude gewesten: De tusſchentijd dier uitvloeijing is bijna overal, en in alle landen het zelfde; daar zijn vrouwen, die deeze zuivering alle veertien dagen krijgen, anderen integendeel, die er vijf of zes weeken vrij van blijven; dog doorgaans is de tusſchentijd een maand, weinige dagen min of meer, onbegreepen.

Gemeenlijk is het met den aanvang der huwbaare ſtaat, dat het lighaam, ten aanzien van de hoogte, volwaſſen is; de jonge lieden worden bijna eensklaps verſcheidene duimen grooter; maar van alle de lighaamsdeelen, wiens aangroeijing het ſchielijkſte en gevoeligſte geſchied, zijn het de teeldeelen van de beide ſexen. Het is waar, dat die aangroei in de jongens niet anders is, dan eene ontwimpeling en vermeerdering van omtrek, in plaats dat het in de meisjes dikwils eene vernaauwing te wege brengt, waar aan men verſchillende naamen heeft gegeeven.

Onder de Jooden waaren de jaaren van *huwbaarheid*, voor een jonge op dertien en een half bepaalt; voor die tijd wierden zij als kinderen geacht; maar deeze jaaren bereikt hebbende, waaren zij mannen aan de voorſchriften der wet onderworpen, en inzonderheid tot de verpligting om te trouwen. Voor de dogters was die tijd bepaalt op twaalf jaaren en een half, als dan waaren zij mondig, meesteresſen van hun gedrag, en kosten zich, zonder goedkeuring van haare onders, verbinden, en in den echtenſtaat begeeven.

Bij de Romeinen was de tijd van *huwbaarheid*, voor de jongens 15 of 17, en de meisjes 12 of 14 jaaren.

HUWELIJK; word in het latijn door verſcheidene woorden uitgedrukt, als *Matrimonium*, *Conjugium*, *Connubium*, *Nuptiæ*, *Conſortium*, enz. Het *huwelijk*, op zich zelven beſchouwt, is een burgerlijk en ſtaatkundig contract, door welke een man aan een vrouw word verbonden, met voorneemen, om altoos vereenigt te blijven.

Het voornaamſte doelwit van deeze zaamenleeving is, om kinderen te verwekken.

Volgens de inſtelling van het *huwelijk*, die Goddelijk is, moet de man maar ééne vrouw, en de vrouwe maar één man hebben. Hoe ſterk de verbinding tuſſchen man en vrouw is, blijkt ons klaar uit de woorden die God de eerſte mensch inboezemde *Geneſis II. vs.* 24. *Ende* Adam *zeide, de Man zal zijnen Vader ende zijnen Moeder verlaaten, ende zijnen wijve aankleeven, ende zij zullen tot één vleesch zijn.*

Het is de vrouwen opgelegt, om haaren man onderdanig te zijn, in alles wat betaamelijk is, en de man, om zijnen vrouw lief te hebben, *Coloſſ. III. vs.* 18, 19.

De band des *huwelijks* kan door den waereldlijken Rechter niet verbrooken worden, dan om twee oorzaaken, naamentlijk *Echtbreuk* en *kwaadaardige Verlaating*; wordende door kwaadaardige verlaating begreepen, wanneer man ofte vrouwe zijn of haar wederhelft verlaat, met voorneemens, om er nimmer weder bijtekoomen.

HUWELIJKS-SCHENDING, zie BIGAMIE.

HUWELIJKS-GIFT; deeze zegswijze word in verſchillende zinnen gebruikt; men verſtaat er gemeenlijk dat geene door, het welk een vrouw haar man ten *huwelijk* brengt; zomtijds betekent het in tegendeel dat geene, het welk een man, aan zijn vrouw uit hoofde van het huwelijk geeft. Men noemt ook *huwelijks-gift*, het geen ouders aan hunne kinderen ten huwelijk geeven, om de huishouding mede te beginnen, of ſtaande te houden.

HIJACINTH; in het latijn *Hijacinthus*; is eene der allerbemindſte bloemen, welke de liefhebbers der ſchoone natuur, met de allergrootſte ijver en moeite aankweeken; ook verdient zij, zo wegens haare ſchoonheid, verſchillentheid van koleur, als lieffelijkheid van geur, de voorkeur boven alle anderen. Zij maakt een allerfraaiſte ſteng, rondom verciert met bloemen, welke een *bouquet* of kegelwijze tros uitmaaken, die, als men ze wel bezorgt, zeer lang duurt. De *hijacinth* heeft nog deeze aangenaame eigenſchap, van zich door jonge bollen te vermenigvuldigen, die altoos ſtandvastig dezelfde ſchoonheid vertoonen: Zij groeit niet alleen in de opene lucht, maar binnens huis, in aarde, zelfs in water; en, het geene nog meer onze verwondering verdient, omgekeert met de ſteng naar het water, ſchiet zij haare bloem in dat doorſchijnend vogt, en pronkt met dezelfde ſchoonheid.

Zij trekt derhalven door haare bevalligheid, de genegenheid van eenvoudige liefhebbers, en verſchaft teſ-

fens een veld van beſchouwinge aan de diepzinnigſte Wijsgeeren. Gezaait wordende, levert zij duizenderlei veranderingen op, en door konst geholpen, is er geene bloem, welke ons zo verrast met eene onnaſpoorelijke verſcheidenheid. De Schepper ſchijnt ons deeze bloem tot een onzondig ſpel geſchonken, en opzettelijk toegelaaten te hebben, dat haare zaaden geduurige veranderingen voortbragten; daar wij anders in de voortbrengzels van nuttige bloemen en kruiden, altoos eene ſtandvastigheid ondervinden, die alles overtreft.

Oorſprongelijk is de *hijacinth* uit het Oosten tot ons gekoomen, en bloeit allerſchoonst in de Indiën.

Tegenswoordig word zij met zeer veel zorg gekweekt in Frankrijk, in Duitschland, Vlaanderen en Engeland, dog allermeest in Holland, voornaamelijk te Haarlem, daar men weleer tot 3000 guldens, en meer voor éene bol betaalde, en zich geheel en al bedorf, door te veel capitaal te zetten op eene bloem, welke bij geval uit een zaad geteelt, dikwerf door een enkele worm bedorven wierd, en den bezitter tot wanhoop bragt.

Tegenswoordig is men wijzer geworden, men betaalt zeldzaam meer dan 100 guldens voor een enkele bloembol, en zeer veele Bloemkweekers vinden er een rijkelijk beſtaan, om de menigvuldige verzendingen, die zij door gantsch Europa hebben. De nijverheid, de oplettenheid, en het geduld der Hollanders, zijn oorzaak, dat zij beter ſlaagen, dan de andere Natien, zo in de cultuure, als in het behoud der bollen: Men zou haast niet gelooven konnen, dat de ziektens van een enkele bol, de aandagt waard waaren van een groot getal menſchen, en evenwel is het er zo mede gelegen, dat eigen voordeel hun meer doet letten op de gezondheid der bloembollen, dan op hunne eigene!

De kweeking deezer ſchoone bloemen, zedelijk beſchouwt, heeft eene zeer groote nuttigheid: Een burger man in Haarlem, zoekt tot uitſpanning, een klein tuintje, en of ſchoon ſlegts 100 voeten groot, verſchaft het hem eene geduurige bezigheid, dan om de aarde te bereiden, de bollen opteneemen, te zuiveren, optepaſſen, te planten, en vervolgens te koesteren, tot dat het anderzins guure voorjaar hem de vrugten doet plukken van zijne naarſtigheid, en hem uuren lang genoegelijk doet ſtaroogen op ieder bloem, welker glorie en ſchoonheid hij alleen aan zijne zorg toeëigent. Hij noodigt zijne gebuuren tot die ſtille en onzondige beſchouwing. Hij is gelukkiger, dan de Koningen van Indiën, met hunne ontelbaare ſchatten; en ſpat niet uit in geld-verkwistingen, nog dronkenſchap; zo uitneemend, en zo prijsſelijk is deeze liefhebberije! Dikwils port het hun aan, om taalen te leeren, of de teken- en ſchilderkonst te oeffenen. Men moet zich verledigen, om die beroemde ſtad in het voorjaar te gaan bezigtigen, zal men een waar denkbeeld hebben van de voordeelen, de ſtille vermaaken, en het waar genoegen, welke de *hijacinthen* aan zeer veelen verſchaffen.

Alle de bollen zijn bijna verſchillende van aart, en vereiſchen eene bijzondere cultuur; bij voorbeeld, de *François premier* vermenigvuldigt zich niet zeer veel, en men moet eene bijzondere zorge draagen voor zijne afzetzels of jonge bolletjes; daar tegens is die bloem zeer weinig onderhevig aan ziektens, zij leeft lang, en behoud daarom haaren prijs, zo dat men zedert vijfen-twintig jaaren er even als nog honderd guldens voor betaalt. De *Rien ne me ſurpaſſe*, eene *blaauwe hijacinth* doet haaren bol veeltijds geſchrompelde en verſlensde bladen geeven, en geheel ziek ſchijnen, en niet tegenſtaande geeft zij eene ſchoone bloem, die welgevoed is. De *Paſſe non plus ultra*, laat als het waare, haare bladen uit zwakheid vallen, en geeft nogthans eene ſchoone bloem. *Og de Koning van Bazan* integendeel, ſchiet haare bladen tot eene verwonderlijke hoogte, men zoude zeggen, het voedzel zal te kort ſchieten, om de bloem voort te zetten, en evenwel verſchijnt zij niet minder luisterrijk, dan de overige. De *Parhelie ſolaire*, de *Cornette*, en de *Prins van Deſſau*, koomen zelden tot volkoomene rijpheid, en behouden iets groens in het hart der bloem. De *Théatre Italien* blijft altoos laag bij den grond. De *Marquiſe de Bonac* verliest zeer ligt haar ſteel, enz. Om kort te zijn, daar is naauwelijks eene fraaije bloem, die niet eene of andere deugd of ondeugd heeft, die te recht gekent dienen te worden van de liefhebbers.

Alle de bollen moeten alle jaaren uit den grond genoomen worden, niet zo zeer om dat dit overeenkomſtig met de natuur is, maar op dat men de bollen bewaare voor ongedierte, het welke anders in twee of drie jaaren de bollen zodanig overmeestert, dat ze niet behouden konnen worden, maar ſterven: Ook krijgen de jonge bollen hier door gelegenheid, om ligter zich aftezonderen van de moeder; behalven dat, verkrijgt de bloem, die voor het volgende voorjaar, en het jaar daar aan reeds gemaakt is, en verſchoolen legt, meerder krachts, om dat er minder zappen verlooren gaan: Hoe deeze bloemen gebooren worden, en reeds in de bol konnen gezien worden, heeft de *Marquis* DE ST. SIMON in zijn uitmuntend werk *des Iacintes*, *planch.* 3. *fig.* 1. & 3. zeer klaar aangetoont.

Eindelijk, heeft het opneemen ook dit gebruik, dat men de bedden beter in order kan brengen, het zakken der bollen voorkoomen, en dezelve in rijen op eene geregelde wijze ſchikken.

Alle deeze bollen vereiſchen eene zeer ligte aarde, en eenen hoogen grond, want niets is nadeeliger, dan vogtigheid of water; men behoort de aarde, die een jaar gedient heeft, uit de bedden of bakken wegteneemen, en te ſchikken tot *tulpe-bedden*, tot *lelie-* of *kievits-eij-bedden*; het jaar daar aan, kan die aarde weder dienen voor de *hijacinthen*, en zo vervolgens.

Te Haarlem bezigt men twee jaaren, om eene goede aarde te verkrijgen; het eerſte, vergadert men bladen, die men buiten de zon op een hoop brengt, op dat de zon de olie- en zoutagtige deelen niet te veel doet vervliegen; dog vooral moet de hoop niet geplaatst zijn op eenen vogtigen grond.

Niemand twijffelt, of deeze aarde is daarom beter, om dat zij reets eens door de wortelen der boomen opgenoomen, tot plant geworden is; even als de melk der dieren nutter is voor de menſchen, dan andere vogten, om dat zij al eens door het lighaam van een dier gegaan, en dierlijk geworden is. Gelijk als er verſchil is tusſchen Koeijen, Paarden, Ezelinnen, Geiten, Schaapen en Kameelen-melk is, even zo is het met de bladen gelegen; de Eicken-, Caſtanje-, Hulst- en Platanen-bladen zijn te wreed, en ontbinden zich niet gemakkelijk; de Olm, de Linde, de Vlier integendeel, verſchaft de zagtſte, en daarom verkiest men die boven allen.

Ook vergadert men een hoop koemest, die men wel laat verteeren; het was best, de mest des zomers te

verga

vergaderen, dog dat is hier te lande bijna onmoogelijk; de winter-mest koomt van hooij en ſtroo; dog in Holland, Vriesland, enz., daar men de Koeijen in ſtallen op gooten plaatst, is de mest zuiver, en daarom beter, dan elders; ten minſten is het zeker, dat men bij Londen altoos bevonden heeft, dat de koeijenmest nadeelig was voor deeze bloemen: Onderwijlen is de aarde, die van deeze mest koomt, te vet, en moet noodwendig vermagert worden, door het bijdoen van zand.

Men vergadert best duinzand, of uit de heide, zuiver zand, daar geen mineraal in is, of *oer*; zo als men het in Gelderland noemt, alwaar de *oer* eene genoegzaame veelheid ijzer levert.

De Bloemisten neemen van ieder hoop een, dat is mest, bladen en zand; deeze leggen zij op volgende wijze: 1. Een laag zand; 2. een laag koemest; 3. een laag verrotte bladen, ieder van agt of tien duimen, en dan weder zand, enz., tot dat zij de hoogte of diepte krijgen van zes of zeven voeten; de laatſte laag moet mest zijn; dog om het droogen te beletten, ſtrooijen zij er eenig zand over: Deezen grond laat men zes maanden leggen, en men mengt ze onder een, maakt er weder een hoop van, welke men van tijd tot tijd wel dooreenmengt, en dan vijf of zes weeken laat leggen, eer men ze ter hoogte van drie voeten over de bedden brengt.

George Voorhelm, in zijn fraai werk over de Cultuure der Hijacinthen, verkiest, dat men drie-zesde koemest, twee-zesde zand, en een-derde gerotte bladen of *run*, in Friesland en Groningerland *kif*, die reeds gebroeit heeft, zal bezigen; ook geeft hij de voorkeur aan de verſche mest, en wil, dat men de mest niet eerst bewaaren zal; vooral waarſchouwt hij de edele Bloembeminnaars, van zorgvuldig te zijn, om geen mest van Paarden, Muilezels, Ezels, Varkens en Schaapen te mengen onder hunne aarde; ook verwijst hij allerlei aarde, die diep uit den grond gebaggert, of geſpit is, uit vijvers of putten, allerlei asch, ſtraat-vuilnis, enz., om dat er te veele grove deelen onder zijn, onbekwaam tot het voedzel van zulk eene tedere bloem, als de *hijacinth* is; men moet ze als jonge juffers, met zagt voedzel kweeken, zal men het poezele vel, en de doorſchijnende koleur behouden; om die rede, gebruiken zommige met veel voordeel, enkele uitgebroeide run of kif, koemest en verrotte bladen, zonder er eenig zand onder te mengen.

Zommige maaken een holte in de bedden, grooter dan de bol, doen er zuiver zand in, en leggen er de bol op, op dat de bol niet verbroeit worde, door de vetheid der aarde.

Wij zullen nu zeggen, hoe men de bollen planten zal; eerst legt men de aarde in den bak, en men harkt die zeer effen, en vlak; vervolgens verdeelt men zeer net de bak in deelen, op dat de bollen even wijd van een leggen zouden; verders plaatst men er de bollen op, en men ſtrooit er weder zelfzoortige, dog fijngemaakte aarde losjes overheen, op dat men den ſtand der bollen niet verandere, ter dikte van vier of duimen; wil men de bollen minder of meerder diep hebben, zo legt men eerst wat aarde er onder, en vervolgens ſtrooit men, als vooren gezegt is.

Dog zorgvuldig moet men vermijden, met een ſtok een holte te maaken, om dat men hier door de aarde rondom opeenpakt, en dus de fijne wortelen belet ligt doortedringen, en ten tweeden, het water als in een goot naar de bol trekt.

Wanneer men bakken gebruikt, moet men die zo plaatzen, dat ze hooger opgetrokken konnen wòrden, als de bloemen groeijen in het voorjaar, op dat men ze zoude konnen dekken; of wel, men heeft een raam van planken, welke men op de bak zet, waar op weder planken paſsen, of blinden, welke lesſenaarsgewijs ſchuins leggen, op dat het water en de ſneeuw zoude afloopen: Deeze planken dekt men met mest, als het zeer koud is; evenwel is het noodig, dat men bij mooi weder, de bloemen eenige lucht geeve; maar hier in moet veel voorzigtigheid gebruikt worden, op dat de punten der bladen niet zengen, of het bovenſte der bloemen.

Als de vorst voorbij is, geeft men daags eenige uuren lucht aan de bakken; maar 's nagts dekt men ze weder met de blinden.

Behalven tegens de koude, moeten de bloemen ook tegens de kwaade winden en regen beſchermt worden; men moet op het ongedierte, op ratten en muizen verdagt zijn; om kort te zijn, deeze ſchoone voortbrengzels der natuur vereiſchen de zorge, van den liefhebber den geheelen dag door; zij moeten vooral, als de bloem reeds voor den dag is gekoomen, tegens de zonne bewaart worden, tegens de togt; men maakt daarom kleine ſchermen van drie plankjes, die men over de delicaatſte heen zet, terwijl men de overige met een zeil of tent bedekt, daar men onder gaan, en zitten kan, om zonder gevaar der bloemen, het verrukkend gezicht te hebben, en het vergenoegen te ſmaaken van den Bloemist! Dit vermaak, geliefde leezer, is daarom prijsſelijk, om dat het onzondig is, en of ſchoon veelen die liefhebberije met ſcherpheid beſchimpen, moet men nogthans toeſtemmen, dat of ſchoon de tijd van een redelijk mensch wel met hoogdraavender zaaken konde doorgebragt worden, er nogthans veelen den tijd verſoeijelijker verkwisten; alle menſchen zijn geene Sterrekundige, en gelijk nimmer een Astronomist een Bloemist geweest is, zo is nimmer een Bloemist Astronomist geweest, zijn tijd moet echter doorgebragt worden, en hoe kan hij dit goedkooper, zediger en onzondiger doen, dan met de cultuur van die ſchepzels, in welker ſchoonheid het Opperweezen zelf zich ſchijnt te vermaaken.

Maar wij keeren te rug; geene *hijacinthen* konnen de lucht, de wind, en de zonne minder verdraagen, dan de roodverwige; de regen is allen nadeelig, vooral moet men met ſtokjes, van ijzer- of koperdraadjes voorzien, den ſteng der bloemen verzekeren, op dat zij door zwakheid, of ongelijke zwaarte der bloemen, niet buigen, of nedervallen.

Op deeze wijze, kan men een week of drie, ja vier lang, het verrukkend vermaak hebben, om deeze ſchoone bloemen te bewaaren, die anders in weinige dagen verflenzen, haar ſchoon verliezen, en geheel verwelken.

Men behoort ook op de ſchikking te letten, de *Marquis* de St. Simon heeft drie uitmuntende voorbeelden gegeeven, genoomen uit de tuinen van drie voornaame liefhebbers te Haarlem, Voorhelm, Kreps en Coek.

De eerſte plant in de eerſte rije, eene roode, dan eene witte, vervolgens eene witte met een rood hart, dan weder eene roode; in de tweede rije altemaal blaauwe,

de derde rije gelijk de eerſte, de vierde als de tweede, en zo vervolgens, tot dat de laatſte rije is gelijk de eerſte; men plaatst van 38 tot 41 in ééne rije.

Kreps begint de eerſte rije met eene witte, met een rood hart, laat daar op een blaauwe volgen; vervolgens weder een witte met een rood hart, dan eene blaauwe, dan eene geheel witte, vervolgens eene blaauwe, en daar op eene roode, enz.; de tweede rije is als de eerſte, maar begint met eene blaauwe; dus koomen alle de blaauwe in de diagonaalen van de vierkanten, en in de ſchuinſe rijen; daar ze bij Voorhelm vier rechte rijen uitmaaken.

Cock begint met eene blaauwe, laat daar op eene roode, dan weder eene blaauwe, dan eene witte met een rood hart, dan eene blaauwe, enz. volgen, dat is, om den anderen eene blaauwe, en tuſſchen in tweemaal dezelfde; de tweede rije, enz. zijn even eens, maar begint een weinig inwaarts met eene blaauwe; dus koomen mede alle de blaauwen in ſchuinſe lijnen, en de witten en rooden zijn door verwiſſeling geſchakeert.

Het hartzeer van den Bloemist koomt voornaamelijk, wanneer de bloemen opkoomen; dikwils ſterft er een, het welke hij geduldig draagt, zonder er aan te raaken; hij heeft altoos eenige bloemen in potten, om zijn verrukkend theater vol te maaken, of in glazen, als een vernietigt word, of afbreekt door een onverhoopt geval; is er eene magere bloem, zo laat hij haar ſtaan, en ontciert zijnen bak niet door er eene andere in te zetten; voorziet hij eenig ongeluk, zo plant hij twee bollen naast een.

Nu vraagt gij, waar in de ſchoonheid eener *hijacinth* beſtaat? Het is onoplosſelijk, en tot nog toe even weinig bepaalt, als die van eene vrouwe: Het is dan eens de grootheid van den ſteel, dan eens het getal van bloemen, dan de koleur, dan eens de ſchikking der bloemen, en bloembladen, dan eens de zeldzaamheid, welke de bijzondere verdiensten maaken; even als eene jonge juffer, dan eens om haare koleur, dan om haare oogen, of bevallige mond, ſchoon gehouden word.

En gelijk men nimmer in eene vrouwe alle de hoofdſchoonheden teffens ontmoet, even weinig vind men die in eene *hijacinth* vereenigt: De *Marquis* de St. Simon, maakt als een tweede Zeuxis, eene enkele *Venus-bloem*, uit de duizenden, welke hij te Haarlem zag.

Men moet derhalven de bloembollen zo ſchikken, dat eene, die te laag van ſteng is, niet vlak bij eene hooge ſtaat, met moet door het te wege brengen van eene welgeregelde proportie, de gebreken der natuur bedekken; men moet ze ook zo ſchikken, dat alle te gelijk bloeijen, ten minſten binnen twee, of ten langſten drie dagen; anders misſtaat het, gelijk een kroon kaarzen, die ſlegts hier en daar aangeſteeken, gaten vertoonen die duister zijn; misſchien konde men de *hijacinthen*, even als de *auricula's*, helpen met een mesje, en de bloem openen; dog dit word eene ſchande gerekent; ook verdraagt de tederheid van de bloem geen ſtaal.

Op deeze wijze kan een zorgvuldig Bloemist van het einde van Maart af, twintig dagen lang het vermaak zijner zorgen over de *enkele hijacinthen* genieten, mits dat het weder gunstig zij: Tegens den 20 April hebben de *dubbelde* haare grootſte ſchoonheid; den 25 en 26 zijn ze op haar ſchoonst; den 4 en 5 Maij is het prille reeds verſtreeken.

De gemeene bloemen of jonge bollen, cultiveert men bijna op dezelfde wijze, alleen dekt men ze met run of kif, en mest tegens de vorst.

Zommige willen, dat de ſneeuw voordeelig, anderen, dat zij nadeelig is; de ondervinding moet hier in ieders zaak bepleiten.

Wanneer de bloem geheel verdort is met de bladen, dan graaft men met de hand de bollen uit, en men ſnijd de bladen af; vervolgens legt men de bol op zijde, dekt ze twee of drie vinger dik met aarde; en aldus bewaart men ze een maand lang; men verkiest een mooijen dag, om ze opteneemen, men ſtelt ze aan de lucht bloot, dog vooral niet in eene heete zon; daar na legt men ze op een zeef, en ſchud er de aarde voorzigtig af; vervolgens trekt men er de wortelen af, en zuivert ze, en eindelijk legt men ze op de planken der bakken.

Zommige zijn veel netter in het opneemen, laaten de zwakſte wat langer leggen, en ſnijden de bladen niet af, van die wat te ſterk groeijen, of te ſchielijk bloeijen.

Men brengt ze tegens het laatst van Junij in de kaſſen om te droogen, zo dat er lucht bij kan koomen; deeze moeten aan drie zijden open zijn; als men veele heeft, gelijk te Haarlem, heeft men zolders daar toe opzettelijk gemaakt; vooral houd men er de weste-wind uit.

Vervolgens zuivert men ze geheel, en men ſnijd met het mes alles weg wat aangeſtooken is; het groote geheim is, voortekoomen, dat men uit de gemaakte wond niet te veel zap verliest; het is daarom best, zulks hoe eerder hoe liever te doen.

Men ontdekt ook verſcheidene wormtjes in de bollen, en duizend-beenen, welke men door droogen overwint; en door het verplanten der bollen, gelijk te vooren gezegt is, belet men, dat het ongedierte geen veld wint in deeze bollen.

Als de bollen weder geplant zullen worden in September, dan zuivert men ze wederom, en men trekt alle de roode bladen of ſchillen af, tot op de ſchil, die tegens de bol legt, en men legt alle de afzetzels of nieuwe bollen, die uitgeloopen zijn, ter zijde.

Wanneer men de bakken aanlegt, moet men ze vooral zo plaatzen, dat ze niet op de wind ſtaan, tegens het zuiden, een weinig van huis af, en vooral niet onder de ſchaduwe, of drop van boomen.

Veelen zijn van gedagten, dat de bollen, welke 's winters in potten, of op glazen gedient hebben, niet meer goed zijn, en weggegooid moeten worden; dog het tegendeel is waar, men moet ze, als de bladen verdorren, ſlegts een halven dag in de zonne leggen, om te droogen; vervolgens op zijde in de aarde leggen, en dekken, gelijk wij van de andere bollen gezegt hebben, en met de rest gelijk opneemen, zo krijgen ze weder kracht, en zullen op zijn tijd gezet bloem geeven, zonder eenige vermindering.

Men kan de bollen op glazen zetten, om in zijne kamer, voor de ſchoorſteen of elders, de voortgang der groeijing der *hijacinthen* te zien; men moet ze wel zuiveren, en regenwater gebruiken, te gelijk oppaſſen, dat het water, daar men ze mede aanvult, niet koud is; dog als de wortels ſlijmig worden, heeft men niet veel te wagten; het best is, een ſlesje naast de caraffen te zetten, op dat het water dezelfde graad van warmte hebbende, de wortels niet doet inkrimpen.

Het

Het is niet onaardig te zien, hoe men een *hijacinth* omgekeert in het water kan doen bloem ſchieten, het is een bewijs, dat het vogt genoeg door het onderſte van de bol opgetrokken, in dezelve koomt, om de bloem te doen groeijen.

In potten behoort men voorzigtig te zijn, best is, te neemen aarde potten, die niet verglaasd zijn; porcelein en engelſche aarde belet het intrekken van het water, dan word de aarde te nat, en de bol bederft.

De beroemde BONNET leert, hoe men zaaden en bloemen kan voortteelen in mos, zelfs op ſpons, dat is, men kan alles bijna voortteelen, indien men ſlegts zorgt, dat de wortels konnen ſchieten, en dat het lighaam, waar op de kleine plant groeit, vogtig genoeg is, om zap te verſchaffen; ziet men de garst niet uitſchieten in de gerven, wanneer ze te lang in den regen op het land ſtaan? Het is derhalven het zelfde, of men in zand, in mos, of iets anders plant en zaait: Evenwel verdienen de twee verhandelingen van den Heere BONNET *Memoires de Math. de Phiſiq. Tom. I. pag.* 420. en *pag.* 434. *ſur la vegetation des plantes dans differentes matieres, & principalement dans la mouſe* geleezen te worden.

Wij beveelen onzen leezer na te ſpooren den beroemden MILLER, in zijn *Dictionarium*, en in zijn nuttig werk over de *Maandelijkſche Tuin-oeffeningen*, door den onvermoeiden J. BASTER overgezet 1767, waar in zo wel de cultuur, als manier van zaaijing word opgegeeven, en de tijd bepaalt, die omtrent het planten, opneemen en zaaijen, moet in acht genoomen worden.

Wanneer de liefhebbers nieuwe bloemen willen verkrijgen, moeten zij alle jaaren een bed, of meerder zaaijen, daar is geen twijffel aan, of men zal door eene bijzondere ſpeeling der natuur, welke inzonderheid in dit zoort van bloemen zich vermaakt, in fraaije monsters voorttebrengen, uit eenige millioenen nu en dan eene nieuwe bloem zien voortkoomen: Dog tot vergoeding van zo veel vrugtelooze arbeid, word de liefhebber hier mede betaalt, dat de bol en zijne afzetzels altoosduurende dezelfde blijven, en zoortgelijke bloemen voortbrengen.

Wij beſluiten dit artijkel, en beveelen den leezer vooral het uitmuntend werk van PH. MILLER, van VOORHELM, van den *Marquis* DE ST. SIMON, en alle die buiten ons weeten opzettelijk over deeze liefhebberije gehandelt hebben. De *Marquis* heeft inzonderheid op de ontleeding der bollen en bloemen zeer zorgvuldig gelet, en dezelve met de alleruitvoerigſte plaaten aangeweezen.

HIJACINTH (DRUIFJES-); in het latijn *Hijacinthus botrijoides; Muscari.*

Behalven de *Hijacinthen*, waar van in het voorige artijkel naauwkeurig geſprooken is, die de naam van *Orientaalſche* of *Oosterſche Hijacinthen* draagen, en de fraaiſte zijn, zijn er ook nog andere bijzondere zoorten, die het de moeite wel waardig is, om te beſchrijven, en ook, volgens ons beſtek, behooren beſchreeven te worden; ſchoon ze die fraaijigheid niet bezitten, gelijk de gemelde *Orientaalſche*; te meer, op dat een onkundig liefhebber van bloemen, ook daar van kennisſe mooge hebben, en het onderſcheid weeten: Wij moeten derhalven hier eerst ſpreeken van de *Druifjes-hijacinthen.*

Daar zijn verſcheide zoorten van deeze *Hijacinth*; als

1. De *Druifjes-hijacinth* met breede bladen, en blauwe, incarnaate of witte bloemen; *Hijacinthus botrijoides major; Muscari vulgo; (Hijacinthus corollis ovatis; ſummis ſeſſilibus, foliis enſiformibus*, LINN. *Spec. Pl.*)

2. De *kleine Druifjes-hijacinth* met ſmalle zaamengerolde bladen; *Hijacinthus botrijroides minor*; (*Hijacinthus corollis globoſis uniformibus, foliis canaliculato-cijlindricis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Druifjes-hijacinth*, naar *muscus* ruikende, *Dipcadi* genoemt; *Hijacinthus moſchatus vulgo*; (*Hijacinthus corollis ovatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *vroege Druifjes-hijacinth*, naar *muscus* ruikende, met goud-geele bloemen; *Hijacinthus moſchatus flore aureo.*

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange breedagtige bladen, tusſchen welke dunne gladde ſtengen, van een hand lang of meer hoogte, uit de bol voortkoomen, welke boven met eij-rondagtige gaapende bolletjes of bloemtjes digt bezet zijn, en zaamen als een langwerpig druive-trosje uitmaaken; haar koleur is gewoonlijk donker-blauw; maar men vind ook veranderingen die licht-blauw, purper, incarnaat, wit of wit- en blauw- of purper-bont zijn: Deeze bloemen hebben veeltijds een niet onaangenaame reuk, die naar die der *pruimen* zweemt: Na de bloemen volgen driekantige zaadhuisjes, welke klein zwart zaad bevatten.

De tweede zoort groeit kleiner; heeft ſmalle iets zaamengerolde bladen, en daar door naar de *bieſen* gelijkende, die meestendeel ter aarde verſpreid leggen; haare bloemen koomen op een dunne ſteng in een digt druiftrosje voort, gelijk de voorige, maar zijn kleiner en rondagtiger, en meest donker-blauw of donker purper van koleur; hoewel men ze ook van andere koleuren vind, gelijk de voorige, dog zeldzaamer.

De derde zoort heeft eenige lange breedagtige puntige bladen, naar die der *Orientaalſche hijacinthen* gelijkende; tusſchen welke uit de bol één of meer ſtengen opſchieten, van ongeveer een ſpanshoogte, aan welkers bovendeel veele eij-ronde bolletjes of bloemen in een lange druiftros voortkoomen, gelijk aan de voorige zoorten, maar die grooter, en van koleur uit den groenen wit- of purperagtig, of ook wel geel zijn, en een zoeten aangenaamen reuk hebben, naar die van de *muscus* zweemende; waar van ze ook den naam van *muscari* draagen; na de bloemen volgen ook driekantige zaadhuisjes, die rond zwartagtig zaad bevatten: De bol van deeze zoort is ook veel grooter, dan die van de voorige zoorten, en maakt veele vezel-wortelen.

De vierde zoort verſchilt weinig van de voorige zoort, dan alleen dat de bloemen fraai goud geel zijn; maar is zeldzaamer.

Plaats. De beide eerſte zoorten groeijen natuurlijk in Zuid Frankrijk, Italien, enz.; maar de derde zoort is omtrent het jaar 1554 uit Aſie in Europa gebragt, alwaar ze in de omſtreek van de *Bosphorus* natuurlijk van zelfs groeit; en waar van de vierde zoort maar eene verandering is.

Kweeking. Deeze geſchied ligtelijk door ſcheuring, of deeling der bollen; waar toe de bekwaamſte tijd in het voorjaar is, voorts na dat ze het bloeijen gedaan hebben, en de bladen beginnen te vergaan; ze willen in allerlei goede losſe gronden zeer wel groeijen, dog beminnen liefst een goede zandagtige; men plant ze hier of daar op de rabatten in de bloemtuin, of elders, daar men begeert; en men laat ze gewoonlijk een jaar of

drie.

drie, vier ſtaan, eer men ze verplant, waar door de planten grooter worden, en meer bloemen geeven.

HIJACINTH (GEKRANSDE OF GEKROONDE); *Tros-hijacinth*; *Hijacinthus comoſus*; *Muscari comoſus*. Hier van zijn twee hoofdzoorten; als

1. De *gemeene gekransde Hijacinth*; *Hiacinthus comoſus major*; (*Hijacinthus corollis angulato-cijlindricis, ſummis ſterilibus, longius pedicellatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *gekransde* en *getakte Hijacinth*, ook *Pluim-hijacinth* genoemt; *Hijacinthus comoſus multiramus vel monſtroſus*; (*Hijacinthus corollis ſubovatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft verſcheidene lange ſmalle dikagtige bladen, gelijk de voorige *hijacinthen*, tusſchen welke mede uit de bol een lange ſteng opſchiet, zomtijds van één voet, min of meer, hoogte, aan welke van zijn midden af, tot boven toe, rondom veele kleine cijlinder-formige hoekige holle bloemen aan korte dunne ſteeltjes verward voortkoomen, maar de bovenſte bloemen, die kleiner zijn, zitten veel en digter te zaamen, ook aan veel langer ſteelen, en formeeren daar door een zoort van krans of kroon, waar van deeze zoort van *hijacinth* haaren naam draagt, en het is aanmerkelijk in deeze zoort, dat de ſteeltjes der bloemen in het bloeijen geduurig aangroeijen, en veel langer worden: De bloemen zijn gewoonlijk purperagtig van koleur, maar men heeft er ook veranderingen van, die blauw, violet, roodagtig of wit zijn; waar van ook de eene wat vroeger of laater, dan de andere bloeit; en daar is ook een kleiner zoort van, die in alle deelen kleiner groeit.

De tweede zoort verſchilt van de voorige meest daar in, dat de ſteng veele zijdtakken, in plaats van bloemſteeltjes uitſchiet, aan welke eene groote menigte van bloemen op bijzondere lange ſteeltjes voortkoomen, die rondagtig van gedaante, en purper of paars van koleur zijn, maakende boven ook een bijzondere krans of kroon, gelijk de voorige. Deeze zoort is, wegens haare fraaije vertooning, waardig, om van de liefhebbers van Flora gecultiveert te worden, en heeft iets in haare groeiwijze, dat ſpeculatief is. Zommige houden ze voor een *monſtrum* of misgewas; maar het is zekerlijk een bijzondere zoort, dewijl ze in de cultuur ſtand houd; men vind ze ook met witte bloemen, en andere koleuren, dog zeldzaamer.

Plaats. De eerſte zoort groeit natuurlijk in de zuidelijke gewesten van Hoog-Duitschland, in Hongarien, Frankrijk, Italien en elders, in de weiden, omtrent de kanten van akkers, en elders.

De tweede zoort is eerst uit Frankrijk in deeze gewesten overgebragt, daar ze in het wild groeijende gevonden word; maar koomt ook in de Italiaanſche landſchappen voort.

Kweeking. Dezelve geſchied, om kort te gaan, op dezelfde wijze, als van de voorige *druif hijacinthen* gezegt is.

HIJACINTH (LELIE-); *Lelie van Perſien*; in het latijn *Hijacinthus ſtellaris, folio & radice lilii*; *Lilium Perſicum vulgo*; (*Scilla radice ſquamata*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. Deeze zoort word doorgaans bij de *hijacinthen* gerekent, ſchoon ze eigentlijk tot het geſlacht der *Scilla's* of *Zee-ajuinen* behoort: Dezelve heeft ſmalle langwerpige bladen, naar die van de bladen van de *witte lelie*, of *vuur-lelien* gelijkende, die rondom aan het benedendeel van de opſchietende ſteng digt boven elkander voortkoomen: Deeze ſteng ſchiet regt op, tot drie, vier, en zomtijds meerder voeten hoog, en is naar bovenwaarts rondom met eene menigte van bloemen digt bezet en verciert, die aan lange regte ſteelen voortkoomen, en nederwaarts hangen, zijnde van zes bloembladen kloksgewijze zaamengeſtelt, hebbende een roodagtig-violette koleur, en van binnen zes helmſtijltjes; welke bloemen, de eene na de andere bloeijen, of opengaan, van onderen beginnende, en zaamen een pijramidaale fraaije bloemtros uitmaaken, die zeer aanzienelijk is; ook groeijen de bloemen zomtijds kroonsgewijze, de eene kroon boven de andere, gelijk zommige kroon-imperiaalen; de bol is ſchubagtig, op de wijze gelijk de *witte lelien*.

Plaats. Deeze zoort groeit in Frankrijk, Spanjen, in de Pijreneeſche gebergtens, en elders.

Kweeking. Dezelve koomt met die van de voorgaande zoorten overeen, maar ze is wat tederder, en de bollen, die eerst in het voorjaar uitſpruiten, dienen in de winter met wat ruigte tegens de vorst overdekt te worden.

HIJACINTH (STER-); *Hijacinth met geſterde bloemen*; *Hijacinthus ſtellaris*. Deeze worden thans mede onder het geſlacht der *Zee-ajuinen* gerekent, en waar van de volgende de voornaamſte zijn.

1. De *Duitſche vroege twee- of drie-bladige Ster-hijacinth*; *Hijacinthus ſtellaris bifolius germanicus*; (*Scilla radice ſolida, floribus erectiusculis pauciroribus*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Italiaanſche Ster-hijacinth* met aschverwige bloemen; *Hijacinthus ſtellaris Italicus*; (*Scilla radice ſolida; corijmbo conferto hæmiſphærico*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Ster-hijacinth van Conſtantinopel*; *Hijacinthus ſtellaris bijzantinus*; (*Scilla radice ſolida, floribus lateralibus alternis, ſubnutantibus*, LINN. *Spec. Plant.*)

4. De *Herfst-Ster-hijacinth*; *Hijacinthus ſtellaris autumnalis* DODONÆI; (*Scilla radice ſolida, foliis filiformibus linearibus, floribus corijmboſis, pedunculis nudis adſcendentibus, longitudine floris*, LINN. *Spec. Plant.*)

5. De *Ster-hijacinth van Peru*; *Hijacinthus ſtellaris Peruanus*; *Bulbus Eriophorus* DODONÆI; (*Scilla radice ſolida, corijmbo conferto conico*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort, ſchiet een ſteel of ſteng met twee, en zomtijds drie bladen uit de bol voort, die breedagtig en niet zeer lang zijn; boven aan de ſteng groeijen eenige weinige zesbladige bloemen in een trosje op lange ſteeltjes, welke een ſter vertoonen, en meesttijds blauw van koleur zijn; dog men vind ze ook rood of incarnaat en wit van koleur; na de bloemen volgen ronde zaadhuisjes, zo groot als een *erwte*, welke klein zaad bevatten, dat naar de *geers* zweemt: De wortel is digt, dat is, niet ſchilferagtig, nog geſchubt, gelijk ook de overige van deeze zoort digt zijn.

De tweede zoort brengt veele ſmalle bladen uit de bol voort, die ter aarde verſpreid leggen, en tusſchen welke een ſteng opſchiet van een ſpan of meer hoog, welke aan zijn top veele geſterde bloemen bij zaamen op lange ſteeltjes draagt, die een halve bolformige tros vertoonen, en uit den blauwen aschverwig van koleur zijn; na welke driekantige zaadhuisjes volgen, die klein zwartagtig zaad bevatten.

De derde zoort heeft drie of vier lange uitgeholde bleek-

bl ek-groene, ter aarde verſpreid leggende bladen, tusſchen welke één of meer ſtengen uit de bol ſpruiten, van ongeveer een paar vingers hoogte, aan welke bovenwaarts eenige geſterde, eenigzins hangende bloemen bij beurten voortkoomen, die fraai hemels blauw van koleur zijn, en zes witte helmſtijltjes met purpere helmtjes van binnen, en een ſtijltje in het midden hebben; n: welke driekantige zaadhuisjes volgen, die klein zwart zaad bevatten. Deeze zoort is, wegens haare fraaije blauwe bloemen, eene der ſchoonſte vm deeze zoorten; men vind ze ook met witte bloemen, maar zeldzaa n.

De vierde zoort, heeft veele lange zeer ſmalle ter aa de verſpreide bladen, tusſchen welke één of meer ſtengen opſchieten, van ongeveer een kleine voet hoogte, aan welke naar bovenwaarts veele geſterde bloemen aan korte, iets naar boven omgeboogene ſteeltjes airswijze groeijen, die blauw of purperagtig van koleur zijn, en eenige helmſtijltjes met zwarte helmtjes in het midden hebben, waar na driekantige zaadhuisjes volgen, die klein zwart zaad bevatten.

Daar is ook eene verandering van, die in alle deelen kleiner groeit, anders met de voorige genoegzaam overeenkoomende, en men vind ze beide ook met witte bloemen.

De vijfde zoort ſchiet uit een groote dikke bol, veele bladen voort, die langwerpig zijn, en naar die van de *gemeene* of *Oosterſche hijacinth* gelijken; tusſchen welke een dunne ronde ſteng voortkoomt, van ander half voet of meer hoogte, op welks top veele geſterde bloemen aan lange ſteelen digt bij elkander groeijen, die een korte puntige air of kegelgedaantige tros vertoonen, van koleur purperagtig-blauw zijn, en van binnen zes blauwe helmſtijltjes met geele helmtjes hebben, na welke driekantige puntige zaadhuisjes volgen, die veel rond zwart zaad bevatten.

Plaats. De eerſte zoort groeit in Hoog-Duitschland, Frankrijk, enz. De tweede zoort word in Italien en elders gevonden. De derde zoort koomt voort omtrent Conſtantinopel, alwaar ze den naam van *Suſam giule* draagt, en van daar omtrent het jaar 1590 verder in Europa verſpreid is. De vierde zoort word in Frankrijk, Italien en Spanjen in het veld gevonden; en de vijfde zoort groeit ook natuurlijk in Spanjen, omtrent Gibraltar en elders; als mede in Portugal, enz., ſchoon ze den naam van *Peru* draagt; of ze aldaar ook groeit, is ons onbekent; ze word ook met licht-blauwe, roodagtige en witte bloemen gevonden, en is eigentlijk niet anders dan een vreemde zoort van *Ster-hijacinthen*, of *Zeeajuin*, die grooter of hooger dan de overige groeit.

Kweeking. De vier eerſte zoorten worden op dezelfde wijze, door verplanting en deeling der bollen na de blocitijd, als de bladen beginnen te verſlenzen, ligtelijk voortgezet, gelijk alle de voorige zoorten. De vijfde of zogenoemde *Peruaanſche* zoort, word op dezelfde wijze vermenigvuldigt, maar ze is tederder van aart, en moet derhalven in groote potten geplant worden, om ze in de winter in het oranjehuis, of op een andere plaats, daar ze niet van de vorst aangedaan word, voor de vorst te bewaaren; dog men kan ze ook wel in de opene grond planten, mits dat zulks in een droge grond zij, en dat men ze tegens de vorst met eenige losſe ruigte, daar de vorst niet of weinig doordringen kan, dekt, gelijk met los verward ſtroo van graanen, of erwten, boonen, enz.

Daar zijn, behalven de in haare bijzondere artijkels gemelde *Orientaalſche* en andere *hijacinthen*, ook nog *hijacinthen*, die men *gemeene* noemt, als de eerſte, tweede, derde en vierde zoorten van den Heer LINNÆUS, welke in Zuid-Frankrijk, Italien, Spanjen en elders van zelfs groeijen, en moogelijk de moeders of oorſprong zijn van de fraaije *Orientaalſche hijacinthen*, waar van boven in het eerſte artijkel der *hijacinthen* naar genoegen geſprooken is. Deeze vind men dikwils hier en daar in onze burger-tuinen, zijnde enkeld en langwerpig van bloem, en blauw, purper, roodagtig of wit van koleur, enz., en haar cultuur koomt met de *druifjes-hijacinthen*, enz. overeen, kunnende door verplanting en deeling der bollen ligtelijk vermeerdert worden.

HIJACINTH-STEEN; *Hijacinth*; is een fraai en kostbaar doorſchijnend Edel-geſteente, van een goudgeele, of roode koleur die op het geele trekt, en die een voortreffelijke glans heeft, dog die, de ſteen geſleepen zijnde, nog brillanter gemaakt word, als er een folie van een goudblad word ondergelegt: Men onderſcheid ze gewoonlijk in twee zoorten, als in geelagtige, die wederom in drie trappen onderſcheiden worden, als in geelagtige, in geele naar het rood hellende, en in geel-roodagtige, waar in een fraai purper of violet door heen ſpeelt, die voor de fraaiſte gehouden worden, en dan in witte, die meest doorgaans donker of melkagtig zijn, gelijkende naar de *barnſteen*, en weinig geacht worden.

De beste deezer ſteenen worden gevonden in Arabien en in Oost-Indiën, in de Landſchappen Cananor, Calicut en Cambaija; maar men vind ze ook in Meisſen, Boheemen, Silefie en Oostenrijk; als mede in Frankrijk, enz.; dog deeze zijn zo hard en fraai niet, als de Oosterſche of Indiaanſche: De Juweliers onderſcheiden ze derhalven ook in *Oosterſche* en *Westerſche Hijacinthen*, waar van de eerſten zeer hoog in prijs zijn; kunnende de Juweliers verders best over de deugd en waarde van deezen ſteen oordeelen.

De *fragmenten* van deezen ſteen, worden ook in de Geneeskunde gebruikt, en zeer gepreezen tegens de pest en andere beſmettelijke ziektens, koortzen, enz. tot hartverſterking, enz.; hoewel zommige weinig van het gebruik der edel-geſteentens als medicijne houden, dienende dezelve beter, tot eene fraaije en luisterrijke opſchikking des lighaams van buiten, inzonderheid van de vrouwelijke ſexe, dan tot het inwendige gebruik: Men maakt er ondertusſchen een *confectie* van, die een groote naam heeft, dog waar bij buiten twijffel de overige ingredienten de meeste uitwerking doen: Zie hier, hoe die *confectie* bereid word.

Neemt *geprepareerde hijacinth*, *geprepareerde coraalen*, *geprepareerde armeniſche bolus*, *gezegelde aarde van Lemnos*, van elks anderhalf once; *witte diktam wortel*, *tormentil-wortel*, *geſchild zaad van citroenen*, en *van zuuring*, *porcelein-zaad*, *geprepareert hertshoorn*, *ſchaafzel van ijvoor*, *kreeft ſteenen*, *ſaffraan*, *beste mijrrhe*, *roode roosen* en *de drie ſantel-houten*, van elks vier ſcrupels; *geprepareerde kleine paarlen* en *ſmaragd*, van elks één drachma; in kleine ſtukjes geſneedene *goud bladen*, twintig ſtuks, en *zilver-bladen*, tien ſtuks; alles tot een fijn poeder gemaakt zijnde, mengt het volgens de konst met één pond *fijroop van zuuring* of *citroenen*, tot een *confectie* of *electuarium*, en bewaart het tot het gebruik.

HIJACINTHUS INDICUS; *Indiaanſche Hijacinth*; zie TUBEROOS.

HIJADES; dit zijn zeven beroemde ſterren, bij de Dichters, die volgens de Ouden, altoos den regen medebragten.

Het is om die oorzaak, dat men ze *hijades* genoemt heeft, van het griekſche woord ὑειν, *pluere*, regenen.

De voornaamſte is het linker-oog van den Stier, door de Arabieren *Aldebaran* genoemt.

De Ouden, gelijk wij 't rede gezegt hebben, merkten de conſtellatie der *hijades* aan, als regen medebrengende, getuige hier van, dit vers van VIRGILIUS: *Archerum, pluviasque hijades geminosque trijones.* De hedendaagſche Wijsgeeren erkennen eenpaarig, dat de ſterren al te ver van ons af zijn, om eenige verandering in onze dampkring, nog aardkloot te wege te brengen.

HIJÆNA; is door BELLONIUS, JONSTON en GESNERUS den naam van *Zee-wolf* (*Lupus marinus*) gegeeven; KÆMPHER *Amœnit.* 411. *Tab.* 407. *fig.* 4. geeft er eene afbeelding van, en noemt hem *Taxus Porcinus*, *ſive Hijæna veterum.* Dit dier, door de Heer LINNÆUS, onder het geſlacht der *Honden* geplaatst, is door de Grieken de naam gegeeven van *Hijæna*, ontleend van ὗς; dat is *zwijn* of *varken*, waar van zij het verkleinend ὑαινα, dat is *varkentje* of *zwijntje* gemaakt hebben; het welke duidelijk ſchijnt te kennen te geeven, dat er een groot onderſcheid was, tusſchen de grootheid en kloekte van een zwijn, en van de *hijæna*; aan dewelke in laater tijden door PINICIANUS, de naam van *Graf-dier* is gegeeven, uit oorzaake, dat men verzekert, dat 't zich veel bij de graſſteden laat vinden, en op de lijken aast.

Zie hier de beſchrijving der geſtalte, en hoedanigheden van dit dier, zodanig, als het korte jaaren geleeden, in eene is waargenoomen, die te Amſterdam, opentlijk te zien was; wij hebben dit ontleend uit de *uitgezogte Verhand. 8ſte Deel*, alwaar men mede een nauwkeurige afbeelding van dit wreede dier vind.

„ Bij de oude Dierenbeſchrijveren worden ons veele „ grollen verteld van de *Oogen* der *Hijæna*, welker „ gloed (veranderende gelijk ik duidelijk gezien heb, „ naar maate het licht daar in valt) de aanleiding gegeeven heeft tot de fabel van de *Edele Steenen*, welken „ in dezelven zouden zitten. Ik heb daar omtrent niets „ anders waargenoomen, dan dat zij zeer ſnel zijn, en „ zich nu en dan, wanneer het kaarslicht regt van „ vooren, of op zijde kort daar bij gehouden wierd, „ als gloeijende, glinsterend-bruin, of ook blinkend „ rosagtig, doorgaans donker-bruin of zwart, vertoonden.

„ Wegens de *Stem* van het dier; met welke het ins „ gelijks, volgens de beuzelagtige overleeveringen der „ Ouden, de meeste dierlijke geluiden zou konnen „ nabootzen, welken het van buiten hoort, kan ik mede maar alleen met zekerheid melden, dat het *Gelach*, „ van het welk men zo breed opgaf, niets anders was, „ dan een grinnekend geluid, met geſlooten tanden en „ een weinig opgetrokkene lippen, als uit de keel van „ het dier hervoortgebragt: Brullende en tjankende „ onze *Hijæna* ſtandvastig alle avonden en nagten ijsſelijk, zo dra, het gezelſchap van menſchen haar begeeven hebbende, zij eenzaam wierd gelaaten; welk „ geluid de opgeſlooten honden ook, des ongewoon, gemeenlijk maaken, ſchoon op verre na zo ſterk en doordringend niet als deeze *Hijæna*. Evenwel was door den „ eigenaar, die haar had medegebragt, verhaalt, dat „ hij haar, nog zeer jong, door luidkeels en bij aan„ houdendheid te lagchen, had weeten te verlok„ ken.

„ Maar wat de *Verſlindendheid* van het dier betreft, „ gemakkelijk was het na te gaan, dat daar omtrent de „ Ouden niets bezijden de waarheid geſchreeven hebben; „ naamelijk dat de *Avondwolf* of *Hijæna* van 't gebeente „ zo weinig als van het vleesch in haare nagtverſlindin„ gen, overlaat: Want geheel verſchriklijk was haar „ geſtel van *Tanden*, dewelke ijvoor-wit, in kloekte voor „ die van eên Wolf, in ſcherpte voor die van eenen „ Leeuw, geenzins behoefden te wijken. Zij heeft „ zes platte Voortanden, zo in het bovenſte als in het „ onderſte kaakebeen. Van deezen ſtaan een weinig af, „ aan elke zijde, zo boven als beneeden, twee zeer „ merkelijk grooteren die zeer ſcherp zijn; en daar aan „ volgt, op eenigen afſtand, wederom aan elke zijde, „ zo beneeden als boven, een Slagtand, die een wei„ nig krom, gelijk de voorgaande en uitermaaten ſcherp „ is: Deeze grootere Zijd- en Slagtanden van het bo„ venſte en onderſte kaakebeen ſluiten na binnen en ge„ deeltelijk tusſchen in en over elkanderen; zo dat het „ geen de *Hijæna* met dezelve aanvat, of geheel afgebeeten, of onverwrikbaar vast gehouden word. On„ mooglijk was het (hoe veele moeite daar toe aange„ wend wierd) het nette getal der *Kiezen* op te nee„ men; kunnende wij van dezelven maar alleen, uit „ het gezicht daar van nu en dan ter vlugt, met waar„ heid berigten, dat zij in grootte aan de *Tanden* even„ redig zijn. Hoe zwaare en met taaije of beenagtige „ deelen bezette brokken vleesch, zomtijds ter dikte „ van eenen arm, aan het dier werden toegeworpen, „ altoos vraatig had het zelve die, in een oogenblik, „ en genoegzaam zonder kaauwen of bijten, ingeſlokt, „ tot onze merkelijke verwondering. Elken dag, en „ zomtijds ook maar om de twee dagen, dronk het „ omtrent de hoeveelheid van een half pint water.

„ Eenigzins hartvormig (*cordiforme*) en van de ge„ daante, welke na het driehoekige helt, was de *Kop* „ deezer *Hijæna*; ſpitzer aan den neus, zeer ſterk beſpierd en breed op de wangen; zwart en gekneveld „ omtrent den neus en lippen; ſtaande de oogen digt „ na den ſnuit toe, die niet vooruitſtaande, maar plat„ agtig was.

„ De *Neusgaten* waaren langbogtig, en van figuur als „ een omgekeerd *komma* [']; ſtaande de Neus, boven „ aan zijn begin, een weinig rond verheeven.

„ De *Ooren*, wel verre van langwerpig en ſpits, „ waaren zeer breed, kort en omtrent rond; niet ge„ heel naakt, maar bezet met korte haairen en boven „ in hunnen rand op 't midden een weinig ingeboogen; „ de opening derzelven is zeer wijd.

„ De geheele lengte van den Kop, gemeeten voor „ van de ſnuit af, over de bogt van het bekkeneel, tot „ agter bij het begin van den nek, was één voet, twee „ en een-tweede duimen, Amſterdamſche maat.

„ De *Romp* van het lighaam meer rank dan rond, „ was door het dagelijks ſterk voeren vrij vet; maar „ in den natuurlijken ſtaat van ſatzoen, als een Wolf „ of lange Hond, bekleed met eene niet lang, dog echter eenigzins ruighaairige huid, vuil-geel in den „ grond, en afgezet of geplekt met onregelmaatig verdeelde en donker-bruine ſpatten of rondagtige „ vlekken, onder welken eenige weinigen op den hals, „ (de eene nogtans ſterker affteekende dan de anderen)

„ in

„ in de lengte liepen. De geheele hals was bezet met
„ borstelagtig haair.

„ Boven op den *Nek* en langs den ruggegraat ſtond
„ insgelijks een ſtreek van *Borſtelen*, dewelken de *Hij-*
„ *æna* overeind ſteeken en weder vallen laaten kon,
„ naar maate van haare verbolgendheid of zagtzinnig-
„ heid: Deeze Borſtels waaren zommigen zwart, en
„ de meesten, gelijk het ander haair buiten de plekken,
„ vuilgeel, zijnde de grootſten weinig meerder dan een
„ handbreed lang. Ligter van koleur waaren de be-
„ needenborst, het onderlijf, en de buik.

„ De lengte van deezen romp, met deszelfs bogten
„ gemeeten, van het begin van den nek af tot aan het
„ begin van den ſtaart, was vier voeten.

„ Deszelfs Dikte, in den omtrek gemeeten, over de
„ ribben, was drie voeten zeven duimen.

„ De *Staart*, lang één voet vijf duimen, was insge-
„ lijks vuilgeel, behalven na het uiteinde toe, alwaar
„ dezelve donker-bruin, geringd met twee banden, en
„ zwart in zijne ſpits uitloopende was: Het haair op
„ dezelve lag midden boven op als geſcheeld of in tweën
„ gedeelt. In luimen van vriendelijkheid of van verlangen
„ na aas, kwispelſtaarte de *Hijæna*, even als de Honden.

„ Belangende de *Pooten*; de voorſten waaren langer
„ dan de agterſten; hebbende deeze laatſten, van den
„ hak afgemeeten tot op den grond bij de zool van den
„ voet, (want het dier gedoogde niet, hoe men het ook
„ werkſtellig wilde maaken, dat wij zulks op een ande-
„ re wijze konden meeten,) de hoogte van negen dui-
„ men; terwijl de Voorpooten, mede gemeeten van den
„ elboog tot aan de zool, een voet zes duimen lang be-
„ vonden wierde. Beiden, zo de Voor- als Agterpoo-
„ ten, waaren niet geringd; maar alleen, op de ſchee-
„ nen, even gelijk het lighaam, hier en daar met on-
„ regelmaatige plekken getekent; zijnde de binnenſte
„ zijde geheel ongevlekt, en, even als het onderlijf,
„ wat ligter geelverwig.

„ De *Voeten* donkerder-bruin dan de Schenkels, en mer-
„ kelijk dunner dan deezen aan haar onderſte gewrigt,
„ waaren na evenredigheid grof en ſterk van Vingeren,
„ die breed uitliepen, en vier in getal waaren, zijnde
„ de middelſten de langſten; alleen voorzien van mid-
„ delmaatige Nagelen; die ſcherp genoeg geweest zijn-
„ de, om 't hok, waar in 't dier beſlooten was, te bree-
„ ken, tot voorkominge van ongemak, ter lengte, zo
„ men zeide, van een halven duim ingekort waaren.
„ Welgeſchikt vertoonde dus dit ondergeſtel zich, om
„ daar mede in den grond te graaven, en het geroofde
„ vast te houden.

„ Het dier, ſchoon men de *Hijæna* ook in Sijrie, A-
„ rabie en Perſie vind, wierd ons gezegt, in *Afrika*
„ (waar wist men niet) gevangen te zijn. Het was een
„ MANNETJE, nu ruim vertien maanden oud, volgens
„ verhaal des Reizigers, die het gevangen had; en niet
„ tegenſtaande het alle uiterlijke blijken van verſlin-
„ dendheid en roofzugt toonde, liet het echter zich nu
„ en dan van nabij bezichtigen, en door de lieden, wel-
„ ken dagelijks met het zelve omgingen, van tijd tot
„ tijd behandelen.

HIJALOIDES, van het griekſche ὕαλος, *glas*, en εἶδος, *form*; dus word 't glazen oogvogt (*humor vitreus*) genoemt, zittende tusſchen het *netgedaantige vlies van het oog* (*tunica retina*), en het *crijſtallijne vogt* (*humor crijſtalinus*) beſlooten.

HIJALOIDES; deeze naam word ook aan zeker glansrijk Edelgeſteente gegeeven, dat even doorſchijnende is, als crijstal. De oude Natuurkundigen hebben er in hunne ſchriften veel gewag van gemaakt; men gebruikte ze tot *cachets*, na dat er het een of ander ingeſneeden was. Verſcheidene Schrijvers hebben hunne gisſingen over die Steen medegedelt. De Heer HILL denkt, dat het dezelfde is, dien PLINIUS *Astrios* noemt, die van de aart des crijstals was, en uit de Indien herkomstig; hij voegt er bij, dat er veele van die zoort uit Amerika koomen; en inzonderheid aan de oevers van de Rivier der Amazoonen gevonden worden. Hij zegt ook, dat men er zulke fraaije van daan gebragt heeft, dat men ze bijna voor opregte Diamanten zoude genoomen hebben.

HIJBERNACULUM; betekent in de Botanie, een *bewaarplaats der planten* in de winter; zie ORANJE-HUIS. De Hr. LINNÆUS noemt ook *Hijbernaculum*, of *Winterbewaarplaats*, dat deel der plant, waar in de geheele plant, of maar de telgen en bloemen van een plant opgeſlooten, en de winter over voor de koude aandoening bewaart leggen, tot de tijd van de uitſpruiting toe; deeze bewaarplaats is dus van twee zoorten, als *bol* of *klijſter* (*bulbus*), en *knop* (*gemma*); gelijk bij voorbeeld de *klijſters* der *hijacinthen*, *narcisſen*, enz., en de *knoppen* der *boomen*.

HIJBOCOUHU, is de naam van een Amerikaanſche en West-Indiſche vrugt, van grootte en gedaante als een *Dadel*, dog niet bekwaam om te kunnen gegeeten worden: Daar word eene olie uitgeperst, die de inwoonders *garameno* of *carameno* noemen, en die zij in de basten van *cocos-nooten* bewaaren. Deeze olie word aldaar gebruikt tegens eene ziekte, *tom* genoemt, die door kleine wormen, zo fijn als haair, veroorzaakt worden, welke zich tusſchen vel en vleesch zetten, en zeer ſmertelijke builen veroorzaaken, die zo groot als een boon zijn, en veeltijds gevaarlijke gevolgen hebben. Zij gebruiken deeze olie ook voor vermoeide ledemaaten, als mede om wonden en zweeren te geneezen.

HIJBRIDÆ VEL POLIJGAMIÆ PLANTÆ; *Vermengtſlagtige Planten*, zijn, volgens het Botaniſche *ſijſtema* van den Heer LINNÆUS, de zulke, welke tweeſlagtige, en tegelijk ook mannelijke en vrouwelijke bloemen voortbrengen.

HIJDATIDES, van het griekſche ὑδατὶς, *aquila*; is volgens GALENUS, *lib. XXIV. Meth. med.* een zoort van dikte of gezwel, het welk zich van een waterige en vette ſtoffe, onder het vel van de oogleden, en wel inzonderheid van de bovenſte vestigt, alwaar zij gemeenlijk door haare wateragtige zwaarte, het geheele ooglid nederdrukt, zonder dat de lijder in ſtaat is, het oog te kunnen openen: Wanneer dit ongemak niet veroudert is, verdwijnt het zomtijds door het dikwils beſtrijken met ſpeekzel, echter moet het meestentijds door ſnijding weggenoomen worden; en wel inzonderheid, wanneer het gezwelletje in een eigen vlies is beſlooten; na de ſnijding word het met *eijwit* in *rooſe-water* gemengt, beſtreeken, en er voorts het *emplastrum defenſivum* opgelegt.

Dog in het algemeen, verſtaan de Geneeskundigen door *hijdatides*, allerlei zoort van diktens, die in kleine blaasjes opgeſlooten zijn, en zich gemeenlijk in een taamelijk groot aantal teffens, in de tusſchenruimtens der knoopen van de watervaten vormen, die zomtijds dusdanig zwellen, dat zij tot verwonderens toe uitgezet worden.

Dusdanige diktens vertoonen zich zeldzaam aan de oppervlakte van het lighaam; echter maakt SCHENKIUS in zijne waarneemingen van eenige *hijdatides* melding, die zich op de rug ter grootte van hoender-eijeren gevormt hadden; men vind ook in de waarneemingen van DEIDIER, dat hij er op de armen gezien had, die zich even als een snoer paarlen vertoonden.

Het zijn inzonderheid de ingewanden, die de ondervinding ons leert, dat het meest aan *hijdatides* onderhevig zijn: RUISCH, in zijne *Observationes Anatomicæ* 17.83. zegt, een geheele klomp lever gezien te hebben, die in een hoop *hijdatides* verandert was: PISON zie *Tractat. de collect. seros.* heeft dusdanige *hijdatides* in de longen waargenoomen: Men heeft gevallen, dat zij in de milt, darmscheil, enz. zijn gevonden, die de oorsprong van waterzugt geweest waaren, dewijl zij breekende, daar door een uitstorting van wateragtig vogt in den onderbuik geschiede: De baarmoeder, en de deelen die er van afhangen, en wel inzonderheid de eijernesten, worden ook dikwerf door die zoort van gezwellen of diktens aangedaan.

De geneezingswijs van de *hijdatides*, die haaren zetel in de ingewanden hebben, is niet wel aantewijzen; daar is geen vast kenmerk, om te kunnen gewaar worden, dat zij er zijn; buiten dat, zijn zij veel eer een toeval (*sijmptoma*) van een ziekte, dan eene ziekte zelven.

HIJDATOCHOLOS, dus worden de excrementen of afgang genoemt, wanneer die dun, warerig en galagtig zijn.

HIJDATOIDES, is de naam die eenige Schrijvers aan het wateragtig vogt van het oog geeven, dat tusschen 't *hoorn-vlies*, en het dunne vliesje *uvea* of *druivevlies* genoemt, beslooten is.

Dit woord is zaamengesteld van ὑδωρ, ὑδατος, *water*, en εἶδος, *vorm, gelijkenis.*

HIJDATOSCOPIA; betekent de konst, om toekoomende dingen, door middel van water, te voorzeggen.

Dit woord is zaamengesteld van ὑδατος, de *genitivus* van ὑδωρ, en σκοπεω, ik *onderzoeke*, ik *beschouwe.*

Daar is eene natuurlijke en geoorloofde *hijdatoscopia* dezelve bestaat, om onweers-buijen en storm-winden, door zekere tekenen te voorzeggen, die men in de zeën, lucht en wolken gewaar word.

HIJDRAGOGA, dit woord is zaamengesteld van ὑδωρ, *water*, en van ἀγω, *uitdrijven*, en betekent zodanige purgeer-middelen, die voornaamelijk de wateragtige vogtigheden buiten het lighaam voeren, waar van de voornaamste de volgende zijn, en waar bij de *dosis* of gifte gevoegt is: 't *Zap* van de *gemeene lisch-wortel*, van één tot drie oncen; *merg van tamarinde*, één once; het *trekzel* van de *middelste groene bast van vlier-takken*, één half once; gepoeijerde *jalappe*, van één half tot twee scrupels; *hars van jalappe*, tot zestien greinen; *gutte-gom*, tot één half scrupel; *donderend goud*, zes tot zeven grein: Deeze gifte is voor bejaarde menschen; dog men moet bij het gebruik van deeze en andere purgeer-middelen, altijd wel agt slaan op den ouderdom en kragten des lijders, en de gifte, volgens die omstandigheid schikken, en bij zwakke lieden en kinderen merkelijk verminderen.

HIJDRARGIJROSIS; dus word het gebruik van de *leevendige kwik*, in strijkingen, enz. van buiten aan het lighaam, genoemt.

HIJDRARGIJRUM, zie KWIKZILVER.

HIJDRAULICA; *Waterleijkonst*; *Water-speelkunde*; is dat gedeelte der tuigwerkkunde (*mechanica*), dat de beweeging der vogten betreft, de leiding der wateren onderwijst, en het middel, om die na boven te brengen, zo wel om ze te doen springen, als wel tot andere gebruiken.

Het woord *hijdraulica*, stamt af van het griekse ὑδραυλες, *klinkend water*, gevormt van ὑδωρ, *aqua, water*, en αὐλος, *tibia, fluit*; de reden van deeze *etijmologie* of afspronk is, dat het water door pijpen geleid word; of ook dat de *hijdraulica* bij de Ouden, niet anders behelsde, dan de weetenschap, om *orgel speelen* te maaken, en dat in de eerste oorspronk der *orgels*, doen men nog niet uitgevonden had, om door *blaasbalgen* de wind er in te persen, men zich van een waterwerk bediende, om er de wind intedringen, en 't orgel te doen geluid geeven.

De *hijdraulica* handelt niet alleen van de leiding en verheffing der wateren, en tot dien einde dienstige werktuigen, maar ook van de algemeene wetten der beweeging van de vloeijende lighaamen. Echter hebben de Mathematici, zedert eenige tijden, de naam van *hijdrodinamia* aan de algemeene weetenschap der beweeging van de vogten, gegeeven, en hebben de naam van *hijdraulica*, enkeld behouden voor die, welke in het bijzonder de beweeging der wateren betreffen; dat is te zeggen, de konst om die te geleiden, te verheffen en ze na de verschillende benoodigtheden van het leeven te bestieren.

De *hijdrostatica* behelst, de evenwigt der vogten, wanneer die in rust zijn; dit evenwigt vernietigende, spruit er noodwendig eene beweeging uit voort; en het is die beweeging, waar mede de *hijdraulica* zijn begin neemt.

De *hijdraulica* veronderstelt dan de kennis der *hijdrostatica*, het welk oorzaak is, dat verscheidene schrijvers ze niet van malkander scheiden, en onverschillg aan die twee weetenschappen, de naam van *hijdraulica* of *hijdrostatica* geeven. Het is echter veel beter, die twee weetenschappen door de verschillende benaamingen van *hijdrostatica* en *hijdraulica* te onderscheiden.

De voornaamste en beste schrijvers over de *hijdraulica* zijn, MARIOTTE *Traité du mouvement des eaux, & autres corps fluides*; GUILIELMINI *Mensura aquarum fluentium*; J. NEWTON *Phil. Nat. Prin. Mathemat.*; VARIGNON *Memoires de l'Academ. de sciences*; DAN. BERNOULLIJ *Hijdrodijnamica*; JOH. BERNOULLIJ *Hijdraulica*; BELIDOR *Mechanique Hijdraulique*, enz.

HIJDRELÆUM; dus word een mengzel uit water en olie genoemt.

HIJDRENTEROCELE; is een dikte of breuk, welke veroorzaakt word door de uitzakking der ingewanden, met wateren in het *scrotum*. Dit woord is zaamengesteld van ὑδωρ, *water*; ἐντερον, *ingewand*, en κηλη, *dikte.*

HIJDRINUS LAPIS; eenige schrijvers hebben zich van deeze benaamiug bedient, om de *Ophites*, of *Slangensteen* mede te betekenen.

HIJDORA, zie ZWEET-BLAAREN.

HIJDROCELE, zie WATER-BREUK.

HIJDROCEPHALUS, zie WATER-HOOFD.

HIJDROCERTOPHIJLLUM; is het zelfde met *Ceratophijllum* LINNÆI; zie aldaar.

HIJDROCHARIS, zie VORSSCHEN-BEET.

HIJDROCOTILE VULGARIS; *Ranunculus, aquaticus Cotijledonis folio*; *Cotijledon palustris* DODONÆI; (*Hijdrocotijle foliis peltatis, unbellis quinque floris*,

ris, LINN. *Spec. Plant.*); in het duitsch *Water-navel-kruid.*

Beschrijving. Het is een laage plant, die met verscheide takkige kruipende ranken groeit, welke hier en daar uit de leden wortelen spruiten; en waar na dunne bladen aan lange dikke steelen wassen, die rondagtig, in de omtrek wat ingesneeden of gekerteld, en genavelt, dat is, in het midden als schotelswijze uitgeholt zijn, dog zijnde ook wel platagtig, maar de steelen zitten beneden omtrent het midden van de bladen vast: Uit de oxels der bladen koomen steeltjes voort, waar op eenige zeer kleine witagtige bloemtjes in een kroontje groeijen, waar na heel klein zaad volgt.

Plaats. Dit gewas word in Hoog- en Neder-Duitschland, enz. gevonden op poel- en moerasagtige plaatzen, en andere natte gronden, of die gemeenlijk in de winter onder water leggen.

Eigenschappen. De bladen zijn wat scherpagtig van smaak, en men houd ze voor openend, afvagend en wondheelend van kragten; hoewel ze niet of weinig in de Genees- of Heelkunde gebruikt worden, en haare weezentlijke kragten, nog niet genoeg schijnen onderzogt, en bekent te zijn.

HIJDRODIJNAMIA; is eigentlijk die weetenschap, welke de wetten der beweeging van de vloeistoffen leeraart. Dus ziet men, dat de *hijdrodijnamia*, wat het onderwerp betreft, niet van de weetenschap verschilt, welke men oudtijds en nog ten huidigen dage zeer dikwils *hijdraulica* noemt. Zie HIJDRAULICA.

HIJDROGRAPHIE; is dat gedeelte der *Geographie* of Aardrijksbeschrijving, welke van de zeën, meiren en rivieren handelt, die op de aardbodem gevonden worden, benevens al het geen tot de Scheepvaart behoort. Dit woord is zaamengestelt van de griekschе woorden ὕδωρ, *aqua*, *water*, en γράφω, *describo*, *ik beschrijve.*

De *hijdrographie* onderwijst de weetenschap, om zeekaarten te maaken, en de verscheide gedeeltens der zee te kennen; zij toont er de vloeden, stroomen, baaijen, golven, enz. van aan, als mede de rotzen, zandbanken, klippen, rheeden, havens; en in het algemeen, al wat aanmerkenswaardig op de zee en deszelfs kusten word gevonden. Voorts hoedanig men zich van de zee-kaarten moet bedienen, en verders alle de Mathematische kundigheden, die men noodig is, om met de meeste spoed en zekerheid, op zee te kunnen reizen. Zie ook NAVIGATIE.

HIJDROLOGIA; is dat gedeelte der natuurlijke Historie, welke zich bezigt met het onderzoek der wateren, in 't algemeen, van hun aart, hoedanigheden, enz.

HIJDROMANTIA; is de konst van voortezeggen, door middel van het water; dit woord is grieksch, en zaamengestelt van ὕδωρ, *water*, en μαντεία, *voorzegging.*

HIJDROMEL; betekent en mengzel van honing en water; dog voornaamelijk word daar door de MEEDE verstaan; zie aldaar.

HIJDROMETER; is in 't algemeen de naam, die men aan de werktuigen geeft, welke dienen om de zwaarte, ingedrongentheid, snelheid, kragt, en andere hoedanigheden van het water, te meeten; dit woord is zaamengestelt van het griekschе ὕδωρ, *water*, en μέτρον, *maat.*

HIJDROMPHALUS; is een dikte die aan de navel koomt, en door water veroorzaakt word. Dit woord stamt af van het griekschе ὕδωρ, *water*, en ὀμφαλος, *navel.* Zie WATER-NAVELBREUK.

HIJDROPHANES; is een zoort van Steenen, die half doorschijnende zijn; dit woord is gevormt van ὕδωρ, *water*, en φαινεσκω, *ik schittere*; om dat het waare kenmerk van dit zoort van steenen is, eenige schittering van zich te geeven, wanneer in het water gedompelt zijn.

Het zijn half doorschijnende steenen, zaamengestelt uit *crijstal*, en veel *aarde*, die men er onegaal in vermengt vind, even zo als in de *chalcedonier.* Deeze compositie geeft aan de geheele massa een bezwalkt, verdoovend en ondoorschijnend uitzicht, zo dat ze niet wel fijn kunnen gepolijst worden; wanneer men ze echter in het water legt, flikkeren zij, en worden eenigermaaten doorschijnend, dog haar doorschijnendheid houd op, zo dra zij uit het water genoomen en afgedroogt zijn.

Ons zijn maar twee zoorten van *hijdrophanische steenen* bekent, waar van de eene witagtig-grijs is, zonder aderen, en die men *veranderende steen*, of *'s waerelds oog* noemt; de andere is gelijkelijk witagtig-grijs, met geel gemengt, en met een zwart pit of kern in de midden; de Schrijvers noemen deeze laatste, *het oog van Belus.*

HIJDROPHOBIA, ὑδροφοβος, *Water-vrees*; is eene ziekte, welke haaren oorsprong daar door heeft, als iemand het ongeluk heeft, van een Dulle Hond, Kat, Wolf, of ander dier gebeeten te worden; waar door de lijder, na eenigen tijd, eene vreeze voor het water verkrijgt, die allengskens vermeerdert, en zo verre gaat, dat de lijder vreest, de handen in 't water te wassehen, of om vogten te drinken, en op het laatste gaat dezelve tot eene razernije over, die echter eerst bij tusschenpoozingen is; en het is zeer aanmerkelijk, dat de lijders, als de ziekte ver gekoomen is, ook de hoedanigheid verkrijgen, om andere menschen, even als de dolle dieren, te willen bijten, dog dat ze in die staat, als de ziekte nog niet op het uiterste gekoomen is, hunne bewaarders zelfs daar voor waarschouwen, wanneer ze gevoelen, dat hen de drift daar toe overkoomt.

Deeze moeijelijke ziekte, is in den beginne nog wel door goede middelen te geneezen, maar dezelve in het bloed doorgedrongen zijnde, is er geen of bezwaarlijk middel tegen: Bij de geneezing dient op twee zaaken acht gegeeven; als eerst, om de verdere indrang van het besmettende vergif in den beginne te stuiten, en dan ten tweeden, om het woedende denkbeeld weder uit de geesten en zin afteleiden: Om 't eerste oogmerk te bereiken, word de *azijn* voor een der beste middelen gehouden, naamelijk om de wonde der beet terstond daar mede uittewasschen, en de lijder de ruimte van goede *azijn* (zijnde de *wijn azijn* hier toe de beste,) met een goede *dosis* beste *theriaak* te laaten drinken; aangezien de *azijn* een zeer groote kragt heeft tegen allerlei vergif, en inzonderheid ook tegens dit woedend venijn; vervolgens moet men een pap van *wijnruit*, *salie*, *scordium* en *knoflook*, in *wijn* gekookt, op de wonde leggen; of men legt er een pleister op van *theriaak*, met *scorpioen olie* gemengt, welke dingen het venijn uit de wonde tot zich trekken: De *haairen* of *huid* van de dulle Hond, worden ten dien einde ook zeer gepreezen, als men dezelve verkrijgen kan. Hier nevens kan men ook, om het doordringen van het venijn in het bloed nog meer te beletten, of om het zelve uittedrijven, als men niet terstond de gemelde middelen gebruikt heeft, van de volgende giftdrijvende en bezoardische zweetmiddelen inwendig gebruiken, als *wijnruit*, *salie*, *St. Jans-kruid*, *swaluwe-wortel*, *gentiaan-wortel*, *duizend-*

gulden-kruid; verſcheiderhande *beste gezegelde aardens*, *geest van hertshoorn* en *van adderen*, *gebarnſteende liquor van hertshoorn*, *beste bezoardiſche geest* en *bezoardiſche tinctuur*; of in plaats van allen, *beste theriaak* of *mithridaat*, bij kleine en herhaalde *doſis* ingegeeven: Het ſchijnt ook, dat de zagtjes *adſtringeerende* middelen in deeze ziekte, zeer veel dienst doen; inzonderheid onder de kruiden, als *weegbree*, *huislook*, enz.

Men vind meer andere middelen tegen dit moeijelijk ongeval, hier en daar bij de ſchrijvers gemeld, dog die onzeker zijn, en daar men niet wel ſtaat op kan maaken; maar behalven de bovengemelde, *is* wel een van de beste middelen in het begin des ongevals, mede dat middel, het welk in Friesland, door een zeker particulier perzoon uitgevonden, en wegens zijne beproefde deugd en nuttigheid in het algemeen, de uitvinder ook met een jaarlijks penſioen van de Heeren Staaten van die Provintie begunstigt is. Wij hebben dit middel, waar in de *azijn* en *theriaak* de voornaamſte ingredienten zijn, op het artijkel DULLE-HONDS-BEET, niet nagelaaten, ten algemeenen beste aantewijzen, het welke men aldaar gelieve natezien, en daar men ook meer andere middelen en aanmerkingen vinden zal.

Wij zullen hier alleen nog zeggen, dat alle middelen best in den beginne, of in de eerſte tien dagen, gebruikt worden; eer het venijn zich in het bloed en in de zappen verſpreid heeft, nog zich eenige *water-vrees* vertoont; want als het dus verre gekoomen is, is de ziekte zeer gevaarlijk, en er bezwaarlijk middel tegen; maar men houd als dan voor bet eenigſte en beste middel, om den lijder onvoorziens en met voorzigtigheid in 't water te werpen, of te ſtooten, op dat hij hier door zijn raazend denkbeeld verlieze. Men wil, dat hier toe het zee-water het beste zoude zijn; dog dit doet daar niet toe, het is alleen de ſchrik, die de lijder, uit vrees van verdrinken, ontfangt, het welke eene geheele verandering in deszelfs bloed en zappen maakt, en hem kan doen geneezen, als de ziekte niet op het uiterſte gekoomen is, gelijk men daar van voorbeelden heeft; maar de lijder moet niet van het voorneemen kundig zijn, anders zal het geen of weinig uitwerking doen.

HIJDROPHIJLLUM; *Dentariæ facie planta monopetalos*, *fructu rotundo monopijreno*; in 't duitsch *Waterblad*.

Beſchrijving. Deeze plant heeft handformige bladen, of die in verſcheidene deelen diep ingeſneeden, verders gezaagt, en bij de ſteel uitgeholt zijn, op de wijze als de *ahoorn-boom*; haare bloemen zijn klokformig met een ingeſneeden rand, waar na ronde vrugten met een korrel van binnen volgen.

Plaats. Dezelve groeit in Virginie, Canada en elders in West-Indiën, in waterige plaatzen.

Kweeking. Ze word zomtijds in Europa gekweekt, dog niet anders dan van liefhebbers van vreemde planten; het welke door ſcheuring in het najaar geſchied; maar men moet haar een zeer waterige grond geeven.

HIJDROPHTHALMIA, *Water-oog*, *Water-zugt in het oog*; deeze is tweederlei, naamelijk uiterlijk of inwendig. De eerſte is, wanneer er tusſchen de *tunica conjunctiva* en de *albuginea* eenig water is verzamelt, en daar door de uitwendige huid van het oog zodanig word opgezet, dat de lijder het oog niet kan ſluiten; dit ongemak plaats vindende, moet het oog geſcarificeert worden. Inwendige waterzugt aan dit deel is, wanneer het waterig vogt van het oog, in de voorſte of agterſte kamer vermeerdert en het oog doet uitpuilen, hier koomt de doorbooring (*paracentheſis*) te paſſe, die men ter zelver plaats werkſtellig maakt, als daar het *hijpopium* geopereert word.

HIJDROPICUS; betekent een *Waterzugtige*, die aan de waterzugt ziek is.

HIJDROPIPER; *Water-peper*; zie PERSIK-KRUID.

HIJDROPNEUMATOCELE, zie WATER-WINDBREUK.

HIJDROPS, zie WATERZUGT.

HIJDROPS PERICARDII; *Waterzugt van 't Hartezakje*.

HIJDROPS SCROTI; *Waterzugt in de Balzak*.

HIJDROPS UTERI; *Waterzugt in de Baarmoeder*. Zie van deeze alle op het artijkel WATERZUGT.

HIJDROPIJRETOS; betekent zo veel als *Zweetkoorts*, of *Engelsch-zweet*.

HIJDRORHODINON; is een mengzel uit Water- en Roosen-olie.

HIJDROSACCHARUM; is eene toebereiding van *Water* en *Zuiker*, die bijna met de wijn overeenkoomt; zie op WIJN.

HIJDROSCOPIUM, is de naam van een werktuig, dat oudtijds veel in gebruik was, om den tijd te meeten: Dit woord is grieksch, zaamengeſtelt van ὕδωρ, *water*, en σκοπια, *ik beſchouwe*.

Het was een zoort van water-uurwerk, uit een cijlinderformige buis zaamengeſtelt, aan wiens eind een *conus* zat; de gemaakte tekenen op de buis, dienden om den tijd te meeten.

SIJNESIUS beſchrijft in een zijner brieven zeer omſtandig het *hijdroscopium*. Zeker is het, dat het een zoort van *zandlooper* was.

HIJDROSTATICA, dus word een gedeelte der *Mechanica* of *Werktuigkunde* genoemt, welke het evenwigt der vloeibaare lighaamen tot onderwerp heeft, als mede die lighaamen, welke er in gedompelt zijn.

Het woort *hijdrostatica* is grieksch, en zaamengeſtelt van ὕδωρ, *water*, en ἵστημι, *ik ſtelle*; het betekent eigentlijk de werktuigkunde van het water; de weetenſchap van het evenwigt der wateren; dog dewijl de wetten van het evenwigt van het water dezelfde zijn, ten aanzien van de andere vloeibaare lighaamen, heeft men in het algemeen de naam van *hijdrostatica*, aan de weetenſchap der evenwigt van de vogten of vloeibaare lighaamen gegeeven.

HIJDROTICA; zijn zulke middelen, welke de overvloedige vogtigheid uit het lighaam voeren, en koomen overeen met de *Hijdragoga*.

HIJDROTITES, is de naam, die eenige ſchrijvers aan een zoort van *ætites* of *arend-ſteen* gegeeven hebben, die van binnen water in zich heeft beſlooten; het is dezelfde ſteen, die men ook *Enhijdrus* noemt.

HIJEMALES MORBI; *Winterſche Ziektens*; zijn zodanige, die veel in de winter ontſtaan, uit oorzaake van het ongeſtadige of veranderlijke weer, en wel hoofdzaakelijk uit een dampige of vogtige lucht; want bij een drooge lucht zal de mensch als dan veel gezonder zijn, gelijk de ondervinding genoegzaam leert; zodanige winterſche ziektens, zijn bij voorbeeld, *verkoudheid*, *hoest*, *roos*, *ongedaantheid*, enz.

HIJEMALES PLANTÆ; *Winter-planten*; zijn zodanige, die meest in de winter groeijen, gelijk de *water-kerſe*, enz.

HIJENA, zie HIJÆNA.

HIJGIEA, *Higieja*; betekent zo veel als de gezondheid of welgeſteldheid des lighaams.

HIJGIENA; *Onderhouding der Gezondheid*; is een woord van het griekſche ὑγιεινος, *ſanus*, afkomſtig, en dient, om de eerſte der twee deelen van de geneeskundige leerwijs te betekenen, naamelijk die, welke men moet houden en in agt neemen, tot bewaaring van de daadelijk genietende gezondheid, zo als het tweede gedeelte van die leerwijze de *konst van geneezen* (*therapeutica*) bevat; welke over de manier handelt, om de gezondheid te herſtellen, wanneer men die verlooren heeft: Bijgevolg, bevatten die twee gedeeltens, 't dubbelde voorwerp, dat men zich tot het welzijn van het menschdom, door de inſtelling van de Geneeskunde, heeft kunnen voorſtellen; haar beoeffenend gedeelte kan niet anders tot doelwit hebben.

Van deeze twee voorwerpen, is ontwijffelbaar dat geene het nuttigſte, het welke bevat, om de ſtaat der gezondheid zo duurzaam te maaken, als de menſchelijke natuur het eenigzins toelaat, en die ſtaat te behoeden voor al het geen, haar eenige merkelijke ontſtelling kan veroorzaaken, als mede van al het geen haar tot de droevige noodzaak brengt, om gebruik van de hulpmiddelen der konst tot herſtelling van de gezondheid te maaken; want zo als SENECA zegt, is het een veel grooter dienst aan iemand te bewijzen van hem te onderſchraagen, wanneer hij in het vallen is, en daar door zijn ongeluk te beletten, dan iemand gevallen zijnde, optehelpen; *pluris eſt labantem ſuſtinere, quam lapſum erigere.* Bijgevolg, verdient zulk een Geneesheer, die iemand zijn gezondheid behouden heeft, geen minder achting, als die, welke iemand van de een of de andere ziekte heeft geneezen.

Dewijl 't echter zeer zeldzaam is, dat men gezond zijnde, of van denkbeeld weezende gezond te zijn, als dan raadpleegt over het gedrag, dat men moet in acht neemen, om het genot van dit voordeel te bewaaren, dewijl men in het algemeen denkt, of om beter te zeggen, met die dwaaling behebt is, van te gelooven, dat de Geneeskonst, niets anders ten doel heeft, dan om ziektens te geneezen; zo heeft zulks veroorzaakt, dat 't gedeelte van die weetenſchap, welker egels ten aanzien van de bewaaring der gezondheid voorſchrijft, grootendeels ſchijnt verwaarloost te zijn, 't zij door de Meesters, welke de Geneeskonst geleeraart hebben, of wel door die geene, welke ze met haare werken hebben verrijkt: Zo dat de meeste ſchrijvers der laatſte eeuwen, welke over Geneeskundige inſtellingen gehandelt hebben, zich bijna hebben bepaalt, om enkel eene definitie van de *hijgiena* te geeven, zonder de heilzaame voorſchriften aantewijzen, waar in zij eigentlijk beſtaat; voorſchriften die alle de oplettentheid van de oude Medici hadden bepaalt, dewijl het hun genoeg was, het belang er van te gevoelen, om zich tot derzelver oeffening met kragt te bepaalen; en dat zij oprechtelijk ter harten namen, om zich aan het menschdom nuttig te maaken; in plaats dat veele Medici van onzen tijd, zich niet aan haaren dienst ſchijnen toetewijen, dan om haar eigen nut en voordeel te betragten; dewijl zij zich zo weinig toeleggen, om de regels te beſtudeeren, en voorteſchrijven, die men tot behouding zijner gezondheid moet waarneemen, en die men intusſchen veel ligter kan onderhouden, als wanneer die eens verlooren is, herſtellen.

De konst heeft weezentlijk zo veel deel niet, als men in het algemeen wel denkt, tot de geneezing der ziektens; leest de Verhandeling van STAHL de *Curatione æquivoca*: In hevige ziektens is zij meestentijds het werk der natuur; en de langduurige ziektens, inzonderheid de zulke die veroudert en ingewortelt zijn, luisteren bijna nimmer na alle de hulpmiddelen, die de konst haar kan verſchaffen.

Diensvolgens is zonder tegenſpraak, het gedeelte der Geneeskundige weetenſchappen, het welk de *hijgiena* bevat, het voordeeligſte voor het menſchelijke geſlacht, dewijl zij tot onderwerp heeft de duurzaamheid van het gezonde leeven, het goed deezer waereld dat men het meeste belang heeft te bewaaren, dat het gemakkelijkſte is te verliezen, en het moeijelijkſte om weder te bekoomen, en zonder het welk, zo als Dr. BURNET zegt, *reliqua plus aloes, quam mellis habent.*

Maar om dat zo dierbaare en waardige goed te bewaaren, voor zo veel het moogelijk is, in een welgeſtelt onderwerp, en dat daadelijk in hem geen andere oorzaak tot de dood heeft, als het leeven zelven, dat er hem allengskens toe leid; zo is het vooraf noodig te weeten, waar in het leeven en de gezondheid beſtaan, even zo als men den aart van eene ziekte moet kennen, voor dat men de middelen gebruikt, die er de oorzaak van kunnen wegneemen of vernielen.

Om te voldoen, aan het geen tot de behoudenis van de gezondheid vereischt word, moet men zich voorſtellen, drie voornaame onderwerpen te vervullen, als 1. het lighaam in die toeſtand te houden, waar in het daadelijk de gezondheid geniet, en alle de middelen te gebruiken, welke overeenkoomen met zijn aart en geſtel, voorts die hem dienstig zijn, met zijne jaaren en kunne overeenkoomen, niet ſtrijdig met het climaat dat hij bewoont, nog met de ſtaat waar in hij leeft. 2. Alle de oorzaaken van ziektens te vervreemden, de invloed van de zulken, waar voor men zich niet kan wagten, te verbeteren, en de geneigtheid die zij meededeelen, om er van aangedaan worden, te veranderen. 3. Zijn leeven zo duurzaam te maaken, als doenlijk is, met zonder inbreuk alle de noodige voorwaarden in acht te neemen, die tot behoud van zijne gezondheid vereischt worden.

Deeze voorwaarden zijn weezentlijk beſlooten in 't goede gebruik der *zes dingen*, die men, in navolging van de Ouden, *Niet natuurlijk* noemt; en *natuurlijk* worden, wanneer het gebruik, dat men er van maakt, ten voordeele van de gezondheid is; en *tegensnatuurlijk*, wanneer men er op eene wijze gebruik van maakt, die ſchaadelijk is aan de *dierlijke huishouding*; het welk wil zeggen, dat die zaaken, welke onafhankelijk van de natuur afhangen, als magt hebbende beſchouwt, welke de oeffeningen van alle de verrichtingen van 's menſchen lighaam beſtiert, echter aangemerkt moeten worden, als voor hun volſtrekt noodzaakelijk, en als onderhevig om hem voordeelig of ſchaadelijk aantedoen, na dat zij met hem een onderlinge overeenkoomst hebben, die ſtrijdig of evenredig is met zijne nooddruften, en met de order, die er in moet heerſchen.

Deeze zes dingen zijn 1. de lucht, en al het geen in den dampkring gevonden word, zo als het vuur, de verhevelingen, de uitdampingen der aarde, enz.; 2. de ſpijze en drank-ſtoffen; 3. de beweeging en de rust; 4. de vaak en de ſlaap; 5. de ſtoffe der uitwerpzelen, en die der verſtoppingen; 6. eindelijk de gemoeds-aandoeningen of hartstochten.

Die verſchillende dingen zijn dus van een aart, welke onmid-

onmiddelijk invloed op het behoud der gezondheid hebben; bij gevolg verſtrekken de regels, die ten aanzien van hunne goede en kwaade uitwerkingen, moeten voorgeſchreeven worden, tot het vormen van het gedeelte der beoeffenende Geneeskonſt, dat de naam van *hijgiena* draagt; men zal een hooftzaakelijke verklaaring dier regels, ten aanzien der *niet natuurlijke dingen*, onder het artijkel NIET NATUURLIJK beſchreeven vinden.

Hier zal men zich bepaalen, om de zeven Wetten of Voorſchriften van den beroemden HOFFMAN *vid. Diſſ. ſept. leg. ſanit. exhib. tom. V. opuſc. diætetic.* bijtebrengen, om tot beſtiering te dienen van al wat eenige overeenkomſt met de behoudenis der gezondheid heeft.

I. Moet men alle overdaad mijden, op wat uur het ook zij, dewijl zulks ten uiterſten nadeelig is aan de dierlijke huishouding: De gemaatigtheid en bezaadigtheid in alles, kan niet te ſterk worden aanbevoolen; het is eene raad van de wijze HIPPOCRATES, de beste kenner der waare benoodigtheden van geest en lighaam (*aphor.* 51. *ſect.* 2.); deeze ſtelregel is toepaſelijk op alle de dingen van het leeven, die onderhevig zijn, eenige invloed op de gezondheid te hebben, en eenige ſtooring in het evenwigt der vaste deelen en vogten te verwekken; dat is te zeggen uit de juiste evenredigheid der beweeging die onder hun geſchied, waar uit de geneigtheid van alle de verrichtingen des menſchelijken lighaams afgeleid worden.

II. Moet men zorge draagen, geen ſpoedige veranderingen te maaken in zaaken, waar aan men gewend is, dewijl de gewoonte een tweede natuur is: Die regel is van al zo veel belang in het natuurkundige, als in het zedelijke en ſtaatkundige; om dat de dingen die men gewoonlijk ondervind, zelfs wanneer die niet in alle opzigten overeenkomſtig zijn met de belangen der gezondheid, minder ontſchikking in de dierlijke huishouding (*œconomia animalis*) kunnen verwekken, als het geen dat weezentlijk heilzaam zijnde, niet gewoon was. Dit word door de dagelijkſche ondervinding bevestigt, zedert HIPPOCRATES, die in navolging van het zelfde getuigenis, zegt (*aphor.* 49. *ſect.* 11.), dat zwakke menſchen geen ongemak hebben van zekere dingen, waar aan zij gewoon zijn, daar in tegendeel ſterke geſtellen, zonder zich nadeel te doen, ze niet kunnen beproeven, ſchoon zij weezentlijk niet ſchaadelijk zijn, en zulks enkeld, om dat het voor hun buitengewoon is; bij gevolg is het ten uiterſten noodzaakelijk, wanneer men oordeelt, eenige verandering in zijn leevens manier, gedrag, of in wat opzicht het ook zoude moogen zijn, te moeten maaken, men er zich dan allengskens en trapswijze aan moet gewennen, en niets omtrent die vernieuwing verhaasten. *Omnis mutatio ſubita mala; quod paulatim & ſucceſſive fit id tutum eſt.*

III. Moet men de gerustheid van gemoed behouden, of zich die verſchaffen, en zich zo veel aan de vrolijkheid overgeeven, als doenlijk is, zijnde zulks een der zekerſte middelen, om de gezondheid te bewaaren, en de duurzaamheid van het leeven te verlengen; want zodanige hartstochten, die ons genoegen geeven, begunstigen de verſpreiding van het zenuw-zap in alle de gedeeltens van het lighaam; diensvolgens geſchied de oeffening van alle de verrichtingen met meerder gemak, en op eene onderſteunende wijze; in plaats dat de al te ſterke ingeſpannenheid, de kwellingen des geestes, verdrietelijkheden, eene gewoone droefgeestigheid, dat zelfde vogt in de hersſenen te rug houd, enkelijk tot dienst van de denkende hoedanigheid, en alle andere werktuigen worden er na evenredigheid van berooft; waar uit een algemeene vertraaging in den omloop der vogten volgt, en voorts alle de kwaade uitwerkzelen, die zulks noodwendig moet te wege brengen: Bij gevolg, verkorten de meeste menſchen hun leeven meer door de uitwerkzelen van de ziektens der geest, dan door die van het lighaam; en dus kan men met JUVENALIS zeggen, dat niets meerder te wenſchen is voor de gezondheid van het lighaam, als de behoudenis van die der geest of ziele. *Optandum ut ſit mens ſanæ in corpore ſano.*

IV. Moet men zo veel als doenlijk is, in een zuivere en getemperde lucht leeven, om dat niets meerder toebrengt tot onderhouding der kragt van lighaam en geest. Niets doet ons lighaam ſterker aan, als de lucht, en niets ſchaad meerder, als haare onzuiverheden en andere kwaade hoedanigheden, zo als de overmaat en ſchielijke veranderingen van zwaarte, ligtheid, hitte, koude, vogtigheid, enz., welke ten aanzien van onze vaste deelen, vloeiſtoffen, en de algemeene loop van onze vogten, veranderingen te wege brengen, die de allergevaarlijkſte gevolgen na zich kunnen ſleepen. *Certe ſanitas ad extremam ſenectutem duraret*, zegt HOFFMAN, *ſi ceteris paribus, aëre, per quatuor anni tempora, puro, moderato & temperato ſemper frui liceret.*

V. Ten aanzien van ſpijze en drank, moet men altoos de voorkeur geeven aan het geen het meeste overeenkomst met het geſtel en gewoone gebruik heeft, en het geen weezentlijk uit deszelfs aart en eigenſchappen niet ſchaadelijk is; om dat de ſpijsverteering en de laatſte kooking of verandering der vogten in bloed, die er uit voortſpruit, en hunne verſpreiding in alle de deelen met meerder gemak en evenrediger geſchied. De ſtoffe der ſpijze en drank dus in de vaten van ons lighaam moetende dringen, om in ons eigen zelfſtandigheid overtegaan, of om tot de andere verſcheidene voorbeſchikkingen te dienen; zo dat het overtollige, of het geen onnut is, of ſchaadelijk zoude kunnen worden, wederhouden zijnde, buiten het lighaam door de verſcheidene vaten tot dat gebruik geſchikt, moeten worden gevoert; zo is het noodzaakelijk, dat die ſtoffe, waar van onze verſchillende vogten moeten gevormt worden, van een aart zijn, om de ontbinding te begunstigen, en de ſcheiding der voedende deelen en uitwerpzelen behulpzaam te zijn, en zulks op eene overeenkomſtige wijze met de dierlijke huishouding van elk gedeelte; dat is, het geen men door de ondervinding leert, die geen ander leidsman als het gevoelen en de gewoonte heeft gehad, als mede door de overdenking, die men daar uit op de gevolgen doet. Het is deeze beredeneerde ervaarentheid, die de regels moet verſchaffen, waar na elk verſtandig mensch zijn eigen Geneesheer moet zijn, niet om zich in de behandeling der ziektens te beſtieren, maar in het gebruik der dingen, die tot behoud van de gezondheid kunnen verſtrekken: Al het geen men dien aangaande kan zeggen, legt opgeſlooten in de volgende woorden van den Duitſchen HIPPOCRATES, den grooten HOFFMAN: *Ingeſta ſalubriora languidis, infirmis, ægrotantibus, maxime commendanda ſunt; cum alias non negandum ſit robuſtiora & exercitata corpora, etiam duriora, inſalubritatis titulo notata, præcipuè uſitata, ſæpe ſine læſione ferre poſſe.*

VI. Niets

VI. Niets is van meer belang, tot onderhouding der gezondheid, dan een redelijke evenredigheid, tusſchen de hoeveelheid der ſpijzen, die men gebruikt, en die der beweeging en oeffening van het lighaam, die men in ſtaat is te doen; dewijl, om zo te ſpreeken, de uitgave gelijk moet zijn, met den ontfangst, om de overtolligheid of het gebrek van vogten voortekoomen. Het zal voldoen, om hier de ſtelregel van de Vader der Geneeskonst, de beroemde HIPPOCRATES, bijtebrengen, dewijl die in weinig woorden bevat, al het geene daar omtrent kan gezegt worden. *Non ſatiari cibis & impigrum eſſe labores, ſanum efficit corpus.*

VII. Eindelijk kan men zich niet al te veel wagten voor de zulken, die het menigvuldig gebruik van geneesmiddelen aanprijzen, dewijl niets met de gezondheid ſtrijdiger is, als veranderingen in de dierlijke huishouding te veroorzaaken, en de werkingen der natuur te ontroeren, wanneer die geen hulpe noodig heeft, of dat zij aan zich zelven kan voldoen: Diensvolgens moet men, in een gezonde ſtaat zijnde, en wanneer 't er alleen op aankoomt, om die door gemaatigtheid en een goede leevensregel te behouden, zich wagten, om de hulpe der Medici noodig te hebben, en zich niet blootſtellen, om zomtijds de ſlagtoffers der onweetentheid te worden: Wanneer de gezondheid zich ontſchikt, en men door ziekte gedreigt word, zijn volgens de Hr. DUMOULIN, beroemt *Practicus* te Parijs, zoberheid in het eeten, en zuiver water, de beste middelen, om 't gevaar der gevolgen voortekoomen. In het algemeen kan men met de grootſte reden zeggen, dat men zich moet wagten, om medicinaal te leeven, wil men niet ongelukkig leeven; en het is na die ſtelregel, dat CELSUS op deeze wijze zijne Verhandelinge de *Re medica*, de middelen behelzende om de gezondheid te bewaaren, begint: *Sanus homo, qui & bene valet & ſuæ ſponte eſt, nullis obligare ſe legibus debet, ac neque jatralipta egere.* En op een andere plaats voegt hij er bij; *Optima medicina eſt non uti medicina.* De *Salernitaanſche School*, wiens voorſchriften niet altoos te verachten zijn, ſtrekt tot overtuiging, dat men zeer wel de Geneesheeren kan ontbeeren, en bevat in een tweeregelig vers, de voornaamſte regels van de *hijgiena*, met welke waarteneemen, men meerendeels zich zelven tot Geneesheer kan verſtrekken; inzonderheid indien men in een toeſtand is, om er geen ervaarene te kunnen bekoomen, het geen erger is, als die ten eenemaalen te ontbeeren. Zij drukt zich dan op deeze wijze uit:

Si tibi deficiant Medici, Medici tibi fiant
Hæc tria, mens hilaris, requies moderata, diæta.

Tot aanhangzel van het geen den aart van dit werk niet toegelaaten heeft, breedvoeriger te verhandelen, blijft er maar over, de algemeene wet hier bijtevoegen, die den grooten HIPPOCRATES dienaangaande voorſchrijft, *Epidem. lib. VI. §6. Labor, cibus, potus, ſomnus, venus, omnia ſunto mediocria.* Op deeze wijze bepaalt hij met de moogelijkſte nauwkeurigheid, zelfs de order die men moet waarneemen, in het gebruik van die dingen, ten aanzien van de tijd, waar in het best is, om elk van hen te bezigen; bij voorbeeld, dat men moet werken, of het lighaam beweeging verſchaffen, voor zijne maaltijden te doen; dat men zich niet aan de vermaaken der liefde, dan na de ſlaap, moet overgeeven, en dat men veel gemaatigtheid moet waarneemen, in die onderſcheidene verrigtingen van het leeven.

Nu blijft er nog over, om de verſchillende Autheuren aantetoonen, die over de regels geſchreeven hebben, welke men moet in acht neemen, tot behoud zijner gezondheid. Men is in dat opzicht meer aan de Oude als Hedendaagſche verſchuldigt.

In der daad, het ſchijnt als of men weinig heeft te voegen, wat de grond der zaake betreft, bij het geen de Vader der Geneeskonst ons heeft nagelaaten, de *Onderhouding der Gezondheid* betreffende, in zijne uitmuntende Verhandelinge de *aëre, aquis & locis*, in zijn boek *de alimento*, in zijne verhandelingen *de diæta ſalubri, de liquidorum uſu & paſſim*, in bijna alle zijne werken, in het bijzonder in zijn boeken de *flatibus, de genitura*, en in zijn *aphorismi.*

GALENUS heeft veelvuldig over de *hijgiena* geſchreeven; behalven de uitbreidingen, die hij ten aanzien van deeze ſtoffe, van de werken van HIPPOCRATES heeft gegeeven, en inzonderheid over de 1ſte, 4de, 5de en 17de *aphorismen* of korte ſtellingen van het derde boek, vind men nog onder de werken van die ſchrijver, vier boeken de *ſanitate tuenda*, drie boeken *de alimentis*, een boek de *attenuante victu*, anderen *de conſuetudine, de ſalubri diæta*, een ander *de exercitatione paryæ pilæ.* Over het geene er van dien aart in de werken van GALENUS word gevonden, kan men het uittrekzel raadpleegen, dat FUCHSIUS er van heeft gegeeven, zo wel als dat van VALLERIOLA *in locis communibus.*

De CICERO der Geneesheeren, CELSUS, bezigt zich in het eerſte zijner agt boeken *de Re medica*, met niets anders, dan het geen het behoud der gezondheid betreft, men heeft een uitmuntende verklaaring van dat ſchoone ſtuk der *hijgiena*, door LOMMIUS.

Men vind in de werken van AVICENNA, eene bijzondere Verhandelinge van *hijgiena*, onder den tijtel van *de Correctione ſex rerum non naturalium.* Van JULIUS ALEXANDRINUS heeft men ook een goed werk over de *heilzaame dingen*, alwaar in het bijzonder zeer wijdloopig verhandelt word, al wat maar eenige betrekking met de voedzels heeft: Deeze *hijgiena* is in drie-en-dertig boeken verdeelt. MERCURIALIS heeft ook een uitmuntende Verhandelinge dienaangaande geſchreeven, tot tijtel voerende, de *Arte Gijmnastica.*

Alle de Schrijvers van Geneeskundige leerwijzen, hebben van de *hijgiena* gehandelt, als eene der voornaamſte gedeeltens van die weetenſchap; echter zijn er veele onder hun, zo als ETHMULLER, die zeer weinig over die ſtoffe uitgebreid hebben, om redenen, in het begin van dit artijkel gemeld. SENNERTUS en RIVIERE hebben er taamelijk wijdloopig over gehandelt; inzonderheid heeft deeze laatſte zeer ſchoone zaaken medegedeelt, ten aanzien van den aart en keuze der ſpijzen.

Men heeft eene goede Verhandelinge over de *hijgiena* van de Heer BON, Hoogleeraar te Valentien; dog een der beste werken van dien aart, is dat van Dr. CHEIJNE, getijtelt *de Infirmorum ſanitate tuendâ vitaque producenda*, dat niet kan overtroffen worden, dan door de volkoomene verhandeling der *hijgiena*, te vinden in de inſtellingen van den beroemden HOFFMAN, *tom. I. lib. II.* zijnde een der hedendaagſche Geneeskundigen, aan wien de gezonde *Theorie* der Geneeskunde, het meeste van haaren voortgang verſchuldigt is,

zo wel als aan BOERHAVE, wiens kleine Verhandeling over de *hijgiena*, welke men in zijne inſtellingen vind, ſtoffe zoude kunnen verſchaffen, tot een zeer fraaije en nuttige uitbreiding. Zie ook GEZONDHEID.

HIJGROCIRCOCELE, is een dikte of gezwel aan de zaadvaten, die gevolgt word door een uitſtorting van water in het *ſcrotum*. Dit woord is zaamengeſteld van het griekſche ὑγρὸς, *humidus*, *vogtig*, en κυρσοκηλη, *zwellende breuk*.

HIJGROMETER; *Vogtmeeter*; is een werktuig, dat de min of meerder vogtigheid, of droogte der lucht aantoont: Het woord *hijgrometer* heeft zijnen oorſprong van de griekſche woorden ὑγρὸς, *vogtig*, en μετρον, een *maat*.

Daar zijn verſcheidene zoorten van dit werktuig uitgevonden, en al wat de vogtigheid der lucht ligtelijk aantrekt en daar door eene verandering ondergaat, kan daar toe dienen; wij zullen eenige der voornaamſte daar van aanwijzen.

Eerſte Hijgrometer.

De gemeenſte en ligtſte manier om een *hijgrometer* te maaken, is als volgt: Neemt een gedraaide koorde, van ongeveer een halve vingers dikte; maakt dezelve met het eene einde tegen een muur vast, legt ze vervolgens over een kleine katrol, die mede tegen de muur op eenige afſtand van het einde vastgemaakt is, zodanig, dat de koorde horizontaal legt, en met het andere einde van het katrol nederwaarts hangt, aan het welke men een klein plat gewigt van lood of metaal, van een paar oncen zwaar, en met een wijzer voorzien, vastmaakt; vervolgens maakt aan dezelfde muur, naast de wijzer, een plaatje van hout, tin, koper of metaal vast, verdeelt in een getal van gelijke deelen, zo is de *hijgrometer* voltooit; want dewijl de ondervinding leert, dat een touw of koorde door de vogtigheid inkrimpt en korter word, maar door de droogte, wanneer de vogtige deelen uit de koorde waasſemen, langer word, zo zal derhalven het gewigt met de wijzer in het eerſte geval opklimmen, en in het tweede geval nederdaalen, en dus aantoonen, of de lucht nu meer of minder vogtig of droog is, als voorheen.

In plaats van een koorde, kan men zich ook bedienen van een dikke ſnaar, welke van zommige nog beter geagt word: En dewijl een lange koorde of ſnaar door de vogtigheid zich meer verkort als een korte, zo kan men dezelve aan de muur over verſcheidene katrollen, horizontaal heen en weder laaten gaan, eer men het gewigt met de wijzer naar beneden laat hangen; waar door het onderſcheid zo veel duidelijker zichtbaar word.

Tweede Hijgrometer.

Maakt een koorde of ſnaar aan de zolder vast, en laatze nederwaarts hangen, tot boven een tafeltje of ander vlakte; maakt beneden aan de ſnaar een cirkelrond even dik plankje, of iets anders, dat eenige zwaarte en ongeveer een halve voet in diameter heeft, regt in het midden vast, zo dat het horizontaal, of overal in het evenwigt hangt, en bevestigt dan ergens op zijn kant een klein wijzertje: Vervolgens beſchrijft op de tafel regt diametraal onder het ronde plankje, een dubbelde cirkel, en deelt dezelve rondom in een getal gelijke deelen of graaden, bij voorbeeld, in 60 of meer; zo is de *hijgrometer* voltooit; want naar maate dat de lucht vogtiger of drooger word, zal de ſnaar zich draaijen, en dus de wijzer zich ook naar de eene of andere kant van de cirkel op de tafel keeren, en aldus het verſchil van de luchts-geſteltheid aanwijzen: En om altijd te kunnen weeten, op wat graad de wijzer de voorige dag of uur geſtaan heeft, zo kan men bij de graad, die de wijzer op een zekere tijd aanwijst, een naalde ſteeken; ten welken einde in de plaatzen der graaden, kleine gatjes kunnen geboort worden.

In plaats van het ronde plankje, kan men ook, om de cieraad, een vliegende vogel, van lood, koper of metaal gemaakt, en verguld, aan de ſnaar vastmaaken, die met zijn bek de graaden aanwijst; of een kleine vliegende engel, welke met een ſtokje in de hand de aanwijzing doet; en op meer ander manieren.

Op deeze zelfde wijze, door middel van een dunne ſnaar, worden ook de huisjes toegeſtelt, die van vooren een deur of opening hebben, en waar in een mannetje en wijfje opgeſlooten is, waar van het wijfje bij droog en mooi weer voor aan de deur koomt uitkijken, maar bij vogtig en ſlegt weer het mannetje; het welk niet onvermaakelijk is, en bij onkundigen veel verwondering baart; echter niets anders is, dan een *hijgrometer* van de voorige zoort; want het mannetje en wijfje ſtaan elk op de kant van een dun rond bord, en regt tegen malkander over, welk bord in het midden aan een ſnaar, en deeze boven aan 't huisje vastgemaakt is; wanneer nu het wijfje bij goed droog weer voor aan de deur is, en daar op vogtig weer volgt, zal de ſnaar zich met het ronde bord omdraaijen, en daar door, als de vogtigheid der lucht groot is, het mannetje aan de deur koomen; en dit is de geheele toverij, waar voor het van zommige gemeene menſchen aangezien word.

Deeze huisjes of zoort van *hijgrometer* worden veel te Parijs gemaakt, en van buiten fraai beſchildert en verlakt; men vind ze bij ons zomtijds te koop bij de kooplieden van franſche galanterie-waaren, en bij die met prenten handelen: Een liefhebber kan ze ook zelfs maaken.

Op diergelijke wijze heeft men voor deezen, aan het Hof te Turin, een houten hart in een zaal zien hangen, waar aan men waarnam, of den volgenden dag bekwaam zoude zijn, om op jagt te gaan; naamelijk naar maate dat het hart op zijn plaats ſtaan bleef, of door zijne beweeging en omdraaijing, goed of kwaad weer voorſpelde; waar over de Profesſor in de Matheſis STURM, niet onaardig ſchertste, zeggende, dat men in dat land een diergelijk orakel om raad vroeg, (*brutum hoc oraculum conſulebant*).

Derde Hijgrometer.

Neemt *zeezout* en *ammoniak-zout*, ontbind ze in *azijn*, en maakt er dan een nieuwe ſpons in vogtig; legt dan de ſpons, na dat ze uitgewrongen is, in de eene ſchaal van een kleine balans, en in de andere ſchaal zo veel gewigt als genoeg is, om het in evenwigt te doen zijn; zo is deeze *hijgrometer* gereed. Want dewijl deeze zouten het vogt der lucht zeer ligt en ſterk indrinken, zo zal men, zo dra de lucht vogtiger word, zien, dat de ſchaal daar de ſpons in is, nederdaalt, en zulks zo veel te meer, hoe de lucht vogtiger is, maar zo ras de vogtigheid der lucht weder vermindert, zal de ſchaal naar evenredigheid der vermindering weder opklimmen. Om deeze veranderingen klaarder te kunnen zien, kan men een cirkel-boog boven aan de balans vastmaaken, die in gelijke graaden gedeelt is, zo zal de tong der balans het onderſcheid aanwijzen.

In

In plaats van de toebereide ſpons, kan men ook het gemelde *zout*, klein geſtooten, in de ſchaal leggen; of gecalcineerde *ſalpeter*. Men kan ook alleen maar *katoen* in de ſchaal leggen of daar aanhangen, want deeze trekt ook ſterk het vogt uit de lucht na zich; dog de gemelde zouten zijn veel beter.

Vierde Hijgrometer.

Neemt een ſmal ſtuk dik grauw *vloei-papier*, van ongeveer een vingers lengte, en duim breedte; lijmt het aan een ſtuk bord papier of iets anders, dat ſtevig is, dienende tot een handvatzel; maakt dan het papier vogtig in bovengemelde *azijn*, met de zouten toegemaakt, en laat het langzaam bij het vuur droogen, zo hebt gij een *hijgrometer*; want als de lucht vogtig word, dan word dit papier ook vogtig en ſlap, en hoe vogtiger de lucht is, hoe meer het nederwaarts hangt; maar als de lucht weder droog word, word het ook weder droog en ſtijver. Men bewaart het in een doosje, ter zijden met gaatjes doorboord.

Vijfde Hijgrometer.

Men kan ook een *hijgrometer* maaken van de *airen* van *wilde haver*, anders ook *gebaarde evene* genoemt, (zie aldaar); welkers onderſte deel beneden de omkromming, als een touw omgedraait is; geſchiedende op deeze wijze. Men neemt een ſteeltje van deeze air, die wel rijp moet zijn, en zet het zelve midden in een klein rond gedraaid doosje, op die wijze als men een ſtijltje in een compas-doos zet, om er de naalde op te leggen; men verdeelt de bovenſte omtrek der doos in 60 graaden, en men bevestigt vervolgens aan het bovenſte van het airſteeltje een fijn ligt wijzertje, zo is de *hijgrometer* veerdig. Want dit ſteeltje is van die natuur, dat het zich bij een vogtige lucht ſterk ineendraait, en bij een droge lucht weder ontwind, min of meer, naar maate van de vogtigheid of droogte; derhalven zal 't wijzertje op de kant van de doos aantoonen, hoe veel graaden de lucht vogtiger of drooger is, dan voorheen.

Zesde Hijgrometer.

Zie hier nog een ſinguliere zoort van *hijgrometer*, waar door men bij het gehoor van de trap der vogtigheid of droogte oordeelen kan. Spant de ſnaar van een ſpeelinſtrument, net accoord met de toon van een kleine fluit of flageolet; zo zult gij daar na aan de klank der ſnaar kunnen hooren, hoe het met de vogtigheid, of droogte der lucht geſtelt is; want indien de ſnaar een laager toon geeft als de fluit, dan is de lucht vogtiger geworden, maar indien hooger, is ze drooger geworden.

Deeze *hijgrometers* kunnen derhalven niet alleen dienen, om de vogtigheid of droogte der lucht nateſpeuren, maar om ook eenigzins vooraf te kunnen weeten, wat weer, mooi of ſlegt, er op handen is, dewijl zulks veel van de vogtigheid of droogte der lucht afhangt; dog men zal nog beter van het aanſtaande weer kunnen oordeelen, als men nevens de aanwijzing van de *hijgrometer*, ook die van een *barometer* en *thermometer* waarneemt, en dezelve met elkander vergelijkt.

Maar het is jammer, dat alle deeze zoorten van *hijgrometers* niet langduurende zijn, dewijl ze haare kragt van indrinking der vogtige lucht allenskens verliezen, behoudende dezelve, de eene zoort minder de ander meer, niet langer als een, of zommige ten hoogſten twee jaaren; die, welke met ſnaaren toegeſtelt worden, zijn nog wel de langſtduurende en beste; dog in vergoeding van dit gebrek, kan men ze ligtelijk weder door nieuwe koorden of ſnaaren, enz. herſtellen. Men heeft tot nog toe geen beſtendige *hijgrometer* kunnen uitvinden, en die aan het oogmerk van naukeurige Natuuronderzoekers volkoomen voldoen: Men kan hier over verder nazien WOLFII *Aërometria.*

Het dient ook nog aangemerkt, dat men dezelve binnens huis ergens plaatzen moet, daar ze van de vrije lucht, maar niet van de zon, kunnen aangedaan worden; en die, welke los hangen, moeten ook voor den wind beſchermt zijn. Ook voegen ze niet in kamers, daar ſterk in geſtookt word.

Tot beſluit moeten wij nog zeggen, dat men dikwils *hijgrometers* in huis heeft, zonder dat men het weet, of daarom denkt; want bevind men niet veeltijds, dat de deuren, venſters, blinden, enz., inzonderheid als ze nieuw zijn, bij droog weer, ligt en met gemak open en toegedaan worden, maar bij vogtig weer niet? Dit zijn wezentlijke *hijgrometers*, hoewel ze de trap der vogtigheid of droogte zo klaar niet aantoonen, als de voorige, door konst bereide: Ja ons eigen lighaam is een zoort van *hijgrometer*, want bij helder en droog weer, zal 't zelve veel luchtiger en welgeſtelder zijn, dan bij donker en vogtig weer.

HIJGROSCOPIUM, is een woord, dat men gemeenlijk in dezelfde zin gebruikt als *hijgrometrum*. Zie HIJGROMETER. Dit woord is zaamengeſtelt van ὑγρος, *vogtigheid* en σκοπεω, *video, ſpecto, ik zie, ik beſchouwe.*

HIJLIGMAAKER, zie GEBAK, *pag.* 795.

HIJMEN; *Maagden-vlies.* Het is onder deeze naam, dat de Ouden een vleeſchig vlies hebben vergood, aan de mond der ſcheede geplaatst, en waar door de ingang vernauwt word.

Het griekſche woord ὑμην, betekent eigentlijk en *huidje* of *vliesje*, en koomt overeen met de woorden van dezelfde taal χιτων & μηνιξ, van welke woorden men gebruik maakt, na de lighaams gedeeltens, daar die vliezen geplaatst zijn.

MUNDINUS heeft het eerſte van het *hijmen* geſprooken als van een dekzel, dat door de natuur altoos voor ingang van de ſcheede geplaatst is; hij noemt het *velamen ſubtile quod in violatis rumpitur, cum effuſione ſanguinis.* PICOLHOMINI heeft dit vlies insgelijks *vrijſterſlot*, *clauſtrum virginale* genoemt. De Italiaanen noemen het in haare taal, *la telletta valvola, ſede della virginita*, en de latijnen *flos virginitatis*, *zona virginea:* Men ziet klaar uit alle deeze benaamingen, wat werk men er van gemaakt, en het denkbeeld dat men er van gevormt heeft.

Dit zo tedere vlies, van een onbepaalde gedaante, dat zich aan de ingang der ſcheede al of niet bevind, zichtbaar of onzichtbaar is, heeft meer kwaad in de waereld veroorzaakt, als de noodlottige appel door de tweedragt op de tafel der Goden geworpen, doen zij de bruiloft van THETIS en PELEA vierden.

HIJOGLOSSUS, is de naam der Spieren, welke zich aan het *Tong-been* hegten, en in de tong bepaalt worden.

HIJOIDES OS, zie TONG-BEEN.

HIJOSCIAMUS, zie BILSEN-KRUID.

HIJOSERIS, zie HEDIJPNOIS.

HIJPECOUM; *Cumijnum ſiliquoſum*; *Bastert-cumijn*; *Cumijn met peulen.*

Men heeft verſcheide zoorten van dit eenjaarig gewas; als

1. Het breedbladige *Hijpecoum*; *Hijpecoum vulgare* DODONÆI; (*Hijpecoum ſiliquis arcuatis compreſſis articulatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. Het ſmalbladige *Hijpecoum*; *Hijpecoum ſiliquis pendentibus non articulatis*; (*Hijpecoum ſiliquis cernuis teretibus cilindricis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. Het ſmalbladige *Hijpecoum* met groote bloemen; *Hijpecoum tenuifolium*, *ſiliquis erectis teretibus*; (*Hijpecoum ſiliquis erectis teretibus toruloſis*, LINN. *Spec. Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort heeft lange getakte en fijn geſnippelde bladen, die eenigzins naar die van de *ruite* gelijken; uit het midden der bladen ſchiet een korte ſteng met eenige weinige takjes uit de wortel op, aan welke verſcheidene kleine zesbladige boemen voortkoomen, van welke twee bladen grooter dan de overige zijn, hebbende een geele koleur en aangenaame reuk; na de bloemen volgen omgeboogene, zaamengedrukte en lidformige hauwen, die geel nierformig zaad bevatten.

De tweede zoort verſchilt voornaamelijk van de voorige, dat ze ronde lange hauwen heeft, zonder leden, en de derde zoort is daar van onderſcheiden, dat ze fijner geſnippelde bladen en regtopſtaande ronde peulen heeft.

Plaats. Ze groeijen altemaal natuurlijk in Zuid-Frankrijk, Italien, Spanjen, en andere warme Oosterſche landen: Maar de derde zoort word hoofdzaakelijk in Moscovisch Daurien gevonden. Daar is ook nog een Oosterſche zoort, die bladen heeft, naar de Duivekervel gelijkende.

Kweeking. Bij ons worden dezelve door het zaad niet bezwaarlijk voortgekweekt, dat men in het voorjaar zaait, verſcheidene zaaden in een kuiltje wat van elkander ſtrooijende; dewijl dit gewas, niet, gelijk meer andere zaaigewasſen, wil verplant weezen; en men heeft er verder niets aan te doen, dan dezelve van het onkruid ſchoon te houden; maar men moet haar een goede zandagtige grond en warme ſtandplaats geeven.

HIJPERBOLA; aldus word een der drie kegel-ſneeden genoemt, welke zijn de *ellipſis*, *parabola*, en deeze *hijperbola*; want als een *conus* of *kegel* evenwijdig met zijne zijden doorgeſneeden word, zo maakt de kromme omtrek der vlakte eene *parabola* uit; maar word zij evenwijdig met zijn aſſe doorgeſneeden, ontſtaat er een kromme linie, die men *hijperbola* noemt; en zo men hem dwars en ſchuins met de aſſe doorſnijd, maakt de kromme omtrek des vlaks een min of meer langwerpige *ellips* of langrond uit; dog alle deeze kegelſneden zijn verſchillende van aart, naar dat de *conus* hooger of laager is of veronderſtelt word, en hebben elk zijne bezondere eigenſchappen, welker beſpiegelingen zeer ſubtiel zijn, en een deel van de *ſublime* of verheevene Wiskonst uitmaaken; ze hebben ook haare nuttigheden in veele weetenſchappen, en de *parabel* inzonderheid tot vervaardiging van brand-ſpiegels, lantaarns, telescopen, enz. Zie ook PARABOLE; en meer hier van begeerende te weeten, moet men de boeken der Wiskonstenaaren nazien, als inzonderheid WOLFFII *Elementa Matheſeos*; DE LA HIRE *de ſectionibus conicis*, en anderen.

HIJPERCATHARSIS, ὑπερκάθαρσις, *Super purgatio*, *Overmatig purgeeren*; deeze uitdrukking word gebruikt, om de altevergaande, boovenmaatige, en bijgevolg altoos ſchaadelijke uitwerking, van een al te geweldig purgeermiddel mede te beteekenen.

HIJPERCRISIS, ὑπερκρισις, *Super indicatio*; deeze uitdrukking beteekent een geweldige overmaatige *Criſis*, die in eene ziekte gebeurt, wanneer de ſtaat der kragten niet bekwaam is, om de buitengewoone poogingen te draagen, welke de natuur in het werk ſteit, om de kooking der ziekteſtoffen te bewerken, en er zich gevolgelijk van te ontlasten; zo dat de uitwerkzelen, die er uit voortvloeijen, van zulk een buitengemeene verzwakking en neerſlagentheid gevolgt worden, dat het leeven der zieken daar door in groot gevaar raakt.

HIJPERICUM, zie ST. JANS-KRUID.

HIJPERMESIS; *Overmaatig Braaken*; dit ontſtaat uit bijna dezelfde oorzaaken als het overmaatig afgaan, naamelijk door al te ſterke braakmiddelen, of door vergift, en om beide wegteneemen, moeten eenerlei middelen gebruikt worden, te weeten zodanige, die den maag verſterken en opſtoppen, welke zijn 1. waterige dingen, als veel *thee* en *coffee*; 2. nederſtortende dingen, als *berg-crijſtal*, *gezegelde aarde*, *armeniſche bolus*, *albaster*, *gebrand herts-hoorn*, *balſamieke aarde van vitriool*; 3. maagverſterkende dingen, *tinctuur van caneel*, *geest van kruiſemunte*, *water van theriaak*, *van porcelein*, *zap van kruiſemunte*, *van kwee-peeren*, *maſtix-water*, *caneel-water*, *tinctuur van bloed-ſteen*, *geprepareerde roode coraalen*, *catechu*, *rob van kwee-peeren*, *laudamum opiatum*, *opium met kwee-zap* bereid, *pijnſtillende eſſents*, *tinctuur van opium*, enz. Indien men weet of vermoed, dat deeze toevallen van eenig vergift veroorzaakt zijn, zo worden de *melk* en *melkagtige dingen*, *zoete amandel-olie*, *ſoup van vette hoenderen*, en *vleeſchſoupen*, enz. daartegen aangepreezen, ten einde het vergift daar door of doorgeſpoelt, of van zijne kragt berooft moge worden; en deeze middelen moeten hoe eer hoe beter gebruikt worden.

HIJPEROON, dus worden twee kleine gaatjes genoemt, die in het bovenſte gedeelte van het verhemelte zitten, waar door de ſlijmerige vogten van het *tepelswijze uitwas* (*proceſſus mammillaris*) opgevangen, en door den mond uitgeworpen worden.

HIJPEROSTOSIS, dus word een Beengezwel dat het gantſche been aantast en bederft, genoemt; zijnde onderſcheiden van een gemeen *been-gezwel* of *been-knobbel* (*exoſtoſis*) dewijl deeze maar alleen een gedeelte van het zelve aanſteekt,

HIJPERSARCOSIS, anders ook *Fungus* genoemt; *Wild* of *Weelig Vleeſch*; *ſpongieus Vleeſch*, is een zoort van zagt ſponsagtig vleeſch, dat in de wonden al te ſchielijk en te ſterk groeit, en daar door dikwils de wonden te ſchielijk aanvult, als men dezelve al te ras door vette heelmiddelen tragt te heelen, of dat er geen genoegzaame opdroogende heelmiddelen gebruikt worden; het welk veroorzaakt, dat de pijpjes, waar door de natuurlijke heelende deelties vloeijen, ſlap of te zeer uitgerekt worden; en waar toe nog meer toebrengt, als de wonden te warm gehouden worden; hoewel het voedzel, dat de Lijder nuttigt, naamelijk als het zelve al te vet en voedzaam is, hier toe ook veel toebrengen kan, of ook de natuurlijke vette aart des lijders. Het gevolg van dit *wilde vleeſch* is, dat de heeling verhindert word, en de wonde bezwaarlijk toegroeijen kan; of dat er een lelijk lidteken na de geneezing te rug blijft; weshalven het zelve door bekwaame bijt-middelen moet weggenoomen worden; waar toe in 't eerst dienen *witte zuiker*, *gebrande aluin*,

aluin, gepoederde florentijnſche lisch-wortel, of *zeven-boom, wieroök, aloës, gepoederde galnooten*, enz.

Maar als het *wilde vleesch* hier van niet weggaan wil; gelijk echter meest geſchied, zo moet men ſterker middelen gebruiken, gelijk *Egijptiſche zalf, doodekop van vitriool*, enz.

Of maakt maar een ſlappe ontbinding van *vitriool* in *water*, doopt hier in *plukzel*, en legt het op; of gebruikt in deszelfs plaats *kalk-water*.

Of neemt *aluin* en *ſpaans-groen* van elks één drachma; kookt het wat in vier oncen *water* of *wijn*, en doet bij het doorzijgzel een half drachma *camfer*, en gebruikt het als het voorige.

Hier nevens moet de lijder een goede diëet houden, en zo de voedende deelen in't lighaam te overvloedig zijn, zo kunnen dezelve vermindert worden door *purgeer-* en *zweet-middelen*. Is het *wilde vleesch* door de warmte voortgekoomen, zo moet men de op de wonde leggende pleisters wegneemen, en er alleen maar plukzel opleggen met een ſtijf verband, dat dikwils alleen genoeg is, om het *wilde vleesch* te onder te houden, en de wonden te heelen, als er geen andere toevallen bij zijn; dewijl tog de natuur het meeste, zo niet alles, daar bij doen moet. Zie ook WONDE.

HIJPNOLOGICA, ὑπνολογικὴ, v. d. LINDEN geeft deezen naam aan dat gedeelte der Geneeskonst, het geen van de manier handelt, hoedanig de ſlaap moet geregelt worden, om met het behoud der gezondheid overeenkomſtig te zijn.

Het werk van dien Schrijver is getijtelt *Manuductio ad medicinam*, in het licht gegeeven door SCHELHAMMER.

Het woord van *hijpnologica* is afkomſtig van ὕπνος *ſomnus*, CASTELL. *Lexic. Medic.* Zie SLAAP.

HIJPNOS; betekent zo veel als *Somnus*; zie SLAAP.

HIJPNOTICA, dus worden alle de geneesmiddelen genoemt, welke de kragt bezitten, om ſlaap te verwekken.

HIJPOCACUANHA, zie IPECACUANHA.

HIJPOCATHARSIS, ὑποκάθαρσις, dit woord betekent een *zagte purgatie* of *purgeermiddel*, wiens uitwerking zo ſterk niet geweest is, als men er van verwagtede, of dienstig was tegens de kwaal, waar voor was ingenoomen.

HIJPOCAUSTA, zie BAD.

HIJPOCHONDRIE. Deeze ziekte is even zo moeijelijk om te bepaalen, als om te geneezen; BOERHAVE heeft haar allerbest beſchreeven; zij is weinig verſchillende van de *Melancholie*, door welke hij verſtaat, de uitwerking der verſtoppingen der ingewanden van den buik; want deezen zijn gelegen, ὑπὸ τοῖς χόνδροις, gelijk RUFFUS EPHESIUS op meer dan eene plaats zegt, dat is, onder de *kraakbeenderen* der onderſte ribben naamelijk. De *Hijpochondrie* noemt men dat gedeelte van ons lighaam, waar in in de rechter zijde, en voorboven tot in de ſlinker zijde toe de lever, en in de ſlinker zijde de milt legt: Wij verſtaan er derhalven door een verſtopte lever, welke belet, dat de lever-gal en galblaasgal niet na behooren afgeſcheiden word, de kooking van het eeten vertraagt, bedorven, en de lijder vadzig, droefgeestig en zomwijlen geheel dol word. De Engelſchen ſchrijven alle die gevolgen aan de bedorvene werking van de milt, *the ſpleen*, toe; daarom beſtempelen zij de *hijpochondrie*, met den naam van *Spleen*, dat is, *diepe Droefgeestigheid*; wij noemen *hijpochondrie* en *melancholie* dezelfde ziekte, in de vrouwen opſtijgingen, gelijk SIJDENHAM zeer wel bepaalt heeft: Om dat de maag geheel bedorven was, en de lijders zwarte gal dikwerf overgaven, noemden het de Ouden *melancholie* of *zwarte gal*; om dat de verſtopte ingewanden, onder de kraakbeenderen der ribben gelegen, oorzaak waaren, van die zwarte gal, noemt men dezelfde ziekte *hijpochondrie*; om dat de milt teffens aangedaan word, de *ſpleen* en *opſtijgingen* of *vapeurs*; om dat die algemeene zwakheid de zenuwen aandoet, en als uit den buik opkruipt en opſtijgt tot de keel, opſtijgingen en *vapeurs*; en dus neemen wij de laatſte uitwerking der ziekte, om er een naam van te maaken.

Alle menſchen, die een veel zittend leeven leiden, gelijk Lieden van Geleertheid, Ministers, groote Kooplieden, Horologiemaakers, Naaiſters, Schilders, enz., zijn er zeer onderhevig aan; de lever ondergaat eene zonderlingen bloeds-omloop; al het bloed uit de ingewanden te rug koomende, loopt door de poortader in de lever, en zonder nieuwe aandrang van beweeging te verkrijgen, loopt het door dat maffe ingewand heen, tot dat het eindelijk in de aders uitgeſtort, naar het hart gevoert word; begrijp eens, hoe traag die loop zijn moet, wanneer die niet geholpen word door geduurige beweeging van het lighaam: Maar laat de mensch gemaakt en geſchikt tot beweeging en arbeid, zich oeffenen, laat hij ſpitten, ploegen, te paard rijden, zaaijen, hakken, enz., terſtond word de lever gedrukt, door de geduurig in beweeging zijnde buikſpieren, boven en agter door het middenrif; de lever derhalven als in eene pers leggende, word van rondsom gedrukt, en het bloed vermeerdert zijne ſnelheid, als dan geſchieden er geene verſtoppingen, alles gaat zijnen gang; de gal, de galblaas, het alvleesch, de klieren van den buik, alles klenst zijne vogten af; de mensch is gezond en vrolijk; de arbeider zingt, en is wel te vreede in zijne armoede, terwijl de rijkaart door gebrek aan beweeging eerst de kooking verliest van zijn eeten, dan zijne eetlust: De wellustige keuken, en de Dokter neemen hem nog de kragten weg, die overig waaren; zijne zwakheid geeft hem hoofdpijn, voornaamelijk in den nek; hij rispt geduurig winden op, of wel ſterft bijna door benauwtheid, als ze beſlooten blijven; zijn ſtem beklemt, hij heeft een geduurige knobbel in de keel, dien hij niet kan nederſlikken; hij noemt zich ongelukkig, hij word droefgeestiger, de traanen rollen hem over de oogen, even gemakkelijk als de kinderen; hij vlied alle gezelſchap, peinst geduurig op zich zelven, op de waereld; en weinig ſcheelt het, of een andere verſtopping van winden, of benauwde ademhaaling door eene oosten wind, gelijk in Engeland, doet hem het beſluit neemen, om zich te verhangen, of met het piſtool het leeven te beneemen! Een vrolijk gezelſchap, een goed vriend, een Dokter die wel praaten kan, eene klugtige vertelling of grap, doet hem uitzinnig lagchen, en welhaast verandert zijn beſluit; hij is geestig, en vrolijk, zo lang zijn vriend bij hem is; alle klagten, alle wee is over: Dog naauwelijks is hij alleen, of alle zwaarigheden verdubbelen; hoe hij rijker is, hoe hij meer voor armoede ſchroomt; eene enkele oorlog tuſſchen twee Moogenheden, doet hem een algemeenen oorlog vooruitzien: de geheele waereld ſtaat in het harnas, en ieder braakt van alle kanten vuur; eindelijk vreezende voor alles, word hij uitzinnig en

dol, gelijk veelmaal gebeurt; hij word gek en onnoozel, zo bij ongeluk zijne gedagten op religie mijmeren!

In zommigen, zo wel mans als vrouwen, word het zenuwgeſtel zeer verzwakt, zij worden ſtom, of wel krijgen eene *epilepſie* of vallende ziekte, die met er tijd ſlijt; geduurige hoofdpijn, pijn en benaauwtheid om het hart, en in de maag, zijn de toevallen, die in het begin alle deeze onheilen voorſpellen.

Wij hebben nu de phijſique redenen voorgeſtelt; daar zijn ook anderen; bij de Vrijſters, die inwendige trek tot bijſlaapen, die zij door deugd overwinnen, of liever opkroppen moeten, geeft veeltijds en meestal gelegenheid tot die opſtijgingen; in de mans ambitie, onvreedenheid, nijd, enz. Dog alle deeze oorzaaken worden ſterker aangezet door de werktuigelijke, daar wij reeds gewag van gemaakt hebben: Tot de onvreedenheid brenge ik het Heim-wee, de Zwitzers zo eigen; zij worden dol en uitzinnig, indien zij tot hun land niet wederkeeren; zo veele uitwerking heeft de ziel op het lighaam!

In kinderen is dikwerf de jalouſie, gekweekt door een onbetaamelijke voorkeur, die de ouders aan den een boven den anderen geeven, oorzaak geweest van *hijpochondrie*, die langzaamerhand in gekheid overging; de afweezenheid van een bemind voorwerp; wederwaardigheden in de waereld, inzonderheid beſchimping en beſpotting, of al wat de verwaandheid van menſchen beteugelt, of hunne hoogmoed vernedert.

Zie daar eene ziekte, welker oorzaaken bijna zo veele zijn, als de moogelijke wederwaardigheden die den mensch verzellen, vermenigvuldigt met de phijſique gevolgen van ſtil zitten, van te veel en te lekker eeten, enz. Waar zullen wij nu de geneesmiddelen zoeken? hoe de gezondheid erlangen? Daar de een hijpochonder is, om dat hij te veel ſtudeert, en zonder ſtudeeren, kan hij de kost niet winnen, enz.; ſterven van honger, is immer zo gevaarlijk, als te ſterven van *hijpochondrie!* Dees moet geld hebben, die een ampt, geene loftuitingen; wat apotheek geeft zulke geneesmiddelen? Wat zullen wij van de bleeke Sexe zeggen, die heimelijk zucht om een man? waar verkrijgt men die, zo dra er geen geld gevonden word, om den Vrijer te doen blaaken! Daar is geen elendiger ziekte, en gelukkig voor het menschdom, zo word zij niet dan bij de Rijken gevonden: Het zijn de Koningen, en de Hovelingen, het zijn de rijke Kooplieden, de Lieden van Studie, en die boven hunnen ſtaat leeven, die geteistert worden door deeze kwaal; en niet de Werkman, nog de Boer, niet de Zeeman!

Eene geſchikte lighaamsbeweeging, weinig denken, maatig eeten, te vreede te zijn, aanſtonds te huwen zo als men rijpe jaaren heeft, zijn de eenige middelen, om die vreesſelijke ziekte voortekoomen. Helaas leezer! gij zoekt te vergeefsch uwen troost in deeze bladeren; indien gij uit weelde, of om de opgetelde redenen, *hijpochonder* zijt; voorzeker immers leest de gemeene man dit Woordenboek niet; troosteloos kan men u niet laaten gaan: Zie daar middelen!

Is een zittend leeven oorzaak; wandel, dien u-zelven, zaag hout, ſpeel met den drijftol, rijd te paard; zo het u gebeuren mag rijd naar buiten, of gaat na Spa, naar Aken, naar Pijrmont, of daar gij wilt; onder voorwaarden, dat ſlechts een hosſende wagen uwe lever ſchud, en de geduurige voorwerpen die nieuw zijn, u doen vergeeten het leed, het welk eene heimelijke ſmert of verlangst in u verwekte.

Kunt gij niet reizen; drink alle dagen Pijrmonts-water met wijn, of dat zelfde water zuiver in de zomer; beweeg onderwijlen uw lighaam; geloof ons, de Dokter kan u weinig nut doen, alle de *gom-pillen* zijn niet in ſtaat, u te helpen, zo lang de oorzaaken niet weggenoomen zijn; de hartstochten evenwel konnen bedaart worden, alle immers ſchrikken ligt, of vallen ligtelijk in toorn, in woede, en deeze verwekken opgeſpannenheid, winden, benaauwtheid, ſlaapeloosheid, wanneer geene ſtillende middelen gebruikt worden.

Droppen tegens de opſtijgingen, in mannen en vrouwen: Neemt *winddrijvende geest van Sijlvius*, één once; *gebarnſteende geest van hertshoorn*, twee drachmen, en *vloeijend laudanum van Sijdenham*, één drachma; mengt het; hier van drie tot vier maalen daags genoomen, met wat *witte wijn* of *water*.

Of neemt *Veneetſche zeep*, één once; *extract van rhabarber*, één drachma; *verdikte oſſen-gal*, twee drachmen, en *maſſa van pillen Ruffi*, één drachma; mengt het, en maakt er pillen van, van drie greinen zwaarte; neemt vier maal daags hier van drie tot vijf pillen; laat de afgang maatig zijn, en maatig dezelve door meerder of minder pillen te gebruiken: Gebruik uw eeten langzaam, kauw uwe ſpijzen ter deeg, rook geen tabak, laat alle vet eeten ſtaan, en al wat zuur word in de maag.

Lees vervolgens SIJDENHAM, gij zult bevestigt vinden alle de opmerkingen, hier boven gegeeven, en na alles wel overwoogen te hebben, zult gij bevinden, dat men, om gezond en gelukkig te worden, eerder moet beijveren, om een Boer, dan een Geleerd Man of Hoveling te zijn. Dat het Opperweezen het waare geluk der menſchen gehegt heeft aan eenvoudige zeden, een eenvoudige leevenswijze, en dat overdaad de moeder is van alle ongelukken.

HIJPOCHIJMA, of *Hijpochijſis*; is de naam die aan eene oogziekte word gegeeven, welke men gewoonlijker *ſtaar* of *cataract* noemt; zie STAAR. Dit woord is grieksch υποχυμα, en betekent eigentlijk *uitſtorting van eenig vogt*; de Ouden geloofden, dat deeze ziekte veroorzaakt wierde, door de uitſtorting van eenig vogt, op den oogappel.

HIJPOCISTIS; *Aſarum aphijllum ſquamoſum*; (*Aſarum foliis ſeſſilibus imbricatis, floribus quadrifidis*, LINN. *Spec. Plant.*) Dit is een vreemd paraſitisch gewas, dat uit de wortel van een zoort van *Cistus* ſpruit, en daar aan eigen is; beſtaande uit veele bladjes of vliezen, welke boven en over elkander leggende opgroeijen, en groen-, wit-, geel- of roodagtig van koleur zijn; het zelve groeit in Zuid-Frankrijk, Spanjen en Portugal.

Uit dit gewas word een zap geperst, en vervolgens gezuivert en verdikt, dat een ſcherpe, zuuragtige en zaamentrekkende ſmaak heeft, en zeer gepreezen word tegens alle buikloopen, vloeijing der baarmoeder, overmaatig braaken, bloedſpuwen, enz. Men brengt het voornaamelijk uit Zuid Frankrijk en Italien, en het beste moet versch, dik, hard, zwart-glinsterend, zwaar en zuur van ſmaak zijn, en niet brandig ruiken.

HIJPOCRAS; *Hippocras*; is een door konst, van beste wijn, ſpecerijen en zuiker toebereide wijn, die zeer aangenaam van ſmaak is: Aan deeze drank word ook wel de naam van *Bruids traanen* gegeeven, dewijl het bij vermoogende menſchen in gebruik is, om wanneer zij zullen trouwen, geduurende den tusſchentijd, dat de Kerkelijke proclamatien gaan, dusdanigen drank

te

te ſchenken, en zelfs aan hunne goede vrienden rond te zenden: Dezelve word op veelerlei wijze bereid, weshalven wij hier eenige zeer goede manieren laaten volgen.

Een goede Hijpocras te maaken.

Neemt *rhijnſche* of andere goede *witte wijn*, 16 oncen of een half mingelen; *caneel*, een half lood; *witte gengber*, een-vierde lood, en *witte zuiker*, vijf lood; ſtoot de *caneel* en *gengber* in een vijzel klein, doet ze in de *wijn* met de *zuiker*, en laat het zaamen vier uuren lang trekken, het zomtijds eens omſchuddende; giet het vervolgens eenige reizen door een wollen puntige zijgzak, tot dat het wel klaar en doorſchijnend is; zo is de *hijpocras* gereed.

Wil men dezelve wit hebben, zo giet het trekzel door de zijgzak, en drukt de ingredienten met de handen wel uit; neemt dan het te rugblijvende uit de zak, en doet bij het doorgezijgde een weinig *verſche koemelk*, ongeveer een theekopje vol, en laat het dan weder eenige maalen door de zak loopen, tot dat het klaar genoeg is.

Wil men de *hijpocras* gekoleurt, bij voorbeeld rood hebben, kan men hem verwen met *tourneſol*, of *geel* met *ſaffraan*, enz.

Andere manier, om witte of roode Hijpocras te bereiden.

Neemt twee pinten, of zo veel u belieft, beste *witte* of *roode wijn*; doet bij de twee pinten *wijn*, één pond beste *zuiker*; twee in ſchijven geſneedene *citroenen*, vijf of zes *oranjeſchillen*, met het *zap* van een *oranje-appel*, een half lood *goſtooten caneel*, vier in tweën gebrookenene *kruidnagels*, één of twee bladjes *foelie*, vijf of zes geſtootene korrels *witte peper*, en een half lood geſtootene *coriander*, een halve of heele geſchilde en in ſchijven geſneedene *renet appel*, een half pint *goede melk*; ſchuld het wel door elkander, en laat het ten minſten vier-en-twintig uuren lang ſtaan; daar na giet het twee of drie reizen door een zijgzak in een pot of kan. Wil men de *hijpocras* geparfumeert hebben; zo dekt de pot of kan met een linnen doek, drukt het in het midden wat hol in, en legt er een zeer klein weinig *gepoederde amber* en *muscus* op; laat dan het doorzijgzel de laatſte reis door dit linnen loopen. Deeze *hijpocras* kan lang duuren.

Andere manier.

Neemt drie pinten *witte wijn*, anderhalf pond *zuiker*, één once geſtooten *caneel*, tien of twaalf gebrookene *kruidnagels*, en even zo veel gekneusde *coriander-korrels*, eenige bladen *foelie*, drie heele *peper-korrels*, twee in ſchijven geſneedene *citroenen*; laat het zaamen vier-en-twintig uur lang trekken, en dan doorgegooten, als vooren; men moet het altemets eens omſchudden, en als men de *hijpocras* geparfumeert wil hebben, zo kan men één grein *muscus* onder aan de punt van de zijgzak binden.

Om Hijpocras met Water te maaken.

Neemt een half pint beste *witte wijn*, en driemaal zo veel goed *gekookt water*, doet daar bij het *zap* van een *citroen*, met vijf of zes *citroen ſchillen*, het *zap* van een *zuure oranje-appel*, een half drachma of een-agtſte lood *geſtooten caneel*, drie of vier *kruidnagels*, een bladje *foelie*, een vingergreep gekneust *coriander-zaad*, drie of vier gekneusde *peper-korrels*, het vierdedeel van een geſchilde en in ſtukken geſneedene *renet appel*, de helft van een *China's-appel*, een half pond *zuiker*, en een-vierde pint *zoete melk*; mengt en roert het alles wel door elkander, laat het eenige uuren lang trekken, en giet het vervolgens door een zijgzak, als de voorige.

Wil men 't geparfumeert hebben, zo kan men er een klein weinig *gepoederde amber* en *muscus* bijvoegen; dog veele menſchen, inzonderheid de meeste vrouwen, kunnen niet over de *muscus* reuk; maar men kan in de plaats wat meer *caneel* neemen, dat mede een aangenaame geur geeft, en ook niet ſchaadelijk, maar zeer gezond is.

Om *hijpocras* te maaken, mag en moet men allerlei wijnen gebruiken, die deugdzaam en kragtig, en niet vervalscht zijn, als *rhijnſche* en *moeſel-wijn*, *champagne-* en *bourgogne wijn*, *frontignac*, of andere beste *franſche wijnen*, *ſpaanſche wijnen*, enz.; want de inzigt, om *hijpocras* te maaken, is niet om dezelve dagelijks te drinken, maar nu en dan tot verſterking er een romertje vol van te neemen, of om zijne vrienden daar op te onthaalen; weshalven daar toe de beste en gezondſte *wijn*, het zij *witte* of *zoete roode*, dient gebruikt te worden: Men kan ook de ſpecerijen en andere ingredienten, als mede de zuiker, verminderen of vermeerderen, na dat men de *hijpocras* ſterker en zoeter begeert; dog als dezelve maatig geſpecerijt is, zal hij zo veel te aangenaamer en gezonder zijn.

Om een goede Hijpocras-eſſents te maaken.

Neemt twee lood *caneel*, en één lood *kruidnagels*, doet het, klein geſtooten, in een fles, met een halve pint *beste brandewijn* of *jenever*, en laat het op een warme plaats een week of langer, wel digt geſtopt, trekken, en dan wel uitgetrokken zijnde, giet het klaare af, of men kan het door een vloeipapier laaten lekken, om de *eſſents* zeer klaar te hebben.

Als men dan *hijpocras* bereiden wil, heeft men maar een half pond, min of meer, *beste zuiker* in een pint *goede wijn* te laaten ſmelten, daar na eenige *druppels* van deeze *eſſents* daar bij te doen, en het te zaamen door een zijgzakje of ander *filtrum* te laaten lekken, om het klaar en helder te hebben, zo is uwe *hijpocras* gereed, om te gebruiken, en voortedienen.

Andere voortreffelijke Hijpocras-eſſents.

Neemt een half pint *beste wijngeest*, vier oncen *beste caneel*, twee oncen *geel ſantel-hout*, één once *galange-wortel*, één once *kruidnagels*, twee drachmen *witte peper-korrels*, en één drachma *paradijs-korrels*; alles grofjes klein geſtooten zijnde, dat geſtooten kan worden, doet het zaamen in een fles, en laat het eenige dagen lang warm trekken, dan doorgezijgt als boven, zo is de *eſſents* veerdig, die men gebruikt, als de voorige.

Als men het zo ſterk niet begeert, kan men alleen de *caneel* en het *ſantel-hout*, met één once *witte dittam* en vier greinen *lange peper* neemen, en op de *brandewijn* laaten trekken, als vooren.

Wil men het geparfumeert hebben, zo kan men er een klein weinig *amber* en *muscus* bij doen. Of men maakt een bijzondere *amber-eſſents*, waar van men altijd, naar believen, eenige druppels bij de *hijpocras* kan doen, als men hem deeze geur wil doen hebben.

HIJPOPOCRATER; en *Kelk*, *Drink-kelk*.

HIJPOCRATERIFORMIS; *Kelkvormig*.

HIJPOCRIJT, zie HUICHELAAR.

HIJPODERMIS, is het zelfde als *Epidermis* of *Opperhuid*; zie EPIDERMIS.

HIJPOGASTRICA ARTERIA, of *Iliaca interna*; is de binnenſte tak van de *arteria iliaca*, die zich zo wel in het bekken, en de daar inleggende deelen vertoont; als het met zijne takken, door de gaten van het *bekken* na buiten loopt. Het is hier van, dat bij de kinders de navel ſtreng-aders voortkoomen.

HIJPOGASTRICA VENA; zijn de *aderen*, welke een gelijke benaaming en verdeeling, als de voorbeſchreevene *ſlag-aderen* hebben, zij vlocijen in de ongedeelde *iliaca*, en maaken nevens de andere, de opklimmende *holle ader* (*vena cava*).

HIJPOGASTRIUM; *Aqualiculus*; betekent het benedenſte gedeelte van den onderbuik, welke twee of drie vingerbreed onder den navel begint, en tot aan het ſchaambeen loopt. Zie ONDERBUIK.

HIJPOGLOSSIS, of *Hijpogloſſium*, dus word het onderſte deel der tong, dat in het kaakebeen hangt, genoemt.

HIJPOGLOSSUM; is een zoort van *Ruscus* of *Muize-doorn*; zie aldaar.

HIJPOLEUCOS, zie STRANDLOOPERS, *n.* IX.

HIJPOPHASIS, ὑπόφασις, *Subapparitio*; van het werkwoord ὑποφαινομαι, *Subappareo*. Men gebruikt deeze uitdrukking, om dat geene te betekenen, aan de zulken, die ſlaapende de oogleden niet ten vollen geſlooten hebben, zo dat men een gedeelte van het wit der oogen ziet; het welk een blijk van een groote zwakheid is, en een zeer ſlegt teken in hevige ziektens.

HIJPOPHORÆ, ὑποφοραί; betekent diepe en fiſtuleuſe verzweringen.

HIJPOPIJON; *Pijoſis*; *Lunella*; *Etteroog*. 't Woord *hijpopijon*, dat grieksch is, ὑπώπιον, zaamengeſtelt van ὑπο' *onder*, en πυ'ον *etter*; is een zweer in 't oog, als er naamelijk een etteragtige ſtoffe onder het hoorn-vlies, voor de oogappel, digt bij het crijſtallijne vogt vergadert word; het welke zijnen oorſprong hebben kan van een kwalijk geneezen oog-pijn, of van een puistje of gezwel op het hoornvlies of druive vlies; of ook door een van ſtooten of ſlaan enz. verkreegen blauwe vlek in het oog (*ſugillatio.*)

Om dit ongemak te geneezen, moet men zagte oogpappen of ſtoovingen gebruiken; bij voorbeeld, neemt een paar *zoete appelen*, geſchild en gezuivert zijnde, kookt ze in *rooſen-* of *gemeen water* week, doet hier bij *ſlijm van fenugreek-* of van *lijn-zaad*, het *wit* van een paar *eijers*, en een weinig verſche *koe-melk*, maakt er een pap van, en legt ze warm op het oog.

Of neemt *kwee-korrels*; weekt dezelve gekneust zijnde, in *rooſe-water*, zo zal er ſlijm van koomen; hier onder mengt een weinig *gepoeijerde witte brood-zuiker* en *honing*, en beſtrijkt daar mede het gezweer 's daags driemaal.

Of neemt het *uitgeperſte zap* van *groote gouwe* of *ſchel-kruid*, en van *weegbree*, mengt het met wat *honing* of *mede*, en gebruikt het als het voorgaande.

Maar als de *etter* door deeze of diergelijke middelen niet kan verdreeven worden, dan moet het gezweer door middel van een naalde geopent, en dan wat *eijwit* met *meede* geklopt, opgelegt worden; dog tot deeze opening word de hand van een kundig Chirurgijn vereischt; Zie ook OOG-GESWEER.

HIJPOSARCA; is een zoort van *water-zugt*, daar het water niet ſlegts onder de ſpieren tusſchen 't algemeene vet-vlies zich bevind, maar ook het vet, zo tusſchen als onder de ſpieren vervult.

HIJPOSPHAGMA; dus noemt men de uitſtorting van het bloed in de voorſte of agterſte oogkamer, het welk of door eene ſlag of wonde, of wel door een ongelukkige ſtaarligting daar in is geraakt; meestentijds ontſtaat hier door een *Hijpopijon* of *Etter-oog*.

HIJPOSTASIS; dit griekſche woord betekent het groſſte gedeelte der pis, het welk onder op de grond van het vat gaat zitten, daar het in beſlooten is.

HIJPOSTROPHIA, of *Hijpotropia*; dit griekſche woord heeft twee betekenisſen; of het word gebruikt om de handeling van een zieke mede te betekenen, die zich dan op deeze en dan op geene zijde in zijn bed omkeert, en dit is de zin, waar in HIPPOCRATES het bezigt, *Epid. lib.* VII. &c. of wel dit woord betekent, volgens den zelfden Schrijver, *Epid. l. II. wederinſtorting in eenige ziekte.*

HIJPOTHENUSA; *ſchuinſe Linie*; word in de Geometrie die linie genoemt, welk in een geregelde of ongeregelde vierhoek overdwars, uit eene der hoeken tot in de tegenoverſtaande getrokken word.

HIJPOTHEEK; is een bijzondere verbinding der goederen van den *Debiteur*, ten voordeele van zijn *Crediteur*, tot zo veel te meerder zekerheid zijner ſchuld.

Dit woord koomt van het griekſche ὑποθήκη, het welk een zaak betekent, die aan een ander verbonden is, dat is te zeggen, aan eenige verpligting onderhevig.

De *hijpotheeken* zijn of *generaal* of *ſpeciaal*.

Generaale hijpotheek is, wanneer iemand alle zijne goederen verbind en ten onderpand ſtelt. *Speciaal*, als het zelve geſchied van zeker goed of goederen.

Onder *hijpotheek* van alle goederen worden dan begreepen, *hebbende en toekoomende*, *lighaamelijke en onlighaamelijke*, *roerlijke en onroerlijke goederen*; ook *koopmans- en winkel-waaren*, met uitneeminge nogthans van zulke goederen, die de ſchuldenaar waarſchijnlijk in het bijzonder niet zoude hebben verpand; zo als *huisgeraaden*, *kleederen*, *boeken*, *ambachts-* en *huismanne-gereedſchap*, en wat iemand meer tot zijn dagelijks gerijf en onderhoud van nooden heeft; welke dingen onder *generaale hijpotheek* niet verſtaan worden, ten zij zulks met uitdrukkelijke woorden in het contract worde geplaatst. Zie ook VERPANDINGE.

HIJPOTHESIS; is de veronderſtelling, die men van zommige dingen maakt, om reden te geeven, van 't geen men daar over aanmerkt, ſchoon men niet in ſtaat is, om de waarheid van die veronderſtelling te bewijzen.

HIJSOP; *Iſop*; in het latijn *Hijſopus*. Daar zijn verſcheidene zoorten van, waar van de volgende, de bekendſte zijn.

1. De *gemeene Hijſop*; *Hijſopus vulgaris*; (*Hijſopus ſpicis ſecundis*, LINN. *Spec. Plant.*)

2. De *Berg Hijſop*; *Hijſopus montana*; (*Thijmbra floribus verticillatis*, LINN. *Spec. Plant.*)

3. De *Macedoniſche Berg-Hijſop*; *Hijſopus montana Macedonica valerandi Dourez*; (*Thijmbra floribus ſpicatis*, LINN. *Spec Plant.*)

Beſchrijving. De eerſte zoort ſchiet verſcheide harde houtagtige ſtengen uit de worte! op, van één voet of meer hoog, waar aan veele ſmalle langwerpige puntige donker-groene bladen groeijen, van een aangenaame

me reuk; van het midden der ſtengen en takken, koomen gebaarde bloemen, in kelkjes tuſſchen kleine bladjes, wervelswijze voort, maar die gemeenlijk naar de ééne zijde gekeert ſtaan, en ſchoon blauw van koleur zijn, maar men vind ze ook met roode en witte bloemen, doch zeldzaam.

Daar zijn ook nog verſcheide veranderingen van deeze *hijſop*; als 1. met bloemen die rondom de ſteng ſtaan; 2. *hijſop* naar *muscus* ruikend; 3. klein en laag groeijende *hijſop*; 4. *hijſop* met een korte ronde air; 5. met gekrulde bladen; 6. met gekurve bladen; 7. met geelbonte bladen.

2. De tweede zoort gelijkt genoegzaam naar de vorige, maar heeft rouwe en haairige bladen.

3. De derde zoort zweemt ook naar de eerſte zoort, maar heeft langer, ſtijve en ruige bladen, en de bloemen koomen niet wervelswijze voort, maar in een korte dikke geblade air.

Plaats. Waar de eerſte zoort natuurlijk groeit, is onbekent; doch het ſchijnt geen bijzondere, maar een door de cultuur in de hoven veranderde en gladder gewordene zoort van de tweede wilde zoort te zijn, welke in Zuid-Frankrijk, Italien en elders op bergagtige plaatzen groeit. De derde zoort word gevonden in Griekenland, Macedonien, en in de verdere Oosterſche Landen.

Kweeking. Om dezelve te vermenigvuldigen, zulks geſchied niet bezwaarlijk door ſcheuring, of door ſteeking van takjes, op de gewoone wijze, in het voorjaar; en dezelve kunnen alle onze winter-koude vrij wel tegenſtaan; beminnende liefſt een droogе zandagtige, dog niet magere grond; echter word de eerſte zoort het meeste bij ons en elders geplant, tot het gebruik in de Geneeskunde.

Eigenſchappen. De *hijſop*, te weeten de eerſte bij ons gebruikelijke zoort, heeft een verwarmende, verdunnende, openende, oplosſende, pis- en ſtondendrijvende kragt; en is inzonderheid een heerlijk borst-middel, dienſtig tegen de engborſtigheid, zwaare hoest en kuch; verſterkt ook de maag, moeder en het hoofd. Men kan het droog gebruiken, als *thée* getrokken, of gepoedert: In de apotheeken maakt men er *gedistilleerd water*, *conſerf* en *ſijroop* van, die in dezelfde gebreken zeer dienſtig zijn. Uitwendig verdeelt het 't geronnen bloed en de waterige vogten, en is derhalven zeer nuttig in blauwe vlekken, van ſtooten, vallen, ſlaan, enz.; men gebruikt hier toe best het *zap* of het *water* daar van, met een weinig *brandewijn* of *jenever* vermengt; dit dient ook voor beleedigde zeere oogen.

Men leest in de Heilige Schrift hier en daar van *hijſop*, en daar onder anderen de Koning SALOMON van ſpreekt; maar men weet hedendaags niet zeker, wat zoort van kruid dit eigentlijk geweest zij, en er is onder de Geleerden veel verſchil over; zommige houden de *winter-keule* daar voor, die veel in de Oosterſche Landen groeit, en aldaar in groote achting is; anderen willen, dat het een zoort van *marjoleine* of *origanum* zoude zijn. FABIUS COLUMNA, een vermaard Italiaans liefhebber en kennaar van kruiden, wil, dat het een zoort van *hijſop* zoude zijn, die veel in Apulien tuſſchen de rotzen en muuren groeit, van hen *hijſopus apulus dioscoridis & ſerapionis* genoemt, en die veel naar de *marjoleine* zweemt, 's winters groen blijft, en een zeer aangenaame reuk heeft; maar ook dit is onzeker; doch om hier over niet uit te weiden, het blijft onzeker, wat kruid SALOMON en andere Ouden daar door eigentlijk verſtaan hebben, gelijk zeer veele dingen der oudheid onzeker zijn; door dien de benaamingen verandert, en er meesttijds geen zekere kentekens van gegeeven zijn.

HIJSOP, zie ook RUISCHIANA.

HIJSSOPIFOLIA; is een zoort van *Lijſimachia*.

HIJSSOPUS, zie HIJSOP.

HIJSSOPUS AGRESTIS, zie SATUREIJ.

HIJSTERA, betekent het zelfde als *Uterus*, naamelijk de *Baarmoeder*.

HIJSTERALGIA, dit griekſche woord, zaamengeſtelt van ὑστέρα, *uterus*, en ἄλγος, *dolor*, betekent *ſmerte* of *pijn der Baarmoeder*. Zie MOEDER-PIJN.

HIJSTERAPETRA, zie HIJSTEROLIJT.

HIJSTERICA PASSIO, zie OPSTIJGING.

HIJSTEROLIJT; in het latijn *Hijſterolithus*; *Hijsteropetra*; *Cunnolithus*; is een ſteen, die dus is genoemt, om dat zij zeer duidelijk de uitwendige ſchaamdeelen van een vrouw verbeelden. Hij is zeer hard, zwartagtig-grijs of bruin van koleur, hebbende de grootte van een halve of doorgeſpouden noot, waar aan hij ook niet kwalijk gelijkt, dewijl hij aan de ééne kant bolagtig-rond is, en aan de andere kant een ſpleet heeft, volkoomentlijk aan de *labia pudenda* gelijkende.

LANGIUS onderſcheid twee zoorten van *hijſterolijten*, de eene heeft bijna de grootte van een noot, zodanig als die, welke wij zo even hebben beſchreeven, de andere is kleinder, en koomt van grootte met de *hazelnoot* overeen; deeze laatſte word in Zwitzerland gevonden; zie LANGIUS *Historia lapidum figuratorum*, *p.* 48.

WALLERIUS onderſcheid mede twee zoorten van *hijſterolijten*; hij noemt de eerſte *eenvoudig*, en de andere *gevleugelt*.

WORMIUS ſpreekt van een *hijsterolijt*, dien hij insgelijks beſchrijft, als wij gedaan hebben, met dit onderſcheid, dat men aan de andere kant de teeldeelen van de man zeer duidelijk afgebeeld ziet, waar uit hij beſluit, dat men die ſteen met meerder regt *Diphijis* dan *Hijsterolijt* zoude kunnen noemen, dewijl er zich de teeldeelen van beide de ſexen in vereenigt vinden; zie MUSÆUM WORMIANUM, *pag.* 83 en 84.

De *hijsterolijthen* worden nergens in zulk een menigte gevonden, als bij het Kaſteel Braubach aan de Rhijn, op de grenzen van het Landgraafſchap Heſſen. Volgens GESNERUS, vind men ze ook in de Berg *Ehrenbreitſtein*, leggende digt bij Coblentz, ter plaatze, daar de Moezel zich in de Rhijn werpt; zeer enkel ziet men ze ook in het Hertogdom Brunswijck, digt bij de ſtad Wolfenbuttel; echter zijn deeze laatſten niet zeer hard, en hebben maar de zelfſtandigheid van gedroogde aarde of kleij.

HIJSTEROMOTOCIA, of *Hijsterotomia*; is eene Operatie, die men anders en gewoonlijker *Keijzerlijke Sneede* (*Operatio-Cæſarea*) noemt. Zie KEIJZERLIJKE SNEEDE. Het is een grieksch woord, koomende van ὑστέρα, *uterus*, *baarmoeder*, en van τομὴ, *ſectio*, *ſnijding*.

HIJSTEROTOMIA, zie HIJSTEROMOTOCIA.

HIJSTRICITES; deeze naam is door eenige ſchrijvers aan een zoort van *Bezoar-ſteen* gegeeven, die zomwijlen in de lighaamen der Steekelvarkens van *Malacca* groeijen; het is dezelfde, welke men *pedro d'el porco*, *bezoard van Goa*, *Malakkiſche ſteen*, enz. noemt; zie PEDRO DEL PORCO.

HIJSTRIX, zie EGEL-VISSCHEN, *n.* V. *p.* 601. en STEEKEL-VARKEN.

HIJVOURAHE; deeze naam draagt een groote Braſiliaanſche Boom, wiens ſchors wit is, en als zilver blinkende, deszelfs hout is roodverwig; wanner men een ſneede in de ſchors maakt, vliet er een melkagtig zap uit, van een ziltige ſmaak: Men zegt, dat deeze boom maar om de vijftien jaaren vrugten draagt; die vrugt is ſchoon geel, de grootte hebbende van een middelmaatige pruim, van een buitengemeene zoete ſmaak, en aangenaame geur; van binnen beſluit hij een kleine kern of pit. De ſchors of bast van deezen boom, verwekt doorwaasſeming, en men bedient er zich in Braſilien van, om de veneriſche kwaalen te geneezen.

BERICHT aan den BINDER, wegens het plaatzen der PLAATEN.

Plaat	XIII	tegens	over	Pag.	592
—	XIV	—	—	—	592
—	A	—	—	—	628
—	XV	—	—	—	718
—	XVI	—	—	—	1071
—	XVII	—	—	—	1011
—	XVIII	—	—	—	1104

Het Wit moet geheel aan de Plaaten gelaaten worden, om te kunnen uitſlaan.

Te *L E E U W A R D E N,*
Ter Drukkerije van H. A. DE CHALMOT. 1769.